

85481

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY, THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 328, 336, 343, 364, 384, 405,

427 and 433.

BHĀMATĪ,

A GLOSS ON ŚĀNKA_{RA} ĀCHĀRYA'S COMMENTARY

ON THE BRAHMA SŪTRAS,

BY VĀCHASPATI MIŚRA.

EDITED BY PANDIT BĀLA ŚĀSTRĪ,

LATE PROFESSOR OF HINDU LAW, BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Benares:

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS

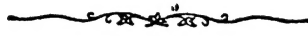

भामती ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या ।

निखिलतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

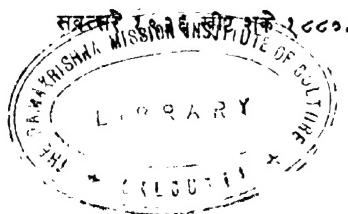
एशियाटिकसोसाइटीनामकसभासम्पादकमहाशयानामनुमत्या

रानडोपाख्येन पण्डितबालशास्त्रिणा संस्कृता ।

वाराणसीक्षेत्रे

बनारसप्रिण्टिङ्गप्रेसनामकयन्त्रालये छन्नूलालेन मुद्रिता ।

RMIC LIBRARY	
Acc. No	85481
Class No.	181.481
	VAC
Date	16.4.75
St. Card	Cb.
Class.	01.1
Cat.	02h
Bk. Card	al
Checked	02h

॥ भामती ॥

शङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

॥ श्रोगणेशाय नमः ॥

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसच्चिवस्य प्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं
नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥
निश्च्यसितमस्य वेदा वोक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं मद्वाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि ।
शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्तण्डतिलकस्वामिमद्वागणपतीन् वयम् ।
विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः (३) ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरम् ।

(१) “सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुपशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च
वेभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य” । इति पुराणम् ॥

(२) “ज्ञानं विरागतेऽर्थं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो द्वाधिष्ठानु-
वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे” । इति वायुपुराणम् ॥

(३) “आदित्यस्य सदा पूजां तिष्ठकस्वामिनस्तथा । महागणपतेऽथैव कुर्वन् सि-
द्धमवाप्नुयात्” । इति स्मृतिः ॥

भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।

रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्तागोचरो,
यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः करट-
दन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तथाहि,
“बृहत्त्वाद्बृहत्त्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते”, स चायमाकीटप-
तङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्यदेभ्यो देहे-
न्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमित्यसंदिग्धाविपर्यस्ताप-
रोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्यदं, नहि जातु कश्चिदत्र
संदिग्धे ऽहं वा नाहं वेति, न च विपर्यस्यति नाहमेवेति । न
चाहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यद-
र्शनात् देहालम्बनो ऽयमहंकार इति सांप्रतम् । तदालम्बनत्वे
हि यो ऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तननुभवा-
मीति प्रतिसंधानं न भवेत् । नहि बालस्थविरयोः शरीरयोर-
स्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्मा-
द्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः
सूत्रम् । तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहं-
कारास्यदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं
शरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो
मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे
बाध्यमानेष्वहमास्यदमबाध्यमानं शरीराङ्गिन्नं प्रतिपद्यते । अपि
च योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहं-
कारालम्बनं देहः । अत एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्, इन्द्रिय-
भेदेऽपि यो ऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्य-

भिज्ञानात् । विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव । बुद्धिमनसोश्च
 करणयोरहमितिकर्तृप्रतिभासप्रस्थानालम्बनत्वायोगः । कृशो-
 ह्मन्धोहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथं चिन्मच्चाः
 क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ तस्मादि-
 दंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटत-
 राहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम् ।
 अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि, संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं
 विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवंनिमित्त आत्मयाथा-
 त्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्य-
 ज्ञानेन सद्धानुवर्तते कुतो ऽस्य निवृत्तिरविरोधात् । कुतश्चात्म-
 याथात्म्याननुभवं, नह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञान-
 मस्ति । न चाहमिति सर्वजनेनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा
 देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सच्चसैरप्यन्यथयितु-
 मनुभवविरोधात् । नह्यागमाः सच्चस्रमपि घटं पटयितुमीशते ।
 तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद् इति युक्तमुत्प-
 श्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचर-
 योरिति । अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः
 शङ्काग्रन्थः । तथापीत्यादिपरिहारग्रन्थः । तथापीत्यभिसंबन्धा-
 च्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम् । इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति
 वक्तव्ये युष्मद्गृहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा ह्यहंकारप्र-
 तियोगी त्वंकारो नैवमिदंकार, एते वयमिमे वयमास्मदइति
 वज्रलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्व-
 भावा बुद्धोन्द्रियदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विसि-
 न्वन्ति अवबध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् ।
 परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षणे दृष्टान्तसामप्रकाशवदिति ।

नहि जातु कश्चित्समदाचरदृत्तिनी (१) प्रकाशतमसी परस्पर-
 त्तमया प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तमितरेतरभावानुपपत्तावि-
 ति । इतरेतरभाव इतरेतरत्वं, तादान्म्यमिति यावत् । तस्यानु-
 पपत्ताविति । स्यादेतत् । मा भूद्वर्मिणोः 'परस्परभावस्तद्वर्माणां'
 तु जाद्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्य-
 ति । दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेपि तद्वर्माणामध्यासो,
 यथा कुसुमाङ्गेदेन गृह्यमाणेपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया ज-
 पाकुसुमप्रतिबिम्बोद्गाह्यरूपः स्फटिक इत्यारूप्यविभ्रम इ-
 त्यत उक्तम् । तद्वर्माणामपीति । इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां
 भावो विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसंधिः । रूपवद्वि द्रव्य-
 मतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि
 क्वायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्गा-
 हयितुमर्हति । यथाहुः । “शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्र-
 तिबिम्बता” इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविप्रयिणोरन्योन्यात्म-
 संभेदेनैव तद्वर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवि-
 तव्यं, तौ चेद्वर्माणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असं-
 भिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्,
 तदिदमुक्तं सुतरामिति । तद्विपर्ययेणेति । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः ।
 मिथ्याशब्दोऽपन्धववचनः । एतदुक्तं भवति । अध्यासो भेदाग्रहे-
 ण व्याप्तस्तद्विरुद्धश्चेदास्ति भेदग्रहः सभेदाग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तम-
 ध्यासमपि निवर्तयतीति । मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति
 योजना । इदमत्राकृतम् । भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे आत्म-
 तत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति । तथाहि । समस्तोपाध्यनवच्छिन्ना-
 नन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुति-

(१) समुदाचरन्त्यौ, भेदेन भासमाने, वृत्ती, वर्तने, ययोस्ते तथा ॥

स्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियासमभिहारेणैदृगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति न न्यूनत्वं प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपसृतमात्मानमादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वा ऽनुपपन्नः (?) । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया निरस्तममस्तदोपाशङ्कस्य बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्यं प्रमितावनपेक्षत्वात् । प्रमितावनपेक्षत्वेष्यत्युक्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्यक्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न । उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वत्वात् । न ह्यागमज्ञानं सांख्यव्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति येन कारणभावाच्च भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्तस्योत्पादकम् । अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योपि सांख्यव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । तथा च वर्णे ह्रस्वदोर्घत्वादयो ऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवो, नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात् कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः । न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थोपचरितार्थं युक्तम् । उक्तं हि “न विधौ परः शब्दार्थः” इति । ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे चेतुर्न बाधकत्वे, रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्यक्तेः । दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्षं सूत्रं, “पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्” (अ० ६ पा० ५) इति । तथा

“पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां
यत्र जन्म धियां भवे” इति । अपि च ये ऽप्यहंकारास्पदमात्मा-
नमास्थिषत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम् । अहमिहै-
वास्मि सद्ने जानान इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात् ।
उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु मद्घातरूषु भूयिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनि-
र्भासप्रत्ययवत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन
इति सांप्रतं, नहि तदैवं भवत्यहमिति, गौणत्वे वा न जाना-
मीति । अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्ततइति
यत्र प्रयोक्तृप्रतिषत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्ययपु-
रःसरः । तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनो ऽग्निहोत्रशब्दः (अ०
१ पा० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते
कर्मणि मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः (अ०
७ पा० ३) । माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंहशब्दः । न
त्वहंकारस्य मुख्यार्थो निर्लुठितगर्भतया (१) देहादिभ्यो भिन्नो
ऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चान्यन्तनि-
रूढतया गौणेपि न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति
वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहान्तिलभवाद्भेदे सिद्धएव सार्षपादीनां
तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यव-
सायः । तत्सिद्धं गाणत्वमुभयदर्शिना गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन
व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निव-
र्तयतीति । न च बालस्थविरशरीरभेदेपि सो ऽहमित्येकस्यात्म-
नः प्रतिसंधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानभव इति वाच्यम् ।
परोक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकिकानाम् । परोक्षका अपि

(१) निष्कृष्य लुठितः प्रतिभासितो गर्भोऽसाधारणाकारो यस्य स तथा तस्य भा-
वस्तत्ता तथा ॥

हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते । वक्ष्यत्यनन्तर-
मेव हि भगवान् भाष्यकारः । “ पञ्चादिभिश्चाविशेषादिति” ।
बाह्या अप्याहुः “ शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रति-
पत्तार” इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकारमहमिहा-
स्मि सदनइति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः
प्रादेशिकत्वमभिमन्यते नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्यापाध्यव-
च्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः । न चाहंकारप्रामाण्याय देहादि-
वदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम् । तदा खल्वयमणुपरिमाणो
वा स्यादेहपरिमाणो वा । अणुपरिमाणत्वे स्थूलो ऽहं दीर्घ इति
च न स्यात् । देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्र-
सङ्गः । किं चास्मिन् पक्षे ऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्प्रत्येकं वा
ऽवयवाः । प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेक-
वाक्यताभावादपर्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत, अ-
क्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्षेण एकस्मिन्न-
वयवे चिदात्मनो ऽप्यवयवो वृक्ष इति न चेतयेत् । न च बहू-
नामवयवानामविनाभावनियमो दृष्टो य एवावयवो विशीर्णस्तदा
तदभावे न चेतयेत् । विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं
तदवस्थमेव । तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञाना-
नाम् । एतेन स्थूलो ऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया
व्याख्याताः । तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्माण्डोक्तं भग-
वती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहम-
नुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्र-
तिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य स्वरूप-
निमित्तफलैरूपव्याख्यानमन्योन्यस्मिन्नित्यादि । अत्र चान्यो-
न्यस्मिन् धर्मिणि आत्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यस्याह-

मिदं शरीरादीति । इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतितः । लोक-
व्यवहारो लोकानां व्यवहारः स चायमहमिति व्यपदेशः । इ-
तिशब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन
प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः । अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्थान्यो-
न्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याध्यादीना-
त्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य तथा चैतन्यादी-
नात्मधर्मान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य ममेदं जरामर-
णपुच्छपशुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः, इतिशब्दसूचितश्च
तदनु रूपः प्रवृत्त्यादिः । अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तो-
न्नोतः स समान इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युप-
पन्नम् । पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति,
मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः । मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमि-
त्तस्तद्भावाभावानुविधानाद्भवव्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः । तदेव-
मध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह । इत-
रेतराविवेकेन । विवेकाग्रहेणेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्मान्न
भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह । अत्यन्तविविक्तयोर्धर्म-
धर्मिणोः परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको धर्माणां चासं-
कीर्णता विवेकः । स्यादेतत् । विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिव-
न्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते शुक्तेरिव रजताङ्गेदाग्रहे रजत-
तादात्म्यविभ्रमः । इह तु परमार्थसतश्चिदात्मना न भिन्नं
देहाद्यस्ति वस्तुसत्तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादा-
त्म्यविभ्रम इत्यत आह । सत्यानृते मिथुनीकृत्य, विवेकाग्रहा-
दध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा, ऽनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते
दे धर्मिणो मिथुनीकृत्य, युगलीकृत्येत्यर्थः । न च संवृतिपरमा-
र्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्यस्य चेः प्रयोगः ।

एतदुक्तं भवति । अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरूप-
युज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां
पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं
परस्पराश्रयत्वमित्यत आह । नैसर्गिक इति । स्वाभाविको ऽना-
दिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्या-
नादितोक्ता । ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रिय-
शरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्गुरवन्न प-
रस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ।

स्यादेतत् । अद्वा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न तु प्र-
तीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वत्यन्तासतो गगनक-
मलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमानत्वमेव हि
चिदात्मनो ऽपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायो-
र्थक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारिता-
याश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पने ऽनवस्थापातात् प्र-
काशमानतैव सत्ता ऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमा-
नत्वान्नासन्तश्चिदात्मवद् असत्त्वे वा न प्रकाशमानास्तत् कथं
सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुता भेदाग्रहस्तद-
संभवे कुतो ऽध्यास इत्याशयवानाह । आह आक्षेपा कोयम-
ध्यासो नाम । क इत्याक्षेपे । समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्ष-
णमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिलिपति । उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र
पूर्वदृष्टावभासः । अवसन्नो ऽवमतो वा भासो ऽवभासः । प्रत्य-
यान्तरबाधस्यावसादे ऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञान-
मित्युक्तं भवति । तस्येदमुपव्याख्यानं पूर्वदृष्टेत्यादि । पूर्वदृष्टस्या-
वभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य
मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुप-

स्थापयति, तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणं
 तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वत्युक्तं, तत्र पू-
 र्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् आरो-
 पविषयं सत्यमाह । परत्रेति । परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसति,
 तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । स्यादेतत् । परत्र पूर्वदृष्टावभास
 इत्यलक्षणातिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्व-
 दृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः । अस्ति च पाटलिपु-
 त्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिषात्म्यामवभासः समीचीनः ।
 अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धं यथा नीलस्याव-
 भासः पीतस्यावभास इत्यत आह । स्मृतिरूप इति । स्मृते
 रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । असन्निहितविषयत्वं च स्मृ-
 तिरूपत्वं सन्निहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति ना-
 तिव्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैव-
 रूपत्वात्तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसन्निधा-
 नपरामर्शे तत्रतत्र पूर्वदृष्टस्यैव सन्निहितदेशकालत्वस्य समा-
 रोपः । एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतत्क्षणं योजनीयम् ।
 तथाहि । बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्ति-
 नो पीततां पित्तरक्षितामनुभवन् शङ्खं च दोषाच्छादितशु-
 क्लिमानमनुभवन् पीततायाश्च शङ्खासंबन्धमननुभवन्नसंबन्धा-
 ग्रहणसारूप्येण पीतं तपनीयपिण्डं पीतं बिल्वफलमित्यादौ
 पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह पीतः
 शङ्ख इति । एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । एवं वि-
 ज्ञातपुरुषाभिमुखेष्वाददर्शोदकादिषु स्वर्केषु चाक्षुषं तेजो लग्न-
 मपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्त्रोतः प्रवर्तितं मुखसंयुक्तं
 मुखं ग्राहयद्दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहय-

त्पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्थारोप-
यतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति । एतेन द्विचन्द्रदि-
ङ्मोक्षालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथासंभवं
लक्षणं योजनीयम् । एतदुक्तं भवति । न प्रकाशमानतामात्रं स-
त्त्वं येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सङ्गावो भवेत् । नहि स-
र्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयो-
गिनो न प्रतिभासन्ते प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्त-
द्वर्माणो वा । तथा सति मरुषु मरीचिचयमुच्चावचमुच्चलत्तुङ्ग-
तरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनीत्वभिसंघाय प्रवृत्तः
स्यात् तोयमापीय पिपासामुपशमयेत् । तस्मादकामेनापि आ-
रोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्यपगमनीयम् । न च
मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत् स्वरूपेण तु परमार्थसदेव दे-
हेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथ-
मारोप्यत इति सांप्रतम् । यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः कथं
तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभवगोचरत्वं, न च स्वरूप-
सत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति । यद्यच्येत नाभावो नाम
भावादन्त्यः कश्चिदस्ति अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः
स्वरूपेण तु भावः । यथाङ्गः । भावान्तरमभावो हि कया चित्तु
व्यपेक्षयेति । ततश्च भावात्मनोपाख्येतयास्य युज्येतानुभव-
गोचरता, प्रपञ्चस्य पुनरन्त्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य
निरस्तत्वस्य कुतोऽनुभवाविषयभावः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः । न
च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्र-
त्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्र-
काशनं तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति सांप्रतम् । यतो
येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यमस-

दिति चेत् । किमतत्कार्यमाहोस्विदस्या ज्ञाप्यं, न तावत्कार्यं, मसतस्तत्त्वानुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यं, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः । अन-
 वस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पु-
 नरेष सदसतोः संबन्धः । असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्या-
 सता संबन्ध इति चेत् । अहो बतायमतिनिर्वृत्तः प्रत्ययतपस्वी
 यस्यासत्यपि निरूपणमायतते न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किं चित् ।
 असत आधारत्वायोगात् । असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति
 प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किं चिदिति चेत्, अ-
 हो बतास्यासत्पक्षपातो यद्यमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविना-
 भावनियतः प्रत्यय इति । तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो
 निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति । अत्र ब्रूमः । निस्तत्त्वं
 चेन्नानुभवगोचरस्तत्किमिदानीं मरोचयोपि तोयात्मना सत-
 त्त्वा यदनुभवगोचराः स्युर्न सतत्त्वास्तदात्मनां मरोचीनाम-
 सत्त्वात् । द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च, तत्र पूर्वं
 स्वतः परं तु परतः । यथाहुः । स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदस-
 दात्मके । वस्तुनि ज्ञायते किं चिद्रूपं कैश्चित्कदा च नेति ।
 तत्किं मरोचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः । तथा च
 समोचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत । अद्वा न बाध्येत
 यदि मरोचीनतोयात्मतत्त्वान् अतोयात्मना गृह्णीयात् । तो-
 यात्मना तु गृह्णन् कथमभ्रान्तः कथं वा उवाध्यः । हन्त
 तोयाभावात्मनां मरोचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत् । तेषां
 तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः । नाप्यसत् । वस्त्वन्त-
 रमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमास्थीयते भावान्तरमभावोन्यो न
 कश्चिदनिरूपणादिति वदद्भिः । न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं त-
 द्वि मरोचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा । पूर्वस्मिन् कल्पे

मरीचय इति प्रत्ययः स्यात् न तोयमिति । उत्तरस्मिंस्तु गङ्गायां तोयमिति स्यान्न पुनरिचेति । देशभेदास्मरणे तोयमिति स्यान्न पुनरिचेति । न चेदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति सांप्रतम् । तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत् । नापि सदसत्, परस्परविरोधादिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव । अत एव पूर्वदृष्टमिव । तन्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं किं त्वनृतमनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोपनिर्वाच्यो ऽपूर्वोपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यतइति उपपन्नमध्यासलक्षणयोगाद्देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृत्योति-
 द्वासपुराणगोचरस्तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्यो ऽबाधितः स्वयंप्रकाशतैवा ऽस्य सत्ता सा च स्वरूपमेव चिदात्मनो न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायार्थक्रियाकारिता वा इति सर्वमवदातम् । स चायमेवंलक्षणकोध्यासो ऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः परीक्षकाणां तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह तं के चिदन्यत्राऽन्यधर्माध्यास इति वदन्ति ॥ अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोन्यत्र बाह्ये । सौत्रान्तिकनये तावद्वाह्यमस्ति वस्तुसत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तुसत्तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यं तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यद्यादृशमनुभवसिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गोन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशान्नेदं रजतमिति च बाधस्येदंतामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता । रजतस्य धर्मिणो

बाधं हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वर-
मिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुनरजतमपि धर्मि, तथा च र-
जतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यतिष्ठतइति ज्ञानाकार-
स्य बहिरध्यासः सिध्यति । के चित्तु ज्ञानाकारख्यातावपरि-
तुष्यन्तो वदन्ति । यच्च यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम
इति । अपरितोषकारणं चाहुः । विज्ञानाकारता रजतादेरनु-
भवाद्वा व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा । तच्चानुमानमुपरिष्ठान्निराक-
रिष्यते । अनुभवो ऽपि रजतप्रत्ययो वा स्याद् बाधकप्रत्ययो
वा । न तावद्भ्रजतानुभवः । स ह्रीदंकारास्पदं रजतमावेदयति न
त्वान्तर, मच्चमिति हि तदा स्यात् प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरे-
कात् । भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाध्यतया ऽध्यवस्यति । त-
था च नाहंकारास्पदमस्य गोचरो ज्ञानाकारता पुनरस्य बा-
धकप्रत्ययप्रवेदनोयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायु-
ज्ज्ञानं । किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारता-
मप्यस्य दर्शयति । तच्च ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्र-
त्ययस्य ब्रूवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः । पुरोवर्त्ति त्वप्रतिषे-
धादर्थोदस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न । असन्निधानाग्रहनिषेधाद्
असन्निहितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तसन्निधानं त्वस्य प्रतिपत्ता-
त्मकं कुतस्त्यं, न चैष रजतस्य निषेधो न चेदन्तायाः, किं तु वि-
वेकाग्रहप्रसञ्चितस्य रजतव्यवहारस्य । न च रजतमेव शुक्ति-
कायां प्रसञ्चितं रजतज्ञानेन, नहि रजतनिर्भासस्य शुक्तिका-
लम्बनं युक्तमनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्,
अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् ।
नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात् । तथा च भास-
मानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासतइति

कथमालम्बनं भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभवंविरोधः ।
 अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्ध-
 मिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः । दोषसञ्चितानां तेषां मि-
 थ्याप्रत्यये ऽपि सामर्थ्यमिति चेत्, न । दोषाणां कार्योपजनन-
 सामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात् । अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद्
 वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां
 सर्वज्ञानाश्वासप्रसङ्गः । तस्मात् सर्वं ज्ञानं समीचीनमाख्येयम् ।
 तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे तत्रेदमि-
 ति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोषवशात् तद्गतशुद्धित्वसामा-
 न्यविशेषस्यागृह्यात् तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बो-
 धक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च गृहीतग्रहणस्वभा-
 वापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद् ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । त-
 था च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरू-
 पतो विषयतश्च भेदागृह्यात् सन्निहितरजतगोचरज्ञानसारू-
 प्येणेदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च
 सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः, क्वचित्पुनर्ग्रहणैव मि-
 थो गृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र हि विनिर्गच्छन्न-
 यनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वरूपस्य पीतत्वं गृह्या-
 ते पित्तं तु न गृह्यते, शङ्खेऽपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरू-
 पमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गागृह्यसारूप्यात्
 पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकर-
 ण्यव्यपदेशश्च, भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेद-
 मिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्रा-
 क्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकासिद्धं सिद्धं भवति । त-
 स्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्,

घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तं यत्र यदध्यास इति । यस्मिन् शु-
 क्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्य-
 थाख्यातिनिबन्धना, किं तु गृहीतस्य रजतादेस्तस्मरणस्य च
 गृहीततांशप्रमोषेण गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोवस्थिता-
 द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकस्तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रा-
 न्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो र-
 जतादिव्यवहारश्चेति । अन्ये त्वत्राप्यपरितुष्यन्तो यत्र यदध्या-
 सस्तस्यैव विपरोतधर्मत्वकल्पनमाचक्षते । अत्रेदमाकृतम् । अ-
 स्ति तावद्भजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये
 प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनोक्तम् । तदेतन्न
 तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवि-
 तुमर्हति । ग्रहणनिबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ
 कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् । ननूक्तं नाग्रहणमात्रात्किं तु
 ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे स-
 मीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसादृश्येन अभेदव्यवहारं सामा-
 नाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । अथ समीचीनज्ञा-
 नसारूप्यमनयोगृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं
 वा सत्तामात्रेण गृह्यमाणे ऽपि समीचीनज्ञानसारूप्यमनयो-
 रिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति ग्रहणमथ वा त-
 योरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणम् । तत्र
 न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्भाव-
 हारप्रवर्तकम् । नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं
 गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराक्षतं,
 नहि भेदाग्रहे ऽनयोरिति भवति, अनयोरिति गृहे भेदाग्रह-
 णमिति च भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहो ऽगृहीत एव

व्यवहारचेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारचेतुराहो अनत्पादितारोप एव स्वत इति । वयं तु पश्यामः । चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति । ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किं त्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम् । नहि रजतप्रातिपदिकार्यमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्तते, यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । न चेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यतथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति । सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिचेतुः । तथाहि । भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय तदर्थो प्रवर्तते इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । ५. च तटस्थरजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति । रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेकदेशदर्शनम् । यथाहुः । ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयं रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् । यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं, यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवा-

न पृष्टो व्याचष्टां किं शुक्तिकात्वस्येदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यना-
लम्बनत्वमाक्षेप्सिद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य ।
यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम् अद्वा । उत्तरस्यानालम्बनत्वं
ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः । तथाहि । रजतमिदमित्यनुभव-
न्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति । दृष्टं च दु-
ष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजनन-
सामर्थ्यम् । यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्ड-
जनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बह्मन्नपचनमिति ।
प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभा-
सो ज्ञतवद्दानुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्य-
भिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाशवास इति । तद्वेधकत्वेन स्वतः प्रा-
माण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्या-
यकणिकायामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमो-
षभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति
तदिदमुक्तम् । “ अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्म-
कल्पनमाचक्षतइति” । यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास-
स्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति
योजना । ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु
किमायातमित्यत आह । “ सर्वथापि त्वन्यस्थान्यधर्मकल्पनां न
व्यभिचरति” । अन्यस्थान्यधर्मकल्पना ऽनृतता, सा चानिर्वच-
नीयतेत्यधस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मते
ऽन्यस्थान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयता ऽवश्यंभाविनीत्यनिर्वचनी-
यता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । अख्यातिवादिभिरकामैरपि
सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्तेहादिदमभ्युपेयमिति
भावः । न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धा ऽपि तु लौ-

किकानामपीत्याह । “तथा च लोके ऽनुभवः । शुक्तिका हि रजतवदवभासतइति” । न पुना रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत् । अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनो ऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह । “एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति” ॥

पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति । “कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषये ऽध्यासो विषयतद्वर्माणाम्” । अयमर्थः । चिदात्मा प्रकाशते न वा । न चेत् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्वर्माणाम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्वर्माणं वा समारोपः संभवतीति । प्रतिभासे वा न तावदयमात्मा जडो घटादिवत् पराधीनप्रकाश इति युक्तम् । न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात्, परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्यां कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात् । आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनो ऽनात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्यतस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः । स्यादेतत् । आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात् । चैत्रवत् । यथा हि चैत्रसमवेतक्रियाया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात् । न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनो ऽपि, चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति । तन्न । श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’ति । उपपद्यते च । तथाहि । योऽयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा । जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्धमशेषस्य जगतः । तथा

चाभाणकः । 'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे' न च
 निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति चक्षुरादिवदिति वा-
 च्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्तदू-
 षणमतिवर्तेतेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानित्यनव-
 स्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तथापि किमा-
 यातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः । एतदायातं यत्तयोः संविद-
 जडेति । तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु । स्वभाव
 एष संविदः स्वयंप्रकाशाया ग्रहर्थात्मसंबन्धितेति चेद्, चन्त
 पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पितृसंबन्धितेति समा-
 नम् । सच्चार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं वि-
 नेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थ-
 त्मप्रकाशौ । तथा च न स्वयंप्रकाशा संविन्न च संविदर्थ-
 त्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थ-
 त्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संवि-
 देव तौ । एवं चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सचेति ता-
 वदुक्तं भवति संविदर्थ-
 त्मप्रकाशौ सचेति, तथा च न विवक्षि-
 तार्थसिद्धिः । न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदो ऽर्थसच्च-
 भावोऽपि । तद्विषयज्ञानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसच्चभाव इति
 चेन्न । अर्थसंविद इव ज्ञानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः ।
 ज्ञानादिजननाद्ज्ञानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयज्ञाना-
 दिबुद्धिजननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत् किं देहस्य
 प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिचेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशो-
 स्तु । जाड्यादेहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्र-
 काशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपा-
 दितम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः । ते हि विच्छिन्नदीर्घ-
 स्थूलतया ऽनुभूयन्ते । प्रकाशश्चायमान्तरो ऽस्थूलो ऽनणुरहस्वो

ऽदोषश्चेति प्रकाशते । तस्माच्चन्द्रे ऽनुभूयमान इव द्वितीयसूक्ष्माः स्वप्रकाशादन्योऽर्थो ऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः । न चास्य प्रकाशस्याजानतः स्वलक्षणभेदो ऽनुभूयते । न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यते । तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगात्मा ऽशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ् स चात्मेनि प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादनंशत्वाच्चाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां, देहेन्द्रियादिधर्माणां, कथं, किमाक्षेपे । अयुक्तोयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह ॥ “सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति” ॥ एतदुक्तं भवति । यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्याशयश्चे कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहे ऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते । येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत । न चांशवान्, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत, नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च संभवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षे ऽध्यासः । सदातने ऽप्यप्रकाशे पुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः । नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहे ऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् ॥ स्यादेतत् । अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो, विषय एव तु चिदात्मा अस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह ॥ “यस्मात्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो ऽविषयत्वं ब्रवीषि” ॥ विषयत्वे हि चिदात्मनो ऽन्यो विषयी भवेत् । तथा च यो विषयी स एव चि-

दात्मा, विषयस्तु ततो ऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरो ऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वमत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाध्यास इत्यर्थः ।

परिहरति । “उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः” । कुतः । “अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” । अयमर्थः । सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयो ऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोपि वस्तुतो ऽवच्छिन्नइवाभिन्नोपि भिन्नइवाकर्तापि कर्तेवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोऽयस्मत्प्रत्ययविषयइव जीवभावमापन्ने ऽवभासते । नभइव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिषानेकविधधर्मकमिवेति । नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीते ऽगृहीते किं चिदस्ति । न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयो ऽस्य चिद्रूपादस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्गृहे न गृह्येन । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीताइवाभान्ति । न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विको, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सो ऽपि गृहीतो भवेत् । बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाद्यच्चात् तदध्यासेन जीवभाव इति । तस्य चानिदमिदमात्मनो ऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि । कर्ता भोक्ता चिदात्मा ऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा संभवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकरणसंघातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकरणसंघातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्वयंप्रकाशो ऽपि बुद्ध्यादिविषयवि-

चक्षुरणात्* कथं चिदस्मत्प्रत्ययविषयो ऽहंकारस्पदं जीव इति च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते। न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते। तथा च श्रुति“रनेन जीवेनात्मने”ति। तस्माच्चिदात्मनो ऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयं प्रकाशो ऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियतइत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते। न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति सांप्रतम् । बीजाङ्कुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तं ‘नै-सर्गिको ऽयं लोकव्यचार’ इति भाष्यग्रन्थेन । तस्मात् सुष्ठूक्तं ‘न तावदयमेकान्तेनाविषय’ इति । जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतया ऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः । स्यादेतत् । न वयमपराधीनप्रकाशतया ऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किं तु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथतइत्यविषय इति ब्रूमः । तथा च सर्वथा ऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतो ऽध्यास इत्यत आह । “अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः” । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति । अवश्यं चिदात्मा ऽपरोक्षो ऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्धप्रसङ्गादित्युक्तं, श्रुतिश्चात्र भवति ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातो’ति । तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वा ऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह । “न चायमस्ति नियमः पुरोवस्थित एव” अपरोक्ष एव “विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्” कस्मादयं न नियम इत्यत आह । “अ-

प्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति” । द्रिय-
स्मादर्थे । नभो हि द्रव्यं सद् रूपस्यैव विरहाच्च बाह्येन्द्रियप्र-
त्यक्षम् । नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः । त-
स्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितद-
र्शिनः कदा चित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदा चित्तै-
जसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहं-
समालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य
वा तामसस्य वा रूपस्य परत्र तमसि स्मृतिरूपोऽवभास इति ।
एवं तदेव तलमध्यस्थन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनीलमणिम-
यमहाकटाक्षकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति । “एवम्” उक्तेन प्र-
कारेण सर्वाक्षेपपरिहारात् “अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्म-
ना” बुद्ध्यादीनाम् “अध्यासः” । ननु सन्ति च सहस्रमध्यासा-
स्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, ना-
ध्यासमात्रमित्यत आह । “तमेत मेवलक्षणमध्यासं पण्डिता
अविद्येति मन्यन्ते” । अविद्या हि सर्वानर्थबोजमिति अतिस्मृ-
तीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्, तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता
इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुना
रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न श-
क्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च एवं-
लक्षणमित्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यश-
नायादिरहितेऽशनायाद्यपेतान्तःकरणाद्यद्वितारोपेण प्रत्य-
गात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथ-
ग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येत्येत्यत उक्तं प-
ण्डिता मन्यन्ते । नन्वियमनादिरतिनिरुद्धनिबिडवासनानुबद्धा
ऽविद्या न शक्या निरोद्धुमुपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति

तन्निरोधोपायमाह । “तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं” नि-
र्विकिकित्सं ज्ञानं “विद्यामाहुः” पण्डिताः । प्रत्यगात्मनि ख-
ल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्या-
द्यात्मत्वतद्वर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं
तेन विवेकाग्राहे निवर्तिते ऽध्यासापवाधात्मकं वस्तुस्वरूपाव-
धारणं विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठतइत्यर्थः । स्यादेतत् ।
अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धा ऽविद्या विद्यया ऽपबाधिता
ऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविविध्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादि
कार्यं स्वोचितमित्यत आह । “तत्रैवं सति” एवंभूतवस्तुतत्त्वा-
वधारणे सति “यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा ऽणु-
मात्रेणापि स न संबध्यते” ऽन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना
चिदात्मा चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिना ऽन्तःकरणादि
न संबध्यते । एतदुक्तं भवति । तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव
एव स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिबिडवासनमपि मिथ्या-
प्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथा
ऽऽहुर्बाह्या अपि । ‘निरूपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न
बाधो यत्नवत्त्वे ऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपातत’ इति । विशेषतस्तु चिदा-
त्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतो ऽनिर्वाच्यया
ऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं, ‘सत्यानृते मिथुनोक्तस्य विवेकाग्रा-
हादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहारः’ इति, तत्र व्यप-
देशलक्षणे व्यवहारः कण्ठोक्त, इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहा-
रमादर्शयति । “तमेतमविद्याख्य” मिति । निगदव्याख्यातम् ॥

आक्षिपति । “कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्र-
माणानि” । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमा-
णानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रय-

न्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः। सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्त्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषक्षितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह । “शास्त्राणि चेति” ॥

समाधत्ते । “उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य” तादात्म्यतद्बर्माध्यासहीनस्य “प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः” । अयमर्थः । प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम् । न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति । न च कूटस्थनित्यश्चिदात्मा उपरिणामी स्वतो व्यापारवान् । तस्माद्व्यापारबहुल्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति । अथ मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं नश्चिन्नमित्यत आह । “नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति” । व्यवह्रियते ऽनेनेति व्यवहारः, फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः । इन्द्रियाणीति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यं, दण्डिनो गच्छन्तीतिवत् । एवं हि प्रत्यक्षादीत्युपपद्यते । व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्ममानकर्तृकता । अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तते इत्यत आह । “न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः” प्रमाणानां व्यापारः “संभवति” । न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते । मा भूत्कुविन्दरक्षितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति । अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, हतमत्रात्मा-

ध्यासेनेत्यत आह । “न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्वाप्रियते” । सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत् । यथा ऽनध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्तैवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह । “न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्” इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे चासति आत्मनो ऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते । व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति । अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिध्यात्मनो न व्यापारयोगो ऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानित्याह । “न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति” । प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदस्य प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थश्चित्स्वभावः प्रमा कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत् । यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत । कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत् । यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत । तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिध्यति । तस्मिद्धौ च प्रमातृत्वं, तामेव च प्रमामुरीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलब्ध्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत । तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंचरति । “तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” । स्यादेतत् । भवतु पृथग्जनानामेवम् । आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवचारा दृश्यन्तइति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानित्यत आह । “पञ्चादिभिश्चाविशेषा”दिति । विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयव्यवचारे तु प्राणभृन्मानधर्मान्नातिवर्तन्ते । यादृशो हि प-

शुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्यु-
त्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तत्सामान्यात्तेषामपि व्यवहार-
समये ऽविद्यावत्त्वमनुमेयम् । चशब्दः समुच्चये । उक्तशङ्का-
निवर्तकसहितपूर्वाक्तोपपत्तिरविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां
साधयतीत्यर्थः । एतदेव विभजते “यथा हि पञ्चादयः” इति ।
अत्र च “शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सती”ति प्रत्यक्षं प्रमा-
णं दर्शितम् । “शब्दादिविज्ञान” इति तत्फलमुक्तम् । “प्रति-
कूल” इति चानुमानफलम् । तथाचि । शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य
तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य
प्रतिकूलतामनुमिमीतइति । उदाहरति । “यथा दण्डेति” श्रे-
षमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विष-
याणि । शास्त्रं तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि न दे-
हात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्वामुक्षिकफलोपभो-
गयोग्यो ऽधिकारो प्रतीयते । तथा च पारमर्षं सूत्रम् । शास्त्र-
फलं प्रयोक्तारि तत्क्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति । न च
देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पतइति देहाद्य-
तिरिक्तं कं चिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति
कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह । “शास्त्रीये त्वि”ति ।
तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराङ्गिनत्ति शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं
हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वहतीति ताव-
न्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारे ऽनुपयो-
गात् । प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारविरो-
धात् । प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्य-
धिकारो स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता ऽप्रयोक्ता कथं वा ऽ-
भोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी । तस्मादनाद्यविद्यालब्धक-

तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेध-
शास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव । नहि
प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थ्याधिगमः । ते त्वविद्यावन्तमनुशास-
न्तो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येता-
वानेषां विशेषः । तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति
सिद्धम् ॥ स्यादेतत् । यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पु-
रुषो ऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनिषद्भ्यो ऽवगम्यमानः शक्तो-
त्यधिकारं निरोद्धुम् । तथा च परस्परापक्षतार्थत्वेन कृत्स्न एव
वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह । “ प्राक् च तथाभूतात्मे”-
ति । सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमो ऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पु-
रस्तात् कर्मविधयः स्वीचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन
ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च परस्परापक्षतिः । विद्यावि-
द्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थापपक्षोः । यथा न हिंस्यात् सर्वा भूता-
नीति साध्याशनिषेधे ऽपि श्येनेनाभिचरन् यजेतेति शास्त्रं प्रव-
र्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत् कस्य चेतोः, पुरुषभे-
दादिति । अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधे ऽधिक्रियन्ते, क्रो-
धारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्रइति । अविद्यावत्पुरुषवि-
षयत्वं नातिवर्ततइति यदुक्तं तदेव स्फोरयति । “ तथाह्ये”ति ।
वर्णाध्यासः, राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिः । आश्रमाध्यासः, गृ-
हस्थः सद्गृही भायां विन्देदित्यादिः । वयोध्यासः, कृष्णकेशो ऽ-
ग्नीनादधीतेत्यादिः । अवस्थाध्यासः, अप्रतिसमाधेयव्याधीनां
जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति । आदिग्रहणं मक्षापातकोपपा-
तकसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थ-
म् । तदेवमात्मानात्मनोः परस्परध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामु-
पपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतु-

तामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति ।
 “अध्यासो नामातस्मिंस्तद्वृद्धिरित्यवोचाम” । ‘स्मृतिरूपः परत्र
 पूर्वदृष्टावभास’ इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत् । तत्राहमिति धर्मि-
 तादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति
 धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाह-
 रणप्रपञ्चेनाह । “तद्यथा, पुत्रभार्यादिष्वि”ति । देहतादात्म्य-
 मात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारो-
 प्याह्ममेव विकलः सकल इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वा-
 म्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो भवति । तथा स्वस्य
 वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति ।
 बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे
 तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्येप्ते देहधर्मं स्वाम्ये
 इयं गतिस्तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादि-
 श्वित्याशयवानाह । “तथा देहधर्माणि”ति । देहादेरप्यन्तर-
 ज्ञाणमिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादींस्ततोऽप्य-
 न्तरङ्गस्यान्तःकरणस्याध्यस्तात्मभावस्य धर्मान् कामसंकल्पा-
 दीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्या-
 समुक्ता तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह । “एवमहंप्रत्ययिनम्” अहंप्र-
 त्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोयमहंप्रत्ययी तं, “स्वप्रचार-
 साक्षिणि” अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां,
 “प्रत्यगात्मन्यध्यस्य” तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्य-
 मुपपादयति “तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण” अ-
 न्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चै-
 तन्यं तेन, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । “अन्तःकरणादिष्वध्यस्य-
 ति” । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूप-

श्वेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्यादयाधारो ऽहंकारास्पदं
 संसारो सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादा-
 नस्तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्द्विजाङ्गुरवन्नेतरेतराश्रय-
 त्वमित्युक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारद्विदोक्तमपि शिष्यहि-
 ताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतया ऽध्यासं सुदृढो-
 करोति । “एवमयमनादिरनन्तः” तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमु-
 च्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तो “नैसर्गिक” इति । “मिथ्या-
 प्रत्ययरूपो” मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स त-
 थोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरामि । “अस्यानर्थ-
 हेतोः प्रज्ञाणाय” । विरोधिप्रत्ययं विना कुतो ऽस्य प्रज्ञाणमित्यत
 उक्तम् । “आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये” । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै
 न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलि-
 तनिखिलप्रप्रञ्चत्वमानन्दरूपस्य सतस्तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकि-
 त्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपगच्छन्ति । एतदुक्तं
 भवति । अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो
 ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न
 ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पथेरन् । अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे
 उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणनामश्रुते ।
 न चासावप्रमाणमभ्यस्तोपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनो
 ऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, न तु
 वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सूक्ष्ममपि सर्प-
 धाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसञ्चितं च
 स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् । मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सु-
 दृढो ऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञाना-
 भ्यासजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु व-

ऊलमुपलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह । “यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः” ॥ शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शरीरको जीवात्मा तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता ॥

एतावानत्रार्थसंक्षेपः । यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थवबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थवबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि चाविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायान्मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्मा ऽवगम्यते, तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन सन्देहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथा च तदर्थविचारान्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । न च सर्वजनोनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणं, तस्य तत्क्षणेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः । श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादध्यासन्त्वम् । एवं वेदान्ता नाविवक्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः, किं तत्क्षलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्यार्थः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान्सूचकारः तज्जिज्ञासाद्धर्मम ह्यत्रय ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति(१) । तच्च सा-
क्षादिष्ठाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । न च क-
र्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किं चि-
दस्ति, येनैतद्वान्तरप्रयोजनं भवेत् । किं तु ब्रह्ममीमांसा-
ख्यतर्कैतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं . निर्विचिकित्सं
ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशम(२)रूपमानन्दैकरसं परमं प्र-
योजनम् । तमर्थमधिष्ठत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् ।
तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेक्षितं भवति । य-
था स्वप्नीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद्ब्रह्मान्नास्तीति मन्यमानः
परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य
कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति । संशयश्च मीमांसा-
रम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्र-
योजनसूचनाद् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भग-
वान् भाष्यकारः । “वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासि-
तस्या”स्माभि“रिदमादिमं सूत्रम्” । पूजितविचारवचनो मी-
मांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूत्रस्येत्यन्तमार्थनिर्णयफलता
(३) विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा
ह्येनेन शिष्येते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यतइति । सूत्रं च
वङ्गर्थसूचनाङ्गवति । यथाहुः ।

(१) सूचयति सूत्रम्—पा ० ३ ।

(२) शमन—पा ० २ । ३ ।

(३) फलता चास्य—पा ० ३ ।

‘लघूनि ह्यचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि ह्यत्राण्यङ्गमनोषिणः’ ॥

इति । तदेवं ह्यत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे । “तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते” । तेषु ह्यत्रपदेषु मध्ये योयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दे दृश्यते, यथा ‘अथैष ज्योतिरिति वेदे, यथा वा लोके ‘अथ शब्दानुशासनम्’ ‘अथ योगानुशासनम्’ इति, तन्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह । “नाधिकारार्थः” । कुतः । “ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्” । जिज्ञासा तावदिह ह्यत्रे ब्रह्माणस्य तत्प्रज्ञानाच्च(१) शब्दतः प्रधानं प्रतीयते । न च यथा दण्डो प्रेषानन्वाद्येत्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो (२) विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम् । ब्रह्ममोमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनह्यचनार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात् । तदविवक्षायां (३) तदह्यचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममोमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वा ऽभिधेयप्रयोजने भवितुमर्हतः । अनध्यस्ताहंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधे ऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपो(४)पयोगिनां वा ङ्गमित्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य संभवात् । तस्मात्सन्देहप्रयोजनह्यचनी जि-

(१) तज्ज्ञानाच्च — पा ०२ । ३ ।

(२) दण्डः शब्दार्थो — पा ० ३ ।

(३) तदविवक्षायां तु — पा ० २ । ३ ।

(४) जपमात्रो — पा ० २ । ३ ।

ज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या । न च त-
स्या अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्, येन तत्समभिव्याह-
तो ऽथशब्दो ऽधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्म
तज्ज्ञान(१)मधिकार्यं भवेत् । न च तदप्यथशब्देन संबध्यते,
प्राधान्याभावात् । न च जिज्ञासा मीमांसा येन योगानु-
शासनवदधिक्रियेत । नान्तत्वं निपात्य माङ् मानइत्यस्माद्वा
मान पूजायामित्यस्माद्वा धातोर्मानवधेत्यादिना ऽनिच्छार्थे
सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् ।
ज्ञानेच्छावाचकत्वाज्जिज्ञासापदस्य प्रवर्तिका हि मीमांसायां
जिज्ञासा स्यात् । न च प्रवर्त्यप्रवर्तकयोरैक्यम् । एकत्वे त-
द्भावानुपपत्तेः । न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपर-
त्वकल्पना युक्ता, ऽतिप्रसङ्गात् । तस्मान्मुष्टूक्तं जिज्ञासाया
अनधिकार्यत्वादिति ॥ अथ मङ्गलार्थो ऽथशब्दः कस्मान्न
भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति
सूत्रार्थः संपद्यतइत्याह । “मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्व-
याभावात्” । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वा-
च्यो वा लक्ष्यो वा । न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा
लक्ष्यं वा, किं तु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रका-
र्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे
(२) दृष्ट इत्यर्थः ॥ तत्किमिदानीं मङ्गलार्थो ऽथशब्दस्तेषुतेषु
(३) न प्रयोक्तव्यः । तथा च
‘ओंकारश्चाथशब्दश्च दावेनौ ब्रह्मणः पुरा ।

(१) ब्रह्मज्ञान — पा ० २ । ३ ।

(२) शाब्दे व्यवहारे — पा ० २ । ३ ।

(३) तेषुतेषु शास्त्रेषु — पा ० ३ ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' ॥

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह । “अर्थान्तरप्रयुक्त एव
द्वयशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति” । अर्थान्तरेषु आ-
नन्तर्यादिषु प्रयुक्तो ऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुश्रीणा-
ध्वनिवद् मङ्गलं कुर्वन्मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानिय-
मानोदकुम्भदर्शनवत् । तेन न स्मृतिव्याकोपः । न चेह्य-
नन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः । स्यादे-
तत् । पूर्वप्रकृतापेक्षो ऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थ-
त्वम् । तद्यथेमसेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते, किमयमथशब्द
आनन्तर्ये ऽथाधिकारे इति । अत्र विमर्शवाक्ये ऽथशब्दः
पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोप-
न्यासे । न चास्यानन्तर्यमर्थः । पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्या-
सेन व्याख्यात । न च प्रकृतानपेक्षा । तदनपेक्षस्य तद्विष-
यत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः । नहि जातु
भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धिरिति । तस्मादा-
नन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इच्छाथशब्दः कस्मान्न भवतीत्यत
आह । “पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्” ।
अस्यार्थः । न वयमा(१)नन्तर्यार्थतां व्यस्यनितया रोचयामहे,
किं तु ब्रह्मजिज्ञासाच्चेतुर्भूतपूर्वप्रकृतसिद्धये । सा च पूर्वप्र-
कृतार्थापेक्षत्वे ऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्तर्यार्थ-
त्वावधारणाग्रहे ऽस्माकमिति । तदिदमङ्गलं फलत इति ।
परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह्य क-
ल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् ॥
भवत्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह । “सति चानन्त-

र्यार्थत्व"इति । न तावच्चस्य कस्य चिद्विज्ञानान्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं हि पुरुषः किं चिच्छ्रुत्वा किं चित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तस्याज्ञानान्तर्यं वक्तव्यं यदिना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवन्तो भवत्येव । तदिदमुक्तम् । "यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत"इति ॥ स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्स्वाध्याया(१)नन्तर्यं, धर्मवद्ब्रह्मणो ऽप्याग्नयैकप्रमाणगम्यत्वात् । तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननाद्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनेनैव नियतत्वात् । तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्यथशब्दार्थ इत्यत आह । "स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः" । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति । तथा चाथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्यापदेशसाध्यादित्यर्थः ॥ चोदयति । "नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः" । अस्यार्थः । 'विविदिषन्ति यज्ञेने'ति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मतयेक्षां प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणां, तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः । न च वाक्यं सूत्रकारितया कर्माण्यपेक्षतइति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसंगतीनां समधिगतशब्दन्या-

यतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासंनिधियोग्य-
तानुसंधानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्यक्तौ वा
विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभाव-
प्रसङ्गः । तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परम्पराश्रयः । न
तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्वोध इति । न
च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्या-
न्तराणामिति सांप्रतम् । विशेषहेतोरभावात् । तत्त्वमसीति-
वाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशु-
द्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागि-
त्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततो ऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् ।
यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्धाणां यो-
ग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्कि-
मिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो व-
क्तुमध्यवसितो ऽसि । प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमा-
णम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे
कृतं कर्मभिः । तस्मात् तत्त्वमसीत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन
जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्य-
वस्थाप्य तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकालनैर-
न्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । य-
थाहुः । 'स तु दीर्घकालादनैरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितो दृढ-
भूमिरिति । ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः । अत एव
श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण' इति ।
विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतित्यर्थः ।
अथ च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकसमपनिवर्धणद्वारेणोपयो-
ग इति केचित् । पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो

हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनाम-
नाद्यविद्यावासनां समूलकायं कषति । ततो ऽस्य प्रत्यगात्मा
सुप्रसन्नः केवलो विशदीभवति । अत एव स्मृतिः ।

‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः’ ।

‘यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा’ इति च ॥ अपरे तु च-
णत्रयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि
स्मृतिः ।

‘क्षणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये’दिति ॥

अन्ये तु ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञे-
नेत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोग-
पृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, क्रत्वर्थस्येव खा-
दिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वमि-
ति न्यायात् । अत एव पारमर्षं सूत्रम् । ‘सर्वापेक्षा च य-
ज्ञादिश्रुतेरश्व’दिति । यज्ञतपोदानादि सर्वे तदपेक्षा ब्रह्मभा-
वनेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्षं
सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषण-
त्रयवत्यानाद्यविद्यातदासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसालात्काराय
मोक्षापरनाम्ने कल्पतइति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । न
चैतानि दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदे-
शिकक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधि-
कारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । न च धर्ममी-
मांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधूक्तं ‘कर्मा-
वबोधानन्तर्यं विशेष’ इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठा-
नसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतच्चिराकरो-
ति । “न” कुतः, “कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्म-

जिज्ञासोपपत्तेः” । इदमत्राकृतम् । ब्रह्मोपासनाया भावना-
 पराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्तइत्युक्तं तत्र ब्रूमः । क्व पुन-
 रस्याः कर्मापेक्षा किं कार्ये, यथा ऽऽग्नेयादीनां परमापूर्वं
 चिरभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा, स्वरूपे वा,
 यथा तेषामेव द्विरवत्तपरोडाशादिद्रव्याग्निदेवताद्यपेक्षा । न
 तावत्कार्ये । तस्य विकल्पासङ्गत्वात् । तथाहि । ब्रह्मोपास-
 नाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा
 स्याद्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथा ऽव-
 घातस्य ब्रीहयः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूखला-
 दयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः ।
 न खलु घटादिसाक्षात्कारश्च जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो
 भिन्न इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति ।
 ब्रह्मणो ऽपराधोनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभाव्येन
 नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य
 साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायो-
 गात् । तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहलं व्यभिचारोपल-
 ब्धेः । न खल्वनुमानविबुद्धं बन्धिं भावयतः शीतातुरस्य
 शिशिरभरमन्यतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानल-
 साक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते । विसंवादस्य बह-
 लमुपलभ्यात्, तस्मात्प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावा-
 न्नोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा । न च कूटस्थनित्यस्य सर्व-
 व्यापिनो ब्रह्मण उपपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति ।
 स्यादेतत् । मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपा-
 सनायाः, संस्कार्यस्त्वनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयपिधानापनयनेन
 भविष्यति, प्रतिसीरापिचिन्ता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा

रङ्गव्यापृतेन । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः । प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति । इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव, नापरमुत्पाद्यमस्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात् ॥ अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपासना । किं शाब्दज्ञानमात्रसंततिराहो निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिः । यदि शाब्दज्ञानमात्रसंततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा ऽऽरोहपरिणाहवद् द्रव्यमिति वा शनशो ऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तमृते विशेषदर्शनात् । ननुक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यतइति । तस्मान्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिरूपोपासना कर्मसद्वकारिण्यविद्यादयोच्छेदहेतुः । न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु परोक्षावभासेन । दिङ्मोक्षालातचक्रचलदृक्मण्मरोचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात् । नो खल्वाप्रवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोक्षादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वंपदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा । न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अ-

न्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न ज्ञेयते, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनः(?) प्रकाशः । नहि शाब्दज्ञानप्रकाशब्रह्म स्वयं प्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयं ज्योतिरिति गीयते, न त्वपहितमपि । यथाह स भगवान् भाष्यकारः । 'नायमेकान्तेनाविषय' इति । न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः । तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिना विद्यमानत्वात् अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विना ऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमितभावितवन्द्वासाक्षात्कारवत्प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तन्वन्द्वास्वच्छलणस्य परोक्षत्वात् । इह तु ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुपितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । नहि प्रुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततो ऽतिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः प्रुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहो ऽपि ततो ऽतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाद्विगतसंस्कारसचिब्रश्चेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाद्विगतसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति ॥ अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्ये ऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत् । न । तस्याः कर्मानुष्ठानेन सद्भावभावेन तत्सहकारित्वानु-

पपत्तेः । न खलु तत्त्वमसीत्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबु-
द्धोदासीनस्वभावमकर्तृत्वाद्युपेतमपेतब्राह्मणत्वादिति जातिं देहा-
द्यतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबो-
द्धमर्हति । अनर्हश्च कथं कर्ता वा ऽधिकृतो वा । यद्युच्येत
निश्चिते ऽपि तत्त्वे विपर्ययसंनिवन्धनो व्यवहारो ऽनुवर्तमा-
नो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपपत्तेर्द्वि-
याणां तिक्तावभासानुवृत्तिरास्वाद्य शूतकृत्य त्यागात् । त-
स्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, ते न च विद्या स-
च्चकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्स्यते । न च कर्माविद्यात्मकं
कथमविद्यामुच्छिन्नति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत उ-
च्छेद इति वाच्यम् । सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां ब-
हुलमुपलब्धेः । यथा पयः पयोन्तरं जरयति, स्वयं च जी-
रयति । यथा विषं विषान्तरं श्रमयति, स्वयं च शाम्यति ।
यथा वा कतकरजो रजोन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोन्त-
राणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति ।
एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराणि अपगमयत्स्वयम-
प्यपगच्छतीति ॥ अत्रोच्यते । सत्यं सदेव सोम्येदमित्युपक-
मात्तत्त्वमसीत्यन्तात् शब्दाद्(१) ब्रह्ममीमांसेपकरणादसङ्ग-
दभ्यस्ताद् निर्विचिकित्से ऽनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्र-
त्यागात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते
सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यव-
हारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धते पित्तोपपत्ते-
र्द्विषयव गुडं शूतकृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम् । तथा चायं
क्रियाकरणनिकर्तव्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् क-

यमधिकृतो नाम, विदुषो ह्याधिकारो ऽन्यथां पशुपूहादी-
 नामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं
 च विद्वस्यमानः (१) इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । अत एव
 भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयामभूव भाष्यकारः । त-
 स्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजस्ये न विप्रवैश्य-
 जातीयाभिमानिनोरधिकारः । एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणा-
 दिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनो ऽधि-
 कारः । न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फ-
 लाय कल्पते वैश्यस्तोमइव ब्राह्मणराजन्याभ्याम् । तेन दृ-
 ष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्टत्वात् ।
 अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न
 युज्यतइति नोपासनाकार्ये कर्मापेक्षा । स्यादेतत् । मनु-
 ष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमान-
 रक्षितस्यानधिकारः । एवं निषेधविधयोपि मनुष्याधिकारा इ-
 ति तदभिमानरक्षितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत पञ्चादिवत् । तथा
 चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्यगादिवदिति भि-
 न्नकर्मतापातः । मैवम् । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमान-
 रक्षितः, किं त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्या ऽस्य मात्रया तदभि-
 मानो ऽनुवर्तते । अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न अ-
 दृष्टतइत्युक्तम् । किमनो यद्येवम् एतदनो भवति । विधिषु
 आहो ऽधिकारो नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन श्रद्ध-
 धानो न विधिशास्त्रेणा (२) धिक्क्रियते । तथा च स्मृतिरश्रद्ध-
 या कृतं दत्तमित्यादिका । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते ।

(१) लोहितादिवाज्भ्यः क्यबिति क्यबन्तस्य रूपमिति कल्पततः ।

(२) विधिशास्त्रेण — पा० ३ ।

अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते । तथा च सांसारिकइव अद्वावगतब्रह्मतत्त्वो ऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवैतीति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा । अत एव नोपासनो(१)त्पत्तावपि निर्विचिकित्सशब्दानोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः ।

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशूः’ ।

तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम् । तथा च ‘विविदिषन्ति यज्ञेनेत्याद्याः श्रुतयो विरुद्धोरन् । न । आरादुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाहि । ‘तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन’ नित्यस्वाध्यायेन ‘ब्राह्मणा विविदिषन्ति’ वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति, वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् । प्रधानेन न च कार्यसंप्रत्ययात् । नहि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयते ऽपि तु पुरुष एव । शब्दतस्तस्य प्राधान्यात् । एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसो ऽनाशकस्य कामानशनमेव तपो, हितमितमेध्याग्निो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथा ऽनश्रतो, मरणात् (२) । नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य । धातुवैषम्यापत्तेः । एतानि च नित्यानुपात्तदुरितनिवर्धणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति । तथा च श्रुतिः ।

(१) नोपासनास्वरूपो—पा० ३ ।

(२) मरणापातात्—पा० १ ।

‘स ह वाआत्मयाजी यो वेद इदं मे ऽनेनाङ्गं संस्क्रियत
इदं मे ऽनेनाङ्गमुपधीयते’ इति । अनेनेति प्रकृतं यच्चादि
परामृशति । स्मृतिश्च ‘यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा’ इति ।
नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्यावि-
दुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणो श्रु-
तिः । ‘विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान’
इति । स्मृतिश्च

‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां श्रयात्पापस्य कर्मणः’

इत्यादिका । कृतेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्ये हि ते-
नोपात्तदुरितनिवर्हणेन पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावङ्गभा-
वोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः, कल्प-
नागौरवापत्तेः । तथाहि । नित्यकर्मानुष्ठानाद्भर्मात्पादः,
ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचिदुःखरूपे संसारे नित्य-
शुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्ययासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति,
अतः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्य-
क्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवबु-
ध्यते, ततोस्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्त-
ज्जिज्ञासोपावर्तते, ततो ज्ञानोपायं पर्येषते, पर्येषमाण-
स्यात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्र-
वणादिक्रमेण तज्ज्ञानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं
प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम् । इमं चार्थमनुवद-
ति भगवद्गीता ।

‘आरूढोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते’ ॥

एवं चाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भोयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः

संसारसारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः(१) कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना । प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रवृत्ते श्रुतिः । 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति । तदिदमुक्तम् । "कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधोपाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते' इति(२) गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेवेति श्रुतिर्विरुद्धोत् । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वगुह्यमेव । जरामर्यावादे भस्मान्ततावादोन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति न त्वात्मतत्त्वपण्डितान् । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यदिना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सति भवन्तो भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ(३) इति सर्वमवदानम् ।

स्यादेतत् । मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः, श्रौतस्तु भविष्यति, 'गृही भूत्वा वनी भवेत्' 'वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं ह्यचयति । स्मरन्ति च ।

'अधीत्य विधिवद्देवान् पुत्रांश्चेत्याद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

निन्दति च ।

(१) दर्शननिष्पन्नवैराग्यः — पा ० ३ ।

(२) 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान्' इति — पा ० १ । ३ ।

(३) न चैवं कर्मावबोधः । तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमत्राथशब्दार्थ — पा ० २ । ३

अनधोत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति । अत आह । “यथा च हृदयाद्यवदानानामान-
न्तर्यनियमः । कुतः” । ‘हृदयस्याग्रे ऽवद्यति अथ जिह्वाया
अथ वक्षस’ इत्यथाग्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न
तथेच्च क्रमो(१) विवक्षितः । अतश्च तथैवानिर्यमप्रदर्शनात्, ‘य-
दि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्मा ब्रह्मादे’ति । एतावता
हि वैराग्यमुपलक्ष्यति । अत एव ‘यदहरेव विरजेत्तदह-
रेव प्रव्रजेदिति’ अतिः । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषा-
भिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदु-
पाये ऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन्
प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्मा ऽधोगतिं गच्छती(२)त्यर्थः ।

स्यादेतत् । मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, पाठस्थानमु-
ख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह । “शेषशे-
षित्वे प्रमाणाभावात्” । शेषाणां समिदादीनां शेषिणां चा-
श्रेयादीनामेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामे-
कप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपौर्णमा-
स्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यात्क्रम-
प्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति, य-
त्र तु न शेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो यथा सौ-
र्यार्थमणप्राजापत्यादीनां तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न पाठादिः
क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागत-
त्वात् । न चेह धर्मव्रजजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे अत्या-

(१) क्रमनियमो — पा ० १ । ३ ।

(२) ऽधो गच्छती — पा १ । २० । ३ ।

दोनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति ॥ ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि क्र-
मनियमो दृष्टो, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमा-
सिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन य-
जेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह, “अ-
धिकृताधिकारे च प्रमाणाभावा”दिति योजना । स्वर्गकामस्य
हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमा-
सक्रत्वर्थापप्रणयनाश्रिते गोदोहने ऽधिकारः । नो खलु गो-
दोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशून् भावयितुमर्हति । न-
च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत् । अ-
पप्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते ‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन प-
शुकामस्ये’ति समभिव्याहारात् । योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणय-
नं प्रति । तस्मात् क्रत्वर्थापप्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य त-
त्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुति-
निराकरणेनैवेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोप्यपास्तो वेदितव्यः । शे-
षशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफ-
लावच्छेदो भवेत्, यथाग्नेयादीनां षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्ना-
नां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोऽंशो धर्मः स्यात्, यथा च-
तुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केन चित्केन चिदंशेनैकैकेन लक्षणेन
व्युत्पाद्यते तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्पर-
संबन्धे सति क्रमो विवक्षितस्तथेष्टाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्र-
ह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह ।
“फलजिज्ञास्यभेदाच्च” । फलभेदं विभजते । “अभ्युदयफलं ध-
र्मज्ञान”मिति । जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं
जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदु-
त्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह । “तच्चानुष्ठानापेक्षं

ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्” । शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानु-
 ष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापा-
 स्तावादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह । “भव्यश्च
 धर्मः” इति । भविता भव्यः, कर्तरि कृत्यः । भविता च भा-
 वकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्रइति ततः प्राग् ज्ञानकाले ना-
 स्तीत्यर्थः । भूतं सत्यं, सदेकान्ततो न कदा चिदसदित्य-
 र्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृ-
 त्तिभेदादपि भेद इत्याह । “चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च” । चोद-
 नेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्र-
 वृत्तिभेदं विभजते । “या हि चोदना धर्मस्येति” । आ-
 ज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसंभवादपौरुषेये वेदे चोद-
 नोपदेशः । अत एवाक्तं ‘तस्य ज्ञानमुपदेश’ इति । सा च
 साध्ये च(१) पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स
 हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावना-
 याः । पित्र् बन्धनइत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । भावना-
 यास्तद्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छो-
 पहारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव(२) यागादिधर्ममवबोधयति
 नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु
 प्रवर्तयन्त्यवबोधयति । कुतः, अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चो-
 दनाजन्यत्वात् । नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तैस्त-
 देकवाक्यतया ऽवबोधे प्रवर्तयद्भिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोधयत-
 इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह ।
 “न पुरुषो ऽवबोधे निरुज्यते” । अयमभिसन्धिः । न ता-

(१) सा च स्वसाध्ये—पा० १ । ३ ।

(२) नियुञ्जानैव चोदना—पा० १ ।

वद् ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्युपासनायाः तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि शाब्दबोधे (१) तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यक्षमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । “यथाश्वार्थे”ति । दार्ष्टान्तिके योजयति । “तद्व”दिति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्याद्, नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किं तु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः । समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् ॥ प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मात्किमपि वक्तव्य”मिति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थस्तदाह । “उच्यते, नित्यानित्यवस्तुविवेक”-इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियदिषयादयः, तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथा सत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः, तस्मादेवं व्याख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्वर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्वर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति । मा भूदिदं तद्वतं नित्यमिदं तदनृतमनित्यमिति धर्मविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्वर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्य-

स्यास्ति तन्नित्यं सत्यं तथा चाऽऽस्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्य-
 त्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । तदेते-
 ष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्वत्
 नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति, यन्त्व-
 नित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत् त्यज्यतइति । सो-
 यं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवोयादैहिकाद्या कर्मणो वि-
 श्रुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्यं नाम न
 किं चिदस्तीति वाच्यम् । तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्थाप्यनु-
 पपत्तेः । शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । अथा-
 स्य पुरुषधैरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं(१) सुनिपुणं निरूपय-
 त आ च सत्यलोकाद् आ चावीचेर्जायस्व म्रियस्वेति विपरि-
 वर्तमानं कृणुमुद्धृत्यामाद्योरात्रार्धमासमासत्त्वयनवत्सरयुगच-
 तुर्युगमन्वन्तरप्रलयमद्याप्रलयमद्यासर्गावान्तरसर्गसंसारसाग-
 रोर्मिभिरनिश्चमुद्धृत्मानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकां
 चावलोक्यास्मिन् संसारमण्डले ऽनित्याश्रुचिदुःखात्मकं प्र-
 संस्थानमुपावर्तते(२) ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकल-
 क्षणात् प्रसंस्थानाद् “इहामुत्रार्थभोगविरागो” भवति । अर्थ्यते
 प्रार्थ्यतइत्यर्थः फलमिति यावत्, तस्मिन् विरागो ऽनाभो-
 गात्मिकोपेक्षाबुद्धिः । “ततः शमदमादिसाधनसंपत्” । रागा-
 दिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषुतेषु विषयेषु चावचमिन्द्रिया-
 णि प्रवर्तयद्विविधाश्च प्रवृत्तिः पुण्यापुण्यफला भावयत् पुरु-
 षमतिषोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारज्जतभुजि जु-
 ह्वेति । प्रसंस्थानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषा-

(१) मेव—पा० १ । ३ ।

(२) दुःखात्मतया प्रसंस्थानमनुवर्तते—पा० ३ । ४ ।

यमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते । सोय-
 मस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ
 इति चाख्यायते । विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयो-
 ग्यतां नोयते, हेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तायं वृष-
 भयुवा, हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आ-
 दिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते ।
 अत एव श्रुतिः । 'तस्मात् शान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षुः
 श्रद्धाचित्तो भूत्वा ऽऽत्मन्येवात्मानं, पश्येत् सर्वमात्मनि पश्य-
 तीति । तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य संपत्प्रकर्षः
 शमदमादिसाधनसंपत् । ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भव-
 तीत्याह । "मुमुक्षुत्वं च" । तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्य-
 स्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञा-
 सा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवान-
 न्तर्धनं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह । "तेषु ही"ति । न के-
 वलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह । "ज्ञातुं च" ।
 उपसंहरति । "तस्मा"दिति । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे ।
 "अतःशब्दो हेत्वर्थः" । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह ।
 "यस्माद्देह एव"ति । अत्रैवं परिचोद्यते । सत्यं यथोक्तसा-
 धनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना, इ-
 द्दामुत्र फलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि
 फलम्, इष्टलक्षणत्वात् फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैरा-
 ग्यं भवितुमर्हति(१) । दुःखानुषङ्गदर्शनात् सुखेऽपि वैराग्यमि-
 ति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भव-
 ति । तस्मात्सुखे उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्य-

म् । अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भो-
 द्यते । तद्यथा । मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् म-
 त्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथा-
 वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं
 तावदुपादाय निवर्तते । तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहि-
 कं वा ऽऽमुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तुमुचितम् । नच मृ-
 गाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो(१)
 नाधिश्रीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म
 क्षयितालक्षणेन दुःखेनाप्रातत्वादतिभीरुणा त्यज्येतापि, न
 त्वामुष्मिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि 'अपा-
 म सोमममृता अभूमे'ति । तथाचाक्षय्यं च वै चातुर्मा-
 स्ययाजिनः सुकृतं भवति' । न च कृतकत्वच्चेतुकं विनाशि-
 त्वानुमानमत्र संभवति । नरशिरःकपालशौचानुमानवदाग-
 मबाधितविषयत्वात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावात्त ब्र-
 ह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते आह भगवान् सूत्रका-
 रोऽत"इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारो "यस्मादेद एवे"-
 ति । अयमभिसंधिः । सत्यं मृगभिक्षुकादयः शक्याः परि-
 हर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसंपा-
 तजमशक्यपरिहारम् अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षण-
 योर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात् । नच म-
 धुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणा-
 पि भोक्तुम् । क्षयितानुमानोपोदलितं च 'तद्यथेह कर्मचि-
 त'इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकमपाम सोमे'त्यादिकं व-

चर्न मुख्यासंभवे(१) जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौ-
राणिकाः

‘आभूतसंज्ञं स्थानममृतत्वं च भाष्यते’ इति ।

अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च
योग्यत्वात्तद्यथेह कर्मचित’ इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना प-
रामृश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत् । यथा स्वर्गादेः
कृतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोपीत्यत आ-
ह । “तथा ब्रह्मविज्ञानादपी”ति । तेनायमर्थः । अतः स्वर्गा-
दीनां क्षयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थ-
ताप्रतिपादकादागमाद् यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासे-
ति(२) सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह । ब्रह्मण’इ-
ति । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा
ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः । तादर्थ्य-
समासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्त्तव्यमिति कान्त्यायनीयवचने-
न यूपदादीदिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात्,
अप्रकृतिविकारभूतइत्येवमादौ तन्निषेधात् । अश्वघासादयः
षष्ठीसमासा भविष्यन्तीत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधा-
नात् । षष्ठीसमासेपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति ।
स्यादेतत् । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद् ब्रह्मश-
ब्दस्य संशयः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मश-
ब्दो विप्रत्वजातौ, यथा ब्रह्मइत्येति, अस्ति च वेदे, यथा
ब्रह्मोज्झमिति, अस्ति च परमात्मनि, यथा ब्रह्म वेद ब्र-
ह्मैव भवतीति, तमिमं संशयमपाकरोति । “ब्रह्म च वक्ष्य-

(१) मपाम सोमेत्यादिवचनस्य मुख्यायसंभवे—पा० ३ । ४ ।

(२) ब्रह्मजिज्ञासेति—पा० २ । ३ । ४ ।

माणलक्षण"मिति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञाप-
नाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोवगच्छामः परमात्मजिज्ञासै-
वेयं न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । षष्ठीसमासपरिग्रहे ऽपि
नेयं कर्मषष्ठी, किं तु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्र-
ह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति ।
तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा
ब्रह्मजिज्ञासार्थाः(१) ब्रह्मजिज्ञासया ऽवरूढा भवन्ति । साक्षा-
त्यारम्भेण च ब्रह्मसंबन्धात् । कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः
कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावच्छेरन्, तथा
चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते ता-
न्यत्याह । "ब्रह्मण" इति । "कर्मणी"ति । अत्र हेतुमाह ।
"जिज्ञास्येति" । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च
ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जि-
ज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्(२) प्रथमं जिज्ञासा
कर्मैवापेक्षते, न तु संबन्धिमात्रम् । तदन्तरेणापि सति कर्म-
णि तन्निरूपणात् । नहि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्या-
यमिति संबन्धन्वेषणा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते वि-
षयान्वेषणा किंविषयमिति । तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्म-
तयैव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वा-
त् । तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञा-
स्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भवि-

(१) 'ब्रह्मजिज्ञासार्था' इति १ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) प्रतिपत्त्यनुबन्धयात्—पा० १ । प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्—पा० २ । प्रतिप-
त्त्यनुबन्धात्—पा० ३ । ४ ।

ध्यति, ब्रह्म तु शेषतया (१) संभन्त्यते इत्यत आह । “जिज्ञास्यान्तरे”ति । निगूढाभिप्रायस्योदयति । “ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेषी”ति । सामान्यसंबन्धस्य विशेषसंबन्धाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः । निगूढाभिप्राय एव दूषयति । “एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण” इति । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसंबन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपेक्षितस्य संबन्धिमात्रस्य संबन्धो जघन्यः प्रथमः प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । प्रत्यक्षपरोक्षा(२)भिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति । “न व्यर्थं ब्रह्माश्रिताशेषे”ति । व्याख्यातमेतदधस्तात् । समाधाता स्वाभिसंधिमुद्घाटयति । “न प्रधानपरिग्रहे” इति । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शनमतिरोहितार्थं, श्रुत्यनुगमस्यातिरोहितः । तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह । “ज्ञातु”मिति । स्यादेतत् । न ज्ञानमिच्छाविषयः । सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः । न चैवं ब्रह्मविज्ञानम् । न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वा ऽनुभूयते । नापि तयोरुपायः । तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात् । अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः । तस्मान्न स्वचकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह । “अवगतिपर्यन्त”मिति । न केवलं ज्ञानमिष्यते किं त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म ।

(१) ब्रह्म तु संबन्धितया—पा० २ ।

(२) परोक्षत्वा—पा० १ । ३ । ४ ।

कस्मात् । फलविषयत्वादिच्छायाः तदुपायं फलपर्यन्तं गोच-
रयमीच्छेति शेषः । ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमे-
तावतापीष्टं भवति । न ह्यपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि
ज्ञानमिध्यत इत्यत आह । “ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं
ब्रह्म” । भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत
आह । “ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः” । किमभ्युदयः, न, किं
तु निःश्रेयसं विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मा-
वगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति ।
स्यादेतत् । न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः । पुरुषव्यापारव्याप्यो
हि पुरुषार्थः । न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविका-
रसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति । तथा सत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभा-
व्यानुपपत्तेः । न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता । तस्मान्न
ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह । “निःशेषसंसारबीजा-
विद्याद्यनर्थनिवर्त्तणात्” । सत्यं ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नो-
त्पत्त्यादयः संभवन्ति । तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्र-
ह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव
पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भास-
त इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्त्तणात् प्रागप्राप्त इव तस्मि-
न्सति प्राप्त इव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वान्पुरुषार्थ इति यु-
क्तम् । अविद्यादीत्यादियच्छणेन तत्संस्कारोऽवर्द्धते । अ-
विद्यादिनिवृत्तिरूपसनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षा-
त्कारादिति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति । “तस्माद्ब्रह्म जिज्ञा-
सितव्यमुक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा” । न खलु तज्ज्ञानं विना
सवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते । न च तदुच्छे-
दमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मता-

साक्षात्काराविर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मता-
 (१)मिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् । तच्च न केवलेभ्यो
 वेदान्तेभ्यो ऽपि तु ब्रह्ममीमांसेपकरणेभ्य इति इच्छानिभेन
 ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते । न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां
 वा । तत्र फलवदर्थवबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सू-
 चयता ऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव प्रवर्तितत्वाद् धर्मग्रह-
 णस्य वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोप्युपलक्षणात् । य-
 दपि च धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया (२) ब्रह्ममीमां-
 साप्याक्षेपं शक्यते, तथापि प्राच्या मीमांसया न तदुत्पा-
 द्यते, नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्म-
 मीमांसारम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं
 सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् । स्यादेतत् । एतेन सूत्रेण
 ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यतइत्युक्तं तद-
 युक्तं, विकल्पासहत्वादिति चोदयति । “तत्पुनर्ब्रह्मे”ति । वे-
 दान्तेभ्यो ऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं
 वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं वेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन
 विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यम् । निष्पादितक्रिये क-
 र्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् ।
 अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति
 सर्वथा ऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि
 प्रिये भवतोच्छा न तु सर्वथा ऽननुभूतपूर्वं । न चेद्यमा-
 णमपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्र-
 माणं वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति ‘शास्त्रयोनित्वा’दिति । स

(१) ब्रह्मता—पा० १ । ३ । ४ ।

(२) ‘वेदार्थमीमांसया’—इति ३ । ४ । पुस्तकयोर्नोस्ति ।

चेन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमा-
णान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्य-
स्याप्यजिज्ञासनाद् अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद् अ-
शक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याखेपः । परिहरति ।
“उच्यते । अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धमुक्तस्वभावम्” । अ-
यमर्थः । प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनि-
रुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसंबन्धस्य सदेव
सोम्येदमग्रआसीदित्युपक्रमत् तत्त्वमसीत्यन्तात् संदर्भाञ्जि-
त्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचारादिना ऽ-
प्यस्ति । अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं ल-
क्षयति । तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात् ।
नित्येति क्षयितालक्षणं दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहा-
द्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्धेत्यपराधीनप्रकाशमा-
नन्दात्मानं (१) दर्शयति । आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्या-
देतत् । मुक्तौ सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग्
देहाद्यभेदेन तद्वर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तं
“मुक्ते”ति । सदैव मुक्तः सदैव केवलो ऽनाद्यविद्यावशात्तु
भ्रान्त्या तथा ऽवभासतइत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्माणो रूपं
दर्शयित्वा ऽविद्योपाधिकं रूपमाह “सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वि-
तम्” । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभा-
वाभावानुविधानात् कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवंभू-
तब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह । “ब्रह्मशब्दस्य ही”ति । न
केवलं सदेव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पर्यालोचनया (२)

(१) प्रकाशमानानन्दात्मा—पा० १ । ३ । ४ ।

(२) वाक्यानां पर्यालोचनया—पा० २ । ३ । ४ ।

इत्थंभूतब्रह्मावगतिः । अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्या-
दिममेवार्थं स्वहस्तयति । निर्वचनमाह । “वृक्षतेर्द्वातेरर्था-
नुगमात्” । वृद्धिकर्मा हि वृक्षतिरतिशयाने वर्तते । तच्चे-
दमतिशयनमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वा-
द्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्र-
सिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह । “सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्र-
ह्मास्तित्वप्रसिद्धिः” । सर्वस्य पांसुलपादकस्य जालिकस्या-
पि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । कुतः । आत्मत्वात् । एतदेव स्फुट-
यति । “सर्वा ह्ये”ति । प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढ-
यति । “न ने”ति । न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किं तु प्रत्येत्येवे-
ति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति-मा च ज्ञासी-
दात्मानमित्यत आह । “यदी”ति । “अहमस्मीति न प्रती-
यात्” । अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयादह-
मिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मान-
महंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह । “आ-
त्मा च ब्रह्म” । तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् तस्मात्तत्प-
दार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः
प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य
त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीतिवाक्याद् उपपद्यतइति
भावः । आशेषा प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह । “यदि त-
र्हि लोक” इति । अध्यापकाध्येष्टपरम्परालोकः, तच्च तत्त्वम-
सीतिवाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्म-
त्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् ।
परिहरति । “न,” कुतः, “तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः” । तद-
नेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबी-

जमुक्तं, ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यतइति भावः । विवादा-
धिकरणं धर्मो सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धो (१) ऽभ्युपेयः । अ-
न्यथा ऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः ।
विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । न चानाश्रयाः
प्रतिपत्तयो (२) भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः । न च भिन्नाश्रया
विरुद्धाः । न चानित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिवि-
प्रतिपत्ती । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रती-
तिस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वत-
न्त्रसिद्धान्तः । तदाभासत्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमत्र
विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो
विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः । तत्र त्वंपदार्थे तावद्वि-
प्रतिपत्तीर्दर्शयति । “देहमात्र”मित्यादिना, “भोक्तैव केवलं
न कर्ते”त्यन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमनःशुणिकविज्ञानचैत-
न्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वंपदार्थेन संबन्ध्यन्ते ।
योग्यताविरहात् । शुन्यपक्षेपि सर्वोपाख्यारहितमप-
दार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः । कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परि-
णामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव । अकर्तृत्वेपि भो-
क्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः । अभोक्तृत्वेपि
नानात्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादप्रसक्तावदैतद्दानाच्च
तत्पदार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव । त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च त-
त्पदार्थेपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता । वेदाप्रामाण्यवादिनो हि
लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते । वेदाप्र-
ामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त-

(१) सर्वतन्त्रसिद्धान्तो—पा० २ ।

(२) विप्रतिपत्तयो—पा० २ । परन्त्वसमञ्जसः ।

इति । तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रति-
 पत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह । “अस्ति
 तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति के चित्” ।
 तदिति जीवात्मानं परामृशति । न केवलं शरीरादिभ्यो
 जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे ।
 ऐश्वर्यसिद्धयै स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तं सर्वज्ञः सर्वश-
 क्तिरिति । तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकान्न त्वंपदार्थेन
 सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह । “आत्मा स भोक्तुरित्य-
 परे” । भोक्तुर्जीवात्मनो ऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदा-
 र्थ आत्मा तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा परमाकाशादिव
 घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरूपसंहरन् विप्रतिप-
 त्तिबीजमाह । “एवं बहव” इति । “युक्तियुक्त्याभासवाक्यवा-
 क्याभाससमाश्रयाः सन्त” इति योजना । ननु सन्तु विप्र-
 तिपत्तयस्तन्निमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसार-
 भ्यतइत्यत आह । “तत्राविचार्ये”ति । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रे-
 यसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । अपि च अतत्त्व-
 ज्ञानान्नास्तिक्ये सन्त्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमुपसंहर-
 ति । “तस्मा”दिति । वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तद-
 विरोधिनश्च येन्येऽपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वे-
 दप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषूक्तास्तु उपकरणं यस्याः सा
 तथोक्ता । तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्र-
 ह्ममीमांसा ऽऽरब्धव्येति सिद्धम् (१) ॥

तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमां-
 सामारभते ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः । “ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म” । अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया (१) तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवास्मिन् प्रथमं समर्थ्यते । तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि न तेनोपलब्धेन तद्विशुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम् । नहि जातु कश्चित् कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति । न च तद्वर्मेण नित्यत्वादिना तत्क्षय्यते । तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति नात्यन्ताप्रसिद्धम् । एवं च न शब्दोप्यत्र क्रमते । अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्थावाक्यार्थत्वात् । तस्मात्तत्तत्प्रमाणभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तस्मिन्माक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति । “जन्माद्यस्य यतः” इति । मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्वर्तमानं तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्या तु भविष्यति । देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान् विभजते । “जन्मेतत्पत्तिरादिरस्ये”ति । लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह । जन्मस्थितिभङ्गमिति । “जन्मन स्वे”त्यादिः “कारणनिर्देश” इत्यतः संदर्भो निगदव्याख्यातः । स्यादेतत् । प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायदृष्टास्वभावाभावेषूपपन्नवमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म ज-

गज्जन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह । “अस्य जगत” इति । अत्र “नामरूपाभ्यां व्याकृतस्ये”ति चेतन-
भावकर्तृकत्वसंभावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरूपाख्य-
कर्तृकत्वं च व्यासेधति । यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्या-
क्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि, विवादाध्यासितं
च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते । चे-
तनो हि बुद्ध्वावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण
च कम्बुग्रीवादिना बाह्यां घटं. निष्पादयति । अत एव
घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य ‘कर्मकारक-
भावो घटं करोतीति । यथाहुः । ‘बुद्धिसिद्धं तु न तदस’-
दिति । तथा चाचेतनो बुद्ध्वावनालिखितं करोतीति न श-
क्यं संभावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना ग्रहा लो-
कपाला वा नामरूपे बुद्ध्वावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृत-
मुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह । “अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्ये”-
ति । के चित् कर्त्तारो भवन्ति, यथा छदस्त्रिंशद्दयो, न
भोक्तारः । के चित्तु भोक्तारो, यथा आहवैश्वानरीये-
ष्ट्यादिषु पितापुत्रादयो, न कर्त्तारः । तस्मादुभयग्रहणम् ।
“देशकालनिमित्तक्रियाफलानि”तीतरेतरद्वन्द्वः । देशादीनि
च तानि प्रतिनियतानि चेति विग्रहः । तदाश्रयो जगत्
तस्य । के चित् खलु प्रतिनियतदेशोत्पादा, यथा कृष्ण-
सृगादयः । के चित् प्रतिनियतकालोत्पादा, यथा कोकिला-
रवादयः । के चित्प्रतिनियतनिमित्ता, यथा नवाम्बुदध्वा-
नादि(१)निमित्ता बलाकागर्भादयः । के चित्प्रतिनियतक्रि-

या, (१) यथा ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषाम् । एवं प्रति-
नियतफला, यथा के चित्सुखिनः, के चिद् दुःखिनः, एवं
यएव सुखिनस्तएव कदाचिद् (२) दुःखिनः । सर्वमेतदाक-
स्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वश-
क्तिकर्तृकत्वे च न घटते । परिमितज्ञानशक्तिभिर्गच्छलोक-
पालादिभिर्ज्ञानं कर्तुं चाशक्यत्वात् । तदिदमुक्तं “मनसाप्य-
चिन्धरचनारूपस्ये”ति । एकस्या अपि हि शरीररचनाया
रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्र-
चनायाः, किमङ्ग पुनः कर्तुमित्यर्थः । सूत्रवाक्यं पूरयति ।
“तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः” । स्यादेतत् । कस्मात् पुनर्जन्मस्थि-
तिभङ्गमात्रमिच्छादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामा-
पक्षया अपीत्यत आह । “अन्येषामपि भावविकाराणां वृ-
द्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति” । वृद्धिस्तावदवयवोपचयः ।
तेनाल्पावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो
जायतइति जन्मैव वृद्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्ष-
णावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । धर्मिणो हि चाटकादेर्धर्मल-
क्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः । एवं कटका-
देरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणो लक्षणः परिणाम (३) उत्पत्तिः ।
एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः । अपक्षयस्त्वव-
यवप्राप्तेः नाश एव । तस्माजन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद्
वृद्ध्यादयः पृथगोक्ता इत्यर्थः । अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मा-
दिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम् । त-

(१) क्रियोत्पादा—पा० ३ । ४ ।

(२) ‘कदाचिद्’ इति १ । ३ । ४ नास्ति ।

(३) लक्षणपरिणाम—पा० २ । ३ । ४ ।

था सति हि तत्प्रतिपादके 'यतो वा इमानि भूतानि'ति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते (१) जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति । अन्यथा तु जायते ऽस्ति वर्धतइत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, मच्चासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह । "यास्कपरिपठितानां त्वि"ति । नन्वेवमुप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यतइत्यत आह । "या उत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणा"दिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् । तदिदमुक्तं "तत्रैवे"ति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह । "न यथोक्ते"ति । तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाचुर्नैयायिकाः ।

‘संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येन हेतुना ।

न तस्य हेतुभिर्ज्ञाणमुत्पतन्नेव यो हतः ॥

यथा च वन्ध्या जननीत्यादि'रिति ।

इत्थं (२) नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति, संभावनाहेतुतां द्रढयितुमाह । "एतदेवे"ति । चोदयति । "न चिद्वापी"ति । एतावतैवाधिकरणार्थं समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थं वदन् सुदृङ्गावनं परिहरति । "ने"ति । वेदा-

(१) बुद्धिस्थीकृते—पा० २ । ३ । ४ ।

(२) इत्थं च—पा० ३ । ४ । परं तु कल्पतरुधृतब्रह्मदर्शिन एव पाठः ।

न्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थतामेव दर्शयति । “वेदान्ते”ति । वि-
 चारस्याध्यवसानं सवासनाविद्यादयोर्छेदः । ततो हि ब्र-
 ह्मावगतेर्निवृत्तिराविर्भावः । तत्किं ब्रह्मणि शब्दादृते न मा-
 नान्तरमनुसरणीयम् । तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः
 साक्षात्कार इत्यत आह । “सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्वि”-
 ति । अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
 शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम् ।
 युक्तिस्वार्थापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत् । यथा धर्मे न
 पुरुषबुद्धिसाक्षाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्माच्च भवतीत्यत आ-
 ह । “न धर्मजिज्ञासायामिवे”ति । “श्रुत्यादय” इति ।
 श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् । अनुभवोन्तःकरणवृ-
 त्तिभेदे ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्व-
 रूपाविर्भावः प्रमाणफलम् । तच्च फलमिव फलमिति ग-
 मयितव्यम् । यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामर्थ्या प्रत्यक्षा-
 दीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु
 साक्षादनुभवादीनां संभवोऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह ।
 “अनुभवावसानत्वात्” । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः पर-
 मपुरुषार्थो निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु
 भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्तो,
 ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह । “भूतवस्तुविषयत्वाच्च
 ब्रह्मविज्ञानस्य” । व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो (१)
 विषयविषयिभावः । नन्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, (२) तदनु-
 भवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य,

(१) विकल्पो—पा० १ । ४ ।

(२) धर्मज्ञानमात्रादेव सिद्धमनुभवावसानम्—पा० ४ ।

अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह । “कर्तव्ये होत्यादिना” । न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योप्यवर्तमानत्वात्, अवर्तमानश्चानवस्थितत्वादित्याह । “पुरुषाधीन” इति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह । “कर्तुमकर्तु” मिति । लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति । “यथा ऽश्ने” इति । लौकिकेनोदाहरणेन स च वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति । “तथा ऽतिरात्र” इति । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह । “उदित” इति । स्यादेतत् । पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्येरित्यत आह । “विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः” । गृह्णातीति विधिः । न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितक्षेमयोर्विधौ । एवं नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मघ्नस्य तद्वारणविधिरित्येवजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः । कुत इत्यत आह । “विकल्पोत्सर्गापवादाश्च” । चो ह्येतौ । यस्माद्ब्रह्मणायज्ञणयोरुदितानुदितक्षेमयोश्च विरोधात्समुच्चयासंभवे तुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः । नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्वारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः । किं तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति । विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयो ऽनागतोत्पाद्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्येऽपि स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेत्याह । “न तु वस्त्वेवं नैव” मिति । तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः । प्रकारिविकल्पं निषेधति । “अस्ति नास्ती” इति । स्यादेतत् । भूतेऽपि

वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, त-
त्कथं न वस्तु विकल्पतइत्यत आह । “विकल्पनास्त्वि”ति ।
“पुरुषबुद्धि”रन्तःकरणं तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्या-
साः, सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्वप्ने, सवासनेन्द्रि-
यमनोयोनयो वा, यथा (१) स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्था-
णौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः, अन्यशब्देन वस्तुतः
स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात्, न तु पुरुषतत्त्वं वा स्था-
णुतत्त्वं वापेक्षन्ते । समानधर्मधर्मि(२)मात्राधीनजन्मत्वात् ।
तस्मादयथावस्तवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वा
ऽन्यथयन्ति वेत्यर्थः (३) । तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं किं तु
वस्तुतन्त्रं, मतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तो, न तु विकल्पनाभ्य
इत्याह । “न वस्तुयाथात्म्ये”ति । एवमुक्तेन प्रकारेण भू-
तवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य
ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह । “तत्रैवं सती”ति । अत्र
चोदयति । “ननु भूते”ति । यत् किल भूतार्थं वाक्यं त-
त्प्रमाणान्तरगोचरार्थतया ऽनुवादकं दृष्टम् । यथा नद्यास्तोरे
फलानि स्रन्तोति । तथा च वेदान्ताः । तस्माद्भूतार्थतया
प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः । उक्तं च ब्रह्मणि जगज्ज-
न्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम् । एवं च मौलिकं तदेव
परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं
वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः । परिहरति । “ने-

(१) यथा जागरे—पा० ३ । ४ ।

(२) धर्मिदर्शन—पा० १ । ३ । ४ ।

(३) तस्मादयथावस्तुत्वा विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति नान्यथयन्ति वेत्य-
र्थः—पा० ३ । ४ ।

न्द्रियाविषयत्व”इति । कस्मात्पुनर्नैन्द्रियाविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह । “स्वभावतः” इति । अत एव श्रुतिः ।

‘पराञ्चि खानि व्यहणत् स्वयम्भू—

स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म”न्निति ।

“सति हीन्द्रिये”ति (१) । प्रत्यगात्मानस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्ठान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादतेत्युपरिष्ठदुपपादयिष्यामः । तस्मात्सर्वमवदातम् । श्रुतिश्च ‘यतो वे’ति जन्म दर्शयति, ‘येन जातानि जीवन्तो’ति जीवनं स्थितिं, यत्प्रयन्तो’ति तत्रैव लयम् । “तस्य च निर्णयवाक्यम्” (२) । अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्य-‘मानन्दाद्येवे’ति । एतदुक्तं भवति । यथा रज्ज्विज्ञानसहितरज्जुपादाना धारा (३) रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयतइति सिद्धम् ॥

स्वत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह । “जगत्कारणत्वप्रदर्शनेने”ति ।

(१) सति हीन्द्रियेति प्रतीकं १ । २ नास्ति ।

(२) तस्य च निर्णयवाक्यमिति प्रतीकं १ । २ नास्ति ।

(३) रज्जुपादाना सर्पधारा—पा० १ । रज्जुपादाना हि सर्पधारा—पा० ३ । ४ ।

रस्ति' इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति । 'अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छान्दो० ८।१।२१) इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्य-
स्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । 'अशरीरं शरीरेष्वनवधेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' (काठ० १।२।२१) । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुण्ड०
२।१।२) 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृह० ४।३।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठेयकर्मफलवि-
लक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमा-

रूपमाध्याख्या

न कर्मफलं, कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोक्तवशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मवत्त्वात्, व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुप्राणां श्रुति-
माह—अशरीरमिति । बावेल्यवधारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षश्चे-
दुपासारूपधर्मफलं, तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह—धर्मकार्यत्वे हीति । ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तन्नि-
षिध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव, कर्मणां विचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते—अशरीरत्वमेवेति । आत्मनो देहासङ्गित्वमशरी-
रत्वं, तस्यानादित्वात् कर्मसाध्यतेत्याह—नेति । अशरीरं स्थूलदेहशून्यं, देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यमवस्थितं, महान्तं
व्यापिनम् । अपेक्षिकमहत्त्वं वारयति—विभुमिति । तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः ।
सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह—अप्राण इति । प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्तयोर्निषेधात्, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो
हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुतिः—'असङ्गो हि' इति । निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह—
अत एवेति । नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याशङ्क्य नित्यं द्वेषा विभजते—तत्र किञ्चिदिति ।

भामतीव्याख्या

तस्मिन्, यथा चेत्यर्थः । स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । परे हि द्वयं नित्यतामाह—कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च । तत्र
नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह—तत्र किञ्चिदिति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी, तथाहि—तत्स-
र्वोत्पन्ना वा परिणमेदकेदेशेन वा । सर्वोत्पन्ना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहृतिः । एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो
वासिन्नो वा । भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः । न ह्यन्यस्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमेतः सति प्रसङ्गात् । अभेदे वा कथं न सर्वा-
त्मना परिणामः । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणोत्पन्नाऽभिन्नं भिन्नं च कार्योत्पन्ना । कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना
भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना । न च भेदाभेदयोर्विरोधाभावेन समवाय इति युक्तम् । विरुद्धमिति नः कः संप्रत्ययो यत्रमाण-
पर्ययेण वर्तते । यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव । कुण्डलमिदं सुगुणमिति सामानाधिकरण्याप्रत्यये व्यञ्ज-
भेदाभेदी चकास्तः । तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विवभासप्रसङ्गः । भेदे वात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाश्ववत्
आधाराधेयभावे एकाग्र्यत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, नहि भवति कुण्डं बदरमिति । नापेक्षासन्त्ययोश्चेत्तमेवयोश्चैत्रो मे
इति । सोऽयमनाधितोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्याप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदी व्यवस्थापयति । तथा च कार्यण

आनन्दगिरियव्याख्या

श्रुतेस्तात्पर्यमाह—यथेति । नास्याः संसाररूपावेदने तात्पर्यं, तदनुवादेन मुक्तिपरत्वादित्याह—अनुवदतीति । विषाफलमाह—अश-
रीरमिति । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशतो बावेल्यवधारणादित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह—चोदनेति । त-
गमकमाह—प्रियेति । गमकत्वमस्य व्यतिरेकेण स्फोरयति—धर्मेति । तत्कार्यं तद्वृत्तेरित्यर्थः । धर्मस्य विचित्रफलत्वाददेहत्वमा-
तत्कार्यमेवेति शङ्कते—अशरीरत्वमिति । वस्तुतो देहासङ्गोऽशरीरत्वं, तस्य नित्यत्वात्तिरोधायकाज्ञानस्य ज्ञानमात्रोपेक्षात्वात् धर्मकार्य-
तेत्याह—नेति । तत्र मानमाह—अशरीरमिति । शरीरं स्थूलं वस्तुतो नास्तीति यावत् । तत्र हेतुः—शरीरेऽपि । अन-
स्येध्वनित्येष्ववस्थितम् । नित्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—महान्तमिति । सापेक्षिकत्वं वारयति—विभुमिति । मन्तुमन्तव्यं
प्रत्याह—आत्मानमिति । ईदृशमात्मानं मत्वा धीरो भवति । नहि तन्मतिं विना धीरत्वं संभवति । स च धीरः शोकोपलक्षितं
संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे मानान्तरमाह—अप्राण इति । क्रियाशक्तिमन्प्राणोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधात्तत्प्राणानि
सार्थानि केनेन्द्रियाणि निषिद्धानि । तदभिप्रायेण हि शब्दः । ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तन्निषेधात्तत्प्राणानेन्द्रियाणि सार्थानि
निषिद्धानि । अत एव शुभ्रः । शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुत्यन्तरमाह—असङ्गो हीति । 'स यत्तत्र' इत्यादौ स्वप्नादिकृतकर्मस्वकतां
रमेत्युक्तेऽप्ये हेतुरनेनोच्यते । मूर्तं मूर्तान्तरेण युज्यमानं स्पन्दते, आत्मा तु पूर्णत्वादमूर्तो न केनचित्पृथुष्यते । तेनाकृतैत्यर्थः । 'अकाश-
प्रणम्' इत्यादि संप्रदायमादिपदम् । अशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वे फलितमाह—अत इति । तद्वैलक्षण्यं किं स्यात्तर्दाह—नित्यमिति
तथापि परिणामित्वाद्विषयक्रियानुपवेशशशङ्क्यापरिणामिनित्यतां वक्तुं परिणामिनित्यं पृथक्करोति—तत्रेति । प्रकृतं नित्यं सप्तमर्थः

णेऽपि तद्वेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यवधादिनाम् । यथा च सां-
ख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं, कूटस्थनित्यं, व्योमवत्सर्वव्यापि, सर्वविक्रियारहितं, नित्यतृप्तं,
निरवयवं, स्वयंज्योतिःस्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तते । तदेतद्वा-

रत्नप्रभाध्याख्या

नित्यबलमुच्य इत्यर्थः । परिणामि च तन्नित्यं चेति परिणामिनित्यम् । आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह—इदं
स्थितिः । परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव । कूटस्थस्य तु नाशकाभावाभित्यत्वं पारमार्थिकम् । कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं
रिस्पन्दाभावमाह—व्योमवदिति । परिणामाभावमाह—सर्वविक्रियारहितमिति । फलानपेक्षित्वात् फलार्थापि कि-
त्याह—नित्यतृप्तमिति । तृप्तिरनेषत्वं, विशोकं सुखं वा । निरवयवत्वात् क्रिया । तस्य भानार्थमपि न क्रिया, स्वयंज्योति-
त्वात्, अतः कूटस्थत्वात् कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह—यत्रेति । कालानपेक्षितत्वाच्चे-

आनन्दगिरिव्याख्या

परिणामत्वात्, कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रातुगमात्, सद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतः, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाहुः—
ह्यर्थरूपेण नानालभभेदः कारणत्वात् । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥' इति । अत्रोच्यते—कः पुनरयं भेदो
ऽयं, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्परभाव इति चेत्, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोस्ति न वा । न चेत्, एकत्वमेवास्ति
च भेदः । अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः । न च भावाभावयोरविरोधः, सहावस्थानासंभवात् । संभवे वा कटकवर्धमानकयोरपि
त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदस्याभेदाविरोधात् । अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते
वं कटकात्मनापि न भिद्येरन्, कटकस्य हाटकादभेदात् । तथा च हाटकमेव वस्तुसन्न कटकादयः, भेदस्याप्रतिभासनात् । अथ
हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन, तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमयं कुण्डलादिषु नातुवर्तते । नातु-
वर्तते चेत्कथं हाटकादभिन्नः कटकः । ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्राकुसुमभेदाः । नातुवर्तन्ते
नातुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्तेऽपि हाटकाद्रिभा एवेति । सत्तातुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदम्, इदम-
प्रवेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात् । कस्यचित् कचित् कदाचित् कथंचिद्विवेकहेतोरभावात् । अपि च
एकनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदादपि तेषां, तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात्
कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातास्ते । नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः । प्रयुक्तं ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि
गर्भाभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसत्तयाऽप्योद्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनकं ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलावय इति
जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यत्र गृह्यते तत्ततो भिद्यते । यथा कर्मो गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो
सम्भः कर्मात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेन्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेन्नो भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम
कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यात् (इति चेत्), न ह्याधाराधेयभावे सामानाधिकरण्यामित्युक्तम् । अथातुवृत्तिव्या-
प्तिव्यवस्था च हेन्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् । न खल्वभेद ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते इत्युक्तम् ।
स्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य,
यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेद-
स्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वात्, एकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वात्, अभेदोपादानैवानिबेचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च
तेः—'मृत्तिकेलेव सत्यम्' इति । तस्मात् कूटस्थनित्यत्वं पारमार्थिकं न परिणामिनित्यत्वेति सिद्धम् । व्योमवत् इति
दृष्टान्तः परसिद्धः । अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात् । अत्र च कूटस्थानित्यम् इति निर्वैलोक्यकर्मता मयाकरोति ।
वैय्यापि इति प्राप्यकर्मताम् । सर्वविक्रियारहितम् इति विकार्यकर्मताम् । निरवयवम् इति संस्कार्यकर्मताम् ।
शिणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योऽंशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्ति, अनवयवत्वात् । अनंशत्वादि-
नेः । पुरुषार्थतामाह—नित्यतृप्तमिति । वृत्त्या दुःखरहितं सुखमुपपद्यति । क्षुधुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं
भीतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह—स्वयंज्योतिरिति । तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपाय-

आनन्दगिरिव्याख्या

णामित्यनित्यत्वयोर्विरोधं प्रत्यभिज्ञया प्रत्याह—यस्मिन्निति । तत्र मीमांसकादिसंमतं दृष्टान्तमाह—यथेति । तथान्यपि विक्रिय-
यं प्रत्यभिज्ञातो नित्यं स्वाधिति शेषः । सांख्यीयदृष्टान्तमाह—यथा चेति । तन्मते तत्सर्वरजस्तामसि गुणा विक्रियमाणा एव प्रत्यभि-
नित्यासाध्यान्वदपि परिणामिनित्यमित्यर्थः । तादृहनिष्ठाददेहत्वे मोक्षे विशेषमाह—इदं स्थितिः । तत्सखत्वात्किञ्च, परिणामस्य
कर्मकदेशाभ्यां भेदादभ्यां च दुर्बलत्वात् । मोक्षाख्यमदेहत्वं स्वाभाविकमकथितमिति विशेषमाह—पारमार्थिकमिति । तत्र
माह—कूटस्थेति । तदर्थं सर्वगतत्वेन परिरूपन्परिणामराहित्यमाह—व्योमवदिति । फलार्थापि क्रिया तत्र न कल्या, वृत्तेः
तन्त्रत्वात्त्याह—मिच्छेति । परिणामाभावे हेत्वन्तरम्—निरवयवमिति । प्रकाशार्था विक्रिया न तत्रेत्याह—स्वव्यमिति ।

रीरत्वं मोक्षाख्यम् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च' (क० २।१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता, तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपविश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्म-फलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते, अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपिच 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मुण्ड० २।२।८) । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चन' (तैत्ति० २।९) 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृह० ४।२।४) । 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (वाजसनेयिब्राह्मणोप० १।४।१०) 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ईशा० ७) इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यान्तरं मोक्षं

रूपब्राह्म्याख्या

इत्याह—कालेति । कालत्रयं च नोपावर्तत इति योग्यतया संबन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह—अन्यत्रेति अन्यदित्यर्थः । कृताकार्यात्, अकृताच्च कारणात्, भूताद्ब्रह्माच्च, चकाराद्वर्तमानाच्च अन्यथात्पदस्य तद्वदेत्यर्थः । न उक्ताः श्रुतयो ब्रह्मणः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु, मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति, तत्राह—अत इति । तत्कैव ब्रह्मैव । कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसङ्गित्वं चेति भावः । यद्वा यजिज्ञास्यं तद्ब्रह्म । अ पृथगिज्ञास्यत्वाद्दर्माद्यसृष्टमित्यर्थः । अतःशब्दाभावपाटेऽप्ययमेवार्थः । ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्, कार्यो लक्षणानधिगतविषयात्माभात् । नहि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्याल्लब्धं शक्यं । न वा तद्विना विधेरनुपपत्तिरिति लक्षणानधिगतविषयात्माभात् । नहि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्याल्लब्धं शक्यं । न वा तद्विना विधेरनुपपत्तिरिति योषिदग्न्यैक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भावः । अथवा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह—अत इति । यद् जिज्ञास्यं ब्रह्म तत्सत्तत्त्वमेव वेदान्तरूपदिश्यते । समन्वयादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं पातयति—तद्यदीति । तत्रैवं सतीति । मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । अत इति । मुक्तैर्नियोगासाध्यत्वेन नियोज्यात्माभात् । कर्तव्यनियोगाभावात्त्यर्थः । प्रदीपात्तमोनिवृत्तिवज्जानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह—अपिचेति । ब्रह्माहमिति वेद स ब्रह्मैव भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने तस्मिन्दृष्टे सति अस्य दृष्टरूपानवधफलानि कर्मा नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति, द्वितीयाभावात् । अभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि, अज्ञानहानात् तज्जीवाह ब्रह्म गुरुपदेशादात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मीत्येव विदितवत् । तस्माद्देवनात्तद्ब्रह्म पूर्णमभवत् । परिच्छेदप्रान्तिहानादेकत्वमहं ब्रह्म इत्यनुभवतस्तत्रानुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः । तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । विद्यातत्फलमेवम्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत्कालान्तरभावित्वं स्यात्, तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वै

भामतीत्याख्या

क्रियानिष्पादस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसज्यति—तद्यदीति । न चागमबाधः, आगमस्योत्प्रेन प्रकारेणोपपत्तेः । अ च ज्ञानजयापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह—अपि च ब्रह्म वेदेति

आनन्दमिरीयव्याख्या

उक्तविशेषणवशात् सा कर्मकार्येत्युक्तम्, इदानीं धर्माधर्मयोः सकार्ययोर्ब्रह्मसंबन्धनिषेधादपि तस्यासिमुक्तिर्न कर्मकार्येत्याह—यत्रेति कालानवच्छिन्नाच्च मुक्तिर्कर्मसाध्येत्याह—कालेति । ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेदत्वे मानमाह—अन्यत्रेति । धर्मात्तत्फलाच्च सुखा अधर्मात्तत्फलाच्च दुःखात्, कृताकार्यात्, अकृताच्च कारणात्, भूतादिकालत्रयाच्च पृथग्भूतं तेनानवच्छेदं यस्यदस्य तद्वदेति श्रुतं प्र मन्त्रिकेतसो वचनम् । आदिशब्देन 'नैनं सेतुम्' इत्याद्या श्रुतिश्रुते । पृथगिज्ञासाविषयत्वाच्च धर्माद्यसृष्टत्वं ब्रह्मणो युक्तमित्याह—तदिति । अतःशब्दपाटे धर्माद्यस्पर्शे कर्मफलवैलक्षण्यं हेतुकृतम् । कर्तव्यधर्शेषत्वेन ब्रह्मोपदेशात्तस्यासिमुक्तैर्वधोपफलत्वमिति शङ्क्याह—तद्यदीति । अनित्यत्वेऽपि स्वर्गादिवत्पुमर्थेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । तस्मिन्मोक्षे विधेयक्रियासाध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थं यथोक्तेति । तयोश्चोदनालक्षणयोरीत्यादाविति शेषः । स्वर्गादिदृष्टान्तादित्यर्थः । इष्टापत्तिरित्याह—नित्यश्चेति । ब्रह्मासिमुक्तैर्वधोपफल फलितमाह—अत इति । मुक्तैर्वधोपफलत्वे हेत्वन्तरमाह—अपिचेति । यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन साक्षात्करोति स तदेव वेधं ब्रह्म भवं तत्कृतमुपायात् । तस्मिन्परात्मनि परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते सत्यस्य विदुषोऽज्ञानरूपानि कर्मा क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वान्मयहेत्वभावत्वात्निर्भयो भवति । श्रुतावितिशब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः । हे जनक, त्वमभयं प्राप्तोऽसि, तत्साक्षात्कारवत्त्वात् यदस्मिन्देहं जलसूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितात्मानमेव सर्वकर्मजनातीतमवेदितकथमहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति, तस्मादेव ज्ञानादज्ञानकृतासर्वत्वनिवृत्त्या तद्ब्रह्म पूर्णात्मान स्थितमासीत् । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैका दिजानतः' इति यः सर्वात्मभावो विद्याव्यङ्ग्यत्वेनोक्तस्तत्रात्मनि तद्वीकाले वा तदात्मैक्यमुपदेशेन पश्यतः शोकाद्युपलक्षितः संसारो नै श्रुतीनामर्थः । आदिशब्देन 'ब्रह्माविद्यामिति' इत्याद्या गृह्यन्ते । तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । विद्यातत्फलवारेककालत्वश्रुतेर्वैश्वानराणां

सूत्रम्—‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः’ (न्या० सू० १।१।२) इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं

रत्नप्रभाष्याख्या

प्रवृत्तौत्तरापायः, प्रवृत्त्यपायात्पुनर्देहाप्तिरूपजन्मापायः, एवं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाज्ञानाशये सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोः रनन्तरस्य कार्यस्य जन्मनोऽप्याहुः स्वर्ध्वस्वरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे ‘तत्त्वज्ञानाग्निः श्रेयसाधिगमः’ इत्युक्ते सती तत्रपदार्थमिथात्मतत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च मिथा-
त्मज्ञानान्मुक्तिं वदत्सूत्रं संमतं चेत् परमतानुज्ञा स्यादित्यत आह—**मिथ्येति ।** तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरित्येवं संमतिरुक्ता, भेदज्ञानं तु ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति’ इति श्रुत्या भ्रान्तित्वात् ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा, संपदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह—**न चेदमित्यादिना ।** अल्पात्मन्वन्तरित्स्कारेणोक्तवृत्तव्यभेदध्यानं संपत्, यथा मनः स्ववृत्त्यानन्त्यादनन्तं, तत उत्कृष्टा

भामतीव्याख्या

तेन हि प्रणीतं सूत्रम्—‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः’ इति । पाठपेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणपाये कार्यापायः, कफापाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मा-
पायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्यपञ्चतन्त्रक्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाभि-
र्भावो मोक्षः । न तु विद्याकार्यस्तज्जिततापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानानिमिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः, न स्वक्षपात्संमतं तत्त्वज्ञानमिह संमतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः । स्यादेतत् । नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत् । अपि तु संपदादिरूपम् । तथा च विधेः प्राग्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं सत् विधिगोचरो भविष्यति । यथा इत्यनन्तत्वेन मनसो विश्वेदेवसास्याद्विधादेवान्मनसि संपाद्य मन आलम्बनमभि-
यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपादानां विश्वेषामेव देवानामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकाप्राप्तिः । एवं चिद्रूपसांन्याजीवस्य ब्रह्म-
रूपतां संपाद्य जीवमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः । अज्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्यानुचिन्तनं, यथा ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ । एवं जीवमब्रह्म ‘ब्रह्मेत्युपासीत’ इति क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा ‘वायुर्वीव संवर्गः’ ‘प्राणो वाव संवर्गः’ । बाह्या खलु वायुदेवता वक्षसादीन् संवृङ्के । महाप्रलयसमये हि वायुर्वक्षसादीन्संवृज्य संहत्यात्मनि स्थापयति । यथाह द्रविडाचार्यः—‘संहरणाद्वा संवरणाद्वा ताप्तीभावाद्वायुः संवर्गः’ इति । अज्यासे च प्राणः संवर्ग इति । स हि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्के । प्रायणकाले हि स एवं सर्वाणिन्द्रियाणि संयुष्मोक्तान्म-
तीति । सेयं संवर्गदृष्टिवर्गिणी प्राणे च दशाङ्गागतं जगद्दर्शयति यथा, एवं जीवानामि वृंहणक्रियाया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलदा कल्पत इति । तदेषु निष्पत्ति पक्षेचात्मदर्शनेनापासनादयः प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात्, सैतुतशक्यवत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति संस्कारो वात्मनो दर्शनं विधीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति’ इति समाज्ञातं, प्रकरणेना च गृहीतमुष्णपात्राणाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयावेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन कृत्वङ्गभूते आत्मनि ‘आत्मा वा अरे द्रव्यः’ इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते । ‘यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत’ इति न्यायादत आह—**न चेदं ब्रह्मात्मै-**

आनन्दमिरीयव्याख्या

जन्म देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । हिंसास्तोयादिरूपा पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रसृते । दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिर्धर्मं जनयति । तावैतौ धर्मोपधर्मौ प्रवृत्तिसाधौ तच्छब्दौ । रागद्वेषाभ्यांयुक्तमानलोभादयो दोषाः । मिथ्याज्ञानमन्तस्तत्त्वज्ञानं, आत्मा नास्तीत्यादि । तेषां पाठक्रमानुसरोत्तरापायाये तदनन्तरस्य पूर्वपूर्वस्थापायादपवर्गो निःश्रेयसम् । मिथ्याज्ञानादयो दुःखानामा धर्मो विच्छेदप्रवृत्ते तन्मानाः संसारः । तथाच यदा तत्त्वज्ञानानिमिथ्याज्ञानमपि तदा हत्वभावे फलाभावाद्योषापायः, तदभावे च प्रवृत्तिसाध्यधर्मोपधर्मोपायाजन्मापाय-
द्वारा दुःखमपगच्छति, तत्त्वज्ञानान्तिनं निःश्रेयसं सिध्यति । तदेवं तत्त्वज्ञानानिमिथ्याज्ञानाध्वत्स्या मोक्ष इत्यक्षपादस्यापि विवक्षितमित्यर्थः । ननु भेदधीरेव मिथ्याधीरिहृद्धा तत्त्वधीस्तैकाग्रशब्देऽभीष्टा, ‘तत्त्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम्’ इत्युपक्रम्य ‘आत्मनि तावदतील-
नामन्यालोति दुःखेऽनिलेऽप्राणे समये जुगुप्सिते हातव्ये यथाविषयं वेदितव्यम्’ इत्यादिन्यायमाध्यदेशेनात् । तत्कर्षं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानानि-
मिथ्याधीर्धस्तिरित्यत्र न्यायशास्त्रानुगुण्यं, तत्राह—**मिथ्येति ।** भेददृष्टेरज्ञानविलासत्वात्तन्मिथ्याज्ञानाप्रतिपक्षत्वात्, अद्वयब्रह्मात्मधीरेव तत्रि-
सिक्त्यावश्यकमित्यर्थः । अथैकत्वज्ञानमपि संपदादिरूपत्वाद्भेदधीतुल्यं न मिथ्याधीरिहृद्धं, नेत्याह—**न चेति ।** संप्रभामात्रे वस्तुव्यात्मने

१ आरोग्यप्रधाना संपत् । २ स्तुतशब्दवदिति । ‘आग्नेः स्तुवते प्रदग्धंयसि’ इति स्तुतशब्दे समाज्ञाते, प्रगीतमन्त्राद्यैः देवतागुणैश्चकाभिधानं स्तोत्रम् । अग्नीतिमन्त्राद्यैः शब्दम् । ते ‘मन्त्रेवाग्नेः कर्तव्यः’ इति नियमादेवताप्रधानसंस्काराभ्यन्तरेण गुणकर्मणि वा अन्तर्भावत्वेन प्रधानकर्मणि कृति सेवेदेह कर्तव्यो गिदेवतास्वरूपस्य दृष्टवद्गुणकर्मत्वे प्राप्ते सिद्धान्तः—गुणमिधानेन स्वरूपप्रकाशानुरूपस्तुतिरिह विहिता कृतंते ‘स्तुवते’ ‘यसि’ इति । अभिधानविधाना-
श्रुतीनामर्थः । औदृशेन्द्रि-
प्रवृत्तिर्धर्म-
विद्वत्तामिति । एषमिहात्मोपासनद्वयेन प्रधानकर्तव्यत्वात् । ३ (नै. १।१।८) तस्यैक-

संपद्वपम् । यथा 'अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति' (बृह० ३।१।९) इति । न चाध्यासरूपम् । यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छान्दो० ३।१।८।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छान्दो० ३।१।९।१) इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्टध्यासः । नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं 'वायुर्वाव संवर्गः' 'प्राणो वाव संवर्गः' (छान्दो० ४।३।१, ३) इतिवत् । नाप्याज्यावेक्षणान्दि-कर्मवत्कर्मङ्गसंस्काररूपम् । संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने 'तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७) 'अहं ब्रह्मासि' (बृह० १।४।१०) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृह० २।१।१९) इत्येव-

रत्नप्रभाध्याख्या

देवा अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्यात् विश्वेदेवा एव मन इति संप्रत्ययानन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा चेतनत्वसाम्याज्जीवे त्वेदः संप्रति न चेत्तर्थाः । आलम्बनस्य प्राधान्येन ध्यानं प्रतीकोपास्तिरध्यासः । यथा ब्रह्मदृष्टया मनस आदित्यस्य । यथा अहं ब्रह्मेति ज्ञानमध्यासो नेत्याह—न चेति । आदेश उपदेशः । क्रियाविशेषो विशिष्टक्रिया तथा योगो मेघं यस्य ध्यानस्य तत्तथा । यथा प्रलयकाले वायुरभ्यादीन्संवृणोति संहरतीति संवर्गः, स्वापकाले प्राणो बागादीन्संहर-ते संहारक्रियायोगात्संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं, तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्याह—ना-ति । यथा 'पर्यवेक्षितमाज्यं भवति' इति उपांशुयाजायङ्गस्याज्यस्य संस्कारकमवेक्षणं विहितं तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्ग-त्वनः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह—नाप्याज्येति । प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह—संपदादीति । उपक्रमदिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैक-त्वनि प्रमितिहेतुयैः समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयस्तात्पर्यं निश्चितं तत्प्रीत्येत । किं च एकत्वज्ञानादाज्ञा-

भामतीध्याख्या

वविज्ञानमिति । कुतः, संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाज्ञातमा-वेक्षणं तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते । नैच 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि कस्यचित्प्रकरणे समाज्ञातम् । न

आनन्दगिरियव्याख्या

न्येन केनचिन्मद्वतो वस्तुनः संपादनम् । तत्रोदाहरणम्—यथेति । मनस्यनन्तवृत्तिमत्यालम्बनेऽप्यपरिमाणे विशेषां देवानामनन्तामां-गमनन्तत्वसामान्येन संपादनं तेनानन्तफलमित्येवा श्रुता, तथा जीवस्यापि चैतन्यसामान्याब्रह्मतासंपादनममृतफलं विधेयमित्युक्तमि-
ति । अध्यासपक्षं निषेधति—नचेति । अध्यासः शास्त्रतोऽसिस्तद्धीः । संपदि संपाद्यमानस्य प्राधान्येनानुध्यानं, अध्यासे त्वालम्ब-
ति विशेषं मत्वा दृष्टान्तमाह—यथेति । आदिशब्दादकाशापुक्तम् । आदित्यादी यथा ब्रह्मधीरातोऽप्येति तथा जीवे तद्धीरातोऽप्येवध्या-
नमिदमेक्यज्ञानमिलपि नेत्यर्थः । पक्षान्तरं दूषयति—नापीति । संवर्गविधायां श्रुतम् । वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अशिरुद्धावत्युपग-
मं वायुमेवाप्येति विलीयते यदा सूक्ष्मोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाप उच्छ्रयन्ति वायुमेवाप्येति वायु-
गन्तवांसंवृद्ध इत्यविद्वैतमथाध्यात्मं प्राप्ते वाव संवर्गो यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं
' इति । तत्र यथा संहरणक्रियायोगाद्वायोः प्राणस्य च संवर्गत्वं, तथा जीवब्रह्मणोर्बृहणक्रियायोगादैक्यज्ञानमिलपि नेत्यर्थः । आदिश-
त्वात् 'प्राणो वा उक्थम्' इत्यादि गृहीतम् । मतान्तरं प्रत्याह—नापीति । यथा दर्शपूर्णमासप्रकारे—'पत्यवेक्षितमाज्यं भवति'
प्रातमवेक्षणमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यसंस्कारो गुणकर्म विधीयते तथा कर्तृत्वेनाङ्गे कृतावात्मनि द्रष्टव्यादिवान्वेन दृष्टेयुगकर्मणो विधा-
माङ्गात्संस्काररूपमेक्यज्ञानमिलपि नेत्यर्थः । आदिशब्देन प्रोक्षणादि गृह्यते । संपद्व्याप्तक्रियायोगसंस्काराणां न प्रतिज्ञामात्राद-
ः, अतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानां स्वाधे मानान्तरविरोधाद्वा तात्पर्यभावाद्वा संपदादिपरतेति विकल्प्य जीवब्रह्मणोर्मानान्तरागो-
वाचकत्वेदस्यापि तथात्वात्, भेददृष्टेः विन्वप्रतिविम्बदविरोधादाद्यो नेति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—संपदादीति । 'सदेव सोम्येदम्'
मेव' इत्युपक्रमात् 'येतदात्समिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा' इत्युपसंहारात् 'तत्त्वमसि' इत्यभ्यासाद्ब्रह्मात्मनो मानान्तरावेकत्वेनापूर्व-
तज्ज्ञानस्य 'आचार्यवान्' इत्यादिना फलश्रुतेः 'अनेन जीवेन' इत्यर्थवादात् 'अथ येऽन्यथा' इत्यादिभेददर्शननिन्दनात्, उपपत्तेश्च
देष्टव्यस्य वृष्टत्वात् । बृहदारण्यकेऽपि 'ब्रह्म वा इदम्' इत्युपक्रमात् 'अयमात्मा ब्रह्म' इति परामर्शोत् 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इत्यु-
प्रात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यभ्यासादप्रपञ्चब्रह्मात्मनोऽपूर्वत्वात् 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इत्यादि फलश्रुतेः 'स एष इह प्रविष्टोऽथ
यां देवताम्' इत्याश्रयवादाहुन्नुभ्यादिदृष्टान्तोपपत्तेः । ऐतरेयके च 'आत्मा वा इदमेक एव' इत्युपक्रम्य 'स एतमेव
' ब्रह्म तत्तमपर्यव' इति परामुद्रय 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इत्युपसंहारात् । आधर्गवे च 'कस्मिन् भगवो वि-प्रमाणं तर्हि
तम्' इत्युपक्रम्य 'ब्रह्मैवेदम्' इति निगमनात् । तैत्तिरीयके च 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति । स्वपक्षे ब्रह्मणः शास्त्री-
निहितं ग्राह्यात् इत्युपक्रम्य 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः' इति विकल्प्य कल्पद्वये कार्यानुपवे-
नात् इत्यादिनोपसंहारात्, तस्यैव ब्रह्मात्मनोऽभ्यासात्, तदपूर्वतां स्यात् । 'सोऽश्रुते सर्वान्मा' इत्यान्यतरपरिग्रहः स्यादित्याश-

अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रोपनिबन्धानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदं तथा विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितुवेदनादिभेदमपनयति । तथाच शास्त्रम्—‘यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्’ (केन० २।३) ‘न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः’ ‘न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः’ (बृह० ३।४।२) इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितसंसारिविवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूपाधो मोक्षस्तस्य मानसं, वाचिकं, कार्याकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च

रत्नप्रभाख्या

ज्ञानानिरिति शङ्कते—अविषयत्वं इति । वेदान्तजन्यवृत्तिकृताविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तपुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति—नेति । परत्वात् फलत्वादित्यर्थः । निवृत्तिरूपब्रह्मात्मयतिदिति वार्थः । उक्तं विवृणोति—नहीति । चिद्विषयत्वमिदं त्वम् । अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यत्वे धृतिमाह—तथाचेति । यस्य ब्रह्मातं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम् । यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दाढ्यार्थमनुवदति—अविज्ञातमिति । अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्षः । अज्ञानं तु ब्रह्म विज्ञातं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्दृष्टारं चाक्षुषमनोवृत्तेः साक्षिणं, अनया दृश्यया दृष्टया न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिवृत्तेः निश्चयरूपायाः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्यादित्याह—नेति । नन्वविद्यादिवर्तकत्वेन शास्त्रस्य ग्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वान्मोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेत्याह—अत इति । तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकारातिसंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं, तद्विभक्त्यान्मोक्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह—यस्य तु इत्यादिना तत्साज्ज्ञानमेकं मुक्त्या इत्यन्तेन । तथा उत्पाद्यत्ववत् विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयः । दूषयति—

भामतीव्याख्या

कृतः अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वादिति । सर्वमेव हि वाक्यं नेदं तथा वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति । नहीदृष्टी-रुड्यादीनां मयुरस्तभेदः श्लेष आख्यातुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक एवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा क्व कया प्रत्यगात्मन्यलौकिके । अदूरविप्रेकशेण तु कथंचित्प्रतिपादनमिहापि समानम् । त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमितया प्रमेये घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम् । तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्त्वतयदायप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तस्मिन् प्रमाणादयस्तिष्ठो विधा निवर्तते । न हि पतुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुमस्ति भविष्युमर्हतीति । तथाहि—‘विगलितपरामृच्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदा त्वमिति हि पदैककार्थत्वे त्वमित्यपि यत्तदम् । तदपि च तदा गवैकार्थं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान्कर्तृत्वादीन्पदार्थमलानिजात् ।’ इत्यान्तरश्लोकः । अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति,—तथाच शास्त्रम्—यस्यामतमिति । प्रकृतमुपसंहरति—अतोऽविद्याकल्पितेति । परपक्षे मोक्षस्यानित्यता-

आनन्दगिरियव्याख्या

ब्रह्म महत्तममिति त्वं विद्धि । यदुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासने जना नेदं त्वं ब्रह्म विद्धीत्यर्थः । शास्त्रोपनिबन्धानुपपत्त्ये ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञानानिरिति चोदयति—अविषयत्वं इति । शास्त्रीयज्ञानाधीनरूपवत्स्वरूपकर्मत्वाभावेऽप्यविद्यावत्त्वतिसायवत्त्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वात् प्रतिज्ञानानिरित्याह—नेति । शास्त्रीयधीकृताविद्यावत्स्वित्तमत्वेन तत्कृतरूपवत्स्वरूपमपि घटादिवदित्याशङ्क्य तथैवेदधीविषयत्वात् परोमैवमित्याह—नहीति । तर्हिदंप्रत्यगाधिविषयत्वादविद्यावत्स्वित्तमत्त्वमपि शून्यवन्नास्तीति नास्य शास्त्रीयतेत्याशङ्क्य अहमादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मास्तीति बुद्धत्वाविर्भावविषयदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह—किं तर्हीति । तथापि कथमदर्थं ब्रह्म प्रतिपाद्यं वेद्यादिभेदादित्याशङ्क्याह—वेद्येति । तत्र श्रुतीरुदाहरति—तथा चेति । यस्य ब्रह्मतमविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्यग्भातम् । यस्य तु मतं विषयतया ज्ञातं ब्रह्मेति धीर्नासी तद्वदं, भेदधीमत्त्वादिवेभेदतिनियमाधुम्नो विद्वद्विद्वत्पक्षावनुवदति—अविज्ञातमिति । विषयत्वेनाज्ञातमेव ब्रह्म सम्यग्ज्ञानात् ज्ञातमेव विषयतया यथावदज्ञानतामित्यर्थः । दृष्टेष्टुञ्ज्यायाः कर्मभूताया दृष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्टया व्याप्तां दृश्यया तथा दृष्टया न पश्येः, विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षिणं तथैव वेद्यया विज्ञाना न विजानीया इति श्रुत्यन्तरमाह—न दृष्टेरिति । अदिपदेन ‘अदृश्येऽनात्म्ये’ ‘यत्तददृश्यम्’ इत्यादि गृहीतम् । ननु यथैकपक्षीः शास्त्रोत्था स्मृतिमनुपाधाविद्याबाधया तज्जं ज्ञात्राद्यपि बाधित्या ब्रह्मात्मन्यमेवे स्वाभाविकापरोक्षव्यञ्जनेन निवर्तकतया स्थितेति ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणं तर्हि ध्वस्ताविद्यातज्जब्रह्मरूपस्यागन्तुकत्वात् तदासेर्मुक्तमित्येत्याशङ्क्याह—अत इति । शास्त्रोपनिबन्धानुपपत्त्ये त्वपक्षे ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं चोक्त्वा परपक्षे तदनित्यत्वं वक्तुं तस्योत्पाद्यत्वं, विकार्यत्वं, प्राप्यत्वं, संस्कार्यत्वं वेति विकल्प्य कल्पद्वये कार्यानुपप्रेषमङ्गीकरोति—यस्येति । तथेति मुक्तेर्विकार्यत्वे सत्युत्पाद्यत्वकार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः । तर्हि कार्यानुपप्रेषायात्यन्तरपरिग्रहः स्यादित्याश-

तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । नहि दध्यादिविकार्यं, उत्पाद्यं वा घटादि, नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनास्मि कार्योपेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नृपत्यर्थं, सर्वगतत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मणः, आकाशस्यैव । नापि संस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्यादोषापनयनेन, वा । न तावद्गुणाधानेन संभवति, अनाधेयतिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयनेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, यथादर्शो निवर्धनक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वात् नुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते । यदात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः

रत्नप्रभाज्याख्या

तयोरिति । स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः । नन्वनित्यत्वनिरासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदाप्तिरस्तु, नेत्याह—**नचेति** । ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा । उभयस्याप्यासत्वाच्च क्रियापेक्षेत्याह—**स्वात्मेत्यादिना** । यथा ब्रीहीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणोपेक्षा तथा मोक्षस्य नेत्याह—**नापीत्यादिना** । गुणाधानं ब्रीहिषु प्रोक्षणादिना, क्षालनादिना वस्त्रादौ मलपनयः । शङ्कते—**स्वात्मधर्मे इति** । ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत्त उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यत इत्यत्र दृष्टान्तः—**यथेति** । संस्कारो मलमाशः । किमात्मनि मलः सत्यः कल्पितो वा । द्वितीयं ज्ञानादेव तत्राशो न क्रियया । आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठा अभ्यनिष्ठा वा । नाथ इत्याह—**न, क्रियेति** । अनुपपत्तिं स्फुटयति—**यदिति** । क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्वती

भामतीत्याख्या

मापादयति—**यस्य त्विति** । कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तमपेक्षते मोक्षः स्वात्यत्ताविति । **तयोः पक्षयोरिति** । निर्वैलंबिकार्ययोः क्षणिकं ज्ञानमाप्तेति बौद्धाः । तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वैलंबो मोक्षः । अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपहाय या कैवल्यवस्थायतिरासामनः स मोक्ष इति विकार्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरमाप्तिर्विकारो दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो व्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतेः ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविकार्यो भविष्यति । तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—**न चाप्यत्वेनापीति** । अन्यदयनेन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं प्राप्यते । तद्यथोपनेलं जलपिरितबहलचपलकण्डोऽलमालपरस्परालक्षलनसमुद्धतत्वेन पुस्तवकतया विकृतः, मये तु प्रशान्तसकलकण्डोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मय्यमविकृतं पौतिकः पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मवेति किं केन प्राप्यतां । भेदाश्रयत्वात्प्राप्तिरर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह—**स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपीति** । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति—**नापि संस्कार्य इति** । इयं हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बीजपुरुकुसुमस्य लक्षारसावसेकः, तेन हि तदुत्तमं संस्कृतं लक्षासत्सर्वं फलं प्रप्ते । दोषापनयनेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निष्ठमिष्टकाचूर्णेनोद्भासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद्ब्रह्मणि गुणाधानं संभवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा । स्वभावश्चेत् कथमाधेयः, तस्य नित्यत्वात् । भिन्ने तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावः, गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तः, विरोधात् । तदनेनाभिर्निधेनोक्तम्—**अनाधेयतिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य** । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति—**नापि दोषापनयनेनेति** । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तते, न तु ब्रह्मणि असती निवर्तनीया । नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते—**स्वात्मधर्मे एवेति** । ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत्त उपासनादिक्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति—**नित्यशुद्धत्वमालोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति** । शङ्कां निराकरोति—**न । कुतः, क्रियाश्रयत्वात् नुपपत्तेः** । नाविद्या ब्रह्माश्रया, किंतु

आनन्दगिरिध्याख्या

इत्याह—**तयोरिति** । तदेव व्यतिरेकेण व्यनक्ति—**नहीति** । अनिलत्वनिवृत्तये पूर्वसिद्धस्यैव ब्रह्मणो ग्रामादिवदाप्यतेति तृतीयमार्शः इत्याह—**न चेति** । ब्रह्म प्रलयन्यद्रा । प्रथमं प्रत्याह—**स्वात्मेति** । द्वितीयेपि ब्रह्म सर्वगतं परिच्छिन्नं वा सर्वगतत्वेऽपि तस्मात्संयोगस्तादात्म्यं वा । तत्राद्यं दृश्यति—**स्वरूपेति** । तादात्म्यपक्षस्तु स्थितस्य नष्टस्य बान्यस्यान्यत्वयोगादुपेक्षितः । अविकृतदेशतया परिच्छिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणः संयोगाख्या तस्मात्तिरनित्यत्वादयुक्ता । तादात्म्यं दृक्कन्यायनिरस्तम् । पक्षान्तरं निराह—**नापीति** । तदभावं वक्तुं संस्कारद्रव्यमाह—**संस्कारो हीति** । प्रकारप्रकारिप्रसिद्धधर्मो निपातो । गुणाधानेन युक्तेन संस्कार्यतेत्याह—**नेति** । दोषनिरासेनापि न तस्याः संस्कार्यतेत्याह—**नापीति** । आगन्तुकगुणदोषयोरभावेऽपि नैसर्गिकाविद्यादोषात्तद्विषया युक्तेः संस्कार्यतेति शङ्कते—**स्वात्मेति** । वस्तुतः स्वात्मैव प्रतीत्या धर्मः सञ्ज्ञितं यावत् । स्वाभाविकस्यापि तिरस्कृतस्य क्रियातोऽभिव्यक्त्यो दृष्टान्तमाह—**यथेति** । किमस्मात् स्वाश्रयक्रियया दोषापनयस्या संस्क्रियते किं बान्याश्रयक्रिययेति विकल्प्याद्यं निरस्यति—**नेति** । आत्मनोऽसङ्गत्वाच्च क्रियाश्रयत्वयोः नित्यत्वयुक्तं, क्रियावत्प्रमिच्छतां तथोच्यत्वादित्याह—**यदाश्रयेति** । आप्तनोऽपि विकारित्वमाशङ्क्याह—**यदीति** । न केवलमा

प्रसज्येत । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्मात् स्वाश्रया क्रियात्मनः संभवति । अन्याश्रयास्तु क्रियाया अविवक्षितत्वात् तयात्मा संस्कियते । ननु देहाश्रयया ज्ञानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्कियमाणो दृष्टः । न । देहादि-संहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्कियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि ज्ञानाचमनोदेहैहसमवायित्वम् । तथा देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्कियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयविकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुपपद्यते । एवं ज्ञानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुपपद्यते स संस्कियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकर्त्रहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्तन्ते । तत्फलं च स एवाश्नाति, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति'

रत्नप्रभाध्याख्या

जायत इत्यर्थः । तच्च वाक्यबाधनम् । न द्वितीय इत्याह—अन्येति । अविप्रयत्नात् । क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगिलादिति यावत् । णं तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकाचूर्णादिद्रव्यसंयोगित्वात्संस्कियत इति भावः । अन्यक्रियान्यो न संस्कियत इत्यत्र व्यभि-
रं शङ्कते—नन्वेति । आत्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बतत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति आत्मा देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रियाश्र-
वन्नान्त्वा संस्कार्यत्वप्रमाण व्यभिचार इत्याह—नेति । कश्चिदिति । अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । यत्रात्मनि विषये
रोग्यबुद्धिरुपपद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः । ननु देहाभिन्नस्य कथं संस्कारः, तस्यासंभिकफलमोक्तत्वा-
गादित्यत आह—तेनेति । देहसंहतैवेनान्तःकरणप्रतिबिम्बात्मना कर्ताहमिति भासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादा-
यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः । मनोविशिष्टस्यासंभिकमोक्तः संस्कारो युक्त इति भावः । विशिष्टस्य
कृत्वं न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह—तयोरिति । प्रमानुसाक्षिणोर्भेद्ये सत्त्वसंसर्गमात्रेण कल्पितकर्तृत्वाद्विमान्

भामतीव्याख्या

वे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अमुपल त्वशुद्धं क्रियासंस्कार्यत्वं दूयते । क्रिया हि ब्रह्मसमेवेता वा
प्र संस्तुयीत, यथा निर्वचनपिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतत्त्वमवेतः । अन्यसमेवेता वा । न तावद्ब्रह्मधर्मः क्रिया,
याः स्वाश्रयविकारेहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्यापातात् । अर्थाश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । नहि दूषणे निवृत्त्य-
णे मणिविशुद्धो दृष्टः । तच्चानिष्टमिति । तदा बाधनं परामुशैति । अत्र व्यभिचारः चोदयति—ननु देहाश्रययेति ।
देहरति—न । देहसंहतस्येति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते । स च स्थूल-
क्ष्मरीरेन्द्रियादिंसंहतस्तत्संघातमप्यतिरिक्ततदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतः, अतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽत्यात्मनो
वति, तदभेदाप्यवसायात् । यथाङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते । तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सान्यवहारिकप्रमाण-
शरीरता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेषमायत्तमात्र
कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम् । तयोरन्यः पिप्पलमिति । अन्यो जीवात्मा । पिप्पलं कर्मफलम् । अनश्नन्नन्य

आनन्दगिरियव्याख्या

नो विकारित्वे युक्तिविरोधः, अपिलागमविरोधोऽपीत्याह—अविकार्य इति । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिसमुच्चयार्थक्षकारः । 'न
भेदे भियते वा' इत्यादिश्रुतिर्युतिसंयुक्तार्थमादिपद्यम् । तच्चेति । आगमबाधनमनिष्टं । वैदिनामिति शेषः । आश्रयप्राप्त्योर्निगमयति—
भाषेति । द्वितीयं निराह—अन्येति । क्रियायाः स्वाश्रये तथुक्ते वातिशयहेतुत्वात्, असङ्ख्यात्मनस्तदाश्रयबुद्धशयसंबन्धात्, तत्रिष्टा
या संस्कारमात्मन्याधातुमलमित्यर्थः । नान्याश्रया क्रियार्थं संस्कारोतीत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—नन्वेति । आदिपदं संघ्याकन्दनादिसं-
र्धम् । आत्मनो देहावतिरिक्तत्वापि देहातिविविधव्याप्तात्तदभिन्नस्यैव तत्क्रियया संस्कार्यत्वात् व्यभिचार इत्याह—न । देहेति । अवि-
गृहीतस्येति । अविद्यया मनुष्योऽहमिति मिथ्याज्ञानदृष्टस्येत्यर्थः । देहाश्रयक्रियया देहसंहतस्य तदभिन्नस्यात्मनः संस्कियमाणत्वमुक्तत्वा-
त्तच्चमनादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह—प्रत्यक्षं इति । असंहतात्मस्थद्विवया तस्यैव संस्कार्यत्वं किं न स्वादित्याशङ्क्याप्यक्षवि-
मानमाह—तयेति । कश्चिदित्यनिर्धारितविशेषणमुष्मिकफलेपभोगशक्तमस्तीत्येवं प्रतिपन्नं निर्दिशति । दृष्टान्तोक्तं स्पष्टयति—यथे-
दिना । देहसंहतफलं तदभिमानिन इत्युक्तं, आरोग्यमपि कस्मादसंहतात्मगं न स्वादित्याशङ्क्यानुभवविरोधादित्याह—अहमिति ।
तत्फलं शुद्ध इत्युक्तम् । आत्मनो यथोक्तबुद्धिमतोऽसंहतत्वमनुभवेन वारयति—स चेति । कथं तर्हि ज्ञानादीनां कर्तृसंस्कारत्व-
विरत्याशङ्क्य संहतस्यैव कर्तृत्वादित्याह—तेनेति । प्रयत्नेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि तुल्यमित्याशङ्क्याह—अहंप्रत्ययेति ।
अविर्तुर्निष्प्रकाशस्य न तद्विषयेत्येत्यर्थः । न केवलमस्याहंभीमात्रे कर्तृत्वं किंतु भीमात्र इत्याह—प्रत्ययिनेति । आत्मनो भोक्तृरेव
भक्तुर्भोग्यावादित्याशङ्क्याह—तत्फलं चेति । संहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह—तयोरिति । जीवपरमेर्भेद्ये जीवो नानारसं
यथापि भक्षयमेता भावना दूषणस्योपकरोति तथापि संयोगविभागावस्थात्वात्तद्व्यापारः । तौ च नास्तीत्यर्थः । २ अथवाहितत्वात् । अतिलमात्मनः
नित्यकमनित्वत्वं नु व्यग्रहितमिति भावः ।

(मुष्ण्ड० ३।१।१) इति मन्त्रवर्णात् । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' (काठ० १।३।४) इति च । तथा च 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वेता० ६।११) इति । 'स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमन्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्' (ईशा० ८) इति च । एतौ मन्त्रावनाधेयतिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनु-

रत्नप्रभाष्याख्या

प्रमाता पिपलं कर्मफलं भुङ्के, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः । देहादियुक्तं प्रमात्रात्मनमित्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य चिदात्मोर्मिभ्यां संस्कार्यत्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वं मनमाह—एक इति । सर्वभूतेषु द्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः । तथापि मायावृतत्वान्न प्रकाशत इत्याह—गूढ इति । ननु जीवेनासंबन्धाद्भिन्नत्वाद्वा देवस्य भावं न तु मायागूहनादिति, नेत्याह—सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति । देवस्य विभुत्वात्सर्वप्राणिप्रत्यक्षत्वाच्चावरणं बाहानमित्यर्थः । प्रत्यक्षत्वे कर्तृत्वं स्यादिति चेन्न, कर्माध्यक्षः । क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न स भूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति । साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह—चेता केवल इति बोद्धुं चेत् सति अकर्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धम् । चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः । निर्गुणत्वादिदोषाच्च गुणो दोषनाशोः संस्कारो नेत्यर्थः । 'स' इत्युपक्रमाच्छुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः । स एव आत्मा परि सर्वमगात् व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान् अकायो लिङ्गशून्यः, अव्रणोऽक्षतः, अन्नाविरः शिराविधुरः अनश्वर इति वा । आभ्यां पदभ्यां स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तम् । शुक्रादिमलशून्यः । अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसंसृष्ट इत्यर्थः । अत इति । उत्पत्त्यासितिकारसंस्कारेभ्योऽन्यत्पञ्चमं क्रियफलं नास्ति, अन्यमोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा । न । ज्ञानार्थत्वादित्याह—तस्मादिति । द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघातं शङ्कते—नन्विति । तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहृतमिति भावः

आमरीआख्या

इति । परमात्मा । संहतयैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः—आत्मेन्द्रिय इति । अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मनौ पठति—एको देव इति । शुक्रं दीप्तिमत् । अव्रणं दुःखरहितम् । अन्नाविरं अविगलितम् । अविनाशीति यावत् । उपसंहृतितस्मादिति । ननु मा भून्निर्वर्त्यादिकर्मताचतुष्टयी । पञ्चमी तु काचित् विधा भविष्यति, यया मोक्षस्य कर्मता घटियत इह आह—अतोऽन्यदिति । एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति । एतदुक्तं भवति—चतसृणां विधानां मयेऽन्यतमतया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाव्यावर्तमाना व्यापकात्पलब्ध्या मोक्षस्य क्रियाफलव्यावर्तयतीति तर्हि मोक्षे क्रियैव नास्ति, तथा च तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थानि प्रवृत्त्योऽनर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजनाह—तस्माज्ज्ञानमेकमिति । अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्माच्च विधिगोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिवन्त्यतमं न मोक्षः ।

आनन्दगिरीयव्याख्या

कर्मफलं भुङ्के । असंहतस्याभोक्तृत्वं मानम्—अनश्नश्निति । परमात्मा स्वयमनुजान एव पश्यन्वर्तते । संहतस्य भोक्तृत्वं वायान्तरमाह—आत्मेति । आत्मीयं शरीरमात्मा । देहादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । यदात्मा भोक्तेत्यादुरिति संबन्धः । इन्द्रियेभ्योऽपि क्रियाविशेषणमनिर्गुणत्वाभिदोषत्वाच्च ब्रह्मात्मनि द्विधापि संस्कारो नेत्युक्तम् । इदानीं तस्मिन्गुणदोषयोर्भावे मानमाह—तथाचेति । सूतित्रयात्मनाः प्रत्याह—एक इति । यथाहुः—'हरिब्रह्मा पिनाकीति बहुधैकोऽपि गीयते' इति अखण्डजाच्च व्यावर्तयति—देव इति । आदित्यादिबन्धमाह—सर्वेति । तर्हि किमिति सर्वेषां न भाति, तथाह—गूढ इति । तर्हि तद्वद्भावाच्छिब्रत्वेन परिच्छिन्नत्वं, नेत्याह—सर्वेषु पीति । ननोपच्यत इत्यर्थं वारयति—सर्वभूतेति । सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं शङ्कित्वोक्तम्—कमेति । सर्वभूतेष्वित्यादि भूतानां पृथगुक्तः सद्वितीयत्वं, तथाह—सर्वेति । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽधिष्ठानम् । न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः । न कर्मणामेवाध्यक्षोऽपि तु तद्वतामपीत्याह—साक्षीति । तत्र चैतन्यस्वाभावं हेतुमाह—चेतेति । केवलो दृश्यवर्जितोऽद्वितीयः । निर्गुणत्वादिगुणरहितः । चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः । ब्रह्मात्मनि गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरमाह—स इति । स प्रकृतः 'यस्य सर्वं भूतानि' इत्यादावात्मा परितः समन्तादगात्सर्वगतः । शुक्रमित्यादिशब्दाः पुंलिङ्गत्वेन नेयाः, 'स' इत्युपक्रमात्, 'कविर्मेनीषी' इत्यादि च पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । शुक्रो दीप्तिमान् अकायो लिङ्गशून्यः । अव्रणोऽक्षतोऽन्नाविरः शिराविरहितत्वाभ्यां स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम् । शुक्रादिमलशून्यः । अपापविद्धो धर्माधर्मविधुरः । मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह—एताविति । तथापि मोक्षस्य किमायातं, तदाह—ब्रह्मेति । उ ब्रह्मणोरैक्यात्तत्र दोषाद्यभावाच्च तस्याः संस्कार्यत्वेतदुपसंहरति—तस्मादिति । उत्पाद्यादिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । शुक्रशुष्पस्यादिष्वुत्पत्तिरादिशब्दः । तस्या लोके क्रियानुप्रवेशद्वारं मा भूत्पञ्चमं तु किंचिद्भवति नियमाभावात्, नेत्याह—अत इति । उत्पत्त्यादिचतुष्टयमतः शब्दार्थः । तस्या लोके प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य ज्ञानार्थत्वात्तन्मैवपिलाह—तस्मादिति । क्रियानुप्रवेश

प्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न । वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ज्ञायेद्वषट्करिष्यन्' इति । 'संख्यां मनसा ध्यायेत्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१) इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं, पुरुषतत्त्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयमतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतत्त्वमेव तत् । न चोदनातश्च । नापि पुरुषतत्त्वम् । तस्मान्मान-सत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च 'पुरुषो वाच गौतमाग्निः' 'योषा वाच गौतमाग्निः' (छान्दो० ५।७.८।१) इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदना-जन्यत्वात्क्रियैव सा पुरुषतत्त्वा च । या तु प्रसिद्धेऽप्रावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातश्चा । नापि

रत्नप्रभाख्या

नानसमपि ज्ञानं—न विधियोगया क्रिया, वस्तुतत्त्वात्, कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह—नेति । वैलक्षण्यं प्रपन्नयति—क्रिया हीति । त्र विषये तदनपेक्षैव वा चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना । विषयवस्त्वनपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह—येति । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वषट्करिष्यन्हेता, संख्यां देवतामिति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया स्वनपेक्षा पुंतश्चा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानसत्वाज्ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह—ध्यानमित्यादिना । थापि क्रियेति शेषः । कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रियामुक्ता ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति—ज्ञानं त्विति । तः प्रमात्वाच्च चोदनातश्च न विधेर्विषयः । पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रं, तस्माद्रस्त्वव्यभिचारादुपतन्त्रत्वाच्च शानाज्ज्ञानस्य महान्भेद इत्यर्थः । भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह—यथा चेति । अनेदासत्त्वेपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं,

भामतीध्याख्या

इदयति—ननु ज्ञानमिति । परिहरति—न कृतः वैलक्षण्यात् । अयमर्थः—सत्यं, ज्ञानं मानसी क्रिया, नित्यं ब्रह्मणि फलं नयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशतया विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम् । तदेतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थित एव वैलक्षण्यान्तरमाह—क्या हि नाम सेति । यत्र विषये वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । यथा देवतासंप्रदानकहविग्रहेण देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा वताथ्यानक्रिया । यथा वा योषिति अग्निवस्त्वनपेक्षामिबुद्धिर्यां सा क्रिया हि नामेति योजना । नहि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ज्ञायेद्वषट्करिष्यन्' इत्यस्माद्विधेः प्राग्देवतायानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसंबन्धस्याधिगतशब्दव्यापत्तत्त्वात् 'सदेव ज्ञेयम्' इत्यादेः 'तत्त्वमसि' इत्यन्तासंदर्भात् ब्रह्मात्मभावज्ञानं, शब्दप्रमाणसामर्थ्यात् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितप-सः स्फीतो लोकमध्यवर्तिकुम्भानुभवः । नद्यस्तौ स्वसामग्रीबललब्धजन्या सन् मनुजेच्छव्यान्याकार्क्यमकर्तुं वा शक्यः, देवताथ्यानवत्, नाधेवानत्र विधिः स्यात् । न चोपासना वातुभवपर्यन्ता वास्य विधिर्गोचरः, तयोरन्यव्यतिरेकावभूतसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वानाद्य-थापनये वा विधिमन्दोरेण व्यासत्वेन पुरुषेच्छ्यान्याकार्क्यमकर्तुं वा अशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियापि न विधियोगोचरः । अचित्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षिता कचिदविरोधिनी, यथा देवताथ्यानक्रियायाः । नद्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चि-रोधः । कचिद्रस्तुस्वरूपविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिधुनद्रव्योपन्यासः । क्रियैवेलेवकारेण

आनन्दगिरियव्याख्या

भावस्तच्छब्दार्थः । उपासतेरपि मोक्षे साक्षात्प्रवेशो नेति वक्तुं गन्धमात्रस्येत्तुक्तम् । बाह्यक्रियायास्तत्राप्रवेशो कैसुतिकन्यायाभोऽपिशब्दः । शि ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियात्वादस्त्वेव तत्त्ववेशात्तत्रेति शङ्कते—नन्वेति । तस्य मानसव्यापारत्वेऽपि न वैधकियात्वम् । ततो जन्यफ-रजन्यफलत्वेन विशेषादित्याह—नेति । वैधकियात्वम् । वैधकिया यलेच्छासाध्या ज्ञानं न तथेत्त्वरं विशेषमाह—क्रिया हीति । विषये वा वस्तुनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया हि नामेति योजना । क्रियातद्वर्गप्रसिद्धार्थो निपातौ । वस्तु चेन्न कारणं किं तर्हि तथा ।—पुरुषेति । वस्तुनपेक्षा पुंतश्चा च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह—यथेति । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वषट्करिष्यन्ति हेतोक्तः । यां तदभिमानिनीं देवतामित्यर्थः । 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिग्रहीतुमादिपदम् । एवमादिषु वाक्येषु वस्तुनपेक्षं पुंतश्च च ध्यानं गीयते तथा क्रियान्तरमपीत्यर्थः । ननु मानसत्वाविशेषाद्विज्ञानमपि ज्ञानमेवेति नास्य क्रियादृष्टान्तत्वं, तत्राह—ध्यानमिति । ज्ञान-पि तुल्यं पुंतश्च तत्त्वं तदाश्रयत्वात्तत्राह—ज्ञानं त्विति । प्रमाणद्वारा तस्य पुंतश्चलमाशङ्क्याह—प्रमाणं चेति । ज्ञानस्यापुंतश्चले-केतमाह—अत इति । तर्हि ज्ञानस्य नित्यत्वं, नेत्याह—केवलेति । विशेषणकृत्यमाह—नेति । एवकारव्यावर्त्यमाह—नापीति । ध्यानयोर्मानसक्रियात्वेऽपि गोबलीवर्देवद्वेदं मत्वा वैशेष्यं निगमयति—तस्मादिति । तच्छब्दार्थोऽपुंतश्चत्वम् । ध्यानस्य वस्तुनपे-दृष्टान्तावुक्त्वा तस्य तद्विरोधित्वे दृष्टान्तावाच्यते—यथा चेति । सापि धीर्मानसत्वाज्ज्ञानमेवेत्याशङ्क्याह—केवलेति । न ज्ञानमिति शब्दार्थः । वस्तुनपीनत्वं कैवल्यम् । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः । उक्तुद्वेस्तुक्रियात्वनिगमे हेतुनन्तरमाह—पुरुषेति । यथेति दृष्टान्तौ क्रियान्तरमपीति यथाशब्दो नेवः । ज्ञानमपि योषिदादावभिधीतुल्यमिति, नेत्याह—या त्विति । तस्यास्ताहि किं कारणं, तदाह—

पुरुषतत्त्वा । किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतत्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङ्गादयः श्रूयमाना अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्त्युपलब्धिषु प्रयुक्तधुरतैश्यादिवत्, अहेयानुपादेय-वस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि विधिच्छायाणि वचनानि । स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थ-वाञ्छितं स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तस्या प्रवर्तयन्ति

रत्नप्रभाष्याख्या

न ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावाद्विधेयक्रियात्वमिति, नेत्याह—एवं सञ्चति । शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तिविधेयगोपादित्यर्थः । तत्रैवं सति । लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वमबाधितत्वम् । ननु 'आत्मानं पश्येत्' 'ब्रह्म त्वं विद्धि' 'आत्मा द्रष्टव्यः' इति विज्ञाने लिङ्लोटत्वप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेयमित्यत आह—तद्विषय इति । तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः पुरुषं प्रवर्तयितुमशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । ममार्थं नियोग इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नस्तीति भावः । तर्हि हेयं ब्रह्म विधीयतां, नेत्याह—अहेयेति । वस्तुस्वरूपो विषयस्तत्त्वात् । ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वाच्च विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां गतिं पृच्छति—किमर्थानीति । विधिच्छायाणि प्रसिद्धागादिविधितुल्यानां-त्यर्थः । विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते । सुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुत्वान्न्या या विषयेषु प्रवृत्तिरात्म-श्रवणादिप्रतिबन्धिका तद्विधित्तिफलानि विधिपदानीत्याह—स्वाभाविकेति । विवृणोति—यो हीत्यादिना । तत्र विषयेषु ।

भाष्यटीकाख्या

वस्तुतत्त्वमपाकरोति । ननु 'आमेत्येवोपासीत' इत्यादयो विधयः श्रूयन्ते । न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि सांप्रदायिकं, तस्माद्विधे-नात्र भवितव्यमित्यत आह—तद्विषया लिङ्गादयः इति । सत्यं श्रूयन्ते लिङ्गादयः, न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वेऽप्यमाण-प्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा, यं पुरुषः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव समर्थः कर्ताधिकृतो नियोज्यो भवति । न चैवंभूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठानोर्विधियापकरोरभाव द्विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङ्गादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपलब्ध इव क्षरैरेक्यं कुण्डप्रमाणीभवन्तीति । अनियोज्यविषयत्वादिति । समर्थो हि कर्ताधिकारी नियोज्यः । असामर्थ्ये तु न कर्तुता ततो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेरत्र वाच्यविधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायाणीति पृच्छति—किमर्थानीति । न चानर्थकानि युक्तानि स्वाध्यायविधिधनप्रह्वणानुपपत्तेरिति भावः । उत्तरम्—स्वाभाविकेति । अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपं आमन्त्रिणीर्यव्याख्या

किं तर्हीति । प्रकृतवृष्टान्तमपेक्ष्य प्रत्यक्षविषयपदम् । तेन युक्तमेव वैषम्यं वैषक्रियाधियोरित्याह—इति ज्ञानमिति । अध्यक्षविषे-र्जन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दार्थविषयस्तदभावाच्चोदनादिजन्यतेत्याशङ्क्याह—एवमिति । अनुमानादावर्षाजन्यत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वा-चोदनाद्यपेक्षेति भावः । लौकिकविषयोदनाद्यपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मधीरलौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तत्रेति । पूर्वं कर्तार्या सम्यग्ज्ञाने वस्तुमात्रतन्त्रे सतीति यावत् । यथाभूतत्वं सदैकरूपम् । वैषक्रियातो वैश्वोक्त्या ज्ञानस्यविधेयत्वमुक्तम् । त ज्ञाने लिङ्गादिश्रुत्या वृष्टविषेस्तत्कानिरस्यत्वादित्याशङ्क्याह—तद्विषय इति । तदेव ज्ञानं विषयः । तत्र यद्यपि लिङ्गादयः श्रुतास्तथा स्तुत्यर्थेवादतया 'विष्णुरर्षांशु यष्टव्यः' इत्यादिवदतिष्ठन्ते । अनियोज्यमपुंलङ्गतया नियोगानर्हं नियोज्येन वा हीनं ज्ञानं तद्विषयत्वं-त्वेनाप्यविधायकत्वादित्यर्थः । कुण्ठीभावे वृष्टान्तमाह—उपलक्षित्विति । विधेयज्ञानस्य कमेणि ब्रह्मण्यतिशयाजनकत्वाच्च न विधे-तेत्याह—अहेयेति । अनुष्ठेयानुष्ठानोपादेयत्वादिभ्योभावे श्रुतेरपि तदपेक्षेत्वेनासंभवादिति शब्दवैयर्थ्यमिति शङ्कते—किमर्थानीति । द्रष्टव्यः स आत्मेवेति तत्प्रतिपादकानि तानीत्याशङ्क्याह—विधीति । तेषामेववर्त्तं नृणां समाधत्ते—स्वाभाविकेति । संगृही-विभजते—यो हीति । बाहिर्मुख्यं शाब्दादिप्रवणत्वम् । पुमर्थमुद्दिश्य प्रवृत्तेः श्रुत्या किमिति परावर्त्तते, श्रुतेरनर्थकरत्वापातात्तत्राह—न चेति । बाष्पोऽर्थः सत्यमर्थः । किमिति तर्हि श्रुतिः सर्वानपि पुरुषाननुसरति, तत्राह—तमिति । अत्रेदाहप्रवृत्तिवदाम-विषयप्रवृत्तिरपि निरोद्धमशक्येत्याशङ्क्याह—कार्येति । आत्मविधेयोऽनात्मदर्शने सत्यपि संभवात्किमिति ततो विमुखीकरणं, तत्राह—प्रत्यगिति । तत्र चेतसः लोतस्तदाभिमुख्यं तद्भावेनेति यावत् । सत्यनात्मदर्शने तत्प्रवणस्य चेतसो न प्रत्यगाभिमुख्यमित्यन्त-

१ गुरुत्वाद्यव्यवनादि समानमित्यर्थः । २ अर्थं नाम ब्रह्माल्लि 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यकदम्बस्य तात्पर्यनिर्णयानुक्तो व्यापारः तत्कल्पः । तत्रास्ती-विषयावगमे कथं तत्कर्तव्यतावोधः, अवगमे च कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वम् । एवं मननादेरपि बोद्धव्यमिति ।

‘आत्मा वा अरे ब्रह्मव्यः’ इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुप-
दिश्यते । ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ (बृह० २।४।६) ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् केन
कं विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ (बृह० ४।५।१५) ‘अयमात्मा ब्रह्म’ (बृह० २।५।
१९) इत्यादिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्तथैवैत्य-
भ्युपगम्यते । अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता
चेति । तथा च श्रुतिः—‘आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय
शरीरमनुसंज्वरेत् ॥’ (बृह० ४।४।१२) इति । ‘एतद्ब्रह्मा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत’ । (भ०
गी० १५।२०) इति स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् । यदपि केचिदिति ।

रत्नप्रभाध्याख्या

धातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः । स्रोतश्चित्तवृत्तिप्रवाहः । प्रवर्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रवणादाविति शेषः । श्रवण-
रूपमाह—तस्येति । अन्वेषणं ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत्सर्वमात्मैवेत्यनात्मभाषेनात्मा बोध्यते । अद्वितीयादस्यात्मबोधे
क्षिप्तपक्षी द्वैतवनोपजीवनः कः स्यात्सतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्तव्याभावे मानमाह—तथा चेति । अयं स्वयं
मानन्दः परमात्माहमस्मि इति यदि कश्चित्पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन्, कस्य वा भोक्तुः प्रीत्येव, शरीरं
यमानमनुसंज्वरेत् तप्येत । भोक्तृभोग्यद्वैताभावात्कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थश्चेच्छब्दः । एतद्ब्रह्म-
तत्त्वम् । वृत्तिकारमतनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति । प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति—यदपि केचिदिति । कर्तात्मा लोक-

भामतीव्याख्या

रुच्यते । न चातुवादोऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि—तत्तदिष्टानिष्टविषयेषां ज्ञानसाधनपद्धतद्वयतया बहिर्मुखो
प्रसंगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रसंगात्मस्रोत उद्भाष्यत इति
तिविशेषकरतातुवादानमस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति । यच्च चादितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वा-
स्वार्थमिति, तदुपपन्नम् । स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्ब्रह्मणं न दूषणमित्याह—यदपीति । अनुसंज्वरेत्
एवं परित्यज्यमानमनुत्तप्येत । सुगममन्यत् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्न प्रतिपत्तीति । प्रकृतसिद्धयर्थमेकदेशितं दूषयितु-
भाषते—यदपि केचिद्वाहुरिति । दूषति—तत्रेति । इदमत्राकृतम्—‘कार्यबोधे यथा चेष्टालिङ्गहर्षादयस्तथा । सिद्धबोधेऽ-
र्त्तव्यं शास्त्रं हितशानसात् ॥’ यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा, नियमेन वृद्धयवहारे सामर्थ्यमवधूतं भवेत्, न
दहेषोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदम् । तत्राविदितसामर्थ्यात्पदानां लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतिः । अथतु भूतोऽप्यर्थे
नां लोके शक्यः संगतिग्रहस्तत् उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनयावगम्यमानमपह्नव्यं न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहा-
नुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न संगतिग्रहः यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्ये-
न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके । कुतहलभ्यादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपरानां पदसंदर्भानां प्रयोगस्य लोके, बहुलमुपलब्धेः ।

आनन्दगिरियव्याख्या

तेनिरासेन फलभूतामृष्टिस्तावकतया तदाभिमुख्यामान्वय्यतिरेकसिद्धा एव श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूयन्ते । तेन विधिकार्य-
लाभादिधिच्छायाभ्येतानि न विषय इत्यर्थः । अस्तु वा मुमुक्षुप्रवृत्तैर्ब्रह्मादावक्यभेदेन श्रवणादिविधिः तथापि वस्तुनो विध्ययो-
वात्र तज्ज्ञाने विधिरित्याह—तस्येति । यदिदं ब्रह्मज्ञानादि तत्सर्वमात्मैवेति बाधार्थं सामानाधिकरण्याद्वैताभावोक्त्यात्म-
द्वितीयत्वेन पूर्णत्वोक्तेन तत्र हेयत्वमादेयत्वं चेत्याह—इदमिति । अविद्यादशायामात्मनः सद्वितीयतया हेयत्वादिसिद्धिमाश-
ङ्गीकुर्वन्विद्यावस्थायान्मातारिक्रियाधर्मावात्र हेयत्वादीत्याह—यत्रेति । न केवलं विद्यावस्थायामेवात्मनि ज्ञानादिविभागमावः
ववस्थान्तोऽपीत्याह—विज्ञातारमिति । आत्मनः स्वविषये हेयत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद्वादादायतया तत्र स्यादित्याशङ्क्याह—
मिति । आदिशब्द आत्मतत्त्ववादिसर्ववाक्यसंग्रहार्थः । प्रतिपत्तिविधिशेषतयैव ब्रह्म शास्त्रीभित्येतत्तत्क्रिय तत्रैव सचितं
रश्मनुवदति—यदपीति । आत्मधियो हानाधनुषाद्यत्वं, विफलत्वं, वा । तत्राद्यमङ्गीकरोति—तत्रेति । द्वितीयं दूषयति—अलंकारो
ते । ब्रह्मात्मावगतेरुक्तफलत्वे मानं हिंसाद्वयचित्तमाह—तथा चेति । अयं परमात्माहमस्मीत्युपरोक्षतया यदि कश्चिपुरुषो
नीयात् । आत्मसाक्षात्कारदौर्लभ्यद्योती चेच्छब्दः । स स्वातिरिक्तामात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः फलाय तदज्ञानेन शरीरं
यमानमनु तदुपाधिः संज्वरेत्तप्येत । निरुपाध्यात्मविदो नान्यदस्ति फलं नान्यत्रः पुत्रादिरित्याक्षेपः । तत्रैव स्मृतिमाह—एतद्विधिः ।
तमं शास्त्रमेतत्तु बुद्धिः अर्थात् विधिशेषत्वेन ब्रह्मणो न शास्त्रगम्यतेत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावात्तथा-
फलत्वं च तच्छब्दार्थः । प्रमाप्रमारूपधीमात्रविषयः प्रतिपत्तिशब्दः । तद्विधिविषयतयेति पूर्ववत् । यूपदिद्वहान्तेन विधिशे-
या ब्रह्मणः शास्त्रगम्यत्वमुक्तं निरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तीत्यादावुक्तमनुभाषते—यदपीति । किं वस्तुत्वेन नास्ति वेदान्तवेद्यं, तस्याप्रति-

१ सिद्धे वस्तुनि वेदान्तप्रामाण्यसिद्धयर्थम् । ‘अज्ञातसंगतित्वेन’ इत्यादि दूषयितुमिलम् ।

। बाहुः—‘प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागे नास्ति’ इति तच्च, औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिषत्सेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्म, उल्पाद्या-
दिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषः, नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं
वदितुम्, ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ (बृह० ३।१।२६) इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुम्-

रत्नप्रभाष्याख्या

सिद्धत्वात् वेदान्तार्थः । तद्व्यवहारं नास्त्येव, वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह—तत्रेति ।
अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात् कृष्णवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिविज्ञा-
थोत्पत्तौ कार्यबोधमनुभाय वक्तुं वाक्यस्य कार्यपरत्वं तिष्ठति वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते शक्तिप्रहासं सिद्धस्यापदार्थस्य
वाक्यार्थत्वमिति वाच्यं, पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्ट पुत्रजननामुभाय पुत्रादिपदानां सिद्धे संगतिप्रहात,
कार्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात्, सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् । किंच ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कृष्ण-
वेदस्य कार्यपरत्वं उत वेदान्तेषु तस्याभावात्, अथ वा कार्यशेषत्वात्, किं वा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात् ।
तत्रार्थं पक्षत्रयं निराचरे—**योऽसाविति** । अनन्यशेषत्वार्थम् ‘असंसारी’ इत्यादि विशेषणम् । नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्त-
मानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्वन्तरात्मत्वमाह—**स एष इति** । इतिरदमर्थः । इदं न इदं न इति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः

भारतीभाष्या

तद्यथात्तुल्यदालोकेकपालचक्रवालादिवसतिः, सिद्धविद्याधरगन्धर्वांशपरिवारो ब्रह्मलोकवतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातघौतकलघौत-
मयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिणमिगयशुकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति । नैष भुजगो रज्जुरियमित्यादि ।
नापि भूतार्थवृद्धिर्द्रव्यपक्षपुरुषवर्तिनी न शक्या समुत्प्रेते हर्षादिरुचयनहेतोः संभवात् । तथाप्यविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरामने-
द्यतो राजमार्गाभ्यर्ण्य देवदत्तमन्दिरमन्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेवदत्ताभ्यांशमागतः प-
वातोपायनार्णपुनरःसं दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरसुपजातरोमाश्वककुक्कं विकसितयनोत्पलमति-
स्मेरसुसमहोपलमवलोक्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतुताम् । न
चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थे उक्त इति प्रतिपद्यते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मनश्च तदे-
तोरवगमात्तदेव वार्ताहारेणान्यथाप्रीतिं निश्चिनोति । एवं भयशोकादयोऽप्युदाहर्षाः । तथाच प्रयोजनवत्तया भूतार्थभिधानस्य
प्रेक्षावप्ययोगोऽप्युपपन्नः । एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती वेदान्तानां पुरुषहेतुः
ज्ञानसामान्यान्तरं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतत्, विवादाध्यासितानि वषणानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात् । यद्यपि
षयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति । तस्मात्सुष्ठुक्तम्—**तन्न, औपनिषदस्य**
पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति । उपनिषूक्तदेवैश्वरणाथोक्तिपुनःपदं व्युत्पादितं उपनिषाद्वयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिन-
स्तीति ब्रह्मविद्यामाह । तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः । एतदेव विभजते—**योऽसावुपनिष-**
त्सेवेति । अहंप्रत्ययविषयाद्विनति—**असंसारीति** । अत एव कियारहितचात्तुर्विधद्रव्यविलक्षणः अतश्च चतुर्विधद्रव्य-
लक्षणो यदनन्यशेषः । अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याधायं संभवति । यथा ‘यूयं तन्नति’ इत्यादि । यत्पुनरनन्यशेषो
भूतभाष्युपयोगारहितं, यथा ‘सुवर्णं भार्यम्’ ‘सत्तून् जहोति’ इत्यादि, न तस्योपपत्त्याध्याप्यता । कस्मात्पुनरनन्यशेषतेत्या-
आह—यतः **स्वप्रकरणस्थः** । उपनिषदामनारम्भाधीतानां पौर्वीपर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनैवं
प्रकरणम् । न च जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उपनिषद्ब्रह्मः प्रतीय-
मानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । स्यादेतत् । मानान्तरागोचरत्वेनागृहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वात्पुनरे-
क्यमुपनिषदर्थतेत्यत आह—**स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्** । यद्यपि गवादिबन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि
प्रकाशमात्म एव सतततत्पदाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या । नहि प्रकाश-
स्वसंवेदनो न भास्ते, नापि तदवच्छेदकः कार्यकरणसंघातः । तेन ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ इति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्वात्
पनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्यात् ब्रह्मेति चास्मिन्ति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधिनिरासवदुहितमयत्मारूपं कस्मात्

आत्मनिरीत्याख्या

द्रव्यात्तुद्विषय प्रतिपादनायोगात्, आहोस्वित्तस्य क्रियाशेषेति विकल्प्यायं दृश्यति—**तत्रेति** । औपनिषदस्य पुरुषस्येलावनिर्गतं
सुञ्चितं प्रपञ्चयति—**योऽसाविति** । तस्यापि चैतन्यात्कर्तृत्वेन क्रियाशेषत्वमाशङ्क्यानन्यशेषत्वादिति द्वितीयं निरासमुक्तं विवृणोति—
असंसारीति । तत्र पूर्णत्वं हेतुमाह—**ब्रह्मेति** । कर्तृत्वेनानन्यत्वेऽपि क्रियायामात्मा कर्मत्वेनानन्यत्वेतीत्याशङ्क्याह—**उल्पाद्यादीति** ।
विनियोजकमानाभावादपि नावयः । तद्वि प्रकरणं, वाक्यं वा । नाद्य इत्याह—**स्वप्रकरणस्थ इति** । पर्वतावद्वाक्यं विनियोजकमिति ।
द्वितीयं दृश्यति—**अनन्येति** । आत्मनो जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावादित्यर्थः । पक्षद्वयनिरासं निगमयति—**नासाविति** ।
तस्य न क्रियाशेषत्वमपीति विवक्षितम् । वेदान्तवेषवस्तुनो निरासायोगे हेत्वन्तरमाह—**स एष इति** । यः खल्व्यात्मा (अथा

शक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात् । नन्वात्माहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्येव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम् । न । तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्य सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो विनाशहेत्वभावाद्-

रत्नप्रभाख्या

एष इत्यर्थः । चतुर्थं शङ्कते—**नन्वात्माहमिति** । आत्मनोऽहंकारादिसाक्षित्वेनाहंधीविषयत्वस्य निरस्तत्वात् लोकसिद्धाह—**नेति** । यं तीर्थकारा अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह—**नहीति** । समस्तारतम्यवर्जितः । तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं निरस्यति—**अत इति** । केनचिद्वादिना प्रमाणेन युक्त्या वेद्यः । अगम्यत्वान्न मानान्तविरोध इति भावः । साक्षी कर्माङ्गं, चेतनत्वात्, कर्तृवदिति, तत्राह—**विधीति** । ज्ञातसाक्षिणोऽनुयोगाज्ज्ञातस्य व्याघातकत्वाच्च कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मशेषत्व-
त्याह—**अत्मत्वादिति** । अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशङ्क्याह—**सर्वं हीति** । परिणामित्वेन हेयतां निरागच्छे—

भामतीव्याख्या

रस्यत इत्यत आह—**आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्** प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य । आधिष्ठानभावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारेति वा विभ्रमो दृष्टपूर्वः । अपि चात्मनः प्राशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च श्रुतिः—‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । न चात्मनः प्राशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तराणोचरसर्वोपाधिरेतद्वत्त्वस्वरूपाव-
तेसिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणममु्यमाण आक्षिपति—**नन्वात्मेति** । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यत्मा कर्ता चा च संसारी तत्रैव च लौकिकपरीक्षणाणामात्मपदप्रयोगात् । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इष्योप-
पन्नमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे तद्विपरीत इत्यर्थः । समाधत्ते—**न अहंप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः** । कुतः **त्साक्षित्वेन** । अहंप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकरणसंघातोपहितो जीवत्मा तत्साक्षित्वेन परमात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वस्य **युक्तत्वात्** । एतदुक्तं भवति—यद्यपि ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकैक्यं तथापि तस्योपहितं रूपं वः, शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्भोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति—**नह्यहंप्रत्ययविषयेति** । **विशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः** । कुतः **आत्मत्वादेव** । नह्यात्माऽन्यार्थोऽन्यतु सर्वमार्थः । तथा च श्रुतिः—‘न ओरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति’ इति । अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्यु-
देयः । सर्वस्य हि प्रपञ्चाजतस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा न च स्वभावो हेयोऽशक्यहानत्वात् । न चोपादेयः, उपातत्वात् । तस्मादे-
शदेयविषयो विधिनिषेधौ न तद्विपरीतमात्मत्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चाजतस्यास्यैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति—**सर्वं** । **विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति** । अयमर्थः—**पुरुषो** हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापित-
परमार्थितन् । प्रपञ्चस्वनायविद्योपदर्शितोऽपरमार्थितन् । यश्च परमार्थसमस्तो प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव संपविभ्रमस्य विकारस्य । अत-
ास्यानिर्वाच्यत्वेनादृष्टस्वभावस्य विनाशः । पुरुषस्तु परमार्थितन् नास्तौ कारणसहस्रैणाप्यन्तं शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि

आनन्दगिरियव्याख्या

देशः’ ‘नेति नेति’ इति विश्वदृष्टनिषेधेनोक्तः स एष पञ्चमेऽपि निरूप्यत इत्यत्र वस्तुन्यायमशब्दात्, तस्य चात्मत्वादेवानिराकार्यत्वात्, कर्तृत्वामलत्वात् एव तस्योद्देश्य प्रतिपाद्यत्वमपि सिध्यतीत्यर्थः । औपनिषदत्वं पुरुषस्यामृत्यशङ्कते—**नन्वेति** । अहंधीविषयत्वं यन्निशेधेण समर्थयते—**नेत्यादिना** । संस्कार्यत्वनिरासे ‘साक्षी चेता’ इतिमन्त्रेणामनः सर्वसाक्षित्वमुक्तं । तेनाहंधीविषयत्वस्य प्रत्युक्त-
दविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः । तथापि कथंकाण्डे तर्कशास्त्रे च सिद्धत्वाच्च तस्योपनिषदत्वं, तत्राह—**नहीति** । तत्साक्षीति विधिका-
ण्ड्यत्वोक्तिः । बौद्धसिद्धान्तेऽनधिगतिमाह—**सर्वेति** । सर्वेषु नश्यत्सु भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः । नैयायिकादिमते तदनधि-
ष्ठा—**सम इति** । निविशेष इत्यर्थः । सांख्यसमयसिद्धत्वं निरस्यति—**एक इति** । चैतन्यान्तरादयत्त्वमैक्यम् । भट्टप्रपञ्चा-
नते प्रसिद्धि प्रत्याह—**कूटस्थेति** । कौटस्थ्ये कथं कारणत्वं, तत्राह—**सर्वेति** । सर्पाधिष्ठानरज्जोरिव म्रगणोऽपि द्वैताधिष्ठानत्वा-
रणत्वमाविषकमिति भावः । अन्यतोऽनधिगतिमाह—**कलितमाह—अत इति** । शांते हि बाधो नान्यथेत्यर्थः । विधिकाण्डानधिगतिकल-
ह—**विधीति** । तत्र हेत्वन्तरमाह—**आत्मत्वादिति** । आत्मा सर्वशेषित्वाच्चान्यशेषः स कथं विधिशेषः स्यादित्यर्थः । विधिका-
ण्डातलमुक्तं, ससुषेत्तु चशब्दः । किं च हेयोपादेयविषयो विधिनिषेधौ नात्मनि विपरीते स्यातामित्याह—**नेति** । तस्यापि संसा-
णोऽनाश्रितया हेयत्वमाशङ्क्योक्तम्—**सर्वं हीति** । निरवधिकनाशासिद्धेरित्यर्थः । संसारस्यैव नाशो न पुरुषस्येति वक्तुं विकारजातमित्यु-
ह । पददेष्टृशब्दो नाशत्वं पुरुषावधिः सर्वस्य नाशस्तत्राह—**पुरुष इति** । कल्पितस्यानधिष्ठानत्वात्पुरुषो नित्यसत्त्वभावस्तदधि-

विनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः तस्मात् 'पुरुषाश्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' (काठ० १।३।११) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृह० ३।१।२६) इति औपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वं उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्—'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्भिधप्रतिषेध-शास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च 'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इत्येतदेकान्ते-

रत्नप्रभाष्याख्या

विक्रियेति । उपादेयत्वं निराचष्टे—अत एवेति । निर्विकारत्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य न त्वात्मनः । नित्यसिद्धत्वादि-त्यर्थः । परप्राप्त्यर्थं आत्मा हेय इत्यत आह—तस्मात् पुरुषाश्च परं किंचिदिति । काष्ठा सर्वस्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वात्, आबध्यत्वात् अपूर्वत्वात्, वेदान्तेषु स्फुटमानाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तमात्रं श्रुतिमाह—तं त्वेति । तं कारणसूत्रस्या-भिधानं पुरुषं पूर्णं हे शाकल्य, त्वा त्वां पृच्छामीत्यर्थः—अत इति । उक्तलङ्घैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वोक्तमनुवदति—यदपीति । वेदस्य नैरर्थक्ये शङ्किते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यम्—दृष्टो हीति । तत्र 'फलवदर्थवबो-धनम्' इति वक्तव्ये धर्मविचारप्रक्रमात् 'कर्मावबोधनम्' इत्युक्तं, नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनिरासः । अत एव 'अनुपलब्धेऽप्ये-तत्प्रमाणम्' इति सूत्रकारो धर्मस्य फलवद्दशात्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । तच्चाविशिष्टं ब्रह्मण इति न शुद्धावर्क्यैर्विरोध इत्याह—तद्धर्मैति । निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्वमस्ति, तत्सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । वस्तुतस्तु लङ्घ्ये कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं, लङ्घ्यश्च लोके प्रवर्तकज्ञानगोचरत्वेन कुर्मं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव न क्रियाः ततोऽतिरिक्तं कार्यं तस्य कूर्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्यविलक्षणे सिद्धे प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्यव्यम् । किंच वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः, फलवद्भूतशब्दत्वात्, दध्यादिशब्दवदित्याह—अपि चेति । किमक्रियार्थकशब्दाना-मानर्थक्यमभिधेयाभावः, फलाभावो वा । आद्य आह—अज्ञायस्येति । इतिन्यायेन एतदभिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्वेतां

भामतीव्याख्या

शिषिनो घटं पदयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः श्रुतिरञ्जितत्वात् इव रजतशुद्धविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत आह—पुरुषो विनाशहे-त्वभावादिति । नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते, कश्चिन्कोपादास्यत इत्यत आह—विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः । निविशोऽपि धर्मलक्षणपदस्थापि-णामलक्षणे विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम् । न च धर्मावस्थात्वादयो विकारः । तदिदमुक्तम्—विक्रियाहेत्वभावादिति । ह्यममन्यत् । यत्पुनरैकदेशिना शास्त्रविदचनं साधित्वे-नानुक्रान्तं तदन्यथोपादयति—यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमिति । 'दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थवबोधनम्' इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् 'कर्मावबोधनम्' इत्युक्तम् । न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति । नहि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणे गुणवत्ताम् । विधिशब्दं विधीयमानकर्मविषयं, प्रतिषेधशब्दं च प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । अपि च 'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वात्' इति शास्त्रकूटचनम् । तत्राप्यग्रहणं यद-भिधेयवाचितो भूताधीनां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह—अपि चाज्ञायस्येति ।

आत्मनन्दगिरिव्याख्या

ज्ञानत्वेन विबोदयव्ययहेतुरित्यर्थः । पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात् परिणामोदयव्ययाभ्यां हानादाने स्यातामित्याशङ्क्याह—विक्रियेति । सावयवत्वादित्यत आह । अशुद्धत्वादित्यगोचरं शुद्धत्वादेरादेयत्वं शङ्कित्वाह—अत इति । आत्मनि स्वतो धर्मेतश्चानन्यथात्वमतः शब्दार्थः । पुरुषावधिनिर्नाशः सर्वस्वेलत्र श्रुतिमाह—तस्मादिति । कल्पितस्याल्पितमभिधानमित्युक्त्युक्तिपरमार्थी तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिनो नैवं पुरुषादस्ति किंचित्परं सा पुरुषाया काष्ठा सूक्ष्मत्वमहत्त्वादरेवधिः सैव परा गतिः परम्पुरुषार्थे इत्यर्थः । निरतिशयस्वतन्त्रता-विष्यशेषत्वे श्रुतिरुक्ता । मानान्तरागम्यतया वेदान्तैकवेद्यत्वे श्रुतिमाह—तं त्वेति । यत्स्वदुक्तसिद्ध्यर्थेन ब्रह्मणः 'पृथिव्येव यस्यायतनम्' इत्युपक्रम्योक्तमभिधानं तमौपनिषद्भिरेव ज्ञेयं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः । विशेषणमिदं विवृणोति—औपनिषद्वेति । औपनिषद्वेदेऽनन्यशेषत्वे चात्मनः सिद्धे परस्य प्रतिष्ठा निर्मूलेत्याह—अत इति । तथा हीत्याह वेदान्तानामनर्थक्यमसित्युक्तोक्तिविरुद्धमित्युक्तमनुवदति—यदपीति । तस्यान्यविषयत्वं वदन्प्रकृताविरोधित्वमाह—तद्धर्मैति । 'दृष्टो हि तस्यार्थः फलवदर्थवबोधनम्' इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रमाद्धर्मकर्मणोश्चेक्याद्यदुक्तं कर्मावबोधनं तद्विधिविधेयविषययोश्चरम् । यत्तु चोदना-सूत्रे चोदनापदव्याख्यानं तदप्रतिकूलं, पदार्थमात्रकथनात् । परीष्टिसूत्रप्रमुखमपि सूत्रजातं पूर्ववैज्ञान्यां तत्तद्वाच्यैश्च सूत्रैः प्रक्रमवशा-त्कर्मकाण्डधर्मेवातो ब्रह्मवोधनमिति वेदैकदेशस्य फलमित्युपनिषदर्थवचनस्य । अर्थवादाधिकरणाविरोधं विधानान्तरे निरस्यति—अपि चेति । तत्र खल्वक्रियार्थत्वे सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशविशेषस्य वा तन्मात्रस्य वा । तत्राप्यमुपेक्ष्य द्वितीयं प्रत्याह—आज्ञायस्येति ।

नाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तुपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । नहि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैष दोषः ।

रत्नप्रभाभ्याख्या

सोमेन यजेत' दग्ना जुहोति' इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याहुः । प्रवृत्तीति । कार्योत्तिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादिशब्दः कूटस्थं वक्तोत्यत्र को हेतुः, किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वादेति प्रश्नः । ननु दध्यादेः कार्योन्वयित्वेन कार्यत्वादुपदेशः, न तस्य स्यात्कार्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति—**नहीति** । दध्यादेः कार्यत्वे कार्यशेषत्वहानिः । अतो भूतस्य कार्योद्भिन्नस्य दध्यादेः शब्दार्थत्वं लब्धमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते—**अक्रियात्वेऽपीति** । क्रियायः कार्यशेषपरः । कूटस्थस्य त्वकार्यशेषत्वा-
उपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा, नाय इत्याह—**नैष दोष इति** । दध्यादेः कार्यशेषत्वे
ल्पि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्योन्वयी शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तिरित्यर्थः । द्वितीयमङ्गीकरोति—

भामतीभ्याख्या

दुष्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम् । द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणभिधानं न
अनिष्टतया । यथाहुः शास्त्रविदः—'चोदना हि भूतं भवत्वम्' इत्यादि । एतदुक्तं भवति—कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तदर्थं
तादिकमर्थार्थं गमयतीति । तत्राह—**प्रवृत्तिनिवृत्ति-व्यतिरेकेण भूतं चेदिति** । अयमभिप्रेतिः—न तावत्कार्यार्थं
व स्वार्थं पदानां संगतिप्रहो नान्यार्थं इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थं व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः । नोपि स्वार्थमात्रपरत्वेन पदानाम् । तथा सति
वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात् । नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावहितानामेकवाक्यता दृष्टा । तस्मात्पदानां स्वार्थमभिद-
तामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरत्वेनेकवाक्यता । तथाच तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथाहुः शास्त्रविदः—
शास्त्राद्यधि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पदप्रत्ययस्य निष्फले ॥ वाक्यार्थमित्येतेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
किं ज्ञात्वा च कष्टानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति । तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामानेन वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्व-
मयमः पदानाम् । एवंच सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति । भव्यं कार्यम् । ननु यद्वाक्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्भूतं,
व्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह—**नहि भूतमुपदिश्यमानमिति** । नैतादात्म्यलक्षणः संसर्गः किंतु कार्येण
प्रयोजनप्रयोजनलक्षणोऽन्यः । तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियाशेषत्वमित्यर्थः ।
इति—**अक्रियात्वेऽपीति** । एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति—**नैष दोषः । क्रियायर्थे-
ऽपीति** । नहि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपितु क्रियानिर्वर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथाच भूतेऽप्यनुभूतशक्यः
ः कचित्सन्निष्ठभूतविषया दृश्यमाना मुखा शीर्षा वा न कथंचिक्रियानिष्ठानां गमयितुमुचिताः । ननुपहितं शतशो दृश्यमानगुण-

आनन्दगिरियव्याख्या

कृतुः प्रथमभक्षः' देवदत्तो मुक्त्वा निर्गत इत्यादिभूतोपदेशस्य संबन्धयोग्यतावाचिभक्तियुक्तस्य द्रव्यादिवाचिनः साक्षात्कार्यो-
गतात्कलवदर्थराहित्यम् । अतोऽविशेषात्कार्यापदेशस्यापि तत्प्रसक्तिरित्यर्थः । उक्तभूतोपदेशेऽपि कर्तव्यादिपदार्थाहारात्कार्यशेषद्रव्या-
या फलवदर्थसिद्धिरिति शङ्कते—**प्रवृत्तीति** । तत्साध्यातिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिवस्तु वपदकतुरित्यादिवाक्यमप्याहृतकार्यशे-
नाभिदधाति, भूतमन्वय्यायात् । अतो भूतोपदेशस्यार्थवत्त्वान्नातिप्रसक्तिरित्यर्थः । कार्योन्वितस्वार्थभिधानेऽपि योग्यान्वितभिधा-
नैव कार्योपपृष्टवस्तूपदेशोऽपि स्यादित्यर्थः—**कूटस्थेति** । ननु न तादृशास्त वस्तु, सर्वस्योपदिश्यमानभूतस्य कार्यर्यशितया
त्वात्, तत्राह—**नहीति** । क्रिया कार्यम् । भूतस्य तत्संसर्गतादात्म्यं फलफलभावो वा । नायः, क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभ्यु-
गात् । द्वितीयेऽपि न तयोदैक्यं, फलफलित्वस्य भेदकत्वादित्यर्थः । भूतस्याकार्यत्वेऽपि तद्वेतुत्वाच्छेषत्वात्तदुपदेशोऽपि तच्छेष एव,
गनेत्यादावाद्यल्युत्पत्तेः कार्योन्वितविषयत्वात्, अतो न कूटस्थोपदेशोऽर्थाति चोदयति—**अक्रियात्वेऽपीति** । कार्यस्याकार्यान्तरा-
र्थपदस्य तदन्वितार्थावाचिल्लोभ्येतान्त्वस्यैव सर्वपदशक्तविषयत्वात्पुनरनुभवादिवाक्ये वाचल्युत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेभूतोत्तरकार्यार्थ-
कूटस्थोक्तिः स्यादित्याह—**नैष इति** । उक्तरीत्या भूतोक्तेन कार्यार्थत्वम् । अस्तु वा तत्सापेक्षत्वाद्वाप्येदं तदुक्तेतादर्थ्यं तथापि

चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यत्समिलेवंजानीयकं शक्नोत्यवगमयितुम्' इति शाबरभाष्ये विधिवाक्यस्य भूतार्थबोधकत्वं प्रतीयते तत्कथं द्रव्यादे-
र्भेदिता, तत्राह—एतदुक्तमिति । २ ननु कार्योन्वितपदार्थपरत्वविषयभावे पदानामतिलक्षणवाच्यत्विनपरत्वमपि लभ्यतामेव आह—नारीति ।
प्रथमः—एकप्रयोजनसिद्धिदुपयोगित्वं पदार्थानामतिरेतवैशिष्ट्यमन्वरेण न पश्यन्तस्तत्सिद्धयः एकवाक्यत्वाच्च लक्षणयान्वितपरत्वं कल्पन्ते तादृश-
मात्रे तु स्वार्थमात्रमन्वयत्वं पदानामिति । ४ भव्यसंसर्गिणा रूपेण भूतमपि भव्यमित्यत्र किं भव्यं कार्यमेव क्रिया । उभाभ्यामपि भूतमन्वयं नैष-
मात्रं न तादृशयति । ५ कार्योन्वितभूतविषया इत्यर्थः । ६ कार्योन्वये हि न शब्दार्थः किंतु उपाधिः । तथाहि—तन्मन्वयनदवावागमाजने हि
निवृत्तौ, तदर्थेन च प्रयोगेन, तदर्थीनो विवक्ष्यप्रयोगी, प्रयोगाधीने च वाक्यार्थप्रतिपत्तौ । तस्माद्विशिष्टादिकार्योन्वयमपि शब्दार्थान्वयगुणयत्नवाच्येन ।
विरहस्यापि कार्योन्वयं प्रयोगभेदे भवति भूतं वस्तु पदवाच्यम् । तादृशमुक्तम्—ननुपहितमिति ।

इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्येवमाद्या

रत्नप्रभाभ्याख्या

साफल्यं, ब्राह्मणस्तु खत इति विशेषे सत्यपि वेदान्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवद्यम् । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत्सिद्धार्थपरत्वमित्याह—**अपिचेति** । नचः प्रकृत्यर्थेन संबन्धात् हननाभावो नश्यः, इष्टसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः, इष्टश्चात्र नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थोद्धननस्य दुःखसाधनत्वविधौ पुरुषो निवर्तते । नात्र नियोगः कश्चिदिति, तस्य क्रियातत्साधनदध्यादिषिष्यत्वात् । नच हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया, अभावत्वात्, नापि क्रियासाधनम् । अभावस्य भावार्थहेतुत्वाद्भावार्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः ।

भामतीभ्याख्या

संततादिविशिष्टहोमाचारविधानात् 'अभिहोत्रं जुहोति' 'आधारमाधारयति' इति तदनुवादः । यद्यैयत्रापि भावार्थविषयमेव कार्य तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणव्यवस्थायामपि विधीयते । भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽविशिष्टः कारकविशेषेण द्रव्यादिना विशिष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सातुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणव्यवस्थायामपि तदनुबन्धतया विहितो भवतः । एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसंक्रान्तो विधिरात्राद्विभक्त्यवस्थायामपि चान्यतः प्राप्ततया तदनुबन्धेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः । एतेन 'यदाधेगोऽष्टाकपालो भवति' इत्यत्र संबन्धविषयो विधिरिति परास्तम् । ननु न भवत्यर्थो विधेयः, सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकहेतुत्वात् । न खलु गगनं भवति । नाप्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोज्यत्वात्, गगनकुसुमवत् । तस्माद्भवेन प्रयोज्यव्यापारेणाश्लेषः प्रयोजकस्य भाववित्तुव्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना, कृतिः, प्रयत्न इति निर्विषयश्चासावश्यकप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाभेयशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेवतासंबन्ध एवास्य विषयः । ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं संबन्धं गोचरयेत् न हि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षात्तमार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्माद्व्यर्थो कृतिं व्यापारविषयमेव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयम् । उद्धृत्यतया तस्यामस्ति घटो न तु विषयतया । विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव । अत एवैयं व्यापारविषयः द्रव्यदेवतासंबन्धश्चित्तो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः । किमुक्तं भवति, आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य एवं विद्वान् गौर्णमासीं यजेत' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजेत' इत्यनुवादो भवति 'यदाधेयः' इत्यादिविहितस्य यागपद्धत्यर्थः । अत एव च विहिततद्विषयस्य तस्यैव 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यधिकारसंबन्धः । तस्मात्सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकान्तः । तथा च 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयते ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । इत्यपक्षश्च भावार्थो विषयः । एवं च प्रजापतिव्रतन्यायेन पशुदासवृत्त्याऽहननापानसंकल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तैश्च प्रसव्यप्रतिषेधात् दत्तनलज्जलिः प्रसज्येत । न च सति संभवे लक्षणं न्याय्या । 'नश्चेतोर्धेन्तम्' इत्यादौ तु 'तस्य व्रतम्' इत्यधिकारस्य प्रसव्यप्रतिषेधात्संभवेन पशुदासवृत्त्याऽनीक्षणसंकल्पलक्षणया युक्ता । तस्मात् 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु प्रसव्यप्रतिषेधौ भावार्थभावात्तद्व्यापारः कुतेरभावात्, तदभावे च तद्व्यापारस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र बाध्यत्वाह—**ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्या इति** । ननु कस्मान्नित्वतिरेव कार्यं न भवति, तत्साधनं वेद्यत आह—

आनन्दगिरीयव्याख्या

एत्यविशिष्टमिति । विधिवान्वयस्य द्रव्यादिशब्दानां शुद्धसिद्धार्थतामित्यभावाच्च तथैव ब्रह्म शाब्दमित्युक्तम् । इदानीं निषेधवाक्यवद्देदान्तानां सैद्धार्थ्येत्त्याह—**अपि चेति** । कुतेर्भावावधिषयत्वात्त्रिषेधेषु भावार्थाभावात्कृतिनिवृत्तौ तदविनाभूतं कार्यमपि निवर्तत इति मत्वाह—**गच्छण इति** । निवृत्तिरेव कार्यं तद्वैतुर्वेति कुतो निषेधानामकार्थार्थेत्त्याहङ्क्याह—**न चेति** । प्राप्तक्रियानिवृत्तिवत्तत्त्वात् नोभयार्थस्य । विमर्तं, न कार्यं, तदेतुर्ज्ञां, निवृत्तिरत्न १, घटनिवृत्तिवदित्यर्थः । निवृत्तेरभयभावाभावेऽपि क्रियायां तदुपदेशानां, तदाह—

१ तत्र हेतुमाह—यद्यपीति । तत्र द्रव्यगुणयोः कार्यं मति साक्षादविषयत्वेऽपि भावार्थं प्रत्यनुबन्धतया विधीयतेत्यर्थः । २ तत्र हेतुमाह—भावार्थ इति । तर्हि संततादिव्याकथने विशिष्टविषयः स्युः । आग्नेहोमादिव्याकथनं च तदनुवादः स्यात्, तदाह—एवं चेति । अत्राश्लेष—यथायत्र विशिष्टो विधिः स्यात् तथापि भावार्थेद्वारा द्रव्यादिकर्मणि विषयीकरोति । तत्र संक्रान्तो यदि भावार्थमन्यतो विहितं न लभेत तर्हि गौरवमश्रुरीकृत्य विशिष्ट विधौनाथ भवेत् तत उपपदाद्व्याकथनसिद्ध्यादिपरो भवति । भावार्थे स्वरुदिति । तदिहोमादिव्याकथन एव भावार्थेलाभात्प्रत्युपरन्त्येवयमिति । ३ सिद्धस्य न विधेयमित्युक्तमतिदृशति—एतेनेति । ४ संबन्धस्य भाववाच्येद्वत्त्वेन विधेयत्वं शङ्कते—नन्वेत्यादिना, संबन्ध एवास्य विषय इत्यनेन संदर्भः । सिद्धान्ती दूषयति—नन्विति । तद्वृत्तितभावनया एव विधानं, संबन्धस्य साक्षात्कृतिविषयत्वायोगादित्यर्थः । ५ वतः यदाधेगोऽष्टाकपालोऽभावस्याभ्यां गौर्णमासीं चान्यतो भवति' इत्यादिव्याकथनेन यागो विधीयते तस्मात् 'य एवं विद्वान् गौर्णमासीं यजेत' इत्यनुवादे यजत इति श्रुतं, अन्यथा संबन्ध एव धृष्येत । तस्मात् कुत्रापि संबन्धविधानमिति सिद्धम् । इदमुक्तं विस्तरेण 'प्रकरणं गौर्णमासीं स्थावचनात्' (जे० २।१।२) इत्यत्र । दिश्यामहि दृष्टितम् । उपपत्त्यधिकारविधौ रिसंवादाधेयमभेयमिदिव्याकथने यागविधिरभ्युपेय इत्याह—अतएवेति । ६ धात्वर्थविषय इत्यर्थः । ७ एवं विनोक्तकृतिवत्त्वार्थानां व्यापारकत्वमुक्त्या व्यापकानुवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमाह—तथाच प्रसज्येति । ८ प्रजापतिव्रतन्यायं (जे० ४।१।२-४) विमर्ते निषेधेषु भावार्थ—नेधेनेति । 'तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतम्' इति व्रतशब्दोपक्रमत्, एकोऽस्य वाक्ये उपसंहारस्य प्रक्रमानीतत्वादात्सावतयोन्यापि नया प्रतीतो भवितुमुपेयत्वावश्यकं ततस्त्वानीक्षणसंकल्पलक्षणया युक्ता । न चैवं 'न हन्यात्' इतिवाक्ये कल्पनीयमिति भावः ।

निवृत्तिरुपदिश्यते । नच सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत्
‘ब्राह्मणे न हन्तव्यः’ इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्त-
हृत्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण ।
नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावं बोधयतीति । अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम् । सा च

रत्नप्रभाष्याख्या

अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थे प्राप्ताण्यमिति भावः । विषये दण्डमाह—अक्रियेति । ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हृत्यर्थे-
नानुरागेण नञ्संबन्धेन हेतुना हननविरोधिनी संकल्पक्रिया बोध्यते, सा च नञर्थरूपा तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते, अहननं कुर्या-
दिति । तथा च कार्यार्थकमिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति—न चेति । औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रियानिवृत्त्यु-
पलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यं हननाभाव इति यावत् । तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना । मुख्य-
र्थस्याभावस्य नञर्थत्वसंभवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थकत्वे विधिनियेधभेदविज्ञापपक्षे-
ति भावः । ननु तदभाववत्तदव्यतिद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्यात्, अब्राह्मणः अधर्म इति प्रयोगदर्शनादिति चेत्,
अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह—नञश्चेति । गवादिशब्दानां तु अगत्या नानार्थकत्वं, स्वर्गशुभावज्जादीनां शक्यपशुसंबन्धा-
भावेन लक्षणानवतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्वं युक्तं, शक्यसंबन्धात् । ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ, धर्मविरुद्धे वा पापे
ब्राह्मणाद्यभावस्य नञशक्यस्य संबन्धात् । प्रकृते च आख्यातयोगान्नञ् प्रसज्यप्रतिषेधक एव न पशुदासलक्षक इति मन्त-
व्यम् । यद्वा नञः, प्रकृत्या न संबन्धः, प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां किंतु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्यय-
र्थनेष्टसाधनत्वेन संबन्धो नञः, इष्टं च स्वापेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तदेव, न तात्कालिकमुख्यमात्रं, विषयस्युक्तान्नभोग-
स्यापि इष्टत्वापत्तेः । तथा च ‘न हन्तव्यः’ हननं बलवदनिष्टसाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र च ‘हन्तव्यः’ इति
हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूय नेत्यभावबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधन-
त्वरूपविशेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणभावपर्यवसानात् । विशेषणं बलवदनिष्टसाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसा-

भामतीव्याख्या

नच सा क्रियेति । क्रियाशब्दः कार्यवचनः । एतदेव विभजते—अक्रियार्थानामिति । स्यादेतत् । विधिविभक्तिश्रवणात्कार्यं
तावदत्र प्रतीयते तच्च न भावार्थमन्तरेण । नच रागतः प्रवृत्तरस्य हननपानादावकस्मादांदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रत्यक्षम् ।
तस्मात्त एव प्रवृत्त्युन्मुलानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयतो निषेधविधौचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह—
नच हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम् । केन हेतुना न शक्य-
मित्यत आह—स्वभावप्राप्तहृत्यर्थानुरागेण नञः । अयमर्थः—हननपानपरो हि विधिसंख्यः प्रतीयमानस्त एव विधन-
इत्युत्तरः । नचेत् शक्ये विधातुं, रागतः प्राप्तत्वात् । नच नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः, तस्याप्यांदासीन्यरूपस्य सिद्धत्वा
प्राप्तत्वात् । नच विधारकः प्रयत्नः, तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, सति संभवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात्, विधिविभक्तेश्च
रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । तस्माद्यपिषेधेद्वयद्विषयतया तत्रेति निश्चितं, तदभावो ज्ञायते, न तु
नञर्थो विधीयते । अर्थावश्र स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावच्छायातुगातीति सिद्धे सिद्धत्वात्, साथै च साध्यवद्भासत इति साथ-
विषयो नञर्थः साध्यवद्भासत इति नञर्थः कार्य इति भ्रमः । तदिदमाह—नञश्चैष स्वभाव इति । ननु बोधयतु संबन्धिनी

आनन्दगिरीयव्याख्या

अक्रियेति । अकार्यार्थानामिति यावत् । ननु ‘न हन्तव्यः’ इत्यत्र हननं न कुर्यादिति न बाव्यार्थः किं त्वहननं कुर्यादिति । ततो हन-
नविरोधिनी संकल्पक्रिया हननं न कुर्यामित्येवंरूपा कार्यतया विधीयते, तेन निषेधवाक्यमपि निगोनिष्ठमेव, नेत्याह—न चेति ।
स्वभावतः शास्त्राद्वैते रागादेव प्राप्तो यो हन्तेषोतोरर्थो हननं तेन नञोऽनुरागः संबन्धो यदा तदा भवत्यहननमिति । तत्कार्यमित्युक्ते ह-
ननविरोधिनी संकल्पक्रिया, हननप्रवृत्तेर्विधारको यत्नो वा कार्यत्वेन विधीयते विना विधिमप्राप्तत्वात् । तथा च तथाविधक्रियानिषिद्धिं
निषेधवाक्यमिति कल्पयितुं नैव शक्यमित्यर्थः । क तर्हीदं वाक्यं त्वन्मते पर्यवसितं, तदाह—हननेति । औदासीन्यं स्वाध्यादप्रवृत्ति-
स्वतोऽपि स्वादिति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं विशिनष्टि—हननेत्यादिना । तस्मिन्पर्वसितमसम्भवे निषेधवाक्यम् । तद्व्यतिरेकेणार्थान्तं
तस्मादशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नञश्चेति । चकारोऽवधारणे । एष एव च नञः स्वभावो यत्प्रतिषेधोऽभिगोऽभावबोधनम् । न
च तदव्यतिद्विरोधिनीरपि तदर्थत्वं, अभावार्थस्यैव तस्य स्वार्थसंबन्धिन्यर्थान्तरे लाक्षणिकत्वे तत्रापि शक्तिकल्पनायां गौरवात् । ‘नामथावध-
योगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनी’ इत्यपि लक्षणयैवार्थान्तरे नञः प्रवृत्तिरुक्तेति भावः । तर्हि नञर्थे

१ आभ्येऽक्रियार्थानामानर्थक्यापेक्षानादिह क्रियाशब्दः कार्यवचन इत्यर्थः । २ किमिह विधेयं, हननादि वा नञर्थो वा विधारकमन्त्रो वेति विस्तर-
दूषयितुं प्रकृत्यन्ते—अभ्यर्थ इत्यादिना । ३ ननु नञर्थेऽत्र विधीयते तर्हि हननं नास्तीत्यादावपि सिद्धत्वा प्रतीतेत्याशङ्क्याह—अनाश्रयेति । रागमात्रहन्त-
लक्षणप्रतियोगितं साध्यत्वमभाव आरोप्यत इत्यर्थः ।

दग्धेन्धनाशिवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः'

रत्नप्रभाख्या

धनत्वं नवर्थं इति पर्यवसन्नम् । तद्वद्विरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह—**अभावेति** । नोऽप्यर्थः पक्षान्तरशोती । प्रकृत्यर्थाभावबुद्धि-
वत्प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः । बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासीन्यात्प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यादिति, तत्राह—
सा चेति । यथागिरिन्धनं दग्ध्वा शाम्यति एवं सा नवार्थाभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वप्रान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वैव
शाम्यतीत्यक्षरार्थः । रागनाशे कृते प्रच्युतिरिति भावः । यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः ।
परपक्षे तु हनन्विरोधिक्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वप्रान्त्यविरासात् प्रच्युतिर्दुर्बारा । तस्मात्तदभाव एव नवर्थं
इत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । भावार्थाभावेन तद्विषयककृत्यभावात् कार्योभावस्तच्छब्दार्थः । यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपल-
क्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावायत्तमेवेति व्याख्येयम् । स्वतःसिद्धस्यौदासीन्यस्य नवर्थसाध्यत्वोपपादनार्थं निवृत्त्युपल-
क्षितत्वमिति ध्येयम् । 'तस्य बढोन्नतम्' इत्यनुष्ठेयक्रियावाचित्रतश्च न कार्यमुपक्रम्य 'नेक्षतोद्यन्तमादित्यम्' इति प्रजापति-

भामतीव्याख्या

ऽभावं नञ्, प्रवृत्त्यनुष्ठानां तु मनोवाग्दहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह—**अभावबुद्धिश्चौदासीन्यपालनकारणम्** ।
अर्थमभिप्रायः—'ज्वरितः पथ्यमश्रीयात्' 'न सर्पोयाहुलिं दयात्' इत्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं
भुजङ्गाहुलितानोमुत्स्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पितः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु इच्छाद्वेषानुमिमीते । तथाहि—
इच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवात्, मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्तव्यैतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाध-
नभावावगमपूर्वकौ चात्येच्छाद्वेषौ, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । न जातु मम शब्दतद्भा-
शापुष्पाशयैक्यायानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वावेच्छाद्वेषावभूताम् । अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेव
स्त्ववभासेत । तस्माद्वृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यैतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुवृत्त्या सिद्धः
कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमाद्ययोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्राग्भूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजाय-
मानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेत' इत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयन्तस्तेष्टसाधनतां कर्त-
यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादभूयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यताव्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यात्'
न पिबेत्' इत्यादिषु हननपापप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्, तत्र तदनुवादेन नन्वमभिधायित्वा लिङादिनिमित्तकित्यतोऽप्राप्तमनयो-
नर्थहेतुभावमात्रमवगमयति । प्रत्यक्षं हि तपोरिष्टसाधनभावोऽवगम्यते, अन्यथा रागविषयत्वयोगात् । तस्माद्वागादिप्राप्तकर्तव्यता-
प्राप्तानर्थसाधनता प्रज्ञापनपरं 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति सुषूक्तमकार्यमिष्टत्वं निषेधानाम् ।
निषेधानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेधोभावावबुद्धिः । तथा स्वल्पं चेतन आपाततो रमणीयतां पर्यवस्थापयतितामोत्य प्रवृत्त्यभावं
नेष्टमिववृत्त्यु निवर्तते । औदासीन्यमात्मनोऽवस्थापयतीति यावत् । स्यादेतत् । अभावबुद्धिश्चौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासी-
न्यमनुवर्तते । न चानुवर्तते । ननुदासीनोऽपि विषयांतरव्यासत्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान् । न चावस्थापककारणभावे कार्यावस्थानं
ष्टम् । नहि तस्माभावघाते प्राप्तादौज्वतिष्ठतेऽत आह—**सा च दग्धेन्धनाशिवत्स्वयमेवोपशाम्यति** । तावदेव स्वल्पं
वृत्त्युमुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमभिगच्छति । अनर्थहेतुत्वापिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेन्धनाशिवत्स्वयमेवोप-
शाम्यति । एतदुक्तं भवति—यथा प्रसादावस्थानकारणं तस्मै नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वगन्तुकाद्विनाश-
तोखागेनावस्थापनकारणम् । यथा कमदपृष्ठनिपुः कवचः शस्त्रप्रहारवाणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कवचापगमे चासति
शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उपसंहरति—**तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेवेति** । औदासीन्यमजानतो-

आनन्दगिरियव्याख्या

ननाभावे नियोगात्तन्निधे वाक्यमिलाशङ्क्याह—**अभावेति** । भावार्थो दध्यादिर्वा नियोगविषयतया तन्निषेधितहेतुर्नोभावः, तस्यानादि-
त्वादिष्वेव नियोगस्यानुष्ठेयत्वापात्तात् । न चैतत्प्रागभावपालनं कार्यं, स्वास्थ्यादप्रच्युतिरूपौदासीन्यादेव तत्सिद्धेः । नजोऽर्थो दृष्टः
सौदासीन्यं पुंसः स्थापयत्यतोऽनुष्ठेयाभावाच्च नियोगनिधे वाक्यमित्यर्थः । यदा न निषेधवाक्ये प्रकृत्यर्थेन नञः संबन्धोऽपि तु प्रत्ययार्थेन,
स प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्यान्योपसर्जनत्वात् । अतो हननस्य यदिष्टोपायत्वं प्रवर्तकं तदेव प्रत्ययानुस्यू नञः निषिध्यते, ब्रह्महननिष्ठोपायो
ति । तथा चौदासीन्येऽपि यथाः स्यात्तत्, तदाह—**अभावेति** । प्रत्ययार्थेन नञः संबन्धे कथं प्रकृत्यर्थस्य हननक्रियाया निवृत्तिः, तत्राह—
चेति । प्रत्ययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रकृत्यर्थः स्वयमेव निवर्तते आपाततो हितोपायत्वबुद्ध्या प्रवृत्तस्य । ततोऽधिकतरानर्थहेतुत्वबुद्धौ
इत्योपायादित्यर्थः । निषेधवाक्यानामित्यर्थमर्थमुत्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसंहरति—**तस्मादिति** । भावार्थाभावे कृत्यभावात्तद्विनाशोत्तकार्या-
वस्थाच्छब्दार्थः । प्रकृत्यर्थस्य हननादेरिष्टोपायत्वं आन्तिप्राप्तं प्रत्ययानुस्यू नञः तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वबोधनिषेधवाक्यं तन्निवृत्त्युप-

१ तस्य प्रागभावात् कार्यापनेषत्वाद्व्याहृतिरिति—पालमेति । २ विधिनिषेधयोरादिनिष्ठोपायत्वबोधकत्वं व्युत्पत्तिव्याहृतिरिति—अयमभिप्राय इत्यादिना
नैकेषु वाक्येष्वित्यस्य धाकृतेन दग्धेन । ३ कर्तव्यतया सहैकस्मिन्वाक्ये समवेतादिष्टानिष्टसाधनभावाौ तन्मन्त्रापूर्वकाविति विभागः । ४ नन्वभावबुद्धिर्दौ-
र्न्यायस्थापनकारणं, औदासीन्यस्यानादित्वात् । अपित्वत्वादिनाशिकेत्याह—एतदुक्तमिति ।

इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिव्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्याना-
विभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् । यदप्युक्तम्—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तु-
मात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात्, सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति, तत्परिहृतम् । रज्जुरियं नायं
सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्व-
दर्शान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नावगैतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं
संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं, वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । नहि शरीराद्यात्माभिमा-
निनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव
मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । नहि धनिनो गृहस्थस्य
धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमागरहितस्य तदेव
धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । नच कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति त-

रत्नप्रभाष्याख्या

व्रतमुक्तम् । अत उपक्रमबलात्तत्र नच ईक्षणविरोधिसंकल्पक्रियालक्षणाङ्गीकृता । एवमगौरसुरा अधर्म इत्यादौ नामधात्वर्थ-
युक्तस्य नचः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धलक्षकत्वम् । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामह
इत्यर्थः । दुःखाभावफलके नञर्थे सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्वद्वेदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः । तल्लक्षिक्यार्थानामा-
नर्थक्यमिति सूत्रं किमप्यमिति, तत्राह—तस्मादिति । वेदान्तानां स्वार्थं फलवत्त्वाद्भयर्थक्याविषयं तदित्यर्थः ।
यदपीत्यादिस्पष्टार्थम् । श्रवणज्ञानमात्रासंसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराजीवत एव मुक्तिर्दुरपह्वेति स्पष्टान्तमाह—अत्रोच्यत
इत्यादिना । ब्रह्माहमिति साक्षात्कारविरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह—तदुक्तं श्रुत्येति । जीवतोऽश-

भाष्यतीत्याख्या

ऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य विशिनष्टि । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमतसमूहमेतल्ल-
पसंहारव्याजेन परिहरति—तस्मात्पुरुषार्थेति । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयावक्रियाधेतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ,
न-तूपनिषद्विषयौ । उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । यदप्योपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तम्—
कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति । अत्र निगृह्यभिसंधिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति—तत्परिहृतमिति । अत्राज्ञेया
स्वोक्तमर्थं स्मारयति—ननु श्रुतब्रह्मणोऽपीति । निगृह्यभिसंधिं समाधातोद्भाष्यति—अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्म-
भावस्येति । सैवं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिककर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चातःकरणवृत्तिभेदः
श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोजिनाः । स च निः-
लप्रपञ्चमेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूल्यन्नात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मूल्यतीत्युपपादितमप्यस्मात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथननु-
व्यतैवेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुपादभेदेन निदर्शनद्वयमाह—नहि

आनन्दगिरिटीकाख्या

लक्षितौदासीन्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । ननु 'नेक्षेतोच्यन्तमादित्यम्' इत्यादावीक्षणविरुद्धा संकल्पक्रिया नेक्ष इत्येवंलक्षणा विधीयते, तथापि
हननविरुद्धा न हन्यामिति संकल्पक्रिया विधीयतां, तत्कथं निषेधवाक्यस्योक्तार्थत्वं, तत्राह—अन्यत्रेति । तत्र हि 'तस्य ब्रह्मचारिणो
व्रतम्' इत्यनुष्ठेयचित्रतशब्दोपक्रमोदाहरितस्मृत्याक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्याख्याताम्बितेन नञा दृष्टोऽपि निषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपस्थेयते ।
धात्वर्थयोगेन च पर्युदातो लक्ष्यते । तथा चेक्षणविरुद्धा क्रिया सामान्येन प्राप्ता, तद्विशेषपञ्चमुत्सायां सर्वैकक्रियाप्रत्यासन्नः संकल्प इत्यव-
गतम् । ईक्ष इति तु संकल्पो नाद्रियते, तत्पर्युदासविरोधात् । अतोऽनीक्षणसंकल्पलक्षण्या तद्विधिपरत्वं युक्तम् । नैवं निषेधेष्वपवादकमतीति
विरोधिक्रियालक्षण्या नानुष्ठाननिष्ठेत्यर्थः । आदिपदं समस्तपर्युदासविषयसंग्रहार्थम् । हननादावुक्तपरश्चादिपरावर्तनस्य तद्विहितत्वा-
च्चङ्गवे हननादिप्रागभावपालनसंभवादुक्तनिवृत्तेश्च नञर्थफीफलत्वात्तदर्थो हननादिगतेष्टोपायत्वाभाव एवेति द्रष्टव्यम् । ननु निषेध-
व्यवदकार्थत्वेऽपि वेदान्तानामर्थवत्त्वं चेदर्थेवादाधिकरणं कथमित्याशङ्क्य क्रियासंनिहितार्थवादादिविषयं तदित्याह—तस्मादिति ।
उपनिषदामुक्तरीत्यर्थवत्त्वं तच्छब्दार्थः । उपर्याख्यानशब्दः सामान्यार्थः । आदिशब्दस्तद्विशेषार्थः । आस्रायस्य क्रियाधेतवादितिहेतोस्तद-
लेनाक्रियार्थानामप्राप्त्यपूर्वपक्षस्य विष्येकवाक्यत्वेन प्राप्तामप्यसिद्धान्तस्य चोपलक्षणाधेयमानर्थक्याभिधानमित्युक्तम् । सर्वेषामेषामुक्तविषय-
त्वाविशेषादुपनिषदामपि पुरुषार्थानवसाधित्यादर्थेवादाधिकरणविषयत्वेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तमनुवदति—यदपीति । तत्रोक्तं परिहारं स्मा-
रयति—तदिति । उक्तं वैषम्यं शङ्कते—नन्विति । ज्ञानमात्रादूर्ध्वं वा संसारित्वं, तत्त्वसाक्षात्काराद्वा । तत्राद्यमङ्गीकुर्वन्माह—अ-
त्रेति । द्वितीयं निरस्यति—नेत्यादिना । तत्प्रपञ्चयति—नहीति । शाब्दज्ञानाभ्याससंस्कृतं चेतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुरिति त्वं
प्रतिक्षेप्य वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह—नहोति । तस्यैव सांसारिकसुखानुत्पादे दृष्टान्तमाह—न चेति ।

स्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या—‘अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ (छान्दो० ८।१।१) इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यात्, न जीवत इति चेन्न, सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वान्यतः, सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न, शरीरसंबन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः । शरीरसंबन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरंपरैर्यानादित्वकल्पना । क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः । संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न, धनदानाद्युपाजि-

रत्नप्रभाख्या

रीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते—शरीर इति । आत्मनो देहसंबन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्ततात्त्विकधिया तन्नाशरूपशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह—नेत्यादिना । असङ्गातरूपं त्वशरीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह—नित्यमिति । वेहात्मनोः संबन्धः सत्य इति शङ्कते—तत्कृतेति । तन्नाशार्थं कार्यापेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसंबन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां संबन्धजन्येत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्ध्या, द्वितीयस्याप्यसिद्धिः स्यादिति परिहरति—नेत्यादिना । नन्वेतदेहेजन्यधर्माधर्मकर्मण एतदेहसंबन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण एतदेहसंबन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदेहकृतकर्मण इति बीजाङ्कुरवदनादित्वात्रायं दोष इत्यत आह—अन्धेति । अप्रामाणिकीत्यर्थः । न हि बीजादङ्कुरः ततो बीजान्तरं च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तद्वदात्मनो देहसंबन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः । नाप्यस्ति कश्चिदागमः । प्रत्युत ‘असङ्गो हि’ इत्यादिश्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः । तत्र युक्तिमाह—क्रियेति । कूटस्थस्य कृत्वयोगात् कर्तृत्वमि-
त्यर्थः । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसंनिधिना कर्तृत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तवैषम्येन निरस्यति—नेति । राजादीनां स्वकृतचल-

भामतीख्या

वनिन इति । श्रुतिमग्नोदाहरति—तदुक्तमिति । चोदयति—शरीरे पतित इति । परिहरति—न । सशरीरत्वस्ये-
ते । यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेत् जीवतस्तत्त्वित्वेन । मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयि-
तुम् । यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह—नित्यमशरीरत्वमि-
ते । स्यादेतत् । न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते । तस्मि-
न्नेति च प्रायणमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते—तत्कृतेति । तदित्यात्मानं परामशति । निराकरोति—न, शरीरसंब-
न्धस्येति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मं कर्तुमर्हति, वायुद्विशरीरात्मजनिती हि तौ नासति शरीरसंबन्धे भवतः, ताभ्यां तु
रीरसंबन्धे रोचयमानो व्यक्तं परस्परश्रयं दोषमावहति । तदिदमाह—शरीरसंबन्धस्येति । यद्युच्येत सत्यमिति परस्परश्रयः,
। तेषां दोषोऽनादिवादीजाङ्कुरवदित्यत आह—अन्धपरंपरैर्यानादित्वकल्पना । र्यस्तु मन्यते नेयमन्धपरंपरातुल्याना-
देता । नहि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरसंबन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः किंत्वेन पूर्वस्मादात्मशरीरसंबन्धात्पूर्वधर्माधर्मभेदजन्यः,
। त्वामशरीरसंबन्धोऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति, तं प्रत्याह—क्रियासमवायाभावादिति । शङ्कते—संनिधानमात्रेणेति ।

आनन्दगिरियव्याख्या

त्वविदो देहाद्यभिमानहीनस्य सांसारिकसंबन्धमार्शे मानमाह—तदुक्तमिति । जीवतोऽशरीरत्वं मम माता वन्ध्येति वि-
रुद्धमिति शङ्कते—शरीर इति । आत्मनो देहसंयतेराविषकत्वात्तत्त्वज्ञानेन तद्वस्तुजीवतोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह—नेत्यादिना ।
स्याविषकत्वमन्यव्यतिरेकाभ्यां साधयति—न हीति । अशरीरत्वस्य स्वतस्त्वादपि जीवतस्तदविरुद्धमित्याह—नित्यमिति । आ-
त्मनः सशरीरत्वमज्ञानादित्युक्तमग्न्यन्नाशङ्कते—तत्कृतेति । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रकृतात्मा तच्छब्दार्थः । आत्मनो देहसंबन्धाद्धर्मादि-
ष्टत्वं, स्वतो वा । अथे तस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा । नाथः, तत्कृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तिविरोधात् । न द्वितीयः,
स्याविषयमनिच्छतो वस्तुत्वोपगमाद्धर्मादिकत्वाद्भेदे तस्यातन्निमित्तत्वादेहे धर्मादिकार्यदृष्टेस्तदसिद्धौ तद्वारा धर्मादेरात्मकृतत्वासिद्धेरि-
त्याह—नेत्यादिना । स्यादात्मकृतधर्मापेक्षया तस्य देहयोगे तद्वारा तयोरात्मकृतत्वमित्याशङ्क्याह—शरीरेति । ननु प्राक्तनकर्म-
मिच्छं संप्रतिनं शरीरं, तच्च कर्म प्राक्तनदेहयोगाधीनं, सोऽपि प्राचीनकर्मणेति नेतरेतराश्रयत्वम् । न चानवस्था, बीजाङ्कुरवत्कर्मदेह-
योगोऽनादिवात्, तत्राह—अन्धेति । आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य बाधविषयमानत्वादित्यर्थः । आत्मनः स्वतो धर्मादिकर्तृत्वमिति पक्षं
आह—क्रियेति । कूटस्थान्तन्त्रिद्धातोरक्रियत्वात्तस्य स्वतो धर्माद्यकर्तृत्वाच्च तत्कृतकर्मकृतमात्मनः सशरीरत्वमित्यर्थः । स्वगतक्रि-
यावेऽपि कारकत्वेन संनिधिमार्गस्य कर्तृत्वमिति दृष्टान्तेन शङ्कते—संनिधीति । वैगम्योक्त्या प्रत्याह—नेति । उपाजनें स्वीकरणम् ।

ब्रह्मसूत्रसंबन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसं-
बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबन्धहेतुः । एतेन
यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः—देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो
गौणो न मिथ्येति चेन्न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुच्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः,
यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्गुल्योऽन्यः प्रसिद्धः,
ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्र-
त्ययौ गौणौ भवतो नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भ-
वतो न गौणौ । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ,
यथा वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरु-
पचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् । आत्मानात्म-

रत्नप्रभाष्यारूपा

कार्ये कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः । देहकर्मणोरविद्याभूमौ बीजाङ्कुरवदावर्तमानयोरात्मना संबन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह—
मिथ्येति । ननु 'यजेत' इति विश्वनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति, तत्राह—एतेनेति । भ्रान्तिकृतेन देहादिसंबन्धे
यागादिकर्तृत्वमात्रज्ञबोधोपाध्याख्यातमित्यर्थः । अत्राहुः । प्राभाकरा इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावाद्देहसंबन्धादिकं सत्यमिति भावः
भेदज्ञानाभावात् गौण इत्याह—नेति । प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोभेदो येन तस्य गौणमुच्यज्ञानाध्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य
तस्य पुंसो गौणौ भवत इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः । तस्य त्विति । भेदज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः । शब्दप्रत्य-
याविति । शब्दः शब्दबोधश्चेत्यर्थः । संशयमूलौ तावदाहरति—यथा मन्देति । यदा संशयमूल्योऽहं गौणत्वं तदा भ्रान्ति
मूलयोः किं वाच्यमित्याह—यथा वेति । अकस्मादिति । अतर्कितारह्यादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः । निरुपचारेण गुण
ज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तात्मवादिनामिति । देहात्मवादिनां तु प्रमेयभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तं

आमर्त्याख्या

परिहरति—नेति । उपार्जनं स्वीकरणम् । न त्वयं विधातमीत्याह—न त्वात्मन इति । ये तु देहादावामभिमानो
मिथ्या अपि तु गौणः, माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—अत्राहुरिति । प्रसिद्धं
वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य सं तथोक्तः । उपपादितं चेतदस्माभिरन्यासमाभ्य इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्य-
गृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्, सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र हि पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एवं संशं
समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति—यथा वा शुक्तिकायामिति शुद्धभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरः
तस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । संशयो वा द्वे
युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दशनात् उपलब्धयनुपलब्धव्यवस्थातो विशेषद्वयस्मृत्यै । संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्टत्वेनोभय
तुल्यमेतदित्यत उक्तम्—अकस्मादिति । अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुरुक्तः । तच्च कार्यदर्शनेनोपेक्षेनान्त

आनन्दगिरियव्याख्या

अस्तु प्रस्तुतेऽपि किञ्चिद्वनदानादितुल्यं संबन्धनिमित्तमित्याशङ्क्यासंगत्वादात्मनो वस्तुतस्तस्यायोगादवरतुत्वे त्वमतहानिरिति मत्वाह-
नत्विति । स्मृततथर्मादिकृतात्मनः सदेहत्वेत्येतदप्रामाणिकमित्युक्त्वा स्वपक्षे मानमाह—मिथ्येति । ननु ममेतिषीतसत्प्रकारि
कर्तारं चोद्दिश्य यागादिविशेषेतनस्यैव कर्तृत्वम् । यथाहुः—'रजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपञ्चते । न परिरूप्यन् एकैका क्रियाः
कर्मणोऽपि' इति, तत्राह—एतेनेति । क्रियाधारत्वनिरासेनेत्यर्थः । देहादावामभीमिथ्येत्यत्र मीमांसकश्चेदयति—अत्रेति । आत्म-
स्वकीये देहादावामभी राज्ञो मृत्यादाविव गौणौ ततः स्वीयदेहादिनिमित्तं तस्य कर्तृत्वादि वास्तवमित्यर्थः । नात्मनो देहादावामभीमो
तद्व्यापकाभावादित्याह—नेति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुंसस्तस्येति यावत् । उक्तमेव व्यनक्ति—यस्येति । तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्य-
योगाविति संबन्धः । तत्रोदाहरणम्—यथेति । तत्रैव सिंहशब्दस्तद्धीश्च, नान्यत्रेऽन्यव्यतिरेकौ । अन्यः । पुरुषादिति शेषः । ततश्च
सिंहादित्येतत् । यः सिंहपुरुषोऽस्मृतीत्या भेदं वेत्ति तस्येति पृष्टी नेया । यथा सिंहः पुमानित्युदाहरणं तथाभिर्माणवक इत्यादि प्राणमि
यथाशब्दो योज्यः । शब्दविधेयगौणत्वविषयमाह—नेति । न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुंसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्
तर्हि तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याह—तस्य त्विति । तत्र संशये समारोपितांशगतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति—यथेति । उपे-
क्षितः स्थाणुविषये स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह—मन्देति । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ पाक्षिकाविति शेषः । वस्तुतः स्थाणु-
ष्यत्वं, न प्रतीतितः । प्रतीतितत्त्वारोपितविषयत्वम् । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्ययावुदाहृत्य विषयेये तथाहि यौ निश्चितौ
इति—यथा वेति । शुक्तिकायामिति वस्तुप्रवृत्त्युक्तम् । संशये विषयेये च दृष्टहेतुतासाधारण्यमवशं नान्यैः समत्वाद्विपर्ययसंवेतौ
हेतुरित्याशङ्क्याह—अकस्मादिति । दृष्टहेत्विति शेषोऽप्यदृष्टज्ञादित्यर्थः । दृष्टान्तमिथुनस्य दाष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । अविचेति

विवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविवेकौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्मादेहादिव्यति-
रिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहं प्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सश-
रीरत्वस्य, सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथाच ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः—‘तद्यथाऽहि-
निल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शरीरैवमेवेदं शरीरं शेते । अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो
ब्रह्मैव तेज एव’ (बृह० ४।४।७) इति । ‘सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव स-
मना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव’ इति च । स्मृतिरपि च—‘स्थितप्रज्ञस्य का भाषा’ (म०गी०
२।५४) इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति । तस्मान्नावग-
तब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव
इत्यनवद्यम् । यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मेनननिदिध्यासनयोर्देशनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न
स्वरूपपर्यवसायित्वमिति । न । अवगत्यर्थत्वामनननिदिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र

रत्नप्रभाख्याख्या

माणमाह—तथा चेति । तत्तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे । यथा दृष्टान्तः—अहिनिल्वयनी सर्पवृक्ष वल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिप्ता
ता सर्पेण त्यक्ताभिमाना वर्तते, एवमेवेदं विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वचा निर्मुक्तसर्पवदेवायं
हृद्योऽशरीरः, विदुषो देहे सर्पस्य त्वचीवाभिमानाभावादशरीरत्वादमृतः प्राणितीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव, किं तद्ब्रह्म तेजः
पञ्चोत्तारानन्द एवेत्यर्थः । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् । इत्यनवद्यमिति । ब्रह्मा-
ज्ञानान्मुक्तिलाभात्सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं, हितशासनच्छास्त्रत्वं च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणव-
मननिदिध्यासनयोरप्यन्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकारात् ब्रह्मणो विधिशेषत्वं उद्देश्यज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह—नेति ।
वर्णं ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात्प्रधानं, मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदज्ञत्वं, नियमादृष्टस्य ज्ञान उपयोगः सर्वा-
श्वाभ्यायादिति मन्तव्यम् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तः, तत्राह—यदि हीति । यदि ज्ञाने विधिर्मन्त्रीकृत्य वेदान्तैरव-

भामतीख्याख्या

रमिति भावः । आत्मानात्मविवेकिनामिति । श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानाम् । अनुत्पन्नत्वसाक्षात्काराणा-
ति यावत् । तदुक्तम्—‘पश्चादिभिश्राविशेषात्’ इति । शेषमतिरोहितायेम् । जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृतौ उदाहरति—
थाचेति । सुबोधम् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । ननूक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मसावगतितरेव
सारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः, इत्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविपरिवादना इति, तदनुभाष्य दूषयति—यत्पुनरुक्तं
‘वणात्पराचीनयोरिति । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिः, तयोरेवमन्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधितत्त्वैर्वचनेननुवा-
त् । तदिदमुक्तम्—अवगत्यर्थत्वादिति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्यव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः । अथ
स्मामननादिति विधेरेव न भवतीत्यत आह—यदि ह्यवगतमिति । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणो अपूर्वविषयं

आनन्दगिरिय्याख्या

एदावहं शब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तौ गौणावित्याशङ्क्याह—आरमेति । अविवेकाविवेकोत्थान्तिवृत्ताविति यावत् ।
स्मिन्नेऽपि देहादावामबुद्धावासीत्यर्थं तिरोहितं सर्पबुद्धाविव रज्जुत्वमिति मत्वा परमतनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्रार्हविधो
ध्यात्वेऽपि सिध्यति, तदाह—तस्मान्मिथ्येति । न केवलं विदुषो जीवतोऽप्यशरीरत्वं यौक्तिकं किंतु श्रौतं चेलाह—तथा-
ति । ‘अत्र ब्रह्म समश्नुते’ इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरक्ता स जीवन्मुक्तो देहस्योऽपि पूर्ववन्न संसारिलत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथेति ।
अत्र जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्तो च दृष्टान्तः । यथा लोकेऽहिनिल्वयनी सर्पेनिर्मोकस्तदीया देहवत्त्वल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता पूर्व-
बाहिनालत्वेनानिष्टा वर्तते तथैवेदं विदुषः शरीरं मुक्तेन प्राणिवात्मत्वेनानिष्टं तिष्ठतीत्यर्थः । संप्रुष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—अ-
हं । तथाप्योऽयशब्दः । यथा प्रत्यस्तया त्वचा मुक्तोऽपि तामहमिति नाहिरभिमन्यते, तथायं जीवन्मुक्तो देहस्योऽपि न तत्रार्हवि-
द्वधाति । अत एवाप्तवृत्तः । देहाभिमानवतो हि श्रुतिः । निरुपाधिः सन्प्राणिति जीवतीति प्रायः साक्षी । स च ब्रह्मैव । तच्च तेजो विज्ञानं
तिरेकेत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—सचक्षुरिति । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् । श्रौतेऽप्ये स्मृतिमपि
इत्यति—स्मृतिरपि । विदुषो जीवन्मुक्तो प्रमितायां फलितमाह—तस्माच्चेति । प्रमितं जीवन्मुक्तित्वत्वं तच्छब्दार्थः । प्रती-
तशरीरं संसारित्वमनुजानाति—यथेति । ननु ब्रह्मविदामेवास्माकं संसारित्वमवाधितमनुभूयते, नेत्याह—यस्येति । साक्षात्कृतस-
त्यस्य पूर्वमेव संसारित्वयोगाभात्ता वस्तुमात्रेण रज्जुत्वरूपोक्तिवदर्थवत्त्वस्युपसंहरति—अनवद्यमिति । वेदान्तेऽपि नास्ति वस्तुमा-
त्रं, मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तेरित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यत्पुनरिति । श्रुतामात्रस्य मननादियोगो नावगतयेत्याह—नेत्यादिना ।
तानमेकैकं ब्रह्मणि शक्तितत्पर्यनिश्चयः श्रवणम् । तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या संभावनाधानं मननम् । श्रुते यत्ते च उद्दे-
निदिध्यासनम् । तेषामेक्यापरोक्षप्रतीतित्यञ्जकत्वे तच्छेषत्वात्सावगतमन्यत्र विनियुक्तमित्यर्थः । अवगतस्यान्यत्राविनिर्गोपेति ब्रह्मणो

निर्विषयाण्यप्रमात्काणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपिचाहुः—‘गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सङ्गहात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥ अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमात्त्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात्प्रमातृव्यं पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्’ इति ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥

रत्नप्रभाख्या

देल्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः, तद्गोधात्प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथासुदाहरति—अपिचेति । सदबाधितं ब्रह्म पूर्णमात्मा विषयानादत्त इति सर्वसाक्ष्यहमित्येवं बोधे जाते सति पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनात् मायामात्रत्वनिश्चयात् पुत्र-
दारादिभिरहमिति स्वीयदुःखमुखभावत्वगुणयोगादौगात्माभिमानस्य नरोऽहं कर्ता मूढ इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्य-
वहारेहेतोस्तत्त्वे कार्यं विधिनियेधादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेत्वभावात् कथंचिद्वदेदित्यर्थः । नन्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः, प्रहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्क्य प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यकृतत्वात् बाध इत्याह—अन्वेष्टव्ये-
ते । ‘य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः’ इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात्प्रागेवाज्ञानाभिज्ञातो-
त्तमनः प्रमातृत्वं, प्रमातृत्वं ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेषमरणविवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां
प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह—देहेति । यथा देहात्मत्वप्रत्ययः कल्पितो भ्रमोऽप्यव्यवहारज्ञतया मानत्वेनेत्यते वैदिकैः,
ब्रह्मैकिकमध्यसाक्षिकमात्मबोधोवाधि व्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिच्छतां, वेदान्तानां तु कालत्रयाबा-
धबोधित्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति तुशब्दार्थः । आऽऽत्मनिश्चयात् । आऽऽत्मनिश्चयादित्याख्यायादायाम् । प्रमातृत्वस्य
कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः ॥ रामनामि परे धाम्नि कृत्वाप्राप्त्यसमन्वयः । कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः
प्रबुद्धये ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥

भामतीव्याख्या

‘करणत्वं, अत एव । तदिदमुक्तम्—अप्रमात्काणि च । इति चकारेण । अपैव ब्रह्मविदां गाथासुदाहरति—अपि चाहुः-
रिति । पुत्रदारादिवात्माभिमानो गौणः । यथा स्वदुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्रादिवर्तनापीति सोऽयं गुणः । न
कृत्वाभिमानः, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौणः, देहेन्द्रियादिषु त्वभेदातुभवाच्च गौण आत्माभिमानः, किन्तु
कौं रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति । तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा, नापि ब्रह्मात्मिकत्वाभुवः,
इयास्य श्रवणमनगादेरभावात् । तदिदमाह—पुत्रदेहादिबाधनात् । गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनम् । ममकारा-
त्वं इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च । ततश्च न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः सङ्गहाहमित्ये-
वोपशीलं यत्कार्यम् । अद्वैतासाक्षात्कार इति यावत् । तदपि कथं भवेत् । कुतस्तदसंभव इत्यत आह—अन्वेष्टव्यात्मविज्ञा-
त्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । उपलक्षणं चेत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति—एष हि विभागोऽ-
साक्षात्कारकारणं, ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तदभावे कार्यं नोत्पद्यत इति । न च प्रमातृत्वात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्मन्य इत्याह—
अन्विष्टः स्यात्प्रमातृव्यं पाप्मदोषादिवर्जितः । उक्तं श्रीवासुश्रेयस्कनिर्देशनम् । स्यादेतत् । अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकदो-
षमयोपपत्तिरित्यत आह—देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु । अस्यावधि-
हं—आऽऽत्मनिश्चयात् । आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिवात्माभिमानो
ध्येति वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात् । तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहितं चाम्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसा-
क्ष्यो विद्या भवित्यति । न चाप्यद्वैतसाक्षात्कारोऽयतःकरणवृत्तिभेद एकांततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो भाविकः, नास्ती कार्यः,
य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्नाऽज्जनयेद्ब्रह्म, न तत्र काचिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—‘विद्यां चाविद्यां च
तदेकमेव सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते ॥’ इति । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

तौ तदुत्पत्त्यादिसर्वभेदस्वरविषयवस्थायामेवाशेषो व्यवहार इत्यर्थः । कार्यासृष्टे सिद्धे ब्रह्मण्यद्वये सिद्धा वेदान्तमानतेत्युपसंहर्तुमि-
त्यर्थः । न केवलमस्माभिरयमयोऽन्युपगतः किं त्वन्यैरपि ब्रह्मविद्विरित्याह—अपि चेति । सत्पारमार्थिकमभाधितं ब्रह्माहमित्येवं
जाते पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनात्मायात्रावगमादयमहमेवेति पुत्रादावहमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्याऽहमिति देहादावहमभिमा-
नस्य मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे कार्यं कथं भवेत् । तन्निमित्ताभावादिधिषेयादिव्यवहारो न कथंचिदित्यर्थः । यथासा सङ्गद्वैव कस्तहि
हा । यद्ययमेव कथं तर्हि ब्रह्मात्मेत्याशङ्क्याह—अन्वेष्टव्येति । ‘य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः,’ (सो-
ऽन्वेष्टव्यः) इति श्रुतेः । तदिज्ञानात्पूर्वमात्मनो मातृत्वं, प्रमातृत्वात्तद्विष्टः सन्निरौपः परमात्मा स्यात् । अतोऽन्यव्यवहारेकाभ्यामात्मनो
समाविचकृत्तुः । तस्याविचकृत्ये कथमध्यक्षादीनां श्रुतेश्च मानता, कारणदोषादित्याशङ्क्याह—देहेति । यथा देहादितिरिक्तामवादे
तापि देहात्मस्यैव्यवहाराज्ञतया मानमित्यते तथा तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं व्यवहाराज्ञत्वाव्यवहारे बाधाभावाच्चक्ष्माव्यवहारेत्त्वावेदकमपि
शारिकं मानम् । श्रुतेस्तु यणैर्दर्शयित्वात्मबोधोहेतोस्तास्विक्येव मानतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

एवं तावदेवान्तवाक्यानां ब्रह्मात्माधगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुत्पत्तिस्थितिदाशकारणमित्युक्तम् । सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदवस्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिष्विषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या मन्यन्ते । काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिते अणुंश्च सम-

रत्नप्रभाष्याख्या

वृत्तमनुधाक्षेपलक्षणामवान्तरसंगतिमाह—सांख्यादयस्त्विति । भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरायोगे ब्रह्मणि शक्तिप्रहायोगात्, कूटस्थत्वेनाविचारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः । किंतु सर्गाय कार्यं जडप्रकृतिकं कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानगम्यं त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धे मानान्तरगम्यमेवेत्याहः शक्तिप्रहायः । अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिप्रहसंभवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । किं च 'तेजसोऽस्य शुद्धेन समूलमन्विच्छ' इत्याद्याः धृतयः । शुद्धेन लिङ्गेन कारणस्य स्वतोऽन्वेषणं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह—सर्वेष्विति । नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिप्रहायोगात्कथमनुमानं, तत्राह—प्रधानेति यत्कार्यं तज्जडप्रकृतिकं, यथा घटः । यज्जडं तच्चेतनसंयुक्तं, यथा रथादिरिति सामान्यतोद्घातुमानगम्याः प्रधानपुरुषसंयोग इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमत्तान्तरमाह—काणादास्त्विति । सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेण

आमसीत्याख्या

एवं 'कार्योन्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता । पुरुषार्थे स्वयं तावदेवान्तानां प्रस्थापिता ॥' ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यतः यतः' इत्यादिना 'तत्तु समन्वयात्' इत्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिनिर्वाहकारणे प्रमाण्यं वेदान्तानामुक्तं दत्तम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतः । न त्वयापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र संदिश्यते—तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुक्तं चेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रवादिनां विशेषात्पुरुषेभ्य सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमितम् । इदमनुवदन्पुनरिदं इति सांख्याः । जीवाण्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्रतुर्विधाः परमाणवे जगदुपादानकारणमनुमितम् वदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि गृहीतव्यम् । अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमत्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्रसङ्गः । त 'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ।' ज्ञानक्रियाशक्तौ खलु ज्ञानक्रियाकार्येण नोभेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वदेकत्वाच्च । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यौ च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनि क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्युत्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रशङ्कमेव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च । न तु ब्रह्म । स्वरूपचेतन्यं त्वस्यावृत्तिक्रमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचेतन्ये कर्तृत्वम, अकार्यत्वास्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता । भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तत्वं दृष्टकारादिक्रमेणचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थं प्रवर्तमानम् ।

आनन्दगिरीयव्याख्या

शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः संश्लेष्य वक्ष्यमाणानाधिकरणानामपुनरुक्तमर्थं वक्तुं वृत्तं संकीर्तयति—एवमिति । तेषां तत्कलने हेतुः तात्पर्येणेति । कार्योन्विते ब्रह्मणि तात्पर्यं तेषामित्याशङ्क्याह—अन्तरेणेति । समन्वयसूत्रादेर्मनूयतातीतसूत्रत्रयाधेनमनुवदति—ब्रह्मेति । उक्ते लक्षणे तदतिव्याप्तिशङ्कायां निरासस्य सावकाशत्वाद्ब्रह्मणो जिज्ञास्यस्य लक्षणमपि शास्त्रीयस्योक्तमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि हि समन्वये समन्वयार्थाय समाप्तिस्तत्संदर्भोन्वयमित्याशङ्क्याह—सांख्यादयस्त्विति । सिद्धेऽर्थे मानत्वविरोधिकादीनानुप्रवेशे प्रयुक्ते ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्वेत्यनिर्धारणाद्ब्रह्मकारणताविरोधिप्रधानादिवादनिरासायोत्तरसंदर्भ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य मानान्तरगम्यत्वे क्वादादिना तत्र वेदान्ताप्रामाण्याच्च ततो जगदेतुमेव सिध्यतीति चेत्तर्हि केन मानेन तदेतुधीरित्याशङ्क्योक्तम्—प्रधानादीनीति । तर्हि वेदान्तानां गतिः, परार्थानुमानतेत्याह—तत्परतयेति । हेत्वाद्यनुक्तेषोपां न परार्थानुमानतेत्याशङ्क्याह—सर्वेष्विति । तेजसोऽस्य शुद्धेन समूलमन्विच्छ' इत्यादिश्वनुमानता भातीत्यर्थः । कार्यलिङ्गमनुमानं ब्रह्मेव गमयिष्यतीत्याशङ्क्यं सुखदुःखमेवात्मकं च तादृशेव कारणमनुमापयतीत्याह—प्रधानेति । तस्याचेतनस्य स्वार्थभावात्पुनर्यद्वैतौ पुंसि मानं वाच्यमिति मत्वाह—पुरुषेति बुद्धौ यः प्रतिबिम्बः स तादृशविम्बपूर्वकः, प्रतिबिम्बत्वात्, दर्पणे सुखाभासवदित्यर्थः । संख्याभावे तादर्थ्यायोगात्तत्रापि मानाकाङ्क्षा विमतं चेतनसंयुक्तं, अचेतनत्वात्, द्रव्यादिवदिति बुद्ध्या संयोगग्रहणम् । मतान्तरमाह—काणादास्त्विति । 'यत्तु वा इमानि' इति दिवाक्येभ्यो चण्ड्येष्वपवर्णने सिद्धवज्जगदेतुपरामर्शात्, यत्कार्यं तद्वद्विभक्तकर्तृकमिति सामान्यतोद्घातेश्वरं कल्पयन्तीत्यर्थः । तस्मात्तद्विभक्तपरिमाणार्थं पदादि दृष्ट्वापि कार्यं तथेति समवायित्वेन चतुर्विधानण्ण्कल्पयन्तीत्याह—अणुंश्चेति । 'असौ इदमन्

वाच्यिकारणम् । एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोस्ति-
ष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञानाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वदर्शनाय वाक्याभास-
युक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते । तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः
कारणमिति मन्यमाना आहुः—यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं
दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधान-
स्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते । कथम् । यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्व-
धर्मः 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' (गी० १४।१७) इति स्मृत्येः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन
कार्यकरणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः । सत्त्वस्य हि निरतिशयोक्त्यै सर्वज्ञत्वं प्रसि-

रत्नप्रभावाख्या

यकार्यं तद्विद्वान्कर्तुं कृमितीश्वरं कर्तारं, परमाणुं यत्कार्यद्रव्यं तत्स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धमित्युक्तमिति इत्यर्थः । अन्येऽपि बौद्धा-
दयः । 'असद्वा इदमप्र आसीत्' इत्यादिवाक्याभासः । यद्वस्तु तच्छून्यावसानं, यथा दीप इति युक्त्याभासः । एवं वादिप्रतिपत्ति-
मुक्त्वा तन्निरासायोत्तरसूत्रसंदर्भमवतारयति—तत्रेति । वादिवादिदे सतीत्यर्थः । व्याकरणमीमांसांन्यायानिधित्वात्पदवाक्यप्रमा-
णज्ञत्वम् । यज्जगत्कारणं तच्चेतनमचेतनं वेति ईश्वरस्य मुख्यत्वगौणत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह—तत्र सांख्या इति । अपिश-
ब्दावेवकाराणौ । 'सदेव' इत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य प्र-
धानैक्योपास्तः, सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह—तेन च सत्त्वधर्मेणेति ।

भामिनीव्याख्या

यथा वस्तुविद्वद्बोधमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेपि चेतनवदुपचारात्स्वकार्योन्मु-
खत्वमदर्शयन्ति, यथा कूलं पिपतिपतीति । 'यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते । भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥'
अपि चाहुर्बुद्धाः—'यथाऽऽयप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेद्यमग्रयः' इति, तथेदमपि 'ता आप ऐश्वर्यं' 'तत्तेज ऐश्वर्यं' इत्याद्युप-
चारप्राये श्रुतम् । 'तदैक्षत' इत्युपचारिकमेव विज्ञेयम् । 'अनेन जीविनात्मनातुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवापि' इति च प्रधानस्य
जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो 'ममात्मेरुपपन्नयेते, एवं 'तत्त्वमसि' इत्याद्याः श्रुतयो
भाक्ताः संपत्त्यर्थो वा द्रष्टव्याः । 'त्वमपीतो भवति' इति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सृष्टावस्थायां ब्रूते । प्रधानांश-
तमः समुद्रे के हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति । यथाहुः—'अभावप्रलयालम्बना वृत्तिर्निद्रा' इति । वृत्तीनामन्यासां प्रमा-
णादीनामभावस्तस्य प्रत्ययकारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्योऽपि—'सकारणं
करणविधाधिपः' इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमप्यस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति
श्रुतय इति पूर्वं पक्षः । एवं काणादादिमतेऽपि कथंविद्योजनीयाः श्रुतयः । अश्वार्थस्तु प्रधानकारणपक्षेऽपीति
प्रधानस्यापीति । अधिकारावेवकाराणौ । स्यादेतत् । सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताय तमः संपत्त्याऽसर्वज्ञतैवावस्य कस्माच्च
भवतीत्यत आह—तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेनेति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोक्त्यै सर्वज्ञतावीजम् । यथाहुः—'नि-
तिशयं सर्वज्ञतावीजम्' इति । यत्खलु सातिशयं तत्कचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुलामलकविल्लेपु सातिशयं महत्त्वं व्योमि पर-

आनन्दगिरियव्याख्या

शिव' इत्यादिवाक्याभासादीपादेर्निरन्वननाशदृष्ट्या पृथिव्यादेरपि तथा नष्टस्यास्त श्वेतोत्पत्तिरित्यादियुक्त्याभासाच्चाद्वैतवादे माध्यमिकादयो
वेरोधिर्नो भवन्तीत्याह—एवमिति । वादिप्रतिपत्तीस्त्वा तन्निरासायोत्तरग्रन्थमवतारयति—तत्रेति । तत्र वादिषु भिन्नप्रस्थानेषु
लिखितं यावत् । वाक्याभासेषु युक्त्याभासेषु च प्रतिपत्तियेषां ते तथा । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा 'सदेव' इत्यादौ सच्छब्दितमीक्षितु-
र्वन्नं जगदुपादानं प्रधानं ब्रह्मेवेति वादिवादिवादाश्चातुल्यज्ञानाभ्यां संशयानन्तराधिकरणपूर्वपक्षमाह—तत्रेति । स्थितं समुदायतात्पर्यं
सम्यर्थः । सर्वज्ञे जगद्भेदो समन्यवोक्त्या तच्चेतन्यमाक्षिप्य समर्थ्यत इत्यधिकरणसंगतिः । नानाशाखास्वरूपद्रव्यलिङ्गवाक्यानां ब्रह्मण्येव
मन्यवोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । 'तत्त्वमसि' इति तच्छब्दितप्रधानैक्यसंपत्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते चिदात्मनो ब्रह्मैक्यं फलम् । प्रकर्षेण
यत्ते सर्वं जगदस्मिन्नि तद्ब्रह्मापि प्रधानं, ततो विशिनष्टि—त्रिगुणमिति । परिणामयोग्यत्वमाह—अचेतनमिति । सांख्यीयमतं
तिविरोधात्प्राज्ञमिलाशङ्क्याह—यानीति । जीवाख्यचिप्रतिबिम्बानां स्वतो विभजननियमैरेकीकरणशक्त्यो न प्रधानस्याचेतनस्ये-
न्यदेव सर्वशक्तिमदेष्वमिलाशङ्क्य चिप्रतिबिम्बानामनुत्पाद्यत्वादुत्पाद्यार्थशक्तिरस्यापि स्यादित्याह—सर्वेति । तथापि कुतोऽस्याचेतनत्वे
निश्चयः, तत्राह—एवमिति । यस्य न हत्वमेव तस्य कुतः सर्वज्ञतेत्याह—कथमिति । प्रधानं ज्ञानकर्तृत्वं संभावयितुं ज्ञानस्वरूप-
स्य—यदिति । 'नूतज्ज्ञानेन चेतनानामेव योगिनां सर्वज्ञत्वाच्चचेतनं प्रधानं कथं तेन सर्वज्ञमुच्यते, तत्राह—तेनेति । कार्यकरण-
स्य इत्येवमुक्तम् । तत्रापि चेतनांशस्यैव सर्वज्ञत्वं, सत्त्वस्य सहायतया तदुत्कर्षाभ्यव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धेरित्याशङ्क्याह—
स्येति । केवलव्यतिरेकाभावाच्च चेतनांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः । किंच तस्य सर्वज्ञत्वं दुर्ज्ञानं, जिन्मात्रस्य ज्ञानकर्तृत्वयोगादित्याह—

इयम् । न केवलस्याकार्यकारणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम् । त्रिगुणत्वाच्च प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते । वेदान्तवाक्येष्ववश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नहि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथाहि—ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयते । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपिच प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेत्येवं त्वया । नच ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपिच प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत्, नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

तदैक्षतेति वाक्येन प्रधानं ब्रह्म बोध्यते । ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्प्रधानं सर्वकारणम् ॥ १ ॥

ईक्षणाचेतनं ब्रह्म क्रियाज्ञाने तु मायया । आत्मशब्दात्मतादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥ २ ॥

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्द इति

रत्नप्रभाष्याख्या

न केवलस्येति । जन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात्रिलोपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्यावस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात्कथं सर्वज्ञतेत्याह—**त्रिगुणत्वादिति** । त्रयो गुणा एव प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदभेदात्प्रधानमित्युच्यते । तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । ननु मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमक्षीकार्यमिति, तत्राह—**न हीति** । अतिल्यज्ञानस्य प्रलये नाशच्छक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह—**अपि चेति** । मतद्वयसाम्यमुक्त्वा स्वमते विशेषमाह—**अपिचेति** । ब्रह्मणः कारणत्वं स्मृतिपादे समर्थ्यते । प्रधानादेः कारणत्वं तर्कपादे बुक्तिभिर्निरस्यति । अधुना तु ध्रुवा निरस्यति—**ईक्षतेर्नाशब्दमिति** । ईक्षणश्रवणाद्वेदशब्दावाच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वात्

भासतीत्याख्या

ममहि निरतिशयम् । एवं ज्ञानमध्येकद्विवहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि कचिन्निरतिशयेन भवितव्यम् । इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम् । तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे संभवति । एतदुक्तं भवति—यद्यपि रजस्तमनी अस्ति तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षं सार्वभौम्यं कार्यमुपचयत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विविधत्वाविवक्षित्वा च तमः कार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह—**न केवलस्येति** । नहि विविधैर्कार्यं जनयेदपि तु बहूनि । चिदात्मा चकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति । न चिदात्मन इत्यर्थः । तथापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह—**त्वयापीति** । न केवलस्याकार्यकारणस्येतत्सिद्धान्तलेखितेन प्रपञ्चयति—**प्रागुत्पत्तेरिति** । अपि च प्रधानस्येति । चरुवर्थः । एवं प्राप्त उच्यते—**ईक्षतेर्नाशब्दम्** । नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्त्यनुमानमित्युपरिग्राह्यवेदयिष्यते । तस्मात्तत्प्रपञ्चकारणभेदप्रमायाप्राप्त्या एव भगवत्प्राप्तसनीयः । तदेवमात्रं कसमधिगमनीये जगत्कारणे 'पीर्वापर्येपरामशोद्यदाभ्यायोऽञ्जसा वेदेत् । जगद्गीतं तदेवेष्टं चेतने च स आञ्जसः ॥' तेषु तेषु सत्त्वमात्रप्रदेशेषु 'तदेवैत' इत्येवजातीयैकैवैकीयैरितिः कारणजगज्जन्माख्यायत इति । न च प्रधानपरमाध्यादेचेतनस्येतिरुक्तम्

आनन्दगिरिख्याख्या

नेति । कार्यकरणविहितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृतेत्याह—**अकार्येति** । पूर्णत्वाच्च तथेत्याह—**पुरुषस्येति** । प्रधानावस्थायां गुणसाम्ये सत्त्वे त्कर्षायोगात् तस्य तत्कृतं सार्वभौम्यत्वात्काह—**त्रिगुणत्वादिति** । नच ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमसोरपि तत्र भावान्न सार्वभौम्यं, वस्तुतस्तत्रैवपि, माणवकसाक्षिशिवचतुष्टयपरात्, तदाह—**उपचयत इति** । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययान्मुख्यग्रहणमाशङ्क्याह—**अवदशमिति** । तत्र हेतुमाह—**नहीति** । तथात्वे कातुपपत्तिरित्याशङ्क्य तज्ज्ञानं नित्यमनित्यं वेति विकल्पयति—**तथाहीति** । तत्राचं दूषयति—**नहीति** । द्वितीयमनूष स्वमतसिद्धान्तमाह—**अथेत्यादिना** । अनित्यज्ञानपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—**अपि चेति** । तथापि तस्य सर्वविषयं ज्ञानं किमिति नोत्पद्यते, तत्राह—**न चेति** । आदिपदेन हेतुशब्तादिसंग्रहः । उभयप्राप्त्यनुपपत्तिः साम्ये कथं पक्षविशेषपक्षपात इत्याशङ्क्य प्रधानपक्षे विशेषमाह—**अपि चेति** । एकस्यापि ब्रह्मणः सामग्र्यसंनिधानानुत्कारणत्वमाशङ्क्य तस्यासत्त्वत्वादवयत्वाच्च नैवमित्याह—**नेति** । जगदुपादानवादिवेदान्तानां प्रधानपरतरेति पूर्वपक्षमनूष स्येन सिद्धान्तयति—**एवमिति** । सूत्रस्य न्ययं व्याचष्टे—**नेति** । तत्र सौत्रमेव हेतुमाह—**अशब्द इति** । 'सदेव' इत्यत्र सच्छब्दस्य तच्छब्दत्वात्तच्छब्दत्वे

तत् । कथमशब्दत्वं, ईक्षतेः—ईक्षितृत्वश्चषणात्कारणस्य । कथम् । एवंहि श्रूयते—‘सवेव सोम्येद-
मप्र आसीदकमेवाद्वितीयम्’ (छान्दो० ६।२।१) इत्युक्त्यैव तद्वैक्षतं बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽ-

रत्नप्रभाख्या

धारणमिति सूत्रयोजना । तत्सच्छब्दवाच्यं कारणमैक्षत । ईक्षणमेवाह—बह्विति । बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया
ह्यार्याभेदाज्जनिष्यामीत्याह—प्रजेति । एवं तत्सदीक्षित्वा आकाशं वायुं च सृष्टा तेजः सृष्टवदित्याह—तदिति । मिषबलत् ।
तत्त्वान्तामिति यावत् । स जीवाभिन्नः परमात्मा ‘प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनो-

भामतीख्या

हसम् । सत्त्वाग्नेनेक्षितुं प्रधानं, तस्य प्रकाशकत्वादिति चेन्न । तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य वि-
शेषः । स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्त्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्यविभोद्वाहितया प्रकाशकव्यपदेशो नेतरयोः,
स्वच्छतया तद्वाहिरभावात् । पार्थिवत्वे तुल्य इव मणेरिभोद्वाहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्तीक्ष्णत्वमाजसं, तस्याभावातो
नेत्यज्ञानस्वभावत्वमिति श्रूयते । नन्वत एवास्य नेक्षितुत्वं, नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभा-
वात् । अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तद्व्याप्तस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । सत्त्वं, ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया
क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विशेषोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते । तथा चैवंलक्षण ईक्षणे सर्व-
ेष्वेव ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम् । यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवं तथाप्यनाद्यनि-
चनीयाविशेषलक्षणस्य व्यापारवत्त्वमभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । परैरपि च चिच्छक्तेः कूटस्थनित्याया वृत्तौ प्रति कर्तृत्व-
देशमवभास्युपेयं, चैतन्यसामानाधिकरण्यात् ज्ञातृत्वोपलब्धेः । नहि प्राधानिकाव्यन्तर्बहिःकरणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि
इयमेवांचेतनानि, तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वदितुमुत्सहन्ते । नो स्वत्वन्थाः सहसमपि पान्थाः पथानं विदन्ति । चक्षु-
रता चैवञ्च चैवते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वतन्त्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चित्तिविभ्व-
त्वात्वा चेदापञ्चं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वं, चित्तिरेव ज्ञानी स्वतन्त्रा, नान्तर्बहिःकरणान्यन्तर्बहिःप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि । न चास्या-
प्येतेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं, व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं
पारमरोप्य चित्तिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानः । अन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्त्येतेऽपि नन्द-
पामाविकं कचिदपि ज्ञातृत्वं, अपितु सांख्यवहारिकमेवेति परमार्थः । नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदप्रथमपाकुर्व-
त्तत्पत्तम् । कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽप्यपारवत एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्ठादपाकरित्येते । तस्मादस्तुतोऽनवच्छिन्नं चै-
त्वं तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं, तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्ति-
ति शिद्धम् । तथा च श्रुतिः—‘तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नान्नागो मनः सत्त्वं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ यः
ज्ञैः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमञ्चं च जायते ॥’ इति । तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण
प्यते तदवाचिकीर्षीवद्भवति, यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पद्यादि बुद्ध्याल्लिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवात् द्वितीयधर्मोपजननेन
चित्तं उच्यते । व्याचिकीर्षयां चोपचयं सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते ।
मादव्याकृताद्याचिकीर्षितादन्नाप्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत्सृष्ट्यासा साधारणो जायते,
अव्याकृतात् व्याचिकीर्षितात्पदान्तरकार्यं दितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणामनआख्यं संकल्पविकल्पादिव्याकरणत्वकं
पते ततो व्याकरणमकाम्नसः सत्यशब्दवाच्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्त्वाख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः
मनुयादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृते फले स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयो-
धर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतम् । यावद्भूमीधर्मभावीति यावत् । यः सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वविद्भिदोपतः । यस्य भगवतो ज्ञान-
तोपो धर्मो नायासममप्य तस्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यं ब्रह्म । किंच नामरूपमञ्चं च व्रीहियदादि जायत इति ।
प्राधान्यस्य साम्यावस्थापयानीक्षितृत्वात्, श्रेयज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादि विषयानीक्षणत्वात्, मुख्यसंभवे चोपचारस्या-
सत्त्वात्, सुशुभ्राययार्थोपदेशात्पत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्, तेजःप्रभृतीनां च मुख्यसंभवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्,
च तत्प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यैतत्सर्गिकत्वेन निश्चयं सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातशतसंकीर्ण-
निवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मेवेक्षित्वानाद्यनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समारोपितस्य

आनन्दगिरियव्याख्या

—कथमिति । सौत्रं पदमवतार्य व्याकरोति—ईक्षतेरिति । अनुमेयं प्रधानं हित्वा तदनुवादिश्रुतिसिद्धस्य कथं कारणत्वमि-
—कथमिति । कार्येण कारणमात्रमनुमानात् शक्यं न तद्विशेषः । तत्र श्रुतिरेव मानमिति मत्वाह—एवंहीति । श्रुतेोपादानस्य
र्थत्वमाह—तद्वैक्षतेति । केचिदीक्षितारमीश्वरं सद्वितीयं संगिरन्ते, ताप्रत्याह—एकमेवेति । तस्योपादानार्थत्वमाह—बहु-
रिति । ईक्षणफलमाह—तदिति । तदाकाशं वायुं च सृष्टा तेजः सृष्टवदित्यर्थः । श्रुतेरनुमितार्थानुवादित्वन्युदासार्थमभाह—

सृजत' (छान्दो० ६।२।३) इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मना-
वधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथायत्र—
'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकांश्च सृजा इति । स
इमंलोकानसृजत' (पेट० १।१।१) इतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं
प्रस्तुत्याह—'स ईक्षांचक्रे । स प्राणमसृजत' (प्रश्न० ६।३) इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशो-
ऽभिप्रेतः, यजतेरिति वत् । न धातुनिर्देशः । तेन 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-
दैतद्ब्रह्म नाम रूपमक्षं च जायते' (मुण्ड० १।१।९) इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि
वाक्यान्मुदाहरतव्यसि । यन्तुक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते ।

रजःप्रभावाख्या

ऽममन्त्रादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च' इत्युक्ताः षोडशकलाः । ननु 'इक्षिततपौ धातुनिर्देशे' इति कात्यायनस्य
णादीक्षतेरिति पदेन दितवन्तेन धातुरुच्यते । तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह—ईक्षतेरिति
चेति । 'इतिकर्तव्यताविधेयजतेः पूर्ववत्त्वं' इति जैमिनिस्मृतौ यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदि-
हापीत्यर्थः । सौर्यादिविकृतियागस्याज्ञानामविधानात् पूर्वदर्शोदिप्रकृतिस्थाङ्गवत्त्वमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशे
लाभमाह—तेनेति । सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः । ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्विनः फलमाह—तस्मा-
दिति । एतत्कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम् । संग्रति न केवलजडवृत्तिज्ञान-

भामतीव्याख्या

रजतस्य, मरीचय इव जलस्य, एकश्चन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतनं प्रधानपरमाणादि । अशब्दं हि तत् ।
न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराभिधिता जगदुपादानमिति सांप्रतम् । कारणकार्याणां भेदाभावात् क-
णज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिर्देशेनागमनं प्रसाधितत्वात्, भेदे च तदनुपपत्तेः । साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयं'
'नेह नानास्ति किञ्चन' 'मूल्योः स मृदुमाप्नोति' इत्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमे-
जगत्, भुजङ्ग इवोरोपितो रजज्जुपादान इति सिद्धान्तः । सद्गुपादानत्वे हि सिद्धे जगत्सद्गुपादानं चेतनमचेतनं वेत्ति
संशय मीमांस्येत । अद्यापि तु सद्गुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह—तत्रेदंशब्दवाच्यम् इत्यादि दर्शयति इत्यनेन ।
तथापिधिता पारमार्थिकप्रधानश्चेत्तत्तिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथाहुर्हैरण्यगर्भो इत्यतः श्रुतिः पठिता—'एकमेवाद्वितीयं'
इति । 'बहु स्यात्' इति चाचेतनं कारणमात्मन एव बहुभावमाह । तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्यमवगम्यते । यद्यथा
शब्दा भूतसृष्टिस्थापि तेजोऽवब्रानामेव विवृत्करणस्य निवृत्तित्वात्तत्र तेजसः प्राग्गम्यात्तेजः प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीयं ज-
दुपादानमित्येव श्रुत्यन्तरमपि पठति—तथान्यत्रेति । ब्रह्म शतुप्पादशकं षोडशकम् । तद्यथा—प्राची प्रतीची द्वे
णोदीचीति चतस्रः कला ब्रह्मणः प्रकाशवानाम प्रथमः पादः । तदर्थं शफः । तथा पृथिव्यन्तरिधं द्यौः समुद्र ह्यपराश्रव-
कला द्वितीयः पादोऽनन्तवानाम । तथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्मानाम तृतीयः पादः । प्रा-
श्चद्व्यः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः, स चतुर्थं आपतनवानाम ब्रह्मणः पादः । तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यम्
सिद्धम् । स्यादेतत् । ईक्षतेरिति तिपा धातुस्वरूपमुच्यते । न चाविश्वक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसंभव इत्य-
आह—ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः, विपणिणा विषयलक्षणात् । प्रसिद्धा च येन लक्षणेत्याह—यजतेरिति
वदिति । 'यः सर्वज्ञः' इति सामान्यतः । 'सर्ववित्' इति विशेषतः । सांख्यीयं स्वमतसाधनमुपन्यस्य दूषयति—यच्चा-

आनन्दगिरिव्याख्या

तत्रेत्यादिना । उक्तश्रुतिः सप्तमर्थः । छन्दोगश्रुतिवदेतरेयश्रुतिरपि प्रधानवादविरोधिनीत्याह—तथेति । मिषच्छलत् । सत्त्वान्तरि
यावत् । प्रश्नश्रुतिरपि प्रधानकारणतां वारयतीत्याह—क्वचिच्चेति । 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छब्दं खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं कं
ऽममन्त्रादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च' इत्युक्ताः षोडशकलाः । 'इक्षिततपौ धातुनिर्देशे' इति सरणादीक्षतेरिति हि
धातुस्वरूपकथनान्न तस्य चेतनोपादानत्वसाधनत्वेत्याशङ्क्याह—ईक्षतेरिति । विपणिणा विषयस्य लक्षणादित्यर्थः । प्रसिद्धा
लक्षणेत्याह—यजतेरिति वदिति । सप्तमे स्थितम्—'इतिकर्तव्यताविधेयजतेः पूर्ववत्त्वम्' । इतिकर्तव्यतायाः सौर्यादिवि-
नादनितिकर्तव्यताकत्वे प्राप्ते प्रस्तुच्यते—यथा लोके शाकादिषु सिद्धेषु वदत्येतेन पचेति, तथेह सिद्धवत्कृत्य सामान्येनेतिकर्तव्यताया-
विहितं तस्य च विकृतिविधेयः सौर्यादीनां विकृतियागानां दर्शोदिप्रकृतिविहितपूर्वैतिकर्तव्यतावत्त्वमिति । तत्र यथा यजतेरिति व-
गृहीतस्तथेहमीक्षतेरितिक्षणमित्यर्थः । ईक्षतेरित्युक्तेरर्थपरत्वे वाक्यान्तराण्यपि प्रधानपक्षप्रतिक्षिपायात्र सूचितानि भवन्तीत्याह—तेनेति
सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः । ज्ञानमयं ज्ञानात्मकं तपो न त्वायासरूपम् । एतद्ब्रह्म जायमानं हिरण्यगर्भोऽख्यं कथं
जगत्तेवदन्तीति । रूपं नीलपीतादि । अक्षं मीहियवादि । आदिपदेन 'शः कालकालो गुणो सर्ववित् स कारणम्' इत्यादि गृहीत-

नहि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति । ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य किञ्चिद्ब्रह्मुच्येत । अपिच नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य कल्प्येत, यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धत्वम् । तथा सति यक्षिनिमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासंभवादिति । अत्रोच्यते—इदं तावद्ब्रह्मान्प्रष्टव्यः, कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति । यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् । नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेन्न, प्रततौष्ण्यप्रकाशोऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशादर्शनात् । ननु सवितुर्दोषप्रकाशयसं-

रत्नप्रभाख्या

वृत्तार्थः, किंतु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिवृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानम् । तच्चान्धस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह—अपिचेति । साक्षित्वमस्ति, येनोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह—योगिनां त्विति । सत्त्ववृत्तिमात्रेण ज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं, ज्ञानस्य कृत्यसाध्यात्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति—इदं तावदिति । सर्वं जानातीति शब्दासाधुत्वं शङ्कते—ज्ञाननित्यत्व इति । नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितत्वेन ह्यस्वरूपाद्भेदं कल्पयित्वा कार्यलोपचाराद्ब्रह्मस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति सदृशान्तमाह—न, प्रततेति । संततेत्यर्थः । प्रसत्यपि अविवक्षितेऽपि । ननु प्रकाशतरेककर्मत्वासत्त्वित्वा प्रकाशत इति प्रयोगेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात्कर्माभावे

भामतीव्याख्या

सत्त्वधर्मेणेति । पुनः सांख्यमुत्थापयति—ननूक्तमिति । परिहरति—तदपीति । समुदात्तरद्विति तावन्न भवति सत्त्वं, गुणव्यपन्नसङ्गेन सांख्यानुपपत्तेः । न चाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावदित्यर्थः । अपिच चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिर्मात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह—अपिच नासाक्षिकेति । कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह—योगिनां त्विति । सत्त्वांशोत्कर्षे हि योगिनां चैतन्यवशुष्मतामुपकरोति । इत्यस्य प्रधानस्येत्यर्थः । यदि तु कापिलमतमपहाय ह्येवमर्थमास्थीयेत तत्राप्याह—अथ पुनः साक्षिनिमित्तमिति । भामति हि प्रकृष्टसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्य त्रैशकर्मविपाकाशयापराप्तस्य सर्वज्ञत्वं, ननु प्रधानस्याचेतनस्य । तदपि तथुक्तिभिरास्तमिति भावः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपीति । चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपसदनित्यं कार्यं, आकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसंधाय परिहरति—इदं तावद्ब्रह्मानिति । प्रततौष्ण्यप्रकाशो वेतरी इत्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायम् । वैषम्यं चोदयति—ननु सवितुरिति । किं वास्तवं भावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान् उत तद्विवक्षाभावम् । तत्र यदि तद्विवक्षाभावः, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूतास्यं,

आनन्दगिरीयव्याख्या

ज्ञानमुपपाद्य परोक्तमनुवदति—यस्त्विति । प्रधाने गुणानां तुल्यतया सत्त्वकार्यस्य ज्ञानस्यैवासंभवे सर्वज्ञत्वं दूरमिरस्तमित्याह—ति । औपचारिकं सर्वज्ञत्वमुक्तं स्मारयति—नन्विति । सत्त्वस्य सूक्ष्मरूपेण ज्ञानहेतुत्ववदितयोरपि तेनात्मना तत्प्रतिबन्धकत्वात् त्वित्याह—तदपीति । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमेव सत्त्वधर्मेण तेन न सर्वज्ञतेत्युक्तम् । इदानीं न केवला सत्त्ववृत्तिर्ज्ञानं किंतु भव्यकश्चिदप्रकाशः, तथाविधज्ञानवत्त्वं च न प्रधानस्येत्याह—अपिचेति । तर्हि प्रधानमेव चिदात्मना परिणतमवच्छेदकवृत्त्यात्मना रेणुस्यते, नेत्याह—न चेति । हेतुर्वेतनस्येत्युक्तः । प्रधानस्यासर्वज्ञत्वमुक्तं निगमयति—तस्मादिति । अचेतनस्याज्ञातुत्वं त्वर्थः । परोक्तं दृष्टान्तं विषटयति—योगिनां त्विति । सत्त्वोक्तोऽपि चेतनस्योपकरोति नाचेतनस्य प्रधानस्य, अन्यस्वेवादशोऽर्थः । सत्त्वसत्तांख्यमतमाह—अथेति । यस्य स्वतो नेक्षितुत्वं तस्य कथं तदन्यकृतमपि स्यादित्याशङ्क्याह—यथेति । लाघवेनान्वयति—तथेति । सिद्धान्ते परोक्तमनुपपत्तिमनुभाषते—यत्पुनरिति । तस्य मुख्यं सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते—अत्रेति । तत्र सत्त्वमुपपाद्य ज्ञानसत्त्वं पृच्छति—इदमिति । प्रकृत्यर्थाभावात्प्रत्ययाथाभावाद्वा ब्रह्मणोऽसर्वज्ञेति प्रश्नमेव प्रकटयति—कथमिति । प्रत्याह—यस्येति । उक्तं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—अनित्यत्वे हीति । द्वितीयं शङ्कते—ज्ञानेति । स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य अविच्छिन्नस्य कार्यत्वात्तत्र स्वातन्त्र्यं प्रत्ययाथां ब्रह्मणः सिध्यतीत्याह—नेत्यादिना । वैषम्यं शङ्कते—नन्विति । ब्रह्मणोऽपि

योगे सति वहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, ननु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषयो दृष्टान्तः । न । असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मोपेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षित्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्कर्म, यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणेक्षित्वमनुपपन्नमिति, न तच्चोद्यमवतरति, सवितुप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपिचाऽविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा

रत्नप्रभाख्याख्या

‘तदैक्षत’ इत्युक्तमिति, तत्राह—**कर्मोपेक्षायां त्विति** । कर्मोपेक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितरे प्रकाशत इति कथं चि प्रकाशकियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारवत्त्वात्मान्यपि चिद्रूपेक्षणकर्तृत्वोपचारात् वैषम्यमित्युक्तं पूर्वम् । अधुना तु कुम्भकारस्य स्तोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्तोपाध्यविद्यायाः विविधसृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गोन्मुखः कश्चित्परिणामः संभवति, अतः तस्यां सूक्ष्मरूपेण निरीनसर्वकार्यविषयकमीक्षणं, तस्य कार्यत्वात्कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं नु ह्यमिति द्योतयति—**सुतरामिति** । ननु मायोपाधिकबिम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं, कृत्वभावादिति चेन्न, कार्यानुकूलज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात् । नच नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहत्किमी क्षणेनेति वाच्यम्, वाय्वादरेव शब्दवत्त्वसंभवात्मिकाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात् । अतः श्रुतत्वाद्वाय्वादिकारणत्वेनाकाशवदेक्षेत्यगमन्युक्त्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाहोकार्यमित्यलम् । अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्तुं स्थूलीकर्तृमेति ह्युच्यते । अव्याकृतकार्योपरकचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशङ्क्याह—**अपिचाविद्यादिमत इति** । यथैकस्य ज्ञानं तथान्यस्यापीति नियमाभावात्मान्यायिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः । ननु यत्नयज्ञानं

भासतीत्याख्या

प्रकाशत इत्यनेन त्विति । नद्यत्र कर्म विवक्षितम् । अथ च प्रकाशत्वभावं प्रथयति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति—**न । असत्यपि कर्मणीति** । असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः । अथ वास्तवं कर्मोपावमभिसंधाय वैषम्यमुच्येत, तन्न, अतिद्वत्वात्कर्मोपावस्य विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति—**कर्मोपेक्षायां त्विति** । यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामुपपत्तितां सती कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । **यत्प्रसादादिति** । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात् । तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य निर्वृत्तं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाहुयोगशास्त्रकाराः—‘ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च’ इति । तद्वाच्यं काराश्च ‘भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिना’ इति । **सवितुप्रकाशवदिति** । वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपेणैकत्वा व्यतिरेकमुत्तेनाप्याह—**अपि चाविद्यादिमत इत्यादि** । आदिग्रहणेन कामकर्मोदयः संगृह्यते । **न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येति** । संसारिणां वस्तुतो निजज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति न तु ईश्वर

आनन्दगिरिययाख्या

विषयसंबन्धे जानातीति स्यादित्याशङ्क्याह—**नत्विति** । यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र क्रियाश्रयत्वमेवान्वयिचारादिति दूषयति—**न । असत्यपि** प्रकाशतेकर्मकत्वात्तथाव्यपदेशेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात्कर्मोपावे तथाव्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्याह—**कर्मिति** । प्रकृत्यर्थेवप्रत्ययस्य स्थापि बाधाभावात्सुतरामित्युक्तम् । यथा कुम्भकारस्य व्याचिकीर्षिताकारस्य स्तोपाध्यन्तःकरणपरिणतिरीक्षणं तथा ब्रह्मणोऽव्याचिक्य स्तोपाधेनानादिप्रवृत्तसमसंस्कारायाः प्रलयहेतुकर्मक्षयोत्पापितसंस्कारादिनिमित्तवशेन सर्गोन्मुखा परिणतिरीक्षणम् । ततोऽन्यस्य मुख्यस्य संभवादिदमेव मुख्यम् । तत्र चास्यादिकतुरिति कर्तृतेति भावः । नन्वपेक्षितं कर्म ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वा । आद्ये तदैतद्वाहिनः, इति सर्वज्ञत्वासिद्धिरित्याह—**किमिति** । ‘तन्नामरूपाभ्यामेव’ इत्यादिश्रुतेः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य नामरूपारमकत्वात्तद्योश्च ब्रह्मणो भेदाभेदानां दुर्भणत्वाच्चैवमित्याह—**तत्त्वेति** । प्रागेव धयोः सत्त्वे सर्गासिद्धिमाशङ्क्याह—**अव्याकृत इति** । ततोऽस्यात्माभावे कुतः सृष्टिरित्याशङ्कोक्तम्—**व्याचिकीर्षिते इति** । निरीश्वरादिनं प्रति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमुक्त्वा सेश्वरादिनं प्रत्याह—**यत्प्रसादादिति** । ‘ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च’ इति योगसूत्रस्य ‘भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिना’ इति तद्वाच्यस्य च दृष्टेयोग्यत्वाच्च विद इत्युक्तम् । अपिना सूचितं कैयुतितं न्यायमाह—**किमिति** । तथा च सेश्वरवादे ब्रह्मणः साविश्वमनायासलभ्यमिति शेषः । जीवस्येश्वरस्यापि ज्ञानानुगुणहेत्वपेक्षामनुवदति—**यदपीति** । वस्तुतो नित्यस्य स्वतो हेत्वनपेक्षत्वाच्चैवमित्याह—**न तदिति** । तदेव व्यतिरेकेण साधयति—**अपि चेति** । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । आदिशब्देनासितादिरुक्तः । ननु संसारिणोऽपि ज्ञानस्य नित्यत्वौचित्यं हेतुः

‘न ज्ञानेति । सोऽपि ज्ञानप्रतिबन्धकारणैवानितरवचेतनत्व

ज्ञानोत्पत्तिः स्यान्न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षता-
मनावरणज्ञानान्तं च दर्शयतः—‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ (श्वेता० ६।८) इति । ‘अपाणिपादो
जवनो ग्रहीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुराग्र्यं
पुरुषं महान्तम्’ (श्वेता० ३।१९) इति च । ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः
संसारि, ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता’ (बृह० ३।७।२३) इति श्रुतेः । तत्र कि-
मिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैश्वरस्येति । अत्रोच्यते—सत्यं, नेश्वरादन्यः सं-
सारि । तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव, घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्यो-
मः । तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराशाव्य-
तिरेकेऽपि । तत्कृता चाकाशो घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा । तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसं-
बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातोऽनात्मन्या-

रत्नप्रभाख्या

च्छरीराध्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्य श्रुतिबाधमाह—मन्त्रौ चेति । कार्यं शरीरम् । कारणमिन्द्रियम् । अत्येश्वरस्य श-
क्तौ माया स्वकार्यपि क्षया परा, विचित्रकार्यकारित्वाद्विविधा । सा त्वैतिह्यमात्रसिद्धा न प्रमाणसिद्धेयाह—श्रूयत इति । ज्ञान-
रूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी । अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन
फुटत्वं तस्य क्रियायामाबिम्बित्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञातृतापि स्वाभाविकीति वार्थः । अपाणिरपि ग्रहीता । अपादोऽपि जवनः ।
श्वरस्य स्वकार्यं लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । अम्यमनादि, पुरुषमनन्तं, महान्तं विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं शङ्कते—
निति । ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्यविचारगादीनि धृतावत ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्यः । औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयो-
त्त्वाभापसिद्धान्तं इत्याह—अत्रोच्यत इति । तत्कृत उपाधिसंबन्धकृतः शब्दतन्मयप्रत्ययरूपो व्यवहारः । असंकीर्ण इति
पः । अत्यतिरेके कथमसंकरस्तत्राह—तत्कृता चेति । उपाधिसंबन्धकृतेत्यर्थः । तथेति । देहादिसंबन्धस्य हेतुरविवे-
कऽनाद्यविद्या तया कृत इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बचैतन्यमीश्वर इति भेदोऽविद्याधीनसत्ताकः, अनादिभे-
दस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमात्रादिभेदश्च कार्य एवेति विवेकः । नन्वखण्डखण्डकाशात्मनि कथमविवेकः तत्राह—
दृश्यते चेति । वस्तुतो देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्टत्वादुरपह्नवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत

भामतीव्याख्या

विशारदहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसंभव इति भावः । न तस्य कार्यमावरणाद्यपमो विद्यते, अनावृतत्वादिति भावः ।
नवलेन क्रिया । प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावजगतो न क्रियेत्यर्थः । अपाणिर्ग्रहीता, अपादो जवनो वेगवद्बिहरण-
म् । अतिरोहिताथर्मन्यत् । स्यादेतत् । अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमः, न तु आत्मनि स्वाभावसि-
त्ताकाशे स घट इत्यत आह—दृश्यते चात्मन एव सत इति । अभिनिवेशः मिथ्याभिमानः । मिथ्याबुद्धिमा-

आनन्दगिरियव्याख्या

तस्यापि देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिरित्याशङ्क्य कालात्ययापदिष्टत्वमाह—मन्त्रौ चेति । चकारः शङ्कानिरासार्थः । कार्यं शरीरं करणमि-
न्द्रियाणां, समः समानशक्तीयोऽन्यधिको विनातीतो दृढयत इति नवान्वितं द्वयं मानाभावपरम् । सत्त्वासत्त्वानिदानवगाथात्वं परत्वम् ।
तन्मूलकारणं माया तस्या विविधव्यवसायाद्यपेक्षकारत्वम् । ऐतिह्यमात्रसिद्धा सा न प्रामाणिकीति वक्तुं श्रूयत इत्युक्तम् । उक्तनाया-
रित्वं स्वाभाविकत्वं, ज्ञानमेव बलं तेन क्रिया जगतः सर्गाया सा च स्वाभाविकीति । अपाणिरपि ग्रहीता, अपादोऽपि जवनो वेगवद्बिहर-
म्, अचक्षुरपि पश्यति, अकर्णोऽपि शृणोति । किं बहुना सर्वमपि वेदनयोग्यं कार्यकरणानपेक्षो वेत्ति । पर्यवसितं तस्मिन्नेदितुल्यमतो न
न्यो वेदितस्ति, नित्यस्फुरणत्वाच्च । तं चादिकर्तारं महान्तमात्रकृते ब्रह्मविदः । न च तन्महत्त्वमाधेक्षिकमिति पुरुषपदम् । अविद्यादिमतः
रिणो देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैश्वरस्यैवापसिद्धान्तं शङ्कते—नन्विति । न केवलमपराधान्नादीश्वरादन्यो न संसारि किंतु श्रुतिवि-
द्विषयाह—नेति । व्यतिरिक्ते संसारिण्यसति विभागोक्तिरयुक्तेति फलितमाह—तत्रेति । स्वाभाविकमौपाधिकं दान्यत्वं
मिति विकल्पयति—अत्रेति । तत्राद्यमस्तीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—तथापीति । तत्कृतमन्यत्वं चैतरेष्वेति शेषः ।
च्छिद्रस्य परिच्छिन्नोपाधिसंबन्धे दृष्टान्तमाह—घटेति । विमतो तत्त्वतो भिन्नो, अपुनरुक्तशब्दधीगम्यत्वात्, घटादिवदित्याशङ्क्य व्य-
वहारमाह—तत्कृतश्चेति । उपाधिसंबन्धस्तच्छब्दाधेः । हेतुमदाकाशे साध्यं व्यावर्तयति—आकाशेति । तस्य तत्त्वतो भेदाभावेऽपीति
। परापरयोर्लौकिकभेदाभावे कथं तत्त्वत्वेत्याशङ्क्याह—तत्कृतेति । पूर्ववत्तच्छब्दः । दृष्टान्तस्यार्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—
। चिदात्मा सप्तम्यर्थः । विशिष्टोपाधियोगादविवेकस्तेन कृतेत्येतत् । व्योमादावनात्मनि भ्रान्तिसंभवेऽपि कथमात्मनि स्वप्रकाशे
शङ्काह—दृश्यते चेति । तत्त्वतोऽतिरिक्तस्यैव सत आत्मन इति योजना । तत्र कारणमाह—मिथ्येति । पूर्वज्ञानोत्पे-

(छान्दो० ६।३।१, ३) इति च तेजोऽब्रह्मानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितुं, तानि च तेजो-
ऽब्रह्मानि, देवताशब्देन परामुच्यते—‘संयं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेना-
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ (छान्दो० ६।३।२) इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुण-
वृत्त्येक्षितुं कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्संयं देवतेति परामुच्येत । न तदा देवता जीवमात्मशब्दे-
नाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च ।
स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् । आत्मा हि नाम स्वरूपम् । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो
जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति । अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितुं परिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मश-
ब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा ‘स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतके-
तो’ (छान्दो० ६।३।३) इत्यत्र ‘स आत्मा’ इति प्रकृतं सद्गणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य ‘त-
त्त्वमसि श्वेतकेतो’ इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति असेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं,
नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न चात्मशब्दवार्तिकचिन्मूल्यत्वे कारणमस्तीति
युक्तं कूलवद्वैगण्यत्वमीक्षितुत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितुत्वम् । सतस्त्वात्म-

रत्नप्रभाख्या

म् । अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना मम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपं च स्थूलं करिष्यामीत्ये-
तत्सन्त्यः । लौकिकप्रसिद्धेः, ‘जीव प्राणधारणे’ इति धातोर्जीवति प्राणान्धारयतीति निर्वचनाच्चैत्यर्थः । अथ त्विति ।
इषक्षे तु विस्मयप्रतिबिम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाजीवो ब्रह्मणः सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सच्छब्दार्थे प्र-
ात्मशब्दान् सप्त प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दान् प्रधानमिति विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे—तथेति । स यः
दास्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्मः, ऐतदात्मकमिदं सर्वं जगत्, तत्सदेव सत्यं, विकारस्य स्थित्यात्वात् । सः सत्पदार्थः सर्वस्यात्मा ।
श्वेतकेतो, त्वं च नासि संसारी, किंतु तदेव सदबाधितं सर्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः । इत्यत्रोपदिशति । अतश्चेत-
नत्वत्वात् सच्चैतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमसेजसोरिव सत ईक्षणं गौणमिति, तत्राह—असेजसोस्त्विति । नामरूप-
व्याकरणं सृष्टिः । आदिपदान्त्रियमनम् । असेजसोर्इन्द्रिययत्वात्सृज्यत्वात्रियम्यत्वाच्चेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति,
इधं च नास्तीति हेतोर्युक्तमीक्षणस्य गौणत्वमिति योजना । चेतनवत्कार्यकारित्वं गुणः तेज ऐक्षतं चेतनवत्कार्यकारी-
त्यर्थः । यद्वा तेजःपदेन तदधिष्ठानं सलक्ष्यते । तथाच मुख्यमीक्षणमित्याह—तयोरिति । स्यादेतद्यदि सत ईक्षणं
आनन्दगिरियव्याख्या

क्षणमभिनयति—हन्तेति । सूक्ष्मभूतसर्गानन्तरं तावता व्यवहारयोगात्तदपेक्षायामित्यर्थः । सृष्टिव्याप्तेनोक्तानि तेजोऽब्रह्मानि निर्दिश-
—इमा इति । सूक्ष्मभूतानां व्यवहाराङ्गत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्तेषु देवताशब्दः । अनेन पूर्वसृष्टयनुभूतेन जीवेन प्राणधृतिहेतुनात्मना सद्रूपेण
भोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति विरपष्टमासमन्ताकरवाणीति परा देवतेक्षितवतीत्यर्थः । ननु सा जीवमात्मशब्देना-
धिष्ठाता, तथापि प्रधानस्य गौणमीक्षितुत्वं किं न स्यात्, तत्राह—तत्रेति । ईक्षणवाक्यं सप्तमर्थः । जीवस्य चेतनत्वादचेतनप्रधानस्य
आत्मत्वायोगादित्यर्थः । तस्यापि प्राणान्मात्रा प्रधानकार्यत्वात्तस्य तस्मिन्नात्मशब्दः स्यादित्याशङ्क्य जीवस्वरूपमाह—जीवो हीति ।
तदीयचैतन्यस्य च प्रसिद्धयर्थं निपातौ । चेतनत्वे हेतुः—शरोरेति । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—प्राणानामिति । उक्तचे-
त्य जीवत्वे मानमाह—प्रसिद्धेरेति । प्राणविषयत्वेनापि लौकिकी प्रसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य ‘जीव प्राणधारणे’ इति भावयन्तुनोपा-
श्वेतनो जीव इत्याह—निर्वचनाच्चेति । सिद्धे जीवस्य चैतन्ये फलितमाह—स कथमिति । आत्मशब्दार्थे बद्धसंबन्धं साधयति—
मा हीति । पूर्ववज्रिपातौ । संसार्यसंसारिणोविरोधात्त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणो जीवं कथमात्मपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह—अथ त्विति ।
तोऽविरोधाद्वृत्तिरो विरोचस्य विन्मप्रतिबिम्बोर्व्यभिचाराजीवब्रह्मैक्याद्ब्रह्मणो जीवं युक्तमात्मपदमित्यर्थः । जीवं सत आत्मशब्दाच्च
धानमित्युक्तत्वा विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे—तथेति । यः सदास्यः स एषोऽणिमाऽणोर्भावं भावभवित्रोभेदादगुरिति । ऐतदात्म्ये-
त्मनो भावः । अयमपि प्रयोगो भवितुपरः । सर्वमिदं जगदेतदात्मकमिति यावत् । परमसूक्ष्मं तत्त्वात्मकं सदेव सत्यं पारमार्थिकं
‘सृष्टिकेलेव सत्यम्’ इति दृष्टान्तावधारणस्यात्रापि संबन्धात् । यच्च सत्यं स सर्वस्यात्मा निरुपचरितं रूपम् । हे श्वेतकेतो,
स नासि संसारी किंतु तदेव ब्रह्मेत्यक्षरयोजना । तत्रापेक्षितं प्रतीकमादाय विवक्षितमाह—इत्यत्रेति । तथाच चेतनस्यात्मशब्दाच्च
प्रधानत्वमित्यर्थः । यत्पुनरुपकारप्रायपाठादीक्षितुत्वं सतोऽपि गौणत्वमिति, तत्राह—असेजसोस्त्विति । युक्तमीक्षितुत्वस्य गौणत्वमिति
र्थः । तत्र हेतुरिति शब्दः, स च प्रत्येकं संबध्यते । यतश्चेतनव्यापारं प्रति विषयत्वेन निर्देशात्तयोरचेतनत्वम् । आदिपदेन प्रवेशनि-
र्दिष्टमाह । यत्तत्र तत्र प्रयोज्यत्वेनैव तयोरुक्तिः, यस्माच्च सदीक्षितुत्वस्य मुख्यत्वहेतात्मशब्दचतयोरक्षितुत्वस्य मुख्यत्वे हेतुर्न
तस्मात्सूक्ष्मस्य गुणकृत्या पिपतिबावबुक्तमसेजसोर्गौणमीक्षितुत्वमित्यर्थः । तर्हि प्रायपाठस्य का गतिरित्याशङ्क्य मुख्यत्वत्वात्सर्गिक-
णेनानुत्पत्त्यादिशयानुदये प्रायवचनमार्कचिह्नरमित्यभिप्रेत्यासेजसोरपि मुख्यमेवेक्षणमाश्रयणीवं न गौणमित्याह—तयोरपीति ।

शब्दान्न गौणमीक्षित्वमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ अथोच्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनः सर्वार्थकारित्वात्, यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति । प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति, राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिवृत्तमानः । अथ-वैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति, भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् । यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यत उत्तरं पठति—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति, 'स आत्मा' इति प्रकृतं सद्गणिमानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मीक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छान्दो० ६।१।४।२) इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थान्येत्यप्रमाणं स्यात् । नतु निर्दोषं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं स अहं प्रधानतया न्यगोलाङ्गलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्यत्तिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति

रत्नप्रभाष्याख्या

मुख्यं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह—सतस्त्विति । गौणमुख्ययोरुत्पत्त्योः संशयाभावेन गौणप्रायपाठस्यानिवार्य कत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्षणं मुख्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शङ्कते—अथेत्यादिना । आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह—अथेवेति । नानार्थकत्वे दृष्टान्तः—यथेति 'अथैष ज्योतिः' इति ध्रुवा सहस्रदक्षिणाके कतौ ज्योतिष्टोमे लोकप्रयोगादमौ च ज्योतिःशब्दो यथा मुख्यसद्वदित्यर्थः तस्मिन्सत्पदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह—नेत्यादिना । ध्रुतिः मन्त्रयसूत्रे व्याख्याता । अनर्थान्येत्युक्तं प्रपन्नयति—यदि चाज्ञस्येति । कश्चिक्लिष्ट दुष्टात्मा महारण्यमार्गं पतितमन्त्रस्वन्धुनगरं जिगमिषुं बभाषे, किमत्रायुष्मता दुःखितेन स्वीयत इति । स चान्धः सुखां वाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मलोवाच, आ मद्भागधेयं, यदत्र भवान्मां दीनं स्वाभीष्टनगरं प्राप्यसमर्थं भाषत इति । स च विप्रलिखितुं दुष्टगोयुवानमानीय तदीयलाङ्गलमन्त्रं ग्राहयामास । उपदिदेश च एनमन्त्रं, एष गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति, मा त्यज लाङ्गलमिति । स चान्धः श्रद्धालुतया तदलम्बन्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरंपरां प्राप्तः । तेन न्यायेनेत्यर्थः । तथा सतीति । आत्मज्ञानाभावे सति विहन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात्

आमलीआख्या

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकर्णार्थं सूत्रम् । शङ्का च भाष्ये उक्ता ॥ ७ ॥ स्वादेतत्

आनन्दगिरीयआख्या

कारणेश्चक्षणं कार्यं लक्षणयोच्यते चेत्तत्रापि कथं मुख्यतेत्याशङ्क्याह—सतस्त्विति ॥ ६ ॥ आत्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणः स्यादिति चेदयति—अथेति । गौणे प्रयोगे गुणयोगं दर्शयति—आत्मन इति । स्वर्गार्थस्यापि कर्मणः स्वर्गशब्दान्तेत्येवमन्त्रार्थमपि प्रथमात्मशब्दाहमित्याशङ्क्याह—यथेति । प्रधानस्य मुख्यत्वेनैतन्माभावादामात्रप्रवृत्त्ययोगात्त्रात्मार्थकारितेत्याशङ्क्याह—प्रधानं हीति भृत्यस्य राज्ञि विवेकाविवेकाभ्यामभ्युदयापराहेतुत्वाच्च दृष्टान्ततेत्याशङ्क्योपकारित्वमात्रं तुल्यमित्याह—राज्ञ इति । गौणत्वं निरसितुं त्मशब्दस्य न गौणतेत्युपदिष्ट्याह—अथेवेति । प्रधानेऽपि शक्तिकल्पने गौरवमाशङ्क्य बुद्धप्रयोगादनेकत्र शक्तित्वेनैवमित्याह—भूतात्मेति । प्रधानात्मा परमात्मा चेति चकारार्थः । तत्रात्मशब्दस्यात्मन्येव मुख्या वृत्तिः, प्रधानादौ गौणीत्याशङ्क्य भिन्नजातीय रेशाद्वयप्रयोगे शक्तिद्वयमेव कल्प्यमित्याह—यथेति । आत्मशब्दसाधारण्ये फलितमाह—तत्रेति । शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं पातयति—इति । हेतुमात्रस्य सूत्रे भानात्पूर्वसूत्रजन्यनानाकृत्य प्रतिजानीते—नेति । तत्र हेतुं सूत्रं व्याचष्टे—स इत्यादिना । साक्षिनेन काराचक्ष्यासन्निरासयोग्यतां वक्तुं चेतनस्येत्युक्तम् । ऐक्यापारोक्ष्यप्रतिप्रतिनिबन्धनिवर्तकं सूत्रयति—आचार्यवानिति । उक्तमपि सर्वबन्धननिवृत्त्या देहादिदृष्टेरपि निवृत्तिप्राप्तौ प्रारम्भकर्मणा तद्दृष्टशुचिमाचष्टे—तस्येति । कथं तर्हि प्रारम्भकर्मनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह—यथेति । उक्तमपि भोगादिति मन्वानो ब्रूते—यावदिति । आरम्भकर्मन्यस्तावपि कथं देहादिधीध्वत्तिरित्याशङ्क्याप्रतिबन्धादित्याह—अथेति । उक्तमपि त्वमयत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्वात् । सांख्यप्रश्नेऽपि मोक्षोपदेशोपपत्तिमाशङ्क्याह—यदीति । तदा चेतनं सन्तं मुमुक्षुचचेतनोऽस्तं ब्रुवच्छास्त्रं विपरीतवादि भूत्वा पुंसोऽनर्थान्येति कृत्वा स्यादप्रमाणमिति योजना । अस्तु शास्त्राप्रामाण्यं, नेत्याह—नस्त्विति । आत्म जडैक्यमपि सत्यावैक्यवदनवच्छिन्नतया शास्त्रप्रमेयमित्याशङ्क्याह—यदि चेति । शास्त्रोक्तं विश्वासयुक्तौ हेतुमाह—अज्ञानततयेति अनारम्भान्मदृष्टिं नास्तीत्यनेनैवत्यर्थः । लौकिके दृष्टान्तमाह—अन्धेति । कश्चिक्लिष्ट पश्चिमचेता गहनविपिनसमीपसंचारिपथि पतितम्

पुरुषार्थाद्विहन्त्येतानर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदि-
शति तथा मुमुक्षोरपि 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति
युक्तम् । एवं च सति तत्परशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते ।
अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे 'अहमुक्तमस्मीति विद्यात्' (पं० आ० २।१।१६) इतिव-
त्संपन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत । तस्मान्न सद्यपिमन्यात्मशब्दस्य
गौणत्वम् । भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन
इति । अपिच कचिद्वैयर्थ्यः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या,
सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । यत्कृतं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्यो-
तिःशब्द इति, तन्न, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चे-
तनत्वोपचाराद्भूताविषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रक-

रत्नप्रभाख्या

युतानर्थसंसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रधानैक्यसंपदुपासनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति, तत्राह—एवं च सतीति ।
आधितात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टः, तद्दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि
हमित्यभिसंधमतो मोक्षो 'यथा सत्याभिसंधस्तप्तं परशुं गृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते' इति श्रुत्युपदिष्टः । स उपदेशः सं-
क्षेपे न युक्त इत्याह—अन्यथेति । देहमुत्थापयतीत्युक्तं प्राणः । तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुख्ये संबन्धि गौणत्वस्यान्याय्यत्वा-
त्तत्त्वशब्दः सति मुख्य इत्याह—अपि चेति । कचिद्भ्रूत्यादौ । सर्वत्राहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः । चे-
तनत्वोपचाराद्भूताविषु । सर्वत्र चैतन्यतादात्म्यादित्यर्थः । आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण इत्युक्तम् । अस्तु वाऽप्यविस्तृतां
धारणस्तथापि तस्यात्र धृतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चायकाभावात् प्रधानवृत्तितेत्याह—साधारणत्वेऽपीति । चेतनवा-

आनन्दगिरियव्याख्या

खतं विनष्टदृष्टिमपि पुरुषापसदमवलोक्य तदन्तिकमुपसृत्य विप्रलब्धुमिच्छन्मुच्छति, किमिति भवतातिबहुतरगोवयादिसंचारसंकीर्णं
मार्गं प्रचुरपरिणततरक्षुरोषणादिपरिवृतकान्तरपरिसरे परिहाय सहायसंपदमास्थते । स च विवेकपरिचयविधुरो मधुरां गिरमुपश्रुत्य
संभवाभयतः । दैवोपदेष्टः पिहितयनयुगुले बत्ताहं कयापि विधया पन्थानमेनमासाद्य नानाविषयव्युत्थितपरिपूरितमतिविधिमपि
रजिगमिपुरिहैवासमर्थं बहुविधमलवाहकम् । संप्रति तु भवतो दिष्टया दृष्टस्य दृष्टिपथमवतीर्णं समासादितमनोरथं शोकसागरादुत्तीर्ण-
मानमालक्ष्य लब्धलक्ष्यो निर्दोऽस्मि । स च विप्रलिप्सुः शिक्षाविषयमुक्षाणमभ्याशदेशनिवासिनमुल्पादि चरन्तमाकलय्यास्य तु
दं गृहीत्वा गच्छतु भवान्, एष त्वामिमं नगरं नेष्यतीत्याभास्य तदनुमोदनपुरःसरं पुरुषं पशुमानीय तदीयलाङ्गलं ग्राहयामास ।
च गृहीततदीयवालिर्विविधा वेदानस्तदाहिता इतस्ततो नीयमानोऽनुभवन्नपि नगरजिगमिषया तदाव्येष्टिरासतादृष्टया च स्वयमुपासं
व्यतीर्ष्यैवमन्त्रममङ्गं परिलुक्तुं नैव विषयं दधार । स च भूयो भूयो भूयसीयांतनाः प्रतिलभ्य प्रेक्षितमप्रतिपद्यैव महति मोहसागरे
तितः । तेनैव न्यायेनायमपि श्रद्धालुवादानामनि शास्त्राहितामातमदृष्टिमलजन्ननर्थभागी भवेदित्यर्थः । आत्मा त्रयार्थान्तरं, तत्साक्षि-
धटसाक्षिवदित्यतिरिक्तात्स्थिया पुरुषार्थभागी स्यादित्याशङ्क्यागमविरोधान्मैवमित्याह—तस्यतिरिक्तं चेति । आत्मज्ञानाभावे
याह—तथेति । विहतिमुक्तिभाक्त्वाभावः । अनात्मनिष्ठत्वे दोषमाह—अनर्थं चेति । 'तांसे प्रेक्षाभिगच्छन्ति ये के चारमहो
' इति श्रुतेरित्यर्थः । परमते तस्मिन्नुपपत्तेः सदात्मत्वोपदेशमिच्छता सतश्चेतनत्वमेष्ट्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।
रोषेणापि शास्त्रे ध्यानोपदेशात्कथं तद्यथाभूतमेवोपदिशतीति नियम्यतेऽत्राह—एवं चेति । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन
परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टस्तेन दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मण्यभिसंधिमतो मोक्षः 'तद्यथा परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति' इत्यश्रोतः । स च तत्त्वतो
दोषो संभवतीत्यर्थः । सदात्मत्वोत्तेरारोपितार्थत्वेपि सत्याभिसंधिसिद्धिः, 'यस्य स्यादद्वा' इत्यादिध्यानवाक्ये तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याह—
थेति । उक्तं प्राणः । महावाक्यार्थं ज्ञानमिदमुच्यते । तस्य संपन्मात्रत्वेनानित्यफलत्वे फलितमाह—तत्रेति । मोक्षस्य तदा-
नित्यलोपगमादित्यर्थः । मोक्षोपदेशस्य परपक्षेऽन्यनुपपत्तिसुक्लोपसंहरति—तस्मादिति । दृष्टान्ते गौणत्वमङ्गीकरोति—भृत्येति ।
तत्त्वशब्दस्य दृष्टान्तेन प्रधानविषयतया न गौणत्वेत्याह—अपि चेति । मुख्यादिष्वेगो गुणवोगश्च गौणत्वे हेतुः । तदभावेऽपि
मनातिप्रसङ्गिनीति हेतुत्तरमेव स्फोटयति—कचिदिति । अष्ट्यादिशब्दानां मागवकादिषु गौणत्वदृष्ट्या दहनादिष्वपि तत्त्वसंके-
त—सर्वत्रेति । गौणत्वं निरस्य साधारण्यं निरसितुमनुवदति—यस्त्विति—एकत्र मुख्यशब्दस्य तद्योगादन्वयवृत्तिसंभवे
शक्तिकल्पने गौरवान्नैवमित्याह—तत्रेति । कचिच्चगत्यानेकार्थत्वेत्यर्थः । प्रधानमात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थस्तदविवेकान्यत्र
दोषेत्याशङ्क्यादिनिमित्तस्य चेतने मुख्यत्वात्तत्रैवात्मशब्दस्य मुख्यत्वेत्याह—तस्मादिति । कथं तर्हि भूतात्मादिवाक्यमि-
त्य जीवैक्याख्यासात्पक्षकोशात्भूतानामिन्द्रियाणां चात्मशब्दत्वं, परमात्मैक्यारोपात्प्रधानस्य प्रकृतेरित्याह—चेतनत्वेति ।
उपपेक्षारामशब्दस्य चेतने मुख्यत्वे प्रधानेऽपि तथैव तन्मुख्यत्वसिद्धेः साधारण्यमित्याशङ्क्याह—साधारणत्वेऽपीति । परम-

पञ्चादहन्धतीमेव प्राहयति तद्व्याप्यमात्रेति ब्रूयात् । नचैवमवोचत् । सम्प्राप्तात्मावगतिति-
ष्ठेव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि
हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारणविज्ञानादि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । 'उत
तमादेशमप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो
भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्व्याचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । 'एवं सोम्य स आदेशो भवति' (छा० ६।१।१, ३) इति वाक्योपक्रमे
श्रवणात् । नच सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो
विज्ञातो भवति, अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । तस्मात् प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥
कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सत्ता सोम्य तदा संपन्नो

रत्नप्रभाख्या

शब्द इति । विवृणोति—सत्यपीति । अपिशब्दान्नास्त्येवेति सूचयति । वेदानधीत्यागतं सत्त्वं पुत्रं पितोवाच—हे पुत्र
! अपि, आदिश्यत इत्यादेश उपदेशकलभ्यः सदात्मा तमप्यप्राक्ष्यः गुरुनिकटे पृष्ठवानसि, यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञाने
न्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः । नन्वनेन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्कते—कथमिति ।
।।।, कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः । कार्यस्य कारणान्यत्वं नास्तीत्याह—यथेति । पिण्डः स्वरूपं तेन । विज्ञातेनेति शेषः
। युक्तिसमाह—वाचेति । वाचा वामिन्द्रियेणारभ्यतु इति विकारो वाचारम्भणम् । ननु वाचा नामैवावस्थते, न घटादि
याशङ्क्य नाममात्रमेव विकार इत्याह—नामधेयमिति । 'नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते । वस्तुतः कारणाद्विभ्रं
स्ते तस्मान्मृषैव सः ॥' इति भावः । विकारस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति, नेत्याह—मृत्तिकेति । कारणं
मिन्द्रियसत्ताकं न कार्यं कारणाद्विभ्रम्, अतः कारणातिरेकस्य कार्यस्वरूपस्याभावात्कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते
मिन्निकमाह—एवमिति । मृद्ब्रह्मैव सत्यं विद्यदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किंचिन्नावशिष्यत इत्यर्थः । यथापि
ने ज्ञाते तादात्म्याद्विकारणां ज्ञानं भवति तथापि न पुरुषाणां, तेषां प्रधानविकारत्वाभावादित्याह—नचेति । अस्माकं जी-
।। सद्रूपत्वात्तज्ज्ञानं ज्ञानमिति भावः ॥ ८ ॥ कुतश्चेति । पुनरपि कस्मादेतोरित्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन्व्ययश्र-

भामतीभाष्या

रोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥ अविच जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्च-
।। जगत्कारणं ब्रूते । यदि त्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वात्तु उपपत्तिः । अथाभीयवचन-
।। चेतने पुरुषार्थतयाभीयेऽपि चेतनस्य प्रत्ययानुपपत्तिः । नहि मृदात्मा घट आत्मीयेऽपि पापसि प्रलीयतेऽपि त्वा-
।। तायां मृदेन । नच रजतनामसमूहे इतिनि प्रलीयते, किंत्वातमभूतायां शुक्तावेवेत्याह—स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

ते । तत्र हेतुः—सम्प्राप्तेति । अनुत्तज्जडशक्तिशब्दे सति 'तत्सत्यम्' इति सत्यत्वविधानादसत्यकारणं 'स आत्मा' इति चिद्रूप-
।। राजाकारणं च बाधित्वा सत्यैकरसचिदात्मकारा याऽपरोक्षप्रमितिस्तन्निष्ठत्वेनैव छान्दोग्ये षष्ठसमासिदर्थेनातप्रकृतसदात्मत्वात्प्रा-
।। तत्त्वमसि' इत्यमुल्यात्मलोक्तिरयुक्तोत्तरः । पूर्वोत्तरहेत्वोः संभूयाप्रमाणकत्वे कृतं चकारोपेक्षाशङ्काह—चशब्द इति ।
।। वचनोदेव प्रधानस्य निरासे किं प्रतिज्ञाविरोधोक्तत्वेत्याशङ्क्य हेयलोक्तिमुपेक्ष्य चकारार्थं स्फुटयति—सत्यपीति । प्रसङ्गं प्रकटयितुं
।। स्वरूपमाह—कारणेति । हे श्वेतकेतो, तमप्यादेशमादिश्यत इत्यादेशं शाखाचार्योक्तिगम्यं वस्तुमध्यः पृष्ठवानसि त्वमाचार्यम् ।
।। तेन शाक्तोऽन्यदश्रुतमपि श्रुतं भवति । येन मतेन तर्कतोऽन्यदमतमपि मतम् । येन विज्ञातेनान्यदविज्ञातमपि विज्ञातम् । न तु
।। यदि शिष्टमिति पितृवाक्यस्यार्थः । अ-व-ज्ञानादन्यत्र हेयमिति पुनो ब्रूते—कथं न्विति । नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह—
।। ज्ञाते मृत्पिण्डे कुतस्तद्विकारधीरित्याशङ्काह—वाचेति । यो विकारः स वागालम्बनमुच्यते परं न वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः । तत्र
।। नामधेयमिति । नाममात्रं नार्थोऽस्ति चेत्तर्हि घटादिवदसत्यत्वंसम्भाव्याकारणस्यापि कथं सत्यत्वेत्याशङ्काह—मृत्तिकेति । उक्त-
।। ताकाशादेरपि भूषात्वात्कारणस्य सम्प्राप्त्यैव सत्यत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञातव्यशेषो नेति दाष्टान्तिकमाह—एवमिति । कार्यस्य कारणमात्र-
।। तत्त्वस्यापि प्रतीक्षासिद्धिरित्याशङ्काह—नचेति । प्रतिज्ञाविरोधफलमाह—तस्यादिति ॥ ८ ॥ तत्रैव प्रथमपूर्वकं हेत्वन्तर-
।। कुतश्चेति । प्रधानं न सच्छब्दस्याभ्यस्तित्वं चित्तमिति विज्ञानां चिदात्मनि विन्ने लयाविति व्यधिकरणे हेतुरित्याशङ्क्य प्रकरण-
।। पूर्वकं सर्वं व्याचष्टे—तदेवेति । यत्र सुप्तौ पुंसः स्वपितीत्येतन्नाम भवति तदा पुरुषः सत्ता संपन्नस्तेनेकीभूत इति योजना ।

भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इति । एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वेकि । स्वशब्देनेहात्मोच्यते । यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः । अपिपूर्वस्यैतेत्यर्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभवान्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिबिशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थान्मृङ्गस्तद्विशेषाप्रभो जीवो जागर्ति । तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति । स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति 'स्वं ह्यपीतो भवति' इत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम्—'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्धृदयमिति' (छा० ८।३।३) इति । यथा वाशानापोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—'आप एव तदशितं नयन्ते' तेज एव तत्पीतं नयते' (छा० ६।८।३, ५) इति च । एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । नच चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत । यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत । श्रुत्यन्तरं च—'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' (बृह० ४।३।२१) इति सुषुप्तावस्थायां चेत-

रजप्रभायाख्या

वणात्स्वेतनमेवेति सूत्रयोजना । एतत्स्वपनं यथा स्यात्तथा यत्र सुषुप्तौ स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता संपन्न एव भवति । सदैक्येऽपि नामप्रवृत्तिः कथं, तन्नाह—स्वमिति । तत्र लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादिति । हि स्यात्स्वं सदा नमपीतो भवति तस्मादित्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह—एषेत्यादिना । कथमेतावता प्रधाननिरास इत्यत आह—स्वशब्देनेति एतेर्धातोर्गल्यैसापिपूर्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशङ्क्य उपाधिलयादिति वक्तुं जाग्रत्संयोगरूपाधिमह-मन इति । ऐन्द्रियकमनोवृत्त्य उपाधयः, तैर्धेदादिस्थूलार्थविशेषाणामात्मना संबन्धादात्मा तानिन्द्रियार्थान्पश्यन्स्थूलविशेषे देहेनैक्यभ्रान्तिमापन्नो विश्वसंज्ञो जागर्ति । जाग्रद्वासनाश्रयमनोविशिष्टः संसैजससंज्ञः स्वप्ने विचित्रवासनासहकृतमायापरिणामान्पश्यन् 'सोम्य तन्मनः' इति श्रुतिस्थमनःशब्दवाच्यो भवति । स आत्मा स्थूलसूक्ष्मोपाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्तेति विशेषार्थमाभावालीन इत्युपचयैत इत्यर्थः । ननु स्वपितीति नामनिरुक्तेरर्थवादत्वात् यथार्थतेत्यत आह—यथेति । तस्य हृदयशब्दो तन्निर्वचनम् । तदशितमन्नं द्रवीकृत्य नयन्ते जरयन्तीत्याप एवाशानायापदार्थः । तत्पीतमुदकं नयते शोषयतीति तेज एवोदक्य अत्र दीर्घेच्छान्दसः । एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमिलाह—एवमिति । इदं च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह—नचेति स्वशब्दात्मात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्काह—यदीति । प्राज्ञेन बिम्बचैतन्येनेधरेण संपरिष्वक्तो भेदप्रभाभावेनामे

आनन्दगिरिव्याख्या

प्रकरणेनैक्यप्रमितेः सच्छब्दलक्ष्यस्यैव चिद्विम्बत्वात् व्यधिकरणेति सतश्चित्तं सूचयति—स्वमिति । तत्र लौकिकप्रसिद्धिमाह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति—स्वं हीति । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—एषेति । नामनिरुक्तिश्रुत्यक्षरणि व्याचष्टे—स्वशब्देनेति कथं भिन्नविषया गतिरात्मानमेव विषयीकुर्यादित्याशङ्क्योपसर्गाख्यपीरित्याह—अपिपूर्वस्येति । प्रसिद्धिमेव प्रकटयति—प्रभवति एतेर्धातोर्गल्यैसापिपूर्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथमनाचननस्य लयः स्यादित्याशङ्क्य तदीयल्यस्योपाधिकत्वं वक्तुं जागरितमनुवदति—न इति । उदिपरिणामा एवोपाधयस्तेरस्यार्थविशेषोपाच्छ्रुतीन्द्रियैस्तानेव स्थूलानर्थापश्यन्जीवसत्तद्विशेषेण स्थूलदेहेनैक्यारोपमात्रो जातीति व्यवहियत इत्यर्थः । स्वमुपन्यस्यति—तद्वासनेति । जाग्रद्वासनाभिर्विचिन्वाभिर्विशिष्टो मनोमात्रोपाधिर्जीवः स्वमात्राच्चानन्दसनामात्रदेहाननुभवन् 'ध्वमेव खलु सोम्यैतन्मनः' इति मनःशब्दवाच्य इति मनोद्वारा लक्ष्यो भवतीत्यर्थः । तथापि कुतोऽस्य लोकोक्तिरित्याशङ्काह—स इति । स्थूलं सूक्ष्मं चोपाधिद्वयं, तत्कृतो विशेषो गन्तुवद्रूपत्वादिः । स्वपितिनामनिरुक्तेरर्थवादत्वात् श्रुतार्थत्वं शङ्क्य तथावावर्ध्यां दृष्टान्दयमाह—यथेत्यादिना । तस्य हृदयशब्दस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनम् । 'अशानापासे मे तेन विजानीहि' इत्युपक्रमशाशितस्वात्स्य द्रवीकरणेन नयनाज्जरणादापोऽशानायाः । छान्दसमेक्यचनम् । एवमशानायाशब्दस्यासु प्रवृत्तौ दर्शयति—'आप एव तदशितं नयन्ते' इति श्रुतिः । द्रावकोदकपाननयनात्स्य शोषणादुदकं तेजः । आकारद्विच्छान्दसः । एवमुदक्यस्य तेजसि प्रवृत्तौ मिनितं तेज एव तत्पीतं नयते' इति श्रुतिर्दर्शयतीति योजना । दृष्टान्तोत्तरं दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमिति । स्वशब्दस्यैवोपेति शक्तत्वात्प्रधाने प्रवृत्तेरन्यथासिद्धितादवस्थमाशङ्क्योक्तं स्फोरयति—यदीति । स्वशब्दस्यात्मा मुख्योऽहंस्वत्त्वात्प्रधानात्मीयो भवति तद्वदस्यानौचित्यमेवमपीत्युक्तम् । श्रुतात्मनो धटस्य यथैव लयादात्मीये जलादावद्वेष्टेत्यर्थः । स्वपितिनामनिरुक्तिश्चैतन्मनोवृत्तौ भवति—यदीति । तस्य तात्पर्यमाह—सुषुप्तेति । हेतोरन्यथासिद्धयभावे फलितमाह—अत इति ॥

नेऽप्ययं दर्शयति । अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम् ॥ ९ ॥ कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्कचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं कचिद्वेचेतनं प्रधानं कचिदन्यदेवेति, ततः कदाचित्प्रधानकारणवादादुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत् । नत्वेतदस्ति । समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः । 'यथा-भ्रेज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वरो देवा देवेश्वरो लोकाः' (कौ० ३।३) इति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति । 'आत्मत एवेदं सर्वम्' (छा० ७।२६।१) इति । आत्मन एव प्राणो जायते' (प्र० ३।३) इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महश्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं, चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥ कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

रत्नप्रभायाख्या

अर्थः ॥ ९ ॥ तत्तद्वेदान्तजगत्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्नाचेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थे व्यतिरेकेनाह—यदि तार्किकेत्यादिना । अन्यत्परमाणादिकम् । न त्वेतदिति । अवगतिवैषम्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वरो देवा देवेश्वरो लोकाः' (कौ० ३।३) इति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति । 'आत्मत एवेदं सर्वम्' (छा० ७।२६।१) इति । आत्मन एव प्राणो जायते' (प्र० ३।३) इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महश्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं, चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥ कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

भामतीआख्या

तिसामान्यात् । गतिरवगतिः । तार्किकसमय इवेति । यथा हि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहतार्थता, नैवं वेदान्तपरस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति । चक्षुरादीनामिव रूपादिष्विति । यथा हि तेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति, न पुना रसादिकं कस्यचिदृश्यति कस्यचिद्रूपम् । एवं रसानादिविषय गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥ १० ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

मोपसंहारयोर्मेष्ठण्यकवाक्यत्वं तात्पर्यलिङ्गमुक्तवाभ्यासं लिङ्गान्तरं वक्तुं सूत्रान्तरं निक्षिपति—कुतश्चेति । श्रुतिप्रामाण्यैक्यात्प्रत्युपनिषत्सासेन चेतनकारणतावगतिरकस्मैत्युक्तमनेकरूपत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्य कारणविषयत्वात्तत्कजन्यधीवदतुल्यत्वप्रसक्तिं वक्ति—ति । वस्तुतश्चिदचित्तात्मकमन्यदित्युक्तं विरुद्धार्थत्वात्तर्हि त्यागो वेदान्तामिमलाशङ्क्य तेषामेकधर्तया नयनादत्यागमाह—तत । अस्तु तर्हि तेष्वपि कारणावगतिरेकरूपत्वं, नेत्याह—नत्विति । तर्हि जडाजडार्थवचनोः सालम्बनत्वाय व्याप्तोः ग्राह्यत्वेव सामान्यमिमलाशङ्क्य चिदेकरसे तस्याः सामान्यमाह—समानेति । विस्फुलिङ्गप्रसङ्गात् ज्वलत इत्युक्तम् । विप्रतिष्ठेरन्नामगतित्वेन दशापि प्रसृताः स्वरित्यर्थः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथायतनं यथागोलकं विप्रतिष्ठन्ते । विविधद्रुच्छन्तीति यावत् । प्राणेश्वरोऽनन्तरमादयस्तदनुग्राहका देवा तस्माद्व्योऽनन्तरं लोकवन्त इति लोका विषया भवन्तीत्यर्थः । अनुक्तानामपि वेदान्तानामुक्तेः सहसिद्धये सूत्रयति—आत्मन इति । जडाजडामकाखण्डरूपमात्मशब्दमिति कुतो विवक्षितधीरित्याशङ्क्य जडस्य स्वरूपाभासत्वात्तद्वैचैतन्यमेवास्मैत्याह—आत्मेति । स्वतःप्रामाण्यादेकस्यापि वाच्यस्य स्वार्थधीहेतुत्वात्तत्रानुग्राहकवाक्यान्तरोक्तिरर्थिकेत्याशङ्क्य सूत्रयति—महश्चेति । एकाधर्तव्येनाज्ञानदाढ्याय वाक्यान्तरमित्यर्थः । वेदान्तानां चेतनकारणे तुल्यगतित्वे दृष्टान्तमाह—चक्षुरादीति । सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति न रसादि कस्यचिदिति रूपे चक्षुषो गतिसामान्यं दृष्टम् । रसानादीनामपि रसादिषु । तेषां नामपि चेतनकारणत्वे तुल्यगतित्वमित्यर्थः । सूत्रार्थं निगमयति—अत इति ॥ १० ॥ श्रुत्या स्फुटार्थतया ग्राह्यकारणत्वं तस्य सत्यम्यासां तदेकार्थनिर्णयादित्युक्तसूत्राकाङ्क्षमाह—कुतश्चेति । 'तदेक्षत' इत्यवेष्यागमात् कारणस्य क्षतं न सर्वतस्तस्य सर्वार्थवादाधिकी तद्वीः । श्रुताश्रये तु सर्वज्ञो जगदेतुरिति साक्षादुक्तम् । अतः सर्वोपनिषदां तदेकवाक्यवधीरित्याह—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञ-
मीश्वरं प्रकृत्य 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' (अ० ६।९)
इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ 'जन्माद्यस्य
धतः' इत्यारभ्य 'श्रुतत्वाच्च' इत्येवमन्तैः सूत्रैरन्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादि-
तम् । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् । अतः
परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति । उच्यते—द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते, नामरूपविकारभेदोपाधि-
विशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत्' (बृह० ४।५।१५) 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छ्रु-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छ्रुणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा

रत्नप्रसादाख्या

श्रुतत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—स्वशब्देनेति । स्वस्य चेतनस्य वाचकः सर्वविच्छब्दः । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्ववि-
इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य 'स सर्वविकारणम्' इति श्रुतत्वान्नाचेतनं कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा जीवास्तोपा-
धिपः । अधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । ईक्षणामशब्दादिकं परमात्मादावप्ययुक्तमिति मलाह—अन्यद्वेति ।
वृत्तानुवादोत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति—जन्मादीति । प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपादत्तत्वाच्चन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तम् । सर्ववेदान्ता-
कार्ये प्रधानावाचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम् । अतः प्रथमाध्यायायस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं क-
णमित्यर्थः । वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहुलमुपलब्धेः, तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्व-
कस्य वा गुणविवक्षां विना साक्षादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह—उच्यते इति । संक्षिप्य सगुणनिर्गुण-
व्यायमाह—द्विरूपं हीति । नामरूपात्मको विकारः सर्वं जगत्, तद्वेदो हिरण्यमधुलादिविशेष इति वाक्यार्थः ।
न्यानुदाहरति—यत्र हीत्यादिना । यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां द्वैतमिव कल्पितं भवति तत्तत्रैतः सन्नितरं पश्यती-
दृश्योपाधिकं वस्तु भाति । यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्वं जगदाममात्रमभूत्तत्वात् तु केन कं पश्येदित्याक्षेपातिरुपाधिकं तत्त्वं भाति
यत्र भूभि निश्चितो विद्वान् द्वितीयो किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोक्त्यनन्तरं सगुणमुच्यते

भासनीत्याख्या

श्रुतत्वाच्च । 'तद्वैत' इत्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । जगत्कारणसंबन्धिता तु तदर्थसर्वविषयमप्य-
श्वेताश्वतराणां तृपतिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥ उत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति—जन्माद्यस्य
धत इत्यारभ्येति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रं च सर्वज्ञं सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रल-
कारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रमादादिति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च 'गो-
सामान्यात्' इत्युक्तम् । तस्मिन्परमवशिष्यते, यदर्थमुत्तरसूत्रसंदर्भस्यावतारः स्यादिति । किमुत्थानमिति । किमाशेषे । समाधेते-
उच्यते—द्विरूपं हीति । यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणो

आनन्दगिरीयभाष्याख्या

श्रुतत्वाच्चेति । तद्व्याचष्टे—स्वशब्देनेति । सर्वज्ञस्य वाचकेन शब्देनेति यावत् । सर्वशक्तौ शक्येति । सर्ववाचशक्तौ वारयति—ईश-
इति । अक्षयमाणमत्रत्यसशब्दाध्याह—सर्वज्ञमिति । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविषः' इति प्रकृत्य 'स कारणम्' इति परम-
अजगदेतोः सर्वज्ञत्वार्थः । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह—करणेति । तेषामधिपाः स्वामिनो जीवास्तोषामधिपः परमेश्वरः । तस्य सर्वज्ञ-
विशेषणम्—न चेति । जीवान्मनीश्वरत्वं हिरण्यगर्भादेरपीत्याशङ्क्य नियन्त्रन्तरं निरस्यति—न चेति । मंत्राण्येवमुपसंहरति—त-
दिति । अन्यदित्युक्तार्थः ॥ ११ ॥ वृत्तमन्युत्तरसंदर्भमाक्षिपति—जन्मादीति । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति वक्तव्यम् । तेषामेव
प्रतिपादनेषु कृत्यायप्रधानेषु उत्तरः संदर्भोऽर्थावस्थानाशङ्काह—न्यायेति । अनुक्तवाक्यानां तत्परत्वं वक्तुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याशङ्काह-
गतीति । अनुक्तसमन्वाभावात्तत्त्वतोऽन्यत्त्वानमित्याह—अत इति । उत्तरसूत्राणामगतार्थत्वं वक्तुमारभते—उच्यते इति ।
वेदान्तेषु भासमानमर्थं संक्षिपति—द्विरूपं हीति । तत्र सोपाधिकविषयं वाक्यमुदाहरति—यत्रेति । यस्यां खल्वविद्यावस्थायां
समूतं द्वैतं सविद्ये भाति तत्रैतः सन्नितरं पश्यतीति इष्टधादिगोचरमुपाधिमद्वस्तु वदतीत्यर्थः । निरुपाधिकविषयं वाक्यं पठति—
त्त्विति । यस्यां विद्यावस्थायां सविद्ये सत्त्वं कर्त्रोपाध्यातिरेकेणासदेवासीत्तत्र केन कारणेन कं विषयं को वा कृतो पश्येदित्ये-
व्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । निरुपाधिके श्रुत्यन्तरमाह—यत्रेति । यस्मिन्मूर्ध्नि स्थितो विद्वानन्यद्वद्व्यं च ज्ञानं । न पर-
अन्यच्च श्रोतव्यं श्रेष्ठेण न शृणोति, न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं वा मनसा द्रष्टव्यं वा मनुते जानाति वा, स भूमा इष्टव्यमन्ये

गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि मिधन्ते । यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः, 'यथाक्रतुरसिँलोके पुरुषो भवति तथेत प्रेक्ष्य भवति' (छा० ३।१४।१) इति च । स्मृतेश्च—'यं यं वापि स्मरन्मात्रं त्यज्यन्ते कलेवरम् तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भाषमावितः ॥' (गी० ८।६) इति । यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेः स्वावरजङ्गमेव गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते—'तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद' (ऐ० आ० २।३।२।१) इत्यत्र । स्मृतावपि—'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्विजितमेव वा । तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशस्त्रंभवम् ॥' (गी० १०।४१) इति यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया बोधते । एवमिहाप्यादित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति एवं 'आकाशस्तलिङ्गात्' (ब्र० १।१।२२) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविबक्षितोपाधिसंबन्धविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यमाना वाक्यगतिपर्यालोचनेन निर्णेतव्यं भवति । यथेहैव तावत् 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इति । एव

रत्नप्रभाष्याख्या

पासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं परमात्मानं यद्यद्गुणत्वेन लोका राजानमिवोपासते तत्तद्गुणवत्त्वमेव तेषां फलमिति । क्रतुः संकल्पो ध्यानम् । इह यादृशध्यानवान् भवति मृत्वा तादृशोपास्यरूपो भवति । अत्रैव भगवद्वाक्यमाह—**स्मरेति** । ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यश्रुतयः कथमित्याशङ्क्य परिहरति—**यद्यप्येक उक्तानमुपाधीनां** शुद्धितारतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशचीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं व्याप्तिहिरण्यगर्भान्तैस्त्वाविर्भावतारतम्यं श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ये सोऽश्नुते तां तरप्रत्ययादित्यर्थः । तथाच निष्कटोपाधिरात्मैवोपासकः, उक्तुष्टोपाधिरीश्वर उपास्य इत्यौपाधिकं तारतम्यमविरुद्धमिति भ्रमत्रायै भगवद्गीतामुदाहरति—**स्मृताविति** । अत्र सूर्योदरेपि न जीवत्वेनोपास्यता किंवाश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र तत्कारसंमतिमाह—**एवमिति** । उदयः असंबन्धः । एवं यस्मिन्वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तद्वाक्यमुपासनपरमिति वक्तुमुत्तमं संदर्भसारम्भ इत्युक्त्वा यत्र न विवक्षितः तद्वाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह—**एवं सद्य इति** । अत्र दिक्शेषा उपाधिविशेषः । वाक्यगतिस्तात्पर्यम् । आरम्भसमर्थनमुपसंहरति—**एवमेकमपीति** । सिद्धवदुक्तगति सामाना

भासतीत्याख्या

इत्यर्थः । क्रतुः संकल्पः । ननु यथेक आत्मा कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः, कथमेतस्मिन् भूताश्रये तात श्रुतय इत्यत आह—**यद्यप्येक आत्मेति** । यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं च ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यतनाः समावृतां तेषु प्राणध्न्द्वेदेषु कचिदसदिव, कचिदत्यन्तापकृष्टमिव, कचिदपकृष्टमिव, कचिदसत्, कचिदकर्षवत्, कचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते । तत्कस्य हेतोः, अविद्यातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिव्यण्डजं

आनन्दगिरीव्याख्या

स्तिभेदाच्च भेदेऽपि स्वरूपाभेदादुपास्यादिभेदायोगतादवस्थमाशङ्क्य स्वरूपाभेदेऽप्युपहितभेदमाह—**एक इति** । उपास्तिप्रचयसंख्यास्यतद्गुणप्राप्तिरिन्नं श्रुत्यन्तरमाह—**यथेति** । क्रतुः संकल्पो ध्यानम् । ध्यानसंस्कारप्रचयाधेयात्मातां ध्याता देहपाते प्रति किंवा तदापि पूर्वबद्धयातृत्वमेवेति संशये संस्कारप्रकर्षादेवतामलमेवाप्नोतीति निर्णेतुमाह—**स्मृतेऽप्येति** । सर्वत्रात्मैक्यस्य कौटल्यसौम्योपास्यत्वात्कृतसत्तारतम्यश्रुतिरित्याशङ्क्य नीहारावावरणभेदादादित्यवद्विधातारतम्यादात्मा वक्तुतो निरतिशयोऽपि सातिशयो भवत्याह—**यद्यपीति** । यथोक्तस्याप्यात्मनः स्वावरादारम्य ब्रह्मान्तेषु प्राणिभूत्तरोत्तरमाविष्टस्य बुद्धयुपाधिदुःशुक्लैरतारतम्यादात्मनैर्यैशक्तिविशेषैस्तारतम्यम् । तस्योक्तोपाधिकस्य प्रकृतस्यात्मनो यो ध्याता स्वरूपमाविस्तरामतिशयेन प्रकटमुपास्तिवशाद्गुह्यते तेषां विभूत्यैतरेष्वेकं श्रुतम् । तथा चोपास्यतारतम्यं श्रौतमौपाधिकं युक्तमित्यर्थः । उपास्येश्वरतारतम्यं भगवद्गीतास्तपि सिद्धमित्याह—**स्मृताविति** । श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह—**यथेति** । न केवलं दैविक्यं ब्रह्मणः श्रुतिस्मृत्योरेव सिद्धं किंतु सूत्रकृतोऽपि मतमित्याह—**एवमिति** । श्रुतिस्मृत्योरेव प्रकटोपि शास्त्रे दैविक्यं ब्रह्मणो भाति । तत्र सोपाधिकब्रह्मविषयमन्तर्माधिकरणमुदाहरति—**आदित्येति** उक्त्यायं तुल्यदेशेऽपि प्रसारयति—**एवमिति** । सोपाधिकोपदेशवक्रियाधिकोपदेशं दर्शयति—**एवमित्यादिना** । आत्मज्ञानं त्वेवमिति संबन्धः । निर्णयप्रसङ्गमाह—**परिति** । अन्नमयाधुपाधिद्वारोक्तस्य कथं परविषयत्वं, तत्राह—**उपाधीति** । निर्णयक्रममाह—**वाक्येति** । उक्तार्थमधिकरणं कास्तीत्याशङ्कशोक्तम्—**यथेति** । असिद्धेवाधिकरणे यथा निरुपाधिकं ब्रह्मैकोन्यते यथा बुद्ध्यात्मनमित्यादिष्वपीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिव्यतिरेकं दृष्टं ब्रह्मद्वैतस्य शिष्टान्तसंबन्धोऽर्थसंभावयति—**एवमिति** । अपेक्षितोपाधिसंभवात्सुपाधिसंभवात् निरुक्तोपाधिसंबन्धं च जेत्येनेति संबन्धः । तस्याप्याप्यविवेकात्कुपोपाधिरेष्टः कुत्र वा नेति निरुपमित्युक्तप्रत्यय इत्यर्थः । निरुक्तवत्

मेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूप-
दिष्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते । यच्च 'गतिसामान्यात्' इत्यच्चेतनकारणनिराकरण-
मुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते—

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

संसीरी ब्रह्म वानन्दमयः संसारियं भवेत् । विकारार्थमयद्रष्टव्याद्यवयवोक्तिः ॥ १ ॥

अभ्यासोपक्रमोपाधिर्यो ब्रह्मानन्दमयो भवेत् । प्राचुर्यार्थं मयद्रष्टव्यः प्रियायाः स्तुत्याभिगाः ॥ २ ॥

अभ्यासं स्वप्रधानं वा ब्रह्म पुच्छमिति श्रुतम् । स्वादानन्दमयस्याङ्गं पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

छाङ्गत्वात्तन्मवाद्यं पुच्छेनाधारलक्षणा । आनन्दमयजीवोऽक्षिणाभितोऽतः प्रधानता ॥ ४ ॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयं, प्राणमयं, मनोमयं, विज्ञानमयं, चातुक्रम्यान्नायते—'तस्माद्वा एतस्माद्वि-
ज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इति । तत्र संशयः—किमिहानन्दमयश-
ब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति, किंवाऽन्नमयादि-
वद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानन्दमयः स्यात् । कस्मात् ।
अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति ।

रत्नप्रभाश्याख्या

प्रनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह—यच्चेति । अत्रं प्रतिद्वं, प्राणमनोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपाः, विम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः ।
पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्चकोशाः इति श्रुतेः परमार्थः । पूर्वाधिकरणे
हमुख्येक्षणयोरुत्पत्त्येन संशयाभावाद्गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयदो विकारे प्राचुर्यं च मुख्यत्वासंशये
प्रप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसंगत्या पूर्वपक्षमाह कितावदित्याङ्गा-
म्—किमिति । आनन्दमयपदस्यामुख्यार्थग्रहे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । विकारप्रायपाठहेतुमाह—अन्न-
दीति । ध्रुवादिसंगतयः स्फुटा एव । पूर्वपक्षे वृत्तिकारमते जीवोपात्त्या प्रियादिप्राप्तिः फलं, सिद्धान्ते तु

भामतीव्याख्या

व प्रकाशेनापूर्यक्षपि वर्षास निरूप्यप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपीति । अपेक्षितोपाधिसं-
त्तु उपस्यत्वेन । निरस्तोपाधिसंबन्धं ज्ञेयत्वेनेति ॥ ११ ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् । तत्र तावत्प्रथममेकदेशि-
धिकरणमार्चयति—तैत्तिरीयकेऽन्नमयमित्यादि । गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीश्वणम् । मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये
छिर्विशेषिका ॥ आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्यं च मयद्रस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थमयादिपदप्रायपाठादानन्द-
मपि विकाराधेयैवेति युक्तम् । न च प्राणमयादियु विकाराधेयत्वायोगात्स्वार्थिको मयडिति युक्तम् । प्राणानुगुणमवस्थिज्ञो
भवति प्राणादिविकारः, घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् । 'चतुष्कोशान्तरे तु न सर्वान्तर-
तः । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥' न च सर्वान्तरतया ब्रह्मवानन्दमयं, न जीव इति संप्रतम् । नहीयं
नन्दमयस्य सर्वान्तरतां नृते अपि त्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न चास्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणादयमेव
र इति युक्तम् । यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वार्थसहशार्दूलादीनपि

आनन्दगिरियव्याख्या

गन्त्यस्यापि साधनत्वेत्युत्तरस्योपयोगान्तरमाह—यच्चेति । वाक्यान्तराणि । व्याख्यातातिरिक्तानीति यावत् । वेदान्तानामविशेषण
ये ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे कश्चित्स हिरण्यमवाक्यादावपवादः, क्वचिदानन्दमवाक्यादौ तदाभासे तदसत्त्वमुच्यत इत्यवधारणे-
क्षिते निर्गुणविषयमेव तावदधिकरणं प्रसीति—आनन्दमय इति । तस्य वृत्तिकारमतेन विषयमाह—तैत्तिरीयक इति ।
विकारो देशोऽन्नमयः, प्राणोपाधिरात्मा प्राणविकारः प्राणमयः, मनोमयस्तदुपाधिरात्मा तद्विकारः, विज्ञानमयो विज्ञानोपाधिरात्मा-
विकारः । यदा श्रुतवद्व्युत्पादिवैदिकान्नादिप्रत्याध्यात्मिकान्नादिकोशा विकारास्तदेतच्चतुष्टयं 'स वा एषः' इत्यादिना क्रमेणोक्त्वा-
न उक्तः 'तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति सूत्रितादिलेतत्तत्स्यैव स्मृत्यर्थो वैशब्धः । एतस्मात् 'तस्य शब्देव शिरः'
मा व्याख्यातात् । ततोन्त्यत्वं मनोमयस्यापीत्यत उक्तम्—अन्तर इति । तस्मादानन्दमयशब्दे मयदो विकारप्राचुर्यसंसाध-
चारबीजं संशयमाह—तत्रेति । ईक्षलधिकरणे मुख्यसंभवे गौणस्यानवकाशत्वाद्विशयानुदये प्रायपाठस्याकिंचित्कारत्वादमुख्ये-
वृषपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यं तदित्युक्तम् । इह तु मयदो विकारप्राचुर्ययोर्मुख्यत्वे सति विशयोदये प्राचुर्यार्थात्प्रायदृष्टेर्व्यतिरिक्त-
धिकरणसिद्धताभावेन पूर्वपक्षोन्मेषात्प्रत्युदाहरणात्मिकां संगतिं विवक्षन्नाकाङ्क्षाद्वारा पूर्वपक्षयति—किमिति । ध्रुवादिसंग-
त्यं फलं च वक्ष्यते । मयदः साधारण्येऽपि विशेषग्रहे हेतुर्नास्तीत्याह—कस्मादिति । विकारप्रायपाठं हेतुमाह—अच्चेति । प्रा-
प्रकरणाङ्गिं बलवदित्याह—अव्ययीति । सावयवत्वशरीरस्वप्नान्नाभ्यां मयद्रक्षत्वा चातुष्टुहीतं प्रकरणमेव प्रबलमित्याह—

शब्दस्य बहुलत्वाद् ब्रह्मण्यव्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्कमममयाद्यमुक्यात्म-
प्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यत्वमिति, नासौ दोषः । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् ।
मुख्यमेव ह्यात्मानमुपविबुद्धुं शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत्, अन्नमयं शरीरमात्मानमत्यन्तमूढाना-
मात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय मृषानिविकटदुर्गताप्रादिप्रतिभाषततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण
समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मैति ग्राहयत्, प्रतिपत्तिसौकर्यपेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमय-
मात्मानमुपविदेशेति लिखितम् । यथारुन्धतीनिर्द्देशे बह्वीष्वपि तारासमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शि-
तासु यान्या प्रदृश्येते सा मुख्यैवारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमा-
त्मत्वम् । यत्तु ब्रूषे, प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति, अतीतानन्त-
रोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शरीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया
प्रदर्श्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव शरीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एषात्मा ॥१२॥

विकारशब्दाच्चेति चेत् न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह—नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात्, विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनादय-
मन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगतः, आनन्दमय इति मयटो विकाराधत्वात् । तस्मादन्नमया-
दिशब्दवद्विकारविषय एवानन्दमयशब्द इति चेत्, न । प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् । 'तत्प्रकृ-

रत्नप्रभाख्या

त्स्यानुकैतस्य सर्वान्तरत्वमिति विवृणोति—मुख्यमिति । लोकबुद्धिमिति । तस्याः स्थूलप्राहितामनुसरदित्यर्थः ।
तस्य मृषाकारत्वव्यापणस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यं, तथा मनः प्राणकारं तेन सममित्याह—पूर्वेणेति । अतीतो यो-
त्तर उपाधिविशानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना, शरीरेण हेयत्वाच्छारीरत्वमिति लिङ्गद्वयं दुर्बलम् । अतः सहायाभावाद्-
सर्वान्तरत्वाभ्यां विकारसंनिधेर्बाध इति भावः ॥१२॥ विकारार्थकमयट् श्रुतिसहाय इत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि विधा-
मैवमित्याह—विकारेत्यादिना । तत्प्रकृतवचने मयडिति । तदिति प्रथमासमर्थच्छब्दात्प्राचुर्येविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य
नेऽभिधाने गम्यमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अत्र वचनग्रहणात्प्रकृतस्य प्राचुर्येविशिष्टसिद्धिः, तादृशस्य लोके

भामतीव्याख्या

शान्तानुपपत्तकामिति इति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—यत्कमममयादीति । नहि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्या-
तीदर्शनप्राप्यपठितमप्युक्त्यारुन्धतीदर्शनं भवति । तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनामानन्ददर्शनावुपगम्यं नतु तद्विरोधितेति चेत्, इहाप्या-
मयादानन्तरस्यान्यस्याश्रवणात्, तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानात्तादर्थ्यं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशरीरत्वे च
द्वयत्वात्तेन भाष्येण समाहिते । प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखलवयवयोगेऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथानन्दमय इति

आनन्दगिरियव्याख्या

ते । अभ्यासात्तस्य चाधिकारादानन्दमयार्थत्वादिति शेषः । लिङ्गात्तस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा तदब्रह्मत्वहेतुं प्राप्यपाठमनुवदति—यस्विति ।
बाध्यः संनिधिरित्याह—नासाविति । तस्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्युक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—मुख्यमिति ।
एति तर्हि प्रथममममयादिचतुष्टयमादिष्टं, तत्राह—लोकेति । कथं तर्हि देवे मनुष्योऽहमित्यात्मलीरित्याशङ्क्याविवेकादित्याह—
न्येति । अन्नमयात्प्राणमयस्य ततो मनोमयस्य तसादपि विज्ञानमयस्य ततश्चानन्दमयस्यान्तरत्वे दृष्टान्तः—मूरेति । तर्हि
मयादेरेवान्यतमस्यात्मत्वसंभवे किमानन्दमयनेत्याशङ्क्याह—पूर्वेणेति । अनात्मत्वेन साम्यं तत्तज्ज्ञापनमर्थविकारमित्याशङ्क्य
दृष्टिमनुवदन्ननुसरदित्युक्तं सारयति—प्रतिपत्तीति । आनन्दमयादन्यस्यान्तरस्यानुकैरस्य निरङ्कुशमान्तरत्वमित्याह—सर्वेति ।
अप्यत्राहपातेऽपि मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । इहापीति । अमुख्यप्रवाहे पतितस्यापीति यावत् । लिङ्गेन संनिधिबाधेऽपि सावयव-
अनुपगमः स बलवानित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यस्विति । तस्य विज्ञानमयकोशोपाध्यधीनत्वेनान्यत्वासिद्धेर्न संनिधिसहायत्वेत्याह—
नेति । लिङ्गान्तरं संनिधिसहायत्वेनोक्तमनुवदति—शारीरत्वमिति । लिङ्गयोरन्यथासिद्धत्वे लिङ्गेन केवलसंनिधिबाधे फलित-
—तसादिति ॥ १२ ॥ मयट्शब्दश्रुतिः संनिध्यनुपपत्तिरित्युक्तमनूय निरस्यति—विकारेति । तत्रानुवादं व्याख्याति—अत्रा-
। अभ्यासादिना तस्य परत्वे स्थिते कुतश्चोक्तमित्याह—कस्मादिति । बलवत्या श्रुत्योत्तरमाह—विकारेति । यथा 'विकारे च
शब्दः' इत्यत्र शालिविकारं युक्ते युगविकारेणेत्यसिद्धे शालीनयुक्ते मुद्गरैरिति प्रकृतिशब्दो विकारे प्रयुक्तः, तथा विकारशब्दोऽपि
स्यादित्याशङ्क्याचष्टे—प्रकृतीति । कः पुनरत्र विकारशब्द इत्युक्ते 'मयडा—' इति सूत्रान्मयट्शब्दस्य विकारवाचिण्या-
मस्य मुख्यत्वात्मेत्याह—आनन्देति । श्रुतेर्विकारार्थत्वे तदुक्तः संनिधिः संसारिणमेव गोचरयतीत्याह—तसादिति । मयटो
विधेयानिवमात्रं श्रुत्यनुपपत्तिः संनिधेरित्याह—नेति । तदेव स्पष्टयति—तत्प्रकृतेति । प्राचुर्येण प्रयुक्तं प्रकृतं, तदुच्यतेऽस्मिन्निति

तवचने मयद्' (पा० ५।४।२१) इति हि प्रचुरतायामपि मयद् स्मर्यते । यथा 'अन्नमयो यज्ञः' इत्यन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्य-
त्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधार-
णात् । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयद् ॥ १३ ॥

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयद् । यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः—'एष होषानन्दयति'
इति । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा
लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि
मयद् संभवादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा । यस्मात् 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्युपक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
(तै० २।१) इत्यस्मिन्मन्त्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण
स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं, सर्वान्तरं,
यस्य विज्ञानाय 'अन्योऽन्तर आत्मान्योऽन्तर आत्मा' इति प्रकान्तं, तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह
गीयते 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तं, अविरो-
धात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर

रत्नप्रभाष्याख्या

मयटोऽभिधानात्, यथा 'अन्नमयो यज्ञः' इति । अत्र ह्यन्नं प्रचुरमस्मिन्नित्यन्नशब्दः प्रथमाभिभक्तिशक्तस्तस्मान्मयद् यज्ञस्य प्र-
त्यर्थाग्रप्राचुर्यवाची दृश्यते न शुद्धप्रकृतवचन इति ध्येयम् ॥ १३ ॥ सूत्रस्थचशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा व्याकृते-
इतश्चेति । तच्चायुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मात्वे लिङ्गमुक्त्वा प्रका-
माह—मान्त्रेति । यस्मादेवं प्रकृतं तस्मात्तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना । ननु मन्त्रोक्तमेव
प्राहमिति को निर्बन्धः, तत्राह—मन्त्रेति । ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमस्ति, मन्त्रस्तूपेयः, तदिदमुक्तम्—अवि-
धादिति । तयोपेयायोपेयभावादित्यर्थः । तर्ह्यन्नमयादीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मात्वं स्यादित्यत आह—न चेति । किंच श-
प्रोक्ता, वरुणेनोपदिष्टा भृगुवल्ली पञ्चमपर्यायस्थानान्दे प्रतिष्ठिता । तत्र स्थानन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवक्ष्या आनन्दमये निष्ठेलाह-

आमतीव्याख्या

प्राचुर्यार्थता मयट उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अपिच मन्त्रब्राह्मणयोरोपेयोपायभूतयोः संप्रतिपत्तेर्ब्रह्मैवानन्दमयपदार्थं
मन्त्रे हि पुनःपुनः 'अन्योऽन्तर आत्मा' इति परब्रह्मण्यन्तरत्वश्रवणात्, तस्यैव च 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति ब्राह्मणे प्र-
भिज्ञानात्, परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्द

आनन्दगिरीयव्याख्या

प्रकृतवचनमन्त्रादि । तदिति प्रथमासमर्थावधोक्तोऽभिधेये मयटप्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तोऽपि वस्तुनि विकारवन्मयदस्तराग्नं वि-
धेता नियतेत्यर्थः । प्राचुर्यार्थत्वं मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । आनन्दमयशब्दस्थानन्दप्राचुर्यार्थत्वे तद्विपरीतदुःखस्वपि ते
ब्रह्मणि प्राप्तित्याशङ्क्याह—आनन्देति । ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वावधिपु पूर्वस्थानेषु सुखात्पत्वापेक्षं प्राचुर्यं न स्वगतदुःखलेशापेक्षं
अतो ब्रह्मण्यनन्दैकरस्यं युक्तमित्यर्थः । श्रुतेन संनिधिसहायतेत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥ सूत्रस्य चकारं व्याकरोति
इतश्चेति । अवशिष्टं व्याकुर्वन्नितःशब्दादि स्फुटयति—यस्मादिति । ब्रह्मणो नात्रानन्दहेतुत्वं भातीत्याशङ्क्याह—आनन्दयती
इति । ब्रह्मणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्यार्थता मयटः स्यादित्याशङ्क्याह—यो इति । तदेव तदृष्टान्तेन स्फोरयति—यो
प्राचुर्यार्थत्वे मयटः स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ १४ ॥ चशब्दार्थमाह—इतश्चेति । तदेव हेत्वन्तरमाह—यस्मादि
तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । यन्निर्धारितं तदेवेह गीयत इति योजना । प्रकरणाविच्छेदार्थं तदनुसंधत्ते—यस्मादिति । भूतके
सर्वप्रत्यक्तमत्वेन सर्वान्तरत्वमाह—यथेति । तस्यैव हेतुत्वेन प्रकृतत्वमाह—यस्येति । तदेवात्रोच्यमानमिति कुर्वन् गम्यते, तस्मा
मन्त्रेति । अविरोधादिति । एकार्थत्वे सत्युपायोपेयत्वयोगादित्यर्थः । तयोरेकार्थत्वे दोषमाह—अन्यथेति । अन्नमयादीनामना-
दयविरोधवद्वापि स्यादित्याशङ्क्याह—नचेति । ब्रह्मणस्तदानन्तरत्वं पुच्छश्रुतिवत्तमिति भावः । किंच भृगुवह्यो पञ्चमपर्यायेणोपसंहारात्

आत्माभिधीयते । एतन्निष्ठैव च 'सैषा भार्गवी चारुणी विद्या' (तै० ३।६) तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा । नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात् । अनुपपत्तेः आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते—'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' (तै० ३।६) इति । तत्र प्राक्शरीराद्युपपत्तेरभिधानं, सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः, सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारे—'रसो वै सः । रसश्चेवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति' (तै० ३।७) इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति । नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं तर्हि 'आत्मान्वेष्टव्यः' 'आत्मलाभाच्च परं विद्यते' इति श्रुतिस्मृती, यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् । बाढम् । तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्यात्मत्वनिष्ठयो लौकिको दृष्टः । तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मानन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उप-

रत्नप्रभाख्या

निष्ठैवेति ॥ १५ ॥ स ईश्वरः तपः सृष्ट्यालोचनमतप्यत कृतवानित्यर्थः । अभिधानं कामना । 'बहु स्याम्' इत्यव्यतिरेकः ६ ॥ अधिकारे प्रकरणे । स आनन्दमयो रसः । ननु लब्धुलब्धव्यभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह—नहि लब्धैवेति । लब्धुलब्धव्ययोर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते—कथमिति । यावता यतस्त्वयेलुक्तमतः श्रुतिस्मृती मिलन्वयः । उक्तां शङ्कामङ्गीकरोति—बाढमिति । तर्ह्यात्मन एवात्मना लब्धत्वोक्तिबाधः, अभेदादित्याशङ्क्य कल्पितभेदान्न इत्याह—तथापीति । अभेदेऽपीत्यर्थः । लौकिकः भ्रमः । आत्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदत्रान्त्वा परमात्मनो बाधुक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो देहादिविविक्ततया ज्ञेयः, विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्यः, तदर्थं श्रोतव्यः, विज्ञानं नि-

भामतीव्याख्या

गीयत इति ॥ १५ ॥ अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युपपत्तेः प्राक्सृष्टत्वश्रवणात्, 'बहु स्याम्' इति च सृज्यमानानां स्रष्टुरानपादभेदश्रवणात्, आनन्दमयः पर एवेत्याह । सूत्रम्—नेतरोऽनुपपत्तेः । नेतरो जीव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥ व्यपदेशाच्च । रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा 'रसश्चेवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति' इति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धुभावः, नन्दमयस्य च लभ्यता, नाभेद उपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं तिष्ठं भवति । चोदयति—तर्ह्यिति । यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । रति—बाढम् । तथापीति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धुलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो यथा परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवादपि । तथा चानन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित न लब्धुलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात् । स्यादेतत् । यथा परमेश्वराद्रिन्नो जीवात्मा

आनन्दगिरियव्याख्या

त्वदवत्रापि तस्य स्थानात्तदर्थतेत्याह—एतन्निष्ठैति । प्रकरणादिसिद्धमयमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ पूर्वसूत्रस्य चकार-स्य सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह—इतश्चेति । जीवस्य प्रतिपाद्यत्वाप्राप्त्या किं निषेधमित्याशङ्क्यानन्दमयशब्दवाच्यतेत्याह—नेति । निषेधिकविधिवानन्दभाक्त्वात्तच्छब्दत्वं किं न स्यादित्याह—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकर्तुं भूमिकां करोति—अनुपपत्तेः । आलोचनं तपो नायासमयम् । अस्त्वेवं 'अनुपपत्तिः, तत्राह—तत्रेति ॥ १६ ॥ जीवस्यानन्दमयत्वनिषेधं हेत्वन्तरमाह— । चकाराद्यं प्रतिज्ञाय प्रकट्यभेदव्यपदेशं विशदयति—इतश्चेत्यादिना । स स्थानन्दमयपरामर्श इति वक्तुमानन्दमयाधिकारम् । श्रोतरथमाह—जीवेति । कथानुपपत्त्या भेदोक्तिः, तत्राह—नहीति । लब्धैव लब्धव्यो न चेत् तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति कथमिति । कथानुपपत्त्ये, तत्राह—यावतेति । किमेकत्र वस्तुतो न लब्धुलब्धव्यत्वं किंवा कल्पनयापि । तत्राद्यमङ्गी-बाढमिति । भुत्वाद्युपपत्त्ये द्वितीयं प्रत्याह—तथापीति । अप्रच्युतात्मभावोऽल्लण्डैकरस्यम् । लौकिको लोकादनपेक्षोऽप्य- । तस्य फलवत्त्वमाह—तेनेति । अन्येषां विचारारम्भमात्रं, तत्कलासिर्लाभः, श्रवणं शक्तितात्पर्यधीरिति भेदः । द्रष्टृदृश्य-

सोऽभयं गतो भवति । यच्च हेवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुर्वते । अथ तस्य भयं भवति' (तै० २।७) इति । एतदुक्तं भवति—यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयाच्च निवर्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तत इति । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम् । इदं त्विह वक्तव्यम्—'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' । 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' तस्मात् 'अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः' (तै० २।१, २, ३, ४) इति च विकाराद्यैर्भयद्रव्याहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादधर्जरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति । मास्वर्णिकब्रह्माधिकादादिति चेत्, न । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अन्नाह—युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं, तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात् न कश्चिदन्य आन्तर आत्मोच्यते, तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्, अन्यथा प्रकृतहाना-प्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते—यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति

रत्नप्रभायाख्या

द्वेने, निःशेषलयस्थानं निलयनं माया तच्छून्ये ब्रह्मणि, अभयं यथा स्यात्तथा यदैव प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां वृत्तिमेष विद्वान्-अथ तदेवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उत् अपि अरमल्पमप्यन्तरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भय-ति योजना इति । वृत्तिकारमतं दूषयति—इदं त्विति । इह परव्याख्यायां विकाराधिके मयटि बुद्धिस्थे सत्यकस्मात्कारणं वा एकप्रकरणस्थस्य मयटः पूर्वं विकारार्थकत्वं, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यधर्जरतीयं कथमिव केन दृष्टान्तेनाश्रीयत इतीदं त्वमित्यन्यः । प्रश्नं मलाशङ्कते—मात्रेति । स्फुटमुत्तरम् । किमान्तर इति न ध्रूयते, किंवा वस्तुतोऽप्यान्तरं न ध्रूयत इति विकल्प आद्यमङ्गीकरोति—अत्रोच्यते—यद्यपीति । विकारप्रायपाठानुगृहीतमयटध्रुतेः, सावयवत्वलिङ्गा-

भामतीव्याख्या

रतपरिग्रहार्थमेकदेशितं दूषयति—इदं त्विह वक्तव्यमिति । एष तावदुत्तरं यत्—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठति ब्रह्मश-प्राप्नोति । विशुद्धं ब्रह्म विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥' तत्र किं पुच्छपदमभिव्याहारात् अन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन गत्वा, इहावयवपरत्वापुच्छपदस्य, तस्माननाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थेलागेन कथंचिदवयवपरं व्याख्यायताम् । आनन्दमय-चाक्षमयादिविकारावाचिपठितं विकारवाचि वा, कथंचित्परावन्तनाचि वा, ब्रह्मण्यप्रसिद्धं कयाचिदुच्यते ब्रह्मणि व्याख्या-म् । आनन्दपदान्यासेन च ज्योतिष्पदेनैव ज्योतिष्ठोम आनन्दमयो लक्ष्यतां, उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु, आनन्दपदान्यासश्च स्वार्थे, पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलक्षितमविकरणपरतया व्याक्रियतामिति कुतबुद्धय विदाकुर्वन्तु । तत्र 'प्रायपाठपरिवागो मुख्यवितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥' पुच्छपदं हि वाल्मी-

आनन्दगिरीयव्याख्या

षक्षमाणि तैश्चाभेदवर्जिते, निःशेषलयस्थानं निलयनमिति मूलप्रकृतेरुक्तेस्तत्तादात्म्यादिरहितं, प्रकर्षेण स्थितिं पुनरावृत्तिरहितां लभते । यथा स्यादित्युक्तं व्यनक्ति—अथेति । ज्ञाने फलमुक्त्वा ज्ञानाभावे दोषमाह—यदा हीति । भेदस्यानादित्वात्कारणाधीन-क्तिर्युक्तेलाशङ्क्याह—एतदिति । 'अभयं प्रतिष्ठा' इत्युक्त्वा पुनः 'अभयं गतो भवति' इत्युक्ते पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—यदा हीति । शास्त्रस्यान्यासासिद्धिं प्रत्याह—तथेति । वृत्तिकृतां मतमुपसंहरति—तस्मादिति । परस्य श्रेयत्वे कैवल्यं फलतीति इ—इति स्थितमिति । अत्र आनन्दमये परस्मिन्नात्मनि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां तैत्तिरीयकश्रुतीनां समन्वयादस्ति संगतिचतुष्टयमिति संप्रमाद्यै स्वयंयमतं दूषयति—इदं त्विति । इहेति परस्य व्याख्योक्तिः । पर्यायचतुष्टये मययो विकारार्थत्वायपथमे पर्याये तादर्थ्य-प्रकरणं दर्शयति—स वा इति । 'मयद्वा' इति सूत्रान्मयद्रव्यो विकारे श्रुतिरिति वक्तुं विकाराद्यै मयडित्युक्तम् । विकारप्रकरणं हेतुं प्रवाहयदम् । प्रियावयववत्त्वस्य विकाराद्यै लिङ्गत्वात्प्राचुर्यार्थत्वे च हेत्वभावाभ्यामनयो न तदर्थेत्वाह—आनन्देति । एकलैव भेदयं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—अथेति । श्रुतिलिङ्गप्रकरणविरोधेन प्राचुर्यार्थत्वे मययो दृष्टान्तोपि नास्तीत्याह—कथमिति । इथेति निश्चितं तद्वान्यस्य न ब्रह्मार्थेत्वाह—ब्रह्मेति । कथंशब्दस्य प्रशार्थतामुपेत्य प्रकरणेन शङ्कते—मात्रेति । न प्रकरण-नेपामकमतिप्रसक्तैरित्याह—अत्रेति । तेषामब्रह्मत्वं लिङ्गादिति शङ्कते—अत्रेति । आनन्दमयादिषु पुच्छं ब्रह्मान्यदान्तरमुक्तिमि-त्याह—आनन्देति । ब्रह्मण्यन्तरत्वममृतं, पुच्छत्वं तु श्रुतमित्यर्थः । तस्मादान्तरस्यानुक्तौ प्राकरणिकमर्थमाह—तेनेति । त्वेति दोषमाह—अन्येति । किमानन्दमयादान्तरत्वेनान्यस्यानुक्तेस्तस्य ब्रह्मत्वं, किंवात्यल्लेख्यानुक्तेरिति विकल्पयति—अत्रेति । तस्मादान्तरस्याश्रुतिमुपेत्य ब्रह्मत्वं प्रत्याह—यद्यपीति । अन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽभिधानादिति हेतुं नुवन्दितीयं निराह—यत् शार्थवृष्टौ व्यक्तं हर्षमार्थं मियम् । दृष्टमृष्टौ हर्षौ भेदः । स चाभ्यासात्प्रकृष्टः प्रमोदः । सुखमात्रमानन्दः । मन्त्रवर्णिकं ब्रह्म, पुच्छ-

न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते—‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोदो उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ (तै० २।५) इति । तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतम्—‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति, तद्विह ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युच्यते । तद्विजिज्ञापयिष्यैवाब्रमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्च कोशाः कल्पन्ते । तत्र कुत प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युच्यते, अत्र मयादीनामिव ‘इदं पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते—तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्रैव ब्रह्म निर्देश आश्रयितुं, ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नानन्दमयवाक्ये, ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपिच ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युक्त्येवमुच्यते—‘तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असङ्गोऽस्मिन्नेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति’ (तै० २।६ ।) अस्मिन्नेति श्लोके ऽननुकल्पानन्दमयं, ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्ब्रह्मस्य ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता, प्रियमोदादि-विशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्म, आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन

रत्नप्रभाष्याख्या

ब्रह्माह—तथापीति । इष्टार्थस्य दृष्ट्या जातं सुखं प्रियं, स्मृत्या मोदः, स आभ्यासात्प्रकृष्टः प्रमोदः, आनन्दस्तु का विम्बचैतन्यमात्मा, शिरःपुच्छयोर्मध्यकायः ब्रह्म शुद्धमिति ध्रुवार्थः । द्वितीयं प्रत्याह—तत्र यदिति । यन्मन्त्रे प्रकृतं हानिहितत्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म, तद्विह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्प्रत्यभिज्ञायते । तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चि तत्र तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्पन्त इत्युक्तम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यत्र ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छभूतिविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । अत्र ब्रह्मशब्दात्प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दरोधप्राप्ते, एकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोरावस्थानुपसंजातविरोधिनो बलीयस्त्वात्, पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाधः सत्याह—प्रकृतत्वादिति । प्रकरणस्यान्यथासिद्धिमाह—नन्विति । एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमिलाह—त्रोच्यत इति । तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमिलाह—अन्यतरेति वाक्यशेषाच्चैवमिलाह—अपिचेति । तत्र ब्रह्मणि श्लोकोऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति—कथं पुनरिति त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः, ब्रह्मण आनन्दमयलाङ्गूलत्वाभावात् । पुच्छदृष्टिलक्षणार्था आधारलक्षणा यु

भामतीव्याख्या

सुखं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनमवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्राप्यलेखन विचारप्राप्यलेखनाधेन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलङ्घनं त्वपिकम् । तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घनादाशीयात्

आनन्दगिरियव्याख्या

वाक्ये ब्रह्मशब्दात्प्रत्यभिज्ञातम् । ब्रह्मत्वे त्वानन्दमयस्य ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिः, आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्ययमुक्तस्य तस्मिन्प्रभुक्तिश्लेषस्यादिति श्रुतितात्पर्यमाह—तत्रेति । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्याब्रमयादिवत्पुच्छब्रह्मज्ञापनार्थं तदुक्तिरित्याह—तदिति । यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वे प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया चेति, तत्राह—तत्रेति । पुच्छब्रह्मवाक्यस्य स्वप्रधानब्रह्मत्वे सती यावत् । पुच्छश्रुतिविरोधात् तस्य स्वप्रधानार्थेति शङ्कते—नन्विति । पुच्छशब्दस्यावयवार्थत्वाभावे प्रकरणविरोधमाह—अत्रेति पुच्छश्रुतिवयवार्थत्वे कलितमाह—तत्रेति । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दात्तथैव तत्प्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येकस्मिन् प्रथमचरमश्रुतशब्दयोरावस्थानुपसंजातविरोधिनो बलीयस्त्वात्पुच्छत्वेन गुणत्वबाधया स्वप्रधानब्रह्मधीरित्याह—प्रकृतत्वादिति । कथापि प्रकृतत्वं स्यादित्याह—नन्विति । किं प्रकृतं ब्रह्मानन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते, किंवैकत्रेति विकल्पयति—अत्रेति । प्रत्याह—तत्रेति । अवयवावयवित्वस्य कल्पितत्वेऽप्यब्रमयादिबिभैकत्र गुणप्रधानत्वायोगात् । यदि द्वितीयः, तत्राह—अन्यतरेति अन्यतरस्मिन्वाक्ये श्लोकिस्वीकारे सतीत्यर्थः । वाक्यशेषादपि पुच्छवाक्य एवोच्यते स्वप्रधानं ब्रह्मेत्याह—अपिचेति । श्लोकस्यान्यमर्थत्वमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—अस्मिन्नेति । प्रतिष्ठेत्त्वैवेति संवन्धः । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणो भावाभावाविशेषगुणदोषोक्तिरित्याह—न चेति । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छति—कथमिति । तस्य ब्रह्मणि श्रुतिरिति चान्विध्यते किं मुख्या वा वृत्तिः । आवे, पूर्वोक्तपृथिव्यादिपुच्छेष्वाधारलङ्घ्यता ब्रह्मण्यपि सर्वार्थां लक्षणया पुच्छपदमिलाह—न

निर्विद्यते—‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति । नैव दोषः । पुच्छवत्पुच्छं, प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते, नावयवत्वं, ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति’ (बृह० ४।३।३२) इति श्रुत्यन्तरात् । अपिच आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते, वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्—‘यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चेनेति’ (तै० २।९) । अपिच आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यत्वपक्षत्वात् । तथाच सति, ‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा’ (छा० ७।२।४।१) इति भूभि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपहृष्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वम् । ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते, ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तैत्ति० २।१) इत्यानन्त्यश्रुतेः, ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’ (श्वे० ६।१।१) इति च श्रुत्यन्तरात् । न चानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते । प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते—‘रसो वै सः, रसः ५ ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राप्नोति, यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्’ । ‘सैषानन्दस्य मीमांसा भवति’ । ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चेनेति’ (तै० २।७, ८, ९) ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ (तै० ६।६) इति च । यदिच आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वाप्यनन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति, प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिर-

रत्नप्रभाभ्याख्या

प्रापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । त्वपक्षे ब्रह्मपदस्यान्यवयवलक्षकादित्याह—**नैव दोष इति** । पुच्छमि-
धारत्वमात्रमुक्तम् । प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वम् । एकं मुख्यं नीडमधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः । ननु श्रुतिकारैरपि तैत्ति-
वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह—**अपिचेति** । यत्र सविशेषत्वं तत्र वाङ्मनसगोचरत्व-
तं व्याप्तिरत्र व्यापकभावोक्त्या निर्विशेषमुच्यत इत्याह—**निर्विशेषमिति** । निवर्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य
त्वादभयं चायुक्तम् । अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयदा सविशेषोक्तौ निर्वि-
श्रुतिबाध उक्तः । दोषान्तरमाह—**अपिचेति** । प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थे विशेषणं, विशेषणस्य यः
योगी विरोधीति तस्याल्पत्वमपेक्षते, यथा विप्रमयो ग्राम इति शृङ्गाल्पत्वम् । अस्तु को दोषः, तत्राह—**तथाचेति** । प्रकृ-
त्प्राधान्ये त्वयं दोषो नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र तमसोऽल्पस्याप्यभानात् । परैवानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दलक्षणा-
ः स्यादिति मन्तव्यम् । किंच भिन्नत्वाद्वदन्न ब्रह्मतेत्याह—**प्रतिशरीरमिति** । नन्वभ्यस्यमानानन्दपदं लक्षणयानन्दमय-
मेलभ्याससिद्धिरित्यत आह—**यदिचेति** । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णतिं सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः,

भामतीव्याख्या

। मुख्यत्रयानुगुण्येन तत्तर एव पक्षो युक्तः । अपि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे, ‘ब्रह्म पुच्छम्’ इति न समञ्जसम् । नहि तदेवाव-
यवमेति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य, प्रतिष्ठेत्यतदप्युपपन्नतरं भवति । आनन्दमयस्य चान्तरत्वमधमयादिकोशापे-

आनन्दगिरियव्याख्या

तीयः, प्रतिष्ठाशब्दविरोधादित्याह—**प्रतिष्ठेति** । पुच्छत्वेऽपि परायणत्वं वारयति—**एकेति** । नीडत्वमाश्रितापेक्षं, तदाह—
क्लृप्तेति । पूर्वस्योत्तरेण निर्णयाज्ञावयववार्धेति फलितमाह—**अनेनेति** । उक्तेऽर्थे बृहदारण्यकं संवादयति—**एतस्येति** । ननु
गैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मण्येव समन्वितमिष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह—**अपिचेति** । नन्विह सविशेषमेव ब्रह्मेष्टं,
शेषे रागादिमत्तोऽन्धमनसयोरगोचरो ब्रह्म, शुद्धधियोऽनु गोचर इत्यभ्युपगमादित्याशङ्क्य सविशेषस्य सुधात्वादप्राप्तनिषेधापाताच्च
त्याह—**निर्विशेषं विवति** । अतोऽनीडमिष्टमिष्टमिष्टस्य पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । मयतो विकाराधेत्येवापि प्राचु-
रितरस्यता पुच्छवाक्ये स्वप्रधानब्रह्मोक्तिरुक्ता । संप्रति प्राचुर्यार्थत्वे दोषान्तरमाह—**अपिचेति** । स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोग्यत्वता-
पेक्षया स्थानान्तरस्थतत्सत्सजीवाल्पत्वापेक्षामात्रेण मयतोऽप्रयोगादित्यर्थः ; अतिमधुरं रुच्यर्थं रसान्तरानुवेषवदानन्दे प्रीत्युत्कर्षार्थमी-
तुषकिरिष्टेत्याशङ्क्याह—**तथाचेति** । प्राचुर्यार्थताभावान्तरमयो नानन्दमयो ब्रह्मेत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—**प्रतिशरीरं चेति** । प्रति-
तिशयत्वेन विज्ञानानन्दमया ब्रह्म सर्वानुगतमन्यदेवेत्यर्थः । यद्व्याभ्यासत् ‘आनन्दमयो ब्रह्म’ इति, तत्र किमानन्दमयशब्दस्याभ्यास-
शब्दश्रुतेरिति विकल्पव्योपसिद्धिमाह—**न चेति** । आनन्दमयस्य प्रकृत्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वानन्दशब्दस्याभ्यासो हेतुरिति द्वितीयं
—**यदिचेति** । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रातिपदिकमात्राभ्यासोऽपि प्रकृत्यामन्दमयार्थः । ततस्तस्य ब्रह्मताधीरत्वान्वाभ्यस्येति

त्यबोचाम् । तस्माच्छ्रुत्यस्तरे 'विज्ञानमानन्द' ब्रह्म' (बृ० ३।१।२८) इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्, 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् । यस्त्वयं मयङ्मत्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः—'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' (तै० २।८) इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, विकारात्मनामेवाज्ञमयादीनामानानामुपसंक्रामितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् । न त्वानन्दमयस्योपसंक्रामितव्यस्याज्ञमयादिवद्ब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । 'तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात् । या त्वानन्दमयसंनिधाने 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' इयं श्रुतिरुदाहृता सा 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य 'रसो वै सः' इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु 'सोऽकामयत' इति ब्रह्मणि पुलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्र-पुलिङ्गनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वारुणी विद्या 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति, तस्यां मयङ्मयवणात्, प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादधुनात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं, बाह्यनसगोचरातिशयश्रुतेः । तस्मादज्ञमयादिविज्ञानानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयङ्मयेऽपि न प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत उत

इतिप्रभाष्याख्या

तत्सिद्धौ तन्निर्णय इति परस्परश्रय इति भावः । अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह—तस्मादिति । उपसंक्रमणं वा ननु 'स य एवमित' इति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वे न सिध्यतीति शङ्कते—नन्विति उपसंक्रमणं प्राप्तिरित्यङ्गीकृत्य विशिष्टप्राप्त्युक्त्या विशेषणप्राप्तिफलमुक्तमित्याह—नैष इति । ज्ञानेन कौशानां बाधस्तदिति । शब्देन बाधाविधिसंलग्नानन्दलाभोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्फुटीकृत इत्याह—तदपीति । तदपेक्षत्वादिति । कामयितुं पुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्थानस्थत्वादानन्दमये ब्रह्मवली समाप्ता, भृगुवल्लीवदिति, तत्राह—यस्त्विति । या

भामतीप्रभाष्याख्या

ध्या । ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वनानन्दमयादर्थाद्रस्यत इति न श्रुत्योक्तम् । एवं ज्ञानमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः बाह्यनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः, प्राचुर्यं च, क्लेशेन व्याख्यायेयाताम् । तथाच मात्रवर्णनं ब्रह्मण एव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानस्याभिधानात्, तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति । 'सोऽकामयत' इत्याद्या अपि तु ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः । सुगममन्यत् । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीति । वेदमन्त्रयोर्विरोधे 'गुणे त

आनन्दगिरिप्रभाष्याख्या

भावः । आनन्दपदाभ्यासस्तर्हि विषयः, पुच्छवाक्योक्तब्रह्मविषयः, इत्याह—तस्मादिति । आनन्दाभ्यासस्यानन्दमयार्थत्वात् पच्छब्दार्थः । मयङ्मत्तस्याप्यभ्यासात्कथं तदभ्याससिद्धिः, तत्राह—यस्त्विति । उपसंक्रमितव्यानां विवेकेन त्याज्यानामित्यर्थः । अत्र योऽुपसंक्रमस्य विवर्तलाप्यत्वादानन्दमयस्याब्रह्मत्वे ब्रह्मातेरनुक्तेः प्रक्रमभङ्ग इति शङ्कते—नन्विति । किमिहोपसंक्रमणं प्रातिपदिकमो वा । आद्ये, अवयविक्राप्याज्यवयवप्राप्तेरधिकत्वात्पुच्छब्रह्माप्तिरुक्तैव । द्वितीये, न ह्यतिक्रमस्य परतीरासिक्तोऽशातिक्रमस्य ह्यत्वात्प्राप्तिरधिकत्वात्—नैष इति । ब्रह्मातेर्मन्त्रेण वक्ष्यमाणत्वाच्च तदनुक्तिरितिदेवत्याह—तदपीति । यत्तु 'सोऽकामयत' इत्याद्यर्थमयार्थं सत्प्राप्तिरुक्तोपीति, तत्राह—या स्त्विति । 'रसो वै सः' इत्यादेरुत्तरस्यानन्दमयार्थत्वमुक्तं प्रत्याह—तदपेक्षत्वात् । 'सोऽकामयत' इत्यादि ब्रह्मण्युक्तं, नपुंसके पुलिङ्गयोगादिति शङ्कते—नन्विति । प्रक्रमेण समाधत्ते—नायमिति । यत्तु श्रुतं पञ्चमपरायस्य ब्रह्मार्थत्वादिहापि तादर्थ्यं स्थानादिति, तत्राह—या स्त्विति । इह मयदो विकाराधेय प्रियशिरस्त्वादेश्च श्रुतानन्दस्याब्रह्मतेति शेषः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य नानन्दमयतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । इष्टदृष्टेः, तस्मादात्, तत्सृष्टेश्चाभिप्यतां सुखं तत्तत्प्राप्तिरुक्तं च प्रियादिशब्दार्थं इत्युक्तम् । सत्त्वोपसर्जनानामसत्तादुपसर्जनजज्ञसो द्वयोरुपसर्जनानात्सत्त्वात्केवललाभाभिप्यत्वं सुखं तत्तत्प्राप्तिरुक्तं च प्रियादिशब्दार्थं इत्युक्तम् । तेन विषयसंबन्धं सत्त्वादिसंबन्धं वा विशेषमीषमन्त्रमप्यनाश्रित्य ब्रह्मणः स्वतो न प्रियशिरस्त्वादि उक्तं तस्मादानन्दमयस्य सविशेषत्वात्प्रतिपाद्या ब्रह्मणोऽन्येत्यर्थः । इहापि सविशेषमेव प्रतिपाद्यमित्याशङ्क्योक्तं स्मारयति—नैष परमतनिरास्तमुपसंहरति—तस्मादिति । स्वमते सूत्राणामननुगुणत्वमाशङ्क्य तानि योऽपिदुपक्रमते—सूत्राणीति । व्या

स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दावयवधत्वेनेति प्राप्त उच्यते—‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’ । आनन्दमय आत्मेत्यत्र ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते, अभ्यासात् । ‘असन्नेव स भवति’ इत्यसिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । ‘विकारशब्दात्ते चेन्न प्राचुर्यात्’ । विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दाच्च स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते—नायं दोषः, प्राचुर्यादवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरादिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरादीन्यवयवान्तराण्युक्त्वावयवप्रायापत्त्या ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्याह, नावयवविवक्षया । यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । ‘तद्धेतुव्यपदेशाच्च’ ।

रत्नप्रभाख्या

र्थः । मयदभ्युत्था सावयवत्वादिलिङ्गेन च स्थानं बाध्यमिति भावः । गोचरातिक्रमो गोचरत्वाभावः । वेदसूत्रयोर्विरोधेणे त्वन्यायकल्पन’ इति सूत्राण्यन्याथा नेतव्यामीत्याह—सूत्राणीति । पूर्वमीक्षतेः संशयाभावादिति युक्त्या प्रायपाठो न ध्यायक इत्युक्तम् । तस्मै च पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाम्यात्संशयोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वधिकार-सिद्धान्तयुक्त्यभावेन पूर्वपक्षयति—पुच्छशब्दादिति । तथाच प्रत्युदाहरणसंगतिः । पूर्वपक्षे सगुणोपासितः, सिद्धान्ते गुणप्रमितिः फलम् । वेदान्तवाक्यमन्वयोक्तैः श्रुत्यादिसंगतयः स्फुटा एव । सूत्रस्थानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपदं ज्ञेयम् । विक्रियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः । प्रायापत्तिरिति । अवयवकमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य प्रणो ज्ञानार्थं कोशाः पक्षित्वेन कल्पन्ते, नात्र तात्पर्यमस्ति । तत्रानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यनन्तरं कस्मिंश्चित्पुच्छे ह्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तम् । तस्यानन्दमयाधारत्वेनावयवसं वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ म ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशात् । प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दमयस्य जीवस्य कार्यत्वात् प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्त-स्यर्थः । मास्ववर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥ ‘ब्रह्मविद्याप्रोति परम्’ इति यस्य ज्ञानान्मुक्तिरुक्ता, यत् ‘सत्त्वं ज्ञानम्’ । मन्त्रोक्तं ब्रह्म, तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते, ब्रह्मपदसंयोगात् । नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥ र आनन्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः । सर्वलक्षणाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ अयमानन्दमयो ब्रह्मरसं ध्वानन्दी भवतीति भेदोक्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म, तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्थत्वात्, श्रुगुवल्लीस्था-द्वदित्याशङ्क्याह—कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ काम्यत इति काम आनन्दः तस्य श्रुगुवल्ली पञ्चमस्य ब्रह्म-ष्ठिरानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्या, विकारार्थकपञ्चमिद्विरोधादित्यर्थः । भेदव्यपदेशाच्चेत्सगुणं ब्रह्मात्र वेद्यं स्यादि-

भाषसीव्याख्या

ल्पना, इति सूत्राण्यन्याथा नेतव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्येतद्वत् ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं—‘आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यत् ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति । यत् ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्यं ‘ब्रह्म र’ इत्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात्तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधानात् तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति । प्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥ यत् ‘सत्त्वं ज्ञानम्’ इत्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेतदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्न-न गीयते—‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति । अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं, ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्म-णयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति । नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥ अत्र ‘इतश्चानन्दमयः’ इति भाग्यस्य स्थाने ‘इतश्च ब्रह्म पुच्छं र’ इति पठितव्यम् । भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ अत्रापि ‘इतश्चानन्दमयः’ इत्यस्य च ‘आनन्दमयाधिकारो’ इत्यस्य च स्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति ‘ब्रह्मपुच्छाधिकारे’ इति च पठितव्यम् । कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ मन्त्रस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ इत्यनयोरापि सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति पाठो द्रष्टव्यः ।

आनन्दमित्रीयव्याख्या

पुं विषययुक्त्वा पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यां संशयमाह—ब्रह्मेति । स्वप्रधानत्वेनेति । संशये सतीति शेषः । पूर्वधिकरणे मुख्येक्ष-निर्णये गौणः प्रायपाठो बाधितः । इह त्वाधाराभावात्त्वेऽवयवमात्रत्वे च पुच्छशब्दस्य लक्षणिकत्वसाभ्येऽवयवप्रायद्वैतरवयवार्थतेति पूर्वपक्षयति—पुच्छेति । तैत्तिरीयोपनिषदः स्पष्टब्रह्मलक्षणाया निर्गुणब्रह्मन्वयोक्तैः श्रुत्यादिसंगतयः । परपक्षे पूर्वोत्तरपक्षयोर-न फलम् । इह पूर्वपक्षे तथा सिद्धान्ते प्रमितिः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—इति प्राप्त इति । स्वयध्वव्याख्यां व्याख्या-मता व्याख्यामाह—आनन्दमय इति । आनन्दनयशब्देन पञ्चमपर्यायस्थपुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्रधानमेव त इति प्रतिष्ठायां हेतुं व्याख्याति—असन्नेवेति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—विकारेति । वाचकत्वाभावादभिप्रेत-र । परिशिराद्यभिमवतायं व्याकरोति—अग्रेत्यादिना । ब्रह्माधिकरणमिति वाक्ये पूर्ववैवावयवप्रधानप्रयोगात्तस्य बुद्धिस्थत्वात्तेनाय-लक्षणाद्युच्चोक्तिरिति तात्पर्यमाह—अवयवेति । तदेव प्रपञ्चयति—अनेति । तत्र गमकमाह—यदिति । इतश्च पुच्छवाक्ये-नावयवो नोच्यते कित्वापारो लक्ष्यत इत्याह—तद्धेतुरिति । तस्माच्च—सर्वस्येति । तथापि कसमादानन्दमयावयवत्वं

सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते—‘इदं सर्वमसृजत । यदि किंच’ (तै० २।६) इति । नच कारणं सत् ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्यावयव उपपत्तेः । अपराण्यपि सूत्राणि यथास्तमेवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

हिरण्ययो देवतात्मा किंवासी परमेश्वरः । मयोदाधाररूपोऽयं देवतास्यैव नेश्वरः ॥ १ ॥

सर्वात्म्यास्तर्वदुरितराहिलाक्षेत्रो मतः । मयोदाया उपास्तस्यभीशोऽपि स्वरुपाणिनाः ॥ २ ॥

इदमाज्ञायते—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यममश्रुहिरण्यकेशः अप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः’ ‘तस्य यथा कन्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद’ ‘इत्यधिदैवतम्’ (छा०

रत्नप्रभाष्याख्या

त्याशङ्क्याह—अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ गुहानिहितत्वेन प्रतीचि ‘स एकः’ इत्युपसंहृते पुच्छवाक्ये ब्रह्मण्यहमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधवत आनन्दमयस्य ‘यदा हि’ इति शास्त्रं ब्रह्मभावं शास्ति, अतो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थं जीवने सुवाद इत्यभिप्रेत्याह—अपराण्यपीति ॥ १९ ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—अथ य इति । अथेत्युपास्तिप्रारम्भायः । हिरण्यमयो ज्योतिर्विकारः, पुरुषः पूर्णोऽपि मूर्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्तिमाह—हिरण्यं प्रणखो नखाग्रं तेन सहस्रलक्षविधावाह । नेत्रयोर्विशेषमाह—तस्येति । कर्पेर्मेकैटयाः आसः पुच्छभागोऽत्यन्ततेजस्तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथा दीपिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणी, सद्योविकसितरक्ताम्भोजजनयन इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यस्य स्थानं, रूपं चोक्त्वा नाम करोति—तस्योदिति । उन्नाम निर्वर्कि—स इति । उदित उद्गतः । सर्वपाप्मासृष्ट इत्यं नामज्ञानफलमाह—उदेति हेति । देवतास्थानमादित्यमधिकृत्योपास्त्युत्पन्नान्तरात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह

भामतीष्याख्या

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयवश्चेत्कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म कारणमुच्येत ‘इदं सर्वमसृजत, यदि किंच’ इति श्रुत्या । नहानन्दमयविकारावयवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपास्य तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन निवृत्तिः, किंतु स्वप्रधानमिह ब्रह्म प्रत्येकत्वेनेति सिद्धम् ॥ १९ ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामिषि ।

आनन्दगिर्यस्याख्या

ब्रह्मणो नेष्यते, तत्राह—नचेति । इतश्चानन्दमयः परमात्मा, यतः ‘सत्यम्’ इत्यादिमन्त्रवर्णेन यद्रहस्योक्तं तदेवानन्दमयशब्देन विशिष्टं लक्ष्यमाणजीवचैतन्यस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन ‘तत्त्वमसि’ इति वहीयते, ‘ब्रह्मविद्याप्रोते’ इति ब्रह्मविदस्तत्प्राप्त्यभिधानेन ब्रह्मानं रैक्योपक्रमात् । ‘स यश्चायं पुरुषः यश्चासावादित्ये । स एकः’ इत्येक्योपसंहारात् । मध्येऽपि विशिष्टद्वारा स्वरूपेक्ये तात्पर्यस्य युक्तं दित्याह—साब्रवर्णिकमिति । इतश्च पुच्छवाक्यस्य ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यं, इतरस्त्वनानन्दमयो न प्रतिपाद्यः, वैषयिकप्रियादित्यं तत्र मुख्यतष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—नेतर इति । इतश्च नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते, ब्रह्मानन्दप्रतिविम्बितं रसशब्दितं लक्ष्यमानन्दमयः स्वयमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्तैर्ब्रह्मत्वायोगादित्याह—भेदेनेति । ननु श्रुतुवद्वयमानन्दस्य ब्रह्मत्वाद्यं मयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपयोर्यथास्त्वानुमीयते, तत्राह—कामाचेति । काम्यत इति काम आनन्दः । तस्य ब्रह्मत्वाद्देवानुमानेन यस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम् । विकारोऽयमवयवविरोधादित्यर्थः । इतोऽपि नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते, पुच्छवाक्येनेति ब्रह्मणि प्रतिपत्त्यर्थं ‘यदा हि’ इत्यादिना तत्प्राप्तिमोक्षाभिधानात् । तस्मादानन्दमयशब्दवाच्यस्याप्रतिपाद्यत्वात्तच्छब्दस्य ब्रह्मणोऽप्यतिरिक्तत्वात् कथं न ब्रह्मैवात्र स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमिति तत्प्रमिला कैवल्यं फलतीत्याह—अस्मिन्निति । तदेतदाह—अपराण्यपीति ॥ समन्वयस्य सविशेषपरत्वमयोक्त्यर्थः स्थापितः । अधुनापवादार्थत्वेनाधिकरणमवतारयति—अन्तरिति । छान्दोग्यस्य यत् हरति—इदमिति । ऋक्सामयोः पृथिव्यश्वाधात्मकोत्पन्नान्तरमुपास्तिप्रस्तावार्थोऽथशब्दः । ‘य एषः’ इति शास्त्रसिद्धिः, श्लोका । तस्योपास्त्यर्थमाधिदैविकं स्थानमाह—अन्तरिति । आदित्यमण्डलस्य मध्ये स्थित इति यावत् । ध्यानार्थमेव स माह—हिरण्यमय इति । ज्योतिर्मय इत्यर्थः । स्थानकृतं परिच्छेदं व्यवच्छिन्नमिति—पुरुष इति । तत्रावाहितपियामनुभवं प्रमाणं दृश्यते इति । तर्हि पुरुषत्वात्पुरुषस्य कथमुपास्तिः, तत्राह—हिरण्येति । तदज्ज्योतिर्मयान्येवायस्य इमश्रूणि केशाक्षेति तयोक्तं बहुना, आग्रणत्वात् प्रणखो नखाग्रं तेन सह सर्व एव सुवर्णो ज्योतिर्मयः । चक्षुषोर्विशेषमाह—तस्येति । कर्पेर्मेकैटयाः पृष्ठमा न्ततेजसी तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथात्यन्तदीप्तिमत्तथास्य देवस्याक्षिणी प्रहृष्टदीप्तिमती । ध्यानार्थमेव नाम करोति—तस्येति तस्योदितिनामत्वं, तदाह—स इति । उदित उद्गतः । सकार्यसर्वपापासृष्ट इत्यर्थः । ध्यानफलमुदेतीति । आदिशब्दात् ‘तत्सर्वं’

१।६।६,७,८) । 'अथाध्यात्मम्' 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' (छा० १।७।१,५) इत्यादि । तत्र संशयः—किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारि सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं, संसारिणीति । कुतः, रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावत् 'हिरण्यमश्रुः' इत्यादि रूपमुदाहृतम् । अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते—'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इति । नच परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का० १।३।१५) इति श्रुतेः, आधारश्रवणाच्च—'य एषोऽन्तरादित्ये' 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति । न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्यते । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० ७।२४।१) इति, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च । 'स एष ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' (छा० १।६।८) इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा । 'स एष ये वैतस्मादवांश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च' (छा० १।७।६) इत्यक्षिपुरुषस्य । नच

रत्नप्रभाव्याख्या

इति । पूर्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासधेतुः मुख्यत्रितयादिबहुप्रमाणवशाद्विगुणनिर्णयवत्, रूपवत्त्वादिवहुप्रमाणवशाज्जीवो हिरण्यम इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसंगत्या पूर्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्षयति—संसारिणी । अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्जीवब्रह्मणोरुपास्तिः फलम् । अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसारिणी संबन्धः । श्रुतिमाह—स एष इति । ईश्वरः पुरुषः, अमुष्मादादित्यादृश्या ये केचन लोकास्तेषामीश्वरो देवभोगानां चेत्यर्थः । स एषोऽक्षिस्थः पुरुष एतस्मादधस्ता ये लोकाः, ये च मनुष्यकामा भोगास्तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते । अतः श्रुतेश्च संसारिण्यर्थः 'एष सर्वेश्वरः'

भामतीव्याख्या

। उपाधयः स्थिताः, ननु विवक्षिताः । ब्रह्मेव तु प्रधानं 'ब्रह्म पृच्छं प्रतिष्ठा' इति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । संप्रति प्र विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वेनोपश्लिष्यते, ननु विद्याकर्मातिशयलब्धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदेदनीय इति निर्णीयते । तत्र आधाररूपानि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्यः संसारि कर्मानधिकृतो रविः ॥ 'हिरण्यमश्रुः' इत्यादिरूपश्रवणात्, 'य एषोऽदित्ये' 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति आधारभेदश्रवणात्, 'ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' इत्यैश्वर्यमर्यादा । संसार्यैव कार्यकारणसंघातात्मको रूपादिपञ्च इहोपास्यः, ननु परमात्मा 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतिभिः अपास्त-रूपश्च, 'स्वे महिम्नि' इत्यादिश्रुतिभिरनाध्याकृताधारश्च, 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतिभिरविगतनिर्मर्यादैश्वर्यश्च शक्य उपास्यत्वेनेह तुम् । सर्वोपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे संभवति, शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्स्या-श्रवणतया च कार्यकारणत्वके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावदगाद्यात्मकतयास्य सर्वोत्कर्षत्वं श्रूयते तत्कथंचिदादित्य-स्यैव स्तुतिरिति आदित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः अनित्यं हि कारणधारमिति नानाधारं, नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावेनास्थितं तदेव तस्योत्तरस्याधार इति नानाधारं, तस्मा-मुक्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' । 'सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मेवाभ्यामिचारिभ्यां सर्वहेतु-त्वं ॥' नामनिरुक्तेन हि सर्वोपाप्मापदानतयास्योदय उच्यते । न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वोपाप्मविरहः

आनन्दगिरियव्याख्या

इत्याशुक्तमधिदैवतं, देवतामधिकृत्योपास्तिवाक्यमित्यर्थः । आधिदैवध्यानोक्त्यनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह—अथेति । मर्यादाव्यवसायात्मनोक्त्यानन्तर्यमथेत्युक्तम् । आदित्यव्याहृतं 'सर्वं तस्मात्' इत्याशुक्तम् । स्थानद्वयस्य पुरुषं विषयीकृत्य रूपवत् सर्वोपास्यपशुश्रुत्या च संशयमाह—तत्रेति । कश्चिदित्यादित्यक्षेत्रज्ञ उक्तः । पूर्वसूत्रे ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यास-सुर्यत्रयादिवहुप्रमाणवशाद्विशेषनिर्णयद्रूपवत्त्वादिवहुप्रमाणत्वं संसारि हिरण्यमयः पुरुष इति संगत्या पूर्वपक्षमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—दिति । रक्तब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेः सगुणे ब्रह्मण्यन्वयोक्तः श्रुत्यादिंसंगतः । पूर्वोत्तरपक्षयोरपरस्य परस्य चोपास्तिरेव फलम् । तस्या पर पद कस्मात्त्रेति पृष्टा हेतुमाह—कुत इति । चाक्षुषे पुरुषे यथोक्तं रूपं न श्रुतमित्याशङ्क्याह—अक्षीति । स्थानभेदाद्रूपवत्त्वमुपदेशादिदेशाभ्यामिति चेत्, नेत्याह—नचेति । परापरिग्रहे हेतुन्तरमाह—आधारेति । अनन्तशक्तित्वात्तरुक्षतिरित्याशङ्क्याह—नहीति । परस्यानाधारत्वे स्वमहिमप्रतिष्ठत्वं हेतुः । तत्र मानं 'स भगवः' इति । तत्रैव हेतुन्तरत्वम् । तत्रापि मानमाह—आकाशवदिति । ईश्वराग्रे हेतुन्तरमाह—ऐश्वर्येति । 'स एषः' इत्याध्यात्मिकपुरुषोक्तिः । दित्यादृश्याभ्यामे लोकास्तेषामीशिता, ये च देवानां कामा भोगास्तेषां चेत्यर्थः । 'स एषः' इत्याध्यात्मिकपुरुषोक्तिः । एतस्माच्चक्षुषः वांगतये लोकास्तेषामीशिता, ये च मनुष्याणां कामा भोगास्तेषां चेत्येतस्य मर्यादावदैश्वर्यमुक्तमित्यर्थः । परस्यापि ध्यानार्थं तादृ-त्वं, नेत्याह—न चेति । 'एष सर्वेश्वरः' इत्यविशेषश्रुतेरिति संबन्धः । कथमेतस्य सर्वेश्वरत्वं, यतो भूतानां नियन्ता यमोऽक्षि,

च गेष्णौ 'इत्यधिदैवतम्' । तथाध्यात्ममपि—'यावमुच्य गेष्णौ तौ गेष्णौ' इति । तच्च सर्वात्मन एवोपपद्यते । 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः' (छा० १।७।६) इति च लौकिकेणैव गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते, 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्वृत्तिमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम्' (१०।४१) इति भगवद्वी-
तादर्शनात् । लोककामेशितृत्वमपि निरकुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तु च हिरण्यश्मश्रु-
वाविरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति, अत्र ब्रूमः—स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं
रूपं साधकानुग्रहार्थम् । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतशुणैर्युक्तं
त्वं मां ज्ञातुमर्हसि' इति स्मरणात् । अपिच यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुप-
देक्ष्यते, भवति तत्र शास्त्रम्—'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु
वेकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते—'सर्वकर्म सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः' (छा० ३।१।४२) इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति ।
तद्व्याधारश्रवणाच्च परमेश्वर इति, अत्रोच्यते—स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपास-
नार्थो भविष्यति, सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्त्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्या-
माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव । तस्मात्परमेश्वर एवाध्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥ २० ॥

रत्नप्रभाध्याख्या

शाक्षिस्य गेष्णौ पर्वणीत्यर्थः । तच्चेति । ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः । सर्वगानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह—तद्य इति । तत्तत्र
धनस्य सनिलोभो येषां ते धनसनयः, विभूतिमन्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो गीयन्ते नेश्वर इत्यत आह—यद्यदिति । तत्तत्र
तादिर्विभूतिः, श्रीः कान्तिः, ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मदंश एवेति तद्गानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः । निरकुशम-
धीनम् । एषा विचित्ररूपा मूर्तिर्मायाविकृतित्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः । तदुक्तम्—'अशब्दम्' इत्यादिवाक्यं तज्ज्ञेयपर-
ह—अपिचेति । तर्हि रूपं कुतः, तत्राह—सर्वेति । यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सर्वकारणत्वात्प्राप्त्युपपत्त-
वर्मा' इत्यादिश्रुत्या निर्दिश्यत इति योजना । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं निराकरोति—ऐश्वर्येति । अध्यात्माधि-

भामतीव्याख्या

तास्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृशरूपभेदोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इति । नच ब्रह्मनिर्मितं
रूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति, अपितु तां कुर्वत, इति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरस्तमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोप-
तत्र शास्त्रम्—'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इति प्रवर्तते । तस्माद्रूपत्वमपि परमात्मगुणपद्यते । एतन्नैव मर्यादाधारभेदावपि
प्राप्तौ । अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्मीमांसे भेदोक्तः, स एवांतरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो
महति । तस्मात्ते धनसनय इति । धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत् । कस्मात्तानुर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत
आह—यद्यद्विभूतिमदिति । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्त्वेन परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, न त्वविद्यातमःपिहितपरमे-
रूपेणविभूतिमत्तित्यर्थः । लोककामेशितृत्वमपि । अतोऽन्यत्वापारार्थन्यायेन निरकुशमेश्वरमित्यर्थः ॥ २० ॥

आनन्दगिरीव्याख्या

ऐश्वर्यशक्त्युत्पन्नरूपं 'वगैवकर्माणः साम' इत्यादिनोक्तम् । एवमुभयत्रोक्तरूपे ऋक्सामे क्रमेणोक्त्वा पुरुषस्योक्तप्रकारवर्चोभिहितप्रकारं
चेल्ले ते गेष्णौ पादधर्षणे इति देवतायामुक्त्वात्मन्यपि तयोश्चैवसामयोरतिदेशेन गेष्णत्वमुक्तमित्यर्थः । तदपि संसारविषयं किं न
नेत्याह—तच्चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—तद्य इति । व्यवहारभूमिस्तच्छब्दार्थः । धनसनयो धनस्य लब्धः । विभूतिमन्त
। राजादीनामपि श्रीमतां गीयमानत्वदृष्टेरन्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—तच्चेति । उक्तेऽपि रच्यतेमनुकूल्यति—यद्यदिति । धनादि-
मत्त्वं विभूतिमत्त्वम् । कान्तिमत्त्वं श्रीमत्त्वम् । बलवत्त्वमौर्जित्यम् । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—लोकेति । निरकुशमनन्याधीनम् ।
मविरहादिना तस्यैवोपास्यतेत्युक्त्वा परोक्तमनुवदति—यद्यदिति । रूपत्वं नावश्यं संसारलिङ्गमित्याह—अत्रेति । मायाम-
पे रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादितिनियमे हेतुमाह—इच्छेति । तथाविधरूपोपयोगमाह—साधकेति । तस्येच्छापि मायामयीति
मायेति । यथादृष्टि देहादिवैशिष्ट्यमीश्वरस्य तात्त्विकमित्याशङ्क्याह—सर्वेति । अरूपश्रुतिविरुद्धं रूपवत्त्वमित्युक्तमाशङ्क्य
तदमाह—अपिचेति । तात्त्विकमेश्वरं रूपमाश्रित्याशब्दादिशास्त्रे कथं तस्य रूपादिमत्त्वोक्तिः, तत्राह—सर्वेति । निर्विशेषमेव
मतिपापं तर्ह्यज्ञानादेव मुक्तिरित्याशङ्क्योपास्तवाक्यत्वात्सर्वविशेषोक्तिरित्याह—तथेति । स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारयोगादत्र चाधारश्रुते-
रानन्तरत्वेत्युक्तमनुवदति—यद्यदिति । आधारानपेक्षस्यापि फलवशात्तदुक्तोर्नानीश्वरतेत्याह—अत्रेति । किमित्युपासनार्थं तदुक्तिः,
किं न सात्, तत्राह—सर्वगतत्वादिति । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं प्रत्याह—ऐश्वर्येति । एकत्वेवैश्वरस्य स्थानभे-

ब्रह्म भवति, यथा—‘यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्’ (तै० २।७) इति । ‘आकाशो वै नाम धीमरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ (छा० ८।१४।१) इति चैवमादौ । अतः संशयः । किं पुनरत्र युक्तं, भूताकाशमिति । कुतः, तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्दो उभयोः साधारणः शब्दो विज्ञातुं, अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति । नच मुख्यसंभवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति । संभवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम् । ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इत्यादिः । नैष दोषः । भूताकाशस्यापि वाक्यादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि—‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः’ (तै० २।१) इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षायोपपद्यते भूताकाशस्यापि । तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—‘आकाशस्तल्लिङ्गात्’ । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः, तल्लिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम्—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इति । पर-

रत्नप्रभाख्या

राशः’ इत्यनन्दत्वसाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मत्वधारितम् । ‘आकाशो वै नाम’ इत्यत्र ‘तद्ब्रह्म’ इति वाक्यशेषोऽपि विभागः । निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः । ते नामरूपे, यदन्तरा यस्माद्भिन्ने । यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्थः । अत्र सौ भूताकाशात्मनोद्गीथोपास्तः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलम् । उपास्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तोपादाद् ध्रुवागतयः । स्पष्टमत्र भाष्यम् । तेजःप्रभृतिषु वाक्यादेरपि कारणत्वादेवकारश्रुतिबाधः, सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन

भामतीव्याख्या

‘प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः । तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्यायानीति निश्चयः ॥’ ‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इति तरे ‘आकाश इति होवाच’ इत्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, ‘सर्वाणि ह वा’ इत्यादीनां तु तद्विशेषणतया वा, गुणे त्वन्याय्यकल्पना’ इति बह्व्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि । अपिच ‘आकाश इति होवाच’ इत्युक्ते प्रथमाकाशमनुपजातविरोधि, तेन तदुत्तरकायां बुद्धौ यददेव तदेकवाक्यगतमुपनिषत्तति तत्तद्विषयतया उपसंजातविरोधि तदानेनैव व्यवस्थानमर्हति । नच कचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् । नहि गङ्गायां इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम् । संभवश्चोभयत्र तुल्यः । नच यथाकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्थत्वस्यान्याव्याव्यात्, भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनोपपत्तेः । लोके चास्य नभसि निरूढतरावात्, कृत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेर्वैरीत्यानुपपत्तेः । तदानुगुण्येन च ‘सर्वाणि ह वा’ इत्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि । तस्मादाकाशमत्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम् । कुतः, लिङ्गात् । तथाहि—‘सामानाधिकरण्येन प्रथमतः प्रतीतिवाक्ययोः । पौर्वापर्यपरामर्शत्प्रधानत्वेऽपि गौणता ॥’ यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं

आनन्दगिरियव्याख्या

यथेति । असाधारणेनानन्देनान्याश्रयसंभवेन सामानाधिकरण्यादाकाशो ब्रह्मत्वार्थः । वाक्यशेषादाकाशस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्त-आकाश इति । निपातावाकाशस्य नामरूपोपलक्षितसर्वप्रपञ्चनिर्वाहकत्वप्रसिद्धयर्थः । ते नामरूपे यदन्तरा यस्मादन्ये, यस्य वा स्तः, तन्नामरूपास्पृष्टं ब्रह्मेति वाक्यशेषादत्राकाशो ब्रह्मत्वार्थः । ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशसमिन्ने’ इत्यादिवाक्यसंग्रहाधेमादि-यथैवमादावाकाशो ब्रह्म तथाप्राप्तीति योजना । रुढिनिरुद्धिभ्यां संशयमुपसंहरति—अत इति । विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं तत् । स्पष्टब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेरुद्धि-संपादोऽस्य ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशदृष्टोद्गीथोपास्तः, सिद्धान्ते ब्रह्म-फलम् । वैदिकप्रयोगस्य तादृक्प्रयोगाद्ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे कुतो भूताकाशार्थेति शङ्कित्वा हेतुमाह—कुत इति । प्रथमश्रुताकाश-भूताथै रुढ्या चरमश्रुतब्रह्मलिङ्गवाच्य श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मार्थत्वेत्यर्थः । ब्रह्मण्यपि साधारणत्वाच्चाकाशश्रुतिर्ब्रह्मलिङ्गवाचिकेलाश-नचेति । एकस्यापि गोशब्दस्यानेकार्थत्वमगत्याऽसीद्, ब्रह्मणि त्वाकाशशब्दो गौणत्वेनापि गच्छतीत्याह—तस्मादिति । गुणयोगमाह—विशुद्धेति । गुणवृत्तेरपि शब्दवृत्तित्वाद्भूया किं न ब्रह्म गृह्यते, तत्राह—नचेति । ननु नेह मुख्यं तत्र सर्वकारणत्वायोगादतो मुख्यगौणयोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायस्यानवकाशत्वं, तत्राह—संभवतीति । तदेव साधयितुं शङ्कयति—आकाशस्य प्रथमश्रुतत्वेनासंजातविरोधित्वाच्चुद्धौ तदेकवाक्यस्थमुपस्थितं सर्वमुपजातविरोधित्वात्तदानुगुण्येन नेयमित्याह—प्रथमश्रुतिरप्येकश्रुतिसंवादमाह—विज्ञायते इति । तथापि कथं वाक्यशेषो भूताकाशे रसाद्, तत्राह—ज्यायस्त्वेति । भूता-दर्शनत्वेन तत्फलमाह—तस्मादिति । भूताकाशदृष्टोद्गीथोपास्तरिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । रुढ्या-व किं न स्यात् । अशलागे न हेतुप्रति शङ्कित्वा हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । ननु वादिनः सर्वयोनित्वं ब्रह्मणो नेच्छन्ति,

स्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्यैव वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । सत्यं, दर्शितम् । तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहात्वाकाशादेवेत्यु-
धारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा 'आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इति ब्रह्मलिङ्गं
'आकाशो हेवेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं ज्ञान-
पेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाज्ञातम्—'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्याया-
नेभ्यो लोकेभ्यः' (छा० ३।१।४३) इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोप-
पन्नम् । श्रुतिश्च भवति—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्' (बृ० ३।१।२८) इति । अपि
चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वा, अनन्तं किञ्चिद्भूतकामेन जैवल्लिना आकाशः परि-
गृहीतः, तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति—'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' (छा०

ब्रह्मभाष्याख्या

संकोचः स्यादित्याह—सत्यं दर्शितमिति । ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वात् 'तस्मादेव सर्वम्' इति श्रुतिर्युक्तेति भावः । तथा स-
लयाधारत्वं, निरतिशयमहत्त्वं, स्थितावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह—तथा आकाशमित्यादिना
रातेर्धनस्य दातुः । रातिरिति पाठे बन्धुरित्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—अपि चेति । दाल्भ्यशालावत्यौ ब्राह्मणौ राजा च
त्रय उद्गीथविद्याकुशला विचारयामासुः, किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र स्वर्गादागतभिरिन्द्राजितेन प्राणेन क्रियमाणे-
भ्यः स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेण शालावत्यो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मद्वारा हेतुरयं लोकः प्रतिष्ठेयुस्त-
तं शालावत्यस्य पक्षं 'अन्तवद्वै ते किल शालावत्य साम' इति राजा निन्दित्वानन्तमेवाकाशं वक्ति । भूताकाशोचानन्तक-
दोषतादवस्थ्यादित्यर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतमित्याशङ्क्याह—तं चेति । उद्गीथ आकाश एवेति संपदान्नाह

भारतीयाख्या

तथापि यत्तु तदेव प्रतिवक्तव्यम् । न खल्वनुमत्त आभ्रान्मृष्टः कोविदारानाच्छे । तदिह, 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति प्र-
दृश्यमानानामरूपप्रपञ्चमात्रगतिविषय इति तदुद्गोपाय एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः । न
भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः, तस्यापि लोकमप्यपातित्वात् । तदेव तस्य गतिरित्युपपत्तेः । न चोत्तरे भूताकाशश्च
भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तं, प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातविरोधिना लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिना उत्तरेण संको-
चोपपत्तेस्तदुद्गोधिना तत्र व्याख्यानात् । न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणानवस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न शक्यं नियनुमिति श-
तत्रिमित्तानामज्ञानसंशयविपर्ययात्तानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात् । अन्योत्तरस्यानालम्बनत्वात्पत्तेर्वैयधिकरण्यपत्तेर्
अपि चोत्तरेऽपि बहुसमञ्जसम् । तथाहि—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः कथं
स्यविषयो व्याख्येयः । एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः । न खल्वपामाकाश एव कारणमपि तु तेजोऽपि । एवमन्नस्यापि ना-
शमेव कारणमपि तु पावकपाथसी अपि । मूलकारणविवक्षायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम् । असमञ्जसं तु भूताकाश-
सर्वेषां भूतानां लघे ब्रह्मण्येव । एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयन् ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नोपक्रम-
उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात् पृष्टयाश्च गतेः परमयन्मित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहारात्, भूयसीनां श्रुतीनामनु-
'ल्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति वदरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बहु समञ्जसं स्यात् । न चाकाशस्य प्राधान्य-
किंतु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात्, 'परायणम्' इति च तस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैव प्रधानम् । तथाच तदर्थं स-
शपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम् । अपि-
अस्यैवोपक्रमे 'अन्तवत्किल ते साम' इति अन्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्येति । न चाकाशशब्दो गौणोऽपि निर्ले-

आनन्दगिरीयथाख्या

तत्राह—परमाह्वीति । तस्याव्यथासिद्धिं सारयति—नन्विति । उक्तमुपेत्य प्रत्याह—सत्यमिति । तत्र तत्र तेज-
वाय्वादेरपि कारणत्वादवधारणासिद्धिः मूलकारणपेक्षायां ब्रह्मण्येव तदुक्तम् । सर्वाणीति भूतविशेषणं च भूताकाशपक्षे वाय्वादौ सं-
स्यात्तस्मान्प्राप्त्यासिद्धिरित्यर्थः । सर्वभूतोत्पादकत्ववत्तलयाधारत्वमपि ब्रह्मलिङ्गमित्याह—सथेति । ब्रह्मणो लिङ्गद्वयमाह—
हीति । भूताकाशस्यापि ज्यायस्त्वदि सापेक्षमुक्तमित्याशङ्क्याह—ज्यायस्त्वमिति । कैरोत्पद्यिष्या ततो बचनम् । न ।
शुक्लास्य परायणत्वं, श्रुतेरीत्याह—श्रुतिरिति । रातेर्धनस्य दातुर्वैजमानस्येति । रातिरितिपाठे बन्धुरित्यर्थः । आकाशो ब्रह्मत्व-
न्तरमाह—अपिचेति । शालावत्यो दाल्भ्यो जैवल्लिर्युद्गीथविद्याकुशलानां किं परायणमुद्गीथस्येति विचारे स्वर्गलोक एवेति द-
निरस्यायं लोक इति शालावत्यौकौ 'अन्तवद्वै किल ते शालावत्य साम' इति पृथिवीलोकस्यानन्तवत्त्वात्प्रतिष्ठितं निन्दित्वा जैवल्लिना
प्रतिष्ठाकूपमन्तमेव विवक्षता गृहीतमाकाशं नान्तवत्तुक्तं, अतो ब्रह्मैवाकाशमित्यर्थः । नन्वनन्तमाकाशमिह नोपसंहियते किमुद्गीथः ।
मानन्यादाकाशो ब्रह्म, तत्राह—तं चेति । 'स एषः' इत्याकाशात्मत्वोक्तिः । देशतोऽनन्तत्वं परत्वम् । गुणत उक्तत्वं नरो-

१।९।२) इति । तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम् । यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतः प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः—प्रथमतः प्रतीतमपि सत् वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः—‘आकाशो वै नर्म नामरूपयोर्निर्वहिता’ इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचि-
नामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निवेदुः’
(ऋ० सं० १।१६।३९) ‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता’ (तै० ३।६)
(‘ॐ’ कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ (छा० ४।१०।५) ‘खं पुराणम्’ (बृ० ५।१) इति चैवमादौ । वाक्योप-
क्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । ‘अग्निरधीते-
ऽनुवाकम्’ इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं
ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

मुखस्थो वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदेवता । वायुर्भवेत्तत्र सुप्तो भूतसर्वत्रिभ्यश्चयात् ॥ १ ॥

संकोचोऽक्षपरत्वे स्यारसवैभूतलयश्रुतेः । आकाशशब्दव्यप्राणशब्दत्वेनैवावाचकः ॥ २ ॥

उद्गीथे—‘प्रस्तोतार्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ इत्युपक्रम्य श्रूयते—‘कतमा सा देवतेति प्राण

रत्नप्रभाख्या

ानन्तत्वादिकं न स्वत इति भावः । स उद्गीथावयव ओंकारः, एव आकाशात्मकः, परः रसतमत्वादियुगैरुत्कृष्टः, अतो-
रान्तेभ्यो वरीयान् । श्रेष्ठ इत्यर्थः । परः इत्यव्ययं सकारान्तं वा, परः कृत्स्नमिति प्रयोगात् । परश्चात्सौ बरेभ्योऽतिशयेन
। परोवरीयानित्यर्थः । प्राथम्यात्, धृतत्वाच्चाकाशशब्दो वलीयानित्युक्तं स्यारयति—यत्पुनरिति । एवकारसर्वशब्दा-
हीतानन्त्यादिबहुलिङ्गानामनुग्रहाय ‘त्यजेदैकं कुलस्यार्थे’ इति न्यायेनैकस्याः धृतेर्वाधो युक्त इत्याह—अत्र ब्रूम इति ।
शेषपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्त्यपिशब्देन द्योतितम् । तत्र युक्तिमाह—दर्शितश्चेति । आकाशपदा-
र्थस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रतीतिरस्ति, तस्य तत्पर्यायाणां च ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः । अक्षरे कृतस्थे व्योमन्
त्रे ऋचो वेदाः सन्ति । प्रमाणत्वेन यस्मिन्क्षरे विश्वे देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः । ओंकारः कं सुखं ब्रह्म खं व्यापकमित्युपा-
। धृत्यन्तरप्रयोगमाह—खं पुराणमिति । व्याप्यनादि ब्रह्मेत्यर्थः । ‘कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ इति छान्दोग्यम्, ‘ॐ खं ब्रह्म
राणम्’ इति बृहदारण्यकमिति भेदः । किंच तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं, यत्र तत्रेत्तुं शक्यं । यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरा-
रेण प्रथमं नेयमित्याह—वाक्येति । तस्मादुपास्ये ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥
शावाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति—अत एव प्राणः । उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थमुद्गीथ इति भाष्यपदम् ।

भामतीव्याख्या

तिः, तत्र तत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत्प्रतिपत्तेरलिम्बनादिति
र्षि ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता । तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्या कर्तुं
। यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—वाक्योपक्रमेऽपीति ॥ २२ ॥ अत एव प्राणः ।
—‘या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ इत्युपक्रम्य श्रूयते—‘कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच’ उपतिश्चाकाशः । उद्गीथो-

आनन्दगिरियव्याख्या

। वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमानन्त्यम् । परेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन श्रेष्ठं वा परोवरीयस्त्वम् । तथापि कथमाकाशो ब्रह्म तत्राह—
। नामब्रह्मण्यख्यानन्त्यं, तेनोपक्रमोपसंहारपतिवाद्यतात्पर्यवदन्त्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वबोधीत्यर्थः । श्रुतिबाधो लिङ्गाच्च दृष्ट इत्युक्तम्—
यदिति । ‘त्यजेदैकं कुलस्यार्थे’ इतिन्यायाद्भूतस्योक्तं ब्रह्मलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहायाकाशश्रुतेरेकस्या बाध इत्याह—अत्रेति ।
शशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेन गौणादपि तस्मादाद्या धीः स्यादित्याह—दर्शितश्चेति । नाकाशशब्दस्यैव ब्रह्मणि
प्रयोगः, तत्पर्यायाणां चेत्याह—तथेति । व्योमन्योऽग्निः, परमे प्रकृते, अक्षरे कृतस्थे ब्रह्मणि, ऋगुलक्षिताः सर्वे वेदाः शापकाः
संक्षरे विश्वे देवा अधि निषेद्वरिष्ठिताः, स्वरूपत्वेन प्रविष्टा इत्यर्थः । भार्गवी शृणुणा प्रासा । वारुणी वरुणेनोक्ता । सैषा
नन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इति प्रकृता पश्चिमब्रह्मणि व्योम्नि स्थितेत्यर्थः । ओंकारस्य प्रतीकत्वेन वाचकत्वेन लक्षकत्वेन वा
म्—ओमिति । कं सुखं तस्यार्थेन्द्रिययोगजत्वं वारयितुम्—समिति । तस्य भूताकाशत्वं व्यासेन्द्रियम्—पुराणम्
किंच तत्रैव प्रथमानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तत्रेत्तुं शक्यं, यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनोत्तरं नेयमित्याह—वाक्येति । तत्र
—अग्निरिति । आकाशश्रुतेर्गौणत्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ आकाशवाक्योक्तमनन्तरवाक्येऽतिदिशति—
ते । तत्रोदाहरणम्—उद्गीथ इति । परोवरीयांसमुद्गीथमुपासे’ इत्युक्तत्वात् । ‘अथातः शौच उद्गीथः’ इतिच वक्त्रमाणत्वाद्उद्गी-

इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' (छा० १।१।४, ५) इति । तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ । 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छा० ६।८।२) 'प्राणस्य प्राणम्' (बृ० ४।४।१८) इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः, अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः । किं पुनरत्र युक्तम् । वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम् । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम । ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम् । इहापि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । न । मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्याह्वायते—'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते' (शं० ब्रा० १०।३।३६) इति । प्रत्यक्षं चैतत्स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः

रत्नप्रभाष्याख्या

उद्गीथप्रकरणे श्रूयत इत्यन्वयः । कश्चिद्विशिष्टाकायणः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः, या देवता प्रस्तावं सामभक्तिमनुगृह्णानार्थं, तां चेदशात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मूर्ध्ना ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् पप्रच्छ, कतमा सा देवतेति उत्तरम्, प्राण इति । प्राणमभिलक्ष्य सम्यग्विशन्ति लीयन्ते, तमभिलक्ष्योज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अतिदेशत्वात्पुनरेकं शयादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विवृणोति—प्राणेति । मनउपाधिको जीवः प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति । प्राणस्य वशे प्राणं प्रेरकं तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेण गतार्थत्वात्पृथक्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते—न पूर्ववदिति । अधिकाशङ्कानिरासार्थमित्येदं सूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह—न । मुख्येऽपीति । तर्हि तदा चक्षुरप्येतोले प्रकारेण सर्वत्र संबन्धः । नन्वेन्द्रेन्द्रियाणां प्राणे लयोदयौ श्रूयते, तावता महाभूतत्वादिप्रतिपादकवाक्यशेषोपपत्तिः कथमिति

भामतीव्याख्या

पासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता । प्रस्ताव इति सामो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनासंशयः—किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्र अत एव ब्रह्माद्वादेव प्राणोऽपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यदेवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽपि कर्णान्तरस्यारम्भाभिः । तत्रोच्यते—'श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमैवाद्रियार्थम् । मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥' ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वं, आकाशस्य वा त्रयं दिभूतकारणत्वं प्रति नागमादत्तं मानान्तरं प्रभवति । तत्र पौर्वापर्यपक्षलोचनया यत्रार्थं समञ्जस आगमः स एवार्थस्तदुच्यते, लक्ष्यते चतुरः । इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्यते आहो वायुविकारं प्रतीतिं किं 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनादत्रा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरात्प्रवृत्त्यस्यमर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चार्थे यप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणोऽप्ये आदित्यश्चात्र च देवते अभिहिते कार्यकारणसंघातरूपे, तत्साहचर्योप्राणोऽपि कार्यब्रह्म

आनन्दगिरिव्याख्या

वाधिकारे प्रासङ्गिकं प्रस्तावध्यानमिति वक्तुमुद्गीथ इत्युक्तम् । कश्चिद्विशिष्टाकायणो नाम धनार्थं राशो यज्ञं गत्वा ज्ञानैवेवं स प्रकटयन्प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः, या देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्मम विदुषः संनिष्टौ प्रस्तोष्यसि मूर्ध्ना विपतिष्यतीति । स भीतः सन् पप्रच्छ—कतमा इत्यादिना । प्रतिवचनम्—प्राण इति । मुख्यप्राणं व्यावर्तयति—सर्वानीति प्राणमभिलक्ष्य लयकाले संविशन्ति, जन्मकाले तमेवाभिलक्ष्योज्जिहृत उद्गच्छन्ति, सैषा परा देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमनुगृह्णन्ते अतिदेशकृतमर्थमाह—तत्रेति । आकाशशब्दस्योभयत्र प्रयुक्तः संशयेऽपि प्राणशब्दस्य नैवमिति कुतः संशयादिः, तत्राह—प्राणो मनःशब्दलक्ष्यं तत्साक्षिचैतन्यं प्राणे परसिद्धैवेत्येवं स्थितमित्यर्थः । ये प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणं सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं हि ब्रह्म जानन्तीत्याह—प्राणस्येति । अमृतः प्राणो ब्रह्मैवेत्यादिसंग्रहाध्यामादिपदम् । तथापि कुतः संशयः, तत्राह—वायविति । हेतुः फलमाह—अत इति । इहेति प्रस्ताववाक्योक्तिः । अनन्तार्थपरोपक्रमोपसंहाराभ्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वेऽप्यत्र ब्रह्मासाधारणधर्मोक्तं दृष्टेन ब्रह्मतेति धिया विमृश्य पूर्वपक्षयति—किमिति । प्रस्तावश्रुतेः स्पष्टब्रह्मलिङ्गतया ब्रह्मणि प्रस्तावेऽप्यस्य ध्वये समन्वये संगतयः । पूर्वपक्षे प्राणदृष्ट्या प्रस्तावोपासितः, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टयेति फलम् । वैदिकप्राणशब्दस्य तादृगप्रयुक्तिसिद्धे ब्रह्मणि वाचकत्वाद्वाह—तत्रेति । तात्पर्यरहितलौकिकवैदिकप्रयोगलागात्तात्पर्यवदनेकलिङ्गात्पूर्वव्यायेन ब्रह्म ब्रह्ममिति शङ्कते—नन्विति । न त्वादि लिङ्गमत्र नास्तीत्याशङ्क्याह—इहेति । अन्यथासिद्धेन श्रुतिवाचकतेत्याह—नेति । तदेवं वैदिकं दर्शनमाह—एवं हीति तर्हि तस्यामवरथायामिति यावत् । वाक् अनुक्तमैन्द्रियोपलक्षणम् । चक्षुःश्रोत्रे तादृगुद्गीन्द्रियाणाम् । बुद्धिरपि मनसा लक्ष्यते । प्राणस्य स्वापे बुद्ध्यादिवल्लयाच्च लयस्थानेतेत्याशङ्क्याह—प्रत्यक्षं चेति । ननु भूतानामुत्पत्त्यादि वायव्यशेषे श्रुतं भूतशब्दस्य प्राणवत्

परिलुप्यन्ते प्रबोधकाले च प्राबुर्भवन्तीति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । नच तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति, तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह—‘अत एव प्राणः’ इति । ‘तल्लिङ्गात्’ इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् । अत एव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति । प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते’ (छा० १।१।५) इति । प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयाबुद्ध्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः । ननुक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं, स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रोच्यते—स्वापप्रबोधयो-रिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानाम् । इहतु सेन्द्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानां, ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि’ इति श्रुतेः । यदापि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम् । ननु सहापि विषयेति-

रत्नप्रभाव्याख्या

!—इन्द्रियसारत्वादिति । ‘तस्य हेतु रसः’ इति श्रुतेः । इन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूतानां साराणि तेषां तुल्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः । अब्रह्मसहपाठाच्च प्राणे न ब्रह्मेत्याह—अपि चेति । तृप्तिहर्तृभ्यामुद्गीथे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन चाक्रायणेनादित्योऽन्नं च निर्दिश्यते । ‘आदित्य इति होवाच’ अत्रमिति च’ इति श्रुतावित्यर्थः । सामान्यं संनिधानम् । संनिध्यनुगृहीतप्रथमभूतप्राणधृत्या मुख्यप्राणनिर्णये तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपा-रेति पूर्वपक्षकलं, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टिरूपोपास्तिः । अस्माधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेण संगतिरिति विभागः । भवन्तीति भू-ति व्युत्पत्त्या यत्किंचिद्भवनधर्मकं कार्यमात्रं, तस्य लयोदयो वायुविकारे प्राणे न युक्तावित्युक्त्वा भूतशब्दस्य रूढार्थग्रहेऽपि देवर्षनिर्णायकत्वमित्याह—यदापीति । भौतिकप्राणस्य भूतयोनित्वायोगादित्यर्थः । तस्य तयोनिवं धृत्याशङ्कते—न-ति । अथ यदा सुषुप्तो जीवः प्राणे ब्रह्मण्येकोभवति तदा एनं प्राणं सविषयवागादयोऽपियन्तीत्यर्थः । अत्र जीवा-

भामतीव्याख्या

रूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोऽय्यमर्थ ईश्वरधिकरणे, पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूषोऽलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्मादायु-र एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘तुवाक्यस्य वरीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपौरुषेये । तत्संगतिः किं करिष्यति ॥’ नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तर-तै, तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तोद्गोपाङ्गस्य स्वत एव निश्चायकत्वात्, निश्चयपूर्वकत्वाच्चवहारप्रवृत्तेः । तस्मादसंवादिनोऽक्षिप इव रूपे स्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्ये नादादौ दादौ वा । तेन स्तामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे । सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्यतीयेते । प्रतीतो वा तत्रापि प्राणे ब्रह्मैव भवेव वायुविकारः । ‘यदा सुप्तः न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इत्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चास्मिन्वायुविकारे सर्वेषां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते । नच मानान्तरसिद्धसंवादिन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदादौ तस्यैवभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं हिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति, स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृष्टस्य मानान्तरानुपयोगात् । न चास्य तेनैकवा- । एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्ववयुल्यानुवेदनापि षट्पिप्यते, एकं वृणीते

आनन्दगिरियव्याख्या

प्राणां च वाचको नेन्द्रियमात्रस्य, तत्र प्राणे वाक्यशेषः सिद्धः तत्राह—इन्द्रियेति । भूतेहिन्द्रियाणि सूक्ष्माद्भोक्तृसामाग्याच्च । अतस्तेषां लयोदयोन्त्येतेरयमपि तत्सिद्धेः शेषषट्पतेत्यर्थः । अब्रह्मसाहचर्याच्च प्राणे न ब्रह्मेत्याह—अपि चेति । उद्गात्रा कतमा तोद्गीथमन्वायचेति पृष्टश्चाक्रायणः प्रत्युवाच, आदित्य इति । प्रतिहर्त्रां च कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायचेति पृष्टोऽन्नमित्यु-दिना भक्तिदेवते कार्यकरणत्वादादित्याच्चे उक्ते । तयोरब्रह्मणोः संनिधानाप्राणस्यापि भक्तिदेवतात्वादब्रह्मतेत्यर्थः । संनिध्यनुगृही-क्षतप्राणधृत्या वायुविकारसिद्धौ तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । ज्याय-स्त्रात्र लिङ्गं भातीत्याशङ्क्याह—प्राणस्येति । ब्रह्मलिङ्गं स्फोरयितुं श्रुतेरर्थमाह—प्राणेति । वाक्यशेषस्यान्यथासिद्धिं सारयति—ते । स्वापलुक्तेः संवर्गविधायिकारोऽप्यकृतोक्तोद्गीथसंबन्धान्नयोरैकवाक्यतेत्याह—अत्रेति । किंच वाक्यशेषश्चो भूतशब्दो कारजातं व्याप्तं, रूढया वा महाभूतानि । आद्ये, प्रकृतवाक्यस्य न स्वापादिवाक्येन तुल्याधेतेत्याह—स्वापेति । प्रकृतश्रुतेर्विकारमा-मित्येते सर्वशश्रुतिमनुकूलयति—सर्वाणीति । तथाच प्राणार्थत्वेऽपि स्वापेतेनांस्यास्तादर्थ्यम् । नहि विकारमात्रसंवेशनादि-मित्यर्थः । कल्पान्तरं प्रत्याह—यदेति । प्राणस्य भौतिकत्वात् महाभूतयोनितेत्यर्थः । भूतशब्देन विकारजातग्रहेऽपि किरिति शङ्कते—नन्विति । प्राणशब्दलक्ष्ये विद्यात्मनि जीवैक्यापत्तौ भेदकवायपाधीनां जटं प्राणमुद्रिह लथ-

न्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाश्च प्रभवं शृणुमः—‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्य-
त्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक्सर्वैर्नाभिः सहाप्येति’ (कौ० ३३) इति । तत्रापि
तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यत्पुनरन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति, तदयुक्तम् । वाक्ययोः
षबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । यत्पुनः
प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदे-
वतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति—‘प्राणस्य प्राणम्’ ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य
मनः’ इति च । तदयुक्तम् । शब्दभेदात्प्रकरणश्च संशयानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति
प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् ‘प्राणस्य
प्राणम्’ इति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणान्यः प्राणस्य प्राण इति निश्चीयते । नहि स एव तस्येति
भेदनिर्देशाहो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणे
निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ इत्यत्र
ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति, तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः’
इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयविषयत्वाच्चैतदुदाहरणं
युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म ज्योतिर्दीप्यते इत्यदः । ब्रह्मणोऽसंनिधेः कार्यं तेजोलिङ्गबलादपि ॥ १ ॥
चतुष्पात्प्रकृतं ब्रह्म यत्तद्वन्देनातुवल्लेखः । ज्योतिः स्याद्ब्रह्मकं ब्रह्म लिङ्गं तृपाधिभोगतः ॥ २ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

भिन्नत्वे सर्वव्यापारत्वलिङ्गात् मुख्यः प्राण इत्याह—तत्रापितीति । वाक्यान्तरसंनिध्यपक्षया स्ववाक्यगतं लिङ्गं व
इत्याह—तदयुक्तमिति । एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः तस्य बलं तद्वत् लिङ्गं तेनेत्यर्थः । प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्वभूतप्र-
त्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्म लक्ष्यमित्याह—तदाकाशशब्दस्येवेति । वृत्तिकृतामुदाहरणं संशयाभावेनायु-
स्याह—अत्रेत्यादिना । शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं प्रपञ्चयति—यस्य चेति ॥ २३ ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात्
न्दोग्यमेवोदाहरति—इदमिति । गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्त्वानन्तर्यामिंशशब्दः । ‘अतो दिवो बुलोकात्परः परस्ता-
त्

भाष्यतीव्याख्या

द्वौ वृणीते इतिवत् । ननु सर्वशब्दार्थः संकोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तावभक्तिं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्टोपासीत, न बाधुं
दृष्टवेति सिद्धम् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमुद्भिर्वा फलं भवतीति । वाक्यशेषबलेनेति । वाक्यार्थात्
दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु निगदव्याख्यनेन भाष्येण दूषितम् ॥ २३ ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् । इदमामर्श-
‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तदादिदमस्मिन्नतःपुरुषे
इति । यज्योतिरतो दिवो बुलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतःपृष्ठेषु विश्वेपागुपरि । असंकुचदृष्टिरयं विश्वशब्दोऽन्य-
तः

आनन्दमिरीयव्याख्या

स्यादित्याह—तदेति । जीवैवेकतया प्राप्यत्वलिङ्गादशेषविकारलयस्थानत्वलिङ्गाच्च न मुख्यप्राणात्वं तस्यपीत्याह—तत्रेति ।
रथिकाशङ्कामुक्तामनुभाषते—यदिति । लिङ्गेन बाध्यः संनिधिरित्याह—तदिति । एकवाक्यत्वं वाक्यशेषबलं तद्वत् लि-
ब्रह्मता प्राणस्य स्थिता, स्ववाक्यत्वलिङ्गस्य वाक्यान्तरस्थसंनिधेर्वैलीयसत्वात्, अतो नास्याब्रह्मत्वमित्यर्थः । संनिधेरब्रह्मताभावेऽपि प्राण-
रब्रह्मतेत्याशङ्क्याह—यदिति । जगत्प्रकृतिस्वावधारणोपद्विहितं प्रतिपिपादयिषितं देवताशब्दितं चेतनत्वं प्राणश्रुतिं बाधित्वा ब्रह्म क-
ल्याह—तदिति । प्राणशब्देन कारणब्रह्मलक्षणात्तद्वृष्ट्या प्रस्तानोपास्तमुपसंहरति—तस्मादिति । वृत्तिकृतामुदाहरणमाह—अ-
सर्वत्र संदिग्धं वाक्यमुदाहृत्य निर्णायते, इदं त्वसंदेहवैयर्थ्यमिति दूषयति—तदिति । शब्दभेदं विवृणोति—यथेति । प्राणस्य
वृत्तिहेतुस्तत्साक्षी तस्य प्राण इत्युच्यते । राहोः शिर इतिवद्व्यपदेशमाशङ्क्य घटो घटस्येत्यदृष्टेर्नमित्याह—नहीति । प्रकरणं
यति—यस्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । प्राणः परमात्मा बन्धनमाश्रयः स्वरूपं यस्येति विग्रहः । वाक्ययोगनि-
फलितमाह—अत इति । लवुदाहरणेऽपि वाक्यशेषविरोधात्तुल्यमसंदिग्धत्वमित्याशङ्क्याह—प्रस्तावेति ॥ २३ ॥ आकाश-
योर्ब्रह्मार्थत्वोक्त्या तेजोवाक्यस्यापि तदर्थत्वमाह—ज्योतिरिति । छान्दोग्यवाक्यं पठति—इदमिति । गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्त्व-
पास्त्वान्तरोक्त्यर्थोऽन्यशब्दः । अतो दिवो बुलोकात्परः परस्तादज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाडो ज्योतिष्यध्वसते । कुत्र त

इदमामनन्ति—‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषु समेषु लोकेष्विदं वाच्यं तद्यदिवमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः’ (छा० ३।१३।७) इति । तत्र संशयः—किंमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादि ज्योतिरभिधीयते किंवा परमात्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् । इह तु तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम् । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति । कुतः, प्रसिद्धेः । तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्वविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते । तस्या एवानुप्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा ‘दीप्यते’ इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिष्वपि प्रसिद्धा । नहि

रत्नप्रभाभामती

दीप्यते तद्यदिमिति । जाठराभावव्यत्यये । कुत्र दीप्यते, तत्राह—विश्वत इति । विश्वसात्प्राणिवर्गादुपरि सर्वैसाद्भूरादि-कादुपरि ये लोकास्तेष्वन्तः पुरुषे ज्योतिः । तस्मात्तेषु सर्वसंसारमण्डलातीतं परं ज्योतिरिदमेव, यदेहस्थमित्यर्थः । पूर्वेणागतार्थं चन्द्रस्युदाहरणसंगतिमाह—अर्थान्तरेति । अत्र स्वाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि ‘पादोऽस्य’ इति वाक्ये भूतपादत्वं लिङ्गमस्तीति पादसंगतिः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्ब्रह्मज्योतिरिति पक्षोक्तः फलमिति भेदः । नवब्रह्मान्तमोविरोधि-त्वापि ज्योतिःपदशक्यतया प्रसिद्धमिति, नेत्याह—चक्षुरिति । शर्वर्यां रात्रौ भवं शार्वरम् । नीलमिति यावत् । अनेना-

भामतीभ्याख्या

रामण्डलं ब्रूत इति दर्शयितुमाह—सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषु । न चेदनुत्तममात्रं अपितु सर्वोत्तममित्याह—अनुत्तमेषु । श्रेयोऽस्य उत्तम इत्यर्थः । ‘इदं वाच्यं तद्यदिवमस्मिन्नन्तःपुरुषेऽन्तर्ज्योतिः’ त्वम्राक्षेण शरीरेणोष्मणा, श्रोत्रम्राक्षेण च मिहि-र्न पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते । तत्र शरीरस्योष्मणस्त्वचा दर्शनं दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती तेष एव, तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति । अत्र संशयः—किं ज्योतिःशब्दः तेज उत ब्रह्मति । किं तावत्प्राप्तं, तेज इति । कुतः, मुख्यग्रहणविषये मुख्यग्रहणस्य ‘ओत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थितेजोलिङ्गेपलम्भनात् । वाक्यान्तरेणानियमात्तदार्थाप्रतिपत्तिः ॥’ । द्वाधकोपनिषतेन खत्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात्प्रथम्यान्वयः प्रतिष्ठापितौ । तदिह ज्योतिर्यदस्य मुख्यतेजोवचनत्वे स्तावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति । प्रयुत तेजोलिङ्गमेव ‘दीप्यते’ इति । कौशेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुषो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो तैत्तरीयफलत्वं च स्वाक्ये श्रूयते । न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि संभवति । न कौशेयज्योतिःसारूप्यमृते तेजसो ब्रह्मण्यति । न चोष्ण्येषोलिङ्गदर्शनश्रवणमुद्योतेजसोऽप्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणी-फलस्य कल्पते । उदये तु तेजस्योष्णस्य बाष्पं तेज उपासनमेतत् फलानुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । एतदुद्योतनस्य रस्तमपि मर्यादाधारवत्त्वमुपयुज्यते, इह तद्विरासकारणाभावात् । न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न संभवति, तस्य सोप्योदः पत्वेन तदेकदेशमर्यादासंभवात् तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मणस्त्वनववयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः, अवयवकल्पना-सत्यां गतावनवकल्पनात् । न च ‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि विपादस्यामृतं दिवि’ इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं, ‘यदतः परो ज्योतिः’ इति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम् । नहि संतिधानमात्राद्वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः । मुन्याथोक्त्यावधितुम् । न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । अपिच अन्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिद्धयति, तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया । ‘यदतः परः’ इति वाक्यं शक्यम् ।

आनन्दगिरियव्याख्या

—लोकेष्विति । तेषु क सन्ति, तत्राह—विश्वत इति । विश्वसात्प्राणिवर्गादुपरिष्ठादित्यर्थः । तेषां प्रसिद्धलोकेप्रवेशनाशङ्क्या-प्रवर्त इति । सर्वैसाद्भूरादिलोकादुपर्युपर्युतः । उत्तमा न विद्यन्ते येभ्यस्तेऽनुत्तमास्तोऽपि । तथापि कथं तेषामुक्त्यर्थः, तत्राह—उत्तमे- । इदंशब्दार्थं स्फुटयति—यदीति । ज्योतिःशब्दस्य लोके तेजसि रुद्धेः, श्रुतौ चात्मनि निरुद्धेर्विचारबोधं संशयमाह—तत्रेति । आदिशब्दस्यान्तरे रूपास्मात् ब्रह्मार्थसिद्धेस्तेनैतद्वत्तमित्यसंशयात् पृथगारभ्यमित्याशङ्क्याह—अर्थान्तरेति । स्वाक्ये ज्योतिरपो-भाभावाद्भुक्त्यायानवतारादगतार्थतेत्यर्थः । वाक्यशेषस्यब्रह्मलिङ्गाप्राणादिशब्दस्य गौणतया । प्रकृते ब्रह्मलिङ्गाददृष्टेतेजोलिङ्गस्यैव दृष्टे-रुमुख्यसंप्रत्ययस्य नापवाद इत्याकाङ्क्षाद्वारा पूर्वेपक्षयति—किं तावदिति । कौशेये ज्योतिर्योऽप्योपास्ये परस्मिन्नप्युक्तश्रुतेः तेजः श्रुत्यादिगततया । स्वाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि ब्रह्मप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गस्यैव तथात्वात्पादसंगतिः । फलं पूर्वेपक्षे कौशेये आदित्यादिदृष्टयोपास्तः, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टयेति । ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशवाचिवाचिप्रकाशं हिंसा किमिति लौकिकप्रकाशार्थेति-कुत इति । तमोविरोधिनि ज्योतिःशब्दस्य रुद्धेतेजसत्वात्तात्तदेवात्र ज्योतिरित्याह—प्रसिद्धेरिति । तामेव स्फोरयति—ति । अज्ञानमोविरोधि ब्रह्मापि तर्हि ज्योतिरिति, तत्राह—चक्षुरिति । अर्थविरकत्वेन निरोधकलोका भावत्वमपि धीतिरन्त- । अपि तद्रूपं विशिनष्टि—शार्वरादिकमिति । एवमपि कुतो ज्योतिर्निश्चितमित्याशङ्क्य प्रतिपक्षनिर्णयादित्याह—तस्या इति । तेषां ज्योतिरित्युक्त्वा तत्रैव लिङ्गमाह—तथेति । ब्रह्मण्यपि युक्ता दीप्तिरित्यन्यासिद्धिं वारयति—नहीति । रूपादिमतः

रूपादिहीनं ब्रह्म 'दीप्यते' इति मुखां श्रुतिमहति । धुमर्यादत्वश्रुतेऽत्र । नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य धौर्मर्यादा युक्ता । कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य धौर्मर्यादा स्यात्, । परो दिवो ज्योतिः' इति च ब्राह्मणम् । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्ब्रह्मणोऽप्युपास्यत्व-मसमञ्जसम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न । अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावा-दिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्, न । प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादिद्यादेरुपास्यत्व-दर्शनात् । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि' (छा० ६।३।३) इति चाविशेषश्रुतेः । न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो धुमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःश-ब्दम् । ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति । नैष दोषः । सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः 'परो दिवः' इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । 'सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु' इति चाधारबहुत्व-श्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । 'इदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नतः पुरुषे ज्योतिः' (छा० ३।१।३)

रत्नप्रभाष्याख्या

वरकलाद्रूपवत्त्वाच्च कुञ्जवद्भावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं भवति । ज्योतिःश्रुतेरनुप्राहकलिङ्गान्याह—तथेत्यादिना । भास्वरू-
पिका दीप्तिस्तेजस एव लिङ्गमित्याह—न हीति । मासु मर्यादेल्लाङ्घ्य श्रुतत्वान्मैवमित्याह—परो दिव इति । मर्यादा
वृत्त इति शेषः । ब्रह्मवत् कार्यस्यापि मर्यादायोगात्त्रिरर्थकं ब्राह्मणमिति कथिदाक्षिपति—नन्विति । एकदेशी ब्रूते—
स्त्विति । स्वर्गादौ जातं किंचिदतीन्द्रियं तेजो दिवः परस्तादस्ति, श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अध्ययनविश्रुपात्तश्रुतेर्निर्गन्त-
वसु नार्थ इत्याक्षिप्य ब्रूते—नेति । ध्यानं फलमित्याशङ्क्य निष्फलस्य क्वापि ध्यानं नास्तीत्याह—इदमेवेत्यादिना । प्र-
योजनान्तरं तमोनाशादिकम् । अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह—तासामिति । तेजोऽवगमनं देव-
तानामेकैकं द्विधा विभज्य पुनरैकैकं भागं द्वेधा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य तत्रिगुणरज्जुवन्निवृत्तं करवाणीत्यविशेषे-
केनास्त्यत्रिवृत्कृतं किंचिदित्यर्थः । किंचात्र 'यदतः परः' इति यच्छब्देनान्यतः प्रसिद्धं धुमर्यादत्वं ध्यानायानूयते । न चात्रि-
वृत्कृतस्य तस्य तत्कचित्प्रसिद्धमित्याह—न चेति । एकदेशिमते निरस्ते साक्षात्पूर्वपक्षी ब्रूते—अस्तु तर्हीति । प्रदेशविशेष-
दिवः परस्ताद्देदीप्यमानः सूर्योदितेजोऽवयवविशेषः, तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः । स एव कौक्षेये ज्योतिरिति
उपास्यते । तस्यापि तेजस्त्वादिति भावः । ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थलं कल्पयतां, नेत्याह—न त्विति । निष्प्रदेशस्य
निरवयवस्य विशेषेऽपि दिवः परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पना भागिनी युक्ता न खित्यन्वयः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति

भामतीव्याख्या

तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम् । तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथने प्रतिपक्षोपन्यासिन प्रतिपक्षान्तरं दृष्टा प्रतीतिर्भवतीत्येतदपेक्ष-
चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमिति । अर्थावरकत्वेन । आशेषाह—ननु कार्यस्यापीति । समाधत्तेकदेशी ब्रूते—अस्तु तर्हीति ।
यनेजोऽवगम्यमानसंपृक्तं तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । आशेषा दूषयति—नेति । नहि तत्कचित्पुनरुच्यते; सर्वान्वेषिकस्य
त्रिवृत्कृतस्यैवोपायोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कामाह—इदमेवेति । आशेषा निराकरोति—न प्रयोजनान्तरेति ।
'एकैकां त्रिवृत्तं करवाणि' इति तेजःप्रपञ्चुपासनामात्रविषया श्रुतिर्न संकोचयितुं युक्त्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते परम-
माधाता पूर्वपक्षी ब्रूते—अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवेति । भागिनी युक्ता । यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपास-
निबन्धना कथंचिदुपपद्यते, तथापि यथा कार्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथात्रैवत्य उक्तम्—उपपद्यतेतरामिति ।

आनन्दगिरीव्याख्या

सावयवस्यैव दीप्तिरुपास्यमित्यर्थः । कार्ये ज्योतिषि लिङ्गान्तरमाह—धुमर्यादत्वेति । अन्यथासिद्धिं निरस्यति—नहीति । अस्मि-
प्रत्याह—कार्यस्येति । ज्योतिषो धुमर्यादत्वश्रुतिरेव कीदृशी, तत्राह—पर इति । ब्रह्मवत्कार्यस्यापि मर्यादायोगादनर्थकं ब्राह्मणमित्य-
क्षिपति—नन्विति । जोदैकदेशी परिहरति—अस्त्विति । त्रिवृत्कृतं तेजो दिवोऽवगम्यते तथापीतरततः परस्ताद्देदीप्य-
वेदस्यादृष्टत्वेनानर्थक्यायोगादित्यर्थः । त्रिवृत्कृतस्यैवार्थक्रियावत्त्वाद्दफलेऽप्यसिद्धं वाक्यप्रामाण्यमित्याक्षेपा ब्रूते—नेति । पूर्ववादिदेशे-
शङ्कते—इदमेवेति । निष्फलस्योपास्यतापि नेत्याक्षेपाह—नेति । अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलमुक्त्वा तदेव नेत्याह—तासा-
मिति । देवतां तेजोऽवगमनानामेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरैकैकं भागं तथा कृत्वा तदितरयोर्निक्षिप्य त्रिगुणरज्जुवन्नि-
वृत्तं करवाणीत्यविशेषोक्तोऽत्रिवृत्कृतं तेजोऽस्तीत्यर्थः । तदस्तित्वेऽपि यच्छब्दोपपन्न्यात्सिद्धवत्परमार्शादन्यतरस्तस्य धुमर्यादत्वं वाच्यं, तस्मात्
लाह—न चेति । पूर्वपक्षेकदेशिनि परेण परास्ते परमपूर्वभाषाह—अस्त्विति । तत्राक्षेपा स्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । पूर्व-
पाह—नेति । तर्हि ब्रह्मण पञ्च ध्यानार्थो देशविशेषः स्यात्, नेत्याह—न त्विति । अप्रदेशस्य प्रदेशकल्पना गौरवादुक्त्येवार्थः । इ-
कार्यमेव ज्योतिरुपास्यमित्याह—सर्वत इति । ब्रह्मण्यवच्छेदकल्पनयाधारबहुत्वयोगेऽपि कार्ये ज्योतिषि स्वतस्तस्तिद्विरित्यतिशयमाह—

७) इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताध्यासा भवन्ति । यथा—‘तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्’ (बृ० ५।५।३) इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम् । ‘तस्यैषा दृष्टिः’ (छा० ३।१।३।७) ‘तस्यैषा श्रुतिः’ इति चौष्य-घोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् । ‘तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत’ इति च श्रुतेः । ‘चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद’ (छा० ३।१।३।८) इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम् । महते हि फलाय ब्रह्मोपासन-मिष्यते । न चान्यदपि किञ्चित्त्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् । न च पूर्वसि-न्नापि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति, ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्’ इति छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथं-चित्पूर्वसिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यादेवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि ‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ (३।१।१।६) इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः ‘परो दिवो ज्योतिः’ इति द्यौर्मर्यादात्वे-न । तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ब्राह्ममित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—ज्योतिरिह ब्रह्म ब्राह्मम् । कुतः, चरणाभि-धानात् । पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वसिन्धि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् ‘तावानस्य महिमा

रत्नप्रभाध्याख्या

वः । ततः किं, तत्राह—सारूप्येति । यथा एकलसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः शिरोदृष्टिः श्रुता तथा जाठरामाव-प्रलं घोषादिश्रुत्या प्रसिद्धमिति जडज्योतिर्वृत्तं साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यदेहस्पर्शनेनौघ्यज्ञानं प्रसिद्धं सैषा तस्य जाठरामेर्दृष्टिः, कर्णपिधानेन घोषश्रवणं, सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः । ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह—तदेतदिति । ज्योतिरित्यर्थः । छुष्यश्चक्षुर्हितः सुन्दरः, श्रुतो विख्यातः । न चान्यदपीति । ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यवार्त्तित्वमन्यः । ननु ‘त्रिपादस्यामृतं वे’ इति पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशङ्क्याह—न चेति । ननु सर्वात्मकत्वाद्युत्तत्वाभ्यां ब्रह्मोक्तमित्यत-ह—अथापीति । कथञ्चिच्छन्दोद्धारित्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदान् प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृतेर्जातं प्राकृतं, कार्य-प्रथः । आचारं निरस्यति—पादेति । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्’ ‘वाग्वै गायत्री’ ‘येयं पृथिवी’ ‘यदिदं शरीरम्’ ‘स्मिन्पुरुषे हृदयम्’ ‘इमे प्राणाः’ इति भूतवाक्यपृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षडभिरक्षरैश्चतुष्पादा गायत्रीति । यदुक्तं-‘न तत्परिमाणः सर्वैः प्रपञ्चोऽस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणो महिमा विभूतिः, पुरुषस्य पूर्णब्रह्मरूपः, अतः प्रपञ्चाव्यायानधि-’ । आधिक्यमेवाह—पाद इति । सर्वं जगदेकं पादोऽस्य, ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ इति स्मृतेः । अस्य

भामतीव्याख्या

† प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् । एवं प्राप्त उच्यते—‘सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थेति यातकृतः । प्रसिद्धवेषेभिः सत्पूर्ववाक्यस्यम्-’ । तद्व्याप्तेन नेनापि तेजोलिङ्गायपि युज्यम् । ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्मच्छन्दो न तत्र तु ॥’ ओत्सर्गिकं तावदप्रसिद्धार्थानु-वं यद्विधिविभक्तिमयपूर्वार्थोपेक्षेन स्वभावात्प्रव्यावयति । यथा ‘यस्याहितोमिरमिहान्दहेन’ ‘यस्योभयं हविरातिमाच्येन’ इति । तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथञ्चिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनामः प्रसिद्धार्थेन बलादपनीयते । यथा ‘यदभ्ये-’ लो भवति’ इति । तदिह ‘यदतः परो दिवो ज्योतिः’ इति यच्छब्दसामर्थ्यात् युग्मार्थादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन नवितव्यम् । य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति । पूर्ववाक्ये च युग्मसन्धि त्रिपाद्ब्रह्मप्रसिद्धमिति प्रसिद्धवेषेणायां तदेव संवध्यते । न च प्रधानस्य

आनन्दगिरियव्याख्या

ति । उपासज्योतिषो ब्रह्मत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—इदमिति । अध्यासेऽपि ज्योतिर्ब्रह्मसु, नेत्याह—सारूप्येति । तत्र मान-यथेति । एकलसाम्याद्भूरित्यस्मिन्नक्षरे प्रजापतेः शिरोदृष्टिकृता तथापि सारूप्यं वाच्यं, अन्यथाध्यासासिद्धेरित्यर्थः । कौक्षे-ज्योतिश्चेतयमेवेत्यनध्यासात्तादात्म्योक्तिरेषायाशङ्क्याह—कौक्षेयस्येति । शब्दस्पशंत्वान्यामपि तदब्रह्मेत्याह—तस्येति । एषा-दृष्टिमानं स्पष्टेन विज्ञानाति । एषा श्रुतिवैक्यावधिषाय निनदमिव श्रुतीतीति शेषः । दृष्टश्रुतिलिङ्गावन्न ज्योतिषोऽपि तदुच्यते-क्षितमित्याशङ्क्योपास्यत्वश्रुतेर्नैवमित्याह—तदेतदिति । तदब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह—चक्षुष्य इति । चक्षुषो दर्शनीयः । श्रुतो । ब्रह्मोपास्तिकमपि किं न स्यात्, तत्राह—महते हीति । मुक्तिफला ब्रह्मोपास्तिलांल्यफला युक्त्यर्थः । बहून्ब्रह्मलिङ्गानि-स्थान्युक्त्वा ब्रह्मलिङ्गं किमपि तत्र नास्तित्वाह—नचेति । ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यवार्त्तित्वं संवध्यः । ननु पूर्ववाक्ये-‘मामृतं दिवि’ इत्युक्तं ब्रह्मेवात्र युग्मसन्धात्प्रत्यभिज्ञायते तत्र यच्छब्दपरामृष्टे ज्योतिःशब्दो वर्तते, नेत्याह—नचेति । सर्वोपलब्ध-त्वाभ्यां तदेतद्ब्रह्मेति वाक्याचोक्तमेव पूर्ववाक्ये ब्रह्मेत्याशङ्क्याह—अथापीति । सप्तमीपञ्चमीभ्यामुक्तिभेदात् तत्प्रत्यभिज्ञेति साध-नचेति । ब्रह्मलिङ्गाभावात्तेजोलिङ्गाभावात्तदेव कौक्षेयज्योतिषात्परोप्योपास्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । प्राकृतं प्रकृतेर्जातं, कार्य-पूर्वपक्षानुब्रूयते सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञार्थमाह—एवमिति । निश्चितब्रह्मलिङ्गं विना नास्य ब्रह्मतेति शङ्क्या हेतुमाह—कुत-‘रमणीयचरणाः’ इत्यादौ चरणशब्दस्य चारित्र्यार्थत्वादत्रापि तथैत्यसंगल्पाशङ्क्याह—पादेति । पादवाचिपदमित्यन्वाक्ये न दृष्ट-म्, तत्राह—पूर्वसिन्धिति । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्’ इत्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयवाग्राणैः षड्विधा चतुष्पादा गायत्रीसु-

नो ज्योतिर्ब्रह्मताम्' (तै० ब्रा० १।६।३।६) इति च । तस्माद्यद्यत्तत्त्वचिद्वचसासकं तत्तज्ज्यो-
तिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगद्वचसासहेतुत्वादुपपन्नो
योतिःशब्दः । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (कौ० २।५।१५)
इति वा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं
मर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति । अत्रोच्यते—सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनाधः
देशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत
ति । नायं दोषः । निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसंबन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः ।
आहि—आदित्ये, चक्षुषि, हृदय इति प्रदेशविशेषसंबन्धानि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते ।
तेन 'विश्वतः पृष्ठेषु' इत्याधारबहुत्वमुपपादितम् । यदप्येतदुक्तं, औष्ण्यघोषानुमिते कौक्षेये
मयं ज्योतिष्यप्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यज्योतिरेवेति । तदप्युक्तम् । परस्यापि ब्रह्मणो
आदिप्रतीकत्वचकौक्षेयज्योतिप्रतीकत्वोपपत्तेः । 'दृष्टं च श्रुतं चेयुपासीत' इति तु प्रती-
कत्वात् दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति । यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति, तदप्यनुपपन्नम् । न हीयते
इत्याह ब्रह्माश्रयणीयं, इत्येते नेति नियमहेतुरस्ति । यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसंबन्धं परं ब्रह्मात्म-
ब्रह्मोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसंबन्धं प्रतीकविशेष-
संबन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते—'अन्नादो वसु-

रत्नप्रभाख्या

स्ति तथा सर्वस्य स्तनिष्ठं भानं स्यादित्यत आह—तस्य भासेति । तत् कालानवच्छिन्नं ब्रह्म सूर्यादिज्योतिषां साक्षिभूत-
मृतमिति च देवा उपासत इत्यर्थः । योषितोऽप्रिलवत् बुमर्यादत्वादिकं ध्यानार्थं कल्पितं ब्रह्मणो युक्तमिहाह—अत्रो-
पि इत्यादिना । दिवः परमपीत्यन्वयः । आरोप्यस्य ध्येयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह—परस्यापीति । ज्ञान-
गतिफलमेकरूपं किं न स्यादत आह—यत्र हीति । ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः । ध्येयं तु नानेत्याह—यत्र त्विति । ईश्वरो
पात्रमतीत्यन्नादः, अन्नस्यासमन्ताद्वाता वा । वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसंबन्धं यो वेद स धनं
दीप्ताग्निश्च भवति । नात्रो वायुतमा, मनो वा प्रतीकं वाचो भूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदम् । संनिधेः

भामतीव्याख्या

पि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदिति । कौक्षेयं हि ज्योतिर्जावभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः, जी-

आनन्दगिरियव्याख्या

वृत्तेः शब्देनैकान्त्यमैवमित्याह—तस्यादिति । भासकत्वमेकं निमित्तीकृत्यानेकत्र ज्योतिःशब्देऽपि कथमतौ ब्रह्मणि स्यादित्या-
—तथेति । तस्य सर्वजगद्भासकत्वे मानमाह—तमेवेति । पूर्वाधे विषयसप्तम्या परावृष्टस्तच्छब्दार्थः । गच्छन्तमनुगच्छतीत्युक्ते
तेवदनुभासेऽपि स्वगतभानमाशङ्क्याह—तस्येति । न केवलं भासकत्वाद्ब्रह्मणि ज्योतिःशब्दः, तस्मिन्प्रयुक्तत्वांधत्वाह—तदिति ।
गैव संवत्सरोऽश्विभिः परिवर्तते तं परमात्मानमिन्द्रादयो देवा ज्योतिषामित्यादीनां ज्योतिर्भासकं जगतो जीवनं कूटस्थमिति
न्तीत्यर्थः । 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः' इत्यादिरित्युक्तिसंग्रहार्थश्चकारः ।
मितीति लिङ्गस्य चान्यथासिद्धत्वेऽपि बुमर्यादत्वमन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याह—यदपीति । प्रमित्यर्थत्वेन, उपास्त्यर्थत्वेन वा मर्यादावत्त्वं
। तत्राद्यमङ्गीकरोति—अत्रेति । द्वित्यं प्रत्याह—सर्वेति । योषितोऽश्विन्ब्रह्मणोऽपि बुमर्यादत्वमन्यथासिद्धत्वात्प्राप्तिरित्येव
देशस्य प्रदेशकत्वेन गौत्वमुक्तं सारयति—नन्वेति । स्वतो वा तत्कल्पनानुपपत्तिः, उपाधितो वा । तत्राद्यमुपेत्याह—
। न चेदमपूर्वं कल्प्यते, तादृक्कल्पनानामन्यथापि वृष्टेरित्याह—तथेति । ब्रह्मणि कथमाधारबहुत्वं, तत्राह—एतेनेति ।
इत्याध्यानीत्वेनेत्यर्थः । अत्राध्यासस्य सारूप्यकृत्वाद्ब्रह्मण्यप्यस्यमानमपि ज्योतिरब्रह्मोक्त्युक्तमनुभासे—यदपीति । आ-
रूप्याधीनत्वं व्यभिचारयति—तदपीति । उपास्तिस्थानत्वमत्र प्रतीकत्वमारोप्य । ज्योतिषो वृष्टत्वादित्युक्तेर्ब्रह्मणस्तदयोगाद-
इत्याह—इदं चेति । जाठरज्योतिषो वृष्टत्वादिकृतं तत्रोपास्त्यब्रह्मणो वृष्टत्वादीत्यर्थः । लिङ्गान्तरमनूष प्रत्याह—यदपीति ।
परस्वगतं 'तं यथा यथा' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्यानुपपत्तिं स्फोरयति—न हीति । ब्रह्मणि यो युक्तिकलत्वात्तदेकरूप्यदत्तफलत्वं
रित्याशङ्क्याह—यत्रेति । ब्रह्मविषयत्वात्प्रयुक्तोपास्तेरपि युक्तिकलत्वेत्याशङ्क्याह—यत्र त्विति । 'स वा एष महानज
दुःखः जीवात्मनाऽन्नादः, वसु धनं कर्मफलं तद्वाता पररूपेणेत्युक्ता यः कश्चिदुक्तगुणमात्मानमुपासते स धनं लभते दीप्ताग्निश्च
अन्नादः' इति । आदिपदेन 'परोवरीय एव हास्यासिद्धोको जीवनम्' इत्यादि गृहीतम् । यदुक्तं, न स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्म-

दानो विन्दते वसु य एवं वेद' (बृह० ४।४।२४) इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्वावाक्ये किञ्चि-
ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं प्रदीतव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण—
'ज्योतिर्ब्रह्मणामिधानात्' इति कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वि-
ष्याच्छक्या प्रच्यावयितुम् । नैष दोषः । 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति प्रथमतः पठितेन
यच्छब्देन सर्वनाम्नां घुसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे
सत्यार्थज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानाच्चेति चेत् न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नापि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति, 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च'
(छा० ३।१।२।१) इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वादिति, तत्परिहर्तव्यम् । कथं पुन-
श्छन्दोभिधानात् ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता 'तावानस्य महिमा' इत्येतस्या-
मृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम् । नैतदस्ति । 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव
भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभैर्व्याख्याय 'सैषा चतुष्पदा ऋद्धिधा गायत्री तदेतद्वचःप्र-
नूतं तावानस्य महिमा' इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथम-
कस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र 'यद्वै तद्ब्रह्म' (छा० ३।१।५।६) इति ब्रह्मशब्दः

रत्नप्रभाष्याख्या

श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते—**कथं पुनरिति** । अथ प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नायत इत्याह—**नैष इति** । सर्वनाम्ना स-
र्थेन स्वस्य सर्वनाम्नः सामर्थ्यं संनिहितत्वाच्चितं तद्वलेन परामृष्टे सतीति योजना । अर्थात्परदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ।
छन्दोभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं नास्तीति शङ्का मेकदेशी दृश्यति—**कथमिति** । शङ्कां साधयति—**नैतदित्यादिना** । च

भामतीव्याख्या

वाभावे देहस्य शैल्यात्, जीवतश्चीण्याऽज्ञायते । तस्मात्तत्पतीकस्योपासनमुपपन्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥
छन्दोभिधानाच्चेति चेत् न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् । पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्माभिहिते
स्यादेतदेवं, ननु तद्ब्रह्मार्थे अपितु गायत्र्यर्थम् । 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च' इति गायत्री प्रकृत्येव श्रु-
'निपादस्यामृतं दिवि' इति । ननु 'आकाशस्तच्छिह्नात्' इत्यनेनेव गतार्थमेतत् । तथाहि—'तावानस्य महिमा' इत्य-
ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च 'तदेतद्वचःप्रनूतम्' इत्यनेन संगमिता ब्रह्मलिङ्गम् । एवं 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्य-
निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सवैत्वमुपपद्यते । नच भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणामृतं गायत्र्याः स्वरूपेण संभवति ।
ब्रह्मपुरुषसंबन्धिवमस्ति गायत्र्याः । तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वैवेव गतार्थत्वादान्तरम्
तत् । नच पूर्वैन्यायस्मारणे सूत्रसंदर्भ एतावान्युक्तः । अत्रोच्यते—अस्त्यधिका शङ्का । तथाहि—गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपा-
कोऽर्थः, गायत्रीविकारोपाधिना ब्रह्मण उपासनेति । नच तदुपाधिनास्तदवच्छिन्नस्य सर्वोत्पत्तं, उपाधेरवच्छेदात् । नहि

आनन्दमिरीयव्याख्या

लिङ्गमिति, तत्राह—**यद्यपीति** । उच्येत् सूत्रानुगुण्यमाह—**तदुक्तमिति** । प्रकरणेन श्रुतिरवाध्येत्याह—**कथमिति** । न प्रक-
रुतिर्ब्रह्मा, प्रकरणलिङ्गानुगृहीतप्रथमश्रुत्यच्छब्दश्रुत्येत्याह—**नेत्यादिना** । **घुसंबन्धादिति** । प्रधानस्य घुसंबन्धस्य प्रातिपदिकार्थं
प्रत्यभिज्ञानाच्छिद्रेषणस्य स्यादाधारविभक्त्यर्थस्यान्यत्वमात्रेण नान्यतेत्यर्थः । यच्छब्देन परामृष्टे सतीति संबन्धः । स्वसारथ्येन
नाम्नः संनिहितपरामर्शित्ववशेनेत्यर्थः । अर्थाच्छब्दसामानाधिकरण्यवलादित्यर्थः । मानुमुक्त्वा मेयमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २
पूर्ववाक्यस्य छन्दोविषयत्वात् ब्रह्म प्रकृतमित्युक्तमनूय निराकरोति—**छन्दोभिधानादिति** । तत्रानुवादभागं व्याख्याय च
समाधियोग्यतामाह—**अथेत्यादिना** । पूर्ववाक्ये छन्दसोऽयस्य वाभिधानेऽपि ब्रह्मोक्तमेवेत्येकदेशी शङ्कते—**कथमिति** ।
ब्रह्मणोक्तार्थत्वाद्ब्राह्मणे गायत्रीकथनमन्मथेऽपि न ब्रह्म प्रकारयत इति सौत्रं हेतुं साधयन्पूर्ववाचाह—**नैतदिति** । 'गायत्री वा स-
भूतं यदिदं किञ्च' इति सर्वात्मिकां गायत्रीमुक्त्वा 'वाग्यै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च ज्ञायते च' इति तस्याः स्वरूप-
वागात्मत्वमाख्याय 'या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदं शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रो-
यद्वै शरीरमिदं तद्दृढमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः' इति दुषिभ्या भूतधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्रीत्वं शरीरहृदयोर्धेतात्मकमय-
त्वादिति प्रकृतां गायत्रीं भूतादिप्रकारैरुक्त्वा सैषा षडक्षैः पादैश्चतुष्पदा सती छन्दोरूपा गायत्री वाग्भूतपृथिवीशरीरप्राणहृदयमे-
प्रकारैर्युपसंहृत्य तस्यां श्रुते मन्त्रो न शक्तो ब्रह्म वक्तुमिति हेतुसिद्धिरित्यर्थः । मन्त्रानन्तरं 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति ब्रह्मोक्तव्याख्या-
कोत्तमित्याशङ्क्याह—**योऽपीति** । न प्रकरणाद्ब्रह्मशब्दस्य छन्दोवाचित्वं, तस्य सर्वोपनिषदि परमात्मार्थत्वमिति हेतुरित्याह—

तेऽपि छन्द्सः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव । 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' (छा० ३।१।१३)
त्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते, तस्माच्छन्दोभिधानात् ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत्, नैष
षः, 'तथा चेतोर्पणनिगदात्' तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं
ब्रह्मसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते—'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति । न ह्यक्षरसंनिवेश-
त्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म
दिह सर्वमित्युच्यते । यथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा० ३।१।४।१) इति । कार्यं च कारणादव्य-
क्तमिति वक्ष्यामः—'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र० २।१।१४) इत्यत्र । तथान्यत्रापि
कारणद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते—'एतं होव बहूचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमन्नावध्वयव
तं महाव्रते छन्दोगाः' (ऐ० आ० ३।२।३।१२) इति । तस्मादस्ति छन्दोभिधानेऽपि पूर्व-
प्रवाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तदेव ज्योतिर्वीक्येऽपि परामुद्ध्यत उपासनान्तरविधानाय ।

रत्नप्रभाख्या

हं पूर्वमेव व्याख्यातम् । य एतामेवमिति । वेदरहस्यभूतां मधुविद्यामेवमुक्तीत्या यः कश्चिद्देव तस्योदयास्तमयरहि-
मासिर्भवतीत्यर्थः । तथाच वेदत्वाद्गायत्र्यां ब्रह्मशब्दो युक्त इति भावः । गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणाय
नुपपत्तिमाह—न ह्यक्षरेति । ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं, तत्राह—कार्यं चेति । नच गायत्र्या ध्या-
त्वात्मात्मलारोप इति वाच्यं, खतः सर्वात्मनो ध्यानसंभवेनासदरोपायोगादिति भावः । 'तथाहि दर्शनम्' इति सूत्रशेषं
—तथान्यत्रेति । दृश्यत इति दर्शनम् । दृष्टमित्यर्थः । एतं परमात्मानं बहूचा ऋग्वेदिनो महत्युक्थे शब्दे तदनुगत-
ते । एतमेवाभिरहस्ये 'तमेतममिरित्यन्वयव उपासते' इति ध्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते । एतमेव छन्दोगाः साम-
महाव्रते क्रतौ उपासत इत्यैतरेयके दृष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्याह—

भामतीव्याख्या

नमोऽनवच्छिन्नं भवति । तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्वरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः कयाचित्प्रणाज्या ।
गायत्री वावा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथाच 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्युपक्रमे
। एव हृदयादिभिर्ग्राह्या । व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इत्युपसंहारो गायत्र्यामेव समञ्जसो भवति ।
तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति । 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति च ब्रह्मशब्दच्छन्दोविषय एव, यथा 'एतां ब्रह्मोपनिषदम्' इत्यत्र वेदोपनिषदुच्यते ।
यत्रीछन्दोऽभिधानात् ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न । कुतः, तथा चेतोर्पणनिगदात् । गाय-
त्र्योद्गारेण गायत्रीरूपविकाराणुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । एतदुक्तं भवति—
यत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पलस्यैव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नत्वमन्यत्र न स्यादवच्छेदकविरहात् । किंतु यदेतद्ब्रह्म
सर्वकार्यं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते । गायत्र्याः सर्वच्छन्दोऽप्यास्या च सवनत्रय-
च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेर्विकारेण मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः । न चान्यत्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं
। नहि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति । तद्रूपप्रत्यायनमात्रोपायोगित्वा-
गानामनवच्छेदकत्वात् । तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तम् । संप्रति तु गायत्रीशब्दः संख्या-

आनन्दगिरियव्याख्या

देकदेशगायत्र्यामपि तस्योपपत्तिरित्याह—य इति । यः कश्चिज्जातेतां प्रकृतां ब्रह्मोपनिषदं वेदरहस्यं मधुविद्यारूपं वेद तस्यै
वेति नास्तमिति सविता सदेवाहर्भवत्यतो विद्वानुदयास्तमायापरिच्छेधं नित्यं ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मपदं वेदे प्रयुक्तमित्यर्थः । मन्त्र-
रैकाग्र्यब्रह्मशब्दस्य प्रकृतच्छन्दोगामित्वान्न तावध्यासेन ध्येयगायत्रीछन्दोवाचित्वे मन्त्रस्य स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ।
मोनेनार्थमुक्त्या हेतुमायाय व्याचष्टे—नेत्यादिना । गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थेऽसिद्धयर्थं गायत्रीमात्रमेव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—

। नमसो घटावच्छिन्नस्यानवच्छिन्नत्वयोगवद्ब्रह्मणो गायत्रीविशिष्टस्य न सर्वत्वमित्याशङ्क्य गायत्र्युपलक्षितब्रह्मणः सर्वत्वमि-
तस्मादिति । गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रेणैव सर्वभूतादिरूपस्यासदरोपत्वापाताद्ब्रह्मण्यौ कार्यकारणयोस्तादात्म्ये सदरोपा-
न तदनुगतं ब्रह्मोपलक्ष्य तदुपासतिर्विधेयत्वार्थः । कार्यकारणयोरभेदोक्तिरन्यत्रापि दृष्टेत्याह—यथेति । तन्मतेऽपि कार्यकारण-
भेदादसदरोपापत्तिरित्याशङ्क्याह—कार्यं चेति । 'सर्वं खलु' इत्यत्र कार्यमात्रवान्निसर्वशब्देन कारणब्रह्मणो लक्ष्यत्वेऽपि कार्यक-
त्रीशब्देन कुतो लक्ष्यतेत्याशङ्क्य 'तथाहि दर्शनम्' इत्यस्यार्थमाह—तथेति । एतमेव परमात्मानमुद्येदिनो महति कस्मिंश्चिदु-
च्छेदे तदनुगतमुपासते । अन्वयवो यजुर्वेदिनोऽग्नौ क्रतौ तदनुश्रितमेतमनुसंदधते । सामवेदिनो महाव्रते क्रातावेतमनुसंदध-
ते दृष्टमित्यर्थः । हेतुमुपेत्य तस्यासाधकत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । तथापि ज्योतिर्वीक्ये किं जातमित्याशङ्क्य प्रकृतप-
च्छब्दाधित्याह—तदेवेति । परामर्शकलमाह—उपासनान्तरेति । गायत्रीपदं ब्रह्मणि लाक्षणिकमित्युक्त्या तस्य गोणत्वं

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

तत्रैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति, पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति । यतो भूतादीन्पादान्वयपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह—‘सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री’ इति । नहि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपिच ब्रह्मानाश्रयणे नेयमुक्तं लभ्येत—‘तावानस्य’ इति । अनया हि ऋचा खरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते, ‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रेपादस्यामृतं दिवि’ (छा० ३।१२।५) इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेऽपीयमुग्रब्रह्मरतयैव समाप्तायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण एवरूपतां दर्शयति—‘विष्टभ्याहमिदं कृत्वा मेकांशेन स्थितो जगत्’ (भग० १०।४२) इति । ‘यद्वै तद्ब्रह्म’ (छा० ३।१२।) इति च निर्देश एव उच्यते । मुख्यार्थ उपपद्यते । ‘पञ्च ब्रह्मपुरुषाः’ (छा० ३।१३।६) इति च हृदयसुषुप्ति ब्रह्मपुरुषश्रुतिब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम् । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये शुसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

रत्नप्रभाभ्याख्या

म् ॥ २५ ॥ ननु ‘गायत्री वा इदं सर्वम्’ इति प्रथमगायत्रीश्रुतेः कथं लक्षणैवासाङ्ग्य वाक्यशेषगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत्त्वसंवादेन ब्रह्मणि तात्पर्यवगमादित्याह—भूतादिपादेति । एवंपदार्थमाह—इतश्चेति । सूत्रस्यादिपदार्थेति—भूतपृथिवीति । अत्र सूत्रभाष्यकारशोभेतादिभिश्चतुष्पदा गायत्रीति संमतम्, षडक्षरैश्चतुष्पात्त्वं वृत्तिकारोक्तमप्रचकारमुचितम् । युक्त्यन्तरमाह—अपिचेति । ब्रह्मपरसूक्तोत्पन्नत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह—पुरुषेति । ब्रह्मछन्दोवाचित्वमुक्तं निरस्यति—यद्वै तद्ब्रह्मेति । पूर्वस्यामृचि ब्रह्मोक्तविलयः । हृदयस्य चतुर्दिक्षु चैव पञ्च सुषयः । तेषु ब्रह्मस्थानहृदयरस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदानाः पञ्चद्वारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितत्र हृदयच्छिद्रस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याख्यब्रह्मण उपानसनासंबन्धितायां ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा

भामतीव्याख्या

म् ॥ २५ ॥ षड्विधेति । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । पञ्च ब्रह्मा इति च, हृदयसुषुप्ति ब्रह्मपुरुषश्रुतिब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति । अत्यार्थः—हृदयसुषुप्ति पञ्च सुषयः पञ्च छिद्राणि । तानि च देवैः प्राणादिभि रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः । तथाहि—हृदयप्राञ्जलं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणः, तेन हि प्राणकाले संचरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः, स एवादित्य इत्यर्थः । लोहं वै बाह्यः प्राणः’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः सुषित्स्थो वायुविशेषो व्यानः । तत्संबद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः, सृष्ट्या दिशश्चन्द्रमाश्च’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रक्षुब्धः सुषित्स्थो वायुविशेषोऽपानः स च वाक्संबन्धाद्वाक्, अग्निः’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्योदक्षुब्धः सुषित्स्थो वायुविशेषः स समानः, तत्संबद्धं मनः, तत्परमेष्ठो देवता । अथ श्रोत्रं सुषित्स्थो वायुविशेषः स उदानः, पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात् । स वायुस्तदाचारश्चाकाशो देवता । ते वा एते षयः । तत्संबद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्र्यामश्रुतं निवेशमात्रे संभवन्ति, किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

सं ब्रह्म गायत्रीपदालक्षणया तात्पर्यतोऽभिहितं तथापि गौणप्रयोगे वाक्यस्यो गुणस्तात्पर्योक्तमभ्यन्ते । लक्षणायां तु वाच्यसंबन्धादर्थान्तरे मिति भेदः । लक्षणिकत्वं गौणत्वं वा कतरत्तर्हीष्टं, तदाह—सर्वथेति ॥ २४ ॥ श्रुत्यादिवाच्यक्रमानादुत्तरानेकमानं बलवद्विश्रुतं तात्पर्यहेतुत्वादि न्यायेनापि गायत्रीशब्दं ब्रह्मेत्याह—भूतादीति । चशब्देभ्यश्चब्दं च व्याकरोति—इतश्चेति । तदेव ते—यत इति । व्यपदिशति । ‘गायत्री वा’ इत्यादिश्रुतिरिति शेषः । भूतादीन्येवोच्यन्ते न तेषां पादत्वमित्याशङ्क्याह—भूतेति । षडक्षरैश्चतुष्पात्त्वं चतुष्पदस्यन्तरोक्तभूतादीनां पादत्वं ‘सैषा’ इत्यादिशास्त्रादित्यर्थः । तत्रान्यार्थत्वेनोक्तवापि वाक्याणां तुषेव षड्विधत्वम् । पादत्वस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह—नहीति । चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह—अपिचेति । छन्दोहीनोऽपि कथमृचोऽसंगतिः, तथाह—ति । उत्तरार्थेन पूर्वार्थविवरणेनोच्यमानसर्वात्म्यस्य सर्वकारणे ब्रह्मण्युपपत्तेरिति स्वारस्यमेव दर्शयन्तेऽर्थे हिशब्दसूचितं हेतु-पादोऽस्त्विति । ब्रह्माधिकारोत्पत्तेरपि तत्परत्वमुचो वाच्यमित्याह—पुरुषेति । ब्रह्मविषयस्त्वर्थस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाच्च तथे-स्मृतिश्चेति । यत्तु मन्त्रानन्तरमाविब्रह्मस्य हृदयस्य छन्दोविषयत्वं तदुच्यते—यद्विति । एवं सति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपगमे सती । इतोऽपि पूर्व ब्रह्मोक्तमित्याह—पञ्चेति । गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दस्योपाख्यब्रह्मेन द्वारपालादिगुणविषयं ‘तस्य ह वा पतस्य पञ्च देवसुषयः’ इत्यादिवाक्यम् । तत्र च ‘ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः’ इति प्राच्यादिहृदयच्छिद्रेषु हार्दब्रह्मसंबन्धाद्ब्रह्मपुरुषश्रुतिः । अ-स्ति पूर्व ब्रह्मोक्तमित्यर्थः । गायत्रीवाक्यस्य छन्दोमात्रार्थत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । परामृश्यते यच्चब्देनेति शेषः ॥ २६ ॥

उपदेशभेदाच्चेतिष्वेत् नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वम्—‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा इति, पुनः ‘अथ यदतः परो दिवः’ इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन, तस्मादुपदेशमेवात्र तस्यैव प्रत्यभिज्ञानमस्तीति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—नायं दोषः, उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशेन प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि इयेन उभयथोः पविश्यमानो हृदयते, वृक्षाग्रे इयेनो वृक्षाग्रापरतः इयेन इति च । एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि इयेन उभयथोपदिश्यमानो हृदयते, वृक्षाग्रे इयेनो वृक्षाग्रापरतः इयेन इति च । एवं च दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दः मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

प्राणोऽसीत्यत्र घाग्विन्द्रजीवन्नक्षसु संशयः । चतुर्णां लिङ्गसद्भावात्पूर्वपक्षस्त्वनिर्णयः ॥ १ ॥

ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्यनन्यथा । अन्येषामन्यथासिद्धेर्बुत्पाद्यं ब्रह्म नेतरत् ॥ २ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका—‘प्रतर्दने ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं

रक्षप्रभाष्याख्या

इति संभवतीत्याह—**पञ्च ब्रह्मति ॥ २६ ॥** दिवि दिव इति विभक्तिभेदात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमिहा—
तत्परिहृतव्यमिति । परिहारे प्रतिजानीते—**अत्रेति ।** सूत्रे नञर्थे वदन्परिहारमाह—**नायमिति ।** एवं सर्वत्र व्याख्यास्य
प्रधानप्रातिपदिकार्थयुसंबन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थभेदो न प्रतिबन्धकः, कथंचिदाधारस्यापि मर्यादात्वसंभवात् । तत्र
वृक्षायं स्वल्पभागावच्छिन्नस्य नस्यधारः सत्रेव स्वल्पभागावच्छिन्नस्य तस्यैव मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्ये हार्दिकारो
सूर्ये आधारे सङ्ग्रह दिवो मर्यादात्वं तदल्पाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः । यदाकस्मै
अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिस्तत्सम्भ्या सामीप्यलक्षणयाप्राप्तं
व्याख्येयमित्याह—**अपर इति ।** संबद्धं प्रत्याधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदिति । असंबद्धं प्रति मर्यादात्वं सूत्रमनुजेतो
दिवः परमपीति भेदः । तस्माज्ज्योतिर्बोक्त्वमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ **प्राणस्तथानुगमात्**

भामतीव्याख्या

यथा लोक इति । यदाथारखं मुख्यं दिवस्तदा कथंचिन्मर्यादा व्याख्या । यो हि रथेनो वृश्चमि वस्तुतोऽस्ति स चततः पौनः
स्त्वेव । अवीमगातिरिक्तमप्यपरमावस्थस्य तस्यैव वृश्चमिपरतोऽवस्थानात् । एवं च बाह्यमुभागतिरिक्तशरीरदेशेयुभागात्
प्रथमो बाह्यात् युभागात्परतोऽवस्थानमुपपन्नम् । यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाथारखं व्याख्येयम्
यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदिदमुक्तम्—अपर आहिति । अत एव दिवः परमपीयुक्तम् । २७ । प्राणस्तथा
नृगमात् । अनेकलिङ्गसंदोहे बलवत्कस्य चिन्नेत् । लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागतिस्तितम् । मुख्यप्राणजीवदेवता

आनन्दगिरिव्याख्या
 पुंसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञेत्यत्रानुपपत्तिमुद्भव्य दूषयति—उपदेशेति । अनुवादं विभजते—यदपीति । तस्य पूर्ववाक्यस्य चतुष्पदे
 इति यावत् । जोषस्य सम्मुखतया समाधियोग्यतामाह—तदिति । तत्र समाधिसत्त्वं भूषणः पञ्चावयवं पातयति—अत्रेति । तत्र
 शब्दे दोषो नेति नवर्थमुक्त्वा हेतुमाह—नायमिति । हेतुं व्याकरोति—अभयसिद्धिति । यदाधारत्वं दिवो मुख्यं तदा
 चिन्मयीयां वाच्येति दृष्टान्तामाह—यथेति । इदमेव सिद्धेति प्रत्येकं तद्वत्त्वं, अग्रप्रमाणकारितिरित्योपरिभाषास्य तस्यैवाग्रप्रमाण
 स्वस्थानात्, अतो वृक्षाग्रस्य इयेनं तस्यैवाग्रस्य मुख्यं तस्मात्परतः । इयेनं इत्यत्र इयेनशब्दोऽग्रप्रमाणवयाद्वाच्यवाच्येन्द्रियवत्त्व
 इत्यर्थः । अग्रणः इयेनवदवयवाभावादधारेऽस्यमुख्ये मयीयां भूताकाशोपश्लेपेति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । दिवि घोटनवति ते
 हादं व मनीश्लेपः । दिवो भूताकाशाद्वाद्यादवाद्वाद्यस्य सादित्यर्थः । यदानौपाधिकं अस्माकांशास्त्वयं गृहीत्वा पञ्चमेव मुख्यं तदा
 सप्तमी लक्षणायाह—अपर इति । भूतादिपादलक्षिणात्, 'तावानस्य' इति मन्त्रलक्षिणात्, 'यदे तद्वत्' इति वाक्याद्वायवीशब्दस्य
 त्रयुपदेशे शब्देऽप्यर्थक्यादप्रत्यभिज्ञाऽयोगासु कात्यायनप्रत्यभिज्ञेत्यनन्तरप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रत्यभिज्ञातस्य यच्छब्दपरमार्थ
 ज्योतिरिति परमप्रकृतमुपसंहरति—अत इति ॥ २७ ॥ अन्यथासिद्धतात्पर्येवद्रव्याल्लिङ्गसुक्तावकाशनां अग्रपरत्वेऽपि प्रादुर्भावे
 पदार्थानामनेकाग्रमनेकलिङ्गदृष्ट्या कस्यानुपादायिकं नेयमित्याकाङ्क्षातामाह—प्राण इति । विषयं वक्तुमुपक्रममुक्तामिति—अतोऽपि

धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च 'इत्यारभ्याज्ञाता । तस्यां भूयते—'स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञा-
त्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इति । तथोत्तरत्रापि 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परि-
गृह्योत्थापयति' (कौ० ३१, २, ३) इति । तथा 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि ।
प्रन्ते च 'स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' (कौ० ३१, ८) इत्यादि । तत्र संशयः—
केमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयत उत देवतात्मैति, जीवोऽथवा परं ब्रह्मेति । ननु 'अत
एव प्राणः' इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । इहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति—'आनन्दोऽजरो-
ऽमृतः' इत्यादि । कथमिह पुनः संशयः संभवति । अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह
ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते । सन्ति हीतरलिङ्गान्यपि । 'मामेव विजानीहि' (कौ० ३१, १) इतीन्द्रस्य
त्वं देवतात्मलिङ्गम् । इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । 'न वाचं विजिज्ञासीत
वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गम् । अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेवायुः प्राण इति प्राप्त

रत्नप्रभाख्या

शसस्यापत्वं दैवोदासिः प्रतर्दने नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेनेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम । तं ह
उवाच, प्रतर्दनं वरं ते ददानीति । स होवाच प्रतर्दनः, यं त्वं मर्त्यां हिततमं मन्यसे तं वरं लभेवालोच्य मैत्र्यं
ते । तत इन्द्र इदमाह—'प्राणोऽस्मि' इत्यादि । मुख्यं प्राणं निरसितुं प्रज्ञात्मत्वमुक्तम् । निर्विशेषचिन्मात्रं निरस्यति—
तं इति । इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गम् । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह—अथेति । वागादीनां देहधारणशक्त्यभावेनिश्चयान-
वैयर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुत्थापकत्वं च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तम् । प्राणस्य जीवत्वे वक्तुं लिङ्गमाह—
त्वमिति । आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह—अन्ते चेति । अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकर-
णतार्थमाह—अनेकलिङ्गेति । पूर्वत्र प्रकृतब्रह्मवाचकयच्छब्दबलाज्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तथैव प्राणश्रुति-
कंचिद्वलमस्ति, मिथो विरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चयकत्वादिति प्रत्युदाहरणसंगत्या पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वं यथा-
पदिशक्यं बलात् विभक्त्यर्थं यथावद्वाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यतामज्ञ इति दृष्टान्तसं-

भामतीव्याख्या

लिङ्गानि बहुनि संभवन्ते, तत्कतमदत्र लिङ्गं, लिङ्गाभासं च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थः 'अत एव प्राणः' इत्यत्र
तः । स्यादेतत् । हिततमपुरुषार्थसिद्धिश्च निखिलभूणहत्यादिपापपरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे संभवति ।
एव साधु कर्म कारयति । 'एव लोकाधिपतिः' इत्याद्यपि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्भवेदितरेषां त्वसंभवः । वक्तृत्वं च
व्यापारवत्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न संभवति तथाप्यनन्यासादिबहुब्रह्मलिङ्गविरोधपरिहाराय जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव
घात्येयं, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथाच श्रुतिः—'यद्वाचानम्युदितं येन वागम्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इति वाग-
ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि
देवताया विग्रहवत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि—इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच, 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य, 'प्रा-
णमाह' इत्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार । प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तिवात् । सामर्थ्यातिशयाच्चे-
हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेर्भूणहत्यादिपापपरामर्शस्योपपत्तेः । लोकाधिपत्यं चे-

आनन्दगिरियव्याख्या

य राजो लोकप्रसिद्धार्थं निपातौ । दिवोदासस्यापत्वं दैवोदासिस्तथियं प्रेमास्पदं, धाम गृहं, तत्रतो हेतुयुद्धेनेति । तत्करणेन
प्रदर्शनेन चेत्यर्थः । आज्ञातेति । 'तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दनं वरं ते ददानीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वरं देणीयं यं त्वं
हिततमं मन्यसे' इत्याद्याख्यायिकाश्रुतेरित्यर्थः । मुख्यप्राणव्यावृत्त्यर्थम्—प्रज्ञात्मेति । निर्विशेषं चिन्मात्रं व्यावृत्तयति—तं
ते । देवतासंभावनायै वावयमुक्त्वा प्राणसंभावनार्थमाह—तथेति । देहधारणं न वागादिप्रकृतमित्युक्त्यनन्तरिमिल्यधारादर्थः ।
तत्कार्यं प्रसिद्धमिति खल्वित्युक्तम् । जीवं संभावयितुमाह—तथेति । परमात्मानं संभावयति—अन्ते चेति । आदिपदेन 'स
मा कर्मणा भूयासो एवासाधुना कनीयाम्' इत्याद्युक्तम् । विषयमुक्त्वानेकलिङ्गवृद्ध्या संशयमाह—तत्रेति । गतायत्वेन तमा-
नन्विति । ब्रह्मलिङ्गात्म्याणशब्दस्य ब्रह्मणि दृष्टिरुक्ता । प्रकृते कथमित्यादाङ्क्याह—इहापीति । 'एष लोकाधिपतिः' इत्यादिसं-
पदम् । अनेकेषु लिङ्गेषु दृष्टेः कतमलिङ्गं, लिङ्गाभासं वा कतमदिति संशयं निरसितुमधिकरणमित्याह—अनेकेति । तदेव
नेत्यादिना । 'न गन्धं विजिज्ञासीत आतारं विद्यात्' इत्यादिपदेनोक्तम् । अनेकलिङ्गानि दर्शयित्वा तत्कार्यमाह—अत इति ।
तत्तिपादब्रह्मपरमार्शियच्छब्दसमानाधिकरणं ज्योतिःश्रुतिस्तदर्थेत्युक्तम् । इह न तथाविधमसाधारणं किंचिदस्ति प्राणस्य ब्रह्मत्वे मान-
सिद्धयनुतिक्रमाप्राणो वायुरेवेत्याह—तत्रेति । स्फुटब्रह्मलिङ्गानां कौपीतकिश्रुतीनां ब्रह्मण्यनन्योक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे
जीवानामन्यतमोपास्तिः फलं, सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिः । मुख्यप्राणपक्षमनूय सूत्रमादाय प्रतिज्ञां विभजते—इति प्राप्त इति ।

तं यमेभ्यो लोकैभ्य उन्ननीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकैभ्योऽधो निनीषते' इति 'एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः' (कौ० ३।८) इति च । सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्या-श्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते । न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् । कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्वेवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचक्षे—'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यहंकारवादेन । स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । नहि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति, 'अवागमनाः' (बृह० ३।८।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसंबन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्विधैर्मैरात्मानं तुष्टाव—'त्रिशीर्षाणं त्वाधूमहनमरुमुखा-त्यतीशालावुकैभ्यः प्रायच्छम्' इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते । 'प्राणो वै बलम्' इति हि विज्ञायते । बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचिद्वलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः संभवति । अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासंभवं तद्विषयाण्येव प्रोजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशात् प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते—'अध्या-त्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्' इति । अध्यात्मसंबन्धः प्रत्यगात्मसंबन्धस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्-

रत्नप्रभाख्या

ह—स य इति । साध्वसाधुनी पुण्यपापे । ताभ्यामस्मृष्टत्वं, तत्कारयितुं, निरङ्कुशैश्वर्यं च सर्वमेतदित्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रवादेन स्वात्मवाचकशब्दैराचक्षे, उक्तवानित्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह—तथा विग्रहेति । त्रिशीर्षाणि यस्येति त्रिशीर्षां त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानसि । रौति यथार्थं शब्दयतीति क्त वेदा-कथं, तन्मुखे येषां ते रुमुखास्त्येभ्योऽन्यान्वेदान्तबहिर्मुखान् यतीनरण्यश्वभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः । इन्द्रे प्राणशब्दोप-ह—प्राणत्वं चेति । वदन्ति लौकिका अपील्यर्थः । बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्र-दादितमः, कर्मानधिकांरादपाप इत्येवं व्याख्येयानीत्याह—निश्चिते चेति । किमिन्द्रपदेन विग्रहोपलक्षितं चिन्मा-यते उत विग्रहः । आये वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धम् । न द्वितीय इत्याह—अध्यात्मेति । आत्मनि देहेऽधि-त्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा । स संबध्यते यैः शरीरस्थवादिभिरिन्द्रतनावसंभावितैर्यैर्मस्ते अध्यात्मसंबन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः ।

भामतीव्याख्या

ह' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्युक्तवान्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युपसंहाराब्रह्मण्येकवा-त्तयतीत्येतां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शनं 'तह हेतौ' इति, क्रियाशक्तिभेदेन उद्दिष्टप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयितुम् । अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्व-भेदमुपलक्षणं भेदेनोपलक्षयति—'प्राण एव प्रज्ञात्मा' इति । 'तस्मादन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः । एकवाक्यबलात्प्राण-

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रक्रमम् । उक्तलिङ्गफलमाह—तस्मादिति ॥ २८ ॥ देवतापक्षमुत्थाप्य प्रत्याह—नेत्यादिना । चोपतात्पर्यमाह—यदुक्त-तत्तत् ननर्थमाह—नेति । उक्तहेतुपु सत्सु निषेधासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—वक्तुरिति । अहं-नेति क्रियापदेन संबध्यते । कथमिति सूचितानुपपत्तिं स्फुटयति—नहीति । 'अवाक्यनादरः' इत्यादिश्रुतिरादिशब्दार्थः । ब्रह्मणो प्रावाद्य वक्ता स्वस्थैव हेतुत्वोक्तेरिन्द्रोपासिपरं वाक्यमित्यत्रैव हेतुन्तरमाह—तथेति । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स विश्वरूपः स च त्वाष्ट्रस्त्वष्ट्रपुत्रं तमहं हतवानसि । रौति यथार्थं शब्दयतीति क्त वेदान्तवाक्यं तत्र मुखं येषां ते रुमुखास्त-त्वात् रुमुखास्तान्वेदान्तबहिर्मुखानित्यर्थः । शालावुका वन्द्यथानः । बहोः संख्या अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीनमनुगमिल्यादिरादिश-तथापि प्राणशब्देन्द्रस्योपास्यतेत्याशङ्क्याह—प्राणत्वं चेति । बलवत्त्वाद्बलशब्दोपचारेऽपि कथं प्राणशब्दस्येत्याशङ्क्याह—न । बलवत्त्वेमेन्द्रस्य कथं, तत्राह—बलस्येति । प्रसिद्धिं लौकिकत्वेन प्रकटयति—येति । तथापि प्रज्ञात्मत्वविरोधाद-नेत्याह—प्रमेति । कथमप्रतिहतज्ञानत्वं, लोकवेदप्रसिद्धेरित्याह—अप्रतिहतेति । तथापि हिततमपुरुषार्थहेतुत्वाद्युक्तिवि-दस्योपास्यता, तत्राह—निश्चिते चेति । शक्यतिशयादुक्तपुमर्थहेतुत्वं, कर्मानधिकांरुद्रहत्यापराभृष्टत्वं, लोकपालत्वालो-स्वर्गस्थानदत्तादानन्दत्वं, अमृतताजगत्त्वे चाभूतसंयुतं सितेति भावः । आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति । तमनूष समा-हति—इत्याक्षिप्येति । तस्याधमाह—अध्यात्मेति । अस्मिन्नाध्याये । यत्र 'मामेव विजानीहि' इत्यादि श्रूयते तत्रेति यावत् ।

ध्याय उपलभ्यते 'यावद्व्यसिञ्जरीरे प्राणो वसति तावदायुः' इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भू-
तस्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथास्तित्वे च
प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा 'प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं
परिगृह्योत्थापयति' (कौ० ३।३) इति, 'न वाचं विजिज्ञासीत वकारं विद्यात्' इति चोपक्रम्य
'तद्यथा रथस्यारोषु नेमिरपिता नाभावरा अपिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञा-
मात्राः प्राणेऽर्पिताः स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इति विषयेन्द्रियव्यवहारारना-
भिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । 'स म आत्मेति विद्यात्' इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे
साधुर्न पराचीनपरिग्रहे । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृह० २।५।१९) इति च श्रुत्यन्त-
रम् । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवताभ्योपदेशः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि
वक्तुरात्मोपदेशः—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यायें दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्य-
न्नुपदिशति स्म—'मामेव विजानीहि' इति । यथा 'तद्धैतत्पश्यन्नुपिवांमदेवः प्रतिपेदेऽहं मनु-
रभवं सूर्यश्च' इति तद्वत् । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' (बृ० १।४।१०) इति
श्रुतेः । यत्पुनरुक्तं 'मामेव विजानीहि' इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादि-
भिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयं नस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मा-
देवंकर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति । कथं तर्हि । विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि

रत्नप्रभाष्याख्या

आयुरत्र देहे प्राणवायुसंचारः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः धृतिमाह—अस्तित्व इति ।
'अथातो निःश्रेयसादानम्' इत्याद्या धृतिः । इन्द्रियस्थापकत्ववहेहोत्थापकत्वमाह—तथेति । वक्तृत्वमुक्त्वा सर्वाधिष्ठानत्वं दर्श-
यति मित्याह—इति चोपक्रम्येति । तत्तत्र नानाप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पनायां यथा दृष्टान्तः, लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारोषु नेमि-
नाभ्योर्मध्यस्थशलाकासु चक्रोपांतरूपा नेमिरपिता, नाभौ चक्रपिण्डकायामरा अपिताः, एवं भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि मीयन्त
इति मात्राः भोग्याः शब्दादयः पथेति दश भूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु दशस्वर्पिताः । इन्द्रियजाः पञ्च शब्दादिविषयप्रज्ञाः,
मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्च धीन्द्रियाणि । नेमिवक्त्राहं प्राहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभिस्थानीये प्राणे सर्वं कल्पित-
मित्याह—प्राणेऽर्पिता इति । स प्राणो मम स्वरूपमित्याह—स म इति । तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि,
तत्राह—अयमिति ॥ २९ ॥ अहंकारवादस्य गतिं पृच्छति—कथमिति । सूत्रमुत्तरम् । तद्याख्याति—इन्द्र इति ।
जन्मान्तरकृतश्रवणादिना अस्मिजन्मनि स्वतः सिद्धं दर्शनमार्थम् । विज्ञेयं नस्तुत्यर्थं उपन्यासो न चेत्कथं तर्हि स इति
पृच्छति—कथमिति । ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह—विज्ञानेति । नियामकं ब्रूते—यदिति । परेण । 'तस्य मे' इत्या-

आनन्दगिरियम्भाख्या

बाहुल्यमेवाह—यावद्वीति । तस्यार्थमाह—प्राणस्येति । एवाकारार्थमाह—नेति । तथेति । आयुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यवदित्यर्थः ।
अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरिति अथातो निःश्रेयसादानम्' इत्याद्यर्थतो गृहीत्वा तदर्थमाह—अस्तित्वे चेति । इन्द्रि-
याणां प्राणाश्रयत्ववदिति तथाप्येति । इत्याध्यात्ममेव प्राणस्य देहधारयितुत्वमाहेति शेषः । ततश्च देवता न प्राण इत्याह—नेति । इति च
प्रत्यगात्मन एव वक्तृत्वमुपपत्तिं शेषः । देवतात्मनोऽपि वक्तृत्वात् 'न वाचम्' इत्याधिविषयमित्याशङ्क्याह—वपक्रम्येति । तत्र च प्रज्ञा-
मात्राणां भूतमात्राणां च नानात्वं नेत्यत्र दृष्टान्तः—यथेति । यथा लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारोषु मध्यवर्तिशलाकासु चक्रोपांतनेमिरपितश्चक्र-
पिण्डिकायां च नाभावराः । तथा भूतान्येव पृथिव्यादीनि शब्दादयश्च विषया मीयन्त इति मात्राः प्रज्ञामात्रासु स्वविषयज्ञानेभिन्द्रियेण
चर्पिताः, तदधीनत्वात्तत्त्वहारस्य । ताश्च प्रज्ञामात्राः प्राणे परस्मिन्नर्पिताः । स च प्राणः परमात्मा, तजिज्ञादित्याह—स इति ।
वाक्यतात्पर्यमाह—विषयेति । स प्राणो ममासेलात्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च प्राणशब्दस्य न देवतायंत्येत्याह—स म इति । तर्हि
प्रत्यगात्मनि समन्वयो न ब्रह्मणि, तत्राह—अयमिति । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥ अनन्यथासिद्धलिङ्गेः ह्युतितात्प-
र्याच्च प्राणस्य ब्रह्मत्वे देवतालिङ्गानां गतिर्वाच्येति पृच्छति—कथमिति । सूत्रमुत्तरम् । तद्याख्याति—इन्द्र इति । कथं तस्य
सुर्वाच्यभावे ज्ञानं, तत्राह—आर्षेणेति । तस्य तर्हि प्रतिभालेनामानत्वं, नेत्याह—यथेति । श्रवणाद्यभावे कुतो ब्रह्मासीत्तिथीः, तदि-
धिविरोधात्, तत्राह—यथेति । जन्मान्तरीयश्रवणादेराधुनिकधीरविरुद्धेति भावः । अध्ययनाभावे कथं यथाशास्त्रमैक्यधीरित्यत्राह—देवता-
धिकरणन्यायेनाह—तदिति । इन्द्रश्चेद्ब्रह्मात्मना स्वात्मानमुपदिशति, कथं त्वाष्ट्रवधादिना स्तुतिः, तत्राह—यदिति । नेवं विषयवत्

साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंयच्छति—‘तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते’ इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—यस्मादीदृशान्यपि कूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते, स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयं तु ब्रह्मैव ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा’ इति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिक्षाभेति चेन्नोपासाद्वैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धभूमदर्शनाच्च पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशः तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः, जीवलिक्षान्मुख्यप्राणलिक्षाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते ‘न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्’ इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणलिक्षमपि—‘अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेवं शरीरं परिगृह्योत्थापयति’ इति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः, प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य—‘तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि’ (प्र० २।३) इति श्रवणात् । ये तु ‘इमं शरीरं परिगृह्य’ इति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चैतनत्वादुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते—‘यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन्शरीरे वसतः

रत्नप्रभाव्याख्या

दिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह—एतदुक्तमिति । तस्माज्ज्ञानं श्रेष्ठमिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह—विज्ञेयं त्विति ॥ ३० ॥ देहोत्थापनं जीवलिक्षं किं न स्यात्, तत्राह शरीरधारणं चेति । सर्वे वागादयः प्राणा अहमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच, यस्मिन्मुक्तान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स वः श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण वागादिभूक्तान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चिकमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वासौ तान्वागादीन्वरिष्ठः प्राण उवाच, यूयं मोहं मापद्यथ यतोऽहमेवैतत्करोमि । किं तत्, पञ्चधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभज्य एतद्वाति गच्छतीति वानं तदेव बाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्याश्रित्य धारयामीत्यर्थः । द्विवचनसहबावोक्तान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म प्राज्ञमित्याह—जीवमुख्येति । अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति । भेदमाह—सहेति । यदि

भामतीव्याख्या

जीवलिक्षोपादानम्’ इति संग्रहः ॥ २८॥ २९॥ ३०॥ न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हतीति । नैष संदर्भो ब्रह्मवाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किंतु तयायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं, किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किंचिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वा-

आनन्दगिरियव्याख्या

तिः, अपितु विज्ञानस्तुतिरित्याह—अत्रेति । तत्र गमकमाह—यदिति । तत्र क्रूरकर्मणि निमिचे सतीत्यर्थः । कथमत्र ज्ञानस्तुतिः, तत्राह—एतदिति । तस्मान्महाभागेयं ज्ञानमिति शेषः । त्वदीयज्ञानसर्वरूपत्वेऽपि किमधिकृतस्य स्यात्, तत्राह—स य इति । ननु स्यान्मानज्ञानस्य ज्ञेयाकाङ्क्षायाभिन्ने एव संबन्धने, नेत्याह—विज्ञेयं त्विति । अध्यात्मबाहुल्यत्पराचीनदेवतोक्त्ययोगात्, प्राणोऽस्मीत्यदि ब्रह्मार्थमेवेत्युपसंहृति—तस्मादिति ॥ ३० ॥ प्रकारान्तरेण ब्रह्मपरत्वमाश्रित्य समापत्ते—जीवेति । ‘प्राणोऽस्मि’ इत्यादि देवतापरं नेत्युक्तमङ्गीकरोति—यद्यपीति । तर्हि ब्रह्मपक्ष एवायं परिशिष्यते, नेत्याह—तथापीति । पूर्वोत्तरपक्षयोरनुपपत्तिरनुक्तेत्याह—कुत इति । देवतापक्षस्यातिफल्गुतया निरासेऽपि पक्षान्तरसद्भावान्नैवमित्याह—जीवेति । तत्रायं व्यनक्ति—जीवस्येति । वक्तृत्वात् वेद्यता माति न किञ्चिज्जीवलिक्षमित्याह—अत्रेति । द्वितीयं विवृणोति—तथेति । वक्तृत्वापुद्देशानन्तर्यमथशब्दार्थः । देशोत्थापनमपि जीवलिक्षं किं न स्यात्, तत्राह—शरीरेति । वागादयः सर्वे प्रत्येकं श्रेष्ठत्वमात्मनो मन्यमानास्तस्मिन्निर्धारयिष्या प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच, यस्मिन्मुक्तान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव भवति स वः श्रेष्ठ इति । तस्मिन्नेवमुक्तवति क्रमेण वागादिभूक्तान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्यात् । मुख्यस्य प्राणस्योच्चिकमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वासौ तान्पति प्राणो व्याहृतवाचं, मा मोहमापद्य यतोऽहमेवैतत्करोमि । किं तत्, पञ्चधा प्राणादिभेदेनात्मानं विभज्यैतद्वाणं वाति गच्छतीति वानं तदेव बाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्य विधारयामीत्युक्तेर्देहधारणमुख्यत्वमित्यर्थः । क्वचिदिमिच्छुक्तेर्देहधारणमिष्टमित्याशङ्क्याह—ये त्विति । कथमुपहिते जीवात्मन्यचेतने च प्राणे प्रज्ञात्मत्वं, तत्राह—प्रज्ञेति । द्विवचनसहबावोक्तमश्रवणादपि न ब्रह्म प्राज्ञमित्याह—जीवेति । अभेदनिर्देशमाह—यो

सहोक्तामता' इति। ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत । तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासात्रैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । नचैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते । 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रमस्य 'प्राणोऽस्मि ब्रह्मात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्युक्त्वान्ते 'स एष प्राण एव ब्रह्मात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इत्येकशेषावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम् । नच ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम् । दशानां भूतमात्राणां ब्रह्मामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रापि प्राणानुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः । इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितम्—'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति । तदसत् । प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात् । 'न प्राणेन मापानेन मत्तो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' (काठ० २।५।५) इति श्रुतेः । यदपि 'न वाचं विजिज्ञासीत वकारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति । नहि जीवो नामात्यन्तभिक्षो ब्रह्मणः, 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सजीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्योपाधिकृत-

रजप्रभास्याख्या

जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गादुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्त्वादुपासनं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गादित्याह—**नैतदेवमित्यादिना** । नच स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः किं न स्यादिति बाल्यं, जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थावसारेण तल्लिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च । नहि प्रधानवाक्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यं, न वा तदुचितमित्याह—**नच ब्रह्मलिङ्गमिति** । सूत्रशेषं व्याचष्टे—**आश्रितत्वाच्चेति** । अन्यत्र 'अत एव प्राणः' इत्यादौ श्रुतेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद्ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह—**यस्मिन्स्यादिना** । यस्मिन्नेतौ प्रेयत्वेन स्थितौ तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेषं परिच्छेदानि-

आभतीत्याख्या

द्विति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि । जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युपक्रममात्रम् । उभाविति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु भुवम् । न ब्रह्मेति । न ब्रह्मेत्यर्थः । **दशानां भूतमात्राणामिति** । पञ्च शब्दादयः, पञ्च ग्रुपिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य इति दश प्रज्ञामात्राः । तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राज्ञां वृत्तिवृत्तां

आनन्दगिरीयव्याख्या

वा द्विति । भेदनिर्देशमाह—**सहेति** । ब्रह्मपक्षेऽयमभेदोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गीकृत्य भेदानुपपत्तिमाह—**ब्रह्मेति** । अमृतत्वादीन्यपि दशावोगं नेयानीत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । इहेति प्रकृतसंदर्भोक्तिः । अन्यतर इत्युपक्रममात्रं, उभाविति तत्त्वम् । ब्रह्म त्वानन्दादिश्रुतेरावश्यकम् । न ब्रह्मेति तन्मात्रव्यावृत्तिः । तथाच जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां यथायथमुपास्तिरिष्टा । नच 'प्राणोऽस्मि' इत्युपक्रमात् 'स एष प्राण एव' इत्युपसंहाराच्च वाक्यैक्यावगतेरार्थत्वं, वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमजन्यत्वेनोपजीव्यादौ वैत्यात् । नचैव सर्वत्र वाक्यार्थभङ्गः, गुणप्रधानभूतपदार्थधियो वाक्यार्थैक्याविरोधित्वात् । अत्र तु पदार्थानां स्वातन्त्र्यं नैकवाक्यचेति भावः । परिहाण्यमवतार्य व्याचष्टे—**नैतदिति** । अस्तुप्राणित्रैविध्यं, नेत्याह—**नचेति** । अर्थभेदे वाक्यभेदात्कथं सिद्धयैकवाक्यत्वोक्तिः, तथाह—**उपक्रमेति** । तदेव स्फुटयति—**मामेवेति** । वाक्यैक्येऽपि किमित्यर्थभेदो न स्यात्, तथाह—**तत्रेति** । पदार्थधियो वाक्यार्थधौ हेतुत्वे जीववाक्यार्थबोधोदयत्वेन प्राधान्यात्पदानां पदार्थबोधे फले पदवसानाभावात्तस्य गान्तरिकत्वात्प्राधान्यभूतवाक्यार्थस्योपक्रमोपसंहारैकशेषावगतस्य युक्तैक्यमिति भावः । उपासनात्रैविध्यनिरासाय ब्रह्मलिङ्गं जीवादिविषयं नेयमित्याशङ्क्याह—**नचेति** । पञ्च शब्दादयः पञ्च ग्रुपिव्यादयश्च दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य इति दश प्रज्ञामात्राः । यदा ज्ञानेन्द्रियार्थाः पञ्च क्रमेन्द्रियार्थाश्च पञ्चेति दश भूतमात्राः, द्विविधानीन्द्रियाणि प्रज्ञामात्रा दशेति भावः । प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्यववृत्तेरैक्येति तत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—**आश्रितत्वाच्चेति** । तत्र ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिराश्रिता प्रकृते कथमित्याशङ्क्याह—**इहापीति** । प्राणस्य ब्रह्मत्वे मुख्यप्राणलिङ्गं निश्चयेत्याशङ्क्याह—**यस्मिन्** । प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वे मानमाह—**नेति** । कारणस्य कार्याकारेण स्थितस्य तद्वर्गेणापि संबन्धात्कार्यस्य व्यावृत्तस्य कार्यान्तरेष्वपि स्थितकारणधर्मणासंबन्धात्प्राणादिलिङ्गानि ब्रह्मणि युज्यन्ते, न तल्लिङ्गानि तत्रेति भावः । जीवलिङ्गमपि ब्रह्मविरोधीत्यनुवादपूर्वकमाह—**न्यदपीति** । कथं तर्हि ब्रह्मण एव सतो जीवस्य संसारिचं, तथाह—**बुद्ध्यादीति** । जीवो

विशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विधातुं' इत्यादिना प्रत्य-
गात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥' (के० १।४) इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यै-
वात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्पुनरेतदुक्तम्—'सह होतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति
प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति । नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाभ्रययोर्बुद्धिप्रा-
णयोः प्रत्यगात्मनोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणा-
भेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् । अथवा 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह
तद्योगात्' इत्यस्यायमन्योऽर्थः—न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते । कथम्,
उपासात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं, प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च ।
तत्र 'आयुरमृतमुपास्वायुः प्राणः' इति, 'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति, 'तस्मादेतदे-
वोक्तमुपासीत' इति च प्राणधर्मः । 'अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्या-
ख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'वागेवास्या एकमङ्गमदुदुहत्तस्यै नाम परस्तादप्रतिविहिता भूतमात्रा

रत्नप्रभाव्याख्या

मानमित्यर्थः । 'वक्तारं विधातुं' इति न वक्तृज्ञैयत्वमुच्यते, तस्य लोकसिद्धत्वात्, किंतु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते । तद्वोधाभिमु-
ख्याय लिङादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—**यद्वाचेति** । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते स्वार्थोभिमुख्येन प्रेष्यते तदेव वागा-
देगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्त्वेपदवाच्ययोः स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदोदकत्वं निर्दिश्यत इत्याह—**नैष दोष**
इति । स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वृत्तिक्रमतेन व्याचष्टे—**अथवेति** । उपासनान्त्रिविधप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तम् । अत्र
त्रिप्रकारकस्यैकब्रह्मविशेष्यकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहचैष्टात्मकजीवन-
हेतुत्वं प्राणस्यायुर्ध्वं, देहापेक्षया तस्य आयुर्केवस्थानादसृजतत्वं, उत्थापयतीत्युक्तवत्त्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मानाह—**अथेति** ।
बुद्धिप्राणयोः सहस्यित्युक्तान्त्युक्त्यनन्तरमित्यर्थः । अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः संबन्धीनि
दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्यधिष्ठानचिदात्मना तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तम्—'वागेव' इत्यादि । चक्षुरेवास्या
एकमङ्गमदुदुहदित्यादिपर्यायाणां संक्षिप्तार्थ उच्यते । उत्पन्नाया असत्कल्पायाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्थं शरीरम्,
अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्थं शरीरमिति मिलित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रियेषु वागेवास्याः
प्रज्ञाया एकमङ्गं देहाधर्ममदुदुहत्, पूरयामास । वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्लभत इत्यर्थः । चतुर्थी षष्ठ्यर्थी । तस्याः
पुनर्नाम किल चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा रूपाधिरूपा परस्तादपरार्थे कारणं भवति । ज्ञानकारणद्वारायंप्रपञ्चवि-
षयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वार्थदृष्टृत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि दृष्टृत्वाध्यासमाह—**प्रज्ञयेति** ।

भामतीव्याख्या

मतेन व्याचष्टे—**अथवेति** । पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनान्नैविधयेन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम् । इह

आनन्दगिरियव्याख्या

अत्र चैत्र तस्य वक्तृत्वं, तस्य ब्रह्मत्वविरोधित्वात्, तत्राह—**तस्येति** । 'वक्तारं विधातुं' इति न विधिः, वक्तृत्वस्याध्यक्षत्वात् । किंतु
इदंशेनाप्रसिद्धं ब्रह्मत्वं विधित्सितमित्यर्थः । प्रत्यगात्माभिमुख्योऽर्थो लिङादिरिति समन्वयसूत्रेऽपि दर्शितमित्याशयनाह—**प्रत्यगिति** ।
एतत्तलवकारभूतिमाह—**यद्वाचेति** । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते प्रेष्यते वदनसामर्थ्यमापाद्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य
आप्यर्थमाह—**वचनादीति** । द्विवचनसहभासोक्तमगम्यं सिद्धान्ते दुर्योनमित्युक्तमनूय इष्यति—**यदित्यादिना** । उपाधिभेदाच्च
देशिष्ठस्य भिन्नतेति विशिनष्टि—**प्रत्यगिति** । अभेदस्तर्हि कथं, तत्राह—**उपाधीति** । उपहितद्वारोपलक्षितस्येत्यर्थः । स्वमते सृज-
नत्वं व्याख्याय वृत्तिकारमते व्याकरोति—**अथवेति** । तत्र नञर्थमाह—**नेति** । ब्रह्मवाक्यत्वे जीवप्राणयोरेष्यत्वात्तद्विजिज्ञासो-
पेक्षेत्वेत्याह—**कथमिति** । हेतुमुक्त्वा व्याख्याति—**उपासेति** । स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपासौ वाक्यभेदः, न त्वेकस्यैव ब्रह्मणस्तदभेदे-
नैव । उक्तमेव विभजते—**तत्रेति** । 'प्राणो हि भूतानामायुः' इति श्रुत्यन्तरेणाह—**आयुरिति** । तस्यायुर्ध्वं जीवनस्य तदधीन-
त्वात् । प्राणस्यैव देहाण्युत्पापकत्वं तस्यादित्युच्यते । उत्थापयति देहादीत्युक्तं प्राणः । सहवासः सहोत्क्रान्तिसंश्लेषव्यापननयमगम्यशब्दार्थः ।
मस्या जीवाख्यप्रज्ञायाः संबन्धीनि भूत्वा सर्वाणि भूतानि तद्व्यत्ययेन कल्पितानि नश्यन्ती यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु व्याख्यास्याम
इत्युपक्रम्योक्तम्—'वागेव' इत्यादि । बुद्धेः साभासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वागेवास्याः
प्रज्ञाया देहाधर्ममेकमङ्गमदुदुहद्विचिंतयती पूरयामास । नामरूपात्म प्रपञ्चो विषयस्तत्र नामप्रपञ्चं वाङ्मारा प्रविष्टा धीर्ज्ञां प्रति विषयित्व-
माप्नोतीत्यर्थः । तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नाम किल परस्तादपरमेगं चक्षुरादिना प्रतिविहिता समुत्थापिता भूतमात्रा रूपादिरूपा चक्षुरादिना
रूपापेक्षेन बुद्धेरपरमागम्यं रूपप्रपञ्चं प्रति, विषयित्वं निर्वर्त्य इत्याह—**तस्या इति** । बुद्धयुपहितचैतन्यद्वारा स्वरूपं दृष्टृत्वाध्यास-

प्रज्ञया वाचं समाकृष्टा वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति' इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । 'ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिग्रहं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्धि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत् । नो एतन्नाना । तद्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रा-स्पर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा' इत्यादिब्रह्मधर्मः । तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् । अन्यत्रापि 'मनोमयः प्राण-शरीरः' (छा० ३१.१४२) इत्यादिउपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् । इहापि तद्युज्यते वा-क्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति

रश्मिप्रभाभ्याख्या

बुद्धिद्वारा चिदात्मा वाचमिन्द्रियं समाकृष्टा तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं दृष्टा भवतीत्यर्थः । तथाच सर्वैर्द्रष्टृत्वं चिदात्मनि द्रष्टृत्वाभ्यासनिमित्तत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वानन्दत्वादिः ब्रह्मधर्म इत्याह—ता वा इति । दशत्वं व्याख्यातम् । प्रज्ञा इन्द्रियजास्ता अधिकृत्य प्राज्ञा भूतमात्रा वर्तन्ते, प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि प्राज्ञं भूतजातमधिकृत्य वर्तन्ते इति प्राज्ञप्राहकयोर्मियः सापेक्षत्वमुक्तं साधयति—यदिति । तदेव स्फुटयति—न हीति । प्राज्ञेण प्राज्ञस्वरूपं न सिध्यति किंतु प्राहकेण । एवं प्राहकमपि प्राज्ञमनपेक्ष्य न सिध्यति । तस्मात्सापेक्षत्वादितैश्चप्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किंतु चिदात्मन्यारोपितमित्याह—नो इति । तद्यथेत्यादि कृतव्याख्यानम् । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्क्याश्रितत्वादित्याह—अन्यत्रापितीति । उपाधिर्जातः । तत् अन्यधर्मेणोपासनम् । इयमसंगता व्याख्या । तथाहि—न तावदारुण्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राप्तकयणवदुपासनास्यविशिष्टस ब्रह्मणो विधिः संभवति, सिद्धस्य विन्यस्तहत्वात् । नापि ब्रह्मानुवादेनोपासनास्यविधिः, वाक्यभेदात् । नच नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, तादृशविधिव्याख्यात्राश्रवणात् । नच 'तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्यत्र मामिति जीवेन, आयुरिति प्राणेन, अमृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्मोपासनश्रवणात्, ब्रह्माश्रुतेः । 'प्राणो वा अमृतम्' इति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुतेः । अत उपासनाविधिलुब्धेन 'वक्तारं विद्यात्' 'एतदेवोक्त्यमुपासीत' 'स म आत्मेति विद्यात्' इति जीवप्राणब्रह्मोपासनविधयः, अन्ये गुणविधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं त्याज्यं, तच्चायुक्तं, उपक्रमादिनैकवाक्यतानि-

भामतीश्वरकाया

तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासनास्यविशिष्टस्य विधानात्र वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं 'सोमेन यजेत' इत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं, तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इह तु सिद्धस्य ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति, अभावार्यत्वात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वनिषेधात् । वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मवागतेः प्राप्तत्वात्तददृष्ट-

आनन्दमिरीचव्याख्या

माह—प्रज्ञयेति । तया द्वारा चिदात्मा वाचं करणं प्रति कर्तव्यत्वासमनुभूय वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टृत्वमनुभवतीत्यर्थः । सर्वभूतविषयत्वमारमिनि विशिष्टद्रष्टृत्वादिकरत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तम् । सर्वाधारत्वानन्दत्वादि ब्रह्मधर्म इत्याह—ता वा एता इति । उक्ता भूतमात्राः प्रज्ञाशब्देनेन्द्रियाणि तदुत्पन्नानि चाधिकृत्य प्रवर्तन्ते । प्रज्ञामात्राश्रोक्ता भूतशब्देतानि पृथिव्यादीनि शब्दादीनि चाधिकृत्य भवन्ति । प्राज्ञप्राहकयोर्मियः सापेक्षत्वं साधयति—यदिति । तदेव स्पष्टयति—नहीति । अन्योपास्यैवोपास्येतादिविषयविषयं न द्वैतपक्षवशाना वस्तुतो भिन्नं किन्त्वैकसिद्धेवारोपितमित्याह—नो इति । तद्यथेत्यादि व्याख्यातम् । नोपासनात्रैविध्यादित्यर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्क्याश्रितत्वात्—अन्यत्रापितीति । तत्रोपक्रमे ब्रह्मणः श्रुत्वानुक्ता मनोमयत्वादिविशिष्टस्योपासितः, इह कथमित्याशङ्क्य तद्योगादित्याह—इह पीति । उपासतेति कथं त्रैविध्यं, तत्राह—प्राणेति । वाक्यभेदस्तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासनात्रैविध्योक्त्या प्रत्युक्तः । किन्तोपासनास्यविशिष्टं ब्रह्म विधेयस्तु ब्रह्मविशिष्टमुपासनास्यं किं वा तदनुवादेन तदाश्रित्योपासनास्यम् । नाहः, ब्रह्मणः सिद्धत्वादित्यनहत्वात् । न द्वैतव्यः वाक्यान्तरेभ्यो ब्रह्मणो ज्ञातत्वात् । न उतीयः, ब्रह्मानुवादेनोपासितविधावेकविशेषावशीकारादुपासतीनां मिश्रसंघनात्प्रत्युपासितविध्यादित्येव वाक्यभेदादिलेकीयव्याख्यामुपेक्ष्य स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । प्राकरणित्वेऽपि ब्रह्मणोऽवान्तरवाक्यभेदेन श्रवणादिवदिविशिष्टं यज्ञादिवचोपासनास्यं विधेयं, विधेयत्रयधर्मवद्ब्रह्मोपासितशैकेति कुतो वाक्यभेद इत्येके । तत्र । अन्तस्तदभेदोपकारणेन गतत्वात् । तत्र हि सावर्तीत्यसर्ववृत्तिविरहाभ्यां सर्वकारेण ब्रह्मणि सिद्धे रूपवत्त्वादिकाधर्मो नीतास्तथापि प्रागुक्तयोरेव प्राणादिधर्मोणां ब्रह्मणि संभाव्यधर्मवत्त्वात् । तस्माज्जीवप्राणब्रह्मणि सहोपास्यानि ब्रह्मैव वा प्रतिपाद्यमिति पदार्थवाक्यार्थयोर्बैतकालक्षणेन संदिग्धा दिवो दिवीत्यत्रापि प्रकृत्यर्थभेदेन गुणभूतप्रत्ययार्थभेदेनयनवदत्रापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेददृष्टौ तदपेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थभेददृष्टेरन्यथाऽन्यतत्पदार्थभेदे वाक्यार्थवृद्धयोपजीव्यत्वेन स्नातन्याद्वाक्यैक्यं भङ्गत्वा त्रीणि सहोपास्येति प्राप्य पदानां वाक्यार्थयोर्भेदोद्देशेन प्रकृतत्वात्पदार्थभेदो-

सिद्धम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

रत्नप्रभाभाष्याख्या

गंगादिति । तस्मान्ज्ञेयप्रत्यग्ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री-
गोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भाष्यतीव्याख्या

गङ्गावासा भावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्धाटितः, स्वव्याख्यानेनैवोक्तप्रा-
प्तत्वादिति सर्वमवदातम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

तान्तरीयकत्वाद्वाक्यार्थबोधप्राधान्यादुपक्रमोपसंहरैकरूप्यसिद्धप्रधानवाक्यार्थभङ्गायोगात्, प्राणादिलिङ्गानां च ब्रह्मणि नीतत्वात्, अनन्यथा-
सेद्धब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमिति सिद्धान्तयितव्यम् । सर्वथापि प्रातर्दानं वाक्यं ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्परमहं-
सपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकभाष्यनिर्णये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिसमन्वयाख्यः प्रथमः पादः ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

प्रथमे पादे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं, नित्यत्वं, सर्वशक्त्यं सर्वशक्तित्वं, सर्वोन्मत्त्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वहेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यन्ते—किं परं ब्रह्म प्रतिपादन्याहोस्विदर्थान्तरं किंचिदिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

मनोमयोऽयं शरीर ईशो वा प्राणमानसः । हृदयस्थित्यणीयस्यै जीवे ह्युत्तेन जीवगाः ॥ १ ॥
शमवाक्यगतं ब्रह्म तद्विज्ञादिरपेक्षते । प्राणादियोगक्षिन्ताधिर्बन्धं ब्रह्म प्रसिद्धितः ॥ २ ॥

इदमाज्ञायते—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो

रत्नप्रमाथ्याख्या

श्रीरामं सिद्धमन्तारं गुहाशयिनमान्तरम् । अन्तर्यामिणमग्रेयं वैश्वानरमहं भजे ॥ १ ॥ पूर्वपादेनोत्तरपादयोः संगावज्जुं वृत्तमनुवदति—**प्रथम इति** । जगत्कारणत्वोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थोत्तिष्ठद्म् । तदुपजीव्योत्तरं पादद्वयं प्रवर्तते इति हेतुहेतुमद्भावाः संगतिः । कथं पादभेद इत्याशङ्क्य पादानां प्रमेयभेदमाह—**अर्थान्तरैरेति** । आकाशादिशब्दानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः पादद्वये वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मभेदात्पादयोरेवान्तरभेद इति भावः । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—**इदमिति** । तस्माज्जायत इति तज्जं, तस्मिन्नीयत इति तज्जं, तस्मिन्निनिति चेष्टत इति तदनं, तज्जं च तज्जं च तदनं चेति तज्जलान् । कर्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यमपदं तच्छब्दस्य लोपः । तज्जलानमिति वाच्ये छान्दसोऽवयवलोपः । इतिशब्दो हेतौ । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव, तद्विस्तृतत्वादित्यर्थः ब्रह्मणि मित्रमित्रभेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः । स क्रतुमुपासनं कुर्वीतेति विहितोपासनस्य 'उपासीत' इत्यनुवादात्फलमाह—**अथेति** । क्रतुमयः संकल्पविकार इत्यर्थः । पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं स्फुटयति—**यथेति** ॥

भामतीव्याख्या

अथ द्वितीयं पादमारिष्ठः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया—**प्रथमे पाद इति** । उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वादयः सिद्धवद्हेतुतयोपदेश्यन्ते । न चेत् साक्षात्पूर्वमुपपादित इति कथं हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमित्यत उत्तर—**समस्तजगत्कारणस्येति** । यद्येतेन न पूर्वं कण्ठत उक्तास्तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणोपादानेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । **अर्थान्तरप्रसिद्धानां चेति** । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते, तदव्यभिचारिणिङ्श्रवणात् । तत्र केव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मणो चरत्वनिरणयं प्रतीयमिष्यामः । पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वमे दर्शयिष्यामः । **सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । इदमाज्ञायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म** । कुतः, **तज्जलानिति** । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जं, तस्मिन्नीयत इति तज्जं, तस्मिन्निनिति स्थितिकाले चेष्ट इति तदनं जगत्, तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद्ब्रह्म । अतः कः कस्मिन्त्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सत्तुपासीत । **अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः**

आनन्दगिरीयव्याख्या

पूर्वोपजीवनेनोत्तरोत्थानाद्हेतुमत्त्वं संपन्नं वज्जुं वृत्तमनुवदति—**प्रथम इति** । कारणत्वमात्रं नात्रोपयुक्तं, व्यापित्वदेरपि सिद्धवद्हेतुतयोपादानात्, अतस्तदनुक्तौ कथं संगतिरित्याशङ्क्याह—**तस्येति** । उक्तमुपजीव्योत्तरप्रवृत्तौ कथं पादभेद इत्याशङ्क्याह—**अर्थान्तरैरेति** । उत्तरपादद्वयस्यानभिमतमर्थमाह—**पुनरिति** । पूर्वं भूताकाशादिपुरुषाकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे तद्विज्ञादिरपेक्षते स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि नीतानि । अथास्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यान्यर्थान्तरार्थतया शङ्क्यमानानि ब्रह्मणि नीयन्ते । तत्र द्वितीयतृतीयपादयोरेवान्तरे दस्तु प्रायशः सविशेषनिर्विशेषार्थतया रुढियोगबहुलतया वेति भावः । पूर्वं जीवलिङ्गवाक्या ब्रह्मपरत्ववन्मनोमयादिवाक्येऽपि तत्तमेव तत्परत्वमाह—**सर्वत्रेति** । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—**इदमिति** । सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह—**तज्जेति** । तस्माज्जायत इति तज्जं, तस्मिन्नीयत इति तज्जं, तस्मिन्निनिति चेष्टत इति तदनं, तज्जं च तज्जं च तदनं च तदिति तज्जलान् । अवयवलोपश्छान्तः । इति हेतौ । यस्मादेवं जगत्तस्माद्ब्रह्मैव सर्वं जगदित्यर्थं प्राणामो रागादिविषयाभावादुपासीत स शान्तः स्मादित्याह—**शान्त इति** । सार्धोपपन्नोऽधिकृतः क्रतुमयः संकल्पप्रधानः । तत्र हेतुव्यतिरेकः । शानं च

यथाकतुरसिद्धोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत' 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० ३।१४।१, २) इत्यादि । तत्र संशयः—किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत आहोस्वित्परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । शारीर इति । कुतः, तस्य हि कार्यकरणाधिपतैः प्रसिद्धो मनवादिभिः संबन्धो न परस्य ब्रह्मणः, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (सु० २।१।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपासं, कथमिह शारीर आत्मोपास्य आशङ्क्यते । नैष दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं किं तर्हि शमविधिपरम् । यत्कारणं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपसीत' इत्याह । एतदुक्तं भवति—यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वात्तल्लुत्वात्तदनन्तत्वाच्च । नच सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति, तस्माच्छान्त उपसीतेति । नच शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते । उपासनं तु 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्यनेन विधीयते । क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य च विषयत्वेन श्रूयते—'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवल्लिङ्गम् । अतो ब्रह्मो जीवविषयमेतदुपासन-

रत्नप्रभाध्याख्या

यज्यायति, श्ला ध्यानमहिम्ना तज्ज्येरूपेण जायत इत्यर्थः । क्रतुमयः संकल्पप्रधान इति वार्थः । क्रतोर्विषयमाह—**मन इति** । ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसंकल्पमन्तर्हृदये ध्येयमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मलिङ्गैरब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः, न तद्बोधोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति, किंतु प्रकरणम् । तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धम् । अतो जीवल्लिङ्गं बलीय इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—**शारीर इत्यादिना** । श्रुतिमाशङ्क्यान्यथासिद्ध्या परिहरति—**नैष दोष इति** । शमविधिपरत्वे हेतुमाह—**यत्कारणमिति** । यत एवमाह तस्माच्छमविधिपरमित्यन्वयः । [अत्रेदंशब्दः प्रकृतब्रह्म-परामर्शार्थो नतु जगत्परामर्शार्थः, जगद्विशेषणे प्रयोजनाभावात् । अत्र प्रयोजनाभावेऽपि यत्र प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विशेषणं, यथा 'आत्मेवेदं सर्वम्' । अत्र बाधायां समानाधिकरणदाढ्यार्थं विशेषणमावश्यकं, तद्वाक्यस्य हेतुब्रह्म-विषयत्वात् । अत्र तूपासनायां बाधानावश्यकताद्विषयाभेदेन ब्रह्मण उपालयत्वात् ।] **नच शमेति** । शमध्यानयोर्विधौ

भामतीध्याख्या

प्राणशरीर इत्यादि । तत्र संशयः—किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्वित्ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं शरीरो जीव इति । कुतः । 'क्रतुम्' इत्यादिवाक्येन विहितं क्रतुभावनामनूय 'सर्वम्' इत्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः । तथा च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थोलोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । एवं च संकल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन्विषयोपेक्षः स्वयमनिवृत्तो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः, अनुपपादकत्वात् । तस्माच्छान्ततादृष्टगुणविधाना-सर्वमेव 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिभिर्विषयोपनयकैः संबध्यते । मनोमयत्वादि च कार्यकारणसंघातात्मनो जीवात्मन एव निरुद्धमिति जीवात्मनोपास्येनोपरकोपासना न पश्चात् ब्रह्मणा संबद्भुमर्हति, उत्पत्तिशिष्टगुणवरोधात् । नच 'सर्वं खल्विदम्' इति वाक्यं ब्रह्मपरमपरि तु शमहेतुवन्निगदार्थवादः शान्तताविधिपरः, 'शूरेण जुहोति' 'तेन ह्यचं क्रियते' इतिवत् । न चान्यपरादपि ब्रह्मपि-क्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तं, मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनानपेक्षितत्वात् । सर्वकर्मत्वादि तु जीवस्य

आनन्दगिरियध्याख्या

या यथास्मिन्नेवे स्थितः संकल्पयते तथा तदनुसारेण फलं परत्र लभते सोऽधिकृतः क्रतुं ध्यानं कुर्वीत । किं ध्यायेदित्याकाङ्क्षाया-**माह—मनोमय इति** । विभक्तित्वव्यवस्थेन मनोमयं प्राणशरीरं ध्यायेदित्यर्थः । आदिशब्दाद्वाक्यैः सत्यसंकल्प इत्यादि गृहीतम् । मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मानपेक्षत्वात्पक्षत्वाभ्यां सदेहमाह—**तत्रेति** । एकवाक्यस्यब्रह्मब्रह्मलिङ्गयोर्ब्रह्मलिङ्गवशाद्ब्रह्मलिङ्गं नीतम् । ब्रह्मब्रह्मप्रकरणलिङ्गसंनिपाते किं युक्तमिति पृच्छति—**किमिति** । 'सर्वम्' इत्यादिश्रुतेः सविशेषार्थाया ध्येये ब्रह्मण्यन्वयोपेक्षा इत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य, सिद्धान्ते परस्योपास्तः फलम् । रात्रिसन्नयथेनोपास्त्या वाक्यशेषस्यो जीवः संबध्यत इति पूर्व-**पक्षेति—शारीर इति** । विश्वलिङ्ग्यायेन सर्वोभीष्टं ब्रह्मैव मनोमयादौ विशेषाकाङ्क्षायाः उपास्तिसंबन्धीत्याह—**कुत इति** । विशेषा-**काङ्क्षायामपि जीव एव लिङ्गबलीयस्तथा संबध्यत इत्याह—तस्येति** । तदन्यथासिद्धिं प्रत्याह—**नेति** । आदिपदेन 'अवागमनाः' लाया श्रुतिरुक्ता । श्लया शङ्कते—**नत्विति** । न लिङ्गं श्लया बाध्यमित्याह—**नैष इति** । किं पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपास्तिसिद्धितेलुच्यते तत्र प्रकृतं ब्रह्मेनोत्तरत्र संबद्धमिति । नाद्य इत्याह—**नेत्विति** । शमविधिपरत्वे हेतुः—**यदिति** । 'उपासीत' इत्युपास्तिसिद्धौ ते कथं गुणविधिः, तत्राह—**एवमिति** । सर्वस्यैकात्मत्वेऽपि कथं शमविधिः, तत्राह—**नचेति** । तर्हि शमो ध्यायमित्युच्यं विधीयतां, इत्याह—**नचेति** । वाक्यभेदापत्तेरिति भावः । 'दध्ना जुहोति' इति होमानुवादेन गुणविधिविहासि शमविधौ वाक्यान्तरसिद्धोपास्ति-न्यून इत्याह—**उपासनं त्विति** । क्रतुरेव तत्र विधीयते नोपास्तिरित्याशङ्क्योक्तम्—**क्रतुरिति** । द्वितीयं प्रत्याह—**तस्य चेति** । नच मनोमयादिशब्दमिलाशङ्क्य मनआदियोगस्य जीवल्लिङ्गत्वात्तेत्याह—**जीवेति** । तस्योपास्यत्वे वाक्यशेषस्य सर्वकर्मत्वादि कथमित्या-

मिति । 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्याद्यपि भूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । 'एष म आत्मा-
ऽन्तर्हृदयेऽणीयान्त्रीहर्षो यवाद्वा' इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्या-
वकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु ज्यायान्पृथिव्या इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति ।
अत्र ब्रूमः—न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यं, विरोधात् । अन्य-
तराश्रयेण च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं, ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावोपेक्षया भविष्यतीति ।
निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनम्—'एतद्ब्रह्म' (छां० ३।१।४) इति, तदपि
प्रकृतपरामर्शत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः, सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु
प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणं, इह च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्योपक्रमे श्रुतं,
तदेव मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भवि-

रक्षप्रमात्याख्या

वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मलादिसंभवमाह—सर्वकर्मैति । सर्वोपि कर्माणि यस्य । सर्वे
कामा भोग्या यस्य । सर्वैरगधः सर्वैरस इत्यादिरादिशब्दार्थः । आराग्रमात्रस्येति । तोत्रप्रोतायःशालाकाग्रपरिमाणस्ये-
त्यर्थः । सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वोपदेशात् जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह—सर्वत्रेति । यत्र फलं नोच्यते तत्र
पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यम् । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मनःप्रवृत्तमुपाधिरस्य, प्राणः शरीरमस्येति समासान्तर्ग-
तसर्वनाम्नः संनिहितविशेषाकाङ्क्षाह्लाद्वा संबद्ध्यते । 'स्योनं ते सदन् करोमि' इति संस्कारार्थसदनस्य निराकाङ्क्षापि

भामतीव्याख्या

पर्यायेण भविष्यति । एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं
तदनुगुणतया व्याख्येयम् । व्याख्यातं च भाष्यकृता । एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमीप्रथमान्तता चामेदेऽपि जीवात्मनि कथंविदे-
दोपचारेण राहोः शिर इतिवद्ब्रह्म । 'एतद्ब्रह्म' इति च जीवविषयं, जीवस्यापि देहादिबृंहणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एवं सत्यसंकल्पवा-
द्योऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि संभवन्ति, तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनान्न विवक्षितः, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं
प्राप्तेऽभिधीयते—'समासः सर्वनामार्थः संनिष्ठमपेक्षते । तद्विधार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षया निवर्तकः ॥ तस्मादपेक्षितं न
ब्रह्ममन्यपरादपि । तथा च सत्यसंकल्पप्रवृत्तीनां यथार्थता ॥' भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत् । न
त्वेतदस्ति । तथाहि—प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः संनिहितं च सर्वनामार्थं संप्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत् । तत्र
मनोमयपदं पर्यवसित्ताभिधानं तदभिधानपर्यवसानायालं, तदेव तु मनोविकारो वा मनःप्रवृत्तिं वा किमर्थमित्यप्यापि न विज्ञापेत् ।
तथैवैव शब्दः समवेतार्थो भवति स समासार्थः । न चैव जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्य 'अप्राणो ह्यमनाः' इत्यादि-
भिस्तद्विरुद्धप्रतिपादनादिति युक्तम्, तस्यापि सर्वविकारकारणतया, विकाराणां च स्वकारणादभेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मण-
त्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः । स्यादेतत् । जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयः, ब्रह्मणस्तु तद्वारा । तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिरस्वात्तदो-
पास्यमस्तु, न पुनर्जैष्यं ब्रह्म । ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्त्यन्ते । तदेतदत्र संप्रयायेम्—किं ब्रह्मलिङ्गै-
र्जीवानां तदभिधानामस्तु तद्वत्ता, तथाच जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तत्त्वैवोपास्यत्वं, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गत्वा-
त्तदभिष्यस्यापि । जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथाच ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात्, तेषां च जीवेऽप्युपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । वयं तु पर्यायमः—
'समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान्भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥' समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य शीघ्र-

जानन्दगिरीयव्याख्या

शङ्क्य क्रमेणेत्याह—सर्वेति । जीवपक्षे लिङ्गद्वयमाह—एष इति । जीवे ज्यायस्त्वायोगं शङ्कते—नन्विति । किं ज्यायस्त्वमनोमयत्वं
चोभयं सत्यमन्यतरदेति विकल्पयति—अत्रेति । आद्यं दूषयति—न तावदिति । द्वितीयं निराह—अन्यतरेति । तच्चारामात्रस्य जी-
वस्य युक्तमिति तस्यैवोपास्यत्वस्येत्यर्थः । श्रुत्या ज्यायस्त्वस्यालम्बनत्वादेव श्रुतिबाधमाशङ्क्याह—ज्यायस्त्वं खल्विति । जीवपक्षे कथमन्ते ब्रह्मस्य
तत्राह—निश्चिते चेति । जीवेऽपि देहादिबृंहणज्यायस्त्वस्यायादा ब्रह्मतेत्यर्थः । 'एतमितः प्रेक्षाभिर्गन्धितानि' इति कर्मकर्तृव्यप-
देशात्, 'अन्तरात्मनुरुप' इति च उत्पत्तिधिकारे भेदोक्तं जीवस्योपास्यत्वेलाशङ्क्य साधनफलावस्थापिष्यया कर्मकर्तृत्वस्यान्यस्य च स्वे
महिम्नि' इतिवदुपचाराज्जीवस्यैवोपास्यतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूष्य सिद्धान्तयन्प्राज्ञविरिच प्रतिजानीते—एषमिति ।
मनोमयादिशब्दा ध्येये जीवे भान्ति न ब्रह्म तथेत्याह—कुत इति । यत्रमादाय व्याचष्टे—सर्वत्रेति । रात्रिसत्रन्यायस्य लघुत्वेऽपि
जीवगामित्वेनाफलत्वादिध्वजिष्यायस्य गुरोरपि ब्रह्मगामित्वेन फलवतः श्रुतितात्पर्यमकस्य बलीयस्त्वाद्ब्रह्मैवात्रोपास्यमिति भावः । किं
मनोमयादिलिङ्गं बाधित्वा ब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मैवोपास्यमित्याह—इह चेति । किंचाफललिङ्गोपनीतं जीवं हित्वा फलवत्कारणमप्यत्र
प्राप्तमित्याह—एषमिति । प्राणः शरीरमस्येति समासगतसर्वनाम्ना संनिहितार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रकृतमिच्छतः प्रकृतमिति

व्यतः । ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते—
यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिवृषपदिष्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनि-
हितं भवति । जीवस्तु न संनिहितो नच स्वशब्देनोपास्य इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यौरुषेये वेदे वक्तुरभावाच्चेच्छार्थः संभवति तथाप्युपादानेन
फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दामिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदुपादेयं
तद्विवक्षितमिति । तद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवति, इतरद्विवक्षितम् । उपादा-
नानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनाया-
मुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृत्यस्त्ये परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टि-
क्षितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च 'य आत्माप-
हृतपाप्मा' (छा० ८।११) इत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतम् । आकाशात्म्यादिना-
काशावदात्माऽस्येत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्महैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । 'ज्यायान्पृ-
थिव्याः' इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति
सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् । अत एव 'सर्वकर्मो' इत्यादि । एवमिहो-

रत्नप्रभाव्याख्या

'तस्मिन्सीद' इति साकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह—अत्रोच्यत इति । स्योन पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः ।
जीवोऽपि लिङ्गात्संनिहित इत्यत आह—जीवस्त्विति । इदं हि लिङ्गद्वयं लोकसिद्धं जीवं न संनिधाययति, दुःखिन
उपास्ययोग्यत्वात्फलाभावाच्च । अतो विश्वजिज्ञासयेन सर्वाभिलषितमानन्दरूपं ब्रह्मोपासनाक्रियानुबन्धीतिभावः । किंच
ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गब्रह्म इत्याह—नचेति । अन्यतराकाङ्क्षानुगृहीतं फलवत्प्रकरणं विफललिङ्गाद्गृहीतं इति समुदायार्थः ॥१॥
वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः, स च प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षोपचार इत्याह—तथाप्युपादानेनेति ।
नन्वेवं प्राश्नामिदं त्याज्यमिति धीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह—उपादानानुपादाने त्विति । तात्पर्यं नाम
फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः । उपकमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः । तदिहेति । तत् तस्मात् । तात्पर्य-

भामतीव्याख्या

नादिना रज्जु रूपवती, ननु रज्जुरूपेणाभिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूपवान् । तदा भुजङ्गरूपैवाभावात्किंच रूपवत् । भुजङ्गदशायां
न नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवत्युच्यते, ननु ब्रह्मरूपैरित्येवादिना विभजितत्वात्तद्व्यभि-
र्भूति, तस्य तदानीमसंभवात् । तस्माद्ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवे च तदसंभवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम् । एतदुपलक्षणाय च
तत्रैव तत्त्वं ब्रह्म' इति वाक्यमुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥ यद्यप्यौरुषेय इति । शास्त्रोपनिषेऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसंदर्भा-
श्रवणत्वेनास्वातन्त्र्यादौरुषेयत्वाभिधानं, तथा चास्वातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्तम् । परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते,
मुपादेयत्वमेव । अन्यथोद्देश्यतयानुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात् । तस्मादनुपादेयत्वेऽपि ग्रह उद्दे-
शतया परिगृहीतो विवक्षितः । तद्वत् त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितमविवक्षितम् । इच्छानिच्छे च भक्तिः । तदिदमुक्तम्—वेद-
वाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते इति । यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपातं विवक्षितम्, अतएवेन चानुपातमविवक्षित-

आनन्दगिरियव्याख्या

हृतप्रक्रिया चेत्यर्थः । आगतो राजपुरुषस्तं भोजयेदितिवदन्यशेषस्य ब्रह्मणः सर्वनामादिना न परामर्शः स्यादित्याशङ्कते—नन्वेति ।
तस्मिन्सीद' इत्यादौ सदनस्वेवोपसर्जनस्यापि परामर्शमाह—अत्रेति । जीवस्यापि लिङ्गादस्ति संनिधिरित्याशङ्क्य तस्योपास्तित्वो विशेष-
वैषम्यादिविवक्षितं लिङ्गमित्याह—जीवस्त्विति । तथापि मनोमयादिशब्दात्तुक्तिः, नेत्याह—नचेति । तस्य तदवाचित्वादित्यर्थः ।
तस्य जीवब्रह्मोपरिति शेषः ॥ १ ॥ इत्थं ब्रह्मैवात्रोपास्यमित्याह—विवक्षितेति । ननु शास्त्रोपनिषेऽपीश्वरस्य रचनायामस्वातन्त्र्या-
दौरुषेयत्वं वेदोक्तम् । तत्र वक्तुरभावादित्यं विवक्षितपदं कथं विगृह्यते, तत्राह—यद्यपीति । विवक्षितस्योपादानादुपास्तानुपादानस्य
वैषम्याफलस्य सत्यसंकल्पादिगुणेषु कृष्टेविवक्षितत्वमुपचर्य विग्रह इत्यर्थः । उक्तोपचारस्यालौकिकत्वं प्रत्याह—छोकेऽपीति । विवक्षित-
स्योपादेयत्वोन्मोत्याश्रयत्वमाशङ्क्याह—उपादानेति । परिग्रहपरित्यागावुपादानानुपादाने । प्रसङ्गागतमुक्त्वा सूत्रं व्याचष्टे—तदिहेति ।
तच्छब्दे यथोक्तसमासोपपत्तिपरामर्शः । प्रकृतं प्रकरणमिहेत्युक्तम् । ब्रह्मण्येव सत्यसंकल्पत्वं साधयति—सत्येति । क्षतिरपि युक्तिव-
द्वालीत्याह—परमात्मेति । आकाशात्मत्वं वक्तुं तत्सिद्धिं करोति—आकाशेति । कथं जडाजडयोः साम्यं, तदाह—सर्वेति ।
मायत्वं सर्वगतत्वसाधकमित्याह—ज्यायामिति । आकाशात्मत्वस्य निरस्यन्तरमाशङ्क्याङ्गीकरोति—यदेति । सर्वासम्भवत यदे-

पाञ्चतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्कं 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबन्धीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः—'त्वं क्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विवशतोमुखः' (श्वे० ४।३) इति । 'सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' (गी० १३।१३) इति च । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता । अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोकेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, नतु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः । यत्कारणं सत्यसंकल्पः, आकाशात्मा, अवाकी, अनादरः, ज्यायान्पृथिव्या इति चैवंजातीयका गुणा न शारीर आज्ञस्येनोपपद्यन्ते । शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यम् । शरीरे भवति नतु शरीर एव भवति, 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति, तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवि-

रत्नप्रभायारुया

वत्त्वादित्यर्थः । सर्वात्मत्वे प्रमाणमाह—तथाचेति । जीर्णः स्थविरो यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव । यो जातो बालः स त्वमेव । सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतःश्रुतिमत् । सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयस्तस्येति सर्वात्मत्वोक्तिः ॥ २ ॥ नतु जीवधर्माद्येब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्मा एव जीवे किमिति न योज्यन्ते, तत्राह—अनुपपत्तेरिति । सूत्रं व्याचष्टे—पूर्वेणेति । सर्वात्मत्वादिरुक्तम्यायः । कल्पितस्य धर्मो अधिष्ठाने संबध्यन्ते, नाधिष्ठानधर्माः कल्पित इति भावः । [अधिष्ठानज्ञानकाले कल्पितधर्मोभावात् ।] वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी, न वाकी अवाकी । अनिन्द्रिय इत्यर्थः । कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नास्तीत्यनादरः । नित्यतुप्त इत्यर्थः । ज्यायस्त्वाद्यनुपपत्तौ शारीर इति परिच्छेदो हेतुः सूत्रोक्तः । स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्याह—सत्यमित्यादिना ॥ ३ ॥ प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति

भामतीव्याख्या

मित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत् । यथा सत्यसंकल्पत्वादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एवं शारीरेऽप्युपपत्त्यन्ते, शारीरस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । शारीरगुण

आनन्दमिरीयध्याख्या

लुक् । आदिपदं सर्वकामादिसंग्रहार्थम् । उक्तानुपपत्तिमुपसंहरति—एवमिति । इहेति प्रकरणोक्तिः । तेन तदेवोपास्यमिति शेषः । ध्येयस्यापि मनोमयत्वादेर्ब्रह्मणि नोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—यस्त्विति । तस्यापि ब्रह्मण्युपपत्तिमाह—तदपीति । कथं जीवगामिनो ब्रह्मणि सिद्धिः, तत्राह—सर्वेति । जीवस्यैवासाधारणं मनोमयत्वादीत्युपेक्ष्य ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा तस्य साधारण्ये मानमाह—तथाचेति । जीर्णः स्थविरो भूत्वा यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव । सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येवेति सर्वतःश्रुतिमत् । ब्रह्मणि मनोमयत्वादि वदतः श्रुत्यन्तरविरोधमाशङ्क्याह—अप्राणो हीति । सूत्रायुपपत्तिरिति—अत इति ॥ २ ॥ ब्रह्मणि जीवतः मनोमयत्वादीन् चेद्ब्रह्मगतमपि सत्यसंकल्पत्वाद्यभेदाज्जीवेऽस्तु, नेत्याह—अनुपपत्तेरिति । घृत्रं व्याख्यातुं संगतिमाह—पूर्वेणेति । आरोग्यरूपेण विषयस्यैव रूपित्वं न विपरीतं, नहि रज्ज्वा रूपेण सपौ रूपवानित्यर्थः । अवधारणमेव स्फोरयन्नेत्यादि विभजने—ब्रह्मेति । सर्वात्मत्वादिरुक्तो न्यायः । अनुपपत्तेरिति व्याचष्टे—यदिति । वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी न वाक्यवाकी । वागादिसर्वेन्द्रियरहित इत्यर्थः । आसक्तमात्रा कुत्रापिदादरोऽस्तीत्यनादरः । शारीरत्वमीश्वरोऽपि व्यापिनि स्यादिति शङ्कते—नन्वेति । अयोगव्यवच्छेदमङ्गीकृत्यान्ययोगव्यवच्छेदाभावाज्ज्ञेत्याह—सत्यमिति । अन्ययोगाव्यवच्छेदे हेतुः—अथायामिति । जीवे वा कर्म विहितं शारीरतः, तत्राह—जीवस्येति ॥ ३ ॥ जीवस्य मनोमयत्वादिगुणत्वाभावे हेत्वन्तरम्—कर्मसि । पूर्वघृत्राज्ञेत्याशङ्क्य चक्षुष्यायमाह—यदिति । प्राप्यप्रापकत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयति—एतमिति । वाक्यं व्याकरोति—यदमित्यादिना ।

तास्मि' (छा० ३।१४।४) इति । यत्तमिति प्रकृतं मनोमयत्वाद्विगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्र-
व्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितासीति, शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । अभिसंभ-
वितासीति, प्राप्तासीत्यर्थः । नच सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः । तथोपास्योपा-
सकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव । तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वाद्विगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे—
'यथा व्रीहिर्वा यवो वा इयामाको वा इयामाकतण्डुलो वैषम्यमन्तरात्मन्युरुषो हिरण्यमयः'
(शत० ब्रा० १०।६।३२) इति । शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः ससम्यन्तोऽन्तरात्म-
न्निति तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमास्ताः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः ।
तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामय-
न्सर्वभूतानि यन्माकढानि मायया' (गी० १८।६१) इत्याद्या । अत्राह—कः पुनरयं शारीरो
नाम परमात्मनोऽन्यः, यः प्रतिषिध्यते 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इत्यादिना । श्रुतिस्तु—'ना-
न्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता' (बृह० ३।७।२३) इत्येवंजातीयका परमात्मनो-
ऽन्यमात्मानं धारयति । तथा स्मृतिरपि—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' (गी०
१३।२) इत्येवंजातीयकेति । अत्रोच्यते—सत्यमेवैतत् । पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधि-
भिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिद्यमपि

रत्नप्रभायाकथा

संबन्धः । कर्मकर्तृव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह—तथोपास्येति ॥ ४ ॥ एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानत्वम् । अन्तरात्मन्निति
विभक्तिलोपश्छान्दसः । शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः । तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥ स्पृतौ हृदिस्थस्य जीवा-
द्रेतेकेरत्रापि हृदिस्थो मनोमय ईश्वर इत्याह—स्मृतेश्चेति । भूतानि जीवान् । यश्च शरीरम् । अत्र सूत्रकृता सत्यभेद
उक्त इति भ्रान्तिनिरासायैकत्वधिकरणे निरस्तमपि बोधमुद्भाव्य निरस्यति—अत्राहेत्यादिना । त्वदुक्तरीत्या वस्तुत

भामतीव्याख्या

इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीयत्व आह सूत्रकारः—अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तद्वोचाम समारोपधर्माः
समारोपविषये संभवन्ति, नतु विषयधर्माः समारोपे इति । तस्यैत उक्तानम् । अत्राह चोदकः—कः पुनरयं शारीरो ना-
मेति । न तावद्वेदप्रतिषेधाद्वेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदवेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हते विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तात्त्विकमा-
त्त्विकं चेतत्, तत्र पूर्वोपर्येणद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्देवान्तानां द्वैतप्राहिणश्च । मानान्तरस्याभावात्तद्व्यपदेशाच्च । तेनाद्वैतमेव परमार्थः ।
तथा च 'अनुपपत्तेस्तु' इत्याद्यसंगतार्थमित्यर्थः । परिहरति—सत्यमेवैतत् । पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधि-
र्विच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । अनाद्यविव्यावच्छेदलज्ज्वलजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते ।

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति संबन्धः । मामहं जानामीतिव्यपदेशमाशङ्क्याह—नचेति । कर्मकर्तृव्यपदेशे सूत्राभिप्रेतं प्रकारान्तरमाह—उ-
पास्येति । उक्तव्यपदेशफलमाह—तस्मादिति ॥ ४ ॥ तत्रैव हेत्यन्तरमाह—शब्देति । सूत्रे हेत्यन्तरयोक्तोभावमाशङ्क्य
पूर्वपक्षं चशब्दमाकृत्य व्याकरोति—इतश्चेति । समानप्रकरणत्वमेकविधाविषयत्वम् । अन्तरात्मन्निति छान्दसो विभक्तिलोपः । शब्द-
भेदफलमाह—तस्मादिति ॥ ५ ॥ आत्मान्तःस्थितस्यान्यस्यायोगे 'स्वे महिम्नि' इतिवदुपचारादेव शब्दभेदः स्वादित्युक्तमाशङ्क्याह—
स्पृतेऽमेति । हृदि स्थितस्य शारीराद्रेदः स्थूलोच्यते । ततो मनोमयत्वादिविशिष्टो हृदि स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारश्चेति व्या-
चष्टे—स्पृतिश्चेति । 'तमेव शरणं गच्छ' इत्यादिवाक्यमादिशन्त्यर्थः । ईक्षत्वाधिकरणे निरस्तमपि बोधं प्रसङ्गादुद्भावयति—अत्रेति ।
श्रुतिरिति बोधवादः सत्यमर्थः । ननु नान्यत्वं साध्यते किन्त्यस्य मनोमयत्वादि निषिध्यते, तत्राह—च इति । विभक्तिगुण-
त्वेन जीवस्य ध्येयत्वनिषेधानुपपत्त्या तदन्वयधीरित्यर्थः । परस्यांशो विकारो वा जीवो नामेलासाङ्ग्यं श्रुतिरस्तिविरोधाच्चैवमित्याह—
श्रुतिरिति । नच भेदाभेदाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधः, तदयोगादिति । किं वस्तुतोऽन्यो जीवो नास्ति, किं नोपाधितोऽपीति विकल्पयति—अ-
त्रेति । आप्तमीकरोति—सममिति । द्वितीयं दूषयति—पर इति । अपरिच्छिन्नसोपाधिना परिच्छिन्नत्ववृद्धिं दृष्टान्तेन स्पष्ट-

नमः परिच्छिन्नवद्व्यवसायते, तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् 'तत्त्वमसि' इत्यात्मैकत्वोपदेशप्रवृत्त्यात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धनोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वास्तद्व्यवदेशाच्च नेति चेन्न निश्चाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडं 'एष म आत्मान्तर्हृदये' इति परिच्छिन्नायतनत्वात्, स्वशब्देन च 'अणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा' इत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराप्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते, न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—नायं दोषः । न तावत्परिच्छिन्न-देशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते । सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छि-न्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति । यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोप्याधि-पतिरिति व्यपदिश्यते । कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति । निश्चाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निश्चाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते । यथा शालग्रामे हरिः । तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् । सर्वगतो-ऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यम् । यथा सर्वगतमपि सद्योम सूची-पाशाद्यपेक्षयार्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि । तदेवं निश्चाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौ-कस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम् । तत्र यदाशङ्क्यते, हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयायतनानां

रत्नप्रभाष्याख्या

एकत्वमेव, भेदस्तु कल्पितः सूत्रेष्वनूयत इत्याह—सत्यमिति ॥ ६ ॥ अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादार्थिकमल्पत्वम् । अणीयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि धृतमित्याह—स्वशब्देनेति । नायं दोष इत्युक्तं विवृणोति—न तावदिति । कथमपि । ब्रह्मभावापेक्षयापीत्यर्थः । परिच्छेदस्यायं विना ब्रह्मत्वासंभवात् तत्प्रागेव च ब्रह्मण एषो-पास्तवमायातीति भावः । विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह—यथा समस्तेति । सर्वेश्वरस्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षया परिच्छे-दोक्तिवदल्पहृदि व्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः । ननु किमिति हृदयमेव प्रायेणोच्यते, तत्राह—तत्रेति । हृदये परमात्मनो बुद्धिबुद्धिप्रादिका भवति । अत ईश्वरामित्युक्तिस्थानत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । व्योमदृष्टान्तसिना शङ्कालतापि काचिच्छिन्नेत्याह—तत्र

आमसीध्याख्या

तादृशां च जीवानामविद्या, ननु निरुपाधिना ब्रह्मणः । न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदा-श्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति सांप्रतम् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवकुलसंयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वे स्वतः कुतोऽकस्मात्संसारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत, ननु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । नहि तद्भागस्य जीवस्य संप्रतिपत्ती बन्धनागारप्रवेशिता, येनानुपुज्येत, कित्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नाप्युपगमहेति । न चैतावता ईश्वरस्यानीशता न ह्युपकरणायप्रेषिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत्किंचिदतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ विशेषादिति वक्तव्ये

आनन्दगिरिब्याख्या

यति—यथेति । श्रुतौ स्मृतौ च कर्मकर्तृत्वादिव्यवहारात्पारमार्थिक एव भेद इत्याशङ्क्याह—तदिति । अवाधान्नेदमवधारस्य तात्त्विकत्वमाशङ्क्य प्रागूर्ध्वं वा बोधदवाच इति विकल्प्याद्यमनुजानाति—प्रागिति । द्वितीयं प्रत्याह—गृहीते विवति ॥ ६ ॥ जैवं लिङ्गद्वयं निरस्यति—अर्भकेति । अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति यावत् । अर्भकशब्दस्य शिशु-विषयत्वनिर्णयार्थमप्यमिति पर्यायलोक्तिः । ओकःशब्दस्याप्रतिद्वार्थतां व्यवच्छिन्नमिति—नीडमिति । वाक्यायं वदवाशङ्कां विवृणोति—एष इति । तत्र लिङ्गयोः संभावनायं निश्चिनष्टि—आराधनेति । परत्र तदसंभावनार्थम्—सर्वगत इति । तस्यानुपेक्षणीयत्वमाह—त-दिति । परिहारभागवतायति—अत्रेति । अणीयस्त्वमुपेत ज्यायस्त्वं वा बाध्यं, तदपि वा कथंचिदनुगन्तव्यम् । नायः, श्रुतस्य बाधयोगादित्याह—नायमिति । द्वितीयं प्रत्याह—न तावदिति । त्वयापि ज्यायस्त्वमुपेक्षणीयस्त्वं बाध्यते, तदपि वा कथंचिदनु-गन्तव्ये । नायः, श्रुतबाधयोगसाम्यात् । न द्वितीयः, ज्यायसोऽणीयस्त्वस्य सर्वथैवायुक्तत्वात्, तत्राह—सर्वेति । अपरिच्छिन्नत्व परिरिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह—समस्तेति । तत्र पुरासापेक्षया व्यपदेशोऽपि कथमिति पृच्छति—कथेति । सूत्रावयवमुत्तरायनत्वं व्याचष्टे—निश्चाय्यत्वादिति । सर्वगतस्य कथमेकदेशे द्रष्टव्यत्वं, तत्राह—यथेति । तत्र शास्त्रप्रामाण्यात्पाश्चात्त्ये, प्रस्तुते कथं, तत्राह—तत्रेति । बुद्धिविज्ञानमित्यन्तःकरणस्य प्रमाणज्ञादुक्तिरुक्ता । सर्वगतस्य कुतो हृदय एव मानप्राधान्यं, तत्राह—सर्वेति । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नायतनत्वादित्यपदेशं सौत्रोदाहरणेन साधयति । ब्रह्मापि हृदयापेक्षया द्विभोक्तिरिति शेषः । दाष्टान्तिकमुपसंहरति—तदेवमिति । हृदयायतनत्वात्तात्त्विकत्वे चोचान्तरमपि निरस्तमित्याह—तत्रेति । नहि परोपाधिपरिच्छेदः

च प्रतिशरीरं भिन्नत्वान्निष्ठापयतनानां च शुकादीनामनेकत्वसाधयवत्वानित्यत्वाविशेषदर्शना-
ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति, तदपि परिहृतं भवति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबन्धात्, चिद्रूपतया च शारीरादविशिष्टत्वात्, सुख-
दुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । नहि परस्मादात्मनोऽप्यः कश्चिदात्मा संसारी
विद्यते, 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (बृ० ३।७।२३) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परस्मैव संसा-
रसंभोगप्राप्तिरिति चेत्, न वैशेष्यात् । न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाच्छारीरब्रह्मणः संभो-
गप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः । एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसा-
धनः सुखदुःखादिमांश्च । एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य
भोगो नेतरस्य । यदि च संनिधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबन्धोऽभ्युपगम्येत, आका-
शादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतो बोधपरिहारौ । यदप्येक-
त्वाब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति । अत्र वदामः—इदं ताव-
देवानांप्रियः प्रष्टव्यः । कथमयं त्वयात्मान्तराभावोऽप्यवसित इति । 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मासि'
'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिप-
त्तव्यो न तत्रार्थजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रं च 'तत्त्वमसि' इत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म
शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति । कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उप-
भोगप्रसङ्गः । अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगः, न

रत्नप्रभाध्याख्या

यदाशङ्क्यत इत्यादिना । भिन्नायतनत्वेपि व्योम्रः सत्यभेदाद्यभावादिति भावः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे-
ऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हार्द उपास्य इति शङ्कां व्याचष्टे—व्योमवदिति । ब्रह्म भोक्तृ स्यात्, हार्दत्वे सति चेतन-
त्वात्, जीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति—न वैशेष्यादिति । धर्माधर्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अन्यमेव विशेषो वै-
शेष्यं । स्थायं ध्यःप्रत्ययः । विशेषस्यातिशयार्थो वा । धर्मादेः स्थाय्ये फलहेतुत्वमतिशयः, तस्मादिति सूत्रार्थः । किंच विभक्तो
बहव आत्मान इति वादिनामेकसिन्द्वेहं सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः, स्वकर्माजित एव देहे भोग इति परिहारश्च तुल्य इति
न वयं पर्यनुयोज्या इत्याह—सर्वगतेति । वस्तुतस्तेषामेव भोगसांकर्यमित्येव वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं ध्रुव्या
निश्चिद्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह—यथाशास्त्रमिति । अर्थं सुखमात्रं जरया वृद्ध्याः कामयते
गात्राणीति सोऽयमर्थजरतीयन्यायः । स चात्र न युक्तः । न ह्यभेदमङ्गीकृत्याभोक्तृत्वं त्यक्तुं युक्तं, ध्रुव्यैवाभेदसिद्धयर्थं
भोक्तृत्ववारणादित्याह—शास्त्रं चेति । नन्वेकत्वं मया ध्रुव्या न गृहीतं, येनोपजीव्यबाधः स्यात् । किंतु त्वदुक्त्या गृहीत-
मित्याशङ्क्य विम्बप्रतिविम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह—अथागृहीतमित्या-

भामतीध्याख्या

वैशेष्याभिधानमालम्बिकं विशेषं प्रतिपादयितुम् । तथाहविद्याकल्पितः सुखादिसंभोगोऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते । ननु

आनन्दगिरियम्ब्याख्या

नेत्रत्वादियुक्तं, व्योम्रोऽदृष्टेरिति भावः ॥ ७ ॥ हार्दत्वे ब्रह्मणोऽनिष्टप्रसङ्गाजीवस्यैव हार्दस्योपास्येति शङ्कित्वा समाधत्ते—संभो-
गेति । चेद्यं प्रपञ्चयति—व्योमवदिति । सर्ववृद्धिसंनधेऽपि नवोदभोगमाशङ्क्योक्तम्—चिदिति । तथापि भोगहेतुसंबन्धस्यैव
भोगो नेतरस्येवाशङ्क्याह—एकत्वाच्चेति । तत्प्रपञ्चयति—नहीति । अनिष्टप्रसङ्गं निगमयति—तस्मादिति । उत्तरमादत्ते—नेति ।
यत्तु वृद्धित्वे सति चैतन्याब्रह्मणो भोक्तृत्वं जीववदिति, तत्राह—न तावदिति । हेतुं विवृणोति—विशेषो हीति । धर्माधर्मवत्त्व-
स्यैव भोगप्रयोजकत्वादप्रयोजको हेतुरित्यर्थः । उक्तवैशेष्यफलमाह—एतस्मादिति । साधनन्यासिताशङ्क्य 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादि-
श्रुतिविरोधान्मेवमित्याह—यदि चेति । किंच जीवा विभक्तो बहवश्चेति स्थितावेकसिन्द्वेहदेशे सर्वसंनिध्यविशेषात्तुल्यो भोगः स्वात्र
चेन्नैकस्यापि । स्वकर्माजिते देहे भोगो नान्यत्रेति चेदयमपि तथैवाभिदधीमहीत्याह—सर्वेति । ब्रह्मणो भोक्तृत्वमिदं भोक्तृत्वमुपभोग-
ति—यदपीति । तत्र प्रतिनैवायुक्तेत्याह—अत्रेति । तदयुक्तिं वक्तुं पृच्छति—इदमिति । किमेकत्वमज्ञातं ज्ञातं वा । आवे, हेतुसि-
द्धेः । द्वितीयं, तदमीदुक्तेः शास्त्रादेति प्रश्नमेव प्रकटयति—कथमिति । अन्यमादत्ते—तत्त्वमिति । शास्त्रानुसरणे तदतिक्रमणमयुक्तमि-
त्याह—यथेति । नहि कुक्कुटदेवदेशो भोगाय पच्यत एकदेशस्तु प्रसवाय कल्प्यते, विरोधादित्याह—नेति । ऐक्यं बोधयति शास्त्रं
न संसारं वारयति । तत्कथमर्थजरतीयप्रसङ्गिरित्याशङ्क्याह—ज्ञात्वां चेति । संसारिणो ब्रह्मणैक्यबोधायोगाजीवस्य संसारवित्तिरित्यस-

तेन परमार्थकल्पस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । नहि बाह्यैस्तत्कालिनतादिभिर्न्योषि विफल्यमाने तुल्य-
क्षमतादिविशिष्टमेव परमार्थतो ज्योम भवति । तद्वाह—न वैशेष्यादिति । नैकत्वेऽपि शारी-
रस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः ।
मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । नच मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्य-
ग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते । तस्माज्जोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥

अस्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

ओषोऽग्निरीक्षो वासास्तादोदने जीव इत्येताम् । स्वाहृसीति श्रुतेर्वीक्षवाग्निरेवाद् इत्यद् ॥ १ ॥
ब्रह्मज्ञानविजगतो मोक्षवत्वात्साविहैश्वरः । ईश्वरमोक्षरत्वाच्च संहारत्वाच्च ॥ २ ॥

कठबल्लीषु पठ्यते—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोमे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद
यत्र स’ (१।२।२४) इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽस्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरेता
स्यात्, उत जीवः, अथवा परमात्मेति संशयः । विशेषानवधारणात् । त्रयाणां चाग्निजी-

रत्नप्रभाष्याख्या

दिना । कल्पितासहितमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति—तदाहेति । ब्रह्मणो हार्दवे बाधकाभावा-
च्छाण्डिल्यविधावाक्यं ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥ अस्ता चराचरग्रहणात् ‘यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदो-
दनः, मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेचनमोदनसंस्कारकृत्तत्रायः, सोऽस्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्तते
तच्छुद्धं ब्रह्म इत्या इयं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को वेद । चित्तशुद्धयायुपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः । संशय-
बीजमाह—विशेषेति । ‘स लममि प्रवृह’ इत्यमेः, ‘येयं प्रेते विचिकित्सा’ इति जीवस्य, ‘अन्यत्र धर्माद्’ इति ब्रह्मणः
प्रश्नः । ‘लोकादिममि तमुवाच’ इत्यमेः, ‘हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि’ इतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र

आनतीत्याख्या

निर्गृहीतिलाविधातदासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तत्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमतिरोहिताथम् ॥ ८ ॥ अस्ता चराचरग्रहणात् ।
कठबल्लीषु पठ्यते—यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोमे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र
स इति । अत्र चादनीयोदनोपसेचनसूचितः कश्चिदस्ता प्रतीयते । अतुलं च भोक्तृता वा संहर्तृता वा स्यात् ।
नच प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति, ‘अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृतावि-
धानात्—‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वादिति’ इति । तद्यदि भोक्तृत्वमनुत्तवं ततो घृत्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपन्नव्यः । ब्रह्मक्षत्रादि चार्य
कार्यकारणसंघातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा संभवति भोग्यम् । अथ तु संहर्तृता भोक्तृता, तत्तत्प्रयोगामिजीवपरमात्मनं प्रभो-
पन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः—किमता अग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति । तत्रोदनस्य भोग्यत्वेन लोके
प्रसिद्धेभोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तृत्वान्ता । तथा स जीव एव । ‘न जायते म्रियते’ इति च
तत्सर्वं स्तुतिः । संहारकालेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात् । दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवानेहोपास्यत इति
प्राप्तम् । यदि तु संहर्तृत्वमनुत्तवं तथाप्यग्निरस्ता, ‘अग्निराहः’ इति श्रुतिप्रसिद्धिम्याम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अस्ताव परमात्मा-
कृतः, चराचरग्रहणात् । ‘उमे यस्योदनः’ इति ‘मृत्युर्यस्योपसेचनम्’ इति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्
धनतया च कार्यकारणसंघातः स्थितः, न तर्ह्योदनः । नद्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनं, अपि तु भोग्यः । नच भो

आनन्दगिरीयध्याख्या

द्वारा शास्त्रमैव नोचयति, अशोषितपदार्थस्य बाधार्थज्ञानाभावादित्यर्थः । त्वदुक्तैरेवमं ज्ञातं न शास्त्रादिति द्वितीयमुत्थापयति—अथेति
तत्र वास्तवे भोक्तृत्वे साध्ये साध्यवैकल्यं, अवास्तवे सिद्धसाध्यतेति मत्वाह—तदेति । तदेव दृष्टान्तेनाह—नहीति । तत्र चर-
गमवतारं योजयति—सदाहेति । तयोर्विशेषेऽपि कथं ब्रह्मणि वस्तुतो भोगाभावः, तत्राह—नचेति । हेतुत्रयनिरासमुपसंहरति-
सदाचेति । मनोमयत्वादिविशिष्टसर्वेश्वरस्य ध्यानार्थं हार्दत्वेऽपि निर्दोषत्वात्सिद्धेन शाण्डिल्यविधावेव ‘सर्वम्’ इत्यादिवाक्यं स-
म्बन्धितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ईश्वरस्याभोक्तृत्वे नातृत्वमपीत्याशङ्क्याह—अचेति । उदाहरति—कठेति । यत्स परस्यात्मनो ब्रह्म च ई-
शोमे जायते प्रसिद्धावबोधनो भवतः, यस्य मृत्युः सर्वमारकः सन्नुपसेचनमोदनमिश्रकृतविष्टति, यत्र सोऽस्ता कारणता वर्त-
ते निर्निशेषमात्मानं ‘नागिरो दुश्चरिताद्’ इतिमन्त्रोक्तोपायवान्यथा वेदेत्वमन्यस्तद्विहितो न वेदेत्यर्थः । अनुत्तराश्रयणात् सूत्रात्ता-
तेत्याशङ्क्याह—अचेति । सिद्धेऽचरि विचारमूलं संशयमाह—तत्रेति । विशेषानवधारणोत्सः संशयवन्निश्चयेन कथं नियम्यते, तत्राह-
ब्रह्मणागमिति । ‘स त्वमग्निम्’ इत्यादिरद्रेः, ‘येयं प्रेते विचिकित्सा’ इत्यादिजीवस्य, ‘अन्यत्र धर्माद्’ इत्यादिब्रह्मणः प्रश्नः । प्रतिव-
चसि ‘लोकादिममि’ इत्याश्रमेः, ‘हन्त त इदम्’ इत्यादीतरयोरेवं त्रयाणामेव तयोर्विशेषोपलब्धेस्त्विष्येव संशयः, विशेषाशुक्त्येवैतरेव

वपरमात्मनामस्मिन्नन्धे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः । किं तावत्प्राप्तम् । अग्निरस्तेति । कुतः, 'अग्निरन्नादः' (बृ० १।४।६) इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । जीवो वाक्ता स्यात्, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति दर्शनात् । न परमात्मा, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अन्नात् परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते, तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्स्न्येनात्ता संभवति । परमात्मा तु विकारजातं संहरन्सर्वमचीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैव दोषः । मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनाकायस्य प्रतीयमानत्वात्, ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वापत्तेः । यत्तु परमात्मनोऽपि नाचूत्वं संभवति, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति दर्शनादिति, अत्रोच्यते—कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं, तस्य संहितत्वात् । न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् । तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः 'न जायते न्रियते वा

रत्नप्रभाख्या

ब्रह्मणो भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं, तदुपजीव्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । अग्निप्रकरणमतीतमित्युक्तेराह—जीवो वेति । पूर्वपक्षे जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः । ओदनशब्दो भोग्यवाचीति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्य ब्रह्म-स्रवशब्देऽप्युपस्थापितकार्यमात्रे गौण ओदनशब्दः । गुणश्चात्र मृत्यूपसेचनपदेन संनिधापितं प्रसिद्धौदनगतं विनाशयत्वं श्रुते, गौणशब्दस्य संनिहितगुणप्राप्तित्वात् । तथाच सर्वस्य विनाशयत्वेन भानाल्लिङ्गादीश्वरोऽस्तेत्याह—नैव दोष इति । तस्य संहितत्वादिति । 'पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अचूतवाक्यानन्तरवाक्यस्यापि

भामतीव्याख्या

पतनस्य भोगसाधनरूप वा भोग्यत्वं मुख्यम् । न चात्र मृत्यूपसेचनतया कल्पते । नच जीवस्य कार्यकरणसंघातो ब्रह्मक्षत्रा-दिरूपो भव्यः, कस्यचिद्वृत्तस्त्वस्य व्याघादेः कश्चिद्भवेत् न तु सर्वथा सर्वजीवस्य । तेन ब्रह्मक्षत्रविषयमपि सर्वजीवस्याचूतत्वं न व्याप्नोति, किमप्युनमृत्यूपसेचनव्याप्तं चराचरम् । न चोदनपदात्प्रथमावगतभोग्यत्वात्तुरोपेन यथासंभवमचूतत्वं गीयते इति युक्तम् । नचोदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किंतु लक्षणया । नच लक्षणिकभोग्यत्वात्तुरोपेन 'मृत्युरप्योपसेचनम्' इति च 'ब्रह्म च क्षत्रं च' इति च श्रुती संकोचमर्हति । नच ब्रह्मक्षत्रे एवात्र विवक्षितं, मृत्यूपसेचनेन प्राणश्रम्यातोपस्थापनात् । प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः, अन्यनिवृत्तेरशब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथाच चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव । नाभेः । नापि जी-

आनन्दगिरियव्याख्या

वितकश्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मणि समन्वयोक्त्या श्रुत्यादिसंगतिं गृहीत्वा पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । पूर्वपक्षेऽप्येजीवस्य बोधास्तिः, सिद्धान्ते निर्विशेषवृत्तधीरिति फलम् । विशेषेऽनवधृते कुतोऽवधृतिरित्याह—कुत इति । 'अग्निरन्नादोऽन्नपतिः' इति श्रुतेः, अग्निरन्नादत्प्रसिद्धेश्च विशेषधीरित्याह—अग्निरिति । अद्यपि कारमतिक्रम्यः व्याप्ताधिकारे तदुक्त्ययोगात्, ओदनशब्दस्य च भोग्यत्वगुणब्रह्मक्षत्रवृत्तेर्भोग्यमकत्वात्, अत्रेक्ष्यं संहर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वाभावाद्वाद्युपास्तिरित्येत्यपरितोषादाह—जीवो वेति । ओदनशब्देन कर्मफलोक्तेर्द्वैतस्य शब्दस्य दनुगुणत्वात् 'न जायते' इत्यादिश्च जीवे योगात्तदुपास्तिरत्रेति भावः । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना जगल्लक्षणत्वं संहर्तृत्वस्य पर-मसिद्धेस्तदीरात्रेष्टेत्याशङ्क्याह—नेति । श्रुतिलक्षणाविषये श्रुतेर्न्याय्यत्वाद्ओदनशब्दस्य भोग्यार्थत्वात्, ब्रह्मक्षत्रयोश्च भोग्य-त्वात्, भोक्तृत्वस्य परस्मिन्निर्वातत्वात् तत्परेत्यर्थः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । तापिते जीवपक्षे परस्मिन्को हेतुरिति स्थितिः—कुत इति । हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—चरेति । तदचूतत्वस्यान्यथासिद्धिं निराह—तादृशस्येति । हेतोः पक्षधर्मतामाह—नेति । ब्रह्मक्षत्रयोरेव मृत्यूपसेचनयोरत्र दृष्टेरसिद्धो हेतुरिति शङ्कते—नन्विति । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना मृत्यूपसेचनसं-पन्नाओदनस्य नाशयत्वमाश्रित्य ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यां जगल्लक्ष्यते, तेन तत्राशक्तत्वाल्लिङ्गाद्वाप्राप्तं भातीत्याह—नैव इति । निषेधश्रुत्या ननु तदुक्त्युक्तमनूय तस्य गतिमाह—यस्त्विति । तयोरीत्यादिना कर्मफलभोगस्य पूर्वोक्तत्वं संनिहितत्वम् । अविशेषेण विकार-रूपस्यापि किञ्चित्त्वत्तं निषेधकं, सर्ववेदान्तविरोधादित्याह—नेत्यादिना । लैङ्गिकमनुसंधरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ परमा-त्मन मानन्तरमाह—प्रकरणावेति । इत्वं व्याचष्टे—इत्यत्रेति । प्रकृतत्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्योक्तम्—प्रकृतेति । न्यायम् ।

विपश्चित्' (काठ० १।२।१८) इत्यादि प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् । 'क इत्या वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मनौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

गुहां प्रविष्टो जीवीवो जीवेद्यौ वा हृदि स्थितौ । छायातपक्वदृष्टान्ताद्वीजीवौ लो विवक्ष्यौ ॥ १ ॥
पिबन्तादिति चैतन्यद्वयं जीवेश्वरौ ततः । इत्स्थानमुपपन्नस्य स्वाद्वैलक्षण्यमुपाधितः ॥ २ ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते—'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मवि-
दो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः' (काठ० १।३।१) इति । तत्र संशयः । किमिह बुद्धि-
जीवी निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवी, ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघा-
ताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यं, 'येयं प्रेते विचिकित्सा म-
नुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेव वरस्तृतीयः' (काठ०
१।१।२०) इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मनौ ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो
भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यं, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र
भूताश्च भव्याश्च यत्तपश्यसि तद्बुद्ध' (काठ० १।२।१४) इति पृष्टत्वात् । अत्राहाक्षेता—उभावप्येतौ
पक्षौ न संभवतः । कस्मात्, ऋतपानं कर्मफलोपभोगः, 'सुकृतस्य लोके' इति लिङ्गात् । तच्चेतनस्य
क्षेत्रज्ञस्य संभवति, नाचेतनाया बुद्धेः । 'पिबन्तौ' इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः ।

रत्नत्रयभाष्याख्या

हेत्यात्मनि समन्वयमाह—गुह्यामिति । ऋतमवश्यंभावि कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ, सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्ये दे
परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थं हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन्ना गुहा नमोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितं
छायातपवत् मिथो विरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिर्नाचिकेतोऽभिहितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः तेऽपि व
न्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाक्यानामप्यन्यत्र, तदर्थज्ञानं, तदनुष्ठानं चेति त्रित्वं बोध्यम् । बुद्ध्यवच्छिन्नजीवस्य परमात्मन
प्रकृतत्वासंशयमाह—तत्रेति । पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह—यदीत्यादिना । तदपि जीवस्य बुद्धिवैलक्षण्यमर्थ
त्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोके भोक्तास्तीत्येके, नास्तीत्यन्ये । अतस्त्वयोपदिष्टोऽहमेतत्त
स्मत्तत्त्वं जानीयामित्यर्थः । तदपि परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्भौक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—अत्राहेति

भाषणीय्याख्या

वस्य । तथाच 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति । 'क इत्या वेद यत्र सः' इति च दुर्ज्ञानतोप
स्थिते । जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता । तस्मादन्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥ गुहां प्रविष्टावात्मनौ हि
तद्दर्शनात् । संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—यदि बुद्धिजीवाविति । सिद्धान्ति प्रयोजनमाह—अथ जीव
परमात्मानाविति । औत्सर्गिकस्य मुख्यतावलात्पूर्वसिद्धान्तपक्षासंभवेन पक्षान्तरं कल्पयित्वा इति मन्वानः संशयमाक्षिपति—अ

आनन्दगिर्याख्याख्या

अप्रकृतग्रहादिति शेषः । इत्थं परमात्मैवात्मेत्याह—क इति । 'यस्य' इत्यादि वाक्यं हेये परमात्मनि मायाद्वारा सर्वसंहर्तव्यमित
मित्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वोदाहृतान्तरमन्त्रार्थनिर्णयार्थमाह—गुह्यामिति । संगतिं वदन्विषयमाह—कठेति । ऋतं सत्यमावश्यकं कर्मण
पिबन्तौ भुञ्जानौ, सुकृतस्य लोके सम्यगाजितत्वाद्दृष्टस्य कार्ये देहे वर्तमानौ, परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थं हृदयं तस्मिन्ना
श्रेष्ठे वा गुहा नमोरूपा तां प्रविश्य स्थितौ, छायातपवन्मिथो विरुद्धौ, तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिर्नाचिकेतोऽभिहितो
यैस्ते त्रिणाचिकेताः, तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । बुद्ध्यवच्छिन्नस्य जीवस्य परस्य च प्रकृतत्वाद्दृष्टपानकर्तृत्वस्य जीवेन सह बुद्धेरिव परस्मा
द्विभवात्वेन लाक्षणिकावाविशेषाच्च संशयमाह—तत्रेति । वाक्यभेदशङ्कां परिहरन्पूर्वपक्षे फलमाह—यदीति । प्रकृतं प्रतिपाद्यं पुं
जीवस्तत्रेति, तत्राह—तदपीति । जीवतत्त्वं तदर्थः । प्रकरणं सप्तमर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलो
के भोक्तास्तीत्येके नास्तीति चान्ये त्वयोपदिष्टोऽहमेतत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । वराणां पितुः सौमनस्यमभिष्टात्मात्माविशेषेतेषां
निर्गतेषु पक्षौ । सिद्धान्तेऽपि वाक्यभेदं वारयफलमाह—अथेत्यादिना । जीवविलक्षणस्य ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वात्कार्यं प्रतिपादयित्वा लाक्षण्य
तदपीति । परमात्मस्वरूपं तदित्युक्तम्—अन्यत्रेति । अन्यदिति यावत् । कृताकृतात्कारणताकार्याभ्युपेक्षः । चकाराभ्यां भवतो ग्रहणं
उभयोर्भौक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—अत्रेति । प्रकृतत्वात्तदुपपत्तौ तदसंभावना नास्तीत्याह—कस्मादिति । पक्षयोरसंभावना
वक्तृमुत्तपानशब्दार्थमाह—ऋतेति । तत्कर्मोद्देशयोगाद्दृष्टेति हेतुमाह—सुकृतस्येति । तथापि कर्म फलोत्पत्तिरिति लाक्षण्य
पक्षाद्दुपपत्तिमाह—तच्चेतनस्येति । अस्य जीवस्यैव चेतनत्वादुत्पत्तौ ना वाडचेतनाया बुद्धेरुत्पत्तिरिति का क्षतिः, तत्राह—पिबन्तौ

अतो बुद्धिभेदप्रपञ्चस्तथा च संभवति । अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न संभवति, चेत्तनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात् । 'अनश्नन्नन्योऽभिमिचाकशीति' इति मन्त्रवर्णोक्तिः । अत्रोच्यते—नैव दोषः । छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्ताबुच्येते । यद्वा जीवस्तावत्पिबति, ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते । पाचयितर्यपि पकृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । बुद्धिभेदप्रपञ्चपरिग्रहोऽपि संभवति, कारणे कर्तृत्वोपचारात् । एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद्भावतः पिबन्तौ संभवतः । तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां, जीवपरमात्मानौ वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, बुद्धिभेदप्रपञ्चविति । कुतः, 'गुहां प्रविष्टौ' इति विशेषणात् । यदि शरीरं गुहा, यदि वा हृदयं, उभयथापि बुद्धिभेदप्रपञ्चौ गुहां प्रविष्टाबुपपद्येते । नच सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशात् युक्तं कल्पयितुम् । 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते, 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । 'छायातपो' इति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् । तस्माद्बु-

रत्नप्रभाख्या

छत्रिपदेन गन्तार इव पिबत्पदेनाजहलक्षणया प्रविष्टाबुच्येते इत्याह—अत्रोच्यत इति । पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यामित्याह—यद्वेति । नियतपूर्वभाविकृतिमत्त्वरूपमनुकूलं कर्तृकारयित्रोः साधारणम् । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः । अत्र प्रकृतिमुख्यार्थो शतुप्रत्यये लक्षणा । मिश्रास्तु कृतिः, प्रत्यर्थो मुख्यः । प्रकृत्या त्वजहलक्षणया पायनं लक्ष्यमित्याहुः । पूर्वपक्षे 'पिबन्तौ' इति कर्तृवाचितशतुप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्यमित्याह—बुद्धीति । एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं, प्रकृतिस्तु मुख्येवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धाक्षिणौ प्राप्तावित्यत आह—न चेति । ब्रह्मक्षेत्रज्ञपदस्य संनिहितश्रुत्युपदानित्यवस्तुपरत्वविद्वापि पिबत्वपदस्य संनिहितगुहापदाद्बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । गोचरः फलम् । एकस्मिन्नतिमति कुप्ते सजातीयमेव द्वितीयं प्राप्तं, व्यक्तिमात्रग्रहे लाघवात् । न विजातीयं, जातिव्यत्युभयकल्पनागौरवात् । न चास्तु कारकत्वेन सजातीयो बुद्धिरैव

भामतीच्याख्या

ग्राह्येति । ऋतं सत्यम् । अवश्यंभावीति यावत् । समाधत्ते—अत्रोच्यत इति । अध्यात्माधिकादयौ तावत्पातावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचेतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः पाता परिशिष्यत इति 'सृष्टीरुपदर्शात्' इतिवद्विवचनानुरोधादपिबत्संघटतां स्वार्थस्य पिबच्छब्दे लक्ष्यस्यार्थमजहलितरेतरकृतिपिबदपिबत्तरो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह—यद्वेति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति तोषपि कर्ता । अत एव चाहुः—'यः कारयति स करोत्येव' इति । एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति—बुद्धिभेदप्रपञ्चाविति । 'नियता-धारा बुद्धिजीवसंभविनी नहि । क्लेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि ॥' नच पिबन्ताविति वस्तुविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यत्वे लाक्षणिकार्थलाभयोगात्, बुद्धिजीवयोश्च गुहाप्रवेशोपपत्तेः । अपिच 'सुकृतस्य लोके' इति सुकृतलोकव्यवस्थानेन

आनन्दगिरिव्याख्या

विति । जीवस्यैव पारुलं न बुद्धेरिति स्थिते फलितमाह—अत इति । द्वयोरुक्तं पानायोगं हेतुकृत्य सिद्धान्तयोगमाह—अत एवेति । बुद्धेरचेतन्यापानायोगेऽपि परस्व चैतन्यात्तद्योगमाशङ्क्याह—चेतनेऽपीति । संशयायोगादधिकरणक्षेपमनूय परिहरति—अत्रेति । किं पक्षद्वयं कथंचिदपि नोपपद्यते किं कथंचियोगेऽपि सम्यक्पक्षान्तरमस्ति । नाह इत्याह—नैव इति । सिद्धान्तोपपात्तं विधान्तोपाह—यद्वेति । तथापि कथं पिबन्ताविति द्विवचनं, तत्राह—पाययन्निति । प्रधानकर्तारं प्रयोगो गुणकर्तारं कथमित्याशङ्क्याह—पाचयितुरिति । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादित्यर्थः । पूर्वपक्षेऽपि द्विवचनोपपत्तिमाह—बुद्धीति । संभवति द्विवचनमिति शेषः । अतरेि न्योपदेशः स कथं कारणे स्यात्, तत्राह—एधांसीति । कथंचिदुपपात्तं पक्षयोस्त्वला द्वितीयं निराह—नचेति । पक्षद्वयं भाव्याधिकरणान्मसुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मक्षेत्रज्ञपदस्य संनिहितश्रुत्युपदानित्यवस्तुपरत्वविद्वापि पिबच्छब्दस्य संनिहितगुहापदादिना बुद्धिभेदप्रपञ्चपरतेति विष्टय पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । ऋतमिति श्रुतेर्निर्देशे ब्रह्मण्यन्ययोक्तः श्रुत्यादिसंगतयः । एषापि प्रकृत्याज्जीवाद्वितीयत्वं किं न स्यादित्याह—कुत इति । सत्तावयवेनोत्तरम्—गुहामिति । हेतुमेव स्फुटयति—यदीति । एताद्वितीयं नैव गुहां प्रविष्टं 'यो वेद निर्दिष्टं गुहायाम्' इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—नचेति । इतश्च न ब्रह्म गुहां प्रविष्टमित्याह—रूपसेति । ब्रह्मणोऽपि सुकृतलोकवर्तित्वमाशङ्क्याह—परमात्मेति । पूर्वपक्षे हेतुत्वमाह—छायेति । बुद्धेर्द्वितीयजीववशात्परमस्युपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तद्वयमाद्यात्मानाविति प्रतिष्ठां व्याकरोति—यद्यमिति । इहेति प्रकृतमत्रोक्तिः । पूर्णतया

विशेषज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम् । कस्मात् आत्मानौ हि तादुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ । संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते । अस्य गोक्षितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते, नाश्वः पुरुषो वा । तद्विरक्ततपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते । ननुक्तं, गुहाहितत्वदर्शनाच्च परमात्मा प्रत्येतव्य इति । गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मप्रत्येतव्य इति वदामः । गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते—‘गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्’ (काठ० १।२।१२) ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ (तै० २।१) ‘आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्’ इत्याद्यासु । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्तित्वं तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् । छायातपावित्यप्यविरुद्धम् । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारिधासंसारित्वयोः । अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य । पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य । तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मा गुहां प्रविष्टौ गृह्यते ॥ ११ ॥ कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनत्वस्य जीवस्वभावस्य कारकत्वादनन्तरङ्गत्वात् । तथाच लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गजादृशनाज्जीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थमाह—संख्याश्रवणे चेति । गुहायां बुद्धौ स्थितं, गह्वरेऽनेकान् देहे स्थितं, पुराणमनादिपुरुषं विदित्वा हर्षशोकौ जहाति । परमे श्रेष्ठे, व्योमन् हार्दाकाशे वा गुहा बुद्धिः तस्य ब्रह्म यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामानित्यन्वयः । अन्विच्छ विचारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विशेषणं गन्तुगन्तव्यत्वाद्विहोच्येयातामाह—विशेषणाच्चेति । स जीवोऽध्वनः संसारमार्गस्य परमं पारं, किं तत्, विष्णोऽप्यनशीलस्य परमात्मो

भामतीव्याख्या

कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः । बुद्धिजीवौ च कर्मगोचरमनतिकातौ । जीवो हि भोज्यतया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मात् स्थितौ, न तु ब्रह्म, तस्यातदायत्नत्वात् किंच छायातपाविति तमः प्रकाशादुक्तौ । नच जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः रूपत्वात् । बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम् । तस्माद्बुद्धिजीवावच कथ्येते । तत्रापि भेदे विचिकित्सापटुत्वात् परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता । ब्रह्मणो ननु बुद्ध्या विरूपया ॥ १ ॥ प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति । गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥ २ ॥’ गौः सा सजातीयनैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयेनाश्वदिना । तद्विह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा प्रतीयते, न त्वचेतनया विरूपया बुद्ध्या । तदेवम् ‘ऋतं पिबन्तौ’ इत्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदन्तरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं हरिरितिव्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुत्य आहुः । तदिदमुक्तम्—तद्दर्शनादिति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयश्रुतिषु दर्शनादिति । एवंच प्रथमावगतब्रह्मान्तरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यम् । छायातपमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशत्वभावस्य तदनाश्रयतया भूतव्यम् ॥ ११ ॥ इममेव न्यायं ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यप्राप्य

आनन्दगिरिव्याख्या

प्रवेशान्नं ब्रह्म कुतोऽद्वितीयं जीवत्वेत्याह—कस्मादिति । हीत्युक्तं हेतुमाह—आरामानौ इति । चेतनत्वेन समन्वयाज्जीवे पार्तसिद्धे द्वितीयत्वेन परस्मादानं युक्तमित्यर्थः । तत्र किं नियामकमित्याशङ्क्य तद्दर्शनादिति व्याचष्टे—संख्येति । लौकिकीं दृष्टिं दृष्टान्तेनाह—अख्येति । एकस्य चेतनत्वे द्वितीयस्यापि तद्दीः, तदेवासिद्धमित्याशङ्क्याह—सदिति । तत्रत्येवं लौकिकदर्शनेन चेतनं यावत् । श्रेते वाक्योक्तिः । संप्रतिपन्नां जातिमुपजीव्य निर्विशेषान्तरग्रहे बुद्धिलाघवाद्ब्रह्मजातीयग्रहे तद्वैरावात्परमार्थैव द्वितीयो जीवस्तोऽख्ययति—समानेति । कारकत्वेन बुद्धेरपि जीवसाम्यमाशङ्क्य तस्य बहिरङ्गत्वाच्चेतनस्य स्वभावत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चैवमित्याह—चेतन इति । बहिरङ्गमपि कारकत्वमेव ग्राह्यं, गुहाहितत्वलिङ्गादिति शङ्कते—नन्वेति । तत्रापि तद्दर्शनादित्युक्तमाह—गुहेति । तदेव स्फुटयति—गुहेत्यादिना । परस्मिन्गुहाहितलोकेस्तात्पर्यं वक्तुमसकृदित्युक्तम् । गुहायां बुद्ध्याहितं निश्चितं गह्वरे बहुविधानसंकेतं देहे स्थितं पुराणं चिरंतनं परं विदित्वा हर्षादि जहातिति संबन्धः । परमे बाह्याकाशपेक्षया प्रकृष्टे व्योमन्यन्तःकरणावच्छिन्ने भूतत्वात् निहितं परं यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामानिति संबन्धः । अन्विच्छ विचार्य निर्धारयेत्यर्थः । प्रवेशवाक्यसंप्रसार्यार्थमादिपदम् । यत्तु त्वं गतस्य ब्रह्मणो न विशिष्टदेशेति, तत्राह—सर्वेति । यत्तु परस्य न सुकृतलोकवर्तित्वेति, तत्राह—सुकृतेति । यदपि छायातपाविति चेतनाचेतनोक्तिरिति, तत्राह—छायेति । तद्वैलक्षण्ये तदन्तरोपि तस्मिन्निति हेतुं साधयति—अविरोधेति । प्रथममुक्तचेतनत्वप्रकारभूतं गुहाप्रवेशादि नेयमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ११ ॥ धर्मविशिष्टतया विरक्षणग्रहे बुद्धिरेव स्वतो विरक्षणं ब्रह्म

मीमांसकः ब्रह्मिमानमिति धीतशोकः (मुण्ड० ३।१।२) इति । अपर आह—‘द्वा सुपर्णा’ इति शेष-
 जुगत्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते, पैरिहृत्स्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात् । ‘तथोरन्यः
 पिप्पलं स्वाद्वसीति सत्त्वमनश्चक्षन्त्योऽभिचाकशीतीत्यनश्चक्षन्त्योऽभिपश्यति ब्रह्मावेतौ सत्त्वक्षे-
 त्रौ’ इति । सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते, तत्र, सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्द-
 योरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् । तत्रैव च व्याख्यातत्वात्—‘तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं
 पश्यति, अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ’ इति । नाप्यस्याधिकरणस्य
 पूर्वपक्षं भजते । नह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं
 तर्हि, सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चेतन्यमात्रस्वरूपः ‘अनश्चक्षन्त्योऽभिचाकशीतीत्यनश्चक्ष-
 न्त्योऽभिपश्यति हः’ इति वचनात् । ‘तत्त्वमसि’ ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ (गी० १३।२) इत्या-
 दिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्पते, ‘तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह
 वा एवंविदि किंचन रज आर्ध्वंसते’ इत्यादि । कथं पुनरसिन्पक्षे ‘तथोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वसीति
 सत्त्वम्’ इत्यचेतने सत्त्वं भोक्तृत्ववचनमिति उच्यते—नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्या-
 मीति प्रवृत्ता । किं तर्हि चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखा-

रत्नप्रभाष्याख्या

परं कृत्वा चिन्तितम् । अधुना कृत्वाचिन्तामुदाटयति—अपर इति । अन्यथा बुद्धिविलक्षणत्वं तूपदलक्ष्यपरत्वे
 नेत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति शङ्के—सत्त्वशब्द इति । बुद्धिर्जीवो चेत्पूर्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह—‘द्वा सुपर्णा’ इति । एक-
 पक्षार्थस्तदा स्यात्, यद्यत्र बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्यते । नह्यत्र संसारी विवक्ष्यते किंतु शोधितसुद्धिः अत्रोद्देश्यः ।
 श्रुतिस्मृतिभ्यश्चायमर्थो युक्त इति शेषः । तावता मन्त्रव्याख्यामात्रेण । एवमेव जीवस्य कृत्यत्वोक्त्या नहि जीवो
 बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रेणोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य श्रान्तित्वाद्वैकल्याच्चेति भावः नेतिमिवया परमं किमपि
 स्वकार्यं नावृंसते न संपादयति, ज्ञानाभिना स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अविद्या नागच्छति इति तर्ह्यः । स ब्रह्मत्व-
 परमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्के—कथमिति । बुद्धेर्भोक्तृत्वावतात्पर्यान्नात्र युक्तिचिन्तय-
 उच्यत इति । तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वमुपाधिमस्तके निक्षिपतीत्यर्थः । वस्तुतो तथैव । भोक्तृत्वं भोक्तृत्वधी-

भामतीभाष्याख्या

चिन्तामुदाटयति—अपर आह । सत्त्वं बुद्धिः । शङ्के—सत्त्वशब्द इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्ट इत्यर्थः । निरा-
 करोति—तत्रेति । येन स्वप्नं पश्यतीति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । योऽयं शारीर
 उपद्रष्टेति । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह—नाप्यस्या-
 धिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पर्यवस्येत । तस्य तु ब्रह्मस्व-
 तायां पर्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपिच । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज
 आर्ध्वंसत इति । रजोऽविद्या नावृंसन् संश्लेषमेवंविदि करोतीति । एतावतैव विद्योपसंहाराजीवस्य ब्रह्मात्मतापरतात्-
 लक्ष्यत इत्याह—तावता चेति । चोदयति—कथं पुनरिति । निराकरोति—उच्यते—नेयं श्रुतिरिति । अनश्च-
 जीवो ब्रह्माभिचाकशीतीत्युक्ते शङ्केत, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्राति, कथं तर्ह्यस्मिन्भोक्तृत्ववगमः, नैतन्यसमानाधिकरणं हि

आनन्दगिरिय्याख्या

कर्तृत्वोपचारे नेति सिद्धान्ताभिप्रायः । कृत्वाचिन्तया ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यादेरेतदधिकरणोदाहरणत्वमुक्त्वा कृत्वाचिन्तामुदाटयति—अपर
 इति । अन्यथा । सिद्धान्ताननुगुणत्वेनेति भावः । सत्त्वमिति बुद्धिरुक्ता । सिद्धान्तार्थं व्याचष्टे ब्राह्मणमिति शङ्के—सत्त्वेति । प्रसिद्ध-
 प्रलाह—तत्रेति । ब्राह्मणविरोधाच्च न तदस्यथा व्याख्येयमित्याह—तत्रैवेति । प्रकृतं ब्राह्मणं सत्त्वमर्थः । सत्त्वव्याख्यानात्मनश्च
 मध्याह्न्यर्थः । सत्त्वस्य करणत्वात्क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वाच्च तथोरन्यमित्यर्थः । तावेतौ करणत्वेन कर्तृत्वेन च भिन्नावित्यर्थः । सिद्धान्त-
 भजनेऽपि पूर्वपक्षमुग्रा भजेतेत्याशङ्क्याह—नापीति । द्वितीयस्य ब्रह्मरूपेणैव प्रतिपादनादिति हेतुमाह—न हीति । अनेति
 मन्त्रब्राह्मणोक्तिः । नचायं वाक्यार्थो न युक्तः, श्रुतिस्मृतिरसिद्धत्वादित्याह—सत्त्वमिति । इतश्च जीवस्य ब्रह्मत्ववृद्धिरपेक्षेत्याह—तावेतौ ।
 मन्त्रव्याख्यामात्रेण विद्योपसंहारदर्शनं जीवस्य ब्रह्मत्वोपदेशो घटते न सत्त्वक्षेत्रज्ञविवेकमात्रेण, भेदधियो मिथ्याधीवादित्यर्थः । अविद्या-
 ध्वस्तिकोक्तिरपि ब्रह्मात्मताज्ञानमिह गमयतीत्याह—न हेति । जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिपरमिदं वाक्यमित्यत्र शङ्के—कथमिति ।
 बुद्धेर्भोक्तृत्वावतात्पर्याच्च तत्रोपपत्तिरन्येभ्येत्याह—उच्यत इति । कं तर्हि बुद्धेस्तात्पर्यं, तत्राह—किं तर्ह्यिति । इतिपदं प्रवृत्ति-
 पूर्वैष संभवते । का तर्हि बुद्धेर्भोक्तृत्वधियो गतिः, तत्राह—तदर्थमिति । जीवस्य ब्रह्मत्वसिद्धयर्थमिति यावत् । नैतन्यच्छास्त्रा-
 धीः कृत्वादिना परिश्रमे, तत्र पुरुषोऽपि भोक्तृत्वमिवाप्तुमवति न तत्त्वत इति वक्तुमशक्योपपत्तयोरुक्तम् । ऊक्तत्वं भोक्तृत्वं उपचारेणै-

दिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमप्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञचोरितरेतर-
स्वभावाविषेककृतं कल्प्यते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवति; अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अधि-
क्रियत्वाच्च, क्षेत्रज्ञस्य । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां संभवति । तथाच
श्रुतिः—‘यत्र वा अन्यदिव स्यात्तन्नाम्योऽन्यत्पश्येत्’ इत्यादिना स्वप्नदृष्ट्यादिव्यवहारवद्-
विधाविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’
(बृ० ४।५।१५) इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारमात्रं दर्शयति ॥ १२ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

छायाजीवौ देवतेषां वाऽसौ योऽक्षिणि दृश्यते ॥ आचारदृश्यतोऽप्येकदृश्ये तु त्रिषु कश्चन ॥ १ ॥
कं चं ब्रह्म यदुक्तं प्राक्तदेवाक्षिणुपासते ॥ वाग्मीत्यादिनाऽप्येव मातृत्वत्वासंभवः ॥ २ ॥

‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रूहेति । तद्यद्यप्यस्मिन्स-

रत्नप्रभाख्या

क्षमेल्यत आह—इदं हीति । चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते । बुद्ध्याविवेकादिदात्मनः सुखादि-
रूपवृत्तिव्यक्चैतन्यवत्त्वं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं, न वस्तुत इत्यत्र मानमाह—तथाचेति । यत्रा-
विद्याकाले चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा । द्रष्टृत्वादिकं न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः । तस्मात् ‘कृतं पिबन्ती’ इति वाक्य-
मेव गुहाधिकरणविषय इति स्थितम् ॥ १२ ॥ अन्तर उपपत्तेः । उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति—य इति । तदक्षिस्था-

भामतीव्याख्या

भोक्तृत्वमवभासत इति । तविरासायाह श्रुतिः—‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति’ इति । एतदुक्तं भवति—नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य त-
त्त्वतः, अपितु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चित्च्छायापत्योपपन्नचैतन्यमिव भुङ्क्ते, नतु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुङ्क्ते । तदेत-
दस्यासमाप्ये कृतव्याख्यानाम् । तदनेन कृत्वाचिन्तोद्धाटिता ॥ १२ ॥ अन्तर उपपत्तेः । ननु ‘अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्’ इत्यनेनैवैतद्भूता-
र्थः । सन्ति खल्वत्रायमृतत्वाभयत्वादयो ब्रह्मधर्माः प्रतिबिम्बजीवदेवतास्वसंभविनः । तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवाव विवक्षितम् । साक्षाच्च-
ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते—‘एष दृश्यत इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते ॥ १ ॥ उपक-
र्मवशात्पूर्वमितरेषां हि वर्णनम् । कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रातुष्यते ॥ २ ॥’ ‘कृतं पिबन्ती’ इत्यत्र हि जीवपरमात्मानौ
प्रथमप्रगताविति तदनुरोधेन गुहाप्रवेशादयः पश्चाद्व्रगता व्याख्याताः, तद्वदिहापि ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इति प्रत्यक्षा-
भिधानात्प्रथमप्रगतौ ज्ञाप्यपुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्या कथंचिद्वाख्येयाः । तत्र चामृतत्वं कतिपयक्षणवावस्थानात्,
अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकायतनत्वात्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तरूपामृतत्वादियोगात् । एवं,
वाग्मीत्यादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथंचित्तेवत्याः । कं च खं चेत्यादि तु वाक्यमशीनां नाचार्यवाक्यं नियन्तुमर्हति । ‘आचार्यस्तु ते
गतिं वत्सा’ इति च गल्यन्तराभिप्रायं, न तूत्तरपरिशिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः । संभवमात्रेण तु
जीवदेवते उपन्यसे, नाधकान्तरोपदर्शनाय चैष दृश्यत इत्यस्यात्राभावात् । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन निराकृतत्वात् । एवं
प्राप्त उच्यते—य एष इति । ‘अनित्यपक्षाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य संनिहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी’ संनिहिताश्च
पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्स्वार्थमभिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुषोऽप्यभिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दौ
च सर्वनामनिरेषौ स्वरसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तते इति । नच तयोश्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरेषोऽपुरुषपदप्रत्यापि-

आनन्दगिरिरयव्याख्या

प्राह—इदं हीति । नहि आन्तेरान्तिपूर्वकत्वं दण्डस्याप्यु वक्रतावदित्युक्तम्—परमार्थतस्त्विति । सत्त्वस्य वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे
लेनन्तरम्—अविचेति । मिथ्याभोक्तृत्वे मानमाह—तथाचेति । यत्र यस्यामविद्यावस्थायाम् । वैज्ञान्यो निश्चयार्थः । अन्यदिवभास-
पूर्णं नानात्वं दृष्टं स्यात्, तत्र आविद्यकतुद्ध्यादिसंन्यादयो भूलाऽन्यक्षुधा पश्येदन्त्यच्च श्रोत्रेण श्रुत्यादित्यर्थः । उक्तवाक्यतात्पर्यमाह
—कश्चेति । वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे इतिमाह—यत्र स्थिति । यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं पूर्णं ब्रह्मैवाभूत्तत्राविद्याशब्दे भेद-
प्रमाणत्वादारम्भकर्मणा कार्यकरणव्यापारेऽपि स्वगतव्यापारानभिमानात्केन करणेन कं विषयं कः कर्ता पश्येदित्याक्षेपः । अनेनापि
अनेन श्रुत्युक्तमर्थमाह—विवेकिन इति । एवं जीवस्य भोक्तृत्वेदमिथ्यात्वात्परोक्षेण तस्य ब्रह्मतामाह पैक्षिकाक्षणापि । पूर्वोत्तरपक्षा-
नुगुणात्तदनुसाराण्येऽपि कृत्वाचिन्त्या ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यादीर्बोधाद्वत्तम् । तस्मात्प्रपञ्चे प्रत्यक्षब्रह्मण्यन्वितम् । ‘कृतं पिबन्ती’ इति तु
विवेकीये परस्मिन्नि स्थितम् ॥ १२ ॥ ‘पिबन्ती’ इति द्विल्लश्रुत्या चेतनत्वेन तुल्यजीवपरोक्षदृष्टानुसाराच्चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो
विताः । तर्हि ‘इत्येते’ इति प्रत्यक्षलोक्त्वा छायास्मगल्वतुरोपादश्रुतादयः स्तुत्या कथंचित्त्रेया इत्याक्षमाह—अन्तर इति । उपको-
सलविद्यावाक्यमुदाहरति—य इति । छायां निरेषितुं विधिनाहि—युतदिति । क्रियापदेनेतिपदं संभवत्ये । त्यामस्य ब्रह्मानुक्त्यमाह—य-

पिबोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' (छा० ४।१।१) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमयं प्रतिबिम्बत्वात्स्यधिकरणो निर्दिश्यतेऽथवा विज्ञानात्मा उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाता-
थवेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः, तस्य इदममानत्वप्रसिद्धेः ।
'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वायं निर्देश इति
युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यन्नक्षुषि संनिहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मिन्प्रक्षेऽनुकूलो
भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते, रश्मिभरेणोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' (बृ०
५।५।२) इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः, स्थानविशेष-
निर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात्, उपपत्तेः ।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर
उपपद्यते । 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतौ श्रूयते ।

रश्मिप्रभात्याख्या

नैसर्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं यतोऽस्मिन्निक्षिप्तं वर्त्मनी पक्ष्मणी एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशय-
माह—तत्रेति । पूर्वं 'पिबन्तौ' इति प्रथमश्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः, तद्वदिहापि दृश्यत
इति चाक्षुषत्वानुसारिणामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेन नेया इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—छायात्मेति । पूर्वपक्षे प्रति-
बिम्बोपासितः, सिद्धान्ते ब्रह्मोपासितरिति फलम् । प्रसिद्धवदिति । चाक्षुषत्वेनित्यर्थः । संभावनामात्रेण पक्षान्तरमाह—
विज्ञानात्मन इत्यादिना । 'मनो ब्रह्म' इतिवत्, 'एतद्ब्रह्मेति' इति वाक्यस्येतिपदविरक्तत्वात् स्वार्यपरत्वमिति पूर्वपक्षः ।
'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यत्र इतिपदस्य प्रत्ययपरत्वात्, इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसंबन्धिनोऽर्थपरत्वाद्वैषम्य-
मिति सिद्धान्तवति—परमेश्वर एवेति । बहुप्रमाणसंवादास्तर्प्यानुग्राहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां दृश्य-

भामतीत्याख्या

तार्थानुरोधेन य एव इति दृश्यत इति च यथासंभवं व्याख्येयम् । व्याख्यातं च सिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्रोच-
नार्थम् । विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरिव दृढतया प्रत्यक्षवदुपचर्यते प्रशंसाप्रेमिल्यर्थः । अपि च तदेव चरमं प्रथमातृगुणतया नीतो
यन्नेतुं शक्यम्, अयं च । इह त्वमृतत्वादयो बहवश्चाशक्यश्च नेतुम् । नहि स्वसत्ताक्षणवाक्स्थानमात्रममृतत्वं भवति । तथा सति
किं नाम नामतुं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । भयाभये अपि चेतनधर्मो नाचेतने संभवतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणे
नेतुमशक्याः । प्रत्यक्षवदुपदेशश्चोपापादितः । तदिदमुक्तम्—उपपत्तेरिति । 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युक्ते स्यादासङ्गः ।
ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत इति, तत्परिहरति श्रुतिः—'तवद्यापारिण्यसिर्बोदकं वा सिञ्चति
वर्त्मनी एव गच्छति' इति । वर्त्मनी पक्षस्थाने । एतदुक्तं भवति—निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति ।

आनन्दगिरीत्याख्या

दिति । वर्त्मनी पक्षस्थाने । 'एतं संवद्राम' इत्यादि गृहीतुमादिपदम् । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह—
तत्रेति । तदुक्तिसंभावनायां विशिनष्टि—अक्षीति । देवतां संभावयितुम्—इन्द्रियस्येति । आत्मशब्दात्पक्षद्वयमाह—अथेत्यादिना ।
प्रथमश्रुतवशाच्चरमत्वं नेयमिति पूर्वन्यायेन विमुदय पूर्वपक्षमाह—किमिति । उक्तश्रुतेः सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्याविसंगतयः ।
पूर्वपक्षे छायात्मोपासितः, ब्रह्मोपासितः सिद्धान्ते फलम् । अमृतत्वादयोमात्रं छायात्मेति शङ्कते—कुत इति । 'मनो ब्रह्म' इत्यादि-
वदिति शब्दशिरस्कत्वेन वाक्यस्याविवक्षितार्थत्वं मत्वाह—तस्येति । तथापि कथं छायात्मनि वामनीत्वादिकमिलाशङ्क्य चाक्षुषत्वान्-
त्यत्रायोगादुपक्रमदृष्टया तदपि स्तुत्या नेयमिलाह—य इति । प्रसिद्धवदुपदेशश्चाक्षुषत्वोक्तिरेव । चकारः शङ्कानिरासी । संभावनामात्रेण
पक्षान्तरमाह—विज्ञानेति । तस्य सर्वदेहसाधारण्यलुक्तोऽक्षिण्यत्वं, तत्राह—स हीति । संनिधिमात्रस्यातिप्रसक्तिवशासङ्ग-
हेत्वन्तरमाह—आरमेति । संभावितं पक्षान्तरमाह—आदित्येति । तस्य चक्षुषि विशेषसंनिधिं सूचयति—चक्षुष इति । तत्र
तस्मिन्ननुग्राहकत्वेन संनिधौ मानमाह—रश्मिमिति । 'एतदमृतम्' इत्यादि कल्पद्वये कथं, तदाह—अमृतत्वेति । जीवपक्ष-
ग्रहार्थोऽपिशब्दः । कथंचिदिलौपचारिकोक्तिः । तेषां मुख्यत्वासंभवादीश्वरो गृह्यतामिलाशङ्क्य प्रथमदृष्टिब्रह्मविरोधान्नैवमिलाह—नेति ।
मुख्यविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्तया प्राप्तं पक्षमनुमाप्य सिद्धान्तमनुमाप्य प्रतिहार्यमाह—एवमिति । उक्तेऽनु पक्षान्ते
नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकरोति—उपपत्तेरिति । इहेत्यक्षिपुरुषोक्तिः । उपपत्तिमेव स्फोरयति—आत्म-
मिति । गौणमुख्ययोर्मध्ये संप्रत्ययन्यायं सूचयति—मुख्ययेति । तत्रात्रात्मत्वस्य मुख्यत्वे गमकमाह—स इति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्-
तरमाह—अमृतत्वेति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—तस्येति । अमृतत्वाविवदित्यर्थः । आनुकूल्यमेव स्फोरयति—स्येति । तत्र
लोकं यन्धि यदपि किंचिदक्षिप्रक्षिणि सर्पिर्द्वन्द्वमुदकं वा सिञ्चति क्षिपति तत्सर्वं वर्त्मनी पक्षस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते च

तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथाहि परमेश्वरः सर्वदोषैरलितः, अपहृतपाप्मत्वाविश्व-
णात् । तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं, 'तद्यद्यस्मिन्सर्पिर्बोदकं वा सिञ्चति घर्तनी एव
गच्छति' इति श्रुतेः । संयद्भामत्वाद्विगुणोपदेशश्च तस्मिन्भवकल्पते । 'एतं संयद्भाम इत्याचक्षते
एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति' । 'एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति' । 'एष
उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' (छा० ४।१।५।२, ३, ४) इति च । अत उपपत्तेरन्तरः
परमेश्वरः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽव्यल्पस्थानमुपपद्यत इति । अत्रोच्यते—भवेदेषाऽनव-
कृतिः, यद्येतदेषैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दि-
ष्टानि—'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' (बृ० ३।७।३) इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टम्—'यश्चक्षुषि
तिष्ठन्' इति । 'स्थानादिव्यपदेशात्' इत्यादिग्रहणनैतद्दर्शयति—न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं
ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते । किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमन्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं
निर्दिश्यमानं दृश्यते—'तस्योदिति नाम' 'हिरण्यममश्रुः' (छा० १।६।७, ६) इत्यादि । निर्गुणमपि
सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि
ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते, शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

रत्नप्रभाख्या

लेखं बाध्यमित्याह—संयद्भामेति । वामानि कर्मफलान्येतदक्षिपुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यन्ते । सर्वफलोद्भवहेतुरि-
त्यर्थः । लोकानां फलदाताप्ययमेवेत्याह—वामनीरिति । नयति फलानि लोकान्मापयतीत्यर्थः । भामानि भानानि नय-
त्यमित्याह—भामनीरिति । सर्वार्थप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षिस्था-
नलोकिरत्र न दोष इति सूत्रयोजना । अनवकृतिः अकृतसकल्पना तदा भवेत्, यद्यत्रैव निर्दिष्टं भवेदित्यम्ययः ।
ननुनचितबाहुल्योक्तिरसमाधानमित्याशङ्क्य युक्तिमाह—निर्गुणमपीति ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि ब्रह्म प्राहमित्याह—

भामतीव्याख्या

तद्विदुक्तम्—तथा परमेश्वरानुरूपमिति । संयद्भामाद्विगुणोपदेशश्च तस्मिन् ब्रह्मणि कल्पते घटते, समवेतार्थ-
त्वात् । प्रतिबिम्बादिषु त्वसमेतार्थः । वामनीयानि संभजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि । संयन्ति संगच्छमानानि
वामान्यनेनेति संयद्भामः परमात्मा । तत्कारणत्वात्पुण्यफलोत्पत्तेरनेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते । स एव पुण्यफलोनि वामानि
नयति लोकमिति वामनीः । एष एव भामनीः । भामानि भानानि नयति लोकमिति भामनीः । तदुक्तं श्रुत्या—'तमेव
भानमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च । आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम् । आश-
ङ्कमाह—कथं पुनरिति । स्थानिनो हि स्थानं महद्बुद्धं, यथा यादसामब्धिः । तत्कर्ममलत्वं चक्षुरपिष्ठानं परमात्मनः
परममहत् इति शङ्कायैः । परिहरति—अत्रोच्यत इति । स्थानान्यादयो येषां तं स्थानादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशा-
त्सर्वगतस्यैकस्थाननियमो नावकल्प्यते । ननु नानास्थानत्वं नभस इव नानावृक्षोपाशादस्थानत्वम् । विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि
तान्मुपासनास्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥ १४ ॥ अपिच प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मैवात्र प्रत्येतव्यं, ननु प्रतिबिम्बजीवदे-

आनन्दगिरियव्याख्या

लथः । इति ह स्तोपाध्यायो वदतीत्यादाविति शब्दस्योक्तार्थोवच्छेदेनोक्तिगोचरोऽपरस्वदृष्टः 'इति होवाच' इत्यत्रापीति शब्दस्याधो-
च्छेदोक्तियोगादपरस्वदृष्टः, आत्मब्रह्मश्रुतिभ्यां, अमृतत्वादिलिङ्गाच्च दृश्यत इति छायात्मलिङ्गं बाध्यमित्यर्थः । किञ्चोपक्रमस्यैकलिङ्गाद्वा-
पदेशस्थानेकलिङ्गानि बलवन्ति, संवादास्य तात्पर्यहेतुत्वादित्याह—संयदिति । कुतोऽस्य संयद्भावत्वं, तत्राह—एतं हीति । वामानि
मैकलान्येतदक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयन्त्युत्पद्यन्ते, सर्वफलोदयहेतुरयमित्यर्थः । वामनीरप्ययमेव मुमानित्याह—एष इति । तदुपपा-
द्यति—एष हीति । वामानि शोभनानि लोकं प्रापयति । लोकस्य सर्वशुभप्राप्त्योऽयमित्यर्थः । भामनीरप्ययमेवेत्याह—एष इति ।
भामानि भानानि सर्वत्र नयतीति भामनीः । अयमेव प्रकाशकः सर्वत्रेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—एष हीति । प्रथमश्रुतस्यापि चरमश्रुतेरे-
त्यन्वयवित्यलमुपसंहरति—अत इति ॥ १३ ॥ पूर्वपक्षबीजं दूषयति—स्थानादीति । स्थानान्यादयो येषां नामरूपाणां तेषां
उपदेशाच्च परस्याक्षिस्थानत्वानुपपत्तिरिति योजना । यादसामम्भोधिरिव स्थानिनः स्थानं महद्बुद्धमिति शङ्कते—कथमिति । न्योन्न-
नीमाणादिवदस्थानत्वात्तत्वं महतोऽपि परस्य स्यादित्याह—अत्रेति । एवंजातीयकशब्देन गुणजातं गृहीतम् । निर्गुणस्य गुणसंबन्धो-
पपत्तुः, तत्कर्ममनेकदुर्वैदप्रकटनमेव समाधिरित्याशङ्क्याह—निर्गुणमिति । चकारार्थमाह—सर्वेति ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रकृतान्तं 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति, तदेवेहामिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (छा० ४।१।४।१) इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उच्यते—'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्येतद्ग्रीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच—'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामि' इति । तत्रेदं प्रतिवचनम्—'यद्वाच कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति (छा० ४।१।०।५) । तत्र खंशब्दो भूताकाशेनिरुद्धो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत । तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादि-
ष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते

रत्नप्रभाभ्याख्या

सुखविशिष्टेति । ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एव इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः । ननु प्रकरणात्प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितदृष्टायात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह—आचार्यस्त्विति । उपकोसलो नाम कश्चिद्ब्रह्मचारी जाबालस्याचार्यस्यामीन्द्रादशवत्सरान्परिचरार । तमनुपदिश्य देशान्तरगतये जाबाले गार्हपत्याय-
मिभिर्दयया 'प्राणो ब्रह्म' इत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तम्—आचार्यस्त्विति । तवात्मविद्याफलवाप्तये मार्गचरिादिकं वदि-
ष्यतीत्यर्थः । पश्चादाचार्येणगल्य 'य एषोऽक्षिणि' इत्युक्ताचरिादिका गतिरुक्ता । तथा चाग्निभिरुक्तात्मविद्यावाक्यस्य गति-
वाक्येनैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मग्रहे निर्वहतीत्येकवाक्यतानिवाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाल्लिङ्गद्वय-
दिति भावः । श्रुतिं व्याचष्टे—उच्यत इति । प्राणश्च सूत्रात्मा बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति यत्तज्जानामि, कं विषयबुद्धिं खं च भूताकाशं
ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः । खं कथंभूतं, यत्कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूतलनिरासः । तथा कं
कथंभूतं, यत्खं तदेव कमिति विभुत्वेन विशेषितस्य कस्य जन्यलनिरास इति व्यतिरेकमुखेनाह—तत्र खमित्यादिना ।

भारतीभाष्यम्

वता इत्याह सूत्रकारः—सुखविशिष्टाभिधानादेव च । एवं स्वर्गाख्यायते—उपकोसलो ह वै कामलाय-
सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाच । तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यमीनुपचरार । स चाचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा
समावर्तयामास । तमेवैकमुपकोसलं न समावर्तयति स्म । जायया च तत्समावर्तनायाधितोऽपि तद्वचनमवशीर्याचार्यः प्रोषितवान् ।
ततोऽतितूनमानसमगिरिचरणकुशलमुपकोसलमुपेत्य त्रयोऽग्रयः करुणापराधीनचतसः श्रद्धधानायास्यै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्य-
मूर्चिरे—'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । अथोपकोसल उवाच, विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमय
ब्रह्मरूपाविर्भावद्ब्रह्मेति । किंतु कं च खं च ब्रह्मेत्येतन्न विजानामि । नहि विषयेन्द्रियसंपर्कं सुखमित्यत्र लोकसिद्धं खं च भूताकाश-
मचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । अथैनमग्रयः प्रत्युचुः—'यद्वाच कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति । एवं संभूयोक्त्वा प्रत्येकं
स्वविषयां विद्यामुचुः—'पृथिव्यभिरन्वमादित्यः' इत्यादिना । पुनस्त एनं संभूयोचुः, एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविष-
यविद्या, आत्मविद्या चास्माभिः संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता, ब्रह्मविषयमुक्तास्माभिर्गतिना
स्वविशिष्टं नोक्तं, तत्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्तत्वाचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाग्रय उपरिभरे । एवं व्यवस्थिते 'यद्वाच कं तदेव खं यदे-
खं तदेव कम्' इत्येतद्वाच्ये भाष्यकारः—तत्र खंशब्द इति । प्रतीकाभिप्रायेणेति । आध्यायान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्नो
क्षेपः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु शिष्यते । इदमेव तद्ब्रह्म ज्ञेयं यस्मामेति । तथेदमेव तद्ब्रह्म यद्गतात्मा

आनन्दगिरियध्याख्या

ब्रह्माभिलाह—सुखेति । हेत्वन्तरपरं सुखमिति स्फोरयितुं चकारार्थमाह—अपिचेति । तदेव वक्तुं प्रतिजानीते—नैवेति । विवद-
स्याकायंवे हेतुमाह—सुखेति । ब्रह्मणो विशिष्टस्योपक्रमस्थस्याक्षिवाक्येऽपि निर्देशादक्षिवाधारस्य पुंसो ब्रह्मतेत्युक्तमेव विशेषणो—
सुखेत्यादिना । प्रकृतान्तत्वेऽपि ब्रह्मणोऽक्षिवाक्ये किं जातं, तदाह—तदेवेति । प्रकृतपरिग्रहस्याक्षिवाक्ये यच्छब्देनेति दोषः । इत्यह-
इति लिङ्गोपनीतच्छायासामर्थ्यं यच्छब्दः । लिङ्गस्य प्रकरणाद्वलीयस्त्वादित्याशङ्क्य तथात्वे वाक्यभेदादितिमात्रोक्तिशेषाच्चैकवाक्यत्वत्वात्
ज्ञायां तदापादकप्रकरणस्य लिङ्गात्प्रावक्त्यात्प्रकृतं ब्रह्मेव यच्छब्दोक्तमित्याह—आचार्यस्त्विति । उक्तं ध्यस्तोक्तं शङ्कते—कथमिति ।
तत्र ब्रह्मेति वक्तुमुपक्रमं दर्शयति—उच्यत इति । प्राणस्य सूत्रात्मनो बृहत्त्वायुक्तं ब्रह्मत्वं कथं पुनरर्थेन्द्रिययोगजं दुर्लभं च
भूताकाशं तद्ब्रह्मेति ज्ञातुं शक्यमित्याह—एतदिति । शङ्कायामुत्तरम्—तत्रेति । प्रत्येकं ब्रह्मत्वमजानतो मिथो वैशिष्ट्यलोको ब्र-
भीरित्याशङ्क्य खंशब्दस्यन्तरव्यभिचारे दोषमाह—तत्र खमिति । प्रतीको नामाश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्नो क्षेपः । नैवानं तदुद्देशः
'अप्रतीकालम्बनाश्रय' इति न्यायेन वक्ष्यमाणगतिविरोधादिति भावः । कंशब्दस्यापीतव्यमिचारे दोषमाह—तदेति । क्षयिता वात

सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत, लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीयं ब्रह्म-
शब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य गुण-
स्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति ।
इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् ।
प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽमयः खं खं महिमानमुपदिश्य 'एषा सोम्य तेऽस्मद्विधात्मविद्या च'
इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गति-

रत्नप्रभाध्याख्या

'आत्मविद्या' इति श्रुतिविरोधात्प्रतीकध्यानमत्रानिष्टमिति भावः । सामय इति । आमयो दोषः साधनपारतन्त्र्यानिवृत्त्यादिः,
तत्सहित इत्यर्थः । प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्त्वा द्वयोर्ग्रहणे फलितमाह—इतरेतरेति । विशेषितार्थकावित्यर्थः । नन्वेकं ब्रह्म-
वात्र ध्येयं चेद्ब्रह्मपदान्तरं किमर्थमित्यत आह—तत्रेति । विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरो
यथोक्तत्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोषः, तत्राह—इष्टं हीति । मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः । आत्मवि-
द्यापदेनोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह—प्रत्येकं चेति । पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति मम चतस्रस्तनवो विभूतिरिति गार्हपत्य
उपदिदेश । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्यन्वाहार्यपचन उवाच । प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति स्वमहिमानमाहवनीयो
जगदेति विभागः । इयमस्माकमम्रीनां विद्या प्रत्येकमुक्ता । आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्मिलित्वा 'प्राणो ब्रह्म' इत्युक्तैत्यर्थः ।
उच्यतामितिभिर्ब्रह्म, छायात्मा गुरुणोच्यतां वक्तृभेदादिति तत्राह—आचार्यस्त्विति । एकवाक्यतानिश्चयादकृभेदेऽपि नार्थ-

भामतीध्याख्या

शमिति प्रतीतिः स्यात् । न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्र्यं क्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्तते इति
सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेकं दोषमुक्तवोभयान्वये गुणमाह—इतरेतरविशेषितौ त्विति । तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छब्दावपि
विशेषितावच्छेदे । सुखशब्दसमानाधिकरणे हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्तते । तादृशं च स्वेन सुखं वि-
शियमाणं सामयाव्यावृत्तं निरामयं भवति । तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह—तत्र द्वितीय इति ।
ब्रह्मपदं कपदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं संपदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कल्पपदयोस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोर्भोवो ब्रह्मशिरस्त्वम् ।
अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—तदेवं वाक्योपक्रम इति । नन्वभिभिः पूर्वं निर्दिश्यतां ब्रह्म, 'य एषोऽक्षिणि' इत्याचा-
र्यवाक्येऽपि तदेवानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह—आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधानमिति । यथोपेते
भिववक्तृणी वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्ता एकवाक्यतां गमिति, गतिमात्राभिधानात् । किमुक्तं भवति, तुभ्यं ब्रह्मविद्यास्माभिरुप-
दिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किञ्चिदधिकमाध्येयं पूरयित्वाचार्यो वक्ष्यतीति । तदनेन पूर्वाशब्दाद्यन्तरविशेषा वारितेति ।
अथैवमभिभिरुपदिष्टे रोषित आचार्यः कलिनजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोसलमुवाच, ब्रह्मविद इव ते सोम्य सुखं प्रसन्नं भाति,
कोऽनु त्वामनुशशासेति । उपकोसलस्तु द्वीणो भीतश्च को तु मामनुशियात् भगवन् रोषिते त्वयीत्यापाततोऽपश्चाय निर्बन्ध्यमानो
यथावदमीनामनुशशासनमयोचत् । तदुपश्रुत्य चाचार्यः सुचिरं स्मृष्ट उपकोसले ससृपजातयदार्द्रहृदयः प्रत्युवाच, सोम्य किल
तुभ्यममगो न ब्रह्म साकल्येनावोचन्, तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्यात् 'यथा पुष्करपलाश आपो न
क्षिप्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न क्षिप्यते' इत्येवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोसलः, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै होवाचाचा-

आनन्दगिरियव्याख्या

श्रुति वामयः । न च तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिः, उक्तन्यायादित्यर्थः । व्यतिरेके दोषमुक्तवोभयग्रहे गुणमाह—इतरेतरेति । अर्थयोर्विशेषितत्वेन
ग्रह्यावपि विशेषितामुक्तौ । कंशब्देन विशेषितो हि खंशब्दो भूताकाशं त्यक्त्वा तद्गुणयोगाद्ब्रह्मणि वर्तते । कमपि स्वेन विशेषितं निरा-
मयं भवति । तथाच यथोक्तं शब्दावनवच्छिन्नसुखगुणं ब्रह्म गमयित्वा चरितार्थावित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो ध्येयत्वाद्ब्रह्मपदाभ्यासो
रुषेत्वाद्ब्रह्माह—तत्रेति । विशेषणत्वेन आकाशविशेषणार्पकत्वेनेति यावत् । उपरि प्रयोगाद्ब्रह्मपदं शिरो यथोक्ते ब्रह्मशिरसी तयोर्भोवो
ब्रह्मशिरस्त्वम् । सुखस्याध्येयत्वमेवास्तु को दोष इत्याशङ्क्याह—इष्टं हीति । मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वदृष्टेरित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रका-
नत्वमुक्तवोपसंहरति—तदेवमिति । तत्रैव हेतुचतुरमाह—प्रत्येकं चेति । उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशशास, पृथिव्यग्निरन्नमादित्य
तन्मा मे चतस्रस्तनवः 'य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमसि' इति । अन्वाहार्यपचनोऽपि तदनुशासनमकरोत्, आपो दिशो नक्ष-
त्राणि चन्द्रमा इति मे तनवः 'य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमसि' इति । आहवनीयोऽपि तदनुशासनं कृतवान्, प्राण आ-
काशो द्यौर्विद्युदिति मम तनवः 'य एष विद्युति पुरुषः सोऽहमसि' इति । एवमेते प्रत्येकममयः खं खं महिमानं विभूतिं पृथिव्यादिवि-
पारयुक्त्या सोम्य ते तुभ्यं प्रत्येकमुक्ताऽस्मद्विधाऽक्षिणिविषया । पूर्वं च संभूय 'प्राणो ब्रह्म' इत्यादिनात्मविशेषोक्त्यास्माभिरित्युपसंहरन्तो ब्रह्मोप-
मं दर्शयन्तीत्यर्थः । अभिवाक्ये ब्रह्मोक्तमपि किमिव्याचार्यवाक्येऽनुवर्तते, वक्तृभेदादर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्क्याह—आचार्यस्त्विति । वक्तृ-

मात्रमभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविषयां वारयति । यथा 'पुष्करपलाश आधो न श्लिष्यन्त एवमे-
वंविधि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छा० ४।१।४।३) इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं
शुब्रक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्पुरुषस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानात् संयद्वाग्म्या-
दिगुणतां चोक्त्वाऽचिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते
एव आत्मेति होवाच' (छा० ४।१।५।१) इति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः, यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या
गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ—'अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्या-
दित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदश्नुतमभयमेतत्परायणमेतस्माच्च पुनरावर्तन्ते' (प्रश्न०
१।१०) इति । स्मृतावपि—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता
गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' (गी० ८।२४) इति । सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते ।

रत्नप्रभाष्याख्या

भेद इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुता अनुष्ठिता उपनिषत् रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या
अत्राभिधानाद्विज्ञादिति सूत्रार्थमाह—इतश्चेति । यस्माद्दृश्यते तत्तस्मादिहेत्यन्वयः । श्रुतिमाह—अथेति । देहपातान-
न्तरमित्यर्थः । स्वधर्मस्तपः तपोब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभिरात्मानं ध्यात्वा तया ध्यानविद्ययोत्तरे देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण
पथा । आदित्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छन्ति, एतद्वै ब्रह्म प्राणानां व्यष्टिसमष्टिरूपाणामायतनं लिङ्गात्मकं हिरेण्यगमरूपं, वस्तु-
तस्त्वेतदस्मृतादिरूपं निर्गुणं सर्वाधिष्ठानम् । अतः कार्यं ब्रह्म प्राप्य तत्स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्त इत्यर्थः । अग्निरेव ज्योतिर्देवता
एवमहराद्या देवता एव स्मृतावुक्ताः । अस्मिन्नुपासके स्मृते सति यदि पुत्रादयः शब्दं शवसंस्कारादिकं कुर्वन्ति यदि च न
कुर्वन्ति उभयवाच्युपास्तिसहित्रा अचिरादिदेवान्कमेण गच्छन्ति । अविषममि, ततोऽहः, अहः शुक्लपक्षं, तत उत्तरायणं,

भाषातीव्याख्या

योऽचिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमभिभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म स्वं ब्रह्मेति तत्पराया 'एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादि ।
एतदुक्तं भवति—आचार्येण ये सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्वाग्मं वामनीभामनीलैवंगुणकं प्राणसंहितमुपासते ते सर्वेऽपहृतपाप्मानोऽन्य-
त्कर्म कुर्वन्तु वा कार्पासः, अविषमचरिभिमानीनी देवतामसिंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते, अविषोऽहरहर्देवतां, अह आर्ष्यमाणपक्षं
शुक्लपक्षदेवतां, ततः षण्मासान्, येषु मासेषुतत्र दिशमेति सविता ते षण्मासा उत्तरायण तदेवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो मासेभ्यः
संवत्सरदेवतां, तत आदित्यं, आदित्याचन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थितातेनानुपुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकद्वतीर्थायमानोऽप्रा-
नन्यां सृष्टी भवः । ब्रह्मलोकभव इति यावत् । स तादृशः पुरुष एतान्सत्यलोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति, स एव देवपथो देवैरभिग-
दिभिर्नैतुभिरुपलक्षित इति देवपथः, स एव च ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं
ब्रह्म शंभु मानवं मनोः सर्गं किं भूतभावतै जन्मजरामरणपीनः पुन्यमावृत्तितत्कतोऽवर्तो मानवो लोकस्तं नावर्तन्ते । तथाच स्मृतिः—
'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्म्यन्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ १५ ॥ तदनेनोपास्थानव्याख्यानेन श्रुतो

आनन्दगिरियव्याख्या

भेदेऽप्येकवाक्यता, साकारत्वात् । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकार्थत्वं, वाक्यैक्यसंभवे तद्वेदस्यावोगादित्यर्थः । फलोत्तेरपि सिद्धमक्षिस्थस्य ब्रह्म-
मिलाह—अथेति । प्रकृतपुरुषविदो हि पापशुभपहृतत्वं फलमुक्तं, तच्च तदधिगमधिकरणे ब्रह्मविद्योऽभिधास्यते तेनास्य ब्रह्मत्वमि-
त्यर्थः । आचार्येण गतिमाने वाच्ये किमित्यधिकं सोऽभिदधीतेत्याशङ्क्यापेक्षितं पूरयित्वा गतिर्वाच्येत्युपसंहराज्याह—तस्मादिति ।
पूर्वापरालोचनायां मेकावाक्यत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रकरणादक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा लिङ्गादपि तथेत्याह—श्रुतेति । श्रुता संज्ञो-
पनिषद्ग्रन्थं ज्ञानं यस्य स तथा, तस्य या देवयानाख्या गतिरागमसिद्धा तस्याश्चाशुषपुरुषवेदित्यभिधानात्तद्वक्तव्यत्वार्थः । चकारार्थमाह—
इतश्चेति । अवशिष्टं व्याचष्टे—यस्मादिति । या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा सैवेहाभिधीयमानेति संबन्धः । श्रुतिमाह—
अथेति । देहपातानन्तर्यमथशब्दायः । तपोब्रह्मचर्याद्युपायेनात्मानमनुसंधाय तद्विषया ध्यानाख्यया हेतुनोत्तरमार्गमाचिराद्युपलक्षितं
प्राप्य तेनादित्यद्वारा कार्यं ब्रह्मानुवर्तनीत्यर्थः । ब्रह्म विशिनष्टि—एतदिति । व्यष्टिसमष्टिकरणात्मकं हेरण्यगमं पदमित्यर्थः । तत्सर्वं
वास्तवं रूपमाह—एतदिति । उक्तविशेषणसिद्धयर्थं हेतुमाह—एतस्मादिति । गतिविषयां श्रुतिमुक्त्वा स्मृतिमाह—अग्निर्ज्योतिः ।
अवादिशब्देरातिवाहिक्यो देवता गृह्यन्ते । पथ्यन्तरादत्र विशेषमाह—तत्रेति । पथो देवयानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि प्रकृते किमायाति-
त्याशङ्क्योक्तम्—सैवेति । सैवेत्युक्तां श्रुतिमाह—अथेति । देहपातानन्तर्यमेवाथेत्युक्तम् । अस्मिन्नुपासके प्रारम्भकमेवमात्मा स्मृते वा
पथा ज्ञातयो वा शब्दं शवसंविष संस्कारादिकमं कुर्वन्ति यदि वा न दिषाप्यप्रतिद्वतीफलसोऽचिरभिमानीनी देवतां प्राप्नुवन्ति

‘अथ यदु वैवास्त्रिच्छब्दं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति’ इत्युपक्रम्य ‘आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’ (छा० ४।१।५।१) इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याक्षिप्तानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं छायात्मा, विज्ञानात्मा, देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति । अत्रोच्यते—न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात्, अनवस्थितेः । न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं संभवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते, अपगते तस्मिन् दृश्यते । ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषः’ इति च श्रुतिः संनिधानात्स्वचक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । नचोपासनाकाले छायाकरं कंचित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाय्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् । ‘अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष्ट नश्यति’ (छा० ८।१।१) इति श्रुतिश्छायात्मनोऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति । असंभवाच्च । तस्मिन्मृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्रह्मणस्तु व्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थं हृदयादिदेशविशेषसंबन्धः । समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंबन्धः । यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव, तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमप्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते । संयद्रामत्वादय-

रत्नप्रभाख्याख्या

नत्मात्सवत्सरं, ततो देवलोकं, ततो वायुं, वायोरादित्यं, ततश्चन्द्रं, चन्द्राद्विद्युतं गत्वा तत्र विशुद्धोक्ते स्थितानुपासकानमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्यं ब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्विंशिक्षो देवपथो गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाब्रह्मपथः । त एतत्कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः समं आवर्तं जन्ममरणावृत्तियुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ चक्षुरासीदतीति । उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिद्धयतीति भावः । किंचाव्यवधानात्साक्षिस्थ उपास्यः । नच तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं संभवतीत्याह—य एष इति । अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपासितरित्यत आह—नचेति । कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसिद्धानवस्थितत्वे श्रुतिमाह—अस्येति । छायाकरस्य विम्वस्य नाशमदर्शनमनुसृत्यैव छायात्मा नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति—तथेति । जात्यन्धस्याप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेः ध्रुवेव स्थानमित्युक्तमित्यर्थः । दृष्ट इति । श्रुताविति शेषः । ननु ‘चक्षोः सूर्यो अजायत’ ‘सूर्योऽस्तमेति’ इति वाक्यं

भामतीव्याख्या

पनिपत्कालस्यभिधानाच्च इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः । ‘य एषोऽक्षिणि’ इति नित्यवच्छ्रुतमनिले छायापुरुषे नावकल्पते । कल्पनागौरवं चास्मिन्पथे प्रसज्यत इत्याह—नचोपासनाकाल इति । तथा विज्ञानात्मनोऽपीति । विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासनाऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र

आनन्दगिरियव्याख्या

तदाह—यदु चेति । अर्चिषोर्देवतां ततः शुक्लपञ्चदेवतां ततः षण्मासोपलक्षितोत्तरायणदेवतां ततः संवत्सराभिमानिनीं देवतां ततश्चादित्यं ततश्चन्द्रं ततो विद्युतमावृण्वन्ति । तत्तत्र स्थितानुपासकान्ब्रह्मलोकादागत्वामानवः पुरुषो गन्तव्यं ब्रह्म प्रापयतीत्याह—यद्युपक्रम्येति । देवैर्नृभिर्निषिद्धितः पन्था देवपथः । ब्रह्मणा गन्तव्यत्वेनोपलक्षितो ब्रह्मपथः । एतेन पथा कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमानाः नृभिर्न मनोः समं जन्ममरणावावृत्तियुक्तं नावर्तन्ते न प्रविशन्तीत्याह—एष इति । तथापि प्रकृते किं जातं, तदाह—तदिति । अत्रागमिहेत्युक्तम् ॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुपास्य परोक्तं प्रत्याह—अनवस्थितेति । तत्राकर्तव्यं व्यावर्त्यमनुकीर्तयति—यदिति । सन्नकारत्वेन योजयति—अत्रेति । इहेति स्थानं वाक्यं चोक्तम् । प्रश्नपूर्वकं हेतुं छायात्मनि व्याचष्टे—कस्मादिति । उक्तमन्वयव्यवहारकान्थां व्यनक्ति—यदेति । स्वचक्षुषि नित्यं संनिधयभावेऽपि यत्र कापि छायात्मनः संबाधुपास्यत्वेत्याह—य इति । इत्यतः हेतुको स्वेनाप्येन वेत्यविशेषाच्चरमश्रुतत्वाच्च प्रथमश्रुतमक्षि स्वकीयमेव युक्तं, संनिधेः स्वसिन्नतिशयादित्याह—संनिधानादिति । तर्हि पुरुषान्तरं संनिधाय स्वचक्षुषि तद्दृश्यस्योपास्यता स्यादित्याह—गौरवाच्चेत्याह—नचेति । युक्त्यानावस्थितत्वमुक्त्या च श्रुतिमाह—अस्येति । छायाकरस्येत्यर्थः । आनन्तर्यार्थोऽनुशब्दः । एषश्चन्द्रश्छायात्माः । हेत्यन्तरमादाय व्याख्याति—असंभवाच्चेति । जीवनिरासेऽन्यनवस्थितिं व्याचष्टे—तथेति । छायात्मवदित्यर्थः । नहि तस्य चक्षुषेव व्यक्तियोग्यता, येन तत्रोपासितः । नोपि स्थानविशेषमहमिति व्यक्तीत्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणोऽपि सर्वत्र सत्त्वाच्चक्षुषेव स्थितिः, तत्राह—ब्रह्मणस्त्विति । दृष्टः । कृतान्विति शेषः । हेत्यन्तरं जीवेऽपि योजयति—समानश्चेति । जीवस्य ब्रह्माभेदात्तत्रामृतत्वादि स्यादित्याह—यद्यपीति । अनव-

श्वेतसिन्नैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु 'रश्मिभिरेवोऽस्मिन्प्रतिष्ठिताः' इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्ताद्यात्म्यत्वं तावन्न संभवति, पराग्रूपत्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न संभवन्ति, उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वराय सत् न स्वाभाविकम् । 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धोवति पञ्चमः' (तै० २।८) इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतन्यः । अस्मिन् पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धचतुर्पादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

प्रधानं जीव ईक्षो वा कोऽन्तर्यामी अग्रप्रति ॥ कारणत्वात्प्रधानं स्वाजीवो वा कर्मणो मुख्यात् ॥ १ ॥

जीवत्वाद्युत्पत्त्यादेरन्तर्यामी परेश्वरः । द्रष्टृत्वादेर्न प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ २ ॥

'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योन्तरो यमयति' इत्युपक्रमस्य श्रूयते—'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृष्टः' (बृह० ३।७।१, २) इत्यादि । अत्राधिदैवतमधिलोकमधिदेवमधियज्ञम-

रूपमात्राख्या

अमरा देवा इति प्रसिद्धिबाधितमिलाशङ्क्याह—अमरत्वमपीति । भीषा भयेनास्मादीश्वराद्वायुश्चलति । अग्निश्चेन्द्रश्च सप्तकार्यं कुरुतः । उपापेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीत्यर्थः । ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्युक्तं, तत्राह—अस्मिन्निति । दर्शनमनुभवः । तस्य शास्त्रे श्रुतस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्यं, संनिधानात् । तथाच शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासनास्तुल्यं उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोसलविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति—य इति । अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमानार्थमाह—अत्रेति । 'यः पृथिव्याम्' इत्यादिना देवताः पृथिव्याद्या अधिकृत्य यमयिता श्रूयते । तथा 'यः सर्वेषु लोकेषु' इति

भामतीव्याख्या

श्रुतपूर्वैत्यर्थः । भीषा भिया । अस्मात् ब्रह्मणः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १७ ॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । 'स्वकर्मोपासितं देहं तेनायच्च नियच्छति । तस्मादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्योमितां भजेत् ॥ १ ॥' प्रवृत्तिनियमलक्ष्यं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादो वा शरीरेण वा वास्यादो दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति । नहि जातु व्यङ्कुरः कुड्जबीजाद्यायते । तदनेन 'जन्माद्यस्य यतः' इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम् । तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामिमत्वात्, प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्या देवताया वाणिमाधैश्वर्ययोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वान्तर्योमिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाद्युत्पत्त्यामत्तत्वाविज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तुर्विज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावात्, अनात्मत्वाच्च 'एष त आत्मा' इति श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यान्तर्यामिता । यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगश्च, पृथिव्येव यस्यायतनमभिलोको मनो ज्योतिः' इत्यादिश्रुतिः

आनन्दगिरिव्याख्या

स्थितिदेवतात्मन्यसिद्धेलाशङ्क्य हेत्वन्तरेण निराह—देवतेति । देवेश्वरत्वप्रसिद्धिबाधितं तदुत्पत्त्यादिवाक्यमिलाशङ्क्याह—अमरत्वमिति । संयद्रामत्वादिकमपि न तत्रेलाह—ऐश्वर्यमिति । तस्मैश्वराय तत्त्वे भयात्तत्त्वे च मानमाह—भीषेति । भयेनास्मादीश्वरस्य ते चरति । बायुरित्यर्थः । पञ्चपायोगे कलितमाह—तस्मादिति । ईश्वरेऽपि दृश्यत इत्युक्तं, तस्यादृश्यत्वादिलाशङ्क्याह—अस्मिन्निति । उपलब्धिदर्शनं तत्र शास्त्रीयदर्शनस्य शास्त्रमेव संनिहितं कारणमिति विद्वत्प्रसिद्धं शास्त्रीयमेव दर्शनं सिद्धवदनुष्ठेत् । तत्र ज्ञानानुगारणार्थमित्यर्थः । शास्त्रादीत्यादिपदं विद्वदनुभवार्थम् । तद्विषयदर्शनोक्तेरुपयोगमाह—प्ररोचनेति । उक्तं तत्त्वदर्शनमयोग्यमित्युक्ते न तद्दर्शने कलवति भवत्यभिरुचिरित्यर्थः । तदेवमुपकोसलवाक्यं सर्वशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति ॥ १७ ॥ स्थानादिव्यपदेशो पृथिव्यादिनि ब्रह्मणः स्थानानालुक्तं, तदसिद्धिमाशङ्क्याह—अन्तर्यामीति । अन्तर्यामिब्राह्मणमुदाहरति—य इति । मनुष्यादिभिरुचिभिर्भाषाभिहितमिममनुं च लोकं योऽन्तरो यमयति, यश्च लोकद्वयवर्तीनि भूतान्यन्तरः सन्मययति, तं किं वेत्तेत्यन्तर्यामिणमुपक्रम्य ब्रह्मण्यमित्यर्थः । पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामीत्युक्ते सर्वत्रापि चराचरे प्रसक्तोक्तम्—पृथिव्या इति । तदेतानां प्रत्याह—यमिति । ईश्वरात्मन्यकार्यकारणस्य न नियन्तृत्वाशङ्क्याह—यत्वेति । नियम्यकार्यकारणैरेव नियन्तृत्वम् । कलितमाह—य इति । तस्यातारत्वस्याभावात् एव इति । ते मम चैत्यर्थः । आदिपदं 'योऽन्तु तिष्ठन्' इत्यादिमं प्रवृत्त्यर्थम् । आपातिकं क्षुब्धमेवाह—अत्रेति । 'यः पृथिव्याम्' इति

धिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामीति श्रूयते । स किमधिदैवाद्यभिमानो देवतात्मा कश्चित्किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी किंवा परमात्मा किंवार्थान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः । किं तावन्नः प्रतिभाति, संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्भ्रवितव्यमिति । अथवा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानो कश्चिदेवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथाच श्रूयते—‘पृथिव्येव यस्यायतनमग्निलोको मनो ज्योतिः’ (बृ० ३।१।१०) इत्यादि । स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्त्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयेत, अकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते—योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुतः, तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मो इह निर्विद्व्यमाना

रत्नप्रभा व्याख्या

धिलोके, 'यः सर्वेषु वेदेषु' इत्यधिवेदे, 'यः सर्वेषु यज्ञेषु' इत्यधिपज्ञं, 'यः सर्वेषु भूतेषु' इत्यधिभूतं, 'यः प्राणे तिष्ठन्' इत्यादि 'य आत्मनि' इत्यन्तमध्यात्मं चेति विभागः। अशरीरस्य निरन्तुत्वसंभवासंभवाभ्यां संशयः। पूर्वत्रेश्वरस्याधि-
स्थानतसिद्धये प्रविध्यादिस्थाननिर्देशो दृष्टान्त उक्तः, तस्य दृष्टान्तवाक्यस्येश्वरपरतमत्राक्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपसंगतिः।
अतः पूर्वकलेनास्य फलवत्त्वं। अवान्तरफलं तु पूर्वपक्षे अनीश्वरोपास्तः, सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानमिति मन्तव्यम्। स्वयमे-
वारहिं वदन्पक्षान्तरमाह—**अथवेति**। अनिश्चितार्थे फलाभावेनाफलस्य वेदाथलायोगादिति भावः। तथाच ध्रूयते वेदे।
प्रविधौ यस्य देवस्यायतनं शरीरं, लोकयतेऽनेनेति लोकश्चक्षुः, ज्योतिः सर्वाथप्रकाशकं मन इत्यर्थः। उपकमादिनान्तार्थैक्य-
निश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यरुचिराह—**योगिनो वेति**। आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्गमिर्वैप्रसिद्धसाधनकल्पनागौरवाद्वाभि-

भामतीव्याख्या

तथापि तस्य प्रतिनियतनियमनात् 'यः सर्वांशोकांस्ततो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः, योगो तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वांशोकांसर्वाणि च भूतानि नियन्तुमर्हति तत्र तयानेकविधेर्देहिन्द्रियादिनिर्माणेन 'स एकधा भवति विधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः, तथापि 'जगद्भाषारवर्जं प्रकरणात्' इति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विधासिद्धान्तं व्यापारभावतोऽपि नागम्यामी। तस्मात्प्रादेशेऽप्याजीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृनादितेष्वन्यैः स्वयमदृश्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। अमुक्तश्च, देहेन्द्रियादिनाशोऽन्यनाशात्। अन्यथाप्युभिरकलोपभोगोपायवेन कृतविप्रशाङ्गाकृताभ्यागममपेक्षत्। 'य आत्मनि निश्चि' इति चापेदेऽपि कथंचिद्वेदोपचारात् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिषि' इतिवत्। 'यमात्मा न वेद' इति च स्वात्मनि विप्रश्नो इति भाष्येन। 'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादि च सर्वं 'स्वे महिषि' इतिवदुज्जनीयम्। यदि पुनरतामनोऽपि नियतुरन्त्यो नियता भवेत् वैदिता वा तत्तत्स्थस्याप्य ह्यनवरथा स्यात्। चर्कलभूतानियन्तृत्वं च जीवस्थादृष्टद्वारा। तदुपार्जितं हि धर्मापेक्षेति नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति। एकवचनं च जालभियाप्यम्। तस्माज्जीवायैवतन्त्रात्, न परमापेक्षते। एवं प्रादेशविधौते—'देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियात्यन्तम्। तत्कर्मापार्जितं तच्चेतदविद्यार्जितं जगत्' ॥' श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदभवतः सर्वज्ञस्य सर्वज्ञैः परमेश्वरस्य जगदोत्थानमवगम्यते। न तत्तुभ्यज्जनसाधारण्यमुत्तमानाभासेनगमविरोधिना शक्य-

आनन्दगिरीयव्याख्या

अनन्तरासंयुक्त्या
पदेनम् । 'यः सर्वेषु लोकेषु' इत्यपिलोकम् । 'यः सर्वेषु वैद्येषु' इत्यधिष्ठम् । 'यः सर्वेषु यज्ञेषु' इत्यधिष्ठम् । 'यः सर्वेषु भूतेषु' इत्यधिष्ठम् । 'यः प्राणेषु' इत्यादि 'य आत्मनि' इत्यन्तमध्यात्ममिति भेदः । अदेहश्च नियन्तृत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयमाह—
स किमिति । अर्थान्तरे संदिग्धमाने हेतुमाह—**अपूर्वेति ।** दृश्यत इति श्रुतिवैद्वत्तारुल्लिखणुरोधेनविशेषपरतया नीता, अत्र क्लृप्ता-
यशस्वाप्रसादिकाध्यात्राथो निण्ठाति द्विधादिशब्दवदित्याह—**किं तावदिति ।** अन्तर्धर्माब्राह्मणश्च सविशेषे ब्राह्मण्यन्वयोक्तेः संग-
ः । पूर्वेषु विशिष्टश्च योगिनोऽन्तर्धर्माभिणः, सिद्धान्ते परस्मैव तत्सोपाप्तिरिति फलम् । तत्र पूर्वपक्षाभासमाह—**संज्ञाया इति ।**
अध्वनयिष्युपात्तस्य पुमर्थाध्वन्यश्रव्यादधिर्धारितस्य तदयोगादन्तर्धर्माभिरूपं निर्धारणीयमिति पक्षान्तरमाह—**अथवेति ।** अप्रसिद्धत्वासं-
याः संज्ञिनाय तथा भाव्यं व्यतिरिक्तासङ्ख्याह—**अन्तर्धर्मासीति ।** अर्थान्तरायोगे कलितामाह—**तस्मादिति ।** तत्र शाकल्यवाक्यं
माणव्येति—**तथाचेति ।** आपतन् शरीरं, लोको लोकव्यतेऽनेत्येवासाधारणं, योऽतिः साधारणं करणम् । सशरीरा देवता चक्षुर्मेनोभ्यां सर्वं
चोत्तर्यः । 'यस्तं विद्यास एव वेदिता' इत्यादि धर्मेदेवतादिपरम् । ईश्वरेऽपि संवेदितां सखित्वासङ्ख्याह—**स चेति ।** उन्नमोक्तं
प्राप्त्यभेकसिन्नन्तर्धर्माभिणं सिद्धे कथं पृथिव्याग्रहेदेवतेति विरिक्तासङ्ख्याह—**योगिनो वेति ।** यदनुग्रहाद्योगिनो नियमानादिसामर्थ्यं
किमित्युपेक्ष्य, तत्राह—**न त्वति ।** विशिष्टश्च योगिनोऽन्तर्धर्माभिणो ध्यानार्थं ब्राह्मणमित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । सिद्धान्तयति—
रमिति । प्रतिक्रान्तेषु प्रश्नपूर्वकं हेतुमुपस्थाप्य व्याचष्टे—**कुत इति ।** इहेत्यन्तर्धर्माभिग्रहणम् । के ते परस्वासाधारणा धर्मा ये-

इत्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्मयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते । सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वेश्वर्युपपत्तेः । 'एष त आत्माऽन्तर्योभ्यस्मृतः' इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते । 'यं पृथिवी न वेद' इति च पृथिवीदेवताया अविक्षेपमन्तर्योमिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्योमिणं दर्शयति । 'पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्' । 'तथा अदृष्टोऽश्रुतः' इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । यात्रियच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवस्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति, भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्योमी ॥ १८ ॥

न च सार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतत् । अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते, रूपादिविहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । 'अप्रतर्क्यमविक्षेपं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु० १।५) इति हि स्मरन्ति ।

रजप्रभाष्याख्या

त्यसिद्ध एवान्तर्योमीति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । देवतानिरासे हेलन्तरमाह—यं पृथिवीति । ईश्वरो न नियन्ता, अक्षरीरत्वात्, घटवदित्युक्तं निरस्यति—नैष दोष इति । नियम्यातिरिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः, शरीरासंबन्धित्वं वा । आये, स्वदेहनियन्तरी जीवे व्यभिचारः । द्वितीयस्त्वसिद्धः, ईश्वरस्य स्वाविद्योपाजितसर्वेषं श्रित्वादित्याह—यात्रियच्छतीति । सक्षरीरो नियन्तेति लोकदृष्टिभ्रमुत्सृज्येतदुक्तम् । वस्तुतस्तु चेतन्यां निष्ठाजडस्य व्यापारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वं । तच्चाचिन्त्यमायाशक्तैर्बिदात्मनः शरीरं विनैवोपपन्नं । ननु देहनियन्तृजीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेल्यत आह—तस्यापीति । निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वमीश्वरस्य धृतं, तस्य नियन्त्रन्तरानुमाने धृतिबाध इति नानवस्थेल्यर्थः । यद्वा ईश्वराद्रेदकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वेः सत्यभेदाभावात्मानवस्थेल्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रधानं महदादिकमेण कथं प्रवर्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह—अप्रतर्क्यमिति । रूपादिविहीनत्वादविक्षेपं, सर्वतो दिक्षु प्रसुप्तमिव तिष्ठति जडत्वादित्यर्थः । अतद्व अप्रधानं चेतनं, तस्य धर्माः

भासरीत्याख्या

मपहोतुम् । तथाच सर्वं विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीच्छन्नेति नियन्तुम् । न चानवस्था । नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किंतु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत्कुतो नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था । तपस्य 'नाम्योऽतोऽस्ति ब्रह्म' इत्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । परमार्थतोऽन्तर्योमिणोऽन्यस्य जीवात्मनो ब्रह्मभावान् । अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु ज्ञातृज्ञेयभेदश्रुतयः, प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि, संसारावभवः, निषिन्निषेधशास्त्राणि च । एवं चाभिदिवादिद्वैकस्यैवान्तर्योमिणः प्रत्यभिज्ञानं समग्रसं भवति, 'यः सर्वलोकां' 'यः सर्वानि भूतानि' इत्यत्र य इत्येकवचनं

आनन्दगिरीयाख्या

ऽन्तर्योमिणि व्यपदिश्यन्ते, तत्र सर्वनियन्तृत्वं तावदाह—पृथिव्यादीति । साधनाधीनशक्या तद्वतो ज्ञाने तद्विधोपेक्षणाद्धीगौरत्वात्, निरसिद्धशक्येश्वरप्रभेदे श्वाकारणस्यैव सर्वनियन्तृतेति भावः । परस्यैवासाधारणधर्मद्वयमाह—एष इति । देवपक्षे दोषान्तरमाह—यमिति । एकस्य कर्मकर्तृत्वायोगात्पृथिव्यपि देवता न स्वात्मानं जानीयादिति कुतस्ततोऽन्यत्वं, तथाह—पृथिवीति । अहमित्यात्मधीः सर्वेणानुभवसिद्धा देवतायामपि नापहोतुं शक्येत्यर्थः । इतोऽपि परमात्मैवान्तर्योमीत्याह—तथेति । अकार्यकरणत्वाच्च परोऽन्तर्योमी घटवदित्युक्तमुपवदति—यत्रिवति । किमीश्वरस्य नियम्यातिरिक्तदेहादिराहित्यं वा देहाद्यसंबन्धो वा तत्राभोक्तृत्वं वा हेतुक्रियते । नाहः तद्भावेः स्वदेहादिनियमने देहान्तराद्यभावेन व्यभिचारात् । द्वितीये स्वाविद्योपाजितदेहादेरीश्वरेण संकषादसिद्धिः । रूपादे त्वमोक्तृत्वम्, श्वरो न नियन्तेत्यत्राचेतनत्वमुपाधिः । न च सुकामसु साध्याव्याप्तिः । तेषामीश्वरभेदेन पक्षत्वादिति विवक्ष्याह—नैष इति । ईश्वरस्य नियन्तृत्वे कार्यकारणवत्त्वमपि शक्यमसदादिवदनुमातृभिलाशङ्क्य नियम्यकार्यकरणत्वे सिद्धसाधनमतिरिक्ततत्त्वे धृतिविरक्तत्वाह—यानिति । स्वदेहादिनियन्तुरपि जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्यो नियन्ता स्वाविक्षेपोदित्याशङ्क्याह—तस्यापीति । निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं श्रौतम् । न च तादृशि सर्वनियन्तरी भेदः । न चानुमानं धृतिबाधितमुत्तिष्ठति । तन्नावनवस्थेल्यर्थः । योगिपक्षे तु सात्विकस्थेत्याह—भेदे हीति । तत्रापि नियन्तृत्वं कापि तिष्ठति चेद्विद्वदिति भावः । दृष्टार्थमुपसंहरति—तस्यादिति ॥ १८ ॥ पञ्चव्याख्यां शङ्कामाह—स्यादेतदिति । यौक्तिकेऽन्ये स्मृतिमपि संवादयति—अप्रतर्क्यमिति । इत्वं महदादिरूपेण प्रधानं निश्चि

तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । ईश्वर-
तेनांशब्दम्' (ब्र० १।१।५) इत्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुन-
राशङ्क्यते । अत उत्तरमुच्यते—नच स्यात् प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात्, अत-
द्धर्माभिलापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः
संभवति, प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो
विज्ञातः' (बृ० ३।७।२३) इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते
॥ १९ ॥ यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु ।
शारीरो हि चेतनत्वाद्विज्ञा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति, आत्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च,
धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः, दर्शनादिक्रियायाः कर्तारि
प्रवृत्तिविरोधात् । 'न दृष्टेद्रेष्टारं पश्येः' (बृ० ३।७।२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकर-
णसंघातमन्तर्यामयितुं शीलं, भोक्तृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीत्यत उत्तरं पठति—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादुत्तरेति । शारीरश्च नान्तर्यामीप्यते । कस्मात् । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य
संभवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वाच्च कात्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं निय-
न्तुं च शक्नोति । अपि चोभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैव शारीरं
पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते—'यो विज्ञाने तिष्ठन्' (बृ० ३।७।२२) इति

रत्नप्रभाख्या

॥मभिधानादिति हेत्वर्थः॥ १९॥उत्तरसूत्रनिरस्याशङ्कामाह—यदि प्रधानमित्यादिना । अमृतश्चेति । विनाशिनो देहान्त-
भोगानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियाया ग्रामः कर्म न देवदत्तः, तथात्मकर्तृकदर्शनादिक्रियाया अनात्मा
शेषः न लात्मा, क्रियायाः कर्तृविषयत्वायोगादित्याह—कर्तरीति । क्रियायां गुणः कर्ता, प्रधानं कर्म, तत्रैकस्यां
क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधाच्च कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः । दृष्टेद्रेष्टारमात्मानं तथा दृश्यया दृष्ट्या न विषयीकुर्या इत्या-
देतद्वाददृष्टत्वादिधर्माः शारीरस्येत्याह—नेति । अपिशब्दसूचितं हेतुमुक्त्वा कण्ठोक्तं हेतुमाह—अपि चोभयेऽपीति ।

भामतीव्याख्या

नमुपपद्यते । अमुतत्वं च परमात्मनि समञ्जसं नान्यत्र । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादौ चाभेदेऽपि भेदोपचारादेषो न भविष्यति ।
तस्मात्परमात्मान्त्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । पृथिव्यादि स्तनयित्वन्तमधिदेवम् । 'यः सर्वेषु लोकेषु' इत्यधिगेकम् । 'यः
सर्वेषु वेदेषु' इत्यधिदेवम् । 'यः सर्वेषु यज्ञेषु' इत्यधियज्ञम् । 'यः सर्वेषु भूतेषु' इत्यधिभूतम् । प्राणाद्यान्तमभ्यात्मम् ।
संभोगा अप्रतिष्ठत्वादित्युपक्रममात्रं पूर्वं पक्षः ॥ १९ ॥ दर्शनादिक्रियायाः कर्तारि प्रवृत्तिविरोधात् । कर्तारि आत्मनि

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रवर्तनं करमात्रान्वयेति तर्कस्याविषयो गृहत्वादित्यर्थः । रूपादिराहिल्यादविशेषं चक्षुराद्यध्यातुं, प्रसुप्तमिव सर्वतः सर्वासु दिक्षु जडिमव्या-
मेल्यर्थः । कथं तस्याचेतनस्यान्तर्यामिणं, तत्राह—तस्येति । अदृष्टत्वादीनां प्रधाने संभवे फलितमाह—तस्मादिति । प्रागेव
युक्तं प्रधानं किमिति पुनः शङ्क्यते, तत्राह—ईश्वरेति । प्रासङ्गिकशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमादाय व्याकरोति—अत इति । अदृष्टत्वा-
संभवात्प्रधानस्यान्तर्गामीत्वमुक्तमित्याशङ्क्य हेतुमाह—कस्मादिति । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वा तदर्थमाह—यद्यपीति । अन्तर्गामीणि द्र-
ष्टादिव्यपदेशं दर्शयति—अदृष्ट इति । इहेति ब्राह्मणोक्तिः । प्रधानपक्षे दोषान्तरमाह—आत्मत्वमिति ॥ १९ ॥ उत्तरपञ्चम्याख्या
रुमाह—यदीति । द्रष्टृत्वाद्यसंभवस्य तत्रापि तुल्यत्वमाशङ्क्योक्तम्—शारीरो हीति । तथापि कथं तत्राप्युक्तत्वं, स हि देशपात्ये भ्रियते,
त्राह—अमृतश्चेति । अन्यथाऽङ्गतागमादिप्रसङ्गात् । 'जीवोपेतं वाव' इत्यादिश्रुतिश्लेषः । तथापि कथमदृष्टत्वादीनां तत्रोपपत्तिस्तस्याह-
व्याप्यत्वात्, तत्राह—अदृष्टत्वेति । सकर्मिका क्रिया कर्म व्याप्नोति न कर्तारं तेन कर्तार्यात्मनि दर्शनादिदृष्टौ कर्तृत्वेन गुणत्वं
भवेन प्रमायं चेत्येकस्यां क्रियायां युगपद्व्युपगमनत्वविरोधादिति हेतुमाह—दर्शनादीति । जीवस्यादृष्टत्वादयो न केवलं यौक्ति-
काः किंतु श्रौताश्चेत्याह—नेति । लौकिक्या दृष्टेर्बुद्धिपरिणतेद्रेष्टारमात्मानं तथैव दृष्ट्या त्वं न परयेनं शक्नोति द्रष्टुमित्यर्थः । 'न श्रुतेः
तस्मात्' इत्यादिसंज्ञार्थमादिपदम् । तथापि कथं तस्यान्तर्गामीत्वं नियम्यनिविष्टत्वात्, तत्राह—तस्येति । अन्तर्गोचिर्मणोणां शारीरे
भावनाकल्पाह—तस्मादिति । सूत्रमवतारयति—अत इति । अपेक्षितं पूरयित्वा प्रतिज्ञां विभजते—मेत्यादिना । चकारादनु-
पपत्तिः । द्रष्टृत्वादिधर्माणां संभवाच्चदन्तर्गामीत्वं दुर्वारमिति शङ्कते—कस्मादिति । चशब्दसूचितं बुक्कपरिहरति—यद्यपीति । उभये-
त्यादि व्याकरोति—अपि चेति । माध्यंदिनप्रादे भेदोक्तिं व्यनक्ति—य आत्मनीति । काण्वानां प्रादे भेदोक्तिं व्यनक्ति—यो

काण्वाः । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति माध्यमिनाः । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यस्मिन्स्तावत्पाठे भव-
त्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर
उच्यते । विज्ञानमयो हि शारीरः । तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुन-
रेकस्मिन्नेह द्वौ द्रष्टारवुपपद्येते, यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहा-
नुपपत्तिः । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्यते । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामि-
णोऽन्यं द्रष्टारं, श्रोतारं, मन्तारं, विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्व-
चनमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते—अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्य-
करणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा
भवति । न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिभूतः, यथा घटाकाशो
महाकाश इति । ततश्च क्षात्क्षेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो वि-
धिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथाच श्रुतिः—'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर
इतरं पश्यति' इत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येत्' इति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि वेक्षरः ॥ आद्यो पञ्चावुपादाननिमित्तत्वाभिधानतः ॥ १ ॥

ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्सर्वज्ञत्वादिकीर्तनात् ॥ दिव्याद्युक्तेन जीवः स्यान्न प्रधानं भिदोक्तितः ॥ २ ॥

रत्नप्रभाध्याख्या

भेदेनेति सूत्रात्तात्त्विकभेदप्रान्तिं निरस्तुं शङ्कते—**कथमिति** । नन्वत्रैको भोक्ता जीवः, ईश्वरस्त्वभोकोति न
विरोध इति शङ्कते—**का पुनरिति** । तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति पूर्ववाच्याह—**नान्य इति** । स एव ध्रुत्ययमाह—अत्रेति
श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति—**नियन्त्रन्तरेत्यादिना** । न केवलमप्रसक्तप्रतिषेधः, किंत्वविशेषेण द्रष्टृन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्ग-
म्यन्तरनिषेधार्थत्वे वाधश्चेत्याह—**अविशेषेति** । तस्मात्सूत्रे, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति श्रुतौ च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता, 'नान्यः'
इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति प्राप्ते, भेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूद्यत इति समाधत्ते—**अत्रोच्यत इति** । भेदः
सत्यः किं न स्यादत आह—**एको हीति** । गौरवेण द्वयोरहंयोगोचरत्वासंभवादेक एव तद्गोचरः । तदगोचरस्य घटवदना-
त्मत्वात्प्राप्तभेदः सत्य इत्यर्थः । ततश्चेति । कल्पितभेदाज्ञीकाराद्रेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्भावमिहाद्यं द्वे
ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २० ॥ **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः** । मुण्डकवाक्यमुदाहरति—**अथेति** । कर्म
भासतीत्याख्या

प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥ **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः** । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते । इत-

आनन्दगिरिवध्याख्या

विज्ञान इति । काण्वपाठे शारीराचिपदभावात्कुतो भेदोक्तिः, तत्राह—**विज्ञानेति** । विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थस्य कथं शारीरे बुद्धि-
रित्याशङ्क्य रूढ्यभावेऽपि वृत्त्यन्तरमाह—**विज्ञानेति** । भेदोक्तिफलमाह—**तस्मादिति** । भेदेनेत्यादिसूत्रात्तात्त्विकभेदाशङ्कं निरस्तुं
शङ्कते—**कथमिति** । द्रष्टृद्वयमेव विज्ञानेति—**यश्चेति** । न खल्वेकस्मिन्नेह द्रष्टृद्वयं युक्तं, विरुद्धाभिप्रायानेकचेतनापिश्रितस्य देह-
स्याव्यवस्थितत्वमप्रसङ्गादित्यर्थः । कश्चिन्नायं कथं संहतो भोक्ता तद्रहितोऽन्योऽपि ज्ञाता पश्यत्येवेति विभागे नावधमिति शङ्कते—**का**
पुनरिति । अनुपपत्तिमाह—**नेति** । विरोधं रक्षोरयितुं प्रतीतमर्थमाह—**अत्रेति** । अस्मिन्मात्रे मैव एवाद्वितीय इति वक्तव्यद्रष्टृत्वं
निवारकमेव तदिति शङ्कते—**नियन्त्रन्तरेति** । सर्वेनियन्तुः स्वनियन्त्रा नियन्तव्यत्वशङ्काभावात्, नान्योऽतोऽस्ति नियन्ता द्रष्टेति विशेषशङ्कते
नैवमित्याह—**नेति** । आत्मनि तिष्ठन्निष्ठापाधिकभेदार्थं वाक्यं, 'नान्योऽतोऽस्ति' इति तु तत्त्वविषयमिति परिहरति—**अत्रेति** । भेदोक्ते-
स्तत्त्वविषयत्वं निषेधोक्तश्चातत्त्वविषयतेति वैपरीत्यमाशङ्क्याह—**एको हीति** । प्रत्यक्त्वात्मत्वयोरेकत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः । एकमेकं
तत्त्वं चेत्कुतो भेदोक्तिः, तत्राह—**एकस्येति** । औपाधिकभेदोक्तिमुदाहरति—**यथेति** । तात्त्विकभेदाभावे कथं श्रुत्यानुपपत्तिः, तत्राह—
ततश्चेति । प्राप्तप्राप्तव्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । अविद्याद्वेदाद्यवहारमात्रसिद्धात्त्वव्यतिरेकश्रुतिमाह—**तथा चेति** । अविद्यभेदानुपपत्ते-
नियन्तुनियम्यत्वम् । वस्तुतत्त्वद्वितीयः परमात्मा, तत्राविषयः । सर्वेनियन्तर्थनितमन्तर्भावमिहाद्यं, तस्यानुपपत्त्यानादापरोक्ष्यान्मोक्ष-
भावः ॥ २० ॥ **अदृष्टत्वादीनां प्रधानमिति** चेऽपि द्रष्टृत्वादीनां तत्रायोगाच्च तदन्तर्यामीत्युक्तम् । तर्हि भूतयोर्द्विवाक्ये द्रष्टृ-
दीनामनुक्तेरदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानमेवेत्याशङ्क्याह—**अदृश्यत्वादीति** । अयं त्रैलोक्यमाह—**अथेति** । अपरविद्योक्त-

केशलोक्षातिप्रसिद्धम् । अपिच पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलाषसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलाषासंभवाच्च प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति । नचात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलष्यते । ननु 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुण्ड० १।१।९) इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न संभवति, कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते—'यथा तदक्षरमधिगम्यते' 'यसद्वेष्ट्यम्' इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति—'अक्षरात्परतः परः' (मु० २।१।२) इति । तत्र यः परोऽक्षराच्छ्रुतः स सर्वज्ञः सर्ववित्संभविष्यति । प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नायं इति । कथमेतद्वगम्यते । धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति । नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनिः परस्यैव तत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रो-

रत्नप्रभाष्याख्या

त्राह—अपिचेति । अत्र प्रधाने विरुध्यमानोऽसंभावितो वाक्यशेषः श्रुत इति शङ्कते—ननु य इति । पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात्प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमिव्याह—अत्रोच्यत इति । 'संदिग्धे तु वाक्यशेषात्' इति न्यायेन सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । चेतनाचेतनत्वेन संदिग्धे भूतयोनि 'यः सर्वज्ञः' इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्युक्तं, वाक्यशेषे भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते—नन्विति । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रेण प्रकृतेरपादानसंज्ञायां पञ्चमीस्मरणादक्षरात्संभवतीति प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूतयोनिर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते—अत्रोच्यत इति । एतत्कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मात्मकं नाम रूपं, स्थूलं ततोऽयं ब्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या

भामतीभाष्याख्या

धाननिराकरणेनैवैतदपि निराकृतप्रायं, तत्कृतोऽयं शङ्केत्यत आह—अपिच पूर्वत्रादृष्टत्वादीति । सति बाधकेश्यानाभयणं, इह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः । तेन 'तदैश्वर्यं', इत्यादावुपचर्यात् ब्रह्मणो जगद्योनिताऽविद्याशक्त्याश्रयेन । इह त्वविद्याशक्तेरजगद्योनित्वसंभवे न द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः । अथ योनिशब्दो निमित्तकारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवास्मिति विनिगमनार्थं न हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—'अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ध्वनन्तरम् । यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥ १ ॥ तेन निर्देशात्प्रामाण्यप्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम् । अक्षरं सर्वविद्विष्योनिनीचेतनं भवेत् ॥ २ ॥ अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता । अश्रुते यत्स्वकार्याणि ततोऽन्याकृत्य क्षरम् ॥ ३ ॥' नेह तिरोहितमिवास्ति किंचित् । यत्तु सारूपाभावाच्च चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति । अद्वा । 'विवर्तुं प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोपरिणामिनः । अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥ १ ॥' न तल्ल बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमस्ति । आन्तरादपि कामक्रोधभयोमादस्वप्नादेर्मानसादपराधासारूप्यापेक्षास्तस्य तस्य विभ्रमस्य दर्शनात् ।

आनन्दगिर्यध्याख्या

भूतयोनिर्वाक्योक्तिः । विरुध्यमानत्वमप्रधानविषयत्वम् । यदाचेति प्रधानमुक्तम् । विरुध्यमानत्वं धर्मस्य तस्मिन्नसंभवेति । स्वभावे प्रधाने विरुद्धधर्माभावेऽपि वाक्यशेषे सोऽस्तीति शङ्कते—नन्विति । भूतयोनेरक्षरस्य पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य सर्वज्ञत्वादीति वाक्यशेषस्याक्षरातिरिक्तं विषयं दर्शयन्नाह—अत्रेति । अक्षरस्य जगद्योनित्वमुक्त्या 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति सर्वज्ञस्य तदुक्तेर्लिङ्गप्रत्यभिज्ञानादक्षरस्यैव सर्वज्ञत्वादीतिचेत्, न, अक्षरश्रुतिप्रत्यभिज्ञातो लिङ्गप्रत्यभिज्ञाया दुर्बलत्वात्, 'धेनात्मां पुरुषं वेद' इति चेत्तेनेऽपि भूतयोनि श्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्, जगत्प्रकृतित्वलिङ्गानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञाया केवलश्रुतिप्रत्यभिज्ञा बाधेतिचेत्, न, तस्मादिति निमित्तेऽपि पञ्चमीसंभवात् । नयैवमपि प्रत्यभिज्ञायाः साम्यं, अचेतनदृष्टान्तानुगृहीतप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञा भूतयोनिरित्याह—प्रधानमेवेति । सर्वज्ञाद्विवेकायात्र प्रधानं ग्राह्यमित्युक्त्वा जीवो दृष्टातिरिक्तोऽस्त्युदयनिःश्रेयसासाधये निरूप्यतेऽनेन पञ्चान्तरमाह—यदेति । योनिशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वे निमित्तार्थत्वे च प्रधानस्य सर्वज्ञाद्विवेकस्य जीवस्य वा दृष्टातिरिक्तस्य द्विविधमर्थोपाये ध्यानार्थमेतदित्युक्तसंहर्तुमिति शब्दः । सिद्धान्तसम्प्रवर्तारयति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे—योऽयमिति । प्रधानस्य संभवति नियमासिद्धिरित्याह—कथमिति । नियामकं हेतुप्रवर्तार्यं व्याचष्टे—धर्मेति । भूतयोनिरित्येत्युक्तः । हेतोरन्यथासिद्धिं श्रुते—नदीति । 'आक्ताः शक्रे उपपत्ताः' इत्यत्र 'तेजो वै धृतम्' इति शेषाभिर्णयवदिहापि साधारणोपक्रमरूपस्यादृश्यत्वादेः शेषाद्वानि निर्णयेत्यर्थः । वाक्यशेषो भूतयोनिविषयो नेत्युक्तं स्मारयति—नन्विति । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति स्मृतेरक्षरादिति पक्षस्या जायमानकृतित्वेनोक्तमक्षरं 'तस्मादेतद्ब्रह्म' इत्यापि पञ्चम्या प्रत्यभिज्ञायते । तेन भूतयोन्येव एव वाक्यशेष इत्याह—अत्रेति । तस्मादक्षरेण

ज्यते—नैवं संभवति । यत्कारणं 'अक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतिवत्वेन निर्दिष्टयान्तरमपि जायमानप्रकृतिवत्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति—'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमग्नं च जायते' इति । तस्माभिर्देशसाध्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते । 'अक्षरात्परतः परः' इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतद्वगम्यते । 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' (मु० १।२।१३) इति प्रकृत्य तस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्हि 'अक्षरात्परतः परः' इति व्यपदिश्यत इति, उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र द्वे विधे वेदितव्ये उक्ते—'परा नैवापरा च' इति । तत्रापराभ्युद्देशादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति—'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यद्दृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युद्गमनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । नच प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन्, त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव तु विधे वेदितव्ये इह निर्दिष्टे । 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति'

रत्नप्रभायाख्या

भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचेतनत्वमिति, तत्राह—अक्षरात्परत इति । नायमक्षरशब्दो भूतयोनि परामृशति, परविद्याविषयत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेः 'अक्षरं पुरुषं वेद' इत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गवत्या पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शोदित्याह—येनेति । येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्यायशिष्याय प्रब्रूयादित्युपक्रम्य 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'अक्षरात्परतः परः' इत्युच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशङ्क्याज्ञानमिति वक्ष्यत इत्याह—कथमिति । परविद्येति समाख्ययापि तद्विषयस्य ब्रह्मत्वमित्याह—अपिचेति । ननु प्रधानविद्यापि कारणविषयत्वात्परेत्यत आह—परापरविभागो हीति । अनित्यफलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा मुक्तयर्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषोक्तैरित्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्यापि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह—नचेति । ननु 'यः सर्वज्ञः' इत्यप्रे परविद्याविषय उच्यते, अदृश्यत्वाक्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह—तिस्रश्चेति । इतश्च भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह—कस्मिन्निति । अचेतनमात्रसैकायतनमुपादानं तज्ज्ञानात्कार्यज्ञानेऽपि तदकार्यणामात्मनां ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य

भामतीव्याख्या

अपि हेतुमति निष्प्रे तदभावादनुयोगो युज्यते । अनाद्यविद्यातद्भासनाप्रवाहपतितस्तु नातुयोगमर्हति । तस्मात् परमासविषय प्रपञ्चस्तयोनिः, भुञ्ज इव रञ्जविवर्तयता तयोनिः, न तु तत्परिणमतया । तस्मात्तद्वर्मतत्त्वविचोकेलिङ्गात् 'यसददृश्यम्' एव ब्रह्मैवेपदिश्यते ज्ञेयत्वेन, नतु प्रधानं जीवात्मा बोधपरत्वेनेति सिद्धम् । न केवलं लिङ्गादपि तु 'परा विद्या' इति समाख्यानायेतदेव प्रतिपत्त्यमित्याह—अपिच द्वे विधे इति । लिङ्गात्परमाह—कस्मिन् भगव इति । भोगा भोग्यास्तेभ्यो निरिक्ते भोक्तरि । अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समा-

आनन्दगिरीयव्याख्या

देशादेशेण सर्वविदो ज्ञानमयतपःसहितात्कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मभूतात्मकं नाम रूपं च स्थूलभूतात्मकमग्नं च ग्रीहिववादि सर्वं भौतिकं तद्वारा चां प्राप्नोतीत्याह—तस्मादिति । लिङ्गप्रत्यभिज्ञापलमाह—तस्मादिति । श्रुतिप्रत्यभिज्ञा लिङ्गप्रत्यभिज्ञानो बलवती दर्शितत्वाशङ्कपञ्चमाक्षरपदं न प्रकृताक्षरालीमत्याह—अक्षरादिति । तत्र गमकं पृच्छति—कथमिति । चेतने भूतयोनि प्रथममेव श्रुतिप्रत्यभ्यानादित्याह—येनेति । येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसृज्या ज्ञानायाचार्यः प्रोवाच भूतयोनुपक्रम्य 'अक्षरात्परतः परः' इत्युच्यमानः परो न भूतयोनेरतिरिच्यते । तथाच कश्चिज्जगत्प्रकृतित्वं कश्चिन्नास्तिमितेति न गम्यमिति भावः । पञ्चम्यन्ताक्षरपदस्य भूतयोनेर्धत्वाभावे तद्वक्ष्यं वाच्यमिति शङ्को—कथमिति । तत्र भाविनं परिहारं सूचय-उचरति । परा विद्येति समाख्यानादपि भूतयोनेरक्षरस्य ब्रह्मत्वेत्याह—अपिचेति । भूतयोनेरपरविभागमयत्वं निराह—ति । उदाहृते वाक्ये प्रतीतमर्थमाह—सन्नेति । तथापि प्रधानं जीवो वा परविद्यागम्यमक्षरं स्यादित्याशङ्क्याह—यदीति । ईकारप्राप्यतया भोक्तृभोग्यविषयतया वा परापरविभागमाशङ्क्याह—परेति । प्रधानादिविद्या मुक्तिफलतया परा स्यादित्याशङ्क्याह—नचेति । नहमात्रस्य तत्त्वताज्जडस्य वा धीर्न मुक्तिहेतुः, विन्मात्रप्रियस्तद्भावादित्यर्थः । यदि प्रधानस्य जीवस्य वा भूतयोनिवत्त्वेन परा परित्यक्त तदोत्तरश्रेष्ठ्यमानसर्वविविधानस्यापीष्टत्वाद्दे विधे इति द्वित्वश्रवणं न स्यादित्याह—तिस्रश्चेति । इष्टापीति प्रत्या-वे इति । हेतुपक्षमोक्तिः । इतश्च भूतयोनिवाक्यं ब्रह्मनिष्ठमित्याह—कस्मिन्निति । एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं पश्चान्तेऽपि

(मु० १।१।३) इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वोत्तमके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवक-
ल्यते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोकरि । अपिच 'स ब्रह्मविद्यां सर्व-
विद्याप्रतिष्ठापयित्वा ज्येष्ठपुत्राय प्राह' (मु० १।१।१) इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य
परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मवि-
द्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरगर्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्म-
विद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै । 'प्लवा ह्येते अट्टा यक्षरूपा अष्टादशोक्तमवरं येपु
कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति' (मु० १।२।७) इत्येवमा-
दिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चापरं विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति—'परीक्ष्य
लोकां कर्मचित्ता ब्रह्मणो निवेदमायास्त्रास्यकृतः कुतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-
त्पानिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' (मु० १।२।१२) इति । यत्कर्मचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनो-
पादानादार्थान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति । तदयुक्तम् । नहि दृष्टान्तदार्थो-
न्तिकयोरेत्यन्तसाध्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपिच स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वे-
नोपात्ता इति न स्थूल एव दार्थान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माददृश्यत्वादिगुणोक्तो भूत-
योनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

रश्मिभाष्याख्या

ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मस्याह—अपिचेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्म-
विद्यामुवाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्या परप्रकरणे किमर्थमुक्तेत
आह—अपरेति । इवन्ते गच्छन्तीति प्लवा विनाशिनः, अट्टा नित्यफलसंपादनाशक्ताः, षोडशर्त्विजः पक्षी यजमानश्चेत्यष्टा-
दश । यज्ञेन नामनिमित्तेन निरूप्यन्त इति यक्षरूपाः । तथाहि ऋतुषु याजयन्ति यज्ञं कारयन्तीत्युत्विजः, यजत इति यज-
मानः, 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारोऽन्तादेशो यज्ञसंबन्धे विहित इति पक्षी, एवमृत्विगादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं
यज्ञ इति यक्षरूपाः । येऽववरमनित्यफलकं कर्म धृत्युक्तं, एतदेव कर्म श्रेयो नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढास्तु ध्वन्ति ते पुनः पुनरे-
न्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः । तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति—

भास्तीयाख्या

रूपान्तरमाह—अपिच स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापयति । प्लवा ह्येते अट्टा यक्षरूपा अष्टादशेति ।
इवन्ते गच्छन्ति अस्यापि इति प्लवाः । अत एवादट्टाः । के ते यक्षरूपाः । रूपयन्तेऽनेनेति रूपं, यज्ञो रूपमुपाधिर्वाते
यक्षरूपाः । ते तु षोडशर्त्विजः । ऋतुयज्ञेनोपाधिना ऋत्विक्शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एवं यजमानोऽपि यज्ञो-
पाधिरेव । एवं पक्षी, 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यक्षरूपाः, येऽृत्विगादिपूक्तं कर्म यज्ञः । यदाश्रये

आनन्दगिरीयाख्या

स्यादित्याशङ्क्याह—नेति । अचेतनस्य भोग्यमात्रस्यैकमयनमाश्रयस्तत्सिद्धिर्यथः । मात्रशब्देनात्मन्यो भेदमाह । प्रधाने शान्ते भोग्य-
वर्गज्ञानेऽपि न भोक्तृज्ञानमित्यर्थः । जीवपक्षे तज्ज्ञाने भोग्यधीरपि नेत्याह—भोग्येति । ब्रह्मविद्येति समाख्ययापि भूतयोनेत्येव
त्याह—अपिचेति । सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समाप्तिर्यथा ततो निरतिशयपुरुषार्थलभ्यान्तं ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यावेद्यवस्त्वधिष्ठानविपत्तया
वा सर्वविद्याप्रतिष्ठामर्थवन्नापे कुत्रचित्सृष्टावाप्याय पुत्राय स ब्रह्मोक्तवानित्यर्थः । 'ब्रह्मा देवानाम्' इति वक्ता तत्रोपक्रान्तं ध्वेत्वाशङ्क्या—
प्राधान्येति । तथापि कर्ममक्षरस्य ब्रह्मत्वं, तदाह—सा चेति । ब्रह्मविद्योपक्रममेऽव्यप्यरविद्यावदक्षरविद्यापि ब्रह्मविद्या मा भूत्किं
शङ्क्य प्रक्रान्तानां अन्यत्रातुक्तिवदन्त्याप्युक्तौ बाधादक्षरविद्या ब्रह्मविधैवेत्याह—अपरेति । तस्यास्तत्प्रशंसार्थत्वं कर्म, तथाह—
प्लवा इति । इवन्ते गच्छन्तीति प्लवा विनाशिनः, तत्सिद्धौ हि शब्दः । तदेवोपस्थादिमत्वेन साधयति—अट्टा इति । के ते य-
क्षरूपाः यज्ञो रूपमुपाधिर्वाते तं तथा, ऋत्विगादिशब्दस्य यज्ञोपाधिकत्वात् । अष्टादश षोडशर्त्विजः पक्षी यजमानश्च । क्षयित्यल्लभ्यते
कर्म येपु यदाश्रयमुक्तं श्रुत्या विहितमेतदेव कर्म श्रेयोहेतुर्न ब्रह्मधीरिति ये मूढा हृष्यन्ति ते पुनः पुनरेवाप्युप-
आदिपदं 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' इत्यादिसंग्रहायम् । इतश्च परविद्याशेषत्वेनैवापरविद्योक्तिरित्याह—निन्दित्वेति । प्रत्यक्षोक्तं
कर्मसाध्यांशोक्ताननित्यत्वात् शाल्या निवेदं वैराग्यमायादृच्छेत्कुर्वीत । कर्म, नास्त्युक्तो मोक्षः कुतेन कर्मेणा, नित्यफलाधी चार्हं, तात्कालिकं
कर्मणेति विरक्तस्य ब्रह्मणो विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेदुत्तरुपादोपसर्पणं कृत्वा मुक्तिहेतुज्ञानाय श्रवणादि कुर्वीदित्यर्थः । (रिक्तस्य
नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्' इति न्यायेन समित्पाणिरित्युक्तम् । श्रोत्रियमिलादिनाध्ययनहीनस्य वाऽकर्मिणो वा गुरुत्वं वाक्ये
कर्मनिन्दया ततो विरक्तसाधिकाधिकारविद्या ब्रह्मविधैवेति समुदायार्थः । पूर्वपक्षबीजमनुपासते—यस्ति । सर्वथा ज्ञा सामर्थ्यं, न
वा । नाश इत्याह—तदयुक्तमिति । सर्वथा सामर्थ्य परस्याप्यनिष्ठापत्तिमाह—अपिचेति । कार्यस्य कारणान्यतिरेको विवक्षितो

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ शारीरः प्रधानं वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन—‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनः शुभ्रः’ (मु० २।१।२) इति । न होतद्विव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मस्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति—‘अक्षरात्परतः परः’ इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वसाक्षिकारात्परौ योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मान-

रत्नप्रभाख्याख्या

श्रोत्रियमिति । कार्यमुपादानाभिन्नमित्यंशे दृष्टान्तः । सर्वसाम्ये तवाप्यनिष्ठापनेतिरिहाह—अपिच स्थूला इति ॥२१॥ विशेषणान् जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे—विशिनष्टि हीत्यादिना । दिव्यो धोतनात्मकः स्वर्गज्योतिः, अमूर्तः पूर्णः, पुरुषः पुरिशयः प्रत्यगात्मा, बाह्यं स्थूलमाभ्यन्तरं कारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीति सबाह्याभ्यन्तरः, हि तथा ध्रुतिषु प्रतिद्व इत्यर्थः । अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽप्यत्वम् । तस्य शरीरस्य धर्माश्चाव्यमूर्तेत्वादौनित्यर्थः । नन्वक्षरशब्देन प्रधानोक्तावशाब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्येत, नबाह—अक्षरमव्याकृतमिति । अश्रोति व्याप्नोति खविकारजातमित्यक्षरम् । अव्याकृतमव्यक्तम् । अनादीति यावत् । मूलरूपोर्वाजमीश्वरः तस्य शक्तिरूपम् । परतश्चत्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां सूक्ष्माः संस्कारा यत्र तद्भूतसूक्ष्मं प्रथममात्र आश्रयो यस्य तत्तथा । तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूतम् । यत्तु ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नाजीववादिनां व्याख्यानां तद्व्याख्यां बहिर्भूतं, ‘एतस्मिन्स्वत्वक्षरे गार्गी आकाश ओतश्च प्रोतश्च’ इत्योतप्रोतभावानव्याकृतस्य विषयव्युत्पत्त्याश्रयपदलक्षणाया निर्मुक्तत्वात् । नहि मूलप्रकृतेर्भेदे किंचिन्मानमस्ति । नच ‘इन्द्रो मायाभिः’ इति ध्रुतिर्मानं, ‘अजमेकाम्’ इत्याद्यनेकध्रुतिबलेन लाघवतर्कसहायेन तस्याः ध्रुतेर्द्विभेदेन मायाभेदावुपादितत्वात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—‘अतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यते’ इति । सांख्ययोगाचार्याः पुराणेतिहासकर्तारश्च मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति । नन्वविद्यक्ये न्यमुक्तव्यवस्था कथम् । नच व्यवस्था नास्तीति वाच्यं, श्रवणे प्रवृत्त्यादिवाधापातादिति चेत्, उच्यते—ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति तैरपि परिणामित्वेन सांशत्वमविद्याया अङ्गीकार्यं, तथा चानर्थक्यमस्तीत्यसंघातात्मना परिणताविद्यांशोपहितजीवभेदाद्यवस्था सिध्यति । यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणाम्यज्ञानानंशनाशो मुक्तिरिति । एवं च श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः, श्रवणादौ प्रवृत्तिः, विद्वदनुभवः, जीवन्मुक्तिसाक्षाच्च चेति सर्वमवाधितं भवति । नचैवं नानाजीवपक्षादिविशेषः, सूत्रकृतानानात्वाभावादित्यलम् । परत्वे हेतुः—अविकार इति । ननु सूत्रकृता ध्रुवी प्रधानाद्वेदव्यपदेश उक्तस्तत्र

भामतीव्याख्या

इहोदर्थः । तच्च कर्मावरं स्वर्गादिवरफलत्वात् । अपियन्ति प्राप्नुवन्ति । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः इत्युक्तमिष्टायम् ॥२१॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । विशेषणं हेतुं व्याचष्टे—विशिनष्टि हीति । शारीरादित्युपलक्षणम् । प्रधानादित्यपि श्रुत्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे—तथा प्रधानादपीति । स्यादेतत् । किमागमिकं सांख्याभिमतं प्रधानं, तथाच बहुसमग्रं

आनन्दगिरिव्याख्या

मायमिधमेवेति मलोपसंहरति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ भूतयोर्नैवेष्टात्वे हेतुन्तरमाह—विशेषणेति । चकारार्थमाह—भेति । एवकारार्थमाह—नेतराविति । इतःशब्दाय स्फुटयन्श्रुपूर्वं हेतुद्वयमाह—कस्मादिति । विशेषणान् जीवो भेदोक्तेर्न भमिति विभज्य व्याकुर्वेत्त्राघं व्याचष्टे—विशिनष्टि हीति । दिव्यो धोतनात्मकः स्वर्गज्योतिः, तत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धयोर्हि शब्दः । त्वं पूर्णत्वम् । आकाशाद्विशेषमाह—पुरुष इति । कार्यकारणाभ्यां परिच्छेदमाशङ्क्याह—सबाह्येति । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणं कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वे ध्रुतिप्रसिद्धयोर्हि शब्दः । जन्माद्यभावेन कौटस्थ्यमाह—इति । प्राणमनोभ्यां संसर्गाभेदाभावात्परिशुद्धिमाह—अप्राणो हीति । शारीरस्यापि विशेषणं स्यादित्याशङ्क्याह—न हीति । मां नामरूपादिधर्मा इदयत्वाद्यः । विशेषणस्यानन्ययासिद्धिकलमाह—तस्मादिति । विशेषणस्य तुल्यत्वेऽपि द्वितीयं हेतुं प्रधानोक्तव्यति—तथेति । भेदोक्तिं व्यनक्ति—अक्षरमिति । किं तदव्याकृतं, तदाह—नामेति । तयोर्वाजस्येश्वरस्य शक्तिरूपं परमेश्वरम् । भूतानां लीलानां सूक्ष्मं संस्काररूपं वर्ततेऽनेति भूतसूक्ष्मं, ईश्वरपदलक्ष्यं स्वरूपमाश्रयोऽप्येति तथोक्तम् । अन्यस्य तत्कार्यं । तदाश्रयत्वात्तस्यैवरो जीवो जगदिति बुद्धावुपाधिन्वेन स्थितं, विकारहेतुत्वादविकारश्लेष्यः । ननु नामरूपयोर्बीजं शक्तिरूपं चाव्याह—यदा नामरूपं एव बीजे तयोः शक्तिरूपं तदेव तच्च भूतसूक्ष्मं तत्कारणत्वादीश्वराश्रयमित्याश्रयशब्दो विषयार्थतत्त्वेवैवश्वरस्य त्वं प्राप्तस्य बुद्ध्यादिवारा कर्तृत्वादानुपाधिभूतमिति व्याख्येयं मायमिति चेत् । मैवम् । आश्रयशब्दस्य श्रुतार्थत्वायोगाजीव-

मिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्देव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं ध्रुवविरोधेनाव्याकृतादिशाब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्यते परिकल्प्यताम् । तस्माद्देव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतद्विह प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥ कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपिच 'अक्षरात्परतः परः' इत्यस्यानन्तरम् 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवी-पर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनिः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः— 'अग्निमूर्धो चक्षुरी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा' (सु० २।१।४) इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं, सर्वविकारकारणत्वात् । न शारीरस्य तनुमहिम्नः । नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात् । तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते, प्रकरणात्, 'एषः' इति च प्रकृतानुकर्षणात् । भूतयोनिं हि प्रकृत्य 'एतस्माज्जायते प्राणः' 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्यै-तस्मादधीन्येष वेदवेदाङ्गपाराग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वत् । कथं पुनरहङ्कृत्यादिगुणकस्य भूतयोनिर्विग्रहवद्रूपं संभवति।सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते नतु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः । 'अहमन्नमहमन्नादः' (तै० ३।१०।६) इत्यादिवत् । अन्ये पुनर्मन्यन्ते—नायं भूतयोनि रूपोपन्यासः, जायमानत्वेनोपन्यासात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः

रूपप्रभाष्याख्या

कथमज्ञानाद्देवोक्तिर्व्याख्यायते, तत्राह—**नात्रेति** । कार्यात्मना प्रधीयत इति प्रधानमज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्राप्ताणिकत्वाल्लेख्यः । अतोऽत्राज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनाथोत्साध्यकल्पितप्रधाननिरास इति मन्यम् ॥ २२ ॥ वृत्तिक्रमतेनादौ सूत्रं व्याचष्टे—**अपिचेत्यादिना** । 'प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी' इति ध्रुतिः । अग्निर्गुलोकः, असौ वाव लोको गौतमाभिः' इति श्रुतेः । विवृता वेदाः वाग्विषयः । पश्यां पादाविलेख्यः । यस्मै रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेत्यर्थः । **तनुमहिम्न इति** । अल्पशक्तैरित्यर्थः । यथा कश्चिद्ब्रह्मावित्सत्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थं महम्ममिति साम गायति न त्वत्त्वादिकमात्मनो विवक्षति, अफल्वात्, तथेहापीत्याह—**अहमन्नमिति** । वृत्तिकृत्यानां दूषयति—**अन्ये पुनरिति** । एष सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा एतस्माद्वृत्तयोनेर्जायत इति ध्रुत्यन्येन हिण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । निरदिक्षदनेचदित्यर्थः । अग्निर्गुलोको यस्य, यस्य समिद्रूपः सूर्यः, सोऽपि गुलोकाभित्तादजायतेत्यर्थः । 'तस्यादित्य एव समित्' इति ध्रुत्यन्तरात् । अतो मध्येऽपि सृष्टिरेव वाच्या न रूपमिति भावः । यदुक्तम्—'अग्निमूर्धो

भासतीत्याख्या

स्यादित्यत आह—**नात्र प्रधानं नाम किञ्चिदिति** ॥ २२ ॥ **रूपोपन्यासाच्च** । तदेतत्परमतेनापेक्षसमाधानान्यां व्याख्या स्वमतं व्याचष्टे—**अन्ये पुनर्मन्यन्त इति** । पुनःशब्दोऽपि पूर्वमादिशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां सूचयति । जायमानवर्गमप्य-

आनन्दगिरीयव्याख्या

त्वापत्तेश्चाकृतसंबन्धकृतत्वापरिशुद्धे चिदातो तत्संबन्धधीन्यात् । अतो मायबहिर्भूतो नानाजीववादः । अक्षरशब्दार्थमुक्त्वा परिशिष्टं व्याचष्टे—**तस्मादिति** । इति प्रकृतवाक्योक्तिः । प्रधानाद्ब्रह्मणो भेदे प्रधानमिष्टमसतोऽप्रतियोगित्वादित्याशङ्क्याह—**नात्रेति** । प्रती योग्यनङ्गीकारे कथं भेदोक्तिः, तत्राह—**किं तर्हीति** । भूतसूक्ष्मं भूतानां सूक्ष्मं कारणमित्यर्थः । इति ध्रुतिपुत्रवोक्तिः ॥ २२ ॥ भूतयोनेरीश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—**कुतश्चेति** । रूपोपन्यासाच्च नेतरावित्यनुषङ्गः । वृत्तिकारमतेन व्याकरोति—**अपिचेति** । अग्निर्गुलोकः, 'असौ वाव लोको गौतमाभिः' इति श्रुतेः । पद्भ्यामिति प्रथमार्थः । पादौ पृथिवी यस्य, स एष सर्वभूतानामन्तरात्मा केवलं एव रूपोपन्यासेऽपि किं स्यात्, तदाह—**तत्त्वेति** । अन्यथासिद्धिः प्रत्याह—**नेति** । तनुमहिम्नं परिच्छिन्नशक्तित्वम् । प्रधानविषयं तस्य दूषयति—**नापीति** । अनन्यथासिद्धिकलमाह—**तस्मादिति** । मानाभावेन शङ्कते—**कथमिति** । मानं बद्धन्तुतरमाह—**ग्रहणादिति** । प्रकृतत्वेऽपि भूतयोनिः 'अग्निमूर्धो' इत्यादौ कथमनुवृत्तिः, तत्राह—**एष इति** । तदेव स्फुटयति—**भूतेति** । दृष्टान्तेनेव स्फुटयति—**यथेति** । अदृश्यत्वादिधर्मकस्य विग्रहवद्रूपं कथमित्याक्षिपति—**कथमिति** । समाचष्टे—**सर्वेति** । यथा कश्चिद्ब्रह्मात्मनो दात्मनः सर्वात्मत्वविवक्षया 'अहमन्नमहमन्नादः' इति साम गायति, न त्वत्त्वादात्मत्वमनोऽभिप्रेति, तस्यापुस्यत्वात्तथेहापीत्याह—**अहमिति** । एकदेशिनं दूषयति—**अन्ये पुनरिति** । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य पूर्वोक्तवाक्येषु जायमानत्वेन तत्तदर्थोक्तिरिहापि जायमान-

(मु० १. १. ३)

पृथिवी विश्वस्य धारिणी इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तः तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरविशत् । उत्तरप्रापि च 'तस्मादग्निः समिधो र्यस्य सूर्यः' इत्येवमादि 'अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च' इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्वक्ष्यति । इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति—'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' (मु० २।१।१०) इत्यादिना । श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे—'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम' (ऋ० सं० १०।१२१।१) इति । समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः । तथा 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत' इति च । विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

वैश्वानरः कौशभूतदेवजीवेश्वरेषु कः ॥ वैश्वानरात्मशाब्दाभ्यामीश्वरान्तेषु कश्चन ॥ १ ॥

सुवर्णत्वमितो ब्रह्मशाब्दाश्चेर इत्येते ॥ वैश्वानरात्मशाब्दौ तावीश्वरस्यापि वाचकौ ॥ २ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

त्यत्र भूतयोनेः सर्वात्मत्वं विवक्षितमिति, तत्रेत्याह—सर्वात्मत्वमपीति । ननु हिरण्यगर्भस्य जन्मान्तरानुक्तं कथमत्र कथ्यं, तत्राह—श्रुतीति । अग्रे समवर्तत जातः सन्भूतग्रामस्यैकः पतिरीश्वरप्रसादादभवत् । स सूत्रात्मा द्यामिमां पृथिवीं च 'यत्नं सर्वमाययत् । कदाब्रह्मस्य प्रजापति संज्ञात्वे सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेनैकस्यै देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमिति व्याख्येयं, 'कतम एको देव इति प्राणः' इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्यै देवायेत्यर्थः, 'एको त्वः सर्वभूतेषु गृहः' इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्मत्वं कथं, तत्राह—विकारेति । पूर्वकल्पे प्रकटोपासनाकर्मसमुच्चानुष्ठानादस्मिन्कल्पे सर्वप्राणिव्यष्टिलिङ्गानां व्यापकं सर्वप्राण्यन्तर्गतं ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणात्मकं समष्टिलिङ्गशरीरं जायते इदृशस्य सूत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह—अस्मिन्पक्ष इति । कर्म सफलं सर्वं श्रौतस्मादिकं तपश्च पुरुष एवेति सर्वान्तरलरूपोपन्यासाच्च भूतयोनी ज्ञेये वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ वैश्वानरः । छान्दोः

भामतीव्याख्या

वेतस्याग्निर्धौदिरुपवतः सति जायमानत्वंसंभवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम् । प्रकरणं सत्त्वेतद्विश्वयोनेः, संनिधिश्च जायमानानाम् । ईनिधेयं प्रकरणं बलीय इति जायमानपरित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिणो रूपाभिधानमिति चेत् न, प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरित्यस्य विग्रहवत्त्वविरोधात् । न चैतावता धूर्धोदिश्रुतयः प्रकरणविरोधात्त्वार्थत्यागेन सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम्, श्रुतेत्यन्त-विग्रहार्थान्तरप्रणाद्वलीयस्त्वात् । सिद्धे च प्रकरणिनाऽसंबन्धे जायमानमथप्यातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । मादिरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति सांप्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह—स्मिन्पक्ष इति । प्रकरणात् ॥ २३ ॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रियुग्नजनबुडिलाः समेल

आनन्दगिरियव्याख्या

तेरिस्तीत्याह—एतस्मादिति । यश्च सूर्यो ध्रुवोऽपि सतिभ इव भासकः सोऽपि तस्मादेव जायत इत्यर्थः । तथापि मध्ये सैव रूपमुक्तमित्याशङ्क्य वाक्यभेदादनेत्याह—इहेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्तदर्थे सार्वान्त्ये वक्तव्ये तदेवेदमुक्तमन्य-उत्तेरित्याशङ्क्याह—सर्वात्मत्वमिति । उत्तरश्लोकावपि तस्यैवमपि सार्वान्त्यमन्यस्यायोगादित्याशङ्क्याह—श्रुतीति । कस्मै प्रजाये विधेम परिचरेम । हिरण्यगर्भः सृष्ट्यादाववर्तिष्ठेत्येतादिविहोक्तं न जन्मेत्याशङ्क्याह—समवर्ततेति । स जातः सन्भूतग्रामस्येश्वराज्ञया भर्तुवेति शेषदर्शनादित्यर्थः । अस्तु श्रुत्यादिसिद्धं जन्म, तस्य कथं सर्वभूतान्तरात्मत्वं, तत्राह—विकारेति । पूर्वकल्पे प्रकटपृथीकर्मप्राप्ता कश्चिज्जन्मनः कल्पादौ हिरण्यगर्भतया प्रादुर्बभूव, तस्य सर्वप्राणाधिपतिरुत्वादिप्राणाधिपेयोरभेदात्प्राणात्मना सर्वभूतानाम-त्वं देहे तिस्रोऽयमनेऽपि सार्वान्त्यं सिद्धमित्यर्थः । नन्वपृथीकृतभूताभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य विग्रहविशिष्टरूपेण तदधिष्ठे-त्प्राणिजन्मानन्तरं जन्मोच्यते चेत् कस्ताहिं सृष्टार्थः, तत्राह—अस्मिन्निति । विश्वं सर्वं कर्म सप्ताश्वं तपो ज्ञानं च पुरुष एवेति सार्व-रूपोपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिरित्यर्थः । 'न विलक्षणत्वात्' इत्यत्र परिणामस्य सारूप्यापेक्षाप्रतिक्षेपाद्विगतस्य च शङ्क्येतिमादौ उद्देशेऽपि दर्शनात्तदपेक्षानियमाद्भूतयोनिकाव्यं निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति भावः ॥ २३ ॥ रूपोपन्यासप्रसङ्गात्रैलोक्यदेशे वैश्व-ानर इत्याह—वैश्वानर इति । विषयं वक्तुं वाक्योपक्रममाह—को न इति । आत्मनोऽसंसारित्वार्थं ब्रह्मपदम् । तस्यापरोक्षार्थ-

‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इति, ‘आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्ययेषि तमेव नो ब्रूही’ (छा० ५.१.१.१, २) इति शेषकस्य सुसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेककोपासननिन्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्यान्नायते—‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमसि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य सूयैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादा-

रत्रप्रमायाख्या

यमुदाहरति—को न इति । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रयुगजनबुडिला मिलिला मीमांसां चक्रुः—‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इति आत्मेव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयम् । ते पश्चापि निश्चयार्थमुदाहलकमाजग्मुः । सोऽपि सम्यक् वेदेति तेनोदाहलकेन सह षड्वयं श्रूयति कैकेयं राजानमागल्लोचुः—आत्मानमिति । अध्येषि स्मरसि तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान् त्येकमपृच्छत्—‘कं त्वमात्मानमुपास्ते’ इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण प्रत्येकमुचुः—दिवमेवाहं वैश्वानरं वेधि आदित्यमेवाहं वेधि वायुमेव । आकाशमेव । अप एव । पृथिवीमेवाहं वेधीति । ततो राजा सुसूर्यादीनां वर्णां यथाक्रमेण सु तेजस्त्वविरूपत्वपृथग्वत्मात्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान्विधाय भवन्तो यदि मामपृष्ट्वा सुसूर्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याज्ञेनैव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुस्तदा क्रमेण मूर्धपातान्धत्वप्राणोक्तमणदेहविशीर्णत्वबस्तिभेदपादशोषा भवतां स्मरति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा, सुतेजस्त्वगुणको गुलकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धा, विश्वरूपत्वगुणकः सूर्योऽस्य चक्षुरित्येवं सुसूर्यादीनां मूर्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराधायते—यस्त्वेतमिति । आभिसुत्येनापरोक्षतया विश्वं मिमीते जानातीत्यभिविमानः । तं सर्वज्ञं स तदुपासकः सर्वत्र भोगं भुङ्क्ते इत्यर्थः । लोका भूरादयः, भूतानि शरीराणि, आत्मानो जीवा इति भेदः । सुष्ठु तेजः कान्तिर्यस्य गुलोकस्य स सुतेजाः । विश्वानि रूपाण्यस्य सूर्यस्य, ‘एष शुक्र एष नीलः’ इति श्रुतेः । पृथक् नाना विधं वर्णं गमनं आत्मा स्वभावो यस्य वायोः स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः । बहुलत्वं व्यापित्वं तद्वृण आकाशोऽस्य संदेहो देहमध्यम् । रयित्वं धनत्वं तद्वृण आपो यस्य बस्तिभूजस्थानम् । प्रतिष्ठात्वगुणा पृथिवी तस्य पादौ । तस्य होमाधारत्वं संपादयति—

आमसीत्याख्या

मीमांसां चक्रुः—को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आसेत्युक्ते जीवामपि प्रत्ययो मा भूदत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च मीमांसमाना निश्चयमनविगच्छन्तः कैकेयरजं वैश्वानरवियाविदमुपसेदुः । उपसद्य चोचुः—आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्ययेषि स्मरसि तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रमस्य सुसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनामिति । अयमर्थः—वैश्वानरस्य भगवतो वीर्यमूर्धो सुतेजाः । चक्षुश्च विश्वरूपः सूर्यः । प्राणो वायुः पृथग्वत्मात्मा पृथक् वर्णं यस्य वायोः स पृथग्वत्मा स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वत्मात्मा । संदेहो देहस्य मध्यभागः स आकाशो बहुलः सर्वगतत्वात् । बस्तिरेव रयिः आपः यतोऽद्भ्यशोऽममन्नाच्च रयिषिर्न तस्मादापो रयिरुक्तास्तासां च मूर्वीभूतानां बस्तिः स्थानविति बस्तिरेव रयिरित्युच्यते । पादौ पृथिवी तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु सुसूर्यादिनाकाशजलवनिषु मूर्धचक्षुःप्राणसंदेहस्तपादेवैकैकस्मिन् वैश्वानरमुद्देश्य विपरीततयोपासकानां प्राचीनशालादीनां मूर्धपातान्धत्वप्राणोक्तमणदेहशीर्णताबस्तिभेदपादशोषाभावदूषणैरुपासनां निन्दया मूर्धादिसमस्तभावमुपदिश्यान्नायते—‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानम्’ इति । स सर्वेषु लोकेषु बुधप्रतिष्ठितु, सर्वेषु भूते स्थावजजन्तुषु, सर्वेष्व्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेभ्यश्चमसि । सर्वसंबन्धिकलमाप्नोतीत्यर्थः । आध्यास्य वैश्वानरस्य भोगोर्जन-

आनन्दगिरियच्याख्या

मात्मपदम् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रयुगजनबुडिलाः समेत्येवं मीमांसां चक्रुः । ते च निश्चिचीषोऽहलकमाजग्मुः । सोऽपि न ईदं सम्यगिति सह तेन षडपि ते कैकेयरजमश्रुपतिमागल्लोचुः—‘आत्मानमेव’ इत्यादि । अध्येषि स्मरसि । स च तेषां विपरीतधीरोपेन सम्बन्धीजिज्ञासुद्विषया तानेव पप्रच्छ । औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्ते । दिवमेवेलाहेतरः । राजा पुनरुवाच, एष सुतेजा वैश्वानरो न त्वमात्मानमुपास्ते । मूर्धात्वयमात्मनो मूर्धा ते व्यपतिष्यन्मां नागमिष्य इति । ततः सत्ययज्ञमपृच्छत् । स चादित्यमूचे । तद्वैश्व विश्वत् आत्मा चक्षुस्त्वेतदात्मन इत्यन्वोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य इति राजाभाषत । एवं क्रमेण सुसूर्यादीनां सुतेजस्त्वविरूपत्वपृथग्वत्मात्वबहुलत्वबहुलत्वरयित्वपादत्वगुणयोगं विधाय मूर्धपातान्धत्वप्राणोक्तमणदेहविशीर्णताबस्तिभेदपादशोषणैरेकैकोपासिनिन्दया च तेषां वैश्वानरं प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा समस्तोपासनमाज्ञातम्—‘यस्त्वेतम्’ इत्यादिना । आभिसुत्येन विश्वं मिमीते जानातीत्यभिविमानसं प्रादेशकैः भोगमुपास्ते यस्तस्य सर्वलोकानाश्रयं फलमित्यर्थः । लोका भोगभूमयः, भूतानि तत्पदाधयः, भोक्तास्त्वात्मान इति भेदः । तत्पदः ब्रह्मण्यलमात्ममन्मसीत्युच्यते । ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयरूपमाह—तस्येति । सुतेजस्त्वगुणा और्वैश्वानरस्य मूर्धा । निपातानेति चक्षुर्वैश्व । विश्वरूपत्वगुणः सर्वसत्य चक्षुः, ‘एष शुक्र एष नीलः’ इत्यादिश्रुतेः । पृथक् नाना वर्णं गमनमात्मा स्वरूपमलोक्तं इति नानाहातित्वगुणो वायुरस्य प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशः संदेहोऽस्य देहमध्यम् । रयिषिर्न क्षुणा आसेत्येव बस्तिरुच्यते इति पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्तस्य पादौ पृथिव्येव । तस्य होमाधारत्वं संपादनायोग्यम्—उरयुवेत्यादि । (तत्तद्वैश्वानरस्य भोगोर्जन-

सुर एव वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' (छा० ५।१८।२) इत्यादि । तत्र संशयः—किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरपविश्यत उत भूताग्निरथ तदभिमानि देवता अथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संशयकारणम् । वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि विशेषेण कचित्प्रयोगो दृश्यते—‘अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यद्विदमद्यते’ (बृ० ५।९) इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्, सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् ‘विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृष्णवन्’ (ऋ० सं० १०।८८।१२) इत्यादौ । अग्निशरीरा वा देवता स्यात्, तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् । वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभि-
 श्रीः' (ऋ० सं० १।९।८१) इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात् । अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दव्य-
 शेन च वैश्वानरशब्दः परिणेतव्य इत्युच्यते, तथापि शारीर आत्मा स्यात्, तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानर-
 संनिकर्षात् । प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात् । तस्मात्तत्रैश्वरो

रत्नप्रभाख्याया

उर एवेत्यादिना । पूर्वमुपक्रमस्थादयत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्यवैश्वानरादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं, तद्वदत्राप्युपक्रम-
 स्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति — किं तावद्व्यादिना ।
 पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलम् । यद्यद्यते तदन्नं, येन पच्यते सोऽयं पुरुषशरीरेऽन्तरस्तीत्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अग्निमा-
 त्रं वेति । विश्वस्यै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्यं देवा अकृष्णवन् कृतवन्तः । सूर्योदये दिनव्यवहारदित्यर्थः । स्याद्वैश्वानर
 इत्युपपन्नः हि यस्मात् सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभिमुखा श्रीरसेल्लग्नश्रीरश्वरः, तस्मात्तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ बवं स्याम
 तस्मात्सद्विषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्यरुचि वदन्कल्पान्तरमाह—अथेत्यादिना ‘आत्मा वैश्वानरः’ इति श्रुतेरित्यर्थः ।
 केवलत्वं वैश्वानरशब्दशून्यत्वं । अत्र जाठरो वैश्वानर इति सुखः पूर्वपक्षः, प्राणमिहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात् तस्य देहव्यापित्वादात्मत्वं

भासतीत्याख्या

स्यामिहोत्रतासंपिपादयिषयाह श्रुतिः—उर एव वेदिः वेदिसारूपात् । लोमानि बर्हिः आत्मीर्णवर्हिः सारूपात् ।
 हृदयं गार्हपत्यः । हृदयानन्तरं मनोऽन्वाहार्यपचनः । आस्यमाहवनीयः । तत्र हि तदन्नं हृत्यते । ननु
 ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इत्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपरत्तायां बुद्धौ वैश्वानराभ्यादयः शब्दा-
 त्तदुद्गोपेन परमात्मन्येव कथंचिन्नेतुं युज्यन्ते नतु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदुद्गोपेनान्यथयितुं युज्येते ।

आनन्दगिरिव्याख्या

वाक्यमादिशब्दार्थः । तत्र श्रुतौ वैश्वानरोऽनात्मात्मा वेति संशयं हृदि निधायाये पक्षत्रयं, द्वितीये पक्षद्वयमाह—तत्रेति । संश-
 हेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—किमिति । सत्यां सामर्थ्यां कार्यश्रोत्र्यं फलितमाह—तत्रेति । वाक्योपक्रमस्थाहृदयत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्य-
 पक्षसंवेक्षणवृत्त्या ब्रह्मविषयत्ववदिहान्युपक्रमगतसाधारणशब्दस्य शेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन प्रसिद्धयनुगृहीतेन जाठराधर्मसिद्धेस्त-
 वैवोपास्येति विवृण्व पूर्वपक्षमाह—किमिति । वैश्वानरविषाश्रुतेः सविशेषब्रह्मण्यन्वयोक्तैः संगतयः । पूर्वपक्षे जाठराग्नेः, सिद्धान्ते
 षण्णो ध्यानं फलम् । साधारण शब्दे कुतो विशेषप्रतिशेयाह—कुत इति । प्रतिज्ञाविशेषे हेतुमाह—तत्रेति । योऽयं वैश्व-
 ारोऽग्निः सोऽयं पुरुषाकारो देवैऽन्तरित्युक्त्वा तमेव विशिनष्टि—येनेति । पक्षान्तरमाह—अग्नीति । तन्मात्रप्रदे हेतुः—सामान्ये-
 नेति । विश्वस्यै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्यमकृष्णवन्कृतवन्तो देवाः । तदुदये दिनव्यवहारदित्यर्थः । कल्पान्तर-
 माह—अग्नीति । तदभिमानिदेवताप्रदे हेतुः—तस्यामिति । वैश्वानरस्य देवस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ बवं स्याम भवेम । तस्या-
 त्तद्विषया सुमतर्भवत्वित्यर्थः । तत्र हेतुः—राजा इति । यस्माद्भुवनानामयं राजा, कं सुखं सुखहेतुः, अभिमुखा श्रीरसेल्लग्नश्री-
 रस्यतस्मात्तस्य सुमतौ स्यामेत्यर्थः । हिकमित्येकं पदमित्येकं । तत्राप्यप्येवार्थः । प्रयोगत्रयेऽपि तुल्यप्रयोगग्रहार्थमादिपदम् । कथं देव-
 गर्भत्वस्य प्रयोगसेति, तदाह—एवमाद्याया इति । ऐश्वर्यादीत्यादिपदं धर्मज्ञानवैराग्यादिसंग्रहार्थम् । पक्षत्रयेऽप्यपरितोषमाह—
 यथेति । वाजसनेयकेऽग्निवैश्वानरशब्दाभ्यामेवोपक्रमज्ञेयार्थेति पक्षान्तरमाह—तथापीति । शारीरे छङ्गणया वैश्वानरशब्दोप-
 पिणमाह—तस्येति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—प्रादेशेति । भूताग्निदेवताजीवविषयं पक्षत्रयमुपक्रममात्रं प्राणादुल्लेखारत्वादेर्भुवर्षत्वादित्या-
 योगत्वं । ‘हृदयं गार्हपत्यः’ इत्यादिना हि देहावयवाः संनिहितसौन्दर्यप्राप्तेर्गार्हपत्यादित्वेन कल्पन्ते । ‘आस्यमाहवनीयः’ ‘तद्यजुक्तं’ ‘तद्यो-
 नीयम्’ इति च जाठरस्य मुखानुसृत्य तस्य प्राणादुल्लेखारत्वाहवनीयत्वेनास्यं कल्प्यते । नच बुधपूर्वत्वादेस्तत्रासंभवः । ‘स शोभनं सूर्यान-
 उपविश्रेण न अतिहा वैश्वानरः’ इत्यादिस्य भूगर्भीनां बुभुकेत्यात्मना संपादनाच्चैर्जाठरस्यापि बुधपूर्वत्वादिसिद्धेर्गोपितव्यमर्थव्यादिना

वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते तत इदमुच्यते—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति । कुतः, साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यन्येतादुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयस्य तथापि विशेषो दृश्यते, येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते, 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य सुर्वेषु स्तुतेजाः' इत्यादिः । अत्र हि परमेश्वर एव धुमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते, कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावस्थादुल्लोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते । 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामस्वन्नमस्ति' इति च सर्वलोकाद्याभ्यं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति । एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रहृयन्ते' (छा० ५।२४।३) इति च तद्विवः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणम् । 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमेतानि लिङ्गानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

सूर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्धेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते—'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धो खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकामने नमः ॥' इति । एतत्सूर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मेवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरित्यं 'तस्मै लोकात्मने नमः' इति । स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये

रत्नप्रभाष्याख्या

श्रुत्या धुमूर्धत्वादिकल्पनया बृहत्वाद्ब्रह्मत्वमिति ध्येयम् । सिद्धान्तयति—तत इदमिति । साधारणश्रुत्योरुपक्रमस्थयोर्विशेषोत्पथमश्रुतसुख्यत्रैलोक्यशरीरलिङ्गासर्वात्मकेश्वरपरत्वं युक्तं, न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरत्वमित्यर्थः । ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह—अत्र हीति । अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति चेत्, न, असत्कल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वाद्विशेषः स त्रैव ध्यानार्थमुच्यतामित्याह—कारणत्वादिति लिङ्गान्तराण्याह—स सर्वेष्वित्यादिना यथामौ निक्षिप्तमिषीकात्लं दृष्टते एवं हास्य विदुष इत्यर्थः ॥ २४ ॥ नन्वसदारोपणां स्तुतिसंभवात् मूलश्रुत्येक्षेलाशङ्क्याह—यद्यपि स्तुतिरिति । तथापीतिपदमर्थतः पठति—स्तुतित्वमपीति । धुमूर्धे

आमतीव्याख्या

यद्यपि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे 'वैश्वानरं ह वै भगवान् संप्रति वेदं तं नो ब्रूहि' इत्यत्र नात्मब्रह्मशब्दो स्तः, तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते । निश्चितार्थं ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नाभिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्मवच ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव । न च धुमूर्धत्वादिकं जाठरमुत्ताभिदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि संभवति । न च सर्वलोकाश्रयफलभाणिता । न च सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमाणौ

आनन्दगिरौयव्याख्या

बृहत्त्वात्तत्सर्वं ब्रह्मत्वमापनादामत्वम् । न च ब्रह्मण्यपि धुमूर्धत्वादिरूपः, जाठरे तत्कल्पनयाः श्रौतत्वेन विशेषात् । अतो जाठरोपासि पृष्ठं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तयति—तत इति । हेतुं प्रश्नपूर्वकादाय व्याचष्टे—कुत इति । कौ तौ साधारणशब्दौ, को वा तयोर्विशेषः, तत्राह—यद्यपीति । नायं परमात्मगमको विशेषः, तस्य निर्विशेषस्य धुमूर्धत्वाव्योगादित्याशङ्काह—अत्रेति । अवस्थान्तरमध्यात्ममार्थिदैवमित्येवंरूपं । तस्य तथैवोपन्यासफलमाह—आध्यानायेति । कथं परस्यावस्थान्तरभाक्त्वं, तदाह—कारणत्वादिति । तदेव स्फुटयति—कारणत्वेति । एतेन जाठरे धुमूर्धत्वादि प्रत्युक्तम् । वैश्वानरोपासकस्य सर्वलोकाभाश्रयफलत्वेनैव वैश्वानरस्येश्वरत्वमित्याह—स इति । वैश्वानरविदः सर्वपाप्मप्रदाहभूतेश्च तस्य परत्वं तद्विशाने तदाहप्रतिदेरित्याह—एवं हेति यथामौ क्षिप्तमिषीकात्लं दृष्टत एवमस्य विदुषः सर्वाणि कर्माण्यनर्थहेतवो दृष्टान्त इत्यर्थः । उपक्रमादपि तस्य परमात्मता तत्रोक्तं त्रैव स्फुटोऽठे त्वमुत्पत्त्यादित्याह—को न इति । उक्तलिङ्गानां फलमाह—इत्येवमेतानीति । श्रुतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥ स्पष्टत्वा च अत्यर्थः शक्यो निर्णेतुमित्याह—सूर्यमाणमिति । तत्र प्रतिष्ठां पूरयति—इत्यत्रेति । खं व्याकुलं भितः सन्दर्भमाह—यस्मादिति । स्पष्टिमुदाहरति—यस्येति । तस्याः श्रुतिवन्मानत्वं व्युदस्य तद्वारा तदाह—तदिति । इति च तस्य ब्रह्मपञ्चमात्मवर्णनं व्याचष्टे हेत्वर्थं च व्यनक्ति—यस्मादिति । स्तुतेरसदारोपेऽपि संभवात् मूलश्रुत्येक्षेलाशङ्काह—यद्यपीति । सद्रूपे स्तुतित्वमौत्सर्गिकमसति श्रुत्युपादे दुर्बलमित्यर्थः । अस्तुतिरूपमपि स्पष्टिमाह—यस्मादिति । इति त्रैलोक्ये

सम्यग्गीहशेन रूपेण संभवति । 'द्यां मूर्ध्नां यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नामि चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । विशः ओत्रे विशि पादौ क्षिति च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ।' इत्येवंजातीयका च स्मृति-
रिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युप-

देशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह—न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः, शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति, अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाग्लिशब्दः 'स एषोऽग्नि-
वैश्वानरः' इति । आदिशब्दात् 'हृदयं गार्हपत्यः' (छा० ५।१।८२) इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम् ।
'तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' (छा० ५।१।०१) इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकी-
र्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते—'पुरुषेऽन्तः-
प्रतिष्ठितं वेद' इति । तच्च जाठरे संभवति । यदप्युक्तं, मूर्ध्वैव सुतेजा इत्यादिविशेषात्कारणा-
त्परमात्मा वैश्वानर इति, अत्र ब्रूमः—कुतो ह्येष निर्णयः, यदुभयथापि विशेषप्रतिष्ठाने सति
परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथवा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावति-
ष्ठमानस्यैव निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिसंबन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते—'यो भानुना

रत्नप्रभाख्या

चादिरूपेण स्तुतिर्नमात्रेण कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता रूपेण स्तुतिसंभवात्त्रासदारोप इति भावः ॥ २५ ॥ शब्दा-
दीनां गतिं वक्तुमुक्तसिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते—शब्दादिभ्य इति । 'स एषोऽग्निवैश्वानरः' इत्यग्निहस्ये वैश्वानरविद्यायां
भूतोऽग्निशब्द ईश्वरे न संभवतीत्यन्वयः । सूत्रस्यादिशब्दार्थमाह—आदिशब्दादिति । भक्तमन्त्रं, होमीयं होमसाधनं, तेन
रागाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामग्निहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा 'स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः-
प्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रागमति' इत्युक्तं देहान्तःस्थत्वं जाठरे संभवति, प्रसिद्धेरित्याह—तथेति । अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तः-
प्रतिष्ठानस्य ग्रहे संभवति पृथग्युक्तिः साधारणलिङ्गत्वद्योतनार्था शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयतीत्युच्यते । यद्यपि बुभूर्ध-
वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वादिजाठरपक्षपातीति प्रतिष्ठानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न संभवतीति बल-
मिलित आह—अथवेति । एष बुभूर्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः । इमां पृथिवीं यामपि ते एव यावापृथिव्यौ रोदसी तयोर्मध्य-

भामतीव्याख्या

नर इति निश्चितं कुतः पुनरियमाशङ्क्य—शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्चेति चेदिति । उच्यते—तदेवोपक्रमानुरो-
प्यथा नीदते, यन्नेतुं शक्यम् । अशक्यं च वैश्वानराग्लिशब्दावन्यथा नेतुमिति शङ्कितुरभिमानः । अपि चान्तःप्रतिष्ठितत्वं
गोदेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनोऽपरिमाणस्य च परब्रह्मणः संभवतः । नच प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जाठरामेयुज्यते । नच
पस्यादिहृदादिता ब्रह्मणः संभविनी । तस्माद्यथायोगं जाठरभूताधिदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरः, ननु ब्रह्म । तथा
ब्रह्माग्लिशब्दादुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ । बुभूर्धत्वाद्यश्च स्तुतिमात्रम् । अथवा अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगात्

आनन्दगिरीयव्याख्या

वैश्वानरस्यैश्वर्यातामित्यर्थः ॥ २५ ॥ सिद्धान्तं विधान्तरेणाक्षिप्य समाधत्ते—शब्दादिभ्य इति । आक्षेपं विवृण्वन्नर्थ-
—अत्रेति । स्वितः सिद्धान्तः ससमर्थः । श्रुत्यादिना वैश्वानरस्योक्तेश्वरत्वाक्षेपे प्रशङ्का हेतुमादत्ते—कुत इति । तत्र शब्दं
च—शब्द इति । ईश्वरस्य विरोधीति शेषः । तदेव स्फोरयति—वैश्वानरेति । शब्दान्तरमाह—तथेति । सोऽपि श्रौतो
नान्दृष्टवदीश्वरे न संभवतीति योजना । आदिशब्दोपात्तं लिङ्गमाह—आदीति । बहूचतर्थं लिङ्गान्तरमाह—तथादिति । अपे-
॥ प्रतिष्ठां पूरयति—एतेभ्य इति । वाजसनेयकेऽग्निहस्ये वैश्वानरेऽग्निशब्दात्तस्य परस्मिन्वोगात्तत्सामान्याच्छान्दोग्येऽपि वैशा-
॥ अग्निरेव, स चाहुलाधारत्वादिह्मजाठर एवेति भावः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—तथेति । यथोक्तहेतुभ्यो वैश्वानरो नेश्वरस्तथा
गम्याग्नेतोपीत्यर्थः । अन्तःप्रतिष्ठानमपि वैश्वानरस्येति शेषः । अग्निहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा स यो हैतमग्निं वैश्वानरं
पविषं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वलोकायाश्च फलमसीत्युक्तम् । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वाभिजाठर एव, प्रसिद्धेरित्यर्थः । तथापि
सनेयके बुभूर्धत्वादिश्वगणां जाठरः स्यादित्युक्तमनुवदति—यदपीति । अनेकलिङ्गानुरूपीतानन्यथासिद्धवैश्वानराग्लिश्रुतिभ्यामेकं
नेममित्याह—अत्रेति । जाठरेऽपि बुभूर्धत्वादि कथंचिन्नीतमिति भावः । न जाठरे मुख्यं बुभूर्धत्वादीत्यपरितोपादाह—अथ-
॥ एष लिङ्गो वैश्वानराग्लिशब्दाभ्यामन्तःप्रतिष्ठानोक्त्या चेति शेषः । तत्रापि कुतो बुभूर्धत्वादि सिद्धं, तत्राह—तस्यापीति ।
रीश्वरदृष्टान्तार्थः । इमां पृथिवीमुत यामपि यावापृथिव्याविव रोदसी यो भानुरूपेणाततान व्याहवान्, अन्तरिक्षं च तयोर्मध्यमात-

पृथिवीं धामुतेमामस्ततान रोदसी अन्तरिक्षम्' (अ० सं० १०८८।१) इत्यादौ । न यथा तद्वत्-
रीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्बुलोकाद्यवयवत्वं भविष्यति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति ।
अत्रोच्यते—न तथादृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं यु-
क्तम् । कुतः, तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदि-
श्यते, 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छा० ३।१८।१) इत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमे-
श्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते, 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० ३।१४।२) इत्यादिवत् ।
यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्वि-
शेषस्यासंभव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्याप्राध्यायेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते
तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य
स्यान्न तु पुरुषत्वम् । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स
यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' (श० ब्रा० १०।६।१।११) इति ।
परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु 'पुरुषविधमपि
चैनमधीयते' इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं
केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः-
प्रतिष्ठितं वेद' इति पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यधैदिवत् बुमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं यद्वा-

रत्नप्रभाष्याख्या

मन्तरिक्षं च यो भूताभिर्मानुरुपेणाततान व्याप्तवान् स ध्यातव्य इत्यर्थः । जडमात्रस्य न ध्येत्यतस्मिन् आह—अथवेति ।
सिद्धान्तयति—न तथादृष्ट्युपदेशादिति । परमेश्वरदृष्ट्योपास्यजाठराग्निप्रतीकवाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां बुमूर्ध-
त्वादिसानीश्वरो लक्ष्य इत्युक्ता कल्पान्तरमाह—अथवा जाठरेति । अस्मिन्पक्षे प्राधान्येनेश्वरोपास्यता पूर्वत्र गुणतयेति भेदः ।
उपाधिवाचिभ्यां पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः । लक्षणाबीजमसंभवं व्याचष्टे—यदि चेति । पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याच-
ष्टे—यदि च केवल इति । ईश्वरप्रतीकत्वोपाधित्वस्य इत्यर्थो विवक्ष्येत तदेति शेषः । यत् यः, पुरुषः पूर्णः, स एषोऽग्निः
वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यो वेद स सर्वत्र भुङ्क्ष इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्युक्ता पाठ-
न्तरे पुरुषवित्तं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह—ये त्विति । ननु जाठरस्यापि देहव्यापिलात्तद्विधत्वं स्यादित्यत आह—
पुरुषविधत्वं च प्रकरणादिति । न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किंतु विराट्देहाकारत्वं, अधिदैवं पुरुषविधत्वमप्याह-

भामतीव्याख्या

बुमूर्धत्वादय उपपद्यत इति शङ्कितुरभिसंधिः । अत्रोत्तरम्—न । कुतः, तथा दृष्ट्युपदेशात् । अत्र चरममन्य-
सिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति । न तत्र चरमस्यानन्यथासिद्धिः, प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिवत्, तदुपाधुपदेशेन वा मनोमय-
प्राणशरीरो भारूप इतिवदुपपत्तेः । न्युत्तरा वा वैश्वानराभिः शब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वाच्चाप्यन्यथासिद्धिः । तथाच ब्रह्माश्रयस्य प्रत्यक्ष-
श्रयान्तरे जाठरवैश्वानराहणे धेयेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि वा ब्रह्मप्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च समावेश उप-
पद्यते । असंभवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे—यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येतेति । पुरुषमपि चैनमधीयत इति
सूत्रावयवं व्याचष्टे—यदि च केवल एवेति । न ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठितं पुरुषत्व-
मप्यर्थः । अत एव यत्पुरुष इति पुरुषमनूय न वैश्वानरो विधीयते । तथासति पुरुषे वैश्वानरदृष्टिरुपदेश्येत । एवं च परमे-
श्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यत इति भाष्यं निरूप्येत । श्रुतिविरोधश्च । 'स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषवि-
धं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूयते, ननु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । तस्मात् 'स एषोऽग्निः'

आनन्दगिररीयव्याख्या

तान स देवो बुलोकाद्यवयो ध्येय इत्यर्थः । परिच्छिन्नभूताग्नेन बुलोकाद्यवयवत्वमित्युक्त्या कल्पान्तरमाह—अथवेति । बुमूर्ध-
विशिष्टेष्वन्यथासिद्धत्वे कल्पितमाह—तस्मादिति । परिहारमवतारयति—अत्रेति । तद्वराणि व्याचष्टे—नेत्यादिना । दृष्ट्यु-
पदेशं सृष्ट्यान्तं स्पष्टयति—परमेति । ब्रह्मप्रतीकस्य जाठरस्योपास्यतेति शिष्टा सूत्रावयवं तदुपाधिना ब्रह्मण एषोपास्यतेति वि-
शेषोपपत्तिरिति व्याचष्टे—अथवेति । जाठरप्रतीकत्वात्तदुपाधित्वात् परसिद्धिर्लक्षणव्याप्यादिसिद्धिः । न तस्य तद्विज्ञान्यकारणे वि-
शेषोपपत्तिरिति आहः । असंभवादिति व्याचष्टे—यदि चेति । उपास्यत्वेऽपि जाठरे बुमूर्धत्वादेरसत् एवोपास्यः स्यात् । नच सति संभवे त-
द्विषयः । अस्तु तर्हि देवतादिविषयत्वं विशेषसेत्याशङ्क्याह—यथेति । पुरुषमपीत्यादि विभजते—यदि चेति । ब्रह्मोपाधित्वमपि वि-
शेषोपपत्तिरिति व्याचष्टे—यदि चेति । जाठरस्योपास्यत्वं तद्विषयत्वमपीत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि पुरुषत्वमेव न तद्विषयत्वमित्याह—यथेति ।

ध्यातं प्रसिद्धं मूर्ध्निचादि बुबुकप्रतिष्ठितत्वात् तत्परिग्रह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्रेरपि मन्त्रधर्मेण ध्रुलोकादिसंबन्धदर्शनान्मूर्ध्वैव सुतेजा इत्याद्यधयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति, तच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—अत एवोक्तं हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथाभूताग्रेरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्रेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य धुमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते, विकारस्य विकारान्तरात्मात्वासंभवात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न धुमूर्धत्वादिकल्पना संभवति । अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेष्वपि पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुपरोधेन । इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्या मन्यते । ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति । अत्रोच्यते—अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते । न हीह 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते । तस्याप्रकृतत्वादसंशङ्कित-

रत्नप्रभाख्या

शेषासकमूर्धादिबुबुकान्तेष्वङ्गेषु संप्रत्यक्षमीश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ईश्वरस्याङ्गेषु संपत्तिर्विध्यते । एवं जाठरं निरस्य प. इद्वं निरस्यति—अत एवेति । सूत्रं व्याचष्टे—यत्पुनरित्यादिना । धुमूर्धत्वादः, सर्वलोकफलभाक्त्वं, सर्वपाप्मप्रदाहः, मात्स्र्यब्रह्मशब्दोपक्रम उक्तहेतवः । तानेव स्मारयति—न हि भूताग्रेरित्यादिना । 'यो भानुना' इति मन्त्रेणेश्वरदृष्टया महिरोक्त इति भावः ॥ २७ ॥ पूर्वमग्निवैश्वानरशब्दावीश्वरलक्षकावित्युक्तम् । अधुना प्रतीकोपाधिपरित्यागेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो ध्यानरस्याध्यात्मं मूर्धादिबुबुकान्तेषु संपाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयोरीश्वरे योगवृत्त्या मुख्यत्वात्, अन्तःस्थत्वादीनां च तत्र संभवादित्याह—साक्षादपीति । साक्षात्पदस्यार्थमाह—विनैवेति । जाठराग्निसंबन्धं विनैश्वरस्योत्सवेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इदमन्तस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते किंतु नखादिशिखान्तावयवसमुदायाभ्युपगम्यशरीरे मूर्धादिबुबुकान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत्यतिष्ठितानि, तेषु संपन्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । तेन यथा शाखास्यस्य पक्षिणो वृक्षान्तःस्थत्वं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थत्वमित्याह—न हीह पुरुषविधमित्यादिना । अग्न्यादिशब्दस्येश्वरावचित्वाजाठराग्रेरसंशङ्कितत्वम् । अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु संपादनापुरुषविधत्वमन्तःस्थत्वं

भामतीव्याख्या

ये यद' इति यदः पूर्वोऽसंबन्धः, पुरुष इति तत्र पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अत एव न देवता भूतं अत एवेत्येवम्यः श्रुतिस्मृत्यवगतधुमूर्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाश्रयफलमागित्वसर्वपाप्मप्रदाहामन्त्रप्रपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । भानुना पृथिवीं द्यामतेमाम्' इति मन्त्रवर्णोऽपि न केवलोष्ण्यप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्रेरिममीदृशं महिमानमाह, अपि तु ब्रह्मविद्या तादृशेणेति भावः ॥ २७ ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । यदेतत्प्रकृतं मूर्धादिषु बुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु तीगुधिवीर्यन्तैर्लोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् संपाद्य पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । अत्रावयवसंपत्त्या पुरुषविधत्वं कार्यकारणसमुदायरूपपुरुषावयवमूर्धादिबुबुकान्तःप्रतिष्ठितत्वाच्च पुरुष-

आनन्दगिरियव्याख्या

ब्रह्मण्युपास्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ धुमूर्धत्वादिविशेषस्य जाठरविषयत्वं सन्दृश्य देवतादिविषयत्वं दूषयति—अत एवेति । व्याकृतं व्याकृतं पक्षद्वयमन्यत तस्य निरस्यत्वमाह—यदिति । सूत्रमुत्थाप्य व्याकरोति—अत्रेति । धुमूर्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाश्रयफलभाक्त्वंसर्वपाप्मप्रदाहामन्त्रप्रपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । भूतदेवतयोरपि धुमूर्धत्वादि सिध्यतीत्युक्तं प्रत्याह—न हीति । किंच वताया निरङ्कुशमैश्वर्यं किल्लीश्वरायत्वं, अतस्तस्यैव सर्वकारणस्य धुमूर्धत्वादित्याह—परमेश्वरेति । पक्षत्रयसाधारणं दोषमाह—मेति । चकारो ब्रह्मशब्दायोगस्य सर्वपाप्मप्रदाहोद्योगस्य च समुच्चयार्थः ॥ २७ ॥ बाजसनेयकेऽग्निशब्दं जाठरार्थमुपेक्ष्य परं तत्संबन्धच्छब्दानां स्वीकृत्य ब्रह्मोपास्तिरित्युक्तम् । इदानीमत्राप्यग्न्यादिशब्दो ब्रह्मार्थः । ततो यदधिदैवं ध्रुलोकादिश्रियन्तं ध्यातुं मूर्धादिबुबुकान्तं रूपं तदनुगतं ब्रह्मोपास्यं न जाठरावच्छिन्नमित्याह—साक्षादिति । वृत्तमनूष सत्रार्थं विज्ञोति—मित्यादिव । जाठरस्य प्रतीकादित्वेन अग्रे हेतुं सूचयति—अन्तरिति । साक्षादीश्वरोपास्यो विरोधं शङ्कते—नन्वेति । विरोधं सति—अत्रेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेकोऽङ्गाग्रहेऽप्यविरोधं प्रतिपाद्य हेतुमाह—न हीति । इहेति बाजसनेयकोक्तिः । अन्तःप्रति-

त्वाच्च । कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्धादिबुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभि-
प्रायेणेवमुच्यते—‘पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इति । यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां
पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः परमात्माभ्यात्ममधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिस्तस्य
यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—‘पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इति । निश्चिते च पूर्वा-
परालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तियते । विश्व-
श्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वायं नरः, विश्वे वा नरा अत्येति विश्वानरः परमात्मा, सर्वात्मत्वात् ।
विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्वितोऽनन्यार्थः, राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियो-
गाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणादुत्पत्तिकरणत्वं च परमा-
त्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥ कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपद्यत
इति तां व्याख्यातुमारभते—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेश-
मात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते । प्रदेशेषु वा हृद्यादिषु पलघ्नस्थानेषु विशेषेणाभिव्य-
ज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरूपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

चेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अथवेति । पुरुषविधत्वं पूर्ववत् । अन्तःस्थत्वं माध्यस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः । एवमन्तःस्थत्वमीशो
व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे—निश्चिते चेति । विश्वश्चायं नरो जीवश्च सर्वात्मत्वात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः कर्ता । विश्वे
सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानरः । रक्ष एव राक्षस इतिवत्स्थाने तद्विद्वत्प्रत्ययः । नरे संज्ञायामिति
पूर्वपदस्य दीर्घता । अगिधातोर्गल्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य रूपमभिरिति । अङ्गयति गमयत्यत्र कर्मणः फलं प्रापयतीति अग्निप्र-
णीरुक्तः । अभितोऽग इति वा अग्निः । वैश्वानरोपासकस्यातिथिभोजनात्पूर्वं प्राणामिहोत्रं विद्यात्वात्वेन विहितं, तदर्थमग्निप्रेतादि-
कल्पनं प्रधानाविरोधेन नेतव्यमित्याह—गार्हपत्येति ॥ २८ ॥ मात्रां परिमाणमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य विभोरेत्यर्थः ।

आमतीव्याख्या

षेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायमप्यपतितत्वात्तदवयवानां समुदायिनाम् । अत्रैव निदर्शनमाह—यथा वृक्षे शाखामिति ।
शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मप्यपतिता भवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—अथवेति । अन्तःप्र-
ष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयति । एतदुक्तं भवति—वैश्वानरः परमात्मा चराचरसाक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुशयमुच्यतीति—
निश्चिते चेति । विश्वात्मकत्वात् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा । विश्वेषां वायं नरः, तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य । विश्वे नरा जीवा वासा
नोऽस्य तादात्म्येनेति ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । साकल्येनोपलब्धभासं भवादुपासकानामनुग्रहायनन्तोऽपि पर-
मेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यन्तौत्याह—अतिमात्रस्यापीति । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः । उपासकानां

आनन्दगिरीयव्याख्या

ष्ठितत्वमिदमा पराष्टम् । प्रकरणोपपदयोरभावाज्जाठरानभिप्रायेऽपि पुरुषशब्देन करशिरश्चरणादिमतोऽभिधानात्कथं तद्विश्वं तदन्तः
प्रतिष्ठितत्वं वा परस्यापीत्याशङ्क्याह—कथमिति । पुरुषावयवसंपत्त्या तद्विश्वत्वं कार्यकारणसमुदायात्मनि तस्मिन्मूर्धादिबुबुकान्तस्य
स्थितेश्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायिनां समुदायमध्यपातित्वादित्याह—यथेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेन माध्यस्थ्येन साक्षीत्वं लक्ष्यं
इति पक्षान्तरमाह—अथवेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तेरविरोधमुक्त्वा वैश्वानरशब्दस्याविरोधमाह—निश्चिते चेति । तस्य तत्राह
तद्विषयतेत्याशङ्क्याह—केनेति । सर्वात्मत्वमाश्रित्य योगवृत्तिमेव कथयति—विश्वश्चेति । सर्वकारणत्वेन योगवृत्तिमाह—विश्वे
मिति । सर्वेश्वरत्वेनापि तमाह—विश्वे वेति । सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वं सर्वेश्वरत्वोपलक्षणम् । तथापि विश्वानर इति स्वात्म-
वैश्वानर इत्युच्यते, तत्राह—विश्वेति । ‘नरे संज्ञायाम्’ इति दीर्घता । अप्रप्रत्ययस्तर्हि कथं, तत्राह—तद्विद्वत् इति । अनन्यार्थं
प्रकृत्यर्थोत्तिरिक्तार्थशून्यत्वम् । तथापि कथं परस्मिन्नभिपदं, तदाह—अग्नीति । अग्नेर्धोतोर्गल्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्याभिरिति रूपं, त-
ज्जयति गमयति जगतोऽयं जन्म प्रापयतीत्यभिरप्रणीरुक्तः । आदिशब्दादभितोगतत्वं सर्वशालुत्वं च गृहीतम् । एवं वाजिशालात्म-
परोपास्तिसिद्धौ न तद्वल्लच्छान्देग्यवाक्यं विषट्सीयमित्युक्तम् । यत्तु छान्देग्ये परस्मिन्नसंभवि लिङ्गमुक्तं, तत्राह—गार्हपत्यादी-
॥ २८ ॥ सूत्रत्रयमाकाङ्क्षादारादत्ते—कथमिति । निरस्यन्याकरोति—अतिमात्रस्येति । अतिक्रान्ता मात्राः परिमाणं येन तस्येति शब्द-
भोरीश्वरस्यायुक्ता प्रादेशमात्रेति शङ्कां निरस्यन्याकरोति—अभिव्यज्यत इति । स्वाभावाविकाणिमाधैश्वर्यव्यापनार्थं महतोऽपि शक्त्यो-
कात्प्रति सूक्ष्मत्वेन व्यक्तिरिति श्रुतयति—किलेति । नियमेन प्रादेशमात्रतया व्यक्तौ हेत्वभावात्त्रेयं व्याख्यास्याशङ्क्याह—प्रो-

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वायं मनसानुसृत्येते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु खगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्वाज्यते । नचेह परमे-
श्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति यद्बुद्धयसंबन्धाद्वाज्यते । तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभ-
वति यथाकथंचिदनुसरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वायमप्रादेशमात्रोऽप्यनुसर-
णीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरि-
राचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथाहि—समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं
बुधभृतीनृथिवीपर्यन्तात्सैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानभ्यात्ममूर्धप्रभृतिषु बुबुकपर्यन्तेषु
देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति—‘प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सु-
विदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति । स
होवाच मूर्धानमुपदिशन्बुवाचैव वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्बुवाचैव वै सुतेजा
वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्बुवाचैव वै पृथग्वत्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदि-

रत्नप्रभाभ्याख्या

पासकानां कृतेऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते, प्रदेशेषु वा मीयतेऽभिव्यज्यत इति प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह—
नुस्मृतेरिति । प्रादेशेन मनसा मितः प्रादेशमात्र इत्यर्थः । यथाकथंचिदिति । मनःस्य प्रादेशमात्रत्वं स्मृतिद्वारा
प्रमाणे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः । सूत्रस्थानीन्तरमाह—प्रादेशेति ॥ ३० ॥ संपत्तिं श्रुत्युक्तां प्रादेशमात्रश्रुतेर्गति-
ह—संपत्तेरिति । ब्राह्मणं पठति—प्रादेशमात्रमिवेति । अपरिच्छिन्नप्रमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन संपत्त्या कल्पितं सम्म-
नदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरमभि प्रत्यक्त्वेन संपन्नाः प्राप्तवन्तः, ह वै पूर्वकाले, ततो वो युष्मभ्यं, तथा बुधभृतीनवयवान्वक्ष्यामि
मा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य मूर्धानाध्यात्माहोषु वैश्वानरं संपादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन्प्रति राजा प्रतिज्ञाय
मीयमूर्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्बुवाच—एष वै मे मूर्धा भूरादीलोकानतीत्य उपरि तिष्ठतीत्यतिष्ठाऽसौ बुलुको
धानरः । तस्य मूर्धेति यावत् । अध्यात्ममूर्धाभेदेनाधिदैवमूर्धा संपाद्य ध्येय इत्यर्थः । एवं चक्षुरादिबुहनीयम् । स्वकीयचक्षुषी
यन् ‘एष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच’ । नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो लक्ष्यते तस्मिन्प्राध्यात्मिकप्राणेऽधि-
प्राणस्य वायोर्देहिमाह—नासिक इति । अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्तद्वत्परः । मुख्यं मुख्यं तस्मिन्निधिदैवं बहुलाकाश-

भामतीभ्याख्या

१ । उपासकार्थमिति यावत् । व्याख्यान्तरमाह—प्रदेशेषु वेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ संपत्तेरिति जैमिनिः ।

आनन्दमिरीयव्याख्या

ति । अभिव्यक्तिकलमाह—अत इति ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह—अनुस्मृतेरिति । व्याचष्टे—प्रादेशेति । पूर्वेण विक-
र्णं वाशब्दः । अभिव्यक्त्यर्थः परिमाणमभिव्यङ्ग्ये भातीत्येतद्वाप्तेनाह—यथेति । वैषम्यमाशङ्क्य प्रत्याह—यद्यपीति । इद-
परिमाणं मनःप्रभवस्मृतावारोपितं स्मृत्यैक्येनाध्यस्तस्यमाणेश्वरेऽध्यस्तमालम्बनमिति यथाकथंचिदित्युक्तम् । स्मृतिगतपरिमाणस्य
द्वारावारोपितस्य संस्यमाणो कथमारोपो विषयविपरिवर्तने भेदादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तरमाह—प्रादेशेति । उपसंहरति—एवमिति ।
१० ॥ प्रादेशमात्रश्रुतेर्विषयं कथंचिदुक्त्वा साक्षादेव श्रुत्युक्तं विषयमाह—संपत्तेरिति । प्रतिज्ञां विप्रजते—संपत्तीति । संप-
त्तश्रुतेति पृच्छति—कुत इति । उत्तरम्—तथाहीति । तदेव ब्राह्मणमुदाहरति—प्रादेशेति । परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि
द्वेनेन प्रादेशमात्रमिव सन्त्यगदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरं पूर्वमभिसंपन्नास्ततो वो युष्मभ्यं तथा बुधभृतीनेतानवयवान्वक्ष्यामि यथा
परिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीत्यौषमन्वयबुधभृतीन्प्रति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञायाश्रयती राजोवाच, किं कुर्वन्निरयुक्तो स्वस्य मूर्धानमुप-
क्रामेण दर्शयन्नेव वै लोकान्भूरादीनतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा बौर्वैश्वानरस्यावयव इति । प्रसिद्धे मूर्धनि वैश्वानरस्याधिदैवं यो मूर्धा
कृतहृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । स्वकीये चक्षुषी दर्शयन्बुवाचैव वै सुतेजाः शोमनतेजःसहितः सूर्योऽधिदैवं वैश्वानरस्य चक्षुरिति । प्रसि-
द्धगोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यदादित्यास्यं चक्षुस्तद्वद्विदित्यर्थः । अध्यात्मप्रसिद्धयोर्नासिकयोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यो बाहुः प्राणस्तद्वद्विदि-
नासिके इति । अध्यात्ममुखावच्छिन्ने नभसि वैश्वानरस्य यदधिदैवं संदेहास्यं नभस्तदीरित्याह—मुखमिति । मुखसं-
न्तस्य वैश्वानरस्याधिदैवं या वसिस्तानीया आपस्तद्वदिमाह—मुख्या इति । प्रसिद्धे बुबुके वैश्वानरस्य याधिदैवं पादादित्या प्रथिपी
माह—पुङ्गवमिति । ननु छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्नैका विधा गुणवैषम्यादतो न वाजसनेयकानुसारेण छान्दोग्ये प्रादेशमात्र-

शुक्लवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशशुक्लवाचैष वै रयिवैश्वानर इति । शुक्लमुपदिशशुक्लवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । शुक्लकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि बाह्यसनेयके घोरतिष्ठात्वगुणा समास्नायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः । छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समास्नायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः । तथापि नैतावता विशेषेण किञ्चिद्दीयते, प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । सर्वशास्त्राप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततां जैमिनिराचार्या मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धञ्चुबुकान्तराले जाबालाः—‘य एषोऽनन्तोऽन्यक आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति’ । तत्र चेमामेव नासिकां वरणा नासीति निरुच्य या सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासीति पुनरामनन्ति—‘कतमद्यास्य स्थानं भवतीति । भुवोवर्णाण्यस्य च यः संधिः स एष ध्रुलोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति (जाबाल १) । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्र-

रत्नप्रसाध्याख्या

दृष्टिः मुखस्थलारूपस्वास्त्वैश्वर्यदितदीयवस्तिस्योदकदृष्टिः चिबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैपन्नविषयोभेदादभिरहस्ये श्रुत्युत्तारेण छान्दोग्यस्यप्रादेशमात्रश्रुतिः कथं व्याख्येयेत्याशङ्क्याह—यद्यपीत्यादिना । एतत्तात्पर्यवैषम्येण बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धं विवैक्यं न हीयते । शाखाभेदेऽपि सर्वशास्त्रासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनमेकमिति वाच्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिष्ठात्वगुणद्वेष्टान्दोग्य उपसंहृतव्यः । विश्वरूपत्वगुणश्च वाजिभिर्ग्राह्यः । तथाच द्युसूर्ययोः सुतेजस्तस्य सममतिष्ठात्वविश्वरूपत्वयोर्व्यवस्था । यद्वा शाखाभेदेन गुणव्यवस्थासु न विद्याभेद इति भावः ॥ ३१ ॥ प्रादेशमात्रसंपत्तिप्रयुक्तत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति—आमनन्तीति । य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्नः अतोऽन्यको दुर्विज्ञेयस्तं कथं जानीमिष्ये प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं, स ईश्वरोऽविमुक्ते कामादिभिर्बेदे जीवे भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपास्यः । पुनरत्रिप्रश्नः इति, उत्तरं वरणायामिति । एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि ज्ञेये । तत्र च श्रुतौ इमामेव भ्रूसंहितां नासिकां निरुच्येति भाष्योचना । सर्वाणिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति वरणा भ्रूः, सर्वान्दोषाश्चाशयतीति नासी नासिकेति निर्वचनं श्रुतम् । नासिकुर्बोर्जावद्वाश्वरस्थानत्वध्यानात्पापवारकत्वमिति मन्तव्यम् । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य स्थानं पृच्छति कतमदिति, भुवोर्वोत्तरम् । प्राणस्येति पाठेऽपि प्राणस्येत्यर्थः । स एष संधिर्ध्रुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन ध्येय इत्याह—स आसतीत्याख्या

आसतीत्याख्या

मूर्धनमुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रादेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवयासंपादन्यप्रादेशमात्रं वैश्वानरं दृष्टयति ॥ ३१ ॥ अत्रैव जाबालश्रुतिं संवादमाह सूत्रकारः—आमनन्ति चैनमस्मिन् । अविमुक्ते अविद्योपाधिकल्पितात्मनो जीवात्मनि स तत्त्वविमुक्तः । तस्मिन्प्रतिष्ठितः परमात्मा, तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—‘अनेन जीवेनात्मना’ इति । अत्र

आनन्दगिरीयव्याख्या

श्रुतिर्नैतन्येति, तत्राह—यद्यपीति । अल्पवैषम्येऽपि बहुतरप्रत्यभिज्ञानाद्वैक्यमित्यर्थः । विवैक्यं किञ्चिदित्युक्तम् । तथापि परमभेदादिभेदाभेदाशङ्क्याह—सर्वेति । न्यायस्य गुणोपसंहाराधिकारे वक्ष्यमाणत्वादाज्ञसनेयकस्यातिष्ठागुणद्वेष्टान्दोग्ये तद्वत्त्वमिदं रूपगुणोऽन्यत्र ज्ञेय इत्यर्थः । छान्दोग्यवदितरत्र ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इत्युपक्रमाभावात् विवैक्यमित्याशङ्क्य ‘स एषोऽविमुक्तो यत्पुरुषः’ इत्युपसंहारे पुरुषोद्देशेनाग्रणीत्वादिविधेरुपक्रमेऽपि तस्यैवावगमतादुभयस्य च परमात्मत्वादाभ्युपगम्य विवैक्यत्वादाज्ञसनेयकत्वेनाच्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिरित्युपसंहरति—संपत्तीति ॥ ३१ ॥ प्रादेशमात्रश्रुतिः संपत्तिनिमित्तत्वेन श्रुत्यन्तरमाह—आमनन्तीति । सूत्रं व्याकरोति—आमनन्ति चेति । य एष प्रसिद्धः परमात्मा नाशाभावादनन्तः, स्वरूपेणानन्त्येकैरन्यैकः, तं कथं जानीमिष्ये प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—स इति । स हि परमात्मा जीवात्मन्यविमुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रतिष्ठितः परस्वैव प्रकृत्यादित्यर्थः । पुनरत्रिप्रश्नश्च—स इति । तत्र याज्ञवल्क्यो ब्रूते—वरणायामिति । वरणा भ्रूः । प्रश्नान्तरं भूमिकापूर्वमाह—तत्र चेति । प्रकृता श्रुतिः सप्तन्यर्थः । इमामेव प्रसिद्धां भ्रूसंहितां नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासंहिता नासीति निरुक्तत्वेत्यर्थः । अविमुक्तस्य स्थानभूता ‘का वै वरणा का च नासी’ इति प्रश्नस्य प्रत्युक्तिः सर्वाणिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति वरणेति सर्वाणिन्द्रियकृतान्दोषान्पापानो नाशयति तेन नासीति । नियम्यजीवाधिष्ठानत्वद्वारा नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वाभावात् पापवारकत्वादिति सिद्धिः । तयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषगवेषणया पृच्छति—कतमचेति । याज्ञवल्क्यस्तत्त्वाह—भुवोर्वोत्तरम् । प्राणे न वयस्ततोर्मेधं ध्रुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन ध्येयमित्याह—स इति । श्रुत्यन्तरसंवादकत्वाह—तस्मात्

प्रभृतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो धार्यं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिवि-
मिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः । तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥
इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

रत्नप्रभाध्याख्या

१ इति । आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति विमीयते ज्ञायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमानश्च, सर्वस्वरूपत्वे ज्ञानन्यात् । मानमत्र परिमाणम् । अभिविमिमीते निर्मिमीते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति द्वम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाध्याख्यायां भाष्य-
प्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भामतीव्याख्या

कल्पितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः । वरणा भूः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारी-
रमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

आनन्दगिरीयव्याख्या

शेषान्तरं घटयति—अभिविमानेति । प्रत्यक्त्वेन सर्ववेद्यत्वं सर्वोत्पत्त्ये संत्यानन्त्यं सर्वकारणत्वं वा निमितीकृत्वाभिप्रायमेव
इत्यति—प्रत्यगिति । परमेश्वरे साधकसत्त्वाज्जाठरादौ तदभावात्परोपास्तिपरं वैश्वानरवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।
विशेषप्रचुराणां वा रुडिबहुलानां वान्यतरत्रास्पष्टलिङ्गानां वा वाक्यानां ब्रह्मण्यन्वयः सिद्ध इति पादार्थं निगमयति—इति सिद्ध-
मिति ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकव्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य
तीतः पादः ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिसमन्वयाख्यो
द्वितीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः । शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

सूत्रं प्रधानं भोक्तृज्ञो शुभ्वाद्यायतनं भवेत् ॥ श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यां भोक्तृत्वात्तद्व्यतिरेकः ॥ १ ॥
नाथो पञ्चावारमशब्दात् भोक्ता युक्तगम्यतः ॥ ब्रह्मप्रकरणदीक्षा सर्वज्ञत्वादितत्त्वात् ॥ २ ॥

इदं श्रूयते—‘यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुः’ (मु० २।२।५) इति । अत्र यदेतद्बुधप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिद्वचनम्यते, तर्हि परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति सिद्धिहते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात्, ‘अमृतस्यैव सेतुः’ इति श्रवणात् । पारवानिह लोके

रहस्यमाध्याक्या

शुभ्वोतभूमपदमक्षरमोक्षणीयं श्रीराममल्पहृदि भान्तमधीशितारम् । इन्द्रादिवैद्यमखिलस्य च शासितारं ज्योतिर्नमः पदमनिद्रमजं भजेऽहम् ॥ १ ॥ एवं रुडिपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः । अङ्गुलीयौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयः पाद आरभ्यते । अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यध्यायपादसंगतयः । तत्र पूर्वमुपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थयुगुर्ध्वत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तं, तद्वदत्राण्युपक्रमस्य साधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाव्याप्तिः, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्माधीरिति फलम् । मुण्डकवाक्यमुदाहरति—इदमिति । यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट्, प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्मकं, चकारादव्याकृतं कारणमोतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिः नात्मानं प्रत्यगभिर्न जानथ श्रवणादिना । अन्या अनात्मवाचो विमुञ्चथ विशोषेण निःशेषं त्यजथ । एष वाग्विमुक्तपूर्वकाल्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्षस्यासारापारवोरससारवारिभेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मातृवच्छ्रुतिमुमुक्षुमुपदिशति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात्संशयमाह—तत्किमिति । अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति षष्ठ्या ब्रह्मणे भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादिवशब्दपरामृष्टं शुभ्वाद्यायतनमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्याह—अमृतस्येति । भेदश्रवणात् सेतुरिति श्रवणाच्चेत्यर्थः । तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातम् । सेतुश्रवणं स्वयं विवृणोति—पारवानिति । अनन्तं कालतः । अपरं देशतः ।

भारतीव्याक्या

शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपदिष्यते । तत्र ‘पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः । शुभ्वाद्यायतनं पुक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥’ पारवारमप्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविधारको लोके दृष्टः, नतु वयनदेतुः त्रम् । हृदिनिगडादिविषयि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुभवति । न चाभेदे सद्ब्रह्मातृत्वस्य सेतुरिति युज्यते । नच ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तदिदमुक्तम्—अमृतस्यैव सेतुरिति श्रवणादिति । अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणात्, इति योजना । तत्रामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातम् । सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे—पारवानिति । तथाच पारवत्वमृतव्यतिरेके सेतावतुश्रीयमाणे प्रधानं वा सांख्यिकी

आनन्दगिरीव्याक्या

पूर्वस्मिन्पादे सविशेषवस्तुप्रचुराणां वाक्यानां ब्रह्मपरतोक्ता । संप्रति निर्विशेषब्रह्मप्रचुराणां तेषां तत्परतां वक्तुं पादान्तराभ्युपगम्यते । तत्र पूर्वोपधिकरणे त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः परमाभेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याशङ्क्याह—शुभ्वादीति । यदप्यन्यस्य श्रुतवैयर्थ्यशेषस्थलिकेनान्यपरत्वमुक्तं, तत्प्रसङ्गेन जगदायतनत्वस्यानेकासाधारणस्य वाक्यशेषस्थाल्युक्त्या ब्रह्मपरत्वमाह—शुभ्वादीति । आधर्वर्णवाक्यमुदाहरति—इदमिति । लोकत्रयकल्पनाधिष्ठानत्वोपस्था पथीकृतभूतपथकाधिष्ठानत्वमाह—यस्मिन्निति । कार्यवैयर्थ्यसमपृथक्त्वःकरणस्य तत्रैव कल्पितत्वमाह—मन इति । इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति—सहेति । चकारादव्यतिरेकान्व्याकृतेश्वरान्तर्वाभिगामाध्यस्तत्वं ध्वनितम् । मायाख्यां प्रकृतिं कल्पितकार्यपरम्परं च श्रुत्युदिततर्काणिना विद्याय तमेवाधिष्ठानं भूतमद्वयमात्मानं जानयेति मुमुक्षुप्रत्याह—तमेवेति । वाच्यवाचककल्पनानामैक्यापरोक्षमिम्या वाधमाह—अन्या इति । एष वाग्विमुक्तपूर्वकाल्मसाक्षात्कारः सोपादानसंसारनिवृत्तिलेनामृतत्वस्य व्यवस्थापक इत्याह—अमृतस्येति । आयतनस्यान्यत्वेन मुदाहरणमित्याशङ्क्याह—अत्रेति । आयतनत्वसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह—तदिदमिति । अर्बान्तरं प्रधानम् । उपक्रमस्य लक्षणे रणशब्दस्य वाक्यशेषगतमुगुर्ध्वत्वादिलिङ्गेनेश्वरार्थत्वविहायुपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषगतसेतुश्रुत्या परिच्छिन्ने सेतुत्वस्यैव व्यवस्थेति पूर्वपक्षमिति—तत्रेति निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तलक्ष्यन्योक्तैः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानाव्याप्तिः, सिद्धान्ते परमेश्वरमोक्षणीय फलम् । आयतनत्वस्य ब्रह्मण्यपि भोगाश्रयोन्तरमित्याशङ्क्य प्रत्याह—कस्मादिति । अमृतस्येति श्रवणादेव सेतुरिति च अनात्मिकी योजना । अमृतस्येति, त्रयीप्रयोगाद्ब्रह्मणः स्वयममृतत्वादित्यस्यामृतत्वाभावात्तत्प्रयोगो ब्रह्मणे नेति मत्वा सेतुश्रुतिं विशदयति—

सेतुः प्रख्यातः । नच परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुं, 'अनन्तमपारम्' (बृ० २।४।१२) इति श्रवणात् । अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं, तस्य कारणात्वादायतनत्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात्, 'वायुर्वै गौतम तत्सु च वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्ति' (बृ० ३।७।१२) इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात् । तस्यापि भोक्तृत्वान्नोपपन्नं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह—**गुण्युच्चायतनमिति** । द्यौश्च भूश्च द्युमुचौ, द्युमुचावादी यस्य तद्विद्ं द्युम्वादि । यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगद्वीतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः, स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः । आत्मशब्दो हीह भवति—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते ना-

रत्नप्रभायाख्या

जलविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणासंभवाद्गौतमसेतुग्रहे कर्तव्ये मुख्यसेलविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कश्चिद्वाहः । ननु मुख्यस्यानियतविधारणगुणत्वानीश्वर इति भावः । यथा लोके मणयः सूत्रेण प्रथिता एवं हे गौतम, समष्टिज्ञात्मकवायुना स्थलानि सर्वाणि संदृग्धानि प्रथितानि भवन्तीति धृत्यर्थः । आत्मशब्दात्पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्यत आह—**शारीरो वेति** । सद्धितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेरित्यर्थः । नन्वात्मशब्दो जीवे संभवतीत्यत आह—**आत्मशब्दश्चेति** । उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्वत्र

भामतीयाख्या

कल्पितं भवेत् । तत् सख स्वकार्योपहितमर्यादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवतीति पारवत्, भवति च गुण्युच्चायतनं, तत्प्रकृतिवात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चात्मात्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशत्वा प्रदीप इतिवत् । भवति चास्य ज्ञानमप्यर्थोपयोगि, तदभावे प्रधानादिवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गात्पत्तेः । यदि त्वत्सिद्धमग्रामाभावेन न परिउप्यसि, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतस्वप्नं गुण्युच्चायतनं, तस्मिन् प्राणिणे सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः । एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम् । अथ तु साक्षाच्छ्रुत्युक्तं गुण्युच्चायतनाद्रियसे, ततो वायुरेवास्तु । 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्ति' इति श्रुतेः । यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यत इति न परिउप्यसि, भवतु तर्हि शारीरः, तस्य भोक्तृभोग्यात् युग्रप्रतीत्यायतनत्वात् । यदि पुनरस्य गुण्युच्चायतनस्य सार्वत्रिक्येति वापि न परिउप्यसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भ इव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा गुण्युच्चायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्त्वं चाभूतात्परब्रह्मणो भेदश्रेण्यादि सर्वत्रोपपद्यते । अयमपि 'वायुना वै गौतम सूत्रेण' इति श्रुतिमुपन्यस्यता सूचितः । तस्मादयं युग्रप्रतीनामायतनमित्येवं प्रसिद्धमिधीयते । गुण्युच्चायतनं परं ब्रह्मेव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः । कुतः, स्वशब्दात् । 'धारणाद्वाऽमृतत्वस्य साधनाद्वाऽस्य मृता । पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥' नहि मृदास्मृतो मूर्तेः पारावारमभ्युवर्ततां पापसां विधारको लोकसिद्धः । तुः प्रधानं वाग्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाभ्युपेयते । किंतु पारवत्तापानपरो लाक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः । सोऽस्माकं पारवत्तावर्जं विधरणत्वमात्रेण योगमात्राद्गृहिं परित्यज्य प्रवर्त्यते । जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं चात्मज्ञानस्य पारवत्त्वमवश्यमिति । अमृतशब्दश्च भावप्रधानः । यथा 'येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्र द्वित्वैकत्वे ऐकशब्दार्थौ, अन्यथा ऐके-

आनन्दगिरियव्याख्या

मिति । तथापि कुतो न ब्रह्मणः सेतुत्वं, तत्राह—**नचेति** । आनन्दमनौषचारिकमित्युक्तम् । उभयत्रापि सेतुशब्दस्य स्वाध्यायोपेक्षेऽपि विधरणस्वागन्तुकस्याश्रयणाजिज्ञासिद्धपरिच्छिन्नाश्रयणं युक्तमिति भावः । किं तदर्थान्तरं, तदाह—**अर्थान्तरे** इति । श्रुत्युक्तायतनं औपमेवोचितं न स्मार्तमिलाशङ्क्याह—**श्रुतीति** । वायोरायतनत्वं साधयति—**वायुरिति** । सर्वगतस्य स्वाधिकृतः सूत्रेत्याशङ्क्य सूक्ष्मतया सूत्रवदवस्थानादित्याह—**वायुनेति** । आकाशस्यापि सूत्रवदन्तर्वर्तनमस्तीत्याशङ्क्यास्य सर्वलोकस्वभावतया विधारकत्वमाह—**अयं चेति** । संदृग्धानि संप्रथितानि विधृतानीत्यर्थः । आयतनस्यात्मत्वश्रुतेर्नैवमिलाशङ्क्याह—**शारीरो वेति** । तस्य परिच्छिन्नत्वाच्च सर्वविधारकतेत्याशङ्क्य कर्मोपाख्यादिद्वारा सर्वरिथितेहेतुत्वामाह—**तस्येति** । विश्रायतनत्वेन मानस्य वायोभोक्तृत्वां ध्यानार्थं वाक्यमित्युपसंभृतिमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूषोत्तरपक्षप्रतिज्ञामादाय विशृङ्खलति—**एवमिति** । 'न भूदुषि' इति निषेधाद्गुण्युच्चायतनीति यथादेशासिद्धिरिति चेन्न । 'गातिकाकोपपदाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते' इति विशेषणात्, अस्य च कारकोऽस्त्वत् । इदं द्वयोः समत्वादुपपदत्वं दिवो नेति चेन्न । समत्वेऽपि प्रथममनुक्त्या दिवश्चरमप्रयुक्तां भुवं प्रत्युपपदत्वमारोप्य समासे मादेशसिद्धेः । नच इदं समस्यमानानां समत्वनियमः, राजपुरुषादिषु व्यभिचारात् । तस्माद्दर्भाभ्यामिवद्व्युच्चायतनीत्यविरुद्धम् । इदं गुणसंविधाने च कृते तस्यायतनमिति स्थिते प्रतिज्ञाया विवक्षितमर्थमाह—**यदिति** । जगदायतनत्वस्यान्यत्रापि योगे विशेषोक्तिरुच्यते—**कुरु इति** । तत्र हेतुमादाय योजयति—**स्वशब्दादिति** । आयतनशब्दसमानाधिकृतात्मशब्दस्यादृष्टिमाशङ्क्याह—**इति** । जीवादावपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तम्—**आत्मशब्दश्चेति** । पक्षान्तरे मुख्यमाश्लेषयुक्तमित्यर्थः । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तस्यासा-

यन्तरपरिग्रहे । कश्चिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—‘सम्भूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः’ (छा० ६।८।४) इति । स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च ब्रह्म संकीर्त्यते—‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्’ इति । ‘ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण’ (मु० २।२।११) इति च । तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् । यथानेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवति, तां निवर्तयितुं सावधारणमाह—‘तमेवैकं जानथ आत्मानम्’ इति । एतदुक्तं भवति—न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किंतु—विद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं, जानथैकरसमिति । यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तम् । तद्वदायतनभूत-स्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानुतामिसंघस्य चापवादः श्रूयते—‘मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति’ (का० २।४।११) इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चप्रविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । ‘स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्वा

रक्षप्रमाध्याख्या

प्रत्येकं मुखं नास्तीत्यर्थः । उपक्रमस्थसाधारणायतनस्य गौणसेतुल्लिङ्गप्रथमधुतात्मधुत्या ब्रह्मनिश्चय इति भावः । स्वशब्दादित्यस्यान्तरमाह—**कश्चिच्चेति** । प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं, स्थितावायतनं, लये प्रतिष्ठितं ब्रह्मवाचिसत्त्वेन छान्दोग्ये ब्रह्मण आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तथेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—**स्वशब्देनैवेति** । ‘यस्मिन् योः’ इति वाक्यात्पूर्वोक्त-वाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसंकीर्तनान्मध्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः । पुरुष इति पूर्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यं, सर्वाषु दिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि । उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे—**तत्रेत्यादिना** । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेति संबन्धः । यस्मिन् सर्वमोतं तमेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निविशेषेणैव-मित्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह—**विकारानुतेति** । विकारेऽनृते कल्पिते अभिसंधोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभाक्त्वेन निन्दायुतेष कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं, तत्राह—**सर्वं ब्रह्मेति** । यथोरः स स्थापूरितिवत् यत्सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वैर्दृशेन ब्रह्मविधानाद्वाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वाथमित्यर्थः । तत्र नियामकमाह—**स यथेति** । ल-

भामनीयाख्या

प्तिरिति स्यात् । तदिदमुक्तं भाग्यकृता **अमृतत्वसाधनत्वादिति** । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि शुब्धायापनो उपपत्त्येते । अत्र च स्वशब्दादिति तन्नेषोचितमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वं ज्ञेयस्य स्वशब्दाः । स्यादेतत् । आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते । तथाच त एवात्रास्त्वमृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह—**तत्रायतनायतनवद्भावश्रवणादिति** । विस्म-रूपेऽनृतेऽनिर्वाच्येऽभिसंधानं यस्य स तथोक्तः । भेदप्रपञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते—**मृत्योरिति** । **सर्वं ब्रह्मेति त्विति** । यत्सर्वमवियारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म । न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः । **अपर**

आनन्दगिरौष्याख्या

धारणसच्छब्देनायतनत्वोक्तिरिति योजनान्तरमाह—**कश्चिच्चेति** । स्वसायतनस्यासाधारणायतनशब्दादिति योजनान्तरं मत्वा क्षुतिना **ह—सदिति** । सतो निमित्तत्वेनैव मूलत्वं प्रत्याह—**सदायतना इति** । असमवायिकारणस्यैव सतः स्थितिहेतुत्वमेवेत्याशङ्क्याह—**सत्प्रतिष्ठा इति** । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तदसाधारणपुरुषशब्देन ब्रह्मशब्देन परशब्देनामृतशब्देन चोक्तिरित्यन्तरमाह—**स्वश-ब्देनेति** । ब्रह्मेति प्रकरणोक्तिः । ‘यस्मिन् योः’ इत्यादिवाक्यात्पूर्वोक्तवाक्ययोर्ब्रह्मोक्तिर्मध्येऽपि तदेव युक्तं, आदिमध्यावसानानामैक्यायै वाक्ये-क्यादित्यर्थः । पुरस्ताद्ब्रह्मोक्तिमाह—**पुरुष इति** । पुरस्तादपि तदुक्तिमाह—**ब्रह्मैवेति** । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पश्चात्पश्चिमायां दिशि-णतो दक्षिणस्यामुत्तरेणोत्तरस्यां यदिदं दृश्यते तद्ब्रह्मैवेत्यर्थः । सर्वत्र ब्रह्मोक्तावपि तदेकरसत्वमाशङ्क्याह—**तत्रेति** । उक्तवचनं सप्तम्यर्थः । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवतीति संबन्धः । वैचित्र्यं दृष्टान्तेनाह—**यथेति** । कथं तर्हि तस्मिन्सर्वं, तद्वाह—**तामिति** । जगदायतनं ब्रह्म ज्ञेयमित्युक्ते कुतस्तदैकरस्यं, तत्राह—**एतदिति** । तथापि कथं प्रपञ्चायतनस्य निष्कृष्य ज्ञानं, तत्राह—**यथेति** । एकशब्दादेवकाराधायतनपदलक्ष्यमेकरसं ब्रह्मात्मत्वेन ज्ञेयमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**विकारोति** । वाच-रम्भणभूतेर्दृश्यत्वादित्युक्तेष्व विकारो भिन्ना तस्मिन्ननृतेऽनिर्वाच्येऽभिसंधाभिमानो यस्य तस्येति यावत् । द्वैतं सत्यं पश्यतो नित्य-श्रुतेरप्येकरसं ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मेकरस्य सामानाधिकरण्यश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य पुरुषः स्थापूरितिवज्जाख्यादिना विरुद्धस्य दैतस्य ब्रह्मण सामानाधिकरण्यं बाधार्थमित्याह—**सर्वमिति** । यदविचारोपितं तत्सर्वं वस्तुतो ब्रह्म न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमतो न क्षुतिविदमित्यर्थः । **ब्रह्मण** सर्वत्वविधावप्रसिद्धानुवादेन प्रसिद्धविधिप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य ब्रह्मणो नानारसत्वे मूलान्तरविरोधमाह—**स यथेति** । तस्य-

रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ०४।५।१३) इत्येकरस-
ताश्रवणात् । तस्माद्बुध्वाद्यायतनं परं ब्रह्म । यत्तुक्तं, सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थ-
न्तरेण बुध्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते—विधारणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते
न पारवत्त्वादि । नहि मृदाहमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृदाहमय एव सेतुरभ्युपगम्यते ।
सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि, पित्रो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः। अपर
आह—‘तमेवैकं जानथ आत्मानम्’ इति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं, यश्चेतत् ‘अन्या वाचो विमुञ्चथ’
इति वाग्विमोचनं, तदत्राभूतत्वसाधनत्वात् ‘अमृतस्यैव सेतुः’ इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न तु
बुध्वाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण बुध्वाद्यायतनेन भाव्यमित्येतदयुक्तम्॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म बुध्वाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते । मुक्तैरुप-
सृत्यं मुक्तोपसृप्यम् । देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभ-
वादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः ।
तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृत्यं गम्यमेतदिति बुध्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो

रत्नप्रभाख्या

णपिण्डोऽन्तर्बहिर्दृश्य रसान्तरश्चक्षुः सर्वो लवणैकरसो यथा, एवमरे मैत्रेयि, चिदेकरस आत्मैतर्थाः । यद्यपि पारवत्त्वसाव्य-
वत्तादिकं मुख्यसेत्वव्यभिचारि तथापि सेतोर्जलादिबन्धनरूपं यद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थकदेशाद्गुणत्वेन
प्राप्तं ननु पदार्थवहिर्भूतं पारवत्त्वादिकमित्याह—अत्रोच्यते इति । दृष्टत्वात्तद्भेदोऽतिप्रसङ्गमाह—नहीति । अत्र श्रुतौ
परेणेति शेषः । विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्फुटयति—पित्र इति । सिनोति वप्रातीति सेतुपदार्थकदेशो विधारणमित्यर्थः ।
तथा चाभूतपदस्य भावप्रधानत्वादभूतत्वस्य सेतुविधारकं ब्रह्म । अस्यैवाभूतत्वं नान्यस्येत्येवम् । यद्वा बुध्वाद्याधारो ब्रह्म न सेतु-
शब्दार्थः किंत्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह—अपर इति । फलितमाह—तत्र यदुक्तमिति । ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः॥१॥
मुक्तैरुपसृत्यं प्रत्यक्त्वेन प्राप्यं यद्ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतियोगिनं बन्धं दर्शयति—देहादिष्विति । तद्विप-
र्ययेणेति । उक्तपदोच्चेतात्मकबन्धनिवृत्त्यात्मना स्थितमित्यर्थः । यथा नयो गङ्गाया नामरूपे विहाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति

भामतीख्या

आहेति । नात्र बुध्वाद्यायतनस्य सेतुता येन पारवत्ता स्यात् । किंतु ‘जानथ’ इति यज्ज्ञानं कीर्तितं, यश्च ‘वाचो विमुञ्चथ’
इति वाग्विमोचः, तस्याभूतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमपि पारवदेव । नच प्राधान्यादेव इति सर्वनाम्ना बुध्वाद्यायतन-
साधनं परामुश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति साम्प्रतम् । वाग्विमोचनान्ज्ञानभावनयोरिव विधेयत्वेन प्राधान्यात् । आत्म-
ज्ञानमुद्रव्याख्यापारतयाऽविधेयत्वात् । विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽभूतत्वसाधनत्वात् । न चेदमैकान्तिकं यत्प्रधानमेव
ज्ञानमा परामुश्यते । कचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परामुश्यते ॥ १ ॥ मुक्तोपसृत्यं व्यपदेशात्
बुध्वाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृत्यं व्यपदिश्यते—‘भिद्यते हृदयप्रस्थिः’ इत्यादिना । तेन तत् बुध्वाद्यायतनविषय-
कम् । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृत्यत्वं ‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते’ इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपसृत्यत्वात् बुध्वाद्यायतनं ब्रह्मेति

आनन्दगिरियव्याख्या

ओऽन्तर्बहिर्भिभागहीनः सर्वात्मना लवणैकरसो यथः तथात्मापि सर्वथा चिदेकरसमूर्तिरिति धृत्यर्थः । ब्रह्मणश्चिदेकरसस्य प्रतिपादने
तस्माह—तस्मादिति । तस्यैकरस्यात्प्रधानादेस्तद्विहादित्यर्थः । सेतुश्रुतेर्गतिं वक्तुमुक्तमनुवदति—यविवति । तस्याविवक्षितं गति-
—अत्रेति । अत्रेति सप्तम्या भावप्रधानमभूतं वाक्यं चोक्तम् । सावयवत्वाचेतनत्वादि वक्तुमादिपदम् । ननु सेतुनाऽविनाभू-
त्वापारवत्त्वादेस्तत्र सच्छब्दाद्धोरिति चेत्तस्याह—नहीति । अत्रापीति प्रकृतवाक्योक्तिः । अभ्युपगम्यते, परेणापीति शेषः । विध-
व्यापारमुक्तत्वात्पारवत्त्वादेः स्वाभाव्यात्तदेव सेतुश्रुत्या ग्राह्यमिति चेत्, तत्राह—सेत्त्विति । गुणवृत्त्यापि शब्दैकदेशाद्विधारण-
सौकर्येणैव युक्तं न त्वत्यन्तबहिर्परवत्त्वाच्छङ्कीकरणं मुख्यार्थकदेशलाभेन विधारणस्य बुद्धिस्थत्वात्, अमृतस्येति षष्ठी च ब्रह्मणो
परिष्कारादिति भावः । सेतुशब्दं ब्रह्मेत्युपेत्य सेतुश्रुतेर्गतिमुक्त्वा विषयान्तरोक्त्यापि तद्व्रतिमाह—अपर इति । सेतुशब्दस्य
वमोक्तपूर्वकमात्मज्ञानमर्थो न ब्रह्मेति स्थिते फलितमाह—तत्रेति ॥ १ ॥ बुध्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यत्र हेतुन्तरमाह—मुक्तेति ।
रूपानु प्रतिभां पूरयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्पष्टयति—यस्मादिति । मुक्तेन ब्रह्मणा कुतस्तदेवोपसृत्यमित्याशङ्काह—
रिति । बन्धविच्छेदं मुक्तिशब्दार्थं वक्तुं बन्धमनुवदति—देहादिष्विति । अविद्याफलमाह—तत्र इति । अनर्थसमुदायस्य
प्रधानादृते विच्छेदाभावं सूचयति—संबत इति । तत्र स्वातुभवं प्रमाणयति—सर्वेषामिति । बन्धमनूष तद्विक्षेपं मोक्षमा-

भवति । कथम्, 'मिथते हृदयप्रस्थिदिष्ठयन्ते सर्वसंज्ञायाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हे परावरे' (मु० ३।२।८) इत्युक्त्वा ब्रवीति—'तथा विद्वाभामरूपास्त्रिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (मु० ३।२।८) इति । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे—'यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' (बृ० ४।४।७) इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न कचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम् । अपि च 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैष सेतुः' इति वाग्विमोक्तपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह बुभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्—'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्त ब्राह्मणः । नानुभ्यायाद्ब्रह्मशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' (बृ० ४।४।२१) इति । तस्मादपि बुभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥२॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानिकं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह बुभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात्, अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दः, न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यप्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाचगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽस्ति—'यः सर्वज्ञः सर्वविद्'

रत्नप्रभाष्याख्या

तथा ब्रह्मात्मविदपि संसारे विहाय परात्कारणादव्यक्तात्परं पूर्णं स्वयं ज्योतिरानन्दं प्रत्यक्त्वेन प्राप्य तिष्ठतीत्याह—तथा विद्वानिति । इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह—ब्रह्मणश्चेति । अस्य मुमुक्षोः, हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामानां निरस्तम् । यदा कामनिवृत्तिरथ तदा मृतो भवति, मरणहेत्वभावात् । न केवलमनर्थनिवृत्तिः किंचत्र देहे तिष्ठमेव ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—अपिचेति । धीरो विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय विशुद्धं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्वन्त । ज्ञानार्थिणो ज्ञानप्रतिबन्धककर्मकाण्डदेवैर्मुह्यमाह—नेति । बहुनित्युक्त्या अल्पान्वेदान्तशब्दान्नङ्गीकरोति । 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुपकण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥' इत्येतानि वाग्विन्दियस्थानाद्वाक्शब्देनेष्यन्ते । तेषां शोषणमात्रमनात्मशब्दोच्चारणफलं तद्वधानान्मनसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः ॥ २ ॥ वैशेषिक इति । असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्यान्तरमाह—तद्विपरीतस्येति । अतएवातच्छब्दादेव ॥ ३ ॥

भाससीध्याख्या

निश्चीयते । हृदयप्रस्थिश्चाविद्यारागद्वेषभयमोहाः । मोहश्च विषादः, शोकः । परं हिरण्यगर्भायवरं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम् । तस्मिन् ऋणि यदृष्टं दर्शनं तस्मिन्स्तदर्थमिति यावत् । यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति चर्मार्थमिति गम्यते । नामरूपादित्ययविधिं प्राप्य । कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति । कामा इत्यविद्यामुपलभ्यति ॥ २ ॥ नानुमानमतच्छब्दात् । नानुमानमिति

आनन्दगिरीयध्याख्या

चक्षाणः एवं योजयति—तदिति । उक्तमुच्यन्तरे प्राप्य ब्रह्मेति श्रुतिरसिद्धेति शङ्कते—कथमिति । मुक्तौ श्रुतिमाह—मिथत इति । तथापि कथं बुभ्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वं, तत्रापि श्रुतिमाह—हृदयुक्तेति । यदा नष्टो गङ्गाया नामरूपाया निमुक्ताः समुद्रं प्राप्य तदात्मनावतिष्ठन्ते, तथा विद्वानपि साक्षात्कृतब्रह्मा तद्वलादेव नामरूपादविधातत्कार्यात्मनो विमुक्तः प्राप्य भ्याकृतात्परमसृष्ट्यर्थं पुरुषं पूर्णमात्मानं दिव्यमखण्डं चिदातुमुपेलात्मत्वेनाप्नोतीत्यर्थः । प्रधानादीनामन्यतमस्यापि मुक्तोपसृप्यत्वं तिद्देरन्यमासिद्धिरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मणश्चेति । ज्ञानावस्था यद्वेत्युक्ता । मुमुक्षुरस्येत्युक्तः । हृदीत्युक्त्या कामानामात्मनिष्ठता निरुक्ता । प्रतिबन्धाभावावस्थां वक्तुमर्थेत्युक्तम् । अत्रेति जीवदवशोक्तिः । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद' इत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । सपक्ष्मावृत्तिं स्फोरयति—प्रधानादीनां निति । कचिदिति श्रुतिस्मृतिलोकोक्तिः । वाग्विमोक्तैर्बलव्यपदेशादपि बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्याख्यन्तरमाह—अपि चेति । इहेत्युदाहरणोक्तिः । वाग्विमोक्तद्वारा बुभ्वाद्यायतनस्य हेतुत्वोक्तावपि कुतस्तद्ब्रह्मेति, तथाह—तच्छेति । धीरो विवेकज्ञानी, विज्ञानं पदार्थज्ञानं, प्रज्ञा वाक्यार्थीः, ज्ञातपदार्थस्यैव हि वाक्यार्थीः । ब्राह्मणधर्मदनुकालिजोपलम्बनम् । वाक्यार्थीहेतुत्वेन कर्मकाण्डवैमुख्यमधिकारिणा कार्यमित्याह—नेति । बहूनि विविधपदादिसामर्थेयमिषवदनुचितसंमनुशातम् । अनन्तरं शब्दानामननुसंधेयत्वे हेतुः—वाच इति । अष्टावपि स्थानानि वाक्शब्देनोक्तानि । तात्वादिशोषणमेव बहुशब्दादनुचिन्तनं न कथं वदित्यर्थः । मुक्तोपसृप्यत्वोक्तिकलमाह—तस्यादिति ॥२॥ सिद्धान्तमुक्त्वा प्रधानपक्षं निषेधति—नेति । स्रष्टात्पर्यमाह—यथेति । वैशेषिकत्वमसाधारणत्वम् । तदाक्षराणि व्याचष्टे—नेत्यादिना । इहेति वाक्योक्तिः । प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कस्यादित्येति । प्रकरणमनेत्युक्तम् । प्रधानसाधकशब्दाभावे कलमाह—येनेति । प्रधानवाचिन्द्रियस्य सत्त्वेनेति श्राव्यं । न तथा तत्त्वमिति

मु० १।१।९) इत्यादिः । अत एव न वायुरपीह शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयिते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

अपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य त्वंशत्वाद्यसंभवे सत्यस्यादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो शुभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति । पृथग्योगकरणमुक्तार्थम् ॥ ४ ॥ कुतश्च न प्राणभृदशुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति—‘तमेवैकं जानथ आत्मानम्’ इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मु-
मुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्मं ज्ञेयं शुभ्वाद्यायतनमिति गम्यते, न प्राणभृत् ॥ ५ ॥
इतश्च न प्राणभृदशुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः । ‘कस्मिंश्च भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ (मु० १।१।३)
त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न
द्वेवले प्राणभृति ॥ ६ ॥ कुतश्च न प्राणभृदशुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

शुभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य ‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया’ (मु० ३।१।१) इत्यत्र स्थित्यदने निर्दि-

रत्नप्रभाख्याख्या

गभृच्छेति । सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्थनञोऽनुषङ्गार्थः । सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दस्तस्मा-
त्तः । ननु ‘नानुमानप्राणभृतावतच्छब्दात्’ इत्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतं उभयनिरासहेतोरैकवादित्यत आह—**पृथगिति ।**
सूत्रम् । उत्तरसूत्रस्थहेतूनां जीवमात्रनिरासेनान्वयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृच्छेति पृथक्सूत्रकरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तानेव
नाकाङ्क्षाद्वारा व्याचष्टे—**कुतश्चेत्यादिना ।** यद्यपि विशुद्धः प्रत्यगात्मैवात्र ज्ञेयः तथापि जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेयद्वय-
रूपत्वमित्यर्थः । एवं च जीवलल्लविशिष्टत्वेन जीवस्य शुभ्वादिवाक्यार्थत्वं निरस्यते न शुद्धरूपेणैव मन्तव्यम् ॥ ५ ॥
ननु स्थित्येश्वरस्यादनाजीवस्य ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यत्रोक्तावपि ईश्वर आयतनवाक्येन किमर्थं प्राह इत्यत आह—

भामतीव्याख्या

श्रमम् । नाप्याकृतमित्यपि द्रष्टव्यं, हेतोरुभयत्रापि साम्यात् ॥ ३ ॥ **प्राणभृच्च ।** चेतनातच्छब्दत्वं हेतुरुक्तव्यते । स्वयं च
यद्वद्व हेतुमाह—**न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति ।** न सम्यक् संभवति । नाज्ञसमित्यर्थः । भोग्यत्वेन हि आयतनत्वमिति
५ । स्यादेतत् । यद्यतच्छब्दादित्यत्रापि हेतुरुक्तव्यः, हन्त कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता ‘न प्राणभृदनुमाने’ इत्येक एव योगः
तत्र कृत इत्यत आह—**पृथगिति ।** ‘भेदव्यपदेशात्’ इत्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते, न प्रधानं, तच्चैक्योगकरणं दुर्विज्ञानं
रिति ॥ ४ ॥ ५॥ **प्रकरणात् ।** न त्वत् हिरण्यमभेदिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवति किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥ **स्थित्यदनाभ्यां च ।**

आनन्दगिरीयव्याख्या

भेज्ज्ञाति शेषः । अतच्छब्दादित्यन्तरमाह—**तदिति ।** सप्तमी पूर्ववत् । प्रधानस्य शुभ्वाद्यायतनत्वाभावेऽपि सूत्रात्मनः स्यादि-
द्वद्वाह—**अत इति ।** अतच्छब्दादित्यतः शब्दार्थः ॥ ३ ॥ अस्तु तर्हि शारीरो शुभ्वाद्यायतनं, तस्मिन्नात्मत्वादियोगात्, तत्राह—
भृच्छेति । तद्याचष्टे—**यद्यपीति ।** भोग्यस्य भोक्तृशेषत्वात्तस्यायतनत्वमुक्तमाशङ्क्याह—**नचेति ।** जीवस्यादृष्टद्वारा बुभुक्षेदिति मित्त-
रेण न साक्षाददायतनत्वमौपाधिकत्वेनाविमुक्त्यादित्यर्थः । नन्वतच्छब्दादिति हेतुरिहापि चेदनुक्तव्यते तर्हि ‘न प्राणभृदनुमाने अतच्छब्दात्’
कमेव सूत्रमात्रं, तत्राह—**पृथगिति ।** उत्तरसूत्रे प्राणभृदेव निरस्यते न प्रधानं तच्चैक्यसूत्रकरणे दुर्ज्ञानं, तेनोत्तरसूत्रेण जीवमात्रनिरा-
सणार्थं पृथक्करणं सूत्रयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥ परिच्छेदस्याभासत्वाद्ब्रह्मैक्यमिहाप्येव सर्वज्ञत्वमायतनत्वं च जीवेऽपि स्यादिति मत्वा पृच्छति—
चेति । सूत्रसूत्रम्—**भेदेति ।** विभजते—**भेदेत्यादिना ।** हेत्युदाहरणोक्तिः । तथापि ज्ञेयमायतनं प्राणभृदस्तु, नेत्याह—**एतेति ।**
करणार्थं सप्तमी ॥ ५ ॥ भिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिरासेन स्वात्मानमेव जानथेति वचनपर्यवसानाज्जीवस्यायतनत्वज्ञेयत्वनिरासे हेतुत्वं
मिल्याह—**कुतश्चेति ।** सूत्रसूत्रमादाय व्याचष्टे—**प्रकरणं चेति ।** तस्य परमात्मविषयत्वं हेतुमाह—**कस्मिन्निति ।** प्राणभृति
मि तच्छेषेण सर्वविज्ञानात्तद्विषयत्वं प्रकरणस्येतादृशव्याह—**परमात्मनिति ।** ॥ ६ ॥ जीवस्योपाध्वैक्येनाविवक्षितत्वात्तद्विज्ञानेऽपि
नानिदेस्तस्यायतनत्वाभावे हेतुत्वं वाच्यमित्याशङ्क्य सूत्रेण परिहरति—**कुतश्चेत्यादिना ।** व्याचष्टे—**शुब्वादीति ।** निर्देश-

इयेते । 'तयोरेव्यः पिप्पलं स्वाद्वस्ति' इति कर्मफलाशनं, 'अनश्नन्नन्योऽजमिच्छाकशीति' इत्यौ-
दासीन्येनावस्थानं च । ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेन्नैवो बुभ्वा-
द्यायतनत्वेन विवक्षितस्तत्तत्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत ।
तवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात् । ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत ।
न । तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधिंसंबद्धो
लोकत एव प्रसिद्धो नास्ती श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या
तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तम् । 'गृहां प्रविष्टावात्मनौ हि' इत्यत्रा-
प्येतद्दर्शितम्—'द्रा सुपर्णा' इत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञाबुध्यते इति । यदापि पैङ्गुपनिषत्कृतेन व्या-
ख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञाबुध्यते तदापि न विरोधः कश्चित् । कथम् । प्राणभृद्भीह घटा-
दिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो बुभ्वाद्यायतनं न भवतीति निषि-
ध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपधाधिभिर्विनोपलक्ष्यते परमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि
घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति । तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वा-
नुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव बुभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः ।
तस्मात्परमेव ब्रह्म बुभ्वाद्यायतनम् । तदेतत् 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तः' इत्यनेनैव सिद्धम् ।
तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम्—'यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षम्' इति । प्र-
श्नार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ ७ ॥

रत्नप्रभाष्यारम्भः

यदि चेन्नैश्वर इति । अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ब्रह्मः, न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः, तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद-
स्याकस्मान्मध्ये वचनासंभवादाद्युपाधिव्येन ग्रहणं कार्यमित्यभिर्निधाय । तमज्ञात्वा शङ्कते—ननु तवापीति । ब्रह्मस्वरूप-
पादानर्थमकस्मादप्रकृतस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसंभवं इति परिहरति—नेति । ननु 'द्रा सुपर्णा' इत्यत्र बुद्धिजीवोक्त-
पक्षः कथमिदं सूत्रमित्यत आह—गृहामिति । स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोरनुवादसंभवं दर्शितमित्यर्थः । नन्वत्र जीवेशौ ना-
बाधौ, पैङ्गुव्याख्याविरोधादतः सूत्रासंगतिरित्यत आह—यदापीति । तदापि सूत्रस्यासंगतिर्नास्तीत्यर्थः । अद्वान्न-
बुद्धिमन्वत् स्थितिवान्येन बुद्ध्यादिविलक्षणशुद्धप्रत्यग्रहणो ज्ञेयस्योक्तेश्चैव्यादिवाक्ये तदेव ब्रह्म, न बुद्धगृहितो जीव ।
सूत्रसंगतिमाह—कथमित्यादिना । नन्वत्रानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह—यस्त्विति । पौनरुक्त्यं शङ्कते-
तदेतदिति । बुभ्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समाधत्ते—प्रपञ्चार्थमिति । सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोनेः प्रत्य-
यामर्तव्याख्या

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा बुभ्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्रकृत्या 'अनश्नन्नन्योऽजमिच्छाकशीति' इति परमात्माभिधानमाकस्मिकं प्र-
ज्येत । नच हिरण्यगर्भ उदासीनः, तस्यापि भोक्तृत्वात् । नच जीवास्यैव बुभ्वाद्यायतनं, तथा सति स एवात कथ्यते, तत्कथना-
च्च ब्रह्मापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽनधिगतार्थोवबोधनस्वरसेनाप्राप्येन प्र-
णश्रुत्वात्प्रसिद्धजीवात्माधिगमयात्यन्तानवगतमलौकिकं ब्रह्मवबोध्यत इति सुभाषितम् । यदापि पैङ्गुपनिषत्कृतेन व्याख्या-
नेनेति । तत हि 'अनश्नन्नन्योऽजमिच्छाकशीति' इति जीव उपधिरहितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनोऽभोक्तो दर्शितः
तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापरामर्शिकं भोक्तृत्वमुत्तमम् । तथा चैतन्भूतं जीवं कथयतानेन भक्तवर्णेन बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथं
भवति, उपाध्यवच्छिन्नश्च जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति न पैङ्गुब्रह्मणविरोध इत्यर्थः । प्रपञ्चार्थमिति । तन्मते न पठितमिति

आबन्धनरीयव्याख्या

मेव दर्शयति—तयोरिति । विमल्यर्थमाह—ताभ्यां चेति । स्थित्यद्वरस्यादनाजीवस्य संग्रहेऽपि कथमीश्वरस्यैव विश्वायतनं, ब्रह्म-
—यदीति । ईश्वरस्यायतनत्वेनाप्रकृतत्वे जीवात्पृथग्वचनानुपपत्तिरित्युक्तमेव व्यतिरेकहाराह—अन्यथेति । जीवस्यायतनत्वेनैव
तत्वे तुल्यानुपपत्तिरिति शङ्कते—नन्वेति । तस्यैक्यार्थं लोकसिद्धस्यानुवादत्वात्त्रैवमित्याह—नेति । जीवस्यापूर्वत्वाभावेनप्रातिपक्ष-
मेव प्रकटयति—क्षेत्रज्ञो हीति । ईश्वरस्यापि लोकवादिसिद्धत्वादप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याह—ईश्वरस्त्विति । तयोरित्यादौ उक्तिर्लोक-
वोक्तत्वात्कथमिदं वक्ष्यं, तत्राह—गृहामिति । गृहाधिकरणे नेदमुदाहरणं, 'कृतं पिबन्तौ' शब्दुदाहृतत्वात्, तत्राह—यदीति ।
तदीह परानुक्तेश्चैव जीवयोरेवोक्तत्वात्कथं परस्याधिगतित्याह—कथमिति । जीवस्यापि परात्मत्वेनाप्रेक्ष्यानुपाध्यन्तानुपपत्तिरिति
तदसिद्धस्य परस्यायतनत्वमित्याह—प्राणेति । कथमेकस्यैवोपाधिविशिष्टत्वाविशिष्टत्वेन भेदाभेदौ, तत्राह—यदीति । प्राणशब्दोक्त-
वित्त्यानेत्येतेति शेषः । तस्य वेदायतनत्वं न निषिध्यते किंविषयस्ताहं निषेधः, तत्राह—तस्यादिति । पशान्तरीयोगे सिद्ध-
—यदीति । इत्ययतनत्वान्वयं ज्ञेयब्रह्मपरमित्याह—यदीति । तेनैव सिद्धत्वे हेतुमाह—तस्येति । तर्हि

भूमा संप्रसादाद्ध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

भूमा प्राणः परेहो वा प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनाद् ॥ अनुबलातिवादिष्वं भूमेर्क्तेर्वाचुरेव सः ॥ १ ॥
विच्छिद्यैव स्थिति प्राणं सत्योपक्रमारम्भा ॥ महोपक्रम आरम्भोक्तेशोच्यं द्वैतवारणात् ॥ २ ॥

इदं सामानन्ति—‘भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्’ (छा० ७.२३, २४) इत्यादि । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा स्यादाहो-स्वित्परमात्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते, ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ (पा० ६।४।१५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां ‘प्राणो वा आशाया भूयान्’ (छा० ७।१।५।१) इति संनिधानात्प्राणो भूमेति प्रति-

रत्नप्रभाख्याख्या

भवत्स्फुरीकरणार्थमित्यर्थः । तस्मान्मुण्डकोपनिषद् ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धम् ॥ ७ ॥ भूमा । छान्दोग्यमुदाहरति—इद-मिति । नान्ये सुखमस्ति भूमेव सुखम्, तस्मान्निरतिशयसुखार्थिना भूमेव विचार्य इति नारदं प्रति सनत्कुमारोक्तो सति नारदो ब्रूते—भूमानमिति । भूमे लक्षणमद्वितीयत्वमाह—यत्रेति । भूमलक्षणं परिच्छिन्नलक्षणोक्त्या स्फुटयति—अथे-ति । अत्र संशयबीजं प्रश्नपूर्वकमाह—कुत इत्यादिना । बहोर्भाव इति विग्रहे ‘पृथ्वादिभ्य इमनिच्’ इतीमन्प्रत्यये कृते ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ इति सूत्रेण बहोः परस्येमजिच्प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपः स्यात्, बहोः स्थाने भूरित्वादशब्दश्च स्यादित्युक्ते-र्भूमिति शब्दो निष्पन्नः । तस्य भावार्थकेनन्प्रत्ययान्तत्वादबहुत्वं वाच्यम् । तत्किमिति किमिच्छायां संनिहितप्रकरण-स्थः प्राणो धर्मो भाति । वाक्योपक्रमस्य आत्मापि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मत्वेन भातीति संनिहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां सं-

भामतीख्याख्या

ह्वाचित्तयेदधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ भूमा संप्रसादाद्ध्युपदेशात् । नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शोच-तामानं मन्यमानो भगवन्तमात्मज्ञमाजानसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपसत्ताद । उपसद्य चोवाच, भगवन्, अनात्मज्ञताजनित-शोकासागरपासुत्तारयतु मां भगवानिति । तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण ‘नाम ब्रह्मेयुगास्व’ इत्युक्ते नारदेन पृष्ठं किं नान्नोऽस्ति भूय इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनम्—‘वागवा नान्नो भूयसी’ इति । तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसी प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमुपक्रम्य मनःसंकल्प-चेतनाविज्ञानबलाज्जतोयवायुसहिततेजोनभःस्मरारागणेषु पर्यवसिते । कर्तव्याकर्तव्यविवेकः संकल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषय-नेमित्ययोजननिरूपणं चित्तम् । स्मरः स्मरणम् । प्राणस्य च समस्तकिमाकारकफलभेदेन पित्राद्यत्मात्वेन च रथारनाभिष्टान्तेन इव प्रतिष्ठवेन च प्राणभूयस्त्वदर्शिनोऽपिवादिदेवेन च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वयुक्त्वाऽपि एव नारदेन सनत्कुमार एकग्रन्थेन एव तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ इति सत्यादीन्कुतिपर्यन्तानुक्त्योपदिदेश—‘सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्’ इति । तदुपश्रुत्य नारदेन ‘सुखं त्वेव भगवो विजिज्ञासे’ इत्युक्ते सनत्कुमारः ‘यो वै भूमा तस्मैव’ इत्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयाम्भूत्—‘यत्र नान्यत्पश्यति’ स्यादिना । तदीदृशे विषये विचार आरम्भ्यते । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा स्यादाहो परमात्मेति । भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया भूमानाधिकरण्यं संशयस्य बीजमुक्तं भाष्यकृता । तत्र ‘एतस्मिन् ग्रन्थसंदर्भे यदुक्ताद्भूयसोऽन्यतः । उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्न-विक्रमः ॥’ नच प्राणात् किं भूय इति पृष्ठम् । नापि भूमा वाऽस्माद्भूयानिति प्रत्युक्तम् । तस्मात्प्राणभूयस्त्वाभिधानानन्तरमपठेन भू-

आनन्दगिरियव्याख्या

करणमन्यर्कमिलाशङ्क्य भूतयोनिवाक्यमध्यस्थं नेतदिति कृत्वाचित्तयेवमधिकरणमिलाह—प्रपञ्चाधर्ममिति ॥ ७ ॥ आत्मशब्दा-वाचायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तत्रात्मशब्दः ‘तरति शोकमात्मवित्’ इत्यत्र ब्रह्मणि प्राणे प्रयोगावर्तमानिकः स्यादित्याशङ्क्याह—भूमेति । सुखामनि निर्विशेषे ब्रह्मणि भूमिवाच्यतेरन्वयोक्तेः संगतिरिति मत्वा छान्दोग्यवाक्यं पठति—इदमिति । नान्ये सुखमस्ति व सुखं, तस्मान्निरतिशयं सुखमिच्छता भूमेव विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो न परिच्छिन्नमिति सनत्कुमारोक्तिमादत्ते—भूमा स्थिति । खलु नारदो भगवन्, भूमानमेव विशेषेण ज्ञातुमिच्छामीति पृच्छति सनत्कुमारम्—भूमानमिति । भूमे लक्षणमाह—यत्रेति । प्राणात् पूर्वं वस्तु भूमेत्यर्थः । लक्षणं व्यतिरेकेण स्फोरयितुं परिच्छिन्नस्य लक्षणमाह—अथेति । अन्यव्यवहारिकेत्वादीष्टसिद्धौ नचोक्तोऽयशब्दः । आदिपदं ‘यो वै भूमा तस्मैव’ इत्यादिसंग्रहायम् । उक्ते वाक्ये भूभिः संशयमाह—तत्रेति । त्रि संशयेऽतिप्रसङ्गात्पृच्छति—कुत इति । तत्र हेतुं वक्तुं भूमशब्दार्थमाह—भूमेतीति । बहोर्भाव इति विग्रहे ‘पृथा-दिभ्य इमनिच्’ इतीमन्प्रत्यये कृते ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ इति सूत्रेण बहोर्परस्येमज्जप्रत्ययस्येकारलोपे बहोः स्थाने भूश-ब्दे च भूमीति प्रातिपदिकं सिध्यति । तस्य च भावार्थे विहितेनन्प्रत्ययान्तत्वादबहुत्वाचित्तेत्यर्थः । तथापि संशये को हेतु-प्राणभूयानन्तरप्रकरणं महाप्रकरणं जेलाह—किमिच्छादिना । तत्रा संनिधानात्प्राणभवनवदित्यर्थः । भावभवित्रोस्तादात्म्य-

भाति । तथा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्बोधोऽभ्यस्तरति शोकमात्मविवेति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' (छा० अ१।३) इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानिमिति भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । प्राणो भूमेति । कस्मात्, भूयःप्रश्नप्रतिवचनपरंपरादर्शनात् । यथा हि 'अस्ति भगवो नास्त्रो भूयः' इति, 'वाग्वाव नास्त्रो भूयसी' इति । तथा 'अस्ति भगवो वाचो भूयः' इति, 'मनो वाव वाचो भूयः' इति च नामादिभ्यो ह्यप्राणाद्भूयःप्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः । नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यतेऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इत्यदो वाव प्राणाद्भूय इति । प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम्—'अतिवाद्यः सीत्यतिवाद्यसीति ब्रूयान्नापहृवीत्' इत्यभ्यनुज्ञाय 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकुर्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानमवतारग्रन्थप्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति । उच्यते—सुषुप्त्यवस्थायां प्राणप्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतल्लक्षणम् । तथाच

रत्नप्रभाष्याख्या

ज्ञाय इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दात् बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तदयुक्तं, 'तरति शोकमात्मविवेति' इत्यप्रपञ्चप्राप्त्यात्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षयति—**प्राणो भूमेति** । धर्मधर्मिणोरभेदात्सामानाधिकरण्यं दृष्टव्यम् । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपातिः ब्रह्मज्ञानं च फलं कमेण मन्तव्यम् । अत्राप्याद्ये भूयःप्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात्परं भूयःप्रश्नं किं-बोक्तलिङ्गेन प्राणादभिन्न इत्याह—**कस्मादित्यादिना** । प्राणाद्भूय इति न दृश्यत इति पूर्वेषु संबन्धः । ननु 'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्देन प्राणप्रकरणविच्छेदान्न प्राणो भूमेत्यत आह—**प्राणमेवेति** । नामाद्याशान्तानुपास्यानतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वदतीत्यतिवादी प्राणवित्, तं प्रति अतिवाद्यसीति केनचित्प्रश्ने कृते अस्मीति ब्रूयात्, नाहमतिवादीत्यपह्नवं न कुर्वादित्युक्तम् । प्राणविदेशे इति परामृश्य सत्यवचनन्यायनमननश्रद्धादिधर्मपरम्परं विधाय भूमोपदेशान्न प्रकरणविच्छेदः । तुशब्दो नामाद्युपासकस्यातिवादिलिखितनिरासार्थं इत्यर्थः । भूम्नो लक्षणवचनं सुखत्वमसृत्तत्वं च प्राणे प्रश्नपूर्वकं योजयति—**कथं पुनरित्यादिना** । प्राणप्रस्तेषु प्राणे लीनेषु न शृणोति सुषुप्तपुरुष इति शेषः । 'गाहपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहान्

भासतीत्याख्या

भोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति । अपिच भूमेति भावो न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्राणस्तन्तरेण बुद्धिसंनिधानात्मेव भवितारं प्राप्य निवृणोति । 'यस्योभयं हवितारिमावेत्' इत्यातिरिवाति हविः । यथाहः । 'भूयामहं हविषा विशेषणम्' इति । न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम् । सनकुमारस्य 'नाम ब्रह्मेणुगस्त्व' इति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुधानात् । अतद्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम् । तदेतत्संशयवीजं दूरेयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनरुक्तम् । न च भूयोभूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम् । प्राणोपदेशानन्तरं तस्योपरमात् । तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोधितया वचः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयम् । नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत् । 'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यर्थच्छिद्य सत्येनातिवादित्वं वक्तुं कथं प्रणस्य भूमानमभिधीयतेत्यत आह—**प्राणमेव त्विति । प्राणदर्शिनश्चातिवादिस्त्विति** । नामाद्याशान्तानतीत्य वदनशीलः

आनन्दगिरिभाष्याख्या

विश्वस्या प्राणो भूमा परमात्मा भूमेति सामानाधिकरण्यम् । सत्यां सामर्थ्यां कार्यसिद्धिमाह—**तत्रेति** । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वैव गृह्णाति—**किमिति** । पूर्वपक्षे प्राणोपातिरुक्तपक्षे परमात्मधीरिति फलम् । अवान्तरप्रकरणस्य संनिहितत्वेऽपि महाप्रकरणशेखरेण दुर्बलत्वात् प्राणस्य प्रमेयत्वेत्याह—**कस्यादिति** । महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणस्य प्राबल्यार्थं लिङ्गमाह—**भूय इति** । प्राणादूर्ध्वं महत्तार्थविषयत्वेन प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वाऽऽदेरित्यर्थः । अन्यत्र तदभावेऽपि मेयमेदधीवदत्रापि स्यादित्याशङ्क्यासिद्धप्रकरणे तयोः सत्येयमेव दमानान्मैवमित्याह—**यथेति** । दृष्टविषयत्वेन निषेध्यं प्रश्नादिकमभिनयति—**अस्तीति** । ननु 'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्देन प्राणविदेशोतिवादित्वं व्याकृत्य, 'यः सत्येनातिवदति' इति सत्येनातिवदनं वदन्प्राणं भूमानं न सृष्यते, तत्राह—**प्राणमिति** । अतिवादिनलिङ्गेन प्राणस्य प्रत्यभिज्ञानात्, एष इति प्रकृताकर्षणात्प्रकरणाविच्छेदात्, अतिवादित्वे सत्यशब्दस्य सत्यवदनगुणविधायकत्वात्, तुशब्दस्यापि नामाद्याशान्तवादिनोऽतिवादित्वव्यावर्तकत्वात्प्राणं गृहीत्वैव सत्यादिद्वारा भूम्नोऽवतारात्तस्यैव भूमेत्युक्त्यर्थः । प्राणपक्षे लक्षणमिते शङ्कते—**कथमिति** । अवस्थाविशेषमाश्रित्याह—**उच्यत इति** । लोकप्रसिद्धा संभावितं श्रुत्या स्पष्टयति—**तथाचेति** । 'गाहपत्यो ह

श्रुतिः, 'न शृणोति न पश्यति' इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति' (प्र० ४।२।३) इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूतः सुखत्वं श्रुतम्—'यो वै भूमा तत्सुखम्' (छा० ७।२।३) इति, तदप्यविरुद्धम् । 'अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिन् शरीरे सुखं भवति' (प्र० ४।६) इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखश्रवणात् । यच्च 'यो वै भूमा तदमृतम्' (छा० ७।२।४।१) इति तदपि प्राणस्याविरुद्धं, 'प्राणो वा अमृतम्' (कौ० ३।२) इति श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यात्मविविचिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति भूमः । तथाहि—'प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः' (छा० ७।१।५।१) इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । 'यथा वा अरा नामौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम्' इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् । तत इदमुच्यते—परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः । कस्मात् । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते, सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् । बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात् तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति

रत्नप्रभाख्या

चन आहवनीयः प्राणः' इति श्रुतेः प्राणा अग्नय इह पुरे शरीरे जाग्रति सव्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो जीवः । अथ दा स्वप्नदर्शनकाले सुखश्रवणात्प्राणस्य सुखलभिविरुद्धमित्यन्वयः । आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति—**प्राण एवेति** । आत्मात्मत्वं कथमित्याशङ्क्य श्रुतत्वादित्याह—**तथा हीति** । सर्वं समर्पितमिति च सर्वाधिष्ठानं प्राणं स्वीकरोति श्रुतिरित्यवयः । अत आत्मत्वं प्राणेऽपि मुख्यमिति भावः । भूमरूपत्वं योजयति—**सर्वात्मत्वेति** । संप्रसादशब्देन प्राणं लक्ष्यशुं मुख्यार्थं दर्शयति—**संप्रसाद इति** । स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे स्थित्वा पुनरादवतीति प्रयोगाच्च । तत्पदं सुषुप्तावचकमित्याह—**बृहदिति** । वाच्यार्थसंबन्धात्प्राणो लक्ष्य इत्याह—**तस्यां चेति** । अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा प्राणाद्भिन्नो-

भामतीव्याख्या

मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—नार्यं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद्यवच्छिन्नति, अपितु तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकूल्य तस्यैव णस्य सलस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्वेनातिवदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते । तुशब्दो मायतिवादित्वाद्यवच्छिन्नति । न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादि, अपितु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः । अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां त्वस्य श्रवणम् । अयामागमविरोधित्यात्मनिवेशनं मननं, मत्वा च गुरुक्षिप्यसन्नब्रह्मचारिभिरनुसृष्टैः सह संवाद्य तत्त्वं श्रद्धते । ज्ञानान्तरं च विषयान्तरदर्शीं विरक्तस्ततो व्यावृत्ततत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः । अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठायति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्ब्रह्मा अप्याहुः—'भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तं यो विज्ञानम्' इति विनाप्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण एव भूमेति प्राप्तेऽभिधीयते—'एष तु वा अतिवदति यः

आनन्दगिरियव्याख्या

। एषोऽपानः' इत्यादिनाऽस्मिन्नेन निरूपितत्वात्प्राणा एवाग्नयः । ते च पुरे शरीरेऽभिमानतो गृहीते स्वापेऽपि व्यापारवन्तो भवन्तीत्यर्थः । प्रा तत्राभ्यासमेव लक्षणं तस्मात्स्वप्नाभ्यासद्विधाशङ्क्य तथाचेत्यादि योज्यम् । 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति प्राणपक्षे कवं निर्वक्ष्यते, **तथा—यच्चेति** । यस्यामवस्थायामेव देवो बुद्धशानुपाधिको जीवः स्वप्नानुज्ञानात्रोपलभते, तदा यस्सुखं तदस्मिन्शरीरे भवति, नोपाया-रमायामिति श्रुत्यर्थः । सुषुप्तेष्व प्राणप्राधान्यात्तस्यैव तत्सुखमिति शेषः । भूमेऽसृष्टत्वश्रुत्या प्राणादर्थान्तरत्वं, प्राणस्यात्यन्ते मर्त्य-प्रदित्याशङ्क्याह—**यच्चेति** । प्राणे भूम्नि प्रकरणविरोधं शङ्कते—**कथमिति** । प्राणस्यैवान्नामत्वात् तद्विरोधोऽस्तीत्याह—**प्राण मेति** । संभवति तस्येऽपि किमित्यात्मशब्देन गौणार्थग्रहणमित्याशङ्क्य सर्वात्म्यादात्मशब्दस्तत्र मुख्य एवेत्याह—**तथाहीति** । प्रा-सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाच्च मुख्यत्वात्तत्त्वमित्याह—**यच्चेति** । तथापि परमात्मैव सर्वकारणत्वानुसृत्यो भूमा, प्राणस्तु नैवमित्याशङ्क्याह—**मेति** । प्राणस्य सिद्धे भूमौ तदुपासिपरं भूमवाक्यमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—**एवमेति** । प्रतिष्ठां व्याकरोति—**परमात्मेति** । प्राणो भूमेत्युक्त्वात्रेवं प्रतिष्ठेति शङ्कते—**कस्मादिति** । सीतं हेतुमादत्ते—**संप्रसादादिति** । संप्रसादः' इति संप्रसादशब्दस्य जीवाधिर्त्वात्वात्प्राणि तस्मात्परलोक्या न प्राणप्रत्युक्तिरित्याशङ्क्य संप्रसादशब्दस्य विवक्षितं वक्तुं प्रति-स्थमाह—**संप्रसाद इति** । जीवे सुप्तौ च शक्तिकल्पनायां गौरवं शङ्कितोक्तम्—**सम्यगिति** । न केवलं निरुक्त्वा संप्रसादशब्द-विषयः, किन्तु 'स एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा' इत्यादिप्रयोगादपीत्याह—**बृहदिति** । तर्हि स्वापादुपसृष्टपदेशस्ततोऽन्यस्य प्राणस्यापि त्वित्याशङ्क्यावस्थावाचिशब्दस्य लक्षणया प्राणविषयत्वमाह—**तस्यां चेति** । संप्रसादशब्दस्य लाक्षणिकाग्रहणे सिद्धं हेत्वर्थमाह—

रोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तु शब्दो न संगच्छते 'एष तु वा अतिषदति' इति । 'सत्यं त्वेष विजिज्ञासितव्यम्' (छा० ७।१६) इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविषयां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येक-वेदेभ्योऽप्यन्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्ब्रह्मव्यम् । नच प्रश्नप्रतिषेधचनरूपयैवार्थान्तरवि-वक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । प्रकृतसंबन्धासंभवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूर्णीभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति । यत्प्राणविज्ञानेन विकारान्तविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तत् 'एष तु वा अतिषदति यः सत्येनातिषद-ति' इति । तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते, परमार्थरूपत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नारदाय 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि' इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रति-ज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते । तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादव्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति । एवं चेहात्मविविधियया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते । नहि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्यात्मत्वमस्ति । नचान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति श्रुत्यन्तरात् । 'तं मा भगवाच्छोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१३) इति चोपक्रम्योपसंह-

रत्नप्रभायाख्या

माह—प्रकृतेति । विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्ताद्विज्ञमित्याह—सत्यं त्वेवेति । प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह—तस्मा-दिति । श्रुतिलिङ्गबलादेतत्सत्यं प्रकृताप्राणान्प्राधान्येन मित्रं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसंबन्धोक्त्या प्राणलि-ङ्गत्वं निरस्तम् । यत्तु प्रश्नं विनोक्तत्वलिङ्गाद्भूमा प्राण इति, तत्र, तस्याप्रयोजकत्वादित्याह—न चेति । प्रश्नभेदादर्थभेद इति न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात् । प्रश्नं विनोक्ताचतुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदविज्ञानलक्षणाख्येयः । तत्र यथा चतुर्वेदस्य प्रकृतासंबन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति—तत्रेत्यादिना । सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह—तत्र सत्यमिति । विज्ञानं निदिध्यासनम् । आदिपदान्मननश्रद्धाश्रवणमनःशुद्धिनिष्ठातत्वेतुकर्माणि गृह्यन्ते । इमान्यपि प्रवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि । एवं श्रुतिलिङ्गे प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमापदोक्तबहु-लघर्मात्याह—तत्र यदिति । किंच 'संनिहितादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीयः' इति न्यासेन संनिहितं निराकाङ्क्षं प्राणं दृष्ट्वा वाक्योपक्रमस्य आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा प्राह इत्याह—एवं चेति । किंच शोकस्य पारमित्युपक्रम्य तमसः पारमित्युपसंहारात्, शोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च, शोकपदेन मूलतमो गृह्यते । तन्निवर्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गा-दाला ब्रह्मेत्याह—न चान्यत्रेति । ब्राह्मणमात्मायत्तत्वं प्राणस्य वदतीति संबन्धः । नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमसु,

भामतीव्याख्या

षाणुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमासेन प्राणस्यान्यायततोच्यते । तदभिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समायेत । तस्मात्तदे-

आनन्दगिरियव्याख्या

व्यं इत्याशङ्क्याह—तत्रेति । न परं प्रकरणानुरोधेन तृतीयाश्रुतिविरुध्येत किंतु तु शब्दश्रेत्याह—प्रकृतेति । नच लिङ्गोपेतप्रकरणं तिमात्राद्वितीयः, लिङ्गस्यातद्विषयोक्तिरिति भावः । यत्तु सत्यशब्दस्य गुणविधिपरत्वं, तत्र, वाक्यान्तरविरोधादित्याह—सत्यं विवति । शब्देनाहविशेषविधिः सूच्यते किंवा प्रकृतव्यावृत्तिरिति संदेहापोहार्थमाह—तस्मादिति । अवनन्तराधिकारविच्छेदादिति हेत्वर्थः । अन्तर्यामन्तरं सत्यं प्रशंसितुं सत्यज्ञानेनातिवादित्वमुक्तमित्याह—तादृगिति । यत्तु च प्राणादधि भूयः प्रथमस्तु कीं नेति, तत्राह—चेति । किं तर्हि कारणमर्थान्तरविवक्षायामित्याशङ्क्याह—प्रकृतेति । असति प्रकृतसंबन्धयोगे सतोपरि प्रश्नप्रतिषेधचनरोधैक्यस्य केयवादे दृष्टत्वात्, तदभावेऽपि प्रकृतसंबन्धयोगे तद्वेदस्य दर्शनात्, प्रश्नादिसत्त्वमर्थान्तरत्वानिमित्तमिति भावः । 'नापृष्टः कस्यचिद्भूयात्' इति स्मृतरश्मि प्रत्युक्तित्युक्तेलाशङ्क्यापृष्टेनापि बोधनीयः शिष्यो जिज्ञासुरिति भवाह—तत्रेति । सलामर्थान्तरविवक्षायामिति भावः । देवाभिनयति—यदिति । सत्यशब्दार्थो भूमापि परस्मादर्थान्तरमित्याशङ्क्याह—तत्रेति । वाक्यं सप्तम्यर्थः । परसिन्नब्रह्मणि सत्य-स्य प्रयुक्तपूर्वकत्वाच्च तद्विषयतेत्याह—सत्यमिति । तथापि विज्ञानमननश्रद्धानिष्ठाकृतीनामन्यतमो भूमा, न सत्यं ब्रह्मेलाशङ्क्याह—तथेति । तेषां साधनत्वादेव फलभूतभूमासिद्धिरित्यर्थः । तथापि कथं सत्यस्यैव तथात्वमत आह—तत्रेति । हेतुकिंकारा भू-मिपदे प्रस्तुते सतीत्यर्थः । इहेति वाक्योक्तिः । हेत्वसिद्धिमुद्बुल्य फलितमाह—तस्मादिति । परात्मा भूमेत्यत्र महाप्रकरणमनुगृहीत-मिति हेत्वन्त्याह—एवं चेति । यत्तु प्राणविषयत्वमात्मशब्दस्योक्तं तदनृष दूषयति—प्राण इति । शोकनिवृत्तिवाक्यमिहेत्युक्तम् । फलवद्वेष्टेऽपि परात्मेवात्मशब्दार्थो न प्राण इत्याह—नचेति । नात्र सुखं शोकतरणं किंलौपचारिकमित्याशङ्क्योपक्रमोपसंहारिक-

रति—‘तस्यै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सन्तकुमारः’ (छा० ७।२६।२) इति । तम इति शोकदिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायस्ततोक्ष्यते । ‘आत्मतः प्राणः’ (छा० ७।२६।१) इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमा तु प्राण एवेति चेत्, न । ‘स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’ (छा० ७।२४।१) इत्यादिना भूम्न एवा प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । ‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा’ इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ (बृ० ४।५।१५) इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गतविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं, तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आह—‘एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति’ (बृ० ४।३।३२) इति । इहापि ‘यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमेव सुखम्’ इति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति । ‘यो वै भूमा तदमृतम्’ इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति । विकाराणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्, ‘अतोऽन्यदार्तम्’ (बृ० ३।४।२) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं

रत्नप्रमाथ्याख्या

ततः प्रायुक्तो भूमा प्राण इति शङ्कते—**प्रकरणान्त इति** । तच्छब्देन भूमानुकर्षणमैवमित्याह—**नेति ॥ ८ ॥** सूत्रब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह—**धर्मेति** । सूत्रम् । यदुक्तं भूमे लक्षणं सुखत्वममृतत्वं च प्राणेषु योज्यमिति तदनुव विधयति—**योऽप्यसत्त्वित्यादिना** । सति बुद्ध्यायुपाधावात्मनो हृदृत्वादिः, तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गतज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि—‘शृणोति न पश्यति’ इति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरमात्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आमयो नाशादिदोषः तत्सहितं सामयम् । आर्तं नश्वरम् । ‘स एवावस्तात् स उपरिष्टात्’ इति

भासतीत्याख्या

प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायतः प्राणस्तस्य, स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते—**प्रकरणान्त इति** । प्राणप्रकरणसमाप्तावित्यर्थः । निराकरोति—**न । स भगव इति** । संदर्शनायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः, प्राणस्यैतत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ न केवलं श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः—**धर्मोपपत्तेश्च** । यदपि पूर्वपक्षिणा कथंविधीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति—**योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायामिति** । सुषुप्तावस्थायामि-

आनन्दगिरीव्याख्या

रूप्याःमैवमित्याह—**तमिति** । उपक्रमे शोकस्योपसंहारे तमसो निवृत्तिवचनादिप्रतिपत्तिमाशङ्क्याह—**तम इतीति** । कारणनिष्णा कार्यनिवृत्तिरुपसंहारे कार्यनिवृत्त्या कारणनिवृत्तिरुपक्रमे विवक्षितत्वविप्रतिपत्तिरित्यर्थः । किंच प्राणो यदायतस्तत्स्येदं प्रकरणमित्येतत् प्रकरणी भूमेत्याह—**प्राणान्ते चेति** । प्राणस्यान्यायस्ततैव कुतोऽत्रोच्यते, तत्राह—**आत्मत इति** । प्राणाधिकारसमाप्ते परात्मवक्तृत्वंक्तस्य भूम्नो न परमात्मतेति शङ्कते—**प्रकरणेति** । भूम्न एव सर्वनाम्नानुकर्षणाद्वाक्यशेषस्यापि तदर्थत्वात्तस्येदं प्रकरणमिति न प्राणस्य भूमेत्याह—**नेत्यादिना** । किंच भूमरूपतापि प्राणे न मुख्येत्याह—**वैपुल्येति** । प्राणस्य स्वविकारापेक्षया भूमत्वेनैव मुख्यमिति वक्तुं सुतरामित्युक्तम् ॥ ८ ॥ परो भूमेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह—**धर्मेति** । सूत्रं व्याकरोति—**अपि चेति** । उपपत्तिं दर्शयति भूम्नि दर्शनाद्यभावं दर्शयति—**यत्रेति** । कथमेतावता परात्मधीः, तत्राह—**परमात्मनीति** । प्राणेऽपि तदुपपत्तिरुक्तत्वाशङ्क्याह—**योऽपीति** । उक्तो ‘न शृणोति’ इत्यादिनेति शेषः । प्राणस्वभावविवक्षया तस्यानुक्तत्वे हेतुमाह—**परमात्मेति** । तत्प्रकरणे ‘न शृणोति’ इत्यादिरुक्तेरित्यर्थः । स्वप्नजागरितयोः सति मनसि दर्शनादिव्यवहारात्तदभावे स्वापे तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोधीनो दर्शनो नात्मकृतः । स तु स्वतोऽलिङ्ग इति मत्वा ‘न शृणोति’ इत्यादिना सर्वव्यवहाराभावः सुषुप्तावुक्तो न प्राणविवक्षया परप्रकरणविवोधादित्यर्थः । भूम्नः श्रुतं सुखत्वं प्राणेऽपि स्यादित्युक्तं प्रत्याह—**यदपीति** । तस्य सुखत्वे मानमाह—**यत इति** । इतश्चात्मन एव सुखत्वमित्याह—**इहापीति** । तस्यैव सुखत्वं प्रतियोगिप्रत्युक्तत्वा स्फुटयति—**नेति** । उक्तश्रुतेरर्थमाह—**सामयेति** । आमयेन शृणोते तस्यैव सामयम् । धर्मद्वयमुक्त्वा धर्मान्तरमाह—**यो वा इति** । प्राणस्यापि दर्शितममृतत्वमित्याशङ्क्याह—**विकाराणामिति** । इति

स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्मोः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते
नान्यत्र । तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरं प्रणवः किं वा ब्रह्म लोकेऽक्षराभिधा ॥ वर्णे प्रसिद्धा तेनात्र प्रणवः स्वाधुपास्तये ॥ १ ॥

अभ्याकृताधारतोक्तेः सर्ववर्णमिषेधतः ॥ क्षासनाप्रवृत्तादेश्च ब्रह्मैवाक्षरमुच्यते ॥ २ ॥

‘कसिन्धु खलवाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थु-
लमनयु’ (बृ० ३।०।७,८) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः—किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा
परमेक्षर इति । तत्राक्षरसमाप्ताय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात्, प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य
चायुक्तत्वात्, ‘उंकार एवेदं सर्वम्’ (छा० २।२।३३) इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन

रत्नप्रभाध्याख्या

वैगतत्वं, ‘स एवेदं सर्वम्’ इति सर्वात्मत्वं च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित इति सिद्धम् ॥ ९ ॥ अक्षरमम्बरा-
न्तधृतेः । बृहदारण्यकं पठति—**कसिन्धिविति** । यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च तत्सर्वं कसिन्नोतमिति गार्ग्यो पृष्टेन मुनिना
ब्रह्मत्वेनाव्याकृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कसिन्नोत इति द्वितीयप्रश्ने स मुनिरुवाच, तदव्याकृत-
धिकरणमेतदक्षरमस्थूलादिरूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात्संशयः । यथा सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म
मेयुक्तं तथाक्षरशब्दो वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । तत्र उंकारोपातिः फलं, सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मधीरिति वि-
दः । ननु न क्षरतीयचलत्वानाशिवयोगाद्ब्रह्मण्यव्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह—**प्रसिद्ध्यतिक्रमस्येति** । ‘रुडिर्योग-
हरति’ इति न्यायादित्यर्थः । वर्णस्य उंकारस्य सर्वाश्रयत्वं कथमित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह—
आक्षर इति । प्रप्रतिवचनान्यामाकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्येतिश्रयान्न ध्यानार्थता, अतस्तल्लिङ्गबलाद्बुद्धिं बाधित्वा

भामतीध्याख्या

यायसह्यमिव । न प्राणः । परमात्मप्रकरणत्वात् । अन्यदार्तम् । विनश्चरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ९ ॥
क्षरमम्बरान्तधृतेः । अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या यौगिकः । अवयवप्रसिद्धे
दायप्रसिद्धिर्वैलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । नच वर्णैवाकाशस्योत्पत्त्यप्रोतत्वे नोपपद्येते, सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् ।
हि रूपधेयं नामधेयसंभिन्नमदभूयते, गौरवं वृक्षोऽयमिति । न चोपायत्वात्तत्संभेदसंभवः । नहि धूमोपाया वक्षिणीधूमसंभिन्नं
भगवद्गते धूमोऽयं वक्षिरिति, किंतु वैयधिकरण्येन धूमाद्वक्षिरिति । भवति तु नामधेयसंभिन्नो रूपधेयप्रत्ययो डिःशोऽयमिति ।
पेच शब्दादुपायेऽपि रूपधेयप्रत्यये लिङ्गिन्द्रियजन्यमिति नामसंभेदो दृष्टः । तस्मात्तामसंभिन्ना पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम्ना ग्रथि-
ष विद्वाश्च, नामानि च उंकारात्मकानि तद्व्यासत्वात् । ‘तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृणान्येवमोक्षारेण सर्वां वाक्’
श्रुतेः । अत उंकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति वर्णा एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अक्षरं
परमेव, न तु वर्णः । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । न तत्त्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किंतु परमात्मेव ।
परमात्मविकारात्वात् । नच नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तं, स्वरूपभेदात्, उपायभेदात्, अर्थक्रियाभेदाच्च । तथाहि—

आनन्दगिरियव्याख्या

स्य सुखममृतत्वमित्याह—**अत इति** । आर्तमार्तिप्रसूतः । नाशीति यावत् । प्रकृतोपयुक्तानि धर्मान्तराण्याह—**तथेति** । ‘स एवा-
त्तस उपरिष्टात्’ इत्यादिना सर्वगतत्वं, ‘स एवेदं सर्वम्’ इति सर्वात्मत्वमुक्तम् । श्रुतिलिङ्गप्रकरणेभ्यो भूमा परमात्मेति तत्प्रतिपत्त्यर्थं
ब्रह्ममित्युक्तं संहति—**तस्मादिति** ॥ ९ ॥ भूभिः श्रुतधर्मोणां परत्रोपपत्त्या परो भूमेत्युक्तम् । अयुना तेनैव न्यायेनाक्षरे श्रुतजगदि-
णस्य परसिन्धुपचोदक्षरं परं ब्रह्मेत्याह—**अक्षरमिति** । बृहदारण्यकवाक्यं पठति—**कसिन्धिविति** । यदूर्ध्वं दिशो यदधस्तात्पृथिव्या
भिरेवावाधिव्यौ यदन्तरिक्षं यद्भूतं भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कसिन्नोतं प्रोतं चेति प्रश्ने याज्ञवल्क्येनाकाशे तदेतत् च प्रोतं चेति निरले,
पुनरुच्छ्रित्वा, आकाशोऽव्याकृतास्थः कसिन्नोतमेतत्वेन तिष्ठतीति । याज्ञवल्क्यसंवाह, हे गार्गी, यत्तथा पृष्टमाकाशस्याधिकरणं
दक्षमस्थलादिविशेषणं ब्रह्मविदो वदन्तीत्युदाहरणार्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगप्रतीत्या संशयमाह—**तत्रेति** । सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि
स्वात्मरो भूमेत्युक्तत्वादत्राव्यक्षरशब्दस्य वर्णे मुख्यत्वादौकार एवाक्षरमिति पूर्वपक्षयति—**तत्रेत्यादिना** । अक्षरब्राह्मणस्य निर्विशेषे
चनयोक्तेः संगतयः । उंकारोपातिर्ब्रह्मधीरित्युभयत्र फलम् । न क्षरतीयक्षरमित्यवयवप्रसिद्ध्या परसिन्धुपत्तिमाशङ्क्य
योगमपहरति’ इति न्यायेनाह—**प्रसिद्धीति** । वर्णपक्षे तस्याम्बरान्तधारणयोगादुपमथैवाच्च तद्व्यानाद्ब्रह्मे प्राप्तामित्याशङ्क्याह—
अक्षर इति । आसिद्धादा उपमथैवे सिद्धे, अभिवेकस्य च गौरवं वृक्षोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यात्, धूमाश्रित्युपायोपेयतामात्रेण तदयो-
गानुपाये लिङ्गापुन्यत्वेनामे नामसंभेदादभिन्नानभिधेयोरैक्यात्, उंकारमात्रतायाश्च सर्वस्य श्रुतवाच्यतुक्तिरित्यर्थः । रुडेरिदं ब्राह्मणमोका-

सर्वात्मिकत्वावधारणात्, वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्त उच्यते—पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः। कस्मात् । अम्बरान्तधृतेः—पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यदेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्य 'आकाश एव तदेतं च प्रोतं च' इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा 'कस्मिन्नु खल्वकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् । तथा चोपसंस्तम्—'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति । नचैयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदपि 'ॐकार एवेदं सर्वम्' इति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वास्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्माच्च क्षरत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥ १० ॥ स्यादेतत् कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते । कथमम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः । अत उत्तरं पठति—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधुतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । कस्मात् । प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते—‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’ (बृ० ३।८।९) इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म । नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं भवति । न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

रत्नप्रभाव्याख्या

तोगृत्तिप्राप्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमित्यादिना ॥ १० ॥ आकाशं भूतं कृत्वा शङ्कते—स्यादेतदिति । चेतनकर्तृकाः
 ग्राया अत्र ध्रुतेमैवमित्याह—सा चेति । सूत्रं व्याचष्टे—सा चेति । चकार आकाशस्य भूतत्वनिर्वासायः । भूताकाशस्य

भामतीव्याख्या

अतस्तामान्यात्मकानि श्रोत्रप्राज्ञाण्यभिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुवृण्यन्ते । रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटादिभि-
न्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियप्राज्ञाणि मधुधारणप्रावरणार्थक्रियाणि च भेदेनानुवृण्यन्ते इति कृतो नामसंभेदः । न च
इदेष्वप्यमिति शब्दस्तामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु शब्दामकोऽयं पिण्ड इत्यनुभवः, किंतु यो नानादेशकालसंयुतः पिण्डः
तेऽयं संनिहितदेशकाल इत्यर्थः । संज्ञा तु गृहीतसंबन्धेरत्यन्ताभ्यासात्पिण्डाभिनिधेयसिन्धेव संस्कारोद्बोधसंपादायाता स्मर्यते । यथा-
‘यस्तंज्ञास्मरणं तव न तदयंन्यदेतुकुम् । पिण्ड एव हि दृष्टः संस्तंज्ञं स्मरयितुं क्षमः ॥ १ ॥’ संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्ष
नाप्येते । संज्ञिनः सा तद्वत्ता हि न रूपाश्चादयश्चमा ॥ २ ॥ इति । न च वर्णातिरिक्ते स्फोटस्मिन् अलौकिकेऽश्रयवप्रसिद्धिर्लौ-
के । न चैष ग्रामाणिक इत्युपरिष्ठात्प्रवेदयित्यन्ते । निवेदितं चास्माभित्त्वचनिन्दै । तस्माच्छ्रोत्रप्राज्ञाणां वर्णानामभ्यन्तर्गु-
नुपपत्तेः स्रष्टृद्यप्रतिदिवाधनादवयवप्रसिद्धया परमात्मैवाश्रयमिति सिद्धम् । ये तु प्रधानं पूर्वपञ्चगव्यानेन सृष्टेय परमात्-
माश्रयमिति सिद्धान्तयन्ति तेऽस्मन्नान्तर्गुतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियत इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमिति श्रूयते । अयं
शासननाधिकरणात् । तथाच श्रुतिः ‘एतस्य बाह्वस्य प्रशासने गार्गी सूर्यचन्द्रमसी विश्वतो त्रिभ्रतः’ इत्यम् । ॥ १ ॥ यन्मया
तेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम्—अथ प्रशासनादिति । एतावत्तत्र प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्माद्गोश्रवतातानि क्रियैवावर्ण्य-
ते । अथ श्रूयादीनां वर्णेष्वप्राप्तस्यैवमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्षणैषु शब्दैव नास्तीति वाच्यम् । नक्षत्रवर्गं त्रिपिपूर्वका एव प्रति-
वर्तन्ति, अप्राप्तैवपि नित्यानुगतादीनां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न दिवीलम्बिचयननिषेधानुवादः । तस्मात् यत्किंचिदेतत् ॥ १ ॥
ता च प्रशासनात् । प्रशासनमात्रा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽप्युत्क्रांतो वा संभवति । न च मुख्यार्थसंभवे कूळ निषि-

ज्ञा च प्रशासनात् । प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा संभवति । नच मुख्यार्थसंभवे कूलं विधिः

आनन्दगिरीयभ्याख्या

१० ॥ ॐ ॥ **अभिधानाद्व्याख्या**
 १० ॥ **प्राशसनादिति**—वर्ण इति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमनवार्थं प्रतिज्ञां व्याकरोति—**एवमिति** । रुढेरौकारविषयत्वमशङ्क्य-
 योक्तं, तत्कथं प्रतिज्ञेत्याह—**कस्मादिति** । हेतुयुक्त्वा व्याकरोति—**अभ्वरान्तेति** । आकाशस्यैव प्रथे अश्रयाणचक्षधिकरणं ह्यं न
 स्थित्यतिरिक्त्याह—**तत्रेति** । तथापि रुढियोगाद्वैलीयस्येत्युक्तिमत्ताश्च कृत्वा तात्पर्यवदभ्वरान्तधृतिरिक्तसंगतयोगवृत्तिर्नलीयस्येत्युक्ति-
 क्रमोपसंस्कारयोः कस्यैवावगा मत्तात्पर्यसिद्धिरित्याह—**तथाचेति** । **लिङ्गस्यान्यथासिद्धिं भ्रमाह—नचेति** । ॐकारस्य सर्वान्तरूपकत्वा-
 न्नभवति लिङ्गमिलाशङ्क्याह—**यदुपीति** । स्वरूपभेदादुपायोपेयभेदाद्वर्किषाभेदाच्च शब्दाद्यर्थयोर्भेदासिद्धिरित्यर्थः । प्रकृते रुढ्येनैव
 लीयस्त्वे फलितमाह—**तस्याह्वेति** ॥ १० ॥ उत्तरशृङ्गप्रसंगं बोधमाह—**स्यादिति** । केयमभ्वरान्तधृतिस्तन्निमित्तत्वं तदुपादानत्वं च
 तावत्, षट्कुलालवदाश्रयाश्रयित्वयोगात् । द्वितीये व्यभिचारिदासापक्षेति मत्वा फलितमाह—**कथमिति** । सूत्रमवतारयति
नत इति । प्रतिज्ञां व्याचष्टे—**सा चेति** । प्रधानस्यापि तदुपपत्तेरुक्तवादवधारणासिद्धिरित्याह—**कस्मादिति** । हेतुमुपायय वि-
 साधयति—**प्रशासनादिति** । अक्षरस्य स्यादौ प्रशासने श्रुतेऽपि कथमीश्वरत्वं, तत्राह—**प्रशासनं चेति** । तस्यान्यथासिद्धिं प्रतीते-

५३

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दाच्यम् । तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्याद्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति—यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः—‘तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं दृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु’ (बृ० ३।८।११) इति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति । द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवत्यचेतनत्वात् । तथा ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति मन्तुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु’ इत्यात्मभेदप्रतिषेधात्, न शारीरस्यान्युपाधिमतोऽक्षरशब्दाच्यत्वम् । ‘अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः’ (बृ० ३।८।८) इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । नहि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम् ॥ ब्रह्मलोककलोकत्वादेरपरं ब्रह्म गम्यते ॥ १ ॥

ईक्षितव्यो जीवघनात्परस्परप्रत्यभिज्ञया ॥ भवेद्भवेयं परं ब्रह्म क्रममुक्तिः कालिष्यति ॥ २ ॥

‘एतदेतत् सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदौंकारस्तस्माद्विद्वान्नेतैवैवायतनैकतरमन्वेति’ इति प्रकृत्य

रत्नप्रभाख्याख्या

ह्यनन्तःपातिनः श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगादव्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वाभाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः । श्रुतौ विषयत्वेन धृतौ ॥ ११ ॥ प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति—किमिदमिति । घटत्वाद्यावृत्तिरिति भ्रान्तिरिरस्यति—एतदिति । अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रुतिरचेतनत्वाद्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति—तथेति । अन्यभावो भेदलक्षणविषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह—नहीति । शोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः । साद्गार्ग्यब्रह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । प्रश्नोपनिषदमुदाहरति—तदिति । पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्ठो भूते, हे सत्यकाम, परं निर्गुणमपरं सगुणं ब्रह्मेतदेव योऽयं ँकारः । स प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकः । तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वान्नेतैव ँकारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परम-

भामतीव्याख्या

गीतिवद्भाक्तत्वमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च । अम्बरान्तविधरणस्याक्षरस्यैश्वराद्यद्वन्द्वर्णा वा प्रधानं वा-प्राकृतं वा तेषामन्येषां भावोऽन्यभावस्तमन्त्यं व्यावर्तयति श्रुतिः—‘तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं’ इत्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जीव-भाष्यक्षरता निषिद्धेत्यत आह—तथेति । ‘नान्यत्’ इत्यादिकया हि श्रुत्यात्मभेदः प्रतिषिध्यते । तथा चोपाधिभेदाद्विज्ञा जीवा-भिदा भवत्यभेदाभिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शारीरस्याक्षरशब्देत्याह—अचक्षुष्कमिति । अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधि-रयनी श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माद्वर्णप्रधानाव्याकृतजीवानामसंभवात्, संभवाच्च परमात्मनः, परमात्मै-श्वरमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । ‘कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः । दर्शनयानयोर्थ्यमपरं ब्रह्म स्यते ॥’ ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदेन तद्भावापत्तौ ‘स सामभिस्त्रीयते ब्रह्मलोकम्’ इति न देशविशेषप्रा-रूपयते । तस्मादपरमेव ब्रह्म ह्येयत्वेन चोद्यते । न चेक्षणस्य लोके तच्च विषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावात्, ध्यायतेश्च

आनन्दगिरियव्याख्या

ते । तस्यापि स्वकार्ये प्रशासनं सिध्यति, नेत्याह—नहीति । तथाचाज्ञास्वप्रशासनलिङ्गाच्च प्रधानमक्षरमित्यर्थः ॥ ११ ॥ कारादिनिरासेन ब्रह्मादाने हेतुन्तरमाह—अन्येति । प्रतिज्ञास्यं सूत्रं योजयति—अन्यभावेति । हेत्वर्थं प्रश्नपूर्वकमाह—किमि-दिना । अन्यभावाभावाव्यावृत्त्याक्षरस्याभावत्वं विषेयमिति भ्रमव्यावृत्त्यर्थमभिप्रेतमर्थमाह—एतदिति । प्रधानमन्यादित्युक्तम् । इहेति श्रोतारणम् । प्रधानस्यापि रूपादिरादित्यादृष्टत्वादियोगादुक्तश्रुतौ कुतोऽक्षरस्य ततो व्यावृत्तिः, तत्राह—तत्रेति । एतेन सूत्रे-कृतं जीवस्यापि निरस्तमित्याह—तथेति । अक्षरमतःशब्दार्थः । इतश्च जीवस्य नाक्षरशब्देत्याह—अचक्षुष्कमिति । ज्या-कर्मविषेधेति तद्वतो निषेधाभावाद्युक्तं तस्याक्षरत्वमित्याशङ्क्याह—नहीति । अनन्यथासिद्धलिङ्गसङ्गियोगवृत्त्या ज्ञेयब्रह्मपरमक्षर-विष्णुसुखादिति—तस्मादिति ॥ १२ ॥ ँकारस्याक्षरत्वेन पूर्वपक्षे बुद्धिसान्निध्यात्तेन ध्यातव्यं पुरुषं निरूपयति—ईक्षतीति । एवाच्यं ष्यति—एतदिति । पिप्पलादो नामाचार्यः सत्यकामेन पृष्ठो व्याचष्टे । हे सत्यकाम, परं निर्विशेषमपरं च कार्यं यद्ब्रह्म त्वयोऽप्रमोकाः । स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकः । तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वान्नेतौंकारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन परापर-

भ्रूयते—‘यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत’ (प्र० ५।१, ५) इति । किम-
स्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यत आहोस्विदपरमिति । क्लेशैर्वायतनेन परमपरं चैकत-
रमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् । कस्मात् । ‘स तेजसि सूर्ये संपन्नः’
‘स सामभिर्ब्रह्मीयते ब्रह्मलोकम्’ इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । नहि
परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्रूयतीति युक्तम्, सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरि-
ग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते । नैव दोषः । पिण्डोपेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः
इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते । कस्मात् । ईक्षतिकर्मव्यपदे-
शात् । ईक्षतिर्दर्शनम् । दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य
वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति—‘स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते’ इति ।
तत्राभिध्यायतेतरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति । मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् ।

रत्नप्रभाष्याख्या

परं बान्वेति प्रामोतीति प्रकृत्य मय्ये एकमात्रदिमात्रोद्धारयोर्यान्मुक्त्वा ब्रवीति—यः पुनरिति । इत्थंभावे तूतं
ब्रह्मोद्धारयोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्रात्रये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋध्यादिकं जाग्रदादिभूतं च जानाति
सम्यग्ज्ञाता एका मात्रा यस्योद्धारस्य स एकमात्रः । एवं मात्राद्वयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा त्रिमात्रः । तमो
पुरुषं योऽभिध्यायीत स ऽङ्कारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषमीक्षत इत्यर्थं
संशयं तद्दीजं चाह—किमित्यादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्ये इत्यर्थः । पूर्वत्र पूर्वपक्षत्वेनोक्ते ऽङ्कारे बुद्धिस्थं ध्यात-
निश्चीयत इति प्रसङ्गसंगतिः । यद्वा पूर्वत्र वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गाद्व्याप्तिं वृत्तिरुक्ता, तद्वद्वापि ब्रह्मलोकप्राप्ति-
त्परशब्दस्य हिरण्यगर्भं वृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरुपास्तिरुभयत्र फलम् । स उ-
क्तः । सूर्ये संपन्नः प्रविष्टः । ननु वज्रुदान ईश्वर इति ध्यानाद्विन्दते वसिष्ठस्यमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य भुविमि-
आह—नहीति । अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित्परमपरविदपरमन्वेतीत्युपक्रममात्परविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता, उपक-
विरोधात् । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्वगतत्वादत्रैव प्राप्तिर्भवति सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात् । तस्मा-
पक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरुपास्तिलिङ्गात्परं पुरुषमिति परभूतिर्वाच्येत्यर्थः । परभूतेर्गतिं पृच्छति—नन्विति । पिण्डः स-
विराद तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाख्यर्थः । सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे—परमेवेति ।
उपासक एतस्माद्विरण्यगर्भात्परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोऽस्तु, तत्राह—तत्राभिध्याय

सामतीत्याख्या

तेन समानविषयत्वात्, परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति सांप्रतम्, समानविषयत्वस्यैवाभिदेः । परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परास्य
दर्शनविषयः । न च तत्त्वविषयमेव त्वं दर्शनं, अद्वैतविषयस्यापि तस्य दर्शनात् । न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति समित्
मननाद्भेदेन तत्र तत्र दर्शनस्य निर्देशात् । मय मननमपि तर्कपरनामावयवं तत्त्वविषयम् । यथाहुः—‘तर्कोऽप्रतिष्ठः’ इति । तस्मा-
परमेव ब्रह्मेह ध्येयम् । तस्य च परत्वं शरीरापेक्षयेति । एवं प्राप्त उच्यते—ईक्षणध्यातयोरिकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ औत्तर्त्यं
तत्त्वविषयत्वं यथेक्षते ॥’ ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारश्चोत्सर्गतस्तत्त्वविषयः । क्वचित् बाधकोपनिपाते समतोषि

आनन्दगिरौयथाख्या

योरैकतरं यथाध्यानमनुगच्छतीति प्रकृत्यैकमात्रदिमात्रोपास्तिं दर्शयित्वा ब्रवीति, यः पुनरोमितदक्षरं त्रिमात्रमिति । त्रिमात्रेणेति दूषे
द्वितीयात्वेन नेया, ब्रह्मोद्धारभेदोपक्रमात् । तथाविधमक्षरं सूर्यान्तत्वं परं ध्यायीत, स सूर्यं प्राप्तः सामभिर्ब्रह्मलोकं प्रति नीयत इत्युपा-
गार्थः । सनिमित्तं संशयमाह—किमिति । अक्षरशब्दस्य वर्णे रूढस्यापि जगदायतनत्वलिङ्गेन जगत्या योगवृत्तिराश्रिता तथा देश-
च्छिन्नफलवृत्तिलिङ्गेन परशब्दस्यापेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भं वृत्तिरिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । उक्तश्रुतेर्ध्वेव ब्रह्मणि समन्ते
संगतयः । अपरस्य परस्य वा ब्रह्मणो ध्यानं पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । ननु परापरत्वेन ब्रह्म विभज्य परमभिध्यायीति विवेके
कुतः शङ्केति शङ्कते—कस्मादिति । परायणिकफलव्या शङ्कायाः सावकाशत्वमाह—स इति । उपासकः सर्वनामार्थः । कथं क्लेश-
फलं परस्मिन्नसंभावितं, तदाह—नहीति । तद्विदोऽपि तथाभावादिति शेषः । विशेषणानुपपत्तिं शङ्कते—नन्विति । तदुपपत्तिमा-
नेति । पिण्डः स्थूलो देहः । प्राणः सूक्ष्मात्मा । अपरब्रह्मोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहृत्येतिशब्दः । पूर्वपक्षमनूषं सिद्धान्तमि-
प्वमिति । तत्र प्रतिज्ञां पूरयति—परमेवेति । लिङ्गाद्व्याप्यत्वेपरविषयत्वेकोनियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । सौत्रं हेतुमा-
ईक्षतीति । ईक्षतेर्धोतोरीक्षणमेव कर्म तद्व्यपदेशाज्जापेक्षितधीरित्याशङ्क्य व्याकरोति—ईक्षतिरिति । तथापि तदेव क्रियात्वात्
भ्रान्तिं प्रत्याह—दर्शनेति । तस्य व्यपदेशादियुक्ते पक्षधर्मत्वासिद्धिमाशङ्क्योपेक्षितं पूरयन्निवक्षितमर्थमाह—ईक्षतीति । ईक्षणमि-
त्वेन वाक्यशेषे निर्दिश्यमानमपि ब्रह्मपरमेवेशशङ्काह—तत्रेति । ईक्षतिध्यायलोनिर्धोर्मायां सप्तमी । रजसादिदृष्टेराभासत्वात्पक्ष

ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्ष-
तिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ।
नन्वभिधाने परः पुरुष उक्तः, ईक्षणे तु परात्परः, कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति । अत्रो-
च्यते—परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ । नचात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः
पुरुषः परामृश्यते, येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् । कस्तर्हि जीवघन
इति । उच्यते—घनो मूर्तिः । जीवलक्षणो घनो जीवघनः । सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः
खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह—‘स साम-
भिरुक्षीयते ब्रह्मलोकम्’ इत्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र
जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणतात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोक-
निवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः । तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स
एवाभिधानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावक-

रत्नप्रभाख्याख्या

रिति । नन्वीक्षणं प्रमात्वाद्विषयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः । ध्यातव्यस्वसत्योऽपरः किं न स्यादित्यत
आह—स एवेति । श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना—उँकारे यो
ध्येयः स पर एवात्मा, वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तैः । अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् एवायमिति । ननु शब्देभ्योऽत्र प्रत्यभिज्ञेति
शङ्कते—नन्विति । परात्पर इति शब्दभेदमज्ञीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह—अत्रेति । ननु एतस्मात्जीवघ-
नात्परात् इत्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरात्मार्शदीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह—न चात्रेति । ध्यानस्य तत्फलैक-
णस्य च लोके समानविषयत्वाद्येय एवेक्षणीयः । एवं चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः । ‘स सामभिरुक्षीयते
ब्रह्मलोकम्’ ‘स एतस्मात्जीवघनात्’ इत्येतत्पदेन संनिहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामृश्यत इति प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—कस्तर्हीत्या-
दिना ‘मूर्तिं घनः’ इति सूत्रादिति भावः । सैन्धवखिल्यो लवणपिण्डः । खिल्यवदल्पो भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्य-
भावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परामृश्यत इत्याह—अपर इति । जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां दर्शयति—जी-
वानां हीति । व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः संघातो यस्मिन्सर्वकरणभामिनि स जीवघनः तत्त्वामिकत्वात्पर-
रासंबन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात्परः सर्वलोकातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स
एव ध्येय इत्याह—परमिति । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् स एव मुख्यः परः न तु पिण्डात्परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किंच

भामतीव्याख्या

चोचो भवेत् । न चातत्त्वत्वादे शक्य उत्तरार्थस्त्यक्तम् । तथा चास्य तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् । अपिच
विशेषणैकवाक्यत्वसंभवे न वाक्यभेदो युज्यते । संभवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् समभिध्याद्वाराच्चैकवाक्यता । तदनु-
धेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम् । तस्मात् परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति । तदिदमुक्तम्—न चात्र
जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते । किंतु जीवघनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव
परितुं जीवघनो जीवः सित्यभावमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते । ‘स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकम्’ इत्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा

आनन्दगिरियव्याख्या

भेदविवर्धते । अत एव दर्शनविशेषणम्—सम्यगिति । अस्तु तर्हीक्षतिकर्मणोऽन्यस्यैव ध्येयत्वमित्याशङ्क्य सौत्रं सशब्दं व्याचष्टे—
एवेति । निर्देशैवैष्यमात्रं प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—नन्विति । वैषम्यमुपेत्य प्रत्यभिज्ञोपपत्तिमाह—अत्रेति । एतच्छब्दस्य प्रकृतमा-
त्वाद्वाक्यविकर्मणश्च प्रकृतत्वात्सत्यैवेतच्छब्दसमानाधिकृतपथम्यन्तपरशब्देन प्रत्यभिज्ञानादभिध्यातव्यविषयपराशब्दस्य वाक्यशेषे
मनविषयत्वात्जीवघनोऽभिध्यातव्यः, तस्मात्परात्परः परमेश्वरोऽन्य एवेक्षतिकर्मभूत इत्याशङ्क्याह—नचेति । यो ध्येयः स एव
विषयसम्बन्धोऽपीक्षणस्य विषयः संभवति एकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायोगात्, एतच्छब्दस्य संनिहितपरमाश्लेषेऽपि संनिहिततरजीव-
विषयत्वात्, जीवघनशब्दस्य च ध्येयविषयत्वाभावात्, तत्संक्षितव्यस्य चैकतेत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतायुपक्रमे यो ध्यातव्यः
‘योपसंहारोऽपीक्षणगोचरक्षेत्रार्हं जीवघनशब्दस्य पृथगर्थो वक्तव्यः, नहि जीवघनपदं प्रमत्तगीतमिति शङ्कते—कस्तर्हीति । ‘मूर्तिं
’ इति सूत्रेणाह—उच्यत इति । पृथीसमाप्तं व्यावर्तयति—जीवेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाह—सैन्धवेति । खिल्यभावोऽप्युक्तम् ।
मनवच्छिन्नस्य परस्याखण्डं, तत्राह—उपाधीति । तत्र पञ्चम्यन्तपरशब्दोपपत्तिमाह—परश्चेति । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शि-
कान्ति पक्षान्तरमाह—अपर इति । कथा इत्या जीवघनशब्दो ब्रह्मलोकं ब्रूते, तत्राह—जीवानामिति । परिच्छिन्नकरणाव-
धानामनवच्छिन्नकरणात्मनि हिरण्यगर्भेऽन्तर्भावात्तस्य जीवपूर्णतया तद्धनत्वालोकोऽपि जीवघन इत्युपचर्यत इत्यर्थः । तस्य कारण-
मत्ताया परात्मादित्याह—सत्त्वादिति । ईक्षणध्यानयोः कार्यकारणभावादेकविषयत्वेत्याह—स एवेति । परस्मैव ध्यातव्यत्वे

ल्पते । परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किंचिदन्यस्मात्सि, 'पुरुषाक्ष परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति च श्रुत्यन्तरात् । 'परं चापरं च ब्रह्म यदौकारः' इति च विभज्यान्तरमौकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं भुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । 'यथा पादोदरस्त्वच्चा विनिर्मुच्यत एवं ह वै सा पाप्मना विनिर्मुच्यते' इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं युज्यत इति । अत्रोच्यते—त्रिमात्रेणोकारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुच्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

दहरः को विषयीको ब्रह्म वाकाशश्चक्षुः । विषयस्याद्यवात्परस्यभुतेर्जीवो भविष्यति ॥ १ ॥
वाक्काशोपमानेन सुभूम्यादिसमाहितः । आत्मापहृतपाप्मत्वात्सेतुस्त्वाच्च परेश्वरः ॥ २ ॥

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशास्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच विजिज्ञासितव्यम्' (छा० ८।१।१) इत्यादिवाक्यं समास्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदय-

रत्नप्रभाष्याख्या

परशब्देनोपक्रमे निश्चितं परं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह—परं चापरं चेति । पापनिवृत्तिजिज्ञासेत्याह—यथेति । पादोदरः सर्पः । ॐकारे परब्रह्मोपासनया सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मैश्वरा तदेव शान्तमभयं परं प्राप्नोतीत्येतोऽभाह—अत्रोच्यत इति । एवमेकवाक्यतासमर्थनप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्तिर्निर्वाह्यत्वा वाक्यं प्रणवध्वेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ दहर उत्तरेभ्यः । छान्दोग्यमुदाहरति—अथेति । भूमविद्यानन्तरं दहरविद्यापरम्पराभ्यांऽथशब्दः । ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरं शरीरम् । अस्मिन् यत्प्रसिद्धं दहरमस्य हृत्पद्मं तस्मिन्हृदये यदन्तराकाशाशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अत्राकाशो जिज्ञास्यः, तदन्तःस्थं वेति

आमतीत्याख्या

जीवघनः । स हि समस्तकरणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां संघात इति भवति जीवघनः । तदेवं विमानौह्वारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम् । अत एव चास्य देशविशेषाभिगतिः फलमुपाधिपत्त्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः । अपरं तु ब्रह्मैकमात्रायतनमुपास्यमिति भन्तव्यम् ॥ १३ ॥ दहर उत्तरेभ्यः । 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरम्' सूक्ष्मं गृहाप्रायं पुण्डरीकसंनिवेशं वेदम 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशास्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' । आगमाचार्योपदेशाभ्यां श्रवणं च, तदविरोधिना तर्केण मननं च, तदन्वेष्टव्यम् । तत्पूर्वकेण चादरैस्तैर्यदीर्घकालसंविनेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेन साक्षात्कारो विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वैः ॥ तदेषा विजिज्ञासनम् । अत्र संशयमाह तत्रेति । तत्र प्रथमं तावदेवं संशयः—किं दहराकाशादन्यदेव किंचिदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश इति । यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहो शरीर आत्मा किं वा परमात्मेति । संशयार्थं

आनन्दगिरीयध्याख्या

विशेषणमनुकूलयति—परमिति । विराट्पेक्षया परत्वं सूत्रेऽपीत्युक्तमाशङ्क्य सुखं परत्वमुत्सर्गतो ब्रह्मण्येवेत्याह—परो इति । 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्' इति श्रुत्या परमात्मानं विशिनष्टि—यस्मादिति । ईश्वरस्य परमपुरुषाथैवे मानमाह—पुरुषादिति । परापरे ब्रह्मणी प्रकृत्य परशब्देनादपि परमेव ब्रह्म ध्यातव्यमित्याह—परं चेति । न केवलमुपक्रममादेवं किंतु फलेणैरपीत्याह—यथेति । पादोदरः सर्पः । पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—अथेत्यादिना । परिशुद्धब्रह्मैकवशाने देशपरिच्छिन्नं फलमवयुक्त्वा । ॐकारोपाधिब्रह्मोपासौ तदविच्छिन्नमित्यर्थः । कथं तर्हि 'पुरुषमीक्षते' इति, तत्राह—क्रमेणेति । ब्रह्मलोके सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ गोष्ठं विवक्षित्वेति वाक्यमित्यर्थः । एकवाक्यताकाङ्क्षप्रकरणानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञाया देशपरिच्छिन्नफलत्वलिङ्गानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञाया देशपरिच्छिन्नफलत्वलिङ्गानुगृहीतप्रत्यभिज्ञातो बलीयस्त्वाद्वायातव्यं परमेवेत्युत्पसंहरति—अदोष इति ॥ १३ ॥ 'परात्परं पुरिशं पुष्करं इत्यादिवाक्याद्वायातव्यपुरुषनिर्णये परस्य पुरिशयमिति पुरसंबन्धसिद्धेरयमपि पुरसंबन्धी दहराकाशो ब्रह्मैवाह—दहर इति । कलेः स्वभावयुदाहरति—अथेति । भूमविद्यानन्तरं विद्यान्तराभ्यांऽथशब्दः । यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं पराशुष्टम् । अस्मिन्निति ब्रह्मलोकः । ब्रह्मपुरं शरीरम् । दहरं सूक्ष्मम् । पुण्डरीकं तदाकारत्वात्पठ्यतं हृदयमेव तत्र परस्य नित्यसंनिवेशेदमशब्दः । संनिवेशं हृदयं सप्तम्या पराशुष्ट्य तस्मात्तिसूक्ष्मस्य परस्य तत्र सदा स्थितिं सूचयन्नेदमत्वमेव विशदयति—दहर इति । व्यवहितमपि ह्यं योग्यत्वात्संछेदनेकोक्ता तदन्तराकाशस्य विचार्यतां ज्ञेयतां च दर्शयति—तस्मिन्निति । तस्मिन्निति सप्तम्या हृदयोक्तदन्तत्वं तदन्तराकाशमन्वेष्टव्यं जिज्ञास्यं च किंवा तस्याः संनिहिततरदहराकाशाश्रयत्वात्तदन्तस्य किंचिदनित्यं ज्ञेयमिति सप्तम्या गमयति—तस्मिन् ।

पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किं भूताकाशोऽथवा विज्ञानात्माऽथवा परमात्मेतिसंशय्यते । कुतः संशयः । आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशो परमिन् ब्रह्म प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशो रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् । तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम् । 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेवोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावः द्वावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितं, अवकाशात्मनाकाशस्यैकत्वात् । अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम्, ब्रह्मपुरशब्दात् । जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जि-

रत्नप्रभाभ्याख्या

प्रथमं संशयः कल्पः । तत्र यथाकाशस्तदा संशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात्संशयान्तरमाह — तथा ब्रह्मपुरमिति । अत्र शब्दे । जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन्संशये सतीति योजना । पर-पुरशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् । तथेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशो रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तत्राकाशोऽस्यादिना । दहरवाक्यस्यानन्तरप्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तेः ध्रुवादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाशुभास्तिः, सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरिति फलभेदः । नच 'आकाशस्तच्छिह्नात्' इत्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया । अत्र 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्याकाशान्तःस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादित्तिज्ञान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्याल्पत्वं कथं, एकस्योपमानत्वमुपमेयत्वं च कथं, 'उभे असिन्म द्वावापृथिवी' तत्रेव समाहिते । उभावमिथ वायुश्च' इत्यादिना श्रुतसर्वाश्रयत्वं च कथमित्याशङ्क्य कमेण परिहरति—तस्येत्यादिना । यापेक्षया अल्पत्वं, ध्यानार्थं कल्पितभेदात्सादृश्यं, स्वत एकत्वात्सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । ननु 'एष आत्मा' इत्यात्मशब्दो भूते न

भामतीभ्याख्या

प्रति—कुत इति । तदेतुमाह—आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यामिति । तत्र प्रथमं तादृताकाश एव दहर इति पूर्वपक्ष-तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशो रूढत्वादिति । एष तु बहुतरोत्तरसंदर्भविरोधात्तुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरितोषेण पक्षान्तरमन्ते पूर्वपक्षी—अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम् । युक्तमित्यर्थः । तत्र 'अथेयत्वाद्विशेषाच्च पुरं जीवस्य युज्यते । देहो न यो पुनो हेतुद्वयवियोगतः ॥' असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति । तद्यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधानजन्मापङ्कुरः लेवीजनेन व्यपदिश्यते शाल्यकुल इति । ननु श्रित्यादिभिः, तेषां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ज्ञा व्यपदिश्यम्, ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात् । जीवभेदधर्माधर्मापार्जितं तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यति युक्तम् । अपिच ब्रह्मपुर इति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाभेयेनानेन संबन्धव्यम् । नच ब्रह्मणः स्वे महिषि व्यपस्थित्यानाभेयस्याधारसंबन्धः कल्पते । जीवस्त्वाप्राप्तमात्र इत्याभेयो भवति । तस्माद्ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य देहादिबृंहणतया जीवे भिन्नो वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चेतयं च भक्तिः । उपधानानुपधाने तु विशेषः । वाच्यत्वं गम्यत्वम् । स्यादित्तु । जीवस्य पुरं

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रथं सप्तम्यर्थः । यदाकाशोऽन्विष्येयस्तदा प्राप्तं संशयमाह—स इति । द्वितीयं संशये प्रथमपक्षं हेतुमाह—कुत इति । द्वयो-पक्षत्रयोपपत्त्यर्थं व्यावर्तयन्नाकाशशब्दाधीनं पक्षद्वयमाह—आकाशेति । शब्दान्तरात्यस्यद्वयप्राप्तिमाह—तथेति । इतिशब्दः शेषशब्देन संबध्यते । नन्वयमन्यः संशयो न प्रकृतस्तस्यान्यादृशत्वात्, तत्राह—तत्रेति । उक्ते संशये सतीति यावत् । परपुरशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् । इहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशो रूढत्वस्यैवोपास्यतेति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । दहर-शब्दस्य सोपाधिके ब्रह्मण्यन्वयोक्ते तत्र प्रकृतस्य निरुपाधिकं बुभुत्समानस्य तस्मिन्प्राज्ञापनवाक्यान्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे भूता-शब्दादियानं, सिद्धान्ते परोपास्तद्वारा प्रतिपत्तिरिति फलम् । नच 'आकाशस्तच्छिह्नात्' इत्यनेन गतत्वात्पूर्वपक्षानुत्थानं, तत्र वाक्य-पर्यायलिङ्गानामाकाशविषयत्वात् । प्रकृते तेषां तदन्तरविषयत्वेन तदविषयत्वादिति । उपास्यत्वं ब्रह्मणो दहरत्वेऽपि भूताकाशस्य तद-परविषयत्वेन तदविषयत्वादिति । उपास्यत्वं ब्रह्मणो दहरत्वेऽपि भूताकाशस्य तदयोगात्कुतो ग्रहणं, तत्राह—तस्येति । तन्मानेनापि तदपेक्षया फलं संबध्यते वाक्यादित्यर्थः । सति भेदे सादृश्ये चोपमानोपमेयभावादिकञ्च तदसिद्धिरित्याशङ्क्याह—द्यावानिति । ब्रह्मणि वापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानं, कारणत्वात् । तदभावादाकाशो नैवमित्याशङ्क्याह—द्यावापृथिव्यादीति । दहरे कथं तत्समाधानं, तत्राह—अवकाशेति । अयद्वत्तापत्त्यादि तस्मिन्नित्यानुवादः । सत्यकामत्वादि ध्यानार्थमध्यस्तमिति भावः । एष आत्मेत्यात्मशब्दसाम-ान्यार्थं पक्षान्तरमाह—अथवेति । ब्रह्मशब्दस्यामुख्यत्वाज्जीवे तच्छब्दात्परसिद्धादिति बुद्धिस्तु कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य पुरसंबन्धस्यैव संबाधित्वाह—जीवस्येति । तस्यापि पुरेण कः संबन्धः, तत्राह—तस्येति । तथापि तस्मिन्नौपाधिकं कथं ब्रह्मपदं, तत्राह—

तत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । नहि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सं-
बन्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशोऽवस्थानं दृष्टं यथा रात्रः । मनउपाधिकश्च जीवः, मनश्च
प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयेऽन्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैव आरा-
प्रोपमितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविषयक्षया भविष्यति । नचात्र दहरस्या-
काशस्यान्वेष्ट्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते । तस्मिन्त्यदन्तः इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति ।
अत उत्तरं ब्रूमः—परमेश्वर एवात्र दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा । कस्मात् ।
उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि—अन्वेष्टव्यतयाभिहितस्य दहरस्याकाशस्य 'तं
चेद्ब्रूयुः' इत्युपक्रम्य 'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रति-
समाधानवचनं भवति । 'स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्धा-

रत्नप्रभाष्याख्या

युक्त इत्युच्यते—अथवेति । भक्त्येति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । मुख्यं ब्रह्म श्रुतामित्यत आह—न हीति । अस्तु
पुरस्वामी जीवः, हृदयस्थाकाशास्तु ब्रह्मेत्यत आह—तत्रेति । पुरस्वामिन एव तदन्तःस्थत्वसंभवाभ्यान्वापेक्षेत्यर्थः । व्याप्ति-
नोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह—मन इति । आकाशपदेन दहरमनुकृष्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविषयक्षया भविष्यतीत्याह—
आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिद्वैयर्थ्यमिति
पक्षान्तरमाह—न चात्रेति । परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनाधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः । यद्वा
अन्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गादहस्य ब्रह्मत्वेति शङ्का 'आकाशस्तलिङ्गात्' इत्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कात्र निरसनीया । अन्वेष्टव्यत्वादेः
परविशेषणत्वेन ग्रहणादहस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेत्यात्मकभूत्या केवलकाशशुक्तिर्बाधेति सिद्धान्त-
न्ययति—परमेश्वर इत्यादिना । आकाशस्याक्षेपपूर्वकमिति संबन्धः । तमाचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः, हृदयमेव तावदन्त-
तत्रत्याकाशोऽप्यतः किं तदत्राप्येव विद्यते यद्विचार्यं ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयादाकाशस्यात्यन्तातिवृत्तिसिद्धेति ।

भामतीव्याख्या

भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहस्योचरता त्वन्यस्य भविष्यति, वसराजस्य पुर इवोक्षयिन्यां मैत्रस्य सत्वेत्यत आह—तत्र पुरस्वामि
इति । अयमर्थः—वेद्यं खल्वधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षायां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तैवाधेयेन संबद्धं सदनपदं नाधे-
यत्वेन संबन्धं कल्पयति । ननु तथापि शरीरेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुण्डरीकस्य विशेषो यन्तदेवास्य सत्वेत्यत आह—अत्र
उपाधिकश्च जीव इति । ननु मनोऽपि चलत्या सकलदेहवृत्तिं पर्यायेणेत्यत आह—मनश्च प्रायेणेति । आकाशशब्दश्रुत्वात्
दिना सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति, तथाप्यदोष इत्याह—न चात्र
दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वमिति । एवं प्राप्त उच्यते—भूताकाशस्य तावच्च दहरत्वं, 'यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय
आकाशः' इत्युपमानविरोधात् । तथाहि—'तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणपुद्गलत् । अगत्या भेदमाराधय गतौ सत्यां न युज्यते' ।
अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः । न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति । तथा सत्यवच्छेदार्थं
पपत्तेः । न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽप्यविधीयते, येन 'ज्यायानाकाशात्' इति श्रुतिविरोधः स्यात्, अपि तु भूताकाशोपमेयं

आनन्दगिरियव्याख्या

भक्त्वेति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययमाशङ्क्योक्तम्—न हीति । कार्यकारणसंबन्धस्य साधारण्यादप्यपे-
क्षेन व्यपदेशजीवकर्मार्जितं शरीरं तेनैव व्यपदेशयमित्यर्थः । तस्य जीवपुरस्तेऽपि राजपुरे मैत्रसत्त्वपुण्डरीकदहरशोभात् । ब्रह्मणोऽपि
तत्राह—तत्रेति । वेद्यमनः खल्वधारस्याधेयापेक्षायां पुरस्वामिनाधेयेन संबन्धाभ्यान्वापेक्षेत्यर्थः । जीवस्य देहेन विशेषतस्तेजो-
हृदयेन तदभावात्कथं तस्यैव तदेदमता, तत्राह—मन इति । तस्यापि चक्षुस्त्वाच्च हृदयेनासाधारण्यं, तत्राह—मनश्चेति । तस्मिन्
तस्य सर्वगतस्य कुतो दहरत्वं, तत्राह—दहरत्वमिति । दहरत्वादेव तर्हि नाकाशोपमितत्वादीत्याशङ्क्याह—आकाशेति । दहर-
मपेक्षैतकल्प्यते तदेव ब्रह्माकाशशब्दं लघवादिनाशङ्क्याधेयं संशये पूर्वपक्षमाह—नचेति । परविशेषणत्वेनेत्यत्र पुरो दहराकाश-
दानात्तस्मिन्नि प्रति सप्तम्यन्तच्छब्दस्येति शेषः । यदा परशब्दोऽन्तस्त्वबुविषयस्ताद्विशेषणत्वेन तस्मिन्नि दहराकाशस्योक्तैरित्यर्थः ।
तच्छब्दस्य सन्निकृष्टान्वययोगे निप्रकृष्टान्वयस्य जघन्यादाकाशान्तर्गतं ध्येयमिति भावः । भूताकाशस्य जीवस्य वा दहरो-
काशान्तस्त्वस्य वा स्थानार्थं दहरवाक्यमुपसंहर्तुमिति शब्दः । सिद्धान्तयति—अत इति । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे—परमेश्वर इति ।
प्रतिज्ञायां प्रश्नद्वारा हेतूनाह—कस्मादिति । तानेव विवृणोति—तथाहीति । विहितस्य । तदन्वेष्टव्यमित्यादिनेति शेषः । आकाश-
क्षेपपूर्वकमिति संबन्धः । तमाचार्यं प्रति शिष्या यदि ब्रूयुरिक्षेपमुपक्रम्यावतायेति योजना । आक्षेपप्रकारमाह—किं तदिति । पुन-
रीकमेव तावदल्पमल्पतरं च तदन्तर्गतमाकाशं तथाच किं तदत्राप्येऽस्ति यच्छ्रुतिगुक्तिभ्यामन्वेष्ट्यं यद्वा साक्षात्कारेणैवित्यन्तर्गतं
दहरस्य ज्ञेयत्वमाक्षिप्य समाहितमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—स इति । आचार्यः सर्वनामाधेयः । अस्मिन्निति हार्दाकाशोक्तिः ।

वापृथिवी अन्तरेव समाहिते' (छा०८।१।३) इत्यादि । तत्र पुण्डरीकदहर्त्वेन प्राप्तदहर्त्वाकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहर्त्वं निवर्तयन्भूताकाशत्वं दहर्त्वाकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशो रूढस्तथापि तैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशब्दा निवर्तिता भवति । नत्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति । अगतिका हीयं गतिः, यत्कालपन्निकभेदाश्रयणम् । अपिच कल्पयित्वापि भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत । ननु परमेश्वरस्यापि 'ज्यायानाकाशात्' (शत० ब्रा० १०।६।३२) इति श्रुत्यन्तराश्रयाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । नैष दोषः । पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहर्त्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्प्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । नच कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टित आकाशैकदेशे चावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानमुपपद्यते । 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास्तः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति चात्मत्वापहतपाप्मात्वादयश्च गुणा न भूताकाशो संभवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथापीतरेभ्यः कारणे-

रत्नप्रभाव्याख्या

। यस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । निवर्तयति । आचार्य इति शेषः । नन्वाकाशश्चेन ह्य्या भूताकाशस्य भानात्कथं तन्नितिरित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । ननु 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत्, न, अभेदे सादृश्यस्यान्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्योदयमनन्वयालंकार इति काव्यविदः । पूर्वोक्तमनूय निरस्यति—नन्वित्यादिना । तैत्तिरीयश्रुत्यामाति कोदण्डप्रभया युतः' इत्यादौ प्रभागेयसीतारुषेरूपविशेषणभेदाद्रेदाश्रयणमेकस्यैव धीरामस्योपमानोपमेयभावं तदर्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यम् । नैवमत्राश्रयणं युक्तम् । वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात् । नच हार्दाकाशस्यान्तरत्वात्त्यगे अन्तरत्वेन व्यापकवाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह—अपिचेति । आन्तरत्वात्त्यगे तु अल्पमेवात्र सादृश्यमिति भावः । ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न स्यादित्यत आह—उभयेति । तोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः । एवमाकाशोपमितत्वादहाराकाशो न भूतमित्युक्तम् । सर्वोभयत्वादितिभ्यश्च शेषाह—नचेत्यादिना । विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं विजिघत्सः । बुभुक्षाश्च इत्यर्थः । प्रथमश्रुत-

भामतीव्याख्या

पुण्डरीकाधिप्राप्तं दहर्त्वं निवर्त्यते । अपिच सर्वे एवोत्तरे हेतवो दहाराकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासेधनीत्याह—नच कल्पित इति । नापि दहाराकाशो जीव इत्याह—यद्यप्यात्मशब्द इति । 'उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणे देह इत्येत । तेनासाधारण-न देहो ब्रह्मपुं भवेत् ॥' देहे हि ब्रह्मोपलब्धय इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यापदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । तथाच प्रसादार्थं मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुं जीवपुं, तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सन्न भवति, एवं जीवस्य ह्यपुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिङ्गैश्चो ब्रह्मणोऽवधारणात् । ब्रह्मणे हि बाधके प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च शके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंचिदभेदविषयश्या जीवे व्याख्यायन्ते । न चेह ब्रह्मणे बाधकं प्रमाणं, साधकं वास्ति जीवस्य । गुरुरप्यपदेशश्रोत्रोपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया । अर्भकौकस्तवं चोक्तम् । तस्मात् सति संभवे ब्रह्मणि, तद्विज्ञानां नाब्रह्मणि स्थानमुचितमिति ब्रह्मैव दहाराकाशो न जीवभूताकाशाविति । श्रवणमननमनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं चारुत्पां कामेषु चरणं

आनन्दगिरीयव्याख्या

ध वातुश्च' इत्यादिप्रसङ्गादपिदप्यम् । तस्य विवक्षितमर्थमाह—तत्रेति । निवर्तयन्नित्याचार्यो गृह्यते । आकाशशब्दस्य भूताकाशोऽन्तर्भावस्यानुपपत्त्या तन्निवर्तनं, तत्राह—यद्यपीति । परोक्तिं सारथित्वा निरस्यति—नन्वित्यादिना । गत्यन्तराभावाद्वाश्रोपितभेद-पमानस्य कालिकत्वोऽपि सत्यां गतौ तदसिद्धिरित्यर्थः । सादृश्ये सत्युपमानोपमेयत्वं दृष्टम् । नचोपाधिपरिच्छिन्नान्तराकाशस्य परिमाणेन बाह्याकाशेन सादृश्यमित्याह—अपि चेति । तर्हि परस्यापि भूताकाशो नोपमानमतुल्यपरिमाणत्वादित्याह—नन्विति । वाक्यं भूताकाशतुल्यत्वविषयं किंतु शङ्किताल्पत्वव्यावृत्तिपरमित्याह—नेति । निवृत्तौ तावत्त्वे च वाक्यतात्पर्यमाशङ्कोक्तम्—येति । नच संभवलेकवाक्यत्वे वाक्यभेदः । नच तावत्त्वमेव प्रतिपाद्यं, अफलत्वात् । नच शङ्कितदहर्त्वनिवृत्तिरेव फलं, तैव वाक्यता-प्रसङ्गात् । नच साक्षादेव तत्सिद्धावधिकत्वकल्पना युक्तेति भावः । भूताकाशग्रहे लिङ्गान्तरमाह—नचेति । तत्रैव हेत्वन्तरम्—इति । विगता जिघत्सा खादितुमिच्छा यस्य स तथा । चकारादुक्तं सर्वमाकाशस्यैकदेशे नोपपद्यत इति संबन्धः । तदेव स्पष्टयति—नन्विति । न तावद्भूताकाशो संभवत्यात्मत्वं, अचैतन्यात् । नचापहतपाप्मात्वेर्निर्लानुबादत्वम् । नापि सत्यकामत्वादरोपितत्वम् । तैत्तिरीयं गतिः । उपक्रमस्याकाशश्रुतश्रोत्रसंसारस्यात्मश्रुतिरुक्तलिङ्गसंगता बलीयसी, प्रलयसंवादादित्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति भावः । नचोपमितत्वादिहेतुस्यो भूताकाशं निरस्य नतद्वलादेव जीवमपि निरस्यति—यद्यपीति । ननु कथमाकाशोपमितत्वं जीवशङ्कानिवर्तकं,

भ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराप्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरी-
कवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति
चेत् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्य-
तामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाह इव जीवस्यैवेदं पुरस्वा-
मिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्तिवति । अत्र ब्रूमः—परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्यु-
च्यते, ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबन्धः, उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् ।
'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिंशयं पुरुषमीक्षते' (प्र० ५।५) 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु
पूर्वं पुरिंशयः' (बृ० २।५।१८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुर एवासिम्ब्रह्म संनिहितमुप-
लक्ष्यते । यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति तद्वत् । 'तद्यथैह कर्मचितो लोकः क्षीयत एव-
मेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छा० ८।१।६) इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वा 'अथ
इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति प्रकृत-
दहराकाशविज्ञानस्थानन्तफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तं, न दहरस्याकाश-
स्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं, परविशेषणत्वेनोपादानादिति । अत्र ब्रूमः—यदाकाशो
नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानिपोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्याद्याकाश-
स्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत । नन्वेतदप्यन्तर्वर्तित्वस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते । तं चेन्नयुयैदि-

रत्नप्रमात्याख्या

ब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमधुतपट्टीविभक्त्यर्थः संबन्धो नेयः, न तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो प्राहः, 'मिरे
क्षेण तत्सापेक्षं वाच्यम्' इति न्यायादिसाह—अत्र ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धस्थानत्वरूपे संबन्धे मा-
माह—स इति । पूर्वं शरीरेषु, पुरि हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यत्रादिना शरीरवृद्धिर्दे-
मुख्यत्वात् षष्ठ्यर्थः कथंविधेय इत्यत आह—अथवेति । बृंहयति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्सामिके पुरे हृदयं ब्रह्मवे-
भवतु, राजपुरे मैत्रसन्नवदित्यर्थः । अनन्तफललिङ्गादपि दहरः परमात्मेत्याह—तद्यथेति । अथ कर्मफलद्विराप्पयानन्तरि
जीवदशायांमात्मानं दहरं तदाश्रितंश्च सत्यकामादिगुणान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये परलोकं गच्छन्ति तेषां
सर्वलोकेष्वनन्तभैर्यं स्वेच्छया संचलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यासाद्विद्वानि तेषां तदन्तःस्थगुणवादिषु
स्मारयित्वा दूषयति—यदपीत्यादिना । उत्तरत्राकाशस्वरूपप्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्टव्यत्वादिकमिदं ब्रह्मण्ये-
वपि शङ्कते—नन्वेति । एतत् आकाशस्वरूपम् । आक्षेपबीजमाकाशस्याल्पत्वमुपमया निरस्यान्तःस्थवस्तुक्तेस्तदन्तःस्थमे-
वामर्तयित्वाख्या

भवतीत्यर्थः । स्यादेतत् । दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, ननु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदं किंति
युक्तमित्यनुभाषते—यदप्येतदिति । अनुभाषितं दूषयति—अत्र ब्रूम इति । यदाकाशाभारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदन्वेष्टव्यं
व्युत्पादनीयं, आकाशव्युत्पादनं तु कोपयुज्यत इत्यर्थः । चोदयति—नन्वेतदपीति । आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्तित्वमुपपन्न-
आनन्दगिरीयव्याख्या

तस्यापि तदुपमितत्वेन शङ्कितदहरत्वनिवृत्त्योपमानपर्यवसानात्, तत्राह—न हीति । तादात्म्येन शङ्कते—ब्रह्मेति । आदिपदं सर्वं
धारत्वादिसंग्राह्यम् । लाघवेन प्रत्याह—यदिति । ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवोपादानमुक्तमनुवदति—यदपीति । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन चर-
श्रुतिभक्त्यर्थो नेतव्य इत्याह—अत्रेति । ब्रह्मणः पुरमित्यत्र स्वस्वामित्वं षष्ठ्यर्थं हिता ब्रह्मशब्दो मुख्यार्थः स्विकर्तव्यः, प्रत्ययस्य
प्रकृत्यर्थोपेक्षया दौर्बल्यादित्यर्थः । ननु ब्रह्मण्ये प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वमेव । जीवपक्षे प्रकृत्यालम्बनं कथंचिदस्ति, तदर्थस्य ब्रह्मण्ये
तत्राह—तस्येति । ब्रह्मणः शरीरमुपलब्ध्यधिष्ठानमित्यत्र मानमाह—स इति । सर्वासु पूर्व्विति व्यपदिश्य पुरिंशय इति विवेक-
हृदयसंबन्धविवक्षया नेयम् । आदिपदं 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्यादिसंग्राह्यम् । ननु शरीरः शरीरमन्त्रपानाभ्यवहारेण ब्रह्मण्ये
तस्मिन्मुख्यं ब्रह्मत्वं, तस्य च स्वकर्माजितत्वादसाधारणं शरीरं, तथाच प्रकृतिप्रत्ययो जीवे मुख्यविति, तत्राह—अथवेति । शरीर-
संबन्धमेव वेदमोत्तरहेतुभ्यो ब्रह्मणापि संबध्यते । दृष्टं हि राजपुरे मैत्रसन्नेत्यर्थः । किंच कर्मफलनित्यतानिबुद्ध्या दहरशान्त्यस्य
फलवस्तुदेहरस्य परत्वमित्याह—तद्यथेति । कर्मणस्तत्फलाद्यधिष्ठानान्तर्गम्यशब्दार्थः । इह जीवत्वेव देहे दहरमात्मानं तद्विज्ञा-
सत्यकामादिगुणानाचार्योपदेशमनुविद्यानुभूय ये परलोकं ब्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः स्वेच्छया चरणमप्रतिहतमनस्यैव
नित्यः । श्रुतितत्पर्यमाह—प्रकृतेति । बदन्त्रियाचार्यो वेदो वक्तुः । दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वादिसिद्धौ तत्र विचारः । ननु तदन्वे-
'तस्मिन्त्यदतः' इत्यन्तःस्वविशेषणत्वादन्वेष्टव्यदेरिति, तत्राह—यदपीति । उत्तरत्राकाशस्वरूपप्रतिपादानुपपत्त्या तस्य केवलत्व-
सामाहित्यः संशयमिह—अत्रेति । तत्प्रतिपादनमन्ययोपपन्नमिति शङ्कते—नन्वेति । कथमेतदवगम्यते, तत्राह—तमिति ।

प्रसिन्ध्रसपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदमदहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम् इत्याक्षिप्य परिहारावसर आकाशौपम्योपक्रमेण धावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तःसमाहितं धावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इति हि प्रकृतं धावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृत्य 'अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजत्येतोऽंशं सत्यान्कामान्' इति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं कामाधारमाश्रितं च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपश्यन्ते । इतश्च परमे-

रत्नप्रभाभ्याख्यया

त्रैलोक्यमर्थः । तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह—**नैतदेवमिति ।** असु को दोषः, तत्राह—**तत्रेति ।** सर्वनामभ्यां दहरा-
श्रमाकृत्यात्मवादविगुणानुक्त्वा गुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते तद्विरोध इत्यर्थः । 'तस्मिन् यदन्तः' इति तत्पदेन
बहिर्ब्रूममि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह—**तस्मादिति ।** यद्वा आकाशतस्मिन् यदन्तस्तुभयमन्वेष्ट्यमिति योजनां
च्यति—**सहान्तःस्थैरिति ।** १४ । दहराकाशस्य ब्रह्मणो हेतुवन्तरमाह—**गतीति ।** प्रजा जीवा एतं हृदयस्थं दहरं

भामतीड्याख्या

नान्यथैव । अथाकाशरमेव कस्मान् भवतीत्यत आह—तं चेदुर्युरिति । आचार्येण हि 'दहरोऽस्मिन्नतराकाशात्तस्मिन्-
दन्तन्त्येष्ट्यं तद्वायु विजिज्ञासितव्यम्' इत्युपदिष्टेऽन्तेवासिनाश्विसम्—'किं तद्वयं विद्यते यदन्त्येष्ट्यम्' । पृण्डरीकमेव तावत्सू-
तरं, तदवक्रडमाकाशं सूक्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति । नास्त्येवेत्यर्थः । तत् किमन्त्येष्ट्यमिति । तदस्मिन्नाश्वे
रेतामेव समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपपन्नं वचन—'उभे अस्मिन्वावायुधिवी समाहिते' इति । तस्मात्पृण्डरीकावक्रडमा-
श्वीनाथे वावायुधिव्यावेवात्येष्ट्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परिहरति—नैतदेवम् । एवं हीति । स्यादेतत् । एवमेवैतत् ।
। सत्यम्पुष्पमा एव दोषत्वेन चोच्यत इत्यत आह—तत्र वायुशेष इति । वायुशेषो हि दहराकाशमपेदेनस्य फलवत्त्वं
। यच्च फलवत् तर्कतव्यतया चोद्यते, यच्च कर्तव्यं तदिच्छतीति तदन्त्येष्ट्यं तत्राप्यविजिज्ञासितव्यम्' इति तद्दहराकाशविषय-
मिष्टेयः । स्यादेतत् । वावायुधिव्यावेवात्मानो भविष्यतः, तस्याभिवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत् । तत्तथाकाशायासौ तावेव
रुपेते इत्यत आह—अस्मिन्कामाः समाहिताः प्रतिष्ठिताः । एव आत्मापहतत्वापमेति । अनेन प्रकृतं वावा-
य्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृत्य । वावायुधिव्यभिधानव्यवहितमपीति शेषः । ननु सत्यमकम्भानस्यैतत्कलं,
एतत् निर्देशात्, न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह—समुच्चयार्थेन चशब्देनेति । 'अस्मिन्कामाः' इति च 'एषः' इति
वचनानां न द्वे वावायुधिव्यो पराश्रयमुहतीति दहराकाश एव पराश्रय इति समुदायार्थः । तदनेन क्रमेण 'तस्मिन्त्यदन्त' इत्यत्र
म्योऽन्तरमप्याकाशमतिक्रम्य ह्युपण्डरीकं परामृशतीत्युक्तं भवति । तस्मिन् ह्युपण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्त्येष्ट्यमित्यर्थः ॥१४॥
पेशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च । उत्तरस्य इत्यस्य प्रपञ्चः । एतमेव दहराकाशं प्रकम्य नताहो कथमिदं वर्तते जन्तूनां
लभोपतिकलानां, येरेभिः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तदथा चिरंतनमिच्छन्निविडमलपिहितानां कलघोतशकलानां पथि
प्रागुपगुर्गुरी संचरद्भिरपि पान्यैरेनयान्द्रिष्यैवत्तण्डनिवहविभ्रमेनोत्तानि नोगादीयत इत्यभिर्संनिधौ तां सद्भुतमिव सखेदमिव

आनन्दगिरीयव्याख्या

आनन्दगिरिययाख्या

इतिषाधेयः 'उभे असिन्' इति चान्तव्यस्तृत्या समाधानाधारमन्त्राकाशस्येत्यर्थः । तस्याधारमात्रव्यवस्थायामाधेयस्यैव ध्येयत्वं स्यात्—**नैतदिति** । अस्तु को दोषः, तत्राह—**तत्रेति** । दहराकाशस्य प्रकृतस्यैतच्छब्देन परामर्शोत्प्रेदनस्य फलवत्त्वश्रुतेस्तद्वेन । नचैतच्छब्देन वायाध्विबीभ्यां व्यवधानास्त्राकाशाकर्षणं, 'असिन्' 'एपः' इति 'चैकवचनात्तस्यैव परामर्शयोग्यतादित्यर्थः । प्रमेवेतन्नैतत्फलं, तदानन्तर्यात् । न दहराकाशशुद्धेरित्याशङ्क्याह—**समुच्चयेति** । 'संदिग्धस्य वाग्यशेषाग्निर्यः' इति न्यायादायै न्ययदन्तः' इति तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमिहलङ्घ्य ह्युत्पण्डरीकं परामृशति । तत्र यदन्तराकाशं तदन्वेष्ट्यं विजिज्ञासितव्यं संश्रुति—**तस्मादिति** । नन्वेतच्छब्दस्य संनिहितार्थत्वात्, जीनात्मनः सर्वान्मति संनिहिततरात्वात्तस्यैव तादर्थ्यात्, कामानां च प्रमाहितत्वेन समुच्चयसिद्धेस्तत्परं वाग्यमिल्याशङ्क्य विजातीयध्यक्षादितदिक्जीनासजातीयश्रुतिसिद्धदहराकाशस्यपरमात्मपरामर्शेनैव, जीवे न्नापहतपामलाद्यधोगाद्राग्यभेदापत्तेर्नैवमिल्याह—**स चेति** ॥ १४ ॥ दहराकाशस्येश्वरस्यै हेतुन्तरमाह—**गतीति** । तत्रसंदर्भस्य परमसंगतिमाह—**दहर इति** । अवतारितसूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह—**द्वलश्चेति** । इतःशब्दार्थमाह—**यस्मादिति** ।

श्वर एव दहरः, यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः—‘इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ (छां० ८।३।२) इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ (छां० ६।८।१) इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशशब्दां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् । गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति पृष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

रत्नप्रभाध्याख्या

ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्यस्तदात्मना स्थिता अप्यनृताज्ञानेनावृतास्तं न जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्येऽपि ब्रह्मत्वे किमायातमित्याशङ्क्य ‘तथा हि दृष्टम्’ इति व्याचष्टे—**तथा हीति** । लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह—**लोकेऽपीति** । गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे—**तथेति** । जीवभूताकाशो ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रतिदेरिति भावः । ब्रह्मण्यपि तस्याप्रसिद्धिं शङ्कते—**नन्विति** । निषादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते—**गमयेदिति** । षष्ठे चिन्तितम्—**स्थपतिर्निषादः**, शब्दसामर्थ्यात् । रौद्रीमिष्टिं विधाय ‘एतया निषादस्थपतिं याजेयत्’ इत्याश्रयात् । तत्र निषादानां स्थपतिः स्वामीति पृष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको प्राणः, अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् । न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो प्राणः, असामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । निषाद एव स्थपतिः स्यात्, निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याभ्युपगम्यसंबन्धनलक्षकत्वकल्पनायोगात् । भूतद्वितीयाविभक्तोः पूर्वपदसंबन्धकल्पनायां लाघवात्, अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्पयामि । तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारये लिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे—**एतदेवेति** । सूत्रे वक्तव्यं

भासतीत्याख्या

श्रुतिः प्रवर्तते—‘इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ इति । स्वापकाले हि सर्व एवायं विद्वानविश्वं जीवलोकं हृत्पुण्डरीकाग्रं दहराकाशख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नोऽयनायविधातम् । पटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद । सोऽयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्वृत्तिश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहवुः । तदेतदाह भाष्यकारः—**इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषे इति** । तदनेन गतिशब्दो व्याख्यातौ । ‘तथा हि दृष्टम्’ इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—**तथाह्यहरहर्जीवानामिति** । वेदे च लोके च दृष्टम् । यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते, ईदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिर्यद्वैदिकेऽपि गीयत इति । यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथैव ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना । ‘लिङ्गं च’ इति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुत्तेनावतारयति—**ननु कमलासनलोकमपीति** । परिहरति—**गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति** । अत्र तावन्निषादस्थपतिन्यायेन पृष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयसीति स्थितमेव, तथापीह पृष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयसमासस्थापनाय लिङ्गमप्यपिकमस्तीति तदप्युक्तं सूत्रकरणेन । तथापि लोकेऽपि दृष्टमित्याहर्हर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तेर्विपश्चादसंभवाद्ब्रह्मत्वावतमानं पृष्ठीसमासाशङ्कं व्यावर्तयन्नाकाशप्राप्तेर्वावतिष्ठते, न च दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः किंतु तद्वक्षेति ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोकाश्च इति लोकः । हृत्पुण्डरीकस्थः स्वल्पं लोकयते । यत्सर्व पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विद्युदे प्रत्याह्वेततरकरणां सोमि

आनन्दगिरियव्याख्या

तावेवोदाहरति—**इमा इति** । प्रजाश्चिदाभासा जीवाः । अहरहः स्वापे । कथं तर्हि पुनरुत्थानं, तत्राह—**एतमिति** । उक्तमीदृशशब्दोर्विद्वक्षितमर्थमाह—**तत्रेति** । श्रुतिः सप्तम्यर्थः । एतच्छब्दाज्जीवानां स्वापे दहरागमनेऽपि तस्य ब्रह्मत्वे किमायातं, तदाह—**तथाहीति** । अध्यायभेदविषया श्रुत्यन्तरशब्दः । ‘स्वमपीतो भवति’ इत्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तथाहीत्यादिसूत्रावयवार्थान्तरमाह—**लोकेऽपीति** । प्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात्तत्प्रामाण्यायानुदाहार्थत्वेऽहीदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिरिव लोकेऽप्यस्तीति श्रुतिप्रामाण्यद्वारेण तदुक्तिरिति मत्वा किलेल्युक्तम् । दहरस्य ब्रह्मत्वपीहेतुतां गतेरुक्त्वा शब्दस्यापि कथयति—**तथेति** । गतिवदित्येतत् । शब्दस्य निष्कान्दानुगुण्यं नेति शङ्कते—**नन्विति** । पृष्ठीविभक्त्यश्रुतेस्तदर्थलक्षणयां गौरवान्नास्य लोकार्थत्वेत्याह—**गमयेद्यदि** । तथापि कुतोऽयं ब्रह्माद्यर्थत्वाशङ्क्य निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाह—**सामानाधिकरण्येति** । ननु तत्रैव न्यायेन विशेषणसमासो न युक्तः । तत्रापीति वक्तव्यं । एकस्य शब्दस्यार्थद्वयसाधारण्ये गुरुलघुचिन्तया लघुप्राधान्य इति न्यायः । तथा सति लोकविशेषे प्रयोगवाहुल्यात्तस्यैवार्थो भि

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम् । 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति हि प्रकृत्याकाशौ-
पम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाभ्वाविगुणयोगे चो-
पदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति—'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषा लोकानामसंभेदाय'
(छा० ८।४।१) इति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, किञ्चः कर्तरि
स्मरणात् । यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदाय, एवमयमात्मैषाम-
ध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति । एव-
मिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्शयति । अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरा-
दुपलभ्यते 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादेः । तथा-
न्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते—'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतु-
विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे
प्रसिद्धः । 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वेहिता' (छा० ८।१४) 'सर्वाणि ह वा इमानि भूता-

रत्नप्रभाव्याख्या

उक्त्यायसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥ सर्वजगद्धारणलिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह—**धृतेरिति** । नन्वथशब्दादहरप्रकरणं विच्छिद्य
भूता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते—**कथमिति** । 'य आत्मा' इति प्रकृताकर्षादथशब्दो दहरस्य धृतिगुणविधिप्रार-
म्भाथ इत्याह—**दहरोऽस्मिन्नित्यादिना** । धृतौ विधृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् किञ्जतः । सूत्रे तु महिमशब्दसामाना-
धिकरण्याद्विधृतिशब्दः किञ्चन्तो विधारणं व्रूते, 'स्त्रियां किञ्' इति भावे किनो विधानादिति विभागः । सेतुरसंकरहेतुः,
वैश्रुतिस्तु स्थितिहेतुरित्येव पौनरुक्त्यमाह—**यथोदकेति** । सूत्रं योजयति—**एवमिहिति** । धृतेश्च दहरः परः, अस्य धृतिरूपस्य
नेयमनस्य च महिम्नोऽस्मिन्परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति सूत्रार्थः । धृतेश्चेति चकारात्सेतुपदोक्तनियामकलिङ्गं ग्राह्यम् ।
अत्र नियमेन श्रुत्यन्तरोपलब्धिमाह—**एतस्येति** । धृतौ तामाह—**तथेति** ॥ १६ ॥ आ समन्ताकाशात्ते दीप्यत इति

भामतीव्याख्या

नेमलं शब्देन चन्द्रमसो विम्बमतिस्त्वच्छं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मावलोक्यत इति ॥ १५ ॥ **धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मि-**
न्नुपलब्धेः । सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः । कुतः, अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेवेश्वर एव
श्रुत्यन्तरोपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥ १६ ॥ **प्रसिद्धेश्च** । न चैयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविभुतादिगुण-
गौरवनिःसंग्रहिकी, यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति लक्षणा, किंत्वत्यन्तरिर्गुदेति सूत्रार्थः । ये त्वाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्य एव
भेदादित्याचक्षते, तैः 'अन्यायश्चनेकार्थत्वम्' इति च 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति च मीमांसकानां मुद्राभेदः कुतः । लभ्यते व्याकाश-
दाद्विभुतादिगुणयोगेनापि ब्रह्म । नच ब्रह्मण्येव मुख्यो नमसि तु तेनैव गुणयोगेन वर्त्येतीति वाच्यम् । लोकाधीनावधारणत्वेन

आनन्दगिरीव्याख्या

आकुतो ब्रह्मविषयत्वमिल्याशङ्क्य तत्र 'लिङ्गं च' इत्युत्तरत्वेन योजयति—**एतदेवेति** । तस्य लिङ्गत्वं स्फुटयति—**न हीति** ॥ १५ ॥
जगद्धारणस्य परमात्मलिङ्गस्य दहरे दर्शनाच्च तन् परत्वमिल्याह—**धृतेश्चेति** । अस्य धृत्वात्मनो महिम्नो दहरे श्रुतस्यास्मिन्नेवेश्वर
वन्तरेपूपलब्धेस्तस्येश्वरत्वमित्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे—**धृतेरिति** । अथशब्देन प्रकरणं विच्छिद्य विधृतिशब्दात्कथं दहरस्य विधार-
णमिल्याह—**कथमिति** । प्रकृतगामिना यच्छब्देनात्मशब्देन च दहरस्यैव बुद्धिस्त्वात्त्रा प्रकरणविच्छेदकोऽथशब्दः किंतु वाक्यो-
पयोगोऽमिल्याह—**दहरोऽस्मिन्नित्यादिना** । श्रौतविधृतिशब्दस्यार्थमाह—**तत्रेति** । स्त्रियां भावे किञ्चिधानात्र विधृतिशब्देन दह-
रविधारणत्वमिल्याशङ्क्य प्रकृतिशब्दवचनं न किञ्चिप्रत्ययान्तः किंतु किञ्चिप्रत्ययान्त इत्याह—**किञ्च इति** । सेतुशब्देनापि विधार-
णत्वा पौनरुक्त्यमाशङ्क्य दृष्टान्तेनासंकरहेतुत्वं सेतुशब्दस्यार्थमाह—**यथेति** । इतिशब्दः श्रुत्यक्षारसमाप्त्यर्थः । उक्तेऽर्थे सूत्रं
वर्णितं—**एवमिति** । तथापि कथं दहरस्येश्वरत्वं, तत्राह—**अयं चेति** । धावापृथिव्यादिस्फितिरक्षराधीनेति विद्वद्वाक्यमादिशद्वाक्यार्थः ।
प्रान्तरं धृतिमाचष्टे—**तथेति** । निश्चितत्वं संदेहस्याप्यविषयत्वम् । राजकुमारव्यावृत्त्यर्थं भूताधिपतिरित्युक्तम् । लोकपालात्मनापि
संवायसानं वक्तुं भूतपालपदम् । विधारकतया सेतुरिति संबंधव्यवस्थापकत्वमाह—**सेतुरिति** । तदेव स्फुटयति—**एषा-**
ति । सूत्रार्थमुपसंहरति—**एवमिति** ॥ १५ ॥ दहरस्य परत्वे ह्यन्तरम्—**प्रसिद्धेश्चेति** । चकारार्थमाह—**इत्येति** ।
प्रसिद्धार्थं स्फुटयति—**यदिति** । नास्ति, लौकिकी प्रसिद्धिरिति श्रौती प्रसिद्धिमाह—**आकाश इति** । 'यदेव आकाश आ-

न्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छा० १।९।१) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न कचिदाकाश-
शब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धाद्युपमानोपमेयभाषाद्य-
संभवाच्च ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे पराम-
र्शः—'अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिय-
द्यत एष आत्मेति होवाच' (छा० ८।३।४) इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्ताव-
स्थायां दृष्टत्वात्तदवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव
जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं
तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात्
'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः । एवं जीववि-
षयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शाद्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते
इति चेत् । नैतदेवं स्यात् । कस्मात् । असंभवात् । न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानो

रक्तप्रभाष्याख्या

स्वयंज्योतिषि ब्रह्मप्याकाशशब्दस्य विभुलगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥ यदि 'एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यादि-
वाक्यशेषबलेन दहरः परस्त्वर्हि जीवोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति—इतरेति । जीवस्यापि वाक्यशेषमाह—अथेति । दहरोक्त्यनन्तरं
मुक्तोपसृप्यं शुद्धं ब्रह्मोच्यते । य एष संप्रसादो जीवोऽस्मात्कार्यकरणसंघातात्सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्माद्विचित्र्य विविक्-
मात्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनियम्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक्षपरं ज्योतिरुपसंपद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । यथा सुप्तं
व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्ता मुखं व्यादत्ते इति व्याख्यायते तद्वत् । ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति—एष इति । 'संप्रसा-
दे रत्ना चरित्वा' इति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थाबदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमित्याह—तथेति । तदाश्रितस्य तस्मात्समुत्थाने
दृष्टान्तः—यथेति । ननु काप्याकाशशब्दो जीवे न दृष्ट इत्याशङ्क्योक्तावस्थोत्थानलिङ्गबलात्कल्प्य इत्याह—यथा चेति ।
नियामकाभावाजीवो दहरः किं न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह—नैतदित्यादिना । दहरे श्रुतधर्माणामसंभवाच्च जीवो दह

भारतीव्याख्या

शब्दार्थसंबन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात् । ननु 'यावानां अयमाकाशस्तत्त्वानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति व्यतिरेकिर्नेशाच्च
लक्षणा युक्ता । नहि भवति गङ्गायाः कूलमिति विवक्षिते गङ्गाया गङ्गेति प्रयोगः । तत्किमिदानीं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत'
'अमावास्यायामावास्याय' इत्याद्युर्वेदिकः प्रयोगः । नच पौर्णमास्यमावास्याशब्दावधेयादितु सुसूयो । यद्योक्तं यत्र शब्दार्थप्रतीतिस्तत्र
लक्षणा, यत्र पुनरन्याऽर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति, तदयुक्तम् । उभयस्यापि व्यभिचारात् । 'सोमेन यजेत' इति
शब्दार्थः प्रतीयते । न चात्र कस्यचिच्छात्रिणकलमृते वाक्यार्थात् । नच 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमास-
स्याम्' इत्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दो न लाक्षणिकः । तस्माद्व्यक्तिचिदेतदिति ॥ १७ ॥ **इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासं-
भवात् ।** सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं कालुष्यं जहातीति सुषुप्तिः संप्रसादो जीवस्यावस्थाभेदः न

आनन्दगिरिव्याख्या

नन्दो न स्यात्' इति ग्रहीतुमादिपदम् । ब्रह्मप्याकाशशब्दप्रसिद्ध्युक्त्वा जीवपक्षोऽपि निरस्त इत्याह—जीवे विवति । कविशेषे
वेदे चेत्यर्थः । तर्हि लोकवेदप्रसिद्धे भूताकाशे गृह्णतां, नेत्याह—भूतेति ॥ १७ ॥ विनिगमनहेत्वभावं मन्वानस्य प्रत्यक्षान्तरं
प्रत्याह—इतरेति । तत्र चोचं व्याचष्टे—यदिति । वाक्यशेषमेवाह—अथेति । दहराकाशाख्यसोपाधिकवस्तुत्वं नन्तरमित्येतत् ।
सर्वनामभ्यां विद्वानुक्तः । तमेव सुप्तं सर्वकालुष्यविनिर्मुक्तं वक्ति—संप्रसाद इति । अस्मादभिमतद्वयविषयादिति यावत् । शरीरव्य-
देहद्वयार्थः । ततः समुत्थानं विविक्तत्वज्ञानवत्त्वं तत्कलं स्वरूपेणाभिनियमितस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्कलमाह—परमिति । उपसंपद्य-
भिनियम्यत इति मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । ज्योतिःशब्दस्य सूर्यादिविषयत्वं निषेधति—एष इति । कुतो वाक्यशेषस्य जीव-
पक्षत्वं, तत्राह—अथेति । 'संप्रसादे रत्ना चरित्वा' इत्यादि बृहदारण्यकं श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावत्त्ववेदादुत्थानमपि जीववत्त्वमे-
त्याह—तथेति । देहाश्रयशैल्यर्थं तस्मादुचिष्ठेत् तत्राह—यथेति । जीवे न कचिदाकाशशब्दोऽस्तीत्युक्तं विनिगमनमित्याह—
ब्रह्मणि तद्वर्माभिव्यवहारात्तच्छब्दजीवेऽपि वाक्यशेषलिङ्गात्तत्प्रसिद्धिः स्यादित्याह—यथा चेति । चोद्युपसंहरति—तस्मादिति ।
दहरशेषे जीवपरामर्शेऽपि न तेन दहरो जीवः स्यादिति नमर्थमाह—नैतदिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । अ-
काशोपमितत्वं दहरस्य श्रुतं तत्र जीवे संभवतीति विभजते—नहीति । अपहतपाप्मत्वदीनामपि दहरोक्तानां जीवे न संभवति

सत्काशोनोपमीयेत । न चोपाधिधर्मानभिमान्यमानस्यापहतपाप्मत्वाद्यो धर्माः संभवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे । अतिरेकाशङ्कापरिहारायात्र तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्ठा-
त्—‘अन्यार्थश्च परामर्शः’ (ब्र० १।३।२०) इति ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता साऽसंभवाभिराकृता । अथेदानीं मृतस्यैवामृतसेकात्पुनः
समुत्थानं जीवाशङ्कायाः कियते उत्तरस्यात्प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्रहि ‘य आत्मापहतपाप्मा’
इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय ‘य एषोऽक्षिणि
पुरुषो दृश्यत एष आत्मा’ (छा० ८।७।४) इति ब्रुवन्नक्षिणं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति ।

रत्नप्रभाभ्याक्या

इत्यर्थः । तर्हि पुनरुक्तिः, तत्राह—अतिरेकेति । उत्तराच्चैल्लिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिः,
तत्राह—पठिष्यतीति । जीवस्य स्वापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥ असंभवादिति हेतोरसिद्धि-
प्राशङ्क्य परिहरति—उत्तराच्चेदिति । सूत्रनिराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापतिवाक्यबलात्पुनः समुत्थानं कियते ।
तत्र जीवस्यैवपहतपाप्मत्वाद्विग्रहणेनासंभवासिद्धिरित्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिः, तत्राह—तत्रेत्यादिना । यद्यप्यु-
पक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीव-
निधेयत्वास्यैव ते गुणाः संभवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजापतिर्ब्रूते—य एष इति । प्राधान्यादक्षिणग्रहणं सर्वैरेन्द्रियैर्विषय-
ज्ञानरूपजप्रदवस्थापन्नमित्याह—द्रष्टारमिति । महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्रपञ्चये, तद्यत्रेति सुषु-

भामतीव्याख्या

ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैवाक्यशेषगतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मा-
गम्यतं दहराकाशः, एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्माच्चानागम्यते । तस्मात्मास्ति विनिग-
मेनेति शङ्क्यार्थः । ‘नासंभवात्’ । संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किंतु तदीयतात्त्विकरूपब्रह्मभावपरः ।
यां चैव परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्रसादसमुत्थाने जीवल्लिङ्गम्, अपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादित्यत्र वक्ष्यते । आकाशोपमाना-
यस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपराश्रयेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु । दहराकाशमेव प्रकृत्यो-
क्त्यापेतं—यस्मात्मानमन्यित्येव सर्वार्थं लोकानाम्रोति सर्वार्थं कामान्, तमात्मानं विविदिष्यतीति सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनौ समि-
प्राणी प्रजापतिं वरित्सितुमान्गम्यतुः । आगत्य च द्वाविंशतं वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमृणुत । अथैतौ प्रजापतिस्त्वाच, किं-
प्रमाविद्दशौ युवामिति । तावूचतुः, य आत्माऽपहतपाप्मा तमात्मां विविदिषाव इति । ततः प्रजापतिस्त्वाच, य एषोऽक्षिणि
पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणः, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः । एतद्भूतमभयम् । अथैतच्छ्रुत्वा तत्रापि कल्पशा-
स्त्रतया छायापुरुषं जगृहतुः । प्रजापतिं च पप्रच्छतुः, अथ योऽयं भगवोऽसु दृश्यते, यथादर्शो, यश्च तद्वादां कतम एतेष्वेतौ अध-
रूप एव सर्वेति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्वैताहो सुदूरमुद्भ्रान्तावेतौ, अस्माभिरव्यतिष्ठान आत्मोपादिष्टः, एतौ च छाया-
प्रतिपक्षा, तद्यदि वयं भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानिती सन्तौ दोर्मनस्येन यथा-
देशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुरुह्य यथार्थं ग्राहयित्याम इत्यभिसंभिमाम्प्रत्युवाच, उदश्राव आत्मानमपेक्षेयामस्मि-
त्यपस्तद्वृत्तिमिति । तौ च दृष्ट्वा संतुष्टदृष्टौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरितौ विपरीतप्राहिणौ भा भूतामिल्याशयवन्त्यप्रच्छ,
वापश्यतमिति । तौ होचतुः, यथैवावामतिचिरं ब्रह्मचर्यं चरणसमुपजातयतनललोमादिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नललोमा-
दुदश्रावेऽपश्यतेति । पुनरेतयोदछायात्मविभ्रममापन्ननिनीपुष्ट्यैव हि छायापुरुष उपजनापाद्यधर्मभेदेनावगम्यमान आत्मलक्षण-
भावत्वैवमेवेदं शरीरं नात्मा, किंतु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयातामिल्याशयवन् प्रजापतिस्त्वाच, साव्यलं-

आनन्दगिरियव्याख्या

—नचेति । उपाधिधर्माः पाप्मादयः । ब्रह्माभेदाज्जीवेऽपि सर्वमेतद्युक्तमिल्याशङ्कायाह—प्रपञ्चितं चेति । तर्हि पुनरुक्तिः, तत्राह—
रेकेति । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिः, तत्राह—पठिष्यतीति । जीवपरामर्शो जीवस्य स्वापाधारपरामर्शोऽपि इत्यर्थः ॥ १८ ॥
संभवस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—उत्तराच्चेदिति । चोषस्य वृत्तमनूय तात्पर्यमाह—इतरपरामर्शादिति । निराकृताशङ्कोत्थानं
करणपर्यवसानमाशङ्कायाह—अथेति । पुनस्तदुत्थाने हेतुमाह—उत्तरासादिति । प्राजापत्ये वाक्ये जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादि-
संभवे नेति शङ्कत इत्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिः, तत्राह—तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यस्य परमात्मविषयत्वमाशङ्क्यपर्यायस्य जी-
वत्वादुपक्रमस्यपि तथेत्याह—य इति । ननु छायास्यैवास्मिन्पथीये प्रतिपाद्यते, दृश्यमानत्वस्य तस्मिन्मुख्यत्वात्, नेत्याह—
रमिति । परप्रतिपक्षस्यैव पञ्चकोशोक्तिवज्रप्रतिपक्षस्यैव प्राणावृत्तिवज्र ब्रह्माद्यै जीवोक्तिरपि स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयनृतीययोरपि तदि-

‘एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि’ (छा० ८।१।३) इति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य ‘य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा’ (छा० ८।१०।१) इति ‘तद्यज्ञैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं विजानात्येष आत्मा’ इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति—‘एतदमृतममयमेतद्ब्रह्म’ इति । ‘नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवमानि भूतानि’ (छा० ८।११।१,२) इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य ‘एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्’ इति चोपक्रम्य शरीरसंबन्धनिन्दापूर्वकं ‘एष

रजप्रभात्याख्या

सिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्याचष्ट इत्यन्वयः । यत्र काले तदेतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः, सम्यक् अतो निरस्तः कृतः प्राप्तो यस्य स समस्तः, अत एवोपहृतकरणत्वात्तत्कृतकालुध्यहीनः संप्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्ताद्विलक्षणः प्राज्ञ एष स्वचैतन्येन कारणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मैत्यर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्तेस्तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशङ्क्य तस्यापि पर्यायस्य जीवलमाह—**नाहेति** । अहेति निपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्र उवाच, न खलु सुप्तः पुमानयं संप्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽहमित्येवमात्मानं जानाति । नो एव के मानि भूतानि जानाति किंतु विनाशमेव प्राप्नो भवति, नाहमत्र भोग्यं पदयामीति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससार । त दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह—**एतमिति** । एतस्मात्प्रकृतादात्मनोऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य ‘मधवन्मस्यै वा इदं शरीरम्

भामतीव्याख्या

कृतौ सुवसनौ परिकृतौ भूत्वा पुनरदशरावे पश्यतमात्मानं, यथाच पश्यतस्तद्वृत्तमिति । तो च साध्वलंकृतौ सुवसनं छिन्नखलोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृथौ तामेव छायामात्मानमूचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरेव तावथापि न प्रशत एनयोर्विश्रमः, तद्यथाभिमतमेवास्मत्तत्त्वं कथयामि तावत् । कालेन कल्पे शीघ्रेऽस्मद्भजनसंदर्भेऽप्येवमप्येव लोचनयास्मत्तत्त्वं प्रतिपश्यते स्वयमेवेति मत्तोवाच, एष आत्मेतदमृतममयमेतद्ब्रह्मेति । तयोर्विरोचनो देहातुपातिरुच्यगता देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमगल्य तथैवाधुरानुपदिदेश । देवेन्द्रस्वप्राप्तनिजसदनोऽन्येन किंचिद्विरलकल्पनात् छायात्मनि शरीरगुणदोषादुविशयिनि तं तं दोषं परिभाषयन् नाहमत्र छायातददर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसीमां समिधा पुनरेवेवाय । आगतश्च प्रजापतिनागमनकारणं पृष्टः पथि परिभाषितं जगद । प्रजापतिस्तु सत्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमशीकृष्य षावरणतया नाग्रहीः, तत्पुनरपि तत्प्रश्रयाय चरापराणि द्वाविंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं, अथ प्रशीणकल्पपाय ते अहमेतमेतमानं भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नाय चारमै प्रजापतिर्याचष्ट, आत्मापहतपाप्मादिलक्षणेऽप्युपि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरेकया स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो विहरतीति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श । यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादिबिषयिषाधातुमयाच तत्राग्रे स्वप्तिप्राप्तिरित्युक्तवति मधवति पुनरपराणि चर द्वाविंशतं वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यशीणकल्पपायोऽसीत्युच्ये प्रजापतिः । अथास्मिन्नेवकारमुपसन्ने मधवति प्रजापतिरुवाच, य एष आत्मापहतपाप्मादिगुणो दर्शितोऽप्युपि च स्वप्ने च स एष यो विषयेऽपि यसंयोगविरहात्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति । अत्रापि नेन्द्रो निर्ववार । यथा हि जाग्रदत्र स्वप्नगतो वाऽयमहमस्मीति स्मृति भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिदपि वेदयते, तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति । तदिह का निन्देति । एवमुक्तवति मधवति बतावपि न ते कल्पपञ्चयोऽभूत् । तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यवोचत्प्रजापतिः । तदेतन्म

आनन्दगिरिव्याख्या

पयत्वमाह—**एतं त्विति** । उत्तरत्रान्यस्यानुकेर्नान्यार्थो जीवोक्तिरित्यर्थः । ‘अन्तर उपपत्तेः’ इत्यत्र परस्वाक्षिस्थानताया दर्शितत्वात् दाषपर्यायस्य परविषयत्वात्तत्तयोरपि तद्विषयत्वेत्याशङ्क्याह—**य इति** । स्वप्ने वासनामयैविषयैर्महीयमानता परस्यैव स्वप्नसं स्पर्शे गम्यमित्युक्तेरित्याशङ्क्याह—**तदिति** । तदेतदिति संबन्धः । यत्र यस्यामवस्थायां तदेतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः स्वापावस्थां प्राप्नो भवति तस्यामवस्थायामुपसंहृतकरणग्रामस्तब्धापारकृतकालुध्यहीनः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विलापयन्मुक्ताब्बावृत्तसैजसानन्तरभावी प्राप्नो भवति विना स्वरूपचैतन्येनाज्ञानसाक्षी साक्ष्यस्य देहदेहः सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन चात्मैत्यर्थः । तथाचावस्थावत्त्वाजीवोऽयमिति श्रुत्यै संक्षिप्य—**जीवमिति** । स्वप्नावस्थातोऽप्या स्वापावस्थावस्थान्तरम् । तथापि तस्मिन्नपहतपाप्मत्वादि कथमित्याशङ्क्य विनापि ब्रह्मरूपतमुक्तं तद्वीरित्याह—**तस्येति** । ‘य आत्मापहतपाप्मा’ इत्यादिनोपक्रान्तः स परमात्मतया चतुर्थपर्याये कथ्यते, तेन तत्प्रतिपादनसिद्धिरिति शङ्क्य चतुर्थपर्यायस्यापि जीवविषयत्वमाह—**नाहेति** । अहेति निपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्रः प्रोवाच, अयं सुप्तः पुमानयमहमस्मीत्येवं नात्मानमस्यामवस्थायां जानाति, नो एवमानि भूतानि, विनाशमेवापीतो भवति, नाहमत्र भोग्यं पदयामीत्येवं स्वापे दोषं पुनरुपससादेत्यर्थः । तं प्रजापतिरुवाच, ‘एतं त्वेव इति प्रकृतेष्वेवात्मानं ते तुभ्यं पुनरपि व्याख्यास्यामि नैतस्मादप्यस्मिन्मुपक्रमेण । तथापि जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्युपगमेऽप्यज्ञादिविरोधो न हेतुर्धनीयस्य देहोत्तरकारकं जीवेऽपि योगादित्याह—**शरीरेति** । मधवन्म

पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाहुष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते' इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैर्न जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण । तत्परं ज्योतिरुपसंपत्तयं श्रुतं तत्परं ब्रह्म । तन्नापहतपाम्पत्वादिधर्मकं, तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रेभ्यः, नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविष्य पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते, नास्ति त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः, नास्ति संसारी, किं तर्हि तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति, तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यासाच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्त एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (सुण्ड० ३।२।९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते । कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणामिनिष्पत्तिः स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहम्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणामिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभि-

रत्नप्रभाख्याख्या

मह्यं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः । व्युत्थाप्य विचार्य । अभिनिष्पद्यत इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति संबन्धः । किमुक्तमित्यत आह—यदेवेति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे, लोकसिद्धत्वात्, किंतु तमनूय परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मत्वं बोधयति, अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाम्पत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति, शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तैरित्यर्थः । एवमवस्थाभ्यासस्य विवेकार्थं लाभ जीवलङ्घनं, 'एतद्व्युत्तमभयमेतद्ब्रह्म' इति लिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम् । ननु जीवत्वब्रह्मत्विरुद्धधर्मवतोः कथमभेदः, तत्राह—तदेवेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोध इति मतदृष्टान्तेनान्वयमाह—यावदिति । व्यतिरेकमाह । यदेति । अविद्यायां सत्यां जीवत्वं, वाक्योत्पन्नबोधोदात्तमित्युक्तं तन्निष्ठैरित्याविद्यकं तदित्यर्थः । संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति—तदेव चास्येति । 'समुत्थाय स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते' इति श्रुतिं व्याख्यातुमाक्षिपति—कथं पुनरित्यादिना । कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः । मनःसङ्गिनो हि क्रियया मननाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासङ्गिन इत्याह—सुवर्णेति । द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभिभूतत्वस्य व्याख्यानमनभिव्य-

भासतीत्याख्या

आत्मा, एवं देहेन्द्रियाद्यप्युपजनपायधर्मकं नामेत्युदशरवदृष्टान्तेन शरीरात्मताया व्युत्थानं बाध इति । चोदयति—कथं पुनस्त्वं च रूपमिति । द्रव्यान्तरसंसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्मादभिव्यमानं व्यज्यते हेमत्तारकादि । कूटस्थनित्यस्य पुनरित्यस्य संसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः । नच संसारवस्थायां जीवोऽनभिव्यक्तः । दृष्टादयो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसारवस्थायां

आनन्दगिरीयव्याख्या

उदशरावेति । प्रकृतो दृष्टा द्वितीयार्थः । व्युत्थापनं बाधः । प्रकरणविच्छेदं व्यावर्तयति—एतमिति । अवस्थानां व्यभिचारित्वे कल्पितत्वादसदृश्यं वस्तुपदेष्टुमवस्योक्तिरिति तदुक्तिफलमाह—स्वमेति । परं ज्योतिरित्यादिद्विस्तोतात्यर्थमाह—यदिति । परं ज्योतिरिबोपसंपत्तयं श्रूयते न मध्येत्याशङ्क्याह—यत्तदिति । यत् जीवस्य नापहतपाम्पत्वादीति, तत्राह—तत्तमेति । जीवस्य भेदाद्याप्येण स्वाभाविकवितृषापहतपाम्पत्वादित्वरूपं तद्वदतिवचयमित्यर्थः । कथं मिथो विरुद्धोर्जीवब्रह्मणोरैक्यं, तत्राह—तदेवेति । विरुद्धत्वमुद्धौ कथं शास्त्रमपि तद्बोधीत्याशङ्क्याह—नेतरदिति । प्रातीतिकविरुद्धाकारस्योपाधिकत्वाद्यागमावगतं स्वाभाविकमैक्यमिति द्रमित्यर्थः । अविद्यान्यव्यतिरेकाभ्यां संसारित्वस्याविद्यात्वं वक्तुं दृष्टान्तेनान्वयमाह—यावदिति । व्यतिरेकमाह—यदेति । व्युत्थापनद्वारा प्रतिबोधनमभिनयति—नासीति । व्युत्थापनफलमसंसारित्वमुक्त्वा तत्फलमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किमिति । यत्तमेव यमात्मज्ञानमनूय तत्फलमाह—तदेति । विदुषो ब्रह्मत्वे मानमाह—स इति । किमित्यन्यतरस्य कल्पितत्वं, द्वयोपि वस्तुत्वमन स्यात्, तत्राह—तदेवेति । शरीरविशेषं रूपं कल्पितमन्यथा तस्मादुत्थितस्य स्वेनाभिनिष्पन्नयोगादित्यर्थः । स्वेन रूपेणामिनिष्पत्तिरित्यत्र विरोधं चोदयति—कथमिति । तत्र हेतुं सूचयति—कूटस्थेति । विशेषणव्यावृत्तिमाह—सुवर्णादीनामित्येव पार्थिवं रजो द्रव्यान्तरम् । असाधारणो विशेषः स्वर्णत्वभास्वरत्वादिः । दाहच्छेदादिसंग्रहार्थमादिपदम् । स्वर्णादिवन्नक्षत्रादीनामभिभावकद्रव्यसंपर्काविनाशोऽपि स्वरूपाभिनिष्पत्तिवृत्ततेऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—तथेति । स्वर्णादीनामिवेति यावत् । अभिभावकं विन्नं तेजोऽभीष्टम् । दार्शनिके वैषम्यमाह—न र्विति । द्रव्यान्तरसंसृष्टं तेनाभिभूतं ततो विविकमभिव्यक्तिर्मर्दति, कूटस्थान्तरं नासंपत्तमसङ्गाद्वितीयं ततो विवेकद्वारा नाभिव्यक्तिर्मागित्यर्थः । वस्तुतोऽसंसर्गित्वे व्योबोधाहरणम् । जीवस्याभिभूतस्वरूपत्वात्

भवः संभवत्यसंसर्गित्वाद्योक्त इव, दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् । तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यञ्जण्व-
न्मन्यानो विज्ञानव्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्रा-
क्समुत्थानाद्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं, किमात्मिका वा
स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति । अत्रोच्यते—प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवे-
दनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादिज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य
स्याच्छयं शौक्यं च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाण-
जनितविवेकग्रहणान्तु पराचीनः स्फटिकः स्याच्छयेन शौक्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यु-
च्यते प्रागपि तथैव सन् । तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं
शरीरात्समुत्थानं, विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलान्मस्वरूपावगतिः । तथा विवे-

रत्नप्रभाख्या

ने । असाधारणो भास्वरवादः । अभिभावकः सौरालोकः । जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह—**दृष्टेति** । 'विज्ञानघन एव' इति
विन्मात्रस्तावदात्मा । तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहारान्न जीवस्य स्वरूपं भवतीति तस्याभि-
त्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । हेत्वभावाद्यवहारो न स्यादित्यर्थः । अज्ञस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं, व्यवहारदर्शना-
त्त—**तच्चेति** । अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति—**तच्चेदिति** । स्वरूपं चेज्ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः ।
सदैव व्यक्तरूपत्वादित्यर्थः । सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मन आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वा-
वैक्रोपेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह—**अत्रेति** । वेदना हर्षशोकादिः । अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पि-
नुक्तम् । तत्र कल्पितसङ्गं दृष्टान्तः—**यथेति** । श्रुतिकृतमिति । त्वंपदार्थश्रुत्या 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्याद्यया
मित्यर्थः । प्राणादिभिन्नशुद्धत्वं पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह—**केवलेति** । शरीरत्वस्य सत्यत्वात्समु-

भामतीख्या

न्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः । परिहरति—**प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेरिति** । अयमर्थः—यद्यप्यस्य कूटस्थनि-
त्त्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारवस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति, तथापि निर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव
त्रेयादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते । तथाच देहेन्द्रियादिगतेस्तापादिभिस्तापादि-
व भवतीति । उपपादितं चैतद्विस्तरेणाप्यासमाश्रय इति नेहोपपाद्यते । यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च
कसंयोगात्मकम्, तथा च संयुक्ताः, तथापि न साक्षाज्जपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति । वेदना हर्षभयशो-
यः । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथा देहादीति** । 'संप्रसातोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनि-
ते' इत्येतद्विमर्शते—**श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानमिति** । तदनेन श्रवणमननयानाम्यासादिविवेकविज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेक-
ानस्य फलं केवलान्मरूपसाक्षात्कारः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि
रूपत्वात्कतकफलवत्प्रलीयते । तथाच निर्गुणनिलिखप्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति । तदिद-
म्—परं ज्योतिरुपसंपद्येति । अत्र चोपसंपत्तादुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुलं व्यादाय स्वपितीतिवन्मन्तव्यः । यदा

आनन्दगिरिय्याख्या

भेद्यतिः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याह—**दृष्टेति** । जीवस्वरूपस्यानभिष्यक्तौ दृष्टः सर्वो व्यवहारो विरुध्येत । तस्याहमिति
पूर्वमेवात्तायाच तदनभिष्यक्तिरयुक्तैत्यर्थः । उक्तोऽव व्यक्तीकुर्वन्नादौ तदीयं स्वरूपमनुवदति—**दृष्टीति** । 'विज्ञानघन एव' इत्यादिशु-
न्मात्रस्वभावस्तावदात्मा । तच्चैतन्यं चक्षुरादिद्वारा व्यज्यमानं दृष्ट्यादिशब्दितम् । अतो दृष्ट्यादयोऽस्य स्वरूपमित्यर्थः । अथोक्तं रूप-
स्यैव व्यज्यते सदेहस्य तत्त्विकविरोधितत्वात् । नहि देहसंबन्धे जीवस्यासाधारणं रूपं प्रकटीभवति, तत्राह—**तच्चेति** । तामेव
व्याचष्टे—**सर्वो ह्येति** । सदा दृष्ट्यादिरूपं जीवस्य व्यक्तमित्यत्रार्थापत्तिमाह—**अन्यथेति** । अनुपपत्तिमेव स्फुटयति—
रिति । दृष्ट्यादिरूपं सर्वानामर्थः । निष्पत्तिरभिष्यक्तिः । जीवस्य सदा स्वरूपमव्यक्तौ फलितमाह—**अत इति** । कालपरिपाक-
त्वं प्रयत्नविशेषनिमित्तं वेति संदेहादाह—**किमिति** । कालकृतप्रतिबन्धसंशोपाधिका वा पुरुषव्यापारोपाधिका वेति संशयादुक्तम्—
गामिकेति । वस्तुतोऽसंसर्गोऽपि देहादिभिरविषया संसृष्टमिवास्य दृष्ट्यादिरूपं, अतस्तद्विवेकापेक्षया स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्युत्तरमाह—
ति । वेदना हर्षादयः । मिथ्यासंसृष्टत्वे दृष्टान्तः—**यथेति** । विवेकादूर्ध्वं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरपि दृष्टेत्याह—**प्रमाणेति** ।
त इत्युक्तितात्पर्यमाह—**प्रागपीति** । शरीरात्समुत्थायेत्यादिदुष्टस्य दर्शयन्दाष्टान्तिकमाह—**तथेति** । श्रुतिकृतं अन्यव्यतिरेकस्फ-
टि-**योऽयं विज्ञानमयः** इत्यादिश्रुत्या सिद्धमिति यावत् । विवेकाज्ञानं त्वंपदार्थशोधनम् । स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिमेव विवेकफलभूतं
नाह—**केवलेति** । ननु देहादुत्थानं ज्ञानोक्तमणं न पदार्थशोधनं, सदेहत्वं च वास्तवं नाविष्य, प्रसिद्धिविरोधात्, तत्राह—

काचिवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च, मन्त्रवर्णात् 'अशरीरं शरीरेषु' (का० १।१।२२) इति । 'शरीरस्योऽपि कौन्तेन न करोति न लिप्यते' (गी० १३।३१) इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणत्वात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादानविर्भूतस्वरूपः सन्निधेयकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते । न त्वन्यादशावाधिर्भावनविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः, व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात् । कुतश्चेत् देवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपदिश्य 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युपदिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृतमभयलक्षणब्रह्मणोऽन्य-
श्चेत्स्यात्ततोऽमृतमभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावाचित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये 'य एष स्वप्ने महीयमान-
श्चरति' इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टावक्षिपुरुषाद्ब्रह्मण्यो निर्दिष्टः, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामि' इत्युपक्रमात् । किंचाहमय स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पद्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः

रत्नप्रभाख्याख्या

स्थानमुक्तान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह—तथा विवेकेति । उक्तभुल्यनुसारेणेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवति-
तमिति श्रुतेरविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वम् । अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः । ननु स्वकर्माजिते शरीरे भोगस्यापि हितं
त्वात्कथं जीवत एव स्वरूपाविर्भाव इत्यत आह—शरीरस्योऽपीति । अशरीरत्ववच्छरीरस्यस्यापि बन्धाभावस्मृत्येव
मुक्तिर्युक्तैत्यर्थः । अविरोधे भुल्ये सूनुरोषो युक्त इत्याह—तस्मादिति । अन्यादृशौ सत्यावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानकृतावाविर्भा-
वतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽन्यशांशिलकृतो निरस्त इत्याह—एवमिति । अंशादित्यन्तत्वं सङ्गत्वम् । आत्मा द्रव्यत्वव्याप्य
तिष्ठत्यः विशुत्वात्, व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः । प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येयाकाङ्क्षापूर्वकमाह—कुतश्चेत्य-
दिना । एतद्वेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः । छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह—नापीति
यस्य ज्ञानाकृतकृत्यता सर्वकामप्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यथात्म्यच्छायां प्रजापतिर्नृणां तदा एव
वादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् द्वितीयादिपर्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह—तथेति । अवस्थाभेदोऽपि

भामिनीव्याख्या

च विवेकसाक्षात्कारः शरीरास्तस्योद्धानं, न तु शरीरापादानं गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि संभवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षय-
पुरस्तादित्याह—तथा विवेकाविवेकमात्रेणेति । न केवलं 'त यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति' इत्यादिश्रुति-
जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसदृशपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—कुतश्चेत्तदेवं प्रतिपत्तव्यमिति
स्यदेतत् । प्रतिच्छायात्मवर्जितं परमात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभावात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मनममृताभावादिम-
प्रजापतिर्ग्राहयति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इत्येत आह—नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षि-
इति । अक्षिलक्षितोऽप्यात्मैवोपदिश्यते न छायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । किंच द्वितीयादिष्वपि पर्यायेषु 'एतं त्वं
भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषः, अपि तु ततोऽन्यो द्रष्टामेति दर्शयति, अन्याथा प्रजप-
प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह—तथा द्वितीयेऽपीति । अथ छायापुरुष एव जीवः कस्यामि भवति । तथाच छायापुरुषः

आनन्दगिरिव्याख्या

तथेति । उक्तभुल्यनुसारेणेति यावत् । देहासंबन्धिनो देहे स्थितिरित्युक्ते विरोधं निरसितुं विवेकतोऽदेहत्वमविवेकतः सदेहत्वं वा
वर्णिकमित्यर्थः । स्वकर्माजिते देहे दुःखादिभोगस्यावर्जनीयत्वाच्च जीवतः स्वरूपाविर्भाव इत्याशङ्क्याह—शरीरेति । अशरीर-
त्वपर्ययः । जीवतोऽपि स्वरूपस्याविर्भावः स्यादिति शेषः । अविरोधे भुल्ये सौमत्राविर्भावसदं युक्तमित्याह—तस्मादिति । मुप्या-
तो किं न स्यात्, तत्राह—न स्विति । ज्ञानाज्ञानाभ्यामाविर्भावानाविर्भावविलेखं स्थिते सत्यं शाश्वतादिकृतो भेदोऽपि निरस्त इत्याह-
एवमिति । न्यायसाहितश्रुत्या जीवब्रह्मणोर्भेदो मिथ्येत्युक्तम् । संप्रति प्राजापत्यवाक्यादपि तद्वेदो मिथ्येत्याह—कुतश्चेति । एतां
ब्रह्म जीवस्याप्रतिपाद्यत्वम् । तत्रास्तित्वमेवमित्युच्यते । कुतःशब्दोक्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति—यत इति । अतो ब्रह्म प्रत्यभूत
प्रतिपाद्यमिति शेषः । उक्तं व्यतिरेकेण विवृणोति—योऽक्षिणीति । श्रुतिलिङ्गाभ्यां केवलं जीवल्लिङ्गं बाधित्वा जीवो ब्रह्मततो
नान्यत्वेनेत्यर्थः । प्रतीकाभिप्रायेण छायाया ब्रह्मणः सामानाधिकरण्यं न जीवेनेति नास्ति लिङ्गमित्याशङ्क्याह—नापीति । उपा-
विध्यश्रवणाप्रतिपादकत्वसंभवे प्रतीकोक्तिकल्पनायोगादात्मान्वेषणाय प्रवृत्तयोः सुराक्षुरराजयोरनात्मानं वदन्प्रजापतिर्मुखावादी कि-
म्भक्तः स्यादतो ब्रह्मणो जीवेन सामानाधिकरण्याहङ्गिस्तद्विरत्यर्थः । द्वितीये पर्याये जीवस्यावस्थविशिष्टबद्धेरादौऽपि पर्याये न ब्रह्मत्वा-
मित्याशङ्क्याह—तथेति । आद्ये पर्याये जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तद्वैक्यवदित्यर्थः । अवस्थानां व्यभिचारित्वाज्जीवब्रह्मसङ्गत्वात्
द्वितीयपर्यायैक्यपरतेति भावः । अवस्थान्यभिचारे तद्वतोऽपि तस्मात्कुतोऽसङ्गतत्वाशङ्क्याह—किंचेति आत्मनो ज्ञानरूपत्वात्

प्रत्याचष्टे । द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये 'नहि खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानिभूतानि' इति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावेमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु तत्र 'विनाशमेवापीतो भवति' इति, तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् । 'न हि विज्ञातृविज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' (बृ० ४।३।३०) इति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इत्युपक्रम्य 'मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसंबन्धप्रत्याख्यानान्न संप्रसादशब्दोदितं जीवं 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभ्यस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायां 'एतं त्वेव ते' इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयन्ति । तेषामेतमिति संनिहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत । भूयःश्रुतिश्चोपरुष्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् । 'एतं त्वेव ते' इति च प्रतिज्ञाय प्राक्तुर्थोत्पार्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तुमोक्तुरागद्वेषादिदोषकलुषितमेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते, सर्पादिविल-

रत्नप्रभाव्याख्या

मृतां युक्तिमाह—किंचेति । सुषुप्तौ श्राव्यावृत्तिमाशङ्क्याह—तथा तृतीय इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्माऽत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह—नहीति । बुद्धेः साक्षिणो नाशो नास्ति, नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थामिरसन्नत्वेनोक्तं नैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्तं इत्याह—तथेति । श्रुतेरेकदेश्याख्यां दूषयति—केचित्त्विति । जीवपरयोर्भेदादिति । श्रुतिबाधानैवमिल्याह—तेषामिति । संनिहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति । तव तु उपक्रान्तपरमात्मनश्चतुर्थ एवोक्तसद्बाध इत्याह—भूय इति । लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति तत्सुपसंहरति—तस्मादिति । व्याख्यानान्तरासंभवादित्यर्थः । विलयनं शोधनम् । विद्यया महावाक्येनेति यावत् । ये तु

भामतीव्याख्या

ति परामृश्यत इत्यत आह—किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमिति । किंचेति समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्तिसाहित्यं नृते, शङ्कानिराकरणद्वारेण । ज्ञाप्यपुरुषोऽस्थायी, स्थायी चायमात्मा चक्राति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । नहि खल्वयमेवमिति । सुषुप्तः । संप्रति सुषुप्तावस्थायाम् । अहमात्मानमहंकारास्पदमात्मानम् । न जानाति । केन प्रकारेण न जानातीत्यतः—अयमहमस्मीमानि भूतानि चेति । यथा जाग्रतौ स्वप्ने चेति । 'नहि विज्ञातृविज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशः' इत्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवद्देतुकुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्, य एवाहं जागरिवा सुप्तः स एवैतद्वि जागर्ते । आचार्यदेशीयमतमाह—केचित्त्विति । यदि ह्येतमित्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्येत ततो न पश्यापुरुषः । न त्वेतदस्ति । वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शोत् । न खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसंभव

आनन्दगिरियव्याख्या

सापेक्षमात्मत्वं तदव्यभिचारितेलाशङ्क्याह—तथेति । पर्यायद्वयं दृष्टान्तिर्युतं तथेत्युक्तम् । विज्ञातृनिषेधे परामर्शासिद्धिरिति । शानुरभावोक्तिरपि तत्रास्तीत्याशङ्क्याह—यत्त्विति । तत्र बृहदारण्यकश्रुति संवादयति—न हीति । आत्मनः स्वभाव-भिन्नैर्नान्यभावावो योग्यत्वादित्यर्थः । पर्यायत्रयवस्तुर्थापर्यायालोचनयामपि ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवस्य प्रतिपाद्यत्वमिल्याह तथेति । सुषुप्तित्वानुपाहितपरैवमिल्याशङ्क्याह—मघवन्निति । संप्रसादस्यैव परैवैवमुच्यते न जीवसेत्याशङ्क्याह—संप्रसादेति । विज्ञातृविज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशः इत्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवद्देतुकुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्, य एवाहं जागरिवा सुप्तः स एवैतद्वि जागर्ते । आचार्यदेशीयमतमाह—केचित्त्विति । यदि ह्येतमित्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्येत ततो न पश्यापुरुषः । न त्वेतदस्ति । वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शोत् । न खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसंभव

आनन्दगिरियव्याख्या

सापेक्षमात्मत्वं तदव्यभिचारितेलाशङ्क्याह—तथेति । पर्यायद्वयं दृष्टान्तिर्युतं तथेत्युक्तम् । विज्ञातृनिषेधे परामर्शासिद्धिरिति । शानुरभावोक्तिरपि तत्रास्तीत्याशङ्क्याह—यत्त्विति । तत्र बृहदारण्यकश्रुति संवादयति—न हीति । आत्मनः स्वभाव-भिन्नैर्नान्यभावावो योग्यत्वादित्यर्थः । पर्यायत्रयवस्तुर्थापर्यायालोचनयामपि ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवस्य प्रतिपाद्यत्वमिल्याह तथेति । सुषुप्तित्वानुपाहितपरैवमिल्याशङ्क्याह—मघवन्निति । संप्रसादस्यैव परैवैवमुच्यते न जीवसेत्याशङ्क्याह—संप्रसादेति । विज्ञातृविज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशः इत्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवद्देतुकुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्, य एवाहं जागरिवा सुप्तः स एवैतद्वि जागर्ते । आचार्यदेशीयमतमाह—केचित्त्विति । यदि ह्येतमित्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्येत ततो न पश्यापुरुषः । न त्वेतदस्ति । वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शोत् । न खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसंभव

यनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽस्मदीयाश्च केचित् । तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिबोधायेवं शारीरकमारब्धम् । एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्स्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमांशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः—‘ना-संभवात् (ब्र० १।३।१८) इत्यादिना । तत्रायमभिप्रायः—नित्यशुद्धबुद्धसुकस्वभावे कूटस्थनित्ये एकस्मिन्नसङ्के परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम् । तदात्मैक-त्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैरन्योपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रव-यति । जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किं त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्र-सिद्धं जीवभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्य-न्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति—‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वाम-

रब्रमाभ्याख्या

संसारं सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमित्याह—अपरे त्वित्यादिना । शारीरकस्यार्थं संक्षेपेणोपदिशति—एव-मेवेति । अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं, आवरणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः । ब्रह्म-विद्यया संसरति न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थं इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः किमिति भेदं ब्रूते, तत्राह—यस्त्विति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं जीवाद्भेदं द्रवयति । तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोकावपि जीवस्य संसारित्वनपाया-इ-त्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदोऽपि कल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक्सत्त्वमित्याह—जीवस्य त्विति । कल्पितभेदानुवादस्य फलमाह—एवं हीति । सूत्रेष्वभेदो नोक्त इति भ्रान्तिं निरस्यति—प्रतिपाद्यमिति । आत्मेति तूपगच्छन्तीत्यादि-

भामतीव्याख्या

इत्यर्थः । तदेतद्ब्रूयति—तेषामेतमिति । सुबोधम् । मतान्तरमाह—अपरे तु वादिन इति । यदि न जीवः ब्र-ह्मोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुध्येरन् । सूत्रकारवचनं च ‘नासंभवात्’ इति कुप्येत । तदनुब्र-ह्मणे गुणानां जीवेऽसंभवाह । न चाभेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसंभवे जीवेति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिनां शारीरके-वोत्तरं दत्तम् । तथाहि—पूर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधानकल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमक-स्यते । नच वस्तुतस्तो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु संभवन्ति । नो खलु वस्तुतस्या रज्ज्वा धर्माः सेव्यत्वाद्यः समारो-पे भुजङ्गे संभवन्तः । नच समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः । तस्मात् सूत्रव्याक्रोषः । अविद्याकल्पितं च कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथालो-सिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः, श्येनादिविधय इव निषिद्धेऽपि ‘न हिंस्यात्सर्वां भूतानि’ इति साध्याशेऽभिचारोऽतिक्रान्तिरिति पुरुषाभित्याविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वाच्चास्त्वेत्युक्तम् । तदिदमाह—तेषां संशेषामिति ॥ १९ ॥ ननु ब्रह्मचेदत्र वक्तव्यं ह्य-

आनन्दगिरिरायाख्या

संप्रति सूत्रसामर्थ्यात्प्रत्यक्षादिप्रामाण्याच्च जैवं रूपं वास्तवमिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति । शारीरकमेव तेषामुत्तरमित्याह—तेषामिति । तत्प्रतिषेधार्थं नैतदारब्धं, सम्यग्ज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याह—आत्मेति । कथमिदमेव तेषामुत्तरमित्युक्ते तदर्थं संश्रुति—एक इति । तस्य परिणामित्वं वारयति—कूटस्थेति । ज्ञानादिगुणवचनं प्रत्याह—विज्ञानेति । कथं तस्यैकत्वं, जेतनाचेतनभे-धीविरोधादित्याशङ्क्याह—अविद्ययेति । माया ततोऽप्येति वादं व्युदसितुं माययेत्युक्तम् । साधारणासाधारणप्रपञ्चभेदस्याप्रामाण-त्वाद्, अविद्यादिभेदं च मानाभावात्, एकस्यादेवाज्ञानाद्विचित्रशक्तितो विश्वधीसंभवे तद्भेदे गौरवाच्च सोऽस्तीत्यर्थः । एकस्यादेकधा न-नाविद्ययापि दृढमिलाशङ्क्य विवर्तानुगुणं दृष्टान्तमाह—मायाधीति । ‘नान्योऽतोऽस्ति’ इत्यादिश्रुतेरवधारणार्थमाह—नेति । शरी-रकार्थसंक्षेपसमाप्ताविति शब्दः । श्रुतिसामर्थ्यादतिरिक्तजीवाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यादन्यो जीवोऽस्तीत्याशङ्क्याह—यस्त्विति । आदिरस्य-‘नेतरोऽनुपपत्तेः’ इति गृह्यते । संसारिणो जीवाद्भेदोक्त्या यावदीश्वरस्यासंसारित्वं नोच्यते तावदभेदव्यपदेशोऽपि जीवस्यासंसारि-तं न सिध्यतीत्यापातिकं भेदं सूत्रकारोऽनुवदतीत्याह—तत्रेति । तत्र तत्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रमितं परमात्मरूपमनस्य को-विपरितं प्रातीतिकं जीवरूपं तत्र कल्पितमिति सोदाहरणमाह—नित्येति । कथं तर्हि तस्य निरसनमित्याशङ्क्याह—तदास्तेति । वाक्यानि तत्त्वमसीत्यादीनि । जीवब्रह्मणश्चैतन्याविशेषात्तदाकारेणान्तराण्येन वा भेदायोगो न्यायः । ‘नेह नाना’ इत्यादयो भे-वादिनिषेधाः । परस्य जीवादन्यत्वे तस्यापि ततोऽन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—जीवस्येति । अधिष्ठानस्यारोप्यादन्यत्वेऽपि न त-त्त्वाभावाच्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्याह—लोकेति । जीवभेदस्याप्रामाणिकत्वे कुतो निरपिकाराणां विधीनां प्रामाण्यमित्याशङ्क्यानुवद-माह—एवं हीति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यं न कापि सूत्रकारो मुखतो वदति किनु सर्वत्रभेदमेवतो नैक्यमिदं, तत्राह—प्रतिप-त्तिरिति । आदिपदमात्मेति तूपगच्छन्तीत्यादिसंग्रहार्थम् । ‘विद्वान्यजेत’ इत्यादिश्रुत्या कर्मस्यामविद्योऽधिकाराकर्तृत्वदर्शनात्

देववत्' (ब्र० १।१।३०) इत्यादिना । वर्णितश्चास्माभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः—'अथ य एष संप्रसादः' (छा० ८।३।४) इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीति । अत आह—अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी । कथम् । संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तद्वासाननिर्मितांश्च स्वप्नाद्वाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुकमरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं च परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । यदस्योपसंपद्यत्वं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्सुदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तम्, 'दहरोऽस्मिन्नस्तराकाशः' इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वारात्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति, तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति 'अर्मकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च' नेति चेन्न निचाव्यत्वादेवं व्योमवच्च' (ब्र० १।२।७) इत्यत्र । स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति ॥ २१ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

मुद्राणादिपदार्थः । नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधः तत्राह—वर्णितश्चेति । अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया वैषयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्युक्तेर्जावे तदसंभवा जीवो दहर इत्युक्तम् । तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह—अन्यार्थश्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—अथेत्यादिना । कृते दहरे विशेषो गुणस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दहरवाक्यशेषरूपं संप्रसादवाक्यमाशङ्क्यैवं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे—कथमित्यादिना ॥ २० ॥ उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थान्तरमाह—श्रुत्यैव चेदमिति ।

भामतीव्याख्या

जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह—अन्यार्थश्च परामर्शः । जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टव्यः, न चासौ जीवमपामृश्य शक्य उपदेष्टुमिति तिमृत्त्ववस्थासु जीवः परामृष्टः । तद्वाच्यप्रविलयनं तस्य परामर्शिकं ब्रह्मभावं दर्शयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

आमन्दगिरिव्याख्या

जीवस्य ब्रह्मैवं, तदैवे वा कुतो विधिविरोधो नेत्याशङ्क्य विशिष्टस्यामुल्यात्मत्वात्तद्विद्वद् कर्मोपाकारान्मुल्यामविधावतस्तस्यागा-
वारात्र काण्डयोर्विरोधोऽस्तीत्युक्तं सारयति—वर्णितश्चेति ॥ १९ ॥ जीवानुवादेन ब्रह्मतत्विधाने विरोधाभावात्प्राज्ञपत्ये वाक्ये जीव-
प्राप्तिपत्त्यात्मा तदवष्टम्भेन दहरवाक्ये जीवाशङ्केत्युक्तम् । इदानीं दहरवाक्यशेषस्य गतिमाह—अन्यार्थश्चेति । सूत्रव्याख्या
माह—अथेति । वाक्यभेदप्रसङ्गं हेतुकूलोक्तम्—न जीवेति । प्रकृतो विशेषो दहराकाशस्तस्यापि नायमुपदेशस्तस्याजीव-
दित्याह—नेति । उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य 'व्याकरोति—अत इति । अन्यार्थत्वेमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—किं तर्ह्यस्ति ।
संप्रसादपदे जीववादिनि श्रुते नेश्वरपरत्वं वाक्यस्येत्याक्षिपति—कथमिति । व्याख्याया वाक्यस्य परस्मिन्नेव तात्पर्यमाह—संप्रसादेति ।
प्राप्त्याविषयत्वं संबन्धविषयत्वं चोभयोरूपत्वं देहद्वयविषयत्वं वा । यतु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादिति, तत्राह—यदीति । जीव-
प्राप्तिर्गतिमुक्त्वा दहरश्रुतेः शङ्काद्वारा गतिमाह—अल्पेति ॥ २० ॥ शङ्काभावं विमज्जते—यदपीति । तस्य परममहत्वा-
त्यर्थः । जीवेऽपि कथमस्या श्रुतिर्महत्त्वाविशेषात्, तत्राह—जीवस्येति । तदुक्तमित्येतव्याचष्टे—उक्तो हीति । तमेव सारयति—
मिति । कुत्रेदं समाधानमुक्तं, तत्राह—अर्थमेति । तथापि परस्य परममहत्तो नास्ति दहरत्वमित्यत्र किमायातं, तत्राह—
नेति । तदुक्तमित्यस्य व्याख्यान्तरमाह—श्रुत्येति । तदेवं श्रुतिशिङ्खान्यां दहरवाक्यं ध्येये परस्मिन्नितं, प्राज्ञपत्यवाक्यं तु

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

नतत्र सूर्यो भाती तेजोऽन्तरयुतापि चित् ॥ तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोऽन्तरमिदं महत् ॥ १ ॥
चित्स्थिरासूर्याद्यभासत्वासादकेजोऽप्रसिद्धितः ॥ सर्वस्यासुरतो भासात्कूलासा वायवभासमात् ॥ २ ॥

‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (मु० २।१।१०) इति समासनन्ति । यत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिन्वि-
त्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः, तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्व-
भावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानोऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम् ।
तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यव-
गम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते, समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् । गच्छन्त-

रत्नप्रभाध्याख्या

एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥ अनुकृतेस्तस्य च । सुण्डकवाक्-
मुदाहरति—न तत्रेति । तस्मिन् ब्रह्मणि विषये न भाति, तं न भासयतीति यावत् । यदा चन्द्रभास्करादिर्न भासयति तदा
अल्पदीप्तेर्रेः का कथेत्याह—कुत इति । किंच सर्वस्य सूर्योदेस्तद्भास्यत्वाच्च तद्भासकत्वमित्याह—तमेवेति । अनुगमन-
दनुभानं स्वगतमिति शङ्कं निरस्यति—तद्व्येति । तत्रेति सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात्संशयमाह—तत्रेति । पूर्व-
त्रात्मश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य रुढित्यागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता । तथेहापि सतिसप्तमीबलाद्वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन्सति
सूर्यादयो न भासन्ति स तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणीया । अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोध-
दिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तेजोधातुरिति । तेजोधानं, निर्गुणस्वयं ज्योतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे ति
ज्ञमाह—तेजोधातूनामिति । यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्यासिमाह—तेजःस्वभावकमिति । यस्मिन्सति य-
भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत आह—अनुभानमिति । ततो निरुद्धभानं विवक्षितमिति भावः । मुख्यसंभवे विवक्षन्-

भामतीव्याख्या

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ अनुकृतेस्तस्य च । ‘अभानं तेजो
दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यतः । तेजोधात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥’ बलीयसा हि सौर्ष्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकादिभि-
भूयमानं दृष्टं, न तु तेजसोऽन्येन । येऽपि पिपायकाः प्रदीपस्य गृहपदादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते । श्रूयते च—
‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्याद्येष्वः । न चातुल्यरूपेऽनुभानमित्यनुकारः संभवति । नहि गानो
वराहमनुभावन्तीति कृष्णविहङ्गानुभावनमुपच्यते गवाम्, अपि तु तादृशसूकरानुभावनम् । तस्माद्यद्यपि ‘यस्मिन् द्यौः पृथिवी
चान्तरिक्षमोतम्’ इति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजोधातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म
लिङ्गानुपपत्तेः । तत्र तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावब्रध्नन्ति । नच तच्छब्दः पूर्वोक्तप्रमाणशक्तिं नियमः समति ।
नहि ‘तेन रक्तं रागात्’ ‘तस्यापत्यम्’ इत्यादौ पूर्वोक्तं किंचिदस्ति । तस्मात्प्रमाणागन्तराप्रतीतमपि तेजोऽन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्य
त्वेन गम्यत इति प्राप्ते उच्यते—‘ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके । तस्माच्च तदुपास्यत्वं ब्रह्म श्रेयं तु गम्यते ॥’ तमेव

आनन्दगिर्याख्या

हेये परस्मिन्वितमिति स्थितम् ॥ २१ ॥ ‘परं ज्योतिरुपसंपन्नं’ इत्यादिवाक्यार्थविचारप्रसङ्गात् ‘तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः’ इति वाक्ये
क्तपरं ज्योतिर्ज्ञासापेक्षं न तत्रेत्यादिवाक्यं विवृणुति—अनुकृतेरिति । आधर्वाणवाक्यमादत्ते—न तत्रेति । सूर्यस्नानाभासकत्वेऽपि
रात्राविव चन्द्रादीर्भासकत्वं, नेत्याह—नेति । विद्युतामपि फल्गुत्वमनुभवसिद्धमिति मत्वोक्तम्—नेमा इति । कैमुतिकन्यायमार—
कुत इति । इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह—तमेवेति । अनुगमनवदनुभानं स्वगतभानकृतमित्याशङ्क्याह—तस्येति ।
उक्ते वाक्ये विषयं निष्कृष्य सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यहेतोः संशयमाह—तत्रेति । पूर्वत्रात्मश्रुत्याद्यविरोधादाकाशशब्द-
रुढित्यागेनेनरे वृत्तिरुक्ता, तथेहापि सतिसप्तम्यां योग्यानुपलब्धिविरोधान्न भातीत्यस्य वर्तमानार्थतात्यागाद्यस्मिन्सति सूर्यो न भाती
स तेजोधातुरुपास्यत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षमाह—तेज इति । उक्ताधर्वणश्रुतेर्निर्विशेषे हेये ब्रह्मण्यन्वयोक्तः श्रुत्यादिसंगतः ।
पूर्वपक्षे तेजोधातोर्ध्यानं, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्माधिरिति फलभेदः । सप्तम्या विषयेऽपि संभवादध्याहारस्यानुपपत्त्या तेजोधातु-
शङ्कते—कुत इति । विषयसप्तम्या गिज्याहारादितरत्र लिङ्गानुग्रहात्तेजोधातुरेवायमित्याह—तेजोधातूनामिति । कुतोऽयं तेज-
धातोर्लिङ्गतेत्याशङ्क्याह—तेजःस्वभावकमिति । प्रसिद्धिमनुसृत्य वृष्टान्तमुपत्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तद्व्येति । यस्मिन्सति य-
भाति तत्तमनुभातीति विरुद्धमिति कुतः सतिसप्तमीत्याशङ्क्याह—अनुभानमिति । तमनुभातीति तद्व्येक्षया निरुद्धप्रकाशनी-

मनुगच्छतीतिवत् । तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति । कस्मात्, अनुकृतेः । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुमानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । 'भारूपः सत्यसंकल्पः' (छा० ३।१४।२) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभातुः । नहि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं, समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति । नायमेकान्तो नियमः । भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा सुतसोऽयःपिण्डोऽभ्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुवहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अनुकृतेरित्यनुमानमसूचत् । तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति तद्धेतुर्क भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृ० ४।४।१६) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रति-

रत्नप्रभायाख्या

पत्तेः मुख्यानुभानलिङ्गतत्त्वैर्भासकः परमात्मा स्वप्रकाशकोऽत्र प्राज्ञ इति सिद्धान्तमाह—प्राज्ञ इति । प्राज्ञत्वं स्वप्रकाशकत्वं प्रासकत्वायुक्तम् । तत्र धृतिमाह—भारूप इति । मानाभावाच्च तेजोधातुर्न प्राज्ञ इत्याह—न त्विति । किंच सूर्योदयस्तेजोऽन्तरभानमनु न भान्ति, तेजस्त्वात्, प्रदीपवदित्याह—समत्वाच्चेति । योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीति—माह—नायमेकान्त इति । पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे—अनुकृतेरिति । 'तमेव भासतु' इत्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावरूपमनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तम्—तस्य चेति । सर्वभासकत्वमुक्ति-पौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह—तदेवा इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाच-

भामतीव्याख्या

पत्तय इत्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सूर्यादीनामनुभानमुपपाद्यताम्, किंवा 'भारूपः सत्यसंकल्पः' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणे भानेन सूर्यादीनां भानमुपपाद्यतामिति विशये न श्रुतसंभवेऽश्रुतस्य कल्पना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो ज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति । तदेतदाह—प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति । विरोधमाह—समत्वाच्चेति । तु स्वप्रतिभाते सूर्यादयश्चाधुनं तेजोऽपेक्षन्ते । न ह्यन्धेनैते दृश्यन्ते । तथा तदेव चाधुनं तेजो बाह्यसीयोदितेजआयायितं रूपादि क्लेशयति नानायायितम्, अन्धकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह—यं भान्तमनुभातुरिति । नहि तेजोऽन्तरस्य तेजोः शरपेक्षां व्यासोद्यः, किंतु तद्भानमनुभातुम् । नच लोचनभानमनुभाति सूर्यादयः । तदिदमुक्तम्—नहि प्रदीप इति । पृथग्भानमात्रं व्यभिचारमाह—यदप्युक्तमिति । एतदुक्तं भवति—यदि स्वरूपसाम्याभावात्प्रतिश्रुत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः । अथ क्रियासाम्याभावं, सोऽसिद्धः । अस्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिदेशबह्वनक्रियासा-
म्यम् । बन्धयःपिण्डयोस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्ये-
यम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते—तस्य चेति चतुर्थमिति । ज्योतिषां सूर्यादीनां

आनन्दगिरीयव्याख्या

लभ्यः । अनुभानस्याविरोधित्वात्प्राप्तकलिङ्गाच्च कस्यचित्तेजोधातोर्भास्यताप्राप्तिष्ठेत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धा-
वकाये प्रतिशाम्यध्याहरति—एवमिति । लिङ्गसिद्धं तेजोधातुं त्यक्त्वा कुतोऽयं नियमः स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । हेतुमा-
व्याकरोति—अनुकृतेरिति । किं तदनुकरणं, तदाह—यदेतदिति । तेजसामनुभानं कथं प्राज्ञं ज्ञापयतीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे
भास्यत्वावधारणादित्याह—भारूप इति । तेजोन्तरे मानाभावाच्च न तदिह प्राज्ञमित्यनुभानस्यान्यथासिद्धिं निराह—न
ति । न चेदमेव वाक्यं तत्र मानमन्यपरस्य मानान्तरविरोधे देवताधिकरणन्यायानवतारादिति भावः । विरोधाच्चानुभानं परपक्षे
शालित्वाह—समत्वाच्चेति । ननु सूर्यादयश्चाधुनं तेजोऽपेक्ष्य भासन्ते, चक्षुष्मतस्तद्भानात्, तत्राह—यमिति । चक्षुषोऽनुदृ-
शालत्वाच्चजन्यज्ञानविषयत्वे सूर्यादेर्न सजातीयापेक्षेति भावः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । पूर्ववादिनोक्तमनुपायते—
पीति । गच्छन्तमनुगच्छतीति समानस्वभावकेष्वनुकारादननुभानात्तेजसां सूर्यादीनां सति यस्मिन्भानं निषिध्यते सोऽपि कश्चि-
न्धातुरित्यनुवादार्थः । अनुकारः स्वभावसाम्यमपेक्षते, क्रियासाम्यं वा । नाह इत्याह—नायमिति । द्वितीयमङ्गीबुर्वन्नाह—भौमं
। अथयःपिण्डयोर्देहनक्रियाभेदाभावेऽपि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासाम्यम् । वायुरजसोरु नियतदिदेशगमनमस्त्वैव ।
ऽपि सूर्यादेर्मैक्षणश्च तल्लं भानमिति भावः । हेतोरसृजानुसारित्वमाशङ्क्योक्तम्—अनुकृतेरिति । सूत्रस्य द्वितीयं पदं हेत्वन्तर-
वतारयति—तस्य चेति । चतुर्थपादोपात्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति—तस्येति । कथमेतावता तस्य प्राज्ञत्वं, तत्राह—तदिति ।
मानमुक्तं परपक्षे तदभावमाह—तज्जोन्तरेणेति । न केवलं मानाभावः, तदिहोपक्षेलाह—विरुद्धं चेति । प्रकृतसूर्यादि-

धातात् । अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिवं तद्धेतुं विभानमुच्यते । किं तर्हि 'सर्वमिदम्' इत्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवाव्ययं नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य यामिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्यादियज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । 'न तत्र सूर्यो भाति' इति च तत्रशब्दमाहरन्प्रकृतप्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म 'यस्मिन्मोः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' (मु० २।२।५) इत्यादिना । अनन्तरं च 'हिरण्यमे परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः' इति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितम्—'न तत्र सूर्यो भाति' इति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधत्वेन जोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते । यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन्मायुः ।

ब्रह्मप्रभाष्याख्या

कत्वेन व्याख्यातः । संप्रति तस्यासंकुचदृष्टित्वां मत्वार्थान्तरमाह—अथवेति । तत्रेति सर्वनामधुत्या प्रकृतं ब्रह्म प्राश्नमिल्याह—**तत्र सूर्य इति** । किंच स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह—**अनन्तरं चेति** । हिरण्यमे ज्योतिर्मेव अत्र थावपेक्षया परे कोशे भानन्दमयात्ये पुच्छशब्दितं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं, निष्कलं निरवयवं, शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं, सूर्यदिसाक्षिभूतं ब्रह्मविस्मिद्धमित्यर्थः । सति सप्तमीपक्षमनुवदति—**यदपीति** । सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह प्रहृष्टशब्दा स्यात्, न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह—**तत्रेति** । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याह—**ब्रह्मण्यपीति** । सति सप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं लक्ष्णा तस्मिन्सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासार्थं । विषयसप्तमीपक्षे तु भासयतीत्यश्रुतिगण्यहारात्मात्रं कल्प्यं न श्रुत्याग इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभासत्वमुक्तमित्यर्थः । येनान्याभासत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युस्तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाशत्वादेर्न योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रव्यति—**ब्रह्मेति** । स्वप्रकाशत्वेऽन्याभासत्वे च श्रुतिद्वयम् । प्रहणायोग्यत्वादप्राह इत्यर्थः ॥१॥

भानतीत्याख्या

ब्रह्म ज्योतिः प्रकाशकमित्यर्थः । तेजोऽन्तरेणानिद्रियभावमापन्नेन सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रतिद्वयं सर्वशब्दस्य हि स्वात्मे निःशेषाभिधानं वृत्तिः । सा तेजोधातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके संकुचेत् । ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वशब्दस्य इति संकुचतीति—**तत्रशब्दमाहरन्ति** । सर्वत्र स्वल्पं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शः । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादावपि प्रकृतेः सस्मिन्स्वल्पेऽर्थभेदेऽन्याव्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति तेनेति तत्परामर्शोऽयमभिचारः । तथाच सर्वमश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाङ्गिर्बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गबलीयसीति श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यत इति । अतो चापेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरेपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह—**अनन्तरं च हिरण्यमे परे कोश इति** । अभिप्रेक्ष्य ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते—**न तत्र सूर्य इति** । स्वातन्त्र्येण तत्त्वमपेक्षितं स्याददृष्टार्थमिति । **ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पत इति** । अयमभिप्रायः—न तत्र सूर्यो भाति

आनन्दगिरिय्याख्या

विषयतया सर्वशब्दो व्याख्यातः । संप्रति तस्याः संकुचदृष्टित्वं मत्वा व्याख्यान्तरमाह—अथवेति । कुतो ब्रह्मज्योतिर्निरवयवरातिरेकेण तत्सत्तामात्राद्यं सर्वभानं, तत्राह—**यथेति** । प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र प्राश्नमिल्याह—**नेति** । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शे कुतो ब्रह्म गृह्यते तत्राह—**प्रकृतं चेति** । प्रकृतमपि ब्रह्म व्यवहितत्वात्नेह संवन्धार्हमित्याह—**अनन्तरं चेति** । हिरण्यमे ज्योतिर्मेवोऽन्नमयावपेक्षया परश्चायं कोशो यमानन्दमयमाकृष्टते, तत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति यत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठां तच्च विरजमाणान्तुकमलविकलं, निष्कलं निरवयवं, शुभ्रं नैसर्गिकोदरहितम् । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकम् । तच्च विदुषोऽभवेत्सिद्धमित्यर्थः । उदाहरणमपेक्षयाव्यवहितं ब्रह्मेत्युक्तम् । संप्रत्यपेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरेपेक्षिताभिधानं न्याय्यमाकाङ्क्षावृष्टार्थत्वादिति विवक्षितोक्तम्—**कथमिति** । स्पष्टब्रह्मादिपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादुत्तरोऽपि मन्त्रो ब्रह्मपर इत्यर्थः । सति सप्तमीपक्षे कमनुभाषते—**यदपीति** । सूर्याद्यभिभावके तेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह अहो न वेति चिन्ता । तद्भावे मानाभावाच्चोऽस्तीत्याह—**तत्रेति** । ननु ब्रह्मणि प्रामाणिकेऽपि तस्मिन्सति सूर्यादयो न भान्ति तस्य सदाभावात्तेषां सदाभानाभावप्रसङ्गात्, तत्राह—**ब्रह्मण्यपीति** । तत्रेति न सति सप्तमी किंतु विषयसप्तमी । ततो ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भान्ति ब्रह्मैव तेषु प्रकाशकत्वेन भातीत्यर्थः । यदा सति सप्तमी गृहीत्वा तेजोन्तरोक्तं न भातीति वर्तमानापेक्षे मानान्तरविरोधाच्च भास्यतीति लक्षणायां श्रुत्यागेनाश्रुतस्वीकारे गौरवाच्चद्वययोगात्कालो लाघवाच्च भासयतीति निजर्थमपेक्षयाह सूर्याद्यभास्यं ब्रह्मैव तद्भासकमिहाभीष्टमिति भावः । यस्माद्व्यतिरेकलभ्यते तदपि ब्रह्मणोऽपेक्षया चैषां कौनन्दिन्येनोपलभ्येतानपेक्षितानपेक्षिताभिधानाकाङ्क्षावृष्टार्थत्वात्—**ब्रह्म विवति** । येनोपलभ्यत्वेन सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भवन्तु

ब्रह्म ह्यन्यद्भनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते । 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते' (बृ० ४।३।६) 'अगृह्यो नहि गृह्यते' (बृ० ४।२।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपिच स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपिबेदभूपत्वं ब्राह्मस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु—'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥' इति, 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽस्मिन् ॥ यच्चन्द्रमसि यद्भासौ तत्तजो विद्धि मामकम् ॥' (१।५।१२) इति च ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रो जीवः स्यादीशो वात्यप्रमाणतः ॥ देहमध्ये स्थितेक्ष्व जीवो भवितुमर्हति ॥ १ ॥

भूतमध्येऽज्ञा जीवे वास्त्यतोऽसाविहेभरः ॥ स्थितिप्रमाणे ईशेऽपि स्तो ह्यक्षोपलभितः ॥ २ ॥

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति श्रूयते । तथा 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ भव एतद्वै तत्' (का० २।४।१३) इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः । तत्र परिमाणो-

रत्नप्रभाख्या

ज्याहारपक्षे स्मृतिबलमन्यस्तीत्याह—अपिचेति । सूत्रं व्याचष्टे—अपिचेति । अभासत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोक-
दृष्टव्यम् । तस्मादनुमानमञ्चो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ शब्दादेव प्रमितः । काठकावक्यं पठति—अङ्गु-
ति । पुरुषः पूर्णोऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते, तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तर-
ह—तथेति । अधूमकमिति पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्विश्वमलप्रकारारूप इति तमर्थं संशोध्य
य ब्रह्मावमाह—ईशान इति । तस्याद्वितीयत्वमाह—स एवेति । कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यकिंचित् । यन्नचिकेतसा दृष्टं
प्रतदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । यथाधुमानादिलिङ्गात्, गिज्याहारेण सूर्योद्योगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं
या प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गाच्चैव प्रतीतावीशानोऽस्मीति ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्र

भामतीव्याख्या

नेवं सतिसमी, यतः सूर्यादीनां तस्मिन् सत्यभिभवः प्रतीयेत । अपि तु विषयसमी । तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयित्वे
भेदयः प्रकाशकतया भान्ति, किंतु ब्रह्मेव सूर्यादिषु प्रकाशयित्वेषु प्रकाशकत्वेन भाति । तच्च स्वयंप्रकाशम्, अगृह्यो नहि
ह्यत इत्यादिश्रुतिभ्य इति ॥ २२ ॥ अपि च स्मर्यते । न तद्भासयत इति ब्रह्मणोऽप्राकृत्यमुक्तम् । यदादि-
गतम् इत्यनेन तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति ॥ २३ ॥ शब्दादेव प्रमितः । 'नाज्ञता मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते ।

आनन्दगिरिय्याख्या

नान्योन्यपक्षे स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वादित्यक्तोपलम्भानपेक्षादित्यक्षर्योजना । तदुपपादयति—ब्रह्म हीति । स्वप्रकाशस्य
यत्नादेशनादेशप्रकाशकं ब्रह्म नान्यप्रकाशयमित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्ठेन सर्वभासकत्वे मानमाह—आत्ममेति । तस्यान्या-
सत्वेऽपि क्षुतिमाह—अगृह्य इति ॥ २२ ॥ गिज्याहारेण ब्रह्मणः सूर्यावविषयत्वे श्रुत्योक्तं स्मृतिमाह—अपीति । सूत्रं
रेति—अपि चेति । तत्राग्राह्यत्वे स्मृतिमाह—न तदिति । ग्राहकत्वेऽपि तामाह—यदादिष्येति । तदेवं 'न तत्र' इत्यादिवाक्यं
पार्थ ज्योतिषि हेय परस्मिन्नन्वितमिति ॥ २३ ॥ परस्य ज्योतिष्ठेते ज्योतिरित्युपमीयमानपुरुषस्य ततोऽधीनत्वमाह—ज्योतिरिति ।
पठति । काठकावक्यं पठति—अङ्गुष्ठेति । स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति—पुरुष इति । पूर्णत्वात्सर्वत्रोपलब्धेर्नाङ्गुष्ठमात्रे-
इव विशेषव्यक्तित्वान्नारा तद्योगमाह—मध्य इति । आत्मनि देहे मध्ये हृदयसन्नलीत्यर्थः । तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तर-
ह—तथेति । अधूमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमात्रं यथा दृष्टं तथायमपि कूटस्थप्रकाशधातुरित्याह—ज्योतिरिति ।
तेऽप्यतदधूमकमिति लिङ्गव्यत्यतः । शोभितत्वमर्थस्य तदर्थतामाह—ईशान इति । भूतभव्यग्रहणं भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम् ।
ग्रहणपरिच्छेदस्य नियततां यावत् । अद्वितीयत्वमाह—स एवेति । वतमाने काले स एवास्ति, शो भवितव्यमपि काले स एव
ग, अतीतेऽपि काले स एवास्तीति । यन्नचिकेतसा दृष्टम् 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादिना, तदेतदेवेत्याह—एतदिति । विषयमनूय परिमाणो-
शानशब्दाच्च संशयमाह—तत्रेति । पूर्वत्रातुमानादिना विषयसत्तया गिज्याहारेण सूर्यादेरुचरो ब्रह्मेत्युक्तं, तेषां परिमाणलि-
ङ्गमादादेशानोऽस्मीति चेत्तौ धारयेदिति विध्यध्याहारेणोपासितपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पठितकाठकश्रुतेर्निर्विशेषे
ब्रह्मण्यन्योन्योक्तः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्योपासितः, सिद्धान्ते तस्यैव परामतया धीरिति फलभेदः । परस्योपासनायै कवि-
गोपासनाभिप्रायपरत्वेन त्वदिष्टे वाक्ये तदयोगाज्जीवग्रहोऽनेति मत्वोक्तम्—परिमाणेति । श्रुतेरेव लिङ्गाद्वीर्यत्वादिशानश्रुत्या

पदेशात्तद्विद्वान्नात्मेति प्राप्तम् । न ह्यनन्त्यायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणुपप-
द्यते । विद्वानात्मनस्तुप्राधिमत्त्वासंभवति कयाचित्कल्पनयाङ्गुष्ठमात्रत्वम् । स्मृतेश्च—‘अथ
सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥’ (म० भा०
३।२९।७।७) इति । नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कृष्टं शक्यस्तेन तत्र संसार्याङ्गुष्ठमात्रो
निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति ।
कस्मात्, शब्दात्, ‘ईशानो भूतभव्यस्य’ इति । नह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमी-
शिता । ‘एतद्वै तत्’ इति च प्रकृतं पृष्ठमिहानुसंदधाति । एतद्वै तद्यत्पृष्ठं ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्ठं
चेह ब्रह्म ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च यस्तत्पश्यति
तद्वद्’ (का० १।२।१४) इति । शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽयं गम्यत
इत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—

रत्नप्रभाष्याख्या

परिमाणेति । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्टया जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यम् । आयामो दैध-
विस्तारो महत्त्वमिति भेदः । कयाचिदिति । अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दितबुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । स्मृति
संवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इत्याह—स्मृतेश्चेति । अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्वैदं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः । तत्रापीश्वरः किं न स्मृति
ल्यत आह—नहीति । ‘प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः’ इति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणमिति भावः । भूतभव्यस्येत्युपप-
द्वाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दाभिरङ्कुशमीशिता भारतीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति—परमात्मैवेति । प्रकरण
ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह—एतदिति । शब्दो वाक्यं लिङ्गाहुर्बलमित्याशङ्क्याह—शब्दादिति ॥ २४ ॥ करः सकृत्पिष्टोऽस्तिः

भाष्यटीका

भूतभव्येशिता जीवे नाज्जसी तेन संशयः ॥’ किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनपरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेजानश्रुति
कर्षचिदाख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कर्षचिदीयताम् । तत्राप्यनुसंगत-
नुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनानश्रुतिर्नैतव्या । अपिच युक्तं हृत्पण्डरीकदहरस्थानत्वं परमात्मनः, स्थाने
दनिर्देशात् । तद्वि तस्योपलब्धिस्थानं, शालग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः । नच तथैवाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परि-
णामात्रनिर्देशात् । नच ‘मय्य’ आत्मनि’ इत्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा जीववचनो वा ब्रह्मवचनो वा
स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वमविवर्धनीनिरूपणतया स्वस्य च भवितुर्निर्देशात् ज्ञायते कस्य मय्य इति । नच जीवपरयोरिति मय्य-
ज्जसेति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः । स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणभेदश्च परस्मिन् संभवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः । स तत्क-
रणगुणवाधिक्यवित्तो भागः परमात्मनः । अन्तःकरणं च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति
तदवच्छिन्नो जीवात्माप्यङ्गुष्ठमात्रः, नभ इव वंशपर्वतवच्छिन्नमरत्निमात्रम् । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्वर्ग-
‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्’ इति । नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलात्निश्चर्षः कस्यते । यमो हि जगौ—‘हृदि
रुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः’ इति । तेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे निश्चयादापेक्षिकं किंचिद्भूतमयं श्री
जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम् । ‘एतद्वै तत्’ इति च प्रत्यक्षजीवरूपं परामुशति । तस्माज्जीवात्मैवोपास्य इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽपि

आनन्दगिरिव्याख्या

परमात्मावगतो कुतो जीवशङ्कयाशङ्क्य परमात्मनि परिमाणोक्तैरलन्तवाधाज्जीवे कतिपयेशितृत्वादीशानत्वसिद्धेर्गोणी क्षुतिरित्याह-
नाह—नहीति । जीवस्यापि विमुखादुक्तपरिमाणासिद्धिरित्याशङ्क्याह—विज्ञानेति । कयाचिदिति हृदयकमलकोशस्य जीवोपल-
स्थानस्याङ्गुष्ठमात्रतयेत्यर्थः । किंच यथा सति विषये च साधारणी सप्तमी ‘न तद्भासयते’ इति स्थूला विषये व्यवस्थापिता, तत्र
परिमाणमपि जैवमैश्वरं वेति संशये सति ‘अङ्गुष्ठमात्रं निश्चकर्ष’ इति स्थूला निश्चयसिद्धिरित्याह—स्मृतेश्चेति । मरणानन्तरं यमशब्दः ।
तत्रापि परमात्मैव प्रतिपाद्योऽस्तु, नेत्याह—नहीति । ‘प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः’ इति यमस्य तदधीनत्वस्मृतेरित्यर्थः ।
स्मृतौः संसारविषयत्वं निगमयति—तेनेति । निश्चितार्थस्थूला संदिग्धार्थक्षुत्तरपि जीवावर्धनेत्याह—स इति । वाक्यस्य जीव-
गामित्वे स्थिते तस्येशानोऽसीति ध्यानं फलतीत्युपसंहृतिमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एतदिति ।
जीवे लिङ्गसिद्धे नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । क्षुतिर्वैलीयसीति मत्वा हेतुमाह—शब्दादिति । जीवेऽपि
पयेशितृत्वादपेक्षया क्षुतिरित्युक्तं, तत्र, भूतभव्यस्येति विशेषश्रुतेरित्याह—नहीति । प्रकरणमपीश्वरविषयमित्याह—एतदिति ।
मय्य वाक्यमोजनवा स्पष्टयति—एतद्वा इति । जीवस्यैव पृष्ठत्वेन प्रकृतत्वमाशङ्क्योक्तम्—पृष्ठं चेति । उपदिष्टे तु जीवे कालक-
रिच्छेत्तत्वं कार्यकारणस्पष्टत्वं च दुर्गोचमिति भावः । सृष्टे शब्दादिति वाक्योक्तस्य लिङ्गाहुर्बलत्वाद्बलवतो लिङ्गाजीवोक्तः ।
त्याशङ्क्याह—शब्दादिति । क्षुतिरिविरोधे श्रुतिरेव बाधिका न लिङ्गमिति मर्यादां वृक्तं स्वभावाद्योरेवकारः ॥ २४ ॥ लिङ्ग-

हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्षयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वमिवमुच्यते । आकाशस्येव वंशः
वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् । न ह्यङ्गुष्ठातिमात्रस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः परमा-
त्मन इह ग्रहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वा-
त्तदपेक्षमन्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते—मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं ह्यवि-
शेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति, शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति
वर्णितमेतदधिकारलक्षणे (जै० ६।१) । मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः । औचित्येन नियत-

रत्नप्रभाख्याख्या

हृदयाङ्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं गौणग्रहणेनेत्यत आह—न चान्य इति । सति संभवे मुख्यग्रहो न्यायः । अत्र तु ध्रुतिविरो-
दादसंभव इति गौणग्रह इत्यर्थः । मनुष्यानेवेति । त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पश्चादीनां देवानामृषीणां चाधिकारो
पूरितः । तत्र पश्चादीनां शास्त्रावैशानादिसाम्यभावात्कर्मण्यशक्तिः इन्द्रादेः स्वदेवताकर्मणि खोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादश-
क्तिः । ऋषीणामार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः । अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्थावराणां चाधिकारो वारितः । तत्र मु-
क्षूणां शुद्ध्यर्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो न काम्येषु । शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो न कर्मस्विति मन्तव्यम् ।
द्रव्याधिकारं निरस्यति—अपर्युदस्तत्वादिति । 'शूद्रो यज्ञेऽनकुप्तः' इति पर्युदासात्, 'उपनयीत तमध्यापयीत' इति
ब्राह्मचरं शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातिवस्मृतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजातित्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापेक्षितो
भायः षष्ठ्यायै वर्णित इत्याह—वर्णितमिति । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वान्फलार्थिनः प्रति प्रहृ-
त्वात्, प्राणिमात्रस्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थं कर्मणि पश्चादीनामन्यधिकार इत्याशङ्कोरीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात्स्वर्गकामपदं
तुल्यपरतया संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थापिते चातुर्वर्ण्याधिकारित्वमाशङ्क्य 'वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः श-
रदि वैश्यः' इति त्रयाणामेवाभिसंबन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । अस्तु, प्रस्तुते किमायातं, तत्राह—मनुष्याणां

भायतीत्याख्या

ते—प्रश्रोतत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः । जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥ इह हि भूतभग्यमात्रं प्रति निरङ्कुशमीशानत्वं
रीयते । प्राक् पृष्ठं चात्र ब्रह्म 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यादिना । तदनन्तरस्य संदर्भस्य तत्प्रातिवचनतोचितेति 'एतदे तत्'
ते ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किंवाङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्म-
मताप्रतिपादनपरम् । एवं निरङ्कुशमीशानत्वं न संकोचयितव्यम् । न च ब्रह्मप्रश्रोतत्वा हातव्या । तेन यथा 'तत्त्वमसि' इति
ज्ञानात्मनस्सर्वपदार्थस्य तदिति परमात्मनेकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः
सिपाय इति युक्तम् ॥ २४ ॥ हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽव-
स्थानमपेक्ष्येति जीवाभिप्रायम् । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीति न जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः । मनुष्या-
नेवेति । त्रैवर्णिकानेव । अर्थित्वादिति अन्तःसंज्ञानां मोक्षप्राप्त्यानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधति । शक्त-
त्वादिति तिथेदेवर्षाणामशक्तानामधिकारं निवर्तयति । उपनयनादिशास्त्राच्चेति शूद्राणामनधिकारितां दर्शयति ।

आनन्दगिरियव्याख्या

स विमुखादङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तमित्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह—कथमिति । सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तदवयवं व्याचष्टे—सर्वेति ।
अप्युच्यते दृष्टान्तमाह—आकाशस्येति । करः सकनित्ठिकोऽस्ति । किमिति हृदयस्थानादङ्गुष्ठमात्रत्वं परस्य गौणमिष्टं, तत्राह—न
ति । नहि परिमाणमुख्यत्वाय जीव एव गृह्यतां, नेत्याह—नचेति । मुख्यसंभवे गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो मुख्यसंभवश्चात्रोक्त-
ः । गौणं परिमाणमित्यर्थः । सूत्रावयवव्यावर्त्यं शङ्काः । तदुत्तरत्वेन तं पातयति—अत इति । स्वर्गकामादिवाक्ये स्वर्ग-
भिमन एवाविशेषणाधिकारित्वं न मनुष्यस्येत्याशङ्क्याह—शास्त्रमिति । मनुष्यशब्दत्रैवर्णिकविषयः । तेषां शास्त्राधिकारो हेतुमाह—
कृत्वादिति । तेन तिरश्चां देवानामृषीणां चाधिकारो वारितः । तिथेभ्यो वेदार्थज्ञानादिसाम्यभावाच्चकर्मशक्तः । देवानां स्वदेवत्ये
भ्यात्खोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्षेयवरणादौ तदभावात् । स्थावराणां मुमुक्षूणां च कर्मण्यधिकारं निवर्तयति—अर्थि-
निति । मुमुक्षूः शुद्ध्यर्थं नित्येष्वधिकारेऽपि काम्येषु तदभावः । शूद्राधिकारं वारयति—अपर्युदस्तत्वादिति । ते हि 'शूद्रो
यानकुप्तः' इति पर्युदासात् वैदिके कर्मण्यधिकारिणः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—उपनयनादिति । नहि शूद्राणामेकजातिवस्मृते-
रुपनं, तदभावे कुतोऽध्ययनं तस्य तदङ्गत्वात्, अध्ययनाभावे कुतस्तदर्थेऽधिकारः । अत्र चापेक्षितन्यायस्य षष्ठेऽध्याये सिद्धत्वात्नेह तदर्थं
त इत्याह—इति वर्णितमिति । फलार्थं कर्मणि तिथेगादेरपि सुखकामस्याधिकारः स स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशङ्क्याऽङ्गुल्यर्थ-
स्य समर्थविषयतया तिथेगादेस्तदभावेन स्वर्गकामपदं संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्याधिकारोति शास्त्रमिति प्राप्य
नने ब्राह्मणोऽमीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः' इति त्रयाणामेवाभिसंबन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति प्रतिष्ठापितमित्यर्थः ।
त्रयाणामपि केषुमुच्चावचावयवानां नियतपरिमाणं हृदयं, तत्राह—मनुष्याणां चेति । असदादिदेहस्यापि परिमाणमनियतं दृष्टं,

बाढं मनुष्याधिकरोति शास्त्रम् । न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति । तेषां मनुष्याणामुपरिग्राह्ये देवाद्यस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । कस्मात् । संभवात् । संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत, उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति—‘एकशतं ह

रत्नप्रभाख्या

प्रसङ्गः । अत्र मनुष्याधिकारलोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति संदेहे भोगसाक्षानां वैराग्याद्यसंभवाभेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—**बाढमिति** । एवमधिकारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकी संगतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानाधिकारादेवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलसु दहरायुपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणामप्रवृत्तिः फलं, सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः । इषासनमिदं देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसंभवादिति सफलोऽयं विचारः । ननु भोगसाक्षानां तेषां मोक्षाधिवाभावाधिकार इत्यत आह—**अर्थित्वं तावदिति** । विकारत्वेनानृतविषयसुखस्य क्षयात्सुवादोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षाधिर्त्वं तत्त्वप्रकृतीनां देवानां संभवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय स्वाहेत्यादी चतुर्थ्यन्तशब्दादिनिष्ठा विग्रहवती देवता नास्ति, शब्दस्य चाप्रामर्थ्यान्नाधिकार इत्यत आह—**तथेति** । अर्थित्वविशयः । अपर्युदस्तत्वमाह—**नच तेषामिति** । ‘श्रोत्रे यज्ञेऽनवकूपः’ तिवेदेवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युपनयनाभावाच्छास्त्रीयं सामर्थ्यं नास्तीत्यत आह—**न चेति** । जन्मान्तराध्ययनबलात्स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टाश्चादीनां वेदोद्बोधदर्शनादेवयोजनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः । देवानामुपेक्षां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह—**अपिचेति** । ननु ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिक-

भामतीव्याख्या

दभोगभोगिनां वैराग्याभावाच्चाधिर्त्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत आह—**तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमिति** । क्षयातिशययोगस्य गौतमभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः । ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेनेन्द्रियार्थसंतिर्कषयायाः प्रमाणमिदं तत्त्वोपपत्तेरविद्वेषा सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह—**तथा सामर्थ्यमपि तेषामिति** । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तपोपरिग्राह्यादियन्ते । ननु शूद्रवदनयनासंभवेनाध्ययनाभावात्तेषामनाधिकार इत्यत आह—**न चोपनयनशास्त्रेणेति** । न खलु विधिवत् सुखाद्ब्रह्ममाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मावबोधहेतुः, अपि त्वय्यनोत्तरकालं निगमनिरुक्तव्याकरणादिनिमित्तपदतदर्थसंगतेरपिगतशान्द-

आनन्दगिरियव्याख्या

णान्संगेन चिन्तेत्याशङ्क्य प्रासङ्गिकीं संगतिमाह—**अङ्गुष्ठेति** । अत्र चाधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थवादादीनां प्राप्तिविरोधसन्देहताविग्रहादावनवयोक्तेरध्यायसंगतिः । मन्त्रादिप्रामाण्ये न्यायसाम्यादुपपत्तनादिगिरामधिकायादिसमर्पकाणां श्रुतेऽपि प्रामा-
त्तत्त्वमादिवचसोऽपि ब्रह्मैक्ये पर्यवसानमिति श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः । पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिगिरामपि स्वार्थे गौणतत्त्वमादेरपि नैक्यनिष्ठतेति फलम् । सिद्धान्ते तत्त्वप्रामाण्यस्य तत्तदर्थं संभवात्तत्त्वमास्यदेरपि संभवलैक्यनिष्ठतेति फलम् । यदा
गौणानामनाधिकारन्यायेन क्रममुक्तिफलोपास्तित्वात् भोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिरित्यनियतेति पूर्वपक्षे फलम् । सिद्धान्ते देवाभाव-
चारस्य देवादप्रवृत्त्युक्तत्वाभावेऽपि यथोक्तोपास्तित्वं ननुष्यवृत्त्यर्थं साक्षान्मोक्षफलनिरूपणविधौ तेषामपि प्रवृत्तिरिति प्रतीयते ।
सौ सिद्धान्तमेव दर्शयन्मनुष्याधिकारत्वं शास्त्रस्यायोग्यवच्छेदादन्यथागव्यवच्छेदादेति विक्तव्या धमन्नीकरोति—**बाढमिति** ।
यं दूषयति—**न त्विति** । नियमाभावं सूत्राक्षरव्याख्यया विशदयति—**तेषामिति** । ब्रह्मविधातदङ्गविषयो देवादीन्नाधिकुर्वन्ति,
विधिवत्, अक्षिहोत्रादिविधिवदिति शङ्कते—**कस्यादिति** । अनुमानमग्रे दूष्यम् । आदौ हेतुमुत्थाप्य व्याचष्टे—**संभवादिति** ।
देवतादीनां विधिभोगभाजामवैराग्यात् मोक्षेऽधिर्त्वं, तत्राह—**तत्रेति** । वैयर्थिकसुखस्यानित्यत्वपारतन्त्र्यादिविद्वदृष्ट्या तत्र वैरा-
ग्ये परमुत्पत्तयथा मोक्षेऽधिर्त्वं महाविधां तेषामुद्देश्यतीत्यर्थः । चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्तदेवताभावात्तत्त्वसाक्ष विग्रहाद्योगात् ज्ञान-
गुणनशक्तिरित्याशङ्क्याह—**तथेति** । तयोः सतोरपि शूद्रवदनधिकारं शङ्कित्योक्तम्—**न चेति** । त्रैवर्णिकानामेवोपनयनार्थे-
नां तदभावे वैदिकशक्त्यभावाच्चाधिकार इत्याशङ्क्याह—**नचेति** । तर्हि तदभावादङ्गिनोऽध्ययनस्याभावे कुतो वेदाधेऽधिकारः,
—**तेषां चेति** । जन्मस्मरणव्यवधानेऽपि भूतप्रेतादिषु स्मृतिदर्शनात् तदस्मृतिरिति भावः । तथापि पूर्वोक्तानुमाने जायति कुतो
यो ब्रह्मविद्यायामधिकारविशेषाशङ्क्य कालातीतत्वमाह—**अपि चेति** । ब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेऽप्युपगमनशुभ्र्यादि गृह्यते । द्वितीयमा-
सनाकुमारनारदसंवादिदिसंग्रहार्थम् । नु केवलं लिङ्गविरोधादेव कालातीतत्वं किंतु ‘तथो यो देवानाम्’ इत्यादिवाक्यविरोधाद-

एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति । कथमेतदवगम्यते । दर्शनात् ।
तथाहि—‘कति देवाः’ इत्युपक्रम्य ‘त्रयश्च श्री च शता त्रयश्च श्री च सहस्रा’ इति निरुच्य
‘कतमे ते’ इत्यस्यां पृच्छायाम् ‘महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वे देवाः’ (बृ० ३।१।१, २)
इति निर्धुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडा-
द्यन्तर्भावक्रमेण ‘कतम एको देव इति प्राणः’ इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवै-
कस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि—‘आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भर-

रत्नप्रभाख्याख्या

तेऽस्मृतिदर्शनात्संभवति । अतो न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे—**कस्यादित्यादिना** । वैश्वदेवराज्ञे शस्यमानदेवाः क-
ति शाकल्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्यो निविदा ‘त्रयश्च’ इत्यादिरूपयोत्तरं ददौ । निविन्नाम शस्यमानदेवसंख्यावाचकः शब्दः । षड-
कानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति संख्योक्तौ संख्येयस्वरूपप्रश्ने, महिमानो विभूतयः सर्वे देवा एषां त्रयस्त्रिंशद्देवा-
मतोऽष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षण्णामभिपृथिवीवायन्तरिक्षादित्यदिवां
हेमानस्तेऽपि षट्सु देवेष्वन्तर्भवन्ति । षट् देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयश्च द्वयोरत्रप्राणयोर्द्वौ च एकस्मिन्प्राणे हिरण्यगर्भे-
तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति संबन्धः । दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे—**तथा**
स्मृतिरिति । बलं योगसिद्धिम् । ‘अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशिता । प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामावसा-

भामतीव्याख्या

तेषु स्मृतिषु च । तथाहि—एकस्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा । तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्श-
त् । नहि लोकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति, मा भूयागादीनामपि स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । मनुष्यशरीरस्य
ऋषित्वसंयोगजन्यनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः, संभवे वानभिर्तोऽपि भूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत् । इतः किं
मेत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं सिषाधयिषति । तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः, स्वेदजोद्विज्जानां शरीराणाम-
स्तुत्वात् । इच्छाभातनिर्माणत्वं देहादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न । भूतोपादानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धेः । भूतवशिनं हि देवा-
नां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वशिन इच्छावशाद्वश्ये क्रिया,
॥ विषविद्यादि इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम् । नच विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शनाद्व्यवहितविप्रकृष्टभूतादर्शनाद्देवादीनां
मधिष्ठानमिति वाच्यम् । काचात्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य च भौमशनेश्वरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । अतस्काश्च दृष्टयो देवादीनां
चात्रपटलादिवन्महीमहीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते । न चास्मादादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनात्संभवोऽनुमीयत
। वाच्यम्, आगमविरोधिनोऽनुमानस्योपादयोगात् । अन्तर्धानं चाज्ञानादिना मनुजानामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते, तेन
नेहितानामपि न कतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्तम्—अनेकप्रतिपत्तेरिति—**तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्येति** ।
देवराज्ञस्य हि निविदि ‘कति देवाः’ इत्युपक्रम्य निविदैवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन—**त्रयश्च श्री च शता त्रयश्च**
। च सहस्रेति । निविन्नाम शस्यमानदेवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतदुक्तं भवति—वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः
यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—‘त्रयश्च श्री च शता’ इत्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि
याना देवास्त एतावन्त इति । पुनश्च शाकल्येन ‘कतमे ते’ इति संख्येयेषु पृष्ठेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—**महिमान एवैषामेते**
यस्त्रिंशत्त्वे देवा इति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः । तत्राभिश्च पृथिवी
वपुष्मातरिश्च चादित्यश्च योश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परि-
णतो जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्वसवः । कतमे रुद्रा इति दर्शने पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मन्द्रियाणि दश, एकादशं च मन
। तेदेतानि प्राणाः, तद्गृत्वितात् । ते हि प्रायणकाल उल्कामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम आदित्या इति द्वादशमासाः
त्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणक्षतामायूषि च कर्मफलोपभोगं चादापयन्तीत्यादित्याः । अशनिनिन्द्रः, सा हि बलं, सा
द्रस्य परमा ईशता, तथा हि सर्वाप्राणिनः प्रमापयति, तेन स्तनयिन्नुत्तानिन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं

आनन्दगिरौयव्याख्या

अति—**कस्यादिति** । एकस्य युगपदनेकत्वापत्तिर्विरुद्धेत्याह—**कथमिति** । प्रामाणिकत्वेन विरोधं समाधत्ते—**दर्शनादिति** । तत्र
दर्शनमाह—**तथाहीति** । वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमाना इति शाकल्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—**त्रयश्चेति** । शस्य-
मानदेवतासंख्यावाचिमन्त्रपदं निविदुच्यते । षड्विंशतिशताध्विंशतिशस्रं देवा इति संख्यानिर्णयानन्तरं संख्येयप्रश्ने वसवोऽष्टावेका-
रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिनिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु पूर्वैषामन्तर्भावो दर्शित इत्याह—**कतम इति** । अन्तर्भावश्चेत्ताप्य-
ह—**एकैकस्येति** । तेऽपि देवाः षण्णामभिपृथिवीवायन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानः, तेऽपि त्रयाणां लोकानां, त च द्वयोरत्रप्राणयोः,
चैकस्य प्राणस्येति प्राणस्य सर्वं महिमा इत्येकस्यानेकरूपताभीरित्याह—**तथेति** । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति संबन्धः । श्रौतं

तर्षभ । योगी कुर्याद्वलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यांश्चिद्विषयानि च ॥ इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनाः अपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति । किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिस्संवाञ्छेका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छतीति । प. तैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिप्रियायोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्देशनादित्यस्यापरा व्याख्या— विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति, यथा बहुभिर्भोजयद्भिन्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति, यथा बहुभिर्नमस्कृत्यार्चयेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्कृत्यते । तद्विहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यज्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवतानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसजि । शब्दे तु

रत्नप्रभाभ्याख्या

यिता ॥' इत्यैश्वर्याणि । क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी । अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः । ईशिता सृष्टिशक्तिः । प्रक्षम्प्यं इच्छानभिषातः । वशित्वं नियमनशक्तिः । संकल्पमात्रादिष्टलाभो यत्रकामावसायितेतद्भेदः । आजानसिद्धानां जन्मानसिद्धानामित्यर्थः । फलितमाह—अनेकेति । अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः । तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह—कचिदेक इति । प्रकृतोपपत्तुकर्मनवयदृष्टान्तमाह—कचिच्चैति ॥ २७ ॥ कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधशङ्क्य परिहरति—शब्द इति चेदिति । मा प्रसजि प्रसक्तो मा भूनामेत्यर्थः । औपत्तिकपूजे शब्दाधीनराज्योः संवन्धः ।

आमतीभ्याख्या

च पशवः प्रजापतिः । एत एव त्रयस्त्रिंशदेवाः षण्णामसिगृषीवीवल्कन्तरिक्षादित्यदिवा महिमानो न ततो भिद्यन्ते । पञ्चव तु देवाः । ते तु षडभिं पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकीकृत्य त्रयो लोकाश्च एव देवा भवन्ति । एत एव त्रयोऽन्नप्राणशरीरतर्षभवन्तोऽन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः । तावत्पृथग्यो देव एकः । कतमोऽयर्थः, योऽयं वायुः पवते । कथमयर्थः, यदस्मिन्सति सर्वमिदमर्थं वृद्धिं प्राप्नोति तेनार्थः इति । कतम एक इति, स एवार्थः प्राण एको ब्रह्म । तं देवात्मेन बृहत्त्वाद्ब्रह्म तदेव व्यतिरिक्तचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन । तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवकस्याप्यङ्गुश्रुतिः । स्मृतिश्च निगदयाख्याता । अपि च पृथजनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्तानिमाद्यैश्वर्याणां युगपत्प्राप्ताकायनिर्माणं युक्तं तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह—प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामिति । अणिमा लणिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्रकामावसायितेलेश्वर्याणि । अपरा व्याख्येति । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावनम्, तस्य दर्शनात् । तदेव परिरुद्धं व्यतिरेकं तावदाह—कचिदेक इति । न खलु बहुषु आद्रेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह—कचिच्चैक इति । यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिन्नस्वस्थानस्थितामैकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानिनीनादेशावर्यितैर्युगपदङ्गवित्युच्यते, तस्याश्च तत्रासंगिहितया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगपद्विग्रहणकार्योपलभ्यमानमर्थमिदमुपपादितम् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । गोवादिबन्धुवर्षावर्षावाद्वाद्वाप्येकस्याप्रतीतेः पाचकादिवद्वाकाशादिवद्व्यव्यक्तिवचना एव वस्तादिशब्दः तस्या

आनन्दगिर्याख्या

दर्शनमुक्त्वा स्मार्तं दर्शनमाह—सथेति । बलं योगमाहात्म्यम् । तेषामर्थक्रियामाह—तैश्चेति । तेषां भोगायतनत्वमाह—प्राप्नुविति । परलोकहितमाह—कैश्चिदिति । तत्पारवश्यं पुंसो निरस्यति—संक्षिपेचेति । योगिनामनेकरूपप्रतिपत्तावपि देवतां जानते, तदाह—प्राप्तेति । 'अणिमा लणिमा चैव महिमा प्राप्तिरीशिता । प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता' इत्यैश्वर्याणि । अपिशब्दव्युचितमर्थमाह—किमिति । आजानसिद्धानां जन्मनैव प्राप्तातिशयानामित्यर्थः । तथापि प्रकृते किं जानते, तदाह—अनेकेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां युक्तिविरोधे समाहितेऽपि प्रतीतिविरोधस्य कः समाधिः, तत्राह—परैश्चेति । आदिशब्देन परदृष्टिकर्मणो गृह्यते । उत्कृत्यावाप्युच्यते देवादीनां विग्रहवत्त्वोपगमेन विधास्यधिका इति शेषः । संनिहितस्यैवाङ्गीतेति न नियमोऽसंगिहितत्वानुगपदनेकत्र कर्मण्यङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं तस्य दर्शनादित्यन्तरमाह—अनेकेति । तदेव स्पष्टयितुं व्यतिरेकं सोल्लेख्यमाह—कचिदिति । संमल्यमीशान्त्वार्थमन्यं सदृष्टान्तमाचष्टे—कचिच्चैति । अन्यव्यव्यतिरेकसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति—तदर्थमिति । असंनिधानेऽपि देवताया विग्रहवत्त्वोपगमेन विधास्यधिका इति शेषः । कर्मण्यविरोधमुपसंहरति—इति विग्रहेति ॥ २७ ॥ अनेकविरोधेऽपि देवतादीनां विग्रहवत्त्वे शब्दे प्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य प्रत्याह—शब्द इति चेदिति । शङ्का विमजते—मा नामो

विरोधः प्रसज्येत । कथम् । औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युग-पदनेककर्मसंबन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मादिविषयजननमरणवती सेति नि-त्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति विरोधः । कस्मात् । अतः प्रभवत् । अत एव हि वैदि-काच्छब्दादेवादिकं जगत्प्रभवति । ननु 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इत्यत्र ब्रह्मप्रभ-वत्वं जगतोऽवधारितं, कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपिच यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः, यावता वसवो रुद्रा आदित्या वि-श्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वत्सादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते । प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यन्नदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत्, न । गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्य-त्वदर्शनात् । नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । द्रव्यगुण-कर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां संबन्धो न व्यक्तिभिः ।

रत्नप्रभाव्याख्या

नदित्यद्वेदस्य स्वायं मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् । इदानीमनित्यविग्रहव्यक्तयभ्युपगमे तत्संबन्धस्याप्यनित्यत्वान्मानान्-
एव व्यक्तिज्ञात्वा शब्दस्य संकेतः पुंसां कर्तव्य इति मानान्तरापेक्षत्वात्प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह—**कथमित्यादिना** ।
कं शब्दानामनित्यतया संबन्धस्य कार्यत्वमापाद्यते, उतार्थानामनित्यतया । नाय इत्याह—**नायमपीति** । कर्मण्यविरोधवदित्य-
र्थः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वाभानित्यवमिति भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्कते—**नन्विति** । शब्दस्य
मेतत्तत्त्वेन ब्रह्ममहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं कल्पमुत्थापयति—**अपिचेति** । अनित्यत्वं सादित्यमाव्यक्तिरूपार्थानाम-
नित्यतया शब्दानां संबन्धस्यानित्यत्वं दुर्बलं, तस्मात्परीक्षेयसंबन्धसापेक्षत्वात्प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः । नच व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि
इत्वादिज्ञातिसमवायवच्छब्दसंबन्धोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यं, उभयाश्रितसंबन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धे-
रेति भावः । यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्यास्तथा वसुत्वाद्याकृतयो वत्सादिशब्दार्था न व्यक्तय इति परिहरति—**ने-**
श्यादिना । शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्संबन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति—**नहीत्यादिना** ।

भामतीव्याख्या

नेत्यादिना सह संबन्धो नित्यो भवेत् । विग्रहादिशेषे तु सावयवत्वेन वत्सादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं वत्सादिशब्दो न स्वायंन
प्रेक्ष्य आसीत्, स्वार्थस्यैवाभावात् । तदुत्पत्तेरने वत्सादी वत्सादिशब्दसंबन्धः प्रादुर्भवदेवदत्तादिशब्दसंबन्धवपुरुषवृद्धिप्रभव इति
पूर्वमेव वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्धवधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजमेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याह-
रैवेति शङ्कते । उत्तरम्—**न । अतः प्रभवत् ।** वसुत्वादिजातिवाचकच्छब्दात्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्ध्वालिख्य तस्याः
भवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वत्सादीनां ब्रह्मोपादानत्वात्, तथापि निमि-
ष्कारणमुक्तेन क्रमेण । न चेतावता शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वं, वसुत्वादिजातेर्वै तदुपधेर्वा यथा कयाचिदाकृत्यावच्छिन्नस्य नित्य-
मिति । इममेवार्थमाशेषसमाधानार्थं विनजते—**ननु जन्माद्यस्य यत इति** । ते निगदव्याख्याते । तत्किमिदानीं स्व-
आनन्दगिरिव्याख्या

शब्दाकृत्यत्वाच्च विरोधो नेति शङ्कते—**कथमिति** । गोत्वादिवत्सादिषु पूर्वापरपरामर्शादुपाधेरपि पाचकत्वादिवददृष्टेराकाशादि-
ध्वजशक्तिवचनो वत्सादिशब्द इति मत्वाह—**औत्पत्तिकं हीति** । अस्माभिरपि तथैव तदिदमिति न तस्य विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह—
शान्तिं र्विति । व्यक्तीनामनित्यत्वात्संबन्धस्यापि संकेतवदनित्यतया पुंभीकृतत्वान्मानान्तरापेक्षपुंभीप्रभवशब्दार्थसंबन्धाधीनवाक्यार्थ-
योऽपि मानान्तरापेक्षत्वादेवमानत्वं स्यादित्यर्थः । परिहारसं नजर्यमाह—**नायमिति** । कर्मण्यविरोधं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । तत्र
शब्दकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—**कस्मादिति** । तथाच देवादिवजगत्हेतुत्वेन शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वकृतो दोषो नास्तीति शेषः ।
पारविरोधं शङ्कते—**नन्विति** । शब्दस्य निमित्तत्वाद्ब्रह्मणश्चोपादानत्वादुभयप्रभवत्वं जगतो युक्तमित्याशङ्क्याह—**अपिचेति** ।
छेनेः शब्दार्थतया विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह—**यावतेति** । मानाभावाच्च वसुत्वादिजातिरस्ति तस्यक्तीनां जनितत्वादनित्येतेति नावि-
ध इत्यर्थः । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि वाचकशब्दनित्यतया सुकरो विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह—**तदिति** । जगतः शब्दप्रभवत्वमुपेक्ष
रोपमुक्त्वा शब्दस्यार्थोत्पत्त्युत्तरकाळावधेयस्य ततो जन्मायोगात्तदेव नास्तीत्याह—**प्रसिद्धं हीति** । विरोधं निगमयति—**तस्मा-**
ति । वसुदिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वं दृष्टान्तेन वदन्नुत्तरमाह—**नेति** । तत्रापि व्यक्तेरनित्यत्वाच्च संबन्धनित्यत्वेत्याशङ्क्याह—**न**
ति । व्यक्तिभिरभेदाज्जातिरपि जातेत्याशङ्क्योक्तम्—**द्रव्येति** । अभेदवद्देवस्यापि भावाश्रित्यनेकसमवेतं सामान्यमिति च स्थिते-

व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तियुत्पद्यमानास्त्वष्टाकृतीनां नित्यत्वाच्च गवा-
दिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वाच्च
कश्चिद्वत्त्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो
विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः । स्थानविशेषसंबन्धनिमित्ताच्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्द-
वत् । ततश्च यो यस्तत्स्थानमधिरोहति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति ।
न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते । कथं तर्हि । स्थिते वाचका-
त्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्यु-
च्यते । कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः,
प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वौ सृष्टि-
दर्शयतः । 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतास्तुष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृस्तिरः पवित्र-

रत्नप्रमाव्याख्या

व्यक्तीनामानन्त्यादिति । नच गोत्वावच्छेदेन व्यक्तियु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं, सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन सर्वैव्यक्त्युपस्थित-
भावात्, गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहपेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवात्, निरुद्धाजहलक्षणया व्यक्तेर्लाभेनानन्यत्वभावा-
वाचेति भावः यद्वा केवलव्यक्तियु शक्तिरत्र निरस्यते, अनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्याय तज्जातिज्ञानविषयत्वेनोभयशक्ते-
रावश्यकत्वात् । तथाच नित्यजातितादात्म्येन व्यक्तेरनादितत्संबन्धोऽप्यनादिः, सत्कार्यवादात् । अतएव वाक्यशक्तौ
तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणात्ता युज्यते, केवलसामान्यस्य वाच्यत्वेऽखण्डार्थस्य वाच्यैकदेशलभाभावात् । 'अतः प्रभवात्' इति
सूत्रस्वरस्याच्च केवलव्यक्तिशक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः सांकेतिकाः किंतु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्तयः
गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिसामान्यवचनाः सांकेतिकाः किंतु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्तयः
नाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यम् । न चेन्द्रादिव्यक्तैरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दविन्दचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना
इति सांप्रतम् । अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन । दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्शनिकमाह—व्यक्तिध्वन्यादिना
आकृतिर्जातिः । ननु का सा व्यक्तिः, यदनुगतेन्द्रत्वादिति शब्दार्थः स्यादित्यत आह—आकृतिविशेषस्त्विति । 'वे-
हस्तः पुरन्दरः' इत्यादिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिरिन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्ता उपाधिनिमित्तमाह—स्थानेति ।
व्यक्तिप्रत्ययेऽपि स्थानस्य स्थायित्वाच्छब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेत्यत आह—ततश्चेति । उक्तं पूर्वापरविरोधो परिहरित-
नचेति । शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति—कथं पुनरिति । स्मृत्या खप्रामाण्यायै मूलश्रुतिरनुमीय-
इत्यनुमानं स्मृतिः । 'एते असृष्टमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभिसोभगा ।' इत्येतन्मन्त्रस्यैः पदैः स्मृत्या ब्रह्मा देवादी-
नसृजत् । तत्रैत इति पदं सर्वनामत्वादेवानां स्मारकम् । असृष्टिरे तत्प्रधाने देहे रमन्त इति असृष्टा मनुष्याः । चन्द्रश्चानां
पितृणां इन्दुशब्दः स्मारकः । पवित्रं सोमं स्वान्तस्तिरःकुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः । ऋचोऽधुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपणा-
माशुशब्दः । 'ऋच्यध्वं साम' इति श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र सौभाग्ययुक्तानामभि-

आनन्दमीरीयव्याख्या

रिति हिशब्दार्थः । आकृतीनामुत्पत्त्यभावेऽपि कुतः संबन्धनित्यता, तत्राह—आकृतिभिश्चेति । तास्त्वाकृतिद्वारा लक्षणया शाश्व-
भवन्तीति भावः । दृष्टान्तमुपसंहरति—व्यक्तिध्विति । गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेऽपि प्रकृते किमिच्छाशङ्क्य दार्शनिकमाह—
तथेति । उक्तो देवादिवाक्यभावः साधकाभावादित्याशङ्क्याह—आकृतीति । अनेकत्र साकल्येन वर्तमाना जातिरित्यङ्गीकारादिक-
दीनां मन्त्रादिसिद्धविग्रहादिपेक्षकतां पूर्वापरव्यक्तेरनुगता जातिरनुगतधीवेष्टा न विरुध्यते । वक्तादिशब्दा जातिवाचिनो बहुषु प्रयु-
मानाखण्डशब्दतात्पद्यादिशब्दवदिति चानुमानादित्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानामुपाधिनिमित्तत्वं पक्षान्तरमाह—स्थानेति । औपाधिकत्वे
शब्दार्थमनूषावान्तरलयेऽपि विरोधाभावात्माह—ततश्चेति । यत्तु पूर्वापरविरोध इति, तत्राह—न चेति । तर्हि कथं 'अतः प्रभवात्' इ-
त्युक्तं, तत्राह—कथमिति । उक्तैरेवं मानं पक्षोत्तरपदमवतारयति—कथमित्यादिना । नन्वेन्द्रियकं प्रत्यक्षं जगतः शास्त्रप्रमाणे-
नास्ति, तत्राह—प्रत्यक्षमिति । तत्रापि श्रुतौ प्रत्यक्षशब्दे हेतुमाह—प्रामाण्यमिति । तथापि तत्रानुमानं कथं प्रमाणं, तत्राह—
अनुमानमिति । तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तमाह—प्रामाण्यमिति । अव्यभिचारिलिङ्गोत्थत्वादनुमानस्य स्वतः प्रामाण्येऽनुत्पत्तौ तास्तेषां
मानस्यावतुमानशब्दः स्मृताविति भावः । पथस्याभिष्टमर्थमाह—ते हीति । तत्र श्रुतिमाह—एत इति । 'एते असृष्टमिन्दवस्तिरः
पवित्रमाशवः । विश्वान्यभिसोभगा' इत्येतन्मन्त्रस्यैः पदैः स्मृत्या देवादीन्ब्रह्मा सजजं । तत्र संनिहितवाचकैतच्छब्दो देवानां कारणमनुग-
कत्वेन संनिहितानां स्मारकः । असृष्टिरे तत्प्रधानदेहरमगन्मनुष्याणामसृष्टशब्दः स्मारकः । 'इन्दुमण्डलमध्यस्थपितृकुलमिन्दुशब्दः
स्मारकः । पवित्रं सोमं स्वान्तस्तिरःकुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः । ऋचोऽधुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपणाभावात् शब्दः

मिति प्रहानाशच इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः' इति श्रुतिः । तथाप्य-
त्रापि 'स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्' (बृ० १।२।४) इत्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका
सृष्टिः श्राव्यते । स्मृतिरपि—'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी
दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥' इति । उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः,
अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासंभवात् । तथा 'नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रव-
र्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥' (मनु० १।२१) इति । 'सर्वेषां तु स नामानि
कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥' इति च । अपिच चिकी-
र्षितमर्थमनुतिष्ठन्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् ।
तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः, पश्चात्तदुगतात्पार्थस्य-
सर्जति गम्यते । तथा च श्रुतिः—'स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत' (तै० ब्रा० २।२।४।२)
इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति । किमात्मकं

रत्नप्रभाख्या

भगवदः सारक इति छन्दोगब्राह्मणवाक्यार्थः । स प्रजापतिर्मनसा वाचं त्रयीं मिथुनं समभवत् मनोवामूपं मिथुनं
भावितवान् । मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानित्यर्थः । 'रश्मिरित्येवादित्यमसृजत' इत्यादिश्रुतिरादिशब्दार्थः । संप्र-
द्यो गुरुशिष्यपरम्परारथ्ययनम् । संस्था अवस्थाः । या प्रजापतिसृष्टिः सा शब्दपूर्विका, सृष्टिवात्, प्रत्यक्षचटादिवदिति प्रत्यक्षानु-
नायामित्यसार्थान्तरमाह—अपिचेति । अतः प्रभवत्प्रसङ्गाच्छब्दस्वरूपं वक्तुमुक्तमाश्लिषति—किमात्मकमिति ।
रूपं तदनिरिक्तस्फोटरूपं वेति किंशब्दार्थः । तत्र वर्णानामित्यत्रास्फोटस्य चासत्त्वाच्च जगद्धेतुत्वमित्याक्षेपे द्वितीयपक्षं

भामतीव्याख्या

वा वाङ्मिता कालिदासादिभिरिव कुपारसंभवादि, तथाच तदेव प्रमाणान्तरपेक्षवाक्यत्वाद्ग्रामाण्यमापतितमित्यत आह—
सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मक इति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्परारथ्ययनम् । एतदुक्तं भवति—स्वयंभुवो
कृत्वेऽपि न कालिदासादिवत्स्यतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण । एतच्चास्माभिरुपादितम् । उपादादियुति चामे भाग्यकारः ।
पे चायत्वेऽप्येतदुच्यते । तदर्थेनात्प्राचामपि कर्तृणां तथाभावोऽनुमीयत इत्याह—अपिच चिकीर्षितमिति । आश्लिषति—
मात्मकं पुनरिति । अयमभिसर्गः—वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यं, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् ।
न तावदस्मादीनां वकारादयो वर्णो वाचकाः, तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वात्, अगृहीतसंगतेश्च वाचकत्वेऽति-
हान् । अपि चेत् प्रत्येकं वा वाक्यार्थमभिधीयते, मिलिता वा । न तावत्प्रत्येकम्, एकवर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्,
अन्तरोच्चारणार्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः, तेषामेकवक्तृपृथग्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्णिणां मिथः सा-
यसंभवाभावात् । नच प्रत्येकसमुदायाम्यमन्यः प्रकारः संभवति । नच स्वरूपसाहित्याभावेऽपि वर्णानामपेयादीनामिव
कारदारकमसि साहित्यमिति सांप्रतं, विकल्पासहत्वात् । को तु स्वल्पं संस्कारोऽभिमतः, किमपूर्वमेपादिजन्यमिव, किंवा
नापरनामा स्मृतिप्रसववीजम् । न तावत्प्रथमः कल्पः । नहि शब्दः स्वरूपतोऽङ्गतो वाऽविदितोऽविदितसंगतिरर्थधीहृत्तुरिन्द्रियवत् ।
रितस्य यपरिणागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतसंगतेरप्रजायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितसंगतिर्विदितसमस्तज्ञापनाश्च शब्दो-

आनन्दगिरियव्याख्या

कः । सोऽनानन्तरं प्रयोगं विज्ञातां शाखाणां विश्वशब्दः सारकः । व्यापिवस्तुवाच्यमिदं शब्दसंयुक्तः सौभगेति शब्दः सौभाग्यवाचकः,
भिसौभगेति निरतिशयसौभाग्यार्थः शब्दोऽन्यासां प्रजानां सारकः । तथाच तत्तत्पदेन तत्तद्देवादीन्सृष्ट्वा प्रजापतिः सृष्टवानिति
पूर्विका सृष्टिः श्रौतीत्यर्थः । तत्रैव छल्यन्तरमाह—तथेति । स प्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनमावमभवदभावयत् । त्रयीप्रकाशितां
मनसालोभितवानित्यर्थः । 'स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत' इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । तत्र तत्रेत्यात्राप्यपेक्षितः । तत्र
प्राह—सृष्टीति । रूपसर्गादिप्राथम्यमादावित्युक्तम् । संप्रदायातिरेकेणाप्राप्तिर्दिव्यत्वम् । अस्त्येवं शब्दसृष्टिकायापि कथं तत्पूर्वो-
त्पत्तिः, तत्राह—यत इति । उत्सृष्ट्येत्येका पौरुषेयत्वाभावाद्भक्त्युक्तम्—उत्सर्गोऽपीति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्परारथ्ययनम् । उत्सृष्टि-
कं न सारं, तत्राह—अनादीति । कर्मणां प्रवर्तनं सततमनुष्ठानमुक्तम् । सर्वेषामित्यत्र कर्मणां सृष्टिरित्येकोक्तिरिति भेदः । संस्थाशब्दो
देवमाह । अस्मादिदं पदाश्रयते । शब्दपूर्वकत्वप्राप्त्या जगतोऽपि सृष्टेस्तत्पूर्वकत्वमनुमेयमिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यर्थान्तर-
—अपिचेति । कल्पकालीना सृष्टिः शब्दपूर्विका, सृष्टिवात्, इदानींतनसृष्टिन् । विमतः शब्दार्थसंबन्धव्यवहारः तथाविधसंबन्धा-
तिर्यक्तः, अभिधानाभिव्येयसंबन्धव्यवहारत्वात्, संप्रतिपन्नवदित्याह—तथेति । प्रत्यक्षादिसिद्धेऽप्येति तैत्तिरीयश्रुतिमाह—तथावेति ।
शब्द इति व्याहरत्सोऽन्तरिक्षमसृजत' इत्यादिरादिशब्दार्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—भूरादीति । यदुक्तं जगतः शब्दप्रभवत्वं
अपि—किमात्मकमिति । वर्णातिरिक्तं शब्दमुपेत्य ततो वा जगदुत्पत्तिरिति वर्णभ्यो वा । नायः, वर्णातिरिक्तं वाचके शब्दे

पुनः शब्दमभिप्रेत्येवं शब्दप्रभवत्वमुच्यते । स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रभ्वसित्वा-
च्चित्तेभ्यः शब्देभ्यो देवादिब्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नवर्त्तिनश्च वर्णाः, प्रत्युच्चार-
णमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—अदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनि-
श्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते, देवदत्तोऽयमधीते यद्दत्तोऽयमधीते इति । न चायं वर्ण-
विषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं, बाधकप्रत्ययाभावात् । नच वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता ।
न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत्, व्यभिचारात् । नच वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति, क्रमवत्त्वाद्वाण-
नाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत ।
तन्न । संबन्धग्रहणापेक्षे हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्भूमादिवत् । नच पूर्वपूर्व-

रत्नप्रसाध्याख्या

वैयाकरणो गृह्णाति—स्फोटमिति।स्फुट्यते वर्णैर्व्यज्यत इति स्फोटो वर्णमिव्यञ्ज्योऽर्थस्तस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यसामो
प्रेत्येदमुच्यत इति पूर्वगान्वयः । स एवायपक्षं दूषयति—**वर्णेति** । सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यवसिद्धेर्नानुपपत्तिं
त्यत आह—**उत्पन्नेति** । तारत्वमन्त्रवादिर्विरुद्धधर्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्त्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानु-
नात्प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह—**नचेति** । तथाच वर्णानामस्ति
त्वात्र जगदेतुत्वमिति भावः । किंच तेषामर्थबोधकत्वाद्योगात्स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह—**नच वर्णेभ्य इत्यादिना** । व्यं-
चारादेकस्माद्वाणार्थप्रतीत्यदर्शनात्, वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्य क्षणिका
स नास्तीत्याह—**नचेति** । वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणपूर्वद्वारा साहित्यमाश्रयादियगानामिवेति शङ्के-
पूर्वेति । किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितोऽपुत्राद्यः कश्चित्, उत वर्णानुभवजनितो भावनाद्यः । नायः, मानाभावात् । किंचा
मज्ञातो ज्ञातो वार्थधीहेतुः । नाय इत्याह—**तन्नेति** । संस्कारसहितः शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः, संबन्धग्रहणमपेक्ष्य बोध-

भामतीत्याख्या

धूमवत्प्रत्यायकोऽस्युपेयः । तथाचापूर्वोभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाहमित्यर्थप्रत्यायत्वागवगन्तव्यः । नच तदा तस्यावगो-
योऽस्ति । अर्थप्रत्यायानु तदवगमं समर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशति, संस्कारावसायादर्थप्रत्ययः, ततश्च तदवसाय इति
भावनाभिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनः । नच तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितुमर्हति । नापि तस्यैव सामर्थ्यं
सामर्थ्यान्तरम् । नहि यैव बह्वेदहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः । नापि दहनशक्तेः प्रकाशनशक्तिः । अपिच व्युत्क्रमेणैव
तेभ्यो वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिबीजं वासनैत्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत । न चास्ति । तस्मान्न कथंचिदपि वर्णो अर्थधीहेतवः । नापि तत्
रिक्तः स्फोटात्मा । तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्यान्तदवगमे परस्परश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्राप्तम् । सत्तामन्त्रेण तु तस्य नि-
स्यार्थधीहेतुभावे सर्वदाप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गः, निरेष्वस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपत्तिरिति
अत्राचार्यदेशीय आह—**स्फोटमित्याहेति** । मृग्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति न स्फोट इति तु न मृग्यामः । तदनुभव
न्तरं विदितसंगतरर्थधीसमुत्पादात् । नच वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरित्येकं पदं, गामानय शृङ्गावित्येकं वाक्यं
नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् ।
यौपाधिकः । उपायिः खल्वेकधीप्राख्याता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवत्तदिरपलाशानामेकधर्म-
प्रत्ययः स्मृतिः । तथा सति धवलदिरपलाशा इति न जानु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता । तदेतुत्वस्य वर्णेणु व्यासेधात् । तदेतुत्वे
साहित्यकल्पनेऽन्योत्पादश्रयप्रसङ्गः । साहित्यान्तदेतुत्वं तदेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादनुभवमाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एव
भूमौ वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति । तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागं

आनन्दगिरिगव्याख्या

मानाभावात् । नेतरः, वर्णानामुत्पन्नप्रभ्वसिनां जगदेतुत्वासिद्धेरित्यर्थः । तत्र वैयाकरणो वक्ष्यमाणं मानं मत्वायं पक्षमालम्बते—**न**
मिति । स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटोऽर्थव्यञ्जकः शब्दस्तमर्थसद्यै हेतुमभिप्रेत्येदमुक्तं तस्य नित्यत्वात्कारणत्वसंभवादित्यर्थः । **न**
मेव प्रत्यभिज्ञया नित्यातां जगदेतुत्वसिद्धौ न स्फोटकल्पनेत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाया जातिगामित्वान्नैवमित्याह—**वर्णेति** । हेत्वन्वयात्तन्म-
द्वशाह—**उत्पन्नेति** । तदपि न संमतमित्याशङ्क्य पुरुषविशेषानुपापकत्वेन तत्समं साधयति—**तथाहीति** । वर्णेभ्यन्यथात्वान्नो-
नुपाधिकत्वेन मिथ्यात्वाच्च तदनित्यत्वसाधकत्वेत्याशङ्क्याह—**न चेति** । वर्णानामुत्पत्तिप्रसत्तात्प्रभवत्वं जगतो नेत्युक्त्वा तेषामनन्त-
रपि तथेति वक्तुमर्थप्रत्यायकत्वं प्रत्याचष्टे—**न चेति** । किमेकैकस्माद्वाणार्थधीरत समुदायादिति विकल्प्यायं दूषयति—**नरीति** ।
कीक्षावर्धयिषोऽष्टदेवर्णान्तोक्तैवेत्यर्थश्चेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—**न चेति** । तेषामुच्चारणस्य क्रमवत्त्वाद्योग्यानुपलब्धेरभावादिगामाच्च
त्यर्थः । वर्णानां स्वरूपतोऽसाहित्येऽपि संस्काराद्वा साहित्यमाश्रयादिवदित्याह—**पूर्वेति** । अज्ञातो ज्ञातो वा सोऽर्थधीहेतुर्द्वितीयेति विस्म-
निराह—**तन्नेति** । उच्चरितस्य ध्वनिरेवागृहीतस्याप्यगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वादित्यर्थः । **ज्ञातस्य** बाधकत्वे दृष्टान्तः—**भूमादिवत्**

जानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति, अप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्या-
यितेः संस्कारैः सहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत्, न । संस्कारकार्यस्यापि स्मर-
णस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्यवर्ण-
प्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते । न चायमेकप्रत्ययो
वर्णविषया स्मृतिः । वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्य-
भिज्ञायमानत्वाभित्यत्वम् । भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मात्तस्याच्छब्दात्स्फोटरूपाद-
भिप्रायकात्क्रियाकारकफलक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति । 'वर्णा एव तु शब्दः' इति भग-

रत्नप्रभाख्या

त्, धूमादिवदित्यर्थः । द्वितीयं किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन । नाद्य इत्याह—**नचेति** । द्वितीयं शङ्कते—**कार्येति** ।
तन्मर्थधीस्तस्यं जातायां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन्नाते सेति परस्परश्रयेण दूषयति—**नेति** । पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानान-
तरभावित्तेन संस्कारसहितान्यवर्णोत्पन्नकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः । अपिशब्दः परस्परश्रयोक्तनार्थः । एतेन
तनासंस्कारमण्डोऽपि निरस्तः । तस्य वर्णस्मृतिमानहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्यवर्णसाहित्यार्थधीहेतुत्वं, केव-
दसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिहेतुत्वमिति वाच्यं, अर्थधीपूर्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । नच वर्णस्मरणेनानु-
ज्ञानासादन्यवर्णसाहित्यार्थधीहेतुरिति वाच्यं, तत्कार्यस्य कभिस्य वर्णस्मरणस्याप्यन्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनानुभि-
ज्ञानानामन्यवर्णसाहित्याभावादिति भावः । वर्णानामर्थबोधकत्वासंभवे फलमाह—**तस्मादिति** । स्फोटोऽपि किं मानसि-
त्वाङ्गैकं पदमिति प्रत्यक्षप्रमाणमित्याह—**स चेति** । यथा रत्नतत्त्वं बहुभिन्नाक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादिपद-
भेदो गकारार्थैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैराहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन् अन्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितः परि-
होऽन्यः संस्कारो यस्मिन्तस्मिन्प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरितिपदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टमवभासत इत्यर्थः ।
नेन वर्णान्वयव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः । नचैकस्माद्गोत्रात्सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः, येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किंतु रत्न-
दुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक्स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति । नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं,
य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादित्याशङ्क्य निषेधति—**न चेति** । स्फोटस्य जगद्धेतुत्वायै नित्यत्वमाह—**तस्य चेति** । ननु
वेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः, उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह—**भेदेति** । आचार्यसंप्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति—

भामतीव्याख्या

त् । अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवदथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चदशेनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोऽलव्यजन्मनि चरमे चेति चकास्ति
इदं पदज्ञातवत्त्वमिति प्रादुर्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिष उदय इति नोत्तरपामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचां, तदभावे तद्विनि-
स्कारतत्परिपाकाभावेनानुप्रहमाभावात् । अन्त्यस्य चेतसः केवलस्थानजनकत्वात् । नच पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमन्यत्तामर्थधियमाधा-
ने प्राबो वर्णाः, चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात् । स्फोटज्ञानस्य च
क्षित्वात् । अर्थधियस्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न वा स्यान्न पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मात्तस्य
एव वाचको न वर्णा इति । तदेतदार्थादेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति—**वर्णा एव तु न शब्द इति** । एवं हि
तिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयते, यदि वर्णानां वाचकत्वं न संभवेत्, स चातुभवपद्धतिमभ्यासीत । दिक्षा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वे-

आनन्दगिरियव्याख्या

विषयक्षेणानुगानेन वा तद्वीरिति विकल्प्यासं निरस्यति—**न चेति** । द्वितीयं शङ्कते—**कार्येति** । अर्थधीः, स्मरणं वा कार्यम् ।
तः, संस्कारावगतेरर्थधीस्तत्तत्त्वं संस्रान्यव्याश्रयणादित्याह—**नेति** । यदि द्वितीयः, तत्राह—**संस्कारेति** । स्मरणस्यापीति संबन्धः ।
भाविस्मरणानुमितसंस्काराणामपि क्रमभावेनासाहित्यात् तत्सहितान्यवर्णपीरित्यर्थः । वर्णानां वाचकत्वायोगे फलितमाह—**तस्मा-**
त् । ननु वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वासिद्धावर्थधीदृष्ट्या तद्वेतुत्वेन वा स्फोटो गम्यते मानान्तराद् । नाद्यः, तदवगतेरर्थधीः, तथा च
मन्योव्याश्रयणात् । नच सत्तामात्रेण स्फोटोऽर्थधीहेतुः, सदा तदापातात् । न द्वितीयः, तदनुपलब्धेः । तत्राह—**स चेति** । स चैक-
विषयतया प्रत्यवभासत इति संबन्धः । वर्णान्वयव्यतिरेकानियमादर्थधियो वर्णा एव शब्द इत्याशङ्क्य तेषां स्फोटव्यञ्जकत्वेनान्यथासिद्धे-
रित्याह—**एकैकेति** । एकैकवर्णप्रत्ययैराहितं संस्कारास्यं बीजं यस्मिन्प्रत्ययिनि चित्ते तस्मिन्निवि यवत् । न चान्यवर्णानर्थक्यं,
मन्याश्रयवत्त्वाचित्तत्वेत्याह—**अन्येति** । यथा नानादर्शनसंस्कारपरिपाकसचिवे चेतसि रत्नतत्त्वं चकास्ति तथा सधोके चित्ते
विचारं सहसैवैकोऽयं शब्द इति धीविषयतया स्फोटो भातीत्याह—**एकेति** । अन्योव्याश्रयमपाकर्तुं झटितिरित्युक्तम् । एकधियो
वर्णस्मृतित्वात् स्फोटसापत्न्येत्वाशङ्क्याह—**न चेति** । अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वात्पदादिधीगोचरः स्फोट प्रत्येक्यर्थः । स्फोटस्याप्युप-
सिद्धत्वात् जगद्धेतुत्वाशङ्क्याह—**तस्य चेति** । पुरुषभेदानुमापकतया प्रत्युच्चारणं भिन्नत्वाकुतोऽस्य नित्यत्वं, तत्राह—**भेदेति** ।
पदानुसंहरति—**तस्मादिति** । आचार्यसंप्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तमाह—**वर्णा इति** । गौरित्युक्ते गकाराकारविज्ञानीयतिरिक्तस्य

वानुपवर्षः । ननुपवर्षध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । साहचर्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिविवेच्येति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधाानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत् । न । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवत्त्वा अभ्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरन्तस्त आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । नत्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते—सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यक्तत्वाद्गणानामभिव्यक्त्यैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपिच वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः

रक्षप्रभाष्याख्या

वर्णा एवेति । वर्णातिरिक्तस्फोटकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः । साहचर्यदोषादियं भ्रान्तिरिति शङ्कते—साहचर्यादिति । वपनानन्तरं त एवमे केशा इति धीर्भ्रान्तिरिति युक्तं, भेदधीविरोधात् । स एवायं वर्ण इति धीलु प्रमैव, वाक्काभावादित्याह—नेति । गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावद्गणेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते—प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिनिश्चिदे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात्, यत्त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ । न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति शङ्कते—न व्यक्तीति । न त्वेतदिति । व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वाद्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्युच्यते—नन्विति । भेदप्रत्ययस्य कुम्भकृपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धव्यक्त्यैव प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपत्वम्बनया बाध इत्युत्तरमाह—अत्रेति । तात्त्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विविक्तत्वाद्गणेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह—अपिचेति । अनन्ता गकारादिव्यक्त्यासासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्वादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वमिति

आमतीव्याख्या

नाशक्यसंगतिग्रहत्वाद् व्यस्तसमस्तप्रकारव्यभिचावाद्वा । न तावत्प्रथमः कल्पः । वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णप्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । न चास्त्ययेकत्वे ज्वालादित्साहचर्यनिबन्धनमेतत् प्रतीतिज्ञानमिति सांप्रतम् । साहचर्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्वाचकोपनिपाताद्वास्थीयेत, कश्चिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र कश्चिन्मिचिचारदर्शनेन तदुपेक्षायामुच्यते वृद्धेः स्वतःप्रामाण्यादिभिः—‘उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् । स सर्वव्यक्त्यै संशयात्मा श्रयं व्रजेत् ॥’ इति । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्योगिकणिकायाम् । न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गत्वादिजातिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भादौ एव शब्दभेदोपलम्भादनुभेद उच्यते ‘सोमशर्माधीते न विष्णुशर्मा’ इति उक्तम् । ननु बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निगुणमुभवः परीक्ष्यताम् । यथा कालार्शी च स्वस्तिमती चैषमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तद्वत्त्वमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेयेव गत्वमेकं तदनुगतं चकालि, किंवा यथा गोत्वमानजानत एकं तद्वत्त्वमेकं देशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद्विज्ञेयमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तिराजानत एकापि व्यक्त्यै दान्तद्धर्मोपातिनीव प्रथत इति भवत एव विदोक्तुर्वन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमहीकृत्वापि यो गत्वस्यैकस्य परोपस्थानभेदकत्वमायासः स वरं गव्यत्वावेवास्तु किमन्तर्गड्ढना गलेनाभ्युपेतम् । यथाहुः—‘तेन यस्यार्थे जातित्स्तरणोदेव लक्ष्यते । व्यक्तिभेदो

आनन्दगिरियव्याख्या

स्वतन्त्रस्य परतन्त्रस्य वा श्रोत्रेणाग्रहाणुपवर्षाचार्यो वर्णानामेव तु शब्दत्वं पश्यतीत्यर्थः । तेषां क्षणिकत्वाच्च जगदेतत्तुल्यं सारगमि नन्विति । प्रत्यभिज्ञाया स्थायित्वसिद्धेन क्षणिकत्वेत्याह—तन्निति । प्रत्यभानन्तरीयकतया वर्णानां भेदसिद्धेरन्यथासिद्धा प्रत्यभिज्ञानेन साहचर्यादिति । किं कश्चिन्मिचिचारदृष्टेरेव बाधदृष्टेर्वा । नायः, सर्वत्र संशयप्रसङ्गात् । ज्वालादौ तु प्रभावैत्यादिकायांनुपपत्त्या तथान्यत् तदभावादित्याह—नेति । न द्वितीय इत्याह—प्रत्यभिज्ञानस्येति । गवादौ जातिप्रत्यभिज्ञादृष्टेरिहापि तथेति शङ्कते—प्रत्यभिज्ञानमिति । यत्र जातिप्रत्यभिज्ञा तत्र व्यक्तिभेदो दृष्टः । प्रकृते तदभावाच्च जातिविषयत्वेत्याह—न व्यक्तीति । तदेव स्फुटयति—हीति । युक्तितो व्यक्तिविषया प्रत्यभिज्ञेयुक्त्वा प्रतीतितोऽपि तथेत्याह—वर्णेति । हिशब्दश्चित्तमनुभवमभिनयति—नित्येति दहनुहिनवद्विरुद्धधर्मत्वाद्धर्मभेदः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । भेदप्रत्ययेऽपि प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपविषयत्वेन प्रत्यभ्या च सापेक्षभेदविषयत्वेन दौर्बल्यदेकस्यामाकाशव्यक्तौ कुम्भकृपाकाश इतिव्यक्त्यावसानुसंगो गवागवैचित्र्यादगणेषु वैचित्र्यमन्यत्वा इत्याह—अत्रेति । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो वैचित्र्यं नास्तीत्याह—अपिचेति । भेदधीहेतोस्त्वयापि कल्पयितव्यत्वात् त्वयाज्ञाय जातिकल्पना तवाधिकेत्याह—तास्त्विति । कथं तर्हि भेदाभेदविषयावित्याशङ्क्याह—तद्वरं वर्णेति । नापनीपाधिको

स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम् । एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् । कथं होक्सिन्काले बहूनामुच्चारयतामिह एव सन्नाकारो युगपदनेकरूपः स्यात् । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति । अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरयं ध्वनिर्नाम । यो दूरादाकर्ण्यते वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादभेदं वर्ण-त्वासञ्जयति । तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः, वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति । इतरथा हि

रत्नप्रभाख्याख्या

नमिति व्यक्तयान्तस्य जातीनां च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाधकाभावान्नौपाधिकत्वमित्यत आह—एष ति । अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्राप्त्या भेदाभेदयोः सत्यत्वं, तत्राह—कथं हीति । उभयोरैकत्वविरोधाद्रेद औपाधिकत्वमर्थः । ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वात् तद्वत्तवैचित्र्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः संभवतीत्यस्यैव विदित्यन्वमतमाह—**अथवेति** । ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भान्तीत्यर्थः । प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह—**क इति** । अवतरति ध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पुंसस्तारत्वमन्वत्त्वादिधर्मान्स्वगतान्त्वेषु स एवाप्यतीत्याह—**प्रत्यासीदतश्चेति** । आदिपदं विवृणोति—**तदिति** । नन्वव्यक्तवर्ण एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह—**णानामिति** । प्रत्युच्चारणं वर्णा अवतर्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथा वाचिके जपे वर्णेष्वव्यक्तेषु निवृद्धिः स्यात्, दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यम् । एवं ध्वन्युपा-

भामतीख्याख्या

देव्य इति गत्वादिधीर्वा ॥' नन्व स्वतिसमत्यादिवत् गत्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति । तथा सति दश गकारानुदका-च्चैत्र इति हि प्रत्ययः स्यात् । न स्यादशकृत्वं उदचारयद्गकारमिति । न चैष जाल्यभिप्रायोऽप्यासो यथा शतकृत्यस्तिरित्युपायक इत्यत इति । अत्र हि सौरस्ताडं कन्दतोऽपि गकारादित्यक्तो लोकस्योच्चारणान्मासप्रत्ययस्य विनिवृत्तिः । चोदकः प्रत्यभिज्ञाना-प्रमुत्थापयति—**कथं होक्सिन्काले बहूनामुच्चारयतामिति** । यत् युगपद्विरुद्धमसंसर्गवत् तत् नाना, यथा गवाश्वादि-शौकस्याकशेरगलकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवाञ्छायं वर्णः । तस्माच्चाना भवितुमर्हति । न चोदात्तादयो ऋकधर्माः, न वर्णधर्मा इति सांप्रतम् । व्यञ्जका ह्यस्य वायवः । तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः । इदं तावदत्र इत्यम् । नहि गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवत् प्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथिव्युदका-शा गोचराः । एवं च मा नाम भूद्युगोचरं श्रोत्रम्, तद्गुणस्तुदात्तादीन् गोचरयिष्यति । ते च शब्दासंसर्गग्रहात् शब्दधर्म-गायत्रीसंयन्ते । नच शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानावयुक्तैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनोऽप्यवयवेण संभवन्ति । मादया मुखस्यैकस्य मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशाच्चानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रमः, एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिनिब-नोऽयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविभ्रमः, न तु भाविको नानाधर्मसंसर्ग इति स्थितेऽभ्युपेक्ष्य परिहारमाह भाष्यकारः—**अथवा निरुक्त इति** । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनावेकेन्द्रियग्राह्यौ, तथाप्यदोषः । ध्वनीनामपि शब्दव-प्रणत्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेश्चो निष्कर्षयति—**कः पुनरयमिति** । न चायमनिर्धारितविशेषधर्मत्वसामान्यामात्रप्र-णे न तु वर्णातिरिक्ततदभिव्यञ्जकध्वनिप्रत्यय इति सांप्रतम् । तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादिव्यक्तिवत्प्रत्यभिज्ञानाभावात्, त्वभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावात्प्रपत्तेः । तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः, शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः, शब्दव्यञ्जकः शब्दोऽभ्युपेक्ष्यः उभयथापि चाक्ष व्यञ्जनेषु च तत्तद्ध्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते न सन्तः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता । नहि तेषु भिन्नानमस्ति । येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः । **एवं च सति सालम्बना इति ।**

आनन्दगिरियव्याख्या

काभावादित्याशङ्क्याह—**एष इति** । एकत्वनानात्वयोरैक्य यास्तवत्वोपपत्तौ किमिति बाध्यबाधकत्वं, तत्राह—**कथं हीति** । एकस्य भेदनेकरूपत्वानुपपत्तिरहत्तमेकत्वप्रत्यभिज्ञानं भेदधियो बाधकमेवेत्यर्थः । कण्ठादिदेशैः सह कोष्ठनिष्ठस्य वायोः संयोगविभागव्यव्यञ्ज-प्रत्यये वर्णेषु भेदधीनं स्वरूपकृतोति परमतमुक्त्वा स्वमतमाह—**अथवेति** । अत्र प्रश्नपूर्वकं वर्णेश्चो ध्वनिं निष्कर्षति—**कः पुनरि-दना** । अवतरति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तशब्दो ध्वनिरित्यर्थः । स एव प्रत्यासन्नस्य पुंसो वर्णेषु स्वधर्मानुरोपयतीत्याह—**सीदतश्चेति** । वर्णेषु उदात्तादिवत्स्वज्ञत्वादिरपि स्वाभाविकः स्यादित्याशङ्क्याह—**तदिति** । वर्णानामेवाव्यक्तानां ध्वनित्वे कुतो वर्णेषु तद्वत्त्वस्याशङ्क्याह—**वर्णानामिति** । ध्वनेन सानुनासिकत्वादिभेदतत्सदभावात्तन्मोऽर्धन्तरत्वात्तद्वत्ता तेषु भेदधीनैकत्व-नेन तज्जालत्वमपि प्रत्युक्तम् । वायुसंयोगविभागव्यव्यञ्जकत्वं हिवा किमिति ध्वनीनां तदुपगतं, तत्राह—**एवं वेति** ।

तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः । नन्वेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं, तत्प्रतिब्रूमः—संभवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वं, पङ्क्तिर्वर्णं सेना दश शतं सहस्रमित्यादि-दर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौ-पचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह—यदि वर्णा एव सामस्येनैकबुद्धिविषयतामापद्य-मानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् । त एव हि वर्णा इतरत्र चेतरेषु च प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः—सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिसमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमा-रोक्ष्यन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसंबन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्य-न्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च । वर्णाञ्चमे

रत्नप्रभाख्या

गौरवादित्याह—तस्मादिति । अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह—संभवतीति । ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति, कृते क उपाधिरित्यत आह—या त्विति । एकार्थे शक्तमेकं पदं, प्रधानार्थ एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसंब-शदेकलोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानं, अस्मिञ्ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं, उत्तमवृद्धोक्तानां वर्णानां मेगान्त्यवर्णध्वणानन्तरं बालस्यैकस्म्यारूढानां मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितैकार्थधीहेतुत्वमित्येव सत्येकपदवाक्य-नित्यत्वात् । वर्णसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते—अत्राहति । कमभेदाद्वर्णेष्वेव भेददृष्टेरिति परिहरति—अत्रेति । ननु नित्यविभूनां वर्णानां कथं कमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं, तत्राह—द्वेति । व्युत्पत्तिदशायासुचारणमेपोलपिचकममुपलभ्यमानवर्णेष्वारोयेते वर्णा एतत्कमेतत्संख्यावन्त एतदर्थश्चाह इति । ततः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्म्यारूढाः स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायिवर्णवादमुपसंहरति—वर्णेति । दृष्टं वर्णा-

भामतीव्याख्या

कमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि बाधकं मिथ्येति वक्तुमशक्यमित्युक्तं । एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत्, हन्तास्यां नाना वर्णाः त इति नानात्वाभास एवैकत्वं कस्माच्च बाधते । अथवा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे । नो सख सेनावनबुद्धौ पदातिनुरागदीनां चम्पकाशोककिञ्चुकादीनां च भेदमपवाधमाने उदीयेते, अपि तु भिन्नानामेव सतां केनचिदेकेनोपाधिना-च्छानामेकत्वमापादयतः । नच परोपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते । तद्योपचारिकमभिव्यक्तिं माणवकस्य स्वाभाविक-त्वमिरेषि । तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजनमिति निलिखवर्णवाहिति स्मृतिज्ञान एकस्मिन्भामतमानानां र्णानां तदेकविज्ञानविषयतया वैकार्थधीहेतुतया वैकल्यमोपचारिकमवगतव्यम् । न चैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुभाव-परम्पराश्रयम् । नद्वयप्रत्ययानुसृतमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रपन्ते । नच तत्प्रधानन्तरं वृद्धस्याप्यधीर्नोन्नीयेते, कथं नच तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वावयवसानमिति नान्योन्याश्रयम् । न चैकस्मृतिसमारोहिणां क्रमाक्रम-

आनन्दगिरिव्याख्या

रिति भावः । नन्वस्या बुद्धेः स्फोटविषयत्वे न वर्णविषयत्वमपि, तेषां प्रागेव प्रत्येकं दृष्टतया प्रकृतनुद्वनपेक्षेत्वात्, तत्राह—तस्मा-ते । अनेकेष्वेकबुद्धेर्भ्रमत्वमुक्तं सारयति—नन्विति । अनेकस्य निरुपाधिकेकबुद्धविषयत्वेऽपि सोपाधिकतया तद्विषयत्वं दिव्याह—तदिति । तत्रैकदेशसंबन्धादिनिबन्धना धीः, इह तु किञ्चिद्व्याशङ्क्याह—या त्विति । न चैकार्थधीहेतुत्वे सत्येकपदत्वं तस्यैव हेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वं, अर्थज्ञानात्पूर्वं, कैषाचिद्वर्णानामेकस्म्यारूढानामेकार्थधीहेतुत्वादेषापदत्वनिश्चयात् । न चानेकसंस्काराणां स्मृतिहेतुत्वम् । कुशाकाशादिष्वनेकसंस्कारजन्यैकस्मृतिदर्शनात् । क्रमवद्वर्णसंस्काराणां रथाधिव्यादत्यवर्णदृष्टवन्तरं साहित्यासेषां र्णविषयैकस्मृतिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । वर्णानामेकस्म्यारोहिणामेकपदत्वे पदविशेषसिद्धौ कमापेक्ष न स्यादित्याह—अत्रेति । क्षामाव हेतुः—त एवेति । दृष्टान्ते प्रत्याह—अत्रेति । क्रमानुरोधिनां वर्णानां पदधीविषयत्वे फलितमाह—तत्रेति । कथमेतेषां नामेतावतामेतत्क्रमकाणामेतत्पदत्वमित्यादिविशेषधीः, तत्राह—बुद्धेति । व्युत्पत्तिदशा वृद्धव्यवहारः । क्रमादीत्यादिशब्देन संख्या । स्वव्यवहारे मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यवस्था । तादृशत्वं व्युत्पत्तिदशादृष्टक्रमाद्यनुगृहीतत्वम् । तं तमर्थं गृहीतसंबन्धप्रतियोगिनमिति । 'यावन्तो बाहृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्तं तथैवावबोधकाः' इति न्यायेनाह—इति वर्णेति । स्फोटवा-त् यदृष्टं वर्णानामर्थनोपकल्पं तस्य हानिरदृष्टस्य स्फोटस्य कल्पना, सा च गौरवदृष्ट्याह—स्फोटेति । किंच येन हेतुना वर्णानाम-कल्पत्वं निरस्तं तेनैव तेषां न स्फोटव्यञ्जकत्वमपि । यदि कथंचिदमी स्फोटं भासयेयुस्तर्हि तथैवार्थमिति युक्तं लाघवादित्याह—अत्रेति । स्फोटपक्षं प्रतिक्षिपता वर्णपक्षः समुपहितः । संप्रति वर्णानामनित्यत्वेऽपि गोलादिजलभेदेन संगतिधीरनादिव्यवहारोक्ति

क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् । अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये वर्णाः स्युः, तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवस्थाभ्युपगन्तव्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्तरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य 'अतः प्रभवात्' इति परिहृत्येदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रष्टयति—अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथाच मन्त्रवर्णः—'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दृषिषु प्रविष्टाम्' (ऋ. सं० १०।७।१३) इति स्थितामेव वाचमनुविष्टां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति—'युगान्तेऽन्तर्हि तान्वेदान्तेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा' इति ॥ २९ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

नामर्थबोधकत्वम्, अदृष्टः स्फोटः । संप्रति वर्णानामस्थिरत्वमज्ञीकृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं विघटयति—अथापीति । स्थिराणि गत्वादिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसंगतिकान्यर्थबोधकानीति कुत्सेषु सामान्येषु प्रक्रिया संचारयितव्या न त्वकुत्सेः स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह—ततश्चेति ॥ २८ ॥ पूर्वतन्त्रहृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—कर्तुरित्यादिना । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्यापि सृष्टेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दाद्यक्तिक्रमेोक्त्या सांकेतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी जगदेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन द्रव्यत्वमिति । यज्ञेन पूर्वसृष्टेन वाचो वेदस्य लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामृषिषु स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्राः । अनुविष्टासुपलब्धाम् । पूर्वमवान्तरकल्पादौ ॥ २९ ॥ ननु महाप्रलये जातेरन्यसत्त्वाच्छब्दार्थसंबन्धानित्यत्वमित्याशङ्क्याह—

भामतीव्याख्या

विपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथंचित्प्रयुक्तैभ्य एतेभ्योऽर्थप्रलयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उक्तं हि—'यवनो गार्हा ये च पदार्थप्रतिपादने । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥' इति । ननु पक्षिद्वद्वावेकस्यामकमायामपि वास्तवी शान्दीनामिति पक्षिरिति तथैव प्रथा युक्ता, तत्र तथैव वर्णानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत्, न चैकं इति, कुतस्तस्य क्रम एवमिति चेत् । न एकस्यामपि स्मृतीं वर्णरूपवत्क्रमवत्पूरीयुततापरामर्शो । तथाहि—जाताराधौ पदयोः प्रथमन्योः स्मृतिधियोस्तत्त्वेषु वर्णानां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं चकास्ति । तथाच नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिद्वद्वावेकस्यां वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाहुः—पदावधारणोपायान्वहनिच्छति सूरयः । क्रमयूनातिरिक्तस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥' इति । शेषमतिरोहितार्थम् । दिव्यान्वयं सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वविन्दावगन्तव्य इति । अलं वा गैर्यागैर्कैर्विवादेन । सत्त्वनित्या एव वर्णास्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव संगतिग्रहोऽनादिश्च व्यवहारः सेत्स्यतीत्याह—अथापि नामेति ॥ २८ ॥ अत एव च नित्यत्वम् । ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तर्हि पुनः साध्यत इत्यत आह—स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्तरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्व इति । नञानित्याज्जगदुत्पत्तमर्हेति, तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सौ क्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदः, जगदुत्पत्तिहेतुत्वात्, ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढीकृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रौढिमारुढः सज्ञाह—अथापीति । अर्थप्रतिपादनप्रक्रिया 'वर्णैश्चार्थप्रतीतेः संबवात्' इत्याद्या । वर्णानां नित्यत्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह—ततश्चेति ॥ २८ ॥ जगतः शब्दजत्वमुक्तसुपजीव्य शब्दनित्यत्वमाह—अत एवेति । पूर्वमीमांसायामेव वेदनित्यत्वमिति सिद्धत्वादिह तन्त्रित्यत्वसामर्थनमकिंचित्करमित्याशङ्क्य सूत्रतात्पर्यमाह—कर्तुरिति । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदनित्यत्वं देवादिजगदुत्पत्तौ वाच्यमिति । तद्वावादुत्पत्तिमिति शङ्किते शब्दवेद नित्याकृतमिततस्तज्जन्मेति समाहितम् । एवं वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी, जगदेतुत्वात्, ईश्वरवदित्यनुमानेन दृढीकर्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः । तत्तत्तत्पर्यमुक्त्वाक्षराणि व्याकरोति—अत इति । अनुमानसिद्धेऽर्थं क्षुतिमनुकूलयति—तथापि । यज्ञेन पुण्येन कर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं मार्गयोग्यतां ग्रहणयोग्यतामायज्ञासम्बन्धः, ततस्तां वाचमृषिषु प्रविष्टां विद्यमानामन्वविन्दृषिषु वेदान्मर्मज्ञानार्थोन्मथनमिहाशङ्क्यते । सेतिहासानितिहासशब्दितनानार्थबोधोपेतोऽन्वयसिद्धेतिहाससहितोऽन्वयः तेषामप्यन्वयान्तरप्रलये तत्त्वस्य पूर्वमवान्तररत्नार्थावित्यर्थः । तपसापि न तद्वागोऽध्यापकाभावादित्याशङ्क्याह—अनुज्ञाता इति ॥ २९ ॥ महाप्रलये

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् । यदि पश्चाद्विव्यक्तवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्यैवोत्पद्येरन्निरुद्धेरेतश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातुव्यवहाराविच्छेदात्संबन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते—समाननामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वम्—‘उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च’ (ब्र० २।१।३६) इति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभववर्णनेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः, एवं कल्पांतरप्रभवप्रलय-

रत्नप्रभाख्या

मानेति । सूत्रनिरस्यां शङ्कामाह—अथापीति । व्यक्तिसंतत्या जातीनामवान्तरप्रलये सत्त्वात्संबन्धसिद्धिः, व्यवहाराच्छेदाज्जायते चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्ये न कश्चिद्विरोधः स्यात् । निर्लेपलये तु संबन्धनाशात् पुनः सृष्टौ केनचित्संसातः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं, अध्यापकस्याश्रयस्य नाशदाश्रितस्य तस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । एतद्व्यतिरिक्तं निर्लेपलयेऽसिद्धिः, सकावैवादात् । तथाच संस्कारात्मना शब्दार्थतत्संबन्धानां सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तं नित्यत्वम् । अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयानामरूपसमानत्वात् संकेतः केनचित्कार्यैः विषमसृष्टौ हि संकेतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति हारति—तत्रेदमित्यादिना । नन्वाद्यसृष्टौ संकेतः केनचित्कार्ये इत्यत आह—तदापीति । महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः । वस्तुनादिसंसारं संबन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदाद्यव्यवहारः, तत्राह—अनादौ चेति ।

भामतीव्याख्या

गाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च । शङ्कापदोत्तरत्वात्सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति—रापि स्यादिति । अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि संबन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाभ्येतुपरंपराविच्छेदे वेदस्य नित्यत्वं स्यात् । नवस्य तु जगतः प्रविलेखेऽत्यन्तासतश्चापूर्वस्योपादेऽभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः संबन्धः स्यात् । अध्यापका-संतानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । नच जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वाच्यम् । अन्तःकरणव्यापकत्वात् हि ते च्छेदे न स्यादुपमर्हति । नच ब्रह्मणस्तद्वासना, तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । ब्रह्मणश्च सृष्ट्यादावन्तःकरणानि धिक्वाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्मविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दाद्यसंबन्ध-नेत्यलं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभिधातृग्रहणेनाध्यापकाभ्येतारारुक्तौ । शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—तत्रेदमभिधीयते । नानामरूपत्वादिति । यद्यपि महाप्रलयसमये नातःकरणव्यवस्थाः समुदाचरद्वृत्तयः सन्ति तथापि स्वकारणोऽतिव्याघा-याणां लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविशेषकाविद्यावासनाभिः सहावतिष्ठन्त एव । तथा च स्मृतिः—‘आसीदिदं तमोभूतम-तमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसृतमिव सर्वतः ॥’ इति । ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिता यथा कूर्पदेहि नीलीना-भि ततो निःसरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तमुद्भवानि मण्डूकशरीराणि तदासनावासिततया धनधनापानासारसुहितानि शिङ्कदंद्वाभामनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरूपाभ्युत्पद्यन्ते । एतदुक्तं भवति—यद्यपीश्वराप्रभवः संसारमण्डलस्य, शीघ्रः प्राणशुक्लमिविदासहकरी तदनुप्रमेव सृजति । नच सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तर्गतेतदुपपद्यत इति सर्गप्रलयाभ्यु-पेति संसारनादिता न विरुध्यत इति । तदिदमुक्तम्—उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च आगमत इति । स्यादेतत् । भवत्वानादिता एव, तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदान्मिल्यत आह—अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोरिति । प्राणमात्रावशेषताविशेषतः सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेषः, तथापि कर्मविशेषसंस्कारसहिततल्लक्षणविद्यावशेषतास्यामेव प्रलयावस्थयोर्भेद इति द्रष्टव्यम् । ननु नापर्यायेण सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रयोधात्, तेभ्यश्च सुमोक्षितानां ब्रह्म-

आनन्दगिरीयव्याख्या

मिदं शब्दार्थसंबन्धानित्यलमाशङ्क्य प्रत्याह—समानेति । सूत्रव्यावर्त्यमाशङ्कामाह—अथापीति । अवान्तरलये शब्दार्थसंबन्धानामावेऽपीति यावत् । तत्र विरोधस्यापि सुकमजीकरोति—यदीति । अभिधातृशब्देनाध्यापकाभ्येतारारुक्तौ । अभिधाना-व्यवहाराविच्छेदे संबन्धनित्यत्वमध्यापकाभ्येतुपरंपराविच्छेदे च वेदनित्यत्वेति विरोध इत्यर्थः । महाप्रलये तु नाविरोध इत्याह—रिति । जगतो निरन्वयनाशेऽत्यन्तापूर्वं चोत्पत्तौ संबन्धनित्यत्वावशिष्टिः, संबन्धनोर्भावे तदभावात्, अध्यापकाध्यापकावाश्रया-ब्रह्मणश्च केवलस्यातदाश्रयत्वात् । अतो महाप्रलये विरोधतावदवस्थमित्यर्थः । तं परिहर्तुं सूत्रं पातयति—तत्रेति । तदिदं व्याकुर्वन्-संसारस्य प्रतिजानीते—तदापीति । महाप्रलयमहासर्गाङ्गीकारेऽपीति यावत् । तत्र बन्धमागम्यान् हेतुकरोति—प्रतिपादय-ति । तस्यानादित्वेऽपि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे वेदानां कुतस्तदीयो व्यवहारः, तत्राह—अनादौ चेति । न कश्चिद्विरोधः, शब्दा-नित्यत्वादेरिति शेषः । स्वापे लये च प्राणमात्रावशेषानवशेषाभ्यां विशेषेऽपि कर्मविशेषसंस्कारसहिताविद्यावशेषताम्यादयोः

योरपीति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयते—‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्य-
थास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं
सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा
दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणभ्यो
देवा देवेभ्यो लोकाः’ (कौ० ३।३) इति । स्यादेतत् । स्वापे पुरुषान्तरव्यवहारविच्छेदात्मन्यं च
सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवदाविरुद्धम् । महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्ज-
न्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसंधानमशक्यत्वाद्बैभ्यमिति । नैष दोषः । सत्यपि
सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहा-
रानुसंधानोपपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसंधाना दृश्यन्त इति,
तथापि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । तथा हि प्राणिन्यविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तत्त्वपर्य-
न्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिव्रतबन्धः परेण परेण भूयान्भवन्दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्य-
न्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुश्रूय-
माणं न शक्यं नास्तीति घटितम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यग-

रत्नप्रभाष्याख्या

न कश्चिद्बोधः, शब्दार्थसंबन्धस्मरणदेरिति शेषः । स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिमाह—**स्वापेति** । अथ तद्
सुषुप्तौ प्राणे परमात्मनि जीव एकीभवति एनं प्राणं स जीवः तदैतीति शेषः । एतस्मात्प्राणात्मनः । आयतनं गोलकम् । आन-
न्तर्गते पञ्चमी प्राणेभ्य इत्याद्या द्रष्टव्या । स्वप्नकल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं सृष्टिः अदर्शनं लय इति दृष्टिसृष्टिश्च
श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्तवैभ्यमाशङ्क्य परिहरति—**स्यादित्यादिना** । अविरुद्धमनुसंधानादिकमिति शेषः । हि-
रण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसंधानशून्याः । संसारित्वात्, असंसादिबदित्याशङ्क्याह—**यद्यपीति** । इति यद्यपि तथापि न प्राकृत-
दिति योजना । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः, बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतोद्घातुमानं वाय-
मित्याह—**यथा हीत्यादिना** । ननु तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन्कल्पे कोऽनुसंधानोत्पत्त आह—**ततश्चेति**

भामतीव्याख्या

संभवात्, प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन तस्यां वासनायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थसंबन्धेदव्यवहारानुष्ठे-
युज्यते । महाप्रलयस्त्वपर्यायेण प्राणभृन्मात्रवर्ती, प्रायणकालविप्रकर्षौ च तत्र संस्कारमात्रोच्छेदेहेतुस्त इति कुतः सुषुप्तवर्त-
बोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति—**स्यादेतत् । स्वाप इति** । परिहरति—**नैष दोषः । सत्यपि व्यवहारो**
च्छेदिनीति । अयमभिः संधिः—न तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसंस्कारोच्छेदकौ, पूर्वान्तरस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य र्धर्मभयशून्य-
तिपत्तेरुपपत्तेः । मनुष्यजन्मवासनानां चानेकजालान्तरसहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्यजातिस्त्वन्तरेण कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावात्प्रसङ्गात्
तस्मान्निकृष्टधियामपि यत्र सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानुवृत्तिः, तत्र केव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानविरागैश्च
योतिशयसंपन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महाधियाम् । यथावा आ च मनुष्येभ्य आ च कुम्भयो ज्ञानादीनामनुश्रूयते निम्नैः

आनन्दागरीयव्याख्या

साम्यम् । कथं पुनः स्वापे प्रलयस्य प्रबोधे च प्रभवस्य श्रवणं, तदाह—**स्वापेति** । यदेत्युपक्रमदशशब्दस्तत्त्वार्थः । प्राणः परमात्मा । पुण्यं
परस्मिन्नेकीभावावस्था तदेत्युक्ता । एनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिर्हिन्द्रियाणि सविषयाणि स्वापे परमात्मनि लीनानीत्यर्थः । को
तस्मादेव जगतो जन्मोदाहरति—**स इति** । स सुषुप्तः पुरुषः । यथेयत्वात्प्राणोपक्रमवशात्तदेति द्रष्टव्यम् । एतस्मादात्मन इत्यवगम-
प्राणः परमात्मैव । सर्वे प्राणा वामादयस्तेभ्योऽन्तरं तदनुग्राहका देवा अथादयस्तदन्तरं लोकाः शब्दादिविषयाः । कल्पितस्याज्ञा-
त्वाभावाद्दृष्टव्यमित्युत्पत्तित्यायुक्तौ । व्यावहारिकसत्त्वे त्वनास्थाश्रितेरित्यनुसंधानयोगोपागम्यां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यं शङ्को—
इति । सर्वेषां योगपधेनास्वापात्तदा प्रदुद्ध्यः सुप्तानां पुनर्व्यवहारप्राज्ञाकालविप्रकर्षस्य मरणस्य च वासनोच्छेदिनोऽभावाच्च सत्यम् ।
इह तु विमतो न जन्मान्तरव्यवहारानुसंधानार्हः, जनिमृतिव्यवहितत्वात्, असंसादिबदित्यनुमानाच्च स्मरणं, अतो दृष्टान्तं शब्दात्मन्य-
नित्यत्वाविरुद्धं दार्ष्टान्तिके नैवमित्यर्थः । हिरण्यगर्भादीनामनुसंधानसिद्धेर्न वैषम्यमित्याह—**नैष इति** । तेषामसंसादित्यस्य
ङ्गोक्तम्—**यद्यपीति** । इतिशब्दो यद्यपीत्यनेन संबध्यते । तथापि न प्राकृतवदिति वक्तव्यम् । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन सत्यमि-
यथेति । आ मानुषादा च त्यागोर्हानादिव्रतबन्धस्योत्तरोत्तरमुक्तप्रेरणीति प्रमाणयति—**इत्यत इति** । आ मनुष्यादा च हिरण्यग-
दुत्तरोत्तरोत्तरानाषाधिक्ये मानमाह—**ह्येतदिति** । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तते’ इत्यादयः श्रुतिवादाः । ‘ज्ञानमप्रतिभं यस्य’ इत्यादयः स्मृ-
वादाः । तेषामुक्तेऽर्थं तात्पर्यलङ्घनमभ्यासमाह—**असकृदिति** । पूर्वकल्पपीयेश्वराणां कल्पान्तरे मुक्तत्वात्कथं व्यवहितानुसंधानं, तत्र
ततश्चेति । पुरुषविशेषाणां व्यवहितानुसंधानयोगस्य स्थितत्वादिति यावत् । पुरुषविशेषानेवाह—**अतीतेति** । ईश्वराणां तत्र

भेदीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्रप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारा-
नुसंधानोपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वे वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये’ (श्वे० ६।१८) इति । स्मरन्ति च ‘शौनका-
दयः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्कृषिभिर्दाशतय्यो दृष्टाः’ इति । प्रतिवेदं चैवमेव काण्डव्याख्यः
स्मरन्ते । श्रुतिरव्युपनिषद्भूतपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति—‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदेव-
तब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते’ इत्युपक्रम्य ‘तस्मा-
देतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्’ इति । प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते । दुःखपरिहाराय चा-
धर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविवयौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो
धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च भवति—‘तेषां

रत्नप्रभाख्या

नायुक्त्यादित्यर्थः । मुक्त्येभ्योऽन्येऽनुसंधातार इति भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह—**तथा**
नि । पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति यस्तं देवं स्वात्माकारं महावा-
शेयबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं परममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्ये इत्यर्थः । न केवलमेकस्यैव ज्ञानातिशयः किंतु बहूनां
खट्वाणामिति विश्वासार्थमाह—**स्मरन्तीति** । ऋग्वेदो दशमण्डलावयववांस्तत्र भवा ऋचो दाशतय्यः । वेदान्तरेऽपि
षडसूक्तमन्त्राणां दृष्टादो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह—**प्रतीति** । किंच मन्त्राणामृष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका श्रुतिर्मन्त्र-
प्राणिनां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह—**श्रुतिरपीति** । आर्षेय कृषियोगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनि-
गः, एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकम् । तथाच ज्ञानाधिकेः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा
श्वरास्य प्रवर्तितत्वाद्देवस्यानादित्वमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः । अधुना समाननामरूपत्वं प्रपद्ययति—**प्राणिनां**
नि । ततः किं, तत्राह—**दृष्टेति** । ऐहिकसुखमिषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पश्चादिकं दृष्टपश्चादिसदृशमिति युक्तं,
इदं कामाभावेन हेत्वभावात् । तथा दृष्टदुःखद्वेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं, कृतहान्यादिदोषोपपत्तेरित्यर्थः ।
इतेऽर्थे मानमाह—**स्मृतिश्चेति** । उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसंजातीया, कर्मफलत्वात्, पूर्वसृष्टिवदित्यनुमानं चशब्दार्थः ।

भामतीव्याख्या

मा मनुष्येभ्य एव आ च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि संभाव्यते । तथाच तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्य-
सूक्ष्मभूयते । एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसम्बन्धिनिसिलित्यवहारादनुसंधानमिति ।
ममयत् । स्यादेतत् । अस्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानं तेषाम् । अस्यां तु सृष्टान्त्येव वेदाः, अन्य एव चैषामर्थोः, अन्य
वर्णभ्राताः, धर्माच्चानयोऽर्थश्चाधर्मात्, अनर्थेऽपि सितोऽर्थश्चान्नीसितः, अपूर्वत्वात्सर्गस्य । तस्मात्कृतमत्र कल्पान्तरव्यवहारानुसंधान-
, अकिंचित्करवात् । तथाच पूर्वव्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसंबन्धश्च वेदज्ञानित्यो प्रसव्येयातामित्यत आह—**प्राणिनां च सुख-**
स्य इति । यथावस्तुत्वभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, नतु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितुमर्हति । नहि जानु सत्त्वं तत्त्वेन जिहा-

आनन्दगिरीयव्याख्या

मां वज्रमानामित्यर्थः । प्रादुर्भवतां हिरण्यगर्भादिभावेनेति शेषः । तेषां व्यवहितव्यवहारानुसंधाने हेतुमाह—**परमेश्वरेति** । हिरण्य-
स्य प्रादुर्भव मानमाह—**तथाचेति** । विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः । पूर्वं कल्पादौ प्रहिणोति ददाति । लट्शब्दोभयत्राविवक्षा । आत्मा
बुद्धौ प्रकाशत इति तथोक्तः । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पत्तिवृत्तिव्याप्यमित्येतत् । शरणं मुक्त्यालम्बनमित्यर्थः । न केवलमेकस्यैव प्रतिभानं
विषयः किंतु तत्तच्छाखादृष्टोऽपि बहवः सन्तीत्याह—**स्मरन्तीति** । ऋग्वेदो दशमण्डलात्मको मण्डलानां दशतयमन्त्रास्तीति
व्यस्तत्र भवा ऋचः । ऋग्वेदातिरिक्तेष्वपि वेदेषु काण्डसूक्तमन्त्रादिदृशो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह—**प्रतीति** । एवमेव मधु-
दःप्रभृतिदेवत्यैः । किंचार्थोऽपि पूर्वमनुष्ठानं दर्शयन्ती श्रुतिस्तांस्तानुधीन्मन्त्रदृशो दर्शयतीत्याह—**श्रुतिरिति** । तत्र तत्र प्रथम-
दिशानं विनानुष्ठाने दोषमाह—**यो हेति** । आर्षेयसृष्टिसंबन्धं, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगो न विदितान्येतानि
प्रपश्य तेन याजयति यागं कारयस्यध्यापयलभ्ययनं कारयति, स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकम् । कर्त्यावशाने दोषिणं तच्छब्दार्थः ।
ज्ञादीनां जन्मान्तरानुसरणदर्शनस्यान्यानुगृहीतानामृष्यादिषु स्मृत्यादिप्रमितकल्पान्तरविषेदानुसरणसूचकश्रीतलिङ्गानां कल्पान्तर-
प्राणानुसरणसाधकत्वम् । नच कालविक्रमस्य जन्मनाशयोश्च सर्वसंस्कारोच्छेदकत्वं, पूर्वोक्तसंस्मृत्यनुसंधानाज्जातमात्रस्य हर्षा-
रित्यर्थः । कल्पान्तरानुसंधानेन व्यवहारप्रवर्तनयोगात्पूर्वकृत्युत्पत्त्यैवोत्तरकल्पप्रवृत्तिरित्युक्तम् । संप्रति सृष्टिनिमित्तादृष्टमहिर्वापि
इत्येवोत्तरसृष्टिरित्याह—**प्राणिनां चेति** । कथमेतावता पूर्वसृष्टिसादृश्यसुत्तरसृष्टेरित्याह—**दृष्टेति** । अन्यव्यतिरेकसि-
द्धत्वम् । आगमावप्रतिपन्नत्वानुश्रविकत्वम् । विशिष्टसंस्थानपञ्चादिकामनया कृतं कर्म तादृशं पञ्चादि भावयतीति दृष्टवि-
शेषाधीनकर्मफलभूतसृष्टेः सिद्धे पूर्वसृष्टिसादृश्यमित्यर्थः । पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये मानमाह—**स्मृतिश्चेति** । तेषां सद्यमानानां

ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृत्तान्ते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तस्य रोचते ॥' इति । प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्तिमूलमेव च प्रभवति । इतरथाकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः शक्तयः शक्त्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्यानुद्भवतां भूराविलोक-प्रवाहणां, देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहणां, वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम् । न हीन्द्रियविषयसंबन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेत्स्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गविशेषाः प्रादुर्भवन्ति । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणयां जगतोऽप्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः—

रत्नप्रभाष्याख्या

तेषां प्राणिनां मध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव । तानि दर्शयन् तत्प्राप्ती हेतुमाह—**हिंसेति** । कर्माणि विहितनिषिद्धाकारेणापूर्वं, क्रियात्वेन संस्कारं च जनयन्ति । तत्रापूर्वात्फलं भुङ्क्ते, संस्कारभावितात्त्वात्पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः । संस्कारो लिङ्गमाह—**तस्मादिति** । संस्कारवशादेव पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिर्बलिङ्गात्तुल्यापुण्यसंस्कारोऽनुमेयः । स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गीयते । एवं कर्माणां सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सादृ-**माह—प्रलीयमानमिति** । इतरथा निःसंस्कारप्रलये जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैचित्र्यकारिणोऽप्यनाशक्यः कल्पयन्तां, तत्राह—**नचेति** । अविद्यायां लीनकार्यात्मकसंस्कारादन्याः शक्तयो न कल्याः मानाभावाद्वास्तव्यः । स्वोपादाने लीनकार्यरूपा शक्तिस्तु 'महान् न्यप्रोक्षतिष्ठति' 'भद्रत्स्व सोम्य' इति श्रुतिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्त्यो न सन्ति आत्माविधैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्युपादानस्थं कार्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह—**ततश्चेति** । यथा सुसोत्थितस्य पूर्ववच्चर्जातीयमेव चञ्चुर्यायते तच्च पूर्ववत्प्राप्तोपलब्धरूपं गृह्णाति न रसादिकं, एवं भोग्या लोका भोगाश्रयाः प्राणिनिकाया भोगहेतुकर्माणि संस्कारवलात्पूर्वलोकादितुल्यान्त्येवेति निरूप्य इत्यर्थः निकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह—**न हीति** । यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति, सुखादेः मांसि वेद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं तद्विषयश्चासन्निति वार्थः । उक्तार्थं संक्षिपति—**अतश्चेति** । व्यवहारस्यासम्भावाच्च व्यवहियमाणा व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रे योजयति—**समानेत्यादिना** । भाविदृष्ट्याश्च

आमर्त्याख्या

स्यते, दुःखं चोपादित्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यविपर्ययो भवति । नहि मृगिण्यष्टादश, घटश्च तन्मुष्यो जायते । त्वसति वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात्सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपासामुपशमयेत्, शीतातो वा तोयमाहृत्य शीतातिमिषी । तेन सृष्टयन्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेवार्थहेतुश्च यागादिरित्यातुर्पूर्वं सिद्धम् । एवं य एव वेदा अस्मिन्कल्पे त एव कर्मन्तरे, त एव चैषामर्थोः, त एव च वर्णाश्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसंभवे तद्वैधर्म्यकल्पनमुपानागमविरुद्धम् । 'आगामाश्चेह भूयानो भाग्यकारेण दर्शिताः । श्रुतिस्मृतिपुराणास्यास्तद्व्याकोपोऽप्यथा भवेत् ॥' तस्मात्सुष्ठूकम्—**समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि**

आनन्दगिरियव्याख्या

प्राणिनामिति निर्धारणे षष्ठी । तेषां पौनःपुन्येन सृज्यमानतया सर्गस्य प्रवाहात्मनानादित्वं चोच्यते । पूर्वकृतकर्मपारवश्यमुक्तत्वे किमिति प्राणिनामित्याशङ्क्याह—**हिंसेति** । व्यवस्थया धर्माधर्मसंस्कृतत्वं कथं तेषामिष्टं, तत्राह—**तस्मादिति** । संप्रतिगतव्यवस्थैरुचिदृष्ट्या प्राचि भवेऽपि तत्तद्भावितत्वधीरित्यर्थः । यत्तु निर्लेपं प्रलीयते जगदिति, तत्राह—**प्रलीयमानमिति** । तत्तत्प्रमाणकत्विनियमादपि पूर्वसृष्टयेनेतरसृष्टिरित्यर्थः । कार्यस्य कारणमात्रत्वात्तन्नाशोत्तरसृष्टेः सादृश्यमित्याशङ्क्याह—**शक्तीति** । नित्यनाशेन नवस्योदये दोषमाह—**इतरथेति** । शक्तिवैचित्र्याद्विचित्रसृष्टिमाशङ्क्याह—**नचेति** । अविद्याशक्तेरकस्यास्तत्कार्यं जगत्कल्पने गौरवादात्माविधैव नः शक्तिरिति स्थितेरित्यर्थः । पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये फलितमाह—**ततश्चेति** । विच्छिद्य महाप्रलयकालेनेनापीत्यर्थः । भूराविलोकप्रवाहा भोगभूयः । देवादिप्राणिसमूहो भोक्तृवर्गः । वर्णाश्रमादिव्यवस्थास्तदीयधर्माधर्म इति भेदः । इष्टस्य स्थयति—**न हीति** । 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि' इति स्मृतेः षष्ठमिन्द्रियं मनस्तस्य नासाधारणो विषयः, सुखादेरपि साक्षिमात्रात्काले तुल्यमन्यत्वासदिति यावत् । यदा षष्ठमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियेण कर्मेन्द्रियेषु वा नास्ति तद्विषयस्तु दूरापास्तस्थया व्यवहारान्यथात्वं शक्तिरिति मशक्यं कल्पयितुम् । न हि कस्यापिदपि सृष्टौ नेत्रश्रोत्रादेर्गोचरविपर्ययो दृष्टः । तथा सर्वकल्पेषु लोकलोकितद्वयमनियमितसिद्धिरिति उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयप्रकृतसृष्टाक्षराणि योजयति—**अतश्चेति** । समाननामरूपाणां विशेषाणां प्रतिसर्गसर्गोऽपि जगते विरोधमन्यथा तत्राह—**समानेति** । प्रादुर्भवां विशेषाणां समाननामरूपत्वे मानमाह—**समानेति** । उक्तं व्याकर्तुं श्रुति व्याचष्टे—**न हीति**

‘सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः’ (ऋ० सं० १०। १९०।३) इति । यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृतिजगत्कृत् तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा ‘अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्’ (तै० ब्रा० ३।१।४।१) इति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यसौ वाग्रयो निरवपत्तयोः समानानामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या । स्मृतिरपि— ‘ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥ यधर्तु-
धृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतेरिह । देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥’ इत्येवंजातीयका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्यते । देवादीनामन-
धिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । मध्वादिष्वसंभवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकाराभ्युपगमे
हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत । न चैवं संभवति । कथम् ।
‘असौ वा आदित्यो देवमभु’ (छा० ३।१।१) इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् ।
देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्वेवादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । पुनश्चादित्यव्यपश्रयाणि

रत्नप्रभाव्याख्या

नोऽग्निः, अन्नादोऽग्निरहं स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्रये अष्टसु कपालेषु पचनीयं हविर्निरवपत्त-
यः । नक्षत्रत्रयत्विबहुलाद्बहुवचनम् । [ननु यजमानोऽग्निर्भोवी उद्देश्याग्निना समानानामरूपः कल्पान्तरे भवति । एवं ‘रदो वा
कामयत्’ ‘विष्णुर्वा अकामयत्’ इत्यत्रापि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तम् । न ह्यग्निरिव विष्णुरद्वयोरधिकारिपुरुषत्वं, तयोर्जगत्कारण-
श्रवणात् । एक एव रदो नेति ‘एको विष्णुः’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति ।] स्मृतौ वेदेष्टिति विषयसप्तमी । शर्वर्यन्ते प्रल-
न्ते । ऋतूनां वसन्तादीनां लिङ्गानि नवपल्लवादीनि । पर्यये षडीयन्त्रवदावृत्तौ । भावाः पदार्थाः । तुल्या इति शेषः । तस्माज्जन्म-
शब्दप्रहातीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभावाद्देवानामस्ति वियाधिकार इति स्थितम् ॥ ३० ॥ अक्षिपति—**मध्वादि-**
वति । ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकारोति, वियात्वात्, मध्वादिविद्यावदित्यर्थः । दृष्टान्तं विवृणोति—**कथमित्यादिना ।** बुलो-
ह्येवंशब्दे अन्तरिक्षरूपे मध्वपूरे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्विव मध्विलारोय ध्यानं कार्यम् । तत्रादित्यस्याधि-
तो न युक्तः, ध्यातृभ्येयभेदाभावादित्याह—**देवादिष्विति ।** असु वसादीनां तत्राधिकार इत्याशङ्क्य तेषामपि तत्र भ्येय-

भामतीव्याख्या

य इति । ‘अग्निर्वा अकामयत्’ इति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवाभिरुच्यते । नब्रह्मेदेवतान्तरमभिरुच्यते ॥ २० ॥ **मध्वा-**
व्यसंभवादनधिकारं जैमिनिः । ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ह्युपासः प्रष्टव्यो जायते, किं सर्वसु ब्रह्मविद्यास्त्वविशेषेण
वा किंवा कासुचिदेव केवाचित् । यद्यविशेषेण सर्वसु, ततो मध्वादिविद्यास्त्वसंभवः । **कथम् । असौ वा आदित्यो देवम-**
भ्यत्न हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्मन्यादित्यस्य

आनन्दगिरिीयव्याख्या

। श्रवन्तरमाह—**तथेति ।** भाविवृत्त्या यजमानोऽभिरुच्यते, अग्रेरद्वयन्तराभावात् । यजमानश्चैवं कामयित्वा किं कृतवानिति,
—**स इति ।** कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकानक्षत्रदेवतायै । बहुवचनं नक्षत्रबहुत्वात् । अष्टाकपालमष्टसु कपालेषु पचनीयं निरवपत्ति-
म् । उक्तपुरोडाशहविष्यामिष्टि कृतवानित्यर्थः । उक्तश्रुतेस्तात्यर्थमाह—**नक्षत्रेति ।** ‘मित्रो वा अकामयत् चन्द्रमा वा अकामयत्’
विना श्रुतिरेवंजातीयका । पूर्वोत्तरसृष्टयोः समानानामरूपत्वमिहलुक्तम् । स्मृतिरपीह द्रष्टव्येति संवन्धः । वेदेष्टिति विषयसप्तमी ।
न्ते प्रलयान्ते । ऋतुलिङ्गानि वसन्तादीनामृतूनां चिह्नानि नवकिसलयप्रसूनादीनि । पर्यये पर्याये पौनःपुन्येन परिवर्तने । ये
प्रभिमामिनोऽतीता देवास्ते सांप्रतेदेवैरिह चक्षुराग्रमिमानिभिरुत्वा इति योजना ॥ ३० ॥ देवानां विग्रहवत्त्वे संग्रहलोपगमे
मैत्रि शब्दे च विरोधमाशङ्क्य समाधिरुक्तः । संप्रति ‘तदुपर्यपि—’ इत्यत्रोक्तमधिकारमाक्षिपति—**मध्वादिष्विति ।** पूर्वपक्षमुक्तत्वात्-
—**इति ।** प्रतिज्ञाभावात्साक्षात्पर्याह—**देवादीनामिति ।** तेषां समर्थताधिकारस्याक्षेपो न युक्त इत्याह—**कस्मादिति ।** तत्र
ज्ञानं व्याकरोति—**मध्वादिष्विति ।** मधुविद्यायां देवानामधिकारायोगं वक्तुं पृच्छति—**कथमिति ।** नैषामनुपासकत्वाभेद-
ान्तरसत्त्वमाह—**असाविति ।** किमर्थं मनुष्यग्रहणं, तत्राह—**देवादिष्विति ।** उपास्योपासकभावस्य भेदापेक्षत्वात्प्राचागादि-
भिन्नकृते क्षीणाधिकारत्वेनादित्यत्वाभावादित्य एव मध्वदृष्टिरादित्यस्यायत्नेत्यर्थः । तर्हि देवतान्तराणामुक्तोपास्यधिकारित्वं,

पञ्च रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य 'स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवास्तं दृष्ट्वा तृप्यति' इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्मृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु कानन्यावस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः । कं वाप्यं वस्वादिमहिमानं प्रप्रेष्युः । तथा अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः' (छा० ३।१।८, ९), 'वायुर्वीचं संवर्गः' (छा० ४।३।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छा० ३।१।११), इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति । तथा 'इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः' (वृ० २।२।४) इत्यादिष्वप्युपसर्गवन्धेषूपपासनेषु न तेषामेवर्षणामधिकारः संभवति ॥ ३१ ॥
कुतश्च देवादीनामधिकारः—

रत्नप्रभाष्याख्या

त्वात्प्राप्यत्वाच्च न ध्यातुलमित्याह—**पुनश्चेति** चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति पञ्च कुसुमानि, तेभ्यः सोमाज्यादिव्याणि हुताग्ने लोहितशुक्लकृष्णपरः कृष्णगोप्याख्यानि पञ्चामृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः प्रागावृष्ट्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिरुपस्थितच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजइन्द्रियवीर्यान्नात्मना परिणतानि पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिरश्मिपञ्जीव्यतीति ध्यायतो वस्वादिप्राप्तिरुक्तैत्यर्थः । सूत्रस्थादिपदार्थमाह—**तथाग्निरिति** । आकाशब्रह्मणश्चलारः पादाः, द्वौ कर्णौ, द्वे नेत्रे, नासिके, एका वागिति सप्तस्विन्द्रेषु शिरश्चमसतीरस्थेषु सप्तर्षिधानं कार्यमित्याह—**तथेमावेवेति** । अथ दक्षिणः कर्णः

भामतीत्याख्या

देवतायाः संभवति । न चादित्यन्तरमस्ति । प्राचामादित्यानामस्मिन्कले क्षीणाधिकारत्वात् । **पुनश्चादित्यव्यप्राश्रयां पञ्च रोहितादीन्युपक्रम्येति** । अयमर्थः—'असौ वा आदित्यो देवमधु' इति देवानां मोदहेतुत्वामन्त्रिव मधु । भ्रमस्तु सारूप्यमाहाराय श्रुतिः—'तस्य मधुनो वौरव तिरश्रीनवंशः । अन्तरिक्षं मधुपूः ।' आदित्यस्य हि मधुनोऽपूः पटलमन्त्रि माकाशं, तत्रावस्थानात् । यानि च सोमाज्यपयःप्रभृतीन्यग्रे इत्यन्ते तात्यादित्यरश्मिभिरसिंसंवलितैरुपपन्नपाकान्यमृताभामाणा न्यादित्यमण्डलमृन्मन्त्रमुपैर्नान्विते । यथा हि भ्रमराः पुण्येभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानयन्त्येवमृन्मन्त्रभ्रमराः प्रयोगसमेवार्थं स्मरणादिभिर्क्रवैदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्यः आहृत्य तन्निष्पन्नं मकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीभी रश्मिनाडीभिरुपयति, तदमृतं वसव उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रश्मिनाडीभिः शुक्राभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्य हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधु प्रतीचीभी रश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्रे हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रं त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरितिकृष्णाभी रश्मिनाडीभिरयवेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्रे हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमथवीहिरसमन्त्रभ्रमराः, तथाश्वमेधवाचःस्तोम कुसुमात् इतिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति । अश्वमेधे वाचःस्तोमे पारिप्लवं शंसन्ति इति श्रवणादितिहासपुराण न्याणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं मरुत उपजीवन्ति । अथास्य या आदित्यमधुन ऊर्ध्वा रश्मिनाड्यो गोप्यास्ताभिरुपासनमन्त्रेण वृद्धाहृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । ता एता आदित्यव्यप्राश्रयाः पञ्च रोहितादयो रश्मिनाड्योऽपि कुसुमेभ्यः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतेदेवामृतं दृष्ट्वोपलभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजइन्द्रियसाकल्यवीर्याणाञ्च तदुपलभ्यादित्यं तृप्यति । तेन खल्वमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवति—न केवमुपपासकभाव एकोऽप्येविरुच्यते, अपि तु ज्ञातृज्यभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चेति । **तथाग्निः पाद इति** । अग्निदेवतं सत्त्वात् ब्रह्मदृष्टविधानार्थमुक्तम् । आकाशस्य हि सूर्यः वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चैतस्य अस्यादयः 'अग्निः पादः' इत्यादिना दर्शिताः कथया हि गोः पादा न गवा विद्युज्यन्त, एवमभ्यादयोऽपि नाकाशेन संवर्गिते काशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्ट विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गणकमुपास्यं विधातुं महीकरोति—**वायुः संवर्गः** । तथा स्वरूपेण देवादित्यं ब्रह्मदृष्टोपास्यं विधातुं महीकरोति—**आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः** उपदेशः । अग्निर्देवः

आनन्दगिर्यव्याख्या

नेत्याह—**पुनश्चेति** । लोहितं, शुक्लं, कृष्णं, परं कृष्णं, मध्ये क्षोभत इव, इत्युक्तानि पञ्च रोहितादीन्यमृतानि प्रागावृष्ट्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिरुपस्थितच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजइन्द्रियवीर्याणाञ्च तदुपलभ्यादित्यं तृप्यति । तेन खल्वमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवति—न केवमुपपासकभाव एकोऽप्येविरुच्यते, अपि तु ज्ञातृज्यभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चेति । **तथाग्निः पाद इति** । अग्निदेवतं सत्त्वात् ब्रह्मदृष्टविधानार्थमुक्तम् । आकाशस्य हि सूर्यः वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चैतस्य अस्यादयः 'अग्निः पादः' इत्यादिना दर्शिताः कथया हि गोः पादा न गवा विद्युज्यन्त, एवमभ्यादयोऽपि नाकाशेन संवर्गिते काशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्ट विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गणकमुपास्यं विधातुं महीकरोति—**वायुः संवर्गः** । तथा स्वरूपेण देवादित्यं ब्रह्मदृष्टोपास्यं विधातुं महीकरोति—**आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः** उपदेशः । अग्निर्देवः

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

प्रदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवता-
वचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च । नच ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादि-
ना विग्रहेण चेतनतयार्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवच्चेतनत्वावगमात् ।
एतेनाश्यादयो व्याख्याताः । स्यादेतत् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वन्ताद्यवगमाद्ययमदोष इति । नेत्युच्यते । नहि तावल्लोको नाम किञ्चित्त्वत्तत्र प्रमाणमस्ति ।
प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते ।

रत्नप्रभाध्याख्या

तमः, वामो भारद्वाजः, एवं दक्षिणेनत्रनासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ, वामे जमदग्निः कश्यपौ वागत्रिरित्यर्थः । अत्र ऋषीणां ध्येय-
त्राधिकारः ॥ ३१ ॥ किञ्च विग्रहाभावाद्देवादीनां न काप्यधिकार इत्याह—**ज्योतिषि भावाच्चेति** । आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः
तेऽज्ञारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात्सत्त्वान्न विग्रहवान्देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः । ‘आदित्यः पुरस्तादुदेता
‘इदमेता’ इति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु, तत्राह—**न-**
ति । अम्नादीनामधिकारमाशङ्क्याह—**एतेनेति** । अग्निर्वायुर्भूमिरित्यादिशब्दानामचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्ती श-
—**स्यादेतदित्यादिना** । ‘वज्रहस्तः पुरंदरः’ इत्यादयो मन्त्राः । ‘सोऽरोदीत’ इत्यादयोऽर्थवादाः । ‘इयान्मोगान्धि-
देवा द्यान्ते यज्ञमाविताः ।’ ‘ते तुषास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।’ इत्यादीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्ड-
उल्लिखन्ति, इन्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकसद्भावादनधिकारदोषो नास्तीत्यर्थः । ‘विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यं च प्रस-

भामतीव्याख्या

न्तु ॥ ३२ ॥ यद्युच्येत नाविशेषण सर्वेषां देवर्षीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः, किंतु यथासंभवमिति । तत्रेदमुपतिष्ठते—
ज्योतिषि भावाच्च । लोकिके ह्यादित्यदिशब्दप्रयोगप्रत्ययो ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ । न चैतेषामस्ति चैतन्यम् । नद्येतेषु
दत्तादिवत्तदुत्पत्त्या दृश्यते चेष्टाः । **स्यादेतत् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्य इति** । तत्र ‘जगृम्भाते दक्षिण-
‘ब्रह्मस्तम्’ इति च, ‘काशिरिन्द्र इत्’ इति च । काशिरिन्द्रः । तथा ‘तुविभोवो वपोदरः सुबाहुर्नयसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिमेते’
‘मिषहृवचं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा हविर्भोजनं देवताया दर्शयति ‘अद्भ्योऽन्नं पिव च प्रथितस्य’
यः । तथेयानम्—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अगामिन्द्र इत्यर्वातानाम् । इन्द्रो वृत्राभिन्द्र इमेधिराणामिन्द्रः क्षेमं योगे
इन्द्रः’ इति, तथा ‘ईशानमस्य जगतः स्वर्देशमीशानमिन्द्र तस्युपः’ इति । तथा वरिचसितारं प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च
नं दर्शयति—‘आहुतिमिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छन्ति’ इति, ‘तुत ऐषेनमिन्द्रः प्रजया
‘स्तर्पयति’ इति च । धर्मसाक्षकारा अयाहुः—‘ते तुषास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।’ इति पुराणवचनं च भूयसि
विग्रहादिपञ्चकप्रपञ्चमाचक्षते । लोकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथाहि—यमं दण्डहस्ताम-
नाः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः—प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमेनं लब्धमिति ।
सर्वेषां हृदयति—**नेत्युच्यते । नहि तावल्लोको नामेति** । न खलु प्रत्यक्षादित्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाण-
मस्ति, किंतु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यतामश्नुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावन्मूलाभावादिद्व्येते । नच विग्रहादी
दीनामन्यतममस्ति प्रमाणम् । न चैतिहासादि मूलं भवितुमर्हति, तस्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात् । प्रत्यक्षादीनां

आनन्दगिरिव्याख्या

प्रमाणेवाधिकारः, विरोधादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कचिदनधिकारात् सर्वत्रानधिकारः, ब्राह्मणस्य राजसूयानधिकारेऽपि बृहस्पतिसंवेधि-
कृति शङ्कते—**कुतश्चेति** । देवादीनां विग्रहाद्यभावादनधिकारं सावैविकं साधयति—**ज्योतिषिपीति** । खत्रं विभजते—**यदिति** ।
यः सविता पूषा चन्द्रमा मक्षत्रमिलादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वे प्रसिद्धिद्वयं प्रमाणयति—**लोकेति** । ‘यान्वादित्यः पुरस्ता-
‘इत्यादिः, ‘असौ वा आदित्यो देवपशु’ इत्यादिवच्यशेषः । उदयास्तमयौ च ज्योतिर्मण्डलस्योपलभ्येते, तेन तदेवादित्यपदोक्तमस्तु ।
तस्यैवाधिकारः, तत्राह—**नचेति** । आदित्यादीनामचेतनत्वादनधिकारेऽपि चैतन्यादम्यादीनामधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह—
ति । न खलवादित्यादिव्योऽप्यदयो विशिष्यन्ते, येन तेषां चेतनत्वादधिकारित्वेति । देवादीनां विग्रहाद्यपेरिग्रहादनधिकारिते-
त्ययमागः सिद्धान्ती शङ्कते—**स्यादिति** । ‘वज्रहस्तः पुरंदरः’ इत्यादयो मन्त्राः । ‘प्रजापतिरात्मनो वयामुदक्निदद’ इत्यादयोऽर्थ-
‘इयान्मोगान्धि वो देवा द्यान्ते यज्ञमाविताः ।’ ‘ते तुषास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।’ इत्यादीतिहासपुराणानि ।
यमं दण्डहस्तामल्लिखन्ति । वरुणं पाशहस्तम् । अतो मन्त्रादिप्रामाण्याद्देवादीनां विग्रहादियोगादिध्यायिकारित्वेति । **विग्रहवत्वादी-**
‘दित्यस्येन हविर्भोजनं तुष्टिरित्यर्थे फलदानं च गृहीतम् । देवादीनां विग्रहादिपञ्चकं प्रामाणिकमित्युक्तं दपयति—**नेतीति** । यदुक्तं

न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरमूल-
माकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां
विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवा-
यिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्माद्भावो देवादीनामधिकारस्य ३२

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते ।
यद्यपि मन्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्म-
विद्यायां संभवः । अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिपेधाद्यपेक्षत्वाद् अधिकारस्य । नच कचिदसंभव इत्येता-
वता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राज-
सूयादिष्वधिकारः संभवति । तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य

रत्नप्रभाष्याख्या

व्रता । फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विग्रहादिकम् ॥' मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति—**नेत्यादिना । न चात्रेति ।** विग्रहा-
दावित्यर्थः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह—**अर्थवादा इत्यादिना ।** ब्रीह्यादिवप्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयो-
गसंबन्धमिधानार्था नान्नतविग्रहादिपरा इति सीमांसका आचक्षत इत्यर्थः । तस्मात् विग्रहाभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ सूत्रान्
प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्तमिति—**तुशब्द इत्यादिना ।** ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकरोति, विद्यात्वात्, मन्वादिविद्यावदिति उक्तहेतु-
रप्रयोजक इत्याह—**यद्यपीति ।** दर्शादिकं, न ब्राह्मणमधिकरोति, कर्मत्वात्, राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्याल्लेहे-
राह—**नचेति ।** यत्र यस्याधिकारः संभवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न संभ-

भास्मतीव्याख्या

चात्राभावादित्याह—**इतिहासपुराणमपीति ।** ननुक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरिति, अत आह—**अर्थवादा**
अपीति । विष्णुदेशेनैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा विधिविषयताशस्यलक्षणपरा न स्वाधे प्रमाणं भवितुमर्हति । 'यस्य
शब्दः स शब्दार्थः' इति हि शब्दन्यायविदः । प्रमाणातरेण तु यत्र स्वार्थेऽपि समर्थते, यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम्, तत्र प्रमाण-
न्तरवशात्तोऽभ्युपेयते न तु शब्दसमर्थताम् । यत्र तु न प्रमाणांतरमस्ति, यथा विग्रहादिपञ्चके, सोऽर्थः शब्दादेवावगमनः ।
अतस्परश्च शब्दो न तदवगमयितुमलमिति । तदवगमपरस्य तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चेत्तं वाक्यमुभयपरं भवेति
वाक्यं भिद्येत । नच संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगता विग्रहादिमत्ता अन्यपराच्छब्दादवगमनस्यैव
मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च ब्रीह्यादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्र तत्र विनियुज्यमानाः प्रमाणभावात्तनुप्रवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषु तु
कर्मस्वित्यपेक्षायां दृष्टे प्रकारे संभवति नाद्यकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्मृत्या चातुतिष्ठति स्वल्पदृष्टाः
पदार्थान् । औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्मरणतात्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं
युज्यत इति न तेभ्योऽपि तस्तिद्धिः । तस्मादेवताविग्रहवत्तादिभावग्राहकप्रमाणाभावात् प्राप्ता पृथप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्तम् ॥ ३३ ॥
एवं प्राप्तेऽभिधीयते—**भावं तु बादरायणोऽस्ति हि । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति** इत्यादि भूतथातोपादिक

आनन्दगिरौषव्याख्या

लोकतो विग्रहादिधीरिति, तत्राह—**न तावदिति ।** तर्हि प्रत्यक्षादिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धेन भेदः, तत्राह—**प्रत्यक्षादिष्वेव** इति ।
अस्तु तर्हि तन्मूल लोकप्रसिद्धिः, नेत्याह—**न चेति ।** देवताविग्रहादिपञ्चकं सप्तमर्थः । तर्हि लोकप्रसिद्धेरितिहासपुराणं तु
तत्राह—**इतिहासेति ।** तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्मूलमिति चेत्, अस्तु तर्हि निर्मूलं तल्लोकप्रसिद्धेर्मूलं, पौरुषेयगिरां मूलभावं प्रा-
प्यासिद्धेः । नच तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्मूलं, तन्मूलतया संभावितार्थवादमन्त्राणां निरसित्यामणत्वादिति भावः । अपौरुषेयक-
मर्थवादानां तर्हि लोकप्रसिद्धिर्मूलत्वं, न, अर्थवादाधिकरणविरोधादित्याह—**अर्थवादा इति ।** मन्त्राणां तर्हि स्तुत्यर्थेलाभावात्तन्मूलत्वात्
क्याह—**मन्त्रा इति ।** ब्रीह्यादिवत्कर्मणि श्रुतिलिङ्गादिविनियुक्तानां तेषां दृष्टारोपकारे सत्यदृष्टकल्पनयोगात्, अर्थपरत्वस्य शब्दान्तरे
गिकत्वात्, प्रयोगसमवेतार्थसृष्टावे तात्पर्यं, नान्नतदेवताविग्रहादावपि, तात्पर्यभेदे वाक्यभेदादिति मत्वा मन्त्राधिकरणमुक्तेः प्रमाणमपि-
इत्याचक्षत इति । विग्रहादिपञ्चके मानाभावे फलितमाह—**तस्मादिति ॥ ३२ ॥** सूत्रान् प्राप्ते पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति—**यत् तस्ति ।**
तत्र परपक्षनिषेधं स्वपक्षप्रतिष्ठां च विमज्जते—**तुशब्द इति ।** यदुक्तं ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकरोति, विद्यात्वात्, मन्वादिविद्यावदे-
त्वमाह—**यद्यपीति ।** तत्र देवादीनामधिकारस्य संभवे हेतुमाह—**अर्थित्वेति ।** वैराग्यादिब्रह्मचर्यादिसंग्रहायामादिपदम् । विधि-
सामर्थ्यस्यैव योग्यतास्यस्याधिकारकारणत्वेऽपि तत्प्रयोजकत्वेनार्थित्वाद्यस्येयम् । अतिप्रसङ्गपक्षबाधकोपपन्नं चेदमनुमाननिरास-
नेति । राजसूयाधनधिकृतस्यापि ब्राह्मणस्य बृहस्पतिसत्वे प्रामाण्याधिकारः । प्रकृते तु कैषमिल्याशङ्क्याह—**ग्रहेति ।** तत्र

भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम्—‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव-
त्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्’ (बृ० १।४।१०) इति । ‘ते होषुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो
यमात्मानमन्विष्य सर्वान्श्च लोकानामोति सर्वान्श्च कामान्’ इति । ‘इन्द्रो ह वै देवानामभि-
प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्’ (छा० ८।७।२) इत्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसं-
वादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति । अत्र ब्रूमः—ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो
देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादादिषु
तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं
विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे—मेधातिथेर्मेधेति । ‘मेधातिथि
इ काण्वायनमिन्द्रो मेधो भूत्वा जहार’ (षड्विंश० ब्रा० १।१) इति । स्मर्यते च—‘आदित्यः
रूपो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह’ इति । मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते,
मृदब्रवीदापोऽभ्युपगम्यन्ति दिवदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोर्यादित्यवचेतनत्वमभ्युपग-
म्यते । चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं मन्त्रा-

रत्नप्रभाख्या

ततो न चापेक्षेतेत्यन्वयः । तद्ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्त्वेनावुच्यत स तद्ब्रह्मभवदित्यर्थः । ते ह देवा ऊचुर-
न्त्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरासुराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र ब्रह्माभ्युपगमिति
विग्रहे याज्ञवल्क्य उवाच तस्मिन् मोक्षधर्मेऽप्युक्तं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह—स्मार्तमिति । यथा बालानां गोलकेषु
दिपदप्रयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्मौलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवता स्वी-
कृत्याह—ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यवहारादित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं, तत्राह—अस्ति
। तथाहि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उदात्तगुणस्थ कृत्स्नं तत्संबन्धी योऽर्थवादे—‘इन्द्र, आगच्छ’
देः । तत्र मेधातिथेर्मेध, इतीन्द्रसंबोधनं श्रुतं, तथाचष्टे—मेधेति । मुनिं मेधो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेध, इतीन्द्रसंबो-
धार्थः । यदुक्तमादित्यादयो मृदादिवदचेतना एवेति, तत्र, सर्वत्र जडाजडांशद्वयसत्त्वादित्याह—मृदिति । आदित्यादौ को
पः कथेतनांश इति, तत्राह—ज्योतिरादेस्त्विति । मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वायें न प्रमाणं, अ-

भामतीव्याख्या

चेतनत्वमभ्युपगम्यते इत्यन्तमतिरोहिताथम् । मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादिति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराण-
ग्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तितस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते—यदप्युक्तमिति । एकदेशिमेतेन

आनन्दगिरियव्याख्या

भावो स्थिते देवानां मध्ये यो यो देवः प्रतिबुद्धवानात्मानमहं ब्रह्मासीति स स प्रतिबोद्धैव तद्ब्रह्मभवत् । तथापि जातित्रयस्यैव
कारमाशङ्क्याह—ते हेति । ते देवाश्चासुराश्चान्योन्यमुक्तवन्तः किल, हन्त यथनुमतिर्भवतां तर्हि तमात्मानं चिन्तरयामः । वं
ये शास्त्रा सवीणि फलान्माप्नोतीत्युक्त्वा विद्याग्रहणार्थेऽविरोचनौ प्रजापतिमाजग्मतुरित्यर्थः । चकारो बृहदारण्यकश्रुत्या छान्दो-
समुच्चयार्थः । श्रौतलिङ्गेनानुमानबाधं दर्शयित्वा स्मार्तेनापि तद्बाधं दर्शयति—स्मार्तमिति । ‘किमत्र ब्रह्म अमृतं किं-
जम् । चिन्तेयेत्तत्र वै गत्वा गन्धर्वं मामपृच्छत ॥ विदवावसुस्ततो राजा वेदान्तज्ञानकोविदः ।’ इति मोक्षधर्मे जनकवाज्ञ-
याप्रथमाद्वज्रसंवादोक्तानुमानासिद्धिरित्यर्थः । आदित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वात्तत्सचेतनस्य विग्रहादिरहि-
षिकारोऽस्तीत्युक्तं, तत्राह—यदपीति । गोलकादिषु प्रयुक्तचक्षुरादिशब्दानामतिरिक्तेन्द्रियार्थवद्वादिशब्दानां ज्योति-
ष्येभ्योऽपि तदतिरिक्ते चेतने प्रवृत्तिरित्याह—ज्योतिरिति । दृष्टान्तेऽतिरिक्तेन्द्रियसत्त्वे मानवप्रकृते तत्रास्तीत्याशङ्क्याह—
। यथा चेतने देवतात्मन्यादित्यादिशब्दस्तथा मन्त्रादिषु शाब्दव्यवहारादिति हेत्यर्थः । कथं तर्हि ज्योतिरादिष्वादिशब्दः,
अस्तीति । देवादीनामनेकरूपप्रतिपत्तियोगाच्चेतनाचेतनयोरादित्यादिशब्दानां मुख्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । देवादीनां विविधविग्रहप्र-
माणमाह—तथाहीति । सुब्रह्मण्यो नामोद्भूतगुणप्रविष्टः कश्चित्स्विविशेषस्तत्संबन्धार्थवादे—‘इन्द्र, आगच्छ’ इत्यादिः । तत्र-
ः मेध, इतीन्द्रसंबोधनं मन्त्रपदं श्रुतं, तथाचष्टे—मेधेति । इन्द्रस्य नानाविग्रहयोगेऽपि देवतान्तरस्य किमित्याशङ्क्याह—स्मर्यते
यमो वायुरिन्द्रश्च पुरुषो भूत्वा तामेवोपजग्मुः । अथिनौ च पुरुषो भूत्वा माद्रीमुपजग्मतुरिति महाभारते प्रसिद्धमित्यर्थः ।
दिवदचेतनत्वं, तत्राधिष्ठातृविवक्षया, अधिष्ठेयविवक्षया वाचेतनत्वम् । प्रथमं प्रत्याह—मृदादिद्विति । तेष्वधिष्ठातृचेतनो-
नमाह—मृदिति । आदिशब्देन वागादिसंवादो गृहीतः । द्वितीये दाष्टान्तिकेऽपि तदिष्टमेवेत्याह—ज्योतिरादेरिति ।
पिष्ठातृचेतनत्वं मानवदत्र तदभावादधिष्ठेयवदधिष्ठातृपि न चैतन्यमित्याशङ्क्याह—चेतनास्त्विति । मन्त्रादयो न स्वायें मानं,
स्वत्वात्, विषमक्षणावस्थवदित्युक्तमनुवदति—यदपीति । यस्मान्मात्रासिद्धिर्वाधेता धीस्तात्सात्तद्वाधः सिध्यति । यत्र तु

यथादेयोरन्यार्थत्वात् देवताविग्रहाद्विग्रकाशनसामर्थ्यमिति । अत्र ब्रूमः—प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सङ्गावासङ्गावयोः कारणं, नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा । तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते । अत्राह—विषम उपन्यासः । तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसातुम् । नहि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽन्तरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति । यथा 'न सुरां पिबेत्' इति नञ्ब्रूति वाक्ये पदत्रयसं-
न्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते । न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसंबन्धात्सुरापानवि-
धिरपीति।अत्रोच्यते—विषम उपन्यासः।युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वाद्वान्तरवा-
क्यार्थस्याग्रहणम् । विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रति-
पद्यान्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते । यथा हि—'वायव्यं श्वेतमालभेत
भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना संबन्धः, नैवं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा
देवता वायुमेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' इत्येषामर्थवादगतानां पदा-
नाम् । नहि भवति वायुर्वा आलभेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि । वायुस्वभावसंकीर्त-

रक्तप्रभाष्याख्या

न्यपरत्वात्, विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यवदित्याह—यदपीति । अन्यपरादपि वाक्याद्वाधाभावे स्वार्थो आह इत्याह—अत्र ब्रूम
इति । तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति—तथा हीति । तृणादी प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति विसं-
शङ्कते—अत्राहेति । विध्युद्देशो विधिवाक्यं, तदैकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः । वृत्तान्तो भूतार्थः ।
विग्रहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्ववान्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्ययोऽस्तित्वत आह—नहीति । सुरापानश्र-
योऽपि स्यादिति भावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्मैवमित्याह—अत्रोच्यते इति । नञ्पदमेकं यदा सुरां पि-
बेदिति पदाभ्यामन्वेति तदा पदैकवाक्यमेकमेवार्थानुभवं करोति नतु पदद्वयं पृथक्सुरापानं बोधयति, तस्य विधौ निषेधात्
पतेर्वाक्यार्थानुभवं प्रत्यद्वारत्वात् । अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गं स्तुतिद्वारं बोधयन्विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यति हि
प्रहायानुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्य पदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह—यथा हीति ।

भामतीत्याख्या

तावत्परिहरति—अत्र ब्रूम इति । तदेतत्पूर्वपक्षिणस्तथाप्य दूषयति—अत्राह पूर्वपक्षी । शब्दादी खलियं गतिः, यनात्
र्याधीनवृत्तित्वं नाम । नह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । नहि श्वित्रिनिर्गोजनपरं श्वेतो धावतीति वाक्यमिति तत्र
मेयगमनं गमयितुमर्हति । नच नञ्ब्रूति महावाक्येऽन्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्योऽवगन्तुम् । नच प्रत्ययमात्रातोऽर्थे
ऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् । न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः । नह्युदकाहणार्थिना घटदशीनायोन्मीलितं चतुर्धनुर्वा ब
पटं वा केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाधाह—अत्रोच्यते विषम उपन्यास इति ।
अयमभिसंधिः—लोके विशिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रमरणे पर्यवस्यन्ति । नहि स्वार्थमात्र-

आनन्दितीरय्याख्या

यतो मानात्र तथा धीनं ततस्तत्सिद्धिरित्युत्तरम् । तथाच मन्त्रादिभ्योऽपि स्वार्थं चेदवाधिता धीस्तत्सतोपां तत्र प्रामाण्यमित्याह—अत्रेति ।
अनन्यार्थत्वे स्वार्थं प्रामाण्यमन्यथा नेत्युक्तमाशङ्क्याह—नेति । नहि विषमक्षणवाक्यमन्यार्थत्वात् स्वार्थं मानं किंतु मानान्तरे
रोधात् । अवेक्षणस्य च संस्कारार्थस्य स्वार्थपरिच्छेदकत्वात् । नच तथाविधं वाक्यं न परिच्छेदकं, संवादविस्वादायोरसतोत्पन्नस्य
त्पयोत्तपरिच्छेदोऽप्येवात् । न चानन्यार्थत्वं प्रामाण्ये प्रयोजकं, अबाधितस्वार्थज्ञाने तदभावेन प्रामाण्याभावाद्दृष्टेरित्यर्थः । अनन्यार्थत्व-
योजकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तथाहीति । प्रतिसंयोगिवस्तुतात्पर्योनयेक्षमेव मानं चक्षुः । वाक्यं तु यत्र तात्पर्यं तत्र मानं न प्रत्य-
मिति वैशेष्यमाह—अत्रेति । विध्युद्देशो विधिवाक्यं, विधिरुदित्येतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स्तुत्यर्थत्वं विधेः प्राशस्त्यलक्षणात्प्रत्य-
वृत्तान्तो भूतार्थः । महावाक्यावान्तरवाक्यभेदेन पृथक्प्रत्यायकत्वं मन्त्रादेर्विधेः श्वेत्याशङ्क्याह—नहीति । तत्र दृष्टान्तः—यथेति ।
यसंबन्धाद्विधिरपि तत्र भाति, अप्राप्तनिषेधयोगादित्याशङ्क्याह—नेति । न प्रत्ययमात्रादर्थसिद्धिः, तत्प्रत्ययस्य रागप्राप्तया प्रत्यय-
तत्प्राप्तस्य च रजतादिविशेषादित्यर्थः । यद्यपि पदैकवाक्यतायां नाभ्यन्तरपीथिशिष्टबोधनप्रयुक्तपदानामन्यथापर्यवसानात्, तथापि कस्य
कवाक्यतायां द्वाराथे वाक्यार्थपीः । यथा देवदत्तस्य गौः केतव्या बहुक्षीरेत्युक्ते बहुक्षीरत्वाद्वा कृपेण तात्पर्यमित्युभयं तात्पर्य-
हीति । अर्थादस्यपदानां विधिना साक्षादसंबन्धे योग्यत्वाभावं हेतुमाह—नहीति । कथं तर्हि विधिना तेषामन्यत्र, तत्र-
वाधिवति । अन्यथनविध्युपात्तसाक्षरमात्रस्यापि नैष्कस्यायोगात्तत्फलकाङ्क्षायामर्थवादानां विधेयस्तुतिलक्षणया तदैकवाक्यता-

नेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्यैवं विशिष्टदैवत्वमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र सोऽवान्तर-
वाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्ध-
स्त्वत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्त्वित्प्रमा-

रत्नप्रभाख्याख्या

। सादन्वयायोगं दर्शयति—न हीति । अर्थवादात्सर्वत्र स्वार्थग्रहणमाशङ्क्यार्थवादान्विभजते—तद्यत्रेति । तत्तत्रार्थवादेषु
त्र ‘अग्निहिंसस्य भेषजम्’ इत्यादावित्यर्थः । ‘आदित्यो यूषः’ इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वादिगुणवादः । यत्र ‘वज्रहस्तः पुर-
रः’ इत्यादौ मानान्तरसंवादविसंवादी न सत्तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः । इति विमृश्यैस्त्वयाधारः । विप्रहार्थवादः स्वार्थेऽपि

भामतीव्याख्या

अथ लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः । वाक्यार्थे तु दृश्यते । न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते
। स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमित्येष्वान्तरव्यापारः कल्पितः पदानाम् । नच यदर्थं यत्तत्तेन विना पर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्रा-
गि पर्यवसानं पदानाम् । नच नञ्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम् । तथा सति नन्वपदनर्थकं स्यात् । यथाहुः—‘साक्षा-
न्ति कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णोस्तथापि नेतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्कले ॥ वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरायकम् । पाके
लेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥’ इति । सैयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण संबन्धस्तत्र लोका-
रतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धायापेक्षैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यवसितवृत्तिः पश्चात्तु तद्विज्ञेतोः प्रयोजना-
पेक्षायामन्वयः कल्प्यते । यथा ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं
मालम्बत’ इत्यत्र । इह हि यदि न स्वाध्यायाभ्यासनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेत्युक्तो भूतार्थमानपर्यवसि-
नार्थवादः विपुद्गशेनेकवाक्यतामागमिष्यत् । तस्मात् स्वाध्यायविधिवशात्कैमार्थोकाङ्क्षयां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण
यथासत्त्वं लक्षयन्ति, न पुनरिवविज्ञातस्वार्थी एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत् । अभिधेयाविना-
स्य तद्विज्ञस्याभावात् । अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसंबन्धमेव तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य
; स्वार्थस्यास्त्यभावात् । न चैतत्सर्वं स्वार्थविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थो अर्थवादो दृश्यते,
—‘आदित्यो वै यूषः’ ‘यजमानः प्रस्तरः’ इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तराविरोधः, यथा च स्तुल्यर्था, तदुभयसिद्धयर्थं
वादस्तु’ इति च ‘तत्सिद्धिः’ इति चातुर्यज्जैमिनिः । तस्माद्यत्र सोऽर्थेऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्त्वत्र गुणवादेन प्राश-
ङ्ग्येति लक्षितलक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति, द्वयोः परस्परानपे-
ः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्राये प्रवृत्तेः । प्रमाणपेक्षया त्वनुवादकत्वम् । प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादित्योऽर्थमवगच्छति
धाम्नायतः, तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्षत्वात् । ननु प्रमाणपेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । नन्वेवं मानान्तरविरोधेऽपि कस्माद्-
गो भवति, यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्मान्न बाध्यते, वेदान्तैरिवार्द्धितविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः, कस्माद्वा-
दवेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते । अत्रोच्यते—लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च ।
; मिन्वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः, एवं वाक्यद्वयैकवाक्यतायामपि । यथेयं देवदत्तया गौः
येत्येकं वाक्यम्, एषा बहुश्रीरेत्यपरं तदस्य बहुश्रीरत्यप्रतिपादनं द्वारम् । तात्पर्यं तु क्रेतव्येति वाक्यान्तरार्थः । तत्र यद्वा-
त्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते । यथा विषं भक्षयेति वाक्यं मा अस्य गृहे भुङ्क्तेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् । यत्र तु तात्पर्यं
मानान्तरविरोधे पांस्वेष्यप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पीर्वापर्यपार्थोलोचनया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मपातिपादनपरा अपौ.
या सतः सिद्धतात्त्विकप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणभावात्प्रत्यक्षादीनि प्रच्यव्यं सांख्यव्यहारिके तस्मिन्व्यवस्थापयन्ति ।
‘आदित्यो वै यूषः’ इति वाक्यमादित्यस्य यूषत्वप्रतिपादनपरमपि तु यूषस्तुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारभूतो
। गुणवादेन नीयते । यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति, यथा देवताविग्रहादौ, तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न
यत्तुम् । नच गुणवादेन नेतुं, को हि मुख्ये संबधति गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात् । तथा सत्यन्यधगतं विग्रहादि प्रतिपादयत्
मिधेवेति चेत् अद्वा । मिश्रमेवैतदवाक्यम् । तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत् । न । द्वारतोऽपि तदवगतो तात्पर्यान्तरक-

आनन्दगिरियव्याख्या

न्यभेदेऽपि वाक्यभेदः, तात्पर्यभेदस्य तद्भेदकस्याभावादित्यर्थः । तर्हि सर्वत्रार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यात् ‘अग्निहिंसस्य’
पि स्वार्थे प्रमाणं, नेत्याह—तद्विदति । मानान्तरसंवादाभावात् ‘आदित्यो यूषः’ इत्यादीनां स्वार्थे प्रामाण्यामाशङ्क्योक्तम्—यत्रेति ।
स्तः पुंस्वरः’ इत्यादिषु संवादविसंवादयोरभावेऽपि संदेहाच्च स्वार्थं मानतेत्याशङ्क्याह—यत्र विवति । इति शब्दाद्ध्वं विवा-
पार्थम् । उक्तं हि—विरोधे गुणवादः सादनुवादोऽवधारितः । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्विति मत्तः ॥’ इति । यत्र विषयमा-
। तत्र संवादो दृष्टः । प्रकृते तदभावात्किं गुणवादः किंवा यत्र विरोधस्तत्रैव तद्दृष्टेरिह तदभावाद्विषयानार्थतः संदेहे मानानां
मानत्वाद्विषयानार्थता सति च मुख्ये गौणानाश्रयणार्थवादवाक्यानि स्वार्थप्रमितान्वयन्यायान्वये कलवशदान्यार्थानि, विधिप्रकरणस्था-

णान्तराविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः । एते मन्त्रो व्याख्यातः । अपिच विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयन्निरेपेक्षितमिन्द्रादी स्वरूपम् । नहि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । नच चेतस्यानारूढायै ता तस्यै देवतायै हविः प्रदानुं शक्यते । आश्रयति च—‘यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्याये

रत्नप्रभाष्याख्या

तात्पर्यवान्’ अन्यपरत्वे सत्यज्ञातावाधितार्थकशब्दत्वात्, प्रयाजादिवाक्यवदिति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति—एतेने वेदान्तानुवादगुणवादानां निरासाय हेतोः पदानि । न चोभयपरत्वे वाक्यभेदः, अवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थत्वादिति न विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवैदेवताविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह—अपिचेति । ननु केशात्मके कर्मणि विधिः फलं विनानुपपन्न भवतु ‘यन्न दुःखेन संभिन्नम्’ इत्यर्थवादसिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः । विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिः, तामाह—न ही उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य इत्यत्र धृतिमन्याह—यस्या इति । अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रह एवम् । कर्मप्रकरणपाठाद्विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत्कर्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्यं, तां विना कर्मापूर्वासिद्धेः । किंच सुप्रसन्नविग्रहवैदेवतां त्यक्त्वा

भामतीव्याख्या

स्पनाऽयोगात् । नच यस्य यत्र न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यं, तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति वि परमपि न स्यात्, विशेषणाविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्परश्रयत्वम् । आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां वि विषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपर्येभ्योऽपि विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य वि त्वेनाविच्छेतायभ्युपेयानि यथा, तथाप्यपर्येभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे युक्तास्त्यक्तम् । नहि मुख्यार्थसंभवे गुणवादो युज्यते । नच भूतार्थमप्यर्थोत्प्रेषणं वचो मानान्तरापेक्षं स्वाधे, येन मानान्तरा भवेदप्रमाणमित्युक्तम् । स्यादेतत् । तात्पर्यैक्येऽपि यदि वाक्यभेदः, कथं तर्ह्यर्थैकत्वादिकं वाक्यम् । न । तत्र तत्र यथासं तस्य विशिष्टिकपदार्थप्रतीतिर्यवसानसंभवत् । स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः कचिद् द्वारमतेः कचिद् द्वारीत्येतावान् विशेषः । न सति ओदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेदप्रसङ्गः । अन्यो हि संसर्ग ओदनं भुक्त्वाति, अन्यस्तु ग्रामं गच्छतीति । न । प्रतीतिरप्यवसानात् । भुक्त्वाति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्येसां तस्मादावति पदसमूहं पदाहिताः पदार्थस्मृतयः पर्यवस्यन्ति तावदेकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चेताः पर्यवस्यन्ति विवेकं वि वाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः । नच ब्राम्यां ब्राम्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पञ्चषट्पदवति वाक्ये एकस्मिन्नान्तरमह नानालेऽपि विशेषणानां विशेष्यस्यैकत्वात्, तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोपेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे वाक्यभेद एव । तस्माद्विधित्वाक्यार्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरैव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययवासितस्यपारयोः पञ्चकुम्भे पेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम् । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानीति । देवतासुद्दिश्य हविरवमुष्य च तद्विषय त्वत्याग इति यागशरीरम् । नच चेतस्यानालिखिता देवतोद्देशं शक्या । नच रूपरहिता चेतसि शक्यते आलेखितुमि यागविधिर्नैव तद्वृत्तापेक्षिणा यादृशमन्यपर्येभ्योऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते, रूपान्तरकल्पनायां मानाभावात् मन्त्रार्थवादयोरन्त्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच्च । यथा हि ‘ब्राह्मो ब्राह्मस्तोमन यजेत’ इति ब्राह्मस्वरूपापेक्षायां यस्य पिता पिता वा सोमं न पिबेत् स ब्राह्म इति ब्राह्मस्वरूपमवगतं ब्राह्मस्तोमविष्येपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा तत्कं रूपमलौकिकं ‘स्वर्गकामो यजेत’ इति विधिनापेक्षितं सदर्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवतारूपमपि । न द्वेयो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसन्तापमपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानगुणपद्यत इति समारोपितमेव रूप देवता मन्त्रार्थवादेरुच्यते । सत्यं, रूपज्ञानमपेक्षते । तच्चान्यतोऽसंभवाभ्यन्तार्थवादेभ्य एव । तस्य तु रूपस्यासति बाधेऽप्युपवादात् तद्वत्ता परित्यज्यायथात्मननुभूयमानमासंप्रतं कल्पयितुम् । तस्माद्विष्येपेक्षितमन्त्रार्थवादेभ्यपरंपरि देवतारूपं बुद्धादनुपेक्षितम्

आनन्दगिरिव्याख्या

नुवादविरोधविधुरवाक्यत्वात्, प्रयाजादिवाक्यवदित्यनुमानादित्याह—प्रतीतीति । अर्थवादानां संवादविसेवादासत्त्वे स्वाधे प्रमाणमेव मन्त्राणामपि तदुक्तमेवेत्यतिदिशति—एतेनेति । तस्यापि संवादाद्यभावे स्वाधे मानत्वाविशेषात्प्रतीते देवतारूपे प्रामाण्यमावश्यकत्वे न केवलं मन्त्रादिप्रमाणकमेव देवतारूपं विधिप्रमाणकमपीत्युपादानं प्रमाणयति—अपिचेति । यथा स्वर्गकामवाक्ये विष्येपेक्षितं रूपं ‘यन्न दुःखेन संभिन्नम्’ इत्यर्थवादसिद्धं विधिप्रमाणकं तथा यागविधिर्नैव देवतारूपापेक्षणादर्थवादोऽदिसिद्धमपि तदप्यं तद्वत्ता मेवेत्यर्थः । कथमिन्द्रादिस्वरूपापेक्षा विधीनां, ते हि करणतिकर्तव्यताभाव्यमन्त्रापेक्षिणः, तत्राह—नहीति । दर्शपूर्णमासादित्याग तात्कारोपणमपि सा भूत्, तत्संप्रदानकविद्विदिकस्य तदपेक्षत्वाभावादित्यागशङ्क्याह—न चेति । देवतासुद्दिश्य हविरवमुष्य, तत्र त्यागात्मकत्वात्त्यागस्येत्यर्थः । न केवलं यागदेहालोचनया चेतसि देवतारोपः, किंतु श्रयमाणत्वाच्चेत्याह—आश्रयति तदेकवाक्यम्

वद्करिष्यन्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१) इति । नच शब्दमात्रमर्थस्वरूपं संभवति, शब्दार्थयोर्भेदात् । तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरेन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानींतनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् । ततश्च राजसूयादिचोदनोपगृह्यत् । इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत । ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्माद्विग्रहोक्तवशाच्चिन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति श्लिष्यते ।

रत्नप्रभाख्या

न देवतेति भक्तिरयुक्त्याह—नच शब्देति । न चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यक्त्याकृत्यात् । अतः शब्दस्यार्थकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह—तत्रेति । एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकं विग्रहे मानमित्याह—इतिहासेति । प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः । व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादिमूलाह—प्रत्यक्षेति । व्यासादयो देवादिप्रत्यक्षश्चान्याः, प्राणिन्त्वात्, अस्मद्विद्वत्यनुमानमतिप्रसङ्गं दूषयति—यस्त्विदानीम् । सर्वे घटाभिन्नं, वस्तुत्वात्, घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षत्रियामावं वर्णाश्रमाभावं श्रमाद्यवस्थां च ब्रूयात्, निरङ्कुशवृद्धित्वात् । तथाच राजसूयादिशास्त्रस्य कृतदियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः ।

भामतीव्याख्या

प्रेममाणकमेवेति युक्तम् । स्यादेतत् । विन्येषशायामन्यपरादपि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीकृत्यते, तदपेक्षैव तु नास्ति, शब्दरूपस्य ताभावात्, तस्य च मानान्तरवैधादित्यत आह—नच शब्दमात्रमिति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो विग्रहादितिहासः, ने तु इतिहासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थवादमूल्ये वा प्रत्यक्षादमूल्ये वेत्याह—इतिहासेति । श्लिष्यते युज्यते । तदव्याख्यातमन्यत् । तदेवं मन्त्रार्थवादसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वादिपूजावद्देवतापूजाभक्तौ यागो देवताप्रसादादिद्वारेण लोप्यकल्पते । अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपद्यमानस्य तदनुपपत्तिः । न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावोदेवतातः फलोत्पादे भावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं वा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि फलवत्या णक्षपक्षकणावान्तरव्यापारत्वादेवताभोजनप्रसादादीनाम्, कृषिकर्मण इव तत्तद्वान्तरव्यापारस्य सत्स्याधिगमसाधनत्वम् । मेधादीनामिदोलत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्ते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणो अपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसात्प्राप्त्यपारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानं, ननु देवताया विग्रहादिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममीश्याः सूत्रम्—'अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिः' इति विरुध्यते । तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्थितिः

आनन्दगिरियव्याख्या

पदिभ्यो देवताविग्रहादि ग्राह्यं, तदपेक्षैव नास्ति, शब्दरूपस्यैव देवतात्वात्, तस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्, तत्राह—न चेति । विमता ईः शब्दातिरिक्तार्थकारा, कारकबुद्धित्वात्, कर्तृबुद्धित्वात् । नच मन्त्ररूपकारकबुद्धौ व्यभिचारः, तत्रापि ऐश्या गार्हपत्यम्' इत्यादिकारकादिशब्दातिरिक्तमन्त्ररूपकारकबुद्धित्वोपगमादिति भावः । ननु तथापि देवतारूपज्ञानमुद्देशोपेक्ष्यते, न तदपसस्वम्, आरोपादपि विभेगाणोपिदम्बिधत्, तत्राह—तत्रेति । दृष्टत्वात् इति बाधके न मिथ्यात्वम् । नच कर्मणो देवतागुणत्वात्तस्मादेव फलोत्पादे वागस्य श्रवणविरोधः, अपूर्वदेवताप्रसादस्यापि यागवान्तरव्यापारत्वादित्यर्थः । न केवलं मन्त्रार्थवादयो देवताविग्रहादिसिद्धिः किं चित्ति-सपुराणदक्षिणाह—इतिहासेति । मन्त्रादावुक्तप्रामाण्यप्रकारो व्याख्यातो मार्गः । न केवलं मन्त्राण्येव तन्मूलं किं तु प्रत्यक्षादपीह—प्रत्यक्षादीति । ननु न तत्तस्य मूलं, न हि देवादिविषयमसदादीनामस्ति प्रत्यक्षं, तत्राह—अवतीति । व्यासादीनां तद्वि-प्रत्यक्षमस्तीत्यत्र मानमाह—तथाचेति । न चार्थं प्रत्यक्षमितिहासादिसिद्धं तच्च तन्मूलतया मानमित्येत्यन्यथाश्रयं, आर्षप्रत्यक्षस्य मिश्रप्रत्यक्षानर्भुतस्यानुमानागमाभ्यामेव सिद्धत्वात्, इतिहासादौ च तन्मूलत्वव्यक्तीकरणाय तदनुवादादित्यर्थः । ननु पूर्वैषि व्यासा-न देवादिप्रत्यक्षवन्ति, प्राणिन्त्वात्, अस्मादिवदित्यनुमानाच्च योगिप्रत्यक्षं तन्मूलमिति शङ्कते—यस्तिष्ठति । सामान्यतो दृष्टम-भक्त्या प्रत्याचष्टे—स इति । विमतं घटमात्रं, वस्तुत्वात्, घटवदित्यपि संभवदित्यर्थः । अतीतानागतौ कालौ, सार्वभौमस्यैव, तन्मूलं, वतमानवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वप्रत्याह—ततश्चेति । विमतः कालोऽप्यव-हारादिर्णाश्रमशाली, कालत्वात्, संमतवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वप्रत्याह—ततश्चेति । तत्र सत्यं तत्तदुपेक्षु तत्तदार्थश्रमयोगिताया तत्तदसंकीर्णधर्मबोधकमित्यर्थः । सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसक्तिप्रहावे फलितमाह—मानत्वादिभ्यः देवतासाक्षात्कारोद्देशेन उपविशनादपि युक्तमेतदित्याह—अपि चेति । अतियेनेन संगोपायः देवतामात्राकारकः

अपिच स्मरन्ति—‘स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः’ (यो० सू० २।४४) इत्यादि । योगोऽप्यणिमा-
द्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमाश्रयेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं
प्रख्यापयति—पृथ्व्यसेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा
न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्’ (श्वे० २।१२) इति । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सा-
मर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि
न सति संभवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वा-
द्यवगमः । ततश्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिद-
र्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

१ अधिकरणम्

शुद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि ॥ अत्रैवार्णिकदेवाद्या इव शुद्रोऽधिकारवान् ॥ १ ॥

देवाः स्वर्गमाप्तयेदाः शुद्रोऽध्ययनवज्रान् ॥ नाधिकारी श्रुतौ स्मार्ते त्वधिकारो न वायते ॥ २ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपेक्ष्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकार-
नियमापवादेन शुद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ।

रत्नप्रभाष्याख्या

योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह—अपिचेति । मन्त्रजपादेवतासंनिध्यं तत्संभाषणं चेति सूत्रार्थः । योगमाहा-
त्म्यस्य श्रुतिस्मृतिरितिहासयोगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह—योग इति । पादतलादाजानोर्जानोरानामेनोभिराग्नीं श्रीवाया-
श्वाकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणया जिते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरी-
रास्य योगिनो न रोगादिस्पर्श इत्यर्थः । चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह—लोकेति । अधिकरणार्थमुपसंहर-
ति—तस्मादिति । विन्तायाः फलमाह—क्रमेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्ति-
फलान्युपासनानि युज्यन्ते । देवानामनधिकारे ज्ञानः भावात्मकममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयाय
तिसिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥ शुगस्य—सूच्यते हि । पूर्वेषां स्य दृष्टान्तसंगतिमाह—यथेति । पूर्वत्र देवादीनामधिकारसि-
द्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः । अत्रापि शुद्राव्यस-
श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढीक्रियत इत्यधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन्समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम् । पूर्व-
पक्षे शुद्रस्यापि द्विजवद्वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलम् । अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शुद्रमधिक-

भाष्यतीत्याख्या

कार इति ॥ ३३ ॥ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । अवान्तरसंगतिं कुर्वन् अधिकरणतात्पर्यमाह—यथा

आनन्दगिरियव्याख्या

स्फुलं व्यवहारश्चोच्यते । योगशास्त्रादपि योगिनो देवतादिभिः सह प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति दृष्टमित्याह—योगोऽपीति । न केन
योगशास्त्रायोगमाहात्म्यधीः किं तु श्रुतेरपीत्याह—श्रुतिश्चेति । पादतलमारभ्याजानोर्जानोरानामेनोभिराग्नीं श्रीवायाश्वाकेशप्ररोहं तत-
श्चाब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिधारणया पृथिव्यादिपञ्चात्मके भूतसमुदाये समुत्थिते प्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते योगगुणे चाणिमादौ प्रवृ-
त्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं देहं प्राप्तस्य योगिनो न जरादिसंगतिरित्यर्थः । किंच मन्त्रादिदृष्टाग्नीं शक्तिरस्मदादिशक्तिसदृशी नेत्यस्य
गन्तव्यम् । तथा व्यासादीनामपि शक्तेरस्मदादिशक्तयतिशायितया न तत्प्रत्यक्षं प्रतिक्षेपं शक्यमित्याह—ऋषीणामिति । सिद्धे व्यास-
दीनामर्तोन्द्रियार्थदर्शित्वं फलितमाह—तस्मादिति । तथाचेतिहासादिप्रमाणयदेवताविग्रहादिपञ्चकसिद्धिरित्यर्थः । लोकप्रसिद्धिर्वा
ततिसिद्धिरित्याह—लोकेति । प्रमाणस्यादृष्टत्वे प्रमेयसिद्धिरवश्यंभाविनीत्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । तेषां विग्रहवत्त्वा-
सिद्धे प्रकृते किमित्याशङ्क्य परमप्रकृतमुपसंहरति—ततश्चेति । किंच ब्रह्मलोकादिप्राप्तानां देवादिभावं प्राप्तानां । ३३ ॥ मनुष्या-
मुक्तिर्नादीन्यपि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि देवादीनामधिकारं सूचयन्तीति तेषां विद्याधिकारे श्रुतार्थापत्तिमाह—क्रमेति । तेषां विग्रहवत्त्वा-
कारनियमापवादेन देवादीनामधिकारवद्विजात्यधिकारनियमं निरस्य शुद्रस्यापि स्वाधिकारः, संवर्गविद्याधिकारिणि जानश्रुतौ शुद्राव्यस-
त्याशङ्क्याह—शुगस्येति । प्रासङ्गिकीं संगतिं वदन्नधिकरणस्य तात्पर्यमाह—यथेति । पूर्वत्रैवार्णिकदेवाधिकारोक्त्या मन्त्रादीनां
स्वार्थे समन्वयः साधितः । संप्रति विद्याधिकारिणि शुद्रशब्ददृष्टेर्जातिसूद्रस्यापि विद्याहेतुवेदान्तविचारनिष्पत्तिरधिकारमाशङ्क्य शुद्राव्यस-
क्षत्रिये समन्वयोक्तेरतदध्यायान्तर्भावोऽस्य युक्तः । आधेवादिकशुद्रशब्दस्यैव पूर्वोक्तपक्षलोचनया वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयसिद्धेः शु-
दिसंगतयः । पूर्वपक्षे जातिसूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादिविशेषः, सिद्धान्ते ततो विशेषः फलति । ब्रह्मविद्या विषयः । तस्मां शु-
धिकारोऽस्ति न वेल्यधिकारहेतुसत्त्वासत्त्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षयति—तत्रेति । सत्यपि लौकिके सामर्थ्ये शास्त्रीयसामर्थ्याभावात्

तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम् । अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात् । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञे-
ऽनवकृत्' (तै० सं० ७।१।१६) इतिवत् 'शूद्रो विद्यायामनवकृत्' इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च
कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानश्रित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिङ्गम् । न ह्याहवनीया-
द्विरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्वलकम् । संवर्गविद्यायां
हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामुशति—'अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु
(छा० ४।२।३) इति । विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविद्वानसंपन्नाः स्मर्यन्ते ।
तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारः, वेदाध्ययनाभावात् ।

रत्नप्रभाव्याख्या

तेति न वेति संभवासंभवाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्र शूद्रस्यापीत्यादिना । तस्मादनमित्वादनवकुलोऽसमर्थः ।
वेदार्थिनि शूद्रशब्दप्रयोगाद्विज्ञादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह—भवति चेति । जानश्रुतिः किल षट् शतानि गवां रथं च
क्राय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्सुवाच । ततो रैको विधुरः कन्यार्थी सन्निदमुवाच । अहेति निपातः खेदार्थः हारेण निष्केण
क्त इत्या गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह हे शूद्र, तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थानुपयोगिनेति भावः । अर्थित्वा-
संभवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेतालिङ्गादित्याह—तस्मादिति । सूत्राद्विरेव सिद्धान्तयति—न

भामतीव्याख्या

न्युप्याधिकारेति । शङ्काबीजमाह—तत्रेति । निर्मुष्टमिसिद्धः तातुषे श्वाश्रितिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्या-
न्ता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छूद्रो नाधिक्रियेत । नाप्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चाग-
कं च । तत्र द्विजातीनामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहृतम् । अध्ययनाभावादगन्तुकसामर्थ्याभावे सत्यन-
कार इति चेत्, हन्त, आधानाभावे सत्यम्यभावादमिसाध्ये कर्मणि मा भूदधिकारः । नच ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमि-
नाहितामयो नाधिक्रियते । न चाध्ययनाभावात्साधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति सांप्रतम् । यतो युक्तं 'यदाहवनीये
तेति' इत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तद्रूपस्यालौकिकतयानारम्भाधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोऽनघमिगमादाधा-
य च द्विजातिसंवन्धितया विधानात्साध्याऽग्निरलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति ।
तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननिग्रह इति चेत् । न । विकल्पासहत्वात् । तदध्य-
यनं पुरुषार्थं वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि । क्लृप्त्यर्थं वा, यथा 'त्रीहीनवहन्ति' इत्यवघातः । न तावत् क्लृप्त्यर्थं । नहि
प्रायोऽप्येत्यतः इति कंचित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य 'त्रीहीनवहन्ति' इति । न चानारम्भाधीतमध्यव्य-
चरितक्रतुसंन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना संवन्धेताध्ययनम् । नहि यथा उद्धादि अयमभिचरितक्रतुसंबन्धेनैव
प्राप्य इति । तस्मात्सर्वं क्लृप्त्यर्थं नियमः । नापि पुरुषार्थं । पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा ।
प्राप्येति हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव । इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्वि-
राधीनैव । नबानपगतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते । तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्तितयाऽङ्गानां क्लृप्त्यर्थता । क्रतुरिति हि विधिवि-
प्र विधिं परामुशति विषयिणम् । तेनाप्येतो विषयीक्रियत इति क्लृप्त्यर्थः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा
क्वः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिः, येन पुरुषार्थः स्यात् । यदि चाध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं नियम्येत ततो मानान्तरविरोधः । तद्रूपस्य
प्राप्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्यभिप्रायात् । तस्मात् 'सुवर्णं भार्यम्' इतिवदध्ययनादेव फलं कल्पनीयम् । तथा चाध्ययनवि-
शेषामकृताच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रियेत । मा भूद्राध्ययनाभावात्सर्वत्र
विद्यायामधिकारः, संवर्गविद्यायां तु भवित्यति । 'अह हारेत्वा शूद्र' इति शूद्रं संबोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैव शूद्रशब्दः
चिदतयव्युत्पत्त्याऽशूद्रे वर्तनीयः, अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षया बलीयस्त्वात् । तस्माद्यथाऽनघीनारस्येति निषाद-
नधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारो भवित्यतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारः

आनन्दगिरियव्याख्या

माशङ्काह—तस्मादिति । अनमित्वादित्यर्थः । अनवकुलमयोग्यत्वम् । कर्मानधिकारे तत्रैव न्यायेन विद्यायामपि नाधिकारः,
न्यचेति । किमाहवनीयाश्चभावादनधिकारः शूद्रस्य विद्यायासुच्यते, किंवाऽधिकारे मानाभावात् । तत्राद्यं दूषयति—नहीति ।
मा शूद्रसाधनत्वादाहवनीयादेस्तत्राकिचक्ररत्नात्तद्विहितस्यापि तद्वेततस्तत्प्राप्तिरिति भावः । द्वितीयं निराह—भवतीति । अहेति
निपातः । हारेण सहित इत्या रथः स तवैव हे शूद्र, गोभिः सहास्तु, किमनेनाल्पेन गार्हस्थ्यं निर्वोदुमसमर्थनेति रैको
विद्याधिकारिणं शूद्रशब्देनोक्तवानित्यर्थः । न केवलं शूद्राधिकारे श्रौतं लिङ्गं, स्मार्तमपीत्याह—विदुरेति । अश्विलादित्यतः
फलवति स्वाभाविकी प्रवृत्तिरितिन्यायानुगृहीतेन 'तथो यो देवानाम्' इति ब्रह्मधीनसंबन्धेन देवादीनमधिकारो यथोक्तस्या-
श्विलादित्यतः शूद्रशब्देन परामर्शलिङ्गादित्यधिकारस्तत्सेत्युपसंहरति—तस्मादिति । सूत्राद्विरेव सिद्धान्तयति—एवमिति ।

अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते । नच शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य । उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यस्पर्यित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्च 'शूद्रो यज्ञेऽनवकृत्' इति तस्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवकृत्तत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारणत्वात् । यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्चवर्णं लिङ्गं मन्यसे, न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात् । न्यायेति

रत्नप्रभाष्याख्या

शूद्रस्याधिकार इत्यादिना । आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः । अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तु त्वमापातज्ञानं च वेदार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं, तदभावाच्छूद्रस्याधिकारत्वादिसंभवन्यायासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिका इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो नान्यस्य, अनधीतवेदस्यां वेदार्थानुष्ठानाधिकारोऽध्ययनविधिवैयर्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः अधीतवेदार्थज्ञानवरूपस्याध्ययनविधिलभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यज्ञपदे वेदार्थोपलक्षणार्थमित्याह **न्यायस्य साधारणत्वादिति ।** तस्माच्छूद्र इति तच्छब्दपरासृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं लि दूषयति—**यदिति ।** असामर्थ्यन्यायेनाधिकारत्वादिसंभवन्यायस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु 'निषादस्थपतिं याजयेत्' इत्यत्राप्यनाभावेऽपि निषादशब्दानिषादस्थेद्यविव शूद्रशब्दाच्छूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमपि

भामतीव्याख्या

वेदाध्ययनाभावादिति । अयमभिःसंधिः—यद्यपि 'स्वाध्यायोऽप्येत्यः' इत्यध्ययनविधिर्न किंचित्फलवत्कर्मरम्यान्नातः, नाप्यभिचरितक्रतुसंबन्धपदार्थगतः, नहि ब्रह्मादिवत्स्वाध्यायोऽप्यभिचरितक्रतुसंबन्धः, तथापि स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिर्ययनस्योपेक्षितोपायतामवगमयत् किं पिण्डवित्तयज्ञवत् स्वर्गं वा, सुवर्णं भार्यमितिवदार्थादिकं वा फलं कल्पयित्वा विनियोगमङ्गेन स्वाध्यायेनाधीयतेत्येवमर्थः कल्पतां, किंवा परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितमधिगम्य निवृत्तेऽपि विषये, न दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च संभवन्त्यां श्रुतिविनियोगमङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकत्वेनोचिता दृष्टश्च स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारः । तेन हि पुरुषेण स प्राप्यते, प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारेण किंचित् परम्परयाप्यत्ययेऽपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्त्यु साक्षाद्धारणादेव विनियोगमङ्गेन फलं कल्पते । यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याप्यनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामिवेत्युपनयनभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावात् शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियत इति सिद्धम् । **यज्ञेऽनवकृत् इति ।** यज्ञग्रहणमुपलक्षणार्थम् । विद्यायामनवकृत् इत्यपि द्रष्टव्यम् । सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वकत्वाव्याप्यस्य चोभयत्र साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते—**यत्पुनः संवर्गविद्यायामिति ।** दूषयति—**न तल्लिङ्गम् ।** कुतः । **न्यायाभावात् ।** न तावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाच्चोदते, यथा 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति निषादस्थपतिः । किंवर्थावादगतोऽयं शूद्रशब्दः, स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति न तु प्राप्यतीत्यजगत्मांसकाः । अस्माकं तु अन्यपरादपि वाक्यादसति बाधकं प्रमाणान्तरेणाप्योऽवगम्यमानो विधिना चापेक्षितः स्वीक्रियत एव । न्यायश्चास्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः । नच विन्येषास्ति, द्विजात्यधिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्यवसानात् । विन्युद्देशगतत्वे तं

आनन्दगिरिव्याख्या

अध्ययनाभावेऽपि किमिल्यधिकारो विधाहेतुषु नेष्यते, तत्राह—**अधीतेति ।** साक्षाध्ययनविधिर्दृष्टसंस्कारसहितवेदवाच्योऽप्यभिहितः परोचरविधिष्वधिकारो नान्यस्येति नियमयन्वैदिकेषु ब्रह्मधीफलपर्यन्तोपायविधिषु शूद्रस्यानधीयानस्याधिकारं वारयतीति भावः । नच यनमपि तर्हि तस्य किं न स्यात्, तत्राह—**न चेति ।** उपनयनमपि तस्य स्यादित्याशङ्कशाह—**उपनयनस्येति ।** वक्ष्यते हि तत्र वर्णत्रयविषयत्वम् । यदुक्तमहितसामर्थ्ययोः संभवादिति, तत्रार्थित्वमुपेत्य सामर्थ्यं प्रत्याह—**यदिति ।** सामर्थ्यमपि . तस्य समर्थत्वात्साङ्ग्यं लौकिकं वैदिकं वेति विकल्प्याद्यं निराह—**सामर्थ्यमिति ।** ननु लिखितपाठादिना प्राप्तस्वाध्यायादर्थधीयोगादिति तत्र नैकमपि सामर्थ्यम् । नच निषिद्धाध्ययनादुरितोदयमभ्यासं प्रवर्तते लिखितपाठादिजनितविषया तत्रिबर्हणात्, तत्राह—**शास्त्रीयस्येति ।** लिखितपाठादिजन्यविषया दुरितनिवृत्ताद्यध्ययनविधानार्थक्यामैवमित्यर्थः । यत्पुनः 'शूद्रो विद्यायामनवकृत्' इति पर्युदासो न श्रुतः । तत्राह—**यथेति ।** संस्कृतवेदार्थज्ञानाभावेनासामर्थ्यस्य यज्ञवज्ज्ञानेऽपि तुल्यत्वात्प्राप्तोक्तफलक्षणत्वादनधिकारो ज्ञानेऽपि बाधकः । शूद्रस्येत्याह—**न्यायस्येति ।** पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—**यदिति ।** तदभावेऽपि स्वतन्त्रमेव लिङ्गदर्शनं द्योतकमित्याशङ्कान्नायेति । 'निषादस्थपतिं याजयेत्' इतिबोधानाभावादर्थवादस्थशूद्रशब्दस्य चान्यतः सिद्धार्थावबोधितेन स्वतोऽप्रापकत्वादन्यपरस्य बाधकं

हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति । न चात्र न्यायोऽस्ति । कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविधायामेवैक-
स्यां शूद्रमधिकुर्यात्, तद्विषयत्वात्, न सर्वासु विद्यासु अर्थवादस्थत्वात् न कचिदप्ययं शूद्रमधि-
कर्तुमसहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषयो योजयितुम् । कथमित्युच्यते—'कम्बर-
पुनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमाथ' (छा० ४।१।३) इत्यस्माद्धं सवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत-

रत्नप्रभाख्याख्या

ति—**काममिति** । तद्विषयत्वात्तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्यस्थत्वाभिप्रायादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्र-
बहुलु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वाधेयबोधित्वात्संभवादिति मत्वा-
कारं त्यजति—**अर्थवादोऽस्ति** । तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र ध्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह—**शक्यते चेत्यादिना** ।
ननुतिर्नाम राजा निदाघसमये राजौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषिता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा
ना मालारूपेण तस्योपर्याजगमुः, तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसमुवाच, भो भो भद्राक्ष, किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेजः
नं व्याप्य स्थितं, तत्त्वं धक्षयति न गच्छेति । तमग्रेसर उवाच, कमन्येनं वराकं विद्याहीनं सन्तम्, अरे, सयुग्वानं युवा गम्भी
प्रीत्या सह स्थितं रैकमिवैतद्वचनमाथ । रैकस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञस्येत्यर्थः । असद्वचनस्त्रिभो
ना शकटलिङ्गेन रैकं ज्ञात्वा विद्यावान्भविष्यतीति हंसानामभिप्रायः । के उ अरे इति पदच्छेदः । उशब्दोऽप्यर्थः । तेषां

भामतीव्याख्या

योऽद्योते वचनबलाभिप्रायादस्थपतिवन्न त्वेष विष्णुदेशगत इत्युक्तम् । तस्मान्नार्थवादमावाच्छूद्राधिकारिसिद्धिरिति भावः । अपिच
सर्वादान्नद्विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्पते संवर्गविधायी वा । न तावद्विद्यामात्र इत्याह—**कामं चायमिति** ।
संवर्गविधायामर्थवादः श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविधायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत
—**अर्थवादस्थत्वादिति** । तस्मिन्नेतच्छ्रुतपदं प्रमत्तगीतं, न चैतद्युक्तं, तुल्यं हि सांप्रदायिकमित्यत आह—**शक्यते**
यं शूद्रशब्द इति । एवं किलानुपपत्त्यायते—जानश्रुतिः पौत्रायणो बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्भूव ।
व तेषु तेषु ग्रामनगरशृङ्गादकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथान् कारयामास । सर्वत एवेत्येतेष्वामेतेषु
न्नपानमर्पिन उपयोक्तव्य इति । अथास्य राज्ञो दानशौण्डस्य गुणगणिसंतोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय तदनु-
प तस्य निदाघसमये दोषा हर्म्यतलस्थस्योपरि मालामावधायगमुः । तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य पृष्टतः पतन्नेकतमो हंसः साद्भुत-
वाद । भो भो भद्राक्ष भद्राक्ष, जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य सुलोकं आयतं ज्योतिस्तन्मा प्रसाद्वीर्यैतत्त्वा धाक्षीरिति । तमेव-
न्तमप्रभागी हंसः प्रत्युवाच । के वरमेनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमाथ । अयमर्थः—वर इति सोपहासमवरमाह । अथवा
वराकोऽयं जानश्रुतिः । कमलिशेषः । यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेनं किभूतमेतं सन्तं प्राणिमानं रैकमिव सयुग्वानमाथ । युवा
शक्यीत्या सह वतैत इति सयुवा रैकस्तमिव कमेनं प्राणिमानं जानश्रुतिमाथ । रैकस्य हि ज्योतिरस्यं नत्वेत्यस्य प्राणिमा-
तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसंभारसंभृतस्य रैकस्य ब्रह्मविदो धर्मे त्रेलोक्योदरवृत्तिप्राणशृन्मात्रमर्भोऽन्तर्भवति न पुना रैकमर्भ-
कस्यचिद्धर्मोऽवगाह्यत इति । अर्थेयं हंसवचनादात्मनोऽत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकां च रैकस्योपश्रुत्य विषण्णमानसो जानश्रुतिः
। शशपराजितः पौनःपुन्येन निःश्रुतद्वेलं कथं कथमपि निशीथमतिवाहयाम्भूव । ततो निशावसानपिण्डनमनिश्रुतवन्दारुद-
भस्तुतिसहस्रसंलितं मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तत्पतलस्थ एव राजा एकपदे यन्तारमाहूयादिदेश, वयस्य, रैकाह्वयं ब्रह्मविदे-
सयुग्वानमतिविचिक्रेतु तेषु तेषु विपिननगानिकुञ्जनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्यिष्य प्रयत्नतोऽजमन्यमाचक्ष्वेति । स च तत्र तवाविष्यन्
इतिनिचिते देशे शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणयनमद्राक्षीत् । तं च दृष्ट्वा रैकोऽयं भवितेति प्रतिभावातुपविश्य
यमग्राक्षीत्, त्वमसि हे भगवन्, सयुवा रैक इति । तस्य च रैकभावातुमतिं च तैत्तिरिक्तेगार्हस्थ्येच्छां धनयां
प यत्ता राजे निवेदयामास । राजा तु तं निशम्य गवां पटशतानि निष्कं च हारं चाश्वतीरयं चादाय सत्वरं रैकं

आनन्दगिरिव्याख्या

प एव प्रामाण्यादत्र न्यायविरोधस्योक्तत्वादासाकं लिङ्गमित्यर्थः । शूद्राधिकारेऽपि तर्हि लिङ्गानुग्राहको न्यायोऽस्तु, नेत्याह—
ते । किंचार्थवादशब्दिद्यामात्रे वा शूद्राधिकारः, संवर्गविधायामेव वा । नाथ इत्याह—**कामं चेति** । तद्विषयत्वात्संवर्गविधा-
र्थादस्यादास्येति यावत् । संवर्गविधाधिकारे शूद्रशब्दसिद्धे विद्यात्वादन्वयापि तदधिकारोऽस्त्विति द्वितीयमाशङ्क्याह—**अर्थवा-**
ताह वैदिकशूद्रपदस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—**शक्यते चेति** । जालन्तरे रुद्रस्य कथमन्यथेत्येति शङ्कते—
ति । यौगिकार्थसंनिधावदृष्टद्विभ्रह्मद्वरं दृष्ट्योगग्रहणमित्याह—**उच्यत इति** । जानश्रुती राजा बहुविद्याब्रह्मपानदानशूरो ग्रीष्मे
त्ये सुष्वाप । तस्योर्ध्वमन्तरिक्षे दृष्टिगोचरं हंसेषु गच्छसु पृष्ठगामी हंसो हंसमग्रेसरं प्रत्युवाच, किं न पश्यसि परमार्थमिदं
त्रैयोर्ध्वलोकसंलभं तत्त्वं धक्षयतीति । ततः सोऽन्वरीकमेनं वराकं प्राणिमानं सन्तमरे सयुग्वानमिव रैकमेतद्वचनं ब्रवीति ।
अवधारणे । युवा गम्भी तथा सह वतैते यो रैकः । यस्य धीफले कर्मफलं सर्वमन्तर्भूतं स ध्वेतदुक्तियोगो नायमशो राजेत्यर्थः ।
प्राग्विश्वं शुगलेष्वामृताणि योजयति—**हृष्यसादिति** । उत्पन्नशोकसूचनमनुपयोगीत्याशङ्क्याह—**आत्मन इति** । शूद्रश-

वतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पदे, तामृषी रैकः शूद्रशब्देनानेन सूचयांभूवात्मनः परोक्ष-
ज्ञताख्यापनायेति गम्यते । जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत
इति । उच्यते—तदाद्रवणात् । शुचमभिदुद्राव, शुचा वाभिदुद्रवे, शुचा वा रैकमभिदुद्रावेति
शूद्रः । अवयवार्थसंभवाद्ब्रह्मर्थस्य चासंभवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभि-
प्रतारिणा क्षत्रियेण समभिध्याहारालिङ्गाद्गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथि-
भिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्यते—‘अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्य-
माणौ ब्रह्मचारी विमिक्षे’ (छा० ४।३।५) इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवा-
न्तव्यम् । कापेययोगो हि चित्ररथस्यावगतः ‘एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्’ (ताण्ड्य-

रक्षप्रभाष्याख्या

हंसानमनादरवाक्यश्रवणादस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैकेण सूच्यते हीति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थलोभे स
अनन्वितरूढ्यर्थस्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्दः । तदाद्रवणात् तथा शुचा आद्रवणात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवान् । शुचा
कर्त्या राजाऽभिदुद्रवे प्राप्तः । शुचा वा करणेन रैकं गतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह—क्षत्रि-
त्वेति । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवाद आरभ्यते । शुनकस्यापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिनामकं राजानं च कक्ष-
नस्यापत्यं सूदेन परिविष्यमाणौ तौ भोजुमुपविष्टौ बटुर्भिक्षितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह—चैत्र-

भामतीव्याख्या

प्रतिचक्रमे । गत्वा चाम्बुदाये । हे रैक, गवां षट्शतानिमानि निष्कश्च हारश्चायमश्वतरिणः, एतदादत्स्व, अतुशापि मां भगवति
तमेवमुक्तवन्तं प्रति सादोपे च सप्तपुहं चोवाच रैकः । अहं हारत्वा शूद्र, तवैव सह गोभिरस्त्विति । अहेति निपातः सादो
मामन्त्रेण । हारेण युक्ता इत्वा गन्वी रथो हारत्वा स गोभिः सह तवैवास्तु, किमेतन्मात्रेण मम धनेनाकल्पवर्तिनो गार्हपत्यस्य मि-
हातुपयोगिनेति भावः । आह र त्वेति तु पाठोऽनर्थकतया च गोभिः सहेत्वत्र प्रतिसंवन्ध्यतुपादानेन चाचार्यैर्दूषितः । तत्त-
माख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुती राजन्योऽयवयवव्युत्पत्त्या वक्तुम् । स हि रैकः परोक्षज्ञतां चित्ख्यापयितुरात्मनो वा-
श्रुतेः शूद्रेति शृचं सूचयामास । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति । उच्यते—तदाद्रवणात् । तथाच—शुच-
मिदुद्राव जानश्रुतिः । शृचं प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा जानश्रुतिः दुद्रवे । शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा शुचा रैकं जानश्रुतिं
दुद्राव गतवान् । तस्मात्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुचा जानश्रुतिर्वा रैको वा परामृश्यत इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ **क्षत्रियत्वं**
तेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणे क्रियमाणं
यत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति—**उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे**
**चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चितक्षत्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिध्याहारालिङ्गात्संदिग्धक्षत्रियभावे जानश्रुतिः क्षि-
तिश्चीयते । ‘अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विमिक्षे’ इति प्रतिब्रजानम्बे**
कापेयेनाभिप्रतारिणे योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारिभिक्षया चास्याशूद्रत्वमवगम्यते । नहि जातु ब्रह्मचारी शूद्रान् भिक्षते । याजनेन
कापेयेन योगाद्याव्योऽभिप्रतारी । क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात् । ‘तस्माच्चैत्ररथी नामैकः क्षत्रपतिरजायत’ इति वचनान् । चैत्र-
रथित्वं चास्य कापेयेन याजनेन योगात् । एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति छन्दोगानां द्विरपि श्रूयते ।

आनन्दगिरीव्याख्या

ब्रह्मस्य मुख्यार्थलागे हेतुमाह—जातीति । तदाद्रवणादित्यस्य शङ्कामाह—कथमिति । व्याख्येयमादाय त्रिधा व्याख्याति—**उक्त-**
इति । शृचं शोकमभिदुद्राव प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा कर्त्या स्वयमभिदुद्रवे प्राप्त इत्यर्थः । शुचा वा करणेभूतया रैकं गतवानित्यर्थः ।
एवं तावत्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुगुत्पन्नश्रुती रैको वा गुह्यते । उक्तव्युत्पत्त्या शूद्रशब्दस्याधिकृतार्थत्वे पूर्वोक्तं न्यायं सूचयति-
अवयवेति । हंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत्वा जानश्रुतेः शुगुत्पन्नेत्येतेदेव कथं गम्यते, येनासी शूद्रशब्देन सूच्यते, तत्राह—**रक्षो-**
वेति ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे हेत्वन्तरमाह—क्षत्रियत्वेति । चशब्दार्थमाह—इतश्चेति । हेत्वन्तरमेव स्तोत्रेति
यदिति । कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं, चैत्ररथस्य वा कथं क्षत्रियत्वं, कथं वा जानश्रुतेस्तेन समभिध्याहारः, तस्मिन्सत्यपि वा
तस्य क्षत्रियत्वं, तदाह—उत्तरत्रेति । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवादादग्भाष्योऽशशब्दः । दशब्दो वृत्तान्तावधेयः । शौनकः शुनक-
पत्यं कापेयं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना राजानं काक्षसेनिं कक्षसेनस्यापत्यं तौ भोजुमुपविष्टौ सूदेन परिविष्यमाणौ कक्ष-
भिक्षितवानित्यर्थः । ब्रह्मचारिभिक्षयास्याऽशूद्रत्वेऽपि कथं चैत्ररथित्वं, तदाह—चैत्रेति । कापेययोगेऽपि कथं तस्य चैत्ररथित्वं
तत्राह—कापेयेति । अवगतिमेव छान्दोग्यश्रुत्या स्फुटयति—एतेनेति । द्विरात्रेणेति यावत् । चित्ररथस्य कापेययोगेऽपि

ब्रा० २०।१२।५) इति । समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । 'तस्माच्चैत्ररिथानामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् । तेन क्षत्रियेणभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शुद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शुद्रस्याधिकारः, यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते—'तं होपनिष्ये' (श० ब्रा० १।५।३।१३) । 'अधीहि भगव इति होपससाद' (छा० ७।१।१) 'ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः' (प्र० १।१) इति च । 'तान्हानुपनीयैव' (छा० ५।१।१७) इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयन-

रत्नप्रभाख्याख्या

त्वं चेति । एतेन द्वित्रात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्यैव पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगाच्चित्ररथत्वं निश्चयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्त्वभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं, तावता क्षत्रियत्वं, तत्राह—तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । क्षता सूतस्तस्य रैकान्वेषणाय प्रेषणं अत्रगोदानादिकं च जानः क्षत्रियत्वे लिङ्गम् ॥ ३५ ॥ अत्र शुद्रशब्दो यौगिक एवेति न शुद्रस्याधिकार इति स्थितम् । तत्र लिङ्गान्तरमाह—कारेति । उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शुद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तम् । इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परामर्शात् तदभावात् विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदेनाध्ययनगुरुश्रुत्यादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवार्यः । नारदोऽपि विद्यार्थं मन्त्रमुच्चारयन्तनक्तुमारमुपगत इत्याह—अधीति । उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपास्युपगता इत्यर्थः । ननु वैश्वानरविद्यायामृषीन् राजानुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार आह—तान्हेति । ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णं प्रतिचक्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति उपनयनदशयित्वा निविध्यते । हीनवर्णोत्तमवर्णोऽनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एकजातिरनुपनीतः ।

भामतीख्याख्या

यस्य याजकाः कापेयाः । एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नेव कापेयानां याज्यो भवति । यदि चैत्ररथिः स्यात् समानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथिलादभिप्रतारी काश्चसेतिः क्षत्रियः । तत्समभिव्याहाराच्च जानश्रुतिः प्रियः संभाव्यते । इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह—क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च । श्रुतप्रेषणे चार्थसंभवे च तादृशस्य प्रत्येक्यर्थं प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युपिष्ठिरादिवदिति ॥ ३५ ॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च । न केवलं प्राप्यनविधिपरामर्शेन न शुद्रस्याधिकारः किन्तु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शुद्रस्य तदभावाभिधानाप्रामाण्यधिकार इति । नन्वनुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते—'तान्हानुपनीयैव' इति । तथा शुद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो तीत्यत आह—तान्हानुपनीयैवैत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः । प्रातिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं

आनन्दगिरियव्याख्या

रेणश्चैत्ररथित्वं, तत्राह—समानेति । चित्ररथस्य याजकेन कापेयेन योगाज्योऽभिप्रतारी चैत्ररथिः सिद्धः, तत्पुरोहितवंश्यात्तदाजवंशयेषु प्रायो याजकत्वात् । चैत्ररथित्वाच्च क्षत्रियोऽभिप्रतारी, चित्ररथस्य क्षत्रियत्वाच्चदंश्यस्य तद्योगादित्यर्थः । वचनादपि त्रैयलमित्याह—तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । तथापि क्षत्रियत्वे किं जातं जानश्रुतेरित्याह—तेनेति । समभिव्याहारादस्य क्षत्रियत्वं, तत्राह—समानानामिति । शिष्याचार्ययोः स्वामिभ्युद्योश्च समभिव्याहारेऽपि वैषम्यमातीति प्रायेणेत्युक्तम् । त्रैयत्वे हेत्वन्तरमाह—अभिप्रति । आदिशब्देन गोदानादिसंग्रहः । क्षत्रियत्वे संवर्गविद्याधिकारिणः सिद्धे फलितमाह—अत ३५ ॥ शुद्रस्याधिकारे लिङ्गान्तरमाह—संस्कारेति । चराशब्दार्थमाह—इत्यश्चेति । हेत्वन्तरं स्फोरयति—यदिति । दैवान्वयनार्थं श्रुत्यादयो गृह्यन्ते । परामर्शं विशदयति—तं हेति । विद्यार्थिनं शिष्यमाचार्यः किलोपनीतवान् । अनुपनीतानामप्येवागतिरिति यावत् । सनक्तुमारं प्रति नारदोऽपि विद्यार्थं मन्त्रमुच्चारयन्नुपसर्गं कृतवानित्याह—अधीहीति । भारदा-इक्ष्वाक्यः परं ब्रह्म परत्वेनावगमन्त इति ब्रह्मपरास्तद्वयाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः, परं च परमार्थभूतं ब्रह्म विचारयन्तो निर्णयार्थमेव सजिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चय रिक्तहस्तानां गुरुपगमनायोगं मन्यमानाः समित्पाणयस्तमुपसन्नाः किलेत्याह—ब्रह्मेति । तानामपि वैश्वानरविद्यायामधिकारश्रुतेरनियतमुपनयनमित्याह—तानिति । औपमन्यवश्रुतीन्ब्राह्मणाननुपनीयैवावधयीति निषेधात्तस्य प्रातिपूर्वकत्वात्प्राप्तोपनयनानां द्विजानामेवाधिकार इत्यर्थः । संस्कारपरामर्शेति शिष्याचार्यस्य आशये—

नप्राप्तिर्भवति । शूद्रस्य संस्काराभावोऽभिलष्यते, 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः' (मनु० १०।१४) इत्येकजातित्वस्मरणत्वात् । 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति' (मनु० १०।१२।६) इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमुपश्रुत्वा सितुं च प्रवृत्ते । 'नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः' (छा० ४।४।५) इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिषेधे वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत् 'अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' इति । 'पठु ह वा एतच्छ्रुतानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' इति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधः । यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुतमधीयीत । भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाछेदो धारणे शरीरभेद इति । अ

रत्नप्रभाष्याख्या

पातकमभक्ष्यभक्षणकृतम् ॥ ३६ ॥ सत्यकामः किल मृतपितृको जबालां मातरमपृच्छत्, किंगोत्रोऽहमिति । तं माते भर्तुसेवाव्यप्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि, जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति । स जबालो गौतममागल्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ट उवाच, नाहं गोत्रं वेद्मि न माता वेति परंतु मे मात्रा कथितं, स नार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जबालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः । अब्राह्मणत्वं लब्धं विविच्य बर्तुं नार्हतीति निर्धार्य, हे सोम्य, सत्यात्वं नागाः सत्यं न त्यक्तवानसि, अतस्त्वामुपनेष्ये, तदर्थं समीहरेति गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् शूद्रस्याधिकार इत्याह—**तदभावेति ॥ ३७ ॥** स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च अधिकार इत्याह—**श्रवणेति ।** अस्य शूद्रस्य द्विजैः पथ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां श्रोत्रद्वय

भाष्यतीव्याख्या

तेषामिव तन्निषिध्यते । तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥ ४६ ॥ **तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।** सत्यकामो ह वै जबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालां पप्रच्छ, अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं व्यापि, तद्वरीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । साब्रवीत् । त्वज्जनकपरिचरणपरतया नाहमज्ञासिषि गोत्रं तवेति । स तु गौतममुपसत्ताद । उपसद्योवाच, हे भगवन्, ब्रह्मचर्यमुपेयां त्ययीति । स होवाच, नाविज्ञातगोत्रं उपनीयत इति किंगोत्रोऽहमिति । अथोवाच सत्यकामो नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपृच्छ, सापि न वेदेति । तदुपश्रुत्याभ्यधाद्रीतमः, नास्ति आजैवयुक्तमीदृशं वचः, तेनास्मिन् शूद्रत्वसंभावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मानमुपनेष्य इत्युपनेतुमुपश्रुत्वा सितुं च जबालं प्रवृत्तः । तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते । **न सत्यादगा इति ।** न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥ ३७ ॥ **श्रव**

आनन्दगिरिव्याख्या

शूद्रस्येति । एकजातिरुपनयनरहितः । पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावकृतम् । आदिशब्देन 'दधु ह वा एतत्' इत्यादि गृह्यते ॥ ३६ ॥ शूद्रस्य विधानधिकारे लिङ्गान्तरमाह—**तदभावेति ।** चकारार्थमाह—**इतश्चेति ।** तदेव स्फुटयति—**यदिति ।** सत्यकामो च ब्रह्मचर्यकालमालक्ष्य प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छत्, भगवति, कस्यचिद्गोत्रावासासामासात् ब्रह्मचर्यमाचरितुमिच्छामि, भवति किंगोत्रोऽहमिति । सा तु त्वत्पितृचरणपरतया नाहं तदवेदिषं, जबालाहमस्मि त्वं जबालोऽसीत्येतावदवगतमवादीद । सत्यकामो गौतममप्येलाभ्यभाषत, ब्रह्मचर्यं भगवति चरितुमिच्छाम्यनुगृह्णातु मां भवानिति । ततो गौतमेन किंगोत्रोऽसीति छेदो वेद, नापि मातेति तेनेके तदीयसत्यवचनेन शूद्रस्य मायावित्वयोगात्तदशूद्रत्वे सिद्धे तमुपनेतुमध्यापयितुं चाचार्यो यस्मात्तदपृच्छ शूद्रस्याधिकारोऽसीत्यर्थः । कथमुक्तनीला गौतमस्य प्रवृत्त्यौन्मुख्यं, तत्राह—**नेति ।** एतत्सत्यवचनं विवक्तुं विविच्य किञ्च वक्तुमिष्येत् । 'न सत्यादगाः' सत्यवचनात्प्रातिगतोऽसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ श्रौतमिव लिङ्गं शूद्रस्य विधानधिकारे सार्त्तं तदर्थं **श्रवणेति ।** तत्राकरोति—**इतश्चेति ।** उक्तमेव विभजते—**वेदेति ।** तत्र श्रवणप्रतिषेधं स्वहस्तयति—**श्रवणेति ।** यस्मात् समीपे प्रमादादेव शृण्वतः शूद्रस्य प्रत्यवायप्रायश्चित्तालोचनायां सीसलाक्षाभ्यां संतप्ताभ्यामतिद्वुताभ्यां श्रोत्रद्वयपूर्णां कामिनीं पृथु पृथा युक्तम् । संचारसमर्भमिति यावत् । श्रवणनिषेधादेवार्थादध्ययननिषेधोऽपि सिध्यतीत्याह—**अत इति ।** तदेव उपनेतुं

एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति, 'द्विजातीनामप्यनमिज्या दानम्' इति च । येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेधुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राग्रामिति स्थिम् ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

जगत्कम्पनकृतप्राणोऽज्ञानिर्वायुस्तेभ्यः ॥ अज्ञानिर्भयहेतुत्वाद्वायुर्वा देहचालनात् ॥ १ ॥
वेदनादमृतत्वोक्तरीशोऽन्तर्यामिरूपतः ॥ भयहेतुश्चालनं तु सर्वशक्तियुतत्वतः ॥ २ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः । 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' (का० २।६।२) इति । एतद्वाक्यं 'एजृ कम्पने' इति धात्वर्थानुगमालक्षितम् । अस्मिन्वाक्ये स-

रत्नप्रभाख्या

शब्दितं कार्यमित्यर्थः । पशु पादयुक्तं संचरिष्णुरूपमिति यावत् । भवति च । स्मृतिरिति शेषः । मतिर्वेदार्थज्ञानम् । दानं च निषिध्यते शूद्रस्य । नैमित्तिकं तु दानमस्त्येव । यदुक्तं विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति, तत्राह—**येषामिति** । सिद्धानां दुरपह्नवत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह—**श्रावयेदिति** ॥ ३८ ॥ **कम्पनात्** । अस्यापि प्रासङ्गिकमाशङ्क्याह—**अवसित इति** । समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति—**यदिदमिति** । सर्वं जगत्प्राणाग्निःसृतं उत्पन्नं विदास्मिन् प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च प्राणाख्यं कारणं महद्ब्रह्म विभेद्यस्मादिति भयम् । तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टा-
त्—**वज्रमिति** । यद्योद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः । य एतत्प्राणाख्यं ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह—**य** । नन्वस्मिन्मूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह—**एतदिति** । एजत्यर्थस्य कम्पनस्य सूत्रितत्वादेजतिपदयुक्तं वाक्य-
हृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारचिन्तयास्य संगतिर्नापेक्षितेति 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यनेनोच्यते । तत्राहुषवाक्ये जीवानुवादे

भामतीव्याख्या

नार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । निगदव्याख्यानेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहिताथर्ममयत् ॥ ३८ ॥ **कम्पनात्** ।
इन्द्रधनुर्विषाद्वान्नयं प्रकरणं च भङ्क्त्वा वायुः पञ्चवृत्तिरायाम्बिको बाह्यश्चात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि—प्राणशब्दो मुख्यो
आयाम्बिके, वज्रशब्दश्चाज्ञानो । अज्ञानश्च वायुपरिणामः । वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसंवलितः पर्जन्यभावेन परि-
विश्रुतस्तन्पितृवृष्ट्यवशानिभावेन विवर्षते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुके प्रतीयते तथापि सर्वशब्दो अपेक्षिकोऽपि न
भेदेन जहाति किंतु संकुचवृत्तिर्भवेति । प्राणवज्रशब्दो तु ब्रह्मविषयत्वे स्वाधर्मेव लज्जतः । तस्मात् स्वाधर्माग्राहं
श्लेषः, स्वाधर्मेलावस्थानात् । अमृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकं तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्जावितयापि तदुपपत्तेः ।
अमृता देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुशोधाद्वायुरेवात विवर्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—**कम्पनात्**
कस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात्प्रमित इति मण्डूककृत्यानुपपत्तेः । ब्रह्मणो हि विम्यदेतज्जगत्कृत्स्नं स्वव्यापारे

आनन्दगिरियव्याख्या

—अत इति । साक्षादपि ज्ञाननिषेधमाह—**भवतीति** । अनुष्ठाननिषेधमपि शाब्दं दर्शयति—**द्विजातीनामिति** । दान-
मेलमिदं, नैमित्तिकस्य शूद्रेऽपि योगात् । यत्तु विदुरादीनां ज्ञानित्वं स्मृतिसिद्धमिति, तत्राह—**येषामिति** । साधकस्याधिकार-
न सिद्धत्वेत्याह—**तेषामिति** । विदुरादीनां ज्ञानाभावस्य स्मृतिविरोधेन दुर्वैचल्यदुल्लेखज्ञानानां तेषां सुक्तिरेव । सामग्र्याः
अभिचारित्यर्थः । कुतस्तर्हि शूद्राणां ज्ञानोत्पत्तिः, तत्राह—**श्रावयेदिति** । कुत्र तर्हि तदधिकारो वार्यते, तत्राह—**वेदेति** ।
दिकशूद्रशब्दस्योक्तनीत्या क्षत्रियेज्ज्यात्रा जातिभूदस्य वेदद्वाराधिकारो विषयायामित्युपसंहरति—**इति स्थितमिति** ॥ ३८ ॥
हविरोधादेकस्य शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थबाधवद्वायुसहितजगत्कम्पनाश्रयत्वभयहेतुत्वाद्युतत्वसाधनत्वलिङ्गैर्बहुभिर्विरोधात्प्राणशूद्रेतरेकस्या
श्लेषागमाह—**कम्पनादिति** । आपादसमासेरुत्तरसंदर्भस्य संगतिमाह—**अवसित इति** । अस्याधिकरणस्योदाहरणतया
शक्यं पठति—**यदिति** । यत्किंचेदमविशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे निमित्ते सलेजति चेष्टते । तच्च तस्यादेव निःसृतमुत्पन्नम् । तच्च
यं जगत्कारणं महदपरिच्छिन्नं विभेद्यस्मादिति भयम् । तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति—**वज्रमिति** । उद्यतं वज्रमित्यर्थः ।
अपि योऽमृतत्वहेतुत्वमाह—**य इति** । सूत्राक्षराननुगमात्वेदमुदाहरणमिलाशङ्क्याह—**एतदिति** । एजतिधात्वर्थस्य कम्प-
नाग्रादेजतिपदयुक्तमेतद्वाक्यं सूत्रितमित्यर्थः । वाक्ये प्रातीतिकमर्थं संक्षिप्याह—**अस्मिन्निति** । सहेतुकं संशयमुक्त्या श्रुत्या

वैमिश्रं जगत्प्राणाभ्रयं स्पन्दते, महश्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं, तद्विज्ञानाभावात्तत्त्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः, किं तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपक्षेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्ते तावत्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति । प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात् । वायोऽर्धेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते । कथम् । सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति । वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयितुवुष्टयशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम् । तथाहि श्रुत्यन्तरम्—‘वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद’ इति । तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः । पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि । पूर्वव तावत् ‘तदेव शुक्रं तद्वत् तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कञ्चन’ (का० २।६।१) इति ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेवेहापि संनिधानात् जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयवत्वप्रत्यभिज्ञानाभिर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, ‘प्राणस्य प्राणम्’ (बृ० ३।३।१८) इति दर्शनात् । एजयितुत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य । तथाचोक्तम्—‘न प्राणेन

रश्मिप्रभावाख्या

ब्रह्मैक्यज्ञानार्थं इत्युक्तं, न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञानार्थः संभवति, प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात् । अतः प्राणेन स्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिरिति । ननु ‘अत एव प्राणः’ इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात्प्राप्त्यतिर्नाता, अत्रापि सर्वेच्छाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षावसरो गतार्थत्वादिति, अत आह—वायोऽर्धेति प्रतिष्ठाय स्थितिं लब्ध्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धम् । अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः । वज्रलिङ्गाच्च वायुर्न स्याह—वाय्विति । व्यष्टिर्विशेषः । समष्टिः सामान्यम् । सूत्राद्वहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते—ब्रह्मैवेति । पूर्वोत्तराभ्यां कवाक्यतानुगृहीतं सर्वाभ्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राणश्रुतेर्बाधकमिलाह—पूर्वेत्रेत्यादिना । शुक्रं स्वप्रकाशम् । तदु नातीं ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः । सौत्रं लिङ्गं व्याचष्टे—एजयितुत्वमिति । सवायुकस्य सर्वस्य कर्मण

आसत्तीत्याख्या

नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामतिवर्तते । एतदुक्तं भवति—न श्रुतिसंकोचमात्रं श्रुत्यर्थपरिचयो हेतुः, अपि तु पूर्वोक्तस्यैक्यवाक्यताप्रकरणान्यां संवलितः श्रुतिसंकोचः । तदिदमुक्तम्—पूर्वापरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहीति । तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता

आनन्दगिरीयव्याख्या

पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना । ‘शब्ददेव प्रमितः’ इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानायेत्युक्तम् । इह तु प्राणस्य सत्त्वे कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यं, यतोऽनूद्यते, तस्मादुपास्तिविधिरिति प्रत्यवस्थीयते । सिद्धान्ते तु निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयादस्ति श्रुत्यादिप्राप्तिः फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिर्ज्ञानं चेति । नन्वतिदेशाधिकरणे प्रातर्दने विचारे च प्राणशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वमुक्तं तथेहापीत्यनर्थकमीकरणम् । मैवम् । ‘प्राणमेवाभिसंविशन्ति’ इत्यत्र निरेषकारणत्वपरैकारवत् ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा’ इत्यादावुपक्रमोपसंहारैकरूपत्वात् तदभावादगतार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—वायोऽर्धेति । जगत्कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमिहापि भाति, तत्कथं वायोरिदं माहात्म्यमित्याह—कथमिति । उक्तलिङ्गमन्यथयति—सर्वमिति । तथापि जगद्भयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशङ्क्याह—वाय्विति । न तावदत्रोक्तं तद्वाचकाभावात् । नच ब्रह्मनिमित्तं भयानकं वज्रमुद्यम्यते, मानाभावात् । न चेदमेव मानं वायुनिमित्तत्वेन तदुद्यमनोक्तोत्तरः कथं वायोरपि ब्रह्मोद्यमहेतुत्वं, तत्रापि मानाभावात्कस्य साधारणत्वात् । तत्राह—वायौ हीति । तथापि शान्त्यादृतत्वेहेतुत्वं लिङ्गमित्याशङ्क्याह—वाय्विति । तत्र वृहदारण्यकमनुकूलयति—तथाहीति । व्यष्टिर्विशेषः । समष्टिः सामान्यम् । प्राणवज्रशब्दोऽपि सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । आध्यात्मिकाभिर्देविकवायुप्राप्त्यर्थं वाक्यमित्युक्तमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । ननु तद्विज्ञानाभावात्तत्त्वप्राप्तिरिति श्रूयते । वाक्यस्य वायुप्राप्तिपरत्वे औते कुतो ब्रह्मपीरित्याह—कुत इति । पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं लोकाश्रयत्वादिलिङ्गं प्राणश्रुतेर्बाधकमिलाह—पूर्वेति । तत्र वाक्यैकवाक्यत्वं विवृणोति—पूर्वोत्तरयोरिति । तथाप्येजयितुत्वमेव मुख्यतामित्याशङ्क्य वाक्यैक्यसंभवे न तत्रेत्तम्यमित्याह—इहैवेति । पूर्ववाक्यस्य कुतो ब्रह्मार्थत्वं, तत्राह—पूर्वेत्रेति । शुक्रं ज्योतिष्मत् । तस्यैव पूर्णतामाह—तद्वदेति । तस्य कूटस्थतामाह—तदेवेति । तस्य सर्वाभिधानतामाह—तस्मिँल्लोकाः श्रिता इति । तस्यैव तदेवात्र वाक्यमित्याशङ्क्य प्रकरणाद्विज्ञानप्रत्यभिज्ञानात्केश्याह—तदेवेति । मुख्यप्राणे सिद्धे कथं प्रकरणादिनार्थान्तरपीरित्याशङ्क्याह—प्राणेति । धकवाक्यताकाहप्रकरणादुपगृहीतवद्विज्ञानवितोरे नान्ये तत्त्वपरैर्वाग्विशेषस्य न अस्त्वार्थोऽस्तीत्यर्थः । उत्पन्नं सिद्धान्तमुक्त्वा सर्वजगत्कम्पनहेतुत्वं लिङ्गान्तरं उच्यते—उच्यते

नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' (का० २।५।५) इति । उत्तरत्रापि 'भयादस्यास्मिन्नपि भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धौवति पञ्चमः' (का० २।६।३) इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वमिधानात् । तदेवे-
हापि संनिधानान्महद्भयं, वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानाभिर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रश-
ब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः । यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं
न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तत एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मा-
देव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथाच ब्रह्मविषयं
भृत्यन्तरम्—'भीषास्माद्धातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धौवति पञ्चमः'
(तै० ८।१) इति । अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाख्यमृतत्वप्राप्तिः । 'तमेव
विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति मन्त्रवर्णात् । यसु वायु-
विज्ञानात्कचिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकम् । तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय
'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४) इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।
'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च यत्तत्पश्यसि तद्वद्'
(का० १।२।१४) इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

परं ज्योतिस्तु सूर्यस्य सण्डलं ब्रह्म वा भवेत् ॥ समुत्थायोपसंपत्त्युत्थाया स्यादविमण्डलम् ॥ १ ॥
समुत्थानं स्वंपदार्थशुद्धिर्वाक्यार्थबोधनम् । संपत्तिरुत्तमबोक्तैर्ब्रह्म स्याद्विज्ञाप्तिः ॥ २ ॥

'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा०

रत्नप्रभाख्या

दपि प्राणः परमात्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौणं इत्याह—**वज्रशब्द इति** । बृहदारण्यके 'वायुरेव
हेः' इत्यत्र 'अपपुनर्मृत्युम्' इत्यपमृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते न मुख्यामृतत्वम्, तत्रैव वायुप्राप्तिप्रकरणं समाप्य
य हेनमुपस्तः प्रपच्छ' इति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशित्वोक्तेरित्याह—**यसु वाय्वित्यादिना** । तस्मात्कादकवाक्यं
समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ **ज्योतिर्दर्शनात्** । छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह—**एष इति** । परंज्योतिः-

भामतीव्याख्या

रणदपि इति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । यत्सुलु पृष्ठं तदेव प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्टादन्यस्मिन्सूच्यमाने शास्त्रमप्र-
भवेदसंबन्धप्रलपित्वात् । **यसु वायुविज्ञानात्कचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति** । 'अपपुनर्मृत्युं जयति' इति
। अपमृत्योर्विजय उक्तो नतु परममृत्युविजय इत्यपेक्षिकत्वं, तच्च तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना । न केवलमपमृत्युत्वा तदापेक्षिकमपि तु
त्मानमभिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । नवार्ताभ्यासादनातो भवतीति भावः ॥ ३९ ॥ **ज्योतिर्दर्शनात्** ।
हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वात्, ब्रह्मणि जघन्यत्वात्, प्रकरणाच्च श्रुतेर्वर्लीयत्वात्, पूर्ववच्छ्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात्,

आनन्दगिरिव्याख्या

। तत्र हेतुः—**तथाचेति** । केन तर्हि मर्त्यानां जीवनं, तत्राह—**इतरेणेति** । इतरं स्फोरयति—**यस्मिन्निति** । पूर्वत्र
त्रैत्रापि तदेकवाक्यत्वात्तदेवोक्तमित्युक्तम् । इदानीमुत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मोक्तिमाह—**उत्तरत्रेति** । अस्मेश्वरस्य भगवदभियुक्तं तपतः ।
एषः स्वव्यापारेषु धावन्ति । मृत्योरुक्तानिपेक्ष्य पञ्चमत्वम् । कथमत्र ब्रह्मोक्तं, वायुरेवाभ्यादिभ्यकारणं किं न स्याद्, तत्राह—
पुरुषेति । तथापि कथं प्रकृते ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणात्पृष्टातभयहेतुत्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञानादित्याह—**तदेवेति** । अदानीं प्रसि-
दास्यस्य ब्रह्मविरोधित्वान्नान्न ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याह—**वज्रेति** । तस्य भयहेतौ ब्रह्मणि पृष्टं विद्वान्तेन स्फुरयति—**यथेति** ।
इत्यस्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः सिद्धेत्यल्लभ्यमानादपि ब्रह्मैवेदमित्याह—**तथाचेति** । भीषा भयेनास्माद्ब्रह्मणो निमित्तादिति यावत् ।
न प्रतिपाद्यमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह—**अमृतत्वेति** । श्रुतस्य फलस्य ब्रह्मविद्या व्याप्तिमाह—**ब्रह्मेति** । व्याप्तिमङ्गलमुक्तमप्यु-
क्तं—**यस्मिन्निति** । 'अपपुनर्मृत्युं जयति' इत्यपमृत्युजयस्योक्तेरित्यर्थः । तस्योपेक्षिकत्वे हेत्यन्तरमाह—**तत्रैवेति** । पञ्चमेऽध्याये
स्मृतन्तरेव परमात्मानमन्तर्गतामिणं प्रकृत्य ततोऽन्यस्य नाशित्वोक्तेर्वायुशान्तीयममृतत्वमापेक्षिकमित्यर्थः । एजातिवाक्ये ब्रह्मैव
मित्यत्र मानान्तरमाह—**प्रकरणादिति** । तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह—**अन्यत्रेति** ॥ ३९ ॥ बहुलिङ्गविरोधेन श्रुति-
प्रकरणात्पृष्टातोपमपुरुषश्रुत्या ज्योतिःश्रुतेर्मुख्यार्थवाक्यमाह—**ज्योतिरिति** । दशराधिकरणे ज्योतिःशब्दं ब्रह्मेति सिद्धवदादाय
भोक्तो जीव इत्युक्तम् । । इदानीं ब्रह्मैव ज्योतिःशब्दमित्येतद्विशदयितुं तदेव वाक्यमाह—**एष इति** । परं ज्योतिरिति

आत्माऽपहतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यपहतपाप्मत्वाविशुण्णकस्यात्मनः प्रकरणादावचेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् । 'परं त्वेष ते भूयोऽनुभ्याख्यास्यामि' (छा० ८।१३) इति चानुसंधानात् । 'अशरीरं वाक् सन्तं न प्रियाप्रिये स्तुशतः' (छा० ८।१२।१) इति चाश-
तिरतायै ज्योतिःसंपत्तेरस्याभिधानात् । ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुषपत्तेः 'परं ज्योतिः' स
उत्तमः पुरुषः' (छा० ८।१२।३) इति च विशेषणात् । यत्कृतं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति ।
नासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसंबन्धात् । न ह्यात्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति
श्यामः ॥ ४० ॥

रत्नप्रभायाख्या

त्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यताप्रयोजकप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिः-
तैर्वाच्येति भावः । अशरीरत्वफललिङ्गाच्च ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह—अशरीरमिति । नच सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं
दिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह—परमिति । पूर्वोक्त-
दूषयति—यन्त्विति । नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूच्योक्तिः, अत्र तु प्रजा-

भामतीयाख्या

पूश्चेति, यद्योपसंहियते, स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः । ननु श्रुत्यनुरोधमात्रेण
एणादपकष्टव्या इति हि लोकस्थितिः । अन्यथापांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिनो
गुरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादयो विधिश्श्रुत्यनुरोधेन पृथग्विधः प्रसज्येरन् । तत्किमिदानीं 'तिस एव साहस्योपसदः कार्या द्वादशाही-
' इति प्रकरणानुरोधात्समुदायप्रसिद्धिबललब्धमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयवव्युत्पत्त्या साहं ज्योतिष्टोममभिधाय
। द्वादशोपसत्तां विधाताम् । स हि कृत्स्नविधानाच्च कुतश्चिदपि हीयते क्तोरित्यहीनः शक्यो वक्तुम् । नैवम् । अवयवप्रसिद्धेः समुदाय-
द्विर्गलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनाच्च द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम् । नाप्यतोऽपकृष्टं सदहर्ग-
विधत्ते । परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्यात्वात् । असंबद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसंधानकेशात् । तेनानपकृष्टे-
द्वादशाहीनस्येतिवाक्येन साहस्य तिस उपसदः कार्या इति विधिं स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च
हिनेषु प्राप्ता निवीतादिवद्वृथते । तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादपकर्षः । ज्योति-
करणभासतस्य पूवाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यल्लिङ्गबलात्प्रकरणबाधेनापकर्षस्तदगत्या । पौष्णादी च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वात् । इह
श्रुत्याचिरादिमागोपदेशे फलस्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिविशदे 'एष संप्रसादः' इति वाक्यस्याविशदेकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प-
न्नत्वात् । नच द्वादशाहीनस्येतिवद्यथाक्तमप्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतुमेव संप्रसाद इति वचनमचिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम्,
लक्षणार्थं स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात् । द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्यं प्रकरणविच्छेदस्य प्रासादु-
त्तस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैतदोषभयात्समुदायप्रसिद्धिमुल्लङ्घयवयवप्रसिद्धिमुपाश्रित्य साहस्येव
ोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रिवद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात् । नच सत्यां गतो विकल्पो न्याय्यः । साह्वाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योति-
भेयाभिधीनोरात्रनर्थक्यप्रसङ्गात् । प्रकरणादेव तदवगतेः । इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्यं नोक्तदोषप्रसङ्ग इति पूर्वोपायालोचनया
गान्तोयादृष्टिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । यत्कृतं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति ।
श्रुत्यन्तिको मोक्षः, किंतु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । नच क्रममुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनम् । नद्योतप्रकरणोक्त-
त्वविदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः—'न तस्मात् प्राणा उत्क्रान्ति अत्रैव समवनीयन्ते' इति । नच तत्कारण-
तिः । अचिरादिमार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्राप्तकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावः । जीवस्य तु निरुपाधिनित्यश्रुदुद्रब्रह्मभावसाक्षा-

आनन्दगिरियभ्याख्या

ऽस्मिन्प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिदर्शनं हेतुना साधयति—य इति । प्रकरणाविच्छेदं कथयति—एतमिति । किंचाचिराद-
परं ज्योतिरादिलक्ष्येत्तत्प्राप्त्या विदुषो नाशरीरत्वं, आदित्यस्य देवतात्मनः सशरीरत्वात् । नच तत्प्राप्त्या स्वरूपाभिनिष्पत्तिः, अ-
न्यामतायोगादित्याह—अशरीरमिति । उपास्त्या तत्प्राप्तावशरीरत्वमाशङ्क्याह—ब्रह्मेति । इतश्चात्र ब्रह्मैव ज्योतिरित्याह—
ति । शरीरानुस्थितस्यानन्तरमुपसंयत्तव्यत्वादित्यस्य नाडीखण्डे दृष्टमिति लिङ्गानुगृहीतं ज्योतिरादिश्रुतिमपहतपाप्मात्वादिपर-
करणानुगृहीतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या बाधित्वा परं ब्रह्म ज्योतिरास्थेयं, एकवाक्यतापादकफलव्यप्रकरणोपेतश्रुतेर्विलिङ्गसंगतिश्रुतिर्तो-
रीत्वात्, अस्य हि निर्गुणविधायीं श्रुताशरीरताफलयागमचिरानवतारादादित्यानर्थक्यमार्गपरत्वेन तस्य सगुणविधास्यप्रदिष्टत्वदेवो-
पादान्न ज्योतिर्मात्रश्रुतेर्मार्गानुष्ठेरादित्योक्तौ श्रुतित्रयानर्थक्यात्, 'आनर्थक्यप्रतिज्ञानां विपरितं बलाबलम्' इति न्यायाद्वलव्यप्रकर-
णयुक्तश्रुत्या ब्रह्मैव ज्योतिरिति भावः । परोक्तमनुभाष्य दूषयति—यश्चित्ति । आत्यन्तिकेऽपि मोक्षे तदुभयं स्यादित्याशङ्क्य वाक्यै-
विरोधान्नैवमेत्याह—यश्चित्ति । तस्मात्तदुभयं स्यादिति तदुभयं स्यादित्याशङ्क्य वाक्यै-

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

वियद्वा ब्रह्म वाकाशो वै नामेति श्रुतं विद्यत् ॥ अवकाशप्रदानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ॥ १ ॥
निर्वाहकं भिद्यन्मुत्वं चैतन्यस्यैव तत्त्वतः ॥ ब्रह्म स्याद्वाक्यशेषे च ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दतः ॥ २ ॥

‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहेता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा’ (छा० ८।१।१।) इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः आकाशशब्दस्य तस्मिन्नुद्भवात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्, स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिंगस्याश्रवणादिति । एवं प्राप्त इदमुच्यते—परमेव ब्रह्मेशः काशशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । ‘ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति । नच ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति,

रत्नप्रभाष्याख्या

पतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामधिंरादिगतिस्त्वस्यानन्वयादनर्थकत्वात् श्रुतिव्याप्तेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिरत्नोपपद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥ आकाशो व्यपदेशात् । छान्दोग्यमुदाहरति—आकाश इति । यथोक्तं ब्रह्मज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमब्रह्मादिशब्दबाध इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—भूतेति । श्रुतैर्गुणैराकाशोपपत्तिर्नामब्रह्मज्ञानं चेतुर्भयत्र फलम् । ‘आकाशस्तल्लिङ्गात्’ इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति—सत्त्वादेश्चेति । वै नामेति प्रसिद्धलिंगस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । बहुप्रमाणसंवादेस्तत्र वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति—परमेवेत्यादिना । नामरूपे शब्दाधौ तदन्तः

आमतीव्याख्या

स्कारहेतुके मोक्षे कृतमधिंरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या । अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः । तस्माच्च ज्योतिरादित्यमुपसंगं संरक्ष्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणामिन्ध्रपितराज्जसीति श्रुतेरत्रापि क्रेशः । अपिच परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इति परिग्रहाद्विशेषणत्वेनोक्तो व्यावर्त्य पुरुषविषयत्वेनावस्थापनाज्योतिःपदस्य, परमेव ब्रह्म ज्योतिः न तु तेज इति सिद्धम् ॥ ४० ॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद्यपि ‘आकाशस्तल्लिङ्गात्’ इत्यत्र ब्रह्मलिंगदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, न तद्वदत्र परमात्मलिंगदर्शनाभावाच्चामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशोऽप्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च रूढिपरिग्राह्ययोगात्, नाम अन्तरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहेतुस्तत्तत्त्वमाह, अपि तु ब्रह्मणः, तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहेता । चैतयोरन्तरालं मयं सारमिति यावत् । न तु निर्वादेव ब्रह्म, अन्तरालं वा निर्वाहः । तस्मात्प्रसिद्धेर्भूताकाशो न तु ब्रह्मेति शास्त्रं एवं प्राप्त उच्यते—परमेवाकाशं ब्रह्म, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशशब्दो भूताकाशं च विकारत्वेन नामरूपान्तःपाति सत् कथमात्मानमुद्बहेत् । नहि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्वरूपेणात्मानं बोद्धुं शक्नोति । नच नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे संकोचयितुं सति संभवे युज्यते । नच निर्वाहकत्वं निरा

आनन्दगिरीयव्याख्या

स्वरूपमिन्ध्रपतिः, तस्यैवोत्तमपुरुषतेत्युपेय वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमाख्येयम् । अतो ब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ ४० ॥ प्रकोपेण मयुषादिश्रुत्या ज्योतिरादिश्रुतेर्बाध उक्तः । इदानीमात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां लिङ्गादुद्गीताभ्यामाकाशश्रुतेर्बाधमाह—आकाश इति । अत्रैव वाक्यमुदाहरति—आकाश इति । आकाशब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति—तदित्यादिना । यथोक्तमर्थान्तरत्वे कोऽपि ज्योतिःशब्दः स्वार्थाऽप्यव्यवहितस्तथाकाशोपक्रमब्रह्मादिशब्दः स्वार्थात्प्रव्याव्यतामिति भवता हेतुमाह—आकाशेति । अत्रैव ब्रह्मण्युक्तश्रुतेरन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे वाक्यादिमात्राधिष्ठानाकाशात्मकब्रह्मोपाख्या क्रममुक्तिः, सिद्धान्ते च ध्यानब्रह्मविद्या साक्षादनुभूतिरिति फलभेदः । रुढिग्रहे तस्य नामरूपनिर्वहणमयुक्तमित्याशङ्क्य नामरूपपदशब्दाभ्यां प्रसिद्धदेवदत्तविरचिते सितसितारूपिण्यां च स्वीकारात्तदाश्रयावकाशदानद्वारा भूताकाशोऽपि तन्निर्वहणं युक्तमित्याह—नामेति । ‘आकाशस्तल्लिङ्गात्’ इति गताथेत्वमाशङ्क्याह—स्रष्टृत्वादेश्चेति । तत्र हि सर्वजगदुत्पत्तेरेवकारसिद्धिनिर्पेक्षकारणत्वस्य प्रथमप्रत्युक्तिसामानाधिकरण्यासामान्यतया दुष्टेष्टेष्टपरत्वं, नैवमिह तत्परत्वे किंचिदसाधारणं लिङ्गमित्यगतार्थतेत्यर्थः । तस्य च श्रुत्या प्रसिद्धवदुपादानात्प्रमितस्य ब्रह्मणोऽपि आभूतसंज्ञवस्थानादव्युत्पत्तत्वं, आप्तोतीत्यात्मत्वं व्यापित्वात् । तस्मान्नामादिवद्भूताकाशोपपत्त्यर्थं वाक्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनूय यदुक्तं प्रतिष्ठां व्याकरोति—एवमिति । आकाशशब्दाद्भूताकाशो भाति, कुतो ब्रह्मधीरित्याह—कस्मादिति । हेतुमादायाध्यात्मतत्त्वं विशदयति—अर्थान्तरत्वादीति । भूताकाशस्यापि नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वं, देवदत्तादिशब्दस्य नामत्वाधीनोपेतादेव रूपत्वात् तत्त्वं भूताकाशे सिद्धत्वादित्याह—अथेति । यत्र नामरूपशब्दौ संभूयोक्तौ तत्र शब्दाधीनैव श्रुतिं युज्यते । तस्मान्नामरूपशब्दोऽपि तस्मात्तत्त्वं भूताकाशस्य ततोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थः । किंच भूताकाशमपि विकारतया नामरूपं

र्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरुद्धं न प्र-
णोऽन्यत्र संभवति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२)
यादिब्रह्मकर्तृत्ववश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वाहृत्वमस्ति । बाह-
स्ते । अभेदस्त्वह विवक्षितः । नामरूपनिर्वहणमभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं
वति । 'तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' (छा० ८।१४) इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । 'आकाशस्त-
क्तात्' (ब्र० १।१।२२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

आदिज्ञानमयो जीवो ब्रह्म वा जीव इत्यते ॥ आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिपादनात् ॥ १ ॥
विविच्य लोकस्तसिद्ध जीवं प्राणाद्युपाधितः ॥ ब्रह्मरथमन्योऽप्राप्तं बोधयेत् ब्रह्म नेतरत् ॥ २ ॥

यपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
घन्तज्योतिः पुरुषः' (बृ० ४।३।७) इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत्किं संसा-

रत्नप्रभाभ्याख्या

हृदित्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं, जीवस्थत्वादिति शङ्कते—**नन्विति** । 'अनेन जीवेन'
। जीवस्य ब्रह्मभेदेन तत्कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिहरति—**बाहमिति** । यत्रोक्तं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति, तत्राह—
ति । तर्हि पुनरुक्तिः, तत्राह—**आकाशेति** । तस्यैव साधकोऽयं विचारः । अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्ध-
तत्र संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ४१ ॥ **सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन** । अहंभीगम्येषु कतम
ति जनकप्रभे याज्ञवल्क्य आह—**योऽयमिति** । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः । सप्तमी व्यतिरेकार्था । प्राणबुद्धिभ्यां
इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमाह—**अन्तर्ज्योतिरिति** । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्संशयमाह—**त-**
मेति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्रह्मेत्युक्तं, तद्युक्तं, 'प्राज्ञेनात्मना संपरिच्यक्तः' इत्यभिनेऽपि जीवा-
भामतीभ्याख्या

। ब्रह्मलिङ्गं कथंचित्क्लेशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम् 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च स्रष्टृत्व-
ज्ज्ञं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते । ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वं ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम् । एवं च निर्वहितुरेवानुपलब्धो-
न्यो निर्वहिताऽन्यथान्तरालमित्यर्थेभेदकल्पनापि न युक्ता । तथा च ते नामरूपे यदन्तरेत्यमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्या-
। तमादयोन्तरव्यपदेशात्, तथा तद्ब्रह्म तदमृतम्' इति व्यपदेशाद्ब्रह्मेवाकाशमिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ **सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो**
'। 'आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिपादनात् । तत्परे ग्रन्थसंदर्भे सर्वे तत्रैव योज्ये ॥' संसारेण तावदात्महंकारव्यप-
प्रतीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यादिश्रुतिसंदर्भे आदिमध्यावसानेष्वनुपपत्तीति तदनु-
भविष्यतीति । एवं च संसार्योन्मैव किंचिदपेक्ष्य महान्, संसारस्य चानादिवेनानादित्वादन उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चि-
त्यश्रद्धादमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना संपरिच्यक्त इति भेदं मन्यसे, नास्ती भेदः किंय-
पः स्वभाववचनः; तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायां विशेषविषयमाभावात्संपिण्डितप्राज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिच्यक्तो न किंचि-

आनन्दगिरिष्याख्या

यन्मुद्रहेतु, नच तन्निर्वाहकत्वं निरुद्धं श्रुतं 'तत्रभूताकाशे कथंचित्त्रेयमिलाह—**नामेति** । अन्यत्र तन्निर्वहणस्य ब्रह्मकर्तृ-
हेतुदेवात्रापि प्रत्यभिज्ञातमिलाह—**अनेनेति** । नामरूपनिर्वाहकत्वमादिशब्दोक्तं न ब्रह्मसाधारणमिति शङ्कते—**नन्विति** ।
तन्निर्वाहकत्वेऽपि ब्रह्माभेदादस्य ब्रह्मसाधारणत्वेत्याह—**बाहमिति** । स्रष्टृत्वादिब्रह्मलिङ्गमिह नेत्युक्तं प्रत्याह—**नामेति** ।
शब्दस्य ब्रह्माथत्वे लिङ्गान्येव सन्ति, भूताकाशाथत्वे श्रुतिलिङ्गे स्तः । तथाच केवललिङ्गेभ्यस्तोर्वेणीयत्वाद्भूताकाशग्रहणमित्या-
पि ब्रह्मात्मश्रुती विधेते इत्याह—**तदिति** । उपक्रमस्याकाशश्रुतेः 'आकाशो वै नाम' इति प्रसिद्धलिङ्गाच्च नामरूपनिर्वहणतद-
गृह्यतल्लिङ्गानुगृहीते ब्रह्मात्मश्रुती बलवत्यादिति भावः । 'आकाशस्तलिङ्गात्' इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपाद्यतया तात्पर्य-
लिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुक्तं, इहापि श्रुत्यन्तरसिद्धनामादिनिर्वाहकत्वसंबादेन तात्पर्यबलिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुच्यते, तत्कथं
न इत्याशङ्क्याह—**आकाश इति** । तत्र स्रष्टृत्वस्याष्टवद्विह नेति विशेषोऽस्तीति भावः ॥ ४१ ॥ श्रुत्युपेतलिङ्गेन श्रुतेर्नाप्युक्तत्वा
हेतुत्वेन बाधमाह—**सुषुप्तीति** । साक्षात्क्षलं वारयति—**व्यपदेशादिति** । षष्ठाध्यायवाक्यत्वात् विषयत्वेनोदाहरति—**बृह-**
देहादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो बाधेति जनकस्य प्रभे याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—**योऽयमिति** । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः ।
हीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ । प्राणद्वयतिरिक्त इत्यर्थः । बुद्धिद्वयोर्विनिर्गत—**अन्तरिति** । अज्ञानाद्विनाश—**ज्योतिरिति** ।
नो योऽयमवर्ततः स आत्मेत्यर्थः । तदेव । वाक्यमधिकृत्योपक्रमस्यविज्ञानमयशब्दादुपसंहारस्यसंशानादिशब्दाच्च संशयमाह—

रिखरूपमात्राव्याख्यानपरं वाक्यमुतासांसारिखरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ।
संसारिखरूपमात्रविषयमेवेति कुतः उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । उपक्रमे ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’
इति शारीरलिङ्गात् । उपसंहारे च ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ (बृ०
४।५।२२) इति तदपरित्यागात् । मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति । एवं प्राप्ते
भूमः—परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्राव्याख्यानपरम् । कस्मात् । सुषुप्तावुक्त्वान्तौ च
शारीराद्धेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावत् ‘अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिवृतो न
बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्’ (बृ० ४।३।२१) इति शारीराद्धेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः
शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् । बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । प्राज्ञः परमे-
श्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोक्तान्तावपि ‘अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेना-
त्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति’ (बृ० ४।३।३५) इति जीवाद्धेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो
जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात् प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात्सुषुप्त्युक्त्वान्त्योर्भेदेन व्यपदेशोपायः

रत्नप्रभाष्यारुह्य

स्मृति भेदोक्तिवदौपचारिकभेदादौकसंभवादित्याक्षेपसंगतिः । पूर्वपक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः, सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः इ
तत्तद्विज्ञानस्य प्राशस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रसितीरिति फलम् । बुद्धान्तो जाग्रदवस्था । आदिमध्याह्नासनेषु जीवैः तत्तद्विज्ञाने
वकमिदं वाक्यमिति प्राप्तौ सिद्धान्तयति—**परमेश्वरेत्यादिना** । वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञा विज्ञाने
रसंगता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञानसंनिपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं, 'अपूर्वं वाक्यतात्पर्यम्' इति न्यायादि विवेक
तात्पर्यम् । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति—**तत्र पुरुष इत्यादिना** । देहस्य वेदनाप्रसक्तो जीवः तत्र विवेक
त्पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढोऽधिष्ठितः । उत्सर्जनं घोरान्शब्दान्मुञ्चन् । बुद्धौ ध्येयविषयस्य विवेक

भामतीव्याख्या

ब्रेह्मेत्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः—“प्राज्ञः सपिण्डतप्राज्ञः” इति । पत्यादयश्च शब्दाः संसारिणो ज्ञाताः धातात्मकस्य जगतो जीवकर्माजिततया तद्भ्रम्यतया च योजनीयाः । तस्मात्संसार्यान्वृत्तये न तु परमात्मा प्रतिपाद्यते । एवं प्राज्ञोऽभिधीयते—“स्रष्टुसृकान्त्योऽभेदेन व्यपदेशादित्युत्तरे । अयमभिःसंधिः—किं संसारिणोऽयः परमात्मनोऽसंसार्यात्परं ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इति वाक्यम्, आहोस्विदिह संसारित्यतिरेकेण परमात्मनोऽंकीर्तनात्संसार्यात्वासनेष्वभ्यर्चनात्संसार्यात्परं, न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्याभावः । तद्व्यतिपादका हि शतश आगमाः ‘ईश्वरेनाश्रित्य सामान्यात्’ इत्यादिभिः सूत्रसंसार्यैरुपपादिताः । न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, स्रष्टुसृकान्त्योऽसंसार्यात्परं प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति संभवे राहोः शिर इतिवदोपचारिकं युक्तम् । नच प्राज्ञशब्दः प्राज्ञलिनि निरुद्धवृत्तिः कथंचिद्विषयविषयो व्याख्यातुमुचितः । नच प्राज्ञप्रकरणेऽसंस्कृष्टवृत्तिविहितमस्तत्त्वैदित्यात्मसर्वविदोऽयमेव । न चैतर्थाभूतो जीवात्मा । तस्मात्स्रष्टुसृकान्त्योऽभेदेन जीवाद्याज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशात् ‘योऽयं विज्ञानमयः’ जीवात्मानं लोकसिद्धमनूय तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते । नच जीवात्मानुवादमालपरार्थतानि वचसि । गतार्थावबोधनपरं हि शब्दं प्रमाणं, न त्वनुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति । अतएव च संसारिणः परमात्मभावविज्ञानमात्रं

आनन्दगिरीयव्याख्या

तदिति । अङ्गुष्ठमात्रश्रुता उपक्रमापसंहारी न जीवाधीवत्र तथेत्यतार्थात्वं मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति—**किं तावदिति ।** तन्मते भेदवादादाशानं ब्रह्मेत्युक्ते भेदवादो नैकान्तः, असत्यपि भेदे 'प्राप्तेनात्मना संपरिच्यकः' इति भेदोपचारादित्याशङ्क्यात्रापि मुख्यमेव भेदनादधिकरणसंगतिः । पञ्चाध्यायस्य निर्वर्तिशेषे ब्रह्मण्यन्ययोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवानुवादेन कर्तृश्रुतिः, सिद्धान्ते तत्त्वज्ञानादधिकरणसंगतिः । तत्रैव महानित्याद्युक्तिमत्याह—**कृत इति ।** आदिमध्यावसानेयु जीवोक्तस्तत्परं संदर्भं महान्न तत्रैव कथं निवेद्यमित्याह—**उपक्रम इति ।** जीवानुवादेन कर्मोपपक्षितकर्तृश्रुत्या तदधिकारसिद्धिरन्वेष्टयुसंभवंति शब्दः । **पुन**नुमाप्य सिद्धान्त्यन्यद्विरेव प्रतिज्ञामाह—**एवमिति ।** उपक्रमोपसंहारपरामर्शानां जीवाधेतया तत्परं संदर्भं कथमधीशोक्तिरिति **कस्मादिति ।** तत्र हेतुं सोपस्कारमवतारयति—**सुषुप्ताविति ।** सौप्त्यं भेदवादमुदाहरति—**सुषुप्तौ तावदिति ।** **कस्मिन्**दिमति शरीरे पुरुषशब्दात्कृतः शारीरात्परस्य भेदः, तत्राह—**तत्रेति ।** तस्य वेदितृत्वेऽपि प्रकृते वेदितृत्वं नापेक्ष्यं, तदा **न**नैवैधीनिषेधादित्याशङ्क्याह—**बाह्येति ।** पुरुषस्य शारीरत्वेऽपि प्रकृतेर्ग्राह इति व्युत्पत्त्या प्राज्ञशब्देनापि तत्त्वैवोक्तमेवेति कीर्तयति—**शारीरात्परस्य भेदोक्तिरित्याशङ्क्याह—प्राज्ञ इति ।** योगादूर्ध्वं लीयस्त्वं मत्वा हेतुमाह—**सर्वेति ।** औक्तान्तिकीमपि भेदोक्तिरिति **तत्रेति ।** अन्यारूढोपधिषि तज्जज्ञानावेदनातः शब्दं कुर्वेमिति यावत् । शारीरशब्दस्य शरीरसंगन्धिमत्वात्वात्वात् तत्र शब्दशब्दात्कृतो भेदधीरित्याशङ्क्य रुढिर्गलीयस्त्वंन्यायेनाह—**तत्रेत्यादिना ।** भेदोक्तिफलमाह—**तस्मादिति ।** पूर्वपक्षस्य

नेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गास्तत्परत्वमस्य वाक्य-
स्येति । अत्र ब्रूमः—उपक्रमे तावत् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं
किं तद्वानूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणास्यैकतां विवक्षति । यतो 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्ये-
वमाधुत्तरप्रत्युत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसं-
हरति—'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति । योऽयं विज्ञानमयः प्रा-
णेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः ।
स्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः
प्राचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत् । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्ष-
ते, किं तद्व्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च । कथमेतदवगम्यते । यत् 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि'
[ति पदे पदे पृच्छति । यच्च 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' (वृ० ४।३।१४, १५) इति
इदे पदे प्रतिवक्ति । 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वोऽशोकान्द्वयस्य
भवति' (वृ० ४।३।२२) इति च । तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्त-
यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

तश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् । यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा
संसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । 'सर्वस्य वशी सर्वस्थेऽनानः

रत्नप्रभाष्याख्या

शीव चलन्त्यां चलतीव । वस्तुतः सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेन संसारिणि तात्पर्यमित्याह—यत इति । उपक्रमबहुपसंहा-
येऽयैक्यं विवक्षितमित्याह—तथेति । व्याचष्टे—योऽयमिति । अवस्थोपन्यासस्य तमर्थशुद्धिद्वारैक्यपरत्वात् जीव-
प्रमित्याह—यतो न बुद्धान्तेति । प्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह—यदत ऊर्ध्वमिति । कामादिविवेकान-
मेल्यर्थः । भवतीति चेति । यद्यस्माद्वक्ति तस्मादवगम्यत इति योजना । तेनावस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पृष्टो भवति,
त्वात् । सुषुप्तावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । हि यस्मादात्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः तस्माद्वदयस्यैव सर्वं
इति ध्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥ वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेतुन्तरमाह—पत्यादीति । सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेति । वशी

भामतीष्याख्या

पुनरावतयाऽनमर्श उपपद्यते । एवं च महत्त्वं चाजलं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः संभवाच्चापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यस्तु
ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासादिति । नानेनावस्थावत्त्वं विवक्ष्यते । अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तम-
प्राहितं परमात्मानं विवक्षति, उपरितनवाक्यसंदर्भोलोचनादिति ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः । सर्वस्य वशी । वशः
सर्वस्य जगतः प्रभवत्ययम्, व्यूहावस्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्थेऽनानः, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्वस्थेऽपि, तदिच्छानु-

आनन्दगिरिषध्याख्या

मति—यदुक्तमिति । उपक्रमस्य संसार्थैर्धत्तं निरस्यति—उपक्रम इति । तस्य प्रश्नद्वारा विषयमाह—किमिति । अनुवादमात्रमे-
त किं न स्यादित्याशङ्क्याह—यत इति । बुद्ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव । वस्तुतो न ध्यायति न चलतीत्यर्थः ।
शरीरानुसारेणोपक्रमस्यैकसिन्धुत्वमेव न्यायात्तस्य संसार्थैर्धत्तत्वादुपक्रमस्य तदर्थत्वेत्याशङ्क्याह—तथेति । तस्य परमार्थत्वं वाक्यार्थोक्त्या
—योऽयमिति । परामर्शस्य संसारिणमित्युक्तमनूद्य पूर्वापरविरोधेन प्रत्याह—यसिचति । बुद्धान्तो जागरितम् । संसारि-
ण्यद्वैतव्यक्त्यानुगुणत्वे हेतुमाह—यत इति । अवस्थावत्त्वेन संसारिणे दृष्टेऽपि तद्वाहिल्यमभिप्रेतमित्यत्र नियामकं पृच्छति—
मिति । एकसिन्धुत्वमेव प्रसिद्धाप्रसिद्धिदोर्लङ्घने प्रसिद्धार्थानुवादेनाप्रसिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यो वाक्यस्यापूर्वार्थत्वात् इति न्यायेन जीवलि-
ङ्गानुवादेन तस्य ब्रह्मता वाक्येनोच्यतेऽन्यथा प्रशयागोदित्याह—यदिति । अतः कामादिविवेकानन्तरं विमोक्षाय तदोपपत्तिमाह—
प्रत्येव ब्रूहि पुनः पुनः राजा यस्यात्पृच्छति तस्मात्प्रश्रमासमर्थ्यत्वात् त्रीचो ब्रह्मता प्रतिपाद्येत्यर्थः । न केवलं प्रश्रमासमर्थ्यादेवम्, उत्तर-
मर्थ्यादित्याह—यथेति । तेन जाग्रद्भोगादिनान्वगतोऽस्पृष्टो भवति, असङ्गत्वादिति प्रत्युक्तेरित्यर्थः । प्रतिवचनान्तरं दर्शयति—
अनन्वागतमिति । आत्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामनाप्राप्तमिति यावत् । तदा सुप्तौ हृदयस्य बुद्धेः संवन्धिः शोकात्कामादीनशेषानति-
भवतीत्याह—तीर्णो इति । अनुवादमात्रस्य प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यामयोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४२ ॥ वाक्यस्यासंसारि-
ण्येतन्तरमाह—पत्यादीति । सूत्रे हेतुन्तरयोचितकाराभावात्तदविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे—इतश्चेति । तत्र हेतुर्भावं योजयति—
मिति । तत्रासंसारिविषयं शब्दजातमदाहरति—सर्वस्थेति । स्वाधीनं सर्वमपि निपन्तुं शक्तिरस्तीति वक्तुं द्वितीयं विशेषणम् ।

सर्वस्याधिपतिः' इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः । 'स न साधुना कर्मणा भूयाशो एषासाधुना कनीयान्' इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः । तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ४३ ॥ इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

खतम्भः । अपराधीन इति यावत् । ईशानो नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छोधितत्वमर्थे षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

भामतीव्याख्या

विधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ता । अन्तर्यामीति यावत् । किंच स एवंभूतो ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञामयो न साधुना कर्मणा भूयानुत्कृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवात्मानं मा न्तरसिद्धमदूय तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिवाक्यसंदर्भे इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्वाचस्पत्यैश्वरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

आनन्दगिरीयव्याख्या

स्वाधीनं स्वनियम्यं च सर्वमधिष्ठाय पालयतीति वक्तुं तृतीयम् । संसारिस्वभावनिषेधकं शब्दजातमादत्ते—स नेति । श्रुतिविद्वद्भिर्मुपसंहरति—तस्मादिति । निर्विशेषप्रचुराणां वाक्यानां सिद्धोऽन्वयो ब्रह्मणीति पादार्थमुपसंहरति—इत्यवगम्यत इति ॥ ४३ इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिसमन्वयाख्य-
स्तृतीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

१ अधिकरणम्

महतः परमव्यक्तं प्रधानमथवा वयुः ॥ प्रधानं सांख्यशास्त्रोक्ततत्त्वानां प्रथमिज्ञा ॥ १ ॥

श्रुतार्थमलभिज्ञानापरिज्ञेयाच्च तद्वयुः ॥ सूक्ष्मत्वास्कारणायमव्यक्तकारणं तद्वदिति ॥ २ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—‘जन्माद्यस्य यतः’ (ब्र० १।१।२) इति । तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतम्—‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ (ब्र० १।१।५) इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीतिप्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदं त्विदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते—यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छास्त्रासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रदिपादितमप्याकुलीभवेत् । अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितमपि प्रधान-

रत्नप्रभायाख्या

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणम् । वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥ अस्मिन्पादेऽधिकरणत्रयसंक्षेप-
धिकरणेन संगतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन । प्रधानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ईक्षत्यधिकरणे
तेसामान्यमशब्दत्वं च प्रतिज्ञातम्, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वसिद्धमित्याशङ्क्य
रूपत इत्याक्षेपसंगतिः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यप्यायसंगतिरप्यधिकरणत्र-
यज्ञेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तत्किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं
वा पृष्ठाध्यायस्य दर्शितं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति—आनुमानिकमिति । अपिशब्दाद्ब्रह्माहोकारे-
यमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमा-
दिः फलं, सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वाधिकरणानामेतत्पादसंगतिर्बोद्धव्या । स्मार्तक्रमरूढिभ्यामव्यक्त-

भामतीयाख्या

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । स्यादेतत् । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय
णो लक्षणमुक्तम्—‘जन्माद्यस्य यतः’ इति । तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ यतं, येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किंतु ब्रह्मण्ये-
व ईक्षतेर्नाशब्दम् इति प्रतिपादितम् । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति
क्षितमथस्तनं सूत्रसंदर्भेण । तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः संदर्भ आरभ्यते । नच ‘महतः परमव्यक्तम्’ इत्यादीनां प्रधाने
न्येषां व्यभिचारः । नखेते प्रधानकारणत्वं जगत आहुः, अपितु प्रधानसद्भावमात्रम् । नच तत्सद्भावमात्रेण ‘जन्मा-
द्य यतः’ इति ब्रह्मलक्षणस्य किञ्चिदीयेत । तस्मादनर्थक उत्तरः संदर्भ इत्यत आह—ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति । न
नसद्भावमात्रं प्रतिपादयन्ति ‘महतः परमव्यक्तम्’ ‘अजामेकम्’ इत्यादयः, किंतु जगत्कारणं प्रधानमिति । ‘महतः परम्’ इत्यत्र

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रसिद्धोचरलिङ्गस्याप्रसिद्धोचरलिङ्गेन बाधत्ववत्प्रकरणोपेतस्थानात्तत्तुल्यस्थानस्यैव बाधमाशङ्क्यादा कथयति—आनुमानिक-
मिति । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमप्यायारम्भादत्र तदभावादध्यायसंगतिमाशङ्क्य श्रुतं कीर्तयति—ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधा-
नवैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि तुल्यमशब्दत्वमित्याशङ्क्याह—गतीति । तर्हि समन्वयस्य सिद्धत्वात्कृतं पादेनेत्याश-
ङ्क्याह—इदमिति । अवशिष्टमनाशङ्कितमनिराकृतं चेत्यर्थः । शङ्कामिव दर्शयति—यदिति । प्रतीत्या प्रधानार्थकत्वेऽपि वस्तुतो वेति
मामासपदम् । ननु प्रधानस्य स्वरूपमेवाव्यते न जगत्कारणत्वं तत्कृतोऽतिव्याप्तिः शङ्क्यते, तत्राह—अत इति । ‘महतः परम-
व्यक्तम्’ इत्यत्राव्यक्तस्य प्रधानस्य कारणत्वं परशब्दाद्विद्यते । स हि प्रकर्षवाची । प्रकर्षश्च महतोऽव्यक्तस्य तत्कारणत्वं ‘अजामेकम्’
इति साक्षादेव प्रधानस्य कारणतासिद्धिः । कपिलादिस्मृतयश्चोक्तश्रुत्यनुसारिण्यस्तदार्थाः । तेन श्रुतिस्मृतिसिद्धा प्रधानकारणत्वेत्यव्या-
प्यर्थः । तथापि कारणत्वं तद्वादिवाक्योक्तैर्ब्रह्मणो युक्तं, षोडशग्रहणवत्कारणे विकल्पसंभवात्, तत्राह—तद्वदिति । क्रियायासि-
द्धिनि विकल्पायोगादेति भावः । स्मृतिं प्रधानाशब्दत्वं समन्वयदार्ढ्याय प्रपञ्चयितुं पादारम्भ इत्यस्येव संगतिरित्युपसंहरति—अत
॥ पूर्वं प्रधानाद्येव वेदान्तार्थ इत्युक्ते तन्निषेधेन सर्ववेदान्तेषु ब्रह्मधीरुक्ता, तादृशेष्वप्युक्ता प्रधानाभापि कारणत्वेन समन्वयार्थः । न
किंकारणत्वेत्यर्थः, कल्पयेत्

मेकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते—‘महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर (१।१।११) इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्कमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एव प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः, शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्, स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते । तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् । नैतदेवम् । न ह्येतत्काठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लभ्ये च प्रयुज्यते । न चायं कस्मिंश्चिद्दृढः । या तु प्रधानवादिनां रुढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते नच क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यश्वस्थाने गां प

रत्नप्रभाष्याख्या

शब्दः प्रधानपरः । शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसंभवाच्चेत्याह—**शब्दादीति** । प्रधानस्य वैदिकशब्दाच्यत्वे का क्षतिरि आह—**तदेवेति** । ‘अजामेकाम्’ इत्याद्या श्रुतिः । ‘हेतुः प्रकृतिरुच्यते’ इत्याद्या स्मृतिः । ‘यदल्पं तज्जडप्रकृतिकम्’ इति स्या ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति भावः । सूत्रे नञर्थे वदन्सिद्धान्तयति—**नैतदिति** । प्रधानं वैदिकं नेलेत्र तात्पर्यं हेतुमाह—**नहीति** । ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह—**न ह्यत्रेति** । ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थं प्रत्यभिज्ञायत इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह—**स चेति** । रूढ्या तद्वीरित्याशङ्क्य रुढिः लौकिकी, स्मार्ता वा । नाय इत्याह—**न चेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**या खिति** । पुरुषसंकेतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः मतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः । यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति, तत्राह—**नच क्रमेति** । स्थानात्तद्रूपस्य

भामतीभाष्याख्या

हि परशब्दोऽपि प्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह । तथा च कारणत्वम् । ‘अजामेकाम्’ इत्यादीनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्पष्टम् । एवं च क णव्यभिचारादव्यभिचाराय युक्त उत्तरसंदर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति—**तत्र य एवेति** । सांख्यप्रवादरूढिमाह—**तत्राव्यक्तमिति** । सांख्यस्मृतिप्रसिद्धेर्न केवलं रुढिः, अवयवप्रसिद्धायायमेवायंऽजगन्म्यत इत्याह—**न व्यक्तमिति** । शान्तेश्वरपुरुषाद हीनत्वाच्चेति । श्रुतिरुक्ता । स्मृतिश्च सांख्यीया । न्यायश्च—‘भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभाग दविभागाद्विश्वरूपस्य ॥ कारणमस्त्यव्यक्तम्’ इति । नच ‘महत्तः परमव्यक्तम्’ इति प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरोपपन्नं शरीरस्य शान्तेश्वरसूक्ष्मरूपशब्दाद्यत्मकत्वेनाव्यक्तत्वात्पुनरेतः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यत इति प्राप्ते, उच्यते—**नैतदेवम्** । नह्ये **तत्काठकं वाक्यमिति** । लौकिकी हि प्रसिद्धा रुढिर्वेदार्थनिर्णये निमित्तं, तदुपायत्वात् । यथाहुः—‘य एव लौकिक

आनन्दगिरिव्याख्या

काचित्क इति सूचितम् । अव्यक्तपदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मार्तक्रमश्रीतपारिशेष्याभ्यामुभयप्रत्यभिज्ञया संशये प्रसिद्धजीवोक्तौ नाप्रसिद्धब्रह्मोक्तिवदप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकाव्ययमिति पूर्वपक्षयत्नपलब्धिमुदाहरति—**काठके हीति** । अत्र प्रधानसाशयत्वात् तिपादनेन समन्वयदाढ्यादसति श्रुत्यादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानस्यापि शब्दवत्त्वाद्ब्रह्मण्यवयवानियतिः, सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वाद्ब्रह्मण्यवनियतिरिति फलभेदः । कथमत्र प्रधानमव्यक्तपदादुक्तमित्याशङ्क्य प्रधाने स्थानं मानमाह—**तत्रेति** । स्मृतिः सांख्यरुढिः । श्रुतिः सप्तमर्थः । अव्यक्तश्रुतिरपि प्रधाने मानमित्याह—**तत्रेति** । सांख्यस्मृतिसिद्धप्रधानस्याव्यक्तशब्देनोक्तौ तदीयां रुढि हेतुकोत्ती—**स्मृतीति** । पारिभाषिकादव्यक्तशब्दस्यानिर्णायकत्वमाशङ्क्योक्तं—**शब्दादीति** । रुढियोगाभ्यामव्यक्तशब्दस्य प्रधानवाचित्वे किं तमाह—**तस्येति** । तथापि कारणत्वं तस्याशब्दमित्याशङ्क्याह—**तदिति** । श्रुतिः ‘अजामेकाम्’ इत्याद्या । स्मृतिः सांख्यीया । मे कारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवाश्’ इत्याद्या च । ‘भेदानां परिमाणात्’ इत्यादिरन्यावः । नच प्रकरणपरिशेष्याभ्यां शरीरस्यत्वं स्पष्टत्वेन तच्छब्दानर्हत्वात् । अतो जगत्कारणस्य प्रधानस्य शब्दवत्त्वान्न गतिसामान्यमित्यर्थः । स्थानादिभिरुक्तं प्रत्याह—**नैतदिति** । श्रौतौ श्रुतिं निराह—**नहीति** । कुतो न तदस्तित्वपरं स्मार्तप्रधानस्यैवात्र प्रत्यभिज्ञानात्, नेत्याह—**नहीति** । यादृशमित्यस्य व्याख्यानं—**स्वतन्त्रमित्यादि** । सांख्यस्मृतिसिद्धाव्यक्तशब्दस्य श्रुतावपि प्रयोगात्तेन प्रत्यभिज्ञात् प्रधानमित्युक्तमाशङ्क्याह—**शब्देति** । शब्दक ष्वेभ्यासिरेष्यस्यापि प्रत्यभिज्ञानमाशङ्क्य यौगिकत्वात्तदेकार्थसिद्धिरित्याह—**स चेति** । रूढ्या तन्मात्रसिद्धो कुतो योगाद्वैतव्याख्यानं इह्यते, तत्राह—**न चेति** । परस्य प्रधाने रुढिरव्यक्तशब्दस्यास्तीत्याशङ्क्याह—**या खिति** । नहि परीक्षकार्णा पारिभाषिकी प्रसिद्धिः वेदार्थनिर्णयनिमित्तं, परीक्षकमितिप्रस्य वेदाधेऽपि तत्प्रसङ्गात् । लौकिकी प्रसिद्धी रुढिः । तथा ‘य एव च लौकिकाः शब्दस्य वैदिकास्त एव चैवामर्थाः’ इति न्यायादित्यर्थः । श्रुतिं दूषयित्वा स्थानं दूषयति—**न चेति** । मात्रचोऽयं स्पष्टयति—**स्मृतीति** । स्थानस्यापि नास्ति तद्रूपप्रत्यभिज्ञापेक्षा स्वत एव प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वादित्याशङ्क्य तद्रूपविपरीतप्रत्यभिज्ञासत्त्वमेतदिति प्रतीतिः

इयम्भोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । कुतः । प्रकरणात्परिशेषाच्च । तथाह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृतिं दर्शयति—‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारार्थं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्त्याहुर्मनीषिणः ॥’ (का० १।३।३, ४) इति । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां, तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति—‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तारुपः परः । पुरुषात्र परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥’ (का०

रत्नप्रभाख्या

नराङ्गायामसतीत्यनव्याजो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपाथस्य स्थाने तद्विरुद्धात्माने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**न हीति** । प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानमित्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीति—**प्रकरणेति** । शरीरमेव रूपकेन रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्मबुद्धौर्मध्यस्थानप-
तत्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणत्र प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः । स्मार्तकमः किमिति त्यक्तव्य इत्याशङ्क्य तत्कमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह—**कुत इत्यादिना** । तदुभयं विवृणोति—**तथा हीति** । रूपककृतिः सा-
यकल्पना । प्रग्रहोऽश्वरशाना । यदा बुद्धिस्तारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रियहयान्विषयमविषयमार्गादाकर्षति । यद्यविवेकी
[मनोरशानावदांस्तान् प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तम् । तेषु हयेषु । गोचरान्, मार्गान् । ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसं-
ज्ञात् किं रथादिनेत्यत आह—**आत्मेति** । आत्मा देहः, देहादिसङ्कल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽसङ्कत्वादित्यर्थः । अधुना
[दिभिर्गन्तव्यं वदन्नाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमाह—**तैश्चेन्द्रियादिना** । शरीरस्य प्रकृतत्वेऽप्यव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यता-

भामतीख्या

वास्त एव वैदिकस्त एव चैवाधर्मीः’ इति । ननु परीश्रकाणां पारिभाषिकी, पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिकधनसिद्धौ (यतिमि-
पोऽ)षयादिप्रसिद्धिवत् । तस्माद्विदस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते । योगस्त्वन्यापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतव्यव्याप्तिस्त्रयायां प्रकरणप-
त्रेभ्योऽंशरीरगोचरोऽयमव्यक्तशब्दः । यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथैव दर्शयति । तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयांस्त-
वरान् विद्धि । यथाश्वोऽध्वानमालक्ष्य चरत्येवमिन्द्रियहयाः स्वगोचरमालक्ष्येति । आत्मा भोक्त्याहुर्मनीषिणः । कथं, इन्द्रि-
[नोयुक्तं योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमनःसंनिकर्षेण ह्यात्मा गन्धादीनां भोक्ता । प्रधानस्याकाङ्क्षावतो वचनं प्रकरणमिति
इयं विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति—**तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैरिति** । असंयमाभिधानं व्यतिरेक-

आनन्दगिरिय्याख्या

रूपज्ञाने स्थानादर्थासिद्धौ दृष्टान्तमाह—**नहीति** । कथं तर्हि विपरीतरूपप्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्य सूत्रभागमवतार्य विभजते—**प्रकर-**
[ते । ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यस्मिन्वाक्ये बुद्ध्यात्मनोर्मध्ये शरीरस्य श्रुतत्वात्तदेवात्रापि महच्छब्दितवुद्धिपुरुषमध्यस्थमव्यक्तशब्देन
[ति । श्रौतक्रमस्य स्मार्तक्रमाद्वर्त्यस्वादित्यर्थः । उभयोरपि स्थानत्वात्कुतः श्रौतं स्थानमास्थाप्य शरीरमेव ग्राह्यमित्याह—**कुत इति** ।
[रणाद्यनुगृहीतत्वेन श्रौतक्रमस्य प्राक्त्वादित्याह—**प्रकरणादिति** । तदुभयं वक्तुमुपक्रमते—**तथाहीति** । तत्र प्रकारं निश्चित्य
[यति—**अतीतेति** । रूपककृतिः सादृश्यकल्पना । आत्मनो भोक्तृ रथित्वं शरीरात्परत्वस्यास्मिन्मत् । तत्र हि भोक्ता प्रधानं स्थूलं
[रं भोगायतनत्वेन गुणतया रथवदभेदमित्याह—**आत्मानमिति** । विवेकाविवेकप्रधानवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरद्वारा सुखदुःखे भो-
[गुपनयतीति मत्वाह—**बुद्धिमिति** । मनसाऽश्वरशानास्थानीयेन विवेकिना विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि निगृह्यन्ते, तेनाविवेकिना तेषु
[क्षेप्ते, तेन मनसो युक्तं प्रग्रहत्वमित्याह—**मन इति** । असंयतानीन्द्रियाणि पुरुषं संसारानर्थं, संयतानि मुक्तिद्वारं प्रापयन्ती-
[र—**इन्द्रियाणीति** । यथाश्वोऽध्वानमालक्ष्य चरत्येवमिन्द्रियहयाः स्वार्थमुपलभ्य चरन्तीत्याह—**विषयानिति** । शरीरादिषु मध्ये
[शरीरविषयानिन्द्रियहयगोचरानादुरिति योजना । ननु मार्गे रथिनो रथापेक्षान्न भोगे चिद्रूपतया स्वभावैव तथोगादतो देहादीनां
[दिकल्पनाविषयं, तत्राह—**आत्मेति** । आत्मा भोक्त्यादुरिति संबन्धः । तस्यासङ्कषार्थेन्द्रियासंनिकर्षं भोगायोमादिन्द्रियमनोयोगो
[। भवतीति किंवाविशेषणेन तस्य भोक्तृत्वमुपपादयति—**इन्द्रियेति** । यद्वात्मा देहः, देहेन्द्रियादिषु युक्तमात्मानं भोक्त्यादुरिति यो-
[। प्राकरणिकसंबन्धस्याकाङ्क्षाधीनत्वात्पूर्ववाक्यरथदेहस्याव्यक्तशब्दाकाङ्क्षां वक्तुं रथादिरूपकल्पनाफलं वदन्परमपदस्य प्रकरणिनो
[यस्याकाङ्क्षामवतारयति—**तैश्चेति** । परमपदस्य स्वरूपे परत्वे चाकाङ्क्षामाह—**किमिति** । आकाङ्क्षाद्वयशान्तयेऽनन्तरं ग्रन्थमा-
[—**तेभ्य इति** । पूर्ववाक्ये शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि प्रधानमेवाव्याक्तमित्याशङ्क्याह—**तत्रेति** । प्रकरणं प्रदश्यं परिशेषं दर्शयितु-

१।३।१०, ११) इति । तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां स्वरूपककल्पनायाम्भवादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वब्रहे च समानशब्दा एव । अर्था ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् । 'इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वम्' (बृ० ३।२) इति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः । बुद्धिं ह्याकाशभोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पेति । बुद्धेरात्मा महान्परः, यः स 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इति रथित्वेनोपक्षितः । कुतः । आत्मशब्दात् । भोक्तृश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वात्मत्वादुपपन्नम् । अथवा 'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा संविद्धितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥' इति स्मृतेः, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै

रत्नप्रभाष्याख्या

मित्यत आह—तत्र य एवेति । एवं प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति—तत्रेन्द्रियेत्यादिना । अर्था पूर्वमनुक्तिशङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति—अर्था इति । गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विधाधीनम् । असति विषये तेषामर्किचिक्ररत्वात् । ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठा अतिग्रहा विषया इति बृहदारण्यके श्रवणात् । परश्रेष्ठ्याभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्विकल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स । बुद्धेः परः, प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपद्वेद्या समष्टिबुद्धिर्महानित्याह—अथवेति । मनसश्चि व्यापिनी, भाविनिश्चयः, ब्रह्मा आत्मा, भोग्यवर्गाश्रयः, तात्कालिकनिश्चयः, कीर्तिशक्तिः, नियमनशक्तिः, त्रैकालनिश्चयः, सति भिन्न्याजिका चिद्व्यस्ततातीतसर्वाभ्याहणि समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येव बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह—य इति । न

भामतीष्याख्या

मुखेन संयमावदातीकरणम् । परशब्दः श्रेष्ठवचनः । नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः ऊरु स्यादित्यत आह—अर्था ये शब्दादय इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विषयशोधीनं, ग्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्योऽपि ग्रहतर्यार्थानां प्राधान्यं श्रुत्या विवक्षितमितोन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात्परत्वं भवति । प्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तपद्मे इन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ ग्रहा उक्ताः । गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति स्वत्वेतानि पुरुषपशुमिति । न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते, यावत् पुरुषपशवे गन्धरसनारूपशब्दकामकर्मरसपशोपरहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहाः, तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रहत्वोपपत्तेः तद्विदमुक्तम्—इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेरिति । ग्रहत्वेनेन्द्रियैः तान्ये मनसः स्वगतेन विशेषणार्थेभ्यः परत्वमाह—विषयेभ्यश्च मनसः परत्वमिति । कस्मात्तुमात्रं रथित्वेनोपशितो गृह्यत इत्यत आह—आत्मशब्दादिति । तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वं हेतुमाह—भोक्तृश्चेति । तदनेन जीवात्मा स्वामितमहायुक्तः । अथवा श्रुतिस्मृतिभ्यां हैरण्यगर्भा बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्याह—अथवेति । पूरिति । भोग्यजाता

आनन्दगिरीष्याख्या

मारभते—तत्रेति । पूर्वश्रानुक्तानामर्थानामिहोक्तिवत्प्रधानस्यापि स्वादित्याशङ्क्य तेषां विषयशब्देनोक्तैर्मैवमित्याह—अर्था इति । ऊ शब्देन विषयोक्तिर्युक्ता, विषयाणामिन्द्रियेभ्योऽन्तरङ्गेभ्यो बाह्यतया परत्वायोगादित्याशङ्क्याह—तेषां चेति । आन्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तेषामतिग्रहतया ग्रहत्वेन्द्रियपक्षेया प्राधान्यस्य श्रुत्युक्तत्वात्परत्वम् । 'अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' इति श्रुत्या प्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तपद्मेन्द्रियेभ्यो ग्रहेभ्यो गन्धरसनारूपशब्दकामकर्मरसपशोविषया अतिग्रहा उक्ताः । तत्र गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति पुरुषमिति प्रा इन्द्रियाणि । तेषामपि आहकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिग्रहतया तेषां प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि कथमेभ्यो मनसः परत्वं तस्यापि ग्रहत्वेन प्राणादिमात्स्यादित्याशङ्क्य स्वगतविशेषणार्थेभ्यस्तस्य परत्वमाह—विषयेभ्यश्चेति । तथापि कथं बुद्धेर्मनसः सत्त्वरत्वं, तयोर्भोक्तारं प्रत्यविशेषादित्याशङ्क्याह—मनसस्त्विति । निश्चयद्वारा विषया भोक्तृपशुर्बन्ति निश्चयश्च बुद्धिरिति संयमात्मन मनसो बुद्धिप्राधान्यमित्यर्थः । बुद्ध्युपहितस्यात्मनस्ततो न परत्वं महत्त्वं चेत्याशङ्क्य यो रथित्वेन पूर्वोक्तः सोऽत्र गृह्यत इत्याह—बुद्धेरिति । तत्प्रत्यभिज्ञानं तत्र हेतुर्बुद्धेस्तदेतुमाह—आत्मेति । यत्तु कथमस्य परत्वमिति, तत्राह—भोक्तृश्चेति । यत्तु न तत् महत्त्वमिति, तत्राह—महत्त्वं चेति । तर्हि 'महत्तः परमव्यक्तम्' इति न वक्तव्यं, किं त्वात्मनः परमिति, महच्छब्दस्यात्मनोक्त्यादित्याशङ्क्याह—अथवेति । संकल्पविकल्परूपमनशक्त्या हैरण्यगर्भा बुद्धिर्मनः । तस्या व्यतिष्ठानस्तु समष्टितया व्याप्तिमाह—पूरिति । संकल्पादिशक्तितया तर्हि सदेहात्मत्वं, तत्राह—मस्तिरिति । महत्त्वमुपपादयति—ग्रहोति । भोग्यजाताभारत्वमाह—पूरिति । निश्चयात्मत्वमाह—बुद्धिरिति । कीर्तिशक्तिमत्त्वमाह—ख्यातिरिति । नियमनशक्तिमत्त्वमाह—ईश्वर इति । लोके क्व कृष्टं ज्ञानं ततोऽनतिरेकमाह—प्रज्ञेति । तत्फलमपि ततो नाथान्तरविषयमित्याह—संविदिति । चित्तप्रधानत्वमाह—चित्तिरिति । ज्ञातसर्वार्थानुसंधानशक्तिमाह—स्मृतिश्चेति । सर्वत्र विद्वत्प्रसिद्धिमनुकूलयति—परिपठ्यत इति । श्रुतिपरि हिरण्यगर्भमुक्तौ वेदोक्तौ

(श्वे० ६।१८) इति च श्रुतेर्या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्र-
तिष्ठा । सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते ।
तस्या अप्यसदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिन्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्र-
हणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोभेदाभावात् । तदेवं श-
रीरमेवैकं परिशिष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुकामन्प-
रिशिष्यमाणेनेहान्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रि-
यमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसा-
त्प्रोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा
प्रकाशते । दृश्यते त्वष्टया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥' (का० १।३।१२) इति वैष्ण-
वस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति—'यच्छेद्ब्राह्मणसी प्राहस्तद्य-
च्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥' (का० १।३।१३)
इति । एतदुक्तं भवति—वाचं मनसि संयच्छेत् वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणाव-
तेष्टेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्ध्यावध्यवसाय-
वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तृयध्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन निय-
च्छेत् । महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठाय प्रतिष्ठाप-

रत्नप्रभाख्याख्या

ता सा कथमुच्यते, तदुक्तौ च प्रधानेन किमपरादमित्यत आह—सा चेति । हिरुक्पृथक् । पूर्वं व्यष्टिबुद्ध्यभेदेनोक्तात्र
भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनी द्वौ परिशिष्टौ स्यातां, नेत्याह—एतस्मिन्स्त्विति । अतो रथ एव परिशिष्ट
आह—तदेवमिति । तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य फलमाह—इतराणीति । वेदो यमो वेति शेषः ।
यति चेति सूत्रभागे व्याख्यातः । किंच ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वे ग्रन्थे भेदादीनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह—शरीरेत्या-
ना । भोगो वेदना । काटकग्रन्थस्यैक्यतात्पर्यं गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविषयो लिङ्गानि सन्तीत्याह—तथा चैव इत्या-

भामतीव्याख्या

एविकरणमिति बुद्धिः पूः तदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्धैकनीडतया हिरण्यगर्भबुद्धैर्मेहत्वं चापनादा(चोपादाना?)
च । अत एव बुद्धिमात्राशुचकरणमुपपन्नम् । नन्वेतस्मिन्पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वात् रथिन आत्मनो भोक्तुरोपादानमिति न
तां परिशिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह—एतस्मिन्तु पक्ष इति । यथा हि सपारोषिभिं प्रतिविम्बं बिम्बात् वस्तुतो भिद्यते
। न परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनायाः
शदिष्टं किं प्रयोजनमित्यत आह—शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हीति । वेदना सुखाद्यनुभवः ।

आनन्दगिरियव्याख्या

मीश्वराशुचवशादभिवदन्ती तदीयां बुद्धिसुलक्षणां विवक्षतीत्याह—य इति । परत्वं तस्याः साधयति—सर्वासामिति । तर्हि
गानुक्तहिरण्यगर्भबुद्धेरिव प्रधानस्यापीहोक्तिः स्यात्, नेत्याह—सा चेति । हिरुगिति पृथक्लोकितः । कथं बुद्धेरिव परा बुद्धिरित्या-
ह सर्वासामित्यत्रोक्तं स्फुटयति—तस्या इति । व्यष्टिबुद्ध्याश्रयत्वात्परा समष्टिबुद्धिरिति बुद्धेरित्यादिना तदुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तर्हि
कस्य रथिनोऽनुक्तिविदह शरीरस्यापि च रथस्य स्यादित्याशङ्क्याह—एतस्मिन्ति । ननु पुरुषोक्त्या न रथिग्रहस्तस्य जीवत्वा-
स्य परमात्मत्वात्, तत्राह—परमार्थत इति । परिशेषमुपसंहरति—तदेवमिति । प्रकरणपरिशेषाभ्यामन्यत्वं शरीरमिति प्रति-
निगमयति—इतराणीति । देहादितु रथादिकल्पनाफलालोचनायामपि शरीरमेवाव्यक्तमिह—शरीरेति । सुखादिवेदना ।
देसयोगे हेतुः—अविद्यावत इति । तत्संयोगफलमाह—भोक्तुरिति । देहादिव्यतिरेकबोधाधीनमात्मनो ब्रह्मात्माधिगतिकल्म ।
प्रतियोगिनो देहादेरग्रहे तद्व्यतिरेकधीः । तथाचेन्द्रियादिबदेव शरीरमपि ग्राह्यमित्यव्यक्तशब्दस्य तदर्थेत्येत्यर्थः । प्रत्यग्रब्रह्मपरिहाराभीष्टेति
इतिरित्याशङ्क्यात्मनो दुर्बोधोक्त्या तद्विहेतुविधिरित्याह—तथाचेति । अप्रकाशस्वभावत्वं व्यासयति—दृश्यते त्विति । श्रवण-
रौपाकानन्तर्यमाह—अदृश्येति । सूक्ष्मार्थविषयतया सूक्ष्मत्वम्, तन्निष्ठानामेवोक्तबुद्धिद्वारा तदर्थं न बहिर्मुखानामित्याह—सूक्ष्मेति ।
तात्पर्यमाह—वैष्णवस्थेति । कुतस्तां तर्हि तद्विरित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति—तद्विति । ब्रह्मात्मसीसाधनविधायि वाक्यं
प्रोचति—एतदिति । वागिति द्वितीयालोपस्य छान्दसवादाच्चमित्युक्तम् । वाचो ग्रहणं बाह्येन्द्रियोपलक्षणमित्युक्त्यैव वाक्यार्थमाह—
तद्विति । तथा च सति मनसि संकल्पादिसंभवान्नैकरसब्रह्मधीरित्याशङ्क्याह—मनोऽपीति । बुद्धेरपि विषयप्रावण्यात्तस्यां सर्वां
रूपधीरित्याशङ्क्याह—सामिति । महत्यात्मनि पृथगवस्थिते नैकधीरित्याशङ्क्याह—महान्तं त्विति । तस्यापिष्ठानन्तरं नेति
प्रति—परस्यामिति । प्रकरणात्परिशेषाच्चाव्यक्तपदं शरीरमेव दर्शयतीति पूर्वत्र व्याख्यातं दर्शयति—चेति । विधान्तेऽपि पुन-

येदिति च । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते—**कृ-**
मव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्य
व्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते—**सूक्ष्मं** त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्त-
शब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति, तथापि तस्य त्वारम्भकं भूत-
सूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' (ऋ० सं०
९।४६।४) इति । श्रुतिश्च—'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इतीदमेव व्याकृतनाम-
पविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्तयवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ।

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह—यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, त-
दात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव सत्याप-

रूपभाष्याख्या

दिना । अभ्या समाधिपरिपाकजा । वागित्यत्र द्वितीयालोपशब्दसः, मनसीति दैर्घ्यं च ॥ १ ॥ शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे-
उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारणयोर्भेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गोभिर्गोविकारैः पयो-
मत्सरं सोमं श्रीणीत । मिथितं कुर्यादिति यावत् । 'श्रीजू पाके' इति धातोर्लोपि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्यक्तात्मना का-
स्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह—**श्रुतिश्चेति** । तर्हि प्रागवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् इति लक्ष्यार्थः । बीजरूपा शक्ति-
संस्कारस्तदवस्थम् ॥ २ ॥ अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—**अत्राहेत्यादिना** । तर्हि तदा । एवं सति सूक्ष्मशब्दिना

भामतीव्याख्या

प्रलभ्यमन्वतीति प्रत्यगात्मेह जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः । नच जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरसिद्धं, येनात्र नागमोऽपेक्ष्येत्याह-
तथाचेति । वागिति छन्दसो द्वितीयालोपः । शेषमतितोहितार्थम् ॥ १ ॥ पूर्वपक्षिणोऽनुयायबीजनिराकरणपरं सूत्रम्-
सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् । प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात्प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकार उपचर्यते । यथा 'गोभिः श्रीणीत' इति गोशब्द-
विकारो पयसि । अव्यक्तात्कारणात् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वे प्रमाणमाह—**तथाच श्रुतिरिति** । अव्याहतप्र-
कृतिम्यनर्थान्तरत् । नन्वेवं सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवंभूतादेव कारणाद्रवितुमर्हति, कारण-
कृत्वात्कार्यस्य । यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सत्त्वम् । यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तद्रजः । यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तमः । त-
चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति ॥ २ ॥ शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—**तदधीनत्वादर्थवत्** । प्रधानं हि सांख्यानां सेश्रृणामनं
श्रृणाणां वैश्रवात् क्षेत्रज्ञेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वर्तुम् । ब्रह्मणस्त्वियमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेना-
त्वेन वा निर्वर्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम । सोऽयमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाद्वेदः । अविद्याशक्त्येव

आनन्दगिरियव्याख्या

व्याख्यायाधुना सूत्रार्थमुपसंहरति—**तदेवमिति** ॥ १ ॥ अव्यक्तपदस्य देहे प्रवृत्तिरोग्यत्वमाह—**सूक्ष्मं त्विति** । शङ्कोत्तरे
व्याख्यातुं वृत्तमनूय शङ्कां दर्शयति—**उक्तमिति** । प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् शरीरमव्यक्तशब्दमिति शङ्कामेव विशदयति—**कृमि-**
दुर्मिरूपत्वं तत्राव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिलाशङ्काह—**यावतेति** । स्पष्टतरत्वेन व्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि तस्मिन्नव्यक्तपदं किं नोच्यते ?
अह—**अस्पष्टेति** । उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य तदक्षराणि व्याकरोति—**अत इति** । इहेत्युदाहरणोक्तिः । स्थूलस्य देहस्य कुतः सूक्ष्म-
तदाह—**कारणेति** । अव्यक्तशब्देन कारणात्मना सूक्ष्मस्य देहस्य वक्तुमिष्टत्वे हेतुमाह—**सूक्ष्मस्येति** । अक्षरार्थमुक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्त-
व्यक्तीकृतं विवक्षितमर्थमाह—**यद्यपीति** । भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि किं जातं स्थूलस्य देहस्येत्याशङ्काह—**प्रकृतीति** । प्र-
तेर्विकाराणामनन्यत्वादिकारो प्रकृतेरव्यक्तत्वमुपचरितमित्यर्थः । प्रकृतिशब्दस्य विकारो प्रयोगे श्रौतं दृष्टान्तमाह—**यथेति** । गोभिर्गो-
कारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत । 'श्रीजू पाके' इत्यस्य धातोर्लोपि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । विकारापन्नं कुर्यात् । पाकाभिव्यक्ति-
प्येन श्रीणीतेतिवदत्र संबन्धार्थत्वं श्रीणीतेरिष्टम् । तथा कारणवाचकमव्यक्तपदं तदभिन्नकार्यं भवलोपचारिकमित्यर्थः । अव्यक्तात्मना
द्विकाराणामनन्यत्वे हेतुमाह—**श्रुतिश्चेति** । अव्यक्तमव्याकृतमित्यनर्थान्तरमित्युपेक्षया व्याचष्टे—**इदमिति** । तदा तस्य स्वरूपेणाप-
व्यावर्तयति—**बीजेति** । बीजमेव शक्तिरतीन्द्रियत्वात् । तदात्मना स्थितमिति यावत् ॥ २ ॥ उक्तश्रुत्या प्रधानप्रसक्तिं प्रत्याह—**इद-
नवादिदिति** । तद्याख्यातुमादौ व्यावर्त्तौ शङ्कां दर्शयति—**अत्रेति** । प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । जगतोऽव्यक्तशब्दार्हत्वेमिदानीमाशङ्क-
शरीरस्य त कारणात्मना तच्छब्दत्वं प्रतिज्ञातमिलाशङ्काह—**तद्वारम्भेति** । सिद्धान्तमनानिष्ट प्रसजयति—**स पृथेति** । तर्हि तदा

होत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते—यदि वयं स्वतन्त्रां कचिन्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगमयेम, प्रसङ्गमेव तदा प्रधानकारणवादम् । परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावस्थान्भ्युपगन्तव्या । अर्थवती हि सा । नहि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति । शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तां च पुनरनुत्पत्तिः । कुतः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्पिका हि बीजशक्तिर्व्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिः, यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतद्व्यक्तं कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्—‘एतस्मिन् सुखक्षरे गार्ग्या-काश ओतश्च प्रोतश्च’ (बृ० ३।८।११) इति श्रुतेः । कचिदक्षरशब्दोदितम्—‘अक्षरात्परतः परः’ (मु० २।१।२) इति श्रुतेः । कचिन्मायेति सूचितम्—‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्व-

रत्नप्रभाठ्याख्या

स्यान्पुण्यमे सति । ईश्वरे कल्पिता तन्नियमन्येत्यङ्गीकाराभासिदान्त इत्याह—अत्रोच्यत इत्यादिना । कृतस्थब्रह्मणः
मूलसिद्ध्यर्थमविद्या स्वीकार्येत्युक्तम् । बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि सा स्वीकार्येत्याह—मुक्तानामिति । यथाशामुक्तिः सा स्वीका-
रिता, तं विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तेरित्यर्थः । तस्याः परपरिकल्पितसत्यखतब्रह्मणान्द्वैलक्षण्यमाह—अविद्येत्यादिना ।
यामयो प्रसिद्धमयोपेयिता । लोके मायाविनो मायावत्परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह—महासुषु-
प्तिरिति । बुध्यायुपाधिभेदाजीवा इति बह्वृत्तिः । अविद्यायां श्रुतिमप्याह—तदेतदिति । आकाशहेतुत्वादाकाशः । ज्ञानं
मान्ताभावादक्षरमाविचित्रकारित्वान्मायेति भेदः । इदानीमविद्यायां ब्रह्मभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तवद्वाहत्वमाह—

भामतीव्याख्या

नतं, तदाश्रयत्वात् । न च द्वयमात्रमशक्तं कार्यायालमिति शक्तेरर्थवत्त्वम् । तदिदमुक्तम्—**अर्थवदिति ।** स्यादेतत् । यदि णोऽविद्याशक्त्या संसारः प्रजायते हतमुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवस्थ्यात् । तन्निनाशे वा समस्त-
रोच्छेदः, तमूलविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह—**मुक्तानां च पुनः** बन्धस्य अनुत्पत्तिः । **कुतः । विद्यया तस्या**
जशक्तेर्दाहात् । अयमभिप्रेतिः—न वयं प्रधानतदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे, येनैवमुत्थालभेमहि, किंत्वियं प्रतिजीवं
प्रेत । तेन यस्यैव जीवस्य वियोत्पन्ना तस्यैवाविद्यापनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्यायोरविवेकात्, तदुक्तः
स्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । प्रधानवादिनां त्वेष दोषः । प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोत्पच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्णयप्रसङ्गः ।
नाभेदेऽपि चैतदविवेकस्यातिलक्षणविद्यासदसत्त्वनिवन्धनो बन्धमोक्षौ, तर्हि कृतं प्रधानेन, अविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपन्नः ।
वावियोपाधिभेदाशीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविव्योपाधिभेद इति परस्परश्रयादुभयासिद्धिरिति सांप्रतम् । अनादिवाग्दी-
र्घवदुभयसिद्धेः । अविद्यात्वमात्रेण चैकलोपचारोऽप्यलक्षमिति चाव्याकृतमिति चेति । नन्वेवमविवेचं जगद्जीमिति कृतमीश्वरे-
त आह—**परमेश्वराश्रयेति ।** नग्नचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्यं पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततयोपादानतया
एते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमिविभ्रमस्येव रञ्चविष्ठानत्वम्, तेन यथाहिविभ्रमो रञ्जपादान एवं प्रपञ्चविभ्रम
योपादानः, तस्माज्जीवाधिकरणायाविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारातया, विद्यास्वभावे
ण तदुपपत्तेरिति । अत एवाह—**यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा इति ।** यस्यामवि-
त्सत्त्वां शेरते जीवाः । जीवानां स्वरूपं वास्तवं ब्रह्म, तद्वोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः । संसारिण इति विशेष उक्तः ।

आमन्दगिरीयव्याख्या

अभिन्दागिरय्याख्या
श्यामम् । एवं सति । प्रागवस्थं जगदव्यक्तशब्दोयमिलादाविति सतीत्यर्थः । सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणं गमयतीति ॥८॥ **अस्यैवेति ।** तत्र सूत्रमुत्तरत्वेन व्याकृतं भूमिकां प्रति **अर्थः** । कथं तर्हि **अविवरन्मुपगम्यते**, तदाह—**परमेति ।** जगदनुवादान्वादनार्थक्यादेया नोपेयेत्याशङ्क्याह—**सा चेति ।** तदधीनत्वादिति व्याख्यायार्थवदित्यंशं व्याख्याति—**अर्थवतीति ।** समर्थयते—**नदीति ।** दूरस्थासङ्गादयस्य ब्रह्मणः छद्मवानुपपत्त्या मायाशक्तिरेष्टव्येयुक्तम् । इदानीं बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेरह—**युक्तानां चेति ।** यस्यां सत्यां जननमरणानिः संसारः, यन्निष्ठस्या तन्निष्ठितिः, सा मायाशक्तिरेष्टव्येत्यर्थः । ननु न बीजज्ञ-
ण्या दक्षते, वस्तुत्वाद्, आत्मत्वाद्, नेत्याह—**अविद्येति ।** केचित्तु प्रतिजीवमपिमाशक्तिमेवनिच्छन्ति । तत्र । अन्यत्वाव्याकृता-
द्व्यात्मनोऽपि भेदकाभावादकैवेत्येव स्वशक्त्या विचित्रकार्यकरत्वादित्याह—**अथ्येकेति ।** नच तस्या जीवाश्रयत्वं, जीवशब्दवाच्यस्य
तत्त्वात्तदविद्येयत्वात्तच्छब्दलक्ष्यस्य ब्रह्मव्यतिरेकरत्वाद्याह—**परमेध्वरेति ।** मायाविषयोपेन्द्रादीश्वरस्य मायाश्रयत्वं जीवानामवि-
भेदोति वदन्तं प्रत्याह—**मायामयीति ।** यथा मायाविनो माया परतत्वात्तैषायापीत्यर्थः । प्रतीति तस्याभेदनिषेधायामाह—**महा-
निति ।** अमहवत्त्वेन विपर्ययवत्त्वेन चानन्तजीवनिर्भासत्वेनानुपपत्तिः सार्वभौतिकाह—**यस्यानिमिति ।** अपरंपर्याया मायाशक्तेः सत्त्वं
तत्रैव श्रुतिमाह—**तदिति ।** अनवच्छिद्यत्वादाकाशत्वं, तत्त्वज्ञानं विनाऽनिष्ठचोरक्षरत्वं, विचित्रकार्यत्वेनमायात्वमिति भेदः । इदा-

रम्' (श्वे० ४।१०) इति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सामाया, तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् तदिदं 'महत् परमव्यक्तम्' इत्युक्तमव्यक्तप्रभवत्वान्महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान् यदा तु जीवो महस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महत् परमव्यक्तमित्युक्तम् । अविद्या ह्यव्यक्तम् । अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः संततो वर्तते । महत् परत्वमभेदोपचारात्तद्विको शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणं, इन्द्रियादीनां स्वशब्देरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वक्ष्यन्ति—द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते—'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' (ब्र० ३।१।१) इति । तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम् । यथार्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्वक्तव्यं, अविशेषेण शरीरस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिति गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति । आज्ञातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाज्ञातं पर्यनुयोजुम् । आज्ञात्वाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरव्यक्तत्वात्तस्येति चेत् । न । एकवाक्यताधीन

रजप्रभां व्याख्या

अव्यक्तेति । तस्य महत् परत्वं कथमित्यत आह—तदिदमिति । यदा बुद्धिर्महस्तदा तद्वेतुत्वात्परत्वमित्युक्तमित्यन्यप्रतिबिम्बस्योपाधिपरतत्त्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात्परत्वमाह—यदा त्विति । हेतुं स्फुटयति—अविद्येति । अव्यक्तस्य पञ्चपि शरीरस्य किं जातं, तदाह—तच्चेति । नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते, तत्राह सत्यपीति । सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्वाक्यानामुत्थापयति—अन्ये त्विति । पक्षीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूले देहे भ्रमकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रतिजीवं लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकेत्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे—तदधीनत्वाच्चेति । अर्थवदिति । सूत्रस्य न्तमाह—यथेति । तद्याख्यानां दूषयति—तैरिति । अव्यक्तपदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं लज्यत इति शङ्कते—आज्ञास्येति । एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्षयैकस्यां बुद्धावारूढत्वमेकवाक्यता । तव मते तस्या अभावात्कुतो

भासतीत्याख्या

अव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्येति । यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्यं तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षितं ननु सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनामिति । गोबलीवदपदपदेतद्वद्व्ययम् । आचार्यदेशीयमतमाह—अन्ये त्विति । १ । पयति—तैस्त्विति । प्रकरणपारिशिष्ययोरुभयत्र तुल्यत्वाच्चैकग्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते—आज्ञातस्यार्थमिति । २ । क्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्तिहेतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्कार्थः । निराकरोति—न । एकवाक्यताधीनत्वादिति । प्रकृतहान्यस्य क्रियाप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वम्, उभयं च प्रकृतमित्युभयं प्राक् शङ्काक्षितमित्येकाभिधायकमपि पदं शरीरद्वयपरम् । नच मुख्यया वृत्त्याऽतत्परमित्यौपचारिकं न भवति । यथोपनृत्तमिति

आनन्दगिरियव्याख्या

नीमनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह—अव्यक्तेति । उक्तमर्थं प्रकृतश्रुत्या योजयति—तदिदमिति । कुतस्तस्य महत् सकारात्त्वमित्याशङ्क्य बुद्धिपक्षे तावदुपपत्तिमाह—अव्यक्तेति । युक्तं हि कार्याकारणस्य परत्वमिति भावः । जीवपक्षेऽपि परत्वोपपत्तिमाह यदा त्विति । इदं हि राजादेः स्वाधीनादमात्यादेः परत्वमिति भावः । कुतो जीवभावस्याव्यक्ताधीनत्वमविद्याधीनत्वादित्याशङ्क्य सौक्तं स्वरूपं स्मारयति—अविद्येति । संप्रति जीवभावस्य तदधीनत्वमाह—अविद्यावत्त्वेनेति । तथापि कथं शरीरस्य महत् काशात्परत्वं, तत्राह—तच्चेति । इन्द्रियादीनामपि प्रकृत्यभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च तुल्यमिति कुतः शरीरत्वेवेह ग्रहणमित्याशङ्क्य सत्यपीति । आचार्यदेशीयमतमुत्थापयति—अन्ये त्विति । तन्मतेऽपि सूत्रद्वयं योजयितुं पातनिकामाह—द्विविधमिति । १ । द्विविधस्यापि प्रामाणिकत्वमाह—स्थूलमिति । देहद्वयस्याप्रस्तुतत्वमाशङ्क्याह—तच्चेति । भूमिकां कृत्वा 'सूक्ष्मं तु' इति सूत्रं व्याकरोति—इहेति । पूर्ववाक्ये द्वयोः संनिधौ सूक्ष्मस्यैवात्र ग्रहे को हेतुरित्याशङ्क्य 'तदर्थेत्वाद' इति हेत्वर्थमाह—सूक्ष्मस्येति । २ । तर्हि तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशङ्क्य द्वितीय सूत्रे तदधीनत्वं व्याचष्टे—तदधीनत्वाच्चेति । सूक्ष्मदेहाधीनौ विवेकाविशेषात् नभोक्षौ, तेन तदतो जीवात्परत्वमित्यर्थः । तत्र सूत्रं दृष्टान्तमाह—यथेति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकबोती वृत्तिकारमतसमाख्यं वृत्तिकृतां मतं निराचष्टे—तैस्त्विति । अव्यक्तपदमेव व्यक्तस्थूलदेहव्यावृत्तिहेतुरित्याह—आज्ञातस्येति । आज्ञातमपि पदमुक्त्यारणमित्याशङ्क्याह—आज्ञातं चेति । पूर्वोक्तप्राज्ञातयोरैकवाक्यताधीनत्वादर्थदृष्टेस्त्वन्मते नैकवाक्यताभावात्कुतोऽर्थेभीः, कुतश्च

त्वादर्थप्रतिपत्तेः । नहीमे पूर्वोत्तरे आस्ताते एकवाक्यतामनापद्य कचिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतानामप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं संबन्धेऽनभ्युपगम्यमान एकवाक्यतैव बाधिता भवति कुत आस्तात्सार्थप्रतिपत्तिः । न चैवं मन्तव्यं दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टवीमत्सतया सुशोधत्वाद्ग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते । नह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति । अनन्तरनिर्दिष्टत्वात् किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते । तच्चाहीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा 'पुरुषात् परं किञ्चित्' इत्याह । सर्वथापि आनुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु, न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । नहि गुणस्वरूप-

रत्नप्रभाख्याया

इति समाधत्ते—नेति । तां विनायर्थधीः किं न स्यादित्यत आह—नहीति । शरीरशब्देन ह्येवा स्थूलं प्रकृतं, हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्यायं स्यादित्यर्थः । अस्त्येकवाक्यतेत्यत आह—न चेति । ततः किं ह—तत्रेति । आकाङ्क्षा वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यम् । आकाङ्क्षायामुल्लेखादिति भावः । तन्मिश्रयः बुद्धिः, तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यम् ; तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुःशोधत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदीपादिना लघुनादिवदनात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते—न चेति । दृष्टा बीमत्ता घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तत्ता यथैः । दूषयति—यत इति । वैराग्याय बुद्धिरत्र न विवक्षिता, विषयभावात्, किंतु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति निर्धारं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः । किंच सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणात् पृथगः शरीरपदार्थानां ग्रहः । अभ्युपेयाह—सर्वथेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः । तथा नामेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तित्वर्थः ॥ ३ ॥ अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूक्ष्म—ज्ञेयत्वेति । सत्त्वादिगुणरूपात्प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं तज्ज्ञानादित्यर्थः । नहि शक्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यत इति संबन्धः । न केवलं भेदप्रतिबोधित्वेन प्र-

भामतीव्याख्या

ज्ञायो काकपदं प्रयुज्यमानं श्वादिसर्वहन्तरं विज्ञायते । यथाहुः 'काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि नोदितः । उपघात-
प्रायश्चाद्विष्णो न रक्षति ॥' इति । ननु न शरीरद्वयस्यावाकाङ्क्षा । किंतु दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, ननु पाट्टकौशिकस्य
स्य । एतद्धि दृष्टवीमत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमित्यत आह—न चैवं मन्तव्यमिति । विष्णोः परमं पदम-
यितुं परं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः । अलं वा विवादेन, भवतु सूक्ष्मेव शरीरं परिशोधं, तथापि
व्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्युपेत्याह—सर्वथापि त्विति ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च । इतोऽपि नायमव्यक्तशब्दः
भिमतप्रधानपरः । सांख्यैः स्तुतं प्रधानादिवैकेन पुरुषे निःश्रेयसाय ज्ञातुं च विमूल्यै च प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते । न चेह

आनन्दगिरियव्याख्या

न स्थूलेननिवृत्तिरित्याह—नेति । एकवाक्यताधीनार्थधीरित्येव कथमित्याशङ्क्याह—नहीति । शरीरशब्दस्य स्थूलशरीरे
स्य प्रकृतस्य हानं भूतसूक्ष्मस्याप्रकृतस्याव्यक्तशब्दत्वप्रक्रिया च निष्प्राप्तामिकायाता स्यादित्याह—प्रकृतेति । पूर्वोत्तरास्ताते तथै-
षानामपैवैर्वायं प्रतिपादयतां, तत्राह—न चेति । अस्तु तर्हि तद्वशादेकवाक्यतापत्तिः, तत्राह—तत्रेति । आकाङ्क्षा वाक्यै-
रित्येव सतीति यावत् । उच्यतेमपि प्रकृतत्वाद्ग्राह्यत्वेनाकाङ्क्षितं, तेन तद्गारा पदप्रवृत्तेरव्यक्तपदस्योभयत्रापि प्रवृत्तौ प्रकरणपारि-
श्रव्यात्कैव न नियमोऽस्तीत्यर्थः । सूक्ष्मस्यैव देहस्याकाङ्क्षा, दुःशोधत्वात्, तस्यात्मनोऽतिसनिवृष्टस्य सहसा ततो निष्कृष्टमुपशयत्वात् ।
न तु दृष्टत्वेन दृष्टत्वादात्मनो निष्कपेस्य सुकरत्वादित्याशङ्क्याह—न चेति । कुतो न मन्तव्यं, तत्राह—यत इति । श्रेति
शक्तिः । वैराग्याय शोधनमत्र नेष्टमिति कथं गम्यते, तत्राह—नहीति । किं तर्हि विवक्षितं, तदाह—अनन्तरेति । तस्य
रत्नेन वचनात्परमपदमेव कथमन्नामी, तत्राह—तथाहीति । परमपददिदर्शयिषया पारंपर्यमन्नाभीष्टमिति पूर्वोत्तरालोचनातो
र्थः । किंचाव्यक्तपदेन स्थूलमेव शरीरमुक्तं, बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' इत्यादिना सूक्ष्मदेहस्य विभक्तत्वेन रथकल्पनाविषयत्वात्तस्य
देहानुक्तत्वात्, इहापि 'मनसस्तु परा बुद्धिः, इति गृहीतत्वेनापारिशेषादिति मलोपेक्षापि दूषयति—सर्वथेति । स्थूलसूक्ष्मयोरव्य-
क्तमिति यावत् । तथा नामास्तिवति । त्वदिच्छया सूक्ष्मदेहस्यैवाव्यक्तशब्दत्वं स्यादित्यर्थः । किञ्चिदिति । प्रधानवादिनिराकरणमु-
३ ॥ प्रधानस्याव्यक्तशब्दावाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह—ज्ञेयत्वेति । तत्राख्यातुं पातनिकां करोति—ज्ञेयत्वेनेति । गुणानां पुरु-
षान्तरं विवेकः, तस्यैव मुक्तिहेतुत्वेन ज्ञेयत्वमिदं न प्रधानत्वेनाशङ्क्यान्तरस्यापि तद्विधमित्याह—नहीति । इति गुणत्रय-
रूपप्रधानस्यापि ज्ञेयत्वमिति ज्ञेयः ।

महात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । कचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयं स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपा तव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम् । तस्मात् नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं तु रथरूपककृतशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवघम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह सांख्यः—‘ज्ञेयत्वावचनात्’ इत्यसिद्धम् । कथम् । श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्र नस्य ज्ञेयत्ववचनम्—‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यन महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥’ (का० २।३।१५) इति । अत्र हि या शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात्प्रथ मेवेदं, तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति । अत्र ब्रूमः—नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्रा हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः । प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं । ततं वर्तते । ‘पुरुषाश्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः’ इत्यादिनिर्देशात्, ‘एष सर्वेषु भूतै र्गूढोत्मा न प्रकाशते’ इति च दुर्ज्ञातत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षाणात् । ‘यच्छेद्वाङ्मनः प्राज्ञः’ इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् । मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुख प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलष्यते तस्मात् प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

धानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किंतु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेऽपीत्याह—**कचिच्चेति** । ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन गम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह—**न चानुपदिष्टमिति** । उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्यैव योगादव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात्फलवज्ज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलितमाह—**तस्मादिति** । सांख्येष्टस्य फलज्ञानग वचनाच्चैत्यर्थः । ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं, तत्राह—**अस्माकं त्विति** । अस्मन्मते विष्णवाव्ययपदस्यै ज्ञेयत्वात्तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः । साधारणशब्दमात्रात् प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मरति लिखत्ये नियामकाभावादिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ लिङ्गोक्तिमाशङ्क्य निषेधति—**वदतीति चेदिति** । अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमिलन

भाष्यतीत्याख्या

जानीयादिति चोपासीतेति वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रम् । न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भू भावः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—**वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्** ।

आनन्दगिरिय्याख्या

स्वप्रधानतयापि तज्ज्ञेयत्वमिष्टमित्याह—**कचिच्चेति** । इहापि ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्देनोक्तमित्याशङ्क्य सूत्रार्थमाह—**न चेति** । तदेव यति—**पदेति** । ननव्यक्तशब्दे प्रयुक्ते तदर्थस्यार्थादेव ज्ञेयत्वमज्ञाते शब्दाप्रयोगात्, नेत्याह—**न चेति** । आर्थिकापेक्षोऽनुपपन्न भवाच्छब्दमेव फलवज्ज्ञानं, न चाव्यक्ते तथाविधा धीरित्यर्थः । पञ्चम्यर्थमनूय चकाराश्लोयमाह—**तस्मादिति** । स्वमतेऽनुक्तं व्यक्तपदमर्थकमित्याशङ्क्याह—**अस्माकं त्विति** । परमपदस्य सर्वस्मात्परत्वज्ञानार्थं देहाद्युपन्यासोऽसत्पक्षे स्यादित्यव्यक्तपदस्येन लब्धेहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—**वदतीत्यादिना** । चोद्यं विवृणोति—**अत्रेति** । उच्यते प्रधानमव्यक्तमित्युक्ते सतीत्यर्थः । साधितत्वान्नासिद्धिरिति शङ्कते—**कथमिति** । वाक्यशेषेणोत्तरम्—**श्रूयते इति** । अशब्दमित्या प्रत्येकं नित्यशब्दः संबध्यते । ननु निष्प्रपञ्चं ब्रह्मोक्त्वा तस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानानुक्तिरत्रोच्यते न प्रधानस्यात्र प्रसङ्गोऽस्ति, तथा **अत्रेति** । शब्दादिशून्यतया स्मरति प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदेवात्रोक्तमित्याह—**तस्मादिति** । तथापि ‘महतः परमव्यक्तम् स्वर जातं, तदाह—**तदेवेति** । उत्तरमाह—**अत्रेति** । तत्र नञोऽर्थमाह—**नेहेति** । कस्य तर्हि ज्ञेयत्वेनात्रोक्तिः, तत्राह—**न हीति** । प्रधानेऽपि संभवति परमात्मग्रहे को हेतुरित्याह—**कुत इति** । तत्र हेतुमुक्त्वा विभजते—**प्रकरणादिति** । परमात्मनो गत्य प्रकृत्यै हेतुमाह—**पुरुषादिति** । इत्थंशब्दादिवाक्ये परस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वमित्याह—**एष इति** । तत्रैव हेतुत्वात्तत्त्वात् **तस्यैवेति** । ‘इदमेतत् स्वप्नया दुष्मा’ इत्यादिप्रदाकाङ्क्षणम् । तस्यैव ज्ञेयत्वमित्यत्र हेतुत्वरूपमाह—**यच्छेदेति** । फलविशेषश्रुतेरपि तत् ज्ञेयत्वमित्याह—**मृत्पिबति** । प्रधानेऽपि तदविरुद्धमित्याशङ्क्याह—**नहीति** । कथं तर्हि तेषामभ्युपगमः, तत्राह—**चेतेनेति** । तं पनिक्रान्दोचनायामपि परस्यैव ज्ञेयत्वमत्रेष्टमित्याह—**सर्वेणिवति** । उल्लेखसिद्धिब्रह्मोक्तिसंबन्धे विजातीयपृथगुक्तिसिद्धप्रधानोक्तिसंबन्धे

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्म-
नामस्मिन्नन्ये कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः ।
नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत् 'स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्र-
द्धधानाय मह्यम्' (का० १।१।१३) इत्यग्निविषयः प्रश्नः । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके
नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥' (का० १।१।२०)
इति जीवविषयः प्रश्नः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च भ-
व्याश्च यस्तत्पश्यसि तद्वद ॥' (का० १।२।१४) इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि 'लोका-
दिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।' (का० १।१।१५) इत्यग्निविषयम् । 'हन्त
त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ योनिमन्ये
प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥' (का० २।५।६, ७)
इति व्यवहितं जीवविषयम् । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (का० १।२।१८) इत्यादिबहुप्रपञ्चं
परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति । अपृष्टत्वाच्चानुपन्यसनीयत्वं तस्येति ।

रत्नप्रभाख्या

मन्यत् ॥ ५ ॥ किंचात्र कठवल्ग्यां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वाच्च ग्रहणमित्याह—त्रयाणामिति । मृत्युना नचिकेतसं प्रति
शान्त्युपेक्षेत्युक्तेः त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः । उपन्यासश्च मृत्युना कृतः । नान्यस्येत्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति—
तावदिति । हे मृत्यो, स मद्यं दत्तवस्त्वं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि । प्रेते मृत्यो । देहादन्योऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति । अत
तामस्तत्त्वमसंदिग्धं जानीयामित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्रयमाह—प्रतिवचनमपीति । लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वालोकादिधि-
मिस्तं मृत्युत्वाच्च नचिकेतसे । याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं ब्रह्म
मीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्राव्यवहितमपि 'यथा च मरणं प्राप्य' इत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तरं, योग्यत्वादित्यर्थः । वाक्या-
आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातमाह—योनिमिति । चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह—यथे-
। धृतमुपासनम् । सूत्रे आद्यश्चकारो यत इत्यर्थे । एवं च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अतो न प्रधानमव्यक्तमिति

भामतीव्याख्या

स्यातमस्य भाष्यम् ॥ ५ ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादवाक्य-
त्तरासामितिः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युर्नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताप तुष्टस्त्रीवरान् प्रददौ । नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण
'सौमनस्यं वंश, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम् । 'वराणामेष वरस्तृतीयः' इति वचनात् । ननु तत्र वरप्रदाने प्रधा-
चरे तसः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठवल्लीध्वमिजीवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वतुपक्रान्तप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह—इतश्च
प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वमिति । 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्' इत्यनेन व्यवहितं जीवविषयं
॥ तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम' इत्यादि प्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदकः—किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः,
वाक्यो जीवस्य 'येयं प्रेते' मनुष्य इति प्रश्नः, अन्यश्च परमात्मनः 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादिः । एकत्वे सूत्रविरोधप्रत्यागामिति ।
तु सौमनस्यावाप्त्यग्न्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदानानन्तर्भावोऽन्यत्र धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयवरांतरकल्पनायां वा तृतीय

आनन्दगिरियव्याख्या

नभीरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञाद्वये युक्तान्तरमाह—त्रयाणामिति । प्राथमिकं चकारं प्रतिज्ञापत्वेन व्याक-
—इतश्चेति । प्रधानस्यापक्रान्तत्वमितः शब्दार्थे स्फुटयति—यस्मादिति । कठानां वल्लीभिरप्यच्छिन्ने अन्ये त्रयाणामेव प्रश्नप्रतिव-
। इष्टे, मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वरत्रयदानस्यान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । सौत्रमेवकारं व्याचष्टे—नेति । क्रमेण प्रश्नत्रयमुदाहरति—तत्रे-
दिना । हे मृत्यो, स मद्यं दत्तवस्त्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येऽपि स्मरसि, तेन तद्विषयां विद्यां मदर्थं वदेत्यर्थः । मनुष्ये तदेवे प्रेते
प्राप्ते सति । येयं विचिकित्सा तामेव पश्येदनेन दर्शयति—अस्तीति । संदिग्धमात्मतत्त्वमेतदित्युक्तम् । प्रतिवचनत्रयमपि क्रमेण
पति—प्रतीति । लोकहेतुविराड्दृष्ट्योपास्यत्वालोकादिध्विलोऽग्निस्तुमुक्तवान्मृत्युर्नचिकेतसे । याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा
क्षीयते तत्सर्वमुवाचेति संबन्धः । हन्तेदानीं गुह्यं गोप्यं सनातनं चिरंतनं ब्रह्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाव जीवमपि ब्रवीति—
ति । आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा च वक्ष्यामीति योजना । कथं स मरणे भवति, तत्राह—योनिमिति । मृतानां पुन-
श्चरन्मरणाच्च निमित्तमाह—यथेति । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं देवताज्ञानमनुष्ठितं स तदनुकूपात्मेव योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
त्रापि विचिकित्सितं पुरा' इत्याख्य 'यसिन्नेतातुप्राश्नितौ' इत्यनेन संदर्भेण परमात्मप्रतिवचनरूपेण जीवप्रश्राव्यवहितमपि यथोक्तं
। योग्यत्वाज्जीवविषयमित्याह—यववद्विदमिति । एवमित्युदाहरणार्थं विवृणोति—नैवमिति । सूत्राक्षराणि योजयित्वा तदर्थ-

अत्राह—योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीति, किं स एवायम् 'अन्य धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकुर्यते, किंवा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति । चातः । स एवायं प्रश्नः पुनरनुकुर्यत इति यद्युच्येत, द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरश्लिष्य आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत, ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति । अत्रोच्यते—नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेत संवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समातेः कठबल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रतियाय श्रीनवरात्रदौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे । द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम्, 'येयं प्रेते' इति 'वराणामेव वरस्तृतीयः' (का० १।१।२०) इति लिङ्गात् । तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात् । जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादित्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीत

रत्नप्रभाष्याख्या

योजना । उक्तायै सूत्रमाक्षिपति—अत्राहेति । एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति—किंचात इति सप्तम्यर्थे ततिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नैक्ये सूत्रासंगतिः । भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्ववायाह—एवेत्यादिना । प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह—अत्रोच्यत इति । येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नक वरत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति—वरेत्यादिना । वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा । प्रहिताय यमलोकं प्रति प्रेषिता इतः पुनः मर्त्यलोकं प्राप्तस्य मम पिता यथापूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे । ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो अथेति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह—येयमिति । प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिर्लिङ्गाज्जीवात्मविधौ तृतीयो वर इत्येवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह—तत्रेति । मरणधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्योर्जीविश्वरयोर्भेदात् प्रश्नसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते—नन्वित्यादिना । गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किंतु प्रवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह—प्रश्नच्छायेति । प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति—नेत्यादिना । किंच वदामतीत्याख्या

भामतीत्याख्या

इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानालयानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु महतः परमव्यक्तिमार्गेण परिहरति—अत्रोच्यते, नैवं वयमिहेति । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः । अत एव प्रतिवक्तव्येकम् । सूत्रं त्ववास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्र तत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्यकारेण दर्शितः

आनन्दगिरीयव्याख्या

कथंरत्नमाक्षिपति—अत्रेति । परापरायै प्रश्नप्रस्तावे सतीति यावत् । उक्तिप्रकारं प्रकटयति—योऽयमिति । इतिशब्दो विवक्षावता धोती । कल्पद्वयेऽपि फलं पृच्छति—किंचेति । तत्रायमनूच त्रयावयवायोगं फलमाह—स एवेति । कल्पान्तरमनुद्याधोसा स्वपक्षी फलमाह—अथेत्यादिना । न चाल्मज्जानवरदानानन्तर्भूतमेव परमात्मज्ञानमपि प्रधानज्ञानस्यापि तदन्तर्भावसंभवादिति भावः । यद्यविरोधमग्रे परिहरित्यत्राद्यं पक्षमङ्गीकृत्याह—अत्रेति । द्वितीयसर्वभूतपुण्यमादेव परास्त इत्याह—नैवेति । प्रकृतो ग्रन्थः स मर्थः । अतो न प्रधानोक्तिप्रसक्तिरिति शेषः । वरदानं विनाऽपूर्वप्रश्नकल्पनाभावे हेतुमाह—वाक्येति । कथं वाक्योपक्रमः, तद्विरोधो वा प्रश्नान्तोपगमे कथमित्याशङ्क्य वाक्योपक्रमं दर्शयति—वरेति । उपक्रमानुसारित्वमुपसंहारस्यापि सूचयति—आ समातेरिति आद्यन्तयोरेकरूपतया वाक्यवृत्तिमेव विशदयति—मृत्युरिति । वरदानतदुपादानविषयाख्याकाद्योतनार्थमुभयत्र किलेत्तुक्तम् । तत्रयमेव विशेषतो वुत्तुत्तमानं प्रकटयति—नचिकेता इति । ननु पितुः सौमनस्यं वरो न भवति, तत्र प्रश्नाभावात्, किंतु अत्रैव वरपरामार्थाः प्रश्नरूपा वराः, तेषु प्रत्युत्तेरपि भावात्, तत्राह—येयमिति । प्रेते सतीत्युपक्रमे सतीति शेषः । वाक्योपक्रमं दर्शयित्वा प्रश्नान्तरकल्पने तद्विरोधं दर्शयति—तत्रेति । वाक्यबलात्प्रश्नैक्यमयुक्तं लिङ्गाच्चेद्वेदसिद्धेति शङ्कते—नन्वेति । प्रष्टव्यभेदोऽयमिति—पूर्वो हीति । नहि तस्य परिषिष्यत्वं, तत्रास्ति नास्तीति विचिकित्सायोगात्तस्य सदेकतानत्वादित्यर्थः । तथापि न प्रष्टव्यभेदः द्वितीयेऽपि प्रश्ने जीवस्यैवोक्तिरित्याशङ्क्याह—जीवश्चेति । कस्ताहि द्वितीयप्रश्नाथो न परो जीवादन्योऽस्ति, तत्राह—प्रास्तिविति । धर्मादिगोचरत्वागोचरत्वाभ्यां तद्वेदभीरित्यर्थः । अर्थस्वभावालोचनया प्रश्नभेदमुक्त्वा प्रश्नस्वभावालोचनयापि तद्वेदमाह—प्रसेति ।

वस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः । न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत् । न । जीवप्राज्ञयोरैकत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् । न त्वन्यत्वमस्ति । तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जायते म्रियते वा विपश्चित् इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शारीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा—‘स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥’ (का० २।४।४) इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथाप्रे—‘यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥’ (का० २।४।१०) इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नानन्तरम् ‘अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व’ इत्यारभ्य मृत्युना तस्मैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैव मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च ‘विद्यामीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त’ (का० १।२।४) इति प्रश्नस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच—‘तं दुर्दर्शं गृहमनु प्रविष्टं गृहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहति ॥’ (का० १।२।१२) इति, तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । यत्प्रश्न-

रत्नप्रभाख्या

मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरैक्यं सूचयतीत्याह—इह चान्यत्रेति । तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत इ—सतीति । भागी युक्तः । तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थः । किंच जीवो ब्रह्माभिन्नः, हेतुज्ञानविषयत्वात्, ब्रह्मवदित्याह—तथा स्वप्नेति । अन्तोऽवस्था । येन साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । निरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य ‘तमेव विदित्वा’ इत्यादि ध्रुतिविरोधमाह—प्राप्नोति । किंचाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वाद्भेद एव सत्य आह—तथेति । इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र सूर्यादैः । एवमिहाखण्डेकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्याभेदं पश्यति स भेददर्शाणाम्भरणं प्राप्नोति संसारभयान् मुच्यत इत्यर्थः । किंच जीवप्रश्नानन्तरं ‘तं दुर्दर्शम्’ इति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणाभेदो

भामतीव्याख्या

जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्येत्यादि । ‘प्रेयं प्रेते’ इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमलोभं कास्य प्रतीत्यः ‘विद्यामीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये’ इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्प्रेते ब्रह्मैवोत्तरमुवाच—‘तं दुर्दर्शमिति । यदि पुनर्जीवाप्राज्ञो भिद्येत, जीवगोचरः प्रश्नः, प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन संगच्छेत । अपिच यदियं प्रश्नमुप-

आनन्दगिरियव्याख्या

यं स्मरयति—पूर्वस्येति । आर्थे शब्दे च वैषम्ये फलितमाह—तस्मादिति । प्रष्टव्यभेदादुक्तं प्रश्नभेदं प्रलाह—नेति । तदेव हेतुद्वारा स्मरयति—अभेद इति । ननु प्राज्ञादन्यो जीवो वादिभिरित्यतः, नेलाह—नन्विति । कठश्रुतिमपेक्षान्तराशब्दः । प्रत्यगन्तद्वेष्टेभ्योऽपि जीवपरयोरैक्यं वक्तुं क्रमेण लिङ्गानुपन्यस्यति—इहेति । यद्यपि परमात्मप्रश्नस्य प्रत्युक्तिं जन्मादिनिषेधेन प्राद, तथापि कथमेक्यं, तत्राह—सतीति । अप्रसक्तनिषेधस्यातिप्रसक्तित्वात्प्रसङ्गे सत्येन निषेधो युक्तश्चेज्जीवस्यापि ब्रह्मब्रह्मत्वान्मात्रयोगान्न तन्निषेधः स्यादित्याशङ्क्याह—प्रसङ्गश्चेति । परस्मिन्नेवाविषया देहयोगाज्जन्मादिप्रसङ्गादध्यस्तात्तद्वर्गमन्युदासेन जीवत-इत्येव परप्रश्नस्योत्तरं मन्वान्ततयोरैक्यं सूचयतीत्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—तथेति । अन्तशब्दो मध्यवाची । येन साक्षिणा प्रेयो भूयः पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । वाक्यतात्पर्यमाह—स्वप्नेति । यद्यपि जीवतत्त्वविद्या शोकोच्छित्तस्तथापि कथं प्राज्ञयोरैक्यं, तत्राह—प्राप्नोति । ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः’ इत्यादिदर्शनादिति शेषः । इत्यत्र तयोरैक्यमिति—तथेति । इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र प-त्रादित्यादावसंसारं ब्रह्म, यच्चामुत्र तदेवेह देहेऽनुपविष्टमित्यन्योन्यैक्यमित्यर्थः । भेदप्रवादाच्च तयोरैक्यमित्याह—मृत्योरिति । यः काश्चिदिह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति स मरणं प्राप्नोति । पुनः पुनर्निषेधेन भयंभागीत्यर्थः । जीवप्रश्नानन्तरं तत्तत्कामोक्तिपूर्वकं प्रलोभनेनातिदुर्लभत्वस्यापनादपि जीवो ब्रह्मात्मनामीष्ट इत्याह—तथेति । कौर्त्तव्यजिज्ञासनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मना प्रतिपाद्यतेत्याह—यदेति । ‘नान्यं तस्मात्’ इत्यादिश्रुतेरचलनं नचिकेतोऽवसीयते । प्राज्ञविद्याया मुक्तिहेतुत्वस्यापनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मतावदनमित्याह—तदेति । ‘अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः’ इत्याद्यभ्युदयनिःश्रेयागोक्तिः । ‘दूरमेते विपरीते’ इत्यादिविद्याविद्याविभागगीरिति विभागः । त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नालोलुपन्त श्रेयसो विच्छेदं न तत्ततो विचारिणं त्वां मन्येऽहमिति योजना । ‘त्वादह्नो भूयात्’ इति प्रश्नं प्रशंसन्यदुवाच तेनापि संबन्धः । जीवप्रश्नस्य

निमित्तां च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्ये प्रश्नमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् । तस्मात् 'येयं प्रेत' इत्यस्यैव प्रश्नस्य तदनुकर्षणम् 'अन्यत्र धर्मात्' इति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणम् । तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वं हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टमुत्तरं तु स्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति यावद्व्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवृत्तौ तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याख्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपमानं च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित्संतमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतं वेपमानः पलायते, तं चापरो ब्रह्मान्मा भैषीर्नायमही रज्जुरेवेति । स च तदुपश्रुत्याहितं भयं मुत्सृज्येद्रेपथं पलायनं च । नत्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात् तथैवैतदपि द्रष्टव्यम् । ततश्च 'न जायते म्रियते वा' इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिषेधः नम् । सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति । ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनार्थां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिप्रेतः

रत्नप्रभाष्याख्या

गम्यत इति संबन्धः । प्रष्टुप्रश्नयोः प्रशंसायापि लिङ्गेन पृष्टस्य दौर्लभ्यद्योतनाद्ब्रह्मलसिद्धिरित्याह—अन्यं वरमित्यादि पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानाच्च चाला 'नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते' इति श्रवणात् । तदा संयमः 'अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेषः' इति भोगापवर्गमार्गयोर्वैलक्षण्यं प्रतिज्ञाय 'दूरमेते विपरीते विपृची अविद्या या च विद्या' दशितवानित्यर्थः । प्रेषः प्रियतमं स्वर्गादिकं विपृची विरुद्धफले, अविद्या कर्म, विद्या तत्त्वधीः । विद्याभीप्सिनं विद्यायिनं तस्मान्न्ये, यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रस्तुत्वा प्रश्नमपि 'त्वादुद्धो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा' इति सुवन्तिलक्षार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह—यत्प्रश्नेति श्रमश्चेन स्तुति लब्धवांस्तं प्रश्नं विहाय यद्यन्यमेवोत्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः । तस्मादिति । प्रष्टव्यं दाभावादित्यर्थः प्रश्नवाक्यव्यक्तयोः सादृश्याभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति—यत्स्वित्यादिना । धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्म कथमित्यत आह—यावदिति । अविद्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनिलं च स्यादित्यत आह—न चाविद्याया इति । जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति—ततश्च न जायते इति । जीवब्रह्मैक्ये 'त्रयाणाम्' इति सूत्रं कथमित्यत आह—सूत्रं त्विति । कल्पितभेदात्प्रश्नभेदकल्पनेत्याह—ततश्चेति परमात्मनः सकाशात्प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावोपागमिदिति भावः ॥ ६ ॥ श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न सांख्यसाध्या

भाष्यतीव्याख्या

श्रुत्य मृत्युनैव प्रशंसितो नचिकेताः यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरं चावदध्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात्, प्रश्नान्तरे तस्मात्प्रश्न प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह—यत्प्रश्नेति । यस्मिन् प्रश्नो यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥ महद्वच्च । अने

आनन्दगिरीयव्याख्या

परमात्मवाक्येनोत्तरोत्तरं विचार्यमाणमित्याह—तमिति । प्रशंसानुपपत्तिरपि प्रश्नयोरर्थेक्यं गमयतीत्याह—यदिति । यद्विषयः यत्प्रश्नस्तं विहायेति संबन्धः । परतुल्यप्रश्नवाची तच्छब्दः । पृष्टव्यभेदाभावे फलितमाह—तस्मादिति । प्रश्नस्वभावालोचनेत्याह—प्रश्नो दमुक्तमनुष्य प्रत्याह—यत्स्विति । विशेषमेव दर्शयति—पूर्वंचेति । विशेषोक्तिसमाप्ताविति शब्दः । जीवस्य धर्मोदितो न तर्ह्ये ब्रह्मैक्यमिति प्रष्टव्यभेदमाशङ्क्याह—यावदिति । कथं तर्हि जीवस्याविद्यावत्तत्तद्दीनब्रह्मैक्यं, तत्राह—तदिति । अविद्यानिवृत्त्यै कालत्वादिकस्य तर्हि कृतकत्वेनातिलयत्वं, नेत्याह—न चेति । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । जीवब्रह्मैक्ये ब्रह्मत्वोपागमिदिति सूत्रं माविरोधमुक्त्वा जीवप्रश्नस्याव्यवहितप्रत्युक्तिमत्त्वं लाभान्तरमाह—ततश्चेति । जीवब्रह्मणोरैक्येन प्रश्नैक्ये कथं त्रयाणामिति सूत्रं तत्राह—सूत्रं त्विति । योजनामभिनयति—एकत्वेऽपीति । कल्पितभेदेन सूत्रयोजनाप्रकारस्य मासाविति शब्दः । कल्पितभेदेन प्रश्नो फलितमाह—ततश्चेति । परमात्मकल्पनावत्प्रधानकल्पनापि किं न स्यात्, तत्राह—प्रधानेति । वैषम्यं परसात्प्रधानस्येति शेषः ॥ ६ ॥ सांख्यप्रतिषेधेनैवप्रसिद्धा विरोधाच्च न सा वेदार्थनिर्णयहेतुरित्याह—महद्वच्चिति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । भोगावगमनस्य

‘बुद्धेरत्मा महान्परः’ (का० १।३।१०), ‘महान्तं विभुमात्मानम्’ (का० १।२।२२), ‘वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्’ (श्वे० ३।८) इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधानुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजा हि सांख्यप्रकृतिस्तेजोवज्रात्मिकायवा ॥ रजआर्वा लोहितादिलक्ष्येऽसौ सांख्यसास्त्रगा ॥ १ ॥
लोहितादिप्रत्यभिज्ञा तेजोवज्रादिलक्षणम् ॥ प्रकृतिं समयेच्छौरीमात्राकृतिर्मनुवत्त्वम् ॥ २ ॥

पुनरपि प्रधानवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धिमित्याह । कस्मात् । मन्त्रवर्णात्—‘अजामेकां लोहित-
शुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
मजोऽन्यः’ (श्वे० ४।५) इति । अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते ।
लोहितं रजो रज्जनात्मकत्वात् । शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात् ।

रत्नप्रभाख्याख्या

त्वगोचरः, वैदिकशब्दत्वात्, महच्छब्दवदित्याह—महद्व्येति । मूर्ते व्याचष्टे—यथेत्यादिना । न चाकाशादिशब्दे व्य-
हारः, आकाशादेर्नान्तरसाधारणत्वेन सांख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यम् । सत्तामात्रे । सत्त्वप्र-
प्रकृतेराद्यपरिणामे । निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः । आत्मा महानित्यामशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति, तमसः परस्तादि-
दिना योकालयतमः परत्वादित्यर्थः महच्छब्दः सांख्यतत्त्वं नाभिधत्त इति संबन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अत-
ति ॥ ७ ॥ चमसवदविशेषात् । अत्राजापदं विषयः, तर्हि प्रधानपरं मायापरं वेति रूढार्थासंभवात्संशये पूर्वव्याख्यक-
मात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायास्पन्नं त्रिगुणत्वादिलक्षणेतादजापदात्प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—पुन-
रिति । फले पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्मादिरिति पूर्वपक्षव्ययम् । रागहेतुत्वादिरिगुणयोगात् लोहितादि-

भामतीख्याख्या

प्रसिद्धवैदिकप्रसिद्धया विरोधाच्च सांख्यप्रसिद्धिवेद आर्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं, पुरुषार्थक्रियाश्रमं
स भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति । या या पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषाव्याप्त्यात्मादिलक्षणा च सा
महति बुद्धेः समागत इति महत्तत्त्व सत्तामात्रमुच्यते इति ॥ ७ ॥ चमसवदविशेषात् । अजाशब्दो यद्यपि छागायां
तथाप्यात्मविवाधिकाकारा तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्भेदसंबन्धयोगेन वर्तयितव्यः । तत्र किं स्वतत्त्वं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णना-
मप्येन पारमेश्वरी मायाशक्तितेजोवज्रव्यापक्रियाकारणमुच्यताम् । किं तावत्प्राप्तं, प्रधानमेवेति । तथाहि—यादृशं प्रधानं सांख्यैः
ते तादृशं वास्मिन्ननूनातिरिक्तं प्रतीयते । सा हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यत्र च एव च लोहितशुक्लकृष्णा च ।
लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रत्ययितु सन्ति, तथापि लोहितं कुमुभादि रत्रयति, रजोऽपि रत्रयतीति लोहितम् ।
सत्त पायः शुक्लं, सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एतमावरकं मेवादि कृष्णं, तमोऽप्यावरकमिति कृष्णम् । परंणापि नाध्याकृ-
त्कारणेन लोहितत्वादियोग आस्थेयः, किंतु तत्कार्यस्य तेजोवज्रस्य रोहितत्वादिकारण उपचरणीयम् । कार्यसाहचर्येण वा
कल्पनीयं, तदस्माकमपि तुल्यम् । ‘अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः’ इति त्यागभेदवशवात्
स्मरंस्वात्र मन्त्रवर्णं प्रत्यभिज्ञानं न त्वय्याकृतप्रक्रियायाः । तस्यैवमास्याभ्युपगमनासंभेदाभावात् । तस्मात्सत्त्वत्वं प्रधानं

आनन्दगिरियव्याख्या

विदितबुद्धिकार्यवात्पुरुषाभिहितफलकारणं सदुच्यते । तत्र भावप्रत्ययोऽपि स्वरूपाधेन न सामान्यवार्ता । कार्यानुमंथं महत्त प्रत्यक्ष-
सावशब्दसत्त्वसिन्धुममेव प्रयुक्तोऽपीति संबन्धः । वैदिकप्रयोगमेवाह—बुद्धेरिति । तत्र महच्छब्देन सांख्यीमहत्तोऽनुक्तौ हेतु-
आत्मेति । आदिशब्देन फलमेवेत्तिपुरुषशब्दप्रयोगादयो गृह्यन्ते । सृष्टेर्भीष्टं दार्शनिकमाह—तथेति । ‘महत्तः परम्’
मत्तस्याप्रधानत्वे फलितमुपसंहरति—अतश्चेति ॥ ७ ॥ कारणवाचकाव्यक्तशब्देन कार्यं शरीरं लक्ष्यमित्युक्तम् । इदानीं धर्म-
हितादिदेस्तादृशीणि तेजोऽवज्जानि लक्ष्यत इत्युपेत्याजामन्त्रस्य प्रधानपरत्वं प्रत्याह—चमसवदिति । अत्राशब्दस्य छागतो-
प्रधानमाययोक्तेजोऽवज्जे च गुणतो वृत्तियोगादजामन्त्रः प्रधानपरो वा तेजोऽवज्जानाख्यान्तरप्रकृतिमायास्वरूपपरमप्रकृत्योरन्यतरपरो
शब्द पूर्वपक्षयति—पुनरिति । प्रधानस्याशब्दतायाः साधितत्वादस्थाने प्रत्यवस्थानमित्याह—कस्मादिति । प्रधानस्यार्थतो-
षानात्तस्याव्यक्तपदावाच्यत्वेऽपि त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रे तत्प्रत्याभिव्याजनात्तत्त्वमिति मत्वाह—मन्त्रेति । अजामन्त्रस्याप्रधानपरत्वा-
त्त्वोक्त्या समन्वयस्यैव दार्ष्टान्त्यादादिसंगत्यः । पूर्वपक्षे प्रधानस्य शब्दवत्त्वेन गतिसामान्यासिद्धिः, सिद्धान्ते नत्याशब्दत्वात्-
ति फलभेदः । मन्त्रवर्णमेवानुक्तामिति—अजामिति । प्रधानस्य रूपराहित्यादेतत्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह—अत्रेति । रु-
क्थमभिधानं, गुणवृत्त्येवाह—लोहितमिति । कुसुम्भदम्भोमेवमेव च तेषां तथात्वेऽपि प्रधानस्य किमावर्तं, तदाह—

तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति चाज्ञा स्यात्, 'लप्रकृतिरविकृतिः' इत्यभ्युपगमात् । नन्वज्ञाशब्दश्छायायां रूढः । बाढम् । सा तु रूढिरिह नायितुं शक्या, विद्याप्रकरणात् । सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति । तां प्रकृतिमज्ज पुरुषो जुपमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वातुशेते । तमेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी ढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्ये प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति । मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिलपना कापिलानामिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमार्था तुम् । न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यथा कयाचित् लपनयाऽज्ञात्वादिसंपादोपपत्तेः । सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावाच्चमसवत् । यथाहि 'अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' (बृ० २।१।३) इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येण नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । सर्वत्रापि यथाकथंचिद्वर्वाग्विलत्वात् कल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषोऽज्ञामेकमित्यस्य मन्त्रस्य । नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाज्ञाभि

रजप्रभावाख्या

शब्दै रजआदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानलाभः, तत्राह—तेषां साम्येति । अवयवाः प्रधानस्य रजआदयस्तेषां धर्माः त्वादयः तैर्निमित्तैर्लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत इत्यर्थः । गुणाभेदात्प्रधानलाभ इति भावः । तत्राज्ञाशब्दं योजयति—ने 'रूढियोगमपहरति' इति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । रूढ्यसंभवाद्योगा आधरणीय इत्याह—बाढमिति । अज्ञादित्प्रत्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह—सा चेत्यादिना । प्रजायन्त इति प्रजा महदादयः । त्रैगुण्यं सुखमोहाः । अनुशयनं विवृणोति—तामेवाविद्ययेति । अविवेकेनेत्यर्थः । विषयधीर्भोगः । गुणभिन्नात्मख्यातिरपवर्गः । न्तयति—एवं प्राप्त इति । मायादावपि साधारणान्मन्त्रादिशेषार्थग्रहो न युक्तः, विशेषग्रहेतोः प्रकरणेदरेभावादिति

भामतीव्याख्या

नाशब्दमिति प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मा लोहितदयस्तेरिति । प्रजास्त्रैगुण्यान्विता इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि—मैत्रदरिपु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं, तत् कस्य । तं प्रति सत्त्वस्य समुद्रवात् । तथाच तत्सपत्नीनां दुःखं, तत् कस्य हेतोः, ताः प्रति रजःसमुद्रवात्, तथा चैत्रस्य ताम्रविद्रो विशादः, स कस्य हेतोः, तं प्रति तमःसमुद्रवात् । नर्मदया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् । अ इति व्याचष्टे—तामेवाविद्ययेति । विषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोऽङ्गकार्यकया बुद्धिसत्त्वपञ्चमपञ्चमिति । तेन तद्बुद्धिसत्त्वं प्रधानविकारः सुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते । चितिशक्तिस्त्वपरिन्यप्रतिसत्क्रमापि बुद्धिसत्त्वादात्मनो विवेकमयुच्यमाना बुद्धिवृत्त्यैव विपर्ययोऽसनाविद्यया बुद्धिस्थानसुखदादीनात्मन्यभिमन्यमाना स्वतत्त्व भवति । तदिदमुक्तम्—सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । एकः । सत्त्वपुरुषान्यतास्यातिस्मृत्तनिखिलवासनाविद्यानुबन्धस्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिम् । तदिदमुक्तम्—अन्यः पुनरिति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतगापवर्गाम् । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्यतास्यातिस्मरणः । अपवृज्यते हि तया पुरुष इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न वत् 'अजो ब्रह्मो जुषमाणोऽप्युशेते जहात्येनां भुक्तभोगामप्युज्यः' इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धमात्मभेदमयुच्य कथं प्रतिपादयतीति । स चानुदितो भेदः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभिरालेख्यप्रतिपाद्यमिर्विरोधात्कल्पनिकोऽस्तिप्रते । तथाच न सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानमिलजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिख्यमानं न स्वतन्त्रमप्य

आनन्दगिरिव्याख्या

तेषामिति । अवयवधर्मैरवयवाः प्रधानस्य सत्त्वादयस्तेषां धर्माः शुक्लदयस्तेरित्यर्थः । लोहितादिशब्दानां रजनीयत्वादियोगेण आदिपरस्त्वे व्यवहितलक्षणा स्यात्, धर्मिणां तेजोऽवज्ञानां ग्रहे नैवमिलाशङ्क्य तेषु जनिमत्त्वादाकृत्यभावाच्चाज्ञाशब्दयोगात् तस्य त्याह—नेति । 'रूढियोगमपहरति' इति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । रूढ्ययोगे योगवृत्त्यादानं युक्तिमिलाह—बाढमिति । तत्र शेषस्य प्रधानानुगुण्याच्च मन्त्रस्य तत्परतेत्याह—सा चेति । त्रैगुण्यान्विताः सुखदुःखमोहान्विताः । आत्मभेदवादिषां मन्त्रस्य नपरतेत्याह—तामिति । अनुशयनमेव विशदयति—तामेवेति । चतुर्थं पादं व्याकरोति—अन्य इति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतेति । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्यताधीरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः । स्वरूपस्थितेरकृतकत्वात्पुरुषसत्त्विकवत्त्वाच्चाज्ञा प्रधानवादानुकूल्ये फलितमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । सौत्रहेतुसाध्यां प्रतिभां पूरयति—तेदेव स्पष्टयति—नहीति । तत्र हेतुवैशेष्यां प्रकरणोपपदवाक्यशेषाभावादिति सौत्रं हेतुं व्याचष्टे—सर्वत्रेति । इष्टान्तमात्रं व्याख्येयं निषण्णस्य चमसं दर्शयति—चमसवदिति । अर्वाग्विलत्वादिना विशेषसिद्धिमाशङ्क्याह—सर्वत्रेति । निरुप

पक्रमेऽवगमात् । वाक्यशेषेऽपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति, 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः' (श्वे० ४।१०, ११) इति च तस्या एवावगमान्न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणान्नायत इति शक्यते वक्तुम् । प्रकरणाच्च सैव द्वैती शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणान्नायत इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥ कथं पुनस्तेजोवन्नात्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाजा प्रतिपत्तुं शक्यते । यावता न तावत्तेजोवन्नेष्वजाकृतिरस्ति । नच तेजोवन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः । नापि यौगिकः । किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयम् । अजारूपककृतिस्तेजोवन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लरूपवर्णा स्याद्बहुवर्करा सरूपवर्करा च, तां च कश्चिदजो जुपमाणोऽनुशयीत, कश्चिन्नानां भुक्तभोगां जहात्, एवमियमपि तेजोऽवन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च परित्यज्यते इति । न चेदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽभ्यो जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्तोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किंतु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेवा । प्रसिद्धं

रत्नप्रमाध्याख्या

विद्याख्यानां भेदाद्वीप्सा । अव्याकृते अनभिद्यक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन 'तद्भेदे तर्ह्यव्याकृतनासीत' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धि रक्ता । तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति—**नामेति** । मायाया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह—**तस्या इति** । विषय आश्रयः ॥ ९ ॥ एवं प्रकरणवल्गुनायैवाजेति भाष्यकृन्मत् । छान्दोग्यमुभया तेजोवन्नलक्षणात्मानं प्रकृतिरजेति सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रवाच्यं शङ्कते—**कथमिति** । किं तेजोवन्नेष्वजाशब्दो रूढो, न जायत इति योनिर्वा वा । नायः, तेष्वजात्वजातरसत्त्यादित्याह—**यावतेति** । यत इत्यर्थः । अतो न रूढ इति शेषः । न द्वितीय इत्याह—**नचेति** । जातिजन्म । अजातिरजन्म । लौकिकाजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोवन्नानामजात्वोपदेशाद्रीणोऽयं वा इति परिहरति—**कल्पनेति** । अनियमो यदृच्छा । वर्करो बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेन, त्वेत्याह—**न चेदमिति** । व्यवस्थाप्यो भेदोऽप्यर्थोत्पत्तिपायत इत्याह—**प्रसिद्धं** त्विति । सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह—

भामतीव्याख्या

शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्' इत्याशयवतीव श्रुतिः पृच्छति । किं कारणम् । यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तत् किं कारणं ब्रह्मणः ते ब्रह्मविदो 'यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता अपश्यन्ति योजना । यो योनिं योनिमिति । अविद्या शक्तिर्योनिः । तां प्रतिजीवं नानेल्युक्तमतेनोपभोगेन । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—**कथं पुनरिति** । अजाकृतिर्जातिस्तजोऽवन्नेषु नास्ति । नच तेजोऽवन्नानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीत्याह—**नच तेजोवन्नामिति** । सूत्रमवतारयति—**अत उत्तरं पठति** । कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । ननु किं छागा लोहितशुक्लरूपवर्णादशीनामपि छागानामुलम्भादित्यत आह—**यदृच्छयेति** । बहुवर्करा बहुशावा । शेवं निगदयाम्नात्

आनन्दगिरियव्याख्या

मायिनं त्विति । अविद्याशक्तियोनिः, तस्याश्चाभेदेन कार्यभेदेन भेदाद्वीप्सा । नच सा परेष्टा प्रकृतिः, एकस्य देवस्य तदधिष्ठानं श्रुतेः । पूर्वोत्तरविरोधादजामन्त्रस्य प्रधानत्वत्वाभावे स्थिते तदुभयानुगुणान्मायाशक्तिविषयत्वमेव तस्येत्याह—**प्रकरणसिद्धि** । तस्यैव शक्तेः 'तद्भेदे तर्ह्यव्याकृतम्' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धि सूचयति—**अव्याकृतेति** । तस्यामभिष्यक्तनामरूपकार्यलिङ्गकमनुमानमाह—**नचेति** । पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामिवेति वक्तुमपिशब्दः । कथमभिष्यक्तं लोहितशुक्लरूपमित्यत आह—**कारणभूतमायाशक्तैस्त्रैरूप्यं**, वैश्वरूप्यात्, तज्ज्ञानं तस्याश्चेति ॥ ९ ॥ अवान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वे मन्त्रस्योक्तं सत्यवान्तरप्रकृत्यर्थत्वमन्यत्राह—**कथमिति** । कानुपपत्तिरिति वक्तुं रूढ्या योगाद्वा तद्विरतिं विकल्प्याश्च दूषयति—**यावतेति** । आकृतिर्जातिः । द्वितीयं प्रत्याह—**न चेति** । जातिजन्म तदव्याकृतं ज्ञानातिरेकं रूढियोगाभ्यां यस्मादजाशब्देन तेजोऽवन्नाख्या प्रकृतिर्न शान्ता तस्मान्नाजामन्त्रस्यावान्तरप्रकृत्यर्थत्वमेव । तत्र सूत्रमुक्तं त्वेत्याह—**अत इति** । पक्षद्वयमनङ्गीकारपरामित्याह—**नायमिति** । अजाशब्दसार्हि कथमवान्तरप्रकृतौ वर्तते, तत्राह—**किमिति** । कल्पनोपदेशं दर्शयति—**अजेति** । तमेवोपदेशं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेति** । ननु छागा न लोहितशुक्लरूपवर्णापि नास्ति तत्राह—**यदृच्छयेति** । वर्करो बालपशुः । यत् क्षेत्रज्ञभेदोऽप्युलम्भात्प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेन, तत्राह—**न चेति** । तत्र हेतुः—**नचेति** । व्यवस्थाप्यति शब्दं तदर्थं भेदमपि साधयिष्यतीत्याह—**प्रसिद्धं** त्विति । प्रमाणतिरेकेण प्रसिद्धयोगात्प्रत्यभिज्ञस्य तत्त्व

तु भेदमनूय बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पार-
मार्थिकः । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वा-
दिवत् । यथा आदित्यस्यामधुनो मधुत्वम् (छा० ३ । १), वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वम् (वृ० ५।८),
बुलोकादीनां चानग्रीनामश्वत्वम् (वृ० ८।२।९) इत्येवजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया
अज्ञात्वं कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मादविरोधस्तेजोबन्धेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

पञ्च पञ्चजनाः सांख्यतत्त्वान्याहो श्रुतीरिताः ॥ प्राणाद्याः सांख्यतत्त्वानि पञ्चविंशतिभासनात् ॥ १ ॥

न पञ्चविंशतेर्भानमात्माकाशातिरेकतः ॥ संज्ञा पञ्चजनेलेया प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः ॥ २ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आका-
शश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्' (वृ० ४।४।७) इति । अस्मि-
न्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते

रत्नप्रभाख्याख्या

स्त्विति । कल्पनोपदेशो दृष्टान्तं व्याचष्टे—मध्विति । नच योगस्य मुख्यवृत्तित्वात्तेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति वाच्यं, रूढा-
पेक्षावागतादभितगुणलक्षणाया वलीयस्त्वात् । गुणवृत्तौ हि रूढिराभिता भवति तथाच रोहितादिशब्दसमिभ्याहारानुगृही-
तव्याभितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगे बाधित्वान्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या, यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धमध्वाद्याभितगुणल-
क्षणा आदित्यदर्शो गृह्यन्ते तद्वत् । तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥ न संख्योपसंग्रहात् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्व-
स्यापरो वेति योगरूढोन्निरश्चात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे छागायां तात्पर्याभावादजापदे रुढित्वान्तरा पञ्चम-
णु तात्पर्याभावात्पञ्चजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसंगतिं सूचयन् मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति—एव-
शादिना । फलं पूर्ववत् । प्राणवृत्तः श्रोत्राजमनांसि वाक्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च । तत्र चत्वारः सूत्रं अत्र विराट् तयोः
पञ्चम्याकृतमाकाशश्च यस्मिन्नन्यस्तास्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्येत तस्मान्मननात् विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदर्शो वचनम् ।

भामतीव्याख्या

० ॥ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । अवान्तरसंगतिमाह—एवं परिहृतेऽपीति । पञ्चजना इति
सामान्यः पञ्चसंख्यया संवध्यते । नच 'द्विक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासविधानान्मनुजेण निरुद्धोऽप्यपञ्चजनशब्द इति वाच्यम् ।
हि मति पञ्चमनुजा इति स्यात् । एवं चास्मिन् पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तार्यै, सर्वैरेव प्रतिष्ठानात् ।
प्रतिष्ठानसंभवात्तत्त्वानेनात्र योग आस्थेयः । जनशब्दश्च कथंचित्तत्त्वेण व्याख्येयः । तत्रापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता
रूपेण उत तदतिरेका अन्य एव वा केचित् । तत्र पूर्वापर्यपर्यालोचनया काण्वमाथ्यन्दिनवाक्ययोर्विशेषात् । एकत्र हि
। पञ्चमन्त्रेनैतत् । नच षोडशिमहणवद्विकल्पसंभवः । अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु । वस्तुतत्त्वकथा चेयं नातुष्ठानकथा,
तत् । तस्मात्कानिचिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि

आनन्दगिरियव्याख्या

। वस्तुतेत्याशङ्क्याह—भेदस्त्विति । कथं तस्य कल्पितत्वमित्याशङ्क्यैक्यवादिवाक्यवादित्याह—एक इति । श्रुत्यन्तरसैन्य-
ग्रहीतोपादिपदम् । दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे—मध्वादिवदिति । रोहितादिशब्दानां रजनीयत्वादिगुणसामान्यव्यवधानेन रजः-
व्यवहितलक्षणांनुगृहीतमानाशब्दस्य योगवृत्तिं प्रधाने बाधित्वा रोहितादिगुणसंहितिप्रधानं तेजोऽपञ्चमजाकारं परिकल्प्याजाशब्दस्य
। युक्तः, समुदायप्रसिद्धित्वानेनावयवप्रसिद्ध्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् । इह च रूपकल्पनया समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षायोगादिति चका-
शेयतिरेको व्याकुर्वन्पुनसंहति—तस्मादिति । तथा चाजामन्त्रस्यावान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वेनाप्रधानविषयत्वात्स्याश-
न्दमर्थः ॥ १० ॥ अजाशब्दस्य योगं निरस्त्यजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्तम् । इदानीं पञ्चजनशब्दस्य योगनिरासेन 'य-
स्यादिमन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्यति—न संख्येति । पञ्चजनमन्त्रः सांख्यीयतत्त्वपरो वाऽर्थान्तरपरो वेति योगरूढविनिगमा-
मर्णमाह—एवमिति । अध्यात्मधिकारे प्रसिद्धच्छागाया अयोगादना तेजआदिकेत्युक्तम् । अत्रापि प्रसिद्धमनुष्यग्रहे वाक्यस्य
व्योदकवकृत्या सांख्यतत्त्वपरतेति संगतिरित्यर्थः । पञ्चजनमन्त्रस्याप्रधानपरत्वेन तदशब्दोक्त्या समन्वयवृद्धीकरणत्वादादिसं-
। पूर्वपक्षे प्रधानाशब्दत्वनिश्चया गतिसामान्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तदशब्दत्वस्थित्या तत्सिद्धिरिति फलम् । तमेव मन्त्रं ब्रूदाप्य-
शति—यस्मिन्निति । पञ्चजना वाक्यशेषस्थाः प्राणादयः पञ्चम्याकृताख्यक्षाकाशो यस्मिन्प्रतिष्ठितस्त्वमेव नियमपञ्चमात्मकम-
मानं मन्ये । यस्मिन् हि प्रसिद्धोऽमृतं ब्रह्मामृतो विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदर्शो वचनम् । कथमप्यन्यथाप्रत्यक्षस्थानं सांख्यसंज्ञा-
। यस्मिन्निति । तत्रापि कथं योगादिति—

पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तथा पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया आका-
श्च्यन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते—‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृ-
तयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः’ (सांख्यका० ३) इति । तथा शु-
तिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहाप्राप्तं पुनः
श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् । ततो ब्रूमः—न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्र-
त्याशा कर्तव्या । कस्मात् । नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशः

रत्नप्रभाष्याख्या

नन्वलु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः, तावता कथं सांख्यतत्त्वप्रवह इत्याशङ्क्य संख्याय
 धर्म्याकाङ्क्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह—**तथेति ।** जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वादविकृतिः । कस्यचि
 स्कार्यं न भवतीत्यर्थः । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणीति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च । तत्र महान्प्रधानस्य विकृतिरहंकारस्य प्रकृतिः
 अहंकारस्तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः, सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चाणां स्थूलभूतानामा
 काशादीनां प्रकृतयः । पञ्च स्थूलभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरापादा
 नत्वाभावात् । पुरुषस्तूदासीन इति सांख्यकारिकार्थः । संख्येया तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयते—
नेति । नानात्वमिष्टमित्यत आह—**नैषामिति ।** पञ्चसु पञ्चसु साधारणस्येतरपञ्चकाद्यावृत्तस्य धर्मस्याभावात् ऽत्र नानात्वं वि
 क्षितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरणत्वं च पञ्चकद्वये ऽस्ति, पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वं च
 तथापि यस्मिन्नित्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तैः सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराः पञ्च कर्तव्याः, मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्च । अस्मिन्

भामतीव्याख्या

पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्त इति तात्पर्यानेन मन्येनोच्यन्त इति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधारात्वेनात्मनो व्यवस्थानात्सांख्ये
 चाधाराधेयभावस्य विरोधान् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंशतिर्जना इति स्यान्न पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । सत्याका
 शात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिभागेः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथाच सत्यात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतिसंख्याय
 पञ्चविंशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत्, न मूलप्रकृतित्वमात्रेणैकीकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः
 हिरुभावेन तु तेषां सप्तविंशतिविवरोधः । तस्मान्नाशब्दा सांख्यस्मृतिरिति प्राप्तम् । मूलप्रकृतिः प्रधानम् । नासावन्त्यस्य विकृति
 रपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तम्—**मूलेति ।** महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतयश्च विकृतयश्च । तथाहि—महत्तत्त्वमहंकारस्य तत्त्वं
 न्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहंकारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् । तदेव स
 त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्चतन्मात्राणि चाहंकारस्य विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिः । तदिदमुक्तम्—**महदाद्याः**
प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः । षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मात्राण्येकादशेन्द्रिय
 णीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोपयादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्ते
 पादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थानित्योऽपरिणामो न कस्यचिद्विकृतिर्नापि विकृतिरिति
 एवं प्राप्तेऽभिधीयते—**न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का कर्तव्या । कस्मात् नानाभा-**
वात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मोऽस्ति । न खलु सत्त्वरजस्त
 मोमहदहंकाराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादपि चावृत्तः कश्चिदिति ।
 नापि पृथिव्यसेजोवायुघ्राणानाम् । नापि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचाम् । नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीतः

आनन्दगिर्यव्याख्या

इयं संख्यैव संख्येयाकाङ्क्षायां स्मृतिमिद्वतत्त्वानि संगृह्णातीत्याह—**तथेति ।** न चाधारात्वेनात्मनोऽवस्थानादाकाशस्य च पृथक्त्वान्नो
 विशतिर्जना इति वाच्यं, मूलप्रकृतिं सत्त्वादिविभिन्नं पञ्चविंशतित्वकल्पनात् । न चैवात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतित्वं, गुणानां मूल
 प्रकृतिमात्रेणैकीकरणद्विभिन्नेत्याह—**तावन्तीति ।** तत्र सांख्यस्मृतिमाह—**मूलेति ।** अविकृतिरभ्यस्य कस्यचिद्विकारो नेति शङ्कः ।
 महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । महानहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहंकारोऽपि तामसस्तन्मात्राणां प्रकृतिः । स
 त्विकस्वेकादशेन्द्रियाणाम् । तन्मात्राण्याकाशादीनां स्थूलानां प्रकृतयः । पञ्चभूतान्येकादशेन्द्रियाणि षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिः ।
 व्यादीनां घटादिप्रकृतिर्वेऽपि तत्त्वान्तराप्रकृतिव्याद्विकृतय एव । पुरुषस्तु कौटस्थ्यात्प्रकृतिविकृतिविविहीत्यर्थः । संख्योपसंग्रहादिति क
 कुर्वन्पूर्वपक्षमुपसंग्रहति—**तथेति ।** सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां विभजते—**तत इति ।** श्रुत्युक्तसंख्ययाऽपेक्षितसंख्येयविशेषाणां क
 तेऽनेके तयोर्मूलमूलिकादित्याह—**कस्मादिति ।** सौत्रं हेतुमुपादाय व्याचष्टे—**मानेति ।** नानात्वमेव न विरुद्धमित्याशङ्कामिदं क
 नात्वमाह—**नैषामिति ।** नहि सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणां क्रियागुणजातीनामन्यतमस्तन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादपि चावृत्तः
 कश्चिदेको धर्मोऽस्ति । नापि पृथिव्यसेजोवायुघ्राणानामुक्तो धर्मः संभवति, आकाशस्य पृथगुक्तेरप्रवेशात् । एवं रसनदिवापि पञ्च

पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्च पञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्यते पञ्चविंशतिसंख्यै-
वेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते, यथा 'पञ्च सम च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः' इति द्वादशवार्षिकी-
मनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति । तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया-
स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनि-
श्चयात् । प्रयोगान्तरे च 'पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्' (तै० १६।२।२) इत्येकपदैकस्यैकैकविभ-

रत्नप्रभाष्याख्या

पञ्चकद्वये मिथोऽनुवृत्तेतत्पञ्चकव्यावृत्तधर्मां नास्तीत्यभिप्रायः । मासित्वव्यत आह—**येनेति ।** धर्मणैल्यर्थः । तदेव स्फुट-
प्रति-**नहीति ।** महासंख्यायामवाप्तान्तरसंख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावध्विनां सप्तपथोऽष्टौ वसवश्चेति सप्तदशैल्यत्रा-
धेनादिक्रमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति । नान्यथेल्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेन स्ववाच्यन्यूनसंख्याद्वारेण तथाप्या महासंख्यैव
क्षयत इति राष्ट्रान्तं शङ्कते—**अथेति ।** मुख्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वालक्षणया न युक्तोति परिहरति—**तदपि नेति ।** पञ्चजन-
पञ्चयोरसमालम्बनीकृत्य पञ्चविंशति संख्याप्रतीतिरिन्तरात् । संप्रति समासनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह—**परश्चेति ।** समासे हेतु-
आह—**पारिभाषिकेणेति ।** अयमर्थः—अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्द आनुदात्तः । द्वितीयः सर्वाणुदात्तः । जनशब्दश्चा-
नुदात्तः । तथाच न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वं च घटते
‘प्रत्यस्य’ इति सूत्रेण समासस्यानुदात्तविधानात् । ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति च सूत्रेण यस्मिन्पदे उदात्तः
परितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्णयित्वावशिष्टं तत्पदमनुदात्तं भवतीति विधानादेव मात्रिकान्तोदात्त-
रौक्यकपदव्यतिश्रयः । भाषिकाकृत्ये तु शतपथब्राह्मणखरविधायकग्रन्थे ‘खरितोऽनुदात्तो वा’ इति सूत्रेण यो मन्त्र-
गायामनुदात्तः खरितो वा स ब्राह्मणदशायामनुदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः । तथा चान्त्यादाकाराद्युर्वेषामनुदात्ता-
नुदात्तत्वं ब्राह्मणायवस्थायां प्राप्तम्, ‘उदात्तमनुदात्तमनन्यस्य’ इति सूत्रेण मन्त्रदशायामनुदात्तस्यानन्यस्य परलभ्यतोच्चार्यमाण-
ानुदात्तत्वं विहितं, तथा चान्तनकारादुपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन प्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति, अयमन्ता-
न्त्यरः पारिभाषिकस्तेन ब्राह्मणखरैरेकपदत्वं तिथीयत इति । प्रकटार्थकैरिस्तु पाठकप्रसिद्धोऽन्तोदात्तखरः पारिभाषिक इति
लभ्यतम् । तथाग्यान्तं कल्पतरुकारैर्द्वैतम् । अन्तानुदात्तं हि समाभ्रातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धिरिच्छेदोति ।
स च पञ्च पञ्चजना इति मात्रिकान्तोदात्तः खरः, यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणखर इति विभागः । उभयथाप्यै-

भामतीव्याख्या

पञ्चका भवितुमर्हति । पूर्वापक्षैकदेशिनमुत्थापयति—अयोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवैयमिति । यद्यपि परस्यां संख्यायाम्-
तत्संख्या इत्यादिका नास्ति तथापि तद्वर्षे तस्याः संभवात् पूर्वापरिलक्षणया प्रत्यासत्तया परसंख्योपलक्षणाच्च पूर्वसंख्योपन्यस्यत
श्रूयति—अयमेवास्मिन्पक्षे दोष इति । नच पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तोऽसमस्तः शक्यो वक्तुमित्याह—परश्चात्र

आनन्दगिरीयव्याख्या

आनन्दगिरौय्याख्या

आनन्दैर्युधमिति भावः । किं तेनानुपयोगिनेत्याशङ्क्याह—**येनेति** । पञ्चविंशतिस्स्थानतराले पञ्चानामपि पञ्चोऽस्यानां भावात्त-
त्तेरित्याशङ्क्याह—**नहीति** । त्रयाक्षशब्दा इति महासंख्यायामग्नौ वसव इत्यवान्तरसंख्या साधारण्यमाधीना, तथात्रापि न साधा-
मानंते महासंख्यायामवान्तरसंख्यासिद्धिरित्यर्थः । अपरसंख्यापूर्वत्वात्परसंख्यायास्तयोर्वापर्यलक्षणप्रत्यासर्था परसंख्यालक्षणाधैम-
स्यातिरिचि पूर्वपक्षदेशीयश्चोदयति—**अथेति** । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति—**यथेति** । असमासमङ्गीकृत्य पञ्चशब्दव्ययदेशनेऽपि
रित्याह—रूपवान्तरसंख्याया पञ्चविंशतिलक्षणमहासंख्यासंख्योपलक्ष्यते श्रुतिसंभवे लक्षणा न युक्तेति परिहरति—**तदिति** । किंच पञ्च-
जनवन्द्येन समस्तावत्पञ्चसंख्याद्वयासिद्ध्या तद्वारा पञ्चविंशतिसंख्यापि न सिध्यतीत्याह—**परश्चेति** । समस्तत्वे हेतुमाह—
भाषिकेणेति । अन्तानुदात्तस्वरो माषिकग्रन्थसिद्धोऽन पारिभाषिकाः । तथाहि—प्रथमोऽसिम्गमश्च पञ्चशब्दो भवत्युदात्तः, द्वितीयः
दुर्गात्, जनशब्दश्चानुदात्तः । तथाच न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासमन्तरेणाल्पस्याकारस्योदात्तत्वमतिरेषां चानुदात्तत्वं,
सिद्ध्यति स्वेणेन समासस्यानुदात्तत्वविधानात् । ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति च सूत्रेणोपपत्तिः स्वरितो वा यस्मिन्पदे विधीयते
तेजनुदात्तो वा’ इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणावस्थायामुदात्तो भवतीत्युपपत्तिः स्मृताः । तत्सद्भा-
वारहितैर्यामनुदात्तादीनां ब्राह्मणदशायामुदात्तत्वं प्राप्तं ‘उदात्तमनुदात्तमनन्यत्वं’ इति सूत्रेण मन्त्रदशायामुदात्तस्यानन्यत्वं पर-
स्यः पारिभाषिकः । अतोदात्तो अधिक इति पक्षे त्वप्ययनविरोधः । तेन पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयादसमासासिद्धिरिति
। अन्यत्र

किंत्वावगमात् । समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति । नच पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । नच पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्याया परया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति । उपसर्जनस्य विशेषेणासंयोगात् । नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्याया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येक्ष्यन्ते । यथा पञ्चं पञ्चपुत्र्य इति पञ्चविंशतिपूलाः प्रतीयन्ते तद्वत् । नेति ब्रूमः । युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्चपुत्र्य इति विशेषणम् । इह तु पञ्च जना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना

रत्नप्रभाठ्याख्या

कपयात्, समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह—**प्रयोगान्तरे चेति ।** आज्यं, त्वा त्वां पश्यानां पश्व नानां देवविशेषाणां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि इत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं तदेव ऋं इहामुत्रभोगाधारं, तस्मै तस्यावैकत्यार्थमिति यजमानोक्तिः । अमुं समासस्ततः किसिमत आह—**समस्तत्वाच्चेति ।** आत्तिर्वाप्सा तदभावे पश्वकद्वयाग्रहणात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः । जनपश्वकमेकं पश्वकानां पश्वकं द्वितीयमिति पश्वकद्वयं तस्य पञ्चपक्षेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः । किंचासमासपक्षेऽपि किं पश्वशब्दद्वयोक्तयोः पश्वत्वयोः परस्परान्वयः, किं तयोः शुद्धजनैरन्वयः, अथवा पश्वत्वविशिष्टैर्जनैरपरस्त्वान्वयः । नाद्य इत्याह—**नच पञ्चसंख्याया इति ।** विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह—**उपसर्जनस्येति ।** अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेनैव विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः । गुणानां परस्परान्वे वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात् पञ्चविंशतिसंख्यापञ्चत्वविशेषः पश्वत्वान्वयात्, पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्येण पश्वे पश्वत्वविशिष्टेषु पश्वत्वान्तरान्वये विशेषणभूतपञ्चत्वविशेषः पश्वत्वान्वयात्, पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्येण पश्वे इति सूत्रेण ङीप् विधानात्, पश्यानां समाहारा इत्यत्र 'संख्यापूर्वो द्विषुः' इति समाधेो विहितः । ततो 'द्भिरोऽति स्येज्य' ङीप् विधानात्, समाहारप्रतीतो समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां पक्षेतिपदान्तरान्वयो युक्तः । एव जना स्वेष्ट त्व ङीप् इवन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतोः जनानां चादित एव पश्वत्वोपादानात्संख्याकाङ्क्षायां असत्त्वात्पक्षेति पद

भामतीयारूपा

पञ्चशब्द इति । ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह—**समस्तत्वाच्चेति ।** अपि च वीर्याणां पञ्चकद्रयग्रहेण दर्शनं तस्मादीनि न सांख्यस्थितिप्रत्यभिज्ञानमित्यसामासभ्रमुपेयाह—**न च पञ्चकद्रयग्रहणं पञ्च पञ्चेति ।** न चेका पञ्चसंख्या संख्यानां प्रमाणं शक्या विशेषम् । पञ्चशब्दस्य संयोगोऽपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादि-
पञ्चसंख्यान्तरणे शक्या विशेषम् । पञ्चशब्दस्य संयोगोऽपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादि-
त्याह—**एकस्याः पञ्चसंख्याया इति ।** तदेवं पूर्वपूर्वैश्चेदेषि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुदाहरयति—**नन्वापञ्चपञ्सं-**
ख्याका जना एवेति । अत्र तावद्द्वौ सखां न योगः संभवतीति वक्षते । तथापि यौगिकं पञ्चजनशब्दमभ्युपेत्य दूषिता
—**युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्येति ।** पञ्चपूलौ च यदि पृथक्त्वैकार्थ्यसमवायिनी पञ्चसंख्यावच्छेदिकास्ति तथापीह सम-
विनोदजच्चिनन्ति न समुदायं समासपदगभ्यन्तरतस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहितं पञ्चसंख्या संबन्ध-
पञ्चेति । पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्यायोऽपत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूलौ वदनाप्रतीतेरिति पदान्तराभिहितं

आनन्दगिरीयव्याख्या

[illegible]

इति विशेषणं भवेत् । भवदपीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः । आत्मा तावद्विह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । यस्मिन्नितिसप्तमीसूचितस्य 'तमेव मन्य आत्मानम्' इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च जेतनः पुरुषः । स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते । अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत । तथा 'आकाशाश्च प्रतिष्ठितः' इत्याकाशास्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत । जनशब्दस्य तत्त्वेवरूढत्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति । उच्यते—

रत्नप्रभाव्याख्या

तत्र नान्येति । आकाङ्क्षाधीनत्वादन्यस्येत्यर्थः । भेदो विशेषणम् । ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणभूतपञ्चत्वानि त्रीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते—भवदपीति । नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किंतु प्रधानेनैवेति उपसर्जनन्यायविरोध उक्त इति परिहरति—तत्र चेति । एवं नानाभावादिति व्याख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे—अतिरेकात्त्यादिना । अतिरेक आधिक्यम् । जनशब्दिदपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा । नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह—प्रधानन्तरेति । तथाकाशं विकल्प्य दूषयति—तथेति । उक्तो दोषः संख्याधिक्यम् । पञ्चविंशतिजना आत्माकाशौ चेति पञ्चविंशतिसंख्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्तमसां पृथग्गणनया सेष्टेति वाच्यम्, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात्, यस्मिन्नात्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्तव मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वात्, 'नेह नानास्ति' इति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सद्धैतावदित्वात् । किं च पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमित्याह—कथं चेति । किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः त संख्येति कथंशब्दार्थः । नाद्य इत्याह—जनेति । न द्वितीय इत्याह—अर्थान्तरेति । किं तदर्थान्तरं यदर्थकमिदं त्वमिति पृच्छति—कथमिति । पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादिसमासान्तरात्संज्ञासमासास्योक्त्या बलवत्त्वं तावदाह—उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते । यथा दक्षि-

भामतीव्याख्या

स्या संव्यथे । स्यादेतत् । संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः । पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भविष्यति । हे सापवच्छिन्नेत्यत आह—भवदपीदं विशेषणमिति । उक्तोऽत्र दोषः । ननुपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषणस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे । विशेषणपेशायां तु न समासः स्यात्, असामर्थ्यात् । नहि भवति इत्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु (पद)द्वित्वेन क्रुद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्योदित्यर्थः । अतिरेकाच्चेति । अभ्युच्च-
जान् । यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकैक्रीत्यात्माकाशौ तत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तवाक्योक्तः । अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि न भेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेनात्मा निष्कृष्यताम् । आधेयान्तरेभ्यस्त्वाकाशास्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थ-
भेति गमयितव्यम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सतीति । 'दिकसंख्ये संज्ञायाम्' इति संज्ञायां समासस्मरणान्न पञ्चजनश-

आनन्दगिरियव्याख्या

द्वया समाहारादुपसर्जनानां च स्वगतसंख्यावच्छिन्नत्वाच्च संख्यान्तराकाङ्क्षेति कुतो विशेषणविशेष्येत्यर्थः । जनानामुत्पत्तिशिष्टसं-
त्तरदानां शब्दान्तरोक्तसंख्यानवरोधेऽपि पञ्चसंख्यायाः संख्यान्तरानवरूढत्वात्तयावरोधः स्यादित्याशङ्क्य नोपसर्जनन्यायमवतार-
—भवदिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—तत्रेति । विशेषणविशेष्ययोरेव योगो न विशेषणयोरन्योपसर्जनत्वादित्युक्तमित्यर्थः । नाना-
प्रतिना सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । पञ्चपञ्चजनशब्दो न पञ्चविंशतितत्त्ववाचीत्यत्र सूत्रावयवं हेतुवन्तरमाह—अतिरेकाच्चेति ।
। स्मरन्वति—अतिरेको हीति । तत्रात्मकृतसंख्यातिरेकं विवृणोति—आत्मेति । इहेति मञ्जोक्तिः । यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन
श्रम्यत्कथं तस्मादात्मधीरित्याशङ्क्याह—यस्मिन्निति । आधारत्वेनात्मनिर्देशोऽपि तस्य तत्त्वान्तर्भावात्तत्त्वतिरेकः स्यादित्याशङ्क्याह—
मा चेति । आधारान्तर्भावे दोषमाह—अर्थान्तरेति । आत्मनेवाकाशेनापि संख्यातिरेकं दर्शयति—तथेति । स हि तत्त्वेव-
प्रसो वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह—आकाशाच्चेति । द्वितीयं प्रत्याह—अर्थान्तरेति । न च सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकैक्रीत्या-
प्रसो पृथगुक्तौ, तत्र पञ्च पञ्चजना इति पञ्चविंशतितत्त्वानां पृथगुक्तेरपसिद्धान्तात् । गुणानां मिथोभेद आधारत्वेनात्मनिष्पत्तेरपि नमसो
—कथं चेति । कथं तत्त्वानामश्रुतत्वं जनशब्देन श्रुतत्वात्, तत्राह—जनेति । संख्येव संख्येयं कल्पयन्ती सांख्यीयतत्त्वानि
किरिपतीत्यर्थोपपत्तिमाशङ्क्याह—अर्थान्तरेति । किं तर्हि तदर्थान्तरं, येन वाक्यस्योपपत्तिरिति पृच्छति—कथमिति । कर्म-
पञ्चनेकेभ्योऽपि संज्ञासमासं बलवत्तरमाप्तोक्तयेत्याह उपसंग्रहमात्रेण चेति परिहरति—पञ्चजन इति । तस्मात्तत्र संज्ञासमा-

‘विक्षस्ये संज्ञायाम्’ (पा० सू० २।१।५०) इति विशेषणस्मरणत्वात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः । ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते न सांख्यतत्त्वानिप्रायेण । ते कर्तृत्वस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते । पञ्चजना नाम ये केचित्ते च पञ्चेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पञ्चजना नामेति, तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

‘यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः’ इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः—‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः’ इति । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः । तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः । समाने तु प्रसिद्धतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति । जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः ‘ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः’ (छा० ३।१३।६) इत्यत्र । ‘प्राणो ह पिता प्राणो ह माता’

रश्मिभाष्याख्या

प्राणिः सप्तर्षय इत्यादि। अयं च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ १२ ॥ पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति—के पुन इति । ध्रुवो उतशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादि कया वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते—**कथं पुनरिति** । यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु जनशब्दस्य लक्षणेत्याह—**तत्त्वेष्विति** । तर्हि रूढतिक्रमस्यात्तत्त्वान्येव प्राणाणीत्यत आह—**समाने इति** । सां हि तसज्जातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव प्राणाः । न तु व्यवहित विजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः । लक्षणाबीजं संबन्धमाह—**जनेति** जनः पञ्चजन इति पर्यायः । पुरुषमित्रादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह—**जनवचनश्चेति** । न जायन्त इति जना महदादयः, जनकलाज्जनः प्रधानमिति योगसंभवे किमिति रूढिमात्रेण लक्षणाप्रयास इत्यत आह—

भामतीभाष्याख्या

वदत्तावदयं कचिन्निरूढः । न च रूढो सत्यामवयवप्रसिद्धेर्ग्रहणं, सापेक्षत्वात्, निरपेक्षत्वाच्च रूढेः । तद्यदि रूढौ मुख्योऽर्थः प्राण ततः स एव ग्रहीतव्योऽप्येव त्वसौ न वाक्ये संबन्धाईः पूर्वापरत्वाक्यविरोधी वा । ततो रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरं कृत्वा वाक्यमुपपादनीयम् । यथा ‘श्येतेनाभिचरन् युजेत’ इति श्येनशब्दः शकुनिविशेषे निरूढवृत्तिस्तदपरित्यागेनैव निपत्यान सादृश्येनापेक्षादिकेन कृतविशेषे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽन्यवार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्नपि वर्तते । यथा सप्तर्षिशब्दो वसिष्ठ इति स्मिन् सप्तस च वर्तते । न चैव तत्त्वेषु रूढः । पञ्चविंशतिसंख्यातुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः । रूढो सत्यां पञ्चविंशतेरैव संख्या अभावात्कथं तत्त्वेषु वर्तते ॥ ११ ॥ एवं च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामुत पञ्चविंशतितत्त्वानां विशये तत्त्वानामप्राणिकत्वात्, प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्तत्परित्यागेन श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजन न च काष्ण्माध्यन्दिनयोर्विरोधान्न प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति सांप्रतम्, विरोधेऽपि तुल्यबलतया षोडशग्रहणप्रसङ्गो कल्पोपपत्तेः । न चैव वस्तुस्वरूपकया, अपितुपासनातुष्टानविधिः, ‘मनसैवातुद्रष्टव्यम्’ इति विधिश्चवणात् । **कथं पुनः प्राणादि जनशब्दप्रयोग इति** । जनवाचकः शब्दो जनशब्दः । पञ्चजनशब्द इति यावत् । तस्य कथं प्राणादिपञ्चजनेषु प्रयोगो व्याख्येयम् । अन्यथा तु प्रत्यस्तमितावयवार्थं समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो नास्तीत्यप्येत्युच्यते । रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्या दर्शयति—**जनसंबन्धाच्चेति** । जनशब्दभाजः पञ्चजनशब्दभाजः । ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ समुदायशब्दिकल्पनमुपपन्नं,

आनन्दगिर्यभाष्याख्या

चिनश्च शब्दाः संज्ञायां विषये सुवन्तेन समस्यन्ते, दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इति दर्शनात्, स तु समासस्तत्पुरुषसंज्ञ इति स्मृतेरित्ये संज्ञात्वेऽपि पाचकशब्दवदवयववृत्त्या पञ्चजनशब्दस्य बोधकत्वमाशङ्क्योक्तम्—**सप्तश्चेति** । सति संज्ञात्वे पञ्चजनशब्दोऽन्यवयवभेदेन पेक्षत्वादिकेसिद्धिपि वसिष्ठे सप्तर्षिशब्दवदेकत्रापि भवतीति भावः । प्राथमिकपञ्चशब्दस्यान्यवयवाकाङ्क्षा दर्शयति—**स इति** । तत्त्वे सट्टष्टान्तं स्पष्टयति—**पञ्चेति** ॥ ११ ॥ स्वरूपविशेषासिद्धौ श्रुतेरप्रामाण्यात्तद्विशेषसाधकस्य चाट्टेस्तत्त्वामाग्ये संदिहानः शङ्कोः **पुनरिति** । सूत्रेणोत्तरमाह—**तदिति** । तत्त्वाकुर्वन्निर्णायकमाह—**यस्मिन्निति** । अयर्थे ह्युक्तवृत्तशब्दः । वेऽपि प्राणादीनां हि साधकमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म निश्चितवन्त इति योजना । पञ्चजनशब्दो लोके प्राणादिष्वगृहीतसंगतित्वात्कथमाचक्षीतेति शङ्को **मिति** । यथा सत्येत्युक्ते सत्यभामा गम्यते तथा जनशब्दो भाष्ये पञ्चजनविषयः । किं पञ्चजनशब्दस्य सांख्यीयतत्त्वविषयत्वं, यविषयत्वं वा । नायः, तेष्वपि शक्यप्रग्रहणसाम्यादित्याह—**तत्त्वेष्विति** । द्वितीयं प्रत्याह—**समाने इति** । कदा तर्हि पञ्चजनशब्देन प्राणादिषु, लक्षणेत्याह—**जनेति** । किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणेषु प्रयुक्तपूर्वत्वात्पुनः तेषां पञ्चजनशब्देन **जनेति** । किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणे प्रयुक्तत्वं व्यनक्ति—**ते वा इति** । ते सत्येते हृदयस्थे

(छा० ७।१।१) इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च समुदायस्य कूटत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रुढिः शक्याश्रयितुम् । शक्योद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धार्थसंनिधाने हा-प्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते, यथा 'उद्भिदा यजेत' 'यूपं छिनत्ति' 'वेदिं करोति' इति । तथायमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तित्यते । कैश्चित्पु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः । अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः । कचिच्च 'यत्पाञ्चजन्यया विशा' (क्र० सं० ८।५३।७) इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजन-

रत्नप्रभाख्यातः

न्मासेति । यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रुढिरेवं पञ्चजनशब्दस्य रुढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग इत्यर्थः । लौकालिकप्रयोगाभावाच्च रुढिरित्याक्षिपति—**कथमिति** । 'युः पुमांसः पञ्चजनाः' इत्यमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव, तदभावम-
कृत्वाप्याह—**शक्येति** । जनसंबन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्चजनशब्दस्य रुढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता । इह तु प्रौ-
ढवादेन प्राणादिषु रुढिरुच्यत इति मन्तव्यम् । संगृहीतं विवृणोति—**प्रसिद्धेत्यादिना** । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इ-
न्नोद्भिदस्य विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खनित्रादावुद्भिदस्य प्रसिद्धेयंगमनामत्वे प्रसिद्धिविरोधाज्ज्योतिष्टोमे
गविधिरिति प्राप्ते राधान्ते—यजेत यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः । ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन
मानाधिकरण्येन तन्नामकं निश्चीयते, उद्भिनत्ति पशुनामाधयतीति प्रसिद्धेविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात्, तद्विधौ
उद्भिदाह्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसंबन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्मनामैवोद्भिदपदमात्रात् छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकश-
ब्दसमभिव्याहारादाहविशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभिव्याहाराद्वेदिस्यार्थः संस्कारयोग्यस्वण्डिलविशेष इति गम्यते ।
या प्रसिद्धाचक्रप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक इति निश्चीयत इत्यर्थः । एकदेशानां मतद्वयमाह—
अद्वित्यादिना । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जतो निषादः । श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यान्तरमाह—**कचिच्चेति** । पाञ्चजन्यया प्र-
जया विशतीति विद् तया विशा पुरुषरूपेन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तं, घोषातिरेकेणैन्द्राह्वानायोगादिति श्रुत्यनु-

भामतीव्याख्या

च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह—**समासबलाच्चेति** । स्यादेतत् । समासबलाच्चेद्विद्विरास्थीयते हन्त न
नर्हि तस्य प्रयोगोऽश्वकर्णादिवद्वादिषु । तथाच लोकप्रसिद्धताभावाच्च रुढिरित्याक्षिपति—**कथं पुनरसतीति** । जनेषु
पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथमप्रयोग इत्यसिद्धमिति स्थवीयस्त्यानभिधायाम्युपेय प्रथमप्रयोगाभावं
पठते—**शक्योद्भिदादिवदिति** । आचार्यदेशीयानां मतभेदेऽपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिध्यन्ति । परमार्थतस्तु पञ्चजना

आनन्दगिरीयव्याख्या

गणविभक्तौर्ध्वेषु पञ्चसु पञ्चप्राणादयो ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषस्य द्वारपाला इत्यत्र प्राणादिषु पुरुषशब्दोऽस्तीत्यर्थः । प्राणस्य सर्वोत्तम-
वपि तत्तात्मकानां तेषां युक्ता पञ्चजनशब्दतेश्चाह—**प्राणो हेति** । अवयवप्रसिद्धिर्भवति समुदायप्रसिद्धिरयुक्ता । संभवति पञ्चविं-
शतां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिः । पञ्च च ते जनाश्चेति व्युत्पत्तेः । तत्त्वानां च जायमानाजायमानानां छविन्यानेन जनशब्दितानां पञ्चसं-
प्रतिनां पञ्चसंख्यावत्त्वं पञ्चविंशतित्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**समासेति** । रुढिमाक्षिपति—**कथमिति** । जनशब्दितमनुष्येषु पञ्चजन-
स्य दृष्टत्वात्प्रथमप्रयोगाभावासिद्धादिव तदभावमुपेत्य दृष्टान्तमाह—**शक्येति** । संग्रहकाव्यं विवृणोति—**प्रसिद्धेति** । तत्रोद्भिद-
द्विगुणमुदाहरति—**यथेति** । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यनोद्भिदस्य विधेयगुणार्थकं वा कर्मनाम वेति संशये, खनित्रादावुद्भिच्छ-
ब्दस्य प्रसिद्धेः, नामत्वे च यजति तुल्यार्थत्वेनानर्थक्यात्, ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते, यजेतेति यागेन भावयेदित्येकत्वान्नात्, उद्भि-
दकर्णार्थपदस्य तत्सामानाधिकरण्यात्तदेकार्थत्वात्, उद्भिदतेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातात्, उद्भिदा यागं भावयेद्योगेन पशुमिति
धिकरण्ये च यागस्य फलं प्रति साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्यात्, विध्यावृत्त्या वाक्यभेदाच्च, उद्भिनत्ति साधयति पशु-
ं । योगेऽपि प्रसिद्धियोगात्, अत्र नामत्वसिद्धौ चान्यत्र 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यादौ नामवर्णागानुवादेन गुणफलविधि-
शात्, ज्योतिष्टोमे वा प्रकृते गुणविध्ययोगात्, कर्मनामैव संसिद्धितयश्चनुरोधावुद्भिदपदमिति राक्षान्तितमित्यर्थः । संग्रहकाव्यस्यादिश-
ात्पुनराहरणद्वयमाह—**यूपमिति** । छिनत्तीतिप्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्यूपपदस्य तदर्थच्छेदनयोग्यो दाहविशेषो गम्यते । वेदिं
मिति च करोतिसमभिव्याहाराद्वेधार्थः संस्कारयोग्यः स्वण्डिलविशेषः सिद्ध इत्यर्थः । दृष्टान्तत्रयार्थं दार्शनिके योजयति—**तथेति** ।
पूर्वदेशीयानां मतद्वयमाह—**कैश्चित्सिद्धादिना** । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जतो निषादः । श्रुत्यन्तरानुसारेण संभावितं पश्चान्तरमाह—
चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विशा पुरुषरूपया यदिन्द्राह्वाननिमित्तं घोषा अश्रुत सृष्टास्तद्युक्तं घोषातिरेकेण तदाह्वान-
मित्यत्र प्रजापरः प्रयोगो दृष्टः । ततोऽत्र पञ्चसंख्याया उपलक्षणत्वात्पञ्चजनशब्देन सर्वप्रजाग्रहणमित्यर्थः । उत्पन्नान्वतमग्रधेऽपि
परिनिर्वाणप्रधानस्वाशब्दसिद्धिरस्याकं न विज्ञेयमिति चेन्न

शब्दस्य इत्यते । तत्परिग्रहऽपीह न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया 'प्राणाद्वयो वाक्यदोषात्' इति जगाद ॥ १२ ॥ भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यंदिनानां येऽञ्च प्राणादिव्यामनन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽञ्च प्राणादिषु नामनन्तीति । अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्येत । तेऽपि हि 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्ने ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते—'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसंख्यया केषांचिद्ब्रह्मते केषांचिन्नेति । अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यंदिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपञ्चजनलोभाश्रित्यन्तन्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति । तद्वलाभासु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्ने ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयास्ति । स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरित्येते ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथवा ॥ न युक्तो वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः ॥ १ ॥
सर्गक्रमविवादेऽपि नास्तीत्यहं विद्यते ॥ अन्याकृतमसत्प्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे ततः ॥ २ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

सारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न विरोध इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशङ्क्याह—**आचार्यस्त्विति** । अतः सांख्यतत्त्वातिरिक्त्यातिवित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः ॥ १२ ॥ शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति—**भवेयुरिति** । ज्योतिषां सूर्योदीन ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । नन्विदं पृथगन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिःशाखाद्वयेऽप्यस्ति, तत्काण्वानां पञ्चवर्णाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते—**कथं पुनरिति** । आकाङ्क्षाविशेषाद्विकल्पो युक्त इत्याह किं द्वान्ती—**अपेक्षेति** । यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णाति इति वाक्यभेदाद्विकल्पस्तद्ब्रह्मास्वाभेदेनात्रपाठाः षाभ्यां ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः । ननु क्रियायां विकल्पो युक्तो न वस्तुनीति चेत् । सत्यम् । अत्रापि शाखाभेदेन साक्षा ज्योतिःसहिता वा पञ्च प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठितास्तन्मनसानुद्वेष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्यनवयम् । उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति—**तदेवमिति** । तथापि स्मृतियुक्तिक्रियायां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह—**स्मृतीति** ॥ १३ ॥
कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः । पूर्वग्रन्थेनास्य संगतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—**प्रतिपादितमिति** ।

भामतीव्याख्या

वाक्यशेषगता एवेत्याशयवत्ताह—**कैश्चित्स्त्विति** । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ **कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः** । अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे विरोधाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षणमित्यत आह—**प्रति**

भामतीव्याख्या

त्वादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तराभावविध्या तत्र प्रवृत्तमित्याह—**आचार्यस्त्विति** ॥ १२ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं श्रुत्योर्मिषोऽविरोधं चेन्न यति—**भवेयुरिति** । सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति—**अत इति** । तद्याकरोति—**असत्यपीति** । ज्योतिरपि पञ्चसंख्यापूरकमात्रमिति किं काण्वश्रुतावच्छ्रुतमित्याशङ्क्याह—**तेऽपीति** । यत्पूर्वकालपरिच्छेद्यमुक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृतत्वेनावुद्वेन जीवनपुणश्च योपासते देवाः, तेनायुष्मन्तस्ते जाता इत्याह—**तदिति** । अस्मिन् मन्ने षष्ठ्यन्तज्योतिषा पञ्चसंख्यापूरणं, न त्वात्मज्योतिषा, तस्मै कस्याधाराभेदाल्लोकोपात् । केषांचित्पञ्चसंख्यापूरकं ज्योतिरन्येषां नेति न विकल्पो वर्तुनीति शङ्कते—**कथमिति** । आद्यकसामन्वये दादविरोधमाह—**अपेक्षेति** । तदेव स्फुटयति—**माध्यंदिनानामिति** । तथापि कथमेकस्यैव ज्योतिषस्तुल्ये मन्ने ग्रहाग्रहो, ग्रहस्यैव स्तुति विकल्पोऽस्ति, तत्राह—**अपेक्षेति** । उक्तं वृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेति** । विरोधेऽपि तुल्यबलत्वाज्ज्योतिर्विहाय वाक्यशेषगता नामेव प्राणादीनां साक्षानां कचिद्ब्रह्मणं, अन्यत्र सज्ज्योतिषां तेषामेव ग्रहणं, क्रियायामिव वस्तुन्यपि वृष्टिक्रियायां विकल्पसिद्धिर्नास्तीति—**तद्वदिति** । पञ्चजनमत्राप्रधानस्य श्रुतिमत्त्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण तस्य तद्वत्प्रमाशङ्क्य तद्विषयत्वेन संभावितवृत्तीनामन्यत्रैव नितत्वान्नेवमित्याह—**तदेवमिति** । तथापि न ब्रह्मणि समन्वयः प्रधानार्थस्मृतिन्यायविरोधादित्याशङ्क्य भाविनं समापि सत्यमिति—**स्मृतीति** ॥ १३ ॥ पूर्वोक्तिकरणव्येण प्रधाननिराकरणेन वेदान्तानां ब्रह्मकारणत्वं प्रत्यभिगीतत्वमुक्तम् । इदानीं कारणविधायानां तेषां मिथोऽप्याहतार्थत्वेन स्वतोनिश्चायकत्वान्मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वे गतिसामान्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह—**कारणत्वेन चेति** ।

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणम् । प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानाम् । प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम् । तत्रेदमपरमाशङ्कते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यम् । कस्मात् । विगानदर्शनात् । प्रतिवेदान्तं ह्यन्यास्या सृष्टिरूपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात् । तथाहि—कचित् 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्याकाशादिका सृष्टिरास्त्रायते । कचिसेजआदिका—'तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।

रत्नप्रभावाख्या

धेकरणत्रयेण प्रधानस्याश्रितत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि नानां समन्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसंदर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरिव, श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपकृपां तेन संगतिमाह—तत्रेति । न चाविरोधचिन्ताया द्वितीयाध्याये संगतिर्नास्मिन्नध्याय इति वाच्यं, सिद्धे समन्वये स्मृत्यादित्सिद्धे प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अत्रैव संगतत्वात् । न चैवं सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यं, वक्तव्यतत्त्वस्य विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थमिति ब्रूमः । इह तु सूक्ष्मव्यवस्थायामसूचनादविरोधः सिद्धः । प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः । अत्र जगत्श्रुतयो विषयः । ताः किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशयेऽनज्योतिषोः संह्यादृष्टिक्रियायां विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा कारणमित्यादिविकल्पासंभवादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयुक्ताक्षेप विवृणोति—प्रतिवेदान्तमित्यादिना । तानां समन्वयसाधनान्ध्रुल्यध्यायसंगतिः । असदादिपदानां सत्कारणे समन्वयोक्तैः पादसंगतिः । पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति विवेकः । क्रमाक्रमान्यां सृष्टिविरोधं तावदर्शयति—तथाहि कचिदित्यादिना । स पर-

भामतीवाख्या

तं ब्रह्मण इति । अयमर्थः—नानैकशास्त्रगततत्त्ववाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पूर्ववसितं सति प्रमाणान्तरविरोधेन त्रिगुणैरप्राप्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थः । प्राप्तं तु तत्र सृष्टिविषयाणां तां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु लक्षणार्थः । तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयित्यते । इह तु—वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां विरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सेदुमर्हति । तथाच न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं, नच तत्र गतिसामान्यं, नच ये प्रधानस्याशब्दत्वं प्रतिपादितं, तस्माद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थक्षेपसमाधानान्यां—समन्वय एवोपपाद्यत इति पक्षे संगतमिदमधिकरणम् । 'वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्वयो जगद्योनौ न तिप्यति परात्मनि ॥' सोऽयमत्र आसीत् इत्यादीनां कारणविषयाणां, 'असद्वा इदमत्र आसीत्' इत्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः । कार्यणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः । तथाहि—कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाश्रिते वाक्यानि । कानिचित्कर्तृकां सृष्ट्वा च कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिप्रतिपत्तौ तत्कारणतया ब्रह्मलक्षणे विप्रतिपत्तौ सत्यां तद्वश्ये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावाच्च समन्वयगम्यं ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्त्तादिप्रतिपादनेन कर्म-तयोपचरितार्था अविवक्षितार्था वा जपोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीति । आदिग्रहणेनाक्रमो गृह्यते । एवं प्राप्त उच्यते—

आनन्दगिरियव्याख्या

गतादर्थं वक्तुं जन्मादिस्तत्रे वृत्तं कीर्तयति—प्रतिपादितमिति । शास्त्रयोर्निष्ठाधिकरणमारभ्यानुमानिकसूत्रात्मकानाधिकरणां नुवदति—प्रतिपादितमिति । अधिकरणत्रयार्थमनुवदति—प्रतिपादितं चेति । संप्रति कारणे ब्रह्मण्यन्वयवर्धवसानाय षष्ठ्यवसानामविरोधार्थमधिकरणमारभमाणो जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विप्रतिपत्तेर्विशये पूर्वपक्षज्योतिषो-निर्देशादविरोधे सिद्धेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणे विकल्पायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । कारणत्वं ब्रह्मणो त्पादुक्तमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । न चाविरोधार्थमधिकरणं नेह संगतमिति वाच्यं, समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने मानान्तरविरो-नेरासत्याविरोधाध्यायार्थत्वात् । इह च कारणविषयवाक्यानामेव मिथो विरोधाच्च समन्वयो ब्रह्मणोऽप्याशङ्क्य तन्निरासेनैव समन्-वाक्यान्वाध्यायसंगतिसिद्धेः । कार्यश्रुतिविरोधस्यापि परिहर्तुं शक्यत्वेऽपि वेदान्तानां न कार्ये तात्पर्यमिति ज्ञापयितुं नात्र परिहि-त्यस्यापि प्रतिपाद्यत्वमुपेक्षोत्तरत्र तदीयश्रुतिविरोधः परिहरिष्यते । एतेन श्रुतिशास्त्रसंगती सिद्धे । काचित्कास्यपदस्य कर्मकर्तृप्रयो-सद्वापरत्वं स्वभावादपरत्वं च व्युदस्य गतिसामान्यस्थापनात्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्त्या तद्व-सेत्तपि तदापरोक्षे कारणे तुरीये च समन्वयधीरिति गतिसामान्यासिद्धिः । सिद्धान्ते ब्रह्मणि कारणत्वस्य कल्पितत्वाच्च वस्तु-तत्त्वलक्षितं सत्यज्ञानादिलक्षणे तस्मिन्नन्वयसिद्धेर्गतिसामान्यासिद्धिः । प्रतिपादितस्यासिद्धिरित्युक्तेति शङ्कते—कस्मादिति । कार्ये विप्रतिपत्तिदर्शनादुक्त्यापि भवत्यसिद्धिरित्याह—तस्मादेति । कार्यविषयं विना कार्यं न भवति ।

२।३) इति । क्वचित्प्राणादिका—‘स प्राणमसृजत प्राणाच्छब्दाम्’ (प्र० ६।४) इति क्वचिद्व-
मेणैव लोकानामुत्पत्तिरास्त्रायते—‘स इमंलोकानसृजत । अम्भो मरीचीर्मरमाप’ (ऐ० उ०
४।१२) इति । तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पश्यते—‘असद्वा इदमत्र आसीत्तो वै सदजा-
यत’ (तै० २।७) इति । ‘असदेवेदमत्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्’ (छा० ३।१९।१) इति
च । क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते—‘तद्वैक आधुरसदेवेदमत्र आ-
सीत्’ इत्युपक्रम्य ‘कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेंतेति तत्त्वे
सोम्येदमत्र आसीत्’ (छा० ६।२।१, २) इति । क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रियत जगतो निग-
द्यते—‘तदेवं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ (बृ० १।४।७) इति । एवमे-
कधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणाधधारणपरता
न्याय्या । स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सत्यपि
प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति । कुतः ।

रत्नप्रभाभ्याख्या

मात्मा लोकानसृजत । अमयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः । सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोको मरीचयः । मरो मर्यलोकः
अब्जह्रलः पाताललोका आप इति ध्रुवार्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह—तथेति । असदनभिव्यक्तनामरूपाभि-
कारणं, ततः कारणात्सदभिव्यक्तम् । एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह—असदेवेति । किं श्रुत्यमेव, नेत्याह—तत्सदिति
अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः । तद्वद्वात्मना स्थितं जगत्सृष्टिकाले सम्यगभिव्यक्तमभवत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणेण
बाह्याः । तेषां मतं धृतिरेव दूषयति—कुत इति । कुतएवंपदयोरर्थमाह—कथमिति । खमतमाह—सदिति ।
विदं जगद् किल तर्हि प्राकालेऽव्याकृतं कारणात्मकमासीत् । धृतीनां विरोधमुपसंहरति—एवमिति । किमत्र न्याय्यं
व्याशङ्क्य मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह—स्मृतीति । तत्र सृष्टौ विरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि विरो-
परिहरति—सत्यपीति । आकाशादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह—कुत इति । यथाभू-

भामतीव्याख्या

‘सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते । सत्स्वसद्ब्रह्मो भक्त्या निराकार्यतया कचित् ॥’ न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, कुतः
नामविरोधात् । तथाहि—अनेकशिल्पपर्यवदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोति, अथ तदुपकरणः कुम्भं, कुम्भोपकरणं
हरत्युदकं, उदकोपकरणं श्रंश्वयनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं, पिण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं, तदस्य देवदत्तस्य सत्सौ-
मिन् कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चकादेः संभूतं तस्माच्चकादेः कुम्भादीति । शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्भूतस्तस्माद्देवदत्त-
दीत्यादि । नब्रह्मस्यसंभवः सर्वत्रास्मिन् कार्यजाते क्रमवत्पि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तृत्वरूपत्वात् । तथेहापि यद्यप्याकाशादिकमेणैव स्रष्ट-
स्तथाप्याकाशानलानिद्यादौ तत्र तत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाशः संभूत इति । शक्यं च वक्तुं परमेश्व-
दनलः संभूत इत्यादि । यदि त्वाकाशाद्वायुर्वयोल्लेज इत्युक्त्वा तेजसो वायुर्वयोराल्लेज इति ब्रूयाद्भवेद्विरोधः । न चैतदस्ति ।
तस्मादभूषामविवादः श्रुतीनाम् । एवं ‘स इमंलोकानसृजत’ इत्युपक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा । एषा हि स्वव्यापारमभिव्य-
क्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रमं निरुणद्धि । ते तु यथाकामावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते । यथा क्रमवन्ति ज्ञानानि जानतीति ।

आनन्दगिरिव्याख्या

शब्दादक्रमो गृह्यते । क्रमैवेतिश्रुतं विगानमाह—क्वचिदिति । आदिशब्दार्थक्रमं कथयति—क्वचिदिति । द्वैविधा परः सर्व-
मायः । लोकान्निशिनद्धि—अम्भ इति । अमयशरीरप्रचुरः स्वर्गो लोकोऽम्भःशब्दार्थः । मरीचिरिति रश्मिप्रधानोऽन्तरिक्षलोकः ।
मर इति मरणप्रधानोऽयं लोकः । आप इत्यब्जह्रलः पाताललोक इति विवेकः । कार्ये विप्रतिपत्तिवत्कारणेऽपि सा दृष्टेत्याह—एवमेति ।
इदमसदिव्यक्तमग्रे प्रागवस्थायामिति यावत् । ततोऽनभिव्यक्तनामरूपात्कारणादभिव्यक्तनामरूपं जगज्जातम् । अनभिव्यक्तमेव
व्यक्तं भवतीत्याह—तत इति । छान्दोग्यश्रुतिसैत्तरीयश्रुत्या तुल्यार्थेत्याह—असदिति । तत्समभवत्कारणं यदात्तमासीत्तत्सम-
क्रियोन्मुखं कार्यरूपेण च संबृत्तमित्यर्थः । तथापि कुतो विप्रतिपत्तिः, तत्राह—क्वचिदिति । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे
दुः, तेषां मतं दूषयति—कुतस्त्विति । तदेव स्फुटयति—कथमिति । व्यतिरेकमुक्तवान्वयमाह—सरस्विति । विप्रतिपत्त्यन्वय-
क्वचिदिति । तदिदं जगत्तर्हि प्रागवस्थायामव्याकृतकारणमासीत्तत्तत्किल शब्दात्मनापीतना च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः । किञ्च
पत्तीरुपसंहृत्य तत्फलमाह—एवमिति । वस्तुनीति कार्यकारणयोस्तुतिः । किं तर्हि न्याय्यं, मानान्तरेण कारणे निश्चिते वेदान्त-
तद्वक्षकत्वमित्याह—स्मृतीति । स्मृतिः सांख्यस्मृतिः । न्यायो ‘भेदानां परिमाणत्वात्’ इत्यादिः । कारणान्तरं प्रधानम् । कार्य-
स्वतन्त्र कारणे विप्रतिपत्तेस्तल्लभ्येऽपि परत्र तद्वद्वाह्यतिसामान्यासिद्धिरिति पूर्वपक्षमनूष सिद्धान्तयति—एवमिति । कार्ये विप्रतिप-
मुपेय कारणे नो निराकुर्वन्प्रतिजानीते—सत्यपीति । स्रष्टरि यत्कारणत्वं तस्मिन्निश्चितं शेषः । तत्रापि विप्रतिपत्तिरुक्तेति शङ्के-

विषयमपि विगानं 'न विद्यद्वश्रुतेः' (ब्र० सू० २।३।२) इत्यारभ्याभवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् । न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिष्यति । नहि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्ये भूयते वा । न च कल्पयितुं शक्यते, उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम्—'अत्रेन सोम्य शुक्लेनापो मूलमन्विच्छाङ्गिः सोम्य शुक्लेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ' (छा० ६।८।४) इति । सृष्ट्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चं श्राव्यते इति गम्यते । तथाच संप्रदायविदो वदन्ति—'मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्था चोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥' (माण्डू० ३।१५), इति । ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं भूयते—'ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्' (तै० २।१), 'तरति शोकमात्मवित्' (छा० ७।१।३) 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति' (श्वे० ३।८) इति । प्रत्यक्षवगमं चेदं फलम् । तस्वमसि' इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥ यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम्—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० २।७) इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते । यतः 'असः

रत्नप्रभाष्याख्या

येत्याह—भवेदित्यादिना । अतारप्यार्थविरोधो न दोषयेत्यतारप्यं साधयति—**नहीति** । फलवद्ब्रह्मवाक्यस्योपलब्धेन शिवाक्यानामर्थवत्त्वसंभवात् स्वायं पृथक्फलं कल्प्यं, वाक्यभेदापत्तेरित्याह—**न च कल्पयितुमिति** । न्यायादेकवाक्यसिद्धं श्रुतिरपि दर्शयतीत्याह—**दर्शयति चेति** । शुक्लेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्यत्वज्ञानं फलान्तरमाह—**सृष्ट्यादीति** । एवं निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्बिरोधो न दोष इत्यत्र वृद्धसंभवाह—**तथाचेति** । अन्यथान्यथेति वीप्सा प्रष्टव्या । अवताराय ब्रह्मधीजन्मने । अतस्तदन्वयार्थाऽपि ब्रह्मणि न भेदः किं विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तं, तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह—**ब्रह्मेति** । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ एवं सद्धारकं विरोधमुत्तूत्रं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते—**यत्पुनरिति** । न

भामतीव्याख्या

दिक् । शुक्लेनाग्रेण । कार्येणेति यावत् । तस्मान्न सृष्टिप्रतिपत्तिः सधरि विप्रतिपत्तिमावहति । अपि तु 'शुणे तन्म्यायकस्यानां तदनुगुणतया व्याख्येया । यच्च कारणे विगानम्—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति, तदपि 'तदप्येष श्लोको भवति' इति पूर्वश्रुतं सद्वाक्यं 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्युच्यमानं त्वसतोऽभिधानेऽसंबद्धं स्यात् । श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः । तस्यादीपनं व्याख्येयम् । 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति तु निराकार्यतयोपपत्तिमिति न कारणे विवाद इति । सूत्रे च शब्दत्वर्थेः शेषं निवर्तयति । आकाशादिषु सृज्यमानेषु कमविगानेऽपि न सधरि विगानम् । कुतः । यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य च तथैव श्रुत्यन्तरेषुक्तः, केन रूपेण, कारणत्वेन, अपरः कल्पो यथा व्यपदिष्टः कम आकाशादिषु, 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादि युवायोरभिप्रेतयोऽद्वयः पृथिवी' इति, तस्यैव कमस्यानपवाधनेन 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिकाया अपि सृष्टेरुत्पत्तेः सृष्ट्यावपि नम् ॥ १४ ॥ नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन, तत्कथमविगानमिति । अत आह—**कारणत्वेन**

आनन्दगिरिव्याख्या

रुक्तः । तेषां तत्र तात्पर्यमेव नास्तीत्याह—**भवेदिति** । हेतुं साधयति—**नहीति** । तस्य प्रतिपादयितुमिष्टत्वाभावं स्पष्टयति **हीति** । पूषा प्रपिष्टमाह इत्यादौ विविधद्विजिदादौ फलवच्चात्र फलं कल्प्यमित्याशङ्क्य 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्' इति न्यलवद्वाक्यसंनिध्यान्नातानां तेनैकवाक्यत्वान्नैवमित्याह—**नचेति** । न्यायादेकवाक्यत्वमुक्त्वा श्रुतेरपि तस्मिद्विरित्याह—**दर्शयति** शुद्धं कार्यम् । सृष्टिवाक्यानां स्वार्थात्तात्पर्यं युक्त्वापीत्याह—**सृष्ट्यादीति** । दृष्टान्तेषु कार्यकारणयोरेवेदाजगतोऽपि ब्रह्माभेदः सा दृष्टान्तदृष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्याविवक्षितत्वे वृद्धसंमतिमाह—**तथाचेति** । लोहं सुवर्णम् । अन्यथान्यथेति श्रेया । **अवताराय** । ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदो न विगानमित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां फलवद्वाक्यं ब्रह्मवाक्योत्पत्तिः फलवत्त्वमाह—**ब्रह्मेति** । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः । विदुषामनुभवसिद्धं चैतदित्याह—**प्रत्यक्षेति** । नान्यत्र नास्माभिरिदमवगम्यते, तत्राह—**तत्त्वमिति** ॥ १४ ॥ सृष्टिवाक्यानां स्वायं तात्पर्याभावात्सुक्त्वा कारणे परोक्तं विगानं तस्मात्कारणवत्त्वमाह—**यदिति** । तत्र परिहारत्वेन सूत्रमवतारयति—**अत्रेति** । तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण व्याख्यातं सृष्टिप्रतिपत्तिमाह—**यदिति** । मन्त्रब्रह्मणयोरेकात्म्याब्रह्मणस्यासंदिग्धतया कारणार्थत्वान्मन्त्रस्यापि तादर्थ्यमेवेति पूर्वोपपत्त्यां विगानं साधयति—

श्रेयः स भवति । असद्ब्रह्मेति वेदं चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदः । सन्तमेनं ततो विदुः । इत्यसद्वा-
दापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मात्मयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'सोऽस्माकमय' इति
तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति चोपसंहृत्य
'तद्व्येष श्लोको भवति' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति—'असद्वा इदमग्र आ-
सीत्' इति । यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिच्छ्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणाद-
संबद्धं वाक्यमापद्येत । तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्या-
करणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते । एवैव 'असदेवेदमग्र आसीत्'
(छा० ३।१९।१) इत्यत्रापि योजना । 'तत्सदासीत्' इति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावाभ्युप-
गमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत । 'तद्वैक आदुरसदेवेदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१)
इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तरामिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः, क्रियायामिव वस्तूनि विकल्पस्यासंभ-
वात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदाढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य नि-
रास इति द्रष्टव्यम् । 'तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो
व्याकरणं कथ्यते, 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः' इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुपवेशित्वेन स-
माकर्षात् । निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः
कार्यानुपवेशित्वेन समाकृष्येत । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते । प्रविष्टस्य चे-

रत्नप्रभाख्याख्या

त्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति, अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्नं ध्यातव्यं इति योजना । तत् तत्र सदा-
श्लोको मन्त्रो भवति । सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत् इत्याह—**तस्मादिति** । नच प्रधान-
लक्ष्यतामिति वाच्यम् । चेतनार्थकब्रह्मादिदृष्टानामनेकेषां लक्षणान्गीरवादिति भावः । तित्तिरिथुतो सूत्रं योजयित्वा
शेमादौ योजयति—**एषैवेति** । सदेकार्थकतत्पदेन पूर्वोक्तासतः समाकर्षणं शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न
श्रुतिभिरैव स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत आह—**तद्वैक इति** । एके शाखिन इत्यर्थो न
ते, किंतु अनादिसंसारचक्रस्था वेदबाह्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन ध्रुतिभिः सद्वादस्यैवैतत्वात्तासां विरोधस्कृतिं निरास्ताय
गा युज्यते भावः । यदुक्तं क्वचिदकर्तृका सृष्टिः कथितेति, तत्रेत्याह—**तद्वेदमिति** । अध्यक्षः कर्ता । ननु कर्त्रभावा-
परावश्यत इत्यत आह—**चेतनस्य चायमिति** । चक्षुर्दृष्टा, श्रोत्रं श्रोता, मनो मन्तेत्युच्यत इत्यर्थः । आद्यकार्यं सक-

भामतीव्याख्या

रुणीया । सर्वत्राकाशानलानिहोदी साक्षात्कारणत्वेनात्मनः । प्रपञ्चितं चेतदयस्तात् । व्याक्रियत इति च कर्मकर्तारि कर्मणि वा
न चेतनमतिरिक्तं कर्तारं प्रतिक्षिपति किंतुप्रस्थापयति । नहि द्युते केदारः स्वयमेवेति वा द्युते केदार इति वा लवितारं

आनन्दगिरिव्याख्या

लक्षणं निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरतीति संबन्धः । कोशपथकोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यक्षमुक्तमिलाह—**अब्रह्मेति** । ब्रह्मणः सत्त्वे
कारणास्तित्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—**स इति** । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' इत्याद्या सृष्टिश्रुतिः । उपक्र-
मस्यादात्मस्य कारणास्तित्वे तात्पर्यं निश्चयित्वाह—**तदिति** । मन्त्रादात्मनोर्योरेकस्य नियामकाभावाद्ब्रह्मणस्य कारणा-
मन्त्रस्य तत्र स्यादित्याशङ्क्याह—**तदपीति** । व्यतिरेकद्वारोक्तं स्मोरयति—**यदीति** । कथं तर्हि सति कारणेऽसच्छ-
र्हि वाक्यादलीयसीत्याशङ्क्योपचारायुक्ता श्रुतिरित्याह—**तस्मादिति** । सदेवेत्येव नामादिव्याकरणात्प्रागेव ब्रह्मणि स-
प्रायेणेत्युक्तम् । तैत्तिरीयकश्रुतावुक्त्यायं बृहदारण्यकच्छान्दोग्यश्रुतावतिदिशति—**एषेति** । ननु तैत्तिरीयके ब्रह्मणोक्तेऽर्थे
प्रायेणेत्युक्तं कारणस्तित्वार्थत्वं हि तदभावाकथं सदर्थत्वं, तत्राह—**तदिति** । पूर्वममेव पुनः सद्भवतीति समाकर्षणोप-
—**अत्यन्तेति** । शशविषाणदौ कालान्तरंऽपि सत्त्वानुपलम्भादासीच्छब्दस्य तच्छब्दस्य सच्छब्दस्य वाऽयोगादलान्तासत्त्वे
मित्यर्थः । उक्त्यायं छान्दोग्येऽपि योजयति—**तद्वेति** । उदितानुदितहोमवद्विरुद्धार्थत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेः शाखान्तराया-
न्योन्यौक्ता का हानिरित्याशङ्क्याह—**क्रियायामिति** । तर्हि का गतिरेकीयमतोकेरित्याशङ्क्याह—**तस्मादिति** । सत्त्वेव सो-
प्रायेणेत्यत्रापि सूत्रं नेयम् । यत्तु स्वयंकृतैकत्वमव्याकृतवाक्ये श्रुतं तदुपयति—**तद्वेदमिति** । तत्रापि हेतुत्वेन सूत्रं योज-
यति । ननु सर्वनाम प्रसिद्धार्थं नाप्रसिद्धमुत्पापयति, तत्राह—**निरध्यक्षेति** । यद्यपि यन्मन्दयदित्यत्रोक्तं मच्छब्दार्थः
नामास्य परावश्यते तथाप्यव्याकृतवाक्येऽन्यस्यासंनिहितत्वे कार्यानुपवेशित्वेनैव इति संनिहितावलम्बना परावृष्ट्याभावात् स-
त्त्वादित्यर्थः । तथापि कथं परावृष्ट्याध्यक्षत्वं, तत्राह—**चेतनस्येति** । कार्यानुपवेशस्य कुतश्चेतनत्वं, तत्राह—**प्रवि-**

मं' इति श्रवणात् । परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषे च 'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् । ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना 'आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः' इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थविशेषत्वादित्यादिदेवतात्मनाम् । 'कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म । त्यदित्याचक्षते' (बृ० ३।१।९) इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम् 'यस्य वैतत्कर्म' इति । सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तापपद्यते । वाक्यशेषे च जीवलङ्घनवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोध्यिपुरजातशत्रुः सुतं पुरुषमामक्यामभ्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्रा-

रत्नप्रभावाक्या

ते फलम् । अथ सुषुप्ति । द्रष्टेति शेषः । श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह—**ये चैत इति ।** सूत्रात्मकप्राणस्य द्वाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह—**कतम इति ।** यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं, अतः सर्वदेवात्मकत्वात् प्राणो ब्रह्म । खत परोक्षम् । शास्त्रैकवेद्यत्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरमाह—**जीवो वेति ।** यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति मादस्ति सुप्तोत्थापनं जीवलङ्घनमिति योजना । तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः । तं राजा हे बृहत्पाण्डरवासः सोमराजभित्तामभ्य गोय संबोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्टघातानोत्थाप्य जीवं बोधितवानित्यर्थः । श्रेष्ठी प्रधानः स्वैधैल्लोति-स्पहतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति, एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणा-

भामतीव्याख्या

यशेषे च 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपपत्तः । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते, हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थविशेषत्वादित्यादिदेवतानाम् । 'कतम एको देवः' इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान् पापान् इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिर्वह्नु पापनो-
॥ भूतानामित्येवंपरो द्रष्टव्यः । एकस्मिन् वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । यदि तु हस्तबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभि-
नमगोयानातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेवाव्यथा तु तदुक्ताद्विशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसंबद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्ब्रह्मा-
नं भवितुमर्हति, अपि तु जीवाभिधानमेव, यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति
यष्टिपुरजातशत्रुः सुतं पुरुषमामक्यामभ्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्त्वामित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात् प्राणा-
निर्गतं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रतिबोधयति । परस्तादपि 'तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुङ्क्त्येवमेवैष
भुङ्क्ते, यथा वा स्वाः श्रुत्याः श्रेष्ठिनं भुङ्कति । ते हि श्रेष्ठिमनशान्छादनादिग्रहणेन भुङ्कति । एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव
दित्यादिगौरात्मभिर्विषयान् भुङ्क्ते । ते ह्यादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साचिष्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति,
त्मानमपि यजमानं तदुत्सृष्टहविरादानादादित्यादयो भुङ्कति, तस्माज्जीवात्मेव ब्रह्मणोऽभेदाब्रह्मेह वेदितव्यतयोपदिश्यते ।
वैतत्कर्म इति जीवप्रसूतानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दाव्याख्यं रूढ-
म् । तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य । धर्माधर्माक्षितत्वाच्चादित्यादीनां भोगोपकरणानां तेष्वपि जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च
ह्यस्माज्जीवस्य प्राणशब्दत्वम् । ये च प्रश्नप्रतिवचने—'कैष एतद् बालके पुरुषोऽशपिष्ठ यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति'
। अनयोपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते । जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते । तस्माज्जीवप्राणयो-

आनन्दगिरियव्याख्या

विषयानात्पादादिर्गतिः । पूर्वपक्षे प्राणजीवान्तरस्य वेदितव्यतया ब्रह्मणि गतिसामान्यासिद्धिः, उत्तरत्र परस्यैव तथात्वात्तत्सिद्धिरिति । श्वेत्पि कर्मशब्दे कथं प्राणधीरन्यत्रापि तथोगत्, तत्राह—**परिस्पन्देति ।** कर्मशब्दस्य क्रियावृष्टिसाधारण्यादसाधारणप्रमा-
। कथं परिस्पन्देन प्राणधीः, तत्राह—**वाक्येति ।** करणोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्राणशब्दस्यापि साधारण्यादभिर्णवं शङ्कितो-
-प्राणेति । पुरुषकर्तृत्वेनोक्तस्य न प्राणत्वं तस्य तदकर्तृत्वादित्याशङ्क्याह—**ये चेति ।** आदित्यादीनां प्राणावस्थविशेषत्वे मान-
-कतम इति । 'महिमान एवैत' इत्यादिना पूर्वोक्तदेवतानां प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणत्वोक्त्या तदवस्थत्वमुक्तमित्यर्थः । वाक्यान्तरे
ह्यसामूर्यस्य लदिति परोक्षसूत्रलोकेस्तस्यैव लदिति प्राणत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्य लिङ्गरूपादित्यादिदेवतात्वमित्याह—**स इति ।**
एमाह—**जीवो वेति ।** तस्मिन्मूर्ते कर्मशब्दयोगमाशङ्क्याह—**सत्येति ।** तथापि तनुमहिज्ञोऽस्य नादित्यादिकर्तृत्वमित्याश-
ङ्क्या तथोगमाह—**सोऽपीति ।** कर्मशब्दस्य साधारणस्यावृष्टार्थत्वमुपेक्ष्य कथं जीवोक्तिरित्याशङ्क्याह—**वाक्येति ।** तदेव रक्त-
-यदिति । तौ ह समं एकमेव प्राणशब्दोऽस्ति ।

णादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवल्लिङ्गमवगम्यते—‘तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष ब्रह्मात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एत-
मात्मानं भुञ्जन्ति’ (कौ० ब्रा० ४।२०) इति । प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । त-
स्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लिङ्गानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—
परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् । उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बालाकि-
जातशत्रुणा सह ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इति संवदितुमुपपन्नम् । स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणा-
न्युरूपानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव । तमजातशत्रुः ‘मृषा वै खलु मा संवदिषा
ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इत्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सो-
ऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज स्यादुपक्रमो बाध्येत । तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां

रजप्रभाष्याख्या

दिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवल्लिङ्गम् । ननु ‘प्राण एवैकधा भवति’ इति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथं
आह—प्राणभृत्त्वाच्चेति । सृष्टाद्वहिरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । स च बालाकिब्रह्मत्वप्रान्ता व्यष्टिल्लिङ्गरूपात्
षानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः । त्वदुक्तं ब्रह्म स्पष्ट्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि सृष्टावादिप्र-
ज्ञादित्याह—यदि सोऽपीति । वेदितव्योऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं, प्राणजीवयोस्तन्नियम्यत्वेना
तत्रादित्याह—कर्तृत्वं चेति । यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरपस्थापक इति, तत्रेत्याह-

भामतीव्याख्या

रन्यतर इह प्राणो न परमेश्वर इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—‘मृषवादिनापोद्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम् । राजा कथमं
मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥’ यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्ञमानिना काचे मणिरिव वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिर्न तद्वत्
योगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञासयितोस्तत्त्वाभिधानमसंबद्धम् । अमणौ मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापाद-
स्वयमपि सृष्टाभिधानात् । तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम् । एवमजातशत्रुणा दमवात्
रब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असंबद्धमुक्तं स्यात् । तयोर्वाब्रह्मणोर्ब्रह्माभिधाने मिथ्यामिहितं स्यात् ।
च न कश्चिद्विशेषो बालाकेर्गार्ग्यादजातशत्रोर्भवेत् । तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यम् । तथा सत्यस्य न मिथ्यावयम् । तस्माद्
‘ते ब्रवाणि’ इति ब्रह्मणोपक्रमात्, सर्वान् पापनोऽपहृत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यं पठति य एवं वेद’ इति च तस्मिन्
सर्वश्रुतेरसोक्तान्निरतिशयेन फलेनोपसंहारात्, ब्रह्मवेदनादन्यतश्च तदनुपपत्तः, आदित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्ष-
मुख्यस्य ब्रह्मण्येव संभवादन्वेषां हिरण्यगर्भोदीनां तत्पारतन्त्र्यात्, ‘क्षेत्र एतद्बालाके’ इत्यादीर्वाधिकरणभवनापादानप्रसङ्ग-
मुक्तः स्वप्नं न केचन पश्यत्यथामिन् प्राण एवैकधा भवति’ इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते । अथ कस्य
भवतो हिरण्यगर्भोचोरे एव प्रश्नोत्तरे, तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतन्निराचिकीर्षुः पठति—एतस्मादात्मनः प्राण-
यथायतनं प्रतिष्ठन्ति इति । एतदुक्तं भवति—आत्मैव भवति जीवप्राणादीनामधिकरणं नामयदिति । यद्यपि च जीवो नाम
भिद्यते तथाप्युपायवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधाराधियभावो द्रष्टव्यः । एवं च जीवभवनान्तरात्म-

आनन्दगिरीव्याख्या

बोधनशब्दाश्रितरेचनत्वेनान्तरात्मत्वं प्राणादेरुक्तातिरिक्तजीवोक्तैवाविशेषस्तदर्थः । नहि ततोऽप्यो भोक्तास्तीत्यर्थः । शतोऽपि वेदितव्यो
एवेत्याह—तथेति । परस्तादिति । अनन्तरवाक्यपेक्षया पश्चादिति यावत् । श्रेष्ठी प्रधानपुरुषः । स्वैर्भुङ्क्ते । उपकरणैरित्येतत् ।
वा प्राधानमशानाच्छादनादिनोपजीवन्तीत्याह—यथेति । एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते । भुल्लवदादित्यादौ
जीवं हविर्ग्रहणादिनोपजीवन्तीत्याह—एवमिति । ‘अथासिन्प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्दो जीवे कथं स्यात्, तत्राह—प्राणो
प्राणजीवयोरन्यतरस्य वेदितव्यत्वादित्वात्तस्मात्सिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति । ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इत्युपक्रमात्, उपसंहारे
स्वाराज्यफलोक्तः, सर्वपाप्मदाहलिङ्गात्, क्रियत इति कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वात्, तत्कर्तृत्वस्य परसिद्धेव युक्तत्वात्, परमात्मनो
त्याशङ्क्य बालाकिवाक्यादजातशत्रुवाक्यनियमायोगात्, योगरूढ्योश्च रूढेर्बलीयस्त्वात्, फलोक्तेश्चोपचरितार्थत्वाच्चैवेतित्याह—ते
पूर्वपक्षमनूय सृष्टाद्वहिरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । लिङ्गादिरेद्रीश्वरे निरस्ते नियमासिद्धिरिति शङ्कते—कस्मादिति । यद्वक्त-
संदिग्धं तन्निरासितेनोपक्रमेण नेतव्यमित्याह—उपक्रमेति । तस्मात्तदर्थं दर्शयितुमुपक्रममाह—इहेति । तदायमेव ब्रह्मणोपक्रमोऽपि
मिति राज्ञो वाक्यं तद्विषयं नियम्यते, नहि भ्रान्तवाक्यादभ्रान्तवाक्यं नियन्तुं शक्यं, तत्राह—स चेति । बालाकिना ब्रह्म नोक्तं ने-
त्येवोपक्रमो विरूप्येत, राज्ञस्तु तथानुपक्रमात् तद्विरोधः, तेन तद्वक्तव्यस्याब्रह्मार्थत्वेत्याशङ्क्याह—तमिति । तथापि कथं वेदितव्य-
ब्रह्मत्वं, तत्राह—यदीति । राजा बालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता मुख्यं ब्रह्मैव वाक्यम्, अन्यथा स्वस्यापि मुख्य-
आत्मनोरेकविधादित्यर्थः । उपक्रमसामर्थ्यमिदमप्युपसंहरति—तस्मादिति । इतश्चेश्वर एव वेदितव्य इत्याह—कर्तृत्वं चेति ।

पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते 'यस्य वैतत्कर्म' इत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः । तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् । असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणामयं निर्देशः । एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेव तेषां निर्दिष्टत्वात् । लिङ्गवचनविगतानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात् । परिशेष्याप्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनामैतच्छब्देन निर्दिश्यते । क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च । सत्यमेतत् । तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसंनिधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति—य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण,

रत्नप्रभाख्या

स्येति । अनेकार्थच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यम् । अत्र प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात्कस्य ग्रहणमिति त्रये पुरुषकर्तृपदसंनिध्यात् क्रियत इति योगागग्रहणमित्यर्थः । एतत्कर्मेति प्रकृतपरामर्शात्पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिष्टानामित्यत आह—**नापीति** । पौनरुक्त्यापातात्पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः ननु पुरुषोत्पादकस्य कर्तृत्वान्नः करोत्युत्पादने तस्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरवाची कर्मशब्दोऽस्ति खल्वत आह—**नापीति** । **कर्तृशब्देनेति** । क्रियाशब्दात् विना कर्तृत्वायोगात्कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । जगतोऽपि प्रकरणोपपदेन स इत्युक्तमस्तीकरोति—**सत्यमिति** । प्रक्रियादिकं हि सर्वनामः संकोचकं, तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते । अत्र च संकोचकात्सत्त्वात्सर्वार्थकेन विनासा बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह—**तथापीति** । किंच जगदेकदेशोक्त्या जगत्प्रकृतमित्याह—**पूर्वत्रेति** । जगद्वै पुरुषाणामपि ग्रहात्पुरुषगुक्तिर्व्यर्थे खल्वत आह—**एतदुक्तमिति** । स वेदितव्य इति संबन्धः । पुरुषमात्र-

भामतीव्याख्या

जगत्वं च परमात्मन उपपन्नम् । तदेवं बालाङ्क्यजातशत्रुसंवादावकयसंदर्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते **यस्य वैतत्कर्म** इति व्यापाराभिधाने । संगच्छत इति कर्मशब्दः कार्याभिधायी भवति, एतदितिसर्वनामपरामर्शं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं संनिहितपरामर्शं, नच विविदिह शब्दोक्तमिति संनिहितम् । न चादित्यादिपुरुषाः संनिहिता अपि परामर्शाः । बहुत्वात् पुङ्क्तिवत्त्वाच्च । एतदिति चैकस्य पुनरुक्त्याभिधानात्, 'एतेषां पुरुषाणां कर्ता' इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं संवन्धाहं जगदेव परामर्शमप्ययम् । **तदुक्तं भवति** । अल्यप्यभिदुष्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति, किंतु कृत्स्नमेव जगदस्य कार्यमिति शब्देन सत्यते । जीवप्राणशब्दौ च ब्रह्मपरौ जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वात् । न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरः । तथा तस्मिन् हि मम वसं स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थावबोधनस्वरस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम् । नाप्यनधिगतानाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम् । स संबन्धेकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्यायः । वाक्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनावयविधाने वाक्यत्रयं भवेत् । पूर्वोपर्यप-
लोचनाया तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव । तस्माज् जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम् । स्यादितत् । निर्दिश्यतां पुरुषाः श्रान्तिप्रिया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योऽस्तित्से यस्येदं कर्मेति निर्दिश्यते, ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह—**नापि पुरुषविषयस्येति** । एतदुक्तं भवति—**कर्तृशब्देनैव** कर्तारमभिदधता तयोरुपात्तत्वादाश्रितत्वात् । नहि कृतिं विना कर्ता भवति ।

आनन्दगिरियव्याख्या

विशेषादादित्यादीनां तस्य तत्कर्तृत्वं युक्तं, भोक्तृपदद्वयद्वारा भोक्तृप्रकरणादित्यादिकर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्य निरङ्कुशं तत्कर्तृत्वमी-
वेति विशिनष्टि—**स्वातन्त्र्येणेति** । किंच कर्मशब्दस्य चलनादुच्यते रूढस्यान्यतरार्थत्वानियमात् क्रियत इति जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वेन
ग्राह्यमित्याह—**यस्येति** । एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वात्तत्सममित्याहृतकर्मशब्दस्य तदशान्यतरार्थत्वपिरीत्याशङ्क्याह—**तयोरिति** ।
गमनाच्च तस्य नान्यतरार्थत्वेत्याह—**असंशब्दितत्वाच्चेति** । एतच्छब्देन प्रकृतगामिना प्रकृतत्वात्पुरुषा एव परामर्श्यन्ते न जगदि-
द्वयाह—**नापीति** । तदनुक्तौ हेत्वन्तरमाह—**लिङ्गेति** । पुरुषाणां बहुत्वात्पुङ्क्तिवत्त्वाच्चत्वात्, एतदित्येकस्य नपुंसकस्य चोक्तेन
किरित्यर्थः । पुरुषाणां पृथक्त्वेनेति तदर्थे क्रियायास्तत्फलस्य च कार्यजन्मनोऽनुक्तत्वादितत्कर्मेति तदुक्तौ न पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—
नापीति । क्रियातत्फले कर्तारं वदता कर्तृशब्देनैवाक्षिप्ते । ताभ्यां कर्तृत्वच्छेदादित्यर्थः । परिशेषसिद्धमर्थमाह—**परिशेष्यादिति** ।
कथं कर्मशब्दत्वं, नहि तत्त्वमममदृष्टं वा, तत्राह—**क्रियत इति** । प्रकरणोपपदयोरसत्त्वाविशेषे सर्वनामसमानाधिकृतकर्मशब्दस्य
दुपपत्त्या कुतो जगदर्थेति शङ्कते—**नन्वेति** । सर्वनामः संनिहितार्थत्वात्पुपदायभावे विशेषे संकोचोयोगादेच्छब्दसहितकर्म-
न जगदर्थोक्तमित्याह—**सत्यमिति** । किंचाप्रकृतत्वमपि जगतो नास्ति, तदेकदेशानां पुरुषाणां प्रकृतत्वात्तत्राह कृत्स्नमनुक्तियो-
त्याह—**पूर्वत्रेति** । तर्हि तन्मात्रमेव सर्वनामा ग्राह्यं, श्रुतिप्रमाणयोः श्रुतेरचिन्त्यादित्याशङ्क्य तदस्यागम्येनमित्याह—**अविशेषित-**
तः । तर्हि सर्वनाम-

यस्य कृत्स्नमेव जगद्विशेषितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बाला-
किना ब्रह्मत्वाभिमतः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वव्यापनाय विशेषोपादानम् । एवं ब्राह्मण-
रिब्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वज-
गतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद्वाख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताजीवलिङ्गमुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न
परमेश्वरस्येति । तत्परिहर्तव्यम् । यत्रोच्यते—परिहृतं चैतत् 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वाद्विह
तद्योगात्' (ब्र० सू० १।१।३१) इत्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत जीवोपासनं मु-
ख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतद्व्याप्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य
वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्र-
वणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते—'सर्वान्पाप्मनोऽपहृत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं
पर्येति य एवं वेद' इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत । न निर्णी-
यते । 'यस्य चैतत्कर्म' इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का
पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छा०
६।८।२) इत्यत्र । जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥

अन्यार्थे तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

रक्षप्रभाष्याख्या

निरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्
विषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह—एवमिति । अस्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः, परमेश्वरस्य किमायातमित्य-
आह—परमेश्वरेति ॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति । उक्तमे-
स्मारयति—त्रिविधमिति । श्रैष्ठ्यं गुणाधिक्यम्, आधिपत्यं नियन्तृत्वम् । स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति भेदः । 'संभवे
कवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यते' इत्युक्तं चेत् पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते—नन्वेवमिति । कर्मपदस्य रूपा पूर्-
पक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह—नेत्यादिना । प्राणशब्दजीवलिङ्गयोगेतिमाह—प्राणशब्दोऽपीति । न
जीवः ॥ १७ ॥ जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यत इत्युक्तम् । इदानीं तल्लिङ्गेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—अन्यार्थमिति
भाष्यीव्याख्या

नापि कृतिर्भावनपराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु यदीदमा जगत्पराग्रष्टं ततस्तदन्तर्भूताः पुरुषा अपर्पति य एतेषां पुरुषाण-
मिति पुनरुक्तमित्यत आह—एतदुक्तं भवति । य एषां पुरुषाणामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ननु 'प्राण एवेकधा भवति' इत्या-
नानन्दगिरिटीकाख्या

स वेदितव्य इति संबन्धः । वाशब्दोद्देशेदितुविकल्पं प्रत्याह—वाशब्द इति । तथापि 'पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म' इति कुतो ये-
दोक्तिः, जगत्कर्तृत्वोक्तेरवादित्यादिकर्तृत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याह—य इति । उक्तन्यायात्कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वे वाक्यार्थमुपसंहरति—
मिति । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्युक्ते सामान्यविशेषाभ्यां संनिहितसर्वब्राह्मणग्रहणवदत्रापि व्यपदेशाभ्यां सर्वब्रह्म-
वेदितव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तथापि कथं वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमपरस्यापि जगत्कर्तृत्वेदितव्यत्वयोगात्, तत्राह—परमेति । उपनिषदर्थ-
पयालोचनायामन्यस्य सर्वजगत्कर्तृत्वायोगादत्र कुल्लजगत्कर्ता वेदितव्यः पर एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुक्त्वा परोक्तमनूय प्रत्याह-
जीवेति । अनुवादं विवृणोति—अथेति । सूत्रावयवेन परिहरति—अत्रेति । उक्तमेव संक्षिप्य स्मारयति—त्रिविधमिति । तत्र-
पास्तत्रैविध्यं, का क्षतिः, तत्राह—न चेति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यसिद्धवाक्यैक्यमद्वात्र त्रैविध्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्योक्त-
तत्रेति । दर्शितम् । उपक्रमसामर्थ्यादित्यदिनेति शेषः । तथापि कथमुपसंहारस्य ब्रह्माश्वत्थं, तत्राह—उपसंहारस्येति । तत्र-
ग्रन्थाधिक्यम् । आधिपत्यमैश्वर्यम् । स्वाराज्यमनन्याधीनत्वम् । प्रातर्दनविचारेण गतत्वादधिकरणमिदमनर्थकमिति शङ्कते—नान्विशि-
तत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वे जीवप्राणलिङ्गं ब्रह्मपरतया सीते तुल्यमत्रापि वाक्यैक्यमिति नाथोऽधिकरणस्येत्यर्थः । कर्मशब्दस्य
चलनादृष्टयो रूपादेकवाक्यस्य जीवप्राणान्यतरपरत्वादवाक्यभेदे शङ्कितं तन्निरासार्थमधिकरणमित्याह—नेत्यादिना । तस्मात् जग-
रोक्तावस्थेत्वादिकावकादिति यावत् । प्रकृताधिकरणं सप्तम्यर्थः । यत्तु वाक्यशेषे प्राणशब्दामुख्यप्राणार्थं वाक्यमिति, तत्राह—प्राणेति ।
मनस्तदुपधिको जीवः । प्राणबन्धनं परमात्माश्रयः । यत्तु वाक्यशेषे जीवलिङ्गं दृष्टमिति, तत्राह—जीवेति ॥ १७ ॥ जीवलिङ्गे-
नानन्दगिरिटीकाख्या

अपिच नैवात्र विषयवितर्क्य जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते—‘कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतद्भूत्कुत एतदागात्’ (कौ० ब्रा० ४।१९) इति । प्रतिवचनमपि ‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इत्यादि ‘एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः’ (कौ० ब्रा० ४।२०) इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वच्छतारूपः स्वाप उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं, सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते । अपिचैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमात्राय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानामनन्ति—‘य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाभूत्कुत एतदागात्’ (बृ० २।१।१६) इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते’ इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः ‘वहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ (छा० ८।१।१)

रत्नप्रभावाक्या

वपरामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह—कैष इति । हे वालाके, एतच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा तथैष पुरुषः काशयिष्ठ । कस्मिन्प्रधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति—क वेति । एद्वनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः काभूत्सुप्तः । केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति—कुत ते । एतदागमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह—प्रतिवचनमिति । नभवनयोरधार उत्थानापादानं च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय इत्यत आह—सुषुप्तिकाले चेति । जगदेतुल्यजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मैवेत्यर्थः । जीवोक्तेरन्यार्थत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । निःसंबोधता उपधीश्रूयता । स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता । भेदभ्रान्तिशून्यता स्वरूपैक्यमाह—उपाधीति । प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे छान्तरसंवादाह—अपि चैवमेके शाखिन इति । ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तं न ब्रह्मैवत आह—आकाशेति ।

भामतीव्याख्या

पि वाक्याजीवातिरिक्तः कुतः प्रतीयत इत्यतो वाक्यान्तरं पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा इति । अपि च सर्ववेदान्तमेतदित्याह—सुषुप्तिकाले चेति । वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहारव्याजेनाह—तस्माद्यत्रास्य आत्मनो यतो संबोधतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव । लयविशेषसंस्कारयोस्तत्र भावात् । समुदाचरद्विधिविशेषमनामपमानम् । एतदेव विभजते—उपाधिभिः अन्तःकरणादिभिः जनितं यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्वद्विज्ञानमनः यदि विज्ञानमित्येवोच्येत तत्तद्वद्विशेषमनवच्छिन्नं सद्ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिनजितं नापि तद्वद्विज्ञानं स्वरूपं नभावात्प्रग्राह्यात् । अत उक्तम्—विशेषेति । यदा तु लयलक्षणाविधोपवृत्तिरिति विशेषसंस्कारः समुदाचरति तदा विशेषनोपादात्स्वप्रजगारावस्थातः परमात्मनो रूपाद्भ्रंशरूपमागमनमिति । न केवलं कौपीतिक्राहणे, वाजसनेयेऽप्येवमेव प्रश्नोर्भाव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह—अपिचैवमेक इति । नन्वत्राकाशं शयनस्थानं तत्कुतः परमात्मप्रलय आह—आकाशशब्दश्चेति । न तावन्मुक्तस्याकाशस्यात्माधारत्वसंभवः । यदपि च द्वाप्तसति सहसहिताभिधाननाडी-

आनन्दगिरियव्याख्या

शकरोति—अपि चेति । तत्र तु शब्दं व्याकुर्बन्प्रतिजानीते—नैवेति । तत्र हेतुत्वेनान्वर्थमित्यादि विभजते—यत इति । रामशेख ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । सौमं पदमादाय प्रश्नं व्याचष्टे—प्रश्न इति । जीवाधिकरणभवनपापव्यवसायीवातिरिक्तार्थात् प्रश्नस्येत्यर्थः । तत्राधिकरणप्रश्नमुदाहरति—कैष इति । हे वालाके, शयनमेतद्वत्तथा तथैष पुरुषः कस्मिन् स्वापे शयनं कृतवानित्यर्थः । भवनयायतनं पृच्छति—केति । एतद्भवनं यथा स्यात्तथा काशेय सुप्तोऽभूदित्यर्थः । स्वापे भवनयोरधारं पृष्ठोत्थानावस्थायांमागमनापादानं पृच्छति—कुत इति । एतदागमनं यथा तथा कस्यादुद्बोधदशायामागदुत्थानं नित्यं । व्याख्यानं व्याचष्टे—प्रतिवचनमिति । तत्र प्राणशब्दात्कुतो ब्रह्मधीः, तत्राह—एतस्मादिति । सर्वकारणत्वोक्तेः प्रमेदमित्यर्थः । सर्ववेदान्तप्रसिद्धं वेतदित्याह—सुषुप्तीति । उक्तमर्थमुपसंहारव्याजेनोपपादयति—तस्मादिति । यतो निःसंबोधः तस्मात् स्वापे विक्षेपाभावात्, सोऽस्य जीवस्य यत्र भवति स परमात्मेति योज्यम् । ननु निःसंबोधित्वं स्वापस्यासिद्धं, ‘नहि द्रष्टुः क्षतेः, तत्राह—उपाधीति । अत एवोक्तं ‘पश्यन्ने तत्र पश्यति’ इति । आगलपादानमपि ब्रह्मैवेत्याह—यत इति । तद्वद्विज्ञान

इत्यत्र । 'सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति' इति चोपाधिमतामात्मनान्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

आत्मा द्रष्टव्य इत्युक्तः संसारी वा परेश्वरः ॥ संसारी पतिजायादिभोगप्रीत्यास्य सूचनात् ॥ १ ॥
अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम् ॥ संसारिणसद्व्याप्तः परेश्वरत्वं विधीयते ॥ २ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते—'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्युपक्रम्य 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' (बृ० ४।१।६) इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते—किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदि-

१९ प्रमाध्याख्या

उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मेत्याह—**सर्व इति** । एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे—**प्राणेति** । अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् । अपि चैके शाखिन एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयो जना । अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याभ्युच्चयो हेत्वन्तरमिति भाष्यार्थः । तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ **वाक्यान्वयात्** । विषयवाक्यमाह—**बृहदिति** । पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेष

आमतीव्याख्या

संचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्मात् 'दहरोऽहिमन्नतराकाशः' इति वदाकाशशब्दः परमार्थमन्तव्य इति । प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितम् । तत्र मन्दधियां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मां प्रविलासवानाह—**प्राणनिराकरणस्यापीति** । तौ ह बालाक्यजातशत्रू सुप्तं पुरुषमाजमृतुः । तमजातशत्रुर्नामभिरामन्यथांचकं 'बृ० पाण्डुरवासाः सोमराजन' इति । स आमन्यमाणो नोत्तस्थौ । तं पाणिनापेक्षं बोधयांचकार । स होतस्थौ । 'स होवाचाजातशत्रुषु एतत्सुप्तोऽभूत्' इत्यादि । सोऽयं सुसुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति ॥ १८ ॥ **वाक्यान्वयात्** । ननु मैत्रेयब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्याश्रमादुत्तमाश्रमं प्रियासता मैत्रेय्या भार्यायाः काल्याग्न्या सहार्थसंविभागकरण उक्ते मैत्रेयायाज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनी पयच्छ, यन्मु म इयं भगोः सर्वो पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामृत नेति । तत्र न होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव तौ जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेनमृतत्वमभवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वे उपयुज्येरन् । तदेव तु नास्ति, ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तस्मात्त्वसाधनमिति शेषः । तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वैकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषु तेषु पतिजायादिषु वैराग्यस्यन्यासो याज्ञवल्क्यो 'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्यादिवाक्यसंदर्भमुवाच । आत्मौपाधिकं हि प्रियत्वमेवं न तु साक्षात् प्रियाप्येतानि तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षात्प्रेम स एव आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः वाशब्दोऽवधारणे । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कृतव्यः । एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना । कस्मात् । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः । यतो नामरूपात्मकस्य जगत्तत्त्वत्वं पारमार्थिकं रूपम्

आनन्दगिरियव्याख्या

नन्वाकाशस्तत्र शयनस्थानमुक्तं न ब्रह्म, तत्राह—**आकाशेति** । इतश्च प्रत्युक्तं ब्रह्माधेत्याह—**सर्व इति** । जीवनिरासव्याख्याय प्राणनिरासेऽपि तस्य तात्पर्यमाह—**प्राणेति** । अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशमन्यार्थमेवातिरिक्तत्वप्रतिपत्त्यर्थं जैमिनिर्मन्यते । प्राणतिरिक्ताजीवावपि व्यतिरिक्तार्थाभ्यामुक्तप्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणमात्रे वाक्यस्यापर्थवसानात् । किंच बाजसनेयिनोऽपि 'यत्रैव एतद्' इति प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं बन्दतो वाक्यस्य परस्मिन्पर्ववसानं पदयन्तीति सूत्रस्यात्र योजना । तदेवं जीवप्राणातिरिक्तं ब्रह्मणो तवाक्यान्वयानपवादं वेदान्तानां ब्रह्मणि गतितामान्यमिति ॥ १८ ॥ जीवैतरपरविषयत्वे प्रश्नादिना वाक्यस्योक्तं जीवपरभेदस्य तस्मात्तदुपेक्षान्तस्य ब्रह्मपरमवचनाय मैत्रेय्यब्राह्मणे निर्देशोपाधिको भेदो वास्तवैक्यमित्याह—**वाक्येति** । विषयवाक्यमिति न वाह्यं विदिति । आत्मशेषत्वेन पल्यादः सर्वस्य प्रियत्वादनन्यार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनानतिशयानन्दसात्मनो ज्ञातव्यत्वं सूचितं । न वाह्यं आत्मनो दर्शनयोग्यतामुक्त्वा तद्दर्शनमनूय तदेतत्वेनाङ्गाङ्गितया श्रवणादीनि दर्शयति—**आमेति** । इति उपधायाऽप्युक्तं

इयत् आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा । प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमा-
खिलात्मोपदेश इति प्रतिभाति । तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति ।
किं तावत्प्राप्तम् । विज्ञानात्मोपदेश इति कस्मात् । उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्ता-
दिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोकारमात्मानमुपक्रम्या-
न्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपि 'इदं महद्भूतमनन्त-
म्पारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति

रत्नप्रभाख्याख्या

प्रथमः, अतोऽन्यत्परित्यज्यात्मैव द्रष्टव्यः । दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः । प्रियसंसूचितेनेति । पतिजायादिभिः प्रियै-
र्मैत्रीजीवतयानुमितेनेत्यर्थः । यथा 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवप-
त्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्तपरत्वं, सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्रब्रह्मणि समन्वय
ति फलम् । इदं प्रत्यक् । महदपरिच्छिन्नम् । भूतं सत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं सर्वगतं चिदेकसम् । एतेभ्यः कार्यका-
णामना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः साम्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि नीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति । औ

भामतीव्याख्या

वे भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुः । तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति, रज्ज्वापि विदितयां
मारोपितस्य भुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति, यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत् स्वरूपेण द्रष्टव्यम् । कुतः । यतो
ब्रह्म तं परादात् ब्रह्मणजातिब्राह्मणोऽहमित्येवमभिमान इति यावत् । परादात् पराकृत्यार्थदत्तत्वपरादात् । कं, योऽन्यत्वात्मनो ब्रह्म ब्रह्म-
जातिं वेद । एवं श्रुतिवादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगत्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं किंचित्पति । अत्रैव भगवती श्रुतिरूपपतिं दृष्टान्त-
त्वेनाह । यत् सल यद्वहं विना न शक्यते महीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा रजतं शुक्तिकायाः, भुजङ्गो वा रज्जोः, दुन्दु-
यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदाः । न गृह्यन्ते च चिद्रूपमहं विना स्थितिकाले नामरूपाणि । तस्माच्च विदात्मनो भिद्यते ।
दिद्रुक्—स यथा दुन्दुभेहेन्यमानस्येति । दुन्दुभिर्महणेन तद्वत् शब्दसामान्यमुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले
नामरूपप्रपञ्चिदात्मनिरूपेणाग्रहणाद्विदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि विद्रुपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च
नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जुपादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद्बुद्धान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः—'स यथाद्रै-
भेऽंशरसाहितस्य पुण्याभूमा विनिश्चरत्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदवेदः' इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः ।
तेहास इत्यादिनाष्टविधं ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुक्तं भवति—यथाशिमामं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणां विरुद्धिहानासुपादानम् । अथ
तो विरुद्धिहाना व्युत्पत्तिरिति । न चैतेऽस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां शक्यन्ते निर्भुजम् । एवमयं ददयोऽन्यत्प्रपञ्चाद्ब्रह्मणो व्युत्पन्नो न ततस्त-
त्त्वान्ताभ्यां निरुच्यते । ऋगादिभिर्नीमोपलक्ष्यते । यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य केन कथेति भावः ।
केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्रलयसमये च तदनुश्रवेषात्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा सामुद्रमेवाग्निः
धिवेगोऽनसंप्रकोत् काट्यमुपगतं सैन्धवं सित्यः, स हि स्वाक्रे समुद्रे क्षिप्तोऽग्नि एव भवति, एवं चिद्रूपो लीनं जगत्क्षिदेव
वति न तु ततोऽतिरिच्यते इति । एतद्बुद्धान्तप्रकथेनाह—स यथा सर्वासामपामित्यादि । दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके
नयति—एवं वा अरे इदं महदिति । नृहत्वेन ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मैतत्त्वं । भूतं सत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं सर्वगतम् ।
विज्ञानघनः । विज्ञानैकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय । कार्यकारण-
भावेन ध्वञ्छेदाद्दुःखितशोक्तिवादयस्तद्वच्छब्दे विदात्मनि तद्विपरितोऽपि प्रतीयन्ते, ययोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोयगताः
तद्वत् । तदिदं साम्येनोत्थानम् । यदा त्वगमाचार्योपदेशपूर्वकमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तोऽस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपपत्तौ
निर्गृह्यमितिलसत्वात्तानाविद्यामलस्य कार्यकारणसंघातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिब्रह्मात्मनः सित्यभाषो

भानन्दगिरिव्याख्या

—कुत इति । प्रियसंसूचितेन पतिजायादिभिः प्रियैर्मैत्र्यैरनुमितेन भोक्त्रेत्यर्थः । विष्टस्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । स-
म्पत्तिर्ने विशेषदृष्टौ हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । ब्रह्मोपक्रमात्तत्परत्ववदत्रापि जीवोपक्रमात्तत्परत्वेत्याह—उपक्रमेति । मैत्र्यौत्रा-
स्य जीवमात्रत्वं निषिध्य ब्रह्मण्यन्यतोऽप्यस्या गतिसामान्यदृष्टीकरणत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ब्रह्मणस्य भोक्त्रार्थतया गतिसामान्यासिद्धौ
कारणत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्य प्रत्यग्रब्रह्मार्थत्वेन गतिसामान्यसिद्धेस्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । उपक्रमसामर्थ्येनैव रज्जुद्वयमुपक्रमं दर्श-
यति । जीवस्योपक्रान्तत्वेऽपि परस्य द्रष्टव्यत्वमाशङ्क्य तस्मात्सर्वं कथयति—अनन्तरमिति । अन्यस्य दर्शनाद्युक्तमुपक्रमो
तत्र जीवस्यैव द्रष्टव्यत्वेत्याह—सध्येऽपीति । इदं प्रत्यक्तत्त्वम् । महदनपरिच्छिन्नम् । भूतं परमार्थसत्यम् । अनन्तं
सर्वगतम् । विज्ञानघनो विज्ञानमात्रम् । तत्र जात्यन्तरासंमिश्रमेवार्थः । स एवैतेभ्यः कार्यकारणाकारणपरितोभ्योऽ-
नन्तरं साम्येनोत्थाय जीवत्वमनुभूय तान्येव भूतानि ज्ञानादिनश्वरान् पञ्चादिनश्वरानि विशेषगण्यन्ते आत्मनि । ज्ञानम् ।

प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन बुधन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहारविज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मोपदेश एवायम् । कस्मात् । वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्यणावेक्ष्यमाणं परमात्मानंप्रति अन्वितावयवं लक्ष्यते । कथमिति, तदुपपाद्यते—'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यमृतत्वमाशासानाया मैत्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति । न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपाद्यति—'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' इत्यादिना । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति ।

रत्नप्रभाष्याख्या

पाधिकमरणानन्तरं विशेषधीनांस्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारम् । भोक्तरि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । भोक्ष्यधनज्ञानगम्यत्वादितिर्बौद्धिकस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमाद्ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति—एवमिति । न वित्तेन । तत्तन्ध्येन कर्मणेत्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह—न चैतदौपचारिकमित्यादिनापराकरोति श्रेयोमार्गाद्वंशयति । यथा दुन्दुभिः शङ्खवीणाशब्दसामान्यप्रहणेनैव गृह्यमाणस्तद्वान्तर्गता शेषाः शुक्तिप्रहणप्राश्नरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्ममानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह—

भामतीव्याख्या

विनश्यति । ततो न प्रेत्य कार्यकारणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञास्तीति । न प्रेत्य संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना मैत्रेयी होवाच, अत्रैव मा भगवानममृद्वहोहितवान् न प्रेत्य संज्ञास्तीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं, द्वेते हि रूपानि विशेषसंज्ञानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः । आनन्दज्ञानिकसब्रह्माद्वयातुभवे तु तत् केन कं पश्येत्, ब्रह्म वा केन विजानीयात् नहि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात् । एतदुक्तं भवति—न संज्ञामात्रं मया व्योसेपि, किंतु विशेषसंज्ञेति । तदेवममृतत्वं नोपक्रमत्, मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादानात्, उपसंहारे च महद्भूतमनन्तमित्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधायत्वाद्देतनिन्दया चार्द्धतयुगकीर्तनाद्ब्रह्मेव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम् । अत्रोच्यते—भोक्तृत्वज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः । पतिजायादिभोग्यसंबन्धो नामोक्तुर्ब्रह्मणो युक्तो नापि ज्ञानकर्तृत्वमर्कतुः साक्षाच्च महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह । अन्यब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वमुपयुज्यते इत्युक्तममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्त्रर्थत्वाच्च भोग्यजातस्येति । तदुपोद्बलनमायम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यानेन भाग्येणो

आनन्दगिरीयथाख्या

स्यागानन्तरमस्य रूपादिधीरित्यर्थः । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वे तस्य जीवत्वेनोत्थानोत्तरयोगात्तस्यैवात्र द्रष्टव्येतेति वाक्यार्थं संगृह्णीत—**प्रकृतस्येति** । ज्ञानकर्तृत्वेकेषूपक्रममादिवदुपसंहारस्यापि जीवपरत्वमाह—**तथेति** । जीवपक्षे कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याह—**पक्रममादिना** तदौपचारिकमित्याह—**तस्मादिति** । भोक्तृभोग्यं प्रति प्राधान्यात्तज्ज्ञाने तद्वीरुपचरितेत्यर्थः । आदिमध्यावसानेभ्यो मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवेऽन्वयाच्च ब्रह्मणि गतिसामान्यमित्येतदनुषङ्गं सिद्धान्तमवतार्य बहिरिव प्रतिजानीते—**एवमिति** । जीवोपदेशस्य दर्शित्वान्नियमासिद्धिरित्याह—**कस्मादिति** । निगमकं सूत्रमादायाक्षराणि व्याचष्टे—**वाक्येति** । आदिमध्यावसानेभ्यो जीवे भाति तस्माच्च वाक्यस्यान्वितावयवत्वं नेति शङ्कते—**कथमिति** । जीवपरमार्शस्यान्यथासिद्धिं वक्ष्यमाणं विवक्षित्वाह—**तदिति** । वित्तेन तस्माच्च कर्मणेत्यर्थः । कर्मसाधनं वित्ते न चेदिति किं तर्हि तवेष्टं, तदाह—**यदेवेति** । अमृतत्वसाधनत्वेनास्मान्नस्योत्तरात्मनो ज्ञानात्प्रकृतस्येत्यर्थः । अमृतवायोक्तमपि ज्ञानं जीवविषयं स्यादित्याशङ्क्याह—**न चेति** । ब्रह्मज्ञानं विना नाभ्युत्तमित्यत्र मानमाह—**श्रुतीति** । 'नान्यः पन्था' 'न कर्मणा' इत्यादयः श्रुतिवादाः । 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इत्यादयः स्मृतिवादाः । इत्यत्र ब्रह्ममित्याह—**तथेति** । परस्य परमकारणत्वात्तज्ज्ञानाद्युक्तं सर्वज्ञानमिति विशिनष्टि—**परमेति** । भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्योपचारिकमिति—**न वा** जीवेऽपि गौणं स्यात्किं मुख्येनेत्याशङ्क्य प्रतिपादनवैयर्थ्यान्मैत्रेयमित्याह—**न चेति** । भेददृष्टिनिन्दापूर्वकमभेदं वदति—**इदं सर्वं यदयमात्मा** इति सर्वविज्ञानं वक्तुमिति वक्तुमस्यार्थमाह—**यो हीति** । जगतो ब्रह्माधीनस्य प्रातीतिकमन्यत्वमनुज्ञातुं स्यात् । इत्यत्र केवलं च

मिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति—‘एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिः
संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ (छा० ८।१।२।३) इति । कचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं न
निदर्शनेन ज्ञापयति—‘यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा ।
ब्राह्मणरूपाद्रिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥’ (मुण्ड० ३।२।८) इति । यथा लोके न
स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपपन्नस्यैवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषं
पैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रममिति का-
कृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथाच ब्राह्मणम्—‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवापि
(छा० ६।३।२) इत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति । मन्त्रवर्णश्च—‘
घोणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते’ (तै० आ० ३।१।२।७) इत्येवंजा-
तीयकः । नच तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता, येन परसादात्मनोऽन्यस्तद्विका-
जीवः स्यात् । काशकृत्स्नस्याचार्यस्याधिकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् । आदमरथस्य

रत्नप्रभाभ्याख्या

इत्यौडलोमिमतम् । तत्र मानमाह—श्रुतिश्चेति । समुत्थानमुक्तान्तिः । ननु संसारस्यौपाधिकत्वात् सर्वदेवाभेद इत्या-
दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह—कचिच्चेति । ‘यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय
नदीनिदर्शनं व्याचष्टे—यथा लोक इति ॥ २१ ॥ सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुप-
पद्यन्त्यादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवल्लिङ्गानां ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दानाधिकरणे का-
त्वात् । नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं, ‘सुषुप्त्युक्तान्त्योः’ इत्यत्र गतत्वात् । अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्यम् ।
इदं ब्रह्मत्वप्रतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं स्वतोऽन्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थं
रम्भात् । ज्ञापने चात्र लिङ्गमात्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरस्य ग्रहणं विनैव ब्रह्मधर्मकथनं भे-
दे धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यम् । धीरः सर्वज्ञः । सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्र्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च कृत्वा तेषु
दिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तद्विद्वानिहैवावृत्तो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह—मन्त्रो

भामतीव्याख्या

भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाहः पाश्चात्त्रिकाः—‘आमुक्तेभेद एव रयाञ्जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भे-
दोऽस्ति भेदः ॥’ इति । अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति—श्रुतिश्चैवमिति । पूर्वं देहेन्द्रियाद्युपाधिकृतं कल्पवत्त्वमात्मन उक्तम् । संप्रति स्वा-
विकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवानामणूनामिव श्यामत्वं केवलं पाकेनैव । ज्ञानध्यानादिना तदणू-
जीवः परात्परतरे पुरुषमुपैतीत्याह—कचिच्च जीवाश्रयमपीति । नदीनिदर्शनम् ‘यथा सोम्येमा नद्यः’ इति ॥ २१ ॥
तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्तत्वात्परितुष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः—अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । एतद्व्याचष्टे—अस्यै-
परमात्मन इति । न जीव आत्मनोऽन्यः । नापि तद्विकारः किंत्वात्मैवाविधोपाधानकल्पितावच्छेदः । आकाश इव घटमणिकारि-
व्यतितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ता-
भेदात् । स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिसौकर्यायौपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—तथाचेति । अप्येति
परमात्मनो जीवः कस्मात् भवत्याकाशादिवदित्याह—नच तेजःप्रभृतीनामिति । नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं न
एवं जीवस्येति । आचार्यत्रयमतं विभजते—काशकृत्स्नस्याचार्यस्येति । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावादेन

आनन्दगिरिव्याख्या

साध्य एवाभेदो न स्वभावत इत्याह—कचिदिति । उक्तं कालुष्यमपि किमिलौपचारिकं न स्यादित्याशङ्क्य वाक्ये दृश्यमानमनमग-
द्यतेति । नदीनां नामरूपाश्रयत्वेऽपि कुतो जीवस्य तदाश्रयत्वं, तत्राह—दृष्टान्तेति ॥ २१ ॥ सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति
सूत्रं व्याचष्टे—अस्यैवेति । जीवपरयोरभेदाज्जीवोपक्रमः परणैवोपक्रमः । भोक्तृवोपक्रमश्च स्थूलदर्शिलोकसौकर्योपेति भावः ।
जीवेनावस्थाने मानमाह—तथाचेति । न केवलं ब्राह्मणं परापरयोरैक्यं दर्शयति किंतु मन्त्रश्रवणाह—मन्त्रेति । धीरः सर्वज्ञः ।
रूपाणि चराचराणि शरीराणि विचित्र्य निर्माय तेषां नामानि च कृत्वा स्वयं तत्रानुप्रविश्याभिवदनादि कुर्वन् यो वर्तते तद्विद्वानिहैवावृत्तो भवतीति मन्त्रोऽपि
परमेश्वरो जीवः कस्मात् भवत्याकाशादिवदित्याह—नच तेजःप्रभृतीनामिति । नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं न
एवं जीवस्येति । आचार्यत्रयमतं विभजते—काशकृत्स्नस्याचार्यस्येति । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावादेन
परसादानन्त्याह—आदमरथस्येति । अभेदब्रह्मेदस्यापि भावात्किञ्चनपीत्युक्तम् । आश्रयपक्षोऽपि द्वितीयपक्षस्यानधिकार-
मिति ।

यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं, तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्य-
हारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदा-
भेदौ गम्यते । तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते, प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात्
तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते । विकारात्मकत्वे हि
तिवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलयप्रसङ्गाच्च तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत । अ-
थ स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते । अत एवोत्पत्तिरपि
तिवस्य कचिदशिविस्फुल्लिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव
हतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्ट-
त्वं दर्शयतीति तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेरलिङ्गमादमरय्यः' । इदमत्र

रत्नप्रभाख्या

१ ब्रह्मविकारत्ववैक्यमित्यत आह—**नच तेज इति** । मतत्रयं विभज्य दर्शयति—**काशोत्पादिना । कियान-**
। अभेदब्रह्मेदोऽपीत्यर्थः । तत्रान्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह—**तत्र काशेति** । सोऽयं देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादि-
व्यः परापरयोरन्यताभेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारीत्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यानुपपत्त्याप्यमेव पक्ष
इत्याह—**एवं चेति** । अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानाभिप्रेतिः संभवति न सत्यस्येति द्रष्टव्यम् ।
नदीदृष्टान्तात्सारः स्वाभाविक इति, तत्रेत्याह—**अतश्चेति** । अनामरूपब्रह्मत्वाच्चैक्येत्यर्थः । उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य
भेदाभेदावित्यत आह—**अत एवेति** । उत्पत्तेः स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्तं जी-
मः प्रस्रव्य समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञानशब्दश्चेति । तत्रायं बीजं त्रिसूच्या निरस्तम् । संप्रति द्वितीयमनूय
नेराचष्टे—**यदप्युक्तमित्यादिना** । आत्मज्ञानात्सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हेतुः 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यव्यतिरेक
ए प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात्प्रसक्तो यस्य, एकस्मिन्प्रलभ्यो यस्य तद्भावादित्यर्थः ।

भामतीख्या

उभेद आस्थेयः, तथाच कथंचिद्भेदोऽपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन
ति—**तत्र तेपु मध्ये काशकृत्स्नीयं मतमिति** । आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविद्योपा-
तो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया
मूलकायं कथितं, रज्ज्वाग्रहिनिभ्रम इव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण, राजपुत्रस्यैव च म्लेच्छकुले वर्धमानस्यात्मनि समारोपितो
तो राजपुत्रोऽसीति आसोपदेशेन । न तु मृद्विकारः शरावादिः शतशोऽपि मृदुदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृदुत्वसाक्षा-
त्क्यो निर्वर्तयितुं, तत्कस्य हेतोः, तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वात्, वस्तुनस्तु ज्ञानोच्चेदुपशक्यत्वात्, सोऽयं
रूपिणितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानाध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रकृतावयव्ये राति नामृतत्वस्या-
भ्यासार्थममृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च । काशकृत्स्नमते त्वेतदुभयं नास्तीत्याह—**एवं च सतीति** । ननु यदि जीवो न
केन ब्रह्मेव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपश्रयत्वश्रुतिः, कथंच 'यथाशेः क्षुद्रा विस्फुल्लिङ्गाः' इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्याशङ्कामुप-
नन निराकरोति—**अतश्च स्वाश्रयस्येति** । यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारश्चात्मतत्त्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न संभवतः,
योजना । द्वितीयपूर्वपक्षबीजमनयैव त्रिसूच्यापाकरोति—**यदप्युक्तमिति** । शेषमतिरोहितायं व्याख्यातार्थं च । तृतीय-
ननिरासे काशकृत्स्नीयनैवेत्यवधारणं तत्माश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरस्तत्वात् । ऐकान्तिके ब्रह्मेते आमनोऽप्यकर्मकरणे
स्थेत्' इति आत्मनश्च कर्मत्वं 'विज्ञातारमेरे केन विजानीयात्' इति शक्यं निषेद्धम् । भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे

आनन्दगिर्याख्या

१४—**औडुलोमीति** । अवस्थान्तरे बन्धमोक्षौ । संप्रत्यन्तिमत्यादेयत्वमाह—**तत्रेति** । इतरस्यापि द्वयस्य दर्शितं श्रुतिम्-
पक्षोक्तश्रुतेस्तत्रातार्थान्यैवमिल्याह—**प्रतीति** । पारोक्ष्यसदयत्वनिवृत्त्या तत्त्वमर्थयोरैक्यवादिद्वयव्यासुरित्यादन्तिमत्यादे-
। कथमीदृशव्यावर्त्यस्येष्टत्वं, तत्राह—**तत्त्वमिति** । किंच भेदाभेदयोर्वस्तुत्वे वस्तुभूतभेदस्य ज्ञानेनानुच्छेदाज्ज्ञानान्मुक्तिश्रुति-
त्वं, तस्मात्तान्तिक्तमैक्यमेव तात्त्विकमित्याह—**एवं चेति** । चकारोऽवधारणे । जीवस्य ब्रह्मकायेत्वेऽपि तत्तादात्म्यरूपममृतत्वं
इत्याह—**विकारेति** । जीवस्योत्पत्तिप्रलया चेत्काण्डद्वयं विरुध्येतेति भावः । नदीदृष्टान्तेन स्वगतं नामरूपमन्यथा दृष्टान्त-
ज्ज्यत्वमपीत्युक्तमिल्याह—**अतश्चेति** । आत्यन्तिकभावे ज्ञानादमृतत्वयोगादित्यतः शब्दाधेः । दृष्टान्तश्रुतेरन्यथापि नेतुं
शुनोपासत्त्वमादिविरुद्धं न कल्पयमिति भावः । जीवस्याशिविस्फुल्लिङ्गदृष्टान्तात्प्राणादिवज्जन्मश्रुत्या भेदाभेदपक्षस्य प्रामाणिकत्वं,
त इति । अनौपाधिके जन्मनि ज्ञानादमृतत्वासिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—**यदपीति** । प्रकृतविद्यया
त्रापीति । योजनाप्रकारमेव दर्शयति

प्रतिज्ञातम्—आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवति । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (वृ० २।४।६) इति च । उपपादितं च, सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् । तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतद्विहङ्गं यन्महतो भू तस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याहमर्थ्य आचार्यो मन्यते । अत्रेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । 'उत्क्रमिष्यत एवमावादिष्यौडुलोमिः' उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' । अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननुच्छेदाभिधानमेतत् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' (वृ० २।४।२) इति, कथमेतदभेदाभिधानम् । नैष दोषः । विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायम् । 'अत्रैव मा भगवानममूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्यान्तरस्य दर्शितत्वात्—'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति । एतदुक्तं भवति—कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति । संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावाच्च प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तम्—'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति, तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम् । अपि च 'यत्र हि द्वैतमिव

रत्नप्रभाष्याख्या

समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत् । जन्मनाशानुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति—नन्वित्यादिना । सृतस्य संज्ञा नात वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह—न वा अरे इति । मोहकरं वाक्यम्, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छित्तिधर्मा नाशवान् भवतीत्यनुच्छित्तिधर्मैत्यर्थः । तृतीयं बीजं तृती मतेनैव निरसनीयमित्याह—यदपीत्यादिना । आयमतद्वयेऽपि सत्यभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः । काशकृत्स्न मते त्वयन्ताभेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात्स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मनःकल्पितं विज्ञानात्त्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूत गत्योक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः । किंच पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्सपरत्वात्तन्माद्विज्ञानात्त्वं कल्पितमेवेत्याह । न तल्लिङ्गेन जीवपरत्वमित्याह—अपि चेति । आप्तेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे किं बीजं, तदाह—दर्शितमिति

भामतीव्याख्या

सर्वमेतद्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशकृत्स्नीयदर्शनाश्रयशेन भूतपूर्वगत्या विज्ञानात्त्वमपि तु श्रुतिपौरुषेण लोचनयाप्येवमेवेत्याह—अपि च यत्र हीति । कस्मात् पुनः काशकृत्स्नस्य मतमास्थीयते नेतेरपामाचार्याणामित्यत आह—

आनन्दगिरियश्याख्या

रत्ननि विदिते विदितत्वं कथं प्रपञ्चे स्यादिति संदिहानं प्रत्याह—इदं सर्वमिति । सर्वस्यात्ममात्रत्वमुक्तमपि कुतो मुख्यमिहा कृत्वाह—उपपादितं चेति । सर्वस्यात्ममात्रत्वमिति शेषः । उपपादनप्रकारं सूचयति—एकेति । 'स यथाद्रिभोक्षेः' इत्यादिनैकप्रत्यय 'स यथा सर्वाणामपायः' इत्यादिना नैकप्रत्ययत्वं सर्वस्योक्तम् । यच्च यसादुत्पद्यते यत्र लीयते तत्ततो नातिरिच्यते, यथा घटादि सृष्टे तत्सादात्मप्रभवत्वादात्मप्रलयत्वाच्च सर्वस्य जगतस्तन्मात्रत्वम् । तथाचात्ममधिया सर्वधीरित्यर्थः । दृष्टान्तश्रुतेरपि सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्यात्मन एव सिद्धेऽयं स्वयमेव प्रतिज्ञातमैक्यमित्याह—दुन्दुभ्यादीति । प्रतिज्ञां व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—तस्या इति । प्रतिज्ञां वृथितुं न जीवत्वेनोत्थानं किमित्युच्यते, तत्राह—अभेदे हीति । मतान्तरमाह—उत्क्रमिष्यत इति । सिद्धान्तमाह—अवस्थितेति । परापरयोरभेदाभिधानमिदमित्युक्तमक्षिपति—नन्विति । विनाशोक्तैर्विषयान्तरसंभवादात्मन उच्छेदाविषयत्वाद्युक्तमभेदाभिधानमित्याह—नेति । अविशेषश्रुतेर्विशेषार्थत्वे नियामकमाह—अत्रेति । मोहं मोहनं वाक्यमिति यावत् । अविनाशीति विनाशाशेषत्वमाभिरुक्तं धर्मोति विनाशाशेषत्वमुक्तमिति भेदः । कथं तर्हि 'न प्रेत्य' इत्यादि, तत्राह—मात्रेति । कथमेतावता मिथोविरोधसमाभिरुक्तं श्रुतितात्पर्यमाह—एतदिति । तृतीयं पूर्वपक्षबीजमनुवदति—यदपीति । उपसंहारात्कर्तृत्वस्य च विज्ञानात्मन्येव संभवदिति शेषः । भेदाभेदवादे जीवस्वक्षरेण भिन्नेनावगतियोगात् 'विज्ञातारमरे केन' इत्याक्षेपायोगादत्यन्ताभेदे कर्मकारणयोरभावादाक्षेपसिद्धेरन्तिममप्येव वादेयत्वमित्युत्तरमाह—तदपीति । तन्मते जीवपरयोरभेदाजीवस्य भ्रान्तं शास्त्रं भूतपूर्वगत्या लुज्जनेनोक्तमिति भावः । श्रुतिमते पर्यालोचनयामपि जीवस्य भ्रान्तं शास्त्रमित्याह—अपि चेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां द्वैतदृष्टेराविषयत्वेऽपि प्रत्यग्वृद्धिरविनाशोक्तमिति

भवति तदितर इतरं पश्यति' (बृ० २।४।१३) इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च विषयाभावेऽपि आत्मानं विजानीयात् इत्याशङ्क्य 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधानुरेष केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते ।

दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्कीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम् । अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युत्स्थापितनामरूपरचितदेहाधुपाधिनमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येवोऽर्थः सर्ववैदान्तवादेभिरभ्युपगन्तव्यः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५।२), 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' (मुण्ड० २।२।११), 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६), 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३), 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुः' (बृ० ३।८।११) इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च 'वासुदेवः सर्वमिति' (गी० ७।१९), 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' (गी० १३।२), 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' (गी०१३।२७) इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' (बृ० १।४।१०), 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ० ४।४।१९) इत्येवंजातीयकात् । 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५) इति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः । सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः' (मुण्ड० ३।२।६) इति च श्रुतेः । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई० ७)

रत्नप्रभाख्या

श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि श्रुतिस्मृतिमत्त्वमाह—सदेवेत्यादिना । हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया संबन्धः । भेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वात्तन्निषेधो न स्यादित्याह—स वा एष इति । भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमाया बाधादहंति निर्वाचं ज्ञानं न स्यादित्याह—अन्यथा चेति । अभेदस्यापि सत्त्वाद्यमेत्याशङ्क्य अभेदभेदोर्विरोधात्संशयः स्यादिति सुनिश्चितेति । मालु निर्वाचज्ञानमित्यत आह—निरपवादमिति । अहं ब्रह्मैववाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनि-

भामतीव्याख्या

तं तु पुरस्तादिति । काशकृत्कीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपपत्त्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोपसंहारोपक्रममाह—श्रेति । कचित्वात आतश्चेति । तस्यावश्यं चेत्यर्थः । जननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां सर्वासां 'महानजः' इत्यादिनाः । परिणामपक्षेऽन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकद्वित्रित्वादिनापराः 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादयः, द्वैतदर्शननिन्दापरश्च 'जन्ममृत्योऽहमस्मि' इत्यादयः, जन्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपरश्च 'एष महानजः' इत्यादयः श्रुतय उपरुपेरन् । अपिच यदि परमात्मनोभेदाभेदावस्थीयेयातां ततस्तयोर्मिथो विरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत, तस्मिन् दुर्वैलक्षण्यवत्त्वेन ज्ञानस्य बाधनात् । अथ त्वगृहमाणविशेषतया न बलाबलावधारणं, ततः संशये सति न सुनिश्चयमिति ज्ञानं भवेत् । सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते—'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः' इति । तदेतदाह—अन्यथा भूषामिति । 'एकत्वमनुपश्यतः' इति श्रुतिर्न पुनरेकत्वानिकेत्यनुपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोभेदो भाविकः कथं

भानन्दगिरियव्याख्या

—पुनश्चेति । एकस्यैव कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः । विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यान्यपरत्वे फलितमाह—ततश्चेति । ननु पक्षेऽपि तस्य बाधकत्वेन पक्षे पक्षपाते को हेतुः, तत्राह—दर्शितं त्विति । तस्य श्रुतिमत्त्वे फलितमुपसंहरति—अतश्चेति । उक्तान्त्यत्वे श्रुतिस्मृतिमत्त्वं पुनरुक्तमस्यति—सदित्यादिना । इतोऽपि परापरयोर्विधो भेदो न परमार्थिक इत्याह—भेदेति । इतोऽपि सर्वमेतदभेदांशुक्तमित्याशङ्क्य तत्पक्षे जीवस्य कार्यत्वादात्मविक्रियानिषेधविरोधः स्यादित्याह—स वा इति । अभेदविशिष्टसिद्धेरेतदपि मत्तद्वत् श्रुतिमदेवेत्याशङ्क्य तत्पक्षे वैदिकतात्मैक्यविधौ निरपवादत्वायोगान्मुक्तेरसिद्धिरित्याह—अन्यथेति । अतस्मिन् निश्चितार्थं धीरनपवादोत्याशङ्क्य भेदाभेदोर्विरोधादसमुच्चयादेकस्य बलीयस्त्वे तद्विज्ञानस्य बाधातुल्यवत्त्वे संशयान्तरादित्याह—सुनिश्चितेति । ज्ञानं सिध्यति चेत्तावत्तैव पुनर्भेदो कृतं निरपवादत्वेनेत्याशङ्क्याह—निरपवादं हीति । अतस्मिन् निरपवादं, श्रुत्यनुकूलं चेदित्याह—वेदान्तेति । ये यतयो यतनशीला नियतबाह्यकरणः शुद्धद्वयश्च ते विषयवैतुष्यकर्मसंन्यासपूर्वकश्रवणानुष्ठानरूपायोगाभ्यासादेवान्तकरणकसाक्षात्कारोदरोक्षीकृतात्मानो मय्यन्त इत्यर्थः । इतश्चेत्येतत् तन्मन्त्रोपाह—तत्रेति ।

इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेऽथ (गी० २।५४) । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्पत्स्य
क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रमेवात्, क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्विभक्त इत्ये
जातीयक आत्मभेदविषयो निर्बन्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीर
इति । नहि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम्' (तै० २।१) इति कांचिदेवैकां
हामधिकृत्यैतदुक्तम् । नच ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (१
२।६) इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात् । ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयो

रत्नप्रभाष्याख्या

वर्तकमिल्यत्र स्मृतिमप्याह—स्थितेति । आत्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न भेदाभेदयोरिति भावः । ननु उ
मात्मानौ स्वतो भिन्नौ, अपर्यायनामवत्त्वात्, सत्त्वबुद्धमवदित्यत आह—स्थिते चेति । कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्य
जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह—एको हीति । किंचाविद्यातज्जुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति, तस्यामे
निहितमिति ध्रुतेः । स्यादेकयाजीव एव ब्रह्मेत्याह—नहीति । कांचिदेवैकामिति । जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्
गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह—न चेति । स्रष्टुरेव प्रवेशेन जीवत्वान्न भेदः । नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्ट
ज्ञापि स्पष्टं स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेत् । न । दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पि
विरुद्धधर्मव्यवस्थोपपत्तेः । सत्यभेदे येषामाग्रहस्तेषां दोषमाह—ये त्विति । सोऽयमिति वत्तत्त्वमसीत्यकार्यकरण

भासतीत्याख्या

तर्हि व्यपदेशजुद्धिभेदो क्षेत्रज्ञः परमात्मेति । कथंच नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः संसारिता । अविद्याकृतनामरूपोपा
दिति चेत् । कस्येयमविद्या । न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात् । नापि परमात्मनः, तस्य विधेयकसस्याविद्या
रूपपत्तेः । तदत्र संसारितासंसारित्वविद्याविद्यावस्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोऽपि भावि
आह—स्थिते च परमात्मक्षेत्रज्ञात्मैकत्वेति । न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवितुमर्हत इति
स्थितं प्रथमे पादे । द्वैतदर्शननिन्द्या चैकान्तिकद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते
यथा विन्वादवदातात्त्विके प्रतिविम्बानामभेदेऽपि नीलमणिकृपाणकाचाद्युपधानभेदात्कल्पनिको जीवानां भेदो गुं
देशभेदो वर्तयति, इदं विन्मवदातमिमानि च प्रतिविम्बानि नीलोत्पलपलशय्यामलानि वृत्तदीपौद्भिदभास्त्रि
एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाजीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानभेदात्कल्पनिको जीवानां भेदो
व्यपदेशभेदावयवं च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्दस्वभाव इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज इति वर्तयति । अविद्ये
च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साध्यादस्ति तथापि तत्प्रतिबिम्बकस्य जीवद्वारेण परस्मिन्नुच्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो
विभागाश्रयाऽविद्या, अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । अत एव कानुदिर्येष ईश्वरो मायामाचरक
कां, उद्देश्यानां सर्गादौ जीवानामभावात्, कथं चात्मानं संसारिणं विविधवदनाभाजं कुर्योदित्याद्यनुयोगो निरवकाशः । न ह
मान् संसारः, नाप्यादिमानविद्याजीवविभागः, येनानुयुज्येतेति । अत्र च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति । स्यादेतत् । यदि न
ब्रह्म भिद्यते, हन्त जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्, तथा च 'निहितं गुहायाम्' इति नोपपद्यत इत्यत आह—नहि ।
मिति । यथाहि विन्मस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोऽपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या गुहा इति । यथा प्रतिबिम्बेऽपि भा
विन्मं तदभिन्नमपि शुद्धमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म शुद्धम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद्वद्ब्रह्ममित्यत आह—नच ब्र
ज्य इति । ये तु आत्मरथप्रवृत्तयः निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थमिति । ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा प

आनन्दगिरीव्याख्या

इति धृतिरित्यर्थः । निरपवादमेवात्मापरोक्ष्योक्षापेक्षमित्यत्र स्मृतिमाह—स्थितेति । नहि भेदाभेदवादे स्मृतिसिद्धा स्थितप्रज्ञा
वासीति ज्ञानस्यैवायोगाद्ब्रह्मत्वस्यापि तद्विषयत्वात् । तसादेकत्वमैकान्तिकमित्यर्थः । अस्तु तर्हि परापरयोर्नामभेदादविद्यास्त्
वाभ्यां रूपभेदाच्च घटपटादिवद्भेदभावः संसारवस्थायामिति, नेत्याह—स्थिते चेति । आत्यन्तिकभेदे जीवस्य पूर्वसिद्धमन्वाको
शकारादीनामपि पूर्वसिद्धकीटत्वानुपगमात्तत्त्वश्रयैवोपपत्तेर्भोक्षासिद्धिः । नच विन्मप्रतिबिम्बवदुपाधिकल्पितभेदयोस्तात्त्विकभेदेऽपि
कविरुद्धधर्मोपपत्तेन शक्यं बाधितमिति भावः । निर्बन्धनैरर्थक्ये हेतुः—एको हीति । नामग्रहणं रूपोपलक्षणम् । इतिशब्दा
वसादर्थो हिशब्दः संबन्धनीयः । ननु 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति परस्य गुहाहितलक्ष्यतेस्तस्यास्फुटत्वात्तद्विपरीताजीवाद्भेदो
नेत्याह—नहीति । गुहाशब्देनाविद्यान्तःकरणयोर्गृहणाच्च जीवभावेन प्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मणः स्फुटत्वेऽपि विन्मस्थानोपलक्षण
तस्यैव न विरुध्यतेऽविद्याशक्तौषष्टमानविधानपटीयस्यादिति भावः । कांचिदेवैकामिति । जीवभावेन प्रतिबिम्बान्धारातिरिक्त
अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यदेवान्तःकरणादि गुहा प्रविष्टं, नेत्याह—नचेति । श्रोत्राकाशयोरिव जीवब्रह्मणोरङ्गाङ्गिभावाद्भेदवद्भेदोऽपि
अन्यथा जीवशब्दश्च ब्रह्मविधानयोगात् । अतस्तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यं भेदाभेदविषयमित्याशङ्क्याह—ये त्विति । कार्यक

सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते । कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति । न्यायेन च न संगच्छन्त इति ॥२२॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

नितिसत्वेव ब्रह्म व्यापुपादानं च वीक्षणम् ॥ कुलाव्यभिचितं तत्रोपादानं वृद्धादिवत् ॥ १ ॥
बहु स्वाभिरुपादानभावोऽपि श्रुत ईक्षितुः ॥ एकद्वयया सर्वधीश्च तस्माद्ब्रह्मोभयात्मकम् ॥ २ ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च 'जन्मा-

रत्नप्रभाख्याख्या

नितिकारण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्तार्थसद्बोध एव निःश्रेयससाधनं तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः । किंच भेदाभेदवादिनो ज्ञान-
भ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं दोषः । यत्तु कृतकमपि नित्यमिति, तत्र 'यत् क्रियासाध्यं तदनित्यम्' इति
यदाधितम् । अस्माकं त्वनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वाभित्यमुक्तमात्रत्वाच्च नानित्यलदोष इति भावः । तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं
तद्ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥२२॥ **प्रकृतिश्चेति ।** लक्षणसूत्रेणास्य संगतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति—**यथेति ।** तत्र हि

भामतीव्याख्या

गमे तस्य कार्यत्वादित्यत्वाच्च तदाश्रितो मोक्षोऽपि तथा स्यात् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह—**न्याये-**
ते । एवं ये नदीसमुद्रनिर्देशनेनामुक्तेर्भेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्थारिथत तेषामपि न्यायेनासंगतिः । नो जातु घटः पटो
ति । ननुक्तं यथा नदी समुद्रो भवतीति । का पुनर्नद्याभिमता आपुष्पतः । किं पाथः परमाणव उतैषां संस्थानभेद आहोस्ति-
प्रायोऽवयवी । तत्र संस्थानभेदस्य वावयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रैकता । नदीपाथः परमाणूनां तु समुद्र-
परमाण्वन्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः । एवं समुद्रादपि तेषां भेद एव । ये तु काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाव जीवं
ज्ञानोऽज्ञामाकलयुक्तेषां कथं 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति न श्रुतिविरोधः । निष्कलमिति सावयवत्वं व्याप्तेः न तु सांश-
, अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णेनेमिण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं, वायोऽरिच च शरीरावच्छिन्नः पञ्चदृष्टिः
इति चेत् । न तावन्नभो नभसोऽंशः, तस्य तत्त्वात् । कर्णेनेमिण्डलावच्छिन्नमंश इति चेत्, हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन
नेमिण्डलं वा तत्संयोगो वेत्युक्तं भवति । नच कर्णेनेमिण्डलं तस्यांशः, तस्य ततो भेदात् । तत्संयोगो नभोऽर्थत्वात्तस्यांश
चेत् । न अनुपपत्तेः । नभोऽर्थमेव हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः सर्वत्र प्रथेत । नद्यस्ति संभवोऽनवयवमव्याप्य
इति । तस्मात्तत्रास्ति चेद्व्याप्यैव । न चेद्व्याप्येति तत्र नास्त्येव । व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसंबन्धधीननिरूपणतया न सर्वत्र
इत्यत इति चेत्, न नाम निरूप्यताम् । तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः । नच भेदाभेदयो-
रोपेक्षाः शक्यो निर्वक्तुम् । न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरैकत्रासमवायादित्युक्तम् । तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविधापरिकल्पित एवांशो
नो न भाविक इति युक्तम् । नच कालानिको ज्ञानमात्रायनजीवितः कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंश्रंशः कथं शब्दश्रवणलक्ष-
णयोग्य कल्पते, न जातु रज्ज्वाभ्रज्ञायमान उरगो भयकम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञातत्वात्सिद्धेः कार्यव्यङ्गत्वादस्य ।
अज्ञातत्वात्पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाहमिति चेत् । न । पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यङ्ग्यत्वादसत्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुत्पत्तेरनादित्वाच्च कल्पना
स्वरूपत्वाहस्य । अस्तु वातुपपत्तिरेव कार्यकारणयोर्भावात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि मायासुषोऽल्यत्यनुपपत्त्यमानार्थत्वान्मा-
ः । अत्र च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वाच्च ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् । तदेवमाकांश
शेषमनिर्वचनीयम् । एवं जीवो ब्रह्मणोऽंश इति काशकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ **प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्त-**
रोधात् । स्यादेतत् । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं समन्वयलक्षणमिति किमपरमवशिष्यते यदर्थमिदमारम्यत
निराकृतुं संगतिं दर्शयन्नवशेषमाह—**यथाभ्युदयेति ।** अत्र च लक्षणस्य संगतिमुक्त्वा लक्षणेनास्याधिकरणस्य

भानन्दगिरिव्याख्या

प्रबोद्धेऽप्योपादेयत्वेन सामानाधिकरण्यं सोऽयमितिवदेकस्यैव द्रव्यस्योपाधिकभेदापेक्षं न द्रव्यभेदमाकाङ्क्षति । नच ब्रह्मणोऽंशो जीवः,
ब्रह्मणोः । नच श्रोत्रस्य कर्णेनेमिण्डलावच्छेदोऽपि नभसोऽंशत्वमवच्छेदकाभावे तस्मात्तत्त्वत् । अतो जीवस्यापि ब्रह्मोऽंशत्वाभावात्
भिकत्वम् । नच भेदः शास्त्राभ्यां, लौकिकत्वात् । अभेदस्य त्वैकान्तिकस्य शास्त्रीयत्वात्तदनुपगमे सम्यग्धीरेव मुक्तिहेतुर्वाचिता
इति भावः । कर्मैव मुक्तिहेतुरिति कृतं सम्यग्धियेलाशङ्क्याह—**कृतकमिति ।** कृतकत्वेऽपि ध्वंसवन्नित्यत्वात्तद्व्यङ्ग्याह—**न्याये-**
ते । मोक्षो निरतिशयानन्दत्वेन भावत्वात्कृतकत्वेदनित्यः स्यात्, एवं बन्धध्वंसतया तस्याभावत्वेऽपि कृतकत्वे कथं नानित्यता । ध्वं-
सं च ध्वस्ताभ्योऽर्थव्यस्य पुनरुत्पत्त्यानुपपत्तिरुच्छ्रिततिर्विरुध्यते । नच ध्वंसध्वंसेऽपि कारणभावात्तत्त्वत्स्य पुनरुत्पत्तिस्तद्व्यस्य
विनिर्देशनवशानात्, तदभेदे च तदुत्पत्तेरावश्यकत्वात् । अतो न कर्मसाध्या मुक्तिः । न चास्मन्मते बन्धध्वंसोऽपि वस्तुव्य-
तिरिक्तीति भावः । तदेवं प्रलयभूते ब्रह्मणि मैत्रेयीब्राह्मणमन्वितमित्युक्तं हर्षमिति युक्तम् ॥ २२ ॥ यत्प्रतिज्ञाब्रह्ममैत्रेयीब्राह्मणस्य
तत् तस्मादोपादानत्वं ब्रह्मणः साधयति—**प्रकृतिश्चेति ।** व्यावर्तितं ब्रह्म तत्पौनःपुन्यं सर्वं कथं तद्विज्ञेति ॥ २२ ॥

द्यस्य यतः' (ब्र० ११।२) इति लक्षितम् । तच्च लक्षणं घटवत्कदाचीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतिं कुलालसुवर्णकारादिवन्नमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः, किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः काणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मात् । ईक्षापूर्वक कर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते—'स ईक्षांचके' (प्र० ६।३) 'स प्राण मसृजत' (प्र० ६।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादि दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिलोके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तर्येपि युक्त संकमयितुम् । ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमे केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपद्युम् । कार्यं चेदं जगत्स वयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं, कार्यकारणयोः सारूप्य दर्शनात् । ब्रह्म च नैवैवलक्षणमवगम्यते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम्' (श्वे

रत्नप्रभाष्याख्या

ब्रह्मणो बुद्धिस्थित्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्षणमुक्तं, तेन बुद्धिरथे ब्रह्मणि कृत्स्नवेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्कारणः कर्तृत्वभात्रसुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायामिदमारभ्यते । तथाच सामान्यज्ञानस्य विशेषविन्ताहेतुत्वात् संगतिः । यद्यपि नदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चिततात्पर्यैर्वेदान्तैः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान् लिखितम् । लक्षणसूत्रस्याध्यायादिसंगतत्वादस्यायध्यायादिसंगतिः । पूर्वत्र सर्वज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीव निरस्तं, तदयुक्तं, कर्तृपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति—तत्र निमित्तेत्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोर्द्वैतत्व फलम्—ईक्षापूर्वकेति । ईक्षणश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः, कर्तृत्वात्, यो यत्कर्ता स तत्प्रकृतिर्न, घटकतां कुलाल इत्यर्थः । जगत्भिन्नकर्तृपादानकं, कार्यत्वात्, घटवदित्याह—अनेकेति । ब्रह्म नोपादानं, ईश्वरत्वात्, राजा दित्याह—ईश्वरत्वेति । जगत् ब्रह्मप्रकृतिः, तद्विलक्षणत्वात्, यदित्थं तत्तथा, कुलालविलक्षणघटवदित्याह—कार्यं चे निष्कलं निरवयव, निष्क्रियमचलं, शान्तमपरिणामि, निरवयं निरस्तसमस्तदोषम् । तत्र हेतुः—निरञ्जनमिति । अञ्ज

भासतीत्याख्या

संगतिरुक्ता । एतदुक्तं भवति—सर्वं जगत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयः । तत्र कारणभावस्योभयथा दर्शनाजगत्का ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत्र उपादानकारणानुसरणे सांख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानं पेयम् । तथा च 'जन्माद्यस्य यतः' इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अतिव्याप्तेः प्रधानेऽपि गतत्वात् । असंभवाद्वा । यदि तृतः स्थ नातिव्याप्तिर्नोपव्याप्तिरिति साधु लक्षणम् । सोऽयमवशेषः । तत्र 'ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता । निमित्तक त्वेव नोपादानेषु कर्हिचित् ॥' तदिदमाह—तत्र निमित्तकारणमेव तावदिति । आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसान

आनन्दगिर्याख्या

न्तमात्रसूत्रार्थमनूय ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य द्वितीयसूत्रार्थस्य विचारप्रतिज्ञाया संगतिमाह—ब्रह्म चेति । ब्रह्मकारणत्वाभिरूप कारणविशेषविचारस्य च संबन्धोक्तिपूर्वकमवशिष्टमर्थमात्राक्षणाः समितिमं संशयमाह—तच्चचेति । जन्मादिस्थे स्वेतदधिकरणमिति त्कारेणोभयकारणत्वोक्तिः, तदनन्तरमस्यारभ्यत्वेऽपि निर्णीततात्पर्यैर्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमितेर्विरोधोक्तिः सुकरेति समन्वयः लिखितमेतदधिकरणममुके विषये समन्वयो दुःसाध्य इति कारणतामात्रं तत्रोक्तमिति भावः । ब्रह्मलक्षणस्याध्यायादिसंबन्धदत्तत्वात् गिनस्तसिद्धिः । पूर्वपक्षे प्रतिज्ञागौणत्वं सिद्धान्ते तन्मुख्यत्वं फलमिति । समानधर्मेदृष्ट्या विमर्शमेव विशदयति—किमिति । प्रति मुख्यत्वेन वाक्यस्य जीवपरत्वे परास्ते निमित्तोपादानभेदादौघौ सेति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । एवकारार्थं स्पुटयति—केवलमिति तत्र मानं पृच्छति—कस्मादिति । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं, चेतनत्वाकर्तृत्वाच्च, कुलालादिवदित्याह—ईक्षेति । हेतुर्दत्तः स्फुटयति—ईक्षेत्यादिना । ब्रह्मणश्चेतनस्य कर्तृत्वं कार्यद्रव्योपादानत्वे किं बाधकमित्याशङ्क्य कुलालादेरपि तत्परसत्किरित्याह—ईक्षेते अनुमानान्तरं वक्तुं या द्रव्योत्पत्तिः सा भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा, यथा घटाद्युत्पत्तिरिति व्याप्तिमाह—अनेकेति । जगद्रव्योत्पत्तिरिति मित्रोपादानपूर्वा, द्रव्योत्पत्तित्वात्, घटोत्पत्तिवदित्यनुमिनोति—स चेति । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं ईश्वरत्वात्, लोकिकेश्वरत्वेति—ईश्वरत्वेति । साध्यवैकल्यं प्रत्याह—ईश्वराणां हीति । दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तद्वदिति । विमतमचेतनोपादानं, कार्यत्वात्, घटवदित्याह—कार्यं चेति । कार्यत्वं साधयति—सावयवमिति । विमतं न ब्रह्मोपादानं, अचेतनत्वादशुद्धत्वाच्च, वयं दित्याह—अचेतनमिति । तथापि जगच्चेतनोपादानं किं न स्यात्, तत्राह—कारणेनेति । ब्रह्मेव तर्हि तादृगष्टु, नेत्याह—चेति । निष्कलं निरवयवम् । निष्क्रियं परिणामपरिस्पन्दरहितम् । शान्तं रागद्वेषादिशून्यम् । निरवयं 'पुण्यापुण्यवर्जितम् । किं शुद्धदुःखादिभिरस्पृष्टम् । आदिशब्देन 'शुद्धमपाविद्धम्' इत्याया श्रुतिरुक्ता । ब्रह्मणश्चेज्जगदुपादानत्वं तर्हि किं तदुपादानं, नो ।

६।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्धादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतिश्चोपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव । कस्मात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्यते । प्रतिज्ञा तावत्—‘उत तमादेशमप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ (छा० ६।१२) इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते । तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानसंभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य । निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तद्वन्तः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि—‘यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इत्युपादानकारणगोचर एवास्मायते । तथा ‘एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्’ ‘एकेन नखनिष्ठान्तेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं स्यात्’ (छा० ६।१४, ५, ६) इति च । तथान्यत्रापि ‘कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ (मुण्ड० १।१२) इति प्रतिज्ञा । ‘यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति’ (मुण्ड० १।१७) इति दृष्टान्तः । तथा ‘आत्मनि खल्वेदरे दृष्टे श्रुते मते

रत्नप्रभाख्याख्या

प्रत्यक्षमित्यर्थः । तर्हि जगतः सदृशोपादानं किमित्यत आह—पारिशेष्यादिति । ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिन्यामानः सिद्धान्तयति—प्रकृतिश्चेति । चकारान्निमित्तत्वप्रहः । एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह—एवमेति । कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह—निमित्तकारणाव्यतिरेकस्त्विति । यदादीनमुपादानां दृष्टान्तत्वाद्वाष्टान्तिकस्य ब्रह्मण उपदानत्वं वाच्यमित्याह—दृष्टान्तोऽपीति । वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न वस्तु । ऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमित्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—तथान्यत्रापि । हदारण्यकेऽपि तावाह—तथात्मनीति । घटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतिस्तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो वा स्फुटः तथा दृष्टान्तः स उच्यते । हन्यमानदुन्दुभिजन्याच्छब्दसामान्याद्वाहान् विशेषशब्दान् सामान्यप्रहणातिरे-

भामतीव्याख्या

नस्य तद्विशेषनियममागमो न प्रतिक्षिप्यत्वमुपन्यत एवेत्याह—पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदिति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्त्यप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमात्राधिकं प्रधानं शिष्यत इति । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानम् ‘उत तमाप्त’ इत्यादिना, ‘यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन’ इति च दृष्टान्तः, परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सोमसर्पेणैकेन ज्ञातेन किं ज्ञाता भवति । एवं प्राप्त उच्यते—प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं, कुतः, प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावदपर्यवस्यताम् । तथाहि—‘न मुख्ये संभवत्यर्थं जघन्या वृत्तिरिष्यते । न चातुमानिकं युक्तमागमेनापवाप्तम् ॥ सर्वं हि तावद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः । ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥’ तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ सार्धावेव युक्तौ न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्वृणक्त्यनया नेतव्यौ, तस्यापवादस्यातपरत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरद्वयुपादानकारणात्मकत्वाच्चोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यद्वयतन्त्रिभिरिति न ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । न च ब्रह्मणोऽन्यनिमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपादेव । नहि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमन्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञा-

आनन्दगिरियव्याख्या

मात्राज्ञारूपं कार्यं, तत्राह—पारिशेष्यादिति । तत्र ब्रह्मण्युक्तमसार्वभौमं नास्तीत्याह—अशुद्धादीति । न च तस्याप्रमितत्वादानन्तमित्याह—स्मृतीति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्त्य निषेधे सांख्यीयप्रधानादन्यत्राप्रसङ्गाच्चेव परिशेषतो जगदुपादानमित्यर्थः । व’ इत्यादिश्रुतेस्ताहि का गतिरित्याशङ्क्यानुमानविरोधादिशेषे संकोच इत्याह—ब्रह्मेति । जन्मादिपुत्रोक्तलक्षणस्यासंभावितत्वमितिसंकेतमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति । उक्तानुमानेपु जीवस्तु नोभयकारणतेति शङ्कते—कस्मादिति । तदयमव्याचष्टे—प्रतिज्ञेति । एवमिति । उभयकारणत्वे सतीति यावद् । तयोरनुपरोधं वक्तुं प्रतिज्ञामाह—प्रतिज्ञेति । तद्वान्या—तत्रेति । तदनुपरोधं स्वमते दर्शयति—तत्रेति । निमित्तकारणज्ञानादेव सर्वज्ञानं किं न स्यात्, तत्राह—निमित्तेति । तदनुपरोधमाह—दृष्टान्तोऽपीति । यदि ज्ञातायां तद्विकारस्य शेषत्वेनानवशेषे हेतुः—वाचेति । घटोदेवाचारम्भणत्वं वस्तुतोऽपि सापत्ति—नामेति । शून्यशेषत्वं निषेधति—मृत्तिकेति । विपरीतदृष्टान्तोऽपि स्यादिति शङ्कां निरस्तुं दृष्टान्तान्तराग्राह—ते । गतिसामान्यार्थमात्रवेगगतौ प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—तथेति । बृहदारण्यकेऽपि तौ निर्दिशति—आत्मनीति । घटः प्रकाशतेत्यनुगतप्रकाशातिरेकेण घटान्तरमिति चेन्न ।

विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इति प्रतिज्ञा । 'स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याऽऽशब्दाऽऽशक्त्याः
ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः' (बृ० ४।५।६, ८) इति ह-
द्यान्तः । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादद्यान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । यत इतीयं
पञ्चमी 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १।४।३०) इति
विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या । निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रन्तराभावाद्धिगन्तव्यम् ।
यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं
ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽप्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधा-
रणात् । अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादद्यान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्यु-
पादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादद्यान्तानुपरोध-
एव स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥
कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'तदैक्षत
बहु स्यां प्रजायेय' इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तते गम्यते । बहु स्या
मिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनमभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयान्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोमौ प्रभवप्र-

रश्चप्रमाख्या

केन पृथग्ग्रहीतुं श्रुता न शक्नुयात् । सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातजशब्दविशेषो गृहीतो भवति, तस्य वा ग्रहणेन
देवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो भवति । अतःशब्दसामान्यग्रहणप्राज्ञा विशेषाः सामान्ये कल्पिताः, तद्वदात्मभानभासा घट
आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञादद्यान्तानुपरोधाद्विज्ञानः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमीश्रुत्याप्याह—यत इति । 'यतो वा
इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येत्यन्वयः । जनिकर्तुर्जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानसंज्ञिका भवतीति सूत्रा
संज्ञायाः फलं 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रात्प्रकृतौ पञ्चमीलाभः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं साधयति—नि-
मित्तत्वमिति । ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्त्रधिष्ठेयं, प्रकृतित्वात्, सृदादिवदित्याद्यनुमानानामागमबाधकमाह—प्रागुत्पत्तेरिति ।
कर्तृ ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति—अधिष्ठात्रन्तरेति ॥ २३ ॥ एकस्योभयरूपं कारणत्वमविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन
धयति—कुतश्चेत्यादिना । अभिध्या सृष्टिसंकल्पः ॥ २४ ॥ अभ्युच्चयो हेत्वन्तरम् । आकाशादेवेत्येवकारसूचितं

आमतीत्याख्या

नात् । यत इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यते अपि तु प्रकृतौ, 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति । ततोऽपि प्रकृतित्वमवगच्छा-
दुन्नुभिग्रहणं दुन्दुभ्याघातग्रहणं च तद्वतशब्दत्वसामान्योपलक्षणार्थम् ॥ २३ ॥ अनागतच्छासंकल्पोऽभिध्या । एतया खलु स्वात्म-
क्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम् । 'बहु स्याम' इति च स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥ आकाशादेव । ब्रह्मण एतत्सं

आमन्मगिरीयव्याख्या

बाह्यान् । दुन्दुभिशब्दसामान्यबहिर्भूतानिति यावत् । दुन्दुभेस्तच्छब्दसामान्येत्येत्यर्थः । दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया संज्ञ-
शब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः । वेदान्तप्रयोगतः न्यायं वेदान्तान्तरेष्वतिदिशति—एवमिति । प्रतिज्ञाबनुपरोधलिङ्गादुपादानत्ववत्पञ्चमि-
तद्धीरित्याह—यत इति । यत इत्यादिश्रुतौ यत इतीयं पञ्चम्यपि प्रकृतिरूपापादान एव द्रष्टव्येति संबन्धः । जाज्वाह्रद एवेति वि-
त्तेऽपि पञ्चमीदृष्टरूपादानत्वं कथं गमयेत्, तत्राह—जनीति । जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरूपादानमपादानसंज्ञं अवतीत्यपादानेन
स्मरणात् कारणमात्रे सा युक्त्येत्यर्थः । यद्यपि सूत्रे प्रकृतिग्रहणं सर्वकारणसंग्रहार्थमित्युक्तं तथापि तदनादृत्य 'प्रकृतिश्च' इति सूत्रस्यार्थ-
व्यवदयमपीति मन्यते, तथापि कथं निमित्तत्वं, तदाह—निमित्तत्वमिति । अधिष्ठात्रन्तराभावं व्यतिरेकदृष्टान्तेन साधयति—अधि-
अन्यस्याधिष्ठातुरपेक्षणीयस्यासत्त्वे हेतुमाह—प्रागिति । ब्रह्मणोऽन्यत्रिमितं जगतो नेत्यत्रापि सूत्रवयवसामर्थ्यमाह—अधिष्ठात्र-
ति । उक्तमेव व्यतिरेकेण स्फोरयति—अधिष्ठातरीति । श्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २३ ॥ दिशं हेतु-
कस्य युक्तमिति वक्तुं सूत्रचतुष्टयमवतारयति—कुतश्चेति । सृष्टव्यविषयसंकल्पोक्तैरुभयकारणत्वं तावदाह—अभिध्यति । प्रमा-
यत्रभिध्योपदेशं विशदयति—अभिध्येति । कथं तस्मात्कर्तृत्वप्रकृतित्वे गम्यते, तत्राह—तत्रेति ॥ २४ ॥ निमित्तत्वमुपलोक्य
अन्तरमाह—साक्षाच्चेति । सूत्रस्य तात्पर्यमाह—प्रकृतिरित्येत्येति । अक्षराणि ध्याकरोति—इत्येत्येति । आकाशस्य

लयावाप्तायेते—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति’ (छा० १।९।१) इति । यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा ब्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तम-यश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् ‘तदात्मानं स्वयमकुरुते’ (तै० २।७) इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति । आत्मानमिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम् । परिणामादिति ब्रूमः । पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यास्तु प्रकृतिवृत्तलब्धः । स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक्सूत्रम् । तस्यैषोऽर्थः—इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाप्तायेते ‘सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च’ (तै० २।६) इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

रत्नप्रभायाख्या

नान्तरानुपादानमग्रहणं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥ २५ ॥ आत्मसंबन्धिनी कृतिरात्मकृतिः । संबन्ध्यात्मनः कृतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्वं च । ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्य इत्येकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते—कथं पुनरिति । यथा मृदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं तद्वदात्मन इत्याह—परिणामादिति । आत्मानमिति । अविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह—विकारात्मनेति । ननु ब्रह्मण आत्मानमिति द्वितीयया र्थात्मना साध्यत्वश्रुत्यास्तु प्रकृतित्वं कर्ता लब्धोऽस्त्वित्यत आह—स्वयमिति चेति । ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्याख्यायान्याथापि व्याचष्टे—पृथक्सूत्रमिति । मृद इति वद्वद्ब्रह्म सच्च त्यच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यश्रुतेः प्रमाणः प्रकृतित्वमित्यर्थः । सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयं, व्यत्ययोऽक्षं भूतद्वयं, निरुक्तं वक्तुं शक्यं घटादि, अनिरुक्तं वक्तुं शक्यं कपोतरूपादिकं ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः । अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः, ननु सत्यकार्यात्मकपरिणामपरः, ‘तदनन्यत्वम्’ इति विवर्तवा-

भामतीव्याख्या

मादिति चेति सूत्रावयवमनूय तस्यार्थं व्याचष्टे—आकाशादेवेति श्रुतिर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उपादानान्तरा-नं साधयेव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितमिति योजना ॥ २५ ॥ आत्मकृतेः परिणामात् । प्रकृतिग्रहण-लक्षणं, निमित्तमित्यपि द्रष्टव्यं, कर्मत्वेनोपादानत्वात्कर्तृत्वेन च तत्प्रति निमित्तत्वात् । कथं पुनरिति । सिद्धस्यायोरैकत्रा-यणो विरोधादिति । परिणामादिति ब्रूम इति । पूर्वसिद्धस्याप्यतिवेचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वेचनीयत्वाद्भेदेनाभिन्न-तै सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यवच्छिद्य व्याचष्टे—परिणामादिति वेति । सच्च-त्यति दे ब्रह्मणो रूपे । सच्च सामान्यविशेषणापरोक्षतया निर्वोच्यं पृथिव्यसेजोलक्षणम् । त्यच्च परोक्षमत एवान्विबोध्यमिदंतया-साक्षादलक्षणं, कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति ॥ २६ ॥ पूर्वपक्षिणो-

आनन्दगिरिव्याख्या

भारासल्लिहात्’ इत्युक्तम् । नन्वाकाशं ब्रह्मोक्तत्वा सर्वभूतानां तदधीनप्रभवप्रलयाभिधानेऽपि कथं ब्रह्मणः सर्वभूतोपादानत्वं, र-यदीति । सूत्रावयवसूचितमर्थमाह—साक्षादिति । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानं साक्षादितिपदेन सूत्र-दर्शयतीति योजना । उपादानान्तरव्यावृत्तिरेवकारार्थो न भवति किंतु निमित्तस्याकाशस्योपादानत्वव्यावृत्तिरित्याहुः—प्रतीति । स कार्यस्य लयादृष्टेराकाशस्य तन्मात्रत्वमत्र नेष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ब्रह्मणो जगन्निमित्तस्य तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—आत्मेति । व्याकरोति—इतश्चेति । उक्तमेव विमज्ज निर्दिशति—आत्मानमिति । पूर्वसिद्धस्य कर्तृत्वं, क्रियमाणत्वं त्वसिद्धस्य, तन्नोभयमे-सादिति शङ्कते—कथमिति । सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे—परिणामादिति । आत्मानमिति विशेषणादेस्तदीरित्यर्थः । इत्थं परिणामेऽपि कथं विरोधसमाधिरित्याहुः—विकारेति । एकेन रूपेण पूर्वसिद्धस्याप्यसिद्धरूपान्तरेण परिणामो दृष्टत्वावुक्तः-त्यर्थः । श्रौतेन विशेषणान्तरेण सूचितमर्थमाह—स्वयमिति । आत्मकृतेरिति हेतुसाधनार्थं परिणामादिति पदमित्युक्तम् । संगति-हेत्वन्तरेणेत्याह—परिणामादिति वेति । अर्थभेदाभावे कथं पार्थक्यं, तत्राह—तस्येति । अर्थविशेषमेव दर्शयति—ति । मृदः सुवर्णं कुण्डलमितिवद्ब्रह्मणः सच्च त्यच्चेति जगतः सामानाधिकरण्यादुपादानत्वम् । निमित्ते तदयोगादित्यर्थः । सत्यत्यक्षं-म् । व्यत्ययोऽक्षं भूतद्वयम् ।

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्' (मुण्ड० ३।१।३) इति, 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्ड० १।१।६) इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके 'पृथिवी योनिरपेधिवनस्पतीनाम्' इति। स्त्रीयोनेरप्यस्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् । क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः—'योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि' (ऋ० सं० १।१०।४।१) इति । वाक्यशेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते 'यथोपनामिः सृजते गृह्यते च' (मु० १।१।७) इत्येवंजातीयकात् । एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते—न लोकवदिह भवितव्यम् । न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः । शब्दगम्यत्वात्स्वार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् । शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यबोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ २७ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

इस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६ ॥ योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह—**योनिश्चेति** । कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तं, ईशं निश्चिन्तारं, प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्यर्थः । नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह **स्त्रीयोनेरिति** । शोणितमवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भवति सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न ग्राह्यः, उभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेषविरोधादित्याह—**क्वचिदिति** । हे इन्द्र, ते तव निषदे उपवेशनाय योनिः, स्थानं मया अकृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानानि अनुशागमबाधमाह—**यत्पुनरित्यादिना** । नन्वनुमानस्य श्रुत्यनपेक्षत्वात् तया इत्यत आह—**नहीति** । जगत्कर्ता पक्षः श्रुत्यैव सिद्ध्यति, या कृतिः सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतमिततो मानासंभवात् । अतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्येवोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं लक्षणाद्ब्रह्मणो न जगदुपादानत्वमिति, तत्राह—**पुनश्चेति** । 'न विलक्षणत्वात्' इत्यारभ्येत्यर्थः । अत उभयरूपं कार

भामतीव्याख्या

ऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दूषयति—**यत्पुनरिति** । एतदुक्तं भवति—ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेव ईश्वरपूर्वकजगत्कर्तुं कुम्भकर्तृकुलालवत् । अत्रैश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धौ हेतुः पञ्चाश्रप्राप्तिसिद्धिविशेषः । यथाहुः—'नानुपलब्धे न्यायः प्रवर्तते' इति । मात्तत्सिद्धिरिति चेत्, इत् तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेन्न गमयति । विशेष्याश्रयप्राप्तागमविरोधाच्चानुमानमुदेतुमर्हतीति कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः । इयं चोपादानपरिणामादि निष्काराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुर्न ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न स तु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः त्वनैकदेशेन वा परिणामः संभवति, नित्यत्वादानेकदेशत्वादित्युक्तम् । न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते, न चाभिन्नाः, न वा भिन्नाः, किंत्वनिवेचनीया एव । यथाह श्रुतिः—'युक्तिकेत्येव सत्यम्' इति । तस्मादद्वैतोपक्रममादुपसंहाराच्च सर्व एव वेदानां नित्यकद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव कचिदद्वैतमाहुः, कचिद्वैतनिषेधेन, कचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः । एतावतापि तावद्वेदो नि

आनन्दगिरीयव्याख्या

हेतुन्तरमाह—**योनिश्चेति** । वेदान्तानेषु लेशतो दर्शयति—**कर्तारमिति** । क्रियाशक्तिवदीशानशक्तिरिति तस्यास्तीत्याह—**इशमिति** । तादृश्यं व्यावर्तयति—**पुरुषमिति** । तस्य पुरि शयानस्य परिच्छेदं व्यवच्छिन्नमिति—**ब्रह्मेति** । आकाशदेरन्यत्वे कथं पूर्णत्वं, तत्राह—**योनिमिति** । अपश्यन्निति संबन्धः । यद्भूतयोनिमित्यत्र तदक्षरं परविधाधिगम्यमिति संबन्धः । योनिशब्दे ब्रह्मणि प्रयुक्ते कथं तस्योपादानत्वं, नहि तस्य प्रकृत्यर्थत्वं प्रसिद्धं, तत्राह—**योनिशब्दश्चेति** । ननुपादानत्वं विनापि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्टः तत्राह—**स्त्रीति** । अवयवशब्देन योनिप्रभवं शोणितं गृह्यते । तर्हि योनिशब्दस्य श्रुतिव्यावृत्तमनो वक्तव्यत्वे किमर्थं पश्चादुक्ते तत्राह—**क्वचिदिति** । योनिः स्थानं ते तव वो इन्द्र निषदे निषदनायोपवेशनाय स्थित्यर्थमकारि कृतमित्यर्थः । योनिशब्दस्य कृतिरित्वेनाश्रुतित्वेनासाधकत्वेलाशङ्क्याह—**क्वचिदिति** । भूतयोन्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । वाक्यशेषशब्दो ब्रह्मादिपदस्याप्युपलक्षणः । **दिसिद्धं** सिद्धान्तपुनसंहरति—**एवमिति** । परोक्तमनुमानजातमपाकर्तुमनुवदति—**यदिति** । यथादृष्टमनुमेयम्, इह तु धर्मजन्यं युक्तं, श्रुतिस्मृत्त्यां ब्रह्मणोऽप्यत्रैव सामान्यतोदृष्टानां सावकाशत्वेन दुर्बलत्वादित्याह—**तदिति** । किंच श्रौतमीश्वरमनाश्रित्युक्तमाश्रित वा । नापः, अप्रसिद्धविशेषणत्वादिप्रसङ्गादित्याह—**नहीति** । न द्वितीयो धर्मिप्राहकमानविरोधादित्याह—**शब्देति** । शब्दानुसारेणापि कथमुभयथा कारणत्वं, तत्राह—**शब्दश्चेति** । योनिशब्दो यत इति पथमी च शब्दार्थः । चकारात्मविकारानुपपत्तेरिति गीरीयम् । शब्दावगतमपि वैलक्षण्यादियुक्तिविरोधाद्युक्तमित्याशङ्क्याह—**पुनश्चेति** । युक्तिविरोधस्यापि निरासदागमनिषेधेन

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

अण्वादेरेपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा ॥ वटधानादिदृष्टान्ताण्वादेरेपि तच्छ्रुतम् ॥ १ ॥
सूत्र्याण्वादिव्येकबुद्ध्या सर्वबुद्धिर्न युज्यते ॥ स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाधाततो ब्रह्म कारणम् ॥ २ ॥

‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ (ब्र० सू० १।१।५) इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीप्रतिभान्तीति । स च कार्यकारणान्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य । देवलप्रभृतिभिर्ब्रह्मै-
श्वर्यमसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वश्रितः, तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोऽतीव कृतो नाण्वाधिकारणवादप्रतिषेधे ।
तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेधव्याः । तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिल्लि-
ङ्गाभासातेन मन्दमतीप्रतिभायादिति । अतः प्रधानमल्लनिर्बहणन्यायेनातिदिशति—एतेन प्रधा-
नकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदि-
तव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदा-

रत्नप्रभाध्याख्या

लक्षणमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ एतेन सर्वे व्याख्याताः । अस्यातिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं श्रुतमनुवदति—
ईक्षतेरिति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतूनाह—तस्य हीत्यादिना । तर्ह्यण्वादिवादा उपक्षणीयाः, दुर्बलत्वा-
त्तत आह—तेऽपि त्विति । निर्मूलास्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह—तेषामिति । तथा हि शान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञा-
नार्थं पिता पुत्रमुवाच, आसां वटधानानां मध्ये एकां भिन्धीति । भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः । पुनः पित्रा किमत्र पश्यसी-
त्ते न किंचन भगव इत्याह । तत्र पित्राणिमानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किंचनशब्दाच्छून्यस्वभाववादौ प्रतीयते, अणुश-
ान्तरमाणुवाद इति । एवं ‘असदेवेदमग्र आसीत्’ अणोरणीयान्’ इत्यादिलिङ्गं द्रष्टव्यम् । अत्राण्वादिवादाः श्रौता न वेति
ग्ये सत्यसदण्वादिशब्दबलाच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति—एतेनेति । अस्यातिदेशत्वात् पृथक् संगत्याद्यपेक्षा । नकिंच-
सच्छब्दयोः प्रत्यक्षयोग्यवस्तुपरत्वाद्युपशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वाद्दशब्दत्वं, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्मकारण-

भामतीध्याख्या

नि, न तृपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारग्रह आस्थेयः । न हि वाक्यैकदेशस्यार्थोऽस्तीति ॥ २७ ॥ स्यादेतत् । मा भूत्प्रधानं
दृष्टादानं तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमाण्वादीनामपि तदुपादानानामुपपन्नमानत्वात्, तेषामपि हि किंचिदुपोद्बलकमस्ति
लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः—एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं

आनन्दगिरियव्याख्या

स्य कालातीतत्वेनाप्रामाण्यव्यागममुभयथा कारणत्वमिति भावः ॥ २७ ॥ उक्तन्यायेन प्रधानस्याशब्दत्वेऽपि न ब्रह्मण्येव जगत्का-
समन्वयः । ‘अणोरणीयान्’, ‘अण्वय इवेमा धानाः’, ‘असदेवेदम्’ इत्यादिशब्दादणुस्वभावशून्यानां जगदेतुल्यसंभवादित्याश-
ह—एतेनेति । अतिदेशेनाण्वादिवादं निरस्य जगदेतौ ब्रह्मणि समन्वयस्थापनादस्य श्रुत्यादिसंगतिः । फलं तु पूर्ववत् । अतिदे-
षेकारणस्य तात्पर्यं वक्तुं श्रुतं कीर्तयति—ईक्षतेरिति । तस्यैव विशेषतो निरासे हेतुमाह—तस्येति । प्रधानवादस्यैव प्राधान्येन
ते हेतवन्तमाह—स चेति । न केवलमस्यैव हेतुत्वात्तस्य प्राधान्यं, स्थितिमूलत्वाद्भीत्याह—देवलेखेति । अण्वादिवादानामाशब्दत्वादेव निषेधे पुनरुपपन्नानामावात्र
प्यनेत्याशङ्क्याह—तेषामिति । ‘अणोरणीयान्’ इत्याद्यत्र ब्रह्मपरं वेत्यण्वादिशब्दस्य परमाण्वादिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां संदेहः,
णुव्युपशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्, कुललो मृदा घटं करोतीतिवत्पतत्रैषांवापृथिवी देवः संजनयन्निति तेषां हेतुत्वोक्तेः, ‘असदा इदम्’,
देवेदम्’ इति शून्यत्वादात् ‘तत्राग्निरूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ इति कर्मकर्तारि लकारेण स्वभाववादादनुपादानं ब्रह्मेति प्रतीतेः, ‘अण्वय
। धानाः’ इति च जगतो मृदृष्टान्तात्, ब्रह्मणः प्रकृतित्वे वटधानादृष्टान्तात्, अण्वादीनामपि तत्प्रकृतित्वयोगाद्गतिसामान्यासिद्धिर-
भाषितमनूय सिद्धान्तमाह—अत इति । उक्तन्यायस्य तेषु प्राप्तिमाह—तेषामिति । अणोरणीयानित्यात्मनः सूक्ष्मतया प्रत्यक्षा-
शब्दत्वमात्रात्, पतत्रशब्दस्य परमाण्वाचकत्वासिद्धेः, अणुः पन्था इति ज्ञानमार्गस्तुतेः, ‘असदेवेदम्’ इत्यादेः समाहितत्वात्,
दृष्टान्तानां च प्रतिष्ठानुरोधिवात्, धानादृष्टान्तस्यापि तदनुरोधेन भाकत्वात्, अण्वादीनां प्रधानवदशब्दत्वात्, ब्रह्मकारणवादिश-
तेषां तदुक्त्यापि वाक्यानि ब्रह्मपराणीति ब्रह्मणि कारणे पितृ, एतन्मते वेदोऽस्तीति

भ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकर-
भगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

श्रुतिबाधितत्वं च, तस्माद्ब्रह्मैव परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमत्परमहंस-
व्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

भामतीव्याख्या

सूत्रम् । 'प्रतिशालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः । वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥' २८ ॥ इति श्रीमद्वाचस्पति-
श्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिव्याख्या

॥ २८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृते शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्या-
यचतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायेऽव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्रसमन्वयाख्यश्चतुर्थः पादः ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये समन्वयाख्यः
प्रथमोऽध्यायः ॥

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ।

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णयव्याख्यात्रयोपेतम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं, मृत्युवर्णादय इव घटरुचकादीनाम् । उत्पन्नस्य जगतो नियन्त्रत्वेन स्थितिकारणं, मायावीच मायायाः । प्रसारितस्य च जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणं, अवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य । स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् । प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः, प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं, प्रतिवेदान्तं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थज्ञातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

रत्नप्रभाध्याख्या

(सविदानन्दरूपाय कृष्णायाङ्गिष्ठकारिणे । नमो वेदान्तवेदाय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥)

सांख्यदिस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो निर्मूले विविधागमैरविदितो व्योमादिजन्मान्ययः । उत्पत्त्यन्तविवर्जित-
तेवपुर्व्यापी च कर्ताशको लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकृतं जानकीशं भजे ॥२॥ 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेर्नामतनु-
पि संज्ञामूर्तिर्याकर्तापि लिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति अंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं प्रत्यगभिर्न परमात्मानं मूलप्रकृति-
न्तारं भजे इत्यर्थः । स्मृतिप्रसङ्गात्पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसंगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—**प्रथमेऽध्याय इति ।**
सादिसूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितं, 'शास्त्रदृष्ट्या तु' इत्यादिस्मृत्येषु स एवाद्वितीयः सर्वोन्मेत्युक्तं, 'आ-
निकम्' इत्यादिना कारणान्तरस्याश्रयित्वं दर्शितमित्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूय तस्मिन् विषये विरोधपरिहारवि-
षयं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पाकृष्टः संक्षिप्य कथयति—**इदानीमिति ।** अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य सांख्यदिस्मृतियुक्तिभि-
रोधपरिहारः कियते । द्वितीयपादे सांख्यद्यागमानां भ्रान्तिमूलत्वमविरोधाय कथ्यते । तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं सृष्टिश्रुतीनां जी-
मश्रुतीनां च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते । चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनामविरोध इत्यर्थः ।
मेषार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन संगृहीतः—'द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता । भूतभोक्तृधृतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥'
। तत्राज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाध्ययोगात्समन्वयाध्यायानन्तर्यमविरोधाध्यायस्य युक्तम् । तत्र प्रथमाधिकरण-

भामतीध्याख्या

इत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । वृत्तवर्तिन्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहार-
णः संगतिप्रदर्शनाय सुखग्रहणाय चैतयोः संक्षेपतत्तात्पर्यार्थमाह—**प्रथमेऽध्याय इति ।** अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरसंसिद्ध-
रक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामपि सप्ताधानकरणादनेन लक्षणैनास्ति विषयविषयिभावः संबन्धः । पूर्वैलक्षणार्थो हि विषय-

आनन्दगिरिव्याख्या

वेदाधिकरणे प्रधानवदशब्दत्वं परमात्मादीनामपीत्युक्तम् । संप्रति प्रधानस्य वैदिकशब्दवत्त्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाशङ्क्य-
ते—**स्मृतीति ।** पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसंबन्धं वक्तुं पूर्वोऽध्यायार्थं संक्षेपतोऽनुवदति—**प्रथम इति ।** जन्मादिसृष्ट्या-
स्त्यादिकारणं ब्रह्मेति तत्र तत्रोक्तं पूर्वोऽध्यायार्थमनुभाष्यात्समवेदवादितांख्यस्मृत्यविरोधोद्भवानानुक्तत्वेन 'शास्त्रदृष्ट्या' इत्यादिप्रदेशेषु
मितीत्यनुवदति—**स एवेति ।** किंप्रमाणकमेतद्विज्ञाशङ्क्योक्तम्—**एतदिति ।** चतुर्थपादाद्यनुवदति—**प्रधाना-**
। इत्यनुभाष्योत्तराध्यायार्थं पादशः संगृह्णाति—**इदानीमिति ।** न्यायाभासोपबृंहितत्वं भ्रान्तिमूलत्वं । तृतीयचतुर्थपादयो-
ः—**प्रतिवेदान्तं चेति ।** सृष्ट्यादीलादिशब्दः संख्याक्रमसंग्रहार्थः । तत्र तृतीये भूतभोक्तृविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामभिगानं,
प्राणादिविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामिति विभागः । उक्तसमन्वयस्याध्यक्षादिविरोधे तन्निरसनमनेनेति विषयविषयित्वं संबन्धः । तत्र
विषयत्वात्स विषयिकमिति

तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

सांख्यस्मृत्यास्ति संकोचो न वा वेदसमन्वये ॥ धर्मे वेदः सावकाशः संकोचोऽनवकाशायाः ॥ १ ॥

प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः ॥ अमूला कपिली वाप्या न संकोचोऽनया ततः ॥ २ ॥

यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति, तदयुक्तम् । कुतः । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सार नवकाशाः प्रसज्येरन् । तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते । मन्वादिस्मृत्यस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनोपेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनं, ईदृशश्चाचारः, इत्थं वेदाध्ययनं, इत्थं समावर्तनं इत्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति । तथा पुरुषार्थश्च वर्णाश्रमधर्मोन्नानाविधान्विदधति । नै कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सस्यगर्दशनमधिकृत्य त प्रणीताः । यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युरानर्थक्यमेवासां प्रसज्येत । तस्मात्तद्विरोधेन वेदात् व्याख्यातव्याः । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः ॥

रत्नप्रभाभ्याख्या

तात्पर्यमाह—प्रथममिति । श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसंगतयः । स्वमतस्थापनात्वात्सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसंगतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति वैकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः । स किं सांख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां पूर्वपक्षमाह—यदुक्तमिति । तन्मन्वे व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं कपिलोक्तम्, अन्याश्च पञ्चशिखादिभिः श्रो एवं सति वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः स्युरित्यर्थः । तासामपि ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह—**हीति** । ननु सांख्यस्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य तासां धर्मे सावकाशास्तत्रा स्यादित्याह—**मन्वादीति** । तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु, तत्त्वं तु ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह—**नैवमिति** । तत्त्वे विकल्पनानुपपत्तेर्निरवकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं, सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं वक्तुं न्यायादित्याह—**तस्मादिति** । श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्येष्टत्वात्पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते—**कथमिति** । ये सन्त

भामतीभ्याख्या

स्तद्विचरत्वादाक्षेपसमाधानयोरेष च विषयीति । तदेवमभ्यापमवतार्ये तदवयवमधिकरणमवतारयति—**तत्र प्रथमं तावदि** तत्र्यते व्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं, तदेवाख्या यस्याः सा स्मृतिस्तत्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रमं अन्याश्चासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः स्मृत्युत्तदनुसारिण्यः । न खल्वमूपां स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवदन्योऽवकाशः शक्यो वदि मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदुःखरनवकाशाः सत्योऽप्रमाणं प्रसज्येरन् । तस्मात्तद्विरोधेन कथंचिद्वेदान्ता व्याख्यात पूर्वपक्षमाक्षिपति—**कथं पुनरीक्षत्यादिभ्य इति** । प्रसाधितं खलु धर्ममीमांसायां विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनु

आनन्दगिरीभ्याख्या

ध्यायमवतार्ये तदवयवमाधाधिकरणमवतारयति—**तत्रेति** । समन्वये स्मृतिविरोधसमाधानार्थत्वाधिकरणस्य श्रुत्यादिसंगतयः । १ स्मृतिविरोधे समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तद्विरोधे तत्सिद्धिः । उक्तश्चेतने जगदुपादाने समन्वयो विषयः । स किं सांख्यस्मृत्या ध्यते न वेति तत्राप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—**यदुक्तमिति** । हेतुत्वेन सूत्रपदमवतारयितुं दृष्टमिति—**कुत इति** । पदं हेतुमादाय व्याचष्टे—**स्मृतीति** । तन्मन्वे व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं, तन्त्रमिल्याख्या यस्याः सा तथेति वाक आसप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं तस्याः सूचयति—**परमर्षीति** । बौद्धादिस्मृतिसाम्यव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—**शिष्टेति** । अन्याश्चेति । आह पञ्चशिखादिप्रणीताः । **एवं सतीति** । ब्रह्म सर्वश्रुत्यादिविशेषणं जगत्कारणमित्युपगमे सतीत्यर्थः । सति विरोधे निरवकाशात्वादाह—**धस्तु** कथमिल्याशङ्क्याह—**तासु हीति** । उक्तस्वरूपा मायाशक्तैर्जगत्कारणत्वेन सिद्धान्तेऽपि स्वीकृतत्वात्सां विरोधाऽङ्गुल्याशङ्क्या **स्वतन्त्रमिति** । सांख्यस्मृतीनां सावकाशत्वाय प्रधानवादीपादाने मन्वादिस्मृतीनां निरवकाशतेत्याशङ्क्य तात्पर्यविषयस्यानुष्ठेयस्य **तत्सिन्धिष्ये** तासामिति सावकाशत्वमित्याह—**मन्वादीति** । क्रत्वर्थसमर्पकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां सावकाशत्वमभिनयति—**असौ** न केवलं क्रत्वर्थप्रतिपादकतया सावकाशत्वं किंतु पुरुषार्थप्रतिपादकतयापीत्याह—**तथेति** । नन्वनुष्ठेये विषये कपिलादिस्मृत्यनुष्ठेयि काशाः सत्यो ब्रह्मकारणवादेऽपि न निरवकाशा भविष्यन्ति, नेत्याह—**नैवमिति** । तत्र हेतुमाह—**मोक्षेति** । परिशेषात् **माह—यदीति** । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवदिति न्यायसिद्धमर्थं कथयति—**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमाक्षिपति—**कथमिति** मानान्तरनिरपेक्षया श्रुत्या ब्रह्मणि जगत्कारणेऽवधारिते तदपेक्षस्मृत्यवच्छेदने तदाक्षेपो न युक्तः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्य

यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते । भवेद्यमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकास्तु स्मृतिष्ववलम्बन् । तद्वलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् । अस्मृकृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानास्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनां चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते । श्रुतिश्च भवति—‘ऋषिं प्रसूतं कपिलं प्रसूतम् ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्’ (श्वे० ५।२) इति । तस्मान्नैषां मतमयथा शक्यं संभावयितुम् । तर्कावष्टम्भेन चैतेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्याया इति पुनराक्षेपः । तस्य समाधिः नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनैव श्वरकारणवाद आक्षिप्येत, एवमप्यन्या ईश्वरकारणवादित्यः स्मृतयोऽनवकाशः प्रसज्येरन् । ता उदाहरिष्यामः—‘यस्तत्सूक्ष्मविश्लेषम्’ इति परं ब्रह्म प्रकृत्य ‘स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते’ इति चोक्त्वा ‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमं’ इत्याह । तथान्यत्रापि

रत्नप्रभाव्याख्या

यं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, सांख्यवृद्धेऽपि श्रद्धालूनां तु भवेदित्याह—भवेदिति । तेषामतीन्द्रियार्थं त्वत्वाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह—कपिलप्रभृतीनां चेति । ‘आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदधिम् । प्रसूतं बिभर्ति ज्ञानं पश्येत्परमेश्वरम् ॥’ इति श्रुतियोजना । यथा सांख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्याज्य इति त्वयोच्यते तथा स्मृत्यविरोधात्प्रधानवादस्याज्य इति मयोच्यत इति सिद्धान्तयति—तस्य समाधिरिति । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादव्यक्तं मा-

भामतीव्याख्या

न, यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतयानपेक्षणीयत्वं तस्मान् दुर्बलावुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां युक्तपुष्पवर्णनम्, अपि नानसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः स्मृतीर्बाधन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधत्ते—भवेद्यमिति । प्रसाधितोऽयर्थः प्रधानादिति पुनः प्रसाध्यत इत्यर्थः । आपाततः सभाधानमुक्त्वा परमसभाधानमाह पूर्वपक्षी—कपिलप्रभृतीनां चार्थः—ति । अयमस्याभिप्रेतिः—ब्रह्म हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं ‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति, तेनैव वेदराशिर्ब्रह्मप्रभवः सभाजानसिद्धान्तविरुद्धात्प्रमाणोच्यते तदुद्दिष्टपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रतिपादनाजानसिद्धभावानां स्मृतयोऽनावरणसर्वविषयतदुद्दिष्टप्रमाण इति न श्रुतिभ्योऽप्युपपत्तिरिति कश्चिद्विशेषः । न चेताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्तेऽप्ययमितुम् । तस्मात्तद्वद्विषयं कथं चिच्छ्रुत एव नेतव्याः । अपि च तर्कोऽपि कपिलादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव प्राप्तम् । एवं प्राप्त आह—तस्य

आनन्दगिरियव्याख्या

यर्थः । स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञानां वा यथोक्ताक्षेपाणुपचरिति विकल्पाद्यमङ्गीकरोति—भवेदिति । स्मृत्यपेक्षामन्तरेण पौर्वापर्यसंभवा श्रुतिवशादेव तदर्थप्रतिपत्तिरसामर्थ्यं स्वतन्त्रप्रज्ञत्वम् । नहि तांश्रुति स्मृत्यवष्टम्भेनाक्षिप्तं युक्तं, श्रुत्यैव तेषां तदर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेरर्थः । द्वितीयां प्रत्याह—परतन्त्रेति । असदादीनां विना स्मृत्यपेक्षां स्वातन्त्र्येण वेदाधीनियोगे सामर्थ्याभावात्तदर्थमवश्यंभावित्वसिद्धात्स्मृत्यपेक्षायां सर्वशक्यपिलादिप्रणीतस्मृतिविरोधेन श्रुत्यर्थनिश्चयायोगात्तदर्थस्योपचारितत्वेऽप्युपपत्तौ स्मृत्यवष्टम्भेनाक्षेपः संभवतीत्यर्थः । स्वतन्त्रमन्तरेणापि केचिद्वेदाधीननिर्णयः स्थितिः । नहि स्मृतिकर्तारः स्मृत्यन्तरापेक्षया तदर्थं निर्धारयन्तीत्यभिप्रायेण प्रायेणोक्तम् । स्मृत्यवष्टम्भेनाक्षेपासंभवा प्रख्यातपदम् । तदवलम्बनफलमाह—तद्वलेनेति । श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन्ति । उपचरितं तदर्थं प्रतिपद्येरन्ति । श्रुतीनामुपचरितार्थप्रतिपत्तिरिति न युक्ता, मुख्येऽप्येतां शक्तित्वात्तदर्थोक्त्यास्वातन्त्र्यादित्याशङ्क्याह—अस्मृकृते चेति । तत्रापि हेतुमाह—बहुमानादिति । असदादिष्विव तेष्वपि बहुमानानुपपत्तिमाशङ्क्याह—कपिलेति । तेषामप्रतिहतज्ञानत्वप्रतिपादनार्थः सांख्यस्मृत्यतिवदनिर्णयप्रामाण्येनाव्याशङ्क्याह—श्रुतिश्चेति । यस्तावदप्येव संपादौ जायमानं कपिलनामानमृषिं स्थितिकाले च भूतमप्यतिवर्तमानाद्यनैर्बिभर्ति पुष्पाति तमीश्वरं पश्येदिति योजना । योगिप्रत्यक्षमूलतया सांख्यस्मृतीनां श्रुत्यनपेक्षत्वाच्चिद्विरोधप्रामाण्यमिति फलितमाह—तस्मादिति । तर्कमूलत्वाच्च कपिलादिस्मृतीनां प्राबल्यमित्याह—तर्केति । ‘प्रत्यक्षमनुमानं च च विविधागमम्’ इत्यादिना ‘यस्तर्कानुसंगतं स धर्मो वेद नेतः’ इत्यन्तेन तर्कस्य निर्णायकत्वावगमात्तद्वलप्रवृत्तकपिलादिस्मृत्यपेक्षया सिद्धे सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । मूलद्वयसालिह्येन बलवत्स्वसंभावनाभोऽपिशब्दः । सांख्यस्मृतिविरोधं समन्वयस्य प्रसङ्गा सिद्धान्तयति—तस्येति । ब्रह्मकारणवादे सांख्यस्मृतिविरोधव्यवधानकारणवादेऽपि स्मृत्यन्तरविरोधात् ब्रह्मवादिनं प्रत्येतन्मनुचितमिति व्याचष्टे—यदीति । श्रुत्यर्थं स्मृत्यवष्टम्भेनाक्षेपसावकाशो नास्तीत्यर्थं सूचयति—एवमपीति । यासां स्मृतीनां कपदे निरवकाशात् ता दशयति—ता इति । ‘तस्मादव्यक्तम्’ इत्यत्र तच्छब्देन चेतनमेव कारणं पराश्रुतिमालुपेष्टं चेतनस्य प्रकृत्याह—यच्चदिति । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । अविश्लेष्यत्वं प्रमाणान्तरावगाह्यत्वम् । तर्हि सर्वप्रमाणानुचरत्वात्तत्वेन तदित्याशङ्क्याह—तस्मादिति । सत्तात्पर्यप्रदत्वेन स्वतःसिद्धस्य दुरपहङ्गत्वं मन्वानो ज्ञाते—स हीति । कार्यलिङ्गकमनुमानमपि तत्र संभावनाहेतुरित्याशङ्क्याह—तस्मादिति ।

‘अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मस्मिन्गुणे संप्रलीयते’ इत्याह । ‘अतश्च संक्षेपमिमं शृणुष्व नारायणः सर्वमिदं पुराणः । स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदस्ति भूयः’ इति पुराणे । भगवद्गीतायां च—‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ (अ० गी० ७।६) इति । परमात्मानमेव च ब्रह्म त्यापस्तम्बः पठति—‘तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः’ (ध० सू० १।८।२३।२) इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाशयते । स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपपन्नासः दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम् । विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरं परित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्’ (जै० सू० १।३।३) इति । न चातीन्द्रिया

प्रमाणलक्षणा

यायां लीनम् । सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् इतिहासवाक्यान्युक्त्वा पुराणसंमतिमाह—अतश्चेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रजन्महेतुः । प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानम् । तस्मात् कर्तुरीश्वरात् काया ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूलमुपनम् । किं परिणामि, न, शाश्वतिकः कूटस्थः । अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः किमिति, नोक्त इत्यत आह—स्मृतिबलेनेति । स्मृतीनां मिथो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयः, तत्राह—दर्शितं त्विति । श्रुतिमिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यस्मृतीनां का गतिरित्यत आह—विप्रतिपत्तौ चेति । वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात् कृतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्पश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । कृत्स्नश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयमाह—तदुक्तमिति । ‘औदुम्बरीं सृष्ट्वेन्द्रायेत्’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा ‘सा सर्वा वेष्टयितव्या’ इति स्मृतिर्मानं न संदेहे, मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते सिद्धान्तः—कृत्स्नश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यम् । हेयमिति या हि यतोऽसति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति, अत्र तु विरोधे राति श्रुत्यनुमानाद्योगान्मूलभावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रामाण्यमित्यर्थः । साह्यस्मृतिः प्रत्यक्षमूलैव आह—न चेति । योगिनां सिद्धिमहिम्नातीन्द्रियज्ञानं संभावयितुं शक्यमिति शङ्कते—

भामतीव्याख्या

समाधिरिति । यथा हि श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूय ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनपराणां तत्र तत्र दर्शनात् । तस्मादविगानाच्छ्रूत एवार्थे आस्थेयो न तु स्मार्तो विगानादिति । तदिदानीं परस्परविगानात्सर्वा एव स्मृतयोऽज्वहेया इत्यत आह—विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामिति । न चातीन्द्रियाय

आनन्दगिरिव्याख्या

वात्र चेतनस्योक्तमिति सेश्वरसाहचर्यमतम् । अनादिनोऽपि चाव्यक्तस्य संभवत्येवेश्वराधीनत्वमित्याशङ्क्याह—तथान्यत्रेति । अत्र व्यक्तमिति भूतपक्षमलयाधिकरणनव्याकृतं गृहीतम् । इतिहाससमर्पितेऽपि पौराणिकीं संमतिमाह—अतश्चेति । अन्यथोक्तमिति रतुनो दुर्बचनत्वमतः शब्दार्थः । सर्वात्मने कथमस्य नापक्षयः, सर्वत्रापक्षयोपलम्भादित्याशङ्क्याह—पुराण इति । सर्वस्य तद्वेऽपि तस्य सर्वस्मिन्नन्तर्भावोदिति हेतुमभिप्रेत्य सर्वात्मनं साधयति—स सर्गेति । उक्तेऽपि भागवती स्मृतिं संवादयति—भगवातास्मिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः । प्रलीयतेऽसिञ्जिति प्रलयस्तद्धेतुः । तत्रैव कल्पसृष्ट्यकारसंमतिमाह—परमात्मिति । तस्मादित्यात्मलाभात्र परमित्यादौ प्रकृतं परमात्मानं पराश्रयति । सर्वे काया ब्रह्मादयः स्तम्भपर्यन्ता देशास्तस्मात्प्रत्यभिनिमित्तत्वमुक्तम् । स मूलमित्युपादानत्वं विपरिती वा । शश्वद्भवः शाश्वतिकोऽनादिः । स नित्यो नाशशून्य इत्यर्थः । उदाहरणं तात्पर्यमाह—एवमिति । तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं दर्शयति—अनेकश इति । ननु श्रुतिविरोधोपपन्नासं संभाविते किमिति स्मृतिर्न सिद्धान्तनोपपन्नस्य, तत्राह—स्मृतीति । तर्हि स्मृतीनां परस्परविरोधे तत्त्वनिर्णयाद्युपपत्तिरित्याशङ्क्याह—दर्शितं त्विति । मन्वादस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वेन प्राबल्यात्तदनुसारेण तत्त्वनिर्णयसिद्धिरित्यर्थः । नन्वनुमितश्रुतिमूलतया कपिलादिस्मृतीनामपि मन्वातिभिः समानबलत्वादिनिर्णयतादवस्थे विकल्पः स्यादिति, नेत्याह—विप्रतिपत्तौ चेति । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पयोगादिरस्युपलम्भावन्वत्तत्त्वागेनान्यतरस्वीकारप्रौढ्ये कुक्षुश्रुतिमूलाः स्मृतयो मानत्वेनापेक्षयन्ते, कल्पश्रुतिमूलास्तु दुर्बलत्वाद्युपेक्ष्यन्ते, तत्त्वनिर्णयोपपत्तिरित्यर्थः । ननु यत्र स्मृत्योर्विरोधस्तत्र तन्मूलयोः श्रुत्योर्विरोधपथवसानात्तयोश्च तुल्यबलतया व्यवस्थाप्येति, तत्राह—तदुक्तमिति । ‘औदुम्बरीं सृष्ट्वेन्द्रायेत्’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा ‘सर्वा वेष्टयितव्या’ इति स्मृतिर्मानं न वेति संदेहे, वेष्टयितव्या स्मृतिर्मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च तुल्यबलत्वादुदितानुदितशोभनविकल्पसंभवागमानमिति प्राप्ते प्रत्याह—विरोधे स्मृतिविरोधे स्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावजितम् । हेयमिति यावत् । यतोऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं, प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे सर्वे स्मृत्या श्रुत्यनुमानं, अर्थापहारेण मानस्याप्यपहारात् । अतो मूलाभावादप्रमाणं सर्ववेष्टनस्मृतिः । तथा कपिलादिस्मृतिरपीत्यर्थः । ननु कल्पमतेन श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमिष्यते किंतु प्रत्यक्षमूलत्वेनेत्याशङ्क्यायोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं वा तन्मूलमिति विकल्पायां दूषयति—न

नर्थाऽश्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात् । शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत् । न । सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः । स च धर्मश्चोदनालक्षणः । ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते । सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रनाकसात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः । कस्यचित्कचित्पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात् । तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारानुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं, कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्र-

रत्नप्रभायाख्या

यमिति । कपिलादिभिः किलादौ वेदप्रामाण्यं निश्चित्य तदर्थस्य धर्मस्यानुष्ठानेन सिद्धिः संपादिता, तया सिद्धा प्रणीतस्मृत्युसारणानादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीव्यविरोधादिति परिहरति—**न, सिद्धेरपीति । अतिशङ्कितुमिति ।** श्रुतीनां मुख्यार्थ-तिक्रम्योपचरितार्थं शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः । स्वतःसिद्धेर्वैदो नोपजीव्य इति चेत् । न । अनीश्वरस्य स्वतःसिद्धौ माभावात् । अङ्गीकृत्याप्याह—**सिद्धेति ।** सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तानां मिथो विरोधे श्रुत्याश्रित्यमनाश्रुक्तिभेदे वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्युक्तार्थः । ननु नन्दतेः सांख्यस्मृतौ भ्रष्टा भवति तस्य मतिर्वैदान्तमार्गे कथमायेत्येत आह—**परतन्त्रेत्यादिना ।** ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तस्तन्मते भ्रष्टा दुर्वारेत्येत आह—**या त्विति ।** कपिलशब्दमात्रेण सांख्यकर्ता श्रोत इति आन्तरियुक्ता, य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगात् । अत्र च सर्वज्ञानसंभृतत्वेन श्रुतः कपिलो वासुदेवांश एव । स हि सर्वोक्तत्वज्ञानं वैदिकं स्मृत्युपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः । प्रतप्तुः प्रदाहकस्य । किंच यः कपिलं ज्ञानैर्बिम्बितं तमीश्वरं पश्येदिति विधीयते, तथा चार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिश्चान्यस्य स्वार्थसाधकत्वायोगान्नानुवा-

भामतीयाख्या

। अर्वाहगमिप्राप्यम् । शङ्कते—**शक्यं कपिलादीनामिति ।** निराकरोति—**न । सिद्धेरपीति ।** न तावत्कपिलादयस्वदानजसिद्धाः, किंतु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवतां प्राप्तिर्भवेऽस्मिन्नमिति सिद्धिः, अत एवाजानसिद्धायने । यदस्मिन् जन्मनि न तैः सिद्धव्युपायोऽनुष्ठितः प्रागभवीत्येदार्थानुष्ठानलब्धजन्यमत्वात्तत्सिद्धीनाम् । तथा चावधत्तवेदप्रामाणां तद्विरुद्धार्थमिधानं तदपवादितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितुं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य । तदेवं वेदवि-सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्या सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनास्थास इति पूर्वोक्तं स्मारयति—**सिद्धव्यपाश्रयकल्पनापीति ।** भ्रष्टाजडान्बोधयति—**परतन्त्रप्रज्ञस्यापीति ।** ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं यति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्यं श्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्येत आह—**या तु श्रुतिरिति ।** न तावत्सिद्धानां सविरुद्धानि वचसां प्रमाणं भवितुमर्हति । न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यं विकल्पते, न

आनन्दगिरीयव्याख्या

यं शङ्कते—**शक्यमिति ।** अतीन्द्रियाथोपलम्भनं संभावयितुमिति शेषः । किं तेषां साधनमाध्या सिद्धिराजानतो वेति विकल्पार्थं मन्तरेणातीन्द्रियाथोपलम्भनं सिध्यतीत्याह—**न । सिद्धेरपीति ।** योगमाहात्म्यरूपा सिद्धिः, तस्याः साधनसापेक्षत्ववदती-थोपलम्भिरपि कपिलादीनां श्रुत्यपेक्षेति वक्तुमपीत्युक्तम् । सिद्धेः सापेक्षत्वं स्फुटयति—**धर्मेति ।** तथापि कथमतीन्द्रियाथोपलम्भेः क्षेति, तत्राह—**स चेति ।** चोदनासूत्रप्रामाण्यादर्थस्य चोदनालक्षणत्वेऽपि कपिलादिवचनानुसारेण श्रुतेरर्थनिर्णये कानुपपत्तिरिति, **ततश्चेति ।** कपिलादीनां विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तदर्थानुष्ठानवतां तत्प्रभावलम्भसिद्धीनां तद्विरुद्धार्थमिधानात्संभवात्तद्वचना-सामान्यतयाप्यस्य वेदस्य तदनुष्ठानेनोपचरितार्थकल्पनमनुचितमिति भावः । **अतिशङ्कितुम् ।** मुख्यं वृत्तिमतीत्योपचरितवृत्त्या श्रुतिं यावत् । न द्वितीयः, कपिलादीनानीश्वरवदजानसिद्धेरसिद्धत्वात्सिद्धत्वेऽपि तेषां बहुत्वात्तदुक्तिमाश्रित्य श्रुत्यर्थकल्पनायां तद्वै-सामान्यतयादयस्मृत्यनवकाशान्मार्गेण स्मृतीनामेव मिथो विवादे श्रुत्यवष्टम्बं विना तात्त्विकं विश्वासाभावात् तदनुसारेण श्रुत्यर्थेन-सिद्धिरित्याह—**सिद्धेति ।** यत्तु परतन्त्रप्रज्ञत्वादसाकमनिश्चितवेदार्थानां विरोधेन स्मृतेरप्रामाण्यमनाशङ्कनीयमपि तु स्मृत्यनुसारेण विश्वविषयः, अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञाणां वेदार्थोनिश्चयप्रसङ्गादिति, तत्राह—**परतन्त्रेति ।** कथं तर्हि परिहृत्याव्यवसां तत्त्वं निर्णे-तत्राह—**तस्मादिति । तस्यापीति ।** तेन परतन्त्रप्रज्ञेनापीत्यर्थः । सन्मार्गेः श्रुत्यनुसारिस्मृत्युक्तोऽर्थस्तत्र प्रज्ञासंग्रहस्तसिद्धेव बुद्धि-त्यर्थः । ननु कपिलस्याप्रतिहतज्ञानत्वश्रवणात्तदुक्तस्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकारे श्रुतिरेव विरुध्येतेत्याशङ्क्याह—**या त्विति ।** कपिलश-

विरोधात् सावकाशात्

त्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतमुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात् । अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः—‘यद्वै किंच म-
नुरवदसंज्ञेयजम्’ (तै० सं० २।२।१०।२) इति । मनुना च ‘सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि
चात्मनि । संपश्यन्मात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥’ (१२।१९) इति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रसं-
सता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदा-
भ्युपगमात् । महाभारतेऽपि च ‘बहवः पुरुषा ब्रह्मश्रुताहो एक एव तु’ इति विचार्य ‘बहवः
पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम्’ इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्यासेन—‘बहूनां पुरुषाणां हि
यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥’ इत्युपक्रम्य ‘ममान्त-
रात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥’ वि-
श्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः । एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥’ इति
सर्वात्मतैव निर्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति—‘यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्भिजा-

रत्नप्रमान्याख्या

दमात्रासवैज्ञत्वप्रसिद्धिरित्याह—अन्यार्थेति । द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह—भ-
वेति । इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह—महाभारतेऽपीति । पुरुषा आत्मानः किं व-
भिन्ना उत सर्वेदश्यानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां यथैका योनिरुपादानं पृथ्वी तथा
पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादियुगेः संपन्नं कथयिष्यामि । विश्वे सर्वे लोकप्रसिद्धा देवतयिष्मन्नु-
दीनां मूर्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्धा, एकस्यैव सर्वक्षेत्रेण प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टत्वात् । एवं विश्वभुजत्वादियोजना । सर्वभूते
कश्चरत्यवगच्छति । सर्वज्ञ इत्यर्थः । स्वैरचारी स्वतन्त्रः । नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति । सर्वेश्वर इत्यर्थः । यथासुखमिति । वि-
कानन्दस्वरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षाद्वैदविरोधमाह—श्रुतिश्चेति । यस्मिन्ज्ञान-
केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न किंवात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति संबन्धः । स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाग्राम-

भामतीव्याख्या

सिद्धम् । तस्य व्यवस्थानात् । तस्माच्छ्रुतिसामान्यमात्रेण भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति । स्यादेतत् । कपिल एव
मान्ये मन्वादयः । ततश्च तेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्धावहेत्येतत् आह—भवति चान्या मनोरिति । तस्याश्रयमा-
संवादमाह—महाभारतेऽपि चेति । न केवलं मनोः स्मृतिः स्मृत्यन्तरसंवादिनी, श्रुतिसंवादिन्यपीत्याह—श्रुतिश्चो

आनन्दगिरियव्याख्या

कपिलः श्रौत इति भ्रान्तिरविचेकिनामित्यर्थः । श्रुतौ तर्हि कपिलशब्दस्य कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याह—अन्यस्येति । वैदिको हि क-
वासुदेवनामा पितुरादेशादश्वमेधपशुमन्विष्य परिसरे पश्यतामिन्द्रचेष्टितमदृष्टवतां पष्टिसहस्रसंख्याजुगामात्मोपरोधिनां सगरसुतानां
सैव भस्मीभावहेतुः सांख्यप्रणेतुरवैदिकादन्यः सम्यंते । यत्र यत्र वैदिकत्वे सति वासुदेवांशत्वं तत्र तत्र सर्वात्मत्वोपदेष्टृत्वं दृष्टमि-
तद्विरुद्धार्थोपदेष्टुस्ततोऽन्यत्वमिति भावः । किंच परमात्मप्रतिपत्तिपरमिदं वाक्यं, यो ज्ञानैरेव प्रयुतं कपिलं विभक्तिं तं पश्येदिति दर्शन-
मन्व तस्यानुग्राहकन्यायाभावे कपिलज्ञानातिशयावेदकत्वमित्याह—अन्यार्थेति । कपिलस्य द्वैतवादिनः श्रौतत्वं निरस्य सर्वात्म-
दिनो मनोः श्रौतत्वमाह—भवति चेति । मनोरपि कपिलेनैकवाक्यत्वं शङ्कित्वोक्तम्—मनुना चेति । सर्वात्मत्वप्रसंगसाम्यापि
कापिलं मतं निन्दितमित्याशङ्क्य तदर्थयितुं तदीयं मतमाह—कपिलो हीति । पूर्वं कापिलमतस्य कारणविषये व्यासदिवक्त्रस्यैव
दर्शितः । संप्रति सर्वात्मत्वविषयेऽपि व्यासवचनविरोधमाह—महाभारतेऽपीति । सर्वात्मतैव निर्धारितेनुत्तरत्र संभवः ।
जीवाः, ते किं स्वभावेनैव बहवः किंवा एक एव परमात्मा बहूनां दृश्यानां स्वभाव इति पृच्छति—बहव इति । पूर्वपक्षमुक्त्या त-
रासेन सिद्धान्तमाह—बहव इत्यादिना । यथा पुरुषाणां तदाकाराणां बहूनां देहानामेका पृथिवी योनिरधिष्ठानमुच्यते, तथा क-
पुरुषं परमात्मानं बहुलत्वेन प्रतिपन्नानां जीवानां वास्तवं स्वभावं विश्वं परिपूर्णं सर्वज्ञत्वादियुगपुक्तं कथयिष्यामीत्याह—बहूनां
सर्वज्ञत्वादियुगपुक्तं तद्विरुद्धप्रत्यगात्मैक्यमयुक्तमित्याशङ्क्य विरोधस्य प्रातीतिकत्वं मनवोक्तम्—ममेति । सर्वान्तरात्मत्वे परस्मिन्निर्ग-
त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतस्तदभावमाह—सर्वेषामिति । किमिति तर्हि प्रत्यात्ममात्मभूतः परमात्मा नोपलभ्यते, तत्राह—न
इति । तस्मात्तत्त्वं शङ्कित्वोक्तम्—विश्वेति । विश्वे मूर्धानोऽस्यैव सर्वेव प्रतिबिम्बितत्वात् । तथा विश्वभुजजौ जोजयम् । परमा-
सर्वात्मत्वेनोक्तस्य निरपेक्षतया स्वतन्त्रस्य परमसुखरूपतमाह—एक इति । कापिलमतस्य वेदानुसारिणश्चित्तिविरोधमुक्त्वा सा-
वेदविरोधमाह—श्रुतिश्चेति । यस्मिन्काले पुरुषस्य विज्ञानतः स्वरूपतयाभिगतमग्राण एव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वाद्भूतानि सर्वात्म-
बाभूत्समिन्काले शोकमोहोपलक्षितः सर्वोऽपि सकारणः संसारो विदुषो नास्तीति शुल्कर्थः । श्रुतिस्मृतिविरोधे परमतस्यान्येयत्वं

नतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई० ७) इत्येवंविधा । अतश्च सिद्धमात्म-
भेदकल्पनयापि कपिलस्य तन्म वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुष्यचनविरुद्धं च, न केवलं स्वतन्त्र-
कृतिकल्पनयैवेति । वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूला-
न्तरापेक्षं वक्तृस्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः । तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशाप्रसङ्गो न
दोषः ॥ १ ॥ कुतश्च स्मृत्यनवकाशाप्रसङ्गो न दोषः,

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके
वोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावद्भोक्वेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वाच्च
महदादीनां षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि क्वचित्तरामिव श्रवणमवभासते
तदप्यतत्परं व्याख्यातम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' (ब्र० १।४।१) इत्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्या-
कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशाप्रसङ्गो दोषः । तर्का-
वष्टम्भं तु 'न विलक्षणत्वात्' (ब्र० २।१।४) इत्यारभ्योन्मथिष्यति ॥ २ ॥

रत्नप्रभायाख्या

कं न स्यादित्यत आह—**वेदस्य हीति** । वेदस्य प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमपौरुषेयत्वात् । पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मू-
लभूतयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं परतःप्रामाण्यमिति विप्रकर्षः । श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः । सम-
विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यम् । इह स्वतःपरतःप्रामाण्ययोर्वैषम्याज्ज्ञादिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजात-
रोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः । **तस्मादिति** । विशेषादित्यर्थः । प्राप्तिमूलत्वसंभवादिति भावः ॥ १ ॥
हदहंकारी तावदप्रसिद्धौ, अहंकारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह—**इतरेषां चेति** । ननु
हतः परमव्यक्तम्' इति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह—**यदपीति** । सूत्रात्तत्पर्यमाह—**कार्येति** । सांख्यस्मृतेर्मह-
दिविषयं प्रधानेऽपि प्रामाण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतेर्बाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां कथं बाध इत्यत आह—**तर्केति** ।

भामतीयाख्या

संहरति—**अत इति** । स्यादेतत् । भवतु वेदविरुद्धं कपिलं वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषशुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां
ततो वेदविरोधि कपिलं वचो नादरणीयमित्यत आह—**वेदस्य हि निरपेक्षमिति** । अयमभिप्रायः—सर्वं शास्त्रयो-
रीशस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव । स हि भगवान् यादृशं पूर्वस्मिन् सर्वं चकार शास्त्रं तदनु-
शासिचपि सर्वं प्रणीतवान् । एवं पूर्वतरादुत्तरेण पूर्वस्मिन् पूर्वतमादुत्तरेण च पूर्वतर इत्यादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारण-
तः । तत्रेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वी शास्त्रक्रिया येनास्य कपिलादिवत्स्वातन्त्र्यं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य सत्यमाविर्भवदपि न
ब्रह्मणस्तदुत्पत्तिः, द्वयोरप्यप्रायेणानिवर्त्तनात् । शास्त्रं च स्वतो बोधकतया पुरुषस्वातन्त्र्याभावेन निरस्तमस्तदोषाशङ्कं सदन-
साधदेव स्वार्थं प्रमाणम् । कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृत्यश्च तदर्थानुभव-
ः । तस्मात्तास्मार्थप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत्स्मृत्यनुभवौ कल्पेते तावत्स्वतःसिद्धप्रमाणभावयानेपक्षेयैव श्रुत्या
र्था निश्चिन्त्येति इति शोभतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम् ॥ १ ॥ **इतरेषां चानुपलब्धेः** । प्रधानस्य
क्वचिद्वेदप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति । नच भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो
सिद्धाः । तस्मादाद्यन्तिकत्वात् प्रमाणान्तरासंवादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभावो वग्न्याया इव दौर्हिम्यस्मृतेः । न

आनन्दगिरीयव्याख्या

प्रसंहरति—**अतश्चेति** । इतिशब्दः सिद्धमित्यनेन संबध्यते । वेदविरोधे स्मृतेरेव किमित्यप्रामाण्यं, विपरीतं किं न स्यादित्याश-
—**वेदस्येति** । ईश्वरकार्यत्वेऽपि तद्विपूर्वकत्वाभावाद्वेदस्यापौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वात्, कपिलादिस्मृतीनां तु तदर्थस्मृतिपूर्वकत्वात्तदर्थ-
त्वां च तदर्थानुभवपूर्वकत्वात्तद्विप्रामाण्यनिश्चयाय स्मृत्यनुभवौ यावत्कल्पयेते, तावदेव स्वतःसिद्धप्रामाण्यवेदवाक्यात्तदर्थो निश्चित
इति प्रवृत्तवेदवाक्यार्थं ज्ञानमसंजातविरोधि स्मृतिविरोधे तत्प्रामाण्यस्य बाधकमिति भावः । विप्रकर्षो विशेषः । श्रुतिस्मृत्योरिति
॥ सिद्धे विशेषे फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ १ ॥ उक्तोऽर्थ इत्यन्तरपरत्वेनोत्तरसूत्रमुत्थापयति—**कुतश्चेति** । सूत्राक्षराणि
—**प्रधानादिति** । तथा च मूलप्रमाणाभावादप्रमाणं महदादिविषया स्मृतिरिति शेषः । भूतानामिन्द्रियाणां च लोकवेदप्रसिद्ध-
तत्परस्य मूलप्रामाण्यमित्याशङ्क्याहीकरोति—**भूतेति** । तथापि महदहंकारपथतन्मात्राणां मूलाभावाच्च स्मृतिः संभवतीत्याह—
केति । महदादीनामपि 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यादावस्ति प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**यदपीति** । महदादिस्मृतेर्मूलाभावात्तदप्रामाण्य-
हमायानं प्रधानस्मृतेरित्याशङ्क्य

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

योगस्मृत्यालि संकोचो न वा योगी हि वैदिकः ॥ तत्त्वज्ञानोपयुक्तः सतः संकुच्यते तथा ॥ १ ॥

प्रमापि योगे तात्पर्यादस्तात्पर्यान् सा प्रमा ॥ अवैदिके प्रधानादावसंकोचस्तथाप्यतः ॥ २ ॥

एतेन सांख्यसृष्टिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति । तत्रापि श्रुति विरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं, महदादीनि च कार्याण्यलोके वेदप्रसिद्धानि कल्पन्त्ये । न न्वेवं सति समानन्यायत्वात्पूर्वैषैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते । अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशङ्का सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५ इति । 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्' (श्वे० २।८) इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप पञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्र उपलभ्यन्ते 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्' (का० २।६।११) इति । 'विद्यामेत

रत्नप्रभाष्याख्या

॥ २ ॥ ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादिद्वययोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वन्यायमतिदिशति—**एतेन योगः प्रत्यु** अतिदेशत्वात्पूर्ववत्संगत्यादिकं द्रष्टव्यम् । पूर्वत्रानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह—**अस्ति ह्यत्रेति** । निदिध्यासनं योगः । त्रीणि प्रीवाशिर्नास्त्युन्नतानि यस्मिन्शरीरे तत्र्युन्नतम् । त्रिरुन्नतमिति पाठश्चेच्छान्दसः । युञ्जीतेति शेषः । न केवलं योगे विधिः । योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादवाक्याप्यपि सन्तीत्याह—**लिङ्गानि चेति** । तां पूर्वोक्तां धारणां योगविदो योगं परमं तप

भामतीव्याख्या

चार्पज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम् । तस्माच्च कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ॥ २ ॥ **एतेन ये प्रत्युक्तः** । नानेन योगशास्त्रस्य हेतुरण्यभेदात्तज्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराकियते, किंतु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विरुद्धकारपक्षतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते । न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्यमश्वीरन् । न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि । किंतु योगस्वरूपतत्साधनतद्वान्तरफलविभूतितत्परमफलकेवल्यव्युपादानपरतच्च किंचिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं, पुराणेष्विव सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवशानुचरितं तत्रापि परेषु, न तु तद्विवक्षितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्तं तत्परतीयमानमभ्युपेयते, यदि न मानांतरेण विरुध्यते । अस्ति तु वे श्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात्प्रमाणभूतादपि योगशास्त्राच्च प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं ध्यात्वादिता भगवान् वार्णगण्यः—'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुच्छति । यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव सत्तच्छकम् ॥' इति । योगं व्युत्पिषता निमित्तमात्रेणेह गुणा उक्ताः, न तु भावतः, तेषामतात्त्विकत्वादित्यर्थः । अलोकेसिद्धानामपि प्रधानादीनामनादिरन्यायाभासोत्प्रेक्षितानामनुवाद्यत्वमुपपन्नम् । तदनेनाभिसंधिनाह—**एतेन सांख्यसृष्टिप्रत्याख्यानेन योगस्मृति** प्रधानादिविषयतया **प्रत्याख्याता द्रष्टव्येति** । अधिकरणान्तरारम्भमाश्लिषति—**नन्वेवं सति समानन्यायत्वादि** समाधत्ते—**अस्यत्राभ्यधिका शङ्का** । मा नाम सांख्यशास्त्रात्प्रधानसत्ता विज्ञापि । योगशास्त्रान्तु प्रधानादिसत्ता विमिष्यते । बहुलं हि योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो दृश्यते । उपनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगोपास्तिति । न जातु यो खविदितं यमनियमादिबहिरङ्गमुपायमपह्वाणन्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हति । तस्मादौपनि

आनन्दगिरिव्याख्या

मूलप्रमाणाभावस्तच्छब्दार्थः । अपिना स्मृत्यादिविरोधः समुचितः । स्मृतिविरोधाभावेऽपि ब्रह्मकारणवादे न्यायविरोधाच्च सिध्यती क्त्वाह—**तर्केति** ॥ २ ॥ सांख्यसृष्टेर्मेन्यादिसृष्टिविरोधेऽपि योगसृष्टेर्मेन सोऽस्तीति मन्यादिसृष्टिश्चपि योगस्यानुमेदितत्वात् प्रधानादिविषयेऽपि योगसृष्टेर्मेनानुवाचद्विरुद्धसमन्वयो न सिध्यतीत्याशङ्क्याह—**एतेनेति** । चेत्तत्र जगदुपादानं वदतः सम्य प्रधानं वास्तवमीश्वराधिष्ठितं जगदुपादानमिति वदन्त्या योगस्मृत्या विरोधोऽस्ति न वेति प्रधानादिविषये तस्मात्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यो पूर्वपक्षमग्रे दर्शयित्वा तदिशसृष्टं व्याकरोति—**एतेनेत्यादिना** । श्रुत्यादिसंगतितुष्टयं फलं च पूर्वन्यायादितिश्रुत्यात्पूर्ववदश्रुति व्यम् । अर्थसाम्याभावे तुल्यन्यायाविषयत्वादितदिशानुपपत्तिरित्याशङ्क्यार्थसाम्यमाह—**तत्रापीति** । अधिकाशङ्काभावादधिकरण्यमाश्लिषति—**नन्वेति** । एवं सतीति । सांख्ययोगस्मृत्योरर्थसाम्ये सतीति यावत् । अधिकाशङ्कां दर्शयन्नधिकरणारम्भं सम्यको **अस्तीति** । तामेव दर्शयितुमादौ योगसृष्टेः श्रुतिमूलत्वमाह—**सम्यगिति** । ननु श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यामेव सम्यकोऽपि विधीयन्ते न त्वष्टाद्योगविपरित्रास्तीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह—**त्रिरुन्नतमिति** । त्रीणि देहप्रीवाशिर्नास्त्युन्नतानि यस्मिन् । परमं शिरोऽप्रीवं धारयन्' इत्यादिसृष्टेः । तच्छरीरं तथा समं संस्थाप्य युञ्जीतेति योजना । न केवलं श्रुत्यनुगृहीतो योगः किंतु श्रौतसिद्धिश्च—**लिङ्गानि चेति** । तान्येव दर्शयति—**तां योगमित्यादिना** । इन्द्रियाणामन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानां स्थित्या

योगविधिं च कृत्वम्' (का० २।६।१८) इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि 'अथ तत्त्वदर्शनोपायो योगः' इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते । अतः संप्रतिपञ्चार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमभ्यधिका शङ्काऽतिवेशेन निवर्णयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः । सांख्ययोगौ हि परमपुरुषाध्यासधनत्वेन लोके प्रस्थातौ, शिष्टैश्च परिगृहीतौ, लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ । 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' (श्वे० ६।१३) इति । निराकरणं तु न सांख्यज्ञा-

रत्नप्रभाव्याख्या

ते । उक्तमेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारं च मृत्युप्रसादाप्रचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति संबन्धः । योगस्मृतिः प्रधानादितत्त्वार्थेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । संप्रतिपन्नः प्रामाणिकोऽर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । 'अष्टकाः कर्तव्याः' गुरुतुगन्तव्यः' इत्यादिस्मृतीनां वेदाविरोद्धार्थकत्वान्मूलधुल्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे । एवं योगस्मृतेर्वैगे प्रामाण्यात्तत्त्वार्थेऽपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—**इयमिति**। ननु बौद्धादिस्मृत्योऽत्र किमिति न निराकृता इत्यत आह—**स्तीष्णपीति** । तासां प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादृशेष्टः प्रश्रुत्यैर्यहीतत्वाद्देवबाह्यत्वाच्चात्रोपेक्षेति भावः । **तत्कारणमिति** । तां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्षया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समुक्तत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इत्यत आह—**निराकरणं त्विति** । इति हेतोः । कृतमिति शेषः ।

भामतीव्याख्या

वज्रनेमिप्रेक्षणान् संवादाहृत्याच्च वेदेनाष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिः प्रमाणम् । ततश्च प्रमाणाप्रधानादिप्रतीतेर्नाशद्वयम् । नच प्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च यमादाविति युक्तम् । तत्राप्रामाण्येऽन्यत्राप्यनाश्वासात् । यथाहुः—'प्रसरं न लभते हि यावत्तन्मर्कटः । नाभिद्रव्यमिति तं तावत्पिशाचा वा स्वगोचरे ॥' इति । तेन लब्धप्रसराः प्रधानादौ योगाप्रमाणतापिशाची सर्वत्रैव भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपेयमिति नाशब्दं प्रधानमिति शङ्कार्थः । सा **इयमभ्यधिका शङ्काऽतिवेशेन चर्तते** । निवृत्तिहेतुमाह—**अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावपीति** । यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत्, भवेत्प्रत्यक्ष-तत्त्वविरोधेनाप्रमाणम् । तथा च तद्विहितेषु यमादिष्वन्यनाश्वासः स्यात् । तस्माच्च प्रधानादिपरं तत्, किंतु तस्मिन्निष्कृत्य तत्त्वयदनपरमित्युक्तम् । न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्यमुपहति । नहि चभू रसादावप्रमाणं रूपेऽन्यप्रमाणं भवितुम-
शो बौद्धाद्वैतशास्त्रादिनां, ता अपि कस्माच्च निराक्रियन्त इत्यत आह—**सतीष्णपीति** । तासु खलु बहुलं वेदार्थविस्-
मयी शिष्टानां तदा कश्चिदेव तु पुरुषापरसंदः पशुप्रायैः स्लैच्छादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाद्वाङ्मेव नास्तीति न निराकृताः, परीतासु सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युदस्यन्त इत्यर्थः । न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेणेति ।

आनन्दगिरियव्याख्या

१ धारणामैकाग्र्यलक्षणां योगविदो योगं मन्यन्ते । यथोक्तमैकाग्र्यमेव परमं तप इति वक्तुं योगशास्त्रादुपरिष्ठादिति शब्दः । एतां ब्रह्मणां विद्यां योगप्रकारं च सर्वं मृत्योः सकाशात्प्रचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्नोऽभूदित्याह—**विद्यामेतामिति** । श्रुतिवह्निगानुगृहीत-
संख्यज्ञानोपायत्वेऽपि किमायातं योगस्मृतेरित्याशङ्क्याह—**योगशास्त्रेऽपीति** । आत्मज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिश्चयत्वाज्ज्ञासा-
मित्यवशब्दार्थः । एवं योगस्य सम्यग्धीहेतुत्वमुपपाधाधिकां शङ्कां दर्शयति—**अत इति** । योगः सम्यग्दर्शनोपायः संप्रतिपञ्चा-
शतदत्त्वायोगस्मृतिरनिराकार्यैस्तत्र वृष्टान्तमाह—**अष्टकादीति** । अष्टकाः कर्तव्याः । गुरुतुगन्तव्यः । तडागं खनितव्यम् ।
देहमृत्यो न प्रमाणं, धर्मस्य वैदेकप्रमाणकत्वात् । अष्टकादिरेष्टसाधनत्वे वेदावृष्टेः स्मृत्येव आत्म्यापि संबन्धादिति प्राप्य वेदार्थ-
प्राप्त्यै स्मृतिषु सनिबन्धनासु कर्तृत्वान्मूलभूतं वेदमनुमापयन्त्यः स्मृतयो मानमिति प्रमाणलक्षणे राक्षन्तिवत् । तथा योगस्मृतिरपि
मन्त्रैः । अधिकां शङ्कामनूय तत्रिवर्तकत्वेनातिदेगाधिकरणस्यार्थवत्त्वमाह—**इयमिति** । कथं तर्हि निराकरणं, तदाह—**अर्थै-**
ति । योगस्मृतिर्विद्योविषये वेदाविसंवादात्मानमपि प्रधानादौ तद्विसंवादादमानमर्थवादस्य विशिष्टत्वेन प्रामाण्येऽपि विसंवादिनि-
वृत्तमनुपपत्तादित्यर्थः । नन्वध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं बौद्धाद्वैतादिस्मृत्यस्ताः किमित्युपदेशातिदेशाभ्यां न निराक्रियन्ते, त-
सतीष्णपीति । तत्र हेतुनाह—**सांख्येत्यादिना** । ननु लोके पशुसृष्टांशानां प्राकृतानां परमपुरुषार्थसाधनत्वेन बौद्धादिदर्शन-
मिदमित्याशङ्क्याह—**शिष्टैश्चेति** । ननु शिष्टपरिग्रहस्यापि विशिष्टप्रमाणमूलत्वमेष्टव्यम् 'आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृत्येव श्रुति-
म्' इति न्यायात्, तत्राह—**लिङ्गेन चेति** । 'एको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणमिति तेषां कामानां
सांख्यज्ञानिनिर्यायैर्ध्यायिभिश्चाभिपन्नमाभिमुख्येन प्रत्यक्षया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्युच्यत इत्यर्थः । तर्हि श्रुति-
साक्षात्प्राप्तिरकारणमश्वयत्नमात्रेण

नेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्विष्टः श्रेयससाधनं वारयति 'तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽन्तः' (श्वे० ३।८) इति । द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः । यस्तु दर्शनमुक्तं 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्' इति, वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिप्रेत्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् । येन त्वंशेन न विरुध्येते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकशक्तम् । तथा—'असङ्को ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१६) इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषविशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते । तथाच योगैरपि 'अथ परिव्राड्विवर्णवात् मुण्डोऽपरिग्रहः' (जावा० ५) इत्येवमादि श्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनागम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्ष्यामि । तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोः कुर्वन्तीति चेदुपकुर्वन्तु नाम । तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति 'नावेदविन्मुक्तः बृहन्तम्' (तै० ब्रा० ३।१२।१७) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृ० ३।२।२६) इत्येवमादि श्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते ॥ बाध्यते. सामान्यनियमात्कार्यकारणवस्तुनोः ॥ १ ॥
मृदादायौ समवेऽपि दृष्टं वृक्षिकेक्षयोः ॥ स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासो न बाधकः ॥ २ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः । तर्कनिमित्तः

रत्नप्रभाख्या

प्रत्यासत्तेरिति । श्रुतिस्थसांख्ययोगशब्दयोः सजातीयश्रुत्यर्थग्राहितादिति यावत् । किं सर्वांशेषु स्मृत्यप्रामाण्यं, नेत्याह—
त्वंशेनेति । ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिविरोधमाशङ्क्यतीति शक्तिः—एतेनेति । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । उपकारकवाच्यः
इत्याशङ्क्य योऽंश उपकारकः स न बाध्यः किंतु तत्त्वांश इत्याह—तान्यपीति । तर्कोऽनुमानं, तदनुग्राहिका युक्तम्
॥ ३ ॥ स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तविलक्षणत्वाद्ब्रह्मविदोनासाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—

भासतीत्याख्या

प्रधानादिविषयेत्यर्थः । द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च । ये प्रधानादिरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः ।
सम्यग्बुद्धिर्बैदिकी तया वर्तते इति सांख्याः । एवं योगो ध्यानं उपायोपेययोरेभेदविवक्षया । चित्तवृत्तिनिरोधो हि योग
पायो ध्यानं प्रत्येकतानता । एतच्चोपलक्षणम् । अन्येऽपि यमनियमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया ब्रह्म
एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां कणभक्षाश्चरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥ ३ ॥ न वि
ण्त्वादस्य तथात्वं च शब्दात् । अवांतरसंगतिमाह—ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चे

आनन्दगिरिगोष्ठाख्या

श्रुतिर्हि । ननु वैदिकादात्मज्ञानादेव सांख्यादयोऽपि निःश्रेयसं वदन्ति तत्कथमवैदिकत्वेन ते निरस्यन्ते, तत्राह—द्वैतिनो हि
तर्हि श्रौतस्य लिङ्गस्य का गतिरित्यत आह—यस्त्विति । प्रसिद्धिविरोधेन कथमभ्युपगम्यते, प्रमाणवशादित्याह—प्रत्यक्षमेतौ
वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तया सह वर्तते इति सांख्यम् । योगो ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य योगस्य तदुपायत्वात्प्रत्येकतानताया
नस्य तेनाभेदोपचारात् । अतः संनिष्ठं सम्यग्ज्ञानं वैदिकं सांख्यादिशब्दितमित्यर्थः । तर्हि प्रसिद्धयोः सांख्ययोगस्मृत्योः सर्वत्र
प्रामाण्यं, नेत्याह—येन स्त्विति । अविरुद्धमंशमेव स्मृतिद्वयेऽपि विभज्य दर्शयति—तद्यथेति । प्रव्रज्यादीत्यादिशब्देन तत्
ब्रह्म । अथोक्तविषया सांख्ययोगस्मृतिविरोधाभावेऽपि काणादादिस्मृतिविरोधान्न समन्वयसिद्धिरित्यत आह—एतेनेति । सांख्य
तिनिराकर्णन्यायेनेति यावत् । तेषां निराकर्तव्यताममृष्यन्नाशङ्कते—तान्यपीति । तर्कोऽनुमानमनुग्राह्यं मानम् । उपपत्तिरनुमा
युक्तिरिति भेदः । तर्कस्मरणानां तत्त्वज्ञानोपकारकत्वमङ्गीकरोति—उपकुर्वन्त्विति । तर्हि वैदिकवाक्येभ्यस्तेषां को विशेषः, तत्र
तत्त्वज्ञानं स्त्विति । तत्र मानमाह—नावेदविदिति ॥ ३ ॥ तदेवं वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न तद्विरोधः समन्व
समन्वयविरोधिनीनां स्मृतीनामाभासतायुक्त्वा तद्विरोधिनां न्यायस्याभासतां विवक्षुः सांख्ययोगन्यायस्याभासत्वात् पूर्वपक्षमिति
विलक्षणत्वादिति । चेतनाग्रहणो जगदुत्पत्तिं भुवस्समन्वयो विषयः । स किमाकाशादि न चेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्वादादिवदिति न
योगन्यायेन विरुध्येते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणसंदर्भस्य संगतिमाह—ब्रह्मेति ।
प्रव्रज्याद्युपदेशेन विरोधसमापरेव श्रव्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयसिद्धिस्तस्मिन्निश्चितेति । पूर्वपक्षमिति

इदानीमाक्षेपः परिह्रियते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारित आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यन्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति । भवेद्यमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः । परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयते । दृष्टसाम्येन चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती युक्तिरनुभवस्य संनिरूप्यते । विप्रकृत्यते तु श्रुतिरैतिहामात्रेण स्वार्थमिधानात् । अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतेष्वप्येव । श्रुतिरपि—‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादत्तव्यं दर्श-

रत्नप्रभाव्याख्या

मिति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—**कुतः पुनरिति** । अनवकाशे हेतुमाह—**ननु धर्म इवेति** । मानान्तरानपेक्षे वेदकसमधिगम्ये ह्यनुमानात्मकतर्कस्याप्रेषः । तेनाक्षेपस्यानवकाशो भिन्नविषयत्वात्तर्कवेदयोरित्यर्थः । सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वाद्वेदविषयत्वाद्दिरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते—**भवेद्यमिति** । अवष्टम्भो दृष्टान्तः । नन्वेकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुतिविरोधान्मानन्तरमेव बाध्यतामित्यत आह—**यथा चेति** । प्रबलश्रुत्या दुर्बलश्रुतिबाधवशिरवकाशमानान्तरेण लक्षणावृत्त्या प्रकाशश्रुतिनयनं युक्तमित्यर्थः । किंच ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधानस्यान्तरङ्गं तर्कस्तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन ज्ञानवदपरोक्षार्थविषयत्वात् । शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्बहिरङ्गमतस्तर्कैण बाध्य इत्याह—**दृष्टेति** । ऐतिहामात्रेण । परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति—**अनुभवावसानं चेति** । ‘नैषा तर्केण मतिः’ इत्यर्थवादेन तर्कस्य प्रेषमात्राद्वय विधिविरोधान्नैवमित्याह—**श्रुतिरपीति** । एवं पूर्वपक्षं संभाव्य चेतनब्रह्मकारणवादिवेदान्तसमन्वयः, तदिकं न चेतनप्रकृतिकं, कार्यद्रव्यत्वात्, घटवदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति संवेदे स्मृतेर्मूलाभावा-

भांमतीव्याख्या

येति । चोदयति—**कुतः पुनरिति** । समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत् । न चेहास्ति समानविषयता, धर्मवद्भिर्मानान्तरविषयतयातर्क्यत्वेनानपेक्षाप्रत्येकगोचरत्वादित्यर्थः । समापत्ते—**भवेद्यमिति** । ‘मानान्तरस्याविषयः स्ववगाहिनः । धर्मोऽस्तु कार्यरूपत्वाद्ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः ॥’ तस्मात्समानविषयत्वादस्य तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु ॥ तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह—**यथा च श्रुतीनामिति** । सावकाशा बह्व्योऽपि श्रुत्योऽनवकाशैकश्रुतिवि-उदगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकतर्कविरोधे तदगुणतया बह्व्योऽपि श्रुत्यो गुणकल्पनादिभिर्न्यायानामर्हन्तीत्यर्थः । च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयानादिमविद्यां निवर्तयत् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमित्यते । तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधन-प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरङ्गं, बहिरङ्गं स्वत्यन्तपरोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं, तेन प्रधानमस्यास्त्याप-मेव बलीय इत्याह—**दृष्टसाधर्म्येण चेति** । अपि च श्रुत्यापि ब्रह्मणि तर्क आदृत इत्याह—**श्रुतिरिति** । ब्रह्मणे जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्कैण प्रस्तूयते—‘प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवस्थितम् । जगद्ब्रह्मसरूपं च नेति एष विक्रिया ॥ विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिमाकू । तेन प्रधानसारूप्याप्रधानन्यैव विक्रिया ॥’ तथाहि—एक एव

आनन्दगिर्रीयव्याख्या

इति । ब्रह्मणे मानान्तरविषयत्वेनातर्क्यत्वेन चानपेक्षाप्रत्येकगम्यत्वात्तर्कगमयोरतुल्याधेत्वेनाविरोधादगमार्थे तर्कनिमित्तत्वाक्षेपस्य काशेत्यर्थः । ननु तत्कोपकरणेति कतेत्यतया वेदान्तमीमांसायास्तर्कोपकरणत्वमुक्तं प्रथमस्य, तथाच तर्कस्य वेदान्तस्तुल्यधेत्वमिदं, उपकरणयोर्कार्यत्वावगमात्, तत्राह—**नन्विति** । शक्तितत्पर्यधीनधारेण परं तर्कस्योपकरणत्वं ननु तस्य ब्रह्मविषयता । ‘नैषा तर्केण’ श्रुतेरित्यर्थः । सिद्धस्य ब्रह्मणः साध्याद्ब्रह्मद्वैलक्ष्येनाध्यक्षादिविषयत्वसंभवात्तर्कगम्यत्वमपि संभवति । अतस्तुल्यविषयत्वादगमार्थेऽपि नैमित्तत्वाक्षेपस्यावकाशोऽस्तीति समापत्ते—**भवेदित्यादिना** । एकविषयत्वेन विरोधेऽपि किमिति मानान्तरमेव श्रुतिविरोधात् बाध्यते, दृष्टान्तगोचरमाह—**यथाचेति** । यथा सावकाशा भूयसोऽपि श्रुत्यो निरवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुरोधेन नीयन्ते तथा निरवकाशै-विरोधे तदनुगुणतया भूयसोऽपि श्रुत्यो गुणकल्पनया व्याख्यायाः । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । ब्रह्म-सावकाशस्य बलीयस्त्वे हेतुन्तरमाह—**दृष्टेति** । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षोपायतया प्राधान्यात्तत्र शब्दादपि परोक्षगोचरादपरोक्षार्थ-योऽपरोक्षस्तकोऽन्तरङ्गमिति तस्यैव बलवत्त्वमित्यर्थः । ऐतिहामात्रेण प्रवादपारंपर्यमात्रेण । परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्ये नैव न्यायेन तस्मिन्नन्तरङ्गत्वादागमस्य च बहिरङ्गत्वात् ‘अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवत्’ इति न्यायादुक्तं तर्कस्य बलवत्त्वम् । अनु-प्राप्त्यं तु नापि सिद्धमित्याह—**अनुभवेति** । ननु ब्रह्मज्ञानं वैदिकत्वाद्भवददृष्टफलमेष्टव्यं, तत्कुतोऽस्यानुभवमावसानाविधा-कत्वं, तत्राह—**मोक्षेति** । अधिष्ठानसाक्षात्कारस्य शुभलादिज्ञाने तदविधातत्कार्यनिवर्तकत्वदृष्टेर्ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्कवशादभावनादिनि-प्रा साक्षात्कारावसायिनस्तदविधानियततर्कजनैव युक्तिहेतुतेति नादृष्टफलतेत्यर्थः । यत् ‘नैषा’ इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि न प्रवेशकत्वेति, श्रुतिरपि । विधिविरोधेन

काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनप्रविभागो लोके । तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वाभेदं जगत्प्रकृतिकम् । योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्वा जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्ब्रह्मेनैव समस्तं जगद्चेतनमवगमिष्यामि । प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् । अविभावनं तु चेतन्यस्य परिणामविशेषाद्भवियति । यथा रूपश्चैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छांशवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यत एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभाविताविभावितत्वरूपाद्विशेषाद्रूपपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोक्ष्यते । यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मघर्तिनो विशेषात्परस्परपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति । प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोक्ष्यत इति । तेनापि कथंचिच्चेतनाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्धशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियेत । न चेतनदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह— तथात्वं च शब्दादिति । अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्षेत, तच्च शब्देनैव विरुध्यते । यतः शब्दादपि तथान्वयमवगम्यते । तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' (तै०२।६) इति कस्यचिद्भिभागस्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥ ४ ॥ ननु

रत्नप्रभाख्याख्या

१. श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगद्चेतनमेवेत्येकदेशिमतमुत्थापयति—योऽपीति । घटादेशेन त्वमनुपलब्धिबाधितमिहाह—अविभावनं त्विति । अन्तःकरणाद्यपरिणामत्वात्सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिपरिहर्त्यः । अन्तःकरणादन्यस्य परागदशायामेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चैतन्याभिव्यक्तौ दृष्टान्तः—यथेति । आत्मानात्मनोऽन्ये स्वात्माभिभावः कुत इत्यत आह—एतस्मादेवेति । साम्येऽपि प्रातिस्विकरूपविशेषात् शेषित्वे दृष्टान्तः—यथा चैतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह—प्रविभागेति । चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य चेतनत्वमेव युक्तमज्ञीकृत्य साध्यः परिहरति—तेनापि कथंचिदिति । अज्ञीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति—न चेत्यादिना । चेतनाचेतनत्वरूपम् । वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुतार्थापत्तिः शब्देन बाधेति भावः ॥ ४ ॥ श्रुतिसाहाय्यान् बाधेत्युत्तरसूत्रवर्त्य शङ्कते—नन्वेति । मृदादीनां वक्तृत्वादश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति चेतना-

भामतीव्याख्या

नेर्यापारत्वादकर्तारः । तस्मात्तेषां बुद्ध्यादिप्रयोजकत्वमपि नास्तीत्यर्थः । चोदकोऽनुशयवीजमुद्घाटयति—योऽपीति । अम्युपाततः समाधानमाह—तेनापि कथंचिदिति । परमसमाधानं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तमेवावतारयति—न चेतनदपि क्षणत्वमिति । सूत्रावयवाभिर्नांथिमाह—अनवगम्यमानमेव हीदमिति । शब्दार्थात् सख चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं मदीनामवगम्यमानमुपोद्ब्रूति मानान्तरेण साक्षाच्छ्रूयमाणमप्यचैतन्यमन्यथेत् । मानान्तरभावे त्वायोर्धेः श्रुत्यर्थनापवाः न तु तद्बलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—ननु चेतनत्वमपि कचि-

आनन्दगिरियव्याख्या

परंपरयापि चेतनानामनाथेयातिशयानामुपकार्योपकारकत्वमित्यर्थः । समयोरुपकार्योपकारकत्वात्संभवे फलितमाह—तस्मादिति । अर्थकारणे चेतनत्वशङ्कावकाशवती, तत्र चेन्नन्यस्य सत्त्वात्प्राप्तियु तदाराद्धैव नोदेतीत्याह—नचेति । इतश्च जगतश्चेतनत्वमेवाह—प्रसिद्धश्चेति । जगतोऽप्युल्लेखेऽचेतनत्वे च सिद्धे पूर्वोक्तमनुमानमुपसंहरति—तस्मादिति । श्रुताधीपत्या चेतनत्वं जगतमिति सूत्रेकदेशव्याख्यामाशङ्कां दर्शयति—योऽपीति । जगतश्चेतनप्रकृतिकत्वश्रुतिबलेन चेतनत्वावगतिरित्युक्तं व्यनक्ति—ति । अनुपलम्भपराहता श्रुताधीपतिरमानमिलाशङ्काह—अविभावनं त्विति । समस्तो जगति सतोऽपि चैतन्यस्य तत्र वरणापरिणामादुपरागादनुपलब्धिरविरुद्धेत्यर्थः । स्वप्रकाशस्य चैतन्यस्य परिणामविशेषादुपरागादनुपलब्धिरसिद्धा स्वप्रकाशत्व-देशाशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—यथेत्यादिना । तर्हि चेतनत्वेन तुल्यानां कार्यकारणानामात्मनां च गुणप्रधानत्वाभावादुपकारकत्वापत्तिरुक्त तदवस्थेत्याशङ्काह—एतस्मादिति । साम्येऽपि संभवत्युपकार्योपकारकत्वमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति—ति । प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषाच्चदसाधारणधर्मवशादित्यर्थः । सर्वस्यापि जगतश्चेतनत्वे कथं चेतनाचेतनविभागप्रसिद्धिरत आह—गेति । अत एव विभावितत्वाविभावितत्वविशेषादेवेत्यर्थः । जगतश्चेतनत्वमुपेलापाततः समाधानमाह—तेनापीति । परमं वक्तुं सूत्रावयवमवतारयति—न चेति । तस्याभिप्रायं दर्शयितुं परकीयाभिप्रायमनुवदति—अनवगम्यमानमिति । लोकानु-केवलं चेत्युक्तम्, संप्रति सूत्रावयवाभिप्रायमाह—तच्चेति । श्रुतिविरोधे श्रुताधीपतिरमानमिति भावः । विरोधमेव स्फोरयति—ते । अनुमत्समुच्चयाधोऽपिशब्दः । न चायं शब्दो विभावितत्वाविभावितत्वविशेषापेक्षो भविष्यत्यौपचारिकत्वप्रसङ्गान्मुख्यसंभवे इति भावः ॥ ४ ॥ केवलश्रवणमपि

चेतनत्वमपि कचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां भूयते । यथा 'मृदब्रवीत्' 'आपो ऽमुबन्' (शं० पं० ब्रा० ६।१।३।२।४) इति, 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' (छा० ६।२।३,४) इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः । इन्द्रियविषयापि 'ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विषदमाना ब्रह्म जग्मुः' (बृ० ६।१।७) इति, 'ते ह वाचमृचुस्त्वं न उद्रायेति' (बृ० १।३।२) इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो घागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंबन्धनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कस्मात् । विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः । सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपि च कौपीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्का विनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विंशिनन्ति—'एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विषदमानाः' इति । 'ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' (२।१४) इति च अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । 'अग्निर्वा भूत्वा मुखं प्राविशत्' (पे० आ० २।४।२।४) इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देव

रत्नप्रभाष्याख्या

चेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः समाधत्ते—अभिमानीति । संबन्धनं विवादः । न भूतमात्रेन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । लोकवेदप्रसिद्धविभागबाधायोगादित्यर्थः । विशेषपदस्यान्तरमाह—अपि चे अहंश्रेयसे स्वस्वश्रेष्ठत्वाय प्राणा विषदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात् प्राणादिपदैरभिमानिन्य इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेयसं श्रेष्ठं विदित्वा प्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे—अनुगताश्च

आमतीव्याख्या

दिति । न पृथिव्यादीनां चैतन्यमात्रमेव, किंतु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः । सूत्रमवतारयति—अत उ पठति—अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । विभजते—तुशब्द इति । नैताः श्रुतयः साक्षान्मृदा वागादीनां च चैतन्यमाहुः, अपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां विदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिवलेन न मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कस्मात्सुनरेतदेवमित्यत आह—विशेषानुगतिभ्याम् । तत्र विशेषं व्याचष्टे—विशेषो ही भोक्तृणामुपकार्यत्वाद्भूतेन्द्रियाणां चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धे विज्ञानं चाभवत् इति श्रुतेश्च विशेषो नाचेतनलक्षणः प्रायुक्तः स नोपपद्येत । देवताशब्दकृतो वात्र विशेषो विशेषशब्देनोच्यत इत्याह—अपि च कौपीतिका प्राणसंवाद इति । अनुगतिं व्याचष्टे—अनुगताश्चेति । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनीरुपदिशन्ति । दयः । अपि च भूयसः श्रुतयः 'अग्निर्वो भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चर्भूत्वाऽपिणी प्राविश्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च क्षेत्रज्ञभेदाश्चेतनाः । तस्मान्नेन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत इति । अ

आनन्दगिरिव्याख्या

शब्दस्तथाशब्दमध्याह्नयेन्द्रियविषयापि चेतनत्वश्रुतिरस्तीति संबध्यते । कासाविन्द्रियविषया श्रुतिरित्यपेक्षायामाह—ते हेति । श्रुतिरभिमानिदेवताविषयतया मुख्यार्था सती विभागश्रुतेरुपचरितार्थतां न कल्पयतीति परिहरति—अत इति । सूत्रं व्याचष्टे—तु इति । आशङ्कानुपदेदप्रकारमेव प्रकटयति—न खल्विति । अत्र हेतुत्वेन सूत्रभागमादत्ते—यत इति । तस्यार्थमाह—मृदब्रवीत् भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यमानं न भवतीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुद्वयमाह—कस्मादिति । तत्र विशेषं व्याचष्टे—विशेषो ही भूतेन्द्रियविषया नैवा श्रुतिरित्यर्थः । अविशेषेण विशेषे व्याख्याय प्राणेषु विशेषं विशेषतो व्याकरोति—अपिचेति । विशिष्टावादीप्राणादीनि शेषः । अहंश्रेयसे श्रेयान्नहमित्यस्य प्रयोजनाय । स्वकीयश्रेष्ठत्वावित्यर्थः । निःश्रेयसं श्रेष्ठं प्राणे ज्ञात्वा तदनुगतां सर्वा देवता बभूवुरित्यर्थः । इदानीमनुगतिमविशेषतो दर्शयति—अनुगताश्चेति । सर्वत्रेति भूतेन्द्रियादिग्रहणम् । संप्रति करणेष्वनुगतां श्रुतितो दर्शयति—अग्निरिति । करणेष्वनुगतिं विधान्तरेण निरूपयति—प्राणेति । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां क्षीराणां मित्राणां च व्यवहारागमगतिं दर्शयन्ती श्रुतिस्तेषां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव चैतन्यं द्रव्यतीत्यर्थः । भूतेन्द्रियविषयचेतनत्वश्रुतेरभिमानिनिमित्तां विशेषानु

तामनुगतं दर्शयति । प्राणसंवादवाक्यशेषे च 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योषुः' (छा० ५।१।७) इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं, तद्वचनाच्चैकैकोक्तमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः । 'तस्मै बलिहरणम्' (बृ० ६।१।१३) इति चैवंजातीयकोऽसदादिविविच व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । 'तत्तेज पेक्षत' इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् । तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगत् । विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिते प्रतिविधत्ते—॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं विलक्षणत्वाप्तेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति । नायमेकान्तः । दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः, अचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि, अचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति । उच्यते—एवमपि किंचिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किंचिन्नैत्यस्त्येव वैलक्षण्यम् । महाश्र्वायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात् । तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च । अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अयोच्येतास्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां वृश्चिकादिष्विति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्यानुवर्तनं विलक्ष-

रत्नप्रभाभ्याख्या

। प्राणाय, बलिहरणं वागादिभिः स्वीयवसिष्ठत्वादिगुणसमर्पणं कृतम् । तेजआदीनामीक्षणं लयैवेक्षत्यधिकरणे चेतननिष्ठतया त्वत्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मात्तास्ति जगतचेतनत्वं तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥ ५ ॥ किं यत्किंचिद्वैलक्षण्यं हेतुः, बहु-
अर्थं वा । आये व्यभिचारमाह—नायमेकान्तः । दृश्यते हीति । हेतोरसत्त्वान्न व्यभिचार इति शङ्कते—न-
नि । यत्किंचिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह—उच्यते इति । शरीरस्य केशादीनां च प्राणित्वाप्राणित्वरूपं वैलक्ष-
सात्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह—महानिति । पारिणामिकः । केशादीनां खगतपरिणामात्मक इत्यर्थः ।
ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं किमात्यन्तिकं यत्किंचिदेति । आये दोषमाह—अत्यन्तेति ।
यमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात्प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह—अथेत्यादिना । विलक्षणत्वं विकल्प्य दूषणान्तर-
विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरनुवर्तनात् ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्व-

भामतीव्याख्या

वादताक्यशेषे प्राणानामस्मदादिशरीराणामिव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चैतन्यं द्रष्टयती-
प्राणसंवादवाक्यशेषे चेति । तत्तेज पेक्षतेत्यपीति । यद्यपि प्रथमोऽप्याये भातत्वेन वर्णितं तथापि मुख्य-
कथयितुं शक्यमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ५ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्—दृश्यते तु । प्रकृतिविकार-
हेतुं सारूप्यं विकल्प्य दूषयति—अत्यन्तसारूप्ये चेति । प्रकृतिविकारभावाभावेतु वैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति—
क्षणत्वेन च कारणेनेति । सर्वस्वभावाननुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि । तदनुवर्तने तादात्म्येन प्रकृतिविकारभावा-

आनन्दगिरियव्याख्या

ला श्रेणु चेतनत्वाभिधानस्याभिमानिनिमित्ततां विशेषतो दर्शयति—तत्तेज इति । सर्वस्य चेतनत्वासंभवे हेत्वसिद्धिसमाधिमुपसं-
—तस्मादिति । तत्फलमुपमानं निगमयति—विलक्षणत्वाच्चेति । ब्रह्मणि समन्वयो यथोक्त्यायविरोधात् सिध्यतीति पूर्वपक्ष-
य सिद्धान्तमाह—इत्याक्षिप्त इति ॥ ५ ॥ सिद्धान्तसूत्रं विभजते—तुशब्द इति । व्यावर्त्यपक्षमनूय तत्वावृत्तिप्रकारमेव
ने—यदुक्तमिति । वैलक्षण्ये प्रकृतिविकृतिभावासिद्धिरिति नियममङ्गे हेतुमाह—दृश्यते हीति । दृष्टान्ते वैलक्षण्यमसिद्धमिति
—नन्वेति । तत्राचेतनानां कार्यकारणभावमभ्युपेक्ष्य वैलक्षण्यं साधयति—उच्यते इति । ईदृशं वैलक्षण्यमविवक्षितं कारण-
प्राणधर्मानुगतमित्यर्थं तु तदिदमित्याशङ्क्याह—महान्नेति । पारिणामिकः । तत्तत्केशादिगतपरिणामात्मक इति यावत् । रूपादी-
न्द्रेण परिणामादि परिगृह्यते । किंच वैलक्षण्यत्वात्प्रकृतिविकृतित्वं प्रत्याचक्ष्णः सालक्षण्यत्वात्दिच्छति तच्च कारणधर्मानां सर्वेषा-
वा कस्यचिदेव वा कारणस्वभावस्येति विकल्प्याये दोषमाह—अत्यन्तेति । द्वितीयमुदाहरयति—अथेति । तर्हि जगद्ब्रह्मणो-
विलक्षणत्वाभावात्तत्त्वप्रमाणम्

णत्वमभिप्रेयत उत यस्य कस्यचिदथ चैतन्यस्येति घक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविका-
रोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यस्त्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति । द्वितीये चासिद्धत्वम् । दृश्यतेति
सत्तालक्षणां ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः । किं नि-
यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युद्दिश्येत । समस्तस्य वस्तुजातस्य
ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव । चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृति
श्रेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यच्चूकं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि संभवेयुरिति
तदपि मनोरथमात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमाना-
दीनाम् । आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथाच श्रुतिः—‘नैया तर्केण मतिरापने
या प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ’ (का० १।२।९) इति । ‘को अद्धा वेद क इह प्रबोचत्’ इयं विस्मृति-
र्यत आबभूव’ (ऋ० सं० १।३।०।६) इति चैते ऋचौ सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य
दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति—‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्’ इति । अव्यक्तो
ऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते’ (गी० २।२५) इति च । ‘न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न मह-
र्षयः । अहमादिहि देवानां महर्षीणां च सर्वशः’ (गी० १०।२) इति चैवंजातीयका । यदपि श्रवण

रहस्यप्रमाणाख्या

साम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात्, तदसंगतमित्याह—प्रथम इति । तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति। न च जगत् प्र-
कृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अनादित्वस्योपाधित्वात् । न च ध्वंसे साध्याव्यापकता, तस्यापि ।
संस्कारात्मकस्य भावत्वेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वादभावत्वाग्रहे चानादिभावत्वस्योपाधित्वादिति । संप्रति कल्पत्रयसाधारणं दोषमा-
आगमेति । पूर्वोक्तमनूय ब्रह्मणः शुक्ततर्कविषयत्वासंभवाच्च तर्केणाक्षेप इत्याह—यच्चूकमित्यादिना । लिङ्गादिसद-
प्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनानुपमानशब्दानामगोचरः । ब्रह्म लक्षणया वेदैकवैधमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वत-

भासतीत्याख्या

भावात् । मध्यमस्वसिद्धः । तृतीयस्तु निदर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ जगद्योनितायामाद्ब्रह्मणोऽवगमादागमवाधि-
यत्वमनुमानस्य कस्माच्चोद्भाव्यत इत्यत आह—आगमविरोधस्त्विति । न चास्मिन्नागमैकसमधिगमनीये ब्रह्मणि प्रमाण-
स्यावकाशोऽस्ति, येन तदुपादायागम आक्षिप्येतेत्याशयवानाह—यच्चूकं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणीति । यथा हि कां-
विशेषेऽपि ‘आरोप्यकामः पथ्यमश्रीयात्’ ‘स्वरकामः सिकतां भक्षयेत्’ इत्यादीनां मानान्तरापेक्षता, न तु ‘दर्शपूर्णमासायां
कामो येनेत’ इत्यादीनाम् । तत्कस्य हेतोः । अस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एवंभूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मान-
गोचरत्वं, न तु भूतस्यापि ब्रह्मणः, तस्याग्नयैकगोचरस्यापि तत्समस्तमानान्तरसीमतया स्मृत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि स्-
गमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्कविषयत्वं, कथं तर्हि श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह—यदपि श्रवणव्यतिरेकेणेति । तं

आनन्दगिरीयव्याख्या

विकल्प्य दूषयित्वा तदभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्पयति—विलक्षणत्वेनेति । आद्यमप्रयोजकत्वेन प्रत्याचष्टे—प्रथम इति ।
समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य जगत्वनुवर्तनमनस्तु च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वं का हानिः । न च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वे समस्तत्वस्य
जगत्वनुवर्तनानुपपत्तिः, सर्वस्यापि कार्ये सर्वकारणरूपानुवृत्तावसति विशेषे प्रकृतिविकृतिवत्सिद्धेरित्युक्तमुपाधयति—नर्तो
मध्यमकल्पमसिद्धा निरस्यति—द्वितीये चेति । अन्तिमसाधारणत्वेन निराकरोति—तृतीये विवति । दृष्टान्ताभावमेव सद्य-
किं हीति । आकाशादेर्दृष्टान्तत्वमाशङ्क्याह—समस्तस्येति । पक्षत्रयेऽपि साधारणं कालातीतत्वमाह—आगमेति । ब्रह्मणो
न्तरगम्यत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्तीत्युक्तानुवादपूर्वकमाह—यपिचि । यथा कार्यत्वाविशेषेऽपि ‘आरोप्यकामः पथ्यमश्री-
‘स्वर्गकामो येनेत’ इत्यत्रैकस्य मानान्तरयोग्यत्वं नेतरस्येति स्वीकृतं तथा भूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादेर्मानान्तरगम्यत्वं ब्रह्मणस्त-
त्रैकगम्यतेति मन्वानः सन्नाह—आगममात्रेति । ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वं मानमाह—तथाचेति । ब्रह्मविषया मतिरा-
नापनेया नापनीया । न प्रापणीयत्वार्थः । यद्वा कुतर्केण नापनेया निरस्यता भवति किं त्वन्येनैवाप्येव वेदविदा प्रोक्ता ब्रह्म-
कलवसायिसाक्षाकाराय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति श्रुत्योर्वचनम् । क इह ब्रह्म व्यवहारभूमावद्धा साक्षादेदं कं
तस्यावोचत । छान्दसो दैर्घ्यलोपः । छन्दसि कालानियमाद्ब्रह्म प्रब्रूयादित्यर्थः । यतो यस्तात्पर्यसादात्मनः सकाशादिव विराडि
सृष्टिर्बभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोर्थः । प्रतीकतो दर्शितयोर्मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह—एते इति । ब्रह्मणस्तर्कयोग्य-
पौराणिकसंमतिमाह—अचिन्त्या इति । भावानामचिन्त्यत्वेन तर्कागोचरत्वेऽपि ब्रह्मणि किमायातमित्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमुदाहृत्य
अव्यक्तोऽयमिति । कथमविकार्योऽयमित्याशङ्क्य जन्ममरणयोर्मानाभावादित्याह—न म इति । तेषामीश्वरप्रभवमतिरिक्तत्वं
अव्यक्तमित्यर्थः । अतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वे सिद्धे कथं श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्याशङ्क्यमनुवदति—यदपीति । न

व्यतिरेकेण मननं विवक्ष्यच्छब्द एव तर्कमप्यादत्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् । नानेन मिषेण शुष्क-
तर्कस्यात्रात्मलाभः संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाधीयते । स्वप्नान्तवृ-
त्तान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं, संप्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना
संपत्तेर्निष्पन्नसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणान्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्ये-
वंजातीयकः । 'तर्कोप्रतिष्ठानात्' (ब्र० २।१।११) इति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्श-
यिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षते तस्यापि 'विज्ञानं
चाविज्ञानं च' इति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव

रत्नप्रभाख्या

पनेया न संपादनीया । यद्वा कुतर्केण न बाधनीया । कुतार्किकादान्येनैव वेदविदाचार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानायातुभवाय फलाय
वति । हे प्रेष्ठ, प्रियतमेति नञ्चित्तसंप्रति स्योर्वचनम् । इयं विविधा सृष्टिरेतः आसम्पत्ताद्भवत् तं को वा अन्दा साक्षाद्देद ।
ऽतु वेदमं, क इह लोके तं प्रवोचत् प्रावोचत् । छान्दसो दीर्घलोपः । यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं जन्म न विदुः, मम
वादिनो जन्माभावात् । मिषेण मननविधिब्याजेन । शुष्कः श्रुत्यनपेक्षः । श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषदोषस्यासंभा-
नादेर्निरासाय गृहीतः श्रुत्यनुगृहीतः । तमाह—**स्वप्नान्तेति** । जीवस्यावस्थावतो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसंभवि,
तत्राहिप्रमाणविरोधाद्ब्रह्मणश्चाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रौतार्थसंभावनायां, तन्निरासाय सर्वोत्पत्तवस्थासात्मनोऽनुगतस्य व्यभि-
चारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्वमसंस्पृष्टत्वमवस्थानां स्वाभाविकत्वे बह्वर्थाण्यवदात्मव्यभिचारायोगात् सुसुप्तिं प्रपञ्चप्रान्त्यभावे
तता सोम्य इत्युक्ताभेददर्शनाभिधृषपञ्चब्रह्मैक्यसंभवः, यथा घटादयो यद्भिन्नास्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जलादिस्य दित्तर्क आश्री-
त इत्यर्थः । इतोऽन्यादृशतर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चातुक्कलत्वात् तर्कणक्षेपावकाश इति भावः । ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेशः
संभूत इत्याह—**तर्कोप्रतिष्ठानादिति** । विप्रलम्भकत्वमप्रमापकत्वम् । यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगतश्चेतनत्वोक्तौ वि-
षयश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं सार्वभौमम् । तत्र । तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुत्येवैतन्माभिव्यक्तयन्निष्प्रपञ्चं योजयितुं शक्यत्वात् ।
यस्य त्विदं दूषणं वज्रलेपायते, प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासंभवादित्याह—**योऽपी-**

भामतीव्याख्या

णविषयविवेकतया तदितिकर्तव्यताभूतस्तदाश्रयोऽसति प्रमाणेऽनुप्राप्त्याश्रयस्याभावाच्छुष्कतया नाद्रिष्यते । यत्स्वागमप्रमाणा-
न्निद्राणविषेककलदविरोधो म मन्तव्य इति विधीयते । **श्रुत्यनुगृहीतेति** । श्रुत्याः श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतः ।
मुभवाङ्गत्वेनेति । मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषययानुभूतो भवतीति मननमुभवाङ्गम् । **आत्मनोऽनन्वागत-**
मिति । स्वप्नावस्थायामिरसंपृक्तत्वम् । उदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणसालक्ष्येऽपि कार्यस्य कथंचि-
त्त्वविभाजनाविर्भावान्यां विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम् । अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्घो-
त्तम् । नञ्चेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता संभविनी । चेतनस्य जगत्कारणस्य सुपुष्पाद्यवस्थान्तिव सतोऽपि चैतन्यस्या-
नैकवैतन्या शक्यमेव कथंचिद्विज्ञानात्मत्वं योजयितुमित्याह—**योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनेति** । परस्यैव त्वचे-

आनन्दगिरायव्याख्या

।सामर्थ्यात्तर्कमात्रस्य ब्रह्मण्यनुपवेशो विवक्षितः । श्रुत्यनुगृहीतस्य वेति विकल्प्याहं दूषयति—**नानेनेति** । मिषेण । मननविधिव्या-
। वावत् । अनुप्राप्तमाननीयतया निरालम्बनत्वं तर्कस्य शुष्कत्वम् । तत्र हेतुं वदन्दितीयमक्षीकरोति—**श्रुतीति** । श्रुत्यनुगृहीतो
स्तद्विषयासंभावनाद्विप्रतिबन्धप्रसंगेन ब्रह्मण्यनुभवाङ्गम् । तदननुगृहीतस्य निरालम्बनत्वाच्चोपपुञ्ज्यते । तथाच तर्कमात्रस्यावाप्रे-
कदेशेणस्य च श्रुतिद्वारातुपवेशविरोधात्तर्कगोचरत्वं मननविधानं चेत्यर्थः । श्रुत्याकाङ्क्षितं तर्कमेव मननविधिविषयमुदाहरति—
न्येनेति । सप्रमाणरितयोर्मिषो व्यभिचारादात्मनः स्वभावतस्तद्वाभावावस्थाप्राप्तयेन तस्य स्वतोऽसंपृक्तत्वम् । अतो जीवस्यावस्थान्तेन
प्रत्यमित्यर्थः । तथापि देहादितादात्म्येनात्मनो भानात्र निष्प्रपञ्चब्रह्मत्वेलाशङ्क्याह—**संप्रसादे चेति** । 'सता सोम्य तदा संप्रसो
स्ति' इत्येः सुपुते निष्प्रपञ्चसदात्मत्वावगमादात्मनस्तथाविधब्रह्मत्वसिद्धिरित्यर्थः । द्वैताग्रहिप्रत्यक्षादिविरोधाक्यमात्मनोऽद्वितीयब्रह्म-
त्वाङ्गत्वं तज्जलादिहेतुना ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावसिद्धेरव्यक्षादीनामपत्तत्वेवेदकप्रामाण्यादिविरोधात् कमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याह—
मिति । ब्रह्मणि सावकाशं तर्कं दर्शयित्वा श्रुत्यनुगृहीततर्कस्य तस्मिन्ननवकाशत्वं सूत्रकृतोऽपि संगतमित्याह—**तर्केति** । वि-
षयमर्थविरोधाव्यवसायकत्वम् । ब्रह्मणि निरालम्बनस्य तर्कस्याप्रपञ्चेः श्रुत्यनुगृहीतस्य प्रवृत्तावपि जगत्र ब्रह्मकार्यं चैतन्यमान-
त्वादित्यस्य श्रुत्यनुगृहीतत्वाभावात्तद्विरोधिना न प्रवृत्तिरित्युक्तम् । इदानीं घटः प्रकाशत इति प्रत्यक्षेण श्रुताभौषत्या च जगत्-
सुगमावगमादसिद्धं चैतन्येनानुगतत्वमित्याह—**योऽपीति** । अनाद्योऽनेन अस्तिमेवेति जगत्तत्त्वात्

वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह—यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणमभ्युपगम्येत तदपीतौ प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येशुद्ध्यादिरूपप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् । अपिच समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुपत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् । अपिच भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुपत्तावभ्युपगम्यमानायां सुकानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्यपीतिश्च न संभवति, कारणव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥ अत्रोच्यते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसमञ्जसमस्ति । यत्तावदभिहितं कारणमपि गच्छत्कार्यं कारणमात्मी-

रत्नप्रभाख्या

दिना । विस्तरेण चैतदिति । मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्याभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादि-
इति शङ्कायुक्तं व्याचष्टे—अत्राहिति । प्रतिसंसृज्यमानपदस्य व्याख्या—कारणेति । यथा जले लीयमानं लवणद्रव्यं
दूषयति तद्वदित्यर्थः । सूत्रस्य योजनान्तरमाह—अपिचेति । सर्वस्य कार्यस्यापीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
निरासाह—अपिचेति । कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणां सुप्ततौ तद्वदेव सुकानामुत्पत्तिप्रसङ्गादि-
इति शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह—अथेति । यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालवज्ज्याभावप्रस-
ङ्गं दूतापत्तेश्चासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति, कारणे लीनत्वात्, सृष्टादिषु
प्रवृत्तिवदिति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—नैवेत्यादिना । अपिगच्छत् लीयमानम् । विभागावस्था स्थितिकालः ।

भामतीव्याख्या

वनीयम् । अपि तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वर्तुमिति । एवं च कारणसत्त्वे कार्यस्य सत्ता न ततोऽप्येति कथं तदुत्पत्तेः
नि कारणे भवत्यसत् । स्वरूपेण तत्पत्तेः प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वास्यस्य न सतोऽस्तौ बोधयतिरिति
ः सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । असावन्नस्य विभज्यते—अत्राह
यदि स्थौल्येति । यथा हि यूषादिषु हिहृतेष्ववादीनामविभागलक्षणे लयः स्वगततरसादिभिर्पूर्वं रूपयत्नेन ब्रह्मणि
गतिर्निमित्तं जगद्विद्यमानमविभागं गच्छद्ब्रह्म स्वधर्मेण रूपयेत् । न चान्यथा लयो लोकसिद्ध इति भावः । कल्पान्तरेणासाम-
ह—अपि च समस्तस्येति । नहि समुद्रस्य फेनोर्भिवुद्बुदादिपरिणामे वा रज्ज्वां सर्पधारादिविभ्रमे वा नियमो दृष्टः ।
हि कदाचित्फेनोर्मिरूपेण परिणमते कदाचिद्बुद्बुदादिना, रज्ज्वां हि कश्चित्सर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्वरेति । नच क्रमनि-
र्गम्यतः भोग्यादिविभागा नियमः क्रमनियमश्चासमञ्जस इति । कल्पान्तरेणासामञ्जसमाह—अपिच भोक्तृणामिति ।
न शङ्कापूर्वमाह—अथेदमिति ॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्—न तु दृष्टान्तभावात् । नाविभागमात्रं लयोऽपि तु कारणे

आनन्दगिरियव्याख्या

ह-विस्तरेणेति ॥ ७ ॥ जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वमभ्युपगमादशुद्धयति—अपीताविति । पूर्वपक्षसूत्रं व्याकरोति—अत्रे-
॥ जगतो ब्रह्मकारणत्वं सत्यमर्थः । तमेवोक्तिप्रकारं प्रकटयति—यदीति । अशुद्धत्वादीनादिशब्देन रागेन्द्रादिग्रहणम् ।
विलय तत्पदं कार्येण संबध्यते । प्रतिसंसृज्यमानमित्यस्यार्थमाह—कारणेति । यथा क्षीरे संसृज्यमानमुदकं स्वधर्मेण क्षीरं
यथा वा लवणमुदके संस्वह्यमानमुदकं दूषयेत्तथा कार्यमपि कारणे युज्यमानं स्वधर्मेण कारणं दूषयतीत्याह—कारणमिति ।
तन्ममेवमेव ब्रह्मणः स्वीकृते फलितमाह—इत्यपीताविति । सूत्रस्य व्याख्यान्तरमाह—अपिचेति । सर्वस्य कार्यस्य प्रलये
दिकल्पस्य प्रसङ्गाद्युक्तिर्भागेनोत्पत्तौ हेत्वभावात्तदप्राप्तिरित्यसमञ्जसमित्यर्थः । प्रकारान्तरेणासामञ्जसमाह—अपिचेति । कर्मा-
निरवत्पत्तिनिमित्तानां लये सत्यपीति यावत् । प्रलयावस्थायां कर्मादिप्रलये निमित्तमन्तरेणापि पुनर्भोक्तृणां सुप्ततौ तद्वदेव सुका-
न्तरेणैवमसमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह—अथेति । स्थिताविवेक्यपक्षः । ब्रह्मादिनामित्य-
नरं सूत्रविशेषमपीत्युक्तम् । यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तदा स्थितिकालवज्ज्याभावप्रसङ्गादसमञ्जसमेवेदं ब्रह्मकारणत्व-
॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—अथेति ।

येन धर्मेण दूषयेदिति, तद्दूषणम् । कस्मात् । दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणम-
पिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विका-
विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण
संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवी-
विकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न
कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति । अपीतिरेव हि न संभवेद्यदि कारणे कार्यं स्वधर्मैरेवावतिष्ठेत् । अन्य-
त्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वं 'आरम्भणशब्दादिभ्यः'
इति वक्ष्यामः (ब्र० सू० २।१।१४) । अत्यल्पं चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कार-
संसृजेदिति । स्थितावपि समानोऽयं प्रसङ्गः, कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् । 'इदं सर्वं यदय-
मात्मा' (बृ० २।४।६), 'आत्मेवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५।२), 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' (मु० २
२।११), 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा० ३।१।४।१) इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि
कालेषु कार्यस्य कारणानन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्वर्माणं चाविद्याव्यारो-
पितत्वाच्च तैः कारणं संसृज्यत इति, अपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो य-
स्यं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते, अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मा
संसारमायया न संस्पृश्यत इति । यथा च स्वप्नदृशेकः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यत इति
प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वात् । एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽप्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारी

रजप्रभाष्याख्या

त्वत्पक्षस्येति । मधुरजलं लवणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः । किंच दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्याल्लवणवदित्याह—अपीतिरेवे-
असति कार्यं तद्वर्मेण कारणस्य योगो न संभवति । धर्मसत्त्वे धर्माणामप्यसत्त्वादिति भावः । ननु सत्कार्यवादे लयेऽपि
कारणभेदेन सत्त्वादूषकत्वं स्यादित्यत आह—अनन्यत्वेऽपीति । कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदाच्च त्वधिष्ठानस्य क-
कार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्योत्पद्यकसत्त्वादित्यर्थः । किंचापीताविति विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्ध्या समापत्ते—अत्यल्पं चे-
परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे—अस्ति चेति । मायाव्यनुपादानमित्युक्त्या दृष्टान्तान्तरमाह—यथे-
अस्त्येव स्वप्नकाले दृष्टः संसर्ग इत्यत आह—प्रबोधेति । जाग्रत्सुषुप्तयोः स्वप्नेनात्मनोऽस्पर्शात् तत्कालेऽप्यस्पर्श इ-
यद्यस्य जीवस्यावस्थामिरसंसर्गस्तदा सर्वज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । यद्वा जगज्जन्मस्थि-
भामतीव्याख्या

कार्यस्याविभागः । तत्र च तद्वरीरूपेण सन्ति सहस्रं दृष्टान्ताः । तव तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मरूपेण न दृष्टान्तलो-
त्यर्थः । स्यादेतत् । यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मरूपेण कारणस्येत्यत आह—अनन्यत्वेऽपीति ।
रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिर्न च शुची रजतमेवमिदमपीत्यर्थः । अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि
कारणादभेदमभिदधती श्रुतिरनतिशङ्कनीया सर्वत्रैव वेदवादिभिः, तत्र स्थित्युत्पत्त्यर्थः परिहारः स प्रलयेऽपि समानः कार्यसा-
मारोपितत्वं नाम, तस्माच्चापीतिमात्रमनुयोप्यमिलाह—अत्यल्पं चेदमुच्यत इति । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः ।
च स्वप्नदृशेक इति । लौकिकः पुरुषः । एवमवस्थात्रयसाक्ष्येक इति । अवस्थात्रयमुपस्थितिप्रलयाः । कल्पान्तो

आनन्दगिरियव्याख्या

मवतार्य व्याचष्टे—तद्दूषणमिति । दृष्टान्तानेव विभजते—तद्यथेति । विभागावरथा स्थितिकालः । पुनरिति प्रलयकालं
चतुर्विधो भूतग्रामो जराजुषाण्डखेदजोद्भिरूपो भूतसमुदायः । अनेकदृष्टान्तोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थम् । परपक्षस्यापि कश्चि-
भविष्यतीत्याशङ्क्याह—स्वल्पक्षयेति । क्षीरनीरादीनामकार्यकारणरूपत्वात्कारणे कार्यलये दृष्टान्तत्वात्सिद्धिरिति भावः । किंच
कार्यधर्मस्यैतौ कार्यस्यापि धर्मिणः स्थितेलेयासिद्धिः कारणाश्रयत्वेन च तदवस्थाने स्फटिकलैल्लवचत्वादीर्भातिः स्यादित्याह—
रेवेति । ननु प्रलयकाले कार्यधर्मक्षेत्रावतिष्ठेरत्र तर्हि कारणधर्मो अपि तिष्ठेयुस्तयोरभेदात्, तत्राह—अनन्यत्वेऽपीति ।
भेदोपेतस्य तत्त्वं न विपरीतमित्यर्थः । किंच कार्यमात्मीयेन धर्मेण कारणं दूषयतीत्यत्रापि त्रिष्वप्यनन्यधर्मकमिलाह—अत्यल्पं
विशेषणवैयर्थ्यं हेतुमाह—स्थिताविति । प्रमङ्गसाम्ये हेतुः—कार्येति । अभ्युपगमस्य मानमूलतां दर्शयति—इदमिति ।
दूषणान्तरमेवेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । कार्यस्याविधया विषयमानत्वात्तेन कारणस्य वस्तुतोऽस्पर्शश्च दृष्टान्तमाह—अस्ति चेति ।
विनो वस्तुत्वेऽपि तदीयमायया अवस्तुत्वादिति हेतुमाह—अवस्तुत्वादिति । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमिति । एकोऽप्य-
मन्त्रावस्थात्रयसाक्ष्येति शब्दः । मायाविनो मायां प्रत्यनुपादानत्वाभेदमनुरूपमुदाहरणमित्याशङ्क्याह—यथा चेति । एकोऽप्य-

न संस्पृश्यते। मायामात्रं ह्येतद्यत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्विज्जिज्ञाचार्यैः—‘अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनि-
द्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा’ (गौडपा० कारि० १।१६) इति । तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि
कार्यस्यैव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः
पुनर्विभागोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति । अयमप्यदोषः । दृष्टान्तभावादेव । यथा हि
सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः
प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति । श्रुतिश्चात्र भवति—‘इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य
न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो
वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति’ (छा० ६।९।२, ३) इति । यथा ह्यविभागेऽपि
परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितो दृश्यते, एवमपीता-
वपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः ।
सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जग-
दपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेति, सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः । तस्मात्सम-
ञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥ ९ ॥

रत्नप्रभायाख्या

भरस्यावस्थात्रयम् । तदसङ्गित्वे वृद्धसंमतिमाह—अत्रोक्तमिति । यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले प्रबुध्यते मायानिद्रां त्यजति
दा जन्मलक्षस्थित्यवस्थाशून्यमद्वैतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । फलितमाह—तत्रेति । द्वितीयमसामञ्जसमन्यूनं तैवेव
द्रेण परिहरति—यत्पुनरिति । सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह—श्रुतिश्चेति । सति ब्रह्मण्येकीभूय न
दुरित्यज्ञानोक्तिः । इह सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन जालादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनरुत्थानकाले तथैव भवन्तीति वि-
गोक्तिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागशक्त्यज्ञानसत्त्वेऽपि सर्वप्रलये तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह—यथा हीति । यथा सुषुप्तौ
मात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेतुज्ञानशक्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसंबन्धात्पुनः सृष्टि-
भागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्तत्त्वबोधोभावात् स्वप्नवदवाधितो दृश्यते, अतः
यदंशनात्कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्यज्ञानशक्तिनियमात्पुनर्जन्मनियम इति भावः । एतेनेति ।

भामतीव्याख्या

ये कृपांतरेण दृष्टान्तभावं परिहारमाह—यत्पुनरेतदुक्तमिति । अविद्याशक्तेर्नित्यतादुत्पत्तिनियम इत्यर्थः । एतेनेति ।

आनन्दगिरीयव्याख्या

समस्तनिरूपणा माया जागरादावनुवर्तमाना दृष्टेति भावः । चेतनोपादानत्वानुगुणं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ।
स्थाययुत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपम् । स्वप्नदृशः स्वप्नदर्शनं मायामात्रमिति वस्तुतस्तेनास्पर्शोऽपि परमात्मनोऽवस्थाप्रत्येकं संस्पर्शो
रसस्य वस्तुत्वादित्याशङ्क्याह—मायामात्रमिति । अत्रापि सूत्रस्य विधान्तरेण योजनां विवक्षित्वेति शब्दः । परमा-
त्मे वस्तुतोऽवस्थात्रयासंबन्धे वृद्धसंमतिमाह—अत्रेति । यदेत्याचार्यप्रतिबोधनावस्थोक्तिः । अजमित्युत्पत्त्यवस्थया स्पष्टशून्यत्व-
द्रमिति लयावस्थयाऽस्वप्नमिति स्थित्यवस्थया चेति विवेक्तव्यम् । अद्वैतमिति पूर्णतोक्तिः । परस्यावस्थात्रयासंबन्धे फलितमाह—
ति । उक्तमसामञ्जस्यान्तरमनुवदति—यत्पुनरिति । न त्वित्यादिपुत्रेण परिहरति—अयमपीति । दृष्टान्तभावेन विभजते—
। हीति । मिथ्याज्ञानस्य । मिथ्याभूतस्याज्ञानस्येति यावत् । दृष्टान्ते संप्रतिपत्त्यभावं गन्तव्यं प्रत्याह—श्रुतिश्चेति । सुषुप्तिसमये
परोक्षज्ञानसद्भावस्य च श्रुतत्वेऽपि कथं सति संपन्नस्य पूर्ववत्पुनर्विभागोत्पत्तिरिति शङ्कायाह—त इहेति । सुषुप्तादयस्तच्छब्देन
प्रत्यते—इहेति । पूर्वबोधोदरुक्तिः । यद्यदिति कर्माद्यजितं जातिविशेषरूपयुक्तम् । तदा भवन्तीत्युत्तरप्रबोधोदरुक्तीति तावसानुसा-
प्रवणम् । ननु न किंचिद्वेदमित्युत्थितेन पराश्रय्यमानाज्ञानस्य सुषुप्ते सत्त्वात्पुनः प्रबोधे पूर्ववदुत्थानं युक्तम् । प्रलये तु तथा-
ज्ञानसद्भावे मानाभावानुक्तो विभागोत्पत्तिर्नियम्यते, तत्राह—यथा हीति । तत्त्वज्ञानपर्यन्तं विभागव्यवहारस्याव्याहतत्वे दृष्टा-
ह—स्वप्नवदिति । सुषुप्तिवस्थायां परस्परिज्ञाते ब्रह्मणि समस्तस्य कार्यजातस्य लीनत्वेऽपि लयस्याविद्याशेषवत्पुनरुत्पत्तितावुत्तर-
प्रवस्थायां संपुष्पाविद्यानिमित्तो विभागव्यवहारः स्वप्नावस्थायां यथा तत्त्वज्ञानमभाधितोऽभ्युपगम्यते । तथा प्रलयावस्थायामपि
पराशक्तिर्विभक्तकार्यलयावस्थाया मिथ्याज्ञानादुत्पत्तिविद्याप्रतिबद्धा तच्छेषैवानुमास्यते । विमतो लयः सावशेषः, तत्त्वज्ञानानधीनलयावस्था,
लयावस्था । यथा चाविद्याशक्त्योक्तनित्यतादुत्पत्तिनियमितीत्यर्थः । असामञ्जस्यान्तरमुक्तमिति देशेन शिथिल्यति—एतेनेति । अविद्याशक्ति-
मिति ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः । कथमित्युच्यते । यत्तावदभिहितं विलक्ष-
णत्वाच्चेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतत्, शब्दादिहीनाप्रधा-
नाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् । अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः
प्रागुत्पत्तेरस्तकार्यवादप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि
समानः । तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादान-
मिदमस्येति प्राक्प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते
कारणाभावात् । विनैव कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्ब-
न्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत् । ये नापद्यन्ते तेषां प्राधा-
नकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदो-
षतामेवैषां द्रढयति । अवश्यप्राश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् । यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षाभान्नविन्य-

रत्नप्रभाष्याख्या

जन्मकारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्माभिस्तन्निरासप्रयासः कार्य इत्याह
स्वपक्षेति । सूत्रं व्याचष्टे—स्वेति । प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेयुः । अत एवेति । सत्यकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वाग्रे
सांख्यस्यैवायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यम् । ‘अपीतौ’ इति सूत्रोक्तदोषचतुष्टयमाह—तथाऽपीताववि-
कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्वप्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नैलनियमः । बद्धमुक्तव्यवस्था च । यदि व्यव-
मुक्तानां भेदाः संघातविशेषाः प्रधाने लीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न लीयन्त इत्युच्यते तर्ह्यलीनानां पुरुषवत्कार्यं
व्याघात इत्यर्थः ॥ १० ॥ किंच तर्कस्य संभावितदोषत्वात्तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयो न बाध्य इत्याह—तर्काप्रतिष्ठा

भामतीत्याख्या

मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, कारणाभावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्र
च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समूलपातं निहतत्वादिति ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं तावत्समानमेव
पक्षयोः । प्रागुत्पत्तेरस्तकार्यवादप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति यद्यप्युपरिष्ठात्प्रतिपादयिष्यामस्त-
गुडजिह्विकया समानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यम् । इदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखोपादानं क्लेशकर्माशयादीदमस्येति ।
ममन्यत् ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानादपि । केवलगमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रतर्काविषये न सांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण ।

आनन्दगिरियव्याख्या

॥ ९ ॥ स्वपक्षे विलक्षणत्वाददोषान्परिहृत्य ‘यश्चोभयोः’ इत्यादिन्यायादनुज्ञाव्यवमेव तेषामित्याह—स्वपक्षेति । सूत्राश्रायाणि व्याचष्टे
स्वपक्षे चेति । तथा च वादिनं प्रत्यनुज्ञाव्यता तेषामिति शेषः । ब्रह्मवादिन्युक्तानां विलक्षणत्वादीनां प्रधानवादिनि प्रसङ्गाभावात्
साधारण्यमिति शङ्कते—कथमिति । प्रधानवादिनि दोषसाम्यमापादयितुमारभते—उच्यते इति । उक्तप्रकारमेव प्रकटयित्वा
त्वादित्यत्रोक्तमनूष साम्यमाह—यत्तावदिति । ‘असदिति चेत्’ इत्यत्रोक्तस्यापि दोषस्य साधारण्यमाह—अत एवेति । अतःशब्दे
श्वेक्यनं विलक्षणेत्यादि । न हीदं कार्यं कारणेन विलक्षणं लक्ष्यमाणं कारणात्मना प्रागवस्थायां स्थापनमिति, विरोधात् । नापि स्वै-
त्मना कार्यं प्रागुत्पत्तेर्वर्तिनं पारयति प्रत्यवस्थातिप्रसङ्गात् । तेन प्रागसदेव कार्यं भवन्तेऽपीत्यर्थः । अपीतिसूत्रोक्तमसामञ्जसं परस्मै
प्रसज्यति—तथेति । यत्तु समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियामकाभावाच्चेत्कुणां भोगस्य च विभागनोत्पत्तिर्न प्रा-
प्तीति, अत्राह—तथा मृदितेति । उपादानं सुखादिकारणं क्लेशकर्माशयादि । यत्तु भोक्तृणां परेणाविभागं गतानामित्यादि, तत्र
विनैवेति । प्रतिपुरुषं प्रतिनियतान्भेदाविधाय साधारणानामेव भेदानां प्रलयाभ्युपगमात्प्रतिप्रसक्तिरिति चोदयति—अथेति । ये
पुरुषं प्रतिनियता भेदास्ते नित्याः स्युरनित्या वा । नित्यत्वे पुरुषेषु युगेषु वान्तर्भावान्न प्रतिपुरुषं प्रतिनियमस्तदात्मत्वात्तत्साधारण्य-
अनित्यत्वे प्रधानकार्यत्वस्यावश्यकत्वात्तेषामपीतावविभागानापात्तिरयुक्तेति परिहरति—ये नापद्यन्त इति । विलक्षणत्वादीनां साधा-
रकलितमाह—इत्येवमिति । तर्हि दोषसाम्यान्नान्यतरपक्षस्यादितेत्याशङ्क्यासत्यपक्षे परिहारस्योक्तत्वात्नैवमित्याह—इत्यदोषात्
॥ १० ॥ विलक्षणत्वादितर्कावस्थेन ब्रह्मकारणवादप्रतिक्षेपासंभवे हेत्वन्तरमाह—तर्काप्रतिष्ठानादिति । सौत्रमपि पदं व्याकरोति

नास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति । उपप्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोपप्रेक्षितान्तर्का अभियुक्तैरैस्स्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते । तैरप्युपप्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽस्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुं, पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य चान्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत । एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव । प्रसिद्धमाहात्म्यानुमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथोच्येतान्यथा वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् । एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्कणैव प्रतिष्ठाप्यते । केवाचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतोऽप्यध्वनिः सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यग्दर्शनिर्धारणं तर्कणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवं मन्यते—‘प्रत्यक्षमनुमानं

रत्नप्रभायाख्या

मिति । पुरुषमतीनां विचित्रत्वेऽपि कपिलस्य सर्वज्ञत्वात्तदीयतर्कं विश्वास इति शङ्कते—अथेति । ‘कपिलो यदि सर्वज्ञः पादो नेति का प्रमा’ इति न्यायेन परिहरति—एवमपीति । सूत्रमध्यस्थशङ्काभागं व्याचष्टे—अथोच्येतेति । विलक्षणद्वितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षवर्मासंपन्नः कश्चित्तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोऽप्रतिष्ठितः तर्कजातीयत्वात् विलक्षणत्वादिवदित्यत आह—नहीति । तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा । आद्येऽत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाद्यभिचारः । द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिधानाह—एतदपीति । त्वानागतपाक इष्टसाधनं, पाकत्वात्, अतीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसाधनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रष्टव्याह—सर्वतर्केति । अथा विषयः पाकभोजनादिविषयभक्षणादिश्च, तत्सामान्येन पाकत्वादिनागतागताविषये पाकादौ सुख-खहेतुत्वानुमित्या प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः । किंच पूर्वोत्तरभीमासंयोज्यतर्कणैव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमानत्वात्तर्कः प्रतिष्ठित आह—श्रुत्यर्थेति । मनुरपि केवाचित्तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह—मनुरिति । धर्मस्य शुद्धिधर्माद्वेदिनिर्णयः । कस्य-

भामतीध्याख्या

सर्वाभ्यो येन प्रधानादिस्तिष्ठिर्भवेत् । शुकतर्को हि स भवत्यप्रतिष्ठानात् । तदुक्तम्—‘यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलेनानुमितः । भिद्युततरंगैरन्यथेवोपपाद्यते ॥’ इति । नच महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्किकाणां यो विमतिर्निरस्येति । सूत्रे शङ्कते—अन्यथानुमेयमिति चेत् । तदिमज्जेत—अन्यथा वयमनुमास्यामहे इति । त्वमानामन्यभिचारणेतुमानन्यभिचारः शङ्कनीयः, प्रत्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात् । तस्मात् स्वाभाविकप्रत्यक्षवैज्ञानसंरूपे निपुणेनानुमाया भवितव्यं, तत्तथाप्रयूहं प्रधानं सेत्स्यतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठा स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽनुमेयः, तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह—नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एवेति । अपि च प्रतिष्ठायाम् सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः । नच श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय इत्याह—सर्वतर्कोप्रतिष्ठायाम्

आनन्दगिरियव्याख्या

तत्राह—पुरुषेति । औत्प्रेक्षिततर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेतुमाह—उपप्रेक्षाया इति । तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं विवृणोति—नहीति । पुरुषमतीनामनेकरूपत्वेऽपि कपिलादौ पुरुषविशेषे माहात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदीयतर्कः प्रतिष्ठितो न भवतीति शङ्कते—अथेति । तद्वदोपप्रेक्षाया व्याप्तिमनुसंधायासादृश्येति । तथा च विलक्षणत्वादीनां व्यभिचारिणामसाधकत्वेऽपि व्याप्तिमतस्तर्कस्य साधकत्वसिद्धिः । सोऽपि तर्कस्तर्कत्वादप्रतिष्ठितः स्यादित्याशङ्क्य सर्वस्य वा तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं कस्यचिदेति विकल्प्यां दूषयति—नहीति । हेतुमाह—एतदपीति । तदेव स्पष्टयति—केवाचिदिति । यस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वसाधकः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमे कुतः तर्कप्रतिष्ठितत्वं, तदुपपादके तर्के तदभावात् । द्वितीयेऽपि कुतः सर्वतर्कोप्रतिष्ठितत्वं, तत्प्रसाधकतर्कस्यैवाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । लोकव्यवहारोपपादयति प्रतिष्ठितत्वं तर्कस्याख्येयमित्याह—सर्वेति । तदेवोपपादयति—अतीतेति । अथा प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारविषयत्वसाधनान्यभिचारिणामन्यभिचारः शङ्कनीयः । अननुभूते व्यवहारविषय इति यावत् । अनुभूतैषानिष्टसाधनजातीयसंदर्शनात्तस्यापि स मीहितसाधन-समीहितसाधनत्वं वानुमाय लोकस्तत्र प्रवर्तते ततो वा निवर्तते । तदेवं लोकयात्राशुद्धहन्नुमानास्यस्तर्को नाप्रतिष्ठितो भवितुमर्हतीति । ननु लोकयात्रा यथाकथंचिदप्रतिष्ठितेनाप्रतिष्ठितेन वा तर्केण निर्वहति, तस्यादृष्टत्वादेव दुर्निवारत्वात् । वेदार्थनिर्णयानुपयोगितायां व्याप्तिप्रतिष्ठितत्वं वैदिकरुच्यते, तत्राह—श्रुत्यर्थेति । पूर्वोत्तरतत्त्वप्रणयनानुपपत्त्या तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमेष्टव्यम् । नहि प्रतिष्ठिततर्कोऽन्यतरेण तन्त्रायां वाक्यार्थनिर्धारणसिद्धिरिति भावः । न केवलं लौकिकवैदिकव्यवहारात्तत्पत्तिरेव तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वं मानं किं च न मन्यते ।

च शास्त्रं च विविधागमम् । अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥' इति । 'आर्षे धर्मे देशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्कैणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥' (१२।१०५, १०६) । च श्रुत्वा । अयमेव तर्कस्यालंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवं हि सावधतर्कपरित्यागेन निश्चित्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । नहि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किं दस्ति प्रमाणम् । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेत्, एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्व द्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषो दनिर्माक्षस्तर्कस्य । नहीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमशक्यम् । रूपाद्यभावादि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चाचाम । अपिच सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च सम्यग्ज्ञानमेकावस्तुतन्त्रत्वात् । एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः । लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते यथाग्निरुष्ण इति । तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । त

रत्नप्रभाष्याख्या

चित्तकस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति—अयमेवेति । सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायाम् पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षे तिस्रान्ततर्कौऽप्यप्रतिष्ठितः, तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तमुपहसति—नहीति । कचित्तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कारणतर्कस्य स्वातन्त्र्यं नास्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे—यद्यपीत्यादिना । अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वम् । जगत्कारणस्य याथात्म्यमद्वयत्वम् । मुक्तिनिबन्धनं मुक्त्यालम्बनम् । ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वं दर्शयति—रूति । अविमोक्षो मुक्त्यभाव इत्यन्तरमाह—अपिचेत्यादिना । एकरूपवस्तुज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वात् स्यादित्यत आह—तत्रैवं सतीति । तर्कोत्थज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वम् । सम्यग्ज्ञाने विप्रतिपत्त्यर्थं

भासतीत्याख्या

चेति । अपि च विचारात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राद्वन्तमनुजानाति । सति चैव पूर्वपक्षविषये तर्कः हि ते प्रवर्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तेः । तदिदमाह—अयमेव च तर्कस्यालंकार इति । तामिमांशाङ्कां सूत्रेण परिहृत्य एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । न वयमन्यत्र तर्कप्रमाणायामः, किंतु जगत्कारणतत्त्वे स्वाभाविकप्रतिबन्धवत् लिङ्गमिति साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं, तदप्रतिष्ठादोषाच्च मुच्यत इति । कल्पान्तरेणानिमोक्षपदार्थमाह—अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्षः । भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य । वैदिकं चेदं चेतनजगद्विषयं विज्ञानं वेदोत्थतर्कैकतर्कितव्यतां वेदजनितं व्यवस्थितम् । वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तानि

आनन्दगिरियव्याख्या

तत्र शास्त्रं निर्धारितशक्तितात्पर्यवदव्यवधानेनोपयुक्तं, प्रत्यक्षानुमाने तद्व्यवधानेनेति विभागः । अत्रानुमानं चेत्येतदुपजीव्यम् । धर्मोपदेशो भन्त्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतं धर्मशास्त्रम् । वेदशास्त्राविरोधिनेति विशेषणाद्धर्मनिर्णये शुभकतर्कानुपवेशो वेति तम् । धर्मशास्त्राच्च साधारणाद्ब्रह्मापि गृहीतम् । सर्वस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वपक्षमेवं दूषयित्वा कस्यचिदप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति—मेवेति । तदेवोपादयति—एवं हीति । तर्को हि विचारात्मकस्तर्कितपूर्वपक्षप्रतिक्षेपमुत्वेन तर्कितसिद्धान्ताभ्युपगममूलम् । स पक्षविषये तर्कं प्रतिष्ठारहिते सति प्रवर्तते, तदप्रतिष्ठितत्वाभावे विकलतया विचाराप्रवृत्तेरित्यर्थः । पूर्वतर्कवद्वत्तर्कस्यापि तर्कत्वात् प्रतिष्ठितत्वमनुमेयमित्याशङ्क्याप्रतिष्ठितत्वे तर्कस्य मूलशैथिल्यादि प्रयोजकं न तर्कत्वमिति मत्वाह—नहीति । अन्येत्यादिदोषोक्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । सर्वतर्काप्रतिष्ठायाम् दुरुपपादनात्किञ्चित्तर्काप्रतिष्ठायाम् गुणत्वादित्यर्थः । परिहारमवतारयति—एवमपि प्रतिष्ठितोऽपि कश्चित्तर्कोऽस्तीति वा जगत्कारणविषयस्तर्कस्तथेति वा साध्यते । तत्राद्यमङ्गीकरोति—यद्यपीति । द्वितीयं दूषणं तथापीति । जगत्कारणमपि कार्यलिङ्गकानुमानगोचरतया तर्कगम्यमित्याशङ्क्य कारणमात्रस्य तद्वत्त्वेऽपि तद्वत्तत्वादिदोषोक्तः तद्वत्त्वेत्याह—नहीति । अतिगम्भीरत्वमागमातिरेकिमानायोग्यत्वम् । भावयाथात्म्यं कारणगतमद्वितीयत्वम् । मुक्तिनिबन्धनं परमानन्दिकतानात्वम् । यदुक्तमतिगम्भीरत्वं तदेव प्रागुक्तं सारयुक्तपण्यदयति—रूपादीति । एवमपीत्यादिभागं विधान्तरेण व्याकृतं गम्यते अपिचेति । तर्कप्रतिष्ठितत्ववादिनापि तार्किकं वा वैदिकं वा ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितमिति विकल्प्यां दूषयितुं संप्रतिपक्षमप्युपायं सम्यगिति । तस्य तर्कसमुत्पत्त्यासंभवं वक्तुमेकरूपत्वमाह—तत्रेति । वस्तुतन्त्रत्वेऽपि स्थाणुपुरुषविषयज्ञानवदनेकरूपत्वमाशङ्क्य एकरूपेणेति । नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं वस्तुतन्त्रं किंतु पुरुषतन्त्रमिति भावः । ऐकरूप्येऽपि वस्तुनस्तस्य आनिविकल्पसंस्थेयानेकरूपानीत्याशङ्क्याश्रयैष्यज्ञानवदेकरूपवस्तुविषयमेव सम्यग्ज्ञानमित्याह—तद्विषयमिति । मोक्षसाधनसम्यग्ज्ञानत्वोक्तौ

ज्ञानात् त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । यच्च केनचित्तात्किंकेणोदमेव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपादितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके । कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् । नच प्रधानवादी तर्कविदा-मुत्तम इति सर्वैस्तात्किंकेः परिगृहीतो येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । नच शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्तात्किंका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थ-विषया सम्यग्ज्ञातिरिति स्यात् । वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थ-विषयत्वोपपत्तेः । तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तात्किंकेरूपहो-तुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् । अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञान-त्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत । अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

बाधोऽसि परमाण्वादिमतेर्नो वा यतः पटः ॥ न्यूनतन्तुभिरारम्भो दृष्टोऽतो बाध्यते मतेः ॥ १ ॥
शिष्टादपि स्मृतिस्त्यक्ता शिष्टस्यक्तमतं किमु ॥ नातो बाधो विवर्तं तु न्यूनतन्तुवियमो नाहं ॥ २ ॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वाद्भूततर्कबलोपेतत्वाद्देवानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदं-

रत्नप्रभाख्या

यः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत्तर्कप्रभवं कथं सम्यग्ज्ञानं भवेदिति योजना । ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात्तज्ज्ञानं सम्य-
त्वाशङ्क्य हेतुसिद्धिमाह—**नच प्रधानेति** । ननु सर्वैस्तात्किंकेमिलित्वा निश्चिततर्कौत्था मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह—**नच
त्यन्त इति** । तस्मात् तर्कौत्थज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदान्तसमन्वयबाधो न युक्तः, तद्बाधे सम्यग्ज्ञानालाभेनानिमोक्ष-
सङ्गादिति सूत्रार्थमुपसंहरति—**अतोऽन्यत्रेति** । समन्वयस्य तर्केणाविरोधे फलितमधिकरणार्थमुपसंहरति—**अत
आगमेति** ॥ ११ ॥ ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः । स किं यद्विभु तत्र द्रव्योपादानमिति वैशेषिका-
त्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे सांख्यब्रह्मज्ञानं तर्काकुशलमतिवैशिष्ट्ये वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेस्तदीयन्यायस्य
वाधितत्वादिरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽतिदिशति—**एतेनेति** । फलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योपदेशास्तात्किंकेमत-
पातिदेशः किमिति कृतो वैपरीत्यस्यापि संभवादित्याशङ्क्य पूर्वोत्तराधिकरणयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह—**वैदिकस्येति** ।

भामतीव्याख्या

योगे विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्धारणकारणाभावाच्च न ततस्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम् । असम्यग्ज्ञानाच्च न संसाराद्विमोक्ष-
रूपः ॥ ११ ॥ **एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः** । न कार्ये कारणादभिन्नमभेदे कारणरूपत्वं कार्यत्वावुपपत्तेः,
शौर्यार्थानुपपत्तेश्च । अभूतप्रादुर्भावनं हि तदर्थः । न चास्य कारणत्वमेव किंचिदभूतमस्ति, यदर्थमयं पुरुषो येतत् । अभिव्यक्त्यर्थ-
मिति चेत्, न । तस्या अपि कारणत्वमेव सत्त्वात्, असत्त्वे वाभिव्यक्त्यस्यापि तद्वत्प्रसङ्गेन कारणत्वव्याघातात् । नहि
व तदानीमिवास्ति नास्ति चेति युज्यते । किं चेदं मणिमन्त्रौषधमिन्द्रजालं कार्येण शिथितं यदिदमनातानिरुद्धातिशयमव्यवधान-

आनन्दगिरियव्याख्या

तात्किं ज्ञानं प्रकटयति—**यद्वीति** । व्युत्थापनं बाधनम् । सत्यां विप्रतिपत्तौ फलितमाह—**कथमिति** । एकरूपेणानवस्थितोऽर्थो
यो यस्य ज्ञानस्य तत्तथा । प्रधानमज्ञावादिनः सर्वोच्छ्रुतया सर्वैरिष्टत्वात्तुद्वेक्षिततर्कप्रसृतं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—
यति । तैरपरिगृहीतत्वेऽपि तन्मतविनासेन प्रधानवादिना स्वमतस्य स्थापितत्वात्तत्त्वेवादेयत्वं सर्वतात्किंकेमतमित्याशङ्क्याह—**न
शक्यन्त इति** । एकरूपो योऽसावेकार्थः सांख्यैरुक्तस्तद्विषयेति यावत् । तर्कौत्थज्ञानं मोक्षहेतुरिति यक्षं प्रतिक्षिप्य वैदिकज्ञानं तथैव-
रुतं वेदाधेयं वेदविदां विवादात्तज्ज्ञानमपि ज्ञानभेकरूपं न भवतीत्याशङ्क्याह—**वेदस्येति** । स हि स्वसामर्थ्यादेकरूपार्थीप्रसव-
ः पुरुषमतिदोषात्तन्वया प्रतिभासत इत्यर्थः । वैदिकस्य ज्ञानस्यासम्यग्ज्ञानालाभावात्तात्किंकासिद्धिरिति सूत्रावयवार्थमुपसंहरति—**अतोऽन्यत्रेति** । तर्कावष्टम्भेन
पि प्रत्यवस्थानासंभवं प्रसाध्य प्रकृतमधिकरणार्थमुपसंहरति—**अत आगमवशेनेति** ॥ ११ ॥ समन्वयस्य सांख्यन्यायाविरोधेऽपि
अन्यादादिभिर्ब्रह्मातिवित्यायविरोधान्नसौ सिध्यति तेषां तात्किंकेलेन प्रसिद्धत्वात्तदीयन्यायानामावाध्यादित्याशङ्क्य तन्निरासाद्योक्त्या-
तिदिशति—**एतेनेति** । अतिदेशत्वादुपदेशवत्त्वादादिसंगतिचतुष्टयं फलभेदश्च । चेतनाद्रूपो जगत्सर्वं ब्रुवन्समन्वयो विषयः । सकिमी-
तद्रव्योपादानं, व्यापित्वात्, दिगादिबदित्यादिना तात्किंकात्यायेन तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वोत्तराधिकरणयो-

त्वं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकुं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भणशब्दस्तावत् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते—‘यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ (छा० ६।१।१) इति । एतदुक्तं भवति—एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते । विकारो घटः शराव उदञ्चनं चेति । न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति । नामधेयमात्रं होतदन्तं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आस्तातः । तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्वाद्यान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते । पुनश्च तेजोब्रह्मनां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोब्रह्मकार्याणां तेजोब्रह्मव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति—‘अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ब्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्’ (छा० ६।४।१) इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् ‘पेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७), ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ (बृ० २।४।६), ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ (मु०

रत्नप्रभाख्या

मोत्सर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्थूलवृद्धिसमाधानार्थं परिणामदृष्टान्तेन भेदाभेदावुचौ, संप्रत्यङ्गीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात्प्रत्ययव्याहारिकत्वे स्थाप्यते, तथाच मिथ्याद्वैतप्राहिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्वां दण्डरुपादित्वैतदर्शनादित्ययं मुख्यः द्वार इति भावः । एवमद्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति—यस्मात्तयोरिति । खरूपैक्ये कार्यकारणयाथात इत्यत आह—व्यतिरेकेणेति । कारणपट्टध्वंसस्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्यमित्यर्थः । वागारभ्यं नाममात्रं नो कारणपट्टध्वंसतीत्येवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति—एतदुक्तमिति । आरम्भणशब्दाध्यान्तरमाह—पुनश्चेति । मादमिलमपगतं कारणमात्रत्वात् । त्रीणि तेजोब्रह्मनां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यम् । तेषामपि सन्मा-

भारतीयाख्या

मात् परमार्थभूतादनन्यत्वमाकाशादेः प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपञ्चावतार इत्यत आह—व्यतिरेकेणैव कार्यस्यावगम्यते इति । न तत्त्वानन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः, किंतु भेदं व्यासेधामः, ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसङ्गः । भेदं व्यासेधद्विवैशेषिकादिभिरस्मात् साहायकमेवाचरितं भवति । भेदनिषेधहेतुं व्यासृष्टे—आरम्भणशब्दस्तावदिति । हे ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगत्त्वतो ज्ञायते यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो भवेत् । यथा रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्वं ज्ञातं भवति । इति तत्त्वम् । तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतोऽप्यभिध्याज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तः—यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं घटदि ज्ञातं भवति । न हि तन्मृदात्मकमित्यपवादितमधस्तात् । तत्त्वतो भिन्नम् । न चान्यस्मिन्विज्ञातोऽप्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आह श्रुतिः—‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्’ । वाचया

आनन्दगारीयाख्या

समाहितः । संप्रति स्वीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात्प्रत्याप्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तथाच विषयभेदादौनस्त्वस्य । फले तु पूर्ववदिति भावः । यथोक्तविभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन तदनन्यत्वमिति सत्तावयवं विभजते—यस्मादिति । कार्ये प्रवृत्तिरसाध्यं विशिनष्टि—कार्यमिति । कारणेऽपि विप्रतिपत्ति निराकृतं विशेषमादत्ते—कारणमिति । कार्यकारणयोरनन्यत्वे मिथोऽनन्यत्वं शङ्कितं व्यावर्तयति—तस्मादिति । ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदादभ्यासनिर्वाच्यतामिच्छन्धारणात्परमार्थतोऽप्यव्याख्यानः श्लोक्तिविरोधं कथं नाधिगच्छति, तत्राह—व्यतिरेकेणेति । यस्मादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नैतद्वादि मानं व्यावहारिकमानत्वात्सार्वत्रिकमानस्य समन्वयस्याविरोधीत्यर्थः । कार्यस्य कारणव्यतिरेकेणाभावे हेतुं पृच्छति—कुत इति । तद्हेतुविषयं सूत्रमगमवतारयति—आरम्भणेति । तत्र भेदनिषेधहेतुमारम्भणशब्दं व्याकरोति—आरम्भणशब्दस्तावदिति । एष्यत्वादेशशब्दो जगद्विषयो न भवति, तत्कथं जगतो मिथ्यात्वं तेन सिध्यतीत्याशङ्क्य जगतो मिथ्यात्वसाधनार्थमादिदृष्टान्तनिचारम्भणत्वं दार्ष्टान्तिकेऽपि सामर्थ्यान्मात्रस्यमित्यभिप्रेत्याह—एतदुक्तमिति । परमार्थतो विज्ञातमिति संबन्धः । कथमन्यस्य न्यद्विज्ञातं स्यादित्याशङ्क्याह—यत इति । कारणमपि विकारवदन्तमेव शब्दमात्रत्वाविशेषादित्याशङ्क्याह—मृत्तिकेति । नेतिशब्दः संबन्धतः । तथापि ब्रह्मणि किमायातं, तत्राह—एष इति । दृष्टान्तस्य कारणव्यतिरेककार्योभावविषयत्वेऽपि दार्ष्टान्तिकेति शब्दः संबन्धतः । प्रक्रान्तरणारम्भणशब्दं व्याचष्टे—पुनश्चेति । दृष्टान्त-
निके ब्रह्मातिरेककार्योभावप्रतिपत्त्यन्तरं, चेत्यर्थः । ब्रह्मकार्याणां मिथ्यात्वं तत्कार्याणां मिथ्यात्वोक्त्यापि दृष्टान्तमिति भावः ।

इदं व्याख्या

२।२।११), 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५२), 'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ४।४।१९) इत्येवम
द्यन्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं घञनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते
तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामुप
दिश्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्, एवमस्य भोग्यमोक्षादिप्रपञ्चजात
ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् । नन्वेनेकात्मकं ब्रह्म, यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्र
प्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव । यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति ना
न्यत्वम् । यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मृदात्मनैकत्वं घटशा

रत्नप्रभाष्याख्या

त्रत्वात्सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीवजगतोग्रहान्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्याह—न चान्यथेति । तयोरनन्यत्वे
दृष्टान्ताबाह—तस्माद्यथेति । प्रतिज्ञाबलादित्यर्थः । दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनित्यं यत्स्वरूपं तद्रूपेणानुपाख्यत्वात्सा
न्नान्यत्वादनन्यत्वमिति संबन्धः । शुद्धादितं स्वमतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थापयति—नन्वेति । अनेकाभिः शक्तिभि
रनप्रकृतिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धिरत्यन्ताभेदे द्वैतमानबाध इत्यभिमन्यमानो दूष

आमतीत्याख्या

केवलमारन्यते विकारजातं, न तु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतत् । यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शि
विकल्पमात्रम् । यथादुर्विकल्पविदः—'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति । तथा चावस्तुतयादृतं विक्
मृत्तिकेलेव सत्यम् । तस्माद्वटवोदक्षनादीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातायां येषां सर्वेषामेव तत्त्वं ज्ञातं भ
तदिदमुक्तम्—न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यत इति । निदर्शनान्तरद्वयं दर्शयन्नप्यसंहरति—तस्मा
घटकरकाद्याकाशानामिति । ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुतस्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादयः, तथा च सर्वं विक्
तस्मादवस्तुतः । तथाहि यदस्ति तदसत्येव, यथा चिदात्मा । नह्यसौ कदाचित् कचित् कथंचिदास्ति । किंतु सर्वदा सर्वत्र सर्वथ
न नास्ति । न चैवं विकारजातं, तस्य कदाचित् कथंचित् कुत्रचिदवस्थानात् । तथाहि—सत्त्वभावं चेद्विकारजातं, कथं व
दसत् । असत्त्वभावं चेत्, कथं कदाचित् सत् । सदसतोरेकत्वविरोधात् । नहि रूपं कदाचित् कचित् कथंचिदा गन्धो भवति
तस्य सदसत्त्वे धर्मो, ते च स्वकारणाधीनजन्मतया कदाचिदेव भवतः, तत्तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न ।
कस्यचित् । अथासत्त्वसमये तस्मात्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम् । नहि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्वर्गोऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथा
धर्मः किंत्वर्थान्तरमसत्त्वम् । किमायातं भावस्य । नहि घटे जाते पटस्य किंचिद्भवति । असत्त्वं भावविरोधीति चेत् । न । अ
त्वरस्य तत्त्वानुपपत्तेः । किंचित्करत्वे वा तत्रायसत्त्वेन तदुत्पयोगसंभवात् । अथास्यासत्त्वं नाम किंचिन्न जायते किंतु स
भवति । यथाहुः—'न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव केवलम्' इति । अप्रैष प्रसत्यप्रतिषेधो निरुच्यतां, किं तत्त्वभावं
उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्त्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत । तथा च भावा
भावः । उत्तरार्हस्तु सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्तत्वेऽपि निषेधस्य भावनित्यतापिस्तद
तस्माद्विभ्रममिति कारणाद्विकारजातं न वस्तु सत् । अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं
तस्माद्विभ्रममिति कारणाद्विकारजातं न वस्तु सत् । अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं
जातत्वं कारणस्य निर्वच्यतया सत्त्वं 'मृत्तिकेलेव सत्यम्' इत्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्तयानुवदति श्रुतिः । 'यत्र लौकिक
काणां बुद्धिस्तस्यं स दृष्टान्तः' इति चाक्षुषादसूत्रं प्रमाणसिद्धौ दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनलौकिसिद्धत्वमिव विवक्षितम्, ३
तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टान्तः स्यात् । नहि परमाण्वादिर्नैसर्गिकवैयर्थियुक्कद्वयतिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति । संस
न्त्वादिनमुत्थापयति—नन्वेनेकात्मकमिति । अनेकाभिः शक्तिभिः प्रवृत्तयो नानाकार्यसदृश्यस्युक्तं ब्रह्मैकं नाना

आनन्दगिरीयाख्या

नप्रतिशानुपपत्तिरपि भेदाभावे मानतया सौत्रेणादिशब्देन गृहीतेत्याह—न चेति । यदि जगतो ब्रह्मैव तत्त्वं तदा तज्ज्ञानेन
ज्ञेयते, यथा रज्जुतत्त्वज्ञानेन भुजंगादितत्त्वम् । तत्त्वज्ञानमेव च ज्ञानं ततोऽन्यस्य मिथ्याज्ञानत्वेनाज्ञानत्वादिति भावः । सिद्धा
संहरति—तस्मादिति । जीवप्रपञ्चयोगब्रह्मणोऽनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तद्वयम् । तेषामुपरादिभ्योऽनन्यत्वे हेतुमाह—दृष्टेति । कथं
पुनर्नष्टम् । अनित्यमिति यावत् । तत्त्वभावत्वान्मृगतृष्णिकोदकादीनामुपरादिभ्यो भेदेन नास्ति तत्त्वम् । विमतमपि ज्ञानातिरिक्ततया
सावधिलात्, चिदात्मवदिति व्यतिरेकेणानुमानादित्यर्थः । दृष्टप्रहणसूचितं प्रतीतिकालेऽपि सत्ताराहित्यं तत्रैव हेत्वन्तरमाह—सत्त्वभावे
एकत्वेनात्मन्युपगमे द्वैतप्रतिप्रत्यक्षविरोधात्तद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षयन्त्रेकान्तवादमुत्थापयति—नन्वेति ।
स्यानेकात्मकत्वं विप्रतिषिद्धमिहाशङ्क्याह—यथेति । अनेकाभिः शक्तिभिश्चिद्रूपाभित्तादधीनप्रवृत्तिभिश्च युज्यमिति यावत् । एकक
त्मकत्वे संभाविते फलितमाह—अत इति । उभयसत्यत्वमपि वृक्षदृष्टान्ते दृष्टमित्याह—यथेति । प्रतिषेधार्थमुदाहरणतत्त्वात्
नन्वेनेकात्मकमिति । अनेकाभिः शक्तिभिः प्रवृत्तयो नानाकार्यसदृश्यस्युक्तं ब्रह्मैकं नाना

धात्मना नानात्वम् । तथैकैवांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति । नानात्वांशेन तु कर्मका-
ण्डाश्रयो लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति । एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्ती-
ते । नैवं स्यात् । 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात् । वाचा-
रणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि 'पेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्'
ति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात् । 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च
गारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं होतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्र-
पञ्चम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संप-
ते, रज्ज्वादिवुद्भय इव सर्पादिवुद्भिनाम् । बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभावि-
तो व्यवहारो बाधितो भवति यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत । दर्शयति च—'यत्र
वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति सम-

रत्नप्रभाख्याख्या

स्यादिति । एवकारवाचरम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्तानिधेतापरिणामवादः श्रुतिबाह्य इत्यर्थः । किञ्च संसारस्य सत्यत्वे
शेषस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योपदेशो न स्याद्विरोधादित्याह—**स आत्मेति** । एकत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमि-
ह असौतिपदविरोधात्मैवमित्याह—**स्वयमिति** । अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात्संसारित्वं मिथ्येत्याह—**अतश्चेति** । स्वतः-
पदस्यादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत्किं ज्ञानादुक्तं व्यवहारार्थं प्राग्व्य । नाय इत्याह—**बाधिते**
। स्वाभावोऽत्राविद्या तथा कृतः स्वाभाविकः । ज्ञानादुक्तं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्वाभावानानात्वं न कल्प्यमित्यर्थः । न द्वि-
ः, ज्ञानात्प्राप्त्यतिनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः । यत्तु प्रमातृत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षा-

भामतीव्याख्या

तो यदेवमित्यत आह—**तत्रैकत्वांशेनेति** । यदि पुनरेकत्वेभ्य वस्तुमद्भवेत् ततो नानात्वाभावाद्भेदिकः कर्मकाण्डाश्रयो
ऽत्र व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब्रह्मणोचराश्रय श्रवणमननादयः सर्वे दन्तजलाजलयः प्रसज्येरन् । एवं चानेकामकत्वे
णो मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । तमिममनेकान्तवादं दूषयति—**नैवं स्यादिति** । इदं तावदत्र वक्तव्यम्, मृदा-
कृतं घटशरावाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभेदोऽभिमतः, आहो भेदः, उत भेदाभेदाविति ।
भेद ऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति चोच्छेदद्वयं नियमश्च नोपपद्यते । भेदे चोच्छेदद्वयनियमावुपपत्तौ, आत्मनेति
भवसम् । नान्यस्यान्य आत्मा भवति । न चानेकान्तवादः । भेदाभेदकत्वे तुच्छत्वद्वयं भवेदपि । नियमसत्युक्तः । नहि
णोः कार्यकारणयोः संकरे तदभिवेकत्वनानात्वे न संकीर्यते इति संभवति । ततश्च मृदात्मनेकत्वं यावद्भवति तावद्दृष्टशरावा-
नापि स्यात् । एवं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत् । सोऽयं नियमः कार्यकारणयो-
र्विकं भेदमुपकल्पयति, अनिवर्चनीयतां वा कार्यस्य । पराकान्तं चास्माभिः प्रथमाध्याये तत् । आस्तां तावत् । तदेतद्युक्तिनिरा-
ख्यदन्तौ श्रुतिमुदाहरति—**मृत्तिकेत्येव सत्यमिति** । स्यादेतत् । न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः, किंतु भाविकः । अंशो
ऽतस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आधीयत इत्यत आह—**स्वयं प्रसिद्धं हीति** । स्वाभाविकस्यानादेरिति । यदुक्तं
विज्ञेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति, तत्राह—**बाधिते चेति** । यावदबाध हि सर्वोऽयं व्यवहारः
नाभाविन तदुद्देशितपदार्थजातव्यवहारः । स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकाशिवर्तते एवं तत्त्वमस्यादिव्याक्यपरिभा-

आनन्दगिरियव्याख्या

सामर्थ्यादुक्तार्थसंभावनायामपि मानं विना निर्धारणासिद्धिरित्याशङ्क्य व्यवस्थानुपपत्तिं प्रमाणयति—**तत्रेति** । विशिष्टदृष्टान्तप्रदर्श-
नपरिप्रेक्षितेऽयं प्रमाणमित्याह—**एवं चेति** । जीवजगतोर्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वे प्रत्यक्षाद्यविरोधेऽपि, केवलभेदे तद्विरोधः स्यादे-
वेत्यभेदादेवं दूषयति—**नैवमिति** । यदुक्तमेकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमिति, तत्राह—**मृत्तिकेति** । न केवलमेवकारणा-
कारणानुत्पत्तिं किंतु वाचरम्भणश्रुतेश्चेत्याह—**वाचरम्भणेति** । तथापि कथमाकाशादविकारवैतथ्यं दार्ष्टान्तिके पूर्वोक्तवधारणादे-
रित्याशङ्क्य तत्रापि दृष्टान्तनिविष्टार्थानुपपत्तिर्नैवमित्याह—**दार्ष्टान्तिकेऽपीति** । किञ्च कार्यप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मवस्तवत्वे तद्विशिष्टजी-
वत्वोपदेशासिद्धिरित्याह—**स आत्मेति** । जीवस्य ब्रह्मैक्यं ध्यानादिसाध्यमभिसंधायोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**स्वयमिति** ।
णोः संसारित्वासंसारित्वेन विरुद्धत्वादव्यययोगात्तत्त्वं भविष्यतीति वाक्यविपरिणामः स्यादित्याशङ्क्याह—**अतश्चेति** । उपदेशव-
त्त्वं । स्वाभाविकस्यानापि बाधकतयेति यावत् । विरुद्धत्वस्य काल्पनिकत्वेनोपपत्तौ वाक्यस्वार्थस्य भङ्गस्या विपरिणामकत्वना न
पातः । यदुक्तं नानात्वांशेन सत्क्यव्यवहारोपपत्तिरिति, तत्र किमैक्यज्ञानोत्तरकालीनव्यवहारसिद्धये भेदाशस्य सत्यत्वं कल्प्येत

नातन्मव्यवहारसिद्धयर्थमिति विकल्पाच्च दृष्टमिति

स्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिब-
जोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम्, 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् ।
तत्स्वरदृष्टान्तेन चानुतामिसंधस्य बन्धनं सत्यामिसंधस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं
दर्शयति (छा० ६।१६) । मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यरहा-
रगोचरोऽपि जन्तुरनुतामिसंध इत्युच्येत । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (वृ०
४।४।१९) इति च भेददृष्टिमपवदन्नेवैतद्दर्शयति । न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते, सम्य-
ग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात् । उभयसत्यतायां हि क-
थमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्येत । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावात्स-
क्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहृत्यैरन्निर्विषयत्वात्, स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा

वस्थायां निवर्तत इति, तत्रेत्याह—**न चायमिति ।** संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेक-
कत्र विरोधात् । अतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात्संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः । किंच यथा लोके कश्चित् तत्सकृदुष्य-
भट्टैर्गृहीतोऽमृतवादी चेत्तत्परशुं गृह्णाति स दृष्टत्वे बध्यते च, तथा नानात्ववादी दृष्टत्वे, सत्यवादी चेन्न दृष्टत्वे मुच्यते च ।
तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शा मुच्यत इति श्रुतगृह्यन्तेनैकत्वं सत्यं नानात्वं मिथ्येत्याह—**तत्स्फुरति ।** व्यवहारगोचरो
नानात्वव्यवहारश्रयः । नानात्वनिन्द्याप्येकत्वमेव सत्यमित्याह—**मृत्योरिति ।** किंचास्मिन्भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभे-
दज्ञानान्नेदज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तिरिष्टा सा न युक्ता, भेदज्ञानस्य अम्रतवान्भ्युपगमात्, प्रमायाः प्रमातरावाध्यत्वादित्याह—**न चा-**
स्मिन्निति । वैपरीत्यस्यापि संभवादिति भावः । इदानीं प्रत्यक्षदिप्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षनी-
जमुद्धृत्यति—**नन्वित्यादिना ।** एकत्वस्यैकान्तः कैवल्यम् । व्याहृत्येवमप्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्यात्
वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनां च कल्पितभेदमाश्रित-

नाभ्यासपरिपाकमुवा शरीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते । स्यादेतत् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनीयते इति न ब्रूते । किंत्ववधारमदाभोगो व्यवहारोऽस्त्वन्तर्प्राप्त्या निवर्तते, यथा बालकस्य कामचारवाद्ब्रह्मतोपनयनप्राप्ते निवर्तते । नच तावतासी मिथ्याज्ञानेन न स्वत्वेतद्राग्यमनसाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जीवस्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुरिपिमितिवत् सदातनं तमपिवदति । अपि च सत्यान्तर्भाषेनान्येतदेव युक्तमिहाह—**तस्करदृष्टान्तेन चेति । न चास्मिन्दर्शने इति ।** नहि वाद काष्ठस्य दण्डकमण्डलकुण्डलशालिनः कुण्डलिविज्ञानं दण्डवतां कमण्डलुभूतां बाधते । तत् कस्य हेतोः । तेषां कुण्डलदीनां तस्मिन् भाविकत्वात् । तद्वदिहापि भाविकगोचरेकाग्रसाध्यज्ञानेन न नानात्वं भाविकमपवदनीयम् । नहि ज्ञानेन वस्त्वपनीयते, अपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । चोदयति—**नन्वेकत्वेकान्ताभ्युपगम इति ।** अबाधितानधिगतसत्सिद्धिविज्ञानसाधनं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणात्मशुक्लं । एकत्वेकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वात् प्रामाण्यं प्रसज्येत । तथा विविचिन्तितेषां शास्त्रमपि भावनाभावाच्चभावककरणेतिरक्तदेव्यताभेदादिपञ्चाद्याहयेत । तथा च नानात्वम् । एकदशक्षणेन च सर्वदेवदशेपाद्वैदन्तानामप्यप्रामाण्यमित्येकदेवकान्ताभ्युपगममहानिः । न केवलं विविचिन्तितेषां क्षेपणस्य मोक्षसाध-

आनन्दगिरिरव्याख्या

नोपपत्तिरिति मत्वा चरमं निरस्यति—**न चेति** । तत्र श्रुतितात्पर्यविरोधं हेतुमाह—**तत्त्वमिति** । ‘पुरुषं सोम्यो हस्तपुष्टीमान-
यन्ति’ इत्यादिना सत्यानुतामिसंधुरूपनिर्देशान्प्रदर्शनासम्भार्यादि सिद्धमैक्यस्यैव सख्यत्वमित्याह—**तत्त्वेति** । कथमेतावता सख्यत्वे-
स्यैव नियम्यते, तत्राह—**उभयेति** । विपरीतमपि किं न स्यादित्येपरं । इत्थैकत्वमेवैकं पारमार्थिकं न नानालम्पनीत्याह—**स्योपी-
ति** । एकत्वधियो मुक्तिहेतुर्नोक्तिरपि भेदाभेदवादेऽनुपपत्तेत्याह—**न चेति** । भेदांशधियोऽभेदांशधिया बाध्यत्वादेऽपनोदनीयामानादि-
रित्याशङ्क्य वैपरीत्यस्यापि संभवागमैवमित्याह—**उभयेति** । इदानीं पूर्ववादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति—**नन्विति** । प्रत्यक्षादेरागमेन सति-
द्वयधर्मपक्षेयमाणत्वाददृष्ट्यभिचारत्वाद्युक्तत्वादन्यथानवकाशत्वात्पूर्वभावित्वेन प्रतिष्ठितत्वात्पदपदार्थविभागव्यवहारहेतुत्वात् प्राबल्य-
विरोधे सत्यान्नायतो नात्यन्तिकमेक्यमादेयमिति भावः । निरालम्बनत्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तः—**स्थाण्वादिष्विवेति** । न केवलमेकत्व-
न्तात्पुण्यमेव प्रत्यक्षादिनिरोधः किंतु कर्मकाण्डविरोधश्चेत्याह—**तथेति** । भेदापेक्षत्वात् । भावनाभाब्यकरोपेतकृतव्यतिदासिकत्वमपि
यावत् । ननु प्रत्यक्षादीनां कर्मकाण्डस्य चाप्रामाण्यमद्वैतादिनां नानिर्द्धं, ते हि ज्ञानकाण्डमेवैकं प्रमाणमाश्रयन्ते, तत्रा-

विधिप्रतिषेधशस्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहृत्येत, मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशास्त्रादि-
भेदुपेक्षत्वात्तदभावे व्याधातः स्यात् । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य
सत्यत्वमुपपद्येतेति । अत्रोच्यते—नैष दोषः । सर्वव्यवहारानामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वो-
पपत्तेः । स्वप्रव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधात् । यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तत्तत्
लक्षणेषु विकारेष्वनृतत्ववृद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते । विकारानेव त्वहं ममेत्यविषयकार-
केन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा । तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मत्व-
सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा सुतस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उच्चावचान्मिवावस्थयता-
निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात्, नच प्रत्यक्षाभासमिप्रायस्तत्काले
भवति, तद्वत् । कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्यते । नहि

रत्नप्रभाख्या

कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्नमेयस्य धर्मादेरवाधात्प्राप्ताप्यमव्याहृतमित्याशङ्क्याह—कथं चानृतेनेति । धूलिकल्पितधूमेना-
नुमितस्य वदेरेव प्रमेयवाचापत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां यावद्वाधं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह—
अत्रोच्यत इत्यादिना । सत्यत्वं बाधभावः । बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः । वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेण तन्निश्चयाभावेन
प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्ताकुट्टान्तं विवृणोति—यथा सुतस्य प्राकृतस्येति । एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशू-
न्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्यद्वैतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तार्त्तिकं प्रामाण्यमु-
पपादयितुमुक्तशङ्कामनुवदति—कथं त्वसत्येनेति । किमसत्यात्सत्यं न जायते, किमुत सत्यस्य ज्ञानं न । आद्य इष्ट एव ।

भामतीव्याख्या

तत्रैव सत्त्वेणस्यापि भेदापेक्षत्वादित्याह—मोक्षशास्त्रस्यापि । अपि चास्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणदीनामली-
त्वानुप्रभवमद्वैतज्ञानमसमीचीनं भवेत्, न सत्त्वलीकाद्रूपकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह—कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेति ।
विहाति—अत्रोच्यत इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तार्त्तिकमबाधितत्वं नास्ति, युक्त्यागमाभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे
धनाभावासांध्यवहारिकमबाधनम् । नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो व्यवहारे विरोधाद्यते सांसारिकः कश्चित् । तस्मा-
त्तद्विज्ञानं प्रमाणलक्षणमितिपतति प्रत्यक्षादय इति । सत्यत्वोपपत्तेरिति । सत्त्वत्वमिमानोमपत्तेरिति । ग्रहणकवाक्यमेतत् ।
मेतन्ते—यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिरिति । विकारसर्वत्र कुर्यादसीदन्तिमित्याह—पुनश्चादीनामपेक्षा-
भावेनेति शोभना । वैदिकश्चेति । कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्याहृत्यप्रमेयत्वं नानुपपन्नव्यवहारत्वेन—यथा सुत-
प्राकृतस्येति । 'कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण' इति यदुक्तं तदनुमीष्य दूषयति—कथं त्वसत्येनेति । अत्रमप्यत्र वक्तुं न-
शून्य आसत्तात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्प्रेषोऽपि ज्ञाननिचयोऽसत्यः, सोऽपि हि वृत्तिरूपः कार्यतया निरोधधर्मी, यस्तु ब्रह्मत्वमात्रं
साक्षात्कारोऽनेन न कार्यस्त्वभावत्वात्, तस्मादचोद्यमेतत् कथमसत्यात्सत्योपादय इति । यत्तल्लु सत्यं न तदुत्पद्यत इति
कुलस्यसात्यादुपादयः । यद्योत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव । सांध्यवहारिकं तु सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव श्रवणादीना-
मप्यभिमतम् । तस्मादभ्युपेक्ष्य वृत्तिस्वरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारोद्भवमिति मन्तव्यम् । यद्यपि सांध्यवहा-
रस्य सत्यादेव भयसत्यं मरणमुत्पद्यते तथापि भयहेतुरहितज्ञानं वाऽसत्यं ततो भयं सत्यं जायत इत्यसत्यात्सत्यस्योत्पत्ति-

आनन्दगिरिव्याख्या

प्रकाशस्येति । ननु मिथ्याभूतशिष्यादिभेदपराधीनस्य मोक्षशास्त्रस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्प्रमेयस्य प्रलम्बनस्य सत्यत्वादसत्यवृत्तिरिति,
तत्र—कथं चेति । प्रत्यक्षादिना काण्डवहेन च विरोधान्न समन्वयविगम्यमेवं संभावितमिति बोधिते परिहारित—अत्रेति । यत्ता-
त्त्विकेतानानुगमे लौकिकवैदिकव्यवहारव्याहृत्येतिरितं, तत्राह—नैष दोष इति । तत्प्रज्ञानादूर्ध्वं प्राचि वा काले व्यवहारानु-
पत्तिरिति विकल्पाद्यमशीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह—सर्वव्यवहारानामिति । प्रत्यक्षादीनां द्वैतवागाहिनां तार्त्तिकप्रमाणत्वामेवेति
विहारे बाधाभावावधारतसमर्थवस्त्वङ्गत्वारूपप्रामाण्यसिद्धेः सम्यग्ज्ञानात्पूर्वं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्प्रज्ञानात्पूर्वं सत्यत्वमिमान-
ता व्यवहारोपपत्ती दृष्टान्तमाह—स्वमेति । आरमणो ब्रह्मात्मतायाः स्वाभाविकावादिहारेऽनृतत्वमनीयासमुन्नेषे कथं सर्वव्यवहार-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह—यावद्धीति । तथापि स्वाभाविसिद्धब्रह्मात्मतानुरोधेन विकारेवौदासीन्यसंभवाकुतो व्यवहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—
नकारानिति । मिथ्यामिमानवतो वस्तुत्वाभावात्प्रवृत्त्या प्राक्तत्त्वानाद्यवहारोपपत्तिं निगमयति—तस्यादिति । यदुक्तं स्वप्रव्यवहार-
विगमोपादिति, तद्विवृणोति—यथेति । 'या निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादिस्मृतेशोनी व्यवहारावस्थायामुपो भवति, ततो व्यावर्त-
ते—प्राकृतस्येति । प्रत्यक्षाभिमतमित्युक्तत्वादाभासत्वाभिमाने प्राप्ते प्रत्याह—नचेति । उक्तदृष्टान्तवशात्तत्त्वज्ञानात्प्राच्यमवस्थायाम्
ज्ञानादपि सत्यत्वमिमानद्वारा सर्वव्यवहारसिद्धिरिति दाहान्तिकमाह—तद्वदिति । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणुक्तमनुभाषते—
मिति । असत्यात् सत्यप्रतिपत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—नहीति । असत्यादपि मरणातिरिक्तं सत्यमेव कार्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

रज्जुसर्पेण दृष्टो म्रियते । नापि मृगतृष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः । शङ्कविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदर्शनावस्थकालादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्भूयात् । तत्र भ्रूमः—यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदर्शनोदकक्षानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं, प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् । नृत्तिरामादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदर्शनोदकक्षानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः ।

रज्जुप्रमाणाख्या

नहि वयं बाक्योत्थानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः । अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह—**नैष दोष इति** । सर्पेणादृष्टस्यापि दृष्टत्वप्रान्तिकल्पितविषात्सत्यमरणमूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह—**स्मेति** । असत्यात्सर्पेणोदकदेः सत्यस्य दर्शनादज्ञानादज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्वधभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय शङ्कते—**तत्कार्यमपीति** । उक्तमर्थं प्रकटयति—**तत्र भ्रूम इत्यादिना** । अवगतिर्भूतिः घटादिवत्स्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं चैतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि निरस्त इत्याह—**एतेनेति** । स्वप्नस्थावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्व उक्त्यस्तस्य मया तादृशः स्वप्नोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिसंधानं न स्यात् । अतो देहभेदेऽप्यनुसंधानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसंधाने

भामतीव्याख्या

रुक्ता । यद्यपि चादिज्ञानमपि स्वरूपेण सत्तापि न तज्ज्ञानत्वेन भयहेतुरपि त्वनिर्वाच्याहिरूपितत्वेन । अन्यथा रज्जुज्ञानादपि भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनाविशेषात् । तस्मादनिर्वाच्याहिरूपितं ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति । न च भ्रूमः सर्वस्मादसत्यासत्यस्योपजनः, यतः समारोपितभूमभावाया भूममहिष्या वहिज्ञानं सत्यं स्यात् । नहि चक्षुरो रूपज्ञानं सत्यमुपजायत इति रसादिज्ञानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो हि स तादृशः सत्यानां यतः कुतश्चित् किंचिदेव जायत इति । एवमसत्यानामपि नियमो यतः कुतश्चिदसत्यासत्यं कुतश्चिदसत्यं, यथा दीर्घत्वादेर्वर्णेषु समारोपितत्वाविशेषेऽप्यजीनमिक्तो ज्यानिविरहमवगच्छन्ति सत्यम् । अजिनमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभावाज्यानिविरहमवगच्छन्तो भवन्ति भ्रान्ताः । न चोभयं दीर्घं समारोपं प्रति कश्चिदस्ति भेदः । तस्मादुपपन्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति । निदर्शान्तरमाह—**स्वप्नदर्शनावस्थस्येति** यथा सांसारिको जाग्रद्वृजं दृष्ट्वा पलायते ततश्च न दर्शनेदनामप्राप्तेः, पिपासुः सलिलमालोक्य पातुं प्रवर्तते ततस्तदुत्साह पापयामायायितः सुखमनुभवति, एवं स्वप्नान्तिकेऽपि तदवस्थं सर्वमित्यसत्यात्कार्यसिद्धिः । शङ्कते—**तत्कार्यमप्यनृतमेवेति** । एवमपि नासत्यासत्यस्य सिद्धिरुक्तेत्यर्थः । परिहरति—**तत्र भ्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्येति** । लोकि हि सुप्तोत्थितोऽवगम्यं बाधितं मय्यते न तदवगतिं, तेन यद्यपि परीक्षा अनिर्वाच्यरूपितामवगतिमनिर्वाच्यां निश्चिन्वति तथा लौकिकाभिप्रायेणैतदुक्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपाकरोति—**एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेनेति** । यदा सत्यं चैत्रस्तारक्ष्णी व्यातविकटदंष्ट्राकरालवदनाधुतन्ध्वभ्रममस्तकावचुम्बिलाङ्गुलामतिरोषाणस्तथविशालवृत्तलोचनां रोमाब्जचंचरो त्कुलभीषणां स्फटिकाचलभित्तिप्रतिबिम्बितामग्नमित्रीणां तनुमास्थां स्वप्ने प्रतिबुद्धो मातृषीमात्मनस्तत्तुं पश्यति तदोभयदेसुखं तमात्मानं प्रतिसंधानो देहातिरिक्तमात्मानं निश्चिनोति, न तु देहमात्रम्, तन्मात्रत्वे देहवत्प्रतिसंधानाभावप्रसङ्गात् । कश्चित्तदुपपद्येत यदि स्वप्नदृशोऽवगतिरबाधिता स्यात् । तद्वपे तु प्रतिसंधानाभाव इति । असत्याच्च सत्यप्रतीतिः श्रुतिनिश्चयन्यायि

आनन्दगिरिव्याख्या

नापीति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः । सत्यस्यासत्यादुत्पत्तिर्वा प्रतिपत्तिर्वा प्रतिपिष्यते । नाधः, सत्यस्योत्पत्तेरनिष्टत्वादुक्तमानस्य तत्त्वस्यैव वाचारम्भणत्वादित्यभिप्रेत्याह—**नैष दोष इति** । सत्यस्यापि केचिदुत्पत्तिमुपगच्छन्ति, तत्पक्षेऽपि न दोष इत्याह—**शङ्कति** । शङ्कयाः स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि विषयविशेषितत्वेनासत्यत्वेति भावः । द्वितीयेऽपि सत्या बाऽसत्या वा प्रतिपत्तिरसत्याप्रेति विकल्पार्थां निरस्यति—**स्मेति** । स्वप्नदर्शनवत्तत्कार्यस्यापि सर्पदर्शनादेरसत्यत्वात्तद्विशेषितदर्शनमपि तथेति नासत्यासत्यप्रतिपत्त्युपपत्ताविदमुदाहरणमिति शङ्कते—**तत्कार्यमपीति** । विषयस्यासत्यत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य सत्यत्वात्मैवमिति परिहरति—**तत्रेति** । नन्ववगतिशब्देन स्वरूपचैतन्यं वृत्तिज्ञानं बोध्यते । प्रथमे तस्याज्यत्वादसत्याच्च सत्यप्रतिपत्त्युपपत्तौ दृष्टान्तत्वम् । द्वितीये तस्य विषयातिरिक्तकाराभावात् ‘अथैवेन विशेषो हि निराकारतया धियाम्’ इत्यङ्गीकारात्तदनिर्वाच्यायामनिर्वाच्यत्वेनासत्यत्वात् सत्यासत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिः, तत्राह—**नहीति** । परपक्षे सत्यस्यापि ज्ञानस्य जन्मत्वाभ्युपगमादसत्यक्षे चाभिव्यक्तिसंकारादृष्टिरस्यापि ज्ञानस्य लौकिकाभिप्रायेण सत्यत्वादसत्यासत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ दृष्टान्तत्वमविरुद्धमिति भावः । नन्ववगतिर्न स्वस्वचैतन्यं वा वृत्तिज्ञानं किंतु शरीराकारपरिणतभूतचतुष्टयनिविष्टं रूपादितुल्यं ज्ञानमिति लौकायतिकमतमाशङ्क्याह—**एतेनेति** । पतञ्जल्यभिप्रेतिविशदयति—**स्वप्नदृश इति** । स्वप्नजाग्रद्वेद्योर्व्यभिचारेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्तदनुगताः भैवयसिद्धेः, चैतन्यस्य च देहधर्मत्वे रूपादिषु दनुपलब्धत्वात्तनुपलब्धिमप्रसङ्गात्, अवगतेत्याभावात्तदप्रस्थास्यतो देहद्वयातिरेकसिद्धेर्देहमात्रात्मवादो न युक्त इत्यर्थः । सत्या प्रतिपत्ते

‘तद्धास्य विजज्ञौ’ (छा० ६।१६।३) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अवगतिसाधनानां च भ्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात् । न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादन्येन प्रमाणेन प्रतिपादित आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वाज्जनेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणामब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते । परिणामिनो हि मृदाद्योऽर्थो लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते । ‘स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म’ (वृ० ४।४।२५), ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ (वृ० ३।९।२६), अस्थूलमनणु’ (वृ० ३।८।८) इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्ग्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपद्युम् । स्थितिगतिवत्स्यादिति चेत् । न । कूटस्थस्येति विशेषणात् ।

रूपप्रभाष्याख्या

कं प्रामाण्यमुपजीव्य, तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते । किंतु तया विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षदेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत इति भावः । किंचैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्वाभिषफलो द्वैतभ्रमो बाध्य इत्याह—**न चेयमिति** । ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो मिथ्या जाग्रत् सत्यमित्यादिलौकिको व्यवहारः, सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिकबाधाबाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तसंप्रदृष्टान्तं सारयति—**प्राक्चेति** । व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमसंगतमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** । नेदं कल्पितं, किंतु श्रुतमिति शङ्कते—**न न्विति** । कार्यकारणयोरनन्यत्वांशेऽयं दृष्टान्तः, न परिणामित्वे, ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति—**नेत्युच्यत इति** । सृष्टौ परिणामित्वं प्रत्यये तद्वाहित्वं च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्कते—**स्थितीति** । कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वव्याघातादित्याह—**नेति** । कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्क्याह—**कूटस्थस्येति** । कूटस्थस्य निरवयवस्य

भारतीयव्याख्या

वद्विरुपादीयेत, प्रयोजनवच्चे वा नान्त्या स्यादित्यत आह—**न चेयमवगतिरनर्थिका** कुतः **अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्** । नहीयमुत्पत्त्या सती पश्चादविद्यां निवर्तयति येन नान्त्या स्यात्, किंत्वविद्याविरोधिव्यभावतया तन्निवृत्त्याभेदेत्यते । अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमपि विष्टतया, इष्टलक्षणत्वात्कल्पस्येति । प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्तुमाह—**भ्रान्तिर्वेति** । कुतः, **बाधकेति** । स्यादेतत् । मा मृदेकत्वनिबन्धनो व्यवहारोऽनेकत्वनिबन्धनरवस्ति, तदेव हि सकलामुद्रहति लोकप्राप्त्य, अतस्तसिद्धयर्थमनेकत्वस्य कल्पनीयं तात्त्विकत्वमित्यत आह—**प्राक्चेति** । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्धयोपपद्यते, न तस्यां तात्त्विकत्वेन, भ्रान्त्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम् । सत्यं च तदविसंवादात्, अतः च विचारासहवयानिर्वाच्यत्वात् । अन्त्यस्यैकान्त्यज्ञानस्यानपेक्षतया बाधकत्वं, अनेकत्वज्ञानस्य च प्रतियोगिग्रहापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति—**तस्मादन्येन प्रमाणेनेति** । स्यादेतत् । न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्धयर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः, किंतु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति—**ननु मृदादीति** । परिहरति—**नेत्युच्यत इति** । मृदादिदृष्टान्तेन हि कथंचित्परिणाम उच्येयः, नच शस्य उच्येतुम्, ‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यानृतत्वप्रतिपादनात् । साक्षात्कूटस्थनित्यत्वप्रतिपादिकात् सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणामधर्मता ब्रह्मणः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्माच्च भवतीत्यत आह—**न ह्येकस्येति** । शङ्कते—**स्थितिगतिवदिति** । यथैकवाणश्रये गतिनिवृत्तौ एवमेकस्मिन्नब्रह्मणि परिणामश्च तदभावश्च कौटस्थं भविष्यति । निराकरोति—**न । कूटस्थस्येति विशेषणादिति** । कूटस्थनित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः । सा कथं प्रच्युता

आनन्दगिरीयव्याख्या

तदुत्पत्तिरेष्टव्येत्याह—**अवगतीति** । नन्ववगतिरूपत्रापि नार्थवती, सिद्धेऽर्थे स्वरूपेण फलाभावान्मानान्तरविरोधाद्वा भ्रान्तिरेवेत्यहं ब्रूयाह—**न चेयमिति** । आनर्थक्याभावे हेतुमाह—**अविद्येति** । भ्रान्तिवाभावे हेतुमाह—**बाधकेति** । नहि प्रत्यक्षादि शङ्कं, तस्य कल्पितद्वैतविषयत्वेन तात्त्विकद्वैतप्रमिलविरोधित्वादित्यर्थः । ननु सर्वस्य कल्पितत्वे सत्यासत्यव्यवहारो लौकिको वैदिकश्च न स्यादित्याशङ्क्य स्वमृष्टान्तेनोक्तं सारयति—**प्राक्चेति** । आगमादर्थवती सर्वाकाङ्क्षाशान्तिहेतुर्ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिर्भवतीति स्थिते फलितमाह—**तस्मादिति** । कल्पनाममृष्ट्यमाणः श्रौतमेव ब्रह्मणोऽनेकात्मकत्वमिति शङ्कते—**न न्विति** । कथं यथोक्तदृष्टान्तावष्टम्भात्परिणामि ब्रह्म श्रौतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः साम्यश्रौत्यादित्याह—**परिणामिनो हीति** । दृष्टान्तगतं विश्ववैतमंशं हित्वा भानान्तरविरुद्धोऽनेकाष्टान्तिको नाभ्युपेतव्योऽतिप्रसङ्गात् । अतः च परिणामित्वे ब्रह्मणो भानान्तरविरोधस्तस्य कौटस्थ्यश्रुतेरिति परिहरति—**नेत्युच्यत इति** । कुतः इत्यादौ भावकूटस्थत्वपरिणामित्वे स्यातामित्याशङ्क्य युगप्रक्रमेणा वेति विकल्प्याच्च विरोधेन निरस्त्यति—**न हीति** । इति शङ्कते—**स्थितीति** । कूटस्थस्य ब्रह्मणो न परिणामित्वे विशेषणाच्च तस्य कदाचिदपि परिणामयोग्यता स्वकृपप्रच्युतिप्रसङ्गादित्याह—**नेति** ।

नहि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति । कूटस्थं च नित्यं ब्रह्म सर्व-
विक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । नच यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनमेवं जगदाका-
रपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्यैचित्फलयाभिप्रेयते । प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्व-
विज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रम्—‘स एष नेति नेत्यात्मा’ इत्युपक्रम्य ‘अभयं वै जनक-
प्रप्तोऽसि’ (बृ० ४।२।४) इत्येवंजातीयकम् । तत्रैतत्सिद्धं भवति—ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेष-
रहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि
तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति वत् । ननु स्वतन्त्रं फलाय
कल्प्यत इति । नहि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं, कूट-
स्थनित्यत्वान्मोक्षस्य । कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्यादींश्चित्रीशितव्याभाव ईश्वरकारणप्र-
तिज्ञाविरोध इति चेत् । न । अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वकत्वस्य । ‘तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ (तै० २।१) इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपा-
त्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जनिस्थितिप्रलया नाचेतनात्प्रधानादन्यस्मादित्येवोऽर्थः प्रतिज्ञातः

रत्नप्रभाख्या

हेतुत्वागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामायोगान्छुक्तिरजतवद्विर्भवे एव प्रपञ्च इति भावः । किंच निष्फलस्य जगतः फलव-
त्प्रपञ्चब्रह्मधीशेपत्वेनानुवादात् सत्यत्वेत्याह—**नच यथेत्यादिना** । ‘तं यथा यथोपासते तदेव भवति’ इति श्रुते-
ह्मणः परिणामित्वविज्ञानात्तत्प्राप्तिर्विदुषः फलमित्याशङ्क्याह—**नहि परिणामवत्त्वेति** । ‘ब्रह्मविद्याप्रोति परम्’ इति
‘कूटस्थनित्यमोक्षफलसंभवे दुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वं ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति ईश्व-
रकारणप्रतिज्ञा कृता । अधुना तदनित्यत्वमित्यन्ताभेदप्रतिपादने ईश्वरीशितव्यभेदाभावात्तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते—**कूट-**
स्थेति । कल्पितद्वैतमपेक्ष्येश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमित्यविरोधमाह—**नेत्यादिना** । अविद्यात्मके चिदात्मनि लीने
महोषे एव बीजं तस्य व्याकरणं स्थूलात्मना सृष्टिस्तदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेवं विरोध इत्यर्थः । संग्रहीतायै विवृणोति—**तस्मादि-**

भामतीव्याख्या

विश्रुते । नच धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापायेऽपि धर्मा कूटस्थः स्यात् । भेद ऐकान्तिके गवाश्ववद्धर्मधर्मा-
भावात् । बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाभ्यासनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य
पराशरेकेनापि वर्णनानर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरितया जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यसंदर्भेण । तत्र फलवद्ब्रह्मदर्श-
नाभासानसंनिधावफलं जगद्योनिर्लं समाप्तायमानं तदर्थं सत्तदुपायतयावतिष्ठते नार्थान्तरार्थमित्याह—**नच यथा ब्रह्मण इति** ।
ततो न परिणामपरत्वस्येत्यर्थः । तदनन्यत्वमित्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च चोदयति—**कूटस्थब्रह्मात्मवा-**
देन इति । परिहरति—**न । अविद्यात्मक इति** । नाम च रूपं च ते एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादित्यर्थः ।
अदुक्तं भवति—न ताविकमेतदर्थं सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मणः किंवाविद्योपाधिकमिति तदार्थं प्रतिज्ञासूत्रं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रम्, तेना-

आनन्दगिरियव्याख्या

मेव स्फुरयति—**नहीति** । परिणामिनां हि बाणपाषाणादीनां क्रमेण स्थितिगती युक्ते, ननु परिणामायोग्यस्य क्रमेण परिण-
मद्राहित्ये ब्रह्मणः स्यातामित्यर्थः । ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंभवे कूटस्थत्वं हित्वा परिणामित्वमेवेत्यतामित्याशङ्क्याह—**कूटस्थं चेति** । अन-
वस्थानाच्छ्रुतकूटस्थब्रह्मणः स्वरूपादप्रच्युतत्वभावस्य सर्वप्रकारतद्विपरीतकार्यपरिणामश्रुत्यनुपपत्त्या कार्यप्रपञ्चस्य स्वरूपादप्रच्युत-
श्रुत्योदे रजतादिपरिणामवन्मिवव्याविवर्तकं सिध्यतीत्युक्तम् । संप्रति परिणामश्रुतेः स्वार्थे फलाभावादि परिणामो न विवक्षित इत्याह—
नचेति । यद्ब्रह्मज्ञानस्य फलं तदेव परिणामिब्रह्मज्ञानस्यापि । शास्त्रमेव चात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह—**कूटस्थेति** । तर्हि परिणामिभूती-
मान्येवव्याधयनविधिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य फलवच्छेषतया साफल्यमैवमित्याह—**तत्रेति** । सृष्ट्यादिश्रुतीनां स्वार्थे फलवैकल्ये
मिति शङ्कते । तत्र मीमांसकसमतनुदाहरणमाह—**फलवदिति** । यथाहि स्वर्गादिकलवतो दर्शपूर्णमासादेः संनिधाने श्रुतं प्रयाजादि
तो निषक्तं तदङ्गमित्यङ्गीकृत्यते, तथा सृष्ट्यादिदर्शनमपि ब्रह्मज्ञानशेषतया तत्फलमेव फलवत्त्वात्तदङ्गमित्यर्थः । ननु प्रयानादेः श्रुत्या-
कलेनैव फलवत्त्वसंभवे फलवद्गन्तव्यं किमित्यङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य प्रधानफलमेव फलवत्त्वसिद्धौ फलान्तरकल्पने गौरवादङ्गेषु च फल-
कैर्वैवादावाङ्गीकारादित्याह—**नरविति** । इतिशब्दः सिद्धं भवतीत्यनेन संबध्यते । ‘तं यथा यथोपासते तदेव भवति’ इति श्रुत्या
रिणादिब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरेव फलमित्याशङ्क्याह—**नहीति** । ‘तस्य तावदेव’ इत्यादिना प्रतिपन्नं कैवल्यं विश्राय सामान्यशास्त्रसिद्ध-
लोकार्थे वायवभेदः स्यादिति भावः । कूटस्थादयत्वे ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिज्ञाविरोधः स्यादिति शङ्कते—**कूटस्थेति** । विरोधद्वयं परि-
ति—**नेत्यादिना** । अविद्यात्मके नामरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादित्यर्थः प्रतिज्ञासूत्रस्य तदनुसारिभूति-
चलस्य च पारमार्थिककूटस्थादयत्वे न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—**तस्मादित्यादिना** । उक्तमेवार्थं चोपपरिश-

श्रवणीतास्त्वपि—‘न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगी स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव स्रुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥’ (गी० ५।१४-१५) इति परमार्थोपस्थायासीति शिवादिशतव्यादिव्यवहारभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायां तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः ‘एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण’ एषां लोकानामसंभेदाय’ (बृ० ४।४।२२) इति । तथाचेश्वरगीतास्त्वपि—‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्मारूढानि मायया ॥’ (गी० १८।६१) इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थोभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणेषूपसनेषूपयोक्ष्यत इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां सृष्टिं घट उपलभ्यते, सत्सु च तन्तुषु पटः । नच नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा । नह्यञ्चो गोन्त्यः सन् गोभीश्च एवोपलभ्यते । नच कुलालभाव एव घट उपलभ्यते । सत्यपि

रत्नप्रभात्याख्या

ईश्वरत्वाद्वैताभावे धृतिमाह—तथा चेति । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह—स्वभावस्त्विति । अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वविषयेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुकृतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह—नादत्त इति । न संहरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो मे नियन्तृत्येवं भ्रमन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसमत इत्याह—सूत्रकारोऽपीति । न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किंतुपासनार्थं चेत्याह—परिणामप्रक्रियां चेति । तदुक्तम्—‘कृपणधीः परिणामसुदीक्षते क्षयितकल्मषधीस्तु विवर्तताम्’ इति ॥ १४ ॥ एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृतुमानमाह—भावे चेति । कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेधानन्यत्वमिति सूत्रार्थः । घटो यदनन्यः, सत्सत्त्वोपलब्धिर्क्षणनियतसत्त्वोपलब्धिमत्त्वात्, सृष्ट्वा । अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्यति—नचेति । सृष्टयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतुच्छित्तिः स्यादित्यर्थः । गवाश्वयोरिति नैमित्तिकत्वाभावाद्देवभावः । अतो सृष्टयोस्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यर्थोन्तरतामाशङ्क्याह—नच कुलालेति । न चोपादानो-

भामतीत्याख्या

विरोधः । सुतामन्यत् ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः । कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च । एतदुक्तं भवति—विषयपदं विषयविषयपरं, विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भभावयोरुपादेयोपलम्भभावमिति सूत्रार्थः संपद्यते । तथा च प्रभाष्यानुविद्वद्बुद्धिवोच्येन चाश्रुवेण न व्यभिचारः, नापि वहिर्भावाभावातुविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति । तत्र यथोक्तहेतोरकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः—इतश्च कारणादनन्यत्वं भेदाभावः कार्यस्य, यत्कारणं यस्मात्कारणात् भाव एव कारणस्येति । अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह—नच नियमेनेति । काकता-

आनन्दगिरियव्याख्या

, नत्राह—स्वभावस्त्विति । अनाद्यविद्यावशात्क्रियाकारादिप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथापि भक्तानितरांश्चानुगृह्यंश्च तदीयसुकृत- । परमेश्वरो वस्तुतो नाशयतीत्याशङ्क्याह—नादत्त इति । सर्वेषां परमार्थमेव कुतः सुकृतदुष्कृतयोर्विभागेन प्रवृत्तिरित्याह—अज्ञानेनेति । ऐश्वर्योदेवंस्तुतोऽप्युपसिमुक्त्वा कथनयोपपत्तो धृतिस्मृती क्रमेणोदाहरति—व्यवहारेति । श्रुताविश्वरूपी- पि व्यवहारार्थस्यायामीश्वरादिव्यवहार उक्त इति संबन्धः । परमार्थोपस्थायां सर्वव्यवहाराभावे सूत्रकारस्यापि समतिमाह—ति । ‘तदनन्यत्वम्’ इत्यनेनायुक्तं कार्यमिथ्यात्वं कथ्यते, ‘स्यालोकवत्’ इति पूर्वसूत्रे तत्सत्यत्ववचनादित्याशङ्क्याह—व्यवहारे- । ‘आमन्त्रेतेः परिणामात्’ ‘क्षीरवद्धि’ इत्यादिना परिणामोक्तेरेष्टव्यं कार्यप्रपञ्चस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्यान्वर्थत्वात्परिणामवादस्य न तदि- याह—परिणामेति ॥ १४ ॥ तदनन्यत्वमित्यस्य श्रुत्यादिविरोधः समाहितः । संप्रति तदनन्यत्वं मानमनुमानमाह—भावे चेति । गभावे भावे च कार्यस्य भावाद्भानाच्च तस्य कारणादनन्यत्वमित्यर्थः । विमतं कारणानतिरिक्तं, तद्भावभाननियतभावभावत्वात्, एषवदित्यनुमानं सूत्रयोजनाया दर्शयितुं चकारार्थमाह—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्फुटयन्नवशिष्टं व्याचष्टे—यत्कारणमिति । दुर्गाहरणारूढतया द्रवयति—तद्यथेति । सत्यपि घटे पटोपलब्धिदर्शनात्कारणभावे कार्योपलब्धिनोर्भेदसाधनमित्याशङ्क्याह—नचेति । स भावेऽन्यस्योपलब्धिरनियतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—नहीति । ननु गवाश्वयोरकार्यकारणत्वादनियतोपलम्भेऽपि कार्यकारणयोरन- प्यन्तराभावे कार्यकारणत्वमुक्त्वा नियतोपलब्धिरित्याशङ्क्याह—नचेति । नियमेनोपलम्भेऽपि नानन्यत्वमिति व्यभिचारं शङ्कते—

निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता इत्यते, यथाग्निभावे धूमस्येति । नेत्युच्यते । उद्भापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटिकादिधारितस्य धूमस्य इत्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिष्यादीदृशो धूमो नासत्याग्नौ भवतीति । नैवमपि कश्चिदोषः । तद्भावानुरक्तं हि बुद्धिः कार्यकारणयोरन्यत्वे हेतुं वयं वदामः । न चासाध्याग्निधूमयोर्विद्यते । भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरन्यत्वं । प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरन्यत्वंमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरन्यत्वे । तद्यथा—तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलान्तु तन्तव आतानवितानपन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुपञ्चशर्वोऽंशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि

रत्नप्रभाष्याख्या

पादेयभाविनार्थान्तरता, सृष्ट्यान्ते तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवाश्वतद्भावयोगाच्चेति भावः । कुलालघटयो निमित्तादिभावे सत्यन्यत्वात्, कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्यक्षरार्थः । यथाश्रुतपूत्रस्थहेतोर्व्यभिचारं शङ्कते—न न्विति । अभिभाव एव धूमोपलब्धिरिति नियमात्मको हेतुस्त्र नास्तीत्याह—नेति । अविच्छिन्नमूलदीपेरेखावस्थपूत्रनियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्याशङ्कते—अथेति । तद्भावनियतभावत्वे सति तद्व्यञ्जनुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वात् व्यभिचार इत्याह—नैवमिति । आलोकबुद्ध्यनुरक्तबुद्धिग्राह्ये रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्यन्तम् । आलोकाभावेऽपि घटादिरूपसत्त्वान व्यभिचारः । उक्तधूमविशेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भात् तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च तयो कार्यकारणयोर्भावेन सत्त्वानुरक्तं सहकृतामिति भाष्यार्थः । यद्वा । तद्भावः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिग्राह्यत्वं हेतुवदामः । सृष्ट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादभिर्धूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे—भावाच्चेति । पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चयार्थश्रकारः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणं, अपृथक्सत्ताकमिथ्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अत आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादन्यत्वंमित्यर्थः । पटन्यायं तन्वादावतिदिशति—तथेत्यादिना । प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्त्वायं कारणमात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतकारणादभिन्नं, कार्यत्वात्, पटवदित्यनुमेयमित्याह—अनयेति । कारणपरिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यतां, न ब्रह्मेत्यत आह—तत्र सर्वेति । ब्रह्मणि वेदान्तानामासतीत्याख्या

आसतीत्याख्या

लीयन्यायेनान्यभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः । हेतुविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति—नन्वन्यस्य भावेऽपीति । एकदेशिमतेन परिहरति—नेत्युच्यत इति । शङ्कयैकदेशिपरिहारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह—अथेति । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् । पाठान्तरेणोदमेव सूत्रं व्याचष्टे—न केवलं शब्दादेवेति । पट इति हि प्रत्यक्षशुद्धया तन्तव एवातानवितानत्वमालम्ब्यन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एकत्वं तु तन्तुनामिकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छेदाद्ब्रह्मणामपि । ययैकदेशसंलावच्छिन्ना धवखदिरपलासादयो बहवोऽपि वनमिति । अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारम्भ्यैवार्थान्तरं किंचिमिलिताः कुर्वन्ते इत्यन्ते, यथा प्रावाण उलाधारणमेकम्, एवमनारम्भ्यैवार्थान्तरं तन्तवो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । नच समवायाद्विधयोपरि भेदानवसायः अनवसाय इति सांप्रतम्, अन्योन्याश्रयत्वात् । भेदे हि सिद्धे समवायाः समवायाच्च भेदः । नच भेदे साधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशमेदयोर्भेदेऽप्युपपत्तेरित्युपपादितम् । तस्मादिकिंचिदतम् । अनया च दिशा मूलकारण

आनन्दगिरियस्याख्या

नन्विति । धूममात्रस्याग्निना नियतोपलब्धिर्धूमविशेषस्य वेति विकल्प्यायं प्रत्याह—नेत्युच्यत इति । द्वितीयं शङ्कते—अथेति । ईदृशत्वं बहलोच्चां प्रत्यादिविशिष्टत्वमसत्यग्नौ न भवति न भाति चेति द्रष्टव्यम् । धूमविशेषस्याग्निना नियतोपलब्धिमुपेत्य हेतुशिक्षा व्यभिचारं परिहरति—नैवमिति । तद्भावानुविधायिभावत्वं तद्भावानुविधायिभानत्वं च कार्यस्य कारणादनन्यत्वे हेतुः । धूमविशेषस्य चाग्निभावानुविधायिभावत्वेऽपि न तद्भावानुविधायिभानत्वमभिमानस्य धूमभानाधीनत्वात् । नच तद्भावानुविधायिभानत्वमेवास्तु हेतुः प्रभाभानानुविधायिभाने चाक्षुषरूपे व्यभिचारात् । तस्माद्विशिष्टहेतुवदृष्टमात्रकार्यस्य कारणादनन्यत्वमुचितमिति भावः । एतदेव सर्वं पाठान्तरेण व्याकुर्वन्कार्यस्य कारणादनन्यत्वे मानान्तरमाह—भावाच्चेति । प्रत्यक्षोपलब्धिमेव प्रतिज्ञोदाहरणभ्यां विवृणोति—भवति इति । तन्तुव्यतिरेकेणातानवितानाभ्यां पटो भातीत्याशङ्क्याह—केवलास्त्विति । बहुत्वेऽपि तन्तुनामिकप्रावरणार्थक्रियावच्छेदस्यैकाग्रशब्दोचरत्वं, बहूनामपि वर्णानामेकधुब्धित्वेऽपि तुल्यवदेकार्थक्रियाकारित्वं च तेषामविरुद्धमिति भावः । तन्तुव्यतिरिक्तपटाभाववद्व्युत्पत्तिरिक्ततन्त्रभाजोऽपि प्रत्यक्षः सिध्यतीत्याह—तथेति । अंशवोऽपि स्वावयवव्यतिरेकेण न सन्तीति प्रत्यक्षमित्याह—अंशुष्विति । ननु प्रत्यक्षं कार्यकारणभावे कार्य कारणमात्रमिति शक्यं प्रत्यक्षयितुं, यत्र त्वसौ प्रत्यक्षो न भवति तत्र कथमिति, तत्राह—अनयेति । विमतं स्वोपादानाव्यतिरिक्तं, कार्यत्वात्, पटवदित्यनुमानं मूलकारणपर्यन्तं धावतीत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां फलितमर्थमाह—

त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् । (छा० ६।४) ततः परं ब्रह्मैकमेवादि-
तीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं, यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य
कार्यस्य श्रूयते । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१), 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्' (ऐ० आ० २।४।१।१) इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् ।
यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत् उत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्य-
त्वादुत्पन्नमन्यतन्मयदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न
व्यभिचरत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति । एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यन-
न्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ १६ ॥

रत्नप्रभाख्या

त्रिं तात्पर्यस्योक्तत्वात्तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कारणान्तरमप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ इदं जगत् सदात्म-
ने सामानाधिकरण्यश्रुत्या सृष्टेः प्राक्कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं, तदन्यथातुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः कारणादनन्यत्व-
माह सूत्रकारः—**सत्त्वाच्चेति** । श्रुत्यर्थे युक्तिमप्याह—**यच्च यदात्मनेति** । घटादिकं प्राग् मृदायात्मना वर्तते तत्
पश्यामन्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः । कारणवत्कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात्
स्य कारणदभिन्नसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह—**यथा चेति** । इदानीं सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात्
त्वाव्यभिचारः । तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचिन्मात्रमेकम् । तदभेदेन सती सृत् सन् घट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्व-
लर्थः ॥ १६ ॥ न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुत एकसत्त्वात्मनानन्यत्वस्यैष्टत्वात् । तर्हि

भामतीव्याख्या

त्रैव परमार्थसत्, अवान्तरकारणानि च तत्त्वादयः सर्वेऽस्तिवाच्या एवेत्याह—**तथा च तन्तुष्विति** ॥ १५ ॥ **सत्त्वाच्चा-
रस्य** । विभजते—**इतश्चेति** । न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चाव भवति **यच्च यदात्मनेति** । नहि तैलं सिकतात्मना
कृतायामस्ति यथा घटोऽस्ति मृदि मृदात्मना । प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते । नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना । तेन
था सिकतायास्तैलं न जायत एवमात्मनोऽपि जगन्न जायेत, जायते च, तस्मादात्मनासीदिति गम्यते । उपपत्त्यन्तरमाह—**यथा
इ कारणं ब्रह्मेति** । यथा हि घटः सर्वदा सर्वत्र घट एव न जातव्यो कचित्तयो भवत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु
अधिकदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्युपपादितमथस्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिष्वपि कालेषु सदेव । सत्त्वं चेत् किमतो यथेवमित्यत-
माह—**एकं च पुनरिति** । सत्त्वं चैकं कार्यकारणयोः । नहि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते । तत्तन्नाभिन्नसत्तानन्यत्वादेतो अपि
भेदो न भिद्येते इति । नच ताभ्यामनन्यत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम् । तथा सति हि सत्त्वस्य समारोपितत्वप्र-
सङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरन्यतरसमारोपकल्पनायां किं तात्त्विकाभेदोपादानाभेदकल्पनास्तु, आहो तात्त्विकभेदोपादानाभेदकल्पनेति ।
यं तु पश्यामो भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहपक्षत्वाद्भेदग्रहमन्तरेण च प्रतियोगिग्रहासंभवादन्यसंश्रयापत्तेः, अभेदग्रहस्य च
निर्लेपयतया तदनुपपत्तेरैकेश्रयत्वाच्च भेदस्यैकाभावे तदनुपपत्तेरभेदग्रहोपादानेव भेदकल्पनेति सर्वमवदातम् ॥ १६ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

तत इति । ब्रह्मैव मूलकारणं परमार्थसदवान्तरकारणानि त्वनिर्वाच्यानीत्यर्थः । कारणत्वाविशेषात्तत्त्वादिवद्ब्रह्मणोऽपि कारणान्तरमनुमेय-
मिनाशङ्काह—**तत्रेति** । सर्वजगद्भाषिष्ठान्ततया तस्याकल्पितत्वात्प्रापिष्ठानान्तरापेक्षेति भावः ॥ १५ ॥ कार्यस्य कारणादनन्यत्वे
श्रुत्यापत्तिः प्रमाणान्तरमाह—**सत्त्वाच्चेति** । श्रुत्यापत्तिभेदेन स्फोरयितुं प्रथमं चशब्दव्याख्यापूर्वकं श्रुतिमुदाहरति—**इतश्चेति** ।
प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणस्यैवात्र श्रुतं न कार्यस्येत्याशङ्काह—**इदंशब्देति** । यदिदानीं स्थूलकार्यं दृष्टं तस्य सृष्टेः प्राकारणसामाना-
धिकरण्यानुपपत्त्या तददात्म्यावगमग्न वस्तुभेदोऽस्तीत्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रमिते प्रमाणानुग्राहिकां युक्तिमपि समुच्चिनोति—
यच्चेति । कार्यस्य प्रागवस्थायां कारणात्मना सत्त्वेऽपि निष्पन्नं ततो भिन्नं स्यादित्याशङ्काह—**तस्मादिति** । यथा सिकतास्त्वविधमानं
तैलं न ततो जायते, तथात्मनोऽपि जगन्न जायेत यथात्मरूपेण प्रागवस्थायां नासीत् । जायते च । तस्मादात्मनामा प्रागासीदिति
निश्चयसिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे युक्त्यन्तरं वक्तुं भूमिकां करोति—**यथा चेति** । यथा घटः सदा घट एव न जातु घटो
भवत्येवं सदपि कारणं सदा सदेव न कदाचिदसदिष्टं, तथा कार्यमपि सत्त्वेन कदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदेनापि सत्त्व-
सत्त्वादनन्यत्वं कथमिति आशङ्काह—**एकं चेति** । सतोऽसतो वा सद्भेदकत्वाभावाच्चेदकतेत्यर्थः । अभिन्नसत्त्वानभिन्नत्वान्मिषोऽपि
कारणकारणे न स्थिते सत्त्ववदिति फलितमाह—**अतोऽपीति** ॥ १६ ॥ प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणात्मना कार्यस्येत्तुमाधिप्य समा-

असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु कचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः—‘असदेवेदमग्र आसीत्’ (छा० ३।१९। १) इति, ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ (तै० २।७।१) इति च । तस्मादसद्व्यपदेशाच्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् । नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः, किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणान्यस्य । कथमेतद्वगम्यते । वाक्यशेषात् । यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषाभिधीयते । इह च तावत् ‘असदेवेदमग्र आसीत्’ इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि ‘तत्सदासीत्’ इति । असतश्च पूर्वापरकालासंबन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्यत्रापि ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । तस्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दाहं लोके प्रसिद्धम् । अतः प्राङ्गानामरूपव्याकरणादसद्विवासीदित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणाद्वगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्वर्ण्यते—दधिघटरुचकाद्यर्थिभिःप्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । नहि दध्यर्थिर्मृत्तिकापदीयते न घटार्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत ।

रश्मिप्रभाष्याख्या

सूद्वदयोः को विशेषः । तादात्म्यमिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्तैक्येऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वाच्च तादात्म्यं, कार्यकारणयोर्भेदस्य सत्ताभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः ॥ १६ ॥ उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते—असदिति । ‘अक्ताः शर्करा उपदध्यात्’ इत्युपक्रमे केनाक्ता इति संदेहे ‘तेजो वै घृतम्’ इति वाक्यशेषाद्धृतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि ‘तत्सत्’ इति वाक्यशेषात्सन्निश्चय इत्यर्थः । आसीदित्यतीतकालसंबन्धोक्त्यासादव्याकृतमेव न शन्यमित्याह—असतश्च पूर्वापरेति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति—असद्वेति । क्रियमाणत्वविशेषणं शन्यस्यासंभवीति भावः ॥ १७ ॥ सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः—युक्तेरिति । दध्याद्यर्थिनां क्षीरादी प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तित्वाया कार्यस्य प्राक्कारणानन्यत्वेन सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्व-

भामतीव्याख्या

असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे च धर्माविनिर्वाचनीयो । सूत्रमेतद्विगदव्याख्यानेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ युक्तेः शब्दान्तराच्च । अतिशयवस्वत्प्रागवस्थाया इति । अतिशयो हि धर्मो नास्त्वतिशयवति कार्ये भविष्यतीति । ननु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः, स चासत्यपि कार्ये कारणत्व-

आनन्दगिरियव्याख्या

धत्ते—असदिति । तत्र चोद्यं विभजते—नन्वित्यादिना । परिहारभागमवतारयति—नेतीति । ननर्थमाह—नहीति । तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशङ्क्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे—किं तर्हीति । तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति—कथमिति । सशब्दं व्याख्याति—यदिति । ‘अक्ताः शर्करा उपदध्यात्’ इत्यत्र केनेति तैलघृतादौ संदेहे ‘तेजो वै घृतम्’ इति वाक्यशेषाद्धृतेनेति निश्चितमित्यर्थः । सामान्यन्यायं प्रकृते दर्शयति—इह चेति । ‘असदेवेदम्’ इत्यादावसच्छब्देन तुच्छमुच्यते किंवा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति संदेहे ‘तत्सदासीत्’ इति वाक्यशेषातुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दितमिति निश्चीयते, तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः । इतश्चात्र तुच्छमसच्छब्दवाच्यं न भवतीत्याह—अस तश्चेति । ‘असद्वा इदम्’ इत्यत्र ‘तत्सदासीत्’ इति वाक्यशेषाभावाकुतो निश्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याह—असद्वेति । वाक्यशेषस्य सत्कार्यविषयत्वे फलितमाह—तस्यादिति । वृद्धव्यवहाराभावे कथमसच्छब्दस्य सति प्रयोग इत्याशङ्क्योपचारादित्याह—नामेति ॥ १७ ॥ ननु कार्यस्यान्तरेऽर्थात्तन्त्रे सत्त्वमास्थेयं, परस्परविरोधिनीर्वैधान्तराभावात् । तथाच कार्यस्यानिर्वाच्यत्वाभ्युपगममङ्गप्रसङ्गादपसिद्धान्तः स्वादित्याशङ्क्य कारणस्यैवाप्राकृतकारणत्वस्य सत्त्वं, कार्यस्य पुनरनिर्वाच्यत्वमेवेति प्रतिपादयितुं प्रक्रमते—युक्तेरिति । हेतुद्वयं प्रतिपादयेन येन यति—युक्तेरिति । कासौ युक्तिरित्यपेक्षायां युक्तिं प्रकटयन्नसदुत्पत्तिं तावदित्याह—युक्तिरिति । प्रतिनियममेव प्रकटयति—नेत्यादिना । कार्यार्थिनां प्रतिनियतकारणोपादानानुपपत्त्या कार्यस्य तत्र सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थोपपत्तिमाह—तदिति । नन्वपेक्षमाणवद्व-

अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रासत्वे कस्मात्क्षीरादेव दभ्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येत, तर्ह्यतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत् । असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात्कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां वाश्वमहिषवज्रेद्वज्रमावासादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः संबन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः । अनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्षैवापरं संबन्धं संबध्यते, संयोगोऽपि

रत्नप्रभाष्यारूपा

पिया तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह—**अविशिष्टे हीति ।** असत उत्पत्त्यभावादुत्पत्ती वा सर्वस्वात्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्तदुपादानविशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं सांख्यवृद्धैः—‘असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्’ इति । शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकातिव्याच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्वमसत्तोऽशक्यत्वात् । किंच सत्कारणाभेदात्कार्यं सदित्युत्तराधीनः । कार्यस्यासत्त्वोऽपि कुतश्चिदतिशयात्प्रवृत्तिनियमोपपत्तिरिति शङ्कते—**अथेति ।** अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा । आये धर्मिवात्प्रगवशरूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह—**तर्ह्यतिशयस्त्ववादिति ।** द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह—**शक्तिश्चेति ।** कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका, यस्य कस्यचिदन्यस्य नरञ्जस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वात्सत्त्वोः शक्तौवन्यत्र नाविशेषात् । तस्मात् कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिव्यक्तिनियामकतया शक्तिरित्येष्टञ्च, ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । किंच कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्वौ मित्रौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह—**अपिचेति ।** तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात्तया बुद्धिर्नैदतीत्याशङ्क्य समवायं दूषयति—**समवायवति ।** समवायः समावधानिः संबन्धो न वा । आये स संबन्धः किं समावयत उत स्वरूपम् । अये समवायाननवृत्तिः । द्वितीये मृद्वदुत्पत्तिरित्यस्य स्वसंबन्धव्यादेवोपपत्तेः समवायासिद्धिः । असंबन्ध इति पक्षे दोषमाह—**अनभ्युपगम्यमाना इति ।** द्रव्यगुणदीनौ विशिष्टधीरिवप्रसङ्गः । असंबन्धस्य विशिष्टधीनियामकत्वाद्योगादित्यर्थः । विशिष्टधीनियामको हि संबन्धः, न तस्य नियामकान्तरापेक्षा, अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति शङ्कते—**अथेति ।** संबन्धते । स्वस्य स्वसंबन्धिनश्च विशिष्टधियं करोतीत्यर्थः । प्रतिबन्धया दूषयति—**संयोगोऽपीति ।** यत्तु गुणत्वात्संयोगस्य

भामतीव्याख्या

प्राप्तमेवेत्यत आह—**राक्षिश्चेति** । नान्या कार्यकारणान्यां, नाप्यसती कार्यसमेति योजना । **अपिच कार्यकारणेति** । यद्यपि 'भावान्नोपलब्धेः' इत्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः । **अनभ्युपगम्यमाने च** वाग्य समवायिण्यां संवन्धे विशिष्ट्यसङ्कोचप्रवालययिष्यद्वयगुणादीनां मिथः । ननुसंबन्धः समवायिण्यां समवायः समवायः संवन्धयेदिति । शङ्कते—**अथ समवायः स्वयमिति** । यथा हि स्वयगोषाद्वयगुणकर्मणि सन्ति सर्वत्वं तु स्वभावतः । तस्मिन् न स्वत्वात्नान्यत्वोपपन्नमधेयते, तथा समवायः समवायिण्यां संवर्तुं न संवन्धवारयोग्यमधेयते, स्वयं संबन्धरूपत्वात् । **राक्षिश्चेति** । तद्विद्वान्मतविरोधापत्तयेन निराकरोति—**संयोगोऽपि तर्हीति** । नच संयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायि-

आनन्दगिरीयठ्यारुया

मनकान्मयादिवैरोपादानं नतु मुद्यादौ घटयोः सत्त्वादित्यन्योपपत्तिरर्थोपत्तिरिति, तत्राह—**अविशिष्टे हीति ।** नियमाकाभावाद्जननानंमवात्रान्योपपत्तिरित्यर्थः । नियामकमतिशयमाशङ्कते—**अथेति ।** अतिशयो हि कार्यस्य कारणस्य वेति विकल्प्याभेदस्य धर्मिपरिपत्रत्वादपत्तिरिद्वान्तापत्तिरित्याह—**अत इति ।** सार्वत्रिकत्विकात्तसिः सप्तम्यर्थे शङ्किपक्षवाची । प्रागवस्था दध्यादिप्राग्वस्था । द्वितीयं दूषयति—**शक्तिभेदेति ।** कारणस्य हि धर्मः शक्तिरिति शयशब्दिता नियामकत्वेनेष्टा कार्यकारणग्रन्थामन्या कार्योपपत्तिरिति कार्यं न नियच्छेदिति । अत्र हेतुमाह—**असत्त्वेति ।** कार्यामना शक्तेरसत्त्वे तथैवानियामकत्वमसत्त्वस्योभयत्र तुल्यत्वाद् । अत्राप्यसत्त्वे च तथा न निवामकत्वं, तयोरीगान्योर्न शक्तेताभ्यामन्यत्वस्थेत्वादिदर्थः । शक्तेरसत्त्वेत्यन्ये च नियामकत्वात्तमेवेति त्वमाह—**तस्यादिति ।** तथाचापत्तिरिद्वान्तादादवस्थमिति बोधः । असकार्यत्वादे दोषान्तरमाह—**अपिषेति ।** भेददूष्यभावे समवायेनेमेति नतु वादास्पमिल्याशङ्क्य समवायस्तर्हि परतश्चः स्वतन्त्रो वेति विकल्प्याभेदं संबन्धरा स्वभावाद्वा पारतन्त्र्यमिति पुनर्विकल्पार्थं ।
समवायेति । समवायस्य स्वातन्त्र्यपक्षं दूषयति—**अनन्यगुण्यमाने चेति ।** समवायस्य समवायिनिः संबन्धो न्येष्ठो किंतु स्वातन्त्र्यमेवेत्यत्रावयवावयवोदोर्नन्यगुणादीनां च विक्रमः स्वात्तिनिर्भापकाभावादित्यर्थः । स्वभावादेव समवायस्य पारतन्त्र्यमिति प्रश्रुत्यापत्तिरिति—**अथेति ।** अत्राह—**संयोगोऽपीति ।** तर्कपादे नैतद्वक्तव्यमिति

तर्हि स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं संबध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनार्थक्यम् । कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तते । किं समस्तेष्ववयवेषु वर्ततेतौ प्रत्यवयवम् । यदि तावत्समस्तेषु वर्तते ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि बहुत्वं समस्तेष्ववयवेषु वर्तमानं व्यस्ताभ्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तते तदाभ्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्येरन् यैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तते । कोशावयवव्यतिरेकेक्षेत्रवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत । तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तते तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात् । नहि देवदत्तः सुप्ते संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि संनिधीयते । युगपदनेकत्र वृत्तावने-

रत्नप्रभाष्याख्या

समवायापेक्षा न संबन्धत्वादिति, तत्र धर्मत्वात् समवायस्यापि संबन्धान्तरापत्तेरसंबद्धस्याश्वत्थस्य गोधर्मत्वाददर्शनात् । किंच 'विष्णुपलादयो गुणाः' इति श्रुतिस्मृत्यादिषु 'व्यवहारादिद्विधमो गुणः' इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च 'जातिविशेषो गुणत्वम्' इति परिभाषा तु समवायसिन्धुत्तरकालीना, नित्यानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वात् । अतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति दिक् । किंच प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यमन्यथा गोप्रतीतेरश्व आलम्बनमित्यस्यापि सृज्यत्वात् । तथा च मृद्वद इत्यभेदप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः, ताभ्यामल्यन्तमिन्नस्य समवायस्य तन्निवामकत्वासंभवादित्याह—**तादात्म्येति** । एवं प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं, स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्युक्तम् । वृत्त्यनिरूपणाच्च तत्र मिथ्यात्वमित्याह—**कथं चेति** । तत्रायमनूधावयविनः पदादेस्तन्त्वादिव्यवयवेषु त्रित्वादिवत्स्वरूपेण वृत्तिरुतावयवश ई विकल्प्यायं दूषयति—**यदीत्यादिना** । व्यासज्यवृत्तिवस्तुप्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपदादेर्यावदवयवनामप्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतैत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—**अथेति** । यथा हस्ते कोशे चावयवशः खड्गो वर्तमानो हस्तमत्र ग्रहेऽपि गृह्यते, एवं यत्किंचिदवयवग्रहणेनावयविनो ग्रहसंभवेऽवयववानामनवस्था स्यादिति दूषयति—**तदापीति** आह द्वितीयमुद्राव्य दूषयति—**अथ प्रत्यवयवमित्यादिना** । एकस्मिन्स्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्वन्तरे वृत्तिर्न स्यात्, वृत्तावने-

भामतीव्याख्या

कारणाधीनजन्मत्वात् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग इति वाच्यम् । अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात् । अपि च संबन्धधीनस्वरूपः समवायो यथा संबन्धिद्वयभेदे न भिद्यते तच्चाशे च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् । तत् को दोषः । अथैतत्प्रसङ्गमिमांसा संयोगवत्समवायोऽपि प्रतिसंबन्धिमिथुनं भिद्यते चानित्यश्चेत्युपेयते, तथा सति यथैकस्मादिभित्तकारणादेव जायत एवं संयोगोऽपि निमित्तकारणादेव जनियत इति समानम् । **तादात्म्यप्रतीतेश्चेति** । संबन्धव्यागमो संबन्धकल्पनावीजं न तादात्म्यावगमः, तस्य नानात्वैकाग्र्यसंबन्धविरोधादिति । वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविन दूषयति—**कथंच कार्यमिति । समस्तेति** । मध्यपरभागयोरर्वांशभागव्यवहितत्वात् । अथ समस्तावयवव्यासङ्गव्यति कतिपयावयवव्यासङ्गप्रदीप्यत इत्यत आह—**नहि बहुत्वमिति । अथावयवश इति** । बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संलयेषु वर्त इत्येकतमसंख्येयाग्रहणेऽपि न गृह्यते, समस्तव्यासङ्गित्वात्तद्रूपस्य । अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान्याप्नोति, अपि त्ववयवशः तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्यासृज्य समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपलब्धेः, एवमवयवयो-

आनन्दगिरियव्याख्या

यति । द्रव्यगुणादिषु समवायकल्पनाङ्गीकृत्य दोषमुक्त्वा तत्कल्पनैवायुक्तत्वाह—**तादात्म्येति** । सिद्धे हि भेदे द्रव्यगुणादीनां समवायसिद्धिः समवायसिद्धौ च भेदसिद्धिरित्यन्याश्रयता । नहि सामानाधिकरण्येन तादात्म्ये तेषां भाति स्वार्थसिद्धौ भेदसिध्यतीति भावः । असत्कार्यवादनिरासेन कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमुक्तम् । इदानीं कार्यस्य कारणे वृत्त्यनुपपत्तेश्च कल्पितत्वमित्याह—**कथं चेति** । कथंशब्दसूचितं विकल्पद्वयं विशदयति—**किमिति** । तत्रायमनूधावयविनः स्वरूपेण वावयवेषु वृत्तिरवयवशो वेति विकल्प्याये दोषमाह—**यदीत्यादिना** । तत्र हेतुमाह—**समस्तेति** । मध्यपरभागयोरर्वांशभागव्यवहितत्वादित्यर्थः । सर्वावयवव्यासङ्गावयवव्यतिरेकेणावयवव्यतिरेकेणावयविनो वृत्तिरित्येवाशङ्क्याह—**नहीति** । कल्पान्तरमुत्पादयति—**अथेति** । तथाच यथावयवैः सत्त्वं उक्तं मानि व्यासृज्यकतिपयकुसुमग्रहणेऽपि गृह्यते तथा कतिपयावयवग्रहणेऽपि भवत्यवयविनो ग्रहणमित्यर्थः । तत्र किमारम्भकावयवैरेव तेष्ववयवी वर्तते किंवा तदतिरिक्तावयवैरिति विकल्प्यायं प्रत्याह—**तदापीति** । यत्र यद्वर्तते तदतिरिक्तावयवैरेव तत्र वर्तमानं इष्टमिति इष्टान्तरं हेतुमांशे—**कोशेति** । द्वितीयं दूषयति—**अनवस्थेति** । कल्पितानन्तावयवव्यवहिततया प्रकृतावयविनो दूरविप्रकर्षात्पुनरिति पटलं न स्यादिति भावः । कल्पान्तरमनुवदति—**अथेति** । तत्रापि क्रमेण वा प्रत्यवयवं वर्तताक्रमेण वेति विकल्प्यायं दोषमाह—**तदैवेति** । तदैव दृष्टान्तेनोपपादयति—**नहीति** । द्वितीयं निराचष्टे—**युगपदिति** । यथाः प्रतिव्यक्तिं साक्षत्वेन युगपद-

कत्वप्रसङ्गः स्यात् । देवदत्तयज्ञदत्तयोरेव श्रुत्वाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमातेर्न दोष इति चेत् । न । तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमातोऽवयवी स्याद्यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यत एवमवयव्यपि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं गृह्येत । न चैवं नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृङ्गेणापि सनकार्यं कुयो-
दुरसा च घृष्टकार्यम् । न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वं उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया, सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव कल्प्येत । तथाच सति घट उपपद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् । नच लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते । उत्पन्नताप्रतीतिश्च । अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्प-

रत्नप्रभाख्या

त्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि जातेरनेकत्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते—**गोत्वेति** । जाति-
वयविनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवाभावादिति परिहरति—**न । तथेति** । दोषान्तरमाह—**प्रत्येकेति** । अधिकारात्संबन्धात् । यथा
दत्तः स्वकार्यमन्वयनं ग्रामेऽरण्या वा करोति, तथा गौरवयवी स्वकार्यं क्षीरादिकं शङ्खपुच्छादावपि कुर्वदित्यर्थः । एवं वृत्त्य-
त्पत्त्यादिविवाच्यत्वं कार्यस्य दर्शितम् । संप्रत्यसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—**प्रागिति** । यथा घटबलतीत्युक्ते चलनक्रियां
प्राथम्यरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति तथा पटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभूयते । अतो जनिकर्तुः जनेः प्राक्सत्त्वं
यम् । कर्तृत्वसत्त्वं क्रियाया अप्यसत्त्वावपत्तेरित्यर्थः । जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह—**उत्पत्तिश्चेति** ।
तो घटोत्पत्तौ कर्तृत्वासंभवेऽपि कुलालादेः सत्त्वाकर्तृत्वमित्याशङ्क्याह—**घटस्य चेति** । घटोत्पत्तिवदसत्कपालाद्युत्पत्ति-
प्रतिदिशति—**तथेति** । शङ्कामनूय दोषमाह—**तथाचेति** । अनुभवविरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्याया विक्रियेति स्वमतेन
सत्त्वमानीतं, संप्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तात्किंक्रमनाशाङ्कते—**अथेति** ।

भामतीभाष्या

१. निराकरोति—**तदापीति** । शङ्कते—**गोत्वादिवदिति** । निराकरोति—**नेति** । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य
शा अनिर्वाच्या न परमाश्रितस्तत्तथा च कास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेक्षेदमुदितमिति मन्तव्यम् । अकर्तृका यतो-
निरात्मिका स्यात् । कारणभावे हि कार्यमनुत्पन्नं किं नाम भवेत् । अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः । यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु
परातिष्ठतया पूर्वापरीभावमापन्नेषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते, तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्युप-
पद्यते भवतीति प्रयोग इत्यत आह—**घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमानेति** । उत्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्या-
पे नोत्पत्तिः । न चोत्पादनं नोत्पत्तिः, प्रयोऽव्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदात् । अभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद्व्युत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात् ।
मात् करोति कारयत्योरेव घटोचरयोरेत्यस्यामिसमवेतयोक्तपच्युत्पादनयोरधिष्ठानं भेदोऽभ्युपेतव्यः, तत्र कपालकुलालादीनां
द्वानुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिशेष्याद्ध एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेषितव्यः । न चासात्वसत्त्वधि-
न भवितुमर्हतीति सत्त्वमस्याभ्युपेयम् । एवंच घटो भवतीति घटव्यापारस्य धातुपातत्वात्तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते, तण्डुलानामिव
विहितो विहितमिति तण्डुला इति । शङ्कते—**अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्पत्तिरिति** । एतदुक्तं भवति—**नोत्प-**

आनन्दगिरियव्याख्या

त्ता सामान्यं न भिद्यते तथावयविनोऽपि वस्तुतो न भेदोऽस्तीति शङ्कते—**गोत्वादिवदिति** । वैषम्यं दर्शयन्नुपपत्ति—**न । तथेति** ।
२. स्पष्टयति—**यदीति** । प्रत्येकमवयवेऽवयवविनः परिसमाप्तिष्वेव दोषान्तरमाह—**प्रत्येकेति** । यद्वि गोत्वस्य शाब्दके कार्ये न
शङ्कयेऽस्ति तथेहापि स्यादित्याशङ्क्याह—**कार्येणेति** । नहि गोत्वस्य कार्यान्वयः किंतु व्यक्तेरेव । प्रकृते त्ववयवानां तदनन्वया-
वयविनस्तद्भावात्स सर्वत्रैक्यादर्शक्रियाव्यवस्थानुपपत्तिः । नच तत्तदवयवनिष्ठसैवावयविनस्तत्कार्यमवयवानां कार्यान्वये सत्युक्त-
त्वाभावात्प्रतीत्या तत्रियमेव युक्त्यभिमानित्वव्याघातादिति भावः । वृत्तिविकल्पानुपपत्त्या कार्यस्य कारणे कल्पितत्वं प्रसाध्यासत्कार्य-
दोषान्तरमाह—**प्रागिति** । भवत्वकर्तृकत्वमित्याशङ्क्याश्रयरूपकारणाभावादुत्पत्तिक्रियास्य कार्यमनुत्पन्नं निरात्मकं स्यादित्याह—
प्रत्येकेति । इत्थोत्पत्तेरकर्तृकत्वमप्युक्तमित्यनुमानेन दर्शयति—**उत्पत्तिश्चेति** । क्रियात्वेऽपि सकर्तृकत्वाभावे किं बाधकमित्या-
शङ्क्याह—**क्रिया चेति** । अतु तर्हि कारणाश्रयोत्पत्तित्वाच्च सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याह—**घटस्येति** । घटोत्पत्ताद्युक्त्यां कपालो-
पातप्रतिदिशति—**तथेति** । शृष्टापत्तिमाशङ्क्य निराकरोति—**तथाचेति** । उत्पादना हि कारकव्यापारो नोत्पत्तिः । नच तयोरेव, प्रयो-
प्रयोक्तव्यापारतया भिन्नावत् । अन्यथा घटमुत्पादयतीतिवद्व्युत्पद्यत इति स्यादिति भावः । ननु घटो जायत इत्यत्र घटशब्दो
जननोऽनुसृष्टो कारकेषु तादात्म्यनिमित्तोपचारात्प्रयुज्यते, तथाच घटोत्पत्त्युक्तौ कुलालादिकारकोत्पत्तिरिविरहेति, तत्राह—**नचेति** ।
क्रियात्वभावादेऽपि क्रियात्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—**अथेति** । स्वकारणसत्तासंबन्धः । स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वेति यावत् ।

सिंरात्मलामभ कार्यस्येति चेत्, कथमलङ्घ्यात्मकं संबध्येतेति वक्तव्यम् । सतोर्हि द्वयोः संबन्धः संभवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । नहि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव पपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । नहि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णावर्माणोऽभिवेकादित्येवजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च वन्ध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभिविष्यत्त इदमन्युपापत्स्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयं तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत । यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्वाप्रियते । एवं प्राक्सिद्धत्वात्तदन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्वाप्रियेत । व्याप्रियते च । अतः कारकव्यापारावर्धत्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः । यतः कार्याकारेण

रत्नत्रयाध्याख्या

तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वभावदयकं, असतः संबन्धित्वायोगादित्याह—**कथमिति** । असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः । न नरश्चन्द्रादिवत्कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्न भवति किंतुपत्तेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चासत् मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात्संबन्धित्वं पपत्तिरित्याशङ्क्याह—**अभावस्येति** । अत्राभावशब्दा असच्छब्दापरपर्याया व्याख्येयाः । असतः कालेनासंबन्धात्प्राक्तं युक्तमित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वंभाविनः कार्यस्य वन्ध्यापुत्रतुल्यत्वं कथमित्यत आह—**यदि चेति** । कार्याभावोऽस्त्वार्थमित्यर्थं इत्युपापत्स्यत उपपन्नमभिविष्यदित्यन्वयः । कस्तर्हि निर्णयः, तत्राह—**वयं त्विति** । 'नासतो विद्यते भावः' इत्येतेरिति भावः । सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते—**नन्विति** । सिद्धकारणान्यत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह—**तदनन्यत्वाच्चेति** । अनिवार्यकार्यतमना कारणस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह—**नैष दोष इति** । कार्यसत्यत्वमिच्छा साध्यानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात् । अद्वैतवादिनां त्वघटितघटनावभासनचतुरभावाद्वा हिन्ना स्त्रप्रवयथादर्शनं सर्वमुपपन्नम् । विचार्यमाणे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे द्वैतापत्तेरिति मुख्यं समाधानं समाधानान्तरमावात

आमलीव्याख्या

तिर्नाम कश्चिद्वापारः, येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तृत्वमित्युच्येत, किंतु स्वकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वा, स चासतोऽर्था रूढ इति । सोऽयसतोऽनुपपन्न इत्याह—**कथमलङ्घ्यात्मकमिति** । अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वं कार्यस्येति कार्याभावस्य भावं मर्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह—**अभावस्य चेति** । स्यादेतत् । अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतस्य मा भूमर्यादात्प्राख्यो हि सः, कः प्रागभावस्य तु भविष्यता घटनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेल्यत आह—**यदि वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादिति** । उक्तं तदधस्ताद्यथा न जातु घटः पटो भवत्वमसदपि सन्न भवतीति । तस्मान्मृषिण्डे घटस्यासत्त्वेऽत्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्रासत्कार्येण चोदयति—**नन्वेवं सतीति** । प्राक् प्रसिद्धमपि कार्यं कदाचित्कारणेन योजयितुं व्यापारोऽर्थवान्भवेदित्यत आह—**तदनन्यत्वाच्चेति** । परिहरति—**नैष दोष इति** । उक्तमेतद्यथा भुजङ्गतत्वं न रज्जोर्भियते, रज्ज्वेव हि तत्, काल्पनिकस्तु भेदः ॥

आनन्दगिरीयव्याख्या

कार्यस्य क्रियारूपोत्पत्त्यनभ्युपगमे कथमात्मलामः स्यादित्याशङ्क्याह—**आत्मलामभवेति** । क्रियात्वाभावमङ्गीकृत्योत्पत्तेः साधकं साधयति—**कथमिति** । अक्षेपमेव विवृणोति—**सतोर्हीति** । असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः । उत्पत्तिः साश्रया, संबन्धत्वात्, संयोगवित्यक्रियात्वेऽपि शक्यं साश्रयत्वं प्रतिपादयितुमिति भावः । कार्यस्यासतोऽपि तदाश्रयत्वात्पत्तेः सिद्धसाध्यत्वेत्याशङ्क्य निरुपाख्यतद्विलक्षणत्वं वा कार्यस्य विवक्षितमिति विकल्पाद्ये मर्यादाकरणानुपपत्तिरित्याह—**अभावस्येति** । कार्यशब्दित्येति शेषः । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—**सतां हीति** । अभावस्य मर्यादा न दृष्टेत्यत्र दृष्टान्तमाह—**नहीति** । कार्यस्य कारकव्यापारसाध्यत्वात् निरुपाख्यवैलक्षण्यमात्रं वन्ध्यापुत्रतुल्यतेति द्वितीयमाशङ्क्याह—**यदि चेति** । घटप्रागभावस्य घटेन प्रतियोगिनोपाख्येयतया कारकव्यापारसाध्यत्वं युक्तं, वन्ध्यापुत्रस्य तु नैवमित्याशङ्क्याह—**वयं त्विति** । विमतं न कारकव्यापारवत्, असत्त्वात्, संमतवतीति भावः । कार्यसाध्यत्वं निरस्यता सर्वमेव साधितमिति मन्वानश्चोदयति—**नन्विति** । कारकव्यापारो हि सत्कार्यवादे कार्यस्वरूपसिद्धये वा तदनन्यत्वसिद्धये वा । नाश इत्याह—**यथेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**तदनन्यत्वाच्चेति** । कार्यस्य कारणेनाभिन्नत्वं सत्कार्यवादे लक्षणात् तदर्थेनापि कारकव्यापारोऽर्थवानित्यर्थः । मा तर्हि कारकव्यापारो भूदित्याशङ्क्याह—**व्याप्रियते चेति** । परमेते कारकव्यापारत्वात्तदर्थवत्त्वानुपपत्तिरसत्त्वं कार्यस्य प्राक्काले साधयतीति फलितमाह—**अत इति** । मायाविनो व्यापाराधकारात्पटो न वा बधेक्षावत्कारणस्यापि कार्यकाराण्यौ कारकव्यापारापेक्षास्तीति समाचरे—**नैष दोष इति** । ननु प्रागपि कार्यकारोऽस्ति न वा ।

कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्योक्तारोऽपि कारणस्यात्मभूत एवानात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । नच विशेषदर्शनमात्रेण वस्तुवन्त्यत्वं भवति । नहि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्तुवन्त्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्तुवन्त्यत्वं भवति, मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरितत्वाच्च युक्तं नान्यत्रेति चेत् । न । क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि घटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापचौ जन्मसंज्ञा । तेषामेवावयवानामपचयवशाद्दर्शनापत्ताबुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदं जन्मोच्छेदान्तरितत्वाच्चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा च बाद्ययौवनव्याविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् । अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेराकाशहहनप्रयोजनस्वप्नाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः

रत्नप्रभाख्याख्या

ननु कारणान्निमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्पक्षस्य दूषणमुक्तं स्परेत्याह—कार्याकारोऽपीति । अतः कारणद्वेधाभेदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्याभिन्निर्वाच्याकारकव्यापाराणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः । ननु मृदवट्टः पृथुबुभ्रत्वावयवस्थविशेषो घटे दृश्यते । तथाच घटो मृद्विन्नः, तदिरुद्धविशेषवत्त्वात्, वृक्षवदित्यत आह—नचेति । वस्तुतोऽन्यत्वं सत्यो भेदः । हेतोर्व्यभिचारस्थलान्तरमाह—तथा प्रतिदिनमिति । प्रत्यहं पित्रादिदेहव्यापारभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः । दार्ष्टान्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशसम्बन्धिरुद्धभर्मवत्त्वात्कार्यकारणयोरभेदो न युक्त इति शङ्कते—जन्मेति । कारणस्य नाशभावाद्वैतसिद्धिरिति परिहरति—नेति । यथादिकार्यान्वितत्वेन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वाभावासादिरित्यर्थः । ननु यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्राङ्कुरादौ बीजादीनामन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वाद्वस्तुवन्त्यत्वं स्यादित्यत आह—अदृश्येति । तत्राप्यङ्कुरादौ बीजाद्यवयवानाव्याप्त एव जन्मविनाशौ क्लृप्तवयवान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः । अस्तूपचयापचयलिङ्गेन वस्तुभेदानुमानं ऽसत उपपत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—तत्रेदमिति । पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यत्र बाधमाह—पित्रादीति । एतेनेति । कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथनेनेत्यर्थः । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसज्यति—यस्य नरिति । असतः कार्यस्य कारकव्यापाराहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषयत्वेऽपि मृदादेर्विषयत्वं स्यादिति शङ्कते—समवा-

भासतीख्याख्या

स्तुतः कार्यत्वं न कारणान्निद्यते कारणस्वरूपमेव हि तत्, अनिर्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नभिवाभिन्नमिव चावभासत इति । दिदृक्त्वम्—वस्तुवन्त्यत्वमिति । वस्तुतः परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति । सांख्यव्याहारिके तु कथंचित्तत्वात्यये सत एवेत्यर्थः । अनयैव हि दिशेष संदर्भो योज्यः । असत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह—यस्य पुनरिति । कार्यस्य

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रमे कारकव्यापारवैधर्म्यम् । चरमे त्वसदुत्पत्तिः । तत्राह—कार्याकारोऽपीति । रज्जुरिव भुजंगस्य कारणमेव कार्यस्य तत्त्वमतोऽनिर्वाच्यं कार्यरूपं भिन्नमिव चाभिन्नमिव च भाति । असत्कार्यवादस्य प्रागुक्तन्यायप्रत्युदस्तत्वादित्यर्थः । विवर्तवादेन परिहारासक्त्या परिणामहेतुत्वापि परिहृति—नचेति । वस्तुवन्त्यत्वं परमार्थतो भिन्नत्वमिति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । देवदत्ते विशेषरूपमात्रेण वस्तुतोऽन्यत्वाभावे हेतुमाह—स एवेति । उक्तार्थमुदाहरणान्तरेण द्रवयति—तथेति । दृष्टान्ते जन्मोच्छेदव्यवधानाभावात् प्रत्यवमिति युक्तं, दार्ष्टान्तिके तु वस्तुवन्त्यत्वमेव जन्मोच्छेदरूपविरुद्धधर्मोपस्थासिद्धि शङ्कते—जन्मेति । हेत्वसिद्ध्या परिहृत्य—नेत्यादिना । क्षीरस्य मृदः सुवर्णादीनां च दधिघट्टरुचकादिभावस्याध्यक्षत्वात्संस्थानाशेऽपि तदन्वयिन एवोपादानत्वादित्यर्थः । यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि भ्रंश वटवीजादीनामङ्कुरादावन्वयो न दृश्यते जन्मविनाशौ किं त्ववयवोपचयपचयमिति सतस्य व्यवहारमाह—अदृश्यमानानामिति । तत्राप्यन्वयिनामवयवानां न स एव जन्मविनाशौ किं त्ववयवोपचयपचयमिति सतस्य व्यवहारमाह—पित्रादीति । अतिप्रसङ्गाच्च भेदानुमानमयुक्तमित्याह—पित्रादीति । अन्यविकारणस्य प्रलम्भापत्त्या निमित्तत्वापत्तेन क्षणभङ्गवादोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्य इति प्रसङ्गादतिदिशति—एतेनेति । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे च यति—यस्येति । तन्मते कारकव्यापारस्य कार्यप्रागभावे वा तत्समवायिकारणं वा विषयः । नाश इत्याह—अभावस्येति ।

स्यादिति चेत् । न । अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारण-
स्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् । न । सत्कार्यतापक्षः । तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि द्रव्यादि-
भावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं निश्चेतुम् ।
तथा मूलकारणमेवान्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं
युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्त्यत्वं च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रे-
ऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम्—‘सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादि । ‘तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्’ इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य
‘कथमसतः सज्जायेत’ इत्याक्षिप्य ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा० ६।२।१) इत्यवधारयति
तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाण-
त्वात्सत्त्वानन्त्यत्वं प्रसिध्यति । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चैतत्पद्यमानं कारणे समवेया-
त्तदान्यत्कारणात्स्यात् । तत्र ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ (छा० ६।१।३) इतीयं प्रतिज्ञा पीड्यते ।
सत्त्वानन्त्यत्वावगतेस्त्विदं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्रव्यमिति । स एव प्रसारितो
यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्य-
माणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न
संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादि कारणवस्थं पटादिकार्यमस्पृष्टं सत् तुरीयेम-
कुविम्बादिकारकव्यापारादिभिर्युक्तं स्पृष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनैवान्यत्का-
रणात्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्रेण रूपेण वर्तमानेषु

रत्नप्रभाष्याख्या

यीति । समवायिकारणात्कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्यायं निरस्यति—नेत्यादिना । द्वितीयमाशङ्क्येष्टापत्तिमाह—
समवायीति । कार्याणामवान्तरकारणानन्त्यत्वमुपसंहरति—तस्यादिति । परमकारणानन्त्यत्वं फलितमाह—तथा
मूलेति । असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह—यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥ १८ ॥ कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धत्वं
प्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च मशकादिव शशक इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम्—पटवच्चैति । द्वितीयेनेति
भिचारं स्फुटयति—यथा च संवेष्टनेति । आयामो वैयर्थ्यम् ॥ १९ ॥ तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं कार्यमुपादानाद्भिन्नं
भिन्नकार्यंकरत्वात्, संमतवत् इति हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह सूत्रकारः—यथा च प्राणादीति । एवं जीवजगत्त्रे-

भामतीव्याख्या

कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्यापारस्य स्यान्नान्यथैल्यर्थः । मूलकारणं ब्रह्म । शब्दान्तराच्चैति सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे—
एवं युक्तेः कार्यस्येति । अतिरोहितायम् ॥ १८ ॥ पटवच्च । यथा च प्राणादि । इति च सूत्रे निगदव्याख्यतेन भाष्ये

आनन्दगिरिव्याख्या

द्वितीयं शङ्कते—समवायीति । कार्यं समवायिकारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्यायं निरस्यति—नेत्यादिना । द्वितीयं शङ्कितं दूष-
यति—समवायीति । असत्कार्यवादनिरसनफलमुपसंहरति—तस्यादिति । कार्यस्य कारणादभेदे कारकव्यापारस्य सविषयत्वं नान्य-
थेति तच्छब्दार्थः । कथं तर्हि प्रतिकार्यं क्षीरादिकारणभेदात्कारणत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्याशङ्क्याह—तथेति । कारणात्प्राप्त्यन्तर्निमित्त-
स्थिते सतीत्यर्थः । विवर्तवादे व्यक्तीकर्तुं नटवदियुदाहरणम् । युक्तेरिति सूत्रावयवव्याख्यानुपसंहरति—एवमिति । सूत्रावयवगत-
मुपादत्ते—शब्दान्तराच्चैति । युक्तेरिव शब्दादपि कार्यस्य सत्त्वमनन्त्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्यं कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुक्तो-
त्तत्राह—पूर्वसूत्र इति । प्रकारान्तरेण शब्दान्तरं विभज्यते—तद्वैक इति । कारणस्यैवं सत्त्वेऽपि कथं कार्यस्य सत्त्वतिक्षिप्ति-
शङ्क्याह—तत्रेति । उक्ता श्रुतिः सप्तमर्थः । प्रतिज्ञानुपपत्तेश्च न सत्कार्यवादानुपपत्तिरिति चकारवृत्तिमुपपत्तिमाह—यदि त्विषि-
कथं तर्हि प्रतिज्ञोपपत्तये, तत्राह—सर्वेति ॥ १८ ॥ कार्यमुपादानाद्भिन्नं, तदुपलब्धव्यवप्यनुपलभ्यत्वात्, ततोऽधिकपरिमाणवत्
संमतवदित्यनुमानयोर्व्यभिचारमाह—पटवच्चैति । सूत्रं व्याचष्टे—यथा चेति । व्याख्यानान्तरमाह—यथा चेत्यादिना । इ-
न्तर्निविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति । तथापि किमायात् जगद्ब्रह्मणोरित्याशङ्क्याह—अत इति । प्रागुक्ततोः सत्त्व-
व्याख्येन दुष्टवादिति यावत् ॥ १९ ॥ कार्यमुपादानाद्भिन्नं, भिन्नकार्यंकरत्वात्, संमतवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—यथा चेति

जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम् । तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनाधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । नच प्राणभेदानां प्रभेदवत् प्राणादन्यत्वं, समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादन्यत्वम् । अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदन्यत्वाच्च सिद्धेया श्रौती प्रतिष्ठा 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छा० ६।१।१) इति ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्विनाशकारणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

हिताक्रियादि स्वाभो वा जीवाभेदं प्रपश्यतः ॥ जीवाहितक्रिया स्वाभो स्वादेवा नहि युज्यते ॥ १ ॥
अवस्तु जीवसंसारस्तेन नास्ति मम क्षतिः ॥ इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागिता ॥ २ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायाम् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । कुतः । इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः— 'स आत्मा तत्त्वमसि भवेत्केतो' (छा० ६।८।७) इति प्रतिबोधनात् । यद्वा । इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति 'तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इति सुष्टुर्वाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्त्वप्रदर्शनात् 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माच्च ब्रह्मणः सुष्टुत्वं तच्छारीरस्यैवेति । अतः स स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकार्थजालम् । नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः

रत्नप्रभाख्याख्या

नन्यात्वात्प्रतिज्ञासिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति—अतश्च कृत्स्नस्येति ॥ २० ॥ जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमिति वदन्वेदान्तन्याये विषयः । स यदि तादृगब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्वानिष्टं नरकादिकं न जनयेत् । स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति हे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वमुपजीव्य जीवदोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरमिति पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा व्याचष्टे—इतरव्यपदेशादित्यादिना ।

भामतीख्याख्या

लयाते ॥ १९ ॥ २० ॥ इतरव्यपदेशाद्विनाशकारणादिदोषप्रसक्तिः । यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहः श्रुतव्याप्यभेदमपि दर्शयति श्रुत्यो बह्वच । नच भेदाभेदावेकत्र समवैतौ विरोधात्, नच भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम् । तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञात् शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते । स एव त्वविद्योपधानभेदादटकरकायाकाशवद्रेदेन प्रपद्यते । उपहितं चास्य रूपं शारीरः, स नाम जीवाः परमात्मतामात्मनोऽनुभूतन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिमानानुभवति । अननुभवे सार्वज्ञ्यव्याघातः । तथा चायं तान् वप्रज्ञात्मानमेतन् बधीयात् । तत्रैवमुक्तम्—नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वा अनुप्रविशति

आनन्दगिरियव्याख्या

यं विमतेते—यथा चेत्यादिना । तेषामालम्बिकं निरोधं व्यासयति—कारणमात्रेति । पुनः प्रवृत्तानां प्राणभेदानां भिन्नत्वभेदेऽप्यहंभावः—नचेति । इष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—एवमिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अतश्चेति ॥ २० ॥ एकविज्ञानसंवेदिविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये कार्यस्य कारणादन्यत्वं वदता तेनैव न्यायेन जीवस्यापि ततोऽन्यत्वमुक्तं, तर्हि जीवधर्मा हिताकरणादयो ब्रह्मणि प्रसज्येरमिति शङ्कते—इतरव्यपदेशादिति । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं वदन्समन्वयो विषयः । स किं यदि विदुर्ब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्वानिष्टं न जनयेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षप्रस्तावस्यैवमाह—कृत्स्नस्येति । समन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्तादासंगतीरमिमेव फलं च पूर्ववत्पूर्वोक्तपक्षयोर्विचक्षित्वाक्षेपं विवृण्वत्प्रतिज्ञाभागेनैवमेतन्—चेतनाद्धीति । यस्य ब्रह्मणः सष्टृत्वं न तस्य हितादिसंन्धः, यस्य च जीवस्य हितादिसंन्धो न तस्य सष्टृत्वमिलाक्षिति—कुत इति । पञ्चावयवेन परिहरति—इतरेति । इतरशब्दो जीवविषय इति व्याख्याय परमात्मविषय इति व्याख्यात्परमाह—तस्य चेति । परिणामिब्रह्मणोऽनुप्रवेशपक्षं प्रतिक्षिपति—अविकृतस्येति । ब्रह्मकर्तृको व्यपदेश इतरव्यपदेश इति व्याख्यानात्परमाह—अनेनेति । जीवब्रह्मणोर्भेदे श्रुतिसिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । श्रुत्यो राजादिना नियुक्तः स्वयमेव स्वस्यानर्थं कुर्वन्त्यते ततो विनिनाष्टि—स्वतश्च इति । स्वतन्त्रस्याप्यज्ञस्य स्वानर्थकारित्वे संभवति । ब्रह्मणस्तु सर्वज्ञस्य नैवमिति भावः । हितमेव ननु—आत्मन इति । अहितं विनिनाष्टि—जन्मेति । जीवस्थोपाध्यविवेकात्परमात्माभेदमपश्यतो युक्तमनर्थकारित्वमिलाक्षादज्ञस्य परमात्मनानुभवेऽपि परमात्मा जीवमात्माभिन्नमनुभवन्न तं बधीयादित्याह—नहीति । मिथ्याज्ञानमुक्त्वा तात्त्विकोऽनुप्रवेशो-

कृत्वानुप्रविशति । नच स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् । कृतमपि कथंचिद्यदुःखकरं तद्विच्छेद्या जगतात् । सुखकरं चोपाददीत । सरेष्ठं मयेदं जगद्विषयं विचित्रं विरचितमिति । सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयानायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत् । समपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्तोऽन्यायासेनोपसंहरतुम् । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याया चे-
तनाज्जगत्प्रक्रियेति गम्यते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकम-
न्यत्, तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः । न तस्मिन्निहाकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । नहि तस्य हितं कि-
ञ्चित्कर्तव्यमस्त्यहितं वा परिहर्तव्यं, नित्यमुक्तस्वभावत्वात् । नच तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्र-
तिबन्धो वा कचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वेनैव विद्यस्तस्मिन्प्रसज्यन्ते हि-
ताकरणादयो दोषाः । ननु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् । भेदनिर्देशात् । 'आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५), 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञा-
सितव्यः' (छा० ८।७।१), 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छा० ६।८।१), 'शारीर आत्मा
प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः' (बृ० ४।३।१५) इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं
ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः । कथं भेदाभेदौ वि-
रुद्धौ संभवेयाताम् । नैव दोषः । आकाशघटाकाशान्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापित-

रजप्रभाष्याख्या

पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । हिताकरणेऽपि न न्यूनत्वासेनाहितकरणं दोषो व्याख्यातः । आ-
दिपदोक्तं भ्रान्त्यादिकमापादयति नच स्वयमित्यादिना ॥ २१ ॥ जीवेशयोरभेदाज्जीवजगतोर्दोषा ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगतताश्च सृष्टि-
हारशक्तिसर्वसत्त्वाद्यो गुणा जीवे स्युः । न चेष्टापत्तिः । जीवस्य स्वशरीरेऽपि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याकृते-
—तुशब्द इत्यादिना । जीवेश्वरयोर्लोकैकं बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीकारादमन्वयवस्थेति सिद्धान्तप्रन्यायः । यदि य-
जीवं स्रष्टारं ब्रूमस्तदा दोषाः प्रसज्यन्ते ननु तं ब्रूम इत्यन्वयः । किंचाभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दोषा आपाद्यन्ते, पूर्वं वा । नाद्य इत्याह—

भामतीभाष्याख्या

इत्यादि । तस्माच्च चेतनकारणं जगदिति पूर्वं पक्षः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् । सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञत्ववशा-
जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिन्नान् पश्यति, पश्यत्येवं न भावत एषां सुखदुःखादिवेदनासह्योऽस्त्यविद्यावशाच्चेतां तद्वदभिन्न-
इति । तथा च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहमुदासीन इति न तेषां बन्धनागारनिवेशोऽप्यस्ति श्रुतिः कश्चिन्मेति न हिताकरण-

आनन्दगिरिव्याख्या

ऽपि नास्तीत्याशङ्क्येतात्त्विकोऽपि न स्यादित्याह—नचेति । लीलया परस्यात्मनो जगत्कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह—कृतमपीति । सर्व-
त्वमपि प्रसज्येत सर्वज्ञत्वादित्याह—सरेष्ठेति । अनुभूते स्मृतिनियमाभावात्सर्वमित्याशङ्क्य स्पष्टत्वेन स्मृतियोग्यमेतदित्याह—
सर्वो हीति । न चेश्वरस्यास्त्येव सत्त्वं जीवोऽपि तदभिन्ने तत्प्रसङ्गादिति भावः । जगतो मायामयत्वादुक्तोपानवकाशात्तत्परिहा-
मधिकरणमनारम्भमित्याशङ्क्याह—यथा चेति । शारीरस्यापि कचिदुपसंहर्तृत्वं दृष्टमित्यनिष्टापत्तिरहितत्वाभावात्—स्वमपीति ।
उद्विष्टपूर्वकारि हितमेवात्मनः सृजतीति न्यायविरोधाज्जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो विश्वसृष्टिवादिनः समन्वयव्यासिद्धिरित्युपसंहरति—एवमिति ।
ब्रह्मानिष्टस्व कार्यप्रपञ्चस्य न कारणं, चेतनत्वे सति स्वतन्त्रत्वात्, विवक्षितपुरुषवदिति भावः ॥ २१ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—अधिकं
त्विति । तद्याचष्टे—तुशब्द इति । यदुक्तं हिताकरणादयो दोषा ब्रह्मणि प्रादुःख्यरिति, तत्राह—यत्सर्वज्ञमिति । तत्र हेतुमाह—
नहीति । नित्यमुक्तस्यापि ब्रह्मणो मायाशक्तियोगाद्विध्वनिमोर्लुप्तमविरुद्धमिति भावः । यत् कर्तृत्वेन सत्त्वेन च भवितव्यं स्वमेव
चोपसंहर्तृत्वमिति, तत्राह—नचंति । कचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धो नैत्यत्र हेतुमाह—सर्वज्ञत्वादिति । कचिदपि शक्तिप्रतिबन्धो नास्ती-
त्यत्रापि हेतुमाह—सर्वशक्तित्वाच्चेति । तर्हि कचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धाद्यभावादसदादिष्वपि स्मरणादिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—शारी-
रत्वमिति । तदभेदात्परस्मिन्नपि स्रष्टारं तेषां प्रसक्तिमाशङ्क्योक्तम्—न त्विति । सत्यभेदे दर्शितव्यवस्थानुपपत्तिरिति शङ्को—
इति । सूत्रावयवं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—भेदनिर्देशादिति । कर्तृकर्मादीत्यादिशब्दो व्यक्त्यभेदविषयः । सर्वस्यापि जीवमकर्माभे-
निर्देशस्य कर्तृकर्मोन्मात्वात् । इदानीं पूर्ववादी पूर्वोक्तं सारयन्भेदनिर्देशास्वासाधकत्वात्माशङ्कते—नन्विति । तुल्यबलत्वात् इत्येता-
निर्देशयोः साधकत्वाभावात्—कथमिति । यास्तवमेकत्वमौपाधिकं नानात्वमित्युभयनिर्देशोपपत्तिरिति परिहरति—नैव दोष इति ॥

त्वात् । अपिच यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशोनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् । तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो तनु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदबोचाम । जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशोनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यदमनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्वबायसप्रक्षेपणाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनैकपाकादिपूपलक्ष्यते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति । एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः । परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च ग्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात्समृद्धयभाववैचित्र्यवच्छेद्यभ्युच्चयः ॥ २३ ॥

रत्नप्रभाख्या

अपिचेति । उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्फुटयति—अविद्येति । कर्तृत्वादियुद्धिधर्माभ्यासे देहधर्माभ्यासं दृष्टान्तयति—जन्मेति । द्वितीयं प्रत्याह—अबाधिते त्विति । ज्ञानादूर्ध्वं स्रष्टृत्वादियर्माणं बाधात् पूर्वं च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न द्विवचनमित्यर्थः ॥ २२ ॥ नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं, कथं च तत्कार्यवैचित्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तेः परिहरति सूत्रकारः—अश्मादिवच्च । किंपाको महातालफलम् । तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिकाभेदद्वैचित्र्यमिति भावः । सूत्रस्थवकारार्थमाह—श्रुतेश्चेति । ब्रह्म जीवगतदोषवत्, जीवाभिन्नत्वात्, जीववदित्याद्यनुमानं खतः प्रमाणनिरवयत्वादियुक्तिबाधितम् । किंच कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव तावद्दोषो नास्ति कुतो विम्बस्थानीयस्योपशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य दोषप्रसक्तिः । यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृति, एकरूपत्वात्, व्यतिरेकेण सृजन्त्वादिवदिति । तत्र । एकरूपे स्वरप्रदेशीयविचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्यदर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः । तस्मात् प्रत्यग्भिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

भामतीव्याख्या

दिशेषपत्तिरिति राधान्तः । तदिदमुक्तम्—अपिच यदा तत्त्वमसीति । अपिचेति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपपन्नताम् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् । यदि ब्रह्मविवर्तो जगत्, इत सर्वस्यैव जीववच्चैतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह—अश्मादिवच्च

आनन्दगिरियव्याख्या

ब्रह्मणं स्रष्टृत्वं जीवगतं वा हिताकरणादि परस्परं न संभवतीत्याह—अपि चेति । तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वमभेदावगमनाः स्रष्टृत्वं जीवस्य तस्य च हिताकरणादि ब्रह्मणः स्यादिति वा प्रागेव वा तदवगमादिति विकल्प्याये दोषमाह—यदेति । भेदव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—अविद्येति । कार्यकारणाविवेककृता भ्रान्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—जन्मेति । तत्र प्रत्याह—अबाधिते त्विति ॥ २२ ॥ परस्यैवाविद्याकृतावच्छेदस्य जीवशब्दितस्य सुखदुःखादिसंक्थो ननु तत्त्वतो जीवो वा वेष्टुः खादि वासीति पश्यतो हिताकरणादिदोषासंस्पर्शाणुक्तं तस्य जगत्कारणत्वमित्युक्तम् । इदानीं निदात्मकत्वेनैकरूपस्य ब्रह्मणो कालं चेत्तदपि चेतनमेव स्यादित्याशङ्क्याह—अश्मादिवच्च । तत्र स्वरूपवैचित्र्यपरममदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथा चेति । वैचित्र्यदृष्टान्तमाह—यथा चेकेति । अर्थक्रियावैचित्र्यमुदाहरति—यथा चैकस्येति । दृष्टान्तत्रयस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—एवमिति । एवमेतन्वाचकत्वात्त्येवे जगतोऽपि तथात्वं स्यात्तदभावांश्च ब्रह्म जगत्कारणमिति परपरिकल्पितो दोषः । सौत्रस्य चकारार्थार्थमाह—तेष्वेति । ब्रह्मकारणवादिन्याः श्रुतेरप्राभाष्ये हेत्वभावापूर्वपक्षानुमानं तद्विरोधादप्रमाणमित्यर्थः । ब्रह्म स्वाभिन्नं जीवं न पश्यति चेदस्मात्, पश्यति चेदात्मन्येव संसारं पश्येदित्याशङ्क्याह—विकारस्येति । यथा दर्पणादौ मलिनमात्मानं पश्यन्नापि नैत्रकालं ज्ञानत्र तेनात्मानं शोचति । तथा स्वाभिन्नं जीवं पश्यदपि ब्रह्म तद्वत्त्वेन भातसंसारस्य बाचारम्भणमात्रत्वात् तेनात्मानं पश्यन्मतीत्यर्थः । यत्तु जगत्वेकरूपब्रह्मकार्यं कुतो वैचित्र्यमिति, तत्राह—स्वमेति । यथा समृद्धयानां भावानामेकसमृद्धयधिकतेऽपि पण्डितद्वन्द्ववैचित्र्यं दृष्टमेकमेकचिदात्माभिधानत्वेऽपि जीवेश्वरादिवैचित्र्याविरोधाज्जगतश्चेतनकारणत्वमविरुद्धमिति भावः

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

न संभवेत्संभवेदा सृष्टिरेकाद्वितीयतः ॥ नानाजातीयकार्याणां क्रमाजन्म न संभवि ॥ १ ॥
अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म तत्त्वाविभासहायवत् ॥ नानाकार्यकरं कार्यक्रमोऽविभास्यशक्तिभिः ॥ २ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । कस्मात् । उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृदण्डचक्रसूत्राद्यनेकारणकोपसंहारेण संगृही-
तसाधनाः सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते । ब्रह्म चासहायं तवामिप्रेतं तस्य साधनान्तरानु-
पसंग्रहे सति कथं स्रष्टुमवुपपद्यते । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् । नैष दोषः । यतः
क्षीरवद्ध्वयस्वभावविशेषादुपपद्यते । यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परि-
णमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानम-
पेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्धीति । नैष दोषः । स्वयमपि हि क्षीरं
यां च यावतीं च परिणाममात्रमनुभवति तावत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय । यदि च

रत्नप्रभाष्याख्या

उपसंहारदर्शनात् । असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं भुवन् समन्वयो विषयः । स किं यदसहायं तत्र कारणमिति लौकिकन्याये
विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तम्, संप्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मण
प्रेरकादिकं सहकारि नास्ति ईशानानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षसूत्रांशं व्याचष्टे—**चेतनमित्यादिना** । फलं पूर्वम् ।
कारकाणामुपसंहारो मेलनम् । उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तयति—**नैष इति** । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकार-
मिष्टमेव । विशिष्टस्येश्वरस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह—**बाह्यमिति** । क्षीरस्याप्यातन्ननादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वे
व्यभिचार इत्याशङ्क्य सहायाभावेऽपि यस्य कस्यचित्परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्यभिचारतादवस्थमित्याह—**नन्वित्यादि**
तर्हि सहायो व्यर्थः, तत्राह—**त्वार्यत इति** । ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैशवं कार्यत इति किमर्थं कल्प्यते, स
ऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किं न स्यात्, तत्राह—**यदि चेति** । शक्तस्य सहायसंपदा किं कार्यमित्यत्राह

भारतीव्याख्या

तदनुपपत्तिः । अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २३ ॥ **उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ।** ब्रह्म स्वत्वकर्मा
यथा परानपेक्षं क्रमेणोपचयमानस्य जगतो विविधविचित्ररूपस्योपादानमुपेत्य तदनुपपन्नम् । नभोरूपात्कार्यभेदो भवितुमर्हति, त
कस्मिन्कत्वप्रसङ्गात् । कारणभेदो हि कार्यभेदेहेतुः, क्षीरबीजादिभेदाद्ध्यङ्कुरादिकार्यभेददर्शनात् । न चाक्रमात्कारणात् कार्यक्रमो भुव
समर्थस्य क्षेत्रायोगाद्वितीयतया च क्रमवत्तत्सहकारिसमवधानानुपपत्तेः । तदिदमुक्तम्—**इह हि लोक इति** । एकैकं मृदादि क
तेषां तु सामर्थ्यं साधनम्, ततो हि कार्यं साध्यत्येव, तस्मान्नाद्वितीयं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्रांस, उच्यते—**क्षीरवद्धि** । इदं तावद्
पृष्ठे व्याचष्टाम्—किं तात्त्विकमस्य रूपमपेक्ष्येदमुच्यते उतानादिनामरूपबीजसहितं काल्पनिकं सार्वश्र्यं सर्वशक्तित्वं । तत्र पूर्वस्मिन्
किं नाम ततोऽद्वितीयादसहायादुपजायते । नहि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य वस्तुतत्कार्यमिति । तथा च श्रुतिः—न तस्य

ऽपि

आनन्दगिरीव्याख्या

त्वमपि ३ ॥ सजातीयभेदाभावाद्यष्टमेन ब्रह्मणो जगदेतुल्यमाक्षिप्य परिहृतम् । इदानीं विजातीयभेदाभावमादाय तदेतुल्यमाक्षिप्य परिह
सर्वोऽपसंहारदर्शनादिति । असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं भुवन्समन्वयो विषयः । स किं ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्संमतवदिति न्या
मधिकरणम् न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वत्रौपाधिकभेदाद्विजातीयकारणादिविशेषः समाहितः । संप्रत्युपाधितोऽपि विभक्तमपि
नुदिपूर्वकारि हिवरनानात्वाभावात्, ततश्च विचित्रकार्यानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षमाह—**चेतनमिति** । अत्रापि समन्वयस्य न्यायविशेषविरुद्धम
ब्रह्मनिष्ठस्य कार्यप्रमादादिसंगतिफले । प्रतिज्ञाते पूर्वपक्षे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—**कस्मादिति** । लोके कारणभेदादेव कार्यभेददर्शनात्
स्त्विति । तद्वाच्ये—**तत्**, कार्यक्रमस्य च कारणक्रमापेक्षत्वाद्वितीयो ब्रह्मणि क्रमवत्सहकारिसंबन्धाभावादिकल्प्याच्च न क्रमवद्विचित्ररूप
नहीति । नित्यमुक्तस्य इह हीति । अत्र साधनशब्दस्तत्सामर्थी ब्रूते । ब्रह्म नोपादानं, असहायत्वात्, केवलशुद्धम् । ब्रह्म जगत्
चोपसंहृतव्यमिति, तत्राह, केवलकुम्भकारवदिति मन्वानः सत्राह—**ब्रह्म चेति** । उक्तानुमानफलमुपसंग्रहति—**तस्मादिति** । विदु
त्यत्रापि हेतुमाह—**सर्वत्रायां** वेदमुच्यते, नाथः, सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयो तस्योपादानलक्षणविषयं दूषयति—**नैष दोष इति** ।
स्त्विति । तदभेदात्परिसंज्ञानात्वं, किं वान्तरसहकारिराहिल्यादिति विकल्प्याच्च व्यभिचारित्वेन निरस्यमुदाहरणं निशृणोति—**यथा तथे**
इति । यत्रावयवं हेतुमत्तार्यं नन्विति । क्षीरादिषु स्वत एव कालपरिणामकदेशेन परिणामदर्शनादसंप्रतिपत्तिरुक्तोक्तिः परिहर्तु
निर्देशस्य कर्तृकर्मोत्सांभावात् । इदत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धेति कुतो नैरपेक्ष्यमित्याशङ्क्याह—**त्वार्यते त्विति** । त्वार्यते शैशवं कार्यं क्षीरं
निर्देशयोः साधकत्वमाशङ्क्याह—**सहकार्यपेक्षयापि** कार्योत्पादकत्वाददर्शनाद्ध्यदिभावे स्वतःसिद्धं क्षीरादेः सामर्थ्यमित्याह—**नपि**

स्यं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलादधिभावमापद्येत । नहि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलादधिभावमापद्येत । साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते । परिपूर्णशक्तिं तु ब्रह्म । न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या । श्रुतिश्च भवति—“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानचल-क्रिया च ॥” (श्वे० ६।८) इति । तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्र-परिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत् । उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः, दृष्टत्वात् । चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्यै तस्यै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ततेति । देवादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येव-मादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्या-नमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि च रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तुन्नुजति । बलाका चान्तरैषैव शुक्लं गर्भं धत्ते । पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रति-

रत्नप्रभाव्याख्या

गच्छेति । सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र आतन्त्रनप्रक्षेपौष्ण्याभ्यां तूतमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यत इत्य-
ः । तर्हि शक्तियवजकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यः, तत्राह—**परिपूर्णंति** । निरपेक्षमायाशक्तिमित्यर्थः । तादृशशक्तौ मान-
ह—**श्रुतिश्चेति** ॥ २४ ॥ ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वान्मुदादिशस्यकुलालादिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार-
ते सूत्रव्याख्यां शङ्कामाह—**स्यादेतदिति** । तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह—**देवादिवदिति** । लोकयते ज्ञायते-
शोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादिशास्त्रं ब्रह्मव्यवहारश्च । अभिध्यानं संकल्पः । ननु देवाद्यूनाभान्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं

भामतीव्याख्या

रणं च विद्यते इति । उत्तरार्दिमस्तु कल्पे यदि कुलालादिवदलन्तव्यतिरिक्तसहकारिकाणाभावादुपादानत्वं साध्यते, ततः क्षीरादि-
भ्यर्व्यभिचारः । तेऽपि हि बाह्यचेतनादिकारणानपेक्षा एव कालपरिवासवशेन स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति । अत्रान्तरकारणा-
पेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदसिद्धम्, अनिर्वाच्यनारूपवोजसहायत्वात् । तथा च श्रुतिः—“भायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्”
इति । कार्यक्रमेण तत्परिपाकोऽपि क्रमवानुज्ञेयः । एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः कारणादनेककार्यात्पादो दृश्यते । यैकस्माद्वैदो-
षाक्यैकस्माद्वा कर्मणः संयोगविभागसंस्काराः ॥ २४ ॥ यदि तु चेतनत्वे सतीति विशेषणाच्च क्षीरादिभ्यर्व्यभिचारः, दद्या हि
कुलालादयो बाह्यमुदावपेक्षाः, चेतनं च ब्रह्मेति, तत्रैदमुपतिष्ठेति—**देवादिवदपि लोके** । लोकयतेऽनेनेति लोकः शब्द एव

आनन्दगिरियव्याख्या

इदृष्टान्तेन स्पष्टयति—**नहीति** । किमर्था तर्हि कारणसामर्थ्यपेक्षेति, तत्राह—**साधनेति** । नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन
यत इति न्यायाद्विषयमानैव क्षीरादिशक्तिः साधनसामर्थ्योपचीयत इत्यर्थः । क्षीरादेर्बाह्यसाधनाभावेऽप्यान्तरसाधनसद्भावात्कारणता
म । ब्रह्मणस्त्वेकारस्यान्तरमपि साधनमदृष्टादीदमिति कथं कारणतेति द्वितीयमाशङ्क्याह—**परिपूर्णंति** । ब्रह्म परिपूर्णशक्तिमित्यव-
गमाह—**श्रुतिश्चेति** । कार्यक्रमेण तच्छक्तिपरिपाकोऽपि क्रमवानुज्ञेयः । शक्तिभेदाच्च तद्विशिष्टकारणेऽपि भेदविशिष्टमित्यभिधानो-
पपत्तिरिति—**तस्मादिति** ॥ २४ ॥ चेतनत्वे सत्यसहायत्वादिति विशेषणादुक्तमनैकान्तिकत्वं परिहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह—**देवा-**
वदिति । सूत्रव्याख्यामाशङ्क्याह—**स्यादेतदिति** । चेतनत्वविशेषणेन व्यभिचारनिवारणमाह—**उपपद्यत इति** । विशिष्टेन
ज्ञा ब्रह्मणो जगदेतत्त्वं निषेद्धुं दृष्टान्तमाह—**चेतना इति** । विवक्षितमनुमानं निगमयति—**कथमिति** । विशिष्टस्यापि हेतोर्दे-
विकत्वं तदवस्थमिति परिहरति—**देवादिवदिति** । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे—**यथेति** । अस्मादिदं देवादिषु विशेषं दर्शयति—
राजप्रभा इति । तेषामपीश्वरानुग्रहसापेक्षत्वादासेदमसहायत्वमित्याशङ्क्याह—**अनपेक्ष्येति** । तथापि शुक्लशोणितसंनिपातस्य दृष्टा-
दीनां चाभावे कुतो देहादीनां प्रसादादीनां च निर्माणमित्याशङ्क्याह—**ऐश्वर्येति** । अस्मादिदं देवसंभाव्यमानमैश्वर्यविशेषस्तद्देश-
णत्वात्कार्यव्यवस्थानसामर्थ्यं तस्मादिति यावत् । तत्तत्कार्योचितसामग्रीसंपत्तौ हेत्वन्तरमाह—**अभिध्यानेति** । संकल्पयातिरिक्तकारणान-
वस्थानसामर्थ्यं मात्रशब्दाभ्यां । तस्यैव स्पष्टीकरणम्—**स्वत वेति** । लोके नैवमुपलम्भोऽस्तीत्याशङ्क्याह—**अभ्रमेति** । सन्ने लोक-
स्थेन लोकयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शार्ङ्गं, अपिशब्देन ब्रह्मव्यवहारश्च संगृहीतः । यस्तु देवादिषु मन्त्रादिप्रामाण्ये च विप्रतिपद्यते, तं
ति लौकिकानुशाहणानि दर्शयति—**तन्तुनाभ्रमेति** । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह—**पुष्पमिति** । देवादिदृष्टान्ते विशिष्टस्य

धृते । एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत्प्रक्षयति । स यदि ब्रूयाद्य एते देवाद्यो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा न समाना भवन्ति । शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरास्तदाविविधभूत्युत्पादन उपादानं नतु चेतनआत्मा । तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणालाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति । बलाका च स्तनयितुस्वरश्ववणादभेधसे । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेवैव शरीरेण सरोन्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति, वल्लीव वृक्षं, न तु स्वयमेवाचेतना सरोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते । तस्माच्चैतं ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति । तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः । कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्याारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्ष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यमाणः । तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

न युक्तो युज्यते वास्य परिणामो न युज्यते ॥ कात्स्न्याद्ब्रह्मानित्यतामेरंशासमाधयं भवेत् ॥ १ ॥

मायाभिर्बहु रूपत्वं न कारस्म्यंन्नापि भागतः ॥ युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र मायिकः ॥ २ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिब्रह्मादिविज्ञानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जगतः कार-

रत्नप्रमायाख्या

नास्ति, बलाकापद्मिनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्तृत्वे मेघशब्दः शरीरं च सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतोर्नैव्यभिचार इति शङ्कते-
स यदि ब्रूयादित्यादिना । व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—**तं प्रति ब्रूयादिति** । अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्याख्यः । ३ हि हेतौ चेतनत्वमहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्म्यापन्नदेहसाधारणं प्राणं न तु मुख्यतामत्वं, तव कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यपतेः । असहायत्वं च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वं, तदुभयं देवादिष्वस्तीति व्यभिचारः, देहस्य स्वान्तःपातित्वेन स्मार्तिरत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्यं स्वातिरिक्तानपेक्षत्वात् । देववैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहसाध्यनक्षणात् । नरदेवादीनां कार्याारम्भे नास्त्येकरूपा सामग्री । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य संकल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्यत्पत्तिः । अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥ २५ ॥ **कृत्स्नप्रसक्तिः** । क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति भ्रमोत्पत्तपूर्वपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तनं न परिणाम इति निर्णयार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वोपधिरणोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वं संगं माह—**चेतनमिति** । निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः । स किं निरवयवयं तत्र परिणामीति न्याये

भामतीव्याख्या

तस्मिन् ॥ २५ ॥ **कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा** । ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कात्स्न्यंभागाविकलं नाक्षिप्येत । अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणं रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन परिणामादिव्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते । न च कल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति । नहि चन्द्रमसि तैमिरिकस्य द्वित्वकल्पना चन्द्रमसो द्वित्वमावहति तदुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः । तस्मादवास्तवी परिणामकल्पनातु उपपद्यमानापि न परमावसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति । तस्य त्वपूर्वपक्षाभावादानारम्यमिदमधिकरणमिति, अत आह—**चेतनमेकम्** । यद्यपि श्रुतिशतादिकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामवस्तुतो निषिद्धस्तथापि क्षीरादिदेवतादृष्टान्तेन पुनस्तद्वास्तवत्वप्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्यपह

आनन्दगिरिव्याख्या

हेतोर्नैव्यभिचारः, तत्रोपादानांशे चेतनत्वाभावादिति शङ्कते—**स यदीति** । ऊर्णनाभदृष्टान्ते च तुल्यं व्यभिचारनिवारणमित्याह—**तन्तुनाभस्येति** । बलाकादृष्टान्ते चासहायत्वाभावाद्विशिष्टहेतोर्नैव्यभिचारोऽस्तीत्याह—**बलाका चेति** । पद्मिनीदृष्टान्तेऽप्युर्णनाभदृष्टान्तवद्ब्रह्मनिवारसाधिरित्याह—**पद्मिनी चेति** । व्यभिचारपरिहारफलपूर्वकानुमानोपपत्तिमाह—**तस्मादिति** । देवादिदेहसाध्यचेतनस्यैव देहादिकारणत्वाच्च व्यभिचारसमाधिरिति समाधत्ते—**तं प्रतीति** । प्रायुक्तदृष्टान्तानामसंभवेऽयमुच्यते । विवक्षितं वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति—**यथा हीति** । सिद्धे व्यभिचारे फलितं सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—**तस्मादिति** । कुलालादेरिव सहायत्वेन कारणत्वं ब्रह्मणो न शक्यं नियन्तुं देवादिवत्सहायस्यापि तदुपपत्तेरिति भावः ॥ २५ ॥ पूर्वोपधिरणोक्तक्षीरादिदृष्टान्तापरिणामित्वेन तत्रिकाकरणार्थमधिकरणमवतारसम्पूर्वपक्षयति—**कृत्स्नप्रसक्तिरिति** । निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं जुगन्तुसमन्वयो विषयः । स किं सत्त्वस्यैव नानाकार्योपादानेति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे वक्ष्यमाणपूर्वपक्षस्य मायामयत्वेन परिहारादधिकरणानारम्भमाशङ्क्य संगतिमाह—**चेतनमिति** । शास्त्रार्थस्य परिशुद्धिनांशं परिणामपराकरणेन विवर्तवृत्तीकरणं तदर्थमधिकरणान्ये प्रथममाक्षेपद्वयमित्यर्थः । अत्रापि समन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च द्रष्टव्यम् । यदि क्षीरमिव दृश्यम्

जमिति स्थितम् । शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति । कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभिव्यज्यतोऽस्यैकदेशः पर्यणस्यदेकदेशाच्चास्थास्यत । निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते—‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्’ (भवे० ६।१९), ‘दिव्यो ह्यमृतः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः’ (मु० २।१२), ‘इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव’ (बृ० २।४।१२), ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ (बृ० ३।१।२६), ‘अस्थूलमनघु’ (बृ० ३।८।८) इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः । ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापन्नमयत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य, तद्वतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसंभवात् । अजत्वादिशब्दकोपश्च । अथैतद्वहोपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकृत्येषु । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति । सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुल्येनाक्षेपं परिहरति । न खल्वसत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः । श्रुतेः । यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् ‘सैवं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जी-

रत्नप्रभाभ्याख्या

श्रूयते न वेति संदेहे विरुध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे—**कृत्स्नेति** । ब्रह्म परिणामीति वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं वयवं वा। आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यादित्युक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवृणोति—**यदि ब्रह्मेत्यादिना** । पर्यन्त परिणतोऽभिव्यज्यत । एकदेशाच्चास्थास्यदपरिणतोऽभिव्यज्यत । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वलिङ्गेः फलितं दोषमाह—**तश्चेति** । यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मा नास्ति तदा मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह—**द्रष्टव्यतेति** । ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनासाक्षात्कारे ‘अजोऽमरः’ इति श्रुतिविरोधधेयाह—**अजत्वादीति** । सावयवत्वपक्षात्तादृक् सूत्रशेषेण परिहरति—**अथेत्यादिना** ॥ २६ ॥ परिणामपक्षो दुर्घट इति यदुक्तं तदस्मादिष्टमेवेति विवर्तवादेन सिद्धान्तयति—**श्रुतेरिति** । स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोजनया दर्शयति—**तुल्येनेत्यादिना** । ईक्षित्वेन व्याकृत्येन चेक्षणव्याकर्तव्यप्रपञ्चात् पृथगीश्वरसत्त्वश्रुतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह—**सैवं देवतेति** । न्यूनाधिकभावानां पृथक्-

भामतीव्याख्या

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, ‘आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि’ इति सूत्राभ्यां विवर्तदरीकरणैकान्तिकादयलक्षणः श्रुत्यर्थः परि-
आनन्दगिरियव्याख्या

ब्रह्म जगदकारेण परिणमेत्तदा साकल्येन वा तदेकदेशेन वा परिणमेत् । आर्यं प्रत्याह—**कृत्स्नेति** । ततश्च कारणभूतब्रह्माभावे तत्प-
एतेनस्य कार्यस्यापि सत्त्वायोगात् किंचिदपि स्यादिति शेषः । द्वितीयं निरस्यति—**यदीति** । ब्रह्मणः सावयवत्वाभावादेकदेशपरिणामा-
परिणतिरित्यर्थः । भवतु तर्हि ब्रह्मणः सावयवत्वं, नेत्याह—**निरवयवं त्विति** । अमूर्तत्वादपि ब्रह्म निरवयवमित्याह—**दिश्यो हीति** ।
सर्वगतान्निरवयवत्वाभ्यां च तन्निरवयवमित्याह—**इदमिति** । आपेक्षिकमाननयं वारयति—**अपारमिति** । विशिष्टतावन्मात्रत्वाच्च
वयवमित्याह—**विज्ञानेति** । मूर्तमूर्तद्वैतनिषेधाच्च तथेत्याह—**स एष इति** । नहि ब्रह्मणः सावयवत्वमुपादानत्वेऽपि सुवर्णा-
मयतिरिक्तं शक्यं श्रुतिविरोधादित्यर्थः । द्वितीयविकल्पासंभवे प्रथमविकल्पप्राप्तौ फलितमाह—**ततश्चेति** । कृत्स्नपरिणामपक्षे
भान्तमाह—**द्रष्टव्यतेति** । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वं संभवात्कुतस्तदुपदेशानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिणतं वा ब्रह्म तदतिरिक्तं वा द्रष्टव्य-
ति विकल्पाभे दोषमाह—**अथेत्येति** । द्वितीयं दूषयति—**तद्वतिरिक्तस्येति** । किंच ब्रह्मणः साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युप-
गमे ‘न जाते भ्रियते वा’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादित्याह—**अजत्वादीति** । प्रथमपक्षदूषणं संक्षेपवित्तराभ्यामुक्तवा द्वितीय-
दूषणं संक्षेपं विवृणोति—**अथेत्यादिना** । न केवलं शब्दविरोधो न्यायविरोधधेयाह—**सावयवत्वे चेति** । पूर्वपक्षमुपसंहरति—
विधेति ॥ २६ ॥ सिद्धान्तसूत्रमादत्ते—**श्रुतेरिति** । परिणामवादमेवाश्लिष्य प्रथमं व्याचष्टे—**तुल्येनेत्यादिना** । परिहारमेवाभिनि-
वि—**न खल्विति** । यदुक्तं ब्रह्मणो जगदकारेण परिणामे कृत्स्नप्रसक्तिरिति, तत्राह—**न तावदिति** । निरवयवं ब्रह्म परिणमते च
एव कृत्स्नमिति कुतः संभावनेति पृच्छति—**कुत इति** । श्रौतेऽर्थे नासंभावनेति परिहरति—**श्रुतेरिति** । यत् ब्रह्मणो विरुद्धाकारेण
परिणामे मूलोच्छेदाद्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यमिति तत्परिहरन्हेतुं विवृणोति—**अथेति** । विकारातिरेकेण स्थितं ब्रह्मेति श्रुतिरश्रुता, तत्कुतस्त-
निरिति ब्रह्मापेक्षया द्रष्टव्यतोपदेशस्यार्थवत्तेत्याशङ्क्याह—**प्रकृतीति** । तत्र द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन प्रवेष्टृप्रवेष्टव्यत्वेन व्याकृत्यव्याकर्तवेन च
निरवयवत्वं तद्वतिरिति—**सैवमिति** । व्याप्यव्यापकत्वेनापि भेदव्यपदेशोऽस्तीत्याह—**तावानिति** । अंशशिल्वेनापि भेदव्यपदेशमुदा-

वेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इति, 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१२।६) इति चैवंजातीयकात्। तथा इदयायतनत्ववचनात्सत्संपत्तिवचनाच्च। यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छा० ६।८।१) इति सुषुप्तिगतं विशेषणमुपपन्नं स्यात्। विवृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वाद् विवृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात्। तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः। तस्मादस्य विवृत्तं ब्रह्म। नच निरवयवत्वशब्दकोपोऽस्ति, ध्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात्। शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं चेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम्। शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च। लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तत्वैविश्ववशाच्छक्यो विरुद्धानेकार्थविषया दृश्यन्ते। ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्तेऽस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्य इति। किमुताचिन्त्यस्वभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत। तथाचाहुः पौराणिकाः—'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥' इति। तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थायाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवं च ब्रह्म परि-

रत्नप्रभाव्याख्या

सत्त्वं श्रुतमित्याह—**तावानिति**। इतश्चास्त्यविकृतं ब्रह्मेत्याह—**तथेति**। ‘स वा एष आत्मा हृदि’ इति श्रुतेरिति दृष्ट्या रिक्तं ब्रह्म। ‘तदा’ इति सुषुप्तिकालरूपविशेषणान्वेत्यर्थः। लिङ्गान्तरमाह—**तथेन्द्रियेति**। भूम्यादेर्विकारास्येन्द्रियगोचरत्वं न वक्षुषा गृह्यते’ इत्यादिभिरुक्ता ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधादवाब्रनसगोचरत्वश्रुतेः श्वास्ति कूटस्थं ब्रह्मेत्यर्थः। कृत्स्नप्रसक्तदिपो न नास्तीत्युक्तं द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह—**नचेति**। ननु ब्रह्म कार्यात्मनान्यस्ति, पृथगन्यस्ति चेत् सावयवत्वं दुर्बलं, निरवयवत्वं द्विधा सत्त्वायोगात्, अतो यद्विधाभूतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तमज्ञानतः शङ्कान् गूढाशय परिहरति—**शब्दमूलं चेति**। यदा लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरित्यस्या तदा शब्देऽकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणः णि वक्तव्यम्। अतो ब्रह्मणो निरवयवत्वं द्विधाभावेऽनुभूयं यथाशब्दमन्युपगन्तव्यम्। न तर्केण बाधनीयमित्यर्थः। प्रकृतिः प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्वभावेऽन्यो यत्परं विलक्षणं केवलमुद्देशशम्यं तदचिन्त्यस्वरूपमिति स्मृत्यर्थः। आशयानवबोधेन शङ्कते ननु शब्देनापीति। यद्वा ब्रह्म परिणामीत्येकदेशिनानामयं सिद्धान्तसूत्रव्याख्या दर्शिता तामाश्रयति—**नन्विति**।

भामतीव्याख्या

शोधत इत्यर्थः । तस्मादस्यविकृतं ब्रह्म तत्त्वतः । ननु शब्देनापीति चोद्यमविद्याकल्पितत्वोद्घाटनाय । निरवयवत्वासावयवत्वाभ्यां विधानान्तरमस्येकनिषेधस्यैतद्विधानान्तररीकृत्यात् । तेन प्रकारान्तराभावाच्चिरवयवत्वसावकत्वोद्योक्तप्रकारयोरनुपपत्तिरपेक्षव्यवधानार्थैवावदवदप्रमाणं शब्दः स्यादिति चोद्यार्थः । परिहारः सुगमः ॥ २६ ॥ २७

आमन्दगिरीयव्याख्या

[illegible]

णमते नच कृत्स्नमिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत । कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकार्यां विरोधप्रतीता-
वपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वाच्चानुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रय-
णेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्भस्तुनः । तस्मादुधेयमेतदिति । नैष दोषः । अ-
विद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते । नहि
तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरू-
पलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्व-
व्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठतेवाचा-
रम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परि-
णामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्र-
तिपादनार्था त्वेवा, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह—'अभयं
वै अनक प्रप्तोऽस्ति' (बृ० ४।२।४) इति । तस्मादसत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्नब्रह्मणि स्वरूपातुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति ।

रत्नप्रभायख्या

द्रव्य योग्यताज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्म सावयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्यादित्यत आह—
क्रियेति । निरवयवत्वे ब्रह्मणः प्रकृतिव्यश्रुतिविरोधः, सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः, विकल्पश्च वस्तुन्ययुक्तः, अतः
प्रहारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्तिं स्वाशयमुदाहृत्यति—**नैष दोष इति** । निरवयवस्य वस्तुनः कूटस्थ-
स्वायविद्यया कल्पितनामरूपविकाराद्वाकादुधेयत्वदोषो नास्ति । वास्तवकौटस्थस्य 'कल्पितविकारप्रकृतिर्वेनाविरोधादित्यर्थः ।
रूपभेदाद्वाक्ये सावयवत्वं स्यादित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति—**नहीत्यादिना** । कृत्स्नप्रसक्तं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति—
वाचारम्भणेति । ननु श्रुतिप्रतिपादस्य परिणामस्य कथं मिथ्यात्वम्, तत्राह—**न चेयमिति** । निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेन
गृहीतृरूपेण न प्रतिपाद्यत इत्यसकृद्वेदितम्, अतो विवर्तवादे न कश्चिद्दोष इत्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २७ ॥
पूर्वावस्थानाशेनावस्थानन्तरं परिणामः, यथा दुग्धस्य दधिभावः । पूर्वरूपातुपमर्देनावस्थानन्तरं विवर्तः, यथा शुक्ले रजतभावः ।
तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वरूपाक्षिरष्टान्तेन द्रव्यन्मायावादं स्फुटयति सूत्रकारः—**आत्मनि चेति** । रथयोगाः

भामतीव्याख्या

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । अनेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्रदत्तात्मा हि मनसैव स्वरूपातुपमर्देन रथादीन् सृजति ॥ २८ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

यति—यदीति । सावयवेवेव क्षीराविपु परिणामदृष्टेरित्यर्थः । विपक्षं कृत्स्नप्रसक्तितादवस्थमित्याह—**कृत्स्नमेवेति** । यदि कथं-
कृत्स्नप्रसक्तः समाधीयते तदा निरवयवशब्दकोपः स्यादित्याशयवानाह—**अथेति** । एकत्रापि परिणामापरिणामौ षोडशमहणाश्रयण-
संबन्धादित्याशङ्क्याह—**क्रियेति** । इहेति ब्रह्मणि परिणामापरिणामयोरित्यर्थः । परिणामादिविषयो वस्तुशब्दः । स्वयस्यो व्याख्या-
त्मानुपपन्नमुपसंहरति—**तस्मादिति** । विवर्तवादपादाय सिद्धान्ती परिहरति—**नैष दोष इति** । निरवयवस्य ब्रह्मणो विकारा-
श्रयणभावस्यात्मस्य विकारात्मना परिणामस्य च श्रयमाणस्य मिथो विरोधे तात्त्विकं विकारास्पृष्टत्वं मार्थिकं च परिणाममित्येति व्यवस्थायां
गतिर्नैकमितिर्लक्ष्यः । रूपभेदमभ्युपगच्छतस्तत्सावयवत्वं दुर्वाभित्याशङ्क्याह—**नहीति** । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**नहि तिमि-**
मि । नामरूपभेदश्चेदविद्याकृतस्तर्हि ब्रह्मणो न कारणत्वमविद्याया एव तद्भावादित्याशङ्क्याह—**अविद्येति** । नामरूपभेदसिद्धौ
पञ्चसिद्धिसिद्धौ च नामरूपभेदसिद्धिरित्यन्यथाश्रयतेत्याशङ्क्याह—**व्याकृतेति** । विवर्तवादेऽपि विरुद्धाकारप्राप्तां पूर्वरूपनि-
र्गुल्या मूलोच्छित्तिरित्याशङ्क्यानिर्वाच्यरजतकारापत्तौ शुक्तिकोदिरन्यथात्वाददर्शनान्नब्रह्मणोऽपि कल्पिताकारापत्तौ पूर्वरूपानिष्ठेर्मेव-
त्वाह—**तत्रेति** । ब्रह्मणो मायाविवन्मायाया सर्वव्यवहारास्पदत्वेऽपि कुतोऽस्यापरिणामित्वादिसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**पारमार्थिकेनेति** ।
कृत्स्नप्रसक्तं निराकृत्य निरवयवत्वशब्दकोपं निराकरोति—**वाचारम्भणेति** । प्रतिपाद्यत्वं स्पष्टेभ्यस्तत्तदुक्तम् । तदेव नास्त्योत्ताह—
वेति । विपर्या तर्हीयं श्रुतिरित्याशङ्क्याह—**सर्वेति** । ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरतया सृष्टिभावयानां स्वशेषिभिर्योषित्वायोगाभाति
तत्तात्पर्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ फलानवगतिमुदाहरति—**स एष इति** । विवर्तवादे दोषाभावमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २७ ॥
विवर्तवादे सूत्रकारभिरनेकत्वेन स्पष्टयति—**आत्मनीति** । सूत्रार्थं विवृण्वन्तस्तद्भावादिविवर्तवादे विवादो नास्त्योत्ताह—**अपिचेति** ।

यत आत्मन्यप्येकस्मिन्प्रवृत्तिं स्वरूपानुपमदैवैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते—‘न तत्र रथा न रथ-
योगा न पथानो भवन्त्यथ रथान्तरयोगान्पथः सृजते’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादिना । लोकेऽपि
देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमदैवैव विचित्रा हस्त्यश्वादि सृष्टयो दृश्यन्ते । तथैकस्मि-
न्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमदैवैवानेकाकारा सृष्टिर्भवति चेति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

परेषामप्येष समानः स्वपक्षे दोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं
प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्रस-
क्तिर्निरवयवत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधा-
नमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमसि त्रयो गुणा नित्यास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत्साव-
यवमिति । नैवजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते । यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकै-
कस्य समानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चैतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति
समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् । एवमप्यनित्यत्वादिवो-

रत्नप्रभाष्याख्या

अश्वः ॥ २८ ॥ किंच कृत्स्नप्रसक्त्यादीनां सांख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वाद्वात्सान् प्रत्युद्भावनीयत्वं, ‘यश्चोभयोः समो दोषः’ इ-
त्यादिद्विधाह सूत्रकारः—स्वपक्षेति । प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्य-
शङ्कते—नन्विति । किं साम्यावस्था गुणानां विकारः, समुदायो वा । आद्ये तस्या न मूलप्रकृतिवत्, विकारत्वात् । द्विती-
प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावलुत्वेन मूलाभावात् । अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्र-
कर्तृलोच्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेत्य परिहरति—नैवमित्यादिना । इति यतोऽतः समानत्वाच्च वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्यः
प्रत्येकं सत्त्वादिकमितरगुणद्वयसचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपलप्रसक्तौर्मूलोच्छेद इत्युक्तैर्निरवयवत्-
साधकतर्कस्याभासत्वाद्गुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन सृष्टादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणामसंभवादिति शङ्कते-
तर्कतेति । एतद्दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परिहरति—एवमपीति । ननु गुणानामवयवत्वास्तनुवदरम्भका-
भवन्ति किंतु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्वताः शक्य इत्याशङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तुल्यमित्याह-

भामतीव्याख्या

स्वपक्षदोषाच्च । चोदयति—ननु नैवेति । परिहरति—नैवजातीयकेनेति । यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्ये-
कत्वाद्यो निरवयवाः । नञ्छति संभवः सत्त्वमात्रं परिणमते न रजस्तमसी इति । सर्वेषां संभूयपरिणामाभ्युपगमात् । प्रत्येकं चानवयव-

आनन्दगिरीव्याख्या

विवादसाकर्तव्यत्वे हेतुमाह—यत इति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकार्थत्वं विनिश्चयितुं—स्वप्नदृशीति । स्वप्नस्य सृष्टित्वाभ्युपग-
मद्विरुद्धा सृष्टिरेव तत्र नास्तीति कुतोऽस्य दृष्टान्ततेत्याशङ्क्यापरोक्षतया स्वप्नस्यासृष्टित्वमभिप्रेत्याह—पठ्यत इति । स्वप्ने रथादौ
नाममात्रे कथं तत्प्रत्येकत्वाशङ्क्याह—अथेति । आत्मनि चेति व्याख्याय विचित्राश्च हीति व्याचष्टे—लोकेऽपीति । एवमिति सू-
त्रं व्याकुर्वन् दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । इति शब्दो विवर्तवाद्ब्रह्मसाध्यर्थः ॥ २८ ॥ ‘यश्चोभयोः’ इति न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादीनामनु-
बन्धं दर्शयति—स्वपक्षेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—परेषामिति । तथा च ब्रह्मवादिनि विशेषेणानुद्भाव्यतेति दोषः । तत्र प्रधान-
वादे दोषसाम्यं वर्तुं तत्पक्षमनुभाषते—प्रधानेति । दोषसाम्यमधुना दर्शयति—तत्रापीति । प्रधानं हि महदाद्यकारेण परिणम-
साकल्येन वा परिणमत एकदेशेन वा प्रथमे निरवयवत्वात्प्रधानस्य कृत्स्नस्यैव कार्याकारेण परिणतत्वादवशिष्टस्य भावात्तद्विभिन-
कार्यस्याप्ययोगात्कार्यं कारणं चैत्युभयमपि समुच्छिद्येत । द्वितीयं प्रधानस्य निरवयवत्वस्वीकारो विरुध्येतेत्यर्थः । दोषद्वयं परिह-
शङ्कते—नन्विति । निरवयवत्वानुगमं स्फुटयितुं प्रधानस्वरूपमनुवदति—सर्वेति । कथमेतवता निरवयवत्वमभ्युपग-
तत्राह—तैरिति । सावयवत्वे च प्रधानस्यैकदेशेन परिणामोऽवस्थानं चैकदेशेनेत्यङ्गीकाराच्च कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषावकाशोऽस्तीत्यर्थः
संभूय सत्त्वादीनां परिणामपरिग्रहाच्च दोषद्वयमित्याशङ्क्याह—एकैकमेवेति । समुदायस्यैव परिणामित्वे कार्यवैषम्यासिद्धिरिति भावः
यत् प्रधानवादे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषसाम्याच्च तेन ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनीयमित्युपसंहरति—समानत्वादिति । तर्काप्रतिष्ठानात्
निरवयवत्वात्साधकतर्कस्याप्रतिष्ठानत्वात्प्रधानस्य सावयवत्वमेवेति शङ्कते—तर्कतेति । अभ्युपेक्षानामपिना सूचयन्मूढयति—एवमपीति
आदिशब्देन षट्पादिवमूलकारणत्वासंभवेऽपि गृहीतः । षट्पादीनामिव द्रव्यावयवत्वेन प्रधानस्य सावयवत्वानभ्युपगमादनैकवयवत्व-

प्रसङ्गः । अथ शक्य एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अथवा इत्यभिप्रायः । तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्य-
विशिष्टाः । तथाणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत
ततः प्रथिमानुपपत्तेरनुमात्रत्वप्रसङ्गः । अधिकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप-
इति स्वपक्षेऽपि समान एव दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्ष उपक्षेप्तव्यो भवति । परि-
हृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नाशरीरस्य मायासि यदि वासि न विद्यते ॥ ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि क्षरीरिणः ॥ १ ॥
बाह्यहेतुस्ते यद्वन्मायया कार्यकारिता ॥ ऋतेऽपि देहं मायैव ब्रह्मण्यनु प्रमाणतः ॥ २ ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तम् । तत्पुनः कथम-
वगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति । तदुच्यते । सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च
परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यम् । कुतः । तद्दर्शनात् । तथाहि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्यादेव-
तायाः—‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः’ (छा० ३।१।४।४),

रत्नप्रभाख्याख्या

धेयादिना । अणुवादेऽपि दोषसाम्यमाह—तथेति । सांख्यबहोषः समान इति संबन्धः । निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगो
त्यादितिरव्यायश्चर्त्तवा । आये तत्कार्यस्य बहुकलैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः, प्रथिन्नोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणुरण्व-
न्तरेणोपपत्तेः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं संभवति । द्वितीये परमाण्वोः सावयवत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि
इति बहोषसाम्योक्तिरयुक्तैव आह—परिहृतस्त्विति । उक्तं हि मायावादे स्वप्नरसैव सामञ्जस्यम्, अतो निरवयवे
ज्ञाने समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ २९ ॥ सर्वोपेता । मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गो वदतः समन्वयस्याशरीरस्य
मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे न्यायस्यानाभासत्वाद्वास्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादेकविषयत्वं सं-
ति वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—एकस्येत्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यम् । अ-

भामतीव्याख्या

प्रकारिणामे मूलोच्छेदप्रसङ्गः । एकदेशपरिणामे वा सावयवत्वमनिष्टं प्रसज्येत । तथाणुवादिनोऽपीति । वैशेषिकाणां द्रष्टव्यां
पुनः बहुकलैकपरमाण्व्यते, तस्मिन्मिच्छुकेऽप्यणुकमेकपरमाण्व्यते इति प्रक्रिया । तत्र द्वयोरण्वोरनवयवयोः संयोगस्तावपु व्यामुयात् ।
स्याप्रव्या तत्र न वर्तते । नद्यस्ति संभवः स एव तदानीं तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपपेयः पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः
प्रानदेश इति प्रथिमानुपपत्तेरनुमात्रः पिण्डः प्रसज्येत । अत्राप्यने वा षडवयवः परमाणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याक्रोपः । अशक्यं
तावयवत्वमुपेतु, तथा सन्तानतावयवत्वेन सुमेरुराजसर्पयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः । तस्मात् समानो दोषः । आपातमात्रेण सा-
म्यमात्रं, परमार्थतस्तु भाविके परिणामे वा कार्यकारणभावं वेच्छतामेव दुर्बलो दोषो न पुनरस्माकं मायावादिनामित्याह—परिहृत-
त्वेति ॥ २९ ॥ विचित्रशक्तित्वसूक्तं ब्रह्मणः, तत्र श्रुत्युपन्यासपरं सूत्रम्—सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ एतदर्थे-

आनन्दगिरियव्याख्या

श्रीभारानानिलवादिदोषप्रसक्तिरित्याह—अथेति । ब्रह्मणोऽपि कार्यवैचित्र्यसूचितविचित्रशक्तिरूपावयवोपगमादुक्तदोषसमाप्तिरि-
ति—ता इति । प्रधानवादिनो दोषसाम्यमुक्त्वा परमाणुवादिनोऽपि तत्साम्यमाह—तथेति । अणुवादिनोऽपि समान एव दोष-
प्रसङ्गः । द्वाभ्यामुपगम्यां संयुज्यमानाभ्यां बहुकलैकपरमाण्व्यते त्रिभिर्द्रव्यैः संयुक्तैर्युक्तं द्रव्यजैः संयुक्तैश्चतुरणुकमित्यस्य प्रक्रि-
यासमुपगमन्तरेण संयुज्यमानः कार्त्स्न्येन वा संयुज्यत एकदेशेन वेति विकल्पाद्यधमनूय दूषयति—अणुरिति । कार्त्स्न्येन संयोगे
निरास्यमाणो परमाण्वन्तरस्य संमितत्वात्तदार्थ्ये बहुकले परमाणोरधिकपरिमाणुभावात्तत्त्वापि पारिमाण्डव्यत्वचप्रसङ्गादणुवादिरि-
मान्तराज्ञीकारविरोधः स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनूय प्रत्याह—अथेति । तदेवं परमाणुवादित्यपि प्रागुक्तदोषसाम्याच्च तेनापि ब्रह्मवा-
दि तदुक्तानुचितमित्याह—इति स्वपक्षेऽपीति । त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति वदतस्य दोषोऽज्ञानेन परत्वापि तदुक्तानुचि-
तं न तत्परिहारसिद्धिरित्याह—परस्य यः परिहारः स एवास्माकमपीत्यभिप्रेत्याह—समानत्वाच्चेति । आपाततः साम्यमुक्त्या
भाविकं कार्यकारणत्वमिच्छतामेव चायं दोषो नास्माकं विवर्तवादिनां कार्य कारणं च कल्पितमिच्छतामित्याह—परिहृतस्त्विति
२९ ॥ पूर्वोत्तरपक्षे ब्रह्मणो विचित्रशक्तियुक्तत्वाद्युक्तं कारणत्वमित्युक्तम् । इदानीं तस्य विचित्रशक्तित्वे प्रमाणमाह—सर्वोपेता
च । मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गो ब्रह्मण्यनु विषयः । तस्य किमशरीरस्य नास्ति मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति तदना-
भासत्वात्साम्यमेव संदेहे संगतिमाह—एकस्येति । प्रमाणप्रश्नपूर्वकं तदुपन्यासपरं सूत्रमादत्ते—तत्पुनरिति । पूर्वोक्तविशि-
ष्टपक्षे द्रष्टव्ये । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—सर्वेति । अवगतिहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—कुत इति । सिद्धान्ते हेतुं नानाविधश्रवणद्वयेन

‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ (छा० ८।७।१), ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ (मुण्ड० १।१।९), ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’ (बृ० ३।८।९) इत्येवंजातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

स्यादेतत् । विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्—‘अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः’ (बृ० ३।८।८) इत्येवंजातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् । देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसंपन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथं च ‘नेति नेति’ (बृ० ३।१।२६) इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेत् । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् । नच यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्यं भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथाच शास्त्रम्—‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ (श्वे० ३।१९) इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

तुष्टोऽस्रष्टाथवा स्रष्टा न स्रष्टा फलवाञ्छने ॥ अतः स्यादवाञ्छायासुम्नसत्तरतुल्यता ॥ १ ॥

लीलाश्वासवृथाचेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः ॥ अनुमत्तेर्विरुध्यन्ते तस्मात्सुस्तथा सृजेत् ॥ २ ॥

रत्नप्रभावाख्या

भ्यास्तः अभितो व्याप्तः । अवाकी वागिन्द्रियशून्यः । अनादरो निष्कामः ॥ ३० ॥ पूर्वपक्षन्यायमनूय दूषयति—**विकरणत्वमिति** । देवादिचेतनानां शक्त्यानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टं तदभावे सुपुष्टे तत्र दृष्टं, अतो ब्रह्मणः शक्त्येऽप्यदेहेत्या कर्तृत्वम् । नाप्यदेहेत्य शक्तिः संभवतीति शङ्कार्थः । विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासंभवेऽपीश्वरस्य संभवतीति, ‘देवादिवत् लोकैः’ इत्यत्रोक्तम् । तत्र शरीरस्य कल्पितस्य मायाश्रयत्वाशोनास्तिर्विशेषचिन्मात्रस्यैव मायाधिष्ठानत्वं युक्तमिति समाधानार्थः ॥ ३१ ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् । परितुष्टाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः । स किमभ्रान्तश्चेतनो यः स निष्कामतीर्थाख्या

पसमाधानपरं सूत्रम्—**विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्** । कुलालादिभ्यस्तावद्वाह्यकरणापेक्ष्यो देवादीनां बाह्यान्पेक्षाणामन्तरकरणापेक्षसूचीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापहोतुं शक्यः, यथा तु जात्रप्रत्येवाह्यकरणापेक्षायास्तदन्तरेषान्तरकरणापेक्षाया दृष्टा स्त्रेभ्य रथादिस्त्रिष्टिरशक्यापहोतुम्, एवं सर्वशक्तः परस्या देवताया आन्तरकरणापेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतोऽष्टमात्रेणापहवमहेतीति ॥ ३१ ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् । न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रिया, आन्तरं सर्वं

आनन्दगिरीयव्याख्या

विश्रुणोति—**तथाहीति** ॥ ३० ॥ पूर्वपक्षमनुमाप्य दूषयति—**विकरणत्वादिति** । यद्यप्यन्तर्याम्यविकरणे जगद्ब्रह्मणोर्मांसावित्तसंवेधे सिद्धे कार्यकरणविरहिणोऽपि नियन्तृमुक्तं, तथापि कार्यकरणविरहिणो मायासंवेध एव न संभवतीति विवक्षितत्वात्कुलालादीनां कार्यकरणवतां मृदाद्यधिष्ठानत्वदर्शनाद्ब्रह्मणस्तद्दीनस्य नाधिष्ठानत्वेन कारणत्वमिति चोद्यं विश्रुणोति—**स्यादेतदिति** । ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादकार्यकरणत्वेऽपि कारणत्वमुपपन्नमित्याशङ्क्याह—**कथं सति** । नहि कार्यकरणरहितस्य मुक्तमभायाशक्तिमत्त्वं, तद्वत्त्वेऽपि कार्यक्षमत्वम् । सुपुष्टवदित्यर्थः । सर्वशक्त्योर्देवादिवद्ब्रह्मणः संभवति विचित्रकार्यकरत्वमित्याशङ्क्याह—**देवादयो हीति** । विशालेन मन्त्रार्थवादादिभिरिति शेषः । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापीत्यत्रापिना सचित्तमर्थं स्फोरयति—**कथं चेति** । ‘तदुक्तम्’ इति सूत्रावयवेन परिहरति—**यदत्रेति** । किं तदुक्तमित्येवंपेक्षायां न विलक्षणत्वाविकरणादावुक्तं सारयति—**श्रुतीति** । यत्तु कुलालादीनां कार्यकारणत्वमप्येवमृदाद्यधिष्ठानत्वोपलम्भाद्ब्रह्मणस्तद्द्विष्टरस्य नाधिष्ठानत्वेन कारणत्वमिति, तदपि परिहृतमित्याह—**नचेति** । नहि कार्यकारणत्वविरहितस्य सुपुष्टवदकार्यकरत्वं शक्यं नियन्तुं, समुत्पन्नसमये शरीराद्यभिमानशून्यस्य देहेन्द्रियाणुपादानव्यापारतत्त्वच्छक्तिमत्तोपलब्ध्या दृष्टान्तसाध्यविकल्पादिति भावः । यत्तु ब्रह्मणो मायाशक्तिमत्त्वं मुक्तवदशरीरत्वादयुक्तमिति, तदपि पुरस्तादेव परास्त्वमित्याह—**प्रतीतिरिति** । परमाश्रितो व्यवहारतो वा मायाशक्तिमत्त्वभावः साध्यते । नायं, सिद्धसाधनत्वात् । न द्वितीयः, मायायाश्चिन्मात्रे प्रतीतिरिति भावः । किंच माया न चाहोऽहमिति प्रतीतिर्जबिमधिकरोति । तस्य ब्रह्मानतिरेकाकल्पितस्य चाविद्यामयत्वेनाविद्याश्रयत्वायोगादिति भावः । किंच माया विनां देहेन्द्रियवतां बाह्यं हेतुमनपेक्ष्य कार्यकारणत्वदर्शनात्, कुलालादीनां च तथाविधानामेव बाह्यान्पेक्ष्येपेक्षाणामर्थक्रियाकारित्वात्, देवदृष्टवैचित्र्यावद्ब्रह्मादन्तरेणापि शरीरादिना ब्रह्मणि मायासंवेधसिद्धिरित्यभिप्रायं प्राप्यक्तानुमानव्यवसायमविरोधं दर्शयति—**तथाप्येव** ॥ ३१ ॥ पूर्व श्रुत्यवच्छेदने सर्वशक्तिं ब्रह्मेत्युक्तम् । संप्रति शक्तस्यापि प्रयोजनाभिप्रायमावादकर्तृत्वमित्याक्षिपति—**न प्रयोजनवत्त्वात्**

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति । न खलु चेतनः परमात्मदेहं जगद्विम्बं विरचयितुमर्हति । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रममपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः । किमुत गुरुतरसंरम्भा-
म् । भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः—‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु-
कामाय सर्वं प्रियं भवति’ (३० २।४।५) इति । गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपञ्चं जग-
द्विम्बं विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिक-
ल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत । प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावाऽपि स्यात् ।
अथ चेतनोऽपि सञ्चुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मपि
प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत । तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत । तस्मादद्विष्टा
चेतनात्सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदात्मैषणस्य राक्षो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किं-

रत्नप्रभाख्याख्या

यत् न रचयतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिबलात् शक्त्योक्त्या कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपसंगत्या पूर्व-
पक्षस्य व्याचष्टे—अन्यथेत्यादिना । ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनय सृष्टौ प्रवृत्तिरित्येवाशङ्क्य श्रुतिमाह—भवति
चेति । या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलापेक्षेति लोकप्रसिद्धिः । न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारः, तस्यापि परतुःसाहस्रनप्रयुक्तस्य
चित्तव्याकुलतानिदृश्यत्वादिति भावः । किंच गुरुतरायास्य फलं वाच्यमित्याह—गुरुतरेति । तर्हि अस्तीश्वरस्यापि
प्रवृत्तिः स्वार्थेनैव आह—यदीयमपीति । अस्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वाक्तः स्यादित्यर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावात्र भवतीत्याशङ्क्य
श्रुतिविरोधमाह—अथेत्यादिना । बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥ ३२ ॥ उक्तन्यायस्य राज्ञां लीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तमुक्तं
व्याचष्टे—तुशब्देनेति । व्यतिरिक्तम् । कीडारूपा विहारा येषु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः । कदाचिद्वाजादीनां

भामतीव्याख्या

तत्पुरुषतेः । तस्मात् प्रेक्षावतानेन जगत् कर्तव्यम् । प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती नाप्रयोजना-
व्याप्यासपि संभवति, किं पुनरपरिमितानेकविधोच्चावचप्रपञ्चजगद्विभ्रमविरचना महाप्रयासा । अतएव लीलापि परास्ता । अल्पाया-
समाया हि सा । न चैयमप्यप्रयोजना, तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात् । तादर्थ्येन वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वात्पुनरेतः । पेशां
चोपकार्याणामभावेन तदुपकाराया अपि प्रवृत्तेरयोगात् । तस्मात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्यासा तदभावेऽप्युपपन्ना अश्रो-
पादानता जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तोऽभिधीयते—लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । भवेदेतदेवं यदि
प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्यासा भवेत् । ततस्तानि वृत्तानि निवर्तत, क्षिप्तापात्मिव वृक्षतानिवृत्तौ, न त्वेतदस्ति, प्रेक्षावतामननुसंहित-
प्रयोजनामपि यादृच्छिकीयु क्रियात् प्रवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा ‘न कुर्वति वृथा चेष्टाम्’ इति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्निषेधः

आनन्दगिरियव्याख्या

दिति । परितुष्टाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं मुक्तसम्बन्धो विषयः । स किं ब्रह्म विना फलेन न सृजत्यन्नातचेतनत्वाद्विशिष्टपुरुषवदिति
न्येधेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे पूर्वपक्षसुत्रतात्पर्यमाह—अन्यथेति । पादादिसंगतिफले पूर्ववदुच्ये । सृष्टाक्षरापि व्याकुर्व-
न्मनोऽर्थाह—न खल्विति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । भ्रान्तस्यानुबुद्धिपूर्वकारिणः स्वपरप्रयोजनानुपयोगिन्यपि
प्रवृत्तिर्नैव विशिनाथि—बुद्धिपूर्वकारीति । लीलादौ फलाभावेऽपि प्रवृत्तिर्दृष्टेयाशङ्क्य तत्रापि तात्कालिकमुद्देश्यफलाभावेऽपि फलम-
र्थावति मत्वाह—न मन्देति । या चेतनस्यान्नान्तस्य प्रवृत्तिः सा फलाभिसंधिपूर्विकेति व्यासियुक्ता केसुतिकन्यायमपिना सूचितं
यैवति—किमुतेति । लीलादेरव्यासासत्ताध्यत्वेऽपि फलवत्त्वदर्शनान्महायाससाध्यजगतः सृष्टिरफला न शिष्टेत्यर्थः । फलाभिसंधिपू-
र्या बुद्धिपूर्वकारिप्रवृत्तिरित्यत्र श्रुतिमुपन्यस्यति—भवति चेति । प्रवृत्त्याभासत्वाजगद्विरचनार्थां न फलापेक्षेयाशङ्क्याह—गुरुतरेति ।
तु तर्हि फलाभिसंधिपूर्विकेनैयमपि प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य स्वस्य परस्य वा फलमुद्देश्यमिति विकल्प्याये दोषमाह—यदीति । असदा-
नां गुरुतरसंरम्भापीयं प्रवृत्तिरीश्वरस्यानायाससाध्या न प्रयोजनपूर्विकेलाशङ्क्य, ब्रह्म न जगत्कारणं, साक्षात्परम्परया वा स्वफलविक-
ल्पात्, तथाभूतलौकिकापुरुषवदित्याह—प्रयोजनाभावे वेति । दृष्टान्तेन शङ्कित्या दूषयति—अथेत्यादिना । बुद्धेरपराधो विवेकवै-
षिन् । नापि परप्रयोजनोपयोगिनी परस्वश्वस्य प्रवृत्तिः, प्रागुत्पत्तेरनुग्राह्याभावादिति मत्त्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ सिद्धा-
वति—लोकवत्त्विति । सत्त्वं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । यत्तु साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोजनाभावात् ब्रह्म जगत्कारणमिति, तत्र
उल्लेखानिमित्तक्रीडायामुच्छ्वासदौ च फलाभिसंध्यभावादनैकान्तिको हेतुरित्याह—यथेति । एषणासंपत्तौ संभावितमुदाहरणद्वय-
माह—राज इति । व्यतिरिक्तं लीलायाः सकाशादिति यावत् । क्रीडार्थां विहारा देशविशेषाः संस्कृतास्तोत्रेति यावत् । भवतु वा

चित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वास-
प्रश्वासादयोऽनभिसंधाय बाह्यं किंचित्प्रयोजनं स्वभावादेव संभवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य
किंचित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजना-
न्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति । नच स्वभावः पर्यनुयुक्तं शक्यते । यद्यप्य-
स्माकमियं जगद्विम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केचलेयं, अपरि-
मितशक्तिवात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किंचित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र कि-
ंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा, सृष्टिश्रुतेः, सर्वज्ञ-
श्रुतेश्च । न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात्, ब्रह्मा-
त्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव विस्मर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

रत्नप्रभात्याख्या

लीलाया अपि किंचित् फलं सुखोलासादिकं संभाव्येत, तथापि निःश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तत्रोद्देश्यं फलं
किंचिदस्तीति व्यभिचारस्थलान्तरमाह—**यथा चेति** । प्राणस्य स्वभावश्चलत्वं प्रारब्धं नोच्छ्वासादिहेतुः, ईश्वरस्य स्वभावः
कालकर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्रचनायाः केवललीलात्वं किमित्युच्यते, फलमेव किंचित् कल्प्यतां, तत्राह—**नहीति** ।
आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति निष्ठति, किमिति स्वसाफल्यं परेषां दुःखाबाधं सृष्टिं करोति, तत्राह
—**नच स्वभाव इति** । कालधर्मादितामस्यां सत्यां सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः । यत्तु च गुरुतरायासत्वात् फलं वाच्यमिति,
तत्र हेत्वसिद्धिमाह—**यद्यपीत्यादिना** । अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथादर्शनादिलादितं कस्यागमबाधमाह—**यदि
नामेति** । सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः । स्वप्नसृष्टिर्ब्रह्माः सृष्टेरमायामात्रत्वात् फलापेक्षे-
त्याह—**न चेयमिति** । नच निष्फलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यं, सफलब्रह्माधीशेषत्वेनावर्थक्यादित्युक्तं न विस्मर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

भामतीव्याख्या

प्रसज्येत । न चोन्मत्तान् प्रत्येतत्सूत्रमर्थवत्, तेषां तदर्थबोधतदुद्धानुपपत्तेः । अपि चादृष्टहेतुकौपत्तिकी श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षा-
वतां क्रिया प्रयोजनानुसंधानमन्तरेण दृष्टा । न चास्यां चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि, संप्रसादेऽपि भावादिति युक्तम्, प्राज्ञस्यापि चेतन्या-
प्रच्युतेः । अन्यथा मृतशरीरेऽपि श्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च स्वार्थपरार्थसंप्रदासादितसमस्तकामानां कृतकृत्यतयाऽनाकुलमन-
साप्तकामानामेव लीलामात्रास्तत्पत्यनुनिष्पादिति प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नोपपत्ता । दृष्टं च
यदत्यन्तबलवीर्यवुद्दीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदप्येषामनल्पबलवीर्यवुद्दीनां सुखकमीषत्करं वा । नहि वानरैर्मौक्तिसृष्टिभिरननं
बद्धो नीरनिधिराधो महासत्त्वानाम् । न चैष पार्थेन शिलीमुखैर्न बद्धः । न चायं न पीतः संक्षिप्य सुलुकेन हेलयेव कलशयोगिना
महापुनिना । न चापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामप्येषां मतसापि दुष्क-
राणि नरेश्वराणाम् । तस्मादुपपन्नं यदृच्छया वा स्वभावाद्वा लीलाया वा जगत्सर्जनं भगवतो महेश्वरस्येति । अपि च नेयं परमा-
र्थिकी सृष्टिर्हेतुनातुयुज्येत प्रयोजनम्, अपि त्वनाद्यविद्यानिबन्धना । अविद्या च स्वभावात् एव कार्योन्मुखी न प्रयोजनमपेक्षते । नहि
द्विचन्द्रालातचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । नच तत्कार्या विस्मयभयकम्पादयः स्तोत्रतौ प्रयोजनम-
पेक्षन्ते । सा च चैतन्यच्छ्रुतिरजगदुत्पादहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यात इत्याह—**न चेयं परमार्थविषयेति** । अपि च
न ब्रह्म जगत्कारणमपि तत्तया विवक्ष्यन्त्यागमा अपि तु जगति ब्रह्मात्मभावम् । तथा च सृष्टेरविवक्षयां तदाश्रयो दोषो निर्विषय

आनन्दमिरीयव्याख्या

राजादीनां लीलारूपासु प्रवृत्तिष्वपि किंचिदुद्देश्यं प्रयोजनं, तथापि न निःश्वासादिषु तथाविधं फलमुपलभ्यमित्यनैकारितकत्वादवस्थ-
मिलाह—**यथा चेति** । दृष्टान्ते स्वभावो देहस्य प्राणादिमत्त्वं, दार्ष्टान्तिकं तु स्वभावोऽविधेति द्रष्टव्यम् । अथेश्वरस्य जगद्विम्बविरचना
किमिलविद्याकृतलीलामात्रत्वेनाफला कल्प्यते फलमेव किंचित्कल्प्यतामित्याशङ्क्यातकामत्वमन्यायविरोधात्परमानन्दवृत्तिविरोधाच्च नैव
मिलाह—**नहीति** । ननु लीलादावसादादीनामकसादेव निवृत्तेरपि दर्शनादीश्वरस्यापि मायामय्यां लीलायां तथाभावे विनापि
सम्यग्ज्ञानं संसारसमुच्छित्तिरिति, तत्राह—**नचेति** । अविर्वाच्या खल्वविद्या परस्वैश्वरस्य स्वभावो लीलेति चोच्यते । तत्र न प्रतीति-
कस्वभावायामनुपपत्तिरवतरतीत्यर्थः । यत् जगद्रचनाया गुरुतरसंरम्भत्वाद्भवितव्यं फलेनेति, तत्रासदृष्टया वा तस्या गुरुतरसंरम्भत्व-
श्वरदृष्ट्या वेति विकल्प्यावे हेतुसङ्गवेऽपि प्रागुक्तश्रुतिन्यायविरोधात्तानुमानप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरस्यति—**यद्यपीत्यादिना** ।
लीलास्वपि तात्कालिकं फलमुद्देश्यकलाभावेऽपि भातीयुक्तमित्याशङ्क्याह—**यदीति** । ईश्वरप्रवृत्तिरेत्युक्ता । किंचिदिति । स्वकीयं परकीयं
वेत्यर्थः । प्रयोजनाभावे वेत्यादिनोक्तं प्रत्याह—**नापीति** । किंच सृष्टेरविद्यानिबन्धनत्वेनावस्तुत्वाद्गन्धर्वनगरादिभ्रमेवैव न फलापेक्षे-
त्याह—**नचेति** । किंच ब्रह्मात्मत्वधीपरत्वाच्च सृष्टौ सृष्टिश्रुतीनां तात्पर्यमतः सृष्टेरविवक्षितत्वाच्चतदाश्रयो दोषो निर्विषयत्वाच्च
प्रसरतीत्याह—**ब्रह्मेति** । प्रकृतोपयोगित्वाच्च तत्पुनरुक्तिरिति सूचयति—**इत्येतदपीति** ॥ ३३ ॥ पूर्वसूत्रे मायामय्या लीलाया ब्रह्मः

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

वैषम्याद्यापत्तेर्वा सुखदुःखे नृमेवतः ॥ सुखनिषपम ईशः स्वाभिष्टुण्योपसंहरन् ॥ १ ॥

प्राण्यनुष्ठितधर्मादिमपेक्षयाः प्रवर्तते ॥ नातो वैषम्यनैर्घृण्ये संसारस्तु न चादिमान् ॥ २ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य ढडीकरणा-
य । नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः
करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन् कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनि-
त्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः । श्रुतिस्मृत्यवधारितसकृ-
त्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृण्यत्वमतिक्रूतत्वं दुःखयो-
गविधानात्सर्वप्रजोपसंहाराच्च प्रसज्येत । तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः—वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते । कस्मात् सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो
विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च । ननु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति ।
सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेत् । धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः ।
अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्य-

रत्नप्रभाट्याख्या

वैषम्यनैर्घृण्ये न । निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं नुवन् समन्वयो विषयः । स किं यो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुध्यते
न वेति संदेहे पूर्वत्र लीलया यत्सृष्टृत्वमुक्तं तदेव कमादिसापेक्षस्य न युक्तमनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरि-
दोषसंगत्या पूर्वपक्षयति—**पुनश्चेत्यादिना** । ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसृष्टेः प्रतिज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः पामरः,
नेष्वरः निरखनम् इति श्रुतिः, 'न मे द्वेष्टोऽस्ति न प्रियः' इति स्मृतिः । स्वच्छत्वादीत्यादिपदेन कूटस्थत्वग्रहः, स्वच्छत्वादि-
त्वावीश्वरस्वभावधेति विग्रहः । निमित्तमनपेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यात्, न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धान्त-
ति—**एवं प्राप्त इत्यादिना** । नच सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वं, सेवामपेक्ष्य फलदातरि राज्ञीश्वरत्वनपायात् । ननु तर्हि ध-
र्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु किमीश्वरेणेत्यत आह—**ईश्वरस्तु पर्जन्यवदिति** । साधारणहेतुसहितस्यैवासाधारण-

भामतीट्याख्या

वेलाशयेनाह—**ब्रह्मात्मभावोति** ॥ ३२ ॥ **वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति** । अतिरोहिोऽत्र पूर्वं
क्षः । उत्तरस्तुच्यते—उच्चावचमप्यमस्तत्तुःखमेवत्प्राणश्वरप्रपञ्चं च सुखदुःखकारणं सुधाविपादि चानेकविधं विरचयतः प्राणश्च-
दोषात्तापापपुण्यकर्मशयस्तद्वाप्यानभवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते । नहि सभ्यः सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं
प्रावृत्तसीति चायुक्तवादिनमुक्तवाचसीति बुवाणः, सभापतिर्वा युक्तवादिनमनुब्रूयन्नयुक्तवादिनं च निगृह्णन्नुरतो द्विष्टो वा
अस्त्विति तु मध्यस्थ इति वीतरागद्वेष इति चाख्यायते, तद्वदीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्णन्नपुण्यकर्माणं च निगृह्णन्मध्यस्थ एव नाम-
मध्यस्थः । एवं ब्रह्मावमध्यस्थः स्यादयत्कल्याणकारिणमनुगृह्णीयात्कल्याणकारिणं च निगृह्णीयात् । नत्वेतदिति । तस्माच्च वैषम्यदोषः ।
अत एव न नैर्घृण्यमपि संहततः समस्तान् प्राणयतः । स हि प्राणश्वरकर्मशयानां वृत्तिनिरोधमयः, तपतिलङ्घयन्नयमुक्तकारी स्यात् ।

आनन्दगिर्रीयव्याख्या

सृष्ट्यमादिष्टम् । संप्रति सैव सापेक्षस्य न संभवत्यनीश्वरत्वप्रसङ्गात्, निरपेक्षत्वे रागादिमत्त्वापत्तेरित्याक्षिप्य समाधत्ते—**वैषम्येति** । निर-
पेक्षब्रह्मणो जगत्सर्वं वदन्समन्वयो विषयः । स किं यो विषमसृष्टिकारी स सावधो ब्रह्मा च विषमं सृजतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति
समाधत्ते संदेहे पूर्वपक्षमाह—**पुनश्चेति** । पुनराक्षेपस्य फलमाह—**स्थूणेति** । जगतो ब्रह्मैव कारणमिति प्रतिज्ञातोऽस्तद्विहीकरणाशेष-
पुनराधिकारकृत्यमित्यर्थः । पादादिसंगतिफले पूर्ववद्वेषे । आक्षेपं विवृण्वन् 'वैषम्यनैर्घृण्ये न' इति सूत्रावयवं पूर्वपक्षे योजयन्नवममाह
—**नेष्वर इति** । प्रश्नपूर्वकं हेतुं गृहीत्वा प्रथमं वैषम्यप्रसङ्गं प्रकटयति—**कुत इत्यादिना** । देवादीनामेवं वैषम्येऽपि कथमीश्वरस्य
प्राप्यभिराशङ्क्याह—**इत्येवमिति** । वैषम्येऽपि किं स्वादिलाशङ्क्योक्तम्—**श्रुतीति** । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्याद्या श्रुतिः । 'न मे
दोषोऽस्ति न प्रियः', 'बलं बलवतां चाहं कामरागावेदजितम्' इत्याद्या च स्मृतिः । स्वच्छत्वादीत्यादिशब्देन निष्क्रियत्वनिष्कलत्वादि
भवे । वैषम्यप्रसङ्गं प्रदर्शय नैर्घृण्यप्रसङ्गं दर्शयति—**तथेति** । ब्रह्मा परेणामर्थानर्थहेतुकार्यस्य न कारणं, चेतनत्वे सत्त्वनवधत्वात्,
क्षिष्टपुण्यविलिप्तिलोपसंहरति—**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिजानीते—**एवं प्राप्त इति** । प्रश्नपूर्वकं हेतु-
माह—**कस्यादिति** । व्यतिरेकद्वारा विभज्यते—**यदि इति** । नैरपेक्ष्यमेव व्याचष्टे—**केवल इति** । उक्तमेवार्थमवबुधमुखेनान्वा-
पे—**सापेक्षो इति** । सापेक्षत्वे सत्यनीश्वरत्वापत्तिरिति विवक्षन्नाक्षिपति—**किमिति** । सेवाद्विभेदापेक्षया राजादीनां फलदानेऽपि
नीश्वरता इष्टेति मन्यातः समाधत्ते—**धर्मेति** । सापेक्षत्वे फलं वदन्नृकमेव धनमिति—**अत इति** । विषमा सृष्टिर्धर्मादिनिमित्ता

वद्ब्रह्मणः । यथा हि पर्जन्यो ब्रीहियवादिस्त्रै साधारणं कारणं भवति, ब्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिस्त्रै साधारणं कारणं भवति । देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तत्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्त्येवमीश्वरः सापेक्षत्वात् वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति । कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः—‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेशो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते’ (कौ० ब्रा० ३।८) इति । ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ (बृ० ३।२।१३) इति च । स्मृतिरपि प्राणिनकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति—‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’ (भ० गी० ४।११) इत्येवंजातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणा-
न्नास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मोप-
क्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं कर्मोपेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां
नाम । प्राग्विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् । नैष

रत्नप्रभाष्याख्या

हेतोः कार्यकारित्वेश्वरवैयर्थ्यं, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यं जनमुन्निनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति तं सा कारयत्येष ईश्वर इत्यन्वयः । नच कंचिज्जनं साधु कंचिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं नदवस्थमिति वाच्यं, अनादिपूर्वादि तसांसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात् । अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥ ३४ प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादिकरूपत्वं स्यात्, तथा तदुत्तरकल्पानामपीत्याक्षिप्य समाधत्ते सूत्रकारः—न कर्मेति प्रथमसृष्टेः पश्चाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याह्वान्याश्रयमाह—सृष्ट्युत्तरेति । आद्या सृष्टिरित्युपलक्षणम् । आदावैक पत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावेनोत्तरसृष्टीनामपि तुल्यत्वस्य दुर्बारत्वादिति द्रष्टव्यम् । परिहारः सुगमः ॥ ३५ ॥ प्रथमः सं

भामतीव्याख्या

नच ‘कर्मापेक्षायामीश्वरस्य ऐश्वर्यव्याघातः । नहि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरग्रमुर्भवति । न च ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेशो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते’ इति श्रुतेरीश्वर एष द्वेषप्रपाताभ्यां साधु साधुनी कर्मणि कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति, तस्माद्वैषम्यदोषप्रसङ्गाच्चेश्वरः कारणमिति वाच्यम् । विरोधान् । यस्मात् कर्म कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजति इति श्रुतेरवगम्यते, तस्मात् सृजतीति विरुद्धमभिधीयते । नच वैषम्यमात्रं भ्रूयो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यासेधाम इति वक्तव्यम् । किमतो यथेवम् । तस्मादीश्वरस्य सवासनदेशापरामर्शमभिवदन्तीनां भूयसीन श्रुतीनामनुग्रहाद्योन्निनीषतेऽथो निनीषत इत्येतदपि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासवशात्प्राणिन इत्येवं नेयम् । यथाहुः—‘जन्मजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाम्यसते नरः ॥’ इति । अभ्युपेक्ष्य च सृष्टेस्तारिक्कत्वमिदमुक्तम् । अनिर्वाच्या सृष्टिरिति न प्रसर्तव्यमपि । तथा च मायाकारस्थेवाङ्गसाकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान् प्राणिनो दर्शयते न वैषम्यदोषः, सहस्र संहरतो वा न नैर्घृण्यम्, एवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपन्नमनिर्वाच्यं विश्वं दर्शयतेः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीला वा न कश्चिदोषः ॥ ३४ ॥ इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं सूत्रम्—न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् । शङ्कोत्तरे अतिरिद्धे

आनन्दमिरीयध्याख्या

चेत्कृतमीश्वरेणैवाशङ्क्याह—ईश्वरस्त्विति । इष्टान्तं विवृणोति—यथा हीति । ब्रीहियवादिवैषम्यं तां किंकृतमित्याशङ्क्याह—ब्रीहोति । येतन्तत्वे सत्यनवच्छत्वादिति हेतुं व्यभिचारयन्ताद्वैतिकमाह—एवमिति । सेवादिभेदापेक्षया परेपरमार्थानां कुर्वेति राधावर्तकानिभेदे हेतुरिति भावः । सापेक्षत्वफलमुपसंहरति—एवमिति । तथा चागमावधारितस्वच्छत्वादीश्वरत्वभावस्य नैव भङ्गोऽस्तीति भावः । नाने क्षप्तेश्वरस्य विषमसृष्टेहेतुत्वे मानं पृच्छति—कथमिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तथाहीति । स्मृतिरपि श्रौतमर्थमनुगृह्णातीत्याह—स्मृतिरपीति । नच साध्वसाधुनी कर्मणि कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा प्राणिनो नयन्तीश्वरो वैषम्यादिना कथं न दुष्यतीति वाच्यम् । तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासात्तत्र प्रवृत्तानामेवेश्वरस्य प्रवर्तकत्वात्, मायाविवच तस्य मायामयसृष्टिहेतोर्वैषम्यादिप्रसङ्गाभावादिति भावः ॥ ३५ सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—न कर्मेति । चोर्ध्वं व्याकुर्वन्प्राचीनं पराचीनं वा कर्मोपेक्षमाणमिति विकल्प्याच्च दूषयति—सदेवेति द्वितीयं निरस्यति—सृष्टीति । पराचीनं हि कर्म प्रथमसृष्टेश्वरसमृष्टेर्वा हेतुरिति विकल्प्याच्चे परस्परश्रयत्वमुक्त्वा द्वितीयं प्रकारं अत इति । देवादिवैचित्र्यादूर्ध्वं कर्मवैचित्र्ये सति तदपेक्ष्येश्वरस्य प्राणिषु सुखादिवैचित्र्यनिर्मातृत्वेऽपि प्राथमिकीचित्रसृष्टिहेतव्यत्वं नैवैककल्पं स्यादित्यर्थः । सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह—नैष दोष इति । तदेव स्फोरयति—भवेदित्यादिना । सृष्टेरैककल्पं तं

दोषः । अनादित्वासंसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमांसंसारः स्यात् । अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरत्वद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥ कथं पुनरव-
गम्यतेऽनादिवैष संसार इति । अत उत्तरं पठति—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम् । आदिमत्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसा-
रोद्भूतिप्रसङ्गः । अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । नचेश्वरो
वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । नचाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं, एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशावासा-
क्षितकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । नच कर्मान्तरेण शरीरं संभवति, नच शरीरमन्तरेण
कर्म संभवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भव-
ति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मना'

रत्नप्रभाध्याख्या

विशास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति—कथं पुनरिति । उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्याया दर्शयति—उपप-
त्त इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैषम्यं स्यादित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य
मेव दूषयति—नचेश्वर इत्यादिना । कस्ताहिं हेतुः, तत्राह—रागादीति । रागद्वेषमोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिरा-
जमानि कर्माणि धर्माधर्मव्यामिश्ररूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः । तस्मादविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्माणाम-
दिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । किंच सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न संभवति, हेत्वभावात् । नच कर्म हेतुः, शरीरा-
शङ्कर्मसंभवात् । तस्मात् कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह—नचेति ।

भामतीव्याख्या

अनेन भाग्यप्रत्येन व्याख्याते ॥ ३५ अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तं, तत्साधनार्थं सूत्रम्—उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ।
अन्ते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तामन्यागच्छेत्, तथा च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति । मोक्ष-
शास्त्रस्य चोक्तमानयैक्यम् । न चाविद्या केवलेति लयाभिप्रायम् । विशेषलक्षणाऽविद्यासंस्कारस्तु कार्यत्वात्सोत्पत्तौ पूर्वं विशे-
षपेक्षते, विशेषश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुत्तरागद्वेषनिदानं, स च रागादिभिः सहितः स्वकार्येन शरीरं
सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण संभवति । नच रागद्वेषावन्तरेण कर्म । नच भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषौ नच पूर्वशरीरमन्तरेण
मोहादिति पूर्वपूर्वैशरीरापेक्षो मोहादितरेवं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादित्वैवात्र भगवती चित्तमनाकुल्यति । तदेतदाह—
रागादिक्लेशावासानाक्षितकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यादिति । रागद्वेषमोहा रागाद्यस्त एव हि पुरुषं
तादृशत्वमुपाय्य क्लेशयन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तानि प्रवर्तितानि कर्माणि तदपेक्षा लयलक्षणा

आनन्दगिरियव्याख्या

एव सादित्वेन नानाहेत्वभावाद्भवति । तस्य त्वनादित्वे पूर्वपूर्वकर्मवैचित्र्यवशादुत्तरोत्तरविचित्रसृष्टिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ सिद्धवदु-
क्तस्य संसारानादित्वस्य समर्थनार्थमुत्तरसूत्रमुत्थापयति—कथमिति । सूत्रं व्याकरोति—उपपद्यते चेति । उपपत्तिमेव मोक्षकाण्डप्रा-
प्त्यानुपपत्तिलक्षणां विवृणोति—आदिमत्त्वं इति । अन्यथा कर्मकाण्डप्राप्त्यानुपपत्तेश्च संसारस्यानादित्वमादेयमित्याह—अकृ-
तैति । अननुष्ठिते कर्मणि कलप्राप्तौ विधिनिषेधशान्तानर्थक्यमिति भावः । सुखादिवैषम्यस्य कर्मनिमित्तत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरं भविष्य-
मिति चेत्तत्किमर्थः किंनाविद्या अथवा शरीरमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—नचेति । उक्तम् । ईश्वरस्तु पञ्चम्यवत् इत्यादाविति शेषः ।
द्वितीयेऽपि केवलाविद्या वैषम्यहेतुस्त रागाद्यपेक्षेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—नचाविद्येति । स्वापादावदर्शनादिति भावः । कल्याणतरे
संसारस्यानादित्वं दुर्बोरमिति मत्वाह—रागादीति । रागद्वेषमोहा रागादयः । ते च पुरुषं दुःखादिभिः क्लिद्यन्तीति क्लेशास्तेषां
वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तं धर्मोदिलक्षणं कर्म तदपेक्षाऽविद्या स्वाश्रये सुखादिवैषम्यं करोति । अविद्या खल्वनादिरनिर्वाच्या
कल्याणये प्रतीचि वर्तमाना तत्र भ्रान्तिसुपन्नयति, सा च शोभनाशोभनाध्यासरूपा रागद्वेषद्वारा पुण्यापुण्ये निक्षेपयति, ते च विविधे-
ष्वुद्बुद्धे संचित्तु इत्यनाद्यविद्यायाः परंपरया वैषम्यहेतुत्वे संसारस्यानादित्वमावश्यकम्, उक्तविभ्रमादितरे संसारत्वात्तस्य च प्रवाहरूपे-
णादित्वादिति भावः । तृतीयं निरस्यति—नचेति । अस्तु तर्हि कर्मनिवन्धनं शरीरं वैषम्यकारणं, तत्राह—नच शरीरमिति । कथं
परंपराश्रयत्वं परिहर्तुं प्राप्यते, तत्राह—अनादिस्त्वे इति । उपपत्तेः । हेतुफलभावस्येति शेषः । संसारस्यानादित्वसाधनमुपप-
त्त्युपायानामावे न तदुपपादयितुमलमिति शङ्क्य सूत्रावयवं व्याकरोति—उपलभ्यते चेति । संसारोऽनादित्वेनैवाद्यान्यौ श्रुतिस्मृत्यो-
रित्येवे, तत्कथमिदमीदृशमित्याशङ्क्य श्रौतं क्लृप्तं संसारस्यानादित्वसाधकमादर्शयति—श्रुतौ तावदिति । शरीरस्यात्मनः सर्गप्र-

उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्तिं महामायं च ब्रह्म' इति, तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शन-
मिति ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यशांकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमां-
सामाख्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

किञ्च च सिध्यतीत्यभिप्रेतयाह—सर्वज्ञं सर्वशक्तीति । महामायमिति । कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वशङ्कापङ्कशालना-
योक्तम् । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कथिदोष इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभ-
गवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ १ ॥

भामतीव्याख्या

वेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दर्शितः । सर्वशक्तीति सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं कृत्य-
उपादितम् । महामायमिति सर्वातुपपत्तिशङ्का परास्ता । तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमि-
श्रिविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

सेद्धिरित्याह—सर्वज्ञमिति । एवं ब्रह्मणि सर्वशक्तिमत्त्वमपि शक्यमुपपादयितुमिति मत्वाह—सर्वशक्तीति । तेनोपादानत्वमुपपादितं
सर्वज्ञत्वेन निमित्तत्वमिति भेदः । निरुणत्वादिप्रयुक्तसर्वातुपपत्तिशङ्कोपशान्तये विशिनष्टि—महामायं चेति । एतेन ब्रह्मण्यनवच्छिन्नं
मायाविधादिशब्दितमनिर्वाच्यमशानं कारणत्वादिसर्वव्यवहारनिर्वाहकमस्तीत्युक्तम् । यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूर्यमादायैवपसंहरति—
इत्यादिति । स्थितिन्यायविरोधः समन्वयस्य नास्तीति सिद्धमिति वक्तुमिति शब्दः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धा-
भट्टपूज्यपादशिष्यभगवानन्दानन्दानविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्त-
समन्वयविरोधपरिहारारख्यः प्रथमः पादः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः । रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

प्रधानं जगतो हेतुर्न वा सर्वे घटादयः ॥ अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत् ॥ १ ॥
न हेतुयोग्यरचनाप्रवृत्त्यादेरसंभवाद् ॥ सुखाया आनन्तरा बाधा घटादास्तु कुतोऽन्वयः ॥ २ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत्केवलमभिर्युक्तिभिः
कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम्, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्श-
नप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थ-
निर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं, तद्व्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्या-
नादिति । ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं
युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परद्वेषकरणे । बाढमेवम् । तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति

रत्नप्रभाष्याख्या

सांख्यतात्त्विकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः । यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणि सर्वेषामोपपत्ति-
वत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे—**रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्** । ननु मुमुक्षूणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्ध-
रासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्दोषतया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन्
शास्त्रे न संगतः, तन्निरासस्य मुमुक्ष्वनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति—**यद्यपीति** । परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्थेययोगात्
तत्तत्त्वमित्याह—**तथापीति** । तर्हि स्वपक्षस्थापनात्प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह—**वेदान्तार्थेति** । वेदान्त-
तात्पर्यनिर्णयस्य फलवज्ज्ञानकरणान्तर्भावोद्भव्यर्हितत्वम् । ननु रागद्वेषकरणत्वात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते—
नन्विति । तत्त्वनिर्णयप्रधाना खल्विषयं कथारूपा, तत्त्वनिर्णयस्य परमतेष्वश्रद्धां विना न सिध्यति, सा च तेषु भ्रान्तिमूल-
त्वनिश्चयं विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थत्वात्प्रधानसिद्ध्यर्थत्वाद्ययं पादोऽस्मिन् शास्त्रे संगतः
संगतत्वाद्दीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिप्रायोक्ताङ्गीकारेण समाधत्ते—**बाढमित्यादिना** । अपदेशेन व्याजेन । मन्द-

आमसीध्याख्या

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्—स्यादेतत् । इह हि पादे स्वतन्त्रा वेदनिरपेशः प्रधानादिसिद्धिविषयाः सांख्यादिभिरुक्त-
निराकरिष्यन्ते । तदयुक्तमशाङ्कत्वात् । नहीदं शास्त्रमुच्छ्रितलोकेशास्त्रप्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पृथक्शे-
त्तरपक्षाभ्यां विनिश्चेतुम् । तत्र कः प्रसङ्गः शुष्कतर्कवत्स्वतन्त्रयुक्तिनिराकरणस्येत्यत आह—**यद्यपीदं वेदान्तवाक्याना-**
मिति । नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णयिष्यन्ते, किंतु मोक्षमाणां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय । यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो
जगदुपादानं ब्रह्मवगम्यते, एवं सांख्याद्यनुमानेभ्यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते । न चैतदेव चेतनोपादानमचेतनो-
पादानं चेति समुच्चैर्न शक्यं, विरोधात् । न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते । न चागमबाधितविषयतयानुमानमेव नेदं
यत इति सांप्रतम् । सर्वज्ञप्रणीततया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात् तद्भाषितस्यानुमानस्य प्रतिकृतिर्निहृत्यतयाऽबाधत्वात् ।
तस्मात्तद्विरोधाच्च ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिध्यतीति न ततस्तत्त्वज्ञानं सेदुमर्हति । न च तत्त्वज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतन्त्रा-
मप्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रे संगतमेवेति । यद्येवं ततः परकीयानुमाननिरास एव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत आह—
वेदान्तार्थनिर्णयस्य चेति । ननु वीतरागकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षविशेषः, स हि सरागतामिव
तीति चोदयति—**ननु मुमुक्षूणामिति** । परिहरति—**बाढमेवं, तथापीति** । तत्त्वनिर्णयवसताना वीतरागकथा ।

आनन्दगिरिव्याख्या

ब्रह्मणि कारणत्वानुगुणे सर्वज्ञत्वाद्विपूर्वेषु प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तम्—**रचनानुपपत्तेश्चेति** । पूर्वापेक्षेन समन्वये
वादिभिरुपेक्षिता विलक्षणत्वादयो दोषा निरस्ताः । संप्रति परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वं वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । ननु तर्कशास्त्रवत् शास्त्र-
तर्कप्रधानत्वाभावादेदान्तवाक्यप्रधानत्वात्तत्रां ब्रह्मणि तात्पर्यमेवात्र निरूपणीयं तदपेक्षितन्यायजातस्य समन्वयाध्याये सिद्धत्वात्, परपक्ष-
कृतलोकोक्तिस्तु नेहोपयुज्यते, तत्किमनेन पादेन, तत्राह—**यद्यपीति** । परपक्षप्रतिषेधमन्तरेण स्वपक्षवाधाराणयोगाच्चित्राकरणा-
प्रकृतोपयोगीति पादारम्भं समर्थयते—**तथापीति** । स्वपक्षं निर्धारयितुं परपक्षो निराचिकीर्षितश्चेत्तदेव तर्हि प्रथमं किमिति न कृतमित्या-
शङ्क्याह—**वेदान्तंति** । परपक्षप्रतिषेधस्यापि तदर्थत्वं मण्डितमित्याशङ्क्य कारणस्यतिकृतव्यतारूपान्तरज्ञत्वाद्वाक्यनिरूपणस्यैव प्रथम-
मित्याह—**तद्वीति** । सम्यग्धीदाढ्याय स्वपक्षस्थापनान्तरं परपक्षनिरसनमुचितमिति निगमयितुमिति शब्दः । वीतरागाणां मोक्षगम-
नामपेक्षितमोक्षहेतुतया तत्त्वज्ञानमात्रमुपयुक्तं, परपक्षविशेषस्तु वीतरागताविरोधित्वादयुक्त इति शङ्कते—**नन्विति** । मुमुक्षूणां मोक्षोक्ति-
कत्वेन सम्यग्धीरेषोपयुक्तेषु कुमुक्षूकीरोति—**बाढमिति** । किमिति तर्हि परपक्षनिराकरणं परविशेषकरणमभ्युपगम्य, तत्राह—**तथापीति** ।

सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेषु । इत्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते । ननु 'ईक्षतेनोशब्दम्' (ब्र० सू० १।१।५), 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' (ब्र० सू० १।१।१८), 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' (ब्र० सू० १।१।२८) इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः, किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते—सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्पुन्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्याख्यानं तद्याख्यानभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतम् । इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तदुक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः । तत्र सांख्या मन्यन्ते—यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मनान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत्रिगुणं प्रधानं मृद्वद्वेतेन चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं

रत्नप्रभाव्याख्या

मतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः । खमतश्रद्धापरमतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थलाद-
हीकृतौ । नाप्ययं द्वेषः । परपक्षत्वबुद्ध्या हि निरासो द्वेषभाववति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्तव्यम् । पौनरुक्त्यं
शङ्कते—नन्वीक्षतेरिति । पूर्वं सांख्यादीनां श्रुत्यर्थांशुपाहृतकनिरासादश्रौतत्वमुक्तम्, संप्रति श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा
युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थभेदाद् पुनरुक्तिरित्याह—तदुच्यत इति । प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तोऽत्र
विषयः । स किं प्रमाणमूलो ज्ञानिमूलो वेति संदेहे 'सर्वेषामोपपत्तेश्च' इत्युक्तधर्माणं प्रधानं संभवतदेवोपादानमित्याक्षेपसं-
गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह—तत्र सांख्या इति । खसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात् पादयोः
संगतिः परमतनिरासमकलात्सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तश्रुत्यर्थसमन्वयासिद्धिः
फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरित्यापादं द्रष्टव्यम् । मूलश्रौतसमन्वयदाढ्यार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसंगतिरिति विवेकः । भिद्यन्त
इति भेदा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह—यथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्र-
कं, तदन्वितत्वात्, घटादिवदित्यनुमानमाह—तथेति । किमर्थं प्रधानं परिणमते, तत्राह—चेतनस्येति । अर्थो भो-

भाषणीयाख्या

परपक्षदुष्परिणामतरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते न तु परपक्षतयेति न वीतरा-
गात्वाव्याहतिरित्यर्थः । पुनरुक्ततां परिचोद्य समाधत्ते—नन्वीक्षतेरिति । तत्र सांख्या इति । यानि हि येन रूपेणा स्थौ-
दा च सौख्यसमन्वीयन्ते तानि तत्कारणानि दृष्टानि, यथा घटादयो रुचकादयश्चा स्थौल्यदा च सौख्यान्मुसुवर्णान्वितास्त-
रणाः, तथा चेदं बाह्याध्यात्मिकं च भावजातं सुखदुःखमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणं
चेतुमर्हति । तत्र जगत्कारणस्य येयं सुखात्मता तत्सत्त्वं, या दुःखात्मता तद्रजः, या च मोहात्मता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिः ।
गहि—प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मैत्रदारोषु पञ्चावल्यां मैत्रस्य सुखं, तत् कस्य हेतोः, तंप्रति तत्त्वगुणसमुद्भवत्वात् ।

आनन्दगिरियव्याख्या

संख्यादर्शनानां महाजनपरिरुद्धीतत्वात्प्रधानादिकारणपरतया महत्त्वात्तत्त्वज्ञानापदेशेन प्रवृत्तत्वात्तदीयानुमानानां सर्वज्ञप्रणीततया तुल्य-
त्वेन वेदान्तराधादस्तुनि विकल्पानुपपत्तेस्तदनिरासे तेष्वपि सम्यग्धीहेतुत्वभ्रमः स्यात् । अतः सम्यग्धीदाढ्योऽपि तन्निराकरणं कर्तव्य-
मिति तत्तत्पक्षारम्भः संभवतीत्यर्थः । पुनरुक्तिं शङ्कते—नन्विति । प्रधानपक्षनिराकरणं सूत्रकारस्य विशिष्टतमिलक्षणाभ्यासलिङ्गमाह—
गमोच्चैति । यथापि परमाण्वादिवाद्युदासार्थं पादारम्भो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—एतेनेति । पूर्वं प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं निरस्त-
पदानां युक्तिमत्त्वं निरस्यते । तथापिनि विशेषं वदन्तुत्तरमाह—तदुच्यत इति । स्वपक्षे परैश्वर्यादिवदोषनिरासानन्तरं स्वतन्त्राणां
तदीयानुगुणानां स्वतन्त्राभिवेद्य युक्तिभिः स्वपक्षं स्थापयितुं निरसनं कार्यमिति पादान्तरमर्थवदिति पादसंगतिरुक्तः । सांख्ययुक्तिनिरासस्य
मन्यत्वे तद्विरोधनिरसनद्वारा तदाख्यार्थत्वादस्याधिकरणस्य पादादिसंगतयः । अत्र पूर्वपक्षे सांख्ययुक्तिविरोधादसिद्धिः समन्वयस्य
रूपेण, सिद्धान्ते तु तदविरोधात्तत्सिद्धिः । तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तो विषयः । स किं प्रमाणमूलो ज्ञानिमूलो
वेति संदेहे 'सर्वेषामोपपत्तेश्च' इत्युक्तधर्माणं प्रधानं संभवतदेवोपादानमित्याक्षेपसंगत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । सांख्यीयमनुमानं वक्तुं व्याप्तिमाह—यथेति । ये यत्त्वभावाः न्वितास्तौ तत्त्वभाववस्तु-
प्रकृतिकाः, यथा घटादयो मृत्स्वभावाः न्वितास्तत्प्रकृतिका इत्यर्थः । पक्षपरमतां हेतोर्देशेयन्ननुमानमाह—तथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमो-
हात्मकवस्तुप्रकृतिकं, तत्त्वभावान्वितत्वात्, घटादिवदित्यर्थः । ननु सर्वस्य कार्यस्योपादानं सुखदुःखमोहात्मकं किंचिद्विषयिणी तथापि कथं
पादसिद्धिः, तत्राह—यत्तदिति । सुखदुःखमोहात्मकैव स्वस्वरजस्तमोरूपतेति मन्वानो विशिनष्टि—तत्रिगुणमिति । कार्यमचेतनं दृष्ट्वा
कारणमपि तादृगेवानुमेयमित्याह—मृद्वदिति । किमर्थं तत्परिणमते, तत्राह—चेतनस्येति । अर्थशब्दो भोगार्थगोचरः । अचेत-

तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यम्, आध्यात्मिकं च शरीरादि नाना-
जालन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनकर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभावित-
तमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् । लोष्टपाषाणादि-
ष्वदृष्टत्वात् । मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते तद्वत्प्रधान-
स्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः । नच मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणम-
वधारणीयं न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति । न चैवं सति किञ्चि-
द्विरुध्यते, प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात् । अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नचेतनं
जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति ।

रत्नप्रभाख्याख्या

इदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह—तथेति । बाह्यं पृथि-
दि भोग्यम्, आध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः । प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य
देवतः । इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेत् । न कथमपीत्यर्थः । यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तत्र कार्य-
रिति व्याप्तिमुक्तकर्ममूलभूतामाह—लोष्टेति । चेतनाप्रतिष्ठेषु लोष्टादिषु कार्यकारित्वाददर्शनादित्यर्थः । किंचानादिजडप्र-
तिष्ठेतनानधिष्ठिता, परिणामित्वात्, मृदादिवदित्याह—मृदिति । ननु मृदादिदृष्टान्ते द्रव्यमप्यस्य चेतनत्वं चेतनानधिष्ठा-
त्वे चेति, तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमप्यव्यापकं मृदादिस्वरूपत्वेनान्तरङ्गत्वात्, ननु चेतनानधिष्ठितत्वं व्यापकं, तस्य
दादिबाह्यकुलादिस्वापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्, तथा च परिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मणैव योगो न चेतनानधिष्ठित-
नेत्याहङ्गस्य निषेधति—नचेति । महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्वरूपस्य ध्युपापकत्वं नास्ति तद्विज्ञस्य बहिरङ्ग-
त्वापि बह्वस्तदस्त्यन्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः । किंच यदचेतनं तच्चेतनानधिष्ठितमेव परिणमत इत्यङ्गी-
रे बाधकाभावात् प्रत्युत ध्रुव्यनुग्रहाच्च तथाङ्गीकार्यमित्याह—न चैवं सतीति । सुखदुःखमोहान्वयादिति हेतोरसिद्धयो-
नाथं सूत्रे चकार इत्याह—अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति । नानुमानं युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिमाणोद्वहार्थः । शब्दादीनां

भामतीत्याख्या

प्रत्ययादि चेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम् । ययुष्येत दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं, तत्र यद्यपि
चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते, तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिरङ्गत्वात्, अन्तरङ्गं त्वच्चेतन्ययमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् ।
आह—‘व्याप्तश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः’ इति । तत्राह—नच मृदादीति । स्वभावप्रतिबद्धं हि व्याप्यं व्याप-
कमवसति । स च स्वभावप्रतिबन्धः शङ्कितसमासोपितोपाधिनिरासं सति निश्चीयते । तत्रिश्रयश्चाव्यव्यतिरेकयोरापत्तये । तौ
नश्यतिर्हेतौ न तथोपादानाचेतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽतिपरिस्फुटी । तदलमनान्तरङ्गत्वेनेति भावः । एवमपि चेतनप्रयु-
क्तं नाभ्युपेयते यदि प्रमाणान्तरविरोधो भवेत्, प्रत्युत श्रुतिरनुगतरात्रेत्याह—न चैवं सतीति । चकारेण सुखदुःखादि-
भ्यव्यवस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह—अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति । आन्तराः स्वत्वमी सुखदुःखमोहविषया

आनन्दगिरियव्याख्या

भामतीमादशयति—तथेति । जगद्विषयं बाह्यमाध्यात्मिकं च । बाह्यं पृथिव्यादि । तद्विशिनष्टि—नानेति । नानाविधं कर्म शुभाशुभं
विपर्ययं, असं फलं सुखं दुःखं च, तदुपभोगयोग्यम् । साधनमित्यर्थः । आध्यात्मिकं देहादिजगद्विशिनष्टि—नानेत्यादिना । देवति-
नुयावाया नानाविधा जातयस्माभिरन्वितम् । तासामधिष्ठानमित्यर्थः । तस्य चेतनकृतत्वसंभावनार्थमाह—प्रतिनियतेति । प्रतिनि-
अवयवविन्यासा यत्र देहादौ तत्प्रयोजकम् । देहाद्याश्रयस्यैवात्मनः सुखाद्यनुभवात्तदधिष्ठानत्वं देहादेरौपचारिकमिति मत्त्वोक्तम्—
कर्मैति । विशिष्टरचनात्मकतां जगतो दर्शयति—प्रज्ञावद्भिरिति । तेन क्षेत्रज्ञानधिष्ठितप्रधानकार्यत्वं जगतोऽर्थादपास्तम् । विमतं
स्वतन्त्राचेतनकार्यं, विचित्रकार्यत्वात्, विशिष्टरचनात्मकत्वादा, विशिष्टशिल्पिनिर्मितप्रासादादिवदित्यनुमानमाह—कथमिति । किंच
प्रधानं जगत्कारणं, केवलाचेतनत्वात्, लोष्टवदित्याह—लोष्टेति । किंच विमतं विशिष्टचेतनानधिष्ठितमेव स्वकार्यकरं, चेतनत्वात्, मृदा-
दित्याह—मृदादिष्वपितीति । ननु दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र चेतनप्रयुक्तत्वे दृष्टेऽपि तत्प्रयुक्तत्वं बहिरङ्गत्वादप्रयोजकम-
नन्वयामुपादानगतमतन्तरङ्गत्वात्प्रयोजकम् । तथाच यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ता व्याप्तिरधर्मत्वस्य हिसात्वेऽप्यस्यते तथा विशिष्टरचनात्मक-
विरोधेन साधने प्रकृतिगताचेतनत्वचेतनानधिष्ठितत्वसाध्यत्वव्यवन्तरङ्गाच्चेतनत्वप्रयुक्ता हेतुसाध्योव्याप्तिहेतुरङ्गचेतनानधिष्ठितत्वेऽप्यस्तेति
आन्तराचेतनानधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वमत आह—नचेति । नान्तरङ्गबहिरङ्गत्वकृते व्यापकत्वाव्यापकत्वे किं त्वम्यभिचारव्याभिचार-

महानसादित्वरूपस्यान्तरङ्गस्यापि व्यभिचारादुपमवत्त्वं प्रत्यव्यापकत्वात्, बहिरङ्गस्यापि बहिःसंयोगस्याव्याभिचाराव्यापकत्वादिति भावः ।

देहादिगतचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावबुगमो मानान्तरविरोधादा तदनुग्रहाभावादेति विकल्पाच्च दृश्यते—न चैवमिति ।

विलोकिकप्रकृतिषु दृष्टचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावबुगममे सतीति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह—प्रत्युतेति । संप्रति साधनत्वादिकल-

नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयान्वय उपपद्यते, सुखादीनां चान्तरत्वप्रतीतेः, शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः, तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च । शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धेः । तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्गुादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वक-

रत्नप्रभाठ्याख्या

बाह्यात्वानुभवादन्तरमुखाद्यात्मकत्वमसिद्धं तत्रिमित्वाच्च । नहि निमित्तनैमित्तकयोरभेदेन योगोऽस्ति, दण्डघटयोरदर्शना-
दित्यर्थः । किंच यदि घटे मृदुत्वादिर्कं शब्दाद्यन्वित्रं स्यात् तर्हि सर्ववैशिष्ट्येण सुखादिक्कमुपलभ्येत घटे मृदुत्वं ।
तथोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनितश्च इत्याह—**शब्दादीति** । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषावसानवैकित्यात् क-
स्यचित्सुखबुद्धिः कस्यचिदुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः । एवं सम्भवादि-
हेतुं दृषयित्वा परिमाणदिहेतुं दृषयति—**तथेति** । बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ संसृष्ट्यन्वेकानि सत्त्व-
जस्तमसि सिध्यन्ति, एकस्मिन् संसर्गासंभवात् ब्रह्मासिद्धिरिति सांख्यस्य भावः । किमिदं परिमितत्वं, न तावद्देशतः परि-
च्छेदः, पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भावासिद्धेः । नापि कालतः परिच्छेदः, सांख्यैः कालस्यानङ्गीकारात्, अवियोगुत्पत्तिसंयोग-
सिद्धसाधनाच्च । नापि वस्तुतः परिच्छेदः, सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वे सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह—**सत्त्वेति** ।
यदुक्तं कार्यकारणविभागे यत्र समाप्यते तत्प्रधानमिति । तत्र । ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिर्संभवात् । नच यः कार्यस्य विभाग-

भामतीव्याख्या

नास्तैश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नस्यत्यप्रदेनोपेत्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षमीक्ष्यते । यदि पुनरेत एव सुखदुःखादित्त्वभावा भवेत् । योऽन्तः स्वरूपवादेमतेऽपि चन्दनः सुगन्धः स्यात् । नहि चन्दनः कदाचिदचन्दनः । तथा निदायेवपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत् । नभसो कदाचिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः क्रमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । नभसो ऋषिः त्र्यम्बक कण्टक इति । तस्मादसुखादित्त्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थाद्यपेक्षया सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादित्त्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नानेन तद्वत् कारणमव्यक्तमुच्यते इति । नहिदुः सुक्तम्—**शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषादिति** । भावना वासना संस्कारस्तद्विशेषात् । करभजन्मसंवेतकं हि कर्म करभोचितमेव भावनामभिव्यनक्ति, यथास्मै कण्टका एव रोचन्ते । एवमन्यापि द्रष्टव्यम् । परिमाणमिति सांख्यीयं हेतुमण्यस्यति—**तथा परिमितानां भेदानामिति** । संसर्गपूर्वकत्वे हि संसर्गस्यैकस्मिन्नद्रव्यसंभवाच्चानावैकार्यसम्भवेतस्य नानाकारणानि संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्त्वरजस्तमांशेवेति भावः । तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयराद्धान्तालोचनेनानैकचित्कमिति दूषयति—**सत्त्वरजस्तमसामिति** । यदि तावत्परमितत्वमियत्ता, सा नभसोऽपि नास्त्यलव्यापको हेतुः परिमाणमिति । अथ न योजनादमितत्वं परिमाणमियत्तां नभसो ब्रूमः किंत्वव्यापिताम्, अव्यापि च नभस्तन्मात्रादेः । नहि कार्य कारणव्यापि, किंतु कारणं कार्यव्यापीति परिमिते नभस्तन्मात्राद्यव्यापित्वात् । हन्त सत्त्वरजस्तमांशस्य न परस्परं व्यासृजन्ति, नच तत्त्वं न्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः । नहि यथा तैः कार्यजातमाविष्टमेवं तानि परस्परं विशन्ति, मिथः कार्यकारणभावमावात् परस्परसंसर्गत्वावेश्व्रितिशक्ती नास्ति । नहि चितिशक्तिः कूटस्थनिता तैः संसृज्यते, ततश्च तदव्यापका गुणा इति परिमिताः एवं चितिशक्तिरपि गुणैरसंसृष्टेति सापि परिमितत्वेनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभक्त्यपि समन्व

आनन्दगिरीयव्याख्या

आनन्दगोपनीयव्याख्या

सुप्रसंहरति—अत इति । पादरथाये सूत्रे हेत्वन्तरानुक्तिरे च शब्दानुपपत्तिरिलाशङ्क्याह—अन्वयादिति । नाचेतनं जगत्कालं
मनुमात्यमिति पूर्वेण हेत्वन्तरं संबध्यते । ननु सर्वस्यापि कार्यस्य यथायथं मुखादिभ्यश्चकलेन तदभ्यस्तत्त्वानुभवाकथनमन्यनुपपत्तिः
तत्राह—नहीति । प्रत्यक्षविरुद्धतया कालाख्यपादिष्टवाचायुक्तः समन्वयहेतुरिलाह—सुखादीनामिति । किंच शब्दादयो न सुखाका
त्मानः, तन्निमित्तत्वात्, यद्यन्निमित्तं न तत्तदादयो, यथा कुलालादिकेष्वादिनिमित्तं न तदात्मकमिति प्रत्यनुमानमाह—तस्मिन्निमित्तत्वेति
किंच शब्दानुभवासाननां प्रत्येकमप्यर्थेण सुखदुःखादिनिमित्तत्वात् यद्यप्यनुपपत्तिरित्युक्तं तदालम्बित्वात्—शब्दादिति । भावना कच
ञ्जातिभेदेभ्यो वासना तद्विशेषदुःखादीनां कष्टकादौ सुखादिदर्शनात्स्वतः सुखादिरूपताभावाद्दुःखादीनां सामान्यादीनां च द्रष्टव्येभ्यो तन्मात्रा
तदुपादानात्स्वतःकान्तिकश्च समन्वयः । तस्मादनुपपत्तिः सिद्धेयर्थः । आदिशब्दोपात्तां परिमितत्वानुपपत्तिं कथयति—तथेति । तस्या
स्फुटीकार्णार्थं परोक्तमनुमानमनुवदति—परिमितानामिति । अविभक्तमेकमनुगतं वस्तु संसर्गश्चेन लक्ष्यते । देशतो न तन्मात्रं
कालतो वा वस्तुतो वा परिमितत्वम् । आद्ये भागासिद्धिराकाशादिचभावाद् । द्वितीये स्वरूपासिद्धिः, पञ्चविंशतितत्त्वपरितिकाकालानु
पगमाद् । नच कारणमेव केनचिदुपाधिना कालशब्दवाच्यं, तथा सति परिमितत्वस्य तद्व्याप्यत्वस्य पुरुषेश्वरनामिकात्पञ्चविंशतितत्त्वपरितिका
प्रलाह—सर्वेति । संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्ग इति । गुणानां संसृष्टमेकवस्तुप्रकृतिकत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । प्रकृतिविकारादुत्पत्त्यस्य भावात्संसार

त्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् । कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्वाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आत्मा तावदियं रचना । तत्सिद्धयर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गा-
ङ्गिभावरूपापत्तिर्विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते,
मृदादिष्वदर्शनाद्ग्राह्यादिषु च । नहि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभि-
रश्वादिभिर्बानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः । अतः प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा ।

रत्नप्रभाव्याख्या

चेतनाधिष्ठिताचेतनं समाप्त इति व्याप्तिरस्ति, सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह—**कार्येति** । एतेनाविभागोऽपि
इयात् । यत्तु यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वकमिति व्याप्यन्तरं, तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु व्यभिचारः । एतेन सदृश-
त्र प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव प्रकृतिरिति निरस्तम् । चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्योप-
ः, 'न विलक्षणत्वाद्' इत्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च । एवं चेतनाधीनकारणशक्तिः कार्यप्रवृत्तिसंभवात् शक्तिः
तिलिङ्गमन्यथासिद्धमिति भावः ॥ १ ॥ स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नानुमातव्यं, तस्य सृष्टयर्थं **प्रवृत्तेः** अनुपपत्तेरिति चका-
तुपपत्तिपदमुपयज्य सूत्रं योजनीयम् । रचनाप्रवृत्तयोः को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह—**साम्येति** । गुणानां किल
भावस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात् । किंलादौ साम्यप्रच्युतिरूपं वैषम्यं भवति, ततः
रचित्वस्याङ्गित्वमुद्भूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गिभावो भवति, तस्मिन् सति महदादिकार्योत्पादनात्मिका
तिः, तथा विविधकार्यविन्यासो रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका, प्रवृत्तित्वाद्, रथादिप्रवृत्तिवदि-
ह—**सापीति** । विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतनप्रकृति-
रिति शक्तिः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः । कार्यत्वविशेषणे च विरुद्धता, प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वे
कार्यत्वस्य षटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति 'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रेण ज्ञापितम् । ननु
के स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यति, तत्राह—**दृष्टाच्चेति** । अनुमानशरणस्य तव दृष्टान्तं
गतीन्द्रियातिशययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य सृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति सांख्यः
ते—**नन्वेति** । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति—**सत्यमिति** । तर्हि केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा सृष्टय-

भामतीव्याख्या

भेद इत्याह—**कार्यकारणभावस्त्विति** ॥ १ ॥ **प्रवृत्तेश्च** । न केवलं रचनाभेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवत्यपि तु
म्यारथायाः प्रच्युतिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं बलीयस्तदङ्गवभिभूतं च तदनुगुणतया स्थितमङ्गम्, एवं हि गुणप्रधानभावे सत्यस्य
दादौ कार्यं या प्रवृत्तिः, सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति । नहि चेतनाधिष्ठानमन्तरेण मृष्टिण्डे प्रधानऽङ्गभावेन चक्रदण्डतल्लि-
गादयोऽप्यतिष्ठते । तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठानसिद्धिरिति 'शक्तिः प्रवृत्तेश्च' इत्ययमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवेत्युक्तं
शेषेण । अत्र सांख्यश्रोदयति—**ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति** । अयमभिप्रायः—लया किलौपनिषदेनास्मदेतत्
मिता केवलस्य चेतनस्यैवायनिरपेक्षस्य जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च समर्थनीयम् । तदुक्तम् । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्ते-
रन्यार्थमप्यनुपलब्धेति । आप्तिपदस्तु चेतनहेतुकां तावदेव सांख्यः प्रवृत्तिमभ्युपगच्छतु पश्चात् स्वपक्षमत एव समाधायामील्य-

आनन्दगिरियव्याख्या

अनुमानोपपत्तिमाह—**कार्येति** । विमतं न केवलाचेतनपूर्वकं, कार्यत्वाद्, संप्रतिपक्षवदित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्तु 'शक्तिः प्रवृत्तेश्च' इति,
नाह—**प्रवृत्तेश्चेति** । प्रवृत्तेश्चानुपपत्तिरनुमानिकं कारणमिति योजना । यद्यपि स्वतन्त्रस्य कारणस्य प्रवृत्तिश्च निरस्तं तथापि तुल्य-
कारणतया कार्यस्यापि सा निरस्तैव भवतीति 'शक्तिः प्रवृत्तेश्च' इत्यस्य हेतोर्विरुद्धतोपदर्शनमिदमित्याशयवानाह—**आत्मासमिति** । का सा
चेतनायां प्रवृत्तिरस्याः संप्रत्यनुपपत्तिरुपपत्त्यस्य, तामाह—**साम्येति** । नन्वैषैव रचना न पुना रचनाथेलाशङ्क्याह—**सत्त्वेति** । तस्या
तन्मात्रत्वं स्पष्टमिति—**विशिष्टेति** । नहि साम्यावस्थायां प्रधानस्य विविधविकाररचनाभिमुख्येन प्रवृत्तिरवकल्पते तथाच गुणवैषम्या-
भिर्भावेन रचनाथेलास्येवमित्यर्थः । विमतं न प्रवृत्तिशक्तिमत्, केवलाचेतनत्वाद्, संमतवदित्याह—**सापीति** । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमुद्घ-
ति—**नहीति** । तेषु स्वतन्त्रेषु प्रवृत्त्यभावेऽपि प्रधाने तथाविधे सा स्यादिति व्यवस्थामाशङ्क्याह—**दृष्टाच्चेति** । अचेतनं मृदादि
चेतनाधिष्ठितं प्रवृत्तिशक्तिसाध्यं दृष्टं, तत्सादृष्टे प्रधानेऽपि स्वतन्त्रे प्रवृत्तिशक्तिरहितमिति कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः । अनुमान-
रूपमिति—**अत इति** । समन्यायानुपपत्तिं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । अचेतनस्य प्रवृत्तिं प्रतिषेधता केवलचेतनस्य वा तस्यैवाचेतन-
स्य वा प्रवृत्तिर्विशिनोति विकल्प्यां दूषयन्नाशङ्कते—**नन्वेति** । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिरदृष्टेत्येतदङ्गीकरोति—**सत्यमिति** ।

सत्यमेतत् । तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं पुनरत्र युक्तम् । यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सोत यत्संप्रयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति । ननु यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात् । ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलक्षेत्रतो रथादिवत्प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य दृष्टमिति । अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति दर्शनादसति चादर्शनादेहस्यैव चैतन्यमपीति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः । तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते—न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति । भवतु तस्यैव सा । सा तु

रत्नप्रभाष्याख्या

योगात्, तत्राह—**तथापीति** । केवलस्य चेतनस्याप्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मिथः संबन्धात्प्रवृत्तिरिति भावः । इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषयति—**न त्विति** । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा । न त्वचेतनसंबन्धेनापि चेतनस्य कचिद्वृत्तिर्दृष्टा । तस्माच्च चेतनात्प्रवृत्तिरित्यर्थः । मतद्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति—**किं पुनरिति** । यस्मिन्नचेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाश्रादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह—**नन्विति** । उभयोः । प्रवृत्तितदाश्रयोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरुपपादवदृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिः, तत्राह—**प्रवृत्तीति** । जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिसत्त्वं लिङ्गं दृष्टमिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवदेहः सात्मकः, प्राणादिमत्त्वात्, व्यतिरेकेण रथादिवदित्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः स्वाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूता, प्रवृत्तित्वात्, रथप्रवृत्तिवदित्यनुमानान्तरसूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तम्, सद्भावसिद्धिरिवेन प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिर्हेतुत्वे सर्वत्राकाशस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि लिङ्गमियाह—**अत एवेति** । अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः । देहान्मात्मनः प्रत्यक्षत्वे भ्रमासंभवादिति भावः । **दर्शनात्** । प्रवृत्तिचैतन्ययोरिति शेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमाह—

आमतीव्याख्या

मिसंभिमानाह—**सत्यमेतत्** । न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति । सांख्य आह—**न त्वचेतनसंयुक्तस्येति** । तुशब्द औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया कचिदपि । तस्माच्च चेतनस्य जगत्सर्गे प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रौपनिषदो गूढाभिसंधिः प्रश्नपूर्वकं विमृशति—**किं पुनरत्रेति** । अत्रातरे सांख्यो ब्रूते—**ननु यस्मिन्निति** । न तावच्चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीश्वरते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयश्चाचेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्तन्निमित्तैव न तु चेतननिमित्ता । सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य । नच सद्भावमात्रेण कारणत्वसिद्धिः । भा भूदाकाश उत्पत्तिमतां घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति । तदनेन देहातिरेके सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभावोऽस्तीत्युक्तम् । यतश्चास्य न प्रवृत्तिर्हेतुभावोऽस्ति अतएव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिर्दर्शनादसति चादर्शनादेहस्यैव चैतन्यमपीति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः, तथा च न चिदात्मनिमिता प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । तस्माच्च रचनायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वसिद्धिर्जगत इति । औपनिषदः परिहरति—**तदभिधीयते । न ब्रूम इति** । न तावत् प्रत्यक्ष-

आनन्दगिरिय्याख्या

केवलस्याचेतनस्यैव प्रवृत्तिः स्वादित्याशङ्क्याह—**तथापीति** । चेतनमात्रस्यादृष्टापि प्रवृत्तिरुभयसंबन्धादुत्पद्यमाना किमिति चेतनार्थानां चेतनार्थानैव किं न स्वादित्यर्थः । उभयसंबन्धात्प्रवृत्त्युत्पत्तावपि चेतनस्य तदाश्रयत्वादर्शनादचेतनस्यैव तद्देशानात्तस्यैव प्रवृत्तिरिति मनवानो द्वितीयं निराकुर्वन्नाशङ्कते—**न त्विति** । तुशब्दश्चेतनस्य जगत्सर्गे प्रवृत्तिरिति मतव्यावृत्त्यर्थः । सर्वप्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा ननु चेतनाश्रया तत्र सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रश्नपूर्वकं सिद्धान्ती गूढाभिसंधिर्विमृशति—**किं पुनरिति** । केवलस्य चेतनस्याचेतनस्य वा प्रवृत्त्यदर्शनादस्यामिति सप्तम्यर्थः । यस्मिन्नित्यचेतनस्य रथादेरुक्तिः । तस्येति संयोगिनश्चेतनस्याभिधानम् । तत्र सांख्यो ब्रूते—**नन्विति** । युक्तत्वे हेतुमाह—**उभयोरिति** । प्रवृत्तितदाश्रयोरिति यावत् । आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वात्प्रवृत्तितदाश्रयोक्तुत्वं प्रत्यक्षत्वं पक्षान्तरेऽपीत्याशङ्क्याह—**न त्विति** । प्रत्यक्षत्वाभावे कथमात्मसिद्धिरित्याशङ्क्यानुमानादित्याह—**प्रवृत्तीति** । अनुमानसिद्धस्य चेतनस्य न प्रवृत्त्याश्रयतेति दर्शयितुमेवकारः । कथमनुमानमित्यपेक्षायां तत्प्रकारं सूचयति—**केवलेति** । वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वम् । रथादिभ्यो यसादर्थे । जीवदेहः सात्मकः, प्राणादिमत्त्वात्, न यः सात्मको न स प्राणादिमान् यथा रथ इत्यनुमानात्तत्सद्भावमात्रं सिध्यतीत्यर्थः । केवलचेतनो न प्रवृत्त्याश्रयतया प्रत्यक्षो भवतीत्यत्र लिङ्गमाह—**अत एवेति** । केवलश्चेतनो वतो न प्रत्यक्षमीश्वरत्व एव लोकायतानां विवादः । अन्यथा व्यतिरिक्तारूपनि विवादो न स्यादित्यर्थः । दर्शनात्प्रवृत्तिश्चेतनस्य चेत्यप्याहारः । केवलाश्रयप्रवृत्तिरप्रत्यक्षा प्रत्यक्षा त्वचेतनाश्रयेति स्थिते फलितमाह—**तस्मादिति** । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वमुत्प्रेक्ष्य चेतनस्य तत्र प्रत्यक्षत्वमेष्टव्यमिति परिहरति—**तदभिधीयत इति** । किमचेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमेव साध्यते किं वा प्रवृत्तिश्चेतनानपेक्षामपीति विज्ञेय-

चेतनाद्भवतीति श्रूमः । तद्भावे भावात्तद्भावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्र-
काशलक्षणा विक्रियानुपलभ्यमानापि च केचले ज्वलने ज्वलनादेव भवति, तत्संयोगे दर्शनात्त-
द्वियोगे चादर्शनात्तद्वत् । लौकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको
दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूप-
मात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत् । न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृ-
त्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथायस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्यव्यसः प्रवर्तको
भवति । यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति । एवं
प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् ।
एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेश-

रत्नप्रभाव्याख्या

एव चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्ती साधयति—तदभिधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावश्चादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ
भ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं बाह्यानामपि संमतमित्याह—लौकायतिकानामपीति । यः प्रवर्तकः स स्वयं प्रवृत्तिमान-
दित्येति व्यातिरात्मनि व्यापकाभावात् प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते—नन्विति । मण्यादौ व्यभिचारात् व्याप्तिरिति परि-
रति—नेति । वस्तुतः एकत्वेऽपि कल्पितं द्वैतं प्रबलमस्तीत्याह—न । अविद्येति । अविद्याकल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तवैवावि-
तारुण्या मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पितः संबन्धस्तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्गमित्वादिमीश्वरस्येत्युक्त्वात् चोद्या-

भामतीव्याख्या

मानामसिद्धः शारीरो वा परमात्मा वास्माभिरिदानीं साधनीयः, केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र
प्रशरीरे वा रथादौ वानधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेर्दर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शनात्पञ्चव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्ते-
र्नैश्वर्ये, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो भवेत् । भूतचेतनिकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्राविवाद-
त्याह—लौकायतिकानामपीति । स्यादेतत् । देहः स्वयं चेतनः करचरणदिमान् त्वव्यापारेण प्रवर्तयतीति युक्तं, न तु
इतिरिक्तः कृत्स्थनित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्त्यभावात् प्रवर्तको युक्त इति चोदयति—ननु तवेति ।
परिरति—न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्चेति । यथा च रूपादय इति । सांख्यानां हि स्वदेशस्था रूपादय इन्द्रियं
निकृञ्चेते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थोकारेण परिणमत इति स्थितिः । संप्रति चोदकः स्वाभिप्रायमाधिकरोति—एकत्वादिति ।
वैश्वमतेन चेतनं चास्ति तेषामेतद्युज्यते वक्तुं चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्तते इति । यथा योनिनामीश्वरवादिनाम् । कारणं तु
चेतनातिरिक्तं नास्त्यद्वैतादिनां, तेषां प्रबल्योभावे कं प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः । परिरति—न । अविद्येति । यथाभू-
त्वा लयलक्षणयाऽविद्याया प्राक्सर्गोपचितेन च विशेषस्तत्कारेण यत् प्रत्युपस्थापितं नामरूपं तदेव माया, तदवशेनस्य चोद्यस्या-
नुरूपप्रयुक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति—नेयं सृष्टिर्वस्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावादनुज्येत । काल्यतिक्रियां तु
सृष्टावस्ति काल्यनिक द्वितीयं सहायं मायामयम् । यथाहुः—‘सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता’ इति । न चैवं ब्रह्मो-
दानकल्याणतः, ब्रह्मण एव मायावेशेनोपादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगद्विभ्रमस्य, रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाषिष्ठनस्य शुक्तिकोपादा-

आनन्दगिरीयव्याख्या

महीकरोति—नेत्यादिना । द्वितीयं प्रत्याह—सा रिवति । प्रवृत्तेश्चेतनकृतत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति—तद्भावा इति ।
एव रथादौ प्राणाद्यभावेऽपि प्रवृत्त्यभावात्संभवाच्चिरेकासिद्धिः । प्राणादेरपि रथादिदचेतनत्वाच्चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वानुमानाप्राणधीनां
व प्राणाद्यनराभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । अन्यगतापि प्रवृत्तिरन्याधीनेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । तत्राप्यन्वयव्यतिरेकौ
संप्रति—तत्संयोगो इति । तथोक्तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामचेतने दृष्टापि प्रवृत्तिश्चेतने संभवतीति चेतनकृतत्वेत्याह—तद्वदिति ।
प्रमाणतमेव चेतनस्यैवानुपपत्त्यामात्मकमन्वयादिना तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याह—लौकायतिकानामिति । अचेतनस्य प्रवृ-
त्तेश्चेतनेऽपि प्रवृत्तेश्चेतनाधीनत्वमावश्यकमिति सिद्धान्तिना स्वाभिसंयुक्तः । संप्रति प्रवृत्तिमतमेव राजप्रभृतीनां प्रवर्तकोपलम्भादाम-
रूपमात्रात् प्रवर्तकतेति शङ्कते—नन्विति । लोकसिद्धेन सांख्यसंमतेन च दृष्टान्तेन निराच्ये—नेत्यादिना । लोकसिद्धदृष्टान्तं
ति—यथेति । द्वितीयमुदाहरणं प्रपञ्चयति—यथा वेति । दृष्टान्तयोर्दार्शनिकमाह—एवमिति । तस्य प्रवर्तकत्वात् प्रबल-
माह—सर्वगत इति । सर्वमूर्तसंयोगं व्यावर्तयति—सर्वारम्भेति । बुद्धिपूर्वकारिणो हि प्रवर्तकत्वं दृष्टमित्युपेक्षायापि तदापाद-
—सर्वज्ञ इति । ईश्वरस्य सर्वप्रवर्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह—सर्वेति । सर्वतोऽप्युक्तमद्वितीयत्वं श्रुत्वा चोदयति—एकत्वादिति ।
अस्य द्वैतस्य प्रबलत्वसंभवनामयोपाधिकस्येश्वरस्य प्रवर्तकत्वमविरुद्धमिति परिरति—न । अविद्येति । अनादिनिर्वाचीव्याधिवा तथा
स्वापिते कल्पिते नामरूपे एव मायाकार्यत्वमाया तत्रावेशोऽप्यस्त्यविद्यात्मसंबन्धस्तद्वशेन तस्येश्वरादिभावस्यासङ्गुत्वेनास्य

वशेनासकृत्प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतत् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धयर्थं प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दत एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति । नैतत्साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे । उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च 'योऽप्सु तिष्ठन् योऽपोऽन्तरो यमयति' (बृ० ३।७।४), 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नयः स्यन्दन्ते' (बृ० ३।८।९) इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति । तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा, निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवदि' (ब्र० सू० २।१।२४) इत्यत्र तु बाह्यानिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतद्विकटदृष्ट्या निदर्शितम् । शास्त्रदृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सांख्यानां त्रयो गुणाः साध्येनावतिष्ठमानाः प्रधानम् । न तु व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं नि-

रत्नप्रभाष्याख्या

वसर इत्यर्थः ॥ २ ॥ अनादिजडस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना, प्रवृत्तित्वात्, रथादिप्रवृत्तिवदिति स्थितम् । तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमत्वेनोक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेन व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे—**स्यादेतदित्यादिना** । **साध्यपक्षेति** । साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः । **अनुपन्यासः** । न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्वादेः सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह—**चेतनायाश्चेति । उपदर्शितम्** । अनुमानागमाभ्यामिति शेषः । सूत्रकारस्य 'क्षीरवदि' 'तत्रापि इति च वक्तुः पूर्वपरिवरोधमाशङ्क्य लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्यविरोधमाह—**उपसंहारेति** ॥ ३ ॥ अनुपन्यासानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य सूत्रं प्रवृत्तं, तथाचष्टे—**सांख्यानामित्यादिना** । प्रधानव्यतिरेके

भासतीत्याख्या

नत्वमिति निरवयवम् ॥ २ ॥ **पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि** । यथा पयोऽम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वत एव प्रवृत्तिर्यं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, नच साध्यैर्नैव व्यभिचारः, तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्, सर्वत्राप्यसम्भवात् । न चासाध्यम् । तत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । नच सपक्षेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । **साध्यपक्षेण** लक्षणम् । सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु 'उपसंहारदर्शनात्' इत्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिदर्शिता, इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षा श्रुतिप्रतिपाद्यत इति कुतो न विरोध इत्यत आह—**उपसंहारदर्शनादिति** । स्थूलदर्शिलोकप्रमाणातुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ **व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात्** । यद्यपि सांख्यानामपि विचित्रकर्मवासनावासिते प्रधानं सामान्य-

आनन्दमिरीयव्याख्या

चोणस्य प्रत्युक्तत्वान्नैवमित्यर्थः । स्वपक्षे रचनायंप्रवृत्त्युपपत्तिमुपसंहरति—**तस्मादिति** । परमते तदनुपपत्तिं निगमयति । न विवृतिः ॥ २ ॥ केवलाचेतनस्य मृदादेरदृष्टापि प्रवृत्तिस्तथाभूतस्यान्यस्य दृष्टस्य चेतनकारणत्वपक्षेऽपि प्रवृत्तिः संभवतीति शङ्कित्वा परिहरति—**पयोम्बुवदिति** । सूत्रे शङ्काभागां विभजते—**स्यादेतदिति** । क्षीरस्यापि चेतनाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—**स्वभावेनेति** । तत्प्रवृत्तेरर्थवत्त्वमाह—**वत्सस्येति** । केवलाचेतनस्याप्रवृत्तिरित्यत्र क्षीरे व्यभिचारमुक्त्वा जलेऽपि व्यभिचारमाह—**यथा चेति** । दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । पुरुषार्थो भोगश्चापवर्गश्च । तत्रापि परिहारमवतार्य व्याचष्टे—**नैतदिति** । कथमनुमानमित्युक्तं कथं कारं सचयति—**उभयवादीति** । विमता प्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्विका, अचेतनप्रवृत्तित्वात्, संप्रतिपक्षप्रवृत्तिवदित्यनुमानात्पयोम्बुनोऽपि पक्षान्तर्भावान्न व्यभिचाराशङ्क्येत्यर्थः । किंच शास्त्रेण तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वस्य सिद्धत्वेन सपक्षत्वाच्च व्यभिचार इत्याह—**शास्त्रं चेति** । तस्यार्थं संक्षिपति—**समस्तस्येति** । शास्त्रानुमानाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वं साध्यवति प्रविष्टत्वमेव । तच्च सपक्षनिक्षिप्तत्वस्यानुपलक्षणम् । अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरित्यर्थः । इतश्च क्षीरदृष्टान्तेऽपि व्यभिचारो नास्तीत्याह—**चेतनायाश्चेति** । केवलाचेतनस्य पयसो न प्रवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—**वत्सचोषणेनेति** । अम्बुदृष्टान्तेऽपि सर्वत्रानपेक्षचेतनानपेक्षत्वं वा प्रवृत्ताविति विकल्पार्थं दूषयति—**नचेति** । द्वितीयं निरस्यति—**चेतनेनेति** । उपदर्शितम् । शास्त्रेणैति शेषः । सूत्रकार पूर्वपरिवरोधमाशङ्क्य परिहरति—**उपसंहारेति** । लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या चेति सूत्रद्वयमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिसंभवेऽपि धर्मापेक्षया प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—**व्यतिरेकेनेति** । व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयितुं परपक्षमनुवदति—**सांख्यानामिति**

वर्तकं वा किञ्चिद्वाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति । पुरुषस्तद्दासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽन-
पेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्न परिणमत इत्ये-
तदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वशत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायात्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्यते ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमत
एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणस्यत इति । कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते ।
निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तृणाद्युपादाय
क्षीरं संपादयेमहि ननु संपादयामहे । तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः । तथा प्रधानस्यापि
स्यादिति अत्रोच्यते—भवेत्तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्यापि परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभा-
विकः परिणामोऽभ्युपगम्यते, न त्वभ्युपगम्यते, निमित्तान्तरोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपल-
ब्धेः, अन्यत्राभावात् । धेनवैव द्युपयुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुहाद्युपयुक्तं वा । यदि
हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसंबन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवत् । नच यथाकामं मानुषैर्न
शक्यं संपादयितुमिति यावता निर्निमित्तं भवति । भवति हि किञ्चित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किञ्चि-

रत्नप्रभायव्याख्या

कर्मणोऽनवस्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित्प्रवृत्तिः कदाचित्प्रलय इत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचे-
तनत्वात् सदास्त्वाच्च न कदाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ पुनरपि दृष्टान्तवलात् प्रधानस्य स्वत एव कदा-
चित्प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः—अन्यत्रेत्यादिना । वृच्छति—कथमिति । उत्तरम्—निमित्तान्तरेति ।
चादि निमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति—अत्रोच्यत इति । प्रहीणं नष्टम् । यदुक्तं क्षीरस्य स्वेच्छया संपादयितुमशक्य-

भामतीव्याख्या

आयामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्येशते, किंतु प्रधानमेव स्वकार्यं प्रवर्तमानमधर्मप्रतिषेधं सन्न सुखमयीं सृष्टिं कर्तुमुत्सहत्
ने धर्माणमप्रतिषेधोऽपनीयते । एवमधर्मेण धर्मप्रतिषेधोऽपनीयते दुःखमय्यां सृष्टी । स्वयमेव च प्रधानमनपेक्ष्य सृष्टी प्रवर्तते ।
शब्दः—‘निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वर्णभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्’ इति । ततश्च प्रतिषेधकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते
शान्तोत्प्रेक्षणीयस्याभावात् सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण वा, न त्वयं कदाचित्कः परिणामभेद उपपद्येत । ईश्वरस्य तु महा-
त्मस्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया वा स्वभाववैचित्र्याच्च कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्येते एवेति ॥ ४ ॥ **अन्यत्रा-**
भावाच्च न तृणादिवत् । धेनूपयुक्तं हि तृणपल्लवादि यथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते ननु तत्र धेनु-
तन्मपेक्षयते, उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात् । एवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणस्यते कृतमत चेतनेनेति शङ्कायः । धेनूपयुक्तस्य
तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निश्चिन्त्यते, उत चेतनम् । न तावन्निमित्तान्तरं, धेनुदेहस्वरूपोदरस्य बद्धादिभेदस्य निमित्ता-
न्तरस्य समत्वात् । बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रापिश्वर एव सर्वज्ञः संभवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । तदिदमुक्तम्—**किञ्चिद्देवसंपाद्य-**

आनन्दगिरीयव्याख्या

। व्यतिरेकानवस्थिति दर्शयति—**नेत्यादिना** । धर्मादेः सत्त्वेऽपि प्रतिषेधनिवृत्तिमात्रेणोपादकादाचित्कत्वाच्च न कदाचित्कप्र-
प्रयोजकतेति भावः । किंच प्रधानान्तर्भूतत्वाद्धर्मादेर्न तत्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । नहि किञ्चिदपि प्रधानातिरिक्तं तन्मते संमत-
। नच तदेव तत्प्रवृत्त्यदौ प्रयोजकोभवेत्तत्त्वमिष्याह—**बाह्यमिति** । मा भूद्धर्मादि प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा, पुरुषस्तु
माह—**पुरुषस्त्विति** । अपेक्षणीयाभावान्नपेक्षत्वे प्रधानस्याननुकप्रवृत्तिनिवृत्त्येवोपपत्तिरिति फलितमाह—**इदमेत इति** ।
धेनूपयुक्तस्यैव स्वपदमुपपादयति—**ईश्वरस्येति** ॥ ४ ॥ चेतनमचेतनं वा निमित्तमनपेक्ष्य प्रधानस्य परिणामो न युक्त
म् । इदानीं तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्दृष्टत्वात्कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—**अन्यत्रेति** । सूत्रव्याख्यांशाशङ्क्याह—**स्यादेतदिति** ।
चेतिरपेक्षानिश्चयहेतुं वृच्छति—**कथमिति** । योग्यानुपलब्धेस्तथेयाह—**निमित्तान्तरेति** । तदनुपलब्धमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोर-
—**यदि हीति** । योग्यानुपलब्ध्या निमित्तान्तरभावे सिद्धे फलितं दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—**तस्मादिति** । भेना-
नस्य क्षीरपरिणामे नास्ति कारणता किंतु तृणाद्युपयोगेनोपकारितेति बोधमनूय सूत्रमवतारयति—**अत्रेति** । ‘न तृणादिवत्’ इति भागं
नते—**अवेदिति** । आकाङ्क्षापूर्वकं सूत्रावयवमादत्ते—**कथमिति** । तृणादेः सर्वत्र वा क्षीरीभावे निरपेक्षत्वं चेतने वेति विकल्पाद्ये
माह—**अवेदवेति** । एवकारव्यावर्त्यं कीर्तयति—**न प्रहीणमिति** । अनडुहाद्युपयुक्तमिति तु भाष्य उपपुक्तत्वं नाशङ्क्यदम् ।
न व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—**यदि हीति** । क्षीरीभवनं तृणादेरेतदित्युच्यते । यत् निमित्तान्तरोपलम्भे तैवेव निमित्तेन तृणाद्यु-
पयुक्तं क्षीरं संपाद्यतामिति, तत्राह—**नचेति** । चेतनानपेक्षत्वपक्षं प्रत्याह—**भवति हीति** । मनुष्याणां तृणादिना क्षीर-

दैवसंपाद्यम् । मनुष्या अपि शक्तुर्वन्त्येषोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुम् । प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति । ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानप्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव । कुतः । अर्थाभावात् । यदि तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्येत, ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्येत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयते । स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति । तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेकव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो बोधमयं वेति । भोगश्चेत्कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेत् । अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत्प्राणपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थतमभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणा-

रत्नप्रभाष्याख्या

त्वान्भवाभिकत्वमिति, तत्राह—**नच यथाकाममिति** ॥ ५ ॥ प्रधानस्य न स्वतःप्रवृत्तिः, स्वतःप्रवृत्त्यभ्युपगमे पु
ष्यार्थस्याप्येकाग्रभावाप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः । तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति—**इत्यतः प्रधानमिति** । उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञानि
सादित्यर्थः । अर्थासम्भवाच्च स्वतःप्रवृत्तिरित्यन्तरं शङ्कापूर्वकमाह—**स यदीत्यादिना** । प्रयोजनमपेक्षितं चेद्वक्तव्यमित्याह—
तथापीति । कृतस्य पुरुषे स्वतःसुखदिरूपस्यातिशयस्याधातुमशक्यत्वाद्वाद्यासानङ्गीकाराच्च भोगो न युक्तः । किञ्च प्रधान
वृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविकल्पात्वाभावादनिर्माक्षप्रसङ्गश्च, अपवर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपमुक्तः स्वतःसिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्य
भोगाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । तृतीयं दृश्यति—**उभयार्थतेति** । मीयन्ते भुज्यन्ते इति मात्रा भोग्याः । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं

भामतीव्याख्या

मिति ॥ ५ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थभावात् । पुरुषार्थपेक्षाभावात्प्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम्—एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नपेक्षित इति । अथवा पुरुषार्थभावादिति योज्यम् । तदिदमुक्तम्—तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेकव्यमिति । न केवलं तात्त्विको भोगोऽनापेक्षितस्य च कूटस्थानित्यस्य पुरुषस्य न संभवति, अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतदप्रवर्तितमिति तमेव कुर्यात् मोक्षं, तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । अपवर्गश्चेत्यागमिती । चित्तः सदा निष्ठुद्धत्वात्तैत्थं जातु कर्मादभववासनाः सन्ति । प्रधानं तु तात्सामानादीनामाधारः । तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राज्ञः नित्यः भुक्तेर्वैति नापवर्गार्थमपि तद्वृत्तिरिति । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । तदर्थमप्रवृत्तत्वात्प्रधानस्य उभयार्थताभ्युपगमेऽपीति । न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् । भोगार्थं तु प्रवर्तते । भोगस्य च सत्कृच्छ्रदुःखविभाजितं समाप्तत्वाच्च तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्ततेत्यनसत्तायां मोक्षः स्यात् । निःशेषशब्दादुपभोगस्य चानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तिरनिर्वाणप्रसङ्गः । कृतभोगमपि प्रधानमा सत्त्वपुरुषान्यतात्क्यातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति चेत्, अथ पुरुषार्थीय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यतात्क्याति करोति । अपवर्गार्थमिति चेत्, हतार्थं सत्कृच्छ्रदुःखुपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निष्ठुत्वाभावेन सिध्यतीति ।

आनन्दगिरीयठ्याख्या

संपादनं दुष्करमित्युपेक्षोक्तम् । इदानीं तदेव नास्तीत्याह—**मनुष्या इति** । तेषामुचितोपायोपादानेन तृष्णायादाय क्षीरसंपदानसामर्थ्ये
 भेदोदाहरति—**प्रभृतमिति** । तृष्णादेः स्वाभाविकपरिणामाभावे स्थिते फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ ५ ॥ प्रधानस्य स्वाभाविकी
 प्रवृत्तिमुपेक्षापि दूषयति—**अभ्युपगमेऽपीति** । वृत्तमनूपाभ्युपगमेऽपीति भागमपेक्षितं पूर्यन्याकाशेति—**स्वाभाविकीति** । प्रभृतं
 हेतुमादत्ते—**कृत इति** । पराभिप्रायमनूय प्रयोजनानिमोक्षभावमसङ्गादिवर्णपरतया हेतुं व्याचष्टे—**यदीति** । प्रसङ्गफलं प्रतिष्ठाप्य
 प्रदर्शयति—**इत्यत इति** । हेतोरर्थान्तरं वक्तुं शक्नुते—**स यदीति** । व्यवस्थापकाभावाज्ज्ञेया व्यवस्थेयनिमेषत्वात्तान्तरादिति हेतुं
 वदन्विकल्पयति—**तथापीति** । आद्यमनूपाक्षिपति—**भोगश्चेदिति** । अनाधेयानि शयस्य सुखदुःखमासिहाररूपातिशयशून्यत्वेन
 भोगार्थेन प्रधानप्रवृत्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह—**अनिर्भाक्षेति** । नहि निरतिशयस्य पुरुषस्य स्वारसिको भोगापवर्गोऽङ्गीक्रियेत । तेन प्रधान-
 प्रवृत्तेर्भौगैकप्रयोजनत्वे हेत्वभावाच्चेव पुंसो मोक्षः सेतुर्मुहमिदित्यर्थः । द्वितीयमनूय दूषयति—**अपवर्गश्चेदिति** । स्वरूपावस्थापना-
 सदातनत्वादित्यर्थः । ननु बन्धप्रपञ्चस्वरूपावर्गसिद्धयर्थं प्रधानप्रवृत्तिरर्थवतीति चेत् । न । प्रधानाविर्बकं विना पुरुषे कथ्यादिके । तदुपलब्धेर्भोगात्पि
 नच तदविवेकिनश्चर्यां तत्प्रवृत्तिरिति युक्तं, तथा सति हेत्वभावाद्भोगभावप्रसङ्गादित्याह—**शब्दादीति** । तदुपलब्धेर्भोगात्पि
 लब्धः । तृतीयेऽपि कतिपयशब्दावुपलब्धिवर्धं समस्ततदुपलब्धिवर्धं भोग इति विकल्पायावे सर्वेणापेक्षेय मुक्तिः स्यादिति मनसि
 द्वितीयं प्रत्याह—**उभयार्थेतेति** । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं प्रधानचेष्टेतीदृशत्वाद्यवदौत्सुक्यं तदुपलब्धेर्नोक्तो

प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः, परिमार्जनाद्य-
पेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्-
तीयस्य च तयोः संबन्धयितुरभावात्संबन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते च संबन्धे योग्यत्वानुच्छे-
दादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । पूर्ववच्छेदाप्यर्थभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्याप्राप्त्यमौ-
दासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते । यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य
साम्येन स्वरूपमीशेणावस्थानं सा प्रधानावस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणा-
शभयात्परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनि-
मित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमिमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावाः

रत्नप्रभाज्याख्या

त्वेन स्थापनमनित्यसंनिधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, समष्टान्तोपन्यासो न भवतीत्यर्थः । ननु चिज्जडयोर्द्वैष्टृद्वयभावयो-
ग्यतास्ति, तथा तद्भावः संबन्ध इत्यत आह—**योग्यतेति** । चिज्जडत्वरूपाया योग्यताया नित्यत्वात्संबन्धनित्यत्वापत्तिरि-
त्यर्थः । यथा खतत्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपवर्ग उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितः, एवं पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि
फलाभावेन दूषणीय इत्याह—**पूर्ववच्छेति** । सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह—**परमात्मेति** ।
सांध्यमते उभयं विरुद्धं सत्यत्वात् । अस्मन्मते कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥ ७ ॥ किं प्रधानावस्था कूटस्थ-
त्रित्या, उत विकारिणी । आद्ये दोषमाह—**तस्यामिति** । अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्, ततः कौटस्थ्यमङ्ग इति
भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः सृष्टयनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**बाह्यस्येति** । चिरकालस्थितस्य साम्यस्य न्युतौ नमित्त
वाच्यं तन्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वात् स्वतो वैषम्यमित्युक्तम्, तत्र हेतुसिद्धिमाशङ्क्य सूत्रकारः परि-
हरति—**अन्यथेति** । अनपेक्षस्वभावादप्यथा सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात्पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्येत । न वैषम्य-

भामतीज्याख्या

सीन इति । निष्क्रियत्वे साधनम्—**निर्गुणत्वादिति** । शेषमतितरोहितार्थम् ॥ ७ ॥ **अङ्गित्वानुपपत्तेश्च** । यदि
प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रच्युतिरनित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाहुः—‘नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न
नश्यति’ इति । तदिदमुक्तम्—**स्वरूपप्रणाशभयादिति** । अथ परिणामिनित्या । यथाहुः—‘यस्मिन् विक्रियमात्रेऽपि
यत्नत्वं न विहन्यते तदपि नित्यम्’ इति । तत्राह—**बाह्यस्य चेति** । यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यगम्यतः तदेवासति नित्यस्य
प्रत्ययोनपाते वैषम्यमुपैति । अनपेक्षस्य स्वतो वापि वैषम्ये न कदाचित्ताम्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ **अन्यथानुमितौ च**

आनन्दगिरीज्याख्या

अयस्कान्तस्येति । परिमार्जनादीत्यादिशब्देन मुखाभिमुख्यसंपादनं संगृहीतम् । दृष्टान्दार्ष्टान्तिकयोर्बैषम्यमुक्तत्वा फलितमाह—**इह** ।
नुपन्यास इति । किंच प्रवर्तकप्रवर्तकभावस्य संबन्धसापेक्षत्वात्प्रधाननिमित्तो वा पुरुषनिमित्तो वा तदुभयव्यतिरिक्तनिमित्तो वा संबन्धस्तयो-
रिति विकल्पयति—**तथेति** । सति विकल्पत्रये संबन्धानुपपत्तिरिति संबन्धः । नाश इत्याह—**प्रधानस्येति** । न द्वितीय इत्याह—**पुरुष**
स्येति । न तृतीय इत्याह—**तृतीयस्येति** । प्रधानस्याचेतनत्वादुद्भूतत्वे पुरुषस्य चेतनत्वाद्ब्रह्मे योग्यतास्तीति तन्निमित्तो द्रष्टृद्वयस्य
एव संबन्धस्तयोरित्याशङ्क्याह—**योग्यतेति** । किंच यथा स्वाभाविकप्रवृत्तिपक्षे विकल्पार्थोभावो दक्षितस्तथा पुरुषसंबन्धात्प्रधानमवस्थेः
पक्षेऽपि भोगो वा फलमपवर्गो वा द्वयं वेलेवं विकल्पार्थोभावो वक्तव्य इत्याह—**पूर्ववच्छेति** । नन्वयस्कान्तद्रष्टान्तावष्टमेन भूतानि
परमात्मा कूटस्थनित्य एव प्रवर्तकोऽभ्युपगतास्तथा चोक्तनीत्या त्वपेक्षोऽपि न सिध्यति, तत्राह—**परमात्मनस्त्विति** । अतिशयः मात्त-
भिमततात्पुरुषादिति शेषः ॥ ७ ॥ प्रधानस्य स्वाभाविकी पुरुषसंनिधेर्वा न प्रवृत्तिरित्युक्तम् । इदानीं कस्यांचिद्रूपस्य प्राधान्यं कस्यचित्पुरुष-
नत्वमित्यपि वैषम्यमभ्युपगतं स्वतः परतो वा न संबवतीत्याह—**अङ्गित्वेति** । चकारावृत्तितां प्रतिष्ठां प्रकटीकरोति—**इतश्चेति** ।
स्यार्थमेव दर्शयन्प्रधानावस्थामनुव्रति—**यद्वीति** । सा च कूटस्था वा विकारिणी वेति विकल्पार्थे दोषमाह—**तस्यामिति** । ॥ ८ ॥ गुण-
स्वरूपाणां परस्परानपेक्षाणां गुणप्रधानत्वहीनानामङ्गाङ्गित्वायोगात्कार्यानुत्पत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**बाह्यस्येति** ॥ ८ ॥ गुण-
मनपेक्षस्वभावत्वाच्च स्वतो वैषम्यमित्यत्रासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—**अन्यथेति** । तत्रान्यथानुमितौ चेति भागं पूर्वपक्षेन व्याख्यात-
अथापीति । निरपेक्षेषु गुणेषु गुणप्रधानभावानुपपत्तावपीति यावत् । गुणानामङ्गाङ्गित्वानुपपत्त्या महदादिकार्यानुत्पत्तिरूपो दोषो न

कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । चलं गुणवृत्तमिति चास्यभ्युपगमः । तस्मात्सांख्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ऋशक्तिवियोगाद्भवचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । ऋशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वाश्रितेत । चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः सांख्यावस्थायां निमित्ताभावाच्चैव वैषम्यं भजेत् । भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धाभ्यां सांख्यानामभ्युपगमः । कचित्सत्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति, कचिदेकादश । तथा क्वचिन्महत्तन्मात्रसंगमुपदिशन्ति, कचिद्वहंकारात् । तथा कचिद्व्रीण्यन्तःकरणानि वर्णयन्ति, कचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादस्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या । तस्मादप्यसमञ्जसं सांख्यानां दर्शनमिति । अत्राह—नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं तत्पतापकयोर्जीयन्तरभावानभ्युपगमात् । एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणम-

रत्नप्रभाध्याख्या

निदानः, कार्यानुसारेण गुणस्वभावान्तीकारादित्वाह—चलं गुणवृत्तमिति । पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावमङ्गीकृत्य परिहरति—एवमपीति । कार्यार्थं ज्ञानशक्तिकल्पने ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः । अङ्गीकारं त्यजति—वैषम्येति ॥ ९ ॥ पूर्वं व्याचष्टे—परस्परेति । त्वद्विज्ञानमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेकशब्दादिज्ञानकारणं, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सत्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश । बुद्धिरहंकारो मन इति त्रीणि । एकमिति बुद्धिरेव । एवं पूर्वापरविरोधादिति व्याख्याय भूतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्चेत्यर्थान्तरमाह—प्रसिद्ध इति । तस्मान्नान्तिमूलत्वासांख्यशास्त्रस्य तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धम् । स्वमतासामञ्जस्यमसहमानः सांख्यः प्रयवतिष्ठते—अत्राहेति । तस्यो जीवन्तापकः संगरास्योर्भेदान्तीकाराद्वैकप्रसिद्धस्तत्पतापकभावो लुप्येत्यर्थः । विवृणोति—एकं हीति । तथा च भेदव्यवहारलोपभासोऽप्यस्या

ऋशक्तिवियोगात् । एवमपि प्रधानस्येति । अङ्गित्वानुपपत्तिरक्षणो दोषस्तावन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्यास्यदोषत्वमुच्यते इत्यर्थः । संप्रत्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपादयति—वैषम्योपगमयोग्या अपीति ॥ ९ ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् । कचित्सत्तेन्द्रियाणीति । त्वञ्ज्ञानमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणतमर्थमेकं, कर्मेन्द्रियाणि, सप्तमं च मन इति सत्तेन्द्रियाणि । क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि । बुद्धिरहंकारो मन इति । कचिदेकं बुद्धिरिति । प्रतिहितायम् । अत्राह सांख्यः—नन्वौपनिषदानामपीति । तत्पतापकभावस्तावदेकस्मिन्नोरपद्यते । नहि तपरिस्तिरित्यभावः, किंतु पचिरिव कर्मस्यभावकः । परसमवेतक्रियाफलशालि च कर्म । तथा च तय्येन कर्मणा तापकसमवेतक्रिया-

आनन्दगिरियव्याख्या

मवेति तथा मिथोऽनपेक्षत्वलक्षणस्वभावादवस्था प्रकान्तरेण गुणात्मन्योऽनपेक्षानेव कल्पयामोऽतो न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिरित्युक्तम् । आन्तरेण कल्पनामेव प्रकटयति—नहीति । तेषां मिथः सापेक्षत्वं विकारित्वे च तुल्यं प्रमाणासत्त्वमित्याहुः—कार्येति । पि क्व मिथः सापेक्षत्वं विकारित्वं वा गुणानामिति, तत्राह—यथा यथेति । अप्रसिद्धान्तं शङ्कित्वेकम्—चलमिति । उक्तोऽमलमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय ‘ऋशक्तिवियोगात्’ इत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—एवमिति । येन येन विना कार्यं नोपपद्यते इति तदसादेवानुमेयमित्याहुः—हेति । अनन्तरोक्तदोषनिरासं स्वीकृत्य व्यवहितदोषापत्तिमुक्त्वा संप्रत्यङ्गीकारं त्यजति—न्येति । विषये दण्डमाह—भजमाना वेति । अनन्तरो दोषो महदादिकार्योत्पादायोगः ॥ ९ ॥ इतश्चासंगतं सांख्यमतमित्याह—यतिषेधाच्चेति । सूत्रं विभजते—परस्परेति । विरोधमुदाहरति—क्वचिदिति । त्वञ्ज्ञानमेव धीन्द्रियमनेकरूपादिधीसमर्थं कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेति सत्तेन्द्रियाणीत्यर्थः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येकादश मन इत्येकादशेन्द्रियाणीत्याह—क्वचिदिति । आन्तरेण विप्रतिषेधमाह—तथेति । तन्मात्रा भूतसूक्ष्माणि । बुद्धिरहंकारो मन इति त्रीणि । एकमिति बुद्धिरेवेत्येते । मिथोविरोधसमासादित्यर्थः । विप्रतिषेधशब्दस्यान्तरमाह—प्रसिद्ध इति । सांख्यवादस्योक्तनीत्या भ्रान्तिमूलत्वात्तदोषन्यायविरोधो न समन्वयस्येति—तस्मादिति । सांख्यसमन्वयस्यासामञ्जस्यदुपेक्षणीयत्वे प्रतिबन्ध्या सांख्यशोधयति—अत्रेति । चोषं विवृणोति—क्वचित् । सिद्धान्तस्यासामञ्जस्य हेतुमाह—तथेति । हेतुं साधयति—एकं हीति । प्रपञ्चस्य त्रिकातरिकात्कुतस्तदैवं, तत्राह—क्वचित् । तदपि कर्म, तत्राह—सर्वस्येति । नच तावेकस्य युक्तौ । परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म । ततस्तापकात्तत्पत्त्यस्य भेदः,

स्यात्पीयस्वाङ्ग्यस्वाङ्गानर्थस्योभावप्यर्थानर्थानर्थ एवेति तापकः स उच्यते । तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यत इति तयोस्तप्यतापकयोरैकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः । जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति । अत्रोच्यते—न । एकत्वादिव तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेव दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयाताम् । न त्वेतदस्यैकत्वादेव । न ह्यग्निरैकः सन्ब्रह्मात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च । किं कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मितप्यतापकभावः संभवेत् । क पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति । उच्यते—किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवदेहेतस्तप्यत्तापकः सतिवेति । ननु तस्मिन्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य । यदि हि देहस्यैव तस्मिन् स्यात्सा देहनाशो स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैपितव्यं स्यादिति । उच्यते—देहा-

रत्नप्रभाभ्याख्या

ति । अद्वैतमते मुक्तये योगमुक्त्वा स्वमते योगमाह—जात्यन्तरिति । तया तप्यया बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्वस्वामिभावस्य हेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारात् विवेकस्तस्मान्नित्यमुक्तस्यापि पुरुषस्य कथंचिदुपचारात्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योद्धतां जयपराजयौ राजन्युपचर्यते तथा पुरुषादख्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्यते । तदुक्तम्—‘सैव क बध्यते मुक्ते च’ इति । सिद्धान्तयति—अत्रेति । किं परमार्थदृष्टया तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते, व्यवहारदृष्टया वा । नाथ इत्याह— । एकत्वादेवेति । दोषत्वमिति शेषः । तस्या अदोषत्वं विवृणोति—भवेदित्यादिना । एतत्तात्त्विकं विषयविषयित्वं न स्वीकृत्यः । यत्र तप्यतापकभावो दृष्टस्तत्रैवेति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते—किं न पश्यसीति । देहस्य तप्यत्वे ह्यामवादापत्तिरिति शङ्कते—नन्विति । अचेतनस्यैव देहस्य तस्मिन्नेति वदता सांख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य तस्मिन्, इवा देहसंहतस्य, उत तस्मिन्, आहोस्वित् सत्त्वस्य । नाथ इत्याह—उच्यत इति । न द्वितीयवृत्त्यावित्याह—नापीत्या-

भामतीभ्याख्या

इत इत्यर्थः । तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्जसमुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति—जात्यन्तरभावेति । दृग्दर्शनशक्तयोः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवेकदर्शनसंस्कारोऽविद्या, सा च विवेककृत्याया विद्यया विरोधत्वादिविवर्त्यते, तन्निवृत्तौ तद्वेतुक्तः संयोगो निवर्तते, तन्निवृत्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्तते । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण—‘तत्संयोगविवर्तनस्य दायमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः’ इति । अत्र च न साधारणरूपस्यापरिणामिनो बन्धमोक्षौ, किंतु बुद्धिसत्त्वस्यैव धर्मादुपपत्त्या लब्धचेतनस्य । तथाहि—इष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्गः, तेन बुद्धिसत्त्वमेवापवृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योधेयु वर्तमानः प्राधान्यात्स्वामिन्यपदिश्यते, एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे तस्मात् कथंचिदुपपत्तिरित्येते, स ह्यविभागापत्त्या तत्फलस्य भोक्तृत्वमिति । तदेतदभिसंज्ञायाह—स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति । अत्रोच्यते—न । एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः । यत एकत्वे तप्यतापकभावो नोपपद्यत एकत्वादेव, तस्मात्सांख्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्युपेयः । तापो हि सांख्यवहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम् । भवेदोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातामिदं तप्यतापकमिति शेषः ।

आनन्दगिरियव्याख्या

मोक्षोपपत्तिरिति मुक्त्यान्यदेवोक्तम् । न चानर्थानर्थिनोस्तप्यतापकत्वेऽपि तदर्थानर्थिनोरस्तीत्याशङ्क्याह—तत्रेति । तप्यतापकयोर्विषयमुपपाद्य विषयो मोक्षसिद्धिः पूर्वोक्तमुपसंहरति—इति तयोरेति । स्वमतेऽपि भिन्नयोरेव तप्यतापकयोर्वाच्यतात्पर्यादिवदुक्त्याविभागायां नित्यत्वाङ्गुतो मुक्तिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षो रूपाक्षे मोक्षसिद्धिमाह—जात्यन्तरिति । नन्वविवेकस्तप्यतापकयोः संयोगे हेतुस्तस्यैकाविधिरिति मते नित्यादागन्तुकादा ततस्तत्रिवृत्तिः । आद्ये सदासुक्तेः संसाराभावः । द्वितीये स्वागतुकस्य विवेकस्यानावेद्यातिमुपसंभवः । न च सत्त्वस्यैवातौ, तस्यैव सम्यग्धिवा मोक्षो बन्धश्च तदभावादिति पुंसो द्रव्याभावाभातात् । मैवम् । बुद्धिसत्त्वस्यावधिमुपपत्तेः योद्धृताविव जयपराजयौ स्वामिनि पुंस्तुपचरितौ । तस्य बुद्धिसत्त्वाविभागापत्त्या तत्फलभोक्तृत्वादिति मत्वाह—स्यादपीति । निमोक्षमसंकेत्युक्तमौपनिषदं मतमिति प्राप्तमनूय समाधिरस्यं स्वयति—अत्रेति । वस्तुतः तप्यतापकयोरेवेत्यानिर्मोक्षो विवक्ष्यते नित्यं वेति विकल्पार्थं निराह—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—भवेदिति । विषयविषयिभावं तात्त्विकमिति शेषः । ऐक्ये विवेको विषयविषयिभावो नित्यं दृष्टान्तमाह—नहीति । कैमुतिकन्यायाथं सत्यपीतुक्तम् । किमु कूटस्थे ब्रह्मणीलत्राक्षेपाथं शब्दः । द्वितीयमवलम्बयितुं शङ्कयति—केति । बाह्यान्तरस्य वाश्रयस्तप्यतापकत्वस्य पृच्छते । प्रथमं प्रत्याह—उच्यत इति । तप्यतापकमिति शङ्कते—नन्विति । सापि लिङ्गदेहस्यैव स्यादित्याशङ्क्याह—यदीति । कल्पितात्मवर्जलिङ्गणामित्वेनान्तरस्य तस्य आरित्यन्तर्गुणमित्याह—उच्यत इति । यत्तु लिङ्गस्य नाशित्वात्तद्वततप्यतापकत्वस्य स्वयमेव नाशादित्यनुष्ठानार्थं नैवमिति । तत्र । स वायदात्मभावित्वेनानुक्तेवस्थानादित्याशयेनाह—देहेति । किंच सांख्यस्यापि तप्यतापकत्वमार्थं पारिशेष्यसिद्धम् । तस्मिन्

भावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तस्मिन् दृष्टा । न च त्वयापि तस्मिन्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्ये-
ष्यते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वमशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । न च तसरेव तस्मिन्भ्युपगच्छसि । कथं
तथापि तत्प्रापकभावः । सर्वं तत्प्रापकं रज इति चेत् । न । ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानु-
पपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तत्प्रापक इवेति चेत्, परमार्थतस्माद् नैव तत्प्रापक इत्यापत्तौ-
शब्दप्रयोगात् । न चेत्तत्प्रापकत्वे नैव शब्दो दोषाय । नहि दुण्डुमः सर्प इवेत्येतावता सविभो भवति ।
सर्पो वा दुण्डुम इवेत्येतावता निर्विभो भवति । अतश्चाविद्याकृतोऽयं तत्प्रापकभावो न पार-
मार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति । नैवं सति ममापि किञ्चिदुच्यते । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य
तत्प्रापकत्वमभ्युपगच्छसि तत्रैव सुतरामनिर्गोक्षः प्रसज्येत, नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य । तत्प-
्रापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तस्ते संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः
संयोगोपरमः, ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत् । न । अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपग-

रजप्रभाष्याख्या

दिना । चतुर्थं शङ्कते—सत्त्वमिति । सत्त्वरजसोस्तत्प्रापकत्वे पुरुषस्य बन्धभावाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति परिहरति—
न । ताभ्यामिति । असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तत्प्रापकप्रतिबिम्बत्वात्तस्मिन् इति शङ्कते—सत्त्वेति । ताहं जलचन्द्रस्य च
नवन्मिथ्यैव तस्मिन्निमित्तस्य तापक आगत इत्याह—परमार्थत इति । इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्या तत्प्रापक इति चेत्तदुच्यते—
इवशब्दस्तत्प्रापकस्य तापकस्य दृष्टेः भूते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तत्प्रापकत्वे चेत् कल्पितमेव वस्तुतस्तत्प्रापकत्वादिभ्युपगम्यते—
न चेदिति । पुरुषो वस्तुतस्तत्प्रापकस्य दृष्टेः शब्दो न दोषाय मिथ्यातस्मिन्प्रापकत्वादिभ्यः । मिथ्यासादृश्यमेव दोष इति चेत्, ने-
त्याह—नहीति । सत्त्वित्वं निर्दिष्टत्वं चेवशब्दार्थः कल्पित एव द्रष्टव्यः । सांख्यस्याविद्यके तत्प्रापकत्वे सति ममापि
किञ्चित् दुच्यते किंतु दृष्टमेव संपन्नमित्यर्थः । यदि मिथ्यातत्प्रापकत्वाद्गोकारेऽपि सिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्य तत्प्रापकं पुरुषस्यो-
च्यते तथाप्यपि सिद्धान्तः, कौटस्थ्यहान्तात् । अनिमोक्षस्य, सत्त्वस्यात्मवन्नित्यस्ययोगादित्याह—अथेत्यादिना । किञ्च रजसो
नित्यत्वाद्दुःखसातत्यमिथाह—नित्यत्वेति । अत्र सांख्यः शङ्कते—तत्प्रापक इति । सर्वं पुरुषो वा तत्प्रापकः, तापकशक्तौ
रजः निमित्तमविवेकामकमदर्शनं तमस्तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामित्वरूपस्तदपेक्षत्वादिभ्यः । मोक्ष-
स्तत्प्रापकभावः । निमित्तस्य नित्यस्य भावाच्च मोक्ष इति सिद्धान्तो परिहरति—नेति । तमसो निवृत्त्यभावेऽपि विवेकेनोपरममोक्ष

भामतीव्याख्या

सांख्योऽपि हि भेदाश्रयं तत्प्रापकत्वं भूषणो न पुरुषस्य तपिकर्मतामाख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियानितफलशक्ति-
स्वानुपपत्तेः । केवलमनेन सर्वं तत्प्रापकभ्युपगम्यं तापकं च रजः । दर्शितविषयत्वानु बुद्धितत्त्वे तस्य तदविभागापत्त्या पुरुषोऽप्युपगत-
इव न तु तत्प्रापकप्रतिबिम्बत्वात्, तदविभागापत्तिश्चात्रिया, तथा चाविद्याकृतस्तत्प्रापकभावस्त्वभ्युपगम्यः, सोऽयमा-
भिरुच्यमानः किमिति भवतः पुरुष इवाभाति । अपि च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य निर्गोक्षप्रसङ्गः । शङ्कते—तत्प्रापक-
स्योर्नित्यत्वेऽपीति । सहादर्शनेन निमित्तेन वर्तत इति सनिमित्तः संयोगस्तदपेक्षत्वादिभिः । निराकरोति—न । अदर्शनस्य
तमस इति । न तावत्पुरुषस्य तस्मिन्निमित्तम् । केवलमियं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोऽनित्यता, तस्य च बुद्धिसत्त्वस्य तमस-
पर्याप्तादतमनः पुरुषाद्भेदमपश्यतः पुरुषस्तत्प्रापक इत्यभिमानः, न तु पुरुषो विपर्ययोऽनुषेणापि युज्यते । तस्य तु बुद्धितत्त्वत

भानन्दगिरीयव्याख्या

रजस्य केवलस्य वा चेतनस्य संहतस्य वा तस्मात् सत्त्वस्य वा । नाथ इत्याह—नचेति । न द्वितीय इत्याह—नापीति । न तृतीय इत्याह—
नचेति । न च केवलस्य देहस्यैव तस्मिन् “नाचेतनस्य देहस्य” इत्युक्तत्वादिवाक्ष्यमिति—कथमिति । चतुर्थं शङ्कते—सत्त्वमिति ।
तयोस्तत्प्रापकत्वे तन्निवृत्तये हेतुबुद्ध्यां पुंसो न स्यादित्याह—नेति । सत्त्वरजोभ्यामविवेकात्तत्प्रापकतस्मिन् तस्मिन् स्यादित्याह—साध्या-
मिति । आत्मनस्तस्मिन् सर्वे प्रतिबिम्बितत्वाद्युक्ता तस्मिन् इति शङ्कते—सत्त्वेति । किमिवशब्दस्याभासोऽर्थः सादृश्यं वा । प्रस-
प्रत्याह—परमार्थत इति । कचिदिवशब्दस्य सादृश्येऽपि प्रयोगादिहापि तथेति । द्वितीयं शङ्कित्वाह—न चेदिति । चेतनस्य तत्प्रा-
कल्पितमकल्पितं बोधेलेवशब्दः सादृश्ये प्रयुक्तः । नाथः, वस्तुतोऽतत्प्रापकत्वे सादृश्यस्याकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः । कथमिवशब्दस्तत्प्रापक-
इत्यस्याकिञ्चित्करत्वं, तत्प्रापकसादृश्ये तत्प्रापकत्वयोगात्, तत्राह—नहीति । पारिस्थेयं निगमयति—अतश्चेति । परमे तत्प्रा-
कत्वस्याविषयत्वं किं ते जातं, तदाह—नैवमिति । अनिर्वाच्यत्वेनाविषयत्वं तत्प्रापकस्य मया नेष्टमिति कस्यान्तरमाह—नचेति ।
तस्मिन्निमित्तस्यास्तत्प्रापकस्य च वस्तुत्वाज्ज्ञानादिनिवृत्तेर्न सुक्तिरित्याह—तत्रैवेति । सुतरामित्युक्तमतिशयमाह—नित्यत्वेति । प्रस-
तापकम् । सांख्यः स्वपक्षे मोक्षसिद्धिं शङ्कते—तत्प्रापक इति । निमित्तेनादर्शनेन सह वर्तत इति सनिमित्तः प्रकृतिपुरुषयोगस्तदपेक्षत्वादिभिः
तस्मिन् तस्मिन्, निमित्तनिवृत्त्या नैमित्तिकनिवृत्तौ शक्तिनित्यत्वेऽपि सर्वात्मना तापक्षयलक्षणे मोक्षः सिध्यतीत्यर्थः । अदर्शनस्याभावात् तस्मिन्
त्वादिनिवृत्तसत्त्वान्तरेषु जानन्नर्थाचात्मस्यनर्भावंमुमुक्षुष्ये प्रत्याह—नेति । उद्धृतेन तमसा तत्प्रापकयोः संक्षोभोपपत्तेस्तत्प्रा-

मात् । गुणानां चोद्भवमिभयोरनियतत्वादित्यतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिमोक्षोऽपरिहार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मेकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिमोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तत्पतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥ प्रधानकारणवादो निराकृतः । परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः ।

रत्नप्रभाख्या

इत्यत आह—गुणानां चेति । 'चलं गुणवृत्तम्' इत्यङ्गीकारादिति भावः । परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपसंहरति—औपनिषदस्य त्विति । वस्तुत एकत्वेन बन्धाभावात् श्रुत्यभावशङ्कावसरः । व्यवहारस्तु भेदाङ्गीकारात्तत्पतापकभावो बन्धः तत्त्वज्ञानात्तन्निवृत्तिश्चोपपद्यत इति न चोदावसर इत्यर्थः ॥ १० ॥ वृत्तानुवादेन 'महद्विधैवत्' इति स्वमतस्यापनान्तकाधिकरणस्य संगतिमाह—प्रधानेति । यद्यपि सांख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य स्य-

भासतीत्याफया

सात्त्विकया विवेकस्याप्या तामसीयमविवेकस्यातिनिवर्तनीया । नच सति तमसि मूले शक्यात्यन्तमुच्छेत्तुम् । तथा विच्छिन्नापि छिन्नवद्ग्रीव पुनस्तमसोद्भूतेन सत्त्वमभिभूय विवेकस्यातिमपोष शतशिलराऽविद्याविर्भाव्येतेति बतेयमपवर्गकथा तपस्विनो दत्तजलाः कलिः प्रसृज्यते । अस्मत्पक्षे त्वदोष इत्याह—औपनिषदस्य त्विति । यथा हि सुवमवदातमपि मलिनादशैतलोपाधिकल्पितप्रतिविम्बेन्दं मज्जिनतामुपैति, नच तद्वस्तुतो मलिनं, नच विन्वात्प्रतिविम्बं वस्तुतो भिद्यते, अथ तस्मिन् प्रतिविम्बे मलिनदशैषोपायानमलिनता पदं लभते । तथा चात्मनो मलिनं मुखं पश्यन् देवदत्तस्तप्यते । यदा तूपायपनयाद्विम्बमेव कल्पनावशात् प्रतिविम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदास्य तापः प्रशाम्यति नच मलिनं मे मुखमिति । एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः परमात्मप्रतिविम्बकस्य कल्पितैरेव शब्दादिभिः संपर्कोत्तप्यते नतु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः । यदा तु 'तत्त्वमसि' इति वाक्यश्रवणमननयान्मास्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य साक्षात्कार उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्धत्त्वत्वभावमान्नोऽप्यवबुधन् निर्मृष्टतिसिलसवासनकेशजालः केवलः स्वस्थो भवति, न चास्य पुनः संसारमयमति तद्वेतोरवास्तवत्वेन समूलकापं वेतवात् । सांख्यस्य तु सतततमसोऽशक्यसमुच्छेदत्वादिति । तदिदमुक्तम्—विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवदिति ॥ १० ॥ प्रधानकारणवाद इति । यथैव प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोधैव परमाणुकारणवादोऽप्यतः सोऽपि राकर्तव्यः । 'एतेन शिष्टपरिग्रहा अपि व्याख्याताः' इत्यस्य प्रपञ्च आरभ्यते—तत्र वैशेषिका ब्रह्मकारणत्वं दूषयावभूदः । चेतनं शङ्काशदीनामुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात् । कारणगुणकमेण हि कार्ये गुणारम्भो दृढः, यथा शुद्धैस्तनुभिरारब्धः ॥ शुद्धः, न जातवसा कृष्णो भवति । एवं चेतनेनारब्धमाकाशादि चेतनं भवेन्न त्वचेतनम् । तस्माच्चेतनोपादानमेव जगत् । अचेतनं परमाणवः । सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्योपतिर्दृश्यते, यथा तनुभिः पटस्यैवमंशुप्यस्तन्नाभेवमपकर्षपर्यन्तं कारणद्रव्यमतिस्पन्दनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणु । तस्य तु सावयवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनन्तावयवत्वेन समेरुजसर्पयोः समानगरिमाणवप्रसङ्गोत्तम् । तत्र च प्रथमं तावद्दृष्टवक्ष्येन्नसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततोऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य ब्रह्मकारणभते । बहुवस्तु समागवः संयुक्ता न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाण्वे सति बहुत्वात्, घटोऽगृहीतपरमाणवत् । यदि हि घटोऽगृहीताः परमाणवो अमारभन्त न घटे प्रविभज्यमानं कपालशर्कराण्युपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात् । तथा सति सुदृश्यत्वाद् घटविनाशे न किञ्चिदुपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात् । तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् । तस्माच्च बहूनां परमाणूनां एव प्रति समावयवकारणत्वम्, अपि तु द्रावेव परमाणु ब्रह्मकारणभते । तस्य चाणुत्वं परिमाणं परमाणुरिमाणात् पारिमाण्यत्वात्तदीश्वस्तुद्धिमपेक्षोपाया दित्वसंख्यात्मा दित्वसंख्यात्मा दित्वसंख्यात्मा, वैपर्ययप्रसङ्गात् । तदपि हि द्रव्यकमेव त्वेव तु महत् । कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः । नच द्रव्यकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्तस्याभारब्धं महत्त्वं । नापि तयोर्बहुत्वं, द्वित्वादिव । नच प्रचयभेदस्तुल्यविण्डानामिष, तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिखिलावयवसंयोगेन निरुद्धम् । तस्मान्नापि तत्कारणद्रव्यकवदुत्पन्नैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभावाददृष्टनिमित्तत्वाच्च विश्वनि-

भानन्दगिर्रीयव्याख्या

मोक्षोपपत्तेः संख्याभावाद्ब्रह्मस्तिरित्याशङ्काह—गुणानां चेति । परपक्षे मोक्षातिर्दि प्रसाध्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह—औपनिषदस्येति । अनिमोक्षशङ्का नेति संबन्धः । सा किं हेत्वभावाद्वा तस्य तापकयोः स्वाभाविकत्वाद्वा । नाथ इत्याह—आरम्भेति । न द्वितीयमाह—एकस्येति । तस्य तापकयोः स्वाभाविकत्वेऽपि विकारोपाधिकयोः उद्भवादिना नित्यत्वादनिमोक्षशङ्कालेवाशङ्काह—विकारेति । तयोपयोगमेव कथं दृश्यमानं तस्यात्मात्वं, न खल्वेकस्मिन्नेवाधोर्ध्वत्वादि युक्तमित्याशङ्का कालनिके व्यावहारिके तस्मिन्नानुपपत्तिरिति—व्यवहारे स्थितिः ॥ १० ॥ वृत्तं कीर्तयति—प्रधानेति । तस्य आन्तिमूलत्वात्तदीययुक्तिविरोधः समन्वयस्य नास्तीत्युक्तिरिति । वैशेषिकाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—परमाण्विति । तस्य आन्तिमूलत्वेन तदीययुक्तिविरोधो निरस्यः समन्वयस्येति ॥

तत्रादौ तावद्योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणा-
मभ्युपगमः—कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते, शुक्लेभ्य-
स्तान्नुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसववर्शनास्रिपर्ययादर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे-
ऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् । तद्वर्शनाच्च न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं
अचिनुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रियया व्यभिचारयति—

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

नास्ति काणादृष्टान्तः किं वात्सल्यदृष्टोद्भवे ॥ नास्ति शुक्लः पटः शुक्लास्तनोरेव हि जायते ॥ १ ॥
अणुः शुक्लस्य प्रथममणोः परिमण्डलात् ॥ अदीर्घात् अणुकादीर्घं व्यणुक्तं तद्विदर्शनम् ॥ २ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया-परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण-

ब्रह्मप्रभाष्याख्या

तिपादे संगतत्वात् तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्जनन्यात्प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तं, तथा ब्रह्मगुणचैत-
न्यानन्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसंगतिलाभादत्र समाधीयत इत्यर्थः । चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदा-
न्तसमन्वयो विषयः । स किं यः समवायिकारणगुणः स कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकस्तनुशौक्यवदिति न्यायेन
विरुध्यते न वेति संदेहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते व्यभिचारान्न तद्विरोध इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—**एषेल-
दिना** । यद्यपि 'न विलक्षणत्वात्' इत्यत्र चेतनादचेतनसर्गः साधितस्तथापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचा-
क्यर्थत्वादस्य सूत्रस्य न गतार्थता । प्रलयकाले परमाण्वो निश्चला असंयुक्तास्तिष्ठन्ति सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु च

भामतीव्याख्या

माणस्य भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च द्रव्यगुणेन तन्निष्पत्तेः कृतं द्रव्यगुणकाश्रयणं द्रव्यगुणकारणेत्येवार्थव्याख्या । आरम्भाध्वंस्त्वाय च
भित्तं द्रव्यगुणैकद्रव्यगुणं चतुरणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्यम् । अस्ति हि तत्र तत्र भोगभेदः । अस्ति च बहुत्वसं-
भ्रवद्विभक्त्येत्युक्तं महत्त्वपरिमाणयोनिः । व्यणुकादिभिराण्वं तु कार्यद्रव्यं कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयद्वा
महद्भवतीति प्रक्रिया । तदेतयं प्रक्रियया कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणान्तरमारभन्त इति दूषणं
मदूषणक्रियते, व्यभिचारादित्याह—**महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्** । यथा महद् द्रव्यं व्यणुकादि ह्रस्वाद द्रव्यं
काञ्चायते, न तु महत्त्वगुणोपजनने द्रव्यगुणगतं महत्त्वमपेक्षते, तस्य ह्रस्वत्वात् । यथा वा तदेव व्यणुकादि दीर्घं ह्रस्वाद द्रव्यं

आनन्दमिरीयव्याख्या

तत्रिकारणस्यास्मिन्नधिकरणेऽभावात्किमनेनेत्याशङ्क्याह—**तत्रेति** । स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादसंभवेऽपि प्रधानगुणानन्वयात् केच-
नत्वात्कृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयात् तत्पद्धतिकमपि स्यादित्यन्तरसंगतिलाभादिहेदमधिकरणमिति भावः । स्वपक्षदोषसमाधिना
समन्वयवद्दीर्घकारणादध्यायादिसंगतयः । तत्र चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं भुवन्समन्वयो विषयः । तस्य वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन विरोधो-
ऽस्त्युत नेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति** । पूर्वपक्षे वैशेषिकानुमानविरोधाद्ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः, सिद्धान्ते
तदविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । तदीयानुमानं ब्रह्मकारणनिराकरणपरं दर्शयितुं तदभ्युपगममभिनयति—**कारणेति** । समवायि-
कारणार्थं कारणपदमिति वक्तुं द्रव्यपदम् । गुणशब्दोऽसाधारणगुणार्थः । साधारणगुणानामारम्भकत्वेपि समवायिकारणस्थत्वानिर्णयः ।
कार्यस्य द्रव्यविशेषणं कार्यान्तरे तदनारम्भात् । गुणाश्च गुणान्तरमित्यत्रान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—**शुक्लेभ्य इति** । ब्रह्मचैतन्यं
द्रव्यसमवायिकारणविशेषगुणः, समानजातीयविशेषगुणानारम्भकत्वात्, संयोगवदित्यभिप्रेत्याह—**तस्मादिति** । नच चैतन्यस्य स्व-
त्वेन गुणत्वासिद्धेः सिद्धसाध्यता, ज्ञानीतिवदहं ज्ञानमित्यदृष्टेस्तद्गुणत्वपाठ्यादिति भावः । घटः स्फुरतीति सामानाधिकरण्यात्
स्तद्गुणत्वसिद्धेः सिद्धिरित्याशङ्क्य जनयितुम्यापारविषयतया घटो जायत इतिवत्प्रकाशयितुम्यापारकर्मतया सामानाधिकरण्यं न स्फुरन्ता-
त्वासिद्धिं संसृज्यति—**तदिति** । ब्रह्म न द्रव्योपादानं, तुल्यजातीयारम्भकविशेषगुणानाधारत्वात्, दिगादिवदिति भावः । स्मृति-
निरस्तमनुमानं किमिति पुनः शङ्कितमित्याशङ्क्य लौकिकपदार्थेषु तत्रोक्तेऽपि व्यभिचारे परप्रक्रियासिद्धेऽप्येव पारिमाण्डव्यावृत्तिं तद्वि-
वर्धयतीति विशेषमाह—**इममिति** । तदर्थं सूत्रमुदाहरति—**महदिति** । यथा महद्दीर्घं च व्यणुकं ह्रस्वेभ्योऽणुभ्यश्च व्यणुकं
जायते । वाशब्दश्चार्थः । यथा च परिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां व्यणुकमपरिमण्डलमुल्लस्यते, तथा चेतनाद्ब्रह्मणो जगदचेतनं सति
सृष्टार्थः । इममर्थं स्फुटीकृतुं परकीयप्रक्रियामनुवदति—**एषेति** । तत्र प्रलयावस्थामुपन्यसति—**परमाणव इति** । चतुर्विधे ते
प्रामाणिकसंमतिं स्वयति—**किलेति** । लयहेतुकमोदिकावरथा कंचित्कालमित्युक्ता । तत्र सर्वकार्यलयेऽपि पाकजपरमाणुगण-
वस्थानमास्योयोक्तम्—**रूपादिमन्त इति** । पाथिवपरमाणूनां चतुर्गुणत्वमाप्यपरमाणूनां त्रिगुणत्वं तेजसपरमाणूनां दिगुणत्वं वायु-
वपरमाणूनामेकगुणतेति विभागमाह—**यथेति** । परमाणुमात्रवृत्तिपरिमाणं दर्शयति—**पारिमाण्डव्येति** । तेषामारम्भकमन्तः—

व्यपरिमाणश्च तिष्ठन्ति । ते च पञ्चादष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो ह्यणुका-
दिक्रमेण कृच्छ्रं कार्यजातमारभन्ते । कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणु ह्यणुक-
मारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो ह्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । पर-
माणुगुणविशेषस्तु परिमाण्डल्यं न ह्यणुके परिमाण्डल्यमपरमारभते, ह्यणुकस्य परिमाणान्तर-
योगाभ्युपगमात् । अणुत्वहस्त्वत्वे हि ह्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे ह्यणुके
चतुरणुकमारभेते तदापि समानं ह्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वहस्त्वत्वे तु
ह्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि
बहवः परमाणवो बहूनि वा ह्यणुकानि ह्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते तदापि समानेवा

रत्नप्रभायाख्या

भवति, तेन संयोगाद्व्यान्तरसृष्टिर्भवति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रियासुक्त्वा विशेषतस्ता-
माह—यदा द्वाविति । परमाणुः परिमाण्डलः, तद्वत् परिमाणं परिमाण्डल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भकं
न भवतीत्युक्त्यायस्य व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्थलान्तरमाह—यदापि द्वे इति । द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यम्,
एवं सति चतुर्भिर्ह्यणुकैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यां महत्तश्चतुरणुकस्याारम्भो न युज्यते, कारण-
तत् महत्त्वं बहुत्वं वा विना कार्ये महत्त्वायोगादिति मन्तव्यम् । प्रकटार्थकारास्तु यद्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यामारब्धं कार्यं महत्त्वं
इत्येते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रशिक्षिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यते इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्टयेदं भाष्यमि-
च्छाहः । सर्वथापि ह्यणुकगतहस्त्वत्वानुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाव्यभिचारः । यदापि तार्किका द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां ह्यणुके
त्रिभिर्ह्यणुकैश्चतुरणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानान्न नियम इति मत्वा ब्रूते—यदापि बहव इति । कारणगुणाः
शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणं तु न कारणपरिमाणारम्भं किंतु कारणगतसंख्यारम्भमिति प्रक्रिया

भामतीव्याख्या

काज्ञापते, न तु तद्वत् दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात् । वाशब्दश्चार्थेऽनुक्तसमुच्चयार्थः । यथा द्रव्यगुणमुल्लस्यपरिमाणं परिमाण्डलात्
परमाणोरपरिमाण्डलं जायत एवं चेतनाद्विज्ञोऽचेतनं जगन्निपद्यत इति सूत्रयोजना । भाष्ये परमाणुगुणविशेषस्त्विति ।
परिमाण्डल्यप्रसङ्गमुल्लक्षणम् । न द्रव्यगुणेऽणुत्वमपि परमाणुवर्ति परिमाण्डल्यमपरमारभते, तस्य हि द्वित्वसंख्यायोनिवादिष्विति द्रष्टव्य-
म् । तत्परिमाण्डलाभ्यामिति सूत्रं गुणिपरं न गुणपरम् । यदापि द्वे द्वे ह्यणुके इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वेपदं न पठितम् ।
एव चतुरणुकमिवागुपपद्यते । इतरथा हि द्रव्यगुणमेव तदपि स्यात्तु महदित्युक्तम् । अथवा द्वे इति द्वित्वे, यथा 'द्वेषेकयो-
र्द्विवर्तनं क्वचन' इति । अत्र हि द्वित्वेकत्वयोरित्यर्थः । अन्याया द्वेषेकत्वमिति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेवं योजनायाम्—द्रव्यगु-
णविशेषे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभेते संख्येयानां चतुर्णां द्रव्यगुणानामारम्भकत्वात्तद्वत् द्वित्वसंख्येय अपि आरम्भके
र्थः । एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां तद्वृणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार इत्याह
—यदापि बहवः परमाणवः इति । नाणु जायते नो हस्त्वं जायते इति योजना । चोदयति—अथ मन्यसे विरो-

आनन्दगिरिव्याख्या

च पश्चादिति । संग्रहेतुकमोद्भावकाश्च पश्चादित्युक्ता । समवायिकारणं परमाणुसुक्त्वा निमित्तकारणमाह—अदृष्टादीति । आदिश-
नेश्वरप्रयत्नावुच्यते । असमवायिकारणमाह—संयोगेति । अदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणौ कर्म ततोऽण्वन्तरसंयोगाद्द्रव्यगुणमारभ्यते ।
च परमाणो बहवः संयुक्ताः सहसा कार्यारम्भकाः परमाणुत्वे सति बहुत्वाद्द्वीपगृहीतपरमाणुत्वम् । न च तेषामपि घटारम्भकत्वात् सा-
त्त्विकत्वं, घटमङ्गे कपालादीनामनारम्भकत्वादणूनां चातीन्द्रियात्वात्सर्वानुपलभिसङ्गात् । न च द्वावपि परमाणुः कार्यान्तरम्भकौ परमाणुत्वे
ति दिशद्वयगृहीतपरमाणुद्वयवदिति युक्तं साध्यवैकल्यात् । ह्यणुकानि च त्रीणि संभूय द्रव्यगुणकुमुपादयन्ति तदनन्तरमारम्भक-
रूपानिवयो नेति भावः । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्त इति सूत्रार्थमुक्त्वा गुणाश्च गुणान्तरमिति सूत्रार्थमाह—कारणेति । कतिपय-
रणगुणानामारम्भकत्वं सर्वेषां वेति वीक्षायामाद्यं व्युत्पादयति—यदेति । कल्पान्तरं दूषयति—परमाणुविति । अभ्युपगममेव
यति—अणुत्वेति । इतश्च कतिपयगुणानामेवारम्भकत्वमित्याह—यदापीति । ह्यणुकेऽधिकरणे दिशद्वयस्य भावप्रधानत्वाद् द्वे द्वित्वे
साध्यतायां चतुर्णां ह्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वात्तदारम्भके विवक्ष्यते । नहि द्वित्वद्वयं हिता तदाभाराणां ह्यणुकानामारम्भकत्वम् ।
परमाणुमिति ह्यणुकमुक्तं ते दिशवच्छिन्ने यदा द्वित्वसंख्ययावच्छिद्येते तदा द्वौ घटावितिद्वे ह्यणुके श्रुत्युक्तं ह्यणुकचतुष्टयं संपद्यते ।
चतुर्णां ह्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वे स्थिते तद्वतानां गुणानां तुल्यजातीयारम्भकतेत्यर्थः । सर्वगुणानामनारम्भकत्वे हेतुन्तर-
—अणुत्वेति । व्यवस्थितां वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्शयाम्यवस्थितां दर्शयति—तदापीति । कारणगुणानां केपाविदारम्भकत्वं
सर्वेषामिति सर्वेषां तुल्यमित्याह—तदापीति । व्यवस्थितामव्यवस्थितां च परप्रक्रियासुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्व्यभिचारमाह—

योजना । तदैवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु ह्रस्वं च द्यणुकं जायते महर्हीर्षे च द्यणु-
क्रादि न परिमण्डलम्, यथा घा द्यणुक्रादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महर्हीर्षे च द्यणुकं जायते नाणु नो
ह्रस्वम्, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तव च्छिन्नम् । अथ मन्यसे
विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि परि-
माण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि, ननु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति,
येन कारणगता चेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत । न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणो-
ऽस्ति, चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात्परिमाण्डल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनाया आरम्भक-
त्वमिति । मैवं मंस्थाः । यथा कारणे विद्यमानानामपि परिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेव
चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । नच परिमाणान्तराक्रान्तत्वं परिमाण्डल्यादीनामनार-
म्भकत्वे कारणं, प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्परिमाण्डल्यादीनानारम्भकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि
कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । नच परिमाणान्तरारम्भे व्य-
ग्राणि परिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्य-
हेतुत्वाभ्युपगमात् । 'कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महत्' (वे० सू० ७।१९)

रत्नप्रभाष्याख्या

तुल्येत्यर्थः । एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्यभिचारमाह—तदेवमिति । परमाणुभ्य एव महर्हीर्षे चेतनियता
क्रियामाश्रित्योक्तम् । नियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचारमाह—यथा वेति । अणुह्रस्वभ्यो द्यणुकभ्योऽणुद्रव्यं न जायते ।
मपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे वाशब्दार्थोऽनुक्ताणसमुच्चयार्थः । तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्यणुकप्र-
णभ्यां महर्हीर्षाणुवचेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना । तत्र ह्रस्वान्महर्हीर्षे द्यणुकं परिमण्डलादणु द्यणुकमिति विभ्रा
दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—अथ मन्यस इति । अचेतनैव विरोधिगुण इत्यत आह—न ह्यचेतनेति । कार्यद्रव्यस्य पं-
णान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विवक्षितंशसाम्यमाह—मैवमिति । अङ्गीकारं त्यजति—नचेति । उत्पत्तिं हि परिमाण-
विरोधि भवति, तदुत्पत्तेः प्राग्विरोध्यभावात् द्यणुके परिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधिपरिमाणेन स
द्रव्यं जायत इत्यत आह—आरब्धमपीति । सहेतुतावपसिद्धान्तः । अतो विरोध्यभावः सिद्ध इति भावः । अणुत्वा-
रम्भे व्यग्रत्वात् परिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति—नचेति । व्यग्रत्वमन्यथासिद्धम् ।
हेतुः—परिमाणान्तरस्येति । अन्यहेतुकत्वे सूत्राण्युदाहरति—कारणेति । कारणानां द्यणुकानां बहुत्वात् द्यणुके मह-

भामतीव्याख्या

धिना परिमाणान्तरेण स्वरूपान्तरेणाक्रान्तत्वादिति । परिहरति—मैवं मंस्था इति । कारणगता गुणा न कार्यं सम-
जातीयं गुणान्तरमारभन्त इत्येतावदेवेष्टसिद्धौ न तद्वैतवृत्तरणे स्वेदनीयं मन इत्यर्थः । अपि च सत्परिमाणान्तराक्रामति नोत्पत्ते
प्राक् परिमाणान्तरं सति कथमाक्रामेत् । नच तत्कारणमाक्रामति । परिमाण्डल्यस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रम-
हेतोर्भावेन समानबलतयोभयकार्यानुत्पादप्रसङ्गादित्याशयवानाह—नच परिमाणान्तराक्रान्तत्वमिति । नच परिमा-
न्तरारम्भे व्यापृतता परिमाण्डल्यादीनाम् । नच कारणबहुत्वादीनां संनिधानमसंनिधानं च परिमाण्डल्यस्येत्याह—नच परिमा-

आनन्दगिरिव्याख्या

तदेवमिति । तत्र तस्यां प्रक्रियायामेवमुक्तप्रकारेणेति यावत् । अव्यवहितप्रक्रियामाश्रित्योक्तम्—मदित्यादि । वाशब्दोऽनुक्ताणुत्पत्त-
यंसमुच्चयार्थ इति व्याचष्टे—यथा वेति । नाणु जायते नापि ह्रस्वं जायते द्यणुकादिति योजना । परिमाण्डल्यादीनां तुल्यजातीयानारम्भक-
सिद्धेर्दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । दृष्टान्तवैषम्यं चोदयति—अथेति । जगत्पि तुल्यं विरोधिगुणाक्रान्तत्वमित्याशङ्क्याह—नचिति ।
अचेतनायाश्चेतनाविरोधिभ्यां जगति भावाच्चेतनायाः सजातीयानारम्भकतेत्याशङ्क्याह—नहीति । विशेषगुणत्वाच्चेतनायाः साधारण-
त्वापरिमाण्डल्यादेर्वैषम्यं मत्वा तत्फलमाह—तस्मादिति । ज्ञानवानस्मीति प्रत्ययस्य बुद्धिद्वेषधानाधीनत्वाच्चेतनस्य स्वरूपेन अ-
स्वासिद्धौ विशेषगुणत्वस्य दूरापेक्षत्वं मत्वा विवक्षितंश दृष्टान्तसिद्धिरित्याह—मैवमिति । न स्वभावादेव परिमाण्डल्यादीनामनार-
म्भकत्वं किंतु विरोधिगुणसंनिधात्वात् । चैतन्यस्य तु तदभावादारम्भकतेत्याशङ्क्याह—नचेति । उत्पत्तिं परिमाणान्तरं विरोधि नरो-
किमिति प्रागेव तदुत्पत्तेः स्वायं परिमाण्डल्यादि नारभते, ततः स्वभावादेव तत्सानारम्भकतेति भावः । जायमानं द्रव्यं परिमाण-
जायते तेनानवकाशादनारम्भकत्वं परिमाण्डल्यादेरित्याशङ्क्याह—आरब्धमिति । परिमाण्णादिगुणारम्भे कार्यद्रव्यस्य समसंनिधि-
पूर्वभावित्वप्रौढ्ये प्रागेव तदारम्भात्परिमाण्डल्यादेरारम्भकत्वावकाशोऽस्तीत्यर्थः । अणुत्वाधारम्भे व्यापृतत्वात्परिमाण्डल्यादेः तत्क-
यानारम्भकतेत्याशङ्क्याह—नचेति । तत्र हेतुः—परिमाणान्तरस्येति । कथमन्यहेतुत्वं, तत्रासौकिमुदाहरति—कारणेति ।
बहुभिर्गणकैरारम्भे द्यणुकदौ गन्महत्त्वं तस्य द्यणुकगतं बहुत्वमसमवायिकारणं कार्यद्रव्यं समवायिकारणम् । ययुनरचयित्वेन

‘तद्विपरीतमणु’ (७।१।१०) ‘एतेन दीर्घत्वद्वयत्वे व्याख्याते’ (७।१।१७) इति हि काणभुजानि सूत्राणि । नच संनिधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवार्थमन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्यते, द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायिविशेषात् । तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं, तथा चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत् । न । दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नच द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहृतव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाहृत्य ‘प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते’ (वै० सू० ४।२।२) इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयवसंयोगोऽप्रत्यक्ष एव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयवच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं हि शरीरम् । तस्मात्तत्र पञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति—गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम् । ‘दृश्यते तु’ (ब्र० सू० २।१।६) इति चात्रापि विल-

रत्नप्रभाव्याख्या

सूत्रे महत्त्वाद्दे महत्त्वं, द्वितुल्यपिण्डरूपेऽतिस्थूलतुल्यपिण्डे प्रचयादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविरुद्धमणुत्वं परमाणुगतद्वित्वसंख्याया द्युक्ते भवतीत्याह—तदिति । यन्महत्त्वस्यासमवायिकारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य, यच्चाणुत्वस्यासमवायिकारणं तदेवाणुत्वविनाभूतह्रस्वत्वस्यासमवायिकारणमित्यतिदिशति—एतेनेति । अतो महत्त्वादाहेतुत्वात्पारिमाण्डल्यादीनां व्यप्रत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां संनिधिविशेषाभावात् समानगुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह—नचेति । पारिमाण्डल्यादीनामपि बहुत्वादिवत्समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषामनारम्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विशेषगुणकान्तत्वं व्यप्रत्वमसंनिधिर्वा न हेतुरित्युक्तिफलमाह—तस्मादिति । यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारिमाण्डल्यादिषु व्यभिचारोऽपि यो द्रव्यसमवायिकारणगते विशेषगुणः स स्वसमानजाती-
गारम्भक इति व्याप्तेऽर्थतन्वयस्य विशेषगुणत्वादारम्भकत्वं दुर्वारमिति, तन्मन्दं, चित्रपटहेतुतन्तुगतेषु नीलादिरूपेषु वि-
षयचित्ररूपहेतुषु व्यभिचाराच्चैतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मन्तव्यम् । तस्माच्चैतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति तम् । तत्रोदाहरणान्तरमाह—संयोगाच्चेति । ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वाद्द्रव्यं, तत्र विलक्षणस्योपादानमिति ते किंचिद्द्रव्यमेव विलक्षणकार्यकमुदाहृतव्यं, न संयोगस्य गुणस्योदाहरणमिति शङ्कते—द्रव्य इति । गुणाद् द्रव्य-
नानदचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकत्वादेशेऽयं दृष्टान्त इति परिहरति—नेति । अनियमः कणादसंमत इत्याह—
कारोऽपीति । एतावता कथमनियमः, तत्राह—एतदुक्तमिति । नविलक्षणत्वव्यायेन पुनरुक्त्यभावेऽतिदेशा-

भासतीत्याख्या

न्तरारम्भे इति । व्यभिचारान्तरमाह—संयोगाच्चेति । शङ्कते—द्रव्ये प्रकृत इति । निराकरोति—न । दृष्टान्ते-
ते । न चास्माकमनियमः, भवतामपीत्याह—सूत्रकारोऽपीति । सूत्रं व्याचष्टे—यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरिति ।

आनन्दगिरियव्याख्या

सेनारम्भं कार्यं तावत्तलमुपलभ्यते तन्महत्त्वे पिण्डस्य प्रचयः संयोगविशेषो हेतुः । महद्भिरवयवैरारम्भे पदे यन्महत्त्वं तस्य कारण-
त्वं हेतुरिति विन्यः कारणेभ्यो महत्त्वमित्यर्थः । यत्कारणबहुत्वादिभ्यो महत्त्वं व्यणुकादौ जातं ततो विपरीतं द्युणुकगतमणुत्वमी-
पेक्षादुद्दिश्यन्परमाणुनिष्ठद्वित्वात्समवायिकारणादुपपद्यते, तत्राह—तदिति । द्वित्वमहत्त्वबहुत्वप्रत्ययेभ्यो यथासंभवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वयो-
पचिरित्याह—एतेनेति । समस्तेन प्रकारेणेति यावत् । ननु पारिमाण्डल्यादीनि संयोगादिभिर्व्यवहितानि कार्यद्रव्ये समानजातीया-
रम्भकाणि । प्रचयादयस्तु कारणस्थास्तन्निष्ठकार्यद्रव्यस्य संनिहितत्वात्तत्र महत्त्वाधारम्भकास्ततो न स्वभावादानारम्भकत्वं पारि-
ण्डल्यादीनामिति, तत्राह—नचेति । गुणो गुणिनि समवेतो व्याप्योऽव्याप्यो वा सर्वथा कारणत्वं गुणानां कार्यारम्भे निमित्तम् ।
न निरवयवाणुगुणानां संनिधिरसंनिधिर्वारम्भोपयोगी संभवतीति भावः । परिशेषसिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तमुपसंहस्य
शक्तिरूपमुपसंहरति—तथेति । किंच कारणगुणाः सजातीयानामेवारम्भकाः किंवा विजातीयानामपीति विकल्प्याय प्रत्याह—
योगाच्चेति । चेतनं ब्रह्म द्रव्यं जगतोऽचेतनस्य न समवायिकारणमिति प्रकृते चेतनमप्यचेतनोपादानं दृष्टमिति दृष्टान्ते वक्तव्ये
योगगुणोदाहरणमुक्तमिति शङ्कते—द्रव्य इति । अद्रव्यादपि संयोगाथवा द्रव्यं जायते तथा चेतनादचेतनं स्यादियेतावन्मात्रमिष्ट-
त्वाह—नेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्ये नास्ति मानवित्याह—नचेति । न केवलमयमस्माकमनियमो भवतामपीत्याह—
नेति । सूत्रं व्याचष्टे—यथेति । कथमिदं सूत्रं नियमभक्तोपयोगीत्याह—एतदिति । कारणस्थविशेषगुणानां कार्ये
रम्भकत्वं न गुणमात्रस्येत्याह—इदमप्येति । तन्नुपगतनीलोपीतादिरूपाणां विशेषगुणानामपि तत्कार्यं पदे विजातीय-

क्षणेत्पसिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्व्रतम् । नेति ब्रूमः । तत्सांख्यं प्रत्युक्तम्, एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः' (ब्र० सू० २।१।१२) इति । सत्यमेतत् । तस्यैव त्वयं वैशेषिकप्रक्रियारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

जनयन्ति जगद्यो वा संयुक्ताः परमाणवः ॥ आपकर्मजसंयोगाद्युक्त्यादिक्रमाजनिः ॥ १ ॥
सनिमित्तानिभित्तादधिकल्पेष्वप्यपकर्मणः ॥ असंभवादसंयोगे जनयन्ति न ते जगत् ॥ २ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद् इत्थं समुत्तिष्ठते—पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तन्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि । तस्मान्न्येन यावत्किंचित्सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्त्वैरारब्धमिति गम्यते ।

रक्तप्रभाभ्याख्या

धिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते—**नन्वतिदेश इति** । समानगुणारम्भनियमस्य परिमाणवत्यादिदृष्टान्तेन भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्याह—**सत्यमिति** । तस्यैवातिदेशस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ वैशेषिकमतपरीक्षामारभते—**उभयथापि न कर्मातस्तदभावः** । नास्य प्राप्तिक्रमेन पूर्वाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति मन्वानः प्रधानस्येश्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणसंगत्या सांख्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदंस्तात्पर्यमाह—**इदानीमिति** । द्युक्त्यादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यत इति वैशेषिकराधान्तेऽग्रे विषयः । स किं मानमूले भ्रान्तिमूले वेति संदेहे पूर्वपक्षयति—**स चेति** । तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः । विमतं सावयवं क्षित्यादिकं खन्यूनपरिमाणसंयोगसचिवानेकद्रव्याश्च, कार्यद्रव्यत्वात्, पटादिवदिति प्रयोगः । स्वेष्टपरमाणुसिद्ध्यर्थानि साध्यविशेषणानि । नन्वेतावता कथं परमाणुसिद्धिः, तत्राह—

भामतीभ्याख्या

शेषमतिरोहिताथम् ॥ ११ ॥ **उभयथापि न कर्मातस्तदभावः** । परमाणुतामाद्यस्य कर्मणः कारणान्मुपगमेऽनन्मुपगमे वा न कर्मातस्तदभावस्तस्य द्वयणुकादिक्रमेण संगत्याभावः । अथवा यद्यणुसमवाय्यदृष्टमथवा क्षेत्रज्ञसमवायि, उभयथापि तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावोऽतस्तदभावः सर्गाभावः । निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधिष्ठितवत्सुपरिष्ठादशिराकरिये । अथवा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः संगहेतोः संयोगस्याभावात् प्रलयेहेतोर्विभागस्याभावान्तदभावः । तयोः सर्गप्रलययोरभाव इत्यर्थः । तदेतत्सर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे—**इदानीं परमाणुकारणवादमिति** । निराकार्यस्वरूपमुपगमि तद्विमतमाह—**स च वाद् इति** । स्वानुगतेः स्वसंबद्धेः । संबन्धश्चाध्याध्यायारभूत इहप्रत्ययहेतुः समवायः । पक्षमभूतस्यानवयवः

आनन्दगिर्यभ्याख्या

चित्ररूपारम्भकत्वाभ्युपगमाद्वयमपि नियम इति भावः । तर्हि गतार्थत्वादिदमधिकरणमनारभ्यमिति शङ्कते—**नन्विति** । निराकार्यमेतद्वा पौनरुक्त्यमित्याह—**नेतीति** । तथापि शिष्टापरिग्रहाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते—**नन्विति** । तत्र कारणं कार्यादूनपरिमाणमिति नियमो निरस्तः, अत्र तु कारणविशेषगुणस्य कार्यं तुल्यारम्भनियमो निरस्त इति सत्यपि पुनरुक्तिपरिहारे रीतिसाम्यकृतं जामिलमुपेक्ष्य—**इह—सत्यमिति** । तस्यैवेति । अतिदेशस्येति यावत् । वैशेषिकपरीक्षारम्भस्तदीयराधान्तस्य भ्रान्तिमूलकसाधनप्रक्रमः । तत्राग्रे वैशेषिकप्रक्रिया पूर्वांका तस्यानुगतं निदर्शनेन परकीयहेतुव्यभिचारोदाहरणं तेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन समन्वयप्रसक्तिकिविरोधं परिहृत्य तन्मतविरोधं परिहर्तुमारभते—**उभयथेति** । नास्य प्राप्तिक्रमानन्तराधिकरणेन संगतिरिति मन्वानः प्रधानं चेतनानधिष्ठितं न चेत्कारणं तर्हि परमाणवस्तदधिष्ठिता भवन्तु तथेति व्यवहितेन संगतिं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—**इदानीमिति** । वैशेषिकराधान्तस्य भ्रान्तिमूलकत्वोक्त्या तदीययुक्तिविरोधं निराकृत्य समन्वयदृष्टीकरणत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रमाणिकारक्षोपादात् न्तविरोधे समन्वयस्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तदप्रमाणिकत्वासिद्ध्या भ्रान्तेन तेन विरोधाभावे तत्सिद्धिरिति फलम् । परमाणुनिर्माणुकारिक्रमे चेतनाधिष्ठैतारब्धं जगदिति वैशेषिकराधान्ते मानमूले भ्रान्तिमूले वेति विप्रतिपत्तः संशये पूर्वपक्षमाह—**स चेति** । सामान्यतो ह्येवमुक्त्या—**पटादीनीति** । स्वानुगतेः स्वसमवायप्रतियोगिभिरित्यर्थः । मिथोसंयुक्ततन्वादीनां न पटाधारम्भकत्वमसमवायकत्वादिति वक्तुं संयोगसचिवैरित्युक्तम् । यत्कार्यद्रव्यं तद्विशिष्टद्रव्यारब्धं यथा पटादीनि व्याप्तिमुक्त्वाऽनुमानमाह—**एतदिति** । तैः स्ववादिभिः सामान्यं कार्यद्रव्यत्वं तेनेति यावत् । किंचित्सावयवद्रव्यमिति क्षित्यादिचतुष्टयमुक्तम् । स्वानुगतैरित्यादि पूर्ववत् । तैस्तैर्नैवैव वस्तुतश्चतुर्विधपरमाणूनि । विमतं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं, कार्यद्रव्यत्वात्, पटादिवदिति

स चायमवयवावयवविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वे चेदं जगद्वि-
रितमुप्रादिकं सावयव्यं, सावयवत्वाच्चाद्यन्तवत् । न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः
परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः । तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्युदकतेजः-
एवाख्यानि सावयवाद्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते तेषां चापकर्षपर्यन्तगत-
त्वेन परतो विभागासंभवाद्भिनित्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलय-
कालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुप्रभवन्तरेण
संयुनक्ति ततो ह्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते । एवमग्निरेवमाप एवं पृथिवी । एवमेव शरीरं
सेन्द्रियमिति । एवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो ह्यणुकादिगतानि
रूपादीनि संभवन्ति तन्नुपटम्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते—विभागावस्थानां
तावदणुनां संयोगः कर्मोपेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः, कर्मवतां तन्वादीनां संयोगदर्शनात् । कर्मणश्च
कार्यत्वाक्षिमितं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् । अनभ्युपगमे निमित्ताभावात्तानुष्वाद्यं कर्म स्यात् ।

रत्नप्रभाख्या

स चायमिति । विमतं सावयवत्वं पक्षतावच्छेदकं यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्षस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेना-
वगतः परमाणुरित्यर्थः । यावत्सावयवमनुमानप्रवृत्तेः ह्यणुकन्यूनद्रव्यं निरवयवं सिद्ध्यतीति भावः । जगत्त्रिलयावदात्
कार्यद्रव्यत्वे हेतुसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह—सर्वं चेति । विमतमाद्यन्तवत्, सावयवत्वात्, पटवदित्यर्थः । हेतोसिद्धि-
निरसाप्रयोजकत्वं निरस्यति—नचेति । ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायामाह—तानीति । प्रलये चैवामपि नाशान् जगत्का-
ण्वत्त्रिलयाङ्काह—तेषां चेति । अवयवानां विभागात्तादावयवविनो नाशः । परमाणूनां निरवयवत्वेनावयवविभागा-
त्तादाहेतोरसंभवात् नाश इत्यर्थः । तेषां नित्यत्वे फलितं सृष्टिक्रममाह—तत इति । एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन
वेदान्तसमन्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलम् । तस्य भ्रान्तिमूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति—तत्रेदमिति । प्रलये
वेदमत्तानां परमाणूनामन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रत्यक्षादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसं-
योगाद्देहेन्द्रा, वाय्वाद्यभिघातादुद्वादिचलनं, हस्तोदनादिष्वादिगमनं, तद्गदणुकर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते न वा । द्वितीये
कर्मादुत्पत्तिः । नाद्यः, प्रयत्नादेः सृष्टयुत्तरकालीनत्वादित्युभयापि न कर्म संभवति । अतः कर्मासंभवात्तस्य संयोगपूर्वकव्यु-

भामतीव्याख्या

तत्र तानीमानि चत्वारि भूतानीति । तत्र परमाणुकारणवादे इदमभिधीयते सूत्रम् । तत्र प्रथमा व्याख्यामाह—कर्मवता-
मिति । अभिघातादीत्यादिग्रहणेन नोदसंस्कारयुक्तवृत्त्वानि गृह्यन्ते । नोदसंस्कारावभाषितानेन समानयोगक्षेमां, गुरुत्ववत्त्वे च

आनन्दगिरिव्याख्या

अवगतावता परमाणुसिद्धिः, तत्राह—स चेति । यत्किञ्चित्सावयवं ह्यणुकपर्यन्तं तत्सर्वमेवमारब्धमित्यनुमानप्रवृत्तेरुपरिमाणा निरव-
यवः कार्यद्रव्येण यावत्त्रिलयादिना तुल्या नित्या बहवश्चाणवः सावयवानामारम्भकाः सिध्यन्तीत्यर्थः । अनाद्यनन्तावजगतो हेत्वाका-
ण्मात्राव परमाणवस्तत्कारणमिति हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह—सर्वं चेति । विमतमाद्यन्तवत्, सावयवत्वात्, पटवदित्यर्थः । कार्य-
दपि स्वभावादौतत्पत्तेर्न कारणाकाङ्क्षेयाङ्क्य विमतं सकारणकं, कार्यत्वाद्, संमतवदित्याह—न चेति । तच्च किमिल्याकाङ्क्षायां
पटवस्य स्तोऽप्यपरिमाणारभ्यत्वदृष्टेरेणवो मूलकारणमिति काणादोऽभिप्रेतवानित्याह—इत्यत इति । ते कतिविधा इति, तत्राह—
पानीति । चत्वारोऽवयवविभूताभिप्रायं, पञ्चमभूतसावयवाभावात् । तेऽपि मूलत्वादिनित्याः पटवदित्याशङ्क्याह—तेषां चेति । कारण-
वैभागाकारणविनाशदा कार्यद्रव्यस्य नाशः, तदभावाद्युत्पत्त्यस्य, तदभावाद्युत्पत्तिपरिमाणुपरिमाणातारतम्यं कचिद्विश्रान्तं, परिमाणातारतम्यत्वात्,
इत्यपरिमाणातारतम्यवदित्यनुमानान्महत्त्वाकर्षवैश्रान्तिभूमित्वेनाणूनां परतो विभागायोगादित्यर्थः । एकद्रव्यावदेष प्रलयः स कथम-
कद्रव्येषु सादित्याशङ्क्य कार्यद्रव्यमात्रस्य युगपन्नाशो लय इत्याह—स इति । सृष्टिक्रमाचष्टे—तत इति । अदृष्टापेक्षमदृ-
ष्टव्यवसंयोगपेक्षमिति यावत् । कर्मासमवायिकारणं कार्यमाह—तदिति । संयोगादसमवायिनो ह्यणुकोट्यतो ह्यणुकैत्यव्यणुकदि-
गमेत्याह—तत इति । वायादुक्तं शिष्टे भूतत्रयेऽतिदिशति—एवमिति । भूतोत्पत्तिवद्भौतिकोत्पत्तिमाह—एवमेवेति । द्रव्योत्पत्तिं
निरूपयति—एवमिति । गुणोत्पत्तिक्रमं सूचयति—अण्विति । उक्तसंगक्रमस्यालौकिकत्वं वारयति—तन्मिति । तन्नुभ्यः
संयुक्तो महान्यदो जायते, तन्नुगताच्च रूपादेस्तत्र रूपादि दृष्टं तेन दृष्टान्तोक्तसंगक्रमवीरित्यर्थः । पूर्वपक्षमुत्संहरति—इति
पक्षा इति । परमाणुमूलकारणत्वस्य प्रामाणिकत्वादर्थोदिति विरोधः समन्वयस्येत्येवं प्राप्तमनूय सिद्धान्तमाह—तत्रेति । यत्ता-
न्नुभ्यः संयुक्तो ह्यणुकादिक्रमेण जगज्जन्मते, तत्राह—विभागेति । अस्तु तर्हि तेषु कर्मकृतः संयोगः, तत्राह—कर्मणश्चेति ।
आन्युपगम्यते न वा । द्वितीयं प्रत्याह—अनभ्युपगम इति । यवणूनां संयुक्तानां जगदारम्भकत्वं प्रामाणिकं तदा समन्वयस्यार्थ-
रीतिः । न तदिति । आद्ये सर्गे परमाणवो न संयुक्ताः, कर्ममन्यत्वात्, आरमाकाशवत् । ते च कर्ममन्यत्वाः, तदेतदीनीत्यात्, तद्वदित्य-

अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा (अथा) यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासंभवाच्चैवाणुष्वार्थं कर्म स्यात् । नहि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत । तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा । उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेतादृष्टस्याचेतनत्वात् । न ह्यचेतनं चेतेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यप्रक्रियायामभिहितम् । आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसंबन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां संबन्ध इति चेत्, संबन्धसातत्यात्पटुसिंहातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावाच्चाणुष्वार्थं कर्म स्यात् । कर्माभावात्तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् । संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं ह्यणुकादि कार्यजातं न

रक्षप्रमाख्याख्या

कादिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः । स्थिरस्य वेगवद्व्यसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति भेदः । दृष्टनिमित्ताभावेऽप्यदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते—अथादृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति—तत्पुनरिति । जलात् वदणोराश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यम् । अत्रापि सूत्रं योजयति—उभयथेति । जीवापि छित्तमदृष्टं निमित्तमस्ति खलु आह—आत्मनश्चेति । अचेतनत्वाच्चापि प्राणतृत्वमिति शेषः । भिन्नेश्वरस्यापि प्राणतृत्वमस्ति निराकरिष्यते । अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्मनिमित्तत्वाभावे हेतुरुक्तः । हेतुन्तरमाह—आत्मसमवायित्वेति । पुरुषत्वमदृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते—अदृष्टवतेति । विभुसंयोगस्याणुषु सदा सत्त्वात् क्रियासातत्वं प्रत्याभावात् स्यादिति दूषयति—संबन्धेति । कादाचित्कप्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्वायोगेऽपीश्वरान्नियम इत्यत आह—नियामकान्तरेति । यज्ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेस्तद्वृणु ईश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वाच्च नियामकत्वमिति भावः । सूत्रार्थं निगमयति—तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं खण्डयति—

भामतीव्याख्या

परमाणुगते सदात्वेने इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्क्य पूर्वमाह—अथादृष्टं धर्मोऽयम् । आद्यस्य कर्मण इति । आत्मनश्च श्रेयज्ञस्य अनुत्पन्नचैतन्यस्येति । अदृष्टवता पुरुषेणेति । संयुक्तसमवायसंबन्ध इत्यर्थः । संबन्धस्य सातत्यादिति । यद्यपि परमाणुश्रेयज्ञयोः संयोगः परमाणुकर्मजस्तथापि तद्व्याहस्य सातत्यमिति भावः । सर्वात्मना चेदुपपन्नं

आनन्दगिरिव्याख्या

र्थः । आद्यकर्महेतोरिष्टत्वाद्देतुत्वसिद्धिरिति कल्पान्तरमाशङ्क्य निमित्तं दृष्टमदृष्टं वेति विकल्पव्याधमनुवदति—अभ्युपगमेऽपीति । वयेदानीं देहचेष्टायां दृष्टं यत्नाख्यं निमित्तं, तरुचलने पवनाभिघातः, शरादेर्नोदनादि, तथाऽणुष्वार्थकर्मोत्पत्तौ यदि किंचिदृष्टं निमित्तमित्यर्थः । अभिघातादीत्यादिशब्देन नोदनपुरुषत्ववैयर्थ्यस्थितिस्थापका गृह्यन्ते । क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषोऽभिघातः, यथोक्तमिति पतितमुसलस्योल्लखनेन संयोगः । नोदनं तु संयुक्तस्य यत्नविशेषापेक्षः स एव संयोगः, यथा क्षेपानुकूल्यस्यापेक्षः संनद्धकरदारसंयोगः । नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कार इति विवेकः । तत्रास्य सर्वस्य सृष्ट्युत्तरकालत्वाच्चाद्यकर्महेतुत्वस्याह—तस्येति । आदिसर्गं ज्ञानार्थं साधयति—नहीति । आत्मनः संयोगस्य तदा भावात्तन्निमित्तप्रयत्नस्य कथमत्रायोगोक्तिः, तत्राह—शरीरेति । प्रयत्नोक्त्यानेनानभिघाताद्यपि निरस्यति—पुतेनेति । एतच्छब्दोक्तं स्फोरयति—सर्गेति । कल्पान्तरं शङ्कते—अथेति । दूषयितुं विकल्पयति—संयुनरिति । जडस्यात्मनोऽदृष्टाश्रयत्वमिच्छतामणवस्तथा किं न स्फुरित्यणुसमवायि वेत्युक्तम् । कल्पद्वयमविशेषेण प्रत्याह—अथेति । अचेतनत्वेऽपि कुतो न कर्मनिमित्तत्वेत्याशङ्क्य स्वतन्त्रं चेतनाधिष्ठितं वा तत्तथेति विकल्पव्याधं निराह—नहीति । द्वितीये तज्जीवाधिष्ठितमीश्वराधिष्ठितं वा । नाद्य इत्याह—आत्मनश्चेति । नेतरः, तस्य नित्यसंनिहिततया कादाचित्कप्रवृत्तिहेतुत्वयोगेन । तत्रापि निमित्तान्तरकल्पनेऽनवस्थानादिति चकारार्थः । अणुसमवायित्वपक्षं विशेषतो निरस्यति—आत्मेति । अदृष्टस्याणुसंयुक्त्वात् संबन्धस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याह—असंबन्धादिति । अणुसंयुक्त्यात्मसमवेतत्वाददृष्टस्याणुभिः संयुक्तसमवायिदसंबन्धादिति सिद्धेति शङ्कते—अदृष्टवतेति । आत्मनस्ताहं सर्वगतत्वेन सदाणुसंबन्धादणुप्रवृत्तेरविच्छिन्निरिति दूषयति—संबन्धेति । अत्रान्तर्गतो संयोगस्याणुकर्मजत्वेऽपि तत्प्रवाहसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यमिति भावः । यद्यगन्तुकः संबन्धस्तस्य तर्हि निमित्तमदृष्टमन्यदा । तत्र संयोगहेतुकर्मनिमित्तादृष्टापेक्षायामन्यथाश्रयतेति मत्वा निमित्तान्तरं प्रत्याह—नियामकान्तरेति । कर्मनिमित्ताभावं सर्वकं निमित्तं नित्यं यति—तदेवमिति । कर्मशून्यत्वं सफलमुपसंहरति—कर्मैति । संयोगाभावफलमाह—संयोगेति । हेत्वभावाद्गणु संयोगात्

स्यात् । संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा । सर्वात्मना चेदुपचयानुप-
पत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च । प्रवेशवतो द्रव्यस्य प्रवेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य
दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् । कल्पि-
तानामवस्तुत्वादवयवत्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् । असति चास-
मवायिकारणे द्र्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं
कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां संभवेत् । नहि तत्रापि
किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धयर्थं न प्रलयप्रसिद्धयर्थमित्यतो निमि-
त्ताभावाच्च स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म । अतश्च संयोगविभागाभावात्त-
दायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादानवस्थितेः ॥ १३ ॥

रत्नप्रभावाख्या

संयोगश्चाणोरिति । संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकसिञ्चितरस्यान्तर्भावात्कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं परमाणुमात्रं स्यादि-
त्यर्थः । किञ्च सांशद्रव्ये संयोगस्यैकाग्रवृत्तित्वं दृष्टं तद्विरोधाभावाप्यवृत्तित्वं न कल्प्यमित्याह—**दृष्टेति ।** परमाणोः संयोग एकदेशेन
वेदिति संबन्धः । दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्यसंयोगस्यापि कल्पितत्वात्ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त
इत्यर्थः । काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयनिरासेऽपि सूत्रं योजयति—**यथा चेति ।** परमाणूनां कर्मणा
संयोगात्सर्गः, विभागात्प्रलय इति प्रकिया न युक्ता, युगपदनन्तरपरमाणूनां विभागे नियतस्याभिघाताददृष्टस्य निमित्तत्वात्सत्त्वात्
धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखाद्येन सुखदुःखस्यप्रलयप्रयोजकत्वायोगाद्वाहृदनिमित्तैर्न कर्मणा विभागः संभवति । तथा च
दृष्टादृष्टनिमित्तयोस्तत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात्तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः
सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना ॥ १२ ॥ **समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः ।** अणुवादासंभव इति योग्यतया संबन्ध्यते

भामतीव्याख्या

भावः । एकदेशेन हि संयोगे यावद्योरैकदेशो निरन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्यासा इति प्रथमोपपद्यते । सर्वात्मना तु
न तत्त्वं परमाणवेकस्मिन् परमाण्वन्तराण्यपि संमान्तीति न प्रथमा स्यादित्यर्थः । शङ्कते—यद्यपि निष्प्रदेशाः परमाणवस्तथापि
संयोगस्तयोरव्याप्यवृत्तिरेवंस्वभावत्वात् । केच वाचोयुक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो न व्याप्नोतीति । एवैव वाचोयुक्तिर्यथा प्रतीयते तत्त-
दाभ्युपेयत इति । तादृशानां शङ्कां सूत्रादामाह—**परमाणूनां कल्पिता इति ।** नवस्ति संभवे निरवयव एकस्तदेव तेनैव
संयुक्तसंयुक्तश्चेति, भावाभावायोरैकस्मिन्नद्रव्ये विरोधात् । अविरोधे वा न कचिदपि विरोधोऽवकाशमादायते । प्रतीतिस्तु
प्रदेशकल्पनयापि कल्प्यते । तदिदमुक्तम्—**कल्पिताः प्रदेशा इति ।** तथा च सूक्ष्मरेयमिति तादृश्वरति—**कल्पितानाम-
वस्तुत्वादिति ।** तृतीयां व्याख्यामाह—**यथा चादिसर्गे इति ।** नन्वभिघातनोदनादयः प्रलयाभ्युपगमस्येव कस्माद्विभाग-
रम्भक्रमहेतवेन संभवत्यत आह—**नहि तत्रापि किंचिन्नियतमिति ।** संभवत्यभिघातादयः कदाचित् कचित् । न
तत्पर्यायेण सर्वैरिति । नियमहेतोरभावादित्यर्थः । **न प्रलयप्रसिद्धयर्थमिति ।** यद्यपि शरीरादिप्रलयाभ्युपगमेऽस्ति दुःखभोगस्तथा-
प्यसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितमिति भन्तव्यम् ॥ १२ ॥ **समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादानवस्थितेः ।**

आनन्दगिरिव्याख्या

विरुद्धा । संप्रति तेषु संयोगस्वरूपमेवायुक्तमित्याह—**संयोगश्चेति ।** सर्वात्मना संयोगे परमाणवेकसिञ्चप्वन्तरान्तर्भावात्तत्संयोगिन-
स्तद्व्याप्तिप्रदेशाभावात्, एवमण्वन्तराण्यपि तत्सिञ्चैव संमान्तीति कार्यं प्रथमायोगात्, तस्याणुमात्रतापत्तिरित्याह—**सर्वात्मनेति ।** तत्रैव
शेषान्तरमाह—**दृष्टेति ।** प्रसङ्गमेव प्रकटयति—**प्रदेशोति ।** द्वितीयमनुभाष्य दूषयति—**एकेति ।** कल्पितदेशोपगमादिघातपि शङ्कते—
परमाणूनामिति । अवयवानां कल्पितत्वे संयोगतत्कार्ययोरपि तथात्वादपसिद्धान्तः स्यादित्याह—**कल्पितानामिति ।** मा भूदस-
मवायिकारणं, कार्यसिद्धिरैवाभिधेयाशङ्क्याह—**असतीति ।** भावरूपकार्ये नासमवायिन् विनेति वक्तुं द्रव्यपदम् । काणादानां सर्ग-
प्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयप्रकारप्रत्युक्तावपि सूत्रं योजयति—**यथेति ।** कथमसंभवः प्रलयात्प्रागवस्थायां विभागोपादककर्म-
निमित्तस्य सर्वस्यापि संभवात् । तत्तर्हि दृष्टमदृष्टं वा । नाह इत्याह—**नहीति ।** तत्रेति प्रलयप्रयोजकविभागहेतुकर्मोक्तिः । अपिः
सर्गहेतुसंयोगनिमित्तकर्मदृष्टान्तार्थः । किंचित्प्रलये कदाचिदभिघातादियोगेऽपि नापरायेण सर्वलये तदस्ति, निर्यामकाभावादिन्याह—
नियतमिति । द्वितीयं दूषयति—**अदृष्टमिति ।** देहादिलयाभ्ये दुःखभेदभोगेऽपि पृथिव्यादिलये तदभावाच्च तस्य कर्मनिमित्तत्व-
मिति भावः । अणुतामात्रस्यान्यस्य च कर्मणो निमित्तमस्ति वा न वा । अस्ति चेद्दृष्टमदृष्टं वा । दृष्टमपि यलोऽभिघातादि वा । अदृष्ट-
मपि परमाणुत्वमिति वा । सर्वथापि संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्म । कर्माभावात्तयोः सर्गप्रलययोरभावः स्यादिति
प्रयोगानुसंग इति—**अत इति ।** परमाणुवादे सर्गावयवोत्पत्त्यस्य सिद्धा भ्रान्तिमूलनेति निगमयति—**तस्यादिति ॥ १२ ॥**
तन्मयत्वोक्त्यादपि परमाणुवादस्यायुक्तत्वमाह—**समवायेति ।** सूत्रं व्याचष्टे—**समवायेति ।** तदभावोऽत्र सर्गाभावो ल्याभावो

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते । द्वाभ्यां चाणुभ्यां ह्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतित्यभ्युपगम्यते भवता । न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुम् । कुतः । साम्यादनवस्थितेः । यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद्द्व्यणुकं समवायलक्षणेन संबन्धेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव संबन्धेन समवायिभिः संबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात् । ततश्च तस्य तस्यान्योन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत । नन्विहप्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासंबद्धः संबन्धान्तरापेक्षो वा । ततश्च न तस्यान्यः संबन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येतेति । नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसंबद्ध एवेति समवायवक्ष्यान्यं संबन्धमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात्संबन्धान्तरमपेक्षेत । नच गुणत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षेत न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् । अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । गुणपरिभाषा-

रत्नप्रभाष्याख्या

ह्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात् ह्यणुकवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टधीनियामकः समवायो न संबन्धान्तरमपेक्षेत, स्वरूपेणैव नित्यसंबद्धत्वादिति शङ्कते—नन्विहेति । संयोगस्यापि स्वरूपसंबन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति—नेति । संबन्धिभिन्नत्वाच्चेदपेक्षा समवायस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाश्चेति । गुणत्वाभावेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकाराद्गुणत्वं समवायित्वे न व्यापकम् । नापि व्याप्यं, गुणस्यापि सम-

भाष्यटीकाख्या

व्याचष्टे—समवायाभ्युपगमाच्चेति । न तावत् स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्हत्यतिप्रसङ्गात् । तस्मादनेन समवायिसंबन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धेऽभ्युपगम्यमानेऽनवस्था । अथासौ संबन्धिभ्यां संबन्धे न संबन्धान्तरमपेक्षेत संबन्धिसंबन्धनपरमार्थत्वात् । तथाहि—नामो भिन्नोऽपि संबन्धिनिरपेक्षो निरूप्यते । नच तस्मिन् सति संबन्धिनावसंबन्धिनी भवतः । तस्मात् स्वभावादेव समवायः समवायिनोरु संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेति चोदयति—नन्विहप्रत्ययग्राह्य इति । परिहरति—नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवमिति । तथाहि—संयोगोऽपि संबन्धिसंबन्धनपरमार्थः । नच भिन्नोऽपि संयोगिभ्यां विना निरूप्यते । नच तस्मिन् सति संयोगिनावसंयोगिनी भवत इति तुल्यचर्चः । यद्युच्येत गुणः संयोगः, नच द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्यात्संयोगस्यास्ति समवाय इति शङ्कामपाकरोति—नच गुणत्वादिति । यद्यसमवायेऽस्यागुणत्वं भवति कामं भवतु न नः काविः श्वितिः । तद्विदमुक्तम्—गुणपरिभाषायाश्चेति । परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयीत्युक्तम् । तच्च विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यत एव । नच कार्यत्वासमवाय्यसमवायिकारणपक्षितया संयोगः समवायीति युक्तम्, अजसंयोगस्यातथावत्प्रसङ्गात् । अपिच समवायस्यापि संबन्ध्यधीनसद्भावस्य संबन्धिनश्चैकस्य द्रव्योर्वा विनाशित्वेन विनाशित्वात्कार्यत्वम् । नष्टास्ति संबन्धे गुणे वा गुणगुणिनौ वावयवो वावयवावयविनी वा न स्तोऽप्यस्ति च तयोः संबन्ध इति । तस्मात् कार्यः समवायः । तथा च यथैव निमित्तकारणमात्राधीनोत्पाद एवं संयोगोऽपि । अथ समवायोऽपि समवाय्यसमवायिकारणे अपेक्षेत तथापि सैवानवस्थेति । तस्मा-

आनन्दगिरियव्याख्या

वा । नोभयत्रापि समवायाभ्युपगमो हेतुरित्याशङ्क्याह—अणुवादेति । तस्य निराकरणमसंबन्धस्तेन समवायाभ्युपगमस्य संगतिरित्यर्थः । तदभ्युपगमं विभजते—द्वाभ्यामिति । हेत्वर्थमुक्त्वा तदभाव इति प्रतिज्ञायां स्फुटयति—न चेति । यथा दूषोक्त्यानादणुकारणता समर्थयितुं न शक्यते तथा ह्यणुकस्याण्वोः समवायस्वीकारादित्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । समवायः स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रो वा । नाद्यः, स्वतन्त्रस्य घटकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । द्वितीयं समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धेऽनवस्थानाज्जाणुकारणमेति हेतुं विभजते—यथेत्यादिना । किमप्रामाणिकत्वेन समवायस्यायुक्तत्वमुतानवस्थेयति विकल्प्यां दूषयन्नाशङ्कते—नन्विहेति । द्वितीयं प्रत्याह—नित्येति । एवकारार्थमाह—नेति । तथापि संबन्धान्तरापेक्षायां मनवस्थेत्याशङ्क्याह—संबन्धान्तरेति । वाद्यो मधनुर्कर्णार्थः । अनवस्थाभावं स्फोरयति—नेत्यादिना । समवायः समवायिभ्यां संबन्धान्तरं नापेक्षेत संबन्धिसंबन्धनस्वभावत्वात् । अतः स्वभावादेव समवायितन्त्रः समवायो न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेत्यर्थः । समवायस्य संबन्धिपारतन्त्र्यस्यैवं दूषयति—नेतीति । तस्य स्वभाविके संबन्धिपारतन्त्र्ये संयोगस्यापि स्वतः संयोगित्वप्रत्ययोगात्तस्य संयोगिभ्यां समवायकल्पना न स्यादिति विक्षेपोऽयमाह—संयोगोऽपीति । किंच संयोगस्य संबन्धान्तरापेक्षायां मर्यादन्तरत्वं गुणत्वं वा हेतुः, तत्राद्यमाह—अथेति । समवायेऽपि तुल्यमेतदित्याह—समवायोऽपीति । द्वितीयमाशङ्क्याह—नचेति । अपेक्षाकारणस्यात्यन्तभिन्नत्वस्येत्यर्थः । नाल्लक्षणं तथा किंतु गुणत्वमेव, नच तदस्ति समवायस्येत्याशङ्क्याह—गुणेति । नहि गुणत्वं संबन्धान्तरापेक्षाहेतुः, कर्मोदीनामी

याश्चातम्रत्वात् । तस्मादर्धान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्यतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामनुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत । तस्मादभ्युपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा बोभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्यन्ते गत्यन्तराभावात् । चतुर्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वं च विरोधादसमञ्जसम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोः दृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानाश्रित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतश्चत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादभ्युपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न संभवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव । यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामनुत्प-

रत्नप्रभाख्याख्या

दस्वरूपसंबन्धसंभवेन व्याप्त्यनुकूलतर्काभावात् । तस्मात् संबन्धिभिन्नत्वमेव संबन्धान्तरापेक्षायां कारणं, तस्य समवायेऽपि यथादनवस्था दुर्बारा । सा च मूलक्षयकरी । तथा समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणुकासिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ सूत्रं व्याचेत—**पेचेति** । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकी प्रवृत्तिर्वाच्या, निमित्तं च कालादृष्टादिकं नित्यसंनिहितमिति नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः, निमित्तत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥ किंच परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणोपेक्षया स्थूला अनित्याश्च, रूपवत्त्वात् तत्त्वाद्रन्ध्रवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति सूत्रं योजयितुं परप्रक्रियामाह—**सावयवानामित्यादिना** । नन्वत्र परमाणवोऽप्यदृष्टादिकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यत इति चेत् । न । वायुत्वतेजस्त्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात् । न चाप्रयोजकता,

भामतीव्याख्या

वायवत् संयोगोऽपि न संबन्धान्तरमपेक्षते । यद्युच्येत संबन्धिनावसौ घटयति नात्मानमपि संबन्धिभ्यां, तत् किमसावसंबद्ध एव निश्चयम्, एवं चेदत्यन्तविभोऽसंबद्धः कथं संबन्धिर्न संबन्ध्येत् । संबन्धेन वा हिमवद्विन्ध्यवापि संबन्धयेत् । तस्मात्संयोगः संयोगोः समवायेन संबद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्समवायस्यापि समवायिसंबन्धे समानमन्यवामिनिवेशात् । तथा चानवस्थेति भावः ॥ १३ ॥ **नित्यमेव च भावात्** । प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वैति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥ १४ ॥ **रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्** । यत् किल भूतभौतिकानां मूलकारणं तद्रूपादिमान् परमाणुर्नित्य इति भवद्विरभ्युपेते, नस्य चेद्रूपादिमत्त्वमुपेतं परमाणुत्वनित्यत्वविरुद्धं स्थूल्यानित्यत्वे प्रसज्येतां, सोऽयं प्रसङ्ग एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य । नितया प्राप्तिर्हि इत्यर्थः, तदनेन प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं साधनं रूपादिमत्त्वपरमाणुतिष्ठेः प्रच्यव्य ब्रह्मगोचरतां नीयते । तद्वैशेषिकाभ्युपगमोऽप्यस्यापूर्वकमाह—**सावयवानां द्रव्याणामिति** । परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति—

आनन्दगिरियव्याख्या

पेक्षादित्यर्थः । संयोगसमवायोस्तुल्यत्वे अलितमाह—**तस्मादिति** । अनवस्थायां मूलक्षयकारित्वमाह—**प्रसज्यमानायां** । **ति** । सूत्रं मुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ १३ ॥ परमाणुवादायोगे हेत्वन्तरमाह—**नित्यमिति** । इत्थं तदादासिद्धिरिति चकारा—**माह**—**अपिचेति** । अनुपपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति—**अणव इति** । न्यूनत्वं वारयति—**गल्यन्तरेति** । विकल्पचतुष्टयस्यापि स्वं प्रतिजानीते—**चतुर्वेति** । तत्राचस्य दृष्टत्वं स्पष्टयति—**प्रवृत्तीति** । द्वितीयेऽनुपपत्तिं स्फोरयति—**निवृत्तीति** । तृतीयस्य स्थानमेवेत्याह—**उभयेति** । चतुर्थं प्रत्याह—**अनुभयेति** । अदृष्टादि संनिहितमपि न प्रवर्तकमित्याशङ्क्याह—**अतश्चत्वेऽपीति** । चतुष्टयनिषेधफलमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ १४ ॥ परमाणूनां परमकारणत्वं निराकृत्य निरवयवत्वादि निराकर्तुमारभते—**भादीति** । विपर्ययं दर्शयितुं परमतमनुवदति—**सावयवानामिति** । यतो येभ्योऽवयवैभ्यः सकाशात्परः । परस्ताद्भावीति यावत् । **भादिमन्तः** । रूपरसगन्धस्पर्शोऽन्यथानुक्रमेण रूपमादौ विधत्ते यस्य स्पर्शस्य स स्पर्शो रूपादिस्तदाश्रया इत्यर्थः । तेषां चातुर्विधे हेतुः—**तुर्विधस्येति** । कार्यस्य चातुर्विध्यं कारणेऽपि तत्कल्पयतीत्यर्थः । तेषां स्पर्शवत्त्वे हेतुमाह—**रूपादिमत इति** । कार्यं दृष्टं शक्यं कारणेऽपि तत्कल्पकमित्यर्थः । आरम्भकान्तरापेक्षायामनवस्थानाश्रयकार्मकाः स्फुरिति मत्वाह—**नित्याश्चेति** । परोपगतमनुष्यमाह—**स इति** । निराकृत्यन्तरे हेतुः—**यत् इति** । रूपादिमत्त्वं पक्षव्याप्यं पूर्वव्याख्येयम् । विमताः सावयवा नाशिनश्च,

नित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत । परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमा-
पद्येत्यर्थः । कुतः । एवं लोके दृष्टत्वात् । यदि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्त्वकारणापेक्षया स्थूल-
मनित्यं च दृष्टम् । तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्तवद्भांशूनपेक्ष्य स्थूला
अनित्याश्च भवन्ति, तथाचामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणव-
न्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तम्—‘सदकारणव-
न्तित्यम्’ (वै० सू० ४।१।२) इति । तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति । उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि
कारणवत्त्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम्—‘अनित्यमिति च विशेषतः प्रति-
षेधाभावः’ (वै० ४।१।४) इति । तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति । असति हि
यस्मिन्कास्मिंश्चिन्त्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते । न पुनः परमाणुनित्यत्व-
मेवापेक्ष्यते । तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । नञ् शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य
प्रसिद्धिर्भवति, प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थव्यवहारावतारान् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं

रजप्रभाष्याख्या

कारणशून्यत्वे नित्यत्वे चात्मवद्रूपादिमत्त्वायोगात् । नञ् तर्हि वायुः कारणवानिति पृथक्साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्धभावे
ऽपि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्शस्तत्त्वकारणं, यत्र रूपं तत्त्वकारणमिति व्याप्तिप्रदकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसि-
द्धभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वात् । आत्मवदिति सत्प्रतिपक्षमुत्थाप्य विशेषासिद्ध्या दूषयति
—यच्च नित्यत्व इति । सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनिरासार्थम् । नित्यत्वप्रतिषेधः सत्प्रतियोगिकः, अभावत्वात्, घटाभाववदिति
नित्यस्य कचित्सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विशेषतः कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सिध्यति, अन्यथा
प्रतियोग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तेरिति कणादोक्तमनूयान्यथासिद्ध्या दूषयति—यदपीति । कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमज्ञौ
कृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता । वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमने-
त्यमिति व्यवहारायोगादित्याह—नञ् शब्देति । यदि प्रमाणान्तरं कारणनित्यत्वे स्थातदप्यं व्यवहारः समूलो भवति, तत्
मूलज्ञानात्प्राग्व्यवहारमात्राच्च वस्तुसिद्धिः, वदे यक्षव्यवहारादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् । मूलज्ञाने तु तेनैव अशेषसिद्धेर्व्यवहारो
पन्यासवैयर्थ्यमिति भावः । एवं परमाणुनित्यत्वे काणादसूत्रद्वयं निरस्य तृतीयं निरस्यति—यदपीति । सतामणूनां दृश्यमा

आमतीव्याख्या

यच्च नित्यत्वे कारणमिति । सदिति प्रागभावाद्यवच्छिन्नमिति । अकारणवदिति घटादेः । यदपि द्वितीयमिति ।
लब्धरूपं हि कचित् किंचिदन्यत्र निषिध्यते । तेनानित्यमिति लौकिकेन निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसद्भावः कल्पनीयः, ते चान्ये परमाणव
इति । तत्र । आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः । व्यपदेशस्य च प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात् । यथैव वदे यक्ष इति ।
यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमविद्येति । यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षणं कारणमिदं

आनन्दगिरीयव्याख्या

स्पर्शित्वात्, पटवदित्यनुमानात्प्रयोगतेर्निराश्रयतेत्यर्थः । अणूनां सावयवत्वाद्युक्तिर्व्याहतेत्याशङ्क्याह—परमेति । कारणवत्त्वस्य नाशित्वहेतुत्वे तस्यैव द्रव्यत्वविशेषितस्य सावयवत्वे हेतुत्वात्कुतोऽनुमेति शङ्कते—कुत इति । साधनव्याप्तिं मत्वा सूत्रावयवमवगा-
यति—एवमिति । दर्शनमेव विशदयन्व्याप्तिमाह—यद्वीति । स्पर्शवतः सावयवत्वमनित्यत्वं च दृष्टमिलत्र दृष्टान्तमाह—तदिति ।
दृष्टान्तबाहुल्यं सूचयति—तन्तवश्चेति । उपनयद्वारा पक्षधर्मतामाह—तथाचेति । अनुमानद्वयं निगमयति—तस्मादिति । पूर्वो-
क्तोपाधेः साधनव्याप्तिमभिप्रेतां प्रकटयितुं विशिनष्टि—कारणवन्त इति । पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्तिः, स्पर्शवत्मात्रवृत्तितात्, घट-
वदित्याद्यनुमानं चकारार्थः । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वात्, आत्मवदिति प्रत्यनुमानमुत्थापयति—यथेति । विशेषाभि-
दिमाह—तदपीति । एवं सति । परमाणूनां कारणवत्त्वे सतीत्यर्थः । तदेव कथं, तत्राह—उक्तेनेति । स्पर्शत्वेन परिच्छिन्नत्वेन
चेत्यर्थः । नित्यत्वनिषेधस्तत्प्रतियोगैवस्तुपूर्वकः, निषेधत्वात्, घटनिषेधवदित्यनुमानादणुनित्यत्वसिद्धौ तदनित्यत्वात्तुमानासिद्धिरित्यनु-
वदति—यदपीति । कार्यमनित्यमिति कार्यं विशेषतो नित्यत्वनिषेधो न स्यादिति कारणेऽन्यनित्यत्वम्, अतोऽणूनां कारणानां नित्यत्वं
सूत्रार्थः । उभयसिद्धात्मनित्यत्वेनैव विशेषनिषेधसिद्धेरुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यत्वान्नाणुनित्यतासाधकतेत्याह—तदपीति । अनित्यत्वस्य
कार्यं विशेषेण नित्यत्वनिषेध इत्यशङ्क्योक्तं, तदपि नास्तीत्याह—नचेति । मूलप्रमाणं विना शब्दादेव पौरुषेयाद्योऽयं व्यवहारः
न्यायेनेति यावत् । अन्यथा वदे यक्षप्रसिद्धेरपि प्रामाण्यं स्यादिति मत्वा हेतुमाह—प्रमाणान्तरेति । अनित्यशब्दाश्रित्यनित्यत्वनिषेधो
सिद्धं न कार्यं तन्निषेधो येन कार्यप्रतियोगिनि कारणे नित्यत्वस्थितिः, विशेषस्तु मानान्तरादेव लभ्यते, ततस्तत्सादेवानुनित्यत्वनिषेधो
व्यर्थं पूर्वानुमानमित्यर्थः । परमाणवो नित्याः, अनुपलब्धमानकारणत्वात्, आत्मवदित्यनुमानान्तरमनुभाषते—यदपीति । प्रत्ये-

कारणमुक्तम्—‘अविद्या च’ (षे० ४।१।५) इति, तद्यद्येवं विधीयते सतां परिहृयमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणानुग्रहमविद्येति, ततो ब्रह्मणुकनित्यताऽप्यापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येते तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत । तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् ‘अविद्या च’ इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाश्चान्यस्य तृतीयस्य विनाश-हेतोरसंभवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं व्यापयतीति व्याख्यायेत । नावश्यं विनश्यद्ब्रह्म द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्हतीति नियमोऽस्ति । संयोगसत्त्वित्वे हानेकस्मिन् द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यास्मभकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेष-पदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थविलय-

रत्नप्रभायव्याख्या

द्रव्यकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणज्ञानमविद्येति यदि सूत्रार्थः, तर्हिप्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् । तत्र ब्रह्मणुके व्यभिचार-दिलयः । यदास्मभकद्रव्यशून्यत्वं हेतुविशेषणं तदा विशेष्यवैयर्थ्यमापद्येत, पुनरुक्तिरित्याह—अथेत्यादिना । परमाणवो ह्यः, नाशकातुपलम्भात्, आत्मवदिति सूत्रार्थमाशङ्कते—अथापीति। तन्वाच्यवयवानां विभागाभावात् पटादिनाशो दृष्टः, च द्वयं निरवयवानां नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः । परिणामवादमाश्रित्यापूर्णां नाशकं किंचित्संभवतीति परिहरति—नेति । वयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात्, तदा द्रव्यविनाशो द्वाभ्यामेवेति नियमः स्यात् । नास्मभे नमस्ति संयुक्तत्वमप्यपदादशेनात् । अतः कारणमेव स्वतो निर्विशेषं विशेषपदवस्थात्मना कार्यमित्यनुभवकालादप्येवम् । या चापूर्णास्यविद्यापरिणामरूपाणां प्रलयनिमित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्वरूपतितोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपप-ते । यथासि संपरकट्टककाठिन्यमवयवसंयोगस्यावयवानां च नाशं विनैव लीयते तद्वत् । नच काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन

भाष्यटीकाया

विद्या तया नित्यत्वम्, एवं सति द्रव्यशून्यस्यापि नित्यत्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येते तथा सति न ब्रह्मणुके व्यभिचारः, स्थानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यावानुपपत्तेः । तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतोऽद्रव्यत्वमविद्यमानकार-णमुत्पन्नद्रव्यत्वमुच्यते, तथा च पुनरुक्तमित्याह—तस्य चेति । अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वादिन्यत् एवैवार्थविशेषिते व्यर्थम् । अथावि-शादयेन द्रव्यविनाशकारणद्रव्याविद्यमानत्वमुच्यते, द्विविधो हि द्रव्यनाशहेतुरवयवविनाशोऽवयवव्यतिषक्तविनाशश्च, तदुभयं परमाणौ नास्ति, तस्मात्तस्यः परमाणुः । नच सुखादिभिव्यभिचारः, तेषामद्रव्यत्वादित्याह—अथापीति । निराकरोति—नावश्यमिति । यदि हि संयोगसत्त्वित्वान्न बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरिति प्रक्रिया सिध्येत् सिध्येद् द्रव्यद्वयमेव(?) तद्विनाशकारणमिति । नन्वे-तस्ति, द्रव्यस्वरूपाभिज्ञानात् । न तावत् तत्त्वाधारस्तत्त्वतिरिक्तः पदो नामास्ति यः संयोगसत्त्वित्वेनानुभारमन्येत्युक्तमप्यस्ति । द्रव्यापेक्षं द्रव्यवत्त्वमेव सति । किंतु कारणमेव विशेषपदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं, तच्च सामान्यात्मकम् । तथाहि—मुद्रा-तर्पणं वा सत्त्वं घटरुचकादिष्वनुगतं सामान्यमनुभूयते । न चेते घटरुचकादयो मृत्सुवर्णाभ्यां व्यतिरिच्यन्ते इत्युक्तम् । अमे च व-यमः । तस्मान्मृत्सुवर्णं एव तेन तेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च कपालशर्कराकणमिति च शकलकणिकाणैरिति च व्याख्यायेते । तत्र तत्रोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात् । न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचका-दयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञान्यन्ते यत्र कार्यकारणभावो भवेत् । नच विनश्यत्तमेव घटश्च प्रतीत्य-शकलशकलानुपादान एवोपपद्यते तत्किमुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति वक्तव्यम्, एतस्या अपि वैनाशिकप्रक्रियाया उपरिष्ठाविराकृत्य-णित्वात् । तस्मादुपजनायायधर्मणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपादेयाः, सामान्यात्मा त्पादानम् । एवं व्यवस्थिते यथा-विशेषं काठिन्यवस्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं, नच तत्रावयवविभागः सन्नपि द्रवत्वे कारणं, परमाणूनां भग्नमते

आनन्दगिरियव्याख्या

नुमानेन वा तदनुपलब्धिरिति विकल्प्याद्यमनुवदति—तदिति । सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणानुग्रहमवि-द्येति यदि एवं व्याख्यायेतेति योजना । तर्हि ब्रह्मणुके व्यभिचारः स्यादित्याह—तत इति । आरम्भकद्रव्यशून्यत्वे सति प्रत्यक्षेण-प्रत्यक्षकारणत्वस्य हेतुत्वान्मेवमिति शङ्कते—अथेति । अद्रव्यत्वमविद्यमानकारणद्रव्यत्वं, तावत्तैव नित्यत्वसिद्धौ विशेष्यवैयर्थ्यमिहा-—तथापीति । अस्तु तावदेव तर्हि नित्यतानिमित्तं, तत्राह—तस्येति । नचानुमानेन कारणानुपलब्धिः, परिच्छिन्नत्वानुमान-विशेषादिति चकारार्थः । अवयवविनाशोऽवयवव्यतिषक्तविनाशश्च द्रव्यनाशकारणं तदुभयसत्त्वमविद्यापदेनोच्यते, तथा च परमाणवो-पादानमवयवविनाशकारणशून्यत्वात्, आत्मवदिति सूत्रार्थ इत्याह—अथापीति । हेत्वसिद्धिमाह—नेति । आरम्भवादनुग्रह-मामेव हेतुमाह—संयोगेति । परिणामवादे नाशहेत्वन्तरसंभवादसिद्धिरुक्तेत्याह—यदेति । नच घृतकाठिन्यशोषेण कारण-वत्त्वविभागादिति युक्तम्, अनुकाठिन्यस्य नाशकाभावेऽपि विनाशाङ्गीकारात् । नच तत्काठिन्यं न नश्यति, तत्कार्येऽपि तदनाश-कात् । कारणानुग्रहादकार्यं तत्राशाश्रयणात् । तत्सादृश्यवस्थां हिला द्रव्याणः स्वरूपेणवस्थानमुपगुहा इत्याशयेन घृतकाठि-

मेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रेतविर्ययः परमाणूनाम् । तस्माद्व्य-
नुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसरस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं
तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि
स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते । तद्वत्परमाणवोऽप्युपचिताप-
चितगुणाः कल्पयेन्न वा । उभयथापि च दोषानुपपन्नोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्यमाने तावदु-
पचितापचितगुणत्व उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः । न चान्तरेणापि मूर्त्यु-
पचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्यते, कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् ।

रत्नप्रभाष्याख्या

गुणत्वाद्ब्रह्मनाशोऽनुदाहरणत्वमिति शङ्क्यं, गुणवद्ब्रह्मस्यापि कुतश्चिद्विनाश इत्यंशेनोदाहरणात्, गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रवात् ।
वस्तुतस्तु घृतं कठिनं द्रवमित्यनुस्यूतधृतपरिणामविशेषो द्रव्यमेव कठिन्यम् । न च द्रव्यत्वेऽप्यवयवविभागादेव तस्य नाश इति
वाच्यं, घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागासंभवात्, परमाणुकाठिन्यनाशे तदसंभवाच्चेति भावः । किंच प्रलये नासोद्भवे
नान्यत् किंचनेत्यणूनां नाशसिद्धिः । तस्मान्ने तेषां परमाणुत्वमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ यद्यस्मादधिकगुणवत्-
तस्मात्स्थूलमिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति—तद्वदिति । पार्थिवः परमाणुरधिकगुणस्तत् एकैकन्यूनगुणा जलादिपरमाणव-
इति कल्प्यते, न वा । आद्ये दोषमाह—कल्प्यमान इति । मूर्त्युपचयात् स्थौल्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽणुराख्यात स्थूलः, अ-
धिकगुणत्वात्, घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति—न चान्तरेणेति । दृष्टविरोधः स्यादिति भावः । नेति

भास्वतीश्याख्या

तदभावेन द्रवत्वानुपपत्तेः, तस्माद्यथा परमाणुद्रव्यमभिसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणो-
रतिरिच्येते, एवं मृदा सुवर्णं वा सामान्यं पिण्डावस्थामपहाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद्वटरुचकाद्यवस्थामापद्यते । न तत्रयव-
विनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा विनष्टमहेति घटरुचकादयः । नहि कपालादयोऽश्रयोपादानं तत्संगो वाऽसमवायिकारणमपी तु
सामान्यमुपादानं, तच्च नित्यम् । न च तत्संयोगसचिवमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्टत्वेनैकस्मिन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमाण्वसतो-
ऽनिर्वाच्या विशेषावस्थान्तदपिष्ठाना मुज्जनादय इव रज्ज्वाद्युपादाना उपजनापायधर्माण इति सांप्रतम् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मा-
दिति ॥ १५ ॥ उभयथा च दोषात् । अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसरस्पर्शमिका स्थूला, आपो रसरूपस्पर्शमिकाः सूक्ष्मा,
रूपरसरशोमकं तेजः सूक्ष्मतरं, रसरशोमको वायुः सूक्ष्मतमः । पुराणेषुऽपि स्मर्यते—आकाशं शब्दमात्रं तु रसरशोमं समाविशत् ।
द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शोमकोऽभवत् ॥ १ ॥ रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणानुभवे । त्रिगुणस्तु ततो वह्निः स शब्द-
शोवात् भवेत् ॥ २ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥ ३ ॥ शब्द-
स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेद्वन्माविशत् । संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥ ४ ॥ तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ।
शान्ता धोराश्च मृदाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥ ५ ॥ परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् । तेन गन्धादयः परस्परं संहयमाना
पृथिव्यादयः । तथा च यथायथा संहयमानानामुपचयस्तथातथा संहतस्य स्थौल्यं, यथायथाऽपचयस्तथातथा सौक्ष्म्यतारतम्यं, त्वे-
वमनुभवागमाभ्यामवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छद्भिरत्यशक्यापह्नवमाह—गन्धेति । अस्तु तावच्छब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादि-
गुणत्वेनानुपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिंशेकगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति—तद्वत् ।
स्थूलपृथिव्यादिवत् परमाणवोऽपीति । उपचितगुणानां मूर्त्युपचयात् उपचितसंहयमानानां संधानोपचयात्
अपरमाणुत्वप्रसङ्गः स्थूलत्वादिति । यस्तु भूते न गन्धादिसंघातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं, न च गन्धादीनां
तदाश्रयानामुपचयेऽपि द्रव्यस्थोपचयो भवितुमर्हत्यन्यत्वादिति, तं प्रत्याह—न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं द्रव्यत्वरूपोपचयमि-
त्यर्थः । कुतः । कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । न तावत् परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किंतु कार्यद्वारा, नैति

आनन्दगिरिव्याख्या

न्यमुदाहृतम् । प्रत्यनुमानायोगे फलितमाह—तस्मादिति । रसशतत्वानुमानफलं निगमयति—तस्मादपीति ॥ १५ ॥ परमाणु-
दानुपपत्तौ हेतुन्तरमाह—उभयथा चेति । अणूनामनुल्यगुणत्वे तुल्यगुणत्वे च दोषप्रत्येयात्तदादासिद्धिरिति वक्तुमनुभवागमसिद्ध-
र्थमाह—गन्धेति । शब्दस्य पृथिव्यादिगुणत्वेन परैरनिष्टत्वाच्चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिंशेकगुणान्युदाहृत्य विकल्पयति—तद्वदिति ।
स्थूलपृथिव्यादिवदित्यर्थः । पक्षद्वयस्यापि दोषवत्त्वमाह—उभयथेति । आद्यमनूय दोषानुपचितं विशदयति—कल्प्यमान इति ।
मूर्त्युपचयः स्थौल्यम् । द्रव्यातिरिक्तानां गुणानामुपचयेऽपि किमिति द्रव्यस्य स्थौल्यं, तत्राह—न चेति । तत्र कार्यकारणमनु-
हेतुमाह—कार्येणिविति । कल्पान्तरमनुवदति—अकरुण्णेति । सर्वेषामणुत्वाक्रान्तानां सामर्थ्यमेकैकगुणत्वं वा चतुर्गुणत्वं वा

अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्व एकैकगुणा एव कल्प्येरस्तत्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात्, अप्सु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां च-रसरूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वं चतुर्गुणा एव कल्प्येरन्, ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात्, तेजसि गन्धरसयोः, वायौ गन्धरूपरसानाम् । न चैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः । अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपिच वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान्वद्रूपार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यायत्यन्तभिन्नान्भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति । यथा मनुष्योऽश्वः शश इति । तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति । तत्रोपपद्यते । कथम् । यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतेरतराधीनत्वं भवति, एवं

रत्नप्रभाख्या

पक्षे सर्वेषामणूनां साम्यार्थमेकैकगुणवत्त्वं वा स्यान्नतुर्गुणवत्त्वं वा । उभयथापि दोषमाह—अकल्प्यमाने त्वित्यादिना ॥ १६ ॥ न केवलमणुवादस्यायुक्तत्वादपेक्षा किंतु शिष्टवहिष्कृतत्वाद्ब्रह्मत्वोऽर्थतश्चाप्राप्तत्वमित्याह—अपरिग्रहाच्चेति । चकारार्थं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—अपि चेति । अत्यन्तभेदज्ञापकमाह—भिन्नलक्षणानिति । द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणानि, गुणाश्रयत्वाद्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे सति जातिमदक्रियत्वं गुणलक्षणम्, संयोगविभागयोर्निरपेक्षकाणं कर्म, नित्यमेकमेकसमवेतं सामान्यम्, नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषाः, नित्यः संबन्धः समवाय इति भिन्नानि लक्षणानि । तैर्मयोऽत्यन्तभेदतिदित्यर्थः । तथात्वमत्यन्तभिन्नत्वम् । तेन विरुद्धो यो धर्मधर्मिभावः । गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः, ततो-

भामतीव्याख्या

व न गन्धादिव्यो भिन्नं, यदा न तदाधारतया गृह्यतेऽपि तु तदामकतया, तथा च तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति परमाणुभिरपि प्रकारैरेवं भवितव्यं, तथा चापरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं दृश्यति—अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्व इति । अथ सर्वं चतुर्गुणा इति । यद्यपरिमन्कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्तथाप्यतिरुक्ततयोपेक्ष दृश्यति—ततोऽप्स्वपीति । वायो रूपवत्त्वेन चाद्रव्यत्वसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा । निगदव्याख्यातेन भाष्येन व्याख्यातम् । संप्रश्रुत्यं भाष्यद्वैतैश्वर्यकतन्त्रं दृश्यति—अपि च वैशेषिका इति । द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वम् । न हि यथा गन्वाभिमहिषमातङ्गाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, वज्राद्यधीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा वज्राद्यधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो न द्रव्याद्यनधीननिरूपणाः, अपि तु यदायदा निरूप्यन्ते तदातदा तदाका-

आनन्दगिरीयव्याख्या

॥ वमनूत प्रत्याह—परमाणवेति । तेषामेकैकगुणत्वेऽपि किमिति कार्येषु नानागुणत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—कारणेति । द्वितीयं निराह—अथेत्यादिना । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—न चेति । चतुर्गुणत्वे सर्वेषां स्थौल्यद्रावोक्षाधुपचं प्रसज्येत, एकैकगुणत्वेऽपि तन्मसिद्धिरिति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६ ॥ न केवलमणुवादस्यायुक्तत्वं किंतु शिष्टापरिग्रहाद्ब्रह्मत्वोऽर्थतश्चोपेक्षत्वमित्याह—अपरिग्रहाच्चेति । अत्यन्तमिति विशेषणचरितमर्थमाह—प्रधानेति । सत्कार्यत्वादीत्यादिशब्देनात्मनोऽसङ्गत्वचिद्रूपत्वादि प्रते । चकाराद्यनियमार्थमाह—अपि चेति । परमतस्य न्यायशून्यत्वं वक्तुं तदभ्युपगममाह—वैशेषिका इति । तेषां मिथस्तान्म्यं वारयति—अत्यन्तेति । तत्र हेतुः—भिन्नेति । तत्र गुणवद्रव्यम् । सामान्यवत्त्वे सति प्रत्येकं द्रव्यत्वकर्मत्वयोरनाधारो गः । संयोगविभागयोरसमवायिकारणजातीयं कर्म । नित्यमेकसमवेतं सामान्यम् । नित्यद्रव्येषु स्वरूपसतो विशेषाः । नित्यः संबन्धः सवाय इति भिन्नलक्षणत्वम् । पृथिव्येतेजोवाय्वाकाशकाशालदिशात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि । रूपरसधर्मस्पर्शसंख्यापरिमाणवृषत्वपरिमाणवसंयोगविभागवद्विषुल्लुःखेच्छादेप्रयत्नधर्मार्थमसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वलेहशब्दाश्चतुर्वैशतिगुणाः । उद्धेपणापक्षेणानुज्ञनप्रसारण-गानि पञ्चैव कर्माणि । परमपरं च द्विविधं सानान्यम् । अन्या विशेषास्त्यनन्ताः । समवायः पुनरेक एवेति मत्वाऽत्यन्तभेदे दृष्टमाह—यथेति । अभ्युपगमाम्तरमाह—तथात्वमिति । अत्यन्तभिन्नत्वमिति यावत् । मनुष्यादत्यन्तभिन्नानामववादीनां मनुष्य-तत्त्वविशेषोऽथद्रव्यादत्यन्तभिन्नानां गुणादीनामपि द्रव्यपारतन्त्र्यमत्यन्तभिन्नत्वेन विरुद्धमित्याह—तदिति । परमाणवः समवायश्चेत्यप्यमत्यन्तमप्रसिद्धमितरप्रसिद्धमित्युपेक्षायत्यन्तभिन्नत्वं प्रत्याह—तन्नेति । पारतन्त्र्यनिर्वाहकमत्यन्तभिन्नत्वं न तद्विरोधीत्याह—कथ-ति । अत्यन्तभिन्नत्वं नित्यपारतन्त्र्यविरोधि दृष्टमिति व्याप्तिमाह—यथेति । विमतं न द्रव्याधीनं, ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात्, यथ-रूपभिन्नं न तत्तदधीनं, यथा कुशादयः शशादिव्योऽत्यन्तभिन्नास्तदधीना नेलनुगमनाह—एवमिति । व्यतिरेकमुत्पत्त्यवय

द्रव्यादीनामत्यन्तभिन्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां ततो द्रव्यभावे भावाद्द्रव्याभावेऽभावाद्द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभा-
गभवति । यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तद्वत् । तथा सति
सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयाताम् । नन्वग्रेन्यस्यापि सतो धूमस्याप्य-
धीनत्वं दृश्यते । सत्यं दृश्यते । भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्लः
कम्बलो रोहिणी धेनुनीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषणेन प्रतीयमानत्वाच्चैव
द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति । तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्य-
विशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणा(दी)नां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्ध-
त्वादिति यद्युच्येत, तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्त्वमावत्त्वं
वा । सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्यते । कथम् । तत्त्वारब्धो

रत्नप्रभास्याख्या

ऽत्यन्तभिन्नत्वात्, शशकुशादिष्वित्यर्थः । भेदबाधकमुपन्यस्याभेदमाह—अथ भवतीति । गुणादियु तदधीनत्वं ताव-
त्त्वव्यतिरेकसिद्धं, तथा च गुणादयो द्रव्याभिन्नाः, द्रव्याधीनत्वात्, यद्यसाद्भिन्नं तत्र तदधीनं, यथा शशभिन्नः कुश
इत्यर्थः । अभेदे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं, तत्राह—द्रव्यमिति । कल्पितभेदोऽयस्तीत्याशयः । अन्याथास्त-
भेदवदल्यन्ताभेदेऽपि धर्मप्रमित्वयोगादिति मन्तव्यम् । अस्तु गुणादीनां द्रव्यतादाम्यमिति वदन्तं तार्किकमन्यं प्रलाह—
तथा सतीति । सांख्योऽत्र वेदान्ती प्रायः । यद्वा कापिलस्यापि तादाम्यसिद्धान्त इति सांख्यग्रहणम् । यद्यपि तदधीनत्वं
तद्वर्त्मत्वं, तच्च धूमे नास्ति, अग्निं विनापि भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं भवता व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति ।
कार्यत्वमन्यत्वं चाङ्गीकरोति—सत्यमिति । तथापि तादाम्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विवाहितत्वाच्च व्यभिचार इत्याशयः ।
अस्य हेतोरेन्यथासिद्धिमाशङ्कते—गुणादीनामिति । गुणादीनां द्रव्येणाभेदाभावेऽप्ययुतसिद्धत्वेन तादाम्यप्रतीतिसिद्धि-
रित्यर्थः । दूषयितुं विकल्पयति—तत्पुनरिति । शौक्यस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य तत्पुनर्युतसिद्धत्वात् पटशौक्ययोरेव पृथग्देशत्वाभा-
वाच्छुद्धः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादित्याद्यं दूषयति—अपृथग्देशत्वं इति । काणादसूत्रज्ञं व्याचष्टे—

भाष्यतीत्याख्या

रतयैव प्रथमे न तु प्रथामेवामस्ति स्वातन्त्र्यं, तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तथातथा प्रथत इत्यर्थः ।
द्रव्यकार्यत्वमानं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मन्वानश्रौदयति—नन्वग्रेन्यस्यापीति । परिहरति—भेदप्रतीतिरिति ।
न तदधीनोत्पादतां तदधीनत्वमाचक्ष्महे किंतु तदाकारतां, तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः । शङ्कते—गुणानां द्रव्याधीनत्वं
द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत । यत्र हि द्वावाकारिणी विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते तौ संज्ञातकौ
वा वैषम्येकरूपेण प्रतिभासते, यथेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्च इति, न तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः, तेषां द्रव्याकारात्
कारान्तराभावेन द्रव्यादाकारिणोऽन्यत्वेनाकारितया व्यवस्थानाभावात् । सेयमयुतसिद्धिः । तथा च सामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षः ।
तामिमामयुतसिद्धिं विकल्प्य दूषयति—तत्पुनरयुतसिद्धत्वमिति । तत्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमेन विरुध्यत इत्याह—अपृ-
थग्देशत्वं इति । यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः संवन्ध्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिः, नित्ययोस्तु संयोगिणे

आनन्दगिरीयस्याख्या

माह—अथेति । विभक्तं द्रव्यादभिन्नं, तद्भावाभावातुविधाविभावाभावत्वात्, तद्वत् । न चाग्निभावाभावातुविधाविभावाभावे
व्यभिचारः, तस्याभिमानं विनापि भावात् । गुणादेश्च द्रव्यभावं विना भावे तत्पारतन्त्र्यव्याहृतिरिति भावः । विमतं द्रव्यसिद्धि-
भिन्नशब्दप्रत्ययभावत्वात्, पटव्याख्याशङ्क्य संस्थानादिभेदोपगमेन सिद्धसाध्यत्वमभिप्रेत्याह—द्रव्यमिति । आकारविशेषः संस्थान-
दोऽवस्थाभेदस्यादिशब्दार्थः । उक्तमत्र दृष्टान्तेन साधयन्व्यभिचारमाह—यथेति । एकस्यानेकाकारत्वात् सांख्यसिद्धान्तस्य
कल्पितत्वमेवातो न स्वमतसिद्धिरित्याशङ्क्य तथापि तत्रापसिद्धान्तः स्यादित्याह—तथेति । निरस्तमेव विधान्तर्गापि नि-
शङ्कयति—नन्विति । न तदधीनत्वं तदभेदसाधकं, तत्सामानाधिकरण्येन भावं तु तथा, न तद्वदेऽस्तीति परिहरति—सत्यमिति
तत्रेति व्यवहारभूमिरुक्ता । उल्या गुणादेरपि द्रव्याद्भेदधीरित्याशङ्क्याह—इह त्विति । विवादस्थलं सप्तम्यर्थः । विमतं द्रव्यासिद्धि-
तत्सामानाधिकरण्यादुक्तिरेवमत्वात्, संमतवदित्याह—तस्मादिति । गुणे दशितं न्यायं कर्मोदावतिदिशति—एतेनेति । विमतं
भिन्नं, तत्सत्तास्फूर्तिव्यतिरेकसत्तास्फूर्तिशून्यत्वात्, तत्स्वरूपवत् । न च साध्याविशिष्टता, तन्मात्रत्वे साध्ये तन्मात्रसमानाधिक-
कृततत्सत्ताव्यतिरेकसत्तादिराहित्यस्य हेतुत्वादिति भावः । गुणादीनां द्रव्यसामानाधिकरण्येन भावं तदभिन्नत्वाभावेऽपि स्वात-
सिद्धिं शङ्कते—गुणानामिति । उभयत्र गुणग्रहणं कर्मोदावतिदिशति । तदूषयितुं विकल्पयति—तदिति । पक्षत्रये दोषो
नीते—सर्वथेति । अपृथग्देशत्वं दूरोक्ततरस्य वा । तत्राग्रे रोषमाह—अपृथगिति । कथं स्वाभ्युपगमः, तद्विरोधो वा कथमित्याह—

हि पटस्तनुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटदेशः । पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वाद्यः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्पुदेशाः । तथाचाहुः—‘द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्’ (वे० १।१।१०) इति । तन्मतो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते । तन्गुताश्च गुणाः शुक्लत्वाद्यः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लविगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्यते। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्यते, सव्यवक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येता तथाऽपृथक्त्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्भेदः संभवति, तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः संबन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो नृपैव तेषां, प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। अधान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धः समवाय इति, एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धामकस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धो नोपपद्यते, द्वायायत्तत्वासंबन्धस्य । सिद्धं भूत्वा संबन्ध्यत इति चेत्,

रत्नप्रभाख्या

तन्मतो हीति । स्वभावो हि स्वरूपं तस्यापृथक्त्वेऽस्मदिष्टाभेदसिद्धिरित्याह—अपृथक्त्वभावत्वं इति । अभेदे युक्तिमाह—तस्येति । गुणस्यैवार्थः । एवं षट् पदार्था अत्यन्तभिन्ना इति सिद्धान्तोऽनुभवविरोधेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषयति—युतेति । अयुतसिद्धत्वं किमुभयोरुतान्यतरस्य । नाद्य इत्याह—प्रागिति । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति—अथेत्यादिना । कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्त्वमिदमित्युक्तमुपेत्य संबन्धोऽसिद्धस्य वेति विकल्पार्थं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते—सिद्धं भूत्वेति । सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमात्तन्पुटयोरपि संयोगापत्तिरित्यसिद्धान्तः

भामतीव्याख्या

न्यतरस्य वा पृथगिति मत्त्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिः, तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोश्च संयुक्तयोर्गुतसिद्धिः सिद्धा भवति । निगोत्र शौक्यपटयोरयुतसिद्धिः सिद्धा भवति । नहि तत्र शौक्यपटयाम्बां संबन्धिम्यामन्यदेशौ शौक्यपटौ । सत्यपि पटदयतनपुटदेशत्वे शौक्यस्य संबन्धिपटदेशत्वात् । तत्र । नित्ययोरालम्भाकाशयोरजसंयोगे उभयस्या अपि युतसिद्धेरभावात् । नहि : पृथगाश्रयाश्रितत्वमनाश्रयत्वात् । नापि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथगिति मत्त्वममूर्तत्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात् । न चाजसंयोगो त तस्यानुमानसिद्धत्वात् । तथाहि—आकाशमात्मसंयोगि, मूर्तद्रव्यसंज्ञित्वात्, षटादिवल्लयुतमानम् । पृथगाश्रयाश्रितत्वपृथगालक्षणयुतसिद्धेः त्वयुतसिद्धिर्यथापि नाम्युपेतविरोधमावहति तथापि न सामानाधिकरण्याप्रथाद्युपपादयितुमर्हति । एवं णेऽपि हि समवाये गुणगुणिनोरभ्युपगम्याने संबद्धे इति प्रलयः स्याज् तादात्म्यप्रलयः । अस्य चोपपादनाय समवाय आरभी-भद्विः । स चेदाश्रितोऽपि न प्रलयमिममुपपादयेत् कृतं तत्कल्पनया । नच प्रलयः सामानाधिकरण्याप्रलयः समवाय-रः, तदिरुद्धार्थत्वात् । तद्विरोधत्वे हि पटे शुक्लत्वेवमाकारः स्याज् न पटः शुक्ल इति । नच शुक्लप्रत्यय गुणविशिष्टगुणिपर-देशे प्रथेति सांप्रतम् । नहि शब्दवृत्त्यनुसारि प्रत्यक्षम् । न ह्यभिमीणवक इत्युपचरिताभिभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दर्शनात्मना ते । न चायमभेदविभ्रमः समवायनिबन्धनो भिन्नयोरपीति वाच्यं, गुणादिसद्भावे तद्देशे च प्रत्यक्षानुभवादित्यस्य प्रमाणस्ये-शान्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वामात्रसंज्ञात् । तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तदिरुद्धतयोत्थानासंभवात् । तदिदमुक्तम्—तस्य तादा-यनेव प्रतीयमानत्वादिति । अपि चायुतसिद्धशब्दोऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः, सा च भवन्मते न द्रव्यगुणयोरिति, द्रव्यस्य विभक्त्योरस्य च पश्चादुपपत्तः, तस्मान्मिथ्यावादोऽयमित्याह—युतसिद्धयोरिति । अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः, कार्यस्य युतसिद्धिः कारणान्तिरेकेणाभावादित्याशङ्क्यान्याथा दूषयति—एवमपीति । संबन्धिद्रव्याधीनसद्भावो हि संबन्धो नासत्वेक-स्यापि संबन्धिनि भवितुमर्हति । नच समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति चोक्तमप्युक्तात् । नच कारणसमवायादन्या कार्यस्योत्पत्ति-

आनन्दगिरियव्याख्या

१. प्रथमं स्वाभ्युपगमं दर्शयति—तत्त्विति । तत्र काणादं सूत्रं प्रमाणयति—तथाचेति । उक्तोऽर्थोऽत्र न भावी-इव व्याचष्टे—तन्मतो हीति । स्वाभ्युपगमं दर्शयित्वा तद्विरोधं दर्शयति—स इति । नच संबन्धिनोरन्यतरस्यापृथग्देशत्व-सिद्धत्वं, षटाकाशसंयोगे व्यभिचारात् । नापि पृथगाश्रयानाश्रितत्वं तथा, परमाण्वाकाशसंबन्धे व्यभिचारात् । एतेन संबन्धिनो-न्यतरस्य वा पृथगिति मत्त्वसिद्धिर्लभ्यते तथेति व्याख्यातम् । अजसंयोगपक्षे दिक्कालसंयोगे व्यभिचारात् । कालो दिशा संयुज्यते, निजत्वात्, षट्पदिति तत्सिद्धिः । नच मूर्तत्वादिरुपाधिः, संयोगित्वस्यैव तत्त्वान्तिरेकप्रयोगजत्वादिति भावः । द्वितीयमुत्थाय निर-—अथेत्यादिना । तृतीयमन्यत्र प्रत्याह—अपृथगिति । तयोरात्मभेदायोगे हेतुमाह—तस्येति । नहि सामानाधिकरण्यधी-मायां, पटे शुक्ल इतिधीप्रसङ्गादित्यर्थः । गुणादीनां द्रव्यस्य चायुतसिद्धत्वं निरस्याभ्युपगमान्तरं निरस्वति—युतेति । अयु-क्तोपगमः संबन्धिद्रव्यापेक्षोऽन्यतरापेक्षो वा । नाद्य इत्याह—प्रागिति । द्वितीयमुत्थाययति—अथेति । अयुतसिद्धत्वमुपेत्य त्वं दूषयतिः संबन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्पार्थं निरस्वति—एवमिति । द्वितीयं शङ्कयति—सिद्धमिति । तर्हि

प्राकारणसंबन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्धिर्भावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागे न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विमुमुक्षाद्वादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि संबन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा संबन्धस्य संबन्धिष्वव्यतिरेकेणास्तित्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । संबन्धिदशद्वयव्यतिरेकेण संयोगसमवायदशद्वयप्रत्ययदर्शनात्तयोस्तत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयानेकदशद्वयप्रत्ययदर्शनात् । यथेकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं संबन्धिरूपं चापेक्षयानेकदशद्वयभागमवति, मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्वविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति, यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति, तथा संबन्धिनोरेव संबन्धिदशद्वयव्यतिरेकेण संयोगसमवायदशद्वयप्रत्ययाहृत्य न व्यतिरिक्तव-

रूपमात्राख्या

स्यादित्यर्थः । सद्योजातपटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगः, तत्राह—यथेति । किंच संबन्धस्यापि संबन्धेऽनवस्थानादसंबन्धस्यानियामकत्वात् संबन्धोऽपि दुरिणरूप इत्याह—नापीति । संबन्धः संबन्धिभिन्नः, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वात्, वस्तुन रवदिति शङ्कते—संबन्धीति । कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता, वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते—न । एकत्वेऽपीति । स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागेव पुत्राद्यपेक्षया पितेत्यादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति, नच भिद्यत इति व्यभि

भामतीव्याख्या

रिति शक्यं वक्तुम्, एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गः । उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु समवायेन । सिद्धयोस्तु संबन्धे युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्याऽयुतसिद्धिः संभवतीत्येतदुक्तम् । ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैस्तु सिद्धिद्वयमात्रं कार्यकारणयोः संयोगविभागे न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । युतसिद्धिभावस्यैवाभावात् । एतेनाप्राप्तियोगे युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । मा भूदप्राप्तिः कार्यकारणयोः, प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कस्माच्च भवति, तत्रास्या असंयोगलापान् युतसिद्धिर्वक्तव्या । तथा च सौवैयर्थ्यां किमनया परस्पराश्रयदोषप्रस्तया । न चान्या संभवतीत्युक्तम् । यद्युच्येतप्राप्तिर्वा प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा संयोगः, यथा स्थाणुर्येनयोर्मिच्छयोर्वा । नच तन्तुपटयोः संबन्धस्तथा, उपपन्नमात्रस्यैव पर तन्तुसंबन्धात् । तस्मात्समवाय एवायमित्यत आह—यथा चोत्पन्नमात्रस्येति । संयोगजोऽपि हि संयोगो भवद्विरूपेणैव क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिपूर्विकेव प्राप्तिः संयोगः, आत्माकाशसंयोगे नित्ये तदभावात्, कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् च कारणप्राप्तिरिहास्तेति । अपि च संबन्धिरूपातिरिक्तं संबन्धे सिद्धे तदवान्तरभेदाय लक्षणभेदोऽनुश्रियेत स एव तु संबन्धवर्ति कोऽसिद्धः, उक्तं हि परस्तादतिरिक्तः संबन्धिभ्यां संबन्धोऽसंबन्धो न संबन्धिनौ घटयितुमिष्टे । संबन्धिसंबन्धे चानवस्थितिः । तस्य दुपपत्त्यनुभवभ्यां न कार्यस्य कारणान्यत्वम्, अपितु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तस्मात् कार्यस्य कारणादतिरेकात् किं केन संबन्धः, संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात् कस्तयोः संयोग इत्याह—नापि संयोगस्येति । निचा सहत्वेनानिर्वाच्यतामस्यापरिभाष्यत्राशङ्कते—संबन्धिदशद्वयव्यतिरेकेणेति । निराकरोति—न । एकत्वेऽपि स्वरूप बाह्यरूपापेक्षयति । तत्तदनिर्वाचनीयानेकविशेषावस्थाभेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्तस्वगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणोऽवदातः, स्वगतावस्थाभेदापेक्षया बालो युवा स्वविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया श्रोत्रियः, पापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । निदर्शनान्तरमाह—यथा चैकापि सती रेखेति । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा संबन्धिनोरिति । अङ्गुल्योर्नस्तथैव संयोगः, दधिकुण्डयोर्नस्तथाप्यैव संयोगः । कार्यकारणयोस्तु तादात्म्येऽप्यनिर्वाच्यस्य कार्य

आनन्दगिरिव्याख्या

सत्तोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः, समवायस्तु नैवमित्युपगमात्कार्यकारणयोरपि संयोगापत्तिरित्याह—प्राप्तिरिति । क्रियापूर्वकः संबन्धः संयोगः, नच कार्यकारणयोः सोऽस्तीति समवायसिद्धिरित्याशङ्क्याह—यथेति । किंच संबन्धव्यतिरिक्तं संबन्धे सिद्धे संयोगः सत्ता इति विवेकः । न संबन्धोऽतिरिक्तोऽस्ति, तस्य संबन्धिसंबन्धेऽनवस्थानात्, असंबन्धे नियामकत्वायोगात् । तथाच कार्यं न कारणे सत्त्वे किंतु कतिपयमेवेत्याह—नापीति । संबन्धः संबन्धिभ्यां वस्तुनतरं, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वात्, वस्तुनतरवदिति शङ्कते—संबन्धीति । तत्तदनिर्वाच्यानेकविशेषापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाशब्दधियाविति सिद्धसाध्यत्वमाह—नेति । सम्बन्धिचारश्च हेतुरिति मन्त्रदर्शनं विशदयति—यथेति । स्वगतविशेषापेक्षया नानाशब्दधीभाक्त्वमुदाहरति—मनुष्येति । स्वगतावस्थापेक्षया तदर्थवति—यथा इति । स्वगतक्रियापेक्षया तदुपपत्त्यति—पितेति । व्यभिचारप्राचुर्यशुद्धाहरणान्तरमाह—यथा चेति । इष्टान्तस्यार्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । परीक्षानुमाननिरासफलमुपसंहरति—इत्युपलब्धीति । उपलब्धिरेव गमकतया लक्षणं यस्य तेन लोके

स्तस्मिन्नेव, इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्तुवन्तरस्य । नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसङ्गः । स्वरूपबाह्यरूपपक्षेयत्युक्तोत्तरत्वात् । तथाऽण्वात्मनसामप्रदेशत्वाच्च संयोगः संभवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगादर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्मनसां भविष्यन्तीति चेत् । न । अविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् । इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो धार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् । कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः पदभ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शान्तं सहस्रं धार्थो न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्यै यस्यै यद्यद्रोचते तत्तत्सिध्येत् । कश्चित्कपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव माभूदिति कल्पयेत् । अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत् । कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किंचान्यत् । द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवभ्यां सावयवस्य द्वाणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुप-

रत्नप्रभा-व्याख्या

र इत्यर्थः । कल्पितमाह—इत्युपलब्धीति । विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिघटितेन लक्षणेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्तु-
रस्य संयोगादेः संबन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः । न ह्युल्लिख्यस्य नैरन्तर्यातिरेकेण संयोग उपलभ्यते ।
मवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमराहतीति भावः । संबन्धस्य संबन्धभेदे संबन्धिनः सदा सत्त्वात्सर्वदा संबन्धबुद्धिप्रसङ्ग
ते ह्यङ्गं निषेधितं—नापीति । परापेक्षया नैरन्तर्यावस्थायामङ्गुल्योः रूपरूपिणोश्च संबन्धिधीः, न सत इत्युक्तमित्यर्थः । पूर्व
रमाणोः संयोगनिरासेन द्वाणुकादिच्छिन्नस्ता संप्रत्यद्वयत्वात्सनाऽण्णां संयोगोऽणुपु कियहेतुः, आत्ममनसोः संयोगो बुद्ध्या-
गमवायिकारणं निरस्तम्—तथाऽण्वात्मेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेशपक्षमतिप्रसङ्गादप्येवोपात्तं वक्तुं पुनरुद्भावयति—
कल्पिता इति । कल्पनमुहः । ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा । द्वितीये न संयोगसिद्धिः स्वस्वाभावयोरैकत्र दृश्यवच्छेदकात्सत्त्वात् ।
गये तूहमात्रेण सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् । प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्संभवाच्चेत्यर्थः । यदूहासर्वसिद्धिस्तदा पदा-
द्वयमुक्तनियमा लुप्येवमित्याह—नचेत्यादिना । संयोगं दृश्यत्वा समवायं दूषयति—किंचान्यदिति । तन्मते
दृष्टान्तसूच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः संग्रहः । यत एकाकर्षणेनापराकर्षणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वाणुकं निरवयवासमवेतं,
भावयवत्वात्, आकाशासमवेतभूमिवदिति भावः । ननु द्वाणुकस्यासमवेतत्वे तदाश्रितत्वं न स्यात्, संबन्धं विना तदयोगत् ।

भामती-व्याख्या

भेदं विवक्षित्वा संबन्धिनोरित्युक्तम् । नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः श्लेतदप्यनिर्वाच्यभेदाभिप्रायम् । अ-
पिवाद्यद्वयैवसंयोगात् परमाणुमनसोश्चायं कर्म भवद्विरिष्यते । 'अशेरूपैश्चलनं वायोस्तिथेयवचनमणुमतसोश्चायं कर्मलद्वयकारि-'
' इति वचनात् । न चाणुमनसोरात्मनाऽप्रदेशेन संयोगः संभवति । संभवे चाणुमनसोरात्मनाऽपि तत्त्ववस्थापनासहत्वादिति प्रसङ्गादित्याह—तथाऽण्वात्म-
नसमिति । किंचान्यत् । द्वाभ्यामणुभ्यां कारणान्यां सावयवस्य कार्यस्य द्वाणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । संश्लेषः
होयत एकसंबन्ध्याकर्षे संबन्धनतराकर्षे भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्रव्ययोरश्रयाश्रित-

आनन्दगिरियव्याख्या

परमाणुलक्षितसिद्धिमात्रपक्षकानुपपत्तिस्ततो वस्तुवन्तरस्य संबन्धव्यतिरेकसंबन्धस्याभावो निश्चितः, योऽन्यानुपलब्धेरभावोऽपि स्यात् ।
मात्राकर्ष्येप्रदेशाभ्यामन्तरप्रदेशादप्यवस्थाप्यै समवायसंयोगशब्दधीगम्यावित्यर्थः । संबन्धशब्दधियोः संबन्धर्थत्वे तस्य सदाभावाच्चे
रा स्यात्माभ्यामणुभ्याह—नापीति । स्वरूपेणाङ्गुल्यो रूपरूपिणोश्च तत्तच्छब्दधीविषयत्वं, नैरन्तर्यात् संबन्धशब्दधीगम्यतेत्येवोक्तोऽपी-
प्रवाच सावयवसंबन्धसत्त्वं शब्दधीप्रसक्तिरित्यर्थः । किंच सांशयोः संयोगेऽपि निरंशयोर्नासत्त्वात्वाह—तथेति । द्वाणुकादिनाय-
परमाणोः संयोगो निरस्तः । संग्रहितं ज्ञानाद्यसमवायिकारणमन्तमनःसंयोगमद्वयद्वयसंयोगं चाणुनां निरस्तम्—अण्वात्मेति ।
नोऽप्रदेशत्वाद्यणुमनसोस्तत्संयोगः सकलामवृत्तिरिति तयोरपि परममहत्त्वं स्यादिति भावः । असंभवे हेत्वन्तरमाह—प्रदेशेति ।
मपि कल्पितप्रदेशं दोषान्तराभिप्रायस्तयोद्भावयति—कल्पिता इति । कल्पनया तद्वत्त्वस्य सत्त्वसत्त्वं वा । द्वितीये कल्पना
मत्वात् प्रत्याह—नेत्यादिना । अविद्यमानस्य प्रदेशवत्त्वलक्षणस्यार्थस्य कल्पनया सत्त्वसिद्धाविति यावत् । तत्र हेतुः—इया-
। कल्पनाधीनत्वात्कल्पनाया न तथा सर्वार्थसिद्धिरित्याह—कल्पनायाश्चेति । तथापि परिमितत्वात्तस्या न सर्वार्थसाध-
तयाह—प्रभूतत्वेति । वण्णामेव पदार्थानां संभवाच्च सर्वार्थसिद्धिरित्याह—न चेति । निवारकाभावे कलं सर्वार्थसि-
प्रसङ्गः—तस्मादिति । किंच कल्पनया वस्तुसिद्धौ संसारमोक्षयोरन्यतिरिति बुवाणः संसारस्यानियतिमाह—कश्चिदिति ।
निवेदितमाह—अन्यो वेति । अवस्थाद्वये हेतुमाह—कल्योरेति । कार्यकारणयोरान्यन्तभेदे तथैवोपलब्धिप्राप्तिं समवायदेकत्व-
ल्लिख्यद्वय विरोधतः समवायं दूषयति—किंचेति । दृष्टान्तं स्पष्टयति—नहीति । कार्यकारणयोर्योपस्था समवायः सिध्-

पत्तिः । न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जनुकाष्टवत्संस्लेषोऽस्ति । कार्यकारणद्रव्ययोरभि-
ताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वात् ।
कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः
कुण्डबदरवदितरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्त-
वादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् । किंचान्यत् । परमाणूनां
परिच्छिन्नत्वाद्यावत्तो दिशः षडष्टौ दश वा तादृज्जिरवयवैः सावयवास्तैः स्युः, सावयवत्वाद्-
नित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयसि त
एव परमाणव इति चेत् । न । स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणापरमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा
पृथिवी द्यणुकाष्टपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति, ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्ये-
कजातीयकं विनश्यति, ततो द्यणुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्भिनश्येयुः ।
विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत् । नायं दोषः । यतो घृतकाटिन्मविलय-
नवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निं संयो-

रत्नप्रभाष्याख्या

नच संयोगादाश्रितत्वं कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्यसंयोगादिति शङ्कते—कार्येति । प्रकृतिकारयोरभेदादाश्रयश्रयभावानुपपत्तिं
धेति परिहरति—नेति । भेदात्तद्वाह इति वदन्तं प्रत्याह—इतरेतराश्रयत्वादिति । कथं तर्हि कार्यस्य कारणधित
स्त्वव्यवहारः, कल्पितभेदादित्याह—कारणस्यैवेति । परमाणूनां निरवयवत्वमप्युक्तमित्याह—किंचेति । परमाणवः साव
यवाः, अल्पत्वात्, घटवत् । विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः । ननु परमाणवपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादि
भेदेदव्यवहारस्तदवधित्वेन येऽवयवास्तव्योच्यन्ते त एव मम परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत् तदवयवा एवेति, एवं यतः परं
विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति शङ्कते—यांस्त्वमिति । परिहरति—न । स्थूलेति । अयमर्थः—यत्सर्वोत्तम
विभागयोग्यं वस्तु स परमाणुरिति यथुच्येत तर्हि ब्रह्मण एव परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्, तदन्यस्याल्पस्य दिग्भविभागहर्त्वेनाव
यवविभागवश्यंभावात् । यदि पृथिव्यादिजातीयोऽल्पपरमाणुविश्रान्तिभूमिर्यः स परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं
विनाशित्वात्, घटवत् । नच हेत्वसिद्धिः, अणवो विनाशिनः, पृथिव्यादिजातीयत्वात्, घटवदिति साधनादिति । संप्रति निरवय
वद्रव्यस्य नाशहेत्वभावादात्मवदविनाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति—विनश्यन्त इत्यादिना । ब्रह्मातिरिक्तस्य

भामतीव्याख्या

भावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निराकरोति—न कुतः । इतरेतराश्रयत्वात्
तद्विभजते—कार्यकारणयोर्हीति । किंचान्यत्, परमाणूनामिति । ये हि परिच्छिन्नास्तैः सावयवाः, यथा घटादयः
तथा च परमाणवः, तस्मात्सावयवा अनित्याः स्युः । अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत् परमाण्वव्यवधातः । शङ्कते—यांस्त्वमिति
निराकरोति—न । स्थूलेति । किं सूक्ष्मत्वात् परमाणवो न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे इदमुक्तम्—वस्तुभू
तापीति । भवमते उत्तरं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति—विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनेति । यथा हि घृतसुवर्णा

आनन्दगिरिव्याख्या

तीति शङ्कते—कार्येति । द्यणुकपरमाणु न समवायाहौ, सावयवनिरवयवद्रव्यत्वात्, भूम्याकाशवदित्यत्राकार्यकारणद्रव्यत्वाणो
समवायानहेत्यप्रत्ययकत्वमाशङ्क्याह—नेत्यादिना । अन्यतरव्यतिरेकेणान्यतरस्य सिद्धिसंभवे कथमेवमित्याशङ्क्याह—नहीति ।
कार्यस्य कारणानाश्रितत्वे स्वातन्त्र्यं स्यादित्याशङ्क्याह—कारणस्येति । परमाणूनां निरवयवत्वमुपेक्षोक्तम् । तदेव नास्तीत्याह—
किंचेति । परमाणवः सावयवाः, परिच्छिन्नत्वात्, घटवत् । परिच्छिन्नत्वं सावयवमात्रवृत्ति, परिच्छिन्नमात्रवृत्तित्वात्, घटवदित्यर्थः ।
तेषां सावयवत्वे दिग्भेदव्यवस्थापकत्वं हेतुरित्याह—यावत् इति । सावयवत्वफलमाह—सावयवत्वादिति । उक्तानुमानकत्वमाह—
इति नित्यत्वेति । ये दिग्भेदव्यवस्थापकास्तवया परमाणववयवाः स्वीकृतास्त एव मम परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत्तदवयवा भवेत् ।
यतः परं न विभागः स परमाणुनिरवयवः, स च नित्यः परिमाणतारतम्यविश्रान्त्याधारत्वादात्मवदिति शङ्कते—यानिति । किं
सर्वस्यैव विभागयोग्यं वस्तु परमाणुत्वात्सादादिभिरविभज्यमानावयवम् । आद्ये न परमाणोर्दिग्भेदावधित्वं, मूलकारणस्य सम्मानात्
सर्वथा विभागयोग्यत्वात्तस्य च निरवयवत्वं सिद्धमेव । द्वितीये सम्मानामूलकारणादतिरिक्तं किञ्चन सूक्ष्मं वस्तु परमाणुरित्युक्तं
विनष्टमिति, पृथिव्यादिजातीयत्वात्, पराश्रीष्टद्यणुकवदित्याह—नेति । दृष्टान्तं समर्थयते—यथेति । वस्तुभूतापीति परमतेनेत्युक्तं
दाहान्तरिकं भिन्नमयति—तथेति । नित्याः परमाणवः, निरवयवद्रव्यत्वात्, आत्मवदिति शङ्कते—विनश्यन्त इति । तेषां
समापत्ते—नाशमिति । उक्तमेव स्फुटयति—यथेत्यादिना । अवयवतत्संयोगविनाशौ विनापि स्वर्गपिण्डो नश्यति । विना

गाद्वयभावापस्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापस्या मूर्त्या-
दिविनाशो भविष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजला-
दीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । तदेवमसारतरतस्तद-
व्यत्वादीन्परकारणश्रुतिचिरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपे-
क्षासिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

समुदायादुभौ युक्तावयुक्तौ वाऽप्युहेतुकः ॥ एकोऽपरः स्कन्धहेतुरित्येवं युज्यते द्वयम् ॥ १ ॥

स्मरन्चेतनराहित्यारम्भं चाभेतनस्तत् ॥ न स्कन्धानामपूनां वा समुदायोऽत्र युज्यते ॥ २ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वैदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तम् । सोऽर्धवै-

रत्नप्रभाख्या

निरवयववत्त्वमसिद्धम् । निमित्तादृष्टादिनाशाद्विनाशः प्रत्यये संभवति, सुक्तौ ज्ञानादज्ञाननाशे तत्कार्याणुना-
संभव इति भावः । यदुक्तं यत्कार्यद्रव्यं तत्संयोगसत्त्वानेकद्रव्यारब्धमिति, तथेत्याह—**तथा कार्यारम्भोऽपीति ।**
अत्राप्यर्थः प्राधान्यम् । कार्यद्रव्यस्थितावपि हेतुत्वात्संयोगस्य क्षीरारम्भसंयोगादृव्यारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ व्य-
भवाचारं ध्यामिरित्यर्थः । किंच यत्कार्यद्रव्यं तद्व्यारम्भमित्येव व्याप्तिरस्तु लाघवात्, न तु संयोगसत्त्ववन्त्यनपरिमाणाने-
द्रव्यारम्भमिति, गौरवात्, दीर्घविस्तृतदुकूलारब्धरजौ न्यूनपरिमाणार्थां व्यभिचाराच्च । नच रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यम्,
अवयविसाम्राज्यविशेषापातात् । किंच निरवयवद्रव्यत्वस्यैकान्तवृत्तित्वे लाघवाच्च निरवयवनेकाणुसिद्धिः । यच्चणुत्वतारम्यविश्रा-
न्तभूमित्वेन तस्तिद्विरिति । तत्र । व्यपुष्कवेनोक्तदृष्टिषु विधान्तेः । नच त एव दृष्टिनामानो जगदेतव इति वाच्यं पृथिवी-
वादिना सावयवत्वात्तत्त्वयोरनुमानात् । न चावयवत्वस्य क्वचिद्विश्रान्तौ परमाणुसिद्धिर्विश्रान्तावनवस्थेति वाच्यं, मायायां
शङ्खणि वावयवत्वविश्रान्तिर्संभवति । अतो न किंचिदणुसद्भावे प्रमाणम् । निरवयवानां संयोगसत्त्ववययोरसंभवस्तमेवत-
द्युक्ताकारम्भकत्वायोग इत्यादि बाधकमुक्तमेवाप्रति 'अपरिग्रहाच्च' इति सूत्रवाक्यशेषं पूरयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति—**तदेव-**
मिति । तस्माद्वान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति—
समुदाय इति । परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशाद्वैकारादर्धवैनाशिको वैशेषिकस्तस्य निरासानन्तरं सर्वैक्षणिकवादी
शुद्धस्थो निरस्यत इति प्रसङ्गसंगतिमाह—**वैशेषिकेति ।** 'नाभाव उपलब्धेः' इति निरसनीयसिद्धान्तात्तत्र निरस्यसिद्धा-
भामतीव्याख्या

दीनमविभज्यमानावयवानामपीति । यथा हि पिष्टपिण्डोऽविनश्यदवाप्तसंयोग एव प्रपद्ये, प्रथमानाश्रयशकाकारतां
विमानः पुरोडाशतामापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशश्चोत्पद्यते, नहि तत्र पिण्डावयवसंयोगो विनश्यति, अपि तु संयुक्ता
तु सन्तः परं प्रयत्नेन लघुमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमवित्तयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्रवीभावा-
त्प्रयत्ने, ननु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथाऽवयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति, संयोगात्ततोऽपादमन्तरेण च
सर्वं द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनश्यन्त्यस्य चोत्पत्त्यत इति सर्वमवदातम् ॥ १७ ॥
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । अवान्तरसंगतिमाह—**वैशेषिकराद्धान्त इति ।** वैशेषिकाः स्वार्धवैनाशिकाः ।
। हि परमाण्वाकाशदिकालात्मनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च केवाचित्त्वत्वमभ्युपेक्ष्य शेषाणां निरवयव-

आनन्दगिरिव्याख्या

योगान्तरं सुवर्णद्रव्ये जायते । परमाणुकाठिन्यं च विभागं विना विनश्यति । तद्वत्तदवयव संयोगाद्वैदो भवति । नच काठिन्यद्रवौ
वद्व्याप्तिरित्युक्तं द्रव्यौ वक्तुम् । एवं विनैवावयवविभागविनाशौ परमाणवो विनश्यन्त्यस्य चोत्पत्त्यत इत्यर्थः । **सूत्रसिद्ध्यन-**
तिकम्, आदिशब्देनावस्थाभेदादि गृह्यते । द्रव्यनाशस्यावस्थानाशो नोदाहरणभिलाशङ्क्यापत्तिरपरमाण्ववस्थाना एव सर्व-
योगां तदवस्थात्वादित्यभिप्रेत्य कार्यद्रव्यत्वहेतुं व्यवसि चारयति—**तथेत्यादिना ।** कार्यनाशस्यावयवनाशतद्विभागीनानवयवमाभाव-
इत्यर्थः । तस्य केवलेनैव प्राधान्यम् । सति तस्मिन्कार्योत्पादस्य क्षेपाभावात् । नियमाभावे हेतुमाह—**क्षीरेति ।** आदिशब्देन लवणादि
ते । क्षीराद्यगुणादवयवसंयोगादतिरिक्तो दध्याद्यनुगुणः संयोगोऽवयवसंयोगान्तरम् । दधिहिमादीत्यादिष्वं जलाद्यर्थम् । दध्यादियु-
क्तिर्कार्यद्रव्यत्वे विनिश्चयनेकद्रव्यारब्धत्वासिद्धेरनैकान्यादित्यर्थः । एतेन कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणदणुतत्परिमाणारब्धं, कार्यद्रव्यत्वा-
त्तत्त्वमिति । यद्यप्युपरिमाणतारतम्यं कचिद्विश्रान्तं, परिमाणतारतम्यत्वादिति, तत्राश्रयात्सिद्धिरित्यभिप्रेत्याधिकरणार्थमुपसंहरति—
तदप्राप्तिः । वाक्यशब्देनावयवसंयोगस्य गृह्यते ॥ १७ ॥ वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति—**समुदाय इति ।** आर्हादिमत्तं
ना किमियन्तरं वैनाशिकमतं निरस्यते, तत्राह—**वैशेषिकेति ।** परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशाद्वैकारादर्धवैनाशिकत्वं

नाशिक इति वैनाशिकत्वस्याभ्यन्तर्वैनाशिकराज्यान्तो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपाद-
यामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति—केचि-
त्सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति । तत्र ये
सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्तुभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैतं च, तांस्तावत्प्र-
तिग्रहः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्या-
दिपरमाणवः खरजोहोणेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तथा रूप-

रत्नप्रभाष्याख्या

न्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते—स चेति । ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बहुप्रकारता, तत्राह—प्रति-
पत्तिः । एकस्यैवागमव्याख्यातुः शिष्यस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात्, मन्दमध्यमोत्तममिथ्या शिष्याणां वा भेदाद्बहुप्रकारतत्त्वैः
तानेव प्रकारानाह—तत्रेति । सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारी माध्यमिकश्चेति चत्वारः शिष्याः । तेषामयतोर्बाह्यार्थानां परं
क्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽप्यस्तित्वसंप्रतिपत्तेस्तयोः सिद्धान्तमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह—तत्र ये सर्वास्तित्वेति । भूतं भौति-
काद्यं, चित्तं चैतं च कामाद्यान्तरमिति विभागः । तत्र संदिह्यते किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वायं सिद्धान्त इति । भूतं प्रम-
णमूल इति पूर्वपक्षयः सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति—तत्र भूतमिति । स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य न
नमूलक्षणिकसिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षे फलं, सिद्धान्ते तद्विरोध इति ज्ञेयम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियास्त-
भौतिकं च परमाणुसमुदाय एव नावयव्यन्तरमिति मत्वा परमाणून् विभजते—चतुष्टये चेति । चतुर्विधा इत्यर्थः । छ-
कटिनस्तत्त्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः, स्निग्धा आप्याः, उष्णालैजसाः, ईरणं चलनस्वभावा वायव्यानामिति । बाह्यसमुद-
यमुक्त्वाध्यात्मिकसमुदायमाह—तथेति । सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, विषयाणां बाह्यत्वेऽपि देहस्थेन्द्रियप्राज्ञत्वादाध्यात्मि-
कत्वम्, अहमहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, सुखाद्यनुभवो वेदानास्कन्धः, गौरश्च इत्येवं नामविशिष्टसकल्पकप्रत्ययः

आमतीष्याख्या

नाशमुपपत्तिः, तेन तेष्वैनाशिकाः । तेन तदुपपत्त्यो वैनाशिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमार्ग-
राकरणमिति । अथवैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि, क्षणिकभाववादिनां त्वसौ दूरापत्ते इत्युपपादयित्वाः
तेन नतराम् इत्युक्तम् । तदिदं दूषणाय वैनाशिकमतमुपपत्तिसिद्धिं तत्प्रकारभेदानाह—स च बहुप्रकार इति । वादिवैचि-
त्यं, केचित्तर्वास्तित्वमेव राज्यान्तं प्रतिपद्यते । केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वम् । केचित्सर्वशून्यताम् । अथ त्वत्रभवतां सर्वज्ञानं तत्त्वमि-
त्तिभेदो न संभवति, तत्त्वस्यैकरूप्यादित्येतदपरितोषेणाह—विनेयभेदाद्वा । हीनमध्यमोक्तुष्टयिषो हि शिष्या भवन्ति । तत्र
हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधाच्छून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते
ये तु प्रकृष्टमतयस्तस्यः साक्षादेव शून्यतावत्त्वं प्रतिपाद्यते । यथोक्तं नेषिचित्तविवरणे—‘देशना लोकनाथानां सर्वत्राशयवशादुप-
मिच्यते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः ॥ १ ॥ गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिन्नोभयलक्षणा । मित्रापि देशनाऽभिवा शून्यताऽद्वय-
लक्षणा ॥ २ ॥’ इति । यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदोऽस्ति, तथापि सर्वास्तित्वायामस्ति संप्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपपत्त्याः
तथा च त्रिवसुपपन्नमिति । पृथिवी खरस्वभावा, आपः सेहस्वभावाः, अमिहणस्वभावाः, वायुरीरणस्वभावाः । ईरणं प्रेरणम् । पृ-
थौतिकानुक्त्वा चित्तचैतिकां नाह—तथा रूपेति । रूप्यन्ते एभिरेति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः

आनन्दगिरीयष्याख्या

वैशेषिकस्येति तन्निरासानन्तरं वैनाशिकत्वाविशेषाद्बुद्धिस्थं सर्ववैनाशिकनिरसनमित्यर्थः । वैशेषिका देहादेस्त्रिगुणस्याश्रित्यमाश्रिताः, तथा
तन्मते निरस्ते तन्मात्रमपि यैनेष्टं तन्मतमतिशयेन नापेक्षितव्यमित्याह—नतरामिति । तथाप्येकेनैवाधिकरणेन तन्निरासंभवे किं
धिकरणद्वयेनेति, तत्राह—स चेति । राजान्तस्यैवाद्बहुप्रकारत्वायोगमाशङ्क्याह—प्रतिपत्तीति । उपदेष्टुः सर्वज्ञस्यैक्यात्त्वं शिष्या
तज्ज्ञेयः, तत्राह—विनेयस्येति । मन्दमध्यमोत्तममिथ्या शिष्याणां भेदात्तज्ज्ञेयसिद्धिरित्यर्थः । प्रतिपत्तिभेदाद्विषयार्थानां वाशब्दो न विकल्पः
तानेव दर्शयति—तत्रेति । सौत्रान्तिकवैशेषिकयोरवान्तरभेदेऽपि सर्वास्तित्वसंप्रतिपत्तेरीकृत्य त्वित्युपपादयति—केचिदिति । इ-
नीमाषाधिकरणस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—तत्रेति । बाह्यं विशिनष्टि—भूतमिति । आभ्यन्तरं कथयति—चित्तमिति । बाह्येनेति
बोद्धाद्धान्तो विषयः । स किं प्रामाणिको भ्रान्तो वेति विप्रतिपत्तेः संदेहे पूर्वपक्षं विवृणोति—तत्रस्यादिना । तस्य भ्रान्त्योपपत्तेः
समन्वयस्य तद्विरोधनिरासात्पादादिसंगतयः । तस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिः, भ्रान्तत्वाद्विरोधस्याभावात्तद्विरोधस्य
फलसिद्धिः । धातुशब्दः स्वभाववचनः । आदिशब्देनास्तं गोवाच्याकाशंते गो गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियाणां च भौतिकशब्दवाच्यत्वात्
भौतिकमिति । पृथिव्यादयश्च परमाणुपुञ्जा एव नावयव्यारम्भोऽस्तीति वक्तुं परमाणुस्वरूपमाह—चतुष्टये चेति । कटिनस्वभावा-
पृथिवीपरमाणवः । सेहस्वभावा आत्यपरमाणवः । उष्णतास्वभावास्तेजःपरमाणवः । ईरणं चलनं तत्त्वभावा वायुपरमाणवः । प्र-
चतुर्विधानां सर्गकाळे संयोगापत्तिमाह—त इति । भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैतानाह—तथेति । कर्मकरणव्युत्पत्तिमाह—तथेति ।

विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्चस्कन्धाः । तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संह-
न्यन्त इति मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते—योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषाम-
भिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः तस्मिन्मुभयहेतुकेऽपि
समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः । समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः ।
समुदायिनामचेतनत्वात् । चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् । अन्यस्य च कस्य-
चिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रदासितुर्वा स्थिरस्य संहनुरनभ्युपगमात् । निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृ-

रत्नभाष्याख्या

संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तमात्रमेति गीयते । अन्ये चत्वारः स्कन्धाश्चैसास्तेषां
संघात आध्यात्मिकः । सकललोकात्रानिर्वाहक इत्यर्थः । अवयवातिरिक्तावयव्यनुपलब्धेरवयवाः शिष्यन्ते, यस्तत्तत्क्षणिकं,
यथा विद्युति तेनां क्षणिकत्वमिति मानमूलोऽयं सिद्धान्त इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति—**योऽयमिति** । सर्गादौ पर-
माणूनां च स्कन्धानां च स्वतःसंघातस्त्वावन्न संभवति, अचेतनत्वात् । नापि चित्ताख्यमभिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः, संघाते

भामतीभ्याख्या

यद्यपि रूपमाणाः पृथिव्यादयो बाह्यास्तथापि कायस्थत्वाद्वा इन्द्रियसंबन्धाद्वा भवन्त्याध्यात्मिकाः । विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो
रूपादिविषय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः । वेदनास्कन्धो या प्रियाप्रियातुभयविषयस्पर्शं सुखदुःखतद्वहितविशेषावस्था चित्तस्य
जायते स वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः सविकल्पप्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासः, यथा दिव्यः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवं-
जातीयकः । संस्कारस्कन्धो रागादयः क्रेशाः, उपक्रेशश्च मदमानादयः, धर्माधर्मौ चेति । तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । **तस्मि-**
न्मयहेतुकेऽपीति । बाह्ये पृथिव्याद्यणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये, रूपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मिकेऽभिप्रे-
माणे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । **कुतः । समुदायिनामचेतनत्वात्** । चेतनो हि कुलादिः सर्वं मृदङ्गादुपसंहृत्य
मुदायात्मकं घटमारचयन् दृष्टः । नञ्वास्ति मृदङ्गादिन्यापारिणि विदुषि कुलाले स्वयमचेतना मृदङ्गादयो व्यापृत्य जातु घटमार-
चयति । न चास्ति कुविन्दे तनुचेतमादयः पटं वयन्ते । तस्मात् कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणसमवधानाधीनस्तदभावे न भवति ।
प्रयोजनानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्त्वं चेतनप्रेक्षायां न भवितुमुत्तरेत हि कार्यापत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनव्याव्या-
याकृतिरुद्देश्यत्वात् चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितत्वं एवावतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । यद्युच्येत
इहा चेतनाधीनं कार्योत्पत्तिः, अस्ति तु चित्तं चेतनं, तद्वीन्द्रियादिविषयस्पर्शं सत्यभिज्वलत् तत्कारणत्वं यथायथा कार्याय
सोत्तं तदायथा प्रकाशयदचेतनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभिनिर्वर्तयतीति, तत्राह—**चित्ताभिज्वलनस्य च समुदाय-**
सिद्ध्यधीनत्वात् । न खलु बाह्याभ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिज्वलनं, ततस्तु तामिच्छन् दुरुक्तमितरेतराश्रयावशिषे-
रिति । नच प्राग्मवीया चित्ताभिधीमिस्तरसमुदायं धृत्यति । घटनसमये तस्याश्रितातीतत्वेन सामर्थ्यविरहात् । अस्मद्ब्रह्मन्तत्त्वदयस्य
चेतनस्य भोक्तुः प्रदासितुर्वा स्थिरस्य संघातकर्तुरनभ्युपगमात् । कारणविन्यासभेदं हि विद्वान् कर्ता भवति । न
चान्यव्यतिरेकावतरेण तद्विन्यासभेदं वेदितुमर्हति । नच स क्षणिकोऽव्यव्यतिरेककालानवस्थायां ज्ञानुपपन्नव्यतिरेकाद्विज्ञानहेतुः ।
अत उक्तम्—**स्थिरस्येति** । यद्युच्येत असमवहितान्येव कारणानि कार्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समवधाययित्रा
तेनेत्येत आह—**निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे चेति** । यद्युच्येत अस्त्यालयविज्ञानमहंकारास्पदं पूर्वापरात्संघातु, तदेव कार-

आनन्दगिरियव्याख्या

भिन्नाणि रूपस्कन्धः । रूपमाणापृथिव्यादीनां बाह्यात्वेऽपि देहस्थत्वादिन्द्रियसंबन्धाबाध्यात्मिकत्वम् । अहमिति प्रत्ययो विज्ञान-
स्कन्धः । सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरश्च इत्यादिशब्दसंज्ञितप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । संस्कारस्कन्धस्तु रागादिधर्माधर्मौ च ।
त्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम् । इतरे चैताः । उक्तानां स्कन्धानां समाहारं संघातं दर्शयति—**तेऽपीति** । उक्तस्य बाह्याध्यात्मिकभावजा-
त्यावधानुमानाभ्यां क्षणिकत्वे सिद्धे स्थायिनो ब्रह्मणो जगत्सर्ववादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीति प्राप्तमनुष्टु सिद्धान्तयति—
चेति । यत्र व्याचष्टे—**योऽयमिति** । बाह्यात्वाध्यात्मिकत्वं चोभयप्रकारत्वमुभयहेतुकमेवाह—**अयमिति** । बाह्ये भूतभौतिकसमु-
दाये पृथिव्यादिपरमाणुहेतुके, रूपविज्ञानादिध्यात्मिकत्वं समुदायेऽभिप्रेते तस्याप्राप्तिरनुक्तता स्यादित्याह—**तस्मिन्मिति** ।
संघानामासमवधाने संघातानुपपत्तौ च न हेतुरित्याक्षिपति—**कुत इति** । संघातः स्वतो वा परतो वा । नाथ इत्याह—
सुगुणिनामिति । अण्वदीनामचेतनत्वात्सातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसिद्धेन स्वतःसंघातो घटते । तथाच क्षणिकपक्षे सर्गादौ संघातयोगात्
संघातः समन्वयस्येत्यर्थः । परमपि संघातकारणं चित्ताभिज्वलनमन्यद्वा । तत्रार्थं दूषयति—**चित्तेति** । सिद्धे संघाते चित्ताभिज्वलनं
संघात इत्यन्योन्याश्रयाच्च चित्ताभिज्वलनं तदेतुरित्यर्थः । अन्योऽपि संहन्ता चेतनोऽचेतनो वा । चेतनोऽपि भोक्ता प्रदासिता
। दिवापि स्थितो वा क्षणिको वा । नाथः । अनभ्युपगमात् । न द्वितीयः । क्षणिकस्याभ्यव्यतिरेककालानवस्थानात् । भोक्तुश्च
परिण्यासविरोधज्ञानायोगात्, सर्वज्ञस्य स्वतस्त्वज्ञानेऽपि क्षणिकत्वात्कर्तृत्वादिरेत्याह—**अन्यस्येति** । अचेतनोऽपि संहन्ता धर्मादीनां

स्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वादन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति ।

रत्नप्रभाष्याख्या

देहाकारे जाते विज्ञाने विज्ञाने जाते संघात इत्यन्योन्याश्रयात् । नच क्षणिकविज्ञानादन्यः कश्चिज्जीव ईश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः संघातकर्ता भवेत् । नच कर्तारमनपेक्षयावः स्कन्धाश्च स्वयमेव संघातार्थं प्रवर्तन्ते इति वाच्यम्, अनिमोक्षप्रसङ्गात् । नन्वालयविज्ञानसंतानः संहन्तास्त्वित्यत आह—आशयस्येति । आशेतेऽस्मिन् रागादय इत्याशयः संतानः, किं संतानिभ्योऽन्यो विज्ञानिभ्योऽन्योऽन्यो वा । आयेऽपि स्थिरः क्षणिको वा । नाद्यः, अस्मदिष्टनित्यात्मवादप्रसङ्गात् । द्विती दोषमाह—क्षणिकत्वेति । क्षणिकस्य जन्मातिरिक्तव्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमाण्वादिमेलनार्थं प्रवृत्तिरनुपपत्ता । क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः । एतेनानन्यः संतान इति पक्षो निरस्तः, क्षणिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः । तस्मात् संहन्तुरसत्त्वात् संघातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ संहन्तुरभावेऽपि संघातोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति—इतरेति । कार्यं प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्य

भासतीत्याख्या

णानां प्रतिबंधात् भविष्यतीति, तत्राह—आशयस्यापीति । यत् स्वत्वेकं यदि स्थिरमास्थीयेत ततो नामान्तरेणामेव । अक्षणिकं, तत् उक्तदोषापत्तिः । नच तत्संतानस्तरस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्माभ्युपगतोऽन्यत्वे च विज्ञानमेव, तच्च क्षणिकमेवेत्युक्तं दूषापत्तिः । आशेतेऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य । अपि च प्रवृत्तिः समुदायिनां व्यापारः । नच क्षणिकानां व्यापारो युज्यते । व्यापारो हि व्यापारवदाश्रयस्तत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धः । तेन व्यापारवता व्यापारापूर्वं व्यापारसमये भवितव्यम् । अन्यथा कारणत्वाश्रयत्वयोरयोगात् । नच सप्तमययोरस्ति कार्यकारणभावः । नापि भिन्नकालयोराधारादेयभावः । तथा च क्षणिकत्वहानिरित्याह—क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्चेति ॥ १८ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यद्यपीति । अयमर्थः—संघपतो हि प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तं वृद्धेन ‘इदं प्रत्ययकलम्’ इति । ‘उपायह तथागतनामानुत्पादाद्वा स्थितेषा धर्माणां धर्मता’ । ‘धर्मस्थितिता धर्मेनियामकता प्रतीत्यसमुत्पादादुलोमता’ इति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतश्च प्रत्ययोनियन्तश्च । स पुनार्दित्तो—वाय आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यप्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः—यदिदे बीजादङ्कुरोद्भूतात्पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डात्त्रालो त्रालाद्गर्भो गर्भोऽचूकः शूकात्पुत्रं पुत्रात्प्रतीत्यमिति । असति बीजेऽङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेऽङ्कुरो भवति, यावत् पुष्पं सति फलमिति तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्कुरं निर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत् पुष्पस्य नैवं भवत्यहं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणामिनिर्वर्तितमिति । तस्मादसत्यं चेतनं बीजादीनामसत्यपि चात्यस्मिन्नपिष्ठतरि कार्यकारणभावनियमो दृश्यते । उक्तो हेतूपनिबन्धः । प्रत्ययोनियन्तः प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते । प्रत्ययो हेतूनां समावायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तरापीति, तेषामयमानानां भावः प्रत्ययः । समावाय इति यावत् यथा षण्णां धातूनां समावायाद्बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र च पृथिवीधातुर्वीजस्य संग्रहकृत्यं करोति यतोऽङ्कुरः कठिनो भवति अन्धातुर्वीजं स्नेहयति, तेजोधातुर्वीजं परिपाचयति, वायुधातुर्वीजमभिनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बीजाभिर्गच्छति, आकाशधातुर्वीजस्या नावरणकृत्यं करोति, क्रतुरपि बीजस्य परिणामं करोति, तदेतेषामविकलानां धातूनां समावाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते नान्यथा

आनन्दगिरीयव्याख्या

स्वादायविज्ञानसंतानो वा । नाद्यः । तस्य पूर्ववच्चेतनाधीनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । स्वतश्चेत्प्रवृत्तिस्तदा धर्मादिप्रवृत्त्यनुपरमान्नोद्भासिदिरित्याह—निरपेक्षेति । आलयविज्ञानसंतानः संहन्तेति पक्षं प्रत्याह—आशयस्येति । आशेतेऽस्मिन्कर्मानुभववासना इत्याशय संतानः । तस्यापि संतानिभ्योऽन्यत्वनन्यत्वं वा । द्विषापि दुर्मिरूपत्वात् तस्य संहन्तुत्यर्थः । स स्वत्ववन्त्यः स्थिरो वा क्षणिको वा । प्रथमेऽसदुक्तौ भोक्तैव नामान्तरेणोक्तः स्यादिति मत्वा द्वितीये क्षणिकस्य व्यापारापूर्वं तत्काले वाऽभावात्कारणात्वाश्रयत्वयोरस्तिदिरित्याह—क्षणिकत्वेति । एतेनानन्यत्वमपि प्रत्युक्तम् । संतानिनमपि क्षणिकत्वेनोक्तरीत्या व्यापारकारणत्वाद्योगात्तदभिन्नस्य संतानस्यापि तदसिद्धिरित्याह—निर्व्यापारत्वादिति । संहन्तुरभावे फलितमाह—तस्मादिति । यथाकथंचिद्लोकयात्रा स्थितेति चेत्किमुदायनेत्याशङ्क्याह—समुदायेति ॥ १८ ॥ संघातस्य निमित्तमाशङ्क्य निरस्यति—इतरेतरेति । पूर्वपक्षभागं विभजते—तथापीति । तर्हि संघाताभावात्तदालम्बना लोकयात्रा न निर्वह्येत, तत्राह—तथापीति । कार्यं प्रत्ययते जनकत्वेन गच्छतीति प्रत्ययवत्त्वहेतुवाचित्वमुपेक्षेतेतरकारणत्वादित्युक्तम् । तथापि संघातस्य निमित्तं वाच्यं, तत्राह—तस्यां चेति । अविद्यादोनामेव तस्मिन्

ते चाविद्याद्योऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नामरूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णा उपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये

रत्नप्रभाध्याख्या

कारणम् । अविद्यादिभिरवैतार्थोत्तं संचातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह—ते चेति । क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्या, ततो रागद्वेषमोहाः संस्कारा भवन्ति, तेभ्यो गर्भस्थस्यायं विज्ञानमुत्पद्यते, तस्माच्चालयविज्ञानात् पृथिव्यादिवत्तुष्टं नामाश्रयत्वात्मा भवति । ततो रूपं सितसितात्मकं शुक्रशोणितं निष्पद्यते । गर्भस्य कललबुद्बुदावस्था नामरूपशब्दाभ्यां इति निष्कर्षः । विज्ञानं पृथिव्यादिवत्तुष्टं रूपं चेति षडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत् षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः, ततः सुखादिका वेदना, तथा पुनर्विषयतृष्णा, तथा प्रवृत्तिरुपादानं, तेन भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः, ततो जातिर्देहजन्म पञ्चस्कन्धसमुदाय इति यावत् । जातानां स्कन्धानां परिपाको जरास्कन्धः, नाशो मरणं, त्रियमाणस्य पुत्रादिद्वेहादन्तर्दोहः शोकः, तेन हा पुत्रेत्यादिलापः परिदेवना, अनिष्टानुभवो दुःखं, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा, इतिशब्दो मानापमानादिद्वे-

भामतीव्याख्या

तत्र पृथिवीगतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति, यावदतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोमीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति । तथाभ्यात्मिकः प्रतीत्यसमुपादो द्वाभ्यां कारणभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । तत्रास्य हेतूपनिबन्धो यदिदमविद्याप्रत्ययोः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं जारामरणादीति । अविद्या चेन्नाभिविध्यञ्चैव संस्कारा अजन्मन्थन्त । एवं यावज्जातिः । जातिश्चेन्नाभिविध्यञ्चैव जारामरणादय उदपस्यन्त । तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्ते-
यामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्यया निर्वर्तिता इति । एवं यावज्जात्या अपि नैवं भवत्यहं जारामरणायभिनिर्वर्ते-
यामीति । जारामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्निर्वर्तिता इति । अथ च सत्त्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेत-
नान्तरानभिधित्वेन संस्कारादीनामुत्पत्तिः, बीजादिविव सत्त्वचेतनेषु चेतनान्तरानभिधित्वेन्यङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्ये-
दमुपवत् इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः । सोऽयमाभ्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुपादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ
प्रत्ययोपनिबन्धः—पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशविज्ञानभान्नां समवायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य पृथिवीधातुः काठिन्यं निर्वर्तयति ।
अस्मान्नुः केहयति कायं । तेजोधातुः कायस्याशपितेतो परिपाचयति । वायुधातुः कायस्य स्वासादि करोति । आकाशधातुः
घनः सुधिरभावं करोति । यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तं सावर्चं च मनोविज्ञानं, सोऽयमुत्पद्ये-
त्तातुः । यदा आभ्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवत्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्या-
नां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति । कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययरभिनिर्वर्तित इति ।
च पृथिव्यादिधातुभ्योऽचेतनस्य चेतनान्तरानभिधित्वेन्यङ्कुरस्यैव कायस्योत्पत्तिः । सोऽयं प्रतीत्यसमुपादो दृष्टत्वाच्चायययित्यर्थः ।
नैव पदम् धातुषु येकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा, नित्यसंज्ञा, सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा, पुद्गलसंज्ञा, मनुष्यसंज्ञा, मानुद्विहनुसंज्ञा, अहंकारमकार-
सेयमविद्या संसारानर्थसंभारस्य मूलकारणं, तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते । वस्तुविषया
संवेदानं, विज्ञानाच्चत्वारो रूपेण उपादानस्कन्धास्तन्नाम, ताणुपादाय रूपमभिनिर्वर्तते । तदेकममभिसंश्लिष्य नामरूपं निरु-
धरोरस्यैव कललबुद्बुदावस्था, नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां संनिपातः स्पर्शः,
देहना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतसुखं पुनर्मथैल्यथवसानं तृष्णा भवति । तत् उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति ।
भवो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्माधर्मो, तदेतुकः स्कन्धग्राधुर्भावो जातिः जन्म । जन्महेतुका उत्तरे जारामरणादयः ।
नां स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धानां नाशो मरणम् । त्रियमाणस्य मूढस्य साभिषङ्गस्य पुत्रकलादावन्तर्दोहः शोकः ।

आनन्दगिरिय्याख्या

क्षणीयानरमस्तीत्यर्थः । के पुनरविद्यादयः, तत्राह—ते चेति । वक्ष्यमाणबुद्धिरपरामर्शी तच्छब्दः । क्षणिककार्यदुःखस्य भवे-
त्तथाविधिसुखबुद्धिरविद्या । तस्यां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु भवन्ति । तेभ्यो गर्भस्थस्यायं विज्ञानमुत्पद्यते । तस्माच्चाल-
विज्ञानात्पृथिव्यादिवत्तुष्टयमुपादानकारणं नामाश्रयत्वात्मा निष्पद्यते । तच्च कारणत्वेन स्वीकृता सितसितादिरूपवच्छरणमभिनिर्वर्तते ।
मनुष्यस्य सरीरस्य कललबुद्बुदावस्था नामरूपशब्दाभ्यामत्राभोष्टा, जातेरुत्तरत्राभिधानात् । नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं,
स्यादिधातवः षडायतनानि यस्य कारणजातस्य तत्तथा । नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संनिपातः स्पर्शः । ततः सुखादिका वेदना तस्यां
कर्तव्यं सुखं मथैल्यथवसानं तृष्णा । ततो वाक्कायचेष्टोपादानम् । ततो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः । तदेतुका देहादयो
जातस्य देहस्य परिपाको जरा । देहनाशो मरणम् । त्रियमाणस्य साभिषङ्गस्य पुत्रादावन्तर्दोहः शोकः । तदुत्थं हा पुत्र, इत्या-
जन्म परिदेवना । शब्दादिज्ञानपञ्चकसंयुक्तमसाध्वनुभवं दुःखम् । दुर्मनस्ता मानसं दुःखम् । इतिशब्दो यथोक्तपरामर्शार्थः ।
भीतीयकस्य मदानाशुपेक्षसंग्रहार्थः । अविद्यादिहेतुका जन्मादयस्तदेतुकाश्चाविद्यादय इति धीयश्चवदनवरतमार्तमर्तनमेवामिति
विशिनोति—इतरेति । अविद्यादीनां सत्त्वमेव कथमित्याशङ्क्य संक्षेपवित्तराभ्यामुक्तत्वाच्चद्रूपं सौपातानां प्रसिद्धमित्याह—सौगठ

कचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः कचित्प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविधादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेव-
मविधादिकलापे परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशामवर्तमानेऽर्थाक्षित उपपन्नः
संघात इति चेत् । तन्न । कस्मात् । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघा-
तस्य किंचिन्निमित्तमवगम्यते । न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविधादीनां पूर्वपूर्वमुच्य-
रोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन तु संघातोत्पत्तेः किंचिन्निमित्तं संभवति । नन्वविधादि-
भिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् । अत्रोच्यते—यदि तावदयमभिप्रायोऽविधादयः संघातम-
न्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति, ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यम् ।

रत्नप्रभाष्याख्या

शसंप्रहर्षः । न केवलं सुगतानामेवाविधादयः संमताः, किंतु सर्ववादिनामपीत्याह—**सर्वेषामिति** । अविधादिहेतुकाः क-
दयो जन्मादिहेतुकाश्चाविधादय इति मिथो हेतुहेतुमद्भावादर्थसंघातसिद्धिरिति शङ्कायुपसंहरति—**तदेवमिति** । सिद्धा-
भागं व्याचष्टे—**तत्रेति** । अविधादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वमङ्गीकृत्य संघातहेत्वभावात् संघातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स-
यति—**नन्विति** । किमविधादयः संघातस्य गमका उतोत्पादका इति विकल्प्याये संघातस्योत्पादकं किंचिद्वाच्यं, तथा-
स्याह—**अत्रोच्यते, यदीति** । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणम् । अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः । यदा स्थिरेष्वप्युप संघातो

भाष्यटीकाख्या

तदुद्यं प्रलपनं हा मातः ! हा तात ! हा च मे पुत्रकलत्रादीति **परिदेवना** । पञ्चविज्ञानकार्यसंपुक्तमसाध्वतुभवं इतः । मा-
च दुःखं दौर्भाग्यम् । एवंजातीयकाश्रोपायास्त उपपन्नं शृण्वन्ते । तेऽमी परस्परहेतुकाः, जन्मादिहेतुका अविधादयोऽविधा-
काश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशामवर्तमानाः सन्तीति तदेतैरविधादिभिराक्षिप्तः **संघात** इति । तदेतद्वृथयति—**तन्न** ।
उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति । अयमभिसंधिः—यत् खलु हेतुपनिबद्धं कार्यं तदप्यनपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादकत्वाद्
नाम् । पक्षस्त्वसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिः । अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा । नच चेतनमन्तरेणान्यः
धापयितास्ति कारणाभित्युक्तम् । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विधादाध्यासितत्वेन पञ्चनिश्चितत्वात् पक्षेण च न
चरोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वात्मनोऽप्येवमस्मात् । स्यादेतत् । अनपेक्षा एवात्यन्तश्रवणाप्राप्ताः श्रियादयोऽङ्कुरमभन्ते ।
तूपसर्पणप्रत्ययवशात्परस्परसमवधानम् । न चैकस्मादेव कारणत्कार्यसिद्धेः किमन्यैः कारणैरिति वाच्यम् । कारणचका-
कार्योत्पादात् सिद्धमित्येव नास्ति । न चैकोऽपि तत्कारणसमर्थ इत्यन्य उदासत इति युक्तम् । नहि ते प्रेशावन्तो येनेवमा-
येयुरस्मात् समर्थ एकोऽपि कार्यं इति कृतं नः संनिधिनेति । किंतूपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसंनिधानोत्पादा नातुल्यं नाप्य-
धातुमीशते । तांश्च सर्वाननपेक्षान् प्रतीत्य कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । नच स्वमहिम्ना सर्वे कार्यमुत्पादयतोऽपि नानाकार्योपाय-
तत्रैव तेषां सामर्थ्यात् । नच कारणभेदात् कार्यभेदः, सामर्थ्या एकत्वात् । तद्वेदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तथा दर्शनात् ।
यद्यन्तश्रवणाप्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्योपजनने, हन्तानेन कर्मेण ततः पूर्वं ततः पूर्वं सर्वे एवानपेक्षास्तत्स्वकार्योपजनन इति कु-
र्यत्वाविशेषेऽपि येन बीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यक्षणेपरम्परयाङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो बीजक्षणेन जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव बीज-
स्वकार्योपजनने एवं सर्व एव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुसूलनिहितबीज एव स्यात् कृती कृती
कृतमस्य हेतुत्वहुलेन कुपिकर्मणा । येन हि बीजक्षणेन स्वक्षणेपरम्परयाङ्कुरो जनयितव्यस्तस्यानपेक्षास्तं क्षणेपरम्परा-
एवाङ्कुरं कथित्यतीति । तस्मात्परम्परापेक्षा एवागत्या वा मध्या वा पूर्वं वा क्षणाः कार्योपजनन इति वक्तव्यम् । यथाहु-
किंचिदेकमेकस्मात्सामर्थ्याः सर्वसंभवः इति । तच्चेदं समवधानं कारणानां विन्यासभेदतत्त्वोपयोजनमिहप्रशङ्गावपूर्वकं दृष्टमिति ।
तनाद्भवितुमर्हति । तदिदमुक्तम्—**भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किंचिन्निमित्तमवगम्यते**
इतरेतरप्रत्ययत्वेऽपीति । इतरेतरहेतुत्वेऽपीत्यर्थः । उक्तमभिसंधिमविद्वान् परिचोदयति—**नन्वविधादिभिरर्था-**
क्षिप्यते इति । परिहरति—**अत्रोच्यते, यदि तावदिति** । किमाश्रये उत्पादनम्, आहो ह्यापनम् । तत्र न ताव-

आमन्वगिरिषव्याख्या

इति । न केवलं तेषामेव प्रसिद्धं किंतु सर्ववादिनामपीत्याह—**सर्वेषामिति** । आनुभविकार्थप्रत्याख्याने सर्वव्यवहारसिद्धि-
भावः । अविधादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकत्वेऽपि कुतः संघातसिद्धिरित्याशङ्क्योपसंहरति—**तदेवमिति** । अत्राह-
संघाताभावे न स्थितीत्युक्तं तदाश्रयः सर्वव्यवहारो निर्वहतीत्यर्थः । सिद्धान्तभामवतारयति—**तत्रेति** ।
प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—**कस्मादिति** । हेतुं व्याचष्टे—**अत्रेदिति** । अविधादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकभावमात्रां संघातसि-
त्वमाशङ्क्याह—**यत इति** । उत्तरसूत्रमर्थमभिप्रेत्येवापि शब्दः । अविधादीनां मिथो हेतुहेतुमत्त्वेऽपि चेतनाधिष्ठानादहेतु-
दित्युक्ते पूर्ववादी पूर्वोक्तं सारयति—**नन्विति** । किमविधादयः संघातस्य गमकाः किं बोधादका इति विकल्पयति—**तन्न**
तत्रायमनूप दूषयति—**यदीति** । गमकत्वपक्षे स्वकृपसिद्धिरित्यतो वाच्या तच्चाप्यन्त्यास्त्यर्थः । अन्यानां स्वभावानां चोपपन्नं

तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वध्याश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम् । किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वध्याश्रयिभूतेषु च भ्युपगम्यमानेषु संभवेत् । अथायमभिप्रायोऽविद्याद्य एव संघातस्य निमित्तमिति, कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे संतत्यानुवर्तन्ते तदाध्याश्रयिद्याद्य इति, तदापि संघातात्संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत, अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिरारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्नृप्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् । उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । अपिच यद्भोगार्थः संघातः

रत्नप्रभाख्या

तुंषु चादृष्टसाहचर्येषु सत्सु ज्ञानाभावमात्रेण संहतिकर्तृत्वायोगत्संघातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं तदा क्षणिकपक्षे तन्नास्तीति केमु वक्तव्यमित्याह—**किमिति** । आश्रयाश्रयः संघातकर्ता तच्छून्येष्वित्यर्थः । 'आश्रयाश्रयिभूतेषु, इति पाठे उपकार्योपकारकत्वशून्येष्वित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—**अथायमिति** । संघातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तावन्त्योऽन्याश्रयः स्यादिति दूषयति—**अयमिति** । स्वाभाविकः खल्वयं संघातानां हेतुहेतुमद्भावेन प्रवाहो न संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसंघाताश्रया अविद्याद्य उत्तरसंघातप्रवर्तका इति नान्योन्याश्रयदोषोऽपीत्याशङ्कते—**अथ मन्यसे इति** । स्वभावस्य नियमानियमयोरपसिद्धान्तापातः स्यादिति परिहारायः । पूर्वयते गलति चेति पुद्गलो देहः । किंच भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोगापवर्गव्यवहारोऽपि दुर्घट इत्याह—**अपि चेति** । यो यदिच्छति स तत्काले नास्ति चेदिच्छा व्यर्थो, अस्ति चेत् क्षणिकत्वमङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं संघातनिरासमु-

भासतीत्याख्या

यात्परापराधमानं कार्यमुत्पादयति, किंतु स्वसामर्थ्येन । तस्माज्ज्ञापनं वक्तव्यम् । तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यं, स्थिरपक्षेऽपि सत्यपि च भोक्तृयधिष्ठितारं चेतनमन्तरेण न संभवति, किमङ्ग पुनः क्षणिकेयु भावेषु । भोक्तुर्भोगेनापि चेदाश्रियेत संघातः, स तु भोक्त्या नास्तीति द्रोहोत्तरितत्वं दर्शयति—**भोक्तृरहितेष्विति** । अपि च बहव उपकार्योपकारभावेन स्थिताः कार्ये जनयन्ति । नच क्षणिकपक्षे उपकार्योपकारकभावोऽस्ति, भावस्योपकारानास्पदत्वात् । क्षणस्याभेदमुपकृतोपकृतत्वासंभवात् । कालभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वव्याघातात् । तदिदमाह—**आश्रयाश्रयिभूतेषु** । **अथायमभिप्राय इति** । यदा हि प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽविद्याताऽपेक्षेतापि, न तु गोपनिबन्धनोऽपि तु हेतुपनिबन्धनः । तथाच कृतमधिष्ठाना । हेतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति केवल इति भावः । तावदथा केवलहेतोः कार्यं नोपजायत इति, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गोऽस्मिन् पक्षे इत्याशयवानाह—**कथं तमेवेति** । संप्रति गोपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमाध्याय्य चोदयति—**अथ मन्यसे संघाता एवेति** । अस्थिरा अपि हि भावाः सदा एवोदयन्ते व्ययन्ते च । न पुनरितस्ततोऽवस्थिताः केनचित् पुञ्जीक्रियन्ते । तथाच कृतमत्र संहन्ता चेतनेनेति भावः । **तदौ इति** परस्परश्रयं निवर्तयति । तदेतद्विरुद्धं दूषयति—**तदापि संघातादिति** । स सत्सु संघातसंततिवर्ति धर्मादयः संस्कारसंतानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं केचनानासाद्य स्वत एव जनयेत्, आसाद्य वा । अनासाद्यजनने सुखदुःखे जनयेत्, समर्थस्यानपेक्षस्याक्षेपायोगात् । आसाद्य जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानम्युपेयः । तथाच न प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादः । तस्मादनेनागन्तुकानपेक्षस्य संघातसंतानस्यैव सदृशजनने विसदृशजनने वा स्वभाव आस्थेयः । नच भाष्योक्तं दूषणमिति । **अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यादिति** । अप्राप्तभोगो हि भोगार्थो भोगमाप्तुकामस्तत्सा-

आनन्दगिरिव्याख्या

मितत्वमाशङ्क्याह—**तच्चेति** । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणम् । अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः । अणुषु स्थिरेषु भोगहेतवदृष्टविशिष्टेषु भोक्तृषु वैशेषिकेषु स्वीकृतेषु सत्सु चेतनस्याधिष्ठानरूपरूपस्याभावात् संभवति संघातापत्तेर्निमित्तं किंचिदित्युक्तमित्यर्थः । कैश्वतिकन्यानामुचितमाह—**किमिति** । अदृष्टाश्रयकर्तृरहित्यमाह—**आश्रयेति** । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति पाठे तूपकार्योपकारकत्ववर्जित्यर्थः । विशिष्टेष्वणुषु स्वीकृत्यमाणेषु किं पुनः संघातापत्तेर्निमित्तं, न किंचिदित्याक्षेपः । द्वितीयं शङ्कयति—**अथेति** । परस्परत्वेन प्रत्याह—**कथमिति** । पूर्वपूर्वसंघातानामुत्तरोत्तरसंघातहेतुत्वात्तदाश्रयत्वाच्चाविद्यादीनां नान्योन्याश्रयत्वम् । नच संहन्तृचेष्टा, स्वभावतो भावानां संहतानामेवोदयव्यययोगमादित्याह—**अथेति** । तदूषयितुं विकल्पयति—**तदापीति** । संघातवर्तिनोऽपि प्राप्तिशून्यतेनानावाच्यसदृशप्रतिनियतकार्योत्पादायोगे स्वभावादेवोत्पत्तिरास्थेया । तथाच पूर्वयते गलति चेति पुद्गलं शरीरं, तच्च प्राप्तिशून्यं, तदुपेतः संघातो नियमपक्षे न जालन्तरभ्रमर्भवेदित्याह—**नियमेति** । द्वितीयेऽपि व्यवस्थापकाभावोऽन्याव्यवस्थायाह—**अथेति** । उभयपक्षापत्तिं शङ्कित्वा निरस्यति—**उभयमिति** । न केवलं संघातानुपपत्त्या क्षणवाराऽनुपपत्तिः, भोगापवर्गव्यवहारानुपपत्तिरपि—**अपिचेति** । क्षणवादेऽपि दुसुक्षणा भोगो मुसुक्षणा मोक्षव्याधेर्नीचौ, तत्कृतो भोगापवर्गव्यवहारसिद्धिः, तन्नाह—**वदिति** ।

स्यात्स नास्ति स्थिरो भोकेति तवाभ्युपगमः । ततश्च भोगे भोगार्थ एष स नान्येन प्रार्थनीयः ।
तथा भोगो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्ष-
कालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतोरपि
स्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम नतु संघातः सिध्येत् । भोक्त्रभावादित्य-
भिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वाच्च संघातसिद्धिरस्तीति । तदपि तूत्पत्तिमात्रनि-
मित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते । क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षण उत्प-
माने पूर्वः क्षणो निरुच्यत इति । न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते
संपादयितुम् । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावप्रस्तत्वाद् उत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः ।
अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते । भा-
वभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धप्रसङ्गात् । अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभि-

रत्नप्रभाष्याख्या

पसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसमतो हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्चेति । तत्रा-
द्यातः संस्कारस्ततो विज्ञानमित्येवरूपः प्रथमः, पृथिव्यादिसमुदायात्काय इत्येवं द्वितीयः । तत्रायमङ्गीकृत्य द्वितीयः संघा-
त्रभावेन दूषितः । संप्रत्याद्यं दूषयति सूत्रकारः—उत्तरेति । क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते । निरुध्यमानत्वं विनाशकसति
निरुद्धत्वमतीतत्वम् । ननु कार्यकाले विनाशस्यासत्त्वेऽपि पूर्वक्षणे सत्त्वात् क्षणिकार्थस्य हेतुत्वमक्षतमिति शङ्कते—अथ-
वेति । सद्रूप इत्यर्थः । किं हेतोरुपपत्त्यतिरिक्तः कार्योत्पादनार्थो व्यापारः, अनतिरिक्तो वा । नाथ इत्युक्त्वा द्विती-
यं हृते—अथेति । भाव उत्पत्तिः । उक्तं हि 'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत' इति । येषां क्षणिकभावानां या भू-
सैव क्रिया कारकं चेत्यर्थः । नष्टस्यापि निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वं, तथा च मृदादिर्घटादिकालासत्त्वे घटानुवृत्तिः । सत्त्वं

भामतीव्याख्या

धने प्रवर्तत इति प्रत्यात्मसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्त्रि भोगतत्साधनसमयव्यापिनि कल्प्यते नास्थिरे ।
भोगादनन्यस्मिन् । नहि भोगो भोगाय कल्पते नाप्यन्यो भोगायान्यस्य । एवं मोक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । तत्र बुभुक्षुमुपक्ष्वेत् सि-
वास्थीयेयातां तदभ्युपेतहानम्, अर्थयै वा प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न तु संघातः सिध्येद्भोक्त्रभावादिति । भोक्त्रभावेन प्र-
नुपपत्तेः कर्त्रभावः । ततः कर्माभावात्संघातासिद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । पूर्ववृत्तेण संगतिमयदा-
उक्तमेतदिति । हेतुपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमभ्युपेय प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो दूषितः । सुप्रति हेतुपनिबन्ध-
नमपि तं दूषयतीत्यर्थः । दूषणमाह—इदमिदानीमिति । निरुध्यमानस्येति । न तावद्देशविक्रान्तिविरोधकारणसंनिध्यं नि-
रुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युपगच्छद्भिस्तस्यानिष्टत्वात् । तस्माद्विनाशप्रस्तावमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमान-
वक्तव्यम् । निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितं, तथा चोभयोरप्यभावप्रस्तावादेतुत्वानुपपत्तिः । शङ्कते—अथ भावभूत इति
कारणस्य हि कार्योत्पादात् प्राक्कालसत्ताऽर्थवती न कार्यकाला, तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्धयर्थीयाः सत्ताया अनुपयोगादि
भावः । तदेतल्लोकदृष्टया दूषयति—भावभूतस्येति । भूत्वा व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो लोके दृश्यन्ते । तथा
स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकविरोध इति । पुनः शङ्कते—अथ भाव एवेति । यथाहुः—'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्य-

आनन्दगिरियव्याख्या

अभ्युपगमफलमाह—ततश्चेति । भोगे दर्शितं न्यायं मोक्षेऽतिदिशति—तथेति । विपक्षे दण्डमाह—अन्येनेति । इत्थं
मुमुक्षोर्वा कालद्वयस्थावित्यमाशङ्क्याह—अवस्थायित्व इति । परिहारभागतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ उ-
त्तरोत्पादमिदानीं त्यजति—उत्तरेति । पूर्ववृत्तौक्तमनुशास्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह—उत्तमेति । अविद्यादीनां मिथो हेतुत्वमुपेय-
सिद्धिरुक्ता, संप्रत्यन्योन्यहेतुत्वमपि नेति वक्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः । अविद्यादीनामन्योन्यनिमित्तत्वायोगं वक्तुं परपक्षमनुवदति—क्षणी-
तत्रानुपपत्तिं प्रतिजानीते—न चेति । कात्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्वक्षणस्योत्पादनव्यापारः समनन्तरक्षणे वा स्वसत्ताक्षणे वा
विकल्पार्थं प्रत्याह—निरुध्यमानस्येति । अचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वम् । निरोधहेतुसंनिध्यानुगमाच्चिरद्वयं चिरनिरुद्धत्व-
कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति । स्थायित्वं व्यवच्छिनत्ति—परिनिष्पद्येति । कारणस्य कार्योत्पूर्वकाले सत्ताऽर्थवती न कार्यकाले
तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तदर्थसत्तानुपयोगत्वादिति भावः । तत्रापि कार्यकारणत्वासिद्धिरित्याह—तथापीति । कार्यं कार्यकाले
त्पादनं धर्मः स्वरूपं वा । नाथ इत्याह—मावेति । कल्पान्तरमाह—अथेति । तत्रापि हेतुफलत्वस्य न संभावनेत्यर्थः

प्रायस्तथापि नैवोपपद्यते । हेतुस्वभावात्परकस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालवस्थायित्वे सति क्षणमङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः । अपि चोत्पादननिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा । सर्वथापि नोपपद्यते । यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादननिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादननिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पादननिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्तास्थे अवस्थे अभिलष्येते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसंबन्धित्वाद्ब्रूतुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहातिः । अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादननिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वमहिषवत्, ततो वस्तु उत्पादननिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादननिरोधौ स्याताम्, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग एव । तस्मादप्यसंगतं सौगतं मतम् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणमङ्गवादे पूर्वक्षणे निरोधप्रस्तवाशोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात् । चतुर्विधान्हेतुप्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं

रत्नप्रभाख्याख्या

क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति—तथापीत्यादिना । प्रथमपक्षोक्तदोषं द्रष्टव्यम्—विनैवेति । वस्तुनो जन्मध्वंसानिरूपणं न क्षणिकत्वमित्याह—अपि चेति । तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्यन्तर्भावाद्ब्रूतुनोऽनाद्यनन्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं ब्रूते—अथास्तीति । विशेषमेवाह—उत्पादेति । दूषयति—एवमपीति । ताभ्यां संसर्गं वस्तुनः क्षणिकत्वमहः शास्त्रं । संसर्गं एव नास्तीति तृतीयकल्पमुत्थाप्य दूषयति—अथासत्येति ॥ २० ॥ सूत्रं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति—क्षणमङ्गवादे । किं कार्योत्पत्तिर्निहेतुका सहेतुका वा । आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह—अथासत्येवेत्यादिना । विषयकरणसहप्रसिंस्कारावतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्तात्मकाः सुखादयश्च जायन्त इति प्रतिज्ञायति ।

भामतीव्याख्या

ति । भवत्वेन व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न कारणत्वमित्याह—तथापि नैवोपपद्यते क्षणिकस्य कारणभावः । मृत्सुवर्णकारणा हि घटादयश्च रुचकादयश्च मृत्सुवर्णानामनोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यसमये कारणं सत् कथं तेषां तदामनामुभवः । न च अणमाद्यस्य कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । असति कस्यचिद्रूपस्यानुगमे सादृश्यस्याप्यनुपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारणं, या च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्यर्थः । सर्वथा वेलक्षणे तु हेतुफलभावतन्तुनुयदावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह—विनैव वेति । न च तद्भावो नियामकः, तस्यैकस्मिन् क्षणेऽशक्यग्रहत्वात्, सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिकहेतोरभ्युपगमात्तत्प्रसङ्गाच्चैति भावः । अपि चोत्पादननिरोधयोर्विकल्पव्येऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह—अपि चोत्पादननिरोधो नामेति । पर्यायवायादनेऽपि नित्यत्वापादनं मन्तव्यम् । वस्तुत्पादननिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतप्रसङ्गः । संसर्गेऽप्यसता संसर्गोऽनुपपत्तेः । सत्त्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥ असति तिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा । नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययानीलाकारता । समनन्तरप्रत्ययापूर्वगान्द्रोभरूपा । चक्षुषोऽपिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः । आलोकासहकारिप्रत्ययादितोः स्पर्शार्थता । एवं सुतादीनामपि

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रापि । कथं हेतुस्वरूपं कार्यान्वयि तदन्वयि वा । तत्र प्रथमं प्रत्याह—हेतिविति । तदनुपरागेऽपि तद्भावे हिमवद्विन्ध्ययोरपि तद्विच्छिन्नः स्यादिति भावः । कल्पान्तरं दूषयति—स्वभावेति । प्रथमपक्षोक्तदोषं प्रपञ्चयति—विनैवेति । न च कार्यस्य कारणसादृश्यं तन्निमित्तं निश्चिद्रूपानुगमाभावे तस्यैवासंभवादिति भावः । इत्थं क्षणवादासिद्धिरित्याह—अपि चेति । तदेव वक्तुमुत्पादननिरोधौ त्रैधा विकल्पः—उत्पादेति । पक्षत्रयेऽपि वस्तुनो नित्यत्वप्रसङ्गाच्च क्षणिकतेत्याह—सर्वत्रेति । तत्राद्यमनूय वस्तुनो नित्यत्वं प्रसज्यव्यक्षणात्कारणत्वात्—यदीति । द्वितीयेऽपि क्षणिकत्वासिद्धितादवस्थमाह—अथेत्यादिना । उत्पादननिरोधयोर्दुर्निरूपत्वे फलमाह—तस्यादिति । फलस्य हेतुफलस्य चासिद्धिरिति शब्दाश्च ॥ २० ॥ किं चासति फलहेतौ फलमुत्पद्यते सत्येव वेति विकल्पार्थं दूषयति—यदीति । एतं व्याकृतुं वृत्तं कीर्तयति—क्षणेति । मा तर्हि पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणकारणत्वं भूत्वा हि पूर्वक्षणाभावोत्तरक्षणस्योत्पत्तिः सति वा नाद्यः, ‘नासतोऽष्टवत्वात्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयमनुवदति—अथेति । निहेतुफलोत्पत्तिं प्रत्याह—ततः । ततोऽपि निरोधवति—चतुर्विधाभिति । आलम्बनप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययोऽपिपतिप्रत्यय आलोकक्षेत्रे चतुर्विधा हेतवस्ता-

प्रतिज्ञा हीयेत । निहेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वोत्पद्येत । अथोत्तरक्षणेऽप्यतिथिं
वत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षणे इति ब्रूयात्ततो योगपथं हेतुफलयोः स्यात् । तथापि प्रतिज्ञोपरोध ए
स्यात् । क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्यते ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपिच वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं चेति । तदपि च त्रयं प्रति
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति
मन्यन्ते, बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते, तद्विपरीतोऽप्र
तिसंख्यानिरोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति । निरो
धद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिः । असंभव इत्यर्थः । कस्मात्
अविच्छेदात् । एतौ हि प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ संतानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा

ब्रह्मसूत्रभाष्याख्या

यथा नीलविज्ञानस्य नीलवस्त्वालम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्षुः करणमधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समन
पूर्वप्रत्ययः संस्कार इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिं पुरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोषमन्याह—निहेतुकायां चेति । सहेतुकत्वपक्षे
यिकारणस्य युदादेः कार्यसहभावापत्त्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे—अथोत्तरक्षणेऽप्यतिथिना । स
क्रियन्त इति संस्काराः । आद्यन्तवन्तो भावा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः । उत्तरसूत्राभ्यां कार्य
णभावक्षणिकत्वे निरस्ते । संप्रति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दूषयति—प्रतिसंख्येति । संस्कृतमुत्पाद्यं बुद्धिबोध्यं प्रमेय
त्रयात्तुच्छरूपादन्यदित्यर्थः । किं तत्रयं, तदाह—तदपीति । निरुपाख्यं निःस्वरूपम् । प्रतीपा प्रतिकूला संख्या सन्तं भावम
करोमीत्येवंरूपा बुद्धिः प्रतिसंख्या, तथा निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति । अबुद्धिपूर्वकम् सत्त्वादीनां स्वरसम्भूराणामित्या
तद्विपरीत इति । परप्रक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्याचष्टे—तेषामिति । भावाः संतानिनः । संतानो नाम भावानां हेतुफलम्
प्रवाहः, तस्मिन् संताने चरमक्षणः क्षणान्तरं करोति वा न वा । आद्ये चरमत्वव्याघातः, संतानाविच्छेदात् । द्वितीये चरम

भामतीव्याख्या

चैतानां चित्ताभिन्नहेतुजानां चत्वार्येतावत्येव कारणानि । सेयं प्रतिज्ञा चतुर्विधा न हेतून् प्रतीयं चित्तचैतना उत्पन्नं इत्यभा
रणत्वं उपरुध्यते । अथोत्तरक्षणेऽप्यतिथिं यावदवतिष्ठत इति । उत्पत्तिरूप्यमानाद्वावादभिज्ञा, तथा च क्षणिक
निरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥ २१ ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः
संख्या, तथा निरोधः प्रतिसंख्यानिरोधः । सन्तमिममसन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम् । एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधे
व्याख्यातः । संतानगोचरो वा निरोधः, संतानिक्षणगोचरो वा । न तावत्संतानस्य निरोधः संभवति । हेतुकत्वभावेन हि
स्थिताः संतानिन एवोदयव्ययधर्माणः संतानिनः । तत्र योऽसावन्यः संतानी, यत्निरोधात्संतानोच्छेदेन भवितव्यं, स किं
किंचिदारभते न वा । आरभते चेत्, नान्यः । तथा च न संतानोच्छेदः । अनारम्भे तु भवेदन्यः सः, किंतु स्यादसत्,
क्रियाकारितायाः सत्ताक्षयस्य विरहात् । तदसत्त्वे तज्जनकमप्यसज्जनकत्वेनासदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वे एव संतानिन

आनन्दगिरीव्याख्या

प्रतीत्य प्राप्य चित्तं चैतान्श्व तदभिज्ञाः सुखादयो जायन्ते । तत्र नीलाभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययावलीकारता । सम
रप्रत्ययात्पूर्वज्ञानाद्बोधरूपता । चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः । आलोकादेनोः स्पष्टता । सुखादीनामपि चैतानां चित्ता
ज्ञानामेतावत्येव चत्वारि कारणानि । सेयं प्रतिज्ञा निहेतुकलोत्पत्तौ बाध्येतेत्यर्थः । तत्रैवातिप्रसक्तं दोषान्तरमाह—निहेतुकायां
अन्येति सूत्रावयवं शङ्कात्वेन व्याकरोति—अथेति । तथाच न प्रतिज्ञोपरोधातिप्रसङ्गाविधि शेषः । उत्पत्तेरुत्पन्नमानाभेदमनुप
प्रति सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तत इति । योगपथोपगमे का हानिः, तत्राह—तथापीति । पूर्ववदत्र प्रतिज्ञोपरोधो नास्तीत्याशङ्क्या
क्षणिका इति । आद्यन्तवन्तो भावाः संस्काराः, संक्रियन्ते समुत्पद्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥ २१ ॥ समुदायस्य कार्यकारणभावस्य क्ष
कत्वस्य चासिद्धिरुक्ता । संप्रत्ययपुण्यमान्तरं प्रत्याह—प्रतिसंख्येति । सौगतमतसांगत्ये सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह—अपिचै
तदेव वक्तुं तन्मतमुभाषते—वैनाशिका इति । संस्कृतमुत्पाद्यं त्रयादन्यदित्युक्तम् । किं तत्रयं, तदाह—तदपीति । तत्र
क्षणिकत्वादुत्पाद्यत्वाच्च नान्यत्वप्रतियोगित्वमित्याशङ्क्याह—त्रयमपीति । वस्तुप्रतियोगिकान्यत्वं भरवन्तरस्यापीत्याशङ्क्योक्तं
अभावेति । अभावस्यापि प्रतियोगिद्वारा सोपाख्यत्वमित्याशङ्क्याह—निरुपाख्यमिति । प्रतीपा संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिमम
करोमीति भीस्त्या निरोधस्तथेति व्युत्पादयति—बुद्धीति । सत्त्वादीनां प्रतिक्षणं स्वारसिको विनाश इत्यप्रतिसंख्यानिरोधं व्याच
तद्विपरीत इति । आवरणाभावस्य शब्दवद्वयं व्यवच्छेत्तुं मात्रपदम् । पराभ्युपगममुक्त्वा सूत्रविषयं परिशिनष्टि—तेषामिति
तात्पर्यमुक्त्वा प्रतिज्ञां विभज्यते—प्रतिसंख्येति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुं व्याख्यातुं विकल्पयति—एतौ हि

न तावत्संतानगोचरौ संभवतः । सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवात् । नापि भावगोचरौ संभवतः । नहि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः संभवति, सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु कश्चिद्वृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

शेऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः, स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा । पूर्वस्तिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः । उत्तरस्तिस्तु मागोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

रत्नप्रभायाख्या

वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति स्वतिसिद्धान्तात्, चरमस्यासत्त्वे पूर्वेषामभ्यसत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाशून्यत्वात् । तस्मात्तानस्य विच्छेदासंभवाभिरोधाप्राप्तिरित्याह—**न तावदिति** । न द्वितीय इत्याह—**नापीति** । घटकपालचूर्णाद्यवस्थासु सेयं दिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयिभावस्य मृदादेर्नास्त्यन्तिकविनाश इत्यर्थः । बीजस्याङ्कुरादिषु प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्यथिनो विच्छेदस्तत आह—**अस्पष्टेति** । अङ्कुरादयोऽनुस्यूतान्वयिभावस्थाः, कार्यत्वात्पटवदित्यन्वयविच्छेदसिद्धिरित्यर्थः । यस्माद्भावानां धात्वित्वं तस्मात्प्रतिक्षण(?)निरोधासंभव इत्युपसंहारः ॥ २२ ॥ अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति—**उभयथेति** ।

भामतीव्याख्या

संतानो नितरामसत्तिरिति कस्य प्रतिसंख्याया निरोधः । नच सभागानां संतानिनां हेतुफलभावः संतानः, तस्य विसभागोत्पादो भेदोऽयः, विसभागोत्पादक एव च क्षणः संतानस्यान्त्यः । तथासति रूपविज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ संतानोच्छेदप्रसङ्गः । भवितारूपे वा विसभागोऽप्यन्ततः सत्तया तदस्तीति न संतानोच्छेदः । तदनेनाभिसंभिनान्—**सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवादिति । नापि भावगोचरौ संभवतः** प्रतिख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ । अत्र, तदुत्पत्त्यवस्थाप्राप्तवृत्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः संभवति, तस्य पुरुषप्रयत्नोपेक्षाभावादित्यस्वैव पूर्णः, तथापि दोषान्तरमुभयस्मिन्नपि निरोधे कृते—**नहि भावानामिति** । यतो निरन्वयो विनाशो न संभवत्यतो निरुपाख्योऽपि न संभवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याधुनाख्येयत्वात् । निरन्वयविनाशाभावे हेतुमाह—**सर्वास्वप्यवस्था-सति** । यददन्वयिरूपं तत्तत्परमार्थसद्भावः । अवस्थास्तु विशेषाख्या उपजननापाययमोः, तां सर्वसामानिर्बन्धनीयतया स्वतो परमार्थसत्त्वम् । अन्यत्वे तु रूपं तां तत्त्वम् । तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च विनाश इत्यवस्थावतोऽविनाशाभाव-मानां निरन्वयो विनाश इति । तासां तत्त्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् । स्यादेतत् । मृष्टिण्डमृष्टकपालादिषु सर्वत्र मृतत्वं प्रत्यभिज्ञानाद्भवत्येवम् । तसोपलतलपतितनष्टस्य तद्बिन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं, येनास्य न निरन्वयो नाशः दित्यत आह—**अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपीति** । अत्रापि ततोयं तेजसा मार्तेण्डमण्डलमभ्युदयः नीयत इत्यनुमेयं, दीनामन्वयिनामविच्छेददर्शनात् । शक्यं तत्र वक्तुम् ‘उदबिन्दौ च सिन्धौ च तोयभावो न भिद्यते । विनष्टेऽपि बिन्दाविति तस्यान्वयोऽभ्युपेक्षे ॥’ तस्मान्न कश्चिदपि निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ **उभयथा च दोषात्** । ऋः सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः श्रवणमननादिश्च । मार्गीः क्षणिकनैरास्त्यादिभावनाः । अतिरोहितमन्यत् ॥ २३ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

शब्दः संतानिवाची । तत्रार्थं दूषयति—**न तावदिति** । योऽसावन्त्यः संतानी स किञ्चिदारभते न वा । नाद्यः, अन्त्य-सिद्धेः, संतानानुच्छेदाच्च । द्वितीयेऽर्थक्रियाभावात्तदसत्त्वे तज्जनकमपि सर्वमसदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वे संतानिनः स्युः । नच पौष्पशोलादिकत्वेनार्थक्रियाकारित्वं सजातीयानुत्पादकत्वेन च संतानोच्छिन्तः, एकस्मिन्नेव संतानेऽनेकसंतानप्रसङ्गात् । अतः संतानानु-च घटोचरौ निरोधावित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—**नापीति** । निरन्वयं व्याचष्टे—**निरुपाख्य इति** । घटकपालादिषु सर्वत्र दूषयति प्रत्यभिज्ञानादन्वयिनो नाशाभावावगतेरिति हेतुमाह—**सर्वोऽस्ति** । बीजाङ्कुरादीनामुत्तरोत्तरकार्ये प्रत्यभिज्ञानाभावा-विच्छिन्तितिरित्याह—**अस्पष्टेति** । तास्वपि नाप्यी विच्छिद्यते, घटकपालादौ वृष्टेनान्वयविच्छेदेन विवादस्थलेऽपि तदनुमान-विमतं न निरन्वयविनाशः, कार्यत्वात्, घटादिवदित्यर्थः । अन्यत्राविच्छेदेऽपि विच्छेदोऽवस्थानामालान्तिकः स्यादित्याह—**निरन्वयनाशिन्यस्तासामनिर्बन्धयतान्वयिमात्रत्वात्तस्य च सत्त्वेनाधिष्ठानत्वादाशादित्युपसंहरति—तस्मादिति** ॥ २२ ॥
रूपानिरोधानभूतमविद्यादिनिरोधं निरस्ति—**उभयथेति** । सूत्रं व्याकृतं विषयमुक्तवा विकल्पयति—**योऽयमिति** । यमनिर्वा-तामप्री परिकरस्तत्सहितसम्यग्धीसाध्यश्वेदविद्यादिनिरोधस्तदा स्वमतहततिरित्याह—**पूर्वैकस्मिन्ति** । स्वयमेव चेदविद्यादिनिरो-
१ सर्वं अर्थक्रियाभावावगतेऽर्थवैयर्थ्यमिति—**उत्तरस्तिस्त्विति** । सूत्रव्याख्यामुपसंहरति—**एवमिति** ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति, तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विराकृतम् । आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशो चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्याननिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपक्षेरेव विशेषात् । आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्म आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । विप्रतिपक्षान्मति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अत्र चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतामेकस्मिन्पुष्पे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्पुष्पान्तरस्येति पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः । यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् । येनावरणाभावो विशेष्यते तच्च हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यात्, नावरणाभावमात्रम् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये 'पृथिवी भगवः किंसनिश्चया' इत्यस्मिन्प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते 'वायुः किंसनिश्चयः' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमवति 'वायुराकाशसंनिश्चयः' इति । तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् । तस्मादयमुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपिच निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति वि

रत्नप्रभाष्याख्या

यमनियमादयः परिकराः ॥ सर्वं दुःखं क्षणिकमिति भावनोपदेशो मार्गोपदेशः ॥ २३ ॥ आगमप्रामाण्यादि
तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटदिवद्वस्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपन्नान्मुगतान्प्रत्याकाशस्य व
कथं सिध्यतीत्यत आह—**विप्रतिपन्नानिति** । शब्दो वस्तुनिष्ठः, गुणत्वात्, गन्धादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं सिध्
पृथिव्याद्यष्टद्रव्याणां ॥ श्रोत्रप्राप्त्यगुणाश्रयत्वाद्योगादित्यर्थः । आकाशस्य भावत्वं प्रसाध्याभावात्वं दूषयति—**अपि चेति** । य
घटसत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षिसत्त्वेऽपि मूर्तद्रव्यसामान्याभावात्समाकाशो नास्त्येवेति पक्ष्यन्तरसंभा
स्यादित्यर्थः । देशविशेषावच्छेदेनावरणभावोऽस्तीत्याशङ्क्याभावावच्छेदकदेशविशेष एवाकाशो नाभाव इत्याह—**यत्रे**
दिना । पतिय्यति । पक्षी संचरिष्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं स्वग्रन्थविरुद्धं चेत्याह—**अपि चेति** । किं सम्बुद्धि
आश्रयोऽस्या इति किंसंनिध्या । अवस्तुनः शशविषाणस्याश्रयत्वाददर्शनादिति भावः । व्याघातान्तरमाह—**अपि च**

भामतीव्याख्या

आकाशो चाविशेषात् । एतद्व्याचष्टे—यच्च तेषामिति । वेदग्रामाण्ये त्रिप्रतिपत्तानि प्रति शब्दगुणो
माकाशस्य वक्तव्यम् । तथाहि—जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्य तत्पत्त्ये सति बाह्येके
ह्यत्वेन गन्धादिवद्वगुणत्वमितिम् । नायामत्रगुणो नास्तिन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात्
पृथग्व्यादिगुणः, तद्गुणगन्धादिताह्वयोर्युपलब्धेः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिवदसाधारणोन्द्रियग्राह्यो यद्वयमनुमाप्यति तद
भवत्तु भूतं वसित्वति । अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत इति । निषेध-निषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो

आनन्दगिरीयव्याख्य।

निरोधद्वयं निरस्यकाशं निरस्यते—आकाशे चेति । सूत्रस्य संगतिमाह—यच्चेति । वृत्तमनूय पूर्वोक्तसूत्रयोरपुनरुक्तं विषयं प्रतिष्ठापमाह इक्ष्वां पूरयन्व्याकरोति—आकाशे चेति । तत्र हेतुः—प्रतिस्थयेति । कथमावरणभावमात्रे तस्मिन्वस्तुत्वधीः—आगमेति । तत्प्राप्त्यापेक्षि कथमाकाशे वस्तुत्वधीरित्याशङ्क्य तदुत्पत्तिवादिनीनां धृतीनां भूयस्त्ववादित्याह—आगमेन इति । निरहास्यं नरविषाणवदुत्पत्तुमर्हतीति भावः । आगमाप्राप्त्यापेक्षौ बौद्धा विवदन्ते, तत्कथं तात्प्राग्यगमेन नभसो वस्तुत्वमुच्यते, तत्रा विप्रतिपक्षानिति । अनुमानमेव सूचयति—गन्धादीनामिति । शब्दो हि कश्चिदश्रितः, धर्मत्वात्, गन्धवदिति सामान्यतो धर्मिणि शब्दश्च विशेषगुणः, अपरशब्दत्वे सति बाह्यैकेन्द्रिययाष्टाजातिमत्त्वात्, गन्धवत्त्वात् स प्रत्यक्षत्वे सत्यवागवद्व्यभिविजेन स्पर्शशब्दकथ्यात्, षष्ठगुणतया दिक्कालमनोभिरसंसर्गात्, बाह्यैकेन्द्रिययाष्टाजातिमत्त्वात्, पारिशेष्यादष्टव्यतिरिक्तद्रव्यश्रदः । तच्चाकाशमित्यर्थः । मादनुमानाननुभवेद्वा सोपाख्यस्य काशमित्युक्त्यावरणाभावपक्षे दोषमाह—अपि चेति । यथैकघटस्त्वेपि घटान्तरास्त्वप्रमुक्तत्वात् भूतलमित्यशङ्क्यं बलं, तथैकसिन्धोचरणे सत्यावरणान्तराभावप्रत्युक्त्यापि न तदानीन्तने पश्यन्तरसंचारो न स्यादित्यर्थः । देशात्के वरणाभावविभागं गृहीत्वा शङ्कते—यथेति । अभावस्य धर्मिप्रतियोग्यपक्षत्वादभिगमो वस्तुत्वं स्यादित्याह—येनेति । इत्याह वस्तुत्वमित्याह—अपिचेति । प्रसङ्गं प्रकटीकर्तुं स्वाभ्युपगममुपन्यस्यति—सौगते इति । किं सम्यक्निश्चितं श्रेयोविषयक इति किंनिश्चया । कथमाकाशस्य वस्तुत्वाभावे तद्विरोधप्रसङ्गः, तत्राह—तदिति । आश्रयत्वं नावस्तुनो दृष्टमित्यर्थः । ताव मविरोधप्रसङ्गकलमाह—तस्यादिति । निरोधद्वयस्याकाशस्य चावरणत्वे साधारणं दूषणमाह—अपिचेति ।

प्रतिषिद्धम् । महावस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति, वस्तुभाध्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपिच वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् । नच सा संभवति । अनुस्मृतेः । अनुभवमुपलब्धिधमनूपपद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः । सा चोपलब्ध्ये-ककर्तृका सती संभवति । पुरुषान्तरूपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ह्यहम-दोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् । अपिच दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदम्य इति प्रतीयत् । न त्वेवं प्रत्येति क-श्चित् । यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहमसा-द्वदोऽद्राक्षीदिति । इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारम-वगच्छति । न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निहृते यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणलक्षणक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात् ।

रत्नप्रभाख्याख्या

साप्रतियोगिताह्यो धर्मो नित्यत्वं नासति संभवति । धर्मिणोऽस्त्वव्याघातादित्यर्थः ॥ २४ ॥ आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति—**नुस्मृतेरिति** । अनुभवजन्यस्मृतिरनुस्मृतिस्तस्यामनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयात्मनः स्थायित्वमित्यर्थः । क्षणिकत्वे नदयानुसंधानं च न स्यादित्याह—**कथं ह्यहमिति** । पूर्वदर्शनकर्तुर्द्राक्षमिति स्मरणकर्तृकप्रत्यभिज्ञानाभासनः स्थायित्वमि-**ह—अपिचेति** । योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमय तस्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः । **इदं पश्यामीति** ज्ञाना-त्संबन्धकथनं, योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञान्तरयोनार्थम् । विषये बाधकमाह—**यदि हीति** । द्रष्टृस्वत्रो-**द्देशं** स्मरामि अन्योऽद्राक्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—**यत्रैवमिति** । प्रत्ययमाह—**स्मरामीति** । स्मराम्य-रम्योऽद्राक्षीदिति प्रत्ययो यत्र तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञायां तादृशभेदप्रत्य-स्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्थायित्वं दुर्वारमित्याह—**इह त्वहमद इति** । यथाभेरोर्गोष्पादिकं न बाधते कश्चित्था नाहमद्रा-मिति पूर्वदर्शनं न निहृत इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेयुक्तं भवति । तथा द्रष्टृस्वत्रैरैक्ये सति स्थायित्वं फलितमि-**ह—तत्रैवं सतीति** । क्षणद्वयसंबन्धेऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणे भक्तोऽस्तिवति वदन्तं प्रत्याह—**तथेति** । वर्तमानदशमा-

भामतीव्याख्या

सत्यविकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तच्चावरणभावाधिकरणमाकाशं वस्त्विति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ १४ ॥ **अनु-
स्मृतेः** । विभजते—**अपिच वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन इति** । यस्तु सत्यपेतरमिहोपलब्धभ्रूमर्मेरित्येवैषि समा-
प्राप्तं संवतो कार्यकारणभावात् स्मृतिरुपपत्तस्य इति मन्यमानो न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाज्ञातप्रत्यक्षविरोधमाह—**अपि
दर्शनस्मरणयोः कर्तरीति** । ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयत्, अहं स्मराम्यन्यस्त्वद्राक्षीदित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरो-

आनन्दगिरियव्याख्या

ति । नाशाभावोपलक्षितसत्तायोगित्वं नित्यत्वम् । तद्विपरीतमनित्यत्वम् । तदुभयं न तुच्छस्य युक्तमित्यर्थः । वस्तुत्वाभावे
धर्मिव्यवहारविषयत्वमित्युक्तम् । इदानीं तद्विषयत्वे वस्तुत्वं स्यादित्याह—**धर्मेति** ॥ २४ ॥ सेप्रत्ययमनः स्थायित्वं, विशेषतः
सति—**अनुस्मृतेः** । सूत्रस्य वैनाशिकदर्शनानुपपत्तौ हेतुन्तरपरत्वमाह—**अपिचेति** । तदेव वक्तुं परस्वावरस्याश्रयणीयमर्थ-
—**वैनाशिक इति** । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—**नचेति** । उपलब्धुनै क्षणिकता युक्तत्वेन हेतुमुक्त्वा व्याकरोति—**अन्येति** ।
क्षिप्तस्य व्यवच्छेदाभावेऽपि स्मृत्युपलब्धयोरेककर्तृकत्वार्थं विशेषणमित्याह—**सा चेति** । न केवलमुपलब्धिस्मृत्योरेकैककर्तृकत्वम्,
अन्योपलब्धौ—**कथमिति** । यस्तु सत्यपि भेदे संतानैक्यं स्मृतिप्रयोजकमिच्छति, तं प्रत्याह—**अपिचेति** । पूर्वोत्तरप्रत्ययक-
अपि संतानैक्यादेर्विधा धीरालाशङ्क्याह—**यदि हीति** । कर्तृभेदे स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति लोकस्य धीः स्थायित्वार्थः । इदंश्चेव
आशङ्क्याह—**न त्विति** । कश्चित्तादृश्या धियोऽनुभवाः सिद्धत्वाशङ्क्याह—**यत्रेति** । कर्तृभेदावगतिमुदाहरति—**स्मरामीति** ।
तयोर्भिन्नकर्तृकत्वे दृष्टिस्मृतिस्वाविशेषादहमदोऽद्राक्षमिहानापि तयोर्भिन्नकर्तृकत्वमनुमेयमित्याशङ्क्यानुभवविरोधमाह—**इहेति** ।
विभक्तवगतिव्युत्पादकं स्फोरयति—**न नेति** । यदात्मनो दर्शनं पूर्वं निर्वृत्तं तदहं नाद्राक्षमिति न निहृते किं त्वनुमन्यते परो-
प्यः । प्रत्यक्षविरोधादनुमानानुदये दृष्टान्तमाह—**यथेति** । एतद्वत्सत्तैतद्वदनुभवितैतद्वदशा नुत्वात्संसृतिप्रत्ययविकारविदिति मत्वा
माह—**तथेति** । दर्शने स्मरणे चोक्तौ स्यात् **कर्तृक्ये सतीति** यावत् । दृष्टिस्मृतिक्षणद्वयवर्तित्वमेकस्मरामिभिरिष्यते, क्षणिकत्वं

तथाऽनन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिज्ञानभेदकर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासाददीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसंदधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापप्रपेत । स यदि ब्रूयात्सादृश्यदेतत्संप्रत्येत इति । तं प्रतिब्रूयात् । तेनेदं सदृशमिति ब्रूयाम्यसत्त्वासादृश्यस्य, क्षणभङ्गवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात्, सादृश्यमिति प्रतिसंधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात् । स्याच्छेत्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकः, तथासत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात्क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत । तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत् । न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्यात्तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो बोधयम-

रूपप्रभाष्याख्या

रभ्योत्तमादुच्छ्वासादामरणादनन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानात् जन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तमताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसंदधानः सन्निति योजना । दीपज्वालास्त्रिवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शङ्कते—इति । सादृश्यज्ञानस्य धर्मप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् स्थिरस्य ज्ञातुरसत्त्वान्न सादृश्यज्ञानं संभवति, सत्त्वे वापसिद्धान्तः स्यात् परिहरति—तमित्यादिना । स्यादेतत् । न सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यसदृश्यसादृश्यावगाही, किं तर्हि कश्चि विकल्पः स्वाकारमेव बाह्यत्वेन विषयीकुर्वाणः क्षणान्तरास्पर्शा, अतो न स्थिरद्रष्टृपक्षेति शङ्कते—तेनेदमिति । अत्र व सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्रयं भासते न वेति । नेति वदतः स्वानुभवविरोधः । किंचार्थभेदाभावात् पदत्रयग्रंथं न स्यात् । तस्मात् पदत्रयेण मिथःसंसृष्टभिन्नार्थभानादभानमसिद्धमिति परिहरति—न । तेनेति । अथ भासते वस्तुत्रयं प्रत्ययाभिन्नमेव न बाह्यमिति चेत् । न । त्रयाणामेकप्रत्ययाभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः । इष्टापत्तिरिति भुवाणं विज्ञानवाचिनं स्याह—यदा हीति । वस्तुत्रयं ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययाद्विभं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्चेत्तान्त्रीकृत्येत स्थायिद्रष्टृप्रसङ्गभयेन, तर्हि त

भासनीत्याख्या

ध्रुपद्वस्तुत्तरः । आजन्मनः आ चोत्तमादुच्छ्वासात् । आमरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वाणदंशिन एकस्याभावे तदनुपपत्तेः । शङ्कते—तेनेदं सदृशमिति । अयमर्थः—विकल्पप्रत्ययोऽयं, विकल्पस्य स्वाकारं बाह्यं ध्वस्यति, न तु तत्त्वतः पूर्वापरी क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति । तत्कथमेकस्यानेकदंशिनः स्थिरस्य प्रसङ्ग इति । निराकं—न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानादिति । नानापदार्थसंभिन्नवाक्यार्थभासत्वावयवं विकल्पः प्रपद्ये तत्रैव नापदार्थो न प्रथत इति भुवाणः स्वसंवेदनं बाधेत । न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं संभवति, एकत्वविरोधात् । न च तान् ज्ञानानीति युक्तं, तथासति प्रत्यकारं ज्ञानानां समासेस्तथा च परस्परवार्ताज्ञानाभावाज्ज्ञानेयं न स्यात् । तस्मात् परश्चतसादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यम् । न चेतत्पूर्वपरश्चान्वयस्यायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः । यद्यु अस्त्येतस्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदद्वयप्रयोगो न विह तत्तेदन्तास्पदो पदार्थो तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम्, त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति, तत्राह—यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ इति । एकाधिकरणविप्रतिषिद्धमैक्यमप्युप

आनन्दगिरिव्याख्या

त्वाद्युतरविनाशित्वादित्यादृश्याह—तथेति । स्वरसम्भूतस्वरवदाशुतरविनाशित्वमपि भावानां प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमित्यर्थः । विरोधोऽस्मरयति—अनन्तरामिति । वर्तमानदशमारभ्योत्तमादुच्छ्वासादामरणादनन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानात् जन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तमतीताः प्रतिपत्तीः स्वकीयाः स्वमात्रकर्तृकाः प्रतिसंदधानः सन्निति योजना । आमनि प्रत्यभिज्ञानं ज्वालादाविव सादृश्यकृता आग्निरिति शङ्कते—स इति । एकस्य पूर्वोत्तरक्षणद्वयतत्सादृश्यद्रष्टृशोऽसत्त्वं सत्त्वं नेति विवक्षयति—तमिति । असत्त्वं प्रत्याह—तेनेति । सत्त्वमनस्य निराह—स्वाभावेति । तेनेदं सदृशमित्ययं विकल्पप्रत्ययः, स स्वाकारं बाह्यतयाऽप्यस्यति, तत्त्वतस्तु पूर्वापरी क्षणौ तयोः सादृश्यं वा न गृह्णाति, तत्कथमेकस्य द्रष्टुः स्याथितेति शङ्कते—तेनेति वस्तुद्वयप्रत्ययादन्यत्वधिया सादृश्यप्रत्ययस्यान्तराशब्दः । तथापि तत्र वस्तुद्वयप्रत्ययस्य निमित्तत्वादेकेन क्षणत्रयस्याधिया भाव्यमित्याह—तेनेति । तेनेदं सदृशमिति ज्ञाने तत्तेदन्तावच्छिन्नावर्थां तयोः सादृश्यं च किं न भासते । भासमाना वा विज्ञानस्वाकारास्तस्य नास्ति न वा । ज्ञानाकारत्वे ज्ञानमेकमनेकं वा । तत्राथ स्वसंवेदनविरोधः स्यादित्याह—तेनेति । भासमानानां त्रयाणां काकारत्वे तस्य चैक्ये व्याधातः, एकस्यानेकाकारत्वायोगात्, आकारभेदं च तद्भेदात् । न च ज्ञानानेकत्वम्, एकज्ञानेन हि नानापदार्थानेनान्युल्लेखो न ज्ञानभेदः । परिशेषाज्ज्ञानाभिन्नोऽस्तस्य च नानाकारस्य तत्तेदन्तास्पदस्य तत्सादृश्यस्य च परामर्शः स्यादित्येति सति स्यादिति मलोक्तमेव व्यनक्ति—प्रत्ययान्तरमिति । ननु नार्थस्य ज्ञाने भानमवजानीमहे, येन प्रतीतिं विरुध्यमहि, सोऽर्थः प्रतीतावारोपितो न बहिरस्ति । न च प्रतीतितावन्मात्रं, अर्थस्य ज्ञानेन्यस्तत्वात्, ततश्च न ज्ञानस्यैकस्य नानाथोकारत्वकृतो व्याख्या न च बाह्याधीनगमः, तत्राह—यदेति । कल्पितोऽपि विज्ञानेऽर्थाकारस्तस्याभिन्नोऽभिन्नो नेति वक्तव्यम्, अनिवार्यत्वात् नाना

न्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिसंतानमारोहति । एषमेवैषोऽर्थं इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यम् । ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् ।

रत्नप्रभाष्यारुप्या

दाकाराणां क्षणिकमिज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञत्वदेकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेकपक्षसफुरणात्मकविप्रतिपत्त्यसंभवात् स्वपक्षसाध-
नादिव्यवहारो लुप्येत, अतो यथानुसंगे ज्ञानज्ञेयभेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति बाह्यार्थोद्गोर्ज्ञानपूर्वकं सादृश्यं जानत
त्वसादृश्यद्वयोर्बाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहार इति बाह्यार्थवादमाशङ्क्य निरस्यति—एषमेवेति ।
घटस्य गोचरयद्वर्तमानक्षणमात्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यं । न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्तमानकालासत्त्वं
सिद्धेः । न न यत्सत् तत्क्षणिकमिति व्याप्तिरस्ति, विद्युदादरेपि द्वित्रिषण्षस्थायित्वेन दृष्टान्ताभावात् । न च स्थायिनमनुमाता-
न्तरेणानुमानं संभवति । तस्मादमानसिद्धार्थवत्ता तथामतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । किंच सादृश्यं प्रत्यभिज्ञायां दोषतया

भामतीव्याख्या

यमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यस्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं ब्रह्मण्यसि—

अस्मैवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रत्या-
येत् । अयमभिपतिः—केयमध्यवसेयता बाह्यस्य । यदि प्राब्रता न द्वैविध्यम् । अथान्या सोच्यतां, ननुत्ता तैरेव स्वप्रतिभासे-
नैषोऽर्थव्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ विकल्पाकारस्य कोऽयमव्यवसायः । किं कारणमाहो योजनसमारोप इति । न तावत् करणम् ।
अव्यवस्यत् कृत्तुं शक्यम् । नहि जातु सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पृथग्विमुमीशते । न चान्तरं बाधेन योजयितुम् । अपिच तथा-
ति युक्त इति प्रत्ययः स्यात् । न चास्ति । आरोपोऽपि किं गृह्यमाणे बाधे उतागृह्यमाणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो
सम्पन्नेनाविकल्पकेन । न तावद्विकल्पोऽभिलापसंसर्गयोग्यगोचरोऽभिलाषाभिलापसम्यं स्वलक्षणं देशकालानुगतं गोचरवि-
रूपमवाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाधे विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति । नहि रजतज्ञानाप्रति-
तिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु बाधे स्वाकार इत्येव स्याद्य बाध इति । तथा
नारोपणम् । अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चाद्बाह्यमारोपयति, अथ यदा स्वाकारं
प्रति तदैवमारोपयति । न तावत् क्षणिकतया क्रमविरहिणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी ग्रहणारोपेण कल्प्यते । तस्माच्चैव स्वाकारमनर्थं
प्रति तदैवमारोपयतीति वक्तव्यम् । न चैतदुच्यते । स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयातिविशदः । बाह्यं चारोप्यमाणमविशदं
तोऽन्यदेव स्यात् तु स्वाकारः समारोपितः । न च भेदाग्रहमाणेन समारोपाभिधानं, वैशयाविरुद्धरूपतया भेदग्रहस्योक्त-
म् । अपि चागृह्यमाणे चेद्बाधेऽबाध्यात्वलक्षणज्भेदाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, हन्त तर्हि नैलोक्यत एवानेन न भेदो गृहीत-
य कचन प्रवर्तताविशेषात् । एतेन ज्ञानाकारस्यैवालोकास्यापि बाधत्वसमारोपः प्रत्युक्तः । तस्मात्प्रसूक्तं 'ततोऽन्यदुच्यमानं

आनन्दगिरीयव्याख्या

श्री भगवान्तरवदकल्पितवत्म् । तथाच तेनेवमिति सवृशमिति च भातानामर्थानामेककक्षानामेदोपगमे मिथोऽप्यभेदः स्यात्, ततश्चान्यो-
देन पदार्थां लोकसिद्धा निष्पूरेत् । शानाच्च शैत्यस्य भेदः प्रसिद्धः सोऽपि निष्कृतेयं, तदपह्वे च स्वपक्षसाधनानुरपक्षश्लेषासिद्धिः-
सप्रतिभासिनां नित्यत्वादीनामेकानिष्ठत्वाभावादेकाधिकरणविप्रतिषिद्धमर्थदोषोपगमरूपविप्रतिपत्तेरसंभवादिति भावः । तत्तेदंता-
नं शानस्तान्तर आकार इति मतं बाह्यार्थवाद्बुद्धयणमध्येऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य निरस्तम् । इदानीमस्ति बाह्योऽर्थः, स तु क्षणिको
रूपमेव चकासि । सविकल्पकप्रत्ययास्तु विकल्पात्तद्वत्तदास्यथाकारेण निर्भासन्ते, तेन विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति बाह्यार्थ-
वापि निरस्यति—**एवमिति । न हि बाह्यस्यार्थस्य क्षणिकत्वं, प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं वर्तमानमर्थमवगाहमानं तस्यावर्त-
मानस्य गमयति । तद्धि वर्तमानताविशिष्टस्य तदैवावगम्यावृत्ति गमयेदन्यदा वा । प्रथमे नास्त्यपक्षशक्तिः, एकस्याप्योपेयानेककाल-
त्वानुपपन्नामात् । न द्वितीयः, विरोधमन्तरेण कालान्तरेत्यस्यव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । नापि यस्तत्तत्क्षणात्मिकं, यथा दीपः सन्तश्च
रन्नुपमानं क्षणिकत्वसाधकं, दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पात् । तस्य नाशित्वेऽपि विवक्षितक्षणात्मिकाभावात् । तस्मादनशितार्थावदितो**

ताविशेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत । तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वाद्भावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते—'नासतोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते । यद्यभावाद्भाव उत्पद्येत तदाभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । नहि बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषाद्भावभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् । निर्विशेषस्य स्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन् । न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामिव तत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव, शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्ताभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात् । न चैवं दृश्यते । सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारावेव तु मृदन्वितान्भावाल्लोकः प्रत्येति । यच्चूकं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्याचित्कूटस्थस्य वस्तुनः

रत्नप्रभाख्या

चोत्तरक्षणे कार्याभावादसत्त्वापत्तिः । न च सहकारिकृतातिशयकमात्कार्यक्रम इति युक्तम् । अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायामनवस्थानात् । अनपेक्षायां कार्यस्यात्यतिशयानपेक्षत्वेन सहकारिवैयर्थ्यात् । तस्मान्न स्थायिभावात् कार्यजन्यत्वर्थः । क्षणिकभावस्य हेतुत्वम् 'उत्तरोत्पादे च' इत्यत्र निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे—तत्रेदमिति । यदि बीजाभावस्याभावात्तत्तद्विशेषः स्यात्, तदा विशेषवदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति लौक्यतिक्रानामभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात्, न सोऽस्तीत्याह—येनेति । पूर्वं योजयति—निर्विशेषस्येति । शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वान्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्वभावस्यापि विशेष इत्यत आह—यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमानमाह—नापीति । अभावो न हेतुः, असत्त्वात् । संमतवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः, कार्यानन्वितत्वात्, यथा शरावाद्यनन्वितस्तन्तुर्न शरावादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वमाह—अभावाच्चेति । अतोऽनन्वितत्वानुमृदादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह—मृदिति । स्थायिनः कारणत्वायोगमुक्तमनूययति—यच्चूकमित्यादिना । अनुभवबलात्स्थिरस्वभावानामेव सहकारिसन्निधिकमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यम् । न च

भामतीव्याख्या

इत्तम्—'धर्मात्प्राप्यां किं व्योमश्चर्मण्यसि तयोः फलम् । चर्मोपमश्चेत्सोऽनिलः सतुल्यश्चेदसत्फलः ॥' इति । तथा चार्किचिन्मादपि चेत् कूटस्थात्कार्यं जायेत, सर्वं सर्वस्माज्जायतेति सूक्तम् । उपसंहरति—तस्मादभावग्रस्तेभ्य इति । तत्रेदमुच्यते । नासतोऽदृष्टत्वादिति । नाभावात् कार्योत्पत्तिः । कस्मात् । अदृष्टत्वात् । नहि शशविषाणादङ्कुरादीनां कार्याण्यतिरिच्यते । यदि त्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः । नद्यभावाव विशिष्यते । विशेषयोगे वा सोऽपि भावः स्यान्न निरुपाख्य इत्यर्थः । विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेक्षाह—नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तेरुत्पत्तिः । अपि च यथेनानन्वितं न तत्तस्य विकारः, यथा घटशरावोदबन्नादयो हेतुमान्विता न हेतुविकाराः । अनन्विते विकारा अभावेन । तस्मान्नाभावविकाराः । भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह—अभावाच्च भावोत्पत्तिरिति । अभावकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूषयति—यच्चूकमिति । स्थिरोऽपि भावः कमवसहकारिसमवधानात्

आनन्दगिरियव्याख्या

कारिणा वस्तुनोऽतिशयजनने तस्य समर्थत्वे सदा तज्जननात्, असमर्थत्वे कदाचिदपि तज्जनमायोगात्, सहकारिणोऽपि सहकार्यपेक्षाभामनवस्थानात्, वस्तुनश्चातिशयस्य भेदे तस्यैव प्राप्तप्राप्तविवेकेन जनकतया वस्तुनस्तदसिद्धिः । अभेदे तस्यैव जन्यतया कस्य जनकत्वापत्तिः । अतिशयानाधाने सहकार्यपेक्षैव न स्यादित्यर्थः । कूटस्थस्य कारणत्वोत्पत्तेरिति फलितमाह—तस्मादिति । तन्निरासित्वेन घटमवतार्य व्याचष्टे—तत्रेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति—यदीति । बीजाभावभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तेस्तदभावोऽपि कारणविशेषोपादानमित्याशङ्क्याह—नदीति । किंचाभावकारणवादिना तस्य निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं वेष्टम् । आद्यं दूषयति—विशेषस्येति । एतेन 'नासतोऽदृष्टत्वात्' इति व्याख्यातम् । द्वितीयमनूय निरस्यति—यदीति । अभावस्य कारणत्वमुपेक्षोक्तं, मृदुक्तमित्याह—नापीति । कार्यत्वभावाल्लोचनयापि नाभावस्य कारणतेत्याह—अभावादिति । यथेनानन्वितं न तत्तस्य कार्यं, हेतुमान्वितो घटो न हेतुविकारः । अनन्विताश्चाभावेन भावास्तस्मात्त्राभावविकारा इत्यर्थः । किंच यथेनानन्वितं तत्तस्य कार्यं, हेतुमान्वितं रुचकादि तत्कार्यम् । अनन्विताश्च भावेन भावास्तस्मात्त्राभावविकारा इत्याह—सर्वस्येति । भावान्वितत्वेऽपि कारणमन्वयानिमदभावोऽपि कारणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—नचेति । अथेऽनुमाने व्याप्तिमुक्त्वा द्वितीयेऽपि तामाह—मृदिति । कारणवादिनोक्तमनुभाषते—यच्चिति । स्थिरस्य कारणत्वं न दृश्यते न दृश्यते वा । नापः, अनुभवविरोधात् । न द्वितीयः,

कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति । तदुक्तम् । स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां क्वचकविकार्यकारणभावदर्शनात् । येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमदो लक्ष्यते तेष्वपि नाऽऽत्मानुपपत्त्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपपत्त्यमानमेवावधानुयायिनां बीजाद्यवयवानामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात् । तस्मादसङ्गः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यवर्शनात्सङ्गश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः । अपिच चतुर्भिस्त्रिचैश्च उत्पद्यन्ते, परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणैः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयन्निरभ्युपगतमपहृवानैवैतानि शिकेः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमत-सिद्धिः स्यात् । अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात् । कुलालस्य च मृत्संस्क्रियामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तूनत-स्वानस्यापि तन्वानस्येव घञ्जालमः । स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहेत । न चैतद्युज्य-तेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् । तस्मादप्यनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

शक्तस्य सहकार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽशक्तस्यापि नापेक्ष्यसहकारि विश्वं स्यात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्यं ऽमितापादिसहकारिकृतातिशयक्रमादुच्यकविकार्यकमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे कार्यस्यान्यनपेक्षेति वाच्यं पटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषाद्दत्तस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारिष्वपि तुल्या । यदुक्तं कथाभावेदशायां कारणस्यासत्त्वापत्तिरिति । तत्र । अकारणस्यापि बाधाभावेन सत्त्वोपपत्तेः । न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम्, असत्तत्त्वयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् । सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासतः । अतः कारणतावच्छेदकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं बाधत्वाद्भिन्नमेव । तस्मादनुत्पत्तुतस्थिरभावानां हेतुत्वमुपपन्नमिति भावः । पूर्वोपरविरोधमप्याह—अपिचेति ॥ २६ ॥ अमबादुत्पत्तौ शशविषाणादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गान्तरमाह—उदासीनानामिति । अनीहमानानां प्रयत्नशून्यताम् । अमत्रं घटादिपान्त्रम् । तन्वानस्य व्यापारयतः । तस्माद्भ्रान्तिमूलेन क्षणिकबाह्यार्थवादेन कूटस्थनित्यब्रह्मसमन्वयस्य

भाभतीव्याख्या

क्रमेण कार्याणि करोति । न चातुपकारकाः सहकारिणः । स चास्य सहकारिभिराधीयमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः । किंविर्वाच्य एव । अनिर्वाच्याच्च कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते । न चैतावता स्थिरस्याकारणत्वं, तदुपादानत्वात्कार्यस्य, रज्ज्पादानत्वेमिधुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः—‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इति । अपिच येऽपि सर्वतो विलक्षणानि स्वलक्षणानि वस्तुमन्वयारिषाण तेषामपि किमिति बीजजातीयैर्योऽङ्कुरजातीययवे जायन्ते कार्याणि, नतु क्रमेलकजातीयानि । नहि बीजाद्रीजानतरस्य वा क्रमे लक्ष्यस्य वाल्यन्तर्वैलक्षण्ये कश्चिदिशेषः । नच बीजाङ्कुरत्वे सामान्ये परमार्थसती, येनैतयोर्भौतिकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्क्षान्तिकादेव स्वलक्षणोपादानाद्रीजजातीयतायाविधर्यैवाङ्कुरजातीयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः । अन्यथा कार्यहेतुकादुमानोन्नेदप्रसङ्गो दिव्यामत्र दृष्टितम् । प्रपञ्चस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकयोः कृत इति नेह प्रत्यये वित्तरमयात् ॥ २६ ॥ उदासीनाना

आनन्दगिरियव्याख्या

स्थिरस्यापि क्रमवत्सहकारिवशत्क्रमकारित्वाविरोधात् । नच सहकारिजन्यातिशयस्यैव कारणत्वं न स्यायिनस्तथात्वं, भेदाभेदाद्वि-रनिर्वचनीयातिशयवतो वस्तुनो लोकसिद्धकारणत्वानिराकरणात् । नच समर्थत्वादपथीयमशेषजनकत्वं, तत्तत्कालीनकार्यजनमात्रमप्युपगमात् । नच सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां भावाभावभेदः कार्यभेदप्रतियोगिकशक्त्यशक्त्युत्पत्तिगणिकभावसेवाभेदसिद्धेरेति मत्वाह—तद्विति । यद्यु विनष्टाद्वीति, तथाह—येष्विति । अङ्कुरादिषु पार्थिवादिस्वभावानामेव कारणत्वेऽपि बीजाद्यवयवानामिति परमतोन्नेद-केऽयं युज्यं योजयद्युपसंहरति—तस्मादिति । स्वाभ्युपगमविरोधादपि नाभावाद्भावोत्पत्तिरित्याह—अपिचेति ॥ २६ ॥ अत्र कारणत्वे कारणविशेषोपादाने प्रवृत्तिरुक्तेत्युक्तम् । इदानीं प्रवृत्तिमात्रमपि न युक्तमित्याह—उदासीनानामिति । एवं विमल-यद्विति । अभाववादे सर्वत्रौक्तिकव्यवहारसिद्धिमुदाहरणैर्दर्शयति—कृषीति । पारलौकिकव्यवहारोऽपि परमते न स्यादित्याह—सर्वत्रौ-किकव्यवहारपरसत्प्रसङ्गसेट्यं प्रत्याचष्टे—अपेक्षेति । युज्यवार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥ विशानस्य क्षणिकेन

होऽर्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणविषयबह्वारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यतेऽस्तस्य एवायं सर्व-
व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति । तदसंभवादित्याह । स हि बाह्योऽर्थोऽभ्यु-
पगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः । तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भा-
दिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति (परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः?) नापि तत्समूहाः स्तम्भादयः,
तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्त्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । एवं ज्ञात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत ।
अपिचानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं

रत्नप्रमाव्याख्या

प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति । अतो बुद्ध्यारूढाकार एव प्रमेयं न बाह्यमित्यर्थः । बाह्यार्थासत्त्वे प्रश्नपूर्वकं युक्तीरूपन्यस्यति—**क-**
मित्यादिना । ज्ञेयं ज्ञानातिरेकेणासत्, तदतिरेकेणासंभवात्, नरशृङ्गवदित्याह—**तदसंभवादिति** । असंभवं विप्रुणोति-
स हीति । परमाणवभेदेकस्थूलस्तम्भ इति ज्ञानं न स्यात् । समूहस्त्वसन्नित्यर्थः । अवयवभावेऽपि जात्यादयो बाह्याः
स्युः, तत्राह—**एवमिति** । जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सकाशादभेदेऽत्यन्तभेदे वा धर्मिवद्भेदमन्तरवच्च न धर्मधर्मिभाव-
भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न सन्ति जात्याद्यर्थो इत्यर्थः । किंच ज्ञानस्य ज्ञेयसारूप्यरूपविशेषसंबन्धाभावे सर्वविषयत्वात्पक्षे
शेषोऽङ्गीकार्यः, तथाच ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणान्न बाह्यार्थसिद्धिर्मानाभावाद्गौरवाच्चेत्याह—**अपिचेति**

भामतीव्याख्या

द्वयेत्ये' इति । प्रश्नपूर्वकं बाह्यार्थाभाव उपपत्तीराह—**कथं पुनरवगम्यते इति** । स हि विज्ञानालम्बनत्वामितो बाह्योऽर्थः पर-
गुस्तावन्न संभवति । एकस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासम् । न चान्याभासमन्यगोचरं भवितुमर्हति । अं-
प्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वसंज्ञात् । नच प्रतिभासंधर्मः स्थौल्यमिति युक्तम् । विकल्पासहत्वात् । किमयं प्रतिभास-
ज्ञानस्य धर्म उत प्रतिभासनकालेऽर्थस्य धर्मः । यदि पूर्वः कल्पः, अद्वा, तथासति हि स्वांशालम्बनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति
एवंच कः प्रतिकूलीभवत्यनुकूलमाचरति । द्वितीय इति चेत् । तथा हि—रूपपरिमाणव एव निरन्तरमुत्पन्नः एकविज्ञानं
पारोहिणः स्थौल्यम् । न चात्र कस्याचिद्भ्रान्तता । नहि न ते रूपपरमाणवः । नच निरन्तरमुत्पन्नः । न चैकविज्ञानात्पारोहिणः
तेन मा भूमीलत्वादिकपरमाणुधर्मः, प्रत्येकं परमाणुत्वभावात् । प्रतिभासदशापन्नानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिकत्वाद्
स्थौल्यम् । यथाहुः—'अहंज्ञेकस्य चैकेन किंचिद्रूपं हि गृह्यते । सावृते प्रतिभासस्य तदेकालमन्यसंभवात् ॥ १ ॥ नच तदसं-
भान्तं नानावस्तुप्रहाद्यतः । सावृते ग्रहणं नान्यन्न च वस्तुग्रहो भ्रमः ॥ २ ॥' इति । तत्र । नैरन्तर्यामिभासस्य भ्रान्तत्वात् । गुरु-
सत्पक्षपरमाण्वन्तरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरन्तराः । तस्मादादारासांतरेषु बुद्धेर्व्येकधनवनप्रत्ययवदेष्टु स्थूलप्रत्ययः परमाणु-
सांतरेषु भ्रान्त एवेति पश्यामः । तस्मात् कल्पनापोढत्वेऽपि भ्रान्तत्वाद्वादिप्रत्ययस्य पीतशङ्कादिज्ञानवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोच-
रत्वाभ्युपगमे । तदिदमुक्तम्, न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति । नापि तत्समूहा वा
स्तम्भादयोऽवयविनः । तेषामभेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव । तत्र चोक्तं दूषणम् । भेदे तु गवाश्वर्येवात्यन्तवैलक्षण्यमिति
न तादात्म्यम् । समवायश्च निराकृत इति । एवं भेदाभेदविकल्पेन जातिगुणकर्मदीनपि प्रत्याचक्षीत । तस्माद्यद्यपि भासते तस्य सर्वसं-
विचारासहत्वात्, अप्रतिभासमानसद्भावे च प्रमाणभावाच्च बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इति । अपिच न तावद्विज्ञानमिन्द्रियविक्रितीन्यर्थं
प्रत्यक्षवति । नहि यथेन्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्येवं विज्ञानमपरं विज्ञानं जययितुमर्हति । तत्रापि समानत्वादनुपगमस्यानवस्था-
प्रसङ्गात् । न चार्थाधारं प्राकट्यलक्षणं फलमाधातुमुत्सहते । अतीतानागतेषु तदसंभवात् । नद्यति संभवोऽस्त्युत्पन्नो धर्मो धर्मभास-
प्रत्युत्पन्न इति । तस्माज्ज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षताऽभ्युपेया । तस्मान्नाकारं सदाजानतो भेदाभावात् कथमर्थभेदे ध्यवस्थापयेदिति
तद्वेदव्यवस्थापनायाकारभेदोऽस्यैवित्यतः । तदुक्तम्—'न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तां तु सारूप्या-
विशत्सरूप्यसद्व्येत्ये' इति । एकश्चायमाकारोऽनुभूयते । स चेद्विज्ञानस्य नार्थसद्भावे किंचन प्रमाणमस्तीत्याह—**अपिचानु-**

आनन्दगिरियव्याख्या

कल्पितभेदेनैव सर्वव्यवहारसाधनमित्याह—**सतीति** । उक्तमर्थं युक्त्या द्रष्टव्यं पृच्छति—**कथमिति** । विमतं न ज्ञानातिरेकं
तदतिरेकेणानिरूप्यत्वात्, नरविषाणवदित्याह—**तदिति** । तत्रासिद्धिमुद्धृतं विकल्पयति—**स हीति** । एकस्थूलनीलाभासज्ञानस्य
तद्विपरीतपरमाणुगोचरतायोगात् परमाणवस्तावत्तदालम्बनमित्याह—**सन्नेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**नापीति** । स्तम्भाद्यवयविनां ए-
माणुभ्यो भेदे गवाश्वदत्यन्तवैलक्षण्यम्, अभेदे परमाणुमात्रतया स्थूलरूपेणावभासासिद्धिः, परमाणुनामतथात्वादित्याह—**तेनापीति** ।
अवयवावयवविरूपो बाह्यार्थो नास्ति चेन्मा भूत्, जातिव्यवसादिरूपस्तु स्यादित्याशङ्क्याह—**एवमिति** । ज्ञात्यादीनां व्यक्तादीनां वाक-
न्तभिन्नत्वे स्वातन्त्र्यप्रसङ्गादत्यन्ताभिन्नत्वे तद्वेदात्तज्ञावाद्भिन्नाभिन्नत्वस्य विरुद्धत्वादवयवावयवविभेदव्याप्तिव्यवसादिवेदोऽपि नास्तीत्यर्थः
दृष्टस्य सर्वस्य विचारासहत्वाददृष्टसत्त्वे मानाभावाच्च बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इत्युक्तम् । संप्रति तेषां बाह्यालम्बन-
हेतुनारमाह—**अपिचेति** । ज्ञानगतविशेषदृष्टयनुपपत्त्या नीलाभाकारता तस्य सिद्धा, तथा च ज्ञानाकारत्वेन विषयव्यवहार-

कुञ्जहानं घटहानं पटहानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम् । अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावबद्धत्वाद्वापार्थिका बाह्यार्थसमावेशकल्पना । अपिच सुहोपलम्भमभियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति । नह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति । न चैतत्स्वभावविवेके युक्तं, प्रतिबन्धकारणाभावात् । तस्मादप्यर्थोभावः । स्वप्नादिवशेदं द्रष्टव्यम् । यथाहि स्वप्नमायामरीत्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्योनर्थेन प्राप्ताप्राहकाकारा भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि तत्समादिप्रत्यया भवितुमहन्तीत्यवगम्यते । प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैकिक्यमुपपद्यते । वासना-

एकप्रभाष्याख्या

पसतातो विषयविशेषवैशिष्ट्यव्यवहारः । किंच हेयं ज्ञानाभिन्नं, ज्ञानोपलम्भक्षानयितोपलम्भप्राप्तात्वात्, ज्ञानवदित्वाह—अपि-
चेति । ज्ञानार्थयोस्तत्त्वमेवेऽपि सहोपलम्भनं स्यात्, प्राप्ताप्राहकभावादित्यत आह—न चेतिविति । क्षणिकज्ञानस्यार्थेन
संबन्धहेत्वभावात् प्राप्ताप्राहकभाव इत्यर्थः । किंच जाग्रद्विज्ञानं न बाह्यलम्भनं, विज्ञानत्वात्, स्वप्राज्ञानवदित्वाह—स्व-
प्नेति । विज्ञानानां वैविध्यानुपपत्तिबाधितमनुमानमिति शङ्कते—कथमिति । अन्यथोपपत्त्या परिहरति—वासनेति ।

भामतीव्याख्या

प्रमाणत्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्येति । अपिच सहोपलम्भनियमादिति । यथेन सह नियतसहोपलम्भनं तत्तनो न भिद्यते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भश्चाप्यौ ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निषेधो हि भेदः सहोपलम्भानियमेन व्याप्तो यथा भिन्नावस्थिनो नावश्यं सहोपलभ्येते कदाचिद्विधापिनेत्यन्तरस्यैकस्योपलब्धः । सोऽयमिदं भेदव्यापकनियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तत्साध्यं भेदं निर्वर्तयतीति । तदुक्तम्—“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः । भेदश्च आन्तिविज्ञानेर्दृश्येतेदाविवाद्भवे” इति । स्वप्नादिवच्छेदं द्रष्टव्यम् । यो यः प्रलयः स तसौ बाह्यानालम्बनः, यथा स्वप्रमायाद्विप्रलयः, तथा चैष विवादध्यासितः प्रलय इति स्वभावहेतुः । बाह्यानालम्बनता हि प्रलयत्वमात्रावुपनिधौ वृक्षेव शिंशपात्वमात्रावुपनिधौ तन्मात्रावुपनिधिन निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रलयत्वं स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकश्चोदयति—**कथं पुनरसति बाह्येऽप्ये** नीलमिदं पीतमित्यदि **प्रलयवैचित्र्यमुपपद्यते** । स हि मेने ये यस्मिन् सत्यं सत्यं सत्यं कदाचित्कास्ते सर्वे तदवतिरिक्तेहुसुपेक्षाः, यथाऽपिनिवृत्तविश्राममिथेन विमं वचनगमनाप्रतिपाताः प्रमयाधेतनवसंतान्तरासपेक्षाः । तथा च विवादध्यासिताः स्वप्नप्रलयविज्ञानसंताने षडपि प्रवृत्तिप्रलयया इति स्वभावहेतुः । यथासायावविज्ञानसंतानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योऽर्थ इति । वासनापरिपाकप्रलयकदाचित्कत्वात् कदाचिदुद्वाद्य इति चेत् । नन्वेकसंतानतपिततानामालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वकार्योपजनं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकस्तस्य च प्रलयः स्वसंतानवर्तौ पूर्वेषु क्षणैः संतानान्तरापेक्षानभ्युपगमात्, तथाच सर्वेऽप्यालयसंतानप्रतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयसंतानपातित्वाविशेषात् । क्षणभेदाच्चक्षिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात्कार्यभावाच्चिक्तमिति चेत् । नन्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं तत्त्वबोधसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्यैतच्च स्यात् । सत्ये वा कथं क्षणभेदात्सामर्थ्यभेद इत्यालयसंतानवर्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे कार्यशेषादुपपत्तेः । स्वसंतानमात्राधीनत्वे निषेधस्य श्रद्धानिष्कलस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्योपलब्ध्या कादाचित्कत्वं निर्वर्तमानं हेतुन्तरापरिच्छेदं त्वसतिष्ठित इति प्रतिकथ्यसिद्धिः । यत्र ज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामभित्येते प्रवृत्तिविज्ञानां विवादध्यासिभिरपि तु कल्पसिद्धेति लिखितगमनवचनपरिभाषास्य श्रुतिविज्ञानस्य । अपि च सत्त्वान्तरसंताननिमित्तत्वे तस्यापि सदा संनिधावाच्च कादाचित्कत्वं स्यात् । नहि स्वप्नान्तरसंतानात्तस्यापि वा विप्रकर्षसंभवः । विज्ञानावादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तत्वाच्च विज्ञानानामदृशात्मकत्वाच्च संतानात्साम्प्रतिमलप्रसङ्गेनापूर्वं सत्त्वद्रव्यद्रव्यान्तभ्युपगमाच्च न कालतोऽपि विप्रकर्षसंभवः । तस्मादसति बाह्येऽप्ये प्रलयवैचित्र्यादुपप-

आनन्दगिरीयव्याख्या

प्राधान्यकल्पना गौरवादित्यर्थः । इतश्च ज्ञेयं ज्ञानान्त्राण्यदित्याह—अपिचेति । यद्येन नियतसहोल्बन्धनं तत्तेनाभिधं-
नैवेन चन्द्रमसा दित्येयश्चन्द्रमाः, नियतसहोल्बन्धनं च ज्ञेयं ज्ञानेनेत्यर्थः । सहोल्बन्धनमयमेव स्फोरयति—न
मिति । ज्ञानहेतयोः स्वभावभेदेऽपि प्राप्तासाहकत्वात्प्रियमः स्वादित्याशङ्क्याह—न चेति । क्षणिकस्य ज्ञानस्य ज्ञेयसंबन्धे
विषयाद्वाह्याद्विषयकत्वेनोक्तनियमासिद्धिरित्यर्थः । ‘सहोल्बन्धनमपि मादभेदो नीलतद्विद्योः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानेनैवैतदेतन्नाविवादो’
‘सुमुमुक्षुसंहरति—तस्मादिति । यो यः प्रत्ययः ‘स सर्वो बाह्यानाल्बन्धनः, यथा स्वप्नादिप्रत्ययः, तथा चैव विमतः प्रत्यय इत्याह—
अमेति । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति—यथेति । निर्दोषमुत्तमानं निगमयति—एवमिति । प्रत्ययविचित्रानुपपत्तिरूपार्थ-
प्रतिपत्तिमुत्तमानमिति शङ्कते—कथमिति । अनादितं पतितपतिसंविदितरूपं ज्ञानमेव वासना तदश्वदनेकव्यवधानेनापि नीलादि-
मितमेव ज्ञानमप्यकमेव तावदित्यन्यथोपपत्तिमाह—वासनेति । वासनायैचिन्त्याज्ञानवैचित्र्यं ततश्च तद्वैचित्र्यमिवान्यो-

वैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमि-
त्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपिचान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवै-
चित्र्यमित्यवगम्यते । स्वप्नादिव्यन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावा-
भ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् । अन्तरेण तु वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्य-
मानत्वात् । तस्मादप्यभावो बाह्यार्थस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—‘नाभाव उपलब्धेः’ इति । न खल्वभावो
बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मात् । उपलब्धेः । उपलब्धेति हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भः
कुण्डं घटः पट इति । नचोपलब्धमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बुद्धानो भुजि-
साध्यायां ततौ स्वयमतुभ्यमानायामेवं ब्रूयाद्वाहं भुजे न वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसंनिर्गम्येण
स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे नच सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयचर्चनः स्यात् । ननु
नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति किं तूपलब्धिर्व्यतिरेकं नोपलभ इति ब्रवीमि ।

रश्मप्रभाष्याख्या

अनादिसंतानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादनेकक्षणव्यवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं भवति, यथा बीजवासन-
कापीसरक्तत्वं तद्वदित्यर्थः । उभयवादिंसमतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतुवो न बाह्यार्थ इत्याह—अपिचेति । क्षण-
कविज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—नाभाव इत्यादिना
किं बाह्यार्थस्यानुपलब्धेरभाव उत ज्ञानाद्वेदेनानुपलब्धेः । नाथ इत्युक्तमुपलब्धेरिति । द्वितीयं शङ्कते—ननु नाहमिति

आमतीव्याख्या

नेरेस्त्यानुमानिको बाह्यार्थ इति सौत्रान्तिशः प्रतिपेदिरे, ताविराकरोति—वासनावैचित्र्यादित्याह विज्ञानवादी । इदमत्राह-
तम्—स्वसंतानमात्रप्रभवत्वेऽपि प्रत्ययकादाचित्कलोपपत्तौ संदिग्धविषयश्चावृत्तिकत्वेन हेतुनैकान्तिकः । तथाहि—बाह्यमि-
त्तत्वेऽपि कथं कदाचित् नीलसंवेदनं कदाचित् पीतसंवेदनम् । बाह्यनीलपीतसंनिधानासंनिधानाभ्यामिति चेत् । अथ पीतसं-
निधानेऽपि किमिति नीलज्ञानं न भवति, पीतज्ञानं भवति । तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चतरस्मिन्निति चेत् । कुतः पुनरयं सामर्थ्य-
निर्णयः । किमिति नीलज्ञानं न भवति, पीतज्ञानं भवति । तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चतरस्मिन्निति चेत् । कुतः पुनरयं सामर्थ्य-
निर्णयः । हेतुभेदादिति चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिबन्धनः शक्तिभेदो भविष्यति । संतानिनो हि क्षणा-
सामर्थ्यभेदः । हेतुभेदादिति चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिबन्धनः शक्तिभेदो भविष्यति । संतानिनो हि क्षणा-
कार्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्यं भिद्यन्ते च । न च संतानो नाम कश्चिदेक उत्पादकः क्षणानां यदेतादृशं क्षणं न भिद्येत् । ननु
न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ, भिन्नानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योपलब्धेः । अन्यथैक एव क्षणे नीलज्ञानजननसमर्थ इति न
भूयो नीलज्ञानानि जायेरन् । तत्समर्थस्यातीतत्वात्, क्षणान्तराणां चासामर्थ्यात् । तस्मात् क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेदः, संतान-
भेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति । तच्च । यदि भिन्नानां संतानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि नीलसंतानानामपि मिमो भिन्नानां
नैकमस्ति नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति संनिधानेऽपि नीलसंतानान्तरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत । तस्मात्संतानान्तराणामपि
क्षणान्तराणामपि स्वकारणभेदाधीनोपजनानां केषांचिदेव सामर्थ्यभेदः केषांचिन्नेति वक्तव्यम् । तथा चैकालयज्ञानसंतानपतिष्ठि-
कस्यचिदेव ज्ञानक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा स्वप्रत्ययासादितः । यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न
पीताकारम् । कस्यचित् स तादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनानैचित्र्यादेव स्वप्रत्ययासादिताज्ञानवैचित्र्य-
द्वेन तदतिरिक्तार्थसद्भावे किंचनान्ति प्रमाणमिति पश्यामः । आलयविज्ञानसंतानपतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्या-
द्याद्यनुभववैचित्र्यं, पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनानैचित्र्यमित्यनादितानयोर्वैज्ञानवासनयोः । तस्माच्च परस्परश्रयदोषसंभयो बीजा-
ङ्कुरसंतानवदिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामपि वासनानैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता नार्थवैचित्र्यस्येत्याह—अपिचान्वयव्य-
तिरेकाभ्यामिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलब्धेरिति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते ।
स क्षुपलम्भाभावाद्वाध्यवसीयेत, सत्युपलब्धे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा, सत्यपि बाह्याविषयत्वे बाह्याविषयकप्रमाणसद्भावाद्वा । न
तावत् सर्वोपलम्भाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मात् । उपलब्धेरिति । नहि स्फुटतरं सर्वजनीन उपलब्धे मेति तदभा-
वक्यो वक्तुमितिर्थाः । द्वितीयं पक्षमवलम्बते—ननु नाहमेवं ब्रवीमीति । निराकरोति—बाह्यमेवं ब्रवीमि । उपलब्धि-

आनन्धमिरीयव्याख्या

न्याश्रयत्वमाशङ्क्याह—अनादौ हीति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामपि वासनानैचित्र्यमेव ज्ञानवैचित्र्यहेतुर्नार्थवैचित्र्यमित्याह—अपिचेति ।
पूर्वोत्तमवासनानामावेऽप्यपूर्वार्थसंनिधाने ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्क्याह—कमेति । अन्ययमुक्त्वा व्यतिरे-
काह—अन्तरेऽमेति । ज्ञानातिरिक्तवैयर्थ्योक्तरीत्या विचित्रासहत्वात्क्षणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रामाणिकत्वादर्थोचित्यज्ञानाद्वक्तव्य-
मेवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनु सद्भावात्तवति—एवमिति । एवाक्षराणि व्याचष्टे-
नेति । उपलब्धमानमपि श्रुतिरजतादिदिग्मिथ्येत्याशङ्क्याभावाभावाभ्यामिति—नचेति । उपलब्धेरिति सिद्धेत्याशङ्क्य सर्वथाऽपुनरिति-
ज्ञानातिरिक्तत्वेन वेति विकल्प्यावे दोषमाह—अथेति । द्वितीयमवलम्बते—अपिचेति । प्रकाशप्रकाशकयोर्द्वयकतिवदित्यर्थः ।

रत्नप्रभाव्याख्या

आनन्दगिरायव्याख्या

_____

होऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकाविविकल्पैर्न संभवतीत्युच्येतोपलब्धेरेव । नच ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः, बहिरुपलब्धेऽपि विषयस्य । अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोर्हयायोपेयभावेहेतुको नामेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अपिच घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य । यथा शुक्लो गोः कृष्णो गौरिति शौक्यकाण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य । द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः । तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य । यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत् ।

रत्नप्रभाष्याख्या

क्षेऽप्युक्तस्य तुल्यत्वात् । न ह्यस्थूलसूक्ष्मस्य स्थूलानेकसमूहालम्बनस्य विषयभेदो युक्तः, स्थूलत्वानेकप्रसङ्गात् न चेदापत्तिः, समूहालम्बनोच्छेदे विज्ञानानां मिथो वार्तानभिन्नतया विषयद्वित्वादिब्यवहारलोपापत्तेः । तस्मादयुक्तत्वेऽपि यथ नुभवं व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः । न चतुर्थः, निश्चिते तादृशसंभवस्यानुपयोगात् । तस्य क्वचित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वाज्ञत्वादि भावः । यच्चोक्तं ज्ञानगतार्थसारूप्यस्यैव ज्ञानालम्बनत्वोपपत्तेर्बहिरर्थाभाव इति, तत्राह—**नचेति** । यत्तु गौरवमुक्तं, तद्वृषणं, प्रामाणिकादित्याह—**बहिरिति** । यत एव ज्ञानार्थयोर्भेदः सर्वलोके साक्ष्यनुभवसिद्धः, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि नामेदसाधक इत्याह—**अत एवेति** । यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतोपलब्धिकत्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि प्राग्व्याप्राहकभावेन नियमोपपत्तेः । नच ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् स्वभिन्नप्राज्ञसंन्यायोगः, स्यित्वादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थेभ्यो भिन्नम्, एकत्वात्, गोलवदिति सप्रतिपक्षमाह—**अपिचेति** । नच हेत्वसिद्धिं ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतीतिर्ज्ञानैक्यनिश्चयात् । नच सा जातिविषया, व्यक्तिभेदानिश्चयादित्याह—**न विशेष्यस्येति** । घटोऽथैतन्माद्रेदमुक्त्वा वृत्तिज्ञानाद्रेदमाह—**तथेति** । घटो द्वाभ्यां भिन्नः एकत्वात्, क्षीरवदित्यर्थः । ज्ञानभिन्नार्थान्नोकारेण

भारतीव्याख्या

तथा चेदन्तास्पदमशक्यं ज्ञानाद्विभं बाह्यमपहोतुमिति । यच्च ज्ञानस्य प्रत्यर्थं व्यवस्थायै विषयसारूप्यमास्थितं, नैतेन विषयोऽशो शक्यः, असत्यर्थे तत्सारूप्यस्य तद्व्यवस्थायाश्चातुपपत्तेरित्याह—**नच ज्ञानस्य विषयसारूप्यादिति** । यच्च सहोपलम्भ नियम उक्तः सोऽपि विकल्पं न सहते । यदि ज्ञानार्थयोः साहित्वेनोपलम्भस्ततो विरुद्धो हेतुर्नाभेदं साधयितुमर्हति, तर्हि त्वस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वाद्भेदे तदतुपपत्तेः । अथैकोपलम्भनियमः । न । एकत्वस्यावाचकः सहशब्दः । अपिच किमेतत्वेनोपलम्भ आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः । न तावदेकत्वेनोपलम्भ इत्याह—**बहिरुपलब्धेऽपि विषयस्य** । अथैकोपलम्भनियमः, तत्राह—**अतएव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोर्हयायोपेयभावेहेतुको नामेदहेतु इत्यवगन्तव्यम्** । यथा हि सर्वं चाक्षुषं प्रभारूपातुविद्धं बुद्धिबोधं नियमेन मनुजैरुपलभ्यते, न चैतावता घटादिरूपं मम त्वं भवति, किंतु प्रभोपायत्वाश्रयिणः, एवमिहाप्यात्मसाक्षिकात्मभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलम्भनियम इति । अपिच यथैकविज्ञान गोचरी घटपटौ तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं चाप्यवस्थिति प्रतिपत्तारः । न चैतदेकान्त्येऽवकल्पत इत्याह—**अपिच घटज्ञान पटज्ञानमिति** । तथार्थभेदेऽपि विज्ञानभेददर्शनाच्च विज्ञानात्मकत्वमर्थस्येत्याह—**तथा घटदर्शनं घटस्मरणमिति** अपिच स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवार्तानभिन्नमिति ययोर्भेदस्ते द्वे न गृहीते इति भेदोऽपि तद्वतो न गृहीत इति । ए

आनन्दगिरिव्याख्या

वा । नाहोऽङ्गीकारात् । नेतरो दृष्टिविरोधात् । तस्मादिदंतास्पदं ज्ञानाद्विभं बाधं वस्तु सिद्धमित्यर्थः । यत्तु प्रत्यर्थं ज्ञानस्य व्यवसाय विषयसारूप्ये तेनैव विषयकारकाव्यवस्थावद्वत्त्वाच्च पृथगर्थकल्पनेति, तत्राह—**नचेति** । यत्तु कल्पनागौरवमिति, तत्राह—**बहिरिति** प्रामाणिकी कल्पना न दुष्यतीत्यर्थः । यत्तु 'सहोपलम्भनियमाद्भेदो नीलतद्विधोः' इति, तत्र सहोपलम्भः साहित्वेनोपलम्भो वा कथं कोपलम्भो वा । प्रथमे साध्यसाधनयोग्योधातः, साहित्वस्य भेदव्याप्तत्वात् । द्वितीये त्वेकत्वेनोपलब्धिवर्धो स्यादेकैकोपलब्धिवर्धो । नाहो असिद्धेः । नहि बहिरुपलब्धमानसार्थस्योपलब्ध्या सहैकत्वेनोपलब्धिः । न द्वितीयः, साक्षिवेषलादृष्टाक्षुपलब्धेर्ध्यादेश तद्विषयत्वसिद्धिः तादवस्थादित्याशयेनान्यथा सिद्धिमाह—**अत इति** । भेदस्य प्रत्यक्षत्वादिति यावत् । परकीयायुमानानां प्रत्यनुमानविरोधमाह—**अपिचेति** । न विशेष्यस्येति । प्रत्यभिज्ञानादैक्यसिद्धिरित्यर्थः । विशेषणभेदेऽपि विशेष्यभेदो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—**तथेति** । तथापि कथं ज्ञानार्थभेदः, तत्राह—**द्वाभ्यामिति** । विमतमनेकसाक्षिभ्यः, एकत्वात्, गोलवदित्यर्थः । विमतमनेकसादन्यत्, अनेकत्वात्, संमतवदित्याह—**एकस्माच्चेति** । अनुमानद्वयफलं परानुमाने साध्यासिद्धिमाह—**तस्मादिति** । अर्थभेदेऽपि ज्ञानाभेदाद्ययोर्भेदमुक्त्वा ज्ञानभेदेऽपि विज्ञानभेददृष्टेः ततोभिन्नत्वेत्याह—**तथेति** । यथा घटज्ञानं पटज्ञानमित्यत्र ज्ञेयभेदेऽपि ज्ञानाभेदाद्ययोर्भिन्नत्वं तथात्रापि ज्ञानभेदे ज्ञेयत्वस्य तद्विज्ञानत्वधीरित्यर्थः । तदेव प्रकटयति—**अत्रापि** । अनुमानद्वयं पूर्ववत् । स्वरूपापेक्षया ज्ञानस्याभेदेन नित्यत्वं वस्तुप्राधान्येन

त्ययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धुपलभ्यभावोपपत्तेः । स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्ये-
यत्वात् । किञ्चान्यत् । प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता-
ऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तुकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । बाह-
मेवम्, अनुभवरूपत्वात् विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयाऽनुज्ञायत इति चेत् । न । अन्यस्यावगन्तु-
श्रद्धासाधनस्य प्रदीपाद्विप्रथनदर्शनात् । अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यस्मिन्न-
वगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदित्यवगम्यते । साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते
विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत् । न । विज्ञानस्योत्पत्तिप्र-
ध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वम-
स्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

रत्नप्रभाभ्याख्या

प्र । विज्ञातवैषम्यादित्यर्थः । साक्षी कृत्यत आह—स्वयंसिद्धस्येति । निरपेक्षस्य साक्षिणोऽस्तत्वे क्षणिकविज्ञा-
भेदासिद्धेः सोऽज्ञीकार्य इत्यर्थः । अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकत्वाच्च साक्षी स्वीकार्य इत्याह—किञ्चेति । विज्ञानं ज्ञानान्तरान-
भूमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात्, स्वयं प्रथत इति ब्रुवता ज्ञातृशून्यत्वं चोक्तं स्यात्, तथाच ज्ञातृज्ञानविषय-
चित्कलास्यप्रदीपवदसदेव विज्ञानं स्यात् । अतस्तस्यास्येष्टव्य इत्यर्थः । विज्ञानस्य स्वान्यज्ञातृशून्यत्वमिष्टमेव त्वयापाद्यते
चास्तत्वापत्तिः ज्ञानभावादिति वाच्यं, स्वस्यैव ज्ञातृत्वादिति शाक्यः शङ्कते—बाहमिति । अभेदे ज्ञातृज्ञेयत्वायोगाज्ज्ञा-
नान्तरमावश्यकमिति परिहरति—नेति । विमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं, वेद्यत्वात्, देहवदित्यर्थः । अतिरिक्तः साक्षी किम-
प्रवेद्यः स्ववेद्यो वा । आयेऽनवस्था । द्वितीये विज्ञानवाद एव भङ्ग्यन्तरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते—साक्षिण इति । त्वया
ज्ञानं जन्मविनाशयुक्तमुच्यते । अतः कार्यस्य जडत्वनियमात्स्वातिरिक्तवेद्यत्वमस्माभिः साधितं, कूटस्थचिदात्मनो ग्राहकानपे-
त्वाज्ञानवस्थेति चोक्तमतो महद्वैलक्षण्यमावयोरिति परिहरति—न । विज्ञानस्येति ॥ २८ ॥ एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्यानुपलब्धेर्न

भामतीव्याख्या

ति स्वतःसिद्धप्रकटतया । ग्राह्योऽप्यर्थः प्रमातारं प्रति सत्यां संविदि प्रकटः संविदपि प्रकटः । यथाहुरन्ये—‘नास्याः कर्मभावो वि-
ज्ञे’ इति । स्यादित् । यद्यकाशते तदप्येन प्रकाश्यते यथा ज्ञानार्थो तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्ययसाक्षिणोवैषम्यमित्यत आह—
स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् । तथाहि—अस्य साक्षिणः सदाऽसंदिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षात्कारता-
नागनुत्पन्नकाशले घटते । तथाहि—प्रमाता संदिहानोऽप्यसंदिग्धो विपर्ययस्यविपरीतः परोक्षमर्थमुपेक्ष्यमाणोऽप्यपरोक्षः स्मरन्त्या-
मविकः ग्रन्थमात्रस्य न चैतदप्याधीनसेवेदन्तले घटते । अनवस्थाप्रसङ्गश्चोक्तः । तस्मात्स्वयंसिद्धतास्याऽनिच्छताप्यप्रत्याख्येया
प्रागमर्गायत्तत्वादिति । किञ्चोक्तेन क्रमेण ज्ञानस्य स्वयमवगन्तुत्वाभावात्प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासका-
न्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तुकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्य-
स्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । अवगन्तुश्रेयस्कस्यचिदपि न प्रकाशते कृतमवगमेन स्वयंप्रकाशेनेति । विज्ञानमेवावगन्त्रिति मन्वानः
क्षिते—बाहमेवम् । अनुभवरूपत्वादिति । न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं वास्तीति प्रदीपवत्कर्तृन्तरमेतत्तत्त्वं, तथाच न सिद्ध-
विज्ञानमिति परिहरति—न । अन्यस्यावगन्तुरिति । ननु साक्षिस्थानेऽस्त्वस्मदभिमतमेव विज्ञानं तथाच न आभ्येव विप्रतिप-
र्णोर्धे इति शङ्कते—साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता अभिप्रयता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवे-
ति निराकरोति—नेति । भवन्ति हि विज्ञानस्योत्पादादयो धर्मो अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तुत्वं, कर्तृफलभावस्यैकव

आनन्दगिरियव्याख्या

शाश्वतत्वाह—स्वयमिति । सदैवासंदिग्धाविपर्ययस्तस्य साक्षिणो नित्यसाक्षात्कारत्वमनागनुत्पन्नकाशले सिध्यति, तेन तत्प्रत्याख्या-
योगादनुमानस्य सिद्धा सिद्धसाध्यत्वत्वर्थः । इत्थं साक्षिणो न प्रत्याख्यानमित्याह—किञ्चेति । यथा दोगो दीपान्तरं नापेक्षते तथा
ननुपि ज्ञानान्तरानपेक्षमिति वदता मानागम्यं तदुक्तं स्यात्, स्वसंवेधत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधादन्येवैषत्वस्यानिष्टत्वात् । स्वयमेव प्रथते तदिति
ता नित्यसाक्षिणं तदुक्तं स्यात् । तथाचोत्पन्नस्यापि तस्यानुत्पन्नसमत्वात्तत्प्रकाशकाक्षी न शक्योऽपेक्षोऽनुमित्याह—प्रदीपवदिति ।
ग्राहमानस्याप्रामाणिकत्वमनवगन्तुत्वं वा दूषणमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—शिलेति । ज्ञानस्यैवावगन्तुत्वाप्राप्त्यापेक्षेति शङ्कते—
वमिति । ज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं, वेद्यत्वात्, दीपवदित्यनुमानात् तस्य प्रमातृकतेलाह—नेति । दर्शनादित्यतं व्यासिचनम् । अतो
ज्ञानस्यैवावगन्तुमनोकिरिति भेदः । साक्षिस्थाने मदित् ज्ञानमेवास्तु ततो नास्ति विमतिरिति शङ्कते—साक्षिण इति । ज्ञानस्योत्प-
न्नत्वात्तत्प्रसाधकेन भाव्यं, क्रियात्वाच्च छिदिवत्कर्मश्रयत्वमित्यतिरिक्ताज्ञातृत्वसिद्धिरित्याह—नेति । साक्षिज्ञानयोर्वैलक्षण्ये फलित-
ह—अत इति ॥ २८ ॥ ज्ञानस्यापि वेद्यवदन्येष्टत्वाज्ज्ञानसत्ता चेज्ज्ञेयसत्तापि दुर्बारेत्युक्तम् । इदानीं निरालम्बनत्वानुमानं

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिबत ॥ २९ ॥

युक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययबज्जागरितगोचरा अपि स्वप्नादिप्रत्यया धनैव बाह्ये-
नार्येन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति । तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते—न स्वप्नादिप्रत्ययबज्जा-
प्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् । वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः । किं पुनर्-
धर्म्यम् । बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्या मयोपलब्धो
महाजनसमागम इति, न ह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैवा प्रान्ति-
रुद्धभवेति । पूर्वं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः । नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्वप्नादिकं
कस्याचिदप्यवस्थायां बाध्यते । अपिच स्मृतिरेषा यत्स्वप्नप्रदर्शनम् । उपलब्धिस्तु जागरितदर्श-
नम् । स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयतेऽर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकमिदं पुत्रं सरामि
नोपलभ उपलब्धुमिच्छामीति । तत्रैवंसति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिपरुपलब्धि-
त्वात्स्वप्नोपलब्धिबदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता । नच स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्मुक्तः

रजप्रभाभ्याख्या

बाह्यार्थाभाव इत्युक्तम् । संप्रति जाग्रद्विज्ञानं स्वप्नादिविज्ञानवन्न बाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति—वैधर्म्याच्चेति । किमत्र नि-
षयत्वं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशून्यत्वम्, अथवा व्यावहारिकविषयशून्यत्वम् । नाद्यः, स्वप्नादिविभ्रमाणांमपि मिथ्यार्थाल-
नत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः, सिद्धसाधनादिति सूत्रस्थचकारार्थः । तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधितार्थप्र-
त्वमुपाधिरित्याह—बाध्यते हीत्यादिना । निद्राग्लानमिति । करणदोषोक्तिः । साधनव्यापकत्वनिरासायाह—न वै
मिति । किंच प्रमाणजानुभव उपलब्धिः पक्षोऽप्रमाणजं स्वप्नज्ञानं दृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरम् । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमङ्गीकृतं
—अपि चेति । स्मृतिप्रत्यक्षोपलब्ध्योर्वैधर्म्यान्तरमाह—अर्थविप्रयोगेति । असंबन्धश्चावर्तमानस्य स्मृतेरर्थो विषय इति
रालम्बनत्वमप्यस्याः कदाचिद्वेत् । न संप्रयुक्तवर्तमानार्थमात्रप्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तप्रमाणप्रामाणजत्ववैध-
किफलमाह—तत्रैवंसतीति । वैधर्म्यं सतीत्यर्थः । अप्रमाणजत्वोपाधेर्निरालम्बनत्वानुमानं न युक्तमिति भावः । वैधर्म्यादि

आमतीत्याख्या

विरोधात् । किंतु प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः ॥ २८ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिबत । बाधाबाधौ वैधर्म्यम् । स्वप्नप्रत्ययो वा
जाग्रत्प्रत्ययश्चाबाधितः । त्वयापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं, तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते । न
प्रत्ययस्य तु बाधत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यातीतं न बाधको भवेत् । नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति । तथाच न स्वप्नप्रत्ययो मि-
साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नप्रतिविति । तस्माद्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्याच्च स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निरालम्ब-
मयत्वसातुम् । निद्राग्लानमिति । करणदोषाभिधानम् । मिथ्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह—अपिच स्मृतिरेवेति
संस्कारप्रमाणजं हि विज्ञानं स्मृतिः । प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसंप्रयोगलिङ्गशब्दसारूप्यायानुपपद्यमानयोग्यप्रमाणानुत्पत्तिरक्षणसाम-
प्रभवं तु ज्ञानमुपलब्धिः । तदिह निद्राणस्य सामग्र्यन्तरविरहासंस्कारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजत्वात्स्मृतिः, तपि
निद्रादोषाद्विपरीताऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयति । तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धेर्विशेषस्तस्याश्च स्मृतैर्वैपरीतमि-
अतो महदन्तरमित्यर्थः । अपिच स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे जाग्रत्प्रत्ययानां यथार्थत्वमनुभवसिद्धं नानुमानेनान्यथयितुं शक्यम्, अतः
विरोधेन तदनुत्पादात् । अबाधितविषयतायनुमानोत्पादसामग्रीप्राप्तातया प्रमाणम् । नच कारणाभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हतीत्याशयवानाह

आनन्दगिरीयव्याख्या

प्रत्याह—वैधर्म्याच्चेति । तस्याख्यातुं व्यावर्त्यमनुवदति—यदिति । तस्य निरासयोग्यत्वमाह—तदिति । कथं तर्हि तत्रिकार-
तत्र सूत्रमादाय व्याकरोति—अत्रेति । मिथ्यात्वाविशेषादसिद्धं वैधर्म्यमिति—किमिति । तत्र साध्यं निरालम्बनत्वं सर्वव्यापक-
शून्यत्वं वा वास्तवसदालम्बनवैधुयं वा व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वं वा । आधे दृष्टान्तस्य साध्यविकलता, तत्रापि कालानिकालम्ब-
स्वोपगमात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता । तृतीये बाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्प्रत्ययत्वमप्रयोजकमिति—बाधेति । स्वप्नादिष्वपि व्यावहारि-
सदालम्बनहीनत्वे बाध्यत्वं प्रयोजकमित्युक्तं प्रकटयति—बाध्यते इति । बाधमेवाभिनयति—मिथ्येति । तस्य मिथ्यात्वे न
प्रत्येक्षाशङ्क्याह—न हीति । निद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः । मायादिषु बाध्यात्वाभावेऽपि व्यावहारिकसदालम्बनसूत्रानु-
साध्यात्म्यमसितित्याशङ्क्याह—एवमिति । साधनव्याप्तिं निराह—नैवमिति । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमुपेयं सूत्रं विषय-
कोषयति—अपिचेति । तथापि कथं वैधर्म्यं, तदाह—स्मृतीति । किं तद्वैलक्षण्यं, तदाह—अर्थेति । स्मृतेरर्थविप्रयोग-
हरति—इदमिति । स्वप्नजागरितोरेवं वैधर्म्येऽपि किमनुमानस्येत्याशङ्क्याह—तत्रेति । उक्तनीत्या तस्मिन्वैधर्म्यं स्थिते सतीति बाध-
अप्रमादकरणत्वोपाधेर्न निरालम्बनत्वानुमानमित्यर्थः । उभयोरन्तरमसिद्धमित्याशङ्क्यानुभवविरोधान्नैवमित्याह—नचेति । एवम् ।

कर्तुम् । अपिचानुभवविरोधप्रसङ्गाज्जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वस्तुमशङ्कता
स्वप्रत्ययसाधर्म्याद्भङ्गमियते । नच यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोऽप्यस्य साधर्म्योत्तस्य
संभविष्यति । न ह्यस्मिन्पक्षेऽनुभूयमान उदकसाधर्म्योच्छेदो भविष्यति । दर्शितं तु वैधर्म्यं
स्वप्रजागरितयोः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यद्यप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्प्यत इति । तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रो-
च्यते—न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थानाम् । अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि
प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति । अनुपलब्ध्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना
भवेयुः । अनादित्वेऽप्यन्वधरपरान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः ।
यावद्व्यव्यव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति,
तावदेवंसति प्रत्युक्तो द्रष्टव्यै । विनाऽर्थोपलब्ध्या वासनानुपपत्तेः । अपिच विनापि वासना-
भिरर्थोपलब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेका-
वपि प्रतिष्ठापयतः । अपिच वासना नाम संस्कारविशेषाः । संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेणावकल्पन्ते ।

रत्नप्रभाख्याख्या

निरस्यति—**नचेति** । बाधमप्याह—**अपिचेति** । वस्तुतो घटाद्यनुभवस्य निरालम्बनत्वं धर्मो यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्त-
हेन, प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । नहि बहोरोष्यं दृष्टान्तेन वक्तव्यम् । यदि न वस्तुतो धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तेन,
धितस्य दृष्टान्तसहचरेणापि दुःसाध्यत्वात् । अतः स्वतो निरालम्बनलोकोऽसौ सालम्बनत्वानुभवबाधभिया लयानुमातारवत् तथापि
लो न मुञ्चतीत्यर्थः । उक्तोपाधिरपि न विस्मर्तव्य इत्याह—**दर्शितं त्विति** ॥ ९ ॥ सूत्रव्याख्यं स्मारयित्वा दृश्यते—
यद्युक्तमित्यादिना । भाव उत्पत्तिः सत्ता वा । ननु बाह्यार्थानुपलब्धावपि पूर्वपूर्ववासनावलादुपरोत्तविज्ञानवैचित्र्य-
सु बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यत आह—**अनादित्वेऽपीति** । बीजाङ्कुरो दृष्ट इत्यदृष्टेऽपि तज्जातीययोः कार्यकारणभा-
रूपना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिरपेक्षवासनोत्पत्तेरादावेव कल्प्यत्वादानादित्वकल्पना निर्मूलैति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धि-
रर्थः । ननु निरपेक्षवासनानां सत्त्वे धीवैचित्र्यमसत्त्वे तु नेति खम् दृष्टमिति समूलनवस्थेत्यत आह—**याविति** । वास-
नानां बाह्यार्थानुभवकार्यत्वे सति नैरपेक्ष्यासिद्धेर्नान्वयादिदृष्टिरित्यर्थः । कार्यत्वप्राहकं व्यतिरेकमाह—**विनेति** । अर्थानुभव-
प्रमाणं वासनानां तदनपेक्षत्वायोगात् त्वदुक्तान्वयादिदृष्टिरित्युक्तम् । अभिनवार्योपलब्धिर्धैवैचित्र्यस्य वासनानां विनापि भावेन
धितरेक्यभिन्नाराध न क्वापि वासनानामत्रकृतं धीवैचित्र्यं किंत्वथानुभवे सति वासनाऽस्ति नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनान्म-
भानुभावच्छेदकार्यकृतमेवेति बाह्यार्थसद्भावसिद्धिरित्याह—**अपिचेति** । यः संस्कारः स साश्रयो लोके दृष्टः यथा वेगा-

भामतीख्याख्या

पि चानुभवविरोधप्रसङ्गादिति ॥ २९ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः । यथालोकदर्शनं चान्वयव्यतिरेकानुश्रियमाणवर्ष
लोकव्येभवेतौ नार्थानपेक्षायां वासनायाम् । वासनाया अप्यर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनादित्यर्थः । अपि चाश्रयाभावादिपि न लौकिकी
मनोपपद्यते । नच क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति । द्वयोर्गुणपदुत्पद्यमानयोः सत्यदक्षिणशुद्धवदाधाराधेयभावाभा-
प्राप्त्युत्पत्त्यस्य चापेयोत्पादसमयेऽसतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह—**अपिच वासना नामेति** । शेषमतिरोहितार्थम्

आनन्दगिरियव्याख्या

लम्बनत्वानुमानमित्याह—**अपिचेति** । स्वतो जागरितभियां निरालम्बनलोको दृष्टिरोधे तन्निरासाधमनुमानमुच्यते, तस्मिन्नुक्त-
तद्विरोधादवकाशमिति कालात्ययापदिष्टवमाह—**अनुभवेति** । तद्विरोधेन स्वतो निरालम्बनत्वाभावेऽपि स्वप्रसाधर्म्यात् ज्ञानव्यती-
कृषाह—**नचेति** । स्वतोऽसतो धर्मस्यान्यसाधर्म्यादपि सत्त्वाभावे दृष्टान्तमाह—**नहीति** । वैधर्म्यमुक्तत्वा साधर्म्यं वदतो
धमाशङ्क्याह—**दर्शितं त्विति** ॥ २९ ॥ चोपान्तरं निरसितुं सूत्रम्—**न भाव इति** । तत्राकर्तुं चोषमनूष तस्य निरासयो-
माह—**यदपीति** । तन्निरासमेव सूत्रमवतार्य तदक्षरयोजनया दर्शयति—**अप्रेति** । तेषामनुपलब्धावपि वासनानां भावे
प्रसक्तिः, तत्राह—**अर्थेति** । निमित्तान्तरादपि तासां योगादलमर्थोपलब्धेत्वाशङ्क्याह—**अनुपलब्धेति** । पूर्वपूर्वज्ञानं तत्संतानो-
पासना, तेनानादित्वात् निमित्तापेक्षेलाशङ्क्याह—**अनादित्वेऽपीति** । पूर्वस्माद्बीजादिदानीमुत्पद्यमानमङ्कुरं दृष्टमित्यदृष्टेऽपि तज्जा-
भिते कार्यकारणत्वं युक्तं, प्रकृते त्वर्थोपलब्धिनिरपेक्षवासनोदयादृष्टेरादावेव तस्य कल्प्यत्वादनवस्थानात्ताभीष्टधीवैचित्र्यधीरित्यर्थः ।
प्रत्यर्थेयं विनापि वासनानाकृतं धीवैचित्र्यं दृष्टमित्युक्तमाशङ्क्यानुवदति—**याविति** । तथापि बाह्यार्थधीनिमित्तत्वमस्ति वासनाना-
लम्बनायेन स्थितेनान्वयादिसिद्धिरित्याह—**ताविति** । प्रत्युत्पत्तिकारं सूचयति—**विनेति** । इतश्चान्वयावसिद्धिरित्याह—**अपिचेति** ।
विषयदृष्टेऽपि वासनानां धीवैचित्र्यदृष्टेन क्वापि वासनानैरिचित्र्यकृतं धीवैचित्र्यमतोऽन्यव्यतिरेकावस्मदनुगुणवित्याह—**विनापीति** ।
भास्वरूपस्य तद्वैचित्र्यात् धीवैचित्र्यमित्युक्तम् । इदानीं चम्यते न तत्सत्त्वेनेवेत्याह—**अपिचेति** । तदेव दर्शयितुं वासनावकल्प-

एवं लोके दृष्टत्वात् । नच तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यद्यप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमाद्वनधस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । नहि कालत्रयसंबन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधानस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहारः संभवति । स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपिच विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्गाहितानि 'उत्स्रोतोपादे च पूर्वनिरोधात्' इत्येवमादीनि तानीहाप्यनुसंधातव्यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ बाह्यार्थवादिपक्षौ विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकर-

रत्नप्रभाष्याख्या

दिशिष्वाद्याश्रयः, अतो विज्ञानसंस्काराणां न भाव आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थान्तरमाह—अपिचेति ॥ ३० ॥ अस्त्वालयज्ञानमाश्रय इत्यत आह—क्षणिकत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—यदपीति । सहेत्युच्यतेः सव्येतरविषाणवदाश्रयाप्रतिवायोगात्, पौर्वापर्यं चाधेयक्षणेऽसत आधारत्वायोगात्, सत्त्वे क्षणिकत्वव्याघातात्तन्नाधारत्वमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वास्मीत्यादि विज्ञानवदित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यालयविज्ञानसंतानाश्रया वासनेत्यत आह—नहीति । सविकारः कूटस्थो वा स्थाय्या यदि नास्ति तदा संतानस्यावस्तुत्वाद्देशापेक्षया यद्वासनानामाधानं निक्षेपो येन स्मृतिप्रत्यभिज्ञे यश्च तन्मूलो व्यवहारः, तस्यैव संभवतीत्यर्थः । यदि व्यवहारार्थमात्मस्थायित्वं तदापसिद्धान्त इत्याह—स्थिरेति । सूत्रमतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे—अपिचेति । मतद्वयनिरासमुपसंहरति—एवमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वाच्छ्रुत्या शिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलत्वमाशङ्क्य सूत्रकारः किमिति न निराचकारेत्यत आह—शून्येति । आदरः पृक्सूत्रारम्भो न क्रियते । एतान्येव तन्मतनिरासार्थत्वेनापि योज्यन्त इत्यर्थः । तथाहि—ज्ञानार्थयोर्नाभावः, प्रमाणतः पलब्धेः । ननु जाग्रत्समौ ज्ञानार्थशून्यौ, अवस्थात्वात्, सुषुप्तिवदित्यत आह—वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् । स्वप्नादिवत् स सुषुप्तेस्तद्वन्नैतत्त्वयोः शून्यत्वम्, उपलब्ध्यनुपलब्धिबैधर्म्यलक्षणाधाधितज्ञानार्थोपलब्धिबाधात् । सुषुप्तावस्थात्मज्ञानवत्तं साध्यवैकल्याच्च नानुमानमित्यर्थः । किंच निरधिष्ठाननिषेधायोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य त्वन्मते न भावः । मानः

भामतीव्याख्या

॥ ३० ॥ क्षणिकत्वाच्च । स्यादेतत् । यदि साकारं विज्ञानं संभवति बाह्यश्चार्थः स्थूलसूक्ष्मविकल्पेनासंभवी हतैवमर्थज्ञाने सत्ते तावद्विचारं न सहेते । नाप्यसत्त्वेन, असतो भासनायोगात् । नोभयत्वेन, विरोधात्सदसतोरेकत्रातुपपत्तेः । नाप्यनुपपत्तेः एकनिषेधस्येतरविधानान्तररीकत्वात् । तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्तुनाम् । यथाहुः—'इदं वस्तु बलायात् यद्वदति निश्चितः । यथा यथार्थाश्चित्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा ॥' इति । न कचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । तदेतन्निराचिकोपलब्धिः शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । लौकिकानि हि प्रमाणा सदसत्त्वगोचराणि । तेऽस्तु सदसदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असत्त्वासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमपि तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्थापितं भवति । तथाच सर्वप्रमाणनिषेधाधेयं व्यवस्थोपपद्यते । यद्युच्येत तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्युत्पद्यते न सांव्यवहारिकम् । तथाच नि

आनन्दगिरिव्याख्या

माह—वासनेति । उक्तलक्षणां नामपि वासनानामसम्यक्क्षेप कानुपपत्तिः, तत्राह—संस्काराश्चेति । तेषां कश्चिदाश्रयोऽपि स्यादित्येवमिदं सूत्रं योजयति—नचेति ॥ ३० ॥ आलयज्ञानं वासनाधारः स्यादित्याशङ्क्याह—क्षणिकत्वाच्चेति । द्वावपि व्याचष्टे—यदपीति । विमतं न वासनाधारत्वयोग्यं, क्षणिकत्वात्, रूपादिधीवदित्यर्थः । क्षणिकत्वेऽपि संतत्या स्थिरमालयज्ञानं सर्वव्यवहारपरं स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । यथेकः स्थायी कूटस्थो वा सर्वार्थदर्शी नेष्यते तदा देशापेक्षया वासनानाधानं तद्वै स्थितिप्रत्यभिज्ञे प्रत्यक्षादिव्यवहारश्च न संभवति, संतानस्यावस्तुनो वासनाधाश्रयत्वायोगादित्यर्थः । व्यवहारनिरोधविमालयज्ञाने स्थायित्वं चेद, तत्राह—स्थिरेति । क्षणिकत्ववृत्तस्य व्याख्यानान्तरमाह—अपिचेति । मतद्वयनिरासमुपसंहरति—एवमिति । ज्ञानहेतव्योः सत्त्वेनानिरूपणात्पतीतस्यासत्त्वायोगाद्विरोधादेव सदसत्त्वयोरेकत्रासिद्धेरनिर्वाच्यत्वस्य वैकानिषेधेऽप्येतरविशिष्टोपलब्धेर्वादिवादिवादिचारासहत्वमेवास्तु वस्तुनां तत्त्वभिलाशङ्क्याह—शून्येति । नादरः क्रियते सूत्रान्तराणि न रच्यन्त एतावन्नेवमुच्यते तन्निरासयिती यावत् । तत्र ज्ञानार्थयोर्नाभावः शून्यत्वं न युक्तं, प्रमाणैस्तथोपलब्धेरित्याद्युक्तार्थ उक्तः । इदानीं

णाय नादरः कियते । नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽ-
पह्नोतुमपवादाभावा उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना । सर्वप्रकारेण यथायथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमस्वाय परीक्ष्यते तथातथा सिक-
ताकूपवद्विदीर्यत एव । न काचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः । अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतत्त्वव्यवहारः ।
अपिच बाह्यार्थविज्ञानशून्यत्वादन्यमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पर्शकृतमात्मनोऽसंबन्ध-
प्रलापित्वं, प्रदेवो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति । सर्वथाप्यनादर-
णीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

ऽनुपलब्धेरित्याह—‘न भावोऽनुपलब्धेः’ । तदर्थमाह—न ह्ययमिति । यद्वाति तन्नासदित्युत्सर्गतः प्रपञ्चस्य न शून्यत्वम् ।
बाधाभावादित्यर्थः । नच सत्त्वात्तत्त्वाभ्यां विचारासहत्वाच्छून्यत्वम् । मिथ्यात्वसंभवादिति भावः । ‘क्षणिकत्वाच्च’ इति सूत्रं ‘क्षणिक-
त्वोपदेशाच्च’ इति पठनीयम् । शून्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वोपदेशादसंगतप्रलापी सुगत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सुगतमतासांगल्यमुपसंहरति—
सर्वथेति । सर्वज्ञस्य कथं विरुद्धप्रलापः, तत्राह—प्रदेवो वेति । वेदबाह्या अत्र प्रजा प्राणाः । अतो आन्येकमूलसु-

भामतीव्याख्या

विषयत्वाच्च सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह—नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधि-
गम्य शक्यतेऽपह्नोतुम् । प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमित्येव प्रवर्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु तद्गोचर-
स्यान्यतो बाधकादवगतव्यम् । न पुनः सांख्यवहारिकं नः प्रामाण्यं न तु तात्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं चातात्त्विकत्वमेवां तद्गो-
चरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत् । यथा शुक्तिकेयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि, तद्वदिहापि सम-
प्रमाणगोचरविपरीतत्वात्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वमेवां प्रमाणानां बाधकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापितत्वात्तन्त्रेण प्रमाणानि
स्यानि बाधितुम् । विचारासहत्वं वस्तूनां तत्त्वं व्यवस्थापयद्वाधकतात्त्विकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्, किं पुनरिदं विचा-
रत्वं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं, किं तद्वस्तु परमार्थतः सदादीनामन्यतमत् केवलं विचारं न सहते, अथ विचारासहत्वेन निस्त-
मेव । तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमद्विचारं न सहत इति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेत् सदादीनामन्यतमत् । अन्यतमञ्चैव
न विचारं सहते । अथ निस्तत्त्वं चेत् कथमन्यतमत्तत्त्वमव्यवस्थाप्य शक्यमेवं वस्तुम् । नच निस्तत्त्वैव तत्त्वं भावानाम् ।
आसति हि तत्त्वाभावाः स्यात् । सोऽपि विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः । अपि चारोपितं निषेधनीयम् । आरोपश्च तत्त्वा-
क्षणे दृष्टो यथा शुक्तिकादिषु रजतं चेत् किञ्चिदस्ति तत्त्वं कस्य कस्मिन्नारोपः । तस्मान्निष्पन्नं परमार्थसद्भावनि-
ष्पन्नत्वात्प्रकारोप्यते, तच्च तत्त्वं न । नच सांख्यवहारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत इति युक्तमुक्तव्यम् ॥ ३१ ॥

वैथानुपपत्तेश्च । विभजते—किं

यथायथा अन्यतोऽर्थतश्च अयं वैनाशिकसमय इति । अन्य-

तात्त्विकतयातिष्ठनामिदृशेषाद्यसाधुपदप्रयोगः । अर्थतश्च नैरात्म्यमभ्युपेयालयविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपेयालयधरमात्मा-
रमुपैति । एवं क्षणिकत्वमभ्युपेय ‘उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता’ इति नित्यतामुपैती-

आनन्दगिरियव्याख्या

कलं द्वैतस्य स्थापयितुमिच्छाने वस्तुनि वाच्ये तस्य त्वन्मते न भावो मानतोऽनुपलब्धेस्तत्र शून्यतेति च वदन् ‘न
ऽनुपलब्धेः’ इति सूत्रं योजयति—नहीति । नच स्वप्नादिवि जागरेऽपि ज्ञानार्थगौरवस्य, वस्तुतस्तदसत्त्वेऽपि
स्वातन्त्र्यदयोगाद्वाबाधाभ्यां वैधर्म्यात्प्रतीतिस्तदसत्त्वस्य दृष्टान्तेऽयंसंमतेरिति वैधर्म्यसूत्रं नेयम् । ‘क्षणिकत्वाच्च’ इति सूत्रम्
विचार्य शून्यपक्षस्य क्षणिकत्वशून्यत्वोपदेशाद्वाहृत्यव्यवहारात् सुगतस्येति योज्यम् ॥ ३१ ॥ वर्णकद्वयार्थमुपसंहरति—सर्वथेति ।
विचारस्य विभजते—किमिति । यथायथेति । अन्यतोऽर्थतश्चैत्यर्थः । दर्शनमिति वा स्थानमिति वा वाच्ये पदयनातिष्ठनेलक्षण-
योगात्प्रत्यक्षावत्रोपपत्तिः । अर्थतश्च नैरात्म्यमभ्युपेयालयविज्ञानं सर्वव्यवहारास्पदमित्युपगमात्प्रतिषेधेनानुपपत्तिरित्युपेय फलितमाह—
अपिचेति । सोगतमनस्यानुपपत्तत्वे हेत्वन्तरं चकारसूचितमाह—अपिचेति । वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेर्विरोधाच्च समुच्चयसिद्धिरिति
मतेरतिषिद्धमित्युक्तम् । सर्वज्ञस्य भगवतो वासुदेवस्येतिहासपुराणयोर्द्वैतत्वप्रसिद्धेस्तत्त्वासंबन्धप्रलापित्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह—
नो वेति । वैदिकपरिविरुद्धजन्यपुलक्षणार्थं प्रजाग्रहणम् । चतुर्धापि सुगतमनस्य वैदिकैरनादरणीयत्वाच्च तद्विरोधो नित्यसंविदात्मनो
नगसर्गादिनः समन्वयस्येति निगमयति—सर्वथापीति ॥ ३२ ॥ एवं युक्तकञ्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां बुद्धिसत्त्वात्त-

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

सिद्धिः सप्तपदार्थानां सप्तभङ्गीनयाद्य वा ॥ साधकन्यायसद्भावात्सैवां सिद्धौ किमदुशब्दः ॥ १ ॥
एकस्मिन्सत्त्वस्यैवविषयिद्वयप्रतिपादनात् ॥ अयम्यावः सप्तभङ्गी नञ् जीवस्य साक्षात् ॥ २ ॥

निरस्तः सुगतसमयः।विवसनसमय इदानीं निरस्यते।सप्त चैषां पदार्थाः संमता जीवाजीवास्त्व-
संवरनिर्जन्मबन्धमोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ । यथायोगं तयोरेवेतरान्त-
र्भावादिति मन्यन्ते । तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते पञ्चास्तिकाया नाम, जीवास्तिकायः पुद्गलास्ति-
कायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानाहु-

रत्नप्रभाष्याख्या

गतसिद्धान्तेन वेदान्तसिद्धान्तस्य न विरोध इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् । मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बरा
मतं बुद्धिस्थं भवति तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसंगतिमाह—निरस्त इति । एकरूपं ब्रह्मोति वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तत्वा
विरोधोऽस्ति न वेति तद्वादस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां संदेहे मानमूलत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षफलमभिसंधाय तन्मतमुप-
स्यति—सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ, विषयाभिमुख्येनेन्द्रियाणां प्रवृत्तिराखवः, तां संवृणोति इति संवरं यमा
यमादिः, निर्जरयति नाशयति कर्मपथमिति निर्जरस्तप्तशिलारोहणादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशानो यस्य लोककाशात्रा
ष्टस्य सततोर्ध्वगमनम् । नन्वास्त्रवादीनां भोगयान्तर्भावाकथं सत्त्वमित्यत आह—संक्षेपतस्त्विति । संक्षेपवित्तराभ्या
क्तार्थेषु मध्यमरीत्या विस्तारान्तरमाह—तयोरिति । अस्तिकायशब्दः सांकेतिकः पदार्थवाची । जीवश्चासावस्तिकायश्चे
विग्रहः । पृथन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणुसंघाः कायाः, सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयो धर्मः, ऊर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहे सिं
हेतुरधर्मः, आवरणभावा आकाश इत्यर्थः । पञ्चपदार्थानामवान्तरप्रभेदमाह—सर्वेषामिति । अयमर्थः—जीवास्तिकार्था
विधेः—कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धोऽहंमुह्यः, केचित्सांप्रतिकमुक्ताः, केचिद्ब्रह्मा इति । पुद्गलास्तिकायः षोडा—पृथिव्यादीनि
त्वारि भूतानि, स्थावरं जङ्गमं चेति । प्रवृत्तिस्थितिलिङ्गौ धर्माधर्मावुक्तौ । आकाशास्तिकायो द्विविधः—लोकाकाशः सांसारि

भामतीव्याख्या

त्यादि बहुचेतन्यमिति ॥ ३२ ॥ नैकस्मिन्नसंभवात् । निरस्तो मुक्तकच्छानां सुगतानां समयः । विवसनानां समय इह
निरस्यते । तत्समयमाह संक्षेपवित्तराभ्याम्—सप्त चैषां पदार्थाः संमता इति । तत्र संक्षेपमाह—संक्षेपत
द्वावेव पदार्थाविति । बोधात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति । यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह-
पञ्चास्तिकाया नामेति । सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानिति । जीवास्तिकायस्त्रिधा—ब्रह्मो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति
पुद्गलास्तिकायः षोडा—पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयोऽधर्मास्तिकायः रिक्त
नुमेयः । आकाशास्तिकायो द्वेधा—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्च । तत्रोपपुंरि स्थितानां लोकानामन्तर्गतं लोकाकाशास्तिकाय
मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चिता । आसवसंवरनिर्जराख्यः पदार्थ
प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्विधा प्रवृत्तिः सम्यक्प्रवृत्तिश्च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिराखवः । सम्यक्प्रवृत्तिस्तु संवरनिर्जरी । आका
यति पुरुषं विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिराखवः । इन्द्रियद्वारा हि पुरुषं ज्योतिर्विषयात् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति । अने
कर्माण्यखवमाहुः । तानि हि कर्तारमभिव्याप्य स्रवन्ति कर्तारमनुगच्छन्तीत्याखवः । सैषं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् । संवरनिर्ज

आनन्दगिरियव्याख्या

न्मतं निरस्यति—नैकस्मिन्निति । एकरूपाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गो वदन्तमन्वयो विषयः । स किं सर्वमनैकान्तिकमिति मतेन विरुद्धोः
वेति तत्प्रमाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्यां संदेहे संगतिमाह—निरस्त इति । समयमात्रसिद्धपञ्चस्कन्धादिपदार्थोचितन्यायाभासे नित्ये प
स्तिकायादिसामयिकपदार्थोचितन्यायाभाससंबन्धे मते बुद्धिस्थे तन्निरसनं युक्तमित्यर्थः । एकरूपब्रह्मसमन्वयविरोधवैकान्तिकान्तत्वा
समन्वयदृढीकरणत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे तन्मतप्रामाण्यात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदप्रामाण्याद्भ्रान्तेन तेन विरोधसामान्त्य
तत्सिद्धिरित्यभिसंधाय पूर्वपक्षयति—सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ, मिथ्याप्रवृत्तिराखवः, संवरनिर्जरी सम्यक्प्रवृत्तौ, इह
स्तत्वेतुल्याकर्म, मोक्षस्तुच्छित्तिरिति पदार्थाः सप्तैतैः । ननु भोक्तृभोग्ययोरितरेषामन्तर्भावाकथं सत्त्वयुक्तं, लक्षणभेदादवान्तरप्रभे
भेदे सप्तैति न व्यवस्था, तत्राह—संक्षेपतस्त्विति । नियमहेतुमाह—यथेति । आस्त्रवादीनामजीवे मोक्षस्य पक्षेभेदादुपयान्तक
इति विभागः । संक्षेपवित्तराभ्यामुक्तपदार्थेषु विस्तारान्तरमाह—तयोरिति । अस्तीति कायेते शक्यत इत्यस्तिकायशब्दः । पञ्चपदार्थ
पदार्थवाची । जीवश्चासावस्तिकायश्चेति कर्मधारयः । पृथन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणवत्सामूहोऽत्र पृथिव्यादिरुक्तः । कर्मप
सर्वत्र । धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयः शास्त्रीयवाङ्मयप्रवृत्त्यान्तरोऽपूर्वोक्तो धर्मोऽनुमीयते । अधर्मास्तिकायः स्थितनुमेयः । कर्म
गमनशीलो जीवस्तस्य देहेऽवस्थानेनाधर्मोऽनुमीयते । आकाशास्तिकायस्त्वावरणाभावः । उक्तपदार्थानामवान्तरप्रभेदमाह—सर्वेषामिति

विधानस्वसमयपरिकल्पितान्वयन्ति । सर्वत्र चेम् सप्तमङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति ।

रत्नप्रभाख्या

अलोककांशो मुक्ताश्रय इति । बन्धाख्यं कर्माष्टविधम्—चत्वारि पातिकर्माणि चत्वार्यधातीनि । तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनाव-
रणीयं मोहनीयमन्तरायं चेति पातिकर्माणि । तत्त्वज्ञानात्मा मुक्तिरिति ज्ञानमात्रं कर्म, आर्हततत्त्वप्रवणाश्च मुक्तिरिति ज्ञानं द्वितीयं,
बहुषु तीर्थकरप्रदक्षितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविघ्नकरणमन्तरायम्, इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तृ-
त्वादातिकर्माणि । अथाऽधातीनि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति । मम वेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्यभिमानो
वेदनीयम्, एतन्नामाहमस्मीत्यभिमानो नामिकम्, अहमन्त्रभवतो देशिकस्यार्हतः शिष्यवंशे प्रविष्टोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकम्,
दूरीतरस्थित्वं कर्म आयुष्कम् । अथवा शुक्रशोणितमिश्रितमायुष्कं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणामशक्तिगोत्रिकं, शक्तस्य
तस्य द्रवीभावात्मककललावस्थायां शुद्धदावस्थायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामिकं, सक्रियस्य बीजस्य जाटराग्निवायुभ्यामीष-
द्वनीभावो वेदनीयं, तत्त्ववेदनानुकूलत्वात् । तान्येतानि तत्त्वावेदकशुक्रपुद्गलाद्यैर्त्वादाधातीनि । तदेतत्कर्माष्टकं जन्मार्थत्वाद्बन्ध-
आख्यादिद्वारेति । इयं प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति—**स्वसमयपरिकल्पितानि** । स्वीयतत्त्वसंकेतमात्रकल्पितानि स्वर्ग-
पदार्थानां साकानामनैकान्तत्वं वदन्तीत्याह—**सर्वत्रेति** । अस्तित्वनास्तित्वादिविषयधर्मद्वयमादाय वस्तुमात्रे न्यायं योजयन्ति ।
ज्ञानानास्तित्वादीनां भ्रान्तानां समाहारः सप्तमङ्गी, तस्या नयो न्यायः । घटादेर्हि सवात्मना सदैकरूपत्वे प्राप्यात्मना सत्यैव

भामतीव्याख्या

सम्यक्त्वनी । तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । सा ह्यासवसोतसो द्वारं संशुणोतीति संवर उच्यते । निर्जरस्त्वनादिका-
वृत्तिकषायकलुपुण्यापुण्यग्रहाणहेतुस्तत्तशिलारोहणादिः । स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः ।
योऽप्रविष्टं कर्म । तत्र पातिकर्मं चतुर्विधम् । तद्यथा—ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति । तथा चत्वार्य-
पातिकर्माणि । तद्यथा—वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति । तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनं, नहि ज्ञानादस्तुसिद्धिरिति
सङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते । आर्हतदर्शनाभ्यासात् मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म । बहुषु विप्रतिषिद्धेषु
तीर्थकरप्रदक्षितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म । तानिमानि
श्रेयोहन्तृत्वादातिकर्माण्युच्यन्ते । अथातीनि कर्माणि, तद्यथा वेदनीयं कर्म शुक्रपुद्गलविषाकहेतुः, तद्विघ्नोऽपि न निःश्रेयसपरि-
धि तत्त्वज्ञानाविषातकत्वात् । शुक्रपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्माण्युणं नामिकं कर्म, तद्विघ्नोऽपि शुक्रपुद्गलव्यावर्तनां कललबुद्बुदादिमा-
मते । गोत्रिकमव्याकृतं ततोऽप्यायं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कं त्वायुः कायति कथयत्युपादानद्वारेत्यायुष्कम् । तान्येतानि
शुक्रपुद्गलाश्रयत्वादाधातीनि कर्माणि । तदेतत् कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः । विगलितसमस्तकेशतद्वासनस्यानावरणशानस्य
संक्रान्तस्याभ्यन्त उपरि देशावस्थानं मोक्ष इत्येके । अन्ये त्वर्गमनशीलो हि जीवो धर्मो धर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विभोशावदर्थ-
कत्वेन स मोक्ष इति । त एते सप्तपदार्था जीवादयः सद्भावान्तरप्रभेदस्यैव त्वाः । तत्र **सर्वत्र चेम् सप्तमङ्गीनयं नाम**

भानन्दगिरियव्याख्या

मानुषिकहीनत्वं सूचयति—**स्वसमयेति** । जीवास्तिकायकेषां—बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्च । तत्रार्हन्मुनिर्नित्यसिद्धः । शतरे केचि-
धर्मेऽनुकाः । अन्ये बद्धा इति भेदः । पुद्गलास्तिकायः षोढा—पृथिव्यादिवचनारि भूतानि स्यावरं जङ्गमं चेति । प्रवृत्तिस्थितिव्याप-
धर्मोपमास्तिकायावुक्तौ । आकाशास्तिकायो देहा—लौकिकाकाशोऽलौकिकाकाशश्च । लोकानामन्तर्वर्ती लोककाशः । तदुपरि
क्षयानमलोककाशः । आल्लो मित्याप्रवृत्तिरुक्ता । आल्लावयति पुरुषं ज्ञानजननेन विषयेष्विति नानाविधेन्द्रियप्रवृत्तिरास्य इत्येके । अपरे
कर्मारभित्वान्यायं सवन्त्यागच्छन्तीति कर्माण्यासवमाच्छते । सम्यक्प्रवृत्तौ संवरनिर्जरी । तत्रासवलोकोद्वारं संशुणोतीति संवरः शमादि-
धिः । निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरस्तशिलारोहणावरोहणादिः । बन्धो बध्नातीति कर्म । तच्चाष्टविधम् ।
पातिकर्मं चतुर्विधं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति । सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति ज्ञानं विज्ञानावरणीयम् ।
तत्त्वमात्रासात्र मुक्तिरिति ज्ञानं दर्शनावरणीयम् । बहुषु तीर्थकरप्रदक्षितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयम् । समोक्षमार्गप्र-
वृत्तितत्त्वविघ्नकरं ज्ञानमन्तरायम् । तान्येतानि श्रेयोहन्तृत्वादातिकर्माणि । वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमित्यपातिकर्माणि चतुर्विधम् ।
तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम् । एतन्नामास्तीत्यभिमानो नामिकम् । अस्य शिष्यवंशे पतितोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकम् ।
प्रयत्नानिमित्तं कर्मायुष्कम् । अथवा सक्रियस्य बीजस्य धावकपवनवशादीषद्वनीभावः शरीराकारपरिणामहेतुवेदनीयम् । तच्छक्ति-
रतिसन्निधौ कललावस्थावस्थायां बुद्बुदावस्थायां चारम्भकक्रियाविशेषो नामिकम् । बीजस्य शरीराकारपरिणामशक्तिगोत्रिकम् ।
ओषोणित्यतिरिक्तं जाते सिद्धिर्न तदुभयरूपमायुष्कम् । तान्येतानि शुक्रपुद्गलाश्रयत्वावस्थातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं बध्नातीति
इति कर्म वस्तु सप्तमनेकान्तमित्याह—**सर्वत्रेति** । अस्तित्वनास्तित्वादाविति यावत् । संततोभ्वगतितौ मुक्तिरित्यर्थः ।
तस्य नवः । षटः सम्बोऽस्तित्वेकरैव सदसत्त्वयोरभ्यक्षात्कालभेदोपाधिकल्पनायां कालस्यापि सप्ततद्विति प्रत्या-
न

स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । एवमेवैकव्यतिथ्यत्वादिष्वपि सप्तमङ्गीनयं योजयन्ति । अत्राचक्ष्महे—नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः । एकस्मिन्नसंभवात् । न होकस्मिन्ध-

रत्नप्रभाष्यारम्भ

स इति तत्प्राप्तये यत्नो न स्यात् । अतो घटत्वादिरूपेण कथंचिदस्ति, प्राप्यत्वादिरूपेण कथंचिन्नास्तीत्येवमनेकरूपत्वं वस्तुमात्रं स्यात्स्थेयमिति भावः । के ते सप्तभङ्गाः, तानाह—**स्यादस्तीति** । स्यादित्यव्ययं तिङन्तप्रतिरूपकं कथंचिदर्थकम् । स्यादस्ति कथंचिदस्तीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तत्र वस्तुनोऽस्तित्ववाञ्छायां स्यादस्तीत्याद्यो भङ्गः प्रवर्तते । नास्तित्ववाञ्छायां स्यान्नास्तीति द्वितीयो भङ्गः । क्रमेणोभयवाञ्छायां स्यादस्ति च नास्ति चेति तृतीयो भङ्गः । युगपदुभयवाञ्छायामस्ति नास्तीति शब्दद्वयसंरुद्धकृमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्य इति चतुर्थो भङ्गः । आद्यचतुर्थभङ्गयोर्वाञ्छायां स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति पञ्चमो भङ्गः द्वितीयचतुर्थेच्छायां स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठो भङ्गः । तृतीयचतुर्थेच्छायां स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तमो भङ्ग इति विभागः । एवमेकरूपमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः स्यादनेकः स्यादेकोऽनेकश्च स्यादवक्तव्यः स्यादेको वक्तव्यः स्यादनेकोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेकश्चावक्तव्यश्चेति, तथा स्यान्नित्यः स्यादनित्य इत्याद्याहम् । एवमनेकरूपत्वं वस्तुनि प्राप्तिलागादि व्यवहारः संभवति, एकरूपत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदास्त्येवेति व्यवहारविलोपापत्तिः स्यात्, तस्मान्नैकान्तं सर्वमित्येकरूपब्रह्मवादाद्य इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—**अत्रेति** । यदस्ति तत् सर्वत्र सर्वदास्त्येव यथा ब्रह्मात्मा । न चैवं तत्प्राप्तये यत्नो न स्यादिति वाच्यम्, अप्राप्तिरन्या यत्नसंभवात् । यन्नास्ति तन्नास्त्येव, यथा शशविषाणादि । प्रपञ्चस्तुभयविलक्षण एवेत्येकान्तवा एव युक्तो नानैकान्तवादः । तथाहि—किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेणासत्त्वमुत्ताराकारान्तरेण । द्वितीये वस्तु आकारान्तरेमेवासदिति वस्तुनः सदैकरूपत्वमेव । नहि दूरस्थग्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वं प्रामोऽप्यसन् भवति, प्राप्यासत्त्वे प्राप्तिर्यन्नानुपपत्तेः । अतो यथाव्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्थेयम् । नाद्य इत्याह—**नायमिति** । ननु विमतमनैकान्तिकं, वस्तुत्वात्, नारसिंहवदिति चेत् । न । घट इदानीमस्त्येवेत्यनुभवबाधात् । किंच जीवादिपदार्थानां सत्त्वं जीवत्वादिरूपं चास्त्ये-

भामतीभाष्यारम्भ

न्यायमवतारयन्ति, स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । स्याच्छब्दः स्वल्पं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपको ज्ञेयान्तयोती । यथाहुः—‘वाक्येष्वनेकान्तयोती गम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः ॥’ इति । यं पुनरयमनेकान्तयोतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीतिवाक्ये स्यात्वादमनर्थकं स्यात् तदिदमुक्तम्—‘अर्थयोगित्वात्’ इति । अनेकान्तयोतकत्वे तु स्यादस्ति कथंचिदस्तीति स्यात्पदात्कथंचिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । तथा च ‘स्याद्वादः सर्वेषां कान्तल्यागादिकृतचित्तविधिः । सप्तभङ्गन्यायपेक्षो हेयादिविशेषकृत् ॥’ किरुते प्रत्यये स्वल्पं चिन्निपातविधिना सर्वेषां कान्तल्यागाः सप्तस्वेकान्तेषु यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते । तथाहि—यदि वस्तुस्त्येवेत्येकान्तस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वान्तरास्त्येवेति न तदीप्साजिहासाभ्यां कचित् कदाचित् कथंचित् कश्चित् प्रवर्तते निवर्तते वा प्राप्ताप्रापणीयत्वात्, हेयहानावुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कचित् कदाचित् कस्यचित् कथंचित् सत्त्वे हानोपादाने प्रेक्षावतां कथं इति । तमेवं सप्तमङ्गीनयं दृश्यति—**नैकस्मिन्नसंभवात्** । निभजते—**न होकस्मिन्धर्मिणि** परमार्थसति परमापेक्षिते

आनन्दगिरिव्याख्या

सत्रापि तत्कल्पनायामनवस्थानात्प्रत्यक्षमेव वस्तुनामनेकान्त्यमिति भावः । वस्तुनामेकान्तत्वभङ्गः सप्त कथं कदा च प्रसरतीतिपेक्षा माह—**स्यादिति** । स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तयोती । तेन स्यादस्ति कथंचिदस्तीत्यर्थः । तथोच्यतेपि योजना उक्तं हि—‘तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्याच्छेषेभ्यो विवक्षिते । क्रमेणोभयविक्षायां प्रयोगः समुदायवान् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमवशितः । आद्याऽवाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते । अन्यावाच्यविवक्षायां षष्ठ्यं समुद्भवः । समुच्चयेन युक्तस्य सप्तमो भङ्ग इष्यते ।’ इति । सत्त्वादातुक्तमनैकान्तिकमेकत्वादावतिदिशति—**एवमेवेति** । यदि सत्त्वं सत्त्वादीनामेकतमेन व्यवस्थितं तदा तस्य सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वान्तरा नियमे तदीप्साजिहासाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोगादप्रवृत्तिनिषेधो विर्यं स्यात् । अनेकान्तिकत्वे तु कस्यचित्कथंचिकेनचिदवस्थाने हानोपादाने प्रेक्षावतां प्रकल्प्येते, तस्मादनैकान्तिकं संनिति भवतिरोपि सप्तमन्वयो नेति भावः । पदार्थानां सत्त्वादिव्यवस्था वास्तवी व्यावहारिकी वा न संभवतीति विकल्प्यामङ्गीकृत्य द्वितीये च बहवारविरोधमभिलेप सिद्धान्तयति—**अत्रेति** । व्यवहारतो वस्तुतो वा नानैकान्तिकत्वमुपगन्तुं शक्यमिति प्रतिज्ञापरत्वेन तत्पदं च **नष्टे—नायमिति** । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—**कुत इति** । हेतुं विभजते—**नहीति** । एकत्र विरुद्धधर्मसमावेशासंभवेनैकान्तिकत्वस्य द्विषाप्ययोगादैकान्तिकत्वस्य च घटादिषु सत्त्वतोऽयोगेऽपि व्यवस्थयैव वृद्धव्यवहारवृद्धेर्व्यावहारिकत्वसिद्धेर्युक्तत्वादिगमनस्य न्तस्तस्य न तेन विरोधः समन्वयस्येत्यर्थः । विमतमनैकान्तिकं, वस्तुत्वात्, नारसिंहवदित्याहृष्टं हेतोर्नैकान्तिकत्वमा-

मिनि युगपत्सदस्त्वादिविषयधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत् । य एते सप्तपदार्था निर्धारिता एतावन्त एवंप्रकाशेति ते तथैव वा स्युर्नैव वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेतन्कात्मकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवदप्रमाणं भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तित्वा स्याच्च पक्षे नास्तितेति । एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्धारितासुपदेष्टुं शक्नुयात् । कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तन्त । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा । अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्सोन्मत्तबदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे, पश्चान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थानामवकल्प्यत्वं संभवति ।

रत्नप्रभाख्याख्या

गास्तेवेति च नियतमुतानियतम् । आद्ये व्यभिचार इत्याह—य इति । द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह—इतरथेति । अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्कते—नन्विति । तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा । आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्नेव रूपे निश्चये व्यभिचारः । द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह—नेति ब्रूम इति । प्रमायामुक्त्यायं प्रमात्रादावतिदिशति—यमिति । निर्धारणं फलं यस्य प्रमाणादेस्तस्येत्यर्थः । इत्येवं सर्वत्रानिर्धारणे सत्युपदेशो निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह—एवं सतीति । अनेकान्तवादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्यादित्याह—तथा पञ्चानामिति । यदुक्तमवकल्प्यत्वं तत् किं केनापि शब्देनावाच्यत्वमुत सकृदनेकशब्दावाच्यत्वम् । नायः, व्याघातादित्याह—न चैषामिति । उच्यते न । अवकल्प्यादिपदेति शेषः । न द्वितीयः, सकृदेकवक्तृमुखजानेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निषेधयोगात्, शेषस्यापि मुख्यभेदात् । न चार्थस्य युगपद्विरुद्धधर्मवाच्यायां वक्तृमूलकत्वाम्रमवकल्प्यपदेन विवक्षितमिति वाच्यं, तादृशवाच्याया एवानुत्पत्तेरिति । किंच विरुद्धानेक-

भामतीव्याख्या

एतत्सत्त्वादीनां धर्माणां परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः संभवति । एतदुक्तं भवति—सत्यं यदस्ति वस्तुतस्तत्सर्वथा सा सर्वत्र स्यात्तस्मान् निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नास्ति, यथा प्रत्यगात्मा । यत्तु कचित् कथंचित् कदाचित् केनचिदाश्लील्युच्यते, यथा प्रपञ्चः, तद्व्यवहारतो न तु परमार्थतः, तस्य विचारासहत्वात् । न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, कमन्मरीचिकादिषु रजततोयादिरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामभावेन तु तद्व्यवस्थायां देहात्माभिमानस्याप्यभावेन वैकल्ये सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात् । पण्डितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो वाच्यं प्रपञ्चस्याप्यनेकस्य तुल्यमिति । अपिच सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः । न च वस्तुनि विकल्पः संभवति । तस्मात् एषां पुरुषो वेति ज्ञानवत् सत्सत्त्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमातृत्वत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च सत्सत्त्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु समर्थितं तीर्थकरत्वमुपभोगेणात्मनः । निर्धारणस्य चैकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानेकान्तवादा इत्याह—य एते

आनन्दगिरिव्याख्या

इति । संशेषविस्तारस्यासक्तसंख्यावस्त्वमेतत्, यत्नम् । एवंरूपत्वमुक्तावान्तरभेदमात्मकम् । ननुक्तं पदार्थेषु वस्तुत्वे सत्यपि तथैवान्वयैव । नियमाभावाच्चैवपि तथैवान्वया वा वेत्यनिर्धारितज्ञानोपभोगेनानैकान्तिकत्वाविशेषानुतो वस्तुत्वमनैकान्तिकं, तत्राह—इतरथेति । सा- । पुरुषो वेति ज्ञानवत्त्वपदार्थेषु सत्सत्त्वादिज्ञानस्याप्राप्त्यप्रसङ्गादसाधकत्वमुक्तं परिहरन्नाशङ्कते—नन्विति । अनेकात्मकं वस्त्विति नस्य नियतित्वं तत्रैव वस्तुत्वस्यनैकान्त्याच्चैवमिति दूषयति—नेतीति । निर्धारणे दक्षितन्यायं निर्धारयितुत्करणतत्प्रमेयत्वमिति दि- । वे—एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य मानादेस्तत्तथा तस्मैति यावत् । चकारेण तन्मेयं सत्सत्त्वादि गृहीतम् । इति शब्दोऽनिर्धारणात्मकतैव शिस्तत्वेन संबध्यते । असदीये सिद्धान्ते परैरप्यापाद्यमाने का तस्य हानिरित्याशङ्क्याह—एवमिति । उपदेशानुपपत्तिमुक्त्वा प्र- । पि मुमुक्षुश्रामयुक्तेत्याह—कथं वेति । अनिश्चयेऽपि कृपादायिव प्रवृत्तिमाशङ्क्यामुपि कहेतीति निश्चयादृते न प्रवृत्तिरित्याह— । निश्चयेति । निश्चयं विनापि सर्वज्ञोक्त्या प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्यानिर्धारितार्थशास्त्रकटुः सर्वज्ञत्वासंमतेर्नैवमित्याह—अतश्चेति । । पदार्थनियमत्वस्यास्तिकायनियमोऽपि नास्तीत्याह—तथेति । पञ्चत्वसंख्यानियमाभावे फलितमाह—इत्यत इति । किंच संक्षिप्तानां । पदानां च पदार्थानां सर्वेषां शब्दैरवाच्यत्वं केनचिदेति विकल्प्य घटादेस्तच्छब्दावाच्यत्वेऽपि सत्त्वादिशब्दावाच्यत्वादायमुपे- । प्रमाह—नचेति । कात्रानुपपत्तिः, तत्राह—उच्यते चेति । ननु सत्त्वादिरूपेण निर्धारणाभावादुच्यमानानामपि स्वाद- ।

अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् । उच्यन्ते आषक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च । तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति चेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्वाक्ष प्रत्यायितव्यपक्षस्य । स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनावदिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात्सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मोऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवादसंगतमिदमाहृतं मतम् । एतेनैकानेकानित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यस्तु पुद्गलसंक्षेपेभ्योऽणुभ्यः संघाताः संभवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वैषैषाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्तन्निराकरणाय प्रयत्यते ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथम् । शरीरपरिमाणो हि जीव इत्याहता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्वोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कमेविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् । पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पु-

रत्नप्रमान्याख्या

प्रलापित्वादहर्ननाम इत्याह—उच्यमानाश्चेत्यादिना । इति च प्रलपन्नित्यन्वयः । अहर्भिति शेषः । अनासपक्षस्यैवान्तर्गतः । स्वाप्तासपक्षस्येत्यर्थः । इतश्चासंगतोऽनैकान्तवाद इत्याह—स्वर्गेति । किंचानादिसिद्धोऽहर्भुनिः, अन्ये तु हेत्वनुष्ठानान्मुच्यन्ते, अननुष्ठानाद्ध्यन्त इत्याहृततश्चावधृतस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह—अनादीति । प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति—एवमिति । एतेनेति । सत्त्वासत्त्वयोरैकत्र निरासेनेत्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिग्गन्तरसिद्धान्तः किमिति सूत्रकृतोपेक्षितः, तत्राह—यद्येति ॥ ३३ ॥ जीवस्य देहपरिमाणतां दूषयति—एवं चेति । अकात्स्न्यं मध्यमपरिमाणत्वम् । तेनानित्यत्वं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह—शरीराणां चेति । विपाकः कर्मणामभिन्न्यकिः । जीवस्य कृत्स्नगजशरीराव्यापित्वमकात्स्न्यम् । शरीरैकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकादेहे कृत्स्नो जीवो न प्रविशेत् ।

भामतीव्याख्या

सप्त पदार्था इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥ एवं चात्माऽकात्स्न्यम् । एवं चेति केन समुच्चयं द्योतयति । शरीरिमाणत्वे भासन्तोऽकृत्स्नत्वं परिच्छिन्नत्वम् । तथा चानित्यत्वम् । ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वेऽनित्या यथा घटादयस्तथा चात्मेति । तदाह—यथैकस्मिन्धर्मिणीति । इदं चापरमकृत्स्नत्वेन सूत्रितमित्याह—शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वादिति मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्तिकायां कृत्स्नं व्याप्नुमर्हेत्यल्पत्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीराव्यापित्वादकात्स्न्यम् । तथाच न । रपरिमाणत्वमिति । तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेतलकात्

आमन्दगिरीयव्याख्या

कथ्येतेति न व्याहृतिरुक्तोर्निर्धारणपूर्वकत्वेऽपि तथैवेलनिर्धारणादवक्तव्यत्वसिद्धिः, तत्राह—उच्यमानाश्चेति । चकारो विप्रतिषिद्धी तदनुकर्षार्थः । सत्त्वावधृतैकान्तिकत्वावधारणं निराकृत्य तत्फलं सम्यग्दर्शनं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनं चास्ति नास्ति चेति विकल्पस्यावस्थि स्वाप्तास्तीति प्रलपन्मात्रो न स्यादित्याह—तथेति । इतश्चासंगतमाहृतं मतमित्याह—स्वर्गेति । किंचादिसिद्धयोः नित्यपुज्जादिसिद्धौ जीवः कश्चिदेत्वनुष्ठानान्मुच्यतेऽप्यस्तदभावाद्ध्यन्त एवमाहृतं मेते निश्चितस्वभावानामेषां तथात्वमस्ति न चेति विकल्पस्यावस्थि स्वाप्तास्तीत्यव्यवस्थायां शास्त्रावधृतस्वभावत्वात्संभवात्तदप्रामाण्यप्रसक्तिरित्याह—अनादीति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तिकत्वात्सोपस्कामुपसंहरति—एवमिति । एवमेवैकत्वानित्यत्वादिष्वप्युक्तं प्रत्याह—एतेनेति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तोपगतिनिरासेनेति वाच परमाणुभ्यः स्वावरजज्ञमात्मनः संघाता भवन्तीति दिग्गन्तरास्तिकमिति न निरस्यते, तत्राह—यद्येति ॥ ३३ ॥ पूर्वोक्तं स्वाहृदे दोषान्तरं समुच्चिनोति—एवं चेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—यद्येति । परमतवदसम्भवेऽपि न दोषप्रसक्तिरित्याह—मिति । तत्त्वसम्प्राप्य परपक्षमाह—शरीरेति । तत्र दोषं प्रसजयति—शरीरेति । आत्मत्वमनित्यवृत्तिः, परिच्छिन्नवृत्तिरित्याह, परको प्रसङ्गायः । अकृत्स्नत्वेन सूचितं दोषान्तरमाह—शरीराणां चेति । कर्मणो विपाकः स्वफलं जनयितुमङ्कुरीभावः । कृत्स्नं हस्तिकारो व्याप्नुयात् । तदेकदेशो जीवश्चात्यर्थः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकाशरीरे कृत्स्नो न संमीयेत । तस्मिन्ननन्तर्भूतकृत्स्नो वदिरपि जीवः स्यादित्यर्थः ।

त्तिकारिरे संमीयेत । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्वाविरेषु दोषः । स्यादे-
त् । अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति ।
तेषां पुनरन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्यते वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते
तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे संमीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषाम-
वयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपिच शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवा-
वयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥ अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जी-
वावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राप्युच्यते—

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

नच पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते ।
कुतः । विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्वमाणस्यापक्षीयमाणस्य च
जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम् । विक्रियावत्त्वे च चर्मोदिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । ततश्च
बन्धमोक्षभ्युपगमो बाध्यते कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुघत्संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनो-
च्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति । किंचान्यत् । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मव-

रत्नप्रभाख्या

द्विरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किंच बालदेहमात्र आत्मा ततः स्थूलेयुवदेहे क्वचित् स्यादिति कृत्वद्देहः सजीवो न स्याद-
ह—समान इति । यथा दीपावयवानां घटे संकोचो गेहे विकासस्तथा जीवावयवानामिति देहमानत्वमित्यमं श-
—स्यादिति । दीपांशब्रवीत्वांश भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्पाद्येऽल्पदेहाद्बहिरपि जीवः स्यादिति दूषयति—ते-
मित्यादिना । दीपस्य तु न घटाद्बहिः सत्त्वमधिकावयवानां विनाशात् । द्वितीयं दूषयति—अप्रतिघात इति । अव-
तां नित्यत्वं चासिद्धमल्पत्वाद्दीपांशवदित्याह—अपिचेति ॥ ३४ ॥ एवं जीवावयवा नित्या इति मते देहमानत्वं निर-
र । संप्रति जीवस्य केचिदेव कूटस्था अवयवा अन्ये त्वगमापायिन इति शङ्कते—अथेति । बृहत्तनुकायामौ जीवस्यावय-
वमापायाभ्यां देहमानत्वमित्यर्थः । सूत्रेण परिहरति—नचेति । आगमापायौ पर्यायः । किमागमापायिनामवयवानामा-
त्वमस्ति न वा । आद्ये आह—विकारादिदोषेति । कोऽसौ बन्धमोक्षभ्युपगम इत्यत आह—कर्माष्टकेति । व्या-
तमेतत् । आद्ये कल्पे दोषान्तरं वदन् कल्पान्तरमादाय दूषयति—किंचेति । अवशिष्टकूटस्थावयवस्य दुष्मानत्वादामहाना-
भामतीव्याख्या

नः । सुगममन्यत् । चोदयति—स्यादेतत् । अनन्तावयव इति । यथा हि प्रदीपो घटमहाहम्योदवर्तौ संकोचविकाश-
नेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—तेषां पुनरन्तानामिति । न तावत्प्रदीपोऽत्र निर्दोशं
विमुहति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । विशारवो हि प्रदीपावयवाः, प्रदीपश्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मः । तस्मादनित्यत्वात्तस्य
शिरो जीवस्तदवयवाभ्युपेतव्याः । तथा च विकल्पद्वयोक्तं दूषणमिति । यच्च जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमि-
ह—अपिच शरीरमात्रेति ॥ ३४ ॥ शङ्कापूर्वं सूयान्तरमवतारयति—अथ पर्यायेणेति । तत्राप्युच्यते—नच पर्या-
यविरोधो विकारादिभ्यः । कर्माष्टकमुक्तं ज्ञानावरणीयादि । किं चात्मनो नित्यत्वान्मुपगमे आगच्छतामपगच्छतां

आनन्दगिरियव्याख्या

रे स्वल्पपरिमाणो जीवस्तारूपे स्थाविरे च न कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुयादित्याह—समान इति । यथा प्रदीपो घटमात्रादेरदे वतं-
ः संकोचविकासवानेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्याह—स्यादिति । दीपावयवानां विशरणशीलत्वात्, अवयविनश्च दीपस्य
क्षणमुत्पत्तिनिरोधवतोऽनित्यत्वात्, नित्यात्मदृष्टान्तत्वासिद्धिरिति मत्वा विकल्पयति—तेषामिति । आद्ये देहाद्बहिरपि जीवोपगति-
ह—प्रतिघात इति । एकावयवदेशत्वेऽपि तथैवावयवानामवस्थाननियमाभावे परिमाणनियमो नास्मिन् स्यादिति द्वितीयं प्रत्याह—
नित्यादेऽपीति । जीवावयवानामानन्त्यमस्तीकृत्योक्त्या तदपि नास्तीत्याह—अपिचेति । परिमितत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ बृहत्तनु-
कावयवोपगमापगमाभ्यां जीवस्य देहपरिमाणताविरुद्धेत्याह—अथेति । चोषोत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते—अत्रापितीति । प्रतिभां विम-
नचेति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । विकारप्रसङ्गं प्रकटयति—अवयवेति । आत्मनः समुद्रादिवद्विक्रियावत्त्वमिष्ट-
तद्वत्त्वात्—विक्रियेति । अनित्यत्वप्रसङ्गत्वेन निराह—ततश्चेति । तदर्थं तदनुपगमं दर्शयति—कर्मैति । न चात्मनोऽनि-
त्युक्तोऽप्युपगमो बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात् । नहि तौ स्वतन्त्रौ तद्बन्धे बन्धस्यानादित्वान्मुक्तस्य चानाशित्वान्नित्येत्यर्थः । आ-
त्ययितव्यमेषाह—किंचेति । यस्यास्मा सावयवस्तस्यावयवानामात्मत्वमवयवविनो वा । आद्येऽपि किमागमापायिनां तेषामात्मत्वं
न वा कलचिदवयवत्वेति विकल्पाच्च प्रत्याह—अगच्छतामिति । कल्पान्तरं परिशिष्टमादत्ते—ततश्चेति । तस्य विशेषणे-

स्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् । न च स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाधिति । किंचान्यत् । आगच्छन्तश्चेत् जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्यपगच्छन्तश्च वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुर्भूतेषु च निलीयेरन्, अभौतिकावाजीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किंचान्यत् । अनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् । अत एवमादिदोषप्रसङ्गान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथवा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावका-
र्त्तृप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसंतान-
नित्यताभ्यामेनात्मनो नित्यता स्यात् । यथा रक्तपटानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संताननित्यता
तद्वद्विषयिचामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । संतानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः ।
वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

रक्तप्रभाष्याख्या

भावान् मुक्तिरित्यर्थः । यथा दीपावयवानामाकारस्तेजसात्मावयवानामाकारकारणभावात्तन्नामापायौ युक्तावित्याह—**किंचेति** । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधारणो वेत्यर्थः । किंचात्मन आगमापायिशोलावयवत्वे सति कियन्त आयात्य-
यवाः कियन्तोऽप्यन्तीत्यज्ञानादात्मनिश्चयाभावादनिर्माणः स्यादित्याह—**किंचेति** । अपि चावयवराख्यावयवित्वे जीवस्य
नित्यत्वम्, अवयवसमूहत्वे चासत्त्वं, आत्मत्वस्य यावदवयववृत्तित्वे यत्किंचिदवयवापायेऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं, गौत-
वत्प्रत्येकं समाप्तावेकस्मिञ्छरीर आत्मनानात्वं स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन इत्युपसंहरति—**अत इति** । सूत्र-
स्याध्यान्तरमाह—**अथवेति** । स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तावकात्कार्योक्तिद्वारेणात्माऽनित्यतायासुक्तायां सुगतवत्संतानरूपेणास्मि-
त्यतामाशङ्क्यानेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः । पर्यायेणेत्यस्य व्याख्या **स्रोत इति** । देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थानेऽपि नास्ती-
तिऽपि । स्रोतः प्रवाहः । तदात्मकस्यात्मव्यक्तिसंतानस्य नित्यतायात्मनित्यता स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । सिग्बलं विगतं
येभ्यस्ते विसिचो दिग्भ्रमस्तरेषामित्यर्थः । पर्यायात् संतानादप्यात्मनित्यत्वस्याविरोध इति न च । कुतः । विकारादिभ्यः । संतान-
स्यावस्तुन आत्मत्वे शून्यवादः, संतानस्य वस्तुत्वे संतान्यतिरेके च कूटस्थात्मवादः, अनतिरेके जन्मादिविकारो विनाशो मुक्-

भाष्यटीका

चावयवानामित्यन्तादिरूपेण चात्मज्ञानाभावात्तापवर्ग इति भावः । अत एवमादिदोषप्रसङ्गादिति । आदिप्रसङ्गाच्च
दोषं ब्रूमः । किंचेत् जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् समूहो वा । तेषां प्रत्येकं चेतयेन् बहूनां चेतनानामेकभिप्रायत्वानित्यताभा-
वात् कदाचिद्विरुद्धदिक्रियत्वेन शरीरमुच्यते । समूहचेतये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे द्विजावयवशेषो जीवो न
चेतयेत् । विगलितवहसमूहितया समूहस्याभावात्पुत्तिकाशरीरे इति । **अथवेति** । पूर्वसूत्रप्रतज्ञितायां जीवानित्यतायां बौद्धसंतान-
नित्यतामाशङ्क्येदं सूत्रम्—‘न च पर्यायादयविरोधो विकारादिभ्यः’ । न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेऽपि संतानानुपपत्तिर-
ात्मनो नित्यत्वादविरोधो बन्धमोक्षयोः । कुतः । परिणामादिभ्यो दोषेभ्यः । संतानस्य वस्तुत्वे परिणामतत्त्वमवदन्तिल्लवति-

आनन्दगिरौष्याख्या

ऽपरिज्ञानादात्मज्ञानाभावादपवर्गासिद्धिरित्याह—**नचेति** । अथे कल्पे दोषान्तरमाह—**किंचेति** । अवयवप्रादुर्भावापदानत्वं तदिक-
याधारत्वं च महाभूतानां वा व्यतिकरित्यस्य वा कस्यचिदिति विमृश्यायं प्रत्याह—**नहीति** । द्वितीयेऽपि प्रतिजीवमसाधारणः सर्वस-
धारणो वेति विकल्प दूषयति—**नापीति** । तथा चात्मज्ञानाभावादमुक्तिरेत्यर्थः । अवयवानां नात्मत्वमवयवनिवृत्तं तथात्वमिति न
प्रत्याह—**किंचेति** । एवं सति । आत्मनोऽवयवित्वे सतीति यावत् । तत्र हेतुमाह—**आगच्छतामिति** । किंच प्रत्येकमवयवो न
चेतयेरन्नेकभिप्रायत्वानियमात् । विरुद्धाभिप्रायतया । विरुद्धक्रियत्वेन शरीरोग्मयधनप्रसङ्गः । न चावयवसमूहस्य चैतन्यं, तस्य भेदेने-
दाभ्यां दुर्गमत्वादिति मत्वाह—**अत इति** । प्रकारप्रकारिणो पृथगीभ्यामुक्तौ । प्रकारान्तरेण सूत्रमवतारयति—**अथवेति** । तेषां
दर्शयति—**पूर्वेणिति** । आत्माऽकाल्यसूत्रेण प्रसजितां तदनित्यतां संताननित्यतायां तद्वन्त्येव शङ्कितेऽपि स्रोतोरूपेण तत्परिमाणस्य च क-
रव्यक्तिभेदेन परिमाणसात्मनिष्ठस्यैकरूपस्यानवस्थानादनवस्थितपरिमाणस्यात्मनोऽनित्यत्वे शङ्कितेऽपि स्रोतोरूपेण तत्परिमाणस्य च क-
विवसनात्तेषामपि पुत्तिकादेहहस्तिदेहादात्मपरिमाणस्यानवस्थितत्वेऽपि तत्संताननित्यत्वेनात्मनित्यत्वमाशङ्क्य सूत्रमित्याह—**अत-
इति** । तदेव विवृणोति—**संतानस्येति** । पर्यायशब्देन क्रममापिपरिमाणगतः संतानो गृह्यते, तद्विलम्बादिपरिणामनित्यत्वम् । त-
हि वस्तुत्वमवस्तुत्वं वा । द्वितीये रादान्तविरोधमुक्त्वा प्रथमं प्रत्याह—**वस्तुत्वेऽपीति** । स हि संतानिन्योऽभिज्ञो भिन्नो वा । न
प्रतिदेहं परिमाणभेदानां संतानानामन्यथात्वात्कार्यत्वेनानित्यत्वाच्चदभिन्नसंतानस्यापि तथात्वम् । भेदे तत्संतानत्वान्नोक्तत्वेन न

न्तानुपरोधात्, 'अभिष्योपदेशाच्च' (ब्र० १।४।२३, २४) इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभ-
यस्त्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाच्चार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह
प्रतिषिध्येत पूर्वात्तरविरोधाद्वाहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता
केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्वेनात्र प्रतिषिध्येत ।
सा चेयं वेदवाक्येश्वरकल्पनानेकप्रकाराः । केचि सात्वत्सांख्ययोगव्यापश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरु-
षयोरधिष्ठाताकेवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति। माहेश्वरास्तु
मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणयोप-
दिष्टाः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स-
प्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वर इति वर्णयन्ति । अत उत्तरमुच्यते—'पत्युरसामञ्जस्यात्'

रश्मिभाष्याख्या

व्याहृतो विरुद्धोऽभिव्याहार उक्तैरस्य स तथा । अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्तसमन्वयस्य कर्तृवेश्वरो न प्रकृ-
रिति शैवादिमतन विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे तन्मतस्य मानमूलत्वादिरोधे सति वेदान्तोक्तद्वयब्रह्मासिद्धिरिति फलमभिप्रेत्य स-
त्त्वासत्त्वयोरैकत्रासंभववत् कर्तृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्रासंभवात् कर्तृवेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्प्रवान्तरमतभेदमाह—**सा चेति** ।
सेश्वराः सांख्याः सांख्यशाब्दार्थः । चत्वारो माहेश्वराः—शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति । सर्वेऽप्यमी-
श्वरप्रोक्तगमानुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं महदादिकं, कारणं प्रधानमीश्वरश्च, योगः समाधिः, विधिस्त्रिवर्णक्षानादिः
दुःखान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धस्तत्राशयेत्यर्थः । पाशुपतागमप्राप्त्यात् पशुपतिनिमित्त-
मेवेति मतमुक्त्वानुमानिकेश्वरमतमाह—**तथेति** । विमतं सकर्तृकं, कार्यत्वात्, घटवदिति वैशेषिकाः कर्तारमीश्वरं साधयन्ति ।
कर्मफलं सपरिकरभिभूतादृक्, कालान्तरभाविफलत्वात्, सेवाफलवदिति गौतमा दिगम्बराश्च । शौनैश्वर्योक्तैः क्वचिद्विधानः
सातिशयत्वात्, परिमाणवदिति सांख्यसौगतापातजला इति मत्वोक्तम्—**केचित्कथंचिदिति** । सिद्धान्तयति—अत इति

आमसीद्व्याख्या

प्रधानपुरुषम् । इक्षतिः पुरुषः प्रत्ययानुसरः । स च नानाकेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामभ्य-
माहेश्वराश्चत्वारः—शैवाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । चत्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुगामिताः
माहेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं महदादि । योगोऽयोंकारादिध्यानधारणादिः । विधिस्त्रिवर्णक्षानादिः पुरुषचर्यासाः
दुःखान्तो मोक्षः । पशव आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं तद्विरोधो दुःखान्तः । एष तेषामभिपत्तिः—चेतनस्य स्वच्छिद्यः इम
कारादः कुम्भादिकार्यं निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि । तस्मादिहाधीश्वरोऽधिष्ठाता जगत्कारणानां निमित्तमेव, न तूपा-
नमप्येकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरोधादिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति । इदमत्राकृतम्—ईश्वर
निमित्तकारणत्वमात्रमागमाद्वोच्चेत प्रमाणान्तराद्वा । प्रमाणान्तरमप्यनुमानमपि पत्तिर्वा । न तावदागमात्, तस्य निमित्तोपादानत्वं

आनन्दगिरीयव्याख्या

केवलमीश्वरस्य कारणत्वमात्रनिषेधे प्रकृतिस्वर्गं विरुध्यते किं त्वभिध्यासूत्रमपीति मत्वाह—**अभिष्येति** । प्रतिष्ठापितत्वात् । उक्तं
स्वयंभीरिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—**यदीति** । सूत्रकृतो विरुद्धार्थवादिवं परिहृत् फलितमाह—**तस्मादिति** ।
तन्निराकरणं किमर्थमित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मैकत्वं इदीकर्तुमित्याह—**वेदान्तेति** । एतेनानिधकरणस्य फलमुक्तम् । अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्स-
ंभवतः समन्वयस्य केवलमधिष्ठातेश्वरो जगतो नोपादानमिति माहेश्वराद्ब्रह्मन्तेन विरोधोऽस्ति न वेति तत्प्रामाणिकत्वात्प्रान्तमात्र-
संदेहे पूर्वपक्षयति—**सा चेति** । माहेश्वरमतनिराकरणेन समन्वयविषयब्रह्मात्मैक्यस्यात्र इदीकरणत्वादिसंगतयः । पूर्वपक्षं तन्वय-
प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयसिद्धेरन्वयार्थैक्यासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य आन्तत्वात्तद्विरोधस्याभासत्वे समन्वयसिद्धेरैक्यसिद्धिः । ईश्वर-
स्वभावा बहुप्रकारत्वे हेतुं सूचयति—**वेदेति** । ज्ञानशक्त्यैश्वर्योत्कर्षतारतम्यं क्वचिद्विधान्तं, तरतमभावत्वात्, परिणामतात्पर्य-
त्वाह—**केचिदिति** । प्रतीयत इति प्रधानस्याविद्यात्वात्प्रधानपुरुषाधिष्ठातेश्वरोऽस्माभिरपि गृह्यते, तत्राह—**इत्येति** । चत्वारो मो-
श्वराः—शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्च । ते सर्वे महेश्वरप्रणीतागममप्राप्त्याकेवलं निमित्तमीश्वरमिच्छन्त्या-
माहेश्वरास्त्विति । कार्यं प्राधानिकं महदादि, कारणं महेश्वरः, योगः समाधिः, विधिस्त्रिवर्णक्षानादिः, दुःखान्तो मोक्ष इति
पदार्थाः । ते किमर्थमीश्वरेणोक्ताः, तत्राह—**पश्चेति** । पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धनं तद्विरोधो दुःखान्तस्तदर्थमिति यावत् । कुम्भ-
कारादेरधिष्ठातृत्वान्नस्य कुम्भादिकार्यं निमित्तत्वमात्रवृद्धेरीश्वरोऽपि जगदधिष्ठाता निमित्तमेव नोपादानमेकस्योभयविरोधादिति मत्वाह-
पशुपतिरिति । वैशेषिकनैयायिकविवसन्नगुणमतानि सूचयति—**तथेति** । विमतमुपादानाच्छरोषाक्षानवज्ज्वलं, कार्यत्वात्, घटके-
वैशेषिकाः । कर्मफलं संप्रदानाभिभूतादृक्, कर्मफलत्वात्, सेवाफलवदिति नैयायिकदिगम्बरा । सौगतास्तु सांख्यसामञ्जस्ये-
रश्वरीश्वरास्थाताः । एवं माहेश्वरमतस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधः समन्वयस्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—**अत इति** । पूर्वोक्तगम-
दमध्याहृत्य सांख्ययोगाश्रयेश्वरकल्पनादूषणत्वेन सूत्रं योजयति—**पत्युरिति** । ईश्वरस्य निमित्तत्वमात्रे मानसिद्धे इत्यसिद्धिः

इति । पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मात् । असामञ्जस्यात् । किं पुनरसामञ्जसम् । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विधत्त ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तरेखदिविषदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मोपेक्षितत्वादोष इति चेत् । न । कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । नानादित्वादिति चेत् ।

रत्नप्रमाणाख्या

आगमादिना निर्दोषेश्वरसिद्धेः कथं दोषवत्त्वमित्याह—किमिति । न तावत् स्वस्वामादीश्वरनिर्णयः, आगमात् निर्मुक्तत्वेनाप्रामाण्यात् । न च सर्वज्ञानं मूलं, तत्र मानाभावात् । न चागम एव मानम्, आगममानत्वनिश्चये मूलनिश्चयस्तन्निष्ठः तन्निश्चय इत्यन्योन्याश्रयात् । न च पुरुषवचसां स्वतोमानत्वं युक्तं, मिथो विरोधेन तत्त्वाव्यवस्थानाच्च । नाप्यनुमानादीनां सर्वज्ञः कर्तव्येति निर्णयः संभवति, अनुमानस्य दृष्टानुसारित्वेन दृष्टविपरीताधीसाधकत्वात् । तथाच लोके यादृशा हि लाघवादेकत्वं नित्यज्ञानं निर्दोषत्वं च कल्प्येत, तर्हि द्रव्योपादानत्वमपि कल्प्यतां, कर्तुरोपादानत्वेन लाघवात्, अन्यथा तत्राश्रयानपरमाणां युपादानकल्पनागौरवात् । अदृष्टत्वाच्चेत्कर्तुर्द्रव्योपादानत्वासिद्धिरैकत्वादिकमपि न सिध्येत । अस्माकं पौरोषेयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावया श्रुत्या स्वप्रमेयबोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिककर्तृविपरीताद्वितीयकर्तृयुपादानात्कर्मवैषम्यं, तदभिप्रेत्याश्रितस्येश्वरस्यासामञ्जसमाह—हीनेति । यदि कर्तुरुपादानत्वमदृष्टत्वाच्च कल्प्येत तर्हि निर्दोषस्याप्यदृष्टत्वाच्चो विषमकारी स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेश्च जगत्कर्ता दोषवान् स्यात् । न चात्र धर्मिग्राहकानुमानबाधः, कार्यलिङ्गस्य कर्तृमात्रसाधकत्वेन निर्दोषत्वादनुदासीनत्वात् । न चोक्तर्षसमा जातिः, व्यापकधर्मापादानात्, दोषाभावे तथा विषमकर्तृत्वयोगाच्च । दृष्टान्तस्याव्यापकधर्माणां पक्षे आपादनं ह्युक्तर्षसमा जातिः । यथा शब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना ब्रह्मनिः स्यात्तर्हि तेनैव हेतुना सावयवोऽपि स्यादिति । न ह्यनित्यत्वस्य व्यापकं सावयवत्वं गन्धादौ व्यभिचारात्ते भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विषमफलान् प्राणिनः करोति न स्वेच्छयेति शङ्कते—प्राणीति । जडस्य कर्मणः कृपायोगान्मैवमित्याह—नेति । न चेश्वरप्रेरितं कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह—कर्मैति । अतीतकर्मणा प्रेरितो वर्तमानं कर्म तत्फलाय प्रेरयतीत्यनादित्वात्प्रेर्यप्रेरकभावस्य नानुपपत्तिरिति शङ्कते—नानादित्वादिति । अतीतकर्मणो-

आमतीत्याख्या

प्रतिपादनपरत्वादित्यसकृदावेदितम् । तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम् । तत्रानुमानं तावच्च संभवति । तद्वि दृष्टवृत्तारेण ते तदनुसारेण चासामञ्जसम् । तदाह—हीनमध्यमेति एतदुक्तं भवति—आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यम् । नहि पुरेदेवतादिव्यागमादवगम्यमानेषु किंचिदिति दृष्टम् । न ह्यगमो दृष्टसाधर्म्योत्पत्तेरिते । तेन श्रुतसिद्धार्थमदृष्टमिति दृष्टविपरीतत्वनि सुहृदपि कल्प्यमानानि न लोहगन्धितामावहन्ति प्रमाणवत्त्वात् । यस्तु तत्र कथंचिद्वृत्तादुत्पत्तिः क्रियते स सुहृद्भावमा- । आगमानोपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्यये तुगादपि विभेदितरामिति । प्राणिकर्मोपेक्षितत्वादोषो चेत् । न । कुतः । कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वं इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अयमर्थः—यदीश्वरः पराधीनो वीतरागस्ततः प्राणिनः कपूये कर्मणि न प्रवर्तयेत्, तच्चोत्पन्नमपि नापितिष्ठेत्, तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःखादुत्पादात् । श्राधीना जनाः स्वातन्त्र्येण कपूयं कर्म कर्तुमर्हन्ति । तदनधिष्ठितं वा कपूयं कर्म फलं प्रतोतुमुत्सहते । तस्मात्स्वतन्त्रोऽपीश्वरः प्रवर्त्येत इति दृष्टविपरीतं कल्पनीयम् । तथाचायमपरो गण्डस्योपरि स्फोट इतरेतराश्रयः प्रसज्येत, कर्मणेश्वरः प्रवर्तनीयः । च कर्मैति । शङ्कते—नानादित्वादिति चेत् । पूर्वकर्मणेश्वरः संप्रतितने कर्मणि प्रवर्त्येत तेनेत्येव संप्रतितनं कर्म

आनन्दगिरियव्याख्या

ति । तस्य तन्मात्रत्वमागमात्मानान्तरादा । नाधः, तस्योभयकारणत्ववादिताया दक्षितत्वात् । मानान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा । चेतनस्य द्रव्यं प्रति निमित्तत्वमात्रं लोके वृष्टमिति तद्वलात्तन्मात्रमीश्वरं वदतो वैषम्यकारिणो रागादेमत्त्वदृष्टेस्तदपि तस्मिन्मध्यमस्य सादित्याह—हीनेति । आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं, तस्य दृष्टसाधर्म्यादप्रसङ्गे । अनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण न दृष्टविपर्यये तुगादपि विभेदितेति भावः । ईश्वरो हि न स्वेच्छया विषमान्प्राणिनो विदधाति किंतु तत्कर्मोपेक्षया, तेन न तस्य मत्त्वमिति शङ्कते—प्राणीति । कर्मोपेक्षया फलदातृत्वेऽपि कारुणिकत्वादीश्वरः शुभस्यैव फलं ददाति नाशुभस्येति किं न स्या- —नेति । येन येनेश्वरः शुभेनाशुभेन वा प्रेर्येत तस्य फलं ददातीत्याशङ्क्य कर्मणा स प्रवर्त्येत तेन च कर्मैलन्योन्याश्रयान्वैषम्य- —कर्मैति । अतीतेन कर्मणा प्रवर्तितस्येश्वरस्य वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रवृत्तिरित्यनादित्वात्प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वस्य कर्मेश्वरयो- —गाश्रयत्वाह—नानादित्वादिति । स्यादेव परिहारो यथतीतं कर्म स्वातन्त्र्येणेश्वरं प्रवर्तयेत्, तत्तु नास्त्यचेतनत्वात्, अतस्तदधि- —क्षितिःश्वरप्रेरितमेव वर्तमाने कर्मणि तत्प्रेरकमिति । कर्मेश्वरयोर्मिथोऽपेक्षयाः सार्वत्रिकत्वादानादित्यस्याप्राणिकत्वात्प्रेरकत्वमित्याह—

न । वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापक्षेः । अपिच 'प्रवर्तनालक्षणा दोषाः' (न्यायसू० १।१।१८) इति न्यायवित्समयः । नहि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तते इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव । नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण संबन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलक्षणः संबन्धः संभवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वाभिरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः संबन्धः, आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबन्धः श-

रत्नप्रभाष्याख्या

ऽपि जडत्वाप्रेक्ष्यप्रेरकता । नच तदपीश्वरेण प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति, उक्तान्योन्याश्रयात् । ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तं वेश्वरं वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेत् । न । मानहीनाया मूलक्षयावहाया अनवस्थायाः प्रसङ्गात् । अतः कर्मणि पक्षे एवेश्वरो विषमस्वैत्यसामञ्जस्यं दुर्वारमित्यर्थः । यत् फलदाने ईश्वरस्य कर्म निमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्तदोष इति तत्र । विषमकर्मकारयितुरीश्वरस्य दोषवत्त्वानपायात्, पूर्वकर्मपेक्षया कर्मकारयितृत्वे चोक्ताप्रामाणिकानवस्थानात् । अस्मात् तु 'एष शेष साधु कारयति' इति, 'निरवयम्' इति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मपेक्षाकल्पनमिति वैषम्यम् । किंच परमतानुवां णामीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्राप्नोतीत्याह—**अपिचेति** । प्रवर्तकत्वलिङ्गादोषा इति तार्किकाणां स्थितिः । तथाचेश्वरः क्वां रागादिमात्, प्रवर्तकत्वात्, संमतवत् । नच कारुणिके व्यभिचारः, परदुःखप्रयुक्तस्वदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्तस्येत्यर्थः । उदासीन प्रवर्तक इति च व्याहृतमिति योगान्प्रत्याह—**पुरुषेति** ॥ ३७ ॥ प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः—**संबन्धेति** ईश्वरेणासंबन्धस्य प्रधानादेः प्रेयत्वायोगात्संबन्धो वाच्यः । स च संयोगः समवायो वा नास्तीत्यर्थः । कार्यबलात् प्रेरणो ग्यत्वाख्यः संबन्धः कल्प्यतामित्यत आह—**नाप्यन्य इति** । ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जगदिति सिद्धं चेत् संबन्धकल्प

भाष्यतीव्याख्या

स्वकार्ये प्रवर्त्यत इति । निराकरोति—**न । वर्तमानकालवदिति** । अथ पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कर्म करोति । तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धपरम्परादोषः । चक्षुष्मता ह्यग्नौ नीयते नान्धान्तरं । तथेहापि द्ववर्ति प्रवर्त्यति किं कं प्रवर्त्येत्यित्यर्थः । अपिच नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह—**अपिचेति** । अस्माकं तु नाना समय इति भावः । ननु कारुण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते । नच कारुण्यं दोष इत्यत आह—**स्वार्थप्रयुक्त एव चेति** । कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तद्वह्णाय प्रवर्तते इति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तते इति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह—**स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्येति** । अर्थित्वादित्यर्थः । **पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमाच्च** वास्तवी प्रवृत्तिरिति ॥ ३७ ॥ अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह—**संबन्धानुपपत्तेश्च** । दृष्टे हि सावयवानामसं गतानां च संयोगः । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो न सर्वगतानां संभवत्यप्राप्तेरभावाभिरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि संगो गस्य स्वभावः । नच निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य संभवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेः दूषणाप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः । स ह्ययुतसिद्धानामाधाराभियभूतानामिहप्रत्ययहेतुः संकषं ह्यन्य पेवते । नच प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्त्याधाराभियभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसंबन्ध इत्याह—**नाप्यन्य इति** ।

आनन्दगिरिव्याख्या

नेति । कर्मपेक्षया वैषम्यहेतुत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वालोकोक्तदृष्ट्या स्यादेव रागादिमस्वमीश्वरस्येत्युक्तम् । इदानीं परमवैतानि सत् रागादिमत्त्वं स्यादित्याह—**अपिचेति** । प्रवर्तकत्वलिङ्गात् रागादिदोषा इति नैयायिकसमयः । ततश्च प्रवर्तकत्वादेवेश्वरस्य दृष्टव्ये स्वार्थः । प्रवर्तकत्वदोषवत्त्वयोर्व्याप्तिं व्यनक्ति—**नहीति** । कारुण्यापि प्रवृत्तेर्नैवं व्याप्तिरित्याशङ्क्याह—**स्वार्थेति** । कारुण्ये दोष स्वस्य दुःखं भवति, तेन कारुणिकोऽपि स्वदुःखनिवृत्तये परार्थेऽपि प्रवर्तते इत्यर्थः । तथापि किं जातमीश्वरस्येत्याशङ्क्याह—**पुरुषेति** । न केवलं दृष्टानुसारादसामञ्जस्यं किं तुक्तेन प्रकारेणोपगमादपीत्यर्थः । स्वीकारमात्रस्यादोषत्वात्तस्य दोषवृत्तवत्तामित्यत आह—**स्वार्थेति** । अर्थित्वादित्यर्थः । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वमुपेक्षोक्तम् । तदपि पातञ्जलमते नास्तीत्याह—**पुरुषेति** ॥ ३७ ॥ प्रधानादोषात्तन्त्रमाह—**संबन्धेति** । प्रकृतासासामञ्जस्ये हेतुवन्तरपरं सूत्रमिति सूचयति—**पुनरिति** । कथमीश्वरस्य प्रधानपुरुषत्वात् संबन्धोऽस्त्युक्तं न । नास्ति चेदभिधायप्रियेयतासिद्धिरित्याह—**नहीति** । अस्ति चेत्तर्हि स संयोगो वा समवायो वा योग्यता चेति विकल्पो दृश्यति—**न तावदिति** । अप्राप्तप्राप्तिरव्याप्यवृत्तिश्च संयोगस्य स्वरूपम् । तत्र प्रधानादिष्वप्राप्तप्राप्तेरभावे हेतुमाह—**प्राप्नोतीति** । अन्व्याप्यवृत्तिभावेऽपि हेतुमाह—**निरवयवत्वादिति** । द्वितीयं निरस्यति—**नापीति** । तृतीयं प्रत्याह—**नाप्यन्य इति** ।

क्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्यान्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् । न । तस्य तादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । अपिचागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिसवरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोऽस्ति । परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिसवरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः । परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानागमबलमिति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादागमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाभागेन सिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्यपि वेदब्रह्मास्तीश्वरकल्पनासु यथासंभवमसामञ्जसं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिवैलक्षण्यत्वात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेत् । यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधिष्ठित्तत्वेन प्रधानमपी-

रत्नप्रभाव्याख्या

शात् । तच्चाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । मायाब्रह्मणोस्त्वनिर्वाच्यतादात्म्यसंबन्धः, 'देवात्मशक्तिम्' इति श्रुतेः । किंच वेदस्यापूर्वार्थत्वाच्च भेददृष्टमुक्तलक्षणसंबन्धो वैदिकेनानुसर्तव्यः । आनुमानिकेन त्वनुसर्तव्य इति विशेषमाह—अपिचेति । सर्वज्ञस्यागमग्रामा-
मस्य च ज्ञातव्यमित्याश्रयः, अनुमानात्सर्वज्ञसिद्धेर्निरस्तत्वात् । न ह्यमनस्कस्य ज्ञानं संभवति, ज्ञानं मनोजन्यमिति व्याप्ति-
भेदोपाश्रित्यज्ञानकल्पनानवकाशादिति भावः । प्रधानवत्परमाण्वनामि निरवयवेष्वशरेण संयोगाद्यसत्त्वात्वेयत्वायोगः, प्रेरकत्वे
शेषस्य दोषवत्त्वमित्याह—एवमन्यास्यपीति ॥ ३८ ॥ ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्चासामञ्जसमित्याह सूत्र-
कारः—अधिष्ठानेति । प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं, अप्रत्यक्षत्वात्, ईश्वरवत्, व्यतिरेकेण मृदादिवैलक्षण्यः ॥ ३९ ॥
चक्षुरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति—करणवदिति । रूपमुद्भूतं नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति—रूपेति । स्वभोगादेतुल्ये

मामतीत्याख्या

हि प्रधानस्य महदहंकारादिकरणत्वमथापि सिद्धमिति । शङ्कते—ब्रह्मवादिन इति । निराकरोति—न । कुतः । तस्य
हेतुनिर्वचनोयतादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । अपिचेति । आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षत इत्यदृष्टपूर्वं
द्विद्वे च प्रवर्तितुं समर्थः । अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवविधे प्रवर्तितुमर्हतीति । शङ्कते—परस्यापीति । परिहरति—नेति ।
स्माकं तीक्ष्णगमयोरनादिवादीश्वरोनित्येऽप्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥ ३८ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । यथाद-
ननुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितीहापि न प्रसर्तव्यम् । सुगममन्यत् ॥ ३९ ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ।
रूपादिहीनमिति । अनुद्भूतरूपमित्यर्थः । रूपादिहीनकरणधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादिवैल दृष्टं नान्यत् । नहि बाधं

आनन्दगिरीयव्याख्या

अपेक्षस्य जगतोऽसिद्धत्वात्प्रधानेश्वरयोः संबन्धस्य कार्यकल्पस्य संयोगादित्यर्थः । तत्रापि मायाब्रह्मणोर्विमुखाभिरवयवत्वाच्च संयोगादिसिद्धिः
स्वाभाव्यानिष्ठवार्ताकार्यकारणत्वस्य चासिद्धत्वात्कार्यगम्ययोग्यतासंबन्धायोगान्नापिष्ठात्रधिष्ठेयतेति शङ्कते—अपिचेति । मायाब्रह्मणोरनिर्वा-
तादात्म्यसंबन्धात् साम्भ्यमित्याह—नेति । इतोऽपि ब्रह्मवादिनो न दोषसाम्भ्यमित्याह—अपिचेति । तथापि दृष्टमनुसर्तव्यं, ने-
र—नावश्यमिति । दृष्टविरुद्धेऽत्यन्तादृष्टे चागमस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । अनुमानवादिनि विशेषमाह—परस्येति । ईश्वरवादिनोऽपि
स्वादागमबलस्यानुमानबलमधिकमिति शङ्कते—परस्यापीति । किमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं तत्कृतागमाद्व्यत्यये किञ्चानुमानादिति विक-
रोपमाह—नेत्यादिना । सर्वज्ञकृतत्वेनागमग्रामाण्ये ततः सर्वज्ञकृतत्वं हेयं, ततश्च तस्य ग्रामाण्यमिति नैकमपि सिध्यति । अ-
त्यन्तादिसिद्धादेदानपेक्षादलौकिकमपि यूगादिवदृष्टं स्यादिति भावः । न चानुमानादीश्वरः सर्वज्ञो भावते, दृष्टव्यप्रवृत्तेरनुमानादीश्वरं
तः साम्भ्यमवैपरीत्यश्रौच्यस्योक्तत्वादित्युपसंहरति—तस्मादिति । सांख्ययोगोक्त्यायं चतुर्विधमाहेश्वरेषु वैशेषिकादिषु चातिदि-
—एवमिति ॥ ३८ ॥ द्विषादागमदानुपपानाच्च तद्वेश्वरसिद्धिर्निरस्ता । संप्रत्युद्भूतरूपादिहीनप्रधानादेरसदादेरिभिरधिष्ठेयत्वानु-
रूपधर्तरीश्वरं मानमित्याशङ्क्यासदादिविद्वेश्वरेणापि प्रधानादेरधिष्ठेयत्वानुपपत्तेर्नैवमित्याह—अधिष्ठानेति । सूत्रं व्याकरोति—इत-
ननुपपत्तिं वक्तुं परस्येश्वरकल्पनानुवदति—स इति । असदादिविद्वेश्वरेणापि प्रधानादीनामधिष्ठेयत्वं न वक्तुं तेनावापचे-
नानित्याह—नचेति । विमतं न चेतनाधिष्ठेयम्, अप्रत्यक्षत्वात्, मृदादिवदिति व्यतिरेकिणानुपपत्तिमेव स्फुटयति—नहीति ।
फलमुद्भूतरूपादिहेतवेन स्फुटयति—रूपादीति ॥ ३९ ॥ चक्षुरादावनेकान्यमाशङ्क्य परिहरति—करणवदिति । शङ्कं विम-

अधोऽधिष्ठानस्यतीति । तथापि नोपपद्यते । भोगादिदर्शनादि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते । न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयो प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते—‘अधिष्ठानानुपपत्तेः’ । इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः । अतश्च तदुद्धान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । नच तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । एवं लोके दृष्टत्वात् । ‘करणवच्चेन्न भोगादिव्ययः’ । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत । एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवस्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

सतीति विशेषणत्र व्यभिचार इत्याह—तथापीति । भोगः सुखदुःखानुभवः । आदिपदाद्विषयानुभवग्रहः । नच यत्नेन धिष्ठेयं तत्तदीयभोगहेतुत्वे सति प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकव्याप्ती करणेषु व्यभिचारादावस्यमिति वाच्यं, भोगाहेतुत्वविशिष्टात् प्रत्यक्षत्व हेतुत्वात्, करणेषु च विशेषणाभावेन विशिष्टस्य हेतोरभावात् । नच विशेष्यवैयर्थ्यं, परार्थपाचकाधिष्ठेयका व्यभिचारात् । नच प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्विशेष्यसिद्धिः, अतीन्द्रियत्वरूपाप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । जीवे क कृता भोगादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतास्ते न दृश्यन्त इत्यक्षरार्थः । विषक्षे दोषं वदन्प्रयोजकत्वं हेतोरित्यस्ति—**न** **णेति** । प्रधानादेः प्रेयैर्वाङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यात् । अतीन्द्रियस्य प्रेयस्य भोगहेतुत्वनियमादित्यर्थः । सूत्रद्वयस्य न्तरमाह—अन्यथा वेति । यः प्रवर्तकश्चेतनः स शरीरीति लोके व्याप्तिदृष्टेरीश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रवर्तकत्वं सूत्रार्थमाह—**इतश्चेति** । विमतं सेश्वरं, कार्यत्वात्, राष्ट्रवदिति कल्पयतो राजवत्सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तम् । तत्रेष्टाप निरस्यति—**नच तद्वर्णयितुमिति** । नच नित्यं शरीरं सर्गात्प्रागपि संभवतीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वनियमात्त्यर्थः । अस्तवशरीर एवेश्वर इत्यत आह—**निरधिष्ठानत्वे चेति** । जीवस्यैव शरीरं भौतिकमीश्वरस्य तु स्वेच्छानि प्रागपि स्यादित्याशङ्कं निरस्यति—**करणवदिति** । करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरम् । इच्छामयशरीरकल्पनैवानुपगमानाभावाद्दृष्टभौतिकत्वनियमविरोधाच्चेति मन्तव्यम् ॥ ४० ॥ एवमीश्वरस्य शुक्तकर्मणं कर्तृत्वनिर्णयो नेत्युपपाद्य निरा सर्वज्ञत्वनिर्णयोऽपि न संभवतीत्याह सूत्रकारः—**अन्तवस्त्वमिति** । प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमनित्यं, इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्, न

मानतीत्याख्या

कुठाराद्यपरिटिष्ठं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते । तस्माद्रूपादिहीनं करणं व्यापारयत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तिः । तथा चानीश्वरत्वे भावः । कल्यांतरमाह—अन्यथेति । पूर्वमपि धितिरधिष्ठानमिदानीं तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम् । तथा भोगदिशं नानीश्वरत्वं पूर्वमापादितम् । संगतिं तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसङ्गादनीश्वरत्वमुक्तमिति विशेषः ॥ ४० ॥ **अन्तवस्त्वमसर्वज्ञ**

आनन्दगिरियव्याख्या

जते—**स्यादेतदिति** । अनैकान्तिके शक्तितेऽपि नाथापत्तेस्तथानमित्युत्तरं व्याचष्टे—**तथापीति** । असत्यस्ये चक्षुरादिसानुभवति मेवाधिष्ठीयते । अतो न व्यभिचारशङ्कैत्यर्थः । किञ्च करणग्रामवच्चेतनाधिष्ठितत्वं प्रधानादेरदृश्यत्वं वक्तुं वैषम्यादित्याह—**भोगादीति** । आदिशब्दात्तत्कारणरूपदर्शनादि गृहीतम् । करणग्रामप्रयुक्तं हि रूपदर्शनादि तत्फलं च भोगक्षतेन दृश्यते, तेन तस्य तेनाधिष्ठितं प्रधानादिकृताश्च भोगादयो नेश्वरस्य केनापीथ्यन्ते । तथाच करणग्रामवैलक्षण्यव्याप्यप्रधानादेर्न चेतनाधिष्ठितत्वमित्यनुमानमपेक्षेरित्यर्थः । विषक्षे दोषमाह—**करणेति** । यदि प्रधानादेरिष्टं करणग्रामसाम्यं तर्हि संसारिणां तत्कृतभोगादिबोधात्मनि प्राप्तादिकृता भोगादयः स्युः, ततश्चानीश्वरत्वापत्तेर्नार्थापत्त्या तद्वीरित्यर्थः । सूत्रद्वयस्य व्याख्यानन्तरमाह—अन्यथा वेति । ईश्वरत्वाधिष्ठानं शरीरं, तदयोगात्प्रवर्तकत्वासिद्धेर्न कार्यानुपपत्त्या तद्वीरित्याह—**अधिष्ठानेति** । तस्याकरोति—**इतश्चेति** । चेतनस्य प्रवर्तकत्वं सशरीरत्वव्याप्तमन्यव्यतिरेकाभ्यां वदन्नितःशब्दार्थं स्फुरयति—**साधिष्ठानो हीति** । विमतं शरीरादिमपूर्वकं, कार्यत्वात्, वदन्नित्येव व्याप्तिफलमाह—**अतश्चेति** । लीलामयं शरीरमीश्वरस्यापि सिद्धमिति सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याह—**नचेति** । तर्हि कार्यमपि शरीरमित्युक्तं मा भूदित्याशङ्क्याह—**निरधिष्ठानत्वे चेति** । अनीश्वरस्यैव सृष्ट्युत्तरभावि शरीरमीश्वरस्य प्रागपिच्छानिमित्तं भाविष्यतीत्युक्त्याह—**करणवदिति** । चोयं व्याकरोति—अथेति । न तावदीश्वरस्येच्छानिमित्तं प्राचीने वदे किञ्चिन्मानं, तथापि तद्वीरित्येव हितादीश्वरत्वासिद्धिरित्युत्तरमाह—**एवमपि** । देहित्वेऽपि किमिवानीश्वरत्वं, तत्राह—**सशरीरत्वे हीति** ॥ ४० ॥ इत्यनुमानं पक्षिभिरश्वतो न परेष्टः सिध्यतीत्युक्तम् । इदानीं तस्मानन्तत्वाद्युपगमोऽपि न संभवतीत्याह—**अन्तवस्त्वमिति** । एवं व्या

इतश्चातुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनन्तश्च । अनन्तं च प्रधानमनन्ताच्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेत्यापारिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत । उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव । कथम् । पूर्वस्तितावन्निकल्प इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यं भाव्येषु लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोक इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु पदादि तदन्तवद्दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम् । स्वरूपपरिमाणमपि तद्वत्तमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासंख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारिणः संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान्संसारित्वं च तेषामन्तवत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारित्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत् । किंविषये वा सर्वज्ञतेऽश्वरते स्याताम् । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वं सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः । आद्यन्तवत्त्वं च शून्यत्वात्प्रसङ्गः । अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्यते न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेत्येश्वरेण परिच्छिद्यत इति, तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरूपो दोषः प्रसज्येत ।

रत्नप्रभाख्याख्या

त्याह—**पूर्वस्मिन्निति** । संख्या वा परिमाणं वेद्यता । तथाच निश्चितसंख्यत्वानिश्चितपरिमाणत्वेनेति हेतुद्वयम् । य-
ये संख्यावत्त्वमात्रं हेतुः संभवति तथापि सर्वज्ञनिश्चयेन हेत्वसिद्धिनिरासं द्योतयितुं निश्चितपदम् । तत्राद्यहेतोः सि-
न्तांतीत्याह—**संख्यापरिमाणमिति** । संख्यास्वरूपमित्यर्थः । द्वितीयहेतुं साधयति—**स्वरूपेति** । प्रधानादयो निश्चित-
माणाः, वस्तुतो भिन्नत्वात्, घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरास्त्रय इति ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात्कथं संख्यानित्यर्थः,
आह—**पुरुषेति** । जीवसंख्यापीश्वरेण निश्चीयते । अनित्ये सर्वज्ञत्वायोगादित्यर्थः । हेतुसिद्धेः फलमाह—**ततश्चेति** ।
पराशिवकेशाचिजीवानां संघस्तद्वन्धश्च नदयेदित्येवं सर्वमुक्तेरिदानीं शून्यं जगत्सादित्यर्थः । नित्यस्यानवशेषा-
ति भावः । ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेत् । न । तस्यापि भिन्नत्वेनान्तवत्त्वात् । यच्चेशितव्याभावादीश्वराभावः स्यादि-
ह—**प्रधानमिति** । दोषान्तरमाह—**प्रधानेति** । इयत्तानिश्चयाभावाच्च शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते—**अथेति** । इयत्ता
ति न निश्चीयते चेत्त्यर्थः । प्रधानादयः संख्यापरिमाणवन्तः, द्रव्यत्वात्, माषादिवदित्यनुमानादस्तीवात्ता, तदज्ञाने स्यादसर्व-

भामतीव्याख्या

। अपिच सर्वज्ञानुमानं प्रमाणयतः प्रधानपुरुषेश्वराणामपि संख्याभेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च द्रव्यत्वात् संख्यान्त्यत्वे सति प्रमेय-
ब्रह्मात्मयत्वं, ततश्चान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । अस्माकं त्वामगम्येऽयं तदाभितविषयतया नानुमानं प्रभवतीति भावः । **स्वरूपपरि-**
णमपि यस्य यादृशमपु मद्दत् परममहदीर्घं हत्वं चेति । **अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पः** । यस्यातोऽसि तस्यान्तव-
त्त्वमप्यसर्वज्ञतामापादयेत् । यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नासर्वज्ञतामावहति । नहि शशविषाण्यज्ञानादज्ञो भवतीति

आनन्दगिरौयव्याख्या

अथेति । देव वक्तुं परमतमनुवदति—**स हीति** । न तावदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं, नित्ये ज्ञाने स्वातन्त्र्यायोगात् । ज्ञानस्य साक्षादधिष्य-
त्वादिशब्दः । तथाप्युपेयं विकल्प्य दोषप्रसक्तिं प्रतिजानीते—**तत्रेति** । कल्पद्वयेऽपि दोषानुषाङ्गं प्रकटयितुं पृच्छति—**कथमिति** ।
तदन्तवत्, इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्, देववदित्याह—**पूर्वस्मिन्निति** । लौकिकीं दृष्टिमेव स्पष्टयति—**यदीति** । व्याप्तिकलमनुमानं
मयति—**तथेति** । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य संख्यातः स्वरूपतो वा परिमितिराहित्यमिति विकल्प्यायं प्रत्याह—**संख्येति** । न द्वितीयः ।
नादयः स्वरूपपरिमिताः, वस्तुतः परिच्छिन्नत्वात्, घटवदित्याह—**स्वरूपेति** । यस्य यादृशं परिमाणमपु मद्दीर्घं हत्वं वा तदी-
र सर्वज्ञत्वापरिच्छिद्येत, तथाच ज्ञातपरिमाणत्वात्प्रधानाद्यन्तवदित्यर्थः । प्रधानपुरुषेश्वररूपेण त्रित्वे ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात्-
त्वाज्ज्ञानाभावात्तु संख्यापरिमितिरसिद्धेत्याशङ्क्याह—**पुरुषेति** । पुरुषैस्तावत्प्रत्येकमेकवत्संख्या ज्ञाता । या च तेषामन्योन्यपेक्षया
संख्या साधिश्वरेण ज्ञायते । नच सहजं लब्धं वेति विशेषज्ञानादानन्त्यं, माषराशौ व्यभिचारात् । अस्मादादिभिः संख्यातुमशक्य-
गणितेन संख्यातवददर्शनात् । संदिश्यं विशेषज्ञानं सर्वपुरुषपरिचयादृते तदज्ञाननिश्चयस्याशङ्क्यत्वात् । तस्माच्च जीवासत्त्व-
त्वा वस्तुतः परिच्छिन्नत्वादिकदेशस्वमाषादिवदिति हेत्वसिद्धिमुद्भूत्य फलितमाह—**ततश्चेति** । कतिपयसंसारिब्रूकृत्यायमवशिष्ट-
मपि—**एवमिति** । यथा बहुनामपि माषाणामेकैकापचये निखिलापचयो दृश्यते तथा क्रमेण सर्वमुक्तेरिदानीं सर्वसंसारशून्यं जग-
त्त्वर्थः । किंचेश्वरस्यास्मिन्नेषे सर्वदा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च न सिध्यतीत्याह—**प्रधानं चेति** । दोषान्तरमाह—**प्रधानेति** ।
सर्वेषामात्मन्तवत्त्वं फलितमाह—**आद्यन्तेति** । कल्पान्तरमनुवदति—**अथेति** । बाह्यव्यवहितं विकल्पद्वयमुक्त्वाप्यन्तवत्त्वं प्रति-
पत्तिर्यमवलम्ब्यात्तवत्त्वेनेति दूषयति—**तत इति** । आगमनापेक्षानुमानसिद्धमन्तवत्त्वं दुर्बारम् । अस्माकं त्वामगम्यत्वादान-

तस्मादप्यसंगतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं पुत्रयते न वा ॥ युक्तं नारायणव्यूहतत्त्वसमापनादिवत् ॥ १ ॥
उत्पत्त्यामविरुद्धोऽज्ञो जीवोत्पत्तिर्न पुत्रयते ॥ उत्पत्त्यस्य विनाशित्वे कृतमाशादिदोषतः ॥ २ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयेणानप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत्कस्य हेतोरप्यपक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते—यद्यप्येवंजातीयकोऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्तित्वंशान्तरं विसंवादस्यानमित्यतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः । तत्र भागवता मग्न्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण निरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहंकारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यम् । तस्मिन्भूतं परमेश्वरं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा

रत्नप्रभायाख्या

ज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वमप्यक्षतमिति परिहरति—तत इति । तस्मात् केवलकर्माश्वरादस्य निर्मूलत्वात् कर्मुपादानद्वारे श्वरसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ पञ्चपदार्थवादिमाहेश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्व्यूहवादं बुद्धित्वं निरस्यति—उत्पत्त्यसंभवात् । अधिकरणतात्पर्यमाह—येषामिति । अधिकरणात्ममाक्षिपति—नन्विति । वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेदविरुद्धं जीवोत्पत्त्यंशं निराकर्तुमधिकरणारम्भ इत्याह—उच्यते इति । अत्र भागवतपञ्चरात्रागमो विषयः । स किं जीवोत्पत्त्याद्यंशे मानं न वेति संदेहे बाधानुपलम्भान्मानमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे तदगमविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे तस्यामानत्वादविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्यति—निरञ्जनेति । कथं तर्हि द्वितीयो वासुदेवो मूर्तिभेदः, तत्राह—स इति । व्यूहो मूर्तिः । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह—तस्मिन्भूतमिति । यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । बाह्यायचेतसामवधानपूर्वकं देवतायुहगमनमभिगमनम् । पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायोऽष्टाश्वरादिजपः । योगो ध्यानमुत्ताराविरुद्धाद्युपादत्ते—तत्रेति । ‘समाहितः श्रद्धाविभक्तो भूत्वा’ इति, ‘तं यथा यथोपासते’ इत्यावा च श्रुतिः । ‘मलमैकमत्परम्’ इत्यावा

आमलीयाख्या

भाषः । परिहरति—तत इति । आगमानपेक्षस्यानुमानमेषामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ उत्पत्त्यसंभवात् । अत्र

आनन्दगिरिययाख्या

न्यस्य नान्तवत्त्वानुमानम् । पदेन पूर्वपक्षानुमानान्यपि प्रत्युक्तानीति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । शरीरादिराहित्यमुपरिगणनं स्वाध्यायभ्युपगमायोगादपीत्येपर्यर्थः । अपौरुषेयश्रुतिसिद्धेश्वरस्य न निरासोऽस्तीति तार्किकविशेषणम् ॥ ४१ ॥ माहेश्वरमतनिरासानन्तरं त्रैण्यवन्तं निरस्यति—उत्पत्तीति । यदा पञ्चपदार्थवादिनि निरस्ते चतुर्व्यूहवादिनं निरस्यति—उत्पत्तीति । इत्तमनुपाधिकरणमात्मैक्यमाह—येषामिति । अधिकरणात्ममाक्षिपति—नन्विति । तथापि भागवती स्मृतिरप्रमाणत्वादनादत्तैवेत्येति वक्तुमधिकरणमित्युक्तं कृणुह—श्रुतीति । तस्याभाष्ये फलितमाह—तदिति । वेदाविरुद्धांशमुपेत्य विरुद्धांशनिरासायाधिकरणमित्याह—उच्यते इति । समानत्वादित्यत्र श्रुतिस्मृत्योरिति शेषः । जीवाभिन्नाब्रह्मणो जगत्संवादी समन्वयो जीवोत्पत्त्यादिविषयपञ्चरात्राद्वान्तेन विरुद्धो भवेति तस्मात्प्राप्ताप्राप्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । भागवतमतनिरासद्वारा समन्वयवृद्धीकारणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भगवन्तस्य मानत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धेरभेदवादासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य भ्रमात्वात्तद्विरोधस्याभासतया समन्वयासिद्ध्या तत्सिद्धिः । तत्र मूलान्तरं निराकर्तुं वासुदेव इत्युक्तम् । तस्य सावयवत्वं निरस्यति—निरञ्जनेति । कथं तर्हि शाले मूर्तिभेदः, तत्राह—इति । व्यूहे भगवतोऽव्यक्त्याविशेषेभ्यवान्तरभेदमाह—वासुदेव इति । तेष्वेव प्रकृतिविकृतिवत्त्वाह—तेषामिति । सविशेषं शास्त्रैक्यमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह—तमिति । यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिभूतं निरञ्जनज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । बाह्यायचेतसामवधानपूर्वकं देवतायुहगमनमभिगमनम् । पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायो जपः । योगो ध्यानम् । परमपुरुषो

स आत्मनात्मानमेकधा व्युद्भावस्मिन् इति, तन्न निराक्रियते, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' (छा० ७।२६।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यद्यपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनजस्मनन्यच्चित्तयाभिप्रेयते, तदपि न प्रतिषिध्यते । श्रुति-स्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रयुज्यते प्रयुज्याच्चनिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः—न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवति । अनित्यत्वादिविषयप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मात्रं स्यात् । कारणप्राप्ते कार्यस्य प्रविलय-प्रसङ्गात् । प्रतिषेधिरूप्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिम्—'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' (ब्र० सू० २।३।१७) इति । तस्मादसंगतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

नच कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

तत्रासंगतैषा कल्पना । यस्माच्च हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परमव्याप्यमानं दृश्यते । ण्यन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रयुज्यसंज्ञकमुत्पद्यते । कर्तुर्जाच्च सादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाप्यवसातुं शक्नुमः । न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

श्रुतिः । विरुद्धांशमनूय दूषयति—यत्पुनरिति । कृतहान्यादिदोष आदिशब्दार्थः । न्यायोपेतया 'अज आत्मा' इत्यादि-पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यंशे मानत्वाभावनिरुद्धाजीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्थैर्यमिति भावः ॥ ४२ ॥ जीवस्योत्पत्तिं निरस्यत्वान्नमस उत्पत्तिं निरस्यति । यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मादसंगता कल्पनेत्यन्वयः । दानां करणानां प्रयोक्ता कर्तेति प्रसिद्धर्थो हि शब्दः । वर्णनं निर्मूलमित्याह—नचेति । ननु लोके कश्चिच्छिल्पिवरः प्रारं निर्माय तेन वृक्षं छिनत्तीति दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तरसत्त्वात्कुठारकर्तृत्वं युक्तं जीवस्य तु कर-न्तरासत्त्वाच्च मनसः कर्तृत्वम् । विनैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ४३ ॥ संकर्षणादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि

भामतीव्याख्या

विसंवादाद्यंशे विसंवादः स निरस्यते । तमंशमाह—यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षणो जीव इति जीवस्य जीवत्वे सत्यनित्यत्वम्, अनित्यत्वे परलोकिनोऽभावात्परलोकाभावः, ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नास्तिक्यमित्यर्थः । पञ्चा च जीवस्योत्पत्तिरित्याह—प्रतिषेधिरूप्यति चेति ॥ ४२ ॥ नच कर्तुः करणम् । यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवः परं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति, यद्यपि च प्रयत्नेनेन्द्रियार्थात्मनःसंनिकर्षलक्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मायै विज्ञानाति, पि संकर्षणोऽकरणः कथं प्रयुज्यास्य मनः करणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्यं कृतं करणनिर्माणेन । अकरणादेव

भानन्दगिरियव्याख्या

प्रविरुद्धमंशमाह—तत्रेति । तदनिरासे हेतुमाह—स इति । अविरुद्धमंशान्तरमाह—यदपीति । तदनिरासे हेतुमाह—ति । 'समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा' इत्याद्या श्रुतिः । 'मकमंक्रमन्तरमो मद्रक्तः' इत्याद्या स्मृतिः । निरस्यंशमाह—यदिति । तत्र मन्वायै व्याकरोति—अत्रेति । हेतुं विवृणोति—उत्पत्तीति । आदिशब्देनाकृताभ्यागमकृतप्रणाशस्वर्गनरकापवर्गाभावा गृह्यते । स्वातन्त्र्यमन्त्रे दोषान्तरमाह—ततश्चेति । कार्यस्यापि जीवस्य कारणभगवदासिमीक्षे कापुनरुत्पत्तिः, तत्राह—कारणेति । इतश्च जीवोत्पत्तिरित्याह—प्रतिषेधिरूप्यतीति । जीवोत्पत्त्ययोगे तदर्थपञ्चरात्राद्वान्तस्य आन्तत्वाच्च तद्विरोधः समन्वयस्येत्पुनरिति—यदिति ॥ ४२ ॥ जीवजन्म निरस्य मनसस्ततो जन्म निरस्यति—नचेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । संकर्षणाजीवा-सो जन्मकल्पना नेत्यत्रेतःशब्दगृहीतं हेतुं स्फुटयति—यस्मादिति । सिद्धकरणप्रयोक्ता कर्तेति प्रसिद्धिदोषतो हि शब्दः । कार-कर्तृत्वेत्यप्यभावेऽपि भागवतकल्पना कथमसंगतेति तद्वक्तुं तत्कल्पनामनुवदति—वर्णयन्तीति । लोके करणस्य कर्तृत्वेत्यप्यभावेऽपि योऽर्थः कल्पना न कल्पते स्मृतिमूलत्वादित्याह—प्रत्यक्षमनुमानं श्रुतिर्वैति विकल्पायै प्रत्याह—नचेति । न तावदस्याः प्रत्यक्षं मूलं, जीवान्मनोजनौ परस्परैन्द्रियसंनिकर्षे नियामकाभावात् । न द्वितीयः । दृष्टान्तं विनानुमानयोगात् । यद्यपि बहु-विधापर्यवदातोऽपि विधाय करे कुठोरधारं कुठारं तेन निहुरामपि काष्ठं छिनत्ति तथापि न तस्यासावुपादानम् । तथा संकर्षणेऽपि इत्यनोपादानं स्यात् । नच संकर्षणस्याकरणस्य प्रयुज्यनिर्माणम् । इतरथा कारणमन्तरेणैव सर्वनिर्माणत्वात्कल्पनावैयर्थ्यादिति । द्वितीयं दूषयति—नचेति ॥ ४३ ॥ वासुदेवाच्च संकर्षणस्य जन्म, मापि संकर्षणात्प्रयुज्यत्वेष्टाप्रतिपादनादित्याह—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिर्देश्वरैर्धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति । तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते—एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसंभवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः । कथम् । यदि तावदयमभिप्रायः परस्परमिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकैवैश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः सिद्धान्तहानिश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्राय एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवः । नहि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्यातिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मुद्बदयोः । न ह्यसत्यतिशये कार्य कारणमित्यवकल्पते । नच पञ्चरात्रसिद्धान्तिर्भावात्वासुदेवादिष्वेकस्मिन्सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्देवोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इत्यन्ते । नचैते भगवद्ब्रह्माश्चतुःसंख्यायामवाचितेष्टेरन्, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्ब्रह्मावावगमात् ॥ ४४ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

न्यूहनतुष्टयं स्यादिति सूत्रव्याख्यं माशङ्कते—अथापि स्यादिति । ज्ञानैश्वर्ययोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यं, बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं, तेजः प्रागल्भ्यमेतैरन्विता यस्मात्संकर्षणादयस्तस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रोक्तिमाह—वासुदेवा एवेति । निर्दोषा रागादिशून्याः । निरधिष्ठानाः, प्रकृत्वजन्याः । निरवद्या नाशदिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वान्नामंभो गुण एवेत्याह—तस्मादिति । सूत्रेण सिद्धान्तयति—अत्रेति । एवमपि । चतुर्णामीश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तरं पृच्छति—कथमिति । किं चत्वारः स्वतन्त्रा मिन्ना एव उतैकस्य विकारत्वेनामिन्नाः । आद्यमनुदूषयति—यदीत्यादिना । द्वितीये विकाराः प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा । आद्यमुत्थाप्य निषेधति—अथेत्यादिना । न्यूनपक्षेऽपि सिद्धान्तमाह—नच पञ्चेति । यदि न्यूना अपि भगवतो व्यूहास्तदा चतुष्टयाच्चात इत्याह—नचैत इति ॥ ४४ ॥

भामतीव्याख्या

निर्विकार्यसिद्धेरिति भावः ॥ ४३ ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो निर्दोषाश्च विद्यादिदोषरहिताः । निरधिष्ठाना निरुपादाना अत एव निरवद्या अनित्यत्वादिदोषरहिताः । तस्मादुत्पत्त्यसंभवोऽगुणत्वाच्च दोष इत्यर्थः । अत्रोच्यते—एवमपीति । मा भूदभ्युपगमेन दोषः, प्रकारान्तरेण त्वमेव दोषः । प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह—कथम् । यदि तावदिति । न तावदेते परस्परं मिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहृतेष्वा भविष्युर्महिता । व्याहृतकामत्वे च कर्षणमुत्पादात् । अव्याहृतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकैकैवेचनायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् । संभूय चेशानायां परिशुद्धो न भवेत्

आनन्दगिरिव्याख्या

विज्ञानादीति । सूत्रव्याख्यंमुत्थापयति—अथापीति । जीवादित्वेनेष्टानां संकर्षणादीनां पूर्वसात्पूर्वसाज्जन्माभावेऽपीति वाच्यं । तदेव दर्शयति—नचेति । तर्हि केन प्रकारेणाभिप्रेयमाणत्वं, तदाह—किमिति । सर्वेषामीश्वरत्वे हेतुमाह—ज्ञानेति । ज्ञानं सर्वं च तयोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यम् । बलं शरीरं सामर्थ्यम् । वीर्यं शौर्यम् । तेजः प्रागल्भ्यम् । ते खल्वैश्वरा धर्मोत्तरान्विता वाः संकर्षणादयस्तस्मादुक्तं तेषां सर्वेषामीश्वरत्वमित्यर्थः । तत्र भगवतोक्तिमाह—वासुदेवा इति । निर्दोषत्वमविद्यादिराहित्यम् । निरधिष्ठानत्वं निरुपादानत्वम् । निरवद्यत्वमनित्यत्वादिदोषशून्यत्वम् । सर्वेषामीश्वरत्वे तदुत्पत्त्ययोगे गुणत्वाद्यो नेति क्लिप्तमाह—तस्मादिति । सिद्धान्तत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तद्व्याकरोति—एवमिति । विज्ञानैश्वर्यशक्त्यादीनां सर्वत्र तुल्यत्वेऽपीत्यर्थः । जीवादिसामान्यकृता पूर्वज्ञोत्पत्त्यनुपपत्तिरुक्ता सा कथं सर्वेषामीश्वरत्वे न स्यादित्याशङ्क्याह—प्राप्नोतीति । प्रकारान्तरं वृत्तस्ते—कथमिति । वासुदेवादयस्तुल्यधर्माण ईश्वराः किं मिथो मिन्ना एव न त्वैक्यमेवामिति किं वैकस्यैव भगवतोऽवस्थाभेदा एत इति विकल्पव्याधमनुवदति—यदीत्यादिना । ते व्याहृतकामाः स्तुनं वा । आद्ये कार्यासिद्धिः । चरमे त्वेकैकैवेचनायाः कृतत्वादितरानर्थक्यम् । संभूयकारित्वे परिशुद्धं कश्चिद्वैकस्यैव स्यादित्याह—तत इति । अनेकेश्वरपक्षे दोषान्तरमाह—सिद्धान्तेति । कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति । उत्पत्त्यधर्मो वासुदेवात्संभवोऽपीश्वरा भगवतो व्यूहाः स्वीकृताः । तथाचैकात्मन इति नोक्तदोष इत्यर्थः । वासुदेवादीनामेकव्यूहत्वेनैक्यमुपैल प्रापुर्त्तं प्रतजयति—तथापीति । उत्पत्त्यसंभवतादयस्त्वं समर्थयते—नहीति । अतिशयमृतेऽपि कार्यकारणता स्यादित्याशङ्क्य इष्टवैक्यमनैकमिन्ना भवितव्यं हीति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—नहीति । ननु ज्ञानादीनामुत्कर्षो यत्र पर्यवस्यति तस्य कारणत्वं सातिशयवद्भावात् कार्यतेल्लितिशयोऽस्ति । नेत्याह—नचेति । कथं तर्हि पञ्चरात्रिणमुपगमः, तत्राह—वासुदेवा इति । व्यूहादीनां चतुष्टयमीश्वरत्वे

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिच्छास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनाविलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिब-
लदीयैतेर्जासि गुणाः, आत्मान एवैते भगवन्तो धासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भ-
वति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिन्दादर्श-
नात् । तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादविश्वश्रीम-
च्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥२॥

रत्नप्रभाख्या

४ ॥ इतश्च जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः—विप्रतिषेधाच्चेति । स्वसैव गुणत्वं गुणित्वं च विरुद्धम् ।
एवदात्त प्रबुद्धानिरुद्धौ भिन्नाव्यात्मन इत्युक्तात्मान एवैते इति विरुद्धोक्तिप्रहः । पूर्वोपरविरोधादसांगत्यमिति सूत्रार्थमुक्त्वा-
नरमाह—वेदेति । एकस्यापि तन्त्राक्षरस्याप्येता चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निन्दादिपदार्थः । तस्मान्मयो विरुद्धाभिः पौह-
ल्यनाभिनां पौरुष्यवेदान्तसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीपरमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पा-
दौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भाष्यटीकाख्या

४ः स्यात्, सिद्धान्तद्वानिश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्युपगमात् । तस्मात्कल्याणतरमाधेयम् । तत्र चोत्पत्त्य-
तो दोष इत्याशयवान् कल्याणरूपस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति । अध्यायमभिप्राय इति । सुगममन्यत् ॥ ४४ ॥ विप्र-
तिषेधाच्च । गुणित्वः स्वत्वात्मन्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्त्वा पुनरभेदं ब्रूते—आत्मान एवैते भगवन्तो धासुदेवा
॥ आदिप्रहणेन प्रबुद्धानिरुद्धयोर्मनोऽहंकारलक्षणतयात्मनो भेदमभिधायात्मान एवैत इति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपरं संगृही-
त । वेदविप्रतिषेधो व्याख्यातः ॥ ४५ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य
पदः पादः ॥ २ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

तमं निराचष्टे—नचेति ॥ ४४ ॥ इतश्चानादरणीयमिदं मतमिलाह—विप्रतिषेधाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—विप्रतिषेधश्चेति ।
भिमेव स्फुटयति—गुणेति । आदिप्रहणात्प्रबुद्धानिरुद्धयोर्मनोऽहंकारयोरात्मनो भेदमुक्त्वात्मान एवैत इति तद्विरुद्धोक्तिगृहीता । गुण-
त्वकल्पनारूपं विप्रतिषेधमाह—ज्ञानेति । आत्मन्यो गुणित्वो ज्ञानादीन्गुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरात्मान एवैत इत्यनुवृत्ततो विप्रति-
ः । अत्रादिशब्देन संकर्षणो नाम जीवः प्रबुद्धो मनोऽनिरुद्धोऽहंकार इति भेदमुक्त्वा पुनरात्मान एवैतभेदवादाद्विप्रतिषेधो गृह्यते ।
प्राप्तयेन सूत्रं व्याचष्टे—वेदेति । अत्रादिशब्देन भागवते शास्त्रे पादमात्राध्ययनादशेषवेदाध्ययनफलं सिद्धयति । स्वाध्यायमात्रा-
द्विषयित्वे भागवतशास्त्राक्षरमात्राध्येत्येत्यादिनिन्दा गृहीता । भागवतशास्त्रप्रणेतुः सर्वज्ञतया भ्रान्त्यभावेऽपि वेदाविरुद्धाप्रिकानुष्ठान-
द्वेवाचनोपदेशप्राप्त्याप्येऽपि जीवजन्मादिवाक्यप्रणयनान्वयानुपपत्त्यैव प्राणिनां विरुद्धधीद्वारा दुरितफलदानाय व्यामोहकत्वम् ।
ननुमनुषीनामिव तज्जन्ममनुषीनामपि चान्यपरतत्त्वमनुत्पत्तिविरुद्धादित्यधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । तदेवं परपक्षाणां
निगूढत्वात् तैर्विरोधः समन्वयस्येति पादार्थं निगमयति—सिद्धमिति ॥ ४५ ॥ इति श्रीपरमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दपू-
ज्यविश्वश्रीभगवानन्दज्ञानविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनं नाम द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

भ्योऽन्तर्गतं जायते वा हेतुप्रत्ययविषयनाम् ॥ अविश्रुतेष्वगोप्यत्वात्तस्य भ्यो न जायते ॥ १ ॥
एकज्ञानात्सर्ववस्तुज्ञेयमित्यत्राज्ञानश्रुतेः । विवर्ते कारकैकत्वाद्ब्रह्मणो भ्यो न जायते ॥ २ ॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न । तथा केचिद्वायोऽप्युत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणानां च । एवमेव क्रमाद्विद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषूपलक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं, तद्वत्स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधाद्देवानपेक्षितत्वमाशङ्क्येतेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः पक्षश्च आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोकाशङ्कानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं ता-

रक्षप्रभाष्याख्या

वियदादिविधातारं सीतास्याज्जमधुव्रतम् । नित्यचिद्विश्वकर्त्रात्माभिन्नं सर्वेश्वरं भजे ॥ १ ॥ जीवस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गेनाकाशानुत्पत्त्यसंभवमाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशिमताह—न विद्यदश्रुतेः । वियत्प्राणपादयोरेषं संक्षिप्त् पूर्वपादेन संग्रहमाह—वेदान्तेष्विति । भिन्नोपक्रमत्वमेवाह—केचिदित्यादिना । भूतभोक्तृभूतीनां मिथोविरोधशङ्कानिरासो विवृत्यार्थः । लिङ्गशरीरश्रुतीनां तन्निरासः प्राणपादार्थः । यथा मिथोविरोधात् पूर्वोपरविरोधाच्च परपक्षा उपेक्ष्यास्तथा भुतिप्रकोटोपेक्ष्य इति शङ्कोत्थाने पादद्वयस्यारम्भात् पूर्वपादेन दृष्टान्तसंगतिरिति समुदायार्थः । आकाशवायोऽप्युत्पत्तिमामनन्ति तैर्निर्गताः । नामनन्ति छन्दोगाः । जीवस्य प्राणानां चोत्पत्तिं 'सर्व एत आत्मानो ब्युच्चरन्ति' इति बाजिनः । 'एतस्माच्चान्ये प्राण इत्याध्वर्षेणिकाशमामनन्ति नान्ये । एवमाकाशपूर्विका कचित्सृष्टिः, कचित्तेजःपूर्विकेति क्रमविरोधः । आदिपदात् 'स इमांलोकान् जत' इत्यक्रमः, कचित्सप्त प्राणाः, क्विदष्टावित्यादिसंख्याद्वारकश्च विरोधो ग्राह्यः । प्रपक्षः पादद्वयम् । तथाच पादद्वयश्रुतीनां मिथोविरोधनिरासार्थत्वाच्छ्रुतिशास्त्राध्यायसंगतयः सिद्धाः । अत्राकाशस्योत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्मिथोविरोधोऽस्ति न चे-

भामतीन्याख्या

न विद्यदश्रुतेः । पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः संप्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र सृष्टिश्रुते परस्परविरोधमाह—वेदान्तेषु तत्र तत्रेति । श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं तद्वत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेध इति । तदर्थनिर्मलत्वमर्थभासविनिवृत्त्यर्थतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षितत्वाद् इति इति । इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः प्रतिपाद्यते, सिद्धान्ते त्वविरोधः । तत्र सिद्धान्त्येकदेशिनो वचनं 'न विद्यदश्रुतेः' स्मृतिस्तथाभिसंधिः—यद्यपि तैत्तिरीयेक विद्यदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम् । तथाच विवे-

आनन्दगिरिय्याख्या

अतिक्रान्ते पादे समन्वयस्थापनाय परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वमुक्तम् । इदानीमपि समन्वयस्थितौ भूतभोक्तृविषयसृष्टादिसृष्टिनिर्गता निराक्रियते । तत्रानुत्पत्तिप्रसङ्गेन वियतोऽपि तदसंभवमाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशिमताह—न विद्यदिति । आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिं ह्यलोमिथो विरोधादप्रमाण्ये शङ्किते तन्निरासेन समन्वयवृद्धीकरणद्वयस्य पादादिसंगतिरित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरपादसंगतिं व्यक्तीकुर्वन्नापत्तयः सृष्टिद्विधिविमतं दर्शयति—वेदान्तेष्विति । तत्र तत्रेति सृष्टिप्रकरणोक्तिः । तासां भिन्नप्रधानत्वमेव प्रकटयन्प्रधानमाकाशोत्पत्त्युत्पत्तिर्मा तैत्तिरीयवृत्तान्द्वेयश्रुत्योर्मिमतमाह—केचिदिति । न भोक्ताद्योऽप्युत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यामपि तयोरेवासि विमतविरासात् तथेति । न केवलं भूतविषयसृष्टिद्विधिविमतविरासि तु भोक्तृभोगोपकरणविषयापि सास्तोत्याह—एवमिति । यथा जगत्सं वाग्योक्तं सिमपीत्ये तैत्तिरीयास्तथा जीवस्य 'सर्व एत आत्मानो ब्युच्चरन्ति' इति जन्मानमनन्ति माध्यंदिना नैवमितरे । तथा प्राणानाम् 'एतस्माच्चान्ये प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इत्युत्पत्तिं पठन्त्याध्वर्षणा नैवमन्ये । अतोऽस्ति धर्मणो विमतिरित्यर्थः । धर्मद्वारापि सिमत्त्वात्माह—एवमेवेति । क्रमादीत्यादिशब्देनाक्रमसंख्ये गृह्यते । श्रुत्यन्तरेषु । श्रुतिविरोधेऽपि यावत् । सृष्टिश्रुतीनामस्वाध्यायपरत्वात् विरोधेऽपि तात्पर्यवद्वाक्यप्रामाण्यादसत्यपक्षसिद्धिरित्याशङ्क्याह—विप्रतिषेधाच्चेति । सर्वत्र परपक्षेषु स्वोक्तिविरोधाभावात् सृष्टिनिर्गता विवक्षितः । स्वपक्षो ब्रह्मकारणवादः । विप्रतिषेधश्रुतीनामेवान्योन्यमिति द्रष्टव्यम् । सृष्टिद्विधिव्यापिकाविरोधोक्त्या तत्फलमुक्तम् । पादावधारणाय—इत्यत इति । तदर्थनिर्मलत्वार्थभासनिवृत्त्या सम्यगर्थपीः । प्रपक्षोऽनन्तरपादत्वम् । ननु सृष्टिश्रुतौ तद्वत्त्वात् तस्यैव तत्त्वपीठमाकृतमेतदर्थमन्येनेति, तत्राह—तदर्थेति । वेदकदेशस्य विरोधादप्रमाण्ये तदेकदेशान्तरस्यापि तथैवाप्रमाण्ये तत्समन्वयात्तत्त्वज्ञानादिसिद्धेरैककारणपक्षस्यानपेक्षणीयत्वशङ्कानिवृत्तिसदर्थनिर्मलत्वे फलस्त्वर्थः । इत्थं पादद्वयसंख्ये स्थिते भूतभोक्तृत्वसिद्धिनिर्वाहप्रकारार्थं च तृतीये पादे सत्याप्याधिकरणतात्पर्यमाह—तत्रेति । आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिविधिविषयविरोधात्तत्त्वनिर्गता

वदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्याकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यते—'न विद्यदश्रुते' इति । न सत्त्वाकाशमुत्पद्यते । कस्मात् । अश्रुतेः । न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे भवणमस्ति । छान्दोग्ये हि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य 'तदैक्षत', 'तजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदिक्षत्वा त्रयाणां तेजोब्रह्मानामुत्पत्तिः भाव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी । तस्मान्नास्याकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

नुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य छान्दोग्ये भूदुत्पत्तिः, श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयका हि समामनन्ति—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति । ततश्च श्रुत्योर्धिप्रतिषेधः कचिच्चेजःप्रमुखा सृष्टिः कचिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यतानयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यम् । सा युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते । कुतः । 'तजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन संबन्धानुपपत्तेः 'तेजसोऽसृजत', 'तदाकाशमसृजत' इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सवन्धो दृश्यते, यथा सूपं पक्त्वौदनं पचतीति, एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तजोऽसृजतेति योजयिष्यामि । नैवं युज्यते । प्रथमजत्वं हि छान्दोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके चाकाशस्य ।

रत्नप्रभायाख्या

नवमेदकवाक्याभ्यां सदेवे यदुत्पत्तिस्तदा वाक्यभेदेन विरोधादप्रामाण्यमनयोः श्रुत्योरिति पूर्वपक्षमिच्छन्नादाववृत्तपत्ति-क्षमेकदेशो युक्तातीत्याह—तत्र तावदिति । उत्पत्तिश्रुतिमुख्या नास्तीति गूढाभिप्रेतिः ॥ १ ॥ संप्रति पूर्वपक्षयति सूत्र-
रः—अस्ति त्विति । एकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसंभवे किमिति श्रुत्योरप्रामाण्यमिति शङ्कते—नन्वेकवाक्यतेति । एकवा-
त्तासंबन्धादप्रामाण्यं युक्तमित्याह—सत्यमित्यादिना । एकस्य युगपत्कार्यद्वयासंबन्धेऽपि क्रमेण संबन्धसंबन्धादेकवा-
तेति मुख्यसिद्धान्ती शङ्कते—ननु सकृदिति । अप्रामाण्यवादी दूषयति—नैवमिति । कमो न युज्यते द्वयोः श्रुतप्रा-

भामतीयाख्या

मवातेजःप्रभुत्वं एव सर्वं, तथाच न विरोधः श्रुतीनामिति । तदिदमुक्तम्—प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किम-
काशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाशङ्का । अथास्ति ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान-
वश्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—अस्ति तु । तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशास्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते । छान्दोग्ये
केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः । नच श्रुत्यन्तराखरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि सहायताकल्पनं युक्तमसहायत्वावगमविरोधात् ।
निदृश्यं स्वस्त्युत्तं कल्प्यते न तु तद्विधाताय, विहन्यते आसहायत्वं श्रुतं कल्पितेन सहायत्वेन । नच परस्परानपेक्षाणां ग्रीहिय-

आनन्दगिरियव्याख्या

गे विरोधसंदेहे विरोधनिरासेनाविरोधं संसाध्य समन्वयदाह्यमत्र विवक्षितम् । सर्वेषु चाधिकरणेषु पादद्वयगतेषु पूर्वपक्षेऽपि श्रुतीनां विरो-
प्रामाण्यं, सिद्धान्ते तासां विरोधात्प्रामाण्यं फलम् । अत्र चापेक्षिकरणे श्रुत्योर्भिन्नविरोधादप्रामाण्ये विद्यदादिकारणे ब्रह्मणि समन्वया-
केतन, अन्यत्र तयोरेकवाक्यतया विरोधाभावात्प्रामाण्यसिद्धेस्तत्सिद्धिरिति भावः । पादद्वये पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः, सिद्धान्ते
विरोधः साध्यते । तेन विरोधाविरोधाभ्यां संदेहे वाच्ये गौणवाच्यमिष्टायेणाह—किमस्येति । तैत्तिरीयच्छान्दोग्यश्रुतिभ्यां संदिग्धा
वाच्यमिष्टायेण प्रकटयितुं सूत्रमादत्ते—तत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे—न खल्विति । तैत्तिरीये विद्यदुत्पत्तिश्चैतरेन्यत्र तदश्रुतेर्मिथो
पूर्वपक्षानामाशङ्क्य बक्ष्यमाणप्रागविरोधाज्जन्मश्रुतेर्गौणत्वात्तेजोमुखैव सृष्टिरिति कुतो विरोधाशङ्क्याशयेनाह—छान्दोग्ये
॥ आकाशस्य जन्माश्रवणेऽपि कथमनुमानसिद्धा तदुत्पत्तिरपहृतेत्याशङ्क्याह—श्रुतिश्चेति । तर्हि श्रुतिरेवास्तीत्याशङ्क्य सा
सि चिन्तित्याह—नचेति । तैत्तिरीयश्रुतेर्गौणत्वादन्यस्यामुख्यत्वाच्च मिथोविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १ ॥
अस्ति त्विति । सत्यं व्याकुर्वन्पूर्वपक्षं विवृणोति—तुशब्द इति । श्रुत्यन्तरे त्वाकाशस्योत्पत्तिरस्तीत्युक्तं, तदेव व्य-
तैत्तिरीयका इति । सर्वनामार्थज्ञापनार्थं पूर्ववाक्यानुक्रमणम् । श्रुत्योराकाशस्योत्पत्तिरिति कथितमाह—तत्रेति ।
विरोधसंदिग्धेनाविरोधेन प्रामाण्यायोगादेकवाक्यतया कथंचित्प्रामाण्यमिष्टमिति शङ्कते—नन्वेति । संभवत्येकवाक्यत्वे तत्रेदो
मिथो विरोधयोः श्रुत्योरेकवाक्यतेति परिहरति—सत्यमिति । तदाकाशं सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेत्येकवाक्यत्वं ज्ञातुं शक्यमिति श-
ङ्क्य इति । छान्दोग्यानुसारेणैकवाक्यत्वायोगं दर्शयति—तजोऽसृज इति । एकवाक्यतावादी दृष्टान्ते शङ्कते—नन्वेति ।
पक्षो दूषयति—नैवमिति । किञ्चिद् व्यापारः स्यात्प्रागवर्तिका वा युगपदेकस्माद्विज्ञानमूलात्कुतोऽप्युत्पत्तिरसंभवात् । नापि,

ह्रस्वृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालोर्विशेषः संभाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न भव्य पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालोर्विशेषः संभावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमसुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसानम् । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः । तस्माद्यथा लोक आकाशं कुर्वाकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति, वेदेऽपि 'आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्' इति, एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः खलवाकाशस्याजत्वं ख्यापयति । यत आह—'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' (बृ० २।३।३) इति । न ह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति चाकाशेन ब्रह्म सर्वगत-त्वमित्याभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति । नच तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । 'स यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः' इति चोदाहरणम् । 'आकाशशरीरं ब्रह्म' (तै० १।६।२), 'आकाश आत्मा' (तै० १।७।१) इति च । न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवति नीलेनैवोत्पलस्य । तस्मात्प्रत्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्म इति गम्यते ॥ ४ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

मतः समवायसमवायिनोरभावाच्च हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रागभावशून्यत्वाच्चात्मवदाकाशो नोत्पद्यत इत्याह—उत्पत्तिमतां चेति । प्रकाशश्चाधुनाऽनुभवः । आदिपदात्तमोर्ध्वसपाकयोर्ग्रेहणम् । मूर्तेर्द्रव्याश्रयत्वं ह्याकाशस्य कार्यं, तच्च प्रत्येऽप्यस्ति परमावश्यकत्वात् । अतो न प्रागभाव इत्यर्थः । प्रागभावासत्त्वं स्फुटयति—किं हीति । स्थूलश्रयोऽनवकाशः सूक्ष्माश्रय-च्छिद्रश्रयोऽपि सुषिरमिति भेदः । किंचात्मवदाकाशो न जायते, विभुत्वात्, अस्पृशेद्रव्यत्वाच्चेत्याह—पृथिव्यादीति । तस्मादुक्तकर्तृकलाद्गौणी द्रष्टव्यमित्यर्थः । भेदोक्तगौणत्वे वेदिकोदाहरणमाह—वेदेऽप्यारण्यानिति । आकाशेऽपि भेद-व्यपदेशो गौण इति संबन्धः ॥ ३ ॥ न केवलं तर्कादाकाशस्यानुत्पत्तिः, किंतु धृतितोऽपीत्याह सूत्रकारः—शब्दाच्चेति । नित्यभावास्यानादित्वादिति भावः । आत्मेति च शब्द इहोदाहरणमित्यर्थः । आकाशः शरीरमस्येति बहुमीहिणालान्तसाम्य-

भामतीव्याख्या

। आकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यत इत्याह—उत्पत्तिमतां चेति । प्रकाशेन प्रकाशो घटपदादिगोचरः । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्चेति । आदिग्रहणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शवत्त्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम् । आरण्यानाकाशेष्वि- । वेदेऽप्येकस्याकाशस्यैवाधिकं बहुत्वम् ॥ ३ ॥ तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा श्रुत्यन्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह—शब्दाच्चा ।

आनन्दगिरिव्याख्या

ति । कारणशून्यत्वादाकाशस्यानुत्पत्तिमनुमाय तत्रैवानुमानान्तरमाह—उत्पत्तिमतां चेति । यं जायते तेषामनुभवार्थं क्रिये प्रागु- । नोपलभ्यते यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाकाशस्य तादृशो विशेषोऽस्ति । तस्मात्तत्रोत्पत्तेः कार्यलक्षणविकलत्वादात्मवदित्यर्थः । तस्मिन् प्रकाशोऽनुभवः । आदिग्रहणेनार्थक्रिया गृह्यते । अभूत्वा भावित्वं हि कार्यलक्षणं, तदाकाशस्यापि संभवतीति कथं हेतुसिद्धि- । शायङ्क्याह—आकाशस्येति । तदेव स्फुटयते—किं हीति । महाद्रव्याश्रयत्वयोग्यो देशोऽनवकाशः । तद्विरुद्धद्रव्याश्रयत्वयोग्यं देशम् । अणुद्रव्यतत्त्वयोग्याश्रयत्वयोग्यं छिद्रम् । एतन्नवरहितं न किंचित्प्रागसीदिति विशेषणानामर्थः । किंचाकाशो न जायते, विभु- । त्वात्, निरवयवद्रव्यत्वात्स्पृशेद्रव्यत्वाच्च, आरम्भवदित्यनुमानत्रयमाह—पृथिव्यादीति । उक्तानुमानानामुत्पत्तिश्रुतिविरोधमाशङ्क्य । गौणत्वं सद्रष्टानुत्पत्तिं स्वरति—तस्मादिति । आलोकादिबदाकाशस्य प्रदेशभेदवत्त्वानुसृत्य जन्मेत्याशङ्क्य जन्मप्रयोगकप्रदेशभेद- । पि गौणत्वं भवेत्याह—यथा चेति । लौकिकव्यपदेशस्य गौणत्वेऽपि वैदिकव्यपदेशस्य मुख्यत्वं भवेत्याशङ्क्याह—वेदेऽपीति । इति । आनुपरीक्षागौणी भेदव्यपदेशो संभवतीति संबन्धः ॥ ३ ॥ न केवलमनुमानानादाकाशस्याजत्वं किंतु श्रुतितोऽपीत्याह—शब्दाच्चेति । । आह—शब्दः खल्विति । अमृतत्वमेवात्र श्रूयते न त्वनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—नहीति । श्रुताधीनस्यन्तरमाह—आकाशव- । त्ति । तथापि कथमनुत्पत्तिः, तत्राह—नचेति । तदनुत्पत्तौ वाक्यमपि मानमित्याह—स यथेति । आदिमध्यावसानवैयर्थ्या- । त्वात्, तदाकाशस्यादिमत्त्वं नोपपद्यते । आत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । किंच नित्यमुत्पत्तिमिति बदाकाशेन ब्रह्मणो विशेषणं दृढं, तदा- । त्वात्तत्त्वमिति साधयतीत्याह—आकाशेति । चकारादुदाहरणमित्यनुकृत्यते । आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि तेन ब्रह्मणो विशेषणत्वं । न सादित्याशङ्क्य बहुमीहिणा तादात्म्यावगमान्मेवमित्याह—नहीति । शब्दस्यार्थसिद्धयनुत्पत्तिं स्वरति—तस्मादिति ॥ ४ ॥

वायोर्गतिः' (तै० २।१) इति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिस्तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा 'तत्तेजोऽसृजत' इति । नहीयं श्रुतिस्तेजोऽजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारश्च न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या । न चास्माभिः सङ्कच्छुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यव्यसंबन्धोऽभिप्रेयते श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंग्रहात् । यथाच 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान' (छा० ३।१४।१) इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति, एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नमःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्व्याक्यम्, 'तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति श्रुतेः, नैतत्सृष्टिवाक्यं, तस्मादेतन्न प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममुपरोद्धुमर्हतीति । 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येत-

रत्नप्रभाषाख्या

द्वयक्रमस्य श्रुतत्वात् । छान्दोग्यश्रुतिस्तु दुर्बला, तेजःप्राथम्यश्रुत्यभावात् । तेजःसर्गमात्रं तु श्रुतं तृतीयत्वेन परिणयमित्येकवाक्यतेत्यर्थः । यदुक्तमेकदेशिना छान्दोग्यश्रुत्याकाशोत्पत्तिर्वार्थत इति तन्निरस्तम् । किंच सा श्रुतिः किं तेजोऽजन्मपरा, उत तेजोऽजन्मवियदनुगतिश्चेत्युभयपरा । आये न वद्वारणमित्याह—**नहीति** । अविरोधादित्यर्थः । न द्वितीयः, श्रुत्यन्तरविरोधेनोभयपरकल्पनायोगाद्वाक्यभेदापत्तेर्व्याह—**एकस्येति** । नन्वेकस्य स्रष्टुरनेकार्थसंबन्धवद्वाक्यस्याप्यनेकार्थता किं न स्यादित्यत आह—**स्रष्टा त्विति** । एकस्य कर्तुरनेकार्थसंबन्धो दृष्टः । न त्वेकस्य वाक्यस्य नानार्थत्वं दृष्टम् । नानार्थकप्रयोगे तु पय आनयेत्यादावाहृत्या वाक्यभेद एव । आनयनस्य जलक्षीराभ्यां पृथक्संबन्धादित्यर्थः । कलितमाह—**इत्येकेति** । एकस्य शब्दः स्रष्टृतिं विनानेकार्थत्वं नास्ति चेदसृजतेति शब्दस्य छान्दोग्य उपसंहृताकाशादिसंबन्धानामावृत्तिदोषः स्यादित्यत आह—**नचेति** । छान्दोग्यस्य तेजोऽजन्म धाकाशादियन्मपूर्वकं, तेजोऽजन्मत्वात्, तित्तिरिस्थतेजोऽजन्मवदित्याकाशादियन्मोपसंहारे तदाकाशमसृजत' इति वाक्यान्तरस्यैव कल्पनात्तावृत्तिदोष इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरस्थः क्रमः श्रुत्यन्तरे प्राप्ता इत्यत्र दृष्टान्तः आह—**यथाचेति** । सृष्टौ तात्पर्यातात्पर्याभ्यां दृष्टान्तश्रुतिवैषम्यं शङ्कते—**नञ्चित्यादिना** । तेजःप्राथम्यस्वीकारे आशसर्गो धर्मा तद्वर्गः प्राथम्यं चेति द्वयं श्रुतं बाधनीयमिति गौरवम्, आकाशप्राथम्ये त्वार्थकतेजःसर्गप्राथम्यमात्रबाध इति

भानसीध्याख्या

रूपत इत्युक्तमत आह—**नहीयं श्रुतिस्तेजोऽजनिप्रधानेति** । सर्गसर्गः श्रौतो भेदस्त्यर्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिनाप्यते, जवन्यत्वात् । न च तेजःप्रसूतसर्गसर्गवदसहायत्वमप्यस्य श्रौतं, किंतु व्यतिरेकलभ्यम् । न च श्रुतेन तदपवादनाधेन श्रुतस्य नमर्गस्यानुपपत्तिः, तदिदमुक्तम्—'तेजोऽजनिप्रधाना' इति । स्यादेतत् । यद्येकं वाक्यमनेकार्थं न भवेत्तस्य व्यापारद्वयासंबन्धः इति भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वमविरुद्धमित्यत आह—**स्रष्टा त्वेकोऽपीति** । इद्वप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसाधयम् । नचानावृत्तस्य शब्दस्य क्रमाक्रमाभ्यामनेकत्रार्थं व्यापारो दृष्टः । दृष्टं तु क्रमाक्रमाभ्यामनेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । वारिमर्थे एकस्य वाक्यस्य व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह—**नचास्मानिरिति** । सुगमम् । चोदयति—**तु शमविधानार्थमिति** । यत्परः शब्दः स शब्दार्थः । न चैव स्रष्टिपरोऽपि तु शमपर इत्यर्थः । परिहरति—

भानन्दागरीयव्याख्या

श्रोतव्यानुपपद्यमाना श्रुतिर्वैलीयसीति तैत्तिरीयश्रुतिरेवानुसर्तव्येत्याह—**अशक्येति** । छान्दोग्यश्रुतेरन्यथोपपद्यमानत्वेन दुर्बलत्वं शक्येति । अन्यथापरिणयनमेवाभिनयति—**तदाकाशमिति** । किंच 'तत्तेजोऽसृजत' इति श्रुतिः साक्षादेवाकाशस्योत्पत्तिं वारयति विकल्प्यां दूषयति—**नहीति** । न द्वितीयः, आधिक्यश्रुतेर्दुर्बलत्वादित्याह—**श्रुत्यन्तरेति** । तेजःश्रुतिस्तेजोऽजन्मवियदनुगतिश्चेत्युभयं साक्षादेव बोधयति चेत्का हानिरित्याह—**एकस्येति** । एकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वेकस्यापि वाक्यस्य किं न स्यात्तद्व्याह—**स्रष्टा त्विति** । इद्वप्रयोगाधीनं शब्दसामर्थ्यावधारणम् । न चावृत्तिरहितस्य शब्दस्यानेकार्थत्वं व्यापारो दृष्टः । दृष्टं तु क्रमाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । उत्पन्नायेन श्रुत्योरेकवाक्यत्वेनाविरुद्धार्थतया प्रामाण्यं युक्तमित्युपसंहरति—**केति** । यत् वाक्यमावृत्तिरहितमनेकव्यापारवन्न चेत्कथं तर्हि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यत्राकाशस्योत्पत्तिरपसंहर्तव्येत्याह—**नास्ति** । वाक्यस्यैकस्य व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह—**नचेति** । श्रुत्यन्तरसिद्धोऽपि क्रमः श्रुत्यन्तरे संग्राह्यो भवतीत्येतदुक्तं न स्रष्टयति—**यथा चेति** । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—**नञ्चित्यादिना** । तत्र विशेषणश्रुतिं प्रमाणयति—**तज्जलानिति** । व्याख्येयं नैतदिति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थः । न चार्थ शब्दः स्रष्टिपरोऽतो न प्रसिद्धं क्रमं वापितुमर्हति कलित—**नचावृत्ति** । बाधनिके विशेषमाह—**तत्तेज इति** । तस्य स्रष्टिपरत्वेऽपि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धक्रमानुपपत्तिमाह—

त्पृष्टिवाक्यम् । तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमो ग्रहीतव्य इति । नेत्युच्यते । नहि तेजःप्राथम्यानु-
 रोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्यपदार्थः परित्यक्तव्यो भवति, पदार्थधर्मत्वात्क्रमस्य । अपिच 'त-
 सेजोऽसृजत' इति नाम्न क्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । अर्थानु क्रमोऽवगम्यते । स च 'वा-
 योरग्निः' इत्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पासमुच्चयौ तु वियत्तैजसोः प्रथम-
 अत्वविषयावसंभधानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्मान्नास्ति श्रुत्याविप्रतिषेधः । अपिच छा-
 न्दोग्ये 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाज्ञातमपि वि-
 यदुत्पत्ताबुपसंस्थानत्वं, किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समाज्ञातं नभो न संगृह्यते । यच्चोक्तमाकाशस्य
 सर्वेणानन्यदेशकालत्वाद्भ्रूक्षणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवत्यतो न प्रतिज्ञा हीयते, नच
 'एकमेवाद्वितीयम्' इतिश्रुतिकोपो भवति, क्षीरोदकघट्टनमसोरुच्यतिरेकोपपत्तेरिति।अत्रोच्य-
 ते । न क्षीरोदकन्यायेनैवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । मृदादिदृष्टान्तप्रणयनादि प्रकृतिवि-
 कारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न
 सम्यग्विज्ञानं स्यात् । नहि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्विज्ञानगृहीतत्वमस्ति । नच वेदस्य

रत्नप्रभाष्याख्या

लाघवमिति मत्वाह—नेत्युच्यत इति । किंच प्रधानधर्मिसाग्राहकं गुणभूतस्य तेजःप्राथम्यस्य धर्मस्य त्याग इत्याह—
 हीति । किंच किं सृष्टिपरश्रुतिसिद्धत्वात्तेजःप्राथम्यं गृह्यत उत प्रथमस्थाने तेजसैः सर्गश्रुत्यार्थाव्याम्यमानात् । नाह
 इत्याह—अपिचेति । द्वितीयमनूय दूषयति—अर्थोत्त्विति । यदुक्तं वस्तुनि विकल्पासंभवादुभयोः प्राथम्यं शाखाभेदे
 व्यवस्थितं न भवति, नाप्युभयोर्द्विदलाङ्कुरवत्समुच्चित्योत्पत्त्या प्राथम्यं वायोरग्निरिति क्रमबाधापातादिति, तदिदमेवेत्याह—
 विकल्पेति । न केवलं श्रुतिदेश्यविरोधः सौहार्दं चास्तीत्याह—अपिचेति । वियदुपसंप्राप्तमित्यन्यत्र । विष-
 नुत्पत्तिवादिनोक्तमनूय प्रतिज्ञाया अद्वितीयश्रुतेश्च मुख्यार्थतात्पर्यावगमात् गौणार्थेति दूषयति—यच्चोक्तमित्यादिना ।
 प्रकृतिविकारन्यायस्तदनन्यत्वन्यायः । उदकं क्षीरस्थमपि क्षीरज्ञानात् गृह्यते भेदादिति भावः । मास्तु सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्गमि-
 मूलत्वंसंभवादित्याशङ्कापारुषयेत्यामैवमित्याह—नच वेदस्येति । माया भ्रान्तिस्तयाऽलीकं मिथ्याभाषणं तेन वचनम-

भामतीव्याख्या

नहि तेजःप्राथम्यानुरोधेनेति । गुणत्वादार्थत्वाच्च क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थविरोधात्तस्यागोऽप्युक्त इत्यर्थः । [सिंहावलोकितवाक्ये]
 वियदनुत्पत्तिवादिनं प्रत्याह—अपिच छान्दोग्य इति । यत्पुनस्तथा प्रतिज्ञोपपादानं कृतं, तदूषयति—यच्चोक्तमिति । छा-
 न्दानुरूपत्वाद्वादीन्तिकस्य, तस्य च प्रकृतिविकाररूपत्वाद्वादीन्तिकस्यापि तथाभावः । अपिच भ्रान्तिमूलं चैतद्वचनम् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति
 तोषे क्षीरद्वित्रित् । औपचारिकं वा सिंहे माणवक इतिवत् । तत्र न तावद्भ्रान्तमित्याह—क्षीरोदकन्यायेनेति।भ्रान्तेर्विप्रलम्भाभिप्रायस्य

भामतीव्याख्या

तस्मादिति । तत्परत्वात्तत्परत्ववैषम्येऽपि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यस्य न श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमनिवारकत्वाह—नेत्युच्यत इति । किंच
 भूतक्रमविरोधात् प्रधानभूतपदार्थत्यागो युक्तः, गुणप्रधानविरोधे प्रधानानुरोधस्यैव युक्तत्वादित्याह—नहीति । रतोऽपि तेजः
 रोधेन वियत्यपदार्थत्यागानुपपत्तिरित्याह—अपिचेति । छान्दोग्ये तत्प्राथम्यं शाब्दमर्थं वा । नाह इत्याह—तत्तेन इति
 अर्थसिद्धक्रमस्य श्रौतक्रमविरोधे बाधकत्वायोगादित्याह—अर्थोत्त्विति । वियत्यवनयोः श्रुतिं विना प्रथमतस्तोजःश्रुतिवशात्
 भाति, तच्च श्रुत्यन्तरे तृतीयवत्श्रुत्या व्याहृतमित्यर्थः । शाखाभेदेन विकल्पो वा स्यादुभयप्राथम्यस्योभयत्रोपसंहृतेः
 ह्याह—विकल्पेति । प्रथमजन्ते सिद्धवस्तुत्वादिकल्पासंभवाभिरस्तः । 'वायोरग्निः' इति श्रुतिविरोधात्त्रोभयोरुभयत्र प्र-
 क्रमसृष्टाविद्यामुभयोर्हमयत्र प्राथम्यमुपसंहरतुं शक्यं, तेन द्वाभ्यां द्वावपि निरस्तावित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुत्यनुरोधेन
 नाम्न तयोर्विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति । न केवलमविरोधोऽपि तु छन्दोगश्रुतेरनुकूलैव तैत्तिरीयश्रुतिरित्याह
 उत्पत्तौ वियदुपसंहारं विनापि प्रतिपादितत्वात्प्रतिज्ञाया न छान्दोग्यश्रुत्यनुकूलं तैत्तिरीयश्रुतिरित्याह—पूर्वोक्तमनु-
 ज्ञातो न प्रतिज्ञेयत्वाकाशस्योत्पत्त्यभावेऽपीति शेषः । एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिसमाधानमनुव्रति—नचेति ।
 तावदूषयति—अत्रेति । क्षीरपूर्णपटे प्रक्षिप्ता नीरन्दिबस्तद्गणेनैव गृह्यन्ते न पृथक्पाथोन्मिदूनां ग्रहणमवशिष्यते
 कार्यं भाते तदभिन्नदेशकालं नभो विज्ञातमेव, तदनेन गृह्यन्तेन नेदं प्रतिज्ञानं नेतुं युक्तं, दृष्टान्तानुरोधित्वाद्वादी-
 प्रकृतिविकाररूपत्वाद्वादीन्तिकेऽपि तथात्वास्य युक्तत्वात् । तस्मादाकाशदेवैकविकारस्य तत्प्रकृतिभूतमङ्गोऽन-
 न्यमित्यर्थः । इतश्च न क्षीरोदकदृष्टान्तेनैतत्तत्त्वमित्याह—न क्षीरेति । तत्र हेतुमाह—नहीति । मा भूदे-
 सत्यग्ज्ञानं, तत्राह—नचेति । मायाया भ्रान्तिरूपया यदलीकं मिथ्याभाषणं तेन वचनमन्यभाषणं तेन व-
 नार्थावधारणमप्रीक्षेयस्य वेदस्योपपत्तेः । तेषां पृथक्धर्मत्वाद्भेदसंभवादित्यर्थः । यत्पु क्षीरनीरघट्टनमसोरुच्यतिरे-

पुरुषाणामिव मायालीकश्चक्ष्णादिभिरर्थोपधारणमुपपद्यते । सावधारणा चेयम् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्यते । नच स्वकार्योपेक्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकमेवाद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यं, मुदादिष्वपि हि तत्संभवाच्च तदपूर्ववदुपन्यसितव्यं भवति 'श्वेतकेतो यस्तु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' (छा० ६।१।१) इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्ष्योपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ यत्पुनरेतदुक्तमसंभवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति । अत्र ब्रूमः—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्दोऽसंभवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वकाशोत्पत्तावसंभवाशङ्का कर्तव्या । यतो यावद्विकारविक्रिकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिक्षिप्तादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते । न त्वविकृतं किञ्चित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन विद्वालमनःपरमाणादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि

रत्नप्रभाप्याख्या

बाधबोधनम् । आदिपदाद्विप्रलिप्ताप्रमादकरणापाटवानि शृण्वन्ते । प्रतिज्ञामुल्यत्वमभिधायद्वितीयश्रुतिमुल्लस्यतामाह—**सावधारणेति** । सर्वद्वैतनिषेधपरत्वर्थः । उभयगौणत्वेऽद्भुतवदुपन्यासो युदादिदृष्टान्तैस्तत्साधनं च न स्यादिति दोषान्तरमाह—**नचेत्यादिना** ॥ ६ ॥ कार्यमेव वस्त्वेकदेश आकाशो नोत्पद्यते सामग्रीस्यत्वादित्यत्र आकाशो विकारः विभक्तत्वात्, घटादिवदिति सत्यतिपक्षमाह—**यत्पुनरित्यादिना** । यो विभक्तः स विकार इत्यन्वयमुक्त्वा यस्त्वविकारः स न विभक्तो यथात्मेति व्यतिरेकव्याप्तिमाह—**न त्वविकृतमिति** । दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य पक्षसमत्वान्मैवमिच्छाह—**एतेनेति** । विभक्तत्वेनेत्यर्थः । आत्मानि व्यभिचारं शङ्कते—**नन्विति** । धर्मिसमानसत्ताविभागस्य हेतुत्वात्परमार्थात्मनि विभागस्य

भामतीप्याख्या

य पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसंभव इत्यर्थः । नाय्योपचारिकमिच्छाह—**सावधारणा चेयमिति** । काममुपचारादस्त्वेकत्वं, अंधधारणाऽद्वितीयपदे नोपपद्येते । नहि माणवके सिंहत्वमुपचर्य न सिंहादन्योऽस्ति मनागपि माणवक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्ब्रह्मत्वमैकान्तिकं जगतो विवक्षितं श्रुत्या न त्वोपचारिकम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नलत्वमपि प्रागेवोपचारिकमित्यर्थः । **नच स्वकार्योपेक्षयेति** । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नास्ति श्रुत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्मात्सोऽपि प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमते **यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्** । सोऽयं प्रयोगः—आकाशदिकालमनःपरमाणवो विकाराः आत्मान्ये सति विभ-

आनन्दगिरिव्याख्या

सावधारणेति । यद्यद्वितीयपदमौपचारिकं तर्हि कथमवधारणम् । नहि माणवके सिंहत्वोपचारेण सिंहादयो माणवको नोतीत्यर्थः । यत् स्वकार्योपेक्षया सर्वमिदमुपपन्नमिति, तत्राह—**नचेति** । तत्संभवाद्ब्रह्मणि विशेषणवैयर्थ्यमिति पूरयितुं आदिष्वपि स्वकार्योपेक्षया वस्तुनैकदेशविषयं सर्वविज्ञानमिच्छन्तं प्रति दोषान्तरमाह—**न तदिति** । कथमपूर्ववदुपन्यासः, **श्वेतकेतो इति** । त्वत्पक्षे वा कथमिदं प्रतिज्ञानं, तत्राह—**तस्मादिति** । स्वकार्योपेक्षया वस्त्वेकदेशविषयत्वासंभवादिति सावधारणाद्वितीयश्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनाच्च नभसोऽपि ब्रह्मकार्यत्वं पृथिव्यादिवदित्युक्तम् । इदानीमनुभाष्यते तत्संभवाच्चदुत्पत्तिश्रवणं गौणमित्युक्तमनुवदति—**यत्पुनरिति** । अनुमानस्य मानान्तरविरोधेनामानत्वाप्राक्काशोपन्यासमर्थमिति सूत्रमवतारयति—**अत्रेति** । अक्षरोक्तमर्थं कथयति—**तुशब्द इति** । व्यावृत्तिप्रकारमभिनयति—**न त्वविकृतं हेतुकमनुमानं** हेतुं कुर्वन्व्याप्तिमाह—**यत् इति** । यद्विभक्तं तत्कार्यं यथा च घटादीलम्बयमुक्त्वा व्यतिरेकं यथा कार्यं तत्र विभक्तं, यथात्मेत्यर्थः । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह—**विभागात्रेति** । विमतं कार्यम्, अत्र विभक्तत्वात्सामान्यवस्त्वाद्गुणित्वाच्च घटवदित्यभिप्रेत्याह—**तस्मादिति** । दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य पक्षं—**एतेनेति** । आत्मा गगनादिभ्यो विभक्तो न वा । आधे विभक्तोऽपि विकारो नेति व्यभिचारः । द्वितीयं तद्विभागकार्येति सत्त्वा चोदयति—**नन्विति** । न तावदात्मनि व्यभिचारः, सति मातरि बाधविजुरे विभागाभावाद । विभागो न कार्यत्वं, सर्वकारणत्वश्रुतिविरोधात् । नच तद्वदेवाकाशस्यापि न कार्यता, तत्कार्यतायाः श्रुत्यादित्यभि-

कार्यत्वं घटादिवत्प्राप्नोति । न । 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति श्रुतेः । यदि ह्यात्मापि वि-
कारः स्यात्सत्तात्परमन्यत्र श्रुतमित्याकाशादि सर्वे कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् । तथाच
शून्यवाद्ः प्रसज्येत । आत्मत्वाच्चात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । नह्यात्मागन्तुकः कस्यचित्,
स्वयंसिद्धत्वात् । नह्यात्मात्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यप्र-
सिद्धप्रमेयसिद्धय उपादीयन्ते । नह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केन-
चिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहारार्थत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारास्तिष्ठति ।
नचेदशस्य निराकरणं संभवति । आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि नि-

रत्नप्रभाष्याख्या

कल्पितत्वेन भिन्नसत्ताकत्वाच्च व्यभिचार इत्याह—नेति । अत्र चाज्ञानान्यद्वयत्वं विशेषणम्, अतो ज्ञानतत्संबन्धादां व्यभि-
चारः । नन्वात्मा कार्यः, विभक्त्वात्, वस्तुत्वाद्वा, घटवदित्याभासतुल्यमिदमनुमानमित्याशङ्क्यात्मनः परमकारणत्वेन ध्रुवस्य
कार्यत्वे शून्यताप्रसङ्ग इति बाधकसत्त्वात्सत्याभासत्वं, नात्र किञ्चिद्बाधकमस्ति प्रत्युत आकाशस्यार्थत्वे नित्यनेकद्रव्यकल्पना
श्रौतप्रतिज्ञान्यादयो बाधकाः सन्तीति नाभासतुल्यतेत्याह—आत्मन इति । इष्टप्रसङ्ग इति वदन्तं प्रत्याह—आत्मत्वा-
दिति । आत्माभावः केनचिज्ज्ञायते न वा । आद्ये यो ज्ञाता स परिशिध्यत इति न शून्यता । द्वितीयेऽपि न शून्यता मानाभा-
वादित्यर्थः । किञ्च यदि कार्यं सत्तास्फुर्योरन्यपेक्षं तन्निराकार्यम्, आत्मा त्वकार्यो निरपेक्षत्वाच्च बाधयोग्य इत्याह—नह्यात्मे-
स्यादिना । कस्यचित्कारणस्यागन्तुकः कार्यो न हि । सत्तास्फुर्योः सिद्धोरनन्यायत्वादित्यक्षरार्थः । तत्र स्फूर्तेरनन्यायत्वं
विरुणोति—नहीति । यदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—'प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिसंस्था । यस्य प्रसादास्तिष्ठन्ति तस्मिन्
किमपेक्ष्यते' इति । तथा धृतिराह—'उरुषः स्वयं ज्योतिः,' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति च । नन्वात्मनः स्वतःसिद्धौ
प्रमाणवैयर्थ्यं, तत्राह—तस्येति । ननु प्रमेयस्यापि स्वप्रकाशत्वं किं न स्यादित्यत आह—नहीति । अतो न प्रमाणवैयर्थ्य-
मिति भावः । आत्मापि मानाधीनसिद्धिकः किं न स्यादित्यत आह—आत्मा त्विति । अयमर्थः—निश्चितसत्ताकं हि ज्ञानं
प्रमेयसत्तानिश्चयकं, गेहे घटो दृष्टो न चेति ज्ञानसंशये न दृष्ट इति व्यतिरेकनिश्चये चार्थस्वरूपानिश्चयात् । ज्ञानसत्तानिश्चयश्च
स्वतः, कार्यस्य स्वप्रकाशत्वायोगात् । नापि ज्ञानान्तरात्, अनवस्थानात् । अतः साक्षिणैव ज्ञानसत्तानिश्चयो वाच्यः । तत्र साक्षि-
णश्चेज्ज्ञानाधीनसत्तानिश्चयः, अन्योन्याभयः स्यात् । अतः सर्वसाधकत्वादात्मा स्वतःसिद्ध इति । स्वप्रकाशस्यापि बाधः किं न
स्यादित्यत आह—नचेति । जडं हि परायत्तप्रकाशत्वादागन्तुकं बाधयोग्यं न प्रकाशात्मस्वरूपं, तस्य सर्वबाधसाक्षिस्वरूपस्य

भास्वतीव्याख्या

कत्वात्, घटशरावोदम्बनादिवदिति । सर्वे कार्यं निरात्मकमिति । निरुपादानं स्यादित्यर्थः । शून्यवादश्च निराकृतः स्वयमेव
श्रुत्योपपत्त्यस्य 'कथमसतः सज्जयते' इति । उपपादितं च तन्निराकरणमप्युपपादितम् । आत्मत्वाच्चात्मनो निराकरणाशङ्क-
नूपपत्तिः । एतदुक्तं भवति—सोपादानं चेत्कार्यं तत् आत्मैवोपादानमुक्तं, तस्यैवोपादानत्वेन श्रुतेरुपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति ।
स्यादेतत् । अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतः, तस्य त्पादानान्तरमश्रूयमाणमन्यद्भविष्यतीत्यत आह—नह्यात्मागन्तुकः कस्य-
चित् उपपादानान्तरस्योपादेयः । कुतः । स्वयंसिद्धत्वात् । सत्ता वा प्रकाशो वास्य स्वयंसिद्धौ । तत्र प्रकाशमिकायाः सिद्धे-
स्तावदनागन्तुकत्वमाह—नह्यात्मात्मन इति । उपपादितमेतद्यथा संशयविपर्ययासपारोक्ष्यानास्पदत्वात्कदापि नामा पराधीनप्र-
काशः, तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणादयः । अत एव श्रुतिः—'तवेम भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । नचेद-
शस्य निराकरणं संभवतीति । निराकरणमपि हि तदधीनात्मलभं तद्विरुद्धं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः । सत्ताया अनगन्तुकत्वम्

आनन्दगिरिव्याख्या

प्रेत्याह—न । आत्मन इति । आत्मनोऽपि वस्तुत्वाद्धटवत्कार्यत्वात्मानान्न सर्वकारणत्वेत्याशङ्क्याधोषमिदोक्तमवित्याह—यदि हीति ।
निरात्मकत्वं निरुपादानत्वम् । तत्प्राप्तिकलमाह—तथाचेति । इष्टापत्तिं निराकरो—आत्मत्वाच्चेति । निराकर्तास्ति न वा । अत्र
निराकर्तृत्वमेत्यात्मनो नित्यस्त्वम् । द्वितीये तदभावे निराकरणासिद्धेर्नित्यत्वमित्यर्थः । आत्मकारणस्यैवाकाशादिकारणत्वाच्च
निरात्मकत्वमित्याशङ्क्याह—नहीति । सत्तास्फुर्योरन्यानपेक्षत्वादात्मनोऽनागन्तुकत्वं, तत्कथं तत्कारणमाकाशादिकारणमित्य-
प्रमाणपेक्षया सिध्यति आत्मा कथं निरपेक्षस्फूर्तिरित्याशङ्क्याह—नहीति । तस्यापि स्वयमेव साधकत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षादिति
सिद्धत्वे तेषामानर्थक्यमित्याशङ्क्याह—तस्य हीति । आत्मनः स्वयंसिद्धत्वे वस्तुत्वाविशेषादाकाशादीनामपि तथा सं-
वर्थात्तदवस्थमित्याशङ्क्याह—नहीति । जडत्वादनभ्युपगमाच्च न स्वतःसिद्धता तेषामित्यर्थः । आत्मनोऽपि स्वप्र-
कीर्णचञ्चलीत्याशङ्क्याह—आत्मा त्विति । प्रमाणादिसाक्षित्वाच्च तदधीनात्मसिद्धिरित्यर्थः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वे-
र्यामित्याशङ्क्याह—नचेति । निराकरणत्वमपि तदधीनात्मलभं तद्विरुद्धं नोदेतीत्यर्थः । अहमस्मि श्रुतेति तत्त्वज्ञाना-
न्वेत्यात्मनोऽपि निराकरणं दृष्टमित्याशङ्क्याह—आगन्तुकं हीति । जीवत्वमनागन्तुकमपि निराक्रियमाणमिष्टमित्याह

राकर्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । न हायेरौष्यमग्निना निराक्रियते । तथाहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्त्वहमेवातीतमतीततरं चाह्रासिषमहमेवानागतमनागततरं च हास्यामीत्यतीतानागतवर्तमानभावेनाऽन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्ये न हातुरन्यथाभावोऽस्ति, सर्वदा वर्तमानस्वभावत्वात् । तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो वर्तमानस्वभावादन्यथास्वभावत्वं वा न संभावयितुं शक्यम् । एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं चाकाशस्य । यत्नूतं समानजातीयमनेकं कारणद्वयं व्योम्नो नास्तीति, तत्प्रत्युच्यते—न तावत्समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति । नहि तन्तूनां तत्संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति, द्व्यगुणत्वाभ्युपगमात् । नच निमित्तकारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वमिति नियमोऽस्ति । स्यादेतत् । समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति । तद्व्यनैकान्तिकम् । सूत्रगोचालैहानेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरूर्णादि-

रत्नप्रमाणाख्या

निराकर्त्रन्तराभावात्, स्वस्य च खनिराकर्तृत्वायोगात् । नहि सुनिपुणेनापि स्वाभावो द्रष्टुं शक्यत इत्यर्थः । एवं स्वतः स्फूर्तिवादात्मा न बाध्य इत्युक्त्वा स्वतःसत्ताकत्वाच्च न बाध्य इत्याह—**तथाहमेवेति** । ज्ञानेययोः सत्ताव्यभिचारेऽपि ज्ञातुः सदैककृत्वान्न सत्ताव्यभिचार इत्यर्थः । मातु जीवतो हातुरन्यथास्वभावः, यृतस्य तु स्यादित्यत आह—**तथेति** । उच्छेदो विनाशः । अन्यथास्वभावत्वं सिध्यात्वं वा संभावयितुमपि न शक्यम्, अहमस्मीत्यनुभवसिद्धसत्त्वभावस्य बाधकाभावादित्यर्थः । एवमात्मनः शून्यत्वनिरासेन शून्यताप्रसङ्गस्यानिष्टत्वमुक्तं, ततश्चात्मनः कार्यत्वानुमानमाभास इत्याह—**एवमिति** । अकाशोऽननः सिद्धौ तस्याविद्यासहितस्योपादानस्यादृष्टादिनिमित्तस्य च सत्त्वादाकाशानुत्पत्तिहेतोः सामग्रीशून्यत्वस्य स्वरूपासिद्धेः सत्प्रतिपक्षाभावाच्चाकाशस्य कार्यत्वं निरवयमित्याह—**कार्यत्वं चेति** । आत्माविद्ययोर्विजातीयत्वाच्चाकाशारम्भकत्वमित्युक्तमनूय निरस्यति—**यत्चित्यादिना** । किं कारणमात्रस्य साजालनियम उत समवायिनः । तत्रार्थं निरस्य द्वितीयं गृह्यते—**स्यादेतदिति** । किं समवायितावच्छेदकधर्मेण साजालयमुत सत्त्वादिना । नाय इत्याह—**तदपीति** । नच रज्ज्वादि-

भासतीव्याख्या

स्याह—तथाहमेवेदानीं जानामीति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमानातीतानागतत्वेऽपि प्रमानुः सदा वर्तमानत्वेनानुभवादप्रभृत्स्वभावेन नागन्तुकं सत्त्वम् । त्रैकल्यावच्छेदेन हागन्तुकत्वं व्याप्तं, तत्प्रमानुः सदावर्तमानाद्वधावर्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याप्यमात्रं निर्वर्तत इति । **अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्य इति** । प्रकृतिप्रलयाभ्यां ज्ञानेयेश्वरान्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवतः प्रातर्गम्य भूदन्वथाभावो घृतस्य तु भविष्यतीत्यत आह—**तथा भस्मीभवत्यपीति** । यत्तलु सत्त्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचयित्वमन्यतो बाधकादवसातव्यम् । बाधकं च घटादीनां स्वभावाद्विचलनं प्रमाणोपनीतम् । यस्य तु न तदस्त्यात्मनो न तस्य तत्त्वप्रत्ययानुभवाधितानुभवसिद्धस्य सत्त्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पनाप्रमाणाभावात् । तदिदमुक्तम्—**न संभावयितुं शक्यमिति** । तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दूषयित्वनैकान्तिकत्वेनापि दूषयति—**यत्नूतं समानजातीयमिति** ।

आनन्दगरीयव्याख्या

तर्हि स्वरूपं तदाह—**य एवेति** । तदपि निराक्रियतामिलाशङ्क्य निराकर्त्रन्तराभावान्नैवमित्याह—**नहीति** । आत्मनः सत्तात्वात्प्राप्तमनः सत्ताव्यभिचारः, येनान्नतः सत्तामाकाशेदित्यर्थः । जीवतो मातुरन्यथाभावोऽपि यृतस्य स्यादित्याशङ्क्याह—**यत्तलु सत्त्वभावमनुभवसिद्धं** नान्यथात्वमिति भावः । आत्मनः स्वतःसिद्धत्वेनानागन्तुकत्वं कल्पितमाह—**एवमिति** । विभक्त्यनुमानानां प्रत्यनुमानविरोधमुक्त्वा समवायिकारणशून्यत्वं विशेषतो दूषयितुमुपाधत्ते—**यत्तलु** । तत्र समानजातीयसंयोगव्यवच्छेदेनान्ययोगव्यवच्छेदेन वेति विकल्प्यायमस्तीकृत्य द्वितीयं दूषयति—**तत्प्रतीति** । नियमो हि कारणमात्रकारणनिष्ठो वा समवायिकारणनिष्ठो वेति विकल्प्यायं प्रत्याह—**नहीति** । न द्वितीय इत्याह—**नचेति** । तृतीयं तदिति । समवायिकारणस्यापरजात्या वा परजात्या वा समानजातीयत्वमिति विकल्प्यायं निरस्यति—**तदपीति** । **तथाह—तथेति** । नच रज्ज्वादेः सूत्रवालादिसमुदायमात्रत्वं, पटादेरपि तथात्वात्पात्रव्यवसिद्धयुदायमात्राकरणप्रसङ्गात् द्वितीयं समानजातीयविशेषवैयर्थ्यम्, अद्वयस्यासत्त्वानारम्भकत्वेन स्मृत्यापि समानजातीयत्वं भवादित्याह—

मिच्छां विचित्रात्मकम्बलान्वितमन्वते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यं, सर्वस्य सर्वेण समानजातीयकत्वात् । नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति । अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् । एकैको हि परमाणुर्मेनश्चायं कर्मारभते न द्रव्यान्तैः संहत्येवभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भ एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेत् । न । परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संयोगसत्त्विचं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत । तदेव तु द्रव्यं विशेषवद्वयस्मान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते । तच्च कश्चिदनेकं परिणमते मृद्रीजाद्य-
कुरादिभावेन । कश्चिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन । नेश्वरशासनमस्त्यनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति । अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्याद्ब्रह्मण आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जा-
तमिति निश्चीयते । तथाचोक्तम्—“उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि” (ब्र० सू० २।१।२४) इति । यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति । तदव्युक्तम् । येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिव्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिसम्भावैः स्वाभावत्, ‘अस्थूलमनणु’ (बृ० ३।८।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः, एवमाकाशसम्भावोऽपि न स्वाभाववदना-

रत्नप्रमाण्याख्या

न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, पदादेरपि तथात्वात्पातात् । द्वितीयाऽस्यदिष्टः, आत्माविद्ययोर्बलुत्वेन साजात्यादित्याह—सत्त्वेति । उपादानस्य साजात्यनियमं निरस्य संयुक्तानेकत्वनियममद्वितीयस्यासङ्गस्याप्यात्मन उपादानत्वसिद्धये निरस्यति—नापीत्यादिना । किमारम्भकमात्रस्यायं नियम उत द्रव्यारम्भकस्य । नाद्य इत्याह—अण्विति । अणुकस्य ज्ञानस्य चासमावा-
कारणसंयोगजनकमायं कर्म । यद्यप्यष्टवद्वारमसंयुक्ते अणुमनसी आद्यकर्मारम्भके तथापि कर्मसमावायिन एकत्वादानेकत्वनि-
मग्न इत्याह—एकैको हीति । द्रव्यान्तरैः । समावायिभिरित्यर्थः । द्वितीयमुत्थाप्यारम्भवादानङ्गीकारेण दूषयति—
द्रव्येत्यादिना । न त्वभ्युपगम्यते तस्मात्त्रैष नियम इति शेषः । यत्तु क्षीरपरमाणुषु रसान्तरोत्पत्तौ तैरेव द्रव्यारम्भ इति । तत्र । क्षीरानशे मानाभावात्, रसवद्ब्रह्मोऽप्येकद्रव्यारम्भ्यत्वसंभावच्च, द्रव्यगुणसंकेतस्य पौर्ष्वेयस्य ध्रुव्यनिर्णयादेतुःकारि-
भावः । लोके कर्तुः सहायदर्शनादसहायाद्ब्रह्मणः कथं सर्ग इति, तत्राह—तथाचोक्तमिति । प्रागभावश्चान्यहेतुरप्य-
सिद्ध इत्याह—यच्चोक्तमित्यादिना । शब्दाश्रयत्वं विशेषः । शब्दादिमानाकाशः प्रलये नास्ति, ‘नासीद्ब्रह्म नो व्योम’ इति श्रुतेः । नन्वाकाशाभावे काठिन्यं स्यादिति चेत् । सुशिक्षितोऽयं नैयायिकतनयः । न ह्याकाशाभावस्तदर्थो वा काठिन्यं किं मूर्तद्रव्यविशेषस्तत्संयोगविशेषो वा काठिन्यं, तच्च प्रलये नास्तीति भावः । ‘आकाशशरीरं ब्रह्म’ इति श्रुतेरग्न्येण्येवब्रह्मस्मा-
वस्याकाशस्य सति ब्रह्मणि कथमभावः, तत्राह—यथाचेति । विभुत्वादाकाशसमं ब्रह्मेति ध्रुव्यर्थः । विभुत्वात्प्रत्यक्षवत्

भाष्यसौध्याख्या

नाप्यनेकमेवोपादानमुयादेयमारभते । यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नाप्यवनामाननेकेषामुपादानत्वमभ्युपगम्यते

आनन्दगिरीयप्याख्या

सत्त्वेति । समानजातीयमेवारम्भकमिति नियमं निराकृत्यानेकेषामारम्भकत्वनियमं निराकरोति—नापीति । तन्नियमो हि कार्यमा-
रम्भे वा द्रव्यारम्भे वा । नाद्य इत्याह—अणुमनसोरिति । ययोः संयोगस्तौ संहत्य कर्मारभते चेत्तस्योभयसमवेतत्वादेकद्रव्यत्व-
हतिरित्याशङ्क्य सति कर्मणि संयोगः सति च तस्मिन्कर्मणि परस्परश्रयत्वाच्चैवमित्याह—एकैको हीति । अणुकारम्भसंयोगो-
वायिकारणमात्ममनःसंयोगजनकं च कर्मायं कर्म । द्वितीयमवलम्बते—द्रव्येति । आरम्भवादानभ्युपगमेन दूषयति—न । परिणामो-
तदेव प्रपञ्चयति—भवेदिति । न त्वेवमभ्युपगम्यते । तस्मात्त्रैष नियम इति शेषः । तदनभ्युपगमे कथं कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याह-
तदेवेति । परिणामपक्षेऽपि तुल्यमनेकेषां कारणत्वमित्याशङ्क्याह—तच्चेति । यत्र क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नाप्यवनामान-
पामुपादानत्वम्, अविभक्तस्यैव क्षीरस्य दध्यात्मना परिणामोपलम्भात्, यथा परमाणुवादिनां क्षीरब्रह्मणं व्युत्पन्नं वा दध्यान्तरात्
गेऽपि दधि जनयति तथा परिणामपक्षेऽपीति विवक्षन्नाह—कश्चिदिति । पक्षद्वयेऽपि कारणत्वमनेकेषामित्यामित्यसिद्धये न कारण-
त्वाह—नेश्वरेति । एकस्मादननेकस्याच कार्योत्पत्तिदर्शनाभ्रिण्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह—अत इति । एकस्यापि परिणामिनः सत्कर्मा-
द्वादशनाचक्षिरेणि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमव्युक्तमित्याशङ्क्याह—तथाचेति । कारणशून्यत्वादाकाशमात्मवदनुत्पत्तिमदित्येवमित्याह-
इदानीमभूत्वाभावित्वाभावाच्च तदुत्पत्तिमदित्युक्तमनुवदति—यच्चोक्तमिति । हेत्वसिद्ध्या परिहरति—तदव्युत्पत्तिरिति । शब्दक-
विशेषः । आकाशस्य मूर्तत्वाभावात्मूर्तविरोधिनश्चाध्यान्तरत्वात्तदभावेऽपि न प्रागवस्थायां काठिन्यप्रसक्तिकिति भावः । ‘आकाशस्य
ब्रह्म’ इति श्रुतेरनाकाशाभावे कथं ब्रह्मणोऽनवस्थानमित्याशङ्क्याकाशवच्छरीरमस्तेति व्युत्पत्त्या श्रुत्युपपत्तिं गत्वाह—यथा चेति
अवकाशान्तरमन्तराकाशस्थितिवद्ब्रह्मणोऽपि तत्कारणस्य तदतिरेकेण व्युत्पत्त्यवस्थायामिवावस्थितिरविरुद्धेति हेत्वसिद्धिमुपाह-
रति

काशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात्प्रत्युत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितम् । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैध-
र्म्यादाकाशाजत्वमिति । तदन्यसत् । श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसंभवानुमानस्याभासत्वोप-
पत्तेः । उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् । अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वाद्वादादिवदित्यादि-
प्रयोगसंभवाच्च । आत्मन्यनैकान्तिकमिति चेत् । न । तस्यौपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः ।
विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति, तत्राभूतत्वश्रु-
तिस्तावद्विषयमृता विवौकस इति च द्रष्टव्या । उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् । 'आकाशवत्स-
र्वगतश्च नित्यः' इत्यपि प्रसिद्धमहत्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसम-
त्वाय । यथेष्टुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतिव्यायोच्यते नेषुतुल्यगतिव्याय तद्वत् । एतेनान-
न्तत्वोपमानश्रुतिव्याख्याता । 'ज्यायानाकाशात्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मण आकाशस्योनपरि-
माणत्वसिद्धिः । 'न तस्य प्रतिमास्ति' (भ्वे० ४।१९) इति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति ।
'अतोऽन्यदातम्' (वृ० ३।४।२) इति च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामातत्वं दर्शयति । तपसि-
ब्रह्मशब्दवाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसंभवश्च्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्मा-
द्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

रत्नप्रभाख्या

निरवयवद्रव्यत्वलिङ्गानां विभक्तवादिलिङ्गसहितगमबाधमाह—यदपीत्यादिना । धर्मविकाराभावे गुणनाशो न स्यादिति
तर्कार्थमनित्यपदमुपगुणाश्रयत्वमेव हेतुः । तच्च स्वसमानसत्ताकगुणवत्त्वम्, अतो निर्गुणात्मनि न व्यभिचारः । भूतत्वमादिशब्दार्थः ।
स्वरूपसिद्धिमन्याह—विभुत्वादीनां चेति । सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगः परिमाणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणात्मनि दृष्टान्ते नास्ति ।
संयोगस्य सावयवत्वनिमित्तस्याजत्वसाध्यविरुद्धता च । स्वरूपोपचयरूपं तु विभुत्वमात्माकाशयोर्न समं, 'ज्यायानाकाशात्' इति
श्रुतेः । कचिदाकाशसाम्यं तु ब्रह्मणो यत्किञ्चिद्धर्मसंबन्धेन व्यपदिश्यते । असक्तत्वेन वा । पक्षोकरणादस्पर्शत्वमसिद्धं, कार्य-
त्वत्वाभिरवयवत्वमप्यसिद्धं, द्रव्यत्वजातिध्यात्मन्यसिद्धेत्यर्थः । नित्य इत्यंशेन साम्यं न विवक्षितम् । ननु 'स यथाऽनन्तो-
ऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा' इति श्रुतिर्नित्यत्वेनैव साम्यं ब्रूते, नेत्याह—एतेनेति । आकाशस्य कार्यत्वेनानित्यत्वादित्यर्थः ।
श्रुतिस्त्वापेक्षिकानन्त्यद्वारा मुख्यानन्त्यं बोधयतीति भावः । न्यूनत्वाच्चाकाशस्य न मुख्योपमानत्वमित्याह—ज्यायानिति ।
मुख्योपमानासत्त्वे श्रुतिः—'न तस्य' इति । तस्मादाकाशस्योपमानत्वमात्रेण नित्यत्वं नास्तीति भावः । अनित्यत्वेनासत्त्वे श्रुतिमा-
ह—अतोऽन्यदिति । यत्त्वेकस्यैव संभूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वं चेति । तत्र । आकाशेऽपि तस्य मुख्यत्वसंभवादित्याह—
तपसीति । बलवत्तितिरिध्या छान्दोग्यश्रुतेर्नयनादेकवाक्यतया स्रष्टरि ब्रह्मात्मनि समन्वय इत्युपसंहरति—तस्मादिति ।

भामतीव्याख्या

श्रुत्पातमेव शीरेमेकमुपादिव्यदिभावेन परिणमते । यथा निरवयवपरमाणुवादिनां शीरपरमाणुद्विपरमाणुभावेनेति । शेषमतितोहि-

भानन्दगिरियव्याख्या

आदिति । उक्तानुमानान्तराभ्यान् कालालयापदिष्टतामाह—यदपीति । न्यायसूत्रा श्रुतिरनुमानमप्रापितुमसमर्थत्वाशङ्काह—
तपीति । शब्दाकाशस्य न नित्यत्वमित्याह—अनित्यमिति । वस्तुतस्तु गुणाश्रयत्वमेव हेतुः । आकाशो जायते, महाभूतत्वात्,
स्वादिनाशेन्द्रियमात्रगुणाधारत्वाद्वा, पृथिव्यादिवदित्यनुमानमादिशब्दार्थः । आभस्य हेतोरन्यतरानैकान्तिकत्वं चोदयति—आत्म-
मिति । निर्गुणत्वश्रुतिमाश्रित्य परिहरन्ति—न तस्येति । न चाकाशमनित्यविशेषगुणाधिकरणविभुत्वमिदं, मेयत्वादिति तत्सिद्धिः ।
त्वांश्च श्रोत्रमाश्रित्येषुगुणाधिकरणविभ्वन्यद्, मेयत्वादित्यपि प्रसङ्गात्, आत्मनि सर्वविशेषभिराकरणविषयविशेषविरोधाच्चेति भावः ।
अथ तदुक्ता हेतवः साधका न भवन्तीत्याह—विभुत्वादीनां चेति । आकाशस्य नित्यत्वे नातुमानमसीत्युपपाद्य यत्तदुक्तं श-
क्तिवत्त्वमिति तदन्य दूषयति—यच्चैतदिति । किमन्युत्तवश्रुतिरपेक्षिकी व्याख्यायते मुख्यार्थं किं न स्यादित्याशङ्काह—
तपीति । आकाशस्यानित्यत्वं चेदामनि तत्तुल्यत्वश्रुतिरन्येतेत्याशङ्काह—आकाशवदिति । समत्वाभावे न कचिदुपमान-
शब्दमनित्याशङ्काह—यथेति । 'स यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा' इति श्रुतिस्तर्हि कथमित्याशङ्काह—एतेनेति । उप-
निषाशाश्रयत्वादिनान् न्यूनोपमानायोगाच्चेत्यर्थः । कथमाकाशस्य ब्रह्मणः सकाशात्न्यूनपरिमाणत्वमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तदुषणा श्रुति-
विरोधोक्तिः—ज्यायानिति । इतश्च ब्रह्मणो नोपमानोपपत्तिरित्याह—न तस्येति । इतोऽपि नित्यत्वमाकाशस्य नाशङ्कितव्यमि-
ह—अतोऽन्यदिति । यदुक्तं स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवदिति, तदूषयति—तपसीति । युक्तं तपसि ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वं, तस्य अ-
नानुपापनत्वात्, आकाशे तु संभूतशब्दस्य बलवत्तादिवद्वाचकाभावादनुमाहकसद्भावाच्च मुख्यत्वमेवेत्यर्थः । श्रुतियुक्तिसिद्धमुपसं-
हरन्त्याह—तस्मादिति । आकाशस्येष्टित्वमुपारेण तेजःसृष्टिश्रुतिनवनास्योदेकवाक्यतया प्रामाण्योपपत्तेराकाशकारणे ब्रह्मणि समन्वयः

क्रिमतिदेशेनासति विशेष इति । उच्यते—सत्यमेवमेतत् । तथापि मन्द्बुध्यां शब्दमात्रकृता-
शङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । संवर्गविद्यादिषु श्रुयास्यतया बायोर्महाभागत्वश्रवणात्,
अस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशङ्का कस्यचिदिति ॥ ८ ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

सद्ब्रह्म जायते नो वा कारणत्वेन जायते ॥ यत्कारणं जायते तद्वियद्वाद्यादयो यथा ॥ १ ॥

अवतोऽकारणत्वेन सादीनां सत उद्भवात् ॥ व्याप्तिरेणादिकाव्येन बाधास्तस्यैव जायते ॥ २ ॥

वियत्पचनयोरसंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवेत्कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्या-
त्कस्याज्जनिमतिः । तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याकाश-
स्यापि विकारावेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत । तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रम्—‘असंभ-

रत्नप्रभाख्याख्या

विना । ‘वायुर्गैवैतान्सर्वान्संवृद्धे’ इत्यादिशब्दमात्रं शङ्कामूलं नार्थ इति द्योतनार्थं मात्रपदम् । तामेव शङ्कामाह—संव-
र्गेति । व्यष्टिसमष्ट्युपासिः ‘वायुं दिशं वत्सं वेद’ इत्युपासिश्चादिशब्दार्थः ॥ ८ ॥ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ।
‘अनाद्यन्तं महतः परं ध्रुवम्’, ‘न चास्य कश्चिज्जनिता’ इत्यादि ब्रह्मानादित्वश्रुतीनां ‘त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः’ इत्यु-
त्पत्तिश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेत्येकवाक्यत्वभावाभावाभ्यां संदेहोऽस्ति विरोध इति पूर्वपक्षे यथा वाय्वादेरमृतत्वादिकमुत्पत्ति-
श्रुतिवलादपेक्षिकं तथा ब्रह्मानादित्वमापेक्षिकमिति दृष्टान्तसंगत्या एकदेशिपक्षं प्रापयति—वियदिति । ब्रह्म कुतश्चिज्जायते,
कारणत्वात्, आकाशवदित्यनुमानानुग्रहाज्जन्मश्रुतिवैलीयसीत्याह—तथेति । न चानादिकारणाभावेनानवस्था बीजाङ्कुर-
वनादित्योपपत्तेः । तथाच दीपादीपवद्ब्रह्मान्तराद्ब्रह्मान्तरोत्पत्तिः, उत्पत्तिश्रुत्या चानादित्वश्रुतिनैवेत्यनाद्यनन्तब्रह्मसमन्वयासि-
द्धिरिति प्राग्गैव मुख्यसिद्धान्तमाह—तामिति । ब्रह्म न जायते, कारणशून्यत्वात्, नरविषाणवत्, व्यतिरेकेण घटवच्चैत्यनु-
मानानुग्रहाद्विषये चाकारणककार्यवादप्रसङ्गाद्ब्रह्मानादित्वश्रुतयो बलीयस्य इति कारणत्वलिङ्गबाधाज्जन्मश्रुतिः कार्याभेदेन व्या-

भामतीव्याख्या

यार्थस्य प्राधान्यात्, तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां, तेषामपि चद्वैतप्रतिपादकानां मातरिश्रोतसिक्रमप्रतिपादकानां बहुलमुप-
पत्तेः, मुख्यभूयस्त्वान्भ्यामपूर्वां श्रुतीनां बलीयस्त्वात्, एतदनुरोधेनामृतत्वास्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकत्वेन नेतव्याविति । भूयसीः श्रुती-
रेभ्य दे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ॥ ८ ॥ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । ननु ‘न चास्य कश्चिज्जनिता’ इत्यात्मनः सतोऽ-
प्येवमप्युत्पत्तेः कथमुत्पत्त्याशङ्का । न च वचनमदृष्टा पूर्वं पक्ष इति युक्तम्, अधीतवेदस्य ब्रह्मनिज्ञासाधिकारादर्शानुपपत्तेर आह—
येत्यपचनयोरिति । यथाहि वियत्पचनयोरमृतत्वानस्तमयवश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधादपेक्षिकत्वेन नीते । एवमकारणत्वश्रुतिरित्य-
पेक्षितिरुल्लिङ्घ्यन्तश्रुतिविरोधाद्यप्यप्यप्यन्तरविरोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या । न चात्मनः कारणवत्त्वेनवस्था लोहमप्यितामाव-
ल्यनादित्वात् कार्यकारणपरम्परया इति भावः । तथा विकारेभ्य इति । प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्राप्त उच्यते—
येनैकस्मात्तस्योत्पत्त्यसंभवः । कुतः अनुपपत्तेः । सदेकत्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नाप्यथयितव्यम् । उक्तमेतद्वि-

आनन्दगिरियव्याख्या

भिकां शङ्का दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति । यदुक्तमसति विशेषे नातिदेशोऽर्थवानिति, तदङ्गीकरोति—सत्यमिति ।
हि पूर्वपक्षेवाधिकरणेन गतत्वादिदमधिकरणमनारभ्यमिति, तत्राह—तथापीति । शब्दादनुरोधिन्यपि शङ्का न वस्तु-
विनीति मात्रशब्दार्थः । शब्दमात्रकृतामाशङ्कामेव दर्शयति—संवर्गेति । ‘स वो वायुं दिशं वत्सं वेद’ इत्यादिविशालसंख्यामादि-
म् । द्वितीयमादिपदममृतत्वश्रवणमभ्यासं च संगृह्णाति । अमृतत्वादिश्रवणस्य कुतप्रतिषिधित्वात्कथं तदशाशशङ्केति, तत्राह—
कस्यचिदिति । प्रतिहातुरोधादिना बायोर्मित्यनुपपत्तेरुक्तत्वात्तत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्यतीत्युपसंक्तुमिति शब्दः ॥ ८ ॥ न-
नो वियत्पचनकारणत्वं पूर्वोपधिकरणयोक्तम् । इदानीमभिरुचि विरुक्तिज्ञोऽर्थयथोत्पत्तेर तथा ब्रह्मान्तराद्ब्रह्मोत्पत्त्यतमिलाशङ्कायाह—
संभवसिचि । ‘न चास्य कश्चिज्जनिता’ इत्यादिब्रह्मणोऽजत्वं प्रतिपादयतः समन्वयस्य ‘त्वं जातो भवसि’ इत्यादिश्रुत्या विरोधोऽस्त्युत-
तैवाक्यत्वात्संभवसंभवाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—वियदिति । दर्शितश्रुतिविरोधपरिहारद्वारा समन्वयदृढीकरणत्वादित्यसंगतयः ।
कस्येति विरोधादप्रमाण्ये नित्यसिद्धे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते वाक्यैक्यादविरोधात्प्रामाण्ये तत्र तत्सिद्धिः । संभावनामात्रादर्शसिद्धान्त-
सहाय्यमात्रमेव साधकं वक्तव्यमित्याशङ्कायाह—तथेति । ब्रह्म कस्यचित्कार्यं, कारणत्वात्, आकाशवत्, न चानवश्रुतिविरोधः, अनु-
गुणोद्गीतजन्मश्रुत्या तस्या विरोधात् । न चानवस्थानुगुणीतजत्वनाविशेषादस्ति विरोधः श्रुत्योरिति भावः । ब्रह्म न कार्यं, कारणशून्यत्वात् । नरविषाणवदित्यनुमान-
ानुगुणीतत्वश्रुत्या ब्रह्मणो नित्यत्वाज्जन्मश्रुतेरौपाधिकजन्मविषयत्वेनाविरोधात्तत्त्वसिद्धे ब्रह्मणि समन्वयमिति सिद्धान्तमाह—तामिति ।

ब्रह्म' इति । न कलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभव उत्पत्तिराशङ्कितव्या । कस्मात् । अनुपपत्तेः । सम्मात्रं हि ब्रह्म । न तस्य सम्मात्रादिव्योत्पत्तिः संभवति, असत्यतिसये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः । नापि सद्भिदोषाद्दृष्टविपर्ययात् । सामान्यादि विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते मृदावर्धटादयो न तु विशेषेभ्यः सामान्यम् । नाप्यसतो निरात्मकत्वात् । 'कथमसतः सञ्जायेत' (छा० ८।७।१) इति चाक्षेपश्रवणात् । 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनितान्न चाधिपः' (श्वे० ६।९) इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति । वियत्पवनयोः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता न तु ब्रह्मणः सास्तीति वैषम्यम् । नच विकारेभ्यो विकारास्ततोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवितुमर्हतीति मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः ॥ ९ ॥

तेजोऽतस्तथाह्यह ॥ १० ॥

ब्रह्मणो जायते वह्निर्वायोर्वा ब्रह्मसंयुतात् ॥ तत्तेजोऽस्तुजतेःस्तुतब्रह्मणो जायतेऽनलः ॥ १ ॥
वायोरग्निरिति श्रुत्या पूर्वश्रुत्येकवाक्यतः ॥ ब्रह्मणो वायुरूपत्वमापन्नाद्विशंभवः ॥ २ ॥

रक्तप्रभावाक्या

ह्येयेत्यनाद्यनन्तब्रह्मसमन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तफलम् । नच हेत्वसिद्धिः, कारणस्यानिरूपणात् । तथाहि—किं सम्मात्रस्य ब्रह्मणः सम्मात्रमेव सामान्यं कारणं सद्भिदोषो वा असद्वा । न त्रेधापीत्याह—**सम्मात्रं हीत्यादिना** । वीपसु दीपानां निमित्तमित्युदाहरणम् । वियत्पवनयोर्ब्रह्मणश्च विभक्तत्वाविभक्तत्वाभ्यां कारणभावाभावाभ्यां च वैषम्यम् । कारणत्वलिङ्गस्याप्रामाणिकानवस्था । तर्केणपि बाधमाह—**नच विकारेभ्य इत्यादिना** । कारणस्यानभ्युपगमे यदच्छावादप्रसङ्गः अनादिकारणानभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गः, तदभ्युपगमे ब्रह्मवादप्रसङ्गः, कारणान्तरस्य प्रधानादेर्निरासदिति भावः ॥ ९ ।
—**तेजोऽतस्तथाह्यह** । 'तत्तेजोऽस्तुजत' इति 'वायोरग्निः' इति च श्रुत्योर्विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे सामान्यासामान्यात्

मायसीय्याक्या

काराः सत्त्वेनानुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमे विनश्यन्तो दृश्यत इत्यनिर्वचनीयास्वेकाल्यावच्छेदादिति । न चास्मा तादृशस्तत्पुनरनुभवान्ना वर्तमानैकत्वभावत्वेन प्रतिवेष्टेतिदर्माह—**सम्मात्रं हि ब्रह्मेति** । एतदुक्तं भवति—यत्स्वभावाद्विचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनीयोपादानं युक्तं, न तु निर्वर्ण्यः । यथा रज्जुपादानः सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति । ययोस्तु स्वभावादप्रच्युतिर्गोनिर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावः, यथा रज्जुशक्तिकयोरिति । नच निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह—**नाप्यस्त इति** । नच निरधिष्ठानं प्रमत्तपरानादितेत्याह—**मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति** । पारमार्थिको हि कार्यकारणभावोऽनादिर्नानकस्थथा दुष्यति । समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे, तदत्र न प्रसमर्त्यम् । तस्मात्तदुक्तं निरधिष्ठानविभ्रमसमर्थनाऽनादित्वेनोचितेत्यर्थः । अग्निरिष्कुलिङ्गश्रुतिश्चोपाधिकरूपपक्षेऽप्यत्र नेतव्या शेषमतिरोहितार्थम् । ये तु कुपद्विकालोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयामकृत्स्नः 'सतोऽनुपपत्तेः' इति क्लेशेन व्याख्येयम् । अविरोधसमर्थनप्रस्तावे चारण संगतिर्न कल्या । अनादिब्रह्मालादीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्यानवगमात् । तदास्तां तावत् ॥ ९ ॥ **तेजोऽतस्तथाह्यह** । यथा

आनन्दगिरीयव्याख्या

तत्र प्रतिष्ठाभावं विभजते—**न खल्विति** । कारणशून्यत्वं विशदीकुर्वन्प्रभूपूर्वकं सौत्रं हेतुमादत्ते—**कस्यादिति** । ब्रह्मणे हि कार्यत्वं भुक्ता सम्मात्रं वा सद्भिदोषो वा तस्यासद्वा कारणमिति वक्तव्यम् । नाद्य इत्याह—**सम्मात्रं हीति** । न द्वितीय इत्याह—**नापीति** । दृष्टविपर्ययमेव साधयति—**सामान्यादिति** । न तृतीय इत्याह—**नापीति** । श्रुतिविरोधाच्चान्नो न संभवतीत्याह—**कथमिति** । युक्त्या हेतुमुपपाद्य श्रुत्योपपादयति—**स कारणमिति** । यदुक्तं वियत्पवनयोरसंभाव्यमानजन्मो रपीत्यादि, तत्राह—**वियदिति** । विभक्तत्वमुत्पत्तानुपपत्तिः । ब्रह्मण्यपि तुल्यं विभक्तत्वमित्याशङ्क्य ब्रह्मत्वविरोधाभ्यन्तेत्याह—**न खल्विति** । यत्तु तथेत्यादावनुमानमुक्तं तद्वचयति—**नचेति** । तस्य कार्यत्वं वदता मूलप्रकृतिरुपगम्यते न वेति विकल्पे द्वितीय इत्याह—**मूकेति** । नचानादित्वान्नानवस्था, ब्रह्मणोऽपि कार्यत्वे तत्तदुपादाने परंपरायौगपथे प्रलयाभावप्रसङ्गादिति भावः । प्रत्येकं भवकीयस्वादितरास्तास्तदुत्पत्तिव्याधितरेतराविरोधाभिव्याज्यमानो जगत्सर्वं भुवनसमन्वयः संभवतीत्युपसंहरति—**इत्यविरोध इति** ॥ ९ ॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानत्वायोगात् कुतश्चिदपि ब्रह्मणो जन्मेत्युक्तम् । इदानीं बाधोरपि तर्हि कार्यत्वेनाध्यस्तत्वात्तेजसस्ततो जन्मानुपपत्तिर्न भवत्येति तज्जन्मेति प्रत्यवस्थाने प्रत्याह—**तेजोऽत इति** । तैत्तिरीये छान्दोग्ये च जायमानत्वेन श्रुतं तेजो विषयः । तर्हि ब्रह्मसंयुतात्

छान्दोग्ये सम्मूलत्वं तेजसः श्रवितं, तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वं, तत्र तेजोयोरिति प्रति श्रुति-
विप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज इति । कुतः । 'सदेव' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोऽसृ-
जत्' इत्युपदेशात् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य संभवात् । 'तज्जलान्' (छा०
८।७।१) इति चाविशेषश्रुतेः 'एतस्माज्जायते प्राणः' (मुण्ड० २।१।३) इति चोपक्रम्य श्रुत्यन्तरे
सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात् । तैत्तिरीयके च 'स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं
वायोरनन्तरमग्निः संभूत इति । एवं प्राप्त उच्यते—तेजोऽतो मातरिभ्वो जायत इति । क-
स्मात् । तथाह्यह—'वायोरग्निः' इति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे
वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । ननु क्रमार्थेणा भविष्यतीत्युक्तम् । नेति ब्रूमः—'त-
स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१।१) इति पुरस्तात्संभवव्युत्पादानस्यात्मनः

रत्नप्रभाभ्याख्या

न्योत्पत्त्यसंभवेऽपि ब्रह्मवाच्योः सामान्ययोस्तेजोरूपविशेषोपादानत्वसंभवात्तुल्यबलतयास्ति विरोध इति प्रत्युदाहरणेन पूर्व-
पक्षः । सर्वत्राध्यायसमाप्तेरेकवाक्यत्वासंभवासंभवां संशयबीजम् । पूर्वपक्षे श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं फलं, सिद्धान्ते प्रा-
प्ताभिमित्युक्तं न विस्तर्यम् । एवं पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विवर्तत्वाकल्पितस्य वायोस्तेजःकल्पनाधिष्ठानत्वायोगाद्ब्रह्मैव तेजस-
उत्पादानं सर्वकार्याणां ब्रह्मोपादानमित्यर्थं श्रुतीनां भूयस्त्वाच्च तदनुरोधाद्वायोरिति क्रमार्था पञ्चमीत्यविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तं
नापयति—प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज इत्यादिना । श्रुतीनां विरोधमात्रोपन्यासेन पूर्वपक्षः, अपसिद्धान्तेनाविरोधात्ताव-
धेतिपक्ष इति ज्ञेयम् । तदुभयमपि मुख्यसिद्धान्तापेक्षया पूर्वपक्षत्वेन व्यवहितयेते । सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । कद-
र्थता । बाधिनार्थेति यावत् । वायोस्तेजःप्रकृतित्वं पञ्चमीश्रुत्या निर्धारितं, नच कल्पितस्योपादानत्वासंभवः, अधिष्ठानत्वासंभ-
वेऽपि सृष्टादिवत्परिणामित्वसंभवात्, स्वतस्तु ब्रह्मणश्छान्दोग्ये स्रष्टृत्वमात्रं श्रुतं नोपादानत्वम् । नच 'बहु स्याम्' इति कार्याभेदे
अलिङ्गादुपादानत्वसिद्धिः, लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वेन श्रुत्यविरोधेन लिङ्गस्य नैयत्वात् । नयनं चेत्थं वायोर्ब्रह्मानन्यत्वाद्वायुज-

भामतीभ्याख्या

'वायोरग्निः' इत्युपादानपञ्चमी 'कारकविभक्तिरुपपदविभक्तेर्बलीयसी' इति नेयमानन्तर्यपरा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविशेषेन दुर्बलापुप-
पत्वेमक्तिवाचोचिता । ततश्चानन्तर्यदर्शनपरेयं वायोरग्निरिति श्रुतिः । नच साक्षाद्ब्रह्मजत्वसंभवे तदंशत्वेन तज्जत्वं परंपरयाश्रयितुं
म् । वाजपेयस्य पञ्चयूपवदिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—युक्तं पञ्चयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नानात्वात्तत्र साक्षाद्वाजपेयसंन्ये

आनन्दगिरियव्याख्या

वायुकार्यमिति संशयस्य बीजं दर्शयन्पूर्वपक्षमाह—छान्दोग्य इति । तत्रेति शाखाद्वयोक्तिः । नच 'तत्तेजोऽसृजत' इति श्रुतेर्नि-
तविषयत्वात् 'वायोरग्निः' इति श्रुतेरुपादानविषयत्वादविप्रतिपत्तिः । 'बहु स्याम्' इति बहुभवनाशंसनञ्ज्ञेनोपादानत्वावगमादिति
ः । अत्रापि श्रुत्यविरोधनिराकरणद्वारा वायुभावमापन्नं ब्रह्मणि तेजोयोनौ समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे श्रुत्योने-
त्वत्वेन विरोधादप्रामाण्ये तेजोहेतौ ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदेकवाक्यत्वेनाविरोधात्प्रामाण्ये तत्र तत्सिद्धिः । सत्यां
तिपत्तौ विशेषकारणमन्तरेणान्यतरनिश्चयासिद्धिरिति शङ्कते—कुत इति । उपक्रान्तस्य सम्भारस्यैकमेवाद्वितीयमित्यवधारिताद्विती-
निर्धारणाय 'तत्तेजोऽसृजत' इति वचनादुपादानादेवोपादेयस्याव्यतिरेकादुपादानत्वमेव तेजः प्रति ब्रह्मणो विवक्षितमित्याह—सदे-
। किंवाचेऽधिकरणे सर्वविज्ञानप्रतिज्ञात्तुष्टीतोत्पत्तिश्रुतेर्ब्रह्मजत्वं विद्यतो वर्णितं, तेनैव न्यायेन तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वमेष्टव्यमित्याह
सर्वविज्ञानेति । इतश्च ब्रह्मजत्वं तेजसो युक्तमित्याह—तज्जलानिति चेति । अथर्वणश्रुत्या च तेजसो ब्रह्मजत्वसिद्धिरित्याह—
स्मादिति । तथापि तैत्तिरीयश्रुत्यालोचनायां न ब्रह्मजत्वं तेजसः स्यादित्याह—तैत्तिरीयके चेति । ननु 'वायोरग्निः' इति श्रुते-
द्वारा तेजसो ब्रह्मजत्वेऽपि दक्षितश्रुतयो न विरुध्यन्तेऽन्यथा वायोरग्निरिति श्रुतिर्बाध्येत, तत्राह—तस्मादिति । यद्यपि वायोरग्नि-
पादनपञ्चमी कारकविभक्तिर्वायोरनन्तरमित्युपपदविभक्तेर्बलीयसी तथापि बहुश्रुतिविरोधादुर्बलापि सैवोचितेति मत्वा क्रमोपदेशमेव
रयति—वायोरिति । यदि पुनरित्यमस्याः श्रुतेर्यो नाश्रीयते तर्हि विरुद्धार्थेन श्रुतिरियं पूर्वोक्तश्रुतिमिति पूर्वपक्षमुत्पन्नमाभ्य-
न्तमाह—एवं प्राप्त इति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—अव्यवहिते इति ।
तां पीडिता बाधितेति यावत् । तेजसो वायुयोनित्वं पञ्चमीश्रुत्या निर्धारितं, ब्रह्मयोनित्वं तु सत्य बहुभवनाशंसनलिङ्गावगमत्,
श्रुत्या लिङ्गं बाधित्वा वायुयोनित्वं मुख्यमादाय लिङ्गं परंपरया ब्रह्मयोनित्वविषयं विवक्षमाणेन न्यायेन ब्रह्मवायुसमुच्चयमे-
षमयतीति भावः । पञ्चमीश्रुतेरुक्तां गतिं पूर्ववादी सारयति—मन्विति । न क्रमार्थत्वं पञ्चम्या युक्तं, पूर्वोत्तरवा-
च्येनोपादानार्थत्वप्रतीतेरिति परिहरति—नेतीति । उत्तरवाक्यमिदं श्रुत्यते । इतश्चापादानार्थत्वमेव पञ्चम्या न क्रमार्थत्वमित्याह

पञ्चमीनिर्देशात्, तस्यैव च संभवतेरिहाधिकारात्, परस्तादपि च तदधिकारे 'पृथिव्या ओषधयः' (तै० २।१।१) इत्यापादानपञ्चमीदर्शनाद्वायोरग्निरित्यपादानपञ्चम्येवैवेति गम्यते । अपिच वायो-
रूर्ध्वमग्निः संभूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः क्लृप्तस्तु कारकार्थयोगो वायोरग्निः संभूत इति ।
तस्मादेवा श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति । नन्वितरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽवगमयति
'तत्तेजोऽसृजत' इति । न । तस्याः पारम्पर्यजत्वोऽप्यविरोधात् । यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा
वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते, तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते । यथा तस्याः
श्रुतं तस्या दधि तस्या आमिक्षेत्यादि । दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं 'तदात्मानं
स्वयमकुरुत' (तै० २।०।१) इति । तथाचेत्स्वरस्मरणं भवति—'बुद्धिज्ञानमसंमोहः' (भ० गी०
१०।४) इत्याद्यनुक्रम्य 'भवन्ति भावा भूतानां मत् एव पृथग्विधाः' (भ० गी० १०।५) इति ।
यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवन्तो दृश्यन्ते तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्प्र-
णाख्या वैश्वरवंश्यत्वात् । एतेनाक्रमवत्सृष्टिवादिन्यः श्रुतयो व्याख्याताः । तासां सर्वथोपपत्तेः ।
क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथानुपपत्तेः । प्रतिज्ञापि सङ्गश्यत्वमात्रमपेक्षते नाव्यवहितजन्यत्व-
मित्यविरोधः ॥ १० ॥

ब्रह्मप्रमाणाख्या

स्यापि तेजसो ब्रह्मप्रकृतिकत्वमविरुद्धमिति सिद्धान्तग्रन्थाशयः । इहाधिकारादिति । वायोरग्निः संभूत इति वाक्ये संबन्धा
दित्यर्थः । तदधिकारे संभूत्यधिकारे । निरपेक्षकारकविभक्त्येव उपपदसापेक्षविभक्त्यपेक्षया प्रबलत्वाच्च न क्रमार्थो पञ्चमीत्याह—
अपिचेति । ऊर्ध्वमनन्तरमिति उपपदं विना पञ्चमीमात्राक्रमो न भातीति कल्प्य उपपदार्थयोगः । प्रकृत्याख्यापादान्नात्वं
तु निरपेक्षपञ्चम्या भाति । विशेषतोऽत्र प्रकरणादपादानार्थत्वं पञ्चम्याः कृप्तं कृप्तेन च कल्प्यं सति विरोधे बाध्यमिति शि-
तिरित्यर्थः । पारम्पर्यजत्वमेवाह—यदापीति । तस्या धेनोः शृतं तप्तं क्षीरं साक्षात्कार्यं, दध्यादिकं तु पारम्पर्यजमित्यर्थः ।
दधिसंसृष्टं कटिनक्षीरमामिक्षा । ब्रह्मणो वायुभावे मानमाह—दर्शयति चेति । पारम्पर्यजस्यापि तज्जत्वव्यपदेशो स्मृति-
माह—तथाचेति । अन्तःकरणादिभ्यो जायमानबुद्ध्यादीनां मत् एवेत्यवधारणं कथमित्याशङ्क्याह—यद्यपीत्यादिना ।
प्रणाख्या परंपर्येश्वरवंश्यत्वात्तज्जत्वात्परमकारणान्तरनिरासार्थमवधारणं युक्तमिति शेषः । एतत्पदार्थमाह—तुल्यमिति ।
'तज्जलान्' इत्यायुक्तश्रुतीनां साक्षात्प्रणाख्या वा ब्रह्मजत्वमात्रेणोपपत्तेरित्यर्थः । अक्रमश्रुतीनां बलवत्क्रमश्रुत्यनुसारिणैकवाक्यत्वा-

भासतीत्याख्या

क्लेशेन परंपराश्रयणम् । इह तु वायोर्ब्रह्मविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतोऽनन्यत्वाद्वापादानत्वे साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभ-
क्तेर्बलीयत्त्वानुरोधेनोभयथोपपद्यमानाः श्रुतयः कांस्यभोजिन्यायेन नियम्यन्त इति युक्तमिति सद्धान्तः । 'पारम्पर्यजत्वेऽपि' इति
भेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकाभेदमाह—वायुभावापन्नं ब्रह्मेति । यथा तस्याः श्रुतम् इति तु दृष्टान्तः परम्परामित-

आनन्दगिरीध्याख्याया

—अपिचेति । प्रकरणादुपादानाख्यापादानकारकाभिधायित्वं पञ्चम्याः सिद्धं परित्यज्य पदार्थान्तरयोगोऽसिद्धो न कल्पयितुं शक्यते ।
कृप्तकल्पयोर्मध्ये कृप्तस्यैव बलीयस्त्वादित्यर्थः । पञ्चमीश्रुतेरक्रमार्थत्वे फलितमाह—तस्मादिति । श्रुतिबलात्तेजसो वायुजत्वे तद्वशेन
ब्रह्मजत्वमपि तस्यास्यैवमतः श्रुत्योर्मिथो विरोधः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । 'वायोरग्निः' इति साक्षात्तेजसो वायुजत्वमुच्यते, 'तत्ते-
जोऽसृजत' इति त्वाकाशवायुद्वारा तस्य ब्रह्मजत्वमिति विरोधसमाधिरिति समाधत्ते—न । तस्या इति । अविरोधमेव साधयति—
यदापीति । साक्षात्पारम्पर्योभ्यां कारणत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । तस्या धेनोः शृतं तप्तं क्षीरं विवक्षितम् । तदेव दधिसंसृष्टमाग्नि-
भेदः । तत्र क्षीरस्य दधि साक्षात्कारणत्वेऽपि गन्धं दधीति प्रयोगो दृष्टस्तथात्रापीत्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणो वायुभावापत्तौ किं प्रमाणमित्याह—
इत्यादीनामप्यश्रुतानामुल्लेखेऽपि तज्जत्वव्यपदेशयोग्यत्वे प्रमाणमाह—तथाचेति । अन्तःकरणादिभ्यः स्वकारणेभ्यो इ-
त्यत्वादानींशोऽन्यत्वादिदमवधारणस्मरणमिति शेषः । सर्वेस्वेत्यादिदार्ढ्यापीति वक्तव्यम् । पारम्पर्यविषयत्वं 'तत्तेजोऽसृजत' इति
श्रुतेरुक्तम् । इदानीम् 'इदं सर्वमसृजत' इत्यादिश्रुतेरपि पारम्पर्यविषयत्वमेवित्यमित्याह—एतेनेति । सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मजत्वाभावे क्व
तासां उपपत्तिः, तत्राह—तासामिति । सर्वथा साक्षात्परम्पर्या वा सर्वस्य ब्रह्मजत्वमात्रेणाक्रमवादिनीनां श्रुतीनामुपपत्तेरित्यु-
क्तत्वात्पारम्पर्यमेवावश्यणीयमित्यर्थः । क्रमश्रुतीनामेवाक्रमप्रकृत्यविवक्षितत्वात्तद्वयं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—क्रमवदिति । अन्यथा । पारम्पर्य-
मन्तरेणेति यावत् । न साक्षात्कारणविषयत्वमिति शेषः । अव्यवधानेन ब्रह्मजत्वाभावे कथं प्रतिज्ञेत्याशङ्क्याह—प्रतिज्ञेति ।
अक्रमश्रुतीनां क्रमश्रुत्यनुसारित्वेन मिथो विरोधाभावाच्चेजसो विषयपवनद्वारा कारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्यतीत्युपसंहरति—इत्यादीनां

आपः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणोऽपां जन्म किं वा बह्वेनासिर्जलोलूकः ॥ विरुद्धत्वात्कीरजन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात् ॥ १ ॥
अग्रेरापः इति श्रुत्या ब्रह्मणो बह्व्युपाधिकात् ॥ अपां जनिर्विरोधस्तु सूक्ष्मवाचोऽभिनीरयोः ॥ २ ॥

‘अतस्तथाह्याह’ इत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते । कस्मात् । तथाह्याह—‘तदपोऽसृजत’ इति ‘अग्रेरापः’ इति च । सति वचने नास्ति संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्यन्नपोऽन्तरियामित्याप इति सूत्र्यांबभूव ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतमन्नं यवादिकम् ॥ पृथिवी वा यवाद्येव लोकेऽन्नत्वप्रसिद्धितः ॥ १ ॥
भूताधिकांरात् कृष्णस्य रूपस्य अवगादयि ॥ तथाऽऽद्यः पृथिवीसुकोरन्नं पृच्छन्नहेतुतः ॥ २ ॥

‘ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त’ (छा० ६।२।४) इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमेनेनान्नशब्देन व्रीहियवाद्यभ्यवहार्यं चौदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति । तत्र

रत्नप्रभाध्याख्या

द्विद्वयुद्धारा तेजःकारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ १० ॥ आपः । अतिदेशोऽयं । तथा ह्याथर्वणे मुण्डकप्रश्ने ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी’ इति मन्त्रेऽपां ब्रह्मजत्वं श्रुतम् । ‘अग्रेरापः’ इति श्रुत्या तस्य विरोधोऽस्ति न चेति संदेहे तुल्यत्वादस्ति विरोध इति पूर्वपक्षे अपामसिद्धात्त्वेन विरोधादमिजत्वासंभवात्कमार्थो पञ्चमीलविरोध इत्यधिकाशङ्कयामुक्ततेजोव्यायमतिदिश्य व्याचष्टे—अत इति । प्रत्यक्षविरोधे कथमपाममिजत्वनिर्णयः, तत्राह—सति वचन इति । त्रिष्टुक्तयोरतेजसोर्विरोधेऽप्यग्रेराप इति वचनादतीन्द्रिययोस्तयोर्नास्ति विरोध इति निर्णयत इत्यर्थः । न केवलं श्रुत्यविरोधनायायमतिदेशः किंतु पञ्चभूतोत्पत्तिकमनिर्णयार्थं चेत्ताह—तेजसस्त्विति । तस्मात्तेजोभावापन्ने ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् ॥ १ ॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । विषयमुक्त्वाऽन्नशब्दमहाभूतप्रकरणभ्यां संशयमाह—ता इति । अभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । अत्र श्रुतौ यद्यन्नमोदनादिकं तदा ‘अन्नः पृथिवी’

भामतीव्याख्या

शाम्भेन न तु सर्वथा साम्येति सर्वमवदातम् ॥ १० ॥ आपः । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अन्नशब्दोऽयं व्युत्पत्त्या च प्रसिद्धश्च च ग्रीहियवादी तदिकारे चौदने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वली-

आनन्दगिरियव्याख्या

इति ॥ १० ॥ तेजसो वायुकार्यत्वमुक्त्वाऽनन्तरनिर्दिष्टानामपां तेजसो जन्मातिदेशेन निरूपयति—आप इति । वाक्च हि सूत्रं न रदमात्रं तत्कुतोऽस्य सूत्रनेत्याशङ्क्य सूत्रं पूरयति—अत इति । ‘एतस्माज्जायते’ इत्युपक्रम्य ‘खं वायुर्ज्योतिरापः’ इति ‘अग्रेरापः’ इति ‘तदपोऽसृजत’ इति च श्रूयते । तत्र किमापः सतो जायन्ते किंवा तेजस इति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संदेहे सत्यपामसिद्धात्त्वादग्रेरपस्ययोगात् ‘अग्रेरापः’ ‘तदपोऽसृजत’ इति च श्रुती गौण्यावन्यथाथर्वणश्रुतिविरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—प्रापोऽत इति । अपां कारणत्वे तेजसः श्रुतेऽपि प्रत्यक्षविरोधान्न विश्वयासिद्धिरित्याशङ्क्याह—सतीति । त्रिष्टुक्तयोरतेजसोर्विरोधेऽपि त्रयोविष्टुक्तयोरतीन्द्रियत्वादिरोधाप्रतीतिर्बन्धने सति निश्चयोपपत्तिरित्यर्थः । संदेहभावे विचारस्य निरवकाशत्वात्कथमिदं सूत्रमित्याह—तेजसस्त्विति । महाभूतसर्गव्याख्याने प्रकान्ते क्रमप्राप्तानामपामपामतिक्रमं मा भूदित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षविरोधात् । ‘आपः जाय आसुः’ इति च पूर्वसद्भावश्चरणगादाथर्वणश्रुतेश्च ‘अग्रेरापः’ इत्याथा श्रुतिगोपीति मन्दादङ्कां निरसितुमिदं युक्तम् । पूर्ववत्क्रम-प्राप्त्युत्पत्तेनाक्रमश्रुतेर्मौल्यत्वात्पूर्वसद्भावश्रुतेश्च भूतसूक्ष्ममात्रविषयत्वेनाविरोधात्तेजोभावापन्ने ब्रह्मण्यपां कारणे ‘तदपोऽसृजत’ इत्यादि-विः समन्वयसिद्धौ न गौणार्थतेति भावः । तत्र च तैत्तिरीयादिश्रुतेराथर्वणादिश्रुतेश्च मिमोषीयनिराकरणद्वारा ब्रह्मण्येवाभादिकारणे समन्वयतिपादानात्पादादिरांगतिलक्ष्यैव फलभेदश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ तेजःकार्यत्वेनोक्तानामपां कार्यत्वेन ‘ता अन्नमसृजन्त’ इति श्रुत्यास्य पृथिवीत्वं साधयति—पृथिवीति । अधिकरणस्य विषयमाह—ता इति । अन्नशब्दाद्महाभूतप्रकरणाच्च दर्शितश्रुतिं पृथीकल्य विचारप्रयोजकं संदेहमाह—तत्रेति । अभ्यवहार्यम् । भक्षणयोग्यमिति यावत् । अकार्यविनाशद्वारा कारणसमन्वये विगानं परम्पर्याश्रयति—तत्र प्राप्तमिति । ‘ता अन्नमसृजन्त’ इति श्रुतेः ‘अन्नः पृथिवी’ इति श्रुतेश्च विरोधनिराकरणद्वारेण परम्परया तत्रोक्तान् ब्रह्मणि समन्वयतिपादानादन्न पादादिसंगतिसौलभ्यमिति मन्तव्यम् । उक्तश्रुत्योर्नैकवाक्यतया विरोधादप्रामाण्ये पूर्वपक्षे तन्वापसिद्धिः, सिद्धान्ते त्वेकवाक्यत्वेनाविरोधात्प्रामाण्ये तत्सिद्धिः । प्रकरणादिना पृथिवीप्रतीतौ कथमन्नशब्देन ग्रीह्यादि प्राप्तिमित्या-

प्रतिषिद्धा । नैष दोषः । 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' (छा० ६।२।४) इति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिधायंस्तं तं विकारं सृजतीति । कुतः । तल्लिङ्गात् । तथा हि शास्त्रम्—'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति' (वृ० ३।७।३) इत्येवंजातीयकं साध्यक्षणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति प्रस्तुत्य 'सच्च त्यच्चाभवत् । तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तै० २।६।१) इति च तस्यैव च सर्वात्मभावं दर्शयति । यत्स्वीक्षणश्रवणमतेजसोस्तत्परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यम् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (वृ० ३।७।२३) इतीक्षिन्नन्तरप्रतिषेधात् । प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यत्र ॥ १३ ॥

रजप्रभाभ्याख्या

कर्तृत्वश्रुत्योर्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वय इति सफलं पूर्वपक्षमाह—नैष दोष इति । भूतानां तदभिमानिदेवतानामित्यर्थः । यथा आकाशादिभावपञ्चब्रह्मणः सर्वोपादानत्वं तथा तदभिमानिदेवताजीवभावमापन्नब्रह्मणः कर्तृत्वमिति परम्परया ईश्वरकर्तृत्वश्रुत्यविरोधः । स्वयमिति विशेषणमीश्वरान्तरनिरासार्थं न जीवभावापेक्षानिरासार्थमित्येकदेशिसिद्धान्त ऊहनीयः । मुखसिद्धान्तमाह—एवं प्राप्त इति । आकाशादिशब्देन देवतालक्षणा मुख्यायै बाधकाभावात्, पञ्चम्यश्च प्रकृतिवार्थास्तत्र रूढतरत्वात्, तथा चाचेतनानां भूतानां कर्तृत्वमेव नास्ति, कुत ईश्वरानपेक्षकर्तृत्वम् । यद्यपि देवतानां कर्तृत्वं संभवे तथापीश्वरनियम्यत्वश्रवणाच्चेतनानामपि न स्वातन्त्र्यं, किमु वाच्यमचेतनानां भूतानां न स्वातन्त्र्यमिति मत्तोकम्—तल्लिङ्गादिति । तत्तदचेतनात्मनावस्थितस्य ब्रह्मण उपपादानत्वेऽपि जीवव्यावृत्तेश्वरत्वाकारणैव साक्षात्सर्वकर्तृत्वं न जीवत्वद्वारा तस्य सर्वनियन्तृत्वाल्लिङ्गादित्यर्थः । प्रकरणाच्च साक्षात्सर्वकर्तृत्वमित्याह—तथेति । पूर्वाक्तमनूय निरस्तुति—यतिवति । परमेश्वरस्यान्तर्गामीभावेनावेशः संबन्धस्तद्वशाद्दृष्टेष्वीक्षणश्रवणं नैतावता तेषां चेतनत्वं स्वातन्त्र्यं वेत्यर्थः । अनेन 'तदभिधानात्' इति पदं व्याख्यातम् । इत्थं सूत्रयोजना—स ईश्वरस्तत्तदात्मना स्थितोऽपि साक्षादेव सर्वकर्ता तस्यान्वयमित्वल्लिङ्गात् । जीवत्वद्वारा कर्तृत्वं नाम जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्गामीणः कर्तृत्वासिद्ध्यन्तरोपमिन्वायोगात्तदभिधानादीधरेक्षणदेव भूतेषु श्रुतेक्षणोपपत्तेश्चेति । तत्तेज ऐक्षतेति श्रुत ईक्षिता परमात्मैवेत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रकरणं चाह—नान्य इति । तस्मादीश्वरपदार्थलोपप्रसङ्गेनेश्वरान्दस्य स्वातन्त्र्यभावात्तेश्वरकर्तृत्वश्रुतेर्भूतश्रुत्या विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

भामतीभ्याख्या

चेतनानां स्वकार्यस्वातन्त्र्यमित्येतदर्थैकान्तिकं परतन्त्राणामपि तेषां बहुलमुपलब्धेर्भूत्वान्तेवास्यदिवत् । तस्माद्विज्ञप्रस्तावमात्रस्य स ईश्वर एव तेन तेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमपिधाय निमित्तकारणभूतस्तं तं विकारं वाच्यादिकं सृजतीत्युक्तम् । इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्यातामिति । परमेश्वरावेशवशादिति । परमेश्वर एवातर्गामीभावेनावेशित ईक्षितस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वाकाशादिभावमापन्नः । आकाशादिभावमापन्नतुपादानमिति

आनन्दगिर्याभ्याख्या

मनुष्यादिशब्दैरिव तदभिमानिनां जीवानां विवक्षितत्वात्, पञ्चमीनां च निमित्तार्थत्वात्, आकाशाद्यात्मनेश्वरस्य बाधायुपादानं वत्तदभिमानिदेवतात्मनापिच्छादत्वं चाविरुद्धमिति परिहरति—नैष दोष इति । भूतानामपिती भूताभिमानिदेवताभिप्रायम् 'सोऽकामयत' इति परमेश्वरं प्रस्तुत्य 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति कर्तृत्वं श्रुत्वं, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिना चेत्श्वरस्य निमित्तत्वं मुक्तं, तत्कुतो देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्यं नियन्तृत्वमित्याशङ्क्य प्रस्तावल्लिङ्गाभ्यामवघोषितं ब्रह्मणः सर्वनियन्तृत्वमभिमानिदेवतात्पारम्पर्येणापि सिध्यति, अन्यथा ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्भूतकारणत्वश्रुतेश्च मिथो विरोधः स्वादित्युपसंहृतिमिश्रशब्दः । आकाशादिशब्देन देवतालक्षणा, मुख्यायैवाभावात्, पञ्चम्यश्चापादानाथोक्तत्र रूढतरत्वादिति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । भूतानां स्वातन्त्र्यश्रवणाच्चास्ति स्वविकारसृष्टादीश्वरापेक्षेत्युक्ताहुतप्रतिशानुपपत्तिरिति शङ्कते—कुत इति । सौत्रं हेतुमादाय धिमज्जे—तल्लिङ्गादिति । इतश्च भूतानामुक्तः स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरित्याह—तथेति । ब्रह्माकाशयोरेत्यन्तरपदार्थोपादानेऽन्यतरपदार्थोपादानस्य ब्रह्मण्येवकारकश्रुतिभ्यामवगतस्वातन्त्र्ययोस्तयोरेकतरस्याप्याधेन समुच्चयोपादानेन नैरेपेक्ष्यमात्रं बाधित्वा पूर्वपूर्वभूतकारणपरिणतं ब्रह्मणोत्तरभूतोपादानमुपेयमिति भावः । पूर्वपक्षबीजमनूय तदभिधानादेवेति सृष्टावयवयोजनया निराकरोति—यतिवति । परमेश्वरभूतेषु प्रवेशात्तदीयमेवाभिधानमतेजसोरुपचयते, तत्र भूतानां चेतनत्वाशङ्क्यर्थः । भूतानां तदभिमानिचेतनदेवताद्वारेणैकमिदं किमीश्वरेणेत्याशङ्क्याह—नान्य इति । भवतु वा चेतनानां देवतात्मनां भिन्नत्वं तथापि किंकारणमिति विषये परमेश्वरस्य कारणत्वं कुमत्वास्त एव दिवा कारणमित्याह—प्रकृतत्वादिति । ब्रह्मणः स्वरूपेण पररूपेण सर्वकारणत्वे सर्वसृष्टृब्रह्मसमन्वयस्य भूतसत्तात्

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

अधिकरणम्

सृष्टिक्रमो लये ज्ञेयो विपरीतक्रमोऽयं वा ॥ कुर्वं कल्याणद्वारं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत् ॥ १ ॥
हेतावसति कार्यस्य न तत्त्वं युज्यते ततः ॥ पृथिव्याभिव्यक्तिं चोक्तत्वाद्विपरीतक्रमो लये ॥ २ ॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः । अथेदानीमप्ययक्रमश्चिन्त्यते । किमनियतेन क्रमेणाप्यय उतो-
त्पत्तिक्रमेणाथवा तद्विपरीतेनेति । त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयन्ते—
'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यमिसंविशन्ति' (तै०
३।१।१) इति । तन्नानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम् । अथवोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात्प्रलयस्यापि
उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति । तथाहि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन
क्रमेणावरोहतीति । अपिच दृश्यते मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्भावनमप्येत्यङ्गश्च
जातं हिमकरकाद्यवभावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतत् । यत्पृथिव्यङ्ग्यो जाता सती स्थिति-

रत्नप्रभाख्या

विपर्ययेण तु । यद्यप्यत्र श्रुतिविरोधो न परिहृत्य इत्यसंगतिस्तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत इति
तत्त्विकयावेव पादाऽवान्तरसंगती इति मत्वाह—भूतानामिति । अत्रोत्पत्तिक्रमाद्विपरीतक्रमनिर्णयात्सिद्धान्ते भूतानां
तिलोम्येन लयव्यानपूर्वकं प्रत्यग्ब्रह्मण मनःसमाधानं फलं, पूर्वपक्षे तु कारणनाशे सति कार्यनाश इति सर्वलयाधारब्रह्मा-
देहकसमाध्यसिद्धिरिति भेदः । सति महाभूतानां लये क्रमचिन्ता स एव नास्तीति केचित्ताम्रप्रत्याह—त्रयोऽपीति । अनि-
रणे कार्यं नश्यतीति लोके दृश्यते । तथाच श्रौतोऽयुत्पत्तिक्रमो लये न गृह्यते किंतु लौकिकक्रम एव गृह्यते ध्रुवेल्लोकदृष्ट-
राशेर्बोधोपानवेन श्रौतादपि लौकिकस्यान्तरङ्गत्वाद्योग्यत्वाच्चाकारणमेव हि कार्यस्य स्वरूपमिति तदनन्यत्वव्यायेन स्थापितम् ।
हे स्वरूपनाशे कार्यस्य क्षणमपि स्थितिर्युक्ता तस्मादयोग्य उत्पत्तिक्रमो लयस्य न प्राह्यः । लौकिकक्रमावरोधेन निराकाङ्क्ष-
दिति सिद्धान्तयति—ततो ब्रूम इत्यादिना । क्रमेण परम्परया सर्वकार्यलयाधारत्वं ब्रह्मणः किमित्याश्रीयते, साक्षादेव

भामतीव्याख्या

ब्रूम ॥ १३ ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्येऽप्ययमात्रस्य श्रुतत्वात् ।
नियमे संभवति नानियमः । व्यवस्थापितो हि सः । नच व्यवस्थायां सत्यामन्यवस्था युज्यते । तत्र क्रमभेदापेक्षायां किं
ऽप्ययक्रमो घटदीनां महाभूताऽप्ययक्रमनियामकोऽस्त्वाहो श्रौत उत्पत्तिक्रम इति विशेषे श्रौतान्तरमन्यहितं समान-
नेनया तस्यैव बुद्धिसंनिध्यात् । न दृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात् । तस्माच्छ्रौतेनैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इति प्राप्त उच्यते—
यस्य क्रमापेक्षायां सत्त्वत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न त्वस्यप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनोदेन क्रमभेदेन श्रुत्यनुसारि-

आनन्दगिरियव्याख्या

श्रुतिविरोधो नेति सिद्धमिति भावः ॥ १३ ॥ सृष्टिक्रममभिधाप्य लयक्रममभिधत्ते—विपर्ययेणेति । यद्यप्यत्र श्रुतिविप्रतिषेधो
साक्षात्परिहृत्यते तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थत्वाद्विचार्यत इति प्राप्तज्ञिकी संगतिरित्यभिप्रेत्याह—भूतानामिति ।
अतस्तु सर्वप्रलयाधारब्रह्मसमन्वयस्य कारणानुशाकार्यनाश इति न्यायानुगृहीतसृष्टिक्रमश्रुतिविरोधो निरस्यत इति संगतयः । पूर्वपक्षे
प्रलयस्य श्रौतसंनिहितिक्रमलाभाददोषप्रत्ययः, धारत्रब्रह्मसमन्वयस्य न्यायोपेतसृष्टिक्रमविरोधादसिद्धिः । सिद्धान्ते लोकानुरोधिभ्याः श्रुतः
संनिहितादपि लौकिकक्रमस्य संनिहिततत्त्वात्तेन तद्वाचकतेत्युक्ते ब्रह्मणि तत्सिद्धिः । 'अत्रेन सोग्यं शुक्लेनापो मूलमन्विच्छ'
प्रादौ कार्यलिङ्गकानुमानप्रदर्शनात्, यत्प्रयत्न इत्यादौ च लयमात्रश्रवणेऽपि क्रमस्याश्रुतत्वात्, आकाङ्क्षायाश्च विधापि शान्तेरन्तिप्र-
सिद्धान्तयति—किमनियतेनेति । सति प्रलये क्रमश्चिन्तनीयः, स एव नास्तीति केचित्, ताम्रप्रत्याह—त्रयोऽपीति ।
क्रमव्याये पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । श्रुतोत्पत्तिक्रमादेव नियमे सत्यनियमो न युक्तिमानित्याद्यङ्ग्य पक्षान्तरमाह—अथवेति ।
भूतप्रलयोऽपि क्रममपेक्षते, तदुत्पत्तिप्रलययोरन्यतरत्वात्, तदुत्पत्तिवदित्यभिप्रेत्याह—क्रमाकाङ्क्षेण इति । तथाचासौ
संनिहितक्रमवात्र रमाते व्यवहितं क्रममवलम्बते । तस्य बहिरङ्गत्वादिति भावः । महाभूतानामुत्पत्तिक्रमेण प्रलये क्रमवति सति
लयाधारे ब्रह्मणि समन्वयो न्यायानुगृहीतसृष्टिक्रमश्रुतिविरोधो न सिध्यतीत्युपसंहरति—एवमिति । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याक-
त इति । लोकदृष्टपदार्थबोधोपाधीना हि श्रुतिः । अतः श्रुतिसंनिहितादपि लौकिकक्रमस्य संनिहिततत्त्वात्तेन तद्वाचनं युक्तमित्यु-
त इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—तथाहीति । चकारसृष्टिमुपपत्त्यन्तरमाह—अपिचेति । सत्यपीवं लौकिके दर्शने प्रकृते
त इति सूत्रावयवं फलप्रत्यवेनापि सूत्रावयवं योजयति—अतश्चेति । पृथिव्यादीनामप्यदौ लयश्चेद्ब्रह्मणः सर्वकार्यलयाधारत्वं

भूतान्युत्पद्यन्ते चरमं वा करणानीति । आधर्षणे तु समाप्तायक्रममात्रं करणानां भूतानां च । न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात्करणक्रम आह्वयते—‘प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत्स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्सदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत’ इत्यादिना । तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भङ्गः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्सद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

१० अधिकरणम्

जीवस्य जन्मसमये वपुषो वात्मानो हि ते ॥ जातो मे पुत्र इत्युक्तेर्जातकमादितस्तथा ॥ १ ॥

मुख्ये ते वपुषो भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि ॥ जातकर्म च लोकोक्तिर्जातपतेरिति साक्षतः ॥ २ ॥

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ, जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवंजातीयकादौलौकिकव्यपदेशात् जातकर्मदिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात्कस्यचिद्भ्रान्तिस्तामपनुदामः । न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः, शास्त्रफलसंबन्धोपपत्तेः । शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतोद्गतिप्रतिपत्ति- हाराथी विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम् । श्रूयते च—‘जीवापेतं वाच किलेवं श्रूयते न जीवो

रत्नप्रभात्याख्या

लर्थः । तर्हि कथं कमनिर्णयः, तत्राह—तथेति । इदं स्थूलमुत्पत्तेः प्राक् प्रजापतिः सूत्रात्मासीत् । अत्र सूक्ष्मभूतात्मकप्रजा- पतिसर्गः प्रथमस्ततो मनआदिसर्ग इति क्रमो भातीति भावः । एवं च भूतकरणोत्पत्तिश्रुत्योविरोधाद्भ्रान्ति समन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तफलं निगमयति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ चराचर-भावित्वात् । एवं तावत्तत्पदवाच्यकारणनिर्णयाय भूतश्रुतीनां विरोधो निरस्तः । इदानीमा पदसमासेत्स्वंपदार्थशुद्धयै जीवश्रुतीनां विरोधो निरस्यते । इह जीवो ‘न जायते म्रियते’ इत्यादिश्रुतेर्जातेष्टिश्चाद्वाश्रयेण विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे विरोधोऽस्तीति प्राप्ते लौकिकजन्मादिव्यपदेशसहाय्याज्जातेष्ट्यादिशास्त्रेण जीवाज्जातविश्रुतिर्बाध्यत इति पूर्वपक्षयति—स्त इति । तथा च करणोत्पत्तिक्रमेण भूतकमस्य बाधाभावेऽपि जीवोत्पत्तिक्रमे बाधः स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगतिः । पूर्वपक्षे जीवब्रह्मैक्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । चेतनजन्माधुदेशेन चेतनस्य तस्य जन्मान्तर्रीयफलसाधनं जातकर्मदिसंस्कारो विधीयते । तथा चोद्देश्यविधेययोर्मिथोविरोधो सति ‘विधेयाविरोधेनोद्देश्यं नेयम्’ इति न्यायजन्मादिकं देहोपाधिकं न स्वत इति सिद्धान्तयति—तामित्यादिना । जीवापेतं जीवेन त्यक्तमिदं शरीरम् ।

आमतीत्याख्या

भ्रियते भज्यत इति यावत् ॥ १५ ॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्सद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् । देवदत्त- दिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य, तन्नाम्ने शरीराय श्राद्धादिकरणानुपपत्तेः । तन्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य

आनन्दगिरीव्याख्या

पश्चाद्भूतानीत्यत्र मानं, नेत्याह—आधर्षणेति । तत्र तेषां क्रममात्रमाज्ञायोत्पत्तिरुक्तेति योजना । श्रुत्यर्थविरुद्धो हि पाठोऽस्तुभूते मानम्, इह तु ‘आत्मन आकाशः,’ इत्यादिश्रुत्यर्थविरोधादग्निहोत्रहोमयवागुपाकवत्पाठक्रमभङ्गेन भूतानन्तरं करणोत्पत्तिरित्यर्थः । करणानां भूतानां चैककार्यत्वे क्रमाकाङ्क्षायां पूर्वविशिष्टस्यैवोत्तरजनकत्वात्करणप्राथम्यमित्याशङ्क्य भिन्नपरिकरत्वान्मेवमित्याह—तथेति । प्रजापतिः सर्वभूतसूक्ष्मात्मकः सूत्रात्मा । स्थूलं कार्यमिदमुच्यते । तदुत्पत्तिप्राक्कालोऽयमशब्दार्थः । अत्र प्रजापतिस्तद्विचनान्नतदुत्पत्ति- प्राथम्यं, ततश्च मनआदिसृष्टिरुक्तेति करणसर्गस्य पाश्चात्त्वमिति विवेकः । भूतकरणोत्पत्त्योरेवं सिद्धे क्रमे क्रमवद्भूतोत्पत्तिलयाधारे ब्रह्मणि समन्वयस्य करणोत्पत्तिश्रुत्या विरोधो नेत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ पूर्वाधिकरणेण तत्पदार्थकारणत्वसिद्धयै भूतोत्पत्तिश्रुति- विरोधो निरस्तः । संप्रत्या पदसमासेत्स्वंपदार्थशुद्धयै जीवविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र करणोत्पत्तिश्चेन्न भूतोत्पत्तिक्रममन्यथाति तर्हि जीवोत्पत्तिस्तदन्यथोदित्याशङ्क्य सैव नास्तीत्याह—चराचरेति । इह जीवजनिमृतिनिमित्तत्वेऽप्यनान्योद्देश्यादिशास्त्राणां तत्तिलत्वशास्त्राणां चाविरोधद्वारा नित्यसिद्धप्रत्यग्रब्रह्मणि समन्वयवृद्धीकरणत्वादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे शास्त्रद्वयविरोधात्तद्वाद्ब्रह्मसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिः । जीवो विषयः, तस्य किं देशोत्पादनाशयोरनौपाधिकमुत्पत्त्यादि न वेति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संदेहे पूर्वपक्षमाह—स्त इति । देहगामित्वादयं व्यपदेशो न जीवजन्मादि साधयेदित्याशङ्क्य चेतनोद्देशेन जातकर्मदिविधानादयमपि व्यपदेशो न देहग- गामीत्याह—जातेति । न चोपाधयपरामशोदोपाधिकौ तस्य जन्मनाशौ, नापि देहस्य संस्कारविधिः, पुरुषविषयत्वेन प्रसिद्धत्वात् । अतो जीवस्यानौपाधिकोत्पत्तिनाशसिद्धिरजाभूतप्रत्यग्रब्रह्मसमन्वयासिद्धिरित्याह—इति स्यादिति । उत्पन्नं सिद्धान्तमाह—तामिति । उपपत्तिमेव दर्शयति—शरीरेति । उद्देश्योपादेययोर्मिथो विरोधो सत्युपादेयजन्मान्तरफलसाधनविधिविरोधिनोद्देश्यचेतनजन्मम- योर्देहोपाधिलेपोपचरितत्वाज्जन्मान्तरसाधनकर्मसंबन्धयोग्यो जन्ममृतिरहितः सन्नास्ति साध्यतीत्यर्थः । आत्मनो जन्माभावात् पक्षः । सौख्यस्वर्गादिसंबन्धसिद्धिरान्यथातुपपत्त्या नित्यत्वं तस्येत्युक्तम् । इदानीं श्रुतिसिद्धं चैतदित्याह—श्रूयते चेति । जीवोपापे तत्त्वम् ।

त्रियते' (छा० ६।१।३) इति । ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः । सत्यं दर्शितः । भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः । किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति । उच्यते—चराचरव्यपाश्रयः । स्वावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ । स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च त्रियन्ते चातस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्म-
न्युपचर्यन्ते, तद्भावभावित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतो नास्तौ । नहि शरीरसंबन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिच्छस्यते । 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स उत्क्रामन् त्रियमाणः' (बृ० ४।३।८) इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ दर्शयति । जातकर्मोदिविधानमपि देहप्रादुर्भावपक्षमेव द्रष्टव्यम् । अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परस्मादात्मन उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्त इत्येतदनेन त्र्येवावोचत् ॥ १६ ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो वियद्विजायते न वा ॥ सूत्रेः प्रागद्वयत्वोक्तिर्जायते विस्फुलिङ्गवत् ॥ १ ॥

ब्रह्माद्वयं जातबुद्धौ जीवत्वेन विशेष्यव्यम् ॥ औपाधिकं जीवजन्म नित्यत्वं वस्तुनः श्रुतम् ॥ २ ॥

नस्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसंबन्धी । स किं व्योमादिवदुत्पद्यते

रत्नप्रभाव्याख्या

। दिव्यपदेशश्चराचरेद्विविषयो मुख्यः । जीवे तु भाक्तो गौण औपाधिकजन्मादिविषयः स्यादुपाधिजन्मभावे भावादसत्य-
दिति सूत्रार्थः । जीवस्यौपाधिकजन्ममुख्यो ध्रुतिमप्याह—स वा इति । जायमानपदार्थमाह—शरीरमिति ।
माणत्वं व्याचष्टे—उत्क्रामन्निति । ननुत्तरत्र जीवस्य जन्मादि निरस्यते, अत्रापि तस्मिन्नास्ति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—
इत्येति । तदेवं जातेष्टयादिशास्त्रस्यौपाधिकजन्मादिविषयत्वात् जीवाद्यजन्यत्वध्रुतिविरोध इति सिद्धम् ॥ १६ ॥
माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । अनेर्विस्फुलिङ्गवदेतस्मात्परमात्मनः सर्वे जीवात्मानो न्युचरन्ति इत्यादिजीवोत्पत्तिध्रुतीनां
एव इह प्रविष्ट आनखाप्रेम्यः 'अज आत्मा' इत्याद्यनुत्पत्तिध्रुतीनां च सिधोविरोधात्संशये मा भूतां देहजन्मनाशयोर्जीवज-
नाशौ, देहान्तरभोग्यस्वर्गादिहेतुविध्याद्यसंभवात्, कल्पाद्यन्तयोनेभस इव जीवस्य तौ किं न स्यातां तत्संभवादिति प्रत्यु-
भासतीत्याख्या

१६ मन्वानस्य पूर्वः पञ्चः । मुख्यत्वे शास्त्रोक्तामुष्मिकस्वर्गादिकफलसंभवात्पुनरेतः शास्त्रविरोधादौक्तिकव्यपदेशो भाक्तो व्याख्येयः ।
। अत्र शरीरस्योत्पादविनाशौ तदतत्संयोग इति । जातकर्मोदिव च गर्भबीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थः, न तु जीवजन्मजपापक्षयार्थः ।
एव स्मरन्ति 'एवमेतः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्' इति । तस्मान्न शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशाविति सिद्धम् ।
। लौकिकव्यपदेशस्याभ्रान्तिमूलत्वमभ्युपेक्षाधिकरणम् । उक्ता त्वथासभायेऽस्य भ्रान्तिमूलतेति ॥ १६ ॥ मा भूतामस्य शरीरो-
व्याभ्यां स्थूलावुत्पत्तिविनाशौ, आकाशादेरिव तु महात्मगौदी तदन्ते चोत्पत्तिविनाशौ जीवस्य भविष्यत इति शङ्कान्तरमप-
मिदमारम्यते । नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । विचारमूलसंशयस्य बीजमाह—श्रुतिविप्रतिपत्तेरिति ।

आनन्दगिरीयव्याख्या

केल्येवधारणार्थं निपातौ । जीवो न श्रियत एवेत्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—नन्विति । तदुत्तरत्वेन सूत्रं पातयितुं योज-
नाह—सत्यमिति । भाक्तो व्यपदेशो मुख्यापेक्षीति मत्वा पृच्छति—किमिति । तत्र सूत्रमवधीर्न व्याकरोति—उच्यते इति ।
द्विपक्षत्वेन मुख्यत्वे हेतुमाह—स्थावरेति । उपचारे कारणमाह—तदिति । देहगतित्वेन जन्मादिशब्दस्य मुख्यत्वे सोऽत्र
द्वय व्याचष्टे—तदिति । देहयोगमनपेक्ष्य साक्षादेव जीवगतौ जन्मनाशशब्दौ किं न स्यातां, तत्राह—नहीति । न केव-
न्यन्तिकेकाभ्यामयमर्थोऽवगम्यते किंतु श्रत्वापीत्याह—स वा इति । कथं नित्यस्य जायमानत्वं, तत्राह—शरीरमिति । कथं
प्राप्तत्वं, तत्राह—उत्क्रामन्निति । श्रुतेस्तात्पर्यमाह—शरीरेति । यत् जातकर्मोदिविधानाज्जीवस्यानौपाधिकौ जन्मनाशाविति
—आशेति । पूर्वोत्तराधिकरणयोरेकाधेतया योनिरुत्पत्त्यामाशङ्क्यार्थभेदमाह—जीवस्येति । तदेवमात्मनो देहोत्पत्त्यादावनौपाधि-
त्वापभावाज्जातेष्टयादिशास्त्राणामौपाधिकतद्विषयत्वादात्मनित्यत्वशास्त्राणां मुख्यार्थत्वादान्नतत्प्रत्यक्षसमन्वयसिद्धिरिति भावः
॥ देहोत्पत्तिनाशयोरात्मोत्पत्तिनाशौ निरस्य कल्पाद्यन्तयोर्जन्मनाशौ तस्य निरस्यति—नास्मेति । अधिकरणविषयमाह—
इति । 'असंभवत्' इत्यत्र ब्रह्मजन्मनिषेधात्तदभिन्नजीवजन्माशङ्का निरवकाशेत्याशङ्क्याह—जीवेति । शरीरादेरेव सप्राणस्य
मिति प्राहनाः, तान्प्रत्याह—शरीरेति । 'कर्मोध्यक्षः', 'साक्षी' इत्यादि श्रुतेरीश्वरत्वादस्य कुतो जीवत्वं, तत्रोक्तम्—कर्मैति ।

ब्रह्मण आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यत इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः । कासुचिच्छ्रुतिष्वभिर्विस्फु-
लिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिरान्नायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः
कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते नचोत्पत्तिरान्नायत इति । तत्र प्राप्तं ताद्यदुत्पद्यते जीव
इति । कुतः । प्रतिज्ञानुपरोधादेव । 'एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितम्' इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य
वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत । तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । न-
चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात् । अपरुहतापम्भत्वादिधर्मको हि पर-
मात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः । विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान्हाकाशादिः प्रविभक्तः
स सर्वो विकारस्तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता । जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मो सुखदुःख-
युक्तप्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसर उत्पत्तिर्भवितुमर्हति । अपिच 'यथा-
ऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' (बृ० २।१।२०) इति प्राणा-
देर्मौल्यजातस्य सृष्टिं शिष्टा 'सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति भोक्तृणामात्मनो पृथक्सृष्टिं
शास्ति । 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः
सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' (मुण्ड० २।१।२) इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रल-
यावुच्येते । सरूपवचनात्, जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात् ।

रूपप्रभाष्याख्या

दाहरणेन पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तं तादृदिति । फलं पूर्ववत् । उपरोधो बाधः । नन्वविकृतं ब्रह्मैवात्र प्रविष्टं जीवो न त
न्तरमिति प्रतिज्ञासिद्धिः, तत्राह—नचेति । जीवः परस्माद्ब्रह्म, विरुद्धधर्मवत्त्वाद्विषयाविकारत्वे प्रतिज्ञाबाधः
तर्कोपेतविभक्तत्वलिङ्गादुपगृहीतोत्पत्तिश्रुतेर्वर्गीयस्त्वात्प्रवेशश्रुतिर्जीवविकारात्मना प्रविष्ट ईश्वर इति व्याख्येयेति समुदायार्थ
सरूपेति । दृष्टान्तश्रुतेर्भावा जीवा इति निश्चयते । ननु 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादौ जीवस्योत्पत्त्यवयव

भामतीव्याख्या

तामेव दर्शयति—कासुचिच्छ्रुतिष्विति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—तत्र प्राप्तमिति । परमात्मनस्तावद्विरुद्धधर्मसंस्पर्गादपि
नपरुहतापम्भत्वादिलक्षणजीवानामन्यत्वम् । ते चेन्न विकारास्तत्तत्त्वान्तरत्वे बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधः । ब्रह्मविज्ञानेन तं
ज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्च । तस्माच्छ्रुतिभिरनुज्ञायते विकारत्वम् । प्रमाणान्तरं चात्रोक्तम्—विभक्तत्वादाकाशादिवर्गि
'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति । 'यथा सुदीप्तात् पावकात्' इति च ब्र
जीवानामुत्पत्तिं च तत्राप्यर्थः साक्षादर्शयति । नन्वक्षराद्भवानामुत्पत्तिप्रलयावयवगम्येते न जीवानामित्यत आह—जीवा
नामिति । स्यादेतत् । सृष्टिश्रुतिश्चाकाशाद्युत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पत्तिर्नान्नायते । तस्माद्ज्ञानयोग्यस्यानान्नान्तस्तस्योत्पत्त्य

आनन्दगिरियव्याख्या

विषयं विविच्य सहेतुं संशयमाह—स इति । श्रुतिविप्रतिपत्तिं विशदयति—कासुचिदिति । 'यथा सुदीप्तात्पावकात्' इत्याद्या
वोत्पत्तिवादिन्यः श्रुतयः । कासुचिदिति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्याद्यास्त्वित्यर्थः । प्रवेशभाव्येऽपि जन्मधीरस्तोलाद्युद्देश
नचेति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या शङ्कामुक्त्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । अत्र चोक्तश्रुतिविप्रतिपत्तिनिरासेन समन्वयदृष्टीकरणान्नादिवि
तयः । पूर्वपक्षे श्रुतीनां विप्रतिपत्तेरनेकबाधत्वेन विरोधादप्रामाण्ये समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते श्रुतीनामपिप्रतिपत्तेरनेकबाधत्वात्तद्वि
नित्ये प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः । जन्मप्रयोजकाविशेषत्वविरहान्नोत्पत्तिरित्याह—कृत इति । आत्मनस्तद्विरहे विषयमानो
यदुत्पत्तिनाथेन प्रत्याह—प्रतिज्ञेति । तदनुपरोधं साधयति—एकस्मिन्निति । अकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञासिद्धिर्ब्रह्मैक तत्कार्यत्वेनेति
कृत तस्य परस्माद्ब्रह्मत्वमभिन्नत्वं वेति विकल्पव्याघ्रं दूषयति—तत्त्वान्तरत्वे स्थिति । द्वितीयं निरस्यति—नचेति । लक्षण
साधयति—अपरुहेति । नित्यत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्यानुमानानुगृहीतानित्यत्वश्रुतिविरोधाच्चासासुपचरिताधेतेति मत्वाह—विभा
वेति । तत्त्वमयत्वादिवाक्यपेक्षितार्थवदेकत्वात्त्रित्वात्त्रित्यवश्रुतीनां नोपचरिताधेतेत्याशङ्क्य नित्यानित्ययोरपि कार्यकारणव्यवहृत्य
दात्म्यसंभवादविरुद्धं महाबाक्यमित्यभिप्रेत्यानित्यत्वश्रुत्युद्देशानुमानाङ्गन्यासिमाह—यावानिति । आकाशादेर्विभक्तत्वेऽपि वि
त्वासिद्धेरसिद्धा व्याप्तिरित्याशङ्क्याह—तस्येति । व्यासस्य हेतोः पक्षधर्मेतामाह—जीवेति । प्रतिदेहमात्मविभागे कर्मतत्फलत्वा
नुपपत्तिं प्रमाणयितुं विशेषेण व्याप्तिं पक्षधर्मतां चोक्तवानुमानमाह—तस्येति । यदनुग्राहकमनुमानमुक्तं तां श्रुतिमाह—अपि
जीवस्य मुख्योत्पत्तिरत्र नेष्टेत्याशङ्क्य प्राणादीनां तथोत्पत्तिरुद्घेः समभिव्याहाराज्जीवस्यापि तादृश्येव सेति मत्वाह—प्राणादेर्वि
किंचौपाधिकं जन्म चेदुपाधेरेव तद्व्याघ्रं नोभयोरित्याशयेनाह—सर्वपक्ष इति । जन्ममात्राणीं श्रुतिमुक्त्वा जन्मनामार्थं कृत्य
माह—यथेति । भावानामेवोत्पत्तिलयावन्नोक्तौ न जीवानामित्याशङ्क्याह—सरूपेति । भावशब्दो जीववाचीति शेषः ।

नच कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति । श्रुत्यन्तरगतस्याप्यविरुद्धस्याधिकसार्थस्य सर्व-
त्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येयं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या, 'तदात्मानं स्वय-
मकुर्वत्' इत्यादिवत् । तस्मादुत्पद्यते जीव इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नात्मा जीव उत्पद्यत इति ।
कस्मात् । अश्रुतेः । न हास्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु कचिदश्रवणमन्यत्र
श्रुतं न वारयतीत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । उत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः । कस्मात् ।
नित्यत्वाच्च ताभ्यः । चशब्दादजत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वं हास्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते तथाजत्वम-
विकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मानावस्थानं ब्रह्मात्मना चेति । न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुप-
पद्यते । ताः काः श्रुतयः । 'न जीवो म्रियते' (छा० ६।१।३), 'स वा एष महानज आत्माऽज-
रोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५), 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (कठ० २।१८),
'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' (कठ० २।१८), 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत्' (तै०
२।६।१), 'अनेन जीवेनात्मानानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२), 'स एष इह
प्रविष्ट आ नवाग्रेभ्यः' (बृ० १।४।७), 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ० १।४।
१०), 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृ० २।५।१९), इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीव-
स्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति । ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यत इत्युक्तम् । अत्रोच्यते—
नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (श्वे०
६।११) इति श्रुतेः । बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिमानमाकाशस्यैव घटादिसंख्य-
निमित्तम् । तथाच शास्त्रम्—'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः
श्रोत्रमयः' (बृ० ४।४।५) इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य सतोऽप्येकस्यानेकबुद्ध्यादियमत्य-
दर्शयति । तन्मयत्वं चास्य विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जालम इत्या-

रत्नप्रभाव्याख्या

मिति, तत्राह—न चेति । एवं विकारत्वे सति विकारप्रपञ्चात्मानं स्वात्मानमकुर्वतेतिवद्विकारजीवात्मानं प्रवेश इत्यर्थः ।
तत्वादिश्रुतिः कल्पमध्ये जीवस्यानुत्पत्त्यादिविषया, तत्त्वमसीति श्रुतिश्च युद् घट इत्यभेदवाक्यबद्धप्राख्येयेति प्राप्ते सिद्धान्तयति
एवमिति । धर्मवत्त्वस्य विभागो हेतुरौपाधिको वा । नायः, असिद्धेरित्याह—अत्रोच्यते नास्येति । द्वितीयो जीवस्य
स्वतो विकारत्वसिद्धिः, अप्रयोजकत्वादित्याह—बुद्ध्यादीति । औपाधिकभेदे मानमाह—तथाचेति । मयदो विका-
रैवमाशङ्क्याह—तन्मयत्वं चेति । जालमः कामजडः स्त्रीपरतन्त्रः । स्त्रीमय इतिवजीवस्य स्वरूपज्ञानादुज्ज्यादिपरतन्त्रत्वेन
भामतीव्याख्या

मे इत्यत आह—नच कचिदश्रवणमिति । एवं हि कस्यांचिच्छायायामाज्ञातस्य कर्त्तव्याङ्गसहितस्य कर्मणः
साप्तरात्राद्योपसंहारो न भवेत् । तस्माद्बहुतरश्रुतिविरोधादनुप्रवेशश्रुतिविकारभावापत्त्या व्याख्येया । तस्मादाकाशजीवात्मान उत्प-

आनन्दगिरियव्याख्या

न सारूप्यमाशङ्क्याह—जीवेति । भूतोत्पत्त्यधिकारे जीवोत्पत्तेरश्रवणाच्च तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—न चेति । तत्र तार्ताग्न्यायेन
माह—श्रुत्यन्तरेति । जीवोत्पत्तौ परस्यैव कथं प्रवेशश्रवणमित्याशङ्क्याह—प्रवेशेति । यथा शुद्धादि स्विकारे घटादौ चूर्णादि
प्रमाणेन प्रविशति तथा ब्रह्म शरीरं च यदा जीवास्वविकारेण प्रविष्टमिदं । ब्रह्मणो विकारोत्पत्तौ दृष्टान्तमाह—तदिति । अनु-
पानुगृहीतश्रुतिक्रममाह—तस्मादिति । जीवमित्यन्तान्नित्यत्वश्रुतीनां मुख्यत्वे भिद्यो विरोधादितिः समन्वयस्येति पूर्वपक्षमनूष-
णानुपपन्नमन्तर्गतं प्रतिज्ञां योजयति—एवमिति । अनुमानोपेतश्रुत्या जीवोत्पत्तेरुक्तेरुक्तं प्रतिज्ञेत्याह—कस्मादिति । सौत्रं हे-
तुः व्याकरोति—अश्रुतेरिति । गुणोपसंहारमार्थेनोक्तं सारयति—नन्विति । न्यायाधीनामुक्तिर्लक्षणीय जीवोत्पत्तिश्चेत्तद-
विषया चारणान्न न्यायोऽस्तीत्याह—सत्यमिति । जीवजन्माद्योऽपि प्रश्नपूर्वकं सौत्रं हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुद्वयं विदु-
र्नित्यत्वं हीति । नित्यत्वाज्जन्मादिमानेऽपि जन्माभावो न भातीत्याशङ्क्याह—न चेति । या नित्यत्वादिवादिभ्यो जीवोत्पत्ति-
मिति ताः श्रुतीराकाङ्क्षादोषादहरति—ताः का इति । उत्पत्तिश्चेत्तरेनानुग्रहादननुत्पत्तिमुल्लेखस्या प्राबल्यमुक्तं सारयति—
ते । स्वाभाविकं वा विभक्तत्वमौपाधिकं वेति विकल्पयति—अत्रेति । नाबोऽसिद्धेरित्याह—नेति । औपाधिकं विभक्तत्वमौ-
पाभाविकं वा विकारमात्मनो गमयेत् । आबो सिद्धसाधनत्वं भवोक्तम्—बुद्ध्यादीति । द्वितीयो काल्यतीतत्वं विवक्ष्यौपा-
वेयमात्मानमित्यत्र मानमाह—तथाचेति । ब्रह्मविकारत्वं जीवस्य निरस्यता बुद्धिविकारत्वं तन्मयत्वोक्त्या स्वीकृतमित्याशङ्क्याह
न्यवयवमिति । जालमो जडत्वात् प्राकृतः पुरुषः । स यथा स्त्रीपरतन्त्रः स्त्रीमयो व्यपदिश्यते तथा जीवसाप्रपञ्चपूर्णत्वाप्रतिपत्त्या

द्विषद्ब्रह्मण्यम् । यदपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयभ्रवणं तदप्यत एवोपाधिसंबन्धाज्जेतव्यम् । उपाधु-
त्यस्यास्योत्पत्तिस्तत्प्रलयेन च प्रलय इति । तथाच दर्शयति—‘प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति’ (बृ० ४।५।१३) इति । तथोपाधिप्रलय
एवायं नात्मविलय इत्येतदप्यत्रैव ‘मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न
प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति—‘न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-
मात्माऽनुच्छिच्छिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति’ (बृ० ४।५।१४) इति । प्रतिज्ञानुपरोधोऽ-
प्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव । ‘अत
ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि’ (बृ० ४।३।१५) इति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्म-
प्रत्याख्यानं परमात्मभावप्रतिपादनात् । तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते चेति ॥ १७ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

अधिदूषोऽथ चिदूषो जीवोऽधिदूष इत्येते ॥ चेदभावात्सुषुप्त्यादौ ज्ञानाभिमनसा कृता ॥ १ ॥
ब्रह्मत्वादेव चिदूषाद्विस्तुप्त्या न लुप्यते ॥ द्वैताद्विद्वैतलोपाधौ हि द्रष्टव्येति श्रुतेः ॥ २ ॥

स किं कर्णभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः—स्वतोऽचेतन आहोस्वित्सांख्यानमिव नित्यचैतन्यस्वरूप

रत्नप्रभाख्याख्या

भेदकर्तृत्वादिभाक्त्वात्प्राचुर्याथै मयट्प्रयोग इत्यर्थः । लिङ्गं निरस्य तदनुग्राह्यश्रुतेर्गतिमाह—यदपीति । जीवस्योपाधिकजन-
शयोः श्रुतिमाह—तथेति । एतेभ्यो देहात्मना परिणतेभ्यो भूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जनित्वा तान्येव लीयमानान्यनुपशान्ति-
ति । प्रत्योपाधिकमरणानन्तरं संज्ञा नास्तीत्यर्थः । ननु प्रज्ञानघनः, संज्ञा नास्तीति च विरुद्धमित्यत आह—तथेति । उपाधि
याद्विशेषज्ञानाभाव एव संज्ञाभावो नात्मस्वरूपविज्ञानाभाव इत्युत्तरं प्रतिपादयति श्रुतिरित्यन्वयः । अत्रैवात्मनि विज्ञानघने प्रे
संज्ञा नास्तीत्युक्त्या मा मोहान्तं मोहमन्थं भ्रान्तिमापीपददापादितवानिममर्थं न जानामि ब्रूहि त्वदुक्तैरर्थमिति मैत्रेयीप्रश्नाथः
मुनिराह—न वा इति । मोहं मोहकरं वाक्यमुच्छिच्छिः पूर्वावस्थानाशो धर्मोऽस्येत्युच्छिच्छिधर्मा परिणामी स नैत्यनुच्छिच्छिध-
ऽपरिणामी, तस्मादविनाशीत्यर्थः । तर्हि न प्रेत्य संज्ञेति कथमुक्तं, तत्राह—मात्रेति । मात्राभिर्विषयैरसंसारं ताथोक्तमित्यर्थः
विम्बप्रतिबिम्बयोरिव विरुद्धधर्मभेदोऽप्यस्त इत्यत्र हेतुमाह—अत ऊर्ध्वमिति । जीवस्य विकारित्वे मुक्तयुगात्तत्त्व
सीति वाक्यमखण्डार्थमिति च वक्तव्यं, तथाच फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितजीवनित्यत्वश्रुतीनां बलवत्त्वादुत्पत्त्यादिकमयसम्
वदन्त्युत्पत्त्यादिश्रुतय इत्यविरोध इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ ज्ञोऽत एव । ‘आत्मैवास्य ज्योतिः’ इत्याद्यात्मस्वप्रकाशत्वश्रुती
‘पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्च्छ्रोत्रम्’ इत्यनित्यज्ञानवत्त्वश्रुतिभिर्विरोधोऽत्र निरस्यते । अस्य लोकस्य चक्षुर्दृष्टा श्रोत्रं श्रोतेत्यर्थः । प्रा

भासतीत्याख्या

द्यन्त इति प्राप्त उच्यते—भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मणो भियेरन् । न त्वेतदस्ति । ‘तत् सृष्ट्वा तदेवात्प्रविशत्’, ‘अनेन जीवेन’ इत्याह
विभागश्रुतेरौपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकराकाशकाशवद्विरुद्धधर्मसंसर्गस्योपपत्तेः । उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूमीनां न
नित्यत्वाज्जातिगोचराणां श्रुतीनां दर्शनात् ‘उपाधिप्रविलयेनोपहितस्य’ इति च प्रश्नोत्तराभ्यामनेकधोपपादनादविभागस्य च ‘एक
देवः सर्वभूतेषु गृहः’ इति श्रुत्वैवोक्तत्वाभित्या जीवात्मानो न विकारा न चाद्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम् । मैत्रेयीब्राह्मणं चाप्यस्या
स्यातमिति नेह व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ ज्ञोऽत एव । कर्मणा हि जानात्यर्थो व्यासस्तदभावे न भवति धूम इव धूमध्वनाभा

आनन्दगिरियश्याख्या

बुद्ध्यानुपरक्तपरिच्छिन्नरूपत्वं बुद्ध्याधीनमिति तन्मयत्वोक्तिरित्यर्थः । अनुग्राहकमनुमानमनोपाधुग्राह्यश्रुतेर्गतिमाह—यदपीति । अ
प्येतस्य व्याख्यानाम्—उपाधीति । नयनमभिनयति—उपाधीति । तत्र मैत्रेयीब्राह्मणं संवादयति—तथाचेति । प्रज्ञानघन ए
इत्युक्त्वा ‘न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति वदतो विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—तथेति । पूर्वापरविरोधसमाधिद्वारेति यावत् । न प्रेत्यलोकस्य
यमिति परामर्शः । एतदपि प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयतीति संबन्धः । प्रश्नमनुक्रामति—अत्रेति । मोहान्तं मोहमध्यमापीपददापादितवानि
ममित्यर्थनिर्देशः । प्रतिपादनप्रकारं प्रकटयति—न वेति । मोहं मोहकरं वाक्यम् । अविनाशिरेव परिणामित्वाभावं हेतुमाह—अ
च्छिच्छीति । कथं तर्हि न प्रेत्येत्यादि, तत्राह—मात्रेति । यत्तु प्रतिज्ञया ब्रह्मकार्यता जीवस्येति, तत्राह—प्रतिज्ञेति । प्रधान
णभेदाद्वैक्यमिति, तत्राह—लक्षणमेति । विम्बप्रतिबिम्बादिवदौपाधिको भेदो न स्वाभाविक इत्यत्र हेतुमाह—अत इति । प्रधान
क्येन फलवत्ताक्षितनित्यत्वबोधकावान्तरवाक्यानुगोच्येन प्रधानवाक्यविरुद्धकार्यत्ववादिवाक्यानां दुर्बलत्वेनोपचरितार्थत्वाभिन्नो विरोध
वाशित्यप्रत्यग्रहस्य मन्वयसिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १७ ॥ आत्मनो नित्यत्वमुक्त्वा तदनुत्पत्तिहेतोः स्वप्रकाशत्वमाह—
इति । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति तत्त्वप्रकांशता । न चैवं गतार्थत्वमनुत्पत्त्यस्यापि जीवस्यानित्यत्वमाह—

एवेति वादिविप्रतिपक्षेः संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यमात्मनःसंयोग-
जमभिधृष्टसंयोगजरोहितादिगुणध्वितिं प्राप्तम् । नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तसूक्ष्मप्रहविष्टानामपि
चेतन्यं स्यात् । ते पृष्टाः सन्तो न किञ्चिद्वयमचेतयामहीति जल्पन्ति स्वस्याश्च चेतयमाना दृ-
श्यन्ते । अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्य आत्मेति । एवं प्राप्तिः समिधीयते—हो नि-
त्यचैतन्योऽयमात्मा एव, यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिपसंपर्काजीवभावेनाव-
तिष्ठते । परस्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाज्ञातम्—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।१।२८),
सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म' (तै० २।१।१), 'अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ० ४।५।१३),
इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चेत्परं ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्यापि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमद्वैतीयप्रका-
शवदिति गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति—'असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति'

रत्नप्रभाव्याख्या

जीवानुत्पत्तिहेतुमादाय स्वप्रकाशत्वसाधनाद्हेतुसाध्यभावः संगतिः । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति जीवस्य
प्रकाशता सिध्यति । न चैवं गतार्थता, अनुत्पन्नस्यापि जीवस्य स्वप्रकाशत्वे ज्ञानसाधनवैयर्थ्यमिति तर्कसहिता नित्यज्ञानश्रुति-
हेतु स्वप्रकाशश्रुतेर्बाध्यतया ब्रह्मान्यत्वशङ्कायां तदैक्ययोग्यतायै स्वप्रकाशत्वस्यात्र साधनात् । तथाच पूर्वपक्षे जीवस्य ब्रह्मै-
यात्म्यता सिद्धान्ते तद्योग्यतेत्यापादसमाप्तेः फलमवगन्तव्यम् । इष्टार्थं निराचष्टे—ते पृष्टा इति । साधनानां ज्ञान-
ज्ञान स्वप्रकाशो जीवो व्यतिरेकेणेश्वरवदित्याह—अतः कादाचित्केति । यथाश्रुते भाष्ये हेतोः साध्याविशेष इति मन्त-
म् । अतो जीवस्य स्वप्रकाशत्वश्रुतिर्बाध्यते प्राप्ते सिद्धान्तयति—एवमिति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः । न केवलं स्वप्रका-
शब्रह्मादजीवस्य स्वप्रकाशता किंतु श्रुतितोऽपीत्याह—विज्ञानमयमिति । योऽयं विज्ञानमय इति प्रकरण इत्यर्थः । अतः
यं भासमान एवात्मा सप्तारुमुत्पापारान्वागादीनभिलक्ष्य चाकशीति । सुप्ताधीन्यदयतीति यावत् । अत्र स्वप्ने विज्ञानवृद्धि-

भाष्यतन्त्रव्याख्या

इत्यादवस्थासु च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्यस्य ज्ञानस्याभावः । तथाच नात्मत्वभावश्चैतन्यं तदनुभूतावपि चैतन्यस्य व्याप्यत्वे तस्मादिन्द्रिया-
भावभावाविद्यतात् ज्ञानभावाभावयोरिन्द्रियादिसंनिर्कर्षाधेयमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो न स्वाभाविकः अत एवेन्द्रियादीनामर्धत्वम्,
एवा वैयर्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत् । नित्यचैतन्यश्रुतयश्च शक्यत्वप्राप्तेषु व्याख्येयाः । अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्निर्जा जीवानां, न तु
किञ्चिदेन्द्रियादिसंनिर्कर्षेऽप्येवं ज्ञानं न भवतीति । तस्माज्जडा एव जीवा इति प्राप्तेऽभिधीयते—यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तदकदाचित्
पक्षे कदाचित् सति यदा कदाचिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि, न चैवमात्मा । तथाहि—अनुमितिमानोऽन्यपरोक्षः, स्मरणयातुमविकः, संदिहा-

आनन्दगिरीयव्याख्या

कल्पितशङ्कायां ब्रह्मैक्ययोग्यत्वात्वात्र जीवस्य स्वप्रकाशतोक्तेरिति भावः । विषयसंशयतत्कारणानि दर्शयति—स इति । विदुश्च
इयं श्रुतिः—किमिति । अत्र च 'आत्मैवावयव ज्योतिः' इत्यादिश्रुतीनां 'परमेश्वरः' इत्यादिश्रुतिर्जीवानित्यधीनत्वादिनीमि-
शेषसाधनानां चिद्रूपप्रत्यक्षब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे यथोक्तश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वैकमत्वादप्राप्त्याहुते
किं समन्वयसिद्धिः । सिद्धान्ते तासामविरोधादेकवाक्यतया प्रामाण्यात्तत्र तत्सिद्धिः । आत्मनश्च चैतन्यमागन्तुकं किं तर्हि तस्य
रूपमागन्तुकस्य तदपेक्षत्वात्तत्राह—आत्मेति । आत्मा कादाचित्कज्ञानः, तदर्थमादीयमानसाधनत्वात्, ईश्वरवदिति व्यतिरेकीयत्वः ।
स्वप्रकाशमवधिषयं विरोधणं निमित्तं तद्वृष्टादि । आत्ममनःसंयोगादसमवायिनश्चैतन्यमात्मगुणो भवतीत्यत्र पिठशकप्रति-

दृष्टान्तमाह—अभीति । किं चात्मा ज्ञानान्तरप्रकाशः, वस्तुत्वात्, घटवदिति मत्वाह—इति प्राप्तमिति । आत्मा न
तैवमः, तन्मिचारित्वात्, घटवदित्याह—नित्येति । इष्टार्थं निराचष्टे—ते पृष्टा इति । तदा तेषामसत्त्वादेव चैतन्यस्य-
परिमित्येवोक्तमाह—स्वस्यावेति । तथापि कथं चैतन्यसागन्तुकत्वं, तत्राह—चेतयमाना इति । आत्मा न ज्ञानस्य भावः,
समिमेनोवभासकत्वात्, आदित्यवदिति व्यतिरेकेणोपसंहरति—अत इति । भाष्ये हेतुसाध्यनिश्चया साध्याविशिष्टत्वं निरस-
त् । आत्मनः स्वप्रकाशत्वश्रुतीनामनित्यधीनत्वश्रुतीनां च विरोधे समन्वयसिद्धिरिति पक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । एवं
यति—इति । अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति—यस्मादिति । उत्पत्त्यभावे हेतुमाह—परमिति । तस्य कुतो जीवत्वं, तत्राह—
धीति । येन ब्रह्माभिन्नत्वेनोत्पत्तिरात्मनो निरस्ता तेनैव तस्य नित्यचैतन्यतापि सुप्रतिपदा । विपर्यतं चैतन्यस्य भावं, ब्रह्माभिन्नत्वात्,
इत्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमुद्धरति—परस्येति । हेत्वसिद्धिं प्रत्याह—तदेवेति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः । प्रकृतिविकार-
नित्यत्वपक्षसाधनानाधिकरण्यम्, एकद्वयनिष्ठम्, उक्तसाधनानाधिकरणत्वात्, सोऽयमिति वदित्यनुमानात्प्रवेशश्रुतेश्च ब्रह्मैव जीवो
इति हेतुसिद्धिरित्यर्थः । ब्रह्माभिन्नत्वफलं निगमयति—तस्मादिति । न केवलं नित्यचैतन्यं ब्रह्मात्माजीवस्य नित्यचैतन्यत्वं
स्वप्रकाशत्वमप्यत्रागदीत्याह—विज्ञानेति । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यारभ्य तत्प्रकरणस्थाः श्रुतीरात्मस्वप्रकाशत्वसाधना-
स्तद्वृत्तमानानां कालात्ययापदिष्टत्वाह—असुप्त इति । स्वयमसुप्तो भासमान एवात्मा सुप्तान्वागादीनुरत्पत्त्यपारानाभिष-

(बृ० ४।३।११) 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' (बृ० ४।३।९) इति, 'नहि विज्ञातुर्विज्ञा-
तेर्विपरिलोपो विद्यते' (बृ० ४।३।३०) इत्येवंरूपाः । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति सं आत्मा'
(छा० ८।१२।४) इति च सर्वैः करणद्वयैरिदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसंधानात्तद्वृत्तत्वसिद्धिः ।
नित्यस्वरूपचैतन्यत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत् । न । गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदादर्थत्वात् ।
तथाहि दर्शयति—'गन्धाय घ्राणम्' इत्यादि । यत्तु सुप्ताद्यो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यै प-
रिहारेऽभिहितः । सुषुप्तं प्रकृत्य 'यद्दे तन्न पश्यति पश्यन्त्यै तन्न पश्यति—नहि द्रष्टृदृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' (बृ० ४।३।२३)
इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—विषयाभावादियमचेतयमानता न चैतन्याभावादि । यथा
वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिध्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्तद्वत् । वैशेषिकादितर्कश्च
श्रुतिविरोध आभासीभवति । तस्माक्षित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति निश्चिनुमः ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

जीवोऽणुः सर्वगो वा स्यादेवोऽणुरिति वाक्यतः ॥ उत्क्रान्तिगत्यागमनश्रवणाद्याश्रये सः ॥ १ ॥
साभासबुद्धानुत्वेन तदुपाधित्वतोऽणुता ॥ जीवस्य सर्वगतं तु स्वगो ब्रह्मत्वतः श्रुतम् ॥ २ ॥

रश्मिभाष्याख्या

सत्त्वस्य साक्षिणो विज्ञातेर्विनाशो नास्तीत्यर्थः । घ्राणादिजन्यगन्धादिज्ञानानुसंधानसिद्धये आत्मनो ज्ञानरूपत्वं वाच्यमि-
थ्यन्तरेणाह—अथेति । आत्मनो नित्यचिद्रूपत्वेऽपि स्वतोऽसङ्गतया गन्धायसंबन्धात्तत्संबन्धघटात्मकवृत्त्यर्थमिति ज्ञान
साधनानीति न तेषां वैयर्थ्यमिल्याह—न । गन्धेति । परिच्छेदो वृत्तिः । गन्धाय तद्वोरान्तःकरणवृत्तये इत्यर्थः । सुप्ता
द्यवस्थास्मात्सत्त्वेऽपि चैतन्याभावात्तस्मात्तच्चिद्रूप इत्युक्तं दूषयति—यत्स्विति । तत्तदा सुषुप्तौ न पश्यतीति यत्तत्पश्यन्नेवाह
ज्ञान एव सन्न पश्यतीत्यत्र हेतुः—नहीति । नाशायोग्यत्वादित्यर्थः । किमिति न पश्यतीत्यत्र आह—न विविति । इति
साधनाधीनत्वोक्त्या स्वरूपज्ञानस्यासाधनाधीनत्वं हेतुरसिद्ध इत्युक्तम् । साधनवैयर्थ्यतर्कोऽपि निरस्तः । शृण्वश्रित्वाद्यनिलज्ञा-
नश्रुतीनां वृत्तिविषयत्वं व्याख्यातम् । आत्मा न ज्ञानं, द्रव्यत्वात्, इत्यादितर्काश्चागमभाषिताः । फलवत्प्रधानवाक्यपेक्षितस्य
प्रकाशत्वागमस्य बलवत्त्वात् । किंच निरवयवात्मनो मनःसंयोगायोगान्नानिलज्ञानगुणता समवायाभावाच्च न स्वतमेवज्ञान
वेद्यता कर्मकर्तृत्वविरोधाच्च । किंच ज्ञानत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवादात्तमेव ज्ञानं बुद्धेश्च मनःपरिणामत्वश्रुत्या 'कामः संकल्पः' इत्या-
द्या जडत्वान्नास्माकं ज्ञानद्वैविध्यगौरवमिलेनवयमात्मनः स्वप्रकाशत्वमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ स्वप्रकाशत्वादिसत्त्वस्वरूपो
षद्वहिष्ठं परिमाणमेवाधिताश्रयत्वेनान्तर्बहिर्भावेन वा संगत्या विचारयति—उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । विषयसंशयो दर्श-

भासतीत्याख्या

नोऽयसंदिश्यः, विपर्यस्त्यन्यविपरीतः सर्वस्यात्मा । तथाच तत्त्वभावः । नच तत्त्वभावस्य चैतन्यस्याभावः तस्य नित्यत्वात् । तस्मा-
द्वृत्तयः कियारूपाः सर्कर्मिकाः कर्माभावे सुषुप्त्यादौ निवर्तन्ते । तेन चैतन्यमात्मस्वभाव इति सिद्धम् । तथाच नित्यचैतन्यवादिनः श्रुत्यो
न कथंचिन् द्वेष्टेन व्याख्यातव्या भवति । गन्धादिविषयवृत्त्युपजने चेन्द्रियाणामर्षवत्तेति सर्वमवदातम् ॥ १८ ॥ उत्क्रान्ति-

आनन्दगिर्याख्या

इयतीति यावत् । अत्रेति स्वप्नोक्तिः । नच तत्र मनसो भावात्तन्निमित्तमात्मनो उच्यतेति तदा तस्य कर्मत्वादकरणवादिनि भावः । म-
भिचारिकरणजन्यबुद्धीनामव्यभिचारिचैतन्यं विना नियतानुसंधानासिद्धेरामनो नित्यचैतन्यत्वमिल्याह—अथेति । आत्मा नित्यचैतन्य-
स्वभावः, स्वसत्तायां तद्वतिरेकशून्यत्वात्, ईश्वरसंवेदनवदिति भावः । प्रतिकूलत्वकंपराहति शङ्कते—नित्येति । आत्मनो नित्यत्वं
तन्यत्वेऽपि स्वतोऽसङ्गतया विषयासंसर्गात्तद्विशेषयोगाद्वारा तत्परिच्छेदार्थमन्तःकरणघटपक्षेणात्र तद्वैयर्थ्यमिल्याह—नेति । न चासं-
गित्वादेव विषयविशेषासंसर्गे कुतस्तज्ज्ञानं मिथो योगेऽपि द्वयोरेकान्तःकरणसंसर्गाश्रुत्वेन भावसंभवागुत्तरिमगुणोभयोर्मिथो योगे
स्फटिकोपरागाधीनसंबन्धवदिति भावः । गन्धादिविषयविशेषस्य परिच्छेदस्तदवच्छिन्नश्चिद्रूपकाशस्तद्व्यञ्जकजडप्रकाशान्तःकरणपरिणामो-
पाधेत्वाद्घ्राणादीनां नानर्थक्यमित्यत्र श्रौतं लिङ्गाह—तथाहीति । स्वसत्तायां तदव्यभिचारित्वादिति हेतोरसिद्धेः परिरुद्धं सो-
तद्व्यभिचारित्वहेतुमनुवदति—यत्स्विति । स्वकीयहेतोरसिद्धिमुद्धरन्स्वकीयहेतोरगमविरोधमाह—तत्सत्येति । पश्यन्नेत्येतदुपाधयति—
नहीति । न पश्यतीत्युक्तं व्यनक्ति—न विविति । पश्यन्न पश्यतीति विरोधमाशङ्क्याह—एतदिति । विषयाभावाच्चैतन्यमा-
दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । वस्तुत्वादिहेतोरनित्यचैतन्यत्वसिद्धावात्मनश्चिद्रूपता कुतः स्यादित्याशङ्क्याह—वैशेषिकादीति । न-
तमचैतन्यस्यागमनुकले मानाभावात्तस्य नित्यचैतन्यत्वे पश्यन्नित्यादिश्रुतीनां स्वप्रकाशत्वश्रुत्यनुसारेण नयनादन्योन्यमविरोधात्तत्त्व-
प्रत्यक्षद्वयि समन्वयसिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥ ब्रह्मैक्ययोग्यत्वायात्मनः स्वप्रकाशत्वमुक्तम् । इदानीं
स्वामाविकाण्डनिरासेन वस्तुतो महत्त्वं चैतन्यादीषद्वहिष्ठं साधयति—उत्क्रान्तीति । अधिकरणस्य विषयसंशयो दर्श-

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते । किमणुपरिमाण उत मध्यमपरिमाण आहोस्त्विन्म-
हापरिमाण इति । ननु च नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यश्चायमित्युक्तम् । अतश्च पर एवात्मा जीव
इत्यापतति । परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाज्ञातं, तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति ।
उच्यते—सत्यमेतत् । उक्तान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयन्ति । स्वशब्देन
चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाज्ञायते । तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं
तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति । उक्तान्तिस्तावत्—‘स
यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति’ (कौपीत० ३।३) इति । गतिरपि ‘ये वै के
चासाहोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ (कौपीत० १।२) । इति । आगत्यरपि ‘त-
स्माहोकात्पुनरैत्यसौ लोकाय कर्मणे’ (बृ० ४।४।६) इति । आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रव-
णात्परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति । नहि विभोश्चलनमप्यकल्पत इति । सति च परिच्छेदे
शरीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां निरस्तत्वावपुरात्मेति गम्यते ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उक्तान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिष्वेहैवस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत । उ-

रत्नप्रभाख्याख्या

ति—इदानीमिति । नात्माभुतेरित्यादिना गतार्थत्वमस्याशङ्कयात्माणुत्वश्रुतीनां महत्त्वश्रुतीनां चाविरोधकथनार्थमस्याधि-
करणसाम्य इत्याह—नन्वित्यादिना । न केवलं धृतोक्तान्त्याद्यनुपपत्त्यात्मनोऽणुत्वं किन्वेवोऽपुरात्मेति श्रुत्यापीत्याह—
स्वशब्देनेति । पूर्वपक्षे जीवस्याणुत्वाद्ब्रह्मैक्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सूत्रं व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्त-
मेत्यादिना । श्रुतेरगुणिति उत्तरसूत्रादाह्वय सूत्रं पुरितम् । उक्तान्तिः श्रूयत इति शेषः । स समुपैतः जीव एतैर्वृत्त्यादि-
भेदस्याबन्धलोकादिर्म लोकं प्रति कर्म कर्तुमायातीत्यर्थः ॥ १९ ॥ उक्तान्तिरात्मनो देहाभिगमो न भवति येनाणुत्वं स्यात्
हेतुं स्वामित्वनिवृत्तिरिति केचिद् । तदङ्गीकृत्याप्यणुत्वमावश्यकमित्याह—स्वात्मनेति । उक्तान्तेरुत्तरयोगेत्यागलोः स्वा-
भावात्तस्याख्या

स्यगतीनाम् । यद्यप्यविकृतस्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा चानणुपरिमाणत्वं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेश्च तासां
परिमाणश्रवणस्य चाविरोधार्थमिदमधिकरणमित्याशेषमाधानाभ्यामाह—ननु चेति । पूर्वपक्षं शङ्काति—तत्र प्राप्तं ताव-
ति । विभागसंयोगोत्पादो हि तुक्तान्त्यादीनां कले नच सर्वगतस्य तो ह्यः । सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा सर्वोत्पत्तस्य वा
संभवादिति ॥ १९ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः । उक्तमपि हि मरणे निरुद्धम् । तच्चाचलतोऽपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्यो-
धे न तु गत्यागती । तयोश्चलने निरुद्धयोः कर्तृत्वभावयोर्व्यापित्यसंभवादिति मध्यमं परिमाणं महत्त्वं शरीरस्यैव । तर्हातपरी-

आनन्दगिरिव्याख्या

रानीमिति । किमणुपरिमाणो जीव आहो महापरिमाण इत्येवं विप्रतिपत्तेः संदिह्यते । मध्यमपरिमाणत्वं निरस्तमेवात्र तथाणुत्वं
रत्नाभायमिति वक्तृमतीताधिकरणारम्भमाक्षिपति—ननु चेति । तथापि जीवस्यानन्त्यनिरूपणार्थमधिकरणमित्याशङ्क्याह—अतश्चेति ।
अतश्चाव्याधित्वार्थः । तथापि विचारारम्भस्य किं जातं, तदाह—परस्येति । तथापि जीवस्य तत्रोक्तं, तत्राह—तत्रेति । परमिन्नतया
पान्त्ये सतीति यावत् । आरम्भं समाप्यते—उच्यत इति । यदुक्तं जीवस्य नित्यत्वादि तदङ्गीकरोति—सत्यमिति । इति परममहत्त्वमपि
सिद्धमेव, किमनया चिन्तयेत्याशङ्क्याह—उक्तान्तीति । न केवलं धृतार्थापत्तिसिद्धमात्मनोऽणुत्वं किंतु श्रौतमपीत्याह—स्वश-
ब्देनेति । आसामणुत्वश्रुतिकल्पस्य तत्त्वान्वयश्रुतिजातस्य वाऽनाकुलत्वमन्योन्यमविरुद्धत्वं तत्प्रतिपादनेनापि परिच्छिन्ने ब्रह्मणि समन्वयसा-
मधिकरणमर्थवैधित्युपसंहरति—तस्येति । एतेन पादादिसंगतिरुक्ता । पूर्वपक्षे चात्माणुत्वमहत्त्वश्रुत्योर्विरुद्धत्वेनाप्यामाप्यादुक्ते ब्रह्मणि
न्यपासिद्धिः । सिद्धान्ते तथोरविरुद्धत्वात्माप्यात्तत्सिद्धिः । अधिकरणारम्भेनयुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । उक्तं
विश्रुतोति—उक्तान्तीति । स पुरुषो समुपैतारम्भकर्मवासने यदाऽस्मादभिमानतो गृहीतादिति यावत् । सदैवेत्यत्र तदेति वक्त-
व्यं । एतच्छब्दो वागादिविषयः । तस्माहोकादित्यागमनापादानत्वेन चन्द्रलोको गृह्यते । तत्र भोक्तृत्वकर्मज्ञानान्तर्गते पुनरित्युच्यते ।
लोकायेति । एतं लोकं प्रतीत्यर्थः । कर्मशब्देन तदनुष्ठानं लक्ष्यते । हेतुमनूय तत्फलमाह—आसामिति । ननु जीवस्यो-
त्पत्त्यागतिभिश्चलनमेव गम्यते न परिच्छेदः, तत्राह—नहीति । सर्वगतस्य स्वाश्रयसंयोगविभागाहेतुश्चलनम् । नभोचलनं न
पि कुतोऽणुत्वं परिशेषादित्याह—सतीति ॥ १९ ॥ आरमनो देहादपसर्पणमुक्तमपि किंतु स्वाभ्यनिवृत्तिमात्रम् । मन एव
पि योगदेवं गच्छतीत्येकं । तत्राह—स्वात्मनेति । सूत्रं व्याचिरुपाधुः स्वाभ्यनिवृत्तिमात्रमुक्तमपि नित्यश्रीकरोति—उक्तान्ति-
ः । देहे स्वाभ्यनिवृत्तौ हेतुमाह—कर्मैति । तथापि गत्यागतिभ्यामणुत्वमात्मनः स्यादपरिच्छिन्नस्य सतस्तदयोगादित्याह—उच्यते

सरे तु गत्यागती नाच्छलतः संभवतः । स्वात्मना हि तयोः संबन्धो भवति, गमेः कर्तृत्वक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव संभवतः । सत्योश्च गत्यागत्योक्तान्तिरूप्यपसृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते । न ह्यनपसृतस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । देहप्रदेशानां चोक्तान्तावपादानत्ववचनात् । 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' (बृ० ४।४।२) इति । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' । (बृ० ४।४।१), 'शुक्रमादाय पुनरैति स्थानम्' (बृ० ४।३।११) इति चान्तरेऽपि शरीरे शरीरस्य गत्यागती भवतः । तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा । कस्मात् । अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतपरिमाणभ्रवणादित्यर्थः । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।४।२२), 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१) इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेत् । नैष दोषः । कस्मात् । इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेवापरिमाणान्तरश्रुतिः । परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । विरजः पर

रत्नप्रभाष्याख्या

त्मना कर्त्रा संबन्धादणुत्वमिति सूत्रयोजना । पाकानाश्रयस्य पक्त्ववद्ब्रह्मनाश्रयस्यापि गन्तृत्वोक्तिः किं न स्यादित्यत आह—गमेरिति । गमनस्य कर्तारि संयोगविभागरूपातिशयहेतुत्वात्कर्त्राश्रितत्वं लोकसिद्धमित्यर्थः । जीवोऽणुरमध्यमपरिमाणत्वे सति गतिमत्त्वात्परमाणुवदित्याह—अमध्यमेति । अङ्गीकारं त्यजति—सत्योश्चेति । न स्वाम्यनिश्चिन्तासुक्तान्तिरित्यर्थः । देहान्निर्गम एवोक्तान्तिरित्यत्र लिङ्गान्तरमाह—देहप्रदेशानामिति । अपादानत्वमवधित्वम् । अन्येभ्यो वा सुखादिषु एव आत्मा निष्कामतीति शेषः । किंच देहमध्येऽपि जीवस्य गत्यागतिश्रुतेरणुत्वमित्याह—स इति । इन्द्रियाणि गृह्णन्स्वापादौ हृदयं स जीवो गच्छति शुक्रं प्रकाशकमिन्द्रियग्राममादाय पुनर्जागरितस्थानमागच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥ इतराधिका-
रात् । ब्रह्मप्रकरणात् । ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकरणस्थत्वमित्यत आह—परस्येति । या वेदान्तश्रुतिः सा परप्रकरणस्थेत्युत्सर्गात्तस्यास्तत्त्वध्वं ब्रह्मरभ्याधीतलाच्चेत्याह—विरज इति । निर्दोष इत्यर्थः । विज्ञानमयश्रुत्या प्रकरणं बाध्यमिति

भामतीव्याख्या

श्रवाणं प्रत्युक्तम् । गत्यागती च परममहति न संभवतोऽतः पारिशेष्यादणुत्वसिद्धिः । गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपसर्पणमेव जीवस्य न तु तत्र सतः स्वाम्यनिश्चिन्तासुक्तमिति सिद्धमित्याह—सत्योश्च गत्यागत्योरिति । इत्थं देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणमित्याह—देहप्रदेशानामिति । तस्माद्गत्यागत्वपेशोक्तान्तिरपि सापादानाणुत्वसाधनमित्यर्थः । न केवलमपादानश्रुतेः, तच्छरीरप्रदेशगतव्यवश्रुतेरप्येवमेवेत्याह—स एतास्तेजोमात्रा इति ॥ २० ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतरा-
धिकारात् । यत उक्तान्त्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुत्वं प्रसाधितं ततो व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विकारतया भेदः । तथाच महत्त्वान्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यविरोध इत्यर्थः । यदि जीवा अणवस्ततो 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति कथं शरीरो

आनन्दगिरियव्याख्या

रिवति । घटगमनगमनाभ्यां नभसस्तद्भ्रान्तिवदुपधेरात्मनोऽपि गत्यागतिभ्रान्तिः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते दृष्टत्वात्तत्त्वोपेति कथमपि
मिकस्य तथात्वमित्याह—स्वाम्यनेति । पञ्चतीत्यादौ पाकाद्यनाश्रयस्यापि कर्तृत्वोक्तिवदात्मनो गत्यागत्याश्रयस्यापि तत्कर्तृत्वमुच्यतां
त्याशङ्क्याह—गमेरिति । श्रुतिप्रामाण्याद्गत्यागत्योर्जिवेनैव संबन्धे फलितमाह—अमध्यमेति । जीवोऽणुः, अमध्यमपरिमाणत्वे सा
गत्यागतिमत्त्वात्, परमाणुवदित्यर्थः । स्वाम्यनिश्चिन्तासुक्तान्तिरित्युपेक्षोक्तम् । संप्रति सूत्रोक्तोक्तान्तेसां पूर्वोत्तरपक्षात्तुष्योक्तिसाह-
ङ्ग्याह—सत्योश्चेति । तत्र हेतुः—नहीति । इत्थं देहादपसर्पणमेवोक्तान्तिरित्याह—देहेति । अपादानत्वं विशेषवाचिभ्य-
नान्येभ्यो वा सुखादिभ्यस्तं जीवमुक्तामन्तं प्राणोऽनूत्कामतीति शेषः । किंच स्वदेहमध्येऽपि गत्यागतिमावात्परिच्छिन्नो जीव इत्याह—
इति । जीवश्चक्षुरादीन्द्रियाणि गृहीत्वा स्वापादौ हृदयं प्रविशति । शुक्रं ज्योतिष्मत्प्रकरणजातमादाय पुनर्जागरितमागच्छतीत्यर्थः । गत्या-
दिबान्तरादपि गत्यादेरात्मनोऽणुत्वमित्याह—तस्मादिति ॥ २० ॥ सर्वगतत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्य विषयान्तरोक्त्या प्रत्याह—नाणु-
रिति । चोषं विवृणोति—अथापीति । उक्तहेतुभिरात्मनोऽणुत्वे दृष्टेऽपीति यावत् । अणुत्वश्रुतेरुक्तत्वादसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह—
अणुत्वेति । परिमाणान्तरश्रवणं विवृणोति—स वा इति । परिहारमवतार्य व्याचष्टे—नेति । महापरिमाणश्रवणं परमात्मन-
तत्प्रकरणस्थत्वादित्युक्तं साधयति—परस्येति । कथमस्य परविषयतेत्याशङ्क्य प्राधान्येन तस्य प्रतिपाद्यत्वाद्दुस्तरगततत्त्वत्वाह—परस्ये-
वेति । न केवलमौत्सर्गिकं परप्रकरणत्वम्, आरभ्यापीतिबलादपि तद्वीरित्याह—विरज इति । परिमाणान्तरश्रुतेः इत्यादि व्याख्या

आकाशादित्येवंविधाश्च परस्वैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।४।२२) इति शरीर एव महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेव निर्देशो वामदेववद्द्रव्यः । तस्मात्प्राणविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥२१॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते—'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश' (मुण्ड० ३।१।९) इति । प्राणसंबन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते । तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति—'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः' (श्वे० ५।८) इति । 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' (श्वे० ५।८) इति चोन्मानान्तरम् ॥ २२ ॥ नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते । दृश्यते च जाह्नवीहृदनिमग्नानां सर्वाङ्गशैलोपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति । अत उत्तरं पठति—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा हि हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशसंघट्टोऽपि सन्सकलदेहव्यापिनमाहादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्य सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्संबन्धनाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते । त्वगात्मनोर्हि संबन्धः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति ॥ २३ ॥

रत्नप्रभाख्या

शङ्कते—नन्विति । अणोर्जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदाङ्गीकाराच्छास्त्रीयामेददृष्ट्या महत्त्वोक्तिः, यथा वामदेवस्याहं मनुरिति सर्वोत्पत्तिकारित्यविरोधमाह—**शास्त्रेति ॥ २१ ॥** एवमुक्तान्त्यादिश्रुत्याणुत्वमनुमितं, तत्र श्रुतिमप्याह—**स्वशब्देति ।** बालाग्रादुद्भूतः शततमो भागस्तस्मादुद्भूतः शततमो भागो जीव इति उद्भूत मानमुन्मानमत्यन्ताल्पत्वमित्यर्थः । बालः केशः, तोत्रप्रोतायःशलाकाग्रमाराग्रम् । तस्मादुद्भूता मात्रा मानं यस्य स जीवस्तथा ॥ २२ ॥ आत्मसंयुक्तायास्तत्त्वो देहव्यापिणोऽपलब्धिकरणस्य महिन्नान्नोप्यापिकार्यकारित्वमविरुद्धम् । **त्वगात्मनोरिति ।** संबन्धस्य त्वगवयविनिष्ठत्वादवयव-

भामतीव्याख्या

महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति—**नन्विति ।** परिहरति—**शास्त्रदृष्ट्या** पारमार्थिकदृष्ट्या निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्य एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो ब्रह्मत्वं प्रतिपेदे, एवं विकाराणां प्रकृतेर्वैतन्तवादभेदान्तत्परिमाणत्व्यपदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥ **स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ।** स्वशब्दं विभजते—**साक्षादेवेति ।** उन्मानं विभजते—**तथोन्मानमपीति ।** इदं च मानमुन्मानं बालाग्रादुद्भूतः शततमो भागस्तस्मादपि शततमादुद्भूतः शततमो भाग इति तदिदमुन्मानम् । आराग्रादुद्भूतं मानमाग्रमात्रमिति ॥ २२ ॥ सूत्रान्तरमतवारयितुं चोदयति—**नन्वणुत्वे सतीति ।** अणुरात्मा न शरीरव्यापीति न सर्वाङ्गीणशैलोपलब्धिः स्यादित्यर्थः । **अविरोधश्चन्दनवत् ।** त्वक्संयुक्तो हि जीवः त्वक्च सकलशरीरव्यापिनीति त्वगव्याप्यात्मसंबन्धः सकल-

आनन्दगिरियव्याख्या

भेदे प्रकरणस्य दौर्हन्त्यान्न परविषयतेति शङ्कते—**नन्विति ।** यथा वामदेवस्य गर्भस्यस्यैव 'अहं मनुरभवं यद्वेश' इति शास्त्रदृष्ट्या एतदो वृष्टस्तथा जीवस्य परमार्थभेददृष्ट्या महत्त्वनिर्देशः, तथाच तस्य स्वतोऽणुत्वमविरुद्धमित्याह—**शास्त्रेति ।** अणोर्जीवस्य ब्रह्मणो प्राभिन्नत्वंनालन्तभेदाभावाच्चद्वेदस्य चप्यक्षत्वाद्भेद एव शास्त्रीयस्तदपेक्षया च जीवमहत्त्वोक्तिरिति भावः । परिमाणान्तरश्रुतेरन्वयव्याप्यजीवस्याणुत्वं युक्तिमित्युपसंहरति—**तस्मादिति ॥ २१ ॥** गत्यादिश्रुत्यनुपपत्तेरनुमानस्य च श्रुत्यन्तरविरोधनिरासेनाणुत्वसंश्लेषमुक्तम् । इदानीं तत्रैव श्रुतिमाह—**स्वशब्देति ।** चशब्दं योजयति—**इतश्चेति ।** स्वशब्दं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं र्फुटयति—**यत इति ।** दुर्ज्ञातत्वविषया परमात्मैवाणुरिवाणुरेक इत्याशङ्क्याह—**प्राणेति ।** वृत्तिभेदेन पञ्चधा प्राणो यस्मिन्निष्ठः स प्राणो एव जीव एवाणुर्देवित्वस्य उच्यते । परस्मात्प्राणसंबन्धादित्यर्थः । उन्मानं विभजते—**तथेति ।** स्वशब्दवदित्यर्थः । उद्भूतं मानमुन्मानम् एतापदृष्टपरिमाणमित्यर्थः । तदुदाहरणं—**बालेति ।** आराग्रादुद्भूतं मानं मात्रा यस्य स जीवस्तथा ॥ २२ ॥ सूत्रान्तरार्थं शङ्कते—**नन्विति ।** उपलब्धिरपि न सर्वदेहगता किंतु प्रदेशगतेत्याशङ्क्याह—**दृश्यते चेति ।** देहव्यापिकार्यान्वयानुपपत्त्या जीवो नाणुः । चोपं स्त्रेण प्रत्याह—**अत इति ।** परिच्छिन्नस्यापि स्वभावशाब्दापि कार्यं स्यादित्यन्वयोपपत्तिं दर्शयन्तृष्टान्तं व्याचष्टे—**ति ।** दार्शनिकमाह—**एवमिति ।** देहव्यापकत्वमात्मसंबन्धस्य सर्वाङ्गीणशैलज्ञानं शक्तत्वाद्युक्तं प्रादेशिकस्यात्मनो व्यापि कार्यधित्वं युक्तिं भुववशितं सूत्रभागं व्याचष्टे—**एवमिति ।** प्रादेशिकस्यात्मनः संबन्धः समस्तानां त्वचं कथं व्याख्यातुं, तत्राह—**त्वगा-** **मोरिति ।** संबन्धस्य त्वगवयविनिष्ठत्वादवयवनिष्ठैकत्वाच्चित्यसित्यर्थः । तथापि कथं त्वचः सर्वाङ्गीणशैलसंगतिः, तत्राह—**त्वक्चेति ।**

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धि हि ॥ २४ ॥

अत्राह यदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति, तदयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षं तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलवेदाह्लादनं च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् । अनुमेयं तु तदिति यदप्युच्यते । न चात्रानुमानं संभवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किंवा विभोर्नभस इवाहोस्त्रिचन्दनबिन्दोरिवाणोरेकदेशस्थेति संशयानतिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते—नायं दोषः । कस्मात् । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवृत्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथमित्युच्यते । हृदि होष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु । 'हृदि होष आत्मा' (प्रश्न० ३।६), 'स वा एष आत्मा हृदि' (छा० ८।३।३), 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु दृढन्तर्ज्योतिः पुरुषः' (बृ० ४।३।७) इत्यादिपदे-
शेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतदविरोधश्चन्दनवदिति ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाऽणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरुध्यते । यथा लोके मणि-
प्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभाऽपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं क-

रत्नप्रभाव्याख्या

विनश्यैकत्वादात्मसंयोगस्य कृत्स्नत्वमिच्छतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सिद्धे हीति । नतु सिद्धमित्यतुल्यतेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यम् । चन्दनबिन्दोरल्पत्वस्य प्रत्यक्षत्वाच्चगव्याप्त्या व्यापिकार्यकारित्वकल्पना युक्ता, जीवस्य त्वगुत्वे संदेहाव्यापिकार्यदृष्ट्या व्यापित्व-
ल्पनमेव युक्तम् । व्यापिकार्योभ्रयो व्यापीत्युत्सर्गादिति सूत्रशङ्काभागार्थः । आत्माल्पः, व्यापिकार्यकारित्वान्न, चन्दनबिन्दु-
वदित्यनुमानमयुक्तं, त्वगादौ व्यभिचारदित्याह—न चात्रानुमानमिति । पूर्वोक्तश्रुतिभिर्जावस्याणुत्वनिश्चयाद्बुद्धिसत्त्व-
तिभिरेकदेशस्थत्वनिश्चयाच्च न दृष्टान्तवैषम्यमिति परिहारभागार्थमाह—अत्रोच्यत इति ॥ २४ ॥ आत्मवत्तद्वैशेष्यमना-
प्यणुत्वं स्वतः, कादाचित्कं तु देहपरिमाणत्वमित्युक्ता स्वत एव व्यापित्वमिति मतान्तरमाह—गुणादिति । वासन्धेन च-

भामतीव्याख्या

शैलोपलब्धौ समर्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धि हि । चन्दनबिन्दोः प्रत्यक्षतोऽप्य-
यत्त्वं बुद्ध्या युक्ता कल्पना भवति यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकमपहाय नेयं कल्पना-
वकाशं लभत इति शङ्कायः । न च हरिचन्दनबिन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वात्मानं जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तसंभवेनैकान्तिकत्वादित्याह—न चात्र-
नुमानमिति । शङ्कामिमामपाकरोति—अत्रोच्यत इति । यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि वैभवाच्चु-
न्तरमुपपत्त्यम् ॥ २४ ॥ गुणाद्वा लोकवत् । ये तु सावयवत्वाच्चन्दनबिन्दोरणुसंचारेण देहव्याप्तिरुपपद्यते न त्वात्मनोऽनवयव-
स्याणुसंचारः संभवी, तस्माद्वैषम्यमिति मन्यन्ते तान् प्रतीदमुच्यते—गुणाद्वा लोकवदिति । तद्विभजते—चैतन्य इति । यद्यप-

आनन्दगिरीव्याख्या

अर्थापत्तेरन्यथाऽयुपपत्तिं दृष्टान्तोक्तामुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ २३ ॥ वैषम्यं शङ्कित्वा प्रत्याह—अवस्थितिर्हि । तत्र शङ्कां
विवृणोति—अत्रेति । जीवस्याणोरपि देहव्यापिकार्यं स्यादिति दृष्टान्तोक्तं सतीति यावत् । अतुल्यत्वमेव व्यतिरेकेण साधयति
—सिद्धे हीति । न चात्मनो देहैकदेशस्थत्वं प्रत्यक्षमित्युक्तदृष्टान्तासिद्धिरिति शेषः । दृष्टान्ते विशेषं दर्शयति—प्रत्यक्षं विधि ।
अवस्थितिर्विशेषमेव निशदयति—एकेति । कार्यमपि तर्हि तथैव स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—सकलेति । आत्मन्यपि तुल्यमेतदित्याशङ्क्य-
—आत्मन इति । प्रत्यक्षतोऽप्यविशेषश्चन्दनबिन्दोस्त्वगव्याप्त्या व्यापि कार्यं युक्तम् । यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं कार्यं तत्
व्यापित्वमौत्सर्गिकं तु हित्वा नेयं कल्पना युक्तेत्यर्थः । आत्मनो देहैकदेशस्थत्वमप्रत्यक्षमपि चन्दनबिन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वेनानुमानमिति
शङ्कते—अनुमेयमिति । संदिग्धासंदिग्धत्वेन संदिग्धं दूषयति—नेत्यादिना । परिहारमवतार्य व्याकरोति—अत्रेति ।
प्रत्यक्षानुमानयोरपराधादात्मनो देहैकदेशस्थत्वं निरस्तमिति शङ्कते—कथमिति । ह्यतिमात्रिल सञ्चावयवेन समाधत्ते—हरीति ।
'यो वेद निदिधितं गुहायाम्' इत्याद्युपदेशसंग्रहार्थमादिपदम् । सिद्धं तुल्यत्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २४ ॥ अणोरणुत्वं—चैतन्येति ।
तन्म स्वभावतोऽणुपरिमाणं देहतुल्योपलब्ध्याकारपरिणतमित्युक्त्वा पक्षान्तरमाह—गुणादिति । प्रतिज्ञां व्याचष्टे—चैतन्येति ।
जीवस्याणुत्वे तद्गुणस्य चैतन्यस्य कुतो देहव्याप्तिः, तत्राह—यथेति । सूत्रस्यापरिदृष्ट्या पक्षान्तरार्थत्वात्परितुष्टिरेदमाह

रोति तद्वत् । स्यात्कादचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेह आह्लाद-
यितुत्वं न त्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विप्रसर्पेदित्याशङ्क्य गुणाद्वा लोकविवि-
त्युक्तम् ॥ २५ ॥ कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत । नहि पटस्य शुक्रो गुणः पटव्य-
तिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभाश्चक्षेदेति चेत् । न । तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपग-
मात् । निषिद्धावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः । प्रविरलावयवं तु तेजोद्रव्यमेव प्रमेति । अत
उत्तरं पठति—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गन्धवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति । अप्राप्तोऽपि कुसुमादिषु गन्ध-
वत्सु कुसुमगन्धोपलब्धेः । एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अत-
श्चानैकान्तिकमेतद्वृत्तत्वाद्वापदिवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति । गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रयविश्ले-
षदर्शनात् । गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेत् । न । यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षय-
प्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थातो गम्यते । अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुहत्वादिभिर्हिण्येति ।
स्यादेतत् । गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामवयवानामल्पत्वात्सन्नपि विशेषो नोपलक्ष्यते । सूक्ष्मा हि
गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिसुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्ति इति चेत् ।
न । अतीन्द्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेसरादिषु । नच लोके प्रतीतिर्गन्धवद्-

रत्नप्रभाख्या

मनदृष्टान्ताप्रतिषेधः सूचितस्तमाह—**स्यादिति ॥ २५ ॥** उत्तरसूत्रव्याख्यं शङ्कते—**कथमिति** । ज्ञानं न गुणिव्यति-
रेकदेशव्यापि, गुणत्वात्, रूपवत् तच्च प्रभायां व्यभिचारस्तस्या अपि द्रव्यत्वादिति प्राप्ते गन्धे व्यभिचारमाह—**अत उत्तर-**
मिति । गुणस्य द्रव्यव्यतिरेक आश्रयविश्लेषः । ननु विश्लिष्टावयवानामल्पत्वाद्द्रव्यक्षयो न भातीत्यत आह—**अक्षीयमा-**
मपीति । अप्रवचारेण पूर्वावस्थालिङ्घनेनाक्षीयमाणमेव तद्व्यवमनुमीयत इत्यर्थः । विमतमविश्लिष्टावयवं, पूर्वावस्थातो
ह्वायपचयहीनत्वात्, संमतवदिति भावः । शङ्कते—**स्यादेतदिति** । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं, अवयवान्तराणां
देशादिलिपि द्रव्यम् । विशेषोऽवयवानां विश्लेषप्रवेशरूपः सन्नपि न ज्ञायते, तथाच गुरुत्वापचयो न भवतीति हेतोरन्य-
सिद्धिरिति शङ्कायः । आगच्छन्तोऽवयवाः परमाणवत्प्रवेशेनो वा, नायः, तद्वत्तत्पचयद्रव्यस्यानुपलब्धिप्रसङ्गादिति परि-
ति—**नेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**स्फुटेति** । त्रसरेणुगन्धश्चेत्स्फुटो न स्यादित्यर्थः । अतो गन्धस्य पुष्पादिस्थस्यैव गुण-

भामतीव्याख्या

नित्यत्वापि तद्वृत्तचैतन्यं सकलदेहव्यापि । यथा प्रदीपस्याव्यलेऽपि तद्वृत्तः प्रभा सकलगृहोदरव्यापिनीति ॥ २५ ॥ एतदपि शङ्का-
रेण इष्यते । दृष्टान्तान्तरमाह—**व्यतिरेको गन्धवत् । अक्षीयमाणमपि तदिति** । क्षयस्यातिमूर्धमप्यनुपलब्धमात्र-
यमिति शङ्कते—**स्यादेतदिति** । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं, द्रव्यान्तरपरमाणूनामतुप्रवेशादिलिपि द्रव्यम् । विश्लेषानुप्र-
भाभ्यां च सन्नपि विश्लेषः सूक्ष्मत्वाच्चोपलक्ष्यते इति । निराकरोति—**न ।** कुतः । **अतीन्द्रियत्वादिति** । परमाणूनां परमसूक्ष्म-

आनन्दगिरियव्याख्या

दिति । जीवस्यापि स्वावयवद्वारा सर्वदेहविप्रसर्पणमाशङ्क्य तदवयवानामचैतनले तदयोगाच्चैतन्येऽपि प्रत्येकं चैतन्ये युगपदेकस्यानेक-
स्वपिहितस्य देहस्यावयवस्थापातामिलितचैतन्ये भेलनस्यावयवानतिरेकात्तेषां वा चैतन्याच्च जीवस्य स्वावयवैर्देहं विप्रसर्पणमिति मत्वाह—
निवति ॥ २५ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुमाक्षिपति—**कथमिति** । चैतन्यं गुणत्वाच्च गुणिनोऽन्यत्रैव च दृष्टान्तमाह—**नहीति** । यथा
अथ गुणेऽपि प्रभा तदतिरेकेणाशेषमपचकोदरं व्याप्नोति तथा चैतन्यमात्रगुणेऽपि तमतत्क्रम्य सर्वे देहं व्याप्नुयदतो व्यभिचारात्तदु-
च्यते—**शङ्कते—प्रदीपेति** । प्रभाया गुणत्वाभावाच्चैवमिलाह—**नेति** । द्योरोपि तेजोद्रव्यत्वे कथमवतारभेदः, तत्राह—**निविडेति** ।
अथ गन्धे व्यभिचारमाह—**अत इति** । दृष्टान्तं व्याचष्टे—**यथेति** । तत्र हेतुमाह—**अप्राप्तोऽपि** । दृष्टावयवं व्याकुर्वेदशान्ति-
माह—**एवमिति** । परानुमाने फलितं दोषमाह—**अतश्चेति** । अतः शब्दोक्तं हेतुं स्पष्टयति—**गुणस्येति** । उक्तहेतुसिद्धिं मुच्यमभिचारं
मिति—**गन्धस्येति** । किमिदमनुमेयं किं वाऽप्यक्षमिति विकल्प्याचं प्रत्याह—**नेति** । विश्लिष्टावयवानामल्पत्वादप्यक्षयो न भाती-
ति शङ्काह—**अक्षीयमाणमिति** । तथालेनानुभूयमानमिति यावत् । विमतमवियुक्तावयवं, पूर्वावस्थातो गुरुत्वापचयहीनत्वात्,
नित्यदित्यर्थः । हेतोरन्यथासिद्धिरिति शङ्कते—**स्यादिति** । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणम् । द्रव्यान्तराणां अनुपलब्धत्वादिलिपि
माह । विशेषानुप्रवेशार्थं सन्नपि विश्लेषो गुरुत्वापचयरूपः सूक्ष्मत्वाच्चोपलक्ष्यत इत्यर्थः । नासिकापुटं प्रति गतानां गन्धवदवय-
वमध्यक्षेणानुप्रवेशादित्युक्तेलाशङ्कयाप्योक्तत्वादप्रमहणमिलाह—**सूक्ष्मा हीति** । परमाणुशब्देन परकीया वा परमाणवत्प्रवेशेनो वा
न । अथे तद्वत्तत्पचयद्रव्यस्यापि नोपलब्धिः स्यादित्याह—**नेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**स्फुटेति** । त्रसरेणुगन्धेऽपि नागकेसरादिस्थि

व्यमाघ्रातमिति । गन्ध एवाघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति । रूपादिष्व्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेत् । न । प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तस्माद्यद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुमन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा । नहि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव 'आ लोमभ्य आ नखाग्नेभ्यः' (छा० ८।८।१) इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

'प्रज्ञया शरीरं समारूढं' (कौषी० ३।६) इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवावश्यं शरीरव्यापिता गम्यते । 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' (बृ० २।१।१७) इति च कर्तुः शरीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेश एतमेवाभिप्रायमुपोद्ब्रलयति । तस्मादणुरात्मेति ॥ २८ ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्यणुरात्मेति । उत्पत्त्यश्रवणाद्धि परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणाच्चादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्ब्रह्म जीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति । परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाज्ञातम् । तस्माद्विभूर्जीवः । तथाच 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।४।२२) इत्येवंजातीयका जीव-

रत्नप्रभाष्याख्या

व्यतिरेको वाच्य इति भावः । गन्धो न गुणिविच्छिष्टः, गुणत्वात्, रूपवदिति शङ्कते—रूपेति । विच्छेपस्य प्रत्यक्षत्वाद्वा इत्याह—नेति ॥ २६ ॥ आत्मनश्चैतन्यगुणेनैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह सूत्रकारः—तथाच दर्शयतीति । तथाचे—हृदयेति ॥ २७ ॥ तत्रैव श्रुत्यन्तरार्थं सूत्रम्—पृथगिति । विज्ञानमिन्द्रियाणां ज्ञानशक्तिं विज्ञानेन चैतन्यगुणेनाद्यं शेत इत्यर्थः । एतं चैतन्यगुणाव्याप्तिगोचरमभिप्रायम् ॥ २८ ॥ तत्रात्मानुत्पत्तिविभुत्वधुतीनां विरोधादप्राप्ताप्यप्राप्तपुत्रं जीवस्य विभुत्वमीश्वरस्येति विरोध इत्येकदेशिपक्षो दर्शितः । तं दूषयन्ति सद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्द इत्यादिना । तस्माद्ब्रह्मविभुत्वाद्विभूर्जीवः ब्रह्मवदित्यनुमानानुगृहीते श्रुतिस्मृती आह—तथाच स वा एष इति । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्याद्याः स्मार्तवादाः । एतेन जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानेऽणुत्वाभावधीतस्यां तदित्यन्योन्याश्रय इति निरस्तम् । प्रधानमहा-

भामतीव्याख्या

त्वात्तद्गुणव्यापित्वमपि नोपलभ्येत । उपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत न स्थूल इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् । निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ २८ ॥ तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ।

आनन्दगिरिव्याख्या

द्वेषु स्फुटगन्धधीर्भवति न भवेत्प्राप्तिकापुटं प्रतिष्ठानां गन्धवतां त्रसरेणुमात्रत्वादित्यर्थः । गन्धस्याश्रयेण सह गतिरनुमेयति प्रतिष्ठितं प्रत्यक्षपक्षं प्रत्याह—नचेति । कथं तर्हि लौकिकी धीः, तत्राह—गन्ध इति । गन्धो नाश्रवादस्यत्र वर्तते, गुणत्वात्, तस्यैवित्यनुमानात्त्रेदं व्यभिचारस्थलमिति शङ्कते—रूपेति । आश्रयेण सदैव गतिर्वा तद्वलभावे गन्धस्यापि तद्राहित्यं वा साध्यम् । आद्ये पक्षे तदोषं मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—नेति । प्रत्यक्षविरोधादनुमानानुष्ठाने कलितमाह—तस्मादिति । तद्विरोधेऽपि तदुचित्वातिप्रसङ्गं वक्ति—नहीति ॥ २६ ॥ गन्धस्य गुणिनं विनापि वृत्तेश्चैतन्यस्यापि तद्योगादणुत्वेऽपि देहव्यापिकार्यसिद्धिरित्युक्तम् । इदानीं चेन्नैवामनो देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह—तथाचेति । सूत्रं व्याचष्टे हृदयेति ॥ २७ ॥ चैतन्यगुणेनात्मनो देहव्यापित्वं—पृथगिति । सूत्रं व्याचष्टे—प्रज्ञयेति । विधान्तरेण सूत्रार्थमाह—तदिति । एतमेवाभिप्रायं चैतन्येनात्मनो देहव्यापित्वं वाचकमात्रं साधकमात्रं च परादृश्य पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २८ ॥ तदनुवादेन सिद्धान्तं सूत्रयति—पृथगिति । तदक्षरार्थमाह—तुशब्द इति । पक्षमनुभाष्य तद्व्यावर्तनं प्रतिजानीते—नैतदिति । तत्र हेत्वर्थमुक्तं सारयति—उपलभ्येति । कार्यकारणत्वानुपपत्तौ सत्यां सामानाधिकरण्यश्रुतेश्चेति तृतीयहेत्वर्थः । जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि प्रकृते किं जातमित्याशङ्क्य जीनो महाकालं भिन्नत्वात्तद्वित्याह—परमिति । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुत्या निराचष्टे—परस्येति । अनुमानकत्वमाह—पृथगिति । जीवस्य विभुत्वे तन्महत्त्वादिद्वितीयस्मृतिवाक्यान्वयि मुख्यार्थानि भवन्तीत्यनुमानानुपपत्त्यामागममाह—तथाचेति । नित्यः

विषया विभुत्वबाधाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चाणोर्जोवस्य सकलशरीरगतता वेदोत्पद्यते । त्वक्संबन्धात्स्यादिति चेत् । न । कण्टकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत । त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वक्च वर्तते त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति । पाद-
तल एव तु कण्टकनुभो वेदानां प्रति लभते । न चाणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते, गुणस्य गुणिदेश-
त्वात् । गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्या-
तम् । गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात्साश्रय एव संबंरितमर्हति । अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् ।
तथाचोक्तं द्वैपायनेन । 'उपलभ्यान्तु चेदन्धं केचिद्भूयुर्नैपुणाः । पृथिव्यामेव तं विधादपो वायुं च
संश्रितम्' इति । यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं शरीरं व्याप्यान्नाणुजीवः स्यात् । चैतन्यमेव

रत्नप्रभाष्याख्या

प्रयत्नगुणश्रुतिरस्यतिभिरनुत्वाभोविनिश्चयानन्तरमभेदज्ञानात्प्रधानवाक्यविरोधे गुणभूताणुत्वश्रुतीनामौपाधिकाणुत्वविषयत्व-
त्पन्नात् 'गुणे त्वम्यायकल्पना' इति स्यायादिति भावः । किंच सर्वदेहव्यापिशैल्यानुभवाभ्यानुपपत्त्याऽणुत्वश्रुतयोऽप्यन्ताणु-
विषयत्वेन कथंविद्वेष्टवादा नेत्याः । लौकिकम्यायादपि तेषां दुर्बलत्वादिति मत्वाह—**न चाणोरिति । शब्दे—त्वमिति ।**
श्रुत्यात्मसंबन्धस्य त्वम्याया देहव्यापिनी वेदना स्यात्तर्ह्येतिप्रसङ्ग इति दूषयति—**नेति ।** प्रसङ्गस्येष्टत्वं निरस्यति ।
।तत्त्वत् प्वेति । तस्मादद्वयमहोतः संयोगो न महद्वापी, कण्टकसंयोगस्य देहव्याप्त्यवदर्शनात्, तथापिगान्तरसंयोगस्तत्त्व-
कदेशस्य एवेति देहव्यापिवेदनानुपपत्तिः । नच सिद्धान्ते व्यापकसंबन्धस्य व्यापित्वात्कण्टकसंबन्धे देहव्यापिवेदनाप्रसङ्ग-
त्वे वाच्यम् । यावती विषयसंबन्धा त्वत् तावद्याप्यात्मसंबन्धस्तावद्यापिवेदनाहेतुविति नियमात् । न चैवं विषयत्वकसंबन्ध-
व तदेतदुत्तरु किमात्मव्यापयेति वाच्यम् । वेदना हि सुखं दुःखं तदनुभवश्च, न चैषां व्यापकानां कार्याणामल्पमुपपादानं संबन्ध-
ति कार्यस्योपादानाद्विलेष्टानुपपत्तेः । न चैषां व्यापकत्वमसिद्धं, सूर्यतत्तस्य गङ्गानिमनस्य सर्वार्थव्यापिदुःखसुखानुभवस्य दुर-
ह्वनात् । यदुक्तं गुणस्यापि गुणिविलेखो गन्धवदिति, तत्रेत्याह—**न चाणोरिति ।** गन्धो नाश्रयाद्विद्रिष्टः, गुणादपि,
पवदित्यत्रागममाह—**तथा चोक्तमिति ।** नच प्रत्यक्षबाधः, गन्धस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि निश्रयत्वप्रत्यक्षत्वान्तरात् । तत्राप-
र्यायानुद्भूतत्वदर्शनानुद्भूतगन्धानामगनात्फुटगन्धोपगमसंभवः, अवयवान्तर्प्रवेशात् सहसा मूलव्यक्षयश्च इति भावः ।
न चैतन्यस्य गुणत्वमुपस्य तथास्या गुण्यात्मत्वान्निरलं, संग्रहितं तस्य गुणत्वमसिद्धमित्याह—**यदि च चैतन्यमिति ।**

भामतीव्याख्या

पञ्चक्रतोदनेऽपीति । महत्त्वयोः संयोगोऽयमविवरणश्चि न महान्, न जातु घटकरकादि संयोगा न भवतो न मो व्युत्पत्तेः सित्वत्वात्वेन एकरकादीन्, इतरथा यत्र न भवस्तत्र सर्वत्र घटकरकाद्युपलम्भ इति, तेऽपि न भः परिमाण प्रसज्येरञ्जिति । न चाणोर्गीवस्य सकलशरीरगतो नोपपद्यते । यद्यन्यतः करणमुप तथापि तस्य त्वं च संभ्रदात्वाच्च समस्तशरीरव्याप्तित्वे कुरोऽप्यभिष्टिता त्वपि अभिष्टित्वेति शरीरव्यापी भवः श्रोत्रोति सर्वोर्गीव शैल्यमनवितुं त्वमिति प्रियेण गन्तावाम् । अष्टरु जीवो यस्मात् तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे तदनुभवेन सर्वोर्गीव, तस्या- र्वोर्गीवणात्वात् । कण्टकतोदनेऽप्यतु प्रादेशिकतया न सर्वोर्गीवणोपलभिरिति वैषम्यम् । **गुणत्वमेव हीनि ।** इदमेव हि गुणानां गुणत्व- प्रत्यदेशत्वम् । अत एव हि हेमन्ते विषक्तावयवाद्यव्ययगतोऽतिसादृशं शीततत्वेनैऽनुभूयमानं यत्तद्वृत्तं रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा गुणमपि- र्माणं गन्धवाह्विप्रकीर्णक्षमवातनाम तिसादृशं गन्धेऽनुभूयमानं रूपस्यैव । नानुभूयते तत्कस्य हेतुः । अतद्वृत्तावयवोर्गन्धस्य चोद्भूतत्वा- दिति । न च द्रव्यस्य गन्धप्रवसकं, द्रव्यान्तरप्रवसवपूर्णाति । अत एव कालापरिवत्तसत्तादशस्य हतगन्धितोऽपलभ्यते । अपिच चैतन्यं नाम गुणो जीवस्य प्रसिद्धः, किं त्वभावः । न च त्वभावरूपं व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं, तत्र प्रत्यक्षतेरित्याह—**यदि च चैतन्यमिति ।**

आनन्दगिरीयव्याख्या

अभिज्ञानशङ्कराचार्यः
 ॥ आध्यात्मिकादयः सारतत्वादाः ॥ तत्त्वमस्यादिप्रधानाध्यात्मजीवस्य महत्त्वं तदगुणत्वंगुणभूतत्वयथानां क्षुतिनिष्ठानां च तद्विरोधादौ-
 षेकादेष्वस्तिरेद्विरेति भावः ॥ किञ्च 'अर्थवादाद्वक्तव्यानां लौकिकादपि न्यायादीर्बल्यम्' इति न्यायेन सर्वदेहव्यापिसौख्योक्तमान्यगुणपक्षनि-
 स्तमहत्वेनानुबक्ष्यतीनां बाधः स्यादित्याह—**नचेति** ॥ स्वगात्सर्गनग्नस्य स्वव्यापित्वात्स्वचक्षुः सर्वदेहव्याप्त्यद्वारा जीवसाधारण-
 णिकामात्रमित्युक्तं शङ्कते—**स्वगिति** ॥ अतिप्रसक्तया प्रत्याह—**नेति** ॥ पादरत्नमात्रेण कण्टकस्य संयुक्तत्वात्कुतोऽन्यत्र वेदेनानुबक्ष्याह-
 —**स्वगिति** ॥ तथापि कथं देहमात्रे वेदेनापीः, तथाह—**स्वचचेति** ॥ अतिप्रसङ्गमुपसंहतिमित्यद्वः ॥ अस्तु देहमात्रे वेदेनानुबक्षित-
 मप्रसङ्गत्वमनाङ्कयाह—**पादेति** ॥ यदुक्तं गुणादेति, तथाह—**नचेति** ॥ हेतुं व्यतिरेकेण स्फोटयति ॥ **गुणमिति** ॥ लोकव-
 श्युक्तं प्रत्याह—**पर्यपेति** ॥ यत्तु व्यतिरेको गन्धवत्मादि, तथाह—**गन्धोऽपि** ॥ निराश्रयत्वं सर्वरूपं तस्योक्तमित्याहङ्गाह—
अचेति ॥ गन्धस्याश्रयनिर्भेद्यमित्युक्तमिहा दृष्टसंमतिमाह—**तथाचेति** ॥ न चाश्रयक्षयिदौ युक्तमिहा, तेनाश्रयश्रयत्वप्रामाण्यमहतां च
 विगुणानामनुभूतप्रत्ययानामागमिनि स्फोटोपपन्नसंसारानामुपपत्त्यर्थं चाविरोधोऽन्यवान्तरयोगादि भावः ॥ चैतन्यस्य गुणमुपपन्न-
 स्य गुणिनं विनाऽन्यत्रातयेः सर्वदेहव्यापिकायांयोगाग्राह्यगुणैर्बिभ्र्युक्तम् ॥ इदानीं न गुणत्वमपि तस्येत्याह—**यदीति** ॥ चैतन्यव्याप्तौ
 गुणवासिद्धिं सूचनो वैयधिकरूप्यमित्याह—**चैतन्यमिति** ॥ अण्येष्वप्रकाशोऽप्येतावच्चैतन्यस्य स्वरूपत्वे नोद्वारणतयाद्वैतस्य रूपविध-

कथं सारूप्यमग्रेरिष्येष्टप्रकाशौ । नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत इति । शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातम् । परिशेषाद्विभुर्जीवः । कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह—‘तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः’ इति । तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादिवस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे संभवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वम् । नहि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति । बुद्धधुपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तृभोक्तृत्वात्संसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः । तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः । तथाच—‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते’ (श्वे० ५।९) इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यामाह । तच्चैवमेव समञ्जसं स्याद्यद्यप्यारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्पारमार्थिकं चानन्त्यम् । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत । न चानन्त्यमप्यारिकमिति शक्यं विज्ञातुं, सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथेतरस्मिन्नप्युत्तमाने ‘बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः’ (श्वे० ६।८) इति च बुद्धिगुणसंबन्धैवैवाराप्रमात्रात् शास्ति न खेनैवात्मना । ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः’ (मुण्ड० ३।१।९) इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते, परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवग्रहात्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् । जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्मानन्ता-

रत्नप्रभाख्याख्या

जसूत्रं विभुत्वं प्रसाध्याणुत्वाच्चुक्तेर्गतिप्रदर्शनार्थं सूत्रं व्याचष्टे—कथमित्यादिना । ‘अन्तरा विज्ञानमनसो हृदि हि’ इति च प्रकृता बुद्धिर्योग्यत्वात्तच्छब्देन परामृश्यते । बुद्धिगुणानामात्मन्यध्यासादणुत्वाद्युक्तिर्न स्वतः, आनन्त्यश्रुतिविरोधादित्याह—तथाचेति । अकार्यकारणद्रव्यसमानाधिकरणतया तत्त्वमसीति वाक्यस्य सोऽयमिति वाक्यवदक्षगमिशेषत्वादानन्त्यं सत्यमणुत्वमध्यस्तमित्यर्थः । उक्तं चैतद्बहुधाधिकरणे ‘प्रतिपाद्यविरुद्धमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितम्’ इति । बालाप्रवाक्यमाराप्रवाक्यं चेत्युत्तमानद्वयमुक्तम् । तत्रायं निरस्य द्वितीयं निरस्यति—तथेतरस्मिन्नपीति । बुद्धेर्गुणेन निमित्तेनात्मन्यध्यस्तो गुणो भवति तेनात्मगुणेनाध्यस्तेनैवाराप्रपरिमाणोऽपकृष्टश्च जीवो दृष्टः स्वतस्त्वनन्त एवेत्यर्थः । ‘न चक्षुष्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत्सु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः’ इत्युक्त्वा ‘एषोऽणुरात्मा’ इत्युक्तः पर एव, यदि जीवस्तथाप्यध्यस्ताणुत्वमणुशब्दार्थ इत्याह—जीवस्यापीति । यदुक्तं पृथगुपदेशाच्चै-

भामतीव्याख्या

तदेवं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे जीवस्याधिकारितया परमात्मत्वे, तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च, या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदुपेक्षेण बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह—तद्गुणसारत्वादिति । तथाचष्टे—तस्या बुद्धेरिति । आत्मना स्वसंबन्धिना बुद्धेरस्यापितत्वात्तदा परामर्शः । नहि शुद्धबुद्धमुक्तत्वभाष्यात्मनस्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते । अपितु योऽयं मिथ्याज्ञानदेहाद्यनुक्तः स एव प्रमाणमनुभवगोचरः । नच ब्रह्मत्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वत इच्छादेष्टानुभूतसंभव इति बुद्धिगुणानां तेषां तद्वेदाध्यायाने-

आनन्दगिरियध्याख्या

गुणगुणित्वाभावात्तैवमिल्याह—नात्रेति । औष्ण्यप्रकाशावग्नश्च सप्तमर्थः । औष्ण्याद्यतिरिक्तस्मिन्नरूपाभावं हेतुं कर्तुमिति शक्यः । औष्ण्याणुत्वं न चेदस्तु मध्यमपरिमाणत्वं, नेत्याह—शरीरेति । परिमाणद्वयायोगे परिशिष्टमाह—परिशेषादिति । विष्णुत्वं जीवसाणुत्वादिव्यपदेशासिद्धिरित्युक्तमनुसारयति—कथमिति । तदुत्तरत्वेन सूत्रावयवं पातयति—अत इति । ‘अभ्युपगमादृदि हि’ इति रूपस्य प्रकृतत्वात्त्रिधा बुद्धेरित्वात् तच्छब्देनक्षरार्थमाह—तस्या इति । पदार्थमुक्तस्य समासमाह—तद्गुणा इति । धारमार्थिकत्वान्न संसारित्वं किं बुद्धिगुणैरित्याशङ्क्याह—नहीति । असङ्गत्वेनापरिणामित्वं सूचयति—केवलस्येति । बुद्धिधर्माणामारमणत्वादिदेहसंख्यवशात्मनः संसारित्वयोगमाशङ्क्याह—बुद्धीति । आत्मनो बुद्धितद्वर्माध्यासद्वारा संसारित्वेऽपि प्रकृतेऽणुत्वादिवोक्तिं किं जातितात्पर्यमाह—तस्यादिति । किंच जीवस्याणुत्ववादीनि यानि वाक्याण्युक्तानि तास्यपि पूर्वोपपत्तेरुच्यते—महत्त्वमेव तस्य गमनतीति तन्मेग्यानश्रुतिं प्रत्याह—तथाचेति । अणुत्वे च महत्त्वे च श्रुति किमित्युभयं नेष्टमित्याशङ्क्यान्यतरद्रादयमपि वा तत्त्वम् । आगेऽपि महत्त्वस्याणुत्वस्य वा वस्तुतः विवक्ष्य प्रथममङ्गीकुर्वेत्याह—तच्चेति । इदमपि तत्त्वमिति पक्षं विरोधेन प्रत्याह—नहीति । कल्पनानिराह—नच्चेति । तत्त्वमसीत्यत्र त्वमर्थोद्देशेनानन्तब्रह्मभावस्य विधित्सितत्वाद्विधित्सितानन्त्यविरोधाद्बुद्धेः स्वस्यमणुत्वमविवक्षितमिति नञः उक्त्यान्तरं प्रत्याह—तथेति । बुध्यध्यासेन तद्गुणेनात्मन्यध्यस्तेन तस्मिन्मध्यागुणानुत्तरमुत्पद्यते, तेनात्मगुणेनाराप्रपरिमाणोऽपकृष्टश्च जीव इति । वस्तुतस्तु नायं गुणाधारो न चापकर्षार्थमित्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह—बुद्धीति । यत्तु स्वशब्दादणुत्वं, तद्वृत्तयति—एव इति । दुर्ज्ञानत्वभाष्यप्रकरणेपेक्षया श्रुतेरेव प्राबल्यदणुत्वमित्याशङ्क्य काल्पनिकं तदिष्टं शास्त्रवमणुत्वमित्याह—जीवस्येति । परमात्मप्रमाणे-

मिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यमिप्रायं वा द्रष्टव्यम् । तथा 'प्रज्ञया शरीरं समारुह' (कौषी० ३।६) इत्येवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धैवोपाधिभूतया जीवः शरीरं समारुह्येत्येवं योजयितव्यम् । व्यपदेशमात्रं वा, शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । न ह्यत्र गुणगुणविभागोऽपि विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात् । तथोक्तान्त्यादीनामणुपाध्यायसत्तां दर्शयति—'कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति' (प्रश्न ६।३) 'स प्राणमसृजत' (प्र० ६।४) इति । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञायते । न ह्यनपसृतस्य देहाद्रत्यागती स्याताम् । एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूप्राप्तनेपूपाधिगुणसारत्वादर्णीयस्त्वाविव्यपदेशः—'अणीयान्वीहो यवाद्या' (छा० ३।१४।३) 'मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छा० ३।१४।२) इत्येवंप्रकारस्तद्वत् । स्यादेतच्च वि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत, ततो बुद्ध्यात्मनोभिन्नयोः संयोगावसानमवश्यंभावीत्यतो बुद्धिविद्योगे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति ॥ २९ ॥ अत उत्तरं पठति—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया । कस्मात् । यावदात्मभावित्वाद्बुद्धिसंयोगस्य । यावदयमात्मा संसारी भवति, यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते, तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसंबन्धस्तावज्जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च । परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिसंबन्धपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । नहि नित्यमुक्तस-

रत्नप्रभाख्याया

तन्यगुणेनैवात्मनो देहव्याप्तिरिति, तत्राह—तथा प्रज्ञयेति । बुद्धिः प्रज्ञेत्यर्थः । यदि चैतन्यं प्रज्ञा तदा भेदोपचार इत्याह—व्यपदेशमात्रं वेति । ननु चैतन्यं गुण इति भेदो मुख्योऽस्तु, नेत्याह—न ह्यत्रेति । निगुणत्वश्रुतेरित्यर्थः । अन्यदपि पूर्वोक्तं बुद्ध्याद्युपाधिकमित्याह—हृदयेत्यादिना । सौत्रं दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति । असत्त्वमित्यापाततः । असंसारित्वमापाद्यम् । शेषं सुबोधम् ॥ २९ ॥ ननु स्वतः संसारित्वमस्तु किं बुद्ध्युपाधिनेत्यत आह—यावदेव चायमिति । समानो बुद्धितादात्म्यापन्नः सन् विज्ञानं ब्रह्म तन्मयो विकारोऽणुरित्यर्थः किं न स्यादित्यत आह—

भामतीव्याख्या

तदमर्वायासः, उदशरावायस्तस्येव चन्द्रमतो निम्बस्य तोयकम्पे कम्पवत्त्वाप्यास इत्युपाधितमप्यासभाष्ये । तथाच बुद्ध्याद्युपाधिकृतस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोऽप्युप्यपदेशभागभवति, नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम् । तथा चोक्तान्त्यादीनामुपपत्तेरिति । निगदप्याख्यातमितरत् । प्राणेषोऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततश्च कृतविप्रणाशाकृताम्यागमप्रसङ्गः ॥ २९ ॥ यावदात्मभा-

आनन्दगिरिव्याख्याया

पिशब्दः । तदभिन्नत्वादित्युक्तो हेतुः । परस्य प्रकरणिणो विमुक्त्वात्तदभिन्नत्वाच्च जीवस्य न चेदणुत्वं तर्हि कथमणुत्वक्षतिः, तत्राह—तस्मादिति । अणुशब्दस्यात्यन्तसूक्ष्मे प्रयोगात्कथमुक्तार्थत्वेत्याशङ्क्याह—उपाधीति । यत्तु पृथगुपदेशादिति, तत्राह—तथेति । या स्वशब्दोन्माने जीवस्य नाणुत्वमावेदयतस्तथा पृथगुपदेशोऽपि तस्यागोरेव चैतन्यस्य देहव्याप्तिमाहेत्यर्थः । समारुह्य वागदिना मायाभोतीति शेषः । प्रज्ञाशब्दस्य चैतन्यार्थत्वात्कुतो बुद्धिविषयेत्याशङ्क्याह—व्यपदेशेति । गुणगुणित्वेन तस्य मुख्यत्वे किमि-
पचारिकत्वं, तत्राह—नहीति । अत्रेति चैतन्यात्मनोरुक्तिः । उक्तं 'यदि तु चैतन्यं जीवसेत्यादि' इति शेषः । यत्तु तथाच दर्शय-
ते, तत्राह—हृदयेति । यच्चोक्तान्त्यादिश्रुतेर्जीवोऽणुरिति, तत्राह—तथेति । इतीक्षित्वेति शेषः । यत्तु स्वात्मना चोत्तरयोरिति,
तत्राह—उत्क्रान्तीति । तत्र हेतुमाह—नहीति । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—एवमिति । दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—प्राज्ञवदिति ।
दृष्टान्तानुसारेण जीवस्यापि बुद्धिगुणसारत्वादणुत्वादिव्यपदेश इत्याह—तद्वदिति । सूत्रान्तरनिरस्यां शङ्कामाह—स्यादेतदिति ।
मसत्त्वं स्वरूपेण सत्त्वादित्याशङ्क्याह—संसारित्वं वेति ॥ २९ ॥ सूत्रमवतारयति—अत इति । न दोष इति प्रतिज्ञात्वेन
त्यति—नेयमिति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । बुद्धियोगस्यानाशित्वे तत्त्वधीवैयर्थ्यं वा तत्स्यान्तवैयर्थ्यागन्तुकतया संसार-
देसत्वादकृतागमादिप्रसङ्गो वा तदुभयमपि नास्तीति हेतुं विवृणोति—यावदिति । तदेव स्पष्टयति—यावद्वदिति । संसारि-
निकायमपि जीवस्वरूपनिर्वाहकत्वेन बुद्धियोगोऽप्युपगन्तव्य इत्याशङ्क्याह—यावदेव चेति । जीवस्य वस्तुत्वान्नोपाधियोगापेक्षेया-
र शास्त्रस्य लक्ष्यस्य वा वस्तुत्वमिति विकल्पार्थं दूषयति—परमार्थेति । द्वितीयं निराह—नहीति । लक्ष्यस्य ब्रह्माव्यतिरेके

रूपात्सर्वधादीभ्यराद्यम्यञ्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते । 'नान्योऽतोऽस्ति
ब्रह्मा भोता मन्ता विज्ञाता' (बृ० ३।७।२३), 'नान्यदतोऽस्ति ब्रह्म भोतु मन्तु विज्ञातु' (छा०
६।८।७), 'तत्त्वमासि' (छा० ६।१।६), 'अहं ब्रह्मासि' (बृ० १।४।७) इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ।
कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति । तद्दर्शनादित्याह । तथाहि शास्त्रं दर्श-
यति—'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु दृश्यन्तज्योतिः पुरुषः स समानः सन्धुभौ लोकावनुसंचरति
ध्यायतीव लेलायतीव' (बृ० ४।३।७) इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भ-
वति । प्रवेशान्तरे 'विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति विज्ञानमयस्य मन-
आदिभिः सह पाठात् । बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवामिप्रेयते । यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त
इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत् । 'स समानः सन्धुभौ लोकावनुसंचरति' इति च
लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्या दर्शयति । केन समानस्तथैव बुध्यते गम्यते संनिधानात् ।
तच्च दर्शयति—'ध्यायतीव लेलायतीव' (बृ० ४।३।७) इति । एतदुक्तं भवति—नायं स्वतो
ध्यायति, नापि चलति, ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव चलन्त्यां बुद्धौ चलतीवेति । अपिच मिथ्या-
ज्ञानपुरःसरोऽयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसंबन्धः । नच मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिर-
स्तीत्यतो यावद्ब्रह्मात्मनवबोधस्तावदयं बुद्ध्युपाधिसंबन्धो न शाम्यति । दर्शयति च—'वे-
दाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय' (श्वेता० ३।८) इति ॥ ३० ॥ ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसंबन्ध आ-
त्मनोऽभ्युपगन्तुम् । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इति
वचनात् । कृष्णविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च । तत्कथं यावदात्मभावेत्वं बुद्धिसंबन्धस्येत्यत्रोच्यते

पुंस्त्वादिवचस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

प्रवेशान्तर इति । विज्ञानमयो बुद्धिप्रवृत्त इत्यर्थः । केन समान इत्याकाङ्क्षायामिति शेषः । श्रुतिबलाद्बुद्धेर्भावसंसार्याम-
भाविस्त्वमुक्तं, सति मूले कार्यस्य वियोगासंभवाच्चेति युक्तयाप्याह—अपिच मिथ्येति । सम्यग्ज्ञानादेव बुद्ध्यादिवचस्य
इत्यत्र श्रुतिमाह—दर्शयतीति । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः । आदित्यवर्णं स्वप्रकाशम् । तमसः परस्तादज्ञानास्पृष्टमित्यर्थः
॥ ३० ॥ यावदात्मभावेत्वासिद्धिं शङ्कते—नन्विति । सुषुप्तौ बुद्धिसत्त्वे ब्रह्मसंपर्तिर्न स्यात् । प्रलये तत्सत्त्वे प्रलयव्याप्ति-
रित्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मात्मना बुद्धेर्भावदात्मभावेत्त्वमस्तीत्याह—पुंस्त्वेति । पुंस्त्वं रेतः । आदिपदेन इमञ्चादिप्रहः । अत्र

भाष्यटीप्प्याख्या

वित्वाचु न दोषस्तद्दर्शनात् । यावत्संसार्यात्मभावित्वादित्यर्थः । समानः सन्निति । बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति । अपिच
मिथ्याज्ञानेति । न केवलं यावत्संसार्यात्मभावित्वमागतः, उपपत्तितत्त्वैत्यर्थः । आदित्यवर्णमिति । प्रकाशरूपमित्यर्थः ।
तमस इति । अविद्याया इत्यर्थः । तमेव विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमविद्यामत्येतीति योजना ॥ ३० ॥ अनुशयवीजं पूर्वयो-
प्रकटयति—ननु सुषुप्तप्रलययोरिति । सता परमात्मना । अनुशयवीजपरिहारः अत्रोच्यते—पुंस्त्वादिवचस्य सतो

आमन्दगिरीयप्याख्या

वेदान्तार्थनिरूपणायामित्यत्र सूचितं हेतुमाह—नेत्यादिना । सूत्रावयवमाकाङ्क्षादारा निक्षिपति—कथमिति । तत्त्वार्थमाह—तत्र
हीति । बुद्धिं तु सारथिं विद्वीत्यादि प्रहीतुमादिपदम् । कथमत्र यावदात्मभावित्वधीरित्याशङ्क्य तदर्थं विज्ञानमयपदार्थमाह—मेनेति ।
विज्ञानस्य ब्रह्मात्मन्यमयं तत्कार्यत्वं तदात्मत्वं वेलाशङ्क्याह—प्रवेशान्तर इति । विज्ञानं बुद्धिरस्तु, तथापि कथमात्मनस्तत्त्वं
रत्नं मयतो विकाराधैरासत्ताह—बुद्धीति । कथं विकाराधैरास्य मयतोऽर्थान्तरं शङ्क्यते, तत्राह—चथेति । इह लोके बुद्धविकीर्णो-
प्यात्मनो लोकान्तरसंचारे तद्वियोगः स्यादित्याशङ्क्याह—स समान इति । नात्र बुद्ध्या सहावियोगो भातीत्याशङ्क्याकाङ्क्षादारा क-
मानपदं पूरयति—केनेति । येन केनापि समानत्वे कुतो विशेषोक्तिः, तत्राह—संनिधानादिति । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
इत्येति शेषः । परिच्छिन्नसत्त्वे गतेरात्मनस्तदाभावात्कथमुभयलोकसंचारित्वं, तत्राह—सत्तेति । बुद्धिवदात्मनो ध्यानादियोगित्वात्
आशीर्वाद्यस्योपमार्थत्वादित्याशङ्क्याह—एतदिति । इवशब्दस्याभासाधैरात्वोपमार्थतेति भावः । न केवलमागमादुक्तिसंन्यस्य क-
र्तृत्वाभावेमाभित्वं किंतु युक्तेरीत्याह—अपिचेति । मिथ्याज्ञानस्य सत्त्वेन संसारिणि कर्मणा निवृत्तिस्तस्मिन्तदुक्तिसंन्यस्य क-
स्तिर्केन यावदात्मभावित्वेत्वाशङ्क्याह—अथेति । सम्यग्ज्ञानादेव मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरित्यत्र मानमाह—दर्शयतीति । आदित्यवर्ण-
प्रकाशकं तमसः परस्तादविद्यासंस्पृश्यमत्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ यावदात्मभावित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते—नन्विति । तत्र बुद्धिसंन्य-
भवे हेतुमाह—सत्तेति । किंच कार्यत्वाद्बुद्धेरात्मनस्तद्योगस्य च तथात्वात्तत्र, नाशमौल्यादिसिद्धिर्मुंवेत्याह—कृत्तेति । परिच्छिन्न-

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्यमानान्येव बाल्यादिष्वनुपलभ्यमानान्यविद्यमानवद-
भिप्रेयमाणानि यौवनादिष्वविर्भवन्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते षण्ठादीनामपि तदुत्पत्तिप्रस-
ङ्गात्,—एवमयमपि बुद्धिसंबन्धः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्रस-
वयोराविर्भवति । एवं होतुमुच्यते । न हाकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः संभवति । अतिप्रसङ्गात् ।
दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसङ्गावकारितम्—‘सति संपद्य न विदुः सति संप-
द्यामह इति,’ ‘त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा’ (छा० ६।९।३) इत्यादिना । तस्मात्सिद्धमेतदवावदा-
त्तमावी बुद्ध्याद्युपाधिसंबन्ध इति ॥ ३१ ॥

निलोपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

तच्चात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धिविज्ञानं चित्तमिति चानेकधा तत्र तत्राभिलष्यते ।
कचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन इत्युच्यते निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैवं-
भूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्निलोपलब्ध्यनु-
पलब्धिप्रसङ्गः स्यात् । आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां संनिधाने सति नित्यमेवोप-
लब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत ।

रत्नप्रभाव्याख्या

द्विसंबन्धस्येत्यर्थः । स्वापे बीजात्मना सतो बुद्ध्यादेः प्रबोधेऽभिव्यक्तिरित्यत्र धृत्यमाह—दर्शयतीति । न विदुरित्यवि-
त्मकबीजसङ्गावोक्तिः । ते व्याप्रादयः पुनराविर्भवन्ति इत्यभिव्यक्तिनिर्देशः ॥ ३१ ॥ बुद्धिसङ्गावे मानमाह सूत्रकारः—नि-
प्रेति । ‘मनसा ह्येव पश्यति,’ ‘बुद्धिश्च न विचेष्टति,’ ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते,’ ‘चेतसा वेदितव्यः,’ ‘चित्तं च चेतयितव्यम्’ इति
त्र तत्र धृत्यु मनसादिपदवाच्यं तावद्बुद्धिद्रव्यं प्रसिद्धमित्यर्थः । कथमेकस्यानेकधोक्तिः, तत्राह—कचिच्छेति । गवं-
शोऽङ्कारो विज्ञानं चित्प्रधानं स्मृतिप्रधानं वा चित्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमन्तःकरणं धुल्यनुदितं
तथापि प्रत्यक्षधुल्योर्विवदमानं प्रति व्यासङ्गानुपपत्त्या तत्साधयति—तच्चेत्यादिना । सूत्रं योजयति—अन्यथेति ।
हेन्द्रियाणां पञ्चविषयसंबन्धे सति नित्यं युगपत्सोपलब्ध्यः स्युः, मनोऽतिरिक्तसाम्याः सत्त्वात् । यदि सत्यामपि साम-
गानुपलब्ध्यभावान्नहि सदैवानुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अतः कादाचित्कोपलब्धिनियामकं मन एवमिति भावः । ननु
रूपि काराग्निसंयोगे दाहकादाचित्कत्ववदुपलब्धिकादाचित्कत्वमस्तु किं मनसेत्याह—शङ्कान्यतरनियमो वेत्येतद्व्यावृत्ते-
र्यथेति । सत्यां साम्यां निलोपलब्धिवर्तीकार्या अन्यतरस्य कारणस्य केनचिच्छक्तिप्रतिबन्धनियमो वाङ्गीकार्यः, यथा

भामतीव्याख्या

मेव्यक्तियोगात् । निगदाव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३१ ॥ **निलोपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो
स्याथा ।** स्यादेतत् । अन्तःकरणेऽपि सति तस्य नित्यसंनिधानात् कस्मान्निलोपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येत । अथादृष्टविपाककादा-
कत्वात् सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यामन्तःकरणस्य नायं प्रसङ्गः । तावत्सत्त्वेवान्तःकरणे आत्मनो वैद्वियाणां वा त्तां, तत्किमन्तर्ग-
ह-

आनन्दगिरियव्याख्या

मन्तात्पत्ति—अत्रेति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । पुंस्त्वं पुरुषस्य प्रजोपादनसामर्थ्यम् । आदिशब्देन क्रियाः स्त्री-
साङ्करजनकत्वमिलादि गृहीतम् । बाल्यादिभिलादिपदेनावस्थाविशेषा गृह्यन्ते । यौवनादिभिलत्रापि, स एवादिशब्दार्थः । कस्मा-
त्प्रधानवदिशानामाविर्भावः, अविविद्यमानानामेव पुनरुत्पत्तिः किं न स्यात्, तत्राह—नेति । तैलकउत्पत्तिबीजादिग्रहार्थमादिपदम् ।
दुग्धे व्याख्यातः । अस्य सत इति दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—एवमिति । अभिव्यक्तियोगादिति व्याकरोति—एवं हीति । त-
न्निर्गतः स्फोरितप्रसङ्गः—नहीति । कारणं विनापि कार्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गः । स्वापे बीजात्मना सतो बुद्धियोगस्य प्रबोधे व्यक्ति-
मानमाह—दर्शयतीति । न विदुरित्यविद्यात्मकबीजसत्त्वोक्तिः । तत्कृतत्वं स्वापदुत्थानस्य कथयति—त इति । पूर्वबोधः
पूर्वः । स्वापे लये च बुद्धियोगस्य बीजात्मनाऽवस्थाने फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३१ ॥ बुद्धिसङ्गावे मानमाह—नित्येति ।
प्राप्तमन्तःकरणगतान्वान्तरेदेवानाह—तच्चेति । तत्र तत्र । ‘मनसा ह्येव पश्यति मनसा गृणोति,’ ‘बुद्धेर्गुणेनामगुणेन चैव’
‘न विचेष्टते,’ ‘विज्ञानेन विज्ञानमादाय,’ ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते,’ ‘चेतसा वेदितव्यः’ इत्यादिप्रदेशैरित्यर्थः । एकमेवान्तःकरणं
नैकमेवेत्येति, तत्राह—कचिच्छेति । अभिमानप्रधानोऽङ्कारो विज्ञानम् । चिदाकारप्रधानं चित्तम् । अथ यथोक्तमन्तःकरणमेव
न च धृत्वा तदस्तित्वं, तस्याप्याप्येऽपि केषांचिद्विसंवादात्, तत्राह—तच्चेति । तत्र हेतुत्वेन सृष्टावयवं व्याकरोति—अन्य-
निलोपलब्धिप्रसङ्गं प्रकथयति—आप्तेति । कारणे सति कार्यं भवत्येवेत्ययमत्र निलोपलब्धिप्रसङ्गकिरिति शङ्कते—अथेति ।
मनमेवानुपलब्धिः स्यादपेक्षणीयान्तरासमाधिलाह—तत् इति । प्रसङ्गोऽस्त्यवशङ्क्याह—नयेति । आत्मेन्द्रियाणां सान्निध्ये-
प्राचिदेव शानोदयादन्तःकरणमस्तीत्युक्तम् । इदानीं तदनुपगमे बोधोपांतरात्तत्रेति तदस्तीति मुक्तव्यतरनियमो वेत्येतद्योजयति—

नचैवं दृश्यते । अथवान्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । नचात्मनः शक्तिप्रतिबन्धः संभवति । अविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियस्य । नहि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः प्रतिबन्धशक्तिकस्य सतोऽकस्माच्छक्तिः प्रतिबन्धेत । तस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध-
नुपलब्धी भवतस्तन्मनः । तथाच श्रुतिः—‘अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौ-
षम्’ (बृ० १।५।३) इति, ‘मनसा होव पश्यति मनसा शृणोति’ (बृ० १।५।३) इति । कामाद-
यश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति ‘कामः संकल्पो विचिकित्सा भ्रष्टाऽभ्रष्टा धृतिरधृतिर्हीनीर्धी-
रित्येतत्सर्वं मन एव’ (बृ० १।५।३) इति । तस्माद्युक्तमेतत् ‘तद्गुणसारत्वाच्चप्रपदेशः’ इति ॥३२॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

जीवोऽकर्ताऽपवा कर्ता धियः कर्तृत्वसंभवात् ॥ जीवकर्तृत्वा किं स्वादित्याहुः सांख्यमानिनः ॥ १ ॥
करणत्वाच्च धीः कर्त्रा वागव्यवहारलौकिकाः ॥ व्यापारा न विना कर्त्रा तस्माज्जीवस्य कर्तृत्वा ॥ २ ॥

तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । कर्ता चायं जीवः स्यात् । कस्मात् ।

रत्नप्रभाख्या

मणिनाऽमिशक्तिप्रतिबन्ध इति वाकारार्थः । अस्तु प्रतिबन्ध इत्यत आह—**नचेति** । न चेन्द्रियस्यैवास्तु शक्तिप्रतिबन्ध इ-
वाच्यम् । प्रतिबन्धकाभावात् । नच दृष्टसामर्थ्यां सत्यामदृष्टं प्रतिबन्धकमिति युक्तमिति प्रसङ्गात् । नच व्यासङ्गः, प्रतिबन्ध-
मनोसत्त्वे तस्यासंभवात् । तथाहि—रसादीनां सहोपलब्धिप्राप्तौ रसबुभुक्षारूपो व्यासङ्गो रूपाद्युपलब्धिप्रतिबन्धको वात्य-
स च गुणत्वादुपबद्धुष्याश्रयः, तत्रात्मनोऽसङ्गनिर्गुणकूटस्थस्य गुणित्वायोगान्मन एव गुणित्वेनैव व्यभिचि व्यासङ्गाद्युपपत्त्या वात्य-
सिद्धिः । एतदभिरूपोपसंहरति—**तस्मादिति** । अवधानं बुभुक्षत् । न चानिच्छतोऽपि दुर्गन्धाद्युपलम्भान् बुभुक्षोपलम्भ-
नियामिकेति वाच्यम्, अनेकविषयसंनिधौ क्वचिदेव तस्या नियामकत्वाङ्गीकारात् । येषां मते पुनरिच्छादीनामात्मधर्मत्वे वे-
मनो दुर्लभमिति मन्यम् । इच्छादिधर्मिणैवात्मना व्यासङ्गोपपत्तेः । संप्रति व्यासङ्गस्य मानसत्वे धृतिमाह—**तथा-
चेति** । न केवलं व्यासङ्गानन्तःसिद्धिः, किंतु कामाद्याश्रयत्वेनापीत्याह—**कामादयश्चेति** । बुद्धेः प्राणाधिकृतोक्ति-
माह—**तस्मादिति** ॥ ३२ ॥ एवमात्मन्यणुत्वाध्यासोक्त्या स्वाभाविकं महत्त्वं स्थापितम् । संप्रति ततो बहिष्ठं कर्तृत्वं साध-
यति—**कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्** । स नित्यश्चिद्रूपो महानात्मा कर्ता न वेत्यसङ्गत्वश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनां च विप्रतिपत्त्य-
संशये बुद्धिकर्तृत्वेनैव विध्यादिशास्त्रोपपत्तेरकर्तात्मेति सांख्यपक्षप्राप्तौ सिद्धान्त्यश्वेव तद्गुणसारत्वात्त्यात्मनि कर्तृत्वाध्यासो-
सिद्धत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य सांख्यपक्षनिरासार्थमात्मनि कर्तृत्वाध्यासप्रपञ्चनात् पुनरुक्तिरित्याह—**तद्गुणेति** । अधिकारः प्रसङ्गः ।

भामतीव्याख्या

नान्तःकरणेनेति चोदयति—**अथवान्यतरस्यात्मन इति** । अथवेति सिद्धान्तं निवर्तयति । सिद्धान्तो ब्रूते—**न चात्म-
न इति** । अवधानं खल्वनुभूया शुश्रूषा वा । न चेत् आत्मनो धर्मो, तस्याविक्रियत्वात् । न चेन्द्रियगाम्, एकैकेन्द्रियव्यतिरेके-
न्वादीनां दर्शनात् । नच ते आपतरत्वेनानुभूयमाने बाह्ये संभवतः । तस्मादस्ति तदन्तरं किमपि । यस्य चेत् तदन्तःकरणम् । तस्मि-
युक्तम्—**यस्यावधानेनेति** । अवधारणे श्रुतिः दर्शयति—**तथा चेति** ॥ ३२ ॥ **कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्** । ननु ‘तद्गुण-
रत्वात्’ इत्यनेनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लब्धमेवेति तद्गुणसादनमनर्थकमित्यत आह—**तद्गुणसारत्वाधिकारेणेति** ॥

आनन्दगिरिव्याख्या

अथवेति । अन्यतरस्य शक्तिप्रतिबन्धे का हानिः, तत्राह—**नचेति** । अवधानमनुभवितुं स्मर्तुं वा बाध्ना । नच सात्वतो धर्म-
तस्याविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियगाम्नादीनामेकैकेन्द्रियाभावेऽपि तद्दर्शनादान्तरत्वाच्च बाह्येन्द्रियधर्मत्वायोगात्तेन परिशेषात्तत्त्व-
नानवधाने तदन्तःकरणमस्तीत्याह—**तस्मादिति** । अनुभूया साश्रया, गुणत्वाद्, रूपवदित्यनुमानात्तदधिकारणमन्तःकरणं परिशेषात्
लब्धमिति भावः । न केवलमन्तःकरणमप्यपत्तिकं श्रौतमपीत्याह—**तथाचेति** । मनः स्वप्राज्ञातिमद्विशेषगुणाधिकारः, प्रत्यक्ष-
करणत्वाद्, चक्षुर्दिव्यभिरित्याह—**कामादयश्चेति** । बुद्धिसङ्गावस्य मानयुक्तिसङ्गत्वे फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ ३२ ॥ **कर्ता-
विक्रमणुवं पराणुं वस्तुतो महत्त्वं चैतन्यादीपद्वहिष्ठं प्रतिष्ठापितम्** । इदानीं ततोऽपि बहिष्ठं कर्तृत्वं बुद्धिकर्तृत्वव्यावर्तनेनात्मनि स्था-
यति—**कर्तेति** । आत्मा किमकर्ता कर्ता वेति विप्रतिपत्तेः संदेहे ‘तद्गुणसारत्वात्’ इत्यनेनैव तत्कर्तृत्वादिसिद्धेयं संशोभितिरित्याह—
—**तद्गुणेति** । अधिकारः प्रसङ्गः । यद्यपि कर्तृत्वस्य न स्वयं पुमर्थता, नापि प्रतिपाद्यवार्थोपयोगिता, यद्यपि चौराधिकं कर्तृत्वमपि
प्रागेव सिद्धं, तथापि निरल्पपक्षसंभवात्तन्निरासामारम्भः संभवतीति भावः । अत्र च विध्यादिश्रुतीनामसंगतादिश्रुतीनां चात्मकत्व-
त्वादीनां कथमोक्षविषयत्वेन मिथो विरोधं विधूय नित्यमुक्तं जगन्नि समन्वयाधानात्पादिसंगतयः । पूर्वपक्षे श्रुतीनामपि निर-
प्राणाप्यात्तत्र सामन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तासामविरोधेन व्यवस्थया प्राणाप्यापत्तिसिद्धिरिति मन्वानः सिद्धान्तं प्रतिजानीते—**कर्ता कर्तेति** ॥

शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवं च 'यजेत', 'जुहुयात्', 'दद्यात्' इत्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति ।
अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तस्मिन् कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिशति । न चासति कर्तव्ये तदुप-
पद्येत । तद्येदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः'
(प्र० ५।९) इति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यजीवप्रक्रियायां संध्ये स्थाने विहारमुपदिशति—'स ईयतेऽमृतो यत्र
कामम्' (बृ० ४।३।१२) इति, 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' (बृ० २।१।१८) इति च ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं, यजीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति—'तदेषां प्राणानां विज्ञा-
नेन विज्ञानमादाय' (बृ० २।१।१७) इति, 'प्राणान्गृहीत्वा' (बृ० २।१।१८) इति च ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रम्—

रत्नप्रभाख्याख्या

भूतोऽतश्चैवम्, अविद्यातः कर्तृत्वमित्यसङ्गत्कर्तृत्वश्रुतीनामविरोधोक्तः कर्तृत्वविचारमात्राधिकरणत्रयस्य पादसंगतिः ।
तीनां मिथो विरोधाविरोधौ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । यद्वात्र पूर्वपक्षे बन्धाभावाच्छास्त्रवैयर्थ्यं फलं, सिद्धान्ते कर्तृत्वादिसंबन्ध-
वाच्छास्त्रार्थसत्तेति भेदः । ननु बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्तास्तु किं जीवकर्तृत्वेन तत्राह—तस्मिन् कर्तुः सत इति ।
तदं कर्तव्यमिति बोधसमर्थस्य चेतनस्यैव कर्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनाया बुद्धेः । किं च भोक्तुरात्मन एव कर्तृता वाच्य-
ताफलं प्रयोक्तारि इति न्यायादिति भावः ॥ ३३ ॥ संध्यं स्थानं स्वप्नः । अमृतः स आत्मा यथेष्टमीयते गच्छतीति विहारो-
ज्ञानं, आत्मा कर्ता ॥ ३४ ॥ प्राणानां मध्ये विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानसमर्थमिन्द्रियजातमादाय शेते इति प्राणान् गृहीत्वा
वर्तते इति उपादानकर्तृत्वमात्मनः । अकर्तृत्वे उपादानानुपपत्तेरिति भावः ॥ ३५ ॥ विज्ञानशब्दे जीवस्य निर्देशो न

भामतीव्याख्या

सर्वेषु प्रपञ्चो ये पश्यन्त्यात्मा भोक्तैव न कर्तेति तन्निराकरणार्थः । 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तद्वक्षणात्वात्' इत्याह रम् भगवान् जैमिनिः ।
निर्यतुश्चातुरि । कर्तरीति यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि । कुतः प्रयोक्तृफलसाधनतात्त्विकत्वात् शास्त्रस्य विधेः । कर्त्रेपेक्षितोपायता हि विधिः ।
भोक्तार्यो भोक्ता चास्मा ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय इति किं केन संगतमिति
त्यानर्थक्यमविद्यमानाभिधेयत्वं तथा चाप्रयोजनकत्वं स्यात् । यथा च तदुपसारात्तस्याऽवस्तुसदपि भोक्तृत्वं सांख्यवहारिकमेवं
मपि सांख्यवहारिकं न तु भाविकम् । अविद्यावद्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमप्यासमाभ्य इति सर्वमवदातम् ॥ ३३ ॥ विहारो-
ज्ञानात् । विहारः संचारः क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः संभवति । तस्मादपि कर्ता जीवः ॥ ३४ ॥ उपादानात् । तदेतेषां
नामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादयेत्युपादाने स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः संभवति ॥ ३५ ॥ व्यपदेशाच्च

आनन्दगिरियव्याख्या

न मनसि जागरादौ कर्तृत्वोपलम्भादसति स्वापे तदभावादन्यव्यतिरेकाभ्यां कर्तृत्वस्य मनोनिष्ठत्वद्वयेः, तत्सत्ताहेतुविषय-
भवे च तयोस्तद्विशिष्टधर्ममात्रहेतुत्वकल्पनाया बहिरङ्गत्वात्, अहं कर्तेति धियश्चात्मनः साधारण्याच्च कर्तृत्वमात्मनोऽस्ती-
त्युक्तमिति । स्वर्गाद्यर्थिनो यागादेर्विध्यन्यधानुपपत्त्या कर्तृत्वमात्मनो दुर्बलमिवाह—शास्त्रेति । तदेव व्याकरोति—एव-
म् । एवमश्रुतिविरोधे विधिशास्त्रकाम्यपरतया दुर्बलमिवाह—संपरत्वेन तस्याः सावकाशत्वाद्विधिशुद्धे निरवकाशत्वात्सर्वमि-
त्यन्यथेति । कर्ता बुद्धिरित्युपगमाच्चद्विषयत्वेन विधिशास्त्रं सावकाशमित्याह—विधेः प्रतिपत्तुरेव कर्तृत्वमिवाह—तदुच्यते ।
कर्तृत्वमिति धीसमर्थस्य चेतनस्य विधिसंबन्धमाह विधिशास्त्रमित्यर्थः । तथापि कथं तस्य कर्तृत्वधीरित्याह—नचेति ।
विधेयार्थकर्तृतां विनाऽनुपपन्नं विधिशास्त्रं चेतनस्य तदर्थानुपपत्त्या गमयति । बुद्धेरेव कर्तृत्वे यस्य भोक्तुरपेक्षितोपायो विधिर्न तस्य
विधेयार्थकर्तृत्वं न तस्यापेक्षितोपाय इत्यसंगतिरिति भावः । 'अनश्नत्' इत्यादिश्रुतिविरोधे श्रुतार्थापेक्षितुर्दुर्बलत्वाच्च श्रुतिमाह—
य ॥ ३३ ॥ विहारो विहरणं संचारस्तदुपदेशानुपपत्त्यापि जीवस्य कर्तृत्वमिवाह—विहारोति । यत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह—
य ॥ ३४ ॥ जीवप्रक्रियायामिति बुद्धिप्रस्तावव्यासेधार्थमुक्तम् । संध्ये स्थाने स्वप्नावस्थायामिति यावत् । ईयते गच्छति ॥ ३४ ॥ अक-
र्ता जीवमुपपत्त्यापि कर्तृत्वमिवाह—उपादानादिति । तद्याकरोति—इतश्चेति । प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं
शक्तिमादाय स्वापे जीवो हृदयमेतीति योजना । उपादानान्तरमाह—प्राणानिति । योवना पूर्ववत् ॥ ३५ ॥ कर्तृत्वकाश्या-
मपि जीवस्य कर्तृत्वमिवाह—व्यपदेशाच्चेति । विज्ञानशब्दस्य जीवार्थत्वं गृहीत्वा यत्रावयवं योजयति—इतश्चेति । न चेदि-

‘विज्ञानं यत् तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च’ (तै० २।५।१) इति । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ सम्-
धिगतः । कथमेनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति । नेत्युच्यते । जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेः । न
चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानेनेत्येवं निरवहेत्यत् । तथा ह्यस्य बुद्धिविवक्षायां
विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते ‘तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय’ (इ०
२।१।१७) इति । इह तु ‘विज्ञानं यत् तनुते’ (तै० २।५।१) इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देश-
बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः ॥ ३६ ॥ अत्राह—यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो
जीवः कर्ता स्यात्स स्वतन्त्रः सन्निप्रयं हितं चैवात्मनो नियमेन संपादयेन्न विपरीतम् । विपरी-
तमपि तु संपादयन्नुपलभ्यते । नच स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इति । अत
उत्तरं पठति—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभत एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च सं-
पादयिष्यति । उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेत् । न । विषयप्रकल्प-
नामात्रप्रयोजनत्वात्तुपलब्धिहेतूनाम् । उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनश्चेतन्ययोगात् । अपि-
चार्यक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । नच सहा-
यापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते । भवति ह्येवोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्वः पक्वत्वम् । सहकारिवि-
श्याश्चेष्टानिष्ठार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥ ३७ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

चेत् तदा प्रथमानिर्देशाद्विपर्ययः । करण्योतिर्तृतीयया निर्देशः स्यात् । तस्मादिह श्रुतौ तनुत इत्याख्यातेन कर्तृवाचिना वि-
मपदस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशात्क्रियायामात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥ ३६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितु-
मत्राहेति । जीवः स्वतन्त्रश्चेदिष्टमेव कुर्यादस्वतन्त्रश्चेन्न कर्ता, ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इति न्यायादित्यर्थः । सहा-
यात्तन्त्र्ये कारकवैचित्र्यादनियता प्रवृत्तिरिति सूत्रेण परिहरति—यथेति । दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या शङ्कते—उपलब्ध्या
पीति । चक्षुरादीनां चैतन्येन विषयसंबन्धात्स्वात्स्वसंबन्धोपलब्धौ चात्मनश्चेतन्यस्वभावत्वेन स्वातन्त्र्यादृष्टान्तसिद्धिरिति
ह—नेति । नन्वात्मा विषयसंबन्धाय करणान्यपेक्षते चेत्कथं स्वतन्त्र इत्याशङ्काह—अपिचेति । स्वातन्त्र्यं नाम
स्वान्वानपेक्षत्वम्, ईश्वरस्यापि प्राणिकमपेक्षत्वेनास्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । किंतु स्वतन्त्रकारकप्रयोक्तृत्वे सति कारकाग्रेयत्वं सति

भामतीव्याख्या

क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । अम्युच्चयमात्रमेतन्न सम्पद्युपपत्तिः । विज्ञानं कर्तुं यत् तनुते । सर्वत्र हि बुद्धिः करण-
करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन, इह तु कर्तृत्वेन, तस्या व्यपदेशे विपर्ययः स्यात् । तस्मादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्तृ-
॥ ३६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—अत्राह यदीति । प्रज्ञावात् स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः संपादयेन्नानिष्टम् । अनिष्टसंपादितपक्षे
पलभ्यते । तस्मान्न स्वतन्त्रस्तथा च न कर्ता । तद्विश्रणवात्तस्येत्यर्थः । अस्योत्तरम्—उपलब्धिवदनियमः । करणादीनि
कान्तराणि कर्ता प्रयुक्ते न त्वयं कारकान्तरैः प्रयुज्यत इत्येतावन्मात्रमस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्यक्रियायां न कारकान्तराव्यपेक्षतः ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

त्यादेर्न्यावर्त्तौ शङ्कायाह—नन्विति । नात्र बुद्धिर्विज्ञानमिति सूत्रभागेनाह—नेतीति । तदेव स्फुटयितुं प्रतिज्ञानीते—जीवस्यौ
प्रतिज्ञार्थं सूत्रावयवं व्याकुर्वन्त्यतिरेकेण स्फोरयति—नेति । विपर्ययमभिनयति—विज्ञानेति । अस्मन्मते बुद्धेरैव कर्तृवाचनं
देशसिद्धिरित्याशङ्क्य केवलाया बुद्धेः करणत्वेनैव व्यपदेशदर्शनात्मैवमित्याह—तथेति । तैत्तिरीयश्रुतौ विशेषमाह—इहेति ।
सामानाधिकरण्यमाख्यातेन कर्तृवाचिना विज्ञानपदस्याभिप्रायः । प्रकृते वाक्ये विज्ञानस्य कर्तृत्वमन्यत्र करणत्वेऽपीति निमित्तमिति
इत्यदोष इति ॥ ३६ ॥ सूत्रान्तरव्यावर्त्तमाह—अत्रेति । तथैव संपादयति नेत्याह—विपरीतमिति । सहकारिविशिष्टा-
पादानेन पुरुषप्रवृत्तिरित्याह—नचेति । तस्यास्वातन्त्र्ये लक्षणाभावादकर्तृत्वं स्वातन्त्र्ये बुद्धिपूर्वकारिणो नानिवता प्रवृत्तिरिति
सूत्रमवतारयति—अत इति । सत्यपि स्वातन्त्र्ये स्यादनियता प्रवृत्तिरिति सूत्रं व्याकुर्वन्परिहरति—यथेति । दृष्टान्ते विरुद्ध-
सङ्गाह—उपलब्धाविति । चक्षुरादीनां विषयोपनायकत्वात्तुपलब्धौ चात्मनश्चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यादुदाहरणसिद्धिरित्याह—
दिना । विषयोपनयनद्वारा तज्ज्ञाने करणपेक्षाप्रौढ्यात्तात्मनः स्वातन्त्र्यमिल्याशङ्कायाह—अपि चेति । इतश्च दृष्टान्तव्यावर्त्त-
वैषम्यमिति यावत् । उपलब्धाविवेकपर्यर्थः । देशाद्यपेक्षायां लक्षणाभावादकर्तृत्वं स्यादित्याशङ्कायाह—नचेति । तत्र हेतु-
मवसीति । यदुक्तं भीपूर्वकारिणो नानिवता प्रवृत्तिरिति, तत्राह—सहकारीति । कर्ता हि करणादीनि कारकान्तराणि

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यद्वि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापघेत । सत्यां च बुद्धेः कर्तृ-
शक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्श-
नात् । अहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीति च । तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वो-
र्थकारि करणमन्यत्कल्पयितव्यम् । शक्तोऽपि हि सन्कर्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो
दृश्यत इति । ततश्च संज्ञामात्रे विवादः स्यान्न वस्तुभेदः कश्चित् । करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृ-
त्वाभ्युपगमात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ (बृ० २।१।५), ‘ओ-
मित्येवं ध्यायथ आत्मानम्’ (मुण्ड० २।२।६) इत्येवंलक्षणः, सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोप-
पद्येत । तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

कर्तृत्वं वास्तवं किं वा कल्पितं वास्तवं भवेत् । यजेत्वादिशास्त्रेण सिद्धत्वात्वाचित्त्वनः ॥ १ ॥
असङ्को हीति तद्धाधात्स्फटिके रक्तेन तत् । अध्यस्तं धीषधुरादिकरणोपाधिसंनिधेः ॥ २ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

तेन स्वतन्त्रोऽपि जीव इष्टसाधनत्वप्रान्त्यानिष्टसाधनयानुतिष्ठतीत्यनियता प्रवृत्तिः स्वातन्त्र्यं चेत्स्वविरुद्धमित्यर्थः
३७ ॥ जीवस्य कर्तृत्वे हेत्वन्तरार्थं सूत्रम्—शक्तीति । बुद्धेः करणशक्तिविपरीता कर्तृशक्तिः स्यादित्यर्थः । ततः किं,
तत्र—सत्यां च बुद्धेरिति । योऽहंभीगम्यः स कर्ता स एव जीवो यत्तदपेक्षितं करणं तन्मन इति जीवकर्तृत्वसिद्धिरिति
वः ॥ ३८ ॥ ज्ञानसाधनविध्यन्यथानुपपत्त्याप्यात्मनः कर्तृत्वं वाच्यमित्याह—समाधीति । मुक्तिफलभोक्तृरेव तदुपायस-
धिकर्तृत्वं युक्तम्, अन्यथात्मनोऽकर्तृत्वे बुद्धेरपि अमोक्षयाः कर्तृत्वायोगात्समाध्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ यथा च

भामतीव्याख्या

शं हि स्वातन्त्र्यं नेश्वरस्याप्यत्रभवतोऽस्तीत्युक्तसंशयः कर्ता स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रेत्यस्तसाधनविभ्रमेणातिष्ठोपायं
पारयन्ननिष्ठं प्रामुष्यादित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न विरोधः । विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचैतन्यस्वभा-
य स्वात्मानं इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयग्रहणयन्ति, तेन विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरिति विज्ञानमिति चाख्यायते, तत्र
त्पाति स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ शक्तिविपर्ययात् । पूर्वं कारकविभक्तिविपर्यय उक्तः । तत्राति कारकशक्तिविपर्यय इत्यु-
क्तम् । अविपर्ययाय तु करणान्तरकल्पनायां नास्ति विरोधादिति ॥ ३८ ॥ समाध्यभावाच्च । समाधिरिति संयममुपलक्षयति ।
रणप्यानसमाधयो हि संयमपदेदेनीयाः । यथाहुः—‘व्रयमेकत्र संयमः’ इति । अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदि-
मित्येव इति प्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः । यथाहुः—‘तदेव ध्यानमर्थमत्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः’ इति ।
अभिह कर्तात्मा समाधावुपदिश्यमान आत्मनः कर्तृत्वमवैतीति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥ यथा च तक्षोभयथा । अवान्तरसंगति-

आनन्दगिरियव्याख्या

त्वं प्रयुज्येत, तेन तस्य स्वातन्त्र्यं, न, कारकान्तरानपेक्षत्वात्, कापि तथा स्वातन्त्र्यायोगात् । तथाचायमदृष्टवशादिष्टमेव प्रेक्षस्तदु-
पपन्नमनिष्टहेतुमनुतिष्ठन्ननिष्टमाध्याय्यादित्यनियता प्रवृत्तिः, कर्तृत्वनियमश्चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ बुद्धरेव कर्तृत्वं कारकविभक्तिविपर्ययो ‘न
य’ इत्यनेन । संप्रति तच्छक्तिविपर्ययमाह—शक्तीति । सूत्रं व्याख्यातुं प्रतिज्ञां व्याकरोति—इतश्चेति । हेतुमेव व्यतिरेकद्वारा
प्रणोति—यदीति । शक्तिविपर्ययमुदाहरति—करणेति । बुद्धतिरिक्तकर्तृभावादित्यर्थः । बुद्धेरस्तु कर्तृशक्तिः, तत्राह—सत्यां
ति । कर्तृत्वं बुद्धेरहंभीविषयत्वेनात्मत्वं किमित्युपेयं, तत्राह—अहंकारेति । अन्तःकरणाधिष्ठानुरेवात्मत्वात्कुतो बुद्धेरवामत्वं, त-
त्—तस्याश्चेति । कर्तुः स्वयमेव शक्तेर्न करणापेक्षयाशङ्क्याह—शक्तोऽपि हीति । लोकवदिहापि कर्तुरपेक्षितमेव करणमिति
प्रतिपादयति । अस्तु तर्हि कर्तृवो बुद्धेरन्यदेव करणं, तत्राह—ततश्चेति ॥ ३८ ॥ ज्ञानसाधनविध्यन्यथानुपपत्त्यापि कर्तृत्वमात्मनः
कार्यमित्याह—समाधीति । सूत्रं विप्रणोति—योऽपीति । ज्ञानोपायं समाधिमितिष्ठन्नकर्तामेति दुर्बचनमित्यर्थः । शाकार्थव-
दितरेषां कलमुपसंहरति—तस्यापि । उक्तवैतु प्रत्येकं साधकत्वं संभावयितुमिति शब्दः ॥ ३९ ॥ साध्यमन्तरासेनोक्तारम-

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं, तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यात्-
पाधिनिमित्तं चेति चिन्त्यते । तत्रैतैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादो-
त्त्वभावादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवति, अनिमोक्षप्रसङ्गात् ।
कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वाभिर्मोक्षः संभवति । अग्नेरिचौष्ण्यात् । नच कर्तृत्वादिमु-
क्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः, कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वका-
र्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति । तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् । यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि
काष्ठवियोगाद्दहनकार्यभावस्तद्वत् । न । निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबन्धेन संबद्धानामत्यन्त-
परिहारासंभवात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति । न । साधनायत्तस्यानित्यत्वात् ।

रत्नप्रभाष्याख्या

तत्क्षोभयथा । उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजीव्य संशयपूर्वपक्षावाह—एवं तावदित्यादिना । सांख्यपरिसेनान्मन-
कर्तृत्वे साधिते बाधकाभावात् तत्सत्यमिति मीमांसकादिपक्षः प्राप्तः । न चासङ्गत्वागमेन बाधः, अहं कर्तेत्यनुभव-
हितकर्तृत्वश्रुतिबलेन तस्यागमस्य स्थावकत्वादिति प्राप्त उन्मूत्रमेव सिद्धान्तयति—न स्वाभाविकमिति । यदुक्तं बाध-
भावादिति तदसिद्धमित्याह—अनिर्माक्षेति । ननु कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिमुक्तावप्यस्ति तथापि शक्तिकार्यस्य क्रिया-
पक्षक्यस्याभावाद्युक्तेः पुरुषार्थवत्सिद्धिरिति शङ्कते—ननु स्थितायामिति । सत्यां शक्तौ कथं कार्यपरिहारः, तत्राह—
तत्परिहारश्चेति । मुक्तौ शक्तिसत्त्वे कार्यमपि स्यात्, शक्याभावे शक्ययोगात् । अस्ति हि प्रलेपेऽपि कार्यं पुनरुद्भवयोग-
सूक्ष्मं शक्यं, तथाच शक्त्या धर्मादिनिमित्तैः सहितकार्याक्षयान्मुक्तिलोप इति परिहरति—न । निमित्तानामपीति । ननिमित्त-
तस्य कार्यस्य शक्यत्वेन शक्त्या संबन्धाभिहितानामपि परम्परया शक्तिसंबन्धित्वमुक्तं मन्तव्यम् । संबन्धेन संबन्धिनेत्यर्थः ।
यद्वा शक्तिलक्षणमाक्षेपकं यस्य कार्यस्य तेन कार्येण यः संबन्धस्तेनेति व्यधिकरणे तृतीये । ननु नरस्य कर्मणा देवावच्छिन्न-
बलात्कर्तुंरेवाकर्तृतासिद्धिरिति शङ्कते—नन्विति । ज्ञानादकर्तृत्वाख्यमोक्षश्चेत्कर्तृत्वमाविश्यं स्याद्यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निमित्त-

भामतीव्याख्या

माह—एवं तावदिति । विमृशति—तत्पुनरिति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—तत्रेति । शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृ-
मापादयन्ति । नच स्वाभाविकं कर्तृत्वं संभवत्यस्यैवोदो तदोपाधिकं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । नच मुच्यभावप्रसङ्गोऽस्यापवाद-
यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावेऽपि नाशो भवत्येवं कर्तृत्वस्वभावोऽपि क्रियावेशाभावेऽपि नाशो । तस्मात् स्वाभाविकमेवावश्यं कर्तृत्वमिति
प्राप्तेऽभिधीयते । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते । तदस्य बुद्धत्वमसत्यमि बोद्धव्यं युक्तं, वक्षेत्तत्सत्यमिति श-
ब्दभूत्वं, तच्छीलस्य तस्यावगमात् । कर्तृत्वं त्वस्य क्रियावेशादवगन्तव्यम् । नच नित्योदासीनस्य कृत्स्नस्य नित्यस्यासङ्गत्वात्
संभवति, तस्य च कदाचिदप्यसंसर्गं कथं तच्छक्तियोगो निर्विषयायाः शक्तेरसंभवात् । तथाच यदि तत्तिष्ठत्यर्थं तद्विषयः क्रिया-
शोऽभ्युपेत्ये तथा सति तत्त्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद्भावान्नाशप्रसङ्गः, नच मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दुःख-
विगतसत्तत्कलदुःखपरमानन्दवत्स्या मोक्षः स्यादित्याशयानाह—न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मन इति । अभिप्रायमबुद्धौ चे-
यति—ननु स्थितायामपीति । परिहरति—न । निमित्तानामपीति । शक्तशक्याश्रया शक्तिः स्वसत्तयावश्यं शक्यमाश्रित-
तथाच तयाश्रितं शक्यं संदेव स्यादिति भावः । चोदयति—ननु मोक्षसाधनविधानादिति । परिहरति—न । साधना

आनन्दमिरीयव्याख्या

कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वं निरस्यति—यथा चेति । संगतिं दर्शयन्वृत्तं कीर्तयति—एवमिति । उक्ते कर्तृत्वे विप्रतिपत्त्या संशयमाह-
तदिति । संगतिफले पूर्ववत् । अत्रापि समसौ सर्वे व्यक्तीभविष्यतीति मत्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । नच तर्हि पूर्वोक्तिरप्य-
कम्, आरोप्य प्राप्तत्वात् । नच स्वातन्त्र्येण संबन्धाधभावे तस्यैतद्वान्तरसूत्रत्वं, तथापि कर्तृत्वे समर्थिते सत्यसङ्गमस्य रु-
नेतुं शक्यत्वे विरोधपरिहारेण समन्वयशब्देसिद्धौ साक्षादपि संगत्यादेः सुवचत्वात् । ननु कर्तृत्वस्वत्वमावमुक्ता हेतवः साधन-
तस्य स्वाभाविकत्वं, नहि तस्योपाध्यनपेक्षत्वमुक्तं, तत्राह—अपवादिति । न चावगन्धवतिरेकाभ्यां विशिष्टस्य कर्तृत्वं शङ्कनीयं,
तप्तौ मनसो निमित्तत्वादिपि तदुपपत्तेरिति मत्वा पूर्वपक्षमुपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सूत्रादहरेव सिद्धान्तयति—एवमिति
स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादकाभावादित्युक्तं मुक्त्यनुपपत्तेरपवादकात्वात्त्याह—नेति । उक्तं विवृण्वन्कर्तृत्वमात्मनः स्वभावो मो-
क्षकल्याणं प्रत्याह—कर्तृत्वेति । कर्तृत्वे सत्वेव पुरुषार्थसंभगात्किं तन्निवृत्त्येवाशङ्क्याह—नचेति । द्वितीयमाश्रित्य शङ्कते-
नन्विति । सत्यां शक्तौ कार्यपरिहारोऽपि कथं, तत्राह—तदिति । शक्त्यैव निमित्तपरिहारात्कार्यपरिहारं दृष्टान्तेन दर्शयति-
चेति । कर्तृत्वस्य धर्मादीनि निमित्तानि । तेषां ज्ञानानिवर्त्येव मुक्तावपि संभवात्कर्तृत्वं स्यात् । ज्ञानेन तन्निवृत्तौ तेषामन-
त्वात्तत्कृतं कर्तृत्वमपि तथा स्यात् । शक्तेश्च शक्तशक्यसापेक्षतया सन्निमित्तक्रियालक्षणशक्याक्षेपकत्वादिनिर्माक्षः । तस्मात्त्रिभिस्तत्त्व-
रस्य उरुगुहानत्वाच्च शक्तिवादे मुक्तिरित्याह—नेत्यादिना । शक्तिलक्षणेन शक्याक्षिप्तेन शक्येन सह यः संबन्धस्तेनेति व्य-
तृतीये । मनुष्यदेहस्य शास्त्रसामर्थ्यादेवत्वात्तत्त्वकर्तृभूतस्याकर्तृरूपमोक्षासिः शास्त्रवशादेवेति शङ्कते—नन्विति । किं सर्वे के-

अपिच नित्यशुद्धबुद्धमुक्तामप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभिमतः । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविकं कर्तृत्वेऽवकल्पेत । तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथाच श्रुतिः—‘ध्यायतीव लेलायतीव’ (बृ० ४।३।७) इति । आत्मन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ (कण्ड० ३।४) इति चोपाधिसंपृक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषणं दर्शयति । नहि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते । ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (बृ० ४।३।२३) इत्यादिश्रवणात् । पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत, परस्मादन्यश्चेष्टितमाजीवः कर्ता बुद्ध्यादिसंघातद्वयतिरिक्तो न स्यात् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथाच शास्त्रम्—‘यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति’ (बृ० २।४।१४) इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति—‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्सत्केन कं पश्येत्’ (बृ० २।४।१४) इति । तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसंपर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्तौ प्राज्ञेनात्मना

रत्नप्रभाध्याख्या

हम् । यदि कर्मणा मोक्षः, तत्राह—नेति । आत्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमभ्युपगम्यानिर्मांश उक्तः । संप्रत्यसङ्गनिर्विकारत्वेनैकश्रुतिगोपात्तत्र स्वाभाविकमित्याह—अपिचेति । नचाभ्यस्तानेकश्रुतीनां स्वाकत्वकल्पनं युक्तं, न चाहं कर्तुं शक्नुमितीति विवक्ष्यते, तस्य सत्यमित्योदासीनकर्तृत्वावगाहिनोऽध्यासत्वेनाभ्युपपत्तेरित्यर्थः । कर्तृत्वस्याभ्यस्तत्वे श्रुतिमाह—तथाति । विद्वदनुभववाधितं च कर्तृत्वमित्याह—नहीति । बुद्ध्यादिसंघाताद्वयतिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात्तदा एव संसारी प्रसज्येत, तच्चानिष्टं, परस्य नित्यमुक्तत्वाद्याघातादिति शङ्कते—पर एवेति । न वयं शुद्धस्य चिदाज्ञोः स बन्धं ब्रह्मणः, किन्तु तस्यैवाविद्याबुद्ध्यादिप्रतिबिम्बितस्याविद्या भिन्नस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बन्धमोक्षाविति ब्रूमः । कल्पितोऽपि लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोर्यथैकमेवस्थापको दृष्ट इति परिहरति—नाविद्येति । अविद्योपहिते बन्धो न शुद्धात्मनीयश्रुतिमाह—तथाचेति । कर्तृत्वस्य बुद्धयुपाध्वन्यव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छ्रुतेषु न स्वाभाविकत्वमित्याह—तथाचेति । आत्मैव काम्यते आनन्दत्वादित्यात्मकामं स्वरूपं स्वातिरिक्तकाम्यासत्त्वाद्वाकामं, आत्मकामत्वाद्वाकामत्वाच्चात्तकामं

भामतीव्याख्या

स्येति । अस्माकं तु न मोक्षः साध्यः, अपितु ब्रह्मस्वरूपं तच्च नित्यमिति । उक्तमभिप्रायमातिरिक्त्येति—अपिच नित्यशुद्धते । चोदयति—पर एव तर्हि संसारीति । अयमर्थः—परश्चेत्संसारो तस्याविद्याप्रविष्टो मुक्तो सर्वं मुच्येरन्विशेषात् । यत् सर्वंमोक्षोच्छेदप्रसङ्गः । परस्मादन्यश्चेत्त बुद्ध्यादिसंघात एवेति, तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारी नाम्न इति । परिहरति—न । विद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति । न परमात्मनो मुक्तिसंसारी, तस्य नित्यमुक्तत्वात् । नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य, तस्याचेतनत्वात् । अपि त्वविद्योपस्थापितानां बुद्ध्यादिसंघातानां भेदात्तत्तदुद्ध्यादिसंघातभेदोपधान आत्मकोऽपि भिद्य इव विशुद्धोऽप्यविशुद्ध इव भिद्यद्वयादिसंघातापगमे तच्च मुक्त इवेतरत्र बद्ध इव यथा मणिकृपाणायुपधानभेदादिकमेव मुक्तं नानेव दीर्घमिव वृत्तमिव श्याममिन्द्रियमिव अन्यतमोपधानविगमे तच्च मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तो सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । तस्माच्च परमात्मनो मोक्षसंसारी, नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य किन्तु बुद्ध्याद्युपहितस्यात्मत्वभावस्य जीवभावमापन्नयेति परमार्थः । अत्रैवान्वयव्यतिरेको श्रुतिभिरादर्शयति—नेति । इदंभाषाधिकं यदुपाध्यभिभवोद्भवान्यामस्याभिभवोद्भवौ दर्शयति श्रुतिरित्याह—तथा स्वप्नजागरितयोरिति ।

आनन्दगिरियव्याख्या

इहो शान्तान्वितव्याप्यत उतासन्नपूर्वो हेतुशक्त्या लभ्यते । आशं कर्तृत्वस्य भ्रान्तिवत् । द्वितीयं दूषयति—नेति । मुक्तेः साधनसमुच्चोक्तम्, तदेव नेत्याह—अपिचेति । तथापि कथं स्वाभाविकं कर्तृत्वमपह्नव्यते, तत्राह—तादृगिति । का तर्हि कर्तृत्वमिव गतिः, तत्राह—तस्यादिति । आत्मन्योपाधिकमारोपितं कर्तृत्वमिलक्ष मानमाह—तथाचेति । उक्तश्रुत्योतात्पर्यमाह शरीरिति । विद्वदनुभवविह्वला च स्वाभाविको कर्तृत्वेत्याह—नहीति । विवेकिनामित्युक्तेष्वस्याभेदापेक्षमैवमित्याह दृष्ट्वाह—इति । बुद्ध्यादिसंघातादतिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात्तदा पर एव संसारी कर्ता च प्रसज्येत । न च तदुक्तं, नित्यमिति श्रुतिमाह । यदि परस्मादन्यश्चेतनस्तर्हि नास्तौ बुद्ध्यादित्यतिरिक्तः स्वरूपि प्रकृतो—पर एवेति । न तावदेवैकवचनं जेतनस्य कर्तृत्वं, तस्य नित्यमुक्तत्वात् । नापि केवलस्य बुद्धमोक्षोक्तौ, तस्य जडत्वात् । किं स्वनामनिर्वाचन्याविशेषद्वयसाधुपाधिद्वारा चेतनस्य कर्तृत्वं । न च व्यवस्थानुपपत्तिः, एकस्मिन्प्रति चिदाज्ञौ काल्पनिकभेदाधीनत्वव्यवस्थानात् ; वस्तुतस्तदभावसेष्टत्वात् । साधनस्य चित्तमितोऽभावोऽपि वस्तुतः संसारित्वस्य तस्मिन्प्रसङ्गात्कल्पनया चोपगमाच्चैवमित्याह—न । अविद्येति । उक्तोऽर्थे वयस्यतिरेको दर्शयति—तथाचेति । उपाध्युद्भवाभिभावान्मां कर्तृत्वस्योद्भवाभिभवश्रवणादपि तदोपाधिकमित्याह—तथेति ।

संपरिष्वक्तस्य श्रावयति—‘तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम्’ (बु० ४।३।२१) इत्यारभ्य ‘एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः’ (बु० ४।३।३२) इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाचार्यः—‘यथा च तन्नोभयथा’ इति । त्वर्थे चायं चः पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमभेदरिचौण्यमिति । यथा तु तक्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति स एव खगुहं प्रातो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्यो निर्धृतो निर्व्यापारः सुखी भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायाम् । तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्धृतः सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावताऽंशेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिव्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भवति । स्वशरीरेण त्वकर्तैव । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति, स्वात्मना त्वकर्तैवेति । न त्वात्मनस्तत्क्षण इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा । यत्कृतं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति । तन्न । विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्येवोचाम । तस्मात्

• रत्नप्रभाष्याख्या

विशोकत्वाच्चेत्याह—शोकेति । शोकान्तरं दुःखास्पृष्टमित्यर्थः । तस्यैव सुषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह—एष इति। प्राप्यं, संपदेश्वर्थं, लोको भोग्यं सुखं, चैतस्मादन्यत्रास्तीत्यर्थः । आत्मा स्वतोऽकर्ता बुद्ध्याद्युपाधिना तु कर्तेत्युभयथाप्र उक्तः । तत्रार्थे सूत्रं योजयति—तदेतदाहेत्यादिना । संप्रसादः सुषुप्तिः । यथा स्फटिकस्य लौहिल्यं कुसुमाद्युपाधि तत्ताम्रनः कर्तृत्वं बुद्ध्याद्युपाधिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । न च तौ बुद्धेरात्मकर्तृत्वे करणत्वविषयौ नोपादानत्वविपर विति युक्तं, करणत्वात् कार्यान्वय्युपादानत्वस्यान्तरङ्गतया चित्संवलितबुद्धेस्ताभ्यामुपादानत्वस्यैव सिद्धेः, एवं चिदभेदेनाऽस्तबुद्ध्याख्याहंकारस्य कर्तृत्वोपादानत्वेन महावाक्यसंमतिश्चेति भावः । ननु तक्षा सहस्तादिना वास्यादिप्रेरणशक्तत्वात्स्वनः क आत्मा तु निरवयवत्वादशक्त इति दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्यौपाधिककर्तृत्वांशेन विवक्षितेन साम्यमाह—तक्षदृष्टान्तश्चेति शास्त्रेणान्यमानं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह—न च स्वाभाविकमिति । उपाध्यभावकाले श्रुतं कर्तृ

भासलीयाख्या

अनैवार्थं सूत्रं व्याचष्टे—तदेतदाहेति । संप्रसादः सुषुप्तिः । स्यादितत् । तत्क्षणः पाण्यादयः सन्ति तैर्यं वास्यादीन् व्यापारं भवतु दुःखी, परमात्मा त्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैषम्यं तक्षणे, दृष्टान्तेनेत्यत आह—तक्षदृष्टान्तश्चेति यथा स्वशरीरेणोदासीनस्तक्षा सुखी, वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वात्मनामोदासीनः सुखी, मनःप्रभृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतावतास्य साम्यं न तु सर्वथा । यथात्मा च जीवोऽवयवान्तरानपेक्षः स्वशरीरं व्यापारयत्येवं मनः प्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धे नियोगपर्यन्तयोगानुपपत्तिः । पूर्वपक्षहेतुन भाष्यं दूषयति—यत्कृतमिति

आनन्दगिरौष्याख्या

परमानन्दत्वेनाप्तकामत्वं साधयति—आत्मेति । कामयितव्याभावादिपि तथेत्याह—अकाममिति । अशेषशोकसंस्पृश्यशुच्यत्वादि तथेत्याह—शोकान्तरमिति । उक्तस्य सौषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह—एषेति । प्रेप्तिस्तमैश्वर्यमतिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याह—एषास्येति । लोकविशेषपर्यापेक्षणीयत्वमाशङ्क्योक्तम्—एष इति । परमानन्दस्यातिरिक्तस्यापेक्षकत्वमाशङ्क्याह—एषोऽस्येति । उक्ते ऽर्थे सूत्रमवतारयति—तदेतदिति । तदक्षराणि व्याकरोति—स्वर्थं चेति । चकारोऽवधारणे । तुशब्दार्थमेव स्फोरयति—नैवमिति तत्र दृष्टान्तं व्याचक्षाणो हेतुमाह—यथेति । अन्येरेष्यत्वं स्वस्वत्वम् । मानसप्रयत्नराहित्यं निर्धृतत्वम् । कायचेष्टाशब्दव्यतिर्नित्यत्वात् त्वम् । उद्धादिसंनिधिजैकद्रव्ये सत्त्वेव जागरादौ क्रियादर्शनादसति तस्मिन्केवलत्वात्मनि स्वापादौ तददर्शनाद्विशिष्टस्य क्रियाकारणत्वम् तत्रापि निमित्तानुपादानस्य कार्यान्वयित्वेनान्तरङ्गत्वादानुपादानत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तन्यायवद्भ्यां ब्रह्मात्मत्वशक्त्योपपत्तिरित्याह—तन्मतेति भावः । संप्रसादे कर्तृत्वरहितस्यापि जागरादौ कर्तृत्वं चेन्मुक्तावपि तथैव स्यादित्याशङ्क्याह—तथेति । तत्र कारणसङ्क्रामाणुक्तं कर्तृत्वम्, इह तदभावाच्चेति भावः । यथा कर्तृत्वाद्विशिक्तियुक्तस्य तक्षणे वास्यादिप्रेरणत्वेन कर्तृत्वमेवमिहापि स्वावृष्टान्तद्वान्तिकरोत्पन्नत्वादित्याशङ्क्याह—तक्षेति । शतोऽपि विवक्षितंशेन साम्यं न त्वत्यन्तमित्याह—न चिति । एवं सिद्धान्तमुपपाद्य पूर्वपक्षोन्मूलनं भाषते—यथिवति । शास्त्रार्थवत्त्वमादौ दूषयति—तथेति । ‘यत्परं शास्त्रं स एव तदर्थः’ इत्युपगमात्, तस्य च कथंभेदितोपपन्नः परत्वात्, कर्तृः स्वरूपपरत्वाभावात्कर्ता लोकसिद्धो न शास्त्रसिद्ध इत्यर्थः । प्रसिद्धरसोद्देश्यत्वाद्यसिद्धेः मानत्वात्प्रामाणिकं कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह—नचेति । विधिशास्त्रस्य स्वाभाविककर्तृत्वे तात्पर्यभावे फलितमाह—तस्मादिति । धृतायोपपत्तिं निरस्य—

द्विधाकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजातीयक-
मपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविधाकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने
परिहृते । तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु संधे स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परि-
वर्तते इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति । तथोपादानेऽपि 'तदेवं प्रा-
णानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यात्मनः कर्तृत्वं
गमयत इति । अत्रोच्यते—न तावत्संधे स्थानेऽत्यन्तमात्मनः करणविरमणमस्ति । 'संधीः स्वप्नो
भूत्वेन लोकमतिक्रामति' (बृ० ४।३।७) इति तत्रापि धीसंबन्धश्रवणात् । तथाच स्मरन्ति—
'इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम्' इति । 'कामाद-
यश्च मनसो वृत्तयः' इति श्रुतिः । ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते । तस्मात्स्मना एव स्वप्ने विहरति । विहा-
रोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव न तु पारमार्थिकोऽस्ति । तथाच श्रुतिरिवाकारानुबद्धमेव
स्वप्नव्यापारं वर्णयति—'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्' (बृ०
४।३।१३) इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति । आरुक्षमिव गिरिशृङ्गमद्राक्षमिव वन-
राजिमिति । तथोपादानेऽपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्संप्रकृत्यैवात्मनः
कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा
योषा युध्यन्ते योषे राजा युध्यत इति । अपिचास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते

रत्नप्रभाभाष्या

स्वाभाविकमेवेति शङ्कते—ननु संधं इति । किंच करणेविशिष्टस्य कर्तृत्वे तेषां कर्त्रन्तर्भावात्तेष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यात् ।
न चैवमस्ति । ततः केवलात्मनः कर्तृत्वमिल्याह—तथेति । स्वप्नविहारे तावदुपाध्यभावोऽसिद्ध इत्याह—न तावत्संध्य
इति । विहारस्य मिथ्यात्वात्कर्तृत्वमपि मिथ्येत्याह—विहारोऽपीति । जक्षत् भुञ्जान इव । करणत्वविशिष्टस्य कर्तृत्वे करणेषु
कर्तृविभक्तिः स्यात्, न करणविभक्तिरित्युक्तं प्रत्याह—भवति च लोक इति । कर्तृत्वपि करणविभक्तिर्न विरुध्यते दृष्ट-
त्वात् । अस्ति च कर्तृत्वप्रयोगः, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादाविति भावः । उपादानस्य सकर्तृकत्वमङ्गीकृत्य केवलात्मनः कर्तृत्वं
निरस्तम् । इदानीं तस्याकियत्वाच्च कर्त्रपेक्षेत्याह—अपिचेति । पूर्वं विज्ञानं जीव इत्यङ्गीकृत्य जीवस्य कर्तृत्वे तनुत इति
भामतीव्याख्या

यद्यदि शास्त्रं स एव शास्त्रार्थः । कर्त्रपेक्षितोपायभावनापरं तत्र कर्तृस्वरूपपरम् । तेन यथालोकसिद्धं कर्तारमपेक्ष्य स्वविषये
प्रत्येकानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्तृत्वमवगमयितुमुत्सहते, तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेशविरोधादविधाकृतं तदवतिष्ठते । चोदयति
—ननु संधे स्थान इति । औपाधिकं हि कर्तृत्वं नोपाध्यपगमे संभवतीति स्वाभाविकमेव युज्यत इत्यर्थः । अपिच यत्रापि
करणमस्ति तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वश्रवणात्स्वाभाविकमेव युक्तमित्याह—तथोपादानेऽपीति । तदेतत् परिहरति—न
तावत्संधं इति । उपाध्यपगमोऽसिद्धोऽतः करणस्योपाधिः संधेऽप्यन्यथा नादित्यर्थः । अपिच स्वप्ने यादृशं ज्ञानं तादृशो विहा-
रोऽपीत्याह—विहारोऽपि च तत्रेति । तथोपादानेऽपीति । यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्तारि श्रूयते तथापि कर्मकरणो-
पधानकृतमस्य कर्तृत्वं न शुद्धस्य, नहि परशुसहायश्छेत्ता केवलश्छेत्ता भवति । ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्वमपि तु करणा-
दितद्विहरणं, तथा सति करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यात् । न चेतदस्तीत्याह—भवति च लोक इति । करणादिष्वपि
कर्तृविभक्तिः कदाचिदस्त्वैव विवक्षावशादित्यर्थः । अपि चैयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारोपरममात्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा कर्तृविभ-
क्तिरुपाधिकी । कूले पिपतिवतीतिवदुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह—अपिचास्मिन्नुपादाने इति ।

आनन्दगिरीयव्याख्या

कर्त्रेति । तदुभयनिरासनायेन लिङ्गद्वयमपि निरस्तमित्याह—एतेनेति । अनुवादरूपत्वात्पारमार्थिककर्तृत्वासाधकत्वादिति शेषः । विहारो-
पदेशः स्वाभाविकमेव कर्तृत्वं साधयति, करणविरहे श्रुतकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वमौप्यादित्याह—नन्वेति । उपादानमपि स्वाभाविकं कर्तृत्वं
गमयतीत्याह—तथेति । विशिष्टस्य कर्तृत्वे करणानामपि कर्त्रन्तर्भावात्तेष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यात् । नचैवमस्ति, तेषु कर्मकरणविभक्त्यो-
रेव श्रवणात् । तस्मात्केवलस्यैवात्मनः कर्तृत्वमित्यर्थः । परिहरति—अत्रेति । तत्रादौ विहारोपदेशस्य स्वाभाविककर्तृत्वसाधकत्वं प्रत्याह
—न तावदिति । तत्रेति स्वमोक्तिः । जाग्रदवस्थाधामिवैत्युपदेशः । स्वप्नावस्थाधामात्मनो मनसः संबन्धे स्मृतिमाह—तथाचेति ।
सेवते तेनेव मनसा वासनामयान्विषयान्यदीति योजना । स्वप्ने मनःसत्त्वे युक्तिमाह—कामादयश्चेति । तथाच धर्मिनेन मनोऽपि
तत्रास्तीति शेषः । श्रुतिस्मृतियुक्तिसिद्धं निगमयति—तस्मादिति । विहारस्य वास्तवव्युपेक्षोक्तम् । इदानीं तदपि नास्ति कुतस्तदशा-
यामनो वास्तवकर्तृत्वेत्याह—विहारोऽपीति । यत्तुपादानादात्मनो वास्तवकर्तृत्वमिति, तत्राह—तथेति । करणसहितस्य कर्तृत्वे
करणेऽपि कर्तृविभक्तिः स्यादित्युक्तं प्रत्याह—भवतीति । करणविशिष्टोपादानकर्तृत्वमुपेक्षोक्तं, तदपि नास्तीत्याह—अपिचेति ।

न स्वातन्त्र्यं कस्यचिद्वबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वं व्यपदेशो
दर्शितः 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति, स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति । विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्ध-
त्वात् । मनोनन्तरं पाठाच्च । 'तस्य श्रद्धैव शिरः' (तै० २।४) इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्र-
द्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् । श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः । 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमु-
पास्ते' (तै० २।५।१) इति च वाक्यशेषात् । ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् ।
'स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः' इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । नच बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति । सर्वकारकाणामेव स्वस्वव्या-
पारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावितात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वं, सा चात्मनः । नच त-
स्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति । नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवि-

रत्नप्रभा व्याख्या

श्रुतिरुक्ता, संप्रति तया ध्रुव्याऽनुपदितात्मनः कर्तृत्वमिति प्राप्तौ विज्ञानं बुद्धिरेव तस्या एवात्र कर्तृत्वमुच्यते । तदुपदिता-
त्मनः कर्तृत्वसिद्धय इत्यभिप्रेत्याह—**यस्त्विति** । 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानशब्दस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् तत्र च
मनोमयकोशानन्तरं पठितत्वाच्छ्रद्धादिलिङ्गाच्च बुद्धिरेव विज्ञानमित्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—**विज्ञानं देवा इति** ।
'महद्यज्ञं प्रथममनु' इत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भं ब्रह्मात्मकबुद्धेर्ज्येष्ठत्वोक्तं तत्र 'देवैरेन्द्रियैरुपास्यमानं ज्येष्ठं ब्रह्म विज्ञानं बुद्धिरेवे-
त्यर्थः' । यज्ञं पूज्यम् । किंच श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिकार्यत्वोक्तं तत्रापि यज्ञकर्तृत्वविज्ञानं बुद्धिरेत्याह—**स एष इति** । चित्तेन
ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो जायते तत्तद्विषयस्य वाचः पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इत्यर्थः । यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे शक्तिवैपरीत्यप्र-
सङ्ग इति । तत्र । विद्विद्यन्ते तण्डुलाः, ज्वलन्ति काष्ठानि, विभर्ति स्थालीति स्वस्वव्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्वस्वीकारादि-
त्याह—**नचेति** । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्ववार्ता तेषु न स्यादित्यत आह—**उपलब्ध्यधीति** । यथा काष्ठानां स्वव्या-
पारे कर्तृत्वेऽपि पाकापेक्षया करणत्वं तथा बुद्ध्यादीनामभ्यवसायसंकल्पादिक्रियाकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः ।
ननु तद्गुणपलब्धिः कस्य व्यापार इत्याह—**सा चेति** । तर्हि तस्यामात्मा केवलः कर्ता स्यात्, यस्य यो व्यापारः स तस्य
कर्तृति स्थितेरित्यत आह—**नचेति** । उपलब्ध्यधीत्येव बुद्ध्यादीनां कथं करणत्वमुक्तमिति चेदुच्यते—अखण्डसाक्षित्वेनानं
बुद्धितृप्तिभिर्भिनं सद्भिर्पयावच्छिन्नत्वेन जायते, तथाच विषयावच्छिन्नचैतन्यादयोपलब्ध्यं बुद्ध्यादीनां करणत्वं बुद्ध्यानुपदिता-
त्मनः कर्तृत्वं न केवलस्य । नच बुद्धेरेव तत्कर्तृत्वं चैतन्यस्य जडव्यापारत्वाद्योगादिति भावः । यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे स एवाहंभीगम्यो
जीव इति तस्य करणान्तरं कल्पनीयं, तथाच नाममात्रे विवाद इति तत्र केवलात्मनः कर्तृत्वमुक्तमिति भ्रान्ति निरस्यति—**अहंका-**

भासती व्याख्या

यस्त्वं व्यपदेश इति यत्तदुक्तमस्माभिर्मध्युच्चयमात्रमेतदिति तदितः समुत्थितम् । **सर्वकारकाणामेवेति** । विद्विद्यन्ति तण्डुला
ज्वलन्ति काष्ठानि विभर्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां कर्तृत्वं, तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह—**उपलब्ध्यपेक्षं**
त्वेषां करणत्वम् । नन्वेवं सति तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तिवत्यत आह—**नच तस्यां** उपलब्ध्यावप्यस्य स्वाभाविकक-
र्तृत्वमस्ति कस्मात् **नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात्** आत्मनः । नहि नित्ये स्वभावे चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेवं नाप्योपल-
ब्धौ स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम् । नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धिर्कर्तृत्वमात्मन्ययस्तं यथा तद्व्रतमभ्यवसायादिकर्तृत्वमित्याह—**अहंकारपूर्व-**

आनन्दगिरिव्याख्या

करणव्यापारोपरमस्य बुद्धिपूर्वकावृत्तिसिद्धिं तत्रात्मनः स्वातन्त्र्यमपीष्टमेवेत्याशङ्क्याह—**अबुद्धीति** । व्यपदेशाच्च क्रियायामित्युक्तमनू-
प्रत्याह—**यस्त्विति** । बुद्धौ विज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धत्वं 'विज्ञानेन विज्ञानमाश्रय' इत्यादी द्रष्टव्यम् । मनोमयानन्तरं विज्ञानमयोक्तं
विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थे संनिधिरित्याह—**मनोन्तरेति** । तस्य तदर्थत्वे हेत्वन्तरमाह—**तस्येति** । श्रद्धावयवत्वेऽपि कुतो विज्ञानमयस्य
बुद्धयव्यतिरेकस्तत्राह—**श्रद्धादीनां चेति** । मन्त्रशृणोचनयामपि विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थे तस्याह—**विज्ञानमिति** । इन्द्रियाणि देवाः ।
तथापि कथं बुद्धिसिद्धिः, तत्राह—**ज्येष्ठत्वस्येति** । 'महद्यज्ञं प्रथमजं वेद यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद' इति बुद्धेरेव हिरण्यगर्भोभेदेन
ज्येष्ठत्वेनोक्तोपदेशे बुद्धिसिद्धिरित्यर्थः । किंच श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिसाध्यत्वसिद्धेर्ब्रह्मकर्तृत्वविज्ञानं बुद्धिरेवेत्याह—**स एष इति** । चित्तेन
ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो जायते तेन चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इति यज्ञकर्तृत्वं बुद्धिस्त्विति देहात्माव्यापारादि बुद्धिरेव विज्ञा-
नमित्यर्थः । 'न चेच्छिर्दशविपर्ययः' इत्युक्तं 'शक्तिविपर्ययात्' इत्युक्तेन सह दृश्यते—**नचेति** । विद्विद्यन्ति तण्डुलाः, ज्वलन्ति काष्ठानि,
विभर्ति स्थालीति कारकान्तराणामपि स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्वीकारादित्याह—**सर्वेति** । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वं, नेत्याह—**नचेति** ।
न चोपलब्ध्यधीत्येव कुतो बुद्धेस्तत्र करणतेति वाच्यं, विषयोपरत्वेत्या तस्या जन्यत्वात्तत्र करणत्वसिद्धिरिति भावः । यत्तु उदेः कर्तृत्वं
कर्तृत्वमित्युक्तं प्रवृत्तिदृष्टेरुपलब्धौ करणान्तरस्यान्वेष्टव्याच्च केवलस्यैवात्मनः कर्तृत्वमिति, तत्राह—**अहंकारेति** । सत्यमहंकारः

तुमर्हति । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात्कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

प्रवर्तकोऽस्य रागादिरीशो वा रागतः कृषौ । दद्या प्रवृत्तिवैषम्यमीशस्य प्रेरणे भवेत् ॥ १ ॥

सस्येयुः शुद्धिब्रह्मविषयीशस्यविषयत्वतः । रागोऽन्तर्याम्यधीनोऽत इश्वरोऽस्य प्रवर्तकः ॥ २ ॥

यदिदमविधावस्थायामुपाधिनिबन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं, तत्किमनपेक्षेश्वरं भवत्याहोसि-
दीश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्व इति । कस्मात् ।

रत्नप्रभाख्याक्या

रेति । सांख्यनिरासार्थं बुद्ध्यभेदेनाभ्यस्तचिदात्मकाहंकारगतं कर्तृत्वं यदुक्तं तदहंभीगम्यस्य बुद्धिविशिष्टात्मन एव न केवलस्य साक्षिणो भवितुमर्हति, दृश्यधर्मस्य साक्षिस्त्वभावत्वायोगात् । एवं विशिष्टात्मनः कर्तृत्वे विशेषणीभूताया जडबुद्धेरैव करणत्वोपपत्तेरं करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । अध्यासं विना केवलबुद्धिकर्तृत्ववदिनस्तु करणान्तरप्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः । एवं शास्त्रार्थवत्त्वादित्हेतुतामात्मनः कर्तृत्वमात्रसाधकत्वेऽपि स्वाभाविककर्तृत्वसाधनसामर्थ्याभावाद्यस्मत्तमेव कर्तृत्वं विध्यादिकर्तृत्वश्रुतीनामुपजीव्यम् । तस्मादसङ्गतविविधादिकर्तृत्वश्रुतीनामविरोध इति सिद्धम् ॥ ४० ॥ परात्तु तच्छ्रुतेः । यथा स्फटिके लौहि-
त्यायसे लोहितद्रव्यं करणं तेनायं स्फटिको लोहित इत्यनुभवात्, तथा कामादिपरिणामिबुद्धिरात्मनि कर्तृत्वव्याप्यासे करण-
निरुक्तम् । तदध्यस्तं कर्तृत्वमुपजयी जीवस्य कारकसंपन्नत्वादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुतेश्च संशयमाह—यदिदमिति । अत्र 'एव हेतु' इत्यादिश्रुतीनां कर्तृत्वात् तद्व्योतकविध्यादिश्रुतिभिर्विरोधसमाधानात्पादसंगतिः । कर्ममीमांसकमतेन पूर्वपक्ष-
यति—तत्रेत्यादिना । बुद्ध्यादिकारकसंपत्तावीश्वरव्यतिरेके कर्तृत्वव्यतिरेकानुपलब्धेश्वरः प्रयोजकः । किंच प्रयोजकत्वे

भामतीव्याख्या

कर्मणि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवेदितुमर्हति । कृतः । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । नहि शरीरादि यस्यां क्रियायां गम्यं तस्यामेव गन्तुं भवति । एतदुक्तं भवति—यदि बुद्धिरुपलब्धी भवेत् ततस्तस्या उपलब्धत्वमामन्यव्यवस्येत । न चेन्नस्ति । तस्या जडत्वेनोपलभ्यमानतपोपलब्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलब्ध्या बुद्धेरकर्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धत्वे करणा-
न्तरं कल्पनीयं, तथाच नाममात्रे विस्वादा इति तत्र भवतीत्याह—न चैवं सति करणान्तरकल्पना बुद्धेरुपलब्धत्वाभा-
वात् । तत्किमिदानीमकरणं बुद्धिरुपलब्धत्वात्मा चानुपलब्धत्वेत्यत आह—बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । अयमसिंपिः—चैत-
न्युपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वं, नापि बुद्धेः करणत्वं, किंतु चैतन्यमेव विपश्यच्चिदं वृत्तिरिति चोपलब्धि-
रिति चाभ्याप्यते । तस्य तु तत्तद्विषयवच्छेदे वृत्तौ बुद्ध्यादीनां करणत्वमात्मनश्च तदुपलब्धत्वात्माहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यत इति ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः । यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तनालक्षणेण रागादिषु सस्य नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति, अति-
श्रमज्ञात् । नचेश्वरो द्वेषपक्षपातरहितो जीवात् साध्यासाधुनि कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हति, येन धर्माधर्मपक्षया जगद्विचित्र्यमाप्येत ।
स हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्म एव जन्तून् प्रवर्तयेद्यधर्मे ततश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवेति सुनिश्चय एव स्युर्न दुःखिनः ।
सन्तान्तरा रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्रचयवन्तो वैचित्र्यमनुभवन्तीति युक्तम् । एवंच विधिमिषेययोरर्थवत्त्वमितराया तु

आनन्दगिरियव्याख्या

कं कर्तृत्वं तथापि न तदुपलब्धुः साक्षिणोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—अहंकारस्येति । अहंकारवत्तद्विशिष्टश्चैव चेतनस्य कर्तृत्वं साक्षिणोपलभ्यते
तस्मात् केवलस्य आत्मनः कर्तृत्वम् । विशिष्टस्य च कर्तृत्वे शातुरेव कर्तृत्वं कर्तुरेव भोक्तृत्वमित्येतत्पि सिध्यतीत्यर्थः । उपलब्धौ बुद्धे-
रकर्तृत्वे बुद्धेरुपलब्धत्वे करणान्तरं कल्पयितुमिति प्रत्युक्तमिह—नचेति । बुद्धेरुपलब्धत्वाभावे सतीति यावत् । किंच बुद्धेरुपलब्धौ
करणत्वमात्मनश्च कर्तृत्वं नेष्टे तदस्मात् बुद्ध्या जानातीत्युक्तं, नेत्याह—बुद्धेरिति । आत्मस्वरूपोपलब्धौ नित्यत्वात्कारणभावेऽपि
तस्मात्तत्तदर्थवच्छेदे बुद्ध्यादीनां करणत्वात्तदस्मात् न तदुपाधिनाहंकारपूर्वकं कर्तृत्वादविरुद्धा प्रसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु समाध्यमावाचेति
तत्राह—समाधौति । उक्तहेतुनामात्मनि स्वाभाविककर्तृत्वासाधकत्वे सिद्धे विध्यादिश्रुतीनां कल्पितकर्तृत्वोपजीवित्वात्, असङ्ग-
नीनां च वास्तवसङ्गतत्वादित्यादिभ्योविरोधाभावाज्जित्युद्धे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४० ॥ औपाधिकमपि
पूर्वकं कर्तृत्वमीश्वरायचमित्याह—परास्विति । विषयमनूच जीवस्य करणादिपौकल्यादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुतेश्च संशयमाह—
यदिति । कर्ममीमांसकपक्षं गृह्णाति—तत्रेति । अत्र च 'एव हेतु' इत्यादिश्रुतीनां विधिश्रुत्यादिभिर्विरोधसमाधानेन सर्वनिर्णयमेक-
ब्रह्मणि समन्वयममाधानात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे दक्षितश्रुतीनां मिथोविरोधादप्राप्ताप्युक्तं ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तावाम-
नितोपेन प्रामाण्यात्तत्र तत्सिद्धिः । शास्त्रादीश्वरयापेक्षणीयतेति शङ्कते—कस्मादिति । कर्तृत्वतामद्वयीश्वरोऽन्तर्भूतो न वेति विकल्प

अपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्री-
पन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति । तस्य किमीश्वरः करिष्यति । नच लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्ण-
दिकासु क्रियास्वनङ्गुहादिबन्दीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जन्तुसं-
जत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत, विषमफलं चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यम् । ननु 'वैषम्यनैर्घृण्ये
न सापेक्षत्वात्' (ब्र० १।१।१७) इत्युक्तम् । सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसंभवे । सापे-
क्षत्वं चेश्वरस्य संभवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोस्तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे । तदेव
चेत्कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात्किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत । अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रस-
ज्येत । तस्मात्स्वत एवास्य कर्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तु शब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते—'परात्' इति ।
अविद्यावस्थायां कार्यकरणसंघाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादा-
त्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूताधिवासात्साक्षाक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वमोक्तुत्वलक्षणस्य
संसारस्य सिद्धिः, तदनुग्रहहेतुकेनैव च विशानेन मोक्षसिद्धिर्भवितुमर्हति । कुतः । तच्छ्रुतेः । यद्यपि
दोषप्रयुक्तः सामग्रीसंपन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्णादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि

रत्नप्रभाष्याख्या

नैर्घृण्यदिप्रसङ्ग इत्याह—क्लेशात्मकेन चेति । दत्तोत्तरमिदं बोधमिति शङ्कते—**नन्विति** । पूर्वं जीवस्य धर्माधर्मवत्त्वं
सिद्धवत्कृत्य तत्सापेक्षत्वाद्विषमजगत्कर्तृत्वमविरुद्धमित्युक्तं संप्रति ईश्वराधीनत्वेन जीवस्य कर्तृत्वे सिद्धे धर्माधर्मवत्त्वसिद्धिः, त-
द्वत्त्वसिद्धौ तत्सापेक्षकारयितृत्वसिद्धिः, ईश्वरस्य कारयितृत्वे सिद्धे जीवस्य कर्तृत्वसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः कर्मसापेक्षत्वं न संभ-
वतीत्युच्यत इत्याह—**सत्यमिति** । असु कर्मानपेक्षस्य प्रवर्तकत्वं, तत्राह—**अकृतेति** । अनपेक्षस्य प्रवर्तकत्वे धर्मवतो
नरान् दुःखेनाधर्मवतः सुखेन योजयेत्, कारुणिकत्वे वा सर्वे सुखेन एकरूपाः स्युरिति जगद्वैचित्र्यं विध्यादिशास्त्रं च न
स्यात् । तस्माद्विध्यादिशास्त्रार्थवत्त्वाय रागद्वेषायतं स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वं वाच्यं, तथाच कारयितृत्वश्रुतिविरोधः । ईश्वर-
स्वात्मिका वा सा श्रुतिरिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—**एतामिति** । यथा चन्दनादिसामग्र्यां सत्यां धर्मव्यतिरेके सुखव्यतिरेकप्र-

आनन्दप्रभाष्याख्या

सर्वथा जीवा अस्तत्तन्ना इतीश्वरेणैव प्रवर्त्यत इति कृतं विधिनिर्वाधमाभ्याम् । नहि बलवदनिलसलिलौघनुयमानं प्रत्युपदेशोऽपेक्षात् ।
तस्मात् 'एष ह्येव सायु कर्म कारयति' इत्यादयः श्रुतयः समस्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधाच्छोकविरोधाच्चैश्वर्यप्रशंसापरतया नैषा इति
प्रसेप्तिमेषीयते । 'एष ह्येव सायु कर्म कारयति' इत्यादयस्तावच्छ्रुतयः सर्वव्यापारेषु जन्तूनामीश्वरतन्त्रतामाहुः । तदसति प्रति-
बन्धके न प्रशंसापरतया व्याख्यातुमुचितम् । नच श्रुतिसिद्धस्य कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागादिषु सत्सु तत्कल्पना विरुध्यते ।

आनन्दगिरियण्याख्या

द्वितीयं निरस्यति—**अपेक्षेति** । आद्यं प्रत्याह—**अयं हीति** । कारकान्तराणि तत्कार्यानिर्माणकारणानि करणादीनि तेषां सामग्री-
संपूर्णता तथा संपन्नः सहितः सन्निति यावत् । एवं कर्तृत्वे संभवति नेश्वरापेक्षा केवलव्यतिरेकाभावादित्याह—**तस्येति** । मा भूदीश-
रस्य शास्त्रवशादपेक्ष्यत्वं, मानान्तरात् भविष्यति, तत्राह—**नचेति** । किंचेश्वरो द्वेषपक्षपातरहितः साध्वत्साधुनोने कर्मणोर्जीवाप्रवर्तयेत्,
तस्य स्वतन्त्रस्य कारुणिकत्वाकर्मणि साधुन्येव प्रवर्तकत्वात् । अतो विचित्रसर्गसिद्धिरित्याह—**क्लेशेति** । उक्तोत्तरत्वादनवकाशं बोध-
मिति शङ्कते—**नन्विति** । तत्रेश्वरस्य जगत्कारणत्वकृतदोषाभावश्चिन्तितः । अत्र तु जीवस्य कर्तृत्वेऽपीश्वरस्य प्रयोजकत्वकृतदोषाभावं
सापेक्षत्वमाक्षिप्य चिन्तयतीत्यर्थः । भेदमुपेत्याह—**सत्यमिति** । ईश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वं ततस्तदधीनकर्मापेक्षामोक्षस्य
कारयितृत्वमिति चक्रकादिदोषप्रसङ्गाजेश्वरस्य सापेक्षत्वादित्यर्थः । ईश्वरायते जीवस्य कर्तृत्वे पूर्वपूर्वकर्मवासनासापेक्षमुत्तरोत्तरकर्तृत्वमि-
त्यपि न सिध्यतीत्याह—**अकृतेति** । जीवस्येश्वरापेक्षामावे फलितमाह—**तस्मादिति** । स्वतश्चेदस्य कर्तृत्वं विध्यादिश्रुतिसिद्धं तत्र
'एष ह्येव' इत्यादिश्रुतिविरोधे सम्बन्धासिद्धिरित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । सिद्धान्तयति—**एतामिति** । प्रतीक्षां विवृणोति—**अविद्येति** । तत्र तिभि-
न्विषाप्रकाशमन्तरेणानिराकरणात्तेनान्धः स्वरूपज्ञानहीनश्चात्मा तस्यावच्छिन्नस्वभावस्य देहादिसमुदायविषयाविवेकदर्शने विभ्रमतामो-
लस्य विशिष्टस्य जीवस्य सतोऽविद्यादशायां संसारस्य पृथक्त्वेन कल्पितादीश्वरात्सिद्धिरिति यावत् । तस्य वास्तवपररूपमाह—**परमा-**
दिति । सर्वविषयज्ञानाभावे कथं कारयितृत्वं, तत्राह—**कर्ममिति** । तथापि सर्वत्र संनित्यभावे कारयितृत्वासिद्धिः, तत्राह—**सर्वेति** ।
तथापि तज्ज्ञानाभावे तदसिद्धिः, तत्राह—**साक्षिण इति** । तदुपपादयति—**चेतयितुमिति** । ईश्वरस्य कारयितृत्वे स्वगतव्यापार-
बलमाशङ्क्योक्तम्—**तदिति** । संसारस्यानर्थत्वेन हेतुत्वार्थे निश्चिन्तयेत् । कथं बन्धहेतुरीश्वरस्तद्विरुद्धमोक्षहेतुः स्यात्,
तत्राह—**तदनुग्रहेति** । जीवस्य दोषप्रयुक्तत्वात्कारकान्तरसामग्रीमत्त्वादीश्वरस्य कृष्णादिषु कारणत्वाप्रसिद्धेश्च न तदपेक्षं कर्तृत्वमि-
त्याह—**कुत इति** । सौत्रं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—**तदिति** । केवलव्यतिरेकाभावेऽपि श्रुतेरीश्वरस्य मुखादौ धर्मोदेतिव कारकं

सर्वास्वेष्वष्टप्रतिष्ठीभूरो हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते । तथाहि श्रुतिर्भवति—‘एष होव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते । एष होवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीयते’ (कौषी० ३८) इति । ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति’ इति चैवंजातीयका ॥ ४१ ॥ नन्वेवमीश्वरस्य कारयितुत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामकृताभ्यागमश्च जीवस्येति । नेत्युच्यते—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

मुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तमार्थः । कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति । ततश्चेते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजेत्प्राप्त्यवदीश्वरो निमित्तत्वमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां ब्रीहियवादीनां चासाधारण्येः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः । नह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते, नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्रिण्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वमेव जीवस्य परायत्वे कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैष दोषः । परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः । कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति । अपिच पूर्वप्रयत्नमपेक्षेयानीं कारयति पूर्वतरंच प्रयत्नमपेक्ष पूर्वमकारयदित्यनादिवात्संसारस्येत्यनवधम् । कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति । विहितप्र-

रत्नप्रभाभ्याख्या

तमावेऽपि ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति’ इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादेव धर्मस्य हेतुत्वसिद्धिः, एवमीश्वरस्यापि शास्त्रबलाकारेणितुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४१ ॥ धर्माधर्माभ्यामेव फलवैषम्यसिद्धेरलमीश्वरेणेत्याशङ्क्य बीजैरेवाङ्कुरवैषम्यसिद्धेः पर्जन्यवैषम्यं स्यात् । यदि विशेषहेतूनां साधारणहेत्वपेक्षत्वात् वैयर्थ्यं तर्हि ईश्वरस्यापि साधारणहेतुत्वात् वैयर्थ्यमित्याह—**पर्जन्यवदिति** । दृष्टान्तं विवृणोति—**यथेति** । अतिदीर्घवल्लीप्रत्ययो गुच्छाः पुष्पस्तबका वा, गुल्मास्तु ह्रस्ववक्ष्य इति भेदः । किमीश्वरस्य कारयितुत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यादित्यापाद्यते उत चक्रकापत्तिर्वा । नाय इत्याह—**नैष दोष इति** । अध्यापकाधेनस्य बढोर्मुक्त्याभ्ययनकर्तृत्वदर्शनादिति भावः । चक्रकं निरस्यति—**अपिचेति** । अनवधं जीवस्य कर्तृत्वमीश्वरस्य कारयितुत्वं चेति शेषः । ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विध्यादिशास्त्रप्रामाण्यान्याथानुपपत्तिं प्रमाणयति—**कथमित्यादिना** । एवं सापेक्षत्वे

भामतीभ्याख्या

म चेश्वरतन्त्रत्वे धर्म एव जन्तूनां प्रवृत्तेः सुस्तिवमेव न वैचित्र्यमिति युक्तम् । यद्यप्यमीश्वरो नीतरागतयापि पूर्वपूर्वजन्तुकर्मापेक्षया जन्तु धर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न द्वेषपक्षपाताभ्यां विषमः नापि निर्वृणः । नच कर्मप्रचयस्यादिरस्त्वनादिवात्संसारस्य । न चेश्वरतन्त्रस्य कृतं विधिविधेयमाग्निमिति सांप्रतम् । नहीश्वरः प्रबलतरपवन इव जन्तु प्रवर्तयत्यपि तु तच्चैतन्यमनुभूयमानो रागाद्याहारयुतेन । एवं चेष्टानिष्ठप्राप्तिपरिहारार्थिनो विधिविधेयार्थवन्तो भवतः । तदनेनाभिसंधिनोक्तम्—**परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव इति** । तस्माद्विधिविधेयशास्त्रविरोधाच्छोकस्य स्थूलदर्शित्वात् ‘एष होव साधु कर्म कारयति’ इत्यादिश्रुतेः । ‘अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरेप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वप्रमेव वा’ इति स्मृतेश्चेश्वरतन्त्राणामेव

आनन्दगिरिव्याख्या

केतव्यवर्तिकस्य दृष्टकारणकृमिबिषयत्वाद्यगमस्यादृष्टकारणकल्पकत्वेन व्यवस्थानादिति भावः । तामेव श्रुतिमाह—**तथाहोति ॥ ४१ ॥** गोवात्तरस्यमुदवति—**नन्विति** । उत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति—**नेतीति** । तदक्षराणि व्याकरोति—**तुशब्द इति** । ईश्वरस्य प्रवर्तयदपेक्षया प्रवर्तकत्वे फलितमाह—**ततश्चेति** । दोषाणामप्रसङ्गमेव प्रकटयति—**जीवेति** । धर्माधर्माभ्यामेव फलवैषम्यसिद्धेरलमीश्वरेणेत्याशङ्क्य पर्जन्यवदित्युक्तम् । तद्विवृणोति—**यथेति** । अतिदीर्घां बल्लो गुच्छाः, हन्वा गुल्मा इति भेदः । बीजेषु जायमानादीनां कृतं पर्जन्येनेत्याशङ्क्याह—**नहीति** । कृतं तर्हि बीजैरेत्याशङ्क्याह—**नापीति** । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—**एवमिति** । यदि जीवेन कृतः स्लेच्छया कश्चित्प्रयत्नस्तदा तदपेक्षः सन्नीश्वरो विषमं कर्तृत्वं कुर्यात् । न तु तदस्ति, चक्रकापत्तेरिति शङ्कते—**नन्विति** । किमीश्वरस्य कारयितुत्वे जीवस्य कर्तृत्वमेव नेत्यापाद्यते किंवा तस्य कर्तृत्वे कारयितुत्वमीश्वरस्य नेति, तत्राद्यं प्रत्याह—**नेति** । नहि शुद्धीनो माणवको नाध्यवसनस्य कर्तेति भावः । द्वितीयं दूषयति—**कुर्वन्तं इति** । अध्ययनशक्तं प्रत्येवाध्यापकलोकात्मन्याक्रियाशक्तिमन्तं जीवं प्रत्यपि कारयितुत्वमीश्वरस्य युक्तमिति भावः । चक्रकापत्तिं निरस्यति—**अपिचेति** । अनवधं जीवस्य कर्तृत्वं तत्कृतधर्माधर्मपेक्षया च कारयितुत्वमीश्वरस्येति शेषः । तस्य सापेक्षत्वे मानं पृच्छति—**कथमिति** । तत्र मानोक्तिर्न प्रत्याह—**नानदत्ते—विहितेति** । ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विहितस्य निषिद्धस्य चावैयर्थ्यं, तस्य चेन्नैरेष्यं तदा तयोरावैयर्थ्यम् । अतस्तयोरेव

तिविद्वावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि 'स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति। अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्मित्यु-
ज्येता। अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्या तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन।
ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमित्यात् । ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं
तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥४२॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

किं जीवेश्वरस्यैवैयर्थ्यं व्यवस्था वा श्रुतिद्वयात् । अनेदभेदविषयात्सार्क्यं न निवार्यते ॥ १ ॥

अंशोऽवच्छिन्न आभास इत्योपाधिककल्पनैः । जीवेश्वरोन्मैवस्था स्वाभेदानां च परस्परम् ॥ २ ॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः । स च संयद्धयोरैव लोके दृष्टो यथा स्वामिभृत्ययोर्यथा
वान्निविस्फुल्लिङ्गयोः । ततश्च जीवेश्वरयोरप्युपकार्योपकारकभावाभ्युपगमार्त्तिक स्वामिभृत्यवत्सं-
बन्ध आहोस्विदन्निविस्फुल्लिङ्गवदित्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति । अथवा स्वामिभू-

रत्नप्रभाष्याख्या

सत्यवैयर्थ्यं भवति, अन्यथानपेक्षत्वे वैयर्थ्यं प्रपञ्चयति—ईश्वर इति । तयोः स्थाने स एव नियुज्येत अभिषिञ्च्येत तयोः
कार्यं स एव कुर्यादिति यावत् । तथाच जीवस्य निरपेक्षेश्वरपरतन्त्रत्वाद्विध्यादिशास्त्रमर्कित्वात्करमनर्थकं स्यादिति संबन्धः ।
पुरुषकारः प्रयत्नः । आदिशब्दार्थमाह—तथेति । पूर्वोक्तदोषोऽकृताभ्यागमादिः । तस्मात् कर्मसापेक्षेश्वरस्य कारयितुत्वात्
'एष शेव' इत्यादिभुतेर्विध्यादिभुलविरोध इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ अंश-एके । 'नित्यः स्वप्रकाशोऽनगुरकालो जीव' इति शो-
धितत्वंपदार्थस्यात्र ब्रह्मैक्यसाधनेन भेदाभेदभ्रुतीनां विरोधसमाधानात्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रत्यग्भित्त्रब्रह्मासिद्धिः, सि-
द्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावाक्षिप्तं जीवेश्वरयोः संबन्धं विषयीकृत्य द्विविधदृष्टान्तदर्शनासंशयमाह
—ततश्चेति । प्रसिद्धस्वस्वामित्वसंबन्धसंभवाद्यः कश्चित् संबन्ध इत्यनियमो न युक्त इत्यहुरेव—अथवेति । अनेन
'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिभुतिप्रसिद्धभेदकोटिर्देशिता । एवं तत्त्वमसीत्यादिभुतिसिद्धा भेदकोटिर्द्वय्या, तथाच भेदाभेद-

भामतीव्याख्या

अनूनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम् । ईश्वर एव विधिनिषेधयोः स्थाने नियुज्येत यदिविधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्पति-
पादितधर्मोभर्मेनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम् । न केवलमानर्थक्यं विपरीतं चाप्येत इत्याह—तथा विहितकारिण-
मिति । पूर्वोक्तश्च दोषः कृतनाशज्ञातान्त्रागमः प्रसज्येत । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा
चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके । अवान्तरसंगतिमाह—जीवेश्वरयोरिति । उपकार्योपकारकभावः प्रयोज-
प्रयोजकभावः । अत्राप्राप्ततो विनिगमनाहेतोरभावादनियमो निश्चय इत्युक्तः । निश्चयहेत्वाभासदर्शनेन भेदपक्षमाह—अथवेति ।
ईशितव्येतिशुभावश्चान्वेयान्वेष्टुभावश्च श्रेयज्ञानुभावश्च नियम्यनियन्तुभावश्चाधाराधेयभावश्च न जीवपरमात्मनोभेदेऽवकल्प्यते । न

आनन्दमिरीयव्याख्या

स्वानुपपत्तिरीश्वरस्य सापेक्षत्वसाधिकेत्याह—एवमिति । किमितीश्वरस्य नेरपेक्षेयं विहितादिवैयर्थ्यं, तत्राह—ईश्वर इति । तयोः स्थाने म
एव नियुज्येत यत्तान्त्रां कार्यं तदसावेव कुर्यादिति तयोरानर्थक्यमित्यर्थः । जीवं प्रति प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन च तदर्थेवस्वमाशङ्का—
अत्यन्तेति । सर्वान्माना जीवस्येश्वराधीनत्वात्परित्यक्तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिभाक्त्वात्कृतं विधिनिषेधाभ्यामित्यर्थः । आदिशब्दार्थमाह—तथेति ।
अत्यन्तं स्वातन्त्र्यादेवं कुर्वन्प्रीभूरो न पर्यनुयोगमहेतीत्याशङ्क्याह—ततश्चेति । ईश्वरस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वे समीहितसमीहितहेतु
भेदविधायि शास्त्रममानं स्यादित्यर्थः । आदिशब्दगृहीतं दोषान्तरमाह—ईश्वरस्येति । पुरुषकारस्य । इष्टानिष्टासिद्धानांनुकूलस्य वक्त-
सेति यावत् । पुरुषकारवैयर्थ्यं वृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । तेषां वैयर्थ्यमिति संबन्धः । पूर्वोक्तदोषोऽकृताभ्यागमादिः । तदेव 'एष हि'
इत्यादिश्रुतीनां विध्यादिभुतिमिरविरोधात्परस्मिन्नशेषनियन्तरे समन्यसिद्धिरिति ॥ ४२ ॥ जीवात्मन्यारोपितं कर्तृत्वमीश्वरायवमित्यु-
क्तम् । इदानीं निर्धारितयोरव्यवस्थस्य तस्य ब्रह्मैक्यं साधयति—अंश इति । विषयं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—जीवेति । तस्य संकल्पसं-
कल्पमाह—स चेति । सिद्धान्त्रानुसारिणमपि वृष्टान्तमाह—यथा चेति । उपकार्योपकारकत्वाक्षिप्तं जीवेश्वरसंबन्धं विषयीकृत्योपकार-
दृष्टिर्हेतुः कृत्वा द्विचारप्रयोजकं संदेष्टुमाह—ततश्चेति । नियामकभावेन पूर्वपक्षाभासं संगृह्णाति—अनियम इति । जीवेश्वरको-
रनंशत्वेन प्रवेशदृष्टेः संग्रहोपपत्तये, समवायस्य च निरस्तत्वात् । कार्यकारणत्वादिरीतयता तादात्म्यस्यापि दुःसंपादत्वात्, निरी-
चांशासंभवात् 'पादोऽस्य' इत्यादिभुतौरोपचारिकत्वात्, भृत्यस्वामिसंबन्धस्य च प्रसिद्धत्वात्, अनियमस्य च नपन्यत्वात्प्रतिषे-
धस्यस्वामिलक्षणः संबन्धस्तयोरित्याह—अथवेति । अत्र च जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविरोधनिरासेनैकरसे ब्रह्मणि समन्यसाधनात्पादार्थ-

तपः । पूर्वपंथे भेदाभेदक्षतीनां विरोधादप्रामाण्यमुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तासामविरोधाप्रामाण्यसत्तिसिद्धिः । पूर्वप्रकृत्यमप्यभिलाषात्मकत्वं व्याकरोति—**अत इति** । अग्रेः सांशब्दादंशाश्लेषेऽपि प्रकृते न सांशतेति प्रतिपादयित्वासाशब्दाह—**अंश इति** । सूत्रमाध्यागंशस्यभेदांशत्वं जीवस्य किं न स्यात्, तथाह—**नहीति** । चोद्यद्वारा सूत्रावयवमाद्यत्वे—**कसादिति** । व्यतिरेकेण व्याकरोति—**स इति** । आत्यन्तिकाभेदे भेदोक्तसिद्धिश्चेत्तदर्थमात्यन्तिको भेदः स्यादिति शङ्कते—**ननु चेति** । कर्मचिद्वेदेऽपि यस्य स्यादिति स्यादिति शयेन सिद्धिरालम्बिके भेदे स्यादित्युक्तम्—**सुतरामिति** । सूत्रावयवयोर्नोत्तरमाह—**अत इति** । तस्यार्थमाह—**नचेति** । भवेदस्यभेदंशत्वं शिदयन्नाह शक्तिवाद्यित्यसिद्धिं स्याच्चेत्—**तथाहीति** । तथादिपदार्थोक्तिपूर्वकमुपदेयविधेयत्वं प्रकटयन्हीनजन्तुदाहरणं तावत्परमाह—**दाश इति** । उक्तार्थस्फुटिभारण्यामुदाहरणान्तरमाह—**सशेति** । वक्षसि गच्छसि । सूत्रामैवात्र सर्वोत्पत्तेन रस्यत्वे न परमात्मन्याशङ्क्य क्षुलन्तरमाह—**सर्वाणीति** । वदास्ये यो नामरूपे निर्मायाभिवदनादि कुर्वन्तेतत् तं विद्वांर्निर्वाद्याद्यो भवतीति सं-
नः । न केवलं विधिद्वाराभेदो नोप्यते किंतु निषेधद्वारापीत्याह—**नेति** । न केवलं श्रुतितोऽभेदो स्यात्तत्थेत्याह—**सैतन्मये चेति** ।
नो नालम्बं द्रव्यो भिद्यते, चिद्रूपत्वात्, निश्चयवैवेक्यैः । स्पष्टदेशाभ्यामुपपत्त्ये फलितमाह—**अत इति** । ४४ । अंशालसिद्धौ
अन्तरोपपत्त्यानन्तरसूत्रमन्तरतयाति—**कुतश्चेति** । तथाचंटे—**प्रकृतैः** । अस्य सहस्रदीर्घः पुरुषस्य तावान्मर्यादा भित्तितं स्वरूपं
प्राप्यते प्रपञ्चतत्तत्तत्समाप्त्यवकाशव्यावृत्तमहत्तरं पदार्थं मूलतः । जनिमनामस्य शाने जगो जीवोक्तिरित्याशङ्क्याह—**अत्रेति** ।
पञ्चति—**त्रिप्रापिति** । प्रपञ्चत्वेन त्रिविधोपायां मर्यादतानां जनिमनामस्य शाने जगो जीवोक्तिरित्याशङ्क्याह—**अत्रेति** ।

न्यते । नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वास्ति । जीवस्यान्यविद्याकृतनामरूप-
निवृत्तदेहेन्द्रियायुषाध्यविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानो न तु परमार्थिकोऽस्ति । यथा च
स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि
दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवत्यहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रमित्येवं ओहवशेन पुत्रमित्रादिष्वभिनि-
विशमानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते—मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति । व्य-
तिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते । तथाहि—पुत्रमित्रादिमत्सु बहुपुपविष्टेषु तत्संबन्धाभिमानिष्वितरेषु
च पुत्रो मृतो मित्रं मृतमित्येवमाद्युद्योषिते येषामेव पुत्रमित्रादिमत्त्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं
दुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां परित्राजकादीनाम् । अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्यग्दर्शना-
र्थत्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति ।
तस्मात्प्राप्ति सम्यग्दर्शनार्थक्यप्रसङ्गः । प्रकाशादिवदिति निर्दर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौर-
भ्रान्द्रमसो वा विद्यध्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्यायुपाधिसंबन्धात्तेष्वनुवकादिभावं प्रतिपद्यमानेषु
तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतत्तद्भावं प्रतिपद्यते । यथा चाकाशो घटादिषु ग-
च्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथा चोदशारादादिकम्पनात्तद्गते
सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्गान्सूर्यः कम्पते, एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपहिते जी-
वाख्येऽंशे दुःखायमानेऽपि न तद्गानीश्वरो दुःखायते । जीवस्यापि तु दुःखाप्राप्तिरविद्यानिमित्तै-

रत्नप्रभाख्या

साम्रीमत्वमुपाधिः, तदभावादेश्वरस्य दुःखित्वाप्राप्तिः । उक्तं चेतदभेदेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्धर्मव्यवस्थेति भावः । दुःखस्य
प्राप्तिरकृतत्वं प्रपञ्चयति—**जीवस्यापीत्यादिना** । भ्रान्तौ सत्यां दुःखमित्यन्वयमुक्त्वा भ्रान्त्यभावे दुःखाभावदर्शनाच्च
प्राप्तिरकृतं दुःखमिति निश्चीयत इत्याह—**व्यतिरेकेति** । इतरेष्वभिमानशून्येष्वित्यर्थः । जीवस्यापि सम्यग्ज्ञाने दुःखाभावो
दृष्टः किमु वाच्यं नित्यसर्वेश्वरस्येत्याह—**अतश्चेति** । एवमंशित्वे हेतोः सोपाधित्वमुक्त्वा योऽंशो स वस्तुतः खांशधर्मभा-
वमिति व्याप्ति स्थलत्रये व्यभिचारयति—**प्रकाशादिवदिति** । वस्तुतः खांशदुःखित्वासाध्यस्य देवदत्तग्रहान्ते वैकल्यमन्याह
—**जीवस्येति** । कल्पितदुःखित्वासाध्यं तु भ्रान्त्यायभावादीश्वरे नास्त्युक्तम् । किंच जीवस्येश्वरस्य वा वस्तुतो दुःखित्वा-

भामतीभ्याख्या

देवदत्तस्य । ततश्च ब्रह्मभूयंतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसङ्ग इति वरं संसार एव युक्तः । तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवाच्च भूरि
दुःखमनुभवति । मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभिमिति प्रयत्नेन मुक्तिरनर्थबहुलतया परिहर्तव्या स्यादिति । तथा भेदाभेदयोः परस्परमि-
तिरेकेकासंबन्धांशत्वं जीवानाम् । नच ब्रह्मैव सदस्तत्सु जीवा इति युक्तं, सुखदुःखमुक्तिमंसारव्यवस्थाभावरप्रसङ्गादनु-
भवादिहाराभावरप्रसङ्गाच्च । तस्माज्जीवा एव परमार्थसन्तो न ब्रह्मैकमद्वयम् । अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकालाभेदनिमित्तोपचारादिति
श्रौतेऽभिधीयते—अनधिगताधीवर्धनानि प्रमाणानि विशेषतः शब्दः । तत्र भेदो लोकसिद्धत्वाच्च शब्देऽपि प्राप्यः । अभेदस्त्वन-
धिगतत्वादधिगतभेदादनुवादेन प्रतिपादनमर्हति । येन च वाक्यमुपकम्प्यते मध्ये च परामृश्यते अन्ते चोपसंहियते तत्रैव तस्य
तात्पर्यम् । उपनिषदश्रद्धैतोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते । नच यः परास्तदोपचारिकं युक्तम्, अन्यासि हि भूयस्त्वन-

आनन्दगिरियव्याख्या

स्वापि दुःखमित्याशङ्क्य तस्यापि वस्तुतोऽदुःखित्वान्येवमित्याह—**जीवस्येति** । न चानिवीच्यमेव दुःखं, ब्रह्मण्यपीति वाच्यं, तदुपना-
यकृष्टयभावात्, कल्पितस्य च दृष्टिमान्वदेत्वात्, जीवद्वारा च ब्रह्मणि तदुपगमात् । नचैवं ब्रह्मप्राप्तानां मेहचरदुःखाप्राप्तिरज्ञानतज्ज-
पक्षेरेव तस्यासिद्धादिति भावः । मिथ्याभिमानकृतं दुःखमित्युक्तं, पुत्रादी विवेकबुद्ध्यात्माभिमानाभावेऽपि तद्वस्तुतः खस्यात्मन्यारोपादि-
त्वाशङ्काह—**यथा चेति** । अनुमतिवारं विशिष्टभ्रान्तिमभिनयति—**अहमिति** । अन्वेषणोक्तं निगमयति—**ततश्चेति** । तमेवार्थं
व्यतिरेकेण रक्तोरयति—**व्यतिरेकेति** । तदेव विष्टोपीति—**तथाहीति** । उक्तं व्यतिरेकमुपजीव्य सम्यग्दर्शनार्थक्यप्रसङ्गं प्रत्यादि-
शति—**अतश्चेति** । लौकिकस्य शास्त्रोक्तवत्त्वधीशून्यस्येत्यर्थः । सम्यग्दर्शनं विवेकज्ञानमात्रम् । **विषयशून्यात्** । अविषयादिति या-
न्यः । तस्य सम्बन्धदर्शनं शास्त्रीयं तत्त्वसाक्षात्करणं तत्त्वार्थवत्त्वमिति किमु वक्तव्यमिति योजना । कैमुतिकन्यायफलमाह—**तस्मादि-
ति** । ईश्वरः खांशगर्भदुःखैर्दुःखी स्यात्, अंशित्वात् देवदत्तवदित्यत्र तन्निमित्तप्रभववत्तोपापेक्षप्रयोजको हेतुरित्युक्तम् । इदानीं तात्त्विकं
श्रौतमिदं वा दुःखित्वमीश्वरे साध्यमिति विकल्पाच्च यदंशश्रितं तदंशमिति वस्तुतः स्यादित्यत्र व्यभिचारमाह—**प्रकाशेति** । प्रकाश-
दृष्टान्तं व्याप्यते—**यथेति** । आरमभ्युपपातिो दुःखादिप्रतीतिरेव, वस्तुतस्तु न प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तमुक्त्वा लोकद्वयसंसारस्यापि तस्मिन्
प्रतीतिभावं न वस्तुतस्तत्र दृष्टान्तमाह—**यथाचेति** । क्रियामात्रस्यारमभिवस्तुतो नास्ति प्राप्तिरित्यत्रोदाहरणम्—**यथाचेति** । इ-
त्यन्वयगतमर्थं दार्शनिकं योजयति—**एवमिति** । वास्तवे दुःखित्वे साध्ये व्यभिचारमुक्त्वा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यामाह—**जीवस्येति** ।

बोध्युक्तम् । तथाचाविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः । तस्माज्जास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः ॥४६॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयो यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायत इति । 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पञ्चपत्रमिधाम्भसा । कर्मात्मा त्वपरो योऽस्ती मोक्षवन्धैः स युज्यते । स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः' इति । चशब्दात्सामानन्ति चेति वाक्यशेषः । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (श्वे० ४।६) इति । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' (कठ० ५।११) इति च ॥ ४७ ॥ अत्राह—यदि तर्ह्येक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात्कथमुक्तापरिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति । ननु चांशो जीव ईश्वरस्येयुक्तम् । तज्ज्ञेदाश्चानुज्ञापरिहारौ तदाश्रयावयवतिकाणावुपपद्येते किमत्र बोधत इति । उच्यते—नैतदेवम् । अनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदाद्यदित्यः श्रुतवः प्रतिपादयन्ति—'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, (तै० २।६।१), 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३), 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ० ४।४।१९), 'तत्त्वमसि' (छ० ६।८।७) 'अहं ब्रह्मासि' (बृ० १।४।१०) इत्येवंजातीयकाः । ननु भेदाभेदावगमगमन्यामंशत्वं सिध्यतीत्युक्तम् । स्यादेतदेवं यद्युभाषि भेदाभेदौ प्रतिपादादयिषितौ स्याताम्, अभेद एव त्वत्र प्रतिपादादयिषितो ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते ।

रत्नप्रभाष्याख्या

नुमानं न युक्तमागमबाधादित्याह—तथाचेति । दुःखित्वे तद्भावोपपदेशो न स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ स्मृत्वाप्यनुमानं बाध्यमित्याह—स्मरन्ति चेति । सूत्रं व्याचष्टे—स्मरन्तीति । तत्र जीवपरयोर्मध्ये कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । दशदिग्वापि पञ्च प्राणाः मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशसंख्याको राशिर्लिङ्गम् । सूत्रे चशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थ इत्याह—चशब्दादिति । यथादित्यः प्रकाश्यदोषैर्न लिप्यते तथेत्यर्थः । यतो बाह्योऽसङ्गस्तस्मात् लिप्यते एवमंशित्वकृतमीश्वरे दोषं निरस्यांश्च इत्युक्तं जीवस्यांशत्वं देहाद्युपाधिकमिति स्फुटयितुमत्यन्तस्वरूपैक्यमादायाक्षिपति—अत्राहेत्यादिना । कथं तर्हि इत्यन्वयः ।

भासरीभाष्याख्या

मर्त्यस्य भवति नाल्पत्वमपि प्रागेवोपचरितत्वमित्युक्तम् । तस्माद्वैते भाषिके स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वचनीयाविवोपशान्भेदादेकस्येव विम्बस्य दर्पणाद्युपाधिभेदादयमिति विम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरिहारौ लौकिकैवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपपद्येत । नच मोक्षस्यानर्थबहुलता, यतः प्रतिविम्बानामिव द्यामतावदाततादिर्निर्वाणामेव नानावेदनाभिर्बन्धो ब्रह्मणस्तु विम्बभेदो न तदभिर्बन्धः । यथाच दर्पणपनये तत्प्रतिविम्बं विम्बभावेऽवतिष्ठते न कृपणे प्रतिनिमित्तमपि । एवमविद्योपपत्तानिगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांश इव तत्तत्रतया न त्वंश इति ताल्यर्थः ॥४३॥४४॥४५॥४६॥ सप्तदशसंख्यापरिषितौ राशिर्गणः सप्तदशकः । तद्यथा—बुद्धिकर्मन्द्रियाणि बाह्यानि दश बुद्धिमनसी वृत्तिभेदमात्रेण भिन्ने अण्येकीकृत्यैकमन्तःकरणं शरीरं पञ्च विषया

आनन्दगिरौयव्याख्या

प्रातीतिके दुःखित्वे साध्ये जीवद्वारा परस्मिन्नपि तत्प्रातीतेरिहत्वेन सिद्धसाध्यतां मत्वोभयत्रापि नास्ति वस्तुतो दुःखित्वमागमविरोधादित्याह—तथाचेति । परकीयानुमाननिरासकफलमुपसंहरति—तस्यादिति ॥ ४६ ॥ परानुमाने श्रुतिस्मृतिविरुद्धतया कालात्ययादेर्दृश्यते—स्मरन्तीति । तत्र स्मृतिविरोधं विमज्जे—स्मरन्ति चेत्यादिना । कासौ स्मृतिस्मात्माह—तत्रेति । निर्धारणार्थो सप्तमी । फलैश्चापीति चकारात्मर्भिरपीत्यर्थः । कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च बायवो मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशसंख्याबलिष्ठः समूहः सप्तदशको राशित्वेनेति यावत् । सूत्रे स्मृतिविरोध उद्भाव्यते, श्रुतिविरोधस्तु न भातीत्याहुः—चशब्दादिति । यथादित्यः सर्वप्रकाशको न प्रकाश्यदोषेः स्मृद्यते तथेति यावत् ॥ ४७ ॥ अंशांशित्वमुपेक्षांशित्वहेतोरप्रयोजकत्वाद्युक्तम् । इदानीमंश इत्युक्तमाक्षिप्य समाधातुं स्वरूपैक्यमादायाक्षिपति—अत्रेति । कथमित्यस्मादुपरिधातर्ह्यति संबध्यते । अनुज्ञादिबन्धवानुपपत्त्या स्वरूपभेदः स्यादित्यर्थः । आक्षेपुर्विवक्षितमहात्मा शङ्कते—नन्विति । अंशांशित्वे फलितमाह—तदिति । ते धर्मज्ञानां जीवानामंशिनः परस्मान्मिधश्च भेदादिति यावत् । अनुज्ञादेरेवं सिद्धौ चोपासिद्धिरनुज्ञादिविषये फलीत्याह—किमिति । आक्षेपा प्रत्याह—उच्यते इति । जीवस्येश्वरांशत्वमाश्रित्यानुज्ञादेः सिद्धिरूपा, तां निरस्यति—नैतदिति । अभेदवादिनीः क्षतीकुप्रमति—तदित्यादिना । व्यपदेशदयमादायोक्तं सिद्धान्ती स्मारयति—नन्विति । उभयदृष्ट्यांऽशत्वमुभयोः प्रतिपाद्यत्वे स्वात् । न च तदस्तीत्याह—स्यादिति । भेदाभेदयोरभेदं निर्धारयितुमत्रेयुक्तम् । तस्यैव प्रतिपाद्यत्वे हेतुमाह—ब्रह्मेति । भेदोऽपि प्रतिपाद्यतां भेदमदित्याह—स्माभवेति । अविद्या स्वभावः । इतश्चाभेदस्यैव प्रतिपाद्यत्वेत्याह—नन्वेति । तस्यैव प्रतिपाद्यत्वे फलितमाह

न नरिवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽशो जीवः संभवतीत्युक्तम् । तस्मात्पर एवैकः सर्वेषां भूताना-
मन्तरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्तव्याऽनुज्ञापरिहारोपपत्तिः ॥ ४७ ॥ तां ब्रूमः—

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

ऋतौ भार्यामुपेयात् इत्यनुज्ञा । 'गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्' इति परिहारः । तथा 'अग्नीषोमीयं पशुं
संभ्रमेयत्' इत्यनुज्ञा । 'न हि स्यात्सर्वा भूतानि' इति परिहारः । एवं लोकेऽपि मिश्रमुपसेवित-
व्यमित्यनुज्ञा । शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः । एवं प्रकारावनुज्ञापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो दे-
हसंबन्धात्स्याताम् । देहैः संबन्धो देहसंबन्धः । कः पुनर्देहसंबन्धः । देहादिरयं संघातोऽहमे-
वेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । दृष्टा च सा सर्वप्राणिनामहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहमन्धो-
ऽहमनन्धोऽहं मूढोऽहममूढ इतीत्येवमात्मिका । न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादन्यत्तत्त्वावधारकम-
ति । प्राक्तु सम्यग्दर्शनात्प्रतैवा भ्रान्तिः सर्वजन्तुषु । तदेवमविधानिमित्तदेहाद्युपाधिसे-
व्यकृतास्त्रिशोषादैकात्म्याभ्युपगमेऽप्यनुज्ञापरिहारावचकल्येते । सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनुज्ञापरिहा-
रानर्थक्यं प्राप्तम् । न । तस्य कृतार्थत्वाप्रियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो
नियोक्तव्यः स्यात् । आत्मनस्त्वतिरिक्तं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन्कथं नियुज्येत ।
न नात्मात्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेत् ।

रत्नप्रभाध्याख्या

देहादंशमेवादत् । नरिवयवब्रह्मणो मुख्योऽशो न संभवतीति वदतु सिद्धान्तिना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति, भेदाभावे चांशाशि-
भावादनुज्ञादिभेदव्यवहारानुपपत्तिरित्याक्षेपाभिप्रायः । न वयं भेदस्यासत्त्वं नरऽहवद्भूमः, किंतु मिश्रत्वं वदामः । तथा
देहाद्युपाधिभेदेनांशाजीवानामात्मज्ञाबोधोत्पत्तिरिति भेदाद्वेदव्यवहारोपपत्तिरिति सूत्रेण समाधत्ते—तामित्यादिना ॥ ४७ ॥
तु भ्रान्तिः कुतश्चिन्मिदृशौ व्यवहारविच्छेदः स्यादित्यत आह—न ह्यस्या इत्यादिना । प्रतता संतता, विशेषो भेदः । अ-
प्योज्यत्वाद्वाद्यविदः शास्त्रानर्थक्यमिष्टमित्याह—न तस्येति । नियोगवियद्वैताभावादात्मन्यसाध्ये नियोगानुपपत्तेर्न ब्रह्म-
प्रियोज्य इत्यर्थः । नन्वाभ्युपगमकफलेतुके कर्मणि देहभित्तात्मविवेकिन एवाधिकारो वाच्यः । तथाच ब्रह्मविशियोज्यः,
विवेकिना, कर्मधिकारिवदिति शङ्कते—शरीरव्यतिरेकमिति । परोक्षविवेकस्यापरोक्षभ्रमाविरोधित्वाकर्मिणो देहाभेदप्र-

भामतीध्याख्या

ति सप्तदशो राशिः ॥ ४७ ॥ **अनुज्ञा** विपरिमितो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना । अपौरुषेयं प्रवर्तयितुमिष्टायाऽनुज्ञासंभवात् । कृतार्था-
प्रत्ययोपेयाभावात्संघातं प्रवृत्तप्रवर्तनानुपपत्तेश्च । पुरुषार्थेऽपि नियमांशे प्रवृत्तेः—**कः पुनर्देहसंबन्ध इति** । नहि कूटस्थनित्यस्यात्म-
नोपरागमिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वाऽज्यो वा कश्चित् संबन्धः सकलधर्मातिगतादिव्यभिचिः । उत्तम्—**देहादिरयं**
संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । अयमर्थः—सर्वं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः पारमार्थिकः संबन्धः,
तु बुद्ध्यादि नमितामविषया विपरीता वृत्तिः 'अहमेव देहादिसंघातः' इत्येवेत्याह । अस्यां देहादिसंघातात् आत्मनादात्म्येन भासते । सोऽयं
अज्ञानादात्म्यलक्षणः संबन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गृहाभिसंभिधोदयति—**सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्येति** । उत्तरं—**न । तस्येति** ।
परि सूक्ष्मसूत्रदेहादिसंघातोऽविद्योपदर्शित एकमेवाद्वितीय ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनमभिमितम्, अद्वा तद्वत् प्रति विधिनियेपयोरानर्थ-
क्येन । एतदेव निश्चयति—**हेयोपादेययोरिति** बोधको निरुद्धाभिसंभिधामिविक्रोति—**शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव** । आयु-
श्कषेण ।

आनन्दगिरियव्याख्या

—**नसादिति** । स्वरूपेभ्ये स्थिते पूर्वोक्तानुपपत्तितादवस्थमित्याह—**इत्यत इति** । अनुज्ञासिद्धये स्वरूपभेदे वाच्यं सिद्धान्तात् यत्न-
गोचराह—**तामिति** । वैदिकानुज्ञापरिहारौ ज्ञानसौकर्यायैमुदाहरति—**ऋताविति** । लौकिकावपि तौ दर्शयति—**एवमिति** ।
लौकिकवैदिकानुज्ञापरिहारोपपत्तिरिति कथमेकात्म्ये तयोः सिद्धिरित्याह—**एवमिति** । आत्मनो देहेन मन्केऽपि कथमुपयोगः सिद्धिः,
तत्र—**देहैरिति** । आत्मनोऽसङ्गस्य न तैः संगतिरित्याह—**क इति** । असङ्गत्वेऽपि तस्य देहादिसंबन्धं दर्शयति—**देहादिरिति** ।
तत्र संबन्धे मानमाह—**दृष्टा चेति** । नस्या अविद्याव्यकलेन निवृत्तत्वात्तानुज्ञादिप्रयोजकत्वेत्याह—**प्राक्स्विति** । अज्ञानावस्थायां देहादियोगस्यानिवृत्तये फलितमाह—**तदेव-**
मिति । नियोगो भेदः । द्वितीयमालम्बते—**सम्यगिति** । सम्यग्दर्शनं किमात्मैक्यार्थः किं वा देहादिरिक्त्योः । नायं; तदतो देहा-
दिसंघातनिवृत्तेनानुज्ञावधानमवश्यमेष्टव्यमित्याह—**नेति** । अनुपपत्तिमेव वक्तुं सामान्यन्यायाह—**हेयेति** । तथापि कथमात्मैक्यदर्शिनो
नियोज्यत्वात्तदिति; तथाह—**आत्मनस्त्विति** । आत्मानतिरिक्ते विषये नियोज्यत्वमाशङ्क्याहेयोपादेयत्वादात्मनो नैवमित्याह—**न-**
चेति । द्वितीयं शङ्कते—**शरीरेति** । व्यतिरेकावशं न नियोज्यत्वासिद्धेः सति तस्मिन्देशासंभवादिषोभायोगादनुज्ञावधाननर्थक्यमित्यर्थः ।

न । तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं तथापि व्योमाविषयेद्देहाद्यसंहत-
त्वमपश्यत एवात्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । नहि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो
दृष्टः । किमुतैकात्म्यदर्शिनः । नच नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः । सर्वत्राभिमा-
नस्यैव प्रवर्तकत्वादभिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः । तस्माद्देहसंबन्धदेवानुज्ञापरिहारौ । ज्यो-
तिरादिवत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽप्यग्निः क्रव्यात्परिह्रियते नेतरः । यथाच प्रकाश एकस्यापि
सवितुरभ्येष्टदेशसंबद्धः परिह्रियते नेतरः शुचिभूमिष्ठः । यथा भौमाः प्रदेशा वज्रवैद्यैर्वाद्य
उपादीयन्ते । भौमा अपि सन्तो नरकलेखरादयः परिह्रियन्ते । यथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया
परिगृह्यते तदेव जाल्यन्तरे परिवर्ज्यते तद्वत् ॥ ४८ ॥

असंततेऽव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

स्यातां नामानुज्ञापरिहारात्केस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् । यस्त्वयं कर्मफलसंबन्धः स चै-
कात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत स्वाभ्येकत्वादिति चेत् । नैतदेवम् । असंततेः । नहि कर्तुर्भोक्तृश्चा-
त्मनः संततः सर्वैः शरीरैः संबन्धोऽस्ति । उपाधितन्मो हि जीव इत्युक्तम् । उपाध्यसंतानाश्च
नास्ति जीवसंतानः । ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥ ४९ ॥

रत्नप्रभायाकथा

मोऽस्ति, तथाच भ्रम उपाधिरिति परिहरति—नेत्यादिना । यथा व्योम देहाद्भिन्नं तद्वदहमित्यपश्यतः भ्रान्तस्थैर्यथं
ब्रह्मविन्नं नियोज्यः, अभ्रान्तत्वात्, सुषुप्तवदित्याह—नहीति । देहादिष्वसंहतत्वदर्शिनः संहतत्वदर्शनशून्यस्य भेदभ्रान्ति
हितस्य सुषुप्तस्येति यावत् । अज्ञस्यापि भ्रान्त्यभावकाले नियोज्यत्वं न दृष्टं किमु वाच्यमात्मविद इत्यर्थः । अनियोज्यत्वे बाध
माशङ्क्य परिहरति—नचेति । विषयवैराग्यस्य ज्ञानार्थमभ्यस्तस्य ज्ञानानन्तरमनुगृह्या विषयेषु प्रवर्तकरागनिवृत्तेर्नातिप्र-
सङ्गः । तदुक्तं भगवता 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति । एवमनुज्ञादिप्रसङ्गेनानियोज्यं विदुष उक्त्वा प्रकृतमुपसं-
रति—तस्मादिति । एकस्याप्युपाधिभेदादनुज्ञापरिहारयोर्दृष्टान्तमाह—ज्योतिरिति । कव्यं मांसमत्तीति कव्यादशु-
भमज्ञानाभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—स्यातामित्यादिना । यद्यपि स्थूलदेहसंबन्धादुपादानपरित्या-
ग्यातां तथाप्यन्यकृतकर्मफलमितरेणापि भुज्येतेति कर्मफलव्यतिकरः सांकर्यं स्याद्देहविशिष्टस्य स्वर्गादिभोगायोगेनाविशि-
त्मन एकस्थैव भोक्तृत्वात् । तस्मात्स्वर्गा नरकी चेति व्यवस्थासिद्धये आत्मस्वरूपभेदो वाच्य इति शङ्कायाः । भवेत्तदा सां-
यद्यनुपहितात्मन एव भोक्तृत्वं स्यात् । न त्वेतदस्ति । 'तदुणसारत्वात्' इत्यत्र मोक्षस्यापि, बुद्धयुपहितस्यैव कर्तृत्वदिस्था-
नात्, तथाच बुद्धेः परदेहासंबन्धात्तदुपहितजीवस्य नास्ति परदेहसंबन्ध इति बुद्धिभेदेन भोक्तृभेदात्त कर्मादिसांकर्यमि-

भामतीध्याकथा

मिकफलेषु कर्मसु दर्शयन्मासादिषु नियोज्यत्वमिति चेत्यतिहरति—न । तत्संहतत्वाभिमानात् । एतद्भिभजते—सत्यमिति
यो ज्ञातमनः बाद्कोशिकादेहादुपपत्त्या व्यतिरेकं वेद, न तु समस्तबुद्ध्यादिसंघातव्यतिरेकं, तस्यामुपमिकफलत्वव्यतिकरः । समस्तबुद्ध-
दिव्यतिरेकदेिनस्तु कर्मभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नाधिकारः कर्मणि । तथाच न यथेष्टचेष्टा, अभिमानविकलस्य तस्या अयमात्रादिति

आनन्दगिरीयव्याकथा

देहाद्यतिरेकदर्शिनोऽपि तत्संहतत्वाभिमानिनो नियोज्यत्वयोगादनुज्ञादेरर्थवत्तेत्याह—नेत्यादिना । तदेव विभजते—सत्यमिति
अङ्गीकृतं भागं दर्शयति—व्यतिरेकेति । तर्हि देहादियोगस्य निवृत्तेरनुज्ञाशक्तिः, तत्राह—तथापीति । असंहतत्वेऽपि तत्सं-
भवे दृष्टान्तमाह—व्योमादिवदिति । व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं चेदविशेषादैन्यदर्शिनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति
देहादिष्वसंहतत्वदर्शिनः संहतत्वदर्शनशून्यस्य सुषुप्तस्येति यावत् । तर्हि सम्यग्दर्शिनो विधिविनिषाभावाद्यथेष्टचेष्टाप्रतिः, नेत्याह—
चेति । विषयमिनिविष्टचेतसो ज्ञानानुब्यादवश्यं साधकावस्थायामेवाभिनिवेशत्वागेन भवितव्यम् । तस्य पुनः सम्यग्ज्ञानोदयेऽपि पुं-
वासनातो विषयमिनिवेशाभावात्प्रियतप्रवृत्तेर्न यथेष्टचेष्टेत्यर्थः । प्रसङ्गागमं त्यक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । उपाधिवशात्
शापरिहाराविलम्बं दृष्टान्तमाह—ज्योतिरिति । कव्यं मांसमत्तीति इमशानादिसंबन्धी वक्षित्वं क्रव्यादित्युच्यते ॥ ४८ ॥ अनुज्ञापरि-
हारात् । सतिमुपेय कर्मफलसंबन्धव्यतिकरमाशङ्क्य परिहरति—असंततेऽनेति । सूत्रव्याख्यां शङ्कायाह—स्यातामिति । यथा
स्थूलदेहावच्छेदादनुज्ञापरिहारो युज्यते तथापि कर्मफलसंकोरो दुर्बारः, एतद्देहविशिष्टस्य स्वर्गादिभोगायोगे स्वरूपस्यैव तमोग्रौत्व-
अतः स्वर्गात्तदविव्यक्त्यानुपपत्त्या स्वरूपभेद इत्यर्थः । किं परमात्मापेक्षयैकत्वं किं वा जीवापेक्षया । आधे परस्याभोक्तृपि तन्मा-
त्वात् व्यतिकराशङ्क्याह—नैतदिति । द्वितीयं सूत्रावयवेन निरस्यति—असंततेरिति । तदेव विवृणोति—नहीति । स्थूलदेह-
गम्यभिकरेऽप्यविषातदुत्पत्त्यान्तःकरणयोगस्य संसारमोक्षादव्यभिचारात्तदवच्छिन्नस्यैव स्वर्गादिभोगित्वाच्च व्यवस्थायाः स्वरूपभेदोक्तिरन्वयः ।
औपाधिकभेदेन व्यवस्थोपपत्तिं सूत्रावयवार्थं दर्शयति—ततश्चेति ॥ ४९ ॥ आधे सूत्रे जीवत्वांस्त्वमवच्छेदबुद्धयोक्तमुप-
रक्तं ह्य

आभास एव चैव जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिव्यतिरिक्तव्यः । न स एव साक्षात् । नापि वस्तुन्तरम् । अतश्च यथा नैकसिञ्जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं नैकसिञ्जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्धः । एवमप्यव्यतिकर एव कर्मफलयोः । आभासस्य चाविद्याकृतत्वान्तादश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति । तद्व्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभासस्योपपदशोपपत्तिः । येषां तु बहव आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्तेषामेव व्यतिकरः प्राप्नोति । कथम् । बहवो विभक्त्यात्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निगुणा निरतिशयाश्च तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तैषां भोगापवर्गसिद्धिरिति सांख्याः । सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुल्यादिसमाना द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानस्तदुपकरणानि चाणूनि मनांस्यचेतनानि । तत्रात्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगाश्रवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते । ते चाव्यतिकरेण प्रत्येकमात्मसु समवयति स संसारः । तेषां नवानामात्मगुणानामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र सांख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां संनिधानाद्यविशेषाच्चैक्यस्य सुखदुःखसंबन्धे सर्वेषां सुखदुःखसंबन्धः प्राप्नोति । स्यादेतत् । प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैव-

माधानार्थः । ४९ ॥ अश्वेत्याद्यस्यैव जीवस्यांशत्वं घटाद्यास्तस्यैवोपाध्यायच्छेदबुद्धौकं, संप्रति एवकाराणामच्छेदपक्षाखि
त्यनरं रूपं प्रति रूपो बभूव इत्यादिभूमिसिद्धं प्रतिविम्बपक्षमुपन्यस्यति भगवान् सूत्रकारः—आभास एव चेति ।
रामानन्दप्रहितो जीवो न भवति, उपाध्यनुभवान् । नापि ततो भिन्नः, ‘स एष इह प्रविष्टः’ इत्याद्यभेदधुतिसृष्टितिरो-
धः । तस्मादप्रतीतकार्यबुद्ध्यधिप्रतिविम्ब एव जीव इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बुद्धिप्रतिविम्बभेदादर्खाणि नारकीत्यादिव्यक्ता
गौतमसाधियुक्तवाद्यिवाया मोक्षश्चेत्युपपत्तं इत्याह—अतश्चेत्यादिना । यस्त्वयं भाकरास्य प्रलापः प्रतिविम्बस्य नोपाधि-
मृश्टतया कल्पितत्वं किंतु स्वरूपेण, अतः कल्पितप्रतिविम्बस्य मुक्तौ स्थितयोगाग्र जीवत्वमिति स सिदान्तरहस्याज्ञानकृत
ल्लापधीनः । यदि दर्पणे मुखं शुक्रौ रजतवत्कल्पितं स्यात्तदा नेदं रजतमिति स्वरूपवाचनेनैव मुखमिति वाच्यः स्यात् । ततो
नाति दर्पणे मुखमिति संसर्गमात्रवायान्मान्दीनं मुखमेवेदमित्यावाचितमुखामेदासुरात्मसंज्ञैरेवैकं कल्पितत्वं प्रमाणवार्थ्याधि-
कृत्यग्राह्य एव प्रतिविम्बभावहास्यप्रवेशोक्तैर्न स्वरूपकल्पना, पराकाशते चात्र दर्पणांकीयामाकाशैरित्युपरमर्यते । एवं स्वमतं स्वरू-
पमेवेदमुद्घटितजीवभेदादासांकर्म्यमुक्तं, संप्रति सूत्रे चकारासूचितं परेषां सांकेयं वक्तुमुपक्रमते—येषामित्यादिना । बुद्धि-
मुक्तदुःखेच्छाद्वेषप्रवलयभोगधर्मावनना नवात्मविशेषगुणाः, संनिधानादीत्यादिपदारौदासीन्यमुक्तम् । तांद्वयः स्वाभिप्रायं
शोधत—स्वादतिवति । सर्वेषां पुंसां प्रकृतिसान्निध्याख्याविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रतिपुष्पं नियमेन शोधात्प्राप्तं प्रवर्तते, तथा बोधे-

४८ ॥ ४९ ॥ येषां तु सांख्यानां वैशेषिकाणां वा सुखदुःसत्यव्यवस्थां पारमार्थिकोपिच्छतां बहव आत्मानः सर्वगततास्तेषामेषैव व्यतिक्रमेति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यान् प्रति व्यतिक्रमं तावद्वा-**कथमिति** । यादृशतादृशो गुणसंबन्धः सर्वान् पुरुषान् प्रत्यविशिष्टं प्रवेति सुखदुःसे सत्त्वाय प्रत्यविशिष्टम् । न च कर्मनिबन्धना व्यवस्था, कर्मणः प्राकृत्यन्तेन प्रकृतेः साधारणतेनाव्यवस्थातादृशवस्थान् ।
दयसि तावत्तद्विति । अयमर्थः—न प्रधानं स्वविवक्षितव्यापनाय प्रवर्तते, किंतु पुरुषायैव । यं च पुरुषं प्रत्यन्तेन भोगाय-

[illegible]

ल्यार्थत्वाद्भवस्था भविष्यति । अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् । तथा-
चाभिर्मोक्षः प्रसज्येतेति । नैतत्सारम् । न ह्यभिलषितसिद्धिनिबन्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुम् ।
उपपत्त्या तु कयाचिद्भवस्योच्येत । असत्यां पुनरुपपत्तौ कामं मा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं,
प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्यतिकरः । काणादानामपि यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते तदात्मा-
न्तरैरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात्संनिधानाद्यविशेषात् । ततश्च हेत्वविशेषात्फलाविशेष इत्ये-
कस्यात्मनः सुखदुःखयोगे सर्वात्मनामपि समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥ ५० स्यादेतत् ।
अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति । नेत्याह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

बहुष्वात्मस्वाकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यन्तराविशेषेण संनिहितेषु मनोवाक्यैर्धर्मा-
धर्मलक्षणमदृष्टमुपाज्यते । सांख्यानां तावत्तदनात्मसमवायि प्रधानवर्ति प्रधानसाधारण्यस्य
प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत्साधारणेनात्मनः सं-
योगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्याप्यस्यैवात्मन इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभावादेव एव दोषः ॥ ५१ ॥
स्यादेतत् । अहमिदं फलं प्राप्तवानीदं परिहराणीत्थं प्रयता इत्थं करवाणीत्येवंविधा अभिसं-
ध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्वतीति । नेत्याह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवात्मनः संयोगेन सर्वात्मसंनिधौ क्रियमाणानां नियमहेतुत्वानु-
पपत्तेरुक्तदोषानुषङ्ग एव ॥ ५२ ॥

रजप्रभाष्याख्या

इयंपुरुषार्थनियता प्रधानप्रवृत्तिरिति भोगादिव्यवस्था, अन्यथा नियतप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वमाहात्म्यख्यापनार्था प्रधानस्य प्रवृ-
त्तिरुद्देश्यविधातः स्यादित्यर्थः । जडप्रधानस्योद्देश्यविवेकाभावात्पुरुषार्थस्याप्यनागतस्याचेतनस्यानियामकत्वाच्च व्यवस्था, मा-
युक्तिश्चान्यत्वादित्याह—**नैतदिति** । यो हि नियामकाभावेनोद्देश्यविघातमापादयति तं प्रति तस्यैवापादनमिष्टमिति भावः । त-
र्किकमतेऽपि भोगादिसांकर्यमित्याह—**काणादानामिति** । हेतुर्मेनःसंयोगः, फलं सुखादि, यदात्मादृष्टकृतो ये मनःसंयो-
गस्तदात्मन एव सुखादिहेतुरिति व्यवस्थां शङ्कते—**स्यादेतदिति** । सूत्रेण परिहरति—**नेत्याहेति** ॥ ५० ॥ पूर्वं
वत् मनःसंयोगवददृष्टस्यापि सर्वात्मसाधारण्यत्वाच्च व्यवस्थेत्यर्थः । रागादिनियमात्तज्जादृष्टनियम इत्याशङ्कोत्तरत्वेन सू-
त्रकृति—**स्यादेतदित्यादिना** ॥ ५१ ॥ अनियम उक्तदोषः । आत्मानन्तरप्रदेशस्य परदेशे अन्तर्भावाद्यवस्थेति शङ्का-
॥ ५२ ॥ किं मनसा संयुक्तात्मैवात्मनः प्रदेशः । उत कल्पितः । आये सर्वात्मनां सर्वदेहेषु अन्तर्भावाद्यव्यवस्था । द्विती-

भाष्यटीका

वर्गौ पुरुषार्थौ साधितौ तं प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते पुरुषान्तरं तु प्रत्यस्माप्ताधिकारं प्रवर्तते । एवं च मुक्तसंसारव्यवस्थे-
पपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यति इति निराकरोति—**नहीति** । सर्वेषां पुरुषाणां विमुक्त्वात् प्रधानस्य च साधारण्यद-
पुरुषं प्रत्येकनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात् प्रयोजनवशेन विना हेतुं व्यवस्थास्येयः । सा चापुक्ता हेत्वभावादित्यर्थः
भवतु सांख्यानामव्यवस्था, प्रधानसमवायाददृष्टस्य, प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां त्वात्मसमवाय्यदृष्टं प्रत्यात्मसाधितं

आनन्दगिर्यव्याख्या

रूपचयते । अतो नियतप्रधानप्रवृत्त्या व्यवस्थासिद्धिरित्यर्थः । प्रतिनियतप्रधानप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वविभूतिख्यापनाय तत्प्रवृत्तिरिति पुं-
मोक्षो न स्यादित्याह—**अन्यथेति** । प्रधानप्रवृत्तेर्मोक्षार्थत्वेऽपि सर्वेषामपयीयमेव कस्मान्मोक्षो न भवेत्, कस्यचिन्मोक्षो न्यथ-
कस्यचिदिति व्यवस्थायां मानाभावादित्याह—**नैतदिति** । प्रधानस्य स्वविभूतिख्यापनपरिहाराय प्रतिनियतप्रवृत्तिरित्युक्तं, तत्राह—**न-
हीति** । नियमस्यानादित्वान्नात्र युक्तिरन्वेष्येत्याशङ्कथानियमस्यैवानादित्वान्नैवमित्याह—**असत्यामिति** । वैशेषिकसमयेऽपि व्यवस्थापि
क्षिमाह—**काणादानामिति** । संनिधानादीलादेशब्देन द्रव्यत्वादि गृहीतम् । हेतुर्मेनःसंयोगः । फलं सुखादि ॥ ५० ॥ यददृष्टकृतो
मनःसंयोगस्तस्यैव तत्कृतं सुखादीति व्यवस्थां शङ्कते—**स्यादेतदिति** । सूत्रेणोत्तरमाह—**नेत्याहेति** । अनियमं व्याख्यातुं पञ्चम-
साधारणं तज्जन्मप्रकारमाह—**बहुष्विति** । एवमदृष्टोत्पत्तावपि तक्षिमित्ता व्यवस्था किं न स्यादित्याशङ्क्य सांख्यग्रन्थाह—**सांख्य-
नामिति** । पञ्चान्तरेऽप्यदृष्टानियमं व्याचष्टे—**काणादानामिति** । पूर्ववदिति सुखाद्युत्पादकमनःसंयोगवदित्यर्थः । यदा नियमकत्वे-
प्रकृतसुखादिवदित्यर्थः ॥ ५१ एव दोष इत्यदृष्टस्य नियामकत्वायोगो गृह्यते ॥ ५१ ॥ अदृष्टहेत्वसाधारण्येन तस्यापि तथालं शङ्के-
स्यादेतदिति । सूत्रेण परिहरति—**नेत्याहेति** । तद्विभजते—**अभिसंधीति** । अदृष्टं दृष्टमायितुमपिशब्दः । उक्तो दोषोऽदृष्ट-

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशो भविष्यत्यतः प्रदेशाकृता व्यवस्थाऽभिसेध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । कस्मात् । अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्धि सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्ति । तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः । कल्प्यमानोऽप्ययं निष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीरमपि सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानमस्यैवात्मनो नेतरेषामिति न नियन्तुं शक्यम् । प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखभाजोः कदाचिदेकैर्नैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात् । समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य संभवात् । तथाहि—देवदत्तो यस्यन्प्रदेशो सुखदुःखमन्वभूतस्मात्प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे यत्नदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते स न स्याद्यदि देवदत्तयत्नदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात् । स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवादिनः स्यात् । ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्युपभोगस्य । सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां, दृष्टान्ताभावात् । यद् तावच्च केवहधः समानप्रदेशाश्चेति । रूपादय इति चेत् । न । तेषामपि धर्म्यशोनाभेदादलक्षणभेदाच्च । नतु

रत्नप्रभायाख्या

दूषयति—तत्र न वैशेषिकैरेति । सर्वात्मसांनिध्ये सति कस्यचिदेव प्रदेशः कल्पयितुमशक्यः । नियामकाभावादित्यर्थः । प्रदेशकल्पनामङ्गीकृत्याप्याह—कल्पयेति । कार्यमभिसेध्यादिकं यस्यात्मनो यच्छरीरं तत्र तस्यैव भोग इति व्यवस्थायामाशङ्क्याह—शरीरमपीति । प्रदेशशेषे दोषान्तरमाह—प्रदेशेति । यस्मिन्नात्मप्रदेशोऽदृष्टोत्पत्तिः स किं चलः स्थिरो वा । नायः, अचलंऽशिव्यंशस्य चलनविभागयोरसंभवादप्यात्मवादापाताच्च । द्वितीये तस्मिन्नेव प्रदेशे परस्यापि भोगदर्शनाददृष्टमस्तीत्येकेनापि शरीरेण द्वयोरात्मनोर्भोगप्रसङ्गः । यथात्मभेदात्प्रदेशयोर्भेदस्तदापि तयोरेकदेहान्तर्भावाद्भोगसांकर्यं तदवस्थं सावयवात्मवादप्रसङ्गश्च । किंच यत्तु यत्रात्मनः प्रदेशो शरीरादिसंयोगाददृष्टमुत्पन्नं तत्तत्रैवाचलप्रदेशे स्थितमिति स्वर्गादिशरीरावच्छिन्नात्मन्यदृष्टाभावाद्भोगो न स्यादतः प्रदेशभेदो न व्यवस्थापकः । यत्त्वत्रोत्पन्नमदृष्टं साधयं यत्र क्वचिद्भोगहेतुरिति स्वर्गादिभोगसिद्धिरिति । तत्र । भोगशरीरादृष्टादृष्टे मानाभावादिति भावः । यदपि केचिदाहुः—मनस एकमेवऽप्यात्मनां भेदेन संयोगव्यक्तीनां भेदात्कयाचित्संयोगव्यक्त्या कस्मिंश्चिदेवात्मन्यदृष्टादिकमित्यसांकर्यमिति । तत्र । संयोगव्यक्तीनां वैजात्याभावेन सर्वासात्मैकदेहान्तःस्थसर्वात्मस्वरूपहेतुत्वापत्तेः । तथाच सर्वात्मनामेकस्मिन् देहे भोक्तृत्वं द्वयोरम् । किंच बहूनां विभुत्वमङ्गीकृत्य सांकर्यमुक्तं, संप्रति कर्तव्यां विभुत्वमसिद्धमहिमैवास्मि इत्यलपत्वानुभवान्मानाभावाच्चेत्याह—सर्वगतत्वा-
नुपपत्तिश्चेति । किंच बहूनां विभुत्वे समानदेशत्वं वाच्यं, तच्चानुक्तमदृष्टत्वादित्याह—यदेति । ननु रूपस्यादीनामेकघट-
स्थवं दृष्टमिति चेत्, नायमस्तत्समतो दृष्टान्तः । रूपस्य तेजोमात्रत्वादस्य जलमात्रत्वाद्दन्धस्य पृथिवीमात्रत्वादित्येवं नतदुणस्य स्वल्पम्यशोनाभेदात्तेजआदिभ्येतिरिक्तघटाभावात् । किंचात्मनां बहुत्वमप्यसिद्धं, आत्मस्वरूपलक्षणस्याभेदात्, तथाच देव-

भामतीयाख्या

गुरुतश्च मनसा सहात्मनः स्वस्याभिभावलक्षणः संबन्धोऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वात्, तथा चात्ममनःसंयोगस्य साधारण्येऽपि स्वस्याभिभावात्साधारण्यादभिसेध्यादिव्यवस्थोपपद्यत एव । नच संयोगोऽपि साधारणः । नहि तस्य मनस आत्मात्तर्यः संयोगः स

आनन्दगिरियव्याख्या

शुचोदेक्षानियमः ॥ ५२ ॥ प्रकारान्तरेणासाधारण्यमाशङ्क्य दूषयति—प्रदेशादिति चेदिति । चोर्ध्वं चिद्विधानि—अथेति । परिहारं विनत्रे—तदपीत्यादिना । सर्वेषामात्मनां सर्वदेहेष्वन्तर्भावे फलितमाह—तत्रेति । प्रदेशकल्पनामुपेत्यापि दूषयति—कल्पयेति । काममभिसेध्यादि । यस्यात्मनः शरीरं तस्यैव तत्र वृत्तिलाभो नान्येषामित्याशङ्क्याह—शरीरमिति । नच पूर्वादृष्टवशादहिमयमन्त्रापि नियमस्य देहसंबन्धादित्यनादिवाददोषोऽप्यपरंपरापातादागमानुरोधे चात्मैक्यप्रसङ्गादिति भावः । किंच प्रदेशभेदं विनापि मुखादेव्यवस्थाया दृष्टत्वात् तस्य व्यवस्थापकत्वेत्याह—प्रदेशेति । द्वयोरात्मनोरुत्पत्यदेशमदृष्टं कथमित्याशङ्क्याह—तथाहीति । किंच तेजभेदेऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकारपक्षात् तस्य व्यवस्थापकत्वेत्याह—स्वर्गादीति । बहूनां सर्वगतत्वमुपेत्याव्यवश्यात् । संप्रति यपि नास्तीत्याह—सर्वेति । बहूनां विभुत्वं दृष्टान्ताभावेऽपि तुल्यदेशत्वे तद्भावादात्मनां पारिशेष्यादिभुत्वमित्याशङ्क्याह—यदेति । पारीनां बहूनामेक एव घटो देशो दृष्टो नच विभोविरोधो निरवयवत्वात्तथात्मनामपि निरवयवनाभेकदेशवति शङ्का—रूपेति । एवमपि तेजोलाभिमितिः स्वधर्मिभिरभेदात्तदतिरिक्तघटाभावाकुतो दृष्टान्तत्वेत्याह—नेति । किंचात्मनां बहुत्वमपि व्युत्पन्नमदृष्टत्वादि-

बहुनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति । अन्यविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत् । न । भेदकल्पनाय अन्यविशेषकल्पनायाश्चेत्तरतराश्रयत्वात् । आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात् । तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

दत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः आत्मत्वात्, यज्ञदत्तात्मवत् । अत्र वैशेषिकः शङ्कते—अन्यविशेषेति । नित्यद्रव्यावृत्तयो विशेषास्ते च स्वयं स्वाश्रयव्यावर्तका एव न स्वेषां व्यावर्तकमपेक्षन्त इत्यन्या उच्यन्ते । तथाच विशेषरूपलक्षणभेदाद्भ्रष्टव्यात्मभेद इत्यर्थः । न तावदात्मन्यनात्मनः सकाशाद्भेदज्ञानार्था विशेषकल्पना, आत्मत्वादेवानात्मभेदसिद्धेः । नाप्यत्मनां मिथो भेदज्ञानार्था तत्कल्पना, आत्मभेदस्याप्यसिद्धेः । नच विशेषभेदकल्पनादेवात्मभेदकल्पना युक्ता, आत्मभेदज्ञमवात्मसु विशेषभेदसिद्धिरिति तद्वै तज्ज्ञप्तिरित्यन्योन्याश्रयादिति परिहारार्थः । यत्तु बहुनां विभुत्वे आकाशदिकाला दृष्टान्त इति सोऽप्यसंमत इत्याह—आकाशादीनामिति । विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवात् विभुभेदः । यथैकस्मिन्नाकाशे भेरीवीणादिभेदेन तारमन्द्रादिशब्दव्यवस्था एवमेकस्मिन्प्यात्मनि बुद्ध्युपाधिभेदेन सुखादिव्यवस्थापत्तेरात्मभेदेऽपि व्यवस्थानुपपत्तेरुक्तत्वात्मुधा भेदकल्पनेत्युपसंहरति—तस्मादिति । एवं भूतभोक्तृभुक्तीनां विरोधाभावाद्ब्रह्मण्यद्वये समन्वय इति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भाष्यतीव्याख्या

एव स्वामिनापि, आत्मसंयोगस्य प्रतिसंयोगभेदेन भेदात् । तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वात्, व्यवस्थायाश्चैकत्वेऽप्युपपत्तेः, नानेकमकल्पना, गौरवादागमविरोधाच्च । अन्यविशेषवत्त्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः । भेदे हि तत्कल्पना ततश्च भेद इति एतदेव काणादमतदूषणम् । भाष्यकृता तु ग्रौहवादितया काणादान् प्रत्ययवृष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि । सांख्यमतदूषणपराम्प्येवेति तु रोचयन्ते केचित्तदास्तां तावत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमित्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भाष्यत्वां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

आनन्दगिर्याख्या

शेषवशाद्वा । नावः, अन्यत्र लक्षणभेदात् । भेदेऽपि प्रकृते तदभावादित्याह—लक्षणेति । नात्मनां तद्भेदोऽस्ति, नेषा भिन्नवृत्त्यानुपलम्भात् । ततश्चायुक्तं बहुत्वमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कित्वा दूषयति—अन्येत्यादिना । नित्यद्रव्याः स्वरूपसन्तो विशेषास्तददातामन्यावृत्तित्युक्तं, नहि तेषां निमित्ते व्यावृत्तिर्भावेतुत्वं स्वरूपादपि तत्पसकावेकाभावप्रसङ्गात् । अतो भेदे सिद्धेऽन्यविशेषसिद्धिरिति तद्वै च भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्रैकस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । यत्तु बहुनामात्मनां विभुत्वासिद्धिर्दृष्टान्ताभावादिति । तत्र । आकाशादीनामेव तथात्वादित्याशङ्क्याह—आकाशादीनामिति । परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । ‘यो बहून्कलयति कल्पयत्यसवेकम्’ इति न्यायादेकस्तावदात्मा सर्वसंमतः, तस्मिन्काशकल्पे परोपाधिना व्यवहारसिद्धौ न तात्त्विकभेदकल्पनायां किञ्चिन्मात्रं फलं वास्तीति भावः । तदेवं भूतभोक्तृविपश्यतिविरोधव्यासेधेन समन्वयः सिद्धो ब्रह्मणीति पादार्थमुपसंहरति—इति सिद्धमिति ॥ ५३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगुहानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दशानविरचितायां शारीरकव्याख्यायां न्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमहाभूत—जीवश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यस्तृतीयः पादः ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

किमिन्द्रियाण्यनादीनि सूत्र्यन्ते वा परात्मना । सूत्रेः प्राग्गुणिनाक्षेपां सङ्गावोक्तेरनादिता ॥ १ ॥
एकमुद्ग्राया सर्वबुद्धेर्भौतिकत्वाजनिश्रुतेः । उत्पद्यन्तेऽप्यसङ्गावः प्रागव्यन्तरसृष्टिः ॥ २ ॥

वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः । चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिह-
र्यते । तत्र तावत् 'तत्तेजोऽसृजत' (छान्दो० ६।२।३) इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः' (तैत्ति० २।१।१) इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नास्तीत्येव । कचिच्चा-
नुत्पत्तिरेवैवामास्तीत्येव । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० २।७) 'तदाहुः किं तदसदासीदित्यु-
च्यते वाच तेऽग्रेऽसदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणा वाच ऋषयः' इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः
प्राणानां सङ्गावश्रवणात् । अन्यत्र तु । प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते—'यथाऽग्रेऽर्ज्वलतः क्षुद्रा
विस्फुल्लिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-
न्द्रियाणि च' (मुण्ड० २।१।३) इति, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' (मु० २।१।८) इति,
'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नम्' (प्र० ६।४)
इति चैवमादिप्रदेशेषु । तत्र तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादन्यतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः
प्राप्नोति । अथवा प्रागुत्पत्तेः सङ्गावश्रवणादौष्णी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति । अत उच्य-
ते—'तथा प्राणाः' इति । कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभावात् । स-

रत्नप्रभाव्याख्या

पूर्वाधिकरणे कर्तुः स्वरूपं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति—तथा प्राणाः । भूतभोक्तृविचारानन्तरं
भौतिकप्राणविचार इति हेतुहेतुमद्भावं पादयोः संगतिमाह—वियदादीति । तमेव विप्रतिषेधमाह—तत्रेत्यादिना ।
यद्यपि प्राणानामनुत्पत्तौ एकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेर्वियदधिकरणन्यायात्तत्प्रागुत्पत्तिः सिध्यति तथापि प्रलये प्राणसङ्गावश्रुतेर्ग-
निकथनार्थमेतदधिकरणमित्ययौनरुक्त्यम् । अत्र प्राणा विषयाः । ते किमुत्पद्यन्ते न वेति धृतीनां विप्रतिपत्त्या संशये तासां
गमवल्यादनिर्णय इत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षफलं, तत्र गौणवादी समाधानमाह—अथवेति । प्राणानां प्रलये सङ्गावश्रुते-
र्निरवकाशत्वेन बलीयस्त्वादुत्पत्तिश्रुतिर्जोषोपपत्तिश्रुतिवद्वैणीत्यविरोध इत्यर्थः । अप्रमाणपक्षवद्गौणपक्षोऽपि मुख्यसिद्धान्तः
एवमेव एवेति ज्ञापनार्थमथेत्युक्तम् । मुख्यसिद्धान्ताह—अत इति । तथाशब्दमाक्षिपति—कथमिति । आनुलोम्य-

भामतीव्याख्या

तथा प्राणाः । यद्यपि ब्रह्मवेदनं सर्ववेदनप्रतिज्ञातादुपपादनश्रुतिविरोधाद्बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधाच्च प्राणानां सर्गादौ सङ्गावश्रुति-
विरोधमनवादिश्रुतय इवान्यथा कथंचिन्नेतुमुचिता, तथाप्यन्यथानयनप्रकारमविद्वानन्यथानुपपद्यमानैकापि श्रुतिर्वैद्वीरन्यथेदिति मन्वानः
संशययति । अत्र चात्युक्ततया वियदधिकरणपूर्वपक्षहेतून् स्मारयति—तत्र तावदिति । शब्देकप्रमाणसमधिगम्या हि महाभू-

आनन्दगिरीयव्याख्या

भूतभोक्तृविषयश्रुतिविरोधं पूर्वपादे परिरुद्धं भौतिकेन्द्रियादित्यतिविरोधं परिहर्तुं पादान्तरमवतारयत्पूर्वाधिकरणे कर्तव्यरूपं विचार्य
तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति—तथेति । पूर्वोत्तरपादसंगतिमाह—वियदादीति । प्राणविषयः । प्राणोत्पत्तिसंख्या-
मत्वादिविषय इत्यर्थः । सति विरोधे तत्परिहाराय प्रयतितव्यमिति मत्वा प्रथमं प्राणोत्पत्तिविषयं विरोधमुदाहरति—तत्रेति । कचि-
दुत्पत्तश्रवणाकाशस्येवोत्पत्त्यभावात्तत्प्रागुत्पत्तिमित्युद्भावितमिलाशङ्क्यानुत्पत्तिवाक्यसहायत्वेत्याह—कचिच्चेति । शब्दवाचमाश-
ङ्क्य—तदिति । प्रसिद्धानामुष्णीनां प्रसङ्गं प्रत्याह—तदित्यादिना । कथमत्र प्राणानामनुत्पत्त्यभ्रानं, तदाचकपदाभावात् तत्राह
—यामिति । विप्रतिपत्त्यर्थमुत्पत्तिवाक्यं दर्शयति—अन्यत्रेति । विप्रतिपत्तेरकादशेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति न वेति संशोतानन्वयसा-
मेन पूर्वपक्षयति—तत्रेति । नच वियदधिकरणन्यायेन निर्णयः, प्राणानां प्रलये सत्त्वश्रुतेर्वियदश्रुतादित्यतिवदवान्तरप्रलयाभिप्रायेण
नयनप्रकाराणादिति भावः । क्षुतीनाममनात्वे शङ्किते गौणवाद्याह—अथवेति । प्रलये प्राणव्यवहाराभावादुत्पत्तिकाले तद्वाचात्त-
देष्वतया जन्मश्रुतिरन्यथासिद्धा । प्राणानां प्रागवस्थानश्रवणं तु तेषां जन्माभावे लिङ्गम्, अनन्यथासिद्धतया बलीयस्त्वात्तज्जन्माभा-
वसाम्प्रतिमिति भावः । अत्र च प्राणोत्पत्त्यनुत्पत्तिक्षुतीनां भिन्नो विरोधनिर्भेदेन मूलकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतयः । पूर्व-
पक्षे तासां विरोधादप्रामाण्याच्च समन्वयथासिद्धिः । सिद्धान्ते त्वविरोधेन तत्सिद्धिः । पूर्वपक्षमुत्तमानुत्पत्तिमाह—अत इति ।
शब्दं नवाशब्दमाक्षिपति—कथमिति । आनुलोम्यमाश्रयम् । कथं प्रकृतोपमानाभावः, तत्र किं परदृष्ट्यं प्राणानामुपमानमाश्लेषि-

वर्गतात्मबहुत्वबाधदृष्टेणमतीतान्तरपादान्ते प्रकृतं तत्सावधोपमानं संभवति सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि सत्युपमानं स्यात् । यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति । अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति य-
दुच्येत, यथाऽदृष्टस्य सर्वात्मसंनिधाबुत्पद्यमानस्यानित्यत्वमेवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्य-
नित्यत्वमिति । तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् । नच जीवेन प्राणां उपमीयेरन्ति-
द्धान्तविरोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता । प्राणानां तूत्पत्तिर्व्याचिख्यासिता । तस्मात्तथैव-
संबद्धमिव प्रतिभाति । न । उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबन्धोपपत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिवा-
दिवाक्यजातमुदाहरणम्—एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि
व्युद्धारन्ति' (बृ० २।१।२०) इत्येवंजातीयकम् । तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उपपद्यन्ते
तथा प्राणा अपीत्यर्थः । तथा—'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्न्योति-
रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' (मुण्ड० २।१।३) इत्येवमादिष्वपि खादिवत्प्राणानामुत्पत्तिरिति
द्रष्टव्यम् । अथवा 'पानव्यापञ्च तद्वत्' (जै० अ० ३।४।१५) इत्येवमादिषु व्यवहितोपमान-

रत्नप्रभाष्याख्या

माजस्यमित्यर्थः । साम्यं स्फुटयति—यथाऽदृष्टस्येति । दृष्टवत्प्राणा इत्यनन्वितम् । यद्यप्यदृष्टवत्प्राणा अप्यनियता इति
सूत्रमन्वेति तथापि पुनरुक्तम् । जीववत्प्राणा नोत्पद्यन्त इति सूत्रार्थेदपसिद्धान्त इत्याक्षेपायः । समावृत्ते—न । उदाहर-
णेति । दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकसंनिहितो वाच्य इत्यङ्गीकृत्यैकवाक्यस्थत्वेन सान्निध्यमुक्तम् । संप्रति नायं नियमः । जैमिनि
भाष्यता व्यवहितदृष्टान्तस्याश्रितत्वादित्याह—अथवेति । अस्ति तृतीयाध्यायेऽश्वप्रतिग्रहेष्वधिकरणं, तस्येदं विषय
वाक्यं, 'यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निवेपेत्' इत्येतदुत्तराधिकरणे किमयं वारुणीष्टिर्वातिरुत प्रतिग्रही
तुरिति विषये 'प्रतिगृह्णीयात्' इति ध्रुवेः प्रतिग्रहीतुरित्याशङ्क्य 'प्रजापतिर्वरुणायामनयत्' इत्युपक्रमे दातुर्कीर्त्तनाद्विज्ञादश्च
दातुरेवेति स्यात्सति, अतः प्रतिगृह्णीयादित्यस्य पदस्याऽश्वान् यः प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । दद्यादिति यावत् । 'योऽश्वदात स वा-
रुणीमिष्टिं कुर्यात्' इति वाक्यार्थे स्थिते चिन्ता—अश्वदाननिमित्तेयमितिः किं लौकिकेऽश्वदाने वैदिके वेति । तत्र 'न केसरिणे
ददाति,' इति निषिद्धलौकिकाश्वदाने दोषसंभवात्त्रिरासार्थेयमिष्टिरिति दोषात्परिवर्त्तिलौकिके स्यादिति सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तः—
'अत्र हि वरुणे वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति' इति दातुर्दोषं संकीर्त्तयित्विहंता । वरुणशब्दो जलोदराख्यरोगे रुढः । न
लौकिकेऽश्वदानेऽयं रोगो भवति इति प्रसिद्धम् । नचानेनैव वाक्येन प्रसिद्धिः । दाने दोषस्तत्रिरासां चोष्टिरिति वदतोऽर्थभेदं
वाक्यभेदात् । नच वृणोतीति व्युत्पत्त्या वरुणशब्दो निषेधातिक्रमकृतदोषानुवादीति इति युक्तं, रुडित्यापातात् । तत्प्रागे-
वैदिकेऽपि दानेऽश्वत्यागतन्यदुःखं प्राप्तमुक्त्युत्पत्त्या शकोत्यनुवदितुं, तस्मात्प्राप्तानुवादार्थवादोऽयमिति यज्ञसंबन्धिन्यश्वदाने
इयमिष्टिरित्येवं विचार्योक्तम्—पानव्यापञ्च तद्वदिति । सोमपाने क्रियमाणे व्यापद्रमनं यदि स्यात्तदा 'एतं संमेदं

भामतीष्याख्या

तोत्पत्तिस्तस्या यज्ञ शब्दो निर्वर्तते तत्र तत्प्रमाणभावेन तदभावः प्रतीयते । यथा चैत्यवन्दनतत्कर्मधर्मताया इत्यर्थः । अत्रापगत
श्रुतिमित्रप्रित्यान्यवसायेन पूर्वपक्षपिलाऽप्येवमिहितं पूर्वपक्षमवतारयति । अभिप्रायोऽस्य दर्शितः । 'पानव्यापञ्च तद्वत्' इत्यश्व-
श्वप्रतिग्रहेष्टाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रार्थसादृश्यं तदा परामृष्टम् । राक्षान्तस्तु स्यादेतदेवं यदि सगौदौ प्राणसद्भावश्रुतिरन्यथाभिदा भ-

आनन्दगिरीष्याख्या

इष्टमथवा जीवः । नाथ इत्याह—सर्वेति । परपक्षदृष्टेणस्य प्राणानां च सादृश्याभावेऽपि किमप्युपमानोपमेयभावो न स्यात्, तत्राह
—सादृश्ये हीति । कस्यान्तरमाह—अदृष्टेति । तेन साम्यप्रतिपादनमेव प्रकटयति—यथेति । पुनरुक्त्या दृश्यते—तदपीति ।
तृतीयं प्रत्याह—नचेति । सिद्धान्तविरोधं स्फोरयति—जीवस्येति । आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति । सूत्राश्वराक्षेपं परिहरति—
नेति । किं तदुदाहरणं, तदाह—अत्रेति । कथं तदुपात्तेनोपमानं, तदाह—तत्रेति । उक्तन्यायमाथर्षेणादिवाक्येष्वपि योजयति—
तथेति । संनिहितमेवोपमानमिच्छाङ्गीकृत्यैकवाक्योपात्तत्वेन सान्निध्यमुक्तम् । इदानीं नायं नियमः, व्यवहितोपमानस्यपि मीमांसकैरि-
ष्टत्वादित्याह—अथवेति । अस्ति तावदश्वदाननिमित्तेष्टिः 'वरुणे वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो
वारुणांश्चतुष्कपालान्निवेपेत्' इत्याह्नता । सा किं लौकिकेऽश्वदाने वैदिकेऽश्वदाने वेति संदेहे 'दोषात्परिवर्त्तिलौकिके स्याच्छास्त्रादि वैदिके
न दोषः स्यात्' इति पूर्वपक्षसूत्रम् । अस्मायः—अश्वदाने लौकिके दोषनिर्घोताथो प्रकृतोष्टिरेष्ट्या, तत्रैव 'न केसरिणे ददाति' इति निषे-
धातिक्रमकृतस्य दोषस्य संभवात् । वैदिकेऽश्वदाने सामान्यनिषेधानवकाशात् तत्कृतो दोषः स्यात् । षोडशरीकेऽश्वसहस्रं दक्षिणेत्यादि-
विशेषाश्चादिदिकाश्वदानस्य निर्दोषत्वसिद्धेरिति राक्षान्तसूत्रम्—'अथवादोऽनुपपातात्सावधे प्रतीयते' इति । तस्यार्थः—लौकिके-
श्वदाने सति जलोदररूपरूपग्रहदोषो नोपपत्तिरिति मानाभावात् । न चेदमेव वाक्यमत्र मानम्, अश्वदाने जलोदराख्यो दोषस्तत्रिघोताथं
चेष्टिरित्यर्थभेदे वाक्यभेदात् । नच वरुणशब्दो वृणोतीति निषेधातिक्रमकृतदोषानुवादीति कुतो वाक्यभेदः, तथा सति प्रसिद्धत्वात्

संबन्धस्याप्याश्रितत्वात् । यथाऽतीतानन्तरपादायुका वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः सम्प्रगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः । श्रुतत्वमेव । ननु केषुचित्प्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः श्रूयत इत्युक्तं तदयुक्तम् । प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् । नहि कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते । तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत्प्राणा अप्युत्पद्यन्त इति सूक्तम् ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणादौ प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति । तत्प्रत्याह—‘गौण्यसंभवात्’ इति । गौण्या असंभवो गौण्यसंभवः । नहि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभवति । प्रतिहाहानिप्रसङ्गात् । ‘कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ (मुण्ड० १।१।३) इति लोकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाज्ञायते—‘एतस्माज्जायते प्राणः’ (मुण्ड०

रत्नप्रभाख्या

१।१।३) इति श्रूयते । तत्राऽप्रतिग्रहेष्वधिकरणपूर्वपक्षन्यायो बहुसूत्रव्यवहितस्तद्वदिति परामृश्यते, तद्वैकिके धातुसाम्यार्थं पीतसोमस्य वमनेऽयं चरुः स्यादमनमिमेन्द्रियशोषाख्यदोषस्य दृष्टस्य ‘इन्द्रियेण वीर्येण व्यूथ्यते यः सोमं वमति’ इत्यनुवादादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वादमनेऽपि न दोष इति प्राप्ते सिद्धान्तः । लोके वमनकृतेन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वेन गुणत्वात्न दोषता । वेदे तु ‘मा मे वाहनाभिमतिगाः’ इति सम्यग्ररणार्थमश्लिङ्गाद्वमने कर्मवैगुण्यात्तस्य दोषता । तस्माद्वैदिकसोमवमने सोमेन्द्रश्वरुतिरि स्थितमित्येवमादिषु सूत्रेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥ ननु प्रतिज्ञापि

भामतीव्याख्या

वेत् । अन्यथैव तेषां सिध्यति । अवान्तरप्रलये क्षमिसाधनानां सृष्टिवैकल्येति तदर्थोऽसावुपक्रमः । तत्राधिकारिपुरुषः प्रजापतिरप्रमृष्ट एव त्रयोहयमायं प्रलीनमतस्तदीयान् प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरुपपत्ताया । तस्माद्भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिशेषपर्य-र्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य गौणत्वे तु प्रतिज्ञातार्थानुगुण्याभावेनानपेक्षितार्थैवप्रसङ्गात्प्राणा अपि नभोवद्ब्रह्मणो विकारा इति । नच चे-ल्लन्दनादिवत्सर्वथा प्राणानामुत्पत्त्यश्रुतिः, कचिद् खल्वेषामुत्पत्त्यश्रवणमुत्पत्तिश्रुतिस्तु तत्र तत्र दर्शिता । तस्माद्वैगुण्यं चैत्यवन्तनपो-

आनन्दगिरीयव्याख्या

सत्तात्पर्यागे च वैदिकेऽपि दाने तुरगत्यागजं केशशत्रुमनुक्तव्युत्पत्त्या वरुणशब्दवाच्यं स्यात् । तस्मादावद्वरुणगृहीतस्य वरुणोन्मोचने श्वेतावदस्यामिष्टाविलयैवावोऽयम् । तथाच यज्ञसंबन्धिन्यश्वदाने प्रतीयते वारुणीरिति स्थिते ‘श्वे’ प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा सेधिरिति संदेहे पूर्वश्रुतम्—‘अचोदितं च कर्म भेदात्’ इति । तस्यार्थः—दातुरचोदितमिष्टिकर्म यः प्रतिगृह्णाति स निर्वेधेदिति प्रतिग्रहीता तस्य भेदाद्विशेषादिति । ‘सा लिङ्गादादिजिज्ञे स्यात्’ इति सिद्धान्तसूत्रम् । कृत्विजामयमित्यादिजो वजमानस्तस्मिन्कर्तारं सा वारुणीष्टिः स्यात्, ‘प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्’ इत्युपक्रमे दातुः संकीर्तनालिङ्गात् । नच दातरि प्रतिगृह्णातीति विरुद्धं, संप्रदानप्रेरणादिना तस्यापि प्रतिग्रहकतृत्वादित्यर्थः । एवं दातुरिरिति व्यवस्थाप्योक्तम् ‘पानव्यापच तद्वत्’ इति । ‘सोमेन्द्रं चरुं निर्वेधेच्छयामाकं सोमवामी’ इत्येव वैकिकसोमपानवमने वा वैदिकसोमपानवमने वा सोमेन्द्रश्वरुतिरिति संदेहे सति प्रतिग्रहेष्वधिकरणपूर्वपक्षवैकिके धातुसाम्यं सोमस्य पाने यदि व्यापदमनं भवति तदा तस्मिन्वैकिके वमने यागो विधीयते । ‘इन्द्रियेण वीर्येण व्यूथ्यते यः सोमं वमति’ इति दोषादमनमिमेन्द्रियशोषस्य च दर्शनाच्च वरुणग्रहणवदप्राप्तिः । वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वादमनेऽपि न दोष इति पूर्वपक्षत्वात् राधान्तितम्—‘दोषात्तु वैदिके स्यादर्थान्दिके लौकिके न दोषः स्यात्’ इति । वैदिके हि सोमपानवमने सोमेन्द्रश्वरः स्यात् । ‘मा मे वाहनाभिमतिगाः’ इति मन्त्रलिङ्गादमने कर्मवैगुण्यादोषावगमात् । लौकिके तु सोमपानवमने न कश्चिदोषः स्यात्तस्य धातुसाम्यं तत्राज्येन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वेन गुणत्वात् । श्रूयते चेन्द्रियेणोलादिना वैदिकस्य पानस्य व्यापदि दोषः, स च वमनेन सोमसंस्कारे विनष्टे सत्युपपद्यते, तस्माद्वैदिके वमने याग इत्यर्थः । ‘तत्सर्वथाविशेषात्’ ‘स्वामिनो वा तदर्थेत्वात्’ इत्येवंविधानि पूर्वोत्पत्त्यस्योपादिशब्देन गृह्णाते । तेषु व्यवहितोपमानसंबन्धस्याभिप्रेतिरुत्त्वादत्रापि व्यवहितोपमानसंबन्धः संभवतीति भाष्यार्थः । व्यवहितोपमानसंबन्धितया तथाशब्दाद्यैमुक्त्या सूत्रं योजयति—यथेति । प्रतिज्ञामात्रस्य सूत्रे दृष्टेरिदं हेतुं प्रश्नपूर्वकाह—कः पुनः प्रिति । पूर्ववादी पूर्वोक्तं सारयति—नन्विति । ‘अश्रवणं श्रवणात्सारेण नेयम्’ इति गुणोपसंख्यान्यायेन दूषयति—तद्विति । कुतोनैव न्यायेन श्रवणमश्रवणानुरोधेन न नीयते, नियदधिकरणविरोधादित्याह—नहीति । श्रुत्यनुरोधेनाश्रुतेर्नैतत्तत्वे फलित-माह—तस्यादिति ॥ १ ॥ विरोधवादिनं प्रतिबोध्य गौणवादिनं प्रत्याह—गौणीति । सूत्रव्याख्येनानुप-तदुत्तरत्वेनावर्था विभजते—यदित्यादिना । काऽसौ प्रतिज्ञा, कथं वा प्राणानामुत्पत्तेर्गौणत्वे तद्वानिः, तत्राह—कस्मिन्निति । कथमेतस्यादित्यादिना प्रतिज्ञा

१. भव विचारितामि स्तुतिं पूर्वमीमांसायां गृहीतायाश्च स्य चतुर्षु पादैः समाज्ञातानीति बोध्यम् ।

२।१।३) इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्चरितुं प्रतिज्ञेत्येव हीयेत । तथाच प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्’ (मुण्ड० २।१।१०) इति, ‘ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्’ (मुण्ड० २।२।११) इति च । तथा ‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विश्वानेनेदं सर्वं विदितम्’ इत्येवंजातीयकासु श्रुतिष्वेषैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणम् । नैतन्मूलप्रकृतिविषयम् । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः’ (मुण्ड० २।१।२) इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयं त्वेतत्स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । वियदधिकरणे हि ‘गौण्यसंभवात्’ इति पूर्वपक्षसूत्रत्वाद्गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातम् । प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽभिहितः । इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वाद्गौण्या जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातम् । तदनुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याचक्षाणैः प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता स्यात् ॥ २ ॥

रक्षणभाष्याख्या

गौणी किं न स्यादित्यत आह—**तथाच प्रतिज्ञातार्थमिति** । उपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपिपादयिषिताद्वितीयत्वप्रतिज्ञानुरोधेन प्राणोत्पत्तिर्मुख्येवेति भावः । मुण्डकवच्छ्रुत्यन्तरेऽपि प्रतिज्ञादर्शनात्सा मुख्येत्याह—**तथेति** । एषा प्रतिज्ञा प्राणोत्पत्तिमुख्यत्वे हेतुत्वेन द्रष्टव्येत्यर्थः । इदानीं प्रलये प्राणसत्त्वश्रुतेर्गतं प्रभ्रपूर्वकमाह—**कथमित्यादिना** । नेदं वाक्यं महाप्रलये परमकारणस्य ब्रह्मणः प्राणवत्परं कित्ववान्तरप्रलये हिरण्यगर्भोक्त्यावान्तरप्रकृतिरूपप्राणसद्भावपरमित्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भरूपविकारस्य सत्त्वे कथं तदा विकारासत्त्वकथनं, तत्राह—**स्वविकारेति** । स्वस्य कार्यब्रह्मणो यत्कार्यं स्थूलं तस्योत्पत्तिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुति महाप्रलये प्राणसद्भावरूपं लिङ्गं प्राणानुत्पत्तिसाधकं किमित्यवान्तरप्रलयेपरतया नीयत इति चेत् ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादि प्रबलजन्मश्रुतिबलादिति वदामः । ननु विकारस्य ब्रह्मणः कथं प्रकृतिवत्मित्यत आह—**व्याकृतेति** । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे’ इत्यादिश्रुतौ ‘आदिकर्ता स भूतानां’ इत्यादि स्मृतौ च विकारात्मनामपि मूलकारणावस्थारूपाणां ब्रह्मविराडादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धिरस्ति । पूर्वोपेक्षया विकारस्याप्युत्तरापेक्षया प्रकृतिवत्मित्यर्थः । केचिद्वियदधिकरणानुरोधेनेदं सूत्रं व्याचक्षते तान्दूषयति—**वियदिति** ॥ २ ॥ तस्य जायत इति पदस्याकाशादिषु मुख्यस्य

भासरीत्याख्या

षादिमिति । केचिद्वियदधिकरणव्याख्यानेन गौण्यसंभवादिति सूत्रं व्याचक्षते । गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरसंभवादित्येति । तदनुक्तम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—प्राणानां जीववद्भासविकृतब्रह्मात्मतयानुपपत्तिः स्यात्, ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरतया वा । न तावज्जीववद्भासविकृतब्रह्मात्मता, जडत्वात् । तस्मात्त्वान्तरतयैषामनुपपत्तिरास्थेया । तथाच ब्रह्मवेदेनेन सर्ववेदेनप्रतिज्ञाव्याहतिः, समस्तै-

आनन्दगिरिव्याख्या

समर्थ्यते, तत्राह—**सा चेति** । विपक्षे दोषमाह—**गौण्यां त्विति** । प्रतिज्ञापि गौणीति न तदर्थं प्राणोत्पत्तिर्मुख्या वाच्येत्याशङ्क्योपक्रमोपसंहारालोचनया विवक्षिताद्वितीयत्वानुरोधेन प्रतिज्ञाया गौणत्वाद्योग्यमुख्यैव प्राणोत्पत्तिरित्याह—**तथाचेति** । प्रतिज्ञाया मुख्यत्वसिद्धये भूयःसु प्रदेशेषु वृष्टवं हेत्वन्तरमाह—**तथेति** । प्राणानामुत्पत्तिश्चेत्प्रागवस्थायां सत्त्वश्रुतिर्विरुध्येतेति शङ्कते—**कथमिति** । नैतद्वाक्यं ब्रह्मणो मूलकारणस्य प्राणसद्भावार्थं, तस्य श्रुत्या सर्वविशेषराहित्यसिद्धेरित्याह—**नैतदिति** । किंविषयं तर्हि वाक्यं, तत्राह—**अवान्तरेति** । हिरण्यगर्भोऽवान्तरप्रकृतिस्तप्राणास्तित्वविषयमेतद्वाक्यमिति योजना । हिरण्यगर्भस्यैव विकारात्वात्कथं विकारात्वात्वेति पूर्वोक्तं प्राणसत्त्वावधारणं, तत्राह—**स्वविकारेति** । अवान्तरलये हिरण्यगर्भकार्यसमुदायासत्त्वापेक्षया तदीयप्राणसत्त्वावधारणमित्यर्थः । ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादिविन्द्रियाणां श्रुत्यैव जन्मोक्तम् । ‘तदाहुः’ इत्यादौ तु प्रागुत्पत्तेस्तोषामवस्थानं जन्माभावे लिङ्गं, तत्र लिङ्गस्य श्रुत्या बाधायामन्यतरस्यालन्तबाधकत्पनात् ‘वरं प्रबलानुरोधेन दुर्बलस्य विषयव्यवसायकत्पनम्’ इति न्यायेन विषयद्विभक्तिः सोऽन्दिप्राणानामुत्पत्त्याज्ञानान्महाप्रलये तदुत्पत्तिवान्तरप्रलये त्वनुत्पत्तिरिति श्रुतिलिङ्गयोर्विषयव्यवस्थेति भावः । ब्रह्मण एव सर्वप्रकृतित्वात्त्वान्तरप्रकृतौ मानमित्याशङ्क्याह—**व्याकृतेति** । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे’, ‘आदिकर्ता स भूतानाम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः कार्यवच्छिन्नानामपि मूलकारणावस्थाविशेषाणां हिरण्यगर्भादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धेरवान्तरप्रकृतिरस्तीत्यर्थः । तदेवं प्राणसत्त्वश्रुतेरवान्तरप्रलयेविषयत्वान्महाप्रलयानन्तरं प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्न गौणतेति स्वाभिप्रायेण सूत्रं व्याख्याय विषयदधिकरणवदिहापि किं न व्याख्यातमित्याशङ्क्य विशेषमाह—**वियदिति** । एकस्य सूत्रस्यैकार्थत्वयोगे किमर्थद्वयोक्तत्वेत्याशङ्क्याह—**तदिति** ॥ २ ॥ प्राणानां मुख्यं

श्रुतं भवति' (छा० ६।१।३) इति चोपक्रमत् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' (छा० ६।८।७) इति चोपसंहाराच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धे ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते । तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

सप्तैकादश वाऽङ्गाणि सप्त प्राणा इति श्रुतेः । सप्त स्युर्ध्वनिष्ठेषु छिद्रेषु च विशेषणात् ॥ १ ॥
अशीर्षण्यस्य हस्तादेरपि वेदे समीरणात् । ज्ञेयान्येकादशाङ्गाणि तत्सत्कार्यानुसारतः ॥ २ ॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः । संख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यति । संप्रति तु कतीतरे प्राणा इति संप्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः । कचित्सप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते—'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' (मुण्ड० २।१।८) इति । कचिच्छाष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते—'अष्टौ ग्रहा अष्टावितिग्रहाः' (वृ० ३।२।१) इति । कचिन्नव—'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्छौ' (तै० सं० ५।१।७।१) इति । कचिद्दश—'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी' इति । कचिद्देकादश—'दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' (वृ० ३।१।४) इति । कचिद्द्वादश—'सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्' (वृ० २।४।११) इत्यत्र । कचि-

रत्नप्रभाष्याख्या

प्राणानां विकारत्वे भूताधीनस्थितिकत्वं लिङ्गं मयटोक्तमिति सिद्धं ब्रह्मकार्यत्वं 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रुत्यन्तरे स्पष्टं ब्रह्मकार्यत्वोक्तम् । तस्मात्प्राणानामुत्पत्तिश्रुतीनां सद्भावश्रुत्यविरोधात्कारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् । लिङ्गशरीरविकारात्मकविकरणानां लिङ्गात्वंपदार्थभेदधीः फलमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ एवं जन्मलब्धसत्ताकानां प्राणानामुपजीव्योपजीवकत्वसंगसंख्यां निर्णेतुं श्रुतीनां विरोधात्संशये पूर्वपक्षयति—**सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च** । विशयः संशयः । इन्द्रियाण्यत्र विषयपञ्च धीन्द्रियाणि बाह्यनक्षेत्रे सप्त प्राणा एत एव हस्तेन सहाष्टौ । ग्रहत्वं बन्धकत्वं । गृह्णन्ति बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि ते बन्धकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहाः । ग्रहानतिक्रान्ता विषया इत्यर्थः । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुरी द्वे घ्राणे वाक्चेति सप्त शीर्षिण्यमप्राणा द्वाववाञ्छौ पायूपस्थौ चेति नव, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दशमे पुरुषे देहे प्राणाः आत्मान एकादश प्राणा इति सिद्धान्तमिदम् । एत एव हृदयाख्यया बुद्ध्या सहद्वादश । अहंकारेण सह त्रयोदश । श्रुतितः सप्तत्वावगतेयै शीर्षण्याः सप्त तेषां

भामतीव्याख्या

वैषामेव प्राणानां सृष्टिकृता । अथ गौणं, तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहारपर्यलोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धे ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामागोमयत्वावधिधानमित्युक्तं तत्रापि प्राणसृष्टिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ **सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च** अवान्तरसंगतिमाह—**उत्पत्तिविषय इति** । संशयकारणमाह—**श्रुतिविप्रतिषेधादिति** । विशयः संशयः । **कचि सप्त प्राणाः** । तद्यथा—चक्षुर्घ्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वगिति । कचिदष्टौ प्राणा **ग्रहत्वेन** बन्धनेन गुणेन संकीर्त्यन्ते । तद्यथा—घ्राणरसनवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिति, त एते ग्रहाः । एषां तु विषया अतिग्रहात्स्वद्येव 'प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानं हि गन्धान् जिघ्रति' इत्यादिना संदर्भेणोक्ताः । **कचिन्नव** । तद्यथा—**सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्छाविति** । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुरी द्वे घ्राणे एका वागिति सप्त । पायूपस्थौ बुद्धिमनसी वा द्वाववाञ्छाविति नव । कचिद्दश । **नव वै पुरुषे प्राणा** त उक्ता नाभिर्दशमी । **कचिद्देकादश—'दशमे पुरुषे प्राणाः'** । तद्यथा—बुद्धीन्द्रियाणि घ्राणादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पञ्चात्मैकादश, ३ प्रोति व्याप्नोत्यधिष्ठानंतेत्यात्मा मनः स एकादश इति । **कचिद्द्वादश** । 'सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्' इत्यत्र । तद्यथा—त्वमासिकारसनचक्षुःश्रोत्रमनोहृदहस्तपादोपस्थपायूपवागिति । कचिदेत एव प्राणा अहंकाराधिकाख्योदश । एवं विप्रतिपत्ताः प्राणेष्व-

आनन्दमिरीयव्याख्या

प्राणमसृजत' इत्यादि श्रुत्यन्तरम् । प्राणोत्पत्तिश्रुतेस्तु मुख्यार्थेलेऽपि विरोधाभावादश्रुतेः श्वासिद्धत्वात्संस्कारणे ब्रह्मणि समन्वयवित्तिरित्युत्तरं—**तस्मादिति** ॥ ४ ॥ करणानामुत्पत्तिनिरूपणेन तद्विलक्षणं त्वंपदार्थं निरूप्य तेषामेव संख्यां निर्णेतुं पूर्वपक्षयति—**सप्तैते पूर्वोत्तरसंगतिमाह—उत्पत्तिरिति** । सर्वप्राणसंख्याविषयत्वं व्यावर्त्यं वागादिसंख्याविषयत्वमस्याधिकरणस्य दर्शयति—**तत्रेति** । मुख्यवित्तरात्राणान्विषयत्वेनोक्त्वा सहेतुं संशयमाह—**श्रुतीति** । श्रुतिविप्रतिपत्तिमेवोपन्यस्यति—**कचिदित्यादिना** । चक्षुर्घ्राणं रसनं श्रोत्रं वाक्मनस्त्वगिति सप्त प्राणाः । **ग्रहत्वेन** । बन्धत्वेनेति यावत् । त एव सहस्राधिकाः सन्तोऽष्टौ । तेषां च ग्रहत्वं बन्धनेन सत्त्वात् । पदेष्टां विषया रूपादयोऽतिग्रहाः । ते हि रागमुत्पाद्येन्द्रियाकर्षकत्वाद्ब्रह्मानतिशेते । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुरी द्वे घ्राणे वागिति सप्त शीर्षिण्यमप्राणाः शीर्षण्याः प्राणाः । द्वाववाञ्छौ पायूपस्थौ बुद्धिमनसी चेति नव । पुरुषे तदकारे देहे शिरःपाण्यादिमुखान्तराणां नाभिश्च दशमी दशानां पूर्णीति मुख्यार्थः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चाप्रोतीत्यात्मैकैकादश प्राणाः । त एव सहस्रं

त्रयोदश 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं च' (वृ० ४।८) इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेत्यां प्रति श्रुतयः । किं तावत्प्राप्तम् । सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः । यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते—'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' (मुण्ड० २।१।८) इत्येवंविधास्तु श्रुतिषु । विरोषिताश्चेत 'सप्त वै दीर्घप्याः प्राणाः' इत्यत्र । ननु 'प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त' (मुण्ड० २।१।८) इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्त्वाप्राणान्गमयतीति । नैष दोषः । पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतियुक्तं सप्त सप्त प्राणा इति, न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषु दाहता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता । विरोधात्सन्व्यतमा संख्याध्यवसातव्या । तत्र स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तसंख्याध्यवसानम् । वृत्तिभेदापेक्षं च संख्यानंतराश्रयणमिति मन्यते ॥ ५ ॥ अत्रोच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्ताद्यस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते—‘हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति’ (बृ० ३।२।८) इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्व-

रत्नप्रभाव्याख्या

इति शीर्षपेदेऽङ्गे प्रणवविशेषयान्ता शीर्षाण्यानां प्राणलक्ष्यदिता, इन्द्रियत्वपरिसंख्यया ससैव प्राणा इति सूत्रयोजना । सप्तसंख्येयानामपिद्वयमिति शङ्कते—**नप्यिति** । गृहायां हृदये शेरत इति गृहाशयाः । स्वस्यानुप विहितानि निहितानि हृत्स्थैः । चित्तमेव चतुर्दशानि मन्यन्त्यम् । पूर्वपक्षी परिहरति—**नैष दोष इति** ॥ ५ ॥ सिद्धान्तिनाम्नां कदाश्च मनोऽतिभेदनिश्चयात्मिका वा बुद्धिः, गर्वात्मिकाऽहंकारः, स्मरणतामसं चित्तमिति द्वारशारिरेखान्तर्भावनीयाः । ततो वरप्रसिद्धतामेवेऽतर्भावः लक्ष्यप्राप्तिरिति सिद्धान्तन्यथि—**अत्रेति** । आदानेन कर्मणा गृहीतः संवदः । संबन्धमेवाह—**हस्तायामिति** । अतोऽधि-

भामतीव्याख्या

प्रति श्रुयम् । अत्र प्रश्नार्थं पूर्वपक्षं दृष्टाति—**किं तावत् प्राप्तं । सप्तैवेति । सप्तैव प्राणाः । कुतः—गतेः** अवगते । श्रुतिम्यः 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति' इत्यादिभ्यः । न केवलं श्रुतिगोऽवगतिः, विशेषणार्थापेक्षेवेत्याह—**विशेषितत्वाच्च । सप्त शीर्षिण्याः प्राणा इति ।** ये सप्त शीर्षिण्याः श्रोत्रादयस्ते प्राणा इत्युक्ते इत्येवमशीर्षिण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते । यथा दक्षिणामात्रा पश्यतीत्युक्ते यामेन न पश्यतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति—यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधो यद्यपि च पूर्वसंख्यासु न परासां संख्यानां निवेशस्तथाप्यच्छेदकत्वेन बह्वीनां संख्यानामसम्भवादिकर्यां कल्प्यमानायां सप्तसमेव युक्तं प्राथम्याच्छापाच्च वृत्तिभेदात्प्रविश्यात् तत्प्राप्तयो गमयितव्या इति प्राप्तम् ॥ ५ ॥ एवं प्राप्त उच्यते—**हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ।** तुल्यम् । नैव व्याख्यायते । न सर्वेव किं तु सप्त हस्तादयः प्राणाः । प्रमाणान्तरादिकदाश्चेत् प्राणानां स्थितेऽतोऽस्मिन् स्थिते सप्तैवमित्युक्तं । पञ्च व्याख्यायते । न सर्वेव किं तु सप्त हस्तद्वयार्थः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि श्रुयः स्वतः प्रमाणानयाऽप्येष्टात्प्राणं परस्परविरोधात्प्राथम्यतत्त्वपरिच्छेदाद्यम् । न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठान इव विवक्षितः संभवति । तस्मात् प्राणान्तोऽपनीतोऽर्थावर्तनं व्यवस्थापयते । यथा

आनन्दगिरीयव्याख्या

प्राप्त । त एव साहकाराख्योदश । श्रुतिविप्रतिपत्तिमुत्संहरति—**एवमिति** । प्रथमपक्षे पूर्वपक्षयुक्तं योजयति—**किमिति** । अत्र प्राणसंस्थाश्रुतिवादव्युदासिन तत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयव्यवस्थापनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे सप्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयेऽप्येकादशप्राणकारणे तत्र तदसिद्धिः । सिद्धान्ते तदनुसारिवादितरश्रुतीनामेकादशप्राणकारणे ब्रह्मणि तदसिद्धिः । गौतरीति हेतुं प्रश्नद्वारा आशेषे—**कुत इति** । न केवलं श्रुतितोऽपिगतेः सौख्ये प्राणाः किंतु विशेषणादधीलवशंश्च व्याचष्टे—**विशेषितमात्रेति** । दक्षिणेनाष्टाया पश्यतीत्युक्ते वागेन न पश्यतीतिवद्व्याणाः शीघ्रेण्याः सभेत्युक्ते हस्तादीनामशीघ्रेण्यानामप्राणत्वं भातीयर्थः । प्राणानां सप्तत्वं शीघ्यमित्युक्तिरिति शङ्कते—**नन्विति** । गुरायां हृदये शेरत इति गुराश्रयः स्वरथानेषु निहितः निक्षिप्त इति यावत् । वीर्या पुनर्वचनः सम्प्राप्य स्थायि स्थायि पूर्ववाग्राह—**नेति** । पुरुषभेदकृतवीर्यामाश्रयं प्रकटयति—**प्रतीति** । व्यापत्वंमंयमाह—**नेत्यादिना** । संख्यानां श्रुतिविरोधं शङ्कते—**नन्विति** । संख्यांतरश्रुतिमङ्गीकरोति—**सत्यमिति** । तर्हि संख्यांतरमपि ग्राह्यं, नेत्याह—**विरोधास्त्विति** । सप्तप्राणकारणानामेवाष्टवाद्यवच्छेदाद्योगादन्यतमत्यागवदव्यभावे कतमा संख्यादेयेति विवक्षायां लाघवाविज्ञित्वं सत्यमिति । न्यूनाधिकसंख्याविरोधाका प्राप्ता तस्मात् न्यूनान्तर्भावादिवाशङ्क्यैकादशसंख्या गृहीता वृत्तिभेदेन नववर्गाश्रयवद्वैतसंख्यातदिहापि प्राग्व्याख्यायुक्तं सत्त्ववर्गं युक्तवाद्भूतपक्षेया संख्यान्तरमित्याह—**वृत्तीति** । वक्ष्यमाणमुत्प्रेक्षा नृत्यतेरुक्तिः ॥ ५ ॥ सिद्धान्तयति—**अत्रेति** । तदप्यत्रां विमलं—**हस्ताद्यसिद्धयति** । गृहाति पुरुषं ब्रह्मातीति ग्रहः, तदेन्द्रियाणामप्येकद्वारा पुरुषवन्धने हेतुत्वमित्यतिग्रहणार्थानां ततोऽतिग्रहणे कर्मणा हस्तनिर्वाहोदानेन हसो गृहीतः सत्त्वः । तदेव स्पष्टयति—**हस्तमग्न्यामिति** । सत्त्वादादितत्कथनेन सत्त्वमनयतिरित्यर्थः । सत्त्वमपि श्रुतत्वेनेत्याशङ्क्य सत्त्ववर्गं व्याचष्टे—**स्थिते चेति** । अन्तर्भावेन सत्त्वत्वं साधयति—

मन्तर्भावाच्चकथ्यते संभावयितुम् । हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संप्राप्ता भवति तस्यां हीनान्तर्भवति न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधात्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः—‘दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः’ (बृ० ३।१।४) इति । आत्मशब्देन चान्त्रान्तःकरणं परिगृह्यते, करणाधिकात् । नन्वेकादशावदप्यधिके द्वादशत्रयोदशास्वे उदाहृते । सत्यमुदाहृते । नन्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यद्धर्ममधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्तिं मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकम् । तदेव वृत्तिभेदात् कच्चिद्भिन्नवद्यपदिद्वयते—‘मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च’ इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुकम्प्याह—‘एतत्सर्वं मन एव’ (बृ० १।५।३) इति । अपिच सप्तैव शीर्षण्यान्प्राणानभिमत्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः । स्थानभेदाज्ज्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते ‘द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्’ इति । नच तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा ‘नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी’ इत्यापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते न प्राणतत्त्वभेदा-

रक्तप्रभात्याख्या

कसंख्याया न्यूनायामन्तर्भावायोगात्सप्तैव प्राणाः स्युर्लौघवानुरोधादित्येवं न मन्तव्यमित्यन्वयः । तर्हि कतीन्द्रियाणीत्याकाङ्क्षायामाह—उच्चरेति । ‘श्रुतीनां मिथो विरोधे सति मानान्तरानुगृहीता श्रुतिर्बैलीयसी’ इति न्यायेन कार्यलिङ्गानुमानानुरोधात्तैकादशप्राणधुल्यनुसारेणान्याः श्रुतयो नेया इत्यभिप्रायाह—सत्यमिति । एकादशकार्यलिङ्गान्याह—शब्देति । त्रयः कालात्रैकात्म्यं तद्विषया वृत्तियस्य तत्रैकाल्यवृत्तिः । इन्द्रियान्तराणां वर्तमानमात्रप्राप्तिवादीनां विज्ञानाय मनोऽङ्गीकारमिति । विशेषितत्वादित्युक्तं निरस्यति—अपिच सप्तेति । नच तावतामिति । आदानादीनां श्रोत्रादिभ्योऽलान्नवैजात्यादित्यर्थः । तेषां तद्वृत्तिवैधिरादीनामादानादि न स्यादिति भावः । कथं तर्हि छिद्रे प्राणशब्द इत्याशङ्क्य लक्षणयै-

भाततीत्याख्या

हीनेति । ‘सुषेणाववति’ इति मांसपुरोडाशवदानासंभवात्, संभवाच्च द्रवावदानस्य सुवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थायते । एवंमिहापि रूपादिबुद्धिपक्षकर्मव्यवस्थातश्चरुादिबुद्धीन्द्रियकरणपक्षकव्यवस्था । नखन्यादयः सत्स्वपीतरेषु प्राणादिषु गन्धाद्युपलब्ध्यातमितसद्भावेण रूपादीनुपलभन्ते । तथा वचनादिलक्षणकार्यपक्षकव्यवस्थातो वाक्पाण्यादिलक्षणकर्मैन्द्रियपक्षकव्यवस्था । नहि जातु प्रकार्यः सत्स्वपि निहरणव्यवगतसद्भावेण पादादिषु बुद्धीन्द्रियेषु वा वचनादिमतो भवति । एवं कर्मबुद्धीन्द्रियासंभविन्या संख्यादिक्रियाव्यवस्थायान्तःकरणव्यवस्थानुमानम् । एकमपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तिविकारलेहोपपन्नः हेतुः । तस्मान्चान्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं मननान्मन इति चाभिमानादहंकार इति चाध्यवसायादुद्धिरिति चात्ययते । वृत्तिभेदाच्चामिन्नमपि भिन्नमिथोपचर्यते त्रयमिति । तत्त्वेन त्वेकमेव भेदे प्रमाणभावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतिराजसी । तदनुगुणतया खितराः श्रुतयो नेतव्याः । तत्रावयुल्यनुवादेन सप्ताष्टनवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते द्वौ वृणीते इति त्रीन् वृणीते श्लेतदातुगुण्यात् । द्वादशत्रयोदशसंख्याश्रुती तु कथंविद्वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षितोपासनादिपरतया नेतव्ये । तस्मादेकादशैव प्राणा नेतर इति सिद्धम् । अपिच शीर्षण्यानां प्राणानां यत्सत्त्वविधानं तदपि चतुष्टयं व्यवस्थापनीयम्, प्रमाणान्तरविरोधात् ।

अनन्दगिरीयव्याख्या

अतो नेत्यादि योजयति—अतश्चेति । प्राणास्तर्हि कतीत्यपेक्षायामाह—उच्चरेति । तर्हि गौरवमित्याशङ्क्य प्राणानामेकादशत्वं न कल्प्यते येन लाघवमन्येयमित्याह—तथेति । आत्मशब्दस्य प्रतीक्षि रूढेन प्राणभेदविषयतेत्याशङ्क्याह—आत्मेति । एकादशत्वं श्रुतत्वाद्ब्रह्मेण द्वादशत्वत्रयोदशत्वयोरपि तथा ग्रहः स्यादिति शङ्कते—नन्वेति । श्रुतीनां मिथोविरोधादथैव्यवस्थायसिद्धौ मानान्तराद्येन व्यवस्था वाच्या । तथाच कार्यलिङ्गकानुमानानुगृहीतैकादशप्राणश्रुतिरेवादर्शनीयेत्याह—सत्यमिति । कार्यलिङ्गकमनुमानं विशदयति—शब्देति । शास्त्रेन्द्रियाणामित्यमनुमानेऽपि कथं मनसोऽनुमानं, तत्राह—सर्वेति । इन्द्रियाणां वर्तमानतत्त्वदेकार्थनियतवृत्तौ तद्विषयसंज्ञानाच्च तदर्थमिन्द्रियान्तरं कल्प्यमित्यर्थः । संख्यादिदृष्टतदर्थं करणान्तरमपि कल्प्यमित्याशङ्क्याह—अनेकेति । मनस्येकमेकत्वं तर्हि कथं भेदोक्तिः, तत्राह—तदेवेति । एकरस्यैव वृत्तिभेदाकित्यनेकभावं, धर्मभेदे एव कुतो न स्यादित्याशङ्क्य धर्मभेदश्रुतिविरोधादित्याह—तथाचेति । विशेषितत्वादित्युक्तं प्रत्याह—अपिचेति । कथं तर्हि सप्तत्वं, तत्राह—स्थानेति । रूपादिशीर्षणकार्यभेदादेकमेन्द्रियं स्थानभेदाद्विभिन्नोपचरितमित्यर्थः । यत्तु वृत्तिभेदापेक्षं संख्यानन्तरश्रवणं, तत्राह—नचेति । रूपादिशीर्षणकार्यभेदादेकमेन्द्रियं स्थानभेदाद्विभिन्नोपचरितमित्यर्थः । यत्तु वृत्तिभेदापेक्षं संख्यानन्तरश्रवणं, तत्राह—नचेति । अन्योदरव्यादानादिकाः र्थदर्शनादितरेषां चक्षुरादिवृत्तिवैधिरादीनामादानादि न स्यादिति भावः । तथापि श्रुत्यन्तरेषु सत्सु कथमेकादशत्वं, तत्र दशत्वश्रुतेर्गतिमाह—तथेति ।

मिप्रायेण । नाभिर्दशमीति वचनात् । नहि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति । मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते । कचिदुपासनार्थं कचि-
त्प्राणा गण्यन्ते कचिद्वर्शनार्थम् । तदेवं विचित्रे प्राणेषाम्नाने सति क किंपराम्भान-
मिति विवेकक्यम् । कार्यजातवशात्वेकादशत्वाभ्यां प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् । इयमपरा
सूत्रद्वययोजना । सतैव प्राणाः स्युर्यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते—‘तमुत्कामन्तं प्राणोऽनुत्का-
मति प्राणमनुत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्कामन्ति’ (बृ० ४।४।२) इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र
पठ्यते, तत्कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति । विशेषितत्वादित्याह । सतैव हि प्राणाश्चक्षु-
रादयस्त्वक्ष्यन्ता विशेषिता इह प्रकृताः ‘स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्मुखोऽवर्ततेऽथारूपश्चो-
भवति’ (बृ० ४।४।१) ‘एकीभवति न पश्यतीत्याहुः’ (बृ० ४।४।२) इत्येवमादिनानुक्रमणेन ।
प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इति ये निमज्जिताः प्रकृता
ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये । एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनो-
च्यन्ते नान्य इति । नन्वत्र विज्ञानमष्टमनुक्रामन्तं, कथं सप्तानामेवानुक्रमणम् । नैष दोषः ।
मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सत्त्वोपपत्तेः । तस्मात्सतैव प्राणा इति, एवंप्राप्ते ब्रूमः—

रत्नप्रभाख्याया

आह—मुख्यस्य त्विति । ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति’ इत्युपासनार्थम् । ‘अष्टौ ग्रहा’ इति श्रुतिस्तूलक्षणार्थः । पायूपस्थपादा-
नामपि बन्धकत्वाविशेषादिति विवेकक्यम् । नन्विदं सूत्रव्याख्यानमसंगतं पञ्चधीन्द्रियवाञ्छनासं समत्वावगतिः शीर्षण्यानां
चतुर्णां विशेषितत्त्वमिति हेतोर्वैयर्थ्यावरणपादुक्तपरिसंख्यादोषाच्चैत्यरुचेराह—इयमपरेति । इन्द्रियाणि कतीति संदेहे पूर्व-
पक्षमूत्रं योजयति—सतेति । तं जीवात्मानं ये प्राणाः सह गच्छन्ति तेषामेव भोगहेतुत्वादिन्द्रियत्वमित्यर्थः । विपत्तावस्थाया-
मेव चाक्षुषश्चक्षुषि स्थितोऽनुप्राहकसूर्यांशरूपः पुरुषः पराङ्मुखोऽवर्तते बहिर्देशात्स्वांशिनं सूर्यं प्रतिगच्छति । अथ तदानीमयं
सुमुखरूपश्चो भवति । देवांशे देवं प्रविष्टे लिङ्गांशश्चक्षुर्हृदये मनसैकीभवति तदायं न पश्यतीति पार्श्वस्था आहुरित्यर्थः । आदि-
पदात् ‘न जिघ्रति न वदति न रसयते न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानाति’ इति गृह्यते । सप्तानामेव जीवेन
सह गतिरित्यसिद्धं, प्रहत्वथुला हस्तादीनामपि गतिप्रतीतेरिति सिद्धान्तयति—एवमित्यादिना । हस्तादिबन्धस्य प्राक्कोशास्त-

भामतीख्याया

न सप्त द्वे चक्षुषी, रूपोपलब्धिलक्षणस्य कार्यस्याभेदात् । गिरितैकचक्षुषस्तु न तादृशी रूपोपलब्धिर्भवति यादृशी समग्रचक्षुषः त-
त्सादृकेभ्यं चक्षुषिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिवोपचर्यते । काणस्यापिकगोलकगतेन चक्षुरवयवेनोपलम्बः । एतेन प्राणश्रोत्रे अपि व्या-
ख्याति । इयमपरा सूत्रद्वययोजना—सतैव प्राणाः चक्षुर्ग्राणसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वच उक्तामित्यतः स्युः । सप्तानामेव गतिश्रुते-
विशेषितत्वादिति व्याख्यातुं शङ्कते—ननु सर्वशब्दोऽप्यत्रेति । अस्योत्तरं विशेषितत्वादिति । चक्षुरादयस्त्वक्ष्यन्ता
‘कर्मतां विशेषिताः । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकृतापिश्रत्वात्सतैव प्राणा उक्तामन्ति न पाण्यादय इति प्राप्तम् । चोदयति—नन्वत्र
यज्ञानमष्टममिति । ‘न विजानातीत्याहुः’ इत्यनेनानुक्रामत् । परिहरति—नैष दोष इति । सिद्धान्तमाह—

आनन्दगिरियव्याख्या

भानभेदासतैव दीर्घण्या इति सप्तलोक्तिवदिति यावत् । नाभिर्दशमीत्युक्त्वात्प्राणत्वं तस्या अपीत्याशङ्क्याह—नहीति । कथं तर्हि
त्रिप्राणाश्च श्लाशाक्षुष लक्षणवेत्याह—मुख्यस्येति । सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादेर्गतिमाह—कचिदिति । अष्टौ ग्रहा इत्यादेर्गतिं
इत्येति—कचिदिति । किं तर्हि जात्ययु, रासनादिविषयं किंवा तत्त्वविषयमित्युक्ते विचारस्य सावकाशत्वमाह—तदेवमिति । कथं
विदं निर्णयः, तत्राह—कार्येति । एवं प्राणसंख्याविषयविषयविवादाभावादिकादशप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरित्युपसंहरति—
मिति स्थितमिति । वर्णकान्तरमाह—इयमिति । इन्द्रियाण्येव विषयस्तानि किं सप्त किं वैकादशेति श्रुतिमित्रा संदेहे पूर्वपक्षमाह
—सतेति । येषां सह गमनं तेषामेव जन्मान्तरिवभोगोपायत्वादिन्द्रियत्वम्, इह तु सप्तानामेव गतिः श्रूयते । तस्मात्तेषामेवैन्द्रियत्व-
मित्यर्थः । सप्तमेतेरिति व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वेन पदान्तरमादत्ते—नन्वित्यादिना । तस्माकरोति—सतैवेति । चक्षुरादय इत्यादि-
गद्येन प्राणसनवाक्श्रोत्रत्वहमनासिति गृह्यते । इहेत्युक्तान्तिप्रकरणोक्तिः । यत्र यस्यामवस्थया चक्षुरादिष्वारुदेवतांशः स पप पुरुष-
कथितः पराङ्मुखोऽवर्तते बहिर्देशात्स्वस्थानं प्रति व्यावर्तते तदानीमरूपश्चो जीवो भवति हृदये चक्षुरेकीभवति पार्श्वस्था नयं परम-
मन्याहुः । न जिघ्रति न रसयते न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानाति’ इति गृह्यते । तदायं न पश्यतीत्येवं सतैव विशेषिता इत्यर्थः । तथापि सर्वथुला सर्वप्रा-
णमनमायादय प्रकरणात्तस्याः संकोचमाह—प्रकृतेति । प्रकरणेन श्रुतिसंकोचं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । ‘एकीभवति
न विजानातीत्याहुः’ इति बुद्धेरपि पाठादसिद्धं सप्तानामेवानुक्रमणमित्याह—नन्विति । उद्देरानुक्रमणं न सप्तविविक्तकमित्याह—
नेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । तदनुवादेन सिद्धान्तयति—एवमिति । अक्षराधोविशेषप्रति तात्पर्येण विशेषं दर्शयिषु-

हस्ताद्यस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते—‘हस्तौ वै ग्रहः’ (बृ० ३।२।८) इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वं च बन्धनभाषो गृह्यते, बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते, शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंचारीवं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथाच स्मृतिः—‘पुण्येष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ।’ इति प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति । आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे ‘चक्षुश्च द्रष्टव्यं च’ इत्यत्र तुल्यवस्तुतादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति—‘हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च’ (प्र० ४।८) इति । तथा ‘दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति’ (बृ० ३।१।४) इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषान्प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेवावस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य बलीयस्त्वात् । सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्रापि सर्वेषामेवावनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं, सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासंभवासु तत्र निम्नितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता । इह तु न किञ्चित्सर्वशब्दार्थसंकोचने कारणमस्ति । तस्मात्सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहः । प्रदर्शनार्थं च सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

व्यापीन्यणूनि वाक्षाणि सांख्या व्यापित्वसूचिरे । वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्भवेत् ॥ १ ॥
देहहृत्पञ्चमिमाङ्गमेवेवाक्षत्वं समाप्यताम् । उत्क्रान्त्वादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि स्थिरदर्शनात् ॥ २ ॥

रजप्रभाख्याख्या

हगतौ स्मृतिमाह—पुण्येष्टकेनेति । प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयमविद्याकामः कर्म चेति पुण्येष्टकमात्मनो ज्ञापकत्वालिङ्गं सति संभवे सर्वश्रुतिसंकोचो न युक्त इत्याह—सर्वशब्दोऽपीति । तस्मात्संख्याश्रुतीनामविरोधादेकादशेन्द्रियकारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ अणवश्च । ‘प्राणाः सर्वेऽनन्ताः’ इति

आमतीत्याख्या

हस्ताद्यस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः उत्क्रान्तिभाजोऽवगम्यन्ते ग्रहत्वश्रुतेर्हस्तादीनामप्येवं स्वल्पेषां ग्रहत्वाद्ब्रह्मणमुपयेता यथायुक्तात्मानं वमीपुरितरथा पाटुकौशिकशरीरवदेषां ग्रहत्वं नामायेत । अत एव च स्मृतिरेषां मुक्त्यवधितामाह—पुण्येष्टकेनेति । तथाथर्वणश्रुतिरेषामेकादशानामुत्क्रान्तिमभिवदति । तस्माच्छ्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशब्दार्थासंकोचाच्च सर्वेषामनुक्रमणे स्थितेऽस्मिन्नेव यदुक्तं ससैवेति, किंतु प्रदर्शनार्थं सप्तत्वं संख्येति सिद्धम् ॥ ६ ॥ अणवश्च । अत्र सांख्यानामाहंकारिकादिन्द्रियाणामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वासर्वगताः प्राणाः । वृत्तिस्तेषां शरीरदेशतया प्रादेशिकी तन्निबन्धना च गत्यागतिश्रुतिरिति मन्यन्ते, तां प्रत्याह—

आनन्दगिरीयव्याख्या

मक्षरार्थं संक्षिपति—हस्ताद्यस्त्विति । यदुक्तमनुयायिनामेवेन्द्रियत्वं तदङ्गीकृत्यानुयायित्वमेकादशानामस्तीत्याह—ग्रहत्वं चेति । कथमेतावता सर्वदेहानुयायित्वमित्याशङ्क्य जीवस्य सर्वदेहेषु बद्धत्वसिद्धेस्तदीरित्याह—स चेति । सर्वेषु देहेषु जीवस्य बद्धत्वेऽपि कुतो ग्रहसंज्ञकस्य हस्तादेरनुयायित्वं, तत्राह—तस्मादिति । हृदयग्रहसंज्ञकहस्तादिबन्धनश्यामोक्षादास्मानुयायित्वे स्मृतिमाह—तथाचेति । पुण्येष्टकं विशिनष्टि—प्राणाद्येनेति । प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयमविद्याकामः कर्म चेति पुण्येष्टकम् । तन्मानेनात्मा लिङ्गयेत ज्ञायत इति लिङ्गम् । प्रकृतोपयोगितापर्यं स्मृतेर्देशेयति—प्रागिति । सार्थेन्द्रियप्रस्तावे हस्तादीनां सार्थानामुत्तेरपि तेषामिन्द्रियत्वं देहान्तरसंचारित्वं च प्रसिद्धमित्याह—आथर्वणे चेति । इतश्च हस्तादीनामस्तीन्द्रियत्वं देहान्तरसंचारित्वं चेत्याह—तथेति । यत्तु सर्वशब्दः प्रकृतगामीति, तत्राह—सर्वेति । अनुयायिनामेवेन्द्रियत्वे वाक्ये प्राणमनुक्रामन्तमित्यत्र सर्वशब्देन प्राकरणिकसप्तप्रमाणोक्तिर्नौ ‘दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश’ इति श्रुत्यन्तरसिद्धैकादशप्राणानां सर्वे प्राणा इति प्राणश्रुत्यानामुक्तिर्नैव विमर्शे प्राकरणिकसप्तप्रमाणाद्वरं श्रौतेयान्तरसिद्धैकादशप्राणानां सर्वे प्राणा इति । कथं तर्हि संकोचः, तत्राह—सर्वेति । उत्क्रान्तिवाक्येऽपि तथा संकोचः स्यात्, नेत्याह—इह र्विति । अनुपपत्तिके संकोचे प्राकणिकः संख्यानियमो युक्तः । दार्ष्टान्तिके तु नानुपपत्तिरिति कुतः संकोच इत्यर्थः । संकोचाभावे फलितमाह—तस्मादिति । एकादशानां ग्रहे कुतः सप्तानामनुक्रमणं, तत्राह—प्रदर्शनार्थं चेति । संख्यायां न्यूनाधिकत्वायोगमुपपाद्य प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ६ ॥ एकादशप्राणानामुत्क्रान्तिरुक्ता सा न मुख्या तेषां व्यापित्वादित्याशङ्क्याह—अणवश्चेति । संक्षेपतोऽधिकरणम्

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाणुतुल्यत्वं कृत्वा देहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलश्चेत्स्युर्मरणकाले शरीराभिर्गच्छन्तो बिलद्विहिवोपलभ्येरन्मिष्यमाणस्य पार्श्वस्थे । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत्स्युस्तृकान्तगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात् । तद्वृणसारत्वं च जीवस्य न सिध्येत् । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत् । न । वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः । यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिरन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका । तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

४ अधिकरणम्

मुख्यः प्राणः स्यादनादिर्जायते वा न जायते । अनीदिति प्राणचेष्टा प्राकट्येः भूयते यतः ॥ १ ॥

आनीदिति ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वातनिषेधनात् । एतस्माज्जायते प्राण इत्युक्तेरपि जायते ॥ २ ॥

मुख्यश्च प्राण इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति । तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मुण्ड० २।१।३) इति सेन्द्रियम-

रत्नप्रभाख्या

भूतेन्द्रियाणां विभुत्वानेपासुक्तान्तरसिद्धा किंतु तत्तद्देहे तेषामभिव्यक्तिरूपाः प्रादेशिकयो वृत्तयः सन्ति न तासां मुक्ता-
न्यादिरिति सांख्यानमाक्षेपः, तत्संगत्या प्राणाः किंपरिमाणा इति संदेहे सिद्धान्तयति—अधुनेत्यादिना । उत्पत्तिसंख्या-
निर्णयानन्तरं परिमाणं निरूप्यत इत्यर्थः । अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वं सूक्ष्मत्वम् । परिच्छेदोऽल्पत्वम् । बुद्ध्यादीनां विभुत्वे तदुपाधि-
कृतमनोऽणुत्वादिकं न सिद्धेदित्युक्तव्यायविरोधमाह—तद्वृणसारत्वमिति । उक्ताक्षेपमनूय निरस्यति—सर्वगताना-
मिति । आनन्त्यश्रुतेरुपासनार्थत्वात्प्रोक्तान्यादिश्रुतीनां तथा विरोध इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ श्रेष्ठश्च । अतिदेशत्वात् संगत्या-

भामतीव्याख्या

अणवश्च प्राणा अनुद्भूतरूपस्पर्शता चाणुत्वं दुरधिगमत्वाच्च तु परमाणुत्वं देहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्तापदस्य शिशिरवृद्धनिम-
ग्नस्य सर्वाङ्गीणशीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यवहितविप्रकृष्टवस्तुपलम्भ-
प्रसङ्गः । सर्वगतत्वेऽपि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वं तेन न व्यवहितविप्रकृष्टवस्तुपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, हन्त प्रासाप्राप्तविवेकेन शरी-
रावच्छिन्नानामेव तेषां करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः । तथाच नाममात्रे विस्मृतादौ नाप्येवमास्तिन्द्रियमुच्यते
भवद्विरुद्धं वृत्तिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति ॥ ७ ॥ श्रेष्ठश्च । न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः ।
'नासदासीन्' इत्यधिकृत्य प्रवृत्ते ब्रह्मसूक्ते नासदासीये सर्गात्प्राणानीदिति प्राणव्यापारश्रवणादसति च व्यापारवति व्यापारानुपपत्तेः

आनन्दगिरीयव्याख्या

सर्वांगमाह—अधुनेति । उत्पत्तिसंख्याश्रुत्यविरोधोपलब्धनन्तरं परिमाणश्रुतिविरोधो निरस्यत इत्यर्थः । उक्तप्राणानामुक्तान्वयान्वयश्रुतिर्भ्यां
परिच्छिन्नत्वविभुत्वसंदेहे सिद्धान्तं तावदाह—अणवश्चैत इति । अश्रोक्तान्वयान्वयश्रुत्यविरोधेन परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि सम-
न्वयप्राप्तत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दर्शितश्रुत्योर्मिथोविरोधादुक्ते ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तिसिद्धिः । अनुग्रह-
मात्रप्राप्त्यानुपदिमाणत्वं प्राप्तं प्रत्याह—अणुत्वं चेति । सौक्ष्म्यं द्रव्याणामनुद्भूतरूपस्पर्शानाधारत्वम् । परिच्छेदो मध्यमपरिमाणत्वम् ।
परमाणुद्रव्यत्वमेणुणुत्वं किं न स्यात्, तथाह—कृत्स्नेति । सौक्ष्म्यं प्रपञ्चयति—सूक्ष्मा इति । परिच्छेदं साधयति—परिच्छि-
न्नाश्चैति । विभुत्वे चेन्द्रियाणामन्तःकरणत्वच्छेददणुत्वमात्मनो यदुक्तान्वयधिकरणे सिद्धं तदपि न सिध्येदित्याह—तद्वृणोति । प्राणाः
संगताः, सर्वत्र दृष्टकार्यत्वाद्, आकाशवदित्यनुमानात्सर्वेऽनन्ता इत्यादिश्रुत्यै तेषां विभुत्वादेव एवमभिव्यक्त्यै सर्वत्र दृष्टव्यप्रसङ्ग-
कृतोऽणुत्वमिति पूर्वपक्षमाह—सर्वगतानामिति । हेतोरसिद्धेरुपासनापरत्वाच्च श्रुतेरिन्द्रियाणां विभुत्वे मानाभावाच्चदृष्टित्वेनेष्टे तदे-
वास्मात् साधकतमत्वात्करणमित्याह—नेत्यादिना । तदेव स्पष्टयति—यदेवेति । वृत्तिमदेव करणं न वृत्तिमात्रमित्याहङ्कृताह—
नान्यदेति । इत्येवं वृत्तिमतो वा देहावच्छिन्नस्यैव वृत्तिसाधनस्य करणत्वे फलितमाह—इतीति । अनर्थकेत्युपलक्षणमप्राणमिन्द्रियाणी-
केति वाच्यम् । सांख्यपक्षयोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ७ ॥ मुख्यप्राणातिरिक्तप्राणानां सृष्ट्यादि शिष्टा मुख्येऽपि प्राणे प्रथ-
माधिकरणन्याय इत्यतिदिशति—श्रेष्ठश्चैति । ज्ञाते चक्षुरादौ तद्यापाराध्यास्य भेदचिन्ता सुकरोति चक्षुरादिनिरूपणानन्तरमतिदेशो न
विष्यते । मुख्यप्राणो विषयः, तस्य किं जन्म नास्ति किं वासीति श्रुतिविप्रतिपत्त्या संग्रहेतिदेशं विशदयति—मुख्यश्चैति । अत्र
चाप्यधिकरणत्वादादिसंगतिकरुभेदी । कुतस्तर्हि ब्रह्मविकारत्वं, तथाह—तच्चेति । पूर्वोक्तन्यायेनैव ब्रह्मविकारवत्सिद्धौ किमतिदेशे-

नोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्चवणात् । 'स प्राणमसृजत' (प्र० ६।४) इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । कि-
मर्थः पुनरतिदेशः । अधिकाशङ्कापारणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति
'न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राश्या अह आसीत्प्रकेतः । आनीद्वीतं स्वधया तदेकं तस्माद्वा-
न्यश्च परः किञ्चनास' (ऋ० सं० ८।७।१७) इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात्प्रागुत्पत्तेः स-
न्तमिव प्राणं सूचयति । तस्मादजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः । तामतिदेशोनापनुदति ।
आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति विशेषणात् । 'अप्राणो ह्य-
मनाः शुभ्रः' इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्कारण-
सद्भावप्रदर्शनार्थं एवायमानीच्छब्द इति । श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिधाति—'प्राणो वाव
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' (छा० ५।१।१) इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः शुक्रनिपेककालादारभ्य
तस्य वृत्तिलाभात् । न चेत्तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्याद्योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न संभवेद्वा ।
श्रोत्रादीनां तु कर्णशङ्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभाच्च ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणो गु-
णाधिक्यात्, 'न वै शक्यमस्त्वदृते जीवितुम्' (बृ० ६।१।१३) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

रक्तप्रभाष्याख्या

व्यपेक्षा । 'तथा प्राणाः' इत्युक्त्यायोऽत्रातिदिश्यते । ननु प्राणो जायते न वेति संशयाभावादतिदेशो न युक्त इत्याक्षिपति
—किमर्थ इति । निश्चितमहाप्रलये प्राणसद्भावश्रुत्याऽधिकां शङ्कामाह—नासदासीये इति । 'नासदासीये' इत्यार-
भ्याधीत इत्यर्थः । तर्हि तदा प्रलयकाले मृत्युर्मारको मृत्युमत्कार्यं वा नासीत्, अमृतं च देवभोग्यं नासीत्, राश्याः प्रकेत-
श्चिररूपश्चन्द्रः अहः प्रकेतः सूर्यश्च नास्तौ, स्वधया सहैत्यन्वयः । पितृभ्यो देयमन्नं स्वधा । यद्वा स्वेन धृता माया स्वधा
तथा सह तदेकं ब्रह्मानीदासीदिति परमार्थः । अत्रानीदिति तच्चैष्टं कृतवदिति पूर्वपक्षार्थः । तस्माद्ब्रह्मणः परः परमुत्कृष्टमन्यत्र
किमपि न बभूवेत्यर्थः । परिहारः सुबोधः ननु श्रेष्ठशब्दस्य प्राणे प्रसिद्धभावात्कथं सूत्रमिति, तत्राह—श्रेष्ठ इति चेति ।
श्रुतिव्याचष्टे—ज्येष्ठश्च प्राण इत्यादिना । पूयेत पूयं भवेत् । न संभवेत्तद्भ्रमो न भवेदित्यर्थः । वागादिजीवनहेतुत्वं
प्राणस्य गुणः । एतमानीच्छुल्यविरोधात्प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ इन्द्रियाणि विचार्य तथापा-

भास्वतीव्याख्या

प्राणसद्भावज्येष्ठत्वश्रुतेश्च न ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्वानस्य बहुश्रुतिविरोधेऽपि च श्रुत्योरोत्तरेगीतमपश्यतः पूर्वपक्षः । राक्षान्तु
बहुश्रुतिविरोधादेवानीदिति न प्राणव्यापारप्रतिपादनी, किंतु सृष्टिकारणमानीत् जीवति स्म आसीदिति यावत् । तेन तत्सद्भावप्रतिपाद-
नपरा । ज्येष्ठत्वं च श्रोत्राद्यपेक्षमिति गमयितव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्यनुसरोधान्मुख्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

आनन्दगिरीयव्याख्या

नेत्याह—किमर्थ इति । अतिदेशफलमाह—अधिकाशङ्केति । तामेवाधिकां शङ्काम् दर्शयति—नासदासीये इति । नासदासी-
दित्यारभ्य प्रकृते सूक्ते ब्रह्मपरे मन्त्र एव वर्णयतीति वर्णो दृष्टोऽस्तीति यावत् । तर्हि तस्मिन्महाप्रलये मृत्युर्मारको मृत्युमद्रा कार्यं नासीत्,
अमृतमपि देवोपभोगयोग्यममृतत्वाधिकरणं वा नासीत्, तथा राश्या राक्षसो दिवसस्य च प्रकेतश्चिररूपश्चन्द्रः सविता च नास्तौ, स्वधया
सहैति संबन्धः । स्वधेति पितृभ्यो दीयमानमन्नम् । पित्राचनमपि नासीदित्यर्थः । यद्वा स्वधया स्वया धारण्या स्वकीयस्यैवा दे-
कमवातं वातवर्जितमानीच्छेत् कृतवदिति यावत् । तस्माच्चेष्टावतः सकाशाद् किलान्यकिञ्चन किञ्चिदपि परः परं प्रकृष्टं नास न बभू-
वेत्यर्थः । अस्मिन्मेव विवक्षितसंशमाह—प्रागिति । अत्र प्राणवाचकाभावात्कथं तदस्तित्वधीरित्याशङ्क्याह—आनीदिति । प्राणोत्प-
त्तिन्यायेनैव मुख्यस्यापि जन्मसिद्धौ किं पुनरुत्पत्त्याशङ्क्यावान्तरप्रकृतिविषयत्वेन व्यवस्था तत्रोक्ता । प्रकृते महाप्रलयविषयत्वात् पूर्व-
न्यायसिद्धिरिति मत्वाह—तस्मादिति । अधिकां शङ्कामुक्त्वा सिद्धान्तयति—तामिति । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणकर्म-
श्रुतम् । 'आनीत्' इत्यनन्तं प्राणव्यापारः प्राणवस्थानां प्राणसत्त्वे लिङ्गम् । तत्र द्वयोर्महाप्रलयावान्तरप्रलयभेदेन व्यवस्थानुपपत्तावन-
तरस्य गौणत्वे श्रुतिविरोधे लिङ्गस्यैव गौणत्वादानीच्छब्दस्य मूलकारणसत्तावाचित्वकल्पनया प्राणस्य जन्मोपेक्षमिति शङ्कानिरासमेव सूच-
यति—आनीदिति । प्रमाणान्तरबदिल्लपर्येः । इतश्च प्राणवस्थानां न प्राणस्य सत्त्वमित्याह—अवातमिति । इतोऽपि महाप्रलये
प्राणसत्ता नासीत्याह—अप्राणो इति । आनीच्छब्दस्ताहिं कथमित्याशङ्क्य धातूनामनेकार्थत्वमाश्रित्याह—तस्मादिति । एवं शङ्का-
निरासेऽपि प्राणे श्रेष्ठशब्दाप्रसिद्धौ कथं सूत्रमित्याशङ्क्याह—श्रेष्ठ इति । श्रौतं ज्येष्ठत्वं साधयति—ज्येष्ठश्चेति । तदेव व्यतिरेकतया
रूपयति—नचेदिति । न संभवेदिति श्रुतेरेवानुकरणमिन्द्रियाणामपि तुल्यं ज्येष्ठत्वं, तत्राह—श्रोत्रादीनां त्विति । श्रेष्ठत्वं साध-
यति—श्रेष्ठश्चेति । कथं गुणाधिक्यं, तत्रोक्तम्—न वा इति । तदेवं मुख्यप्राणोत्पत्तिश्रुतीनामन्योन्यविरोधान्मुख्यप्राणकारणेन ब्रह्मणि

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

वायुर्वाऽऽक्रिया वाऽन्यो वा प्राणः क्षुत्तितोऽनिलः ॥ सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा सांख्यैरेवमुदीरणात् ॥ ९ ॥
भाति प्राणो वायुनेति भेदोक्तेरकृताश्रुतिः ॥ वायुजत्वेन सामान्यवृत्तिर्नास्ति ततोऽन्यत्वात् ॥ २ ॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावच्छ्रुतेर्वायुः प्राण इति । एवं हि श्रूयते—‘यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः’ इति । अथवा तन्मान्तरियाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तम् । एवं हि तन्मान्तरिया आचक्षते—सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । अत्रोच्यते—न वायुः प्राणो नापि करणव्यापारः । कुतः—पृथगुपदेशात् । वायोस्तावत्प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति—‘प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च’ (छान्दोग्य ३।१।४) इति । नहि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्येत । तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । वृत्तिवृत्तिमतोश्चामेदाश्रयि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः’ (मुं २।१।३) इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुस-

रत्नप्रभाख्या

ताप्राणं पृथक्कुमुत्पत्तिरितिदिष्टा । संप्रत्युत्पन्नप्राणस्वरूपं पृथक्करोति—न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । मुख्यः प्राणः किं वायुमात्रसुत करणानां साधारणव्यापार आहोस्वित्तत्त्वान्तरमिति वायुप्राणयोर्भेदाभेदश्रुतीनां मिथोविरोधात्संशये पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । द्वितीयं सांख्यपूर्वपक्षमाह—अथवेति । सिद्धान्तत्वेन सूत्रमादत्ते—अत्रोच्यत इति । मनोरूपब्रह्मणो वाप्राणचक्षुःश्रोत्रैश्चतुष्पात्वं श्रुतावुक्तं, तत्र प्राणो वायुनाधिदेविकेन भालभिव्यज्यते अभिव्यक्तः संस्पति । कार्यक्षमो भवतीत्यर्थः । श्रुतिषु तत्र तत्र प्राणस्य वागादीनां च मिथः संवादिक्तेन पृथगुत्पत्तिरिति चेन्द्रियतदभिन्नव्यापारोऽपि भामतीव्याख्या

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । संप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते । अत्र हि ‘यः प्राणः स वायुः’ इति श्रुतेर्वसुरेव प्राण इति प्रतिभाति । अथवा ‘प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा’ इति वायोर्भेदेन प्राणस्य श्रवणादेतद्विरोधाद्वरं तन्मान्तरियमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु, श्रुती च विरुद्धार्थे कथंचिन्नेयेते इति सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु । न चात्रापि करणेभ्यः पृथक्प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु—न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः । स हि मिलितानां चेन्द्रियाणां श्रुतिर्भेदं प्रत्येकं वा । न तावन्मिलितानाम्, एकद्विचिचतुरिन्द्रियाभावे तदभावप्रसङ्गात् । नो खलु नृणैर्हरिद्रासंयोगजन्माऽरुणगुण-तयोन्मत्तताभावे भवितुमर्हति । न च बहुविधिसाध्यं शिबिकोद्बहनें द्विविधिसाध्यं भवति । न च त्वेकेकासाध्यं, तथा सति सामान्यवृ-

आनन्दगिरियव्याख्या

समन्वय इति ॥ ८ ॥ मुख्यप्राणोत्पत्तिचिन्तानन्तरं तत्स्वरूपं चिन्तयति—नेत्यादिना । अधिकरणतात्पर्यमाह—स इति । मुख्य-प्राणो वायुमात्रं वा करणवृत्तिर्वा तत्त्वान्तरं वेति विप्रतिपत्त्या संदिग्धं तत्त्वान्तरत्वं निर्धार्यत इत्यर्थः । अत्र च भेदाभेदश्रुतिविरोधनिषेधेन वायावतिरिक्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे भेदाभेदश्रुत्योर्मिथोविरोधादुक्तसमन्वयसिद्धिः । सिद्धान्ते तद्विरोधात्सिद्धिः । यदा पूर्वपक्षे वायुनात्रादिन्द्रियमात्राद्वा त्वमर्थस्य विवेकः । सिद्धान्ते तत्त्वान्तराद्याणात्तद्विवेक इत्यङ्गीकृत्य पूर्व-पक्षमाह—तत्रेति । अमेदश्रुतिरेव भेदश्रुतिरपि स वायुनेत्याद्या प्राणस्य वायोर्स्तीत्याशङ्कोभयोर्मुख्यत्वासिद्धेस्तोक्तकल्पनानुसंधानौघादौ भेदश्रुतिरिति मत्वाह—एवं हीति । भेदश्रुत्यवष्टम्भेऽपि ‘धर्मिभेदाद्धर्मभेदो लघीयान्’ इति न्यायेन वागादीनां संभूय देहचालनादिहेतुगामान्यव्यापारसंभवात् प्राणाख्यं पदार्थान्तरं कल्प्यं, गौरवादिन्द्रियवृत्तितया तज्ज्ञेदस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति पक्षान्तरमाह—अथवेति । तन्मान्तरियाभिप्रायं विप्रणोति—एवं हीति । वायुमात्रादिन्द्रियमात्राद्वा त्वमर्थस्य विवेक इति प्राप्तमनूय सिद्धान्तयति—अत्रेति । न वायुः प्राण इत्यत्र पृथगुपदेशेहेतुं विशदयति—वायोरिति । ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ इत्युपक्रम्य मनोब्रह्मणो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैः पादैः पृष्ठास्पर्शकुक्षम् । मनो हि वागादिभिः स्वविषयेषु गौरिव पादैः प्रवर्तते । तत्र प्राण एव मनोब्रह्मणो वागावपेक्षया चतुर्धेपादः । स वायुनाधिदेविकेन भालभिव्यज्यते स्वव्यापारे च तत्पल्लवच्छतीत्यर्थः । यद्यपि छान्दोग्यभाष्ये प्राणोन्द्रियमिन्द्रियप्रकरणप्राणा इत्युक्तं तथापि प्राणश्रुतिवशादन मुख्यप्राणो गृह्यते । अंशांशित्वेन भेदश्रुतिरित्याशङ्कोपचारप्रसङ्गान्मेवमिलाह—नहीति । नापि करणव्यापार इत्यत्र पृथगुपदेशो हेतुं विभज्य व्याचष्टे—तथेति । प्राणस्य वागादीनां च मिथः संवादिक्तेनोत्पत्तिभेदलिङ्गेन चेन्द्रियतदभिन्नव्यापारोऽपि भवतीतिहेतुं लाघवात्तद्वृत्तित्वमित्यर्थः । पृथगनुक्रमणं वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादित्याशङ्काह—वृत्तीति । तादात्म्याद्भेदोऽप्यस्तीत्याशङ्क्य भवत्वसिद्धेन लाघवात्तद्वृत्तित्वमित्यर्थः । पृथगनुक्रमणं वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादित्याशङ्काह—वृत्तीति । तादात्म्याद्भेदोऽप्यस्तीत्याशङ्क्य भवत्वसिद्धेन लाघवात्तद्वृत्तित्वमित्यर्थः । प्रतिपादयेऽपि हेतुं विभज्य व्याख्यायाविभागोनापि व्याख्याति—तथेति । श्रुत्यवष्टम्भेन

तैव्याः । नच समस्तानां करणानामेका वृत्तिः संभवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्समुदायस्य वा-
कारकत्वात् । ननु पञ्जरचालनव्यायेनैतद्विच्यति । यथैकपञ्जरवर्तिन एकादशपक्षिणः प्रत्येकं
प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः संभूयैकं पञ्जरं चालयन्ति, एवमेकशरीरवर्तिन एकादश प्राणाः प्र-
त्येकं प्रतिनियतवृत्तयः सन्तः संभूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलिप्यन्त इति । नेत्युच्यते । युक्तं
तत्र प्रत्येकवृत्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पञ्जरं चाल-
येयुरिति । तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न संभूय प्राण्युरिति
युक्तम्, प्रमाणाभावात् । अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वा-
द्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां, न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते । तस्मादन्यो
वायुक्रियाभ्यां प्राणः । कथं तर्हीयं श्रुतिः 'यः प्राणः स वायुः' इति । उच्यते—वायुरेवायमप्या-
त्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनाऽवतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमा-
त्रम् । अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते ॥ ९ ॥ स्यादेतत् । प्राणोऽपि तर्हि जीववदसि-
ञ्जरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति । श्रेष्ठत्वाद्गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा
ह्यनेकविधा भूभूतिः प्राणस्य श्राव्यते—'सुतेषु वागादिषु प्राण एको हि जागर्ति प्राण एको

रत्नप्रभायाख्या

भिन्नत्वमित्याह—तथेति । प्राणस्येन्द्रियवृत्तित्वं श्रुत्या निरस्य युक्त्यापि निरसति—नच समस्तानामिति । या चक्षुः-
साध्या वृत्तिः सैव न श्रोत्रादिसाध्या, करणानां प्रत्येकमेकैकरूपप्रहादिश्रुतावेव हेतुत्वात् । नच समुदायस्य वृत्तिः संभवति
तस्यास्तत्त्वादित्यर्थः—प्रमाणाभावादिति । श्रोत्रादीनामेकप्राणनाख्यवृत्त्यनुकूलपरिस्पन्देषु मानाभावात्, श्रवणादीनामप-
रिस्पन्दत्वेन विजातीयानां, परिस्पन्दरूपप्राणनानुकूलत्वाद्वान्तरव्यापाराभावात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इत्यर्थः । किंच
प्राणस्य वृत्तित्वे वागादीनामेव प्रधान्यं वाच्यं, नैतदस्तीत्याह—तथा प्राणस्येति । यथा मृदो घटो न वस्त्वन्तरं नापि
मृष्माणं तद्विकारत्वात्, तथा वायोविकारः प्राण इत्यभेदभ्रुतेर्गतिमाह—उच्यते इति । देहं प्राप्तः पद्मावस्थो विकारात्मना
स्थितो वायुरेव प्राण इत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्राणस्य करणवृत्तित्वाभावे जीववद्भोक्तृत्वं स्यादिति शङ्कते—स्यादेतदिति । प्राणो

भामतीव्याख्या

तित्वात्तुपपत्तेः । अपिच यत्संभूय कारकाणि निर्यादयन्ति तद्विधानव्यापारात्तुगुणवान्तरव्यापारैर्नैव यथा वयसां प्रातिस्विको व्यापारः
पञ्जरचालनानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिदवान्तरव्यापारस्तदनुगुणः । ये च रूपादि-
रित्या न ते तदनुगुणाः, तस्माच्चेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथंचिद्वेदविवक्षया न पृथगुपदेशो गमयितव्यः ।
तस्माच्च क्रिया, नापि वायुमात्रं प्राणः, किंतु वायुभेद एवाप्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहः प्राण इति ॥ ९ ॥ स्यादेतत् । यथा चतुर्वादीनां
जीवं प्रति गुणभूतत्वाच्चीवस्य च श्रेष्ठत्वाच्चीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि प्राधान्यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति । नच द्वयोः स्वातन्त्र्य-

आनन्दगिरियव्याख्या

पक्षद्वयं निराकृत्य करणवृत्तित्वे दोषान्तरमाह—नचेति । या चक्षुःसाध्या वृत्तिः सैव न श्रोत्रसाध्या, चक्षुरादीनां प्रत्येकमेकैकरूप-
ग्रहणादिश्रुतौ स्वातन्त्र्यात् । अतो न प्राणः सामान्यकरणवृत्तिरित्यर्थः । समुदायस्य करणत्वमुपलोक्य तदेव नास्त्ववस्तुत्वात् । द्वि-
करणविकलानां च प्राणनाभावप्रसङ्गात् । अतोऽपि न करणवृत्तिः प्राण इत्याह—समुदायस्येति । दृष्टान्तेन समुदितानां करणानां
करणत्वं शङ्कते—नन्विति । एकादशत्वं पक्षिषु दाष्टान्तिकानुरोधोपादत्तम् । वैषम्यं दर्शयन्परिहरति—इति नेति । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः ।
दाष्टान्तिकेऽपि किमिलवान्तरव्यापारवानां प्राणानां प्राणाख्यसामान्यवृत्तिर्न स्यादित्याह दृष्टत्वावान्तरव्यापारस्तेषां श्रवणादिनां वृत्त्यन्तरं गते
विकल्पाद्ये श्रोत्रादीनां श्रवणादिव्यापारयोग्यमेव मानयोगान्नेवमित्याह—इह स्त्विति । कल्पान्तरं प्रत्याह—प्रमाणेति । किंच श्र-
वादीनामपरिस्पन्दत्वात्तत्प्रधानव्यापाराननुकूलत्वाच्च तदवान्तरव्यापारत्वेत्याह—अत्यन्तेति । किंच वागादिश्रुतित्वे प्राणस्य वागादि-
रतन्त्र्यं वाच्यं, तद्वैपरीत्यं चात्र दृष्टं, तत्र प्राणस्य वागादिश्रुतित्वे—तथेति । पृथगुपदेशयुक्तिकलमुपसंहरति—तस्यादिति ।
अपृथगुपदेशस्य गतिं पृच्छति—कथमिति । यथा मृदोऽवस्थाविशेषो घटो मृदात्मा तथा वायोरवस्थाविशेषः प्राणो वाय्वात्मत्वात्
उच्यते इति । अप्यात्ममापन्नः शरीरे प्रतिष्ठितः पञ्चव्यूहः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यावस्थविशेषवाग्विशेषात्मना व्यावृत्तचरत्वेति
वाच्यं । कथं तर्हि पृथगुपदेशः, तत्राह—नापीति । तत्त्वान्तरत्वस्य तन्मात्रत्वस्य चास्वोकारे फलितमाह—अतमेति । यः प्राणः
स वायुः' इति सामानाधिकरण्यावक्येन प्राणस्य वायुत्वं सिद्धम्, 'एतसाज्जायते प्राणः' इत्युत्पत्तिभेदलिङ्गेन स्वरूपभेदो दृष्टः ।
द्वयोश्च वाक्यालिङ्गयोर्विरोधे वानमं समीरणस्वभावताविषयं लिङ्गं व्यक्तिभेदविषयमिति व्यवस्थाया वायोः प्राणस्य च विषयभेदो युक्तः
लिङ्गस्य च बलीयस्त्वादिति भावः ॥ ९ ॥ प्राणो वागादिश्रुतिर्न चेत्तर्हि तस्येन्द्रियवत्करणत्वाच्चैव वागादीनामिन्द्रियवत्करणत्वेति शङ्कते—

मृत्युनाऽनासः प्राणः संवर्गो वागादीन्संबृद्धे प्राण इतरान्प्राणान्कति मातेव पुत्रान्' इति । तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्त्वात्तद्व्यप्रसङ्गः । तं परिहरति—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः ॥ १० ॥

तुशब्दः प्राणस्य जीववत्त्वात्तद्व्य व्यावर्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि । तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवज्जीवस्य सर्वोपकरणत्वेनोपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः । तत्सहशिष्टयादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । समानधर्मणां च सह शासनं युक्तं बृहद्रथंतरादिवत् । आदिशब्देन संहतत्वाच्चेतनत्वादीन्प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतुर्दृश्यते ॥ १० ॥ स्यादेतत् । यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत, विषयान्तरं रूपादिवत्प्रसज्येत । रूपाद्यालोचनादिभिर्वृत्तिभिर्यथास्व चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति । अपिचैकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं कार्यजातमधिगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेतेति । अत उत्तरं पठति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः । अकरणत्वात्प्राणस्य । नहि चक्षुरादिवत्प्राणस्य विषयपरि-

रत्नप्रभा व्याख्या

न भोक्ता, भोगोपकरणत्वात्, चक्षुरादिवदिति सूत्रार्थमाह—**तुशब्द इत्यादिना ।** यथा बृहद्रथंतरयोः सर्वत्र सहप्रभु-ज्मानत्वेन सामन्वेन वा साम्यात्सहपाठस्थाया करणैः सहोपकरणत्वेन साम्यात्प्राणस्य पाठ इति न हेतुसिद्धिरित्यर्थः । किंच प्राणो न भोक्ता, सावयवत्वात्, जडत्वाद्भौतिकत्वाच्च, देहवत् ॥ १० ॥ ननु यद्रोगोपकरणं तत्सविषयं दृष्टं यथा चक्षुरादिकं, प्राणस्तु न निर्विषयत्वादसाधारणकार्यभावाच्च नोपकरणत्वमिति शङ्कते—**स्यादेतदिति ।** उक्तव्याप्तः शरीरे व्यभिचारादे-हेन्द्रियधारणोक्तान्स्याद्यसाधारणकार्यसत्त्वाच्च निर्विषयस्यापि प्राणस्य शरीरवद्भोगोपकरणत्वमक्षतं न तु चक्षुरादिवज्ज्ञानकर्म-करणत्वमस्ति येन सविषयत्वं स्यादिति परिहरति—**न तावदित्यादिना ।** अहथेयसि स्वस्य श्रेष्ठतानिमित्तम् । व्युद्दिरे

भामती व्याख्या

शरीरेऽपि शरीरे एकावयवत्वमुपपद्यत इत्यपर्यायं विरुद्धानेकद्विक्रियतया देह उन्मथ्येत । इति प्राप्ते, उच्यते—**चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः ।** यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य तथापि संहतत्वाच्चेतनत्वाद्भौतिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सह-शिष्टत्वाच्च पुरुषार्थत्वात् पुरुषं प्रति पारतन्त्र्यं शयनासनादिवद्भवेत् । तथाच यथा मन्त्रीतरेषु नैयैमिषिषु प्रधानमपि राजानमपेक्षया स्वतन्त्र एव प्राणोऽपि चक्षुरादिषु प्रधानमपि जीवेऽस्वतन्त्र इति ॥ १० ॥ स्यादेतच्चक्षुरादिभिः सह शासनं करण चेत् प्राणः । एव सति चक्षुरादिविषयरूपादिवदस्यापि विषया-न्तरं वक्तव्यम् । नच तच्छक्यं वक्तुम् । एकादशकरणगणनव्याकोपेक्षेति दोषं परिहरति—**अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ।** न प्राणः परिच्छेदधारणादिकरणमस्माभिरभ्युपेयते येनास्य विषयात्तरमन्वि-

आनन्दगिरिव्याख्या

सादिति । प्राणस्य श्रेष्ठत्वमितरेषां तं प्राप्ता गुणत्वं च साधयति—**तथाहीति ।** श्रेष्ठत्वफलमाह—**तस्यादिति ।** प्राणस्यापि जीव-रूपं भोक्तृत्वे विरुद्धाभिप्रायानेकभोक्तृभिः प्रकृतया देहस्य गमनादि न भवेदिति भावः । प्राणस्य चक्षुरादिवद्व्यन्तोपसर्जनत्वाभावेऽपि परिहारकत्वं सामन्तोदे राजानं प्रति गुणत्वबहुगुणत्वं जीवं प्रति स्यादित्याह—**तमिति ।** सूत्राक्षरानि व्याचष्टे—**तुशब्द इत्यादिना ।** प्राणो न स्वतन्त्रः, भोगसाधनत्वात्, चक्षुरादिवदित्यर्थः । प्राणसंवादादिग्निलादिशब्देनान्येऽपि शान्त्यानप्रदेशा गृह्यन्ते । अशासनोऽपि कथं प्राणस्य चक्षुरादिसाम्यं, तत्राह—**समानेति ।** तत्र दृष्टान्तमाह—**बृहदिति ।** ते हि सामग्री सहैव सर्वत्र श्येते तत्रैव कर्मणि सदैव प्रयुज्यमानत्वं दृष्टं सामत्वं वा साम्यम् । तथा प्राणस्यापि चक्षुरादिभिः सह पठितस्य जीवोपकरणत्वात्त्वैत्यर्थः । संहतत्वाच्चेतनत्वादीत्यादिशब्देन परिच्छिन्नत्वापन्तवत्त्वादिग्रहणम् ॥ १० ॥ सूत्रान्तरव्यावर्त्यमाह—**स्यादिति ।** प्राणस्य रणत्वेऽपि कुतः सविषयत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य चक्षुरादिषु तथा दृष्टत्वादित्याह—**रूपेति ।** यज्जीवस्य भोगकरणं तत्सविषयं दृष्टं, यथा क्षुरादि, तथा प्राणस्यापि विषयो वाच्यः । तदभावात्तस्य स्वतन्त्रत्वेत्यर्थः । तर्हि प्राणेऽपि कश्चिद्विषयोऽस्तु, तत्राह—**अपिचेति ।** तस्यास्य फलभावादपि चक्षुरादिवत्प्राणार्थं तत्त्वं जीवभोगोपकरणं द्वादशेन्द्रियत्रयोपेयमित्यर्थः । चोधांतरं सूत्रं पातयति—**अत इति ।** प्राणस्य जीवभोगोपकरणत्वे सविषयत्वप्रसक्तिसमुक्तां प्रत्याह—**न तावदिति ।** प्राणस्याकरणत्वे कथं जीवस्य सर्वोपकरणोप-गम्योऽस्मिन्नुक्तमाशङ्क्याह—**नहीति ।** विषयपरिच्छेदभावे प्राणस्याप्रमाणत्वाच्च सत्त्वभिरित्याशङ्क्याह—**नचेति ।** कार्यलिङ्ग-

छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात् । तथाहि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंघादादिषु—‘अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदरे’ इत्युपक्रम्य ‘यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः’ (छा० ५।१।६, ७) इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिदौर्धिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति । ‘तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि’ इति चैतमेवार्थं श्रुतिराह—‘प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम्’ (बृ० ४।३।१२) इति च सुतेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । ‘यस्मात्कस्माच्छाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदैव तच्छुष्यति’ (बृ० १।३।१९) । ‘तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतराप्राणानवति’ इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । ‘कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि’ इति, ‘स प्राणमसृजत’ इति च प्राणनिमित्ते जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्भनोवद्वपदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं, यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु ‘प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः’ (बृ० १।५।३) इति । वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा । अपानोऽर्वाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा । व्यानस्तयोः संधौ वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः । उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्नरसास्त्रयतीति । एवं पञ्चवृत्तिः प्राणो मनोवत् । यथा मनसः पञ्च वृत्तय एव प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषया मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु कामः संकल्प इत्याद्याः परिपठिताः

रक्षप्रभाष्याख्या

विवादं चकिरे—तद्वृत्तिमात्रहीनमिति । मूकादिभावेन स्थितमित्यर्थः । अवरं नीचं, कुलायं देहाख्यं गृहं, प्राणेन रक्ष जीवः स्वपितीत्यर्थः—तदैव तदानीमेव । तेन प्राणेन यदश्नाति जीवस्तेन प्राणकृताशनेनेति यावत् । एवंभूते प्राणस्याधारणं कार्यमस्तीत्युक्तम् ॥ ११ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरार्थं सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेत्यादिना । वृत्तिरवस्था । अस्मिन्मन्य

भामतीव्याख्या

प्येत । एकादशत्वं च करणानां व्याकुल्येतापि तु प्राणान्तरासंभवि देहेन्द्रियविधारणकारणं प्राणः । तच्च श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केव शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् ॥ ११ ॥ अपिच—पञ्चवृत्तिर्भनोवद्वपदिश्यते । ‘विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’ य मरुमरीचिकादिषु सलिलादिवुद्धयः । अतद्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽयस्ति तस्यैकाप्रतिष्ठानात् । अतः सोऽपि संगृहीतः । ‘शब्दज्ञानापाती वस्तुशून्यो विकल्पः’ यद्यपि मिथ्याज्ञानेऽयस्ति वस्तुशून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहेतुतास्ति । अस्य तु पण्डितरूपविचाराहत्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद्व्यवहारहेतुभावोऽस्त्येव । यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । नद्वय षष्ठ्यर्थः संबन्धोऽस्ति, तस्य भेदाधिष्ठान

आनन्दगिरिव्याख्या

कमनुमानं प्राणे संभवतीत्युक्तं प्रश्नपूर्वकं सूत्रावयवेन स्फुटयति—कस्मादिति । अन्यव्यतिरेकसिद्धं प्राणानामसंभाव्यं कार्यं मुख्य प्राणस्य दर्शयति—प्राणान्तरेष्विति । प्राणोपास्तिप्रक्रमाथोऽयशब्दः । अहंश्रेयसीति स्वस्य श्रेष्ठतानिमित्तं व्यूदरे विवादं चकिरे तद्वृत्तिमात्रहीनं मूकादित्वेन स्थितमिति यावत् । न केवलं प्राणस्योत्क्रमणेच्छायां वागादिशैथिल्यापत्तिलिङ्गेन प्राणनिमित्ता देशस्थिति किंतु यथोक्तमर्थं श्रुतिः स्वयमेव निर्वर्त्तीत्याह—तानिति । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—प्राणेनेति । अवरं निष्ठमनेकाद्युचिनीदं कुलाय यति—यस्मादिति । तेन प्राणेन यदश्नाति जीवस्तेन जीवस्तेन प्राणकृताशनादिनेति यावत् । प्राणस्य कार्यान्तरं वाक्यान्तरेणोपन्यस्यति—कस्मिन्निति ॥ ११ ॥ प्राणस्य प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानकार्यसंस्थे हेत्वन्तरमाह—पञ्चेति । सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति । कथमेतावताऽन्यत्रा संभवि कार्यं विशेषसिद्धिः, तत्राह—वृत्तीति । तदैव विवृणोति—प्राण इति । उच्छ्वासादीत्यादिशब्देन देहधरणादि गृह्यते । इष्टानं निश्वासादीत्यादिशब्दो व्याख्यातः । उत्क्रान्त्यादीत्यादिपदेन गत्यागती गृह्यते । प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वमुपसंहरति—एवमिति । इष्टानं व्याचष्टे—यथेति । कास्ता मनसः पञ्चवृत्तयः, तत्राह—श्रोत्रादीति । लोकप्रसिद्धयपेक्षया श्रुतिप्रसिद्धयपेक्षया श्रुतिप्रसिद्धिर्देवत्वस्वाकामाणा मनोवृत्तयः स्वरुत्याशङ्कायाह—नस्त्विति । पञ्चसंख्याधिकयाचोकाभावा वृत्तयो नेत्यन्ते तांश्च शानेऽपि पञ्चत्वनिर्मासिद्धेः श्रोत्र-

परिगृह्येत् । पञ्चसंख्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसंख्यातिरेकः । एवं तर्हि 'परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्चवृत्तयः परिगृह्यन्ते 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा-स्मृतयः' (पात० योग० सू० १।१।६) नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम् ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

प्राणोऽयं विभुरूपो वा विभुः स्वात्पुण्यपुण्यमे ॥ हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समोक्तिः ॥ १ ॥

समद्विष्टाररूपेण विभुरेवाधिदैविकः ॥ आध्यात्मिकोऽयः प्राणः स्वादृश्यश्च यथेन्द्रियम् ॥ २ ॥

अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्य इतरप्राणवत् । अणुत्वं चेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणु-तुल्यत्वम् । पञ्चभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्य-मानत्वात् । परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः । ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाप्तायते— 'समः ध्रुविणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' (बृ० १।३।

रत्नप्रभाष्याख्या

दिक्तं वीर्यवर्कम् । कामादिवृत्तिवज्जानेऽपि पञ्चत्वानियमो नास्तीत्यरुचिं खयमेवोद्गात्र्य पक्षान्तरं गृह्णाति—नन्वत्रापि स्या-दिना । प्रमाणं प्रमितिः विपर्ययो भ्रमः । शराविषाणदिशानं विकल्पः । तामसी वृत्तिर्निद्रा । स्मृतिः प्रसिद्धा । भ्रमनिद्र-योरविद्यावृत्तिवत् मनोवृत्तित्वमित्युक्त्या स्वमतमाह—बह्विति । सूत्रस्यान्तरमाह—जीवेति । तदेवं प्राणवायोभेदा-भेदध्रुवोरविरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ एवं मुख्यप्राणस्योत्पत्तिं स्वरूपं चोक्त्वा परिमाणसंदेहेऽणुत्वमुपदिशति—अणुश्चेति । अधिकांशद्वामाह—ननु विभुत्वमपीति । ध्रुविमंशकादपि सूक्ष्मो जन्तुः पुत्तिकेऽप्युच्यते । नागो हस्ती । प्राण उत्क्रामतीति ध्रुवात्पत्यं प्राणस्य भाति, समोऽनेन सर्वेणेति, ध्रुवा विभुत्वमिति विरोधे आध्यात्मिकप्राणस्याल्पत्वमाधिदैविकस्य विभुत्वमिति

भामतीव्याख्या

वत् । चैतन्यस्य पुरुषादत्यन्ताभेदात् । यद्यपि चात्राभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्नश्यते तथापि विशेषसंस्कारलक्षणा मनोवृत्तिरिहास्त्वेवेति सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥ अणुश्च । 'समस्त्रिभिर्लोकैः' इति विभुत्वश्रवणादिभुः प्राणः, 'समः ध्रुविणा' इत्याद्यास्तु श्रुतयो विभोरप्यवच्छे-दाद्विषयिनि । यथा विभुः आकाशस्य कुट्टककायवच्छेदाकुट्टादिसाम्यमिति प्राप्त आह—अणुश्च । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्यावच्छिन्नता न विभुत्वम् । दुरधिगमतामात्रेण च शरीरव्यापिनोऽप्यणुत्वमुपचर्यते न त्वणुत्वमित्युक्तमवस्तात् । यत्तस्य विभुत्वान्न तदाधिदैविकेन सूत्रात्मना समद्विष्टाररूपेण न त्वाध्यात्मिकेन रूपेण । तदाश्रयाश्च 'समः ध्रुविणा' इत्येवमाद्याः

आनन्दगरीयव्याख्या

विनिर्मिता इत्याद्युक्तमिति शङ्कते—नन्विति । उक्ते पञ्चवृत्तिव्ये मनसोऽरुचिकारणमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तस्य पञ्चवृत्तित्वमाह—एवमिति । इदंति प्रकृतस्यशक्तिः । योगशास्त्रप्रसिद्धा मनोवृत्तीरेवानुक्तमिति—प्रमाणेति । प्रमासाधनं प्रमाणम् । मिथ्याध्ववसायो विपर्ययः । 'शब्दशानानुपातीवस्तुसुदृश्यो विकल्पः' अग्रहणं निद्रा । अनुभूतमात्रज्ञानं स्मृतिः । परसिद्धेन परो बोधनीय इत्यसिद्धेन विरोधाभावादप्रतिषिद्धत्वमुक्तं न त्विदमेवाभिप्रेतम् । विपर्ययादीनामविद्यावृत्तित्वोपगमादिन्द्रियव्यापारोपरममात्रत्वाच्चिद्व्याया मनोवृत्तित्वा-तिन्द्रियपरितोपात्यक्षान्तरमाह—बह्विति । मनोवत्पञ्चवृत्तित्वादुपकरणत्वं प्राणस्येत्येवमिति सूत्रार्थत्वेन द्रष्टव्यमित्याह—जीवेति । तदेवं वायोरिन्द्रियवृत्तेश्च प्राणस्य भेदाभेदध्रुवोरविरोधाद्युक्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्यतीति सिद्धम् ॥ १२ ॥ मुख्यस्य प्राणस्य एष्टं स्वभावविशेषं च निरूप्य परिमाणमतिदेशेन निरूपयति—अणुश्चेति । मुख्यप्राणो महान्परिच्छिन्नो वेति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशये सिद्धान्तमाह—अणुरिति । इहापि तिस्रस्य मुख्यस्य प्राणस्य चोक्तिः । परमाणुतुल्यत्वमणुत्वं नेत्यत्र हेतुमाह—पञ्चेति । सौक्ष्म्य-परिच्छेदो क्रमेण साधयति—सूक्ष्म इत्यादिना । अत्रापि व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वध्रुवोर्विरोधनिरासेन परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनापादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ध्रुवोर्विरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिः । सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादावा-न्यत्रापि महानिलत्र हेत्वसिद्धेयैत्र शरीरे तत्रेति विशेषणे शरीरतद्रूपादिध्वनैकाल्यादनुमानेन प्राणस्य महत्त्वासिद्धावपि समोऽनेन-विनेति श्रौतलिङ्गेन तत्सिद्धिरित्यधिकांशद्वामाह—नन्विति । ध्रुविमंशकादपि सूक्ष्मो जन्तुः पुत्तिकेऽप्युच्यते । नागो हस्ती । परिच्छिन्नत्वमुक्तान्त्यादिभिर्मिति समोऽनेनेत्यादिना विभुत्वं, ततश्च परिच्छिन्नत्वस्य मुख्यत्वे विभुत्वस्यान्तवत्वात् स्यादपरि-च्छिन्नत्वस्य मुख्यत्वे परिच्छिन्नत्वमपि अधिकं युक्तम् । यद्यपि सर्वेऽनेनता इति त्वयाणान्त्यश्रुतिरपि नेतुमुचिता तथापि विषयान्तरेण तत्रय-पमाशङ्क्यर्थः । तत्क्रामन्तं प्राणोऽनुक्रामतीति परिच्छेदेऽपि प्राणस्य लिङ्गदर्शनाद्वयोर्लिङ्गयोर्विरोधे सत्याध्यात्मिकाधिदैविकरूपाभ्यां

२२) इत्येवमादिप्रदेशेषु । तदुच्यते—आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मनै-
वैतस्मिन्नुत्पत्त्याद्यते नाध्यात्मिकेन । अपिच समः पृथिगेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्तिनः
प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

स्वतन्त्रा देवतम्बा वा वागाद्याः स्युः स्वतन्त्रता ॥ नो वेद्वागादिभ्यो भोगो देवानां स्वात्तः चालनः ॥ १३ ॥
श्रुतमध्यादितन्त्रत्वं भोगोऽध्यादेस्तु नोचितः ॥ देवदेहेषु सिद्धत्वाजीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा ॥ २ ॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्याय प्रभवन्त्याहोस्विदेवताधिष्ठिताः प्रभ-
वन्तीति विचार्यते—तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्तेति ।
अपिच देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां
भोक्तृत्वप्रसङ्गाच्छारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत । अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति । एवं प्राप्त इवसु-

रत्नप्रभात्याख्या

विषयभेदाच्छ्रुत्योरविरोध इति समाधत्ते—तदुच्यत इति । किञ्चोपक्रमे प्राणस्य गुण्यादिसमत्वेनाल्पलोकेः सम एभि-
न्निर्मिलोक्तैरिति विराड्देहसाम्यम् । समोऽनेनेति सूत्रात्मत्वमिति विषयव्यवस्था मुख्यत्याह—अपिचेति । अणवश्रेष्ठ
सर्वेऽनन्ता इति इन्द्रियानन्त्यमुपासनार्थमिति समाहितम्, अत्र तु प्राणविभुत्वमाधिदैविकमिति समाधानान्तरोक्षेयैरनु-
क्तम् । अन्ये तु प्रसङ्गात्तत्र सांख्याक्षेपो निरस्तः, अत्र तु श्रुतिविरोधो निरस्त इत्यपौनरुक्त्यमाहुः ॥ १३ ॥ पूर्वं प्राणसा-
ध्यात्मिकाधिदैविकविभागेनान्यशुल्लविभुत्वव्यवस्थायां तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकाधीनत्वमाह—ज्योतिरा-
द्यधिष्ठानं तु तदामननात् । 'वाचा हि नामान्यभिवदति चक्षुषा रूपाणि पश्यति' इति तृतीयाश्रुत्याऽन्यव्यतिरेकत्वा-
वागादीनां निरपेक्षासाधनत्वोक्तिविरोधात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा' इत्यादिश्रुतिस्तोषामचेतनाध्यायुपादानकल्पना न तु तेषामधिष्ठा-
देवतापरा । नच स्वकार्यं शक्तानामपि वागादीनामचेतनत्वादिधिष्ठात्रपेक्षा न विरुध्यत इति वाच्यं, जीवसाधिष्ठातृत्वात् ।
किञ्च देवतानामधिष्ठातृत्वे जीवबद्धोक्तृत्वमस्मिन् देहे स्यात्, तथा चैकत्रानेकभोक्तृणां विरोधादुर्बलस्य जीवस्य भोक्तृत्वं न
स्यादिति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इत्यादिना । अग्निर्वाग्भूत्वादित्यश्वधुर्भूत्वेति च तद्भाष्योऽत्राध्यायदेवताधि-

भाषरीत्याख्या

श्रुत्यो देहसाम्यमेव प्राणस्याहुः स्वरूपतो न तु ककारकाशवत्परोपाधिकतया कर्णचिन्नेतव्या इति ॥ १३ ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं
तु तदामननात् । यद्धि यत्कार्यं कुर्वद्भूतं तत्स्वमहिम्नैव करोतीत्येष तावदुत्सर्गः । पराधिष्ठानं तु तस्य बलवत्प्रमाणानुत्पत्त्यात् ।
स्यादेतत् । वास्यादीनां तद्व्याधिष्ठितानामचेतनानां कार्यकारित्वदर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठातृदेवताकल्पनेति चेत् । न । जीवस्यै-
वाधिष्ठातृभूततस्य विद्यमानत्वात् । नच 'अग्निर्वाग्भूत्वा घृतं प्राप्तिशत्' इत्यादिश्रुतिभ्यो देवतानामप्यधिष्ठातृत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् ।
अनेकाधिष्ठानाभ्युपगमे हि तेषामेकप्रायनियमनिमित्ताभावाच्च किञ्चित्कार्यमुत्पद्येत विरोधात् । अपिच य इन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वं त एव
भोक्तेति देवतानां भोक्तृत्वेन स्वामित्वं शरीर इति न जीवः स्वामी स्याद्वैतान्तिकं च । तस्मादभ्युपगमो वागादिषु प्रकाशकत्वादिना

आनन्दगिरीयध्याख्या

व्यवस्थेति परिहरति—तद्विति । समष्टिव्यष्टिरूपेणानुवृत्तव्यावृत्तरूपेणेत्यर्थः । उभयथा लिङ्गव्योर्व्यवस्थासिद्धावपीयमेव कुतो व्यवस्थे-
त्याशङ्क्य त्वदुक्तिरिह प्राणमात्रपरिच्छेदासाधकत्वादाधिदैविकविषयत्वेन समोऽनेनेत्यावास्थ्येयमित्याह—अपिचेति । मुख्यप्राणस्य
व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रुत्योरित्यविरोधात्परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयधीरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥ प्राणस्याध्या-
त्माधिदैवतविभागेनान्यशुल्लविभुत्वनिर्गुणप्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकादित्याद्यपेक्षां चेष्टामाचष्टे—ज्योतिरादीति । अधिक-
रणस्य विषयसंशयौ दर्शयति—ते पुनरिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामाद्यो विकल्पः, द्वितीयो देवताधिष्ठितत्वेनेति विवेककर्मम् ।
'चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति' इति । 'आदित्यश्वधुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राप्तिशत्' इत्यादिश्रुतेरविरोधकारा देवताधिष्ठितचक्षुरादिकारणे ब्रह्मणि
समन्वयसाधनतायादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तसिद्धिः । केवलव्यतिरेकाभावादेवता-
नाधिष्ठातृत्वमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । नच दृष्टकारणकृत्सावन्वयव्यतिरेकापेक्षायामपि देवतायाः श्रुतेरधिष्ठातृत्वोक्तेर्न लक्ष्येति वाच्यं
देवतायास्तत्राधिष्ठातृत्वाद्देवतादिभावस्यैव भानात् । नच चेतनस्याचेतनभावसिद्धेरधिष्ठातृत्वमेवेति युक्तम्, अचेतनस्याध्यायदेवता-
वागादिभावसिद्धेरिति भावः । इतश्च स्वमहिम्नैव प्राणानां प्रवृत्तिरित्याह—अपिचेति । देवताश्वधुरादिजन्यकर्मतत्फलयोगिनश्चक्षुषा
अभिमानेन प्रवर्तकत्वाजीववदित्युमित्या तदेव स्फुटयति—देवतेति । सिद्धसाध्यत्वमाशङ्क्य विरोधाभिप्रायानेकाधिष्ठितत्वा शरीर-
गमनासंबन्धवत्पतेः शारीरस्य भोक्तृत्वं न स्यादित्याह—शारीरस्येति । 'न ह वै देवान्पापं गच्छति' इत्यादिना देवताया भोक्तृ-
निरस्तमित्याशङ्क्य पुण्यफलमेव देवता श्रुते न पापफलमित्येतावन्मात्रस्य तत्रेष्टत्वान्मेवमिति मत्वोपसंहरति—अत इति । पूर्वपक्षम्

ज्योतिराद्यधिकानं तु' इति । तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादिभिर्न्यायभि-
मानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादि करणजातं स्वकार्येण प्रवर्तत इति प्रतिजानीते । हेतुं
व्याचष्टे—तदामननादिति । तथाह्यामनन्ति—'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐत० २।४) इ-
त्यादि । अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनाऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । नहि देवता-
संबन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबन्धो दृश्यते । तथा 'वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशत्' (ऐत० २।४) इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम् । तथान्यत्रापि 'वागेव ब्रह्मणश्च-
तुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च' (छा० ३।१८।३) इत्येवमादिना वागादी-
नामभ्यादिज्योतिष्प्रादिवचनेनैतमेवार्थं द्रष्टव्यम् । 'स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्यु-
मत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्' (बृ० १।३।१२) इति चैवमादिना वागादीनामभ्यादिभावापत्तिव-
चनेनैतमेवार्थं द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्यभ्याद्यनुक्रमणमन्यैव प्र-
त्यासत्त्या भवति । स्मृतावपि—'वाग्ध्यात्ममिति प्रादुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं
तु बहिस्तत्राधिदैवतम्' । इत्यादिना वागादीनामभ्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं दर्शितम् ।
यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्ते इति । तदयुक्तम् । शक्तानामपि शकटादी-
नामनडुहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयथोपपत्तौ चागमादेवताधिष्ठितत्वमेव निश्ची-
यते ॥ १४ ॥ यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शरीरस्येति तत्परिहृत्येते—

रत्नप्रभाख्याख्या

श्रेयस्वरूप एव संबन्धो न तदुपादानकत्वरूपो दूरस्थादित्यमण्डलादेर्मुखस्थचक्षुराद्युपादानत्वासंभवादित्याह—अग्नेश्चाय-
मिति । वायुः प्राणाधिष्ठाता भूत्वा नासापुटे प्राविशदिति व्याख्येयमित्याह—तथेति । भाति दीप्यते, तपति स्वकार्यं करो-
तीत्यर्थः । एतस्मिन्प्राणिनाधिष्ठेयत्वरूपार्थे लिङ्गान्तरमाह—स वै वाचमिति । स प्राणो वाचं प्रथमासुद्रीकर्मणि प्रथ-
नामनृतादिषामरूपं मृत्युमतीत्यावहन्मृत्युना मुक्तां कृत्वा अग्निदेवतामत्यं प्रापितवानित्यर्थः । किंच मृतस्यापि वागप्येति
वातं प्राणः चक्षुरादित्यमित्यादिभ्युत्तरित्यधिष्ठात्राधिष्ठेयत्वसंबन्धं द्योतयतीत्याह—सर्वत्रेति । ननु शकटादीनां बलीवदीदि-
प्रेतानां प्रवृत्तिर्दृष्टा, क्षीरादीनां त्वनधिष्ठितानामपि दध्यादिप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा चोभयथासंभवे कथं निर्णयः, तत्राह—

भामतीव्याख्या

केनचिन्मिन्नेन गमयितव्यो न तु स्वरूपेणाभ्यादिदेवतानां मुखाद्यनुपवेश इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—नानाविधासु तावद्युतिषु
स्मृतिषु च तत्र तत्र वागादिव्याधिदेवताधिष्ठानमवगम्यते । नच तदसत्यामनुपपत्तौ द्वेषेन व्याख्यातुमचितम् । नच स्वरूपोपयो-
गभेदानविरहिणो जीवस्यन्द्रियाधिष्ठातृत्वसंभवः, संभवति तु देवतानामिन्द्रियाधारिणं ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तत्स्वरूपभेदतद-
पयोगभेदज्ञानम् । तस्मात्तासा एव देवतास्तत्करणाधिष्ठान्य इति युक्तं न तु जीवः । भवतु वा जीवोऽप्यधिष्ठाता तथाप्युपदेशः ।
अनेकेषामधिष्ठानामेकः परमेश्वरोऽस्ति नियन्तान्त्यामी तदशक्तिप्रतिपत्तिर्योऽपि न विप्रतिपत्तुर्मेहति । तथा चैकवाक्यतया न
तत्कार्योपत्तिप्रसङ्गः । न चैतावता देवतानामत्र शरीरे भोक्तृत्वम् । नहि यन्ता रथमधिष्ठिष्यति तत्साधयिजनयोर्दोषोक्तापि तु स्वा-
मेव । एवं देवता अधिष्ठान्योऽपि न भोक्तृत्वासां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वात् । भोक्ता तु जीव एव । नच नरादिशरीरोचितं दुःख-
वृत्त्युपभोगं सुखमप्येव देवता अहन्ति । तस्मात् प्राणानामधिष्ठान्यो देवता इति सिद्धम्, शेषमतिरिहीतार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

नृप सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र पूर्वपक्षनिषेधं विभजते—तुशब्देनेति । उत्तरपक्षप्रतिष्ठां प्रकटयति—ज्योतिरादिभिरिति ।
देवमताये विष्णोति—हेतुं चेति । तद्वच्च एवान्न भाति, नच तदधिष्ठातृत्वमित्याशङ्क्य चेतनानामचेतनत्वात्सिद्धेरधिष्ठातृत्वमेवात्रे-
ष्वित्याह—अग्नेश्चेति । अधिष्ठानाधिष्ठेयत्वं हित्वापादानोपादेयत्वमुपेक्षाभ्यादीनामचेतनानामेव वागादिभावेन सुखादिषु प्रवेशः स्यादि-
त्यारुह्याह—नहीति । वाचचक्षुषोस्तेजसत्वेन तेजोमात्रत्वे सत्यभ्यादित्यशब्दयोरेकाकार्येन पौनस्वल्याद्यकिमेवेन कारणभेदे चक्षुरा-
दादित्यमण्डलादित्यतिरिक्तस्थके कार्यानुपलब्धिमप्रसङ्गादेवतानां चेतनानामेवाभ्यादीनामधिष्ठातृत्वेन संबन्धो वागादिषु विवक्षितो न
संस्काराणां सदस्यत्वाभिप्रेतमित्यर्थः । अग्निर्वाग्भूत्वाद्युक्तमन्यत्राप्यतिदिशति—तथेति । अश्वत्थीनामधिष्ठातृत्वं वागादीनामधिष्ठेयत्वं
तत्रैव हेतुनन्तरमाह—तथेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—स वा इति । स प्राणो वाचं प्रथमासुद्रीकर्मणि प्रथानां मृत्युमतीत्यावह-
न्मृत्युमपि । किं प्रापितवानित्युच्यते यदा हि युक्ता तदा सा पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगे संवादयति—स्मृताविति । पूर्वपक्षनीजमनु-
सन्ध्यादीनां वागादीनां चाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याह—सर्वत्रेति । उक्तेऽर्थं स्मृतिमपि संवादयति—स्मृताविति । पूर्वपक्षनीजमनु-
सन्धेयति । प्राणानां स्वकार्यशक्तियोगेऽपि चेतनाधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्याह—तद्विति । शकटादीनां बलीवदीधिष्ठितानां
प्रवृत्तिर्दृष्टा, क्षीरादीनामनधिष्ठितानामपि दध्यादिप्रवृत्तिसिद्धिः, तथाचोभयथासंभवे कथं निर्णयः, तत्राह—उभयथेति ॥ १४ ॥ उक्तं

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसंघातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां संबन्धः श्रुतेरवगम्यते । तथाहि श्रुतिः—‘अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्’ (छां. ८।१।४) इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां संबन्धं श्रावयति । अपिचानेकत्वात्प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन्शरीरेऽवकल्पते । एको ह्येवमस्मिन्शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवादवगम्यते ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शारीरस्यास्मिन्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसंभवात्सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्मैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन्शरीरे भोक्तृत्वं प्रति-लब्धुमर्हन्ति । श्रुतिश्च भवति—‘पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति’ (बृ० १।५।३) इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबन्ध उक्तान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् । ‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति’ (बृ० ४।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति ॥ १६ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

उभयथोपपत्तौ चेति । उक्तदोषान्तरनिरासाय सूत्रमवतारयति—यदपीति ॥ १४ ॥ शारीरेणैवेति । भोक्तेर्येषः । संबन्धो भोक्तृभोग्यभावः । अथ देहे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र गोलके एतच्छिद्रमनुप्रविष्टं चक्षुरिन्द्रियं तत्र चक्षुष्यमिमानां स आत्मा चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः । यद्यप्यात्मा करणान्येषक्षते तथापि ज्ञेयज्ञानतदाग्रथाहंकारान्यो वेद न आत्मा चिद्रूप एव, करणानि तु गन्धादिप्रवृत्तयेऽपेक्ष्यन्ते न चैतन्यायेति श्रुत्यर्थः । किंच योऽहं रूपमद्राक्षं स एवाहं शृणोमीति प्रतिसंधानादेकः शारीर एव भोक्ता न बहवो देवा इत्याह—अपिचेति ॥ १५ ॥ कदाचिद्देवानामत्रभोक्तृत्वं कदाचिज्जीवस्येत्यनियमोऽस्तिवत्याशङ्क्य स्वकर्माजिते देहे जीवस्य भोक्तृत्वनियमान्मैवमित्याह सूत्रकारः—तस्य चेति । उक्तमणादिषु जीवस्य प्राणाव्यभिचारात्तस्यैव प्राणस्वामित्वं, देवतानां तु परस्वामिकथसारथिवदधिष्ठातृत्वमात्रमिति व्याख्यान-रमाह—शारीरेणैव च नित्य इति । यथा प्रदीपादिः करणोपकारकतया करणपक्षस्यान्तर्गतस्तथा देवाः करणोपकारण एव न भोक्ता इत्यर्थः । जीवसाहचर्याद्वारा करणाधिष्ठातृत्वात्तथास्वामिद्रोक्तृत्वं, देवानां तु करणोपकाराभिज्ञतया सारथिवदधिष्ठातृत्वमिति न जीवेनाप्यथासिद्धिः । देवानामधिष्ठातृत्वेनास्मिन्देहे भोक्तृत्वानुमानं तु ‘न ह वै देवान् पापं गच्छति’ इत्युक्तश्रुतिबाधितम् । तस्मात् ‘चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति’ इति श्रुतेः साधनत्वमात्रबोधित्वादभिर्गोभूवेत्याद्यधिष्ठातृदेवतापेक्षाबोधकश्रुतिभिरविरोध इति सिद्धम् ॥ १६ ॥ सत्त्विकिन्द्रियेषु तदधिष्ठातृदेवताचिन्ता, तान्येव प्राणवृत्तिव्यतिरेकेण न

आनन्दगिरिचम्पाख्या

युक्त्यन्तरं निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—यदपीत्यादिना । सूत्रं व्याचष्टे—सतीष्विति । शारीरेणैव । भोक्तेर्येषः । प्राणानां भोगसाधनत्वेनेति वक्तव्यम् । संबन्धः स्वस्वामिभावः । तामेव श्रुतिमाह—तथाहीति । देहे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र यत्र शब्दाः । यत्र गोलकगतकृष्णसारे छिद्रमाकाशमनुविषण्णमनुगतं चक्षुस्तत्र स आत्मा चक्षुषि भवश्चाक्षुषस्तस्य दर्शनाय चक्षुर्न चैतन्यायेति यावत् । अथशब्दोऽप्यर्थः । दर्शनायर्थं चक्षुराघपेक्षायामपि जिघ्राणीति संकल्पं स्वत एव यो वेद स आत्मा तस्य गन्धज्ञानाय घ्राणमिति द्वितीयावधार्यः । विमता देवता नैतच्चक्षुरादिजन्यधर्मतत्फलयोगिन्यः, एतच्चक्षुरादिसाधनोत्तररूपादिज्ञानाश्रयत्वात्, पुरुषान्तरवदिति मत्वा छुतेस्तापवर्णमाह—शारीरेणेति । इतश्चास्मिन्देहे देवतानां न भोक्तृत्वाह—अपिचेति । अनेकत्वेऽपि तासामत्र भोक्तृत्वे का क्षतिः तत्राह—एको हीति । योऽहं रूपमद्राक्षं सोऽहं शृणोमीत्येकस्यैव प्रत्यभिज्ञानं प्रतिसंधानम् । बहूनां भोक्तृत्वे विरुद्धक्रियस्य दूरीरस्मिन्मधनमादिशब्दाः ॥ १५ ॥ कदाचिद्देवतानामत्र भोक्तृत्वं कदाचिज्जीवस्यैववस्थामाशङ्क्याह—तस्येति । स्वकर्माजिते देहे जीवस्य भोक्तृत्वानियमान्मैवमित्यर्थः । सूत्रार्थं विवृणोति—तस्येत्यादिना । न देवतानामत्र भोक्तृत्वेत्यत्र हेतुमाह—ता हीति । देवतानामिह देहे भोगाभावे श्रुतिमप्यनुकूलयति—श्रुतिश्चेति । सूत्रव्याख्यानतरमाह—शारीरेणेति । उक्तमणादिषु जीवस्य प्राणाव्यभिचारात्तस्यैव प्राणस्वामित्वं, देवतानां तु परस्वामिकथसारथिवदधिष्ठातृत्वमात्रमित्यर्थः । देवतानामत्रभोक्तृत्वे पक्षित्याह—तस्यादिति । हेतुमेव स्फोरयति—करणेति । आलोकककरणोपकारकत्वमेव देवतानां न तज्जन्यभोगवत्त्वमित्यर्थः । तदेवं ‘चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति’ इत्यादिश्रुतेः । ‘आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा’ इत्यादिश्रुतेस्तथादित्यादिदेवताभिहितचक्षुरादिकारणे ज्ञाणि समन्वयसिद्धिरित्युक्तं

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

प्राणस्य वृत्तयोऽक्षाणि प्राणान्तस्वाम्तराणि वा । तद्वत्पश्यन्नुतेः प्राणनाम्नोक्तत्वाच्च वृत्तयः ॥ १ ॥

अप्ताअप्तादिभेदोक्तेर्गौणे तद्रूपनामनी । आलोचकस्वेनाभ्यानि प्राणो नेतास्तदेहयोः ॥ २ ॥

मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः । तत्रेदमपरं संदिशते । किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृ-
त्तिमेवा इतरे प्राणा आहोस्वित्स्वान्तराणीति । किं तावत्प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिमेवा इति ।
कुतः—श्रुतेः । तथाहि श्रुतिमुख्यमितरांश्च प्राणान्संनिधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां व्यापयति—
‘हन्तायैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवत्’ (बृ० १।५।२१) इति । प्राणैकशब्द-
त्वाच्चैकवाध्यवसायः । इतरथा हान्याद्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत । एकत्र वा मुख्यत्व-
मितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद्यैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्चवृत्तय एव वागाद्या
अन्येकादशेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति । कुतः—व्यपदेशमेवात् ।
कोऽयं व्यपदेशभेदः । ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वावशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते ।

रत्नप्रभाव्याख्या

सन्तीत्याक्षेपं प्रत्याह—त इन्द्रियाणि तद्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । प्राणादिन्द्रियाणां भेदाभेदश्रुतिभ्यां संशयं वदन्
पुनश्चयति—मुख्यध्वलादिना । हन्त इदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे वरूपा भवामेति संकल्प्य ते वागादवस्तथा-
ननित्यमिदेषुत्यर्थः । ते प्राणादिभिराः प्राणपदवाच्यत्वात्, प्राणविहाय—प्राणेति । ते प्राणाः श्रेष्ठादन्यत्र अन्ये इति
प्रतिज्ञायेवैव पदव्ययं व्याचष्टे—त्वान्तराप्रायेवेति । तद्यपदेशादिस्थित तच्छब्दः प्रतिज्ञातान्त्यैव परामुसिति । प्राणा
दिन्द्रियाणामपरायणशब्दाभ्यामन्यत्वात्केचित् हेतुप्राणान्तराख्येन पुनस्तानि सूत्रपदानि योजयति—क इत्यसिद्धिः । सूत्रस्य

भामतीव्याख्या

त इन्द्रियाणि तद्वापदेसादस्यैष श्रेष्ठः । भा भूत् प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाण्येवास्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य इत्येवो भविष्यति । तद्वावाभावात्तुविषायाभावात्कालमिन्द्रियाणां श्रुत्युत्पत्तिर्द्वैतः, तथाच प्राणशब्दस्यैकस्यानायामनन्तकषार्थे न न भवित्यति । त्रीनां वृत्तिनामत्तत्त्वात्तरत्वाभावात् । तत्प्राप्तयेव लिङ्गियाणां, प्राणशब्दस्यानेककषार्थे प्रसज्यते । इन्द्रियेषु लक्षणिकत्वं वा । नच मुख्यसंभवे लक्षणा युक्ता जघन्यत्वात् । नच भेदेन व्यपदेशो भेदाधानम् 'एतस्माज्ज्ञाते प्राणः' इत्यादिर्मनोतोऽपीन्द्रियेभ्योऽस्ति । नच व्यपदेश इत्यिन्द्रियवत्प्रसङ्गः । तत्प्राप्तवान्ता तस्येन्द्रिये इन्द्रियाणामपि प्राणादेवेन व्यपदेशिनामप्यतिशयः । प्राणस्यैव 'हेतुः अस्यैव रूपमपानः' इति श्रुतिः । स्मृतादुपपत्तेः श्रुतेः प्राणस्यैव हृत्पद एकदेशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति शङ्कम् । एवं प्रात उच्यते—सुत्यात् प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि, तत्र तत्र भेदेन व्यपदेशात् । स्मृत्याप्ताप्राप्तलक्षणविबन्धधर्मसंभूतयोः अभेदक्रियाभेदाच्च । देहाधारं हि प्राणस्य क्रियाऽर्थलोचनमनने चेन्द्रियाणाम् । नच तद्वावाभावानुविधानं तद्वृत्तिनामावृत्तिः । देहेन व्यभिचारात् । प्राणद्वयो हि देहाजगन्मयत्वेत्तरेकानुविधायिनो नच देहात्मानः । यापि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामपि-वर्तति श्रुतिः, तथापि पौर्वापत्तयोलोचनया भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं भाष्यकृता । तस्माद्बहुश्रुतिविरोधात् पूर्वापत्तिविरोधाच्च प्राणरूपता-मिन्द्रियाण्यपि प्राणायतयत्वा भाक्तं गमयितव्यम् । नन्यस्तत्त्वलिख्येभ्यः स्मृतेरुपपत्तेः कश्चिदिन्द्रियाण्येव भेदोपायः । नच प्राणे भेदव्यपदेशाद्वाङ्मयं तथा नेतुं । अथवा इन्द्रियाणां तदेवमाभावात्तत्त्वान्तराणामनन्तः प्रसङ्गः । नच प्राणो नान्यत्वेत्तरेकानुविधायिनाम् । नच प्राणे भेदव्यपदेशाद्वाङ्मयं तथा नेतुं ।

आनन्दगिरीयव्याख्या

अथ- ॥ १६ ॥ सस्त्रिन्द्रियेषु तदधिष्ठानचिन्ता, ताम्यव प्राणवृत्तिभ्यतिरेकेण नेति चोदिते प्रत्याह-**त इति** । उक्तमनूष भेदाभेद-
रक्षित्याय संदेहाह-**मुख्यश्चेति । तत्रेति** । प्रकाशद्वाराभ्यति यावत् । पूर्ववद्विज्ञानबलेन पूर्वपश्यति-**किमित्यादिना** । अत्र
केचनैवक्षुलोविरोधेन तत्त्वानुरेण ब्रह्मणि तत्त्वमन्योव्याया पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
क्षुलोविरोधात्तदसिद्धिः । सिद्धान्ते तदवि-
रोधात्तसिद्धिः । इतिभेदाह-**तथाहीति** । हन्तेदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम भवामेत्यादिषु दत्त्वा ते वागादय
फलस्य मुख्यस्य रूपं वभूवुरिति क्षुल्यते । वाचकाश्चैव्याचैकत्वमित्याह-**प्राणेति** । अस्मादिशब्दवदनेकाधर्म्यं प्राणशब्दस्य किं न
सत्त्वित्वात्तद्व्यापगतिका हीयं गतिरित्याह-**इतरथेति** । गम्भादिशब्दवदनेकाधर्म्यत्वाद्वाह्य भेदे मानाभावानुसृत्यसमेतं कुतो लक्षणेत्याह
-**एकत्रेति** । ननु 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादी भेदवादाद्वागादीनां प्राणात्तत्त्वान्तरत्वम् । नच मनः सर्वेन्द्रियाणातिवन्द्योक्तै-
रव्यापकत्वं तदिन्द्रियत्वस्य कृत्तिसिद्धत्वाद्वाप्राणपरित्राजकत्वकङ्केदवादेऽपि प्रकृते श्वपुक्तेव तत्त्वान्तरत्वमैव्यादित्वाद्वाह्याप्यभेद-
वदनेरेवस्य सिद्धेर्भेदोक्त्याप्राणपरित्राजकत्ववदिति सत्याह-**तस्यासिद्धिः** । पूर्वपक्षमनूष स्याद्वाहिरिव प्रतियानीतो-**एवमिति** । तत्र
प्रमत्तं हेतुमाह-**कुत इति** । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुं विवृण्वेषु सत्राक्षराणि योजयति-**क इत्यादिना** । व्यपदेशनेन विशदयति

श्रुतावेवं व्यपदेशदर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मु. २।१।३) इति होवजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते पृथक्चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनमिन्द्रियत्वेन प्राणवत्स्यात्, 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथग्व्यपदेशदर्शनात् । सत्यमेतत् । स्मृतौ त्वेकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्संगृह्यते । प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्ष उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन्प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १७ ॥ कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः—

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते—'ते ह वाचमूचुः' (वृ. १।३।२) इत्युपक्रम्य वागादी-
नसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम् 'अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुः' इत्यसुर-

रजप्रसाध्याख्या

विश्वतोमुखत्वादुभयार्थत्वमलंकार एव न दूषणम् । एतेन प्रतिज्ञाध्याहारः तच्छब्दस्याप्रकृतभेदपरामर्शित्वं चेति दोष-
द्वयमाप्ताम् । शब्दभेदाद्भस्तुभेदसाधनेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते—**नन्विति** । प्राणवन्मनसोऽपि इन्द्रियेभ्यो भेदः स्यादित्यर्थः ।
अपर्यायसंज्ञाभेदात्स्वतन्त्रसंज्ञिवस्तुभेद इत्युत्तरांगः । स च 'मनःपष्ठानीन्द्रियाणि' इत्यादिस्मृतिबाधान्मनस्योपघते, प्राणे तु
बाधकभावादुत्सर्गसिद्धिरिति समाधत्ते—**सत्यमित्यादिना** । मन इन्द्रियाणि चेति भेदोक्तिर्गोबलीवर्दन्यायेन नेया । सि-
द्धान्ते मनसः प्रमोपादानत्वादात्मवदनिन्द्रियत्वमिष्टं ततो नोत्सर्गबाध इति केचित् । किंच 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथग्जन्मव्यपदेशात्स्वतन्त्रवस्तुभेद इत्याह—**व्यपदेशभेदश्चायमिति** । एकस्मिन् वाक्ये प्राण
इन्द्रियशब्दमेकयाग्लभते पुनरुक्तैवात्र लभते चेति व्याघात इत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं भेदेनापयोयसंज्ञाभ्यामुक्तेः पृथग्जनो-
क्तेर्भेति तद्यपदेशादिति हेतुव्याख्यातः । भेदश्रुतेरिति सूत्रेण प्रकरणभेदो हेतुरुक्त इति न पीनरुक्तम् । ते ह देवाः
शास्त्रोपेन्द्रियमनोवृत्तिरूपा असुराणां पापवृत्तिरूपाणां जयार्थमुद्गीधकर्मणि प्रथमं व्यापृतां वाचमूचुस्तत्र उद्गाथासुरनाशार्थमिति
तथास्त्वित्यङ्गीकृत्योद्गायन्तीं वाचमवृत्तादिदोषेण विध्वंसितवन्तोऽसुरा इत्येवं कमेण सर्वेण्विन्द्रियेषु पापप्रस्तेषु पश्चादधेति
प्रकरणं विच्छिद्य प्रसिद्धमास्ये भवमासन्त्यं मुख्यं प्राणमूचुस्तत्र उद्गायेति तेन प्राणेनोद्गात्रा निर्दिष्यतया सङ्गदोषशङ्केनासुरा
नष्टा इत्यसुराणां विध्वंसिनो मुख्यप्राणस्योक्तेर्भेदसिद्धिरित्याह—**ते हेति** । तानि त्रीण्यन्यान्मात्मने स्वार्थं प्रजापतिः कृतवा-

भासतीत्याख्या

युक्तम् । प्राणरूपाश्रुतेर्य गतिर्दर्शिता । तथा व्येधे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु तत्तत्त्वान्तरेषु लाक्षणिकः प्राणशब्द इति युक्तम् ।
नच मुख्यत्वानुरोधेनावगतभेदयोरेक्यं युक्तं, मा भूद्ब्रह्मादीनां तीरादिभिरैक्यमिति । अन्ये तु भेदशब्दाध्याहारभिया भेदश्रुतेरिति गौ-
रव्यभिया च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्शकत्वादप्यथा वर्णयामचक्रुः । किमेकादशैव वागादय इन्द्रियाण्याहो प्राणोऽपीति विशये
इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं, तथाच वागादिवप्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति । नच रूपादिविषयालोचनकरणतेन्द्रियता, आलोकरस्यापी-
न्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्भौतिकमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवप्राणोऽपीन्द्रियमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—इन्द्रियाणि वागा-
दीनि श्रेष्ठान् प्राणादन्यत्र । कुतः—तेनेन्द्रियशब्देन तेषामेव वागादीनां व्यपदेशात् । नहि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दो दृष्टचरः । इन्द्र-
लिङ्गता तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं यथा गच्छतीति गौरिति । प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरणत्वम् । इदं चास्य

आनन्दगिरीयव्याख्या

—**एतस्मादिति** । उक्तव्यपदेशभेदस्यातिप्रसङ्गित्वं शङ्कते—**नन्विति** । एवं सति उक्तहेतुना वागादीनां मुख्यात्तत्त्वान्तरेषु सतीति
यावत् । उत्सर्गतो भेदव्यपदेशस्य तत्त्वान्तरस्य साधकत्वमङ्गीकरोति—**सत्यमिति** । कथं तर्हीन्द्रियत्वं मनसः सिद्धं, तत्राह—**स्मृतौ**
त्विति । श्रुतिस्मृतिभ्यामपवादाद्भेदव्यपदेशस्योपचारिकत्वमित्यर्थः । प्राणस्यापि मनोवदिन्द्रियत्वं किं न स्यात्, तत्राह—**प्राणस्तेति** ।
तत्रापि भेदवादस्योपचारिकत्वमाशङ्क्यापवादाभावाज्ज्ञेयाह—**व्यपदेशेति** । उपपत्तिमेव व्यतिरेकेण स्फोरयति—**तत्त्वेति** । व्यपदेशभे-
दानुपपत्त्योक्तं भेदमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ १७ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरं पृच्छति—**कुत इति** । प्राणस्य वागादिभ्यः साक्षाद्भेदोक्तेरिति
भेदशीरित्याह—**भेदेति** । सूत्रं विभजते—**भेदेनेति** । इन्द्रियवृत्तयः शास्त्रोद्भासिता देवाः स्वाभाविकवत्ता एवासुरास्तयोः सदाऽ-
न्योन्यमभिभवरूपः संग्रामस्तद्वासुरपराजयायोद्गात्रं कर्म देवाः प्रेरिभिरे, ते च देवा वाचमूचुस्तत्त्वं न उद्गायितुमकम् तां वाचमष्टुप-
पाप्मनाऽविध्वंशित्यादिना वागादीनस्तैरे पाप्मना कल्याणासङ्गमितिचेन विद्वानुक्त्वा वागादिप्रकरणमुपसंहृत्यथेति प्रकरणविच्छेदेन
प्रसिद्धमास्ये भवं मुख्यप्राणमूचुर्वागादयस्त्वं न उद्गायितुमकवा तेन चोद्गाने प्रारम्भे पूर्ववद्देशयोपक्रममात्रेणामेषपापाणक्षितोद्भवमुष्टु
नष्टा इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यप्राणस्य पृथुक्तेर्भेदसिद्धिरित्याह—**ते हेत्यादिना** । भेदे श्रुत्यन्तरमाह—**तमेति** । तानि त्रीण्यन्य-

विध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा 'मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत' इत्येव-
माद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १८ ॥ कुतश्च
तत्त्वान्तरभूताः—

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यस्येतरेषां च । सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एव चैको
मृत्युनाऽनाप्त आसास्त्वितरे । तस्यैव च स्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं नेन्द्रियाणाम् ।
विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां न प्राणस्येवञ्जातीयको भूयाँल्लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम् ।
तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तम्—'त एतस्यैव सर्वं रूपमभवन्' (बृ० १।५।२१)
इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति, तदुक्तम् । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतिः । तथाहि—
'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे' (बृ० १।५।२१) इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य 'तानि मृत्युः
श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्रमस्येत्येव वाक्' इति च श्रमरूपेण मृत्युना प्रसूतत्वं वागादीनामभि-
धाय 'अथेममेव नामोद्योऽयं मध्यमः प्राणः' (बृ० १।५।२१) इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतं
तन्मुक्तमिति । 'अयं वै नः श्रेष्ठः' (बृ० १।५।२१) इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति । तस्मात्तद-
विरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपमवन् वागादीनामिति मन्तव्यं न ता-
दात्म्यम् । अत एव च प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथाच श्रुतिः—'त एतस्यैव
सर्वं रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः' (बृ० १।५।२१) इति मुख्यप्राणविषयस्यैव
प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणादिन्द्रिया-
णीति ॥ १९ ॥

रत्नप्रभाख्या

नित्यः ॥ १८ ॥ विरुद्धमवस्थावच भेद इत्याह—वैलक्षण्याच्चेति । मृत्युरासद्भेदोपः । वाग्दध्रे व्रतं धृतवतीत्यर्थः । बहुभि-
र्भेदलिङ्गैर्विरोधाद्वागादीनां प्राणरूपमवन् प्राणाधीनस्थितिकत्वरूपं व्याख्येयम् । एतदेव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लक्षणाबीजं ध्रुवी
'तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते' इति परामृष्टम्, इति न भेदाभेदश्रुत्योर्विरोध इति सिद्धम् ॥ १९ ॥ उत्पत्तिरुत्पादनेति च कार्यक-
र्त्तव्यापारां प्रसिद्धौ तत्र जगदुत्पत्तिश्रुतिविरोधः अतीतेन पादद्वयेन निरस्तः, संप्रत्युत्पादनश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रापि
इहभूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिष्वभिप्रतिपन्नं, स्थूलभूतोत्पादने ऽवसि श्रुतिविप्रतिपत्तिरिति तन्निरासार्थमाह—

भामतीव्याख्या

इहाभिधानत्वं यदेहातग्रहोपधाताभ्यां तदनुग्रहोपधाती । तथाच नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्भेदव्यागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण

आनन्दगिरियव्याख्या

त्वेनैव प्रजापतिरकुरुत । कृतवानिति यावत् । भेदश्रुतिसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरं प्रश्नपूर्वकमाह—
कुतश्चेति । विरुद्धमवस्थावच भेदधीरिति सूत्रार्थः । तमेव विवृणोति—वैलक्षण्यं चेति । किमिदं वैलक्षण्यं तदाह—सुप्ते-
ष्विति । अर्थक्रियाकृतं वैलक्षण्यान्तरमाह—तस्यैवेति । लक्षणभेदकृतं फलमुपसंहरति—तस्मादिति । अभेदश्रुतेरुक्तमभेदमनु-
व्रति—यदिति । अभेदे तस्यास्तात्पर्याभावाभ्यैवमित्याह—तदिति । अभेदश्रुतिः सत्यमर्थः । भेदप्रतीतिः प्रकटयति—तथाहिति ।
अथे धारणाभिप्रायं चक्रे । तस्मान्मृत्युना श्रमेणाक्रान्तत्वादिति यावत् । प्रकारान्तरेण भेदप्रतीतिमाह—अयमिति । अभेदश्रुतेरिह
का गतिः, तामाह—तस्मादिति । एतस्यैव सर्वं रूपमभवन्निति वाक्यात्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति च प्राणश्रुतेरिन्द्रियाणां
प्राणश्रुतिरेव प्राणं प्राणसंवादादितैर्वैदुभिर्भेदलिङ्गैर्यान्तरत्वे च लिङ्गैर्वैलोभोभिरवलं वाक्यं बाध्यते । श्रुतिरीन्द्रियाणां प्राणसंवाद्यैल-
न्यपरा लिङ्गैर्वैदुभिर्नाप्येति भावः । यत्तु प्राणशब्दस्य मुख्यत्वसंभवे न लक्षणेति, तत्राह—अत इति । प्राणस्येन्द्रियेभ्यो भेदो य-
त्तस्मात्प्राणिकत्वादेव तच्छब्दस्य तेषु मुख्यतावोगावृत्ता लक्षणेत्यर्थः । ध्रुवालोचनातोऽपि प्राणशब्दस्य लक्षणासिद्धिरित्याह—तथा-
चेति । अभेदश्रुतेरिति मुख्यत्वोपसंहरति—तस्मादिति । तदेवं भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधात्तत्त्वान्तरभूतावागदिमूलकारणे ब्रह्मणि समन्वयधी-
नित्युत्पत्तिहेतुमितीत्युक्तम् ॥ १९ ॥ उत्पत्तिरुत्पादनेति व्यापारावृत्त्यवसानोत्पादकगती सिद्धौ । तत्र जगदुत्पत्तिश्रुतिविरोधोऽतीतेन संद-
र्भे निरस्तः । संप्रत्युत्पादनाविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रापि भूत्वश्रुतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिष्वभिप्रतिपन्नम् । भातिकनिर्मा-

संज्ञामूर्तिहस्तितु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

नामरूपव्याकरणे जीवः कर्तायवैश्वरः । अनेन जीवेनेत्युक्तैर्व्याकर्ता जीव इत्यते ॥ १ ॥

जीवान्वयः प्रवेशेन सन्निधेः सर्वसंज्ञने । जीवोऽज्ञातः शक्त ईश उत्तमोक्तिस्तथेति ॥ २ ॥

सत्प्रक्रियायां तेजोब्रह्मानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते—‘सेयं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैकां करवाणीति’ (छा० ६।३।२) । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहोस्तिपरमेश्वरकर्तृकमिति । तत्र प्राप्तं तावज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति । कुतः—‘अनेन जीवेनात्मना’ इति विशेषणात् । यथा लोके चारिणाहं परसेन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्येवंजातीयके प्रयोगे चारकर्तृकमेव सत्सेन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्वाजात्मन्यध्यारोपयति संकलयानीत्युत्तमपुरुषप्रयो-

रत्नप्रभाष्याख्या

संज्ञामूर्तिहस्तितु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । नामरूपभेदात्करणभिन्नः प्राण इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन स्थूलनामरूपकृतिः किं कर्तृकैति विन्यत इत्यवान्तरसंगतिः । प्रक्रिया प्रकरणं । ईक्षणमेवाह—हन्तेत्यादिना । हन्त इदानीं देवताः सूक्ष्मा अनुप्रविश्येति संबन्धः । तासां तिसृणां देवतानामेकैकां देवतां तेजोब्रह्मात्मना व्याप्तिकां करिष्यामीति श्रुतिः पञ्चीकरणोपलक्षणार्था । छान्दोग्येऽप्याकाशवाय्वोऽपरसंहारस्योक्त्वात् । एवं स्थूलीकृतेषु भूतेषु प्राणिनां व्यवहारः सेतस्यतीति परदेवतायास्तात्पर्यम् । जीवेनेतिपदस्य व्याकरवाणीत्यनेन संबन्धसंभवासंभवाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे जीवस्यैव भौतिकब्रह्मवाङ्मयः सर्वस्रष्टृत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीतिप्रधानक्रियापदेन संबन्ध इति पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तमिति । परदेवताया अकर्तृत्वे कथमुत्तमपुरुषप्रयोग इत्याशङ्क्य प्रयोजकत्वात्कर्तृत्वोपचार इत्याह—यथा

भामतीभाष्याख्या

इति सिद्धम् । भाष्यकारीयं त्वधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ **संज्ञामूर्तिहस्तितु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्** । सत्प्रक्रियायां ‘तत्तेज ऐश्वर्य’ इत्यादिना संदर्भेण तेजोऽब्रह्मानां सृष्टिं विधायोपदिश्यते—‘सेयं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैकां करवाणि’ इति । अस्यार्थः—पूर्वोक्तं बहुभवनमीक्षणप्रयोजनमथापि सर्वथा न निष्पन्नमिति पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य कथं हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआद्यास्तिष्ठो देवताः पूर्वस्रष्टावतुभूतेन संगतिं स्मरणसंनिधापितेन जीवेन प्राणधारणकर्त्रात्मनानुप्रविश्य बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादृशं इव मुक्तबिम्बं तोय इव चन्द्रमसो बिम्बं छायामात्रतयातुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणि विस्पष्टं कर्वाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति । तासां तिसृणां देवतानां त्रिवृत् त्रिवृत् तेजोऽब्रह्मात्मना व्याप्तिकां व्याप्तिकामेकैकां देवतां करवाणीति । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तृकमिति । यदि जीवकर्तृकं ततः ‘आकाशो वै नामरूपयोर्निर्दिष्टा’ इत्यादिश्रुतिविरोधादनप्यवसायः । अथ परमेश्वरकर्तृकं, ततो न विरोधः । तत्र छित्यडवित्यादिनामकरणे च घटपटादिरूपकरणे च जीवकर्तृत्वदर्शनादिहापि त्रिवृत्करणे नामरूपकरणे चास्ति संभावना जीवस्य । तथाच योग्यत्वादनेन जीवेनेति व्याकरवाणीति

आनन्दगिरियव्याख्या

णश्रुतिषु विप्रतिपत्तिरिति तन्निरासार्थमाह—संज्ञेति । नामरूपभेदात्करणानां प्राणाभेदशङ्कानिरासप्रसङ्गेन नामरूपव्याकरणं किं कर्तृकमिति निरूपयतीति विशेषसंगतिं गृह्णत्याधिकरणस्य विषयमाह—सदिति । उपदेशमेव दर्शयति—सेयमिति । ईक्षणप्रयोजनं यद्रुम्भवनमुक्तं तदथापि न सिद्धमिति पुनरीक्षां कृतवती सदाख्या देवतेत्यर्थः । ईक्षणप्रकारमभिनयति—हन्तेति । इदानीहमिमा यथोक्तास्तेजोब्रह्मास्तिष्ठो देवता व्यवहारापेक्षायामनेन पूर्वस्रष्टावतुभूतेनाधुना सृष्टेन जीवेनारमना बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादृशं मुखवदनुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति स्पष्टं कर्वाण्येवमीक्षित्वा पुनरपि देवता व्यवहारापेक्षया चकारेत्याह—तासामिति । तिसृणां देवतानामेकैकां देवतां त्रिवृत् त्रिवृत् तेजोब्रह्मानामा व्याप्तिकां व्याप्तिकां करवाणि । तथाच स्थूलभूतेषु व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । नामरूपव्याकरणं विषयीकृत्यानेन जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन वानुप्रविश्येत्यनेन वा संकल्पसंभावनायां संदेहमाह—तत्रेति । भौतिकसृष्टिभूतिविरोधनिरासेन परस्मिन्नेव तत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे जीवस्यैव भौतिकसृष्टिकारणत्वात्तस्मिन्नेव समन्वयब्रह्मणि तदसिद्धिः । सिद्धान्ते परस्यैव तत्त्वोत्पात्तत्वेन तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः पूर्वपक्षमाह—तत्रेत्यादिना । जीवेनेत्यस्य प्रविश्येत्यनेन संबन्धप्रज्ञा जीवस्य व्याकृत्यमिति शङ्कते—कुत इति । क्रियापदस्य प्राणान्तां नान्येषामन्वयाज्जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन संगतिरित्याह—अनेनेति । सेयं देवतेत्युपपन्नस्य व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेगोचरत्वात् व्याकृतृत्वं न जीवस्येत्याशङ्क्योपचारादुत्तमपुरुषप्रयोगे गृह्यन्तेन दर्शयति—यथेत्यादिना । उपचारात्सुखप्रग्रहं युक्तमित्याशङ्क्य च

त्यन्तभिन्नश्चर इव राज्ञः, आत्मनेति विशेषणात् । उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति । परमेश्वर एव च नामरूपयोर्व्याकर्तैति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः । 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' (छा० ८।१।१) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपयोर्व्याकरणम् । त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते, प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोबन्धोपसिद्धिचनेनैवोक्तत्वात् । तच्च त्रिवृत्करणमभ्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु श्रुतिर्दर्शयति—'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तद्रूपं यत्कृष्णं तद्रूपं' (छा० ६।४।१) इत्यादिना । तत्राग्निरिति रूपं व्याक्रियते सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भादग्निरिति रूपं व्याक्रियते । एवमेवादित्यचन्द्रविद्युत्सु अपि द्रष्टव्यम् । अनेन चाभ्याद्युदाहरणेन भौमात्मसत्तेजसेषु त्रिविधं द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति । उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात् । तथाह्यविशेषेणैवोपक्रमः—'इमास्तिष्ठो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' (छा० ६।३।४) इति । अविशेषेणैव उपसंहारः—'यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपम्' इत्येवमादिः, 'यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति' (छा० ६।४।६, ७) एवमन्तः ॥ २० ॥ तासां तिसृणां देवतानां वहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तम्—'इमास्तिष्ठो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' (छा० ६।४।७) इति । तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुत्येवोपदेशयत्याशङ्कितं कंचिद्दोषं परिहरिष्यन्—

रत्नप्रभाष्याख्या

एवं कर्तैति क्वाश्रुतियुक्तेति बोध्यम् । नन्वभेदश्चेज्जीव एव व्याकर्ता किं न स्यादित्याशङ्क्य कल्पनया भिन्नस्य तस्याशक्तत्वाच्छ्रुतिविरोधाच्च भवमित्याह—**परमेश्वर इति** । प्रत्येकं महाभूतसमस्य प्रापुक्तत्वादिह व्याकरणवाक्ये यत्पूर्वकं स्थूलभौतिकसमं उच्यते इति पाठव्याख्येन सूत्रसूचितं ध्येयार्थमाह—**त्रिवृत्करणपूर्वकमिति** । ईश्वरकृतं व्याकरणमिति क इष्टमित्यत आह—**तच्चेति** । इदानीं नामरूपव्याकरणे कममाह—**तत्राग्निरिति** । यद्यपि 'अतः प्रभवात्' इत्यत्र वेदशब्दपूर्विकार्थः सृष्टिरुक्ता तथाप्यव्याकात्सल्युदाहृतादर्थसृष्टौ सत्यां स्फुटनामसंबन्धाभिव्यक्तिरत्रोक्त्यविरोधः । नन्वभ्यादीनां तेजसानामेव श्रुतायुदाहरणाद्ब्रह्मजलोक्यात्मकत्वं न विवक्षितमित्यत आह—**अनेन चेति** । उपक्रमे तासां मध्य इति शेषः । यत्कपोतरूपादिकं कृष्णादिविशेषाकारेण विज्ञातमिव भवति तद्देवतानां समुदायरूपमित्यर्थः ॥ २० ॥ बाह्यं त्रिवृत्करणसुक्त्राध्यात्मिकमपरं पूर्वोक्तविलक्षणं वदन्नुत्तरसूत्रमवतारयति—**तासामित्यादिना** । पुरुषशरीरं प्राप्यैकैका त्रिवृद्भवति कार्यत्रयात्मना भवतीत्यर्थः । उत्तरसूत्रेणाशङ्कितं दोषं निरसितुमादौ शङ्काविषयमाध्यात्मिकत्रिवृत्करणं दर्शयतीति भाष्यार्थः । नन्वदमयं

आनन्दगिरियश्याख्या

उपाधीति । औपाधिके भेदे वास्तवे चाभेदे फलितमाह—**तेनेति** । जीवब्रह्मणोरैक्याजीवकर्तृकमपि व्याकरणं ब्रह्मकर्तृकं चेत्तर्हि जीवकर्तृकमेव ब्रह्मकर्तृकं किं न स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मकर्तृकत्वस्यैव वेदान्तेषु प्रसिद्धेर्भवमित्याह—**परमेश्वर इति** । सूत्रार्थमुपसंहारि—**तस्मादिति** । भूतविषयनामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणापूर्वमपि संभवात्त्रिवृत्कुर्वतो नामरूपव्याकरणं कर्मेति कथमुक्तमित्याह भौतिकविषयमेवेदिति विशेषणसिद्धिमाह—**त्रिवृदिति** । इहेति व्याकरणवाक्योक्तिः । किं तत्रिवृत्करणं यद्याकारणापूर्वभावीत्युक्त्याह—**तच्चेति** । यथा छान्दोग्ये भूतत्रयसृष्टिस्तैत्तिरीयश्रुत्यनुरोधाद्भूतपञ्चकविषयोक्ता तत्रात्रापि त्रिवृत्करणं, पञ्चैकरणाभिप्रायं यत् श्रुत्यन्तरे पञ्चानां भूतानां सृष्टेरुक्तत्वात् । किं पुनर्नामरूपव्याकरणं, तदाह—**तत्रेति** । अत्रावुक्तन्यायमतिदिशति—**एवमित्यादिना** । आदित्यादीनां तेजसानामेव श्रुत्योक्तेर्न सर्वत्र त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्याह—**अनेनेति** । यस्य त्रिवृत्करणं गम्यते तस्यैवास्तु नेत्याशङ्क्याह—**उपक्रमेति** । तिस्रस्तत्त्वविदमस्तो जेवन्त्याख्या देवतास्तासामेकैका देवता त्रिवृत्त्रिवृत्कारिका व्यात्मिका सर्वत्र प्रापुक्तमित्याह उपसंहारस्थाविति शब्दो क्रमेण पञ्चछाब्दभ्यां संबध्यते । अविशार्तं विशेषरूपेणादृष्टम् । इवकारावभयत्र दृष्टरूपस्यामात्रात्सत्यार्थः । तिसृणामेव देवतानां समासः । समुदाय इति यावत् ॥ २० ॥ बाह्यं त्रिवृत्करणसुक्त्राध्यात्मिकेऽस्मिन्मानं वदन्नुत्तरसूत्रमवतारयति—**तासामिति** । अध्यात्मं वेदे त्रिवृत्करणमपरं कार्यत्रयरूपेण वर्तनमिति यावत् । याः खल्विमा देवतास्तिष्ठो बहिस्त्रिवृत्कृता दर्शयन्तासामेकैका देवता पुरुषं शरीरं प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रयरूपेण व्यात्मिका व्यात्मिका भवतीत्यर्थः । तदित्याध्यात्मिकमपि त्रिवृत्करणस्य सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वाविशेषे कथं व्यवहारविशेषः स्यादित्याशङ्क्याह—**आशङ्कितमिति** । उत्तरसूत्रेण शङ्कितं दोषमुद्राव्यपेक्षया प्रादौ त्रिवृत्करणं विषयं दर्शयतीति योजना । ननु वैशेषिका मनसो नित्यत्वं सत्यां बाह्यमनसोपकारिकत्वमाहुरन्मनसत्वाच्च

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादिकार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथाहि श्रुतिः—
‘अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणि-
ष्ठस्तन्मनः’ (छा० ६।५।१) इति । त्रिवृत्कृता भूमिरिवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः ।
तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति । मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति । अणिष्ठं तु
मनः । एवमितरयोरतेजसोर्यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । एवं मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम् ।
अस्थि मज्जा वाक्तेजस इति ॥ २१ ॥ अत्राह—यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकमविशेषश्रुतेः
‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्’ इति । किंरुतस्तर्ह्यं विशेषव्यपदेशः ‘इदं तेज इमा आप
इदमन्नम्’ इति । तथा ‘अध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि । इदमपां पीतानां कार्यं लो-
हितादि । इदं तेजसोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि’ इति । अत्रोच्यते—

वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रि-
वृत्करणे कचित्कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते ‘अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याभूयस्त्वं पृथिव्या
अन्नभूयस्त्वम्’ इति । व्यवहारप्रसिद्धयर्थं चेदं त्रिवृत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतज्जुवदेक-
त्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्यत् । तस्मात्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्या-
देव तेजोवन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद इति पदभ्यासोऽध्यायप-

रत्नप्रभाख्याख्या

मांसादि कथं भौममित्यत आह—त्रिवृत्कृता भूमिरिवेति । प्राणस्य वायोरकार्यत्वमौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ एवं
पथसुकवा दोषं शङ्कते—अत्राहेति । तदुत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । स्वभावाधिक्यं वैशेष्यं किमर्थं कृतमि-
त आह—व्यवहारप्रसिद्धयर्थमिति । एवं स्मृतिन्यायमतान्तरश्रुतिभिरविरोधो ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यस्येति सिद्धम्

भामतीव्याख्या

दितार्थमन्यत् ॥ २० ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रशेषतया सूत्रमेतद्विशेषोपदर्शन-
तया व्याख्यातम् । शङ्कानिराकरणार्थत्वमप्यस्य शक्यं वक्तुम् । तथाहि—योऽन्नस्याणिष्ठो भागस्तन्मनस्तेजसस्तु योऽणिष्ठो भागः
वाणित्वं हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्तिः । तत्र काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांख्यास्त्वाहंकारिके वाङ्मनसे ।
श्रमागतावचनं त्वस्यान्नसंबन्धलक्षणाधर्मम् । अन्नोपभोगे हि मनः स्वरथं भवति । एवं वाचोऽपि पाटवेन तेजःसाम्यमभ्युह-
र्य । तत्रेदमुपतिष्ठते—मांसादीति । वाङ्मनस इति वक्तव्यं मांसाद्यभिधानं सिद्धेन सह साध्यस्योपपत्त्यासौ दृष्टान्ताभावात् ।
॥ मांसादि भौमाद्येवं वाङ्मनसे अपि तेजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—न तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किंचिन्नित्यम् । ब्रह्मज्ञानेन
ज्ञानप्रतिज्ञाप्यापातात्, बहुश्रुतिविरोधाच्च नाप्याहंकारिकम्, अहंकारस्य सांख्याभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्माद-
हंकारिके श्रुतिराजसौ नाप्यया कथंचिन्नेनुपचितेति कथिदोषमित्युक्तं तं दोषं दर्शयन्नाह पूर्वपक्षी—यदि सर्वमेव इति

आनन्दगिरीयव्याख्या

तेजसंबन्धालक्षणाधर्मा तदुपयोगे तत्साध्यात् । वाचोऽपि तेजोमयत्वं पाटवेन तेजःसाम्यमेव, तत्राह—मांसादीति । मनआदि
प्राणि वक्तव्यं मांसादिवचनं सिद्धेन सह साध्यस्य मनआदेर्दृष्टान्तार्थम् । यथा मांसादि भौममेवं वाङ्मनसे अपि तेजसभौमे
त्वशास्त्रेय इत्यर्थः । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—भूमेरिति । यथाशब्दमित्युक्तं विशदयति—तथाहीति । भूमेर्मांसादिभावः युक्ति-
रुक्तमोदनस्यैव तथात्वदृष्टेरित्याशङ्क्याह—त्रिवृदिति । सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा श्रुतितात्पर्यमाह—तस्याश्चेति । इतरयोश्चेति भागं
श्रोति—एवमिति । तदेव कार्यमुदाहरति—मूत्रमिति । जलाधीनस्थितित्वात्कार्यत्वं प्राणस्योपचर्यते श्वल्पन्तरे तस्य वायुकार्य-
देरन्त्यत्रापवादाभावाद्युत्पत्त्येतत्कार्यत्वमिति विवेकः ॥ २१ ॥ अविशेषेण सर्वेषां व्यात्मकत्वे कथमन्नादिशब्दवाच्यतेति चोदयति—
ति । आमे व्यवहारविशेषासम्भवमुक्त्वा देहेऽपि तदसंभवमाह—तथेति । उत्तरसूत्रमवतारयति—अत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे
शब्देनेति । भूयस्त्वं त्रिवृणोति—सत्यपीति । दृष्टं भूयस्त्वमुदाहरति—अग्नेरिति । अफल्ग्वद्व्यतिपाथं त्रिवृत्करणमिलाश-
—व्यवहारहेति । एकैकभूतगोचरत्वेनापि व्यवहारस्य सुकरत्वाच्च तादर्थ्येन त्रिवृत्करणमिलाशङ्क्याह—व्यवहारश्चेति । केन-
तन्मात्राणामिन्द्रियाणोचरत्वात्तदर्थं तदुक्तिरित्यर्थः । उक्तमनूषाविशिष्टं भागं व्याचष्टे—तस्मादिति । विरोपसमाधिमुपसंहरन्-

रिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपाद-
कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

॥ २२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभाष्यां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

भाष्यतीव्याख्या

॥ २१ ॥ वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ त्रिकुकरणाविशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः
॥ २२ ॥ इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

दाभ्यासस्य तात्पर्यमाह—तद्वाद इति ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृते
शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति लिङ्गसरीरश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यश्चतुर्थः पादः ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्येऽविरोधाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ॥

शंनोपायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्चेत्येतदर्थंजातं तृतीयेऽध्याये निरूपयिष्यते प्रसङ्गागतं च किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे तावत्पादे पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहोतोः । 'तस्माज्जुगुप्सेत्' इति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतद्वगतम् । 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति' इत्येवमादेः 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' (वृ० ४।३।१, ४) इत्येवमन्तात्संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् । धर्माधर्मफलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहवीजैर्भूतसूक्ष्मैरसं परिष्वक्तो गच्छत्याहोस्वित्सं परिष्वक्त इति चिन्त्यते । किं तावत्प्राप्तम् । असं परिष्वक्त इति । कुतः करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः' (वृ० ४।३।१) इति ह्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं संकीर्तयति । धान्यशोषे चक्षुरादिसंकीर्तनात् । नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः । यत्रैव देह आरब्ध-

रजप्रभाष्याख्या

वत्तारम्यनियमाभावः एकरूपत्वमिति यावत् । प्रसङ्गागतं देहात्मद्रवणम् । पञ्चसु बुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपित्सुभित्त्वानं प मिविद्या । यस्मात् कर्मणा गत्यागतिरूपोऽनर्थस्तस्मात् कर्मफले जुगुप्सां घृणां विरक्तिं कुर्वीतेति पञ्चामिविशेषसंहारे श्रव द्वैराग्यार्थं प्रदर्श्यते इत्यन्वयः । शब्बादिमुत्रे नित्यानित्यविवेककृतं वैराग्यमुक्तम्, इह तद्वाक्यं गत्यागतिरिति श्रवणात् तदुच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् । अधिकरणविषयमाह—जीव इति । अविद्या प्रसिद्धा । विद्यति पाटे उपासना प्राज्ञा । धर्माधर्माह्वयं, पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरसंस्कारः । अथ मरणकाले प्राणा हृदये जीवेनैकीभवन्तीत्यर्थः । रूपं शरीरं, पञ्चीकृतभूतमा उत्तरदेहपरिणामिनो भूतसूक्ष्माः । वेदान्तार्थज्ञानसाधनविचारत्वात् सर्वाधिकरणानां, धृतिशिक्षाभ्यायसङ्गतयः, वैराग्यक-

भातीत्याख्या

तत्र प्रथमे तावत्पादे इति । तस्य प्रयोजनमाह—वैराग्य इति । पूर्वापरपरिशोधनाय भूमिकामारचयति—जीवो सु प्राणसचिव इति । करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वादिति । अत्र च करणोपादानश्रवणं भौतिकत्वात् कर्ण भूतोपादानसिद्धिरिन्द्रियोपादानातिरिक्तभूतविषयध्याधिकरणारम्भः । यदि भूतान्यादायामिष्यत्तदा तदपि करणोपादानवदेवाश्रय न च श्रूयते तस्मात् भूतपरिष्वक्तो रंह्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः । नद्यागमैकगम्येऽर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेत्तुमर्ह न च देहान्तरारम्भाभ्याथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्पनेति युक्तमित्याह—सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा इति

आनन्दनिरीयव्याख्या

धिकमत्रास्तीत्याशङ्क्याह—प्रसङ्गेति । अध्यायार्थं संक्षिप्य पादार्थं संक्षिप्यति—तत्रेति । पञ्चसु बुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपित्सुभित्सुभित् पादानं पञ्चाग्निविद्या तामाश्रित्य संसारे पुण्यपापफलगतिकारोऽत्र निरूप्यत इति यावत् । तस्यापि प्रदर्शनमेव न प्रतिपादनमिति लोके प्रदर्श्यत इति । पुमर्थसाधनमेवात्र निरूप्यं किमर्थं संसारगतिप्रदर्शनं, तत्राह—वैराग्येति । अनेकायां कर्म क्वापि स्वातन्त्र्यं कापि लभ्यते तेन कृतं कर्मतत्फलभ्यामिलयः । पञ्चाग्निविद्योपास्तिरसिन्प्रकरणे विधीयते न वैराग्याय संसारगतिरित्याह पसंहारालोचनया संसारगतिरत्र विवक्षितेत्याह—तस्मादिति । यस्मात्कर्मफलभूतः संसारो गत्यागतिरूपोऽनर्थस्तस्माज्जुगुप्सां कुर्वीत कर्मफले विद्वानिति पञ्चाग्निविद्योपसंहारे श्रवणादत्र वैराग्याय संसारगतिरभिहिता । यद्यपि विरक्तस्याधिकाराद्वैराग्यं दास्य भिकारिविशेषणं सिद्धं तथापि तदेव युक्त्या दृढीक्रियत इति भावः । आद्यपादतात्पर्यमुक्त्वा तदवयवाध्याधिकरणविषयमाह—इति । देहान्तरप्राप्तौ सहायसत्वं दर्शयति—मुख्येति । तत्र प्रधानकारणमाह—अध्वेति । अनाध्वनिर्वाच्या विप्रतिविधिरिति तथा जीवत्वहेतुविद्या । कर्म शुभाशुभस्याभिरूपम् । पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरसंस्कारः । ते परिग्रहाः प्रधानभूताः संसरणं वत् तथेत्याह—धर्मेति । नियतदेशकालफलभोग्याभ्याथानुपपत्त्यापि देहान्तरसंचरणं सिद्धमिलयः । देहान्तरसंचरिणं जीवं विषये वादिप्रतिपत्तेः संदेहमाह—स किमिति । देहशब्दो भाविष्यतः । आद्ये निराश्रयप्राणगल्यभावाच्च वैराग्यम् । चरमे भूतयो प्राणानां नरकादिमतेर्वैराग्यम् । इत्युभयत्र फलम् । अत्र च परिष्वक्तरहणनिरूपणेन वैराग्यदृढीकरणदधिकारिसिद्धौ तस्य शब्दे निरिति पादादिंसंगतिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षमाह—किमित्यादिना । करणैरिव भूतैरपि परिष्वक्तस्यैव रंहणमिति शङ्कते—कुत इति वैषम्यं दर्शयन्नुरमाह—करणेति । करणोपादाने मानमाह—स इति । तेजोमात्राशब्दस्य करणविषयत्वे हेतुमाह—वाक्ये नैवमिति । आपः पुरुषवचसो भवन्तीत्यां पुरुषवचनक्रियायोगमात्रं भाति न पुरुषोपादानत्वम् । न च पञ्चसु स्थानेष्वनां गमत् शब्दादीनामेव होम्यत्वावगमात् । यद्यपि करणानां भौतिकत्वाच्चतुपादानश्रवणं भूतोपादानमर्थाक्षिप्तं तथापिन्द्रियोपादानावर्णकत्वा शान्यभूतविषयैरेवमश्रुतत्वमिति भावः । देहान्तरारम्भाभ्याथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य गमनमित्याशङ्क्याह—सुलभाश्चेति ।

रत्नप्रभाव्याख्या

भामतीव्याख्या

आनन्दगिरियव्याख्या

आनन्दगिरायव्याख्या
मनस्येवमभावे कलितमुपसंहरति—तस्मादिति । पुरुषशममुपाय प्रतिष्ठापनवृत्तौ व्याकरोति—एवमिति । परिच्छेदं मानाभा-
वेनैवमुक्तमात्रपदं सौत्रं हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । पशुस्य स्थानेनाथो हुतायः पश्वस्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषस्यन्द्रव्याः
मुपायकारणपरिग्रहे तथा किं नैवेत्येति श्रुतेरुक्तं प्रति प्रवाणस्य प्रश्नः । तथो चेत्तत्तद्वशात् तत्सिद्धं प्रति निरूपणं राज्ञा कृतम् ।
कथां यथा लोकेषु गोत्रतुल्यं च । तद्वदं संक्षिप्ताह—शुप्रश्नंयेति । शुप्रश्नतीतमनस्रीनामश्विनं होमाभावरत्नतायाश्चानाथं संभा-
विन्तम् । श्रद्धादीनामात्रतुल्यं च । तद्वदं संक्षिप्ताह—शुप्रश्नंयेति । शुप्रश्नतीतमनस्रीनामश्विनं होमाभावरत्नतायाश्चानाथं संभा-
विन्तम् । श्रद्धादीनामात्रतुल्यं च । तद्वदं संक्षिप्ताह—शुप्रश्नंयेति । शुप्रश्नतीतमनस्रीनामश्विनं होमाभावरत्नतायाश्चानाथं संभा-

पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छा० ५।१।१) इति । तस्मादग्निः परिवेष्टितो जीवो रंहति ब्रजतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावपुर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति—'तद्यथा तृणजलायुका' (बृ० ४।४।३) इति । तत्राप्यप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घाभावमात्रं जलूक-योपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पना व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्दृष्टिलाभस्तत्र भवति । केवलस्यैवात्म-

रहस्यभाष्याख्या

मानसलमाः स्वर्गं लोकं प्राप्य सोमाह्यदित्यदेहात्मना स्थिताः कर्मान्ते हुताः पर्जन्ये ह्ययन्ते ततो वृष्टिरूपाः पृथिव्यां अन्नरूपं पुरुषं रेतोरूपाः योषिति हुताः आपः पुरुषशब्दवाच्याः पुमात्मका भवन्ति' इति निरूपणं कृतम् । नन्वेतदेहं लक्षादग्निः स गतस्य पश्चाद्देहान्तरप्राप्तिरित्युक्तम् । यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते—**नन्वन्येति** । इहैव कर्मयत्तमाविदेहं देवोऽहमित्यादिभावना गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः, अतो न विरोध इति समाधत्ते—**तत्रापीति** । भावनाया दीर्घाभावो भाविदेहविषयत्वम् । घटाकाशवदु-हितो जीवः सूक्ष्मोपाधिगत्या लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चमिश्रुत्युक्तः प्रकारस्तद्विरोधादन्याः कल्पनाः सर्वा अनादर्तव्या इत्यन्वयः साङ्ख्यकल्पनामाह—**व्यापिनामिति** । सुगतकल्पनामाह—**केवलस्येति** । निर्विकल्पकज्ञानसन्तानरूपस्यात्मनो देहान्त-

भाष्यटीका

वश्यते । यद्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीवस्य रंहणं नावगम्यते तेजोवन्नां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वमात्रश्रवणात्, तथापीष्टादि कारिणां भूमादिना पितृयाणं पया चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरया 'आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राट्' इति श्रुत्या सह 'अद्वं यद्धति तस्य आहुतेः सोमो राजा संभवति' इत्यस्याः श्रुतेः मानत्वादभ्यसे भूतपरिष्वक्तो रंहतीति । तथाहि—या एवापो हुता द्वितीयस्यामाहुतं सोमभावं गतास्ताभिरस्य परिष्वक्तो जीव इष्टादिकारी चन्द्रभूयं गतश्चन्द्रलोकं प्राप्त इति । ननु स्वतन्त्रा आपः श्रद्धादिक्रमे सोमभावमाप्नुवन् ताभिरपरिष्वक्त एव तु जीवः सेन्द्रियमात्रो गत्वा सोमभावमनुभवतु । को दोषः । अयं दोषः । यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति । एवं हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत यदि येन रूपेण येन च क्रमेणापां सोमभावस्तेनैव जीवस्यापि सोमभावो भवेत् अन्यथा तु न श्रुतिसामान्यं स्यात् । तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरंहणविशेषे श्रुतिसामान्यान्तरोधेन परिष्वक्तरंहणं निश्चीयते । अतो द्रवि-पयःप्रभृतयो द्रवभूयस्त्वादापो हुताः सूक्ष्मीभूता इष्टादिकारिणामाश्रिता नेत्यनेन विधिना देहे दृश्यमाने हुताः सत्य आहुतिमय इष्टादि कारिणं परिवेष्टय स्वर्गं लोकं नयन्तीति । चोदयति—**नन्वन्या श्रुतिरिति** । अयमर्थः—एवं हि सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो देह-यद्यस्य स्थूलं शरीरं रंहते न भवेत् । अस्ति त्वस्य वर्तमानस्थूलशरीरयोग आदेहान्तरप्राप्तिस्तृणजलायुकानि दर्शनेन, तस्माद्विदर्शनश्रुति-विरोधाच्च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतीति । परिहरति—**तत्रापीति** । न तावत्परमात्मनः संसरणसंभवः, तस्य मिलच्छुद्धब्रह्मभूतत्व-भावत्वात् । किंतु जीवानाम् । परमात्मैव चोपाधिकल्पितावच्छेदो जीव इत्यारुपायते, तस्य च देहेन्द्रियादिरूपाधेः प्रादेशिकत्वात् त-सन् देहान्तरं गन्तुमर्हति । तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहति कर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषयाया भावनाय-जत्यादनाया दीर्घाभावमात्रं जलूकयोपमीयते । सांख्यानां कल्पनामाह—**व्यापिनां करणानामिति** । आहंकारिकात्करणानाम-हंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्करणानामपि व्यापित्वर्थः । बौद्धानां कल्पनामाह—**केवलस्यैवात्मन इति** । आत्ययि-ज्ञानसंतान आत्मा तस्य वृत्तिः षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि । पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि जायन्ते । कणयुक्त्वनामाह—

आनन्दमिरीयव्याख्या

वाक्यत्वावगतैः । सिद्धान्तेन तत्परिवेष्टितो गच्छतीत्याह—**इति त्विति** । प्रश्नादीनां फलितं निगमयति—**तस्मादिति** । अशरीरस्य गतिश्चेदग्निः संपरिष्वक्तस्य सा कल्प्येत न तु तस्य गतिः । किंतु यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवोऽपि देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चति तेन श्रुत्यन्तरविरोधान्न परिष्वक्तरंहणमिति शङ्कते—**नन्विति** । प्रश्नप्रत्युत्तिश्रुत्यपेक्षया बृहदारण्यक-श्रुतिरन्योक्तः । अपरिवेष्टितस्य गत्युत्तिष्ठते गत्यन्तराभावादृष्टान्तश्रुतेश्च तद्भावाच्च विरोधोऽस्तीत्याह—**तत्रापीति** । कर्मोपस्थापितः प्रति-पत्तव्यः प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषये भावनाया देवोऽहमित्यादिकाया दीर्घाभावो व्यवहितार्थालम्बनत्वं तावन्मात्रं जलूकयोपमीयत इति योजना । जीवो हि संसरन्देहेन्द्रियाद्युपाधिः स्वर्गं प्रादेशिकत्वाच्च तत्रस्यो देहान्तरं गन्तुमर्हत्यतः सूक्ष्मदेहैव परिष्वक्तो रंहतीति भावः । सांख्यादयोऽन्यथा देहान्तरप्राप्तिमाहुस्तथैव किं न गृह्यतेत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधादित्याह—**एवमिति** । याः पुरुषमतिप्रभवाः तानाः सर्वा एवानादर्तव्या इति संबन्धः । तत्र सांख्यीयकल्पनामाह—**व्यापिनामिति** । करणानामाहंकारिकात्तस्य व्यापित्वात्तेषामात्मनां च विस्तृते किमिति शरीरे वृत्तिलाभो नियम्यते, तत्राह—**कर्मैति** । सौगतानां कल्पनामाह—**केवलस्येति** । आत्मा स्वत्यल-ज्ञानसंतानसत्य वृत्तयः शब्दादिज्ञानानि तल्लभः शरीरान्तरे भवति । केवलशब्दस्तु करणसाहचर्यात्मनो वारयति । कथं तर्हि दे-हान्तरे करणानीत्याशङ्क्य पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि गोलकमात्रत्वान्मनसश्च समनन्तरप्रत्ययमात्रत्वादिभिनवानामेव तेषां शरीरान्तरे

नो वृत्तिर्लभस्तत्र भवति । इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्वये तत्र तत्र भोगस्थानं उत्पद्यन्ते । मन एव वा केवलं भोगस्थानमभि प्रतिष्ठेत् । जीव एवोत्कृष्ट्य देहादेहान्तरं प्रतिपद्यते शुक् इव वृक्षाद्वृक्षान्तरम् । इत्येवमाद्याः सर्वा एवानादर्थव्याः श्रुतिविरोधात् ॥ १ ॥ ननुदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरङ्गिः संपरिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति । अपराश्वश्रवणसामर्थ्यात् । तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसुद्धेः संपरिष्वक्तो रंहतीति । अत उत्तरं पठति—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्देन चोदितामाशङ्कानुचिन्तयति । ज्योतिष्मा ह्यापक्षिवृत्करणश्रुतेः । तात्त्विकमिदं कालस्युपग-
तास्तिरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति । ज्योतिष्मा देहलक्षणाणामपि तेजोभ्रान्तानां
तस्मिन्कार्योपपत्त्येः पुनश्च ज्योतिष्मास्तिधातुत्वात्त्रिभिर्वातपितृश्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि
प्रत्याख्याय केवलमिन्द्रियारब्धं शक्यते । तस्माद्भ्यस्तत्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति ।
प्रश्नप्रतिवचनयोरप्राशङ्गे न कैवल्योपेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलोहिताद्रिवद्रव्यभूयस्त्वं दृश्यते
ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते । नैष दोषः । इतरापेक्षयाप्यनं बाहुल्यं भविष्यति ।
दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तकारणं देहान्तरारम्भे ।
कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्मसमवायिन्यश्नापः श्रद्धा-

रत्नप्रभाव्याख्या

अथादिशमिकल्पकज्ञानाद्यत्रुत्तिलोभो भवतीत्यर्थः । काणादकल्पनामाह—**मन इति** । देहान्तरं प्रति मनोमात्रं गच्छति, श्रद्धयाणि तु नूतनान्येवारभ्यन्ते । दिग्गम्बरकल्पनामाह—**जीव इति** ॥ १ ॥ ननु पाकस्तेदग्न्यहृषकात्रयोपलब्धेभ्यः समो देह इत्युक्तम् । प्राणवाकाशयोर्प्युपलब्ध्या देहस्य पञ्चभूतात्मवादिरुच्य व्याख्यान्तरमाह—**पुनश्चेति** । पेशारकवादात्तत्वेत्तिस्त्विधातुवाज्यात्मक इत्यन्वयः । देहस्य केवलान्नजले वातं पित्तं च वायवं तैजसं न स्यातामिति

भामतीव्याख्या

मन एव चेति । भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनवमिति यावत् । दिगम्बरकल्पनामाह—**जीव एवोक्तुल्येति ।** आदि-
प्रश्नं लोकायतिकानां कल्पनां संगृह्णाति । ते हि शरीरात्मवादिनो भस्मीभावमात्मन आहुनं कस्यचिद्व्रतनमिति ॥ १ ॥ चोदयति
—**ननुद्राताभ्यामिति ।** अत्र सूत्रेणोरत्प्राह—**व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ।** तेजसः कार्यमशितप्रीताहारपरिषाक्त-
अभां कार्ये हेत्वेत्यादि । पृथिव्याः कार्यं गन्धादि । यस्तु गन्धस्त्वप्राप्यप्राणावाकसादानन्दसंनिहस्य पाश्चात्तिकत्वं पर्यसेतेषो-
ऽन्धमकरत्वेन व्यात्मकत्वे न परितुष्टाह । तं प्रत्याह—**पुनश्च व्यात्मक इति ।** वातपित्तश्लेष्मभिर्मिथिभिर्गन्धिभिः शरीरात्मनाम-
र्भ्यानामाह । अतो न स देहो मृतान्तरिणी प्रत्याख्याय केवलभिमिद्विजयितुं शक्यते । अथ्यन्तर्निर्गमनतर्हि अस्माद्विद्यत-
आह—**ननुद्राव्यस्त्वापेक्षे ।** पृथिवीवायान्धमैतरेतरेतजआवपेयया कार्यस्य शरीरस्य लोहितादिद्रव्यपुस्तकत्वात्करणयो-

आनन्दगिरीयव्याख्या

अमेला—**इन्द्रियाणीति ।** वैशेषिककल्पनामाह—**मन इति ।** केवलं करणरामनाम च रहितमिति यावत् । करणानि भूतान्येव तत्कारण्यन्त आरामा तु विमुखादक्रियोपति तत्र कृतिमात्रमाप्नोति । भोगस्यानं भोगावतनं नूतनशरीरमित्येव । दिग्भन्तरकल्पनामाह—**जीव इति ।** वेदबाह्यकल्पनामुपसंहरति—**हृत्स्वेवमाद्या इति ।** लोकाधत्तकल्पनामाश्रयणेन संयुक्ताति । ते हि देहमात्रमावशिरो न भस्मीभावेवावसतो नम्यन्ते न कश्चिद्भ्रमनम् । तासामानादित्यस्य हेतुं रुद्रुपयति—**श्रुतीति ॥ १ ॥** भूतपुरुषपरिवेष्टितस्य गमने श्रयतिवचनाभ्यामिति हेतुकः स विवक्षितापेक्षाधको नेत्युत्तरपुत्रव्यावर्त्तं राह्यामाह—**नन्विति ।** हेतोरापेक्षावदाह्यं प्रत्याह—**अत इति ।** सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—**पुनश्चदेनेति ।** अपां व्याप्तकलेऽपि प्रकृते कि जातं, तदाह—**तात्स्विति ।** एवं तां हि भूतधारकत्वमेव न विवृत्ततदारभ्यत्वमित्यपरितोपात्यक्षान्तरमाह—**व्याप्तकश्चेति ।** पदानां भूतानां कार्यस्य गन्त्यस्येवैकप्रमाणवत्तादात्म्यस्य दर्शनात्कार्यवत्स्यैवोपलब्धिरसिद्धेयपरितोपात्यक्षान्तरमाह—**पुनश्चेति ।** वातपितृच्छेभ्यः शरीरापेक्षाकर्मजांतुभिरिषातुत्वात्मानं न संशयं कर्तव्यमिति । एवं व्याप्तकलेऽपि कथं भूतान्तराणामारम्भकत्वं, तत्राह—**नेति ।** भूतपितृच्छेबांतु ज्ञेयमयोर्देहे दर्शनादित्येव । कथं तेषां हि प्रश्नपितृवन्नयोर्नियमेनापां अग्र्यं, तत्राह—**तस्मादिति ।** भूतस्त्वादिति सूत्रावयवमुपसंहरत्याव्येन व्याख्यातं प्रत्यक्षप्रश्नमेनोपादायति—**सर्वेति ।** द्वावंशस्य भूतस्यपदानां अग्र्यम् । कठिनांशस्य ततोऽपि बाहुल्यद्वेष्टेयकुमपां अग्र्यमिति स—**नन्विति ।** पक्षमाके देहे पार्थिव्याबाहुल्येन भूतस्यत्वमाविरक्तं भूतान्तरापेक्षा संभवादित्याह—**नैष इति ।** किंच देहोपादायते ततोऽहितयोरापां बाहुल्यस्यैव भूतान्तरापेक्षां युक्तिमित्याह—**दृश्यते चेति ।** देहमिति पानां कर्ममात्रमप्युल्लेख्य विधिभूतान्तरलक्षणेत्याह—**कर्म चेति ।** सोमादीनानिधेव ३५। भावात् तद्वतमप्युल्लेख्य देहान्तरारम्भोयोगीत्याह—**इत्याह ।**

शब्दोदिताः सह कर्मभिर्बुल्लोकाख्येऽग्नौ ह्वयन्त इति वक्ष्यति । तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चापशब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते—‘तमुत्कामन्तं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति’ (बृ० ४।४।२) इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्तरेण संभवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । नहि निराश्रयाः प्राणाः कचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतो दशेनात् ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत् । नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवान्गच्छन्तीति दर्शयति—‘यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः’ (बृ० ३।२।१३) इत्यादिनेति चेत् । न भाक्तत्वात् । वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात् । ‘ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः’ (बृ० ३।२।१३) इति हि तत्रास्मायते । नहि लोमानि केशाश्चोत्प्लुत्योषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति संभवति । नच जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्प्यते । नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन्गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥ ४ ॥

रत्नप्रभावाख्या

भावः । पृथिवीतरभूतपेक्षयापां बाहुल्यम् । किंच देहनिमित्तानां कर्मणामब्बाहुल्यात्ताभिर्भूतान्तराण्युपलक्ष्यन्त इत्याह—**कर्म चेत्यादिना ॥ २ ॥** उक्तान्तौ प्राणा देहबीजपञ्चभूताश्रयाः प्राणत्वाज्जीवदेहस्यप्राणवदित्याह—**प्राणगतेश्चेति ॥ ३ ॥** प्राणानां गतिरसिद्धेलाशङ्क्य निषेधति—**अग्न्यादीति ।** अदर्शनादोषधिवनस्पतिगमनस्येति शेषः । लोमान्यपियन्तीत्यर्थः । प्राणानामग्न्यादिषु लयस्य मुख्यत्वे जीवस्य गतिभोगयोरयोगात्सर्वे प्राणा अनूत्कामन्तीति विस्पष्टश्रुतेर्लोमादिगौणलयापाठ

भामतीव्याख्या

श्रोपादाननिमित्तयोर्द्रवभूयस्त्वदापां पुरुषवचस्तोक्तिर्न पुनर्भूतान्तरनिरासार्था ॥ २ ॥ **प्राणगतेश्च ।** प्राणानां जीवदेहे साश्रयत्वमवगतं गच्छति जीवदेहे तदनुविधापिनः प्राणा अपि गच्छन्तीति दृष्टम्, अतः पाट्कौशिका देहादुत्कामन्तः कस्मिंश्चिदुत्कामनूत्कामन्ति । स चेषामनुविधेयः सूक्ष्मो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते । नहीन्द्रियमात्राश्रयत्वमेषां दृष्टं यत्तत्त्वाभावाश्रयाणां गतिरुपपद्येतेति ॥ ३ ॥ **अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ।** श्रावितेऽपि स्पष्टं जीवस्य प्राणेः सह गमनेऽग्न्यादिगतिशङ्का श्रुतिविरोधोत्पापनार्था । अत्र हि लोमकेशयोरोषधिवनस्पतिगमनं दृष्टविरोधाद्भाक्तां तावदभ्युपेयम् । एवं च तन्मन्यपतितत्वेन

आनन्दमिरीयव्याख्या

कर्मैति । आपो हि रभूलकर्मसाधनतया तत्संबन्धिन्यः सूक्ष्मरूपेण पुरुषमाश्रिताः श्रद्धाशब्दाः सह कर्मसंस्कारैर्बुल्लोकाग्नौ दृष्टाश्चन्द्रयोर्देहभारमन्त इति वक्ष्यमाणत्वादस्ति तासां देहारम्भोपयोग इत्यर्थः । निमित्तगतमपि द्रवबाहुल्यं देहारम्भोपयोगीति स्थिते युक्तमग्निः तान्तरापोलक्षणमित्युपसंहरति—**तस्यादिति ।** अग्न्यादेन भूतान्तरोपलक्षणे भूतसूक्ष्मपक्षपरिवेष्टितस्य युक्तेव गतिरित्याह—**हृतीति ।** किंच भौतिकप्राणगत्यनुपपत्त्या तत्कारणभूतगतिरवश्यंभाविनी भूतगतित्थेदिष्टा देहान्तरारम्भकत्वमपि तेषां स्यादित्याह—**प्राणेति ।** यत्र विभजते—**प्राणानां चेति ।** तेषां गमनेऽपि कुतो देहबीजानां भूतानां गतिः, तत्राह—**सा चेति ।** स्वतन्त्राणामेव प्राणानां गमनं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**नहीति ।** प्राणा हि जीवतः साश्रया दृष्टास्तेनोत्कमणेऽपि तेषां साश्रयत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्राणानां साश्रयत्वेऽपि जीवेन सह गतिरसिद्धेलाशङ्क्य प्रत्याह—**अग्न्यादीति ।** चोषं विवृणोति—**स्यादिति ।** उक्तं हेतुं व्यनक्ति—**तथाः हृतीति ।** परिहारं व्याकरोति—**नेत्यादिना ।** अदर्शनादोषधिवनस्पतिगमनस्येति शेषः । तदेव विशदयितुमादौ गतिं प्रसज्यति—**ओषधीरिति ।** तत्रापि मुख्यैव गतिः स्यादित्याशङ्क्याह—**नहीति ।** अग्न्यादिगतिश्रुतीनां तस्युत्कामन्तमित्यादिश्रुतीनां च मिथोविरोधस्यादिगतिश्रुतीरौपचारिकी तत्प्रायपाठादित्युक्तम् । श्वानां जीवगतिश्रुत्यनुपपत्त्यापि प्राणगतिदृष्टेरग्न्यादिगतिश्रुतीरौपचारिकीत्याह—**नापीति ।** सहगतिश्रुतिरेव कस्मादौपचारिकी न स्यादित्याशङ्क्य निमित्ताभावादित्याह—**विस्पष्टं चेति ।** अन्यत्र तमुत्कामन्तमित्यादावित्यर्थः । अग्न्यादिगतिश्रुतेरौपचारिकत्वं निमित्तोक्तिः

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव श्रुपपत्तेः ॥ ५ ॥

स्यादेतत् । कथं पुनः 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छा० ५।३।३) इत्येतन्निर्धा-
रयितुं पार्यते । यावता नैव प्रथमेऽश्रावणां श्रवणमस्ति । इह हि ब्रूलोकप्रभृतयः पञ्चाश्रवः
पञ्चानामाहुतीनामाधारत्वेनाधीताः । तेषां च प्रमुखे 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' (छा०
५।३।१) इत्युपन्यस्य 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' (छा० ५।३।२) इति श्रद्धा होम्य-
द्रव्यत्वेनावेदिता । न तत्रापि होम्यद्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिपूतरेषु चतु-
र्विधेष्वपि होम्यद्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्प्यतां नाम तेषु होतव्यतोयोपासनां सोमादीना-
मव्यवहृत्योपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहस-
मेतत् । श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तः पञ्चम्यामाहुतावापं पुरु-
षभाव इति चेत् । नैप दोषः । यतस्तत्रापि प्रथमेऽग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते ।
कुतः—उपपत्तेः । एवं ह्यादिमध्यावसानसंगानादनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते । इतरथा पुनः
पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषवचस्त्वप्रकारे ण्टे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनयो होम्य-
द्रव्यं श्रद्धां नामावतारयेत्ततोऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यात् ।
'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च
सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवदव्यवहृतं लक्ष्यते । सा च श्रद्धाया अपत्वे युक्तिः । कारणानुरूपं हि कार्यं
भवति । नच श्रद्धाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य वा धर्मः सन्धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादानुं

रत्नप्रभाख्याख्या

गोणवमित्यर्थः ॥ ४ ॥ भूतान्तरयुक्तानामपां गतिमुक्ता पुरुषवचस्त्वं तासामाक्षिप्य समाधत्ते—प्रथम इति । ननु प्रथमपदं
व्यभिचारादिष्वप्यामश्रवणादित्याशङ्क्य सोमवृष्ट्यवसरेतसामवृषत्वादुत्तरत्र तासां श्रवणमस्ति, न प्रथम इत्याह—यदि-
नामेति । पञ्चाश्रवणामाहुतित्वे सिद्धे तासां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं भवेत्त तसिद्धं प्रथमाग्नौ तासामाहुतित्वादिति
शङ्कायः । एवं हि श्रद्धाशब्देनापां ग्रहे सति प्रश्नोत्तरोपसंहाराणां संगानादेकार्थत्वादेकवाक्यतोपपद्यते, अग्रहे तु चतुर्विधेष्वे-
वापामाहुतित्वाच्चतुर्थ्यामाहुताविति वाच्यं, अतः प्रश्नोपसंहारयोः पञ्चम्यामिति श्रवणात्, प्रथमाश्रावण्याप एव प्राश्ना इति
समाधानार्थः । अनपः अग्नौऽन्यतः । एतदेवेति । श्रद्धाशब्दस्यावर्धकत्वं दर्शयतीत्यर्थः । उपपत्तेरित्यस्यार्थान्तरमाह—श्रद्धा-
कार्यमिति । तस्याः श्रद्धाहुतेः सोमः संभवतीत्यादिना श्रद्धासोमादीनां पूर्वेपूर्वपरिणामत्वं श्रुतं ततो द्रवपरिणामत्वात् श्र-

भामतीव्याख्या

तेषामपि श्रुतिविरोधाद्वाक्यत्वमेवोचितमिति । भक्तिश्रोणकारनिवृत्तिरक्ता ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव श्रु-
पपत्तेः । पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषवचस्त्वप्रकारे ण्टे प्रथमायामाहुतौ अनपां श्रद्धाया होतव्यताभिधानमसंबद्धमनुपपन्नं च । नहि

आनन्दगिरियव्याख्या

पूर्वकमुपसंहरति—अत इति ॥ ४ ॥ भूतान्तरोपसंछानामपां गमनमुपपाद्य पञ्चम्यामाहुतौ तासां पुरुषाकारत्वमुक्तामाक्षिप्य समा-
धत्ते—प्रथम इति । येषां विभज्यते—स्यादिति । श्रवणाभावं दर्शयितुमग्नीत्यसौति—इहेति । पञ्चाश्रवणाप्रकरणं सप्तमर्थः ।
एतेकाग्रभृतयो बुध्न्यन्वयविधौपुरुषयोपिभु पचाहुतयः श्रद्धासोमवृष्ट्यवसरेतोरूपास्तथापि कथं प्रथमेऽश्रावणामश्रवणं, तत्राह—तेषां
चेति । प्रथमविशेषणमनर्थकमन्यत्राप्यश्रवणादित्याशङ्क्य कथं निदन्यत्र श्रवणेऽपि प्रकृते तदास्ततोऽह—यद्वीति । तर्हि कल्प-
तामपांमेव प्रथमेऽपि होम्यत्वमविशेषादित्याशङ्क्याह—प्रथमे र्विति । तत्रापि श्रद्धाशब्देनापांमेवोक्तानांश्रवणमित्याशङ्क्याह—
श्रद्धा चेति । श्रुतिलक्षणयोः श्रुतिन्योयेति भावः । प्रथमेऽश्रावणामश्रुतिफलमाह—तस्मादिति । सिद्धान्तभावं, विभज्यते—नेत्या-
दिना । श्रद्धाशब्दस्यानन्तरो रुढेन तेनापासुक्तिरिति शङ्कित्वा सञ्जावयवं व्याचष्टे—कुत इत्यादिना । एवं हीति । श्रद्धाशब्दे-
नापां ग्रहे सतीति यावत् । संगानं संप्रतिपत्तिः । तामेव व्यतिरेकेण स्फोरयति—इतरथेति । यत्कृत्पतिरथा पुनरिति तदेव स्फुट-
नीति—पञ्चम्यामिति । श्रद्धाशब्दस्याज्योर्ध्वान्तरत्वं दूषयति—तत इति । यदि चतुर्थेन स्थानेष्वपां होम्यता तदा चतुर्थ्यामाहु-
ताविति वाच्यं पञ्चम्यामिति विशेषणत्वात्प्रथमस्थानेऽपि तासामेव होम्यता सिद्धेत्यर्थः । उपसंहारालोचनायामपि श्रद्धाशब्दत्वमपांमेव-
त्वादिति र्विति । उपपत्तेरित्यस्यार्थान्तरमाह—अद्वेति । श्रद्धापरिणामस्य सोमादेरव्यवहृत्येऽपि श्रद्धाशब्दत्वमपामित्यत्र
विनायातं तदाह—सा चेति । गोमयवृश्चिकादौ प्रलक्षणे विलक्षणत्ववृष्टेर्वृष्ट्यादेः श्रद्धाकार्यस्याव्यवहृत्येऽपि कारणस्य श्रद्धाया मा
भूतत्वमित्याशङ्क्याह—कारणेति । काचिदेलक्षणस्य प्रवृत्तत्वादिलक्ष्येऽपि श्रद्धापरिणामस्य सोमादेरव्यवहृत्येऽपि श्रद्धाशब्दत्वमपांमेव
कल्पते । वैलक्षण्यग्राह्यस्यसति मांते कल्पनाया इष्टानुसारित्वादित्यर्थः । यत् प्रसिद्ध्या प्रलयविशेषः अद्वेति, तत्राह—नचेति ।

शक्यते पश्चादभ्य इव हृदयादीनीत्याप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चाप्सुपपद्यते, वैदिकप्रयोगदर्शनात् 'श्रद्धा वा आपः' इति । तनुत्वं श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्य आपो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः । यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाप्सु श्रद्धाशब्द उपपद्यते । मञ्जशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः 'अपो हास्ये श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे' इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथापि स्यात्प्रश्रुतिवचनाभ्यां नामापः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्ये-
रन् । न तु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः । अश्रुतत्वात् । न ह्यत्रापामिव जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्माद्रंहति संपरिष्वक्त इत्ययुक्तमिति चेत् । नैव दोषः । कुतः—इष्टादिका-
रिणां प्रतीतेः । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' (छा० ५।१०।६)
इत्युपक्रमेष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा चन्द्रप्राप्तिं कथयति—'आकाशाच्चन्द्रमसमेव
सोमो राजा' (छा० ५।१०।४) इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां
जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' (छा० ५।४।२) इति श्रुतिसामान्यात् । तेषां
चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेवापः
सन्ति । ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिण आश्रयन्ति ।

रत्नप्रभाख्याख्या

ज्ञाया अहं प्रलयात्मकमुख्यश्रद्धाया आहुतित्वायोगाच्चैत्यर्थः । श्रद्धाशब्दस्यासु सूक्ष्मत्वगुणेन त्रुतिमुक्त्वा लक्षणां वक्तुं श्र-
द्धाया अद्विरेककर्मयोगित्वं हेतुत्वं वा संबन्धमाह—श्रद्धापूर्वकेति । अस्मै यजमानाय । ज्ञानाद्यर्थमापः श्रद्धां संनमन्
जनयन्तीति ध्रुत्यर्थः ॥ ५ ॥ अपां गतिमुपेयाद्भिः सह जीवानां गतिमाक्षिप्य समाधत्ते—अथापीत्यादिना । युलोकप्रां
श्रद्धाहुतेः सोमो राजा संभवतीत्युक्त्वा वाक्यशेषे धूमादिमार्गेण आकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्ता इष्टादिकारिण एव सोमो राजेत्यु-
क्ताः, अतः सोमराजाशब्दसामान्यादिष्टादिकारिणां जीवानां श्रद्धाशब्दित्वाद्भिः सह गतिरिह श्रद्धाहुतिवाक्ये प्रतीयत इत्यर्थः ।
तेषां सूक्ष्माभिर्द्रव्यापूर्वरूपाभिः पञ्चीकृताभिरद्भिः संबन्धं वदन् सहगतिं विवृणोति—तेषां चाग्निहोत्रेति । निषर्गं मरणं
तस्मिन्निष्कमन्त्येष्टिविधानं, असौ यजमानः, स्वर्गाय गच्छत्विति मन्त्रार्थः । हुतद्रव्यरूपाणामपां गमने ध्रुवन्तरमाह—

भामतीव्याख्या

यथा पश्चादभ्यो हृदयादयोऽवयवा अवदाय निष्कृत्य ह्यन्ते, एवं श्रद्धा बुद्धिमत्तादलक्षणा निष्कृष्टा वा हेतुं वा शक्यते । न चा-
पेधमौत्सर्गिकी कारणानुरूपता कार्यस्य युज्यते । तस्माद्रक्ष्यायामप्सु श्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति । अतएव श्रुतिः 'अपो हास्ये' इति
॥ ५ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः । अभिहोत्रे षट्सूक्तान्तिगतिप्रतिप्राप्ति-

आनन्दगिर्यव्याख्या

जुशेतिश्रुतिसामर्थ्यान्मुख्यार्थयोगे संनिहितवाक्यानुसारेण लक्षणेत्याह—इत्याप इति । नच धर्मिणा सहेव होमस्तत्रापि लक्षणाग्रये
संनिहितवाक्यानुसारिण्यास्तस्या न्याय्यत्वादिति भावः । उपपत्तेरिति भागं विधान्तरेण व्याचष्टे—अद्वेति । इष्टप्रयोगाभावे कथं वैदि-
कोऽपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य तस्यौपचारिकत्वमाह—तनुत्वमिति । सूक्ष्मत्वगुणादप्सु श्रद्धाशब्दस्य गौणत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति ।
श्रद्धाशब्दस्यासु गौणत्वमुक्त्वा लक्षणिकत्वमाह—अद्वेति । यत्कर्म श्रद्धापूर्वकं तदुपायत्वेनापं तद्योगात्परंपरया श्रद्धायोगिनीषाम्
तच्छब्द इत्यर्थः । लक्षणाभिहितं संबन्धान्तरमाह—अद्वेति । अपां श्रद्धाहेतुत्वे मानमाह—आपो हेति । असे पुनरेष्टादिकारिणे
संनमन्ते जनयन्ति दर्शनामात्रेण ज्ञानादिपुण्यकर्मसिद्धयर्थं श्रद्धाभित्यर्थः ॥ ५ ॥ अपामेव प्रथमस्थानेऽपि होम्यन्तज्ञानात्पञ्चम्यामाहुतौ
तासां पुरुषाकारपरिणामः स्यादित्युक्तम् । इदानीमाभे सूत्रे यदद्भिः परिषेष्टितो जीवो गच्छतीति प्रतिज्ञातं तदसत्त्वमाशङ्क्य परिहरितं—
अश्रुतत्वादिति । तत्र चोर्ध्वं विशदयति—अथापीति । भूतान्तरपसृष्टानामपां पुरुषाकारपरिणामेऽपीति यावत् । उक्तेऽर्थेऽङ्गीकृते
नास्ति विमतिरित्याशङ्क्याह—न र्विति । हेत्वर्थं विवृणोति—नहीति । अत्रेति प्रकरणोक्तिः । अश्रुतत्वफलमाह—तस्यादिति ।
समाधिं विभजते—नेत्यादिना । कर्मफलोक्तिप्रारम्भाद्योऽवयवः । इष्टादिकारिणां प्रदेशान्तरगमनप्रतीतावपि प्रकृते किमापातं,
तदाह—ता इति । पञ्चशिवावाक्यमिष्टेत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह—तस्मिन्निति । धूमादिवाक्ये पञ्चशिवाक्ये च सोमराजत्वप्राप्तिश्रवणविशे-
षादिष्टादिकारिणः श्रद्धाशब्दित्वाद्भिर्षेष्टिता गुणोक्तं यान्तीति भातीत्यर्थः । ननु महदिह श्रुत्योर्वैलक्षण्यं श्रद्धाशब्दित्वात्तामापां कश्चिद्युल्लेके
होमः क्षतः कश्चिदिष्टादिकारिणां धूमादिक्रमेणाकाशप्राप्तिर्न च तेषामापः सन्ति येन तदेष्टितानां गतिः, तत्राह—तेषां चेति ।
आपो यथोक्ताः सन्तु हुतानां तासां कश्चिदिष्टादिकारिभिर्योगः, तत्राह—ता इति । दध्यादीनामपामाहवनीये हुतानामिष्टेव भस्मी-
भूतानां न जीवसंगतिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—सूक्ष्मा इति । तदेव साधयति—आहुत्य इति । तथापि कथं सहगमनं, तदाह—

त' इत्येवंजातीयकाधिकारश्रुतिरुपरुध्येत । चन्द्रमण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात्कि-
मर्थमधिकारिण इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युः । अन्नशब्दश्चोपभोगहेतुत्वसामान्यादनन्नेऽप्युपचर्य-
माणो दृश्यते । यथा विशोऽन्नं राक्षं पशवोऽन्नं विशामिति । तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रभृत्यादिभिरिव
गुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुखविहरणं देवानां तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं न मोदकादिवच्च-
र्वणं निगरणं वा । 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' (छा० ३।६।१)
इति च देवानां चर्वणादिव्यापारं वारयति । तेषां चेष्टादिकारिणां देवानप्रति गुणभावोपगताना-
मप्युपभोग उपपद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानाम् । अनात्मविस्वाच्चेष्टादिकारिणां देवोपभो-
ग्यभाव उपपद्यते । तथाहि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति—'अथ योऽन्यां देवतामु-
पास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्' (बृ० १।४।१०) इति । स
चास्मिन्नपि लोक इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवद्देवानामुपकरोत्यमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवी
तदादिष्टं फलमुपभुञ्जानः पशुवद्देवानामुपकरोतीति गम्यते ॥ अनात्मविस्वात्तथाहि दर्शय-
तीत्यस्यापरा व्याख्या—अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानु-
ष्टायिनः । पञ्चाग्निविद्यामिहात्मविद्येत्युपचरन्ति प्रकरणात् । पञ्चाग्निविज्ञानविहीनत्वाच्चेदमिष्टा-
दिकारिणां गुणवादेनाम्रत्वमुद्भाव्यते पञ्चाग्निविज्ञानप्रशंसायै । पञ्चाग्निविद्या हीह विधित्सिता ।
वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथाहि श्रुत्यन्तरं चन्द्रमण्डले भोगसद्भावं दर्शयति—'स सोमलोके
विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते' (प्र० ५।४) इति । तथान्यदपि श्रुत्यन्तरम् 'अथ ये शतं पितृणां

रत्नप्रभाभ्याख्या

मिति भावः । केन दोषेण तेषां देवभोग्यतेत्यत आह—अनात्मविस्वाच्चेति । यथा पशुर्भोग्य एवमन्नः स भेदार्थ-
मात्रं देवानां भोग्य इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य मुख्यत्वबलेन सूत्रांशं व्याख्याय प्रकृतपञ्चामयः सूत्रकृतात्मत्वेनोपचरितः इति
व्याख्यान्तरमाह—अनात्मेत्यादिना । विद्यास्तुल्यर्थमन्नत्वं न मुख्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरार्थं सूत्रशेषं व्याचष्टे—तथाहीति ।

भामतीव्याख्या

देवादिभक्ष्यत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इति यागभावनायाः कर्त्रेपेक्षितोपायतारूपमिथिश्रुतिविरोधादन्नशब्दो भोक्तृणामेव सतां देवोपजीवी-
तामात्रेण भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्वणनिगणनाभ्यां मुख्य इति । अत्रैवार्थे श्रुत्यन्तरं संगच्छत इत्याह—तथाहि दर्शयति
श्रुतिरनात्मविदामनात्मविस्वादेव पशुवद्देवोपभोग्यतां न तु चर्वणीयतया । यथा हि बलीवदादयो भुञ्जाना अपि स्वफलं स्वाभि-
नो ह्लादिवहनेनोपकुर्वाणा भोग्याः, एवं परमतत्त्वमविद्वांस इष्टादिकारिण इह दधिपयःपुरोडाशादिनाऽऽमुष्मिन्न लोके परिचारकतया
देवानामुपभोग्या इति श्रुत्यर्थः । अथवा अनात्मविस्वात्तथाहि दर्शयति इत्यस्यान्या व्याख्या । आत्मवित् पञ्चाग्निव्यावित् न
आत्मवित् अनात्मवित् । यो हि पञ्चाग्निविद्यां न वेद तं देवा भक्षयन्तीति निन्द्यते पञ्चाग्निविद्यां स्तोतुं तस्या एव प्रकृतत्वात् । तद-
नेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम् । उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह—तथाहि दर्शयति । श्रुतिर्भोक्तृत्वम् । स सोमलोके वि-

आनन्दगिरीव्याख्या

अधिक्रियतेऽनेनेत्यधिकारो विधिपुरुषसंबन्धनिमित्तं कामादि तदुक्ता श्रुतिपरिकारश्रुतिसत्त्वा वैयर्थ्यपरिहारार्थमिष्टादिकारिणामन्नत्वं भा-
क्तमेवेत्यर्थः । उक्तमेव व्यनक्ति—चन्द्रेति । न केवलं मुख्यार्थवाधादन्नशब्दस्यासुखार्थत्वमन्यत्र प्रयोगादधीत्याह—अन्नेति ।
अन्नत्वस्यासुखत्वे कथं भक्षयन्तीत्युक्तं, तत्राह—तस्मादिति । न केवलमिष्टादिकारिणामन्नत्वस्यासुखत्वादसुख्यमेघां भक्षणं किं तु
श्रुत्यन्तरादधीत्याह—न ह वा इति । तथापि पारतन्त्र्यक्षेष्टादिकारिणां भोगसिद्धिरिति कुतो भोगाय गमनं, तत्राह—तेषां चेति ।
केन दोषेण तेषां देवभोग्यतेत्याशङ्क्य सूत्रावयवं व्याचष्टे—अनात्मेति । अत्र मानं दर्शयन्नवशिष्टं सूत्रांशं योजयति—तथाहीति ।
अधिष्ठाधिकारारम्भाथोऽयशब्दः । उपास्तिमेव भेददृष्टिं स्पष्टयति—अन्योऽसाविति । भेददृष्टिनिदानमाह—न स इति । तस्य
दृष्टान्तं देवोपभोग्यत्वमाह—यथेति । उक्तश्रुतेस्तत्पर्यमाह—स चेति । अनात्मश्रुतेऽसुखार्थत्वात्तुरोधेन सूत्रांशस्यार्थमुक्त्वा प्रक-
रणानुरोधेनान्तरमाह—अनात्मेति । पञ्चाग्निविद्याविहीनत्वं तेषामनात्मविस्वम् । तद्वत्त्वेनात्मवित्त्वं चेत्तद्वहिलेनानात्मवित्त्वं तदेव
कथमित्याशङ्क्याह—पञ्चाग्नीति । इष्टादिकारिणां पञ्चाग्निविद्याशून्यत्वेऽपि कथं देवानप्रत्यत्वं, तत्राह—पञ्चेति । गुणवादेन देवोपभो-
ग्यत्वेनेति यावत् । किमर्थं प्रशंसेत्याशङ्क्याह—पञ्चाग्नीति । तस्यापि विधित्सितत्वे हेतुमाह—वाक्येति । गौतमप्रवाहणसंवादरूप-
वाक्यस्य पूर्वापरलोचनया पञ्चाग्निविद्याविधौ तात्पर्यावगतेरिति यावत् । अनात्मविस्वादिति व्याख्याय तथाहीत्यादि व्याख्याति—तथाहीति ।
इष्टादिकारि सर्वानामर्थः । पूर्वोक्तवाक्येन तुल्यार्थत्वबुद्ध्या तथेत्युक्तम् । पञ्चाग्निविद्याधिकारादन्यत्र प्रवृत्तत्वमाह—अन्यदिति ।
अत एव श्रुत्यन्तरमित्युक्तम् । पर्यायान्तरोपपन्नार्थोऽयशब्दः । जितो लोकः पूर्वसिद्धो लोको भोग्यो येषां तेषामाजानसिद्धानामिति

कारोत्ययम् । तस्मात्प्रोक्तानुरैत्यसौ लोकाय कर्मणे' (बृ० ४।४।६) इति ह्यपरा श्रुतिर्यत्किंचे-
त्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्यैव कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षयिततां दर्शयति । अपिच प्रायणमनारब्ध-
फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः ।
तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम् । नहि साधारणे निमित्ते नै-
मित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति न ह्यविशिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युप-
पद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—कृतात्ययेऽनुशयवानिति । येन कर्मव-
न्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्भयं शरीरं चन्द्रमस्यु-
पभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात्प्रविलीयते । सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमक-
रकाः । हुतभुगर्चिःसंपर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्थेष्टादेः कर्मणः फलो-
पभोगेनोपक्षये सति सानुशया पवेममवरोहन्ति । केन हेतुना । दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह । तथाहि
प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति—'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रम-
णीयां योनिमापद्येरन्नाह्वययोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्ध्वयोनिं वा सुकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' (छा०

रत्नप्रभाष्याख्या

प्राप्य कर्मार्थं पुनरायातीति श्रुत्यर्थः । कर्माभावे श्रुतिसुक्त्वा युक्तिमाह—अपिचेति । अभिव्यक्तिः फलोन्मुखता, मरणेन
भिव्यक्तस्य सर्वस्य कर्मणः परलोकभोगस्यावश्यंभावात्कर्माभाव इत्यर्थः । चरणाख्यशीलमात्रादवरोह इति प्राप्ते सिद्धान्तप्र-
तिज्ञां व्याचष्टे—येनेत्यादिना । तत् तत्रावरोहतां जीवानां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूमौ रमणीयचरणाः पुण्यकर्मणाः पुण्य
योनिभाज इति यत् तत् अभ्याशो ह अवश्यं हीत्यर्थः । कपूयं पापम् । दृष्टशब्दस्य श्रुत्यर्थसुक्त्वार्थान्तरमाह—

भामतीव्याख्या

प्रघट्टकेन सकलकर्माभिव्यञ्जकत्वात् । न खल्वभिव्यक्तिनिमित्तस्य साधारण्येऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः । फलदानाभिमुखीकरणं चाभि-
व्यक्तिस्तस्मात्समस्तमेव कर्म फलमुपभोजितवत् । स्वफलविरोधि च कर्म । तस्मान्छ्रुतेरुपपत्तेश्च निरनुशयानामेव चरणादाचारोदरोहे
न कर्मणः । आचारकर्मणी च श्रुतेः प्रसिद्धभेदे । यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति । तथाच रमणीयचरणाः कपूयचरणा
इत्याचारमेव योनिनिमित्तमुपदिशति न तु कर्म । त्वां वा कर्मशीले द्वे अप्यविशेषेणानुशयस्तथापि यद्यप्ययमिष्टापूर्वकारी स्व
निरनुशयो भुक्तभोगत्वात्तथापि पित्रादिगतानुशयवशात्तद्विपाकान् जाल्यायुर्भोगांश्चन्द्रलोकादवरोहानुभवविष्यति । स्मर्यते धन्यस्य
सुकृतदुष्कृताभ्यामन्यस्य तत्संबन्धिनस्तत्फलभागिता—'पतत्यर्धशरीरेण यस्य भार्या सुरां पिबेत्' इत्यादि । तथा श्राद्धवेस्वानी-
येष्टवादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः । तस्माद्यावत्संपातमित्युपक्रमानुरोधात् 'यत् किंचेह करोति' इति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्रमणीय-
चरणत्वं संबन्धन्तरगतमिष्टापूर्वकारिणि भाक्कं गमयितव्यम् । तथाच निरनुशयानामेव भुक्तभोगानामवरोह इति प्राप्त उच्यते—
येन कर्मफलपेन फलमुपभोजितं तस्मिन्मत्ततेऽपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । कुतः—दृष्टस्मृतिभ्याम् । प्रत्यक्षदृष्टा
श्रुतिर्दृष्टशब्दाभ्याम् । स्मृतिश्चोपन्यस्त । अथवा दृष्टशब्देनोच्चावचरूपो भोग उच्यते । अयमभिसंधिः—कपूयचरणा रमणीय-
चरणा इत्यवरोहतामेतद्विशेषणम् । नच सति मुख्यार्थसंभवे संबन्धिमात्रेणोपचरितार्थं न्याय्यम् । न चोपक्रमविरोधाच्छ्रुत्यन्त-

आनन्दगिरिव्याख्या

पसंहार । परामर्शश्रुतेस्तात्पर्यमाह—इति हीति । न चोपसंहारे ब्राह्मण्यादिहेतुकर्मोपगमादुपक्रमस्यापि संकोचस्तदनुसारेणो-
पक्रमणोऽपेक्षा । उपक्रमे च यावत्संपातमिति श्रवणात्तस्य च प्रथमश्रुतस्य बलीयस्त्वाद्ब्राह्मण्यादिप्राप्यचरणस्य चाचारतया
न्यते किंचयथाकारी यथाचारी' इत्यादिपु भेदेन तयोक्तत्वाच्च कर्मणा ब्राह्मण्यादिप्राप्यपत्तिरिति भावः । न केवलं भुल्लेख-
फलदानायोऽपि—अपिचेति । विमतं स्वसंज्ञायां चोपक्रमस्य अपि । अभिव्यक्त्यर्थं कर्मणां
अकारे हेतुमत्तं किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते ।
दृष्टान्तेन सा पूर्वपक्षमनूयते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते ।
तेषां मध्ये किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते । किंचिदुच्यते ।
योनिं विशिष्टाभि-
अयेति । कपूय-
उक्तवर्ग-
दिभिः ।

क
स्या
वाक्
इष्टादि
अतः ५

वस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः । नहि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशोऽप्येकफलोपभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढः । बाढम् । तथापि स्वल्पकर्मवशेषमात्रेण तत्रावस्थानं न लभ्यते । यथा किल कश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृतश्चिरप्रवासात्परिक्षीणबहूपकरणदुष्टत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति । एवमनुशयमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव । नहि स्वर्गाथस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तम् । न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलम् । स्वर्गाथं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं न जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कंचित्फललेशं जनयतीति । न शब्दप्रमाणकानामिदृशी कल्पनाऽवकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिश्च दृश्यते । न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशय इति । यदिहि येन सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवंस्तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्चरितरुध्येत—‘तद्य इह रमणीयचरणा अथ य इह कपूयचरणाः’ (छा. ॥ १२१७) इति । तस्मादामुष्मिकफले कर्मजात उपभुक्तेऽविशष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयस्तदन्तोऽवरोहन्तीति । यदुक्तं यत्किंचित्यविशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् । अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात् । यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति ग-

रत्नप्रभाख्याख्या

इति परिहारार्थः । भोगो न जायत इत्युक्तमिति शङ्कते—**नन्विति** । भोगः सावशेषो जात इति समाधत्ते—**बाढमित्यदिना** । इदमेकदेशव्याख्यानं दूषयति—**नचेति** । ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिशास्त्रेण स्वर्गभोगार्थं कर्म चोदितं, तच्छेषमर्थभोगहेतुत्वे शास्त्रविरोध इत्यर्थः । किंच स्वर्गहेतुकर्मशेषादवरोहे कपूययोन्यापत्तिरुत्थितविरोध इत्याह—**अवश्यं चेति** स्वाभिमतमनुशयमाह—**तस्मादिति** । पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—**यदित्यादिना** । क्षपयित्वा पुनरागच्छन्तीति प्राप्यन्तमिति वाक्येन गम्यत इति योजना । जन्मारभ्य दृष्टभोगलिङ्गानुगृहीतया रमणीयकपूयचरणभूयैव हि कानुशयाख्यकर्मविशेष-

भामतीव्याख्या

दृष्टानुसारात् । यथा भाण्डस्थे मधुनि सर्पिषि वा क्षालितेऽपि भाण्डलेपकं तच्छेषं मधु वा सर्पिर्वा न क्षालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुसारादेतदपि प्रतिपत्तव्यम् । न चावशेषमात्राच्चन्द्रमण्डले तिष्ठसन्नपि स्थातुं पारयति । यथा सेवको हास्तिकारवीपदातित्रातपरिवृतो महाराजं सेवमानः कालवशाच्छत्रपादुकावशेषो न सेवितुमर्हतीति दृष्टं तन्मूला च लौकिकी स्मृतिरिति दृष्टमिति साधुशया एवावर्तते इति । तदेतदूषयति—**न चैतदिति** । एवकारे प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिह्विकया प्रयुक्तः । शब्देक-

आनन्दमिरीयव्याख्या

तु तदस्तीत्याह—**नायमिति** । येन कर्मणा चन्द्रमसमारूढास्तकर्म सर्वं तत्र न भुक्तमित्युक्तमिति शङ्कते—**नन्विति** । भोगो चन्द्रारोहणमङ्गीकृत्य विरोधं समाधत्ते—**बाढमिति** । अत्रापि दृष्टेति व्याचष्टे—**यथेति** । अत्र च स्मृतिशब्देन लौकिकी स्मृतिर्यथेकदृष्टमूला वा ‘ततः शेषेण’ इत्याद्या गृहीता । तदेतदेकदेशमन्तं दूषयति—**नचेति** । इवकारो मधुरोमला प्रयुक्तो वस्तुतस्त्वेवकारं विवक्षितः । अयुक्तत्वे हेतुमाह—**नहीति** । स्वर्गाथेन कर्मणा स्वर्गक्षेदारब्धो न तस्य शेषस्तेन स्वर्गो नारभ्यते चेन्न तस्याथं चेति भावः । स्वर्गस्यारब्धत्वेऽपि कृत्स्नस्थानराम्भोजोक्तदूषणमिति शङ्कते—**नन्विति** । स्वर्गाथं चोदितस्य कर्मणः स्वर्गाव्यवयोगान्नैवमित्याह—**तदेतदिति** । परोक्तं दृष्टान्तं विधत्तयति—**ज्ञेहेति** । तथादृष्टत्वादुपपत्तेति यावत् । दाष्टान्तिकेऽपि तथैव लेशादुत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टा कल्पिता वा सेति विकल्पार्थं प्रत्याह—**न त्विति** । इहेति शास्त्रीयव्यवहारभूमिरुक्ता । द्वितीयं निराह—**नापीति** । शब्देकगम्यत्वात्रायमर्थः सामान्यतोदृष्टगम्य इत्यर्थः । किंच स्वर्गहेतुकर्मशेषादनुशयादवरोहे कपूययोन्यापत्तिरुत्थितविरोधः स्यादित्याह—**अवश्यं चेति** । तदेव स्फुटयति—**यदित्यादिना** । परमतावयोगे स्वमतमुपसंहरति—**तस्मादिति** । प्रथमं पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—**यदिति** । यद्यपि यत्किंचयावत्संपातशब्दो चन्द्रमस्यैव सर्वस्य कर्मणो भुक्तत्वप्रापकत्वेनानुशयाभावो लिङ्गमूर्ततयापि रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति शब्दयोर्विशिष्टजालारम्भलौकिककर्मसद्भाववावेदकत्वादवशेषभोगविषयसामान्यत्वस्यैवैकमंसस्वविषयविशेषलिङ्गेनामुष्मिकविषयतया संकोचः स्यादिति मत्वाह—**नैतदिति** । फलभोगेन चन्द्रलोके स्थितेति शेषः । ॥ १५ ॥

भ्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति तत्र केनचित्कर्मणाऽमुष्मिहोके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न संभवतीति । तदप्यनुशयसङ्गावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपिच केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोभिव्यजकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तस्तदुपशमात्प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत । ततो वक्तव्यम् । यथैव तर्हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरित्येवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासंभवाद्वलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । न ह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन्प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकं जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं, प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणेऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुम् । ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः संभाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति—‘कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे यावदुःखाद्रिमुच्यते’ इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन्प्रायणेऽभिव्यक्तं

रत्नप्रभाख्या

परया विरोधात्, यत्किंचेति यावत्संपातमिति च सामान्यशब्दयोरामुष्मिकविषयत्वेन सङ्कोचो न्याय्य इति भावः । मरणं कृत्स्नकर्माभिव्यजकमित्युक्तम्, उक्तानुशयश्रुतिविरोधादित्याह—**तदपीति ।** बलवदनारब्धकर्मप्रतिबन्धाच्च न कृत्स्नकर्माभिव्यक्तिरित्याह—**अपिचेत्यादिना ।** तस्य कृत्स्नकर्मव्यजकत्वे हेतुर्नास्तीति भावः । प्रश्ने मलोत्तरं शङ्कते—**आरब्धेति ।** आरब्धवदनारब्धस्यापि बलवतः प्रतिबन्धकत्वाच्च सर्वकर्मणः फलेदानायाभिव्यक्तिरिति समाधत्ते—**यथेति ।** अनारब्धफलवाविशेषात्सर्वकर्मणाभिव्यक्तिमाशङ्क्य मिथोविरुद्धस्वर्गनरकादिदेहफलानामेकदेहान्तरम्भकत्वासंभव उक्तस्तं विवृणोति—**हीति ।** अस्तु तर्हि दुर्बलस्य कर्मणो नाश इत्यत आह—**नापीति ।** नामुक्तं क्षीयते कर्मैकैकान्त उत्सर्गः स च प्रायश्चित्तप्रदानध्यानैर्वाप्यते न मरणमात्रेणेत्यर्थः । मरणेन दुर्बलकर्माविनाशो मानमाह—**स्मृतिरिति ।** कर्मनाशपक्षं निरस्य कृतकृत्स्नकर्माभिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरमाह—**यदि चेति ।** कृत्स्नकर्मणायेकस्मिन् देवादिवन्मनि भोगेन क्षयाच्च जन्मान्तरं गत, ज्ञानाभावाच्च मुक्तिरित्यद्वेवस्य कष्टान्तरालदशा स्यादित्यर्थः । ‘श्वश्रूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डा-

भामतीव्याख्या

भेदं न सामान्यतोऽद्यादुमानावसर इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते—**यदप्युक्तं प्रायणमिति ।** दूयति—**तदप्यनुशयसङ्गाव इति ।** रमणीयचरणा कपूयचरणा इत्यादिकयानुशयप्रतिपादनपरया श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः । **अपिचेत्यादि ।** इह जन्मनि हि पर्यायेण सुखदुःखे भुज्यमाने दृश्येते । युगपच्चेदेकप्रपट्टकेन प्रायणेन सुखदुःखकालानि कर्माणि व्यच्येरन् । युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन् । तस्मादुपभोगपर्यायदर्शनाद्वलीयसा दुर्बलस्याभिभवः कल्पनीयः । एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगलेखे कर्मसु द्रष्टव्यम् । न चाभिव्यक्तं च कर्म फलं न दत्त इति च संभवति । फलोपजनानामिमुख्यं हि कर्मणामभिव्यक्तिः ।

आनन्दगिरियव्याख्या

पिवा तस्मालोकायुनरस्मै लोकायागच्छतांति प्राप्यान्तमिलादिवाच्येन गम्यत इति योजना । द्वितीयं पूर्वपक्षोपपन्नमनुवदति—**तदपीति ।** मरणस्याविशेषाणशेषानारब्धकर्मव्यजकत्वे विभागायोगं फलितमाह—**तत्रेति ।** रमणीयचरणा इत्याद्यनुशयवादिश्रुतिर्विशेषादभिव्यजकमपि प्रायणं न सर्वकर्मव्यजकमनुमातुं शक्यमित्याह—**तदपीति ।** व्यजकत्वं प्रायणस्यापीत्युक्तं, तदपि नास्तीत्याह—**अपिचेति ।** नहि तस्य सर्वकर्मव्यजकत्वे कारणं किंचिदिति भावः । पूर्ववादी एष्टं भवा हेतुमाह—**आरब्धेति ।** नानाविधमुक्तदुःखफलकर्मणामपर्वोयेण प्रायणेऽभिव्यक्तिश्चेत्फलामिमुख्यलक्षणत्वाच्चेत्युपगतत्तत्फलभोगप्रसङ्गात्तस्य चादृष्टत्वात्प्रबलत्वं प्रवृत्तिव्यवस्थेः समपेक्ष क्रमेणैव तत्तत्कर्मव्यक्तिरिति परिहरति—**यथेति ।** युगपत्फलारम्भासंभवादित्यसिद्धम् । सर्वस्यापि कर्मणोऽनारब्धफलवाविशेषादेकजालारम्भकत्वसंभवादित्याशङ्क्य विरुद्धजातिनिमित्तभोगफलस्य कर्मणः शास्त्रयुक्तिविरुद्धमेकजालारम्भकत्वमित्याह—**नहीति ।** प्रायणावस्थायासुपरिचिते विरुद्धे कर्मणि प्रबलेन दुर्बलस्योच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याह—**नापीति ।** कृतं कर्मफलकत्वकामिति नास्त्येकान्तः । प्रायश्चित्तं ब्रह्मज्ञानेन च तत्क्षयश्रुतेरित्याशङ्क्य प्रकृते नदभावान्नोच्छेदोऽस्तीत्याह—**नहीति ।** ततोऽपि प्रायणाभिव्यक्तं सर्वमेकजालारम्भकमित्युक्तमित्याह—**यदिचेति ।** पूर्वस्य कर्मणः सर्वस्याप्येकजालारम्भकस्य भोगेन क्षयामनुयायिकारित्वाच्च कृत्स्नं स्वादिनेभिर्न कर्मासिद्धेर्न तन्निमित्तः संसारः स्यात् । नच नानाभावामुक्तिरिति दुर्घटतेत्यर्थः । ‘श्वश्रूकरखरोष्ट्राणां गोऽजा-

44

हीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्—‘आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः’ इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कंचिदतिशयमारभ्यते । कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्णोजिनेमेतम् । नहि कर्मणि संभवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता । नहि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याख्यते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्म-त्यनर्थान्तरम् । तथाहि—अविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति । आचारोऽपि च धर्मविशेष एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाभ्युपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णयः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

चन्द्रं याति नवा पापी ते सर्वे इति वाक्यतः ॥ पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगमावेऽपि बालसौ ॥ १ ॥

भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्योर्भिचारिणी ॥ सर्वश्रुतिः सुकृतिनां दाम्ने पापिगतिः श्रुता ॥ २ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणस्तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छ-

रत्नप्रभाष्याख्या

ज्ञानादिवत् पुरुषसंस्कारतया पुरुषार्थत्वं तदाप्यविरोध इत्याह—**पुरुषार्थत्वेऽपीति** । अज्ञापवद्धोपास्तिवदाचारोऽर्थवानित्यर्थः । अस्तु तर्हि शीलाख्याचारदेव योन्यापत्तिरित्याशङ्क्य ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा’ इत्यादि श्रुत्या विरोधावैव-मिल्याह—**कर्म चेति** । पारयमाणः शक्तः ॥ १० ॥ यद्यप्यक्रोधादिरूपं शीलं साधारणधर्मात्मकं विशेषरूपात् कर्मणोऽभिन्नं तथापि चरणआचारशब्दौ कर्मवाचिनावेव न शीलवाचकाविति न लक्षणावसर इति बादरिमत् मुख्यसिद्धान्तमाह—**सुकृतेति** । चरणशब्दार्थमुपसंहरति—**आचारोऽपीति** । कर्मण एवाचारत्वे यथाकारीत्यादिभेदोक्तिः कथमिलत आह—**भेदव्यपदेश इति** । निरुपपदाचारशब्दात् सदाचाररूपो विशेषो भाति । अतस्तत्समभिव्याहृतः कर्मसामान्यवाचको यथाकारीति शब्दस्तदितरविशेषपरः । एवमनवधानि कर्माणीति सामान्यतः, अस्माकं सुचरितानीति विशेष इति विवेकः । तस्मादनुशयबलादागल्यवश्यंभावानुसन्धानाद्विराम्यमिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ एवं पुण्यात्मनां गत्यागतिविन्तया वैराग्यं निरूप्य पापिनां तन्विन्तया तनिरूपयति—**अनिष्टादिकारिणामपीति** । ‘ये वै के च’ इत्यविशेषश्रुतेः, ‘वैवस्वतं संगमनं जना-

भासतीत्याख्या

वपुरुषार्थत्वे पुरुषसंस्कारत्वेऽप्यदोष इत्याह—**पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्येति** । तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वोऽनुशयो लक्षित इत्युक्तम् ॥ १० ॥ बादरिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणीत्याह—**सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः** । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायो गोबलीवर्दन्यायः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥ **अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्** । ‘ये वै के च’ चास्माज्जोका-

आनन्दगिरीय्याख्या

कस्य कर्माधिकारे मानमाह—**आचारेति** । वेदशब्देन वेदाद्योपलक्षणादाचारस्तच्छेधो न स्वतन्त्रफल इत्युक्तम् । इदानीं ज्ञानादि-वपुरुषसंस्कारतया भिन्नफलत्वेऽपि न विरोधोऽस्तीत्याह—**पुरुषेति** । कथं तर्हि पृथक्फलत्वं, तत्राह—**इष्टादौ हीति** । अज्ञा-वद्धोपास्तिवदित्यर्थः । आचारस्यैव योन्यापत्तिहेतुत्वेऽपि किमिदमनुशयस्य तत्कल्पनेत्याशङ्क्य कर्मणस्तद्हेतुत्वप्रसिद्धेरित्याह—**कर्म चेति** । एकदेशिमत्मुपसंहरति—**तस्यादिति** । तदेव प्रपञ्चयति—**नहीति** । अयुक्तत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**नहीति** । शिष्टाद्यो-दाष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः ॥ १० ॥ साक्षात्सिद्धान्तमाह—**सुकृतेति** । तदेव विवृणोति—**बादरिस्त्विचति** । कथं चरणशब्देन मुख्य-वृत्त्या कर्मोच्यते, तत्राह—**चरणमिति** । वृद्धप्रयोगाभावे कथं तस्य कर्मविषयत्वं, तत्राह—**तथाहीति** । कर्मणः सर्वार्थकारित्व-सिद्धेराचारस्यातथावाङ्मित्रतेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तस्मृतेरक्रोधादेः साधारणधर्मस्य शीलत्वसिद्धेर्वैवमिल्याह—**आचारोऽपीति** । कथं तर्हि श्रौते भेदवादः, तत्राह—**भेदव्यपदेशस्त्विचति** । लक्षणायां निमित्ताभावाच्चरणशब्दोऽनुशये मुख्य इति बादरिमत्मुपसंहरति—**तस्यादिति** ॥ ११ ॥ इष्टादिकारिणामनुशयवतामागतिरुक्ता । संप्रत्यनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रस्यल्लखितानामनुशयवतामागतिरभि-प्रेल्य चोदयति—**अनिष्टादीति** । प्रथमाधिकरणेनास्य संगतिमाह—**इष्टादीति** । व्यवहितमनूनानिष्टादिकारिणो विषयीकृत्य ये वै के-नेत्यविरोधश्चेत्तैवस्वत्वं संगमनं जनानामिति श्रुतेश्च संशयं दशयति—**ये त्विति** । अत्र चानिष्टादिकारिणां शुभमार्गेण गमनमागमि-

नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे' (कठ० २।६) इति । 'वैवस्वतं संगमनं जनानाम्' इत्येवंजातीयकं च बह्वेव यमवद्यताप्राप्तिलिङ्गं भवति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपिच मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कपूयकर्मविपाकं स्मरन्ति नाचिकेतो-
पाख्यानादिषु ॥ १४ ॥

अपिच सप्त ॥ १५ ॥

अपिच सप्त ऋका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः । ताननिष्ठादि-
कारिणः प्राप्नुवन्ति । कुतस्ते चन्द्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः
पापकर्माणोऽनुभवन्तीति । यावता तेषु रौरवादिष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्ते
इति । नेत्याह—

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि
ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायाम् 'वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यते' (छा० ५।३।३) इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचना-
वसरे श्रूयते—अथैतयोः पथो न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसृष्टावर्तानि भूतानि भवन्ति ।
जायस्व त्रियस्तेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' (छा० ५।१०।८) इति । तत्रैतयोः
पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् । कस्मात् । प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी हि देवयानपितृया-
णयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते । 'तद्य इत्थं विदुः' इति विद्या तथा प्रतिपत्तव्यो देवयानः

रत्नप्रभाष्याख्या

यमवद्यतावादिविशेषश्रुतिस्मृतिललात् 'ये वै के च' इत्यविशेषश्रुतिरिष्ठादिकारिविषयत्वेन व्याख्येयेति भावः ॥ १३ ॥ सूत्र-
यस्य भाष्यं सुबोधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदुक्तं मार्गान्तराभावात् पापिनामपि चन्द्रगतिरिति । तत्र । तृतीयमार्ग-
श्रुतेरित्याह—विद्याकर्मणोरिति । मार्गद्वितीयक्यनन्तरं तृतीयमार्गात्किंप्रारम्भायः श्रुतावधशब्दः । एतयोर्विद्याकर्मणे-
पथिद्वयसाधनयोरन्यतरेणापि साधनेन ये नरा न युक्तास्ते जन्ममरणादृष्टिरूपतृतीयमार्गस्थानि भूतानि भवन्ति, क्रियाद्वैतौ
लोद, तेन पापिनां चन्द्रगत्यभावाच्चन्द्रलोको न संपूर्यत इति ध्रुवार्थः । प्रतिपत्ताविति । प्राप्तिसाधने इत्यर्थः । अपिच पापिनां

भासरीत्याख्या

पथ्यन्तरस्याश्रुतेः, 'जायस्वत्रियस्वेति तृतीयं स्थानम्' इति च स्थानत्वमात्रेणावगमात्पथित्वेनाप्रतीतिश्चन्द्रलोकादवतीर्णानामपि च
तत्स्थानत्वसंभवादसंपूर्णनेन प्रतिवचनोपपत्तेः, अनन्यमार्गतया च तद्भोगविरहिणामपि ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलानुसर्पतीति

आनन्दगिरीयस्याख्या

मे वशमापद्यत इति मूलोक्तिकेतसं प्रति वचनम् । श्रुत्यन्तरमाह—वैवस्वतमिति । जनानां परलोकगतानां संगमनं संगमं
वैवस्वतं बभूव राजानं हविषा दुवस्वतं प्रीणयत्येत्यर्थः । ये वै के चास्मादित्यादिश्रुत्या सर्वेषां चन्द्रगतिः सिद्धेत्युक्तमिच्छाशङ्क्य विरोध-
नेकलिङ्गदृष्ट्या तदन्यथा नेयमित्याह—बह्वेतेति । 'ये वै के च' 'वैवस्वतं संगमनम्' इत्यनयोर्विषययोः सामान्येन चन्द्रलोकवमलोक-
तिवादिनोर्विद्याकर्मविशेषितमार्गद्वयप्रधानमनिष्ठादिकारिणां तृतीयस्थानगतवादिवाक्येनेष्ठादिकारिणां चन्द्रगतिवाक्येन च विशेषार्थेन
विषयविशेषनियतिरिति भावः ॥ १३ ॥ इतश्चेष्ठादिकारिविषये ये वै के चेत्यादिवाक्यस्य संकोच इत्याह—स्मरन्ति चेति । तद्वक्त-
रोति—अपिचेत्यादिना ॥ १४ ॥ इतश्चानिष्ठादिकारिणां न चन्द्रगतिरित्याह—अपीति । तद्वक्त्याति—अपिचेत्यादिना ॥ १५ ॥
अनिष्ठादिकारिणां चन्द्रमण्डले भोगाभावाद्यमवद्यतायाश्च श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्च चन्द्रगतिरित्युक्तमिदानीं तेषां यमवद्यतामाश्रित्य-
मर्त्तवति । विरुद्धत्वे हेतुमाह—यावतेति । सूत्रेण परिहरति—नेत्याहेति । तदिदं भजेत—तेष्वपीति । एकत्रोभयोरभिप्रायलो-
गमाशङ्क्याह—यमेति ॥ १६ ॥ मार्गद्वयप्रधानां तृतीयस्थानोक्तेरपि नानिष्ठादिकारिणां चन्द्रगतिरित्याह—विधेति । हेतुनन्तरेण
प्रकट्यन्भूमिकोक्तिपूर्वकं श्रुतिमुदाहरति—पञ्चेति । तदिधेति प्रकरणमुक्तम् । श्रोतृ प्लुतिविचारणार्था । तृतीयस्थानोक्त्या
मार्गोऽवशब्दः । तत्प्रतिपत्तिफलमाह—तेनेति । श्रुत्यर्थं सूत्रयोजनया विशदयति—तत्रेति । उक्ता श्रुतिः सप्तमर्थः । पञ्च-
शब्दस्यार्थान्तरे रूढेर्वैद्याकर्मार्थत्वे न मानमिति शङ्कते—कस्मादिति । तत्र प्रकरणं प्रमाणयति—प्रकृतत्वादिति । तद्वच-
नोक्ति—विधेति । प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिसाधने । तत्र देवयानस्य पथो विद्याद्वारा प्रकृतत्वं प्रकटयति—तद्य इति । कर्मद्वारा वि-

पन्थाः प्रकीर्तितः । 'इष्टापूर्ते दत्तम्' (छा० ५।१०।१,३) इति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः पितृ-
याणः पन्थाः प्रकीर्तितः । तत्प्रक्रियायाम्—'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन' इति श्रुतम् ।
एतदुक्तं भवति—ये न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृता नापि कर्मणा पितृयाणे तेषा-
मेव क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति । तस्मादपि नानिष्ठादिकार्षि-
भ्रन्तमाः प्राप्यते । स्यादेतत् । तेऽपि चन्द्रबिम्बमारुह्य ततोऽवरुह्य क्षुद्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्ते
इति । तदपि नास्ति । आरोहानर्थक्यात् । अपिच सर्वेषु प्रयत्नु चन्द्रलोकं प्राप्नुवन्त्वसौ
लोकः प्रयद्भिः संपूर्यतेत्यतः प्रश्नविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत । तथा हि प्रतिवचनं दातव्यं
यथाऽसौ लोको न संपूर्यते । अवरोहोऽभ्युपगमादसंपूर्णोपपत्तिरिति चेत् । न । अश्रुतत्वात् ।
सत्यमवरोहादप्यसंपूर्णमुपपद्यते । श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्तनेनासंपूर्णं दर्शयति—'एत-
न्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' (छा० ५।१०।८) इति । तेनानारोहादेवासंपूर्णमिति
युक्तम् । अवरोहस्येष्टादिकार्षिष्वविशिष्टत्वे संति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तुशब्दस्तु
शाखान्तरीयवाक्यप्रभवामशेषगमनाशङ्कामुच्छिनत्ति । एवं सत्यधिकृतापेक्षः शाखान्तरीये
वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते । ये वै केचिदधिकृता अस्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्तीति ॥ १७ ॥ यत्पुनरुक्तं देहलभोपपत्तये सर्वे चन्द्रमसं गन्तुमर्हन्ति, पञ्चम्यामाहुतावित्या-
हुतिसंख्यानियमादिति । तत्प्रत्युच्यते—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

रत्नप्रभाभ्याख्या

चन्द्रगतौ असौ लोकः संपूर्यते 'अतश्च न संपूर्यते' इत्येतत्प्रतिवचनं विरुद्धं प्रसज्येतैतन्नव्यः । अवरोहादसंपूर्णमश्रुतं न
कल्प्यं श्रुतहान्यापत्तेरित्याह—न । अश्रुतत्वादिति । अवरोह एव तृतीयं स्थानं श्रुत्युक्तमित्यत आह—अवरोहस्येति ।
इममवानं पुनरनिवर्तन् इति इष्टादिकारिणामवरोहोक्तेरनिष्ठादिकारिणामपि अवरोहस्यार्थसिद्धत्वात् पुनरुक्तार्थेऽर्थलथः ।
अतोरिति मार्गान्तरोपक्रमवाधस्तृतीयशब्दवाधश्चलतः स्थानशब्दो मार्गलक्षक इति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ एवमविशेषश्रुते-
र्गान्तराभावाच्चेति पूर्वपक्षबीजद्वयं निरस्य तृतीयबीजनिरासार्थं सूत्रमादत्ते—यत्पुनरित्यादिना । विद्याकर्मस्थानानां
मिश्रोदादिभावेन जायस्वेत्यादिश्रुत्या निरन्तरजन्ममरणोपलब्धेर्नाहुतिसंख्यादर इत्यर्थः । पुरुषशब्दाच्चिन्मियाह—अ-

भामतीभ्याख्या

संभवादिषु यमवस्थतायै चन्द्रलोकगमनोपपत्तेः, 'न कतरेणचन' इत्यस्यासंपूर्णप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वाभावात्,
निष्ठादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्तेऽभिधीयते—सत्यं स्थानतयागतस्य न मार्गत्वं तथापि तस्य यथाऽसौ मार्गो न संपू-
र्यते इत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गद्वयनिषेधपूर्वं तृतीयं स्थानमभिवदन्नसंपूर्णाय तत्प्रतिपत्तमाचक्षीत । यदि पुनस्तन्नेव मार्गे-
णगल जन्ममरणप्रकथयत् स्थानमप्यासीत् नेतत्तृतीयं स्थानं भवेत् । नहीष्टादिकारिणभ्रन्तमण्डलादवरुह्य रमणीयां निन्दितां वा
शेनं प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं प्रतिपद्यन्ते । तत्कस्य हेतोः । पितृयाणेन पथावरोहात् । तदपि क्षुद्रजन्तवोऽप्यनेनैव पथाव-
रोहेऽऽनन्देनां जन्ममरणप्रकथयत्तृतीयं स्थानं भवेत् । ततोऽवगच्छामः संयमन सप्त च यातनाभूरीपेयवशतया प्रतिपद्यमाना

आनन्दगिरियव्याख्या

यागस्यापि प्रकृतत्वमाह—इष्टेति । विद्याकर्मणोरेवं प्रकृतत्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—तदिति । विद्याकर्महीनानां क्षुद्रजन्तु-
मात्रेऽपि निर्दिश्यते न पुनस्तृतीयोऽव्येत्ताशङ्कयाह—एतदिति । मार्गद्वयप्रधानमनिष्ठादिकारिणां तृतीयस्थानोक्तिकलमाह—
तस्मादिति । यदि तृतीयस्थानकीर्तनं तत्र चन्द्रगतिं वारयत्यागत्यापि तस्मात्सिद्धमवधिदि शङ्कते—स्यादिति । मानकलाम्बां हि
कल्पना न चेह तदुभयं, तथाच नैवं कल्पनेत्याह—तदपीति । प्रतिवचनस्य कृत्स्नानुरूपप्रवृत्तत्वादिन्येवं कल्पनेत्याह—अपि-
चेति । कथं तर्हि प्रश्नानुगुणं प्रतिवचनं, तत्राह—तथाहीति । गमनेऽपि तस्य प्रश्नानुगुणत्वसिद्धिरित्याह—अवरोहेति । अ-
पेक्षकस्यासंपूर्णसाधुतेर्नैवमपि श्रुतहान्यादि कल्पयितव्यमित्याह—नेति । तदेव प्रपञ्चयति—सत्यमिति । तर्हि तथैवासंपूर्णं
साधित्वाशङ्क्य श्रुतिविरोधात्नैवमित्याह—श्रुतिस्त्विति । श्रुतिसिद्धमसंपूर्णं निगमयति—तेनेति । किमिति तदवरोहणकृतेनैव
गमने नैवमित्याशङ्कयाह—अवरोहस्येति । युक्त्वा स्वपक्षमुपाधाय परपक्षं चापनुय पूर्ववापुश्रुतवाक्यस्य मृशान्तरेणैव गतिं
तदपितुमारभते—तुशब्दस्त्विति । उच्छिन्तिप्रकारं प्रकटयति—एवमिति । उक्तन्यायेनानिष्ठादिकारिणां चन्द्रगत्ययोगे सतीति
श्रुतेरनुसारम् । अपिचतुशब्देनेष्टादिकारिणो गृह्यन्ते । सर्वशब्दसाधिकात्तथैव स्थितं वाक्यायमेवाह—ये वा इति ॥ १७ ॥ परोक्ष-
ज्ञेयैरित्युक्त्वा तदीयां युक्तिमनुवदति—तदिति । तदुत्तरत्वेन मादत्ते—तदिति । प्रतिषां पूर्ववन्मोजयति—नेत्यादिना ।

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसंख्यानियम आहुतीनामादत्तव्यः । कुतः—तथोपलब्धेः । तथा-
ह्यन्तरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते 'जायस्वन्नियमेत्येतत्-
तीयं स्थानम्' (छा० ५।१०।८) इति । अपिच 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति'
(छा० ५।३।३) इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसंख्या संकीर्त्यते न कीदृशतद्वादिशरीरहेतुत्वेन
पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात् । अपिच पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते
नापञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते वाक्यस्य द्व्यर्थतादोषात् । तत्र येषामारोहाव-
रोहौ संभवतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतौ देह उद्भविष्यति । अन्येषां तु विनैवाहुतिसंख्याया भूतान्त-
रोपसृष्टाभिरङ्गिर्देह आरप्स्यते ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपिच लोके ॥ १९ ॥

अपिच स्मर्यते लोके । द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वम् । तत्र द्रो-
णादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति । धृष्टद्युम्नादीनां तु योषितुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः ।
यथा च तत्राहुतिसंख्यानादरो भवत्येवमन्यत्रापि भविष्यति । बलाकाप्यन्तरैव रेतःसकं गर्भं
धत्त इति लोकरुढिः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपिच चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे स्वेदजोद्भिज्जयोरन्तरैव ग्राम्यध-
र्ममुत्पत्तिदर्शनादाहुतिसंख्यानादरो भवति । एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥ २० ॥ ननु तेषां
खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' (छा० ६।३।१) इति ।
अत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमिति । अत्रोच्यते—

रत्नप्रभाष्याख्या

पिचेति । मनुष्यदेहस्यापि नाहुतिसंख्यानियम इत्याह—अपिचेत्यादिना । विधिनिषेधरूपार्थद्वये वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः ।
॥ १८ ॥ अनियमे स्मृतिसंवादार्थं सूत्रम्—स्मर्यतेऽपीति । लोक्यतेऽनेनेति लोको भारतादिरुक्तः । मुख्यायमप्याह—
बलाकेति ॥ १९ ॥ 'अण्डजानि च जरायुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि च' इति श्रुत्यवष्टम्भेन सूत्रं व्याचष्टे—अपि-
चेति । अन्यत्राप्यनिष्टादिकारिण्यित्यर्थः ॥ २० ॥ अनया श्रुत्या चातुर्विध्यं कथमुक्तं श्रुत्यन्तरे त्रीण्येवैत्यवधारणविरोधा-
दिति शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते—नन्वित्यादिना । जीवं जरायुजं मनुष्यादि, भूमिसुद्भिज्जं जायते वृक्षादिकं, उरत्र
भामतीत्याख्या

अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति । तस्मात् 'ये वै के च' इतीष्टादिकारिविषयं न सर्वविषयम् । पञ्चम्यामाहुताविति च
स्वार्थविधानपरं न पुनरपञ्चम्याहुतिप्रतिषेधपरमपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । संयमने त्वनुभूयति सूत्रेणावरोहापादानतया संयमनस्यो-
पादानाच्चन्द्रमण्डलापादाननिषेध आह्वयः । तथाच सिद्धान्तसूत्रमेव । पूर्वपक्षसूत्रत्वे तु शङ्कान्तराध्याहारेण कथंविद्मवित्यम् ।

आनन्दगिरिरथ्याख्या

पृष्टं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कुत इति । भोगाय हि चन्द्रारोहणमित्यादिवर्णितः प्रकारः । उपलम्भमेवाभिनयति—जायस्विति ।
ज्ञानकर्महेतुव्या हि कृमिकीटादिभोजनं पुनः पुनर्जायन्ते श्रियन्ते चेति प्रसिद्धम् । नच तत्राहुतिसंख्योपलभ्यते । नच तेषां निन्तां
जायमानानां नियमानानां चाहुतिसंख्या कल्प्यते दृष्टविरोधे कल्पनानवकाशादित्यर्थः । किंच देहमात्रहेतुत्वेनाहुतिसंख्या नियम्यते
मनुष्यदेहहेतुत्वेन वा । तत्राद्यं पुरुषशब्दविरोधेन प्रत्याह—अपिचेति । द्वितीयं निराह—अपिचेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—
वाक्यस्येति । तस्य विधिनिषेधार्थद्वयार्थायां वाक्यभेदादिकैव च संभवति तदयोवादित्यर्थः । पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषाकारपरिणा-
मेऽपि नापञ्चम्यामाहुतौ तासां तन्निषेधश्चेद्वि तासामुभयथा देहारम्भसंभवे कथं व्यवसेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । अन्येषां विति ।
चन्द्रमण्डलं प्रत्यारोहस्ततोऽवरोहश्च येषां न युक्तस्तेषामिति यावत् ॥ १८ ॥ मनुष्यदेहारम्भं प्रत्याहुतिसंख्यानियमाभावे स्मृतिं
संवादयति—स्मर्यतेऽपीति । सूत्रं व्याकरोति—अपिचेति । लोकशब्देन सूत्रभाष्ययोरिति हासादिरपि न्युत्पत्त्युच्यते । अत्रो-
निजत्वविशेषेऽपि द्रोणादिष्वान्तरविशेषमाह—तत्रेति । तदृष्टान्तनानिष्टादिकारिभ्यवाहुतिसंख्यानियमाभावधीरिति फलितमाह—
यथेति । देहमात्रहेतुत्वेनाहुतिसंख्यानियमो नैत्यत्रापि सूत्रस्य तात्पर्यमस्तीत्याह—बलाकेति ॥ १९ ॥ इतश्च देहमात्ररम्भे ना-
हुतिसंख्यानियमोऽस्तीत्याह—दर्शनाच्चेति । ऐतरेयश्रुत्यवष्टम्भेन सूत्रं व्याकरोति—अपिचेत्यादिना । अन्यत्रापीत्यनिष्टादिकारिणो
निर्दिश्यन्ते ॥ २० ॥ श्रुत्यन्तरविरोधं शङ्कते—नन्विति । अण्डजमेवाण्डजं पश्यादि । जीवं जरायुजम् । उद्भिज्जं जातं शुक्रं

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

‘आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्’ (छा० ६।३।१) इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव खेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येत्यः । उभयोरपि खेदजोद्भिज्जयोर्भूयुदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । स्वावरोद्भेदाच्च विलक्षणो जङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र खेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ॥ २१ ॥

सामाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

वियदादिस्वरूपत्वं तत्साम्यं वावरोहिणः । वायुर्भूत्वेत्यादिवाक्यात्तत्तद्भावं प्रपद्यते ॥ १ ॥
खयत्सूक्ष्मो वायुवशो युक्तो धूमादिभिर्भवेत् । अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुख्यमुपपद्यते ॥ २ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन्वावत्संपातमुपित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् । अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति—‘अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेत-
माकाशमाकाशाद्यां वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽग्नं भवत्यग्नं भूत्वा मेघो भवति मेघो-
भूत्वा प्रवर्षति’ (छा० ५।१०।५) इति । तत्र संशयः—किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिप-
द्यन्ते किंवाकाशादिसाम्यमिति । तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः—

रत्नप्रभाव्याख्या

भूत्वा जायते यूकादि जङ्गममिति भेदः । संशोकः स्वेदः ॥ २१ ॥ एवं पापिनां गत्यागती विचार्य संप्रतीष्टादिकारिणामव-
रोहे विशेषमाह—सामाव्यापत्तिरूपपत्तेः । यथेतमनेवं चेत्युक्तीत्यादिवाक्यात्तत्तद्भावं प्रपद्यते । पुनर्निवर्तन्ते, निवृत्ताश्चानुशयिनः
मानन्ते द्रुतदेहा आकाशं गता आकाशसदृशा भवन्ति । आकाशसादृश्यानन्तरं पिण्डीकृता अतिसूक्ष्मलिङ्गोपहिताः वायुने-
नतश्च नीयमाना वायुसमा भवन्ति । सोऽनुशया संधो वायुसमो भूत्वा धूमसंगतस्तत्समो भवति, धूमसमो भूत्वाऽग्नसमो
भवति । अग्रे विभर्तात्यग्नं, मेहति सिञ्चतीति वृष्टिकर्ता मेघस्तत्समो भूत्वा वर्षधाराद्वारा पृथिवीं प्रविश्य व्रीहियवादिरूपो
भवतीति सिद्धान्तगत्या श्रुत्यर्थः । पूर्वोक्तपुनिक्रियं संशयबीजं मन्तव्यं, पूर्वत्र मार्गद्वयमुक्त्वा तृतीयत्वोक्त्युक्तं स्थानशब्दस्य
मार्गलक्षकत्वमिह तु दुर्गंधं दधि भवतीत्यादिप्रयोगे भवतिश्रुतेर्विकारस्वरूपापत्तौ मुख्यत्वात् सादृश्यापत्तिलक्षणाबीजं नास्तीति
भामतीव्याख्या

जीवजं जरायुजम् । संशोकजं संस्वेदजम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सामाव्यापत्तिरूपपत्तेः । यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाद्रावुमित्युक्तं न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते तथापि वायुर्भूत्वेत्यादेः
स्फुटं तादात्म्यावगमाद्यथेतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्यं एवावतिष्ठते । न चान्यस्यान्यभावात्तुल्यपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नदिके-

आनन्दगिरियव्याख्या

जिज्जं वृक्षादि । छान्दोग्यश्रुतिविरोधं सूत्रेण परिहरति—अत्रेति । तद्व्याख्याति—आण्डजमिति । एन्द्रिजशब्देन खेदजोपसंग्रह-
इत्याह—उभयोरिति । धेतरेयं तर्हि भेदव्यपदेशस्य का गतिः, तत्राह—स्वावरोति । श्रुत्योर्विरोधं निराकृत्युपसंग्रहति—इत्य-
विरोध इति ॥ २१ ॥ अनिष्टादिकारिणामवरोहावरोहरूपा गतिरुक्ता संप्रतीष्टादिकारिणामवशिष्टमवरोहप्रकारं निरूपयति—सामाव्येति ।
व्यवहितं संवन्धं दर्शयति—इष्टादीति । विषयवत्क्यमुदाहरति—तत्रेति । चन्द्रमसि भोगं समाप्य प्राप्तावरोहेष्विष्टादिकारिण्यति
पावः । चन्द्रे भोक्तव्यकर्मणः समाप्त्यानन्तर्यमथेत्युक्तम् । एतमेव वक्ष्यमाणं पन्थानं पुनर्निवर्तन्ते पुनःशब्दादनादौ संसारे पूर्वमपि
कन्द गता निवृत्ताश्चेति गम्यते । कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्ते तमाह—यथेति । यथागतं मासंभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाम्ना-
गमाकाशाच्छन्दमिति गमनकर्म आगमनेऽप्याकाशोक्त्यर्थेति भाति पितृलोकाधर्तनादप्रादिसंकीर्तनाच्चाग्नेयपीति गम्यते । तथाच
धैर्यमित्युपलक्षणं याः खलवापश्चन्द्रमण्डले देहमारब्धवत्यस्ताः कर्मक्षये द्रुता आकाशं गतास्तत्सदृशा यदा जायन्ते तदा तदुपहिता
पुनरपि तस्याकाशसमा भवन्तीत्याह—आकाशादिति । तत्तुल्यतामापन्नश्च वायुनेतश्चासुतश्च नीयमाना वायुसमा अनुशयि-
ण्यपि सिद्धा वायुतुल्या भवन्तीत्याह—आकाशमिति । तदनन्तरं यो धूमो गमनदशायामासीत्तुल्यो भवत्यनुशयाव्याह—
पूरुति । ततोऽर्पा धारणासंभृतोदकं यद्वच्च तत्तुल्योऽनुशयाव्याह—धूम इति । ततो जलसेचनान्मेघो वर्षणकर्ता तत्तुल्यः स
तुल्यव्याह—अत्रमिति । तत्सादृश्यमापन्न वर्षधाराभिरनुशया पृथिवीमापन्न इत्याह—मेघ इति । अवरोहस्तु देहशु-
षेष्वाकाशं वायुमिति कर्मत्वोक्त्युक्तं भवतीत्यादि भवतिश्रुत्येव संदेहमाह—तत्रेति । देवयानपितृयागौ पन्थानौ प्रक्रम्य तृती-
यैर्लोकं स्थानशब्दस्य मार्गलक्षणत्वम् । भवतिश्रुत्येव सादृश्यलक्षणत्वे हेत्वभावाच्चादात्म्यार्थत्वमेवेति पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना ।
च चवरोहपदसंसारगतिरूपपद्मादौ वैराग्यवृद्धीकरणात्पूर्ववत्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भवतिश्रुतेर्गुण्यार्थत्वसिद्धिः । सिद्धान्ते तुप-
या लक्षणिकार्थत्वधीः । यथेतमाकाशमाकाशाद्रावुमित्यत्र तादात्म्यादृष्टेरन्यस्य चान्यात्मत्वासिद्धेर्नाकाशादितादात्म्यमनुशयिनामिति
ह्ये—कुव इति । वायुर्भूत्वेत्यादौ तादात्म्यसिद्धेर्ननुपदिषु च । प्रादिभावानुभावथेतमाकाशमित्यादावपि तादात्म्यमेवेति परि-

एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा । तथाच वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्तत्स्वरूपोपपत्तावाञ्जस्येनावकल्पन्ते । तस्मादाकाशादित्स्वरूपप्रतिपत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यदम्भयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संपृच्यत इति । तदेतदुच्यते—‘यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुम्’ (छा० ७.५.१०/१) इत्येवमादिना । कुत एतत् । उपपत्तेः । एवं होतुपपद्यते । न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबन्धवत्त्वाच्च तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटते । श्रुत्यसंभवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव । अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्यते ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

ब्रीह्यादेः प्राग्विलम्बेन त्वरया वाऽवरोहति । तत्रानियम एव सांख्यिकविवर्जनात् ॥ १ ॥

दुःखं ब्रीह्यादिनिर्वाणमिति तत्र विशेषितः । विलम्बेन पूर्वत्र त्वराधांदस्यीयते ॥ २ ॥

रत्नप्राप्त्याख्या

प्रत्युदाहरणसङ्गतः । श्रुतिमुख्यत्वं फलमिति पूर्वपक्षः । अनुशयिनां पूर्वसिद्धाकाशादित्स्वरूपप्राप्त्ययोगाल्लक्षणेति सिद्धान्तित—एवमित्यादिना । समानो भावो धर्मो यस्य तद्भावः साभाव्यं साम्यमिति सूत्रपदार्थः । एवं होतदिति । एतद्वदेव सादृश्यरूपमेवोपपद्यत इत्यर्थः । अनुशयिनामाकाशादिभ्यो निर्गमनान्यथानुपपत्त्यापि सादृश्यलक्षणेत्याह—आकाशरूपेति । संयोगलक्षणायाश्चकृवाह—विभुत्वादिति । भवतिश्रुत्या संयोगलक्षणायामनुवादः स्यादित्यर्थः । विविधभूतसाम्यमवरोहे भवतीत्यनुसंधानाद्वैराग्यमुपसंहरति—अत इति ॥ २२ ॥ नातिचिरेण । उक्तं सादृश्यमुपजीव्य लोके गन्तुं

भामतीव्याख्या

स्वरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणोद्देवदेहस्य च नहुपस्य तिर्यक्स्वरमणात् । तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीय गौण्यां च वृत्तौ लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः संभवात् । यथाहुः—‘लक्ष्यमाणगुणैर्योगात्तुत्तरिहा तु गौणता’ इति । प्राप्ते ब्रूमः—सामाध्यापत्तिः । समानो भावो रूपं येषां ते सभावात्तेषां भावः साभाव्यं सारूप्यं सादृश्यमिति यावत् कुतः—उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे—नह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । युक्तमेतच्च देवशरीरमजगत्त्वेन परिणमते, देवदेहसमयेऽजगत्शरीरस्याभावात् । यदि तु देवाजगत्शरीरे समसमये स्यातां न देवशरीरमजगत्शरीरे विपरिणामि कियते । नहि दधिपयसी समसमये परस्परगत्यौ शक्ये संपादयितुं, तथैवापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्देवगणपद्मावय परस्परमभिवृत्तुर्भवेति । एवं वाय्वादिविषयं योज्यम् । तथाच तद्भावस्तत्सादृश्येनोपचारिको व्याख्येयः । नन्वाकाशभावेन संयोगमात्रं लक्ष्यं किं सादृश्येनेत्यत आह—विभुत्वाच्चाकाशेनेति ॥ २२ ॥ नातिचिरेण विशेषात् । ‘दुर्निष्पत्तरम्’ इति दुर्नि

आनन्दगिरियव्याख्या

हरति—एवं हीति । भवतिश्रुतेः सादृश्यलक्षकत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—इतरथेति । सापि शब्दवृत्तिवादाभिव्यक्त्या कृष्याह—श्रुतीति । श्रुतेर्मुख्यार्थत्वे तदक्षरातुक्रुत्यं फलमाह—तथाचेति । पूर्वां कप्रकरणे श्रुतेर्मुख्यार्थत्वमाश्रित्यानुशयिनामाकाशादित्स्वरूपप्राप्त्यपत्तिरिति साम्यं भवतीत्यर्थः । श्रुत्या पूर्वेपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । आकाशादित्वादास्यं प्रत्याख्यातं अप्यतन्वमिति पक्षमुपपत्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति । समानो भावः साभाव्यं सादृश्यं तदापत्तिरिति योजनया प्रतीक्षां विनोति—आकाशादीति । कथं पुनश्चेतनानामनुशयिनामचेतनैराकाशादिभिः सादृश्यमिच्छाशङ्क्य प्रतिज्ञातमेवायं प्रकटयति—चन्द्रेति । प्रतिज्ञासमाप्ताविति शब्दः । उक्तेऽर्थे श्रुतिसुदाहरति—तदेतदिति । भवतिश्रुत्या तादात्म्यमेवोपेयं न तत्सादृश्यमिति शङ्केतः कुत इति । तत्र हेतुमवतार्यं व्याकरोति—उपपत्तेरिति । एवं हीलाकाशादिसादृश्याङ्गीकारे सतीति यावत् । एतदित्याकाशाश्रयत्वाच्च परस्परगत्येऽप्युक्तमेव साधयति—नहीति । वायुर्भूत्वेत्यादिश्रुतेस्तर्हि का गतिः, तत्राह—आकाशेति । अनुशयिनामा शादिभ्यस्तिलमाषान्तेभ्यः स्वेनैव रूपेण निष्क्रमणान्यथानुपपत्तिरुपश्रुतार्थपर्यायस्य पूर्वसिद्धान्त्यभावात्तुपपत्त्यनुगृहीतया विरोधापत्तिरतत्तद्भावापत्तिविषया श्रुतिरिति भावः । आकाशादिना संयोगमात्रं भवतिश्रुत्या लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्याशङ्क्याकाशे तदनुपपत्तिरित्युक्तं चैव व्याख्यातं सादृश्यमेवेत्याह—विभुत्वाच्चेति । यदुक्तमेवं सति श्रुतिर्भवतीतिरथा लक्षणेति, तत्राह—श्रुतीति । अनुशयिनामाकाशादित्वादास्ययोगात्तत्तुल्यतापत्तेः श्रुत्यर्थत्वात्तत्परिहाराय प्रेक्षाकारिणा प्रयत्नवता भाव्यमित्युपसंहरति—अत इति ॥ २२ ॥ पूर्वपूर्वसादृश्यगतानामुत्तरोत्तरसादृश्यापत्तिरित्येवमेत्याह—नातिचिरेणेति । विषयसंशयो दर्शयति—तत्रेति ॥

तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्ब्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः । किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसा-
द्वयेनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्त्युत्तालपमल्पमिति । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्र-
वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत एतत् । विशेषदर्शनात् । तथाहि ब्रीह्यादिभावापत्ते-
रन्तरं विशिनष्टि—‘अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्’ (छा० ५।१०।६) इति । तकार एकइच्छा-
न्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः । दुर्निष्प्रपततरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमसाद्व्रीह्यादिभावा-
न्निःसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन्पूर्वेषु सुखं निष्प्रपतनं दर्शयति ।
सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः । तस्मिन्नवयौ शरीरानिष्पत्ते-
रपभोगासंभवात् । तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

ब्रीह्यादौ जन्म तेषां स्वासंश्लेषो वा जनिर्भवे ॥ जायन्त इति मुख्यस्याप्यनुद्दिष्टादिवापतः ॥ १ ॥
वैधात्र पापसंश्लेषः कर्मव्यापृत्यनुक्तिः ॥ श्रविषादौ मुख्यजनी चरणव्यापृतिः शुभा ॥ २ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते—‘त इह ब्रीहियवा ओषधिष्वनस्पतयस्तिलमाषा इति

रत्नप्रभाख्याख्या

निराचिरगतिदर्शनासंशयं वदन् पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना । अनियमात् कदाचिद्विलम्बेन योऽप्यपत्तिरिति पूर्वपक्षफलं,
सिद्धान्ते तु ब्रीहियवादिभावादनुशयिनां विलम्बेन निगमनमिति विशेषादाकाशादिभावाच्छीघ्रं निगम इत्यविलम्बेन योऽप्यप-
त्तिरित्यनुशयानाद्वैराग्यदार्ढ्यमिति विवेकः । नन्वाकाशादिष्वनुशयिनां सुखं ब्रीहियवादिषु दुःखमिति दुःशब्दाद्भ्रान्तिः न चि-
गत्तिरनिगमनमित्यत आह—सुखदुःखताविशेषश्चायमिति । अवधिः कालः ॥ २३ ॥ अन्याभिलापात् । श्रुतिक्रमात्
अर्थकमावाधिकरणानां क्रमो बोध्यः । इह भूमौ वर्षधाराद्वारा पतितान्तेऽनुशयिनो ब्रीह्यादिसाम्येन जायन्त इति श्रुत्यर्थः ।

भामतीव्याख्या

भेदमणं ब्रूते न तु विलम्बेनेति मय्यते पूर्वपक्षी । विना स्थूलशरीरं न सूक्ष्मशरीरं दुःखभागीति दुर्निष्प्रपतरं विलम्बं लब्धवतीति
पट्टान्तः ॥ २३ ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् । आकाशरूपं वायुभूमादित्पक्वैऽनुशयिणामुक्तं इहेदानीं ब्रीहियवा
ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमनुशयिनां भोगाधिष्ठानं ब्रीहियवादिवः स्थावरा भवन्ति,
गोस्मिन् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेव संसर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र मनुष्यो जायते देवो जायत इत्यादेः प्रयोगे जन्मः शरीरपरिग्रहे
प्रसिद्धत्वादिनापि ब्रीह्यादिशरीरपरिग्रह एव जनिर्मुख्यार्थ इति ब्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम् । न च रमणीयचरणाः कपू-
रचरणा इतिवत् कर्मविशेषासंकीर्तनात्तदभावे ब्रीह्यादीनां शरीरभावाभावात्क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव तत्संस्पर्कमात्रमिति सांप्रतम् ।

आनन्दगिरियव्याख्या

रोहन् तत्तत्सादृश्यं गतेष्विति यावत् । गन्तुभेदेन चिराचिराभ्यां गतिदर्शनात्तमेव संशयं विशदयति—किमिति । शास्त्रमतीन्द्रियाये
मान न चेह शास्त्रमस्ति तथाचाभिर्धारणेति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । न च ‘अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्’ इति ब्रीह्यादिभावादुर्ध्वमेव
विन्यमनमावगमात्पूर्वमविलम्बसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र दुःखनिःसरणस्यैव विवक्षितत्वेन विलम्बस्यानिष्टत्वात् । न च देहावभावा-
दुःखनिर्दोषलम्बाभिप्रायमेतदिति युक्तम् । तथापि प्रकृतसर्वपरामर्शकातःशब्दात्पूर्वसाद्विलम्बमनप्रतीतिः सर्वत्र प्रयत्नगौरवं तुल्य-
मिति भावः । अत्र आकाशादिभावमारभ्य ब्रीह्यादिभावपर्यन्तवारोहरूपसंसारगतेस्तत्तत्सादृश्यरूपाधिष्ठानचिरत्वनिष्पत्तेः पर्यायस्त्वैव
इहोक्तत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे सर्वत्र तत्तद्भावपरिहाराय प्रयत्नगौरवं कर्तव्यम् । सिद्धान्ते तु तदर्थं कर्तव्यप्रयत्नस्य कश्चित्ताप्यं
बोद्धव्यमिति फलभेदः । पूर्वपक्षमनूष्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां पूरयन्विशेषोक्तिः—एवमिति । नियामकशास्त्राभावात्तत्तदित्याह
—रूप इति । नियामकविषयं हेतुमवतार्यं व्याचष्टे—विशेषेति । वायवस्य विवक्षितमर्थं वदन्पदं पूरयति—तकार इति ।
एवं पूरिता पदार्थं वदन्वाक्यार्थमाह—दुर्निष्क्रमेति । कथमेतावताकाशादिभ्यो विलम्बमन्तरेण निःसरणं भाति तत्राह—तदिति ।
श्रुतिःसरणमेवाकाशादिषु विशेषणादालक्ष्यते नाविलम्बनिःसरणमित्याशङ्क्याह—सुखेति । किमर्थमित्यं कल्पत आकाशादेः
एवमेव निःसरणं ब्रीह्यादेस्तु दुःखेनेति यथाश्रुतमेव किं न स्याद, तत्राह—तस्मिन्निति । अतःशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वेऽप्येवभावो-
क्तब्रीह्यादिपरामर्शित्वेन निराकाङ्क्षादावयान्तरोपाकाकाशाद्विषयपरामर्शित्वादाकाशादिवर्षणान्तादविलम्बेन निःसरणमित्युपसंहरति—
तस्मादिति । आकाशादौ ब्रीह्यादौ च तद्भावं परिहर्तुं कर्तव्यप्रयत्नस्य लाघवगौरवविशेषं नियमित्युक्तमित्युक्तम् ॥ २३ ॥ अनुश-
यिनामाकाशादिप्रवर्षणान्तसादृश्यं चिरभावि, तत्सादृश्यत्वात्, ब्रीह्यादिसादृश्यवदित्यस्य विशेषणश्रुत्या वायुसुक्ता प्रकृतावरोहवाक्यभेदे-
नमपिशिष्टं विचारयति—अन्येति । संगतिं सूचयन्विषयमाह—तस्मिन्निति । त इहेति तच्छब्देनानुशयिनो शुद्धान्ते । व्यवहार-

जायन्ते' (छा० ५।१०।६) इति । तत्र संशयः—किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुख-
दुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्त्याहोस्वित्क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्ती-
ति । किं तावत्प्राप्तम् । स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति । कुत एतत् ।
जनेभ्योऽर्थतोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः । पशुर्हिंसादि-
योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म ।
श्वादिजन्मवत् । यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वा-
दिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति । एवं व्रीह्यादिजन्मापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—अन्यैर्जैवैर-
धिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति । पूर्ववत् ।

रत्नप्रभाष्याख्या

अत्र जायन्त इति श्रुतेः पूर्वत्राकाशादिवर्णान्तसादृश्योक्तेश्च संशयमाह—तत्रेति । अस्मिन्नवधौ वर्षसादृश्यानन्तरमित्यर्थः
दुर्निष्प्रपत्तराशब्देन चिरनिर्गलनलक्षणोपायं न युक्ता, दुःखेन निर्गमनमिति मुख्यसंभवादित्याक्षेपसङ्ख्या पूर्वपक्षयति—
किं तावदित्यादिना । अत्र पूर्वपक्षे स्थावरत्वनिश्चयस्येऽधिकारिणां यन्नगौरवं, सिद्धान्ते व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं परितः
यन्नलघवं वैराग्यदातृत्वं चिते विवेकः । ननु देहोत्पत्त्या जीवानां जन्म स्यान्न स्तः, व्रीह्यादिषु न देहत्वमित्यत आह—स्थाव-
रभावस्येति । 'स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति' इत्याद्या श्रुतिः । 'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः' इत्याद्या स्मृतिः । नः
स्वर्णिनां पापाभावात्कथं स्थावरत्वं, तत्राह—पश्चिति । सोमाद्युच्छिष्टभक्षणपुराग्रहादिशब्दार्थः । कत्वर्थहिंसादोषा
हिंसात्वादिसामान्येन प्रवृत्तेर्न हिंसादित्यादिशास्त्रनिषिद्धत्वाकारेण दुरितापूर्वकारित्वमविरुद्धमिति साङ्ख्या आहुः । श्रुतोऽः
व्रीह्यादिभावोऽनुशयिनां न जन्मरूपः कर्मविशेषपरामर्शं विनात्रोक्तत्वात्, पूर्वोक्ताकाशादिभाववदिति सिद्धान्तयति—एत-
प्राप्त इत्यादिना । पूर्ववदिति पदं दृष्टान्तत्वेन हेत्वंशत्वेन च व्याख्यातं यदत्र प्रकरणे कर्मविशेषपरामर्शपूर्वकमुच्यते तज्जर्मे

भामतीव्याख्या

श्लादिकारिणामिहादिकर्मसंकीर्तनादिधादेशश्च हिंसादोषदूषितत्वेन सावयवफलतया चन्द्रलोकभोगानन्तरं स्थावरशरीरोपभोगदुःखफलत-
स्याप्युपपत्तेः । न च 'न हिंस्यासर्वी भूतानि' इति सामान्यशास्त्रस्याश्रीषोमीयपशुर्हिंसामिषयविशेषशास्त्रेण बाधनं, सामान्यशास्त्र-
हिंसासामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं निरुद्धमेवेति साक्षाद्विशेषप्रशुशः शास्त्राच्छीघ्रतरप्रवृत्ताहुर्वैकल्यादिति सांप्रतम् । नहि बलवदित्ये-
दुर्बलं बाधते किंतु सति विरोधे । न चेहास्ति विरोधः, भिन्नगोचरचारित्वात् । 'अश्रीषोमीयं पशुमालभेत' इति हि क्रतुपरा-
समाप्तातं कत्वर्थतामस्य गमयति न त्वपनयति निषेधापादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुताम् । तेनास्तु निषेधादस्य पुरुष प्रत्यनर्थहेतु-
विशेष कत्वर्थता को विरोधः । यथाहः—'यो नाम क्रतुमप्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् । न क्रतोस्तत्र वेद्युष्यं यथा चेदिति
द्वितः' इति । तस्माज्जनेभ्योऽर्थतोऽप्यव्रीह्यादिशरीरा अनुशयिनो जायन्त इति प्राप्तेऽभिधीयते—मवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः का
यचरणा इतिवद्व्रीह्यादिव्यनुशयवतां कर्मविशेषः कीर्त्येत न चेतदस्ति । न चेष्टादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोगदुःखफलप्रस-
हेतुभावः संभवति, तस्य धर्मत्वेन सुखेकहेतुत्वात् । न च तद्वतायाः पशुर्हिंसाया 'न हिंस्यात्' इति निषेधात्कत्वर्थीया अपि दुःख

आनन्दगिरिव्याख्या

भूमिः सप्तमर्थः । व्रीह्यादिभावमात्रपक्षेऽनुशयिषु, जायत इति श्रुतेः कर्मपूर्वकत्वाश्रितेश्च विचारहेतुं संशयमाह—तत्रेति । अस्मिन्नव-
धाविति । आकाशादिवर्णान्तसादृश्यापनन्तरदशायामित्यर्थः । अत्र च स्थावरभावस्य संसारगतेरालोचनद्वारा वैराग्यस्यैव दुर्गतर-
णात्पादादिगतिः । पूर्वपक्षे व्रीह्यादिजन्मनो मुख्यत्वेऽनुशयिनां तत्परिहारायाधिकृतेनाधिकं प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते तदीयसंश्लेषमात्र-
निराकृतं प्रयत्नलघवमिति विवक्षित्वा विमर्शपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । आकाशादिशिव व्रीह्यादिश्वि संश्लेषमात्रं
तदेहेति शङ्कते—कुत इति । विशेषं दर्शयन्परिहरति—जनेरिति । जीवस्य जन्माभावोऽपि देवो जातो मनुष्यो जात इत्यादौ तत्र
देहाभिमानद्वारा जनेभ्योऽर्थतोऽप्यव्रीह्यादिशरीरा अनुशयिनो जायन्त इति प्राप्तेऽभिधीयते—मवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः का
यचरणा इतिवद्व्रीह्यादिव्यनुशयवतां कर्मविशेषः कीर्त्येत न चेतदस्ति । न चेष्टादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोगदुःखफलप्रस-
हेतुभावः संभवति, तस्य धर्मत्वेन सुखेकहेतुत्वात् । न च तद्वतायाः पशुर्हिंसाया 'न हिंस्यात्' इति निषेधात्कत्वर्थीया अपि दुःख
आनन्दगिरिव्याख्या

एवमिति । तत्र सौत्रं दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—पूर्ववदिति । जनेभ्योऽर्थतोऽप्यव्रीह्यादिव्यनुशयिनस्तत्सुखदुःखभाजो भवन्तीत्युक्तम् ।

यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रम् । एवं व्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थावैः संश्लेषमात्रम् । कुत एतत् । तद्वदेवैहाप्यभिलापात् । कोऽभिलापस्य तद्वद्भावः । कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनम् । यथाकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न केचित्कर्मव्यापारं परामुशत्येवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि । तस्मात्तस्यास्य सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रेति परामुशति तत्र कर्मव्यापारं रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति च । अपिच मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्यादिषु लयमानेषु कण्ठ्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः । यो हि जीवो यच्छरीरमभिमान्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र व्रीह्यादिभावाद्देतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत । अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयादुपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वन्त्येषां जन्तूनामुपभोगस्थानत्वं ।

रत्नप्रभायाख्या

यतिरेकदण्टमन्याह—यत्र त्विति । अपिच 'यो यो ह्यममसि यो रेतः स्त्रियां सिमति तद्वय एव भवति' इति वामदेवे व्रीह्यादिषु प्रविष्टानुशयिंसंघस्यावद्वा रेतःसिक्पुरुषयोगः श्रुतस्तदन्यथातुपपत्त्यापि जन्मश्रुतिर्न मुख्येखाह—
पिन्वेत्यादिना । व्रीह्यादिरूपदेहनाशे देहिनामुक्तान्तरवश्यंभावाद्देतःसिग्योगो न स्यादित्यर्थः । एतेनेति । उक्तानुभाषांप्रतिभ्याम् । जायत इति श्रुतेर्मुख्यार्थत्वमनुशयिभोगायतनत्वं च व्रीह्यादेः प्रतिब्रूयादित्यर्थः । ननु व्रीह्यादेर्भोगा-
भामतीयाख्या

कृतसंभवः । पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथाहि—न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेधाधीननिरूपणतया यदर्थं निषेधार्थं एव निषेधो विज्ञायते । न चैतत् 'नानृतं वदेत्' 'न तो पशौ करोति' इतिवत्कस्यचित्प्रकरणे समाभाते येनानृतवदनप-
प्य निषेधस्य कृत्यर्थत्वं निषेधोऽपि कृत्यर्थः स्यात् । पशौ निषिद्धयोराज्यभागयोः कृत्यर्थत्वेन निषेधस्यापि कृत्यर्थत्वं भवेत् ।
इति सत्याज्यमागसहितैर्यज्जान्तैराज्यभागसाध्यः कर्तृपकारो विज्ञायते । तस्मादनाम्नाधीनं न हिंस्यादित्यनेनाभिहितस्य पुरुषहितस्य पुरुषव्यापारस्य विधिविभक्तिविरोधात्कृत्यर्थहिंसाकर्मभाध्यत्वपरित्यागेन पुरुषार्थे एव भाध्योऽवतिष्ठते । आस्थानाभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृव्यापाराभिधानद्वारंणोपस्थापितत्वात् । केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्तदनुवादेन नञर्थे विधि-
गतामिति, तेन पुरुषार्थो निषेध इति तदधीननिरूपणो निषेधोऽपि पुरुषार्थो भवति । तथा चायमर्थः संपद्यते—यत्पुरुषार्थं हननं वा कुर्यादिति । कर्तृव्यस्यापि च निषेधे हिंसायाः कर्तृपकारकत्वमपि कल्प्येत । न च दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यक्षिणि सति तत्क-
रणासदम् । न च स्वातन्त्र्यपरातन्त्र्ये सति संयोगपृथक्त्वे खादिरतादिवदेकत्र संभवतः । तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधो न कृत्यर्थत्वमन्या-
कृत्यर्तौ शुद्धसुखफलमेवेष्टादीनां न स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलमपीति । आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणभिलापात् ।
अनुशयिनां व्रीह्यादिसंयोगमात्रं न तु देहत्वमिति । अयमेवायं उत्सर्गापवादकथननोपलक्षितः । अपिच मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्या-
दिजन्मनीति । व्रीह्यादिभावमापन्नाः स्वत्वानुशयिनः पुरुषैरुपभुक्ता रेतःसिग्भावमनुभवन्तीति श्रूयते । तदेतद्व्रीह्यादिदेहेऽनुशयिनां
आनन्दगिरियव्याख्या

तथाच तेषां तेषु न संश्लेषमात्रमिति शङ्कते—कुत इति । पूर्ववदिति स्वभागस्यार्थद्वयविक्षया प्रयुक्तत्वादान्तरं दर्शयन्परिहरति—
वदिति । वायुधूमेत्यादौ व्रीह्यादिभावमेव चोक्तिसाम्येऽपि स्थावरादिभावस्यानुशयिनां विरोधिनी पूर्ववाक्ये व्रीह्यादिवाक्ये वा न
धीनानुक्तिरस्तीति शङ्कते—कोऽभिलापस्येति । कर्मपरिणामनिमित्तत्वकथनं विना तद्व्यवोक्तिर्देहत्वप्राप्त्यभावे निश्चिति नुव-
र्धमानस्य तद्वद्भावमाह—कमेति । अन्तरेण कर्मव्यापारं व्रीह्यादितेति नास्ति संकीर्तनमिलाशङ्क्य कर्मविशेषव्यापारस्य निमि-
त्तत्वेनानुक्तिरित्याह—यथेति । अनुशयिनां व्रीह्यादिभावेन जन्मासिन्नप्रकरणे कर्मव्यापारोक्तिं विनोक्तत्वाकाशादिभाववदिति
संलभमाह—तस्यादिति । किंच ब्राह्मणादिजन्मन्येव रमणीयचरणा इत्यादिकमेकीर्तनं प्रागपि तज्जन्मनो व्रीह्यादिभावेन जन्मसत्त्वे
अर्थं स्यात् । अतो नास्ति पुरस्ताज्जमेति श्रुतार्थोपत्तिमाह—यत्रेति । किंच यो यो ह्यममसीत्यादिनोत्तरत्र पुरुषादुत्तिर्नसंभवोऽनुशयिनां
अर्थे स च तेषां व्रीह्यादिभावेन जन्मोपगमेन तद्वहनादौ प्रवासप्रसङ्गादयुक्तः स्वादतो न पूर्वं मुख्यं जन्मेति श्रुतार्थोपपत्तिरन्तरमाह—
नपिचेति । जीवानां व्रीह्यादिभ्योऽन्यत्वात्तत्पीडनेऽपि न प्रवासोऽस्तीत्याशङ्काह—यो हीति । अनुशयिनां प्रवासोऽपि का क्षितिः
तत्राह—तत्रेति । पूर्वोक्तहेतुफलमुपसंहरति—अत इति । यत् जनेर्मुख्यत्वसिद्धेर्भोगस्थानत्वाच्च स्थावरत्वस्य मुख्यत्वेनानुशयिनां
व्रीह्यादिजन्मेति, तत्राह—एतेनेति । उक्तयुक्त्या जन्मश्रुतेरपरिचरितार्थत्वेनेति यावत् । अनुशयिनां स्थावरत्वस्य भोगस्थानत्वं तच्च प्रतिब्रूयादिति
रामास्य भोगस्थानत्वेति विकल्प्याद्यमुक्त्यानेन दूषयति—उपभोगेति । यदनुशयिनां स्थावरत्वस्य भोगस्थानत्वं तच्च प्रतिब्रूयादिति
संभवः । द्वितीयमहीकरोति—नचेति । केषां तर्हि तदुपभोगायतनं, तत्राह—अवस्थिति । अन्येऽपि न तत्र भोक्तारो व्रीह्यादि-
मोक्षकानुशयिद्विज्ञाशङ्क्य तद्वद्परिणामिपारादित्यमुपाधिरित्याह—अनुपप्येति । अनुशयिनामपि व्रीह्यादिभावानुपभोगपापवि-

प्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानम् । चन्द्रमसस्त्ववरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्ष्महे ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पतः इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पनानर्थिकेति तत्परिह्रियते । न, शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य । अयं धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् । अतीन्द्रियत्वात्तयोः अनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तेन शास्त्रादृते धर्माधर्मव्यपेक्षं विज्ञानं न कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् । ननु 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति । बाढम् । उत्सर्गस्तु सः । अपवादः 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति । उत्सर्गोपादायोश्च व्यवस्थितविषयत्वम् । तस्माद्विशुद्धं कर्म वैदिकं, शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादन्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिकूलं फलं जातिस्थावरत्वम् । नच श्वादिजन्मवदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति ।

रत्नप्रभाष्याख्या

यतन्त्वानङ्गीकारे पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिबाध इत्यत आह—**नचेति ॥ २४ ॥** वैदिकं कर्माशुद्धं न भवति शास्त्रविहितमिति सूत्रार्थं प्रपञ्चयति—**अयं धर्म इत्यादिना** । शुचौ देशे प्रातःसार्धकाले जीवनादिनिमित्ते कृतमहिरोहं ध भवति स एवाशुचिदेशे मध्यरात्रे मरणादिनिमित्ते कृतः सन्नधर्मो भवतीति निर्णयः शास्त्रैकसाध्य इत्यर्थः । ततः । तत्राह—**शास्त्राच्चेति** । ननु या हिंसा सोऽधर्म इत्युत्सर्गस्य विशेषविधिना बाधोऽत्र न युक्तः । नाभिचरोदिति निषिद्ध्यनेनस्य पुरुषार्थत्ववत् निषिद्धहिंसादेरपि कर्तृपकारकत्वाविरोधादिति, तत्राह—**उत्सर्गोपादायोरिति** । अयमर्थः काम्ये कर्मणि सदैव करणशो रागतः प्रवृत्तिः, अङ्गेपु विधित इति स्थितिः । तथाच द्येनाह्वये कर्मणि निषेधेऽपि रागः

भामतीव्याख्या

नोपपद्यते । व्रीह्यादिदेहहे हि व्रीह्यादिषु ह्यनेष्ववहन्तिना फलीकृतेषु च व्रीह्यादिदेहविनासादनुशयिनः प्रवसेयुरिति कथमनुशयिनां रेतःसिग्भावः । संसर्गमात्रे तु संसर्गेषु व्रीह्यादिषु नोपेष्ट्यापि न संसर्गिणोऽनुशयिनः प्रवसेयुरिति रेतःसिग्भाव उपपद्यते

आनन्दगिरीयव्याख्या

शेषवत्त्वं कल्पयितुं पारिषदभवाशङ्क्य निरतिशयपुण्यकारिणां प्रवर्णनपरिग्रहायोगादल्पपापैश्च स्थावरत्वादिदेहैर्विहितान्—**चन्द्रमसस्त्विति ॥ २४ ॥** परोक्तमनूय निरस्यति—**अशुद्धमिति** । अनुवादं विभजते—**यदिति** । इष्टादिकारिणोऽनिष्टफलस्त्वसंभवे फलितमाह—**इत्यत इति** । एतेन गौणी जन्मश्रुतिरिति प्रत्युक्तमिलाह—**तत्रेति** । व्रीह्यादिजन्मनो मुख्यत्वे स्ती यावत् । परिहारमवतारयति—**तदिति** । न वैदिकं कर्माशुद्धमिति प्रतिज्ञायां शास्त्रहेतुत्वादित्युक्तं विवृणोति—**अयमिति** । अमानमपि कसादसिन्नार्थे न प्रमाणमिलाशङ्क्य दृष्टं सामान्यतोदृष्टं वा तदिति विकल्पबाधं प्रत्याह—**अतीन्द्रियत्वादिति** । द्वितीदूषयति—**अनियतेति** । तदेव प्रपञ्चयति—**यस्मिन्निति** । शुद्धे हि देशे सार्धप्रातरित्यादौ काले जीवनादौ च निमित्तं योऽपि होत्रादिधर्मो निषिद्धेति स एवाशुद्धे देशे मध्यरात्रादौ काले मरणादौ च निमित्ते कुतः सन्नधर्म इति प्रसिद्धं तथाच न तत्र सामान्यतं दृष्टं सावकाशमित्यर्थः । धर्मादिज्ञानं नानुमानिकं किंतु शास्त्रमात्रकृतमित्युक्तं तन्निरूपयति—**तेनेति** । शास्त्रादेव धर्मादिज्ञानेऽप्रकृते किं जातं, तदाह—**शास्त्राच्चेति** । दुष्टव्यपि ज्योतिष्टोमस्य निषेधाधिगतमिति सांख्यः शङ्कते—**नन्विति** । पशुहिंसायां निषेधसामर्थ्यादनर्थहेतुत्वमौलस्यैकमित्यङ्गीकरोति—**बाढमिति** । तथापि विधिसामर्थ्यात्तस्य कर्तृपकारित्वेन श्रेयोहेतुत्वमापवादिकं पेयमित्याह—**अपवाद इति** । तयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थितविषयत्वादविकल्पतया न बाध्यबाधकतेत्युक्तं, तत्राह—**उत्सर्गंति** । पशुहिंसाया निषेधादनर्थहेतुत्वं कर्तृपकारो विधेरित्युभयार्थत्वाविरोधेऽपि परिहर्त्तव्यमर्थं कर्तृपकारेणार्थबाधुत्वेहेतुत्वमात्रेति विधिरनर्थकः स्यात् । नच द्येनेऽपि वैषी प्रवृत्तिरिति तस्य विशिष्टाथहेतुता । सर्वत्र कामेषु करणशो रागात्पञ्चरितिकेत्येवमर्थं वैषीत्युपगमात् । ज्योतिष्टोमस्य द्येनस्येव काम्यत्वेऽपि नाभिचरोदितिवदनिषिद्धत्वाद्भीषोमीयाहिंसायामितिकर्तव्यरूपायां प्रवृत्तेरिति ध्वनितत्वाद्विशिष्टार्थसाधनत्वमेव । तथाच विधिविषययोर्विरोधे सावकाशनवकाशान्यपि न व्यवस्थेति भावः । विधिविषययोर्विरोधे फलितमाह—**तस्मादिति** । नानृतं वेदेदितिवत्कस्यचित्पकरणे श्रुतत्वाभावात्पुरुषार्थत्वेन प्राप्तवनस्येव न हिंसादिति निषेधाद्विहितं कर्त्तव्यं हिंसाया निषेधापिषयत्वान्नानर्थहेतुता । किं तु सुखफलमेवेत्यर्थः । शिष्टैरनुष्ठीयमानमपि देशविशेषे मांसाशनादि विवादस्य देशान्तरे दृश्यते, तत्राह—**अनिष्टमानत्वादिति** । वैदिकस्य कर्मणः शुद्धत्वे सिद्धमर्थमाह—**नेति** । प्रतिकूलं प्रतिकूलमिति प्रतिपाद्यते । कर्त्तारनिरन्धनस्ताहि व्रीह्यादिभावोऽनुशयिनां भविष्यतीत्युक्तं, तत्राह—**नचेति** । इहेति व्रीह्यादिजन्मनोलार्थः । श्रे

तद्वि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रमण्डलस्ख-
लितानामनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावं इत्युपचर्यते ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २५ ॥

इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावं यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव
आप्तायते—‘यो यो ह्यध्रमसि यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति’ (छा० ५।१।०६) इति ।
न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति । चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति । कथमि-
वानुपचरितं तद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यते । तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव
रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्व्रीह्यादिभावोऽपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः ॥ २६ ॥

योनः शरीरम् ॥ २७ ॥

अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय
जायत इत्याह शास्त्रम्—‘तद्य इह रमणीयचरणाः’ (छा० ५।१।०७) इत्यादि । तस्मादप्यवगम्यते
नावरोहे व्रीह्यादिभाववत्सरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेष-
मात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

वत्यात् प्रवृत्तिः स्यात् कृत्वत्तद्विहासदौ तु विधित एव प्रवृत्तिर्वाच्या । स च विधिर्यथुसर्गप्राप्तमनर्थहेतुत्वं न बाधेत तर्हि
प्रवर्तको न स्यात्, प्रवर्तकत्वे वा विधिरनर्थाय स्यात्, अतो निरवकाशो विधिः सावकाशमुत्सर्गमविहितहैसादिपु स्थाप-
यतीति । इदं च निषेधशास्त्रस्य हिंसात्वादिसामान्येन प्रवृत्तिर्महीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तस्य रागप्राप्तहिंसाविषयत्वाद्देवहिंसाया-
मप्रवृत्तेनांशुद्वत्वाद्वावसर इति द्रष्टव्यम् । प्रतिरूपं दुःखरूपं तस्य फलं नेति योजना । इह व्रीह्यादिभावे कश्चिदधिकारः
क्रमेणामशौ नस्तीत्युक्तम् ॥ २५ ॥ अथ व्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिग्भावः श्रुतः । तत्रावस्थानुशयिनो रेतःसेककर्तृत्वायो-
गायोगमात्रं वाच्यं तद्वदुपक्रमेऽपि योग एवास्थेयः, अन्यथोपक्रमोपसंहारयोर्विरोधः स्यादिति मत्वोक्तम्—**इत्यविरोध इति**
॥ २६ ॥ योनेः शरीरश्रुतेर्न व्रीह्यादिशरीरत्वमनुशयिनामिति सूत्रार्थः । एवं कर्मिणां गत्यागतिसंसारो दुर्वार इत्यनुस्थानात्
क्रमेणैवैवैरामं तत्त्वज्ञानसाधनं सिद्धमिति पादार्थमुपसंहरति—**इति सिद्धमिति** ॥ २७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजका-
चार्यश्रीमद्भैरविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

भामतीव्याख्या

शेषमुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ **रेतःसिग्योगोऽथ** । सद्यो जातो हि बालो न रेतःसिग्भवत्यपि तु चिरजातः श्रोतयौवनः, तस्मादपि
संसर्गमात्रमिति गम्यते ॥ २६ ॥ तत्किमिदानीं सर्वत्रैवानुशयिनां संसर्गमात्रं तथाच रमणीयचरणा इत्यादिपु तथाभावं आपद्येति नेत्याह—
योनः शरीरम् । सुगमम् ॥ २७ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

मिथोऽधिकारोऽसत्ताद्यो हेतुः । अनुशयिनां तद्भावोक्तिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याह—**अत इति** ॥ २५ ॥ किंच वाक्यशेषे संयोगस्यैव
तद्भावं श्रुतेरुपक्रमेऽपि तद्भावं संयोग-त्रायान्तरमित्याह—**रेतःसिगिति** । सूत्रं व्याकरोति—**इत्यत्रेति** । प्रकृतोपयोगित्वेनाभ्रम-
ध्वं तत्त्वान्वेन विनिश्चि-**यो रेत इति** । तद्भव एव भवतीति श्रुत्या तद्भावमेवानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यते इत्युच्यते न संयो-
गमात्रमित्याशङ्क्याह—**नचेति** । अत्रेत्यद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी वाक्यं वा प्रकृतमुच्यते । रेतःसिचः स्वभावलोचनया मुख्यस्य तद्भाव-
साधनेन स्फोटयति—**चिरिति** । अनुशयिस्त्वभावलोचनयापि तत्त्वार्थं समर्थयते—**कथमिति** । मुख्यस्य तद्भावसाधनेन फलि-
तमाह—**तत्रेति** । तथापि व्रीह्यादिभावे किं जातं तदाह—**तद्वदिति** । अन्यथोपक्रमोपसंहारयोर्विरोधः स्यात्तत्पराधाराद्यनुप-
संहारवदुपक्रमोऽपि नेत्यत्र इत्याह—**इत्यविरोध इति** ॥ २६ ॥ तर्हि सर्वत्रानुशयिनां संसर्गमात्रमिति त्राहणयोनितिल्लादिकापि
श्रुतिस्त्वचिरार्थेत्याशङ्क्योक्तम्—**योनेरिति** । सूत्रं व्याकरोति—**अथेत्यादिना** । शरीरवत्त्वस्य विशिष्टावसरवददर्शनाद्व्रीह्यादिपु
गानुशयिनां तद्वत्त्वं नापि सुखाश्रितवत्त्वमिति कल्पितमाह—**तस्मादिति** । अनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मासुखमुपगुणाधिकरणार्थमुपसं-
हरति—**तस्मादिति** । तदेवमिष्टादिकारिणामनिष्टादिकारिणां चारोहावरोहरूपसंसारगतौ सिद्धायां ततो वैराग्यमधिकारिविशेषणतया
वर्णयतीत्याप्तं दुर्लोक्यं भवतीति पादार्थमुपसंहरति—**इति सिद्धमिति** ॥ २७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धा-
नन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दशानकृतायां शारीरकभाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य गत्यागतचित्तिन्या वैराग्यनिरूपणाख्यः प्रथमः पादः ॥

‘अथ रथाप्रथयोगान्यथः सृजते’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादि । स हि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

अपिचैके शास्त्रिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति—‘य एष सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः’ (क० ५।८) इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन् । न । ‘शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व’ (क० १।२३) इति प्रकृत्यान्ते ‘कामानां त्वा कामभाजं करोमि’ (क० १।२४) इति प्रकृतेषु तत्र तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्’ (क० २।१४) इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि—‘तदेव शुक्तं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन’ (क० ५।८) इति । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरिता-ध्या तथा स्वप्नध्यापि सृष्टिभेदितुमर्हति । तथाच श्रुतिः—‘अथो खल्वहुर्जागरितदेश

रत्नप्रभाव्याख्या

रिति फलम् । सुषुप्तौः सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतल्लोकानुभवे सति वारानामात्रेण इमं लोकं स्मरतः कर्मबलाद्बुद्धे मनसा परलो-
कस्मिन्नरूपः स्वप्नो भवति, सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति संध्यः स्वप्नः । तथाच श्रुतिः—‘तस्मिन् संध्ये स्थाने
तद्विशेषे उभे स्थाने पश्यति इदं च परलोकस्थानं च’ इति । अयं स्वप्नः कादाचित्क इत्यरुच्या नित्यस्वप्नस्य प्रबोधसं-
प्राप्त्यसिद्धिर्भवत्युक्तम् । अन्येतु मर्त्यचक्षुरायजन्त्यरूपादिषाक्षाकारवत्त्वं परलोकलक्षणं, दैवचक्षुरायजन्त्यतद्वत्त्वं मर्त्य-
लोकलक्षणं च स्वप्नेऽस्तीति लक्षणतो लोकद्वयस्पर्शित्वात् नित्यस्वप्नस्यैव लोकद्वयसंध्यत्वं प्राग्बुद्धयस्पर्शमार्गस्य तत्संध्यत्ववदिति
व्याचक्षते । न केवलं श्रुत्या स्वप्नार्थानां व्यावहारिकसत्यत्वं किंतु सकर्तृकत्वादीत्याह—स हि कर्तेति ॥ १ ॥ किंच स्वप्नार्थाः
मत्वा, प्राज्ञनिर्मितत्वात्, आकाशादिवदिति सूत्रार्थमाह—अपिचेत्यादिना । रुद्रिमाशङ्क्य प्रकरणान्निरस्यति—नन्वित्या-
दिना । यः सुषुप्ते निर्व्यापारेण करणेषु जागर्ति तदेव शुक्तं स्वप्नकाशं ब्रह्मोत्तरं । स्वप्नस्य जाग्रदर्थः समानदेशत्वध्रुतभेदध्रुतेश्च

भामतीव्याख्या

मन न रूपादिषाक्षाकारोऽस्ति स्वप्नदृशः । तस्माद्भयोल्लेकयोरस्यान्तरालत्वमिति ब्रह्मात्मभावसाक्षात्काराग्राह्यं तथ्यरूपेण सृष्टिर्भ-
वितुमर्हति । अयमभिप्रेतः—इह हि सत्त्वग्वेव मिथ्याज्ञानान्मुदाहरणं तेषां सत्यत्व प्रतिज्ञायतं । प्रकृतोपपत्तिरित्यादि स्वप्नज्ञानमु-
दाहरणं । ज्ञानं यमर्थमवबोधयति स तथैवेति युक्तम् । तथाभावस्य ज्ञानारोहात् । अतथात्वस्य त्वप्रतीयमानस्य तथाभावप्रमे-
यविरोधेन कल्पनास्यदत्तात् वाचकप्रत्ययादतथात्वमिति चेत् । न । तस्य वाचकत्वासिद्धेः । ममानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंहारिणी
ज्ञानं विरुध्यते । बलवद्बलवत्त्वानिश्चयाच्च वाच्यवाचकभावं प्रतिपद्येत् । न चेद् समानविषयत्वं, कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तः ।
यथाहि शीघ्रं दृष्टं कालान्तरे दृष्टि भवति, एवं रजतं दृष्टं कालान्तरे शक्तिर्भवेत् । नानारूपं वा तद्वस्तु । तस्य तत्वात्प्राप्तिसहितं
चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति । यस्य तु केवलमालोकभावोपपत्तः, स तस्यैव शक्तिरूपां गृह्णाति । एवमुत्पलमपि नीललोहितं
दिशं सौरीभिर्भिरभिव्यक्तं नीलतया गृह्यते । प्रदीपाभिव्यक्तं तु न चक्षुः लोहिततया । एवमसत्यां मिथ्यायां सतोऽपि रथादीन् गृह्णाति
मिथ्यागस्तु गृह्णातीति सामग्रीभेदाद्वा कालभेदाद्वा विरोधाभावात् । नापि पूर्वोत्तरयोर्वैलव्यवत्त्वनिर्णयः । द्वयोरपि म्यगोचरत्वादि-
या स्थानत्वेन विनिगमनविहीनोपपत्तः । तस्मादप्यवश्यमविरोधो व्यवस्थापनीयः । तस्मिन्नेवेति । विद्यादापदं प्रत्ययाः, सम्यक्, सत्यतात्,
स्वयत्वात्, जाग्रत्स्वप्नादिप्रत्ययवदिति । इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति—‘अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते’ इति । नच ‘न तत्र

आनन्दगिरियव्याख्या

पृष्ठेः सत्यत्वं सकर्तृकत्वादपि तस्माज्जागरितसृष्टिवद्वेदक्रियासामर्थ्यं सत्यत्वमेष्टव्यमिति—स हीति ॥ १ ॥ किंच विमताः मत्वाः,
निर्मितत्वाज्जाग्रदभिप्रेतत्वादिनादित्याह—निर्मातारं चेति । निर्मितत्वात्कामान्निशिनष्टि—पुत्रादयश्चेति । निर्मातारं ज्ञेयादि व्याकरोति—
अपिचेति । सुषुप्ते करणेषु निर्व्यापारेष्विति यावत् । स त्वया पृष्ट आरभेति शेषः । कामशब्दस्य योगिकार्थमाह—पुत्रादयश्चेति ।
रुद्रिमाशङ्क्य प्रकरणान्निरस्यति—नन्वित्यादिना । प्रकरणविरोधाभावात् रूद्रिमाह—नेत्यादिना । तथेति य एष इत्यादि यत्र शुक्तं
चैव प्रकरणं इति यावत् । परकर्तृकत्वादपि सत्यैव स्वप्नसृष्टिः संप्रतिपन्नवदित्याह—प्राज्ञं चेति । तद्विषयं प्रकरणं प्रकटयति—
प्राज्ञोऽस्ति । तद्विषयं वाक्यशेषमपि विशदयति—तद्विषयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलतां प्रत्याह—प्राज्ञेति । हेत्वितिदिमाशङ्क्य
रुद्रिमाशङ्क्यप्रकरणेषु जीवस्य प्राज्ञाभेदाद्वा ब्रह्मणस्तद्वावात्माशङ्क्यकर्तृकतेति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । स्वप्नजागरितयोस्तुल्य-
देशत्वमप्यत्रापि स्वप्नस्य सत्यत्वेत्याह—तथाचेति । स्वप्नजाग्रद्वयोरप्येकत्वात् स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वेत्याह—यानीति । उक्त-

यति कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाऽभिमुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति । देहा-
च्चेदपेयात्पञ्चालेषु प्रतिबुध्यते न तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन
देशान्तरमश्ववानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं दे-
शान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वस्तुभू-
तमर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिरन्तरं देहे स्वप्नम्—‘स यत्रैतत्स्वप्नया चरति’
इत्युपक्रम्य ‘स्व शरीरे यथाकामं परिवर्तते’ (बृ० २।१।१८) इति । अतश्च श्रुत्युपपत्ति-
विरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिगौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति । यो हि वसन्नपि
शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति । स्थितिगतप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति
विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः । कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते

रत्नप्रभाख्याख्या

विश्वान्प्रतीति शेषः । एतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा यत्र काले स्वप्नया वृत्त्या चरति तदा स्वशरीरे यथेष्टं चरतीत्यर्थः ।
हिरिवेति । कुलायादेहात् बहिरिवामृत आत्मा चरित्वा यत्र कामं यथेष्टमीयते विहरतीत्यर्थः । गुणमाह—यो हीति ।
विमानहीनत्वगुणेन बहिष्ठवदेहस्थोऽपि बहिरित्युक्त इत्यर्थः । एवं सति ध्रुवित्युक्तिभ्यां अन्तरेव स्वप्ने सतीत्यर्थः । वि-
लम्भो विभ्रमः योग्यदेशाभावमुक्त्वा कालाभावमाह—कालेति । अत्र रात्रिसमयेऽपि केतुमादादिवर्षान्तरे वासतो भवति

भामतीव्याख्या

त्वाम् । न मरीचिभिः कस्यचित्पुण्येन उदयोपशम्यति । नच तोयमेव द्विविधमुदयोपशमनमतदुपशमनमिति युक्तम् । तदर्थ-
क्याकारित्व्यासं तोयत्वं मात्रयापि तामकुर्वन्तोयमेव न स्यात् । अपिच तोयप्रत्ययसमीचीनत्वात्पय द्विविध्यमप्युपेतं तच्चाभ्युप-
मेऽपि न संकुमहेति । तथाहि—असमर्थविधापाति तोयमेतदिति मवानो न तुण्ययापि मरीचितोयमभिधावेत् । यथा मरीचीन-
भवत् । अथाशक्तं शक्तमभिमन्यमानोऽभिधावति । किमपराद्ध मरीचिषु तोयमिष्यांसेन सत्वेजनीनेन यनमतिदृढं विषयोसागरं
हस्यते । नच क्षीरदधिप्रत्ययवदाद्यपिमातुलनाक्षणप्रत्ययवदा तोयमरीचिविज्ञाने समुचिततावगाहिनी, स्वातुभवात्परस्परविरुद्धयोर्बाध्य-
तथकभावमावसानात् । तथापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं बाध्यमुत्तरं तु बाधकं श्रुतिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात्प्रा-
प्तप्राप्तमावेन श्रुतेरप्राप्तायाः प्रतिषेधासंभवात्संज्ञानायां तु रजतं श्रुतिज्ञानमपवादितुमर्हेति । तदपवादत्वमर्थं च स्वातुभवादवसी-
यते । यथाहुः—‘आगमितादवाधित्वा परं पूर्वं हि जायते । पूर्वं पुनरवाधित्वा परं नोत्पद्यते कचित्’ । नच वर्तमानरजतावभासि
ज्ञानं भविष्यत्तामस्यागोचरयन्न भविष्यता स्वसमदर्शनीनां श्रुतिं गोचरयता प्रत्ययेन बाधते, कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् ।
भा नामास्य ज्ञासीत्यलं भविष्यत्तां तदुष्टभावि स्वप्नमानमुपकारमावहेदुभिरासति विनाशप्रत्ययोपनिषातं स्वप्नमानमाकलयति ।
अमति विनाशप्रत्ययोपनिषातं रजतमिदं स्थिरं रजतत्वादनुभूतप्रत्यभिज्ञातरजतवत् । तथाच रजतगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव
रजतं गोचरयेत् । तथाच भविष्यच्छ्रुतिकज्ञानकालं, रजतं व्याप्रायादिति विरोधाच्छ्रुतिज्ञानं बाधते । यथाहुः—‘रजतं ग्रहमाणं
हि चिरस्थायीति गृह्यते । भविष्यच्छ्रुतिकज्ञानकालं व्याप्रीति तेन तत् ॥’ इति । प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति गृह्यत इति कविष्याचक्षते ।
तदुक्तम् । यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न स प्रत्यक्षगोचरः शक्नोतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापित्वं, तदप्युक्तं, कालान्त-
रेण भविष्यतेन्द्रियस्य संयोगायोगात्तदुपहितसीमो व्यापित्वस्यतीन्द्रियत्वात् । नच प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवद्वर्तमानसहितप्रत्यक्षाप्रमाणं विर-
थेनान्वेयमानमप्याकलयेत् । तस्मादत्यन्ताभ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोपशमिनीत्युदयोपशमनसहितप्रत्यक्षप्रमाणं विर-
थायीति गृह्यते इति मन्तव्यम् । अत एवेतत्सूक्ष्मतरं कालव्यवधानमभिवेचयन्तः संभावाः प्राहुः, द्विविधो हि निषयः प्रत्यक्षस्य
प्राप्त्याः पूर्वसेयश्च । प्राध्वक्षण एकः स्वलक्षणेऽयवसेयश्च सतान् इति । एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यत्तु सत्यं स्वप्न-
प्रत्ययमनुगतं तथायारुह्यान्ना भाष्यायनेनान्तरास्थाते संवादाभावात् । प्रियवतस्याद्यातसंवादास्तु काकतालोयो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणयितुमर्हे-
ति । तदस्यैव बहुलं विसंवादर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो भाष्यकृता कात्यायनानभिप्रायिकी मिश्रवृत्ता । रजन्यां सुप्त इति ।

आनन्दगिरियव्याख्या

स्वप्नप्रकाशप्रवृत्तः सन्धांधस्थानिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—देहाच्चेदिति । इत्थं देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा न
ममप्रतिस्वप्न—येनेति । न स्वप्नो देशान्तरं गतस्यैव हेतुस्तस्माद्—यथेति । तद्वत् व्यतिरेकेणापवादयति—परिधावचिति ।
देहाद्बहिर्गतं गच्छति यावत् । न केवलं स्वप्नोऽन्तरेवेत्युपपन्नं किंतु श्रान्तश्चेत्याह—दर्शयतीति । एतद्विनि ममप्रतीतिं किंवावि-
षयम् । ममपश्येति श्रुतिविशेष्यते । अन्तरेव स्वप्नश्चेत्यर्थं तर्हि बहिष्कुलायश्रुतिरिति, तत्राह—अतश्चेति । कथं शरीरं वसतो
बहिरिवेत्युक्तिरित्याहुषोपचारे निमित्तमाह—यो हीति । यत् स्थितिगतप्रत्ययभेदस्तामत्राभ्यास स्वप्नो बहिरिति, तत्राह—
सिष्यतीति । एवं सतीति । श्रुतिरुक्तिभ्यामन्तरेव स्वप्ने सिद्धे सतीत्यर्थः । विप्रलम्भो विभ्रमः । योग्यदेशाभावो न स्वप्नलोकना
गदकालायोगं पश्यति—कालेति । अत्र रात्रिसमयेऽपि केतुमादादिवर्षान्तरे वासतो भवतीति भारत इत्युक्तम् । विधान्तरेण

यति कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाऽभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति । देहा-
ब्देदपेयात्पञ्चालेषु प्रतिबुध्येत न तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन
देशान्तरमश्रुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं दे-
शान्तराणि स्वप्ने पश्यन्ति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति । परिधावञ्चेत्यप्येजाप्रवृद्धस्तुभू-
तमर्थमाकलयत् । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव देहे स्वप्नम्—‘स यत्रैतत्त्वमया चरति’
इत्युपक्रम्य ‘स्व शरीरे यथाकामं परिवर्तते’ (बृ० २।१।१८) इति । अतश्च श्रुत्युपपत्ति-
विरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति । यो हि वसन्नापि
शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति । स्थितिगतप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति
विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः । कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरे भारते

रत्नप्रभाव्याख्या

प्रार्थनान्प्रतीति शेषः । एतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा यत्र काले स्वप्नया वृत्त्या चरति तदा स्वशरीरे यथेष्टं चरतीत्यर्थः ।
बहिरिवेति । कुलायदेहात् बहिरिवायुत आत्मा चरित्वा यत्र कामं यथेष्टमीयते विहरतीत्यर्थः । गुणमाह—**यो हीति** ।
वृत्तिमानहीनत्वगुणेन बहिष्ठवदेहस्थोऽपि बहिरित्युक्त इत्यर्थः । एवं सति श्रुतियुक्तभ्यां अन्तरेव स्वप्ने सतीत्यर्थः । वि-
प्रलम्भो विभ्रमः योग्यदेशाभावमुक्त्वा कालाभावमाह—**कालेति** । अत्र रात्रिसमयेऽपि केतुमालादिवर्षान्तरे वासरो भवति

भामतीव्याख्या

ऽणाम् । न मरीचिभिः कस्यचित्पुण्येन उदय्योपशम्यति । नच तोयमेव द्विविधमुदयोपशमनमतदुपशमनमिति युक्तम् । तदर्थ-
केश्याकारित्व्याप्तं तोयत्वं मात्रयापि तामर्क्येत्तोयमेव न स्यात् । अपिच तोयप्रत्ययसमीचीनत्वापराधं द्वैविध्यमभ्युपेयते तत्राभ्यु-
पमेऽपि न संकुमहेति । तथाहि—असमर्थविधापाति तोयमेतदिति मन्वानो न तुण्यापि मरीचितोयमभिधवेत् । यथा मरीचीननु-
भवत् । अथाशक्तं शक्तमभिमन्यमानोऽभिधावति । किमपराधं मरीचिपु तोयविषयमेन सवैजनीनेन यन्मतिलङ्घ्य विषयोऽन्तरं
कल्पते । नच क्षीरदधिप्रत्ययवदाचार्यमातुलब्राह्मणप्रत्ययवद्वा तोयमरीचिविज्ञानं समुचिततावगाहिनी, स्वातुभवापरस्परविरुद्धयोर्नाथ-
शक्तभावावभासनात् । तथापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं वायुमुत्तरं तु बाधकं शक्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात्वा-
क्यापकाभावेन शक्त्यस्यातायाः प्रतिषेधासंभवात्स्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शक्तिज्ञानमपवाधितुमर्हति । तदपवाधात्कथं च स्वातुभवादवसी-
यते । यथाहः—‘आगमितादवाधित्वा परं पूर्वं हि जायते । पूर्वं पुनरवाधित्वा परं नोत्पद्येत कश्चित्’ । नच वर्तमानरजतावमासि
ज्ञान भविष्यत्तामत्यागोचरयन्न भविष्यता स्वसमदवर्तिनां शक्तिं गोचरयता प्रत्ययेन वा यत्, कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् ।
भा नामास्य ज्ञासीप्रत्यक्षं भविष्यत्तां तदुष्ठमात्रे ल्वनमानशुष्कारभावहेतुमिवास्ति विनाशप्रत्ययोपनिषातं स्थानमाकाङ्क्षयति ।
अस्ति विनाशप्रत्ययोपनिषातं रजतमिदं स्थिरं रजतत्वादनभूतप्रत्यभिज्ञातरजतवत् । तथाच रजतगोचरे प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थितमेव
रजत गोचरयेत् । तथाच भविष्यच्छक्तिकज्ञानकालं व्याप्नोति तेन तत् ॥’ इति । प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति ग्रथत इति कंचिद्वाच्यते ।
तदुक्तम् । यदि चिरस्थापित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः शक्नोतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरयापित्वं, तदप्ययुक्तं, कालान्त-
रेण भविष्यतेन्द्रियस्य संयोगयोगात्तदुपहितसीमो व्यापित्वस्यातीन्द्रियत्वात् । नच प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदस्ति संस्कारः सहकरी
येनार्तमानमप्याकलयेत् । तस्मादत्यन्ताभ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोत्पन्नविश्वदृश्यमानसहितप्रत्यक्षानिप्राप्येव चिर-
स्थायीति ग्रथत इति मन्तव्यम् । अत एवेतत्स्वप्नतरं कालव्यवधानमपि विचरन्तः संगताः प्राहुः, द्विविधो हि विषयः प्रत्यक्षस्य
प्राक्शः चक्षुरेवमश्रु । प्राक्शक्षण एकः स्वलक्षणोऽप्यवसेयश्च संतान इति । एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यन्तु सत्यं स्वप्न-
दमेनमुक्तं तथायास्यायाः ब्राह्मणायनेनारुह्यति संवादाभावात् । प्रियव्रतस्याख्यातसंवादास्तु ककतालोयो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणवितुमर्ह-
ति । तदसत्यं बहुलं विसंवाददर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो भाष्यकृता कार्त्स्न्येनानभिपत्तिं विवृण्वता । **रजन्यां सुप्त इति** ।

आनन्दगिरियव्याख्या

नम्रदेश प्रवृद्धः सन्पार्थस्यानिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—**देहाब्देदिति** । इतश्च देहाब्देदेशान्तरं गत्वा न
नम्रपार्थस्याद—**येनेति** । न स्वप्ने देशान्तरं गतस्येत्येव हेत्वन्तरमाह—**यथेति** । तद्वन् व्यतिरेकेणोपपादयति—**परिधावञ्चेति** ।
देहाब्दान्तरं गच्छञ्चेति यावत् । न केवलं स्वप्नोऽन्तरेवेत्युपपन्नं किंतु श्रांतश्चेत्याह—**दर्शयतीति** । एतदिति स्वप्नार्थान क्रियावि-
रोधेणम् । स्वप्नमेति श्रुतिविशेष्यते । अन्तरेव स्वप्नश्चेत्यर्थं तर्हि बहिष्कुलायश्रुतिरिति, तत्राह—**अतश्चेति** । कथं शरीरे वसतो
बहिरिवकुलिराशङ्क्योपचारे निमित्तमाह—**यो हीति** । यत् स्थितिगतप्रत्ययभेदसामख्यया स्वप्नो बहिरिति, तत्राह—
स्थितेति । एवं सतीति । श्रुतिश्रुतिभ्यामन्तरेव स्वप्ने सिद्धे सतीत्यर्थः । विप्रलम्भो विभ्रमः । योग्यदेशाभावं स्वप्नस्योक्तत्वा
तत्कालायोनं स्पष्टयति—**कालेति** । अत्र रात्रिसमयेऽपि केतुमालादो वर्णान्तरे वासरो भवतीति भारत इत्युक्तम् । विधानन्तरेण

वर्षे मन्यते । तथा मुहूर्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहुवर्षपूगानतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्ध्यते कर्मणे बोधितानि विद्यन्ते । करणोसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति । रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारुणि वा । बाध्यन्ते चेते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे । स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति । आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात् । रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः । स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम्—‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादि । तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्धोऽस्तीति । नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साधवसाधुनोः । तथाहि श्रूयते—‘यदा कर्मसु काम्येषु स्थियं स्वप्नेषु पश्यति । स-सृद्धिं तत्र जानीयात्समिन्स्वप्ननिदर्शने’ (छा० ५।२।९) तथा पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति’ इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायवि-दः—‘कुञ्जारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि’ इति । मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिना भवन्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तु-नः सत्यत्वं सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव चैतदर्थं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् । यदुक्तम् ‘आह हि’ इति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यम् । यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति । एवं निमि-

रत्नप्रभाष्याख्या

इति भारत इत्युक्तम् । पूर्वपक्षानुमानानां जाग्रदर्थदृष्टान्ते क्लृप्तसामग्रीजन्यत्वमबाधयोग्यत्वं चोपाधिरिति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ३ ॥ स्वप्नस्य भ्रान्तिमात्रत्वे तत्सूचितोऽप्यर्थः सत्यो न स्यादिति शङ्कोतरत्वेन सूत्रान्तरं व्याचष्टे—मायेत्यादीनां । मन्त्रेण वेदानुग्रहेणोपधिसेवया वा स्वप्नाः सत्यसूचकाश्चेत् सत्याः स्युरित्यत आह—तत्रापि भवतु नामेति । सत्यहृष्टेति श्रुतिरूप्यस्य सत्यत्वाददर्शनादिति भावः । यथा कृषिद्वारा लाङ्गलस्य गवादिजीवननिमित्तत्वं तथा स्वप्नभोक्तुरदृष्टद्वारा स्वप्नसृष्टिनिमित्तत्वं न तु कुम्भं प्रति कुम्भकारस्येव साक्षात् स्वप्नकर्तृत्वं सामर्थ्यभावबाधयोरुक्तत्वादित्याह—यदुक्तमियादिना । तथाच स्वप्नस्य सत्कर्तृत्वं मुख्यं नास्तीति हेत्वसिद्धिरिति भावः । श्रुतितात्पर्यविरोधाच्च न स्वप्नसत्यत्वेत्याह—

आमतीव्याख्या

रजनीसमयेऽपि हि भारताद्वर्षान्तरे केतुमालादी वासरो भवतीति भारते वर्षं इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । दर्शनं सूचकं तच्च स्वरूपेण सत् । असत् दृश्यम् । अत एव स्त्रीदर्शनस्वरूपसाध्याश्चरमधातुविसर्गादथो जाग्रद-

आनन्दगिरिव्याख्या

कालविसंवादमाह—तथेति । योग्यकालायोगमुक्त्वा तादृङ्निमित्तायोगमाह—निमित्तान्यपीति । बुद्धर्थं योग्यनिमित्तायोगो साधयति—कुरणेति । अस्मैति स्वप्नदृष्टरुक्तिः । कर्मार्थं योग्यनिमित्ताभावमाह—रथादीति । अबाधासंभवं विभजते—बाध्यन्ते चेति । न केवलं प्रबोधे बाध्यत्वं स्वप्नऽपीत्याह—स्वप्न इति । आदावन्ते च व्यभिचारधीर्जागरेऽपि तुल्येयाशङ्क्य विशेषमाह—रथोऽयमिति । न केवलमध्यक्षं स्वप्न रथादीनां बाध्यत्वं किंतु श्रुतमपीत्याह—स्पष्टं चेति । योग्यदेशाचभावेन सिद्धनर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३ ॥ स्वप्नस्य मायामात्रत्वे शुभाशुभफलत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रेण च विरोधः सादित्याशङ्क्याह—सूचकश्चेति । सूत्रव्याख्यामाशङ्क्याह—मायेति । विरोधद्वयं प्रत्याह—नेतीति । तत्र प्रथमं श्रुतिविरोधं निरस्यति—सूचकश्च हीति । स्वप्नो भविष्यतः साधुनः सूचक इत्यत्र श्रुतिमुक्त्वा तादृशोऽसाधुनोऽपि सूचकोऽसावित्यत्र श्रुतिमाह—तथेति अन्यव्यतिरेकविरोधसमाधिं स्फुरयति—आचक्षते चेति । इतश्चोभयविरोधवैधुर्यमित्याह—सन्नतेति । तर्हि शुभाशुभमन्त्रत्वात्पुनस्तथा स्वप्नस्य सत्यत्वाच्च मायामात्रत्वमित्याशङ्क्यार्थक्रियाकारित्वेऽपि परमार्थत्वाभावाग्निध्यातवमित्याह—तत्रापितीति । स्वप्नस्य सत्यत्वेऽपि चैतदिति यावत् । द्विविधविरोधसमाधिफलमुपसंहरति—तस्मादिति । परोक्तमनूष्य दूषयति—यदित्यादिना । तस्मिन् स्वप्नस्य सत्यत्वादिवचनम् । एवं सतीति पूर्वोक्तन्यायेन स्वप्नस्य मायामात्रत्वे सतीत्यर्थः । स्वप्नदृष्ट्यादिसदृष्ट्यादिवचनो गणितं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । लाङ्गलस्यापि गवाद्युद्वोद्वलं मुख्यमेव किं न स्यादित्यत्राह—न हि चेति । तथापि दार्ष्टान्तिकं मुख्यमेव

समात्रत्वात्सुतो रथादीन्सृजते स हि कर्तेति चोच्यते । न तु प्रत्यक्षमेव सुतो रथादीन्सृजति । निमित्तत्वं त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोद्देशादिदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सुरुतदुक्तयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपिच जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादियोतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयंज्योतिष्त्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः । तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत तदा स्वयंज्योतिष्त्वं न निर्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्येति व्याख्येयम् । एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम् । यदप्युक्तम्—‘प्राज्ञमेतं निर्मातराम-प्रनन्ति’ इति । तदप्यसत् । श्रुत्यन्तरे ‘स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्व-पिति’ (बृ० ४।३।९) इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि ‘य एष सुप्तेषु जागर्ति’ (क० ५।८) इति प्रसिद्धानुवादाजीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव श्रुतं तद्वस्तेति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते—‘तत्त्वमसि’ (छा० ६।१।४) इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यवहारः प्रतिपिद्यते तस्य सर्वेश्वरत्वा-त्सर्वस्वस्यास्वप्नानुत्थोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं संघ्याश्रयः सगो विद्यदादिसर्गवदित्ये-तावत्प्रतिपाद्यते । नच विद्यदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति । प्रतिपादितं हि ‘तद-नन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ (ब्र० सू० २।१।१४) इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक्तु ब्राह्मात्मत्वदर्शनाद्विद्यदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति । संघ्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इति । अतो वैशेषिकमिदं संघ्यस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥ ४ ॥

रत्नप्रभाव्याख्या

अपिचेति । व्यतिकरः संकरः, श्रुत्या तत्परतयेत्यर्थः । जागरिताद्विशेषादिति भावः । फलितमाह—तस्मादिति । एतेने-ति । भाक्त्येनेत्यर्थः । द्वितीयसूत्रोक्तप्राज्ञकर्तृकत्वहेतुरपि स्वप्नस्य किं धृतिसिद्ध उत प्राज्ञस्य सर्वेश्वरत्वात् सिद्धः, नाद्य इत्याह—यदप्युक्तमित्यादिना । स्वयं विहृत्य जाग्रदेहं निश्चेष्टं कृत्वा, स्वयं वारानया निर्माय, स्वेन भासा स्वीयबु-द्धित्वा स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन च स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । न केवलं बृहदारण्यके जीवस्य स्वप्नकर्तृत्वं धृतं किंतु काठकेऽपीत्याह—इहापीति । जीवोचौ ब्रह्मप्रकरणविरोध इत्यत आह—तस्य त्विति । एवं हेतोः धृतिसिद्धत्वं गिरस्य द्वितीयमङ्गीकरोति—न चास्माभिरिति । तर्हि हेतुसिद्धेः स्वप्नस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्य सत्यत्वं व्यावहारिकं पारमार्थिकं वेति विकल्प व्यवहारकाले बाधदर्शनात्, नाद्य इत्याह—पारमार्थिकस्त्विति । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याह—नचेति । कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषोऽत्र कथ्यत इत्याशङ्क्य प्रातिभासिकत्वमित्याह—प्रागिति ॥ ४ ॥ पूर्वं कृतसा-

भासर्तव्याख्या

वश्यामनुवर्तते । स्त्रीसाध्यास्तु माल्यविलेपनदन्तक्षतादयो नावुवर्तते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापार इति । प्राज्ञ-व्यापारत्वेन पारमार्थिकत्वानुमानं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्ययेन विरुध्यमानं नात्मानं लभत इति भावः । वयमोशयोगात्तरालिकं तृतीयमेश्व-

आनन्दगिरीयव्याख्या

पक्षं सुप्तस्य चेतनत्वेन सृष्ट्वस्वयोगादित्याशङ्क्याह—न तु प्रत्यक्षमिति । जाग्रतः नष्टत्वंवचदि नृत्तस्यापि तदिष्टं तर्हि सृष्टस्य रथादेरप्रयोगमात्रेण बाध्याता सादिर्भवेत् । प्रमाणमर्थयोरेव निमित्तत्वात्कुतः सुप्तस्य निमित्तत्वेत्याशङ्क्य नक्तमित्येव तत्कर्तृत्वमित्याह—निमित्तत्वं चेति । इत्थं श्रुत्या स्वप्नसृष्टिवर्तस्वी नामोष्ठेत्याह—अपिचेति । हेतुवन्तं स्फोरयन्ति—जागर्ति इति । अतस्तत्त्वमनः सम्बन्धितद्विवेचनाय स्वप्नोक्तितथापि स्वप्ने सृष्टिवचनं मुख्यमेवेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । जागरिताद्विशेषादित्यर्थः । पूर्वोपरालो-चनायां श्रुतेरन्यपरत्वादसत्त्वे रथादीनां सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । यत् निर्मातारं ज्ञेयादि, तत्राह—एतेनेति । रथादि-सृष्टिवचनस्य भाक्त्योपपादनेनेति यावत् । परोक्तमनुमानमनूय हेत्वसिद्ध्या दूषयति—यदपीति । स्वयं विहृत्य पूर्वं देहं निश्चेष्टं कृत्वा स्वयं निर्मायापूर्वं वासानामयं देहं संपाद्य स्वेन भासा स्वीयबुद्धित्वा स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन चेत्यर्थः । न केवलं बृहदारण्यके जीवस्य स्वापकर्तृत्वं धृतं किंतु काठकेऽपीत्याह—इहापीति । प्रकरणवाचनशेषाभ्यां परमात्मा निर्मातेत्युक्तमाशङ्क्य जीव-वाचनमात्रस्य परस्य स्वाविधया स्वप्नोपादानत्वं वा विना तद्व्यावृत्तिं स्वाविधया तदधिष्ठातृत्वं वेति विकल्पव्यावर्तकमाशङ्क्य जीव-द्वितीयमपि स्वीकरोति—तत्सेति । तर्हि प्राज्ञकर्तृत्वहेतोः सिद्धेरनुमानमदुष्टमित्याशङ्क्य व्यावहारिकं पारमार्थिकं वा सत्यत्वं साध्य-मित्येव विकल्पव्यावृत्तिं बाधकं प्रत्यक्षविरोधमाह—पारमार्थिकस्त्विति । व्यवहारे बाधवैयर्थ्यमिह पारमार्थिकत्वम् । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्य-विकल्पवैयर्थ्यात्—नचेति । विद्यदादिसर्गस्यासिद्धं मिथ्यात्वमिति कुतो दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पात्, तत्राह—प्रतीति । कस्तर्हि स्वप्नस्य नामतो विशेषो येनेतन्मिथ्यात्वं पृथग्वच्यते, तत्राह—प्राक्प्रवर्ति । व्यवहारेऽपि स्वप्नस्य मिथ्यात्वं वक्तुं पृथगुक्तिरिति भावः ॥ ४ ॥

श्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । अस्ति चात्रोपमा यथा-
 श्रेष्ठहन्तप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहितो भवतो यथा वा भस्मच्छन्नस्य ।
 एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकप्रमत्तो जीवस्य ज्ञानेश्वर्य-
 तिरोभावः । वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिर-
 स्कृतज्ञानेश्वर्यत्वात्किं देहयोगकल्पनया । नेत्युच्यते । न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते 'सैयं देव-
 तैश्चत' (छा० ६।३।२) इत्युपक्रम्य 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' (छा० ६।३।२) इत्यात्मश-
 ब्देन जीवस्य परामर्शात् । 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छा० ६।१।४) इति च जीवा-
 योपदिशतीश्वरात्मत्वम् । अतोऽनन्य एवेश्वराज्जीवः सन्देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति ।
 अतश्च न सांकल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिस्मृतिर्धृते । यदि च सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिस्मृतिः
 स्यान्नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत् । नहि कश्चिदनिष्टं संकल्पयते । यत्पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः
 स्वप्नस्य सत्यत्वं स्थापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्विवोपाधात् । श्रुत्यैव
 च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात् । जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात् स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भास-
 न्वाभिप्रायं तत् । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

नाडीपुरीतद्रक्षाणि विकल्पने सुपुत्रये ॥ समुच्चिन्तानि वैकार्यादिकल्पने यवादेवम् ॥ १ ॥

समुच्चिन्तानि नाडीभिरुपसृज्य पुरीतति ॥ हृत्स्थे ब्रह्मणि यालोक्यं विकल्पे त्वष्टोवता ॥ २ ॥

सप्तावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्तिविषयाः श्रुतयो भवन्ति । कचि-

रत्नप्रभाभ्याख्या

मेश्वरवमशीकृत्यावरणकल्पनातो वरमन्यत्वकल्पनेत्याशङ्कामुद्राव्य ध्रुवा निरस्यति—नन्वित्यादिना । स्वप्नेऽप्यालोकादेः
 मय्ये जाग्रतीवातनः स्वप्नकाशत्वमस्फुटं स्यात्, प्रातिभासिकत्वेत्वालोकेन्द्रियाद्यसत्त्वेऽप्यर्थापरोक्षमात्मज्योतिष एवेति
 स्फुटं सिध्यति । तस्माद्देशादिसाम्यवचनं स्वप्नस्य जाग्रत्तुल्यभानाभिप्रायमित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं बाह्यकरणोपरमे सति मनो-
 बाधनोद्दीपिताविद्याविलासात्मकं स्वप्नमात्मनः साक्षिणः स्वयंज्योतिष्वर्थं विचार्य प्रतियोग्यनुयोगिभावसङ्ख्या स्वप्नावस्थम-
 नोल्यात्मिकां सुषुप्तिं विचारयति—तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । तदेतत्स्वप्नं यथा स्यात् तथा । यत्र काले

भामतीभ्याख्या

नमस्माभिः प्रथमसूत्रे । निगदव्याख्यातं चेतयोर्भाष्यमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ।

हे नाडीपुरीतपरमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते । तत्र किमेषां स्थानानां विकल्प आहोस्तिः समुच्चयः ।

तो येयेवम् । एतदतो भवति । यदा नाड्यो वा पुरीतद्रक्षा सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतग्रहणनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभावः ।

अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावाय कारणातरमपेक्षितव्यं तच्च कर्मैव न तु तत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण

योगोक्तं, विपरीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि संभवान् । ततश्च कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानिनः । यथाह—

आनन्दगिरियव्याख्या

—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—सोऽपीति । सूत्रे देहशब्देन स्थूलं सूक्ष्मं च देहं गृहीत्वा व्याचष्टे—देहेति । वेदना-

नमुखादयो गृह्यन्ते । आदिशब्देन तदेतद्विधा । तद्वर्त्मकस्यैवान्यसंपर्कतिरस्कारे दृष्टान्तमाह—अस्मीति । अग्निस्रोमिरस्ती-

देव संदिग्धमित्याशङ्क्याह—यथा वेति । दार्शनिकमाह—एवमिति । सूत्रे वाशब्दस्य पश्चान्तरयोस्त्वमाशङ्क्याह—

एव इति । तत्रान्यत्वाशङ्कां दर्शयति—नन्विति । तद्व्यावृत्तिं विशदयति—नेतीति । इतश्च न वास्तवमन्यत्वमित्याह—

ति । अनन्यत्वे फलितमाह—अत इति । जीवस्य ज्ञानादितिरोभावेऽपि किं स्यात्, तत्राह—अतश्चेति । सांकल्पिकत्वे

स्वप्नमाह—यदि चेति । तत्र हेतुः—नहीति । परोक्तमनूय निरस्यति—यदिति । स्वप्नेऽपि जागरवदर्थेन्द्रियसत्त्वे दर्विवे-

त्वा साध्यं स्वयंज्योतिष्वं न सिध्येदित्याह—स्वयमिति । इतश्च न स्वप्नस्य सत्त्वावयवमेव तद्व्यवधिमित्याह—ध्रुवेति । तर्हि

निभाष्येदेदं साम्यमुक्तं, तत्राह—जागरितेति । स्वप्नस्य जागरितेन तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं साम्यवचनमिति दोषः । स्वप्नस्य

त्वासाधकभावे मिथ्यात्वसाधके च फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ६ ॥ बाह्यकरणोपरमं स्वप्नमात्मनः स्वयंज्योतिष्वर्थं

व्याख्याः करणोपरमं सुषुप्तं तस्य ब्रह्मत्वाय निरूपयति—तदभाव इति । अधिकरणसंगतिमाह—स्वप्नेति । स्वप्नाभावस्य

योगिसम्प्राधानिरूपणत्वात् हेतुहेतुमत्त्वस्य । विषयवाक्यान्युद्धारति—तत्रेति । सुषुप्तिचिन्ताप्रस्तावः सप्तम्यर्थः । तत्तत्र

कृष्यते—‘तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृष्टो भवति’ (छा० ८।६३) इति । अन्यत्र तु नाडीरेवानुक्रम्य श्रूयते—‘ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते’ (बृ० २।१।१९) इति । तथान्यत्र नाडीरेवानुक्रम्य ‘तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ (कौषी० ४।१९) इति । तथान्यत्र ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नेते’ (बृ० २।१।१७) इति । तथान्यत्र ‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति’ (छा० ६।८।१) इति । ‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्’ (बृ० ४।३।२१) इति च । तत्र संशयः—किमेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षानि भिन्नानि सुषुप्तस्थानान्याहोस्वित्परस्परापेक्षयैकं सुषुप्तिस्थानमिति । किं तावत्प्राज्ञं भिन्ना नीति । कुतः—एकार्थत्वात् । नह्येकार्थानां कचित्परस्परापेक्षत्वं दृश्यते व्रीहियवादीनाम् । नाड्यादीनां त्वेकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते—नाडीषु सृष्टो भवति’ (छा० ८।६३) ‘पुरीतति शेते’ (बृ० २।१।१९) इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु नैवं सति सप्तमीनिर्देशो दृश्यते—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ (छा० ६।८।१) इति । नैष दोषः । तत्रापि सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषो हि तत्रायतनैषी जीवः सदुपसर्पतीत्याह—‘अन्यत्रायतनम-

रत्नप्राध्याख्या

सुप्तः सुषुप्तः समस्तो निरस्तबाह्यकरणो मनोल्यात्मस्य कप्रसन्न इत्यर्थः । स्वापे नाडीस्थानमुक्त्वा नाडीपुरीततोनाडीपरमात्मसमुच्चयश्रुती आह—अन्यत्रेति । परमात्ममात्रश्रुतीराह—तथान्यत्रेत्यादिना । नाडीपुरीतद्रष्टा सप्तमीश्रुतेः स यश्रुतेष्व संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाजीवस्य ब्रह्मैक्यातिर्णयः, सिद्धान्ते नाडीभिः पुरीतत्वं गवाप्तं ब्रह्मण्येव शेते इति समुच्यता तन्निर्णय इति विवेकः । एकपुरोडाशार्थत्वं व्रीहियवोद्वेष्टं नाड्यादीनामेकस्मिन् स्वापे निरपेक्षस्थानत्वं तु कुत इत्यत आह—नाड्यादीनां चेति । सति ब्रह्मणि तृतीयाश्रुतेः सप्तमीति शङ्काः । आयतनव्याप्तसमर्थस्य आधारत्वं गम्यत इत्याह—नैष दोष इति । अन्यत्रावस्थाद्वये श्रान्तो जीवो विश्रान्तिस्थानं प्राणा

भामतीव्याख्या

‘कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ इति । अथ तु परमात्मैव नाडीपुरीतसुप्तिद्वारा सुषुप्तिस्थानं ततो विपरीतज्ञानवृत्तेरस्ति मात्रया परमात्मभाव उपयोगः । तथा हि तावदेव जीवस्तदवस्थानो भवति केवलं । तत्त्वज्ञानामोवेन समुलकापमिथ्य अकाशाज्जात्मस्वप्नलक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति । तस्मात्प्रयोजनवत्त्वेना विचारणेति । किं तावत्प्राज्ञं, नाडीपुरीतसमास्थानेषु सुषुप्तस्य जीवस्य निलयं प्रति विकल्पः । यथा बहुषु प्रासादेव्येको नेरन्द्रः कदाचित्कचिन्मिलीयते कदाचित्कचिद्वैतं जीवः कदाचिन्नाडीषु कदाचित्पुरीतति कदाचिद्ब्रह्मणीति । यथा निरपेक्षा व्रीहियवाः क्रतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया श्रुता एकविकल्पन्ते, एवं सप्तमीश्रुत्या वायतनश्रुत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परापेक्षा नाड्यादयोऽपि विकल्पमहेति । यत्रापि नाडी प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते इति नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं ‘तथा तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथापि प्राण एवैकधा भवति’ इति नाडीब्रह्मणोराधारयोः समुच्चयश्रवणम् । प्राणशब्दं च ब्रह्म ‘अथास्मिन् प्राणे ब्रह्मणि स जीव एव भवति’ इति वचनात् । तथाप्यासु तदा नाडीषु सृष्टो भवतीति च पुरीतति शेते इति च निरपेक्षयोर्नाडीपुरीततोरधारत्वेन निर्देष्टिरपेक्षयोरेवाधारत्वम् । इयंस्तु विशेषः । कदाचिन्नाड्य एवाधारः कदाचिन्नाडीभिः संचरमाणस्य पुरीतदेव । एवं ताभिस्व संरणस्य कदाचिद्ब्रह्मवाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतत्परमात्मनामनपेक्षत्वम् । तथा च विकल्पो व्रीहियवबहुदृश्यत्वरत्वंनेति प्राप्त एवं प्राप्तेऽभिधीयते—जीवः समुच्चयेनैवेतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेन । अयमभिसंधिः—नित्यवदाम्नातानां क

आनन्दगिरिपञ्चिका

तात्त्व्यवस्थासु मध्ये सुषुप्तिरुच्यते । यस्यामवस्थामामेतत्स्वपनं यथा स्वात्तया सुप्तः । समस्तः संवृत्तसर्वबाह्येन्द्रियः । संप्रसन्नः तान्तःकरणक्षेत्र्थः । नाडीपुरीततोः समुच्चयवाक्यं पठति—अन्यत्रेति । नाडीपुरीतसमनोः समुच्चयवाक्यं दर्शयति—तत्रेति परमात्ममात्रविषयाणि वाक्यपन्तराग्याह—तथेति । नाडीपुरीतद्रष्टा सप्तमीश्रुतेः समुच्चयोक्तस्य संशयमाह—तत्रेति । स्वापनिरूपणद्वारा ब्रह्मभिन्नत्वमर्थसिद्धेरविवर्थाप्यैषीसंभवात्प्रादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाजीवस्य ब्रह्मैक्यातिर्णयः । सिद्धा नाडीपुरीतद्वारा ब्रह्मस्थानत्वनियमाजीवस्य ब्रह्मात्मत्वनियतिरित्यभिसंधाय विमृश्य पूर्वपक्षयति—किमिति । नाडीपुरीतद्रष्टा विकल्पे प्रश्रूयकं हेतुमाह—कुत इति । एकार्थत्वेऽपि समुच्चये का क्षतिः, तत्राह—नहीति । एकार्थत्वमेव नाड्यादिषु क तत्राह—नाड्यादीनां चेति । एकार्थता निरपेक्षस्वापारातेति यावत् । अस्मिन्प्राण एवैकधा भवतीत्यपि वाक्ये सप्तम्या चेत्ता रत्वं तर्हि सत्तरतृतीयोक्तोपाधारतेति शङ्कते—नन्वेति । सप्तम्याभावेऽपि तदर्थसिद्धेराधारत्वं सतोऽपि स्यादित्याह—नैष दोष इति तत्रापि सत्यापि नाड्यादाविवेक्यर्थः । तस्य गम्यमानत्वमेव दर्शयति—वाक्येति । तत्र सता सोम्येत्यादिति यावत् । प्राणस्यापि

लब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते' (छा० ६।८।२) इति प्राणशब्देन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् । आय-
तनं च सप्तम्यर्थः । सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्यते—'सति संपद्य न विदुः सति सं-
पद्यामेहे इति' (छा० ६।९।२) । सर्वत्र च विशेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते ।
तस्मादेकार्थत्वाद्वाङ्मयादीनां विकल्पेन कदाचित्किञ्चित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीति । एवं प्राप्ते प्रति-
पाद्यते—तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति । तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्रदर्शनस्याभावः
सुषुप्तमित्यर्थः । नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पे-
नेत्यर्थः । कुतः—तच्छ्रुतेः । तथाहि—सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थानत्वं भूयते
तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति । विकल्पे हेत्वां पक्षे बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्या-
दीनां ब्रीहियवादिवदित्युक्तम् । नेत्युच्यते । न ह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चा-

रत्नप्रभाख्याख्या

गद्विप्रसर्पति सुषुप्तावित्यर्थः । सप्तमीध्रुवा निरपेक्षाधारस्वभानाद्विकल्प आस्थेयः । कदाचित्समुच्चित्वापि नाड्यादीनां
स्थानत्वमिति न समुच्चयधृतिविरोध इति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । सूत्रे चकारः पुरीतत्समुच्चयार्थः ।
यदा नाड्यः सुषुप्तिस्थानं तदा पुरीतस्थानं न भवतीति धृतस्थानत्वस्य पक्षे बाधः स्यात्, स न युक्त इत्याह—विकल्पे
ह्यपामिति । ब्रीहियवयोस्त्वगत्या विकल्प इति भावः । यत्तु सप्तमीध्रुवा नाड्यादीनामेकफलकत्वमिति, तत्रेत्याह—
न ह्येकति । प्रासादस्य पर्यङ्कधारणमर्थः । पर्यङ्कस्य तु शयनमिति फलभेदेऽप्येकविभक्तिर्दृश्यते, व्यवधानाव्यवधानाभ्यां

भामतीत्याख्या

विभक्त्य नाम तद्रूपान्तराभावं कल्पयते । यथाहुः—एवमेवोऽदृष्टोऽपि यद्व्रीहियवाक्ययोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरस्या न
विद्यते' इति । प्रकृतकतुसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि परस्परानपेक्षां ब्रीहियवो विहितौ शकृतभ्रेतौ प्रत्येकं पुरोडा-
शमभिनिर्वर्तयितुम् । तत्र यदि मिश्रमां पुरोडाशोऽभिनिर्वर्त्येत परस्परानपेक्षब्रीहियवविधानेण उभे अपि शालं बाधेयाताम् । न
तौ प्रयोगवचनः समुच्चेतुमर्हति । स हि यथानिहितान्यज्ञान्यभिसमीक्ष्य प्रवर्तमानो नेतात्यन्यथयितुं शक्नोति । मिश्रणे चान्य-
थावेतं ताम् । न चाज्ञानुरोधेन प्रधानान्यासो 'योसवे उभे कुर्यात्' इतिवयुक्तः । अथतो ह्यत्र प्रधानान्यासोऽज्ञानुरोधेन च
रोज्याय्यः । न चाज्ञानुरोधेन प्रधानान्यासो यथा प्रधानस्य सोमयागस्यानुतिरेकमपातीति युक्तम् । 'सोमेन यजेत' इति हि
प्रापूर्व्यानामिति । तत्र च दशमष्टिपरिमितस्य सोमद्रव्यस्य 'सोममभिपृणोति', 'सोममभिष्ठावयति' इति च वाक्यान्तरानुलोच-
या समन्त्राण्य यागसाधनीभूतस्येन्द्रवाय्वायुद्देशेन प्रादेशागने पूर्वपात्रेण ग्रहणानि पृथक्प्रकल्पनानि संस्कारा विधीयन्ते, नतु सोम-
गोद्देशेनैन्द्रवाय्वादयो देवताश्चोद्यन्ते, येन तासां यागनिष्पत्तिरक्षणैकार्थत्वेन विकल्पः स्यात् । नच प्रादेशमात्रमैकैकमूर्त्तपात्रं
शमष्टिपरिमितोत्तमरसमहणाय कल्पते, येन तुल्यार्थतया ग्रहणानि विकल्पेन । नच यावमात्रमेकमूर्त्तपात्रं व्याप्नोति तावमात्रं
मृगेना परिशिष्टं त्यज्येति युज्यते । दशमष्टिपरिमितोपादानस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । एवं तदृष्टार्थं भवेत्यति तसर्वं याग उपपज्येत ।
नच यत्र संभवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या । तस्मात्सकलस्य सोमरसस्य यागशेषत्वेन संस्कारार्हात्वादिकेन च ग्रहणेन सकलस्य संस्क-
रूपशक्यत्वात्तदवयवस्यैकेन संस्कारोऽवयवान्तरस्य ग्रहणान्तरं संस्कार इति कार्यभेदाद्ग्रहणानि समुच्चयेन । अत एव समुच्चय-

आनन्दगिरियव्याख्या

नान्येऽपि किं सतः स्यात्, तत्राह—प्राणेति । तथापि कथं सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वं, तत्राह—आयतनं चेति । सति सप्त-
मीनिर्देशस्यामस्वसुषुप्त्योः तदपि नास्तीत्याह—सप्तमीति । विशेषज्ञानोपरमलक्षणस्यापस्य नाडीपुरीतरोच्योगाद्यनेन सुप्तिस्थानतेत्या-
शङ्क्य शालप्रामाण्यमाश्रित्याह—सर्वत्रेति । नच जीवाधारत्वं नाड्यादिरयुक्तं तुद्व्युपाधिकजीवाधारत्वाविरोधात् । नच विकल्पेऽन्य-
तत्वायुक्तः समुच्चयस्तत्रापि प्रत्येकं सप्तमीश्रुतिसिद्धनिरपेक्षाधारत्वस्यालम्बनात्वात् । ताभिः प्रत्यक्षपेक्ष्यादी तु कदाचिन्नाञ्च
प्र कदाचित्ताभिः संचरमाणस्य पुरीतदेव कदाचित्ताभिर्ये संचरतो ब्रह्मनाधार इति युक्तमन्यथा निरपेक्षाधारत्वश्रुतिविरोधादिति मत्तोप-
संहति—तस्मादिति । विकल्पे जीवस्य ब्रह्मैक्यमनियतमिति फलितं वक्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमाह—एवमिति । प्र-
मितां विभजते—तदित्यादिना । चकारेण पुरीतदुक्तिं गृहीत्वाह—समुच्चयेनेति । समुच्चये सिद्धान्तं प्रश्रुपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्ट—
इह इत्यादिना । नाड्यादीनां सुप्तिस्थानत्वश्रुतिविकल्पेऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—विकल्पे हीति । तेषामन्यतमस्य सुप्तिस्थानत्वे
न्यतमस्य तदिति पक्षे बाधः स चायुक्तो बाधस्यागतिकगतित्वादित्यर्थः । प्रगेकं विकल्पहेतुमनुवदति—नन्विति । दृष्टान्तार्था-
नन्वर्थोऽन्यथाह—नेतीति । प्रकृतदशोदसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया ब्रीहियवो श्रुतौ, समर्थौ च निरपेक्षतया पुरोडासं कर्तुं
योर्मिश्रणोपाध्यामनपेक्षासाधनत्वात्कदाचित्ताभादानन्यगतित्वेन विकल्पाश्रयणम् । नाड्यादीनां तु न प्रत्येकं त्यागसाधनं शक्तिरिति वक्ष्यते,
नापि मानमिति भावः । यत्वेकार्थत्वं तावत् मानान्तरसिद्धं किंवा सप्तमीसिद्धम् । नाथः । तदनुपलम्भात् । न द्वितीय इत्याह—
हीति । प्रासादस्य पर्यङ्कधारणार्थत्वं पर्यङ्कस्य शयनमार्थेति नानार्थत्वेऽप्येकविभक्तिनिर्देशः । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां च शयनसा-

पतति । नानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात्प्रासादे शेते पर्यङ्के शेते इत्येवमादिषु ।
तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितृत्येतदुपपद्यते समुच्चयः । तथाच श्रुतिः—‘तासु
तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ (कौषी० ब्रा१९)
इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्तौ श्रावयत्येकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं सम-
धिगतम्—‘प्राणस्तथानुगमात्’ (ब्र० सू० १।१।२८) इत्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्ति-
स्थानत्वेन श्रावयति—‘आसु तदा नाडीषु सूतो भवति’ (छा० ८।६।३) इति । तत्रापि प्रे-
शान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधान्नाडीद्वारेणैव ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते । नचैवमपि
नाडीषु सप्तमी विरुध्यते नाडीद्वारापि ब्रह्मोपसर्पन्सुप्त एव नाडीषु भवति । यो हि गङ्गाया सा-
गरं गच्छति गत एव स गङ्गायां भवति । अपिचात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य
विवक्षितत्वाद्नाडीस्तुल्यं सुप्तिस्संकीर्तनम् । ‘नाडीषु सूतो भवति’ (छा० ८।६।३) इत्युक्त्वा
‘तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति’ (छा० ८।६।३) इति ब्रुवन्नाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्प-
र्शाभावे हेतुम्—‘तेजसा हि तदा संपन्नो भवति’ (छा० ८।६।३) इति । तेजसा नाडीगतेन
पितृत्वात्तेनाभिव्याप्तकरणेन बाह्यान्विषयानीक्षत इत्यर्थः । अथवा तेजसेति ब्रह्मण एवायं निर्देशः
श्रुत्यन्तरे—‘ब्रह्मैव तेज एव’ (बृ० ४।४।७) इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् । ब्रह्मणा

रश्मिप्रभाष्याख्या

शयनसाधनत्वात् समुच्चयश्च, तथेहापि नाडीपुरीततोर्जावस्य संचारद्वारा ब्रह्मण्येव सुप्तिरिति समुच्चय इत्यर्थः । नाडीनां प्राण
च एकेन वाक्येनोपादानान्मिथः समुच्चय इत्याह—एकवाक्येति । आधारत्वमात्रं सप्तम्यर्थेन न निरपेक्षत्वमतो न स
च्चयस्य सप्तम्या बाध इत्याह—न चैवमपीति । समुच्चयेऽपीत्यर्थः । अत्र नाडीधृतौ नाडीषु भोक्तुः सुप्तिर्न विवक्षित
रश्मिसंबन्धनाडीरूपमार्गस्तुल्यर्थत्वादित्याह—अपिचेति । पितृतेन विषयेक्षणभावे सुखदुःखयोरभावात् तद्वैतधर्माभावं

भामतीभाष्याख्या

दर्शनं ‘दर्शतानन्वयः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति’ इति । समुच्चये च सति क्रमोऽप्युपपद्यते । ‘आश्विनो दशमो ग्रंथतं त्वं
हूयते’ । तथैव ‘ऐन्द्रवायवाग्रान्महान् गृह्णाति’ इति । तेषां च समुच्चये सति यावद्यदुद्देशेन गृहीतं तावत्तस्यैव देवतायै त्वत्कृत्यमि
धांवागस्याहृत्या भवितव्यम् । यदि पुनः पृथक्कृतान्यपेकीकृत्य कांचन देवतामुद्दिश्य त्वं जेरन्, पृथक्करणानि च देवतोद्देशात्
घर्षा भवेयुः । नच दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न्याय्येत्युक्तम् । तस्मात्तत्र समुच्चयस्यावश्यं भावित्वाद्गुणातुरोपेनापि प्रयत्नान्
आस्पृश्यते । इह त्वम्यासकल्पनाप्रमाणभावात्पुरोडाशद्रव्यस्य चानियमेन प्रकृतिद्रव्ये यस्मिन्करिंमश्रित्याते एकैका परस्परानो
नीहित्युतिर्यवशुतिश्च नियामिकैकार्थतया विकल्पमहंतः । न तु नाडीपुरीतपरमात्मनामन्योन्यानेपेक्षाणामेकनिलयनार्यसंभवे
विकल्पो भवेत् । नचैकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थता भवति समुचितानामप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् पर्यङ्के शेते प्रासादे शेते ई
तस्मादेकविभक्तिनिर्देशस्यानैकान्तिकत्वादन्यतो विनिगमना वक्तव्या । सा चोक्ता भाष्यकृता—यत्रापि निरपेक्षा इव ना
सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयतीत्यादिना । सापेक्षश्रुत्युरोभेन निरपेक्षश्रुतिर्नैतद्व्यत्यर्थः । शेषमतिरुद्घातार्थम् । ननु यदि ब्र
निलयनस्थानं तावन्मात्रमुपगच्छतं कृते नाड्युपन्यासेनैतत् आह—अपिचात्रेति । अपिचेति समुच्चये न विकल्पः । ए
पपत्तिरहितः पूर्वोपपत्तिर्यथासिद्धीति । मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां तुल्यर्थमत्र नाडीसंकीर्तनमित्यर्थः । पितृनामिव्याप्तक
न बाह्यान्विषयान्देवतेति तद्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मस्पर्शेन नाडीस्तुतिः । यदा तु तेजो ब्रह्म तदा सुप्तम् । अ

आनन्दगिरियव्याख्या

धनत्वसमुच्चयः । तद्वदसुप्तु श्रुतिष्वपि नाड्यादिषु सप्तमीसमुच्चयश्चेत्याह—तथेति । अनेकश्रुतिसामर्थ्यालोचनया समुच्चयस्य
तत्रैव श्रुतिमाह—तथाचेति । उक्तश्रुतेस्तापयमाह—समुच्चयमिति । तत्र हेतुः—एकेति । नाडीनां प्राणस्य चैकैकं वा
नोपादानान्मिथः समुच्चय इत्यर्थः । प्राणस्य नाडीसमुच्चयेऽपि ब्रह्मणस्ताभिः समुच्चये किं जातं, तत्राह—प्राणसेति । सुप्त
श्रुत्यन्तरं नैरपेक्ष्यणेति विरुध्यतेत्याशङ्क्याह—यत्रेति । नाडीनां द्वारत्वे कथमधिकरणश्रुतिः, तत्राह—नचैति । नाड्यां सप्त
सामीप्यमवभावात् ब्रह्मण्यधिकरणार्थत्वेऽपि न तद्विरोधोऽस्तीत्यर्थः । विरोधाभावं साधयति—नाडीभिरिति । तदेव दृष्टान्तं
स्पष्टयति—यो हीति । इतश्च ब्रह्मैवैकं स्थापनाधिकरणमित्याह—अपिचेति । तर्हि नाडीषु सुप्तिस्संकीर्तनमनर्थकमित्याशङ्क्य हेतु
रमेव स्फोरयति—अत्रेति । नाडीप्रकरणं सप्तम्यर्थः । मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां तुल्यर्थं सुप्तिस्संकीर्तनमित्यत्र गमकमाह—
नाडीन्विषति । तासु सुप्तस्य पाप्मस्पर्शे को हेतुः, तत्राह—ब्रवीतीति । हेतुं विभजतं—तेजसेति । विषयदर्शनाभावे तदुक्तम्
यभावात्तद्वैतधर्मानुमानानयोमात्पाप्मभिरस्पर्श इति शेषः । हेतुवाक्यं विधान्तरेण व्याकरोति—अथवेति । ब्रह्मसंपत्तावपि ।

हि तदा संपन्नो भवति नाडीद्वारेणातस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसंपत्तिश्च पाप्मस्पर्शभावे हेतुः समधिगतः—‘सर्वे पाप्मानोऽतो निर्वर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः’ (छा० ८।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुषुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां समुच्चयः समधिगतो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते—‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते’ (बृ० २।१।१७) इति हृदयाकाशे सुप्तिस्थाने प्रकृत इदमुच्यते ‘पुरीतति शेते’ (बृ० २।१।१९) इति । पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते । तदन्तर्वर्तिन्यपि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेते इति वक्तुम् । प्राकारपरिक्षितेऽपि पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तते इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतम्—‘दहर उत्तरेभ्यः’ (ब्र० सू० २।३।१४) इत्यत्र । तथा नाडीपुरीतसमुच्चयोऽपि—‘तामिः प्रत्यवस्य पुरीतति शेते’ (बृ० २।१।१९) इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते । सत्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव ब्रह्मत्वम् । एवमेतासु श्रुतिषु व्रीण्येष सुषुप्तिस्थानानि संकीर्तितानि नाड्यः पुरीतब्रह्म चेति । तत्रापि द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतञ्च ब्रह्मैव त्वेकं सुषुप्तिस्थानम् । अपिच नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवति तत्रास्य करणानि वर्तन्ते इति । ननुप्राधिसंबन्धमन्तरेण स्वत एव जीवस्याधारः कश्चित्संभवति, ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण । यत आह—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति’ (छा० ६।८।१) इति । स्वशब्देनात्माभिलप्यते

रत्नप्रभाख्याख्या

पाप्मास्पृश इत्यर्थः । अपहतपाप्मब्रह्मसंपत्त्या वा पाप्मास्पर्श इत्याह—अथवेति । अस्मिन् व्याख्याने लाभमाह—एवं च सतीति । ‘तासु तदा भवत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति’ इति श्रुतेः समुच्चय आधितो भवतीत्यर्थः । नाडीब्रह्मणोऽनुगप्रधानभावेन सुप्तौ समुच्चयवपुरीतब्रह्मणोरपीत्याह—तथेत्यादिना । आकाशे ब्रह्मणि शेते इत्युपक्रम्य तामिः प्रत्यवस्य पुरीतति शेते इत्युक्ते, तथाच नाडीद्वारा पुरीततं गत्वा ब्रह्मणि शेते इति समुच्चयः सिद्ध इत्याह—तथा नाडीति । सता संपन्नो भवति प्राज्ञेन संपरिष्वक्त इति सत्प्राज्ञयोः श्रुतेः पञ्च सुप्तिस्थानानीत्यत आह—सत्प्राज्ञयोरिति । किञ्च प्रकृतद्वारिस्ताधनैकपुरोडाशनिष्पत्तौ मिथोऽनपेक्षतया समर्थत्वाद्युक्तौ ग्रीहियवयोर्विकल्पः, नाड्यादीनां तु ब्रह्मनिरपेक्षतया सुषुप्तजीवाधारत्वासामर्थ्यान्न विकल्प इत्याह—अपिच नाड्य इति । उपाधिलिङ्गाश्रयनाडीपुरीततोऽपहृतिजीवाश्रयव परम्पराया वाच्यं, तदपि सुषुप्तौ न संभवति, उपाधिलयादित्यर्थः । ननु ब्रह्मापि जीवस्य न मुख्यं स्थानं अभेदादित्यत आह—ब्रह्माधारत्वमिति । जीवस्य ब्रह्मण्यभेदेनावस्थानं नाडीपुरीततोऽनु लीनोपधिर्जीवस्य स्थितिरिव न संभवतीत्येका-

भामतीव्याख्या

नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवतीति । अयमर्थः—अभ्युपेत्य जीवस्याधेयत्वमिदमुक्तम् । परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति । तथाहि—नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयो जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकस्वमहिमप्रतिष्ठः । न चापि नम जीवस्याधारः, तादात्म्यात् । विकल्प्य तु व्यतिरेकं ब्रह्म आधारत्वमुच्यते जीवं प्रति । तथाच सुषुप्तावस्थायां पाप्मानमसमुदावाराजोऽस्य ब्रह्मात्ममेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरीतदाधारत्वम् । तदुपाधिकरणमात्राधारतया तु सुषुप्तदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदा-

आनन्दगिरियव्याख्या

पापसंघः, तत्राह—ब्रह्मेति । कतरव्याख्यानमादेयं द्वितीयमिलाह—एवं चेति । नाडीनां ब्रह्मप्राप्तिरालम्बे सतीति यावत् । नाडीद्वारा ब्रह्मणः स्वापस्थानत्वे कश्चित्तामिः प्रत्यवस्य पुरीतति शेते इति पुरीतदुक्तिर्धेयत्वाद्वा पुरीतब्रह्मणोरपि गुणप्रधानत्वेन समुच्चयमाह—तथेति । उक्तमेव विवृणोति—य इति । आकाशे शेते, चेत्पुरीतति कथं शेते, तत्राह—तदिति । तदेव शृण्वन् स्पष्टयति—प्राकारेति । पुरीतदाकाशसमुच्चयेऽपि कथं पुरीतब्रह्मणोः समुच्चयः, तत्राह—हृदयेति । नाडीब्रह्मणोरिव पुरीतब्रह्मणोरपि समुच्चयसुक्त्वा नाडीपुरीततोः समुच्चयमाह—तथेति । सत्प्राज्ञयोरपि सुप्तिस्थानत्वेकत्वायामेव कथं समुच्चयोक्तिरालम्ब्याह—सदिति । समुच्चयपक्षसुषुप्तं हरति—एवमिति । तेष्वान्तरविभागमाह—तत्रेति । नाडीपुरीततोऽन्तरेणैवैतन्नमाह—अपिचेति । तयोऽरुपाध्याधारत्वमपि कथं, तत्राह—तत्रेति । नाडीषु पुरीतति च जीवस्योपाध्वन्युत्पत्तिं करणानि कर्माणि तिष्ठन्तीत्युपाध्याधारत्वं तयोऽहम्त्वम् । जीवस्य त्वाधारे ब्रह्मैवेत्यर्थः । किमिति तयोः साक्षादेव जीवाधारत्वं नेष्टं, तत्राह—नरीति । तर्हि ब्रह्मणोऽपि कुतो जीवाधारत्वमेवत्यादित्याह—ब्रह्मेति । तादात्म्याभिप्रायेण स्वापे जीवस्य ब्रह्माधारत्वोक्तिरित्यत्र लिङ्गमाह—यत इति । स्वशब्दस्य स्वकीयार्थत्वात् तस्यैव भातीलाशङ्क्य पदार्थोक्त्या वाक्यार्थमाह—स्वेति । जीवस्य

स्वरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः । अपिच न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति स्वरूपस्या-
नपायित्वात् । स्वप्नजागरितयोस्तूपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्तेः
स्वरूपापत्तिर्वक्ष्यते । अतश्च सुप्तावस्थायां कदाचित्सता संपद्यते कदाचिन्न संपद्यत इत्युक्तम् ।
अपिच स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुषुप्तं न कचिद्विशिष्यते ।
तत्र सति संपन्नस्तावत्तदेकत्वाच्च विजानातीति युक्तम् 'तत्केन कं विजानीयात्' (वृ० २।३।१४)
इति श्रुतेः । नाडीषु पुरीतति च शयानस्य न किंचिदविज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुं, भेदविषय-
त्वात् 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' (वृ० ४।३।३१) इति श्रुतेः । ननु भेदविषय-
स्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात् । बाढम् । एवं स्याद्यदि जीवः स्वतःपरिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत
यथा विष्णुमित्रः प्रवासी खगृहं न पश्यति । न तु जीवस्योपाधिष्वतिरेकेण परिच्छिन्नो वि-
द्यते । उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञान इति यद्युच्येत तथाभ्युपाधेरुपशान्तत्वात्सत्त्वेव
संपन्नो न विजानातीति युक्तम् । नच वयमिह तुल्यवस्त्राढ्यादिसमुच्चयं प्रतिपादयामः । नहि

रत्नप्रभाष्याख्या

र्थसामर्थ्याभावाच्च विकल्प इत्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य भेदकोपाधिलयाच्चौत्सर्गिकब्रह्माभेदस्य विकल्पो न युक्त इत्याह-
अपिचेति । किंच नाज्यादीनामन्यतमस्थाने कचित्सुप्तिवादिनापि सुषुप्तं न विशिष्यत इति वक्तव्यं, तच्च वक्तुं न शक्यं
इत्याह—अपिच स्थानेति । भेदाभागे हि भेदज्ञानाभावे हेतुः, नाडीपुरीततत्त्वस्य तु जीवस्य भेदावस्थावाद्भेदाविज्ञा-
कारणं नास्तीत्यर्थः । द्वैतावस्थस्यापि द्वैताज्ञाने हेतुं शङ्कते—ननु भेदेति । द्रष्टृदृश्यादूरस्थत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा । तत्रा-
सदृष्टान्तमनूय प्रत्याह—बाढमित्यादिना । द्वितीयमनूय दूषयति—उपाधिगतमेवेति । उपाधिसंभिन्नस्यैव नाज्या

भामतीव्याख्या

धारत्वमित्यतुल्यार्थतया न विकल्प इति । अपिच न कदाचिज्जीवस्येति । औत्सर्गिकं ब्रह्मस्वरूपत्वं जीवस्यासति जाग्रत-
प्रदशाख्येऽपवादं सुषुप्तावस्थायां नान्यथयितुं शक्यमित्यर्थः । अपिच येऽपि स्थानविकल्पमास्थिपत तैरपि विशेषविज्ञानोपशम-
क्षणा सुषुप्त्यवस्थाङ्गीकृत्या । न चैयमात्मतादात्म्यं विना नाज्यादिषु परमात्मव्यतिरिक्तितु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितो-
जीव आत्मव्यतिरिक्तमिमानां सन्नवश्यं विशेषज्ञानवान् भवेत् । तथाहि श्रुतिः—'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इति
आत्मस्थानत्वे त्वदोषः । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं पश्येद्विजानीयात्' इति श्रुतेः । तस्माद्व्याप्तमन्यतमत्वरूपं द्वारं नाज्य-
दीत्याह—अपिच स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपीति । अत्र चोदयति—ननु भेदविषयस्यापीति । मिथत इ-
भेदः । मिथमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः । परिहरति—बाढमेवं स्यादिति । न तावज्जीवस्यास्ति स्वतःपरिच्छेदस्तस्य ब्रह्मात्मत्वे
विमुखात् । औपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसंनिहितस्तन्मात्रं न जानीयाच्च तु सर्वम् । नह्यसंनिधानात्सुषुप्तमपि द्रष्टुं
संनिहितमपि न वेद । तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमयीं सुषुप्तिं प्रसाधयता तदास्य सर्वोपाधुपसंहारो वक्तव्यः । तथाच मि-
द्धमस्य तदा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न समप्रधानतयाग्रेयादिवदिति वदन्विकल्पमप्यपाकरोति—न
वयमिहेति । स्वाध्यायाभ्यासविध्यापादितपुरुषार्थत्वस्य वेदराशेरकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तम् । नच सुषुप्तावस्था

आनन्दगिरीयव्याख्या

ब्रह्मैक्यमेव नाडीपुरीततोस्तु तदुपाध्याधारतया तदाधारत्वेतुल्यार्थत्वाच्च विकल्पोऽस्तीत्युक्तम् । इदानीं विकल्पाभोगे हेतुत्वरमाह—
अपिचेति । जीवस्य चैतेश्चैतर्गिकं ब्रह्मत्वं तर्हि किमिति स्वापे तस्य तद्रूपत्वमुच्यते, तत्राह—स्मरेति । सुषुप्तेरुपवादाभावाज्जीव-
ब्रह्मादात्म्ये फलितमाह—अतश्चेति । इतश्च विकल्पासिद्धिरित्याह—अपिचेति । हेतुत्वरमेव स्फोरयन्विकल्पवादिनोऽपि संमत-
र्थमाह—स्थानेति । कचिदिति नाडीपुरीतब्रह्मणामन्यतमोक्तिः । अन्यथा सुप्तिभ्रमो जागरादिवदिति भावः । स्वापेरेवंरूपेण
विकल्पे कातुपपत्तिः, तत्राह—तत्रेति । एकत्वमद्वैतावस्थात्वम् । सति संपन्नस्य विशेषज्ञानाभावे मानमाह—तदिति । अवशि-
ष्टेऽपि स्थानद्वये यथोक्तं सुषुप्तं युक्तमेवेत्याशङ्क्याह—नाडीष्विति । नाज्यादिगोचरस्य सुप्तो द्वैतावस्थत्वाद्विशेषज्ञाने नास्ति हेतु-
रित्यर्थः । द्वैतावस्थस्य विशेषज्ञाननियमे मानमाह—यत्रेति । तस्यापि विशेषज्ञाने हेतुं शङ्कते—नन्वेति । मिथत इति भेदे
भिद्यमानस्य विषयस्यापीत्यर्थः । जीवस्यातिदूरत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा । तत्राद्यं दूषयति—बाढमिति । स्वाभाविकमपि दूर-
त्वज्ञाने हेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । अस्तु प्रस्तुतेऽपि तादृगतिदूरत्वमज्ञानहेतुर्नैवाह—न स्त्विति । द्वितीयमनुवदति—
उपाधीति । तर्हि विकल्पासिद्धिरित्याह—तथापीति । सुविदशायामुपाधिपरिच्छेदाङ्गीकारे च कतिपयसंनिहितार्थज्ञानप्रसङ्गो-
पविशेषज्ञानशून्यतायै निरुपाधितया जीवस्य ब्रह्मरूपेणावस्थानमाश्वेयमित्यर्थः । उपाधीनामुपशममे कथं नाज्यादिसमुच्चयोक्तिः, तत्राह—
नचेति । शहेति स्वापस्थानमुक्तम् । गुणप्रधानत्वेन समुच्चयोक्तिरित्यर्थः । किंच नाज्यादीनां स्वापस्थानत्वोक्तैरफलत्वाच्च समुच्चो-
विकल्पो वेलाह—नहीति । कथमस्याफलत्वमित्याशङ्क्य स्वातन्त्र्येण वा फलवद्ब्रह्मत्वेन वा फलवत्त्वमिति विकल्पार्थं प्रत्याह—

प्रक्षिप्यते जलराशिरेव स तदा भवति पुनरुद्धरणे च स एव जलबिन्दुर्भवतीति दुःसंपादम् । तद्वत्सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति । तस्मात्स एवेश्वरो वाऽन्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्त इदमाह—स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः । कस्मात् । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । विभज्य हेतुं दर्शयिष्यामि । कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत्स एवोत्थातुमर्हति नान्यः । तथाहि—पूर्वधुरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन्द्दृश्यते । न चान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । तस्मादेक एव पूर्वधुरपरेद्युश्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते । इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात्स्मरणमन्यस्योत्थाने नोपपद्यते । न हान्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुमर्हति । सोऽहमसीति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पते । शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते । तथाहि—‘पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायेव’ (बृ० ४।३।१६) ‘सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ (छा० ८।३।२) ‘त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा बराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति’ (छा० ६।१।३) इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमयीः । कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते । अन्यथा हि कर्मविद्याविषयोऽनर्थकाः स्युः । अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापद्येत । एवं चेत्स्याद्बद्ध किं कालान्त-

रत्नप्रभाष्याख्या

पुनस्तस्यैवोत्थानावश्यंभावादज्ञाननाशाय ज्ञानापेक्षेति फलम् । ईश्वरो वेत्यनियमदाढ्यायोक्तम् । स बान्यो वेत्येव पूर्वपक्षः ज्ञानं विना बुद्ध्याद्युपाधेरत्यन्तनाशाभावायया बुद्ध्योपहितो जीवः सुप्तसौ कारणान्तरा स्थितस्तथैव नानाकर्मोपभवंसंस्कारवत्सं पठित उत्तिष्ठतीति सिद्धान्तयति—स एव त्वित्यादिना । सामिकृतस्यार्द्रकृतस्य एकस्यैव ज्योतिष्टोमादेरनेकयजमनकत्वापातोऽतिप्रसङ्गः । स्थितिमुक्तानुशब्दसूचित्वां प्रलभिज्ञामाह—सोऽहमिति । अयनं गमनं आयः । योनिः तर्त्तन्द्रियस्थानम् । प्रतिनियतं गमनं यथा भवति तथा प्रतियोन्यागच्छति जागरणायैति श्रुत्यर्थः । न विन्दतीत्यज्ञानसत्त्वात्पुनरुत्थाननियम उक्तः । इह पूर्वप्रबोधे ये भवन्ति त एव तदोत्तरप्रबोधे भवन्तीत्यर्थः । विधिं व्याचष्टे—कर्मैति ।

भामतीव्याख्या

स्तथाप्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षित्वाधिकरणान्तरारम्भः । स एवेति दुःसंपादमिति । स बान्यो वेति ईदरो वेति सभवमात्रेणैव न्यासः । नहि तस्य शुद्धमुक्तभावस्याविद्याकृतव्युत्थानसंभवः । अत एव विमर्शोपसरेऽयानुपन्यासः । यदि अद्विदिति र्वर्तनीयमेकस्य पुंसिष्ठितं कर्म तस्य पूर्वधुरनुष्ठितस्यासि स्मृतिरिति वक्तव्येऽतः प्रलभिज्ञानसूचनार्थः । अत एव सोऽहमस्मि त्युक्तम् । पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवतीति । अयनं आयः नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं तस्मात्सुप्ततावस्थायां बुद्धान्तायाद्रवति आगच्छति प्रतियोनि । योहि व्याघ्रयोनिः सुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याघ्र एव भवति जाल्यन्तरम् । तदिदमुक्तम्—त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति । अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेदिति । यो हि जीवः पुन-

आनन्दगिरियव्याख्या

वमिति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । नियामकायोगे फलितमाह—तस्मादिति । संभावनामात्रेणेश्वरो वेत्युक्तम् । अमियमपक्षे मोक्षः सुप्तस्येति ज्ञानवैयर्थ्यमिति वक्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तप्रतिज्ञामाह—एवमिति । ऐक्यावस्थायांमवच्छेदामात्रे तस्यैवोत्थानं नियन्तुमशक्यमिति शङ्कते—कस्मादिति । अवच्छेदकाविद्याशक्तिं सिद्धवत्कृत्य तस्यैवोत्थानं मानमाह—कर्मैति । पञ्चगानामिव समुचितानामिह न हेतुत्वं किंतु प्रलेकमिलाह—विभज्येति । तत्र कर्मशब्देकं हेतुं विशदयति—कर्मैति । शेषानुष्ठानदर्शनमेव प्रकटयति—तथाहीति । कथमेतावता तस्यैवोत्थानमिलाशङ्क्योक्तम्—नचेति । सामिकृतस्यैवमनुष्ठितस्येति यावत् । एकास्यैव ज्योतिष्टोमादेरनेकयजमानकत्वापातादित्याह—अतिप्रसङ्गादिति । उक्तहेतुफलमुपसंहरति—तस्मादिति । अतः स एवोत्तिष्ठतीति शेषः । अनुरमृतिं व्याकरोति—इत्यश्चेति । का पुनरुक्तानुस्मृत्येत्योत्थानेऽनुपपत्तिः, तत्राह—नहीति । अनुस्मृतिरिति श्रानुशब्देन प्रलभिज्ञापि सूचितेत्याह—सोऽहमिति । शब्दशब्दार्थमाह—शब्देभ्यश्चेति । अयनं गमनमायः प्रतिनियतं गमनं प्रतिन्यायः स यथा भवति तथा योनिं योनिं प्रत्यागच्छति स्वापानन्तरं जागरितमुच्यते । सुप्तानुत्थानयोर्व्यवसायप्रमेतं न विद्वन्तीति सूचितम् । इहेति पूर्वप्रबोधोक्तिः । तदाभवन्तीति स्वापव्यवहितं जागरितमुच्यते । विधिपदं व्याचष्टे—कर्मैति । स एवोत्तिष्ठतीत्येतदेवमेवेत्युक्तम् । तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति—अन्यथेति । विधानर्थक्यं व्यनक्ति—अन्येति । कर्मवैयर्थ्यमाह—एवं चेदिति । सुप्तमात्रस्य मुक्त्युपगमक्षेदित्यर्थः । अनुष्ठानकाले फलाभावात्कर्मणो ध्यानस्य च कालान्तरक-

अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्छितं इति लौकिकाः कथयन्ति । स तु किमवस्थ इति परीक्षायामुच्यते । तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धा जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति । चतुर्थी शरीर-
दपसृतिः । न तु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति । तस्माच्चतसृषु-
मेवावस्थानामन्यतमावस्था मूर्छित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति
न ह्ययमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते । स्यादेतत् । इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति । यथेषुकारो जाग्र-
दपीष्वास्तकमनस्तस्या नान्यान्विषयानीक्षत एवं मुग्धो मुसलसंपातादिजनितदुःखानुभवव्यग्र-
मनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति । न । अचेतयमानत्वात् । इषुकारो हि व्याप-
तमना ब्रवीतीषुमेवाहमेतावन्तं कालमुपलभमानोऽभूवमिति । मुग्धस्तु लब्धसंबो ब्रवीत्यग्रे
तमस्यहमेतावन्तं कालं प्रक्षिप्तोऽभूवं न किञ्चिन्मया चेतितमिति । जाग्रतश्चैकविषयविपक्व-
चेतसोऽपि देहो विध्रियते । मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति । तस्मान्न जागर्ति नापि स्वप्नान्-
व्यति निःसंभ्रकत्वात् । नापि मृतः प्राणोष्मणोर्भावात् । मुग्धे हि जन्तो मृतोऽयं स्यान्न वा
मृत इति संशयाना ऊष्मास्ति नास्तीति हृदयदेशमालभन्ते निश्चयार्थं प्राणोऽस्ति नास्तीति
च नासिकादेशम् । यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दहना-
यारण्यं नयन्ति । अथ तु प्राणमूष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय

रत्नप्रभाष्याख्या

यति—मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् । मूर्च्छां प्रसिद्धावस्थान्तर्गता वा पञ्चमावस्था वेति । अवस्थाचतुष्टयसिद्धेर्मुग्ध-
तद्वैलक्षण्याच्च संशये सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञास्तथितस्य सुप्ताभेदवद्विशेषज्ञानाभावाविशेषेण लिङ्गेन सुषुप्तिरेव मूर्छेति प्र-
भिज्ञानात्सुषुप्त्यन्तर्गता मूर्छेति दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह—तिस्रस्तावदिति । पूर्वपक्षे प्रसिद्धावस्थातः पृथगाम्
मूर्च्छातो विवेकार्थं यत्नासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते पृथग्यत्नप्राप्त्यमिति भेदः । परिशेषं दर्शयन् सिद्धान्तयति—न ता
वित्यादिना । जाग्रदपि जागरावस्थोऽपीत्यर्थः । ऐन्द्रियकमर्थज्ञानं देहधारणं च तस्यास्ति न मुग्धस्येति वैषम्योक्त-
द्वययति—नेत्यादिना । मूर्च्छायां जागराद्भेदमुक्ता स्वप्नमृतिभ्यां भेदमाह—नापीत्यादिना । आलभन्ते, स्पृशन्ति

भासनीत्याख्या

परिशेषात् । विशेषविज्ञानाभावान्मूर्च्छां जागरम्भप्रवस्थाभ्यां भिद्यते पुनरुत्थानाच्च मरणान्तरायाः । अतः सुषुप्तिरेव
विशेषज्ञानाभावाविशेषात् । चिरानुच्छासवेषपृथुप्रभृतयस्तु सुषुप्तेरान्तरप्रभेदाः । तद्यथा कश्चित्तुस्तथितः प्राह सुतममना
लघूनि मे गात्राणि प्रसन्नं मे मन इति, कश्चिपुनर्दुःखमस्वासं गुरुणि मे गात्राणि भ्रमत्यनवस्थितं मे मन इति । न चतव
सुषुप्तिर्भियते । तथा विकारान्तरेऽपि मूर्च्छां न सुषुप्तेर्भियते । तस्माद्वैकप्रसिद्धावभावान्नैवं पञ्चम्यवस्थेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते-
यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमने मोहसुप्तयोः साम्यं तथापि नैक्यम् । नहि विशेषविज्ञानसद्भावसाम्यमात्रेण स्वप्नजागरोरभेदः

आनन्दगिरौष्याख्या

माह—अस्तीति । प्रामाणिकस्य विषयत्वाच्च लोकासिद्धतामाह—यमिति । स किं जागरावस्थानामन्यतमावस्थान्तर्गतः ।
वावस्थान्तरगत इत्यवस्थाचतुष्टयप्रसिद्धिनियमवैलक्षण्याभ्यां संदेहे प्रत्यभिज्ञया स एकोत्तिष्ठतीत्युक्तविशेषज्ञानाभावाविशेषेणप्रत्य-
ज्ञानाङ्गमुग्धः सुषुप्तिरेति पूर्वपक्षवति—स त्विति । अत्र मुग्धेरवस्थान्तरलोका ततो विभक्ते त्वमर्थे शोधिते तस्य वावस्थान्तर्गत-
स्तद्वैहेतुत्वात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मूर्च्छातिरेकार्थं पृथङ् न प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते पृथक्प्रत्यक्षप्रेष्यमिति मत्वा पूर्वपक्षं विवृणोति-
तिस्रस्तावदिति । शरीरस्थस्येति विशेषणसिद्धमावस्थान्तरमाह—चतुर्थीति । मूर्च्छापि चित्तोच्छासवेषपृथुप्रभृतिष्वभेदावस्थान्तर्गत-
त्याशङ्क्य सुषुप्तेरान्तरप्रभेदादेर्विधात्वसिद्धेन धर्मभेदकल्पनेलाह—न त्विति । अवस्थान्तरस्याप्रसिद्धत्वे सुषुप्त्यन्तर्भावं मूर्च्छां
मत्वा निगमयति—तस्यादिति । तथाच तत्वातिरेकार्थं पृथङ् न प्रयतितव्यमिति फलितमिति शब्दार्थः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्त-
यति—एवमिति । परिशेषादित्यस्यार्थं परिशेषं दर्शयितुमारभते—न तावदिति । जाग्रदवस्थो ह्रीन्द्रियैरर्थानुपलभते मुग्ध-
नैवमिति वैषम्यं हेतुमाह—नहीति । जाग्रदवस्थस्यैव मुग्धस्यार्थानुपलम्भो दुःखानुभवव्यग्रतया स्यादिति दृष्टान्ते शङ्कते-
स्यादिति । इषुकारन्यायं प्रपथयति—यथेत्यादिना । वैषम्योक्त्या प्रत्याह—नेत्यादिना । मुग्धस्य जागरितावस्थान्तरमाह—
स्तरमाह—जाग्रतश्चेति । देहधारणाभावादिप्रेष्यमानानुपलब्धेश्च मुग्धो जाग्रदवस्थो नेति निगमयति—तस्यादिति । अ-
तर्हि तस्य स्वप्नावस्थान्तं, नेत्याह—मापीति । तर्हि तस्य मृतावस्थान्तं नेत्याह—नापीति । पूर्ववत्प्राणोष्माणो मुग्धे न सिद्धौ तदु-
तोऽस्य मृतादन्यत्वं तत्राह—मुग्धे हीति । ऊष्मास्ति नेति संशयान्यतरनिश्चयार्थं हृदयदेशमालभन्ते स्पृशन्तीति यावत् ।
प्राणोऽस्ति नेति च संदिश्यान्यतरार्थं नासिकादेशमालभन्त इति संबन्धः । नास्तित्वनिश्चयफलमाह—यदीति । परस्य पराध्वनयो
गोचरो नेत्याशङ्क्य कार्यलिङ्गकमनुमानमाह—दहनायेति । अस्तित्वनिश्चयफलमाह—अथ त्विति । तत्रापि कार्यलिङ्गकमनुमान-

संज्ञालाभाय भिषज्यन्ति । पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतः । नहि यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति । अस्तु तर्हि सुषुप्तो निःसंज्ञत्वादस्मृतत्वाच्च । न । वैलक्षण्यात् । मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छसिति सवे-
पथुरस्य देहो भवति भयानकं च वदनं विस्फारिते नेत्रे । सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्यकालं
पुनः पुनरुच्छसिति मिमीलिते अस्य नेत्रे भवतः । न चास्य देहो वेपते । पाणिपेषणमात्रेण च
सुषुप्तमुत्थापयन्ति न तु मुग्धं मुद्गरघातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः । मुसल-
संपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य । नच लोकेऽस्ति प्रसिद्धिर्मुग्धः सुप्त
इति । परिशोपादर्धसंपत्तिर्मुग्धतत्त्ववगच्छामः । निःसंज्ञत्वात्संपन्न इतरस्माद्वैलक्षण्यादसंपन्न
इति । कथं पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धततेति शक्यते यत्कम् । यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या—‘सता
सोम्य तदा संपन्नो भवति’ (छा० ६।८।१) इति ‘अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति’ (बृ० ४।३।२२)
‘नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्’ (छा० ८।३।१)
इत्यादि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोपादानेन भवति । तच्च सुखि-
त्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्येते मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते । नचादुपाधु-
शमात्सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति नार्धसंपत्तिरिति । अत्रोच्यते—न ब्रूमो
मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति । किं तर्ह्यर्थेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुग्धत्वमर्थेनाव-

रत्नप्रभाव्याख्या

एव मरणम् । सुषुप्तिमूर्च्छयोः किञ्चित्सारूप्येऽपि बहुवैलक्षण्याद्भेद इत्याह—नेति । लक्षणभेदमुक्त्वा निमित्तभेदमाह—
निमित्तेति । प्रत्यभिज्ञान्यसिद्धेत्याह—नचेति । उक्तसारूप्यवैरूप्याभ्यामर्धसंपत्तिः सर्वैः सुषुप्तिधर्मैरसंपन्नो मुग्धः
सुषुप्तो न भवति, सर्वैर्मरणावस्थधर्मैरसंपत्तेर्युतोऽपि न किंतु अवस्थान्तरं गत इति सूत्रार्थः । अत्र सूत्रे जीवस्य ब्रह्मणार्ध-
संपत्तिरुक्तेति ध्रान्तः शङ्कते—कथमिति । यत्सुषुप्तं प्रति सत्संपन्नत्वं श्रुतं तदुपाध्याभावाभिप्रायं । उपाध्याभावश्च मुग्ध-
स्यापि सम इति यतस्मात् कृत्स्नसंपत्तिरेवेत्यर्थः । सुषुप्तिकाले कर्मासंबन्धे पुनरुत्थानं कथमित्याशङ्क्य तत्कार्याभावात्त-
दसंबन्धोक्तिरित्याह—जीवे हीति । ब्रह्मणा कृत्स्नसंपत्तिर्महीकृत्य परिहरति—न ब्रूम इति । मुग्धत्वं हि सुषुप्तस्यार्थेन
निःसंज्ञत्वादिवर्धेण साम्येन संपन्नं भवति, मरणस्यार्थेन कम्पादिना संपन्नमित्यर्थसंपत्तिरित्यर्थः । इतोऽपि सुषुप्तिवैषम्य-

भामतीव्याख्या

शब्देन्द्रियव्यापारभावाभावाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारणभेदाद्विषयभेदाच्च भेदः । श्रमापनत्यर्था हि ब्रह्मणा
संपत्तिः सुषुप्तम् । शरीरत्यागार्था तु ब्रह्मणा संपत्तिर्मोहः । यद्यपि सत्यपि मोहे न मरणं तथाप्यसति मोहे न मरणमिति मरणाद्यौ
मोहः । मुसलसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च सुषुप्तस्य मृत्संज्ञादिविकारलक्षणत्वान्मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिलक्ष-
णभेदाच्च सुषुप्तस्यासुषुप्तस्य लवान्तरभेदेऽपि निमित्तप्रयोजनलक्षणाभेदादिकत्वम् । तस्मात् सुषुप्तमोहावस्थयोर्ब्रह्मणा संपत्तावपि सुषुप्ते

आनन्दगिरियव्याख्या

नमाह—संज्ञेति । मुग्धस्य मृतत्वाभावे हेतुन्तरमाह—पुनरिति । यमराज्यं प्रविष्टस्यापि पुनरुत्थानं किं न स्यात्, तत्राह—
नहीति । परिशेषसिद्धं मुग्धस्य स्वापावस्थत्वमित्याह—अस्तिवति । तत्र सालक्ष्ण्यं हेतुमाह—निःसंज्ञत्वादिति । उक्तमाल-
क्ष्ण्येऽपि लक्षणनिमित्तकालानां भेदासंबन्धमित्याह—नेत्यादिना । लक्षणं लक्षणभेदं विवृणोति—मुग्ध इति । निमित्तभेदमुदा-
हरति—निमित्तेति । आदिपदेनोभयत्रापि ज्वरादि गृह्यते श्रमापनयार्था ब्रह्मसंपत्तिः सुषुप्तिः, देहत्यागार्था तत्संपत्तिर्मोहः, सति मोहे
मरणाभावेऽपि तस्मिन्नसति तदभावादिति फलभेदं मत्वा मोहस्वापयोरपेक्षे मानाभावमाह—नचेति । परिशोपाधानमर्थमाह—
रीति । साम्यवैलक्षण्याभ्यामर्धसंपत्तिं साधयति—निःसंज्ञत्वादिति । अर्धसंपत्तिमाक्षिपति—कथमिति । कानुपपत्तिरि-
त्याशङ्क्य मुग्धस्यार्थसंपत्त्यभावं साधयितुं सुप्तेन साम्यं कर्मतत्फललेशाभावेन कथयति—यावतेति । यत्सुप्तं प्रति सत्संपन्नत्वं श्रुतं तदु-
पाधुपरमाभिप्रायं स चोपाधुपरमो मुग्धस्यापीति कृत्स्नसंपत्तिरेवेति भावः । कर्मसंबन्धस्य यावद्ब्रह्मभावितात्सुप्तस्य कर्मराहित्यमभिद-
मित्याशङ्क्य तत्कार्यसुखदुःखधीराहित्यात्तदेतुर्कर्मराहित्यं कथयमित्याह—जीवे हीति । सुप्तस्य सुत्वाजुभवात्तद्विनाशमृतौ दुःखानुभ-
वेऽपि कथ्यतामित्याशङ्क्य स्वप्रकाशस्वरूपसुत्वाजुभवनव्यतिरेकेण कर्मोत्थानुकूलप्रतिफलार्थधीज्यौ प्रत्ययावसंभाविनावित्याह—नचेति ।
सुप्तस्य कर्मफलकत्वेऽपि मुग्धस्य किं सिद्धं, तत्राह—मुग्धेऽपीति । सुत्वादिधीराहित्यकल्पितकर्मराहित्येन संप्रतः सत्संपत्ति-
मुग्धेऽपीति निगमयति—तस्मादिति । ब्रह्मसंपत्त्यविशेषेऽपि सुप्तिसमूहयोर्भेदोऽस्तीत्याह—अत्रेति । यत्सुप्ताद्यौ जीवस्य ब्रह्मणा
नार्धसंपत्तिरिति दक्षितं तदङ्गीकरोति—नेत्यादिना । तर्हि किमपेक्षयार्धसंपत्तिः, तत्राह—किमिति । अपेक्षनादीयमानेन निःसं-
ज्ञत्वेनेति यावत् । परिलज्यमानेन चार्थेन प्रसन्नवदनत्वादित्येत्यर्थः । अवस्थान्तरं मरणम् । उपनयानपनयार्थाभ्यामुभयपक्षवत् कथं सुषुप्ते

स्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दर्शिते च मोहस्य स्वापेन साम्यवैषम्ये । द्वारं चैतन्मरणस्य । यदास्य सावशेषं कर्म भवति तदा बाह्यनसे प्रत्यागच्छतः । यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः । तस्मादर्थसंपत्तिं ब्रह्मविद् इच्छन्ति । यत्कृतं न पञ्चमी काचिदवस्था प्रसिद्धास्तीति । नैष दोषः । कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात् । प्रसिद्धा चैषा लोकायु-
र्वेदयोः । अर्थसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी गण्यत इत्यनवद्यम् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

५ अधिकरणम्

ब्रह्म किं रूपि चारूपि भवेन्नरीरूपमेव वा ॥ द्विविधश्रुतिसद्वाद्ब्रह्म स्यादुभयव्यक्तम् ॥ १ ॥

नरीरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानपूर्वतः ॥ रूपं त्वनूपाते आन्तमुभयवर्त्य विरुध्यते ॥ २ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाभ्युपशमात्संपद्यते तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः 'सर्वकर्मो सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' (छा० ३।१।३।२) इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः । 'अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्' (बृ० ३।८।८) इत्येवमाद्याश्च नि-
र्विशेषलिङ्गाः । किमासु श्रुतिप्रभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गम् । यदाप्यन्यतरलिङ्गं

रक्षणभाष्याख्या

मिल्याह—द्वारं चेति । अप्रसिद्धिमङ्गीकृत्योक्तं प्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह—प्रसिद्धा चेति । आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रम् प्रसिद्धौ कथं विवाद इत्याशङ्क्य पञ्चमत्वेनाप्रसिद्धेरित्याह—अर्थेति । सुषुप्तिमृतिधर्मार्थसंपत्त्या तदन्तर्भावबुद्धिर्लोका मिल्यर्थः ॥ १० ॥ सर्वाभिरवस्थाभिरलितस्त्वमर्थ इति विचार्यापादसमाप्तेस्तत्पदार्थं निरूपयितुकामः प्रथमं तस्य नि-
शेषत्वमाह—न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । उद्देश्यत्वम्पदार्थजिज्ञासोपरमानन्तरं तत्स्वरूपब्रह्म चारस्यावसरसंगतिमाह—येनेति । निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं चेत्युभयं लिङ्गयते ज्ञापयते यामिस्ता उभयलिङ्गाः श्रु-

भामतीव्याख्या

यादृशी संपत्तिर्न तादृशी मोह इत्यर्थसंपत्तिरुक्ता । साम्यवैषम्याभ्यामर्थत्वम् । यदा नैतदवस्थान्तरं तदा नैतद्विषयविलयाय यथा मास्थेयम् । अभेदे तु न यतान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥ १० ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । अवाप्तरसंगतिमाह—येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति । यद्यपि 'तदनन्तरावधारणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र निःप्रपञ्चमं वा पपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्सा अतस्तत्त्वविचारणायारम्भः । तस्य च तत्त्वज्ञानमा-
गोपयोगीति प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभयलिङ्गश्रवणादुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम् । तथापि सविशेषत्वनिर्विशेषत्वोर्विरोधोऽ-

आनन्दगिरीव्याख्या

सिद्धं, तत्राह—दर्शिते चेति । तथापि कथमस्या मरणपक्षत्वं तत्राह—द्वारं चेति । सुप्तत्वं मरणस्य द्वारं चैतस्मिन्मिति स्य वेत्याशङ्क्याह—यदेति । कर्मणः सावशेषत्वे गमकमाह—तदेति । तर्हि कुतो द्वारत्वं मरणं प्रति मोहस्योक्तं, तत्राह—यदा हिवा कर्मणो निःशेषत्वे प्रयोजकमाह—तदेति । साम्यवैषम्याभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । अवस्थान्तरमप्रसिद्धत्वेत्युक्तं वदति—यस्त्विति । जीवदशायां सर्वजीवसाधारण्याभावादप्रसिद्धिर्न त्वभेदादित्याह—नेत्यादिना । इदानीमप्रसिद्धिरिति नाम त्याह—प्रसिद्धा चेति । आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रम् । कथमन्यथा सुसलपातादिना सुप्तं बन्धुमुपलभ्य तदीयसंज्ञालाभं तदीयं प्रभृतयश्चिकित्साशास्त्रकुशलमन्विथानुगच्छेयुरिति भावः । कस्मात्तर्हि पञ्चमतया सुप्तिर्न गण्यते, तत्राह—अर्थेति । निःसंश्लेष प्रसन्नवदनत्वेत्यादिना सुप्तिमरणान्तर्भावविधया पञ्चमतया मूर्च्छां नोक्त्यर्थः । उक्तवैषम्यादनन्तर्भावविधया पृथगुक्तिरपि स्वादिसाक्षाद-
न्तर्भावोऽपि सर्वसाधारणत्वाभावाभावाभावमिति मत्वा त्वमर्थशोधनमुपसंहरति—इत्यनवद्यमिति ॥ १० ॥ स्वप्नावस्थोक्त्या तद्वतिर स्वप्रकाशं ब्रह्मात्मकं सदैकरूपं त्वमर्थमुद्देशं परिशोध्येदानीं विशेषतदर्थशोधनमारम्भमाणस्तस्य तावद्विशेषत्वमाह—नेत्यादिना संगतिमाह—येनेति । ब्रह्मस्वरूपस्यासकृदुक्तत्वात्किमनेनारम्भेणेत्याशङ्क्य श्रुतिषु दृष्टविवादनिरासेन तन्निर्णयार्थमित्याह—श्रुतीति विशेषोक्तिपूर्वकं संशयबीजमाह—सन्तीति । सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं चोभयं लिङ्गयते प्रकाशयते यामिः श्रुतिभिस्तास्तथा । तत्र सविशेष ब्रह्मश्रुतीरुदाहरति—सर्वेति । चकारणोक्तार्थाः श्रुतयोऽस्या यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्याद्याः समुच्चिताः । सविशेषं ब्रह्म लिङ्गमेव य भिस्ताः श्रुतयस्तथा । निर्विशेषब्रह्मश्रुतीरुदाहरति—अस्थूलमिति । यत्तद्वेदत्रयमदृश्येऽनात्मने चेति नेत्याद्याः श्रुतयश्चकारणं गृह्यते निर्विशेषं ब्रह्म लिङ्गयते यामिस्ताः श्रुतयस्तथेति । पूर्ववत्सविषयं संशयबीजमुक्तत्वा संशयमाह—किमिति । उभयं सविशेष निर्विशेषत्वं च लिङ्गयते यस्मिन्ब्रह्मणि तत्तथेति यावत् । उभयत्र श्रुत्यनुग्रहादिकत्रोभयोर्विरोधान्नाशो विकल्पः । सविशेषत्वं निर्विशेष-
वान्यतराथ लिङ्गयते तद्ब्रह्म तथेत्येतत् । परस्य परिणामित्वकूटस्त्वत्वाभ्यां द्वितीयं विकल्पयति—यदेति । अत्र निर्विशेषस्य त्व-
र्थस्य ब्रह्मणो निरूपणे तस्य वाक्यार्थान्वयितया तद्विहितत्वात्वाभावादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे द्विरप्यं ब्रह्म ध्येयं सिद्धान्ते तु निर्विशेषमे-

तदपि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते । तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मे-
त्वेवं प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण्य उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते । न ह्येकं वस्तु स्वत एव
रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्या-
द्युपाधियोगादिति । तदपि नोपपद्यते । नद्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्व-
भावः संभवति । नहि स्वच्छः सन्स्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति भ्रममात्रत्वा-
दस्वच्छतामिनिवेशस्य । उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अतश्चान्यतरलिङ्गपरिग्रहेऽपि
समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्र-
तिपादनपरेषु वाक्येषु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (क० ३।१५ । मुक्तिको० २।७२) इत्ये-
वमादिब्रह्मास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

तद्वचनमेव सन्तीत्यर्थः । यथा विरुद्धसुष्ठिसरणोभयरूपं सुगन्धं तथा श्रुतिप्रामाण्यादुभयरूपं ब्रह्म ध्येयमिति दृष्टान्तेन
पक्षः । निर्विशेषमेकरूपमेव ज्ञेयमिति सिद्धान्तयति—एवमिति । किमुभयरूपत्वं स्वतः, उत स्वतो निर्गुणस्य सर्वगन्ध-
दिविशेष उपाधितः सत्यः, आहोस्वित्स्वतः सविशेषमेव ब्रह्मेति । तत्राद्यं निरस्य द्वितीयमनूय दूषयति—अस्तु तर्हीति ।
तानुपाधिः । ब्रह्मणि विशेषः कल्पितः, औपाधिकत्वात्स्फटिकौहिल्यवदित्यर्थः । उपाधिः सत्यत्वेऽपि तत्कृतं मिथ्येति
१ ब्रह्मणि उपाधीनां मिथ्यात्वात्तत्कृतो विशेषो मिथ्येति किमु वाच्यमित्याह—उपाधीनामिति । तृतीयं निरस्यति—
तत्क्षेति । सर्वस्य विशेषस्य कल्पितत्वादित्येत्यर्थः । निषेधश्रुतेश्चैवमित्याह—सर्वत्र हीति ॥ ११ ॥ भिद्यत इति भेदो

भामतीव्याख्या

विशेषादुपपत्तेरकं स्वतोऽपरं तु परतः । नच यत्परतस्तदपरमार्थिकम् । नहि चक्षुरादीनां स्वतःप्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रामा-
यमपरमार्थिकम् । विपर्ययज्ञानलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मादुभयलिङ्गकालप्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकीति प्राप्त-
व्यते—न स्थानत उपाधितोऽपि परस्य ब्रह्मण उभयविह्वलसंभवः । एकं हि पारमार्थिकमन्यदप्यारोपितम् । पारमार्थिकत्वे शुभा-
धेनितरस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् । स च प्राक्प्रतिषिद्धः । तत्पारमार्थिकत्वात्स्फटिकमणेरिव स्वभावस्वच्छधवलस्य लाङ्घारसा-
संश्लेषादिरूपिणामा सर्वगन्धत्वादिरौपाधिको ब्रह्मण्यन्यत्वं इति परमार्थो निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वाच्छ्रुतीनाम् । सविशेषतापरमपि
यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयः' इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मेकत्वप्रतिपादनपरत्वादेकत्वनानात्वयोर्ब्रह्मेकमिदं संभवदेकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्र-
तिपादनपर्यवसानात्, नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धतयातुवाच्यत्वादेकत्वस्य चानभिगतविधेयत्वोपपत्तेर्भेददर्शनेन्द्रिया च साक्षाद्भूय-
सीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनादाकाशवद्ब्रह्मविषयाणां च कासाचिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वमसति बाष्पकज्यपराद्रूचानाप्रतीयमानमपि
शृण्वेति । यथा देवतानां विग्रहवस्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद्देतापवादनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः । कासाचिच्च द्वैताभिधा-
मिनीनां तत्रविलयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सद्ब्रह्म परमार्थतः, विशेषाच्च सर्वगन्धत्ववामनीत्वाद्य उपाधिवशा-

आनन्दगिरियव्याख्या

तत्क्षेत्रमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति—तत्रेति । उभयविधत्वं विकृताविकृतब्रह्मापेक्षया वा स्थितिप्रलयकालभेदेन वा कार्यकारणब्रह्मभेदेन
वा कारणाकारणब्रह्मभेदेन वा न व्याख्यायितुं शक्यं ब्रह्मद्वयमावात् । तत्कथमेकस्य विरुद्धोभयरूपत्वात्साङ्ग्याह—उभयेति ।
नच निर्विशेषब्रह्मप्रकरणस्थब्रह्मणां निषेधवापेक्षेन निषेधवाक्येकवाक्यतया समप्रभतात्पर्याच्च सविशेषोपीति वाच्यम् । उपास्तिप्र-
करणसमप्रभवत्वान्वयैरः स्वरोपेधिविधिरौपद्यन्तया स्वाधे प्रमाणैः समप्रभतासिद्धेर्निषेधवाक्यविरोधेऽपि तेषां स्वरोपेधवाक्य-
रुद्धताप्रामाण्योपपत्तेरिति भावः । उभयरूपं ब्रह्म ध्येयमिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तसूत्रमादत्ते—एवमिति । उभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः
सामाविकमाहो परोपाधिकम् । आद्यं प्रत्याह—न तावदिति । अनुपपत्तिं स्फुटयति—नहीति । द्वितीयं शङ्को—अस्मिति । स्वर-
रूपत इति व्याचष्टे—पृथिव्यादीति । स्थानमुपाधित्तयोगादिति यावत् । औपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वमस्तिपक्षेकजन्यलौहिल्यवदिति
भावः । उपाधिवशादाविशेषोभयलिङ्गत्वयोगेऽपि न तात्त्विकमुभयलिङ्गत्वं कूटस्थस्य ब्रह्मणो वास्तवरूपान्तराभोगादित्याह—तदपीति । स्वर-
रूपमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । आलक्तकाद्युपाधिवदिति स्फटिकादावस्वच्छतापीत्याहै कथं, तथाह—अस्मेति । स्वर-
सुषुप्तस्य स्फटिकादेरुपाधितो दृष्टोऽवशिष्टा न वास्तवः संयुक्तोपाधेरिवारुणतया भानादित्यर्थः । उपाधेरमित्यात्वेऽपि तत्कृतं मिथ्ये-
त्युक्तम् । शब्दानीं तस्यापि मिथ्यात्वात्तन्मिथ्येति किं वक्तव्यमित्याह—उपाधीनामिति । उभयरूपत्वं तत्स्वतो ब्रह्मणो न चेत्तर्हि
सविशेषत्वमेव नानाकृतिवशादित्यतमित्याह—अस्तमेति । सर्वस्य विशेषस्याविद्याकृतत्वादेवेति यावत् । तत्र हेतुत्वेन
प्रमाणवत् व्याचष्टे—सर्वत्रेति ॥ ११ ॥ न स्थानतोऽपीत्यादिनेकमाक्षिप्य समापत्ते—नेत्यादिना । निषेध्यमनूय निषेधं नञ-

अथापि स्याद्यदुक्तं निर्विकल्पमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो बोधयलिङ्गत्वमस्तीति तन्नोपपद्यते । कस्मात् । भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते । चतुष्पा ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्मेत्येवंजातीयकाः । तस्मात्सर्वविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् । ननूक्तं नोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः संभवतीति । अयमप्यविरोधः । उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य । अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशक्तं प्रसज्येतेति । चेत् । नेति ब्रूमः । कस्मात् । प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मण श्रावयति शास्त्रम्—‘यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा’ (बृ० २।५।१) इत्यादि । अतश्च न भिन्ना कारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम् । भेदस्योपासनार्थत्वाद्भेदे तात्पर्यात् ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥

अपिचैवं भेददर्शननिन्द्यापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शाखिनः समामनन्ति—‘मनसैवेदमात्मन् नेरानानास्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ (क० ४।११) इति । तथान्येपि ‘भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्’ (श्वे० १।१२) इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते ॥ १३ ॥ कथं पुनराकारवदुपदेशिनीष्वनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति । अत उत्तरं पठति—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत् । कस्मात् । तत्प्रधानत्वात् । ‘अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीधेम्’ (बृ० ३।८।८) ‘अशब्दमरूपशंमरूपमव्ययम्’ (कठ० ३।१।५) मुक्ति० २।७२) ‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ (छा० ८।१।१)

रक्तप्रभास्याख्या

विशेषः, निर्विशेषत्वश्रुतावपि विशेषस्यापि श्रुतेरुभयरूपत्वं स्यादिति शङ्कां व्याचष्टे—अथापि स्यादिति । पूर्वोक्तं निस्सारयति—ननूकमिति । भेदश्रुतिप्रामाण्यार्थमौपाधिकरूपभेदस्वीकारादविरोध इति समाध्यर्थः । किमुपाधिगत रूपभेदो ब्रह्मण्युपचर्यते ध्यानार्थमुतोपाधियोगात्सत्यविरुद्धरूपवत्तया ब्रह्मणो भेदो भवतीति । आवेऽस्यदृष्टिसिद्धिः, द्वितीय भेदश्रुत्या दृश्यति—नेति ब्रूम इति ॥ १२ ॥ द्वैतनिन्द्यापूर्वकमद्वैतोक्तं निर्विशेषं तत्त्वमिति सूत्रार्थमाह—अपिचेति भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तयोः प्रेरितारमीश्वरं च मत्वा विचार्य मे मम प्रोक्तं तत्सर्वं त्रिविधं ब्रह्मैवेति जानीयादित्य ॥ १३ ॥ द्विविधश्रुतिषु सतीषु निर्विशेषत्वे किं नियामकमिति शङ्कते—कथं पुनरिति । तत्परातत्परविरोधे तत्परं क्वदिति न्यायो नियामक इत्याह—अरूपवदेवेति । उपासनापरवाक्येषु आकारे तात्पर्याभावेऽपि देवताविग्रहादिवदाकार

आनन्दगिरीयव्याख्या

र्थमाह—अथापीति । श्रुतिभिर्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे मितेऽपीति यावत् । श्रौतस्य नासिद्धिरिति शङ्कते—कस्मादिति । श्रुतन्तरविधाचदसिद्धिरिति सूत्रावयवेनाह—भेदादिति । तदेव विभजते—भिन्ना हीति । तादृगाकारोपदेशस्य फलमाह—तस्मादिति निर्विशेषत्ववदित्यपेक्षः । उक्तविरोधं सारयति—नन्विति । औपाधिकमाकारभेदमादाय प्रत्याह—अयमपीति । उभयरूपवत्त्वाकारेण विरोधसमाधिवदित्यपेक्षः । आकारभेदो नोपाधितोऽपीत्युक्तमिलाशङ्क्याह—अन्यथेति । रूपभेदवादिशास्त्रप्रामाण्यार्थमौपिकस्तद्वेदो वक्तव्य इत्यर्थः । किमुपाधिगत एव रुद्रोदो ब्रह्मण्युपचर्यते किं नोपाधिसिन्धेस्तत्त्वत एव ब्रह्मणोऽपि भेदो जाते प्रथमे ब्रह्मणो नोभयरूपतेत्यभिप्रेत्याह—नेतीति । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमवतार्य व्याकुर्वन्द्वितीयं श्रुतन्तरविरोधमाह—कस्मादित्यादिना । कल्पद्वयफलमाह—अतश्चेति ॥ १२ ॥ भेददर्शननिन्द्या भेदोक्तेरपि न तात्त्विको भेदः शास्त्रीयोऽस्तीत्याह—अपिचेति । सूत्रं व्याकरोति—अपिचेत्यादिना । भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तदुभयं प्रेयं प्रेरितारं च निवन्तारमीश्वरं मत्वा विचार्य तत्सर्वं त्रिविधं मे मम प्रोक्तं ब्रह्मैवेति जानीयादित्यर्थः । उक्तवाक्यार्थमाह—समस्तस्येति ॥ १३ ॥ उत्तरसूत्रव्याख्या शङ्कामाह—कथमिति । श्रुतीनां तुल्यत्वाद्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे नियामकं नास्तीत्यर्थः । तत्परातत्परविरोधे तत्परं वक्तव्येति न्यायामकं वदन्नन्तरसूत्रमवतारयति—अत इति । तत्र प्रतिष्ठां विभजते—रूपादीति । प्रथमद्वारा नियामकमुक्त्वा भिन्नोक्ति—कस्मादित्यादिना । यत्तत्रापि तत्प्रधानत्वमुपासितविशिष्टत्वादसिद्धिमिलाशङ्क्याह—इत्येवमिति । समन्वापिकार

‘द्विष्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः’ (मुण्ड० २।१।२), ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरमनन्तर-
मबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः’ (बृ० २।५।१९) इत्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्व-
प्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं ‘तत्तु समन्वयात्’ (ब्र० सू० १।१।४) इत्यत्र ।
तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथार्थतुल्यं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यम् । इतराणि त्वाकारव-
द्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि । उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि तेष्वसति विरोधे
यथाश्रुतमाश्रयितव्यम् । सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्तीति ।
एष विनिगमनार्था हेतुः । येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरी-
तमिति ॥ १४ ॥ का तर्ह्योपाकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह—

✓ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा विद्यद्वाप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धात्तेष्वनुवक्ता-
दिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते । एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारता-
मिव प्रतिपद्यते तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते । एवमवै-
यर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति । नहि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं
कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत्पुरस्तादप्रतिष्ठातं नो-
पाधियोगादप्युभयलिङ्गवत् ब्रह्मणोऽस्तीति तद्विरुध्यते । नेति ब्रूमः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्म-
त्वानुपपत्तेः । उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोक-
वेदव्यवहारवतार इति तत्र तत्रावोचाम ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म—‘स यथा सैन्धवघनोऽनन्त-

रत्नप्रभाव्याख्या

दिमाशङ्क्य निष्प्रपञ्चपरश्रुतिविरोधान्नैवमिल्याह—तेष्वसतीति ॥ १४ ॥ कल्पितद्वैते सावकाशात्वाच्च सप्रपञ्चत्वश्रुतयो
दुर्बला इत्याह—प्रकाशवच्चेति । नन्वाकारवाक्यानामुपाधिकल्पितसर्वेगन्धत्वादिनार्थवत्त्वं किमिति वर्ण्यते वैयर्थ्येमेवो-
च्यताम्, तत्राह—नहि वेदवाक्यानामिति । नन्वेवमपीति । उक्तरीत्योभयरूपत्वाङ्गीकारेण श्रुतीनां व्यवस्थित-
त्वेपीत्यर्थः । उपाधीनां कल्पितत्वादौपाधिकस्य सत्यत्वानुपपत्तेर्न सत्यमुभयरूपत्वमिति पूर्वसुक्तं संप्रति सत्यं निर्विशेषत्वं
मिथ्या सविशेषत्वमित्युच्यत इत्युभयरूपत्वाङ्गीकारेऽपि न पूर्वापरविरोध इत्याह—नेति ब्रूम इति । द्वैतस्य मिथ्यात्वे
ज्ञानेन बाधादुपासनादिव्यवहारो न स्यादित्याशङ्क्य बाधाप्रागेव स इत्याह—सत्यमिति ॥ १५ ॥ यतः श्रुतिश्चिन्मात्र-
माहातश्च विशेषो मिथ्येति सूत्रार्थमाह—आह चेति । सैन्धवघनो लवणपिण्डः ॥ १६ ॥ किंच श्रुतिस्मृत्योः

आनन्दगिरीयव्याख्या

यस्य फलितमाह—तस्मादिति । सप्रपञ्चवाक्यानामपि तुल्यं तत्प्रधानत्वमिल्याशङ्क्याह—इतराणीति । तेषां वस्तुपरत्वाभावे
हेतुमाह—उपासनेति । तेषामपि स्वरोध्यविरोधादुक्ता स्वायं मानतेत्याशङ्क्य पर्णमयीवत्यवन्मानान्तरविरोधान्मैवमिल्याह—
तेष्विति । विरोधस्य तुल्यत्वात्कुतो निर्धारोत्पत्त्याशङ्क्याह—सतीति । उक्तहेतुकता विनिगमनमेवाभिन्नमिति—येनेति ॥ १४ ॥
प्रशङ्कान्तरं प्रशपूर्वकवतारयति—का तर्हीति । दृष्टान्तं व्याजष्टे—यथेति । चक्रार्थं दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । किमर्थो
ब्रह्मणो निराकारत्वाकारोपदेशः, तत्राह—तदिति । अयैयर्थ्यादित्यत्र प्रातिपदिकार्थमाह—एवमिति । निष्प्रपञ्चवाक्यविरोधादियर्थ-
मेव तेषां किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययार्थमाह—नहीति । पूर्वापरविरोधं शङ्कते—नन्वेति । एवमपीत्युक्तरीत्या श्रुतीनां व्यव-
स्थितत्वेऽपीत्यर्थः । औपाधिकमुभयलिङ्गत्वं वास्तवमुपेत्य विरोधः साध्यते किंवाऽविनाशकृतमिति विकल्प्याच्च निराह—नेतीति । न
रसुभयमेवानुपपत्तेः वस्तुनो धर्मः सत्यत्वं तदस्मात्सिद्धेरिति यावत् । श्वश्रु नोपाधिकृतनानात्वस्य सत्यतेत्याह—उपाधीनां चेति । न
तेषामाविचल्यं शास्त्रस्तद्विषयं विना तद्विशिष्टोपास्ययोगादित्याशङ्क्य तत्त्ववेदकमानाद्ब्रह्मज्ञाने तदज्ञानध्वस्तोपासनादिव्यवहारस्यापि
निराकारत्वादुपाधीनां व्यावहारिकसत्येऽपि न तात्त्विकतेत्याह—सत्यमिति । आविचलं तु नानात्वं न विरोधहेतुमात्रं पूर्वमपि
सर्वव्यवहारहेतोरुपगतैरिति मत्वाह—तत्र तत्रेति ॥ १५ ॥ कीदृशं तर्हि निर्विशेषं ब्रह्म, तत्रोक्तम्—आहेति । तदिदमन्ते—
आह चेति । मात्रोऽर्थमाह—विलक्षणेति । कासौ श्रुतिस्त्वामाह—स यथेति । एकस्ते त्रिन्मात्रे स दृष्टान्तो यथा येन
प्रकारेण लोके सैन्धवघनो मूढविशेषः खिल्यमानोऽन्तर्बहिर्भेदशून्यः सर्वो लवणैकसत्तथैवायमात्माऽन्तर्बहिर्विभागरहितः समस्तोऽपि

रोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरोऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रधानघन एव' (बृ० ४।५।१३) इति । एतदुक्तं भवति—नास्यात्मनोऽन्तर्बहिर्धा चैतन्याद्वन्यद्रूपमस्ति चैतन्यमेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपम् । यथा सैन्धवघनस्यान्तर्बहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसा-न्तरं तथैवेति ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि सूर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषत्वात्—'अथात आदेशो नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' (कै० १।३) 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' (तै० २।४।१) इत्येवमाद्या । बाष्कलिना च बाध्वः पृष्ठः सन्नघननेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते—'स होवाचाधीहि भो इति स तूर्णीं बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि । उपशान्तोऽयमात्मा' इति^१ । तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते—'क्षेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' (१३।१२) इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति सूर्यते—'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि' ॥ १७ ॥ इति

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशालेषु—'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधाकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेद-

रत्नप्रभाष्याख्या

परनिषेधेन ब्रह्मोपदेशान्निष्पन्नं ब्रह्मेत्याह—दर्शयति चेति । अथ द्वैतोक्त्यनन्तरं ज्ञानहेतुत्वात्नेति नेति उपदेशः किं इत्यर्थः । अधि अन्यत् पुनः पुनरधीहि भो इति निबन्धकारिणं तं द्वितीये तृतीये च प्रश्ने तूर्णीभावं त्यक्त्वावाच । उपशा-निरस्तद्वैतः । अतस्तस्य तूर्णीभाव एवोत्तरमिति सौत्रश्च अथोशब्दस्तथार्थकः । आदिमत्कार्यं तन्न भवतीत्यनादिमत् सत् इन्द्रियवेद्यम् । असत् परोक्षं च न स्वप्रकाशात्वादित्यर्थः । सर्वभूतगुणैर्द्विगन्धगन्धादिभिर्युक्तं मां मूर्तिमन्तं पश्यसि यस्मा माया अत एव सद्भैतो भगवानिति मां द्रष्टुं नार्हसि वस्तुतो द्वैतातीतत्वादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ किंच यथा जलबु-धिकल्पितः सूर्यचन्द्रादेर्भेदचलनार्थिर्मा एवमात्मन इति दृष्टान्तश्रुतेः निर्विशेषं तत्त्वमित्याह—अत एव चोपमेति

आनन्दगिर्यव्याख्या

प्रकृतेश्चैकतानस्तिष्ठतीत्यर्थः । सविशेषस्यैव सैन्धवघनस्य दृष्टान्ततत्वाद्वाष्टान्तिकस्यापि ब्रह्मणः सविशेषत्वं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैक्यादित्याह—एतदिति ॥ १६ ॥ अन्यपोहमुखेन बोध्यमानत्वादपि स्वगतविशेषशून्यं ब्रह्म । विशेषवत्त्वे तदुक्त्या प्रतिपादनसिद्धावितरव्याश्रयित्वैवार्थादित्याह—दर्शयतीत्यर्थः । सत्त्वं व्याचष्टे—दर्शयतीत्यादिना । अन्यनिषेधेनैव ब्रह्मोक्तौ स तविशेषाभावे हेतुमाह—निर्विशेषत्वादिति । रूपद्रव्यव्याख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । तस्य ब्रह्मोहेतुत्वमतःशब्दार्थः । विदितं का मविदितं कारणम् । अथो इति निपातोऽप्यर्थः । अधीत्युपरिष्टादन्वदित्यर्थः । तमानन्दं ब्रह्मस्वभावं विद्वान् कुतश्चन निभेतीति शेषः तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—बाष्कलिनेति । स तु प्रश्ने कृते बाध्वस्य तूर्णीभावे भावमविद्वान्भूयो भूयः पप्रच्छ तं पुनरितिनिबन्धकारि बाधो द्वितीये तृतीये वा प्रश्ने प्रत्युक्तवानित्याह—तं हेति । उक्तं चेदुत्तरं किमिति न मया ज्ञातं, तत्राह—त्वं त्विति । कथं तूर्णीभा एवोत्तरं, तत्राह—उपशान्त इति । अथो हत्वादि व्याचष्टे—तथेति । स्रग्वतापोशब्दस्तत्त्वेषु क्षेयः । उक्तिक्रममाह—यदिति । क्षेयमेव विशिनष्टि—अनादिमदिति । आदिरस्यास्तीत्यादिमत्कार्यं तदस्य नास्तीत्यनादिमत्कार्येणहितमित्यर्थः । स च न कार्यमित्याह—न सदिति । न च तत्कारणमित्युक्तम्—नासदिति । तथा वास्तवनिर्विशेषत्वशेनेति । यावत् । तत्रैव भूतानां पृथिव्यादीनां गुणा गन्धादयः सर्वप्राणभृतां वा गुणा जनकत्वपालकत्वंद्वयंस्तेषु कं मां पश्यसीति वदेत्तस्या माया मया सृष्टा योजना । कस्मादेषा मायेत्युक्ते निर्विशेषश्रुतिमाश्रित्याह—नैवमिति ॥ १७ ॥ विशिष्टदृष्टान्तोक्तिरपि निर्विशेषत्वमस्य तत्त्वतो ल्याह—अत इति । यशश्चराणि व्याचष्टे—यत इति । पूर्वोक्तसर्वरूपायुपादाय विशेषाणामुपाधिनिमित्तत्वे विशेषवत्तायाह—अत इति । सत्त्वस्यो विवस्वान्भेदेन प्रतिविम्बस्याभासत्वमपि प्रयुक्तः । तन्मेव मोक्षशालाणि संक्षिप्याह—यथेति । अयं हि विवस्वान्भ्योतिःस्वभावः स्वयमेकोऽपि तत्तत्प्राप्यता, भिन्ना अपोऽनुगच्छन्नुपा-
क्रिते ।

रूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति । 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' (ब्र० बि० १२) इत्येवमादिषु ॥ १८ ॥ अत्र प्रत्यवस्थीयते—

अम्बुबदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् । सूर्यादिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्ट-
देशं मूर्तं जलं गृह्णाते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः । न त्वात्मा मूर्तो न चास्मात्पृथग्भूता
विप्रकृष्टदेशास्त्रोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥ १९ ॥
अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितान्तरसंभवात् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्कंचिद्विवक्षि-
तांशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो-
च्छेद एव स्यात् । नचेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य
प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति । तदुच्यते—वृद्धिहासभाक्त्व-
मिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलहासे हसति जलचलने चलति जल-
भेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुयायि भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थ-
तोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मोन्वृद्धिहासादीन् । एवं
मुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

जलस्यप्रतिबिम्बत्वाकारेण सूर्यस्याभासतुल्योत्पत्त्या सूर्येकेति कप्रत्ययः । यथार्थं ज्योतिर्मयो विवस्वान्तस्त एकोऽपि घटभेदेन
भिन्नाः अपोऽनुगच्छन् बहुधा क्रियते एवमजोऽयमात्मा देवः स्वप्रकाश एकोऽप्युपाधिना मायया क्षेत्रेष्वनुगच्छन् भेद-
रूपः क्रियत इति योजना ॥ १८ ॥ इहात्मन्युक्तदृष्टान्तविषम्यशङ्कासूत्रम्—**अम्बुबदिति** । आत्मनो नीरूपत्वाद्भेद-
पाथभावाच्च मायया बुद्ध्यादिषु प्रतिबिम्बभेदो न युक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपाध्यन्तर्भावेन तत्कल्पितधर्मवत्त्वमत्र विव-
क्षितं तस्मै साम्येन समाधानसूत्रम्—**वृद्धिहासेति** । दृष्टान्तसाम्येऽपि नीरूपात्मनः प्रतिबिम्बं खलुद्वया कथं
कल्प्यत इत्यत आह—**न चेदमिति** । श्रूयते न कल्प्यत इत्यर्थः । श्रुतदृष्टान्तस्य 'सूर्यकादिवत्' इत्युपन्यासेन किं फलमित्यत
आह—**शास्त्रेति** । आत्मनो निर्विशेषत्वं फलमित्यर्थः । अविरोध इति न वैषम्यमित्यर्थः । आत्मा प्रतिबिम्बशून्यः,
नीरूपद्रव्यत्वात्, वायुवदित्यनुमाने आकाशे व्यभिचारः । अल्पजलेऽविदूराकाशप्रतिबिम्बदर्शनादुपाधिदूरस्थत्वमपि क्वचिदन-
पेक्षितमिति भावः ॥ २० ॥ प्रवेशश्रुतेश्चोक्तानुमानबाध इत्याह सूत्रकारः—**दर्शनाच्चेति** । द्विपदः पुरो मनुष्यादिदेहांशके

आनन्दगिरियव्याख्या

एवमयमात्मा तत्क्षेत्रेष्वनुगच्छन्कूटस्थस्वप्रकाशचिदातुरेकोऽपि सनुपाधिना भेदरूपः क्रियत इति योजना । आदिशब्दोपात्तं जलच-
न्द्रोपमानं दर्शयति—**एक एवेति** ॥ १८ ॥ उत्तरसूत्रमन्तरारयति—**अत्रेति** । श्रौतः स्मार्तश्च दृष्टान्तः सप्तमर्थः । न तथा-
मिति व्याचष्टे—**नेत्यादिना** । इहेत्यात्मोक्तिः । हेतुमन्तरार्थं तद्वदग्रहणं दर्शयितुं दृष्टान्तस्वरूपमाह—**सूर्यादिभ्यो हीति** ।
राष्ट्रान्तिके तद्विषम्यमाह—**न त्वमिति** । उपाधिनामात्मनो विप्रकृष्टदेशत्वाभावे हेतुमाह—**सर्वगतत्वादिति** । तेषां तत्सा-
म्यभूतत्वाभावे हेतुमाह—**सर्वेति** । वैषम्यफलमाह—**तस्यादिति** ॥ १९ ॥ चोद्यमनूष सिद्धान्तयति—**अत्रेति** । दृष्टान्तदार्ष्ट-
ान्तिकयोर्विवक्षांशेन वा सर्वोत्तमाना वा साम्यं तत्राद्यमङ्गीकरोति—**युक्त इति** । द्वितीयं निराह—**नहीति** । उपाधेर्भिन्नत्वं भिन्न-
देशत्वं च दृष्टान्ते दृष्टमिह तदभावाद्द्रव्यत्वाच्च ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बं कल्पयित्वा शास्त्रमाह—**नचेति** । शास्त्रोपे दृष्टान्ते किं दृष्ट-
मेषां शास्त्रमाह—**शास्त्रेति** । प्रयोजनमात्रमनो निर्विशेषत्वज्ञानम् । विवक्षांशेन साम्येऽपि सर्वोत्तमाना साम्यमतिप्रसङ्गीत्युक्त-
मिदानीमाकाङ्क्षापूर्वकं सूत्रमादाय विमज्जते—**किमित्यादिना** । वृद्धिहासेत्यादि व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—**एवमिति** । अविरो-
धसद्भावोऽस्ति शेषः ॥ २० ॥ ब्रह्म न प्रतिबिम्बभावं गन्तुमलममूर्तत्वाद्वन्वदित्वाप्रयोक्तव्यमुक्तत्वात् दोषान्तरमागमविरोधमाह—
दृष्टान्तेति । सर्वं विवक्षोति—**सर्वोत्तममिति** । द्विपदोपलक्षितं मनुष्यादिशरीराणि । चतुष्पदोपलक्षितानि च पद्मादिशरीराणि ।

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषुपाधिष्वन्तरनुप्रवेशम्—‘पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्’ (बृ० २।५।१८) इति । ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य’ (छा० ६।३।२) इति च । तस्माद्युक्तमेतत्—‘अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्’ (ब्र० सू० ३।२।१८) इति । तस्मान्निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धम् । अत्र केचिद्दे अधिकरणे कल्पयन्ति । प्रथमं तावत्—किं प्रत्यस्तमितोऽपि प्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्मोत्तं प्रपञ्चवदनेकाकारोपेतमिति । द्वितीयं तु—स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत्तं बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमिति । अत्र वयं वदामः—सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारम्भस्येति । यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकृतव्यमित्ययं प्रयासस्तत्पूर्वैषैव ‘न स्थानतोऽपि’ इत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं ‘प्रकाशवच्च’ एतद्व्यर्थमेव भवेत् । नच सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुम् । विश्वानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत । नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुम् ‘अस्तीत्येवोपलब्धव्यः’ (ब्र० ६।१३) इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत । नाभ्युपगम्येव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम् । पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् । सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्त्या च सत्तयो-

रत्नप्रभाष्याख्या

चतुष्पदः पुरः पशुकृत्वा पुरश्चक्षुरायभिव्यक्तेः पुरस्तात् स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुर उक्तानि शरीराण्यविशत् स च प्रविष्टोऽपि पुरुषः पूर्ण एवेत्यर्थः । तैत्तिरीयके लिङ्गस्य पक्षावुक्तेः पक्षित्वं मन्तव्यम् । एवं प्रतिविम्बभावेन भेदादेकस्मितत्वात् निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति । एकदेशिव्याख्यामुत्थापयति—अत्रेति । न स्थानतोऽपीत्येवैकमधिकरणं, तत्र ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वे स्थिते किलक्षणं ब्रह्मेति संदेहं प्रकाशवच्चैत्यादिद्वितीयमधिकरणं प्रशंसन्, न सद्रूपमेव ब्रह्म किंतु प्रकाशवच्च विद्रूपं च । कुतः—अवैयर्थ्यात् । सत्यं ज्ञानं सदेव सोम्येत्युभयश्रुतेर्द्विरूपे ब्रह्मण्यर्थवत्त्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—आह च तन्मात्रम् । सन्मात्रं ब्रह्म श्रुतिराह, ‘ज्ञानस्य सत्तानतिरेकात्’ इति । इदं द्वितीयाधिकरणं दूषयति—अत्र वयमिति । द्वितीयाधिकरणस्य कीं ब्रह्मणोऽनेकरूपत्वनिरासः फलम्, उत बोधरूपत्वनिरास आहोस्वित्सत्तानिरास इति विकल्प्य सर्वथाप्यानर्थक्यं प्रपञ्चयन्नाथे गतार्थतामाह—यदि तावदिति । नहि द्वितीय इत्याह—नचेति । ब्रह्मणं बोधरूपत्वनिरासे जडत्वाजीवाभेदश्रुतिबाधश्च स्यादित्याह—कथं वेति । न तृतीय इत्याह—नापीति । सत्तानिरासे बोधस्य तुच्छत्वं च स्यादित्याह—कथमिति । नच बोधस्य सत्तानतिरेकात् तुच्छतेति वाच्यम् । सद्रूपपदयोर्वैयर्थ्यात् तिरैके पर्यायत्वप्रसङ्गात् । एवं सिद्धान्तं फलभावेन दूषयित्वा पूर्वपक्षं दूषयति—नापीति । प्रसङ्गमेवाह—सचेति

आमतीत्याख्या

दयस्ता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अत्र केचिद्दे अधिकरणे कल्पयन्तीति । किं सल्लक्षणं च प्रकाशलक्षणं च ब्रह्म किं सल्लक्षणमेव ब्रह्मोत्तं प्रकाशलक्षणमेवेति तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यात् । चकारात्तच्च । अवैयर्थ्यात् । ब्रह्मणि सच्छ्रुतेः सिद्धान्तयति—आह च तन्मात्रम् । प्रकाशमात्रम् । नहि सत्त्वं नाम प्रकाशरूपादयत्, यथा सर्वगन्धवाद्योऽपि तु प्रकाशरूपमेव स्मरति

आनन्दगिरीयव्याख्या

पुरश्चक्रे पुरश्चक्षुरायभिव्यक्तेः पुरस्तादेव स ऋषेश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुरस्तान्येव सृष्टानि शरीराण्यविशत् विवर्धनम् । स च वस्तुवृत्त्या पुरुषः पूर्णस्तदतिरिक्तस्वरूपभावादित्यर्थः । प्रतिविम्बपक्षस्य श्रुतिमूलत्वे फलितमाह—तस्मादिति । स्वसिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मान्निर्विकल्पकेति । स्वमतेनाधिकरणमुक्त्वा स्वभूयमतमुत्थापयति—अत्रेति । व्याख्यातेषु सञ्ज्ञेति यावत् । न स्थानतोऽपीत्यादि प्रकाशवच्चैतत् प्रागेकमधिकरणं तद्वत् विचारं दर्शयति—प्रथममिति । प्रकाशवच्चैत्यादि द्वितीयमधिकरणं तत्त्वं विचारमाह—द्वितीयं स्थितिः । तत्र पूर्वपक्षस्य प्रकाशवच्चैति । न केवलं सद्रूपमेव ब्रह्म किंतु चैतन्यप्रकाशवच्च ‘सत्त्वं ज्ञानं’ ‘सदेव’ इत्युभयश्रुतेः । एवं सत्यवैयर्थ्यात्सिद्धान्तस्य आह चेति । सत्त्वं चैतन्यप्रकाशमात्रं सदेव विश्वानमानन्दमित्याहा श्रुतिराह तत्र ब्रह्मणो नानारसत्वाशङ्केत्यर्थः । द्वितीयमधिकरणं दूषयति—अत्रेति । सर्वथापि फलस्य संदेहस्य च भावेऽपीत्यर्थः । फलस्य भावे वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तत्किमेकरूपत्वनिराकरणं किंवा सन्मात्रत्वसाधनमथवा बोधमात्रत्वबोधनमिति विकल्प्यायं दूषयति—यदिति । द्वितीयं निरस्तम्—नचेति । न केवलं श्रुतिविरोधोऽपि तु श्रुतार्थापत्तिविरोधश्चेत्याह—कथं वेति । एतेन पूर्वपक्षसिद्धिरुक्ता । तृतीयं प्रत्याह—नापीति । श्रुतिविरोधवन्तुकिविरोधस्यास्तीत्याह—कथमिति । सतोऽप्यावृत्तस्य तुच्छत्वादित्यर्थः । एतेन सिद्धान्तसिद्धिरुक्ता । पूर्वपक्षान्तरमपि परस्यायुक्तं पूर्वाधिकरणविरोधादित्याह—नापीति । प्रसङ्गमेव प्रपञ्चयति—सचेति ।

तेन ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपञ्चत्वं ब्रह्मणः प्रसज्येत । श्रुतत्वादवोष इति चेत् । न । एकस्यानेकस्वभावत्वानुपपत्तेः । अथ सत्तैव बोधो बोध एव च सत्ता नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति यदुच्येत तथापि किं सलक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयलक्षण-मित्ययं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात् । सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानि । अपिच ब्रह्मविषयासु श्रुतिष्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नास्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीते-ऽवश्यं वक्तव्येतरासां श्रुतीनां गतिः । तादर्थ्येन प्रकाशवच्चेत्यादीनि सूत्राण्यर्थवत्तराणि संप-द्यन्ते । यदप्याहुराकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपत्त्यर्थं एव न पृथगर्थं इति तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते । कथम् । ये हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपञ्चा उच्यन्ते यथा—‘युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च’ (बृ० २।५।१९) इत्येवमादयस्ते भवन्ति प्रविलयार्थाः ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम-नन्तरमबाह्यम्’ (बृ० २।५।१९) इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपासनाविधानाधिकारे प्रपञ्चा उ-च्यन्ते यथा ‘मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः’ (छा० ३।१।४।२।) इत्येवमादयो न तेषां प्र-विलयार्थत्वं न्याय्यम् ‘स ऋतुं कुर्वीत’ (छा० ३।१।४।२) इत्येवंजातीयकेन प्रकृत्यैवोपासन-विधिना तेषां संबन्धात् । श्रुत्या चैवंजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्प्यमाने न लक्ष-णया प्रविलयार्थत्वमवकल्पते । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति ‘अरूपवदेव हि तत्प्र-

रत्नप्रभायाख्या

व्यावृत्तत्वं भिन्नत्वम् । निष्प्रपञ्चैकरूपत्वसिद्धान्तविरोधात् । मिश्रोभयरूपत्वपूर्वपक्षानुत्थानमित्यर्थः । उभयश्रुतिबलवत्या-नमिति शङ्कते—श्रुतत्वादिति । मेरुविन्ध्यवत्परस्परमिश्रसत्ताबोधयोरैकब्रह्मभेदशङ्का श्रुतिशतेनापि न युक्तेत्याह—नेति । सद्बोधयोगेभेदोऽस्ति न वा । आये श्रुतेरपि विरुद्धार्थत्वानुपपत्तेर्न पूर्वपक्षोत्थानमित्युक्तम् । संप्रति द्वितीयं शङ्कते—अथ सत्तैवेति । सद्बोधपदयोर्वाच्यभेदेऽपि लक्ष्यैक्योपपत्तिरखण्डार्थस्वीकारादित्यर्थः । अखण्डार्थस्य पूर्वपक्षत्वं न स्या-त्सिद्धान्तत्वात् । किञ्चान्न संशयोऽप्युक्त इत्याह—तथापीति । एकाधिकरणपक्षे सूत्राणि कथं नेयानीत्यत आह—सूत्राणीति । स्वपक्षे सूत्रसामञ्जस्यं चेत्याह—अपिचेति । अवश्यापेक्षितगल्यर्थत्वेनोत्तरसूत्राणां पूर्वैकवाक्यत्वाभा-धिकरणभेद इति भावः । आकारश्रुतीनां कल्पिताकारो गतिरिति स्वमतमुक्तं, प्रपञ्चविलयवादिनसु ‘मनोमयः प्राणशरीरः सत्यममः’ इत्याद्याकारश्रुतीनां तदितराकारप्रविलयो गतिरित्याहुः । मनोमय इति कोऽर्थः, मनोऽतिरिक्तोपाधिशून्य इत्यर्थः । एवं प्राणशरीरपदेन प्राणातिरिक्तोपाधिनिषेधान्मनसोऽप्यभावसिद्धिः, एवं सर्वे शब्दा अनाकारब्रह्मपरा एवेति तन्मतमनु-दूषयति—यदपीत्यादिना । किं ज्ञेयब्रह्मप्रकरणस्थानामाकारशब्दानां निषेधपरत्वे उतोपासनाप्रकरणस्थानामपि । तत्रा-द्यमङ्गकरोति—ये हीति । अस्य जीवभावं प्राप्तस्येश्वरस्य दश हरयो विषया हरणाद्देश्चिन्द्रियाणि प्राणिभेदोपेक्षया शतानि सहस्राणि च तेषामीश्वराद्भेदमाशङ्क्याह—अयमिति । ईश्वर एव हरय इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—ये पुनरिति । मनोमयादिशब्दानां मुख्यवृत्त्या गुणपरत्वसंभवे निषेधलक्षणापि न युक्तेत्याह—श्रुत्या चेति । किं चाकारानाकारश्रुति-इत्येवेति सति ब्रह्मानाकारमेवेत्यत्र किं विनिगमकमिति शङ्कतेत्यानादस्थूलादिश्रुतीनां निराकारतात्पर्यं नियामकमिति कथनार्थमिदं पूर्वमथैवद्ववति । सर्वश्रुतीनां निषेधार्थत्वे तु शङ्कानुत्थानाभियामकसूत्रं व्यर्थं स्यादित्याह—सर्वेषां चेति । ननुपासना-

आनन्दगिरियव्याख्या

प्रादुर्भूतत्वं तद्विशेषितत्वम् । श्रुतवष्टम्भेन पूर्वपक्षसिद्धिं शङ्कते—श्रुतत्वादिति । विरुद्धमर्थं श्रुतिरपि न वदेदतो न तदवष्टम्भा-दुभयमता शङ्कनीयेत्याह—नैकस्येति । विरोधं परिहृतुं वाक्यार्थाखण्डतां चोदयति—अथेति । वाक्यार्थाखण्डत्वमुपेत्य परस्-संशयानुपपत्तिमाह—तथापीति । एकाधिकरणत्वे सूत्राणामसांगत्यादिनाधिकरणत्वमाशङ्क्याह—सूत्राणीति । इतश्च नाधि-करणभेदोऽस्तीत्याह—अपिचेति । पूर्वाधिकरणपेक्षितहेत्वन्तरवादित्वेनोत्तरसूत्राणां तच्छेधत्वसिद्धेर्न भेदकल्पनेति हेत्वन्तरमेव पृच्छयति—ब्रह्मेति । आकारब्रह्मवादिश्रुतीनां प्रकारान्तरेण गतिरिति मतमनुवदति—यदपीति । प्रपञ्चप्रविलयपक्षं दूषयति—यदपीति । सर्वश्रुतीनामेकवाक्यत्वसंभवे किमिति तदसमीचीनतेति पृच्छति—कथमिति । परविद्याप्रकरणस्थानामाकारब्रह्मवा-दिश्रुतीनामेकवाक्यत्वं किं बोधास्तिप्रकरणस्थानामथ वा सर्वासां तत्राद्यमङ्गकरोति—ये हीति । यथा रथे बाजिनो युज्यन्ते तथा-स्वामिनः संयुक्ताः स्वविषयप्रकाशनाय हरयो हरणादिन्द्रियाणि दश प्राणिभेदोपेक्षया च शताः शतानीत्युक्तम्यात्मनश्चेन्द्रियाणां च भेदं दृष्ट्वेति—अयमित्यादि । तेषां प्रविलयद्वारा ब्रह्मवाक्यैकैकवाक्यत्वे हेतुमाह—तदेतदिति । द्वितीयं दूषयति—ये पुनरिति । तेषां लपार्थत्वेन ब्रह्मवाक्यैकैकवाक्यत्वाभावे हेतुमाह—स ऋतुमिति । किञ्च मनोमयादिवाक्यात्र साक्षाद्वयो भाति किंतु लक्षयितव्यः । नच श्रुतित्वेन लक्षणा श्रुतेर्गोपीयत्वादित्याह—श्रुत्या चेति । तृतीयं प्रत्याह—सर्वेषां चेति । यदि हि काश्चिदपि कृतमो

धानत्वात्' (ब्र० सू० ३।२।१४) इति विनिगमनकारणवचनमवधारणे स्यात् । फलमप्येषां यथोपपदेयं क्वचिद्विरुद्धयः क्वचिदैश्वर्यप्राप्तिः क्वचित्कममुक्तिरित्यवगम्यत एवेत्यतः पार्थग्यं-मेवोपासनावाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं नैकवाक्यत्वम् । कथं चैषामेकवाक्यतोद्रेक्ष्यत इति वक्तव्यम् । एकनियोगप्रतीतिः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत् । न । ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् । वस्तुमात्रपर्यवसायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि न नियोगोपदेशिनीत्येतद्विरुद्धेण प्रतिष्ठापितम् 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र० सू० १।१।४) इत्यत्र । किंविषयश्चात्र नियोगोऽभिप्रेयत इति वक्तव्यम् । पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्विति स्वव्यापारे कस्मिंश्चिन्नियुज्यते । ननु द्वैतप्रपञ्चप्रचलितो नियोगविषयो भविष्यति । अप्रचलितपि हि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्चः प्रचिलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यत एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रचलितः । कथा च तमसि व्यवस्थितं वृद्धितस्वमवबुधुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रचिलाप्यत एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुधुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रचिलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म तेन नामरूपप्रपञ्चप्रचिलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र वयं पृच्छामः—कोऽयं

रत्नप्रभाभ्याख्या

ऽयं नैकवाक्यानां स्वर्यं फलभावात् सफलनिषेधवाक्यशेषत्वमित्याशङ्क्य फलस्य धृतत्वान्नान्यशेषतेत्याह—फलमपीति । ३ कथाभावाच्च नैकवाक्यतेत्याह—कथं चेति । अर्थेक्यं शङ्कते—एकेति । यथा फलवत्परमापूर्वाख्यनियोगेकवादा धानवाक्यानामेकवाक्यता तथा तत्त्वावबोधकामस्य प्रपञ्चप्रचलितविषयक एको नियोगरूपोऽर्थोऽस्तीत्याकारानाकारवाक्य सर्वेषामेकवाक्यतेत्यर्थः । नियोगासिद्धया दूषयति—नेति । विषयं शङ्कते—ननु द्वैतेति । प्रत्यनीकं प्रतिबन्धका ननु प्रपञ्चविलये ब्रह्मलये स्यादभेदादित्यत आह—ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्च इति । कारणं हि कार्यस्य स्वरूपमतः क

भामतीभ्याख्या

नोभयरूपत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । तदेतदेनोपन्यस्य दूषितम् । सत्ताप्रकाशयोरेकत्वे नोभयलक्षणत्वम् । भेदे न स्थानतोऽपि निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतत्त्वभेद एव प्रकर्षप्रकाशवदिति । सर्वेषां च साधारणे प्रविशार्थत्वे सति 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इति विनिगमनकारणवचनमवधारणं स्यात् । एवं तस्यावकाशः स्याददि काश्चिदुपासनापरतया रूपमाचधीर्न काश्चिन्निरूपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः । सर्वासां तु प्रचलितार्थं निरूपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे उक्तो विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकनियोगप्रतीतिः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यस्यैव लिखितानिर्भाष्यम्, अनुबन्धभेदात् भिन्नोऽन्योरपि नियोग इति । कोऽयं प्रपञ्चप्रचलित इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्च

आनन्दगिरियभ्याख्या

नाकारवादितयोपासनापराः स्युस्तदा सर्वासां लयार्थत्वेन निरूपणाद्ब्रह्मप्रधानत्वाविशेषादेता ध्यानविधिप्रधाना निष्प्रपञ्चप्रधानाश्चे इति विनिगमनं न स्यात्तथाच सूत्रं विरुध्येत्यर्थः । निष्प्रपञ्चवाक्येभ्येव फलश्रवणात् 'फलवत्सन्निधौफलं तदङ्गम्' इति न्यायतः प्रपञ्चवाक्यानां तदेकवाक्यतेत्याशङ्क्याह—फलमिति । उपासितफलेन फलवत्त्वादुक्तन्यायाविषयत्वमाकारवद्भाष्यत्वमिति स्थितं किं तमाह—इत्यत इति । एकवाक्यताहेत्वदुष्टेरपि नैकवाक्यतेत्याह—कथं चेति । हेतुत्वानुपलब्धिपरसिद्धेति शङ्कते—एकेति वक्ष्यति प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषुविषयानुबन्धभेदाद्विनियोगभेदस्तथाप्येकाधिकारिनियोग इत्येकनियोगत्वम् । तथा तत्त्वावबोधकामस्य नियोगः सर्वत्रैकवाक्यतेत्यर्थः । तत्त्वमादिवाक्येषु नियोगाभावादेकनियोगधीरसिद्धेति दूषयति—नेति । तेष्वपि कल्पतां नियोगोऽप्यग्राह्याप्ययोगादित्याशङ्क्याह—वस्तुविति । विषयाभावाच्च न नियोगोऽनेत्याह—किमिति । नियोज्यावच्छिन्नो नियोगस्तस्य किं वेगेत्याशङ्क्याह—पुरुषो हीति । विषयोऽपि तर्हि नियोगावच्छेदकत्वेन कश्चित्कल्प्यतामित्याशङ्क्य द्वैतल्यो वा स स्याद्विशेषः । तद्विधानिश्चित्तो तत्कार्यनिश्चित्वेति विकल्पयाधमादत्ते—नन्विति । तत्त्वावबोधकामिनस्तत्त्वावबोधकलके विषये तदुपकारके नियोगो युक्तस्तत्कथं प्रपञ्चलये स्यादित्याशङ्क्य तदुपकारकत्वादित्याह—अप्रचिलापिते हीति । काम्यमानतत्त्वावबोधोपासकं फलितमाह—अत इति । उक्तमर्थं वैदिकोदाहरणेन स्फुटयति—यथेति । स्वर्गं प्रति यागस्य साधनत्वाच्च नियोगेऽपि प्रकृते का म्यमानोपासकौभावात्कुतो नियोगः स्यादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धनिवृत्तितया प्रपञ्चलयस्यानुष्ठेयत्वं लौकिकदृष्टान्तेन दर्शयति—यथा वेदा दिवा । तत्त्वज्ञानकामो द्वैतं प्रचिलापयेदिति न नियोगो ब्रह्मणोऽपि तद्वये लयापातादित्याशङ्क्याह—अत्रेति । नहि लोके काम्यत्वेऽपि कारणं नश्यत्वात्पितृत्वादिप्रधानान्तर्भावेऽपि तस्य तदनन्तर्भावादिति भावः । नैसर्गिके द्वैतलये फलितमाह—तेनेति । वेदज्ञानं द्वैतलयेनियोगनिष्पत्त्येनैकवाक्यत्वं शङ्कितं प्रत्याह—अत्रेति । अश्वमेव विशदयति—कोऽयमिति । किशब्दोपार्चं पक्षद्वयं दर्शयति

प्रपञ्चप्रविलयो नाम । किमग्निप्रतापसंपर्काद्भूतकाटिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्य आहोस्विदेकस्मिन्नेदं तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात् । एकेन चादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इतीदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात् । ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्याख्यानेनावेदयितव्यम् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इति तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते तथा चाविद्या बाध्यते ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्रपञ्चत्वप्रविलीयते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपञ्चप्रविलयं चेति शतकृतोऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चप्रविलयो वा जायते । नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चप्रविलयविषयो वा नियोगः स्यात् । न । निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मत्वावेदनैवोभयसिद्धेः । रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति । नच कृतमेव पुनः क्रियते । नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्याद्ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे

रत्नप्रभाख्याख्या

नलोऽपि कारणस्य न लयः, घटनाशेऽपि सूक्ष्मनादित्यर्थः । प्रपञ्चस्य सत्यस्य कल्पितस्य वा लये विधिरिति विकल्प्यायं दूषयति—तत्र यदि तावदिति । सत्यस्य ज्ञानादध्वस्तैः सुसलादिना च कृत्स्नैर्देवतासायोगात् नभोप्रसन्नविधिवदशक्यविषयोऽयं विधिः, किंच शुकादिमुक्त्या सर्वमुक्तिः सादित्यर्थः । द्वितीयमनूय दूषयति—अथेत्यादिना । उपदेशज्यज्ञानादेवाविद्यातज्जप्रपञ्चलयसिद्धेर्नियोगो व्यर्थवेत्यर्थः । किंच ब्रह्मज्ञानादो विधिः किं ब्रह्मण्यज्ञाने ज्ञाते वा । नायः, अशक्यत्वादित्याह—अनावेदिते त्विति । द्वितीयं शङ्कते—नन्विति । उपदेशादेव ज्ञाते ब्रह्मणि साक्षात्कारदेवतावधयोः सिद्धेर्विधिवैयर्थ्यं सिद्धस्य विधिना कर्तुमयोगादित्याह—नेति । एवं विषयाभावात्रियोगाभावमुक्त्वा नियोज्याभावात्तदभावमाह—नियोज्योऽपि चेति । प्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्म वेत्यर्थः । आये जीवनाशाद्विध्ययोगः, द्वितीये नियोज्या-

भामतीव्याख्या

प्रविलयः सर्पिण इवामिसंयोगात् । समारोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावस्यैव रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् । न तावदात्मनः सर्वसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुम् । अपिच प्रह्लादशुकादिभिः पुरुषधोरैः समूलमुन्मूलितः प्रपञ्च इति शून्यं जगद्रूपे । नच वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम् । आरोपितरूपविरोधित्वात्तत्त्वज्ञानस्येयुक्तम् । समारोपितरूपरतु प्रपञ्चो ब्रह्मतत्त्वज्ञापनपरैरेव वार्क्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयद्भिः शक्यः समुच्छेत्तुमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिज्ञानेनापि विना तत्त्वावबोधनं प्रवृत्त्यात्मज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रविलयं वेति प्रवर्तितः शक्नोति प्रपञ्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्याः प्रमाणमपि विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति । मौलिकस्य स्वाध्यायाभ्यासविधेरैव विवक्षितार्थतया सकलस्य वेदशेषः कलवदर्शवबोधनपरताभापयतो विद्यमानत्वात् । अयथा कर्मविधिविवाक्यान्पि विध्यन्तरमप्येवमिति । नच चित्तासाक्षात्कारोविधिरिति तत्त्वसमी-

आनन्दगिरियव्याख्या

—किमिति आदिना । वास्तवस्याभास्तवस्य वा द्वैतस्य लघो नियोगविषयत्वेनेदं इति विकल्पार्थः । आद्यमनूय प्रत्याह—परीत्यादिना । वस्तुनो ज्ञानादध्वस्तैर्मुसलादिना च कृत्स्नैर्देवतासायोगात् नभोप्रसन्नविधिवदशक्यविषयोऽयं विधिः सादित्यर्थः । किं नानाशेषेणरे कश्चिद्विद्यागोतो सुक्तो न वा । तत्रावेदितवतनपृथिव्याद्युपलब्धिर्वैकृत्येत । द्वितीये शुकादिमुक्त्यतिनिरोधः । तस्याध्यायवास्तेऽपि द्वापथे तात्पर्याविरोधादिलनेकजीववादमुपेयाह—एकेनेति । द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । नहि द्वैतस्य नियोगवैयर्थ्यात्प्राह—तत इति । ब्रह्मतत्त्वज्ञापनेनैव तदविद्याकृतद्वैतलयात्तदेव वेदान्तैर्ज्ञानीयं कृतमत्र नियोगेनेत्यर्थः । कथं तदावदने नराह—एकमिति । मा तर्हि द्वैतलये नियोगो भूद्ब्रह्मज्ञाने तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याह—तस्मिन्त्विति । शङ्कोकं ब्रह्मणि नियोगाशं विना शब्दशक्तेरेव ज्ञानोत्पत्तेर्न तद्विषयोऽपि नियोगोऽस्तीत्यर्थः । उत्पन्नं ज्ञाने नाग्नरीयकत्वेनाज्ञाननिवृत्तेन नियोगस्तर्थातिवृत्तौ मलाह—तथेति । चतुर्थं निरसति—ततश्चेति । कारणविद्यानिवृत्तेरिति यावत् । किंच ब्रह्मज्ञानादो नियोगो ब्रह्मण्यज्ञाने ज्ञात वा । तत्राद्यं दूषयति—अनावेदिते त्विति । द्वितीयमालम्बते—नन्विति । ब्रह्मणि शब्दे तद्वशादेव नियोगादने ब्रह्मज्ञानादिसिद्धेर्नियोगवैयर्थ्यमित्याह—नेत्यादिना । तदेव दृष्टान्तेन रज्जुतत्त्वेति—नन्विति । अत्र तत्त्वावेदनसिद्धयपि ब्रह्म ज्ञानादिसिद्धेर्नियोगेन पुनः साध्यमित्याशङ्क्याह—नचेति । करणापर्यवसानादित्यर्थः । विषयाभावात्रियोगाभावमुक्त्वा नियोज्याभावादि विद्यमानेषु तदभावमाह—नियोज्योऽपीति । प्रपञ्चान्तर्भावपक्षं प्रत्याह—प्रथम इति । प्रपञ्चप्रविलयो ब्रह्मज्ञानोपेक्षकणम् ।

धिकल्पे निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्रपञ्चविलये नियोग उच्येत कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत । द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियो-
ज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियो-
गाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वा-
वबोधविधिप्रधाना भवन्ति । लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधा-
नमात्रं कुर्वित्युच्यते न साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदा-
चिन्न जायते तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन । तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव
यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते । नच प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञानं नि-
युक्तस्याप्युपपद्यते । यदि पुनर्नियुक्तोऽहमित्यन्यथा ज्ञानं कुर्यान्न तु तज्ज्ञानं किं तर्हि मानसी
सा क्रिया । स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्येत भ्रान्तिरेव स्यात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च न
तन्नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यते । नच प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते । नहि तत्पुरुषतत्त्वं

रत्नप्रभाष्याख्या

सिद्धिः, तर्हि ज्ञाने विधिप्रत्ययानां का गतिरित्यत आह—**द्रष्टव्यादिशब्दा इति** । ननु ध्रुवं ज्ञानं स्रक्त्वा तस्मात्
व्यापारविधिः किमिति कल्प्यत इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य पुरुषकृत्साध्यत्वादित्याह—**ज्ञेयाभिमुखस्यापीति** । किंच ज्ञान
धिवादिना ज्ञेयं ब्रह्मावयवं वेदान्तैर्ज्ञापनीयं विषयानवबोधे विधिबोधयोगात् । तथाच वेदान्तैरेव ज्ञानोत्पत्तेर्विधानार्थ-
मित्याह—**तस्मादिति** । तं ज्ञानार्थिनं प्रतीत्यर्थः । ननूत्पन्नं ज्ञानमन्यथाकर्तुं विधिरर्थवानिति, नेत्याह—**नचेति**
ननवनियोगोविदिति प्रत्यक्षप्रमाणानुत्पन्नमपि ज्ञानं ताममि ध्यायेदिति विधिनान्यथाकृतं दृश्यत इत्यत आह—**यदीति**
अन्यथाधीः कृतिसाध्या चेत् क्रियैव, कृति विनैव चेन्नान्तरेवातो मानं विना विधितो ज्ञानासिद्धिर्मानवस्तुतन्त्रे ज्ञाने वि

भारतीव्याख्या

क्षायामस्माभिर्नृपादिनाम् । विस्तरेण चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चितः । तस्मात् ‘जर्तिलयवाया जुहुयात्’ इतिवद्विधिसरूपा एते ‘आ
वा अरे द्रष्टव्य’ इत्यादयो न तु विषय इति । तदिदमुक्तम्—**द्रष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना
तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति** । अपिच ब्रह्मतत्त्वं निष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र नियोज्यः कश्चित्संभवति । जीवो हि नियो
भवेत्, स चेत्यपक्षपक्षे वर्तते को नियोज्यस्तस्योच्छिन्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे तथाप्यनियोज्यः, ब्रह्मणोऽनियोज्यत्वात् । अथ
ह्यणोऽनन्योऽन्यविद्ययाऽन्य इवेति नियोज्यः । तदयुक्तम् । ब्रह्मभावं पारमार्थिकमवगमयतागमेनाविद्या निरस्तात्वात् । तस्मा
योऽन्यभावादिपि न नियोगः । तदिदमुक्तम्—**जीवो नाम प्रपञ्चपक्षस्यैवेति** । अपिच ज्ञानविधिपरत्वे तन्मात्रात् ज्ञा
स्यानुत्पत्तेस्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयम् । तत्र वरं तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यावश्यस्यास्युपगमन्यत्वेनोभयवार्तिसिद्धिरपि
एवं च कृतं तत्त्वज्ञानविधिनेत्याह—**ज्ञेयाभिमुखस्यापीति** । नच ज्ञानाधारेण प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विधि
एवं हि तदुपयोगो भवेद्यन्यथाकारं ज्ञानमन्यथादधीत । नच तच्छक्यं वापि युक्तमित्याह—**नच प्रमाणान्तरेणेति
किंचान्यन्नियोगनिष्ठतयैव च पर्यवस्यत्याज्ञापयेदभ्युपगतं** भवद्भिः शास्त्रपर्यालोचनयाऽनियोज्यब्रह्मात्मनो जीवस्य
तदेतच्छास्त्रविरोधादप्रमाणकम् । अर्थतच्छास्त्रमनियोज्यब्रह्मात्मनो च जीवस्य प्रतिपादयति जीवं च नियुक्तं ततो द्वयं च विद्वद्वाच्यं

आनन्दगिरीव्याख्या

मुमुक्षुर्नियोज्यत्वमाशङ्कतेऽयमुक्तम्—**कस्येति** । ब्रह्मान्तर्भावे नियोज्यत्वं दुर्बलचनमित्याह—**द्वितीयेऽपीति** । ब्रह्मणोऽनयोऽपि जी-
ऽविद्ययाऽन्यत्वात्त्रियोज्यः स्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मण्यवेदिते भेदकाविद्यायोगान्नैवमित्याह—**जीवत्वमिति** । ब्रह्मज्ञाने श्रवणा नि
यस्तर्कैर्गण कथं निरस्यन्ते, तत्राह—**द्रष्टव्यादीति** । तेषामभिमुखीकरणार्थत्वं न कापि दृष्टमित्याशङ्क्याह—**लोकेऽपीति** । ज्ञानं
प्रकृत्यर्थतया ध्रुवं किमिति लोके वेदे वा न विषयमित्याशङ्क्यापुरुषतत्त्वत्वादित्याह—**ज्ञेयेति** । किंच नियोगवर्तिनाऽपि वेदात्ता
वस्तुवादिस्वमवयवं वाच्यं नियोगमात्रात्तत्त्वच्छब्दार्थः । तं ज्ञेयाभिमुखं पुरुषं प्रतीति यावत् । तथापि नियोगभावे कथं तत्र धीरित्याशङ्क्याह—
तस्मिन्निति । किंच मानानपेक्षो विधिर्न सम्यग्ज्ञानं जनयति । नच मुमुक्षुर्निश्चयज्ञानमुपयुक्तम् । नच प्रमाणवाधिते सम्यक्
जनयितुं शक्यम् । तथाच मानेनैव तत्सिद्धेर्व्यर्थो विधिरित्याह—**नचेति** । योषिदादिविषयादिधीवन्मानविरुद्धेऽपि विधेयुक्तं ना
मित्याशङ्क्याह—**यदीति** । अन्यथाज्ञानमपि न मानसी क्रिया रज्जुमुज्जगादिधीवदित्याशङ्क्याह—**स्वयमेति** । शालीवृक्ष-
पेक्षतया ज्ञातज्ञानस्याक्रियात्वेऽपि शास्त्रीयमन्यस्यान्यज्ञानं प्रयत्नादिकृतं मानसी क्रियैवैतत्त्वर्थः । कथंभूतं तर्हि सम्यग्ज्ञानं क-
ज्ञानं त्विति । तदपि नियोगाधीनं किं न स्यात्, तत्राह—**नेति** । नेक्षेत्तेत्यादिनिषेधविषयत्ववद्विधिविषयत्वमपि स्थिति-
नचेति । तत्रापि संकल्पप्रयत्न एव विधीयत इति भावः । सम्यग्ज्ञानस्य विधिनियेधाविषयत्वे हेतुमाह—**दाधिचं**

[illegible]

सतिह्याह—अथेति । दर्शयौर्मासादिवाक्येषु जीवस्यानियोऽयस्यापि वस्तुतोऽयस्तनियोऽयवावस्य नियोऽयुता युता । नहि तद्वयं तस्य नियोऽयतामाहापि तु लौकिकप्रमाणसिद्धं नियोऽयमाश्रित्य दर्शयौर्मासा विधत्ते । इदं तु नियोऽयतामपनयति च निष्ठुं चेति ईदृशेति भावः । **नियोगपर्याप्तो चेति** । पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां तत्सन्निहता श्रुता न श्रुता नियोपनिष्ठेत्यर्थः । अथ च नियोपनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शयौर्मासकर्मण इवापूर्वावन्तस्यापारादामज्ञानकर्मणोऽप्यपूर्वावन्तस्यापारादेव स्वर्गोदितत्वबन्धो-
धेयानन्दरूपफलस्य सिद्धिः । तथा चानित्यात्वं सतिशयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह—**कर्मफलवदिति । अपिच ब्रह्मवाक्ये-**
ष्विति । सप्रत्यक्षनिष्प्रबोधोददेशे हि साध्यानुबन्धभेदादिकनियोपाश्रयमसिद्धम् । दर्शयौर्मासाप्रत्याश्रयावक्येषु तु यद्ययत्नवत्पदेन्द-

[illegible]

स्मिन्धर्मिणि युक्तं समावेशयितुम् । तस्मादस्सुक्त एव विभाग आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

ब्रह्मापि नेति नेतीति निषिद्धमथवा नहि ॥ द्विरुक्त्या ब्रह्मजगती निषिध्येते उभे अपि ॥ १ ॥
वीक्ष्येयमितिज्ञानोक्ता सर्ववृद्ध्यमिषिद्धये ॥ अनिर्दं सत्यसत्त्वं च ब्रह्मकं सिध्यतेऽवधिः ॥ २ ॥

‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च’ (वृ० २।३।१) इत्युपक्रम्य पञ्चमहाभूतानि द्वैरादयेन प्रविभज्यामूर्तैरस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा

रत्नप्रभाष्याख्या

संहरति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ ब्रह्मणो निर्विशेषचिन्मात्रत्वमुक्त्वा सर्वनिषेधावधित्वेन सद्रूपत्वमाह—प्रकृतैतावत् हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति । पृथिव्यसेजोभूतत्रयं मूर्तं वाय्वाकाशद्वयममूर्तमिति राशिद्वयमुक्त्वा द्वयस्यामूर्तस्य सारः ‘करणात्मा हिरण्यगर्भो य एष एतस्मिन् सूर्यमण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः’ इत्युक्तस्य वासनामयानि स्वरूपाणि ‘तद्यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुविकं यथेन्द्रगोपः’ इत्युपमाभिरूपाणि विचित्रा तत्र महारजनं हरिद्रा तथा लिप्तं वस्त्रं माहारजनं, पाण्डुविकमिति धवलं कम्बलादि । केचित्तु ध्रुतिमुपलक्षणं कृत्वा सूक्ष्मभूतान्यमूर्तानि पञ्चीकृतानि मूर्तानि ततश्चामूर्तैरसत्त्वोक्त्या करणानां पाञ्चभौतिकत्वसिद्धिरिति व्याचक्षते । अथ सत्यरमकप्रपञ्चोक्त्यनन्तरं, अत उक्तारोपस्य निषेधार्थत्वात्नेति नेतीति निषेधेनोपदेशः कियत इत्यर्थः । नेतिशब्दार्थमाह-

भामतीत्याख्या

धाप्यधिकांशस्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥ २१ ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति भूयः । अधिकरणविषयमाह—द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति । द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थरूपस्याप्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तद्व्यति । ते दर्शयति—मूर्तं चैवामूर्तं च । समुच्चयमानावधारणम् । पृथिव्यसेजांसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्तं मूर्च्छितावयवमितरेतरावुपविष्टावयवं कठिनमिति यावत् । तस्यैव विशेषणराणि—मर्त्यं मरणधर्मकम् । स्थितमव्यापि । अवच्छिन्नमिति यावत् । सत् अन्येभ्यो विशिष्यमानसाधारणधर्मवदिति यावत् । गन्धस्नेहोष्णताश्चान्योन्यव्यवच्छेदहेतवोऽसाधारणधर्माः । तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोऽवच्छस्य चतुर्विशेषणस्यैव रसः सारो य । सविता तपति । अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं च तद्धि न कठिनमित्यमूर्तमेतदमृतममरणधर्मकम् । मूर्तं हि मूर्तान्तरेणाभिद्यमानमवयवविश्लेषाङ्गुस्ते ननु तथाभावः संभवत्यमूर्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्नोतीति । एतस्य नित्यपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्या तस्यैतस्य यत एतस्य तस्यैव रसो य एष एतस्मिन् सवित्रमण्डले पुरुषः । करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाह्वयस्त्वस्य वेध र सारो नित्यपरोक्षता च सामान्यमित्येदेव । अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यथाणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतन्मर्थं तत्स्थितमेतत्सत्त्वस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो वेध रस इति । अथामूर्तं प्राणश्च यथा मन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत् तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य तस्यैव रसो योऽयं दक्षिणेश्वरं पुरुषस्त्वस्य वेध रसः । लिङ्गस्य हि करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमध्यविधानं श्रुतेरधिगतम् । तदेवं ब्रह्मण ओपाधिकयोर्मूर्तामूर्तयोरायासि काधिदैविकयोः कार्यकारणभावेन विभागो व्याख्यातः सत्यच्छब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य च वच्यम् । मूर्तामूर्तवासनानि विज्ञानमयं विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तरादर्शयति—तद्यथा माहारजनम्’ इत्यादिना एतदुक्तं भवति—मूर्तामूर्तवासनानि विज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति । तदेवं निरवशेषं सवासनं सत्त्वरूपमुक्त्वा यत्तत्सत्त्वरस्यमुक्तं ब्रह्म तत्त्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते । यतः सत्यस्य रूपं निःशेषमुक्तमतोऽविशेषं सत्यस्य यत्तत्त्वं तस्यानन्तरं तदुक्ति

आनन्दगिरीयव्याख्या

फलितमाह—तस्मादिति । अनिर्वाच्यद्वैतालम्बनाः विशिष्यश्रुतयः स्वाभाविकाद्वैतालम्बनाश्च निर्विशेषश्रुतय इत्यस्युक्तो विभागः निष्प्रपञ्चमदयं चैतन्येकरसं ब्रह्मेति तत्पदलक्ष्यमुपसंहरतुमितीत्युक्तम् ॥ २१ ॥ निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्मणि निर्विशेषे निरूपिते तासां ब्रह्मेति वेधत्वमाशङ्क्योक्तम्—प्रकृतेति । ब्रह्म सन्मात्रं तच्च सामान्यत्वादिशेषापेक्षं तेन तेषु निषिद्धेऽपि नास्ति ब्रह्मेति शङ्कायामभिकर्णार्थं तस्य विषयवाच्यं सोपक्रममाह—द्वे वावेति । पृथिव्यतेजोर्भूतं भूतत्रयं मूर्तैषं वाय्वाकाशं चामूर्तैरूपमिति द्विराश्लेखनं किंच तदमूर्तमित्याकाशश्चायामुक्तम्—पञ्चेति । पृथिव्यतेजोर्भूतं भूतत्रयं मूर्तैषं वाय्वाकाशं चामूर्तैरूपमिति द्विराश्लेखनं भूतानि विभागोक्तानीत्यर्थः । अमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः सारो हिरण्यगर्भः करणात्मा य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षपुरुष इत्युक्तस्तस्य वासनामयानि रूपाणि तद्यथा माहारजनमित्यादिना विचित्राणि दर्शयित्वा रूपाणि ब्रह्मणो रूपेण प्रविभज्यामूर्तैरस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा तस्मादिति ॥ २१ ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । समुच्चयमानावधारणम् । पृथिव्यसेजांसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्तं मूर्च्छितावयवमितरेतरावुपविष्टावयवं कठिनमिति यावत् । तस्यैव विशेषणराणि—मर्त्यं मरणधर्मकम् । स्थितमव्यापि । अवच्छिन्नमिति यावत् । सत् अन्येभ्यो विशिष्यमानसाधारणधर्मवदिति यावत् । गन्धस्नेहोष्णताश्चान्योन्यव्यवच्छेदहेतवोऽसाधारणधर्माः । तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोऽवच्छस्य चतुर्विशेषणस्यैव रसः सारो य । सविता तपति । अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं च तद्धि न कठिनमित्यमूर्तमेतदमृतममरणधर्मकम् । मूर्तं हि मूर्तान्तरेणाभिद्यमानमवयवविश्लेषाङ्गुस्ते ननु तथाभावः संभवत्यमूर्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्नोतीति । एतस्य नित्यपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्या तस्यैतस्य यत एतस्य तस्यैव रसो य एष एतस्मिन् सवित्रमण्डले पुरुषः । करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाह्वयस्त्वस्य वेध र सारो नित्यपरोक्षता च सामान्यमित्येदेव । अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यथाणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतन्मर्थं तत्स्थितमेतत्सत्त्वस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो वेध रस इति । अथामूर्तं प्राणश्च यथा मन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत् तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य तस्यैव रसो योऽयं दक्षिणेश्वरं पुरुषस्त्वस्य वेध रसः । लिङ्गस्य हि करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमध्यविधानं श्रुतेरधिगतम् । तदेवं ब्रह्मण ओपाधिकयोर्मूर्तामूर्तयोरायासि काधिदैविकयोः कार्यकारणभावेन विभागो व्याख्यातः सत्यच्छब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य च वच्यम् । मूर्तामूर्तवासनानि विज्ञानमयं विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तरादर्शयति—तद्यथा माहारजनम्’ इत्यादिना एतदुक्तं भवति—मूर्तामूर्तवासनानि विज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति । तदेवं निरवशेषं सवासनं सत्त्वरूपमुक्त्वा यत्तत्सत्त्वरस्यमुक्तं ब्रह्म तत्त्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते । यतः सत्यस्य रूपं निःशेषमुक्तमतोऽविशेषं सत्यस्य यत्तत्त्वं तस्यानन्तरं तदुक्ति

पुनः पठ्यते—‘अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति’ (बृ० २।३।६) इति । तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे । न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किञ्चित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्थ्यते नेति नेतीतिपरत्वात्प्रयोगस्य । इतिशब्दश्चायं संनिहितालम्बन एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते ‘इति ह सोपाध्यायः कथयति’ इत्येवमादिषु । संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपञ्चं ब्रह्मणस्तच्च ब्रह्म यस्यैते द्वे रूपे । तत्र नः संशय उपजायते—किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधत्याहोस्विदेकतरम् । यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्ट्याहोस्विदूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टीति । तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात् । तयोरेकेन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यतेऽपरेण रूपवद्ब्रह्मेति भवति मतिः । अथवा ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्यते तद्धि बाह्यनसातीतत्वा-

रत्नप्रभाख्या

हीति । एतस्मादात्मनोऽन्यत्रास्तीति नेतीत्युच्यत इत्यर्थः । शून्यतानिरासार्थं परं ब्रह्मास्तीत्युक्तमिति सिद्धान्तरीत्याऽर्थः । अत्र निषेधविशेषानुपलम्भात्संशयमाह—तत्र कोऽस्येत्यादिना । ननुप्रयोगस्य नकारस्येतिशब्दोपस्थापितवस्तुविषयकत्वादित्यर्थः इतिशब्दनिषेधसामान्यसमर्पणे विशेषाकाङ्क्षायां प्रकरणाद्रूपद्वयस्य रूपिब्रह्मणश्च निषेधत्वमानात्संशयमुक्त्वा नोक्तं निर्विशेषं ब्रह्म नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति—तत्र प्रकृतत्विति । पूर्वपक्षे तत्पदार्थाभावाद्वाक्यार्थभेदाद्विः, मिद्वान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । निरधिष्ठाननिषेधादर्शनात्सर्वनिषेधो न युक्त इत्यरुण्या प्रपञ्चे ब्रह्मनिषेध इत्याह—

भामतीव्याख्या

एकं स्वरूपं वक्तव्यमिल्याह—अथात आदेशः कथनं सत्यसत्यस्य परमात्मनस्तत्माह—नेति नेति । एतत्सर्वकथनार्थमधिकरणम् । ननु किमेतावदेवादेयमुतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यत आह—नह्येतस्माद्ब्रह्मण इति । नेत्यादिशब्दोपरमस्ति । आदेशं भवेत् । तस्मादेतावदेवादेशं नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थेनेतिना यसंसिंहितं परामृष्टं तन्निषिध्यते नञा मंसिंहितं च मूर्तामू-सवासनं रूपद्वयम् । तदवच्छेदकत्वेन च ब्रह्म । तत्रेदं विचर्यते—किं रूपद्वय सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिध्यते, उत विषय सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिन्यत इति । यद्यपि तेषु तेषु वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्भावज्ञानं च निन्द्य-‘अस्तीत्येवोपलब्ध्यर्थः’ इति चास्य सत्यमवधारितं तथापि सद्रोपरूपं तद्ब्रह्म सवासनमूर्तामूर्तैरुपलब्धत्वात्तत्प्राधान्येन च सामान्य-‘चैतं विशेषा मूर्तामूर्तादयः’ न च तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्थातुमर्हति निर्विशेषस्य सामान्यस्यायोगात् । यथाहुः—‘विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत्’ । इति । तस्मात्तद्विशेषनिषेधेऽपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोऽनवस्थानात्सर्वस्वेवायं निषेधः । एव नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति निषेधात् परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः । ‘अस्तीत्येवोपलब्ध्यर्थः’ इति चोपा-विधानवक्तव्यं, न त्वस्तिवमेवास्य तत्त्वम् । तत्प्रशंसार्थं चासद्भावज्ञानमिन्द्रा । यच्चाग्न्य ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्त-प्रतिपादनवन्निषेधार्थम् । असंसिंहितोऽपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात्समन्वयते । यथाहुः—‘धेनु यस्याभिसंयन्तो दूरस्थस्यापि सः’ । इति । तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः । अथवा पृथिव्यादिपञ्चमस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसि-

आनन्दगिरियव्याख्या

वक्तव्यत्वेनावशेषादित्यतःशब्दार्थः । अवशिष्टाश्चरतु व्यक्तीभविध्यति । वाक्योक्तिद्वारा तदर्थनिषेधमधिकरणविषयमुक्त्वा विशेष-ालम्बनं संशयमाह—तत्रेति । जिज्ञासाहेतुसक्तं व्यक्तिक—नहीति । सामान्येन दृष्टस्यैव विशेषतो दृष्टे व्याख्याशो-दृष्टेऽत्र तदभावे कथमसौ स्यादित्याहुः—‘इतिशब्देनेति । अस्तु तर्हि तदर्थवत्त्वाय यत्किञ्चिदत्र निषेधमिल्यादुक्तो-—इतिशब्दश्चेति । प्रत्यक्षादिसंसिंहिततदालम्बनस्तर्हि निषेधः स्यादित्याहुः सजातीयपरानार्थस्य विजातीयमानमिद्वान्दन्-‘तदालम्बनतैव निषेधस्येत्याह—संसिंहितं चेति । प्रकृतत्वं विशेषादिच्छेति हेतुमुक्त्वा मंत्रयं निमग्नवति—तत्रेति । रनिषेधेनापि निषेधसिद्धया पक्षान्तरमाह—आहोस्विदिति । द्वितीयोऽपि ब्रह्मणो बाह्यनसातीतत्वात्प्रपञ्चस्य चाप्यक्षादि-वात्तस्य व्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि कल्पितत्वात्कल्पनाधिष्ठानत्वात्त्रिषेधावधित्वाच्च ब्रह्मणः परिशेषाहेत्वादिनि पक्षद्वयं दर्श-—यदापीति । अत्र निषेधाधोक्त्या तत्पदार्थस्यैव शोधानात्स्यैव शुद्धस्य वाक्यार्थान्वयित्वेन तद्विहेतुत्वात्पदार्थसंगतिरिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे निषेधस्य शून्यतान्त्वत्वाद्ब्रह्मणः शून्यस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानानर्हता । मिद्वान्ते व्यतिरिक्तस्यैव नि-‘स्य ब्रह्मणस्तत्त्वेन ज्ञानयोग्यता सति संभवे प्राप्तसर्वनिषेधकल्पनादेकदेशस्यैव तत्कल्पनं युक्तं लघुवात् । नेदं रजतमित्यादौ-‘शुद्ध निषेधद्वयशक्त्या प्राप्तसर्वनिषेधकल्पनं युक्तमन्यत्र निषेधद्वयाभावादेकदेशस्यैव वाक्येत्याह—द्वौ चेति । निषे-‘कथमभिनयति—तद्योरिति । वस्त्वन्तराभावविशिष्टवस्त्वन्तरज्ञानस्यैव नेदं रजतमित्यादौ निषेधाधोक्त्या सर्वनिषेधः—अथवेति । तत्र हेतुः—तद्वीति । प्रकृतत्वाविशेषात्प्रपञ्चस्य निषेधो ब्रह्मणोऽसिद्धत्वाद्वाक्यार्थविशेषान्ते-

दसंभाव्यमानसद्भाव प्रतिषेधार्हम् । न तु रूपप्रपञ्चः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः । अभ्यासस्त्वाद्दार्थ इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गात् । किञ्चिद्विपरमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रज्ज्वादियु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्प्यते । उभयप्रतिषेधे तु कोऽन्यो भावः परिशिष्येत् । अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' (बृ० २।१।१) इत्याद्युपक्रमविरोधात् । 'असन्नेव स एव भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' (तैत्ति० २।६।१) इत्यादिनिन्दाविरोधात् । 'अस्तीत्येवो

रत्नप्रभाष्याख्या

अथवेति । एकब्रह्मण एव निषेधे नकारद्वयस्य पौनरुक्त्यमित्यत आह—अभ्यासस्तिवति । उत्सृजमेव तावद्धान्तमुपक्रमते—एवमिति । शून्यप्रसङ्ग इष्ट इति वदन्तं प्रत्याह—किञ्चिद्दीति । तच्चेति प्रतिषेधनमित्यर्थः । उष्टानानवशेषे तत्प्रमारूपहेत्वभावात् निषेधवाक्यार्थः प्रमा न स्यात्, 'इदमत्र नास्ति' इति लोके निषेधस्य साधिष्ठानप्रमितिदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यद्वाति तत्सदित्युत्सर्गस्य भानार्थाभावाधिष्ठानप्रमितिर्पवादस्तथा पूर्वभानस्य भ्रमत्वायेनार्थसत्त्वापलापात् । अपवादानङ्गीकारे तूत्सर्गतः प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तेर्निषेधानुपपत्तिरित्याह—अपरिशिष्यमचेति । अधिष्ठानसत्त्वं विना भ्रान्तिनिषेधयोरयोगाच्छून्यवादो न युक्त इत्युक्ता पूर्ववादिनः पक्षान्तरं दूषयति—नापीदेहात्माभिमानवज्ज्ञैकिकमानप्राप्तद्वैतस्य निषेधो युक्तो न वेदान्तप्रमितब्रह्मण इति भावः । यदुक्तं वाञ्छनमातीतत्वात् ।

भामतीव्याख्या

द्वत्वात्, ब्रह्मणस्तु वाञ्छनसगोचरतया सकलप्रमाणविरहात्, कतरस्यास्तु निषेध इति विशेषे प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादियुत्पन्नसङ्गात्, ब्रह्मप्रतिषेधे त्वय्यकोपाद्ब्रह्मैव प्रतिषेधेन संवध्यते योग्यत्वाच्च प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्यात्, वीर्या तु तदत्यन्ताभावमुच्यते मध्यमः पञ्चः । तत्र प्रथमं पञ्च निराकरोति—न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गादिति । अगसंधिः—उपाधयो ह्यमी पृथिव्यादयोऽविवाक्यलिता न तु शोणककोदय इव विशेषा अशक्तस्य । न चोपाधिनिगमं उपहितस्य बोऽप्रतीतिर्वा । ननुपाधीनां दषणमणिक्कृपाणादीनामपगमे मुत्तस्याभावोऽप्रतीतिर्वा । तस्मादुपाधिनियेधेऽपि नोपहितस्य शक्तिरयमानताऽप्रत्ययो वा । न चेतीति संनिधानाविशेषात्तस्यैव प्रतिषेध्यत्वमिति युक्तम् । नहि भावमनुपाश्रित्य प्रतिषेध उपपत्तिश्चिद्वि कचिन्निषिध्यते । नह्यनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुम् । तदिदमुक्तम्—अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् इति प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । मयमप्रतिषिध्यति—नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते । युक्तं यन्नैसर्गिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । तु नाविद्यासिद्धं, नापि प्रमाणात्तरात् । तस्माच्छब्देन प्राप्तं प्रतिषेधनीयम् । तथाच यस्तस्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स क्रमप्रमाणमिति कथमस्य निषेधोऽपि प्रमाणवान् । नच पशुदासाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पः, वस्तुनि सिद्धत्वभावे तदनुपपत्तेः चावाञ्छनसगोचरो यद्वावालेखितं शक्यः । अशक्यश्च कथं निषिध्यते । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्यासिद्धोऽनृत्य ब्रह्मणि प्रतिषिध्यत युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेत्योक्तम्—'नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते' इति । हेत्वन्तरमाह—ब्रह्म ते ब्रवाणीति । उपक्रमविरोधादिति । उपक्रमपरामर्शोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरत्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये । न च त्यामाकाङ्क्षायां दूरतरस्थेन प्रतिषेधेनापि संवन्धः संभवति । यच्च वाञ्छनमातीततया ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणात्तरविरोधे

आनन्दगिरीव्याख्या

वमित्याह—न त्विति । ब्रह्मात्रनिषेधे निषेधद्वयवैयर्थ्यमेकेनैव कृतत्वादित्याशङ्क्याह—अभ्यासस्तिवति । पक्षद्वयमनृत्य सिद्धयति—एवमिति । तत्र प्रथममुत्सृजमेव प्रथमं पञ्चं प्रत्याह—नेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे—किञ्चिद्दीति । वास्तवमपि ब्रह्मत्वारोप्यं निरस्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । अस्तु तर्हि शून्यमेव वस्तु तदधिगम्येतरत्रिषेधं नेत्याह—तच्चेति । निषेधतदर्थः । लोकसिद्धपदार्थान्यययोग्यतावशेन वाक्यार्थस्तीकारात्त्रैलोक्यं च निषेधादशेनात्रायमर्थं नेदभिहेति धर्मप्रतियोगिगठितस्यैव निषेधे दृष्टवैशिष्ट्येणावशेषस्यावश्यकत्वादयुक्ता शून्येत्यर्थः । किञ्च लोके अस्य साधिष्ठानत्वोपलम्ब्यमात्रात्त्विकाधिष्ठानाभावे प्रत्यक्षादिसिद्धैतस्यैव तात्त्विकापातात्रिषेधो निरवकाशः स्यादित्याह—अपरीति । दृष्टसर्वनिषेधे तदेकदेशवस्तुभीरुपापवादभावादुत्सर्गस्येतिरन्यायात्पूर्वदृष्टस्य वस्तुत्वप्रसङ्गान्नवधिकनिषेधायोगादवस्तुतया च शून्यमानात्तद्दृष्ट्या पूर्वदृष्टनिषेधासंभवाच्च तत्पर्यन्तो निषेध इति भावः । पूर्वपक्षान्तरं प्रत्याह—नापीति । प्राप्तिपूर्वकत्वात्रिषेधस्य ब्रह्मणश्चाविद्यया प्रत्यक्षादिभिर्वा द्वैतवद्राप्तेः शब्देन प्राप्तस्य तत्रैव निषेधे पक्षप्रक्षालनन्यायाच्च तत्रिषेध इति भावः । ब्रह्मणो निषेधत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—ब्रह्मेति । आदिपदेन ब्रह्मविद्यामोक्षदिरूपक्रमो गृह्यते । ब्रह्मणः सत्त्वासत्त्वधियोगेणदोषोक्तेरपि न तत्रिषेध्यमित्याह—असंखिति । ब्रह्मणः सन्मात्रत्वसिद्धेरपि न तत्रिषेध्यमित्याह—अस्तीति । किञ्च सर्वेषु वेदान्तेषु साक्षाद्वा परंपरया वा ब्रह्मैव प्रतिपाद्यते तेन तद्विरोधादपि न तत्रिषेध्यमित्याह—

पल्लव्यः' (कठ० ६।१३) इत्यवधारणविरोधात् । सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च । वाङ्मन-
सातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते । नहि महता परिकरवन्धेन 'ब्रह्मविद्यामेति
परम्' (तै० २।१।१) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१) इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रति-
पाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलष्येत । 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति हि न्यायः ।
प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै० २।४।१) इति ।
एतदुक्तं भवति—वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति
तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेत्यभ्युपगन्तव्यम् । तदेतदुच्यते प्रकृतैतावत्त्वं
हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावदियत्तापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः
प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं च पूर्वसिद्ध्यर्थेऽधिदैवतमध्यात्मं च । तज्जनितमेव च
वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्देशि-
तम् । अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुराद्यारूपयोषित्वानुपपत्तेः । तदेतत्प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सनि-
हितालम्बनेनेतिकरणेन प्रतिषेधकं नञं प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन
पृथ्वा निर्दिष्टं पूर्वसिद्ध्यर्थे न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चितं च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजि-
ज्ञासायामिदमुपकान्तम् 'अथात आदेशो नेति नेति' (वृ० २।३।६) इति । तत्र कल्पितरूप-

रत्नप्रभाख्याख्या

ग्रहं यदा इति तत्राह—वाङ्मनसेति । ब्रह्मणो वागाद्यतीतत्वं निषेधार्थं न चेत् किमर्थं तदुक्तिरित्यत आह—
प्रतिपादनेति । उक्तार्थे सूत्रं योजयति—तदेतदित्यादिना । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन
प्रकृतत्वात्मेतीति निषेध इत्यर्थः । ननु 'आदित्यमण्डले पुरुष' इति ब्रह्माप्यत्र प्राधान्येनोक्तमित्याशङ्क्य पुरुषो लिङ्गात्मा
अमूर्तरसत्त्वाभ्यां भूतजनितत्वभानात् स्वरूपत्वशुद्धेत्येसाह—तज्जनितमेवेति । रूपरूपिणोरभेद उक्तः । ननु वास-
नामय रूपमेव किमित्युपमीयते प्रसिद्धरूपमेव किं न स्यादित्यत आह—अमूर्तरसस्येति । रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन
प्रकृतत्वं फलितमाह—तदिति । प्रतियोगित्वेन समर्थत इत्यर्थः । न चार्थतः प्राधान्याद्ब्रह्मणो निषेधः राशे भूयो नास्ती-
त्यत्र राजनिषेधप्रसङ्गादिति भावः । किंचात्र ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात् न निषेध इत्याह—प्रपञ्चितं चेति । ननु ब्रह्मणि

भामतीव्याख्या

तत्राह—वाङ्मनसातीतत्वमपीति । प्रतिपादयति वेदान्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म । नच निषेधाय तत्प्रतिपादनम्, अनुप-
पत्तिरित्युक्तमस्मात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य' इति न्यायात् । तस्मादेतदन्तर्वाचा मनसि संनिधाना-
द्ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं नाङ्गसमपि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम एव । यथा गवादयो विषयाः साक्षाच्छ्रवणमिदृश्या प्रतिपाद्यन्ते
मन्यन्ते च नैवं ब्रह्म । यथाहुः—'भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणमिति ।' ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोऽपि कस्माच्च प्रतिषेध
स्या आह—तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं चेति । प्रधानं प्रकृतं प्रपञ्च्य प्रधानं न ब्रह्म तस्य पृथक्प्रत्यय प्रपञ्चाच्छेदकत्वे-
न प्रधानत्वादित्यर्थः । ततोऽप्यद्वितीतीति नेति नेतीति प्रतिषेधादन्यद्वयो ब्रवीतीति तन्निषेचनम् । न्येतस्मादित्यस्य यदा
ध्वनेरस्मादिति गतिरनेत्यादिद्वाङ्मणोऽन्यत्परमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्वयं ब्रवीतीति व्याख्येयम् । यदा तु
ध्वनेरस्मादिति सर्वनामा प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामुच्यते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमार्गेण न प्रतिपन्नमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूप

आनन्दगिरियव्याख्या

वेति । यत्तु वाङ्मनसातीतत्वादसंभावितप्रसङ्गाच्च निषेधार्थं ब्रह्मेति, तत्राह—वागिति । तत्र हेतुः—नहींति । केनाभिप्रायेण
हि वाङ्मनसातीतत्वमुक्तं, तत्राह—प्रतिपादनेति । वागाद्यतीतत्वेनासत्त्वं ब्रह्मणोऽन्यत्परममनसि किमर्थं प्रतिपादनप्रक्रियेलाशङ्क्यतः
तदिति । पक्षद्वयायोगे फलितं निषेधार्थं निगमयति—तस्मादिति । उक्तार्थे मध्यमवन्ता योजयन्ति—तदेतदित्यादिना ।
अथो रूपद्वयं निषेधमित्यत्र हेतुमाह—तद्वीति । प्रकृतत्वमात्रेण निषेधे ब्रह्मणोऽपि निषेधः स्यादित्येतादित्याशङ्क्यतः—प्रपञ्चितं
ति । ब्रह्मणः पृथक्प्रत्ययवाच्यतया प्रपञ्चाच्छेदेन प्रधानत्वावस्थेय एव प्रधानतया निषेधेन संभव्यत इत्यर्थः । पुरुषशब्दप्रयोगात्तस्य
च भवतिपक्षवाद्ब्रह्मणि प्रपञ्चितमित्याशङ्क्य पुरुषशब्दस्यात्र लिङ्गात्मविषयत्वान्मैवमित्याह—तदिति । वासनालक्षणमेव स्य किमि-
त्युपमाभिरुध्यते प्रसिद्धरूपमेव पुरुषस्य कुतो नेतिमत्याशङ्क्याह—अमूर्तेति । रूपद्वयस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वं फलमाह—तद्विति ।
अर्थो ब्रह्मणोऽपि प्राधान्येन प्रकृतत्वाविशेषाद्विषयत्वमित्याशङ्क्याह—ब्रह्म त्विति । अर्थतस्तस्य प्राधान्येऽपि रावपुरुषादाविष-
यत्वेन प्रधानतया प्रकृतं रूपद्वयमेव प्रकृतपरमार्शनेतिशब्देनानुसन्धि निषेधमित्यर्थः । ब्रह्मणस्तादृशं प्राधान्येनाप्रकृतत्वाद्दृष्टत्वापि न
प्रतिषेधनत्वाशङ्क्याह—प्रपञ्चितं चेति । एवमुपक्रमेऽपि कथं वाक्यार्थो निर्णयितामित्याशङ्क्यात्प्राधान्यादित्याह—तदस्पर्शमिति ।
तत्रेति । निषेधं भूतमित्युक्तं घटस्यान्यत्र सत्त्वब्रह्मणि रूपद्वयनिषेधेऽपि ततोऽन्यत्र तद्वेदित्याशङ्क्याह—तदस्पर्शमिति ।

प्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते । तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेती प्रतिषिद्धम् । युक्तं च कार्यस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधना ननु ब्रह्मणः सर्वकल्पनामूलत्वात् । न चात्रेयमाशङ्का कर्तव्या । कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्म रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति—‘प्रक्षालनाद्वि पङ्क्त्य दूरादस्पृशेनं वरम्’ इति यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मा कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवययम् । द्वौ च प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्तं प्रतिषेधतः । यत्रा पूर्वं प्रतिषेधो भूतरां प्रतिषेधत्युत्तरो वासनाराशिम् । अथवा ‘नेति नेति’ (बृ० २।३।६) इति वीप्सेयमिती यावत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे यदि नेतद् किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् । वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रति धादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात्प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रति धति परिशिन्धि ब्रह्मेति निर्णयः । इतश्चैष एव निर्णयः । यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीं ‘अन्यत्परमस्ति’ (बृ० २।३।६) इति । अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत्परः स्तीति ब्रूयात् । तत्रैवाक्षरयोजना—नेति नेतीति ब्रह्मादिष्य तमेवादेशं पुनर्निर्वेत्ति नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः । न होतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेति नेतीत्युच्यते न पु

रत्नप्रभाख्याख्या

निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिसंभवात् कथं कल्पितत्वमिष्यत आह—तदास्पदमिति । उपादाने निषिद्धस्यान्यत्र न रिख्यर्थः । यत्तु द्वैतनिषेधे प्रत्यक्षादिविरोध इति, तत्राह—युक्तं चेति । स्थापितं हि आरम्भणाधिकरणे प्रत्यक्षादे हारिकं प्रामाण्यं न तत्त्वावेदकमिति, अतस्तत्त्वतो निषेधान्न विरोध इति भावः । ननु वस्तुत्वाद्वैतब्रह्मणोऽपि निषेधं नेत्याह—नत्विति । द्वैतभावाभावाक्षित्वाद्दशक्यो निषेध इत्यर्थः । न चेत्यादि स्पष्टार्थम् । यत्रोक्तं निषेधाभ्यां रूप ब्रह्म च निषिध्यत, इति तत्राह—द्वौ चैताविति । उद्देश्यविषयार्थानां संख्यासाम्ये यथाक्रमं संबन्ध इति न्य ‘यथासङ्गधमनुदेशः समानाम्’ इति पाणिनिसूत्रसिद्धस्तेनात्र रूपद्वयोद्देशेन निषेधद्वयविधिरित्यर्थः । वीप्सापक्षे इयनिषेधाजिज्ञासाशान्तिरिति विशेषमाह—परिगणितेति । मूर्तं नामूर्तं नेत्येवं विशिष्यनिषेधे जिज्ञासा न शम्यर्थः । सूत्रशेषं व्याचष्टे—इतश्चेति । प्रतिषेधानुपपत्त्या ब्रह्मास्तीत्यवगतं भूयः पुनः परमस्तीति श्रुतिः सा

भामतीत्याख्या

ब्रह्मोपलक्ष्यते । कस्मादित्यत आह—ततो ब्रवीति च भूय इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति । अथ नामपेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तत्वाचष्टे श्रुतिः—‘प्राणा वै सत्यम्’ इति । माहारजनाद्युपमितं लिङ्गमुपलक्षयति । तत् सत्यमितरापेक्षया तस्यापि परं सत्यं ब्रह्म । तदेवं यतः प्रतिषेधस्य परस्ताद्ब्रवीति तस्माच्च प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्मापि तु भा

आनन्दगिर्याख्या

उपादानादन्यत्र कार्यायोगात्तत्र निषिद्धस्य न कापि सत्तेति भावः यत्तु प्रत्यक्षादिनिषिद्धस्य द्वैतस्य न निषेधस्तद्विरोधादिति, तथा युक्तं चेति । तत्त्वावेदनामासिद्धत्वाद्वाचारम्भणादिशब्दाच्च द्वैतस्य वस्तुसत्त्ववैयर्थ्यात्तु निषेध्यतेति भावः । सत्त्वेन सिद्धं निषिध्यते चेद्ब्रह्मणोऽपि तथा सिद्धविशेषातिषेधतादवस्थमिलाशङ्कयाह—न त्विति । आरोपाधिष्ठानत्वेन निषेधावधिष्ठेन च पात्रं ब्रह्मणो निषेध्यतेत्यर्थः । दे वावैसादिनोक्तं रूपद्वयं निषिध्यते चेत्प्रक्षालनन्यायात्प्रसज्यप्रतिषेधे गौरवं स्यादित्याशङ्कया नचेति । अत्रेति रूपद्वयनिषेधपक्षोक्तिः । शङ्का न कार्येत्यत्र हेतुमाह—यत इति । अप्रतिपाद्यं चेदनुवाचकं न च प्रा विनाऽनुवादः, तत्राह—लोकेति । तथापि कथं पङ्क्तप्रक्षालनन्यायो न स्यादित्याशङ्क्य निषेधस्य फलवत्त्वादित्याह—मुदे उक्तरीत्या निषेधस्य निर्दोषत्वमुक्तं निगमयति—इति निरवययमिति । द्वौ निषेधौ तथोरवैयर्थ्यां सर्वं निषेध्यमित्युक्तं प्रत्या द्वौ चेति । संभावितं पक्षान्तरमाह—यद्वेति । भावाभावविषयत्वेन वा निषेधद्वयं विवक्षितम् । पक्षान्तरमाह—अथे वीप्सापक्षे वाक्यार्थमाह—इतीति । यावदिति पक्षान्तरेश्चो विशेषार्थम् । तेषु निराकाङ्क्षो वाक्यार्थो न सिध्यतीत्याह—परी वीप्सापक्षे निराकाङ्क्षा वाक्यार्थधीरिति विशेषमाह—वीप्सायां त्विति । सूत्रायवव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति । वान्तरमादाय व्याकरोति—इतश्चेति । कथं तावता निषेधस्य नाभावावसानत्वं, तत्राह—अभावेति । नेति नेतीति निषे रमस्तीति प्रतिपादकं किमिल्यपेक्षायामादेशनिषेचनवाक्यमेवैलक्ष्यरयोजना दर्शयति—तत्रेति । निर्वचनप्रकारेणैवाकाङ्क्ष कमाह—नेत्यादिना । हि यस्मात्त्रेति नेत्यादिष्टादेतरमाद्ब्रह्मणोऽन्यव्यतिरिक्तं नास्ति ब्रह्मैव परमस्ति तस्मात्त्रेति नेत्युच्यते

सत्यमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत्परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्तीति । यदा पुनरेवमक्षराणि यो-
ज्यन्ते न होतस्मादिति नेति नेति । नहि प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणो-
ऽस्तीति । तदा ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ नामधेयम्—
'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' (बृ० २।१।२०) इति हि ब्रवीतीति । तच्च
ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं भवति । अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्यते ।
तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसान इत्यध्यवस्थामः ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्प्रतिषिद्धात्प्रपञ्चजातादन्यत्परं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मान्न गृह्यते इति । उच्यते—तदव्यक्तम-
निन्द्रियग्राह्यं सर्वदृश्यस्य साक्षित्वात् । आह ह्येवं श्रुतिः—'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नाप्येदं-
वेत्तपसा कर्मणा वा' (मुण्ड० ३।१।८) 'स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते' (बृ०
३।१।२६) 'यत्तद्वेद्रेद्व्यमग्राह्यम्' (मुण्ड० १।२।६) 'यदा ह्येवैष एतस्मिन् दृश्येऽनात्म्येऽनिद्रि-
केऽनिलयेन' (तै० २।१।७१) इत्याद्या । स्मृतिरपि—'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते'
(भ० गी० २।२५) इत्याद्या ॥ २३ ॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपिचैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं च भक्ति-
ध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां
श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथाहि श्रुतिः—'पराञ्चि खानि व्यनुणत्स्वयंभूतस्मात्पराङ्मुपश्यति
नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरस्मृतत्वमिच्छन्' (क० ४।१) इति ।

रत्नप्रभा व्याख्या

ब्रवीतीत्यर्थः । तच्चेति । अवशिष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२ ॥ नन्वग्राह्यत्वाद्ब्रह्म नास्तीति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्या-
चष्टे—यत्प्रतिषिद्धादिति । रूपाद्यभावादव्यक्तमिन्द्रियाग्राह्यं न त्वसत्त्वादित्यर्थः । अन्येदंनेन्द्रियान्तरेण गृह्यत-
इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ तर्हि कदा ग्राह्यमिति शङ्कोत्तरं सूत्रं व्याख्याति—अपि चैनमिति । चत्त्वर्थः । इन्द्रियैर्न गृह्यते अपि
संराधनेन शास्त्रसंस्कृतमनसेत्यर्थः । भक्तित्यानाभ्यां प्रत्यगात्मनश्चित्ते प्रकर्षेण निधानं स्थापनं प्रणिधानं जपनमस्कारा
पादिसाध्याः । स्वयंभूरीश्वरः । खानीन्द्रियाणि । पराध्यानात्सपराहकाणि कृत्वा व्यनुणन् । नाशितवान् । स हि तेषां नाशो
पादिसाधितया सज्जनं तस्मात्तेषां तथा सृष्टत्वात्, सर्वो लोकः परार्थमेव पश्यति नान्तरात्मानम् । कश्चिन् धीमो धीमा-
नश्चक्षुर्निन्देन्द्रियः शुद्धे चेतसि प्रत्यगात्मानं शास्त्रेण पश्यति मोक्षार्थीत्यर्थः । ततः कर्मणा विशुद्धचित्तो ज्ञानाध्ययमत्त्वो-

भामतीव्याख्या

ति । तदेवं पूर्वस्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीतीति व्याख्यातम् । अस्मिन्स्तु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्येयम् । शेषम्-

आनन्दगिरियव्याख्या

यामावधिगति निर्वचनस्यार्थः । एवंप्रकारमेतन्निर्वचनमितिषिद्धं ब्रह्म वदतीत्याह—तच्चेति । निर्वचनमेवातिषिद्धं ब्रह्माहंति श्रुतियो-
ग्योक्तम् । इदानीं नामधेयमेव निषेधावशिष्टं ब्रह्माहंति विधानान्तरं श्रुतियोजनया दर्शयति—यदेति । किं तन्नामधेयं तदाह—
धेति । प्रकृतनिषेधस्याभावात्तत्त्वनिषेधाद्योऽवधारः । सन्तु नामधेयं निषेधस्याभावान्तर्लक्ष्येति तद्विषयं पटिष्यते । नेत्याह—तच्चेति ।
या श्रुतिवचनव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ अनिषेधत्वेन वस्तुपूर्वकं ब्रह्मोक्त्वा तस्याग्राह्यत्वेनातत्परमाशङ्क्य प्र-
साह—तदव्यक्तमिति । यत्रव्याख्येयमाह—यत्तदिति । आत्मनि गृह्यमाणे तदभिन्नब्रह्मापि ग्राह्यमिति वापापत्ते भावते पट-
त्याह—तदिति । कथमिन्द्रियाग्राह्यत्वं ब्रह्मणः सिद्धं, तत्राह—आह हीति । अन्येदंनेन्द्रियान्तरेणैव वाच्यं । श्रुत्युक्ति-
शब्देन स्यात्पश्यन् व्याख्याय विधानान्तरं व्याचष्टे—स्मृतिरिति ॥ २३ ॥ आत्मेव ब्रह्माविद्यावृत्तं चैत्र कदाचिदपि गृह्यन्तेत्याश-
ङ्काह—अपीति । सूत्रं व्याकरोति—अपिचेति । नास्य सदा ग्राह्यत्वमग्राह्यत्वं वा समाप्यवस्थायां प्रत्यक्षनेन भानादित्यर्थः । तत्र
भक्तित्यानाभ्यां प्रकर्षेण स्वोपे मनसि प्रतीचो निधानं भक्तियथानप्रणिधानम् । आदिपदेन तत्पूर्वकजपनमस्कारादिप्रवर्णम् । तत्र
तत्पूर्वकं प्रमाणमाह—कथमिति । स्वयंभूः तदा परमात्मा खानि छिद्रोपलक्षितानीन्द्रियाणि पराध्यानादविषयाणि व्यनुण-
न् । तस्मात्तदा हि तेषां हिंसा यदसदवैविषयतया समर्पणमिवत्याह—पराङ्गीति । तेषां तथासृष्टत्वे गमकमाह—तस्मादिति ।
दे पराध्यानादभिन्द्रियैः पश्यति नान्तरात्मानं कथं तर्हि लोकस्य तत्र ज्ञानमिलाशङ्क्य साधनचतुष्टयवतः समाधिकाले शुद्धं मनसि
रत्नत्वेन तद्विदित्याह—कश्चिदिति । ततो निलाद्यनुष्ठानात् ॥ शुद्धबुद्धिज्ञानस्य कारणव्युत्पत्त्याऽन्तःकरणस्य प्रमादो नैर्मल्यं तेन

‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ (मु० ३।१।८) इति चैमाद्या । स्मृतिरपि—‘यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जनास्तस्यै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्’ इति चैवमाद्या ॥ २४ ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति । नेत्युच्यते—

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा प्रकाशाकाशसवितुप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इव वभासन्ते न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति । एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः स्वस्वैकात्म्यमेव । तथाहि—वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च स्वाभाविकत्वाद्भेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेणानन्ते प्राप्तेनात्मनैकतां गच्छति । तथाहि लिङ्गम्—‘स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ (मु० ३।२।९) ‘ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति’ (बृ० ४।४।६) इत्यादि ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये । कचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदं व्यपदिश्यते ‘ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ (मुण्ड० ३।१।८) इति ध्यातुध्यातव्यत्वे द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च । ‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ (मु० ३।२।८) इति गन्तुगन्तव्यत्वेन ‘यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति’ इति नियन्तृनियन्तव्यत्वेन । कचिचु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते ‘तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७) ‘अहं ब्रह्मास्मि’ (बृ० १।४।१०) ‘एष त आत्मा सर्वान्तरः’ (बृ० ३।४।१) ‘एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ (बृ० ३।७।३) इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशो सति

रजप्रभात्याख्या

त्कर्षेण संध्यायंस्तं निष्कलं पश्यतीत्यर्थः । विनिद्राः वितमस्काः, तत्र हेतुजितश्वासत्वं प्राणायामनिष्ठत्वं, युजाना ध्यानि योगलभ्यः आत्मा योगात्मा ॥ २४ ॥ यथा प्रकाशादय उपाधिषु भिद्यन्ते न स्वतः, एवं प्रकाशश्चिदान्मापि ध्याता मेष्युपाधौ भिद्यते स्वतस्तस्यावैशेष्यमेकरसत्वमेव तत्त्वमसीत्यभ्यासादिति सूत्रयोजना ॥ २५ ॥ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वफलरूपलिङ्गादपि भेद औपाधिक एवेत्याह सूत्रकारः—अतोऽनन्तेनेति ॥ २६ ॥ भेदाभेदपूर्वपक्षसूत्रद्वयस्य संगतिमाह तस्मिन्नेवेति । यथाहित्वेनाभेदः । कुण्डलाख्यस्य सर्पावस्थाविशेषस्य कुण्डलत्वेन भेदः । तथा जीवस्य ब्रह्मत्वेनाभेदोऽत्वेन भेदः । यद्वा सूर्यप्रकाशयोरकतेजस्त्वधर्मीवच्छेदेन भेदाभेदजीवपरयोरपि एकैकैवात्मत्वधर्मेण भेदाभेदो धृतिरत्वीकार्याविति सूत्रद्वयार्थः । कुण्डलत्वं बलयाकारत्वं आभोगत्वं वक्राकारत्वं, प्रांशुत्वं दीर्घदण्डाकारत्वं उन्नतमुखत्वमा

भासतीत्याख्या

तिरोहितार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । अनेनाहिरूपेणाभेदः कुण्डलादिरनु भेद इत्युक्तं तेन विषयभेदाद्वेदाभेदयोरविरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदोषलब्धेयविरोधः । विरुद्धमिति हि नः कः संशयश्च यत्प्रमाणेनोपलभ्यते । आगमतश्च प्रमाणादेकगोचरावपि भेदाभेदो प्रतीयमानो न विरोधमावहतः सविद्यप्रकाशयोरिव प्रत्यक्ष

आनन्दगिरीत्याख्या

निरवयवं निष्प्रपञ्चं प्रत्यक्षं ध्यायन्नविषयत्वेन तत्साक्षात्करोतीत्याह—ज्ञानेति । विगता निद्रा येभ्यस्ते तथेति स्वापान्निरवयवः । जितः १ यैरिति प्राणायामनिष्ठतोक्तिः । संतुष्टा इति मनोव्याकुलताव्यावृत्त्या स्वमाद्विवेकः । संयतानीन्द्रियाणि येषामिति जागरिताद्वेदः २ ॥ विशेषणानि यमनियमादिसर्वाङ्गोपसंग्रहार्थानि । योगात्मत्वं तज्जधीगम्यत्वम् ॥ २४ ॥ सूत्रान्तरव्यावर्त्यमाह—नन्विति । व्यावृत्तमवतारयति—नेतीति । प्रकाशादिवच्चेति भागं विभजते—यथेति । यद्यपि दृष्टान्तादात्मा प्रकाशशब्दोऽज्ञानतत्त्वकर्मण्युपाधौ सविशेषस्तथापि वस्तुतस्तस्यविशेष्यभेदस्यमेवेति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । अभ्यासादिति व्याचष्टे—तहीति ॥ २५ ॥ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वातिश्रुतिवशादपि वास्तवभैक्यमौपाधिकं नानात्वमित्याह—अत इति । अतोऽनन्तेन व्याचष्टे—अतश्चेति । अभेदस्य स्वाभाविकत्वे सूत्रावयवं व्याकुर्वाणो हेतुमाह—तथाहीति । आदिपदेन ब्रह्मविशेषोक्तिरप्युपलब्धा ॥ २६ ॥ जीवब्रह्मगोरात्यन्तिकमैक्यमुक्त्वा भेदाभेदवादमुत्थापयति—उभयेति । सूत्रद्वयस्य संगतिमाह—तस्मिन्नेवेति । तदुक्त्यासफलमाह—स्वमतेति । अस्तु तर्हि भेदव्यपदेशात्तथोभित्तत्वमेव, तत्राह—कचिदिति । अन्यतस्तत्त्वधर्मे तदस्यस्य ल्याज्यतामादाङ्क्याह—तत्रेति । भेदो नियतो गृह्यते चेदभेदोक्तिरनालम्बना स्यादिति द्रष्टव्यम् । अन्यतोक्तेरपि विर

यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्यते भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात् । अत उभयव्यपदेशदर्शनाद-
हिकुण्डलवद्वत् तत्त्वं भवितुमर्हति । यथाहिरित्यभेदः कुण्डलामोगप्रांशुत्वादीनीति तु भेद
एवमिहापीति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा प्रकाशः सावित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्त-
मिन्नामुभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ च भेदव्यपदेशमाजौ भवत एवमिहापीति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैवेतद्वितुमर्हति । तथा ह्यविद्याकृतत्वा-
द्वन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माहिकुण्डलन्या-
येन परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य
बन्धस्य तिरस्कृतुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्य-
वद्व्यपदिशति । अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुबल्यथान्तरवि-
वक्षया । तस्मात्प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमित्येव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैव एव सिद्धान्तः । यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रम्—‘नान्यो-
ऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (बृ० ३।७।२३) इत्येवमादि । ‘अथात आदेशो नेति नेति’ (बृ० २।३।६)
‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्’ (बृ० २।४।१९) इति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणा-
ब्रह्मात्रपरिशेषाच्चैव एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥ ३० ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

श्रुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्—पूर्ववद्वेति । धर्मभेदेनैकधर्मण वा भेदाभेदस्वीकारे भेदस्य सत्य-
भेदवदनिवृत्तिः स्यात् । एकत्रैव भेदाभेदस्वीकारे लोके विरोधकथोच्छेद इत्यपि द्रष्टव्यं, तस्मान् निष्प्रपञ्चं
देकरसं ब्रह्म तत्पदलक्ष्यमस्तीति सिद्धम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ यदुक्तं नेति नेतीत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मातिरिक्तं

भामतीख्याख्या

॥ ब्रह्मेभेदानिति ॥ २७ ॥ प्रकाशान्तरेण भेदाभेदयोरविरोधमाह—प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ तद्वत् परमतत्पुण्यस्य
समाह—पूर्ववद्वा । अयमभिप्रायः—यस्य मतं वस्तुनोऽहित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेद इति, स एवं वृत्तानः प्रष्टव्यो
येन, किमहित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति । यदि भिन्नं, अहित्वकुण्डलत्वे भिन्नं इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्तस्यां
भिन्नं । नयन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्विभक्तमभिन्नं वा भवितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिद्येत अहित्वकुण्डलत्वे तथा सति
भेदाभेदयोर्विषयभेदस्तयोर्वस्तुनोऽनन्यत्वेनाभेदात् । न चैकविषयत्वेऽपि सदानुभूयमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोधः स्वरूपविरुद्धयो-
र्विरोधे कः नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत् । नच सदानुभूयमानं विचारासहं भाविकं भवितुमर्हति । देहात्मभावस्यापि सर्वदानुभूयमानस्य
विरुद्धप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चेतद्वत्, अभिः प्रथममुच्यते इति नेह प्रपञ्चितम् । तस्मादनाद्यविद्याविक्रीडितमेवंकस्यात्मनो जीवभावभेदो
भाविकः । यथाच तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तावपवर्गसिद्धिः । तात्त्विकत्वे तस्य न ज्ञानाभिवृत्तिर्भवतः । नच तत्त्वज्ञानादन्यदप-
॥ भनमस्ति । यथाह श्रुतिः—‘तमेव विदित्वातिष्ठतुमेति नाग्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय’ इति । शेषमतिरोहितायम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

नवयोगे फलितमाह—अत इति । अत्रेति ब्रह्मात्मोक्तिः । अहित्वकुण्डलवद्विद्युक्तं विवृणोति—यथेति ॥ २७ ॥ अहित्वकुण्ड-
लेन परस्य जीवः संस्थानभूतो वक्षितः । संप्रति तदेकदेशभूत इति विधान्तरमाह—प्रकाशेति । तव्याकरोनि—अथयेति ।
आत्मनस्त्वमेतदित्युक्तम् । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । अभेद एव तर्हि तथोनेत्याह—अथ चेति । दहापीति पूर्ववद्ब्रह्मात्मोक्तिः । भैरवम् ।
मत्तमुपसंहृतमिति शब्दः ॥ २८ ॥ स्वसिद्धान्तमाह—पूर्ववद्वेति । तत्प्रपञ्चनि—यथेति । तर्हि भैरवस्य प्रतिपाद्यता । भैरवम् ।
मेवानुवादेनाप्रसिद्धस्य तद्वाचादित्याह—अभेदमिति । परमात्मनो स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥ स्वमतसंभवे
कतनामाह—प्रतिषेधाच्चेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं विवृण्वन्नादौ चेतनभेदानेपधुदाहरति—यदिति ।
चेतनभेदनिषेधं दर्शयति—अथेति । उक्तनिषेधद्वयमात्मकाशास्त्रात्पर्यं संगृह्णाति—ब्रह्मेति । तदेवं निषेधवाच्यार्थालोचनया निष्प्र-
॥ ब्रह्म वाच्यार्थान्वययोग्यं तत्पदलक्ष्यमिति ॥ ३० ॥ नेति नेनेति ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं निषेधमित्युक्तं तदुक्तं सेवादिश्रवणदेशेभ्यो

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

अस्त्वन्मद्वह्मणो नो वा विधत्ते ब्रह्मणोऽधिकम् ॥ सेतुर्वोन्मानवत्त्वाच्च संबन्धाद्भेदवत्त्वतः ॥ १ ॥
धारणात्सेतुतोन्मानमुपास्यै भेदसंगती ॥ उपाधुयुद्धवनाश्चाभ्यां नाव्यदन्यनिषेधतः ॥ २ ॥

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितमस्मात्परमन्यसत्त्वमस्ति नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्ते संशयः । कानिचिद्धि वाक्यान्यापातनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यसत्त्वं प्रतिपादयन्तीव । तेषां हि परिहारमभिधत्तुमयमुपक्रमः क्रियते । परमतो ब्रह्मणोऽन्यसत्त्वं भवितुमर्हति । कुतः—सेतुव्यपदेशादुन्मानव्यपदेशात्संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्चेति । सेतुव्यपदेशात्—‘अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः’ (छा० ८।४।१) इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणो सेतुत्वं संकीर्तयति । सेतुशब्दश्च हि लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृदावर्षादिप्रचये प्रसिद्धः । इह तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति । ‘सेतुं तीर्त्वा’ (छा० ८।४।२) इति च तरतिशब्दप्रयोगात् । यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुं तीर्त्वाऽनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते । उन्मानव्यपदेशश्च भवति तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशकं षोडशकलमिति । यच्च लोक उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्यापणादि ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्ततोऽन्ये

रङ्गप्रभाष्याख्या

वस्तु निषिध्यत इति तदयुक्तम् । सेत्वाद्विधृतिभिर्वस्वन्तरास्तित्वमानादित्याक्षिपति—परमत इति । बुध्वाद्यधिकरणे सेतुशब्दो विधारकत्वेन गौणो व्याख्यातस्तथाप्युन्मानादिविधृतीनां गतिमजानतोऽयं पूर्वपक्षः, उन्मानादिविधृतीनां मुह्यत्वात्, सद्वयं ब्रह्मेति फलं सिद्धान्ते तृक्ताद्वितीयतत्पदलक्ष्यसिद्धिरिति विवेकः । ब्रह्म सद्वयं, सेतुः लौकिकसेतुवत् । तीर्णत्वश्रुतेष्वेत्याह—सेतुं तीर्त्वेति । जाङ्गलं वानभूयिष्ठमिति वैद्योक्तः वातप्रचुरो देशो जाङ्गलः, देशमात्रं प्राह्यम् । दिशश्चतस्रः कलाः प्रकाशवान्नाम पादः, पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यनन्तवान्नाम पादः, अग्निः श्वनो विधुदिति ज्योतिष्मान्नाम पादः चक्षुः श्रोत्रं बाह्वन इत्यायतनवान्नाम पाद इति चतुष्पाद्व्रह्मेति पादानामर्थानि शफा अस्थेयलघाशकं, पादेषु चतुषु प्रत्येकं चतस्रः कला इति षोडशकलमित्यर्थः । षोडशपणपरिमितं तांश्च कार्याप

भामतीव्याख्या

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि श्रुतिप्राचुर्याद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीत्यवधारितं तथापि दिश्रुतीनामापाततस्तद्विरोधदर्शनात्तत्प्राप्तिसमाधानार्थमयमारम्भः । जाङ्गलं स्थलम् । प्रकाशवदन्तवत्त्वोत्तिमदायतनवदिति ब्रह्मणश्चत्वारस्तोत्रां पादानामर्थान्यष्टौ शफाः । तेऽष्टावस्य ब्रह्मण इत्यष्टाशकं ब्रह्म । षोडश कला अत्येति षोडशकलम् । तथा प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः । एतदुपासनायां प्रकाशवान् । भवतीति प्रकाशवान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इति चतस्रः कला एव द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम । सो नन्तवत्त्वेन गुणेनोपास्यमानोऽनन्तवत्त्वमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान् पादः । अथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विधुदिति चतस्रः कला

आनन्दगिरिव्याख्या

वस्वन्तरसत्त्वावगमात् । बुध्वाद्यधिकरणे सेतुव्यपदेशस्य प्रतिनीतत्वेऽपि भेदादिव्यपदेशानां गतिमजानन्नाशङ्को—परमि विषयोक्तिपूर्वकं सर्वत्र संशयमाह—यदिति । सर्वश्रुतिविप्रतिपत्तिनिरासेनाद्वयं ब्रह्मेव वस्तु नान्यदिति स्थिते कथमयमारम्भः स त्याशङ्काह—कानिचिदिति । मन्दाशङ्कानिरासाय तत्पदलक्ष्यस्याद्वयत्वप्रपञ्चार्थोऽयमारम्भस्ततोऽस्य पादादिसंगतिर्विना पूर्वपक्षे सद्वितीयत्वाद्ब्रह्मणो द्वितीयनिषेधासिद्धिः । सिद्धान्ते तत्पदाद्वयत्वाद्द्वैतनिषेधोपपत्तिः । अन्यस्य निषेधाद्ब्रह्मणश्च श्रुतत्वात् चेद्ब्रह्मातिरिक्तस्यापि श्रुत्योक्तत्वादस्तितीति मत्वा पूर्वपक्षस्यैव योजयति—परमित्यादिना । इतिशब्दोऽश्रयोऽनन्तवान्नामार्थः । विधुदिति—सेत्त्विति । ब्रह्मणः सेतुत्वेऽपि कथं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य व्याप्तिमाह—सेतुशब्दश्चेति । ब्रह्म सद्वितीयं सेतुः लौकिकसेतुवदिति मत्वाह—इह चेति । इतश्च ब्रह्मसेतोः सद्वितीयत्वमित्याह—सेतुमिति । कथमेतावता वस्वन्तरास्ति तत्राह—यथेति । जाङ्गलं वातभूयिष्ठमित्युक्तत्वाद्वातबहुलो देशो जाङ्गलम् । इह तु न्यायसाम्येन स्थलमात्रमुक्तम् । द्वितीयं व्याकरोति—उन्मानेति । प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कलाः प्रकाशवान्नाम पादः । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यनन्तवान्नाम पादः । अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विधुदिति ज्योतिष्मान्नाम पादः चक्षुः श्रोत्रं बाह्वन इत्यायतनवान्नाम पादः । एते पादाश्चत्वारोऽस्ते चतुष्पादानामर्थान्यष्टौ शफावस्थेयलघाशकं चतस्रश्चतस्रः कला एकैकस्य पादस्येति षोडशकलं षोडशपणपरिमितं तांश्च कार्यापणापरिमितं ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धम् । षोडशपणानां संगोक्ता । ब्रह्म सद्वितीयमुन्मितत्वात्संमतवदित्याह—तथेति

वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा संबन्धव्यपदेशोऽपि भवति—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ (छा० ६।८।१) इति ‘शारीर आत्मा’ (तै० २।३।१) ‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्कृतः’ (वृ० ३।३।२१) इति च । मितानां च मितेन संबन्धो दृष्टो यथा नराणां नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा संबन्धं व्यपदिशति सुषुप्तौ । अतस्तत् परमन्यदमितमस्तीति गम्यते । भेदव्यपदेशश्चेतमेवार्थं गमयति । तथाहि—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।६।६) इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनास्याधारमीश्वरं व्यपदिशति—‘अथ य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।७।५) इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति—‘तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम’ (छा० १।७।५) इति । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति—‘ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च’ (छा० १।६।८) इत्येकस्य । ‘ये चैतस्मादवाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च’ (छा० १।७।६) इत्येकस्य । यथेदं मागधस्य राज्यमिदं वैदेहस्येति ॥ ३१ ॥ एवमेतेभ्यः सेत्वाद्व्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीत्येवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते—

सामान्यात् ॥ ३२ ॥

तुशब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्किञ्चिद्विवृतमर्हति प्रमाणाभावात् । न ह्यन्यस्यास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् । अनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य । नच ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदजं संभवति ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इत्यवधारणात् । एकविज्ञानेन च स-

रत्नप्रभाख्याया

भवति तद्व्याख्यं ब्रह्म, परिमितत्वादित्यर्थः । संबन्धित्वाच्च नगरवदित्याह—तथा संबन्धेति । अन्यदमितमिति अस्यायतमित्यर्थः । अन्यस्पर्शो अल्पत्वेन मितत्वनियमादिति मन्तव्यम् । भेदेनोक्तत्वाच्च घटवदित्याह—भेदव्यपदेशश्चेति । अस्याक्षिप्यस्यामुनादित्यस्थेन सहेति यावत् । आधारतोऽतिदेशतश्च भेदमुक्तावधिनोऽपि तमाह—सावधिकं चेति । ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनेत्यादिना । यदन्यत्तत्किं साधनादि वा, नाद्यः मानाभावात्, कार्यस्य ब्रह्मानन्यत्वनिर्णयाच्चेत्युक्ता न द्वितीयः प्रागुक्तोत्तरद्वयत्वावधारणादित्याह—नच ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति । उक्ता-

भामतीव्याख्या

ज्योतिषामा पदस्तृतीयस्तदुपासनाज्योतिष्यान् भवतीति ज्योतिष्यान् पदः । अथ प्राणधन्यः श्रोत्र वागिति चतयः कलाश्चतुर्थः पद आयतनवानाम् । एते प्राणादयो हि गन्धादिविषया मन आयतनमाश्रित्य भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवानाम् पदः । तदेवं चतुःप्राणस्यैव शोऽङ्गकलमुपिषितं श्रुत्या । अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदस्ति । स्यादतत् । अस्ति चेत् परमन्यायोभ्यन्तमावदिति । अत आह—अमितमस्तीति प्रमाणसिद्धम् । न चेतावदित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्च त्रिप्रकारः—आधारतश्चातिदेशतश्चावधितश्च ॥ ३१ ॥ सामान्यात् । जगतस्तन्मयीदानां च विधारकत्वं च सेतुसामान्यम् । यथा हि तन्तवः पट विधारयति तदुपादानत्वादेव ब्रह्मापि जगद्विधारयति तदुपपादकत्वात् । तन्मयीदानां च विधारकं ब्रह्म । इतथापिचपलस्यूतलवङ्गकौ-लमात्मकलिलो जलनिधिरिलापरिमण्डलमवमिलेत् । वडवानलो वा निरूपूजितञ्जालजटिलो जगद्ब्रह्ममाद्वायेत् । पवनः प्रचण्डो

आनन्दगिरियव्याख्या

तृतीयं हेतुं व्याचष्टे—तथेति । तथापि कथं सद्वितीयत्वमिच्छाशङ्कस्य व्याप्तिमाह—मितानां चेति । व्यासस्य हेतोः पक्षप्रमेतामाह—जीवानां चेति । विमतं सद्वितीयं, संबन्धवत्त्वात्, नगरवदित्याह—अत इति । चतुर्थं हेतुं विवृणोति—भेदेति । तथाधारतोऽभेदव्यपदेशमुदाहरति—तथाहीति । अतिदेशतस्तं दर्शयति—अतिदेशं चेति । अख्येतिश्रित्यन्यं पुरुषस्येत्यर्थः । अनुमन्यादित्यन्यदङ्गत्वेन पुरुषेण सहेति यावत् । अवधितोऽपि भेदोक्तिं साधयति—सावधिकं चेति । एकस्येलाधिदैविकस्य पुरुषस्येति यावत् । निरक्षयत्वात्प्राप्तिकरस्य पुरुषस्येत्यर्थः । ऐश्वर्यस्य सावधिकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । विमतं सद्वितीयं, भेदव्यपदेशमाकाङ्क्षा, घटवदित्याह—॥ ३१ ॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति—एवमिति । ब्रह्मणः सद्वितीयत्वे ततोऽन्यस्य निषेधस्तोक्तिरनुवृत्तेन वक्तुमितिचतुर्थम् । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । सूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । निरोधप्रकारमभिनयति—नेति । तत्किं मादि किंवानादि । तन्मं प्रलाह—प्रमाणेति । तदेव स्फुटयति—नहीति । अभेदेऽपि मानाद्विस्तृत्येलाशङ्कस्य जन्मादिवृत्तमारभ्य तत्र तत्र सिद्धार्थं सारयति—सर्वस्येति । आरम्भणाधिकरणसिद्धमर्थं कथयति—अनन्यत्वं चेति । द्वितीयं निराह—नचेति । त्रयातिरिक्तस्त्वभावे श्रुतिवत्तदर्थोपतिमाह—एकेति । ब्रह्मणः सद्वितीयत्वे मानान्युक्तानीनि शङ्कते—नन्विति । तत्र सेतुव्यपदेशस्य

वैविधानप्रतिज्ञानात्त ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्त्वमवकल्पते। ननु सेत्वादिव्यपदेशा ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं सूचयन्तीत्युक्तम् । नेत्युच्यते । सेतुव्यपदेशास्तावन्न ब्रह्मणो बाह्यस्य सद्भावं प्रतिपादयिष्यते । सेतुरात्मेति ह्याह न ततः परमस्तीति । तत्र परस्मिन्नसति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्पयेत् । न चैतद्व्याप्यं हठो ह्यप्रसिद्धकल्पना । अपिच सेतुव्यपदेशादात्मनो लं किकसेतुनिर्देशनेन सेतुबाह्यवस्तुतां प्रसज्यता मृदाकमयतापि प्राप्तसङ्गयेत । न चैतद्व्याप्यम् अजत्वाद्विश्रुतिविरोधात् । सेतुसामान्यात् सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति सिध्यते । जगतस्त्वन्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स यते । सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरेतरतिक्रमासंभवात्प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते । यथा व्याकरणं तीर्णं इति प्राप्त इत्युच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत् ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यद्व्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति—तत्राभिधीयते—उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्त्वप्रतिपत्त्यर्थः । किमर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थं उपासनार्थं इति यावत् । चतुष्पादप्राशापोडशकमित्येवंरूपा बुद्धिः । कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते । न ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थापयितुं मन्दमध्यमोत्तमबुद्धिवापुंसामिति । पादवत् । यथा मनआकाशयोरेध्यात्ममधिदेवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराज्ञातयोश्चत्वारो वागादयो मनःसंबन्धिनः पादाः कल्प्यन्ते चत्वारश्चाध्यादय आका

रत्नप्रभाष्याख्या

नुमानानामागमबाध इति भावः । उक्तं स्मारयित्वा हेतूनामसिद्धिमाह—**ननु सेत्वित्यादिना** । किं सेतुबुद्ध्या पूर्णरथाद्वा, नाथ इत्युक्ता द्वितीयं शङ्कते—**तत्र परस्मिन्निति** । सेतुवल्किन्नेनाद्वितीयत्वश्रुतिबाधनमन्याप्यमिलाह **नचेति** । लिङ्गं चासिद्धमित्याह—**अपिचेति** । विधारकत्वं तु कल्पितद्वितीयापेक्षयापि युज्यत इति भावः । तीर्णत्वहेतुसिद्ध इत्याह—**सेतुं तीर्त्वेति** ॥ ३२ ॥ परिमितत्वमन्यसिद्धमित्याह—**बुद्ध्यर्थं इति** । वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणि मपादा अग्निवाय्वादित्यदिश आकाशस्य पादा ध्यानार्थं कल्पितास्तद्ब्रह्मण उन्मानमित्यर्थः । लौकिकं दृष्टान्तमाह

भामतीव्याख्या

वाक्काण्ठमेव ब्रह्माण्डं विचरत्येदिति । तथाच श्रुतिः—‘भीषारमाद्वातः पवते’ इत्यादिका ॥ ३२ ॥ **बुद्ध्यर्थः पादवत्** । मनसो ब्रह्मप्रतीसमारोपितब्रह्मभावस्य वाग्प्राणश्रुतः श्रोत्रमिति चत्वारः पादाः । मनो हि वक्तव्यप्रातप्यद्रष्टव्यश्रोतव्याप्तं गोचरान वागादिभिः सतीति संचरणसाधारणतया मनसः पादास्तदिदमध्यासम् । आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याग्निपुरादित्यो दिश इति चत्वारः पादाः । ते व्यापिनो नभस उदर इव गोः पादा विलग्ना उपलक्ष्यन्त इति पादास्तदिदमधिदेवतम् । तदनेन पादवदिति वैदिक नि

आनन्दगिरीयव्याख्या

द्वितीयवस्तुसाधकत्वं नास्तीत्याह—**नेतीति** । स हि श्रुतितोऽर्थतो वा वरत्यन्तरं साधयति, तत्राद्यं दूषयति—**सेत्विति** । इति शङ्कते—**तत्रेति** । श्रौतार्थविरोधादाधिकार्थो न युक्तो लिङ्गस्य श्रुतितो दुर्बलत्वादित्याह—**नचेति** । इत्थं तस्य न वक्तव्यसाधकत्वमित्याह—**अपिचेति** । विवक्षितं सेतुसाम्यमुपेक्ष्य तत्वाप्तमर्थान्तरं कल्पयतोऽतिप्रसक्तिः स्यादिति हेत्वन्तरमेव रक्षयति **सेत्विति** । यावति स्वीकृते श्रुतिर्न विरुध्यते तावदेव स्वीकृतव्यं तस्या निर्दोषत्वेन बलवत्तरत्वादित्याह—**नचेति** । सेतुशब्दतर्हि का गतिरित्याशङ्क्य सूत्रयोजनया दर्शयति—**सेतुसामान्यादिति** । किं तत्प्रसिद्धेन सेतुना सामान्यमात्मनि सेतुशब्दप्रयोगे निमित्तं तदाह—**जगत इति** । तस्य जगतो मर्यादास्तच्छ्रियतार्थक्रियासु व्यवस्थितत्वलक्षणास्तासां तदाश्रयस्य जगत्तन्त्रमितया यदात्मनो विधारकत्वं तत्तस्य सेतुसामान्यमित्यर्थः । तेनात्मनि सेतुशब्दप्रयोगे सति किं सिध्यति तदाह—**अत इति** । तरतिशब्दादामसेतोः सद्वितीयत्वं, तत्राह—**सेतुमिति** । स्वत्यै स्वातिक्रमायोगात्प्राप्नोत्यर्थस्तरतिरित्युक्तं प्राप्नोतेरपि स्वात्मन्ययोगात् ब्रह्मविदाप्नोतीतिवदुपपत्तावपि नात्र तरतिस्तदर्थो बुद्धप्रयोगानुपलब्धेरित्याशङ्क्याह—**यथेति** ॥ ३२ ॥ सेतुव्यपदेशाद्वितीयं निरस्यति—**बुद्ध्यर्थं इति** । व्यावर्त्यमनूष व्यावर्तकं सूत्रमादाय विभजते—**यदपीति** । उन्मानव्यपदेशोऽपीत्यपिना सेतुव्यपदेशो दृष्टान्त्यते । उपासनार्थमुन्मानव्यपदेशस्य विशदयति—**चतुष्पादिति** । शुद्धं ब्रह्म हित्वा सोपाधिकं किमिति तत्र बुद्धिः स्थिरीयते, तत्राह—**नहीति** । उत्तमबुद्धीनां ह्यदित्यनौपाधिके ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशेऽपीतरेषां तदभावात्सोपामपि संग्रहार्थं सोपाधिकं ब्रह्म स्थिरीक्रियते बुद्धिरिति फलितं वक्तुमितीत्युक्तम् । सूत्रभागमादाय वैदिकोदाहरणत्वेन व्याकरोति—**पादवदित्यादिना** । वागा इत्यादिशब्देन प्राणश्रुतः श्रोत्रमिति गृहीतम् । अग्न्यादय इत्यादिशब्देन वायुरादित्यो दिश इति त्रयमुक्तम् । इदानीं तमेव सूत्रम्

शसंबन्धन आध्यानाय तद्वत् । अथवा पादवदिति यथा कार्षापणे पादविभागो व्यवहारप्रा-
चुर्याय कल्प्यते । नहि सकलेनैव कार्षापणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते क्रयविक्रये
परिमाणानियमात्तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरपि संबन्धभेदव्यपदेशयोः परिहारो विधीयते । यदप्युक्तं संबन्धव्यपदेशाद्भेद-
व्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति तदव्यसत् । यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशादुप-
पद्यते । संबन्धव्यपदेशो तावदयमर्थः । बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञान-
स्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयैवोपचर्यते न परिमितत्वापे-
क्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया । प्रकाशा-
दिवदित्युपमोपादानम् । यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य वोपाधियोगादुपजातवि-
शेषस्योपाध्युपशमात्संबन्धव्यपदेशो भवत्युपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथा वा सूचीपाशाका-
शादिवृत्पाध्यपेक्षयैवैतौ संबन्धभेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदं एव संबन्धो नान्यादृशः 'स्वमपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इति हि स्वरूप-
संबन्धमेतन्मात्रमनन्ति स्वरूपस्य चानपायित्वात् । न नरनगरन्यायेन संबन्धो घटते । उपाधिकृत-
स्वरूपतिरोभावाच्च—'स्वमपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इत्युपपद्यते । तथा भेदोऽपि नान्या-
दृशः संभवति । बहुतरश्रुतिप्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् । तथाच श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थान-
कृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति—'योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः' (छा० ३।१२।७) 'योऽय-

रत्नप्रभाख्यातया

अथवेति । पादकल्पनां विनापि व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह—**नहीति** । कार्षापणस्य व्यवहाराय पादकल्पनावृत्तमन्-
धियां ध्यानव्यवहाराय ब्रह्मण उन्मानकल्पनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ संबन्धभेदौ कल्पितौ न सत्यद्वितीयसाधकावित्याह—**स्थानेति** ।
स्थानमुपाधियुज्यादिः । एकस्यैवोपाधिना भिन्नस्योपाधिदान्तां रालां संबन्ध उपचर्यते । यथा सांगलोकादिरह्युत्पाद्युपाधिना
भिन्नस्योपाधिवियोगे महालोकाद्यात्मना संबन्धोपचारस्तद्वत् । तथादित्यत्रभुयोः स्थानयोर्भेदादिरण्मयपुरुषभेदकल्पनेत्यर्थः
॥ ३४ ॥ मुख्यत्वेन संबन्धभेदो किं न स्यातामित्यात्र सूत्रम्—**उपपत्तेश्चेति** ॥ ३५ ॥ स्वरूपेण ब्रह्मणा जीवस्य संबन्धो

भामतीव्याख्या

आत्म्याय लौकिके चेदं निर्दर्शनमित्याह—**अथवा पादवदिति** । तद्वदिति । इहापि मन्दबुद्धीनामा गानव्यवहारायेत्यर्थः
॥ ३३ ॥ **स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्** । बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जप्रस्तप्रयोर्विशेषविज्ञानस्योपाध्युप-
शममेव सुप्रमावस्थानमिति । तथा भेदव्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैति । यथा सांभजालमार्गनिर्निश्चयः सवि-
भागो जातमार्गोपाधिभेदाद्विधा भासते तद्विगमे तु रागमित्पण्डलैर्नेकीभवत्यतस्तन् संबन्धत एवमिहापीति ॥ ३४ ॥
यदेतत् । एकीभावः कस्मादिह संबन्धः कथंचिद्वशाभ्याप्येत न मुख्य एवेत्यतस्त्रय परिहरति—**उपपत्तेश्च** । स्वमपीत-
मिह स्वरूपमेवंवत् ब्रूते । स्वभावश्रेद्देनेन संबन्धत्वेन स्पष्टस्तः स्वाभाविकत्वादात्म्याच्चातिरिच्यत इति तत्रैवाद् उपापादि-

आनन्दगिरियव्याख्या

गिकत्वेन योजयति—**अथवेति** । पादविभागं विनापि व्यवहारवाङ्मूल्यं स्यादित्याशङ्क्याह—**नहीति** । उक्तदृष्टान्तेन मन्दमध्य-
धियां ध्यानव्यवहाराय ब्रह्मण्युन्मानकल्पनेति दार्ष्टान्तिकमाह—**तद्वदिति** ॥ ३३ ॥ अवशिष्टे हेतुज निराचरे—**स्थानेति** ।
जनात्यर्थमाह—**इहेति** । तमेव परिहारमुखत्वाज्जुवादद्वारा स्फोरयति—**यदपीति** । तत्र सूत्रावयवं हेतुत्वेन योजयति—
त इति । स्थानविशेषो बुद्धिः । आदित्यश्चक्षुरित्यादिः । द्वयोरपि परिहारं संक्षिप्य विभज्य दर्शयन्नाहो संबन्धव्यपदेशं प्रत्याह—
तन्वेति । भेदव्यपदेशोऽपि स्थानविशेषादिति पदं योजयति—**तथेति** । व्यपदेशयोर्वापि कल्पे प्रकाशदृष्टान्तं व्याचष्टे—
काशोपादिना । आदिशब्देनोक्तमुदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति** । एवमेकस्मिन्नपि ब्रह्मण्युपाध्यपेक्षयैतौ व्यपदेशावित्याह—
द्वदिति ॥ ३४ ॥ मुख्ये व्यपदेशद्वये संभवति कुतस्तदौपचारिकमुच्यते, तत्राह—**उपपत्तेश्चेति** । तत्र संबन्धव्यपदेशे सूत्रं योज-
ने—**उपपद्यते चेति** । अत्रेति ब्रह्मात्मनोक्तः । औपचारिकस्यैव संबन्धस्योपपत्तिमुपपादयति—**स्वमिति** । मुख्यसंबन्धमामेवं
ययति—**स्वरूपस्येति** । संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वादेकस्मिन्नयोगमाशङ्क्याह—**उपाधीति** । इशानीसौपचारिकं भेदमादाय सूत्रं योज-
ने—**तथेति** । श्रौतव्यपदेशस्य मुख्यत्वेमेव न त्वौपचागिकत्वमन्यत्रादृष्टेरित्याशङ्क्याह—**तथाचेति** ॥ ३५ ॥ सपक्षे हेतुन्तर-

मन्तः पुरुष आकाशः' (छा० ३१२।८) 'योयमन्तर्हृदय आकाशः,' (छा० ३१२।९) इति ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सेत्वादिष्यपदेशान्तरपक्षहेतुमुन्मथ्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति । तथान्यप्रतिषेधात्पि न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते । तथाहि—'स एवाधस्तात्' (छा० ७।२५।१) 'अहमेवाधस्तात्', (छा० ७।२५।१), 'आत्मैवाधस्तात्' (छा० ७।२५।२) 'सर्वं तं परादाद्येऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद', (बृ० २।४।६), 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्', (छा० ७।२५।२) 'नेह नानास्ति किंचन', (बृ० ४।४।१९), 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्', (श्वे० ३।९) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' (बृ० २।५।१९) इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्यान्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति । सर्वान्तरश्रुतेष्वपि परमात्मनोऽन्योऽन्तरात्मास्तीत्यवधार्यते ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेत्वादिष्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अन्यथा हि तन्न सिध्येत । सेत्वादिष्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात् । तथान्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्त्वन्तराद्यावर्तत इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्योऽविज्ञायते । आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः' (छा० ८।१।३) 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'ज्यायान्दिवः' (छा० ३।१४।३) 'ज्यायानाकाशात् नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' (भ. गी. २।२४) इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥ ३७ ॥

रजप्रभाष्याख्या

भेदनिवृत्तिरूपो युज्यते न मुख्यः संयोगादिः वस्तुद्वयासत्त्वात् तथा भेदोऽपि न स्वत एकत्वध्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह—अनेन सर्वगतत्वमिति । द्वितीयं सत्यं चेत्सेत्वादिब्रह्मणोऽस्मात् 'यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम्' इति श्रुतेः । किंच निरवयवासंगब्रह्मणः सत्यप्रपञ्चसंबन्धायोगात्तत्रैव सर्वगतत्वश्रुतिरिति भावः । अधिष्ठानेनाभ्यस्तं जगद्ध्याप्तमभ्यस्तत्वात् रज्ज्वा व्याप्तसर्पवत्, इति न्यायः ॥ ३७ ॥ एवं तत्पदलक्ष्यं संज्ञा

भाष्यटीकाख्या

मित्यर्थः । तथा भेदोऽपि विविधो वाग्यादृशः स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् । सुगमेन भाष्येण व्याख्य ॥ ३६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ब्रह्माद्वैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणः पेषेण रूपवत् सिध्यतीत्यत आह—अनेन सेत्वादिनिराकरणेन परहेतुनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च समाधिपण्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अद्वैत सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्म

आनन्दगिरीयव्याख्या

माह—तथेति । सूत्रतात्पर्यमाह—एवमिति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वपक्षः । हेत्वन्तरमेव सूत्रयोजनया विशदयति—तथेति यथा सेत्वादिष्यपदेशनिरासेभ्यो न वस्त्वन्तरधीस्तथेति यावत् । अन्यप्रतिषेधमुदाहरति—तथाहीति । तस्य तादृश्यं व्यपधति—अहमेवेति । अहंकारस्य सर्वात्मत्वप्राप्तिं प्रत्याह—आत्मैवेति । निन्दानुपपत्त्या भेदनिषेधं दर्शयति—सर्वमिति । तत्र सामानाधिकरण्यादपि तत्सिद्धिरित्याह—ब्रह्मैवेति । आर्थिकीं निषेधधियमुक्त्वा साक्षादेव तत्प्रतीतिमाह—नेहेति । यत्परमित्यत्र तेनेदं पूर्णं पुरुषेण्युत्तरेण संबन्धः । सेत्वादिष्यपदेशेभ्यो दर्शितवाक्यानां विशेषमाह—स्वप्रकरणेति । ब्रह्मणोऽहं हेत्वन्तरमाह—सर्वान्तरेति ॥ ३६ ॥ ब्रह्मणोऽद्वयत्वेऽपि सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं च कथं, तत्राह—अनेनेति । सूत्रं व्याकरोति—अनेनेत्यादिना । सेत्वादिष्यपदेशानामनिरासे परप्रतिषेधानाश्रयणे च सर्वगतत्वमाकाशस्येव ब्रह्मणः स्यादित्याशङ्क्याह—अन्येयेति तत्र सेत्वादिष्यपदेशानिरासे सर्वगतत्वासिद्धिं रङ्गयति—सेत्वादीति । परनिषेधानाश्रयणेपि तदसिद्धिं साधयति—तथेति परिच्छेदप्रसक्तिरित्येवलागङ्गथावशिष्टं व्याचष्टे—सर्वेति । आदिशब्दः सूत्रे स्मृतिन्यायापेक्षया प्रयुक्तः । तत्र श्रुत्या सह स्मृतिरुक्ता । न्यायरतु परिच्छिन्नस्यैव सत्यनित्यत्वादिलक्षणो यावद्विकारः सूत्रोक्तः । न च सर्वमूर्तसंयोगित्वं सर्वगतत्वं सर्वे द्वैतस्य स्यादिति युक्तम् । तत्कल्पनाधिष्ठानतया ब्रह्मणः सर्वगतत्वोपगमादतोऽद्वितीयमनवच्छिन्नं ब्रह्मेति ॥ ३७ ॥ ब्रह्मातिरिक्तं निषिद्धं ब्रह्मणो निर्दि

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

कर्मैव फलं यद्वा कर्मादायित ईश्वरः ॥ अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदातृत्वा ॥ १ ॥

अचेतनात्फलसूतेः शास्त्रीयारपूर्जितेश्वरान् ॥ कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना ॥ २ ॥

तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशिवीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते । यदेत-
दिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत्कर्मणो भवत्या-
होस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति । कुतः—
उपपत्तेः । सहि सर्वाध्यक्षः सुष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विदधेशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां
कर्मानुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते । कर्मणस्त्वगुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भव-
तीत्युपपन्नम् । अभावाद्भावानुत्पत्तेः । स्यादेतत्कर्म विनश्यत्कालमेव स्वानुरूपं फलं जन-
यित्वा विनश्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्त्रा भोक्ष्यत इति । तदपि न परिशुध्यति प्राग्भोक्तु-

रत्नप्रभाव्याख्या

वच्यार्थमाह—फलमत उपपत्तेः । निर्विशेषत्वादयः स्वभावः फलहेतुत्वात् । इष्टं सुखं देवादीनां, अनिष्टं दुःखं
नारकिणां, व्यामिश्रं मनुष्याणां, संसारो जन्ममृत्युप्रवाहः गोचरः आश्रयो यस्य तत्संसारगोचरम् । अत्र कर्मेश्वरयोः
फलहेतुत्वयुतेः संशयमाह—किमिति । अत्र पूर्वपक्षे फलदातृरीश्वरस्य तत्पदवाच्यस्यासिद्धेर्लक्ष्यासिद्धिः सिद्धान्तं तत्सि-
द्धिरिति फलभेदः । पूर्वोक्तनिर्विशेषत्वमुपजीव्य फलदातृत्वमपीश्वरस्य नास्तीति पूर्वपक्षोक्त्यानासंगतिः । यद्यपि सर्वगतत्वव-
त्फलदातृत्वं व्यवहारदशायां स्थितिं तथापि कर्मण एव फलदातृत्वमिति शङ्कानिरासेनोक्तलक्ष्यार्थनिर्वाहकवाच्यार्थनिर्ण-
यार्थमस्याधिकरणस्यास्मि इति मत्वा सिद्धान्तं तावदाह—तत्र तावदिति । स्वार्थिकं विशिष्टदेशकालकर्माग्निरदातृत्वं,
कर्मफलत्वात्, सेवाफलवदित्युपपत्तिः । यागादिक्रियास्य कर्म तावत् क्षणिकं तर्हि खनाशात् फलं जनयत्युत फलमुत्पाद्य
नश्यति, आहोस्विदपूर्वात्फलसिद्धिः, नाथ इत्याह—अभावादिति । द्वितीयं शङ्कते—स्यादिति । कर्मान्नाक्षयमारभ्या-

भामतीव्याख्या

बन्धादस्य सर्वगतमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ फलमत उपपत्तेः । सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्यादेतत् । नित्यशब्दमुद्र-
मुक्त्यभावात् ब्रह्मणः कुत ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतुत्वमपीत्यत आह—तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामिति । नास्य
पारमार्थिकं रूपमाश्रित्येतन्निवृत्ते किंतु सांख्यव्यवहारिकम् । एतच्च 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति व्याचक्ष्ण्यैरस्माभिरुपपादितम् । इष्टं फलं
स्वर्गः । यथाहुः—यत्र दुःखेन संभिन्नं न च प्रसूतमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं संपादयत्यप्यम्' इति । अनिष्टमपीत्या-
दिस्थानभोग्यं, व्यामिश्रं मनुष्यभोग्यम् । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते—फलमत ईश्वरात्कर्मभिरागृहीतव्यमित्युपपत्तिः ।
अथ कर्मण एव फलं कर्माच्च भवतीत्यत आह—कर्मणस्त्वगुक्षणविनाशिनः प्रत्ययविनाशिन इति । नोदयति—स्या-
देतत्कर्म विनश्यदिति । उपात्तमपि फलं भोक्तुमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिवन्धाद्वा न भुज्यत इत्यर्थः । परिहरति—तदपि
न परिशुध्यतीति । नहि स्वर्ग आत्मानं लभतामिति अधिकारिणः कामयन्ते किंतु भोग्येष्माकं भवत्विति । तेन यादृशंभिः काम्यते

आनन्दगिरिव्याख्या

अपवाच्य फलदातृत्वमिच्छाशङ्क्य व्यवहारतस्तदुपपादयितुमुपपन्नमेतत्—फलमिति । पूर्वोक्तिकरणयोग्यत्वादलक्ष्यं भोक्तृमिदानीं तत्प-
दवाच्यमीश्वरं दर्शयतीत्यधिकरणस्य तात्पर्यमाह—तस्यैवेति । कुतो निर्विशेषत्वेनोक्तस्य फलहेतुत्वाशङ्काह—व्यावहारिक्या-
मिति । निर्विशेषत्वस्याद्वितीयपूर्णस्वभावादन्वयं फलहेतुत्वाख्यं स्वभावः । तात्पर्यमुक्त्वा विचारविपरमाह—यदिति । इष्टं देव-
त्वादिति । अनिष्टं तिर्यक्त्वादिति । व्यामिश्रं मनुष्यत्वम् । कर्मफलत्वं साधयितुं संसारवन्मागतत्वंमाह—संसारोति । त्रिविधकर्मफले
लोकादुत्पन्नं प्रमाणयति—प्रसिद्धमिति । उभयोरपि फलहेतुत्वयुतेरुक्तं विषये संशयमाह—किमिति । सर्वगतत्वेन फलदातृत्वस्य
सत्यपि समानन्यायत्वे कर्मपक्षं निराकरिष्यन्नादौ सिद्धान्तमुपपन्नमेतत्—तत्रेति । वाच्यार्थोक्तलक्ष्यार्थानिर्विशेषत्वात्तस्य च नात्याय-
धीहेतुत्वादस्य पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे कर्मण एव फलदानसामर्थ्यादीश्वरस्याकिंचित्करत्वम् । मिद्वान्ते स्वतन्त्रस्य कर्मणोऽस्माभ-
म्यां चत्वारार परस्परं तद्भावात्तत्सार्थवत्त्वम् । कर्तव्येनसंस्कारादिवपुष्पादिसंस्कारात्फलोत्पत्तिं न प्रदायपक्षेति शङ्कते—कुत इति ।
तत्र सौत्रं हेतुमवतारं व्याकरोति—उपपत्तेरिति । देशकालविशेषाभिज्ञत्वे योग्यत्वमाह—सर्वेति । कर्मानुरूपफलदातृत्वं हेतु-
माह—सूचीति । विमतं विशिष्टज्ञानवशात्कर्म, कर्मफलत्वात्, सेवादिकर्मफलवदित्यर्थः । कर्मपक्षे क्रियातो वा तज्जन्यापूर्वादा फल-
मार्गं दूषयति—कर्मणस्त्विति । क्रियारूपं कर्म क्षणिकं तच्च नष्टं वा फलमुत्पादयत्युपाय वा फलं नश्येत् । नाथ इत्याह—
अभावादिति । द्वितीयं शङ्कते—स्यादिति । तदेव तर्हि भोगः स्यादित्याशङ्क्य कर्मान्तरप्रतिवन्धात्तदा भोक्तुमयोग्यत्वाद्वा
नैवमित्याह—तदिति । स्वार्थोभोग्येस्वाध्यायमानत्वेन फलत्वाद्भुज्यमानमपि फलं स्वरूपेणास्तीत्युक्तमित्याह—तदपीति । किं

संबन्धात्फलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलं प्रसिद्धम् । नह्यसंबन्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतीयन्ति लौकिकाः । अथोच्यते : भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः । कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पत्स्यत इति । तदपि नोपपद्यते । अपूर्वस्य चेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेत् । न । ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथाच श्रुतिर्भवति—‘स वा एष महानज आत्मानादो वसुदानः’ (७० ४।४।२४) इत्येवं जातीयका ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च । श्रूयते तावद

रत्नप्रभात्याख्या

नभिव्यक्तस्वर्गसुखादिसत्त्वे मानं नास्तीति दूषयति—तदपीत्यादिना । तृतीयं शङ्कते—अथेति । अपूर्वं किं स्वतः फलदानाय प्रवर्तते, चेतनाधिष्ठितं वा, नाय इत्याह—तदपीति । द्वितीये त्वदृष्टानभिज्ञजीवस्याधिष्ठातृत्वायोगादीश्वरस्या तृत्वसिद्धिरिति भावः । प्रौढवादेनापूर्वं नास्तीत्याह—तदस्तित्वे इति । क्षणिकयागादेः श्रुतस्वर्गादिहेतुत्वावुत्पत्त्या ध्यपूर्वसिद्धिरिति चेत् । न । कर्मभिराराधितादीश्वरादेव स्थायिनः फलसिद्धेरित्यर्थः । न केवलतर्कणापूर्वं सिध्यतीति । ॥ ३८ ॥ ‘कृतालयैऽनुशयवान्’ इत्यत्रोदाहृताभिः ‘य इह रमणीयचरणाः’ इत्यादिश्रुतिस्पृष्टतिभिरपूर्वसिद्धिश्चेत्तामिरीश्वर फलदातृत्वं स्वीकार्यमित्याह—श्रुतत्वाच्चेति सूत्रकारः । अत्रमासमन्तात्प्राणिभ्यो ददातीत्यन्नादः । वसु धनदाता, कर्मणोऽपूर्वस्य वा जडत्वेनोपकरणमात्रत्वात्स्वतन्त्र ईश्वर एव फलदातेति सिद्धान्तो दर्शितः ॥ ३९ ॥ इ पूर्वपक्षयति—धर्ममिति । विधिधृतिर्विध्यर्थः, तस्य लिङ्गस्य प्रेरणात्मनो यागो विषयस्तद्वावागमायागः स्वर्गस्य

भासतीत्याख्या

तादृशस्य फलत्वमिति भोग्यमेव सत्कलमिति । नच तादृशं कर्मानन्तरमिति कथं फलं, तदपि स्वरूपेण । अपिच स्वर्गेन तीव्रतमे सुखदुःखे इति तद्विवेचनानुभवेन भोगापरनान्नावश्यं भवितव्यम् । तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शशशुक्लवत् स निश्चयते । बोधयति—अथोच्येत मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः । कर्मकार्यादपूर्वाद्भवेदिति । परिहरति तदपि नेति । यद्यदचेतनं तत्तत्सर्वं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षयागमाभ्यामवधारितम् । तस्मादपूर्वपक्षे चेतनेन चेतनाधिष्ठितेन प्रवर्तितव्यं नान्यथेत्यर्थः । न चापूर्वं प्रमाणिकमपीत्याह—तदस्तित्वे इति ॥ ३८ ॥ श्रुतत्वाच्च । अत्रा अन्नप्रदः ॥ ३९ ॥ सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति—धर्मं जैमिनिरत एव । युतिमाह—श्रूयते तावदिति ननु ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विदधति । तथाहि—यदि यागादय एव क्रिया तदतिरिक्ता भावना तथापि त एव स्वपदेभ्यः पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावा अवगम्यन्त इति न साध्यान्तरमपेक्षत इति न सत् साध्यान्तरेण संबद्धमस्ति । अथापि तदतिरिक्ती भावनास्ति तथाप्यसौ भाव्यपेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाव्यं धर्मप्रहाय न भिन्नपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति । न चैकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयसंबन्धः, वाच्ये भेदप्रसङ्गात् । न केवलं शब्दतो वरतुत्र पुरुषप्रत्ययस्य भावनायाः साक्षाद्वाच्ये एव साध्यो न तु स्वर्गादित्यस्य तदव्याप्यत्वात् स्वर्गादेस्तु नामपदमित्येतया सिद्धरूपस्याख्यातवाच्यं साध्यं धात्वर्थं प्रति ‘भूतं भव्यायोपदिश्यते’ इति व्याप्यताभिनतया गुणं नाभिसंबन्धः । तथाच पारमर्षी सूत्रम्—‘द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः’ इति । तथाच कर्मणो यागादेः सुखेन पु

आनन्दमिरीयव्याख्या

स्वर्गेनरकोरतितीव्रसुखदुःखत्वादननुभूयमानयोरसिद्धेः स्वरूपेण फलस्वरूपेतिरुपेक्षेत्याह—यदिति । प्रसिद्धत्वेन व्यतिरेकज्ञा स्फोरयति—नहीति । कल्पातरमुत्पादयति—अथेति । तस्य स्वतन्त्रस्य वा चेतनाधिष्ठितस्य वा फलदातृत्वं नाष्ट इत्याह—तदपीति । न द्वितीयास्तस्यैवाप्रामाणिकत्वादित्याह—तदस्तित्वे चेति । आशुतरविनाशिणो यागस्य कालान्तरभाविफलहेतुत्वं श्रुत्यापि स्ववितरेकेणानुपपन्नमपूर्वं कल्पयतीत्यर्थापत्तिरत्र मानमिति शङ्कते—अर्थापत्तिरिति । कर्मभिराराधितादीश्वरादेव स्थायिनं कथोक्तफलसिद्धेर्मेवमित्याह—नेश्वरेति ॥ ३८ ॥ श्रुतिविरुद्धत्वाच्च न फलहेतुत्वेन नियोगकल्पनेत्याह—श्रुतत्वाच्चेति । सूत्रव्याचष्टे—न केवलमिति । कर्मफलत्वादिक्षणा पूर्वात्कोपपत्तिः । तामेव श्रुतिमुदाहरति—तथाच्चेति । निरुपधिकं रूपमुक्तं सोपाधिकमाह—अन्नाद् इति । अत्रमासमन्तात्प्राणिभ्यो ददातीत्यन्नादः । वसु धनमभिभ्यो ददातीति वसुदानः । तदुभयपक्षं वसु च कर्मफलम् ॥ ३९ ॥ संप्रति पूर्वपक्षयति—धर्ममिति । सूत्रं विभजते—जैमिनिस्त्विति । श्रुतेरुक्तं व्यनक्ति—

यमर्थः—‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्येवमादिषु वाक्येषु । तत्र च विधिश्चतुर्विधोऽप्यभावोपगमाद्याः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः । नैष दोषः । श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत्प्रमाणं यथायं कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः । न चातुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोत्यतः कर्मणो वा सूक्ष्मा

रत्नप्रभाख्या

नमिति गम्यते । यागस्येष्टसाधनत्वाभावे प्रेरणानुपपत्तेरित्यर्थः । अपूर्वद्वारा कर्मणः फलमुपपद्यत इत्युक्ता सिद्धान्तं दूष्य-
भामतीव्याख्या

प्रेणासमीहितत्वात्, समीहितस्य च स्वर्गोदेरसाध्यत्वाच्च यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां न पुरुष इष्टे अनीनाशश्च न तेन संभवत्यधिकारीत्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवास्त्रायस्य निर्मुष्टनिस्तित्वात्स्वानुष्ठानित्यसुखमयज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविलयनद्वारेण तथाहि—सर्वत्रैवास्त्राय कचित्कस्यचिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते—यथा ‘स्वर्गकामो यजेत’ इति शरीरात्मभावप्रविलयः । इह स्वत्वापाततो देहातिरिक्त आमुष्मिकफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्योक्तं कर्मण निराकरणादस्योऽपि प्रतीयमानस्य विचारसहस्योपायतामात्रेणावस्थानादनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्तत्सरेण क्रियेत । भोदोहेन प्रवृत्तकामस्य प्रणयेत्’ इत्यत्राप्यापाततोऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेन निषेधवाक्यानि चात्रापि ‘साम्रहण्या यजेत ग्रामकामः’ इत्यादीनि न साम्रहण्यादिप्रतिपराध्यपि तृष्यापातरोपदेशेन सेवाद्विश्लेषोपायप्रतिपराधीनि । यथा विषं भुङ्क्ष्व मास्य ग्रहे भुङ्क्ष्वेति । तथाच रागाद्याधिप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युपपद्यते । रागनिवन्धनां तृष्यापेक्षाद्वारेण प्रवृत्तिमुज्जानतो रागसंबन्धनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः । तन्निषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादध्यात्मं शब्दं भवेत् । तस्मात्कर्मफलसंबन्धस्याप्राप्त्यापि कत्वादानादिपि निजिवाध्याससहकारिण ईश्वरादेव कर्मोपदेशाद्विचित्रफलत्वेतिरिति । एवं तर्हि विधिः किमत्र कथं प्रवर्तनामात्राद्विधेस्तस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः । नहि यो यः प्रवर्तयति स सर्वोऽधिकृतमपश्यते । सनादः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्कामपाचिकीर्तुराह—तत्र च विधिश्चतुर्विधोऽप्यभावोपगमाद्याः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत । अयमभिसंधिः—उपदेशो हि विधिः । यथोक्तम्—‘तस्य शनमुपदेशः’ इति । उपदेशश्च नियोज्यप्रयोजने कर्मणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः । तद्यथारोग्यकामो जीर्णं भुञ्जीत । एष सपत्न्या ऽध्वतु भवाननेनेति । न त्वाज्ञादित्वे नियोक्तप्रयोजनस्तथाभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात्, तस्य चार्थारूपेऽसंभवात् । अस्य चोपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनस्यापारविषयत्वमनुष्ठानप्रतिपातकूलव्यापारगोचरत्वमस्माभिरुपपादितं न्यायकणिकायाम् । तथाच ‘स्वर्गकामो यजेत’ आदिषु स्वर्गकामादेः समीहितोपाया गम्यन्ते यागादयः । इतरथा तु न साधयितारमनुगच्छेत् । तदुक्तमुष्णिगा—‘असाधकं तु पदार्थः’ इति । अनुष्ठानप्रतिपातयातारहितप्रवर्तनामात्रार्थत्वे यजेतेत्यादीनामसाधकं कर्म यागादि स्यात् । साधयितारं नापिगच्छेदर्थः । न चेते साक्षाद्भावनाभावा अपि कर्तृपेक्षितसाधनताविशुद्धितमयोदा भावनोद्देश्या भवितुमर्हति, येन पुंसामनुपकारकाः एते नाधिकारभाजो भवेयुः । दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्यत्वात् । स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वरूपकामोपपन्नाद्य । प्रीत्याकम्ब । नामपदाभिधेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भावनोद्देश्यतालक्षणभाव्यत्वप्रतीतेः । फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणं । यागादितात्पर्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वरूपस्य फलसाध्यत्वस्य समप्रधानत्वाभार्वर्तकवाक्यसमवायसंभवात्, भावनाभाव्यमात्रस्य च यागादितात्पर्यत्वस्य कर्णेऽप्यविरोधात् । अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात् । परस्वादेरपि छिदादिषु तथाभावात् । फलस्य साक्षाद्भावन्याप्यत्वविरोहोऽपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात्स्वर्गसाधने यागादीं स्वर्गकामादेधिकार इति सिद्धम् । चाप्राप्तार्थविषयाः साम्रहण्यादिशान्तिविषयः परिसंख्यायक निर्यामका वा भवितुमर्हन्ति । न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो वाधिकाभिदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुम् । आपाततः प्रतिभावे चास्य तत्परत्वमेव नार्थापरातपरत्वम् । स्वरसतः प्रतीयमानोऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्यं संभवति न संपातायातपरत्वमुचितम् । न चेतावता शास्त्रव्यापातः । तस्य स्वर्गोपायशासनेऽपि शास्त्रोपपत्तेः ।

आनन्दगिरीयव्याख्या

श्रूयत इति । कथमेतावता फलहेतुत्वं कर्मणः सिद्धं, तत्राह—तत्र चेति । विधिश्चतुर्विधस्तस्य छिदाद्यर्थस्य प्रेरणात्मनो यगो विषयस्तद्भावावगमाद्याः स्वर्गस्य साधनमिति गम्यते । पुरुषाभिलषितस्वर्गसाधनत्वाभावे यागस्य तत्र प्रेरणायोगादित्यर्थः । पुरुषप्रवृत्तरर्थभावनाया भाव्याकाङ्क्षात्वादेकपदोपात्ततया यागस्य संहितित्वाद्भावात्त्वेन संकल्पो न विषयत्वेनेत्याशङ्क्याह—अन्यथेति । योग्यतायाः संनिधेः सकाशादन्तरङ्गत्वाद्यागस्य च हेतात्मकत्वेन फलार्थं प्रवृत्तभावनाभाव्यत्वायोगात्पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतसाक्षरेव भावनोद्देश्यरूपभाव्यत्वसिद्धेरुपपत्तेः पुरुषस्याप्रवृत्तेः स्वर्गोद्देशेन भाव्यत्वं यागस्य तु करणतया साध्यत्वेत्यर्थः । कर्म न कालानन्वीयकलदं क्षणिकत्वादित्युक्तं स्यादिति—नन्वेति । छलवद्व्यभेदेन निराकृतं—नेति । तदेव व्यनक्ति—श्रुतिश्चेदिति । उपपत्तिमेव अतिरिक्तद्वारा दर्शयति—नचेति । कर्मानान्तग्यापारत्वमुपलब्ध कर्मणो वेत्युक्तम् । फलोत्पत्त्यवस्थानुपपत्त्या कल्प-

काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थापूर्वं नामास्तीति तर्क्यते । उपपद्यते चायम उक्तेन प्रकारेण । ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् । अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानु पत्तेर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माद्वर्मादेव फलमिति ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलकर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलफलमि त्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्यते । कर्मोपेक्षादपूर्वोपेक्षाद्वा यथा तथास्त्वीश्वरात्फलमिति सि द्धान्तः । कुतः—हेतुव्यपदेशात् । धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुव्यपदेश्य फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति । स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु- 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदध्याम हम् ॥ स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्

रत्नप्रभाष्याख्या

यति—ईश्वरस्त्विति । ईश्वरः किं कर्मानपेक्षः फलं ददाति तत्सापेक्षो वा, आय आह—अविचित्रस्येत्यादि द्वितीये संवेष्टनसंस्कारमात्रात्कटादौ चेष्टनवत्कर्मापूर्वादेव फलसिद्धेः किमीश्वरेणेति भावः । अत्र वयं वदामः—चन्दन कादिदृष्टसंपत्त्येव सुखादिसंभवे कृतं धर्माधर्माभ्यामिति श्रुतिस्मृतिवलात्तदोपेक्षायामीश्वरेण किमपराद्धम् । अतः ईश्वरान त्केवलकर्मणः फलमित्युक्तमिति ॥ ४० ॥ सिद्धान्तयति—पूर्वं त्विति । अचेतनस्य कर्मणः स्वतःप्रवृत्त्ययोगाः

भामतीव्याख्या

पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वं हि शास्त्रत्वम् । सारागरीतरागपुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वेन सर्वपारिपदतया न तत्त्वव्यापातः । तस्मादि ष्यमात्रोपगमादायः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धम् । **कर्मणो वा काचिदवस्थेति ।** कर्मणोऽन्तर्गतव्यापारः । एतद्वत् भवति—कर्मणो हि फलं प्रति यत्साधनत्वं श्रुतं, तन्निर्वाहयितुं तस्यैवावन्तरव्यापारो भवति । न च व्यापारवति सत्त्वेन ध्य नासतीति युक्तम् । अस्तत्त्वप्राप्तेयादिषु तदुत्पत्त्यपूर्वाणां परमापूर्वं जनयितव्ये तदवन्तरव्यापारत्वात् । अस्तत्त्वपि च तैलपानस तेन पुष्टौ कर्तव्यायामन्तरा तैलपरिणामभेदानां तदवन्तरव्यापारत्वात् । तस्मात्कर्मकार्यमपूर्वं कर्मणा फले कर्तव्ये तदवन्तरव्य इति युक्तम् । यदा पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किञ्चित्कल्प्यते तदा **फलस्य वा पूर्वावस्था । अविचित्रस्य कारणस्यो** यदीश्वरादेव केवलमिति शेषः । कर्मभिर्वा शुभाशुभैः कार्यद्वैतोत्पादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ४० ॥ **पूर्वं तु बादराय हेतुव्यपदेशात् ।** दृष्टानुसारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जानु मृषिण्डदण्डादयः कुम्भकाराद्यनपिठिताः कु यारम्भाय विभवकतो दृष्टाः । न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वैर्वैयर्थ्याभिचारः, तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिर्देशतानुपपत् तस्मादचेतनं कर्म वापूर्वं वा न चेतनानपिठितं स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितुमुत्सहते न च चैतन्यमात्रं कर्मस्वरूपतामान्वर्त्ति योगादिनिर्देशविज्ञानशून्यमुपपृच्छते, येन तद्रहितश्रेयज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्गाध्येत । तस्मात्तत्तत्प्रासादादालोपुरतोराणा जननिर्दर्शनसहस्रैः सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्यास्मत्त्वमिति तथा चैतन्यं देवताया असति बाधकैः स्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेधुमित्यपि स्पष्टं निरुद्धि देवताधिकरणे । लोकिकश्रेष्ठो दानपरिचरणप्रणामाजलिकरप तिमीरीमिति श्रद्धागर्भाभिर्मिर्कभिराराधितः प्रसन्नः स्वानुरूपमाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधतश्चापक्रियाभिर्विरोधकार्याहितमि सुप्रसिद्धम् । तदिह केवलं कर्म वापूर्वं वा चेतनानपिठितमचेतनं फलं प्रसूत इति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनष्टं कर्म न फलं ।

आनन्दमिरीयव्याख्या

मानव्यं गृहीत्वा फलस्य वेत्युक्तम् । उपपत्तेश्चेति द्वितीयहेतुं विवृणोति—**उपपद्यते चेति ।** तत्र विधिभूतैरित्यादिरुक्तः प्रका श्च्युत्पत्तिभ्यां स्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं प्रत्याह—**ईश्वरस्त्विति ।** एकरूपाकारणान्नानेकरूपं कार्यं कार्यान्तराणामात्मिकावस्थापाने लर्थः । शुभाशुभफलदातृत्वे रागादिसम्पत्त्येव नेश्वरात्फलमित्याह—**वैषम्येति ।** ईश्वरस्य फलदातृत्वे कर्मोपपत्त्येव दोषान्तरमाह—**तदिति ।** उक्तदोषनिवृत्त्यर्थमपूर्वोदेव फलं नेश्वरादित्युक्तमुपसंहरति—**तस्मादिति ॥ ४० ॥** ईश्वरात्फलमिति द्धान्तयति—**पूर्वं त्विति ।** उत्तरपक्षप्रतिज्ञां विमज्जते—**बादरायणस्त्विति ।** परपक्षनिषेधप्रतिज्ञां प्रकटयति—**केवलमिति** ईश्वरानुपेक्षादिति यावत् । कथमीश्वरस्यापि केवलस्य फलहेतुत्वं, तत्राह—**कर्ममिति ।** यथा परपक्षे कर्मोपेक्षादपूर्वोपेक्षाद्वा कर्मणोः फलमित्युपगतं तथा तदवन्तरोपेक्षादीश्वरादेव फलदातृत्वकल्पनायां दृष्टविरोधादेवतापूजात्मकत्वाच्च यागस्य पूज्यमानदेवताप्रसादा फलवत्त्वादुक्तश्रुतार्थापत्तेरीश्वरेणोपेक्षयादपूर्वमप्रमाणमिति मत्वा हेतुं व्याचष्टे—**धर्ममिति ।** श्रौतं हेतुव्यपदेशशुभकत्वा स्मात् कथयति—**स्मर्यते चेति ।** तस्य तत्तद्देवतास्वाभावस्य भवेति यावत् । तत्तत्सासादाराधितानुष्ठितादित्यर्थः । हेतुव्यपदेशादित्यस्यार्थान्तरमाह—

(अ२१) इति । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपविश्यन्ते । तदेव चेश्वरस्य फल-
हेतुत्वं यत्स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्ष-
त्वादिश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पा-
दकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

रत्नप्रभाख्याख्या

द्विदशान्तुसारिभुतेर्बलीयस्त्वात्सर्ववेदान्तेष्वीश्वरस्य जगद्धेतुत्वभुतेष्वेवराधिष्ठिताकर्मणो जगदन्तःपातिफलसिद्धिरिति समु-
दायार्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्न-
प्रभायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

भामतीव्याख्या

नति कथ्यते दृष्टविरोधादेवमिहापीति । तथा देवपूजात्मको यामो देवतां न प्रसादयत् फलं प्रभूत इत्यपि दृष्टविक्रमम् । नहि राज-
पूजात्मकप्राधानं राजानमप्रसाद्य फलस्य कल्पति । तस्मादृष्टानुष्ठान्याय यागादिभिरपि देवताप्रमत्तकृत्याथे । तथाच देवताप्रसा-
दादेव स्थापिनः फलोत्पत्तेरूपपत्तेः कृतमपूर्वम् । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । ततः स्थापिनोऽनि-
ष्टप्रसक्तः । नच शुभाशुभकारिणां तदनुरूपं फलं प्रसक्तानां देवता द्वेषप्रवृत्त्या तत्तृतीति सूच्यते । नहि राजा साधुकारिणमनुग्रह-
स्त्विच्छन् वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तददल्लेकिकोऽपीश्वरः । यथा च परमापूर्वं कर्तव्ये उपसर्गपूर्वाणाम्हापूर्वाणां चो-
पयोगः । एवं प्रधानाराधनेऽज्ञाराधनानामुत्पत्त्याराधनानां चोपयोगः । साभ्याराधन इव तदमालतःप्रणमिन्नाराधनानामिति
सर्वं समानमभ्यसाभिनिवेशात् । तस्मादृष्टान्तिरोधेन देवताराधनात् फलं न तत्पूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशश्च श्रुतः
स्मार्तश्च व्याख्यातः । ये पुनरन्तयोर्मिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दृष्ट-
व्यसम्बुत्तेभ्यो व्यावहारिकयामीश्वरीशितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥ ४१ ॥ इति श्रीतच्चरितमित्रिपरिचितं भाष्य-
विभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

सर्वेति । ईश्वरस्य सृष्ट्यादिहेतुत्वेऽपि कथं फलहेतुत्वं, तत्राह—तदेवेति । यच्च विचित्रस्य कारणत्वेत्यादि, तत्राह—विचित्रेति ।
॥ ४१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवानन्दआनन्दकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे व्यावहारिके
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनारूपो द्वितीयः पादः ॥

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदेष्वनेकत्वमुपास्यैवैकता ॥ अनेकत्वं कौषुमादिनामधर्मविभेदतः ॥ १ ॥

विविधरूपफलैकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतम् ॥ शिरोत्रताख्यधर्मस्तु स्वाध्याये स्थात्र वेदने ॥ २ ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम् । इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचर्यते—ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसं सैन्धवधनवदवधारितं तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्तावतारः । नहि कर्मबहुत्ववद्ब्रह्मबहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यमुक्तम् । ब्रह्मण एकत्वादेकरूपत्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवन्ति । ह्यन्यथार्थोऽन्यथा ज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदान्तात्तरेषु प्रतिपिपादयिषितानि तेषामेकमभ्रान्तं भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वसप्रसङ्गो वेदान्तेषु तस्मात्तावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते । नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मावाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं ज्ञानं इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र० सू० १।१।४) इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेद

रजप्रभास्याख्या

मार्तण्डं ध्वान्तनाशाय तिलकस्वामिं मुदे । विघ्नेशं विघ्नविध्वस्त्यै प्रणमामि सुहृदुहः ॥

ब्रह्मस्वरूपं निर्धार्य तज्ज्ञानसाधनोपासनास्वरूपमाह—सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति । पादतिमाह—व्याख्यातमिति । पूर्वपादे तत्त्वम्पदार्थविवेकः कृतः । इह तत्फलं वाक्यार्थज्ञानमानन्दादयः प्रधानस्थेति पापुनरुक्तापेक्षिततत्पदद्वाच्यार्थोपसंहारेण निर्धार्यत इति फलफलिभावः संगतिः । सगुणवाक्यार्थविद्याचिन्ता तु तद्विचिन्तैकाग्र्यद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात्क्रियत इति मन्तव्यम् । संप्रति निर्गुणज्ञानं भेदाभेदविचारविषयत्वेनोक्तमिति म आक्षिपति—नन्विति । वेद्यभेदे विद्याभेदचिन्ता स्यात्, ब्रह्मणस्तु वेद्यस्यैक्याच्च चिन्तावसर इत्यर्थः । ब्रह्मैक्येऽपि भेदाच्चिन्तेत्यत आह—एकरूपत्वाच्चेति । निर्धर्मत्वादित्यर्थः । एकरूपेऽपि ब्रह्मण्यनेकप्रकारसंभवाद्भेदशङ्का इत्यत आ नचेत्यादिना । पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशङ्कानुपपत्तिमुक्त्वा चोदनाद्यभेदाज्ज्ञानभेद इति सिद्धान्तोऽप्युक्त इत्याह—नाप्यस्ये

भामतीव्याख्या

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । पूर्वेण संगतिमाह—व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण इति । निधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति—ननु विज्ञेयं ब्रह्मेति । सावयवस्य ह्यवयवानां भेदात्तदवयवविशिष्टगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्विधेरभिलष्यया ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादीत्यनेन । नच नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावाद्विज्ञानं ज्ञानानीत्युक्तम्—एकरसमिति । घनं कठिनम् । नन्वेकमप्यनेकरूपं लोके दृष्टं, यथा सोमशर्मकोऽयाचायां मापिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता द्विजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्तम्—एकरूपत्वाच्च । एकस्मिन् गोचरे संभवति न

आनन्दगिरीव्याख्या

तात्त्विकमतात्त्विकं च ब्रह्मणो रूपमुक्त्वा तद्विद्यां प्रतिवेदान्तं प्रतीतानां नामाद्यभेदादभेदमाह—सर्ववेदान्तेति । पूर्वोक्तस्य संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—व्याख्यातमिति । ज्ञेये ब्रह्मण्युक्ते तज्ज्ञानं किरूपमित्यपेक्षायाम् तद्विचाराद्योत्तरपादप्रवृत्तिरित्याह इदानीमिति । पदार्थयोः शोधनानन्तरमप्युनरुक्तापेक्षितपदपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणवाक्यानामर्थो निर्धार्यते । तत्र सगुणविषयसत्त्वशुद्धिद्वारा निर्गुणविषयोपयोग्यतापदार्थोपसंहारेण वाक्यार्थज्ञानार्थत्वाच्च सगुणवाक्यार्थचिन्ताश्चेति निर्गुणचिन्ता तु तदीदृशमु हेतुरित्यर्थः । निरुपाधिकं ब्रह्मज्ञानं विचार्यत्वेनोक्तमिति मत्वा पादारम्भमाक्षिपति—नन्विति । अवयवभेदाभावात्तन्निमित्तो ज्ञानं संभवतीत्याह—पूर्वेति । स्वभावभेदाभावात्तत्कृतोऽपि ज्ञानभेदो नास्तीत्याह—एकरसमिति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः सर्वप्रकारादाभावे फलितमाह—तत्रेति । वेदान्तानां शक्तितात्पर्यालोचनायामपि नेयं चिन्तेत्याह—नहीति । एकस्यापि पिता पुत्रो भ्रात्यादावनेकविज्ञानविषयत्ववदिष्टापि स्यादित्याशङ्क्याह—एकेति । एकसिद्ध्यैकरूपे स्मृत्याद्यनेकज्ञानवदनेकज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याह—नचेति । इदानीं तु पूर्वकावशिष्टादित्कालविशिष्टमन्यदिति ज्ञानभेदो युक्तो ब्रह्मणि तु निरुपाधिके नैवमित्यर्थः । अर्थस्यैकरूपत्वे ज्ञानमनेकरूपं तथैवेदादित्याशङ्क्याह—नहीति । तदेव प्रपञ्चयति—यदीति । पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशङ्कायोगं निगमयति—तच्च दिति । सिद्धान्तेऽपि चोदनाद्यभेदाज्ज्ञानभेदो न सिद्ध्यतीत्याह—नापीति । तर्हि सूत्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तविरोधात् ज्यमेतदित्यभिप्रेत्याह—अविधीति । आक्षेपमुपसंहरति—तद्विति । तत्तदनैकोपाध्यवच्छिन्नब्रह्मविषयाणि प्राणादिविषयाणि चो

चिन्तामारभत इति । तदुच्यते—सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चैवं विज्ञानभेदाभेदचिन्ते-
त्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ संभवतः कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टकालान्यदृष्ट-
फलानि चोच्यन्ते । कममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । तेष्वेवा चिन्ता
संभवति । किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद आहोस्मिन्नेति । तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यन्ते । नास्म-

रत्नप्रभाख्याख्या

एवं पादारम्भमाक्षिप्य समाधत्ते—तदुच्यत इति । सगुणविषयास्वेव भेदाभेदचिन्ता क्रियते निर्गुणविषयायां त्वैक्यं सिद्धमिति
वाच्यार्थरूपगुणोपसंहारमात्रं क्रियते वाक्यार्थनिर्णयायैतौ भावः । पश्चात्प्राणदहरशाण्डिल्यवैश्वानरादिविषया मिथोभिन्ना
भामतीव्याख्या

विज्ञानानि न त्वनेकाकाराणीत्युक्तम्—अनेकरूपाणि । रूपमाकारः । समाधत्ते—उच्यते । सगुणेति । तत्तद्गुणोपाधान-
ब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टकममुक्तिफल विषयभेदाद्विद्यन्त इत्यर्थः । तत उपपन्नो विमर्श इत्याह—तेष्वेवा
चिन्ता । पूर्वपक्षं गृह्णाति—तत्रेति । नास्मस्तावदिति । अस्ति 'अथैष ज्योतिः—एतेन सहसदक्षिणेन यजेत' इति ।
तत्र संशयः—किं यजेतेति संनिहितज्योतिष्टोमादनुवादेन सहसदक्षिणलक्ष्मणगुणविधानम्, उतैतद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति । किं
तावत् प्राप्तं, ज्योतिष्टोमस्य प्रकान्तत्वाद्यजेतेति तदनुवादाज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्रं पठित्वा एतेनैत्यनुकृत्य कर्मसामानाधिकरण्येन
कर्मभ्रमव्यवस्थापनात्, कर्षणश्रावुवाद्यत्वेन तत्तत्तस्य नाम्नोऽपि तथैव व्यवस्थापनात्, ज्योतिःशब्दस्य 'यस्येति वसन्ते ज्योतिषा'
इति च ज्योतिष्टोमे योगदशनात् नामिकदेशेन च नामोपलक्ष्यस्य लोकसिद्धत्वाद्धीमसोपलक्षणभीमपदवत्, अव्ययस्य चानन्त-
वर्धस्यासत्त्वनिर्वेदोपपत्तेः, गुणविशिष्टकर्मान्तरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य लक्षणवत्, द्वादशशतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्यसिद्धताया समक्षि-
धतया सहसदक्षिणया सह विकल्पोपपत्तेः, प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहसदक्षिणलक्ष्मणगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मगत-
मिति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—भवेत्पूर्वस्मिन् गुणविधयेति तदेव प्रकरणं स्यात् । निश्चिन्नं तु तत् । तथाहि संनिधावपि
होतृसंबन्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीयमानम् 'अन्यायश्रान्तेकार्थत्वम्' इति व्यापादुत्सर्गतोऽर्थान्तराभेदात्पूर्ववृद्धिं व्यवच्छिन्नस्वपूर्ववृद्धिं च प्रभूत-
मिति लोकसिद्धम् । न जानु देहि देवदत्ताय गामय देवाय वाजिनमिति देवशब्दादेवदत्तं वाजिभानमवश्यमिति लौकिकाः । तथा
चोपरिष्ठात् 'यजेत' इति श्रूयमाणमसंबन्धार्थपदव्यवायात्तत्कर्मवृद्धिमनादधत् तत्र गुणविधानमात्रासमर्थं कर्मान्तरमेव निश्चितम् । तथा
चैकान्त्युपपत्त्या लक्षणया ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्यसत्यामनुपपत्तौ लक्षणिको युक्तः । नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गा-
पद लक्षणिकमिति मीनो गङ्गायामित्यत्रापि लक्षणिकं भवति । भेदेऽपि च प्रथमं संज्ञान्तरोपेक्षिते यजिज्जदसामानाधिकरण्यं
कर्मनामभेदयामात्रपामावहति ननु संज्ञान्तरोपजनितो भेदधियमपनेतुमुत्सहते । तथा चाप्यशब्दोऽधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामवधो-
तयति । एवमशब्दाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोऽयं संज्ञान्तराद्रेदः इति भवतु संज्ञान्तरात्कर्मभेदः प्रवृत्तुं तु क्रियायातमित्यत

आनन्दगोरीयव्याख्या

सन्ननि विचारयोग्यानीत्याह—तदुच्यत इति । निरुपाधिब्रह्मज्ञाने ज्ञेयैक्यादेिक्यं सिद्धमिति न भेदाभेदचिन्ता । तत्र पुनर्गुणोप-
संहारो लक्ष्मणलक्ष्मणार्थसिद्धयर्थं वाच्यार्थतद्वाचकपदोपसंहाररूपो वर्तयते ततोऽपि विचारार्थमभिहितत्वात्—इत्यदोष इति ।
सगुणमपि विचार्यमाणद्वयं ब्रह्मैवेति कथं तस्मिन्प्रातिभेदाभेदचिन्तेत्याशङ्क्याह—अत्रेति । सोपाधिकं ब्रह्म समन्वयः । न केवलं
विषयभेदाद्रेदः किंतु फलभेदादपीत्याह—कर्मवदिति । विरक्तस्य सुसुक्ष्मोरलमनेन विचारणेत्याशङ्क्याह—क्रमेति । तस्यापि
योक्तो विचारो हेतोपादेयविवेकोपाकील्यर्थः । निर्गुणविषयां कश्चिद्भेदभ्रमापोहेनाभेदो निरुत्थेत्यनुक्तशब्दानां मत्वाविधमार्गां
वा साधारणस्वरूपलक्षणार्थमुपसंहारो वर्णयते । सगुणविषासु पुनरभेदः कश्चिद्विच्छेदः कश्चिदुपादानमुपसंहारः कश्चिदनुपसंहारः
पुनरुपसंहारति—तेष्वेति । एवं पादारम्भमुक्तत्वा प्रतिशाखं प्रतीतज्ञानानि विषयोक्त्युक्त्य नामादिभेदाभावात्तत्त्वसोपाधायिकरणत्वावयवं
संशयमाह—किमिति । अत्र चोत्सर्गतः सर्वसाक्षात्सु विवेक्ये सिद्धे पूर्वोक्तन्यायानि विद्यतो मुक्तिसंभवात्प्रादादिसंगतिरिति मत्वा
पूर्वपक्षवति—तत्रेति । पूर्वपक्षे प्रतिवेदान्तं विद्याभेदादुपादानुपसंहारः । सिद्धान्ते सर्वत्र विवेक्यतातुल्यमहा इति फलमुक्त्याधिकरणे
इत्येति । शास्त्रान्तराधिकरणे 'नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्द्यास्तस्मात्तत्त्वचनप्रायश्चित्तान्याददर्शनशब्दान्तरसकृत्प्रक्रियातोऽपि कमे-
भेदः स्यात्' इति पूर्वपक्षसूत्रेण पूर्वपक्षे कर्मभेदे ये हेतवो नामादयो वर्तितास्ते विद्याभेदलक्षणपूर्वपक्षोपयोगित्वेनाश्रानुयुक्त-
त्वम् । तत्र नाम्नो भेदकत्वमुदाहरति—नास्म इति । आदिपदादेकप्रकरणश्लाघिषोदसंपूर्णमामादिप्रहणम् । 'अथैष ज्यो-
तिःसर्वज्योतिरितेन सहसदक्षिणेन यजेत' इत्यत्र ज्योतिष्टोमानुवादेन सहसदक्षिणगुणविधौ तद्गुणकर्मान्तरविधिर्नित मंदेह,
कृतज्योतिष्टोमस्य तत्वेकदेशवाचिना ज्योतिःशब्देन भीमादिशब्दवदभिधानात्कर्मान्तरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य लक्ष्मणाद्द्वादशशतद-
क्षिणया सहसदक्षिणया विकल्पात्कृतानुवादेन गुणान्तरविधिरिति प्राप्ते सत्यां गतावैक्यस्य संनिधौऽनेकसंज्ञानामोपसंहारमुपपत्त्या
लक्षणिकः शब्द इत्येतावता ज्योतिःशब्दस्यासत्यामनुपपत्तौ ज्योतिष्टोमलक्ष्मणत्वात्सिद्धेश्च शब्दाच्च प्रकरणविच्छेदात्प्रवृत्तेन गुणविषययो-
द्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधिरिति द्वितीयो स्थितम् । अग्निहोत्रदशपूर्णमासादपि संज्ञाभेदेन संज्ञिभेदेन विप्रविधिरिति भावः । संज्ञान-

स्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु । अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु वि-
नेष्वन्यदन्यन्नाम तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं शाठ्यायनकमित्येवमादि । तथा
भेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादि-
अस्ति चात्र रूपभेदः । तद्यथा—केचिच्छाखिनः पञ्चान्निविद्यायां षष्ठमपरमग्निमामनन्त्य
पुनः पञ्चैव पठन्ति । तथा प्राणसंवादादिषु केचिद्वान्वागादीनामनन्ति केचिदधिकान् । त

रजप्रभाष्याख्या

इति 'नानाशब्दादिभेदात्' इत्यत्र वक्ष्यते । अत्र तु मिथोभिन्नास्ताः किं प्रतिशाखं भिद्यन्ते न वेति नामादिभेदाच्चोद-
शेषाच्च संशयः । पूर्वपक्षे विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः सिद्धान्ते त्वभेदादुपसंहार इति फलभेदः । पूर्वतन्त्रे शाखान्तरा-
णपूर्वपक्षसूत्रं नामरूपधर्मविशेषणहकिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरे कर्मभेदः स्या-
तत्रोक्ता हेतवो नामादयो विद्याभेदाधर्मिहोच्यन्ते 'अथैष ज्योतिरथैष सर्वज्योतिरतेन सहस्रदक्षिणेन
इत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणाख्यगुणविधिमार्गश्च ज्योतिरितिपदस्य कर्मानन्तरनामत्वसंभवे ज्योतिष्टो-
कत्वाद्योगादथेति प्रकरणविच्छेदाच्च ज्योतिष्टोमात्कर्मानन्तरं विशिष्टदक्षिणं विधीयत इति नाम्नः कर्मभेदकत्वसु-
ज्योतिरादिष्वित्यादिपदेनाध्वर्थं हौत्रमिति संज्ञाभेदात्कर्मभेदो ग्राह्यः । तप्तं क्षीरं दध्ना कठिनमामिक्षा, तत्र द्रवं
वाजिनमिति भेदः, 'तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वैश्वदेव्यामि-
वाजिनाख्यगुणविधिः वाजिभ्य इति विश्वेदेवानुवादादित्याशङ्क्यामिक्षां प्रत्युपसर्जनत्वेनोक्तविश्वेदेवानां वा-
इत्यनुवादायोगादुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे कर्मणि वाजिनद्रव्यस्यानाकाङ्क्षितस्य विध्ययोगाद्वाजिदेवताको वाजि-
कर्मान्तरमिति द्रव्यदेवताख्यरूपभेदात्कर्मभेदः सिद्धान्तितः । आदिपदात् 'ऐन्द्रं दधैन्द्रं पयः' इति द्रव्यभेद-
भेदो ग्राह्यः । एवमिहापि पञ्चान्नपत्ररूपभेदाद्विद्याभेदो वाजिच्छन्दोगयोः । तथा रेतोन्मूना वागाद-

भामतीव्याख्या

आह—अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेष्विति । यथैव काठकादिसमाख्या ग्रन्थे प्रयुज्यत एवं ज्ञानेऽपि लोभि-
न चास्ति विशेषो यतो ग्रन्थे मुख्या विज्ञाने गांधी भवेत् । प्रणयनं च ग्रन्थज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिगमितम् । तस्माज्ज्ञान-
वाचिका समाख्या । तथाच यदा ज्योतिष्टोमसंनिधौ श्रूयमाणं समाख्यान्तरं तत्प्रतीकमपि कर्मणो भेदकं तदा कैवं कथा शा-
रीये विप्रकृष्टमंडलप्रतीकभूतसमाख्यान्तराभिधेये ज्ञात इति । तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो यथा 'वैश्व-
मिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्येवमादिषु । इदमाम्नायते—'तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति । अत्र हि
देवतासंबन्धानुमितो यागो विधीयते । तदनन्तरं चेदमाम्नायते—'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । अत्रेदं संदिश्यते—किं पूर्वा-
कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत इति । किं तान्त्रं प्राप्तं, द्रव्यदेवतान्तर-
धर्मांतरविधौ विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वा-
द्रव्यविधिः । न चोत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणवारोधात्तत्र वाजिनमल्लघवाकाशं कर्मान्तरं गोरचरयतीति युक्तम् । उभयोरपि वा-
समसमयप्रवृत्तेरामिक्षावाजिनयोरुपपत्तां शमं शिष्यमाणत्वेन नामिक्षायाः शिष्टत्वम् । तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं निमित्तं
न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौतं आमिक्षासंबन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसंबन्धाद्वाक्यगम्याद्वलवान्भवेदुभयोरपि पदान्तराभि-
तितया वाक्यगम्यत्वाविशेषात् । नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षामामिक्षामध्यवस्थायाम् । अस्तु वा श्रौतत्वं तथा

आनन्दगिरिव्याख्या

रात्कर्मभेदोऽपि प्रकृते किं जातमित्याशङ्क्याह—अस्ति चेति । तैत्तिरीयकादिशब्दानां शाखानामात्मे विज्ञाननामात्वं प्रयोगवि-
स्पृष्टत्तिमित्यतश्च प्रवचनस्य ग्रन्थज्ञानयोरविशिष्टत्वाच्च किन्मुख्यमन्यत्र गौणं नामाप्रसिद्धविद्यागायोगादिति भावः । विद्याभेद-
भेदादुक्तत्वा रूपभेदादपि तमुदाहरति—तथेति । आदिपदेनाग्नेयाशीपोमीयादिसंग्रहः । 'तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्या-
वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र पूर्वस्मिन्नेव वैश्वदेवे कर्मणि वाजिनवाक्येन वाजिनगुणविधिवो द्रव्यदेवतान्तरयुक्तकर्मान्तरविधौ
विश्वेषामेव देवानां वाजिनात्वेनामिक्षाया युक्तानां वाजिपदेनोक्तैर्वाशिभ्य इति ताननूष वाजिनगुणविधेरामिक्षावद्वाजिनमपि वैश्वदेवं
न कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते विश्वेषां देवानामामिक्षां प्रत्युपसर्जनतया प्राधान्येनाप्रकृतत्वाद्वाजिपदेन परामर्शायोगाद्वाजिनगुणस्या-
देवताभिधानेन संबन्धात्कर्मान्तरदृष्टेस्तद्विध्यत्वा चाभिधावरुद्धतया वाजिनस्य तत्रानवकाशात्पूर्वसात्कर्मणः स्वसंबन्धकर्मणो
कत्वाच्चद्विस्तुतिविरोधे वाक्यस्य दौर्बल्याद्वाजिनवाक्येन द्रव्यदेवतान्तरयुक्तकर्मान्तरविधिरिति तत्रैव स्थितम् । आग्नेयादिषु पुना-
भेदाद्भेदेन विगानमिति भावः । अस्तु रूपभेदात्कर्मभेदः प्रस्तुते किं जातं तदाह—अस्ति चेति । अत्रेति विवोक्तिः ।
भिन्नं रूपमुदाहरति—तद्यथेति । यथा यागस्य द्रव्यदेवते रूपमेवं वेद्यमेव विद्याया रूपम् । तथाच वेद्यभेदे विद्याभेदः स्वात्म-
धर्मभेदाद्विद्याभेदं वक्तुं तस्य कर्मभेदकत्वमाह—तथेति । कारीरीवाक्यान्वधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भुजते न तथान्ये । अस्मि

धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशङ्कितः कारीर्यादिषु । अस्ति चात्र धर्मविशेषः ।

रत्नप्रभाख्या

न्दोये तत्सहिता वाजिनामिति प्राणविद्याभेदः, कारीरिवाक्याध्ययने तैत्तिरीयकाणां भूमौ भोजनं धर्मविशेषो नान्येषां, अध्ययने केषांचिदुपाध्यायसुदकाहरणं धर्मो नान्येषां, अश्वमेधाध्ययनेऽश्वघासानयनं केषांचिदेव नान्येषां, नच तान्येव कारीर्यादीनि कर्माणि धर्मविशेषमपेक्षन्ते नापेक्षन्ते चेति युक्तं, अतो धर्मविशेषाच्छास्त्रान्तरे कर्मभेदः शङ्कितस्तथात्रापि मुण्डकाध्ययने केषांचिदेव शिरस्यङ्गारपात्रधारणरूपं व्रतं नान्येषामिति विद्याभेदः स्यात्, पुनश्चकारभ्यासः । यथा 'समिधोः प्रातः प्रातरनुतं ते वदन्ति पुरोदयाजुहुति येऽमिहोत्रम्' इत्यनुदितहोमस्य 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाथाथतिथये प्रदुनाय शून्यायवसथायाहायै हरन्ति तादृगेव तत्' इत्युदितहोमस्य च निन्दाश्रुतभेदः, एकस्यैवोदितेऽनुदिते चातुष्टानायो- गात्, तथोदितानुदितहोमातिक्रमकृतप्रायश्चित्तादप्यमिहोत्रभेदः शङ्कितः । एते निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तविद्यासु न विद्येते इति नोदाहियेते । यथा सर्वेषांखाविहितस्य कर्मणो ज्ञातुं कुरु चाऽशक्यभेदस्तथा सर्ववेदान्ताध्ययनज्ञानाद्यशक्येत्वेदान्त- विद्याभेदः स्यात्, तथा शास्त्रानां सर्वासांमैकरूपा समाप्तिर्नोच्यते किंतु कस्याधिकारिककर्मणि समाप्तिरतः रामासिचचन- भेदाप्रतिपादनं कर्मभेदः शङ्कितः, तथा कस्यचिद्वेदान्तस्योङ्कारसर्वात्म्ये समाप्तिः कस्यचिदप्यन्येति विद्याभेदः, अन्याथदर्श- मर्थवादस्तद्वेदाकर्मभेदवद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षसूत्रोक्ता हेतवो दर्शितास्ते केचित्सिद्धान्ते पूर्वपक्षे चात्रोपयुक्त इति । तथा शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि कर्मभेदकानि, तत्र नामधेयं गुणो रूपमभ्यासधेयं त्रयं व्याख्यातं, यजे- याजुहुयादिति प्रकृतिशब्दभेदेन धात्वर्थभेदात्तदवच्छिन्नभावनाख्यकर्मभेद उक्तस्तथात्र वेदोपास्त इत्यादिशब्दभेदाद्विद्या- दः, 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति संख्यया कर्मभेदवत् 'वायुप्राणौ द्वौ संवर्गौ' इति द्वित्वसंख्यया संवर्गविद्याभेदः स्यात् । तस्मात्तद्विषयप्रकरणतत्प्रकरणान्तरे कुण्डपायिनामयने 'भासममिहोत्रं जुह्वति' इति धृतममिहोत्रं प्रकरणान्तरस्थत्वात्कर्मन्तरमिति

भाभतीव्याख्या

म्भ इति पदं वाजमन्त्रमामिशा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्संबन्धिनो विद्वान्देवतातुल्यश्चयति । यद्यपि विश्वदेवशब्दाजपिपदं त्रि, येन च शब्देन चोदना तैवेवोद्देशे देवतात्वं न शब्दान्तरेणान्यथाऽर्थकत्वेन सूर्योदित्यपदयोः सूर्योदित्यचर्वाकैवल्यप्रसङ्गात्, यपि वाजिजितोः सर्वनामार्थं स्मरणात् संहितित्यस्य च सर्वनामार्थत्वात्, विश्वेनां च विश्वदेवपदेन संनिधाननात्तत्पद- ऽस्य एवैते वाजिपदेनोपस्थाप्या न तु सूर्योदित्यपदवस्तुतन्त्राः । तथाच तदुपलक्षणार्थं वाजिपदं विद्वदेवोपलक्षितमेव देवतातुल्य- श्रुतीति न शब्दान्तरादेवताभेदः । तत्रामिशासंबन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामिष्या वाग्यते किंतु तथा सह उच्यते इति न कर्मांतरमपि तु वाक्याभ्यां द्वय्ययुक्तमेकं कर्म विधीयत इति प्राप्त उच्यते—स्यादेवेदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्वि- द्वांमिशा नोच्येत । तद्वित्तस्य त्वत्वेति सर्वनामार्थं स्मरणात् संहितित्यस्य च विशेष्यस्य सर्वनामार्थत्वात्तत्रैव तद्वित्तस्यापि वृत्ति- नेतु विश्वे देवेतु । न तत्संबन्धे, नापि तत्संबन्धमात्रे । नन्वेवं सति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दवाचां देव नामिषां प्रतीमः किमिति चामि- ष्यापदमपेक्षामहे । तद्वित्तान्तस्य पदस्याभिधानपर्यवसानाच्च प्रतीमस्तत्पर्यवसानाय चापेक्षामहे । अवसिताभिधान हि पद समर्थ- मर्थविधायकानुपपत्तिः । इदं तु संहितविशेषाभिधायि तत्संनिधिमपेक्षमाणं संनिधापकमभिधायपदमपेक्षत इति कृत आमिषापदानपेक्ष आ- मिषापत्यस्यप्रसङ्गः । कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधेयं तत्प्रमाणदूतप्रथमभाविपदा- भावत्वाच्चैतत् बलीयश्च । यत्तु पर्यवसिताभिधानपदामिषितपदार्थलवगमगम्यं तत्तत्तत्प्रतीतिव्याक्यगम्यं दूतत्वं चेति तद्वित्तशु- ल्वगतामिशालक्षणगुणवरोधात्पूर्वकर्मसंयोगि वाजिनद्रव्यं संबन्धि पूर्वमाद्भिन्नमिति । एवं च सति निव्यदवगतानपेक्षसामानाभा- मिश न वाजिनद्रव्येण सह विकल्पसमुच्चयो प्राप्स्यति । न चाश्वत्ते निरुद्धत्वादनपेक्षवृत्ति वाजिपदं कर्वाचिर्वागिकं सापेक्षवृत्ति निषेधवशात् देवतां वैश्वदेवीपदादामिषाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति । प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः । प्रधानं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्राणादिकं च विधिकल्पनागोचरे अस्त्युपेत्ये एव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् । तस्माद्यथेह पूर्वकर्मो- संनिधिनो गुणाकर्मभेद एवमिहापि पञ्चासिविधया भिन्ना, एवं प्राणसंवादेपूनाधिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मवि- शेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि—कारीरिवाक्याध्ययनीयान्तेतैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्येव । तथा- निधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति नाहरन्त्येव । तथाश्वमेधमधीयानाः केचिदश्वस्य घासमानयन्ति नानयन्त्येव । केचित्चाचरन्त्येव धर्मे । नच तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्षति नाकाङ्क्षति चेति युज्यते । अतोऽव- गम्यते भिन्नानि तासु तासु शास्त्रासु कर्माणीति । अस्तु प्रस्तुते क्रियायातमित्यत आह—अस्ति चात्रेति । अनेयां शास्त्रिणां

आनन्दगरीयव्याख्या

यानाश्च केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति न त्वन्वे । नच तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिधर्मजन्योपकारकानि तद्विधानि चेति युक्तमस्तत्र धर्मभेदाद्देवोदित्यर्थः । एवमपि प्रकृते किं स्यात्तद—अस्ति चेति । अत्रेति पूर्ववद्विधौकि । अनेयां तु शास्त्रिणां

यथाधर्षणिकानां शिरोव्रतमिति । एवं पुनरुक्त्यादयोऽपि भेदहेतवो यथासंभवं वेदान्तान्ते

रूपप्रभाष्याख्या

सिद्धान्तितम् । तथात्र वेदान्तभेदे प्रकरणभेदादुपास्तिभेद इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तयति—एवमिति । सर्ववैदान्तेः प्र

भाष्यमतीत्याख्या

नास्तीति शेषः । एवं पुनरुक्त्यादयोऽपीति । 'समिधो यजति' इत्यादिषु पञ्चकृतोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र कर्मभावना किंवा पञ्चैवेति । किं तावत्प्राप्तं, धात्वर्थानुबन्धभेदेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्धार्यस्य च दमन्तरेण भेदातुल्यपत्तेः 'समिधो यजति' इति प्रथमभावना वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरितनैर्वाक्यैरनु न च प्रयोजनाभावादननुवादः प्रमाणसिद्धस्य प्रयोजनस्याननुयोज्यत्वात् । कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वावात्तरमेकं कर्मैति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति । सर्वाण्येव प्राथम्याहोण्यपि गुणानातुल्यपत्तेः क्रमेणाधीतानीति । न त्वयमेतानं प्रयोजकः क्रमः । परस्परानपेक्षाणामेकाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् । तेन प्राथम्या प्राप्तमित्येव नास्तीति कस्य कोऽनुवादः । कथंचिद्विपरितुष्टिमात्रस्थैरसर्गिकप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधिवापवादसामर्थ्याभावात् गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विधिगौरवभिया गुणमात्रविधानलाघवाया कर्मानुवादापेक्षायां विपरिवृत्तेरुपकारः । यथा जुहोति' इति दधिविधिपरं वाक्ये विपरितुष्ट्यपेक्षायाम् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुवादात् गुणाद्भेदः, समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात् । अगृह्यमाणविशेषतया च किंचनविहितं किंवादेन कस्य गुणविधितमिति न विनिगम्यते । न चापूर्वं नाम ज्योतिरादिविशिष्टानासंकर्यं प्रथममवगतं, यतः पूर्वतु द्विविधविधयामात्रं कर्म पूर्वस्मात्संज्ञातो व्यवच्छिन्द्यात् । किंतु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरण्येनावगताः समिदादयस्तद्वशात्कर्मधेयतां प्रतिपद्यमाना आख्यातस्यानुवादात्वेऽनुवादा विधित्वे विधयो न तु स्वातन्त्र्येण कस्यचिदीशते । तस्मात् स्वरसिद्धप्राप्तविपरिवर्तकर्मण्ययमभ्यस्तो भावनानुबन्धभूतानि भिन्नानो भावनां भिन्नति यथा तथा शास्त्रान्तरे विहिता अपि विद्याः शास्त्राहित्याभ्यो विद्याभ्योऽभ्यस्तो भेत्स्यतीति । अशक्तैश्च । नखैकः पुरुषः सर्ववैदान्तप्रत्ययाभिक्रामपासनामुपसर्हन् शक्नोति सर्ववैदान्तनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसर्हस्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिशास्त्रं भेदे तूपासनानां नायं दोषः । समाप्तिभेदाच्च । के

आनन्दगिरिय्याख्या

नैवं शिरस्यस्थिधारणं व्रतमस्तीति धर्मभेदाद्विधाभेद इत्यर्थः । भेदकान्तराण्यतिदिशति—एवमिति । आदिग्रहणादिनाऽशक्तिसामानाधिकरण्याच्चान्यार्थदर्शनाति शब्दान्तरं संख्या प्रक्रियेत्येतां च संगृह्यन्ते । तत्र 'समिधो यजति' इत्यादौ पञ्चकृतोऽभ्यस्तो यजति किमेकं कर्मापूर्वं किंवा पञ्चैवेति संशये धात्वर्थानुबन्धभेदमन्तरेणापूर्वभेदायोगात्प्रकृते तदयोगादेकं कर्मापूर्वमिति प्राप्ते समं वाक्यानां स्वरसिद्धप्राप्तकर्मविधिरपरत्वादसति विशेषे पुनः श्रुतेरानर्थक्यत्वात्प्रत्ययसामपूर्वभेदे इति पुनरुक्तेर्भेदकत्वं स्थितम् । शास्त्रान्तरोक्ता विद्याः शास्त्रान्तरोक्तविद्याभ्यो भिन्नाः पुनरुक्तेरिति पुनरुक्तितो विद्याभेदः । निन्देत्युदितानुदितहोमनिन्दोक्ता 'प्रातरनुत्ते' ते वदन्ति पुरोदयाज जुहति येऽजिहोत्रम् । दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सृष्टौ ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्' इत्यु होमनिन्दा 'यथाऽतिथये प्रदूतायात्रं हरेयुस्तादृक्तयदुदिते जुहति' इत्युदितहोमनिन्दा । तत्रक्षेत्रक्षेत्रोदितेऽनुदिते च क्रमेणानुयोगाद्भेदः । उदितानुदितहोमातिक्रमकृतप्रायश्चित्तादपि तद्भेदधीः । न च निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तविद्यासु विद्येते इति नोदार्थि यत्तच्च योऽन्यामित्यादि तद्भेदधीनिपत्यत्वाच्च विद्यां भिनत्ति । ततो भूय इवेत्यादि तु केवलदेवताज्ञाननिन्दया तस्य कर्मणा म यपरम् । अशक्तियः कर्मवद्विद्याभेदिका । नहि सर्वशास्त्राविहितं कर्म शक्यमेकेनानुष्ठानं तथोपासनान्यपि नानाशास्त्रोक्तानि निन्दुमीधेरिति भेदः । समाप्तिरपि शास्त्रिणां केपाञ्चिकजिदिति कर्मणो भेदिका । तथा वेदान्तेष्वपि कश्चिदंशकारसर्वामत्यन्तं समाप्तिरन्यत्र कश्चिदित्युपास्तिभेदः । अन्यार्थदर्शनं 'वायुर्वं क्षेपिणा देवता' 'मोऽरोदीधरोदीध' इत्याद्यर्थवादरूपं कर्मभेदकं निन्दयोरैकत्रासमवायात् । एवं वेदान्तेष्वपि नानाविधार्थवादस्य तत्र तत्र दृष्टेर्विधाभेदः । शब्दान्तरादपि कर्मभेदः । ज्योतिर्गोमे 'तोमेन यजेत', 'दाक्षिणाणि जुहोति' 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इत्यत्र यजतिददातिजुहोतयः संहत्य वा कांश्च जुर्नैत्यम वेति संदेहे संहतानामेकापूर्वसाधकत्वं लाघवादिति पूर्वपक्षे 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धवाद' इत्यत्र शब्दभेदे भावनुबन्धभेदाद्वान्नाभेद इति स्थितम् । तथेहापि 'ब्रह्मविद्यामोति परम्' 'तरति शोकमासमिव' पशुभिरैको वा यागो निर्वर्त्यः स संख्यापि कर्मणो भेदिका 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशून्नाभेत' इत्यत्र सप्तदशभिः पशुभिरैको वा यागो निर्वर्त्यः स वेति संशये यो हि बहुन्कल्पयति कल्पयत्यसावेकमिति लाघवादेको यागः सप्तदशपशुभिर्निर्वर्त्य इति पूर्वपक्षे पशूनां पृथक्त्वं स शब्दसंख्यायाः संबन्धात्तद्व्यवहारश्च च यागभेदाधीनत्वाभागाः सप्तदशेति राद्धान्तितम् । तथात्रापि तौ वा यतौ द्वौ संवर्गाविति संख्या विद्याभेदः । प्रक्रियापि कर्मभेदिका कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' 'मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यत्र निन्दो होत्रादौ मासगुणविधिर्वा कर्मान्तरविधिर्वेति संदेहे सत्यग्निहोत्रादिशब्दस्य प्रसिद्धाग्निहोत्राचनुवादित्वान्मासमित्यपसिद्धत्वात्प्रसिद्धादेनाप्रसिद्धगुणविधिर्न संवात्यकरणस्य वाक्यादौर्बल्यादुपगुणविधिरिति प्राप्ते यस्य प्रकरणे यदाकथं श्रुतं न तत्तस्य बाधकमित्युक्त्यादुपगुणविधिरित्युक्त्वा मासमग्निहोत्रमित्यादिश्रुतेर्नैवमिकाग्निहोत्रादौ शोपसदमाभावात्तदनुवादेन गुणविधिसिद्धिरुपसदमापि तत्रैव वि

ग्रेजियतद्व्याः । तस्मात्प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन्स्तिस्त्वेवान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । कुतः—चोदनाद्यविशेषात् । आदिप्रहणेन शास्त्रान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदितान् अमेदहेतव इहाकृष्यन्ते । संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे शास्त्राभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नतादृश एव चोद्यते छन्दुयादिति । एवम् 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद' (बृ० ६।१।१ छा० ५।१।१) इति वाजसनेयनानां छन्दोगानां च तादृश्येव चोदना । प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति' (बृ० ६।१।१) इति । रूपमप्युपययत् तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठानिदिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वम् । यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपमेवं विश्वं रूपं विज्ञानस्य तेन हि तद्रूप्यते । समाख्याऽपि सैव प्राणविद्येति । तस्मात्सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानाम् । एवं पञ्चाग्निविद्या वैश्वानरविद्या शाण्डिल्यविद्येत्येवमादिषु योजयितव्यम् । ये तु नामरूपादयो भेदहेत्वाभासास्ते प्रथम एव

रत्नप्रभाष्याख्या

न सर्वेदेवान्तप्रत्ययानि तैविहितानीत्यर्थः । उक्तनामादिभिर्होत्रादिकर्मणाम् प्रतिशालं भेदे ग्रामे शाखान्तराधिकरणसि-
त्तमुत्तरं 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्यविशेषात्' इति । तत्र चोदना विधायकः शब्दोद्घोतः प्रयत्नो वा । तस्या अवशेषमाह—
धैकमित्रिषिता । एकधात्वर्थोभावचिच्छत्रप्रत्ययैकयादुपासित्यलैकमयित्यर्थः यथा ज्येष्ठत्वादियुगकप्रणविद्या सर्वसाखास्वेका
या पञ्चाभिनिषायेका फलसंयोगाद्यविशेषात्, तथान्यापि विद्याऽभिन्नेत्याह—**एवं पञ्चासीति** । पूर्वपक्षेहोत्रादिषाचट्—**ये**
श्रुति । काठकमितादिनाम्ना कर्मभेदो न युक्तः, कुतः अबोदनाभिज्ञानात्साक्षात्कादिशब्दानां प्रत्यनमतया कर्मवाचित्वाभावा-
त् । भिन्ननामकशाखाप्रत्यभेदेऽपि तद्विहितं कर्मैकमेव, अल्परूपभेदोऽपि न कर्मैकविशयोऽपि, धर्मविशेषत्वव्ययनात् न कर्मात्रं

भामतीव्याख्या

॥तानामोद्धारसार्वभौम्यकथने समाप्तिः। केवांचिदयत्र। तस्मादनुपासनाभेदः। अन्यार्थदर्शनादपि भेदः। तथाहि—“नंतदची-
त्रतोऽपीतं” इति अचीत्रव्रतस्थाप्यनाभावदर्शनादुपासनाभावः। कचिद्वर्णीव्रतस्थाप्यनदर्शनादुपासनावगम्यते। तस्मादुपास-
नाभेद इति। अत्र सिद्धान्तमाह—**सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्।** तथाचंद्र—**सर्ववेदान्तप्रत्ययानि**
सर्वेदनाद्यमगणानि विश्वानानि तत्सर्वस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति। याज्ञिकैर्मन्त्रं वेदान्ते
तान्येव वेदान्तान्तरेणैवार्थः। चोदनाद्यविशेषात्। आदिशब्देन संगेयरूपाख्याः संभूयन्ते। अत्र च चोद्यत इति चोदना
कृपायच्छेदः। स हि पुरुषस्य व्यापारः। तत्र स्वर्ग्यं होमादिशाल्वावीचिष्ठेयं प्रवर्तते। तस्य देवतोद्देशेन त्यागस्यातेचनानि-
द्वयप्रयच्छेयः पुरुषप्रत्ययः स एव शास्त्रान्तं यथैवभिहापि प्राणेष्वेष्टव्येष्वेष्टवेदनविषयः पुरुषप्रत्ययः स एव शास्त्रान्तोऽप्यपीति। एष

आनन्दगिरीयव्याख्या

[illegible]

काण्डे 'न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात्' इत्याख्य परिहृताः ॥ १ ॥ इहापि कंचिद्विशेषः
शङ्क्य परिहरति—

भेदाच्चेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

स्यादेतत् । सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदाभ्योपपद्यते । तथाहि—वाजसनेयिनः पञ्च
भिषिद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनन्ति 'तस्याग्निरवाग्निर्भवति' (बृ० ६।१।१५) इत्यादिन
छन्दोगास्तु तं नामनन्ति पञ्चसंख्ययैव च त उपसंहरन्ति 'अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वे
(छा० ५।१०।१०) इति । येषां च स गुणोऽस्ति येषां च नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत
न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुं पञ्चसंख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्याश्चतु
प्राणान्वाकृष्टुः श्रेष्ठमनांसि छन्दोगा आमनन्ति । वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्यामनन्ति 'दे
वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद' (बृ० ६।१।६) इति । आवापोद्वापभेदा
वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदेवताभेदादिव यागस्येति चेत् । नैष दोषः । य

रजप्रभास्याख्या

मतो न कर्मभेदकः, शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धा, निन्दान्यार्थदर्शनयोरपि न भेदकत्वं तत्तद्विभुलितामात्रत्वाद्वहुशाखाध्ययना
वपि स्वशाखातुक्तविशेषस्यापेक्षितस्यान्यतो प्रहसंभवादशक्तिरभेदिका, एकस्मिन्नपि कर्मष्वङ्गलोपादिना प्रायश्चित्तं संभ
एवं समाप्तिवचनभेदोऽप्यप्रयोजक इत्येवं कर्माभेदप्रमाणप्राबल्ये भेदहेतवः परिहृता इत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि शाखान्तरन्यायेनैव
क्यवद्विधैक्यसिद्धेः पुनरुक्तिरित्यत आह—इहापीति । रूपस्योपपत्तिशिष्टत्वं विशेषः । पञ्चाग्नीन्वेदेत्याद्युपासनोत्पत्ति
स्थपञ्चाग्यादिरूपभेदादुपासनाभेदः स्यादामिक्षावाजिनरूपभेदात्कर्मभेदवदित्यधिकांशाङ्गानिरासार्थत्वात् पौनरुक्त्यमस्यापि
स्येति मत्वा शाङ्का ब्रह्मचष्टे—स्यादित्यादिना । अस्य पुथक्शास्त्रत्वात्कर्मन्यायानां मानसविद्याषु विना सूत्रं दुर्योजत्वाच्च पुनर
न्धोऽपि नास्तीति मन्तव्यम् । ननु तस्य मृतस्य दाहार्थमग्निरन्येष्टिगतः षष्ठो यः प्रसिद्धवद्वाजिभिरुक्तः स छान्दोग्ये उप
इति न रूपभेदः, तत्राह—न चात्रेति । अस्तु प्रजननगुणवतो रेतसो वाजिनामावापश्छन्दोगानां च तस्योद्वापस्ततः ।
त्यत आह—आवापेति । छान्दोग्ये षष्ठाग्न्यभावमङ्गीकृत्याल्परूपभेदो न विधैक्यविरोधीति परिहरति—नैष ।

भामतीव्याख्या

फलसंयोगोऽपि ज्येष्ठश्रेष्ठमवनलक्षणः स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्यां शाखायां द्रव्यदेवतारूपं तदेव शास्त्र
वपीति । एवं वेदनस्यापि यदेकं प्राणज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छाखान्तरेऽवपीति ॥ १ ॥ कंचिद्विशेषमिति । युक्तं यद
मीयस्योत्पन्नस्य पञ्चादिकादशकपालत्वादिसंबन्धेऽप्यभेद इति । यद्योत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञापमानत्वादिह त्वभिप्रेय
एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवचनं भेदक इति विशेषः । तमिमं विशेषमभिप्रेत्याशङ्कते सूत्रकारः—भेदाश्चेति

आनन्दगिरियध्याख्या

पालत्वरूपभेदो वाचनिकः । तथाभ्यादिपु रूपभेदेऽपि विधैक्याविरोधात् । नच धर्मविशेषो भेदकः । तस्य विद्याग्रहणा
कमानुपकारिणस्तद्भेदकत्वाभावात् । उक्तं हि—'विद्यायां कर्मशास्त्रम्, इति । तथात्रापि धर्मविशेषो न विधायि इति वक्ष्यते ।
पुनरुक्तिर्भेदिका । नष्टोतद्विवेचनं यदेकोऽर्थो बहुभिः शास्त्रिभिरुच्यते । एकस्मिन्नपि वेदे बहुभिरुच्यमाने पुनरुक्तिप्रसङ्ग
तस्मादध्येतभेदेन पुनरुच्यत्वात्कर्मैक्यम् । तदुक्तम्—'अद्विवेचनं श्रुतिसंयोगाविशेषात्' इति । एवमत्रापि विधैक्यं प्रति
प्रत्येतव्यम् । अशक्तिरपि न भेदेहेतुः । असमर्थानामेकस्मिन्नपि वेदे सर्वाङ्गोपसंहारानर्हत्वात् । समर्थानां तु शास्त्र
तदध्ययनाभावेऽपि तदध्येतव्यो विश्वास तत्तद्रूपमुपसंहर्तुं शक्यत्वात् । नच समाप्तिवचनं भेदकमेकलेऽपि कस्यचिदयं
समाप्तौ समाप्तिवचनसंभवात् । न चान्यार्थदर्शनमन्यपरत्वात्कर्मैक्यं विधैक्यं वा प्रमितं निषेधुमर्हति । शब्दान्तरसंख्याप्रक्रियण
प्रबलेनाभेदकेन भेदकत्वमाप्यमतो न विद्याभेदाशङ्कते ॥ १ ॥ तर्हि पूर्वतन्त्रोक्तन्यायेनैव प्रतिशास्त्रं विधैक्यसिद्धा किमनेनाधिक
त्वाशङ्क्याह—इहापीति । शाखान्तराविकरोते खल्वेकस्यां शाखायाममीयोमीयस्यैकादशकपालत्वमपरस्यां द्वादशकपालत्वमिति
भेदात्कर्मभेदं शङ्कित्वा संख्ययोर्वैकल्यं श्युक्तम् । तद्युक्तं कपालसंख्ययोरुपपन्नशिष्टयोस्तत्तत्वािकरूपेण ज्ञातकर्मप्रत्यभिज्ञानाभावात्
कर्मभेदकत्वादभ्यादिगतपञ्चसंख्योदेरुपपत्तिविशिष्टत्वाद्वाजिनवद्भेदकत्वमिति शङ्कासुत्याप्य परिहारादस्यार्थवत्तेत्यर्थः । शङ्कं ।
जते—स्यादिति । गुणभेदं साधयति—तथाहीति । छन्दोगाः षष्ठमग्निं नामनन्तीति कथं सिद्धमित्याशङ्क्योपसंहारवशादित
क्याह—पञ्चेति । गुणभेदमुक्त्वा तत्फलं विद्याभेदमाह—येषां चेति । वाजसनेयकगतो योऽग्निः षष्ठोऽन्येष्टिनिविष्टः प्रसि
दुक्तस्तस्य छान्दोग्येऽप्युपसंहारात् गुणभेदोऽस्तीत्याशङ्क्याह—नचेति । पञ्चाभिषिद्याणां गुणभेदाद्भेदमुक्त्वा प्राणविद्यायामपि
दाद्भेदमाह—तथेति । अस्तु प्रजननगुणवतो रेतसो वाजसनेयिनामावापश्छन्दोगानां चोद्वागरस्तथापि कथं विद्याभेदः, तत्राह
आवापेति । यज्ञावयवं परिहारत्वेन व्याचष्टे—नेत्यादिना । ननु गुणभेदे वैश्वदेवादिद्याभेदो न च षष्ठ्याग्रेरुपसंहारः ॥

एकस्यामपि विद्यायामेवंजातीयको गुणभेद उपपद्यते । यद्यपि षष्ठस्याग्रेरुपसंहारो न संभवति तथापि द्युपभृतीनां पञ्चानाममनीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रत्ययभेदो भवितुमर्हति । नहि षोडशग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते । पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निरुच्छन्दोगैः—‘तं प्रेतं विष्ट-
त्तायाः समिद्धमादिकल्पनाया निवृत्तये ‘तस्याग्निरवाग्निर्भवति समित्समित्’ (वृ० ६।२।१४)
इत्यादि समाप्तमन्ति स नित्यानुवादः । अथाप्युपासनार्थं एष वादस्तथापि स गुणः शक्यते
छन्दोगैरप्युपसंहर्तुम् । न चात्र पञ्चसंख्याविरोध आशङ्क्यः । सांपादिकाश्चमिप्राया ह्येषा पञ्च-
संख्या नित्यानुवादभूता न विधिसमवायिनीत्यदोषः । एवं प्राणसंवादेऽप्यधिकस्य गुणस्ये-
तरत्रोपसंहारो न विरुध्यते । न चावापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाशङ्क्यः । कस्यचि-
द्ब्रह्माशस्यावापोद्वापयोरपि भूयसो वेद्यराशेरभेदावगमात् । तस्मादैकविद्यमेव ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सवच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तमाथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति
तत्प्रत्युच्यते । स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतस्तथात्वेन स्वाध्याय-

रत्नप्रभाख्याख्या

इति । अङ्गीकारं त्यजति—पठ्यतेऽपीति । इतोऽस्माद्विद्वद्भिरुक्तं लोकान्तरं प्रेतं गतं ज्ञातयोऽग्नये हरन्तीत्यर्थः । ननु
इन्द्रोऽग्निरिति श्रुतं वाजिमित्वा रामिदादिविशेषः पठ्यते इति रूपभेदस्तदवस्थः, तत्राह—वाजसनेयिनस्त्विति ।
ग्रामेति विशेषस्य चानुवादमात्रत्वेनानुपास्यत्वात्पञ्चानामप्युपासा उभयत्रैति न रूपभेद इत्यर्थः । सविशेषस्य षष्ठाग्रे-
पास्यत्वेऽपि न रूपभेद इत्याह—अथापीति । सुलोकादीनां पञ्चानाममनीनामभिव्यक्त्यर्थेति विधिर्नैवाध्यात्मत्वं संपत्तिकल्प-
नीनां सिद्धमनूयते न ध्वेयत्वेन विधीयत इत्यर्थः । छन्दोगैर्वाजिशाखात्वं रेत उपसंहर्तव्यमित्युक्ताऽनुपसंहारेऽपि न
शभेद इत्याह—न चावापेति ॥ २ ॥ एवं रूपभेदो न विद्याभेदक इत्युक्ता धर्मविशेषोऽपि न भेदक इत्याह—
ध्यायस्येति । गोदानवदध्ययनाङ्गत्वेन शिरोव्रतमाथर्वणिकानां सूत्रे विहितं न विद्याग्रन्थित्वेन । अधिकाराच्चेति

भामतीव्याख्या

ति । परिहारः सूत्रावयवः—न एकस्यामपीति । पञ्चैव सांपादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विधी-
तः । षष्ठस्तमिः संपद्यतिरेकाद्यानूयते न तु विधीयते । वैश्वदेव्यां तूपत्तौ गुणो विधीयत इति भवतु भेदः । अथवा छान्दोग्यानामपि
ऽग्निः पठ्यत एव । अथवा भवतु वाजसनेयिनां षष्ठाग्निरिधानं मा च बृहन्नाद्योग्यानां तथापि पञ्चसंख्याया अविधानाजो-
तिशिल्पं संख्यायाः किंत्वप्यनेवमपि प्रचयशिष्टा संख्यानूयते सांपादिकानमनीनवच्छेत्तुं, तेन येनामुपलक्षितेषां प्रत्यभिज्ञानात् ।
प्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अतुवाद्यत्वेनानुपलक्षितेर्विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशग्रहणवद्विकल्पसंभवात् शास्त्रात्तत्र ज्ञान-
। उपनिषदिष्येऽसिद्धे प्राणसंवादादयोऽपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादभिज्ञानास्तु ताम् शास्त्रात्त्विति ॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य
त्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सवच्च तन्नियमः । येषां वैश्वदेविकम्पनोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्र-

आनन्दगिरियव्याख्या

विद्याभेदोपात्तः, तत्राह—यद्यपीति । एवैव विद्या षष्ठाग्नियुक्ता तद्वहिता चेति विरुद्धमित्याशङ्क्याह—नहीति । किंच
वाजसनेयके पञ्चस्यापि ध्वेयत्वमग्रेरुपलोकं न तु तस्य ध्वेयत्वं पञ्चैवाग्नयस्तथोच्यते । अनुपास्यत्वेन पञ्चोक्तिश्छान्दोग्येऽपि तुल्ये-
त्याह—पठ्यतेऽपीति । इतोऽस्माद्विद्वद्भिरुक्तं परलोकं प्रेतं गतं पुत्रा ज्ञातयो वाग्नेयं नैषननिधिं विद्यात्तं हरन्तीत्यर्थः । अनुपा-
स्यत्वे निमित्ति पूर्वाग्निरपठ्यते षष्ठोऽग्निः, तत्राह—वाजसनेयिनस्त्विति । तस्योपासकस्य श्रुतस्य दाहायाग्निरवाग्निरिति प्रमिद्वानु-
वादो न तूपातिविधिरुपास्यत्वरूपमप्यत्रापि पञ्चैवाग्नयः । प्रसिद्धानुवादश्च कल्पनानिबृत्त्यर्थेत्वादवैवात्म्येति । उत्पत्तौ गुणान्तरविध्यभावात्
विद्याभेदो वैश्वदेव्यास्तूपत्तौ विशिष्टगुणोक्तभेद इत्युक्तम् । इदानीं वाजिनां षष्ठाग्निरिधानेऽपि न विद्याभेद इत्याह—अथापीति ।
षष्ठाग्निरिवेति श्रुतसंख्याविरोधात् षष्ठस्याग्रेरुपसंहारसिद्धिरित्याशङ्क्य पञ्चसंख्याया विधेयत्वाभावात्सांपादिकाश्चपञ्चेदकार्त्वेनानुवा-
ददुपलक्षितत्वात्तुपचानां च प्रत्यभिज्ञानाच्च विद्याभेद इत्याह—नचेति । पञ्चाग्निरवायायुक्त्यायं प्राणविद्यादिभ्यतिदिशति—
एवमिति । यत्चावापोद्वापाभ्यां वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति, तत्राह—नचेति । बहुतरांशाभेदप्रत्यभिज्ञानादव्यतरांशभेदेऽपि प्रत्यभि-
ज्ञाविरोधात् विद्याभेद इत्यर्थः । रूपभेदाद्विद्याभेदं शङ्कितं निरस्योपसंहरति—तस्मादिति ॥ २ ॥ रूपभेदस्य भेदकारं निराकृत्य
धर्मभेदस्य भेदकारं प्रत्याह—स्वाध्यायस्येति । व्यावर्त्य चोपमनुव्रति—यदपीति । शिरोव्रतं शिरस्समिधारणम् । आदिप्र-
पादानुपास्यत्वादि गृह्यते । चोषोचरत्वेन सूत्रमवतारं व्याचष्टे—तदिति । स्वाध्यायाङ्गत्वेन ह्युत्थादिभिरविधिनियोगे न तदङ्गतेति
यदुते—कथमिति । तथात्वेनेत्यादिनोत्तरमाह—यत इति । गोदानादीनि वेदाध्ययनाङ्गत्वेनानुष्ठेयानि ज्ञानानि । शिरोव्रतमपि

धर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थ आधर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति समाप्नोति । 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' (मु० ३।२।११) इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च खोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु च 'तेषामेवैतान् ब्रह्मविद्यां वदेत शिरो व्रतं विधिवच्चैस्तु चीर्णम्' (मुण्ड० ३।२।१०) इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेिकैव सर्वत्र ब्रह्म विद्येति संकीर्यतेषु धर्मः । न । तत्राप्येतामिति प्रकृतप्रत्ययमर्शात् । प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थ विशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोग्येवैष धर्मः । सववच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः यथाच सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताइयनमिसंबन्धादाथर्वणेदितै काङ्ग्यमिसंबन्धाच्चाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते तथैवायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसंबन्धात् त्रैव नियम्यते । तस्मादध्ययनवचं विद्यैकत्वम् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं सर्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोपदेशात् 'सर्वे वेदा यत्पदमामन्ति' (क० २।१५) इति । तथा 'एतं ह्येव बहुधा महत्युपधे मीमांसन्त एतमग्राध्वर्यव एव महाव्रतं छन्दोगाः' इति च । तथा 'महद्भ्यं वज्रमुद्यतम्' (क० ६।२) इति काठक उक्तस्येश्वरगुणस भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिन्द्यायै परामर्शो दृश्यते । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्त

रत्नप्रभाष्याख्या

व्याचष्टे—नैतदिति । एतत्प्रकृतं मुण्डकमननुष्ठितशिरोव्रतो नरो नाधीत इति ध्रुवेमुण्डकाध्ययनाङ्गमेव शिरोव्रतमिति ननु विद्याज्ञत्वेनापि इदं व्रतं ध्रुतमिति शङ्कते—नन्विति । सर्वशाखासु ब्रह्मविद्यैकैव चेद्विद्यासंयुक्तं व्रतमपि संबध्यते । नच संबध्यत इति विद्याभेद इत्यर्थः । प्रकृतग्रन्थवाच्यैतच्छब्दलाङ्घ्यप्रकाशकग्रन्थपरो ब्रह्मविद्याशब्द परिहरति—नैति । तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र सववदिति निदर्शननिर्देशः । सवाः होमाः । आध्वर्यवेऽपि उदित एकोऽध्वर्यवेऽपि संज्ञया प्रसिद्धस्तस्मिन्मन्त्रो कार्या इति यथा नियम्यन्ते तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ किंच वेद्यं निर्गुणब्रह्मविद्यैक्यं तावच्छ्रुतिर्दर्शयति, तत्संनिधिपाठात्सगुणविद्यानामपि सर्वशाखास्वैक्यसिद्धिरित्याह सूत्रकारः—यति चेति । सगुणमप्येकं वेदत्रये वेद्यं दर्शयतीत्याह—तथेति । किंच शाखान्तरोक्तपादार्थस्य शाखान्तरे सिद्धव्यमर्शो विद्यैक्यं दर्शयतीत्याह—तथा महद्भ्यमित्यादिना । एष नर एतस्मिन्नुदरेऽल्पमप्यन्तरं भेदं

भामतीव्याख्या

तत्पूर्वाध्ययनप्राप्तग्रन्थोपधिता फलं प्रयच्छति नान्यथा । अन्येषां तु छान्दोग्यादीनां सैव विद्याचीर्णशिरोव्रतानां फलत्वेन ग्रन्थाध्ययनसंबन्धादवगम्यते । तत्संबन्धश्च वेदव्रतेनेति 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' इति समाप्नानादवगम्यते । 'तेषामेवैतान् ब्रह्म वदेत' इति विद्यासंयोगेऽप्येतामिति प्रकृतपरामर्शना सर्वनाम्नाऽध्ययनसंबन्धाविरोधादाथर्वविहितं विद्योच्यत इति । सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनान्ता आधर्वणिकानां त एकरिमन्त्रेणाथर्वणिकेऽपि क्रियन्ते न प्रेतायाम् ॥ ३ ॥ विद्यैकत्वं दर्शयति

आनन्दगिरियव्याख्या

वेदव्रतेऽनन्तर्गतत्वेनोक्तं तेन यथा गोदानाध्ययनाङ्गं तथेदमपीत्यर्थः । अधिकाराच्चेति व्याचष्टे—नैतदिति । एतद्ग्रन्थज्ञातं पञ्चतोऽननुष्ठितशिरोव्रतः पुरुषो नाधीत इति प्रकृतमुण्डकपरामर्शकादेतच्छब्दादमुण्डकाध्ययनधर्म एवायं न विद्याधर्म इति प्रतितीयर्थः । अधिकारादविकृतविषयादेतच्छब्दाच्चकारादधीत इत्यध्ययनशब्दाच्चेति व्याख्यातम् । इदानीं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातं यति—नन्विति । सर्वत्र ब्रह्मविद्यैकैव चेत्तथा शिरोव्रतस्य संयोगाद्धर्मसंकरः स्यात्, नच सोऽस्तीति विद्याभेद इत्यर्थः । ब्रह्मविद्यामिति तत्प्रकाशकमिमं ग्रन्थमिति योज्यम् । अन्यथा प्रकृतविषयतच्छब्दविरोधादित्याह—नैति । ब्रह्मविद्यैव प्रवृत्तैव परामृश्यतामित्याशङ्क्य तस्याः सर्वत्रैक्यादथर्वविहितेनात्र पराग्रष्ट्येत्याह—प्रकृतत्वं चेति । सूत्रावयवान्तरमवतारयति सववचेति । तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र सववदिति निदर्शनमिति योजना । ततश्च शिरोव्रतस्य संकरो चकारार्थः । तदेव विवृणोति—यथेति । सवा होमाः । आधर्वणेऽपि उदित एकोऽध्वर्यवेऽपि संज्ञया प्रसिद्धस्तस्मादेव नियम्यन्ते तत्रैवाग्नौ क्रियन्ते । स्वाध्यायविशेषसंबन्धादेतच्छब्दादधीतिशब्दाच्च मुण्डकाध्ययनसंबन्धाधिगतेरिति यावत् । धर्मभेदस्य धर्मभेदफलितमाह—तस्मादिति । नामादिब्रह्मभेदस्यापि भेदकलायोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ किंच वेद्यैकत्वोक्त्या ब्रह्मविद्यापाठावैक्यं न वेदो दर्शयति । तथाप्यत्रापि वेद्याभेदेऽपि विद्यैक्यमित्याह—दर्शयति चेति । सूत्रं व्याचष्टे—दर्शयतीत्यादिना । वेदत्रये विद्यैक्यविषयगुपदेशान्तरमाह—तथेति । किंच शाखान्तरोक्तपादार्थस्य शाखान्तरे सिद्धव्यपरामर्शोऽपि विद्यैक्यपरित्याह—तथेत्यादिना । एष पुरुषो यदा यस्यामविद्यावस्थायामेतस्मिन्नात्मन्यद्वयत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धे स्वाध्यायशरीरान्तरं भेददर्शनः

कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' (तै० २।७।१) इति । तथा बाजसनेयके प्रादेशमात्रमुपादितस्य वैश्वानरस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानम् 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' (छा० ५।१८।१) इति । तथा सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्त्यादीनामन्यत्रोपासनविधानायां उपादानात्प्रायदर्शनन्यायेनोपासनाभिमपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

एकोपास्त्वनाहार्या आहारा वा गुणाः श्रुतौ ॥ अनुक्तत्वादानाहार्या उपकारः श्रुतंगुणैः ॥ १ ॥
श्रुतत्वादन्यशास्त्रायामाहारा अभिहोत्रवत् ॥ विशिष्टविद्योपकारः स्वशास्त्रोक्तगुणैः समः ॥ २ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञान उपसंहारो भवति । अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो

रत्नप्रभायाख्या

पर्यलथ तदा तस्य संसारभयं भवत्येव, यस्माद्विदुषो नरस्य भेददर्शनस्तदेव ब्रह्म भयंकरं भवति, ब्रह्मैवाहमित्यमन्वा-
नन्धैत्यर्थः । प्रादेशमात्रमुपास्त इति सिद्धवदुपादानं वैश्वानरविद्यैक्यं दर्शयतीत्याह—तथेति । किंच सर्वेषु वेदान्तेषु
व्यादीनां प्रतीयमानत्वेन हेतुनैतदवगम्यते—अन्यत्रोक्तानां तेषामन्यत्रोपास्त्वर्थमुपादानमिति । ततस्तदुपास्तीनामपि सर्व-
वेदान्तप्रमाणकत्वेनैक्यं बाहुल्येन सिध्यतीत्याह—तथेति । ब्रह्मविद्यैक्यवदुक्त्यादिविद्यैक्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्वशास्त्रा-
मु विद्यैक्यचिन्तायाः फलमाह—उपसंहार इति । शास्त्राभेदे समानविद्यायां श्रुता गुणा यथाश्रुति व्यवस्थिता उत एकत्रा-
धना इतरशास्त्रात उपसंहर्तव्या इति संदेहे विद्यैक्येऽपि तत्र तत्रोक्तैरेव गुणविद्योपकारसिद्धेः शास्त्राभेदेन गुणा व्यवस्थिता
इति पूर्वपक्षः, तत्र प्रकृतविद्यैक्यचिन्तानैर्फल्यमिति फलम् । सिद्धान्तत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—स्थिते चेत्यादिना । गुणानां गुण्य-

भामतीयाख्या

भूयोभूयो विद्यैकत्वस्य वेददर्शनाद्यपि सगुणब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्वेद एकत्वमाह तासामपि तत्राप्यपठितानां तद्विधानां प्रायदर्श-
नदेकत्वमेव । तथाह्ययमप्ये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमय्य इति वृद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाख्ययोपासनाभेद इति तदयुक्तम् । एता हि
लिखेयः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शास्त्रानां न तूपासनानाम् । नयेताः कठादिभिः प्रोक्ता नच 'काठ-
ात्रयणमासामितरागुणानेभ्यो विशेष्यते । नच कठप्रोक्तानिमित्तमात्रेण अन्ये प्रवृत्ता तद्योगाच्च कथंचिच्छ्रवणयोपासनाम् प्रवृत्तौ
भवत्युपासनामिधानमप्यासां शक्यं कल्पयितुम् । नच तद्वेदाभेदां ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकं, मा भूयशास्त्रमासामभेदाज्ज्ञानानामेक-
पासनानामिक्यम् । कठादिपुरुषप्रवचननिमित्ताश्रिताः समाख्याः कठादिभ्यः प्राक् नास्तिसिद्धि तद्विषयान्ते ज्ञानभेदो नामीदृशानां
प्राप्तीनि दुषेष्टमापद्येत । तस्मान्न समाख्यातो भेदः । अन्यासोऽपि नात्र भेदकः । युक्तं यदेकशास्त्रागतो यजन्यग्यासः समिदादीनां
दक इति । तत्र हि विधित्वमौत्सर्गिकमज्ञातज्ञापनप्रवृत्तप्रवर्तनं च कुर्येयाताम् । शास्त्रांतरे व्यपेक्ष्यमभेदादिकत्वेऽपि नात्मगिक-
धित्वव्याकोप इति । अशक्तिरपि न भेदेष्टुः स्वाध्यायोऽप्येत्य इति स्वशास्त्रायां यजननियमः । तत्रैव शास्त्रान्तरायानर्थानये-
यन्निवेद्योऽधिगम्योपसंहारिर्यति । समासिश्चेकस्मिन्नपि तत्संबन्धिनि समासे तस्य व्यपदिश्यते । यथाऽर्थव्ये कर्मणि ज्योतिषोमस्य
मार्गानि व्यपदिशति—'ज्योतिषोमः समासः' इति । तस्मात्समासिभेदोऽपि न साधनमुपासनाभेदस्य । तदेवममति बाधकं चोद-
गायविशेषात्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि ताभ्येवेति सिद्धम् ॥ ४ ॥ कंचिद्विशेषमात्राद्वैव पूर्वन्तप्रसाधितम् । वक्ष्यमाणार्थ-
सिद्धयर्थमर्थाह स्म सूत्रकृत् ॥ चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च । अनेदमा-

आनन्दगिरायव्याख्या

दरमत्यभि करोत्यथ तदा तस्यामवस्थायां तस्य भेददर्शनवतो भयमावश्यकं 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुत्यन्तरादित्यर्थः ।
भेददर्शनवतो भयकारणमाह—तत्रेवेति । भेददर्शनवतो विदुषस्तत्त्वमन्यास्य तदेव यच्च भयंकरमित्यर्थः । निर्गुणविद्यायां
वैकल्यादिकृतेऽपि कथं सगुणविद्यायामेकत्वं, तत्राह—तथेति । एवं त्रयोविद्यैक्येऽपि कथमुक्त्याप्यासीनामिक्यं, तत्राह—
तथेति । यथा निर्गुणं सगुणं च ब्रह्म सर्वत्रैकमिति तद्विद्या न भिद्यते तथोक्त्यादीनां सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वादेतद्वत्त्वम् । यदत्ययो-
क्तानामन्यत्रोपास्त्वर्थं तेषामुपादानमिति । ततस्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनैव प्रायदर्शनन्यायेन बाहुल्येन सिध्यतीत्यर्थः
॥ ४ ॥ सर्वशास्त्रा-
मु विद्यैक्ये गुण्याकृतगुणानां तत्र तत्रोपसंहारमनन्तरविचारफलमाह—उपसंहार इति । संक्षेपनोऽधिकरणान्य-
वेनाह—इदमिति । पूर्वविचारफलमनेन सूत्रेणोच्यते तेन तद्वेदास्य पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणस्य निश्चितफल-
सिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य तत्सिद्धिः । तुल्यविषय-
गुणा विपद्यास्ते किं यथाश्रुति व्यवहितैरनु-
प्रत्ययभित्तया शानोपाधायुपसंहारिभिरिति
विधानायासिच्छाभेदादिति तत्रो-
पशेद्विशेषमात्राद्वैव पूर्वन्तप्रसाधितम् ।
वक्ष्यमाणार्थ-
सिद्धयर्थमर्थाह स्म सूत्रकृत् ॥
चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ।
अनेदमा-

तत्र भेदमुक्त्या व्याकरोति—अथेति । कथं व्यवस्थाया श्रुतानां गुणानामुपकारार्थं, तत्राह—

विशिष्टविज्ञानोपकारकः स एवान्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानं तस्यादुपसंहारविशिष्टेष्ववत् । यथाहि विशिष्टोपाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रेत्यर्थो दादुपसंहारणमेवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्ततो विज्ञानान्तरनिषेधत्वाङ्गुणानां प्रतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः । विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति । अस्यैव तु प्रयोजनसूत्रप्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य भविष्यति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशोषात् ॥ ६ ॥

वाजसन्येक 'ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यश्च उद्रीधेनात्ययामेति' (बृ० १।३।१) 'ते ह वाचः चुस्त्वं न उद्रीय' (बृ० १।३।२) इति प्रक्रम्य वागादीन्प्राणानसुरपान्मविद्धत्वेन निन्दित

रत्नप्रभाष्याख्या

विनाभावादितच्छाखास्या विद्या शाखान्तरोक्ततद्विद्यागुणवती, तदभिन्नत्वात्, तद्विद्यावदित्यनुमानाद्वैक्ये गुणोपसंहारित्यर्थः । प्रधानैक्ये तत्तदुपकारकाणामज्ञानमुपसंहारे दृष्टान्तमाह—विशिशेषवदिति । उक्तमेव व्यतिरेकमुत्पन्नं यद्विहीति । नन्वाग्नेययागावरुद्धानां गुणानां ततोऽभिन्ने सौम्यं प्राप्तिवद्विद्यान्तरस्थगुणानां विद्यान्तरे प्राप्तिः किं न स्यात् आह—प्रकृतीति । प्रकृतिगुणानां विकारेप्राप्तियुक्ता विद्यानां तु प्रकृतिविकृतिभावाविद्धेन तत्प्राप्तिरित्यर्थः । नै गुणादुपसंहारो नेत्यर्थः । उत्तरसूत्राणामनेन सूत्रेण पौनरुक्त्यं वारयति—अस्यैवेति ॥ ५ ॥ पूर्वं चोदनाद्यविशेषर्गतो विवैक्यमुक्तं तस्यापवादं वक्तुमाह—अन्यथात्वमिति । अत्र वाजिनामुद्रीधयाद्राघं छन्दोगानामुद्रीधया विषयमाह—वाजेत्यादिना । 'ते ह देवाः सात्त्विकवृत्तयः प्राणा अन्योन्यमुचूर्हन्तदानीमसित्यग्ने उद्रीधेनो

भाष्यतीव्याख्या

शङ्कते—भवतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदज्ञानतराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितु तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमज्ञानतमेकरायां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरधिकानपेक्षणात् । अपेक्षेण चाधिकम विधीयते । नच विहितम् । तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्गवद्विहितमपि अशक्तं यावच्छक्यमङ्गमनुष्ठानं तावन्मात्रजन्ये रेणोपकृतं भवत्येवमिहाप्यज्ञानतराविधानादेव भविष्यतीति । एवं प्राप्त उच्यते—सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते गृहमेधीयन्यपेन न रावच्छेदो युज्यते । नहि तदेव कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते । नैमित्तिके तु निमित्तात्तरोधादवश्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंहारो सदातन्वासांभवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते । प्राक्तनोपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आस्यभागविधानाद्गृहमेधीयेऽप्युपकारावच्छेदः इह तु शाखान्तरे कतिपयाङ्गविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिसंचये । नच तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आस्य तन्मात्रविधानम् । तस्मात्तत्वेन कर्मणां सर्वाङ्गसङ्गम ओत्सर्गिकोऽस्ति बलवति बाधके नापवादितुं युक्त इति ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशोषात् । इया द्विप्रकाराः प्रजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव ज्यायसा असुराः । शास्त्रजन्यया सात्त्विकया बुद्ध्या संपन्नाः देवाः । ते हि दीव्यन्त इति देवाः । शास्त्रयुक्त्यपरिकल्पितमत्तय

आनन्दगिरिटीयाख्या

उभयत्रेति । गुणिद्वारा गुणानामपि प्रत्यभिज्ञाने फलितमाह—तस्यादिति । अर्थाभेदादुपसंहारे दृष्टान्तमाह—विधी प्रधानप्रत्यभिज्ञायां सर्वतद्वर्गप्रत्यभिज्ञानात्फलाविशेषाच्च व्यवस्थया श्रुतानामपि गुणानामेकज्ञानोपाश्रयउपसंहार इति दार्ष्टान्तिकमा एवमिति । उक्तमेव व्यतिरेकतः स्फोरयति—यदीति । आग्नेयसौम्ययोर्भेदेऽप्याग्नेयगतसेतिकात्वेत्याजान्तस्य सौम्यं प्राप्तिवन्तरस्थानामपि गुणानां ज्ञानान्तरे प्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृतीति । ज्ञानैक्येऽपि शाखान्तरोक्तगुणानां शाखान्तरोक्तोपसंहारः । तत्रोक्तगुणमात्रेण तज्ज्ञानोपकारसिद्धेरधिकानपेक्षणात् । अन्यथा तत्रैव तद्विधिसंपन्नात् । तस्मादस्यादित्यत्रानोक्तयोर्हरहरमितिगुणोर्व्यवस्थानवदुपास्याभेदेऽपि शाखाभेदेनोक्तानां व्यवस्थैवेत्याशङ्क्य शाखाभेदस्योक्तस्थानवदुपास्यविशेषणतया व्यवस्थापकत्वाभावाद्व्युत्पाद्याउक्तगुणानां सर्वत्रापि श्रुतेन धर्मिणा नियमादनुमानतः सावैकिकत्वसिद्धेर्वैक्ये गुणोपसंहारो द्राघकाभावे वारयितुं न शक्यते । शाखान्तरे कतिपयगुणादस्य तद्विध्येतया गुणान्तरावारकत्वादित्याह—विज्ञानेति । ए त्पुपसंहाराभावोक्तिः । इतिशब्दः सिद्धान्तसमाख्यार्थः । उत्तरसंदर्भस्य पौनरुक्त्यं प्रत्याह—अस्यैवेति ॥ ५ ॥ संज्ञाभेदाङ्गा तद्वगुणानां चाग्न्यग्नोपसंहार इत्युक्त उद्रीधविषयोपि च्छान्दोग्यबृहदारण्यकोक्तयोः संज्ञाभेदमाशङ्क्य प्रत्याह—अन्यथात्वमिति चोदनाद्यविशेषादित्यस्यापवादार्थमिदमपिकरणम् । तस्य बृहदारण्यकस्थमुद्रीधयाद्राघं छान्दोग्यस्थमुद्रीधयाध्यायं च विषयमाह वाजसन्येक इति । ते प्रकृता वागादयः प्राणा देवाः सात्त्विकवृत्तिप्रधानाः संभूयान्योन्यमुक्तवन्तो हन्त यदि संपन्न

मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते—‘अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्’ (बृ० १।३।७) इति । तथा छान्दोग्येऽपि—‘तद्ध देवा उद्गीथमाजमुदनेनानभिभविष्यामः’ (छा० १।२।१) इति प्रक्रम्येतरान्प्राणानसुराप्मविद्धत्वेन निन्दित्वा तथैव मुख्य-प्राणपरिग्रहः पठ्यते—‘अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचकिरे’ (छा० १।२।७) इति । उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरभ्यवसीयते । तत्र संशयः—किमत्र विद्या-भेदः स्यादाहोस्विद्विद्यैकत्वमिति । किं तावत्प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न युक्तं विद्यैकत्वं प्रक्रमभेदात् । अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनोऽन्यथा छन्दोगाः ‘त्वं न उद्गाय’ (बृ० १।३।२) इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनन्ति । छन्दोगास्तुद्गी-थत्वेन ‘तमुद्गीथमुपासांचकिरे’ (छा० १।२।७) इति । तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् ।

रत्नप्रभाध्याख्या

कर्मणा रजस्तमोवृत्तिरूपानसुरानतीत्य देवत्वं गच्छामः’ इति ते चैवं निर्दोषमुद्गीथकर्तारमुपास्यं निर्धारयितुं कृतसंवादाः प्रथमं वाचं परीक्षितवन्तस्त्वमौद्गात्रं नोऽस्माकं कुर्विति तथा त्वनृतं कृतं तथा प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांस्त्रिषु कामेनासुरापामना प्रशान्तीति निन्दित्वा आसन्त्यमास्ये भवं मुखमध्यस्थं प्राणमुपास्यं निर्धारितवन्त इत्यर्थः । तत्तत्रान्योन्याभिमतमात्मकयुद्धे प्रवृत्ते देवाः पूर्ववदुद्गीथमाहृतवन्तः अनेनोद्गीथेनैवानसुरास्त्रयेभ्यस्तथैव । भेदाभेदमानाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । अत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोद्गीथविद्येति संज्ञेक्येन विद्यैक्यमिति पूर्वपक्षे मिथो गुणोपसंहारः फलं, सिद्धान्ते संज्ञेक्येऽपि विधैक्यपवादादनुपसंहार इति । एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः तत्रापवादादिकी संगतिरिति मन्तव्यम् । सूत्रस्थ-सिद्धान्तिशङ्काभागां व्याचष्टे—ननु न युक्तमिति । संपूर्णोद्गीथकर्मकर्ता प्राणो वाजिनामुपास्यः, उद्गायेति कर्तृशब्दा-च्छन्दोगानां तद्गीथावयव उच्चारः प्राणदृष्टोपास्यः, उच्चारिते तदक्षरमुद्गीथमित्युपक्रम्य प्राणमुद्गीथमिति कर्मरूपत्ववद्वात्, तथाच कर्तृकर्मणोरुपास्ययोर्भेदाद्विद्ययोरन्यथात्वं भेद इति शङ्कायर्थः । उद्गीथत्वेनेति उच्चारत्वेनेत्यर्थः । अल्परूपभेदो न

भामतीध्याख्या

वृत्तिप्रधाना असुरा असृभिः प्राणैरनिन्द्रियैरगृहीतैस्तु तेषु विषयेषु रमन्त इत्यसुरा अतएव ते ज्ञायांसः । यतोऽपि तत्त्वज्ञानवन्तः इनीयसास्तु देवाः । अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः सात्विकवृत्त्युद्भवत्वात्तत्त्वज्ञानमभिव्यक्तं कदाचित् । कदाचि-तामसवृत्त्युद्भवोऽभिभवश्च सात्त्विकया वृत्तेः । तेयं स्पर्धा । ते ह देवा ऊचुः, हन्त असुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययमा असुरान् तयामारिषाभिचारिके यज्ञ उद्गीथलक्षणसामभक्त्युपलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणेति । ते ह वाचमप्युरियादिना संदर्भेण वाक्प्राणचक्षुःश्रो-त्रमनसामासुरासंविद्धतया निन्दित्वा अथ हेममासन्त्यमास्ये भवमासन्त्यं मुलान्तर्गित्यर्थं मुख्यं प्राणं प्राणमिमानवतीं देवतामृ-त्वं उद्गायेति । तथैत्यनुपगम्य तेभ्य एव प्राण उद्गायत् तेषुसुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रा नोऽस्मात् देवा अलेभ्यन्तीति । मभिद्रव्य पापमानाऽविष्यन्नसुरा यथास्मानमृत्वा प्राप्य मृदा लोपो वा विभ्रंसत एवं विष्वक्माना विष्वक्लोऽसुरा विभेगः । देवन् सश्रियाह—वाजसनेयक इति । तथा छान्दोग्येऽप्युक्तमित्याह—तथा छान्दोग्येऽपीति । विषयं दर्शयित्वा मिश्रति—तत्र संशय इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—विद्यैकत्वमिति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—ननु न युक्तमिति । एकवो-

आनन्दगिरिध्याख्या

शक्तिप्रामाणिकारिके यज्ञे वयमुद्गीथाख्यमक्तिलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणा तमोवृत्तिप्रधानानसुरानतीत्य स्वमस्यादिभावमयमिति । ते चैवं तत्संवादा वाचमौद्गात्रे कर्मणि प्रधानां त्वमस्मदर्थमौद्गात्रं निर्वन्नेति नियुक्तकृतसंशोधकस्य वागादीन्यावधानचक्षुःश्रोत्रमनांस्त्रिषु कामेनासुरापामना प्रशान्तीति निन्दित्वा आसन्त्यमास्ये भवं मुखमध्यस्थं प्राणमुपास्यं निर्धारितवन्त इत्यर्थः । तत्तत्रान्योन्याभिमतमात्मकयुद्धे प्रवृत्ते देवाः पूर्ववदुद्गीथमाहृतवन्तः अनेन उद्गीथेनैवानसुरास्त्रयेभ्यस्तथैव । भेदाभेदमानाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । अत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोद्गीथविद्येति संज्ञेक्येन विद्यैक्यमिति पूर्वपक्षे मिथो गुणोपसंहारः फलं, सिद्धान्ते संज्ञेक्येऽपि विधैक्यपवादादनुपसंहार इति । एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः तत्रापवादादिकी संगतिरिति मन्तव्यम् । सूत्रस्थ-सिद्धान्तिशङ्काभागां व्याचष्टे—ननु न युक्तमिति । संपूर्णोद्गीथकर्मकर्ता प्राणो वाजिनामुपास्यः, उद्गायेति कर्तृशब्दा-च्छन्दोगानां तद्गीथावयव उच्चारः प्राणदृष्टोपास्यः, उच्चारिते तदक्षरमुद्गीथमित्युपक्रम्य प्राणमुद्गीथमिति कर्मरूपत्ववद्वात्, तथाच कर्तृकर्मणोरुपास्ययोर्भेदाद्विद्ययोरन्यथात्वं भेद इति शङ्कायर्थः । उद्गीथत्वेनेति उच्चारत्वेनेत्यर्थः । अल्परूपभेदो न युक्तमिति । तत्र संशय इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—विद्यैकत्वमिति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—ननु न युक्तमिति । एकवो-

नैष दोषः । न होतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति । अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमात्वात् । तथाहि—देवासुरसंग्रामोपक्रमत्वमसुरात्ययाभिप्राय उद्गीथोपन्यासो वागादिसंकीर्तनञ्चिन्मद्या मुख्यप्राणव्यपाश्रयस्तद्गीर्थाश्चासुरविध्वंसनमश्मलोद्यनिदर्शनेनेत्येवं बहवोऽर्थो उभत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि चोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतम्—‘एष वा उद्गीथः’ (बृ० १।१२३) इति । तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यम् । तस्माच्चैकत्वमिति ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं विद्याभेद एवात्र न्याय्यः । कस्मात् । प्रकरणभेदादिति । प्रक्रमभेद इत्यर्थः । तथाहि—इह प्रक्रमभेदो दृश्यते । छान्दोग्ये तावत्—‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासी (छा० १।१।१) इत्येवमुद्गीथावयवस्यांकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपन्यास्यानं त कृत्वा ‘अथ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपन्यास्यानं भवति’ (छा० १।१।१०) इति पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोकारमनुवर्त्य देवासुराख्यायिकाद्वारेण तम् ‘प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे’ (छा० १।१।२) इत्याह । तत्र यद्युद्गीथशब्देन सकला भक्तिरभिप्रेयत तस्याश्च कर्ताद्वातत्किञ्चन उपक्रमश्च

रत्नप्रभाख्याख्या

विवैक्यविरोधीत्युक्तन्यायेन पूर्वपक्षी परिहरति—नैष इति । असुरात्ययाभिप्रायः असुरजयार्थं संवादः, यद्यप्यलोष्टो विध्वंसते तथा प्राणं हन्तुमागता असुरास्तस्य वीर्येण स्वयमेव ध्वस्ता इति श्रुतमुभयत्रेत्यर्थः । अत्र भेदमङ्गीकृत्यापि विद्यैक्यमुक्तं सोऽपि नास्तीत्याह—वाजेति । उद्गीथकर्तृरूपत्वेन प्राणस्योभयत्र श्रुतत्वादिकत्र ध्रुवं कल्पुमयत्र द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ बहुविरुद्धरूपभेदात् न विद्यैक्यमिति सिद्धान्तयति—न वेति । अक्षरं विशिन उद्गीथमिति । तदवयवमित्यर्थः । पृथिव्यादिरसानां रसतम उच्चारः, आसिः समुद्भिरिति गुणानुक्ता गुणवलोद्गारे दृष्टिविधानायाहयायिका प्रस्तुतेत्याह—रसतमेति । ननु वाजिवाक्यैकवाक्यत्वाच्च छान्दोग्योपक्रमस्यमुद्गीथपदं संप्रमभक्तिपरमसु, प्राणमुद्गीथमित्यत्राऽमुद्गीथकर्ता प्राण उपास्य इति व्याख्यायतामित्यत आह—तत्र यद्युद्गीथेति ।

भामतीव्याख्या

द्रातृत्वेनोच्यते प्राण एकत्र चोद्गानत्वेन क्रियाकर्त्रोश्च स्फुटो भेद इत्यर्थः । समाधत्तं—नैष दोष इति । बहुतररूपप्रत्यनादप्रत्यभिज्ञायमानं किञ्चिद्विश्रणया नेतव्यम् । न केवलं शास्त्रान्तरे, एकस्यामपि शाखायां दृष्टमेतन्न च तत्र विद्याभेद इत्यत्र वाजसनेयकेऽपि चेति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानानुग्रहाय चोभिल्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् । बहुतरप्रत्यभिज्ञानेऽपि उपक्रमभेदात्तदनुरोधेन चोपसंहारवर्णनादिकमिदं तस्यैव चोद्गीथस्य पुनःपुनः संकीर्तनाद्विश्रणया च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणभाषाद्विद्याभेद इति राजान्तर । उच्चार

आनन्दगिरीव्याख्या

बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञानं किञ्चिद्विश्रणया नेयमिति मत्वा समाधत्ते—नेत्यादिना । अविशेषादित्येतद्व्यापनहीति । एतावता क्वचिन्मूर्तरूपत्वेनोपास्यत्वं कर्तृत्वेनान्यत्रेलेतावन्मात्रेणेत्यर्थः । बहुतराविशेषप्रतीतिमेव प्रकटयति—हीति । यथादामानं पापाणां प्राप्य मृचालोष्टो विध्वंसत एवं विध्वंसमाना विध्वयो विनेशुरिति श्रूयत इत्याह—तर्हि अविशेषार्थं निगमयति—इत्येवमिति । न केवलं शास्त्रान्तरे रूपभेदो दृष्टः किं त्वेकस्यामपि । तथापि न तत्र विद्याभेदभयोरपि स्यादित्याह—वाजेति । प्राणस्योद्गीथत्वमत्रापि श्रुतं त्वेक्यमुपास्तिः, तत्राह—तस्मादिति । उद्गीथत्वेन श्रुतस्मयत्र षाडकेन कर्तृत्वं तदितरत्रापि लक्ष्यं, तथाच प्राणस्य कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च ध्यानं शाखादित्यर्थः । उभयत्रापि वेवरूपा फलितमाह—तस्माच्चेति ॥ ६ ॥ विधैक्ये पूर्वपक्षे तद्वेदं सिद्धान्तमाह—न वेति । वाशदस्यावधारणार्थत्वमुपेक्ष्य प्रतिशान्ते जते—नेति । अत्रेति प्रकृतशाखादयोक्तिः । उभयत्रापि प्राणस्योद्गीथत्वत्कर्तृत्वाविशेषोक्तत्वाद्विद्याभेदेन विद्याभेदे संभवति उद्गोक्तिकिरिति शङ्कते—कस्मादिति । तत्र हेतुः—प्रकरणेति । शाखाभेदादेव प्रकरणभेदसिद्धेर्न तस्य धीभेदे प्रयोजकते द्वायोपनिषदर्थमाह—प्रक्रमेति । शाखाद्वये तद्वेदं विवृणोति—तथाहीति । छान्दोग्यगतमुपक्रमप्रकारं दर्शयति—छान्द इति । उपक्रमवाक्यस्यार्थमाह—उद्गीथेति । प्रकरणविच्छेदाभावं वक्तुं तदनुसंधत्ते—रसेति । भूतपृथिव्योपनिषदुपस्थापनां पूर्वंस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं सारतयोकत्वा तेषामोकारं रसतमत्वेन निर्दिश्य तमेव पुनरासिसृष्ट्यादियुगकल्पेनोपधेयमाख्यायिकाया निर्णयोद्गीथोपास्तिरवतारितेत्यर्थः । ननु वाजसनेयके यथोद्गीथेनात्यामेलत्रोद्गीथशब्देन सकला भक्तिरस्तीति उद्गीथत्वेनापि प्राणत्वेनोद्गीतोच्यत एवमोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतित्युपक्रमवाक्यरथोद्गीथशब्देन सकला भक्तिस्तस्याथ कर्ता प्राणत्वेनोद्गीयतां तथाच प्रक्रामभेदादित्येक्यं, तत्राह—तत्रेति । ऋत्विक्प्राणत्वेन निरुच्येतेति शेषः । तस्मिन्पक्षे यद्युद्गीथावयव

पह्येत लक्षणा च प्रसज्येत । उपक्रमानुरोधेन चैकस्मिन्वाक्य उपसंहारेण भवितव्यम् । तस्मादत्र तावदुद्गीथावयव ओंकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते वाजसनेयके तूद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभावात्सकलैव भक्तिरावेद्यते । 'त्वं न उद्गाय' (वृ० १।३।२) इत्यपि तस्याः कर्त्ताद्वात्-विष्प्रमाणत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानान्तरम् । यदपि तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य तदप्युद्गातृत्वेनैव दिदर्शयित्तस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न विद्यैकत्वमावहति । सकलभक्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथशब्द इति वैषम्यम् । नच प्राणस्योद्गातृत्वमसंभवेन हे-तुना परित्यज्यत उद्गीथभाववदुद्गातृभावस्याप्युपासनार्थत्वेनोपदिश्यमानत्वात् । प्राणवीर्येणैव चोद्गातौद्गावं करोतीति नास्त्यसंभवः । तथाच तत्रैव श्रायितम्—'वाचा च होव स प्राणेन चोद्गायत' (वृ० १।३।२४) इति । नच विवक्षितार्थभेदेऽवगम्यमाने वाक्यच्छायायानुकारमा-

रत्नप्रभावाक्या

प्राण्युपक्रममङ्ग उद्गीथपदे कर्तृलक्षणा चेति दोषद्वयं स्यादित्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽपि तत्पदेऽवयवलक्षणा स्वीकार्या ततो वरं कर्तृलक्षणा श्रुत्यन्तरात्प्रवृत्ताया चोपसंहारे कर्तृप्राणोपास्तिसिद्ध्यादुपक्रमेऽपि तन्निश्चय इत्यत आह—**उपक्रमेति** । संदिग्धो-क्तमो हि वाक्यशेषान्निश्चयते । यथा 'अक्ताः शर्कराः' इत्यत्राज्ञानव्यसंदेहे 'तेजो घृतम्' इति शेषान्निश्चयः । इह तूपक्रमे-ऽभ्यस्योपास्यत्वं निश्चितं, तत्सामानाधिकरण्योद्गीथपदस्यावयवलक्षणा च विनिश्चितेति प्राणस्योद्गीथमित्युपसंहारस्वेक्यतया नेय-त्यर्थः । एवं छान्दोग्ये अंकार उपास्य उक्त इतरत्र तु प्राण इत्युपास्यभेदाद्विवाभेद इत्याह—**वाजेति** । यदुक्तं वाजिधुना-रूपे प्राणस्योद्गीथरूपत्वयुक्तेरुपास्यैक्यमिति तदूच्यते—**यदपीत्यादिना** । तत्रोद्गीथ उपास्यतया नोक्तः किन्तु प्राणस्योपास्यस्य गुणतयैत्यर्थः । किंचोद्गीथ अंकारद्वन्द्वयोगेऽत्र तु भक्तिरित्युपास्यभेद इत्याह—**सकलेति** । प्राणस्य जडत्वाभेदोद्गातृत्वं किंचोद्गीथत्वमेव वाजिभिरपि ग्राह्यमित्येक्यमाशङ्क्याह—**नचेति** । स उद्गाता वाग्विशिष्टप्राणेनोद्गाय कृतवानिति श्रुतेरसंभवे

भामतीव्याख्या

पात्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानमोक्षारस्य । तथाहि—मृतपृथिव्योपश्रितुषुवायश्चक्ष्मां पूर्वस्योक्तसमुत्तरं रस-तया सातथोक्तम् । तेषां सर्वेषां रसतम ओंकार उक्तश्छान्दोग्ये । **नच विवक्षितार्थभेद इति** । एकचोद्गीथोद्गातायुपास्यत्वेन विवक्षितोक्तं तदवयव अंकार इति । तथा वाक्यद्वयवत्येति । एवं हि श्रूयते—'विता एतं प्रजया पशुभिरर्थयति वर्षयस्यस्य श्रुत्यं यस्य हविर्निरुक्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अम्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभज्ये मयभाः स्युस्तानमयं दाणे पुरोडाशमाश्राक्यलं निवेपेये स्थविश्रान्तिन्द्वाय प्रदावे दध्नश्च ये क्षोदिष्टस्तान् विष्णवे शिविषिष्टाय श्येते चक्रम' इति । तत्र संदेहः—किं कालपराधे यामान्तमिदं चोद्यत उत तेनैव कर्मसु प्रकृतेषु कालपराधे निमित्तं देवतापनय इति । एव तावदत्र विषयः—अमावास्यायामेव दशमर्कं वेदिक्रियाभिप्रायनक्रिया व्रतादिश्च यजमानसंस्कारः । दयर्थश्च दोहः । प्रतिपदि च दशकर्मयवृत्तिरित्यनुश्रुतमात्रमात्र-विष्कः । यस्य तु यजमानस्य कुतश्चिन्नमिन्वधनाच्चतुर्दश्यामेवाभावात्स्यायवृद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अम्युदेति, तवेदं श्रूयते—'यस्य हविर्निरुक्तम्' इति । तेन यजमानेनाम्युदेतितामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परिसमाप्य पुनस्तदहंरव वेषुद्धरणदिक्कर्म कृत्वा प्रतिपदि दशः प्रवर्तयितव्यः । तत्राप्युद्यदे किं निमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दर्शयामत उत तस्मिन्नेव दशकर्मणि पूर्वदेवतापनयनं देवतान्तरं विधीयत इति । तत्र हविर्भोगमानश्रवणाच्चरुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम् । यदि हि पूर्वदेवताभ्यो हवींषि विभज्येदिनि श्रूयन् ततस्तान्येव हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं गमयितुमर्हति किन्तु प्रकृतमेव कर्म तद्विष्कर्मपत्नीनपूर्वदेवताकं देवतान्तरपूर्वकं स्यात् । अत्र पुनश्चेष्टा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मायमादिकर्मण निभागश्रवणादनुपगतीना हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवतावरुद्धे हविषि देवतान्तरमलव्यावकाशं श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरयेत् । अत्रि प्रातं पूर्वमिव कर्मणि

आनन्दगिरियव्याख्या

भोक्तारस्यमक्षरं तत्र प्राणदृष्टिरनुपेक्षेत्युपक्रमो बाध्यतेत्यर्थः । चकारो वक्ष्यमाणदोषसमुच्चयः । यदुद्गीथावयवमृतोक्तोक्तारस्यमक्षरं तदप्युद्गीथशब्दस्योद्गातृवाचित्वाभावाच्चोद्गातृलक्ष्यत्वमपि ते स्यादित्याह—**लक्षणेति** । अक्ताः शर्करा उपधातीत्याह—तेजो वे-श्वर्मानि शेषान्निग्यवत्प्राणस्योद्गीथमुपासांश्चक्रिण इति सकलभक्तिविषयोपसंहारादुपक्रमो नीयतान्यासादुवाह—**उपक्रमेति** । तस्य संदिग्धव्यवहारादुपसंहारपेक्षा । प्रकृते तूपक्रमस्यातिस्पष्टत्वाच्चैवित्यर्थः । ओमित्येनदन्तरमित्यादौ तर्हि कोऽयः स्यादित्याह—**तस्मादिति** । उद्गीथेनालयायामेल्यत्र तदवयवस्योद्गीथशब्दत्वात्तदुद्गातृत्वात्तन् प्रक्रमभेदोऽस्तीत्याह—**वाजेति** । ओमित्ये-नदन्तरमित्युपक्रमस्यावयवार्थत्वाच्चतुर्दश्यामेवाभावात्स्यायवृद्धौ । उद्गीथेनालयायामेल्य तु तथा हेत्वदृष्टेः सकलभक्तिविषयत्वमेव तस्यैत्यर्थः । यदुक्तमिहापि नोद्गातुरस्ति धारिति, तत्राह—**त्वमिति** । कथं प्राणरुद्गीथकर्तृत्वमुद्गीथेन सामानाधिकरण्यश्रवणात्ततो वेदे-क्याधिक्यं, तत्राह—**यदपीति** । तत्रेति वाजसनेयकोक्तिः । इत्थं नेदं सामानाधिकरण्यं विधेयवक्ष्यमित्याह—**सकलेति** । तत्रेति सामानाधिकरण्यवाक्योक्तिः । अपिचोद्गीथेनालयायामेतिवाक्यदृष्टान्तार्थः । वैषम्यसुभयत्र विधानानालम् । प्राणस्याचरुनत्वाज्जो-डात्त्वमित्याह—**नचेति** । असंभवमन्युपेक्ष वाचनि—'उद्गातृत्वमित्युक्तं संख्यसंभवेऽपि नास्तीत्याह—प्राणेति । ओद्गात्र-

त्रेण समानार्थत्वमध्यवसानुं युक्तम् । तथाहभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च—त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तान्मये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्' इत्यादिनिर्देशास्येऽपि

रत्नप्रभाष्याख्या

ऽपि नेत्यर्थः । यदुक्तं बहुतरार्थाविशेषादि विवैक्यमिति, तत्राह—**नचेति** । एकत्रोद्गाता प्राण उपास्योऽन्यत्रोद्गात इन्द्रोपास्यरूपभेदे स्पष्टे सति बहिरङ्गार्थवादसाम्यमात्रेण नोपासनैक्यं युक्तमित्यर्थः । वाक्यसाम्यमात्रेणार्थैक्यं नास्ति दृष्टान्तमाह—**तथाहीति** । 'वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुतं पुरस्तात् अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तान्मये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्' इत्यष्टास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इत्यभ्युदयवाक्यम् । अस्वार्थः—यस्य यजमानस्य चतुर्दश्यामेवामावास्याः वर्शकर्मार्थं प्रवृत्तस्य पुरस्तात्पूर्वं हविस्तण्डुलदधिपयोरूपं निरुतं दर्शदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्यः सङ्कल्पितं चन्द्रमाश्च पशु वेति तमेतं यजमानं कालव्यत्ययापराधात्तदेव निरुतं हविः प्रजादिनार्धयति वियोजयति शत्रुं चास्य वर्धयति यस्माद्भ्रान्तिमान्यजमानः, ये मध्यमादिभावेन त्रेधा भूतास्तण्डुला वक्ष्यादिसहिता निरुतास्तान्विभजेदग्न्यादिभ्यो वियोजेयं च दातुत्वादिगुणकाग्न्यादिभ्यो दर्शदेवभिन्नेभ्यो निर्वेपेदिति दधन् दधनि स्थविष्ठतण्डुलचरं शृते दुग्धेऽणिगृह्यर्थः । अत्र कालपराधे देवान्तरयुक्तं प्रायश्चित्तरूपं दर्शोद्भिन्नं कर्म विधीयत इति प्राप्ते तण्डुलत्रेधात्वाद्यनुवादेन । इति हविषः प्रकृतदेववियोगेन तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि देवतान्तरसंबन्धमात्रविधानं न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितम् ।

भामतीव्याख्या

दधस्तण्डुलानां पयस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवतासंबन्धश्च विधातव्यः । चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् । तत्र कर्मण्यनेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत । कर्मान्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकेनैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातुमिति निमित्ते कर्मा विधीयते । दर्शस्तु लुप्यते कालपराधादिति प्राप्त उच्यते—न कर्मान्तरम् । पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देव विधानात् । चर्वैर्यस्य चार्थप्राप्तेः । भवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमे स्यादपि तु वाक्यान्तरप्राप्तं तण्डुलानां त्रेधात्वमनूद्य विभजेदित्येतावद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताय इति ग तण्डुलानिति त्वविधत्ते हविरुभयत्ववत् । तथा च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्ववत् देवतासंबन्धे हविषः श्रवणं कर्मण्यप्रत्यूहं देवतान्तरसंबन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथाच द्रव्यमुखेन प्रकृतमुत्पलप्रत्यभिज्ञानात् देवतान्तरसंबन्धेऽपि नान्तरकल्पना भवितुमर्हति । ततश्च समासेऽपि नैमित्तिकाधिकारे नित्याधिकारसिद्धयर्थं तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि । नच दधनि च चरुसप्तम्यर्थोर्विधानं तयोपर्यर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषणप्रथमं पुरोडाशापाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि तदयनिमित्ते दधियुक्तानां पययुक्तानां च तण्डुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेवतापनयनं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यैर्नान्तरसंबन्धः कृतः । नच प्रभृतदधिपयःसंसर्गैरुत्पलैस्तण्डुलैः पुरोडाशक्रिया संभवति । इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य प्रथम

आनन्दगिरियव्याख्या

मुद्रात्ता प्राणवीर्येण करोतीत्येतदेव कथं, तत्राह—**तथाचेति** । तत्रैवेत्युद्गीथप्रकरणोक्तिः । उद्गाता प्राणप्रधानया वाचा कृतवानिति श्रुत्यर्थः । यच्च बहुतरार्थाविशेषादिविवैक्यमिति, तत्राह—**नचेति** । वाजसनेयके तावदुद्गीथोद्गातातौ ध्वेयत्वेनोच्येते छात्नोकारस्तदवयवः प्राणदृष्टोपास्य उक्तः । एवं विवक्षितार्थस्यान्तरङ्गोपास्यस्वरूपरूप भेदे गम्यमाने बहिरङ्गार्थवादविशेषात्त्रैका विवैक्यमित्यर्थः । वाक्यसादृश्यमात्रेणार्थैक्यं नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**तथाहीति** । चतुर्दश्यामेवामावास्याप्राग्व्या दर्शार्थं यजमानस्य चन्द्रमाः पश्चादभ्युदेति तद्विषयं वाक्यमभ्युदयवाक्यम् । तस्मिन्वाक्ये पशुकामस्येष्टविधायकं च वाक्ये यवपि तण्डुलान्विभजेदित्यादिनिर्देशस्तुल्यस्तथापि 'वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुतं पुरस्तात् अभ्युदेति' इति कालातिक्रमापराधनोपक्रमादभ्युदयवाक्ये निले दर्शकर्मण्येव पूर्वदेवताभ्यो हविषामपनयनेन दातुत्वादिगुणवि देवतान्तराङ्गीकारः । पशुकामवाक्ये च 'यः पशुकामः स्वात्सोऽमावास्यामिद्धा वत्सानपाकुर्वीत्' इति निलं दर्शकर्म परितः पुनर्दर्शार्थं वत्सापाकरणविध्युपक्रमात्पशुकामस्येष्टनरविधानमुपगतम् । न तु वाक्यद्वये निर्देशस्य सादृश्यमात्रेणार्थैक्यं प्रक्रमेणैवेदं निश्चयात् । तथा प्रकृते शाखाद्वये बहुतरार्थवादिकसादृश्येऽपि पूर्वोक्तप्रक्रमभेदादिभावेन हत्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति—एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तान्मये पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् स्थविष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इत्यत्र यस्य यजमानः पुरस्तात्पूर्वं हविर्निरुतं देवतार्थं संकल्पितं चन्द्रमाश्च पश्चाद्भिममुख्येनोदेति तमेतं यजमानं निरुतं हविः प्रजादिना विनाशयति चास्य वर्धयति । तथाचासौ चतुर्दश्यामेवामावास्याभ्रान्तिभागी मध्यमादिभावेन त्रेधाभूता ये तण्डुलास्तान्मयादिभ्यो दर्शोदेवताभ्यो जेद्विभज्य च दातुत्वादिगुणकाग्न्यादिभ्यो देवताभ्यो निर्वेपित्वेवमर्थाया श्रुतौ किमभ्युदे नैमित्तिकं कर्मान्तरं दर्शोच्यते । दर्शकर्मण्येव पूर्वदेवतात्वागेन देवतान्तरं विधीयत इति संवेदे त्रेधा तण्डुलान्विभजेदिति हविषामेव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात्

प्रक्रमभेदाद्भ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽध्यवसितः, पशुकामवाक्ये तु यागविधिः । तथेहाप्युपक्रमभेदाद्विधाभेदः । परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा परमात्मदृष्टध्याससाम्येऽपि 'आकाशो ह्येवंभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' (छा० १।१।१) 'स एष परोवरीयानुद्गीतः स एषोऽनन्तः' (छा० १।१।२) इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यमश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनान्निष्ठम् । न चेत्तरेतरगुणोपसंहार एकस्यामपि शाखायां तद्वच्छाखान्तरस्थेभ्योऽन्तर्जातीयकेषूपपासनेष्विति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

अथोच्येत संज्ञैकत्वाद्वैकैकत्वमत्र न्याय्यमुद्गीथविधेति ह्यभयत्रायेका संज्ञेति । तदपि नोप-

रत्नप्रभाष्याख्या

भ्युदयवाक्ये कालापरार्धेनोपक्रमादर्शकमप्येव हविषः पूर्वदेवताभ्योऽपनयो वियोगोऽध्यवसितः, पशुकामवाक्ये तु यथापि ये स्थविष्टास्तान्मये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरं ये क्षोदिष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमिति निर्देशोऽभ्युदयवाक्येन समोऽस्ति, तथापि यः पशुकामः स्यात्तोऽमावास्यामिष्टा वत्सानपाकुर्यादिति नित्यं दर्शकमस्माद्य पुनर्दोहार्थं वत्सापाकरणविध्युपक्रमात्पशुकामस्य यागान्तरविधिरेव नाभ्युदयवाक्येनार्थैक्यमिति तथा प्रकृतेऽपि निर्देशसाम्यं न विवैक्यप्रयोजकमित्यर्थः । वत्सानपाकुर्यान्मातृदेशाद्देशान्तरं नयेदित्यर्थः । सूत्रोक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे—**परोवरीयस्त्वादिवदिति** । पर इति सकारान्तं परस्तात् परश्चासौ वराच वरतर इति परोवरीयानित्येकं पदम् । अनन्तश्च आकाशाख्यः परमात्मा तदृष्टधालम्बनत्वादुद्गीथस्तथोक्त इत्यर्थः । आकाशात्मना हिरण्यमश्रुत्परात्मना चोद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि विधाभेदविहापि भेद इत्यर्थः ॥ ७ ॥ संज्ञैक्यं पूर्वपक्षबीजमुद्गाव्य दूषयति—**संज्ञात इति** । उपासकरूपभेदाद्विद्यानानात्वं यदुक्तं तच्छ्रुत्यक्षरानुगतं बलवत्, संज्ञा तु पौरुषेयी दुर्बलैत्यर्थः । संज्ञैक्यं कर्मैक्यव्यभिचारी भासतीत्याख्या

निश्चिन्तितुस्तु पाकोऽपवादाभावात्तथा चार्थप्राप्तश्चेत्यते । भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम् । प्रकृत्यापिकारागमबलादस्यापि व्याप्यतादिति । तस्मात्तदेवेदं कर्म न तु कर्मांतरमिति सिद्धम् । पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मविधिरभ्युदयवाक्यसारूप्येऽपि । 'यः पशुकामः स्यात्तोऽमावास्यामिष्टा वत्सानपाकुर्यादये स्थविष्टास्तान्मये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरं ये क्षोदिष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम्' इति । अत्र हि अमावास्यामिष्टेति समासे यागे पशुकामेतिधानं नाम पूर्वस्य कर्मणोऽनन्तरुत्तरीयान्तरविधिरिति युक्तम् । **परोवरीयस्त्वादिवत्** । यथोद्गीथोपासनसाम्येऽपि आदिलगतहिरण्यमश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनात् परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति । परस्तात् परो वराच वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः संपन्नः । अत एव अनन्तः । परमात्मदृष्टोद्गीथे भावयितुम् 'आकाशो ह्येवंभ्यो ज्यायान्' इत्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिशति ॥ ७ ॥ **संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि** । स्फुटतरे भेदावगमे रत्नैक्यं नाभेदापनमितिप्रसङ्गः

आनन्दगिरीयव्याख्या

देवताभ्यो ह्यपी विभजेदिति चाश्रुतेरपनीता हविःपु पूर्वदेवता इति तदवकृतेषु तेषु देवतान्तरमलभ्यावकाशं ध्रुवं कर्मान्तरेव गोचरं भेदिति देवतान्तरयुक्तकर्मान्तरे विधिरिति प्राप्ते त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यत्र ये मध्यमाः स्फुरित्यादिवाच्यान्तरप्राप्तं त्रेधात्वमनूप विभजेदित्यस्य विधानात्कसादित्यपेक्षायां मध्यमादिवाक्यैर्देवतान्तरेपूकेषु तत्प्रतियोगिनीनां देवतानामेव बुद्धिस्थानां विभागप्रतियोगित्वमिदं । तण्डुलशब्दस्य च हविर्मात्रेणैवपत्वादिपथिसोरपि पूर्वदेवतातो विभागलाभादपनीते पूर्वदेवताके हविषि देवतान्तरस्य सावकाशात्पूर्वदेवत्वमुखेन प्रकृतकर्ममूल्यभिज्ञानाद्वैतान्तरसंबन्धेऽपि कर्मान्तरकल्पनानवकाशाच्चैवमिदंमिदंकारिको समासे नित्याधिकारार्थमप्येव कर्माण्यनुष्ठेयानीति नास्ति कर्मभेद इति स्थितम् । 'यः पशुकामः स्यात्तोऽमावास्यामिष्टा वत्सानपाकुर्यात्' । ये स्थविष्टास्तान्मये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरं ये क्षोदिष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम्' इत्यत्र तुन्यश्रुत्या दर्शनात्पत्नान्तरं वत्सापाकरणेन गोदोहनं कृत्वा पूर्वदेवताभ्यो हविर्विभज्य देवतान्तरविशिष्टपशुकामेष्टिविधानात्पूर्वस्य कर्मणोऽनन्तरुत्तरीयभ्युदयवाक्यसारूप्येऽपि यागान्तरविधिस्तथापि स्यादिति पूर्वतन्त्रसिद्धं दृष्टान्तं वह्निकोत्तरा मौनं दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—**परोवरीयस्त्विति** । परसाह्वरप्राणोऽपि परोवराच तसादिव वरीयान्वरतरोऽयमुद्गीथः स च परमात्मदृष्टिसंपत्तेरनन्तर इति प्रकृतम् । आकाशो चादित्यादौ च परमात्मदृष्टारोपादुद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि परोवरीयस्त्वादियुगोद्गीथोपास्तिसाम्यं च हिरण्यमश्रुत्वादिगुणोद्गीथोपास्तिसाम्यं च ह्यपीत्यर्थः । दृष्टान्तोपधिकगुणानामन्योन्योपसंहाराद्वैक्यमित्याशङ्क्याह—**नचेति** । पुनश्चला विधाभेदस्यातिस्पष्टत्वं हेतुं मत्नोक्तम्—**एकस्यामिति** । शाखाभेदाद्गोभेदानापीनमूल्येऽपि तात्पर्यमप्युगुणभेदविशिष्टोपासनं नानात्वमित्याह—**तद्वदिति** ॥ ७ ॥ पूर्वपक्षबीजमुद्गाव्य दूषयति—**संज्ञातश्चेदिति** । अनुवादं व्याकरोति—**अथेति** । अत्रेति शाखाभेदमुक्तम् । संज्ञैक्यं विदुषोति—**उद्गीथेति** । पूर्वपक्षगतं 'शब्दं तच्छब्देन संयोज्य परिहरति—**तदपीति** । पूर्वपक्षोक्तप-

द्यते । उक्तं ह्येतत्—‘न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्’ (ब्र० सू० ३।३।७) इति । तत्र चात्र न्याय्यतरं श्रुत्यक्षरानुगतं हि तत्संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरबाह्यमुद्रीथशब्दमात्रप्रयोगाद् किंकेर्व्यवहर्तुमिष्यचर्यते । अस्ति चैतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेपूरी विद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रन्थपरिपठितानां काठ संज्ञैकत्वं दृश्यते तथेहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति कश्चिदेवंजातीयको भेदहेतुस्तत्र भेद संज्ञैकत्वाद्विधैकत्वं यथा संवर्गविद्यादिषु ॥ ८ ॥

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

किमध्यासोऽपवा बाध ऐक्यं बाध विशेष्यता ॥ अक्षरस्यात्र नारसैक्यं नियतं हेत्वभावात् ॥ १ ॥
वेदेषु व्यास ओंकार उद्गीथेन विशिष्यते ॥ अध्यासादौ कलं कल्पं संनिकृष्टांशालक्षणा ॥ २ ॥

‘ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीत’ (छा० १।१।१) इत्यत्राक्षरोद्रीथशब्दयोः सामानाधिकर श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिभासनात्कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति विचारः । तत्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्ध्यावन्यतरबुद्धिरध्यस्यते । सिन्नितरबुद्धिरध्यस्यतेऽनुवर्तत एव तस्मिंस्तदुद्धिरध्यस्तेतरबुद्ध्यावपि । यथा नाग्नि ब्रह्मबुद्ध्या ध्यस्यमानायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्तते । यथावा प्रतिमादिषु विष्णु दिव्यद्वयध्यासः । एवमिहाप्यक्षर उद्गीथबुद्धिरध्यस्यत उद्गीथं वाऽक्षरबुद्धिरिति । अपवादो ना यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजायमाना यथार्थं बुद्धि

रत्नप्रभाष्याख्या

चेत्याह—अस्ति चेति । किं संज्ञैक्यं सर्वत्राप्रमाणमेव नेत्याह—यत्र त्विति । असति बाधके संज्ञैक्यमपि यथा संवर्गविद्येति संज्ञैक्यात्सर्वशाखासु तद्विधैक्यं, तथा पश्चाद्व्यादिविधैक्यमित्यावसूत्रे दर्शितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ **व्य समञ्जसम् ।** सामानाधिकरण्यं विषयीकृत्य संशयमाह—ओमित्येतदिति । अध्यासादिपदार्थान्ध्यासत्रे—तत्राध्यास्यदिना । बुद्धिपूर्वकाभेदारोपोऽध्यासः, बाधोऽपवादः, एकत्वं वास्तवाभेदः, विशेषणं व्यावर्तकमिति विवेकः । पूर्वमुद्रात् रमकोद्रीथावयवत्वमोहकारस्य ध्येयस्य विशेषणं सिद्धवत्कृत्य ध्येयभेदाद्विद्याभेदः सिद्धान्तितः स न युक्त इत्याक्षेपसंगला

भामतीव्याख्या

पातात् । अपिच श्रुत्यक्षरालोचनया भेदप्रत्ययोऽन्तरङ्गज्ञानपेषश्च । संज्ञैकत्वं तु श्रुतिबाधतया बहिरङ्गं च पोरुषेयतया तापेक्षे तस्मादुबैठं नाभेदसाधनायालमिति ॥ ८ ॥ **व्यासेश्च समञ्जसम् । अध्यासो नामेति ।** गौणी बुद्धिरध्यासः । माणवकेऽनितृत्तायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहो माणवक इति, एवं प्रतिमायां वास्तेदवबुद्धि

आनन्दगिरीव्याख्या

हारस्य बाधकत्वाच्चाभासोऽयमित्याह—उक्तं हीति । समाख्याविशेषादभेदो गम्यते रूपभेदाच्च भेदस्तथा सति किमत्र तत्राह—तदेवेति । रूपभेदस्यान्तरङ्गतया बलवत्तरत्वात्संज्ञायाश्च श्रुतिबाधतया बहिरङ्गत्वात्पोरुषेयतया च तापेक्षत्वेन दुर्ग द्रूपभेदादुक्तं विधानानात्वमेव युक्तमित्यर्थः । कथं संज्ञैक्यं श्रुत्यक्षराबाधं, तत्राह—उद्गीथेति । संज्ञैक्याद्विधैक्ये स्यादतिप्रारिख्यस्तोलादि व्याकरोति—अस्ति चेति । अपिशब्दोपात्तमुदाहरणान्तरमाह—तथेति । संज्ञैक्येऽपि न चेतरेक्यं तर्हि संज्ञैक्यं त्रीथशान्दयप्रयोजकमित्याह—तथेहेति । कथं तर्हि संज्ञैक्यस्य व्यभिचारित्वे प्रथममूत्रे तस्यैक्ये हेतुत्वमुक्तमित्याशङ्क्य तु श चितमर्थमाह—यत्रेति । एवंजातीयकः प्रक्रमभेदो वा तत्तुल्यो वेत्यर्थः । असति बलवति बाधके संज्ञैक्यमपि साधकमित्यत्र दृ माह—यथेति । आदिपदेन पञ्च, श्रित्तिवा वैश्वानरविशेषादि गृह्यते ॥ ८ ॥ ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीतलत्रोद्रीथविशेषितकारस्यापि सिद्धवत्कृत्य प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदमुक्त्वा तमेव विशेषणविशेष्यभावं निरूपयति—व्यासेश्चेति । ओमुद्रीथशब्दयोः सामधिकरण्यमधिकरणस्य विषयं दर्शयति—ओमित्येतदिति । विशेषणवधारणकृतं संदेहमाह—अध्यासेति । अत्र च विशेष्यशेष्यभावनिरूपणेन विचारस्य बाधकाधीषीसाधनसंक्रान्ततया पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे समानाधिकरणवाक्यस्यान्यथ्यवसितार्थका माण्यं सिद्धान्ते तस्याप्यनिश्चयाप्रामाण्यम् । कथमेतेषां पक्षाणां प्रतिभानं भेदो वेति तत्राध्यासं व्युत्पादयति—तत्रेति । तेषां योऽध्यासो नाम प्रसिद्धः स व्युत्पाद्यते । गौणी बुद्धिरसात्विद्युपेत्य व्युत्पादनमभिनयति—द्वयोरिति । कथमन्यतरबुद्ध्यानिवर्तितमन्यतरबुद्धेरध्यासः स्यात्, तत्राह—यस्मिन्निति । अध्यस्तबुद्धयेतरबुद्धेर्निवर्त्यत्वमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह—यथेति । वैदिकदृष्टान्तमुल्लेखिकमाह—यथा वेति । विशेषमन्यतरव्यवस्थापान्तिकमाह—एवमिति । अध्यासपक्षसमाप्ताविति शब्दः । अथादव्युत्पादप्रतिशय व्युत्पादयति—अपवाद इति । यत्रेति । यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वस्तुनीत्यर्थः । तत्रापि लौकिकं वैदिकं चोदाहरणमाह

पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति । यथा देहेन्द्रियसंघात आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्म-
बुद्ध्या पश्चाद्भविष्या 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते । यथा वा
दिभ्रान्तिबुद्धिर्दिष्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्त्यते । एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्यते उद्गीथ-
बुद्ध्या वाक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं त्वक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वम् । यथा द्विजोत्तमो
ब्राह्मणो भूमिदेव इति । विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिन ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्रसङ्ग औद्गा-
त्रविशेषस्य समर्पणम् । यथा नीलं यदुत्पलं तदानयेति । एवमिहाप्युद्गीथो य उक्कारस्तमुपा-
सीतेति । एवमेतस्मिन्सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृश्यमान एते पक्षाः प्रतिभान्ति तत्रान्यतम-
निर्धारणकारणाभावादननिर्धारणप्राप्ताविदमुच्यते—व्याप्तेश्च समञ्जसमिति । चशब्दोऽयं तुश-
ब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युदस्यन्ते ।
विशेषणपक्ष एवैको निरवयव इत्युपादीयते । तत्राध्यासे तावद्या बुद्धिरितरत्राध्यस्यते तच्छ-
ब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत तत्फलं च कल्प्येत । श्रूयत एव फलम् 'आपयिता ह वै का-
मानां भवति' (छा० १।१।७) इत्यादीति चेत् । न । तस्यान्यफलत्वात् । आस्यादिदृष्टिफलं
हि तन्नोद्गीथाध्यासफलम् । अपवादेऽपि समानः फलाभावः । मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति
चेत् । न । पुरुषार्थोपयोगानवगमात् । नच कदाचिदप्योकारादोकारबुद्धिर्निवर्तत उद्गीथाद्यो-

रत्नप्रभाख्याख्या

क्षयति—तत्रेति । अत्र पूर्वपक्षे पूर्वोक्तसिद्धान्तासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तस्मिद्विरिति मत्वा सिद्धान्तमूत्रं व्याचष्टे—चशब्द-
इत्यादिना । पक्षत्रयस्य दृष्टत्वं प्रतिज्ञायाध्यासपक्षे दोषमाह—तत्राध्यास इति । यस्योद्गीथस्य बुद्धिरोद्धारोऽध्यस्यते तत्रान-
वोद्गीथशब्दस्योद्धारो लक्षणा स्यात्तद्वुद्धिर्विषयत्वगुणपरत्वात्तथा संबन्धोऽप्यसिद्धः कल्पनीयः, प्रतीकोपास्तेः फलं च कल्पयमिति
गौरव स्यादित्यर्थः । फलं न कल्पयमिति शङ्कते—श्रूयत इति । आस्यादीति । 'ओद्धार आभिः समुद्धिरिति' 'य उपास्ते
म कामानाप्नोति' इति श्रुतं फलं नाध्यासस्येत्यर्थः । उद्गीथोद्धारयोरन्यतरबुद्धान्यतरबुद्ध्युपावादमन्वीकृत्यान्यतरमिथ्याबुद्धिनिवृ-
त्तिर्वैकल्यमुक्तं संप्रत्यन्यतरबुद्धेरभ्रान्तिस्त्वानापवाद इत्याह—नच कदाचिदप्येति । भ्रान्तिश्चेत् निवर्तत न तु निवर्तत

भामतीख्याख्या

च त्रयबुद्धिस्तथोद्धार उद्गीथबुद्धिर्विषयपदेशाविति । अपवादोक्तविशेषणानि चोक्तानि । एकार्थेऽपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते ।
यथा वेदवेदव्यामिश्रा विज्ञानमानन्दम् । व्याख्यायां च पर्यायणामपि सहप्रयोगो यथा गिरिभूः क्रीडः कोकिल इति । निमृश्या-
नयनामलक्षणं पदं गृह्णाति—तत्रान्यतम इति । सिद्धान्तमाह—इदमुच्यते—व्याप्तेश्च । प्रत्यनुवाकं प्रत्युच्यमपक्रमे
च समार्तो चोकारः सर्ववेदव्यापीति किंनतोऽप्यमोकारस्तदाप्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै तस्मै कामाद्यादिफलयोगात्सर्वनामप्रक्रियत

आनन्दगिरियव्याख्या

येष्यादिना । पूर्ववदार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । इतिशब्दोऽपि पूर्ववत् । एकत्वपक्षं सदृष्टान्तं गृह्ययति—एकत्वं विवति ।
विशेषणपक्षं प्रकटयति—विशेषणमिति । ग्रहणप्रसङ्गे ध्येयत्वेन स्वीकारप्रसक्तमिति यावत् । उक्तमेव दृष्टान्तं गृह्ययति—
यथेति । पक्षचतुष्टयं व्युत्पादितम्पसंहरति—एवमिति । अध्यासादिषु दृष्टध्वन्यध्वनायपक्षं पूर्वपक्षवत्त्वा मिद्वान्तमाह—
तत्रेत्यादिना । सूत्रस्थचशब्दस्य समुच्चयाद्यर्थाभावादानर्थव्ययमाशङ्क्य व्याचष्टे—चशब्द इति । पक्षव्यावृत्तिर्मेव प्रकटयति—
नदिति । तत्तत्र सामानाधिकरण्यवाक्ये चतुष्टयपक्षेषु दृष्टेविति यावत् । व्याचष्टे पक्षत्रये विशेषणपक्षस्य प्रबंधं निरूपयन्नार्थं
पक्षमाह—विशेषणेति । कथं त्रयाणां पक्षाणां सावद्यत्वं तत्राध्यासस्य सावद्यत्वं साधयति—तत्रेति । उद्गीथबुद्धेरुद्धारोऽध्यास-
ोद्धारशब्दस्योद्गीथे तस्मिन्वाक्षरबुद्धेरध्यासे सत्युद्गीथशब्दस्याक्षरे लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशेषे च श्रुत्यन्याया तेन नाध्यास
इत्यर्थः । तत्रैव दोषान्तरमाह—फलं चेति । तात्कल्पनाममुच्यन्नाह—श्रूयत इति । तत्राध्यासफलत्वाभावात्तस्मैमित्याह—
तत्रेति । श्रुतस्य फलस्यन्यफलत्वमेव व्यनक्ति—आस्यादीति । नच तस्योभयफलत्वमाध्यादिदृष्टे विधानोन्मोलेनदक्षमिति
वाप्येत विशिष्टप्रमाणवर्धनं पृथगुपास्तविविधतुल्यगमादिति भावः । अपवादपक्षं प्रत्याह—अपवादेऽपीति । अध्यासं दृष्टान्तवितुम-
मिच्छते । वाक्यशेषस्य तु फलं नाध्यासस्य नापवादस्यापि स्याद्विशिष्टोपास्तिर्बन्धव्यादित्यर्थः । फलाभावासिद्धिं शङ्कते—मिथ्येति ।
नविज्ञातावामनि कर्तृत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरानन्धमिथ्यत्वमिति दृष्टा नैवमोकारबुद्धयोद्गीथबुद्धेरुद्धारस्य वेतरस्या ध्वसे कश्चिदुपाधोऽपि दृष्टः ।
तस्मात्तदं फलमित्याह—नैति । अपवादमुपेत्य वैकल्यं दोषमुक्त्वाङ्गीकारं त्यजति—नचेति । उद्गीथबुद्धिर्दोषोद्धारपरादिका
चोद्धारबुद्धिः स्वविषयादोकारास्तिवर्तते । ओकारबुद्धेर्बोध्याया मिथ्याधीत्वेन स्वाध्यासमिचारात् । यदोकारयोद्गीथबुद्धेरुपादिका
तदापि मिथ्याधीत्वाद्गीथधीः स्वार्थोस्तिवर्तते । नचैवं दृष्टेः नापवाद इत्यर्थः । किंचापवादेनास्य वाक्यस्य तात्पर्यमुपास्तिपर-

द्वितीयबुद्धिः । न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरम् । उपासनाविधिपरत्वात् । नाप्येकत्वप्राप्त्यसंगच्छते निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयोच्चारणं स्यात् । एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् । न हौत्रविषय आध्वर्यवविषये वाऽक्षर ओंकारशब्दवाच्य उद्गीथशब्दप्रसिद्धिरस्ति । नापि सलायां सान्नो द्वितीयायां भक्तानुद्गीथशब्दवाच्यायामोंकारशब्दप्रसिद्धिर्येनानतिरिक्तार्थः स्यात् । परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते । व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिमांसाप्रसङ्गीकृत्य उद्गीथशब्देनाक्षरं विशेष्यते । कथं नामोद्गीथावयवभूत ओंकारो गृह्येतेति नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा । उद्गीथशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वात् । सत्यमेवमेतत् । लाणायामपि तु संनिकर्षविप्रकर्षौ भवत एव । अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्य इति विप्रकृष्टा लक्षणा विशेषणपक्षे त्ववयवविचनेन शब्देनावयवः समर्प्येत इति संनिकृष्ट समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तमाना दृष्टाः पट्टभ्रामाविषु । अतश्च व्याप्ते

रत्नप्रभाष्याख्या

इत्यभ्रान्तिरित्यर्थः । किंच तत्त्वबोधकादाक्याङ्गान्त्यपवादो भवति नेदं वाक्यं तत्त्वपरमित्याह—**नचेति** । घटकुम्भशरिणोद्धारोद्गीथशब्दयोः पर्यायत्वपक्षं दूषयति—**नापीति** । पर्यायत्वमपि नास्तीत्याह—**नचेति** । परिशिष्टविशेषणपक्षं योजयति—**व्याप्तेरिति** । ‘ओमित्यक्षरमुपासीत’ इत्युक्ते सर्ववेदव्याप्योद्धार इहोपास्तौ प्रसज्येत तन्निरासार्थमुद्गीथत्व

भाष्यतीव्याख्या

इत्यपेक्षायामुद्गीथपदेनेति विशिष्यते । उद्गीथपदेनोक्ताद्यवयवघटितसामभक्तिभेदाभिधायिना समुदायस्यावयवभावात्तदुपपत्तस्तत्त्ववयव ओंकारो लक्ष्यते, न पुनरीकरणव्यतिरिक्त उद्गीथस्य लक्षणा । ओंकारस्यैवोपरिष्ठात् तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्कल्पमिच्छोपपत्त्याख्यासमानत्वात् । दृष्टश्च समुदायशब्दोऽवयवे लक्षणया यथा ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति तदेकदेशदाहे । अस्यां तु फलकल्पना च । तथा हि आस्यादिगुणकप्रणवोपासनादिद्वितीयतोपासनं प्रणवस्यान्यत् । नचात्रास्यादि उपासनेनैव फलं तस्मात् कल्पनीयम् । उद्गीथसंबन्धप्रणवोपासनाधिकारपरं वाक्ये नायं दोषः । अपिच गौण्या वृत्तिलक्षणावृत्तिरैव लाभवात् । लक्षणाया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य तीरस्य ध्वजैस्तर्भावेऽधिकरणतया । गौर्वहीक इत्यत्र तु गोसंबन्धितिष्ठन्मूत्रपुरीषादिलक्षणया न तत्परत्वं गोशब्दस्य । अपितु तत्कथं सिततद्गुणयुक्तवाहीकपरत्वमिति गौण्या वृत्तेर्दुर्बलत्वं तदिदमुक्तं—**लक्षणायामपि त्विति** । गौण्यापि वृत्तिलक्षणवयवव्याख्यायामपि वैश्वदेवीपदमामिषायां प्रवर्तते तथाप्यर्थभेदः स्फुटतरः । आमिषापदं हि रूपेणामिषायां प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदं तु तत्

आनन्दगिरिव्याख्या

त्वादित्याह—**नचेति** । एकत्वपक्षं निराह—**नापीति** । पिकशब्दस्य कोकिलशब्देन व्युत्पादनवदन्त्यतरशब्दस्यान्यतरव्युत्पादनं फलवदेवेत्याशङ्क्य संदिग्धार्थतादेरसत्त्वान्वयमित्याह—**एकेनेति** । ओंकारोद्गीथशब्दोद्गीथार्थत्वादन्यतरेण त्विशब्दान्तरमर्थवदित्यर्थः । किंचैकत्वपक्षे किमुद्गीथस्याक्षरेऽन्तर्भावोऽक्षरस्य वेतरसिद्धिर्निविकल्प्याह निराह—**नचेति** । प्रत्याह—**नापीति** । उद्गीथशब्दस्याक्षरे तच्छब्दस्य चोद्गीथे, प्रसिद्धयभावे तयोरेकार्थत्वादिह्यलं फलतीत्याह—**येनेति** । पसावयवत्वेनापोष निरवयवं पक्षं गृह्णाति—**परिशेषादिति** । तत्र सौत्रं पदमादाय विभजते—**व्याप्तेरिति** । तथापि कथं विप्रक्षसिद्धिः, तत्राह—**सर्वेति** । श्रेष्ठ्युपासनोक्तिः । तत्प्रसङ्गे वाक्यशेषविरोधः स्यादिति मत्वा ब्रूते—**अत इति** । संभवे व्यभिचारविशेषणमर्थवदित्युपगमार्थोऽकारस्य विशेष्यस्य सर्ववेदव्यापित्वाद्गौरीयेन विशेषणेन व्यभिचारवारणेऽपि सर्वस्या द्वितीयस्या उद्गीथशब्दतात्पर्यास्तदवयवे संभवाभावादुक्तमोंकारविशेषणत्वमुद्गीथस्येवाशङ्क्यावयवलक्षणार्थत्वमुद्गीथशब्दस्योपेक्षाह—**कथमिति** । इतिशब्दो वृत्तक्रियापदेन संबध्यते । न चोद्गीथस्यैवावयवविनो लक्षणा स्यादोंकारेणावयवेनेति युक्तमोंकारस्योपरिष्ठादितरेण व्याख्यानतया प्रधानत्वात्तेन भक्तिलक्षणायामुद्गीथपदेन भक्तिविशेषस्यैवापेक्षे व्यभिचाराभावाद्विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । लक्षणप्रनाध्यासस्य निरस्तत्वादयमपि पक्षो दोषस्यान्वोपादेयः स्यादिति शङ्कते—**नन्विति** । उद्गीथशब्दस्यावयव लक्षणमङ्गीकर्तुं **सत्यमिति** । अध्यासपक्षवदयमपि तर्हि पक्षो नोपादेयः स्यादित्याशङ्क्याह—**लक्षणायामिति** । पक्षद्वये तुल्यतामपि लक्षणध्यासपक्षमुपेक्ष्य विशेषणपक्षमादिशामहे तत्र लक्षणार्थस्य वाक्यार्थान्वयित्वेन लक्षणायाः संनिकृष्टविषयतया बलीयस्त्वात् । अयं गौणी धीरसावित्युक्तत्वात् । लक्ष्यमाणगुणवत्येकसिद्धिरशब्दस्यावसानालक्षणाया विप्रकृष्टविषयत्वेन दौर्बल्यादित्यर्थः । अस्य लक्षणया विप्रकृष्टविषयत्वं स्पष्टयति—**अध्यासेति** । सिद्धान्ते लक्षणायाः संनिकृष्टविषयत्वेन प्रबलत्वं प्रकटयति **विशेषणेति** । अवयवविचनेन शब्देनावयवलक्षणया लौकिकत्वाभावं प्रत्याह—**समुदायेष्विति** । पटो दग्धो ग्रामो दग्ध तदेकदेशदाहेऽपि समुदायशब्दो लक्षणयावयवे प्रयुज्यते तथोद्गीथशब्दोऽपि द्वितीयभक्त्यवयवेऽक्षरे लक्षणया वर्तियते, नचाक्षर उद्गीथावयवत्वं तदुपासनं च विधेयमिति वाक्यभेदः । विशिष्टाक्षरानुवादेनोपासनेरेव तत्तद्गुणवत्तास्तत्तत्कलविशिष्टायाः समन्तेन वयं विधानादिति भावः । उक्तहेत्वानुवादेनावशिष्टं सूत्रपदं व्याकुर्वन्विशेषणपक्षस्य निरवयवत्वमुपसंहरति—**अतश्चेति** ॥ ९ ॥

तोरोमित्येतदक्षरमित्येतस्योद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतन्निरवधमित्यर्थः ॥ ९ ॥
सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वसिष्ठस्याधनाहार्यमाहार्यं वैवमित्यतः ॥ उक्तस्यैव परामर्शादनाहार्यमनुक्तिः ॥ ९ ॥
प्राणद्वारेण बुद्धिस्थं वसिष्ठत्वादि नेतरम् ॥ एवंशब्दपरामर्शबोध्यमाहार्यमित्यतः ॥ २ ॥

वाजिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे श्रेष्ठयगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तम् । वागाद्योऽपि हि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः । ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः—‘यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि’ (बृ० ६।१।१४) इत्यादिना । अन्येषामपि तु शाखिनां कौपीत-किप्रभृतीनां प्राणसंवादिषु ‘अथातो निःश्रेयसादानम्’, ‘एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः’ (कौ० २।१४) इत्येवंजातीयकेषु प्राणस्य श्रेष्ठयमुक्तं न त्वमे वसिष्ठत्वाद्योऽपि गुणा उक्ताः । तत्र संशयः—किमिमे वसिष्ठत्वाद्यो गुणाः कच्चिदुक्ता अन्यत्राप्यस्योरश्रुत नास्ये-रन्निति । तत्र प्राप्तं तावन्नास्येरन्निति । कुतः—एवंशब्दसंयोगात् । ‘अथो य एवं विद्वान्प्राणे

रत्नप्रभाख्याख्या

विशेषणं समञ्जसमित्यर्थः । अत्रापसपक्षे तद्बुद्धिविषयत्वगुणयोगरूपः संबन्धः कल्प्य इति विप्रकृष्टा लक्षणा, अवयवलक्षणा तु संनिकृष्टा अवयवावयवसंबन्धस्य कृत्तत्वात्, पदावयवे दग्धे पटो दग्ध इति लोके प्रयोगाच्च । नामादौ ब्रह्मशब्दस्य लगला ब्रह्मबुद्धिप्राप्त्यलक्षणलक्षणाश्रिता तत्र प्रतीकोपास्येविवक्षितत्वात् । इह तु प्रतीकोपास्तिविधिकल्पने आह्यादिगुणको-द्वारे प्राणदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः स्यादतः सर्ववेदव्याप्योद्धारनिरासेनोद्गारे प्राणदृष्टिविधानार्थं विशेषणमेव समञ्जसं कल्पनालाघवादिति सिद्धम् ॥ ९ ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे । विषयं वक्तुं संमतमर्थमाह—वाजिनमिति । वाचो वसिष्ठवं गुणे वागिमनः सुखवासदर्शनात् । चक्षुषः प्रतिष्ठा गुणः चक्षुष्मतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् । श्रोत्रं संपदुर्गणं श्रवणासर्वो-पसंपत्तेः । मन आयतनत्वगुणं तस्य वृत्तिद्वारा सर्वभोग्याश्रयत्वात् । ते च गुणाः प्राणस्य श्रेष्ठं निश्चित्य वागादिभिस्त्रिभि-ता इति शाखाद्वयसंमतोऽर्थः । विषयमाह—अन्येषामित्यादिना । निःश्रेयसस्य श्रेष्ठत्वादानं निर्धारणं प्रस्तूयत इत्यर्थः । देवता वागाद्योऽहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वायेत्यर्थः । एवंशब्दाच्छ्रेष्ठगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह—तत्रेति । गुणानामनुपसंहा-रोपसंहारावेव पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । उद्गीथत्वविशेषणादोद्धारस्य सर्ववेदव्याप्यव्यावृत्तिवत्प्रकृतगुणमात्रप्राहकैवंशब्दच्छाखा-नरगुणव्यावृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तत्र प्राप्तमिति । यथा वागादिभ्यः प्राणश्रेष्ठं सिद्धमथो तथा य एवं श्रेष्ठगुणं

भामतीभ्याख्या

विश्वदेवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मणैकार्थं । न च व्याख्यातमुभयोरपि प्रतिद्वार्थत्वादिनार्थत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे । एवंशब्दस्य सनिहितप्रकारभेदपरामर्शो-पास्यत्वाच्छब्दोपस्थापितस्य च संनिधानाच्छाखान्तरगतस्य चातुक्रमतया(?) संनिधानाभावाच्च कौपीतकिप्राणसंवादावयवे प्राणस्य सिद्धत्वादभिप्रेत्येकस्यास्यत्वमपि तु उभेच्छ्रेष्ठत्वमात्रेणेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—सत्य संनिहितं परामुशति एवंकारो न तु शब्दो-पास्यत्वं संनिहितम् । किंतु यच्छब्दाभिहितार्थनान्तरीयकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ संनिहितं संनिहितमेव । यथा ‘यस्य पर्णमयी

आनन्दगिरीयभ्याख्या

श्रेष्ठगुणकस्यैवोपास्यतेत्युक्ते प्राणस्यापि तत्तदुक्तगुणमात्रस्यैव तत्र तत्रोपास्यतेत्याशङ्क्याह—सर्वेति । विषयं वक्तुमभिगोतम-माह—वाजिनमिति । शाखाद्वयेऽपि संमतमर्थान्तरमाह—वागिति । सा हि वसिष्ठत्वगुणा वाक् । वागिमनो हि लोके सुखिनो मतिः । चक्षुष्य प्रतिष्ठागुणं चक्षुष्मतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् । संपदुर्गणं श्रोत्रम् । तद्वत् एव श्रवणाभावाधारणकमसंपदितदर्शनात् । प्राणत्वगुणं मनः । भोग्यानां तत्र वृत्तिद्वारा निधानादित्युभयत्रापि श्रुतमित्यर्थः । तत्र तर्हि बह्नामुपास्यतेत्येतादृशङ्क्याह—वेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्राणधीनत्वसिद्धेर्वागादिसिद्धेः प्राणे स्वगुणा वागादिभिर्प्रतिष्ठा इत्यर्थः । शाखान्तरंऽपि संमतमर्थ-माह—अन्येषामिति । निःश्रेयसं श्रेष्ठं तस्यादानं निर्धारणं तदन्तरेणोपास्तेरयोगाच्चस्त्युक्तमभिहितमिहाह—अथेति । एता ह वै देवता वागादिभिर्नान्योऽहंश्रेयसे स्वकीयश्रेष्ठत्वायेति यावत् । अविगीतमर्थमुक्त्वा विगीतमर्थमाह—न सिति । एवंश-ब्दस्यैव व्याख्यातगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाच्च वसिष्ठत्वादित्युगुणोपसंहाारा वाक्यार्थेभीहेतोरेव निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यथाश्रुति नीतिक्रियभृतिशालोच्यते । अत्र च वसिष्ठत्वादित्युगुणोपसंहाारा वाक्यार्थेभीहेतोरेव निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यथाश्रुति गत्यवस्था । सिद्धान्ते गुण्यनुरोपास्यत्वमेवेति मत्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । विवेक्यादनुमानादुपसंहारे कथमनुपसंहारः स्यादिति ह्ये—कृप इति । अकारस्य सर्वत्र प्राप्तादुद्गीथविशेषणादन्यव्यावृत्तिवदेवं विद्वानिति संनिहिताच्छान्दानेवंशब्दादसंनिहितस्यैवप्राणादुपसंहारस्य वसिष्ठत्वव्यावृत्तिरुक्त्याह—एवंशब्देति । यथा प्राणो वागादिभ्यः श्रेष्ठः सिद्धस्तथा प्राणं श्रेष्ठगुणं

निःश्रेयसं विदित्वा' इति तत्र तत्रैवंशब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते । एवंशब्दश्च संनिहि वलम्बनो न शाखान्तरपरिपठितमेवंजातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुम् । तस्मात् प्रकरणस्थैरेव गुणैर्निराकाङ्क्षत्वमिति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—अस्येऽन्निमित्तं गुणाः क्वचित् वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि । कुतः—सर्वाभेदात् । सर्वत्रैव हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यक्षि यते । प्राणसंवादादिसारूप्यात् । अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्र स्थेरन् । नन्वेवंशब्दस्तत्र तत्र भेदेनैवंजातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयतीत्युक्तम् । अच्यते—यद्यपि कौपीतकिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितं निहितत्वात्तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन तत्संशब्दितमिति न । शाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावरुद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्विशिष्यते । न चैवं सति श्रुतार्हा श्रुतकल्पना वा भवति । एकस्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति गुणभेदाभावात् । नहि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरं गतस्तेह्येवैव वितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति । यथाच तत्र परिचयविशेषादेशान्तरेऽपि देवदत्तगु विभाव्यन्ते । एवमभियोगविशेषाच्छाखान्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्थेरन् । तस्मात्

रत्नप्रभाष्याख्या

विद्वानुपास्ते स प्राणे श्रेष्ठं विदित्वा ध्यात्वा प्रेष्टो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवंजातीयकविवेक्यात्प्राप्तमार्थिकं वसिष्ठत्वादिगुण वंशब्देन न गृह्णाति श्रुतावलम्बित्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—अस्येऽन्निमित्तं । वाजसनेयिब्राह्मणे तावदेवंशब्देन वसिष्ठ गुणजातस्य प्राणविद्यासंबन्धः सिद्धः सैव विद्या कौपीतकिश्रुतौ प्रत्यभिज्ञायते, तथाच गुणानां गुण्यविनाभावेनार्थतः प्राप्ता श्रुतगुणैरविरोधात्सहैव श्रुतमार्थं च गुणजातं श्रुत्यर्थार्थ्यां संनिहितत्वाविशेषात्कौपीतकिगतेनैवंशब्देन परामुस्यत इत् तथापीति । कौपीतकिश्रुतस्थः प्राणो वसिष्ठत्वादिगुणकः, श्रेष्ठप्राणत्वात्, वाजिश्रुतिस्थप्राणवदित्यश्रुतगुणानुमाने श्रुतहानिर्नास्ति, अविरोधादित्युक्तं स्पष्टयति—न चैवं सतीति । अपरिगणिता अपि गुणाः श्रुता एवेत्यत्र

भामतीव्याख्या

जुहूर्भवति' इत्यव्यभिचरितकृतमुत्पन्नव्यापि जुह्वोपरस्थापितः क्रतुः । तस्मादुपास्यफलप्रत्यभिज्ञानात्तदव्यभिचारिणः प्रकारभेद फस्यापि बुद्धौ संनिधानात्क्रतुपरामर्शिनैवकारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौपीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवंकारेण शक्यतः परा तथाप्यभ्युपेयापि ब्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं—तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेन श्रुतहानिरिति । केवलस्य श्रुतस्य हानितिरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । अतिरोहितमन्यत् ॥

आनन्दगिरियव्याख्या

विद्वान्यः कश्चिदधिकृतः सन्नुपास्ते सोऽपि प्राणे श्रेष्ठं विदित्वापास्यप्राणारमकृत्प्राप्त्या श्रेष्ठयावन्निमित्तो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवं योगेऽपि विद्याया वसिष्ठत्वादिगुणवत्त्वं किं न स्यात्, तत्राह—तत्र तत्रेति । वीप्सया तत्तद्विद्याप्रकरणमुच्यते । एकत्वात् वेद्यापेक्षेणैवंशब्देन शाखान्तरोक्तानामपि वसिष्ठत्वादीनां परामर्शः स्यादित्याशङ्क्याह—एवमिति । शब्दस्य शब्दमेवानुमानि संनिहितमिति कुतः शाखान्तरीयगुणधीरित्यर्थः । विद्याया निराकाङ्क्षत्वात् शाखान्तरीयमपि गुणजातमिह परामुष्टमित्याशङ्क्य तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति । कचिदुक्तानां गुणानां गुणानभिधेयास्मात्पसंहारे सर्वत्र तत्पसंहारात्काव्येदोपसंहारे निमित्तं पृच्छति—कुत इति । तत्र सौत्रं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—सर्वत्र । शास्त्रासु प्राणज्ञानस्यैक्ये मानमाह—अभिन्नमिति । प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति—प्राणेति । आदिशब्दः श्रेष्ठत्वादिग्राह्यः । ज्ञाने यथाश्रुति गुणव्यवस्थामाशङ्क्योक्तम्—अभेदे चेति । गुण्याकृष्टगुणानां व्यवसोक्तिरनुमानविरुद्धेत्यर्थः । पूर्वपक्षवीजमनुमानं नन्विति । अनुमानस्य शब्दविरोधं परिहरन्नाह—अत्रेति । असंनिहितत्वादेवंशब्देन वसिष्ठत्वादिग्रहयोगाश्रानुमानासु देव्याशङ्क्याह—यद्यपीति । वाजसनेयिब्राह्मणत्वेन तावदेवंशब्देन वसिष्ठत्वादिगुणजातस्य प्राणधीसंक्षेपः सिद्धः, सैव कौपीतकिब्राह्मणेऽपि प्रत्यभिज्ञाता तथाच तद्वेत्तनापि वसिष्ठत्वाद्येवंशब्देन शक्यं परामुष्टमित्यर्थः । शब्दस्य शब्दोक्तमेव संनिहितं न किं यानुमानसिद्धमित्याशङ्क्याह—इति नेति । नहि शब्दस्य शब्दमेव संनिहितं किंतु शब्दोक्तार्थनान्तरीयकतया प्राप्तमपि तु शब्दस्य संनिहितमेव पर्यायमप्युक्तम् जुह्वोपरस्थापितक्रतुवदतः संनिध्यविशेषादेवंशब्देन तस्यापि संग्रहसिद्धिरिति भावः । अनुमानात् शाखान्तरीयगुणोपसंहारे परिगणितत्वं श्रुतं हीयताश्रुतानामपि गुणान्तराणामप्युपसंहारादित्याशङ्क्यानुमानायाः श्रुतिविरुद्धाभावात् मित्याह—नचेति । तदेव व्यनक्ति—एकस्यामिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयति—नहीति । शब्दोक्तान्तरीयकमपि हितमेवेत्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथाचेति । देवदत्तैव्यापत्तस्मिन्बुद्धिस्थे तद्गुणानां बुद्धिस्थतावच्छानेनयात्तस्मिन्बुद्धिसंनिहिते त अपि तथा भवन्तीत्याह—एवमिति । अनुमानस्याविरोधे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १० ॥ प्राणस्य सविशेषत्वात्

कप्रधानसंबद्धा धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

नाहर्था उत वाहर्था आनन्दाद्या अनाहृतिः ॥ वामनीसत्यकामादोरिवैतेषां व्यवस्थितेः ॥ १ ॥
विधीयमानधर्माणां व्यवस्था स्याद्यथाविधि ॥ प्रतिपत्तिकलानां तु सर्वशास्त्रासु संहतिः ॥ २ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिष्वानन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः कचित्केचिच्छ्रूयन्ते । तेषु संशयः—किमानन्दादयो ब्रह्मधर्मा यत्र याचन्तः श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः किंवा सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते—आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । कस्मात् । सर्वोभेदादेव । सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्सर्वत्रैकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकरणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन ॥ ११ ॥ नन्वेवं सति प्रियशिर-

रत्नप्रभाख्या

ह—नहीति । फलितमाह—तस्मादिति ॥ १० ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य । ब्रह्मणो ज्ञेयस्यैकान्विषयत्वाच्च संशयमाह—तेषु संशय इति । पूर्वपक्षे सत्यादिपदानुपसंहाराद्वाक्यार्थानवधारणं, सिद्धान्ते स्ववधारणमिति लम् । प्राणस्य सविशेषत्वाद्युक्तः शास्त्रान्तरीयवसिष्ठत्वाद्युपसंहारः, ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वात्स्वशास्त्रागतपदं देव प्रमिति सिद्धेऽर्थः शान्तरोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह—इदमिति । आनन्दत्वस्यैवत्वज्ञानत्वादित्यामान्यानि ब्रह्मणि विन्ता धर्मस्तेषां सर्वशास्त्रासूपसंहारो नाम तद्वाचकानन्दादिपदानामेकवाक्यतयोच्चारणं आनन्दः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म दमद्वयमात्रेति । तानि च समानाधिकरणानि पदानि विरुद्धधर्मलुगेन सर्वाविष्टानभूतामेकामखण्डव्याक्तिं लक्षयन्ति । चक्रेनैव पदेन लक्ष्यसिद्धेः पदान्तरं व्यर्थमिति वाच्यं, एकस्मिन्पदे विरोधाभावेन लक्षणानवतारान् । यद्यपि पदद्वयेऽपि अनावतरति तथाप्यानन्दो ब्रह्मेत्युक्ते दुःखत्वात्पत्वभ्रान्तिनिरासेऽप्यसत्त्वजत्वादिप्रभो भवेदन्तस्त्रिरासाथै सत्यज्ञानादानि प्रयोक्तव्यानि । नच भ्रमस्यानवधित्वाद्वाक्यमपर्यवसितं स्यादिति वाच्यम् । सत्विदानन्दमकं रावेधर्मेश्वरम्-

भामतीव्याख्या

नन्दादयः प्रधानस्य । गुणवदुपासनाविधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्थमिदमधिकरणम् । यथैकस्य ब्रह्मणः संयत्नादयः सत्यकामादयश्च गुणा न संकीर्यन् । एवमानन्दविज्ञानत्वादयो विभुवनित्यत्वादिरिगुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न संकीर्यन् । क्रे वा संयद्गामत्वाद्योऽपि सत्यकामादिभिः संकीर्यन् । नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्ये कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः । रादान्तरस्तु स्वविशेषयोर्वैतुधर्मतया चातुष्टेयतया चाव्यवस्थाव्यवस्थे व्यवतिष्ठते । वस्तुधर्मा हि यावद्गुणैः व्यवतिष्ठन्त । नासापेक्षयोक्तोऽनुगतो नास्तीति शक्यं वक्तुम् । विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतन्त्रः पुरुषप्रयत्नश्च यत्र यावद्गुणविशिष्ट ब्रह्मणि चोदितः स तावन्वेषाद्रे नाविहितमपि गुणं गोचरीकर्तुमर्हति । तस्य विधितन्त्रत्वादिधर्मं व्यवस्थानान् । तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मन्त्वान्मना यत्र यत्र ब्रह्म श्रूयते तत्र तत्रातुका अपि लभ्यन्ते । संयद्गामादयश्चोपासनाप्रयत्नविधिविषया यथाविःपयनिर्गन्ते न तु यथावति मिदम् । प्रियशिरस्त्वादीनां तूपास्यत्वमारोप्य न्यायो दर्शितः । तस्य (?) तु संयद्गामादिरुक्तः । मोदनमात्रं मोदः प्रभोदः

आनन्दगिरियव्याख्या

गन्तरीयवसिष्ठत्वाद्युपसंहारो ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाच्चर्द्धमैः स्वशास्त्रागतैरेव प्रमिति सिद्धेऽनान्दाद्युपसंहारः स्यादित्याशङ्क्याह—
नन्दादय इति । विषयं दर्शयति—ब्रह्मेति । ब्रह्मैक्यनिर्विशेषत्वाच्च संशयमाह—तेष्विति । येषु ब्रह्मैक्यादिवंशान्तरपदवा-
दिभ्योऽस्माकं गुणोपसंहारः स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मैक्यादानन्दादीनां सर्वत्रोपसंहारे संयद्गामत्वाद्योऽपि किमिति नोपसंक्षिपेरित्य-
व पूर्वपक्षयति—तत्रेति । संयद्गामत्वादीनामुपासनार्थमुक्तानां यथाविधि व्यवस्था । सत्यादयस्तु वस्तुतत्त्वप्रमित्यथा यत्र यत्र
तत्त्वोपासना तत्रोपासनेऽपि तत्त्वोपासना बाक्यार्थहेतोरेवात्र निरूपणात्वादितिसंगतिः । पूर्वपक्षे सत्याद्युपसंहारे तत्त्वार्थमिति ।
नो तदुपसंहारे तत्त्वमिति सिद्धिरिति मत्वा सिद्धान्तमाह—इदमिति । शास्त्राभेदोदितानुदितहोमकार्यैताव्यवस्थाविशिष्टा शब्द-
व्यवस्था स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । पूर्वहेतुमिहाकृत्योदाहरति—सर्वेति । हेतुमव विद्युगोति—सर्वत्रेति । ब्रह्मणः
स्ये फलितमाह—तस्मादिति । धर्मिणः सावैकिकत्वेऽपि धर्मोणां यथाश्रुति व्यवस्था स्यादित्याशङ्क्याह—तेनेति । सत्यज्ञा-
ने भिषो विशेषणविशेष्यभूता विरुद्धानुत्तरेणादिभ्रान्ति निवर्तयन्तः सत्त्वादिरापरसामान्याभावाभूतामेकामानन्दव्याक्तिं लक्षयन्ति । न
नोदेव परादीदृशं ब्रह्म सिध्यति पदमात्रप्रयोगे विरोधाभावाल्लक्षणानुत्थानात्प्रयोक्तव्ये पदान्तरे सभावितसमस्तभ्रान्तिनिरमनमर्थ-
ज्ञानं प्रयोक्तव्यमित्यादौषितभ्रान्तिनिरुच्यर्थं परशास्त्रीयमपि पदब्रह्मन्त्रोपसंहर्तव्यमिति भावः ॥ ११ ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मणः
नानाभाससदमत्वेनानन्दादिविप्रियशिरस्त्वादयोऽपि तत्र तत्र प्रस ॥ चेदानन्दादयोऽपि सावैकिका न स्फुरिति शङ्कते—नन्वेति ।

स्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्त्यन् । तथाहि—तैत्तिरीयक आनन्दमयमात्मानं प्र
म्यास्नायते—‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो वक्षिणः पक्षः । प्रमोदो उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ (तै० २।५) इति । अत उत्तरं पठति—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयक आज्ञातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः । यत्कारणं प्रियं मोदः प्र
आनन्द इत्येते परस्परपक्षया भोक्तृन्तरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपचयाप
च सति भेदे संभवतः । निर्भेदं तु ब्रह्म ‘एकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इत्यादिश्रुतिभ्यः
चैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेत इत्युपदिष्टमस्माभिः ‘आनन्दमयोऽभ्यास
(ब्र० सू० १।१।१२) इत्यत्र । अपिच परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प
न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनाम् । ब्रह्मधर्मास्त्वेतान्क
न्यायमात्रमिदमाचार्येण प्रदर्शितं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । स च न्यायोऽन्येषु निश्चि
ब्रह्मधर्मेषूपसनायोपदिश्यमानेषु नेतव्यः संयद्द्वामादिषु सत्यकामादिषु च । तेषु हि सत्यप्यु
स्यस्य ब्रह्मण एकत्वे प्रक्रमभेदादुपासनाभेदे सति नान्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः । यथा
द्वे नार्यावेकं नृपतिमुपासते छत्रेणैका चामरेणान्या तत्रोपास्यैकत्वेऽन्युपासनाभेदो
व्यवस्था च भवत्येवमिहापि । उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्म
पपद्यते न निर्गुणे परस्मिन्ब्रह्मणि । अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्वचित्छ्रुतानां सा
प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

रत्नप्रभाष्याख्या

द्वयमविकल्पं ब्रह्माहमिति विशेषदर्शने सर्वत्रमनिरासात् । तच्च विशेषदर्शनं यावद्भिः पदैर्भवति तावन्ति पदान्यु
व्यानीति भावः ॥ ११ ॥ ब्रह्मैक्याच्चेदानन्दत्वादिधर्माणां सर्वत्र प्राप्तिस्तर्हि सगुणब्रह्मविद्यागतधर्मप्राप्तिरपि स्यादिति
निरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे—प्रियेति । पुत्रदर्शनमुखं प्रियं तद्वातोदिना मोदस्तस्य विद्याद्यतिशये प्रमोद इत्येवं तारतम्य
धर्मास्त्वद्वये द्वेये न प्राप्नुवन्ति तेषामब्रह्मस्वरूपाणां ब्रह्मज्ञानानुपयोगादिति भावः । तेषां ब्रह्मधर्मत्वं चासिद्धमित्या
चैत इति । ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि तेषां प्राप्तिः स्यादित्याशङ्काह—एवमपीति । अत्रैवत्वादिषां न द्वेये
प्राप्तिरित्यर्थः । किमर्थं तर्हि सूत्रमित्यत आह—ब्रह्मधर्मानिति । कृत्वाचिन्ताफलमाह—स चेति । द्वेये ता
णामनुपयोगादप्राप्तिरिति न्यायात्संयद्द्वामत्वादीनामप्राप्तिरिति सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः । ज्ञानानुपयोगेऽपि ध्याने तेषां धर्मा
योगादुपास्यब्रह्मैक्यात्प्राप्तिरन्योन्यविद्यासु स्यादित्याशङ्काह—तेषु हीति । ध्यानविधिपरतन्त्राणां धर्माणां यथा

आनन्दगिरौयध्याख्या

ब्रह्मधर्माणां सर्वत्र संकरो सतीति यावत् । ब्रह्मधर्मतैव तेषामसिद्धेत्वाशङ्काह—तथाहीति । सूत्रेणोत्तरमाह—अव
तत्र प्रतिष्ठा विभजते—प्रियेति । हेतुं व्याकरोति—यदिति । शब्दस्तुसामान्यासिद्धतं प्रीतिमात्रं प्रियम् । पुत्रां
पलाभकृतो हर्षविशेषो मोदः । स एव प्रकटः सन्नमोदः । सुखसामान्यमाजानन्द इत्येवमेते परस्परपक्षेयचयाप
भोक्तृभेदाच्च तथैवभावो जीवेषु सुखादिदेविच्यदृष्टेरित्यर्थः । तेषामेवंरूपत्वोपलम्भेऽपि किमायातमित्याशङ्काह—उपचये
तर्हि ब्रह्मण्यपि भेदोऽस्तु नेत्याह—निर्भेदं स्त्विति । अतो यत्र यत्र ब्रह्म प्रतिपाद्यं तत्र तत्र प्रियशिरस्त्वादीनां न प्राप्तिरिति
ब्रह्मधर्मत्वेषामुपेयत्वे कदेव नास्तीत्याह—नचेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे कथं तद्वर्माणामेषामब्रह्मधर्मत्वेत्वाशङ्क्यानन्दमयस्य
वृत्तं स्मारयति—कोशेति । इतश्च प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मवाक्ये न प्राप्तिरित्याह—अपिचेति । अस्तु तर्हि चित्तावतारोपाय
सर्वत्र ब्रह्मवाक्ये तत्प्राप्तिः, तत्राह—एवमपीति । तेषां ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि न ब्रह्मवाक्ये सर्वत्र प्राप्तिर्द्रष्टव्यत्वे
देशात् । अभ्रह्मधर्मत्वाच्च । चित्तावतारस्तु तत्र तत्रोक्तैरेव धर्मैः संभवात्रैषामुपसंहारं काङ्क्षतीत्यर्थः । अभ्रह्मधर्मत्वेनेष्टाशु
शङ्काभावादन्वयैकमिदं सूत्रमित्याशङ्काह—ब्रह्मेति । कृत्वाचिन्ताफलमाह—स चेति । तत्रापि ब्रह्मैक्यात्किमन्योन्यव्यप
न स्यादित्याशङ्काह—तेष्विति । तेषां ध्यानार्थगुणानां विधिपारतन्त्र्याच्च यावद्गुणविशिष्टतयोपास्तित्विधीयते तत्र तावतातोपा
नान्येषामित्यन्योन्यत्रानुपसंहार इत्यर्थः । उपास्यैक्ये कस्युपासितभेदो धर्मभेदो नेत्याशङ्काह—यथाचेति । विधौनेषु
विधिमतिरूपस्य संकरो नास्तीत्युपसंहारमिति शब्दः । सगुणवन्निर्गुणेऽपि ब्रह्मवाक्येषादुपसंहारानुपसंहारमवस्था . किं न
तत्राह—उपचितेति । सगुणनिर्गुणयोर्वैक्यमुक्त्वा सूत्रे विवक्षितं वक्ष्यपसंहारति—अतो चेति ॥ १२ ॥ विधिपरतन्त्रेणः सत्यकाम

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे त्वानन्दादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्ति वैषम्यं प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

सर्वा परम्पराकृत्येभ्यो पुरुष एव वा ॥ ज्ञेया सर्वा श्रुतत्वेन वाक्यानि स्मर्यन्ति हि ॥ १ ॥
पुनरर्थः पुरुषज्ञानं तत्र यत्रः श्रुतो महात् ॥ तद्विषया श्रुतोऽस्माद्विषय एका पुनरुक्तता ॥ २ ॥

काठके हि पठ्यते—'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः' (क० ३।१०) इत्यादिभ्यः 'पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' (क० ३।११) इति । तत्र संशयः—किमिमे सर्वे एवार्थादयस्तत्तत्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्त उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तत्र तावत्सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । तथाहि श्रूयते—'इदमस्मात्परमिदमस्मात्परम्' इति । ननु बहुधुर्येषु परत्वेन प्रतिपादायिषितेषु वाक्य-
भेदः स्यात् । नैष दोषः । वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । बहून्येव हेतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहुविषया-
न्परत्वोपेतान्प्रतिपादयितुम् । तस्मात्परत्येकमेव परत्वप्रतिपादनमिति । एवं प्राप्ते भूमः—पुरुष

रत्नप्रभाष्याख्या

वैषम्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ संयद्वा मत्वादिधर्मैभ्य आनन्दादीनां वैषम्यं ज्ञानोपयोगित्वाख्याह—इतरे स्थितिः । सत्यज्ञानानन्दा-
प्रब्रह्मशब्दाः पञ्च सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ आध्यानाय वाक्यभेदाभेदानवधारणात्संशयमाह—तत्रेति ।
पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विध्याभेदः, सिद्धान्ते वाक्यैक्याद्विधैक्यमिति फलम् । पूर्वत्र ब्रह्मस्वभावानामानन्दादीनानुपसंहार्याणां ब्रह्म-
ज्ञानफलोपायत्वमुक्तमत्र ब्रह्मस्वभावस्यार्थादिरपरत्वस्यानुपसंहार्यस्य तदुपायत्वमुच्यत इत्येककण्ठकत्वं संगतिः । तत्परत्व-
विशिष्टत्वेनार्थादीनामपूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदाद्वाक्यभेदो न दोष इति पूर्वपक्षः । उत्सृजसिद्धान्तं प्रतिज्ञाय सौत्रं
हेतुं व्याचष्टे—पुरुष एवेति । फलवत्त्वे सत्यपूर्वत्वायुपसंयस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वमफलाधोदीनां परत्वं तु तच्छे-

भास्तीव्याख्या

प्रकृष्टो मोक्षतामिमी परस्परपेक्षावुपचयापचयौ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । इन्द्रियेभ्यः परा
ह्यर्था इति । किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां परत्वं प्रतिपादायिषितम्, आदौ पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम् ।
तत्र प्रत्येकमर्थोदिरपरत्वप्रतिपादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्परत्वे च संभवति न तत्तद्विषये सर्वेषामेवपरत्वाप्यवसानं न्यायम् । न च
प्रयोजनाभावात्संभवः । सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याप्यायनप्रयोजनत्वात् । तत्तदध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः । तथाहि
स्थितिः—'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥ बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति
विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥ पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते' इति । प्रामाणिकस्य
वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्थादीनां परत्वपरत्वेतानि वाक्यानीति प्राप्त उच्यते—इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्येव तावत्संदर्भो
वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रतीयते नाप्यानविधिपरः । तदश्रुतेः । तदत्र यत्प्रत्ययस्य साक्षादप्योजनवत्त्वं दृश्यते तत्प्रत्ययपरत्वं सर्वे-
षाम् । दृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणवियोपशमः । तत्त्वज्ञानोदपरस्य विषयतोपशमलक्षणत्वेन तत्र तत्र

आनन्दगिरिव्याख्या

विश्वो वस्तुधर्माणामानन्दादीनां ब्रह्मतत्त्वमित्युपयोगितया यत्र यत्र क्षेत्रं ब्रह्मोच्यते तत्र तत्र प्राप्तिरिति विशेषमाह—इतरे स्थितिः । यः
किं विशेषं विशदयति—इतरे स्थित्वादिना । ब्रह्मस्वरूपसिद्धवर्धसुच्यमानत्वमेवानन्दादीनां वैषम्यां कथयति—प्रतिपत्तीति ।
सत्यज्ञानानन्दात्मात्मत्वपूर्णत्वलक्षणाः पञ्च पदार्था ज्ञानाधिकारे सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति वक्तुमिति शब्दः ॥ १३ ॥ ब्रह्मस्वभावमू-
तोपसंहार्यमोक्षानन्तरमस्वभावस्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थोदिरपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मप्रमित्युपायत्वं वदति—आध्यानायैवेति । विषयभावस्यै-
पठति—काठक इति । वाक्यभेदाभेदानिर्धारणेनार्थादीनिषिद्धत्वं संशयमाह—तत्रेति । विद्याभेदाभेदप्रसङ्गेन वाक्यभेदाभेदोप-
निष्पन्नविद्याभेदाभेदयोर्वा चिन्तया वाक्यार्थयोर्वाहेतोरैव चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विद्याभेदः । सिद्धान्ते तदभे-
दाभेद इत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । तत्र हेतुमाह—तथाहोति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्वेति । संभवत्येकवाक्यस्यै-
वाक्यभेदो दोषोऽत्र तु वाक्यभेद एवेति समाचष्टे—नेति । उपपत्तिमेवाह—बहुनीति । सर्वेषां प्रत्येकं परत्वात्किं परत्वेनाप्यह-
'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः' इत्यादिस्मृतेरर्थान्द्वारा प्रत्येकं परत्वात्किं परत्वेनाप्यह-
वाक्यभेदस्यैकत्वप्रत्येकमर्थार्थादीनां परत्वं प्रतिपाद्यमित्युपसंहारति—सत्यादिति । पूर्वपक्षमनूय सूत्राद्विरेव सिद्धान्तं प्रतिज्ञा-
नोते—एवमेति । पुरुषपरत्वस्य शक्तिविषयस्य तात्पर्यमन्वत्त्ववर्धादिरपरत्वानामपि शक्तिविषयत्वादपूर्वत्वाच्च तात्पर्यमेवार्थं किं न

आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु । अपिच 'सोऽध्वनः पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (क० ३।९) इत्युक्ते किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायामिन्द्रियाद्यनुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवायमायास इत्यवसीयते ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

८ अधिकरणम्

आत्मा वा इदमित्यत्र विराट् स्यादथवेश्वरः ॥ भूतासृष्टेर्नेश्वरः स्याद्व्याघानयनाद्विराट् ॥ १ ॥

भूतोपसंहृतेरीशः स्यादद्वैतावधारणात् ॥ अर्थवादो गवाशुक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम् ॥ २ ॥

द्वयोर्वस्त्वन्वयेकं वा कापवच्छान्दोग्यपद्योः ॥ उभयत्र पृथक्वस्तु सद्भास्यमासुपक्रमान् ॥ ३ ॥

साधारणोऽयं सच्छब्दः स आत्मा तत्त्वमित्यतः ॥ वाक्यशेषोदात्तमावाची तस्माद्वस्त्वैकमेतयोः ॥ ४ ॥

ऐतरेयके श्रूयते—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकांशु सृजा इति' (ऐ० १।१) 'स इमाल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापः' (ऐ० १।२) इत्यादि । तत्र संशयः—किं पर एवात्मेहात्मशब्देनाभिलष्यत उतान्यः कश्चिदिति । किं तावत्प्राप्तं न परमात्मे-हात्मशब्दाभिलष्यो भवितुमर्हतीति । कस्मात् । वाक्यान्वयदर्शनात् । ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात् । ईक्षणपूर्वकस्यृत्ववचनाच्च । नेत्युच्यते । लोकसृष्टिवचनात् । परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या

रत्नप्रभायाख्या

त्याह—अपिचेति ॥ १५ ॥ आत्मगृहीतिः । मिषत् चलत् । लोकाणाह—अग्रम् इति । अग्रम् : खर्गः, मरीच-योऽन्तरिक्षलोकः, मरौ मर्त्यलोकः, आपः पाताललोक इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य ब्रह्मणि सुत्रात्मनि च प्रयोगासंशय-माह—तत्रेति । अत्र पूर्वपक्षे वाक्यस्य सूत्रोपास्तिपरत्वात्परब्रह्मप्रमाणमानन्दादीनामेतरेयकेऽनुपसंहारः, सिद्धान्ते ब्रह्मपरत्वावुपसंहार इति फलम् । पुरुषवाक्याद्भेदप्रसङ्गादर्थोद्विधाक्यानां नाथोद्विष्टप्रतिपादकत्वमित्युक्तं तद्विहायि प्रजापते रेतो देवा इति पूर्वस्मात्प्रजापतिवाक्याद्भेदप्रसङ्गादात्मा वा इत्यादिवाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयुति—न पर-मात्मेत्यादिना । वाक्यस्य प्रजापतौ तात्पर्यदर्शनादित्यर्थः । पूर्वपक्षमाश्रित्य लोकसृष्ट्वल्लिङ्गाच्च प्रजापतौ वाक्यान्वय

भाषतीत्याख्या

पेन विवक्षिते नापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह—अपिच सोऽध्वनःपारमामोतीति ॥ १५ ॥ आत्मगृहीतिरितरवदु-त्तरात् । श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराधिष्ठिता परमेश्वरहिरण्यगर्भकर्तृकोपलब्धा संयमिह महाभूतसंगमनिभाय प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्या प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं चावान्तरेश्वरसंविधतया गमयति । पारमेश्वरसंगम्य महाभूताका-शादितादस्य च तद्वैपरीत्यात् । अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाप्रत्वमस्ति चक्षुषम् । अपि चैतन्मिन्नतरंयं पूर्वैस्मिन्न-करणं प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरुक्ता । तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते । अपिच ताभ्यो गामानयदित्यादयश्च व्यवहाराः श्रुत्योक्ता विशेषवत्सपरमात्मसुप्रसिद्धाः (?) । ततोऽप्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगश्चात्रापि दृष्टस्तस्मादपरमाभिलषोऽयमिति यास उच्यते—परमात्मनो गृहीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'एतस्मादात्मन आकाशः संयुतः' इत्यादिषु । तस्मादुत्तरात्तम ऐश्व-

आनन्दगिरीयव्याख्या

उक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यादपि पुरुषपरत्वे तात्पर्यं संदर्भस्य सिद्धमित्याह—अपिचेति । 'तद्विष्णोः परमं पदम्', 'पुरुषाच्च परं कंचित्' इत्युपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्याकलवति सर्वस्मात्परत्वे पुरुषस्य प्रतिपाद्ये सत्यवान्तरवाक्यानां तद्वक्तव्यतायोगे वाक्यमेतदधिक-रयते गौरवात्पुरुषपरत्वमेव संदर्भस्येति हेतुन्तरमेव स्फोरयति—स इति । प्रमितिसत्त्वाच्च पुरुषवैष्य प्रमथेत्याह—किमिति । श्रुतानामिन्द्रियाकर्षकत्वेन परत्ववत्परस्मिन्नस्मिन् सर्वनियम्याकर्षकत्वेन परत्वं निश्चितमिति मत्वाह—इन्द्रियादीति ॥ १५ ॥ श्रुत्यभेदभयादर्थोदीनां पृथक्प्रतिपाद्यत्वे प्रत्युक्ते देवादिकर्तृत्वेन प्रकृतापरब्रह्मण्योऽन्यो लोकसृष्टा परो नोपयो वाक्यभेदमप्यन्वयान्तर-त्याह—आत्मेति । विषयवाक्यमुदाहरति—ऐतरेयक इति । आत्मशब्दस्य परत्र सूत्रे च प्रयोगाच्च विषयीकृत्य संशयमाह—प्रेति । आत्मशब्दस्य वाक्यार्थेहानोपयुक्तस्य परमात्मविषयत्वोक्त्या सत्यात्वादीनां तत्प्रमित्युपयोगिनामुपसंहारमिदंरेति पादादि-त्यति । आत्मशब्दस्यापरविषयत्वे तदर्थप्रमित्यर्थं पूर्वपक्षे सत्यानुपसंहारः । सिद्धान्ते तस्य परविषयत्वे तत्प्रमित्यर्थं तदुपसंहार-लक्षितमित्येव विशुध्य पूर्वपक्षयुति—किमिति । परशब्दाव्यत्ववदात्मशब्दाव्यत्वमपि तस्यैव किं न स्यादित्याह—कस्मादिति । आत्मविषयवाक्यस्य सूत्रे तात्पर्योत्पत्तिश्चात्रोभाषिता तत्र गुणोपसंहारोऽस्तीत्याह—वाक्येति । पूर्वपक्षमाश्रित्य—नन्वेति । तत्रमित्युक्तमेव हेतुद्वयोक्त्या प्रकटयति—प्रागिति । लोकसृष्ट्वल्लिङ्गाद्व्याघानान्वयः सूत्रविषयो न परमात्मगोलाह—नेतीति । तस्यापि लोकसृष्ट्वं सर्वकारणत्वादिति लिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—परमात्मनीति । तत्कर्तृकसंगत्याकाशादिमहाभूतादितादस्य

लोकसृष्टिस्त्रिधा बाहुव्यत्ये । लोकाश्च महाभूतसंनिवेशविशेषाः । तथा आत्मनः प्रभृतील्लोक-
नैव निर्ब्रवीति—‘अदोऽम्भः परेण दिवस्’ (ये० १।२) इत्यादिना । लोकसृष्टिश्च परमेष्ठ-
धिष्ठितेनापरेण केनचिद्विध्वरेण कियत इति श्रुतिस्मृत्योरपलभ्यते । तथाहि श्रुतिर्मवति
‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः’ (बृ० १।४।१) इत्याद्या । स्मृतिरपि ‘स वै शरीरी प्रथ-
म स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्तो स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत’ इति । ऐतरेयिणोऽपि
‘थातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः’ इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विधि-
सृष्टिमात्मनन्ति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते—‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषवि-
(बृ० १।४।१) इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते । ईक्षणम
तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नम् । अपिच ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषा-
नयत्ता अश्ववशित्वेयंजातीयको भूयान्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्यात्समु-
प्रसिद्ध इ-
नुगम्यते । तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—पर एवात्मेहात्म

रजप्रभाष्याख्या

इत्याह—नन्वित्यादिना । लोका एव महाभूतानीत्यत आह—लोकाश्चेति । लोकशब्दस्य महाभूतैवरूढत्वात्
एव लोकाः । निर्ब्रवीन्नाच्चेत्याह—तथाचेति । अम्भो मरीचीर्मरमाप इति सूत्रयित्वा स्वयमेव श्रुतिव्याचष्टे-
दिवं दिवः परस्तादिवि प्रतिष्ठितश्चाऽम्भसा व्याप्तो यो लोकः तदम्भः, अन्तरिक्षं मरीचयः, पृथिवी मरः, या अप
आप इति । ननु लोकसृष्टिरपीश्वरादेव।सु नेत्याह—लोकेति । पुरुषविधो नराकारः । आत्मा हिरण्यगर्भः, आपिपोलि
सर्वमसृजतेत्यर्थः । भूतानां लोकानमित्यर्थः । प्रकरणादपि लोकसृष्टा प्रजापतिरित्याह—ऐतरेयिणोऽपीति ।
कार्यमिति यावत् । ब्रह्मलिङ्गानि प्रजापतौ योजयति—आत्मशब्दोऽपीत्यादिना । किंच प्रजाः सृष्ट्वा ताः प्रतिः
गामानयल्लोकसृष्टा तथाऽश्वमानयत् । तासु गवाश्चप्राप्त्या न तृप्तास्ततः पुरुषशरीरं आनीते ता अब्रुवन्तुः स
अयं च व्यवहारो लोकसृष्टः प्रजापतित्वे लिङ्गमित्याह—अपिचेति । आत्मशब्दस्य चिदात्मनि सुख्यत्वानुसृत्य
धकाभावादुत्तरस्वेक्षणदेरनुकूलत्वात्परमात्मग्रहणमिति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । महाभूतसृष्टिपूर्वकं लोकानसृ-

भानतीत्याख्या

तेतीक्ष्णपूर्वकसृष्टवश्रवणादात्मैववधारणाच्च । एतदभिसंहितम्—मुख्यं तावत् सर्गात्माकेवलत्वमात्मपदत्वं सृष्ट्वं च परमेश-
वक्तुः । तदसत्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम् । नच महाभूतसृष्टधनभिधानेन लोकसृष्टधनभिधानमनुपपत्तिर्निय-
न्पूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा कचित्तेजःपूर्वकसृष्टधनभिधानं न विरुध्यते ‘एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ इति दर्श-

आनन्दगिरिरघ्वाख्या

वातथावदृष्टेः सूत्रस्य च लोककर्तृकतायाः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्चात्र परगृहीतिरित्यर्थः । लोकशब्देनात्र महाभूतानामेवोक्तेः सृष्टे
महाभूतादित्वमिष्टमिलाशङ्कायाह—लोकाश्चेति । महाभूतसंनिवेशविशेषे लोकशब्दस्य रूढत्वेऽपि प्रकरणादिह महाभूतानां
सृष्टेरजित्वाशङ्कायाह—तथाचेति । अम्भो मरीचीर्मरमाप इति सूत्रयित्वा स्वयमेव श्रुतिर्विद्युनोति । अदस्तदम्भः परेण दिवं
परस्ताद्वर्षुप्रतिष्ठो लोको दिवमारभ्योपरितनलोकाश्चाद्रमसेरम्भोभिव्योत्तेरम्भःशब्दिता इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सवितुर्मरीचि-
मरीचयः । स्वानमेदाब्रह्मर्जिः । त्रियन्तेऽस्मिन्भूतानीति पृथिवील्लोको मरम् । याः पृथिव्या अथस्तात्ता आपः पातालानि तेषाम
स्याद्विषयापेक्षया सौलिङ्गत्वम् । एवमादिपदेन यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अथस्तात्ता आप इति गृहीतम् ।
परमात्मैव सृष्टा किं न स्यात्, तत्राह—लोकेति । आत्मा हिरण्यगर्भः पुरुषविषयस्तत्प्रकारः शिरःपाण्यादिमान्भूतानां सृष्ट-
कार्याणां चराचराणामिति यावत् । प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरित्येतत्प्रकरणादपि भातीत्याह—ऐतरेयिणोऽपीति । निष-
ध्यानन्तयेवमेत्युक्तम् । नियन्तृसृष्टरितरेकेण तत्सृष्टेरकिंचित्करतमत्वःशब्दार्थः । किं तत्रेतो यस्य सृष्टिरिष्टेत्याशङ्कायाह—प्रजे
रेतो वीर्यं तत्कार्यत्वादेनास्तच्छब्दाः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह—इत्यत्रेति । उपक्रमोपसंहारस्याभ्यासात्प्रमत्तसृष्टित्वात् परस्मिन्
कुतो लोकसृष्ट्याल्लेखेनापरब्रह्मसिद्धिः । श्रुतिभ्यां लिङ्गस्य दुर्बलत्वादित्याशङ्क्य लिङ्गस्यैव प्राधान्यमिति वक्तुं तयोरन्यथासिद्धिमा-
आसेति । ब्रह्मलोक इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्यापि तस्मिन्प्रयोगोऽस्तीति वक्तुमपीत्युक्तम् । एक एवेत्येकत्वावधारणस्य प्रजापतयवो-
रमारमेवात्रात्मशब्दः स्यादित्याशङ्कायाह—एकत्वेति । अवधारणस्यैव संभवेऽपि तस्मिन्निष्क्रियत्वोपागारत्वेवात्रोक्तिरित्याशङ्का-
ईक्षणमिति । परस्मिन्संभवाविशेषवदृष्टेरपि सूत्रस्यैवात्मशब्दत्वेत्याह—अपिचेति । ईश्वरो हि करणाधिपशरीरव्यादिदेवता वामा-
सह सृष्ट्वास्तथा तं प्रति भोगार्थं शरीरमयाचक्षत स च ताभ्यो गां गोशरीरमथशरीरं पुरुषशरीरं च यथाकर्म यथाश्रुतमासी-
त्ततस्ता देवताः सोऽग्नीवीधाययतनं यथाचक्षुरादिस्थानमसिन्द्रे प्रविशतेति, तदाह—ताभ्य इति । उक्तश्रुत्यैवं संश्रुति-
एवमिति । श्वेति सधुरामनो मिर्देशः । लिङ्गप्रकरणसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तसूत्रप्रमत्तार्थं प्रतिष्ठां च

ज्जेन गृह्यत इतरवत् । यथेतेषु सृष्टिश्रवणेषु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० १।१।१) इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणम् । यथा चेतारसिद्धौ क्तात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र तु 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' (बृ० १।१।१) इत्येवमादौ 'पुरुषविधः' (बृ० १।४।१) इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते भवेत्तत्र विशेषवत् आत्मनो ग्रहणम् । अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमुपलभ्यते 'स ईक्षत लोकान् सृजा इति' (ऐ० १।१) 'स इमाँल्लोकान्सृजत' (ऐ० १।२) इत्येवमादि । तस्मात्तत्त्वेव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयवर्शनाच्च परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमिति । अत्रोच्यते—स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणम् । कस्मात् । अवधारणात् । परमात्मग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमाजसमवकल्पते । अन्यथा ह्यनाजसं तत्परिकल्पेत । लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनन्तरमिति योजयिष्यामि । यथा 'तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इत्येतच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धवियद्वायुसृष्ट्यनन्तरमित्ययूजमेवमिहापि । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यन्तरेषूपसंहर्तव्यो भवति । योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमस्ताभ्यो गामानयदित्येवमादिः सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव ग्रहीतव्यः । न ह्ययं सकलः कथाप्रबन्धो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात् । ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम् । तथा ह्यम्भःप्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाइयादीनां सृष्टिं शिष्टा करणानि करणायतनं च शरीरमुपदिश्य स एव स्रष्टा 'कथं त्विदं मद्भते स्यात्' (ऐ० ३।१।१)

रत्नप्रभाख्याया

श्रुतिव्याख्येयेति भावः ॥ १६ ॥ पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—अन्वयादिति । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इति 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति चोपक्रमोपसंहारस्यात्मब्रह्मश्रुतिभ्यामेकत्वावधारणात्प्रवेशादिलिङ्गैश्च लोकस्रष्टृत्वादिलिङ्गवाधेन प्रत्यग्ब्रह्मा प्राज्ञमिति भावः । स परमेश्वरः । एतमेव सीमानं मूर्धः केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वा एतया ब्रह्मरन्ध्राख्याया द्वारा लिङ्गविशिष्टः प्रवि-

भामतीव्याख्या

आकाशं वायुं सृष्टेति हि तत्र पूर्यतिव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धयर्थमुक्तोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे सर्गस्य श्रैष्ठ्यमादरणीयम् । अपिच स्वाध्यायविचधीनग्रहणो वेदराशि-रन्यत्रनित्यापादितप्रयोजनवदर्थमभिधानो यथा यथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथा तथातुमन्येतत्तत् । यथा चास्य ब्रह्मगोचरत्वे परमपुरुषार्थोपयिकत्वं नैवमन्यगोचरत्वे तदिदमुक्तम्—योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगम इति । नच लोकसर्गोऽपि हिरण्यगर्भव्यापारोऽपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमात्मन इत्यत्रैवोक्तम् । तस्मादात्मैवाग्र इत्युपक्रमात्तद्व्यापारेण चेष्येण न मध्ये परमाशोदुपरिष्टाच्च भेदजतं महाभूतः सहातुकस्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलापत्वमेवात्येति निश्चीयते । यत्र तु पुरुषविधादिश्रवणं

आनन्दगिरिव्याख्या

रोति—एवमिति । इहेत्युदाहरणोक्तिः । दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—इतरवदिति । तस्य व्याख्यान्तरमाह—यथाचेति । परस्मैव विवक्षष्टत्वं प्रागेकत्वमात्मत्वं च मुख्यं तदस्यामनुपपत्तौ नान्यत्रानुमेयम् । लोकसृष्टिवचनेऽपि महाभूतसर्गस्य पूर्वसिद्धतया वक्तुं शक्यत्वादिति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । आत्मब्रह्मशब्दयोरन्यथासिद्धिं प्रत्याह—यत्रेति । सति बाधकेऽन्याथैवेऽपि श्रुते तदभावात्प्रत्युत साधकत्वे सत्त्वात्परविषयत्वमेवेत्याह—अत्रेति । ईक्षणपूर्वकसर्गस्य परस्मिन्प्रसिद्धत्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १६ ॥ पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—अन्वयादिति । अनुवादं विमज्जते—वाचयेति । परिहारमवतारयति—अत्रेति । स्यादिति पदं पूर्यत्वा व्याकरोति—भवेदिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । अवधारणं विद्मोति—परमात्मेति । स्रष्टाब्रह्मस्य स्वविकारापेक्षया तदुक्तमित्याशङ्क्याह—आत्मसमिति । तदेव व्यतिरेकतः स्फोरयति—प्रत्ययेति । यच्च लोकस्रष्टृत्वलिङ्गादपरग्रहणं, तत्राह—लोकेति । श्रुत्यन्तरं तैत्तिरीयादिश्रुतिः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । श्रौतैतरेयकोक्तिः । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा महाभूतसृष्टिरत्रोपसंहर्तुमशक्या वाक्यभेदादित्याशङ्क्याह—श्रुत्यन्तरेति । नहि तैत्तिरीयादिवाक्यमैतरेयवाक्यं च भिन्नं सृष्ट्यनुवादेनाविकृतब्रह्मविषयत्वाविशेषादित्यर्थः । यत्तु व्यापारवत्स्यात्मस्य प्रसिद्धव्यापारविशेषस्यानुगमार्थेयत्वेनात्मत्वेनात्ममतेति, तत्राह—योऽपीति । किंचाफले भेदे वेदस्याप्राग्व्याह्रह्मपरत्वे च फलसंभवाच्चेन विवक्षितमित्याह—इति । पौर्वापर्यालोचनयापि ब्रह्मपरत्वमेवाव्यस्य संदर्भेऽप्येत्याह—तथाहीति । स परमेश्वर एतमेव सीमानं मूर्धः केशविभागा-

इति वीक्ष्येदं शरीरं प्रविशेति दर्शयति—‘स एतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्राप्य (ऐ० ३।१२) इति । पुनश्च ‘यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितम्’ (ऐ० ३।१३) इत्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकम् ‘अथ कोऽहम्’ (ऐ० ३।११) इति वीक्ष्य ‘स । मेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्’ (ऐ० ३।१३) इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति । तथोपति ‘एष ब्रह्मैष इन्द्रः’ (ऐ० ५।३) इत्यादिना समस्तभेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य ‘सर्वं त ज्ञानेनं प्रज्ञानं प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म’ (ऐ० ५।३) इति ब्रह्मत्वदर्शनमेवावधारयति । तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादम् । अपरा योजना—आत्म्यतिरितरवदुत्तरात् । वाजसनेयके कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्यो पुरुषः’ (बृ० ४।३।७) इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसङ्गविनिर्मुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मा तामवधारयति । तथा ह्युपसंहरति—‘स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽमयोऽ (बृ० ४।३।२५) इति । छान्दोग्ये तु ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (६।२।१) इत्यन्तरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्योदकं ‘स आत्मा तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७) इति तादात्म्यमुपदिशति । तत्र संशयः—तुल्यार्थत्वं किमनयोरान्नानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं वेति । अतुल्यत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वादज्ञानयोः । न ह्याज्ञानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं ज्ञानतत्त्वत्वादर्थपरिग्रहस्य । वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मत्वोपदेश इति गम्यते

रत्नप्रभाख्याख्या

छान्दोनित्यर्थः । मां विना यदि वागादिभिः स्वस्वव्यापारः कृतः, अथ तदाहं क इति त्वंपदार्थं विचार्य स्वयमेतमेव : मात्मानं ब्रह्म ततमं व्यासतममपश्यत् । तकारलोपश्छान्दसः । प्रज्ञा चिदात्मा नेत्रं नीयतेऽनेनेति नियामकं यः प्रज्ञानेनेत्रं चिदात्मनियम्यमित्यर्थः । उक्तव्याख्याने गुणोपसंहारस्यास्फुटत्वात् पादसंगतिरिति मवैव व्याख्यानतरः अपरेति । उदकं उपसंहारः । सच्छब्दस्यात्मानात्मसाधारण्यात्संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे सत्तासामान्ये ब्रह्म संपदुपास्तिश्छान्दोग्ये, वाजसुतौ निर्गुणवियेति भेदान्मिश्रगुणानुपसंहारः । सिद्धान्ते तृमयत्र निर्गुणवियेक्यानुपसंहारः फलभेदः । पदानां जातौ शक्तिग्रहात्सच्छब्दोऽपि सत्ताजातिवाचीत्युपक्रमस्य निश्चितार्थत्वादसंज्ञातविरोध्युपक्रमबलेन

भामतीव्याख्या

तस्य भवेच्चन्यपरत्वं गत्यन्तराभावादिति सर्वमवदातम् । अपरः कल्पः । सद्रूपक्रमस्य संदर्भस्यातोपक्रमस्य च किमेकास्विदर्थभेदः । तत्र सच्छब्दस्याविशेषणत्वेन चानात्मनि च प्रवृत्तेर्नार्थत्वं किंतु समस्तत्वस्वरुगतसत्तासामान्यार्थत्वं चोपक्रमभेदाद्विधार्थत्वम् । स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार उपक्रमादुरोधेन संपर्ययतया व्याख्येयः । तद्वि सत्तासामान्यं प तथा संपादनीयम् । तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुवित्ताख्यापित्वादित्येवं प्राप्त उच्यते—गृहीतिर्वाजसनेयिनामिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात्स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात् । अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य सत्सत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं सत्त्वं त्वात्मधातोरेव तत्त्वेन निर्वाच्यत्वात्समदात्मैव सन्निति । अम्युपेक्षाह । सत् सत्तासामान्याभिधापित्वात्प्रतिव्यति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युपसंहारादुरोधेन सर्वदेवेव

आनन्दगिरिय्याख्या

वसानं विदार्य च्छिदं कृतैतया द्वारा ब्रह्मरत्नसंज्ञया शरीरं प्रापयत् प्राप्तवानिति यावत् । इतश्च ब्रह्मपरत्वमेवास्वेत्याह—पुनः स शरीरे प्रविष्टः परमात्मा तमेव शरीरान्तर्गतं परमात्मानं ब्रह्म ततममेकस्तकारो लुप्तो मन्तव्यस्तततमं व्यासतमं यद्ब्रह्म तद्रूपेणैतमा पश्यदित्यर्थः । इतोऽपि वाक्यस्यास्ति ब्रह्मपरतेत्याह—तथेति । यः शरीरे प्रविष्टः परमेश्वर एष एव परब्रह्मपरमात्मा प्र सृजामात्येव एव । प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यं नीयतेऽनेनेति नेत्रं नियन्तु यस्य तत्प्रज्ञानेनम् । प्रज्ञाने तस्मिन्निवापिष्ठाने प्रतिष्ठितं लोकोऽपि प्रज्ञानेन प्रज्ञानियन्तुकः । सैव प्रज्ञा सर्वस्य लोकस्य प्रतिष्ठाऽपिष्ठानम् । तच्च प्रज्ञानं ब्रह्मैवमवधारणमनेकया व्याख्याय प्र पसंहरति—तस्मादिति । पूर्ववर्णके विधेयगुणोपसंहारनिरूपणास्पष्ट्याच्च साक्षात्पादसंगतिरिति तदर्थं वर्णकान्तरमाह—अथ पूर्वत्र वाक्यैवबलादर्थोदितपरत्वं परित्यज्य विधेयमुक्तम् । इदानीं भिन्नायोपक्रमेण वाक्यभेदशङ्क्यात्माह—आमेति । श्रुति वाक्यमुदाहरति—वाजसनेयक इति । उदाहृतवाक्यं त्वमर्थे तदर्थपर्यन्तं लक्ष्यतीत्यत्र गमकमाह—तथाहीति । तदर्थं त्वा लक्ष्यद्वाव्यान्तरमाह—छान्दोग्ये स्थिति । सच्छब्दस्यात्मानात्मात्थत्वाभिनिर्णयेन वाक्यद्वये संशयमाह—तत्रेति । अथ दिष्टाभेदोक्त्या वाक्यार्थधीहोतरेवात्रोक्तिरिति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदादुक्त्यानुपसंहारः । सिद्धान्ते तदभेदादुत्तरात्संहार मत्वाभेदविद्याभेदं पूर्वपक्षमाह—अतुरुच्येति । आम्नान्नवैषम्येऽपि किमिल्यर्थेक्याद्वैषम्यं न स्यात्, तत्राह—नहीति । तदेव दयति—वाजसनेयके चेति । छान्दोग्येऽपि वाक्यशेषादात्मात्थवसिद्धौ कथमाज्ञानवैषम्यं कथंतामर्थभेदः कथंतां विद्या

छान्दोग्ये त्पक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः । ननु छान्दोग्यानामप्यस्त्युदकं तादात्म्योपदेश इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । उपक्रमतन्त्रत्वादुपसंहारस्य तादात्म्यसंपत्तिः सेति मन्यते । तथा प्राप्तेऽभिधीयते—आत्मगृहीतिः ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा० ६।३।१) इत्यत्र छन्दो-
गानामपि भवितुमर्हतीतरवत् । यथा ‘कतम आत्मा’ (बृ० ४।३।७) इत्यत्र वाजसनेयिनामा-
त्मगृहीतिस्तथैव । कस्मात् । उत्तरात्तादात्म्योपदेशात् । अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ।
यत्तु कमुपक्रमान्वयादुपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावात्तादात्म्यगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति
चेत्सोऽभिधीयते स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नेहात्मगृहीतिः । अवधारणात् । तथाहि—
‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ (छा० ६।३।१) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
मवधार्य तत्संपिपादयिषया ‘सदेव—’ इत्याह । तच्चात्मगृहीती सत्यां संपद्यते । अन्यथा हि योऽयं
मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं संपद्येत । तथा प्रागुपपत्तेरकत्वावधारणं जीवस्य
चात्मशब्देन परामर्शः स्वापावस्थायां च तत्त्वभावसंपत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकं च पुनः पुनः
‘तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७) इत्यवधारणमिति च सर्वमेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायामेवावकल्पते
न तादात्म्यसंपादनायाम् । न चात्रोपक्रमतन्त्रत्वोपन्यासो न्याय्यः । न ह्युपक्रम आत्मत्वसं-
क्रीतमनात्मत्वसंकीर्तनं वास्ति । सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन विशेषेण विरुध्यते

रत्नप्रभाख्याख्या

योपदेशः संपत्तिपरतया नेय इति पूर्वपक्षनिष्कर्षः । पूर्वत्र वाक्यैक्यादर्थादिपरत्वं त्यक्त्वा विषयमुक्तमिह तु सदात्मशब्दा-
नां जालात्मवाचिभ्यामुपक्रमभेदाद्वाक्यभेदे सति विद्याभेद इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । न चात्मशब्दो जातिवाचकः, आत्म-
त्ववैक्याजाल्यभावात्किमु सर्वानन्तरवत्तुवाचकः । कल्पितजातिवाचित्वेऽप्युपक्रमभेदः स्फुट एव सत्तात्मत्वयोर्भेदादिति मन्त-
म् । सिद्धान्तयति—**तथेत्यादिना । उपक्रमात्व्यादिति ।** उपक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्येत्यर्थः । तत्त्वावधारणं सत्यदे-
व्यात्मगृहीती सत्यां युज्यत इत्याह—**तच्चेति ।** सदेवमेवेत्यवधारणं, अनेन जीवेनात्मनेति सदेवताकर्तृको जीव-
यात्मशब्देन परामर्शः, सुसौ जीवः सता संपन्नो भवतीति कथनं, भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति परिचोदना ।
इतिपदेन सत्ताश्रय उच्यते न जातिमात्रं, कर्तृवाचिशतुप्रखयान्तत्वात् । तथा चोपक्रमे सत्ताश्रयसामान्योक्तौ क आ-
प्य इत्याकाङ्क्षायां वाक्यशेषादात्मनेति निश्चीयत इत्याह—**नचेति ।** सच्छब्दस्यात्मानात्मसाधारण्यमुख्योक्तौ तदपि नास्ति

भासतीव्याख्या

तस्याप्येते । नीतार्थोपक्रमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्णना न पुनः संदिग्ध्यर्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः । अपिच संपत्ती कलं
कल्पनीयम् । नच सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसंभवे । न खल्वाकारादृष्टे ज्ञाते शिंशपादपत्तद्विशेषा ज्ञाता भवति । तदेवमवधार-
णादि सर्वमानसार्थैवेत्यदनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्याप्यर्थत्वमेवेति सिद्धम् । अत्र च पूर्वमिन् पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सि-

आनन्दगिरीयव्याख्या

वमिति शङ्कते—**नन्विति ।** ‘स आत्मा तत्त्वमसि’ इति तादात्म्योपदेशमङ्गीकरोति—**सत्यमिति ।** तर्हि तदनुसारोपक्रमोऽपि
शिवतामित्याशङ्क्याह—**उपक्रमेति ।** स हि संदिग्ध्यर्थे निश्चितार्थोपसंहारेण नीयते । प्रकृते तु तस्यासंदिग्ध्यर्थत्वात्तदनुसारिष्ठ्युपसंहारे
मित्यायां विष्णुदृष्टिव्याप्तमिति ब्रह्मदृष्टेष्ट्येत्यर्थः । वाजसनेयिवाक्यं ब्रह्मात्मविषयां छान्दोग्यवाक्यं स्वात्मनि ब्रह्मदृष्ट्यर्थमिति विद्याभे-
दमुपसंहरति—**इति मन्यत इति ।** अनुत्पार्थतया विद्याभेदमनूय सिद्धान्तमाह—**तथेति ।** तादात्म्योपदेशस्य मन्वन्तरमनूय
इत्यर्थः—**अन्वयादिति ।** तत्रानुवादं विमज्जे—**यदिति ।** उपक्रमात्व्यात्तत्तन्त्रत्वादुपसंहारस्येति यावत् । उपक्रमोऽपि तर्हि
सदेवेत्यवधारणादात्मत्वमेव गोचरयतीत्याशङ्क्याह—**उपक्रम इति ।** तस्यादुपसंहारेऽपि न परमात्मादात्म्यादात्मनो गृह्यते । नहि
सच्छब्देनोपक्रमस्येनात्मोच्यते तस्य तस्मिन्नप्रसिद्धत्वात् । तथाच सतोऽनात्मतत्त्वादात्म्यसंपत्तिरात्मनि तत्त्वमसीति विवक्षितेत्याह—
नास्मेति । परिहारमादत्ते—**स इति ।** तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे—**भवेदिति ।** अवधारणादिति हेतुं विद्मोति—**तथाहीति ।**
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सच्छब्देनातादात्म्यहेतुपि सतः सर्वोत्पत्त्यादिविरुद्धमित्याशङ्क्याह—**तच्चेति ।** उक्तमेव व्यतिरेकेण साध-
यति—**अन्यथेति ।** प्रकारान्तरेण हेतुं व्याचष्टे—**तथेति ।** एकमेवाद्वितीयमित्येकत्वावधारणम्, अनेन जीवेनात्मनेति जीवस्यात्मशब्देन
परामर्शः, सति संपद्येत्तादितत्त्वभावावपत्तिवचनं, भूय एव मा भगवान्निष्ठापयत्विति परिचोदना । हेतुजातस्योक्त्यः फलमाह—
इति च सर्वमिति । यत्तुपक्रमतन्त्रेणोपसंहारेण भाव्यमिति, तत्राह—**नचेति ।** अत्र छान्दोग्ये स आत्मेत्युपसंहारस्येति
यावत् । तत्र हेतुः—**नहीति ।** उपसंहारादनुसारेणापि तर्हि नोपक्रमो नैयस्तयोर्भिन्नविषयत्वात्, तत्राह—**सामान्येति ।** सच्छब्दस्य
सत्तासामान्यवाचित्वेनात्मानात्मसाधारण्याद्विशेषकाङ्क्षायामुपसंहारादनुसारेणाप्यैव तदर्थं निर्णयते । संदिग्ध्यर्थेनोपक्रमेणोपसंहारस्यानि-
र्णयादुपक्रमानुरोधस्यासंदिग्ध्योपक्रमविषयत्वादित्यर्थः । उप-**क्रमाभेदुपरेष्य** श्रुतिद्वयेऽपि वैक्येन विषयमुक्तम् । संश्रयुपक्रमभेदोऽपि

विशेषाकारहस्तिवात्सामान्यस्य । सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यवादात्मनोऽसंभवत्यतोऽन्यस्य वस्तुजातस्यारम्भणशब्दादिभ्योऽनुतत्त्वोपपत्तेः । आह्वानवैषम्यमपि न इयमर्थवैषम्यमावहति । आहर पात्रं पात्रमाहरेत्यवमादिष्वर्थसाध्येऽपि तद्विशेषात् । तस्य वंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

अनग्रदुष्टाचमने विधेयं बुद्धिरेव वा ॥ उभे अपि विधीयते द्वयोरत्र श्रुतत्वतः ॥ १ ॥

स्यूतराचमनं प्राप्तं प्रायस्कार्यमनूय तत् ॥ अनग्रतामिति प्राणविदोऽपूर्वा विधीयते ॥ २ ॥

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमांशाय तस्यैवापो वास आनन्ति । अनन्तरं च छन्दोगा आमनन्ति—‘तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाभ्यां परिदधति’ (छा० ५।१।२) इति । वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति—‘तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्य आचामन्त्यशित्वाचामन्येतमेव तदनमनन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते’ (बृ० ६।१।१४) ‘तस्मादे विदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनन्नं कुरुते’ इति । तत्र त्वाचमनमनग्रताचिन्तं च प्राणस्य प्रतीयते तत्किमुभयमपि विधीयत उताचमनमेवोतानग्रताचिन्तनमेवेति विचारं

रत्नप्रभाष्याख्या

आत्मपदवत्सपदस्य व्यक्तिवाचित्वाद्यकिञ्च बाधयोग्या विदात्मैवेति न वाजिछन्दोगयोरुपक्रमवैषम्यमित्याह—**रधेति** । वैषम्यस्योपेक्षाय्याह—**आह्वानेति** । वाजिवाक्ये त्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यस्य प्रतिपादनं छान्दोग्यता तदर्थस्य त्वमर्थपर्यन्तस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदेऽपि वाक्यार्थैक्याद्वैक्यमिति फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ **कार्याख्यानादपूर्वम्** । ‘मे किमन्नं किं वासः’ इति प्राणेन पृष्टा वागादय ऊजुः, ‘यदिदं किं वाश्चभ्य आकृमिभ्यस्त मापो वासः’ इति सर्वप्राणिभिर्भुज्यमानं यदिदं प्रसिद्धं श्वादिपर्यन्तमन्नं तत्प्राणस्य तवान्नमाप आच्छादनमित्युप चिन्तनीयमित्यर्थः । शाखाद्वयेऽप्यविशेषश्रुतिमुक्ता विशेषश्रुतिभेदमाह—**अनन्तरं चेति** । तस्मादप्राणं प्राणवह शिष्यन्तोऽन्नं कुर्वन्तः श्रोत्रिया एतत्कुर्वन्ति । किं तत्, भोजनात्पूर्वमूर्ध्वं चाचामन्तीति यत्तद्विदः प्राणं परिदधत दयन्तीत्यर्थः । पूर्वोत्तराचमनसंबन्धिनीध्वज्जु प्राणवासस्त्वचिन्तनरूपमनग्रताध्यानं कार्यमिति भावः । तत् तस्य कार्यं यतः पूर्वं विद्वांसोऽन्ननाम्नागूर्ध्वं चाचामन्त एतमेवानं प्राणं तत्तेनाचमनेनानग्रमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते यन्ति, तस्मादेवंविदिदानीं तनोऽप्युपासक एवं कुर्यादिति वाजिश्रुत्यर्थः । अत्रोभयोरप्यपूर्वत्वात्संशयमाह—**तत्किमि**

भासतीत्याख्या

द्वान्ते तु ब्रह्मभावेनेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ **कार्याख्यानादपूर्वम्** । विषयमाह—**छन्दोगा वाजसनेयिनश्च** अनन्नं प्राणनं अनः प्राणः तं प्राणमननं कुर्वन्तः । **अनग्रताचिन्तनमिति** । मन्यन्त इति मननं ज्ञानं तद्वधानपर्यं चिन्तनमुक्तम् । संशयमाह—**तत्किमिति** । खुररवमात्रेणापातत उभयविधानपक्षं गृहीत्वा मध्यमं पक्षमारुन्वते पूर्वप

आनन्दगिरीयव्याख्या

नास्तीत्याह—**सच्छब्देति** । आत्मातिरिक्तस्य सर्वस्यानिर्बोध्यवदानात्मनः सच्छब्दार्थासिद्धिरात्मन एव तदर्थैवाप्रक्रमभेदे त्यर्थः । यत्तस्मान्नवैषम्ये सत्यसंज्ञास्यमयुक्तमिति, तत्राह—**आह्वानेति** । तद्वैषम्यस्यार्थभेदेनानवश्यंभावे फलितमाह—**रदिति** । यवंजातीयकेषु योऽयं विज्ञानमयः सदेव सोम्येदमित्यादिषु प्रतिपादनप्रकारभेदः समाह्वानविशेषो वाजसनेयके वाग न्वयित्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य च्छान्दोग्ये तदर्थस्य त्वमर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यतया वाक्यार्थभेदाभावादकैतोभयप्रापि विशेषा **प्रतिपाद्येति** ॥ १७ ॥ संदिग्धस्य सदुपक्रमस्य शेषाश्रित्येववाचाचामन्तीति वर्तमानापदेशस्य विधित्वसंदेहे शेषादशिष्यन्नाचामि विधिपरत्वं निर्णयमित्याशङ्क्याह—**कार्येति** । विषयं वक्तुमविगीतमाह्वानं दर्शयति—**छान्दोगा इति** । यदिदं किंचाश्च कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्ततोऽन्नमित्युक्त्वा तस्यैव प्राणस्यापो वासो वदन्तीति यावत् । छन्दोगानामविशेषाज्ञानमुक्त्वा विशेषमा **माह—अनन्तरं चेति** । तस्मादप्राणं प्राणि वासोरूपत्वादिति यावत् । अशिष्यन्तः श्रोत्रियाः सन्तोऽन्नं कुर्वन्तस्तावदेतत्कु किं तन्नो जनात्पूर्वमूर्ध्वं चाऽन्नः प्राणं परिदधति परिधापयन्त्याच्छादयन्तीत्यर्थः । शाखान्तरेऽपि विशेषाज्ञानं कथयति—**वाज यिनस्त्विति** । यस्मात्प्राणस्यापो वासस्तस्मादित्यस्मिन्नर्थे तच्छब्दः । विद्वांसः प्राणविधानन्तस्तोषां यथेष्टचेष्टानिधेयार्थं भोविषयत् एतमेवानं प्राणं तत्तेनाचमनेनानन्नं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्तीत्यर्थः । काष्ठाभानामाज्ञानविशेषमुक्त्वा माध्या **नामाह—तस्मादिति** । यस्मात्पूर्वं प्राणविदः स्वयमाचामन्तः प्राणमनन्नं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्माद्विदानीं प्राणविदेवं कुर्यादित्यर्थः । पाठत्रयेऽप्यापातिकमर्थमाह—**तत्र चेति** । उभयोरपूर्वत्वमुपेक्षाह—**सदिति** । किंच वाक्पुनश्चतुर्दश दन्त्यमन्तरेण विधेयमिति कथ्यान्तरं दृष्टव्यम् । दिनीयमपि विशेषान्नभक्षणारेषा विकल्पयति—**इति** । तत्रापि प्रथमश्रुतव्याक

च नोभयविधानम् । उभयविधाने च वाक्यं भिद्येत । तस्मात्प्राप्तमेवाशिशिष्यतामशितव्यं
चोभयत आचमनमनूय 'एतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते' (बृ० ६।१।१४) इति प्राणस्या
प्रताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्त्वप्सु प्राणविद्यासंबन्धित्वेनापूर्वं उपदिश्यते ।
चायमनग्रतावाद आचमनस्तुल्यर्थ इति न्याय्यम् । आचमनस्याविधेयत्वात् । स्वयं चानग्र
संकल्पस्य विधेयत्वप्रतीतिः । न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताऽभ्युपगता भवति प्रायस्यार्थ
परिधानार्थता चेति । क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । क्रियान्तरमेव ह्याचमनं नाम प्रायस्यार्थं पु
षस्याभ्युपगम्यते तदीयासु त्वप्सु वासःसंकल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्यु
पगम्यते इत्यनवद्यम् । अपिच 'यदिदं किंचाभ्यभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतंगेभ्यस्तोऽन्न
(बृ० ६।१।१४) इत्यत्र तावन्न सर्वाभ्याभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुम् । अशब्दत्वादशक
त्वाच्च । सर्वं तु प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते तत्साहचर्याच्चापो वास इत्यत्रापि नापा
चमनं चोद्यते प्रसिद्धास्त्वेव त्वाचमनीयास्त्वप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तम् । न ह्यधैवैश

रत्रप्रभान्याख्या

प्राणवासस्त्वध्यानाख्यः संकल्पः प्राणविद्याज्ञत्वेन विधीयत इत्याह—तस्मादिति । स्वयं चेति अपूर्वेत्वादित्यर्थः ।
विनियुक्तस्याचमनस्य प्राणाच्छादनार्थत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याह—न चैवं सतीति । आचमनस्याच्छादनार्थत्वमसिद्धमि
किंच यथा पूर्ववाक्ये प्राणस्यान्नध्यानमङ्गं विहितं तथात्राप्यु वासोऽध्यानं विधीयते, अन्यथाचमनविधौ पूर्वत्र ध्यानविधि
क्रियाविधिरित्यधैवैशस्य स्यादित्याह—अपिचेति । भक्षयेदिति शब्दाभावाच्छाद्यमस्य सर्वस्य मनुष्येणोपासकेन ।

भामतीव्याख्या

विधानम् । युक्त्यन्तरमाह—उभयविधाने चेति । उपसंहरति—तस्मात् प्राप्तमेवेति । न चायमनग्रत
इति । स्तोत्रन्याभावे स्तुतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । अपिच मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं स्तुयेत । न चानग्रतासंकल्पोऽन्यतः
यतः स्तावको भवेत् । न चाचमनमन्यतोऽप्राप्तं येन विधेयं सस्तुयेत्त्याह—स्वयं चानग्रतासंकल्पस्येति । अपि
कर्मण एकार्पित्वेनैव युचितं तस्य बलवत्प्रमाणवशादनन्यगतित्वे सत्यनेकार्थता कल्पते । संकल्पे तु कर्मागते विधीयमाने न
इत्याह—न चैवं सत्येकस्याचमनस्येति । अपिच दृष्टिचोदनासाहचर्यादृष्टिचोदनैव न्याय्या न चाचमन
त्याह—अपिच यदिदं किंचेति । यथा हि श्वादिमर्यादस्यान्नस्यानुमशक्यत्वादन्नदृष्टिश्चोद्यते एवमिहाप्यत्र परिधानार
ष्टिरेव चोद्यत इत्यन्नदृष्टिविधिसाहचर्याद्रूप्यते । अशब्दत्वं च यद्यपि दृष्टवभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शान्दश्यनान्तरी
साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहारस्त्वधारणीयः कथंचिद्योग्यतामात्रेणैति विशेषः । किंच छान्दोग्यानां वाग्न

आनन्दगिरियव्याख्या

प्राप्तस्य विधानमविरुद्धमाचमनस्य तु सर्वकर्माङ्गताया विहितस्य प्राणोपास्यज्ञत्वमपि सिद्धमिति पुनर्विधानार्थवर्धमिति ।
आचमनस्य प्रकृते विधानायोगं हेतुत्वात् पूर्वं प्रत्याह—अत एवेति । युक्त्यन्तरमाह—उभयेति । न चोपरिधारण
नानात्वमदोषः संभवत्येकवाक्यत्वे तद्वेदस्याभिष्टादिति भावः । तर्हि किमिह विधेयं तदाह—तस्मादिति । अनुवादे हेतुः
प्राप्तमिति । अनग्रताकृतिसंकल्पे विधिरिति कृतमनुवादनेत्याह—आचमनीयास्त्विति । प्राणविद्याधिकारे चेदनग्रता
विधीयते कथं वाक्यभेदे न स्यादित्याशङ्क्याह—प्राणेति । तस्य विधियोग्यत्वं सूचयति—अपूर्वं इति । एतेनापूर्वमि
ध्याख्यातम् । यस्त्वनग्रतासंकीर्तनमाचमनस्तुल्यमिति, तत्राह—नचेति । स्तोत्रव्यतिथेयभावे स्तुतिर्युक्त्येत्यर्थः । किंच विधे
प्राप्तेन स्तुयते न चानग्रतासंकल्पोऽन्येन प्राप्ते येन स्तावकः स्यान्न चान्यतोऽप्राप्तमाचमनं येन विधेयतया स्तोत्रव्यमित
स्वयं चेति । शुद्धमर्थं विनियुक्तस्यैवाचमनस्य प्राणपरिधानार्थत्वं विनियुक्तविनियोगाद्विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—नचेति ।
कर्मणः स्वादेकार्पित्वेनैव युक्तसिद्धादिति वाप्ये तदनेकार्थत्वासिद्धेः संकल्पविधिरपरत्वमेव वाक्यस्येत्याह—क्रियेति । हेतुमेव साध
क्रियान्तरमिति । वासःसंकल्पक्रियातो भेदादाचमनस्य क्रियान्तरत्वं संकल्पस्यापि परिधानार्थस्याचमनादस्यैवात्तत्वात्मेवं
सत्युत्सर्गस्य भङ्गो नास्तीत्याह—इत्यनवद्यमिति । किंच दृष्टिचोदनासाहचर्यादृष्टिः सैव युक्ता नाचमनचोदनेत्याह—अपि
सर्वाङ्गभक्षणमेवात्रापि चोद्यते न दृष्टिरित्याशङ्क्याह—अत्रेति । दृष्टिवाचकाभावं हेतुमाह—अशब्दत्वादिति । अन्नशब्दव
वहरणं भातीत्याशङ्क्याह—अशक्यत्वाच्चेति । नहि श्वादिमर्यादं सर्वमन्नभेकेनानु शक्यं भक्ष्याभक्ष्यविधिविरोधात् । प्राणविद्या
दसामर्थ्यविरोधसमाधानं तु सर्वाङ्गानुमत्यधिकरणे निरस्यमिति भावः । अशब्दत्वस्य दृष्टेः पुण्यत्वादभ्यवहारपण्यविधेयत्वा
नान्तरीयकतया दृष्टः शब्देन क्रियमाणत्वादभ्यवहारणस्य तज्जन्यत्वाच्चाप्यवयोरभावादनुपपत्तिकक्षानस्य दृष्टिविधेरेव तच्छातान्न
पदिधानमेवेतदित्याह—सर्वं स्त्विति । तथापि प्रकृते संकल्पविधौ क्रियायातं तदाह—तदिति । प्रकरणविरोधाद्भक्ष्यस्य
विधिरपरत्वाभावे किरपरत्वं तदाह—प्रसिद्धास्त्विति । अस्त सर्वाङ्गवाक्ये दृष्टिविधिराचमनवाक्ये तु किञ्चैव चोद्यते, त

संभवति । अपिचाचामन्तीति वर्तमानापदेशित्वाच्चायं शब्दो विधिक्षमः । ननु मन्यन्त इत्यपि समानं वर्तमानापदेशित्वम् । सत्यमेवमेतत् । अवश्यविधेये त्वन्यतरस्मिन्वासःकार्याख्यानादपां वासःसंकल्पनमेवापूर्वं विधीयते नाचमनं पूर्ववद्वि तदित्युपपादितम् । यदप्युक्तं विस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तम् । अत एवाचमनस्याविधित्सितत्वादेतमेव तदनमनसं कुर्वन्तो मन्यन्त इत्यत्रैव काण्वाः पर्यवस्यन्ति नामनन्ति तस्मादेवं विदित्यादि । तस्मान्माध्यंदिनानामपि पाठ आचमनानुवादेनैववित्त्वमेव प्रकृतप्राणवासोवित्त्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽप्ययमभ्युपगमः कचिदाचमनं विधीयते कचिद्वास्तोविज्ञानमिति सोऽपि न साधुः । आपो वास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकरूप्यात् । तस्माद्वासोविज्ञानमेवैह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यम् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

शाण्डिल्यविद्या काण्वानां द्विविधैकविधाऽप्यवा ॥ द्विरुक्तेरकशाखायां द्विविधमिति गम्यते ॥ १ ॥ एका मनोमयत्वादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत् ॥ विद्याया विधिरैकत्र स्वादन्यत्र गुणे विधिः ॥ २ ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामाङ्किता विद्या विज्ञाता तत्र च गुणाः श्रूयन्ते— 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्' इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते—'मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यदा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किंच' (बृ० ५।६।१) इति ।

रत्नप्रभाख्याख्या

शक्यत्वाच्च न पूर्ववाक्ये क्रियाविधिरित्यर्थः । इतश्चाचमनमत्र न विधेयमित्याह—अपिचेति । अननं मन्यन्त इत्यत्र वासःस्वथ्यानमपि न विधेयं दोषात्स्यादिति शङ्कते—नन्विति । उभयोरप्यनुवादत्वे वेफत्यादवश्यमेकानुवादेनैकं विधेयं तच्च विधेयं वासोथ्यानमेव वासःकार्यस्यानमत्त्वस्याख्यानादपूर्वत्वाच्चेति समाधानार्थः । पूर्ववदिति स्मृत्या प्राप्तमित्यर्थः । आचामेदिति न विधिः किंतु विष्णुरुपांशु यष्टव्य इतिवदनुवाद इत्यत्र लिङ्गमाह—अत एवेति । तस्मादेवं विदशिष्यत्वाच्चाभेदशित्वा चाचामेदिति वाक्यस्याविधित्वे काण्वैरपठनं लिङ्गमित्यर्थः । तर्हि पाठबलान्माध्यंदिने आचमनविधिः काण्वे ध्यानविधिरिति कस्यचिन्मतं निराकरोति—योऽपीति ॥ १८ ॥ समान एवंचाभेदात् । शाण्डिल्येन दृष्टा तन्नाश्र्वाङ्किता, अन्तर्हृदये मोक्षादिवत्सुखमसिप्रतीत्यर्थः । अभ्यासप्रत्यभिज्ञाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । गुणानुपसंहारोपसंहारौ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । पूर्वत्र प्राप्ताच-

भामतीव्याख्या

चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेशः एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जतित्युवाच्यं वा बहुयादितिविधिवत्प्रविवक्षितम् । मन्यन्त इति स्वत्वासाध्यात्मसमिधो यजतीत्यादिवद्विधिरिवेत्याह—अपिचाचामन्तीति । शेषमतिरिहिनार्थम् ॥ १८ ॥ समान एवं चाभेदात् । इहाम्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । द्वयोर्विधाविधोरैकशालागतयोरगुण्यमागविशेषतया कस्य कोऽनुवाद इति विनिश्चयाभावादज्ञातज्ञानाप्रवृत्तप्रवर्तनारूपस्य च विधिरवश्य स्वरससिद्धेर्भयशोषासनाभेदः । नच गुणान्तरविधानयैकशानुवाद उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेर्विनिगमनाहेत्वभावात्समानगुणानभिधानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासा-

आनन्दगिरिव्याख्या

नहीति । इतश्चाचमने विधिरत्र नास्तीत्याह—अपिचेति । तर्हि चिन्तनमपि न विधेयं दोषात्स्यादित्याह—नन्विति । आचमनचिन्तनयोर्वर्तमानापदेशमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि द्वयोरविधेयत्वमित्याशङ्कशानुवादमात्रस्याकिञ्चिन्कारत्वादन्यतरविधेरावश्यकत्वे संकल्पनमेव विधेयमिति विधान्तेषां सूत्रं योजयति—अथद्वयेति । तत्र हेतुत्वेनाचमनस्यान्यतः प्राप्तिमुक्तं सारयति—पूर्ववदिति । पूर्वपक्षश्चमनमुभाध्य दूषयति—यदपीति । पूर्ववत्त्वेनापूर्ववत्त्वाभावेनेति यावत् । तत्र श्रुता विधिविभक्तिरनमत्तासंकल्पेन नैया, जर्मिलयभावा जुहुयादितिवदविशक्तिं वा विधित्वमिति भावः । आचमनस्याविधेयत्वे लिङ्गभ्रमरमाह—अत इति । तर्हि पाठावयवार्थे माध्यंदिनानामाचमने विधिरिष्यतामित्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरानुसारेण तत्रापि चिन्तनमेव विधेयमित्याह—तस्मादिति । एवंविचमेवेत्युक्तं व्यनक्ति—प्रकृतेति । यदाचमोदित्यल्लुष तदेवंविदिति वेदनमेव विधीयत इत्यर्थः । शाखाभेदेनोदितानुदितहोमवदुभयमपि विधेयमित्येकदेशिमत्तमाशङ्क्याह—योऽप्ययमिति । एकीयव्यवसायोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १८ ॥ पूर्वत्र प्राप्ताचमनानुवादेनानमत्ताचिन्तनं विधेयमित्युक्तम् । इह तु वासयोः कस्य विधित्वं कस्य वातुवादत्वमित्यनिश्चयाद्द्वयोरपि विधाविधिवत्तमाशङ्क्याह—समान इति । शाण्डिल्यविद्यामुदाहरति—वा ॥ १९ ॥ भेदीति । शाण्डिल्येन दृष्टेति तन्नाश्र्वाङ्किता चिह्निता विशेषिता

नैव दोषः । तद्वलेनैव प्रवेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणाननेन हि वि-
प्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्युपदिश्यते । अन्यथा हि कथं तस्या-
मयं गुणविधिरभिधीयते । अपि चाप्राप्तांशोपदेशोनार्थवति वाक्ये संजाते प्राप्तांशपरामर्शस्य
नित्यानुवादतयाऽप्युपपद्यमानत्वाच्च तद्वलेन प्रत्यभिज्ञोपोदितुं शक्यते । तस्माच्च समानाया-
मपि शास्त्रायां विधैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

संहारः स्याद्वावस्था वा नाशोऽहं रविति ॥ विधैकत्वेन संहारः स्याद्व्याख्यायादिवैद्ययोः ॥ १ ॥
तस्योपनिषदित्वेन भिन्नस्थानत्वदर्शनात् ॥ स्थितासीनगुरुपास्त्योरिव नाशोऽर्थव्यवस्थितिः ॥ २ ॥

बृहदारण्यके 'सत्यं ब्रह्म' (बृ० ५।५।१) इत्युपक्रम्य 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आवित्यो य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षगुरुषः' (बृ० ५।५।२) इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणो-
ऽधिदैवतमध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं च संपाद्य द्वे उपनिषदावुपदिश्यते ।
तस्योपनिषद्हरित्यधिदैवतम् । तस्योपनिषद्हरित्यध्यात्मम् । तत्र संशयः—किमविभागैर्नै-
वोभे अत्युपनिषदावुभयत्रानुसंधातव्ये उत विभागैर्नैकाधिदैवमेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवो-

रत्नप्रभाभ्याख्या

स्ये प्रधानविधिवदुत्तरत्र गुणविधिरिति भावः ॥ १९ ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि । सद्भूतत्रयं त्वद्वाग्राकाशात्मकं,
यं परोक्षमात्मकं हिरण्यगर्भात्वं ब्रह्मोपक्रम्य, तदुक्तं यत्तत्तत् तत् स योऽसावादित्यः किं मण्डलं न तत्र स्थाने पुरुषः
गात्मकः स एवाध्यात्ममक्षिस्थानस्य इत्युपदिश्य 'तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहुः खरिति पादौ' इति व्याहृतिरूपं
तेमुक्त्वा द्वे उपनिषदौ रहस्यदेवतानामनी उपदिश्यते तस्यादित्यमण्डलस्थस्याहरिति नाम प्रकाशकत्वात्साक्षि-
त्वाहमेति नाम प्रत्यक्त्वादिति । इदं नामद्वयं विषयस्तत्र नामिनः सत्याख्यस्य ब्रह्मण एकत्वात्स्थानभेदोक्तेश्च संशयमाह—
तेति । पूर्वपक्षे प्रतिस्थानं नामद्वयानुष्ठानं सिद्धान्ते यथाश्रुत्यैकैकनामानुष्ठानमिति फलम् । दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षसूत्रं
भामतीव्याख्या

अनुवादमात्रस्यापि तत्र तत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यकेऽप्युपामं तद्गुणेनोपसंहारादिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ संबन्धादे-
वमन्यत्रापि । यथेकस्यामपि शास्त्रायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्मणां संकरः । तथा सति सत्यस्यै-
कस्याभेदान्मण्डलद्वयवर्तिन उपनिषदोरपि संकरप्रसङ्गात् । तस्येति च प्रकृतपरामर्शत्वाद्भेदः । सत्यस्य च प्रधानस्य । प्रकृतादधिदैव-

आनन्दगिरियव्याख्या

नदेव स्फुटयति—समानेति । प्रत्यभिज्ञानस्याकिंचित्करत्वमाशङ्कयाह—अन्यथेति । तस्यां बृहदारण्यके गुणविधानार्थेभिरहस्यो-
क्त्यामिति यावत् । अयं गुणविधिराशानत्वादियुगकथनमित्यर्थः । अहिरहस्योत्पन्नां विधामनूय विशिष्टगुणत्वेन बृहदारण्यके तस्यां
गुणविधानमिरयुक्तम् । इतश्च तुल्यगुणोक्तिप्राप्ता प्रत्यभिज्ञा नोपेक्षितव्येत्याह—अपिचेति । तदेव केमुक्तकथायेन स्फोरयति—
अप्राप्तेति । नान्तरिक्षे न दिवीत्यादिषु निष्कलानुवादस्यापि निर्दोषत्वात्प्रकृते तुल्यगुणानुवादस्य प्रत्यभिज्ञानार्थत्वेनार्थस्वात्तुल्यगु-
णोक्त्या प्रत्यभिज्ञा नोपेक्षितुं शक्या तेनेशानत्वादियुगवद्विषयोक्त्या बृहदारण्यकवाक्ये समानार्थं मनोमयत्वादितुल्यगुणानुवादस्य
वषाकथंचिद्योगेऽपि प्रधानप्रत्यभिज्ञापकत्वेन सफलवात्तदधीनप्रत्यभिज्ञायाश्च विशिष्टविशेषत्वाद्बृहदारण्यके गुणविधिरन्यत्र प्रधानविधि-
रित्यर्थः । सिद्धे पुनरुक्तिपरिहारे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १९ ॥ विधैक्ये गुणोपसंहारमुक्त्वा तदेक्येऽपि तदनुपसंहारस्यैव बन्धुवै-
षम्येति—संबन्धादिति । विषयमाह—बृहदिति । आप यदेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमनुजन्तेत्यत्र सत्यशब्दो हिरण्यगर्भावा-
नी तच्च सत्यं हिरण्यगर्भात्वं ब्रह्म महदित्युपक्रम्येति यावत् । तत्तत्रैवं सति यत्तत्सत्यं ब्रह्म सोऽसावादित्यो विधेयादित्योपेक्षया पुलिङ्गयोगः ।
किं मण्डलमेवादित्यो नेत्याह—य इति । तस्य स्थानभेदेनादित्यचाक्षुषगुरुपात्मनावस्थानमुक्त्वा तावेतान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मि-
भिर्योऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यन्योन्यव्यतिषङ्गमुक्त्वादित्यपुरुषस्य य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति
शिरो भुव इति बाहु खरिति प्रतिष्ठेति व्याहृतिदेहत्वं संपाद्य तस्योपनिषद्हरित्यादित्यपुरुषस्याहानां मतव्युक्तम् । अनन्तरं च योऽयं
दक्षिणेऽक्षगुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना व्याहृतिदेहत्वं संपाद्य तस्योपनिषद्हरित्येवं नामत्वयुक्तम् । उपनिषदिति देवतायुगम-
वर्तीति तत्प्रकाशकं रहस्यं नामोच्यते । अहःशब्दः प्रकाशवचनोऽहंशब्दः प्रत्यगात्मवानी तदाह—तस्येत्यादिना । उपनिषद्द्वयं
विषयीकृत्य सत्यमहैक्यवस्थानभेदाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । अत्र च सत्यविधायामुपनिषद्व्यवस्थायां वाक्यार्थधीहेतुचिन्तनायादादि-
संगतिः । पूर्वपक्षे विधैक्याद्विधौपसंहारनियमे सत्युपनिषदोः सांख्यादिति शसिद्धिः । सिद्धान्ते विधैक्येऽपि स्थानभेदोक्त्यानां
धर्मानामनुपसंहारादुपनिषदोरसंकरादतिदेशः स्यादिति मतः । पूर्वपक्षधृष्टमादये—तत्रेति । द्वात्रिंशराणि योजयति—यथेति ।

पक्रमते । यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्त एवमन्यत्राप्ये जातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसंबन्धात् । एका हीयं सत्यविद्याधिदैवमध्या चाधीता । उपक्रमाभेदाद्व्यतिषक्तपाठाच्च । कथं तस्यामुदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात् । १ ह्याचार्यं कश्चिदनुगमनादिराचारश्चोदितः स ग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मा भयोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्राप्तिरिति ॥ २० ॥ एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न बोभयोरुभयत्र प्राप्तिः । कस्मात् । विशेषात् । उपासनस्थानविशेषोपनिबन्धादित्यर्थः । क स्थानविशेषोपनिबन्ध इत्युच्यते—‘य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः’ (बृ० ५।५।३) इति ह्यादि दैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहरति श्रावयति । ‘योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः’ (बृ० ५।५।४) इति ह्याध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहमिति । तस्येति चेतत्संनिहितावलम्बनं सर्वना तस्मादायतनविशेषव्यपाराश्रयेणैवैत उपनिषदाबुपदिश्येते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । नन्वे एवायमधिदैवतमध्यात्मं च पुरुष एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपादनात् । सत मेवमेतत् । एकस्यापि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशात्तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति । अस्ति चायं दृष्टान्तः सत्यप्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं तत्तिष्ठतो भवति । यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति । ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपायात्

रत्नप्रभाख्याख्या

व्याचष्टे—यथेति । यथा विद्यैक्यादुपसंहार उक्त एवमन्यत्राप्येकविद्यायामुपसंहारो भवितुमर्हतीत्यर्थः । सत्यं ब्रह्मे क्रमाभेदस्तावेतावस्थादित्यपुरुषावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ, आदित्यरश्मीनां चक्षुषि चक्षुषश्चादित्ये प्रतिष्ठानादिति व्यतिषक्त मिथः संश्लेषपाठस्ताभ्यां विद्यैक्यसिद्धिः । विद्यैक्येऽपि किं स्यात्तत्राह—**कथमिति** । विद्यैक्येऽपि स्थानभेदादुपनिषदोर स्यादित्याशङ्कं दृष्टान्तेन परिहरति—**यो हीति** ॥ २० ॥ नाम्यैक्यात् नामसंकरो युक्तः, तथा चाक्षिस्थोऽहरिति नाम सत्यब्रह्मत्वादादित्यस्त्ववदिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति—**नवेति** । नाम्नोरुपासनस्थानविशिष्टसंबन्धित्वादित्य तस्योपनिषदहरमिति च वाक्यद्वयेन तच्छब्दपरामृष्टयोः संनिहितस्थानविशिष्टयोः पुरुषयोरनामसंबन्धपरेणोप रानुमानं बाध्यमिति भावः । विशेष्यैक्याग्रामसंकर इत्याशङ्क्य स्थानभेदेन विशिष्टपुरुषभेदानामव्यवस्थामाह—**नन्वि दिना** । विशिष्टसंबन्धे दृष्टान्तमाह—**अस्तीति** । प्रतिदृष्टान्तस्य स्वरूपसंबन्धित्वाद्विशिष्टे ध्येये प्रकृते दृष्टान्तत्वं ना

भामतीव्याख्या

मित्यस्य विशेषणतयोपसर्जनत्वेनापेक्षानुत्पत्तत्वात्प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्ववद्गुणसंकरः ॥ २० ॥ इति प्राप्त उच्यते—**न वा दि षात्** । सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसंबन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवं स्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मात्रसंबन्धित्वाच्च धर्माणाम् । तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सविशेषणस्यैव तस्य धर्माभिसंबन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य । नहि दा

आनन्दमिरीयव्याख्या

उपनिषदोर्विषयैक्यं संकरः शङ्कते तदैक्यं कथमिल्याशङ्क्याह—**एकेति** । विषयैक्ये हेतुमाह—**उपक्रमेति** । सत्यं ब्रह्मेत्युक्तं दस्तावेतावन्योन्यस्मिन्नित्यादिव्यतिषक्तपाठस्ताभ्यां विषयैक्यं सिद्धमित्यर्थः । तदैक्येऽपि किं स्यात्तदाह—**कथमिति** । विषयैक्यं स्थानभेदादुपनिषदोरसंकरः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—**यो हीति** । तस्योपनिषदिति प्रकृतसत्यपरामर्शात्तस्य प्रा स्याभेदाद्विशेषणतया स्थानस्योपसर्जनत्वादुपनिषदयोश्च प्रधानं संप्रत्ययात्तदविनाभावात्तदुपसंहारो गुणानामित्यर्थः । विषयैक्ये पसंहाराद्यैव फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ २० ॥ सिद्धान्तयति—**एवमिति** । वाशब्दस्यावधारणाधैवमुपेत्य प्रतिज्ञां—**न वेति** । ध्येयाभेदे ध्यानभेदात्कमिति न प्राप्तिरित्याह—**कस्मादिति** । हेतुं गृहीत्वा व्याचष्टे—**विशेषादिति** । ध्येयोपसर्जनभूतौ स्थानविशेषौ ताभ्यामुपनिषदयोर्योगाद्यवस्था तयोर्बुक्तेत्यर्थः । तस्येतिपराष्ट्रब्रह्मणो नामद्वयविधाने तस्य स विशेषसंगतित्सिद्धेति शङ्कते—**कथमिति** । उपनिषदोः स्थानविशेषयोगं साधयति—**उच्यते इति** । निष्कृष्टं ब्रह्मैव प्रधानं त वदमुपनिषद्गवां संबद्धमित्याशङ्क्याह—**तस्येति** । तस्योपनिषदित्युभयत्र तच्छब्देनाधिदेवादिविशिष्टस्यैव परामर्शात्तच्चोपनिषदादुपनि ष्वरूपमात्रासंबन्धाच्च इयं व्यवस्थयानुसंधेयम् । नहि सर्वनाम संनिहितं हिंसा व्यवहितं स्पृहातीत्यर्थः । तच्छब्दस्य विशिष्टा फलितमाह—**तस्मादिति** । विशेषणभेदेऽपि विशेष्याभेदादुपसंहारः स्यादिति शङ्कते—**नन्वि** । विशेष्याभेदेनस्त्रीकरोति सत्यमिति । तर्हि कथमुपनिषद्व्यवस्थेत्याशङ्क्य विशिष्टभेदात्प्रतिष्ठात्वा तयोरित्याह—**एकस्येति** । उक्तेऽयं दृष्टान्तमाह—**अस्तीति** । प्रतिदृष्टान्तोऽपि दक्षित इत्याशङ्क्याह—**प्राप्तेति** । तत्र स्वरूपोपाधात्तत्कथायां तुल्यत्वमिह तु विशिष्टोपाधात्तत्क

स्वरूपानुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावाद्भुमयत्र तुल्यवद्भाव इत्यद्वयान्तः सः ।
तस्माद्भावस्थाऽनयोरुपनिषदोः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अपि चैवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिङ्गदर्शनं भवति—‘तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम’ (छा० १।७।५) इति । कथमस्य लिङ्गत्वमिति तदुच्यते । अस्यादित्यस्थानभेदभिन्नान्धर्मान्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्पश्यन्निहातिदेशेनादित्यपुरुषगतान्तरूपादीनक्षिपुरुष उपसंहरति—‘तस्यैतस्य तदेव रूपम्’ (छा० १।७।५) इत्यादिना । तस्माद्भावस्थिते पदैते उपनिषदाविति निर्णयः ॥ २२ ॥

संभृतिद्युव्यास्यपि चातः ॥ २३ ॥

आह्वार्या वा न वान्यत्र संभृत्याविभूतयः ॥ आह्वार्या ब्रह्मधर्मत्वाच्छाण्डिल्यादाववारणान् ॥ १ ॥
असाधारणधर्माणां ब्रह्मभिज्ञाऽत्र नास्त्यनः ॥ अनाह्वार्या ब्रह्ममात्रसंबन्धोऽतिप्रसजकः ॥ २ ॥

‘ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं दिवमाततान’ इत्येवं राणायनीयानां खिलेषु वीर्य-
संभृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृ-
तयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते । तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय उपसंह्रियेरन्न वेति विचारणायाम्

रत्नप्रभाख्याख्या

॥ २१ ॥ उक्तानामव्यवस्थायामतिदेशो लिङ्गमिल्याह—दर्शयति चेति । विद्यैक्यादेवोपसंहारसिद्धाव-
देशो यथा स्यात्तस्मादेकविद्यायामपि स्थानभेदेनोक्तगुणानां विनातिदेशमनुपसंहार इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ संभृतिद्यु-
र्यास्यपि चातः । ब्रह्मैव ज्येष्ठं कारणं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि, निलोपद्वान्दसः, वीर्याणि पराक्रमविशेषा आकाशोत्पा-
तादयः, तानि च वीर्याणि संभृतानि निर्विघ्नं समृद्धानि, सर्वेनियन्तुः कार्यं विप्रकर्तुरसत्त्वात् । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्ने देवा-
सन्ते प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्यासवत्सदा सर्वव्यापकमित्यर्थः । सर्वप्राथम्यं रपर्याप्तहेत्वमिति वाक्यशेषस्या गुणाः
श्रुतिपदप्राद्याः । खिलेष्विति विधिनिषेधशून्यवाक्येत्वित्यर्थः । ब्रह्मसंबन्धाद्विद्याभेदभानाच्च संशयमाह—तास्विति ।

भामतीव्याख्या

गुणानयेत्युक्तं दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवाऽयात्वं भवितुमर्हति । यथा चाचार्यस्य
छतोऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति तस्मान्नोपनिषदोः संकरः किंतु व्यवस्थितिः । तदिदमुक्तं—स्वरूपानपायादिति
२१ ॥ दर्शयति च । अतिदेशादप्येवमेव तच्चे हि नातिदेशः स्यादिति ॥ २२ ॥ संभृतिद्युव्यास्यपि चातः ।
ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं दिवमाततान । ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः । ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि
ज्येष्ठा जज्ञे आस । यद्यपि तासु तासु शाण्डिल्यादिविद्यास्वायतनभेदपरिग्रहेणाऽयामिकायतनव्यं संभृत्यादीनां गुणानामधिदैवि-
मिल्यायतनभेदः प्रतिभाति । तथापि ज्यायान् दिव इत्यादिना संदर्भणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात्सोऽशक्यतायासु च विद्या-

आनन्दगिरायव्याख्या

त्यर्थः । विशिष्टोपाधुक्तिकलमाह—तस्मादिति ॥ २१ ॥ उपनिषदोर्व्यवस्थितये हेत्वन्तरमाह—दर्शयति चेति । तदेव
करोति—अपिचेति । यथोक्तं वाक्यं धर्माणां संकरमेव दर्शयतीति शङ्कते—कथमिति । अत्यन्तसंकरं सत्यभेद एवेति नात्रि-
स्तेन तदशादित्येवमपि स्वतो नात्यन्तसंकरो धर्मोपमिल्याह—तदिदिति । उपनिषदोर्वानिदेशाभावात्प्रत्ययवैलुप्यनुपसंहारनि-
र्णयः ॥ २२ ॥ आयतनभेदादुक्तानुपसंहारमुक्त्वा तेनैव हेतुना संभृतिप्रभृत्यानां गुणानां विधानन्तरं चोपसंहारमाह—
तास्विति । पूर्वव्यायनैव वाक्यान्तरं व्याख्यातुमुदाहरति—ब्रह्मेति । वीर्यां वीर्याणि पराक्रमभेदाः । अन्ये हि पुरुषाः सदाधा-
त्य विक्रमान्निब्रजति तेन तत्पराक्रमाणां तत् एव नियतपूर्वत्वरूपकारणत्वे न ज्येष्ठा भवन्ति किंतु तत्सहकारिणोऽपि । ब्रह्मवीर्याणां तु
न ज्येष्ठं ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि तथा । ब्रह्म खल्वनन्यापेक्षं यजजन्मादि करोति । किञ्चान्येषां पराक्रममाणां न बन्धव्यसंभवे भङ्गः
इति तेन ते स्ववीर्याणि न विब्रजति । ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा संभृतान्विविधं संभृतानीत्यर्थः । तज्ज्येष्ठं ब्रह्माग्ने देवादिजन्यमतः
न दिवं स्वर्गमाततान व्यासवत्स्वमेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । ‘ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः’ इत्युक्तो
भागः । खिलेषु विधिनिषेधहीनेषु परिशिष्टोपदेशेषु ग्रन्थेष्विति यावत् । विषयमुक्त्वा संशयं वर्तुं भूमिकां करोति—तेषामिति ।
ब्रह्मसंबन्धादिषामेदद्वयमाह—संशयमाह—तास्विति । अत्र च विद्याभेदेन गुणानुपसंहारोक्तत्वा वाक्यार्थधीतोरेव चित्तनाशपादा-
दिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदस्य गुणव्यवस्थापकत्वासिद्धिः । तद्वान्ते तस्मिन्निर्दिष्टे मत्वा पूर्वापक्षयनि—ब्रह्मेति । न चाधिदैवि-

ब्रह्मसंबन्धादुपसंहारप्राप्तावेवं पठति । संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शाण्डिल्यविद्याप्रतिषु नोपसंहर्तव्याः । अत एव चायतनविशेषयोगात् । तथाहि शाण्डिल्यविद्यायां हृदयाय नत्वं ब्रह्मण उक्तम्—‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा० ३।१।३) इति । तद्वदेव दहरविद्याय मपि ‘दहरं पुण्डरीकं वेद्यं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ (छा० ८।१।१) इति । उपकोसलविद्या त्वक्षयायतनत्वम् ‘य एषोऽक्षणि पुरुषो हृदये’ (छा० ४।१।५।१) इति । एवं तत्र तत्र तत्तः ध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते । आधिदैविक्यस्त्वेता विभूतयः संभृतिद्युव्याप्तिप्रतयस्तासां कुत एतासु प्राप्तिः । नन्वेताखण्ड्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते—‘ज्यायान्द्वि ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः’ (छा० ३।१।३) ‘एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भा’ (छा० ४।१।५।४) ‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्धावापृषि अन्तरेव समाहिते’ (छा० ८।१।३) इत्येवमाद्याः । सन्ति चान्या आयतनविशेषहीना अपीह प्राविद्याः षोडशकलाद्याः । सत्यमेवमेतत् । तथाप्यत्र विद्यते विशेषः संभृत्याद्यनुपसंहारे हेतुः । स न गुणान्नानेन हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशाखपि विद्यासु विप्रकृष्टदेशा गुणा उपसंह्रिये भिति युक्तम् संभृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्च मनोमयत्वादयो गुणाः परस्परव्यावृत्स्वरूपत्वाच्च प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः । न च ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्य प्रत्युपस्थापनमित्युच्यते विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः । एकमपि हि ब्रह्म विभूतिभेदेनैककोषोपास

ब्रह्मसंबन्धमात्रेण

अनारभ्याधीतब्रह्मविभूतीनां ब्रह्मसंबन्धेन सर्वब्रह्मविद्यासु प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह—**तीति** । संभृतिश्च द्युव्याप्तिश्च संभृतिद्युव्याप्ति तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यमुपनिषदोरिव व्यवस्थापकविशेषयोगादिति योजना । आध्यात्मिकायतनविशेषयुक्तासु विद्यास्वाधिदैविकविभूतीनां प्रत्यभिज्ञाने हेतुभावाच्च प्राप्तिरित्युक्ते हेतुं शब्द नन्वेतास्त्विति । आधिदैविकत्वसाम्यादाध्यात्मिकायतनहीनत्वसाम्याद्वा तत्तद्विद्यासु संभृत्यादीनां प्राप्तिरिति शब्द उक्तहेतुद्वयं न गुणप्रापकमाधिदैविकविद्यानां शाण्डिल्यदहरादीनामायतनहीनविद्यानां च मिथोगुणसार्क्यप्रसङ्गात्, त कतिपयसमानगुणविशिष्टोपास्यरूपैक्यं विधैक्यमावहद्गुणप्राप्तिहेतुस्तदभावाच्च प्राप्तिरिति परिहरति—**सत्यमित्यादि** स्थानविशिष्टभेदाद्भास्त्रोर्व्यवस्थावत्संभृत्यादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः शाण्डिल्यादिविद्योक्तगुणविशिष्टब्रह्मणश्च मिथो भेदेन

भास्त्रीयव्याख्या

स्वायतनाश्रवणादन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्यभिज्ञासंभवात्, संभृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादि चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः । राक्षान्तस्तु—मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वोपनिषत्तन्नाश्रुतांगुणानुपसंहारस्य त्विह संभृत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति । या तु काचिदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां तस्यास्तत्प्रकरणधीनत्वात्तावन्मात्रं ग्रहीष्यते नैतावन्मात्रेण संभृत्यादीननुकमुपैति । तत्रैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम् । ब्रह्माश्र तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थेनमितिप्रसक्तम् । भूयसीनामिक्यप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं—**संभृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिव्या**

आनन्दगिरीयव्याख्या

कगुणानामाध्यात्मिकविद्यास्वनुपसंहारः । एष हि सर्वेषु लोकेषु भातीत्यादिषु व्यभिचारात् । अनुपसंहारे च पृथगुपासनं च कल्पमिति गौरवम् । अतो धुनिवेशादीनां ब्रह्मसंबन्धेन सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इत्यर्थः । सिद्धान्तमवतारं योजयामि **एवमिति** । संभृतिश्च द्युव्याप्तिश्च संभृतिद्युव्याप्ति तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यमुपनिषदोरिव विशेषयोगव्यवस्थानादित्येवमतया व्याख्यातमित्यर्थः । इदानीं चकारास्वावधारणार्थत्वं गृहीत्वा हेतुं विवृणोति—**तथाहीति** । आयतनभेदयोगमुक्तुपसंहारि **एवमिति** । कथं तावता संभृत्यादीनामेतासु विद्यास्वनुपसंहारः, तत्राह—**आधिदैविक्यस्त्विति** । आध्यात्मिकविद्याखपि त्याधाधिदैविकगुणानुपसंहारः स्यादिति लिङ्गेन शङ्कते—**नन्वेति** । ज्यायान्द्वि इति शाण्डिल्यविद्यायामपि उ पवेत्याद्युपको विद्यायां यावान्वा अयमाकाश इति दहरविद्यायामिति भेदः । अध्यात्माधिदैवभेदादनुपसंहारश्चेत्तर्हि तद्वेदशब्दोपासनापसंहार स्यादित्याह—**सन्ति चेति** । आध्यात्मिकविद्यास्वाधिदैविकविभूतीनामायतनभेदशून्यब्रह्मविद्यायां चास्तिप्रकरणे सत्यमस्तीकरोति **सत्यमिति** । तर्हि षोडशकलायासु ब्रह्मविद्यासु संभृत्यादिगुणानां किमिदमुपसंहारो न स्यादित्याशङ्क्याह—**तथापीति** विशेषहेतुमेव विवृणोति—**समानेति** । प्रकृतेऽपि विद्याप्रत्यभिज्ञाया गुणोपसंहारः स्यादित्याशङ्क्याह—**संभृत्यादयस्तु** तद्वर्तिविशिष्टब्रह्मणः शाण्डिल्यादिविद्यासु श्रुतमनोमयत्वादिधर्मकब्रह्मणश्च भेदाच्च प्रत्यभिज्ञेति नोपसंहार इत्यर्थः । विशिष्टभेदे स्वरूपाभेदात्प्रत्यभिज्ञोपसंहारसिद्धिमाशङ्क्याह—**नचेति** । कतिपयगुणविशिष्टतोभवभासान्नं विना स्वरूपमात्रमेव प्रज्ञा ज्ञानस्य ज्ञानाभेदकत्वे स्यादतिप्रसक्तमित्यर्थः । तामेव व्यनक्ति—**एकमपीति** । एकस्यानेकगुणव्यवस्थेनानैककोषोपासने इह

इति स्थितिः । परोवरीयस्त्वादिवज्ज्ञेद्वर्शनात् । तस्माद्वीर्यसंभृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्याविष्यनु-
पसंहार इति ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

पुर्विकृता विभिन्ना वा तैत्तिरीयकताण्डिनोः ॥ मरणावशुपत्वादिताम्यादेकैति गम्यते ॥ १ ॥
बहुना रूपभेदेन किंचित्ताम्यस्य बाधनात् ॥ न विधेयं तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रसंगनात् ॥ २ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः । तदीयमा-
युल्लेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । अशिशिपादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि । अन्ये
च धर्मास्तत्र समधिगता आशीर्मन्त्रप्रयोगादयः । तैत्तिरीयका अपि कंचित्पुरुषयज्ञं कल्प-
यन्ति—‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अद्वा पत्नी’ (नारा० ८०) इत्येतेनानु-
वाकेन । तत्र संशयः—किं य इतरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः
किंवा नोपसंहर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहारप्राप्तावाच्यमहे—नोपसंहर्तव्या इति

रत्नप्रभाख्याख्या

रदात्संभृत्यादीनां नोपसंहार इत्युक्त्यायादिदेशत्वात् न संगत्यावपेक्षा यथैकस्मिन्पुत्रीये परोवरीयस्त्वादियुगोपास्तेहिरण्य-
मश्वत्वाद्युपातिर्भियते तथैकस्मिन्पि ब्रह्मणि विद्याभेदोपपत्तेः ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा न गुणप्रापिकेलाह—परोवरीयस्त्वादिव-
देति । तस्मात्संभृत्यादियुगविशिष्टविद्यान्तरविधिरिति सिद्धम् ॥ २३ ॥ पुरुषविद्यायां छान्दोग्यस्यां विद्यामाह—अस्तीति ।
पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तस्यातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनमथ
यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनम् इति प्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितं, ‘स यदशिशिपति यत्पिपासति यज्ञ
स्मते ता दीक्षा अथ यदश्राति यत्पिबति यद्रमते ता उपसदः अथ यद्वसति यजक्षति यन्मधुनं चरति तानि स्तुतश्चाग्निं अथ
यत्तपोदानादि सा दक्षिणा मरणमेवावशुपत्वाः ब्रह्मादिरूपा मे प्राणा इदं सवनत्रयं यावदायुरनुसंतनुते’ इत्याशीः ‘अक्षितमस्य
च्युतमसि प्राणं संशितमसि’ इति मन्त्रत्रयप्रयोगः । षोडशाधिकशतवर्षजीवित्वं फलमिति दर्शितम् । संशयार्थं शाखान्तरी-
यपुरुषविद्यामाह—तैत्तिरीयका इति । अत्र विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यानिश्चयात्संशयमाह—
तत्रेति । उपसंहारादुपसंहारावेव फलम् । पूर्वत्रासाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्संभृत्यादौ विद्याभेद उक्तः । इह त्वसाधार-
णमरणावशुपत्तुगुणविशिष्टपुरुषयज्ञरूपैक्यप्रत्यभिज्ञानाद्वैक्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तयति—नोपसंहर्तव्या इति ।

भामतीव्याख्या

ब्राह्मेति । तस्मात्संभृतिश्च न्युयासिश्च तदिदं संभृतिव्यवस्थायि चतः प्रत्यभिज्ञानाभावाच्च शाण्डिल्यादिविद्यावृत्तस्यैव
इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् । पुरुषयज्ञत्वमुभयत्रातिशयम् । नच विदुषो यज्ञ-
स्येति न सामानाधिकरण्यसंभवः । यज्ञस्यामेत्यात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतनत्वाद्विदुष
इति सामानाधिकरण्यसंभवः । तस्मात्पुरुषयज्ञत्वाविशेषान्मरणावशुपत्वादिताम्याच्चैकविद्यायवसाने उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति

आनन्दगिरियव्याख्या

माह—परेति । यथोद्गीतस्यैकस्यैव परोवरीयस्त्वादियुगवस्त्वेन हिरण्यमश्वत्वादिगुणवस्त्वेन च बहुधोपासनं द्रष्टे तथा ब्रह्मणोऽपि
पुरुषगुणत्वेनानेकधोपासनाब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रत्यभिज्ञाने स्यादितिप्रसक्तिरित्यर्थः । संभृत्यादीनां मनोमयत्वादीनां च विद्याप्रत्यभि-
ज्ञापकत्वाद्ये फलितमाह—तस्मादिति ॥ २३ ॥ तत्तद्देशभेदसंभ्रविद्यासु गुणानुपसंहारोक्तिप्रसङ्गात्कामेदभेदविद्यायां गुणा-
नुपसंहारमाह—पुरुषेति । विषयमाह—अस्तीति । पुरुषो वाव यज्ञ इति सामानाधिकरण्यश्रुतेरर्थमाह—तत्रेति । छान्दो-
ग्यसाक्षात्भेदः सप्तमर्थः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तस्यातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनमथ
यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनमिति प्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितमिहाह—तदीयमिति । स यदशिशिपति यत्पिपासति
यज्ञ स्मते ता अस्य दीक्षा अथ यद्वसति यजक्षति तत्तनुतशले शब्दवचनसाम्यादिलाह—अशिशिपेति । तं ज्ञेयत्वस्मिन्वयसि
किंचिद्व्याख्याप्यतपेत्त त्र्यामाणा वा बसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसंतनुतेत्यादिराशीः । सोऽन्तर्वेद्यायामेतत्तत्रं
प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसि मन्त्रप्रयोगस्तदाह—अन्ये चेति । संशयार्थं शाखान्तरीयपुरुषविद्यामुदाहरति—
तैत्तिरीयका इति । तत्रतुर्विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यानिश्चयात्पुरुषविद्यामधिकृत्य संशयमाह—
तत्रेति । इतरत्रोक्तां छान्दोग्यभेदोक्तिः । अत्र च भेदानुपसंहारोक्त्या वाक्यार्थयोदेतुचिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्या-
वृत्तुपसंहारः सिद्धान्ते तद्भेदादनुपसंहार इत्यभिप्रेत्येवमयत्र मरणावशुपत्तुविशिष्टसाधारिकपुरुषयज्ञत्वलक्षणरूपैक्यवादिभ्यं गुणो-
पसंहारश्चेति पूर्वपक्षयति—पुरुषेति । निपादस्यपतित्वायेन ॥ ३ ॥ यज्ञस्येति सामानाधिकरण्यात्पुरुषयज्ञस्योभयत्रविशेषादभेदोपसं-

कस्मात् । तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाभावात् । तदाहाचार्यः—पुरुषविद्यायामिषेति । यथैकेषां शा-
खिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामाज्ञानं नैवमितरेषां तैत्तिरीयाणामाज्ञान-
मस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते पत्नीयजमानवेदवेदिबहिर्द्वेषुपाज्यपशुत्वि-
गाद्यनुक्रमणात् । यदपि सवनसंपादनं तदपीतरविलक्षणमेव 'यत्प्रातर्मध्यदिनं सायं च
तानि' (नारा० ८०) इति । यदपि किञ्चिन्मरणावभृथत्वादिसाम्यं तदप्यलपीयस्त्वाद्भूयसा
वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमम् । नच तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते । वि-
दुषो यज्ञस्येति हि न चैते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । नहि पुरुषस्य
मुख्यं यज्ञत्वमस्ति । व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ विदुषो यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य
मुख्यो यज्ञसंबन्धः । सत्यां च गतौ मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः । आत्मा यजमान इति
च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्वृण्वनैयधिकरण्येनैवायस्य यज्ञसंबन्धं दर्शयति । अपिच तस्यैवंविदुष

रत्नप्रभावाख्या

तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मसुरो वेदिलोमानि बहिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्ञ
मन्युः पशुस्तपोऽग्निदेमः शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्राता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा इति बहुतरधर्मेवलक्षणपञ्च रूपैक्य-
प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । वेदः कुशसृष्टिः शमयिता दमो दक्षिणेत्यन्वयः । किंच छान्दोग्ये त्रिधाविभक्तायुषि सवनत्वकल्पना, अत्र तु
सायंकालादायितं वैरूप्यमाह—**यदपीति** । यन्मरणं तदवभृथो यद्रमते तदुपसद इति तित्तिरिधुतौ सारूप्यमपि भांति-
त्यत आह—**यदपि किञ्चिदिति** । गजोष्ठयोश्चतुष्पात्त्वसारूप्यवदिदं सारूप्यं नैक्यप्रयोजकमित्यर्थः । किंच छान्दोग्ये
पुरुषयज्ञयोरैक्यं श्रुतमत्र तु भेद इति वैरूप्यान्तरमाह—**नचेति** । यद्यपि निषादस्थपतित्यायेन सामानाधिकरण्ये षष्ठ्योक्तं
तथाप्यप्रतिद्वैक्यकल्पनगौरवाद्यज्ञस्यात्मेति भेदोक्तेरेकस्यैव यज्ञत्वयजमानत्वविशेषोपादात्मविदो यो यज्ञः प्रसिद्धस्तस्येति वैयथि-
करण्यमेव युक्तम् । किंच विद्वत्संबन्धियज्ञरूपविशेष्यानुवादेन विद्वद्भैरवज्ञसंपद्विधावेकवाक्यता प्रतीयते तस्यां सत्यां विशेष-

भासतीत्याख्या

प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—यादृशं ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषयज्ञसंपादनं तदायुषश्च त्रेधा व्यवस्थितस्य सवनत्रयसंपादनम् ।
अशिशिषादीनां च दीक्षादिभावसंपादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम् । तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञसंपत्तिः । नद्यामा यजमान इत्यत्रापमार्भि-
शब्दः स्वरूपवचनो नहि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति । कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । चेतनाचेतनयोश्चैक्यानुपपत्तेः यज्ञकर्मणोर्भावे
तत्त्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वत्त्वं चोपपद्यते । तथा चायमर्थः—एवं विदुः
पुरुषस्य यः संबन्धी यज्ञः तस्य संबन्धितया यजमान आत्मा तथा चात्मनो यजमानत्वं च विद्वत्संबन्धिता च यज्ञस्य मग्न-
स्यातामितरथात्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्याताम् । नच सत्यां गतां न
क्तम् । तस्मात्पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति तथा तावन्न साम्यम् । नच पत्नीयजमानवेदविद्यादिसंपादनं तैत्तिरीयाणामिव ताण्डि-

आनन्दगिरिव्याख्या

हारावित्यर्थः । सिद्धान्तयति—**आचक्ष्मह इति** । पूर्वोक्तयतनविशेषयोगाभावादुपसंहारसिद्धिरिति शङ्कते—**कस्मादिति**
वैयर्थ्यसाधकवैयर्थ्याभावात्तद्भेदे नोपसंहार इत्याह—**तदिति** । उक्तेऽर्थे सूत्रं पातयति—**तदाहेति** । तदक्षराणि व्याचष्टे-
यथेति । अतो विद्याभेदादनुपसंहार इति शेषः । यत्तु रूपैय्यादिवैयर्थ्यं गुणोपसंहाराश्चेति, तत्राह—**तेषां हेति** । त
हेतुमाह—**पत्नीति** । आत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मसुरो वेदिलोमानि बहिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्ञं मन्युः
पशुस्तपोऽग्निदेमः शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्राता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमक्षीत् इत्यादिबहुतरवैलक्षणपञ्च तद्वर्ण-
मित्यर्थः । वैलक्षण्यान्तरमाह—**यदपीति** । छान्दोग्ये हि पुरुषस्यायुषोधा विभज्य सवनत्रयमुक्तम् । तैत्तिरीये तु सायं प्रातर्मध्य-
दिनमिति सवनसंपादनमितरविलक्षणं लक्ष्यते, तेन विद्याभेद इत्यर्थः । 'मरणमेवावभृथः' इति छान्दोग्ये । 'यन्मरणं तदवभृथः'
इति तैत्तिरीये । 'यद्रमते तदुपसदः' इति चोभयत्रापि तुल्यम् । अतो रूपैय्यादिवैयर्थ्यमिति बोधमनुवदति—**यदपीति** । ब्रह्म
वैलक्षण्ये सति किञ्चिन्मात्रसालक्षणपञ्च वैयर्थ्यमतिप्रसङ्गादित्याह—**तदपीति** । यत्तु पुरुषयज्ञत्वाविशेषादिति, तत्राह—**नचेति**
निषादस्थपतित्यायेन षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमित्याह—**विदुष इति** । सामानाधिकरण्याभावे हेतुमाह—
नहीति । अर्थानुपपत्त्यभावे न्यायोऽन्यतरिति । प्रकृते च पुरुषस्य कर्तृत्वावशस्य क्रियात्वाच्चैतन्याच्च पुरुषैक्यायोगात्पञ्चावशस्य
रित्यर्थः । कथं तर्हि षष्ठ्योरन्वयः, तत्राह—**व्यधिकरणे त्विति** । अर्थानुपपत्तिस्तत्रापि तुल्येत्याह—**भवतीति** । अत्र
तथाभावेऽपि प्रकृते पुरुषस्य यज्ञत्वमेवेत्याह—**सत्यां चेति** । यज्ञस्य ज्ञानवशोपि ज्ञानान्तरसिद्धमप्युक्त्यैक्यकल्पनया न
त्याज्यं, तदनुवादेन विद्याप्रशंसनार्थं पत्न्यादिसंपादनसंभवादित्यर्थः । यजमानतया पुरुषस्य यज्ञसंबन्धितावचनादापि, न यज्ञात्मे-
त्याह—**आत्मेति** । इतोऽपि तैत्तिरीयकेषु पुरुषयज्ञत्वं नेष्टमित्याह—**अपिचेति** । यथा प्रतिभेदोऽर्थं प्रमाणमनुवादकं तथा

इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ सत्यां पुरुषस्य यज्ञभावात्मात्मादीनां च यजमानादिभावं प्रतिपत्समा-
नस्य वाक्यभेदः स्यात् । अपिच ससंन्यासामात्मविद्यां पुरस्तादुपदिष्टयानन्तरं तस्यैवंविदुष
इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष आस्नायो न स्वतन्त्र इति प्रतीमः । तथाचैकमेव फलमुभ-
योऽप्यनुवाकयोरुपलभामहे 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' (नारा० ८०) इति । इतरेषां त्वन-
न्यशेषः पुरुषविद्यास्नायः । आयुरभिवृद्धिफलो ह्यसौ 'स ह—षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं
वेद' (छा० ३।१६।७) इति समभिव्याहारात् । तस्माच्छास्त्रान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणा-
माशीर्मन्त्रादीनामप्रसिद्धैस्तिरियके ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वेद्यमन्त्रप्रवर्गादि विद्याङ्गमधवा ननु ॥ विद्यासंनिधिपाठेन विद्याङ्गे मन्त्रकर्मणो ॥ १ ॥

लिङ्गेनान्यत्र मन्त्राणां वाक्येनापि य कर्मणाम् ॥ विनियोगात्संनिधिस्तु वाच्योऽसौ नाङ्गता तयोः ॥ २ ॥

अस्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाम्नायः—'सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य
शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः' इत्यादिः । ताण्डिनाम्—'देव सवितः प्रसुव यज्ञम्' इत्यादिः ।

रत्नप्रभाख्या

ज्ञानां च पृथग्विधादिनस्तव वाक्यभेददोषः स्यादित्यर्थः । किंच सत्यादिभ्यो न्यास एवापरे च यदिति संन्यासमुक्ता
तैः सर्वमिदं जगदित्येवं तमात्मानं ज्ञात्वा भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानिति संन्याससाध्यात्मविद्यां पुरस्तात्प्राज्ञापत्यानुवाके
पदिष्टयानन्तरानुवाके तस्यैवं विदुष इत्युक्तामविद्यानुवादेन प्रशंसार्थत्वेन तच्छेषतया यज्ञसंपत्तिः कियते फलैक्यश्रुतेः,
छन्दोगानां तु स्वतन्त्रविद्याविधिरित्याह—अपिच ससंन्यासामिति । चिन्ताफलमाह—तस्मादिति ॥ २४ ॥
वेधाद्यर्थभेदात् । देवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते—सर्वमिति । हे देवते, मन्त्रियोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय विशेषतश्च
हृदय मन्त्रि धमनीः शिराः प्रवृज्य त्रोटय शिरश्चाभितो नाशय, एवं त्रिधा विपृक्तो विच्छिद्यो भवतु मे शत्रुरित्यर्थः ।

भामतीव्याख्या

पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसंपत्तिरित्येषां विलक्षणैव । तस्माद्भूयो वेच्छ्रण्ये सति न किञ्चिन्मात्रसालक्षण्यादियेकत्वमुचितमतिप्रसङ्गात् ।
अपिच तस्यैवं विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधानं वाक्यभेददोषप्रसक्तित्यर्थः । अपि च यं पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञ-
वेदाङ्गान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयानां तु एवंविदुष इति श्रवणाश्रयैकपरामर्शोक्तफलवश्रुतेश्च पारतन्त्र्यम् । नच
वनस्पतयवोरैक्यमुचितमित्याह—अपिच ससंन्यासामात्मविद्यामिति । उपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥
वेधाद्यर्थभेदात् । निचारविषयं दर्शयति—आथर्वणिकानामिति । आथर्वणिकानुपनिषदारम्भे तेन मन्त्रास्तानि तानि

आनन्दगिरियव्याख्या

अस्य प्रमाणान्तरसिद्धविद्योगोक्तानुवादेन विशेषणविधिश्रुतौ प्रमितविशेषणानामनूदितविशेषणयामिलेनेकवाक्यत्वमनेन विशेष्यस्य
विशेषणानां च पृथक्प्रतिपादनेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । इतश्चोभयत्र भिन्ना पुरुषविधेः—अपिचेति । संन्यासमाङ्गेन सवि-
मन्त्रितया स्थितामात्मविद्यां पुरस्तात्प्राज्ञापत्यो हारुणिरित्यादावनुवाके न्यास इति ब्रह्मेत्यादिनोक्तया तस्यैवंविदुष इति पूर्वोक्तपर-
माणच्छेषत्वस्य भातीत्याह—ससंन्यासामिति । इतश्च पूर्वशेषोऽधमास्नायो न स्वतन्त्र इत्याह—तथापि । तैत्तिरीयानां
पृथग्विद्यास्य पारतन्त्र्यमुक्त्वा पैङ्गिनां ताण्डिनां च तदाध्यासस्य स्वातन्त्र्यमाह—इतरेषां त्विति । तत्र हेतुमाह—
युतिरिति । षोडशाधिकं वर्षशतं प्रकर्षेण व्याख्यायानुपपन्नो जीवत्युक्तप्रकरणात्मानं यज्ञावात्मकं विद्वानिति विषया सहायुरभि-
देकत्वस्य संकीर्तनात्तत्फलत्वेन स्वातन्त्र्यं पुरुषविद्यायाः सिद्धमित्यर्थः । स्वतन्त्रप्रतत्त्वशरीरव्यायोगं फलितमाह—तस्मादिति
२४ ॥ पूर्वनामविद्यासंनिधौ श्रवणात्तैत्तिरीयगतपुरुषयज्ञो ज्ञानाङ्गमित्यङ्गीकृत्यायुरभिवृद्धिकल्पविद्योतो भेदोऽस्य दर्शितः ।
एते प्रवर्गादीनामपि विद्यासंनिध्यविशेषात्तदङ्गत्वमिल्यासङ्गान्यत्रानुपसंहारार्थं तेषामङ्गत्वं निरस्यति—वेधादीति । तत्तदुपनिष-
द्वेत तेन मन्त्रास्तानि तानि च कर्मणि श्रुतानि विषय इति वक्तुमारभते—अस्तीति । अत्रिचारदेवतामभिचारकना प्राथ-
म्यं—सर्वमिति । हे देवते, मन्त्रियोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय । विशेषतश्च हृदयं प्रविध्य मन्त्रिं । धमनीः शिराः प्रवृज्य
त्रोटय । तदीयं शिरश्चाभितो विदारय । एवं मन्त्रिपुंहुषा विपृक्तो विच्छिद्यो भवित्यर्थः । विश्वप्रकाशकत्वान्तरमनवेदुषाच
सवितरित्यादिः संबोध्यते । स च यज्ञस्य यज्ञपतेश्च यजमानस्य निर्वर्तने नियुज्यते प्रमुंवि । उच्चैः श्रवाः श्रोतोऽथो यस्य
स त्वं श्रेताभ्योऽसि हरित इन्द्रनीलस्तद्वस्त्रोऽसीतीन्द्रः संबोध्यते । मित्रो नामादित्यो नोऽस्माकं सुखकरो भूयासि विषाधी
येत । एवं यं वरुण इत्यादि योन्त्यम् । इन्द्रादयो देवाः ५ कसिंश्चिद्विषयसिन्धुः सत्रं निर्वर्तयितुं निषिष्टवन्तः इत्युपक्रम्य

धान्यमवसीयते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः
चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र या-
गाद्याराधिता यद्यपि देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं
तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतेः प्रा-
धान्यम् । क्व चिद् द्रव्यस्य यथा ग्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ ।
तदुक्तं 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते'ति । तदिह
यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि
शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्यादित्यादौ प्रतीकउपास्यमाने ब्रह्मफलाय
कल्पते इति अभिवदति किं त्वादित्यादिवुद्ध्या ब्रह्मैव वि-
षयीकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदा-
नोपपत्तेः शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते । त-
दिदमुक्तम् । “निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यादि”ति । न
केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि तु आदित्यादि-
शब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह । “प्राथम्याच्चे”ति ।
इतिपरन्त्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयन्ति । तथा-
हि । स्वरसवृत्त्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थे वर्तन्ते
तथा ब्रह्मशब्दोपि स्वार्थे वर्त्यति यदि स्वार्थोस्य विवक्षि-
तः स्यात् तथा चेतिपरन्त्वमनर्थकं तस्मादितिना स्वार्थान्प्र-
च्याव्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । न च
ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवायमिति परः
शब्दो यथा गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति । तथा चादि-
त्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह । “इ-
तिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्ये”ति । शेषमतिरोक्षितार्थम् ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्गुपपत्तेः ॥ ६ ॥

“अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयश्चादित्यादिष्वध्यस्येरन्नि”-
ति । सत्त्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण
एव फलदर्शनात् कर्मैव फलवत्तया चादित्यादिमतिभिर्यद्यु-
द्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् तत आदित्यादिदृष्टिभिः क-
र्मरूपाण्यभिभूयेरन् । एवं च कर्मरूपेष्वसत्कल्पेषु कुतः फ-
लमुत्पद्येत । आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्टावुद्गीथबुद्ध्या
ऽऽप्यमानानामादित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय क-
ल्पिष्यन्तइति । अत एव च पृथिव्यग्न्योर्हृत्कसामशब्दप्रयोग
उपपन्नो यतः पृथिव्यामृग्दृष्टिरध्यस्ताम्रौ च सामदृष्टिः । सा-
न्नि पुनरग्निदृष्टौ चैचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत् । त-
स्मादप्येतदेव युक्तमित्याह । “तथा चेयमेवे”ति । उपपत्त्य-
न्तरमाह । “अपि च लोकेष्वि”ति । एवं खल्वधिकरण-
निर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सा-
मदृष्टिरध्यस्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणाद्वान्तोपपत्तिम-
त्रैवार्थे ब्रूते । “प्रथमनिर्दिष्टेषु चे”ति । सिद्धान्तमत्र प्रक-
मते । “आदित्यादिमत एवे”ति । यद्युद्गीथादिमतय आ-
दित्यादिषु श्रियेरन् तत आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुद्गी-
थादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत । नच्चादित्यादिभिः किं
चिक्क्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेद् आदित्यादिमत्या वि-
द्ययोद्गीथादिकर्मसु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव
वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीथादिषु सं-

स्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति । “भवतु कर्मसमृद्धिफले-
 खेवमि”ति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैव भवतु यत्र तु
 गुणात्फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यत्वात्करोतीत्येव ना-
 स्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिहरति । “ते-
 ख्वपी”ति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाय पर्या-
 यो मा भूत्प्रकृतकर्मानिवेशिनो यत्किं चित्फलोत्पादः । त-
 स्मात्प्रकृतापूर्वसंनिवेशितः फलोत्पाद इति । तस्य क्रिय-
 माणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति । “फलात्मक-
 त्वाच्चादित्यादीनामि”ति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्यो-
 द्गोथयोरविशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्त्युद्गो-
 थादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादप्युद्गोथादीनां प्रा-
 धान्यमित्याह । “अपि चतुमि”ति । स्वयमेवोपासनस्य कर्म-
 त्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननुक्तं सिद्धरूपैरादित्यादिभिरध्यस्तैः
 साध्यभूतत्वमभिभूतं कर्मणामित आह । “आदित्यादिभा-
 वेनापि दृश्यमानानामि”ति । भवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्म-
 रूपमभिभूयेतापि तु माणवक्त्वाद्वाग्निदृष्टिः केन चित्तीव्रत्वा-
 दिना गुणेन गौण्यनभिभूतमाणवकत्वात्तथेहापि । नहीयं
 शुक्तिकायां रजतधीरिव वज्रधीर्येन माणवकत्वमभिभवेत्
 किं तु गौणी । तथेयमप्युद्गोथादावादित्यदृष्टिर्गौणीति भावः ।
 “तदेतस्यामृच्यधूढं सामेति त्वि”ति । अन्यथापि लक्षणोप-
 पत्तौ न ऋक्सामेत्यध्यासकल्पना पृथिव्यग्न्योरित्यर्थः । अ-
 क्षरन्यासालोचनया तु विपरीतमेवेत्याह । “इयमेवर्गि”ति ।
 लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति द्वितीयानिर्देशात्साम्नामु-

पांस्यत्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरध्यस्येत ततो न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्पेत साम्नेति लोके-
ध्विति सप्तमी द्वितीयार्थे कथं चिन्नीयते । अगारे गावो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानीतिक्त् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन सप्तम्याश्चोभयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यथाश्रुतद्वि-
तीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथि-
व्यादिबुद्ध्या पञ्चविधं द्विकारप्रस्तावोद्गोथप्रतीहारनिधनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णयते । ननु यत्रोभयत्रापि द्वितीयानि-
र्देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविधं द्विकारप्रस्तावोक्ता-
रोद्गोथप्रतीहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां हेतुरित्यत आह । “तत्रापो”ति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनामिति साम्न उपास्यत्व-
श्रुतेः । साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम् । त-
था च श्रुतिः ‘साधुकारी साधुर्भवती’ति । द्विकारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने द्विकारपृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृ-
थिवीद्विकारः ॥

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसंबन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र त-
त्संबन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या । यत्र वासीनस्य तवो-
पासनाप्यासीनेनैवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्प्र-
माणतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्रा च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं नापे-
क्षतइति तत्राप्यनियमः । यन्मङ्गता प्रयत्नेन विनोपासितुम-

शक्यम् । यथा प्रतीकादि यथा चासम्यग्दर्शनमपि तत्त्व-
मस्यादि तत्रैषा चिन्ता । तत्र चोदकशास्त्राभावादनिय-
मो प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपबन्धादासीनस्यैव सिद्धम् । ननु
यस्यामवस्थार्यां ध्यायतिरूपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा
तिष्ठतो न भवति न भवतीत्याह । आसीनश्चाविद्यमा-
नायासो भवतीति । अतिरोहितार्थमितरत् ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जितइत्यादिवचनान्नि-
यमो सिद्धे दिग्देशादिनियममवाचनिकमपि प्राचीनप्रवृत्ते वै-
श्वदेवेन यजेतिवद्वैदिकारम्भसामान्यात् चित्कश्चिदाशङ्कते ।
तमनुगृहीतमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह सः । यत्रैकाग्रता
ममसस्तत्रैव भावनां प्रयोजयेत् । अविशेषात् । न च्छास्ति
वैश्वदेवादिवद्वचनं विशेषकं तस्मादिति ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

अधिकरणविषयं विवेचयति । “तत्र यानि ताव”दिति ।
अविद्यमाननियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं हि
नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसंबन्धमवबोधयति तस्यैव क-
र्मण्यैश्वर्यलक्षणमधिकारं तच्चैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भवति शा-
स्त्रलक्षणं प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद्ब्रह्मात्मत्वप्रती-
तेस्तु जीवमुक्तेन दृष्ट्याशास्तीह तिरोहितमिव किं चनेति
किमत्र शास्त्रं करिष्यति । नन्वेवमप्यभ्युदयफलान्युपासना-
नि तत्र नियोज्यनियोगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालन-

णस्य च संबन्धस्यातीन्द्रियत्वात्तत्र सकृत्करणदेव शास्त्रार्थ-
समाप्तौ प्राप्तायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत उ-
परमः प्राप्तस्तावतैव कृतशास्त्रार्थत्वादिति प्राप्ते ऽभिधीयते ।
सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यत्र स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां
प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथा ऽती-
न्द्रियफलानामुपासनानाम् । तानि खलु आ प्रायणं तत्त-
दुपास्यगोचरबुद्धिप्रवाहवाहितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये
तद्बुद्धिं भावयिष्यन्ति । किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याश्ले-
पेण नहि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्ता । तस्मादा प्रा-
यणं प्रवृत्ता वृत्तिरिति । तदिदमुक्तम् । “प्रत्ययास्त्वेत”
इति । तथा च श्रुतिः ‘सर्वातीन्द्रियविषया स यथा क्रतु-
रस्माद्धोकात् प्रैति तावत् क्रतुर्हामुंलोकं प्रेत्याभिसंभवती’ति ।
क्रतुः संकल्पविशेषः । स्मृतयश्चोदाहृता इति ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषवि-

नाशौ तदव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः । इदानीमेतद-
ध्यायगतफलविषया(१) चिन्ता प्रतन्यते । तत्र तावत्प्रथममि-
दं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञान-
फलान्मोक्षाद्विपरीतफलं दुरितं बन्धनफलं क्षीयते न क्षीय-
तइति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यद्वि-
हितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्चमेधादि ब्रह्महत्यादि चा-

पूर्वावान्तरव्यापारं किं तदपूर्वमुपरतेपि कमण्यत्र सुखदुः-
 खोपभोगाद्याग् नाविरन्तु(१)मर्हति । स हि तस्य विनाश-
 चेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति । तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्
 शास्त्रव्याकोपाच्चेति । अदत्तफलं चेत्कर्मापूर्वं विनश्यति
 कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च
 प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि क्षि-
 णोतीति साम्प्रतम् । प्रायश्चित्तानामपि तदप्रशयहेतुत्वात्त-
 द्विधानस्य चैनस्विनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोपपत्तावुपात्तदुरित-
 निवर्हणफलशेषकत्वायोगात् । अत एव स्मरन्ति नाभुक्तं
 क्षीयते कर्मेति । यदि पुनरपेक्षितोपायतात्मा प्रायश्चित्त-
 विधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिलम्भमात्रेण निर्वृणोतीत्यपेक्षिता-
 काङ्क्षायां दोषसंयोगेन श्रवणात्तन्निवर्हणफलः कल्पेत । तथा
 ऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणान्न दुरितनिवर्हणसामर्थ्यं
 प्रमाणमस्ति । मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमि-
 त्तापेक्षयोपपत्तेः । शास्त्रप्रामाण्यात्संभविष्यति । असाववस्था
 यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोध्यति ।
 योगार्द्धैव वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बह्वनि शरोरेन्द्रियाणि निर्माय
 फलान्युपभुज्यार्द्धेन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा
 मोक्षी संपत्स्यते । स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायबलाद्यथा पुष्कर-
 पलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्या-
 ख्येय इति प्राप्ते, उच्यते । व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि
 कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पा-

दनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतश्चिदागन्तु-
 कान्निमित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि । तस्य तत्रौदा-
 सीन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबद्धमाग-
 न्तुकेन केन चित्कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूतएवेति न शास्त्र
 व्याघातः । नाभुक्तं कर्म क्षीयतइति च स्मरणमप्रतिबद्धसाम-
 र्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषशयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्रा-
 यश्चित्तवद्दिधानमैश्वर्यफलानामप्युभयसंयोगाविशेषात् । य
 चापि निर्गुणायां परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि
 तत्त्वभावलोचनादेव तत्प्रश्रयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते नहि
 तत्त्वमसिवाकार्यपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानानि निर्मृष्टनिखिल-
 कर्तृभोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते । नहि
 रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जु-
 तत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति, किं तु संस्कारशेषा(१)त्किंचि-
 त्कालमनुवृत्त्यापि निवर्तन्तएव । अमुमेवार्थमनुवदन्तो यथा
 पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो
 न स्तुतिमात्रतया कथं चिद्वाग्व्यानमर्हन्ति । ननूक्तं संभ-
 विष्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणोपभोगाद्वा यो
 गर्हः प्रभावतो युगपन्नैकविधकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगा-
 द्वा जन्तुः कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यतइत्यत आह ।
 एवमेव च मोक्ष उपपद्यतइति । अनादिकालप्रवृत्ता हि
 कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन क्षे-
 तुमशक्याः । भुज्जानः खल्वयमपरानपि संचिनोति कर्मा-

शयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तः कर्मान्तराण्यसंचि-
न्वानः श्रेयसीति साम्प्रतम् । कल्पशतानि क्रमकालभोग्यानां
सम्प्रति भोक्तुमसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि
कथमेकपदे श्रेयान्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षसंभवः । ननु
सत्त्वपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात्कर्म-
णः समुदाचरतो ब्रह्मभावमनुभूयार्थलब्धविपाकानां कर्मा-
न्तराणां फलानि भोक्ष्यन्तइत्यत आह । “न च देशकाल-
निमित्तापेक्ष”इति । नहि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवि-
तुमर्हति ब्रह्मभावो हि सः । न च ब्रह्म क्रियते नित्य-
त्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं
खलु मोक्षो ऽभ्युपेयते । ज्ञानस्य चानन्तरभाविनि ज्ञेयाभि-
व्यक्तिः फलं सैवाविद्योच्छेदमादधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपव-
स्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञा-
नस्य स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले क-
ल्पमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत् । न च दृष्टे
संभवत्यदृष्टकल्पना युक्त्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने
सत्यद्वैतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धम् ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण
ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो युक्तः । धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन
ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासवदविरोधान्नोच्छेदोच्छेत्तुभावो युज्य-
ते । पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेदावश्रुतेर्धर्मस्य न तदु-
च्छेद्यत्वम् । विशेषविधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वन लो-

[भामती]

[७२१]

[अ.४ पा.१ सू.१४]

क्तः सिद्धेः । यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते । उभे ह्येवैष एते तरतीति च यथासंभवं ब्रह्मज्ञानेन दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति च सामान्यवचनं सर्वे पाप्मान इति विशेषश्रवणात् पापकर्माणोति विशेषे उपसंहरणीयम् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानादुष्कृतस्यैव क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते पूर्वाधिकरणराद्धान्तो ऽतिदिश्यते । नो खलु ब्रह्मविद्या केन चिददृष्टेन दारेण दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तभोक्तव्यभोगादिप्रविलयदारेण तच्चैतत्तुल्यं सुकृतेपीति कथमेतदपि नोच्छिन्द्यात् । एवं च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्न हि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादविरोधो जलानलादीनाम् । न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविद् प्रति तद्धिधेरर्थवत्त्वात् । एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि ग्रहोक्तव्यम् । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निवृत्त्यफलत्वात्तत्फलं हि क्षयातिशयवत् । नह्येवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यत्वाच्च । दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः । तद्यथा पुण्यपापे अनक्रम्य सर्वे पाप्मानो ऽतो निवर्तन्तइत्यत्र तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम् ॥

अनारब्धकार्य एव तु पूर्वे तद-

वधेः ॥ १५ ॥

यद्यदेतज्ज्ञानस्वभावालोचनयोत्तरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशो हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोश्चाविशेषेणैव विनाशः

स्यात् । कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयत्राविशेषात् । तन्निबन्धन-
त्वाच्च विनाशस्य । न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमण-
वदनुवृत्तिः । वस्तुनः खल्वनुवृत्तिः । मायावादिनश्च पुण्य-
पापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापु-
ण्ये न तत्संस्कारो वस्तुसन्तीति कस्यानुवृत्तिः । न च
रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमे
यथानुवर्तन्ते तथेक्ष्यते युक्तम् । तत्रापि सर्पासत्त्वेऽपि त-
ज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च
वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेऽपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न
तज्ज्ञः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तेत । न
संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां
च निवृत्तिः । न च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संप-
त्स्यत इति श्रुतेर्देहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता । नक्षेपा
श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा । यथा लोका-
तावन्मे चिरं यत् ज्ञातो भुञ्जानश्चेति । नहि तत्र ज्ञा-
नभोजने अवधित्वेन विधीयेते किं तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते ।
उभयविधाने हि वाक्यं भिद्येतावधिभेदः चिरता चेति प्राप्ते
ऽभिधीयते । यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारो नाद्यविद्योपद-
र्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मात्रविरोधितया तन्मध्यपति-
तसकलकर्मविरोधी । तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं द्रागि-
त्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं संपादितजत्यायुर्वितत-
पूर्वापरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं तद्वि समुदाचर-
द्वृत्तितयेतरेभ्यः प्रसुप्तवृत्तिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां चिर-

एष्यगर्भमनूहालकप्रभृतीनां विगलितनिखिलक्लेशजालावरणत-
 या परितः प्रद्योतमानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योर्जीविता भवेत् ।
 श्रूयते चैषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महा-
 कल्पकल्पमन्वन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न
 ब्रह्मविदो ब्रह्मविदश्चात्पपुण्यमेधसो मनुष्या इति अद्वेयम् ।
 तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय
 तदीयसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । ता-
 वदेव चिरमिति न चिरता विधीयते अपि तु श्रुत्यन्तर-
 सिद्धां चिरतामनूद्य देहपातावधिमात्रविधानं तदेतदभिसं-
 धायौचित्यमाज्ञतयाह स्व भगवान् भाष्यकारः । “न ताव-
 दनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माश्रय”मिति । न चेदं न जातु दृ-
 ष्टं यद्विरोधिसमवाये विरोध्यन्तरमनुवर्ततइत्याह । “अक-
 र्त्रात्मबोधोपो”ति । यदा लोकेपि विरोधिनाः किञ्चित्कालं
 सद्धानुवृत्तिरूपलब्धा तदेहागमबलाद्दीर्घकालमपि भवन्तीति
 न शक्या निवारयितुम् । प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगा-
 नुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकारप्राप्तं म-
 न्यन्ते तान्प्रत्याह । “अपि च नैवात्र विवदितव्य”मिति ।
 स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्य-
 यानवस्थितत्वात् । निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः । स च सि-
 द्ध एव । न च ज्ञानकार्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनु-
 त्पादात् । सर्पावच्छेदोद्धि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स चा-
 सन्न निर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्योत्पादः । न च
 कार्यमपि भयकम्पादि वस्तु सत् । तस्यापि विचारासङ्गत्वे-

[अ. ४ पा. १ सू. १५] [७२४] [भामती]

नानिर्वाच्यत्वात् । अनिर्वाच्याच्चानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः ।
यादृशो हि यत्तस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम् ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद-
र्शनात् ॥ २६ ॥

यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि न
कर्तव्यं योगमारुरुक्षुणा । तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया विनाशा-
त् । प्रक्षालनाद्वि पङ्क्तस्य दूरादस्यर्शनं वरमिति न्यायात् ।
न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति मोक्षलक्षणैककार्यत-
या विद्याकर्मणोरविरोधः । सद्वासंभवेनैककार्यत्वासंभवात् ।
न ह्येतमात्मानं विदुषो विगलिताखिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्च-
विभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्ये क्रियाजन्ये पुण्ये संभवतः । तस्मा-
द्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां
वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधि-
रिति प्राप्त, उच्यते । सत्यं न विद्ययैककार्यत्वं कर्मणां परस्पर-
विरोधेन सद्वासंभवात् । विद्योत्पादकतया तु कर्मणामारा-
दुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः । न च कर्मणां विद्यया
विरुद्धमानानां न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधिनां का-
र्याणां बह्वलमुपलब्धेः । तथा च विद्यालक्षणकार्योपायतया
कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत् । तदभावे त-
त्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासंभवात् । एवं च विविदिषन्ति
यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमल-
कारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथं चि-

शाख्यानं भविष्यति । तदनेनाभिसंधिनोक्तं “ज्ञानस्यैव हि
 प्रापकं कर्म प्रणाद्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते” । यत एव न
 विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तात् । अपि तु प्रागेव
 विद्यायाः । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधा-
 नम् । एतदेव स्फोरयति । “नहि ब्रह्माविद्” इति । सूत्रान्त-
 रमवतारयितुं पृच्छति “किं विषयं पुनर्दिद”मिति । अस्यो-
 त्तरं सूत्रम् ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

कास्यकर्मविषयमश्लेषविनाशवचनं शाखान्तरीयवचनं च
 तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि य एवं विद्वान्यज्जेतेत्यादिक-
 म् । अस्ति च केवलम् । तत्र यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं द-
 द्यादित्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यान्न ब्राह्मणब्रुवाय मूर्खायेति
 विशेषप्रतिशब्धः तत्कस्य चेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात् । एवं वि-
 द्यारहितायज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव परविद्या-
 साधनत्वमुपात्तदुरितशयद्वारा नेतरस्य । तस्मादिविदिषन्ति
 यज्जेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति
 प्राप्ते ऽभिधीयते । यदेव विद्याया करोति तदेवास्य वीर्य-
 वत्तरमिति तरवर्षश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते ।
 न च सर्वथा ऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते । तस्मादस्यस्यापि
 कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग इति विद्यारहितमपि
 यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सं-

पद्यते ॥ १९ ॥

अनारब्धकार्यइत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्शयत्यनेन सूत्रेणास्य त्वपपादनं पुरस्तादपहृष्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तभयात् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारोेरकभगवत्पादभाष्य-विभागे भामत्यां चतुर्थस्थाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि संपद्यतइत्यादिविचारो ऽसंगत इत्यत आह । “अथापराप्त विद्याप्त फलप्राप्तय”इति । अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थत्वादुक्तान्तेस्तद्गतो विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति नासंगत इत्यर्थः । नन्वयमुत्क्रान्तिक्रमो विदुषो नोपपद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्तइति श्रवणात् तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह । “समाना हि विद्वद्विदुषो”रिति । विषयमाह । “अस्ती”ति । विमृशति । “किमिदं”ति । विषयः संशयः । पूर्वपक्षमाह । “तत्र वागेवे”ति । श्रुतिलक्षणा । विषये संशये । सिद्धान्तच्छत्रं पूरयित्वा पठति । “वाग्बृत्तिर्मनसि संपद्यत”इति । वृत्त्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह । “कथमि”ति । उत्तराधिकरणपर्यालोचनेनैवं पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां त्विह सर्वत्रैव परत्वेह चाविभागसाम्यात्किं प-

[भामती]

[७२७]

[अ.४ पा.२ सू.१]

रत्रैव विशिष्यादविभाग इति न त्वत्रापि । तस्मादिष्टा-
विभागेनाविशिष्यतोत्र वृत्त्युपसंचारमात्रविवक्षा सूत्रकारस्येति
गम्यते । सिद्धान्तचेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । “कस्मादि”ति ।
सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्वृत्तेरुपसंचारदर्शनात् । वाचस्त-
पसंचारमदृष्टं नागमोपि गमयितुमर्हति । आगमप्रभवमु-
क्तिविरोधादागमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ हि विकाराणां
लयमाह । न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन् विलीयते
तस्माद्वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविविधया वाक्पदं तद्वृत्तौ व्याख्ये-
यम् । संभवति च वाग्वृत्तेर्वागप्रकृतावपि मनसि लयः ।
तथा तत्रतत्र दर्शनादित्याह । “वृत्त्युद्भवाभिभवा”विति ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतश्च प्रकृतिविकारभावाभावान्मनसि न स्वरूपलयो वाचो
ऽपि तु वृत्तिलयः । अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रिया-
णां सत्येव सवृत्तिके मनसि वृत्तेरनुगतिर्लयो न स्वरूपल-
यः । वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु
तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततोमनः प्राणे संपद्यते इ-
त्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे संपत्त्या भवितव्यम् । तथाहि
मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति । संभवति हि
प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरन्नमयं हि सोम्य मन इत्य-
चान्नात्मतामाह मनसः अनिरापोमयः प्राण इति च प्रा-

णस्यावात्मताम् । प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तथा च प्रा-
णो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति
प्राप्ते ऽभिधीयते । सत्यमापोन्नमद्यन्तइति श्रुतेरवन्नयोः
प्रकृतिविकारभावोवगम्यते । न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः
स्वयोनिप्रणाडिकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावा-
भ्युपगमे संकरादतिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्वि-
कारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्यास्य लयो न त्वद्विकारे
प्राणे ऽन्नविकारस्य मनसस्तथा चात्रापि मनोवृत्तेर्वृत्ति-
मति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥

सोध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्विज्ञाना-
त्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमावस्थानश्रुती-
नां च तेजोदारेणाप्युपपत्तेस्तेजसि समापन्नवृत्तिः खलु प्रा-
णस्तेजस्तु जीवात्मन्यवतिष्ठते । तद्वारा जीवात्मसमापन्न-
वृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते । तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविलय
इति प्राप्ते ऽभिधीयते । स प्रकृतः प्राणो ऽध्यक्षे विज्ञानात्मव्य-
वतिष्ठते तत्तन्त्रवृत्तिर्भवति । कुतः । उपगमानुगमावस्थानेभ्यो
हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह । एवमेवेयमात्मानमिति । अनुगम-
नश्रुतिमाह । “तमुक्तामन्त”मिति । अवस्थानश्रुतिमाह ।
“सविज्ञानो भवतीति चे”ति । विज्ञायतेनेनेति विज्ञानं पञ्चवृ-
त्तिप्राणसहित इन्द्रियग्रामस्तेन सद्भावतिष्ठतइति सविज्ञानः ।
चोदयति । “ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत”इति । अधिकावापो
ऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति । “नैष दोष इति” । यद्यपि

प्राणस्तेजसीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते । तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनिलयोवगम्यते । न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम् । तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात् । तस्मात्तेजोऽग्रहणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिचाराध्यशो जीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिरप्येतीति । चोदयति । “ ननु चेयं श्रुति”रिति । तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः । परिहरति । “सौम्यशब्दव्यक्षापी”ति । यदा ह्ययं प्राणोन्तरालेध्यक्षं प्राप्याध्यक्षसंपर्कवशादेव तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह । “योपि सुम्नादि”ति । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । “कथं तेजःसहचरितेष्विति ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

अत्र भाष्यकारो ऽनुमानदर्शनमाह । “कार्यस्य शरीरस्ये”ति । स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्मकार्यमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयवं व्यचष्टे । “दर्शयतश्चेतमथमि”ति । प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं दिवचनं श्रुतिस्मृत्याभिप्रायं वा । अणव्यो मात्राः सूक्ष्मा दशार्धानां पञ्चभूतानामिति । श्रुत्यन्तरविरोधं चोदयति । “ननु चोपसंहृतेषु वागादिष्विति । कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः । परिहरति । “अत्रोच्यत”इति । अत्रा इन्द्रियाणि अतिग्रहास्तदिषयाः । कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपदान-

त्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृष्ट-
माश्रयत्वं ब्रूते सति निष्कृष्टआश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह ।
“प्रशंसाशब्दादपि तत्रे”ति ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं

चानुपोष्य ॥ ७ ॥

अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्या च तं प्रत्येतदिति मन्वानस्य
पूर्वः पक्षः । विज्ञयानानां संदिद्धानानां पुंसां चोदयति । “ननु
विद्याप्रकरण”इति । परिहरति । “न स्वापादिवदि”ति ।
परे विद्ययैवामृतत्वे प्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्सधर्माश्च तद्विध-
र्माश्चान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतयाख्यायन्ते । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
हि स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुति प्रत्ययो भवतीति ।
न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तो ऽविद्वांसो विधीयन्ते येन
विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपादयितुं लोक-
सिद्धानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति । एवं प्राप्ते ऽभिधी-
यते । “समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वद्विदुषोः”
कुतः । “आसृत्युपक्रमात्” । ह्यतिः सरणं देवयानेन यथा
कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरासृतेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः । अयं विद्यो-
पक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं भवति
नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते । अपि त्व-
परविद्येयम् । न चास्यामात्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न
तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत् । तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमाभूत-
संश्ववस्थानममृतत्वं प्रेप्सते पुरुषार्थाय संभवत्येष उत्क्रान्ति-

भेदवान् । द्रव्यपक्रमोपदेशः । उपपूर्वादुष दाहइत्यस्मादु-
पोध्येति प्रयोगः ॥

तदापतिरा संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सिद्धां कृत्वा बीजभाववशेषां परमात्मसंपत्तिं विद्वद्वि-
दुषोरुत्क्रान्तिः समर्थिता । सैव सम्प्रति चिन्त्यते । किमा-
त्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव संपत्ति-
राहोस्विद्धीजभाववशेषेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः ।
अथोत्तरस्ततः सेति । तत्राप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो
यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः
परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामिति
प्राप्ते ऽभिधीयते ।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्ये ऽनुसंयति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः सेयमात्मन्तिके त-
त्त्वलये नोपपद्यते । न च प्रायणस्यैवैष महिमा विद्वांसम-
विद्वांसं वा प्रतीति साम्प्रममित्याह । “अन्यथा हि सर्वः
प्रायणसमयएवे”ति । विधिशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं
प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षशास्त्रं वा
प्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं
शास्त्रानर्थक्यमयुक्तस्य प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह । “मिथ्या-
ज्ञाने”ति । नास्ति निदानप्रशमे प्रशमस्तदतो युज्यतइत्यर्थः ॥
अथेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुत्क्रमाद्देहाद्देहान्तरं
वा संचरत्कस्मादस्माभिर्न निरीक्ष्यते । तद्वि मच्चत्वादानेक-

द्रव्यत्वाद्वा रूपवदुपलब्धव्यम् । कस्मान्न मूर्तान्तरैः प्रतिबध्य-
तइति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम् ।

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतेस्तद्वतिष्ठते । तच्च
दृष्ट्वां स्वरूपतः परिमाणतश्च स्वरूपमेव हि तस्य तादृशम-
दृश्यम् । यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोपि । अदृष्टवशा-
दनुद्गतरूपस्पर्शं हि तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोप-
लभ्यते यथा त्रसरेणवो जालसूर्यमरीचिभ्यो ऽन्यत्र प्रमाण-
तस्तथोपलब्धिरिति व्याचष्टे । “तथाहि नाडोनिष्क्रमणे”ति ।
आदिग्रहणेन चक्षुष्टो वा मूर्ध्नी वा ऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य
इति संगृहीतम् । अप्रतिघाते हेतुमाह । “स्वच्छत्वाच्चे”ति । एत-
दपि हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् । यथा हि काचाभ्रपटलं
स्वच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम् । एवं सर्वमेव वस्तु-
जातमस्येति ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणात्सौक्ष्म्यादसक्तत्वापरनाम्नः ।

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति । दृष्टश्रुताभ्यामूष्णो
ऽन्यव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलाद्देहादतिरिक्तं किं चित् । त-
च्चागमात्सूक्ष्मं शरीरमिति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । “अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषे-

षणादि”ति । विषयमाह । “अथाकामयमान”इति । सिद्धा-
न्तिमतमाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति ।
“अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधादि”ति । यदि हि प्राणोप-
लक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं
प्रतिषेधेत् श्रुतिः तत एतदुपपद्यते । न त्वेतदस्ति । न तस्मा-
त्प्राणा उत्क्रामन्तीति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानावमर्शना-
भ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परामृश्यते । तथा
च तस्माद्देहिनी न प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु त-
त्सहितः श्वेचज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । स पुनरतिक्रम्य ब्र-
ह्मणाद्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सलिङ्गो जीवः
परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवतां विदुष उत्क्रा-
न्तिरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिश्च मुमुक्षोः शुक्स्यादित्य-
मण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम्, एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नायं देहपादानस्य प्रतिषेधः । अपि तु देहपादानस्य ।
तथाच्चार्तभागप्रश्नोत्तरे ह्येकस्मिन् पक्षे संसारिण एव जी-
वात्मनो ऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तर्ह्येष मृतः प्राणानामनु-
त्क्रान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय त-
सिद्ध्यर्थमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्रयनाधाने ब्रुवन्यस्योच्छ्रयनाधाने त-
स्य तदवधित्वमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तद-
पादानं गम्यते । नन्वेवमप्यस्यविदुषः संसारिणो विदुषस्तु
किमायातमित्यत आह । “तत्सामान्यादि”ति । ननु तदा
सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्कथमत्र देहावगति-

[अ. ४ पा. २ सू. १३] [७३४] [भामती]

रित्यत आह । “अभेदोपचारेण देहदेहिनोर्देहिपरामर्शिनो-
सर्वनाम्ना देह एव परामृष्ट” इति । पञ्चमीपाठे व्याख्येयम् ।
षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह । “येषां तु षष्ठी” इति । अपि
च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते । अविदुषो हि दे-
हादुपक्रमणं (१) दृष्टमिति विदुषोपि तत्सामान्याद्देहादुपक्र-
मणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु प्राणानां जीवावधिकं
क्वचिदुत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते । अपि चाद्वैतपरिभा-
वनाभुवा प्रसंख्यानानि निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चावभासजातस्य ग-
न्तव्याभावादेव नास्ति गतिरित्याह । “न च ब्रह्मविद” इति ।
अपदस्य हि ब्रह्मविदो मार्गे पदैषिणोपि देवा इति यो-
जना । चोदयति । “ननु गतिरपी”ति । परिहरति । “स-
शरीरस्यैवायं योगवलेन” । अपरविद्यावलेनेति ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शस्तमपनेतुमयमारम्भः ।
तानि पुनः प्राणशब्दोदितानोद्भियाण्येकादश सूत्रमाणि च
भूतानि पञ्च । “ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनो”ति
आरम्भबोजं विमर्शमाह । “ननु गताः कला” इति । प्रा-
णमनसोरेकप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् । अत्र
श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह । “सा खल्वि”ति ।
व्यवहारो लौकिकः सोव्यवहारिकप्रमाणापेक्षेयं श्रुतिः । न
तात्त्विकप्रमाणापेक्षा इतरा तु एवमेवास्य परिदृष्टुरित्यादिका
विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणापेक्षा तस्माद्विषयभेदादविप्र-

तिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः । अविद्यानिमित्तस्य विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपहतायां सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रविलयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामतिमन्दामपनेतुमिदं सूत्रम् ॥

**तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो
विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृति-
योगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया**

॥ १७ ॥

अपरविद्याविदो ऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानविदांश्चाविशेषेण मूर्धादिभ्य उत्क्रामत्याहो विद्वान्मूर्धस्थानादेव । अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमपश्यतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवांगादिकलापस्योच्चिक्रमिषितो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य ज्वलनं यत् तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव निष्क्रामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुतो विद्यासामर्थ्यात् । हार्दविद्यासामर्थ्यादुत्कृष्टस्थानप्रतिलम्भाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिरयं स्थानान्तरेभ्योप्युत्क्रामन्कस्मात्तदुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्धन्या

नाडो गत्यै उपदिष्टा । तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देनू-
 द्धपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुस्मरंस्तद्भावमापन्नो मूर्ध-
 न्ययैव प्रताधिकया नाद्या निष्क्रामति । हृदयादुद्गता हि
 ब्रह्मनाडी भास्वरा तालुमूलं भित्त्वा मूर्धानमेत्य रश्मिभि-
 रेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवा-
 न्तकाले निर्गमनं भवतीति ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमण्डलं
 प्राप्नोतीति सिद्धान्तपञ्चप्रतिज्ञा । पूर्वपञ्चमाशङ्कते सूत्रावय-
 वेन ।

निशि नेति चेत्

सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति ।

न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्

दर्शयति च ॥ १९ ॥

यावद्देहभावी हि शिराकिरणसंपर्कः प्रमाणान्तरात्प्रती-
 यते । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण । अमुष्मादादित्या-
 त् प्रतायन्ते रश्मयस्तत्रासु नाडीषु दृष्टा भवन्ति यत्राभ्यो
 नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयो ऽमुष्मिन्नादित्ये
 दृष्टाः प्रतापादिकार्यदर्शनादिति । आदित्यहणेन चन्द्रातपः
 संगृह्यते । चन्द्रमसा खल्वग्नयेन संबध्यमानानां सौरीणां भा-
 सां चन्द्रिकात्वम् । तस्मादप्यस्ति निशि सौर्यरश्मिप्रचार इति ।

ये त्वाहुः । स यावत् शिष्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदिति नि-
रपेक्षश्रवणाद्वात्रौ प्रेते नास्ति रक्ष्यपेक्षेति । तान्प्रत्याह ।
“यदि च रात्रौ प्रेत” इति । न ह्येतद्विशेष्याधीयते ऽध्येतारः ।
ये तु मन्यन्ते विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वं आक्र-
मतइति । तान्प्रत्याह । “अथ तु विद्वानपी”ति । नित्यवृत्त-
संबन्धेन विहिता विधा न पाश्चिकफला युक्तेति । ये तु
रात्रौ प्रेतस्य विदुषो ऽह्वरपेशां, सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते
तन्मतमाशङ्क्याह । “अथापि रात्रावि”ति । यावत्तावदुपसंब-
न्धेना(१)नपेशा गतिः श्रुता न चापेशा शक्यावगमोपब-
न्धविरोधादिति ॥

अतश्चायनेपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह । “अत एवापेशानुपप-
त्ते”(२)रिति । पूर्वपक्षबीजमाह । “उत्तरायणप्रागस्त्ये”ति । अ-
पनोदमाह । “प्रागस्त्यप्रसिद्धिरिति”ति । अतःपदपरामृष्टहेतुबला-
दविदुषो मरणं प्रागस्त्यमुत्तरायणे विदुषस्तुभयत्राप्यविशेषो
विद्यासामर्थ्यादिति । विदुषोपि च भोक्तृस्योत्तरायणप्रतीक्षण-
मविदुष आचारं ग्राहयति ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जन’इति न्यायात् । आपूर्यमाणपक्षादित्याद्या च श्रुतिर्न का-
लविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकोर्देवताः प्रतिपादय-
तीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः । सूत्रान्तरावतरणाय चोदय-
ति । “ननु च यत्र काले त्वि”ति । काल एवात्र प्राधान्ये-

(१) उपबन्धेनेति—पा० ४ ।

(२) उदीक्षानुपपत्ते रिति—पा० ४ ।

नोच्यते न त्वातिवाङ्मिकी देवतेत्यर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥२१॥

स्मार्तमुपासनां प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदविनियोगः प्रत्या-
सत्तेः न तु श्रौतौ प्रतीत्यर्थः । अत्र यदि स्मृतौ कालभे-
दविधिः श्रुतौ चाग्निज्योतिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामतिवा-
ङ्मिकतया विषयव्यवस्थाया विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्य-
भिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणा-
तिवाङ्मिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति ॥

इति श्रौवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भा-
मत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वाङ्गिन्नापासनयोगतः ।

अनपेक्षा मिथो मार्गस्वरातो ऽवधृतेरपि ॥

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना
ऽध्वना गतिस्वरावती कल्प्यते । एकमार्गत्वे तु किमपरम-
पेक्ष्य त्वरा स्यात् । अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोप-
पद्यते पथ्यन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात् तस्मात्परानपेक्षा ए-
वैते पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया प्रोक्ष्यवाविव विकल्पे-
न्निति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

एकत्वेपि पथोनेकपर्वसंसर्ग(१)संभवात् ।

गौरवान्नैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

सपर्वा हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभा-
 गः । तत्र किमेते रश्मिर्हर्वायुसूर्यादयोध्वानः पर्वाणः सन्तो
 ऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दन्त्विति
 संदेहे ऽभेदेऽध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न भागिभेदकल्पनोचि-
 ता, गौरवप्रसङ्गात् । एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्य-
 भावोपपत्तेर्नानेकाध्वकल्पना । अथैतैरेव रश्मिभिरित्येवावधा-
 रणं न तावदर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं तत्प्रापकैरेव वाक्यान्तरैर्वि-
 रोधा, तस्मादन्यानपेक्षामस्यावधारयतीति वक्तव्यम् । न चैकं
 वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति । तस्य चानपेक्षतां प्रतिपादय-
 तीत्यर्थद्वयाय पर्याप्तं, तस्माद्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोग्यवच्छेदमे-
 वकारो वदतीति युक्तम् । “त्वावचनं चे”ति । न खल्वेकस्मि-
 न्नेव गन्तव्ये पथि भेदमपेक्ष्य त्वरा ऽवकल्प्यते किं तु
 गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः । यथा कश्मीरेभ्यो मथुरां शिघ्रं
 याति चैत्र इति तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्यादनेनोपायेन
 ब्रह्मलोकं शिघ्रं प्रयातीति । “भूयां(१)स्यर्चिरादिश्रुतौ मार्ग-
 पर्वाणो”ति । अयमर्थः । एकत्वात्प्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्याल्पप-
 र्वणा मार्गेण तत्प्राप्तौ संभवन्त्या वज्रमार्गापदेशो व्यर्थः
 प्रसज्यते । तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः । तस्माद्भूयसां पर्वणामविरो-
 धेनाल्पानां तदनुप्रवेश एव युक्त इति ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता ।

उर्ध्वाक्रमणमात्रे च श्रुता वायोर्निमित्तता ॥

स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमतइति हि वायुनिमित्तमूर्ध्वाक्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम् । स आदित्यं गच्छतीत्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्ध्वाक्रमणक्रियासंबन्धि (१) निराकाङ्क्षमादित्यगमनक्रिययापि संबन्धुमर्हति न चादित्यगमनस्य तेनेति विना का चिदनुपपत्तिर्येनान्यसंबन्धमप्यमुष्यते । तत्राग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यादिसंदर्भगतस्य पाठस्य क चिन्नियामकत्वेन क्लृप्तसामर्थ्यात् । अग्निवायुवर्णक्रमनियामकत्वश्रुत्याद्यभावादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

ऊर्ध्वशब्दो न लोकस्य कस्य चित्प्रतिपादकः ।

तद्भेदापेक्षया युक्तमादित्यं विशेषणम् ॥

भवेदेतदेवं यदूर्ध्वशब्दात्कश्चिन्नोकभेदः प्रतीयते स त्वपरिदेशमात्रवाची लोकभेदादिना ऽपर्यवस्यल्लोकभेदवाचिनादित्यपदेनादित्ये व्यवस्थाप्यते । तथा चादित्यलोकगमनमेव वायुनिमित्तमिति श्रौतक्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धम् । वाजसनेयिनां संवत्सरलोको न पद्यते क्वान्दोग्यानां देवल्लोको न पद्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे (२) माससंबन्धान्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवल्लोकः । नहि मासो देवल्लो-

(१) संबन्धेति—पा० ३ ।

(२) पाठेनेति—पा० ३ ।

[भामती]

[७४१]

[अ.४ पा.३ सू.२]

क्वेन संबध्यते, किं तु संवत्सरेण । तस्मात्तयोः परस्परसंबन्धान्मासारभ्यत्वाच्च संवत्सरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकाः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति । तत्रादित्यानन्तर्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवल्लोकाद्वायुमिति पठितव्यम् । वायुमब्दादिति तु सूत्रमत्रापि वाचकमेव । तथापि संवत्सरात्पराच्चमादित्यादर्वाच्चं वायुमभिसंभवन्तीति क्कान्दोग्यपाठमात्रापेक्षयोक्तं, तदिदमाह । “वायुमब्दादिति त्वि”ति ॥

तडितोऽधिवरुणः संवन्धात् ॥ ३ ॥

तडिदन्तेर्चिराद्येध्वन्यप्यतिस्तडितः परः ।

तत्संवन्धात् तथेन्द्रादिरप्यतेः पर इष्यते ॥

आगन्तूनां निवेशोन्ते स्थानाभावात् प्रसाधितः ।

तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पश्यते चाप्यतेः परः ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

मार्गचिह्नमरूपत्वाच्चिह्नान्येवार्चिरादयः ।

भर्तृभोगभुवो वा स्युर्लोकत्वान्नातिवाहिकाः ॥

अर्चिरादिशब्दा हि ज्वननादावचेतनेषु निरूढवृत्तयोक्ते न चैषां त्वावधिकानामिव नियमवती संवहनस्वरूपा तन्त्रक्रियाबुद्धिपूर्वासंभवत्यचेतनानाम् । तस्मात्लोकशब्दचित्वाद्भर्तृर्जीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे ।

अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते ।

न हेतुर्नागणे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जायाद्वद्व इत्यादिषु गुणवचनेषु जायादिषु हेतुपञ्चमी

दृष्टा । न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां
 बह्वनं प्रति हेतुत्वमुच्यते । अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति
 नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु वोढृत्व-
 दर्शनादर्चिरादीनामपि वोढृत्वमुन्नेयं यावद्वचनं हि वाचनि-
 कं न तदवाच्ये संचारयितुमुचितम् । अपि चार्चिरादीनां
 वोढृत्वे विद्युदादीनामपि वोढृत्वान्नामानवः पुरुषो वोढा श्रू-
 येत । यतः श्रूयते ततोऽगच्छामो विद्युदादिवन्नार्चिरादीनां
 वोढृत्वमिति । तस्माद्भोगभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका
 इति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

संपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतौ ।

न स्वातन्त्र्यं न चाग्न्याद्या नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥

ईदृशी हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतोऽप्रेक्षा-
 वतो वा प्रेक्षावत्प्रमुक्तस्य । न तावद्विगलितस्थूलकलेवराः सू-
 क्ष्मदेहवतः संपिण्डितकरणग्रामा उत्क्रान्तिमन्तो जीवात्मा-
 नो मत्तमूर्कितवत्स्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयु-
 स्तद्यद्यर्चिरादयोपि मार्गचिह्नमिति वा शमीकारस्करादिवत्
 भोगभूमयो वा सुमेरुशैलेलावृत्तादिवदुभयथाप्यचेतनतया
 न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न चैतेभ्योऽन्यस्य चेतन-
 स्य नेतः कल्पना सति श्रुतानां चैतन्यसंभवे । न च परमे-
 श्वर एवास्तु नेतेति युक्तम् । तस्यात्यन्तसाधारणतया लोकपा-
 लयहादीनामकिञ्चित्करत्वात् । तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्व-
 रस्य सर्वाध्यक्षत्वे यथा यथासं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम् ।
 इवमिहाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनानुसाराच्छब्दार्थ

इति युक्तम् । इममेवार्थममानवं पुरुषातिवाहनलक्षणं लि-
ङ्गमपोदलयतीत्युक्तम् । “अनवस्थितत्वादर्चिरादीनामिति ।
अवस्थितं हि मार्गचिह्नं भवत्यव्यभिचारान्नानवस्थितं
व्यभिचारादिति । अर्चिष इति च ह्येतौ पञ्चमी नापादाने ।
गुणत्वं चाश्रिततया । न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आ-
स्थेयो लोकविरोधात् । अपि च तर्चिरभिसंभवन्तीति संव-
त्तमात्रमुक्तमिति । सामान्यवचने शब्दे विशेषाकाङ्क्षिणि स्फुटं
यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते । यथा ब्राह्मणमानय
भोजयितव्य इति तद्विशेषापेक्षया यदा तत्संनिधावुपनि-
पतति पदं कण्ठादि तदा तेनैतन्नियम्यते । “एवमिच्छापो”ति ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युत्लोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु व-
रूणादिना स्वयमुद्भूते । तच्छ्रुतेस्तस्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतेः ।
वरूणादयस्तु तत्साहाय्यको वर्तमाना वोढारो भवन्तीति च
वैषम्यं न वोढृत्वइति सर्वमवदातम् । पाठक्रमादर्थक्रमो बल-
वानिति । यथार्थक्रमं पठ्यन्ते ह्यत्राणि ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्स्यते । किं परं ब्रह्म
गमयत्याहो खिदपरं कार्यं ब्रह्मेति ।

मुख्यत्वादमृतं प्राप्तेः परप्रकरणादपि ।

गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्चिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नाव ब्रह्म-

णि निरुद्धत्वाद् अनपेक्षतया मुख्यमिति सति संभवे न कार्ये ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम् । अपि चामृतत्वफलावाप्तिर्न कार्यब्रह्मप्राप्तौ युज्यते । तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मवत्त्वात् । किं च तत्रतत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसद्मप्रतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितुमर्हन्ति प्रकरणविरोधात् । न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्नोपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम् । प्राप्तेति हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते । यथैकस्मिन्नन्यग्रोधपादपे मुलादग्रमग्राच्च मूलं गच्छतः शाखामृगस्यैकेनैव न्यग्रोधपादपेन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति । न चैते तदवयवविषया न तु न्यग्रोधविषया इति साम्प्रतं तथा सति न शाखामृगो न्यग्रोधेन युज्यते । न्यग्रोधावयवस्य तदवयवयोगात् । एवं दृश्यमानामपि तदवयवानां न योगः । तदवयवयोगात्तदनेन क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते । ते चातीन्द्रिया इति कस्मिन्नु नांमायमनुभवपङ्क्तिमध्यास्तां संयोगतपस्वी । तस्मादकामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्तएव प्राप्तिफलत्वावगतिरेषितव्या । तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायावगतेर्गोचरो भविष्यति । ब्रह्मलोकेष्विति च ब्रह्मवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम् । लोकशब्दश्चालोकने प्रकाशे वर्तयितव्यो न तु संनिवेशवति देशविशेषे । तस्मात्परब्रह्मप्राप्त्यर्थो गत्युपदेशसामर्थ्यादयमर्थो भवति । यथा विद्याकर्मवशादर्चिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जगत्कारणं ब्रह्मलोकमालोकं स्वयंप्रकाशकमिति या-

[भामती]

[७४५]

[अ ४ पा. ३ सू. १२]

वत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गतिमेवंभूतां विना
लिङ्गप्रविलय इति । अत एव श्रुतिः । पुरुषायणाः पुरुष प्रा-
प्यास्तं गच्छन्ति । तदनेनाभिसंबन्धिना परं ब्रह्म गमय-
त्यमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः । तत्त्वदर्शी बादरिर्द-
दर्श ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः ।

प्रापयेद् ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम् ॥

तत्त्वमसिवाक्यार्थसाक्षात्कारात् प्राक्किल जीवात्मा ऽवि-
द्याकर्मवासनाद्युपाध्यवच्छेदाद्वस्तुतो ऽनवच्छिन्नो ऽवच्छिन्न-
मिवाभिन्नोपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्व-
रूपादन्यानप्राप्तानर्चिरादीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्य-
ते । अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु विगलितनिखिलप्रपञ्चा-
वभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति
किं केन संगतम् । तस्मादनिदर्शनं न्यग्रोधसंयोगविभागा
न्यग्रोधवानरतद्गतितत्संयोगविभागानां मिथो भेदात् । न
च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः कर्मजेन हि विभागेन निरुद्धायां
पूर्वप्राप्तावप्राप्तस्यैवोत्तरप्राप्तेरुत्पत्तेः । एतदपि वस्तुतो विचा-
रासह्यतया सर्वमनिर्वचनीयविजृम्भितमविद्यायाः समुत्पन्ना-
द्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते । विदुषोपि देह-
पातात्पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य तथाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुवृ-
त्तिरभ्युपेयते एवमालिङ्गशरीरपातात् । विदुषस्तद्धर्मानुवृ-

तिस्तथा चाप्राप्तप्राप्तेर्गत्युपपत्तिस्तद्देशप्राप्तौ च लिङ्गदेहनि-
वृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत् न । परविद्यावत् उत्क्रा-
न्तिप्रतिषेधाद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्मात्प्राणा उत्क्राम-
न्ति अत्रैव समवनीयन्तइति । यथा विद्याब्रह्मप्राप्त्योः
समानकालता श्रूयते । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति' 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मी-
ति तत्सर्वमभवत्' 'तत्र को मोक्षः कः शोक एकत्वमनु-
पश्यत' इति पौर्वापर्याश्रवणात्परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नो-
पायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिसंधिः श्रुतेः । उपपन्नं चैत-
त् । न खलु ब्रह्मैवेदं विश्वमहं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभुवा
जीवात्मनो ब्रह्मभावसाक्षात्कारेणोन्मूलितायामनवयवेनावि-
द्यायामस्ति गन्तव्यगन्तृविभागो विदुषस्तदभावे कथमयम-
र्चिरादिमार्गे प्रवर्तेत । न च क्वायामात्रेणापि सांसारिकधर्मा-
नुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यङ्गं यादृच्छिकप्रवृत्तिः श्रद्धाविहीनस्य दृ-
ष्टार्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च । अदृष्टार्थानां
तु फले का कथे त्युक्तं प्रथमसूत्रे । न चार्चिरादिमार्गभा-
वनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मा-
न्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि श्राद्धस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रत-
म् । विकल्पासङ्गत्वात् । किमियं परविद्यानपेक्षा परब्रह्म-
प्राप्तिसाधनं तदपेक्षं वा । न तावदनपेक्षा तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति परब्रह्मविज्ञा-
नादन्यस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात् परविद्यापेक्षत्वे तु मार्ग-
भावनायाः किमियं विद्याकार्ये मार्गभावनासाहायकमाचरत्यथ

विद्योत्पादे । न तावद्विद्याकार्ये तथा सच्च तस्याद्वैताद्वैतगो-
चरतया मिथो विरोधेन सच्चासंभवात् । नापि यच्चादिविद्यो-
त्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति ।
यच्चादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणाद्विद्योत्पादाङ्गत्वम् । त-
स्मादुपन्यस्तबज्जश्रुत्यनुरोधादुपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दो ऽसंभवन्मु-
ख्यवृत्तिर्ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः । तथा च
लोकेष्विति बज्जवचनोपपत्तेः कार्यब्रह्मलोकस्य । परस्य त्वन-
वयवतया तद्वारेणाप्यनुपपत्तेर्लोकत्वं चेलावृत्तादिवत् संति-
वेशविशेषवति भोगभूमौ(१) निरूढं न कथं चिद्योगेन प्रका-
शे व्याख्यातं भवति । तस्मात्साधुदर्शी स भगवान् बाद-
रिरसाधुदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम् । अप्रामाणिकानां ब-
ज्जप्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्या-
नन्दादयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्या-
दयो दूषणायानुभाष्यमाणा अपि अप्रामाणिकत्वमावहन्त्य-
स्माकमित्युपेक्षिताः । ग्रन्थयोजना तु प्रतिप्रत्यगात्मत्वाच्च
गन्तव्यम् । प्रतिप्रति अच्चेति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभा-
ववृत्तिं ब्रह्म तदात्मत्वाद्गन्तव्यं जीवात्मनामिति । “गौणी
त्वन्यत्रे”ति । यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव ।
“विशुद्धोपाधिसंबन्धमिति । मनोमयत्वादयः कल्पनाः का-
र्याः कार्यत्वात् । अविशुद्धा अपि श्रेयोहेतुत्वाद्विशुद्धाः ।
प्रतिसंचरो मच्चाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः । प-
देर्गत्यर्थत्वादभिसंधिस्तात्पर्यम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं

यश इति । “पूर्ववाक्यविच्छेदेने”ति । श्रुतिवाक्ये बलीयसी प्रकरणात् । “सगुणे च ब्रह्मणी”ति । प्रशंसार्थमित्यर्थः । चोदयति । “ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्ये”ति । न्यग्रोधवानरदृष्टान्त उपपादितः । परिहरति । “न प्रतिपिद्वसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मण”इति । अयमभिसन्धिः । यथा तथा न्यग्रोधावयवो परिणामवानुपजनापायधर्मभिः कर्मजैः, संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थनित्यो न न्यग्रोधवत्संयोगविभागभाग भवितुमर्हति । काल्पनिकसंयोगविभागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्य । शङ्कते । “जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरिति । न ह्युत्पत्त्यादिहेतुभावो ऽपरिणामिनः संभवति तस्मात्परिणामोति । तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्तव्यत्वमित्यर्थः । निराकरोति । “न विशेषनिराकरणश्रुतीनामिति । विशेषनिराकरणं समस्तशोकादिदुःखशमनतया पुरुषार्थफलवत् । अफलं त्वत्पत्त्यादिविधानम् । तस्मात्फलवतः संनिधावान्नायमानं तदर्थमेवोच्यतइत्युपपत्तिः । तद्वि विजिज्ञासस्वेति च श्रुतिः । तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरोयमान्नायो न त्वत्पत्त्यादिप्रतिपादनपरः । तस्मान्न गतिस्तात्त्विकी । अपि चेयं गतिर्न विचारं संहतइत्याह । “गतिकल्पनायां चे”ति । अन्यानन्यत्वाश्रयावयवविकारपक्षौ । अन्यो वात्यन्तम् । अथ कस्मादात्यन्तिकमनन्यत्वं न कल्पतइत्यत आह । “अत्यन्ततादात्म्य”इति । मृदा-

तत्तया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः । तदभावे न भवन्ति शिंशपेव वृश्चत्वाभावइति विकारावयव-
 पक्षयोश्च तद्वतः सच्च विकारावयवैः स्थिरत्वाच्चलत्वाद्ब्रह्मणः
 संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम् । नहि
 स्थिरात्मकमस्थिरं भवति । अन्यानन्यत्वेऽपि चैकस्य विरो-
 धादसंभवतीति भावः । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । तथा
 च ब्रह्मण्यसंमरत्यपि जीवस्य संसारः कल्पतइति । एतद्वि-
 कल्प्य दूषयति । “सोणुरि”ति । “मध्यमपरिमाणत्व”इति ।
 मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । “न मुख्यै-
 कत्व”इति । भेदाभेदयोर्विरोधिनोरेकत्वासंभवाद्बुद्धिव्यपदेश-
 भेदादर्थभेदोऽयुतसिद्धतयोपचारेणाभिन्नमुच्यतइत्यमुख्यमस्यै-
 कत्वमित्यर्थः । अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्त-
 भेदपक्षेषु तात्त्विकी संसारितेति मुक्तौ स्वभावज्ञानाज्जीवानां
 विनाशप्रसङ्गः । ब्रह्मविवर्तत्वे तु ब्रह्मैवैषां स्वभावः प्रतिवि-
 म्वानामिव विम्बं तच्चाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह ।
 “सर्वेष्वेतेष्वि”ति । मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम् । “यत्तु
 कैश्चिज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानी”ति ।
 यथा हि कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशेषणा-
 दिभिः प्रक्षये कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशान्तो-
 पि न पुनर्भवति । एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्तानां क-
 र्मणामुपभोगात् प्रक्षये प्रशाम्यति । कर्मान्तराणां च बन्ध-
 चेत्त्वनामननुष्ठानात्कारणाभावे कार्यानुपपत्तेर्बन्धाभावात्स्वभा-
 वसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवोपात्तदुरितनिवर्द्धणाय च नित्य-

नैमित्तिककर्मानुष्ठानादुरितनिमित्तप्रत्यवायो न भवति । प्र-
 त्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्थस्वान्तो न निषिद्धान्याचरेदिति ।
 तदेतद्दृषयति । “तदसत्प्रमाणाभावादि”ति । शास्त्रं खल्व-
 स्मिन्प्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोपदिशति न तृक्त-
 माचारम् । न चात्रोपपत्तिः प्रभवति संसारस्थानादितया
 कर्माश्रयस्याप्यसंख्येयस्यानियतविपाककालस्य भोगेनोक्तेतु-
 मशक्यत्वादित्याह । “न चैतत्कर्तव्यितुमपी”ति । चोदयति ।
 “स्यादित्येतन्नित्ये”ति । परिहरति । “तन्न विरोधाभावा-
 दि”ति । यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि
 दुष्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मोपदेशाद्वृत्तजलाञ्जलयः
 प्रसज्येरन् । न ह्यस्ति कश्चिच्चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये वा यो न
 नित्यनैमित्तिकानित्यकर्माणि करोति । तस्मान्नैषां सुकृत-
 विरोधितेति । अभ्युच्चयमात्रमाह । “न च नित्यनैमित्ति-
 कानुष्ठानादि”ति । “न चासति सम्यग्दर्शन”इति । सम्य-
 गदर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्जयन्नपि प्रमादादुपनिप-
 तिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति । ज्ञानपरिपाके च न
 करोत्येवात्रस्तु निपुणोपि प्रमादात्करोति । कृते च न क्ष-
 यितुं क्षमत इति विशेषः । “न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये
 ब्रह्मात्मत्व”इति । कर्तृभोक्तृत्वे समाधिप्रक्रियाभोगे ते चे-
 दात्मनः स्वभाववधारिते न त्वारोपिते ततो न शक्या-
 वपनेतुम् । नहि स्वभावाद्भावोवरोपयितुं शक्यो भावस्य
 विनाशप्रसङ्गात् । न च भोगोपि सत्स्वभावः शक्योसत्कर्तुं,
 नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तदिदमुक्तं

“स्वभावस्यापरिह्यार्थत्वादि”ति । समारोपितस्य त्वनिर्वचनी-
यस्य तत्त्वभावस्य शक्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्पस्येव
रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः । भावमिममविद्वान् परिचोदयति ।
“स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमि”ति । अप्रकाशितभावो
यथोक्तमेव समाधत्ते । “तच्च ने”ति । कर्तृभोक्तृत्वयोर्नि-
मित्तसंबन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वाद्भविष्यति कदा चि-
देषां समुदाचारो यतः सुखदुःखे भोज्येते इति संभावना-
तः कुतः कैवल्यनिश्चय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मति-
द्विद्वन्ने पुनरूपन्यस्य दूषयति । “परस्मादन्यत्वेपी”ति ।
शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण

उभयथा दोषान्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

अब्रह्मक्रतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यया ।

ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

सन्ति हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविषया वि-
द्यास्तद्वन्तोऽप्यर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मोपासकाश्च गन्तुमर्ह-
न्त्यनियमः सर्वासामत्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधार-
णात् । न चैषां परब्रह्मविदामिव गत्यसंभव इति । न च
ब्रह्मक्रतव एव ब्रह्मलोकभाजो नातत्क्रतव इत्यप्येकान्तः । अ-
तत्क्रतूनामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः । न चैते न ब्रह्मक्रतवो
मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्या-
पि संभवात् । फलविशेषस्य ब्रह्मलोकप्राप्तावपि उपपत्तेः,

[अ. ४ पा. ३ सू. १५] [७५२] [भामती]

तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसंभवादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ॥

उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावतः ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं वचनात् । किमिव हि वचनं न कुर्याद् नास्ति वचनस्यातिभार इह तु तदभावात् । तं यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । औत्सर्जिक्यां नास्ति विशेषवचने ऽपवादो युज्यते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपासने सत्यपि ब्रह्मेत्यनुगमे किं तु नामादिविशेषब्रह्मरूपतया तथा खल्वयं नामादितन्त्रो न ब्रह्मतन्त्र आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति हि वृद्धाः । ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययो नामादिषु प्रक्षिप्त इति नामतन्त्रः । तस्मान्न तदुपासको ब्रह्मक्रतुः किं तु नामादिक्रतुः । न च ब्रह्मक्रतुत्वे नासाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः संभवी । न च ब्रह्मक्रतुस्तदवयवक्रतुः । येन तदवयवापेक्षयोत्कर्षो वर्ण्येत । तस्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनान्नयत्यमानवो ब्रह्मलोकं न ह्येवमुभयथा भाव उभयथार्थत्वे कांश्चित्प्रतीकालम्बनान्न नयति विकारालम्बनान्विदुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति अनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सती यतः ।

फलत्वेन प्रसिद्धेश्च मुक्तेरूपान्तरोद्भवः ॥

अभूतस्य घटादेर्भवनं निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसती ऽसती वा न जातु गगनतत्कुसुमे निष्पद्येते । स्वरूपावस्थानं चेदात्मनो मुक्तिर्न सा निष्पद्येत । तस्य गगनवदत्यन्तसतः प्रागसत्त्वाभावान्न चास्य बन्धाभावो निष्पद्यते तस्य तुच्छ-स्वभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्रसङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्ष-स्याकार्यस्य फलत्वानवकल्पनादागन्तुना रूपेण केन चिदुत्पत्तौ स्वेनेति प्राप्नोमनद्यतइति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

संभवत्यर्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते ।

बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं हि प्रमाणं शाब्दमगत्या कथं चिदनुवादतया वर्ण्यते । सकलसांसारिकधर्मापेक्षं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्तस्मादेव रूपाद्भावुत्तमनधिगतमवबोधयन्नानुवादो युज्यते । न चास्य निष्पत्त्यसंभवः सत इव घटादेः सांख्यवद्धारिकेण प्रमाणेन बन्धविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विचारासह्यतया त्वसिद्धिरुभयत्रापि तुल्या न ह्यसदुत्पत्तुमर्हतीति असकृदावेदितम् । अन्यो भवतीति स्वप्नावस्था दर्शिता । बाह्येन्द्रियव्यापाराभावाद्गोदृतीव जाग्रदवस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वाद्दिनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः । एवकारश्चेवार्थे नावधारणे ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइति पौर्वा-
पर्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्तेरन्या ज्योतिरूपसंपत्तिस्तथा च भौ-
तिकत्वेऽपि न मोक्षव्याघातः । भवेदेतदेवं यदि ज्योतिरूप-
संपद्य तत्परित्यजेदिति श्रूयेत । तदध्याहारेऽपि तत्प्रतिपा-
दनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति ग-
म्यते । तस्य च भूतत्वे विकारत्वान्तरणधर्मकत्वप्रसिद्धेरमु-
क्तिवमिति प्राप्ते प्रत्युच्यते ।

ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम् ।

तथापि प्रक्रमादाक्यादात्मन्येवात्र युज्यते ॥

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य
चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेर्ज्योतिषि चापरे किं चिदपेक्ष्य
परत्वान्तरं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते प्रकरणं चो-
क्तम् । यत्संपद्य निष्पद्यतइति तन्मुखं व्यादाय स्वपितोति-
वत् । तस्माज्ज्योतिरूपसंपन्नो मुक्त इति सूक्तम् ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्रतत्रोपपा-
दितं तथापि स तत्र पर्येतीत्याधाराधेयभावव्यपदेशस्य संप-
त्तसंपत्तव्यभावव्यपदेशस्य च समाधानार्थमाह ।

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य यथा य आत्मा उपहृतपाप्मे-
त्यादिः । तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः । यथा स तत्र पर्येति

[भामती]

[७५५]

[अ.४ पा.४ सू.५]

जशत् रममाण इति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भव-
तीत्येतदज्ञातज्ञापनं विधिः । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदे-
शः । नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि विधिरप्रति-
पाद्यत्वात् । सिद्धवदव्यपदेशात्तन्निर्वचनसामर्थ्यादयमर्थः प्र-
तीयते तएते उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः ।

भावाभावात्मकौ रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः ।

मुक्तः संपद्यते स्वैरित्याह सः किल जैमिनिः ॥

न च चित्त्वभावात्मात्मनो ऽभावात्मानो ऽपहृतपाप्मत्वा-
दयो भावात्मानश्च सर्वज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैतं घ्नन्ति ।
नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते । मा भूज्ज्वाश्ववह्मिर्धर्म-
भावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादि-

त्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वान्नैकता भवेत् ।

परस्परविरोधेन न भेदाभेदसंभवः ॥

न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसंभवः । त चेदा-
त्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्यावर्तेरन् । अथ न
भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनो ऽभेदान्मिथोपि न भिद्येरन् ।
आत्मरूपवत् । आत्मरूपं वा भिद्येत । मिन्नेभ्योनन्यत्वा-
न्नीलपीतरूपवत् । न च धर्मिण आत्मनो न भिद्यन्ते
मिथस्तु भिद्यन्तइति साम्प्रतम् । धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन
तेषामप्यभेदप्रसङ्गात् । भेदे वा धर्मिणोपि भेदप्रसङ्गादि-

त्युक्तम् । भेदाभेदौ च परस्परविरोधादेकत्राभावन्न संभ-
वत इत्युपपादितं प्रथमे सूत्रे । अभावरूपाणामद्वैताविच्छ-
न्तृत्वेऽपि तस्य पाप्मादेः काष्पनिकतया तदधीननिरूप(१)ण-
तया तेषामपि काष्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद्वर्तता
स्तिष्ठते । एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादयोऽप्यौपाधिका
व्याख्याताः । तस्मान्निर्गुरस्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेशेन चैतन्य-
मात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तावात्मनोर्यशून्त्यैरेवापहतपा-
प्मसत्यकामादिशब्दैर्व्यपदेश इत्यौडुलोमिर्मेने । तदिदमुक्तं
“शब्दविकल्पजा एवैते”ऽपहतपाप्मत्वादयो न तु साव्यवहा-
रिका अपीति ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं

बादरायणः ॥ ७ ॥

तदेतदतिशौण्डीरमौडुलोमेन मृष्यते ।

बादरायण आचार्यो मृष्यन्नपि हि तन्मतम् ॥

एवमप्यौडुलोमिमतमनुजानाति । शौण्डीरं तु न सद्-
तइत्याह । “व्यवहारापेक्षये”ति । एतदुक्तं भवति । सत्यं
तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र एवात्मापहतपाप्मसत्यकामत्वादय-
स्त्वौपाधिकतया ऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीत-
तया लोकसिद्धा नात्यन्तासन्तो येन तच्छब्दा राक्षोः शि-
र इतिवदवास्तवा इत्यर्थः ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

यत्नानपेक्षः संकल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।

न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवादवधारितः ॥

लोके हि कं चिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समी-
हते समीक्षानस्तमर्थमाप्नोतीति क्रमो दृष्टः । न त्विच्छा-
नन्तरमेवास्तेष्व्यमाणमुपतिष्ठते । तेन श्रुत्यापि लोकवृत्तम-
नुरूध्यमानया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अव-
धारणं तु संकल्पादेवेति लौकिकं यत्नगौरवमपेक्ष्य विद्या-
प्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात् । यत्नघु तदसत्कल्पमिति ।
स्यादेतत् । यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्री स्त्रैणानां
चरमधातुविसर्गहेतुः । एवं पित्रादयोप्यस्य संकल्पोपस्थापि-
ताः कल्पिष्यन्ते स्वकार्यायेत्यत्र आह । “न च संकल्पमा-
त्रसमुत्थाना” इति । सन्ति हि खलु कानि चिद्वस्तुरूपसा-
ध्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्तुसाध्यानि दन्तक्षतमणिमाला-
दीनि । कानि चित्तु ज्ञानसाध्यानि यथोक्तचरमधातुवि-
सर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमात्रोपनीते पित्रादौ भ-
वन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि न तु तत्साध्यानि
भवितुमर्हन्ति । न हि स्त्रैणस्य रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीव-
स्तुसाध्या मणिमालादयस्तदिदमुक्तं पुष्कलभोगमिति प्राप्ते
ऽभिधीयते ।

पित्रादीनां समुत्थानं संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ।

न चानुमानबाधोऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्र-
माणान्तरेण शक्या बाधितुम् । अनुमानमेव तु श्रोत्यादाय

पक्षधर्मत्वादिवन्मानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यपा-
तेनापेक्ष्यमाणं सामग्रीखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते ।
अत एव नरशिरःकपालादिशौचानुमानमागमबाधितविषय-
तया नोपपद्यते । तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषां संकल्पमात्रादेव
पित्राद्युपस्थानमिति साम्प्रतम् । तथाऽङ्गरागमिनः । को हि
योगप्रभावाद्गते ऽगस्त्य इव समुद्रं पिबति स इव दण्डका-
रण्यं हजति । तस्मात्त्वैवमवदातम् ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

अन्ययोगव्यवच्छिन्त्या मनसेति विशेषणात् ।

देहेन्द्रियवियोगः स्याद्विदुषो बादरेर्मतम् ॥

अनेकधाभावश्चर्द्धिप्रभावभुवो मनोभेदाद्वा स्तुतिमात्रं वा
कथं चिद्भूमविद्यायां निर्गुणायां तदसंभवात् असतापि हि
गुणेन स्तुतिर्भवत्यवेति ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः ।

न चार्थसंभवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम् ॥

न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरो ऽनेकधाभावो यथा श-
रीरेन्द्रियभेदे । अत एव सौभरेरभिविनिर्मितविविधदेहस्या-
पर्यायेण मान्धातुकन्याभिः पञ्चाशता विचारः पौराणिकैः
स्मर्यते । न चार्थसंभवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते । संभ-
वति चास्त्वार्थवत्त्वम् । यद्यपि निर्गुणायामिदं भौमविद्यायां
पद्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतेनैश्वर्येण
निर्गुणेषु विद्या ल्लयते । न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विभो-

[भामती]

[७५६]

[अ.४ पा.४ सू.११]

षणम् । अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात् । यथा चैत्रो
धनुर्धरः । तस्मान्ननःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशालिनां नियमे-
नेति मेने जैमिनिः ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोतः

॥ १२ ॥

मनसेति केवलमनोविषयां च स/एकधा भवति त्रिधा
भवतीति शरीरेन्द्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी
खलु बादरायणो नियमवादौ पूर्वयोर्न सङ्गते । द्विविधश्रु-
त्यनुरोधात् । न चायोगव्यवच्छेदेनैवंविधेषु विशेषणमवक-
ल्पते । कामेषु हि रमणं समनस्केन्द्रियेण शरीरेण पुरु-
षाणां सिद्धमेवेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तद्व्यवच्छेदो
व्यर्थः सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तदन्यपरिसंख्यानानार्थवत्त्व-
मवकल्पते । तस्मादामेनाक्ष्णः पश्यतीतिवदत्रान्ययोगव्यवच्छे-
द इति साम्प्रतम् । ‘द्वादशाहवदि’ति ।

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासुनोपायिचोदने ।

अहीनत्वं च यजतिचोदने सति गम्यते ॥

द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरित्युपायिचोदनेन य एवं वि-
द्वांसः सत्रमुपयन्तीति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं वज्रकर्तृकस्य
गम्यते । एवं तस्यैव द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति
यजतिचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणत्वेन द्विरात्रेण यजेतेत्यादि-
वदहीनत्वमपि गम्यतइति सम्प्रति शरीरेन्द्रियाभावेन म-
नोमात्रेण विदुषः स्वप्नवत्सूक्ष्मो भोगो भवति । कुतः । उप-

पत्तेः । मनसैतानिति श्रुतेः । यदि पुनः सुषुप्तवदभोगो भवेत् । नैषा श्रुतिरूपपद्येत । न च स शरीरवदुपभोगः शरीराद्युपादानवैयर्थ्यात् । सशरीरस्य तु पुष्कलो भोग इच्छासुपपत्तेरित्यनुषञ्जनीयम् । तदिदमुक्तं ह्यत्राभ्याम् ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

इति ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

वस्तुतः परमात्मनो ऽभिन्नोप्ययं विज्ञानात्मा ऽनाद्यविद्याकल्पितप्रादेशिकान्तःकरणावच्छेदेनानादिजोवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन्न देहान्तराणि स्वभावनिर्मितान्यपि नानाप्रादेशवर्तीनि सान्तःकरणो युगपदावेष्टुमर्हति । न चात्मान्तरं स्रष्टुमपि स्रज्यमानस्य स्रष्टृतिरेकेणानात्मत्वादात्मत्वे वा कर्तृकर्मभावाभावाङ्गेदाश्रयत्वादस्य । नाप्यन्तःकरणान्तरं तत्र स्रजति स्रज्यमानस्य तदुपाधित्वाभावात् । अनादिना खल्वन्तःकरणेनैतत्पत्तिकेनायमवरूढो नेदानीन्तनेनान्तःकरणेनोपाधितया संबन्धुमर्हति । तस्माद्यथा दारुयन्त्रं तत्प्रयोक्ता चेतनेनाधिष्ठितं सकृदिच्छामनुरुध्यते । एवं निर्माणशरीराण्यपि सेन्द्रियाणीति प्राप्ते प्रत्यभिधीयते ।

शरीरत्वं न जातु स्याद्भोगाधिष्ठानतां विना ।

स त्रिधेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तद्विभौ ॥

स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधेत्यादिका श्रुति-

विदुषो नानाभावमाचक्षमाणा भिन्नशरीरेन्द्रियोपाधिसंबन्धे
 ऽवकल्पते । नादेच्छेतुभेदे न हि यन्त्राणि भिन्नानि निर्माय
 वाच्यन्यन्त्रवाच्यो नानात्वेनापदिश्यते । भोगाधिष्ठानत्वं च
 शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठानेषु यन्त्रेष्विव युज्यते । तस्माद्दे-
 हान्तराणि सृजति । न चानेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्त-
 न्ते । न च सर्वगतस्य वस्तुतो विगलितप्रायाविद्यस्य विदुषः
 पृथग्जनस्यैवात्पत्तिकान्तःकरणवशी यो न तदौत्पत्तिक-
 मन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसंबन्धमस्य वारयेत् त-
 स्माद्विद्वान् सर्वस्य वशी सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः सेन्द्रियम-
 नांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे प्रविश्य तत्तदि-
 न्द्रियमन्तःकरणैस्तेषु लोकेषु मुक्तो विहरतीति साम्प्रतम् ।
 प्रदीपवदिति तु निदर्शनं प्रदीपैक्यं प्रदीपव्यक्तिषूपचर्यते भि-
 न्नवर्तिवर्तिनानां भिन्नव्यक्तीनां भेदात् । एवं विद्वान् जी-
 वात्मा देहभेदेष्टेक इति परामर्शार्थः(१) । एकमनोवर्ती-
 नीत्येकाभिप्रायवर्तीनीत्यर्थः । संपन्नः केवलो मुक्त इत्युच्यते ।
 न चैतस्येत्यंभावसंभवः अतिविरोधादित्युक्तमर्थजातमाश्लि-
 पति । “कथं पुनर्मुक्तस्ये”ति । “सलिल” इति । सलिल
 मिव सलिलः सलिलप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्युपमा-
 नादाचारे किपि कृते पचाद्यचि च कृते रूपम् । एतदुक्तं
 भवति । यथा सलिलमग्नौ निधौ प्रशिष्टं तदेकीभावमुप-
 याति । एवं द्रष्टापि ब्रह्मणेति । अत्रोत्तरं सूत्रम् ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमा-

विष्कृतं हि ॥ १६ ॥

आसु काश्चिच्छ्रुतयः सुषुप्तिमपेक्ष्य काश्चित्तु संपत्तिं तद-
धिकारात् । ऐश्वर्यश्रुतयस्तु सगुणविद्याविपाकावस्थापेशा
मुक्त्यभिसंधानं तु तदवस्थासत्तेर्यथा ऽरुणदर्शने संध्यायां
दिवसाभिधानम् ॥ १

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्नि-

हितत्वाच्च ॥ १७ ॥

स्वाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्यान्निरङ्कुशः ।

स्वकार्यईश्वराधीनसिद्धिरप्यत्र साधकः ॥

आप्नोति स्वाराज्यं सर्वे ऽस्मै देवा बालिमावहन्ति । स-
र्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्र-
ह्मण इवान्यानधीनत्वमैश्वर्यमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपास-
नालब्धमैश्वर्यं कथं ब्रह्मानधीनं न तु स्वभावो न हि
कारणाधीनजन्मानो भावाः स्वकार्ये स्वकारणमपेक्षन्ते । किं
त्वत्र ते स्वतन्त्रा एव यथाहुः ।

मृत्पिण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

न च विदुषां परमेश्वराधीनैश्वर्यसिद्धित्वाद्गतमैश्वर्यं येन
लौकिका एव राजानो महाराजाधीनाः स्वव्यापारे विद्वांसः
परमेश्वराधीना भवेयुर्न खलु यदधीनोत्पादं यस्य रूपं तत्त-

द्रूपादूनं भवतीति कश्चिन्नियमः । तत्समानां तदधिकानां च दर्शनात्तथा ह्यन्तेवासी गुर्वधीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते । दुष्टसामन्ताश्च पार्थिवाधीनैश्वर्याः पार्थिवाः स्पर्धमानास्तान्विजयमाना वा दृश्यन्ते तदिह निरतिशयैश्वर्यत्वात् परमेश्वरस्य मा नाम भूवत् विद्वांसस्ततोधिकास्तत्समास्तु भविष्यन्ति । तथा च न तदधीनाः । न हि समप्रधानभावानामस्ति मिथोपेशा । तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तद्वापारे जगत्सर्जनेपि प्रवर्तेरन्निति प्राप्ते प्रत्यभिधीयते ।

नित्यत्वादनपेक्षत्वात् श्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि ।

एकमत्याच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता ॥

जगत्सर्गलक्षणं हि कार्यं कारणैकस्वभावस्यैव हि भवतु आद्यो कार्यकारणस्वभावस्य । तत्रोभयस्वभावस्य स्रोतपत्तौ मूलकारणापेक्षस्य पूर्वसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युपेतव्य इति स एवैकोस्तु जगत्कारणम् तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारणानपेक्षस्य क्लृप्तसामर्थ्यात् । कल्प्यसामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः । न च जगत्संघट्टत्वमेषां श्रूयते श्रूयते त्वचभवतः परमेश्वरस्यैव । तमेव प्रकृत्य सर्वासां तच्छ्रुतीनां प्रवृत्तेः । अपि च समप्रधानानां हि न नियमवदैकमत्यं दृष्टमिति यदैकः सिद्ध्यति तदेवेतरः संजिहीर्षतीत्यपर्यायेण षष्टिसंक्षारौ स्याताम् । न चोभयोरपिश्वरत्वव्याघातादेकस्य तु तदाधिपत्ये तदभिप्रायानुरोधिनां सर्वेषामैकमत्योपरतेरदोषः । तत्रागन्तुकानां कारणाधीनजनैश्वर्याणां (१)

गृह्यमाणाविशेषतया समत्वान्नित्यैश्वर्यशालिनो गृह्यते ते-
भ्यो विशेष इति स एव तेषामधीश इति तत्तन्त्रा विद्वांस
इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंचारस्य नेशते । पूर्वपक्षिणो
नुशयबोजमाशङ्क्य निराकरोति ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-
मण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं
साराज्यं न तु जगत्सृष्टृत्वम् । उक्तान्यायात् ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थिति-

माह ॥ १९ ॥

एतावानस्य महिमेति विकारवर्ति रूपमुक्तम् । ततो
ज्यायांश्चेति निर्विकारं रूपम् । तथा पादोस्य विश्वा भूता-
नीति विकारवर्ति रूपं त्रिपादस्यामृतं दिवोति निर्विकार-
माह रूपं दर्शयतश्चापरे श्रुतिसृती निर्विकारमेव रूपं भ-
गवतस्ते च पठिते । एतदुक्तं भवति । यदि ब्रूषे सगुणे
ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवग्रहत्वमपि वस्तुतो
स्तीति निरवग्रहत्वं च विदुषा प्राप्तव्यमिति तदनेन व्यभि-
चारयते यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि
निर्विकाररूपं न प्राप्यते तत्कस्य हेतोरतत्कतुत्वादुपासकस्य ।
तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवग्रहत्वं नाप्यते ।
तत्त्वोपासासनाच्च पुरुषक्रतुत्वात् । उपासकस्य तदक्रतुत्वं च
निरवग्रहत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वाद्बिध्यधीनत्वाच्चोपासनाच्च

[भामती]

[७६५]

[अ. ४ पा. ४ सू. १८]

पुरुषस्वातन्त्र्याभावात् स्वातन्त्र्ये वा प्रातिभत्वप्रसङ्गादिति ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

न केवलं स्वाराज्यस्येश्वराधीनतया जगत्सर्जनम् साक्षा-
द्भोगमात्रेण तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादपि व्यपदेशलि-
ङ्गादिति । भूतान्यवन्ति प्रीणयन्तीति भोजयन्तीति यावत् ।
सूत्रान्तरावतारणाय शङ्कते । “नन्वेवं सति सातिशयत्वा-
दि”ति । सच्च परमेश्वरस्यतिशयेन वर्ततइति विदुष एश्वर्यं
सातिशयम् यच्च सातिशयं तच्च कार्यं यथा लौकिकमै-
श्वर्यम् तदनेन कार्यत्वमुक्तम् । तथा च कार्यत्वादन्तवत्प्रा-
प्तमिति तच्च न युक्तमानन्त्येन तद्विदुषां तत्र प्रवृत्तिरिति ।
अत उत्तरं पठति ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः

शब्दात् ॥ २२ ॥

किमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तानामैश्वर्यस्यान्तवत्त्वं त्व-
या साध्यते । आहो स्वच्छन्दल्लोकादिवद् ब्रह्मलोकादेतल्लो-
कप्राप्तिर्मुक्तैरन्तवत्त्वम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम् ।
उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः । तद्विधानां च क्रममुक्तिप्रति-
पादनादिति । तत्त्वमसिवाक्यार्थैकोपासनापरान्प्रत्याह । “स-
म्यग्दर्शनविध्वस्ततमसामि”ति । द्विधाविद्यातमः निरुपाधि-
ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वदर्शनम् । न चैतन्निर्वाणं स्वरूपावस्था-
नलक्षणां कार्यं येनानित्यं स्यादित्याह । “नित्यसिद्धे”ति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शङ्करभगवत्पादभाष्यवि-

भागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

भङ्गा वाद्यसुरेन्द्रवृन्दमखिलाविद्योपधानातिगं

येनान्नायपयोनिधेर्नयमथा ब्रह्मानृतं प्राप्यते ।

सोयं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरं

संदर्भः परिभाष्यतीति सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सरः ॥ १ ॥

अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभीप्सताम् ।

नीतिनैकर्णधारेण मया ऽपूर्व मनोरथः ॥ २ ॥

यन्ध्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।

यन्ध्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥ ३ ॥

समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।

समर्पितमयैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ ४ ॥

नृपान्तराणां मनसाप्यगम्यां

भूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।

कार्तस्वरासारसुपूरितार्थ-

सार्थः स्वयं शास्त्रविचक्षणश्च ॥ ५ ॥

नरेश्वरा यच्चरितानुकार-

मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन् मद्दीपे मद्दनीयकीर्तिं

श्रीमन्नृगे ऽकारि मया निबन्धः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

भूमिका ।

इच्च किल प्रचरितेषु नानाविधेषु दर्शनेष्वद्वैतदर्शनमेव सिद्धान्तभूतमिति सुप्रसिद्धं विवेचकानाम् । यत्किल महर्षिणा व्यासेन सूचितं भगवतो महेश्वरस्यावतारतया जगद्विख्यातैः श्रीमदाचार्यशंकरभगवत्पादैः प्रणीतेन भाष्येण यथावद्विवृत-तात्पर्यं श्रमदमादिसाधनसंपन्नैर्मुञ्जरासेव्यमानं निःश्रेयसाय कल्पतइति श्रद्धते परोक्षकाः । तदेतद् भाष्यं समस्तदेशेषु पठनपाठनादिगोचरो गभीरार्थतया उपेक्षितव्याख्यं च रत्नप्र-भासमलंकृतमेव मुद्रितमुपलभ्योन्मुक्ताः समपद्यन्त वाचस्पति-मिश्रप्रणीतभामत्यभिधवार्तिकप्रकाशने कालिकाताप्रतिष्ठिता-सियाटिक्सोसाइटीतिप्रसिद्धसभास्ताराः । विचक्षणचूडाम-णिर्हि वाचस्पतिमिश्रः प्राग्भवे भाष्यकारप्रधानशिष्यः पद्म-पादाचार्यस्तदादिष्ट एव प्रणिनाय वार्तिकमथो पुरा वार्तिक-निर्माणायादिष्टेन सकलान्तेवासिप्रार्थितभगवत्पादप्रतिषिद्धेन च सुरेश्वराचार्येण न ते वार्तिकं प्रसिद्धिमाप्नुयादिति श्रोत्रो वार्तिकैकदेशः पञ्चपादिकानाम्ना भवेदेतज्जन्मकृतः प्रसि-द्धिभागपरस्मिन् भवे भूत्वा भवान् वाचस्पतिः प्रणेताऽखिलं वार्तिकमाकल्पं च तत्प्रसिध्येदिति भगवत्पादैरन्वष्टुह्यतेति वर्णयन्ति स्म शंकरदिग्विजये माधवाचार्याः । सोऽयं वा-चस्पतिमिश्रः समस्तदर्शनेष्वपरतन्त्रप्रतिभो विरच्यानितरसु-करान्निबन्धान्प्रणिनाय भामतीनामकमिदं वार्तिकं तदिदं विरलत्वादधुना शास्त्ररसिकानामगोचरीभूतं प्रायः पठनपा-ठनयोरगमत्तां दशां येनान्विध्यन्तोऽपि नोपलभन्ते स्म

शुद्धं पुस्तकमपि महाशयाः । अतश्च तादृशप्रबन्धरत्नपुस्त-
कसौलभ्याय यतमानैः प्रागुक्तसभास्तारैरिच्छत्येन च श्रीमता
प्रमदादासमित्रमहाशयेन प्रोत्साहिताः प्रावर्तामह्येतत्पुस्तक
मुद्रणाय वयं सहैव श्रीगुरुचरणौ राजारामशास्त्रिभिः । प्रा-
रम्भे चैतैर्भृशमन्वगृह्यामहि पाठभेदविवेचनादिषु दत्तहस्ता-
वलम्बैः । तदनु बह्व्यवृत्तत्वाच्च श्रेयसामेतत्पर्यालोचनाधिगत-
तत्त्वेषु जिज्ञासया नु कर्मभूमेर्ब्रह्मभूयं गतेषु श्रीगुरुचरणेषु
प्रावर्तामहि कथंकथमपि वयं प्रारब्धकार्यपरिसमापने । अ-
ग्रहोषं चेह कार्ये मन्त्रिकटस्थितं पुस्तकमादर्शत्वेनाद्रिये च
पवित्रीकरणाय विद्यारण्यमठस्थं पुस्तकं पूज्यचरणपरिव्राज-
कपरिवृष्टश्रीईमत्पूर्णश्रमस्वामिनामपरमितरश्च पण्डितवर-
श्रीहरिकृष्णशर्मणामन्यच्च विद्वद्वरव्यासोपाङ्गरमानाथशर्मणा-
मिति चत्वारि पुस्तकानि न्यवेशयं च तत्रतत्रोपलब्धान्याठ-
भेदान्प्रदर्शितकमेणैवैकदित्रिचतुष्पञ्चसंख्याङ्कचिह्नेन । अवा-
लम्बन्त च साहायकं प्राथमिकपुस्तकसंपादनसंशोधनमुद्रि-
ताद्यपत्रपवित्रीकरणेषु मयैवादिष्टा मदन्तेवासिनः पौराणि-
कोपाङ्गरामचन्द्रशास्त्रिगङ्गाधरशास्त्रिरामकृष्णशास्त्रिणः । एवं
चिरानुभूतपरिश्रमः समापयमिदं कार्यं भगवत्पादैरनुगृहीतो
निरचैषं चाद्य समपद्यत फलेश्चिरेतद्वार्तिकाकल्पप्रसिद्धि-
रप्रदानानुग्रहो भगवत्पादानामिति । तदिदमवलोकयन्तो
ऽधिगच्छन्तु यथावद्भाष्यतात्पर्यं शास्त्ररसिकाः सफल्यन्तु च
मामकीनं परिश्रमं क्षाम्यन्तु च सीसकाश्वरयोजकदोषेणा-
स्मदीयमतिदोषेण च सुलभानि खलितानि प्रसीदन्तु चा-
नेन प्रयत्नेन भगवद्भाष्यकारचरणेन इति सुहृदमर्थयते ।

Recd. on 22.1.75

B. R. No. 50. 90

G. R. No. 1. 810

